

ISSN 2076–1554

Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова

ВГО Українська академія наук

Гілея
Науковий вісник
збірник наукових праць

- *Історичні науки*
- *Філософські науки*
- *Політичні науки*

Випуск 101 (№ 10)

Київ – 2015

Збірник засновано 2004 року. Вихід з друку – щомісячно**Фахове видання****з філософських, політичних наук затверджено наказом Міністерства освіти і науки України**

№ 747 від 13 липня 2015, з історичних наук постановою президії ВАК України: № 1–05/3 від 14 квітня 2010 р.

Свідцтво про державну реєстрацію (перереєстрацію) друкованого засобу масової інформації: серія КВ № 19946 – 9746 ПР від 31 травня 2013 року

Друкується за рішенням:

Вченої ради Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (протокол № 1 від 24 вересня 2015 р.); Президії ВГО Української Академії Наук (протокол № 15–09–24 від 24 вересня 2015 р.)

Збірник входить до міжнародної індексації**Рецензенти:****Панчук М. І.**, д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ)
Степико М. Т., д-р філос. наук, проф. (Україна, Київ)
Онищенко І. Г., д-р політ. наук, проф. (Україна, Київ)**Шеф-редактор:****Андрущенко В. П.**,
д-р філос. наук, проф., член – кор. НАН України,
акад. НАПН України
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)**Головний редактор:****Вашкевич В. М.**,
д-р філос. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)**Співредактори:****Акопян В. Г.**,
д-р філос. наук, ст.н.с.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Кивлюк О. П., д-р філос. наук, ст.н.с.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Муляр В. І.,
д-р філос. наук, проф. (Україна, Житомир)
Предборська І. М.,
д-р філос. наук, проф. (Україна, Київ)**Відповідальний секретар:****Халамендик В. Б.**,
д-р філос. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)**Редакційна рада:****Андрущенко В. П.**, д-р філос. наук, проф.,
член – кор. НАН України, акад. НАПН України
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Вашкевич В. М., д-р філос. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Євтух В. Б., д-р іст. наук, проф.,
член-кор. НАН України
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Зеленков А. І., д-р філос. наук, проф. (Білорусь, Мінськ)
Колесник В. Ф., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України
(Україна, Київ)
Мирзаханян Р., д-р іст. наук, проф. (Армєнія, Єреван)
Михальченко М. І., д-р філос. наук, проф., член-кор. НАН України
(Україна, Київ)
Рафальський О. О., д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ)
Солдатенко В. Ф., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України
(Україна, Київ)**Редакційна колегія:****З історичних наук:****Войцехівська І. Н.**, д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ)
Гончар Б. М., д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ)**Дробот І. І.**, д-р іст. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Журба М. А., д-р іст. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Лазько Г. Г., д-р іст. наук, проф. (Білорусь, Гомель)
Михайлюк В. П., д-р іст. наук, проф. (Україна, Вінниця)
Стоян Т. А., д-р іст. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Чернега Л. М., д-р іст. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Шановал Ю. І., д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ)**З філософських наук:****Абасов А. С.**, д-р філос. наук, проф. (Азербайджан, Баку)
Базалук О. О., д-р філос. наук, проф. (Україна, Київ)
Бех В. П., д-р філос. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Воронкова В. Г., д-р філос. наук, проф. (Україна, Запоріжжя)
Герасимова Е. М., д-р філос. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Гарбар Г. А., д-р філос. наук, проф. (Україна, Миколаїв)
Жадько В. О., д-р філос. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Жижко Т. А., д-р філос. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Куцєпал С. В., д-р філос. наук, проф. (Україна, Полтава)
Миколайчак А., д-р хабілітований, проф. (Польща, Познань)
Онїко О. Ф., д-р техн. наук, проф. (Україна, Київ)
Свириденко Д. Б., д-р філос. наук, доц. (Україна, Київ,
НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Тецлав С., д-р філос. наук, проф. (Польща, Бидгош)
Уваркіна О. В., д-р філос. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Яшанов С. М., д-р пед. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)**З політичних наук:****Андрушишин Б. І.**, д-р іст. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Бабкіна О. В., д-р політ. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Балабанов К. В., д-р політ. наук, проф. (Україна, Маріуполь)
Варзар І. М., д-р політ. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Войналович В. А., д-р політ. наук, проф. (Україна, Київ)
Іванов М. С., д-р політ. наук, проф. (Україна, Миколаїв)
Кізіма С. А., д-р політ. наук, проф. (Білорусь, Мінськ)
Котигоренко В. О., д-р політ. наук, проф. (Україна, Київ)
Крась І., д-р хабілітований, проф. (Польща, Ченстохов)
Лапіна С. В., д-р соц. наук, проф. (Білорусь, Мінськ)
Макаренко Л. Л., д-р пед. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Остапенко М. А., д-р політ. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Римаренко С. Ю., д-р політ. наук, проф. (Україна, Київ)
Савельєв В. Л., д-р іст. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Срогошу Т., д-р хабілітований, проф. (Польща, Ченстохов)**Гілея:** науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К.: «Видавництво «Гілея», 2015. – Вип. 101 (10). – 536 с.

Концепція збірника базується на багатоплановому науковому висвітленні проблем інформаційної цивілізації, що формується. Основні рубрики охоплюють галузі історичних, філософських та політичних наук. Розрахований на фахівців гуманітарних та соціально-політичних наук.

ISSN 2076-1554

Natsional'nyy pedahohichnyy universytet
imeni M. P. Drahomanova

VHO Ukrayins'ka Akademiya Nauk

Hileya

*naukovyy visnyk
zbirnyk naukovykh prats'*

- *Istorychni nauky*
- *Filosofs'ki nauky*
- *Politychni nauky*

Vypusk 101 (№ 10)

Kyyiv – 2015

Zbirnyk zasnovano 2004 roku. Vykhid z druku – shchomislyachno**FAKHOVE VYDANNYA**

*z filozofsk'kykh, politychnykh nauk zatverdzheno nakazom Ministerstva osvity i nauky Ukrainy
№ 747 vid 13 lyprnya 2015, z istorychnykh nauk postanovoyu prezydiyi VAK Ukrainy: № 1-05/3 vid 14 kvitnya 2010 r.*

Svidotstvo pro derzhavnu reestratsiyu (pereestratsiyu) drukovanoho zasobu
masovoyi informatsiyi: seriya KV № 19946 – 9746 PR vid 31 travnya 2013 roku

Drukuyet'sya za rishennyam:

Vchenoyi rady Natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova (protokol № 1 vid 24 veresnya 2015 roku);
Prezydiyi VHO Ukrainy's'koyi Akademiyi Nauk (protokol № 15-09-24 vid 24 veresnya 2015 r.)

Zbirnyk vkhodyt' do mizhnarodnoyi indeksatsiyi**Retsenzenty:**

Panchuk M. I., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Stepyko M. T., d–r filozof. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Onyshchenko I. H., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)

Shef – redaktor:

Andrushchenko V. P., d–r filozof. nauk,
prof., chlen–kor. NAN Ukrainy, akad. NAPN Ukrainy
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)

Holovnyy redaktor:

Vashkevych V. M., d–r filozof. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)

Spivredaktory:

Akopyan V. H., d–r filozof. nauk, st.n.s.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Kyvylyuk O. P., d–r filozof. nauk, st.n.s.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Mulyar V. I., d–r filozof. nauk, prof. (Ukrayina, Zhytomyr)
Predbors'ka I. M., d–r filozof. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)

Vidpovidal'nyy sekretar:

Khalamendy V. B., d–r filozof. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)

Redaktsiyna rada:

Andrushchenko V. P., d–r filozof. nauk, prof., chlen–kor. NAN Ukrainy,
akad. NAPN Ukrainy
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Vashkevych V. M., d–r filozof. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Yevtukh V. B., d–r ist. nauk, prof., chlen–kor. NAN Ukrainy
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Zelenkov A. I., d–r filozof. nauk, prof. (Bilorus', Mins'k)
Kolesnyk V. F., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Zhytomyr)
(Ukrayina, Kyiv)
Myrzakhanyan R., d–r ist. nauk, prof. (Armeniya, Yerevan)
Mykhal'chenko M. I., d–r filozof. nauk, prof., chlen–kor. NAN Ukrainy
(Ukrayina, Kyiv)
Rafal's'kyi O. O., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Soldatenko V. F., d–r ist. nauk, prof., chlen–kor. NAN Ukrainy
(Ukrayina, Kyiv)

Redaktsiyna kolehiya:**Z istorychnykh nauk:**

Voytsekhiv's'ka I. N., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Honchar B. M., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Drobot I. I., d–r ist. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)

Zhurba M. A., d–r ist. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Laz'ko H. H., d–r ist. nauk, prof. (Bilorus', Homel')
Mykhaylyuk V. P., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Vinnytsya)
Stoyan T. A., d–r ist. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Cherneha L. M., d–r ist. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Shapoval Yu. I., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)

Z filozofsk'kykh nauk:

Abasov A. S., d–r filozof. nauk, prof. (Azerbaydzhan, Baku)
Bazaluk O. O., d–r filozof. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Bekh V. P., d–r filozof. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Voronkova V. H., d–r filozof. nauk, prof. (Ukrayina, Zaporizhzhya)
Harbar H. A., d–r filozof. nauk, prof. (Ukrayina, Mykolayiv)
Herasyimova E. M., d–r filozof. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Zhad'ko V. O., d–r filozof. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Zhyzhko T. A., d–r filozof. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Kutsepal S. V., d–r filozof. nauk, prof. (Ukrayina, Poltava)
Mykolaychak A., d–r khabilitovanyy, prof. (Pol'shcha, Poznan')
Onipko O. F., d–r tekhn. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Svyrydenko D. B., d–r filozof. nauk, dots.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Tetslav S., d–r filozof. nauk, prof. (Pol'shcha, Bydoshch)
Uvarkina O. V., d–r filozof. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Yashanov S. M., d–r ped. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)

Z politychnykh nauk:

Andrusyshyn B. I., d–r ist. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Babkina O. V., d–r polit. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Balabanov K. V., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Mariupol')
Varzar I. M., d–r polit. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Voynalovych V. A., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Ivanov M. S., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Mykolayiv)
Kizima S. A., d–r polit. nauk, prof. (Bilorus', Mins'k)
Kotyhorenko V. O., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Kras' L., d–r khabilitovanyy, prof. (Pol'shcha, Cheshstokhov)
Lapyna S. V., d–r sots. nauk, prof. (Bilorus', Mins'k)
Makarenko L. L., d–r ped. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Ostapenko M. A., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Rymarenko S. Yu., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Savyel'yev V. L., d–r ist. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Srohoshu T., d–r khabilitovanyy, prof. (Pol'shcha, Cheshstokhov)

Hileya: naukovy visnyk. Zbirnyk naukovykh prats' / Hol. red. V. M. Vashkevych. – K.: «Vydavnytstvo «Hileya», 2015. – Vyp. 101 (10). – 536 s.

Kontseptsiya zbirnyka bazuyet'sya na bahatoplanovomu naukovomu vysvitleni problem informatsiynoyi tsyvilizatsiyi, shcho formuyet'sya. Osnovni rubryky okhopyuyut' haluzi istorychnykh, filozofsk'kykh ta politychnykh nauk. Rozrakhovanyy na fakhtivtsi humanitarnykh ta sotsial'no-politychnykh nauk.

ПРЕДСТАВНИЦТВА
збірника «Гілея: науковий вісник» в Україні

ВІННИЦЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Вінницький національний технічний університет)
керівник **Денисюк С. Г.**, доктор політичних наук, професор
e-mail: sg_denisyyk@mail.ru

ДНІПРОПЕТРОВСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара)
керівник **Вершина В. А.**, кандидат філософських наук, доцент
e-mail: mailto:vivi.dp@mail.ru

ДОНЕЦЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Донецький національний університет)
керівник **Андрієнко О. В.**, доктор філософських наук, доцент
e-mail: elena_andrienko8@mail.ru

ЗАПОРІЗЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Запорізький національний технічний університет)
керівник **Ємельяненко С. О.**, кандидат філософських наук, доцент
e-mail: gileya_zaporizhzhya@ukr.net

ІВАНО-ФРАНКІВСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ)
керівник **Дичковська Г. О.**, кандидат філософських наук, доцент
e-mail: go_osmomysl@ukr.net

ЛУГАНСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, м. Вінниця)
керівник **Михайлюк В. П.**, доктор історичних наук, професор
e-mail: vital_mih@ukr.net

ЛЬВІВСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Національний університет «Львівська політехніка»)
керівник **Карівець І. В.**, кандидат філософських наук, доцент
e-mail: sacre@ukr.net

МАРИУПОЛЬСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Маріупольський державний університет)
керівник **Дегтеренко А. М.**, кандидат політичних наук, доцент
e-mail: degterenko777@ukr.net
координатор **Булик М.**, кандидат політичних наук, доцент
e-mail: voriok@ukr.net

МИКОЛАЇВСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського)
керівник **Макарчук С. С.**, кандидат історичних наук, доцент
e-mail: rvgreabis@farlep.mk.ua
координатор **Шкуренко К. О.**, кандидат політичних наук, доцент
e-mail: sh_kamila@mail.ru

ОДЕСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Одеський національний університет імені І.І. Мечникова)
керівник **Барвінська П. І.**, кандидат історичних наук, доцент
e-mail: barwinskaja@ua.fm

ПОДІЛЬСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Подільський державний аграрно-технічний університет, м. Кам'янець-Подільський)
керівник **Колосюк І. А.**, кандидат філософських наук, доцент
e-mail: ikolosyuk@ukr.net

ПОЛТАВСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Полтавський факультет Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого)
керівник **Куцепал С. В.**, доктор філософських наук, професор
e-mail: svkutsep@rambler.ru

СУМСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Сумський державний університет)
керівник **Дегтярьов С. І.**, кандидат історичних наук, доцент
e-mail: starsergo@bigmir.net

ТЕРНОПІЛЬСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка)
керівник **Кліш А. Б.**, кандидат історичних наук, доцент
e-mail: Klish_Andriy@ukr.net

УМАНСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини)
керівник **Кривошея І. І.**, кандидат історичних наук, доцент
e-mail: igorkryvosheia@gmail.com

ХАРКІВСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»)
керівник **Владленова І. В.**, доктор філософських наук, доцент
e-mail: vladlenova@email.ua

ХМЕЛЬНИЦЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Хмельницький національний університет)
керівник **Гоцуляк В. М.**, кандидат політичних наук, доцент
e-mail: gotsylak@ukr.net

ЧЕРКАСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького)
керівник **Васильчук Є. О.**, кандидат політичних наук, доцент
e-mail: vasilchuk84@bk.ru

ЧЕРНІГІВСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Чернігівський державний інститут економіки і управління)
керівник **Тополь О. В.**, доктор філософських наук, доцент
e-mail: topololga@ukr.net
координатор **Горобець С. М.**, молодший науковий співробітник
e-mail: olen-g@yandex.ru

ПРЕДСТАВНИЦТВО

збірника «Гілея: науковий вісник» в Азербайджані

(Національної Академії Наук Азербайджану, м. Баку)
керівник **Махмудов М. А.**, доктор філософії
e-mail: matlabm@yandex.com
координатор **Рагимли Р.**, науковий співробітник
e-mail: rus_rahimli@yahoo.com

ПРЕДСТАВНИЦТВА

збірника «Гілея: науковий вісник» в Білорусі

(Академія управління при Президентові Республіки Білорусь, м. Мінськ)
керівник **Алейникова С. М.**, кандидат соціологічних наук, доцент
e-mail: alejnsvetlana@yandex.ru
(Брестський державний університет імені О. С. Пушкіна, м. Брест)
керівник **Шостак Г. В.**, кандидат педагогічних наук
e-mail: shostak1964@brest.by
(Гомельський державний університет імені Франциска Скорини, м. Гомель)
керівник **Мезга М. М.**, кандидат історичних наук, доцент
e-mail: nmezga@gsu.by

ПРЕДСТАВНИЦТВА

збірника «Гілея: науковий вісник» в Польщі

(Університет імені Адама Міцкевича в Познані)
керівник **Димчик Р.**, доктор, викладач,
e-mail: dymczyk@wp.pl
(Інститут історії Академії імені Яна Дługоша в Ченстохові)
керівник **Моравец Н.**, доктор, викладач
e-mail: mornor@wp.pl

Запрошуємо Вас відвідати наш сайт: www.gileya.org

E-mail: gileya.org.ua@gmail.com

Див. також: Сайт Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: www.nbuv.gov.ua/portal

Розділ: Наукова періодика України: журнали та збірники наукових праць

PREDSTAVNYTSTVA
zbirnyka «Hileya: naukovyy visnyk» v Ukraini

VINNYTS'KE PREDSTAVNYTSTVO
(Vinnyts'kyy natsional'nyy tekhnichnyy universytet)
kerivnyk **Denysyuk S. H.**, doktor politychnykh nauk, profesor
e-mail: sg_denisiyk@mail.ru

DNIPROPETROVS'KE PREDSTAVNYTSTVO
(Dnipropetrovs'kyy natsional'nyy universytet imeni Olesya Honchara)
kerivnyk **Vershyna V. A.**, kandydat filozofsk'kykh nauk, dotsent
e-mail: mailto:vivi.dp@mail.ru

DONETS'KE PREDSTAVNYTSTVO
(Donets'kyy natsional'nyy universytet)
kerivnyk **Andriyenko O. V.**, doktor filozofsk'kykh nauk, dotsent
e-mail: elena_andrienko8@mail.ru

ZAPORIZ'KE PREDSTAVNYTSTVO
(Zaporiz'kyy natsional'nyy tekhnichnyy universytet)
kerivnyk **Yemel'yanenko Ye. O.**, kandydat filozofsk'kykh nauk, dotsent
e-mail: gileya_zaporizhzhya@ukr.net

IVANO-FRANKIVS'KE PREDSTAVNYTSTVO
(Prykarpat-s'kyy natsional'nyy universytet imeni Vasylya Stefanyka,
m. Ivano-Frankivs'k)
kerivnyk **Dychkovs'ka H. O.**, kandydat filozofsk'kykh nauk, dotsent
e-mail: go_osmomysi@ukr.net

LUHANS'KE PREDSTAVNYTSTVO
(Skhidnoukrayins'kyy natsional'nyy universytet
imeni Volodymyra Dalya, m. Vinnytsya)
kerivnyk **Mykhaylyuk V. P.**, doktor istorichnykh nauk, profesor
e-mail: vital_mih@ukr.net

L'VIVS'KE PREDSTAVNYTSTVO
(Natsional'nyy universytet «L'vivs'ka politekhnika»)
kerivnyk **Karivets' I. V.**, kandydat filozofsk'kykh nauk, dotsent
e-mail: sacre@ukr.net

MARIUPOL'S'KE PREDSTAVNYTSTVO
(Mariupol's'kyy derzhavnyy universytet)
kerivnyk **Dehterenko A. M.**, kandydat politychnykh nauk, dotsent
e-mail: degterenko777@ukr.net
koordinator **Bulyk M.**, kandydat politychnykh nauk, dotsent
e-mail: vorlok@ukr.net

MYKOLAYIVS'KE PREDSTAVNYTSTVO
(Mykolayivs'kyy natsional'nyy universytet
imeni V. O. Sukhomlyns'koho)
kerivnyk **Makarchuk S. S.**, kandydat istorichnykh nauk, dotsent
e-mail: rvgreabis@farlep.mk.ua
koordinator **Shkurenko K. O.**, kandydat politychnykh nauk, dotsent
e-mail: sh_kamila@mail.ru

ODES'KE PREDSTAVNYTSTVO
(Odes'kyy natsional'nyy universytet imeni I. I. Mechnykova)
kerivnyk **Barvins'ka P. I.**, kandydat istorichnykh nauk, dotsent
e-mail: barvinskaja@ua.fm

PODIL'S'KE PREDSTAVNYTSTVO
(Podil's'kyy derzhavnyy ahrano-tekhnichnyy universytet,
m. Kam'yanets'-Podil's'kyy)
kerivnyk **Kolosyuk I. A.**, kandydat filozofsk'kykh nauk, dotsent
e-mail: ikolosyuk@ukr.net

POLTAVS'KE PREDSTAVNYTSTVO
(Poltavs'kyy fakul'tet Natsional'noyi yurydychnoyi akademiyi Ukrainy
imeni Yaroslava Mudroho)
kerivnyk **Kutsepal S. V.**, doktor filozofsk'kykh nauk, profesor
e-mail: svkutsepal@rambler.ru

SUMS'KE PREDSTAVNYTSTVO
(Sums'kyy derzhavnyy universytet)

kerivnyk **Dehtyar'ov S. I.**, kandydat istorichnykh nauk, dotsent
e-mail: starsergo@bigmir.net

TERNOPIL'S'KE PREDSTAVNYTSTVO
(Ternopil's'kyy natsional'nyy pedahohichnyy universytet
imeni Volodymyra Hnatyuka)
kerivnyk **Klish A. B.**, kandydat istorichnykh nauk, dotsent
e-mail: Klish_Andriy@ukr.net

UMANS'KE PREDSTAVNYTSTVO
(Umans'kyy derzhavnyy pedahohichnyy universytet
imeni Pavla Tychyny)
kerivnyk **Kryvosheya I. I.**, kandydat istorichnykh nauk, dotsent
e-mail: igorkryvosheia@gmail.com

KHARKIVS'KE PREDSTAVNYTSTVO
(Natsional'nyy tekhnichnyy universytet «Kharkivs'kyy
politekhnichnyy instytut»)
kerivnyk **Vladlenova I. V.**, doktor filozofsk'kykh nauk, dotsent
e-mail: vladlenova@email.ua

KHME'L'NYTS'KE PREDSTAVNYTSTVO
(Khmel'nyts'kyy natsional'nyy universytet)
kerivnyk **Hotsulyak V. M.**, kandydat politychnykh nauk, dotsent
e-mail: gotsylak@ukr.net

CHERKAS'KE PREDSTAVNYTSTVO
(Cherkas'kyy natsional'nyy universytet
imeni Bohdana Khmel'nyts'koho)
kerivnyk **Vasyl'chuk Ye. O.**, kandydat politychnykh nauk, dotsent
e-mail: vasilchuk84@bk.ru

CHERNIHIVS'KE PREDSTAVNYTSTVO
(Chernihiv's'kyy derzhavnyy instytut ekonomiky i upravlinnya)
kerivnyk **Topol' O. V.**, doktor filozofsk'kykh nauk, dotsent
e-mail: topololga@ukr.net
koordinator **Horobets' S. M.**, molodshyy naukovyy spivrobitnyk
e-mail: olen-g@yandex.ru

PREDSTAVNYTSTVO
zbirnyka «Hileya: naukovyy visnyk» v Azerbaydzhani
(Natsional'noyi Akademiyi Nauk Azerbaydzhanu, m. Baku)
kerivnyk **Makhmudov M. A.**, doktor filosofiyi
e-mail: matlabm@yandex.com
koordinator **Rahymly R.**, naukovyy spivrobitnyk
e-mail: rus_rahimli@yahoo.com

PREDSTAVNYTSTVA
zbirnyka «Hileya: naukovyy visnyk» v Bilorusi

(Akademiya upravlinnya pry Prezydentovi Respubliky Bilorus',
m. Mins'k)
kerivnyk **Aleynykova S. M.**, kandydat sotsiolohichnykh nauk, dotsent
e-mail: alejnsvetlana@yandex.ru
(Brest-s'kyy derzhavnyy universytet imeni O. S. Pushkina, m. Brest)
kerivnyk **Shostak H. V.**, kandydat pedahohichnykh nauk
e-mail: shostak1964@brest.by
(Homel's'kyy derzhavnyy universytet
imeni Frantsys'ka Skorony, m. Homel')
kerivnyk **Mezha M. M.**, kandydat istorichnykh nauk, dotsent
e-mail: nmezga@gsu.by

PREDSTAVNYTSTVA
zbirnyka «Hileya: naukovyy visnyk» v Pol'shchi

(Universytet imeni Adama Mitskevycha v Poznani)
kerivnyk **Dymchik R.**, doktor, vykladach,
e-mail: dymczyk@wp.pl
(Instytut istoriyi Akademiyi imeni Yana Dluhoshy v Chenstokhovi)
kerivnyk **Moravets N.**, doktor, vykladach
e-mail: mornor@wp.pl

Zaproshuyemo Vas vidvidaty nash sayt: www.gileya.org

E-mail: gileya.org.ua@gmail.com

Dyv. takozh: Sayt Natsional'noyi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernads'koho:
www.nbu.gov.ua/portal

Rozdil: Naukova periodyka Ukrainy: zhurnaly ta zbirnyky naukovykh prats'

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

УДК 094(37)«-0056/0052»

Коваль А. П.,
аспірант кафедри історії стародавнього світу та
середніх віків історичного факультету, Київський
національний університет ім. Тараса Шевченка
(Україна, Київ), artifex@ukr.net

ПОЛІТИЧНА КРИЗА В РИМІ 56–52 РР. ДО Р.Х. ТА ОДНООСІБНЕ КОНСУЛЬСТВО ГНЕЯ ПОМПЕЯ ВЕЛИКОГО

Досліджується загострення політичної кризи Римської республіки у середині I ст. до Р.Х. Аналізуються вузлові події політичної боротьби в Римі у 56–52 рр. до Р.Х. З'ясовуються обставини здобуття Помпеем Великим одноосібного консульства і розглядається його вплив на подолання політичної кризи.

Ключові слова: Гней Помпей Великий, друге консульство Помпея і Красса, криза коміцій, політична криза в Римі, *ambitus*, Клодій, одноосібне консульство.

Римська політична система, хоч і побудована на республіканських традиціях, відповідно до державних чи суспільних потреб розвивалася шляхом включення в себе особливих магістратур, що засновувалися на принципах одноосібної влади. Здавна за надзвичайних обставин вводилася магістратура диктатора, а протягом II ст. до Р.Х. нормою стає пророгація імперія.

Із загостренням кризи Республіки в I ст. до Р.Х., випадки надання римлянами широкої влади одній особі почастішали (диктатура Сулли, екстраординарний імперій Антонія Критського та Помпея для боротьби з піратами, надання імперія приватним особам), що, з одного боку, вказувало на загострення цієї кризи, а з іншого – на спроби її вирішення. До таких випадків відноситься і одноосібне консульство Помпея Великого 52 р. до Р.Х., яке можна вважати відповіддю на гостру кризу політичної системи Республіки.

Погляд на третє консульство Помпея як на спробу вирішення політичної кризи 53 р. до Р.Х. започаткував ще А. Боак – він зазначив, що сенат та звичайні магістрати були нездатні впоратися із заворушеннями, які до того ж перешкоджали виборам консулів [1, с. 20–21]. В руслі цієї теорії висловився і Г. Коллінз, який вважав, що своїм консулатом Помпей намагався насамперед законодавчо побороти всеохоплюючу корупцію і провести суди над ватажками банд [3, с. 104]. Е. Груен зазначав, що мета консульства була чітко визначена – Помпей був обраний, щоб відновити у місті порядок і нормальний стан речей [4, с. 155]. Загалом, цю ідею підтримали багато дослідників, серед яких варто вказати Т. Вайзмана [10, с. 409], В. Татума [9, с. 205], Д. Шоттера [8, с. 71–72].

Таким чином, вказані дослідники були переконані, що консулат Помпея мав на меті ліквідацію анархії, викликаної у 53 р. до Р.Х. зіткненнями озброєних законів Клодія та Мілона. Однак ми припускаємо, що ця анархія була лише складовою частиною всеохоплюючої політичної кризи в Римі, що мала місце в 56–52 рр. до Р.Х. і яка, в певній мірі, невідомо була спровокована самим Помпеем.

Ця точка зору виникла завдяки аналізу інформації з писемних джерел. Джерельна база цього дослідження включає в себе: листи та промови Цицерона, що стосуються вказаного періоду; Плутархові біографії Помпея, Красса, Цицерона, Цезаря і Катона Молодшого;

біографія Цезаря за авторством Светонія; загальні праці із римської історії – Лівія, Аппіана, Веллея Патеркула і Діона Кассія.

Для того, щоб підтвердити наше припущення, необхідно в першу чергу простежити основні події з римської політичної боротьби у вказаний період, з метою виокремлення окремих елементів політичної кризи, а також проаналізувати заходи, здійснені Помпеем в 52 р. до Р.Х. для її ліквідації і визначити їх ефективність.

Початок кризи, на нашу думку, припадає на 56 р. до Р.Х. і пов'язаний із діяльністю Гнея Помпея, Марка Ліцинія Красса та Гая Юлія Цезаря, кожен з яких в той час опинився у скрутному політичному становищі. Так, термін проконсульського командування Цезаря в Галлії завершувався і його прагнув невдовзі змістити Луцій Доміцій Агенобарб (Suet. Iul. 24. 1), а його родич, Марк Порцій Катон (правнук Катона Цензора) погрожував судовим переслідуванням (Suet. Iul. 23.1, 30.3). Для зміцнення свого становища Цезареві було необхідно примирити Помпея і Красса, між якими назрівав конфлікт через так зване «єгипетське питання» – відновлення на троні єгипетського царя Птолемея Авлета [7, с. 122–123]. Помпей в цьому питанні був змушений протидіяти і проконсулові Корнелію Лентулу Спінтеру, який також претендував на командування інтервенцією в Єгипет (Cic. Fam. 1. 5, 3; Fam. 1. 5a, 1; Q. fr. 2. 2, 3; Fam. 1. 7, 3–6; Plut. Pomp. 49).

Водночас Помпей був втягнутий у черговий конфлікт із Клодієм Пульхром через виступ на захист його противника Тіта Аннія Мілона (Cic. Q. fr. 2. 3, 1; Dio. 36. 18–19). Ще в 57 р. до Р.Х. Клодій готував замах на Помпея (Cic. Sest. 32. 69; Mil. 7. 18; Plut. Pomp. 49), а в лютому 56 р. до Р.Х. намагався поновити спроби його вбити (Cic. Q. fr. 2. 3, 4). Помпей заявив, що буде «охороняти своє життя надійніше, ніж це робив [Сципіон] Африканський, якого убив Гай Карбон» – «*Pompeius... dixitque aperte se munitiorem ad custodiendam vitam suam fore, quam Africanus fuisset, quem C. Carbo interemisset*» (Cic. Q. Fr. 2. 3, 3). В дійсності ж, характер їхнього протистояння набував вигляду громадянської війни, оскільки кожен з них готував загопи озброєних людей (Cic. Q. Fr. 2. 3, 4). Сам Помпей також звинувачував Красса у тому, що той підтримував Клодія фінансово (Cic. Q. Fr. 2. 3, 3–4).

Вказані обставини змусили Помпея, Красса і Цезаря поновити свій політичний союз, тож із цією метою вони у квітні 56 р. до Р.Х. зустрілися в провінційному містечку Лука, щоб залагодити особисті конфлікти і розробити план спільних політичних дій. На зустрічі було досягнуто наступних домовленостей: Помпей і Красс мали стати консулами на 55 р. до Р.Х., отримати вигідні провінції для свого проконсулату і забезпечити продовження Цезаревих повноважень в Галлії ще на п'ять років (Cic. Fam. 9. 9; Plut. Crass. 14; Pomp. 51; Caes. 21; Cato Min. 41; App. BC. 2. 17; Suet. Iul. 24. 1).

Ні Помпей, ні Красс тривалий час не висували свої кандидатури на консулат, хоча в Римі було відомо про їх

рішення. Тодішній консул Гн. Корнелій Лентул Марцеллін прилюдно запитував, чи збираються вони брати участь у виборах, на що Помпей відповів ухильно, а Красс – що зробить так, як буде краще для держави (Plut. Pomp. 51; Crass. 15; Dio. 39. 30, 1–2). Цілком очевидно, що вони тоді не могли відкрито виставити свої кандидатури, оскільки не мали широкої народної підтримки і в такому разі, при звичайному перебігу виборів, їхня поразка була б неминучою. В такому випадку їм довелося затягувати час, щоб дочекатися військ від Цезаря, які могли б забезпечити Помпееві і Крассу голоси на центуріатних коміціях (Plut. Crass. 24; Pomp. 51).

Таким чином, ми припускаємо, що їхня першопочаткова відмова сприяла тому, що консульські вибори відбулися у липні 56 р. до Р.Х., як того і вимагала звичайна практика (Cic. Att. 1. 16, 12–13). Очевидно, що одним із переможців став Доміцій Агенобарб, який заявив про свою кандидатуру одразу ж після відмови Помпея і Красса (Plut. Crass. 15), а разом з ним міг бути обраний його колега по претурі Аппій Клавдій Пульхр. Припущення про перемогу на виборах Агенобарба підтверджується словами Цицерона, який в листопаді 56 р. до Р.Х. назвав того «вираний консул, якому консулом не стати» – «designatus consul fuerit, fieri consulem non posse» (Cic. Att. 4. 8a.2).

Отже, коли війська Цезаря під керівництвом його легата Публія Красса – сина Марка Красса – нарешті прибули до Риму (Dio. 39. 31.2), Красс і Цезар відкрито заявили про свій намір стати консулами, вибраний колега Агенобарба зняв свою кандидатуру (Plut. Cato Min. 41) і постала необхідність проведення нових виборів. Таким чином, 55 р. до Р.Х. почався без вищих магістратів, тому Рим звернувся до практики призначення інтеррексів – «μεσοβασιλείας» (Dio. 39. 31.1), які мали провести вибори консулів. Щоб завадити Агенобарбові знову виставити свою кандидатуру, Помпей вдався до відкритого насильства. Дорогою на Марсове поле на того напали озброєні люди, поранили Катона, що підтримував Агенобарба і вбили його факелоносця (Plut. Cato Min. 41–42; Pomp. 52; Crass. 15; Dio. 39. 31.1; App. BC. 2. 17). Таким чином, завдяки значним порушенням законів (Vel. Pat. 2. 46.1) та відкритому насильству Гней Помпей і Марк Красс стали консулами на 55 р. до Р.Х.

Ці грубі порушення встановленої практики виборів та законів були лише першими з багатьох, що мали місце в наступні роки. Цицерон вказував, що Помпей мав список магістратів на кілька років наперед (Cic. Att. 4. 8a.2). Показовим у цьому контексті є просування тріумвірами потрібних для себе преторів. Так, Катон, непримиренний опозиціонер Помпея і решти тріумвірів, для протидії їм виставив свою кандидатуру на претуру (Plut. Cato Min. 42). Щоб його нейтралізувати, консули знову зважились на радикальні порушення низки законів і процедур. У першу чергу, без відома багатьох сенаторів було скликано засідання сенату, на якому постановили, щоб «нові претори приступали до виконання своїх обов'язків одразу ж після обрання, не очікуючи визначеного законом терміну, під час якого зазвичай проходили судові справи проти винних у підкупках народу» – «...πρώτον μὲν ἐξαίφνης καὶ τῶν πολλῶν ἀγνοούντων βουλὴν συναγαγόντες, ἐψηφίσαντο τοὺς αἰρεθέντας στρατηγούς εὐθὺς ἄρχειν καὶ μὴ διαλιπόντας τὸν νόμιμον χρόνον, ἐν ᾧ δίκαι τοῖς δεκάσασι τὸν δῆμον ἦσαν» (Plut., Cato Min., 42). На думку Плутарха,

Помпей і Красс таким чином забезпечили собі можливість безкарно підкуповувати виборців (Plut. Cato Min. 42), оскільки до цього претори після обрання залишалися у якості *designati* протягом півроку і за цей час їх можна було притягти до відповідальності за порушення під час виборів – *ambitus* (Cic. Q. fr. 2. 7(9).3).

Надалі, щоб не допустити обрання Катона претором, Помпей і Красс розгорнули надзвичайно широку кампанію з підкупу виборців, забезпечивши обрання на посади преторів та інших магістратів своїх ставлеників (Plut. Cato Min. 42; Dio. 39. 32.1–3). Все ж, усунути його вдалося лише із другої спроби – спершу Помпееві довелося закривати коміції через «несприятливі знамення», свідком яких був він один (Plut. Pomp. 52; Cato Min. 42). Вже на наступних коміціях, знову ж таки завдяки щедрим підкупам, замість Катона претором обрали Ватинія (Plut. Pomp. 52; Cato Min. 42; Liv. Per. 105).

Виконавши взяті на себе зобов'язання перед Цезарем та відстоявши власні інтереси, Помпей і Красс дещо послабили контроль над римським політичним життям – на виборах магістратів на 54 р. до Р.Х. консулами стали Доміцій Агенобарб та Аппій Клавдій Пульхр (Dio. 39. 60.2), а одним із преторів – Марк Катон [9, с. 204; 10, с. 401]. Останній ще сподівався вплинути на підкуп коміцій кандидатами, домігшись постанови сенату, згідно з якою навіть ті магістрати, проти яких не було висунуто звинувачень у підкупах, мали доповідати перед судом присяжних (Plut. Cato Min. 44). Однак цей захід мав лише тимчасовий ефект, як і більшість законів про підкуп виборців [11, с. 123].

Джерела добре деталізують масштаби корупції в коміціях, що мали місце під час виборів магістратів у 54 р. до Р.Х. Цицерон вказував, що це були наймасштабніші підкупи виборців, які він коли-небудь бачив: «Ambitus redit immanis; numquam fuit par» (Cic. Q. fr. 2. 14.4). Лише в одній *centuriae prerogativae* (центурії, що голосувала першою) обіцяли роздати до десяти мільйонів сестерціїв (Cic. Q. fr. 2. 14.4). За свідченнями Плутарха, хабарі на виборах для багатьох людей стали звичним заробітком (Plut. Cato Min. 44). Аппіан же вказує, що більшість магістратів обиралися або за допомогою хабарів, або за допомогою насильства; люди в коміціях були підкуплені, а «вартість» посади консула могла сягати восьмисот талантів (App. BC. 2. 20). Причетними до корупції були Помпей, Цезар і Агенобарб, кожен з яких підтримував свого кандидата в консули (Cic. Att. 4. 15.7; Att. 4. 16.6). Всі кандидати, зрештою, були обвинувачені у підкупах виборців (Cic. Att. 4. 18.3) і в результаті на 53 р. до Р.Х. консули не були обрані, а знову призначали інтеррексів (Cic. Q. fr. 3. 6.4; Q. fr. 3. 7.3) – аж до липня 53 р. до Р.Х. (Dio. 40. 12.1–2).

У зв'язку із неможливістю проведення виборів магістратів, у Римі постало питання про призначення диктатора. Цицерон вказував на чутки про підготовку диктатури ще із середини 54 р. до Р.Х. (Cic. Q. fr. 2. 13.4), які не стихали до кінця року (Cic. Q. fr. 3. 4.1; Att. 4. 18.4; Q. fr. 3. 7.3; Plut. Caes. 28). Врешті, на початку 53 р. до Р.Х. народний трибун Луцилій Гірр представив законопроект, яким передбачалася передача Помпееві диктаторських повноважень (Cic. Q. fr. 3. 6.4; Q. fr. 3. 7.3; Plut. Pomp. 54), однак сам лише викликав заворушення у місті (Obseq. 63). Сам Помпей, очевидно, не прагнув стати диктатором і використав свій авторитет для того, щоб вибори нарешті

відбулися; консулами 53 р. до Р.Х. стали Валерій Мессала Руф і Гней Доміцій Кальвін (Plut. Pomp. 54; Dio. 40. 12.1–2, 45.4–5–46.1).

Щойно обрані консули одразу ж постали перед завданням організувати вибори магістратів на 52 р. до Р.Х. і знову їх не вдалося провести до кінця року. Цього разу на заваді виборам стали не тільки масові підкупи виборців, а й затяжне насильство, спровоковане тим, що свої кандидатури виставили непримиренні вороги – Тіт Анній Мілон і Клодій Пульхр. Перший претендував на консулат, а другий – на претуру (Cic. Mil. 9.25). Їхня ворожбена розпочалася ще в 58–57 рр. до Р.Х., коли Мілон посприяв поверненню Цицерона в Рим, якого власне Клодій і вигнав (Plut. Cic. 23). Ще в часи свого трибунату в 58 р. до Р.Х., Клодій зібрав загони озброєних людей, за допомогою яких він підкріплював будь-які свої політичні заходи [2, с. 23–24; 6, с. 171–172; 12, с. 127–128]. Мілон, щоб мати змогу йому протидіяти, також організував загони озброєних гладіаторів [12, с. 131]. Їхнє протистояння особливо загострилося під час судового процесу проти Мілона, ініційованого Клодієм, про що вже зазначалося вище [10, с. 392–393].

Таким чином, ворожі один до одного ватажки озброєних загонів не могли примиритися із тим, що їм доведеться одночасно займати високі державні посади [5, с. 68]. Відтак, протягом всієї другої половини 53 р. до Р.Х. коміції в Римі скликати не вдалося через криваві зіткнення загонів Мілона і Клодія – фактично, кровопролиття було щоденним (Cic. Mil. 9.25–26; Dio. 40. 47–48). Взаємна ненависть між ними була настільки відомою, що ще в 56 р. до Р.Х. Цицерон висловився про них так: «Тіт Анній видається народженим для придушення, знищення і повного викорінення цієї хвороби [тобто Клодія], і ніби є божественним дарунком державі» – «T. Annius ad illam pestem comprimendam, extinguendam, funditus delendam natus esse videtur et quasi divino munere donatus rei publicae» (Cic. har. resp. 6).

Слова Цицерона виявилися пророчими: в січні 52 р. до Р.Х. Мілон зі своїми людьми перестрів Клодія на Аппієвій дорозі і в сутичці двох загонів Клодій загинув (Cic. Mil. 27–57; Liv. Per. 107; Plut. Cic. 35; App. BC. 2. 21; Dio. 40. 48). Розлучені смертю свого ватажка, прибічники Клодія влаштували йому похорон, розпаливши поховальне багаття прямо посеред курії, де засідав сенат, спаливши при цьому й низку сусідніх будинків (Liv. Per. 107; App. BC. 2. 21; Dio. 40. 49). Вони вчиняли мародерство, вбивства та підпали по всьому Римові, прикриваючись пошуками Мілона заради помсти (App. BC. 2. 22). Рим охопила анархія (Suet. Iul. 26).

За таких умов сенат не мав іншого виходу, окрім як звернутися до Помпея, щоб той відновив порядок в державі. Про глибину кризи свідчить те, що ініціаторами передачі влади Помпесві виступили його противники – Марк Порцій Катон і Марк Кальпурній Бібул (Plut. Cato.47; Pomp. 54; Dio. 40. 50.3–5; Vel. Pat. 2. 47.3). При цьому, Помпей став не диктатором, як пропонувалося раніше, а єдиним консулом, що було безпрецедентним випадком в історії Риму.

Отже, як бачимо, передумовами призначення Помпея на одноосібне консульство була криза римської політичної системи, яка значно загострилася в період 56–52 рр. до Р.Х. Ця криза проявлялася у вигляді масових порушень під час виборів магістратів, підкупом виборців, відкритим

насильством під час судових засідань та коміцій, маніпуляціями громадською думкою та політичною системою з боку окремих впливових політиків. С. Л. Утченко у цьому вбачав занепад коміційного устрою Римської республіки [13, с. 117–118], однак варто зауважити, що криза коміцій була лише складовою частиною загальної кризи політичної системи Риму. Необхідно додати, що до елементів цієї кризи варто віднести: загальний занепад політичної культури в Римі, що проявлявся як у підкупках, так і в кровопролитті; знецінення громадянських прав (голосування за допомогою військ в центуріатних коміціях, а також продаж громадянами свого голосу); зміна призначення магістратур, які з органів державного управління перетворилися на політичне знаряддя задля задоволення амбіцій окремих індивідів. Таким чином, нездатність сенату і консулів подолати політичну анархію звичайними методами викликала необхідність використання нових надзвичайних заходів, чим і стало одноосібне консульство Помпея Великого.

На думку Е. Груена, третій консулат Помпея аж ніяк не слід вважати початком руйнування Республіки. Він радше був продовженням традиційної римської практики з подолання надзвичайних ситуацій – подібний механізм у вигляді диктатури був вбудований в республіканський устрій конкретно з цією метою [4, с. 154–155]. Отже, одноосібне консульство Помпея варто вважати лише наступною сходинкою саморегуляції римської політичної структури.

Зокрема, цю думку підтверджують ті заходи, які Помпей здійснив одразу ж після вступу на посаду. За висловом Веллея Патеркула, всю силу свого консулату Помпей скерував на боротьбу зі зловживаннями на виборах: «eius consulatus omnem vim in coercionem ambitus exercuit» (Vel. Pat. 2. 47.3), а за словами Плутарха, держава обрала його своїм лікарем (Plut. Pomp. 55).

В першу чергу Помпей видав новий *lex de ambitu*, який робив покарання за порушення під час виборів значно тяжчими (Plut. Cato. 48; App. BC. 2. 23 Asc. 36 C). Можна було вимагати відповідальності за порушення у будь-якого магістрата, починаючи із 70 р. до Р.Х. (App. BC. 23).

Окремим законом – *legis de vi* – Помпей прагнув подолати насильство у римській політиці. Згідно із цим законом, мали бути покарані всі особи, пов'язані із вбивством Клодія, спаленням сенатської курії і анархією в Римі на початку 52 р. до Р.Х. (Cic. Mil. 15; Asc. 36 C). Більше того, для розгляду подібних справ відтепер утворювався окремий суд, головував у якому сам Помпей, забезпечуючи охорону судочинства за допомогою озброєної охорони (Plut. Pomp. 55; Asc. 30 C). Також всі справи, пов'язані із насильством, мали розглядатися позачергово [4, с. 235].

Крім того, щоб забезпечити ефективність судочинства, Помпей склав список осіб, що могли ставати суддями; обмежив кількість адвокатів для кожної сторони суду; встановив обмеження на тривалість промов позивача та підсудного, а також змінив порядок проведення судочинства – відтепер спершу мали виступити свідки, а лише потім адвокати сторін (Dio. 40. 52; Asc. 36 C).

Свої реформи Помпей впроваджував за рахунок свого особистого авторитету і озброєних воїнів, які забезпечували порядок в Римі. Окрім того факту, що велика кількість осіб понесла покарання за насильницькі

дії початку 52 р. до Р.Х. та підкуп виборців (Asc. 54–55 С; Plut. Pomp. 55; Dio. 40. 53–55), з огляду на початок нової громадянської війни складно прорахувати, наскільки ефективними виявилися заходи Помпея для попередження подібних випадків у наступні роки.

Таким чином, ми можемо констатувати, що у 56–52 рр. до Р.Х. в Римській республіці відбувається загострення політичної кризи, що було пов'язано як із занепадом виборчої системи, так і з загальним зниженням ефективності римських магистратів поряд зі зростанням руйнівного впливу на державу сильних особистостей. Відтак, сам Помпей своїми діями для здобуття другого консульства сприяв утвердженню в римській політичній практиці таких негативних явищ, як масові підкупи громадян та відкрите насильство. Однак, у момент найбільшого загострення кризи в 52 р. до Р.Х., коли римська політична система була дезорганізована, саме Помпеєві були надані надзвичайні повноваження для зупинення суспільно-політичної анархії і здійснення заходів з подолання кризи та попередження її виникнення.

Список використаних джерел

1. Boak A. E. R. The Extraordinary Commands from 80 to 48 B.C.: A Study in the Origin of the Principate / A. E. R. Boak // The American Historical Review. – 1918. – Vol.24. – P.1–25.
2. Brunt P. A. The Roman Mob / P. A. Brunt // Past & Present. – 1966. – No.35. – P.3–27.
3. Collins H. P. Decline and Fall of Pompey the Great / H. P. Collins // Greece and Rome. – 1953. – Vol.22. – No.66. – P.98–106.
4. Gruen E. S. The Last Generation of the Roman Republic / By E. S. Gruen. – Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1974. – 596 p.
5. Lintott A. W. Cicero and Milo / A. W. Lintott // The Journal of Roman Studies. – 1974. – Vol.64. – P.62–78.
6. Marsh Frank Burr. The Gangster in Roman Politics / Frank Burr Marsh // The Classical Journal. – 1932. – Vol.28. – No.3. – P.168–178.
7. Marshall B. A. Crassus: a Political Biography / B. A. Marshall. – Amsterdam: Adolf M. Hakkert Publisher, 1976. – 190 p.
8. Shotter D. The Fall of the Roman Republic / By David Shotter. – London: Routledge, 1994. – 114 p.
9. Tatum W. Jeffrey. The Final Crisis (69–44) / W. Jeffrey Tatum // A Companion to the Roman Republic / Ed. by Nathan Rosenstein, Robert Morstein-Marx. – Oxford, Blackwell, 2006. – 737 p.
10. Wiseman T. P. Caesar, Pompey and Rome, 59–50 B.C. / T. P. Wiseman // Cambridge Ancient History: In 14 Vol. / Ed. by J. A. Croock, Andrew Lintott, Elizabeth Rawson. Vol.9. The Last Age of the Roman Republic, 146–43 B.C. – Cambridge: Cambridge University Press, 2006. – 896 p.
11. Каретникова В. А. Ambitus: нелегитимные методы борьбы за магистратуры в Римской республике / В. А. Каретникова // IVS ANTIQVVM. Древнее право. – 2007. – №20. – С.114–124.
12. Утченко С. Л. Древний Рим. События. Люди. Идеи / С. Л. Утченко. – Москва: Наука, 1969. – 324 с.
13. Утченко С. Л. Кризис и падение Римской республики / С. Л. Утченко. – Москва: Наука, 1965. – 268 с.

References

1. Boak A. E. R. The Extraordinary Commands from 80 to 48 B.C.: A Study in the Origin of the Principate / A. E. R. Boak // The American Historical Review. – 1918. – Vol.24. – P.1–25.
2. Brunt P. A. The Roman Mob / P. A. Brunt // Past & Present. – 1966. – No.35. – P.3–27.
3. Collins H. P. Decline and Fall of Pompey the Great / H. P. Collins // Greece and Rome. – 1953. – Vol.22. – No.66. – P.98–106.
4. Gruen E. S. The Last Generation of the Roman Republic / By E. S. Gruen. – Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1974. – 596 p.
5. Lintott A. W. Cicero and Milo / A. W. Lintott // The Journal of Roman Studies. – 1974. – Vol.64. – P.62–78.
6. Marsh Frank Burr. The Gangster in Roman Politics / Frank Burr Marsh // The Classical Journal. – 1932. – Vol.28. – No.3. – P.168–178.

7. Marshall B. A. Crassus: a Political Biography / B. A. Marshall. – Amsterdam: Adolf M. Hakkert Publisher, 1976. – 190 p.

8. Shotter D. The Fall of the Roman Republic / By David Shotter. – London: Routledge, 1994. – 114 p.

9. Tatum W. Jeffrey. The Final Crisis (69–44) / W. Jeffrey Tatum // A Companion to the Roman Republic / Ed. by Nathan Rosenstein, Robert Morstein-Marx. – Oxford, Blackwell, 2006. – 737 p.

10. Wiseman T. P. Caesar, Pompey and Rome, 59–50 B.C. / T. P. Wiseman // Cambridge Ancient History: In 14 Vol. / Ed. by J. A. Croock, Andrew Lintott, Elizabeth Rawson. Vol.9. The Last Age of the Roman Republic, 146–43 B.C. – Cambridge: Cambridge University Press, 2006. – 896 p.

11. Karetnikova V. A. Ambitus: nelegitimnye metody borby za magistratury v Rimskoi respublikie / V. A. Karetnikova // IVS ANTIQVVM. Drevnieie pravo. – 2007. – №20. – S.114–124.

12. Utchenko S. L. Drevnii Rim. Sobytiia. Liudi. Idei / S. L. Utchenko. – Moskva: Nauka, 1969. – 324 s.

13. Utchenko S. L. Krizis i padeniie Rimskoi respubliky / S. L. Utchenko. – Moskva: Nauka, 1965. – 268 s.

Koval A. P., postgraduate student the department of Ancient History and the Middle Ages Faculty of History Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), artifex@ukr.net

The Political Crisis in Rome during 56–52 B.C. and the Sole Consulship of Cn. Pompey the Great

The sharpening of the political crisis of the Roman Republic in the middle of 1 century B.C. is revised in this article. The key issues of the political struggle in Rome during 56–52 B.C. are analyzed. The circumstances of the developing of the sole consulship of Pompey and its impact on the political crisis are explored.

Keywords: Cn. Pompey the Great, the second consulship of Pompey and Crassus, the crisis of the assemblies, the political crisis in Rome, ambitus, Clodius, the sole consulship.

Коваль А. П., аспирант кафедри історії древнього миру та середніх віків історичного факультета, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), artifex@ukr.net

Политический кризис в Риме 56–52 гг. до Р.Х. и единоличное консульство Гнея Помпея Великого

Исследуется обострение политического кризиса Римской республики в середине I в. до Р.Х. Анализируются ключевые события политической борьбы в Риме в 56–52 гг. до Р.Х. Выявляются обстоятельства получения Помпеем Великим единоличного консульства и рассматривается его влияние на преодоление политического кризиса.

Ключевые слова: Гней Помпей Великий, второе консульство Помпея и Красса, кризис комиций, политический кризис в Риме, ambitus, Клодий, единоличное консульство.

* * *

УДК 94(477)«174»

Кривошея Ір. І.,

доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії культури та методики навчання гуманітарних дисциплін, Уманський державний педагогічний університет ім. Павла Тичини (Україна, Умань), iivahnuik@i.ua

ІНФОРМАТИВНІ МОЖЛИВОСТІ РЕЄСТРУ ПОЗИКИ ДО ВІЙСЬКОВОГО СКАРБУ 1743 Р. ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ НЕУРЯДОВОЇ СТАРШИНИ ГЕТЬМАНЩИНИ

Досліджується персональний склад та майнової статус бунчукового і військового товариства Гетьманщини в середині XVIII ст. Для аналізу використано реєстр позики до військового скарбу 1743 р. Це статистичний реєстр, що надається до порівняння за кількома показниками. Щодо кожного товариша вказано, скільки в його володінні було дворів і млинових кіл та яку суму позики він мав надати зі свого майна у військовий скарб. Аналіз матеріалу показав соціальну та майнову неоднорідність бунчукового і військового товариства. Обтяжливою економічною службою виявилася для 50% бунчукового та 72% військового товариства.

Ключові слова: неурядова старшина, бунчуковий товариш, військовий товариш, реєстр, позика, майнової статус, двір, млинове коло, Гетьманщина.

Історія неурядової старшини Гетьманщини протягом останнього десятиліття стала предметом зацікавлення багатьох українських істориків. Активно публікуються

джерела, що дозволяють її комфортно вивчати. Особлива увага приділяється персональному складу та генеалогії козацької старшини, що включала також і неурядову. На часі поглиблення досліджень за рахунок розширення даних та їх аналізу, особливо щодо майнового статусу всіх чинів неурядової старшини.

Персональний склад неурядової старшини Гетьманщини у XVIII ст. досліджується завдяки різноманітним реєстрам всіх чинів неурядової старшини, опублікованим Л. Окіншевичем [10], В. Панашенко [3; 11], О. Репаном [12; 13], І. Ситим [14], С. Горобцем [1]. Та ці списки рідко містять інформацію майнового характеру. Приділяв увагу в своїй праці окремим аспектам майнового статусу Л. Окіншевич. Аналіз статків бунчукового товариства Чернігівського полку здійснила В. Панашенко. Величезний пласт інформації про майно неурядової старшини Чернігівського і Полтавського полків мають останні публікації В. Кривошеї [5; 6; 7; 8]. Реєстр, що вміщує відомості економічного характеру про бунчукове і військове товариства за один рік (тут 1743) аналізується вперше.

Мета дослідження показати інформативні можливості такого типу документу, як реєстр позики до скарбу, для вивчення різних аспектів історії бунчукового і військового товариства Гетьманщини у XVIII ст.

Для загальної оцінки економічної спроможності бунчукового товариства в середині XVIII ст. маємо цінне джерело – реєстр позики у військовий скарб тисячі рублів з володінь дійсних та абшитованих бунчукових і військових товаришів Гетьманщини 1743 р. [2, арк. 253–258]. Крім того, що це список персонального складу бунчукових і військових товаришів кінця 1743 р., це ще й статистичний реєстр, що надається до порівняння за кількома показниками. Щодо кожного товариша вказано, скільки в його володінні було дворів і млинових кіл та яку суму позики він мав надати зі свого майна у військовий скарб.

Усього в реєстр внесено в десяти полках 133 маєтки бунчукових товаришів. Із них 12 маєтків померлих бунчукових товаришів або родин померлих полковників (Кочубея, Апостола). Діючих товаришів на той момент налічувалося 139 осіб, які служили із 121 маєткою. Дворів, з яких служило по кілька товаришів, всього 14, із них 2 маєтки виставляли на службу більше 2-х товаришів. Всього з померлими в реєстрі фіксується 151 особа. Найбільша кількість маєтків у Стародубському полку – 31, з них 3 належали родинам померлих, а службу з інших несло 32 бунчукові товариші. Разом полк вніс до скарбу 140 рублів і 88 копійок. Також до полку належало 5 абшитованих товаришів. Другим за числом маєтностей (25, з них 3 померлих товаришів) був Чернігівський полк. Служило тут 29 товаришів, а разом до скарбу полк вніс (без 2-х абшитованих) 141 р. 62 коп., тобто навіть більше за Стародубський. Суми, виплачені до скарбу іншими полками, були в кілька разів меншими за дві попередні: Ніжинський (21 маєток і б. т.) – 58 р. 83 коп.; Лубенський (17 маєтків, з них 1 померлого, 16 б. т.) – 47 р. 40 коп.; Прилуцький (12 маєтків, 17 б. т.) – 28 р. 79 коп.; Київський (10 маєтків, з них 1 померлого, 10 б. т.) – 5 р. 68 коп.; Переяславський (6 маєтків, 6 б. т.) – 20 р. 62 коп.; Гадяцький (5 маєтків, з них 1 померлого, 5 б. т.) – 22 р. 32 коп.; Полтавський (4 маєтки, з них 2 померлих, 2 б. т.) – 64 руб. 44 коп.; Миргородський (2 маєтки, з них 1 померлого, 1 б. т.) – 23 р. 14 коп. Всього бунчукові товариші позичили до скарбу 553 руб. 72 коп. та абшитовані бунчукові

товариші – 56 р. 40 коп. Разом – 610 рублів 12 копійок. Залишок позики розкладався на військових товаришів та інші категорії старшини.

Впадає у вічі особлива неможливість бунчукових товаришів Київського полку, які разом сплатили до скарбу трохи менше 6 руб. Ще в семи полках сума становила від 20 до 65 руб. І двома найзаможнішими полками, що надали по 141 руб., виявилися найбільші за числом бунчукових Стародубський і Чернігівський полки. Хоча справа не в чисельності, адже 21 товариш Ніжинського полку вніс бл. 59 руб., а з 4 маєтків Полтавського в позику надано 65 руб. Основним критерієм виступала заможність бунчукового товариша. Якщо розбити маєтки товариства на групи (за величиною сплаченої суми), то отримаємо таку картину: із 133 маєтків (включаючи маєтки померлих бунчукових) менше одного рубля внесли 34 (26%); до 2 руб. – 38 (29%); від 2 до 4 руб. – 21 (15%); від 4 до 6 руб. – 21 (15%); від 7 до 10 руб. – 7 (5%); від 10 до 20 руб. – 6 (5%); більше 20 – 6 (5%) (2 по 21; 2 по 24; 2 по 54). Як видно з викладених цифр, найбідніші маєтки бунчукових товаришів, з яких взято до 2 руб. позики, склали 55% всіх маєтків. Величина такого маєтку становила від 6 до 41 двору; без млинів або до 4 млинових кіл. Мінімально це або 6 дворів, або 1 коло. Це дає можливість встановити приблизну початкову суму позики: з 1 двору 4 копійки, з 1 кола млинового – 18 копійок. У цій категорії зустрічаємо виключення: б. т. Ф. Лисенко в Чернігівському полку з 5 дворів не платив позики взагалі. І навпаки – четверо товаришів із різних полків заплатили позику від 60 коп. до 1.50, при відсутності даних про маєтності. Однакова кількість маєтків, по 21, фіксується в двох наступних категоріях. У категорії, сплата з якої становила від 2 до 4 рублів (21), величина маєтку коливалася від 20 дворів (інші варіанти: 20 дворів /6 кіл; 30/3) до маєтків, в яких було таке співвідношення дворів/кіл: 59/7; 72/4; 76/3. Маєтки, з яких сплачено від 4 до 6 рублів, включали мінімально 44 двори або 66 дворів і 5 кіл, а максимальна – 96/16; 103/9; 139/4.

Ще дві категорії – це 7 маєтків (сплатили від 7 до 10 руб.) та 6 (від 10 до 15 руб.). У розряді «від 7 до 10 руб.»: мінімальний маєток – 171 двір або 130/4; максимальний – 203/11. В наступній категорії, «від 10 до 15 руб.», було 6 маєтків, які варто вказати персонально. По 10 руб. сплатили: П. Кулябка (Лубни, 116/21); А. Миклашевський (Стародуб, 108/10); з дому вдови Р. Бороховича (Гадяч, 185/15); 10,83 сплатив А. Горленко з батьком (Прилуки, 185/20); 13 руб. сплатив В. Гудович (Стародуб, 278/9) та 14,44 сплатив В. Лизогуб (Чернігів, 286/15).

Залишилися найстатечніші бунчукові товариші, з 6 маєтків яких виплачено 197 руб. із 554 руб., тобто більше третини суми, закладеної для всього товариства. Суму в 21 руб. склала виплата з дому померлих бунчукових А. Дуніна-Борковського (Чернігів, 382/36) та П. Апостола (Миргород, 518/8). По 24 руб. виклали брати Корсаки (Стародуб, 513/15) та з дому гр. Владиславича (Стародуб, 520/15). 53 руб. 18 коп. виплачено з дому колишнього полковника Кочубея (Полтава, 1193/45) та найбільша сума, 54 руб., позичена в скарб б. т. Чернігівського полку А. Полуботком, маєток якого складав 1269 дворів та 36 млинових кіл. Зіставляючи списки найзаможніших бунчукових товаришів 1722 і 1743 рр., маємо збіжності: в обох списках є маєтності Корсаків, В. Кочубея, В. Лизогуба, А. Борковського та П. Кулябки. Відмінність

лише в тому, що в 1722 р. до найзаможніших родин бунчукових належала третина від загалу, а у 1743 р. лише 15%. Це засвідчує прискорену поляризацію власності бунчукового товариства.

Отже, найзаможніші – це лише 5% всього бунчукового товариства. Друга за статками група – 13 товаришів (10%) теж не бідні, та частина з них мала вдвічі менші маєтності, ніж у найбагатших. Разом це всього 15% від загалу. Найбідніша частина товариства, як з'ясовано вище, становила 55%. Середина між полюсами – це 30% бунчукового товариства. Такий середній маєток включав 60–70 дворів та 6–10 млинових кіл. Доречно зауважити відносність у викладках. Напевно, бунчукові товариші не дуже прагнули платити велику позику до військового скарбу, тому могли приховати реальну кількість дворів і млинів. Наприклад, один із найбагатших бунчукових Ніжинського полку Я. Маркович заплатив 6 руб. з 96 дворів та 16 млинових кіл. Він мав більше дворів перед Гілянським походом в 1725 р., що видно з його щоденника. А число млинових кіл у джерелі покреслено так, що не зрозуміло, то 6, 16 чи 46. Як результат, Я. Маркович потрапив при аналізі лише в середню категорію заможності (30%), хоча його місце у вищій. З іншого боку, бачили збійність даних різних джерел щодо майна А. Борковського, тобто список 1743 р. заслуговує довіри.

Особливої уваги потребують 12 маєтків померлих товаришів. На місце батьків у частині випадків невдовзі прийшли служити сини. Так було, з родиною А. Дуніна–Борковського, який помер в 1743 р. Велика маєтність була розділена на три частини. Але згідно реєстру позики йшли також з маєтків, власники яких померли давно, а спадкоємці повинні були виконувати певні служби з цієї землі. Як у випадку Р. Бороховича, який помер до 1722 р., а його дружина, давно заміжня за полковником Єропкіним, платила з маєтку необхідні суми. Так само було з померлим на початку 1729 р. Т. Жоравкою, бунчуковим товаришем Стародубського полку, вдова якого заміжня в 1743 р. за Б. Ланкаю. Причому родинні подробиці про вдів вказані тут же в реєстрі. З 12 маєтків два належали родинам померлих полковників, полтавського В. Кочубея, який помер в серпні 1743 р. та миргородського П. Апостола, який загинув у 1736 р. [4, с. 189, 436]. До одного реєстру з бунчуковими жінки потрапили як вдови старшин, які отримували опіку центральної влади. Таке собі продовження традицій протекціонізму, що несло й певні зобов'язання.

Абшитоване бунчукове товариство в усіх полках Гетьманщини у 1743 р. налічувало 17 осіб [2, арк. 253]. Разом вони сплатили 56 руб. 40 коп. позики. Серед абшитованого товариства менше 1 руб. заплатило 4 товариша, до 2 р. – 4; з 2 до 4 р. – 4; з 4 до 6 р. – 2; з 6 до 10 р. – 3 товаришів. Отже, неможна частина відставних бунчукових становила 8 осіб (47%); середня – 6 (35%), і найзаможніша, хоча й дуже відносно порівняно з дійсними бунчуковими, 3 особи (18%). Величина маєтку абшитованих бунчукових в 1743 р. починалася з 5 дворів (у І. Тернавіюта маєтність не зазначена), а завершувалася власністю в 187 дворів і 13 млинових кіл Ф. Савича з Лубенського полку. Загалом дані про статки абшитованих основну пропорцію не порушують: близько половини малозаможних бунчукових товаришів, третина з середньою власністю, й менше п'ятої частини статечних товаришів.

Для виконання службових обов'язків військового товариства також використовувало власні маєтки. Оцінку

економічної спроможності цього чину на початковому етапі його існування можемо зробити за вже згаданим нами реєстром позики товариства до військового скарбу 1743 р. [2, арк. 257зв–258]. У джерелі записане товариство всіх полків (всього 53 особи), що разом надало позику до військового скарбу в сумі 43 рублів 7 копійок. Так само, як в частині списку бунчукового товариства вказана власність у дворах і млинових колах, з яких взято позику. Біля значної кількості товаришів (21) не вказана власність, але сума позики при цьому становила 50 коп. і більше. Це вище, ніж коли у товариша вказано у володінні 4 двори або 1 двір і 2 кола, й взято в позику 33 чи 37 копійок. Є й відповідник: 50 коп. заплатив товариш, у якого було 4 двори та 2 млинових кола. Тобто, навіть якщо власність не вказана, вона мала бути близькою до наведеної вище, або товариш мав сталі прибутки від торгівлі чи іншого промислу. Співвідношення суми до власності в середньому збігається з установленим нами щодо позики бунчукових (за 1 двір близько 4 коп., за 1 коло не менше 18 коп.). Суми виплачені до скарбу окремими полками від більшої до меншої були такі: Ніжинський (15 осіб) – 10,15 (з 58 дворів/25 кіл млинових); Чернігівський (6) – 9,96 (200/7); Лубенський (8) – 4,83 (–/10); Переяславський (4) – 4,34 (35/13); Миргородський (3) – 3,60 (44/5); Гадяцький (2) – 3,37 (43/4); Прилуцький (5) – 2,20 (–/1); Стародубський (4) – 1,70 (20/5); Полтавський (3) – 1,70 (17/–); Київський (3 особи) – 1,22 (18 дворів/без кіл). Всього – 43,07 (з 435 дворів/70 млинових кіл).

Одразу впадає у вічі незрівнянно менша заможність, навіть бідність військового товариства в порівнянні з бунчуковим, яке заплатило 553,72 (з 10711 дворів / 656 млинових кіл). Відмінним було й те, що у військовому товаристві позику заплатили всі внесені до списку. Також, як у випадку з вищим чином, найбіднішим виявилось військово товариство Київського полку. Найбагатшим – у полках Чернігівському й Ніжинському. Виділяється Чернігівський, де 6 товаришів внесли майже однакову позику з 15 товаришами Ніжинського полку. При цьому саме тут жило 3 із 7 найзаможніших військових товаришів, найменша власність становила 24 двори, з якої виплачено 90 коп. і вписано лише одного товариша без майна (заплатив 50 коп.).

Спробуємо розділити військово товариство на групи за величиною сплаченої суми. Найбільша сума – це 3 р., сплачені Романом Яновим, в. т. Ніжинського полку, який був багаторічним відкупником податків у полках Гетьманщини, а його дружина походила зі старшинської родини Уманців [9]. Найменшу суму, по 8 коп., сплатили також троє товаришів Ніжинського полку (П. Темрянський, В. Купчинський та С. Зінченко). Виділяється п'ять груп: менше 20 коп. заплатило 6 осіб; від 20 до 50 коп. – 32; до 1 р. – 2; від 1 до 2 р. – 6; від 2 до 3 р. – 7 осіб. Отже, 38 осіб віднесемо до відверто неможливої частини товариства, що заплатила до 50 коп. Вона складала 72% загалу військових. Середня частина, що заплатила більше 50 коп., але до 2 р. – 8 осіб (15%). Заможне військово товариство склало 13%. Середня величина власності в найбіднішій групі була такою: товариші, які дали по 8 коп., мали по 2 двори підданих або по 1 колу млиновому; до 50 коп. платили власники 5 дворів або 2 кіл млинових; по 50 коп. платили особи з різною власністю від 2–12 дворів до 4 дворів і 2 кіл та велика група (21) осіб, власність яких зовсім не вказана. В середній групі бачимо у товаришів власність

від 24 дворів (чи 15 дворів і 1 кола) до 35 дворів (чи варіанти: 27/2 або 8 кіл). У двох (І. Кирста, І. Пухович), власність яких не вказана, взято по 1 р. Власність 7 найзаможніших мала такі величини: від 19 до 50 дворів та від 1 до 11 млинових кіл (наприклад, 50/1 або 19/11). Серед абшитованих фіксуються в 1743 р. 2 військових товариші: В. Мовчан із Ніжинського полку (заплатив 30 коп. з 2 кіл) та Г. Плешко зі Стародубського (заплатив 2,15 з 19 дворів і 8 млинових кіл) [2, арк. 254]. Як бачимо, загальна картина не змінюється.

Найбагатші військові товариші мали маєтки, співмірні з маєтками бунчукових нижче середніх статків. Для 72% незможних товаришів служба була економічно обтяжлива, але від доручень їх не звільняли. У списку відсутні маєтки померлих товаришів чи їх вдів. Тоді як в категорії бунчукових бачимо 12 таких маєтків. Причина в недавньому утворенні самого чину військового товариша.

Як бачимо, в 1743 р. служба була економічно обтяжливою більше, ніж для половини бунчукових товаришів та 72% військових товаришів. Ситуацію рятувало лише те, що в той період майже припинилися війни, а витрати на цивільну службу були не такими значними. Зрозуміло, що становище бунчукового товариства, та навіть і військового, годі зіставляти з відповідними позиціями інших службових груп Гетьманщини. Це справді привілейована група старшини, й те, що вище відмічалось для частини товаришів як незможність, для значкових чи виборних козаків було справжнім багатством.

Проаналізований матеріал лише одного реєстру показав соціальний зріз кожної з груп товариства. Бачимо завдяки списку економічну спроможність до служби кожного товариша. Очевидно, що подібні документи найкращі для загальних обрахунків щодо майнового статусу як цих чинів, так і значкового товариства в інші роки. Тому важливим завданням залишається їх архівний пошук та запровадження до наукового обігу.

Список використаних джерел

1. Горобець С. Списки значкових товаришів Чернігівського полку 1732 та 1737 рр. // Сіверянський літопис. – 2008. – №1. – С.15–18.
2. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – Ф.І. – Спр.57335.
3. Компут (списан в року 1729 марта 20) товариства бунчукового в полках рейменту гетманского найдуучихся // Київська старовина. – 1997. – №5. – С.34–47.
4. Кривошея В. В. Козацька старшина Гетьманщини: енциклопедія / В. В. Кривошея. – К.: Стило, 2010. – 792 с.
5. Кривошея В. Українське козацтво в національній пам'яті: Чернігівський полк: монографія: в 2 т. / В. Кривошея. – К.: ДП «Пріоритети», 2012. – Т.І. – 516 с.
6. Кривошея В. Українське козацтво в національній пам'яті: Чернігівський полк: монографія: в 2 т. / В. Кривошея. – К.: ДП «Пріоритети», 2012. – Т.2. – 508 с.
7. Кривошея В. Українське козацтво в національній пам'яті: Полтавський полк: монографія: в 2 т. / В. Кривошея. – Чернігів: Видавць Лозовий В. М., 2014. – Т.І. – 504 с.
8. Кривошея В. Українське козацтво в національній пам'яті: Полтавський полк: монографія: в 2 т. / В. Кривошея. – Чернігів: Видавць Лозовий В. М., 2014. – Т.ІІ. – 496 с.
9. Кривошея І. І. Матеріали судової справи як джерело родоводу військового товариша Петра Уманця: (XVII–XVIII ст.) / І. І. Кривошея // Генеалогічні записки. – Львів, 2012. – Вип.10: (нової серії 4). – С.50–55.
10. Окіншевич Л. Значне військове товариство в Україні–Гетьманщині XVII–XVIII ст. / Л. Окіншевич // Записки наукового

товариства імені Шевченка. – Мюнхен: Заграва, 1948. – Т. CLVII: Праці Історико–Філологічної Секції. – 223 с.

11. Панащенко В. Бунчукові, військові і значкові товариші в Гетьманщині / В. Панащенко // Істину встановлює історія : зб. на пошану Ф. П. Шевченка / НАН України, Ін–т історії України. – К., 2004. – Т.2: Наукові студії. – С.291–347.

12. Репан О. А. Старшинський реєстр 1736 року / О. А. Репан // Дніпропетровський історико–археографічний збірник. – Дніпропетровськ: Генеза, 2001. – Вип.2. – С.548–553.

13. Репан О. Іржа на лезі: лівобережне козацтво і російсько–турецька війна 1735–1739 років / О. Репан. – К.: ВД «Києво–Могилянська академія», 2009. – 195 с.

14. Ситий І. До історії українського війська: списки бунчукових товаришів та сотників 1733 р. / І. Ситий // Сіверянський літопис. – 2000. – №5. – С.139–143.

References

1. Gorobecz S. Spysky znachkovyx tovaryshiv Chernigivskogo polku 1732 ta 1737 rr. // Siverianskyj litopys. – 2008. – №1. – S.15–18.
2. Instytut rukopysu Nacionalnoyi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskogo. – F.I. – Spr.57335.
3. Komput (spysan v roku 1729 marta 20) tovarystva bunchukovogo v polkax rejmentu getmanskogo najduyuchyxsya // Kyivska starovyna. – 1997. – №5. – S.34–47.
4. Kryvosheya V. V. Kozaczka starshyna Getmanshyny: encyklopediya / V. V. Kryvosheya. – K.: Stylos, 2010. – 792 s.
5. Kryvosheya V. Ukrainiske kozactvo v nacionalnij pamyati: Chernigivskij polk: monografiya: v 2 t. / V. Kryvosheya. – K.: DP «Priorytety», 2012. – T.I. – 516 s.
6. Kryvosheya V. Ukrainiske kozactvo v nacionalnij pamyati: Chernigivskij polk: monografiya: v 2 t. / V. Kryvosheya. – K.: DP «Priorytety», 2012. – T.2. – 508 s.
7. Kryvosheya V. Ukrainiske kozactvo v nacionalnij pamyati: Poltavskij polk: monografiya: v 2 t. / V. Kryvosheya. – Chernigiv: Vydavecz Lozovij V. M., 2014. – T.I. – 504 s.
8. Kryvosheya V. Ukrainiske kozactvo v nacionalnij pamyati: Poltavskij polk: monografiya: v 2 t. / V. Kryvosheya. – Chernigiv: Vydavecz Lozovij V. M., 2014. – T.II. – 496 s.
9. Kryvosheya I. I. Materialy sudovoyi spravy yak dzherelo rodovodu vijskovogo tovarystva Petra Umanca: (XVII–XVIII st.) / I. I. Kryvosheya // Genealogichni zapysky. – Lviv, 2012. – Vyp.10: (novoyi seriyi 4). – S.50–55.
10. Okinshevych L. Znachne vijskove tovarystvo v Ukraini–Getmanshyni XVII–XVIII st. / L. Okinshevych // Zapysky naukovoogo tovarystva imeny Shevchenka. – Myunxen: Zagrava, 1948. – T. CLVII: Praci Istoryko–Filologichnoyi Sekciyi. – 223 s.
11. Panashenko V. Bunchukovi, vijskovi i znachkovi tovaryshi v Getmanshyni / V. Panashenko // Istynu vstanovlyuye istoriya: zb. na poshanu F. P. Shevchenka / NAN Ukrainy, In–t istoriyi Ukrainy. – K., 2004. – T.2: Naukovi studiyi. – S.291–347.
12. Repan O. A. Starshynskij reyestr 1736 roku / O. A. Repan // Dnipropetrovskij istoryko–arxeografichonij zbirnyk. – Dnipropetrovsk: Geneza, 2001. – Vyp.2. – S.548–553.
13. Repan O. Irzha na lezi: livoberezhne kozactvo i rosijsko–tureczka vijna 1735–1739 rokov / O. Repan. – K.: VD «Kyievo–Mogylyanska akademiya», 2009. – 195 s.
14. Sytyj I. Do istoriyi ukrajiniskogo vijska : spysky bunchukovyx tovarystviv ta sotnykiv 1733 r. / I. Sytyj // Siverianskyj litopys. – 2000. – №5. – S.139–143.

Kryvosheya Ir. I., Doctor of historical sciences, associate professor, head of History of Culture and Teaching Methods of the Humanities Department of Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University (Ukraine, Uman), iiivahnuuk@i.ua

Informative possibilities to the loan registry to the Military Treasure of 1743 to study the history of Neuryadova Starshyna of the Cossack Hetmanate

Personal staff and property status of the Bunchukove Society and the Military Society of the Cossack Hetmanate in the middle of the XVIII century are studied. The loan registry to the Military Treasure of 1743 was used for analysis. This is a statistical register provided for comparison by several indices. It was indicated how many homesteads and millwheels belonged to each Comrade and what amount of loan he had to give to the Military Treasure from his property. Analysis of the material showed social and property heterogeneous of the Bunchukove Society and the Military Society. Service proved to be burdensome economically for 50% of the Bunchukove Society and 72% of the Military Society.

Keywords: Neuryadova Starshyna, Bunchukove Comrade, Military Comrade, registry, loan, property status, homestead, millwheel, the Cossack Hetmanate.

Кривошея Ир. И., доктор исторических наук, доцент, заведующая кафедрой истории культуры и методики обучения гуманитарных дисциплин, Уманский государственный педагогический университет им. Павла Тычины (Украина, Умань), iiivahnik@i.ua

Информативные возможности реестра займа в войсковую казну 1743 г. для изучения истории неурядовой старшины Гетманщины

Исследуется персональный состав и имущественный статус бунчукового и войскового товарищества Гетманщины в середине XVIII в. Для анализа использован реестр займа в войсковую казну 1743 г. Это статистический реестр, благодаря которому возможно сравнение по нескольким показателям. Относительно каждого товарища указано, сколько в его владении было дворов и мельничных кругов, и какую сумму займа он должен был уплатить из своего имущества в казну. Анализ материала показал социальную и имущественную неоднородность бунчукового и войскового товарищества. Обременительной служба оказалась для 50% бунчукового и 72% войскового товарищества.

Ключевые слова: неурядовая старшина, бунчуковый товарищ, войсковой товарищ, реестр, заем, имущественный статус, двор, мельничный круг, Гетманщина.

* * *

УДК 94(477)«17/18»

Чубина Т. Д.,

доктор исторических наук, профессор, профессор кафедры гуманитарных наук та іноземних мов, Черкаський інститут пожежної безпеки ім. Героїв Чорнобиля НУЦЗУ (Україна, Черкаси), chubina@ukr.net

ОЛЕКСАНДР ПОТОЦЬКИЙ: ПОГЛЯД КРИЗЬ ПРИЗМУ СТОЛІТЬ

Людина є елементом будь-якої форми соціальності, від найпростіших спільнот до сучасних цивілізаційних та політичних суперсистем. Тому погляд на історичні процеси, на суспільство не відокремлений від вивчення окремих особистостей і династій. У цій науковій статті мова йде про рід Потоцьких, його внесок в історію та культуру України.

Ключові слова: рід, Олександр Потоцький, магнат, масток, патріот, філантроп, імпресингі.

Історична наука завжди відводила чільне місце висвітленню неординарних особистостей. Проте в останнє десятиліття в українській історіографії спостерігається особливо активна тенденція саме до репрезентації визначної постаті в просторово-часовому вимірі та в особистісно-індивідуальній сфері.

Таким чином, виокремлюється окрема постать або родина на зламі публічного і приватного життя, спеціально визначаються аспекти ідеологічного статусу сім'ї в суспільстві, співвідношення історії держави і громадської ланки. Сімейна хроніка займає нішу між структурною і культурною антропологією і є новим ракурсом у новітній історичній науці.

На сьогодні багато родів і досі залишаються невивченими. Дослідження історії окремих родин – не лише приватна справа, а й історична необхідність. Велична історія будь-якої країни складається з історій окремих родин. Це є невичерпним і маловивченим джерелом історії.

У кожній країні є такі роди, що вже стали здобутком усієї нації, як–от: у Німеччині – Габсбурги, у Франції – Бонапарти тощо. Чимало славетних родів можна назвати і в Україні. Є представники і так звані «інтернаціональних» кланів. Наприклад, нащадки магнатів Потоцьких уважають себе як поляками, так і українцями. Ці «українські» магнати відіграли помітну роль і в польській історії, і в українській.

Представники найвідомішого і найбільш могутнього магнатського роду Речі Посполитої володіли значними

територіями, замками, маєтками в Польщі, Білорусії, Україні, насамперед у Подільському, Брацлавському, Белзькому, Руському і Краківському воєводствах, обіймали важливі державні посади в Речі Посполитій, а згодом – у Росії й Австрії.

Одночасне поєднання типовості й унікальності роду Потоцьких в історії дає підстави для інтерпретації нових ідей, підходів, методів на матеріалах вивчення культурної, сімейної, громадсько–політичної історії України і Польщі при дослідженні феномена роду в цілому та його окремих представників зокрема.

Фрагментарні згадки про Олександра Потоцького, як у польській, так і в українській історіографії, а також відсутність всебічного наукового висвітлення історії роду Потоцьких спонукали авторів до даної наукової розвідки.

Олександр (Александр) Потоцький (1798–1868 рр.) [1] – політичний діяч, філантроп. Народився 9 травня в Тульчині Брацлавського повіту. Був сином Станіслава Щенсного і Софії Вітг [2, с. 61].

З батьківського спадку отримав так звану уманську частку: Умань із парком «Софіївка», 40 сіл в Уманському повіті, 4 села з Голованівського ключа (Красногірка, Роздол, Молдавка і Лозувата) в Балтському повіті та ще окремі ділянки ґрунтів та лісів. 1826 р. в Умані заснував костюл Успіння Пресвятої Богородиці, якому зробив значні пожертви. Мати заповіла йому 8 тис. чоловічих душ кріпаків з обов'язком сплати її боргів у розмірі 4 млн. злотих, а також 50 тис. дукатів братові по матері Яну Вітту. Загалом Потоцькому належало близько 30 тис. чоловічих душ. Крім того, мати записала йому навпіл із братом Болеславом права на рухомість із тульчинського двору і на суму в 1118858 злотих, яку їй ще був винен їхній брат Мечислав (за вироком Брацлавського земського суду) за сплачені нею свого часу борги, що тяжіли на Тульчинському маєтку [3, с. 521].

Про освіту Олександра Потоцького турбувався Микола Новосильцев, який на той час зблизився з його матір'ю. Він рекомендував Олександрові наставників та вчителів [4, с. 759].

Олександр почав військову кар'єру з 14 класу (указ Олександра I від 15 листопада 1818 р.), а вже через 10 років він став полковником російської армії. Брав участь у російсько–турецькій війні (1828–1829 рр.) Відмовившись від кар'єри, яка чекала на нього в Петербурзі, 1829 р. пішов у відставку, після чого молодий граф Потоцький оселився в Умані, своєму родовому маєтку, залишаючись найбільшим землевласником Уманського повіту [5]. Розпочав розпродаж своїх маєтків, розміщуючи капітали у Відні.

Любив музикувати (грав на віолончелі), цікавився літературою і малярством (сам малював портрети). Дружив з А. Міцкевичем, з яким познайомився ще 1825 р. під час перебування в Одесі. Подорожував із ним по Італії, куди прибув у лютому 1830 р.; допомагав поетові матеріально. У Польській бібліотеці в Парижі зберігається частина листа Олександра Потоцького до Адама Міцкевича (шість рядків за підписом Олександра Потоцького, на яких не вказано ні дати, ні місяця написання; складається враження, що то лише закінчення одного з листів до А. Міцкевича). Цінним є те, що згаданий лист є оригіналом, на якому можна побачити автограф О. Потоцького [6, с. 1]. В Італії обертався в колі художників, підтримуючи їх матеріально.

На думку І. Кривошиї, «не останню роль у польському повстанні відіграв і Олександр Станіславів Потоцький» [7, с. 17]. Сповнений шляхетських імпульсів, свідомий патріот, молодий полковник схилив голову перед образами польських патріотів. У Софіївському парку він наказав установити статуї Т. Костюшка і наполеонівського генерала, племінника останнього польського короля Ю. Понятовського [7, с. 18].

На початку Листопадового повстання перебував у Галичині, звідки виїхав до Відня. Довго вагався, чи взяти участь у боротьбі. У квітні 1831 р. прибув до Берліна, звідти вирушив до сестри Констанції Рачинської до Познані. Перебуваючи під впливом сестри Софії Кисельової, Олександр під час повстання дає згоду на формування за власний кошт польського полку кінноти і передає на цю потребу 2 тис. червонців. Потоцький приїздить до Варшави, щоб спостерігати за процесом створення полку. Сформований за його кошт полк так і не зробив жодного пострілу [8, с. 36].

У листі з Берліна до свого петербурзького пленіпотента Л. Єніча від 14 травня 1831 р. писав, що ніколи не повернеться до Петербурга (хіба що тільки його «привезе жандарм на мешкання з того боку Неву», тобто в Петропавловську фортецю), що має «польське ім'я, хоч і диявольськи заплямоване», а залишаючись у Берліні, повинен «змінити ім'я на Potockszwajń [«Потоцький–свinya»], передбачав «велику зміну» у своєму житті [9, с. 128–131]. У Варшаві став під командування генерала Я. Скіжинського і 28 липня 1831 р. отримав звання полковника 5-го полку кінних стрільців. Пожертвував Комітетові руських земель 20 тис. злотих.

Улітку 1831 р. в результаті обшуку уманського будинку Олександра Потоцького було вилучено 132 одиниці різноманітної зброї, яку після опису відправили до Київського арсеналу [10, с. 247–248]. Конфіскація маєтків та іншої власності учасників повстання проводилася на основі указів імператора Миколи I від 22 березня і 10 травня 1831 р. Перший зазначав, що необхідно «брать недвижимые имения мятежников в Западных губерниях в казну, на приращение инвалидного капитала», а другий визначав порядок їх прийняття до казни. Управління конфіскованими маєтками покладалося на губернські Казенні Палати [11, с. 8].

26 червня розпорядженням міністра фінансів на маєтки повстанців було накладено секвестр. 10 серпня Київське Губернське Правління оголосило про секвестр маєтностей Олександра Потоцького [12, с. 183]. На початку вересня до Умані направлено уповноваженого Київської Казенної Палати Йосипа Квітку із завданням перевірити, як відбувається опис маєтку графа Потоцького, розпочатий 18 серпня. Особливу увагу при перевірці Квітка приділяє «Софіївці». «Софиевский сад графа Потоцкого найден в первобытном состоянии. Постоянно при саде работает 30 человек, кроме сего, всякую весну отпускаются рабочие люди для чистки сада и прочего до 3 тыс. человек обоего пола [...] Ежегодное содержание сада и всего в нем находящегося стоило в прошлом году 3500 рублей серебром». Далі у своєму звіті чиновник звертає увагу на можливість скоротити ці витрати до 2500 крб. сріблом [13, с. 248–248зв].

13 вересня 1831 р. Олександр пішов у відставку, однак 3 жовтня був нагороджений золотим хрестом *Virtuti Militari* [14, с. 759–760]. Діставшись через Пруссію Дрездена,

отримав там річний прибуток зі своїх маєтків на території Російської імперії. Невдовзі всі вони були конфісковані; в Уманському ключі було утворено військове поселення, а «Софіївку» перейменовано на «Царицин сад». «Прийняття до казни маєтку О. Потоцького [...] тривало два роки з фінансово-економічних причин, типових для поміщицьких господарств, що підлягали конфіскації: великі розміри земельних володінь, борги, невіршеність питання про спадщину матері, функціонування посесій тощо» [15, с. 13]. Швагер Кисельов і брат Ян Вітт умовляли Потоцького повернутися, скориставшись із царської амністії для повстанців, й обіцяли повернення його маєтків, але Потоцький відмовився, надавши перевагу тому, щоб залишитися, за його висловлюванням, «бідним, але незалежним» та ніколи більше не повернутися до країни [4, с. 759].

До березня 1832 р. управління уманським маєтком під наглядом поліції здійснював колишній управитель Олександра Потоцького – Вікентій Расевич. 13 березня все управління конфіскованим маєтком було остаточно передано Київській Казенній Палаті, яка призначила уповноваженим по уманських маєтностях гвардії капітана Маркевича [16, с. 128–129].

Для управління будь-якого господарства, а тим паче такого великого магнатського маєтку, потрібен був його негайний облік, тому в 1833 р. розпочалася люстрація уманських володінь графа Потоцького. 9 серпня було утворено Уманську Ліквідаційну Комісію. Нагляд за діяльністю Ліквідаційної Комісії доручався комісарові Уманської повітової контори поручику Носач–Носкову [17, с. 75]. Ліквідаційна Комісія мала прийняти маєток Потоцького в казну, зробити опис та ліквідувати борги з наявних коштів. Процес люстрації тривав досить довго. І. Кривошея називає кілька причин тому [7, с. 19–20].

По-перше, на заваді швидкого закінчення люстрації стали надзвичайно великі розміри землеволодінь графа Потоцького. До казни були конфісковані такі населені пункти (в дужках зазначено число ревізійних душ кріпаків та дворів): Умань (752), Малі Дмитрушки (230), Доброводи (351), Свинарка (384), Пиківець (273), Танське (388), Степківка (333), Старі Бабани (539), Городецьке (450), Бабанка (623), Паланочка (159), Войтівка (340), Ксьондзівка (180), Бабаночка (158), Аполянка (264), Паланка (571), Полянецьке (389), Оушківка (426), Собківка (257), Старі Дмитрушки (281), Новомолодецьке (306), Кочубіївка (377), Звірки (74), Псярівка (616), Громи (429), Кочержинці (174), Гродзева (373), Олександрівка (61), Старомолодецьке (472), Соколівка (750), Кишинці (722), Томашівка (197), Кінашовка (271), Маньківка (979), Дзендзелівка (525), Помийники (427), Краснопалка (332), Подобна (431), Берестовець (258), Цеберманівка (369), Яроватка (85), Нестерівка (518). Загалом було конфісковано 42 населених пункти, в яких налічувалося 16699 ревізійних душ [17, с. 42].

По-друге, за маєтком були значні борги: кредитним установам, приватним особам, державі, а також офіціалам, що служили в Потоцького. Борги лише приватним особам становили 297277 крб. в асигнаціях, 6486 червонців та 479160 крб. сріблом, Санкт–Петербурзькій Опікунській Раді граф заборгував 60872 крб. в асигнаціях [17, с. 47]. До того ж було встановлено річний строк для висушення закордонних боргів до 4 березня 1834 р. [18, с. 39].

По-третє, графське господарство мало отримати значні кошти від власних боржників. Більша частина цих боргів утворилася внаслідок продажу Потоцьким своїх сіл іншим землевласникам, які повністю ще не розрахувалися. Так, пані Колишкова, купивши за 83295 крб. сріблом село Тальянки, заборгувала 34312 крб. сріблом; пан Пршигодський за с. Русалівку – 56400 крб. сріблом, а Флоріан Рожицький, сплативши за сс. Добра і Красноставка 57 тис., був винен ще 43800 крб. сріблом. Крім того, було багато боржників, винних досить великі суми: поміщик Де Котт – 2426 крб. 29 коп., поміщик Рафалович – 6835 крб. сріблом та ін. [7, с. 20].

Слід зауважити, що значна частина боргів потребувала підтвердження своєї легітимності. Проблема полягала також у тому, що на продані села не було укладено законних купчих документів. Попередні угоди на продаж, якими і керувалися, вступаючи в право власності нові господарі, укладалися уповноваженими гр. Потоцького – Расевичем і Залютинським, але не були відповідно юридично оформлені. Тільки після детального розгляду поданих документів було вирішено дати згоду на законне оформлення купчих, яке відбулося в 1835 р.

По-четверте, існували борги в межах клану Потоцьких, що утворилися в першій чверті XIX ст., на заваді остаточного вирішення цього питання стояла плутанина з кінцевим розподілом спадщини графині Софії. Так, наприклад, Тульчинський ключ повинен був повернути Соколовському ключу 1072 злотих 3 гр., а Брацлавський Уманському – 2406 злотих 18 гр. тощо.

Нарешті, декілька сіл, що належали Олександрові, були в оренді або посесії: Свинарка, Старі Бабани, Городецькі та ін. Зрозуміло, що Ліквідаційна Комісія спочатку мала перевірити укладені контракти, а вже потім вимагати повернення до казни недоїмок або взагалі розірвати угоди [7, с. 19–20].

25 серпня 1833 р. управляючий Маркевич отримав розпорядження Київської Казенної Палати, згідно з яким на нього покладався збір різних орендаторських платежів. За 1833 р. до казни посесори повинні були сплатити такі суми: за посесію населених пунктів: Мерживський 664 крб. 25 коп., Трзцинський 1894 крб. 43 коп., Баярдова 1436 крб. 74 коп., Єнич 1925 крб. 43 коп., Козаковський 2323 крб. 35 коп., Пршигодський і Качковська сплатили 3 тис. крб. і були винні ще 481 крб. 71 коп.; за оренду окремих прибуткових статей: Свидзинський за пропінатию 2145 крб. та млини 294 крб. 57 коп., Яворський за пропінатию 1876 крб. 70 коп. сріблом. У січні 1834 р. посесори мали внести суми за оренду відповідно до укладених контрактів. 13 березня строк дії орендних угод за деякими селами закінчувався. Зокрема, посесорами по селах були: с. Кочубіївка – Пршигодський і Качковська, сс. Старі Бабани, Краснополка – Залютинський, с. Дзездзеліївка – Свидзинський, с. Свинарка – Давидсон, с. Городецьке – Єленковська. З них лише Залютинський і Єленковська вчасно сплатили щорічні внески за контрактами, перший, відповідно, 2699 крб. 10 коп. і 2300 крб. 15 коп., а друга – 3043 крб. 59 коп. Решта, в тому числі й ті, строк угод яких закінчувався наступного року, повинні були внести до казни 12460 крб. 69 коп. Ця сума розподілялася таким чином: Пршигодський і Качковська – 2125 крб. 69 коп., Свидзинський – 2782 крб. 70 коп., Давидсон – 2100 крб. 13 коп., Чарковський за с. Кочержинці (угода до 13.03.1836) – 3110 крб. 90 коп., Расевич за с. Старомолодецьке (угода

до 13.03.1835) – 2341 крб. 27 коп. Разом від згаданих осіб казна мала одержати 20503 крб. 54 коп. сріблом [7, с. 21].

4 квітня 1836 р. всі конфісковані маєтки в Київській та Подільській губерніях були передані військовому міністерству, а розпорядженням міністра від 13 квітня колишня власність Олександра Потоцького на Уманщині була передана у відання інспектора всіх поселень генерала від кавалерії гр. Івана Йосиповича Вітта (сина Софії Потоцької від першого шлюбу). У травні 1836 р. командуючий 2-го резервного кавалерійського корпусу генерал-майор Фохт вступив в управління Уманським маєтком [11, с. 8–9; 19, с. 38, 56–61].

У 1837 р. імператор Микола I своїм указом від 27 квітня наказав «именія Военного ведомства Киевской и Подольской губерний впредь именовать военными поселениями Киевской и Подольской губерний», остаточний порядок перейменування було сформульовано в указі від 6 грудня 1837 р. Процес трансформації колишньої земельної власності Потоцького у військові поселення завершився в 1838 р., коли до відання цього відомства було передано м. Умань. Військові поселення на Уманщині проіснували ще двадцять років, до 1858 р. [20, с. 230–231; 21, с. 4].

4 жовтня 1834 р. імператор Микола I підписав указ, за яким особи, визнані учасниками польського повстання, які втекли і переховуються за кордоном, оголошуються вигнанцями. Указом Сенату від 31 грудня 1838 р. вигнанцями було проголошено низку дворян Уманського повіту, серед них і власника Уманського маєтку графа Олександра Потоцького [22; 7, с. 17–22].

Олександр Потоцький почувався винним за батька, співтворця Торговицької конфедерації, та маніфестував свій патріотизм. Порівняно невеликі капітали, які він устиг вивезти за кордон та розмістити в цінних паперах, приносили йому непоганий прибуток – близько 80 тис. злотих річної ренти [23, с. 85]. Попри це, Потоцький вважав себе бідним і жив ощадливо аж до дивацтва. Натомість він не шкодував коштів на допомогу польським емігрантам та еміграційним інституціям, зокрема підтримував деяких осіб, а також укладав великі суми в Спілку Наукової допомоги, Товариство Польських Дам і Податкове Товариство. Жертвував по 1 тис. франків, у той час як пересічні пожертви не перебільшували 10 франків [4, с. 759].

О. Потоцький отримав саксонське громадянство й осів у Дрездені. Більшу частину року проводив у Римі, Неаполі та на німецьких курортах, де зустрічався з польською аристократією. Дружив із З. Красінським, який присвятив йому вірш (датований 29 січня 1840 р.) «Олександр – Зигмунт у хвилини від'їзду». У листах Красінського є така характеристика Потоцького: «Добрый, честный, грубиян у мові, шляхетний у вчинках [...] дивна натура тієї людини, соромиться добрих сторін свого характеру [...] З першого погляду викликає відразу, з другого, після ближчого знайомства, – любов і шану...» [14, с. 760]. Олександр підтримував також дружні стосунки з Ю. Словацьким, який у листах кепкував з його схильності до жінок високого росту [23, с. 85]. Бував у нього і Ц. Норвід. Олександр був відомий багатьма дивацтвами. Так, наприклад, збирав оркестри з випадкових вуличних артистів та диригував ними на вулицях і площах.

Не створивши сім'ї [4, с. 760], Потоцький помер 24 серпня 1868 р. [2, с. 61] у Дрездені, похований там само.

Підбиваючи підсумки, можна виділити основні імпресинги, які вплинули на формування особистості Олександра: відсутність впливу батька на формування особистості сина у зв'язку зі смертю Станіслава Щенного (Олександрові було лише сім років) та – як наслідок – значний вплив з боку матері, звідси неприйняття батьківських ідей, постулатів, політичних поглядів і т. ін. У досить молодому віці він вступив на військову службу до російської імператорської гвардії, але це не завадило до кінця своїх днів залишатися патріотом і прихильником польської незалежності. Почуття провини за батька наклало відбиток на все його подальше життя, що виражалося в самотності, двацтві, філантропічній діяльності тощо. Артистична натура і прогресивні погляди Олександра сприяли підтримці прогресивних художників, митців, поетів.

Список використаних джерел

1. Aleksander Potocki / Genealogia dynastyczna. – Режим доступу: <http://www.genealog.home.pl/>.
2. Zychliński T. Złota księga szlachty Polskiej: rocznik XIV. – Poznań, 1893.
3. Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини: Біографічний словник / В. Колесник. – Вінниця, 2007.
4. Konarska B. Potocki Aleksander // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich; Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk. – Tom XXVII. – 1984–1985. – S.759–760.
5. Центральний державний історичний архів України м. Києва (далі – ЦДАУК). – Ф.49. Потоцькі – графи, польські магнати, великі землевласники у Правобережній Україні. – Оп.2. – Спр.1440. Указ Александра I об возведении Александра Потоцкого в 14-й класс. 1818 г.
6. Biblioteka Polska w Paryżu (BP w Paryżu). – Aks. 1776 (Syg. katalogowa MAM 0637). Aleksander Potocki do Adama Mickiewicza. b.d.
7. Кривошея І. І. Потоцькі на Уманщині: перша половина XIX століття (науково-методичні матеріали до вивчення тем з історії України XIX ст.) / І. І. Кривошея. – К.: Знання, 1999.
8. ЦДАУК. – Ф.467. Київська губернська комісія для розгляду справ про учасників польського повстання. – Оп.1. – Спр.55. Списки учасників польського повстання 1830–1831 гг. по Киевской губернии. 26 мая – 9 июля 1831 г.
9. Chrzyszczewski A. Pamiętnik oficjalisty Potockich z Tulczyna. – Warszawa, 1976.
10. ЦДАУК. – Ф.533. Київський військовий губернатор. – Оп.2. – Спр.1066. Манифест Николая I об отправке войск для подавления польского восстания 1831 г. (копия); отношения киевского митрополита о служении торжественных молебнов в г. Киеве по случаю вступления царских войск в Польшу и окончание подавления восстания и др.
11. Там само. – Ф.445. Управління Києво-Подільських військових поселень. – Оп.1. – Спр.2. Дело о передаче и приеме конфискованных имений Киевской и Подольской губерний в военное ведомство.
12. Там само. – Ф.445. Управління Києво-Подільських військових поселень. – Оп.1. – Спр.25. Дело о претензиях разных лиц к конфискованному имению графа Александра Потоцкого.
13. Там само. – Ф.707. Управління Київського учбового округу. – Оп.13. – Спр.312. Формулярные списки о камергерах и камер-юнкерах, состоящих на службе в Киевском учебном округе. 5 июля 1847 г.
14. Askenazy Sz. Napoleon a Polska. – Warszawa, 1918. – Т.1.
15. Кривошея І. І. Еволюція дворянства Правобережної України наприкінці XVIII–XX ст. (за матеріалами Київської губернії): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / І. І. Кривошея. – К., 1997.
16. ЦДАУК. – Ф.445. Управління Києво-Подільських військових поселень. – Оп.1. – Спр.59. Дело о взыскании секвестрованного имения графа Потоцкого 15150 руб. в пользу помещика Дружбовича.
17. Там само. – Ф.442. Канцелярія Київського Військового, Подільського і Волинського генерал-губернатора. – Оп.66. – Спр.1736. Дело о люстрации конфискованных имений с 21 июня 1834 г.
18. Там само. – Ф.442. Канцелярія Київського Військового, Подільського і Волинського генерал-губернатора. – Оп.65. – Спр.382. О перенесении уездов из городов Махновка, Липовец, Умань и Богуслав, принадлежащим частным владельцам, через происходящие от того неудобства.
19. Там само. – Ф.442. Канцелярія Київського Військового, Подільського і Волинського генерал-губернатора. – Оп.68. – Спр.155. Дело по Указу Сената о передаче конфискованных имений Киевской и Подольской губерний в ведение инспектора всей кавалерии графа Витта.
20. Там само. – Ф.445. Управління Києво-Подільських військових поселень. – Оп.1. – Спр.1. Правила ликвидации конфискованных имений мятежников, утвержденные 28 июля 1832 г.
21. Там само. – Ф.442. Канцелярія Київського Військового, Подільського і Волинського генерал-губернатора. – Оп.1. – Спр.2629. О выборах в сословные дворянские учреждения Киевской губернии в 1838 г.
22. Киевские губернские ведомости. – 1839. – №7.
23. Łojek J. Potomkowie Szczęsnego. Dzieje fortuny Potockich z Tulczyna; 1799–1921. – 4-e wyd. – Warszawa: Alfa-Wero, 1996.

References

1. Aleksander Potocki / Genealogia dynastyczna. – Rezhim dostupu: <http://www.genealog.home.pl/>.
2. Zychliński T. Złota księga szlachty Polskiej: rocznik XIV. – Poznań, 1893.
3. Kolesnyk V. Vidomi poljaky v istorii Vinnychchyny: Biografichnyj slovnyk / V. Kolesnyk. – Vinnyca, 2007.
4. Konarska B. Potocki Aleksander // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich; Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk. – Tom XXVII. – 1984–1985. – S.759–760.
5. Central'nyj derzhavnyj istorychnyj arhiv Ukrainy m. Kyjeva (dali – CDIAUK). – F.49. Potoc'ki – grafy, pol's'ki magnaty, velyki zemlevlasnyky u Pravoberezhnij Ukraini. – Op.2. – Spr.1440. Ukaz Aleksandra I ob vozvedenii Aleksandra Potockogo v 14-j klass. 1818 g.
6. Biblioteka Polska w Paryżu (BP w Paryżu). – Aks. 1776 (Syg. katalogowa MAM 0637). Aleksander Potocki do Adama Mickiewicza. b.d.
7. Kryvosheja I. I. Potoc'ki na Umanshyni: persha polovyna XIX stolittja (naukovo-metodychni materialy do vyvchennja tem z istorii Ukrainy XIX st.) / I. I. Kryvosheja. – K.: Znannya, 1999.
8. CDIAUK. – F.467. Kyi'vs'ka guberns'ka komisija dlja rozgljadu sprav pro uchasnkyiv pol's'kogo povstannja. – Op.1. – Spr.55. Spiski uchastnikov pol'skogo vosstannja 1830–1831 gg. po Kievskoj gubernii. 26 maja – 9 ijulja 1831 g.
9. Chrzyszczewski A. Pamiętnik oficjalisty Potockich z Tulczyna. – Warszawa, 1976.
10. CDIAUK. – F.533. Kyi'vs'kyj vijs'kovyj gubernator. – Op.2. – Spr.1066. Manifest Nikolaja I ob otravke vojsk dlja podavlenija pol'skogo vosstannja 1831 g. (kopija); otnoshenija kievskogo mitropolita o sluzhenii torzhestvennyh molebnov v g. Kieve po sluchaju vstuplenija carskih vojsk v Pol'shu i okonchanie podavlenija vosstannja i dr.
11. Там само. – Ф.445. Управління Києво-Подільських військових поселень. – Оп.1. – Спр.2. Дело о передаче и приеме конфискованных имений Киевской и Подольской губерний в военное ведомство.
12. Там само. – Ф.445. Управління Києво-Подільських військових поселень. – Оп.1. – Спр.25. Дело о претензиях разных лиц к конфискованному имению графа Александра Потоцкого.
13. Там само. – Ф.707. Управління Київського учбового округу. – Оп.13. – Спр.312. Формулярные списки о камергерах и камер-юнкерах, состоящих на службе в Киевском учебном округе. 5 июля 1847 г.
14. Askenazy Sz. Napoleon a Polska. – Warszawa, 1918. – Т.1.
15. Кривошея І. І. Еволюція дворянства Правобережної України наприкінці XVIII–XX ст. (за матеріалами Київської губернії): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / І. І. Кривошея. – К., 1997.
16. CDIAUK. – Ф.445. Управління Києво-Подільських військових поселень. – Оп.1. – Спр.59. Дело о взыскании секвестрованного имения графа Потоцкого 15150 руб. в пользу помещика Дружбовича.
17. Там само. – Ф.442. Канцелярія Київського Військового, Подільського і Волинського генерал-губернатора. – Оп.66. – Спр.1736. Дело о люстрации конфискованных имений с 21 июня 1834 г.
18. Там само. – Ф.442. Канцелярія Київського Військового, Подільського і Волинського генерал-губернатора. – Оп.65. – Спр.382. О перенесении уездов из городов Махновка, Липовец, Умань и Богуслав, принадлежащим частным владельцам, через происходящие от того неудобства.
19. Там само. – Ф.442. Канцелярія Київського Військового, Подільського і Волинського генерал-губернатора. – Оп.68. – Спр.155.

Delo po Ukazu Senata o peredache konfiskovannyh imenij Kievskoj i Podil'skoj gubernij v vedenie inspektora vsej kavalerii grafa Vitta.

20. Tam samo. – F.445. Upravlinnja Kyjevo–Podil's'kyh vijs'kovykh poselen'. – Op.1. – Spr.1. Pravila likvidacii konfiskovannyh imenij mjatezhnikov, utverzhdennoe 28 ijulja 1832 g.

21. Tam samo. – F.442. Kanceljarija Kyi'vs'kogo Vijs'kovogo, Podil's'kogo i Volyn's'kogo general-gubernatora. – Op.1. – Spr.2629. O vyborah v soslovnye dvorjanskije uchrezhdenijah Kievskoj gubernii v 1838 g.

22. Kievskie gubernskie vedomosti. – 1839. – №7.

23. Lojek J. Potomkowie Szczęsnego. Dzieje fortuny Potockich z Tulczyzna; 1799–1921. – 4-e wyd. – Warszawa: Alfa–Wero, 1996.

Chubina T. D., Doctor of Historical Sciences, Full Professor, Professor of the Department of Humanities and Foreign Languages of Cherkasy Institute of Fire Safety Named after Chornobyl Heroes of NUCPU (Ukraine, Cherkasy), chubina@ukr.net

Oleksandr Pototsky: View in the Light of Centuries

A man is an element of any form of sociality from the earliest community to the modern civil and political super system. That is why this view to the historical processes, society is inseparable from studying of some persons and families. The article deals with the Pototsky's family and its contribution into the Ukrainian history and culture.

Keywords: family, Alexander Pototsky, magnate, estate, patriot, philanthropist, impressing.

Чубина Т. Д., доктор исторических наук, профессор, профессор кафедры гуманитарных наук и иностранных языков, Черкасский институт пожарной безопасности им. Героев Чернобыля НУЦЗУ (Украина, Черкассы), chubina@ukr.net

Александр Потоцкий: взгляд сквозь призму столетий

Человек является элементом какой-либо формы социальности, от самых простых общностей до современных цивилизационных и политических суперсистем. Поэтому взгляд на исторические процессы неотделим от изучения отдельных личностей и династий. В данной научной статье речь идет о роде Потоцких, его вкладе в историю и культуру Украины.

Ключевые слова: род, Александр Потоцкий, магнат, имение, патриот, филантроп, импрессионизм.

* * *

УДК 94(477)«19»(048)

Шкільнюк Н. М.,

аспірантка, Тернопільський національний педагогічний університет ім. Володимира Гнатюка (Україна, Тернопіль), schkilnuk@mail.ru

Міський простір Волинської губернії у ХІХ ст.

Розглянуто особливості функціонування міст Волині в умовах входу до складу Російської імперії, формування та зміни міського простору в Волинській губернії. Проаналізовано особливості розвитку міст державних та приватновласницьких. Висвітлено основні фактори, які сприяли на розвиток міст у Волинській губернії, а саме міські реформи 1870 р. і 1892 р. Вони передбачали створення і діяльність органів міського самоуправління, визначали коло питань, що передавалися у його відання. Динамічний розвиток урбанізаційних процесів на Волині стримувало повільне провадження реформ місцевого самоуправління, зокрема Міського положення 1870 р., яке впровадилося на Волині у 1881 р. Проаналізовано впровадження військової реформи у 60–70-х рр. ХІХ ст. у містах Волинської губернії, яка мала на меті формування сталих гарнізонів й передусім у тих, що мали важливе стратегічне розташування як прикордонних.

Ключові слова: державні міста, приватновласницькі міста, Волинська губернія, міське самоуправління, реформи, міське положення.

Населення міста формами життя і повсякденної діяльності об'єднане у певну соціально-територіальну спільність, тому місто є історично конкретно соціально-просторовою формою існування суспільства. Місто виступає як особлива соціально-територіальна форма організації суспільного виробництва, де відбуваються не тільки виробництво але й формування самих людей та їх способу життя.

Проблеми становлення і розвитку міст викликають постійний інтерес у дослідників на різних етапах розвитку історичної науки. Цей напрямок досліджень є одним із важливих і традиційних у світовій та вітчизняній

історичній науці. Урбанізаційний процес насамперед передбачає розвиток міст, навколومیських структур і елементів, до того ж він розглядається як частина і певний критерій цивілізації. В рамках національної історії особливої ваги дана проблематика набуває у зв'язку із вивченням переломних періодів в історії України.

Розвиток українських губерній у ХІХ ст. став об'єктом вивчення багатьох істориків. Варто згадати багаті на статистичний матеріал роботи Братчикова [3]. Серед досліджень українських вчених, присвячених історії України ХІХ ст., домінуючою була соціально-економічна тематика. З останніх робіт можна виділити дослідження розвитку міст Волині у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Оксани Карліної [11], Миколи Бармака [1], Олени Прищепи [15]. Однак розвиток міського простору Волині у ХІХ ст. потребує глибшого вивчення на підставі аналізу різних статистичних матеріалів.

5 липня 1795 р. Катерина II указом Сенату «Про заснування Волинської та Подільської губерній» проголосила створення Волинського та Подільського намісництв. Відповідно до указу Волинське намісництво з губернським містом Новоград–Волинським складалося з 13 повітів: Новоград–Волинський, Лабунський, Заславський, Острозький, Рівненський, Домбровецький, Овруцький, Радомишльський, Житомирський, Чуднівський, Луцький, Володимирецький та Ковельський [13].

Указом Сенату від 12 грудня 1796 р. «Про новий поділ держави на губернії» було скасовано ряд губерній, у тому числі і Брацлавська на Правобережжі України. А в 6 пункті зазначалося: «З колишньої польської України, Волині і Подолії, до імперії нашої приєднаних, за відокремленням достатньої кількості душ і площі для утворення Київської губернії, утворити дві губернії: Подільську і Волинську» [16]. Базалійський, Дубенський, Кременецький, Старокостянтинівський і Ямпільський повіти Подільської губернії були включені до Волинської губернії [20]. Розгляд урядом змін у територіально-адміністративному поділі Волинської губернії відбувся в 1797 р. Указом від 29 серпня 1797 р. [17, с. 195] Павло I затвердив доповідь Сенату, в якій були зазначені нові кордони цих українських губерній і поділ їх на повіти.

Волинська губернія складалася з 12 повітів, центрами яких призначалися міста Новоград–Волинський, Заславль, Острог, Рівне, Овруч, Житомир, Луцьк, Володимир, Ковель, Дубно, Кременець і Старокостянтинів. Позаштатними містами, приписаними до повітів, стали Чуднів, Лабунь, Домбровиця, Базалія та Ямпіль [20, с. 143]. Губернським містом, за поданням волинського губернатора Міклашевського та за згодою генерал-губернатора О. А. Беклешова [21], було залишено м. Житомир, яке за розмірами було більшим, ніж Новоград–Волинський, розташовувалося ближче до Києва і в якому вже були облаштовані приміщення губернських владних структур і сформований в органах управління штат чиновників та канцелярських службовців.

На середину ХІХ ст. Волинська губернія займала площу «1,294 кв. геогр. милі або 62,643 кв. версти» [21]. До її складу входили 12 повітів: Володимирський, Ковельський, Луцький, Рівненський, Старо-Костянтинівський, Овруцький, Дубненський, Кременецький, Заславський, Новоград–Волинський, Житомирський, Острозький [1, с. 42].

Характеризуючи міський простір Волинської губернії, насамперед, слід звернути увагу на місто утворюючі

фактори, характерні для регіону. Під такими факторами розуміють економічні і соціальні умови, які визначають виникнення і розвиток населених пунктів, та від яких залежить структура населення і його чисельність, тобто розміри поселення і його тип.

Щодо місто утворюючих факторів Волинської губернії у складі Російської імперії в першій половині – середині XIX ст. важливим чинником був адміністративний фактор.

З часів Київської доби і впродовж багатьох століть містами називали різні типи поселень, які переважно відігравали роль військово-адміністративних центрів. Чіткого розмежування між населеними пунктами Волині, які називалися містами чи селами, в територіальному, адміністративному, фінансовому та інших відношеннях не існувало. Не відрізнялися вони і професійною структурою населення, оскільки городяни мали право займатися сільським господарством, а селяни – торгівлею і ремеслом. Тобто, вони не мали юридично встановлених ознак, які б чітко розмежовували один вид міського поселення від іншого. Визначення населеного пункту містом залежало від потреб адміністративного поділу. Часто містом називали населений пункт, економічна роль якого в краї була не значною [11, с. 51]. Тому неможливо подати загальне визначення міста, важко виокремити також критерії поділу поселень на міські й сільські.

Для російської влади міста були засобом закріплення інкорпорованих територій у складі імперії та її господарського освоєння. Місто розглядалося як центр управління, політичного і фінансового контролю. Відтак офіційний статус міста в російській державній традиції надавався за потреби державного управління, і рідко враховувався історичний розвиток чи розвиток виробничих сил, як це було, скажімо, в Західній Європі.

З'ясувати, які саме поселення вважалися містами на межі XVIII–XIX ст., можна завдяки довіднику «Розпис губернським і повітовим штатним містам, по новому розподілу губерній влаштуванням з показом відстані від обох столиць і від губернського міста» [8, с. 14], який був виданий у 1797 р. У довіднику вказувався офіційний статус поселення. І власне поняттям «місто» означено 2 типи поселень: штатні – діючі адміністративні центри та «позаштатні» – поселення, які не мали статусу офіційних міст, але жителі, яких зберегли привілеї «міських обивателів». Офіційні міста мали різні ранги: губернське, повітове і неповітове, або заштатне [8, с. 23].

У Російській імперії, а отже, й у Волинській губернії після її включення у склад цієї держави, містами вважалися населені пункти, визнані містами владою. «Жалувана грамота містам» [3] 1785 р. сформулювала юридичні права «міських обивателів» і визначила формальні критерії міста – отримання від імператора власної жалуваної грамоти. Відповідно до цього документа створювалася міська спільнота з правами юридичної особи. Місто отримувало затверджені монархом герб і план, створювалося самоуправління. Офіційні міста мали привілеї у проведенні ярмарків, встановленні базарів, пунктів стаціонарної торгівлі, яка була заборонена у селах [11].

Наприкінці XVIII – середині XIX ст. офіційні документи називають містами 12 населених пунктів: Житомир – губернський і повітовий центр, Володимир–Волинський, Дубно, Заслав, Ковель, Кременець, Луцьк, Овруч, Острог, Новоград–Волинський, Рівне, Старокостянтинів – повітові центри [20].

Герби для губернського та повітових міст Волинської губернії були затверджені імператорським указом від 22 січня 1796 р. №17435 [19].

Поселення, які раніше були офіційними містами, а потім втратили свій статус, але зберегли міські привілеї за своїми міськими обивателями, називалися позаштатними містами. Поява позаштатних міст переважно пов'язана із адміністративними реформами. Вони відрізнялися більш складною, ніж сільські поселення соціальною структурою своїх мешканців і поряд з містами відігравали важливу роль у господарському житті краю, будучи важливою ланкою в міжлокальних господарських відносинах.

Відомості про населені пункти, які мали офіційний статус міських поселень у середині XIX ст., вміщує довідник «Міські поселення в Російській імперії», складений за наказом міністра внутрішніх справ. У ньому зазначено, що у Волинській губернії було 12 міст [8, с. 366–438].

До 1860–х років у Волинській губернії міськими поселеннями вважали й інші види неземлеробських поселень, а саме – містечка (торгово-промислові центри, заселені переважно євреями), «приватні міста». У становому, і в господарському плані вони були близькими до міст. Сучасники теж називали їх містами, хоча офіційних прав іменувати містами не було. Така форма міських поселень, як містечко була нетиповою для Російської імперії до входження до її складу Правобережної України, власне чужою історичною, соціальною і урбаністичною традицією [2, с. 52].

Неодноразово, одне і те ж поселення в офіційних документах іменувалося і містечком, і селом. Імперське законодавство в одних випадках відносило містечка до міських поселень, а в інших – до сільських. Наприклад, Бердичів в офіційних документах Російської імперії початку XIX ст. (наприклад, «Положення комітету Міністрів «Про залишенні поліції в містечку Бердичів» від 21.07.1816 р. №26369 [18] називається містечком. Щодо управління містечка були прирівняні до сільських поселень і перейшли у відання нижчих земських судів та повітових поліцій. Відомості про містечка по повітах у середині XIX ст. вміщує видання «Городские поселения в Российской империи» [8, с. 366–438]. Ті ж самі містечка перераховуються у неофіційному виданні «Волинский народный календарь на 1892 г.» [5, с. 33–34].

Особливістю розвитку міст Волинської губернії у досліджуваний період було те, що вони поділялись на державні та приватновласницькі. У 70–х рр. XVIII ст. у Волинському воєводстві 90,4% міст і містечок перебували у приватній власності [15, с. 156]. Наприклад, Рівне і Дубно належали Любомирським, Старокостянтинів, Заслав – Сангушкам, Бердичів – Радзівілам, Острог був поділений на дрібні ділянки, які належали приватним особам [15, с. 158].

Поряд із містами, що перебували у приватній власності магнатів і шляхти, були й вільні міста – колишні «королівські міста», які після приєднання Правобережжя до Російської імперії, перейшли у державну власність. Поступово російська влада переважно шляхом викупу у власників, змінювала статус приватновласницьких міст, які були адміністративними центрами губернії та повітів. Наприклад, місто Звягель спеціально для перетворення його у губернський центр (перейменовано на «новый град на Волині» – Новоград–Волинський) було куплене у

казенну власність «з достатнім простором вигідної землі» [20, с. 197–198]. У 22 жовтня 1802 р. Житомир держава викупила у графа Ільїнського [8, с. 367]. На середину XIX ст. у приватній власності перебували наступні повітові центри Волинської губернії: Дубно, Заслав, Острог, Рівне, Старокосятинів [20, с. 380].

Треба зазначити, що формальний офіційний підрахунок міст не може точно відобразити урбаністичну ситуацію, оскільки у другій половині XIX ст. поряд із адміністративними місто утворюючими факторами починають діяти й інші причини: місто утворюючу силу проявив економічний чинник. Фабрично–заводська промисловість концентрувала діяльність у зручних для неї місцях, найчастіше поза межами існуючих населених пунктів, які мали офіційний статус міст. Окремі заштатні міста і містечка, у яких динамічно розвивалась економіка, значно випереджали за багатьма показниками більшість повітових центрів. Наприклад, 1850 р. у повітовому місті Старокосятинів було 3 промислових підприємства з річним виробітком на суму 6 600 руб., а у містечку Красилів (Старокосятинівського повіту) – 26 промислових підприємств з річним виробітком на суму 11 270 руб. [7]. У повітовому місті Заславі тютюнова фабрика випускала у 1850 р. тютюнових виробів на суму 300 руб., а в містечку Шепетівка (Заславського повіту) цукроварня виробляла цукру на суму 400 000 руб. на рік. У м. Славути того ж таки повіту 4 промислових підприємства виробляли продукцію на суму більше 125 тис. руб. [4, с. 162]. Найбільш значним із них була суконна фабрика, яка виробляла щорічно більше 35,5 тис. м різних сортів сукна на суму 113 тис. руб. і на якій працювало 380 робітників [4, с. 97]. Суконні фабрики із значним річним виробітком продукції були у містечку Рожище Луцького повіту (65,6 тис. руб.), м. Дубровиця (Рівненського повіту (34,5 руб.) [4, с. 116].

Подібна тенденція була більш характерною і очевидно в індустріально розвинутих південно–східних та центральних регіонах України. Все ж економічний чинник набирив ваги до кінця XIX ст. і на Волині, хоча адміністративний чинник для розвитку міста був традиційно важливим в цьому регіоні.

Одним із нових визначальних факторів зростання міст у II половині XIX ст. був розвиток ринкових відносин у всіх сферах економіки, поява нового виду транспортного зв'язку – залізниць тощо. Наприклад, Ковель і Рівне на початку XX ст. входили у список головних залізничних вузлів імперії [22].

Важливим чинником для розвитку міст Волинської губернії було розташування в них військових частин російської армії. Тимчасово або постійно в населених пунктах краю квартирували військові частини всіх родів військ. У містах Житомир і Дубно визначалися постійні квартири для військових, у прикордонних повітах (Кременецькому, Дубнівському, Володимирському) на постій перебувала чимала кількість військових, кількість яких коливалася у незначних межах залежно від зовнішньої політики імперії. Повинність з постою військ найменше накладалася на мешканців Луцького та Овруцького повітів через їх бідність і незначну кількість [4, с. 1–2]. За даними квартирної розпису 4 піхотного корпусу на постійних квартирах у Волинській губернії у 1847 р. перебувало 102 піхотні роти, 4 артилерійські батареї [4, с. 3]. Постійні військові шпиталі були створені

в ітах Житомирі та Дубно, тимчасовий в містечку Клевань [4, с. 31].

У другій половині XIX ст. міста відігравали важливу роль як стратегічні військові пункти та місця дислокації військ. Завдяки впровадженню військової реформи у 60–70-х рр. XIX ст. розпочалося формування сталих гарнізонів у волинських містах, й передусім у тих, що мали важливе стратегічне розташування, зручне транспортне сполучення, можливість розміщення певної кількості військ.

Аналіз розміщення військ дозволив виокремити 14 міст з гарнізонами та умовно поділити їх на три групи [6]. Перша – міста з великими гарнізонами (включали штаби дивізій, декілька полків чи бригад); друга – міста з середніми гарнізонами (мали полк чи дивізіон); третя – міста з малими гарнізонами (квартирували роти, батареї чи ескадрони, а також місцеві команди). Міста, де з'явилися сталі гарнізони, отримали завдяки цьому додаткові економічні вигоди, й саме в них наприкінці XIX ст. почали будувати гарнізонні (міські) казарми та військові містечка. Вони займали цілі квартали, а найчастіше – окремі райони чи передмістя, й тому суттєво змінювали загальне планування міст. Крім спорудження військових об'єктів значно зросли обсяги житлового будівництва – присутність військ потребувала значної кількості квартир для офіцерського складу, що спонукало міських землевласників активно споруджувати прибуткові будинки [12]. Але, разом з позитивним впливом на розвиток міст, наявність великої кількості військ мало й негативні моменти: непорозуміння між місцевими адміністраціями та представниками військового відомства, соціальні конфлікти між військовими та цивільними особами [14].

Безумовно фактором, який сприяв розвитку міст у Волинській губернії, були реформи 1870 р. і 1892 р. Вони передбачали створення і діяльність органів міського самоуправління, визначали коло питань, що передавалися у його відання. Хоча реформи впроваджувалися повільно, але вони відіграли чималу роль у становленні міського простору регіону [10].

Динамічний розвиток урбанізаційних процесів на Волині стримувало повільне провадження реформ місцевого самоврядування, зокрема Миського положення 1870 р., реальну дію якого волинські міста відчували лише з 80-х рр. XIX ст. Закріпила розвиток міських органів управління миська реформа 1892 р., хоча вона була менш демократичною і менш прогресивною, ніж попередня [9].

Одночасно, у досліджуваний період у Волинській губернії було чимало населених пунктів, що за своїм соціально–економічним розвитком відповідали статусу міста. Намагання надати деяким населеним пунктам міські права, як правило завершувалися невдачею. Причину тут слід вбачати передусім у недосконалії російській законодавчій базі, яка не мала чіткого відпрацьованого механізму зміни статусу населеного пункту на миський, а також у надзвичайному бюрократизмі тодішніх державних органів влади.

Отже, особливістю розвитку міст Волинської губернії у досліджуваний період було те, що вони поділялись на державні та приватновласницькі. Поряд із містами, що перебували у приватній власності магнатів і шляхти, були й вільні міста – колишні «королівські міста», які після приєднання Правобережжя до Російської імперії, перейшли у державну власність. Поступово російська влада переважно шляхом викупу у власників, змінювала статус

приватновласницьких міст, які були адміністративними центрами губернії та повітів. Формальний офіційний підрахунок міст не може точно відобразити урбаністичну ситуацію, оскільки у другій половині XIX ст. поряд із адміністративними місто утворюючими факторами починають діяти й інші причини.

Список використаних джерел

1. Бармак М. В. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) – Тернопіль, 2007. – 512 с.
2. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціоетнічних конфліктах / [Пер. З. Борисюк] / Д. Бовуа. – К.: Критика, 1998. – 336 с.
3. Братчиков А. Материалы для исследования Волынской губернии в статистическом, этнографическом, сельскохозяйственном и других отношениях. – Житомир: Тип. Губернского правления, 1868. – Вып. I (12). – 182 с.
4. Военно-статистическое обозрение Российской империи / [издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального штаба]. – Т.10. – Ч.3: Волынская губерния / [сост. штабс-капитан Фриче]. – СПб., 1859. – 158; сведения специальные. – 32+19 с.
5. Волынский народный календарь на 1891 г. – Житомир, 1891.
6. Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Адрес-календарь российской империи. – С.–Петербург, 1897. – Т.2. – 3399 с.
7. Гордуновський О. М. Розвиток промислового виробництва у поміщицьких господарствах Правобережної України першої половини XIX ст. / О. Гордуновський // Український історичний журнал. – 2000. – №1. – С.61–71.
8. Городские поселения в Российской империи. Том 1. – СПб.: Тип. тов. Общественная польза, 1860. – 465 с.
9. Гуржий І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. / І. О. Гуржий. – К.: Наукова думка, 1968. – 192 с.
10. Задорожнюк А. Б. Промислове виробництво в містах і містечках Подільської губернії кінця XVIII – початку XX ст. / А. Б. Задорожнюк, О. П. Реєнт. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – 270 с.
11. Карліна О. Повітові міста Волинської губернії: особливості міського управління 1795–1861 рр. / О. Карліна // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої іст.: наук. зап. Рівнен. держ. гуманітарного ун-ту. – Рівне, 2009. – Вип.17. – С.50–55.
12. Павлюк В. В. Магнаторія Волині в умовах розвитку ринкових відносин у другій половині XIX ст. / В. Павлюк // Український історичний журнал. – 2000. – №1. – С.102–108.
13. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ–1). – 1-е изд. – СПб., 1830. – Т. XXIII. – №17352.
14. Полонська-Василенко Н. В. Історія України / Н. Полонська-Василенко. – К.: Либідь, 1995. – Т.1: До середини XVII ст. – 672 с.; Т.2: Від середини XVII ст. до 1923 року. – 597 с.
15. Прищеп О. П. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. – Рівне: ПП ДМ, 2010. – 287 с.
16. ПСЗ–1. – Т. XXIV. – №17634.
17. ПСЗ–1. – Т. XXIV. – №18117.
18. ПСЗ–1. – Т. XXXIII. – С.957.
19. ПСЗ–1. – Т. XXIII. – С.492.
20. Указ об утверждении городов и штата по Волынской и Подольской губерниях // Материалы для истории Подольской губернии (1792–1796). – Каменец-Подольск, 1885. – Вып. I. – 385 с.
21. ЦДІАК України. – Ф.533. Канцелярія київського військового губернатора. – Оп.1а.
22. Цецьк Я. П. Особливості соціально-економічного розвитку Волині наприкінці XIX – на початку XX ст. / Я. П. Цецьк // Сторінки історії. – К.: Політехніка, 2011. – Вип.32. – С.78–85.

Referees

1. Barmak M. V. Formuvannja vladnyh instytucij Rosijs'koi' imperii' na Pravoberezhnijj Ukraïni' (kinec' XVIII – persha polovyna XIX st.) – Ternopil', 2007. – 512 s.
2. Bovua D. Bytva za zemlju v Ukraïni 1863–1914. Poljaky v socioetnichnyh konfliktah / [Per. Z. Borysjuk] / D. Bovua. – K.: Krytyka, 1998. – 336 s.
3. Bratchikov A. Materialy dlja issledovanija Volynskoj gubernii v statisticheskom, jetnograficheskom, sel'skohozjajstvennom i drugih

otnoshenijah. – Zhitomir: Tip. Gubernskogo pravlenija, 1868. – Vyp. I (12). – 182 s.

4. Voeno-statisticheskoe obozrenie Rossijskoj imperii / [izdavaemoe po Vysochajshemu poveleniju pri 1-m otdelenii Departamenta General'nogo shtaba]. – T.10. – Ch.3: Volynskaja gubernija / [sost. shtabs-kapitan Fritche]. – SPb., 1859. – 158; svedenija special'nye. – 32+19 s.
5. Volynskij narodnyj kalendar' na 1891 g. – Zhitomir, 1891.
6. V'sja Rossija. Russkaja kniga promyshlennosti, torgovki, sel'skogo hozjajstva i administracii. Adres-kalendar' rossijskoj imperii. – S.–Peterburg, 1897. – T.2. – 3399 s.
7. Gordunov's'kyj O. M. Rozvytok promyslovogo vyrobnytva u pomishhc'kyh gospodarstvah Pravoberezhnoj' Ukraïny pershoj polovyny XIX st. / O. Gordunov's'kyj // Ukraïns'kyj istorychnyj zhurnal. – 2000. – №1. – S.61–71.
8. Gorodskie poselenija v Rossijskoj imperii. Tom 1. – SPb.: Tip. tov. Obshestvennaja pol'za, 1860. – 465 s.
9. Gurzhij I. O. Ukraïna v systemi vserosijs'kogo rynku 60–90-h rokov XIX st. / I. O. Gurzhij. – K.: Naukova dumka, 1968. – 192 s.
10. Zadorozhnjuk A. B. Promyslove vyrobnytvo v mistah i mistechkah Podil's'koi' gubernii' kincja XVIII – pochatku XX st. / A. B. Zadorozhnjuk, O. P. Rejent. – K.: Instytut istorii' Ukraïny NAN Ukraïny, 2008. – 270 s.
11. Karlina O. Povitovi mista Volyns'koi' gubernii': osoblyvosti mis'kogo upravlinnja 1795–1861 rr. / O. Karlina // Aktual'ni problemy vitchyznjanoi' ta vsesvitn'oi' ist.: nauk. zap. Rivnen. derzh. humanitarnogo un-tu. – Rivne, 2009. – Vyp.17. – S.50–55.
12. Pavljuk V. V. Magnatorija Volyni v umovah rozvytku rynkovykh vidnosyn u drugij polovyni XIX st. / V. Pavljuk // Ukraïns'kyj istorychnyj zhurnal. – 2000. – №1. – S.102–108.
13. Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii (dali – PSZ–1). – 1-e izd. – SPb., 1830. – T. XXIII. – №17352.
14. Polons'ka–Vasylenko N. V. Istorija Ukraïny / N. Polons'ka–Vasylenko. – K.: Lybid', 1995. – T.1: Do sere diny HVII st. – 672 s.; T.2: Vid sere diny XVII st. do 1923 roku. – 597 s.
15. Pryshhepa O. P. Mista Volyni u drugij polovyni XIX – na pochatku XX st. – Rivne: PP DM, 2010. – 287 s.
16. PSZ–1. – T. XXIV. – №17634.
17. PSZ–1. – T. XXIV. – №18117.
18. PSZ–1. – T. XXXIII. – S.957.
19. PSZ–1. – T. XXIII. – S.492.
20. Ukaz ob utverzhdenii gorodov i shtata po Volynskoj i Podol'skoj gubernijah // Materialy dlja istorii Podol'skoj gubernii (1792–1796). – Kameneć–Podol'sk, 1885. – Vyp. I. – 385 s.
21. CDI AK Ukraïny. – F.533. Kanceljarija kyi'vs'kogo vijs'kovogo gubernatora. – Op.1a.
22. Cecyk Ja. P. Osoblyvosti social'no–ekonomichnogo rozvytku Volyni naprykinci XIX – na pochatku XX st. / Ja. P. Cecyk // Storinky istorii'. – K.: Politehnika, 2011. – Vyp.32. – S.78–85.

Shkil'nyuk N. M., graduate student, Ternopil National Pedagogical University named after Volodymyr Hnatiuk (Ukraine, Ternopil), schkilnuk@mail.ru

City area of Volyn province in the nineteenth century

In the article the peculiarities of Volyn cities in terms of entrance into the Russian Empire, the formation of urban space and changes in Volyn province. The features of public and privately owned bridge. The basic factors that spryavaly on urban development in Volyn province, namely municipal reform in 1870 and 1892 they included the establishment and operation of municipal self-determined range of issues, passed in its jurisdiction. The dynamic development of urbanization processes in Volyn restrained slow proceedings of local government reforms, including city regulations in 1870, which vprovadylosya in Volyn in 1881 analyzed the implementation of military reform in the 60–70-ies XIX century in cities in Volyn province, with the aim of sustainable garrisons and especially in those that had great strategic location as a border.

Keywords: government of the city, the city privately, Volyn province, municipality, reform, urban location.

Шкільнюк Н. М., аспірантка, Тернопільський національний педагогічний університет ім. Володимира Гнатюка (Україна, Тернопіль), schkilnuk@mail.ru

Городское пространство Волынской губернии в XIX в.

Рассмотрены особенности функционирования городов Волини в условиях входа в состав Российской империи, формирования и изменения городского пространства в Волынской губернии. Проанализированы особенности развития городов государственных и частнособственнических. Освещены основные факторы, которые способствовали развитию городов в Волынской губернии, а именно городские реформы 1870 г. и 1892 г. Они предусматривали

создание и деятельность органов городского самоуправления, определяли круг вопросов, которые передавались в его ведение. Динамичное развитие урбанизационных процессов на Волыни соерживало медленное производство реформ местного самоуправления, в частности Городского положения 1870 г., которое внедрилось на Волыни в 1881 г. Проанализировано внедрение военной реформы в 60–70-х гг. XIX в. в городах Волынской губернии, которая имела целью формирование устойчивых гарнизонов и, прежде всего, в тех, что имели важное стратегическое расположение как пограничных.

Ключевые слова: государственные города, частнособственнические города, Волынская губерния, городское самоуправление, реформы, городское положение.

* * *

УДК 94(470+571)342.53:394«1906/1907»

Коник О. О.,
доктор історичних наук, доцент, професор кафедри
всесвітньої історії та історіографії, Херсонський
державний університет (Україна, Херсон),
oleksandr_konyk@ukr.net

ТАВРІЙСЬКИЙ ПАЛАЦ. В КУЛУАРАХ ДЕРЖАВНОЇ ДУМИ (1906–1907 РР.)

Метою даного повідомлення є висвітлення щоденної практики депутатів Державної думи першого і другого скликань поза залом засідань. Завдання – простежити формування змін у поведінці і політичній орієнтації депутатів під впливом переходу від «буденного» життя до «небуденного» у самій Думі. Розглянуто середовище, в якому працювали депутати, охарактеризовано побутові умови Таврійського палацу, звернуто увагу на роль культурі у формуванні політичних переконань депутатів, особливо селян. Зроблено висновок про те, що досвід, отриманий пересічними депутатами від повсякденного спілкування один із одним та з присутніми в Думі інтелектуалами, міг би позитивно вплинути на ситуацію на місцях. Однак цей досвід після 1917 р. виявився непотрібним. Брак навичок цивілізованої парламентської роботи в Україні відчувається і сьогодні.

Ключові слова: Таврійський палац, Державна дума, депутати, кулуари, парламентський досвід.

Думська проблематика є помітно присутньою в історіографії практично на всіх теренах пострадянського простору. Досить активно розвивається цей напрям історичних досліджень і в Україні. У цьому легко переконатися, звернувшись до історіографічних узагальнень та відповідних розділів у монографіях з історії думського процесу в Росії, що побачили світ протягом останнього десятиліття [5; 6; 10]. Довгий час думські дослідження проводилися переважно в річищі політичної історії.

В останні десятиліття спектр таких досліджень, однак, суттєво розширився. Зокрема, в поле зору істориків потрапили й аспекти повсякденного життя й побуту думських депутатів. На українському матеріалі існують розвідки, виконані в рамках відносно нового в історичній науці напряму досліджень – історії повсякдення. Є відповідний розділ і в нашій монографії, присвяченій вивченню діяльності українських думських депутатів [5, с. 326–357]. Однак у ній розглядалися аспекти щоденного життя й нових турбот депутатів переважно поза Думою, тобто за стінами Таврійського палацу, в якому працював цей вищий представницький орган пізньої імперської Росії. Йшлося про суспільну атмосферу, обставини, які супроводжували виборчий процес, переїзд до столиці і влаштування на новому місці і т. п.

Метою ж даного повідомлення є висвітлення саме «думського» побутування українських депутатів з тим, щоб прослідкувати зміни, які відбувалися в поведінці, політичній орієнтації та, можливо, світогляді людей під впливом переходу від «буденного» до «небуденного».

Під останнім, серед іншого, один із засновників напряму Н. Еліас розумів і парламентську діяльність. З плином часу погляди на «повсякдення» суттєво змінилися,

й, мабуть, ще остаточно не усталилися. Однак для нас суттєво важливим є одне з сучасних теоретичних положень про «розподіл праці» між філософами, соціологами та істориками у вивченні сфери людського повсякдення: «Історик може простежити, як на уламках одного укладу життя й однієї буденності, в результаті їх руйнування, виникає нова буденність і повсякденність, яка, порівняно з попередньою, здається дивною й «неповсякденною». Подібний аналіз містить у собі перспективу прогнозування майбутнього, оскільки дозволяє прослідкувати розвиток системи цінностей, роль у цьому окремих особистостей, що намагалися й намагалися «змінити життя» як у державному масштабі, так і на локальному рівні...» [7]. Тим більше це стосується повсякдення революційного або, ширше, перехідного часу пізньої імперської Росії, в умовах якого й була скликана і працювала Державна дума.

Отже, після перипетій виборів, прощання і подорожі до Петербурга та турбот з початкового поселення на новому місці, про які вже йшлося, депутата чекало власне місце роботи – Таврійський палац. Збудований в кінці XVIII ст. як замська садиба князя Потьомкіна, він мав складну подальшу долю. Коли з'явилася потреба у приміщенні для роботи новоствореної Державної думи, уряд зупинив свій вибір саме на цьому палаці. Достатньо імпозантний, як і належить для установи державного рівня, після відповідної реконструкції він став також достатньо функціональним для її роботи.

Однак варто звернути увагу на визначення князівської садиби як «замської»: на початку ХХ ст. палац, звичайно, був уже в межах столиці, але далеко не в її центрі. Михайло Грушевський, що відвідав Петербург улітку 1906 р. з метою з'ясування можливостей, які давала б для української справи новостворений представницький орган, про його місцезнаходження висловився досить скептично: «Для новонародженого російського парламенту правительство визначило одну з другорядних царських палат, т.зв. Таврійську. <...> Палац досить тяжкої архітектури і непоказний, а головню положений «за світом», в однім з найглухіших кутів Петербурга: мов би зумисно вислано думу сюди дальше від місць де б'є живчик столичного життя» [4, с. 85].

Львівський професор Грушевський, хоч і російський підданий, вочевидь добре знав різницю архітектурних стилів, міг порівняти будівлі Львівського красивого сейму (нинішній головний корпус Львівського університету, – О. К.) або Віденського парламенту, й, можливо, був трохи упередженим. Принаймні, Дума розташовувалася не в якомусь пролетарському передмісті: навколо палацу дислокувалися елітні гвардійські полки, як от Кінногвардійський (і сам палац спершу мав таку назву, за місцем колишньої служби світлішого князя), Преображенський та ін.; вулиці, що замикають квартал навколо палацу й прилеглого до нього великого Таврійського саду (з системою озер, багатими насадженнями тощо) – Таврійська, Фуршатдтська, Кірочна – були й залишаються вельми фешенебельними (див. план С.–Петербург 1900–х рр., район Таврійського палацу [3, с. 603]). Шпалерна вулиця, на яку виходить головний фасад палацу, в часи Потьомкіна була відкритою з боку Неви, але на час розміщення тут Думи гарний колись краєвид був перекритий спорудженою в середині ХІХ ст. міською водокачкою з електростанцією [5, с. 338].

Віддаленість і солідне мілітарне сусідство, ймовірно, мали б забезпечити Думу від безпосереднього тиску «вулиці». Однак ця «вулиця», принаймні, у вигляді демократично налаштованої публіки, все ж була присутньою. При відкритті другої Думи ця публіка освистувала депутатів із заможних верств населення й вітала їх опонентів, що відстоювали інтереси селян і робітників. Емоційний фон лаконічно, але яскраво переданий у спогадах одного з депутатів: «21 лютого 1907 р. Буду помирати – ніколи не забуду вчорашнього дня. Господи, Боже ти мій!.. Сонечко грає. На дворі легенький мороз. Народ, поліція. На шипованих колясках хто – крик, с.–д і с.–р – на руки колахати. Вищі чини у закритих каретах. Якої губернії? Якої партії? Амністію, амністію добудьте! Землиці добудьте, щоб усім вільготно було... Ну, були котрі з депутатів плакали... Я теж, на що вже міцний, пустив сльозу... Пропустить, кажемо, добрі люди, ми депутати. Ну, відразу ж розступаються й знову «ура», і все таке... Біля палацу сама поліція та солдати, народ за півверсти не пустили...» [2, с. 8–9]. Вулиця Шпалерна, таким чином, з 1906 р. стала вельми відомою на політичному обрії Петербурга, як із 1917 р. Смольний палац – «штаб революції» більшовиків, колишній інститут шляхетних дівочь, розташований недалеко на цій–таки Шпалерній у комплексі споруд Смольного монастиря.

Попервах «живчиком життя» для прибулих депутатів у самій Думі, якщо скористатися приведеною вище метафорою Грушевського, була, очевидно, думська канцелярія і, зокрема, її чергова частина, від якої залежало організаційне оформлення депутата (кімн. 47б). Вельми важливим думським підрозділом, особливо для селян і міщан, було також думське казначейство (кімн. 26). Ці дві думські структури здійснювали легітимізацію особи у статусі депутата (офіційно особи недоторканної!), що надавало їй право на фінансове забезпечення у вигляді спочатку добових грошей (10 крб.), а потім фіксованого річного утримання. Правда, це були тільки виконавчі інструменти, які мали виконувати волю палати: статус депутата треба було підтвердити на пленарному засіданні думи після перевірок відповідних відділів. У канцелярію депутат мав представити підтвердження про факт обрання, підписане губернатором своєї губернії, та власноруч заповнити низку паперів, із яких чи не найінформативнішими для історика можна вважати анкети та опитувальні листи. На типографському бланку анкети зазначалося: «Член Державної думи, по прибутті для участі в її сесії, повідомляє про це в Канцелярію державної думи з зазначенням своєї адреси й необхідних про себе відомостей. Він повідомляє Канцелярію про кожні у них зміни (параграф 199 Наказу Державної думи) [9, л. 16]. Опитувальні листи від Розпорядчої комісії думи, що мали на меті детальніше виявити політичні погляди депутата, його побажання бути у тій чи тій фракції та ін., містять також інформацію про те, на якому місці в залі сидів депутат протягом сесії і на якому він хотів би сидіти. У деяких випадках, крім цієї конкретної інформації, вони говорять і про амбіції чи якісь особистісні риси депутата. Так, херсонський депутат із монархічними переконаннями Еммануїл Саргані сидів у кріслі №107, тобто власне в центрі (див. схему залу засідань Державної думи, 1907–1917 [3, с. 603]), але хотів би сидіти «на краю правої сторони» [8, л. 2]. Невідомо наразі, чи вдалося йому пересісти на бажаний край (що було б вимогом

«правизни»), але що цей депутат у своєму консерватизмі демонстративно хотів бути «святіше папи римського», очевидно.

Канцелярія знаходилася в лівому крилі першого поверху палацу, поряд із приймальною Голови думи, казначейство – у дзеркально протилежній кімнаті у правому крилі, поряд із думськими ресторанами (див. поетажні плани Таврійського палацу 1900–х рр. [3, с. 603]).

Грушевський, що відвідував, треба думати, гостьову ложу або ложу журналістів (розташовані високо на галереї), досить саркастично описує цю сторону побутування Думи в переобладнаному царському палаці (а тут після смерті фаворита певний час мала резиденцію й імператриця Катерина II): «Витрачено чимало грошей, зіпсовано розпис, незручні галереї для публіки – під стелею, стисло, то депутати і гості мусять обертатися в «кулуарах» як звуть їх, замилувано до всяких західних парламентарних термінів і словець, – передній залі і ресторанах думи, до річи сказати, дуже дранливих, хоч і дорогих. Тут мусять товкти ся депутати, не маючи більш ніякого ресторана на добрий стріл від думи. <...> Дума має місця щось на 600 послів...» і т.д. [4, с. 85; 5, с. 338].

Попри зіпсований розпис стін і стель (а псували його ще з часів Павла I, котрий влаштував тут казарми Кавалергардського полку включно зі стайнями), непоказна зовні споруда мала вельми розкішні інтер'єри, величні зали, колонну галерею, зимовий сад (переобладнаний під залу засідань), театр (переобладнаний під бібліотеку), та ін. «Дранливих» ресторанів було два, обидва на першому поверсі. Крім того, діяли ще чайні буфети: один на першому поверсі і два на другому. На першому поверсі розташовувався великий, із кількох приміщень, кабінет думського лікаря, що містив також аптеку [3, с. 603], а на другому – перукарня. Величний вестибюль, чавунне литво сходових перил, гардероб, приміщення з позначкою WK біля нього – все було добре продумано й улаштовано.

Усе дихало столичним достатком, якщо не розкішшю, і грішми. Депутати, які «товклися в кулуарах», могли ставитися до цього по–різному: йшлося про народні гроші, до контролю над якими, несподівано для багатьох із них, мав би бути відкритий доступ. Ось одна з записаних журналістом фраз із таких кулуарних розмов: «Треба прийняти поправку у зворотній промові стосовно позики (йдеться про зворотну адресу, – О. К.). – говорить у групі депутат по Катеринославській губернії (так, – О. К.). – Треба ж, нарешті, перевірити наші кривні грошенята. Куди ви, милі, течете, у чії руки загребущі потрапляєте...» [11, с. 36].

Особливу увагу привертають селяни – зовсім несподівані в ролі членів парламенту. Володимир Богораз (Тан) описував свої враження від них так: «Вони бродять стадами в чудових залах Таврійського палацу, зневажливо топчуть своїми важкими чобітьми цінний дубовий паркет, безцеремонно, як завойовники. В кулуарах під час перерв вони зачіпають своїм неотесаним плечем пиші плечі розкішно вбраних дам і позолочених камергерів [...]. Усякі є між ними. Величезні, з півпудовими кулаками й маленькі, сухорляві, ніби спалювані жаром вимог, принесених ними з собою в цю високу залу. Є білі, русі, чорні. В казінетових піджаках, у піддвоках і чумарках, в косоворотках і вишитих «мережаних» сорочках; обмотані козацькими поясами й туго затягнуті попругою ширшою, ніж кінська. Є навіть у сюртуках і білих комірцях <...>.

Ви називали цих селянських самоуків агітаторами, підбурювачами. Але народ визнав їх своїми і з гучними вигуками й клятвами про підтримку прислав їх сюди здобувати землі й права» [1, с. 3–4]. Тут ішлося про першу Думу.

Щось подібне спостерігав і очевидець у другій Думі: «Входимо, а там чиновників цих та генералів – тьма тьмуша. Ситі, в мундирах золотих, з каблучками, персями на всіх пальцях. Потім і наші, депутати, стали збиратися. Багато, біля п'яти сотень буде, коли з Сибіру прийдуть улітку. Усе більше з селян депутати – то. І молодняки все, старих малувато... Є й татари в ермолках... Євреїв майже немає... Так, малість одна... Багато поляків, латишів, хохлів, козаків та інших народів. Зібралися всі, як на ярмарку в Нижньому... Священики теж є серед депутатів. Є, котрі, й есери, й трудовики, і селянського союзу, й кадети... А у «правих» навіть два архієреї – Платон та Євлогій...» [2, с. 9–10].

Цікавим тут є порівняння залу засідань Думи та думських кулуарів із ярмарком у Нижньому Новгороді, де люди збиралися з усіх країв Росії й не тільки. Іноді таке спілкування представників різних народів і станів називають «плавильним тиглем». Справді, Дума була центром суспільної комунікації, місцем, де надзвичайно інтенсивно відбувався обмін найрізноманітнішою інформацією економічного, політичного, соціального й культурного характеру.

Російський етнограф народницького спрямування Богораз (Тан) у наведеному вище фрагменті зобразив селянських депутатів у певному агресивному ракурсі. По-іншому бачив ситуацію явно прихильний до кадетів херсонський журналіст Олександр Цитрон. Він говорить про селян із «південних губерній» у компанії з «добродушним Максимом Ковалевським». Селяни «з великим інтересом слухають усе, що стосується історичного минулого й цікавляться, так би мовити, загальними місцями...». Українських селян-співбесідників кадетського призвідника Павла Мілюкова називає поіменно: Романюк, Кучеренко, Вировий: «Роздумують спокійно і впевнено». Журналіст завважує, що селяни «прекрасно зійшлися з інтелігентами» – причому не лідери трудовиків, а рядові, «сірі» селяни: «...вони тепер постійно обертаються в товаристві Котляревського, Вінавера, Максима Ковалевського. <...> Свідомість, як потужна хвиля, наростає серед них. Це вже не ходки у селянських справах, що сидять годинами біля парадного під'їзду сановника, а повноправні господарі, свідомі панове у своєму ділі» [11, с. 9, 33, 35–36].

На жаль, ми знаємо, так не сталося. Перша Дума проіснувала 72 дні, ненабагато довше – 103 дні – працювала друга Дума. А зі зміною виборчого закону, після 3 червня 1907 р., про депутатів – «повноправних господарів у своєму ділі», особливо селян, говорити вже не доводиться. Дума таки стала, як і планувалося з самого початку, інструментом урядової політики, хоч і не завжди цілком покірним. «Змінити життя» тоді не вдалося. Однак за іншого варіанту розвитку подій той досвід, який отримували пересічні депутати від повсякденного спілкування один з одним та з авторитетними інтелектуалами, яких не бракувало і серед депутатів, і в думських кулуарах, міг би дуже позитивно вплинути на ситуацію на місцях. Цей досвід, як політичний, так і сучасно побутовий, досвід гідної поведінки в гідних людях

умовах, так і не став повторюваним – національні парламенти на постімперському просторі, як-от Українська Центральна Рада, проіснували також недовго. Та й там домінували представники переважно радикально налаштованих політичних течій. 1917 рік перекреслив можливість подальшої акумуляції думського досвіду та його спадкоємності, а брак досвіду цивілізованої парламентської роботи відчувається, вочевидь, і сьогодні.

Тому вивчення такого досвіду, нехай і короточасного, може бути перспективним для подальших досліджень. У кожному разі він того заслуговує.

Список використаних джерел

1. Богораз В. Г. (Тан). Мужики в Государственной думе. Очерки [Текст] / В. Г. Богораз. – М.: Изд. В. М. Саблина, 1907. – 72 с.
2. Василевич В. (псевдоним Кирьякова В. В.) Записки депутата второй Государственной Думы [Текст] / В. Василевич. – Спб.: К-во «Верный путь», 1907. – 32 с.
3. Государственная дума Российской империи: 1906–1917 [Текст]: Энциклопедия. – М.: РОССПЭН, 2008. – 735 с.: ил.
4. Грушевський М. З біжучої хвилі [Текст]: Статті й замітки на теми дня. 1905–6 р. / Михайло Грушевський. – К.: Друкарня С. В. Кульженка, 1906. – 127 с.
5. Коник О. О. Депутати Державної думи Російської імперії від губерній Наддніпрянської України (1906–1917 рр.): монографія / О. О. Коник; наук. ред. С. І. Світленко. – Дніпропетровськ: Герда, 2013. – 454, [2] с.: табл.
6. Милько В. І. Участь депутатів від українських губерній та міст у роботі I–IV Державних дум Російської імперії (1906–1917 рр.): історіографічний аналіз / В. І. Милько // Укр. іст. журн. – 2012. – №1. – С.153–170.
7. Наталья Пушкарева. «История повседневности» как направление исторических исследований [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.perspektivy.info/book/istorija_povsednevnosti_kak_napravlenije_istoricheskikh_issledovanij_2010-03-16.htm
8. Российский государственный исторический архив. – Ф.1278. – Оп.1, 2 созыв, Государственная дума, 1907 г. – Д.381.
9. Там же. – Оп.9. – Д.246.
10. Соловьев К. А. История деятельности первых Государственных дум дореволюционной России: сравнительный анализ традиций правотворчества [Текст] / К. А. Соловьев, В. В. Шелохаев. – М.: Издание Государственной Думы, 2013. – 240 с.
11. Цитрон А. 72 дня первого русского парламента [Текст]: [впечатления журналиста] / Александр Цитрон; предисл. авт. – Спб.: Книгоизд-во Баум (тип. П. П. Сойкина), 1906. – V, (2), 165 (3) с.

Reference

1. Bogoraz V. G. (Tan). Muzhiki v Gosudarstvennoj dume. Ocherki [Tekst] / V. G. Bogoraz. – M.: Izd. V. M. Sablina, 1907. – 72 s.
2. Vasilevich V. (pseudonim Kir'yakova V. V.) Zapiski deputata vtoroj Gosudarstvennoj Dumy [Tekst] / V. Vasilevich. – Spb.: K-vo «Vernyj put'», 1907. – 32 s.
3. Gosudarstvennaya дума Rossijskoj imperii: 1906–1917 [Tekst]: Enciklopediya. – M.: ROSSPEN, 2008. – 735 s.: il.
4. Hrushevs'kyy M. Z bizhuchoyi khvyli [Tekst]: Stati y zamitky na temu dnya. 1905–6 r. / Mykhaylo Hrushevs'kyy. – K.: Drukarnya S. V. Kul'zhenka, 1906. – 127 s.
5. Konyk O. O. Deputaty Derzhavnoyi dumy Rosiys'koyi imperiyi vid huberniy Naddniptyrans'koyi Ukrainy (1906–1917 rr.): monohrafiya / O. O. Konyk; nauk. red. S. I. Svitlenko. – Dnipropetrovs'k: Herda, 2013. – 454, [2] s.: tabl.
6. Myl'ko V. I. Uchast' deputativ vid ukraiyns'kykh huberniy ta mist u roboti I–IV Derzhavnykh dum Rosiys'koyi imperiyi (1906–1917 rr.): istoriohrafichnyy analiz / V. I. Myl'ko // Ukr. ist. zhurn. – 2012. – №1. – S.153–170.
7. Natal'ya Pushkareva. «Istoriya povsednevnosti» kak napravlenie istoricheskikh issledovanij [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa: http://www.perspektivy.info/book/istorija_povsednevnosti_kak_napravlenije_istoricheskikh_issledovanij_2010-03-16.htm
8. Rossijskij gosudarstvennyj istoricheskij arhiv. – F.1278. – Op.1, 2 sozyv, Gosudarstvennaya дума, 1907 g. – D.381.
9. Tam zhe. – Op.9. – D.246.

10. Solov'ev K. A. Istoriya deyatelnosti pervykh Gosudarstvennykh dum dorevolucionnoy Rossii: sravnitel'nyy analiz traditsiy pravotvorchestva [Tekst] / K. A. Solov'ev, V. V. Shelohaev. – M.: Izdanie Gosudarstvennoy Dumy, 2013. – 240 s.

11. Citron A. 72 dnya pervogo russkogo parlamenta [Tekst]: [vpechatleniya zhurnalista] / Aleksandr Citron: predisl. avt. – SPb.: Knigoizd-vo Baum (tip. P. P. Sojkina), 1906. – V, (2), 165 (3) s.

Копык О. О., Doctor of Historical Sciences, Associate Prof., Professor of the Chair of the World History and Historiography, Kherson State University (Ukraine, Kherson), oleksandr_kopyk@ukr.net

Tauride Palace. On the sidelines of the State Duma (1906–1907)

The purpose of this notice is to cover the daily practice of deputies of the State Duma of the first and second convocations outside the session hall. The task is to follow the formation of the changes that occurred in the behavior and political orientation of MPs under the influence of the transition from the «ordinary» life to the «extraordinary» in the Duma itself. We considered the environment in which deputies had worked, described living conditions in Tauride Palace, paid attention to the role of the sidelines in formation of deputies' political opinion especially farmers. It is concluded that the experience gained by ordinary deputies in daily communication with each other and with the Duma intellectuals presented could positively influence the situation in places. However, this experience proved to be unnecessary after 1917. The lack of experience of civilized parliamentary work in Ukraine is also felt today.

Keywords: Tauride Palace, the State Duma, deputies, sidelines, parliamentary experience.

Копык А. А., доктор исторических наук, доцент, профессор кафедры всемирной истории и историографии, Херсонский государственный университет (Украина, Херсон), oleksandr_kopyk@ukr.net

Таврический дворец. В кулуарах Государственной думы (1906–1907 гг.)

Целью данного сообщения является освещение ежедневной практики депутатов Государственной думы первого и второго созывов вне зала заседаний. Задача – проследить формирование изменений в поведении и политической ориентации депутатов под влиянием перехода от «обыденной» жизни к «необыденной» в самой Думе. Рассмотрена среда, в которой работали депутаты, охарактеризованы бытовые условия Таврического дворца, обращено внимание на роль кулуаров в формировании политических убеждений депутатов, особенно крестьян. Сделан вывод о том, что опыт, полученный обычными депутатами от повседневного общения друг с другом и с присутствующими в Думе интеллектуалами, мог бы положительно повлиять на ситуацию на местах. Однако этот опыт после 1917 г. оказался ненужным. Недостаток навыков цивилизованной парламентской работы в Украине ощущается и сегодня.

Ключевые слова: Таврический дворец, Государственная дума, депутаты, кулуары, парламентский опыт.

* * *

УДК 261.1.001.85:281.9(475)«1875/1905»

Федорик Ю. В., кандидат исторических наук, доцент кафедры истории Украины, Бердянський державний педагогічний університет (Україна, Бердянськ), jurij83fedoryk@gmail.com

Освіта православного духовенства Холмсько–Варшавської єпархії (1875–1905 рр.)

Автор акцентує увагу на освіті холмсько–варшавського православного кліру, який працював у Царстві Польському після насильницької ліквідації унії в 1875 р. В статті звертається увага на відмінності рівня освіченості окремих вікових та територіальних груп священників, які формували єдине духовенство Холмсько–Варшавської єпархії. Серед цих груп знаходилися колишні греко–католицьке духовенство місцевого походження, священнослужителі греко–католики з Галичини, які в 1865–1875 роках емігрували до Холмщини, а в 1875 р. прийняли православ'я та так зване «давньоправославне» духовенство з Російської імперії. Простежено як різний рівень освіченості єпархіального кліру впливав на частоту відміну ментальності окремих груп духовенства, що мало істотне значення в контексті труднощів перших десятиліть викоринення унії та насадження російської імперської моделі православ'я в Царстві Польському.

Ключові слова: освіта, Православна церква, духовенство, Російська імперія, Царство Польське, Холмщина, Підляшшя.

Після польського повстання 1863–1864 років релігійна політика Росії на окраїнах імперії і в Царстві Польському, зокрема, почала набирати нового значення.

Православна церква, як опора самодержавства та основа російської національної свідомості стала інструментом русифікаційної політики, скерованої на посилення російських впливів у політично нестабільних західних губерніях імперії.

В рамках русифікаційних заходів в 1875 р. на східних теренах Царства Польського – Холмщині та Підляшші – була ліквідована Холмська греко–католицька єпархія, а місцеве духовенство було поставлене перед вибором приєднання до православ'я або еміграції. В II пол. 70-х рр. склалися три внутрішні «партії» новоорганізованого православного кліру Холмсько–Варшавської єпархії: місцевих священників, які в 1875 р. прийняли православ'я, греко–католиків галицького походження та православного духовенства, що походило з Російської імперії. Відносини між ними характеризувалися взаємною недовірою та сформували особливу атмосферу функціонування Російської Православної Церкви в Царстві Польському.

Велику роль в відмінності кожної групи священнослужителів відігравав їх різний рівень освіти. Аналіз освіти духовенства Холмсько–Варшавської єпархії протягом часу її існування допоможе зрозуміти політику влади щодо уніфікації православного кліру в Царстві Польському, а також специфіку праці освітніх духовних закладів в цій провінції на фоні інших регіонів Російської імперії.

Проблема освіти православного духовенства Холмсько–Варшавської єпархії є малодослідженою. На деяких аспектах функціонування духовної освіти греко–католицького та православного духовенства звертали увагу сучасні польські дослідники: Флорентина Жеменюк, Вітольд Колбук, Кшиштоф Лятавець, Антоні Міронович. Для широкого дослідження нашої тематики в контексті порівняння духовної освіти православного віросповідання Царства Польського з іншими регіонами Російської імперії варто згадати праці Джорджа Фріза та Івана Смолича. Цінна інформація, пов'язана з формуванням православної освіти в Царстві Польському міститься в працях та мемуарах російських авторів дореволюційної доби: Петра Батюшкова, митр. Євлогія (Георгієвського), Григорія Ольховського, Гаврила Хрусцевича, Володимира Шайдицького.

Метою дослідження є аналіз системи духовної освіти священнослужителів Холмсько–Варшавської єпархії, з'ясування як влада за допомогою освіти намагалася нівелювати світоглядні відмінності між ними.

Освіта православного духовенства в Царстві Польському відрізнялася в залежності від віку й територіального походження священнослужителів. Старші священники місцевого греко–католицького походження закінчили Холмську духовну семінарію (далі ХДС – Ю. Ф.) до її реорганізації за російськими православними зразками. Старші панотці з Галичини, у свою чергу, виховувалися в Австрії, отримуючи якіснішу освіту, у більш ліберальному дусі порівняно з духовною освітою в Росії. Священники з «давньоправославних» теренів імперії приїжджали на Холмщину після закінчення типового навчання для пастирів Російської Православної Церкви. Водночас, серед представників кожної з названих категорій були випускники «зreformованої» ХДС. Відмінності в освіті впливали на особливості трьох груп. Далі спробуємо детальніше проаналізувати стан освіти для кожної із вищезгаданих «партій».

Ще на початку XIX століття заклади духовної освіти в Російській імперії поділялися на 4 ступені: парафіяльні,

духовні училища, семінарії та духовні академії [18, р. 120]. Основні знання зі свого віросповідання діти отримували в парафіяльних училищах, де навчалися основ релігії та церковного співу [18, р. 120]. У віці 9–11 років розпочиналася наука в духовних училищах, метою якої була підготовка здібних учнів до семінарії, тривала вона 4–5 років. В основному вчили латинь. Крім того учні отримували загальні знання з інших предметів – староцерковнослов'янської та російської мов, а також географії [18, р. 120].

Третім ступенем була семінарія. Навчання в ній тривало 6 років і поділялося на три дворічні курси: риторичний, філософський і богословський [18, р. 120–121; 15, с. 422]. Риторичний курс базувався на навчанні теорії риторики й поетики з читанням текстів класичними мовами, а часом і староцерковнослов'янською. На філософських курсах викладали логіку, метафізику, моральну філософію, психологію та історію філософії. Вищі, богословські курси, обіймали герменевтику, догматичне, моральне й пасторальне богослов'я, так звану «археологію» (історія християнської літургії) і Святе Писання [18, р. 121]. Обов'язковими предметами були латинь, грецька та старосврейська мови; додатково можна було також вивчати французьку або німецьку [15, с. 422].

Навчання в духовних академіях тривало 4 роки й нагадувало своїм змістом більш розширені та розвинені вищі курси (філософський і богословський) семінарії. Випускники академії, як правило, поповнювали професорський склад семінарій та обіймали найвищі посади в ієрархії православного духовництва.

Період правління Миколи I в історії православної Церкви був тісно пов'язаний з реформами обер-прокурора М. О. Протасова (1836–1855). Під час цих реформ, проведених згідно з вимогами часу, відбулося зниження рівня освіти в духовних училищах і семінаріях, оскільки Протасов вважав його занадто високим для реальних потреб вірних. Хоча не всі наміри обер-прокурора вдалося реалізувати, з навчальної програми семінарій було вилучено філософські дисципліни, а кількість інших предметів була зменшена [13, с. 412–413]. Замість ліквідованих з'явилися нові, «потрібні» предмети: основи медицини, сільське господарство, історія Церкви і т.д.

Реформи Протасова вплинули на рівень освіти старшого «давньоправославного» духовництва, яке після 1875 р. прибувало до Царства Польського, натомість молодші священники даної групи були висвячені вже після шкільної реформи 1867–1869 рр., яка лібералізувала церковні навчальні заклади. Згідно з новим шкільним законом 1869 р. від духовних академії вимагалось «надавати вищу освіту для освіченого служіння на користь Церкви й піклуватися про підготовку викладачів для духовних навчальних закладів» [15, с. 460].

Під час шкільної реформи 1867–1869 були опрацьовані, зокрема, нові закони для семінарій, духовних училищ та академії. Втілювався принцип колегіальності та самоуправління у їх діяльності, також відбувалися зміни у навчальній програмі. У духовних училищах шестирічний курс навчання було замінено на чотирирічний з підготовчим роком, а в семінаріях замість трьох дворічних курсів введено два (чотирирічний загальний і дворічний богословський). Замість предметів, введених у семінарії у період Протасова, з'явилися фундаментальне богослов'я і педагогіка, крім того більше часу було присвячено для

навчання Святого Писання, філософії, математики та класичних мов. З 1869 р., також змінювалася структура предметів у духовних академіях. Залишилося небагато дисциплін загального характеру, інші було поділено на три «відділи»: богословський, церковно-історичний і церковно-практичний. Два дворічні курси замінено на чотири однорічні, з останнім роком для написання магістерської роботи, на який приймали найбільш здібних студентів [13, с. 413–414; 15, с. 452–465]. Вищезгадані нововведення були частково відмінені за часів консервативного правління обер-прокурора К. П. Победоносцева (1880–1905).

На відміну від священнослужителів з імперії та «давньоправославного» кліру колишньої Варшавсько-Новогеоргіївської єпархії, яка існувала в Царстві Польському до ліквідації унії в 1841–1875 рр., освіта старших священників місцевого походження здійснювалася згідно з усталеними греко-уніатськими традиціями Царства Польського. Після початкового навчання, яке майбутні священнослужителі отримували в парафіяльних або світських школах, наступним етапом була наука в гімназіях. Напередодні періоду опрацювання та русифікації уніатського обряду на території колишньої Холмської єпархії були гімназії та прогімназії в Білій Підляській, Грубешові, Дорогичині, Замості, Лукові, Любліні, Седльці, Холмі та Щебрешині. Частина колишніх уніатських священників закінчила Холмську школу причетників, яка існувала у Царстві Польському з 1840 р. [19, с. 49].

Найважливішим духовним навчальним закладом, який готував майбутніх парафіяльних священників Холмської греко-католицької, а пізніше й Холмсько-Варшавської православної єпархії, була ХДС, заснована в 1759 р. греко-уніатським єпископом Максиміліаном Рилло. Семінаристами могли стати випускники 4 класів гімназії. За часів правління єпископа Фердинанда Ціхановського (1810–1828) навчання в семінарії продовжувалося 3 роки, а більшість предметів, крім пастирського богослов'я, катехізису й педагогіки, які викладалися по-польськи, читалися латинською мовою. Для здобуття вищої освіти найбільш здібних семінаристів відправляли до Варшавського університету на теологічний факультет. Негативне ставлення Петербурга до навчання уніатських семінаристів у польському навчальному закладі проявлялося ще в п'ятдесятих роках XIX ст. Згідно з розпорядженням імператора, з 1856 р. до Київської та Московської духовних академії повинно було щорічно направлятися 4 семінаристи ХДС. І хоча в перші десять років реалізація цього указу натрапила на великий опір як єпархіальної влади, так і самих семінаристів, саме за часів правління адміністратора Холмської єпархії Івана Терашкевича (1851–1863) серед греко-уніатського духовництва з'явилися перші випускники православних академії. Був серед них, зокрема, майбутній викладач логіки, психології, філософії та дидактики в Холмській духовній семінарії – кандидат богослов'я Микола Потій [3, с. 419]. Тим самим часом був виданий статут семінарії, згідно з яким період навчання в ній збільшувався до 6 років (до них входили підготовчий рік, два роки філософії та три богослов'я), а серед предметів з'явилися природничі історія, основи медицини, а також сільське господарство [3, с. 419; 12, с. 441].

Найбільші зміни в системі греко-уніатської освіти настали після січневого повстання. Важливою частиною

проведених «реформ» були русифікація та опрацювання ХДС. У 1864–1874 рр. латинську й польську мови лекцій було остаточно витіснено російською. Велика увага приділялася навчанню староцерковнослов'янської мови. Основою «реформ» була цілковита заміна керівництва й професорського складу ХДС. Пізніше, у 1869 р., семінарія була підпорядкована петербурзькому Міністерству Народної Освіти [12, с. 448]. З цього часу семінаристами ставали лише випускники чотирьох класів класичної гімназії, навчання у ХДС здійснювалося за програмою для православних семінарій, прийнятих і ухвалених Святейшим Синодом.

З 1874 р., згідно з новим статутом, ХДС перетворювалася на типовий православний навчальний заклад Російської імперії [17, с. 195–203]. Вона підпорядковувалася безпосередньо люблінському вікарному єпископу Холмсько–Варшавської єпархії, а фінансові та господарські справи були в компетенції обер-прокурора Святейшого Синоду.

З 1875 р. усе частіше вищу освіту в ХДС здобували випускники інших православних семінарій. На думку Кирила Хрущевича, кандидата богослов'я та викладача загальної цивільної історії в Холмській семінарії, її розвиток у вісімдесятих роках завдячував керівництву арх. Леонтія, за діяльності якого ХДС пережила «найкращий період в історії» [3, с. 432]. Хрущевич обґрунтовував це повстанням при семінарії іконописної (1881 р.) та недільної шкіл (1883 р.), де виховувалися майбутні вчителі в церковно–парафіяльних школах [3, с. 432]. Однією з найбільших заслуг архієпископа Хрущевич вважав заснування в 1889 р. «Комітету опіки над бідними вихованцями Холмської духовної семінарії» [4, с. 311–312]. В останні роки правління Леонтія розпочалося спорудження нової будівлі семінарії, на потреби якої до 1890 р. було зібрано 278 838 карбованців 64 копійок [3, с. 432].

Зміни в ХДС у 1875–1891 рр. отримали схвальні відгуки у вищих церковних колах. У 1890 р. молоду православну семінарію рада Санкт–Петербурзької духовної академії визнала однією з найкращих в Росії [3, с. 434].

Цікаві спогади, які стосувалися функціонування та життя студентів ХДС, залишив люблінський вікарний єпископ Євлогій, який у 1897–1902 рр. перебував на посаді ректора. Для нього, колишнього інспектора тульської семінарії, життя холмських семінаристів здавалося більш вільним, а стосунки між ними та викладачами менш напруженими [11, с. 161]. Важко робити висновок, наскільки та різниця впливала на майбутніх священнослужителів у Царстві Польському та їх ставлення до випускників інших семінарій імперії, але здається безсумнівним, що атмосфера в ХДС була ліберальнішою, ніж у «давньоправославних» єпархіях.

Період існування Холмсько–Варшавської єпархії призвів до змін не тільки в ХДС, а й у нижчих осередках православного шкільництва. У 80–х рр., у рамках русифікації місцевого православ'я Холмська школа причетників перетворилася на Холмську духовну школу [8]. Це означало остаточно формування православної системи освіти в Царстві Польському за російським зразком. Семінаристи місцевого походження були випускниками Холмської або Варшавської духовних шкіл. Із учнів цих закладів, які не бажали продовжувати

навчання у ХДС, готували псаломщиків для Православної церкви в Царстві Польському.

З 1884 р. починає активніше розвиватися система церковно–парафіяльного шкільництва. 13 червня 1884 р. імператор затвердив постанову Святейшого Синоду «О правилах про церковно–парафіяльні школи», згідно з якою православне духовництво повинно було взяти на себе широкі обов'язки народної освіти, виховуючи вірних «у правді православної віри і слухняності до її благочестя» [1, с. 276–280; 14, с. 258–259]. Іншим важливим завданням православних священників було виховання парафіян у «любві до Святої Церкви а також вірності до Царя і Вітчизни» [14, с. 258–259]. З 1884 р. частина священників Холмсько–Варшавської єпархії стала засновниками церковно–парафіяльних шкіл, які впливали на виховання у душі Православної церкви не лише місцевого населення, а й наступних поколінь кліру на Холмщині та Підляшші.

Згідно зі статистичними даними, станом на 1 січня 1886 р. в Холмсько–Варшавської єпархії було десять однорічних та дві дворічні церковно–парафіяльні школи. Дві з них були розташовані в окремих будинках, п'ять – у найманих, три – у будинках священників, а одна – у церкві. У цей період на діяльність шкіл виділялося 5 795 крб. 75 коп., із яких 3726 крб. 95 коп. – із державної казни, 1 000 крб. з церковних засобів, 180 крб. від братств та опікунських церковно–парафіяльних комітетів, а також 860 крб. з оплат учнів [2, с. 319].

Чотирнадцять років пізніше, вся Холмщина була покрита густою мережею церковно–парафіяльних шкіл, а кількість їх учнів у кілька разів збільшилася. У 1899–1900 навчальному році, в єпархії знаходилося 267 церковних шкіл. Станом на 1 січня 1900 р., в них навчалось 9 355 учнів, серед яких 7 704 належало до православного віросповідання, 1 580 до римсько–католицького, також було 13 протестантів, 10 юдеїв і 18 представників інших віросповідань [5, с. 23]. У тих школах навчалися й майбутні українські національні діячі. Серед них був, зокрема, Василь Гуль – у міжвоєнні роки український національний діяч Холмщини, редактор українських газет: «Наше життя» і «Сільський шлях» [10, с. 60].

Хоча більшість православного духовництва Холмсько–Варшавської єпархії закінчила навчання в семінаріях, серед священників, які прибули з Галичини переважали випускники університетів. Більшість із них народилися в тридцятих роках. Наймасовіша хвиля міграції галичан–москвофілів на Холмщину та Підляшшя співпала з періодом 1865–1875 рр., коли на терени Холмської єпархії прибуло біля 150 священників і семінаристів з Австро–Угорщини.

«Галичани», як правило, були випускниками філософських курсів (іноді також богословських) Львівського університету, після чого отримували священницький сан у Галичині, де працювали аж до виїзду до Царства Польського. Богословські курси Львівського університету були тісно пов'язані з навчанням в Греко–католицькій генеральній семінарії у Львові (семінарія була частиною університету, а його студенти одночасно були семінаристами Львівської семінарії). Аналогічна ситуація була й у Віденському університеті, частиною якого була Центральна Віденська семінарія (Barbareum).

У столиці Австрії здобули освіту найвідоміші з представників «галицької партії», серед яких – священники Іполит Криницький, Микола Ливчак,

Макарій Хойнацький, Ігнатій Гойнацький. На відміну від російських православних семінарій і духовних академій, навчання майбутніх священників в Австрійській монархії мало більш світський характер. У семінаріях Львова та Відня більше уваги приділяли викладанню богословських предметів, а серед дисциплін Віденської семінарії не було природничих та рільничих наук, обов'язкових у Росії від часів Протасова. Гідним подиву був список давніх мов, які викладалися в Barbareum. Безсумнівно, навчання івриту, грецької, арабської, сирійської та халдейської мов, не говорячи вже про латину, свідчило про великі вимоги щодо підготовки майбутньої греко-католицької еліти в Галичині [6, арк. 23в–3]. Деякі священники, які прийшли з Галичини, були випускниками Перемишльської духовної семінарії. Відмовляючись від унії на користь православ'я, «галичани» використовували знання й навички, набуті в Австрії. Наскільки знадобилися ці знання, свідчила довіра до них влади в роки ліквідації унії в Царстві Польському.

Водночас, більша частина вихідців з Галичини була висвячена на священників у Росії після закінчення науки в ХДС. Якщо старші «галичани», які здобули повну освіту в Австрії, не безпідставно вважалися більш освіченими, ніж греко-уніатське та православне духовництво в Царстві Польському, їх молодші земляки внаслідок недостатньої кількості священників на Холмщині отримували сан і призначення на парафії навіть після двох років навчання в семінарії. Деякі з них зараховувалися одразу на другий курс ХДС, незважаючи на те, що в Австрії не закінчили і навчання в гімназії [9, к. 705–705v].

Упродовж тридцятилітнього існування Холмсько-Варшавської єпархії збільшувалася кількість священнослужителів-випускників ХДС. Безумовно, це впливало на поступову уніфікацію та вирівнювання освіти різних груп православного духовництва, яке здобувало духовну освіту згідно з новими стандартами шкільної реформи в Росії та після запровадження змін у ХДС. Разом з тим, різний рівень освіченості трьох груп єпархіяльного духовництва залишався актуальним і до 1905 р., що й надалі сприяло збереженню ментальних відмінностей між ними.

Варто також згадати і про випускників вищих російських духовних закладів. Саме вони ставали елітою єпархії. Холмсько-варшавські архієпископи, люблінські єпископи, професори ХДС, частина вчительського складу духовних шкіл були випускниками чотирьох російських духовних академій. Станом на 1897 р. у Холмській духовній семінарії, Варшавській та Холмській духовних школах працювали дванадцять кандидатів Санкт-Петербурзької духовної академії, вісім – Київської, п'ять – Московської та один Казанської (крім того, серед них були особи з семінарською освітою – три випускники Холмської та один Київської духовної семінарії) [7, арк. 20–21].

Як зазначалося вище, перші заходи царської влади щодо підготовки семінаристів з Холмщини й Підляшшя в православних духовних академіях мали місце ще у п'ятдесятих роках XIX ст. Опір Риму, греко-уніатських священників та семінаристів латинофільської орієнтації, спричинив до тимчасового відходу від цих намірів і лише після 1866 р., з усуненням найбільш пролатинських лідерів з числа вищого духовенства Холмської єпархії, уряд зміг повернутися до попередньої політики. Послідовна політика князя Черкаського, а потім і його

наступників, відновила зв'язок між ХДС і російськими православними академіями [3, с. 420]. Хоча більшість випускників духовних академій походила з-поза меж Царства, з-поміж православної еліти Холмсько-Варшавської єпархії, яка закінчила вищу духовну освіту в Росії, траплялися поодинокі особи місцевого походження. До них відносилися Микола Потій, Гаврило Хрусцевич чи Михайло Кобрін [16, с. 34–35, 37].

Висновки. Серед духовенства не бракувало людей, які закінчили повні курси навчання в Холмській духовній семінарії або на терені інших єпархій Російської імперії, були натомість і священники, які отримували сан після кількох років неповного семінарського навчання, що негативно впливало на їх підготовку до священницького служіння. Особливо це стосувалося священників-галичан, висвячених під час ліквідації унії та організаційних змін Холмсько-Варшавської єпархії. Найбільш освіченою групою священників були вихідці з Галичини, які прибували до Холмщини після закінчення університетських курсів. Більшість з них закінчила Львівський університет, іноді семінарії у Львові або в Перемишлі, були натомість і такі, хто закінчив знаменитий Barbareum у Відні. Молодші священнослужителі цієї групи, які прибули на Холмщину як семінаристи, закінчили ХДС, і на відміну від своїх старших земляків були менш освіченими. Специфічний, більш світський і ліберальний характер освіти священників з Галичини, у порівнянні з іншими групами холмсько-варшавського духовенства, був однією з причин нарікань з боку духовної і світської влади.

Одночасно, протягом існування Холмсько-Варшавської єпархії, адміністративна і духовна влада краю здійснювали ряд заходів, щоб нівелювати регіональні і світоглядні відмінності кліру. Внаслідок політики уніфікації духовної освіти краю з православними духовними закладами Росії, ХДС та Холмська духовна школа перетворилася у типові центри підготовки «греко-російської» еліти на зразок тих, що існували за межами Царства Польського. Як і інші регіони Росії, Холмщина та Підляшшя покрилися мережею церковно-парафіяльних шкіл. Реорганізовані навчальні заклади збільшували випуск учнів та семінаристів місцевого походження, які у майбутньому посилили православну еліту краю. Одночасно, православне шкільництво Царства Польського зберегло атмосферу унікальності та неповторності, яка відрізняла його від аналогічного на «давньоправославних» теренах Російській імперії.

Отже, упродовж першого десятиліття функціонування Холмсько-Варшавської єпархії в Царстві Польському були закладені основи системи православної освіти, яка була характерна для «давньоправославних» єпархій Росії.

Список використаних джерел

1. Холмско-Варшавській Єпархіяльний Вѣстникъ за 1884. – №19.
2. Холмско-Варшавській Єпархіяльний Вѣстникъ за 1887. – №20.
3. Холмско-Варшавській Єпархіяльний Вѣстникъ за 1890. – №23.
4. Холмско-Варшавській Єпархіяльний Вѣстникъ за 1891. – №19.
5. Холмско-Варшавській Єпархіяльний Вѣстникъ за 1901. – №2.
6. Центральний державний історичний архів України у Львові. – Ф.619. – Оп.1. – Спр.85.
7. Там само. – Ф.693. – Оп.1. – Спр.585.
8. Archiwum Państwowe w Lublinie, Chełmski Zarząd Duchowny, sygn. 916 (цїла справа).

9. Wojewódzka Biblioteka Publiczna im. H. Łopacińskiego w Lublinie, Zalewski L., sygn. 2163. – Т.4.

10. Горний М. М. Українці Холмщини та Підляшшя. Видатніші особи ХХ ст. / М. М. Горний. – Львів: [б.в.], 1997. – 663 с.

11. Митрополит Евлогій (Георгиевскій). Путь моей жизни. Воспоминания Митрополита Евлогия изложенныя по его рассказамъ Т. Манухиной / Митрополит Евлогій (Георгиевскій). – Париж: YMCA-Press, 1947. – 676 с.

12. Ольховскій Г. А. Церковно-общественное значение семинариі за время ея 150-лѣтняго существованія (1760–1910) / Г. Ольховскій // Сборникъ статей по исторіи Холмской Духовной Семинариі (1760–1910 гг.). – Холмъ: Типо-Литографія Вайнштейнов, 1910. – С.424–452.

13. Православная энциклопедія. – Том X. – М.: Церковно-научный центр «Православная энциклопедія», 2005. – 752 с.

14. Сборникъ законовъ. Указоненія и Распоряженія Правительства, относящіяся до губерній Царства Польскаго, состоявшіяся по прекращеніи въ 1871 году официальной изданія Дневника Законъ Царства Польскаго. – Варшава, 1887. – Т.XXVI. – Ч.II.

15. Смолич И. История Русской Церкви (1700–1917). В 8 книгах / И. Смолич. – М.: Издательство Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1996. – Т.8. – Ч.I. – 799 с.

16. Шайдицкій В. Составъ лицъ служившихъ и служащихъ въ семинариі (1875–1910) / В. Шайдицкій // Сборникъ статей по исторіи Холмской Духовной Семинариі (1760–1910 гг.). – Холмъ, 1910. – С.34–37.

17. Шайдицкій В. Строй учебной части семинариі (1875–1910 г.) / В. Шайдицкій // Сборникъ статей по исторіи Холмской Духовной Семинариі (1760–1910 гг.). – Холмъ, 1910. – С.195–203.

18. Freeze G. The Parish Clergy in nineteenth-Century Russia. Crisis, Reform, Counter-Reform / G. Freeze. – Princeton, New Jersey, 1983. – 507 p.

19. Kołbuk W. Duchowieństwo unickie w Królestwie Polskim 1835–1875 / W. Kołbuk. – Lublin, 1992. – 194 s.

References

- Holmsko-Varshavskij Eparhial'nyj Vѣstnik# za 1884. – №19.
- Holmsko-Varshavskij Eparhial'nyj Vѣstnik# za 1887. – №20.
- Holmsko-Varshavskij Eparhial'nyj Vѣstnik# za 1890. – №23.
- Holmsko-Varshavskij Eparhial'nyj Vѣstnik# za 1891. – №19.
- Holmsko-Varshavskij Eparhial'nyj Vѣstnik# za 1901. – №2.
- Central'nyj derzhavnyj istorychnyj arhiv Ukraїny u L'vovi. – F.619. – Op.1. – Spr.85.
- Tam samo. – F.693. – Op.1. – Spr.585.
- Archiwum Państwowe w Lublinie, Chełmski Zarząd Duchowny, sygn. 916 (cila sprawa).

9. Wojewódzka Biblioteka Publiczna im. H. Łopacińskiego w Lublinie, Zalewski L., sygn. 2163. – Т.4.

10. Gornyj M. M. Ukraїnci Holmshhyny ta Pidljashshja. Vydatsnihi osoby XX st. / M. M. Gornyj. – L'viv: [b.v.], 1997. – 663 s.

11. Mitropolit Evlogij (Georgievskij). Put' moej zhizni. Vospominaniya Mitropolita Evlogija izlozheniya po ego razskazam# T. Manuhinoj / Mitropolit Evlogij (Georgievskij). – Parizh#: YMCA-Press, 1947. – 676 s.

12. Ol'hovskij G. A. Cerkovno-obshhestvennoe znachenie seminarii za vremja eja 150-letnjago sushhestvovaniya (1760–1910) / G. Ol'hovskij // Sbornik# statej po istorii Holmskoj Duhovnoj Seminarii (1760–1910 gg.). – Holm#: Tipo-Litografija Vajnshtejnov, 1910. – S.424–452.

13. Pravoslavnaja jenciklopedija. – Tom X. – M.: Cerkovno-nauchnyj centr «Pravoslavnaja jenciklopedija», 2005. – 752 s.

14. Sbornik# zakonov#. Uzakonenija i Rasporjazhenija Pravitel'stva, odnosjashhijasja do gubernij Carstva Pol'skago, sostojavshijasja po prekrashhenii v# 1871 godu oficijal'nago izdanija Dnevniko Zakonov# Carstva Pol'skago. – Varshava, 1887. – T.XXVI. – Ch.II.

15. Smolich I. Istoriya Russkoj Cerkvi (1700–1917). V 8 knigah / I. Smolich. – M.: Izdatel'stvo Spaso-Preobrazhenskogo Valaamskogo monastyrja, 1996. – Т.8. – Ч.I. – 799 s.

16. Shajdicikij V. Sostav# lic# sluzhivshih# i sluzhashhij# v# seminarii (1875–1910) / V. Shajdicikij // Sbornik# statej po istorii Holmskoj Duhovnoj Seminarii (1760–1910 gg.). – Holm#, 1910. – S.34–37.

17. Shajdicikij V. Stroj uchebnoj chasti seminarii (1875–1910 g.) / V. Shajdicikij // Sbornik# statej po istorii Holmskoj Duhovnoj Seminarii (1760–1910 gg.). – Holm#, 1910. – S.195–203.

18. Freeze G. The Parish Clergy in nineteenth-Century Russia. Crisis, Reform, Counter-Reform / G. Freeze. – Princeton, New Jersey, 1983. – 507 p.

19. Kołbuk W. Duchowieństwo unickie w Królestwie Polskim 1835–1875 / W. Kołbuk. – Lublin, 1992. – 194 s.

Fedoryk Yu. V., Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of History of Ukraine, Berdyansk State Pedagogical University (Ukraine, Berdyansk), jurij83fedoryk@gmail.com

Education of the orthodox clergy in Cholm–Warsaw diocese (1875–1905)

The author focuses on the formation of the Cholm–Warsaw Orthodox clergy, who worked in the Kingdom of Poland after the violent liquidation of the union in 1875. The paper draws attention to the distinctive features of the educational level of the individual secular priests and territorial groups, which formed a single clergy Cholm–Warsaw diocese. Among these groups is the former Greek Catholic clergy of local origin, Greek Catholic priests from Galicia, who emigrated in the years 1865–1875 to Cholm, and in 1875 became Orthodox and so called 'Old Orthodox' clergy from the Russian Empire. It traces how different the level of education of the diocesan clergy influenced the mentality of the individual parts of different groups of the clergy, which was important in the context of the difficulties of the first decades of the union and eradicating crops Russian imperial model of orthodoxy in the Kingdom of Poland.

Keywords: education, Orthodox Church, clergy, the Russian Empire, the Kingdom of Poland, Cholm Land, Podlachia.

Федорик Ю. В., кандидат исторических наук, доцент кафедры истории Украины, Бердянский государственный педагогический университет (Украина, Бердянск), jurij83fedoryk@gmail.com

Образование православного духовенства Холмско–Варшавской епархии (1875–1905 гг.)

Автор акцентирует внимание на образовании холмско–варшавского православного клира, который работал в Царстве Польском после насильственной ликвидации унии в 1875 г. В статье обращается внимание на отличительные особенности уровня образованности отдельных вековых и территориальных групп священников, которые формировали единое духовенство Холмско–Варшавской епархии. Среди этих групп находились бывшее греко–католическое духовенство местного происхождения, священнослужители греко–католики из Галиции, которые в 1865–1875 годах эмигрировали до Холмицы, а в 1875 г. приняли православие и так называемое «древлеправославное» духовенство с Российской империи. Прослежено как разный уровень образованности епархиального клира влиял на часто различный менталитет отдельных групп духовенства, что имело важное значение в контексте трудностей первых десятилетий искоренения унии и насаждения российской имперской модели православия в Царстве Польском.

Ключевые слова: образование, Православная церковь, духовенство, Российская империя, Царство Польское, Холмица, Подляшье.

* * *

УДК 94(477)«1920»

Кудінов І. О.,
аспірант, Київський національний університет
ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ),
ivan.kudinov.ua@gmail.com

СОЦІАЛЬНО–ЕКОНОМІЧНІ ПРОЦЕСИ НА ДОНБАСІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1920 РОКУ

Розглядається соціально–економічне становище Донецького кам'яновугільного басейну в першій половині 1920 року та заходи радянської влади, спрямовані на його стабілізацію. Мета статті – висвітлення економічних та політичних нововведень більшовиків, які увібрали в себе використання військових методів управління промисловістю та суспільним життям.

Ключові слова: революція, мілітаризація, воєнний комунізм, громадянська війна, трудова повинність, трудова армія.

Будівництво економіки на основі мілітаризації та загальної трудової повинності була одним із головних постулатів більшовицької політики а період воєнного комунізму. Україні, з її величезними сировинним потенціалом, відводилася вагома роль у планах комуністичного керівництва.

У радянській історіографії соціально–економічний розвиток Донбасу розглядався через призму визначальної ролі більшовиків у відбудові регіону. В сучасній українській історіографії автори приділяють увагу цій темі як в окремих працях, так і в більш загальних дослідженнях. Однак науковці не ставили за мету

визначити вплив Української ради трудової армії та Української трудової армії на соціально-економічний процеси на Донбасі впродовж 1920 року. Дослідження цього аспекту допоможе зрозуміти політико-ідеологічні, соціально-економічні та військові підходи більшовиків до побудови радянської влади в Україні військовими методами впродовж 1920–1921 років.

Повернувшись до влади в Україну, наприкінці 1919 року на початку 1920 року, окрім військово-політичних проблем, більшовики зіткнулися з важким економічним становищем. Основні промислові об'єкти на території України розташовувалися сході, який внаслідок громадянської війни сильно постраждав від постійних бойових дій. В кінці 1919 року виробництво чавуну, а також прокатного металу, в УСРР майже повністю зупинилося. З 63 домен працювала лише одна невелика домна-генератор, що розташовувалася на Донбасі [1, с. 25]. Не менш тяжким було становище цукрової промисловості. Порівняно з довоєнним 1913 роком, посіви цукрового буряка скоротилися майже в 4 рази [1, с. 53]. Крім того, приблизно на 50% зменшилася кількість підприємств харчової галузі [1 с. 46]. Найбільш складним виявилось становище кам'яновугільної промисловості.

Після витіснення денікінських військ з УСРР, основну увагу радянська влада зосередила саме на Донецькому кам'яновугільному басейні, як одному з головних джерел сировини.

Однак, внаслідок воєнних дій, економіка регіону лежала в руїнах. Якщо у 1916 році Донецький басейн дав 1750 млн. пудів вугілля, то в 1919 році біля 320 млн. пудів [2, с. 11]. З початком 1920 року ситуація ще більше ускладнилася. В лютому 1920 року валовий видобуток антрациту та вугілля склав всього 18 млн. пудів, хоча в жовтні 1919 року він складав 35 млн. пудів [3, № 42].

На початку 1920 року з 1816 шахт Донбасу працювало лише 959 (52,8%), з них 570 були промислового типу, всі інші відносилися до розряду селянських шахт-копанок [1, с. 5]. Одним із виявів стагнації у кам'яновугільній промисловості виявився масовий відтік робочої сили. Внаслідок постійних бойових дій та відсутності забезпечення, частина робітників повернулася у села. В кінці 1919 року кількість працівників у кам'яновугільній промисловості скоротилася до 80 тис., хоча в 1916 на шахтах працювало 235 тис. [4, с. 8]. В перший зимовий місяць 1920 року, продуктивність праці складала 36% від дореволюційної норми для забійника та 22% для робітника галузі загалом [1, с. 7].

Крім того, через обмеженість в людських ресурсах, навіть видобуте вугілля лежало ненавантажене біля шахт, або на залізничних станціях, що спричиняло справжню транспортну кризу. В середині лютого 1920 року на поверхні зосередилося біля 23,5 млн. пудів кам'яного вугілля, 12 млн. пудів – на залізницях та 11,5 млн. пудів – біля шахт [5, арк. 95зв].

Більше того, головною проблемою галузі стали крадіжки палива місцевим населенням. Згідно повідомлення командира Української трудової армії Р. Берзіна (станом на кінець березня початок квітня 1920 року), крадіжки палива у Мар'ївському вугільному районі становили 40% від загальної кількості його видобутку [6, № 7].

Усвідомлюючи серйозність економічного становища на зайнятих українських територіях, більшовики розпочали

впровадження термінових заходів, які тісно перепліталися з їх уявленнями про побудову соціалістичної економіки. Одним з перших дій стало створення централізованого органу, який би військовими методами подолав розруху та налагодив економічне життя в УСРР, насамперед на території Донецького кам'яновугільного басейну.

21 січня 1920 року, на основі спільної постанови Ради народних комісарів РСФРР та Всеукраїнського революційного комітету, було створено Українську раду трудової армії (далі – Укратрударм). Перед цим органом ставилося завдання воєнно-комуністичними методами налагодити продовольче постачання, ліквідувати паливну кризу, зміцнити трудову дисципліну на підприємствах та поповнити їх робочою силою. Територією діяльності Укратрударму оголошувався район Південно-Західного фронту, який співпадав із тогочасними кордонами УСРР та Олександрівсько-Грушівський район колишньої Донської області. Очолював цей орган уповноважений Ради Праці та Оборони. Для вирішення нагальних питань в розпорядження Української ради трудової армії передавалися регулярні військові частини. Вони повинні були використовуватися в якості робочої сили або примусу, та мали утворити трудову армію [7, № 2].

З часом Укратрударм став місцевим господарським центром, без відома якого не вирішувалося жодного питання, пов'язаного з економічним життям республіки. Хоча в радянській Україні вже існував господарський центр – Організаційне бюро по відбудові промисловості УСРР (Промбюро), за яким залишалось вирішення економічних питань, на раду покладалися найважливіші завдання: мілітаризувати основні галузі промисловості республіки та залучити до загальної трудової повинності місцеве населення. Вона мала стати свого роду координатором діяльності економічних відомств республіки та «особливим органом мілітаризації».

Слід відзначити, що перебудова відносин у сфері економіки на основі постулатів воєнного комунізму впроваджувалася більшовиками на всіх територіях, які вони контролювали. Одним із основоположних принципів економічної політики була загальна трудова повинність.

Декрет про «Про порядок загальної трудової повинності» було прийнято Радою народних комісарів РСФРР 29 січня 1920. Згідно документу, основна маса населення, незалежно від роду занять, могла притягатися до виконання різних видів повинностей: паливної, сільськогосподарської, будівельної, дорожньої, гужової, продовольчої та ін. Загальне керівництво з проведення зазначених заходів покладалося на Раду Праці та Оборони (далі РПО). Для втілення закону, створювався Головний комітет з загальної трудової повинності (Головкомпраці), який підпорядковувався РПО, а на місцях організовувалися губернські, повітові, а також міські комітети із загальної трудової повинності. Ті, хто ухилявся від мобілізацій, мали бути покарані спеціальним створеним Революційним трибуналом [8, № 8]. З метою впровадження заходів декрету «Про порядок загальної трудової повинності», Рада народних комісарів УСРР 11 квітня 1920 року утворила Всеукраїнський комітет загальної трудової повинності, якому надавалося право проведення на території республіки трудових мобілізацій, оголошених РПО РСФРР [7, № 7].

Окрім загальної трудової повинності існували й інші ідеологічні уявлення більшовицьких лідерів, зокрема, про

мілітаризацію праці та міліційну систему, яку планувалося впровадити шляхом поєднання трудової діяльності та військової служби. Їх запровадженням займалася спеціальна комісія РНК РСФРР, яку створили 27 грудня 1919 року. До комісії увійшли народні комісари РСФРР: праці, внутрішніх справ, продовольства, землеробства, шляхів сполучення і військових справ, а також представники Вищої ради народного господарства та Всесоюзної центральної ради професійних спілок [3, № 2]. На чолі цього органу став сам Лев Троцький, який був ідеологом будівництва соціалізму за військовим зразком.

Комісія розробила тези «Про мобілізацію індустріального пролетаріату, трудову повинність, мілітаризацію господарства та використання трудових частин для господарських потреб», які схвалило ЦК РКП(б). В свою чергу, вони також були прийняті на IX з'їзді РКП(б), який проходив у березні–квітні 1920 року. Сутність нововведень яскраво відображена в ст. 22 «Гез». В ній зазначається, що мілітаризація передбачає зрівняння господарських питань з бойовими. Також в документі зазначалося, що однією з перехідних форм загальної трудової повинності є залучення військових до вирішення господарських завдань, шляхом створення трудових армій [9, с. 528–529].

Однак, ще до законодавчого оформлення, більшовицька влада почала цілеспрямовано впроваджувати зазначені положення в життя.

Так, на першому засіданні, 15 лютого 1920 року, рада розглядала питання, що стосувалися координації робіт різних відомств: військового, продовольчого, земельного, шляхів сполучень, праці та народного господарства [10, с. 3].

Природно, що в своїй діяльності Уккратрударм сфокусувався на Донецькому кам'яновугільному басейні. Зосередження уваги на Донбасі диктувалося об'єктивними причинами. На той час Донецький кам'яновугільний басейн був єдиним джерелом отримання сировини для більшовиків. Його територія оголошувалася «Всеросійською кочегаркою», на стабілізацію економіки регіону спрямовувалися значні зусилля влади. Наприклад, в період з 15 лютого по 30 грудня 1920 року, Українська рада трудової армії збиралася на засідання 68 разів, де розглянула 507 економічних питань. Тема Донбасу порушувалася на 53 засіданнях, їй приділили 146 питань [10, с. 5].

Відповідно до більшовицьких уявлень про побудову соціалізму воєнно-комуністичними методами, указом №3 від 20 лютого 1920 року Уккратрударм прийняв постанову про мілітаризацію вугільної промисловості Донбасу та про загальну трудову повинність робітників з 18 до 45 років та спеціалістів до 65 років.

Для ефективного управління галуззю, постановою №5 Центрального управління кам'яновугільної промисловості перемістилися з Харкова на Донбас.

озглянувши питання про перевезення вугілля, Українська рада трудової армії постановою №6 оголосила усі запаси вугілля в Донбасі військовим майном, а вугільні вантажі – військовими. Розкрадання видобутого палива тягло за собою смертну кару. Тим же документом наказувалося зосередити в районі копалень не менше однієї бригади трудової армії (9 батальйонів), яка призначалася для організації гужового транспорту та виконання розпоряджень по підвозу, завантаженню

та супроводженню вугільних вантажів [6, № 1]. Дійсно, початковою метою Української трудової армії стала саме охорона вугільних запасів та їх конвоювання [5, с. 26].

Для кращого управління господарським та промисловим життям, раді трудової армії надавалися права зі зміни адміністративно-територіального поділу УСРР. Так 15 березня постановою №15 з частин Харківської, Катеринославської губерній та області Війська Донського створювалася Донецька губернія [11, с. 176].

Українська рада трудової армії розгорнула широку роботу з переведення вугільної промисловості на військові рейки. Наказом №21 від 21 і 22 квітня 1920 року, створювався польовий штаб трудових військ Донбасу, який розташовувався у м. Дебальцеве. Польовий штаб, утворений з метою впровадження постанови про мілітаризацію вугільної промисловості, наділявся багатьма функціями: контролем за промисловістю, обліком і розподілом робочої та військової сили, а також правильністю її використання, обрахунком видобутого вугілля, наглядом за продовольчим постачанням у регіоні та ін. Штабу підпорядковувалися всі військові з'єднання Української трудової армії, що знаходилися на території басейну. Ця установа вважалася представництвом Уккратрударму та безпосередньо штабу УТА. Ігнорування його наказів прирівнювалося до невиконання бойових наказів [12, арк. 257].

30 квітня рада затвердила положення про військову комендатуру кам'яновугільної промисловості. Згідно з документом територія басейну розділялася на 16 районних комендатур, на чолі яких стояли військові коменданти. Комендатури оголошувалися філіями польового штабу трудових частин, а комендантам підпорядковувалися промислові підприємства регіону. В їх обов'язки входило запровадження воєнного порядку в промисловості, а також налагодження сталих зв'язків між центром та периферією [13, арк. 3–3зв].

Однак, надмірне перебирання влади військовими, спричиняло постійні «перегини». Частими були конфлікти місцевої влади та коменданта з приводу розподілу обов'язків. У червні 1920 року, комендант Алмазного району вимагав передачі всієї влади до рук військових [14, арк. 25зв]. У серпні Мар'ївський райвоєнкомendant, погрожуючи арештом, розігнав посівні комітети. В Семейкінському вугільному районі були випадки, коли сільські ради, всупереч заборон коменданта, знімали селян-робітників мілітаризованих підприємств для польових робіт [14, арк. 39].

Впродовж весни–літа 1920 року, шляхом насадження військових методів управління та загальної трудової повинності, радянській владі вдалося зупинити падіння виробництва в регіоні. Незважаючи на значну кількість невирішених економічних та соціальних питань, невдач у залученні населення та військових частин до виконання господарських завдань, ситуація на території Донецького кам'яновугільного басейну стабілізувалася. Наприклад, навесні 1920 року, з місць повідомляли, що з приходом трудових частин до робітників почала повертатися дисципліна, якої до цього взагалі не помічалося [15, арк. 57].

В липні 1920 року, валовий видобуток вугілля досяг 25,5 млн. пудів, а кількість робітників, зайнятих на вугільних роботах, збільшилася до 122,7 тис. чол. В свою чергу зріс і виробіток. Якщо у січні на одного забійника

припадало 957 пудів, то в липні – 1506 пудів. Виробіток рядових робітників також підвищився: з 140 пудів у січні до 203 пудів у липні 1920 року [16, арк. 11–17]. Але, навіть з урахуванням реанімаційних заходів, впродовж 1920 року середня продуктивність працівників галузі залишилася вкрай низькою. Для забійника вона склала 1383 пудів/місяць, для рядових робітників галузі (вантажників) – 196 пудів/місяць. Для прикладу, в 1913 році середньомісячний виробіток забійника склав 3550 пудів, а рядового працівника копалень – 753 пудів [17, с. 70].

Попри всі намагання, владі не вдалося подолати нестачу кваліфікованих робітників. Внаслідок постійних бойових дій, значна частина працівників переселилася на село, або ж була мобілізована до армії. У зв'язку з цим, у кам'яновугільній промисловості зріс відсоток жінок та дітей. Порівняно з даними 1914 року, в 1920 році кількість осіб жіночої статі, що працювали в галузі, зросла майже у 7 разів. Частка дітей показала приріст з 1,94% у 1914 році до 9,66% в кінці 1920 року [17, с. 66].

Крім стабілізації промислового життя, одним з основних питань яке потребувало першочергового вирішення Укравтрудоармом, стало забезпечення індустріальних районів харчуванням одягом. Оскільки постійні перебої з забезпеченням харчами та спеціальним одягом викликали невдоволення серед робітників, що зменшувало лояльність до радянської влади. Цілою низкою постанов рада трудової армії встановила порядок забезпечення робітників одягом та харчами. Проте, владі до кінця не вдалося стабілізувати скрутне становище пролетаріату. Наприклад, в січні–лютому 1920 року робітники Донецького кам'яновугільного басейну лише на 6% забезпечувалися взуттям, на 4% одягом та на 14% спец одягом. Не кращою була ситуація з харчами. За вказаний період Донбас лише на 23% забезпечувався хлібом, на 22% цукром, на 36% сіллю, на 6% овочами та на 1% м'ясом [18, арк. 71].

У середині 1920 року ситуація в регіоні трохи покращилася. На той час Донецький кам'яновугільний басейн на 50% забезпечувався хлібом, на 14% крупами, на 2,8% м'ясом та на 83% цукром [3, № 245]. Незважаючи на певне покращення соціально-економічного становища, загроза стагнації не зникла. В щоденному зведенні політуправління Української трудової армії, акцентувалася увага на напруженому становищі на місцях, де робітники починали страйкувати або ж переселялися в сільську місцевість [14, арк. 39]. Основними їх вимогами були виплата заробітної плати, яку вони не бачили декілька місяців, а також належне забезпечення харчами та спеціальним одягом.

Разом з економічними нововведеннями відбувалося ідеологічне оформлення воєнно-комуністичної доктрини. Одним з головних завдань нової влади стала політична робота серед місцевих жителів, з метою роз'яснення більшовицької політики. На той час населення Донбасу, як і всієї тогочасної України, не дуже орієнтувалося в політичних реаліях. Крім того, відношення пролетаріату до радянської влади також було не однозначним. Наприклад, з поверненням більшовиків на Донбас, політпрацівники зазначали, що більшість робітників регіону перебувають під впливом меншовиків та українських боротьбистів [15, с. 56]. Згідно з даними партійних осередків, на початку 1920 року, у Мар'ївському вугільному районі 50% робітників байдуже відносилися до радянської влади, 30% перебували під впливом меншовиків, есерів та інших партій і лише

20% співчували новій владі [19, арк. 115]. В м. Лисичанськ, на питання «Хто зараз при владі?», робітники та селяни стверджували, що Керенський [20, с. 30].

Для організації та керівництва політроботою в Донецькому басейні, в кінці лютого 1920 року, політвідділом Південно-Західного фронту було створено групу політпрацівників, яка мала укріпити «ідеологічний фронт». 2 березня 1920 року вона прибула до м. Дебальцеве, а 5 березня розпочала діяльність, утворивши політвідділ Донбасу (Подонбас), який проіснував до кінця 1920 року.

На початку свого існування Подонбас об'єднав політичну роботу як серед робітників мілітаризованих підприємств, так і серед трудармійців [6, № 3]. Охоплення цивільних та військових диктувалося нагальними обставинами, оскільки основна маса військових частин, що прибували на поповнення Української трудової армії, мали низький бойовий дух та політичну підготовку. З 1 березня по 6 червня 1920 року політвідділом Донбасу було проведено 442 мітинги, 82 лекції та 18 кіносеансів, організовано 52 партійні та 14 комсомольських осередків та 111 бібліотек, розповсюджено 180 тис. газет, 100 тис. листівок та 22 тис. примірників іншої літератури. Для частин Української трудової армії, що розміщувалися на Донбасі, політпрацівники організували 1 комуністичний осередок та 12 бібліотек, провели 148 мітингів, 27 лекцій і 3 кіносеанси. Також серед трудармійців розповсюдили 30 тис. газет, 20 тис. плакатів і листівок та 8,4 тис. іншої літератури [14, арк. 46].

Однак, незважаючи на намагання більшовиків, настрої місцевого населення в регіоні залишалися мінливими. Наприклад, влітку–на початку осені 1920 року, коли війська Врангеля підійшли впритул до Донецького басейну, а махновці інтенсифікували рейди по більшовицьких тилах, погляди робітництва починали коливатися. Як повідомляли в штабі УТА, це згубно впливало на продуктивність праці [14, арк. 46].

Отже, протягом 1920 року на території Української Соціалістичної Радянської Республіки склалася кризова соціально-економічна ситуація. Внаслідок військових дій було завдано значних збитків українській промисловості. Найбільше в умовах громадянської війни постраждав Донецький кам'яновугільний басейн, що на той час був індустріальним центром не тільки України, а й всіх територій, що контролювалися радянською владою.

Перед комуністичним керівництвом постала необхідність негайно реанімувати складне соціально-політичне становище регіону. Однак, нова влада стала відновлювати економіку, використовуючи воєнно-комуністичні методи, які були малоефективні в тих умовах. Мілітаризація, загальна трудова повинність, залучення армії до виконання господарських завдань, були дієвими лише в екстремальних умовах і на короткий час.

Безумовно, що такі дії радянської влади у 1920–1921 роках стали вагомим стабілізаційним чинником, який вберіг економіку від краху. Проте, в довгостроковій перспективі, воєнно-комуністичні заходи більшовиків не призвели до відродження економічного життя, що засвідчив перехід до непу.

Список використаних джерел

1. Украинская промышленность в 1920 году (По отчетам главных управлений Украинского совета народного хозяйства). – Харьков, 1921. – 110 с.

2. Каменноугольная промышленность за 1920 г. (Первая производственная программа Главного угольного комитета и ее выполнение). – М., 1920. – 70 с.
3. Экономическая жизнь. Орган ВСНХ РСФСР. – 1920.
4. Берзин Р. Состояние каменноугольной промышленности в Донском бассейне / Р. Берзин // Революционный фронт Орган Реввоенсовета Юго-Западного фронта и Украинского Совета трудовой армии. – 1920. – №3. – С.7–11.
5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО). – Ф.573. – Оп.1. – Спр.26.
6. Трудовая армия. Орган Украинского Совета Трудовой Армии. – 1920.
7. Собрание узаконений и распоряжений Всеукраинского революционного комитета. – 10–17 февраля 1920. – №2.
8. Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства. – 10 февраля 1920. – №8.
9. Девятый съезд РКП (б). Март–апрель 1920. – М., 1934. – 612 с.
10. Отчет о деятельности Укрсовтрударма за 1920 год // Сборник отчетов Народных Комиссаров УССР, Уполномоченных Народных Комиссариатов РСФСР при Совнарконе УССР и центральных учреждений Украины V Всеукраинскому съезду Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. – Харьков, 1921. – С.1–10.
11. Куликова А. Из истории Украинской трудовой армии (обзор документов и материалов) // Пролетарская революция. – 1940. – №3. – С.160–178.
12. ЦДАВО. – Ф.4237. – Оп.1. – Спр.2.
13. ЦДАВО. – Ф.4235. – Оп.1. – Спр.10.
14. ЦДАВО. – Ф.3347. – Оп.2. – Спр.16.
15. Федоров. Краткий очерк работы политического отдела Донецкого бассейна / Федоров // Революционный фронт Орган Реввоенсовета Юго-Западного фронта и Украинского Совета трудовой армии. – 1920. – №5. – С.55–56.
16. ЦДАВО. – Ф.760. – Оп.1. – Спр.23.
17. Доклад Ц.П.К.П. о каменноугольной промышленности Донецкого бассейна за первое полугодие 1921 года. – Бахмут, 1921. – 570 с.
18. ЦДАВО. – Ф.573. – Оп.1. – Спр.85.
19. ЦДАВО. – Ф.3347. – Оп.2. – Спр.29.
20. Гареколь В. Политотдел Донецкого бассейна / В. Гареколь // Революционный фронт Орган Реввоенсовета Юго-Западного фронта и Украинского Совета трудовой армии. – 1920. – №3. – С.30–31.
15. Fedorov. Kratkij ocherk raboty politicheskogo otdela Doneckogo bassejna / Fedorov // Revoljucionnyj front Organ Revvoensoveta Jugo-Zapadnogo fronta i Ukrainского Soveta trudovoj armii. – 1920. – №5. – S.55–56.
16. CDAVO. – F.760. – Op.1. – Spr.23.
17. Doklad C.P.K.P. o kamennougol'noj promyshlennosti Doneckogo bassejna za pervoe polugodie 1921 goda. – Bahmut, 1921. – 570 s.
18. CDAVO. – F.573. – Op.1. – Spr.85.
19. CDAVO. – F.3347. – Op.2. – Spr.29.
20. Garekol' V. Politotdel Doneckogo bassejna / V. Garekol' // Revoljucionnyj front Organ Revvoensoveta Jugo-Zapadnogo fronta i Ukrainского Soveta trudovoj armii. – 1920. – №3. – S.30–31.
- Kudinov I. O.**, postgraduate student, National Taras Shevchenko University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), ivan.kudinov.ua@gmail.com
- Socio-economic processes in Donbas region during in the first half of 1920 year**
- The article deals with the socioeconomic situation in Donetsk coalfield during the first half of 1920 year. The main purpose of the article is to coverage the economic and political innovations of Bolshevik government, which included the military methods in industry and in public life. Besides, they also involved the regular army to work in industry. Author comes to the conclusion that 1920 year was difficult for Donbas region. Author applied general methods of research: historical, analysis, classification and application methods: chronological, logical, comparative and others.*
- Keywords:** the revolution, militarization, the War Communism, the Civil War, labor conscription, labor armies.
- Кудинів І. О.**, аспірант, Київський національний університет ім. Т. Шевченка (Україна, Київ), ivan.kudinov.ua@gmail.com
- Соціально-економічні процеси в Донбасі в першій половині 1920 року**
- Рассматривается социально-экономическое положение Донецкого каменноугольного бассейна в первой половине 1920 года и мероприятия советской власти, направленные на его стабилизацию. Цель статьи – освещение экономических и политических нововведений большевиков, которые вооружили в себя использование военных методов управления промышленностью и общественной жизнью.*
- Ключевые слова:** революция, милитаризация, военный коммунизм, гражданская война, трудовая повинность, трудовая армия.
- * * *
- УДК 327:94(477.83/86)
- Галицька-Дідух Т. В.**, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, Інститут історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (Україна, Івано-Франківськ)
- Східногалицька проблема як об'єкт міжнародної політики (січень – серпень 1920 р.)**
- Досліджується місце східногалицького питання зовнішньополітичних стратегіях держав Антанти, а також дипломатична діяльність західноукраїнського уряду у вирішенні питання міжнародного визнання ЗУНР (січень – серпень 1920 р.). На основі вивчення архівних та опублікованих матеріалів виявлено відсутність чітко сформованої політики Великобританії, Франції і США у східногалицькому питанні, а також стверджено про наявність суперечностей їхніх геополітичних інтересів у регіоні. Проаналізовано причини самостійного зовнішньополітичного курсу уряду ЗУНР, спрямованого на міжнародне визнання незалежності Східної Галичини як основи майбутньої соборної України. Охарактеризовано заходи уряду ЗУНР щодо вирішення східногалицької проблеми на засадах визнання права нації на державне самовизначення. На серпень 1920 р. державно-правовий статус Східної Галичини залишався невирішеною загальноєвропейською проблемою. За міжнародними договорами Східна Галичина не входила в етнічні й політичні кордони польської держави.*
- Ключові слова:** геополітичний інтерес, зовнішньополітична стратегія, ЗУНР, східногалицьке питання, дипломатична місія, міжнародне становище.
- 1920 рік – це період, коли західноукраїнський уряд намагався здобути незалежність ЗУНР в надзвичайно несприятливій міжнародній ситуації. Події того часу актуальні і сьогодні для розуміння ставлення європейських урядів щодо реактивації планів відродження новітньої

Російської імперії за кошт українських територій 2014–2015 рр. Уроки минулого потребують неупередженого та уважного ставлення сучасників з огляду й на те, що попри зростання останнім часом інтересу дослідників до вивчення української проблеми на міжнародній арені в період визвольних змагань 1917–1921 рр., досліджуване в статті питання Східної Галичини у 1920 р. ще не було предметом спеціальної праці; історики висвітлювали лише окремі його аспекти. Започаткували його вивчення провідні діячі українського національного руху – М. Лозинський, В. Панейко, О. Назарук, К. Левицький, І. Мазепа ін. [1]. Ці роботи здебільшого виконані на підставі спогадів, а на їх загальній спрямованості позначилися партійні й особисті позиції авторів.

Радянські історики через цензурні обмеження не могли об'єктивно висвітлювати дане питання, однак в рамках офіційних доктрин було окреслено деякі нові підходи до вивчення зазначених процесів у працях Р. Симоненка, О. Карпенка й І. Хміля [2]. Дослідженню зовнішньої політики ЗУНР в 1918–1923 рр. присвячено праці еміграційних істориків (І. Кедрин, І. Нагаєвського, В. Вериги [3]), на якість яких позначилася вузькість джерельної бази.

На сьогодні маємо низку історіографічних праць сучасних вітчизняних вчених (М. Литвина та К. Науменка, Б. Тищика та О. Вівчаренка, С. Макаруча, О. Красівського, М. Гетьманчука, О. Павлюка, Н. Городної, М. Геника [4] та ін.) присвячених аналізу військово-дипломатичних реалій державотворення на теренах Східної Галичини в період Української революції. Значний інтерес становить доробок О. Карпенка [51; 52; 53]. Діяльність дипломатичної служби ЗУНР висвітлена у працях І. Дацківа, Т. Осташко і О. Доценка [44; 61; 49]. Проблема становлення дипломатичної служби та міжнародно-правовим стосункам присвячена низка праць українських дослідників – Б. Гудь і В. Голубка [42], Ю. Павленка, В. Солдатенка, Б. Якимовича, Г. Цвенгроша та інших.

За кордоном східногалицька проблема привертала увагу передусім польських дослідників. Польська міжвоєнна публіцистика та історична мемуаристика (праці Ю. Пілсудського, Я. Домбського, Т. Кутшеби, Л. Василевського, В. Вітоса [5]), а згодом радянські і сучасні польські історики (С. Куманецький, В. Левандовський, І. Агнєнкі, А. Айненкель, Б. Ландау, І. Галеський, Г. Лукомський, А. Хойновський [6]) назагал ідеалізували політику правлячих кіл у 1918–1921 рр. та поділяли офіційну державну ідеологію, що виправдовувала експансіоністські претензії уряду і так звані «історичні права» Польщі на Східну Галичину і Волинь. Однак частина сучасних польських істориків (А. Чубінський, Л. Мрочка [7]) визначають політику тогочасної Польщі щодо східних кордонів як таку, що не відповідала інтересам польської держави та негативно позначилася на її внутрішній стабільності у майбутньому.

Серед зарубіжних дослідників політики держав Антанти та США щодо української державності в 1917–1920 рр. відзначимо також Дж. Решетара [70], В. Дорніка [48], Г. Ляйдінгера [58] та інших.

Таким чином, на сьогоднішній день недостатньо вивченими є питання закордонної політики ЗУНР, її міжнародного становища в 1920 р., а також ставлення великих держав до східногалицького питання в умовах радянсько-польської війни.

Метою статті є вивчення місця східногалицького питання в політиці країн Антанти, а також аналіз зовнішньополітичної діяльності західноукраїнського уряду у вирішенні питання міжнародного визнання ЗУНР (січень – серпень 1920 р.).

Західноукраїнський уряд на початок 1920 р. мав мізерні шанси на здобуття підтримки держав Антати і США, оскільки Східна Галичина була частиною австро-угорської спадщини; територія ЗУНР була окупована польськими військами ще в середині 1919 р.; вояки УГА були або інтерновані у польських таборах, або перебували в лавах ЧУГА; питання про співпрацю з російськими антибільшовицькими силами західноукраїнським урядом не розглядалося. Наклало відбиток на ставлення великих держав до східногалицького питання і спільне представництво українських інтересів на міжнародній арені у 1919 р. внаслідок Акту злуки. Полярність зовнішньополітичних орієнтацій в українському національному русі не сприяли його позитивному вирішенню.

Негативний вплив на міжнародний імідж ЗУНР здійснювала поширювана Бельведером інформація про необхідність зберегти «нерозривну єдність Східної Галичини з Польською державою» [32, к. 25]. Польські представники публікували меморандуми і заяви, в яких Східна Галичина поставала як історично польська територія, а галичани – як етнографічна група польського народу [22, арк. 5]. Під впливом таких заяв європейська opinio схилилася до тези, що «руська більшість є малокультурна і неграмотна», тому «сама не може творити власного життя» [60, с. 246].

У концепції відновлення політичної рівноваги в Європі за рахунок відбудови єдиної і неподільної Росії у формі демократичної федеративної держави та створення сильної Польщі як противаги Німеччині, яка підтримувалася урядами держав-переможниць у Першій світовій війні, Україна розглядалась як частина Росії або Польщі.

На кінець 1919 р. агресивні плани Польщі щодо Східної Галичини частково були підтримані і схвалені країнами Антанти. За рішенням Паризької мирної конференції від 25 червня 1919 р. Польща отримала статус тимчасового військового окупанта Східної Галичини, суверенами якої визнавалися країни Антанти. 21 листопада у «Договорі між Союзними державами і Польщею про Східну Галичину», Польща отримала мандат на 25 років. Таке рішення не задовільняло Польщу, яка намагалася заручитися підтримкою представників Франції, Італії, Японії щодо перегляду терміну мандату. Своєю чергою проти Статуту виступила делегація ЗУНР, яка 10 березня 1920 р. заявила, що «нині грозить Східній Галичині небезпека стати просто анексованою польською провінцією з тінню автономії» [37].

На невизначений характер східногалицької проблеми впливав і той факт, що країни Антанти розглядали Польщу як засіб у боротьбі проти радянської Росії. Європейські держави більшовицьку Росію вважали постійною загрозою стабільності на Сході. О. Марітчак, зокрема, зазначав, що «Найвища Рада не занялася безпосередньо вирішенням східногалицької справи з причини інших важних питань, міжнародного значіння, які ставали на перешкоді розв'язці нашого питання» [59, с. 17]. Зокрема, ще 15 вересня 1919 р. Ж. Клемансо зауважив,

що Верховна Рада Антанти «не проти того, щоб поляки рушили на Москву». Італійський представник де Маргіно, обговорюючи питання Статуту Східної Галичини, наголошував на необхідності приєднання цієї території до Польщі, з метою створення бар'єру проти більшовизму [51, с. 466].

Польський уряд постійно підкреслював: «Тріумф більшовиків... відкриє ворота більшовизму до Німеччини, до Угорщини і до всієї Європи» [66, s. 74]. Ю. Пілсудський, своєю чергою, переконував у необхідності початку війни проти більшовиків, оскільки безвідповідально очікувати радянського наступу [68, s. 71]. Міністр закордонних справ Польщі С. Патек на початку 1920 р. здійснив поїздки до Лондона і Парижа, під час яких переконував, що тільки Польща «одна є захисником від більшовизму» [11, арк. 59].

Показовим є рішення Лондонської конференції, яка, з одного боку, не радила Польщі розпочинати військові дії проти Росії, з іншого – запевнювала, що у разі радянського наступу «союзники нададуть їм усю можливу підтримку» [46, с. 660–663].

Поразка денікінських військ посилила позицію польського уряду, що прагнув скористатися підтримкою західних держав у боротьбі з більшовицькою Росією для розширення кордонів Другої Речі Посполитої на «принципі кордонів 1772 р. як на програмі історичної справедливості» [51, с. 469]. На думку польського парламенту Польща «має право і обов'язок вимагати звороту території, що належить в границях з року 1772» [65, с. 368].

Аналізуючи політику Варшави в українському питанні, «Nowa Reforma» зазначала, що польський уряд бачив Україну як клин між Польщею та Росією [12, арк. 16]. У разі перемоги польський уряд небезпідставно сподівався на позитивне вирішення східного кордону Другої Речі Посполитої [58, с. 374].

Франція стала на бік Варшави щодо питання кордонів [67, s. 174–177], сподіваючись протиставити Польщу Німеччині задля політичної рівноваги. За французьким планом у будь-якому варіанті (перемога білогвардійської Росії або створення сильної польської держави) Східна Галичина мала бути приєднана або до Росії, або до Польщі. Надаючи військову підтримку польській державі, французький уряд також захищав економічні інтереси в нафтовій промисловості Східної Галичини, яка фактично повністю перебувала в руках іноземного капіталу. «Східногалицькі чвари» стали предметом обговорення ще на переговорах між Директорією та д'Ансельмом і Фрейденбергом, однак з огляду на «політичні імплікації не хотіли виходити за межі військових питань» [58, с. 375].

Позиція Великобританії щодо польського наступу була скептичною. З одного боку, Великобританія розпочала переговори з більшовицьким урядом у січні 1920 р., з іншого – Ллойд Джордж вважав, що Польща не та сила, що може розгромити радянську Росію [51, с. 470]. Перед англійським урядом стояла дилема: чи варто підтримувати ЗУНР, уряд якої перебував в екзилі, чи краще визнати амбіції Бельведеру щодо східних кордонів Другої Речі Посполитої. Перемогла перша позиція оскільки, намагаючись недопустити посилення впливів Франції у Центрально-Східній Європі, уряд Великобританії не поділяв французьких планів щодо створення «великої Польщі». Англійський уряд вимагав «нейтралізації»

нафтових родовищ і передачі правління над ними союзній комісії. «Прагнення Англії створити буферну державу [Східну Галичину. –Т. Г.–Д.] пояснюється тим, що за умови наявності багатих нафтових джерел, ця країна буде постійно яблуком розбрату між Польщею і Росією» [13, арк. 85]. Представник Великобританії на Паризькій мирній конференції ще на початку жовтня 1919 р. вважав фатальним визнання Лігою Націй приєднання цієї території до складу Польщі, усупереч волі західноукраїнського населення і незважаючи на гарантії місцевої автономії [36]. Таким чином, нехтування етнографічним принципом, який виставлявся країнами Антанти як найважливіший критерій при визначенні повоєнних кордонів, випливав із конкурентної боротьби за геополітичні впливи у регіоні, а також із великодержавної позиції Великобританії і Франції, які намагалися зберегти власні багатонаціональні імперії.

В таких умовах вимоги польського уряду визнати право Другої Речі Посполитої на землі, що простягалися на захід від кордону 1772 р. [30, к. 6], все ж не знаходили однозначної підтримки серед світового співтовариства. Так 27 березня 1920 р. німецька газета «Arbeiter Zeitung» зазначала: «Польська вимога кордонів 1772 р. від радянської Росії розцінена як імперіалізм... Польща хоче повторити злочин поділу Польщі на українським народі» [11, арк. 135]. Загалом для Німеччини українська держава розглядалася як буфер проти Росії [48, с. 97].

Уряди Великобританії і США заявили, що «кордони Польщі не можуть будуватися коштом чужоземного елементу» [10, арк. 51]. Подібна позиція відображена в інформаційному листку Віденського прес-бюро від 26 лютого 1920 р.: «В справі Східної Галичини Ллойд-Джордж хотів зробити з неї окрему державність під протекторатом Ліги Народів» [10, арк. 70]. У газеті «Czas» від 8 лютого 1920 р. зазначалося, що в Англії «не загасла думка накинути Східній Галичині автономію менш чи більш широку» [9, арк. 37]. Показовою разом з тим є промова Ж. Клемансо у французькому парламенті 25 грудня 1919 р.: «Пана Льюйда Джорджа вважають деякі ворогом Поляків. Нема більшої неправди, як таке думати. Він приятель Поляків, але він знає, що у Східній Галичині живе багато Українців і думає, що за ними треба унятися» [53, с. 10].

Уряд США ще влітку 1919 р. під впливом військово-політичної ситуації на сході Європи виступив за передачу Східної Галичини Польщі усупереч декларованому праву націй на самовизначення [62, с. 65]. Восени цього року США виступали проти тимчасової польської окупації, оскільки це не сприятиме «відновленню нормальних умов в Східній Галичині» [52, с. 846]. Не змінила ситуацію направлена до США делегація ЗУНР на чолі з Л. Цегельським [53, с. 5]. Для політики США було характерним вибіркоче застосування права народів на самовизначення, яке вочевидь застосовували лише у разі відповідності інтересам США.

Східна Галичина вважалася ідеальним засобом для послаблення Польщі, про що у грудні 1919 р. заявив президент Чехословаччини Т. Г. Масарик польському послові в Парижі Л. Малчевському [69, s. 192]. Значимо, що чехословацький уряд виділяв кошти для пресового концерну «Orbis Wergal» І. Вальдмана у Відні, який підтримував ідею незалежності Східної Галичини [31, к. 41]. Питання про відновлення ЗУНР та встановлення

федерації між Східною Галичиною та Чехословацькою республікою порушували також наприкінці 1919 р. представники української еміграції в ЧСР перед урядом цієї країни, а восени 1920 р. – Українська національна рада в США перед керівниками Антанти [4, с. 349].

Виснажений військово–політичними подіями 1917–1919 рр. радянський уряд з огляду на руйнування економіки, втрати підтримки населення всередині країни, намагався не допустити війни на два фронти. На цьому етапі питання боротьби за Галичину та встановлення там радянської влади втратило для уряду РСФРР свою актуальність. 28 січня 1920 р. по радіо було оголошено ноту Раднаркому РСФРР польському уряду, в якій підкреслювалося, що немає «жодного питання територіального, економічного чи іншого, яке не могло бути вирішено мирно, шляхом переговорів, взаємних поступок та угод...» [46, с. 508–509]. У ноті урядові Польщі від 22 лютого 1920 р. керівництво УСРР, своєю чергою, зауважувало, що «всі спірні питання будуть вирішені в дусі добросусідських домовленостей Росії і Польщі» [46, с. 543]. Зрештою ставлення радянського уряду до населення Східної Галичини було упередженим, зважаючи на їх «крайню ненадійність» [29, л. 2].

Уряд Польщі не міг не зважати на радянські ноти і на зростаючі антивоєнні настрої всередині країни та в Європі, адже це загрожувало йому політичною ізоляцією. На засіданні Міністерства закордонних справ Польщі 11 лютого 1920 р. обговорювалися перспективи початку мирних переговорів з РСФРР. Під час цих дебатів був вироблений проект умов, в основу якого покладено вимогу виведення радянських військ з території Польської республіки до кордонів, які існували до першого поділу Речі Посполитої 1772 р. [46, с. 522]. Однак проти переговорів із більшовиками виступали уряди європейських країн, в першу чергу, Франція [51, с. 470].

На засіданнях польського уряду питання підготовки до війни з радянською владою розглядалося як можливість юридично закріпити кордони 1772 р., мінімальну – кордон по течії Збруча і Стира, або східніше Стира [46, с. 569–570]. З метою закріплення територіальних претензій з березня 1920 р. поляки продовжили переговори з УНР, під час яких польська сторона узалежнювала визнання Директорії від прийняття урядом УНР територіальної, військової та економічної угод [11, арк. 154]. Ще 2 грудня 1919 р. Надзвичайна дипломатична місія Директорії на чолі з А. Лівичьким у Варшаві підписала політичну декларацію, за якою кордон між УНР і Польщею визначався «починаючи від Чорного моря по ріці Дністер і від Дністра між Польщею й Україною по ріці Збруч» [15, арк. 8; 14, арк. 188–189]. Згідно з такими кордонами Галичина й Західна Волинь залишались у межах польської держави.

Як вже зазначалося, позитивному вирішенню східногалицького питання на міжнародній арені не сприяли суттєві протиріччя, які існували в українських політичних колах. Значно різнилися зовнішньополітичні програми українських урядів: Директорія шукала підтримки у боротьбі з білогвардійськими силами та Червоною армією в уряді Польщі, провід ЗУНР, вважаючи своїм головним противником саме поляків, розраховував на визнання Найвищою Радою Антанти. Аналізуючи зовнішньополітичні концепції урядів УНР і ЗУНР, М. Лозинський зазначав: «Коли Галичини підозрівали правительство Директорії в змаганнях до

угоди з Польщею коштом Галичини, то знов Придніпрянці підозрівали Диктатуру в змаганнях до угоди з реакційною Москвою коштом державної самостійності України» [57, с. 174].

З початком 1920 р. в урядових колах ЗУНР розглядалася ідея міжнародного визнання самостійності Східної Галичини на основі права націй на державне самовизначення. У заяві львівської делегації Української Національної Ради від 28 березня 1920 р. зазначалося, що будь–які умови щодо міжнародного статусу Східної Галичини можуть прийматися тільки за участю представників УНРади, Директорія на чолі із С. Петлюрою не можуть вважатися репрезентантами волі всього українського населення. Делегація протестувала проти «поширення горожанства польської держави також на територію Східної Галичини... знесення галицького Сойму і Виділу Краєвого... наміреного утворення так званих «воєводств»... здавлення всякого культурного і економічного розвитку українського населення» [24, арк. 67–68].

З метою з'ясування позиції урядів західних держав у східногалицькому питанні, Є. Петрушевич у січні 1920 р. вирушив до Парижа і Лондона [62, с. 97]. 17 січня 1920 р. він видав розпорядження про створення галицької делегації на мирну конференцію в Парижі і Лондоні, до повноважень якої входило: відправлення звітів про міжнародну політичну ситуацію, висловлення позиції західноукраїнського уряду, відповідне інформування української та зарубіжної преси, видання брошур, комунікатів ін. [53, с. 7–9]. Не маючи змоги вплинути на позицію урядів країн Антанти, 20 лютого на зустрічі з головою департаменту політичної розвідки Форін Офісу Дж. Хедлам–Морлі, Є. Петрушевич висловив протест проти розробленого польських окупаційних заходів і погрожував союзом з більшовиками [44, с. 350].

Разом з тим, соборницькі настрої у східногалицькому політичному середовищі були все ж переважаючими в даний період. 14 лютого 1920 р. була опублікована «Енунціяція представників українських партій», в якій зазначалося, що «змаганням цілого українського народу... є: від нікого незалежна, самостійна, демократична, суверенна республіка всього українського народу, при чім Східна Галичина, Північна Буковина й Угорська Україна становлять інтегральні частини тої з'єднаної республіки», і що мирні переговори повинні базуватися «на визнанню з'єднаної, суверенної У.Н.Р. на всіх землях, заселених в більшості українським народом...» [50, с. 189].

Однак вже 21 квітня 1920 р. була підписана політична, а 24 квітня – військова конвенція про союз між урядами Польщі та УНР за підписами Я. Домбського і А. Левицького [46, с. 656–657, 660–663]. Завдяки Варшавському договору польський уряд домогся офіційної відмови уряду УНР від території Східної Галичини, що дозволило йому використовувати цей факт на загальноєвропейських конференціях, послабити міжнародний авторитет ЗУНР, маніпулювати лінією польсько–українського кордону на майбутніх переговорах з РСФРР, а також здобути в особі армії УНР союзника у війні з радянськими республіками, посилити свої військові та економічні впливи на Україні. Сподівання С. Петлюри на те, що Україна «розбила ціною цього договору бар'єр, що загороджував її дорогу в Західну Європу» [16, арк. 6], не виправдалися, оскільки польський уряд Варшавський договір не ратифікував, а

відхід до Польщі етнічних українських земель поглибив розкол між урядами УНР і ЗУНР.

В урядових колах ЗУНР остаточно перемогла ідея міжнародного визнання самостійності Східної Галичини. Уряд ЗУНР офіційно заявив, що цей документ «ні в якому випадку не обов'язковий для Східної Галичини» [12, арк. 224] і застерігав країни Антанти від його визнання, оскільки це приведе до «найтяжчих і найсумніших наслідків не тільки для будочности 3 1/2 мільонів української людности Східної Галичини, а й для будучих взаємовідносин між усіма сусідючими зі Східною Галичиною державами» [35]. У ноті членів Української Національної Ради у Відні зазначалося: «Протестуємо проти насильного відривання з української національної території Східної Галичини як області найсвідомішої, на котрій населення українське найбільш розвинене, яка була і є П'ємонтою української національної ідеї і державної думки та огнищем його культурного розвою українського народу» [23, арк. 15–17]. М. Лозинський з цього приводу зазначав, що Є. Петрушевич «вирішив перестати зв'язувати справу Галичини зі справою Великої України, усунути її від участі у всеукраїнських – як самостійницьких, так і федералістичних – комбінаціях і заступати тільки справу Галичини» [57, с. 211].

14 травня 1920 р. уряд ЗУНР звернувся до західних держав з нотою про необхідність утворення нейтральної незалежної західноукраїнської держави, до складу якої мали увійти Східна Галичина, Холмщина, Підляшшя, Надсяння, Закарпатська Русь і Лемківщина [39, с. 262]. Східногалицька держава, на думку С. Томашівського, була б захистом від польсько-російської небезпеки з боку Польщі та Росії [21, арк. 43–80]. Однак уряд ЗУНР не міг виступити спільним фронтом у антибільшовицькому наступі, що не сприяло укріпленню його позиції на міжнародній арені.

З радянсько-польською війною, яка розпочалася 25 квітня 1920 р., пов'язувалися надії європейських держав на поразку більшовицького уряду. Подвійна тактика європейських урядів виявлялася, з одного боку, у пошуках компромісів з радянським керівництвом у лютому–квітні 1920 р., а з другого – у підтримці антикомуністичного хрестового походу. Початок війни проти більшовицької Росії й перші успіхи польської армії укріпили міжнародний престиж Польщі, однак усе ще не забезпечили підтримки анексіоністських планів Бельведеру. Так англійська газета «Manchester Guardian» у травні 1920 р. писала: «Польська армія пройшла вже територію, населену польським населенням, удвічі більшу, ніж територія самої Польщі. Чи думає польський уряд утримати цю територію?» [64, с. 266].

Впливала на позицію європейських держав також інформація про свавілля польської адміністрації на українських землях. Так 5 травня 1920 р. в інформаційному листку українського прес-бюро у Відні зазначалося: «Польські війська, які зібрані в Галичині для боротьби з совітською Росією, влаштовують криваві погроми, грабують українське і жидівське населення. По українських селах поляки оточують церкви. Населення гониться на примусові роботи» [9, арк. 134]. У ноті української делегації Східної Галичини Верховій Раді Паризької мирної конференції від 18 травня 1920 р. зазначалося: «Знов кинено до в'язниць велике чимало українських інтелігентів. На українську пресу наложено

конфіскації, заборону видавання та кари на редакторів. Заборонено які небудь навіть товариські зібрання Українців». Метою «сеї жорстокої системи терору, шантажу і обману є задавити опозицію української людности проти зненавидженого польського ярма тай видобути від союзних держав признання Східної Галичини, як провінції Польщі» [38]. Під час поїздки до Західної Європи Є. Петрушевич і А. Шептицький отримали запевнення урядових кіл у тому, що питання Східної Галичини вирішиться не на користь Польщі [33, к. 67–68].

Коли польські війська вступили 6 травня до Києва, здавалося, що для них відкрилися перспективи відправити більшовицьку Росію у нокаут. Замість того, щоб інструменталізувати напруженість внутрішньої ситуації в Росії і скористатись її скрутним становищем, європейські держави виступили виключно як спостерігачі. Однак успішний наступ польських військ невдовзі був перерваний, а вже 5 червня 1920 р. головні сили І кінної армії (4-а, 11-а, 14-а радянські дивізії) прорвали фронт і вийшли в тил ІІІ польської армії, що перебувала в Києві. На 15 червня 1920 р. польсько-російський фронт було відкинута на рубежі, з яких 25 квітня 1920 р. починався похід.

Контрнаступ Червоної армії відродив в урядових колах РСФФР надії на перенесення соціалістичної революції на Захід. У цьому контексті питання «визвольного походу» Червоної армії у Східну Галичину знову стало актуальним. Зокрема Л. Каменев у записці до В. Леніна підкреслював, що з Галичини «селянський рух швидше може проникнути в Польщу, аніж прямою лінією від Мінська до Варшави, а по-друге, це ворота до Угорщини, які саме зараз важливо втримати у своїх руках» [26, л. 1–2].

В. Ленін так підсумовував тогочасну позицію радянського керівництва Росії у східногалицькому питанні: «Отримуючи Східну Галичину, ми дістали базу проти усіх сучасних держав. За таких умов ми ставали сусідами прикарпатської Русі, яка кипить більше, ніж Німеччина, і є прямим коридором в Угорщину, де вистачить невеликого поштовху, щоб запалала революція... Ми чудово розуміємо, що ставка зроблена велика, що ми сильні, що ми беручи Галичину..., розвиваємо дорогу революції. За це варто повоювати» [56, с. 226].

У новій воєнно-політичній ситуації урядові кола РСФФР поновили заходи щодо поширення свого ідейно-політичного впливу на Східну Галичину. 8 липня 1920 р. створено революційний уряд Східної Галичини – Галицький революційний комітет у складі: В. Замойський (голова), М. Баран (заступник), Ф. Коначар, К. Литвинович та І. Немиловський (члени), який звернувся за допомогою до радянських урядів Росії та України з метою визволення від польських окупантів [20, арк. 13].

Під впливом успіхів Червоної армії радянське керівництво розглядало питання і про створення радянської Польщі. Командувач Західним фронтом М. Тухачевський у наказі від 2 липня 1920 р. підкреслював, що «на заході вирішуються долі світової революції, шлях до якої лежить через труп білої Польщі» [28, л. 2]. На захопленій Червоною армією території діяв «Тимчасовий Робітничо-Селянський уряд Польської Радянської Республіки» – Польревком, до складу якого входили відомі польські комуністи, прихильники радянської Росії і РКП(б): Ю. Мархлевський, Ф. Держинський, Ф. Кон, Є. Прухняк, Ю. Уншлихт [27, л. 1]. Створення Польревкому

і проголошення ним Польщі радянською республікою розглядалося як один із етапів втілення в життя ідеї перманентної революції. Однак завоювати прихильність польського населення більшовикам не вдалося.

Уряди країн Антанти, які не визнавали право східногалицького населення на самовизначення, у зв'язку із загрозою втрати польської державності активно включились в її порятунок. 3 липня Військовий комітет Антанти рекомендував негайно надати Польщі моральну, матеріальну і військову допомогу [54, с. 124–125]. Це ж питання розглядалося 5–16 липня на конференції у Спа.

Окремою проблемою на конференції виступало східногалицьке питання, дискусії навколо якого ще раз засвідчили гостроту суперечностей в європейському політичному середовищі щодо її врегулювання. Противником польської політики у Східній Галичині виступив на конференції Д. Ллойд–Джордж, який назвав цю політику імперіалістичною [47, с. 140]. Виступаючи на конференції в Спа, С. Грабський був змушений визнати: «Ні Київ, ні кордони 1772 р. не можуть бути висунуті як мета нації» [47, с. 138].

Проте, з іншого боку, уряди західних держав не поспішали визнавати суверенітет Східної Галичини. Це промовисто засвідчили вимоги, які Найвища Рада Антанти поставила перед польським урядом: Польща повинна була відступити за лінію, накреслену Найвищою Радою Антанти у грудні 1919 р., з тим, щоб більшовики зупинилися за 20 км на схід від цієї лінії; у Лондоні мала відбутися конференція за участю представників Польщі, Литви, Фінляндії, Латвії і Східної Галичини для укладення миру між Росією й цими державами [47, с. 145]. На вимогу польських делегатів представників Східної Галичини вирішили запросити на Лондонську конференцію тільки «для викладу своїх умов» [47, с. 149].

Під тиском представників Антанти 10 липня 1920 р. польський прем'єр підписав договір, за яким уряд Польщі прийняв висунуті союзниками умови: він погодився з східною лінією кордону, визначеною декларацією Найвищої Ради Антанти від 8 грудня 1919 р., та зобов'язався прийняти будь-яке рішення Антанти щодо майбутнього статусу Східної Галичини [47, с. 150]. У договорі про Східну Галичину говорилося як про невизначену міжнародну проблему, спеціальне обговорення якої переносилося на Лондонську конференцію, яка мала бути скликана для підписання миру між Росією і Польщею, Литвою, Фінляндією, Латвією і Східною Галичиною [47, с. 145]. Невизначеність довкола «східногалицького питання» була настільки значною, що в липні 1920 р. прем'єр польського уряду В. Грабовський погоджувався на відокремлення земель краю на правах федерації з урахуванням окремого статусу м. Львова [63, с. 67].

11 липня 1920 р. згідно з увалами конференції у Спа міністр закордонних справ Великобританії у ноті уряду радянської Росії чітко окреслив східні кордони Польщі, які відповідали ухвалі Найвищої Ради від 8 грудня 1919 р. та проходили по лінії: Гродно – Валівка – Немирів – Брест–Литовськ – Дорочуськ – Устилуг, на схід від Грубешова, через Крилів і далі на захід від Рави–Руської, на схід від Перемишля до Карпат. У Східній Галичині обидві сторони мали зупинитися на лінії, зайнятій ними на день підписання перемир'я, а на Лодонській конференції для захисту своїх інтересів буде запрошено представників Східної Галичини [45, с. 54–55, 81].

26 липня 1920 р. неофіційний орган Міністерства закордонних справ Англії тижневик «The new Europe» писав, що Східна Галичина «за етнічним складом... не є польською територією», а «її майбутнє залишається відкритим питанням» [17, арк. 17]. Про загострення протиріч навколо східногалицької проблеми повідомляв польський посол у Парижі М. Замойський міністру закордонних справ Польщі Є. Сапезі. Він зазначав, що належність Східної Галичини «до Польщі поставлена на міжнародній арені під сумнів... Я переконаний, що в цьому питанні ми змушені будемо рахуватися з необхідністю переглянути нашу українську політику» [34, к. 142].

Оскільки конференція в Спа не врегулювала східногалицької проблеми, цілком закономірним було опублікування 15 липня 1920 р. ноти уряду ЗУНР до Найвищої Ради Антанти. У цьому документі відзначалося, що поляки «показали себе сповні неспосібними до виконання наданого їм тимчасового мандату у Східній Галичині». Тому уряд ЗУНР закликав Найвищу Раду Антанти визнати державну самостійність Східної Галичини, оскільки західноукраїнський уряд «не зріє права на своє самовизначення» [8, арк. 17]. 31 липня Є. Петрушевич доручив голові місії в Парижі С. Томашівському відстоювати «уконститування Східної Галичини як невідчужливої держави під протекторатом Союзу Народів» [53, с. 89]. Такі ж повноваження давалися західноукраїнським дипломатам у Відні, Берліні, Празі і ін.

7 серпня у ноті голові Верховної Ради Паризької мирної конференції А. Мільєрану президент Української Національної Ради Є. Петрушевич запевнював про «бажання «мирного вирішення сучасного воєнного конфлікту та визнання її (Східної Галичини – Т. Г.–Д.) державної незалежності» [51, с. 477].

15 серпня у ноті Ллойд–Джорджу Є. Петрушевич переконував: «Самостійна Українська Держава Східної Галичини доведе до консолідації господарсько–суспільних і політичних відносин на давній Російській Україні і до витворення тим способом політичної сили, яка стане гарантією для вдержання політичної рівноваги на Сході Європи» [19, арк. 3–4]. Тобто уряд ЗУНР офіційно висунув концепцію самостійності Східної Галичини як основи соборної незалежної України.

Результатами конференції у Спа був вкрай незадоволений і польський уряд. Позиція Ради оборони Польщі була озвучена 13 липня В. Грабським: «Польща не може відмовитися ні від Львова, ні від Вільна... не може бути й мови про відхід поляків у Східній Галичині на якусь наперед визначену лінію, щонайбільше – польські війська залишаться на тій лінії, на якій вони опиняться в день перемир'я... Представники населення Східної Галичини не можуть брати участі у мирних переговорах на рівних правах з державами, а щонайбільше їх може заслухати Антанта для того, щоб мати підстави для винесення ухвали про долю Східної Галичини» [51, с. 475–476].

Невдача на конференції у Спа спонукала уряд Польщі шукати інші шляхи для реалізації анексіоністських планів, зокрема на переговорах з радянською Росією. З цього приводу в огляді Міністерства закордонних справ УНР зазначалося: «На початок переговорів про розмир, а слідом за тим на переговори про мир з совітською Росією вплинули негативні висліди переговорів польського президента міністрів Грабського з представниками Антанти на конференції в Спа і невдідрадне становище, в якому внаслідок цього опинилася Польща» [16, арк. 9].

Як радянський уряд Росії, так і польське керівництво переслідували свої плани щодо укладення перемир'я. Польський уряд домагався включення Східної Галичини до складу Другої Речі Посполитої. Невипадково на VIII засіданні Ради оборони 20 липня 1920 р. відзначалося, що уряд РСФРР може гарантувати Польщі «кращі кордони, аніж це хоче зробити англійський уряд» [47, с. 177].

Своєю чергою, країни Антанти категорично виступали проти розгляду східногалицького питання на радянсько-польських переговорах, оскільки однозначно вважали, що його розв'язання належить до компетенції Лондонської конференції. Зокрема французький уряд заявив, що «справи Східної Галичини не повинні бути предметом переговорів у Мінську» [18, арк. 102].

Просування радянських військ на Південно-Західному й Західному фронтах викликало занепокоєння серед правлячих кіл країн Антанти, які посилили тиск на більшовицький уряд Росії. 3 серпня 1920 р. Дж. Керзон у ноті уряду РСФРР погрожував відкритим втручанням Великобританії у війну на боці Польщі, якщо Червона армія продовжуватиме наступ на етнічні польські терени [45, с. 86].

5 серпня 1920 р. радянська делегація в Лондоні звернулася з нотою до прем'єр-міністра Великобританії Д. Ллойд-Джорджа, в якій декларувала готовність уряду РСФРР вести безпосередні мирні переговори з Польщею. Радянський уряд, зазначалось у цій ноті, «готовий дати Польській державі кордони більш вигідні, аніж ті, які накреслила Найвища Рада і які згадуються у британській ноті від 20 липня» [47, с. 230].

6 серпня 1920 р. у новій ноті уряду РСФРР Д. Ллойд-Джордж вимагав припинення з 10 серпня воєнних дій на десять днів і оголошення перемир'я на всьому фронті [45, с. 97–98]. 6 і 7 серпня 1920 р. радянський уряд Росії надіслав у Варшаву телеграми з пропозиціями розпочати переговори [45, с. 90–91].

7 серпня 1920 р. в Москві отримали радіограму від міністра закордонних справ Польщі Є. Сапегі, в якій польський уряд висловив готовність «прийняти пропозицію Рад про відправлення представників у Мінськ для ведення одночасно переговорів про попередні умови миру і перемир'я» [45, с. 96]. Міністр закордонних справ РСФРР Г. Чичерін негайно відповів, що радянський уряд скерує своїх делегатів у Мінськ 11 серпня [45, с. 96].

14 серпня 1920 р., тобто напередодні Мінської конференції, поляки розпочали контрнаступ своїх військ. Глибоке просування Червоної армії у Польщу призвело до її розпорощення сил. 5-а польська армія перейшла в наступ на стику 15-ї і 3-ї радянських армій, та невдовзі змусила їх відступити. Її дії підтримали 1-а польська армія та ударна група Ю. Пілсудського. На 19 серпня польські війська вийшли в тил радянської армії. 26 серпня Червона армія зупинилася на лінії Гродно – Волковиськ – Кобрин – Володимир–Волинський.

У такій воєнно-політичній обстановці 17 серпня 1920 р. в Мінську розпочалися радянсько-польські переговори, які продемонстрували розбіжності у східногалицькому питанні [40].

Таким чином, суперництво між союзниками за політичний вплив на Сході наклало відбиток на вирішення східногалицького питання. Напруженість, яка виникла під час розгляду східногалицького питання, засвідчувала боротьбу за розмежування зон впливу держав

в регіоні. Французький уряд підтримував прагнення Польщі інкорпорувати Східну Галичину, намагаючись протиставити Польщу Німеччині. Інакшу позицію займав уряд Великобританії, який, стримуючи зростання французького впливу в регіоні, підтримував прагнення східноукраїнського населення до незалежного існування.

Якщо на початку радянсько-польської війни Польща отримала міжнародну підтримку з боку Антанти, то відступ польсько-української армії у червні 1920 р. змусив західноєвропейські держави значно модифікувати свої східноєвропейські стратегії, переходячи від наступальної до оборонної тактики. В цих умовах анексіоністські плани Польщі щодо Східної Галичини не знайшли відгук на конференції у Спа: Східна Галичина не ввійшла в етнічні й політичні кордони польської держави, а розгляд східногалицького питання переносився на майбутнє.

Західноукраїнський політичний провід домагався від країн Антанти вирішення східногалицької проблеми на засадах визнання права нації на державне самовизначення. Дипломатичними та інформаційними засобами уряд ЗУНР намагався перешкодити урядові Польщі домогтися інкорпорації українських земель у склад Другої Речі Посполитої. Причиною самостійного зовнішньополітичного курсу уряду ЗУНР, спрямованого на міжнародне визнання незалежності Східної Галичини як основи майбутньої соборної України, стало загострення відносин між західноукраїнським і наддніпрянським політичними проводами внаслідок українсько-польських переговорів (грудень 1919 р. – квітень 1920 р.), що закінчилися укладенням Варшавського договору.

Отже на серпень 1920 р. державно-правовий статус Східної Галичини залишався невирішеною загальноєвропейською проблемою. З сьогоденного погляду результатів політики європейських держав у східногалицькому питанні можна дати однозначну оцінку: вона була помилковою! Проблематика місця східногалицького питання в політиці країн Антанти, а також аналіз зовнішньополітичної діяльності західноукраїнського уряду у вирішенні питання міжнародного визнання ЗУНР під час радянсько-польських переговорів (серпень 1920 р. – березень 1921 р.) потребує подальшого вивчення та об'єктивного розробки.

Список використаних джерел

1. Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920. Видання 2-е. – Нью-Йорк: Червона Калина, 1970; Лозинський М. Польська окупація Східної Галичини і міжнародне право / М. Лозинський // Літостр. Календар Сирітського дому на 1923 р. – Філадельфія, 1922. – С.72–75; Панейко В. З'єднані держави Східної Європи, Галичина і Україна супроти Польщі й Росії / В. Панейко. – Відень, 1922; Назарук О. В українській дипломатичній службі в роках 1915–1923 // Літопис Червоної Калини. – 1938. – Ч.10. – С.16–17; Левицький К. Дипломатична діяльність З.У.Н.Р. (1918–1923) / К.Левицький // Літопис Червоної калини. – 1938. – Ч.П. – С.3–4; Мазепа І. Україна в огні і бурі революції 1917–1921 рр. / І. Мазепа. – У 3-х томах. – Прага, 1942 (Прометей, 1950–1951). – Т.3. – 235 с.
2. Симоненко Р. Г. Повчальний акт історичної драми (Україна в польсько-радянській війні) / Р. Г. Симоненко // Комуніст України. – 1991. – №2. – С.68–75; його ж. Провал політики міжнародного імперіалізму на Україні (2-а половина 1919 – березень 1921) / Р. Г. Симоненко. – К.: Наукова думка, 1965; Хміль І. З прапором миру крізь полум'я війни. Дипломатична діяльність Української РСР (1917–1920) / І. Хміль. – К.: Наукова думка, 1962; Карпенко О. Ю. Імперіалістична інтервенція на Україні 1918–1920 / О. Ю. Карпенко. – Львів: Вид-во Львівського університету, 1964.
3. Кедрин І. Паралелі в історії України. До 50-річчя Ризького миру / І. Кедрин. – Нью-Йорк: Червона Калина, 1971; Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття / І. Нагаєвський. –

К.: Український письменник, 1994; Верига В. Визвольні змагання в Україні (1913–1923 pp.): У 2-х т. / В. Верига. – Львів, 1998. – Т.2.

4. Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР / М. Литвин, К. Науменко. – Львів: Інститут українознавства НАН України, Видавничі фірма «Олір», 1995; Литвин М. ЗУНР на геополітичній карті Центрально-Східної Європи / М. Литвин // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Західно-Українська Народна Республіка. Вип.6 / Відп. ред. Ю. Ю. Сливка. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – 2000. – С.208–230; Макарчук С. Фактор ЗУНР в українсько-польських відносинах 1919–1923 pp. / С. Макарчук // Міжнародна наукова конференція, присвячена 75-річчю Західноукраїнської Народної Республіки. 1–3 листопада 1993 р. Матеріали. – Івано-Франківськ, 1993. – С.69–71; Красівський О. Галичина у першій чверті ХХ ст. Проблеми польсько-українських стосунків. – Львів, 2000; Красівський О. Галичина у першій чверті ХХ ст. Проблеми польсько-українських стосунків / О. Красівський. – Львів, 2000; Гетьманчук М. Українське питання в радянсько-польських відносинах (1920–1939 pp.) / М. Гетьманчук. – Львів: Світ, 1998; Павлюк О. Боротьба України за незалежність і політика США (1917–1923) / О. Павлюк. – К.: Вид. дім «КМ Academia», 1996; його ж. Зовнішня політика ЗУНР / О. Павлюк // Київська старовина. – 1997. – №3–4. – С.114–138; Генік М. Українське питання в політичних концепціях польських правочентристських партій (1918–1920) / М. Генік // Галичина. Науковий і культурно-правовий часопис. – 1997. – №2. – С.37–44.
5. Piłsudski J. Rok 1920 / J. Piłsudski, Pochod za Wisle / Michail Tuchaczewski. – Łódź: Wyd. Łódzkie, 1989; Dąbski J. Pokój Ryski. Wspomnienia, pertraktacje, tajne układy z Joffem, listy / J. Dąbski. – Warszawa, 1931; Kutrzeba S. Wyprawa kijowska 1920 roku / S. Kutrzeba. – Warszawa, 1937; Wasilewski L. Kwestia ukraińska jako zagadnienie międzynarodowe / L. Wasilewski. – Warszawa, 1934; Witos W. Moje wspomnienie / W. Witos. – Paryż: In-t Literacki, 1964. – Т.2.
6. Kumaniecki J. Dwa oblicza dyplomacji radzieckiej. Rokowania w Mińsku i Rydze / J. Kumaniecki // Wojna polsko-sowiecka 1920 roku. Przebieg walk i tło międzynarodowe. – Warszawa, 1991. – С.158–165; Lewandowski W. W kregu problematyki stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały / W. Lewandowski. – Warszawa, Książka i Wiedza, 1970. – Т.6. – С.183–195; Agnienkie A. Od «Rządów ludowych» do przewrotu majowego / A. Agnienkie. – Warszawa, 1971; Ajnenkiel A. Parlamentaryzm II Rzeczypospolitej / A. Ajnenkiel. – Warszawa, 1970; Landau Z., Tomaszewski I. Druga Rzeczpospolita / Z. Landau, I. Tomaszewski. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1977; Haleski I. Historia Poslki / I. Haleski. – Lublin, London: Veritas, 1992; Łukomski G. Walka Rzeczypospolitej o kresy północno-wschodnie 1918–1920: polityka i działania militarne / G. Łukomski. – Poznań: WN, 1994; Chojnowski A. Ukraina / A. Chojnowski. – Warszawa: Wydawnictwo Trio, 1997; Klimecki M. Wojna czy pokój. Polsko-ukraińskie negocjacje 1918–1921 / M. Klimecki // Karpus Z. Rezmier W. Wiszko E. Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa. – Toruń, 199. – С.43–79.
7. Czubiński A. Walka o granice wschodnie Polski w latach 1918–1921 / A. Czubiński. – Opole, 1993; Mrocza L. Spor o Galicję Wschodnią (1914–1923) / L. Mrocza. – Kraków, 1998.
8. Центральний державний архів вищих органів влади України. – Ф.2 – Рада Народних Комісарів Української РСР. – Оп.1. – Спр.633.
9. Там само. – Ф.3696 – Міністерство іноземних справ Української Народної Республіки. – Оп.1. – Спр.142.
10. Там само. – Спр.143.
11. Там само. – Спр.144.
12. Там само. – Спр.145.
13. Там само. – Спр.146.
14. Там само. – Оп.2. – Спр.272.
15. Там само. – Спр.324.
16. Там само. – Спр.404.
17. Там само. – Спр.619.
18. Там само. – Спр.625.
19. Там само. – Ф.3698. – Оп.1. – Спр.1.
20. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Центральний Комітет Комуністичної партії України. – Оп.20. – Спр.172.
21. Центральний державний історичний архів України в м. Львові. – Ф.368 – Томашівський Степан – історик. – Оп.1. – Спр.48.
22. Там само. – Ф.462 – Український горожанський комітет. – Оп.1. – Спр.20.
23. Там само. – Ф.581 – Колекція документів про діяльність урядів і армій Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки (1914–1939 pp.). – Оп.1. – Спр.189.
24. Там само. – Спр.134.
25. Там само. – Ф.462 – Український горожанський комітет. – Оп.1. – Спр.187.
26. Російський центр хранения и изучения документов новейшей истории. – Ф.2. – Ленин (наст. Ульянов) Владимир Ильич (1870–1924). – Оп.1. – Д.12686.
27. Там же. – Ф.17 – Центральный Комитет КПСС (ЦК КПСС) (1898, 1903–1991). – Оп.1. – Д.96.
28. Там же. – Оп.84. – Д.93.
29. Там же. – Оп.86. – Д.207.
30. Archiwum Akt Nowych. Ambasada RP w Paryżu. – Sygn.152.
31. Ambasada RP w Widniu. – Sygn.253.
32. Delegacja Polska na konferencję Pokojowej w Paryżu. – Sygn.6.
33. Sygn.59.
34. Sygn.144.
35. Українське слово. – 1920. – 13 червня.
36. Український прапор. – 1920. – 20 січня.
37. Український прапор. – 1920. – 10 березня.
38. Український прапор. – 1920. – 18 травня.
39. Борзняк Н. Дипломатична діяльність Степана Томашівського / Н. Борзняк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Західно-Українська Народна Республіка. Вип.6 / Відп. ред. Ю. Ю. Сливка. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – 2000. – С.258–267.
40. Галицька-Дідух Т. В. Українське питання на Мінській конференції (17 серпня – 2 вересня 1920 р.) / Т. В. Галицька-Дідух // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Івано-Франківськ. – 1999. – Вип.2. – С.85–95.
41. Городня Н. Україна в політиці Британії (1917–1920) / Н. Городня // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2003. – Вип.66. – С.93–96.
42. Гудь Б., Голубко В. Нелегка дорога до порозуміння: До питання генези українсько-польського військово-політичного співробітництва, 1917–1921 pp. / Б. Гудь, В. Голубко. – Львів: Українські технології, 1997; Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст.: Навчальний посібник / Я. Грицак. – К.: Генеза, 1996. – 68 с.
43. Дацків І. Діяльність дипломатичної служби Західно-Української Народної Республіки / І. Дацків // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2009. – Вип.18. – С.346–352.
44. Дацків І. Б. Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів, 1917–1923 pp.: монографія / І. Б. Дацків. – Тернопіль: Астон, 2009.
45. Документи внешней политики СССР. – М., 1959. – Т.3. – 732 с.
46. Документи и материалы по истории советско-польских отношений / Отв. ред.: И. Хренов, Т. Цесляк. – М.: Наука, 1964. – Т.2. – 718 с.
47. Документи и материалы по истории советско-польских отношений. – М., 1965. – Т.3. – 583 с.
48. Дорнік В., Ліб П. Політика Центральних держав щодо України під час Першої світової війни / В. Дорнік, П. Ліб // В. Дорнік, Г. Касьянов, П. Ліб та ін. Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки. – К.: Ніка-Центр, 2015. – С.93–129.
49. Доценко О. Г. Держави Антанти й українські визвольні змагання 1917–1921 років / О. Г. Доценко // Проблеми державного будівництва в Україні / Ін-т інноваційних технологій і змісту освіти М-ва освіти і науки України, Київ. міжнар. ун-т. – К., 2007. – Вип.13: Україна в євроінтеграційних процесах: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. проф.-викл. складу. – С.61–70.
50. Зайцев О. Екзильний уряд ЗУНР і українські політичні організації Галичини (1919–1923) / О. Зайцев // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Західно-Українська Народна Республіка. Вип.6 / Відп. ред. Ю. Ю. Сливка. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – 2000. – Львів, 2000. – С.188–194.
51. Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923: Історія / Відп. ред. О. Карпенко. – Івано-Франківськ, 2001. – 628 с.
52. Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали: у 5-х томах / Відп. ред. О. Карпенко. – Івано-Франківськ, 2009. – Т.5. – Кн.1. – 944 с.
53. Там само. – Кн.2. – 948 с.
54. Из истории гражданской войны в СССР. Сборник документов и материалов. В 3-х т. – М.: Советская Россия, 1961. – Т.3. – 875 с.
55. Карпенко О. Ю. Імперіалістична інтервенція на Україні 1918–1920 / О. Карпенко. – Львів: Вид-во Львівського університету, 1964. – 255 с.

56. Литвин М. ЗУНР на геополітичній карті Центрально-Східної Європи / М. Литвин // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Західно-Українська Народна Республіка. Вип. 6 / Відп. ред. Ю. Ю. Сливка. – Львів: Інститут українаства ім. І. Крип'якевича НАН України. – 2000. – С.208–230.
57. Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920. Видання 2-е / М. Лозинський. – Нью-Йорк: Червона Калина, 1970.
58. Ляйдінгер Г. Політика Франції щодо України в 1917–1924 рр. / Г. Ляйдінгер // В. Дорнік, Г. Касьянов, П. Ліб та ін. Україна між самовизначенням та окупацією: 191–1922 роки. – К.: Ніка-Центр, 2015. – С.359–381.
59. Марітчак О. Міжнародне положення галицької справи (Політичний огляд за останні роки) / О. Марітчак // Український скиталець, 1923. – №2 (24). – С.15–19.
60. Нагавський І. Історія української держави двадцятого століття / І. Нагавський. – К.: Український письменник, 1994. – 413 с.
61. Осташко Т., Соловійова В. Дипломатичні представництва УНР в країнах Західної Європи (1918–1921 рр.) / Т. Осташко, В. Соловійова // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр.: [зб. ст.] / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2002. – Вип. 1. – С.187–231.
62. Павлюк О. Боротьба України за незалежність і політика США (1917–1923) / О. Павлюк. – К.: Вид. дім «KM Academia», 1996. – 188 с.
63. Стовбуха Д. Українсько-польське дипломатичне протистояння довкола східного питання у 1918–1923 рр. / Д. Стовбуха // Наукові записки ТДПУ ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2002. – Вип. 5. – С.65–69.
64. Хміль І. З прапором миру кризь полум'я війни. Дипломатична діяльність Української РСР (1917–1920) / І.Хміль. – К.: Наукова думка, 1962. – 355 с.
65. Яневський Д. Б. Політичні системи України 1917–1920 років: спроби творення і причини поразки / Д. Б. Яневський. – К.: Дух і літера, 2003. – 767 с.
66. Czapiewski E. Konceptje polityki zagranicznej konserwatystów polskich w latach 1918–1926 / E. Czapiewski. – Wrocław: Wydawnictwo uniwersytetu Wrocławskiego, 1988. – 224 s.
67. Kappeler A. Kleine Geschichte der Ukraine / A. Kappeler. – München, 2000. – S.174–177.
68. Klimecki M. Wojna czy pokój. Polsko-ukraińskie negocjacje 1918–1921 / M. Klimecki // Karpus Z. Rezmer W. Wiszko E. Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa. – Toruń, 1997.
69. Madajczyk D. Niemcy wobec wojny polsko-radzieckiej 1920 r. / D. Madajczyk // Wojna polsko-sowiecka 1920 roku. – Warszawa, 1991. – 235 s.
70. Reshetar G. The Ukrainian Revolution, 1917–1920. A Story of Nationalism / G. Reshetar. – New York, 1972. – 363 p.
- References**
1. Lozyns'kyj M. Galychyna v rr. 1918–1920. Vydannja 2-e. – N'ju-Jork: Chervona Kalyna, 1970; Lozyns'kyj M. Pol's'ka okupacija Shidnoi' Galychyny i mizhnarodne pravo // Iljustr. Kalendar Svyrits' kogo domu na 1923 r. – Filadelf'ja, 1922. – S.72–75; Panejko V. Z'jednani derzhavy Shidnoi' Jevropy, Galychyna i Ukrai'na suprotj Pol'shchi j Rosii'. – Viden', 1922; Nazaruk O. V ukrai'ns'kij dyplomatychnij sluzhbi v rokah 1915–1923 // Litopys Chervonoj' Kalyny. – 1938. – Ch.10. – S.16–17; Levyc'kyj K. Dyplomatychna dij'al'nist' Z.U.N.R. (1918–1923) // Litopys Chervonoj' kalyny. – 1938. – Ch.II. – S.3–4; Mazepa I. Ukrai'na v ogni i buri revoljucii' 1917–1921 rr. – U 3-h tomah. – Praga, 1942 (Prometej, 1950–1951). – T.3. – 235 s.
2. Symonenko R. G. Povchal'nyj akt istorychnoi' dramy (Ukrai'na v pol's'ko-radjans'kij vijni) // Komunist Ukrai'ny. – 1991. – №2. – S.68–75; jogo zh. Proval polityky mizhnarodnogo imperializmu na Ukrai'ni (2-a polovyna 1919 – berezen' 1921). – K.: Naukova dumka, 1965; Hmil' I. Z praporom myru kriz' polum'ja vijny. Dyplomatychna dij'al'nist' Ukrai'ns'koi' RSR (1917–1920). – K.: Naukova dumka, 1962; Karpenko O. Ju. Imperialistychna intervencija na Ukrai'ni 1918–1920. – L'viv: Vyd-vo L'vivs'kogo universytetu, 1964.
3. Kedryn I. Paraleli v istorii' Ukrai'ny. Do 50-richchja Ryz' kogo myru. – N'ju-Jork: Chervona Kalyna, 1971; Nagajevs'kyj I. Istorija ukrai'ns'koi' derzhavy dvadcjatogo stolittja. – K.: Ukrai'ns'kyj pys'mennyk, 1994; Veryga V. Vyzvol'ni zmagannja v Ukrai'ni (1913–1923 rr.): U 2-h t. – L'viv, 1998. – T.2.
4. Lytvyn M., Naumenko K. Istorija ZUNR. – L'viv: Instytut ukrai'noznavstva NAN Ukrai'ny, Vydavnycha firma «Olir», 1995; Lytvyn M. ZUNR na geopolitychnij karti Central'no-Shidnoi' Jevropy // Ukrai'na: kul'turna spadshhyna, nacional'na svidomist', derzhavnist'. Zahidno-Ukrai'ns'ka Narodna Respublika. Vyp.6 / Vidp. red. Ju. Ju. Slyvka. – L'viv: Instytut ukrai'navstva im. I. Kryp'jakevycha NAN Ukrai'ny. – 2000. – S.208–230; Makarchuk S. Faktor ZUNR v ukrai'ns'ko-pol's'kyh vidnosynah 1919–1923 rr. // Mizhnarodna naukova konferencija, prysvjachena 75-richchju Zahidnoukrai'ns'koi' Narodnoi' Respubliki. 1–3 lystopada 1993 r. Materialy. – Ivano-Frankivs'k, 1993. – S.69–71; Krasivs'kyj O. Galychyna u pershij chverti XX st. Problemy pol's'ko-ukrai'ns'kyh stosunkiv. – L'viv, 2000; Krasivs'kyj O. Galychyna u pershij chverti XX st. Problemy pol's'ko-ukrai'ns'kyh stosunkiv. – L'viv, 2000; Get'manchuk M. Ukrai'ns'ke pytannja v radjans'ko-pol's'kyh vidnosynah (1920–1939 rr.). – L'viv: Svit, 1998; Pavljuk O. Borot'ba Ukrai'ny za nezalezhnist' i polityka SSHA (1917–1923). – K.: Vyd. dim «KM Asademija», 1996; jogo zh. Zovnishnja polityka ZUNR // Kyi'vs'ka starovyna. – 1997. – №3–4. – S.114–138; Genyk M. Ukrai'ns'ke pytannja v politychnyh koncepcijah pol's'kyh pravocentristy'kyh partij (1918–1920) // Galychyna. Naukovyj i kul'turno-pravovyj chasopys. – 1997. – №2. – S.37–44.
5. Pilsudski J. Rok 1920 / J. Pilsudski, Pochod za Wisle / Michail Tuchaczewski. – Łódz: Wyd. Łódzkie, 1999; Dąbski J. Pokój Ryski. Wspomnienia, pertraktacje, tajne układy z Joffem, listy / J. Dąbski. – Warszawa, 1931; Kutrzeba S. Wyprawa kijowska 1920 roku / S. Kutrzeba. – Warszawa, 1937; Wasilewski L. Kwestia ukraińska jako zagadnienie międzynarodowe / L. Wasilewski. – Warszawa, 1934; Witos W. Moje wspomnienie / W. Witos. – Paryż: In-t Literacki, 1964. – T.2.
6. Kumaniecki J. Dwa oblicza dyplomacji radzieckiej. Rokowania w Mińsku i Rydze / J. Kumaniecki // Wojna polsko-sowiecka 1920 roku. Przebieg walk i tło międzynarodowe. – Warszawa, 1991. – С.158–165; Lewandowski W. W kręgu problematyki stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały / W. Lewandowski. – Warszawa, Książka i Wiedza, 1970. – T.6. – S.183–195; Agnienkie A. Od «Rządów ludowych» do przewrotu majowego / A. Agnienkie. – Warszawa, 1971; Ajnenkiel A. Parlamentaryzm II Rzeczypospolitej / A. Ajnenkiel. – Warszawa, 1970; Landau Z., Tomaszewski I. Druga Rzeczypospolita / Z. Landau, I. Tomaszewski. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1977; Haleski I. Historia Posli / I. Haleski. – Lublin, London: Veritas, 1992; Łukomski G. Walka Rzeczypospolitej o kresy północno-wschodnie 1918–1920: polityka i działania militarne / G. Łukomski. – Poznań: WN, 1994; Chojnowski A. Ukraina / A. Chojnowski. – Warszawa: Wydawnictwo Trio, 1997; Klimecki M. Wojna czy pokój. Polsko-ukraińskie negocjacje 1918–1921 / M. Klimecki // Karpus Z. Rezmer W. Wiszko E. Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa. – Toruń, 199. – S.43–79.
7. Czubiński A. Walka o granice wschodnie Polski w latach 1918–1921 / A. Czubiński. – Opole, 1993; Mroccka L. Spor o Galię Wschodnią (1914–1923) / L. Mroccka. – Kraków, 1998.
8. Central'nyj derzhavnyj arhiv vyshhych organiv vlady Ukrai'ny. – F.2 – Rada Narodnyh Komisariv Ukrai'ns'koi' RSR. – Op.1. – Spr.633.
9. Tam samo. – F.3696 – Ministerstvo inozemnyh sprav Ukrai'ns'koi' Narodnoi' Respubliki. – Op.1. – Spr.142.
10. Tam samo. – Spr.143.
11. Tam samo. – Spr.144.
12. Tam samo. – Spr.145.
13. Tam samo. – Spr.146.
14. Tam samo. – Op.2. – Spr.272.
15. Tam samo. – Spr.324.
16. Tam samo. – Spr.404.
17. Tam samo. – Spr.619.
18. Tam samo. – Spr.625.
19. Tam samo. – F.3698. – Op.1. – Spr.1.
20. Central'nyj derzhavnyj arhiv gromads'kyh ob'jednan' Ukrai'ny. – F.1. – Central'nyj Komitet Komunistychnoi' partii' Ukrai'ny. – Op.20. – Spr.172.
21. Central'nyj derzhavnyj istorychnyj arhiv Ukrai'ny v m. L'vovi. – F.368 – Tomashivs'kyj Stepan – istoryk. – Op.1. – Spr.48.
22. Tam samo. – F.462 – Ukrai'ns'kyj gorozhans'kyj komitet. – Op.1. – Spr.20.
23. Tam samo. – F.581 – Kolekcija dokumentiv pro dij'al'nist' urjadiv i armij Ukrai'ns'koi' Narodnoi' Respubliki ta Zahidnoukrai'ns'koi' Narodnoi' Respubliki (1914–1939 rr.). – Op.1. – Spr.189.
24. Tam samo. – Spr.134.
25. Tam samo. – F.462 – Ukrai'ns'kyj gorozhans'kyj komitet. – Op.1. – Spr.187.
26. Rossijskij centr hranenija i izuchenija dokumentov novejshej istorii. – F.2. – Lenin (nast. Ul'janov) Vladimir Il'ich (1870–1924). – Op.1. – D.12686.
27. Tam zhe. – F.17 – Central'nyj Komitet KPSS (CK KPSS) (1898, 1903–1991). – Op.1. – D.96.

28. Tam zhe. – Op.84. – D.93.
 29. Tam zhe. – Op.86. – D.207.
 30. Archiwum Akt Nowych. Ambasada RP w Paryżu. – Sygn.152.
 31. Ambasada RP w Widniu. – Sygn.253.
 32. Delegacja Polska na konferencję Pokojową w Paryżu. – Sygn.6.
 33. Sygn.59.
 34. Sygn.144.
 35. Ukrai'ns'ke slovo. – 1920. – 13 chervnja.
 36. Ukrai'ns'kyj prapor. – 1920. – 20 sichnja.
 37. Ukrai'ns'kyj prapor. – 1920. – 10 bereznja.
 38. Ukrai'ns'kyj prapor. – 1920. – 18 travnja.
 39. Bortnjak N. Dyplomatychna dijal'nist' Stepana Tomashiv's'kogo / N. Bortnjak // Ukrai'na: kul'turna spadshhyna, nacional'na svidomist', derzhavnist'. Zahidno-Ukrai'ns'ka Narodna Respublika. Vyp.6 / Vidp. red. Ju. Ju. Slyvka. – L'viv: Instytut ukrai'navstva im. I. Kryp'jakevycha NAN Ukrai'ny. – 2000. – S.258–267.
 40. Galyc'ka-Diduh T. V. Ukrai'ns'ke pytannja na Mins'kij konferenciji (17 serpnja – 2 veresnja 1920 r.) / T. V. Galyc'ka-Diduh // Visnyk Prykarpats'kogo universytetu. Istorija. – Ivano-Frankiv's'k. – 1999. – Vyp.2. – S.85–95.
 41. Gorodnja N. Ukrai'na v polityci Brytanii (1917–1920) / N. Gorodnja // Visnyk Kyi'vs'kogo nacional'nogo universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istorija. – 2003. – Vyp.66. – S.93–96.
 42. Gud' B., Golubko V. Nelegka doroga do porozuminnja: Do pytannja genezy ukrai'ns'ko-pol's'kogo vijs'kovo-politychnogo spivrobotnytstva, 1917–1921 rr. / B. Gud', V. Golubko. – L'viv: Ukrai'ns'ki tehnologii, 1997; Grycak Ja. J. Narys istorii Ukrai'ny: formuvannja modernoi' ukrai'ns'koi' nacii' XIX–XX st.: Navchal'nyj posibnyk / Ja. Grycak. – K.: Geneza, 1996. – 68 s.
 43. Dackiv I. Dil'nist' dyplomatychnoi' sluzhby Zahidno-Ukrai'ns'koi' Narodnoi' Respubliki / I. Dackiv // Ukrai'na: kul'turna spadshhyna, nacional'na svidomist', derzhavnist'. – 2009. – Vyp.18. – S.346–352.
 44. Dackiv I. B. Dyplomatija ukrai'ns'kyh derzhavnyh utvoren' u zahysti nacional'nyh interesiv, 1917–1923 rr.: monografija / I. B. Dackiv. – Ternopil': Aston, 2009.
 45. Dokumenty vnesney polityki SSSR. – M., 1959. – T.3. – 732 s.
 46. Dokumenty i materialy po istorii sovet'sko-polskikh otnoshenij / Otv. red.: I. Hrenov, T. Tseslyak. – M.: Nauka, 1964. – T.2. – 718 s.
 47. Dokumenty i materialy po istorii sovet'sko-polskikh otnoshenij. – M., 1965. – T.3. – 583 s.
 48. Dornik V., Lib P. Polityka Central'nyh derzhav shhodo Ukrai'ny pid chas Pershi' svitovoi' vijny / V. Dornik, P. Lib // V. Dornik, G. Kas'janov, P. Lib ta in. Ukrai'na mizh samovyznachennjam ta okupacijeu: 1917–1922 roky. – K.: Nika-Centr, 2015. – S.93–129.
 49. Docenko O. G. Derzhavy Antanty j ukrai'ns'ki vyzvol'ni zmagannja 1917–1921 rokiv / O. G. Docenko // Problemy derzhavnogo budivnytstva v Ukrai'ni / In-t innovacijnyh tehnologij i zmistu osvity M-va osvity i nauky Ukrai'ny, Kyi'v. mizhnar. un-t. – K., 2007. – Vyp.13: Ukrai'na v jevointegracijnyh procesah: materialy mizhnar. nauk.-prakt. konf. prof.-vykl. skladu. – S.61–70.
 50. Zajcev O. Ekzyl'nyj urjad ZUNR i ukrai'ns'ki politychni organizacii' Galychyny (1919–1923) / O. Zajcev // Ukrai'na: kul'turna spadshhyna, nacional'na svidomist', derzhavnist'. Zahidno-Ukrai'ns'ka Narodna Respublika. Vyp.6 / Vidp. red. Ju. Ju. Slyvka. – L'viv: Instytut ukrai'navstva im. I. Kryp'jakevycha NAN Ukrai'ny. – 2000. – L'viv, 2000. – S.188–194.
 51. Zahidno-Ukrai'ns'ka Narodna Respublika. 1918–1923: Istorija / Vidp. red. O. Karpenko. – Ivano-Frankiv's'k, 2001. – 628 s.
 52. Zahidno-Ukrai'ns'ka Narodna Respublika. 1918–1923. Dokumenty i materialy: u 5-h tomah / Vidp. red. O. Karpenko. – Ivano-Frankiv's'k, 2009. – T.5. – Kn.1. – 944 s.
 53. Tam samo. – Kn.2. – 948 s.
 54. Iz istorii grazhdanskoj vojny v SSSR. Sbornik dokumentov i materialov. V 3-h t. – M.: Sovetskaja Rossija, 1961. – T.3. – 875 s.
 55. Karpenko O. Ju. Imperialistychna intervencija na Ukrai'ni 1918–1920 / O. Karpenko. – L'viv: Vyd-vo L'viv's'kogo universytetu, 1964. – 255 s.
 56. Lytvyn M. ZUNR na geopolitychnij karti Central'no-Shidnoi' Jevropy / M. Lytvyn // Ukrai'na: kul'turna spadshhyna, nacional'na svidomist', derzhavnist'. Zahidno-Ukrai'ns'ka Narodna Respublika. Vyp.6 / Vidp. red. Ju. Ju. Slyvka. – L'viv: Instytut ukrai'navstva im. I. Kryp'jakevycha NAN Ukrai'ny. – 2000. – S.208–230.
 57. Lozys'kyj M. Galychyna v rr. 1918–1920. Vydannja 2-e / M. Lozys'kyj. – N'ju-Jork: Chervona Kalyna, 1970.
 58. Ljajding'er G. Polityka Francii' shhodo Ukrai'ny v 1917–1924 rr. / G. Ljajding'er // V. Dornik, G. Kas'janov, P. Lib ta in. Ukrai'na mizh

samovyznachennjam ta okupacijeu: 191–1922 roky. – K.: Nika-Centr, 2015. – S.359–381.

59. Maritchak O. Mizhnarodnje polozhennje galyc'koi' spravy (Politychnyj ogljad za ostanni roky) / O. Maritchak // Ukrai'ns'kyj skytalec', 1923. – №2 (24). – S.15–19.

60. Nagajevs'kyj I. Istorija ukrai'ns'koi' derzhavy dvadcatogo stolitnja / I. Nagajevs'kyj. – K.: Ukrai'ns'kyj pys'mennyk, 1994. – 413 s.

61. Ostashko T., Solovjova V. Dyplomatychni predstavnytva UNR v kraii'nah Zahidnoi' Jevropy (1918–1921 rr.) / T. Ostashko, V. Solovjova // Problemy vyvchennja istorii' Ukrai'ns'koi' revolucii' 1917–1921 rr.: [zb. st.] / NAN Ukrai'ny, In-t istorii' Ukrai'ny. – K., 2002. – Vyp.1. – S.187–231.

62. Pavljuk O. Borot'ba Ukrai'ny za nezalezhnist' i polityka SSHa (1917–1923) / O. Pavljuk. – K.: Vyd. dim «KM Asademija», 1996. – 188 s.

63. Stovbuha D. Ukrai'ns'ko-pol's'ke dyplomatyчне protyvojtannja dovkola shidnogo pytannja u 1918–1923 rr. / D. Stovbuha // Naukovi zapysky TDPU im. V. Gnatjuka. Serija: Istorija. – Ternopil', 2002. – Vyp.5. – S.65–69.

64. Hmil' I. Z praporom myru kriz' polum'ja vijny. Dyplomatychna dijal'nist' Ukrai'ns'koi' RSR (1917–1920) / I. Hmil'. – K.: Naukova dumka, 1962. – 355 s.

65. Janevs'kyj D. B. Politychni systemy Ukrai'ny 1917–1920 rokiv: sprobny tvorennja i prychny porazky / D. B. Janevs'kyj. – K.: Duh i litera, 2003. – 767 s.

66. Czapiewski E. Koncepcje polityki zagranicznej konserwatystow polskich w latach 1918–1926 / E. Czapiewski. – Wrocław: Wydawnictwo uniwersytetu Wrocławskiego, 1988. – 224 s.

67. Kappeler A. Kleine Geschichte der Ukraine / A. Kappeler. – München, 2000. – S.174–177.

68. Klimecki M. Wojna czy pokój. Polsko-ukraińskie negocjacje 1918–1921 / M. Klimecki // Karpus Z. Rezmer W. Wiszko E. Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa. – Toruń, 1997.

69. Madajczyk D. Niemcy wobec wojny polsko-radzieckiej 1920 r. / D. Madajczyk // Wojna polsko-sowiecka 1920 roku. – Warszawa, 1991. – 235 s.

70. Reshetar G. The Ukrainian Revolution, 1917–1920. A Story of Nationalism / G. Reshetar. – New York, 1972. – 363 p.

Halyska-Didukh T. V., candidate of historical sciences, A.P in history of Ukraine of Institute of history, politology and foreign affairs of Precarpathian National University named after Vasyl Stefanyk (Ukraine, Ivano-Frankivsk)

The Eastern-Galician problem as the object of international policy (January – August 1920)

The article examines the place of the Eastern-Galician question in foreign policy of the Entente and diplomatic activity of the Western-Ukrainian government in resolving of the issue of international recognition of WUPR (January – August 1920). On the basis of archival and published materials it is found no clearly formulated policy of Britain, France and the USA on the Eastern-Galician issue and it is stated the presence of the contradictions of their geopolitical interests in the region. The reasons of self-government WUPR foreign policy aimed at international recognition of independence of Eastern Galicia as the basis for a future united Ukraine are analyzed. The WUPR government measures on the solving of the Eastern-Galician problem based on recognition of the right of nations to self-government were characterized. In August 1920 the state-legal status of the Eastern Galicia remained the unresolved European problem. According to the international treaties the Eastern Galicia was not included to the ethnic and political boundaries of the Polish state.

Keywords: geopolitical interest, foreign policy, WUPR, the Eastern-Galician issue, diplomatic mission, international position.

Галицкая-Дидух Т. В., кандидат исторических наук, доцент кафедры истории Украины, Институт истории, политологии и международных отношений ГВУЗ «Прикарпатский национальный университет имени Василия Стефаняка» (Украина, Ивано-Франковск)

Восточногалицкая проблема как объект международной политики (январь – август 1920 г.)

Исследуется место восточногалицкого вопроса во внешнеполитических стратегиях стран Антанты, а также дипломатическая деятельность западноукраинского правительства в решении вопроса международного признания ЗУНР (январь – август 1920 г.). На основании изучения архивных и опубликованных материалов определено отсутствие четко сформулированной политики Великобритании, Франции и США в восточногалицком вопросе, а также утверждено наличие противоречий их геополитических интересов в регионе. Проанализированы причины самостоятельного внешнеполитического курса правительства ЗУНР, направленного на международное признание независимости Восточной Галиции как основы будущей соборной Украины. Охарактеризованы меры правительства ЗУНР по решению восточногалицкого

проблеми на основі признання права нації на державне самоопределение. На август 1920 г. державно-правовий статус Восточної Галиції оставался нерешеною общеевропейской проблемой. По международным договорам Восточная Галиция не входила в этнические и политические границы польского государства.

Ключевые слова: геополитический интерес, внешнеполитическая стратегия, ЗУНР, восточногалицкий вопрос, дипломатическая миссия, международное положение.

* * *

УДК 94(477)«192»

Адамська І. Г.,
кандидат історичних наук, молодший науковий
співробітник історичного факультету, Київський
національний університет ім. Тараса Шевченка
(Україна, Київ),
iryna.adamska@gmail.com

РАДЯНЬСКА ПОЛІТИКА ЩОДО ФАРМАЦЕВТИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАСЕЛЕННЯ УСРР В 1920–х РР.

Вагомим показником розвитку системи охорони здоров'я УСРР був рівень її забезпечення медикаментами та обладнанням. У статті розкриваються особливості налагодження постачання до закладів охорони здоров'я та аптек медикаментів, приладів, дезінфікуючих засобів, медичного обладнання у 1920–х рр., процес реформування фармацевтичної освіти та управління галузю, методи налагодження роботи аптек в період непу.

З'ясовано, що забезпечення УСРР медикаментами та обладнанням з перших років існування радянської влади було узалежнено від РСФРР, а пізніше центральних органів СРСР. Розвиток галузі намагалися покращити шляхом реорганізації управління та координації діяльності установ. Для поліпшення функціонування аптечної мережі та розвитку хіміко-фармацевтичної промисловості радянська влада здійснила реформування фармацевтичної освіти. Ефективність діяльності аптек різнилась в залежності від форми господарювання закладу. До кінця 1920–х рр. мережа аптек розширювалася та налагоджувалася їх робота, але згорання непу не сприяло подальшому розвитку сфери, який намітився у 1920–х рр.

Ключові слова: Українська СРР, 1920–ті роки, радянська політика, охорона здоров'я, фармацевтичне забезпечення.

Багаторічні воєнні дії призвели до руйнації соціально-економічної сфери країни. Радянська влада на самому початку свого існування зіткнулася з низкою проблем, серед яких необхідно відзначити господарчу та демографічну кризи. Для подолання останньої необхідно було окрім іншого покращити медичне обслуговування населення. Вагомим показником розвитку системи охорони здоров'я був рівень забезпечення УСРР медикаментами та обладнанням.

Важливість цієї справи підтверджує увага до неї сучасників. Аптечну справу розглядали як у межах загальних робіт з охорони здоров'я, так і в окремих статтях [18; 23]. З 1928 р. почав виходити «Фармацевтичний журнал», в якому було опубліковано низку досліджень, присвячених організації фармації в УСРР. Ця тенденція продовжується й у 1930–х роках [1]. Після війни дослідники більше звертали уваги на розвиток аптечної справи в окремих регіонах країни, особливо у західних областях УСРР, намагаючись показати позитивний вплив радянської влади на розвиток цих територій [3]. Найбільш вагомий внесок в дослідження аптечної справи УСРР зробив І. М. Губський [6]. Аналізуючи розвиток аптечної справи, автори концентрували свою увагу на окремих аспектах справи або досліджували певні регіональні особливості, часто перебільшуючи роль радянської влади в розвитку галузі. У зв'язку з цим особливості налагодження постачання до закладів охорони здоров'я та аптек медикаментів, приладів, дезінфікуючих засобів, медичного обладнання у 1920–х рр., процес реформування фармацевтичної освіти та управління галузю, методи

налагодження внутрішньої роботи аптек в період не потребують детального аналізу.

В перші роки постачання необхідних матеріалів в УСРР здійснювалося за рахунок націоналізації приватного майна [37, арк. 57]. Але потреби в медикаментах, дезінфекційних засобах та обладнанні цим не задовольнялися, тому в 1920 р. медичне та господарське майно українське відомство охорони здоров'я додатково отримувало від Народного комісаріату охорони здоров'я РСФРР [38, арк. 14; 39, арк. 2, 6, 11, 12].

Медикаментозне забезпечення населення відбувалося через аптечну мережу, створення якої відбувалося за рахунок одержавлення аптек та аптекарських складів будь-якої форми власності та подальшої їх передачі у відання Народного комісаріату охорони здоров'я (далі НКОЗ). 14 березня 1920 р. РНК УСРР видала декрет «Про націоналізацію аптечної справи», згідно з яким всі запаси медикаментів та предметів аптечного обладнання, що знаходилися в приватних руках, реквізували, у супроводі відповідних списків передали відділам охорони здоров'я місцевих раддепів та перевезли до повітових або губернських складів. Будь-яка приватна торгівля заборонялася. При цьому до моменту фактичної націоналізації власники та орендарі зазначених підприємств залишалися на своїх місцях та несли особисту відповідальність за збереження майна та ведення справ [9, с. 41]. Націоналізацію намагалися здійснювати одночасно. При цьому на селі до неї приступали після того, як процес завершували у містах [10, с. 64–65]. Формуючи медикаментозну базу, РНК УСРР тоді ж націоналізувала бактеріологічний, хіміко-фармацевтичний, органотерапевтичний та пастерівський інститути Харківського медичного товариства з усім майном та засобами, які вони мали [8, с. 38]. Інститути переходили у відання НКОЗ.

Гостра потреба окремих предметів в лікувальних закладах змушувала й до більш різких дій. Згідно з наказом Всеукраїнської надзвичайної санітарної комісії від 24 квітня 1920 р. розпочався примусовий збір термометрів та шприців по всій території України. Кожний домовий комітет мусив здати один справний термометр, колишні власники аптек та аптечних магазинів були зобов'язані незалежно від домових комітетів здати два термометри та один шприц. Від збору звільнялися червоноармійці, робітники, лікарі, фельдшера, акушерки, сестри милосердя. Зібраний матеріал зберігався на складах відділів охорони здоров'я, а після завершення накопичення розподілявся губернськими надзвичайними санітарними комітетами між цивільними та військовими установами. В разі невиконання наказу передбачалися штраф в розмірі 50 000 руб. або арешт в адміністративному порядку на два місяці [11, с. 191–192; 12, с. 230].

Заготівля медичного майна відбувалася й шляхом його примусового скупу за тверду ціну в попередніх власників: приватних складів, банків, кооперативів, транспортних контор тощо, а також приватних осіб [8, с. 26]. Процес закупки обмежувався затвердженою на засіданні РНК УСРР 30 листопада 1920 р. постанови про поширення дії на території УСРР декрету РНК РСФРР від 15 липня 1920 р. «Про розрахункові операції» [40, арк. 3]. Відповідно до нього всі операції проводилися оборотними перерахуваннями, а для розрахунку готівкою треба було отримати спеціальний дозвіл. Цією ж постановою

встановлювалися правила, згідно з якими всі установи, підприємства, організації, в тому числі і медичні, для отримання необхідних предметів повинні були звертатися у відповідні розподільчі радянські установи. Придбання у приватних виробників на вільному ринку дозволялося лише радянським установам та кооперативним організаціям, що входили до складу загальнодержавного заготівельного апарату. В разі укладання договору з приватними виробниками або об'єднаннями, його повинна була затвердити робітничо–селянська інспекція. Медикаменти, перев'язувальний матеріал, хірургічні інструменти та інші предмети по догляду за хворими здавалися до спеціально створених бюро з заготівлі медикаментів при місцевих губернських та повітових відділах охорони здоров'я.

3 травня 1921 р. органам НКОЗ дозволили самостійно закупати хірургічні, лікарський, стоматологічні, рентгенівські предмети та лабораторні принадлежности, що не вироблялися ні на території УСРР, ні в РСФРР [40, арк. 2; 14, с. 296]. Окрім цього, 17 червня 1921 р. його було офіційно визнано єдиним розподільником на Україні предметів медико–санітарного призначення. У розпорядження НКОЗ поступали всі продукти як радянського, так і приватного виробництва [15, с. 362].

На початку 1920–х років в УСРР відновлювано виготовлення медичних препаратів та приладів. 19 березня 1921 р. РНК УСРР наказав Уккрандгоспу забезпечити роботу заводів санітарної техніки, інструментальних, хіміко–фармацевтичних та оптичних, які зобов'язували постачати нарівні з ударними підприємствами як продовольством, так і необхідними матеріалами [13, с. 127].

Після завершення воєнних дій та стабілізації позицій більшовиків на українських територіях, вони активізували діяльність з централізації управління охороною здоров'я УСРР. З метою регулювання торгівлі медичним майном та предметами санітарно–господарчого призначення, координування закупівельно–заготовчої діяльності губздравів та інших підвідомчих НКОЗ установ, а також для пошуку додаткових коштів на утримання лікувально–санітарних установ, Українська економічна рада 17 листопада 1922 р. прийняла Положення про Управління української державної торгівлі медмайном – «Укрдержмедторг» [42, арк. 2]. Зазначена установа діяла у складі НКОЗ УСРР на комерційних засадах [43, арк. 6]. Очолювало її правління з трьох осіб, яке призначалося колегією НКОЗ строком на 6 місяців [43, арк. 7].

Функції «Укрдержмедторгу» (далі УДМТ) здійснювалися відділом нагляду, операційною частиною, яка складалася з відділів оптових операцій та роздрібного продажу, фінансовою частиною, що мала бухгалтерське відділення та управління складами [42, арк. 2]. Для створення більш гнучкого апарату, у лютому 1923 р. комерційну частину поділили на два відділення – продажу та закупівлі [42, арк. 27].

З метою об'єднання всієї справи забезпечення медмайном під керівництвом НКОЗ, у квітні 1923 р. підняли питання про необхідність злиття УДМТ з товариством «Південтрав», що знаходилося у підпорядкуванні Народного комісаріату зовнішньої торгівлі, та створення пайового товариства [42, арк. 34]. 26 жовтня 1923 р. відбулися установчі збори акціонерів «Укрмедторгу» (далі УМТ), на якому затвердили склад правління, визначили організаційну схему УМТ. НКОЗ належало 50% його

акцій [42, арк. 45]. До нової організації було переведено більшість співробітників УДМТ. Апарат Українського акціонерного товариства торгівлі медикаментами та лікувальними травами складався з управління справами, комерційного, фінансово–кошторисного та експортно–імпортного відділів [42, арк. 42]. На місцях почали діяти губмедторги та повітмедторги, створені відповідно до постанови РНК УСРР від 23 листопада 1923 р.

Одночасно із налагодженням управління галуззю, радянська влада, враховуючи потребу кваліфікованих аптечних працівників для налагодження аптечної справи та розвитку хіміко–фармацевтичної промисловості, приступила до реформи фармацевтичної освіти. При Головпрофосвіті створили спеціальну комісію [34, арк. 6]. У Харкові, Києві та Одесі відкрили фармацевтичні інститути [32, арк. 122; 33, арк. 77; 34, арк. 10]. Їх створювали при медакадеміях, ректорам яких вони підпорядковувалися в господарському плані. Навчання тривало три роки [35, арк. 35].

Окрім цього в 1922 р. у Харкові та Одесі створили фармацевтичні технікуми [33, арк. 1]. На початку 1921/22 учбового року у Вінниці було сформовано фармацевтичну школу середнього типу, яку швидко після відкриття представник головпрофосвіти Майзеліс переформував у технікум [31, арк. 62зв].

8 листопада 1922 р. НКОЗ постановив зберегти тільки постійні типи фармацевтичних освітніх установ – хіміко–фармацевтичні інститути та фармацевтичні технікуми. Відповідно цього встановлювалися 2 основні кваліфікації аптечних робітників: фармацевти, які мали право після 2–річного стажу завідувати аптекою, та хіміко–фармацевти, що відповідали за виробничу частину аптечної справи. Звання аптечних помічників та провізорів ліквідувалися. Особам із зазначеною кваліфікацією надавалося право поступати до вузів на 2–й курс. Аптекарські учні, які мали стаж не менше 2–х років, проходили 6–місячні курси при вузах та отримували звання фармацевтів. Всі короткострокові курси аптечних асистентів та інших аптечних робітників закривали, а відкриття нових забороняли [41, арк. 211].

Фармацевтичні технікуми користувалися більшою популярністю ніж фармацевтичні інститути. Кількість студентів останніх постійно зменшувалася [33, арк. 35–36]. У 1922/23 учбовому році, згідно з постановою Колегії Главпрофобру, Харківський фармінститут ліквідували, а технікум збільшили. У 1923 р. Київський фармінститут реорганізували на технікум [33, арк. 37; 36, арк. 114]. Обумовлювався цей процес і господарчою кризою, через яку освітня комісія Політбюро ЦК КП(б)У 19 листопада 1923 р. затвердила рішення про скорочення частини вищих навчальних закладів у 1923/24 р. [21]. Проте в галузі охорони здоров'я це робили обережно та продумано. Одеський фармінститут зберігався та брався на державне постачання, але ліквідувався технікум. Натомість передбачалося відкриття ще одного технікуму в Катеринославі, до чого в 1920–х роках так і не дійшло [29]. На Україні у 1925/26 учбовому році залишалися один фармінститут та три фармтехнікуми.

Незважаючи на зазначені дії, впродовж всієї першої половини 1920–х років все ще відчувалося недостатнє медикаментозне постачання УСРР. Намагаючись виправити ситуацію, в умовах поширення товарно–грошових відносин та господарчого розрахунку, РНК УСРР 9 квітня 1925 р. затвердила «Положення про управління

аптеками та аптечними установами (аптекоуправління)» [16, с. 405]. Інспектурам охорони здоров'я надавалася можливість створювати окружні та міські управління аптеками. В разі потреби, з міркувань економічної доцільності, губернський виконавчий комітет дозволяв об'єднання міських та окружних аптекоуправлінь в межах губернії. До складу аптекоуправлінь, які вважалися єдиним підприємством, входили всі державні аптеки, магазини санітарії та гігієни, аптекарські склади, хіміко-фармацевтичні лабораторії та інші державні аптечні установи, що продавали медикаменти та медичне майно. Аптекоуправління знаходилися у віданні відповідних інспектур охорони здоров'я та під загальним керівництвом Народного комісаріату охорони здоров'я.

Для кожного аптекоуправління під час його заснування інспектура охорони здоров'я складала статут, в якому обов'язково зазначалися назва, мета й завдання аптекоуправління, район його діяльності, місцезнаходження правління, розмір статутного капіталу, чисельний склад правління і ревізійної комісії та їх повноваження. Майно, що передавалося відповідно до статуту аптекоуправління в якості уставного капіталу, описувалося та оцінювалося згідно з існуючими цінами інспектурою охорони здоров'я. Складений статут затверджувався виконавчим комітетом. Таким же чином здійснювалися його подальші зміни та доповнення.

Керівництво аптекоуправлінь призначалося інспектурою охорони здоров'я. В разі створення колективного органу, він складався з голови та двох членів. Голова та члени правління, так само як і одноосібний керівничий, несли відповідальність за все майно та господарське ведення справи. Вони керували всіма операціями аптекоуправлінь, були їх представниками перед судом та у зносинах з державними та приватними установами й особами. Контакти з виконавчими комітетами та центральними державними органами провадилися через інспектури охорони здоров'я. В разі виникнення непорозумінь між членами правління, спірні питання передавалися на розв'язання до інспектур охорони здоров'я. Винятки складали екстрені випадки, коли голова мав право провадити своє рішення до життя, але з обов'язковим негайним повідомленням про це інспектури.

Додатково створювалися ревізійні комісії, які складалася з голови та двох членів, що призначалися інспектурами охорони здоров'я та профспілкою Медикосанпраця строком на один рік. В їх обов'язки входила перевірка звітів та балансів, надання висновків на план робіт та річний звіт. Крім того, комісії за власною ініціативою або за дорученням інспектур охорони здоров'я могли провадити раптові перевірки [16, с. 411–412]. В разі визнання недоцільності функціонування окремих аптекоуправлінь, виконавчі комітети, після узгодження питання з НКОЗ, могли їх ліквідувати.

З моменту реєстрації аптекоуправління набували прав юридичної особи, діяли на засадах господарського розрахунку та мали право самостійно провадити операції, згідно затвердженого для кожного з них статуту [16, с. 409].

Після публікації положення губмедторги та повітмедторги впродовж наступних трьох місяців реорганізовувалися місцевими виконавчими комітетами [16, с. 412–413]. Замість них створювалося декілька

аптекоуправлінь. Фонди розподілялися поміж утвореними організаціями в залежності від кількості аптечних підприємств кожної округи та пропорційно їх обігу [44, арк. 11]. Укрмедторг продовжував функціонувати. Фармацевтичні відділи перебудовувалися у фармацевтичну інспектуру відділів охорони здоров'я, у віданні яких знаходилася аптечна мережа лікувально-профілактичних установ [17, с. 278].

Намагаючись вирішити проблему медикаментозного забезпечення, 12 квітня 1925 р. на зібранні акціонерів УМТ прийняли постанову щодо повного охоплення та задоволення потреб української лікувальної мережі [30]. Для цього передбачалося припинення або, як мінімум зменшення, оптового продажу медикаментів в інші республіки. З 1926 р. Укрмедторг почав заключати з аптекоуправліннями договори про планове їх постачання продуктами своєї торгівлі та виробництва [7]. Наявність таких договорів давала можливість визначити, хоча б орієнтовно, необхідну кількість імпорту хімпродуктів та досягти плановість в роботі Укрмедторгу.

Імпортування медичних товарів впродовж 1920–х років відіграло важливу роль. Воно здійснювалося за п'ятьма статтями [4; 45]. В дві окремі статті було виділено імпорт хініну та йоду, які в СРСР не виготовлялися взагалі. Третя стаття передбачала ввезення сировини для хіміко-фармацевтичної промисловості. Враховуючи ріст останньої, передбачалося постійне збільшення долі цього пункту в загальному імпорті. Натомість ввезення готових медикаментів, за наступною статтею, планувалося зменшувати. Важливу роль для розвитку радянської охорони здоров'я відіграв імпорт медичних приладів, а саме термометрів, шприців, спеціального медичного інструментарію, мікроскопів, оптичних приладів для медико-діагностичних досліджень, спеціальної лабораторної апаратури, рентгенапаратів та належностей до них, електромедичних приладів, штучних зубів та стоматологічних матеріалів. Через нестачу коштів навіть предметів масового використання ввозили не більш ніж 50–60% від потреби. Імпорт спеціалізованого обладнання задовольняв потреби лише на 20%. Серед країн, які постачали до СРСР медичні прилади, перше місце займала Німеччина. На її долю припадало 90% імпорту. Інші 10% ввозилися з Франції, Англії та Австрії.

Додатковим шляхом забезпечення медикаментами та обладнанням було отримання їх посилкою від іноземних фірм. Це стало можливим після прийняття 2 жовтня 1925 р. Головним митним управлінням рішення, що надавало право надсилати з-за кордону в поштових посылках на ім'я приватних осіб всі взагалі дозволені до ввозу предмети. Основним постачальником стали німецькі фірми. Вони розміщали свої оголошення в пресі СРСР, розсилали каталоги медичного персоналу. Представники НКОЗ РСФРР та Державного управління торгівлі медичним майном (Держмедторгпрому) СРСР в Берліні намагалися контролювати такий спосіб постачання. У 1926 р. затвердили його засади, відповідно до яких вдовольнялися замовлення на терміново потрібні предмети, які не вироблялися в СРСР. При цьому в першу чергу забезпечувалися сільські дільниці та окраїни, а відправки здійснювалися з дотриманням всіх приписів Народного комісаріату зовнішньої торгівлі (НКЗТ) після візування замовлень представником НКОЗ РСФРР та під

контролем представника Держмедторгпрому [22]. В разі здійснення закупки медичної апаратури та інструменту за кордоном у приватних фірм без ліцензії НКЗТ, на митниці товар не пропускали [24].

З другої половини 1920–х років активізується діяльність щодо виготовлення власних медичних засобів. Ще з часів Російської імперії на українських територіях діяли галенові фабрики та заводи [26]. У квітні 1926 р. НКОЗ УСРР розіслала всім окрїнспектурам охорони здоров'я інструкцію про порядок відкриття заводів і лабораторій для виробництва фармацевтичних препаратів, затверджену Вищою радою народного господарства (ВРНГ) ще 22 грудня 1925 р. [25]. Згідно з документом дозвіл на відкриття державних, кооперативних та приватних заводів для виробництва препаратів надавався РНГ УСРР після узгодження з НКОЗ УСРР, виключаючи виробництво миш'якових препаратів та наркотичних засобів, дозвіл на які видавався ВРНГ СРСР із висновком НКОЗ УСРР. Існували певні обмеження для кооперативних та приватних підприємств. Їм заборонялося виготовляти сантонін та всі галенові препарати, які містили спирт, патентовані засоби, а також ті, що не були дозволені НКОЗ до відпуску. Культура опійних маків та збір опію приватними особами регулювався окремим положенням. Нагляд та контроль за діяльністю фармацевтичних лабораторій здійснював ВРНГ та НКОЗ УСРР з його місцевими органами. Відпуск препаратів здійснювався після відповідного аналізу в опломбованому вигляді з зазначенням на етикетці серії аналізу.

Проте вже з 1927 р. у Москві регулярно піднімається питання про «захоплення виробництвом» аптекоуправлінь та медторгів [47]. Держмедторгпром критикував спроби налагодження виробництва деяких хіміко–фармацевтичних препаратів, обґрунтовуючи це непотрібним «паралелізмом» в роботі заводів і фабрик СРСР. Маючи монополію на їх виготовлення, він не завжди справлявся із завданням постачання всіх республік. Такі препарати як кальціум хлоратум, етер про наркозі, колларголь, кокаїну муріатікум, феррум сесквіхлоратум, колодіум тощо аптекоуправління могли не отримувати місяцями. Не дивлячись на це, діяльність саліцилово–хлороформеного заводу та заводу ртутних препаратів УСРР була призупинена невдовзі після їх відкриття. Радянська влада, намагаючись скріпити СРСР, узалежнювала одну республіку союзу від другої навіть за рахунок медичної галузі. В результаті на кінець 1920–х років продовжувала відчуватися нестача медикаментів та приладів. Проблема дефіциту доповнювалася організаційною невпорядкованістю в діяльності розподільчих органів. Аптекоуправління, Укрмедторгпром та Держмедторгпром не мали такого зв'язку, який допоміг би їм оперативно інформувати один одного про потреби з одного боку та нестачі з іншого.

Проте не тільки наявність препаратів характеризувала рівень медикаментозного забезпечення населення. Важливим показником була внутрішня робота аптек. Якщо госпрозрахункові аптеки на 95% випускали якісні ліки, то виготовлення та відпуск їх з аптек при лікувальних установах, за виключенням міської мережі для обслуговування застрахованих, не вдовольняв мінімальних вимог [19; 27]. Така ситуація склалася в більшості округів УСРР через неприлаштованість приміщень, нестачу аптечного обладнання та кваліфікованого персоналу.

Щоб зменшити різницю в обслуговуванні населення, НКОЗ почав наприкінці 1920–х років впроваджувати в життя ідею єдиної аптеки [46]. Відбувалося прикріплення медичних дільниць до платних аптек, які з цього часу як відпускали ліки за рецептами лікарів, тобто безкоштовно, так і продавали їх.

Значну роль відігравала цінова політика радянської влади. Для здешевлення медикаментів, РНК СРСР 1 вересня 1925 р. прийняла постанову, згідно з якою Наркомфіном було сформовано список предметів лікувально–санітарного та гігієнічного значення, а також медичного обладнання, якими торгували аптеки та аптечні установи, що не підлягали промислового та прибуткового оподаткуванню. До нього увійшли всі види медикаментів, перев'язочний матеріал, хірургічний та стоматологічний інструментарій, оптичні прилади, засоби догляду за хворими та гігієною тіла, волосся, зубів, сировина для виготовлення медикаментів, аптечний посуд, дезінфекційні засоби проти комах [28]. Додаткового здешевлення вимагали від аптекоуправлінь, резервний фонд яких передбачав відповідні дії [16, с. 405–413]. Проте поспішне зниження цін в деяких аптекоуправліннях у 1926–28 рр., за умов створення єдиних аптек, обов'язкової закупки акцій Промбанку, Укрмедтогру та сплати податку з прибутку, призвело до фінансової кризи 90% з них [5]. Щоб запобігти збитковості, вони мусили скоротити оперативний персонал та зменшити кількість добових аптек [2]. Але в цілому аптечна мережа не тільки не скоротилася, а розширилася і в 1928 р. нараховувала 2 963 установи: 1145 госпрозрахункові та 1818 при лікувальних установах [20, с. 22].

Починаючи з 1929 р. в житті аптекоуправлінь входять такі явища як чистка апарату, раціоналізаторство, соцзмагання тощо, які свідчили про початок нового етапу розвитку країни в цілому та цієї сфери зокрема.

Таким чином, забезпечення УСРР медикаментами та обладнанням з перших років існування радянської влади було узалежнено від РСФРР, а пізніше центральних органів СРСР. В перші роки формування власної медикаментозної бази відбувалося в основному за рахунок націоналізації аптек, аптекарських складів та інших установ, пов'язаних з фармацією. Додатково медичне майно отримували шляхом примусового скупку та збору у населення. Проте цього на довгий період вистачити не могло. На початку 1920–х років було зроблено спробу розвитку власного виробництва в УСРР, але в другій половині 1920–х років, під натиском московських органів, ця тенденція була призупинена. Імпорт медикаментів та обладнання, який відіграв важливу роль, теж здійснювався під контролем союзного Народного Комісаріату Зовнішньої Торгівлі та Держмедторгпрому СРСР у Берліні. Хоч НКОЗ УСРР і було визнано в 1921 р. головним розподільником медичного майна на українській території, фактично ж це здійснювалося в центральних органах СРСР.

Розвивати галузь в таких умовах було досить складно, але справи намагалися покращити шляхом реорганізації управління та координації діяльності установ. В 1923 р. створили Укрмедторг, а в 1925 р. – аптекоуправління, що позитивно вплинуло на аптечну справу. Для поліпшення функціонування аптечної мережі та розвитку хіміко–фармацевтичної промисловості радянська влада не тільки змінила управління галуззю, але ще здійснила реформування фармацевтичної освіти. І хоча корінним чином ситуація не змінилася, але деякі позитивні тенденції почали проявлятися.

Ефективність діяльності аптек різнилась в залежності від форми господарювання закладу. Госпрозрахункові аптеки мали добре налагоджену роботу та якісних товар. Але примусове здешевлення ліків наприкінці 1920-х років дещо дезорганізувало їх роботу. Ще гірше вплинуло приєднання до них безплатних аптек, які раніше функціонували при лікувальних установах та не справлялися зі своїми завданнями через низький рівень організації праці. В цілому, до кінця 1920-х рр. мережа аптек розширювалася та налагоджувалася їх робота, але згортання непу та поява таких дій як раціоналізаторство і соцзмагання, збільшення тиску на працівників та навіть чистка апарату не сприяли подальшому розвитку сфери, який намітився у 1920-х рр.

Список використаних джерел

1. Бабич Л. Е. Аптечная сеть Украины / Л. Е. Бабич // Сборник статей по вопросам фармации. – М.–Л., 1936. – С.67–71.
2. Бабский А. О снижении цен в аптеках / А. Бабский // Фармацевтический журнал. – 1928. – №4. – С.1.
3. Бартков Я. Ф. Развитие аптечной справи на Прикарпатті за роки Радянської влади / Я. Ф. Бартков // Фармацевтичний журнал. – 1968. – №2. – С.13–18.
4. Бычков И. Я. Ввоз из-за границы медицинского оборудования / И. Я. Бычков, Е. Ю. Шасс // Фармацевтический журнал. – 1928. – №5. – С.236–238.
5. Велизаров М. О финансовых затруднениях аптекоуправлений / О. Велизаров // Фармацевтический журнал. – 1928. – №4. – С.423–424.
6. Губский И. М. Аптечна справа в УРСР / И. М. Губский. – К.: Здоров'я, 1964. – 137 с.
7. Диневиц Э. Б. Нужны ли договоры? / Э. Б. Диневиц // Фармацевтический журнал. – 1928. – №3. – С.10.
8. Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України (далі – ЗУ УСРР). – 1920. – №2.
9. ЗУ УСРР. – 1920. – №3.
10. ЗУ УСРР. – 1920. – №4.
11. ЗУ УСРР. – 1920. – №8.
12. ЗУ УСРР. – 1920. – №9.
13. ЗУ УСРР. – 1921. – №4.
14. ЗУ УСРР. – 1921. – №9.
15. ЗУ УСРР. – 1921. – №11.
16. ЗУ УСРР. – 1925. – №22.
17. Здравоохранение и медицинская наука в Украинской ССР. В 3-х томах. – К., 1987. – Т.1.
18. Козловский А. И. К вопросу о слиянии аптек участковой сети и аптек учреждений рабмеда с сетью хозрасчетных аптек / А. И. Козловский // Вісник Народного Комісаріату Охорони Здоров'я. – 1926. – №13–14. – С.2–3.
19. Лившиц А. С. Ближайшие задачи аптечного строительства на Украине / А. С. Лившиц // Фармацевтический журнал. – 1928. – №1–2. – С.7.
20. Матеріали про діяльність закладів охорони здоров'я і про санітарний стан України за 1927–1928 рік. – Харків, 1929.
21. Осмоловська О. Ю. Державна політика щодо професорсько-викладацьких кадрів радянської України (1920–1930-ті роки): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. Ю. Осмоловська. – Донецьк, 2004. – 20 с.
22. Отправка медицинских посылок в СССР // Вісник НКОЗ. – 1926. – №1 (5). – С.11.
23. Паперин Г. Организация аптечного дела в советской республике / Г. Паперин // Известия Народного Комиссариата Здравоохранения УССР. – 1919. – №1–2. – С.19–22.
24. Про ліцензії на медапаратуру // Вісник НКОЗ. – 1926. – №8 (12). – С.1.
25. Про порядок відкриття заводів та лабораторій для вироблення фармацевтичних препаратів // Вісник НКОЗ. – 1926. – №9 (13). – С.5–6.
26. Рубин Я. Г. Прошлое и настоящее Укрмедторга / Я. Г. Рубин // Фармацевтический вестник. – 1928. – №12. – С.670.
27. Состояние аптечного дела в Полтавском округе (По материалам обследования Фарминспектуры НКЗУ 23–30 сентября 1927 г.) // Фармацевтический журнал. – 1928. – №1–2. – С.71.
28. Список предметов лечебно-санитарного и гигиенического значения и предметов медицинского оборудования, на торговлю коими распространяется действие закона от 1 сентября 1925 г. // Вісник НКОЗ. – 1926. – №10 (14). – С.6–7.
29. У Колегії Наркомздорів'я УСРР // Вісник НКОЗ. – 1926. – №2 (6). – С.9.
30. У колегії Наркомздорів'я // Вісник НКОЗ. – 1926. – №10 (14). – С.9.
31. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.166. – Оп.1. – Спр.1111.
32. Там само. – Ф.166. – Оп.1. – Спр.1113.
33. Там само. – Ф.166. – Оп.2. – Спр.412.
34. Там само. – Ф.166. – Оп.2. – Спр.415.
35. Там само. – Ф.166. – Оп.2. – Спр.1533.
36. Там само. – Ф.166. – Оп.4. – Спр.525.
37. Там само. – Ф.342. – Оп.1. – Спр.19.
38. Там само. – Ф.342. – Оп.1. – Спр.31.
39. Там само. – Ф.342. – Оп.1. – Спр.34.
40. Там само. – Ф.342. – Оп.1. – Спр.495.
41. Там само. – Ф.342. – Оп.1. – Спр.1010.
42. Там само. – Ф.342. – Оп.1. – Спр.1569.
43. Там само. – Ф.342. – Оп.2. – Спр.887.
44. Там само. – Ф.342. – Оп.2. – Спр.1251.
45. Шасс Е. Ю. Импорт фармацевтических товаров / Е. Ю. Шасс // Фармацевтический журнал. – 1928. – №3. – С.13.
46. Шварцман Г. Б. Единая аптека / Г. Б. Шварцман // Фармацевтический журнал. – 1928. – №4. – С.160–161.
47. Ярослав М. И. Нужно ли Украине свое химико-фармацевтическое производство / М. И. Ярослав // Фармацевтический журнал. – 1928. – №1–2. – С.20–21.

References

1. Babich L. E. Aptechnaja set' Ukrainy / L. E. Babich // Sbornik statej po voprosam farmacii. – M.–L., 1936. – С.67–71.
2. Babskij A. O snizhenii cen v aptekah / A. Babskij // Farmaceuticheskij zhurnal. – 1928. – №4. – S.1.
3. Bartkov Ja. F. Rozvytok aptechnoi' spravny na Prykarpatti za roky Radjans'koi' vlydy / Ja. F. Bartkov // Farmaceutychnyj zhurnal. – 1968. – №2. – S.13–18.
4. Bychkov I. Ja. Vvoz iz–za granicy medicinskogo oborudovanija / I. Ja. Bychkov, E. Ju. Shass // Farmaceuticheskij zhurnal. – 1928. – №5. – S.236–238.
5. Velizarov M. O finansovyh zatrudnenijah aptekoupravlenij / O. Velizarov // Farmaceuticheskij zhurnal. – 1928. – №4. – S.423–424.
6. Gub'skij I. M. Aptechna sprava v URSR / I. M. Gub'skij. – K.: Zdorov'ja, 1964. – 137 s.
7. Dinevich Je. B. Nuzhny li dogovory? / Je. B. Dinevich // Farmaceuticheskij zhurnal. – 1928. – №3. – S.10.
8. Zbirnyk uzakonen' ta rozporjadzhen' Robitnycho–Seljans'kogo Urjadu Ukrai'ny (dali – ZU USRR). – 1920. – №2.
9. ZU USRR. – 1920. – №3.
10. ZU USRR. – 1920. – №4.
11. ZU USRR. – 1920. – №8.
12. ZU USRR. – 1920. – №9.
13. ZU USRR. – 1921. – №4.
14. ZU USRR. – 1921. – №9.
15. ZU USRR. – 1921. – №11.
16. ZU USRR. – 1925. – №22.
17. Zdravoohranenie i medicinskaja nauka v Ukrainskoj SSR. V 3–h tomah. – K., 1987. – T.1.
18. Kozlovskij A. I. K voprosu o slijanii aptek uchastkovoij seti i aptek uchrezhdenij rabmeda s set'ju hozraschetnyh aptek / A. I. Kozlovskij // Visnyk Narodnogo Komissariatu Ohorony Zdorov'ja. – 1926. – №13–14. – S.2–3.
19. Livshic A. S. Blizhajshie zadachi aptechnogo stroitel'stva na Ukraine / A. S. Livshic // Farmaceuticheskij zhurnal. – 1928. – №1–2. – S.7.
20. Materijaly pro dijtal'nist' zakladiv ohorony zdorov'ja i pro sanitarnyj stan Ukrai'ny za 1927–1928 rik. – Harkiv, 1929.
21. Osmolov'ska O. Ju. Derzhavna polityka shhodo profsors'ko–vykladac'kyh kadriv radjans'koi' Ukrai'ny (1920–1930–ti roky): Avto-ref. dys. ... kand. ist. nauk: spec. 07.00.01 «Istorija Ukrai'ny» / O. Ju. Osmolov'ska. – Donec'k, 2004. – 20 s.
22. Otravka medicinskih posylok v SSSR // Visnyk NKOZ. – 1926. – №1 (5). – S.11.
23. Paperin G. Organizacija aptechnogo dela v sovetskoj respublike / G. Paperin // Izvestija Narodnogo Komissariata Zdravoohranenija USSR. – 1919. – №1–2. – S.19–22.

24. Pro licenzii' na medaparaturu // Visnyk NKOZ. – 1926. – №8 (12). – S.1.

25. Pro porjadok vidkryttja zavodiv ta laboratorij dlja vyroblennja farmaceutychnyh preparativ // Visnyk NKOZ. – 1926. – №9 (13). – S.5–6.

26. Rubin Ja. G. Proshloe i nastojashee Ukrmedtorga / Ja. G. Rubin // Farmaceuticheskij vestnik. – 1928. – №12. – S.670.

27. Sostojanie aptechnogo dela v Poltavskom okruge (Po materialam obsledovanija Farminspektury NKZU 23–30 sentjabrja 1927 g.) // Farmaceuticheskij zhurnal. – 1928. – №1–2. – S.71.

28. Spisok predmetov lechebno–sanitarnogo i gigienicheskogo znachenija i predmetov medicinskogo oborudovanija, na torovlju koimi rasprostranjaetsja dejstvie zakona ot 1 sentjabrja 1925 g. // Visnyk NKOZ. – 1926. – №10 (14). – S.6–7.

29. U Kolegii' Narkomzdorov'ja USRR // Visnyk NKOZ. – 1926. – №2 (6). – S.9.

30. U kolegii' Narkomzdorov'ja // Visnyk NKOZ. – 1926. – №10 (14). – S.9.

31. Central'nyj derzhavnyj arhiv vyshyh organiv vlady ta upravljannja Ukrainy. – F.166. – Op.1. – Spr.1111.

32. Tam samo. – F.166. – Op.1. – Spr.1113.

33. Tam samo. – F.166. – Op.2. – Spr.412.

34. Tam samo. – F.166. – Op.2. – Spr.415.

35. Tam samo. – F.166. – Op.2. – Spr.1533.

36. Tam samo. – F.166. – Op.4. – Spr.525.

37. Tam samo. – F.342. – Op.1. – Spr.19.

38. Tam samo. – F.342. – Op.1. – Spr.31.

39. Tam samo. – F.342. – Op.1. – Spr.34.

40. Tam samo. – F.342. – Op.1. – Spr.495.

41. Tam samo. – F.342. – Op.1. – Spr.1010.

42. Tam samo. – F.342. – Op.1. – Spr.1569.

43. Tam samo. – F.342. – Op.2. – Spr.887.

44. Tam samo. – F.342. – Op.2. – Spr.1251.

45. Shass E. Ju. Import farmaceuticheskikh tovarov / E. Ju. Shass // Farmaceuticheskij zhurnal. – 1928. – №3. – S.13.

46. Shvarcman G. B. Edinaja apteka / G. B. Shvarcman // Farmaceuticheskij zhurnal. – 1928. – №4. – S.160–161.

47. Jaroslav M. I. Nuzhno li Ukraine svoje himiko–farmaceuticheskoe proizvodstvo / M. I. Jaroslav // Farmaceuticheskij zhurnal. – 1928. – №1–2. – S.20–21.

Adamska I. G., PhD of history, research fellow, Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), iryna.adamska@gmail.com

The Soviet policy towards pharmacy services in Ukrainian SSR in the 1920s

One of the most important indicator of the effectiveness of the health care system was the level of its supply with medicaments and medical equipment. The article reveals main characteristics of the supply of the health facilities and pharmacies with medicaments, medical equipment, and disinfectants in the 1920s. Also reforms of the pharmaceutical education alongside with the issue of management of this branch and methods of improvement of internal work organisation in pharmacies during the New Economic Policy's period have been investigated.

The author argues that provision of medicaments and equipment in the Ukrainian SSR depended, from the initial years of the Soviet power, on the Russian Soviet Federative Socialist Republic and, subsequently, on the central authorities of the USSR. The development of the pharmaceutical branch in these conditions encountered many difficulties that authorities tried to overcome through reorganization of its management and better coordination of individual institutions. Efficiency of pharmacies' work varied, depended on the type of business entity. The network of pharmacies developed throughout the 1920s, and their work improved, but gradual resignation from NEP policy hampered further development of this branch, contrary to the situation in the 1920s.

Keywords: Ukrainian SSR, 1920th, Soviet policy, health care, pharmacy service.

Адамская И. Г., кандидат исторических наук, младший научный сотрудник исторического факультета, Киевский национальный университет им. Тараса Шевченко (Украина, Киев), iryna.adamska@gmail.com

Советская политика по вопросам фармацевтического обеспечения населения УССР в 1920–х гг.

Весомым показателем развития системы здравоохранения УССР был уровень ее обеспечения медикаментами и оборудованием. В статье раскрываются особенности налаживания поставок в учреждения здравоохранения и аптеки медикаментов, приборов, дезинфицирующих средств, медицинского оборудования в 1920–х гг., процесс реформирования фармацевтического образования и управления отраслью, методы налаживания работы аптек в период нэпа.

Установлено, что обеспечение УССР медикаментами и оборудованием с первых лет существования советской власти зависело от РСФСР, а позже центральных органов СССР. Развитие отрасли пытались улучшить путем реорганизации управления и координации деятельности учреждений. Для улучшения функционирования аптечной сети и развития химико–фармацевтической промышленности советская власть осуществила реформирование фармацевтического образования. Эффективность деятельности аптек отличалась в зависимости от хозяйственной формы заведения. К концу 1920–х гг. сеть аптек расширялась и налаживалась их работа, но свертывание нэпа не способствовало дальнейшему развитию сферы, которое намечалось в 1920–х гг.

Ключевые слова: Украинская ССР, 1920–е годы, советская политика, здравоохранение, фармацевтическое обеспечение.

* * *

УДК 94(477)–054.72«1920/1945»

Лісова К. С.,

кандидат історичних наук, завідувач кафедри теорії та історії держави і права, Київський університет права НАН України (Україна, Київ), Lisova.k@mail.ru

ЦЕНТРИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ДЕРЖАВНОСТІ УКРАЇНИ В ЕМІГРАЦІЇ (1920–1945 РР.)

З'ясовано процес налагодження науково–дослідницької діяльності в галузі історичної науки українською науковою еміграцією (1920–1945–х рр.). Розкрито роль емігрантських наукових установ, вищих навчальних закладів і товариств у справі дослідження історії державності України.

Ключові слова: державність, дослідження, наукові центри, історико–емігранти, українська наукова еміграція, українські наукові установи.

Після поразки Української революції 1917–1921 рр. основними центрами зосередження української наукової еміграції в Європі стали Відень, Прага, Берлін, Варшава та частково Париж. Саме в цих містах були засновані навчальні заклади, наукові установи, товариства й асоціації, в яких українські вчені змогли продовжити свої наукові дослідження.

Для більшої частини дослідників предметом пильного студіювання стала історична ретроспектива витоків української державності, на основі чого обґрунтовувалася невід'ємність прав українського народу на власну державу в новітній період. Учені–емігранти намагалися підійти до основних передумов розвитку і причин занепаду української державності, довести всьому світові, що Україна має давні традиції державотворення.

Умови праці вчених–істориків далеко не завжди були сприятливими. Відсутність матеріальних ресурсів, відірваність від українських наукових джерел, певні політичні суперечності були серйозною перешкодою в розвитку їхнього наукового потенціалу. Водночас вони були вільні у виборі тем і методів дослідження, мали можливість обстоювати свої наукові теорії і позиції, не були змушені працювати на явно хибних засадах. Творчій праці вчених сприяла близькість до європейських наукових осередків і вчених та співробітництво з ними.

Загальний стан вивчення обраної теми свідчить про відсутність цілісних наукових праць присвячених безпосередньо цій проблемі. Найявний комплекс історіографічного матеріалу з цієї тематики можна розділити на два напрямки. Перший представлений діаспорними дослідженнями. На особливу увагу заслуговують праці С. Наріжного, О. Оглоблина, Б. Крупницького та Н. Полонської–Василенко [2; 9; 10; 11]. Другий напрям презентують дослідження, що проводились на території України. Зокрема це праці В. Потульніцького, В. Ульяновського, С. Віднянського та інших [1; 3; 4; 5; 6].

Мета даної статті – визначити місце і роль українських наукових установ в еміграції у справі дослідження історії державності України.

Хронологічно першим осередком наукової еміграції з України стала Австрія, а саме її столиця Відень, де у 1919 р. розпочав свою роботу Український соціологічний інститут (УСІ). Засновником наукової установи був відомий український історик М. Грушевський. Співробітниками інституту стали відомі вчені та політики, серед них В. Старосольський, Д. Антонович, М. Лозинський, І. Феденко–Чопівський, П. Христюк, М. Шаповал та ін. За проектом М. Грушевського, завданням УСІ стала дослідницька робота у сфері соціології та політології. Але невдовзі коло наукового інтересу співробітників інституту розширилось, особлива увага була звернена до проблеми історії державності України. На особливу увагу заслуговують праці М. Грушевського, П. Христюка та М. Лозинського, де була здійснена перша історіографічна оцінка революційних подій (1917–1921 рр.) [5, с. 49].

На початку 1920–х рр. найбільшим центром української історичної науки за кордоном стала Чехословаччина. У Празі були сконцентровані найкращі сили українських учених–емігрантів, яким уряд Чехословацької республіки не лише надав фінансову та правову допомогу, а й зобов'язався не чинити проти них жодних політичних чи ідеологічних обмежень. У цей період українською науковою еміграцією у Празі було створено ряд установ, товариств та архівно–музейних осередків, що зробили певний внесок у дослідження традицій українського державотворення. Серед них – Український вільний університет (УВУ), Український вищий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова (УВПІ), Українське історично–філологічне товариство (УІФТ) та ін.

Найбільших успіхів у дослідженні питань історії державності України досягнув Український вільний університет. У столиці Чехословаччини УВУ згуртував велику кількість українських учених–істориків та правознавців (Д. Дорошенко, Д. Антонович, В. Біднов, К. Лоський, Ф. Слюсаренко, І. Огієнко, В. Старосольський, О. Лотоцький, В. Щербаківський, О. Шульгін, Ф. Щербина, С. Наріжний, Р. Лашенко, А. Яковлів, П. Феденко, О. Гайманівський та інші). Дослідження історії державності України розгорнулися на обох факультетах університету – філософському і права та політичних наук. Особливо плідно в цьому напрямку працювали співробітники кафедри історії України та кафедри історії українського права [1, с. 71]. Український вільний університет протягом свого існування в Чехословаччині видав чотири томи «Наукових збірників», в яких учені–емігранти мали можливість представити свої наукові здобутки.

Крім УВУ, в Празі провадив свою науково–дослідницьку роботу Український вищий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова (УВПІ). Дослідження української історії в УВПІ здійснювалися в основному на історично–літературному відділі, а саме при його кафедрі історії України. Професорами та доцентами цієї кафедри були розроблені та читались студентам курси «Історія України», «Український історичний етнос», (доц. П. Феденко); «Історія Східної Галичини», «Історія козачини», «Українська історіографія» (проф. Д. Дорошенко); «Українська археологія» (проф. В. Щербаківський); «Етнологія» (доц. М. Дольницький) [8, с. 120].

Окрім викладацької роботи, співробітники інституту проводили широку науково–видавничу діяльність. Видання наукових праць при УВПІ було покладено на створене в 1924 р. видавниче товариство «Сіач», яке видало 44 книги. Окремо видавалися збірники праць УВПІ за загальною редакцією В. Сімовича. «Праць ...» УВПІ вийшло всього два томи. Особливе місце в збірниках було відведено розвідкам з історії державності України періоду XVII ст. Серед них: «Гетьманство Івана Виговського», «Прийняття московських посланців в Українській державі XVII в.» (С. Наріжний); «З дипломатичної діяльності Данила Грека», «Політичні плани Я. Коменського та Україна» (П. Феденко) та інші.

Активну науково–дослідну роботу в галузі історії України та її державності здійснювало Українське історично–філологічне товариство, засноване в Празі 1923 р. Дійсними членами товариства були майже всі відомі історики українського зарубіжжя: Д. Антонович, В. Біднов, Д. Дорошенко, В. Липинський, В. Щербаківський, С. Наріжний, Р. Лашенко, Ф. Щербина, І. Лоський, С. Шелухін [9, с. 4]. Діяльність товариства зосереджувалася, передусім, на проведенні наукових засідань.

Незважаючи на скрутне фінансове становище, УІФТ розгорнуло значну видавничу діяльність. У каталозі видань товариства в 1941 р. було зафіксовано 65 назв. Серед них слід насамперед назвати «Праці Українського Історично–філологічного товариства в Празі», в яких друкувалися найкращі доповіді й дослідження його членів. Збірники містили розвідки з української історії М. Антоновича, Д. Дорошенка, Б. Крупницького, В. Щербаківського, С. Наріжного та ін.

Українське історично–філологічне товариство відіграло важливу роль у розробці малодосліджених проблем української історії та історіографії. За кількістю засідань і прочитаних на них доповідей та їх регулярністю УІФТ протягом двадцяти двох років свого існування у Празі не мало рівних серед подібних наукових організацій як в українських землях, так і за їх межами.

У Німеччині дослідження історії державності України проводились під егідою Українського наукового інституту в Берліні (УНІ–Б) [8, с. 123]. Найактивнішою в інституті була кафедра української державності, де головували В. Липинський (до 1927 р.) та Д. Дорошенко (до 1931 р.). Крім звичайних співробітників кафедри та асистентів, зокрема В. Липинського, Д. Дорошенка, Д. Оляччина, Б. Крупницького, І. Лоського, В. Кучабського, М. Антоновича, її надзвичайними членами були обрані професори С. Томашівський, І. Крип'якевич, І. Кревецький, які мешкали у Львові, та В. Щербаківський, В. Старосольський, В. Біднов, які на той час перебували у Празі.

Важливою складовою у роботі українського інституту в Берліні була видавнича діяльність. Починаючи з 1933 р. інститут видавав свій періодичний орган – «Вісти». Вони виходили українською мовою до осені 1940 р., інформуючи читачів про наукову роботу співробітників Інституту, про налагодження контактів із науковими колами Німеччини та інших європейських країн. У виданні друкувалися звіти про діяльність УНІ–Б та українознавчі публікації, які можна згрупувати тематично (історичні, географічні, етнографічні та економічні). Статті, як правило, являли собою видруки скорочених чи

повних рефератів, доповідей співробітників інституту. Дуже інформативними і цікавими були статті на історичну тематику, зокрема Б. Крупницького – «Шведи і населення України в 1708–1709 рр.», «Гетьман Мазепа в шведській історіографії», «Професор Василь Біднов як історик»; М. Антоновича – «Сучасний стан Норманської теорії»; І. Мірчука – «Основи Українського світогляду», «Карпатська Україна в Середньовіччі».

Іншим важливим закордонним українським дослідницьким центром була Варшава, де у 1930 р. розпочав свою роботу Український науковий інститут (УНІ-В) [6, с. 358]. Його створення при польському міністерстві освіти було ініційовано урядом УНР в екзилі при підтримці польської політичної та наукової еліти. Безпосереднім засновником інституту став відомий український вчений О. Лотоцький.

Найбільших здобутків УНІ-В досягнув у галузі науково-видавничої роботи. В цьому відношенні з ним не могла зрівнятися жодна інша наукова українська установа 1930-х років. За дев'ять років інститут видав п'ятдесят чотири томи цінних наукових «Праць» (науковий орган УНІ-В). На особливу увагу заслуговують видані при УНІ-В праці, присвячені періоду Козацько-гетьманської держави. Згідно з виробленою програмою роботи інституту, починаючи з 1930 р. проводилися дослідження життя і діяльності відомих українських гетьманів – Івана Мазепи та Пилипа Орлика. Вагомий внесок у цю справу зробили Б. Крупницький, Я. Токаржевський-Карашевич, Д. Дорошенко, В. Біднов, О. Лотоцький, В. Січинський, О. Пріцак, М. Андрусак, Р. Смаль-Стоцький.

Крім Українського наукового інституту в Польщі, активно діяло Українське воєнно-історичне товариство (УВІТ) [7, с. 111], яке зуміло започаткувати в еміграції дослідження військової історії України і залишило з цієї тематики величезну історіографічну спадщину.

На жаль, у міжвоєнний період у Франції не було створено українських інституцій, таких як у Чехословаччині, Німеччині, Польщі. Однак популяризації української історії у Франції значною мірою сприяли Бібліотека ім. Симона Петлюри в Парижі та наукова і видавнича діяльність українських істориків-емігрантів – О. Шульгина, В. Прокоповича та І. Боршака.

Отже, в міжвоєнний період в Європі було створено цілий ряд українських наукових закладів, які згуртували до наукової роботи вчених в еміграції. На особливу увагу заслуговують – Український соціологічний інститут у Відні, Український вільний університет та Українське історично-філологічне товариство у Празі, українські наукові інститути в Берліні та Варшаві. Діяльність цих установ забезпечила збереження і примноження національних традицій української історіографії у протистоянні офіційній радянській історичній думці, з якої вихолощувалося все, що засвідчувало її самобутність, насамперед національний зміст. Особлива увага в наукових закладах була спрямована на вивчення історії державності України. Для дослідження цієї проблеми вченими-емігрантами були залучені матеріали іноземних архівів, більшість з яких вперше потрапляли до наукового обігу. У важких умовах еміграції українські закордонні установи налагодили широку видавничу діяльність. Протягом 20–40-х років ХХ ст. зі стін УВУ, УВПІ ім. Драгоманова, УНІ-Б, УНІ-В вийшло ціле покоління молодих учених-істориків та правознавців, які активно репрезентували українську історичну науку в світі.

Список використаних джерел

1. Віднянський С. Заснування і діяльність Українського Вільного Університету – першої української високої школи за кордоном (1921–1945 рр.) / С. Віднянський // Український історичний журнал. – 1993. – №11–12. – С.68–80.
2. Оглоблин О. Українська історіографія 1917–1956 / О. Оглоблин; пер. з англ. І. Верба. – К., 2003. – 252 с.
3. Потульницький В. А. Історія української політології. (Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці) / В. А. Потульницький. – К.: Либідь, 1992. – 232 с.
4. Потульницький В. А. Нариси з української політології (1819–1991): навч. посібник / В. А. Потульницький. – К.: Либідь, 1994. – 320 с.
5. Потульницький В. А. Наукова діяльність М. С. Грушевського в еміграції (1919–1924 рр.) / В. А. Потульницький // Український історичний журнал. – 1992. – №2. – С.48–58.
6. Потульницький В. А. Український науковий інститут у Варшаві (1930–1939) / В. А. Потульницький // Український археографічний щорічник. – К., 1999. – Вип.3–4. – Т.6–7. – С.356–369.
7. Кисіль З. Р. Українське воєнно-історичне товариство (1920–1939) / З. Р. Кисіль // Український історичний журнал. – 2001. – №2. – С.100–112.
8. Крисков А. А. Українські наукові заклади в Європі в період між двома Світовими війнами / А. А. Крисков // Наукові праці історичного факультету. – Кам'янець-Подільський, 1996. – С.114–125.
9. Наріжний С. 15 літ діяльності Українського Історико-філологічного товариства в Празі (1923–1938) / Симон Наріжний. – Прага, 1940. – 16 с.
10. Наріжний С. Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами / Симон Наріжний. – Прага: Друкарня «Knihtisk», 1942. – 373 с.
11. Наріжний С. Українська еміграція: Культурна праця української еміграції 1919–1939: «матеріали, зібрані С. Наріжним до частини другої» / Симон Наріжний. – К.: Вид-во Олени Теліги, 1999. – 272 с.

References

1. Vidnianskyi S. Zasnuvannia i diialnist Ukrainkoho Vilnoho Universytetu – pershoi ukrainkoi vysokoi shkoly za kordonom (1921–1945 rr.) / S. Vidnianskyi // Ukrainkyi istorychnyi zhurnal. – 1993. – №11–12. – S.68–80.
2. Ohloblyn O. Ukrainka istoriografiiia 1917–1956 / O. Ohloblyn; per. z anh. I. Verba. – K., 2003. – 252 s.
3. Potulnytskyi V. A. Istoriiia ukrainkoi politolohii. (Kontseptsii derzhavnosti v ukrainkii zarubizhniii istoryko–politychnii nauksii) / V. Potulnytskyi. – K.: Lybid, 1992. – 232 s.
4. Potulnytskyi V. A. Narysy z ukrainkoi politolohii (1819–1991): navch. posibnyk / V. Potulnytskyi. – K.: Lybid, 1994. – 320 s.
5. Potulnytskyi V. A. Naukova diialnist M. S. Hrushevskoho v emihratsii (1919–1924 rr.) / V. A. Potulnytskyi // Ukrainkyi istorychnyi zhurnal. – 1992. – №2. – S.48–58.
6. Potulnytskyi V. A. Ukrainkyi naukovyi instytut u Varshavi (1930–1939) / V. A. Potulnytskyi // Ukrainkyi arkhieohrafichnyi shchorichnyk. – K., 1999. – Vyp.3–4. – T.6–7. – S.356–369.
7. Kysil Z. R. Ukrainke voienno–istorychne tovarystvo (1920–1939) / Z. R. Kysil // Ukrainkyi istorychnyi zhurnal. – 2001. – №2. – S.100–112.
8. Kryskov A. A. Ukrainki naukovi zaklady v Yevropi v period mizh dvoma Svitovymy viinamy / A. A. Kryskov // Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu. – Kamianets–Podilskiy, 1996. – S.114–125.
9. Narizhnyi S. 15 lit diialnosti Ukrainkoho Istoryko–filolohichnoho tovarystva v Prazi (1923–1938) / Symon Narizhnyi. – Praha, 1940. – 16 s.
10. Narizhnyi S. Ukrainka emihratsiia: Kulturna pratsia ukrainkoi emihratsii mizh dvoma svitovymy viinamy / Symon Narizhnyi. – Praha: Drukarnia «Knihtisk», 1942. – 373 s.
11. Narizhnyi S. Ukrainka emihratsiia: Kulturna pratsia ukrainkoi emihratsii 1919–1939: «materialy, zibrani S. Narizhnyim do chastyny druhoi» / Symon Narizhnyi. – K.: Vyd–vo Oleny Telihi, 1999. – 272 s.

Lisova K. S., candidate of historical sciences, head of the department of theory and history of the state and law, University of Kiev right NAS (Ukraine, Kyiv) Lisova.k@mail.ru

Centers of research of history the state system of Ukraine are in emigration (1920–1945)

In this article the process of adjusting of scientifically–research activity is found out in area of historical science by Ukrainian scientific emigration (1920–1945th).

The role of emigrant scientific establishments, higher educational establishments and societies is exposed on business research of history of the state system of Ukraine.

Keywords: state system, research, scientific centers, historians-emigrants, Ukrainian scientific emigration, Ukrainian scientific establishments.

Лисова К. С., кандидат исторических наук, заведующая кафедрой теории и истории государства и права, Киевский университет права НАН Украины (Украина, Киев), Lisova.k@mail.ru

Центры исследования истории государственности Украины в эмиграции (1920–1945 гг.)

Выяснен процесс налаживания научно-исследовательской деятельности в области исторической науки украинской научной эмиграцией (1920–1945-х гг.). Раскрыта роль эмигрантских научных учреждений, высших учебных заведений и обществ в деле исследования истории государственности Украины.

Ключевые слова: государственность, исследование, научные центры, историки-эмигранты, украинская научная эмиграция, украинские научные учреждения.

* * *

УДК 94(477):314.15:614«1920/1930»

Розовик О. Д.,

кандидат історичних наук, викладач кафедри україністики, Національний медичний університет ім. О. О. Богомольця (Україна, Київ), Lesya1988@gmail.com

ОРГАНІЗАЦІЯ САНИТАРНО-МЕДИЧНИХ СЛУЖБ ДЛЯ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ В УСРР У 1920–1930-Х РОКАХ

Розкриваються заходи державних органів влади та громадських організацій республіки щодо створення санітарно-медичних закладів в нових місцях переселення українського населення у 1920–1930-х роках.

Ключові слова: переселення, нові населені пункти, медичні заклади, охорона здоров'я.

На початку 1920-х років в УСРР почало з'являтися безземельне і малоземельне селянство. Причин появи такого явища було декілька. Першою з них стало те, що в процесі національно-визвольної революції в Україні 1917–1921 рр. політичні сили лівого спектру домоглися ліквідації поміщицького, фабрично-заводського, купецького і церковного землеволодіння та розподілу цих земель серед селян. Але, внаслідок різних обставин, цей розподіл був проведений так, що у селах залишилося дуже мало вільних земель. Це призвело до того, що з появою молодих сімей, отриманих у революційні роки землі господарі змушені були розділяти між новоутвореними сім'ями. Ці наділи, переважно, були невеликими і не відповідали прожитковим нормам на душу населення.

Іншою причиною, яка породжувала малоземелля селян, стала значна міграція в республіку українського населення із захопленої Польщею Західної України, підрумунської Буковини і Бессарабії, а також з РСФРР. Їхали в УСРР на постійне мешкання з країн Центральної Європи та Балкан поляки, євреї, болгары, греки, німці, чехи та представники інших народностей. Чисельність прибулого в республіку такого населення становила десятки тисяч сімей. Селянам виділялися землі під поселення, а міське населення забезпечувалося роботою в містах або сільських виробничих кооперативах. Все це в комплексі й призвело до того, що вже на початку 1920-х років в Україні почало формуватися «аграрне перенаселення». Для вирішення цього питання, у березні 1921 р., за постановою РНК УСРР, у структурі Наркомату земельних справ УСРР було створено Надзвичайну переселенську комісію (НПК) з філіями в губерніях і повітах. У їх обов'язки входило вирішення завдання переселення безземельних і малоземельних селян в республіці та за її межі [1, арк. 26].

Спеціалісти цих комісій, провівши обстеження земельного забезпечення селян зони Полісся і лісостепу республіки, констатували, що на 1922–1923 рр. в Україні було 2,5 млн. безземельних селян, на 1925 р. їх чисельність зростає до 5,5–7 млн., а на 1930 р. їх кількість збільшиться до 11–12 млн. осіб (понад 2 млн. дворів) [2, арк. 5; арк. 16].

Аграрне перенаселення склалося в усіх губерніях названих зон: Чернігівський, Київський, Полтавський, Волинський, Подільський та в окремих повітах інших губерніях. У багатьох повітах названих губерній на душу населення припадало по 0,3–0,4 дес. землі, а на сім'ю в 5–7 осіб – 1–1,5 дес. орних угідь. У численних селах до 70% селян були на межі повного безземелля [3, арк. 3–3; арк. 401–402; арк. 23–24].

Тому, за рішенням керівництва республіки, вже у 1921–1922 рр. безземельне та малоземельне селянство розпочало переселення на вільні землі. Цей процес активно тривав до середини 1930-х років і проходив у двох напрямках: перший – на вільні землі півдня України; другий – у Всесоюзний колонізаційний фонд, тобто – Поволжя, Ставропольщину, Урал, Казахстан, Сибір, Забайкалля, Далекий Схід та в окремі інші райони СРСР. Це переселення проводилося як планово під державним контролем і матеріально технічною допомогою, так і самовільно. На практиці це означало, що за рішенням сільської громади або сільради, у той чи інший регіон, визначений під поселення, відправляли групу чоловіків – «ходоків». Вони вибирали собі під поселення територію, реєстрували їх у місцевих переселенських комісіях і переселялися на них цілими родинами, вулицями і, навіть, хуторами та селами. Самовільні переселенці (які в документах того часу називалися ще самовільною міграцією) робили це, переважно, за власний рахунок, без державної підтримки. В окремі роки таких переселенців було значно більше як планових.

Необхідно наголосити, що переселення було складним процесом. Його реалізація вимагала не тільки великих матеріальних витрат на переїзд з обжитих у нові місця мільйонів людей, а й на освоєння нових земель, будівництво тут житла, господарських, адміністративних приміщень, культурно-побутової сфери тощо. Серед цього великого комплексу завдань чи не найголовнішим постало питання налагодження належної системи охорони здоров'я переселенців та створення санітарно-медичних служб у нових місцях їх оселення.

Автор у даній праці не буде висвітлювати заходи Союзних і державних органів влади України щодо налагодження системи охорони здоров'я для переселенців у Всесоюзному колонізаційному фонді, а розгляне як ця проблема вирішувалася у межах УСРР.

Влітку 1921 р. РНК УСРР видав розпорядження Наркомзему республіки і НПК відшукати в незаселених районах південних губерній України землі для переселення на них безземельних селян. Таких угідь тут виявилось близько 1,5 млн. дес. Їх почали називати «республіканський колонізаційний фонд». З розрахунку виділення на одне господарство до 10 дес. угідь, на ці землі можна було переселити 150 тис. сімей [4, арк. 80, 81, 83]. До початку трагічних для України 1932–1933 рр. вільні землі на півдні республіки були заселені. Сюди з поліських і лісостепових округ планово переселилося 160 тис. сімей (1 млн. осіб). На південь республіки на постійне мешкання переїхали десятки тисяч сімей самовільних

переселенців. Відселено в південні округи 250 тис. осіб з прикордонних зон з Польщею і Румунією. Це переселення відбулося за вимогою урядів названих країн [5, арк. 3, 8, 10, 13].

Переселенцями, які прибули в південні округи республіки з поліських і лісостепових районів, було засновано 1224 нові села та хутори, а з прикордонної зони – 1920 сіл і хуторів. Багато переселенців доселялося в існуючі села і хутори, де були вільні землі [5, арк. 30; 6, арк. 31–32].

Таким чином, впродовж 1920 – початку 1930-х років переселенцями-українцями з поліських і лісостепових округ на півдні республіки було засновано 3144 села і хутори. До цього слід також додати, що і переселенці-представники національних меншин – євреї, німці, поляки, греки, молдовани, шведи, цигани, асирійці – побудували тут понад 150 своїх нових національних сіл, колоній, хуторів. Доселення здійснювалося і в існуючі села національних меншин в південних округах УСРР [7, арк. 54; арк. 8–9].

Отже, прибуття на південь України великої кількості населення та побудова тут близько 3,5 тис. нових сіл і хуторів постановило перед медичними службами республіки завдання налагодити в них належну систему охорони здоров'я людей. Забезпечити медичним обслуговуванням й тих переселенців, які оселилися в існуючих селах хуторах і навіть містечках. Це було не просте завдання. Його вирішення зустрілося з певними труднощами матеріального, кадрового і, навіть, медико-профілактичного характеру. Роботу державних органів влади і медичних установ на місцях щодо їх подолання розглянемо по порядку.

Щодо вирішення проблеми матеріально-технічного забезпечення охорони здоров'я переселенців, то РНК республіки Наркомату охорони здоров'я УСРР виділив необхідні кошти на побудову у новостворених селах фельдшерсько-акушерських пунктів та аптек. А у наближених у до цих сіл містечках було розширено матеріальну базу пологових будинків та лікарень. На ці заходи виділялося велике фінансування як на державному, так і на місцевому рівнях. Вони спрямовувалися на такі ділянки як: будівництво нових медико-санітарних закладів; підготовку медичних працівників різних спеціальностей; лікування населення; створення різнопрофільних санаторіїв та баз відпочинку. Наприклад, будівництво лише одного фельдшерсько-акушерського пункту в селі коштувало 1800–2000 і більше карбованців [8, арк. 27]. На той час це були великі кошти. Такі пункти були побудовані або реконструйовані у більшості існуючих і новостворених селах півдня республіки. Значні кошти виділялися на побудову санаторіїв, баз відпочинку в містах і містечках південних округ України, відкриття нових поліклінік, лікарень, амбулаторій тощо, якими користувалися переселенці. Зокрема, впродовж другої половини 1920 – початку 1930-х рр. у селах Харківської, Дніпропетровської, Донецької, Одеської областей, куди прибуло найбільше переселенців, було побудовано 49 поліклінік, 1,4 тис. амбулаторій, 730 медпунктів, 550 стоматологічних кабінетів, 26 рентгензакладів, 454 фельдшерських пунктів, 65 пологових будинків. У лікарнях розміщено 14,6 тис. ліжок для пацієнтів. Крім цього, створювалася мережа й інших медичних закладів лікувального і профілактичного типу. Відкривалися

лікувальні заклади різних типів й у інших південних областях республіки. Їх будівництво тривало впродовж 1920–1930-х років. Ці заклади охоплювали майже все доросле і дитяче населення краю [9, арк. 26–27; с. 452–458].

Для роботи у фельдшерських пунктах сіл, пологових будинках й лікарнях було направлено необхідну кількість медсестер, фельдшерів, лікарів. Під медичний нагляд поставлено дитсадки, школи. З ініціативи медичних працівників, для дітей і дорослого населення-переселенців створено мережу санаторіїв, профілакторіїв, будинків відпочинку, дітям – піонерські табори [10, арк. 5, 17, 44, 60].

Особливу увагу медичні працівники південних округ республіки надавали організації профілактичної, а, де в цьому виникала потреба, то й лікувальної роботи серед переселенців.

В процесі проведення цих заходів лікарському персоналу доводилося вирішувати цілу низку складних завдань. Одним із них було те, що частини першої хвилі переселенців початку 1920-х років, прибувши на південь України з території Поділля і Волині, мали поранення. Вони їх отримали під час захоплення цих губерній польськими військами навесні – влітку 1920 р. та внаслідок бойових сутичок між різними військово-політичними формуваннями. Інші – були хворі на туберкульоз та інші інфекційні захворювання. Цих людей лікарі поставили на облік. Осіб з незалікованими пораненнями направляли в стаціонари на лікування, а хворих на туберкульоз – у спеціальні санаторії Криму. Зазначимо, що якщо лікування поранених людей тривало відносно невеликий час (до декількох місяців), то хворих на туберкульоз та ряд інших інфекційних захворювань протікало значно довше. Але, незважаючи на це, лікарі успішно боролися з цим недугом і виліковували людей. На облік ставилися й вагітні жінки-переселенки. Їх чисельність щорічно становила 2–2,5 тис. осіб і майже всім надавалася необхідна медична, а де в цьому була потреба, то й соціальна допомога [5, арк. 69–70, 73].

В процесі вирішення цілої низки проблем, пов'язаних із налагодженням охорони здоров'я серед переселенців, на початку 1920-х рр. виникло ще одне питання – це надання медичної допомоги «голодобіженцям» з Поволжя. Рух голодуючого населення з цього краю й, навіть, південного Уралу в Україну розпочався наприкінці 1920 р. і тривав до 1923 р. За цей час у республіку з названих районів, за різними даними, прибуло близько 500 тис. осіб, у тому числі лише у 1921 р. – 35 тис. дітей. Зазначимо, що в Україну поверталася переважно українське населення, яке переселилося на Поволжя до початку Першої світової війни. Всі новоприбулі, як дорослі, так і діти, були розселені по різних губерніях України. Серед них знаходилося багато дітей, хворих на різні інфекційні хвороби. Таким дітям надавалася негайна медична допомога [11, арк. 46; арк. 65]. Крім цього, за постановою Центрального Комітету допомоги дітям, всі прибулі з Поволжя діти були поставлені на продуктове забезпечення. Їм також видавався одяг, школярам – підручники. Зокрема, на таку допомогу в Чернігівській губернії було поставлено 12,5 тис. осіб [12, арк. 120].

Щодо руху голодуючих дітей з Поволжя, то частина з них їхала в Україну стихійно і їх чисельність важко було визначити. Іноді щомісячно у східні регіони УСРР

їх прибувало по декілька тисяч осіб. Щоб прискорити процес перевезення в Україну голодуючих сімей, за розпорядженням РНК СРСР (лютий 1922 р.), були створені спеціальні санітарні поїзди й виділені необхідні кошти на їх формування та евакуацію дітей з територій, де був голод. Таких ешелонів було сформовано понад 40 одиниць [13, арк. 8, 45, 82]. Вони у цьому ж році перевезли з Поволжя в Київську губернію 4 тис., Полтавську – 8 тис., Чернігівську – 2,5 тис., Подільську – 2,5 тис., Волинську – 2,5 тис. дітей. У цей же рік тільки в Харківську і Катеринославську губернії самовільно прибуло майже 2 тис. дітей. Всього на 1922 р. прибулих з Поволжя в Україну дітей, разом з безпритульними дітьми республіки (24 тис. осіб) та іншими дітьми, які потребували соціальної і медичної допомоги, нараховувалося 437 тис. осіб. Їм лише у лютому 1922 р. на продуктову допомогу з державного ресурсу було виділено 270 тис. пудів хліба та десятки тисяч пудів інших продуктів. Переважна більшість безпритульних дітей була розміщена в дитбудинках, у тому числі і діти голодобіженців, або взята під опіку місцевим населенням. Щодо хворого дорослого населення, то для них також у кожній губернії відкривалися госпіталі, окремі з них могли прийняти до 1 тис. і більше хворих осіб [14, арк. 35; арк. 95, 118, 202; арк. 5, 8].

Незважаючи на те, що в республіці вже назрів «аграрний голод», за рішенням керівництва УСРР, прибулим сім'ям з Поволжя виділялося, переважно у лісостепових і степових губерніях республіки, по 10–12 дес. орних земель для заснування власного господарства. Надавалася грошова допомога, матеріали для побудови житла та господарських приміщень. Лише у 1921 р. в Одеській, Катеринославській і Миколаївській губерніях землі під поселення отримали 20 тис. сімей–біженців (112 тис. душ, понад 250 тис. дес. угідь). Отримували наділи під поселення голодобіженці й у інших лісостепових і степових районах УСРР [15, арк. 40, 42; арк. 48, 136, 141; арк. 17, 32; арк. 47].

Крім державного асигнування, на медичну допомогу переселенцям виділяли кошти різні громадські організації: профспілки, Червоний Хрест, Агро–Джойнт, ЕКО, ОЗЕТ. Ця допомога щорічно становила по декілька мільйонів карбованців. Зокрема, з ініціативи Комісії допомоги дітям при ВУЦВК та Головного Управління Червоного Хреста були взяті під опіку вагітні жінки та матері з малолітніми дітьми віком до 4–х років, які прибули з Поволжя в Україну. Таких жінок нараховувалося близько 6 тис. осіб. Всі вони були поставлені на необхідне продуктове забезпечення, медичне обслуговування лікарями Охматдиту, забезпечення житлом та іншою соціальною допомогою [12, арк. 10].

За кошти Агро–Джойнта для переселенців було побудовано мережу різних медичних закладів [16, арк. 46]. ЕКО впродовж 1926–1928 рр. на облаштування 300 переселенських єврейських сімей у Гуляй–Польському районі виділив 527 тис. крб., 1927 р. – 600 сім'ям, які переселилися в Маріупольську округу – 1,055 млн. крб., 1928 р. – 450 сімей отримали допомогу на 792 тис. крб. і т.д. Частина з цих коштів виділялася на побудову медичних закладів у новостворених населених пунктах та підготовку для роботи у них медичних працівників [17, арк. 20, 21].

За фонди ОЗЕТ переселенцям в Харківській окрузі було побудовано декілька лікарень та медичних пунктів.

Надавалася фінансова допомога, у тому числі й на медичне обслуговування, переселенцям, які рухалися із зони Полісся і лісостепу України на південь республіки. Ці кошти становили по 7–8 крб. на одну переселенську особу. Дітям виділявся одяг, взуття, підручники для навчання тощо [18, арк. 13; арк. 5, 8].

В процесі переїзду населення з Полісся на південь України виникла така проблема як адаптація у сухому і жаркому степовому кліматі людей, прибулих сюди з вологого і нежаркого Полісся. На перший погляд, це було нібито і не суттєво, але люди, які народилися в Поліссі і прожили тут з дитинства до 50, 60 і більше років, дуже важко пристосовувалися до нових степових умов життя. Для того, щоб у них прискорився процес акліматизації, місцеві медичні служби поставили вимогу перед сільрадами новостворених сіл такі завдання: побудувати негайно у населених пунктах ставки та штучні водоймища у балках і на річках; викопати в селах необхідну кількість колодязів, щоб кожна сім'я була забезпечена водою для різних потреб; висадити в кожному господарстві сади, на полях – захисні лісосмуги, а у ярах і на непридатних для землеробства ґрунтах – лісові масиви. Все це разом, за задумом лікарів та спеціалістів лісового господарства, агрономів, гідрологів та інших фахівців повинно було пом'якшити сухий клімат, забезпечувати вологою степ й в цілому поліпшити умови життя людей. Така робота була проведена у кожному новоствореному переселенському селі. Тому через декілька років переважна більшість переселенських сіл вже мала квітучі сади і багату рослинність [19, арк. 195, 197, 198].

З урахуванням такого природного фактору, що в жаркому степовому кліматі дуже швидко поширюються різні інфекції, санітарні служби у нових переселенських селах організували з цим явищем активну боротьбу. Вони систематично читали жителям сіл лекції з дотримання в домашніх умовах санітарно–гігієнічних норм. У них акцентувалася увага щодо дотримання цілого комплексу заходів, спрямованих на недопущення появи різних інфекційних захворювань в сім'ї, на виробництві, дитячих садках, школах. На ці пропагандистські і практичні заходи з державного бюджету щорічно виділялося по 700–800 тис. крб. [20, арк. 35, 37, 57, 59, 77].

Таким чином, впродовж 1920–1930–х років для переселенців в Україні була створена необхідна мережа медичних закладів, поступово ці установи забезпечувалися підготовленими кадрами, матеріально–технічною базою. Це в цілому позитивно впливало на охорону здоров'я населення.

Однак, розглядаючи питання охорони здоров'я переселенців, ми не можемо опустити таку проблему як Голодомор в УСРР у 1932–1933 рр. Відомий той факт, що під час цієї трагедії в республіці померло 3,9 млн. осіб. Багато з цих померлих загинуло внаслідок хвороб, викликаних голодом. Звичайно, медичні працівники, в силу своїх можливостей, боролися з цим явищем. Але що вони могли протиставити голоду, якщо самі помирили від виснаження? Наслідком Голодомору стало те, що наприкінці 1933 р. в південних областях УСРР, куди прибуло найбільше переселенців, з'явилося 23 тис. пустих дворів. Їх жителі, рятуючись від голоду, виїхали з краю або помирили. Тому, наприкінці 1933 – початку 1934 рр. в ці області було переселено з північних областей УСРР, різних районів БСРР та РСФРР 20 тис. сімей [21, арк. 33–34, 118, 145, 150]. Слід зазначити, що автор

статті знайшов в архівах ряд документів, які засвідчують, що голод в окремих районах південних областей УСРР фактично тривав до осені 1934 р. [22, арк. 96, 97, 104, 113, 116]. Тому у нас є підстави розширити хронологічні межі Голодомору для цих областей до 1934 року.

Список використаних джерел

1. ЦДАВО України. – Ф.27. – Оп.2. – Спр.279.
2. Там само. – Ф.413. – Оп.1. – Спр.52; Спр.349.
3. Там само. – Ф.27. – Оп.2. – Спр.289; Оп.5. – Спр.355; Державний архів Житомирської області. – Ф.Р.1111. – Оп.1. – Спр.1157.
4. ЦДАВО України. – Ф.27. – Оп.5. – Спр.362.
5. Там само. – Ф.27. – Оп.8. – Спр.742.
6. Там само. – Ф.27. – Оп.8. – Спр.766.
7. Там само. – Ф.413. – Оп.1. – Спр.20; Спр.552.
8. Там само. – Ф.571. – Оп.1. – Спр.365.
9. Там само. – Ф.413. – Оп.1. – Спр.348.
10. Там само. – Ф.342. – Оп.3. – Спр.2575.
11. Там само. – Ф.342. – Оп.1. – Спр.779; Спр.789.
12. Державний архів Чернігівської області. – Ф.Р.745. – Оп.1. – Спр.2.
13. ЦДАВО України. – Ф.342. – Оп.1. – Спр.1248.
14. Там само. – Ф.27. – Оп.2. – Спр.291; Ф.166. – Оп.2. – Спр.604; Ф.571. – Оп.1. – Спр.261.
15. Там само. – Ф.27. – Оп.2. – Спр.291; Спр.293; Спр.302; Оп.6. – Спр.638.
16. Там само. – Ф.505. – Оп.1. – Спр.562.
17. Там само. – Ф.571. – Оп.1. – Спр.194.
18. Там само. – Ф.517. – Оп.1. – Спр.212; Спр.261.
19. Там само. – Ф.27. – Оп.8. – Спр.732.
20. Там само. – Ф.342. – Оп.3. – Спр.3077.
21. Там само. – Ф.27. – Оп.14. – Спр.713.
22. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.6585.

References

1. CDAVO Ukrai'ny. – F.27. – Op.2. – Spr.279.
2. Tam samo. – F.413. – Op.1. – Spr.52; Spr.349.
3. Tam samo. – F.27. – Op.2. – Spr.289; Op.5. – Spr.355; Derzhavnyj arhiv Zhytomyrskoi oblasti. – F.R.1111. – Op.1. – Spr.1157.
4. CDAVO Ukrai'ny. – F.27. – Op.5. – Spr.362.
5. Tam samo. – F.27. – Op.8. – Spr.742.
6. Tam samo. – F.27. – Op.8. – Spr.766.
7. Tam samo. – F.413. – Op.1. – Spr.20; Spr.552.
8. Tam samo. – F.571. – Op.1. – Spr.365.
9. Tam samo. – F.413. – Op.1. – Spr.348.
10. Tam samo. – F.342. – Op.3. – Spr.2575.
11. Tam samo. – F.342. – Op.1. – Spr.779; Spr.789.
12. Derzhavnyj arhiv Tshernigivskoi oblasti. – F.R.745. – Op.1. – Spr.2.
13. CDAVO Ukrai'ny. – F.342. – Op.1. – Spr.1248.
14. Tam samo. – F.27. – Op.2. – Spr.291; F.166. – Op.2. – Spr.604; F.571. – Op.1. – Spr.261.
15. Tam samo. – F.27. – Op.2. – Spr.291; Spr.293; Spr.302; Op.6. – Spr.638.
16. Tam samo. – F.505. – Op.1. – Spr.562.
17. Tam samo. – F.571. – Op.1. – Spr.194.
18. Tam samo. – F.517. – Op.1. – Spr.212; Spr.261.
19. Tam samo. – F.27. – Op.8. – Spr.732.
20. Tam samo. – F.342. – Op.3. – Spr.3077.
21. Tam samo. – F.27. – Op.14. – Spr.713.
22. CDAGO Ukrai'ny. – F.1. – Op.20. – Spr.6585.

Rozovyyk O. D., candidate of historical sciences, lecturer, Department of Ukrainian Studies, Bogomolets National Medical University (Ukraine, Kyiv), Lesya1988@gmail.com

Organization of healthcare service for immigrants in the Ukrainian Soviet Socialist Republic in 1920–1930th

The article deals with the activities of government authorities and public organizations of the republic regarding creation of sanitary and medical facilities in the new locations of Ukrainian population in the 1920–1930th.

Keywords: migration, new settlements, medical institutions, healthcare.

Розовык О. Д., кандидат исторических наук, преподаватель кафедры украинистики, Национальный медицинский университет им. А. А. Богомольца (Украина, Киев), Lesya1988@gmail.com

Организация санитарно–медицинских служб для переселенцев УССР в 1920–1930–х годах

Раскрываются меры государственных органов власти и общественных организаций по созданию санитарно–медицинских учреждений в новых местах поселения украинского населения в 1920–1930–х годах.

Ключевые слова: переселение, новые населенные пункты, медицинские учреждения, здравоохранение.

* * *

УДК 63:371.122 (477.53)

Шульга В. П.,
кандидат географічних наук, старший науковий співробітник, Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН (Україна, Київ), nnsbg@ukr.net

Ключові професійні заходи з питань сільськогосподарської дослідної справи в Україні (перша половина 20-х рр. ХХ ст.)

Історична розвідка присвячена висвітленню основних фахових зібрань, що відбулися в УСРР у першій половині 20-х рр. минулого століття, на порядок денний яких виносилися питання сільськогосподарської дослідної справи. Метою дослідження є проведення комплексного історико-наукового аналізу основних професійних заходів в галузевому дослідництві, чії рішення мали резонанс у фаховому середовищі та зробили вагомий доробок у розвиток вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи. Вперше до наукового обігу введено архівні джерела, що висвітлюють певні події із життя аграріїв УСРР. Розкрито проблематику з'їздів і нарад. Зазначено про внесок провідних вчених-аграріїв та державних діячів у формування аграрної політики.

Ключові слова: з'їзди, наради, зібрання, аграрна політика, Народний комісаріат земельних справ УСРР, сільськогосподарська дослідна справа.

Історія вітчизняної сільськогосподарської науки у першій половині минулого століття досі залишається комплексно не вивченою. Хоча, дедалі більше привертає увагу істориків і громадськості саме зараз, коли держава бере євроінтеграційний вектор змін. Виникає потреба у нових формах господарювання та механізмах їх втілення. Відтак, на наш погляд, слід час від часу все ж таки повертатися до сторінок минулого для пошуку відповідей на сучасні ключові питання. І відшукати потрібне можна в архівних документах, які у свій час були недоступними для істориків-дослідників, тому що нині вони проливають вже світло правди на життя і діяльність українських вчених-аграрників і дають право на роздуми, уміркованості, узагальнення та висновки.

В Україні проблемами вивчення питань щодо зародження, становлення й розвитку сільськогосподарської науки та дослідної справи комплексно займається єдиний у світі Інститут історії аграрної науки, освіти та техніки при Національній науковій сільськогосподарській бібліотеці Національної академії аграрних наук України під керівництвом члена-кореспондента НААН В.А. Вергунова [1]. У роботі цієї установи належне місце відводиться дослідженню професійних зібрань, що відігравали значущу роль у ствердженні аграрної науки [2–4].

Метою дослідження є проведення комплексного історико-наукового аналізу основних професійних заходів в галузевому дослідництві, чії рішення мали резонанс у фаховому середовищі та зробили вагомий доробок у розвиток вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи. Вперше до наукового обігу вводять архівні джерела, що висвітлюють певні події із життя аграріїв УСРР.

Слід зауважити, що у першій половині 20-х рр. минулого століття були закладені основні підходи з

організації сучасної мережі сільськогосподарських дослідних установ. Головні завдання завжди виносилися на обговорення на професійних зібраннях провідних фахівців галузі. Під час дискусій чимало рішень знаходили своє втілення та були запроваджені у виробництво. Під час проведення дослідження увагу було зосереджено на наступних професійних заходах в аграрній царині, зокрема: Першому Всеукраїнському агрономічному з'їзді (листопад 1920 р.), Всеукраїнській земельній нараді (лютий 1922 р.), Нараді діячів із сільськогосподарської дослідної справи (травень 1922 р.), Засіданні першої сесії Ради з сільськогосподарської дослідної справи України (січень 1923 р.), Всеукраїнській нараді з дослідної справи (червень 1924 р.), Третій Всеукраїнській нараді діячів із захисту рослин при Народному комісаріаті земельних справ УСРР у м. Харкові (лютий 1925 р.), Міжкруповій агрономічній нараді у м. Києві (грудень 1925 р.) та ін.

З встановленням радянської влади на території України ідея агрономічних з'їздів і нарад для вирішення шляхів і методів агрономічної роботи у зв'язку за новою соціально-економічною політикою стала головним завданням діяльності державних земельних органів. Улітку 1920 р. у м. Харкові відбулася низка нарад з окремих питань аграрної галузі, зокрема з сільськогосподарської дослідної справи і спеціальних культур, що викликали, передусім, організаційно-господарчу зацікавленість у Народного комісаріату земельних справ УСРР. Для перегляду принципів подальшої агрономічної роботи у зв'язку з новими умовами і вимогами державної політики було доцільним скликання всеукраїнський агрономічний з'їзд. На початку вересня 1920 р. при Народному комісаріаті земельних справ УСРР було створено Організаційне бюро зі скликання Першого Всеукраїнського агрономічного з'їзду на чолі з М. М. Вольфом.

Перший післяреволюційний захід не тільки на території України, але й колишньої Російської імперії – Перший Всеукраїнський агрономічний з'їзд відбувся упродовж 13–22 листопада 1920 р. У його роботі взяли участь понад 500 діячів сільськогосподарської дослідної справи. До уваги делегатів було запропоновано понад 100 доповідей, значна частина яких жваво і різносторонньо піддавалася обговорюванню [5, с. 3–4]. До програми з'їзду увійшли головні питання щодо подальшого розвитку сільськогосподарської дослідної справи в Україні, а саме: основні положення агрономічної організації, питання колективізації сільського господарства, роль сільськогосподарської кооперації у сучасних умовах, дослідна справа і агрономія, питання про покращення зв'язків між науковою і практичною діяльністю у сільському господарстві, шляхи та методи агрономічної роботи, питання кооперування культури цукрових буряків тощо [6, с. 11–16].

Ключовою доповіддю професійного заходу стали «Проблеми колективізації сільськогосподарського виробництва у світлі агрономічної критики». З нею виступив член Колегії Наркомзему УСРР М. М. Вольф [5, с. 22]. Вчений зазначив, що селянське господарство є основою народного господарства України, а його відновлення і розвиток – найголовнішими чинниками відродження країни. Інтенсифікація селянського господарства висувала масові запити на забезпечення виробництва (племінною худобою, покращенням сортів насіння тощо), які в умовах селянського, навіть

кооперативного господарювання, не завжди могли забезпечити виробництво і потребували створення спеціальних великих підприємств у вигляді культгоспів та колгоспів.

Можливість впливати на сільськогосподарське виробництво при вивченні економіки і техніки господарювання, різноманітність господарчих умов України, наявність різких змін у низці основних факторів, які визначали напрями сільськогосподарського виробництва, потребували пильної уваги до диференційованого вивчення економіки сільського господарства і статистичного обліку його ресурсів. Саме цими напрямками, окресленим вченими-аграріями ще у 1920 р. як основний фактор подальшого розвитку галузевого дослідництва, займалося провідне відомство – Народний комісаріат земельних справ УСРР.

Згідно з постановою з'їзду «Положення про Бюро агрономічних з'їздів України» було прийнято рішення про створення постійної організації, що мала періодично скликати як всеукраїнські, так і місцеві агрономічні з'їзди і наради, та слідкувати за виконанням їхніх постанов. Нею стало постійне Бюро всеукраїнських агрономічних з'їздів, створене при Народному комісаріаті земельних справ УСРР. До основних завдань діяльності Бюро належали: 1) скликання всеукраїнських агрономічних з'їздів, підготовка до них доповідей і матеріалів; 2) видання праць з'їздів; 3) нагляд за виконанням постанов зібрань; 4) ініціатива скликання обласних та губернських загально-агрономічних і спеціальних нарад; 5) загальне керівництво обласними й губернськими агрономічними нарадами та участь у них через своїх представників; 6) збирання матеріалів та постанов обласних і губернських агрономічних нарад, видання зведених звітів; 7) участь через своїх представників у Бюро спеціальних з'їздів, що існувало при Наркомземі. Перший Всеукраїнський агрономічний з'їзд надав можливість зібрати значний обсяг матеріалів щодо висвітлення стану сільського господарства і агрономічної діяльності в Україні, а також шляхів подальшого розвитку і вдосконалення вітчизняної галузевої науки.

У сучасній українській історіографії при розгляді організаційних засад становлення та розвитку сільського господарства в Україні у 20-х роках ХХ століття фактично не згадується про першу Всеукраїнську земельну нараду, хоча, її рішення мали беззаперечний вплив для подальшого розвитку сільського господарства на колективній основі з елементами нової економічної політики (НЕП). Реконструювати перебіг цього заходу вдалося завдяки віднайденню архівним матеріалам у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, що вперше вводяться до наукового обігу.

Перша Всеукраїнська земельна нарада, яку можна розглядати як перший з'їзд саме із сільськогосподарської дослідної справи, була скликана 8 лютого 1922 року у Харкові. У роботі зібрання брали участь понад 150 чоловік. Відразу ж було обрано робочу Президію з семи чоловік: від Наркомзему – Владіміров або його заступник Кедер, від Губернського земського відділу – Вікторов та Баранов, представник Наркомзему РСФСР – Соколов, від агрономів республіки – Маньківський і Гордієвський. Окрім того, присутні обрали й почесну Президію у складі Калініна, Левина, Петровського, Мануільського та Раковського. До складу Організаційного бюро наради входили: Вольф

(голова), Мазуркевич, Омельченко, Колодько і Дідук. Виконання обов'язків секретаря доручили Дедусенку [7, арк. 1–16]. Головою з'їзду було обрано М. Владімірова, який відкрив нараду з промовою від Наркомзему, у якій були сформульовані основні завдання, що висувалися перед вітчизняною сільськогосподарською наукою і які повинні були вирішуватися у дослідних установах. Зазначено було також шляхи підвищення виробничих сил для покращення матеріального стану всієї держави, про роль і місце земельних працівників республіки у цих процесах та про величезне значення наради для розвитку соціалістичного сільського господарства.

До програми роботи першої Всеукраїнської земельної наради були включені такі питання: 1) Основна доповідь від Наркомзему, зроблена членом Колегії М. З. Резніковим, 2) Доповідь про заходи у сільському господарстві (Вольф), 3) Доповідь про земельну політику (Максимов), 4) Доповідь про радгоспи (Триліський), 5) Доповідь про сільськогосподарські кооперації (Качинський), 6) Доповідь про сільськогосподарську освіту (Ряппо і Вольф). Крім основних доповідей на пленумі заслуховувалися й повідомлення. Серед них слід виділити виступ М. Владімірова про зміни у державній податковій політиці. Повідомлення щодо організаційних питань (Успенський) та фінансових (Льїнський) заслухано було у секціях. Слід зазначити, що за першими трьома доповідями відбулися слухання, а потім їх обговорення, інші ж було заслухано на пленумах.

На першому засіданні Всеукраїнської земельної наради основною була доповідь завідувача сільськогосподарського відділу Наркомзему УСРР М. М. Вольфа «Перспективи сільського господарства в Україні та першочергові заходи» [7, арк. 199–202]. У своєму виступі вчений та державний діяч дав оцінку рівню розвитку дослідництва в лісостеповій і степовій зонах України, зазначивши, що саме це питання мало вагомим значення для нього особисто і 12 років тому, коли він, як один із засновників Харківської обласної сільськогосподарської дослідної станції, працював над програмою впорядкування дослідних установ України. Він чудово усвідомлював, що ця програма не могла будуватися лише на стані тодішнього сільського господарства. Науковець відстоював свою думку щодо розвитку галузевого дослідництва, зазначивши, що тваринництво відіграватиме другорядну роль в основній продукції, спрямованій на виробництво зерна [8, арк. 78–87]. Подібний висновок зроблений не випадково: наявна глибока криза в економіці європейських країн призвела до падіння купівельної спроможності та зростаючого інтересу до основних продуктів харчування. Як наслідок, попит на продукти тваринництва знижувався, а на хліб та картоплю, навпаки, зростав. Ця тенденція простежувалася в усіх країнах, змінюючи при цьому цінову політику порівняно з періодом до 1914 р. Такий стан економіки ставив перед радянським урядом завдання, насамперед, відновити зернову продукцію країни і повернути під посіви ті землі, що останнім часом були не задіяні для цих цілей. Увага акцентувалася на тому, що саме відновлення сільського господарства України, зокрема в зоні її степової смуги, стане першим кроком до його інтенсифікації, яка мала супроводжуватися рішучими перебудовами всієї системи ведення зернового господарства у напрямі

більшої злагодженості основних галузей тваринництва і рільництва та покращення прийомів останньої.

Не минули своєю увагою аграрії й оцінок перспектив майбутнього. Зупинилися і на тогочасних болючих проблемах галузі. Так, постала думка, що першою перешкодою у розширенні посівної площі у степовій смузі стала нестача насіння. Ввезення посівного матеріалу з північних і західних районів країни, а особливо із-за кордону, у зв'язку з непристосованістю насіння до сурових умов засушливої смуги, міг призвести до загострення кризи в Україні. Вбачалася необхідність в організації насінневих фондів всередині найбільш засушливого району (смуги). Для цього потрібно було звести до мінімуму вилучення з цих територій жита, пшениці та ячменю, активно залучивши до цього всю державну продовольчо-податкову політику на місцях. В основу ведення вітчизняного насінництва повинна бути покладена селекція місцевих сортів і залучення широких кіл трудового селянства до масового розмноження покращених видів місцевих сортів [9]. Новостворені насінневі фонди мали передаватися у відомство земельних органів регіонів на час збору продовольчого податку для своєчасної підготовки їх до посівних кондицій. Науковці ратували, що, поновлюючи площі звичайних зернових хлібів, одночасно потрібно розширювати відсоток озимої пшениці у структурі посівних обсягів. Необхідно також проводити загальнодержавні організаційно-рільничі заходи з сортового очищення насіння. Це стосувалося і боротьби зі шкідниками, оскільки основною причиною збільшення кількості останніх стало скорочення посівних площ і засміченість полів.

Відносно діяльності дослідних закладів, то планувалося спрямувати всі сили до виявлення прийомів та виведення рослин, що якнайкраще знаходять застосування природних багатств ґрунтів і запасів вологи. Зважаючи на беззаперечно тяжкий стан дослідних станцій степової смуги на початку 20-х років минулого століття, необхідно було створити умови для продуктивної наукової роботи цих установ. Тваринництво у таких умовах степової зони повинно було базуватися на покращенні автохтонних видів тварин, для цього випрацьовувалася сувора планомірна мережа державних племінних розсадників і організувалася робота селян у галузі племінного розведення. Серед першочергових заходів поліпшення ситуації у тваринництві степових районів науковець відзначав раціоналізацію годування шляхом вивчення способів підготовки грубих кормів і встановлення господарсько-вигідних взаємовідносин між групами й концентрованими формами ведення посівів соковитих кормових рослин та організації штучних літніх випасів.

Ще одним основним питанням було відновлення площі під цукровим буряком і розширення посівів картоплі. Обидві ці технічні культури мали вигідну кон'юнктуру: буряк у зв'язку з великим подорожчанням цукру на світовому ринку, а картопля – повної стійкості вартості на неї по відношенню до цін на хліб. Основною умовою для відновлення бурякосіяння було забезпечення постійного середнього врожаю. Ці гарантії, насамперед, здобувалися за рахунок внесення добрив. Все, що спостерігалось з цукровим буряком: слабкий розвиток на початку росту, загибель від шкідників, часті пересіви,

збитки від посухи тощо, – обумовлені були, передусім, відсутністю мінеральних добрив.

Для збереження можливості застосування основного органічного добрива – гною – і з метою корінного поліпшення селянського надільного рільництва у таких районах слід було рішуче відмовитися від політики прикріплення селянських посівів буряку до площ колишніх поміщицьких земель, часто достатньо віддалених від сел. Цукровий буряк мав бути перенесеним на надільні селянські землі. Для забезпечення насінням, його нестача гальмувала розширення цієї культури, зокрема на селянських угіддях, слід було не обмежуватися виведенням насіння цукрового буряку при заводських господарствах, а й організувати насінництво у селянських господарствах. Однак гною могло не вистачити для повного задоволення потреб полів під цією культурою, тож виникла потреба державного масштабу щодо постановки питання про забезпечення мінеральним підживленням як зсередини країни, так і з-за кордону. Забезпечення підживленням як мінеральним, так і гноєм у лісостеповій зоні мало величезне значення не тільки для інтенсифікації культур, але й для зернових рослин, оскільки у цій смузі добрива були головним засобом захисту від посухи. Крім того, за сприятливих умов вдалого постачання цілком можливе було виведення високоврожайних культурних сортів. У зв'язку із загостренням питання щодо добрив у всій лісостеповій зоні повинен набути вагомого значення якнайшвидший землеустрій із метою наближення селянства до землі й укріплення їхніх прав на оброблювальні земельні угіддя. А беручи до уваги затримку у розвитку травосіяння в Україні, внаслідок нестачі насіння віки, люцерни і еспарцету, необхідно було організувати його розмноження.

Особливу увагу звертали на розвиток інтенсивних галузей господарства: городництва, садівництва, виноградарства, тютюнництва, оскільки ці культури могли дати постійний заробіток тій селянській бідноті, яка не мала коштів для ведення більшого польового господарства та виходу до міста внаслідок занепаду промисловості. Для селянина-середняка ці галузі стали б своєрідною страховкою на випадок неврожаю польових рослин.

Професійне зібрання зазначало, що державі слід широко застосовувати методи преміювання і заохочення. Виступи учасників наради викликали бурхливу реакцію серед присутніх, відбулися палкі дискусії вчених та агрономів [7, арк. 43–46]. Адже фактично була надана не тільки оцінка загального стану сільського господарства України на другий рік існування радянської влади, а й окреслені конкретні потреби й перспективи його розгортання із широким залученням усього новітнього із здобутків вітчизняної аграрної науки. У зв'язку з цим Перша Всеукраїнська земельна нарада постановила, що у поточному році по всій території України слід: 1) звільнити показові поля і ділянки від продподатку, встановивши загальну площу таких одиниць для кожної губернії, 2) у степовій зоні преміювати ранній пар шляхом позачергового споряджання малозабезпечених селян насінням озимих там, де буде організовано державне забезпечення насінням, гарантії права посіву і збору врожаю на випадок переділу (останнє за умови, якщо цим не створять перешкоди для правильного землеустрою), 3) преміювати посіви кукурудзи, узгодити

вже виданий декрет про продподатки на кукурудзу за новим законом, що незабаром мав вступити в силу. Велике значення наради для подальшого розвитку сільського господарства полягало у тому, що цей захід поклав початок згуртуванню сил учених-дослідників, обміну досвідом, накреслив основні шляхи і завдання для роботи дослідних установ в умовах запровадження плановості у веденні економіки.

Нарада діячів із сільськогосподарської дослідної справи України, що відбулася у м. Харкові у грудні 1922 – січні 1923 р., теж мала знакове значення для подальшого розвитку вітчизняного галузевого дослідництва. На ній була порушена низка питань науково-організаційного характеру, а саме: про Всеукраїнський з'їзд із сільськогосподарської дослідної справи, переорганізацію Всеукраїнського дослідного Бюро і ліквідацію Полтавського відділення Харківського обласного управління, організацію Одеської обласної сільськогосподарської дослідної станції, налагодженні зв'язків дослідних установ з населенням та місцевими органами управління [10].

На іншому зібранні – Всеукраїнській агрономічній нараді, скликаній протягом 16–22 лютого 1924 р. у м. Харкові, наукова аграрна еліта країни доповідала про перспективи сільського господарства України. З-поміж іншого розглядалися питання агрономічної діяльності, детально окреслили план розвитку Степу і Лісостепу, зауважили про значення експорту зерна на світові ринки як основного фактору, що визначав розвиток степового сільського господарства держави. Крім того, у виступах делегатів наголошувалося на низці внутрішніх загально-господарчих аспектів щодо становлення й розвитку вітчизняної промисловості і зростанні внутрішнього ринку [11].

Величезне значення для подальшого розвитку сільського господарства держави мала Всеукраїнська нарада з дослідної справи, що відбулася у червні 1924 р. До початку роботи зібрання провідні науковці України, зокрема: В. В. Вінер, М. М. Вольф, С. П. Кулжинський, Г. Г. Махов, Б. М. Рожественський, В. І. Сазанов, А. О. Сапегін, О. К. Філіповський та інші подали свої пропозиції у вигляді статей, в яких знайшли відображення бачення авторами майбутнього вітчизняної аграрної науки. Всі матеріали були надруковані у збірці «Сільськогосподарська дослідна справа». Одним із важливих рішень цього зібрання можна вважати запровадження з осені 1924 р. узгодженої і обов'язкової єдиної програми наукових досліджень для дослідних закладів мережі сільськогосподарських дослідних установ України.

На третьому зібранні уповноважених Всеукраїнської кооперативної спілки (ВУКС) у січні 1925 р. зупинилися на чергових проблемах, що постали перед вітчизняним сільським господарством [12]. Головні завдання діяльності сільськогосподарських установ Правобережжя були висвітлені на Міжкруповій агрономічній нараді у Києві протягом 14–18 грудня 1925 р. [13].

Принагідно зауважимо, що у першій половині 20-х рр. минулого століття були закладені й розвинуті загальні підходи подальшого становлення сільськогосподарської дослідної справи в Україні, створено розгалужену мережу галузевих установ. Головним інструментом визначення пріоритетності наукових досліджень у всеукраїнському масштабі, а також їх фінансування

стали рішення з'їздів, за виконанням і координацією яких стежило новостворене Організаційне бюро. Високий рівень професіоналізму вчених та державних діячів, державницьке бачення нагальних проблем дало змогу не тільки виступати ініціаторами, а й достойно організувати й проводити знакові для свого часу зібрання (з'їзди, наради, конференції, семінари) галузевих фахівців, які, у свою чергу, мали колосальне значення для розвитку аграрної галузі.

Список використаних джерел

1. Вергунов В. А. Сільськогосподарська дослідна справа в Україні від зародження до академічного існування: організаційний аспект [Текст] / В. А. Вергунов ; ННСГБ НААН. – К. : Аграр. наука, 2012. – 416 с. – (Іст.-бібліогр. сер. «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії»; кн. 68).
2. Гілязетдінов Р. Н. Перша конференція з сільськогосподарської освіти на Полтавщині / Р. Н. Гілязетдінов // Вісник аграрної історії : наук. журн. – К., 2015. – Вип. 10. – С. 230–233.
3. Грищенко Т. Р. Перша Всеукраїнська земельна нарада у творчій спадщині М. М. Вольфа / Т. Р. Грищенко // Історія української науки на межі тисячоліть : зб. наук. праць. – К., 2009. – Вип. 40. – С. 49–54.
4. Панченко П. П. Аграрна історія України: еволюція соціально-економічних відносин : навч. посіб. [Текст] / Панченко П. П., Кириленко І. Г., Вергунов В. А.
5. Труды 1-го Всеукраинского агрономического съезда 13–22 ноября 1920 года / Бюро Всеукраинских агрономических съездов при Народном Комиссариате земледелия Украины. – Вип. 1 : Постановления. – Х., 1921. – 84 с.
6. Вольф М. Стенограмма приветственной речи председателя Организационного Бюро Съезда т. Вольфа / М. Вольф / Труды 1-го Всеукраинского Агрономического Съезда 13–22 ноября 1920 г. – Вип. 1. Постановления. – Х., 1921.
7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 27, оп. 3 (1922), spr. 394, 233 ark.
8. ЦДАВО України, ф. 27, оп. 3. (1922), spr. 131, 280 ark.
9. Грищенко Т. Р. Становлення та перші державотворчі здобутки Всеукраїнського насінного товариства у 1922–1923 роках / Т. Р. Грищенко // Історія української науки на межі тисячоліть : зб. наук. праць / Дніпропетр. нац. ун-т. – К., 2010. – Вип. 49. – С. 64–68.
10. Совещание деятелей по сельскохозяйственному опытному делу Украины в Харькове, (30/XII, 1922 г. – 3/I, 1923 г.). – Х., 1923. – 86 с.
11. Труды Всеукраинского агрономического совещания, 16–22 февраля 1924 г. – Прил. к бюллетеню НКЗ № 44–45. – Х., 1924. – С. 4–9.
12. 3-е Собрание уполномоченных ВУКС (5-й день, утреннее заседание 2-го января 1925 г.) // Украинский Экономист. – 1925. – № 2 (3 янв.). – С. 2.
13. Праця Міжкрової Агрономічної наради, що відбулася в м. Києві 14–18 грудня 1925 року. – Х. : Рад. селянин, 1926. – 28 с.

References

1. Verhunov V. A. Sil's'kohospodars'ka doslidna sprava v Ukraini vid zarozhennya do akademichnoho isnuvannya: orhanizatsiynyy aspekt (Agricultural research case in Ukraine from the origin to the academic existence: the organizational aspect). Kyiv, 2012, 416 p.
2. Hilyazetdinov R. N. Persha konferentsiya z sil's'kohospodars'koyi osvity na Poltavshchyni / R. N. Hilyazetdinov // Visnyk ahramoyi istoriyi : nauk. zhurn. – K., 2015. – Vyp. 10. – S. 230–233.
3. Hryshchenko T. R. Persha vseukrayins'ka zemel'na narada u tvorchiy spadshchyni M. M. Vol'fa / T. R. Hryshchenko // Istoryia ukrayins'koyi nauky na mezhi tysyacholit' : zb. nauk. prats'. – K., 2009. – Vyp. 40. – S. 49–54.
4. Panchenko P. P. Ahrama istoriya ukrayiny: evolyutsiya sotsial'no-ekonomichnykh vidnosyn : navch. posib. [Tekst] / Panchenko P. P., Kyrylenko I. H., Verhunov V. A. Vyd. dop. i pererob. K. : Ahrama nauka, 2014. 536 s.
5. Trudy 1-go vseukrayinskogo agronomicheskogo s#ezda 13–22 nojabrja 1920 goda / Bjuro vseukrayinskih agronomicheskikh s#ezdov pri Narodnom Komissariate zemledelija Ukrainy. – Vyp. 1 : Postanovlenija. – H., 1921. – 84 s.
6. Vol'f M. Stenogramma privetstvennoj rechi predsedatelja Organizacionnogo Bjuro S#ezda t. Vol'fa / M. Vol'f / Trudy 1-go vseukrayinskogo Agronomicheskogo S#ezda 13–22 nojabrja 1920 g. – Vyp. 1. Postanovlenija. – H., 1921.

7. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchikh orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrainy (TsDAVO Ukrainy), f. 27, op. 3 (1922), spr. 394, 233 ark.

8. TsDAVO Ukrainy, f. 27, op. 3. (1922), spr. 131, 280 ark.

9. Hryshchenko T. R. Stanovlennya ta pershi derzhavotvorchi zdobutky vseukrayins'koho nasinnyevoho tovarystva u 1922–1923 rokakh / T. R. Hryshchenko // Istoryia ukrayins'koyi nauky na mezhi tysyacholit' : zb. nauk. prats' / Dnipropetr. nats. un-t. – K., 2010. – Vyp. 49. – S. 64–68.

10. Soveshhanie dejatelej po sel'skhozajstvennomu opytному delu Ukrainy v Har'kove, (30/XII, 1922 g. – 3/I, 1923 g.). – H., 1923. – 86 s.

11. Trudy vseukrayinskogo agronomicheskogo soveshhanija, 16–22 fevralja 1924 g. – Pril. k bjulletenju NKZ № 44–45. – H., 1924. – S. 4–9.

12. 3-e Sobranie upolnomochennyh VUKS (5-j den', utrennee zasiedanie 2-go janvarja 1925 g.) // Ukrainskij Jekonomist. – 1925. – № 2 (3 janv.). – S. 2.

13. Pratsya Mizhokruhovoyi Ahronomichnoyi narady, shcho vidbulasya v m. Kyievi 14–18 hrudnya 1925 roku. – Kh. : Rad. selyanyn, 1926. – 28 s.

Shul'ga V. P., Candidate of Geographical Sciences, Senior Research Fellow, National Scientific Agricultural Library of NAAS (Kyiv, Ukraine), nnsbg@ukr.net

Key professional events on agricultural research case in Ukraine (first half of the 20's XX century)

Historical exploration is dedicated to coverage of major professional gatherings that have taken place in the UkrSSR in the first half of the 20's. last century; the agenda of which imposed the question of agricultural research deed. The study aims to a comprehensive historical and scientific analysis of major professional events in sectoral researches, whose decisions had resonance in the professional environment and have made considerable contribution to the development of national agricultural research case. For the first time archival sources covering certain events in the life of the Ukrainian agrarians are introduced into scientific circulation. The problems of congresses and meetings are observed. The contribution of agrarian scientists and statesmen in the formation of agricultural policy is indicated on.

Keywords: congresses, meetings, agricultural policy, the USSR People's Commissariat of Agriculture, agricultural research case.

Шульга В. П., кандидат географических наук, старший научный сотрудник, Национальная научная сельскохозяйственная библиотека НААН (Украина, Киев), nnsbg@ukr.net

Ключевые профессиональные мероприятия по вопросам сельскохозяйственного опытного дела в Украине (первая половина 20-х гг. XX в.)

Историческое исследование посвящено освещению основных профессиональных собраний, состоявшихся в УССР в первой половине 20-х гг. прошлого века, на повестку дня которых выносились вопросы сельскохозяйственного опытного дела. Целью исследования является проведение комплексного историко-научного анализа основных профессиональных мероприятий по сельскохозяйственному опытному делу, чьи решения оказали резонанс в профессиональной среде и сделали весомый вклад в развитие отечественного сельскохозяйственного опытного дела. Впервые в научный оборот введено архивные источники, освещающие определенные события из жизни аграриев УССР. Раскрыты проблематику съездов и совещаний. Указано о вкладе ученых-аграриев и государственных деятелей в формирование аграрной политики.

Ключевые слова: съезды, совещания, собрания, аграрная политика, Народный комиссариат земледелия УССР, сельскохозяйственное опытное дело.

УДК 94(477.8)

Николаєва Н. Б.,

кандидат історичних наук, науковий співробітник історичного факультету, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ),
nimrodel-n@yandex.ru

ЦИРКУЛЯР ГПУ УССР 1926 Р. «ПРО УКРАЇНСЬКИЙ СЕПАРАТИЗМ» І ЙОГО ВПЛИВ НА ПОДАЛЬШУ РОБОТУ БІЛЬШОВИЦЬКИХ КАРАЛЬНИХ ОРГАНІВ В УКРАЇНІ

Розглядаються причини розробки та ухвалення циркуляру ГПУ УССР «Про український сепаратизм» у 1926 р. Проаналізовано основні положення циркуляру та наслідки його виконання. Розглянуто причини негативного ставлення чекістів до представників українських громадсько-політичних та наукових осередків у 1920-х рр.

Ключові слова: ГПУ УССР, ВУАН, чекісти, науковці, інтелігенція, український визвольний рух, українізація.

Дослідження масових політичних репресій більшовицької партії проти українського народу в 1918–1991 рр. є одним з важливих завдань української історичної науки. Донедавна більшість архівних матеріалів про ці події були малодоступними та зберігалися у закритих «спецхранах» КПСС–КПУ і ЧК–КГБ, що не давало історикам розібратися у причинах та наслідках репресій. Вкрай актуальним для дослідників є аналіз розпорядчих документів більшовицьких каральних органів. Одним з таких важливих документів є циркуляр ГПУ «Про український сепаратизм» від 4 вересня 1926 р. [4].

На сьогодні спеціальні праці, у яких би детально аналізувався циркуляр ГПУ «Про український сепаратизм» в історіографії практично відсутні. Вперше ним зацікавилися дослідники Ю. Шаповал, В. Золотарьов та В. Пристайко [24, с. 254–267]. В останні роки науковцями було опубліковано ряд важливих збірників документів про політичні репресії сталінського періоду, де вперше було оприлюднено унікальні документи з колишніх радянських «спецхранів» [2; 3 і інші]. Протягом 1991–2015 рр. неодноразово проводилися Всеукраїнські і Міжнародні наукові конференції, де брали участь не лише українські, але й закордонні вчені [11; 12; 22 та інші]. Стало набагато більше відомо про «не заретушовані» біографії керівників Комуністичної партії СРСР і УРСР, які до 1991 р. подавалися у значно урізаному вигляді, про репресії партійного керівництва в роки розгулу сталінських політичних репресій [8; 16 та інші]. Поступово досліджуються раніше зовсім невідомі біографії чекістів, які здійснювали політичні репресії [9; 10; 15 та інші]. Серед найбільш важливих праць про долю репресованих київських викладачів слід назвати дослідження І. Біласа [2], С. Білоконя [3], В. Заруби [6], Д. Табачника [21], Ю. Шаповала [23; 24], О. Рубльова [13; 19], Л. Шевченко [25], О. Юркової [26], В. Скопенка, В. Короткого, І. Тіщенко [17], К. Довганя [5], Н. Литвин [7] та багатьох інших. Про те, що зазначена тематика викликає значне зацікавлення у науковців свідчить факт, що про політичні репресії комуністичного режиму проти української інтелігенції, селян та інших прошарків українського народу у сталінський період історії ХХ століття вже опубліковано кілька тисяч наукових публікацій, які годі перелічити у цьому вступі [18]. Завдяки всім цим науковим працям українське суспільство вже знає досить багато про політичні репресії в роки сталінщини. У процесі наукового аналізу проблеми попередніми дослідниками було з'ясовано причини, мотиви й ідеологічне підґрунтя терору, розв'язаного радянською владою проти українців в 1930–53 рр., виокремлено та проаналізовано специфіку і особливості поширення терору, встановлено безпосередній зв'язок із репресіями в УРСР і СРСР.

Мета публікації. За допомогою як опублікованих, так і маловідомих документів НКВС та Комуністичної партії України детально з'ясувати причини появи циркуляру ГПУ УРСР «Про український сепаратизм» 1926 р. та наслідки його застосування чекістами.

Політична ситуація в Україні у 1920–1940-х роках дещо відрізнялась від московської і загальносоюзної. В Україні у чекістів з моменту встановлення радянської влади був синдром синодом недовіри до всіх українців, а найбільше – до відомих українських діячів, яких в Москві часто називали «націоналістами», «петлюрівцями». Саме це, а також приховане бажання повністю контролювати всі

процеси в Україні, в подальшому призвело до розгортання політичних репресій проти всіх, запідозрених в непокорі і інакодумстві. Не змінив ситуацію і проголошений курс на українізацію. Як показали подальші події, це був лише тимчасовий маневр радянської влади, щоб закріпитися в Україні. Як тільки ВКП(б) стала почуватися доволі впевнено, НЕП було згорнуто, розпочалась індустріалізація, колективізація, що призвело до Голодомору 1932–1933 рр. І, звісно, не припинялись політичні репресії, які досягли апогею в кінці 1930-х рр.

Радянська влада і її «бойовий загін» – чекісти, добре усвідомлювали, що після окупації більшовиками України у 1918–1921 рр. боротьба проти українського визвольного руху і українців ще далеко не завершена. Тому керівники каральних органів уважно стежили за ситуацією і розмірковували над тим, як же їм приборкати прагнення українців до незалежності.

Показовим документом, який проклав шлях подальшим масовим політичним репресіям проти науковців і освітян в Україні слід вважати «совершенно секретний» циркулярний лист ГПУ УСРР від 4 вересня 1926 р. «Про український сепаратизм», розісланий усім регіональним керівникам ГПУ. Документ складався з кількох частин, назви яких говорять самі про себе: «Сепаратизм в історії української контрреволюції», «Сепаратизм після розгрому української контрреволюції», «Зміна тактики: культурна боротьба», «Націоналісти і село», «Самостійницькі ідеї в нинішній час», «Українізація», «Індустріалізація України», «Територія і суверенність», «Сепаратистські настрої в літературі», «Вбивство Петлюри». Документ закінчувався організаційними висновками [4, с. 1–12].

Автори циркуляру – заступник Голови ГПУ УСРР К. Карлсон, помічник начальника секретного відділу ГПУ УСРР Абугов та в.о. начальника 1 відділення секретного відділу ГПУ УСРР Б. Козельський вважали, що українська інтелігенція готує кадри для майбутньої боротьби з комуністами. На їх думку, розгром збройних сил УНР та повстанських отаманів і укріплення радянської влади на Україні разом з початком НЕПу та політики українізації зіграли вирішальну роль у припиненні збройної боротьби українського народу за свою незалежність. Але, на думку чекістів, припинення відкритої боротьби проти радянської влади не означало, що українці остаточно примирились з станом речей, який склався. Оскільки та тактика, яка обіцяла принести найбільш швидкі результати (тактика відкритої війни) привела уряд УНР до поразки, більшість громадян визнали радянську владу, примирились з її існуванням, стали шукати можливостей, як жити в таких умовах. Тим не менше, чекісти помітили, що все це призвело до виникнення нової тактики боротьби, де радянська влада грала роль об'єкта, проти якого було спрямовано нову зброю українців – культурну роботу. Термін «культурна боротьба» прийшов на зміну лозунгам про збройну боротьбу, і ця боротьба отримала величезну популярність, втягнула в себе велику кількість прихильників (колишніх урядовців УНР, лідерів різних політичних партій, культурних діячів, освітян тощо), як їх називали чекісти – «українських контрреволюціонерів» [4, с. 1–5].

На думку авторів циркулярного листа, цілі і завдання культурної роботи зводились до «укріплення та розвитку націоналістичних тенденцій», щоб радянська влада відчувала потужність національної української стихії, під тиском

якої вона повинна буде здавати одну позицію за іншою. Для цієї мети, на думку чекістів, використовувались всі можливості, українізація давала можливість для групування українців в усіх сферах громадського і політичного життя в УСРР. Зокрема, була створена Українська автокефальна церква, яка, як вважали чекісти, була «оплотом націоналізму та прекрасним агітаційним знаряддям» (її чисельність нараховувала кілька мільйонів віруючих). Співробітники ГПУ запримітили, що повіривши обіцянкам радянської влади про українізацію, у Всеукраїнській академії наук компактно зібрались колишні діячі УНР. Виходило так, що в складі СРСР стала розбудовуватись хоч і радянська, але за характером – все ж українська держава. Все це давало підстави чекістам вважати, що «представники українського націоналізму працюють не покладаючи рук над впровадженням в маси націоналістичних почуттів». Безсумнівно, значну роль в такій роботі мало відігравати науковий та освітній сектор, і тому чекісти ніколи не забували про стеження за ним [4, с. 2–8].

Автори циркуляру вважали, що основним поштовхом культурної роботи українців було усвідомлення програшу у визвольній боротьбі 1917–1921 рр. через недостатню національну згуртованість, і тому цей недолік намагалися виправити, тобто добитися достатньої національної спайки в масах. І головне, що вся ця робота проводилась легальними засобами, у рамках українізації, проголошеної радянською владою [24, с. 255–257].

У циркулярі також було вміщено висновки чекістів про самостійницькі ідеї в середовищі українських селян, літераторів, а також інших прошарків населення України, спостереження за економічними прагненнями українців [24, с. 258–266].

Особливу увагу чекісти приділили реагуванню на українізацію з боку українців, які жили за кордоном УСРР. У циркулярі наводяться цитати з газети «Діло», яка видавалася у Львові (друкований орган УНДО). Чимало українських діячів за кордоном в той час вважали, що українізація в УСРР повинна завершитися переходом всього державного апарату в руки «ширих українців». Фактично це означало б поразку більшовицької партії і усунення її з політичних процесів в Україні. Замість здобуття через українізацію нових активних членів комуністичної партії більшовики стояли під загрозою отримати потужну опозицію, нехай навіть не оформлену в політичній партії. Чекісти помітили, що частина авторів мріяли про створення Великої України, до складу якої входили б Кубань, Зелений Клин і інші території. Такі ідеї, безсумнівно, були загрозою для ідей про «всесвітню революцію», які в 1920–х – 1930–х рр. активно пропагували більшовики [24, с. 259–262].

Під спостереженням ГПУ перебували всі українські літератори. Недаремно один з розділів циркуляру був присвячений «сепаратистським настроям в літературі». Чекісти звернули увагу на твір письменника Могиллянського «Вбивство», опублікований в журналі «Червоний шлях». Вони вважали. Що твір був написаний езоповою мовою і присвячувався переслідуванням чекістів проти професора-історика М. Грушевського. Також чекісти відзначали, що за кордоном активно публікувалися твори М. Хвильового, хоча він був членом КП(б)У. Українці за кордоном вважали його «борцем за українізацію» України [4, с. 5–9].

У організаційних висновках Карлсон, Абугов і Козельський зробили висновки, що «на роботу по українській громадськості слід звернути саму серйозну увагу». Більше того, ГПУ УСРР було видано окремий циркуляр ГПУ УСРР «Про українську громадськість» від 30 березня 1926 р. [4, с. 10–12].

Отож, чекістами українській інтелігенції, громадськості, церковникам та селянам приділялась особлива увага, як «вкрай ненадійному середовищу». Саме в тональності висновків цього циркуляру і рухалась робота радянських каральних органів у подальші роки.

При цьому треба сказати, що політичні репресії ЧК–ГПУ–НКВД стосувалися не лише українців, але й представників інших національностей – євреїв, росіян, німців тощо. Є всі підстави вважати, що в основі репресій радянських каральних органів проти селян і інтелігенції лежала все-таки не лише національна ознака, але скоріше, висловлюючись чекістською мовою – «політична фізіономія» людей. Всіх, кого запідозрювали у негативному ставленні до радянської влади – ставили на облік неблагонадійних, а згодом, рано чи пізно – репресували.

В першу чергу загрозою для більшовиків були освічені люди, інтелігенція. Досвідчених викладачів, а особливо царських професорів, т.зв. «колишніх людей», більшовицькі вожді, чимало з яких навіть не мали повної середньої освіти, підсвідомо вважали «занадто розумними», небезпечними. Існувало нерозуміння більшовиками інтелігентних людей, чи як їх називали – «колишніх людей», зокрема – їх виховання, поведінки, психології і методів навчальної роботи. Для більшовиків це був малозрозумілий прошарок суспільства (до речі, як і заможні селяни – «куркулі»). Оскільки більшість викладачів отримали освіту ще за царського режиму, який при радянській владі вважався антинародним, то система освіти зазнала знаних змін. Тобто «колишні люди» після встановлення радянської влади виглядали «ненадійними», «підозрілими».

Висновки. Циркуляр ГПУ УСРР «Про український сепаратизм» від 4 вересня 1926 р. став одним з важливих «дорожніх стовпів» на шляху посилення політичних репресій в Україні. В ньому чітко було зазначено основних противників більшовиків в Україні, боротьбу з якими чекісти активізували в кінці 1920–х рр. – Українську автокефальну православну церкву, українську інтелігенцію, українське селянство, колишніх вояків армії УНР тощо. В документі було детально розписано, що і як намагалися зробити українці в період після 1921 р., щоб зберегти шанси на відновлення власної державності. Таким чином, політичні репресії не були спонтанними чи непродуманими: чекісти і більшовики уважно стежили за всіма підозрілими їм людьми і мали чітке уявлення, що слід зробити для втримання України в складі СРСР. Згодом чекістами були розпрацьовані форми політичних репресій: депортація непокірних селян до Сибіру; проведення політичних процесів над фіктивними протибільшовицькими організаціями – Спілкою визволення України, Українським національним центром тощо; проведення судових процесів за надуманими обвинуваченнями проти представників української інтелігенції, в основному – за т.зв. «шкідництво»; масовий Великий терор 1937–1938 рр., коли репресували всіх неугідних, в т.ч. активних членів КП(б)У. У 1930–х рр.

більшість з відомих діячів періоду української революції 1917–1921 рр. були репресовані ГПУ–НКВД.

На нашу думку, головною з причин масових політичних репресій ленінсько–сталінської доби було прагнення більшовиків за будь-яку ціну втриматися при владі. За документальними даними, більшовиків у 1918–1921 рр. було в Україні зовсім не багато, українські політичні партії були куди чисельнішими. Соціальна опора російських більшовиків України була дуже невелика, хоча все ж поступово підтримка зростала, особливо за рахунок тих, хто тримався влади, щоб зробити кар'єру і покращити умови життя. Тому більшовики на початку свого владарювання всіх, хто був підозрілим, міг бути конкурентом в боротьбі за владу – піддавали «червоному терору», знищували, щоб укріпити свою базу.

Ще однією причиною масових політичних репресій була покладена в основу радянської держави ідея про «диктатуру пролетаріату». Більшовики (більшість з керівництва яких зовсім не були робітниками, але позиціонували себе виразниками волі робітничого класу) прагнули показати свої м'язи, як клас, який раніше не керував, а тепер от добрався до керма. Не слід забувати про прагнення багатьох більшовиків (переважно єврейського походження) здійснити «світову революцію», що міг забезпечити лише «раніше поневоленій робочий клас». Ці лозунги були дуже популярними в 1917–1930–ті роки. Між тим про світову революцію інтелігенція ніколи не говорила, розуміючи, що це – маячня. Ніколи про неї не думали і українські селяни, яким найважливіше було питання землі. Так що існувало явне неспівпадіння цілей між більшовиками з одного боку, і значною частиною населення України – з іншого.

Особливу роль у ламанні старих освітніх традицій відіграло бажання більшовиків виховати всю молодь в новому більшовицькому стилі. Саме для цього в школі були створені організації «жовтенят» і «піонерів», а в старших класах і в навчальних закладах – комсомол (комуністичний союз молоді, який розглядався, як майбутнє кадрове поповнення партії). В університетах з'явилися партійні ячейки, які, по суті. З кожним роком дедалі більше контролювали загальну тональність навчального процесу. Треба визнати, що стара вкладацька школа не могла виховувати молодь в більшовицькому стилі, бо сама була вихована за часів Царської Росії інакше. Отже, комуністам потрібні були менш розумні та вдумливі люди, зате більш слухняні, здатні боротися за справу «всесвітньої революції».

Список використаних джерел

1. Бажан О. Г., Данилюк Ю. З., Рубльов О. С. Історія під пресою ідеології // Зневажена Кліо: Зб. на пошану акад. НАН України П. Т. Тронька / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: Ю. З. Данилюк (голов. ред.) та ін. – К., 2005. – С.3–74.
2. Білас І. Г. Репресивно–каральна система в Україні 1917–1953: Суспільно–політичний та історико–правовий аналіз: У 2-х т. – К.: Либідь: Військо України, 1994. – Кн.1. – 422 с.; Кн.2. – 428 с.
3. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження. – К., 1999. – 447 с.
4. Циркулярное письмо ГПУ Украины об украинском сепаратизме (4 сентября 1926 г.). – Харьков, 1926. – 12 с.
5. Довгань К. Г. Київський університет в умовах посилення сталінського тоталітарного режиму (1933–1941 рр.). Автореф. дис. ... канд. істор. наук. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – Київ, 2008.
6. Заруба В. Знищення київської школи істориків М. Грушевського: За матеріалами архіву ВУАН // Сучасність. – 1996. – №5. – С.105–116.

7. Литвин Н. М. Політичні репресії проти наукової інтелігенції в радянській Україні в 1920–1930-х роках (ідеологічні аспекти проблеми). Дис. ... канд. істор. наук за спец. 07.00.01 – історія України. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2006.

8. Лоцицький В. С. Політбюро ЦК компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991). – К.: Генеза, 2005. – 368 с.

9. Лубянка: ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ, 1917–1960: Справочник / Сост., введ. примеч.: А. И. Кокурин, Н. В. Петров; Науч. ред. Р. Г. Пихоя; Междунар. фонд «Демократия». – М.: МФД, 1997. – 352 с.

10. Лубянка: Органи ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ, 1917–1991: Справочник / Сост.: А. И. Кокурин, Н. В. Петров; Междунар. фонд «Демократия». – М.: МФД: Изд-во Йельского ун-та: Материк, 2003. – 768 с.

11. Матеріали Всеукраїнської конференції сумної пам'яті великого терору 1937 року «Злочин без кари», 3–4 листопада 1997 р. / Авт.–сост.: А. А. Кондрацький, М. М. Роженко. – К.: Стилюс, 1998. – 270 с.

12. Матеріали науково–теоретичної конференції «Реабілітовані історією. Центральна Україна, 1917–1991 роки», 28–29 жовтня 1997 р. / Редкол.: М. М. Суворов (гол.) та ін.; Кіровоградська облдержадміністрація; Наук.–ред. відділ по підготовці видання «Реабілітовані історією. Кіровоградська область» та ін. – Кіровоград: КДПУ ім. В. Винниченка, [1998]. – 50 с.

13. Михайло Марченко: [Документи] / Публ. О. С. Рубльова // Укр. іст. журн. – 1996. – №1. – С.119–129; №2. – С.92–116; №3. – С.66–77.

14. Остання адреса: Розстріли соловецьких в'язнів з України у 1937–1938 рр.: У 2-х т. / Упоряд.: С. Кокін та ін.; Відп. ред. Ю. Шаповал. – К.: Сфера, 2003. – Т.1. – 471 с.; Т.2. – С.473–1093.

15. Петров Н. В., Скоркин К. В. Кто руководил НКВД, 1934–1941: Справочник / Под ред.: Н. Г. Охотина, А. Б. Рогинского; О-во «Мемориал» и др. – М.: Звенья, 1999. – 503 с.

16. Политическое руководство Украины. 1938–1989 / Сост.: В. Ю. Васильев, Р. Ю. Поджур, Х. Куромия, Ю. И. Шаповал, А. Вайнер. – М.: РОССПЭН, 2006. – 544 с.

17. Ректори Київського університету. 1834–2006 / КНУТШ; В. В. Скопенко, В. А. Короткий, Т. В. Табенська, І. І. Тіщенко, Л. В. Шевченко. – Київ: Либідь, 2006.

18. Репресії в Україні. Бібліографічний покажчик / Упор. Є. Бабич, В. Патока. – К.: «Смолоскип», 2007. – 520 с.

19. Рубльов О. С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – 648 с.

20. Студенти Київського державного університету – жертви сталінських репресій: рік 1937-й // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2006. – №3. – С.149–154.

21. Табачник Д. В. Феномен тоталітарно–репресивного суспільства в Україні (кінець 20-х – 50-і рр.): Історичний та етнополітичний аспекти: Автореф. дис. ... д-ра істор. наук / НАН України: Ін-т нац. відносин і політології. – К., 1995. – 103 с.

22. Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20–80-і роки: Матеріали міжнарод. наук. конф., Київ, 15–16 вересня 1994 р. / НАНУ: Ін-т історії України НАНУ, Ін-т держави і права; Всеукр. та Київське т-во політв'язнів і репресованих; Редкол.: П. П. Панченко (гол.), Є. В. Пронюк (співгол.) та ін. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 1998. – 290 с.

23. Шаповал Ю. Україна ХХ ст.: Особи та події в контексті важкої історії. – К.: Генеза, 2001. – 560 с.

24. Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К.: Абрис, 1997. – 608 с.

25. Шевченко Л. В. Доля керівників Київського університету в 30-і рр. ХХ ст. // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей / Ін-т історії України НАН України та ін.; Редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. – К., 2002. – Вип.20–21. – С.511–527.

26. Юркова О. Київська історична школа М. С. Грушевського: доля науковців // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1998. – №1/2. – С.263–280.

References

1. Bazhan O. G., Danyljuk Ju. Z., Rubl'ov O. S. Istorija pid presom ideologii // Znevazhena Klio: Zb. na poshanu akad. NAN Ukrainy P. T. Tron'ka / In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy; Redkol.: Ju. Z. Danyljuk (golov. red.) ta in. – K., 2005. – S.3–74.
2. Bilas I. G. Represyvno–karal'na sistema v Ukraini 1917–1953: Suspil'no–politychnyj ta istoryko–pravovyj analiz: U 2-h t. – K.: Lybid': Vijs'ko Ukrainy, 1994. – Kn.1. – 422 s.; Kn.2. – 428 s.

3. Bilokin' S. Masovyj teror jak zasib derzhavnogo upravlinnja v SRSR (1917–1941 rr.): Dzhereleznavche doslidzhennja. – K., 1999. – 447 s.
4. Cirkuljarnoe pis'mo GPU Ukrainy ob ukraïnskom separatizme (4 sentjabrja 1926 g.). – Har'kov, 1926. – 12 s.
5. Dovgan' K. G. Kyi'vs'kyj universytet v umovah posylennja stalins'kogo totalitarnogo rezhymu (1933–1941 rr.). Avtoref. dys. ... kand. istor. nauk. – Kyi'vs'kyj nacional'nyj universytet imeni Tarasa Shevchenka. – Kyi'v, 2008.
6. Zaruba V. Znyshennja kyi'vs'koi' shkoly istorykiv M. Grushevs'kogo: Za materialamy arhivu VUAN // Suchasnist'. – 1996. – №5. – S.105–116.
7. Lytvyn N. M. Politychni represii' proty naukovoi' inteligencii' v radjans'kij Ukraïni v 1920–1930-h rokah (ideologichni aspekty problemy). Dys. ... kand. istor. nauk za spec. 07.00.01 – istorija Ukraïny. – Nacional'nyj pedagogichnyj universytet imeni M. P. Dragomanova. – Kyi'v, 2006.
8. Lozyc'kyj V. S. Politburo CK kompartii' Ukraïny: istorija, osoby, stosunky (1918–1991). – K.: Geneza, 2005. – 368 s.
9. Lubjanka: VChK–OGPU–NKVD–NKGB–MGB–MVD–KGB, 1917–1960: Spravochnik / Sost., vved. primech.: A. I. Kokurin, N. V. Petrov; Nauch. red. R. G. Pihoj; Mezhdunar. fond «Demokratija». – M.: MFD, 1997. – 352 s.
10. Lubjanka: Organy VChK–OGPU–NKVD–NKGB–MGB–MVD–KGB, 1917–1991: Spravochnik / Sost.: A. I. Kokurin, N. V. Petrov; Mezhdunar. fond «Demokratija». – M.: MFD: Izd-vo Jel'skogo un-ta: Materik, 2003. – 768 s.
11. Materialy Vseukrai'ns'koi' konferencii' sumnoi' pam'jati velykogo teroru 1937 roku «Zlochyn bez kary», 3–4 lystopada 1997 r. / Avt.-sost.: A. A. Kondrac'kyj, M. M. Rozhenko. – K.: Stylos, 1998. – 270 s.
12. Materialy naukovy–teoretychnoi' konferencii' «Reabilitovani istorijeju. Central'na Ukraïna, 1917–1991 roky», 28–29 zhovtnja 1997 r. / Redkol.: M. M. Suvorov (gol.) ta in.; Kirovograds'ka obl'adzherzhadministracija; Nauk.–red. viddil po pidgotovci vydannja «Reabilitovani istorijeju. Kirovograds'ka oblast'» ta in. – Kirovograd: KDPU im. V. Vynnychenka, [1998]. – 50 s.
13. Myhajlo Marchenko: [Dokumenty] / Publ. O. S. Rubl'ova // Ukr. ist. zhurn. – 1996. – №1. – S.119–129; №2. – S.92–116; №3. – S.66–77.
14. Ostannja adresa: Rozstrily solovec'kyh v'jazniv z Ukraïny u 1937–1938 rr.: U 2-h t. / Uporjad.: S. Kokin ta in.; Vidp. red. Ju. Shapoval. – K.: Sfera, 2003. – T.1. – 471 s.; T.2. – S.473–1093.
15. Petrov N. V., Skorkin K. V. Kto rukovodil NKVD, 1934–1941: Spravochnik / Pod red.: N. G. Ohotina, A. B. Roginskogo; O-vo «Memorial» i dr. – M.: Zven'ja, 1999. – 503 s.
16. Politycheskoe rukovodstvo Ukrainy. 1938–1989 / Sost.: V. Ju. Vasil'ev, R. Ju. Podkur, H. Kuromija, Ju. I. Shapoval, A. Vajner. – M.: ROSSPJeN, 2006. – 544 s.
17. Rektory Kyi'vs'kogo universytetu. 1834–2006 / KNUTSh; V. V. Skopenko, V. A. Korotkyj, T. V. Tabens'ka, I. I. Tishhenko, L. V. Shevchenko. – Kyi'v: Lybid', 2006.
18. Represii' v Ukraïni. Bibliografichnyj pokazhchyk / Upor. Je. Babych, V. Patoka. – K.: «Smoloskyp», 2007. – 520 s.
19. Rubl'ov O. S. Zahidnoukrai'ns'ka inteligencija u zagal'nonacional'nyh politychnyh ta kul'turnyh procesah (1914–1939). – K.: Instytut istorii' Ukraïny NAN Ukraïny, 2004. – 648 s.
20. Studenty Kyi'vs'kogo derzhavnogo universytetu – zhertyv stalins'kyh represij: rik 1937-j // Visnyk Akademii' praci i social'nyh vidnosyn Federacii' profspilok Ukraïny. – 2006. – №3. – S.149–154.
21. Tabachnyk D. V. Fenomen totalitarno–represyvnoho suspil'stva v Ukraïni (kinec' 20-h – 50-i rr.): Istorychnyj ta etnopolitychnyj aspekty: Avtoref. dys. ... d-ra istor. nauk / NAN Ukraïny: In-t nac. vidnosyn i politologii'. – K., 1995. – 103 s.
22. Totalitarna derzhava i politychni represii' v Ukraïny u 20–80-i roky: Materialy mizhnarod. nauk. konf., Kyi'v, 15–16 veresnja 1994 r. / NANU: In-t istorii' Ukraïny NANU, In-t derzhavy i prava; Vseukr. ta Kyi'vs'ke t-vo polity'jazniv i represovanyh; Redkol.: P. P. Panchenko (gol.), Je. V. Pronjuk (spivgol.) ta in. – K.: In-t istorii' Ukraïny NANU, 1998. – 290 s.
23. Shapoval Ju. Ukraïna XX st.: Osoby ta podii' v konteksti vazhkoj istorii'. – K.: Geneza, 2001. – 560 s.
24. Shapoval Ju., Prystajko V., Zolotar'ov V. ChK–GPU–NKVD v Ukraïni: osoby, fakty, dokumenty. – K.: Abris, 1997. – 608 s.
25. Shevchenko L. V. Dolja kerivnykiv Kyi'vs'kogo universytetu v 30-i rr. XX st. // Istorija Ukraïny: Malovidomi imena, podii', fakty: Zb. statej / In-t istorii' Ukraïny NAN Ukraïny ta in.; Redkol.: P. T. Tron'ko (vidp. red.) ta in. – K., 2002. – Vyp.20–21. – S.511–527.

26. Jurkova O. Kyi'vs'ka istorychna shkola M. S. Grushevs'kogo: dolja naukovciv // Z arhivu VUChK–GPU–NKVD–KGB. – 1998. – №1/2. – S.263–280.

Nikolaeva N. B., Ph.D, researcher Faculty of History, Kyiv National University Taras Shevchenko (Ukraine, Kyiv), nimrodel-n@yandex.ru

Circular of the GPU of the USSR in 1926 «On Ukrainian separatism» and its impact on subsequent work of the Bolshevik secret police in Ukraine

Author considers the reasons for the development and adoption of GPU the USSR circular «On Ukrainian separatism» in 1926, the basic provisions of the circular and the consequences of its implementation. Author investigates causes of the GPU negative attitude to the representatives of Ukrainian public and political and scientific centers in the 1920s.

Keywords: the USSR GPU, VUAN, security officials, scientists, Ukrainian liberation movement, ukrainization.

Николаева Н. Б., кандидат исторических наук, научный сотрудник исторического факультета, Киевский национальный университет им. Тараса Шевченко (Украина, Киев), nimrodel-n@yandex.ru

Циркуляр ГПУ УССР 1926 г. «Об украинском сепаратизме» и его влияние на последующую работу большевистских карательных органов в Украине

Рассматриваются причины разработки и утверждения циркуляра ГПУ УССР «Об украинском сепаратизме» в 1926 г. Проанализированы основные положения циркуляра и его последствия. Рассмотрены причины негативного отношения чекистов к представителям украинских общественно-политических и научных центров в 1920-е годы.

Ключевые слова: ГПУ УССР, ВУАН, чекисты, научные работники, интеллигенция, украинское освободительное движение, украинизация.

УДК [94(498):323.12(=411.16)]«1926/1933»

Піддубний І. А.,

кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії, Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича (Україна, Чернівці), slosser@i.ua

ЛІГА НАЦІОНАЛ–ХРИСТІАНСЬКОГО ЗАХИСТУ У БОРОТБІ ЗА ПАРЛАМЕНТСЬКІ МІСЦЯ ТА ВЛАДУ (1926–1933 РР.)

Метою статті є аналіз участі членів Ліги націонал–християнського захисту в парламентських виборах на виконання програми політичної організації. Така участь здійснювалася у період від завершення формування організації до 1933 р., коли Ліга брала участь у виборах востаннє як існуюча організація. Використання проблемно–хронологічного та статистичного методів дозволяє робити висновки про успіх організації під час перших виборів (1926 р.). Протоколи Центральної виборчої комісії підтверджують невелике число повітів, в яких виборчі списки ЛНХЗ отримували достатню кількість голосів. Переважно успіх отримували на Буковині, в Молдові та Бессарабії. Відносно стабільним було число голосів, які віддавалися за ЛНХЗ у Молдові, що забезпечувало проходження в парламент верхівки партії. Конфлікти внутрішнього характеру послаблювали організацію та позбавляли її місць у парламенті. В умовах економічної кризи на початку 30-х років відновлено популярність ЛНХЗ та отримано певну кількість мандатів в Палаті депутатів.

Ключові слова: Ліги націонал–християнського захисту, Центральна виборча комісія, Палата депутатів.

Після завершення Першої світової війни та утворення «Великої Румунії» у нових умовах виникли проблеми взаємовідносин представників Старого королівства з мешканців приєднаних провінцій, де була велика кількість національних меншин. В умовах зрівняння у правах представників титульної нації та національних меншин виникали рухи, що носили шовіністичне забарвлення. Найбільш стійким та розгалуженим виявився антисемітський праворадикальний рух, який почав оформлюватися одразу після війни. Його лояльне крило виступило за завоювання влади у країні парламентським легальним шляхом і здійснювало ці спроби впродовж

всього часу свого існування. Метою даного дослідження є простеження послідовності у боротьбі за місця в парламенті Ліги націонал-християнського захисту та результатів цієї виборчої діяльності.

У сьогоденній історіографії вже склався доволі стійкий погляд на ситуацію в політичному житті Румунії міжвоєнного періоду. Особливості політичного життя країни розглядалися як у загальних, так і спеціалізованих працях. Так, питання участі у парламентських в загальному піднімалося у роботі «Історія румунів», де дано оцінку результату першої участі ЛНХЗ у виборах 1926 р. та оцінено становище організації у 1933 р. [6, с. 242, 312–313]. Серед видань, присвячених діяльності ЛНХЗ слід відзначити роботу І. Попа, який розкрив процес становлення даної політичної організації та засад діяльності [13]. У контексті вивчення політичного життя Румунії подано діяльність ЛНХЗ на початку 30-х років у праці Ф. Неделку [12]. Конкретніше результати виборчої діяльності ЛНХЗ підсумовано у дослідженні румунського історика М. Івана, в якому подано аналіз кількості отриманих голосів та наданих мандатів [7]. Більш вдалим слід рахувати проект очолений бухарестським істориком Ф. Мюллером, в якому знайшло відображення вивчення результатів парламентських виборів у міжвоєнній Румунії, в тому числі й аналіз діяльності ряду політичних партій [8; 9; 10; 11]. Таким чином, питання виборчої діяльності певною мірою розглянуті у літературі, проте не існує узагальнюючої роботи, яка б дала змогу простежити послідовно результати участі у виборах в період існування даної політичної організації, що і змушує нас звернутися до такої теми.

Праворадикальні організації антисемітського спрямування з'явилися в Румунії після Першої світової війни і стали відгуком на зовнішній чинник (протест проти втручання у внутрішні справи Румунії в питанні захисту прав національних меншин) та внутрішній чинник (класова боротьба, наявність соціалістичного і комуністичного руху, зрівняння в правах представників титульної нації та національних меншин). Помітну роль у формуванні найбільшої антисемітської організації відіграв професор Яського університету А. К. Куза, який відзначався антисемітською позицією практично з початку своєї політичної кар'єри [13, с. 39–41]. З 1919 р. він опікувався «Гвардією національної свідомості», яка діяла у Яссах. У 1920 р. під керівництвом А. К. Кузи, І. Гаванескула, К. Шумуляну було створено зі студентів університету ініціативну групу. У 1922 р. під керівництвом А. К. Кузи, Н. К. Паулеску, І. З. Кодряну, К. Шумуляну, А. Наума створено Націонал-християнський союз. Метою організації визначили захист «усіма легальними способами від замахів гебреїв економічні, політичні і культурні інтереси румунів, що повинне зробити свій внесок у зміцнення націоналістичних, демократичних і християнських ідей». Доволі активними учасниками організації стали студенти університету, в т.ч. С. Марджініану, І. Горняце, К. З. Кодряну, які взяли участь у антисемітських виступах, вимагаючи застосування в університетах «*numerus clausus*» стосовно гебреїв [13, с. 42–47; 1, с. 26–29, 46–47; 5, с. 16–18, 25, 34, 45–47, 54–60, 62–63].

Вже наприкінці 1922 р. депутати в парламенті обговорювали ситуацію викликану студентськими вимогами, діяльність Націонал-християнського союзу,

критикували антисемітську діяльність викладачів Яського університету та закликали уряд вжити відповідних заходів [20, с. 16–20]. На тлі цих виступів 4 березня 1923 р. у Яссах проголосили створеною Лігу націонал-християнського захисту. Саме тоді А. К. Куза заявив, що нова організація: «Не партія, але Ліга, Ліга націонал-християнського захисту» [5, с. 89]. Відомими діячами першої праворадикальної організації стали її лідер А. К. Куза та І. А. Куза, І. Зеля Кодряну, К. Зеля Кодряну, Н. К. Паулеску, Н. Робу. В програму організації були внесені антисемітські, антикомуністичні та монархічні положення, а організаційна структура формувалася на запропонованих К. З. Кодряну засадах [4, с. 145–146; 1, с. 30]. Впродовж 1925 р. відбувався процес розширення організації, яка у квітні того року прийняла назву «Націонал-християнська дія», а після об'єднання з «Національною фасцією» 18 вересня 1925 р. знову отримала назву «Ліга націонал-християнського захисту», прийнявши статут, програму та організаційну структуру зразка 1923 р. [13, с. 51–56]. На той час це була розгалужена організація, яка мала у своєму розпорядженні 15 видань, серед яких були «*Apărarea Națională*», «*Grația Românească*», «*Unirea*», «*Sentinela Română*». У такому стані організація вирушила на вибори до парламенту у 1926 р., які й стали завершальним кроком у перетворенні її на окрему політичну силу праворадикального спрямування [13, с. 56–61].

Загалом, не визнаючи себе партією, кузисти цілеспрямовано боролися за парламентські місця кожного разу, коли була така нагода. Для успішної боротьби ними розширялася база організації, велися пропагандистські заходи не лише серед селян-румунів, але й представників інших національностей. Якщо у 1923–1926 рр. основна частина організації ЛНХЗ діяла на півночі Молдови, Буковині і Трансильванії, то у лютому-квітні 1926 р. організації ЛНХЗ були створені у повітах Курорлуй, Влашка, Прагова, Дорогой, Яломіца, Нямец, Сучава, Васлуй, Ілфов. На березень 1926 р. організації ЛНХЗ створили у повітах Сомеш, Тирнава Марє, Алба, Сібіу, Марамуреш, Клуж, Арад. У Банаті в березні в Журжова, Горуйа, Гирліште створили організації та мали бути засновані такі ж у Кутіна, Шіштаровец, Секушідж. Націонал-християнська доктрина набула поширення серед православних священників Ардялу [9, с. 128].

Власне прихід до влади уряду А. Авереску А. К. Куза сприйняв позитивно, оскільки був прихильником правління сильної і владної партії. У виборах 1926 р. ЛНХЗ виступила проти Цереністської партії та особисто проти К. Стере. Особливістю стратегії на виборах для ЛНХЗ стало проголошення практично всіх партій гебрейськими чи з ними пов'язаними. Для виборів Н. К. Паулеску, шеф організації повіту Ілфов видав звернення «До виборців, не голосуйте на жидів та на жидовствуючих». А. Вайда-Воевод назвали франкмасоном, НЛП, звинуватили у скасуванні статті конституції, яка обмежувала права гебреїв, Цереністська партія отримала клеймо «чисто жидівської», т.п. Відповідною була і виборча риторика партії. З 26 березня А. К. Куза вирушив у виборчий тур у супроводі І. Нікулча, почавши з Плоешть, далі на Бузеу, Римніку Серат, Фокшань. У Романі 7 квітня здійснив виступ «Про націоналізм і патріотизм», а далі продовжив турне повітом Нямец. У Ардялі виступи А. К. Кузи були присвячені регіоналізму. Щоправда, турне Ардялом та

Банатом не стало вдалим, оскільки тут популярними були представники Національної партії та Цереністської партії. У період проведення передвиборчого турне 29 квітня 1926 р. ЛНХЗ подала виборчий список до центральної комісії, який не охоплював 24 повіти, у яких організація не мала популярності. Врешті до Палати депутатів не було списків по 24 повітах, тоді як до Сенату подали у 33 повітах. За кількістю поданих списків провінції розташовувалися наступним чином Молдова, Ардял, Буковина, Мунтенія, Банат і Олтенія, Добруджа і Бессарабія. Шефи партії та локальних організацій були представлені у кількох списках, зокрема А. К. Куза у повітах Белць, Караш, Ясси, Нямц, К. Шумуляну – Дорогой, Фелчіу, Ясси, Васлуй, а також ще 21 особа. Подібна ситуація склалася з кандидатурами до Сенату, де Н. К. Паулеску був кандидатом від Ботошань, Ілфов, Редеуць, Селаж, Піцул, А. Фринку, Тарноскі були кандидатами у двох повітах, 21 кандидат був представлений і на списку до Палати депутатів. Головами списків виступали А. К. Куза, К. Шумуляну, І. З. Кодряну, І. Нікулча, А. Бакалоглу, а у повітах з новоствореними організаціями головами списків стали їх очільники. У Яссах до списку увійшли А. К. Куза, К. Шумуляну, І. Гевенескул, К. Феделеш. У повіті Ілфов до списків увійшли офіцери резерву, що Ф.–Р. Мігай вважає реалізацією ідеї «порядок, дисципліна, єдине керівництво». Були серед кандидатів і колишні члени НЛП, Консервативно–прогресистської партії, Націонал–демократичної партії. Таким чином, найвища кількість голосів була отримана на Буковині – 13% та у Банаті – 10%, не відставали повіти північної Молдови. Тоді по 1 мандату ЛНХЗ здобула у повітах Кимпулунг, Редеуць, Сучава, Ботошань, Байа, Дорогой (40,40%), Ясси, Нямц, Сату–Маре, Караш [9, с. 129–133; 7, с. 20–21; 14, с. 8012, 8016, 8017, 8026, 8028–8029, 8044, 8049, 8052–8053, 8057].

У виборах 1927 і 1928 р. популярність НЦП значно вдарилася по виборчих позиціях ЛНХЗ, яка отримала 1,9 та 1,14% голосів. Однак причиною програшу 1927 р. був і конфлікт всередині організації, пов'язаний з існуванням ЛНХЗ–Куза та ЛНХЗ–законники. У серпні 1926 р. Велика рада визнала А. К. Кузу верховним лідером. Мав місце конфлікт між А. К. Кузою та П. П. Ілієску, депутатом від Кимпулунгу, що завершилося його виключенням з організації. Слідом за цим К. Шумуляну, І. З. Кодряну, В. Поп, Г. Васіліу, Г. Кирлан вимагали суду на П. П. Ілієску, але наступним їх кроком стала демісія, як і вихід з організації генерала І. Макрідеску, Т. Брейляну, Г. Соломон, І. К. Кетуняну. 8 травня 1927 р. А. К. Куза скликав Велике національне зібрання, на якому створили Дисциплінарну комісію з Н. Паулеску, генерала Марку, генерала Тарноскі, Ю. Лекка, якою було призначено нових членів до Центрального комітету. Також прийняли новий статут та проголосили А. К. Кузу верховним головою організації пожиттєво. За статутом розпустили старий Центральный виконавчий комітет та Велику раду. Цього ж дня у Бухаресті було засновано ЛНХЗ–законники. При цьому доволі багато членів та організацій залишилися на боці «старого апостола», а проти виключених повели агітацію у газетах організації у Бухаресті та Яссах, які, наприклад, К. Шумуляну перетворили на «проданого жидам». Щоправда, ряд членів організації вирішили її залишити через що боротьбу та диктаторський характер керівництва. Залишили її Т. Мелайю, І. Гевенескул, Н. Беуран, А. І. Думітреску–Голешть, М. Радован. Таким

чином, на початок виборчої кампанії організація виявилася ослабленою, зокрема на Буковині, виходом доволі відомих членів [10, с. 177–179].

Тим не менше це не затримало підготовку до виборів і 11 червня 1927 р. А. К. Куза скликав шефів організацій ЛНХЗ Молдови та Бессарабії до Ясс для затвердження кандидатур. Власне визначалися з першим списком у окрузі Белць. Шефи організацій Ардялу, Мунтенії, Банату склали свої кандидатури 15–16 червня у бухарестському осередку Ліги. Взагалі на цей день ЛНХЗ склала 63 списки.

На цьому ж тижні, 13 червня у Редеуць члени ЛНХЗ–законники зібравшись, обрали делегацію для примирення з А. К. Кузою. Та все ж у липні 1927 р. їх утворення було представлено на виборах окремо. Також подвійна організація мала у Центральній виборчій комісії сутичку з приводу виборчого знаку. Зокрема, В. Поп та К. Шумуляну виставили знаком «лежачу лінію», яку ЛНХЗ використовувала на виборах 1926 р. Того ж дня Е. Васіліу–Клуж також подав на затвердження такий же виборчий знак і комісія спершу затвердивши його за ЛНХЗ–законниками, вирішила передати його кузістам. Протистояння на виборах двох частин організації привело до падіння дисципліни у кузістській частині і у повіті Лепушна організація відмовилася ставити головою списку А. Бакалоглу та оголосила про розпуск. Врешті погодилися на виставлення його у списку та він був видалений зі списку повіту Кишинів.

З А. Бакалоглу продовжився конфлікт у ЦВК за участю А. К. Кузи, який заявляв, що на чолі списку має бути о. Посса. Оскільки відповідь ЦВК була не на користь А. К. Кузи, то йому довелося організувати новий список на чолі з Г. А. Куза й без використання згаданого виборчого знака. У Ковурлуй члени обох гілок домовилися про подання спільного списку з І. З. Кодряну на чолі. У Редеуць Туртуряну пропонував список локального характеру, де А. К. Куза виступав кандидатом до Палати, тоді як І. З. Кодряну – до Сенату. У Ардялі кузісти втратили популярних лідерів: А. Фринку та В. Романа. Разом з цим представник НЦП у Банаті Р. І. Даміан просив А. К. Кузу прийняти його до організації. Власне у Палату депутатів ЛНХЗ кандидувала у 32 повітах: 19 у Рєгаті, 5 у Бессарабії, 3 в Ардялі, 3 на Буковині, 2 у Банаті, що у ряді випадків (Ардял і Буковина) було скороченням.

У кузістів було 178 кандидатур, з яких 9 були виставлені по кількох повітових виборчих списках. Множинні списки склали кандидати А. К. Куза, І. Лекка, А. Цієрану, М. Куцава, К. Феделеш, І. Кіорна–Кіндіа, І. Георгіу. А. К. Куза виступав кандидатом від Ясс, Нямцу, Фелтічень, відмовившись від Белць і Караша. Відмінністю від виборів 1926 р. було зниження числа множинних кандидатів з 43 до 9. На 32 списках перші особи повторювалися 13 разів.

ЛНХЗ–законники на 8 списках мали 41 кандидатуру та представили виборчі списки по 3 у Рєгаті та на Буковині і 2 – у Ардялі. Таким чином у 5 округах, Алба, Ботошань, Васлуй, Сучава, Чернівці, вони виявилися прямими противниками з кузістами. І. З. Кодряну та Д. Рєпта виступали кандидатами у двох округах у комбінаціях Редеуць та Тутова й Редеуць та Чернівці. Серед помітних кандидатур були І. К. Кетуняну (Арад), Г. Васіліу (Ботошань), Г. Кирлан (Сучава), К. Шумуляну та Г. Кліме (Васлуй). До того ж І. З. Кодряну, К. Шумуляну, І. К. Кетуняну виступали єдиними кандидатами до Сенату [16, с. 9730–9775].

Ознакою виборчої кампанії стали напади на представників інших виборчих груп, вчинені кузистами. Такі випадки мали місце у Романі, Пятра Нямці. У Скулень повіту Ясси за агітацію проти гебреїв заарештували кандидата Цуркану. Мали місце і дещо несподівані результати, зокрема на Буковині ЛНХЗ–законники здобули голосів більше, ніж кузисти – 5 164 проти 4 993 [10, с. 179–182, 184; 15, с. 9567–9574, 9579–9583, 9603, 9621].

У виборах в грудні 1928 р. брала участь оновлена організація, адже наприкінці 1927 та початку 1928 р. відбувалися процеси відновлення єдності. Правда частина досвідчених членів організації, І. З. Кодряну, К. Шумуляну, І. Гевенеску, орієнтувалися вже на групу К. З. Кодряну. Також збереглися відцентрові тенденції, доказом чого є відокремлення групи Н. Негру та створення Ліги бессарабських християн влітку 1928 р. З цією антисемітською групою солідаризувалися організації ЛНХЗ з повітів Лепушна та Четатя Албе. Вже 12 листопада 1928 р. А. К. Куза зажадав від шефів повітових організацій складення виборчих списків. Певні повноваження у даній галузі отримали І. К. Кетуняну для Ардялу та А. Цієрану для Банату. 18 листопада у Яссах на Великій раді ЛНХЗ було визначено голів списків. Також А. К. Куза озвучив вимоги для визначення кандидатів, яким був загальний інтерес Ліги та інтерес праці місцевих членів [11, с. 207].

Програма ЛНХЗ, яку опублікували 25 листопада 1928 р. мала антисемітське спрямування об'єднане ідеєю вигнання гебреїв з Румунії. Засобами реалізації цього були видалення гебреїв з армії, експропріація належних їм земель та лісів, звільнення від них сільських громад, експропріація міської власності, застосування принципу «numerus clausus» у навчальних закладах всіх рівнів, торгівлі, промисловості, ремеслах, проведення націоналізації міст. Тобто фактичним гаслом ЛНХЗ на дані вибори стало «Румунія для румунів!». Наслідком антисемітської пропаганди ставали різні інциденти, як наприклад конфіскація владою 26 листопада у Яссах гротескних малюнків на гебреїв. У Бухаресті були затримані В. Шіраєв, Г. Кітік, А. Філіп, відомі пропагандисти. У Яссах вся агітація базувалася на застосуванні студентів, подібно до того, як О. Гога використовував студентів Клузу для агітування за Народну партію. Через студента Відікана тут було проведено зустріч О. Гоги та І. К. Кетуняну, що стало підставою для об'єднання зусиль у пропагандистській діяльності проти НЦП. Мала місце і співпраця місцевих організацій ЛНХЗ з колишніми членами, як у повіті Лепушна з Н. Негру чи з іншими організаціями, як у повіті Ілфов з С.Миндреску з Національної румунської ліги. До Палати депутатів кузистам вдалося подати 37 списків, а до Сенату – 13. При цьому 18 кузистів були множинними кандидатами до Палати депутатів та 7 – до Сенату. У повіті Лепушна кузистам не вдалося вчасно зареєструвати виборчий список, у чому звинуватили гебрейське населення. Загалом організація збирала 32 373 голоси, що становило 1,14% і демонструвало найнижчий рейтинг, адже за кількістю голосів ЛНХЗ обігнали представники РСБ [17, с. 10664–10730; 11, с. 208–209, 213].

Дещо кращим виявився результат виборів 1931 р. – 3,89%. Так, у Банаті збрали 2,5%, в Ардялі – 0,8%, зате у Бессарабії кількість отриманих голосів зросла з 2 до 15%, а на Буковині становила 14%. Без змін залишилася Молдова, де показники на виборах склали 5%. Високі показники демонстрували і окремі повіти. Так, у Молдові в повітах Ботошань (30,02%), Дорогой (32,58%), Байя (25,06%) та ряді

інших у 1931 р. дало змогу здобути 5 мандатів (Ботошань, Байя, Дорогой, Фелчіу, Ясси). На Буковині 1931 р. місця здобули завдяки повітам Редеуць, Сторожинець, Сучава. Вже 1932 р. дав організації 195 048 (6,53%) голосів, яка опинилася на третьому місці після НЦП та НЛП. Так, А. К. Кузу обрали у повітах Белць, Ясси та Редеуць, В. Т. Преліпчану (Байя), др. Г. Васіліу (Ботошань), В. Ойтуз (Бакеу), М. Адам (Дорогой), Т. Гуцан (Хотин), М. С. Маня (Роман), К. Попойу (Оргей), Г. А. Куза (Сторожинець). Досягнутий у 1931 р. на Буковині результат пояснювався обіцянками поліпшення умов життя та скасування аграрних боргів, які давали перед виборами кузисти [3].

Таким чином, 1932 р. продемонстрував готовність мешканців Бессарабії (повіти Белць, Хотин, Оргей), Буковини (повіти Редеуць, Сторожинець), Молдови (повіти Бакеу, Ботошань, Байя, Дорогой, Фелчіу, Ясси, Роман) голосувати за кузистів. Та все ж подібні результати дозволяли стверджувати, що організація залишалася регіональною і активно діяла у Молдові, Буковині та частині Бессарабії [6, Tab. VI; 19, с. 4476–4473, 4485–4500; 8, с. 278]. До викладеного додамо, що на початку 30-х років органи охорони правопорядку намагалися стримувати і дії даної організації. Так, під час виборів 1931 р. затримали голову організації ЛНХЗ повіту Редеуць Н.Робу і голову списку партії до Палати депутатів за поширення листівок підбурюючого змісту у громаді Торечень даного повіту. У свідченнях перед прокурором Н. Робу заявив, що листівки є провокацією і розклені політичними противниками. Слідчі дії прокурора після перевірки листівок та заяв свідків завершилися звільненням Н. Робу, для самого прокурора продовжилися в'язанням вірності його дій з префектом повіту полковником Сіоном [2, арк. 65–66]. Таким чином, повіти Байя, Ботошань, Дорогой, Ясси, Редеуць, Сучава були тими, де постійно голосували за кузистів, незважаючи на зміни кандидатів. Своєрідним виявилось ставлення до ЛНХЗ у повіті Сторожинець, де високим був відсоток національних меншин та попри це у 1931 і 1932 р. були обрані В. Трифу та Г. А. Куза. Цю правду у даний період проявилось протистояння з групою К. З. Кодряну, яка прагнула отримати місця у парламенті, базуючись також на ідеї антисемітизму [8, с. 278–279].

Висновки. Участь здійснювалася у період від завершення формування організації у 1926 р. до 1933 р., коли Ліга брала участь у виборах востаннє як існуюча організація на підставі виборчого закону від 1926 р. Вже перші принесли перший результат – 10 депутатських мандатів. Протоколи Центральної виборчої комісії підтверджують невелике число повітів, в яких виборчі списки ЛНХЗ отримували достатню кількість голосів. Переважно успіх отримували на Буковині, в Молдові та Бессарабії. Відносно стабільним було число голосів, які віддавалися за ЛНХЗ у Молдові, що забезпечувало проходження в парламент верхівки партії. Конфлікти внутрішнього характеру послаблювали організацію та позбавляли її місць у парламенті. Безрезультатними стали вибори 1927 та 1928 р. В умовах економічної кризи на початку 30-х років відновлено популярність ЛНХЗ та отримано певну кількість мандатів в Палаті депутатів.

Список використаних джерел

1. Васильченко А. Между Дуче и Гитлером. – М.: Изд-во Эксмо, Изд-во Яуза, 2004. – 480 с.
2. Державний архів Чернівецької області. – Ф.126. Апеляційний суд Буковини, м. Чернівці. – Оп.2. – Спр.2257. Информационные письма дирекции полиции о настроении населения. – 200 арк.

3. Кузистична ласка лиш до порога // Час. Незалежний, безпартійний часопис. – 1931. – 9 лип. – Ч.810. – С.4.

4. Alexandrescu I., Bulei I., Mamina I., Scurtu I. Enciclopedia de istorie a României. – București, Meronia, 2000. – 510 p.

5. Codreanu Eiserne Garde. – Berlin: Brünnen-Verlag Willi Bischoff, 1940. – 439 s.

6. Istoria Românilor. Vol. VIII: România întregită (1919–1940) / Coord. I. Scurtu. – București: Editura enciclopedică, 2003. – 859 p.

7. Ivan M. Evoluția partidelor noastre politice în cifre și grafice 1919–1932. Studiu comparativ al rezultatelor oficiale ale alegerilor pentru Camera Deputaților din anii 1919–1932. – Sibiu, 1932. – 34 p., tablouri.

8. Mădescu A. Conflict politico-ideologic în campania electorală din 1932. Dinamica structurilor parlamentare // Elite parlamentare și dinamică electorală în România: 1919–1937 / Coord. Müller Florin. – București: Editura Universității din București, 2009. – P.267–290.

9. Mihai F.–R. Alegerile generale din mai 1926 // Elite parlamentare și dinamică electorală în România: 1919–1937 / Coord. Müller Florin. – București: Editura Universității din București, 2009. – P.105–144.

10. Mihai F.–R. Alegerile generale din mai 1927 // Elite parlamentare și dinamică electorală în România: 1919–1937 / Coord. Müller Florin. – București: Editura Universității din București, 2009. – P.145–186.

11. Mihai F.–R. Alegerile generale din 12 decembrie 1928 // Elite parlamentare și dinamică electorală în România: 1919–1937 / Coord. Müller Florin. – București: Editura Universității din București, 2009. – P.187–234.

12. Nedelcu F. Viața politică din România în preajma instaurării dictaturii regale. – Cluj: Dacia, 1973. – 314 p.

13. Pop Gh. T. Caracterul antinațional și antipopular al activității Partidului Național Creștin. – Cluj–Napoca: Dacia, 1978. – 242 p.

14. Tablou indicând rezultatele pe circumscripții electorale ale alegerilor pentru Adunarea Deputaților, efectuate în ziua de 25 Mai 1926 // Monitorul Oficial. – 1926. – 4 Iunie. – No.122. – P.8006–8066.

15. Tablou indicând rezultatele pe circumscripții electorale ale alegerilor pentru Adunarea Deputaților efectuate în ziua de 7 Iulie 1927 // Monitorul Oficial. – 1927. – 14 Iulie. – No.153. – P.9566–9631.

16. Tablou indicând rezultatele pentru Senatori aleșii în ziua de 12 Iulie 1927 // Monitorul Oficial. – 1927. – 14 Iulie. – No.153. – P.9730–99751.

17. Tablou indicând rezultatele pe circumscripții electorale ale alegerilor pentru Adunarea Deputaților, efectuate în ziua de 12 Decembrie 1928 // Monitorul Oficial. – 1928. – 19 Decembrie. – Nr.283. – P.10664–10730.

18. Tablou indicând rezultatele alegerilor pentru Senat, colegiul universal, efectuate în ziua de 15 Decembrie 1928 // Monitorul Oficial. – 1928. – 21 Decembrie. – Nr.285. – P.10796–10815.

19. Tablou indicând rezultatele pe circumscripții electorale ale alegerilor pentru Adunarea deputaților, efectuate în ziua de 17 Iulie 1932 // Monitorul Oficial. – 1932. – 26 Iulie. – Nr.173. – P.4476–4599.

20. Tulburările studențești de la Cluj pe tema introducerii principiului «numerus clausus» și a «naționalității cadavrelor» pentru disecții // Parlamentari evrei în forul legislativ al României (1919–1940). Documente (extrase). – București: Editura Hasefer, 1998. – P.16–20.

References

1. Vasilchenko A. Mezhdu Duche i Hitlerom. – M.: Ecsmo–Yauza, 2004. – 480 s.

2. Derzhavnyi archive Chernivetskoi oblasti. – F.126. Apelyatsiyni sud Bucovyny, m. Chernivtsi. – Op.2. – Spr.2257. Informatsionye pisma directsii politzii o nastroenii naseleniya. – 200 ark.

3. Kuzystychna laska lysh do poroga // Час. Незалежний, безпартійний часопис. – 1931. – 9 липня. – Ч.810. – С.4.

4. Alexandrescu I., Bulei I., Mamina I., Scurtu I. Enciclopedia de istorie a României. – București, Meronia, 2000. – 510 p.

5. Codreanu Eiserne Garde. – Berlin: Brünnen-Verlag Willi Bischoff, 1940. – 439 s.

6. Istoria Romynilor. Vol. VIII: Romynia yntredzhite (1919–1940) / Coord. I. Scurtu. – București: Editura enciclopedică, 2003. – 859 p.

7. Ivan M. Evolutsia partidelor noastre politice yn cifre shi grafice 1919–1932. Studiu comparativ al rezultatelor oficiale ale aledzherilor pentru Camera Deputatsilor din anii 1919–1932. – Sibiu, 1932. – 34 p., tablouri.

8. Medescu A. Konflikt politiko-ideolodzhik yn kampania elektorală din 1932. Dinamika strukturilor parlamentare // Elite parlamentare shi dinamike elektorală yn Romynia: 1919–1937 / Coord. Müller Florin. – București: Editura Universitetsii din București, 2009. – P.267–290.

9. Mihai F.–R. Aledzherile dzhenérale din mai 1926 // Elite parlamentare shi dinamike elektorală yn Romynia: 1919–1937 / Coord. Müller Florin. – București: Editura Universitetsii din București, 2009. – P.105–144.

10. Mihai F.–R. Aledzherile dzhenérale din mai 1927 // Elite parlamentare shi dinamike elektorală yn Romynia: 1919–1937 / Coord. Müller Florin. – București: Editura Universitetsii din București, 2009. – P.145–186.

11. Mihai F.–R. Aledzherile dzhenérale din 12 dechembrie 1928 // Elite parlamentare shi dinamike elektorală yn Romynia: 1919–1937 / Coord. Müller Florin. – București: Editura Universitetsii din București, 2009. – P.187–234.

12. Nedelcu F. Viatsa politike din Romynia yn preazhma instaurerii dictaturii regale. – Cluj: Dacia, 1973. – 314 p.

13. Pop Gh. T. Karakterul antinațional shi antipopular al aktivitetsii Partidului Natsional Creshtin. – Cluj–Napoca: Dacia, 1978. – 242 p.

14. Tablou indikynd rezultatele pe circumscripsii electorale ale aledzherilor pentru Adunarea Deputaților, efectuate în ziua de 25 Mai 1926 // Monitorul Oficial. – 1926. – 4 Iunie. – No.122. – P.8006–8066.

15. Tablou indikynd rezultatele pe circumscripsii electorale ale alegerilor pentru Adunarea Deputatsilor efectuate yn ziua de 7 Iulie 1927 // Monitorul Oficial. – 1927. – 14 Iulie. – No.153. – P.9566–9631.

16. Tablou indikynd rezultatele pentru Senatori aleshii yn ziua de 12 Iulie 1927 // Monitorul Oficial. – 1927. – 14 Iulie. – No.153. – P.9730–99751.

17. Tablou indikynd rezultatele pe circumscripsii electorale ale aledzherilor pentru Adunarea Deputatsilor, efectuate yn ziua de 12 Decemvrie 1928 // Monitorul Oficial. – 1928. – 19 Dechemvrie. – Nr.283. – P.10664–10730.

18. Tablou indikynd rezultatele aledzherilor pentru Senat, coledzhiul universal, efectuate în ziua de 15 Decemvrie 1928 // Monitorul Oficial. – 1928. – 21 Dechemvrie. – Nr.285. – P.10796–10815.

19. Tablou indikynd rezultatele pe chircumscripsii electorale ale aledzherilor pentru Adunarea deputatsilor, efectuate yn ziua de 17 Iulie 1932 // Monitorul Oficial. – 1932. – 26 Iulie. – Nr.173. – P.4476–4599.

20. Tulburerile studentseshti de la Cluzh pe tema introducherii principiiului «numerus clausus» shi a «naționalitetsii cadavrelor» pentru disiectsii // Parlamentari evrei yn forul legislativ al Romyniei (1919–1940). Documente (extrase). – București: Editura Hasefer, 1998. – P.16–20.

Piddubnii I. A., PhD, Associate Professor, Department of the modern history of Chernivtsi National University (Ukraine, Chernivtsi), slosser@i.ua

The National Christian Defense League in fighting for parliament and power (1926–1933)

The author analyzes participation of the members of the National Christian Defense League in parliamentary elections fulfilling the political organization program. The activities were carried out from the date of establishment to 1933 when the League participated in the election campaign for the last time. The use chronological and statistical methods show its successful results in the first elections (1926). The minutes of Central Election Board proceedings confirm a small amount of districts where the Leagues voting lists received a satisfactory number of votes. They had success in Bukovyna, Moldova and Bessarabia. The relatively stable number of votes was received in Moldova which allowed receiving parliamentary seats for the ruling top. But internal discords weakened the organization and it lost its seats in the parliament. The League managed to gain its popularity again and receive a certain number of seats in the parliament in during the economic crisis of early 1930s.

Keywords: National Christian Defense League, Central Election Board, League managed.

Поддубный И. А., кандидат исторических наук, доцент кафедры новой и новейшей истории, Черновицкий национальный университет им. Ю. Федьковича (Украина, Черновцы), slosser@i.ua

Лига национал-христианской защиты в борьбе за парламентские места и власть (1926–1933 гг.)

Целью статьи является анализ участия членов Лиги национал-христианской защиты в парламентских выборах с целью выполнения программы политической организации. Такое участие осуществлялось в период от завершения формирования организации до 1933 г., участия Лиги в выборах в последний раз в данном качестве. Использование проблемно-хронологического и статистического методов позволяет делать выводы об успехе организации в ходе первых выборов (1926 г.). Протоколы Центральной избирательной комиссии подтверждают небольшое число уездов, в которых избирательные списки ЛНХЗ получали достаточное количество голосов. Преимущественно успех имел место на Буковине, в Молдове и Бессарабии. Относительно стабильно было число голосов, которые отдавались ЛНХЗ в Молдове, что обеспечивало прохождение в парламент верхушки партии. Конфликты внутреннего характера ослабляли организацию и лишили её мест в парламенте. В условиях экономического кризиса в начале 30-х годов восстановлена популярность ЛНХЗ и получено определенное количество мандатов в Палате депутатов.

Ключевые слова: Лига национал-христианской защиты, Центральная избирательная комиссия, Палата депутатов.

* * *

УДК 94(477)

Пуйда Р. Б.,
кандидат історичних наук, доцент кафедри історії
та політології, помічник проректора з науково-
педагогічної роботи, Івано-Франківський національний
технічний університет нафти і газу (Україна, Івано-
Франківськ), Puyda@ukr.net

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОГО ОБ'ЄДНАННЯ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1930-Х РОКІВ

Йдеться про специфіку партійно-політичного життя Польської держави у другій половині 1930-х рр., методологію парламентської діяльності політичної партії Українського національно-демократичного об'єднання, висвітлено політичні процеси в яких застосовано основні методологічні принципи.

Ключові слова: методологія, партії, парламент, парламентаризм, держава.

При аналізі парламентської діяльності УНДО у другій половині 1930-х рр. показано різні функціональні зв'язки, координацію, взаємодію та субординацію у політичній системі держави складовою частиною якої була українська національно-демократична партія. При цьому політичні явища розглядають як складні, відособлені феномени, що мають свій склад і структуру, виконують певну суспільну функцію.

Українські та зарубіжні вчені не створили комплексного дослідження присвяченого діяльності УНДО у сеймі та сенаті Другої Речі Посполитої у другій половині 1930-х рр. Серед сучасних вітчизняних науковців окреслена проблема найповніше охарактеризована у розвідках О. Зайцева [1–2], Л. Зашкільняка [3], М. Швагуляка [4], І. Соляра [5–6] та ін., які зосередили увагу на окремих аспектах парламентської праці націонал-демократів, не зосереджуючись на надмірній деталізації, в контексті значно ширших тем, виокремили коло проблем, які найчастіше привертати увагу українських парламентаріїв.

Джерельну основу статті становлять архівні документи Центрального державного історичного архіву у м. Львові (ЦДАУЛ), матеріали періодичної преси, спогади чільних діячів УНДО. Мета даної розвідки – проаналізувати стратегію та тактику УНДО під час виборчих кампаній 1928–1938 рр.

До спеціальних методів дослідження належить група методів, що ґрунтуються на різних варіантах дослідження політичних процесів та інститутів. У дослідженні широко використано методи емпіричних соціальних досліджень, соціальної психології, статистики. Окреслені методи допомагають зрозуміти функціонування політичних інститутів, дії політичних суб'єктів, динаміку громадської думки, а також вивчають стиль діяльності учасників політичних процесів, ефективність політичних рішень, рівень політичної свідомості й культури різних груп населення.

У вивченні сутності та внутрішніх законів функціонування політичних партій велику роль відіграє також історико-компаративний метод, адже повноцінний аналіз сучасних теорій є неможливим без вивчення творчого спадку людства, в якому століттями накопичувалися знання щодо політичної сфери життя суспільства, держави та її інститутів. Важливим є застосування емпірики, тобто описового підходу, котрий дозволяє зібрати і сконцентрувати значний масив фактичного матеріалу для висунення гіпотез і їх перевірки. Проте для зв'язку отриманих фактів у єдине ціле, для

їх відповідної інтерпретації потрібні вже аналітичний системний та інші підходи.

Стаття ґрунтується не тільки на надбаннях української та зарубіжної історіографії, але й на широкій джерельній базі, основу якої складають архівні матеріали. Дослідження парламентської праці УНДО також неможливе без використання «Sprawozdania stenograficznego Sejmu» четвертої та п'ятої каденцій. Документи дозволяють всебічно реконструювати особливості парламентських баталій, відчутти атмосферу польсько-українського протистояння, визначити причини краху нормалізації та її реальні надбання для українців Галичини. Мемуари та тогочасна періодична преса, передусім друковані органи УНДО – «Діло» та «Свобода» збагачують дослідження коментарями провідних громадсько-політичних діячів, статистичними матеріалами, невідомими для широкого загалу фактами позапарламентського життя тощо.

Одним із першочергових завдань УНДО та УПР було формування національної еліти – провідної верстви в суспільстві, яка здійснює керівництво в певних галузях суспільного життя. Залежно від того, які функції виконує еліта в суспільстві, її поділяють на економічну, духовно-інтелектуальну, політичну. Політична еліта – це організаційна група, яка здійснює владу в суспільстві й бере участь безпосередньо чи опосередковано в прийнятті та організації виконання політичних рішень. Більшість дослідників поділяє еліту на правлячу та неправлячу, до якої, власне, належали націонал-демократи.

Під впливом політичної нормалізації, у середині 1930-х рр. в УНДО й УПР відбулася зміна еліт. До влади у партії прийшли угодові сили, які замінили провід партії на чолі із Д. Левицьким. На теоретичному рівні цей процес обґрунтував Г. Моска, який стверджував, що циркуляція еліти є основою здоров'я суспільства тільки за умови переваги стабілізаційної консервативної тенденції, збереження доступного оновлення еліти за рахунок кращих вихідців із мас. Трансформація еліти включає в себе перетворення всередині самої правлячої еліти, а саме: вихід на лідируючі позиції нового угруповання всередині правлячої еліти чи навіть прихід до влади вищої прошарку іншої соціальної групи. Трансформація еліти пов'язана із різкими змінами її ідеології й політичного курсу, із змінами методів рекрутування еліти; іноді відбувається допуск в еліту представників контр еліти.

Таким чином, для народів, які не здобули власної держави, важливе значення відводиться багатогранній праці політичної еліти (інтелігенції) – одного з базових термінів дослідження. Саме парламентська діяльність УНДО завдяки реалізації відповідних законодавчих актів повинна була б привести до зростання культурного рівня українського населення. Культура має безпосередній зв'язок із національним самоусвідомленням народу: зростанням освіченості населення, творенням національної літератури, розвитком мистецтва, вона виокремлює народ з-поміж інших народів. Однак партії не вдалося актуалізувати питання боротьби за створення власної держави або ж, принаймні, автономії у складі Польської держави.

Незадоволення УНДО політикою Другої Речі Посполитої щодо українців Східної Галичини призвело до зростання опозиційних сил у партії. Однією з перших спроб теоретичного аналізу політичної опозиції в західній політологічній науці стала праця французького політолога

М. Дюверже, який у роботі «Політичні партії» (1957) визначив опозицію як одну з функцій політичної партії. Він проголосував, що наявність організованої опозиції – це суттєва характеристика західної демократії. М. Дюверже, проаналізувавши історичні форми організації опозиції, доходить висновку, що ще за часів Римської республіки правом протесту наділялися посади трибунів плебсу.

Згодом Р. Даль сформував класичні критерії, які характеризують демократичний характер політичної системи, коли виникають умови вільного існування політичної опозиції: 1) свобода думки та висловлювань, зокрема можливість довести особливу позицію меншості до відома інших громадян і керівних органів держави; 2) можливість вільно брати участь у політичному житті; 3) у разі політичного конфлікту здійснення контролю більшості громадян, виборців і членів представницької влади над виконавчою владою; 4) раціональність у політичному обговоренні й ухваленні рішень, розуміння громадянами доцільності запропонованих лідерами держави орієнтирів та засобів їх досягнення; 5) настанова на те, щоб при ухваленні політичних рішень тримати курс на мінімізацію суспільних збурень і примусу щодо переможеної меншості при одночасній максималізації кількості громадян, котрі вважають, що ухвалені рішення відповідають їхнім цілям; 6) мирний спосіб розв'язання конфліктів і мінімізація політичного насильства; 7) першочергове розв'язання виконавчою владою тих проблем, які значна (навіть не більша) частина громадян та/чи політичних лідерів вважає важливими, нагальними, при цьому ухвалення рішення, яке задовольняє якнайбільшу частину громадян; 8) загальна довіра та лояльність до конституції та демократичних процедур у державі [7, с. 346–348].

На сьогодні існує два підходи до визначення опозиції. У ширшому розумінні виділяють усі прямі і побічні вияви суспільного мислення та незадоволення існуючим режимом, у вужчому опозиція розглядається як політичний інститут – результат зіткнення інтересів груп населення, політичних пріоритетів електоральної більшості, яка перемогла на виборах, та поглядів меншості, що зазнала поразки. У політичній практиці виділяють різні типи і форми політичної опозиції: 1) стосовно системи влади: лояльна і нелояльна; 2) за місцем дії: парламентська, позапарламентська; 3) за місцем у спектрі політичних сил: ліва, права, центристська; 4) за способом дії: легальна, ситуаційна, нелегальна; 5) за характером: демократична (конструктивна), недемократична (фундаментальна, революційна).

Використовуючи політику «нормалізації», УНДО із парламентської трибуни, критикуючи офіційний курс уряду та беручи участь у законотворчому процесі, намагалася досягти принципових поступок від влади, коригувати її національно-культурну політику, обмежити зловживання. Загалом партія стала основним каналом вираження незадоволення українського населення існуючим станом речей [8, с. 28–33]. На жаль, польський уряд не володів цивілізованими правилами взаємовідносин з опозицією, що проявлялося у частих змінах конституції та виборчого законодавства.

Ще один важливий термін – партійна система. До партійної системи слід відносити партії, які беруть участь в розподілі владних відносин у суспільстві, а також брали участь щонайменше в двох парламентських виборчих циклах поспіль. УНДО – провідна українська партія

міжвоєнного періоду у Західній Україні. Партію можна з впевненістю віднести до партійної системи (сукупність політичних партій, які, згідно з чинним законодавством та відповідно до волі виборців, представлені в органах влади і забезпечують дієву взаємодію між суспільством та державою), адже вона: виражала значні інтереси суспільства і користувалася підтримкою громадян; дотримувалася політичних та правових норм, що регулювали партійну конкуренцію; здобувала представництво в державних органах влади і насамперед у парламенті. Основними чинниками, які впливали на формування партійної системи, є: об'єктивні умови, які визначають специфіку функціонування партійних систем у сучасному світі; логіка трансформаційного процесу в тій чи іншій країні; вибір форми правління; виборча система; суспільно-політичні поділи.

Партійна система безпосередньо залежить від виборчої системи. Одним із перших на проблему взаємозв'язку між виборчою та партійною системами звернув увагу М. Дюверже. Зіставляючи виборче право, статистичні дані про вибори і партійно-політичний ландшафт в багатьох країнах світу, вчений виклав своє розуміння зв'язку цих компонентів у трьох формулах, що отримали назву «соціологічних законів»: «Режим пропорційного представництва веде до багатопартійної системи з жорсткими, незалежними і стабільними партіями; 2) мажоритарне голосування в два тури веде до багатопартійної системи, в якій партії характеризуються «м'якою» структурою, схильністю до альянсів і відносною стабільністю; 3) мажоритарне голосування в один тур веде до дуалістичної системи з чергуванням при владі великих незалежних партій» [9, с. 206]. Зазначені закономірності, наголошував М. Дюверже, не є абсолютними, вони визначають лише базові тенденції впливу виборчого режиму на систему партій і, зрозуміло, передбачають винятки. У незрілих демократіях із нестійкою партійною системою та обмеженим впливом партій на виборчий процес зазначені закономірності мають лише часткове відображення [9, с. 207].

Висновок з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. У сучасній науці ефективність будь-якого дослідження залежить від вибору відповідної методології. Політологи констатують, що столітня увага дослідників до теорії політичних партій стало наслідком існування значної кількості типів політичних партій. Це пов'язано із дуже низьким рівнем концептуальної і термінологічної ясності та точності. Запропоновані термінології переважно не містять чітких емпіричних індикаторів, які б дали можливість визначити, які партії до яких категорій належать. Водночас існуючі типології ані не взаємно виключні, ані не повністю вичерпні. «Таким чином, ми відчуваємо нестачу ефективних інструментів визначення типу партії і чіткості індикаторів, які його визначають», – підсумовують сучасні науковці [10, с. 69]. Для максимально об'єктивного дослідження парламентської праці УНДО у період нормалізації польсько-українських відносин важливо враховувати неінституціональний та політико-культурний підходи, а також національні та політико-інституційні особливості Польської держави другої половини 1930-х рр.

Список використаних джерел

1. Зайцев О. Представники українських політичних партій Західної України в парламенті Польщі (1922–1939) // УІЖ. – 1993. – №1.

2. Зайцев О. Політичні партії Західної України у виборах 1928 р. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 1994. – Вип. 3.
3. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. – Львів, 2002. – 752 с.
4. Швагуляк М. Партійні поділи і загальнонаціональні інтереси. Проблема політичної консолідації українського політичного руху Галичини (1919–1939) // Сучасність. – 1995. – №2.
5. Соляр І. Українське національно-демократичне об'єднання: перший період діяльності (1925–1928). – Львів, 1925.
6. Соляр І. Консолідаційні процеси національно-державницьких сил Західної України (1923–1928). – Львів, 2010.
7. Грамши А. Избранные произведения / А. Грамши [пер. з итал.]. – Москва: Прогресс, 1980. – 422 с.
8. Шведа Ю. Методологічні застереження Дж. Сарторі щодо аналізу партійних систем / Ю. Шведа // Нова політика. – 1998. – №5. – С. 28–33.
9. Хазратова Н. Психологія відносин особистості й держави: Монографія / Н. Хазратова. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2004. – 256 с.
10. Варзар І. Політична етнологія як наука: історіологія, теорія, методологія, праксеологія / І. Варзар. – Київ: Школяр, 1994. – 224 с.

References

1. Zajcev O. Predstavnyky ukrai'ns'kyh politychnykh partij Zahidnoi' Ukrainy v parlamenti Pol'shhi (1922–1939) // UIZh. – 1993. – №1.
2. Zajcev O. Politychni partii' Zahidnoi' Ukrainy u vyborah 1928 r. // Ukrai'na: kul'turna spadshhyna, nacional'na svidomist', derzhavnist'. – L'viv, 1994. – Vyp. 3.
3. Zashkil'njak L., Krykun M. Istorija Pol'shhi: vid najdavnishykh chasiv do nashykh dniv. – L'viv, 2002. – 752 s.
4. Shvagulyak M. Partijni podily i zagal'nonacional'ni interesy. Problema politychnoi' konsolidacii' ukrai'ns'kogo politychnogo ruhu Galychyny (1919–1939) // Suchasnist'. – 1995. – №2.
5. Soljar I. Ukrai'ns'ke nacional'no-demokratychno ob'jednannja: pershyj period dijaly'nosti (1925–1928). – L'viv, 1925.
6. Soljar I. Konsolidacijni procesy nacional'no-derzhavnyc'kyh syl Zahidnoi' Ukrainy (1923–1928). – L'viv, 2010.
7. Gramshi A. Izbrannye proizvedenija / A. Gramshi [per. z ital.]. – Moskva: Progress, 1980. – 422 s.
8. Shveda Ju. Metodologichni zasterehennja Dzh. Sartori shhodo analizu partijnykh sistem / Ju. Shveda // Nova polityka. – 1998. – №5. – S. 28–33.
9. Hazratova N. Psyhologija vidnosyn osobystosti j derzhavy: Monografija / N. Hazratova. – Luc'k: RVV «Vezha» Volyn. derzh. un-tu im. Lesi Ukrai'ny, 2004. – 256 s.
10. Varzar I. Politychna etnologija jak nauka: istoriologija, teorija, metodologija, prakseologija / I. Varzar. – Kyi'v: Shkoljar, 1994. – 224 s.

Puyda R. B., Ph.D. in history, Associate professor of the department of history and political science, Assistant Vice-rector for scientific and pedagogical work of Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas (Ukraine, Ivano-Frankivsk), Puyda@ukr.net

Methodological principles of forming Ukrainian National Democratic Union in the second half of 1930

This article refers to the specificity of the party-political life of the Polish state in the second half of 1930th, the methodology of the parliamentary activity of the political party of Ukrainian National Democratic Union. It highlights the political processes in which the main methodological principles are applied.

Keywords: methodology, parties, parliament, parliamentarism, state.

Пуйда Р. Б., кандидат исторических наук, доцент кафедры истории и политологии, помощник проректора по научно-педагогической работе, Ивано-Франковский национальный технический университет нефти и газа (Украина, Ивано-Франковск), Puyda@ukr.net

Методологические основы формирования Украинского национально-демократического объединения во второй половине 1930-х годов

Говорится о специфике партийно-политической жизни Польского государства во второй половине 1930-х г., методологию парламентской деятельности политической партии Украинского национально-демократического объединения, освещены политические процессы, в которых применены основные методологические принципы.

Ключевые слова: методология, партии, парламент, парламентаризм, государство.

* * *

УДК 94(477):262.14

Концур–Карабінович Н. М., кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та політології, Івано–Франківський національний технічний університет нафти і газу (Україна, Івано–Франківськ), Kontsur@i.ua

ФЕНОМЕН КАРДИНАЛА ЙОСИФА СЛІПОГО

На широкому фактологічному матеріалі аналізується історичний портрет патріарха Йосифа Сліпого, який з гідністю, винісши тортури тоталітарного режиму, відстоював та розбудовував Українську греко-католицьку церкву. Проаналізуємо в чому ж загадка феномена Кардинала Сліпого.

Ключові слова: Українська греко-католицька церква, отець Йосиф, комуністичний тоталітарний режим, наша Церква, патріарх.

Є постаті, які залишаються у пам'яті народній своїми діями, творчими здобутками на ниві духовній, літературній, мистецькій, досягненнями в науці чи політиці. Йосиф Сліпий належить до постатей світового виміру. Він – світоч християнської віри. Він – мученик і страдалець за християнські переконання. Він – один з фундаторів Української греко-католицької церкви. Він – знаний учений на терені світової богословської науки. Йосиф Сліпий, з гідністю справжнього християнина винісши жакливі тортури комуністичного тоталітарного режиму, не втратив мужності, а благословенний Божим провидінням впродовж 20 років розбудовував Українську церкву у діаспорі, дбаючи про духовний розвій української нації.

«Оця любов до Христа, любов до Святої Церкви, що є його Таїнственным Тілом, любов до рідного українського народу з його духовними і матеріальними скарбами визначували мій життєвий трудолюбивий шлях, моє думання і мою працю, на волі і в неволі» [1, с. 6].

Йосиф Сліпий – велична постать нашої новітньої церковної історії і загалом історії українського народу. Глибинні народні джерела формування цієї неординарної особистості розкрив дослідник Української церкви В. Ленчик: «своєю психологічною структурою митрополит Йосиф був без сумніву великий інтелект, тонкий аналітик дуже складних питань, знавець мистецтва і музики, незвичайно працюючий, як дослідник і вчений, аристократ духа, якого могло дати лише Золоте Поділля, що поєднував у собі велике почуття власної гідності із здоровими етично-моральними засадами і глибокою природною релігійністю» [2, с. 20].

У розпалі діянь щодо збереження церкви 1 листопада 1944 р. перервалася нитка життя Слуги Божого митрополита Андрея Шептицького. Автоматично всі обов'язки, весь тягар і відповідальність за долю нашої Церкви впали на отця Йосифа Сліпого [3, с. 80].

Незважаючи на напружені стосунки між церквою та радянським режимом, участь в похованні митрополита, окрім ієрархів та духовенства УГКЦ, взяла також єпископи польської католицької, російської, вірменської і української православних церков, тисячі віруючих. За оцінкою Ю. Федоріва, це був перший випадок в історії Греко-католицької церкви, коли її архієрея хоронили офіційні представники чотирьох церков [4, с. 293–294]. Під час похорону були присутні представники влади, очолювані М. Хрущовим, а також чимало працівників системи НКДБ, в тому числі і С. Карін, який залишався уповноваженим і спецслужб, і Ради у справах релігійних культів по роботі з УГКЦ.

Кардинал Йосиф розпорядився організувати похоронний похід через місто з поворотом назад до Собору святого Юра. Багато церковних владик відраджували нового главу Української греко-католицької церкви від задуму, вважали, що не «треба нести тіла з домовиною через місто, бо можуть його зневажити, – писав Йосиф Сліпий, – але я не уступив і сказав, що тіло понесуть священники» [2, с. 25].

«Натхненний його благодаттю, служив я своїй рідній Церкві на тих постах, які доручив мені Глава і Батько нашої Церкви, Слуга Божий митрополит Андрей, як професор та ректор Духовної Семінарії і Богословської Академії, як засновник Українського Католицького Університету в Римі» [1, с. 7].

Без сумніву, ліпшого кандидата на митрополита не можна собі було уявити. Йосиф Сліпий за весь час давнішої своєї діяльності, церковної і громадської, показався людиною такого великого формату, такого сильного характеру і вміння, що лиш він один міг перейняти керму Церкви в такі грізні часи. Надій він не обманув. Він створив одну з найсвітліших сторінок нашої церковної історії [3, с. 83]. За період своєї діяльності, як ректор єдиної у світі української високої богословської школи – Богословської Академії, він підніс її рівень до рівня найліпших того роду інституцій у цілій Католицькій церкві. Кардинал Йосиф виховав цілу генерацію священників нового типу. Він поставив богословську науку нашої Церкви на рівні з наукою західних європейських країн. Послідовник митрополита Андрея, митрополит Йосиф зумів поєднати східний тип християнства, притаманний орієнтальній Церкві, з органічною приналежністю нашої Церкви до Заходу, до Католицької церкви і її культури [5, с. 63].

З того часу закінчується його праця, як науковця і організатора наукового богословського життя, а відкриваються двері невідомого завтра. Життя Йосифа Сліпого склалося так, що хоч він і займався у молодості науковими студіями чи то в Інсбруці, чи в Римі, провидіння кликало його бути священником, архіпастирем і духовним батьком чи не в найважчі часи історії Греко-католицької церкви в Україні. Це служіння коштувало йому дуже дорого, бо найкращі роки свого життя (1945–1963) він провів у тюрмі чи на засланні. «Скільки можна було за той час зробити, та не можна було, та й зрештою не дали...» [6, с. 52].

Йосиф Сліпий намагався продовжити лінію митрополита Андрея Шептицького на збереження церкви та її адаптацію в нових політичних умовах. Він усвідомлював, що радянське керівництво прагнуло використати вплив та авторитет УГКЦ у боротьбі проти національного Руху Опору, вимагаючи від ієрархів виступити зі зверненнями про припинення збройної боротьби. Служителі церкви намагалися маневрувати, формально виконуючи вказівки, що межували з формою наказів. Так, станіславський єпископ Г. Хомішин опублікував 13 листопада 1944 р. пастирський лист «Всечесному духовенству і вірним, мир о Господі», в якому закликав вірних жити за християнськими заповідями, засуджував убивства невинних людей, не згадуючи і не тавруючи при цьому учасників збройного підпілля ОУН і УПА, як того вимагали радянські власті [7, с. 125].

Посилився тиск і на митрополита Йосифа, від якого, як доказу лояльності до радянської влади, теж вимагали звернення до учасників Руху Опору. Оскільки

передбачалася поїздка делегації УГКЦ до Москви на переговори з головою РСРК І. Полянським, то 23 листопада митрополит змушений був оприлюднити своє пастирське послання «Духовенству і вірним, мир у Господі і благословення». У ньому він звертався до «різних озброєних ватаг-відділів», які «заманюють до себе мирних жителів під позовами патріотичних і суспільних гасел, закликаючи до опору державній владі, а через те стягують на невинних карні експедиції та репресії». У зверненні він нагадував про християнські закони, вказуючи, що людина, яка «проливає невинну кров навіть свого ворога, політичного противника, стоїть на рівні з чоловіковбивником, що вбиває для грабежу». Хоча у зверненні заявлялося, що «діяльність деяких націоналістичних угруповань має за наслідок те, що тисячі молоді гине і гине марно та пропадає для українського народу. Вони, надія кращого майбутнього, замість позитивної праці і здобутків роблять, навпаки, велику шкоду і народові, і Церкві» [8, арк. 3–5]. Митрополит ні разу не вжив назв ОУН і УПА як структур, проти яких нібито спрямоване його послання.

Уповноважена делегація УГКЦ в середині грудня вирушила до Москви. Її маршрут, спосіб пересування та розміщення був під повним контролем органів держбезпеки. У порівнянні із запропонованим А. Шептицьким складом делегації відбулися певні зміни. Замість Й. Сліпого, який після смерті А. Шептицького посів місце митрополита, керівником делегації він призначив К. Шептицького. Кардинал Йосиф пояснював свою відмову від поїздки наступним чином: «Я тепер при нинішніх обставинах їхати в Москву з делегацією не можу. Мене можуть заарештувати, але це пів біди, може статися катастрофа з аеропланом, можуть напасти на поїзд партизани чи може виникнути інше нещастя в дорозі» [9, с. 250]. Окрім К. Шептицького до складу делегації увійшли визначені ще А. Шептицьким священники Г. Костельник, І. Котів і Г. Будзінський. Забезпечення поїздки та розміщення делегації у Києві і Москві здійснював НКДБ УРСР [10, с. 256–258].

22 грудня 1944 року відбулася зустріч делегації УГКЦ із головою РСРК при РНК СРСР І. Полянським, під час якої члени делегації ознайомили його зі зверненням митрополита Йосифа Сліпого від 23 листопада, передали текст меморандуму, в якому пропонувався статус УГКЦ в умовах радянської дійсності, а також квитанції про перерахування у фонд Червоного Хреста 100 тис. крб.

У меморандумі містилися пропозиції звільнити церковних служителів від військової та інших повинностей; гарантувати недоторканість церков, каплиць і конфесійних цвинтарів; дозволити діяльність Богословської академії, духовних семінарій, монастирів, церковних шкіл, музеїв, садочків, сиротинців, лікарень; допустити церкву до викладання релігії у всіх народних і середніх школах; звільнити від усіх державних і комунальних податків церковні будівлі, а також приміщення духовних семінарій, монастирів, а оподаткування помешкань єпископів, крилошан і парафіяльних священників прирівняти до приміщень державних установ; виділити в Москві та Києві по одній церкві для використання греко-католиками, які там проживають, із правом Львівському митрополитові призначати священників до цих церков [10, с. 759].

Над Українською католицькою церквою нависли чорні хмари. На так благородні жести нашого народу, на знак вдячності московські володарі виявили вороже ставлення супроти нашої Церкви і народу. Отець Йосиф був свідомий тої складної ситуації і що чекає на нього як голову Української католицької церкви. Вже 11 квітня 1945 р. митрополита Йосифа заарештовують, а разом з ним усіх наших єпископів, багато священників, монахів, монахинь і вірних. З цієї хвилини відчинились ворота важкої мандрівки ув'язнень і заслань [11, с. 198].

За цим прийшов черговий удар нашій Церкві, а саме примусове з'єднання Української католицької церкви з московською православною. Юридична ліквідація Церкви відбулась у цілковитій відсутності нашої ієрархії, бо всі були арештовані на т.зв. Львівському соборі. Виконавцями примусового «возз'єднання» були московська Православна церква, а точніше її патріарх Алексій, при допомозі кремлівських вождів і горезвісного КГБ. У той час митрополит Йосиф і всі наші владики, священство і монашество міряли сибірську тайгу і тундру. Здавалось, що за ними всіма слід пропав. Ми дуже часто згадуємо зовсім машинально – митрополит був ув'язнений вісімнадцять років. Спробуймо це поняття – вісімнадцять років ув'язнення – виповнити дійсним змістом [12, с. 20–38].

Вісім літ примусових робіт у сибірських таборах строгого режиму. Москва і Новосибірськ, Марійськ і Кіров, Печора й Інга, Мордовія і Потьма – головні етапи поневірян під час першого ув'язнення. У 1953р. Кардинал Йосиф засуджений вдруге. Заслання в Красноярський край. Там він пише перші два томи історії Вселенської церкви на Україні, починаючи від святого апостола Андрія [13, с. 103].

«Ув'язнення ніччю, тайні судилища, безконечні допити і підглядання, моральні і фізичні знущання й упокорення, катування, морення голодом, нечестиві слідчі і судді, а перед ними я, безборонний в'язень – каторжник, «німий свідок Церкви», що знеможений фізично і психічно вичерпаний, дає свідчення своїй рідній мовчазній і на смерть приреченій Церкві... І в'язень–каторжник бачив, що і його шлях «на краю землі» кінчався приреченням на смерть!» [1, с. 8].

Там же, на засланні, отець Йосиф zdeградований, зведений до якогось табірної числа, відірваний від світу, серед голоду і холоду, без відповідного одягу і взуття, без елементарних людських умов та ще й у похилому віці. Треба було залізної сили волі і витривалості, щоби в таких умовах витримати і здержати людську гідність та достоїнство [11, с. 220]. До речі, під час перебування в концтаборі Йосиф Сліпий довідався, що туди доставили одного з тих енкаведистів, котрий брав участь у його арешті. Тепер цей тип потрапив у неласку до більшовицької влади, яка змінила звичну йому уніформу на арештантський одяг. Коли ж він дізнався про перебування тут свого колишнього «підопічного», то дуже переживав чи Йосиф Сліпий пробачить йому. Митрополит при першій же нагоді підійшов до нього й обійняв того бідолагу [2, с. 30].

Митрополита привозили з далекої півночі на київські гори і пробували його зламати – показуючи царство, що його чекає. Навіть обіцяли спадкоємність московського патріарха Алексія, якщо він відмовиться від Апостольської Столиці, від Католицької церкви і перейде на російське православ'я. Тверде і непохитне

«ні» немилосердно збитого і скатованого до крові, знову і знову митрополита повертали на заслання. Щоб встояти проти такої спокуси, а потім сказати «ні» треба було мати крицевий характер і силу волі. Отець Йосиф вибрав фізичну неволю, знущання, поневіряння, замість жити фізично на волі душевно скованим, а ще гірше – душевно мертвим [14, с. 125].

Після засудження Йосифа Сліпого у 1946 році майже ніхто не знав чи він живий і де перебуває. Аж після смерті Сталіна, коли наступила амністія для деяких в'язнів, а серед них і чужинців, дійшли до нас звістки про митрополита, що він живий. У західній пресі з'явилися описи зустрічей з ним. Тут, зокрема, можна згадати о. Петра Леоні, який мав нагоду бути деякий час разом з митрополитом на засланні, і він про це описав у книжці «Ватиканський шпигун», що з'явилась у Римі у 1959 р. [12, с. 20–38].

В 1960 році Папа Іван XXIII номінує Блаженнішого Кардиналом і добивається остаточного звільнення. Після 18 років страждань Йосиф Сліпий опинився на волі, у центрі Вселенської церкви – Ватикані. Людина, що здається була забута всіма – ожила як ніколи. На передових сторінках світової преси, на радіо і телебаченні. Надзвичайно зворушливими є моменти, як його зустрічали високі ватиканські чини, кардинали Чиконіяні та Тесла. Опісля привезли митрополита до Папи Іоана XXIII, який спеціально чекав його приїзду [15].

У неділю 10 лютого постав Йосиф Сліпий перед Папою Іоаном XXIII. Після молитви у домашній каплиці він дістав картку, позначену багатьма червоними крапками, – це концентраційні табори, що розтагуються по східній Московії. Папа звелів собі дати і показати місце у концтаборі, де жив митрополит. Сліпий вказав на місцевість і промовив: «зі мною були католики і православні, а я був їх єпископ» [5, с. 63].

Подальший період життя виповнений безупинною працею, молитвами за церкву й народ. Бо ж чи міг він бути вільним, коли не була легалізована Українська греко-католицька церква.

У процесі розвитку подій навколо нашої церкви, на тривалі прохання мирян, священників і єпископів Блаженніший отець Йосиф погодився прийняти титул Патріарха. Цей святочний акт історичного значення стався у час «Українських днів» в Римі у 1975 р., в базиліці св. Петра і на гробі апостола Петра в імені «Божого люду». Отець доктор Іван Гриньох грецькою мовою проголосив отця Йосифа Патріархом Києво-Грецьким і всієї Русі-України.

«Як не ви, – звертається він до Павла VI, – проголосите Ваша Святосте... зробить те один із Ваших наслідників, бо поки будемо жити, ми і наша Церква патріархату відректись не зможемо ніколи» [13, с. 104].

Це сталося dokonаним актом і цього ніхто не зitre з нашої історії. Вже тоді частина іноземних достойників прийняли як факт dokonаний і зверталися до Блаженнішого, як до Патріарха. Не забуваймо, що «звичка творить право». Дехто втрачає віру. Ісуса Христа зрадив один з апостолів. Апостол Петро тричі відрікся Христа, але незалежно від цього світло перемогло темряву, а правда перемогла лицемірство. І сьогодні стоить могутня і непорушна Христова церква. Це тільки питання часу. Ми непохитно віримо у перемогу нашої правди [16, с. 74–78].

Йосиф Сліпий як керівник і пастир мільйонів українських католиків протягом 40 років (1944–1984)

здобув світове визнання. Він разом зі своїм попередником митрополитом Андреем Шептицьким підніс на нові висоти духовну й естетичну красу візантійсько-українського обряду, повноцінно утвердивши його в середовищі західного християнства, в самому центрі католицького світу – в Римі. Він зламав чимало помилкових стереотипів серед своїх римських колег – кардиналів щодо України, її церкви і історії. Це було під силу людині не тільки сильної волі, а й глибоких знань, порядності, культури, полум'яного патріотизму. Він приїхав в 1963 р. з катогри до Італії вже немолодою і не зовсім здоровою людиною, і багатьом здавалося, що це буде «доживання віку» виснаженого, кволого старця. Але він ще жив у Римі при 4 папах. За 21 рік не раз сколихував Ватикан, увесь католицький світ своїми заходами на захист України та її церкви. Масмедію не здивуєш сенсаціями, але й вона часто писала про феномен Кардинала Сліпого. Він прожив 92 роки (1892–1984). І від молодості до глибокої старості багато чого в його житті й діяльності було справді феноменальним. Раса винятковості окреслює його вдачу, міжлюдські стосунки, спосіб думання, науковий доробок, внесок у культуру, покровительство мистецтву.

Список використаних джерел

1. Патріарх Смирений Йосиф (Друкуються за виданням: Патріарх Йосиф. – Дітройд, 1984) // Пам'ять століть. – 2002. – №6.
2. Рудницька М. Невидимі стигмати // Пам'ять століть. – 2002. – №6.
3. Яроцький П. Повернення із забуття (Українська Греко-Католицька Церква: історія і сучасний стан) // Політика і час. – 1992. – №4.
4. Федорів Ю. Історія Церкви в Україні / Ю. Федорів. – Торонто, 1967. – 362 с.
5. Державність. – 1994. – №1–2.
6. Денисенко А. Національні мотиви у творчій спадщині Йосифа Сліпого // Пам'ять століть. – 2002. – №6.
7. Андрухів І. О. Релігійне життя на Прикарпатті: 1944–1990 рр. Історико-правовий аналіз / І. О. Андрухів. – Івано-Франківськ, 2004. – 344 с.
8. Центральний державний історичний архів України у Львові. – Ф.201. – Оп.1. – Spr.122.
9. Ліквідація УГКЦ (1939–1946): документи радянських органів державної безпеки. – К.: ПП Сергійчук М. І., 2006. – Т.1. – 920 с.
10. Культурне життя в Україні. Західні землі. – Львів, 1996. – Т.2.: 1953–1966. – 916 с.
11. Мартирологія українських церков. – Том 2: УГКЦ. – Торонто, 1985.
12. Сергійчук В. Йосиф Сліпий в роки Другої Світової Війни // Пам'ять століть. – 2002. – №6.
13. Бучинський Батько Церкви та народу: кардинал Йосиф Сліпий // Київ, 1994. – №1.
14. Патріарх Йосиф / Впорядкував В. Маркус. – Детройт: видання Українського Патріаршого світового Об'єднання, 1984. – 72 с.
15. Пасенко І. Голгота Українського Греко-Католицької Церкви в час руїни // Українське слово. – 1995 р. – 27 квітня.
16. Степовик Д. Кардинал Йосиф Сліпий // Історичний календар. – 2002.
6. Denysenko A. Nacional'ni motyvy u tvorchij spadshhyni Josyfa Slipogo // Pam'jat' stolit'. – 2002. – №6.
7. Andruhiv I. O. Religijne zhyttja na Prykarpatti: 1944–1990 rr. Istoryko-pravovij analiz / I. O. Andruhiv. – Ivano-Frankiv'sk, 2004. – 344 s.
8. Central'nyj derzhavnyj istorychnyj arhiv Ukrai'ny u L'vovi. – F.201. – Op.1. – Spr.122.
9. Likvidacija UGKC (1939–1946): dokumenty radjans'kyh organiv derzhavnoi' bezpeky. – K.: PP Sergijchuk M. I., 2006. – T.1. – 920 s.
10. Kul'turne zhyttja v Ukrai'ni. Zahidni zemli. – L'viv, 1996. – T.2.: 1953–1966. – 916 s.
11. Martyrologija ukrai'ns'kyh cerkov. – Tom 2: UGKC. – Toronto, 1985.
12. Sergijchuk V. Josyf Slipyj v roky Drugoi' Svitovoi' Vijnny // Pam'jat' stolit'. – 2002. – №6.
13. Buchyns'kyj Bat'ko Cerkvy ta narodu: kardynal Josyf Slipyj // Kyi'v, 1994. – №1.
14. Patriarh Josyf / Vporjadkuvav V. Markus'. – Detroit: vydannja Ukrai'ns'kogo Patriarshogo sivitovogo Ob'jednannja, 1984. – 72 s.
15. Pasenko I. Golgota Ukrai'ns'kogo Greko-Katolyc'koi' Cerkvy v chas rui'ny // Ukrai'ns'ke slovo. – 1995 r. – 27 kvitnja.
16. Stepovyk D. Kardynal Josyf Slipyj // Istorychnyj kalendar. – 2002.

Kontsur–Karabinovych N. M., candidate of historical sciences, associate professor of history and political science, Ivano–Frankivsk National Technical University of Oil and Gas (Ukraine, Ivano–Frankivsk), Kontsur@i.ua

Patriarch Yosyf Slipyi: Some traits to the portrait of a religious man

The article offers the analysis of a historic portrait of patriarch Yosyf Slipyi on widely-spread materials, who suffered cruelty of totalitarian regime with dignity developed the Ukrainian Greek Catholic Church.

Keywords: Greek Catholic Church, priest Yosyf, communist totalitarian regim, our Church, imprisonment, patriarch.

Конциур–Карабинович Н. Н., кандидат исторических наук, доцент кафедры истории и политологии, Ивано–Франковский национальный технический университет нефти и газа (Украина, Ивано–Франковск), Kontsur@i.ua

Феномен Кардинала Йосифа Сліпого

На широчайшем фактологическом материале анализируется исторический портрет патриарха Йосифа Сліпого, который с честью выдержал пытки тоталитарного режима, отстоял честь Украинской греко-католической церкви.

Ключевые слова: Украинская греко-католическая церковь, отец Йосиф, коммунистический тоталитарный режим, наша Церковь, патриарх.

* * *

УДК 94(477.8)

Ленартович О. Ю.,

доктор історичних наук, професор кафедри нової та новітньої історії України, Східноєвропейський національний університет ім. Лесі Українки (Україна, Луцьк), oleg.lenartovich@gmail.com

Діяльність А. Мельника та ОУН(м) в роки Другої світової війни

Висвітлюється процес розколу ОУН, наводиться коротка біографія А. Мельника, розглядаються основні напрямки діяльності ОУН(м) в роки Другої світової війни.

Історіографія яка безпосередньо стосується запропонованої проблеми має суперечливий характер. В. Косиш у власних розвідках заперечує факт розколу ОУН, стверджує, що від початку свого існування організація не була єдиним цілим. Натомість, П. Мірчук наголошує на протилежному, звинувачуючи А. Мельника в узурпації влади та ігноруванні думки представників крайового проводу стосовно тактики і стратегії боротьби. Окремі аспекти діяльності ОУН(м) досліджували І. Патриляк, Г. Стародубець, М. Головка та ін. Їхні розвідки присвячені аналізу політичної доктрини організації, причин розколу в ОУН, діяльності сформованих ними політичних інституцій в період окупації. Здебільшого шлося про висвітлення окремих фактів, які не відтворюють специфіку діяльності ОУН(м). Метою статті є об'єктивне висвітлення питань пов'язаних із діяльністю А. Мельника та підпорядкованої йому ОУН в роки Другої світової війни.

Ключові слова: ОУН, Провід українських націоналістів, Крайовий провід, УПА.

References

1. Patriarh Smyrennyj Josyf (Drukujet'sja za vydannjam: Patriarh Josyf. – Ditrojd, 1984) // Pam'jat' stolit'. – 2002. – №6.
2. Rudnyč'ka M. Nevydymy stigmaty // Pam'jat' stolit'. – 2002. – №6.
3. Jaroc'kyj P. Povnennja iz zabuttja (Ukrai'ns'ka Greko-Katolyc'ka Cerkva: istorija i suchasnyj stan) // Polityka i chas. – 1992. – №4.
4. Fedoriv Ju. Istorija Cerkvy v Ukrai'ni / Ju. Fedoriv. – Toronto, 1967. – 362 s.
5. Derzhavnist'. – 1994. – №1–2.

Проблемні питання пов'язані із діяльністю А. Мельника та підпорядкованої йому ОУН є малодослідженими. Суперечливі теорії висувуються істориками стосовно причин розколу в організації, ролі та місця мельниківців у визвольному русі в роки Другої світової війни. Діаметрально протилежний погляд науковців, зазвичай, є наслідком особистих вподобань, незначної і розпорошеної джерельної бази.

Запропонована наукова розвідка є короткою довідкою, яка дає загальне уявлення про постать А. Мельника і діяльність підпорядкованої йому ОУН. Її актуальність визначається потребою вивчення проблеми студентами-істориками та необхідністю вшанування пам'яті борців за волю України яка передбачає будівництво пам'ятників на території Волинської області, зокрема А. Мельнику в м. Ковелі. Метою статті є об'єктивне висвітлення питань пов'язаних із діяльністю А. Мельника та підпорядкованої йому ОУН в роки Другої світової війни.

Мельник Андрій Атанасович (1890–1964) – діяч українського національно-визвольного руху. Народився 12 грудня 1890 р. у с. Воля Якубова Дрогобицького повіту на Львівщині. У 1914–1916 рр. – командир сотні Українських січових стрільців (УСС) у складі австрійської армії. Потрапив до російського полону, звідки у 1917 р. здійснив втечу. У роки української революції – організатор Січових стрільців, начальник штабу Осадного корпусу, начальник штабу Дійової армії УНР (1919 р.). У 1922 р. повернувся на Галичину. Соратник Є. Коновальця, один із засновників Української військової організації (УВО). У 1924–1928 рр. – політичний в'язень польських тюрем (засуджений як активний учасник УВО – крайовий комендант УВО). У 1929 р. відмовився від пропозиції Є. Коновальця очолити крайову ексекутиву ОУН, натомість організував молодіжну організацію «Орли» (клерикально-патріотичного спрямування). Офіційно працював інспектором лісів і дібров Греко-католицької митрополії А. Шептицького. В 1932–1938 рр. член правління видавничої спілки «Діло». У 1933–1938 рр. голова Головної ради католицької асоціації української молоді, член товариства українських комбатантів «Молода громада».

Перебуваючи у родинних зв'язках із Є. Коновальцем (дружина А. Мельника була рідною сестрою дружини Є. Коновальця) у 1938 р. виїжджав на похорон провідника ОУН до Роттердаму, але невдовзі повернувся до Польщі. Коли постало питання про правонаступника загиблого провідника Проводу українських націоналістів у серпні 1938 р. Я. Барановський (референт зв'язку із західноукраїнськими землями) повідомив провід про заповіт Є. Коновальця у якому названо ім'я А. Мельника (існування цього документу ставиться під сумнів, як членами ОУН так і сучасними науковцями). Це, не підтвержене документально призначення, викликало опір і протест представників крайової ексекутиви. Вони бачили на посаді голови проводу ОУН більш активного лідера – С. Бандеру (призначення останнього було неможливе адже він перебував в ув'язненні, відбуваючи довічний термін за участь у вбивстві польського прем'єр-міністра Б. Перацького). Мотивуючи власну незгоду представники крайової ексекутиви наголошували, що А. Мельник ніколи не брав участі в роботі ОУН, вимагали озаявлення членів організації із заповітом Є. Коновальця або провести Надзвичайний великий збір ОУН і обрати нового лідера, як того вимагає статут організації. Ці вимоги було

проігноровано і 11 жовтня 1938 р. полковник А. Мельник був призначений представниками Центрального проводу ОУН головою Проводу українських націоналістів (ПУН).

Нелегитимність призначення А. Мельника загострила внутрішньопартійні стосунки і призвела до поширення внутрішнього протистояння між ПУНОм і крайовою ексекутивою. Напередодні війни, 27 серпня 1939 р., з ініціативи ПУНу було проведено II Надзвичайний великий збір ОУН в Римі (за участі лише 20 делегатів) на якому А. Мельник був офіційно проголошений провідником організації. Внесені зміни до статуту ОУН надавали А. Мельнику необмежену владу, перетворювали ПУН у дорадчий орган провідника, запроваджували Революційний трибунал, який мав право виносити смертні вироки членам організації.

Спроби А. Мельника сконцентрувати повноту влади у своїх руках утілилися в рішеннях II Великого збору. Оголосивши себе «вождем нації», він на власний розсуд керував організацією і не бажав іти на жодний компроміс у політичних та організаційних питаннях. Позиція та ініціативи крайового проводу ігнорувалися.

Події вересня 1939 р. не виправдали сподівань керівництва ОУН, пов'язаних із відродженням української державності. Вступ СРСР у війну поставив перед організацією цілком нові тактичні і стратегічні завдання. У складній ситуації опинилися військові формування, які почав створювати крайовий провід. Зі вступом на Берестейщину Червоної армії Поліське лозове козацтво (218 вояків) під командуванням В. Війтюка («Погоня»), розпочало активні дії. 22 вересня 1939 р. їм удалося зайняти м. Дорогочин. Однак наступного дня після сутички з радянськими регулярними частинами вони змушені були залишити місто. Після цих подій В. Війтюк наказав частину зброї роздати місцевим оунівським активістам і вирушати на південь, зважаючи на безперспективність боротьби [9, с. 233–234; 8, с. 43].

Входження західноукраїнських земель до СРСР та УРСР, започатковані тут процеси радянізації докорінно змінили становище ОУН у краї. Радянська влада утверджувалася, як тоталітарний режим, вістря якого спрямовувалося проти визвольного руху. Значна частина активних членів змушена була виїхати на територію німецького рейху. Ті, хто залишився, наражалися на смертельну небезпеку в протистоянні з органами НКВС. Зменшення кількісного складу, розрив зв'язків між осередками організації унеможлилювали ефективну роботу націоналістичного підпілля. Крайовий провід був на межі знищення. Відповідальність за таке становище низове членство поклало на А. Мельника. Зміна керівництва розглядалася, як єдино можливий спосіб виходу з внутрішньопартійної кризи [10].

10 лютого 1940 р. у Кракові було проведено конференцію за участю 30-ти прихильників С. Бандери та створено альтернативний ПУНу революційний провід ОУН під його керівництвом [1, с. 39]. Конфронтація набувала дедалі загрозливішого характеру. 7 квітня А. Мельник повідомив С. Бандеру, що за узурпацію влади він віддає його під головний революційний трибунал ОУН. У відповідь революційний провід заявив, що А. Мельник перестав бути головою Проводу українських націоналістів [12, арк. 37].

Рішучі дії крайовиків засвідчили, що вони відчували за собою підтримку найбільш активної, дійової та

впливової частини організації і намагалися посісти власне місце в керівній ієрархії ОУН. Не слід розуміти це як спробу захоплення влади заради особистих амбіцій. До такої інтерпретації схилився Провід українських націоналістів. Реалії вказують на бажання революційного проводу змінити політичний курс ОУН, який викликав незрозуміння та незадоволення у більшості й обмежувався орієнтацією на виключність ролі Німеччини в справі відродження української державності. Заради збереження єдності визвольного руху С. Бандера був готовий піти на компроміс з А. Мельником. Результатом стало рішення про участь у роботі Окремої комісії для полагодження конфлікту.

Ініціатива її створення виходила від члена ПУН Р. Ярого. А. Мельник теж погодився із потребою внаормувати відносини всередині ОУН. До складу цієї комісії увійшли Р. Ярий і О. Сенік–Грибівський – від ПУН та Габрусевич, С. Ленкавський і Р. Шухевич – від революційного проводу. Компромісним рішенням могла стати угода про вихід із ПУНу А. Баранівського, О. Сеніка–Грибівського і Чучмана та зарахування до його складу членів революційного проводу. «Стара гвардія» ОУН, що вважала себе послідовниками Є. Коновальця, надміру чутливо сприйняла спроби влити «свіжу кров» у тіло організації. С. Бандера згадував, що А. Мельник «відкинув нашу вимогу, щоб планування революційно–визвольної протибільшовицької боротьби не зв'язувати з Німеччиною, не узалежнювати її від німецьких воєнних плянів. Тимчій–Лопатинський і я обстоювали становище крайового активу, що боротьба ОУН в Україні мусить бути достосована передусім до внутрішньої ситуації в СРСР, а передусім в Україні, і що не маємо таких союзників, щоб здійснювати наші пляни з їхніми. Якби більшовики розпочали масове винищення чи вилловлювання національного активу на окупованих землях, щоб знищити головну базу організованого руху, тоді ОУН повинна розгорнути широку революційно–партизанську боротьбу, не дивлячись на міжнародне становище» [2, с. 11].

Різниця в стратегічних розрахунках між поміркованими мельниківцями та «революційними» молодими оунівськими діячами була очевидною. Боячись втратити низову сітку в Західній Україні в результаті репресій радянської влади після вересня 1939 р., мельниківці пропонували уникати збройних виступів і тимчасово перейти до легальних форм існування. З іншого боку, німецькі спецслужби (з якими контактував ПУН) забороняли чинити будь–які акції проти СРСР, аби не провокувати напруження в німецько–радянських стосунках.

Прихильники А. Мельника негативно поставилися до намагання С. Бандери розширити склад ПУН на вісім осіб, наголошуючи, що це не демократична партія, і визнаючи виключне право вождя формувати персональний склад проводу [6, с. 130].

Надалі події набрали надзвичайного динамізму. У червні 1940 р. голова ПУНу відкинув пропозиції окремої комісії, вимагаючи, щоб С. Бандера визнав рішення II Великого збору ОУН та розпустив революційний провід. За свідченнями Я. Гайваса, тодішнього визначного провідника ОУН(м), вплинув на це рішення З. Книш, який переконав полковника А. Мельника в необхідності протидіяти об'єднаним тенденціям. Він організував захоплення в Кракові центрального приміщення

Революційного проводу з архівом та технікою. В таких умовах гострого протистояння почалася історія існування двох окремих ОУН, з окремим керівництвом, членами, політикою та тактикою [7, с. 11].

Таким чином, у період 1939–1941 рр. відбувся остаточний розкол ОУН. Було створено Революційний провід під керівництвом С. Бандери. А. Мельник очолив помірковану частину організації. Розбіжності стосувалися головним чином стратегії боротьби. Бандерівська організація хоча і передбачала можливість тактичної співпраці із Німеччиною, але опиралася на власні сили, визначивши для себе основним ворогом радянську владу. У подальшому вона ініціювала Акт відродження української держави (30 червня 1941 р.), перейшла до збройної боротьби проти окупаційної влади, робила спроби модернізувати програмні положення організації, створити демократичне представництво – революційний парламент Українську головну визвольну раду та ін. Мельниківська організація залишилася на консервативних позиціях (ідеологія зразка 1920–х–1930–х рр., відмова від активної боротьби, сподівання на лояльність Німеччини у справі відродження української державності). Опора на Німеччину у справі відродження української державності яскраво простежувалася в меморандумі ОУН(м) від 14 квітня 1941 р. у якому мельниківці пропонували визначити її кордони в межах території між Дунаєм, Карпатами і Каспійським морем. Територіальні надбання обґрунтовувалися потребою створити економічно потужну країну, здатну забезпечити стабільність і безпеку на східних кордонах рейху. Фактично пропонувалася відмова від суверенності в економічній сфері на замість визнання політичної суверенності. Офіційної відповіді на власне звернення мельниківці не отримали.

Реалізація військової доктрини ОУН призвела до створення похідних груп, які повинні були проникнути на українські землі слідом за німецькою армією, очолити адміністративні органи влади на окупованих територіях і взяти Україну під власний контроль. Ці плани були спільними для обох організацій. Тому в контексті міжпартійного конфлікту постало питання, хто першим зможе реалізувати задум і очолити визвольний рух. У цих своєрідних змаганнях першість лишилася за бандерівською організацією. 30 червня 1941 р. група на чолі із Я. Стецьком проголосила у Львові Акт відродження української держави, сформувала Тимчасове державне правління.

ОУН(м) категорично засудила дії бандерівців, вважаючи їх передчасними. Похідні групи мельниківців діяли під загальним керівництвом О. Сеніка–Грибівського та М. Сціборського, а після їх убивства в Житомирі – О. Кандиби–Ольжича. Основним пунктом призначення цих підрозділів став Київ. Сюди прибуло близько 200 членів організації та 500 вояків Буковинського куреня під командуванням П. Войновського. Звідси невеликі групи мельниківців продовжили шлях до Харкова, на Слобожанщину, Донбас і Крим. До місць призначення дійшла лише третина особового складу загонів. Причиною стало жорстоке суперництво із бандерівцями, які використовували будь–які можливості для послаблення та знищення політичних опонентів [3, с. 38; 14, с. 24; 15, с. 44].

Прибувши у вересні 1941 р. до Києва, О. Ольжич сконцентрував зусилля на формуванні майбутнього

українського парламенту – Ради загальнонаціонального характеру. За словами Л. Череватенка, «мельниківська концепція схилялася до того, щоб на місцях розбудувати Народні Ради, котрі через Ради повітові й обласні мали б вивершитися в Українську Національну Раду. Ймовірний склад Уккради було намічено ще у Львові: очолити її мав академік А. Кримський. У зв'язку із цим радянська резиденатура активізувалася: А. Кримського, й більшість запланованих на членів майбутнього парламенту було заарештовано, а невдовзі й ліквідовано» [13, с. 396–397]. 5 жовтня у Києві відбулися перші збори Української національної ради, у декларації якої зазначалося: «Нав'язуючи до традицій визвольних змагань і державного будівництва під проводом сл. п. Симона Петлюри, покликано до життя Українську Національну Раду в Києві для продукування над життям українського народу» [11, арк. 91]. Головою ради було обрано ректора Київського політехнічного інституту проф. М. Величковського, а до її складу увійшло близько 130 осіб різної політичної орієнтації (гетьманці, республіканці, оунівці, безпартійні), в тому числі генерал М. Омелянович-Павленко, професор К. Мацієвич, інженер О. Байдуник, письменники У. Самчук, О. Теліга, сестра Лесі Українки – І. Косач-Борисова. Як легальна інституція української громадськості Національна рада не могла продукувати антинімецькі заклики, однак намагалася всіма засобами відстоювати право українців на окремі прояви суспільної діяльності [4].

Реакція німців була дещо запізнілою, але категоричною. УНК було розпущено, оскільки він мав політичний характер і висловив підтримку самостійницьким деклараціям ОУН.

Започатковані 5 червня 1941 р. масові арешти членів ОУН(б) торкнулися і мельниківців. Це вплинуло на зменшення активності організації. Основна увага приділялася поширенню пропагандистської літератури, відродженню діяльності організацій «Просвіта», контролю над театральними трупамі і постановці патріотичних вистав. Справа творення власних бойових підрозділів фактично була призупинена. Активізація діяльності Т. Бульби-Боровця на Волині і створення ним Української повстанської армії зацікавили керівництво ОУН(м). О. Сенник-Грибівський і М. Сціборський погодилися на прохання отамана надіслати власні військові кадри для керівництва цими підрозділами. Існування таких домовленостей підтверджує О. Штуль-Жданович. Він згадує, що на Полісся до отамана виїжджали поручики О. Домазар, П. Дяченко, Кедюлич, сотник Терлиця. У Львові готувалася друга група старшин. На нашу думку, кадрова підтримка з боку мельниківців була можливою з огляду на їхню слабку позицію у визвольному русі та відсутність власних збройних формувань. У разі співпраці з Поліською Січчю з'являлася можливість перехопити в ОУН(б) ініціативу в справі створення Української повстанської армії, а отже посісти перше місце в самостійницькому русі, підпорядкувавши собі загони Т. Боровця через контрольований командний склад. Перебуваючи в складі УПА мельниківці проводили пропагандистську роботу, схиляючи козаків на власний бік. Імовірно, що саме тому, популярність ОУН(м) серед місцевого населення спостерігалася в роки війни.

Бандерівська організація розпочала формувати власні військові підрозділи лише у жовтні 1942 р.

Започаткований навесні 1943 р. переговорний процес між бульбівцями, мельниківцями і бандерівцями призвів до певних домовленостей. Зокрема, було прийнято загальну назву для всіх існуючих військових підрозділів українських націоналістів – УПА, передбачалося створити спільний штаб, боротьба мала носити антинімецький і антирадянський характер. Позиція бандерівського проводу передбачала силове об'єднання і підпорядкування ОУН(б) цих загонів тому переговорний процес було зірвано. Примусове об'єднання мельниківських і бульбівських підрозділів в єдиній УПА супроводжувалося збройним протистоянням і призвело до припинення діяльності Т. Бульби-Боровця та ОУН–(м) на Волині восени 1943 р. [5, арк. 20–23].

Тактична співпраця ОУН–(м) з німецькими спецслужбами не врятувала членів організації від масових арештів і страт в роки війни. А. Мельник теж був ізольований німцями. У січні–жовтні 1944 р. він перебував у концтаборі Заксенгаузен.

17 жовтня 1944 р. А. Мельника звільнили. Тимчасово він працював в Українському національному комітеті (завданням останнього була підготовка військових формувань в складі вермахту для боротьби на німецько-радянському фронті). Інші лідери українського національно-визвольного руху відмовилися, не бажаючи дискредитувати себе співпрацею з фашистами напередодні їхньої поразки. Пізніше А. Мельник проживав на території Німеччини та Люксембурзі. В 1947 р. на III Великому зборі ОУН обраний довічним головою Проводу українських націоналістів. У 1959 р. висунув ідею заснування Українського світового конгресу і Всесвітнього союзу українців. Помер в 1964 р. і похований у Люксембурзі.

Отже, діяльність ОУН–(м) в роки другої світової війни носила хоча і суперечливий характер але була спрямована на відродження Української самостійної соборної держави. Не вірячи у перспективу перемоги власними силами, мельниківці шукали потужного у військовому відношенні союзника яким могла бути Німеччина. Доктрина природного союзництва висунута А. Мельником призвела до тісної співпраці із спецслужбами III рейху, позбавила організацію ініціативи, обмежила її діяльність участю у формальних політичних інституціях дозволених окупаційною владою, культурно-просвітницьких організаціях та пропагандистською роботою.

Список використаних джерел

1. Балей П. Фронда Степана Бандери в ОУН 1940 р. Причини і наслідки / Петро Балей. – Las Vegas, NV, USA, 1997. Перевидано К., 1996. – 373 с.
2. Бандера С. Перспективи Української революції / Степан Бандера. 2-е репринтне вид. – Дрогобич: Вид. фірма «Відродження», 1999. – 640 с.
3. Гайвас Я. Похідні групи ОУН / Ярослав Гайвас. – Мюнхен, 1958.
4. Головка М. Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни 1939–1945 рр. / Микола Леонтійович Головка. – К.: «Олан», 2004. – 704 с.
5. Державний архів Служби безпеки України. – Ф. 13. – Спр. 372.
6. Кентій А. Нариси історії організації українських націоналістів (1929–1941 рр.) / А. В. Кентій. – К.: Інститут історії України НАН України, 1998. – 201 с.
7. Косик В. Розкол в ОУН у світлі документів / Володимир Косик. – К.: «Альтернативи», 2002. – 112 с.
8. Кукурудза А. Упівські загони на Берестейщині та Пінщині // Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів / Гол. ред. Я. Ісаєвич. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2004. – С. 121–125.

9. Пушу І. Берестейщина у міжвоєнний час 1919–1939 рр. / Іван Пушу. – Луцьк: «Надстр'я», 2006. – С.233–234.
10. Подворняк М. Вітер з Волині: Спогади / Михайло Подворняк. – Вінніпег: «Волинь», 1981. – 242 с.
11. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф.3833. – Оп.1. – Спр.95.
12. Там само. – Оп.2. – Спр.26.
13. Череватенко Л. Камінь з Божої праці / Л. Я. Череватенко // Ольжич О. Незнаному воякові. Заповідане живим. – К.: Фондація ім. О. Ольжича, 1994. – С.396–397.
14. Шанковський Л. Історія українського війська. Збройні сили сучасної доби за роки 1914–1953. – 2-е вид. доп. / Лев Шанковський. – Вінніпег: Б. в., 1953. – К.: «Вища школа», 1991.
15. Шумелда Я. Похід на Схід / Ярослав Шумелда. – Львів: «Каменяр», 1991.

References

1. Balej P. Fronda Stepana Bandery v OUN 1940 r. Prynchyny i naslidky / Petro Balej. – Las Vegas, NV, USA, 1997. Perevydano K., 1996. – 373 s.
2. Bandera S. Perspektyvy Ukrai'ns'koi' revoljucii' / Stepan Bandera. 2-е reprintsne vyd. – Drohobych: Vyd. firma «Vidrodzhennja», 1999. – 640 s.
3. Gajvas Ja. Pohidni grupy OUN / Jaroslav Gajvas. – Mjunhen, 1958.
4. Golovko M. Suspil'no-politychni organizacii' ta ruhy Ukrai'ny v period Drugoi' svitovoi' vijny 1939–1945 rr. / Mykola Leontijovych Golovko. – К.: «Olan», 2004. – 704 s.
5. Derzhavnyj arhiv Sluzhby bezpeky Ukrai'ny. – F.13. – Spr.372.
6. Kentij A. Narusy istorii' organizacii' ukrai'ns'kyh nacionalistiv (1929–1941 rr.). / A. V. Kentij. – К.: Instytut istorii' Ukrai'ny NAN Ukrai'ny, 1998. – 201 s.
7. Kosyk V. Rozkol v OUN u svetli dokumentiv / Volodymyr Kosyk. – К.: «Al'ternativy», 2002. – 112 s.
8. Kukurudza A. Upivs'ki zagony na Berestejs'hyni ta Pinshhyni // Ukrai'ns'ka Povstans'ka Armija u borot'bi proty totalitarnyh rezhymiv / Gol. red. Ja. Isajevych. – L'viv: In-t ukrai'noznavstva im. I. Kryp'jakevycha NAN Ukrai'ny, 2004. – S.121–125.
9. Pushhu I. Berestejs'hyni u mizhvojenyj chas 1919–1939 rr. / Ivan Pushhu. – Luc'k: «Nadst'yr'ja», 2006. – S.233–234.
10. Podvornjak M. Viter z Volyni: Spogady / Myhajlo Podvornjak. – Vinnipeg: «Volyn'», 1981. – 242 s.
11. Central'nyj derzhavnyj arhiv vyshhyh organiv vlady i upravlinnja Ukrai'ny. – F.3833. – Op.1. – Spr.95.
12. Там само. – Оп.2. – Спр.26.
13. Cherevatenko L. Kamin' z Bozhoi' praci / L. Ja. Cherevatenko // Ol'zhych O. Neznanomu vojakovi. Zapovidane zhyvym. – К.: Fundacija im. O. Ol'zhycha, 1994. – S.396–397.
14. Shankov's'kyj L. Istorija ukrai'ns'kogo vijs'ka. Zbrojni syly suchasnoi' doby za roky 1914–1953. – 2-е vyd. dop. / Lev Shankov's'kyj. – Vinnipeg: B. v., 1953. – К.: «Vyshha shkola», 1991.
15. Shumelda Ja. Pohid na Shid / Jaroslav Shumelda. – L'viv: «Kamenjar», 1991.

Lenartovych O. Y., *historically Doctor of Sciences, professor of the department of modern and contemporary history of Ukraine, National University of East European Lesia Ukrainka (Ukraine, Luck), oleg.lenartovich@gmail.com*

A. Melnyk and OUN(m) during the Second World War

The article highlights the process of OUN split, a brief biography of Miller, considered the main activities of OUN(m) during the Second World War. Historiography is directly related to the proposed problem is controversial. V. Kosik in their quests deny the fact OUN split, says that from the beginning of its existence the organization was not one. Instead, P. Mirchuk emphasizes the opposite, accusing A. Miller to usurp power and ignoring the views of representatives of regional guidance regarding tactics and strategy of struggle. Some aspects of the OUN(m) investigated I. Patryliak, G. Starodubets, M. Golovko and others. Their intelligence analysis of political doctrines organization reasons split in the OUN activities formed their political institutions during the occupation. For the most part dealt with the coverage of certain facts that do not reflect the specifics of the OUN(m). The article is an objective coverage of issues related to the activities of A. Melnyk and OUN subordinate during the Second World War.

Keywords: OUN, Wire of the Ukrainian nationalists, Regional wire, UPA.

Ленартович О. Ю., *доктор исторических наук, профессор кафедры новой и новейшей истории Украины, Восточноукраинский национальный университет им. Леси Украинки (Украина, Луцк), oleg.lenartovich@gmail.com*

A. Melnyk and OUN(m) in the years of the Second World War

Освещается процесс раскола ОУН, приводится краткая биография А. Мельника, рассматриваются основные направления деятельности ОУН(м) в годы Второй мировой войны.

Историография, непосредственно касающаяся предложенной проблемы, имеет противоречивый характер. В. Косик в собственных исследованиях отрицает факт раскола ОУН, утверждает, что с начала своего существования организация не была единым целым. В свою очередь, П. Мирчук говорит о противоположном, обвиняя А. Мельника в узурпации власти и игнорировании мнения представителей краевого провода относительно тактики и стратегии борьбы. Отдельные аспекты деятельности ОУН(м) исследовали И. Патриляк, Г. Стародубец, М. Головки и др. Их разведки посвящены анализу политической доктрины организации, причин раскола в ОУН, деятельности сформированных ими политических институтов в период оккупации. В основном речь шла об освещении отдельных фактов, не отражающих специфику деятельности ОУН(м). Целью статьи является объективное освещение вопросов, связанных с деятельностью А. Мельника и подчиненной ему ОУН в годы Второй мировой войны.

Ключевые слова: ОУН, Провод украинских националистов, Краевой провод, УПА.

* * *

УДК 94«19»:355–054.

Полуда В. А.,
аспірант відділу української військової історії,
Науково-дослідний інститут українознавства
(Україна, Київ), Volodymyrpoluda@ukr.net

МЕХАНІЗМ ВИКОРИСТАННЯ ПРАЦІ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ У РЕЙХСКОМІСАРІАТІ «УКРАЇНА» ТА В ЗОНІ ВІЙСЬКОВОЇ ОКУПАЦІЇ

Розглянуто питання використання праці військовополонених в двох окупаційних адміністративних утворення доби Другої світової війни – в рейхскомісаріаті «Україна» та в зоні військової окупації. Основна увага сконцентрована на економічних передумовах такої трудової мобілізації, її здійсненню та наслідкам. Матеріал дослідження показує загальну систему примусової праці полонених військовослужбовців на окупованих територіях. У статті окреслено особливості таборів військовополонених для реалізації воєнних і політичних планів нацистської Німеччини.

Ключові слова: полон, військовополонені, табори військовополонених, Друга світова війна, примусова праця.

Питання використання праці військовополонених у нацистських таборах належить до недостатньо вивчених тем у сучасній українській історіографії. Проте дане питання є важливим з огляду на великий внесок в'язнів німецьких таборів у діяльність економіки та роботу воєнної машини тогочасної Німеччини. Метою даного дослідження виступає опис та аналіз використання праці військовополонених у двох окупаційних адміністративних утвореннях – в рейхскомісаріаті «Україна» та в зоні військової окупації. Мета роботи передбачає розв'язання трьох головних дослідницьких завдань: дослідити правовий режим застосування праці військовополонених, проаналізувати процес залучення полонених комбатантів до виконання господарських планів гітлерівської держави та вивчити наслідки реалізації такої політики німецьких військових установ.

Однією зі знакових проблем світової історії, яка була маловивченою в СРСР з кінця 1940-х і до початку 1990-х років, є тема військового полону в роки Другої світової війни. Питання трудового використання військовополонених було розглянуто недостатньо мірою внаслідок закритості радянських архівів і певних цензурно-ідеологічних обмежень. В сучасній українській історичній науці дану проблематику розвивали такі дослідники, як В. Берковський [2; 3], С. Богунов [4], В. Король [12], О. Лисенко [14], О. Марінченко [15], А. Чайковський [27], В. Шевченко [28], О. Уткін [21] і Т. Пастушенко [15]. 3-поміж нових історичних видань, які стосуються проблематики

нацистської окупаційної політики, можна виділити книгу «Київ. Війна. Влада. Суспільство (1939–1945 рр.)», текст якої було написано фахівцями Інституту історії України НАН України [11]. Важливий внесок у розробку даної теми вніс ізраїльський науковець А. Шнеер [29]. Серед західноєвропейських дослідників даної проблематики велику роботу здійснили К. Беркгоф [1], Й. Дюльфер [31], К. Хартман [32], Х. Хьоне [22], К. Штрайт [30]. Проте і дотепер не існує комплексного дослідження, яке б відображало проблематику використання праці полонених червоноармійців. Важлива інформація щодо внеску радянських військовополонених у реалізацію нацистської трудової політики можна знайти в Державному архіві міста Києва, Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України) та в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Серед опублікованих матеріалів головне місце в розумінні теми військового полону посідають матеріали Нюрнберзького Міжнародного трибуналу 1945–1946 рр. [17].

Міжнародно-правові норми цивілізованого ставлення до військовополонених були кодифіковані на конференції в Гаазі, яка відбувалася впродовж травня–липня 1899 р. За підсумками зустрічі 27 країн–учасниць підписали три конвенції: «Про мирне вирішення міжнародних конфліктів», «Про закони і звичаї сухопутної війни», «Про застосування до війни на морі конвенції 1864 року про поранених і хворих». Використання праці полонених для військових потреб ворожої їм держави суворо заборонялося. У 1929 р. відбулася важлива міжнародна зустріч у Женеві, яка була присвячена питанням удосконалення та подальшої кодифікації права війни. Женевська міжнародна конференція 47 держав завершилася ухваленням двох основоположних документів – конвенцій «Про поводження з військовополоненими» та «Про покращення долі поранених і хворих у діючих арміях». Світове гуманітарне право має дві основні мети. По–перше, обмежити воюючі сторони у виборі засобів і методів ведення воєнних дій (право Гааги). По–друге, захистити осіб, які беруть участь у бойових діях (право Женеві) [12, с. 35]. Використання праці полонених для військових потреб ворожої їм держави суворо заборонялося. Праця полонених комбатантів мала бути добровільною і лише в мирних цілях [27, с. 59]. Гуманітарне право передбачало дуже обмежену участь полонених військовослужбовців у праці на користь військового противника. Ситуація з договірною базою ускладнювалася небажанням вищого політичного керівництва СРСР підписувати конвенцію «Про поводження з військовополоненими», адже вона передбачала розподіл полонених у таборах за національною ознакою [29, с. 15]. Небажання радянських державних органів дотримуватися положень Женевського документу слугувало виправданням для геббельсівської пропаганди у справі неналежних умов перебування радянських військовополонених у нацистських таборах. Правовий режим використання праці полонених комбатантів порушувався внаслідок впливу націонал–соціалістичної ідеології та деформованого ставлення радянського військово–політичного керівництва до міжнародного довоєнного гуманітарного права.

Влітку–восени 1941 р. Німеччина здобувала значні території Східної Європи. Упродовж перших чотирьох місяців агресивної війни у полон потрапило

понад 3 мільйони солдатів і офіцерів Червоної Армії. Військові успіхи вермахту прискорили формування цивільної окупаційної адміністрації. 20 серпня 1941 р. за наказом Гітлера було утворено рейхскомісаріат «Україна». Він охоплював за часів свого максимального розширення території сучасних Рівненської, Волинської, Житомирської, Київської, Черкаської, Полтавської, Дніпропетровської, Кіровоградської областей, більшу частину Миколаївської та Вінницької областей. Рейхскомісаріат формально перебував під управлінням цивільних осіб, тобто німецьких чиновників. До зони військової окупації потрапили Чернігівська, Сумська, Харківська, Донецька, Луганська області, а також землі Автономної Республіки Крим. Прифронтова зона офіційно керувалася військовими установами, які структурно належали до групи армій «Південь». Табори військовополонених в рейхскомісаріаті «Україна» керувалися Верховним командуванням збройних сил Німеччини (ОКВ), а подібні установи в прифронтовій зоні – Верховним командуванням сухопутних сил (ОКХ) [9, с. 34].

Упродовж перших чотирьох місяців агресивної війни у полон потрапило понад 3 мільйони солдатів і офіцерів Червоної Армії. Кількість полонених нерідко була настільки великою, що німецькі полкові частини не встигали створювати навіть щось подібне до табору. Так, приблизно 50 тис. радянських військовополонених, узятих в районі Могильова в липні 1941 р., були зігнані на берег Дніпра недалеко від міста, і територія, на якій вони розміщувалися, навіть не була обнесена колючим дротом. Командир 403–ї охоронної дивізії фон Дітфурт на судовому процесі в Ризі у 1946 р. свідчив, що в серпні 1941 р. він зустрів колону радянських військовополонених. Старший колони – німецький офіцер – доповів, що під час маршу здійснюються розстріли військовополонених. Фон Дітфурт схвалив це, назвавши розстріли «пострілами полеглих» [18, с. 170]. Водночас частині полонених удавалося вийти на свободу в перші місяці окупації. Нестачу продовольства та приміщень для в'язнів упродовж 1941 р. вирішувалася подеколи гуманними способами з ініціативи окремих осіб або організацій. Іноді полонені військовослужбовці за допомогою Українського Червоного Хреста та Українського Комітету Взаємодопомоги могли вийти на волю з офіційним посвідченням на проживання від німецьких урядовців. Табірне німецьке керівництво вимагало 10 підписів сусідів або знайомих військовополонених як запоруку його благонадійності після звільнення [8, арк. 3].

На початку Другої світової війни Німеччина розраховувала на швидку перемогу і не передбачала інтенсивної експлуатації військовополонених. Частина з них була відпущена на свободу. За різними оцінками, від 600 до 900 тисяч полонених червоноармійців, які потрапили до німецького полону на початку війни, були відпущені додому. Цікаво, що в перші місяці війни офіцерський корпус з середовища військовополонених практично не залучався до роботи. Німецька адміністрація таборів створювала робочі батальйони. Тих, хто погоджувався вступити до робочого батальйону, виділяли з загального числа військовополонених і переводили до окремих казарм [32, с. 25]. Батальйони виконували допоміжні роботи переважно в зоні військової окупації. З перших днів окупації працездатні радянські військовополонені

в складі таких робочих команд потрапляли в дискриміновану категорію осіб. Один із керівників німецького відділу в справах військовополонених видав 15 серпня 1941 р. розпорядження, де в одному з пунктів зазначалося: «Розміри продовольчих пайків для російських військовополонених, які знаходяться на роботах, мають відрізнятися від пайків, які видаються військовополоненим інших національностей» [17, с. 101]. Під керівництвом німців батальйони споруджували фортифікації, ремонтували важливі шляхи та залізницю [4, с. 56].

Після поразки під Москвою німецька економіка зіткнулася з великими труднощами. З середини 1942 р. зріс інтерес німецьких військових і економічних установ до експлуатації корисних копалин на території України. Своєрідними резервуаром дешевої робочої сили стали табори військовополонених, яких на території рейхскомісаріату «Україна» налічувалося понад 120, а в зоні військової окупації – понад 100. На території Київської області розміщувалося 46 таких таборів, а на Харківщині – 30 [20, с. 176].

В'язні таборів працювали в Києві на відбудові мостів через Дніпро [Київ, с. 85]. У районі Дарниці полонених залучали до лісозаготівельних робіт, на вантажних роботах на залізничній станції, в залізничній ремонтній майстерні, на сільськогосподарських роботах у навколишніх селах. При цьому полонені жили на території стаціонарного табору постійно. У разі необхідності вони під охороною приводилися на робоче місце [4, с. 85]. Також військовополонених використовували на будівництві оборонних ліній та ремонті важливих шляхів.

У листопаді 1941 р. понад 200 військовополонених було направлено на відновлення залізничного мосту через Дніпро. В'язні жили в неопалюваних бараках поблизу об'єкта будівництва. Пізніше їх було переведено на територію Видубицького монастиря [11, с. 85].

Варто зазначити, що належність військовополоненого до певного табору не обмежувала географічні переміщення цієї особи. Наприклад, табірна команда з Дарниці працювала в Святошині на видобуванні торфу. Окремі робочі команди Дарницького табору працювали на спорудженні залізничної інфраструктури в районі Бучі, а також на території зони військової окупації – у Прилуках на будівельних роботах [11, с. 86].

У зоні військової окупації знаходилися значні запаси важливих для Німеччини сировинних ресурсів, зокрема кам'яного вугілля. При відступі підрозділи Червоної Армії демонтували в Сталінській і Ворошиловградській областях обладнання більшості вугільних шахт і вивезли його в тил. Німецьким економічним інстанціям не вдалося відновити великі механізовані шахти і вони обмежилися експлуатацією окремих шурфів. На початку 1942 р. в Сталінській області було відновлено роботу 16 дрібних шахт, але внаслідок відсутності транспорту вугілля не вивозилося. До літа 1942 р. для початку регулярної роботи було підготовлено кілька великих шахт [4, с. 56].

1 липня 1942 р. Гітлер підписав директиву про відновлення видобування вугілля в Донецькому басейні. Дана територія належала до зони військової окупації. Командування групи армій «Південь» мало забезпечити ці роботи потрібними спеціалістами і ресурсом працівників. Для роботи в шахтах упродовж липня 1942 р. було виділено 30 тисяч полонених військовослужбовців, а в

серпні–вересні – ще по 15 тисяч. Для посилення трудових ресурсів в добувній промисловості на дані шахти військовою адміністрацією планувалося направити 300 тисяч військовополонених. Тих, хто володів гірничими професіями, мав отримати роботу за фахом [4, с. 57]. Існували привілейовані групи військовополонених, які не працювали. До такої категорії належали представники табірної поліції. Бригадири і сотники в Сирецькому таборі в Києві звільнялися від фізичної праці.

Слід зазначити, що харчування військовополонених не забезпечувало основних енергетичних потреб людини. Існують свідчення, що до основного раціону військовополонених в північних районах рейхскомісаріату «Україна» додавалося кісткове борошно. Вживання такої речовини, яка використовується переважно як мінеральне добриво, призводило до отруєння та смерті [5, с. 94]. Додаткова калорійність харчового пайка для радянського військовополоненого згідно з параметрами Верховного командування вермахту складала 2129 кілокалорій. До цього пайка входили такі кількісні показники життєво необхідних речовин: білки – 57,4 грамів, з них – 10,9 г були повноцінними, жири – 29,5 г, вуглеводи – 392,5 г [5, арк. 18]. Такий розмір їжі лише на 300–400 кілокалорій перевищував витрати енергії на основний обмін, тобто обмін речовин у стані повного спокою. Дорослій людині потрібно не менше 2500–3000 кілокалорій при відсутності важкої фізичної праці. Білків у даному раціоні менше за фізіологічну норму вдвічі, а кількість жирів також недостатня для фізичної праці. Неминучим наслідком такого режиму харчування ставало масове виснаження полонених військовослужбовців. За даними німецького науковця К. Штрайта непрацездатні військовополонені часто залишалися без продовольства або їх розстрілювали підрозділи табірної поліції та спеціальні оперативні команди СС [29, с. 595]. Унаслідок важких умов перебування та праці в таборах військовополонених поширилися епідемії та настав голод. За роки окупації загинуло приблизно 3,3 мільйони радянських військовополонених, що склало 58% їхньої загальної кількості [26, с. 12]. Відповідно до сучасних даних мінімальне число померлих радянських військовополонених становить не менше 3 291 157 осіб [21, с. 174].

Отже, економічні фактори підштовхнули керівництво націонал-соціалістичної Німеччини до широкого використання праці військовополонених на території двох окупаційних адміністративних районів – рейхскомісаріату «Україна» та в зоні військової окупації. Основний час примусового масового залучення полонених до праці на нацистську державу припав на літо 1941 – літо 1944 рр. і тривав до повного витіснення окупантів з територій двох адміністративних утворень восени 1944 р. Правовий режим використання праці військовополонених зазнав повністю ігнорування табірною адміністрацією. Націонал-соціалісти не поширювали на полонених радянських військовослужбовців норми міжнародного права. Водночас радянська держава відмовилася приєднатися до документів Женеви 1929 р. в повному обсязі, що лише поглибило гуманітарну катастрофу в німецьких таборах військовополонених. В'язні в якості робочої сили використовувалися в усіх галузях німецької економіки. До завершення окупації українських земель військової та цивільні установи Німеччини намагалися максимально використати трудовий потенціал військовополонених,

що породжувало масову смертність у таборах. Матеріали Нюрнберзького процесу стали остаточним аргументом для визнання такого механізму використання праці полонених комбатантів злочинною.

Список використаних джерел

1. Беркгоф К. Жнива скорботи. Життя і смерть в Україні під нацистською владою / К. Беркгоф; [Пер. з англ. Т. Цимбал]. – Київ: Критика, 2011. – 455 с.
2. Берковський В. Нацистські табори військовополонених у місті Славути / В. Берковський // Історія великих страждань. Нацистські табори для радянських військовополонених у місті Славути на Хмельниччині: дослідження, документи, свідчення. – Київ, 2011. – С.39–47.
3. Берковський В. Система німецьких таборів для радянських військовополонених / О. Берковський, О. Пашченко // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги). Мат. міжн. наук. конференції, 27 квітня 2010 р. – Київ, 2011. – С.438–446.
4. Богунов С. Использование труда советских военнопленных на территории Украины в годы Великой Отечественной войны (1941–1944 гг.) / С. Богунов // Військовий полон та інтернування (1939–1956). Погляд через 60 років. Матеріали наукової конференції, 2–4 червня 2006 р. – Київ, 2008. – С.53–66.
5. Голубков С. А. В фашистском концлагере. Воспоминания бывшего военнопленного / С. А. Голубков. – Смоленск: Книжное издательство, 1958. – 250 с.
6. Державний архів міста Києва. – Ф.Р.–1584. – Оп.1. – Спр.1. – 35 арк.
7. Там само. – Спр.13. – 17 арк.
8. Державний архів Київської області. – Ф.Р.–2395. – Оп.1. – Спр.29. – 36 арк.
9. Датнер Ш. Преступления немецко-фашистского вермахта в отношении военнопленных во Второй мировой войне / Ш. Датнер; [Пер. с пол. Виноградова М.]. – Москва: Издательство иностранной литературы, 1963. – 487 с.
10. Иванович К. Б. Существовавшие до сих пор правила... отменяются / К. В. Иванович // Военно-исторический журнал. – 1991. – №11. – С.38–42.
11. Київ: війна, влада, суспільство (1939–1945 рр.). За документами радянських спецслужб та німецької окупаційної адміністрації / [Ред. кол. Смолій В. А., Бажан О. В., Боряк Г. В., Вронська Т. В. та ін.]. – Київ: Темпора, 2014. – 864 с.
12. Король В. Ю. Трагедія військовополонених на окупованій території України в 1941–1944 роках / В. Ю. Король. – Київ: Академія, 2002. – 128 с.
13. Кузнецов А. Бабин Яр / А. Кузнецов; [Пер. з рос. Батурина С.]. – Київ: Саміт–Книга, 2009. – 352 с., іл.
14. Лисенко О. Соціальне становище радянських військовополонених у роки Другої світової війни / О. Лисенко // Військовий полон та інтернування. 1939–1956. Погляд через 60 років. Матеріали наукової конференції, 2–4 червня 2006 р. – Київ, 2008. – С.86–95.
15. Марінченко О. О. Демографічний вимір поразки 1941 р.: масштаби втрат РСЧА військовополоненими на території України / О. О. Марінченко // Український історичний журнал. – 2013. – №3. – С.151–171.
16. Міжнародне гуманітарне право. Навчальний посібник / [Базов В. П., Качан І. І., Майоров І. О. та ін.]. – Київ: Варта, 2000. – 176 с.
17. Нюрнберзький процес. Военные преступления и преступления против человечности. Сборник материалов в 7 томах / [Под. общ. ред. Р. А. Руденко]. – Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1958. – Т.3. – 815 с.
18. Пастушенко Т. Статус радянських військовополонених у роки Другої світової війни: на терезах міжнародного, нацистського та радянського права / Т. Пастушенко // Історія великих страждань. Нацистські табори для радянських військовополонених у м. Славути на Хмельниччині: дослідження, документи, свідчення. – Київ, 2011. – С.18–28.
19. Смогоржевська І. Окупаційний режим на території військової зони України: історіографічний та джерелознавчий аспекти / І. Смогоржевська // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги). Мат. міжн. наук. конференції, 27 квітня 2010 р. – Київ, 2011. – С.312–320.
20. Справочник о нацистских лагерях военнопленных, действовавших на оккупированной территории Украины в годы Великой Отечественной войны, и формах увековечения памяти погибших / Сост. С. П. Цакун. – Киев: Компас, 2002. – 176 с.
21. Уткін О. Людські, технічні та матеріальні втрати радянських і німецьких військ у Великій Вітчизняній війні / О. Уткін // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги). Мат. міжн. наук. конференції, 27 квітня 2010 р. – Київ, 2011. – С.172–182.
22. Хёне Х. Черный орден СС. История охранных отрядов / Х. Хёне [Пер. с нем. Ю. Д. Чупрова, О. И. Лемехова]. – Москва: ОЛМА-ПРЕСС, 2004. – 542 с.: ил. – (Архив).
23. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.166. – Оп.3. – Спр.143. – 45 арк.
24. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Фонд КМФ–8. – Оп.1. – Спр.38. – 136 арк.
25. Там само. – Оп.1. – Спр.74. – 33 арк.
26. Там само. – Оп.2. – Спр.139. – 137 арк.
27. Чайковский А. С. Плен. За свои и чужие грехи (Военнопленные и интендированные в Украине 1939–1953 гг.) / А. С. Чайковский – Киев: Парламентское издательство, 2005. – 970 с.
28. Шевченко В. Фашистський окупаційний режим в Україні та доля військовополонених (1939–1944 рр.) / В. Шевченко // Військовий полон та інтернування (1939–1956). Погляд через 60 років. Матеріали наукової конференції, 2–4 червня 2006 р. – Київ, 2008. – С.67–70.
29. Шнеер А. Плен. В 2 т. / А. Шнеер. – Иерусалим: Ной, 2003. – Т.1. – 380 с.
30. Штрайт К. Советские военнопленные, массовые депортации, принудительные рабочие / К. Штрайт // Вторая мировая война. Дискуссии. Основные тенденции. Результаты исследований; [Пер. с нем. Захарченко Н. А., Неподаев Ю. А., Розанов И. В., Соколов Р. Н.]. – Москва: Весь мир, 1997. – С.589–600.
31. Dülffer J. Der Deutscher Ostkrieg, 1942 // Mitteilungen der Gemeinsame Kommission die jüngeren Geschichte der russische-deutsch Beziehungen. – München: Oldenbourg Verlag, 2005. – S.17–23.
32. Hartmann C. Der Krieg und das Verbrechen // Mitteilungen der Gemeinsame Kommission die jüngeren Geschichte der russische-deutsch Beziehungen. – München: Oldenbourg Verlag, 2005. – S.21–31.

References

1. Berkhof K. Zhnyva skorboty. Zhyttia i smert' v Ukraini pid natsists'koju vladoju / K. Berkhof; [Per. z angl. T. Tsymbal]. – Kyiv: Krytyka, 2011. – 455 s.
2. Berkovskij V. Natsysts'ki tabory vi skovopolonykh u misti Slavuta / V. Berkovskij // Istorija velykykh strazhdan. Natsysts'ki tabory dlja radianskykh viiskovopolonykh u misti Slavuti na Hmellnychchyni: doslidzhenn'ja, dokumenty, svidchenn'ja. – Kyiv, 2011. – S.39–47.
3. Berkovskij V. Systema nimetskykh taboryv dlja radianskykh viiskovopolonykh / V. Berkovskij, O. Pashchenko // Ukraijna u Drugii svitovii vijni: dzherela ta interpretatsiji (do 65-rihchhia Velykoji Peremogy). Mat. mizh. nauk. konferentsii, 27 kvitnia 2010 r. – Kyiv, 2011. – S.438–446.
4. Bogunov S. Ispol'zovanie truda sovjetskikh voiennopliennykh na territorij Ukrainy v gody Velikoi Otechestvennoj vojny (1941–1944) / S. Bogunov // Viis'kovyi polon ta internuvann'ja (1939–1956). Pogliad cherez 60 rokov. Materialy naukovoi konferentsii, 2–4 chervnia 2006 r. – Kyiv, 2008. – S.53–66.
5. Golubkov S. A. V fashystskom kontslagiere. Vospominania byvshego voiennopliennogo / S. A. Golubkov. – Smolensk: Knizhnoe izdatelstvo, 1958. – 250 s.
6. Derzhavnyj arkhiv mista Kyjewa. – F.R.–1584. – Op.1. – Spr.1. – 35 ark.
7. Tam samo. – Spr.13. – 17 ark.
8. Derzhavnyj arkhiv Kyivskoj oblasti. – F.R.–2395. – Op.1. – Spr.29. – 36 ark.
9. Datner S. Prestuplenia nemetsko-fashystskogo vermachta v otnosheniji voennopliennykh vo vremia Vtoroj mirovoj vojny / S. Datner; [Per. s pol. Vinogradova M.]. – Moskva: Izdatelstvo inostrannoj literatury, 1963. – 487 s.
10. Ivanovich K. B. Sushchestvovavshyje do sikh por pravila... otmeniautsa / K. B. Ivanovich // Voенно-istoricheskij zhurnal. – 1991. – №11. – S.38–42.
11. Kiyv: vijna, vlada, suspilstvo (1939–1945 rr.). Za dokumentamy radianskykh spetssluzhb ta nimetskoji okupatsiinoji administratsii / [Red. kol. Smolij V. A., Bazhan O. V., Boriak G. V., Vronska T. V. ta in.]. – Kyiv: Tempora, 2014. – 864 s.
12. Korol V. J. Tragedija vijs'kovopolonykh na okupovaniij terytorij Ukrainy 1941–1944 rr. / V. J. Korol. – Kyiv: Akademia, 2002. – 128 s.

13. Kusnietsov A. Babyn Jar / A. Kusnietsov; [per. z ros. Baturyn S.]. – Kyiv: Samit-Knyga, 2009. – 352 s., il.

14. Lysenko O. Sotsial'ne stanovyshe rad'janskykh viiskovopolonenykh v roky Drugoji svitovoi viny / O. Lysenko // Viiskovij polon ta internuvannja (1939–1956). Pogliad cherez 60 rokiv. Materialy naukovoi konferentsii, 2–4 chervnia 2006 r. – Kyiv, 2008. – S.86–95.

15. Marinchenko O. O. Demografichnyj vymir porazky 1941 r.: masshtaby vtrat RSChA vijs'kovopolonenykh na terytorii Ukrainy / O. O. Marinchenko // Ukrajin's'kyj istorychnyj zhurnal. – 2013. – №3. – S.151–171.

16. Mizhnarodne gumanitarne pravo. Navchalnyj posibnyk / [Bazov V. P., Kachan I. I., Maiorov I. O. ta in.]. – Kyiv: Varta, 2000. – 176 s.

17. Niurnbergskij protses. Voennyje prestuplenja i prestuplenja protiv chelovechnosti. Sbornik materialov v 7 tomakh / [Pod. obsch. red. R. A. Rudenko]. – Moskva: Gosudarstvennoje izdatelstvo juridicheskoi literatury, 1958. – T.3. – 815 s.

18. Pastushenko T. Status radjanskykh viiskovopolonenykh u roky Drugoji svitovoi viny: na terezakh mizhnarodnogo, natsyistykogo ta radjanskogo prava / T. Pastushenko // Istoriija velykykh strazhdan'. Natsyist's'ki tabory dlja radjanskykh vijs'kovopolonenykh u misti Slavuti na Hmelnychchyni: doslidzhennja, dokumenty, svidchennja. – Kyiv, 2011. – S.18–28.

19. Smogorzhevska I. Okupatsijnyj rezhy m na terytorii viiskovoi zony Ukrainy: istoriografichnyj ta dzhereloznavchij aspekt / I. Smogorzhevska // Ukrajin a u Drugii svitovii viny: dzherela ta interpretatsiji (do 65–richchia Velykoji Peremogy). Mat. mizh. nauk. konferentsii, 27 kvitnia 2010 r. – Kyiv, 2011. – S.312–320.

20. Spravochnik o natsyistykikh lageriakh voennoplennykh, deistvovavshykh na okupirovannoi terytorii Ukrainy, i formakh uvekovechenja pamiaty pogibshykh / Sost. S. P. Tsakun. – Kyiv: Kompas, 2002. – 176 s.

21. Utkin O. Lidski, tekhnichni ta material'ni vtraty radjanskykh I nimetskykh viisk u Velykii Vitchyzniani viny / O. Utkin // Ukrajin a u Drugii svitovii viny: dzherela ta interpretatsiji (do 65–richchia Velykoji Peremogy). Mat. mizh. nauk. konferentsii, 27 kvitnia 2010 r. – Kyiv, 2011. – S.172–182.

22. Höhne H. Chernyi orden SS. Istoriija okhrannykh otriadov / H. Höhne [Per. s nem. J. D. Chuprova, O. I. Lemekhova]. – Moskva: OLMA-PRESS, 2004. – 542 s., il. – (Arkhiv).

23. Central'nyi derzhavnyj arkhiv gromads'kikh obiednan' Ukrajin y. – F.166. – Op.3. – Spr.143. – 45 ark.

24. Central'nyj derzhavnyj arkhiv vyshchykh organiv vlady ta upravlinnja Ukrainy. – F.KMF-8. – Op.1. – Spr.38. – 136 ark.

25. Tam samo. – Op.1. – Spr.74. – 33 ark.

26. Tam samo. – Op.2. – Spr.139. – 137 ark.

27. Chaikovskij A. S. Plen. Za svoji I chuzhyje grekhi. (Voennoplennye i internirovannye v Ukrajin e 1939–1953 gg.). – Kyiv: Ukrajin a, 2005. – 970 s.

28. Shevchenko V. Fashyist's'kii okupatsijnyj rezhy m v Ukrajin i ta doijla vijs'kovopolonenykh (1939–1944 rr.) / V. Shevchenko // Viis'kovij polon ta internuvannja (1939–1956). Pogliad cherez 60 rokiv. Materialy naukovoi konferentsii, 2–4 chervnia 2006 r. – Kyiv, 2008. – S.67–70.

29. Shneer A. Plen. V 2 t. / A. Shneer. – Jerusalem: Noi, 2003. – T.1. – 380 s.

30. Shtraik K. Sovjetskie voennoplennye, massovye deportatsyi, prynuditelnye rabochie / K. Shtraik // Vtoraja mirovaja vojna. Diskussii. Osnovnyje tendentsii. Rezultaty issledovanij; [Per. s nem. Zakharchenko N. A., Nepodaev J. A., Rozanov I. V., Sokolov R. N.]. – Moskva: Ves' mir, 1997. – S.589–600.

31. Dülffer J. Der Deutscher Ostkrieg, 1942 // Mitteilungen der Gemeinsame Kommission die jüngeren Geschichte der russisch-deutsch Beziehungen. – München: Oldenbourg Verlag, 2005. – S.17–23.

32. Hartmann C. Der Krieg und das Verbrechen // Mitteilungen der Gemeinsame Kommission die jüngeren Geschichte der russisch-deutsch Beziehungen. – München: Oldenbourg Verlag, 2005. – S.21–31.

Poluda V. A., postgraduate's student at Ukrainian military history department of Scientific and Research Institute of Ukrainian studies (Ukraine, Kyiv), Volodymyrpoluda@ukr.net

Machinery of the use of the prisoners of war labour in the Reichskommissariat «Ukraine» and the zone of the military occupation

The article deals with a problem of the prisoners' of war labour use in two occupation administrative provinces – in the Reichskommissariat «Ukraine» and in the zone of military occupation. The main attention is paid to economic causes of this

labour mobilization, it's realization and results. The material of research shows the general forced labour system for prisoners of war in the occupation territories. The content of the article is focused on the characteristic features of the camps of prisoners for the German political and military plans' realization.

Keywords: captivity, prisoners of war, prisoners of war camps, the Second World War, forced labour.

Poluda V. A., аспирант отдела украинской военной истории, Научно-исследовательский институт украиноведения (Украина, Киев), Volodymyrpoluda@ukr.net

Механизм использования труда военнопленных в рейхскомиссарате «Украина» и в зоне военной оккупации

Рассмотрен вопрос использования труда военнопленных в двух оккупационных административных образованиях во время Второй мировой войны – в рейхскомиссарате «Украина» и в зоне военной оккупации. Основное внимание сконцентрировано на экономических предпосылках такой трудовой мобилизации, ее осуществлению и последствиям. Материал исследования показывает общую систему принудительного труда пленных военнослужащих на оккупированных территориях. В статье охарактеризованы особенности лагерей военнопленных для реализации военных и политических планов нацистской Германии.

Ключевые слова: плен, военнопленные, лагеря военнопленных, Вторая мировая война, принудительный труд.

* * *

УДК 94(477+478)«1944/1954»:043.5

Татарко І. І.,

кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних дисциплін, Ізмаїльський факультет Одеської національної морської академії (Україна, Ізмаїл), Grekova-irina@yandex.ua

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ТА КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІЙ РОЗВИТОК БОЛГАРСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ІЗМАЇЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ УРСР ТА ПІВДНЯ МРСР В 1944–1954 РР.

Комплексно досліджується економічний, соціальний, культурний та освітній розвиток болгарського населення Ізмаїльської області УРСР та півдня МРСР в 1944–1954 рр. Розглядаються процеси трансформаційних перетворень у болгарському селі в контексті радянізації новоприсланих земель України і Молдови. Висвітлюються особливості колективізації болгарської спільноти Ізмаїльщини і півдня МРСР. Показаний механізм репресивних заходів стосовно заможного болгарського селянства, виявляються причини та наслідки голоду 1946–1947 рр. для болгарського населення регіону. З'ясовується специфіка розвитку промислового виробництва в місцях компактного розселення болгар, її обумовленість державною політикою та місцевими умовами. Аналізуються методи і форми розгортання освітянської справи у болгарському середовищі, стрімкі темпи підвищення освітнього та культурного рівня болгарського населення, його русифікація та молдоговіфікація. Розкриваються особливості соціально-економічних та культурно-освітніх змін серед болгар Ізмаїльської області УРСР та півдня МРСР.

Ключові слова: болгарське населення, Молдова, Україна, радянізація, колективізація, індустріалізація, культурна революція, голод 1946–1947 рр., репресії.

В умовах становлення і розвитку пострадянських незалежних держав, зокрема України та Молдови, проблема розвитку та духовного відродження на їх теренах національних меншин стала досить актуальною. Історія різних етнічних груп в пострадянських країнах дедалі привертає все більше уваги дослідників: істориків, мовознавців, етнологів. Зростання інтересу до цієї проблематики пов'язане і з введенням у науковий обіг нових джерел, у тому числі з розсекречення архівних фондів, і з прагненням перелаяти усталені стереотипи та штампи.

Інтерес науковців викликають не тільки процеси появи і оселення різноманітних етнічних груп серед автохтонного українського та молдавського населення, але й економічне та культурне життя цих груп в місцях розселення, їх взаємини із українцями, молдованами та багатомірними проблем. Указані обставини зумовлюють визнання обраної теми актуальною та значущою.

В наявних роботах акцент зроблено насамперед на розкритті перш за все, історичного шляху болгарських поселень. Такі праці мають, головним чином, етнографічну спрямованість. Соціально-економічному та культурно-освітньому розвитку болгарського населення в повоєнні часи приділяється незначна увага. Цей період у науковій літературі, яка висвітлює історію болгарського населення, наче викреслений. У всіх дослідженнях, навіть узагальнюючих, більш докладно розкривається життя болгарського населення до 1944 р., а потім більш досконало показується сучасний період. Це спонукає дослідити життя цієї національної групи у вказаних регіонах, що надасть можливість об'єктивно оцінити реальний внесок національних меншин в цілому і болгарської зокрема в різні сфери життя нині незалежних України та Молдови.

Перехід від війни до мирного будівництва в районах та селах з болгарським населенням відбувався в дуже складних умовах. Сільське господарство та місцева промисловість були зруйновані. Болгарські села, як і села де жили інші національності, зазнали значних збитків як у грошовому вимірі, так і в матеріальному плані. Після війни в сільському господарстві переважали індивідуальні господарства, але відбудовувалися і колективні, що виникли перед війною. Їх економічний стан бажав кращого.

В 1946 р. ситуація почала змінюватися. Вже до кінця року в Південно-Західних районах України колективізацією було охоплено чверть сільських господарств і більше 26% селянської землі. Відношення селянських господарств до колективізації, як в МРСР, так і в УРСР були різноманітними, вони залежали від багатьох факторів та обставин: соціально-економічного становища, історичних традицій, ефективності пропаганди нових форм господарювання тощо. Позитивно ідеї колективізації сприйняли в основному бідняцькі господарства, середняцькі вагалися, а заможні виступали проти.

Масового характеру колективізація набула в 1947 р., як раз у розпал голоду. На її темпи впливали багато чинників: важкі наслідки війни (демографічні втрати, недостатня матеріально-технічна база, нестача тяглової сили), антиселянська політика тоталітарного режиму (необґрунтовані економічні плани, нереальні плани хлібозаготівлі, вилучення коштів з села). Все це разом з посухою призвело до голоду 1946–1947 рр. Посуха та недорід нанесли значний удар по одноосібним селянським господарствам. Селяни шукали порятунку в колгоспах, які могли розраховувати на допомогу з боку держави. Отже, південні райони Молдови та Ізмаїльська область УРСР стали тими регіонами, де в 1947 р. розпочався масовий колгоспний рух. Хоча в районах МРСР темпи колективізації були дещо повільнішими.

В 1948 р. темпи колективізації продовжували наростати, а в червні 1949 р. Ізмаїльський обласний виконавчий комітет констатував, що колективізація сільського населення області закінчилася [1, с. 216]. В цьому ж році колективізація підходила до завершального етапу і в південному регіоні Молдови, але закінчилася в середині 1950 р. [2, с. 43]. Неможливо обійти і той факт, що вирішальним моментом у прискоренні темпів колективізації у болгарських селах як в УРСР, так і в МРСР, стало розкуркулювання та виселення заможних селян.

Колективізація й колгоспна система докорінно змінили усталений уклад життя селянства. Селянин відчувувався

від засобів виробництва, втрачав почуття господаря, перетворювався в наймита, на цей раз, радянської держави. Ідеологи колгоспного ладу подавали колективізацію як об'єктивний, закономірний процес кооперування дрібних виробництв, характерний для всього цивілізованого світу. Нічого подібного насправді не відбувалося. Адже колективізація виключала такі фундаментальні принципи, як самоврядування, добровільність об'єднання, постійний прибуток від внесеного паю, можливість вільно розпоряджатися виробленою продукцією. Вона на ділі була прикритою формою одержавлення сільськогосподарського виробництва, ліквідацією в болгарських селах і селах інших національностей індивідуального господарства.

На післявоєнний розвиток сільського господарства великий вплив мав голод 1946–1947 рр. У найгіршому стані опинилися південні райони Молдови та України, де найбільш компактно проживало болгарське населення. Примусова конфіскація зерна та іншої сільськогосподарської продукції, мізерна видача або й невидача зовсім зерна колгоспникам за зароблені важкою працею трудовні, вибивання непосильних податків на присадибні господарства селян сприяли поширюванню голоду, який був одним із засобів примусити господарів, котрі залишилися вірними приватній власності, відмовлятися і вступати в колгоспи.

Повоєнний голод у болгарських селах Ізмаїльської області УРСР та півдня МРСР у цілому був величезною репресивною акцією держави проти болгарського населення. Її складові – насильницькі та непомірні хлібозаготівлі, непосильні податки, примусові позики, насторожене ставлення до трудящих новоприєднаних земель, насильницька колективізація, виселення людей з рідних місць, позбавлення продуктів харчування, неоплата чи вкрай низька оплата праці.

Під час голоду найбільш постраждали Ізмаїльська область (УРСР) та Кагульський повіт (МРСР) – зернові райони, де найбільш компактно проживало болгарське населення. Періодичні посухи та неврожай властиві клімату Півдня України та Молдови. Такі роки нерідко йшли один за одним. У кожному десятиріччі відмічалися від двох до чотирьох років із посухою. Так, наприклад, з 1850 по 1860 рр. неврожайними були 1856, 1857, 1858, 1859 рр. [3, арк. 7]. Тому при перших провахах люди переходили до лімітованого використання продуктів харчування, розтягуючи запаси до нового врожаю. Сільське населення в такий час у більшості жило в злиднях, але голод рідко переступав фатальну межу.

Природний чинник доповнився діями влади, яка шляхом пограбування села через здійснення насильницької надмірної репресивної хлібозаготівельної та податкової політики в посушливі та неврожайні роки призвела до голоду та голодної смерті сільське населення України та Молдови. Значного масштабу голоду можна було уникнути. Зерна, зібраного в Україні та Молдові в 1946 і в 1947 рр., вистачило б для забезпечення хлібом усього населення. Так, в Україні на виконання держпоставок 1947 р. його було здано 436 млн. 431 тис. пудів, на 206 млн. 426 тис. пудів більше, ніж в 1946 р. Це свідчить про те, що голод був рукотворним. Зерно слід було перерозподілити, перевести з одних регіонів у інші, допомогти жителям неврожайних районів, замість їх пограбування. Потрібно було мобілізувати усі наявні резерви. Станом на 1 лютого 1947 р. у держрезерві СРСР знаходилося 10 млн. тонн

хліба, на 1,9 млн. тон більше, ніж на той же час в 1946 р. За неповними підрахунками, в 1946–1948 рр. у СРСР було зіпсовано і втрачено при зберіганні близько 1 млн. тонн зерна, яке врятувало б багато голодуючих [4, с. 247–248].

Тільки в кінці січня 1947 р. у область і райони надійшла команда зверху про допомогу голодуючим; сільська рада не мала коштів, щоб самостійно допомогти селянам; допомога переважно стосувалася тільки членів колгоспів; на харчування кошти виділялися з колгоспного зерна, тобто з центру нічого не надходило; норма одноразового харчування була подібною на норми у блокадному Ленінграді. Наслідками голоду стали: ускладнення і без того важкого процесу відбудови; скорочення трудових ресурсів села та його можливостей; падіння морального духу населення. В результаті дії суми чинників: трудової мобілізації, хвороб, репресій, голоду кількість населення в болгарських селах Південної Бессарабії зменшилося приблизно на 30%. Так, наприклад, за підрахунками краєзнавців у болгарському с. Городне від голоду померло від 1000 до 1200 осіб при загальній кількості населення в 1945 р. – 6615 жителів [5, с. 164]. У с. Вільне Тарутинського району в грудні–січні 1947 р. померло близько половини жителів, ходили спеціальні групи людей, які виносили трупи з дворів і ховали їх на кладовищі [4, с. 243].

Колективізація супроводжувалася боротьбою із куркульством, її «класовий підхід» застосовувався й у болгарських селах Південно–Західної України та Півдня Молдови як розкуркулення. Воно не було спрямоване саме на болгарське населення, а застосовувалося й до інших національностей. В УРСР цей процес відбувся 21 жовтня 1948 р. [6, с. 33] а в МРСР – 5 липня 1949 р. [7, с. 385]. Розкуркулювання, як і голод 1946–1947 рр., позначилося на чисельності болгарського населення.

Попри всі негаразди, колгоспи в болгарських селах Південно–Західної України та півдня Молдови, за тривалий час свого існування досягли певних успіхів у справі розвитку та укріплення суспільного господарства, покращенні його товарності та прибутковості. Динаміка росту сільського господарства намітилася на початку 50–х рр. Більш якісна агротехніка та більш правильна організація праці забезпечували колгоспам отримання високих урожаїв сільськогосподарських культур, і сприяли створенню міцної кормової бази для тваринництва. Багатогалузеве господарство артільей з року в рік забезпечувало значний грошовий прибуток та ріст неподільних фондів, що давало можливість постійно розширювати суспільне господарство артільей.

Регіон, що включав Ізмаїльську область УРСР та південь МРСР, завжди був постачальником аграрної продукції. В них були відсутні умови для індустріалізації. Це було обумовлено відсутністю сировинних ресурсів та традиційними галузями економіки: розвитком харчової та легкої промисловості, а також переробки сільськогосподарської продукції. До складу «промисловості на селі» входили, в основному, дрібні підприємства борошномельної, маслоробної, виноробної, легкої, будівельної, деревообробної та металообробної промисловості.

Після війни в болгарських селах в межах соціалістичної індустріалізації розпочали відбудовуватися виробництва, які були до війни, а головне – з'являлися нові підприємства. Архівні документи засвідчують збільшення підприємств будівельних матеріалів. Так, в 1944 р. у болгарських

селах Ізмаїльської області були введені в експлуатацію Суворовський, Ново–Іванівський, Болградський районні промислові комбінати та Болградський комбінат будівельних матеріалів [8, арк. 20; 9, арк. 26].

У районах південної Молдови з найбільшою кількістю болгарського населення в 1945 р. вже функціонували Тараклійський, Леовський, Конгазький, Чадир–Лунгський, Комратський райпромкомбінати [10, арк. 3]. Зростала чисельність переробних підприємств по переробці сільськогосподарської сировини, будувалися окремі підприємства хімічної, текстильної, шкіряної промисловості. Але недостатня кількість сировинної та виробничої бази призводила до зриву планів та розширення асортименту. Це особливо стосувалося болгарських сіл південних районів Молдавії. Позитивним моментом у розвитку промисловості болгарських сіл Ізмаїльської області УРСР та півдня МРСР стало розгортання електрифікації як бази індустріалізації шляхом будівництва електростанцій, що дозволило електрифікувати будинки колгоспників та виробничі будови, механізувати виробництво, а тим самим збільшити якість і темпи виробництва.

Індустріалізація потягла за собою низку інших явищ. Крім підготовки технічних кадрів, на курсах сільськогосподарських шкіл була підготовлена необхідна кількість кваліфікованих працівників, це надавало можливості колгоспам забезпечити керівництво окремих галузей кращими, теоретично підготовленими колгоспниками. Як результат, на початку 50–х рр. у болгарських селах спостерігається зростання матеріального благоустрою села порівняно з повоєнним часом.

Після війни в болгарських селах Ізмаїльської області УРСР та півдня МРСР, завдяки зусиллям громадськості та влади відновлювалася довоєнна шкільна мережа. Цей процес відбувався в дуже складних умовах: не вистачало приміщень, підручників, обладнання. Була введена обов'язкова семирічна освіта. Докладалося багато зусиль для охоплення навчанням усіх дітей шкільного віку. В селах та районних центрах зростає чисельність семирічних та середніх шкіл, шкіл робітничої та сільської молоді, але мережа освітніх закладів створювалася без достатнього врахування національного складу населення та перспектив його розвитку. Русифікація краю тривала, але вона не набувала таких жорстких форм, як при румунах. Правом на навчання користувалися всі верстви населення незалежно від національного складу. Влада виділяла великі кошти на розвиток освіти. Перші загальноосвітні середні школи в болгарських селах Ізмаїльської області та південних районів МРСР з'явилися вже на початку 50–х рр.: у Тараклії, а потім у Червоноармійському, Твардиці, Криничному, Виноградівці тощо. У селах, де не було середніх шкіл, батьки відправляли дітей на навчання в Болград, Тараклію, Кагул тощо [11, арк. 226]. Хоча навчання проводилося російською мовою, учням не заборонялося спілкуватися рідною мовою. Але завдяки тому, що навчання відбувалося російською мовою, болгарська молодь стала конкурентоспроможною на вступних іспитах, вступала до середніх та вищих навчальних закладів, а в подальшому змогла працювати та обіймати різноманітні посади не тільки в Україні та Молдові, а й за їх межами. До того ж, у школах поступово зростала кількість учителів–болгар, що не могло не

позначитися на етнокультурному розвитку болгарського населення краю.

Існуючі недоліки були пов'язані з тим, що в повоєнний період розвиток освіти і культури болгарського народу відбувався в умовах єдиного державного, політичного, ідеологічного та духовного простору СРСР. Щодо відношення до національних меншин, то керівництво цих республік не мало окремої політичної лінії. Суспільна русифікація, яку проводила радянська система, згубно впливала на розвиток болгарської мови, збіднювала духовний світ народу, але одночасно і «консервувала» самосвідомість. У цих умовах було складно генерувати болгарську інтелігенцію. Проте всупереч ідеологічним та політичним негараздам болгарська інтелігенція сформувалася, вижила та зберегла притаманну їй етнічну специфіку, оригінальність і неповторність. Доказом цього є досягнення в сфері науки, мистецтва, літератури, музики, архітектури тощо.

Так, носієм і пропагандистом болгарської народної культури, з середини 40-х і до середини 50-х рр. стала самодіяльна народна творчість. Її розвиток був тісно пов'язаний із життям народу, вона стала невід'ємною частиною його духовного життя. Влада будувала клуби, сприяла створенню великої кількості самодіяльних народних колективів, фінансувала їх. Так, наприклад, будувалися клуби та будинки культури: в с. Задунайка – на 700 місць, в с. Виноградівка – на 700 місць, в с. Ново-Іванівка – на 350 місць тощо [12, арк. 16]. На їх будову виділялися великі кошти: на будову Тарутинського районного будинку культури – 80 000 тис. крб., на будову Суворовського будинку культури – 100 000 тис. крб. [13, арк. 22]. Влада не тільки сприяла появі великої кількості нових художніх колективів, а й утворювала їх сама. Так, постановою Ізмаїльського обласного виконавчого комітету депутатів трудящих ще у 1946 р. на базі хору с. Суворове та танцювального ансамблю с. Селі-Огли Арцизького району було утворено болгаро-молдавський ансамбль пісні і танцю [14, арк. 23, 23зв]. У вересні 1947 р. рішенням Ізмаїльського виконкому організовано болгарський ансамбль пісні та танцю. Для його організації виділено 40 000 крб. [15, арк. 23–24]. Зросійщення краю тривало, але воно не набувало жорстких форм. До репертуарів художньої самодіяльності входили номери болгарської народної творчості, створювалися болгарські ансамблі. Виконавці ансамблів вдягали національні болгарські костюми.

Так, з покращенням матеріального благоустрою селян якісно зростала й культура села. Серед колгоспників була ліквідована неписьменність та безграмотність, всі діти шкільного віку були охоплені навчанням в школі, молодь навчалася у державних вищих та середніх учбових закладах. Існуюча в СРСР освітня система давала можливість формуватися інтелігенції з кола болгарського населення, хоча переважно в селах. Це керівники установ, підприємств і колгоспів, інженерно-технічний персонал, діячі науки і культури.

Болгарське населення, поряд з іншими національностями брало участь у громадській діяльності МРСР та УРСР, у виборах в місцеві Ради депутатів трудящих. У 1946 р. партійні, радянські та господарські організації значно покращили роботу з добору та виховання кадрів з місцевого населення, сміливіше залучали місцевих жителів на керівні посади та до

активної участі в господарсько-політичному житті. Так, наприклад, у Чадир-Лунгському районі станом на 1 липня 1949 р. з 23-х голів колгоспів 8 представляли болгарську національність [16, арк. 5]. Велика увага приділялася вихованню та висуванню на керівні посади жінок з місцевого населення.

Отже, всупереч ідеологічним, політичним, етнічним негараздам, які спіткали болгарське населення Південно-Західної частини України та Півдня Молдови в повоєнний період, воно вижило, зберегло притаманну йому специфіку у мові, культурі, обрядовості, віруваннях тощо. При цьому слід зазначити, що етнічна специфіка, оригінальність і неповторність краще збереглися у сфері духовного, інтимного життя, ніж у сфері господарській. Це було пов'язано з надмірною централізацією та регламентацією всіх сторін сільськогосподарської діяльності болгар УРСР та МРСР.

Список використаних джерел

1. Грек И. Българите от Украйна и Молдова: минало и настояще / И. Грек, Н. Червенков. – София: Христо Ботев, 1993. – 296 с.
2. Новаков С. З. Прошлое и настоящее с. Кирютня / Савелий Захарович Новаков, Николай Николаевич Червенков. – Кишинев, 1980. – 94 с.
3. Архів соціально-політичних організацій Республіки Молдова. – Ф.Р.–18. – Оп.1. – Спр.73. – 1951 р. – 177 арк.
4. Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Злочини проти народу / упор. Веселова О. М., Марочко В. І., Мовчан О. М. – 2-е вид., допов. – Київ – Нью-Йорк: Видавництво М. П. Коць, 2000. – 153 с.
5. Чийшия: очерки истории и этнографии болгарского села Городнее в Бессарабии / автор. кол. А. В. Шабашов, Н. Н. Червенков, Л. В. Суботин и др. – Одесса, 2003. – 412 с.
6. Советский Приднестровский край (1940–1945 гг.). Документы и материалы / Сост. А. Д. Бачинский, А. П. Белобородова, И. В. Гречуха, П. А. Кундратов и др. – Одесса: Маяк, 1968. – 407 с.
7. Трудные страницы истории Молдовы 1940–1950-е гг. / сост. В. М. Пассат. – М.: ТЕРРА, 1994. – 800 с.
8. Муниципальное предприятие Измаильский архив. – Ф.Р.–418. – Оп.1. – Спр.6. – 1952 р. – 52 арк.
9. Там само. – Ф.Р.–1826. – Оп.1. – Спр.12. – 1948–1949 рр. – 35 арк.
10. Архів соціально-політичних організацій Республіки Молдова. – Ф.Р.–2931. – Оп.1. – Спр.6. – 1949 р. – 256 арк.
11. Там само. – Ф.Р.–19. – Оп.4. – Спр.153. – 1949 р. – 240 арк.
12. Муниципальное предприятие Измаильский архив. – Ф.Р.–1999. – Оп.1. – Спр.38. – 1944–1946 рр. – 191 арк.
13. Там само. – Ф.Р.–1004. – Оп.1. – Спр.1346. – 1946р. – 46 арк.
14. Там само. – Ф.Р.–452. – Оп.1. – Спр.4. – 1946–1950 рр. – 194 арк.
15. Там само. – Ф.Р.–470. – Оп.1. – Спр.450. – 1951 р. – 74 арк.
16. Архів соціально-політичних організацій Республіки Молдова. – Ф.Р.–29. – Оп.1. – Спр.130. – 1948–1949 рр. – 64 арк.

References

1. Grek Y. Bylgaryte ot Ukrainya y Moldova: mynalo y nastojashhe / Y. Grek, N. Chervenkov. – Sofyja: Hrysto Botev, 1993. – 296 s.
2. Novakov S. Z. Proshloe i nastojashhee s. Kirjutnja / Savelij Zaharovich Novakov, Nikolaj Nikolaevich Chervenkov. – Kishinev, 1980. – 94 s.
3. Arhiv social'no-politychnyh organizacij Respubliki Moldova. – F.R.–18. – Op.1. – Spr.73. – 1951 r. – 177 ark.
4. Golodomory v Ukraini 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Zlochynty proty narodu / upor. Veselova O. M., Marochko V. I., Movchan O. M. – 2-e vyd., dopov. – Kyi'v – N'ju-Jork: Vydavnyctvo M. P. Koc', 2000. – 153 s.
5. Chijshija: ocherki istorii i jetnografii bolgarskogo sela Gorodnee v Besarabii / avtor. kol. A. V. Shabashov, N. N. Chervenkov, L. V. Subotin i dr. – Odessa, 2003. – 412 s.
6. Sovetskij Pridnajsij kraj (1940–1945 gg.). Dokumenty i materialy / Sost. A. D. Bachinskij, A. P. Beloborodova, I. V. Grechuha, P. A. Kundratov i dr. – Odessa: Majak, 1968. – 407 s.
7. Trudnye stranicy istorii Moldovy 1940–1950-e gg. / sost. V. M. Passat. – M.: TERRA, 1994. – 800 s.

8. Muncypal'ne pidprijetstvo Izmai'l's'kyj arhiv. – F.R.–418. – Op.1. – Spr.6. – 1952 r. – 52 ark.
9. Tam samo. – F.R.–1826. – Op.1. – Spr.12. – 1948–1949 rr. – 35 ark.
10. Arhiv social'no–politychnyh organizacij Respubliki Moldova. – F.R.–2931. – Op.1. – Spr.6. – 1949 r. – 256 ark.
11. Tam samo. – F.R.–19. – Op.4. – Spr.153. – 1949 r. – 240 ark.
12. Muncypal'ne pidprijetstvo Izmai'l's'kyj arhiv. – F.R.–1999. – Op.1. – Spr.38. – 1944–1946 rr. – 191 ark.
13. Tam samo. – F.R.–1004. – Op.1. – Spr.1346. – 1946r. – 46 ark.
14. Tam samo. – F.R.–452. – Op.1. – Spr.4. – 1946–1950 rr. – 194 ark.
15. Tam samo. – F.R.–470. – Op.1. – Spr.450. – 1951 r. – 74 ark.
16. Arhiv social'no–politychnyh organizacij Respubliki Moldova. – F.R.–29. – Op.1. – Spr.130. – 1948–1949 rr. – 64 ark.

Tatarko I. I., Candidate of Historical sciences, Associate Professor at the Department for the Humanities Odessa National Maritime Academy (Ukraine, Izmail), Grekova–irina@yandex.ru

Social, economic, cultural and educational development of the Bulgarian population of the Izmailska oblast of the Ukrainian SSR and of the South of MSSR in 1944–1954

In the research work the social, economical, cultural and educational development of the Bulgarian population of the Izmailska oblast of the Ukrainian SSR and of the South of MSSR in 1944–1954 was studied in complex. The processes of transformational changes in the Bulgarian village in a context of Sovietization of recently annexed lands of Ukraine and Moldova are considered. The mechanism of repressive actions of the rich Bulgarian peasantry is covered, the reasons and consequences of the famine of 1946–1947 for the Bulgarian population of the region are defined. Features of specifics of development of industrial production in places of compact moving of the Bulgarians. The methods and forms of deployment of educational business in the Bulgarian environment, the rates of growth of educational and cultural level of the Bulgarian population are analyzed.

Keywords: Bulgarian population, Ukraine, Moldova, Sovietization, Collectivization, Industrialization, Cultural Revolution, the famine of 1946–1947, repressions.

Татарко И. И., кандидат исторических наук, доцент кафедры гуманитарных наук, Измаильский факультет Одесской национальной морской академии (Украина, Измаил), Grekova–irina@yandex.ru

Социально–экономическое и культурно–образовательное развитие болгарского населения Измаильской области УССР и юга МССР в 1944–1954 гг.

Комплексно исследуется экономическое, социальное, культурное и образовательное развитие болгарского населения Измаильской области УССР и юга МССР в 1944–1954 гг. Рассматриваются трансформационные процессы в болгарском селе в процессе советизации на территориях, которые были включены в состав СССР накануне Второй мировой войны. Анализируются условия военного и послевоенного времени, в которых протекало восстановление разрушенного войной хозяйства. Акцентируется внимание на коллективизации, показаны отличия в темпах ее проведения в болгарских селах Измаильщины и на юге МССР. Освещается механизм протекания голода 1946–1947 гг. и репрессивных мер в отношении самостоятельного болгарского крестьянства. Прослежены особенности и специфика развития промышленного производства. Анализируются методы и формы развертывания системы школьного образования в болгарской среде. Показано участие болгар в общественно–культурной жизни Измаильщины и юга МССР.

Ключевые слова: болгарское население, Украина, Молдавия, советизация, коллективизация, индустриализация, культурная революция, голод 1946–1947 гг., репрессии.

* * *

УДК 631.67(091)(477.72)

Клубук В. В.,
науковий співробітник відділу науково–інноваційної діяльності, Інститут зрошуваного землеробства НААН (Україна, Херсон), izz.ua@ukr.net

БАВОВНОСІЯННЯ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ЗРОШУВАНОГО ЗЕМЛЕРОБСТВА НА ПІВДНІ УКРАЇНИ В 1930–1950–Х РР.

Мета дослідження: встановлення причин та наслідків бавовносіяння на півдні України в 1930–1950–х роках, його значення для сільського господарства цього регіону та ролі в процесі розбудови перших зрошуваних систем.

Методи дослідження: метод періодизації, хронологічний, історико–науковий.

Висновки: вирощування бавовнику в Україні інтенсивно нав'язувалося новоствореним колгоспам і радгоспам пори історично сформовану зернову

специфікацію Степового господарства. Проте бавовносіяння в УРСР налічує понад 30 років активного пропагування і впровадження протягом другої половини 1920–х і середини 1950–х років. Під бавовник відводилася відповідна інфраструктура сільського господарства півдня України. Зрошення, хоча і не розвинулося безпосередньо для бавовнику, але запроєктовані під нього та під інші зернові культури зрошувальні системи з подальшими вдосконаленнями й уточненнями залишаються діючими і до сьогодні. А одна з провідних науково–дослідних установ України, що займається вирішенням питань зрошуваного землеробства – Інститут зрошуваного землеробства НААН, понад 30 років в своїй історії проводила дослідження з бавовником і мала статус головної науково–дослідної установи України з питань його вирощування.

Ключові слова: бавовник, бавовносіяння, зрошення, зрошувальні системи, зрошуване землеробство, південь України.

До середини 1950–х років південь України по географічній межі Мелітополь – Одеса вважався зоною бавовносіяння. В 1952 р. посівні площі бавовнику в Херсонській, Миколаївській, Запорізькій, Одеській, Дніпропетровській і Донецькій областях становили 475 тис. га [1]. Того ж року в Херсоні була побудована перша черга найбільшого в Європі бавовняно–паперового комбінату (БПК), ідея створення якого виникла в 1934–1935 рр. В 1935 р. в УРСР діяли 5 бавовноочисних заводів (в Херсоні, Миколаєві, Каховці, Скадовську і Генічеську), здатних очистити 60–65 тис. т сирцю за сезон. Завод у Херсоні вже в 1931 році (на другий рік після побудови) очистив 8800 т сирцю.

Україна була найбільш північним регіоном бавовносіяння в світі [2, с. 4]. Протягом 1928–1932 рр. в нових бавовносіючих районах СРСР було зібрано 145 тис. тонн бавовни–сирцю [3, с. 18]. Загальне виробництво бавовни в СРСР у 1932 р. дозволило позбутися необхідності її імпорту [4, с. 9]. В подальшому об'єми нарощувалися [4, с. 146–148; 5].

Подібність кліматичних умов нової території до традиційних районів його вирощування, можливість і доцільність неполивної культури бавовнику в посушливому Степу, колективізація і пов'язана з нею «примусовість» спрямування сільського господарства слугували вагомими причинами його широкого впровадження в Україні, починаючи з 1930 року [2, с. 4; 6, с. 74]. Вже в 1931 році площа посівів «білого золота» була доведена до 157 тис. га, збільшившись за рік у 8 разів, а традиційний зерновий напрям сільського господарства степової смуги України почав швидко змінюватися в бік розвитку галузі бавовництва. На кінець 1934 р. площа посівів бавовнику становила 7,8% до інших культур [4, с. 4–5]. На той час по зоні бавовносіяння було організовано 65 МТС, 1213 бавовницьких колгоспів і 3 таких радгоспів. Площа під бавовником в цих господарствах була втричі більше середнього процента по зоні, а бавовник займав 25% орних площ кожного з цих бавовницьких господарств.

Над вирішенням питань агротехніки вирощування і селекції бавовнику працювали дослідні установи півдня УРСР, серед яких були Селекційно–генетичний інститут (м. Одеса) і Херсонська зональна станція бавовництва НК землеробства СРСР, на базі якої в 1949 р. організовано Український науково–дослідний інститут бавовництва. Питання бавовництва і зрошуваного землеробства тісно перепліталися в науково–дослідній роботі цієї установи, а в 1956 р. УкрНДІ бавовництва було реорганізовано на Український НДІ зрошуваного землеробства.

Таким чином, в дослідженні історії розвитку зрошуваного землеробства на півдні України, актуальним є історико–науковий аналіз етапу бавовносіяння на даних землях в 1930–1950–х роках. Існує потреба з'ясувати

причини швидкого розгортання бавовносіяння та зробити низку висновків щодо організації зрошувального землеробства на півдні України в цей період.

Окрім зацікавленості окремих дослідників, і в першу чергу, В. Г. Ротмістрова вирощуванням бавовнику в Україні не займалися. Перший раз його висіяли в 1827 р. в с. Деміївці (80 км від Одеси) насінням, отриманим з Марселю. Сприятливі погодні умови року дозволили отримати доморозний урожай бавовни–сирцю, але вже в наступному році через дощову і холодну погоду бавовник не достиг. Посіви бавовнику, маючи більше аматорський характер, проводилися в різних районах України переважно на невеликих площах. В 1867 р. за матеріалами Паризької виставки відмічено посів бавовнику в Асканії–Нови на площі 0,25 десятини [4, с. 3]. До початку першої світової війни у Миколаївському повіті посівні площі його становили до 50 га, в Херсонському – 5 га. Врожайність бавовни–сирцю досягала 4–5 ц/га.

Систематичні дослідження за рослинами бавовнику вперше почав проводити на півдні України директор Одеського дослідного поля В. Г. Ротмістров в 1904–1915 рр. За його даними врожайність у сприятливі роки становила 9–12 ц/га і не відрізнялася за цим показником в більшості країн світу [7].

Справа в тому, що провідні країни–експортери бавовни не розвивали особливо науково–дослідну роботу з бавовником. Великі тогочасні імперії вирощували «біле золото» здебільшого в межах своїх колоніальних володінь, і характер сільського господарства був екстенсивним, з широким залученням місцевого населення до ручних обробітків і збирання бавовни. В США – країні–лідері за виробництвом бавовни і текстильного обладнання науково–обґрунтовані аспекти вирощування бавовнику (scientific cotton breeding) почали з'являтися лише в 1898 році [8, с. 184].

Досвід В. Г. Ротмістрова у вирощуванні бавовнику міг би не знадобитися на півдні України, але на початку 1920–х років в Радянському Союзі було поставлено завдання отримати текстильну незалежність від західних країн [9, с. 5]. І саме в цей час галузь бавовництва почала відчувати гостру нестачу сировини з Закавказзя і Середньої Азії – традиційних районах вирощування бавовнику в колишній Російській імперії, внаслідок громадянських війн, що тривали тут з 1917 року. В Туркестані і на Закавказзі зупинилося 89 бавовноочисних заводів [10].

Нарком землеробства СРСР визначив південь Херсонської області як район, подібний за ґрунтово–кліматичними умовами до середньоазійських. І в 1924 році бавовник почали вивчати на Херсонській сільськогосподарській дослідній станції. Восени того ж року на станції була розпочата робота з організації принципово нового науково–дослідного підрозділу – відділу поливних культур (засновано за постановою Всеукраїнської ради з дослідної справи 25–29.06.1925 р.) [11]. Саме в цьому відділі і продовжувалися дослідження бавовнику, вивчався вплив агрокліматичних факторів на нову рослину в умовах зрошення і богари.

В 1928 р. дослідна станція була включена до мережі дослідних пунктів Головного Бавовникового Комітету. За рахунок коштів цього комітету і за методикою, встановленою Туркестанською дослідною станцією, провадилася подальша науково–дослідна робота. З 1927 р. Херсонська дослідна станція почала закладати колективні

досліди з бавовником в селянських господарствах свого району. У той самий час дослідну роботу з бавовником почали Брилівська дослідна зрошувальна станція і Одеська крайова сільськогосподарська дослідна станція. Протягом 1924–1929 рр., за винятком прохолодного 1928 р., середній урожай бавовни–сирцю дорівнював 8,9 ц/га, а в окремі роки сягав 16,7–19,0 ц/га, що стало ще однією нагодою для пропагування бавовносіяння [12].

Спеціальним рішенням ЦК ВКП(б) «Про бавовництво» від 18.07.1929 р. дало поштовх «принять более решительные меры по развитию хлопководства в новых районах (Дагестан, Сев. Кавказ) и развѣртыванію опытов по хлопководству (Украина, Крым, Астрахань) путем распространения соответствующих сортов скороспелых семян, страховки посевов от неурожая и других льготных мероприятий, доведя площадь хлопковых посевов в новых районах в конце пятилетки до 200 000 га» [13].

Протягом перших п'ятирічок, а потім і у післявоєнний період, з розвитком бавовництва було пов'язано і зрошення [14, с. 6]. В. Г. Ротмістров розглядав перспективу бавовнику з огляду на розробку заходів проти суховіїв [15]. І одним з результатів його досліджень був висновок про те, що для розвитку зрошення лівобережних наддніпрянських степів необхідне збільшення деревних насаджень вздовж посівів [7].

Полівних земель на півдні УРСР було обмаль. У 1917 році на Херсонщині налічувалось лише 600 га зрошуваних земель, в основному невеликі зрошувані ділянки з відкритими земляними каналами на місцевих водних джерелах [16, с. 3–4; 17].

Протягом 1920–х років розроблялися проекти обводнення території Нижнього Дніпра (землі з півночі на південь від Запоріжжя до Криму, з заходу на схід від Нікополя до Мелітополя) за проектом «Дніпробуду». План будівництва передбачав зрошення земель, на яких планувалося вирощування цінних технічних культур: арахісу, бавовнику, кенафу та ін., а також створення страхових фондів пшениці [6, с. 9]. Іригаційна система першої черги плану могла би забезпечити поливною водою 530 тис. га нижньодніпровських земель, більшість з яких відводилась під вирощування бавовнику, пшениці і люцерни [6, с. 37]. При цьому розширення площ під бавовник досягалося головним чином за рахунок скорочення площ під ячменем ярим та іншими яровими культурами, а також при ліквідації однорічних і багаторічних толок (перелогів), в деяких випадках навіть чистих парів [6, с. 55].

Будівництво другої черги проекту «Дніпробуд» створювало ще 725 тис. га зрошуваних земель [6, с. 42]. Обводнення Криму повинно було б створити 540 тис. га зрошуваних земель, 60 тис. га з яких відводилося під бавовник (11%) [6, с. 55].

Слід також відмітити, що активне нарощування площ посівів бавовнику викликало і збільшення площі розораних земель в цілому в регіоні. Вже в 1931 р. Д. Т. Зузик відмічає, що незайнятої ріллі в районі Нижнього Дніпра залишилося лише 10%. У той же час протягом 1888–1930 рр. в Дніпровському повіті Таврійської губернії траплялися переважно неврожаї і лише зрідка задовільні врожаї зернових культур (7–8 і більше центнерів зерна) (табл. 2) [6, с. 57], тому вирішення проблеми зрошення було першочерговим заходом у завданні збільшення виробництва зерна, а разом з тим і забезпечення необхідних обсягів текстильної сировини.

Хоча вирощування бавовнику на півдні України планувалося в неpolивних умовах, враховуючи посухостійкість і витривалість нової культури. Але з проектуванням великого розмаху зрошення на початку 1930-х років поливний бавовник мав би стати в один ряд за значимістю з зерновими культурами і кормовими травами. Про це йшлося у постанові РНК УРСР від 1 серпня 1932 р.: «Признать правильной принятую Гипроводом установку на специализацию сельского хозяйства орошаемого массива и в частности на получение ценнейших зерновых и технических культур (пшеница, хлопок и т.п.)» [6, с. 4].

За результатами перших досліджень з поливом бавовнику були зроблені висновки, що зрошення взагалі не може бути корисним у нових районах, оскільки призводить до запізнення дозрівання [18, с. 427]. Тому «Географическое сочетание поливного и богарного хлопчатника в новых районах представляют собой... важную проблему ирригационного хозяйства... Во всяком случае не подлежит сомнению, что введение в севооборот в поливном клину на Нижнем Днепре хлопчатника, клешевины, лубяных и др. технических культур не состоит ни в каком противоречии с разрешением таких задач, как создание достаточного гарантийного фонда пшеницы и организация устойчивой кормовой базы для животноводства» [6, с. 4].

В 1931 році за вказівками радянської влади була створена мережа дослідних установ, що працювали над науковим вирішенням питань, пов'язаних з освоєнням нових районів СРСР під бавовник і підвищенням його врожайності. Установи об'єднувалися Інститутом бавовництва нових районів (рос. – НОВНИХИ) [19, с. 4].

До 1930 року Херсонською сільськогосподарською дослідною станцією НК землеробства УРСР було відібрано сорти бавовнику 1306 (Шредера), 169 (дехкан), 182 (Ак-Джура), які потім були поширені в нових районах. В 1931 році станція була реорганізована в Херсонську зональну станцію бавовництва НК землеробства СРСР, яка вже через п'ять років отримала статус Української дослідної бавовникової станції ГУ науково-дослідних установ НК землеробства СРСР (постанова РНК СРСР №175 від 1.02.1935 р.) [20, с. 26–27]. Таким чином в Херсоні почала діяти центральна науково-дослідна установа УРСР з питань культури бавовнику. В підпорядкуванні станції було Скадовське дослідне поле й експериментальне господарство в м. Херсоні. До завдань роботи станції входило виведення нових ранньостиглих сортів, конче необхідних для заміни «невизріваючого» бавовнику, що мав низький коефіцієнт розмноження насіння (2,5–2, а в окремі роки і нижче) [4, с. 41].

Для поліпшення роботи Херсонської зональної станції бавовництва в 1933 р. з Таманської дослідної станції до Херсону на посаду заступника директора було запрошено М. М. Горянского – відомого в майбутньому вченого, автора «Методичних вказівок з проведення польових дослідів на зрошуваних землях» (1965, 1970), що тривалий час (до 1986 р.) були єдиним методичним посібником для дослідної роботи в Україні і в зрошуваній зоні Росії [21, с. 13–14].

На Українській зональній станції бавовництва свої перші кроки на дослідницькій ниві здійснював С. Д. Лисогоров – основоположник наукової школи зрошуваного землеробства. Багато експериментальних даних для написання докторської дисертаційної роботи з

теми: «Особенности развития бавовнику і головні питання його культури в нових районах СРСР» вченим одержано саме тут. Так, ним разом з директором станції бавовництва, професором П. І. Підгорним в 1931–1933 рр. для умов Херсону було встановлено орієнтовний показник початку сівби бавовнику: середня температура ґрунту на глибині 50 см в 12°C [19, с. 9].

Питання агротехніки бавовнику в новому районі мали надзвичайне значення. Надто ранні терміни сівби, глибока заробка насіння в ґрунт та інші недосліджені питання часто не дозволяли отримати навіть сходи культури. Так, в 1930 р. в Україні внаслідок зазначених причин на площі 510 га сходи бавовнику не з'явилися [19, с. 90]. Ранні або розтягнуті до 10 днів строки сівби спричиняли десятикратне зниження урожайності бавовни-сирцю.

З метою стимулювання вирощування бавовнику колгоспам виплачували щедрі винагороди за понадпланові обсяги. Взірцеві господарства ставали мільйонерами, а кращі ланкові заготівельних артілей, «стаханівці» – Героями Радянського Союзу. В 1935 році виплата колгоспам за тону бавовни-сирцю першого сорту збільшилася порівняно з 1934 роком втричі, і могла становити до 1500 крб. [4]. Таким чином, при найкращих умовах, зібравши зі 100 га посіву бавовну-сирець урожайністю 10 ц/га, господарство могло отримати 150 тис. крб. В Запорізькій області, в Якимівському районі грошовий прибуток колгоспу «День Паризької комуні» від здачі бавовни-сирцю в 1938 р. становив 1,35 млн. крб. Прибуток з одного гектара посіву бавовнику становив 2645 крб. Колгосп «Рух до комуні» Голоспристанського району теперішньої Херсонської області в тому ж таки році отримав 1,38 млн. крб. [2, с. 4–5].

Проте в умовах примусової колективізації, за відсутності механізації праці, це були винятки, взірцеві господарства. В Херсонській області в середньому за 6 років (1937–1940, 1950, 1951) було зібрано 4,5 ц/га бавовни-сирцю. В УкрНДІ бавовництва в середньому за 31 рік на неполивних землях врожай бавовни становив 9,0 ц/га з коліваннями від 0,8 до 14,5 ц/га. В середньому за 20 років в умовах монокультури було одержано урожай бавовни в умовах зрошення 17,4 ц/га, в тому числі доморозного сирцю 12,1 ц/га, при врожаї без зрошення відповідно 10,6 і 8,0 ц/га [22, с. 8].

Протягом 1941–1945 рр. бавовництву було завдано великого удару. Багато цінних дослідних зразків і даних наукових досліджень було втрачено. Водночас частина поливних земель, зайнятих бавовником раніше, під час війни були засіяні продовольчими культурами, що в подальшому зіграло важливу роль у поверненні сільському господарству півдня УРСР зернової спеціалізації.

В першу післявоєнну п'ятирічку протягом 1947–1948 рр. розроблялася комплексна програма по запобіганню посух, піщаних і пилових бур в південних районах СРСР, серед яких була і Україна, шляхом побудови водоймищ, посадки лісозахисних смуг і впровадження травопільних сівозмін В ці та послідуєчі роки було прийнято ряд важливих постанов щодо розбудови і модернізації зрошуваних систем. Якщо раніше бавовник вважався неполивною культурою, то починаючи з того часу, його вирощування нерозривно було пов'язане зі зрошенням.

В постанові Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) від 20.10.1948 р. «О плане полевых работ в 1949 г. по развитию зернового хозяйства в районах, страдающих от засухи, и по развитию травопольных севооборотов, строительства

прудов и водоёмов для обеспечения высоких устойчивых урожаев в степных и лесостепных районах Европейской части СССР» вказувалося на те, що з 1951 року завданням колгоспів і радгоспів Херсонської, Запорізької, Миколаївської, Дніпропетровської областей і північних районів Криму є збільшення посівних площ та врожайності бавовнику, пшениці й інших сільгоспкультур у зв'язку з переходом на нову систему зрошення та розвитком м'ясо-молочного скотарства й ін. Обов'язковими були вимоги, щоб в районах бавовносіяння на зрошуваних землях розмір поливних ділянок був 20–40 і більше гектарів [23].

За Постановою Ради Міністрів СРСР № 400 від 20.09.1950 р. «Про будівництво Каховської гідроелектростанції на Дніпрі, Південно-Українського каналу, Північно-Кримського каналу і про зрошення земель південних районів України і Північного Криму» передбачалося зрошення 1,5 млн. га земель. Під бавовник в нових районах бавовносіяння відводилося більше 600 тис. га кращих зрошуваних земель [24, с. 138]. Виконання проектно-вишукувальних робіт для будівництва великих зрошувальних і обводнювальних систем у південних областях України та Північному Криму було покладено на інститут «Укрдніпроводбавовна». У червні 1953 р. цю установу перейменовано в Український державний інститут «Укрдніпроводгосп» (Постанова Ради Міністрів СРСР від 27.05.1953 р.). Саме за проектами «Укрдніпроводгоспу» в Україні протягом 1953–1959 рр. було побудовано зрошувальні системи на загальній площі 99,8 тис. га, а також осушувальні системи на загальній площі 139,2 тис. га [25].

В нових умовах до основних завдань створеного в 1949 р. УкрНДІ бавовництва (з 1956 р. – УкрНДІ33) входила розробка системи зрошення Південного Степу, тим самим простежувались майбутні обриси діяльності нинішнього Інституту зрошувального землеробства НААН.

Збільшення зрошуваних земель цілком логічно призводило до того, що все частіше проривалося в друкованих виданнях, що неполивний бавовник є маловрожайним в умовах звичайного колгоспу, і його потрібно переводити на поливні умови вирощування. В 1951 р. в підручнику для навчання масових колгоспних кадрів «Бавовник» М. М. Горянський доводить до відома тих самих кадрів: «при правильному зрошенні розвиток бавовнику не затримується, майже не затримується і розкриття коробочок. Із застосуванням прийомів, що прискорюють розвиток бавовнику, ефективність зрошення буде зростати». До цих прийомів відносили всі відомі тоді агротехнічні заходи з догляду за посівами, а також впровадження скоростиглих сортів. Автор на основі досліджень Українського НДІ бавовництва рекомендує: «за період вегетації... давати в помірно вологі роки 2–3 поливи, а в посушливі роки 3–4 поливи» [24, с. 137–139], хоча ледь не в кожному виданні середини 1930–х років можна знайти цілі абзаци проти застосування зрошення, що воно затримує дозрівання культури, і що пропагувати зрошення бавовнику можуть лише «контрреволюційні елементи».

Слід розглянути причини припинення бавовносіяння в УРСР. За постановою Ради Міністрів СРСР №1114 від 19.03.1949 р. «Про заходи по розвитку бавовництва в неполивних районах» і Наказу Міністерства сільського господарства СРСР №242 від 25.03.1949 р. Українську дослідну станцію бавовництва реорганізовано в

Український науково-дослідний інститут бавовництва з підпорядкуванням ГУ технічних культур Міністерства сільського господарства СРСР (в 1950 р. – Міністерству бавовництва СРСР), і вже в 1956 р. на його базі створюють Український науково-дослідний інститут зрошувального землеробства з підпорядкуванням Українській академії сільськогосподарських наук (постанова Ради Міністрів СРСР №253 від 19.02.1956 р.), а з 11 квітня 1962 р. – Міністерству сільського господарства УРСР. Пріоритетним напрямом роботи науково-дослідної установи стає дослідження зрошувального землеробства півдня Української РСР. Починається розробка режимів зрошення під зернові і технічні сільськогосподарські культури, а бавовник втрачає чільне місце серед них. Площі його посівів збільшують в основних районах бавовносіяння СРСР, натомість в Україні вони зменшуються і з другої половини 1950–х років окрім Генічеського району Херсонщини знайти бавовник будь-де в іншому місці було важко.

Відміна бавовносіяння в нових районах була швидкою, якщо не сказати майже миттєвою. Існує кілька основних причин такої швидкій переорієнтації сільського господарства.

Наслідком 1941–1945 рр. став занепад сільського господарства. Продовольчий дефіцит і зайнятість частини поливних земель, які раніше засівались бавовником, під історично традиційними зерновими культурами на фоні втрати цінних результатів наукових досліджень з бавовництва не могли не вплинути на подальший перегляд рішень щодо необхідності бавовносіяння в Україні. Але це сталося й не одразу, і, скоріше за все, як наслідок початку «десталінізації».

Місце бавовнику вже до кінця 1950–х років зайняла «цариця полів» кукурудза. Але її вирощування в умовах Степу, принаймні, диктувалося історично сформованою спеціалізацією степового господарства.

Економічно ж ефективне бавовництво на півдні було неможливим внаслідок як біологічних, так і виробничих факторів. Пізньостиглість сортів, низький коефіцієнт розмноження насіння бавовнику та низька урожайність сирцю при недотриманні, а часто й незнанні правильної агротехніки вирощування не додавали цій культурі схвальних відгуків. Однак цього і не треба було. Політика прославлення партійних рішень і замовчування «неправильних» даних призвела до того, що важливість культури бавовнику на півдні України була переоцінена і лише постійно нав'язувалася «вольовими рішеннями партії». Висока частка ручної праці при проривці, чеканці, а надто при збиранні бавовнику робили його культуру надзвичайно витратною. Не зважаючи на розвиток механізації вирощування бавовнику, необхідна матеріально-технічна база по-справжньому так і не була створена. В господарствах часто, окрім ручної робочої сили, зовсім не було чим обробляти посіви.

В кращих районах неполивного бавовництва середній урожай бавовни-сирцю 5 ц/га вважався добрим, 10 ц/га і більше отримували лише передові господарства. В той час, як на поливних землях Середньої Азії і Закавказзя бавовник давав 25–30 ц/га, а в передових господарствах – 45–50 ц/га [26, с. 11]. І при цьому в традиційних районах його вирощування були відновлені зрошувальні системи, що дозволило повністю змінити рішення щодо доцільності вирощування «білого золота» в Україні [22, с. 8].

Висновки. За умов «десталінізації» десятикратний контраст низької врожайності безполівного бавовнику в УРСР і високої при зрошенні в Середній Азії вказував на значні недоліки неполівної культури бавовнику. Водночас зростання темпів розбудови зрошення цілком логічно потребувало переведення сільського господарства півдня України на зрошуване землеробство, з поверненням зернової спеціалізації. Тим паче, в цей час активно розвивалося тваринництво і почали збільшуватися посівні площі насамперед під кукурудзу, але також і під інші зернові культури та багаторічні кормові трави. Кормову ж базу для тваринництва бавовник забезпечити не міг жодним чином.

За таких обставин стає зрозумілим, що без гарячкучатого просування «згори» бавовник би в Україні довго не затримався, натомість маємо щонайменше тридцять років бавовносіяння, а тому протягом другої половини 1920–х і середини 1950–х років підведення і побудову інфраструктури сільського господарства південного регіону у відповідність до цього. Зрошення не розвивалося безпосередньо для бавовнику, але запроєктовані під нього та під інші зернові культури зрошувальні системи з подальшими вдосконаленнями й уточненнями залишаються дієвими і до сьогодні.

Науково–дослідна робота створеного в 1956 році на базі УкрНДІ бавовництва УкрНДІ зрошуваного землеробства зосередилася на дослідженні і вирішенні питань та проблем зрошуваного землеробства півдня УРСР. Дослідження з поливом сільськогосподарських культур проводилися в цій установі починаючи з 1924 року. В 1971 році, після 15 років плідної наукової роботи УкрНДІ зрошуваного землеробства за розробку прогресивних способів поливу основних сільськогосподарських культур та впровадження їх у виробництво був нагороджений Орденом Трудового Червоного Прапора, і це була багато в чому заслуга колективу вчених, які працювали в Інституті протягом часів бавовносіяння.

Сьогодні Інститут зрошуваного землеробства НААН залишається єдиною науково–дослідною установою України, яка займається дослідженням питань зрошуваного землеробства – основи гарантованого отримання високих і сталих урожаїв сільськогосподарських культур в умовах півдня України.

Зникла з поля зору культура з'явилася на полях Херсонщини лише в 1990–х роках, з відновленням в Українському НДІ зрошуваного землеробства роботи зі створення ранньостиглих середньо волокнистих сортів бавовнику при співробітництві з науково–дослідними установами Болгарії. В 2005 та 2007 рр. було створено два сорти бавовнику: Підозерський 4, Дніпровський 5. Сьогодні у відділі селекції проводяться роботи лише по збереженню єдиної в Україні колекції ранньостиглих сортів бавовнику.

Список використаних джерел

1. Бавовна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/>.
2. Горянський М. М. Як одержати високий урожай бавовнику. – К., 1949.
3. Сніговий В. С. Відродження бавовництва на Україні: Монографія. – Херсон: Айлант. – 2003.
4. Горянський М. М. Бавовник на Україні / М. М. Горянський, У. А. Лобко. – Харків, 1935.
5. [Електронний ресурс]. – <http://www.mycity.kherson.ua/avtory-ag/skorohod/hbk.html>.
6. Зук Д. Проблема Нижнього Дніпра. – М.: Гипровод, 1932.
7. Коваленко М. М. Внесок професора В. Г. Ротмістрова (1866–1941) у розробку технології вирощування бавовнику в Україні // Гілея: наук. вісник: зб. наук. праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К.: «Гілея», 2014. – Вип.89 (10). – С.154–157.
8. Harry Bates Brown. Cotton; History, Species, Varieties, Morphology, Breeding, Culture, Diseases, Marketing, and Uses // Second edition. Fifth impression. – McGraw–Hill Book Company, Inc., New–York and London, 1938. – P.184–544.
9. Берія Л. П. За нефть и хлопок / [Речи и статьи Л. П. Берия в бытность его секретарем ЗКК ВКБ(б)]. – Баку: Партиздат, 1933.
10. Огановский Н. П. Очерки по экономической географии СССР. – Москва: «Новая деревня», 1924. Издание 2–е переработанное и обновленное.
11. Подгорный П. И. Отчет о деятельности опытной станции в 24–25 с.–х. году. – Херсон, 1926.
12. Підгорний П. І. Звіт про діяльність сільськогосподарської дослідної станції за 1926–27 та 1927–28 с.–х. роки. – Херсон, 1930.
13. Абалдов А. Н., Васильева Т. В. Исторический опыт возрождения хлопководства на юге России // Вестник ОрелГАУ. – 2008. – №3. – С.4–10.
14. Мелиорация на Украине / [Л. П. Головкин, Д. А. Иваненко, В. С. Положай]. – Под ред. Н. А. Гаркуши. – К.: «Урожай», 1979.
15. Ротмістров В. Г. Сущность засухи по данным Одесского опытного поля / В. Г. Ротмістров. – Одесса: Тип. С. Н. Скарлато, 1911. – 66 с.
16. Экономическая эффективность орошения. Под ред. С. Д. Лысогорова. – К.: Урожай, 1969.
17. [Електронний ресурс]. – <http://vodgosp.kherson.ua/istoriya.htm>.
18. Лысогоров С. Д. Особенности развития хлопчатника и основные вопросы его культуры в новых районах СССР / С. Д. Лысогоров // Дисс. ... доктора с.–х. наук. – Херсон, 1948. – Ч.2.
19. Лысогоров С. Д. Сроки посева хлопчатника в новых районах. – Пятигорск, 1938.
20. Лысогоров С. Д. Особенности развития хлопчатника и основные вопросы его культуры в новых районах СССР / С. Д. Лысогоров // Дисс. ... доктора с.–х. наук. – Херсон, 1948. – Ч.1.
21. Мы выстояли и победили. 1945–1995 гг. / Ред. Г. П. Найденев. – Херсон, УкрНИИОЗ, 1996.
22. Собко О. О. Використання зрошуваних земель. – К., 1965.
23. [Електронний ресурс]. – <http://www.ussr-forever.ru/str/2-121.html?start=2>.
24. Горянский М. М. Хлопчатник / Учебник для второго года обучения массовых колхозных кадров на трехлетних агротехнических курсах без отрыва от производства. – Харьков, 1951.
25. [Електронний ресурс]. – http://www.uvp-kiev.com.ua/history_ukr.htm.
26. Марков П. В. Сельскохозяйственные мелиорации / [П. В. Марков, Г. В. Данилова, И. А. Алексеев и др.]. – М., 1956.

References

1. Bavovna [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://uk.wikipedia.org/wiki/>.
2. Gorjans'kyj M. M. Jak oderzhaty vysokyj urozhaj bavovnyku. – K., 1949.
3. Snigovyj V. S. Vidrozhennja bavovnyctva na Ukraїni: Monografija. – Herson: Ajlant. – 2003.
4. Gorjans'kyj M. M. Bavovnyk na Ukraїni / M. M. Gorjans'kyj, U. A. Lobko. – Harkiv, 1935.
5. [Elektronnyj resurs]. – <http://www.mycity.kherson.ua/avtory-ag/skorohod/hbk.html>.
6. Zuzik D. Problema Nizhnego Dnepra. – M.: Giprovod, 1932.
7. Kovalenko M. M. Vnesok profesora V. G. Rotmistrova (1866–1941) u rozrobku tehnologii vyroshhuvannja bavovnyku v Ukraїni // Gileja: nauk. visnyk: zb. nauk. prac' / gol. red. V. M. Vashkevych. – K.: «Gileja», 2014. – Vyp.89 (10). – S.154–157.
8. Harry Bates Brown. Cotton; History, Species, Varieties, Morphology, Breeding, Culture, Diseases, Marketing, and Uses // Second edition. Fifth impression. – McGraw–Hill Book Company, Inc., New–York and London, 1938. – P.184–544.
9. Berija L. P. Za nef't' i hlopk / [Rechi i stat' i L. P. Berija v bytnost' ego sekretarem ZKK VKB(b)]. – Baku: Partizdat, 1933.
10. Oganovskij N. P. Oчерki po jekonomicheskoj geografii SSSR. – Moskva: «Novaja derevnja», 1924. Izdanie 2–e pererabotannoe i obnovlennoe.

11. Podgorniy P. I. Otchet o dejatel'nosti opytnoj stancii v 24–25 s.–h. godu. – Herson, 1926.

12. Pidgornyj P. I. Zvit pro dijat'nist' sil's'kogospodars'koi' doslidnoi' stancii' za 1926–27 ta 1927–28 s.–g. roky. – Herson, 1930.

13. Abaldov A. N., Vasil'eva T. V. Istoricheskij opyt vozrozhdenija hlopkovodstva na juche Rossii // Vestnik OreIGA. – 2008. – №3. – S.4–10.

14. Melioracija na Ukraine / [L. P. Golovko, D. A. Ivanenko, V. S. Polozhaj]. – Pod red. N. A. Garkushi. – K.: «Urozhaj», 1979.

15. Rotmistrov V. G. Sushhnost' zasuhi po dannym Odesskogo opytного polja / V. G. Rotmistrov. – Odessa: Tip. S. N. Skarlato, 1911. – 66 s.

16. Jekonomicheskaja jeffektivnost' oroshenija. Pod red. S. D. Lysogorova. – K.: Urozhaj, 1969.

17. [Elektronnyj resurs]. – <http://vodgosp.kherson.ua/istoriya.htm>.

18. Lysogorov S. D. Osobennosti razvitija hlopkhatnika i osnovnye voprosy ego kul'tury v novyh rajonah SSSR / S. D. Lisogorov // Diss. ... doktora s.–h. nauk. – Herson, 1948. – Ch.2.

19. Lysogorov S. D. Sroki poseva hlopkhatnika v novyh rajonah. – Pjatigorsk, 1938.

20. Lysogorov S. D. Osobennosti razvitija hlopkhatnika i osnovnye voprosy ego kul'tury v novyh rajonah SSSR / S. D. Lisogorov // Diss. ... doktora s.–h. nauk. – Herson, 1948. – Ch.1.

21. My vystojali i pobedili. 1945–1995 gg. / Red. G. P. Najdenov. – Herson, UkrNIOZ, 1996.

22. Sobko O. O. Vykorystannja zroshuvanyh zemel'. – K., 1965.

23. [Elektronnyj resurs]. – <http://www.ussr-forever.ru/str/2–121.html?start=2>.

24. Gorjanskij M. M. Hlopkhatnik / Uchebnik dlja vtorogo goda obuchenija massovyh kolhoznyh kadrov na trehletnih agrotehnicheskikh kursah bez otrjva ot proizvodstva. – Har'kov, 1951.

25. [Elektronnyj resurs]. – http://www.uvp-kiev.com.ua/history_ukr.htm.

26. Markov P. V. Sel'skohozjajstvennye melioracii / [P. V. Markov, G. V. Danilova, I. A. Alekseev i dr.]. – M., 1956.

Клубук В. В., researcher at the Department of scientific and innovation activity, the Institute of irrigated agriculture NAAS (Ukraine, Kherson), izz.ua@ukr.net

Cotton breeding in the context of irrigated agriculture in the South of Ukraine in 1930–1950's

Objective: to establish the causes and consequences cotton breeding in the South of Ukraine in 1930–1950 years, its importance for agriculture and the role of the region in the first building irrigation systems.

Methods: method of periodization, chronological, historical and scientific.

Conclusions: cotton growing rapidly in Ukraine was imposed to the newly established collective and state farms despite historically formed grain data Steppe economy. However cotton breeding in the USSR more than 30 years of active promotion and implementation of the second half of the 1920s and mid–1950s. When cotton was assigned on agricultural infrastructure the South of Ukraine. Irrigation, although not developed specifically for cotton, but designed under him and under other crops irrigated system with further improvements and refinements are still applicable to today. And one of the leading research institutions in Ukraine, which deals with issues of irrigated agriculture – Institute of irrigated farming NAAS and more than 30 years in its history conducted studies on cotton and had the status of major research institution of Ukraine for its growth.

Keywords: cotton, cotton breeding, irrigation, irrigation systems, irrigated agriculture, the South of Ukraine.

Клубук В. В., научный сотрудник отдела научно–инновационной деятельности, Институт орошаемого земледелия НААН (Украина, Херсон), izz.ua@ukr.net

Хлопкоєвння в контексте розвитку орошаемого земледелия на юге Украины в 1930–1950–х гг.

Цель исследования: установление причин и последствий хлопкоєвння на юге Украины в 1930–1950–х годах, его значение для сельского хозяйства этого региона и роли в процессе развития первых орошаемых систем.

Методы исследования: метод периодизации, хронологический, историко–научный.

Выводы: выращивание хлопчатника в Украине интенсивно навязывалось колхозам и совхозам, несмотря на исторически сложившуюся зерновую спецификацию Степного хозяйства. Однако хлопкоєвння в УССР насчитывает более 30 лет активной пропаганды и внедрения в течение второй половины 1920–х и середины 1950–х годов. Под хлопчатник подводилась соответствующая инфраструктура сельского хозяйства юга Украины. Орошение, хоть и не развивалось непосредственно для хлопчатника, но спроектированные под него и под другие зерновые культуры, орошаемые системы с дальнейшими усовершенствованиями и уточнениями остаются действующими до сих пор. А одно из ведущих научно–исследовательских учреждений Украины, занимающееся решением вопросов орошаемого земледелия – Институт орошаемого земледелия

НААН, более 30 лет в своей истории проводил исследования с хлопчатником и имел статус главного научно–исследовательского учреждения Украины по вопросам его выращивания.

Ключевые слова: хлопчатник, хлопкоєвння, орошение, оросительные системы, орошаемое земледелие, юг Украины.

* * *

УДК 94:[061.2:5+61]:373.3+378(477)«18/19»

Левченко І. М., кандидат історичних наук, докторант кафедри історії та культури України, Переяслав–Хмельницький державний педагогічний університет ім. Григорія Сковороди (Україна, Переяслав–Хмельницький), Levchenko.inna2000@yandex.ua

Діяльність членів природничих і медичних товариств у реформуванні шкільної та вузівської освіти

Висвітлюється роль членів природничих та медичних товариств у реформуванні шкільної та вузівської освіти. Авторка намагалась показати напрямки діяльності провідних вчених, які завдяки власним зусиллям уклали та розробляли навчальні програми, підручники, методичні рекомендації тощо в розвитку шкільної та вузівської освіти. Було детально проаналізовано проведення природничих з'їздів, на яких були присутні вчителі та викладачі. В дослідженні висвітлено найрізноманітніші доповіді вчених, які стосувались реформи початкової та вищої освіти, визначення ролі природознавства у навчальному плані. Зазначено роль члена Київського товариства природознавців К. Кесслера в організації та проведенні всеросійських з'їздів.

Аналізуються бурхливі дискусії стосовно викладання в середній школі різних аспектів природознавства. Також показано, як вчені природничих товариств прагнули наукових, творчих, педагогічно–методичних контактів із педагогами – викладачами вузів, учителями гімназій, інших навчально–виховних закладів. Авторка наголосила на ролі керівництва природничих товариств, яке ставило своїм завданням об'єднати виховний вплив на молодь, розкрити виховні та освітні можливості природничих предметів.

Ключові слова: природничі товариства, медичні товариства, члени товариств, К. Кесслер, шкільна освіта, вузівська освіта, всеросійські з'їзди.

60–ті роки XIX ст. характеризується бурхливим розвитком педагогічної преси, появою ряду педагогічних газет і журналів. На їх сторінках висвітлювались питання, що стосувались реформи шкільної освіти, психології, педагогіки, дидактики, методики викладання окремих дисциплін. Економічні проблеми розвивальної промисловості з новою силою ставили питання про реформу школи. Передові педагоги України виступали проти станової школи з її муштрою і відривом від життя, теорії від практики. Вимогам реформи початкової, середньої та вищої школи, розвитку жіночої освіти, боротьбі за українську національну школу, запровадженню ефективніших методів навчання приділялося дедалі більше уваги.

Історії реформування середньої та вищої освіти в Україні при сприянні членів природничих та медичного товариств присвячена низка досліджень відомих вітчизняних вчених. М. Ю. Караванська [3], А. А. Коробченко [4], Б. Л. Лічков [5], А. В. Риженко [6] досліджували всеросійські природничі з'їзди та роль членів товариств у проведенні цих заходів. Важливу джерельну базу дослідження становлять матеріали I та II всеросійських з'їздів [1; 2; 7].

Виділення невирішених завдань. Незважаючи на ту увагу сучасних вчених щодо окремих питань, пов'язаних з реформуванням середньої та вищої освіти України у другій половині XIX – початку XX ст., малодослідженими залишаються особливості діяльності членів природничих та медичного товариств у розкритті даного питання.

Постановка завдання. Важливою складовою діяльності природничих та медичного товариств було

реформування освіти вцілому. Це стало метою нашого дослідження.

Мета статті – діяльність членів природничих і медичних товариств у реформуванні шкільної та вузівської освіти

60–ті роки XIX ст. характеризується бурхливим розвитком педагогічної преси, появою ряду педагогічних газет і журналів. На їх сторінках висвітлювались питання, що стосувалися реформи шкільної освіти, психології, педагогіки, дидактики, методики викладання окремих дисциплін. Економічні проблеми розвивальної промисловості з новою силою ставили питання про реформу школи. Передові педагоги України виступали проти становой школи з її муштрою і відривом від життя, теорії від практики. Вимогам реформи початкової, середньої та вищої школи, розвиткові жіночої освіти, боротьбі за українську національну школу, запровадженню ефективніших методів навчання приділялося дедалі більше уваги.

Природознавству надавалась провідна роль у навчальних планах середніх навчальних закладів. З цього питання науковці того часу висловлювались так: «значно підсилити викладання природознавства в шкільних установах всіх типів і ступенів. При цьому вивчення природничих наук повинно мати характер не тільки книжного навчання, але дійсного вивчення живої природи, а для цього на всіх ступенях необхідно як можна більше розширення екскурсійно–лабораторних занять. У середній школі викладання природознавства повинно бути заведено по всіх класах од першого і до останнього, при чім програма викладання природознавства в середній школі повинна мати закінчений характер і разом з тим служити підготовкою до дальшого вивчення предмета в вищій школі» [5, с. 12].

З появою наукових товариств, членами яких були переважно викладачі університетів, дух просвітництва перейняли члени природничих об'єднань, які прагнули вирішувати наступні завдання: поширення знань серед широких верств населення; (просвітницька робота); реформування освіти (оновлення навчальних програм, написання підручників); поширення лабораторних і практичних робіт; розробка інтегрованих навчальних курсів в галузі природознавства; створення бібліотек, музеїв [6, с. 1, 5].

Особливу увагу природничі товариства України приділяли освітній роботі, прагнули домогтися високого рівня знань молоді, яка вчилася в навчальних закладах. Серед членів природничих товариств були вчені, викладачі, які домагалися реформування існуючої системи освіти. Вони були глибоко переконані в тому, що насамперед треба оновити зміст освіти як у початковій та середній школі, так і в вузі.

В кінці XIX на початку XX ст. відбувались бурхливі дискусії стосовно викладання в середній школі різних аспектів природознавства. Вчені природничих товариств прагнули наукових, творчих, педагогічно–методичних контактів із педагогами – викладачами вузів, учителями гімназій, інших навчально–виховних закладів. Керівництво природничих товариств ставило своїм завданням об'єднати виховний вплив на молодь, розкрити виховні та освітні можливості природничих предметів.

Саме з'їзди природознавців у Києві (1861 та 1862 рр.) стали першими спробами консолідації вчених Російської

імперії, значними кроками на шляху розвитку та поширення природничо–історичних досліджень.

Так, у 1861 р. у Києві було проведено з'їзд викладачів природничих наук за участю 44 делегатів, з яких 20 чоловік були членами гімназій. На ньому поряд із проблемами викладання розглядалися і питання виховного впливу на молодь. Під час обговорення таких питань присутні вчителі глибше пізнавали виховні можливості природничих дисциплін. Аналізуючи матеріали з'їзду, можна зазначити, що делегати прийняли рішення всіма засобами підтримувати викладання природничих наук у гімназіях, використовувати їхній потенціал передусім з питань розвитку мислення учнів і студентів, формувати в них різноманітне мислення. Важливим стало рішення делегатів про необхідність проведення науковцями Київського університету з'їзду аматорів природознавства завдяки якому викладачі природничих дисциплін вузів, гімназій, училищ та шкіл мали нарощувати свою діяльність по вихованню в молоді любові до природи, формуванню в неї правильного розуміння природних явищ, подій та процесів, які відбуваються в житті. Науковці намагались виробити в молоді навик спостереження, кмітливості та дослідницьких умінь.

Професор Київського університету, член природничого товариства К. Кесслер зазначав: «...природничі науки окрім усього, сприяють витонченню органів чуття та формують дар спостережливості. Знання, отримані завдяки вивченню цих наук, просвітлюють розум людини. Природа є наша загальна батьківщина, і було б дивним та й було б соромно нам не знати своєї Батьківщини, не мати уявлення про її багатства» [8, с. 33].

Ці слова підкреслюють, що К. Кесслер наполягав на вивченні історії природи як єдиного цілого, що невинно розвивається і підкорюється природним законам. У цьому він був послідовником К. Рульє, учнем і однодумцем А. Бекетова, С. Куторги, М. Северцова.

Однак не всі учасники з'їзду погодились з думкою К. Кесслера. Одностайно логічного мислення і спостережливості, учасники з'їзду більшістю голосів відхилили пропозицію К. Кесслера щодо вивчення історичного розвитку природи та зв'язку навчального матеріалу з практичним життям. Останнє розглядалося як «утилітаризм», що є неприпустимим у справі загальної освіти [8, с. 86].

Але важливий аспект у реформуванні початкової та середньої освіти було вирішено. Необхідність уведення природознавства в усі класи була визнана усіма учасниками з'їзду. Одностайно був прийнятий такий навчальний план:

- I клас (2 уроки на тиждень) – головні хімічні та фізичні явища;
- II клас (1 урок на тиждень) – головні хімічні та фізичні явища;
- III клас (2 уроки на тиждень) – зовнішні форми тварин і рослин;
- IV клас (1 урок на тиждень) – хімія;
- V клас (2 уроки на тиждень) – зоологія;
- VI клас (2 уроки на тиждень) – ботаніка;
- VII клас (2 уроки на тиждень) – мінералогія і геологія [8].

Таке розподілення природознавства за класами мотивувалося тим, що спочатку учням потрібно дати первинні відомості про навколишню неживу природу,

потім про рослин і тварин (I, II, III класи), після цього приступити до вивчення хімії, знання якої необхідне для вивчення зоології, ботаніки, мінералогії та геології, зарахованих до старших класів.

Учасники з'їзду ухвалили рішення ліквідувати анатомію та фізіологію людини як окремий предмет і включити його до змісту зоології. Мотивували це тим, що гімназії не мають необхідних матеріалів і обладнання для постановки фізіологічних дослідів. Відзначаючи крайню потребу в наочних посібниках, учасники з'їзду постановили домагатися створення в гімназіях природничих кабінетів шляхом придбання мікроскопів, таблиць, гербаріїв, колекцій та інших демонстраційних матеріалів.

Член природничого з'їзду, професор Я. Я. Вальц, визначив дві мети викладання природничих наук у гімназіях: розвиток розумових здібностей вихованців; ознайомлення їх з природою. Оскільки основною умовою правильного сприйняття світу є усвідомлення людиною його цілісності й взаємозв'язку, то цілеспрямоване виокремлення певних частин наукових знань для подання учням призведе до того, що останні, так і не отримавши уявлення про цілісність природи, не зможуть реалізувати головні цілі виховання [3, с. 15].

Професор В. П. Девієн визначив питання співвідношення обсягу та методу викладання природничих дисциплін у середніх навчальних закладах. Науковець висловив три серйозні претензії до існуючого порядку викладання природознавчих наук. По-перше, хімії взагалі немає в переліку гімназійних дисциплін, хоча в освітньому плані вона є надзвичайно корисною. По-друге, деякі дисципліни (наприклад, анатомія й фізіологія), фактично взаємно повторюючись, подаються набагато більшому обсязі, ніж це потрібно для загальноосвітнього рівня. Третє зауваження стосувалося ігнорування вікових особливостей дітей та ступеню розумового розвитку учнів [3, с. 19–20].

Одним з основних питань на порядку денному став розгляд приладдя, що можна було б порекомендувати гімназіям для викладання природничих дисциплін. Вчені розглянули найбільш пристойні мікроскопи, які б відповідали вимогам гімназій і які, одночасно, їм було б під силу придбати. Проблематичнішим і болючішим виявилось питання оснащення цих освітніх установ природничими колекціями. І хоча Кесслер з ентузіазмом зголосився скласти приблизний каталог колекційних предметів, а А. С. Рогович запропонував створити такі колекції на місцях зусиллями вчителів–природничиків, та в цілому В. П. Девієн підсумував розгляд цього питання думкою про те, єдиним ймовірним упорядником (і потенційним спонсором) природознавчих колекцій може стати лише університет з його матеріальною, науковою та дослідною базою [3, с. 26–29].

Отже, хоч питання, які розглядалися на педагогічних засіданнях, і були досить суттєвими, основною метою I Київського з'їзду природознавців було все ж таки призвичаювання, прилаштування до нової форми наукового пошуку, зокрема змісту природничої освіти в середніх навчальних закладах.

Успішна робота цього з'їзду підготувала підґрунтя для скликання другого з'їзду педагогів–природознавців, який відбувся у червні 1862 р. в Києві знову за ініціативи професора К. Кесслера [1, с. 1–15]. Кількість учасників зросла до 61 особи, серед яких було 24 учителі гімназій.

Головним питанням на педагогічних зібраннях було питання про наочність навчання. Учасники висували вимогу найширшого використання на уроках живих об'єктів, а за їх відсутністю – таблиць, моделей, муляжів тощо. Мету педагогічних засідань Кесслер окреслив на відкритті з'їзду: «Педагогічні наради матимуть за предмет обговорення викладання природничих наук у загальноосвітніх навчальних установах, і цього разу переважно, як мною було зазначено у доповідній записці помічнику Товаришу Міністра, обговорення усіх питань, що стосуються складання природничо–історичних колекцій при гімназіях та придбання інших навчальних посібників для вчителів природничих наук. буде вже справою вчителів, як осіб найбільш зацікавлених у педагогічних нарадах, чи піднімати й інші питання, що потребують на їх думку, спеціального обговорення» [3, с. 10–11].

На першому засіданні К. Ф. Тамулевич запропонував до розгляду питання про природничо–історичні колекції. Завданням делегатів стало визначення розмірів означених колекцій, засобів і витрат на їхнє придбання. Головним питанням в обговоренні стала записка К. Ф. Кесслера «Про складання гімназичних зоологічних колекцій» з докладним переліком необхідних експонатів. Автор зауважив на наступних пунктах:

- аби колекція коштувала не дорого, була приступна коштом гімназій;
- аби вона не потребувала окремої кімнати, а могла розташуватися у двох чи трьох шафах;
- аби предмети, що входять до складу колекції, легко могли бути зібрані чи виписані;
- аби завідуючий колекцією, для приведення її до повного систематичного ладу, для точного визначення тварин, що входять до її складу, міг задовольнитися доступними посібниками [3, с. 14–17].

На третьому засіданні педагогів–природничиків обговорювалось подання спеціальною комісією переліку предметів природничо–історичної колекції. Воно включало в себе реєстр необхідних препаратів для занять із зоології, анатомії та фізіології; ботаніки; мінералогії та геології; а також список допоміжних предметів, необхідних меблів, відповідний кошторис і додаткові міркування комісії.

Фінансові витрати на колекції склали 537 крб., на допоміжні предмети – 230 крб., на меблі – 233 крб., а загальний кошторис склав 1000 крб. Зробивши висновок по очікуванім видаткам, комісія прийшла до висновку, що всі рекомендовані предмети можуть бути придбані протягом 5 років, оскільки гімназії мають обмежені кошти. Члени природничих товариств, які входили до складу комісії, рекомендували щорічно асигнувати по 75 крб. на поповнення кабінету та на канікулярні екскурсії вчителів, що мали сприяти підвищенню їхньої кваліфікації [3, с. 41–43].

Одне з головних питань, яке розглядалось природознавцями, було рекомендація підручників для викладання природничих дисциплін у гімназіях. Зусиллями С. О. Бобровського та Н. Д. Борисяка було віднайдено 28 творів для чотирирічної програми гімназій. Н. Д. Борисяк погодився створити посібник геологічного напрямку, для пристойного викладання геологічного розрізу земної кори та геологічної карти європейської частини Росії [3, с. 49–51].

Член природничого товариства С. О. Бобровський аналізуючи список російськомовних посібників, дійшов до висновку про необхідність створення природничо-історичної хрестоматії, яка б була написана українською мовою та популяризувала б природничі знання серед юнацтва. Бобровський запропонував Міністерству народної освіти призначити премії укладачам такого підручника. Розуміючи важливість цього задуму Семен Олександрович погодився скласти план природничої хрестоматії [3, с. 76–77].

Члени природничих товариств та вчителі навчальних закладів вважали, що потрібно оснащувати природничі музеї, куточки природи, навчально-дослідні ділянки, розробляти організацію діяльності учнів у цих структурах. Учасники з'їзду обговорили списки наочних посібників із мінералогії, зоології, ботаніки і затвердили їх як необхідний мінімум для обладнання гімназичних кабінетів із природознавства.

Активний обмін думками спричинило й питання про розподілення за класами навчальних предметів, які входять до шкільного природознавства. Це питання широко обговорювалося й на першому з'їзді. Знову до нього повернулося тому, що перед відкриттям другого з'їзду міністерство народної освіти опублікувало новий проект шкільного статуту, згідно з яким природознавство включалося лише до навчальних програм II–IV класу. Ця обставина змусила вчителів намітити наступні зміни:

- II клас – зоологія з анатомією фізіологією людини;
- III клас – ботаніка;
- IV клас – мінералогія, геологія і фізична географія

[4, с. 34].

Учасники також розглянули питання, яке стосувалося систематиці рослин. Воно стосувалося скорочення обсягу її в курсі зоології та ботаніки. Було прийнято однотайне рішення викладати систематику рослин восени, весною і влітку, щоб мати в розпорядженні живі екземпляри [1, с. 1–72].

Утверджуючи в своїй діяльності науково виражені положення щодо єдиної теорії і практики, науки і життя, члени природничі та медичні товариства стимулювали проведення освітніх реформ, виявляли і обґрунтовували шляхи підвищення ефективності навчання і виховання підростаючого покоління, формуванню в молоді цілісної картини Світу, наукового світогляду і створювати умови, яких кожна особистість сама виробляє своє ставлення до оточуючої дійсності, має всі можливості для розвитку природничих та медичних здібностей, умінь та навиків, самоосвіти тощо.

Список використаних джерел

1. Второй съезд естествоиспытателей в Киеве // Университетские известия. – К., 1862. – №7–8.
2. Известия о втором съезде естествоиспытателей в Киеве с 11 июня по 18 июня 1862 года. – К., 1862. – 42 с.
3. Караванська М. Ю. Природничо-наукові з'їзди в історії української науки (друга половина XIX – початок XX ст.) // М. Ю. Караванська. Дис. ... к. іст. н. – К., 2006. – 190 с.
4. Коробченко А. А. Питання шкільної природничої освіти на перших з'їздах природознавців у Києві / А. А. Коробченко // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школі. – К., 2013. – Вип.30 (83). – С.30–36.
5. Лічков Б. Л. Про заходи для розвитку природознавства на Україні // Вісник фізико-математичного відділу Української Академії наук у Києві. – К., 1919. – 15 с.
6. Риженко А. В. Просвітницький і педагогічний досвід природничих товариств України (друга половина XIX – поч. XX

століть) Навч. посіб. / А. В. Риженко. – К.: Науковий світ, 2004. – 105 с.

7. I съезд естествоиспытателей в Киеве с 11 по 18 июня 1861 г. // Университетские известия. – К., 1861. – №1. – С.I–XXXIII.

8. Федорова В. Н. Развитие методики естествознания в дореволюционной России / В. Н. Федорова. – М.: Учпедгиз, 1958. – 434 с.

References

1. Vtoroj s#ezd estestvoispytatelej v Kieve // Universitetskie izvestija. – K., 1862. – №7–8.
2. Izvestija o vtorom s#ezde estestvoispytatelej v Kieve s 11 ijunja po 18 ijunja 1862 goda. – K., 1862. – 42 s.
3. Karavans'ka M. Ju. Pryrodnycho–naukovi z'i'zdy v istorii' ukrai'ns'koi' nauky (druga polovyna XIX – pochatok XX st.) // M. Ju. Karavans'ka. Dys. ... k. ist. n. – K., 2006. – 190 s.
4. Korobchenko A. A. Pytannja shkil'noi' pryrodnychoi' osvity na pershyh z'i'zдах pryrodoznavciv u Kyjevi / A. A. Korobchenko // Pedagogika formuvannja tvorchoi' osobystosti u vyshhij i zagal'noosvitnij shkoli. – K., 2013. – Vyp.30 (83). – S.30–36.
5. Lichkov B. L. Pro zahody dlja rozvytku pryrodoznavstva na Ukrai'ni // Visnyk fizyko–matematychnogo viddilu Ukrai'ns'koi' Akademii' nauk u Kyjevi. – K., 1919. – 15 s.
6. Ryzhenko A. V. Prosvitnyč'kyj i pedagogichnyj dosvid pryrodnychyh tovarystv Ukrai'ny (druga polovyna XIX – poch. XX stoliť) Navch. posib. / A. V. Ryzhenko. – K.: Naukovyj svit, 2004. – 105 s.
7. I s#ezd estestvoispytatelej v Kieve s 11 po 18 ijunja 1861 g. // Universitetskie izvestija. – K., 1861. – №1. – S.I–XXXIII.
8. Fedorova V. N. Razvitie metodiki estestvoznanija v dorevoljucionnoj Rossii / V. N. Fedorova. – M.: Uchpedgiz, 1958. – 434 s.

Levchenko I. M., Ph.D., doctoral student in the history and culture of Ukraine, Perejaslav–Khmelnitsky State Pedagogical University named after Skovoroda (Ukraine, Perejaslav–Khmelnitsky), Levchenko. inna2000@yandex.ua

The operation of the natural and medical societies in the reform of school and higher education

It highlights the role of the members of the natural and medical societies in the reform of school and higher education. The author tries to show the activities of the leading scientists who, through their own efforts to conclude and develop curricula, textbooks, guidelines and the like to the development of school and higher education. It has been carrying out a detailed analysis of natural convention, attended by teachers and professors. The study covered the reports of scientists regarding the reformation of primary and higher education, defined the role of science in the curriculum. Indicated the role of a member of the Kiev Society of Naturalists K. Kessler in organizing and conducting the All-Russian Congresses.

Analyzes the heated debate on the teaching of high school different aspects of science. It also shows how natural scientists Company strives to scientific, artistic, pedagogical and methodical contacts with teachers – university professors, high school teachers and other educational establishments. The author noted the role of management of natural communities, which set itself the task to unite the educational impact on young people, to open educational and training opportunities of natural objects.

Keywords: natural society, members of the public, K. Kessler, school education, university education, national congresses.

Levchenko I. M., кандидат исторических наук, докторант кафедры истории и культуры Украины, Переяслав–Хмельницкий государственный педагогический университет им. Григория Сковороды (Украина, Переяслав–Хмельницкий), Levchenko. inna2000@yandex.ua

Деятельность членов естественных и медицинских обществ в реформировании школьного и вузовского образования

Освещается роль членов естественных и медицинских обществ в реформировании школьного и вузовского образования. Автор пытался показать направления деятельности ведущих ученых, которые благодаря собственным усилиям заключали и разрабатывали учебные программы, учебники, методические рекомендации и тому подобное в развитие школьного и вузовского образования. Было детально проанализировано проведение естественных съездов, на которых присутствовали учителя и преподаватели. В исследовании освещены доклады ученых, касающиеся реформации начального и высшего образования, определена роль естествознания в учебном плане. Указана роль члена Киевского общества естествоиспытателей К. Кесслера в организации и проведении всероссийских съездов.

Анализируются бурные дискуссии относительно преподавания в средней школе различных аспектов естествознания. Также показано, как ученые естественных обществ стремились к научным, творческим, педагогически-методическим контактам с педагогами – преподавателями вузов, учителями гимназий, других учебно-воспитательных заведений. Автор

отметила роль руководства естественных обществ, которое ставило своей задачей объединить воспитательное воздействие на молодежь, раскрыть воспитательные и образовательные возможности естественных предметов.

Ключевые слова: естественные общества, члены общества, К. Кесслер, школьное образование, вузовское образование, всероссийские съезды.

* * *

УДК 94(Укр)/093

Лаврут О. О.,
кандидат історичних наук, доцент, в.о. ректора,
Донецький обласний інститут післядипломної
педагогічної освіти (Україна, Слов'янськ),
lavrut.olga@gmail.com

Якість знань учнів Української РСР у другій половині 1940–х – початку 1950–х років

Проблема якості знань є одним із головних показників статусу освіти. Від того якими будуть знання учнів, у тому числі і випускників шкіл, залежить якість життя, розвиток та добробут країни. У статті автор розглянула це питання, проаналізувавши свою увагу на перше повосинне десятиліття – 1940–1950-ті роки. З одного боку, це був період відбудови втраченого потенціалу, з іншого – час надій та спостережень.

Метою нашої роботи є вивчення питання якості освіти учнів шкіл через реалізацію певних завдань, які полягають у наступному:

– вивченні історіографічної та джерелознавчої спадщини, виокремлення раніше невивчених питань;

– аналізі рівня робіт учнів на основі їхніх доробок та рецензій фахівців;

– з'ясуванні їх недоліків та причини цього;

– окресленні подальших перспектив дослідження.

Робота побудована на основі вивчення історіографічної та джерельної спадщини. Останні – досить колоритні, оскільки включають в себе роботи учнів, у тому числі – випускників, рецензії на них, результати перевірок комісії. Вони дозволили не лише висвітлити поставлені завдання, але й перенести нас у ту епоху. Рівень знань з різних предметів був невисоким. Це обумовлювалось певними прогалинами у навчанні, відсутністю відповідних фахівців, матеріальним забезпеченням та суспільними відносинами.

Ключові слова: школа, учні, досягнення, навчання, рівень, робота, рецензії, перевірка.

Одним із важливих показників освіти є її якість, що є потужною передумовою до подальшого життя особистості. Особливо це актуально в системі шкільної освіти, де на різних її ступенях відбуваються підсумкові атестації, іспити, оцінювання, які свідчать про наявний рівень знань, умінь, навичок, вихованості, сформованості почуттів та світогляду дітей. На різних етапах розвитку людства освіта відігравала певні функції, виконуючи і соціальне замовлення. Особливо гостро це питання постає у перехідні періоди. У даному випадку мова йде про повосинну добу – кінець 1940–х – початок 1950–х років.

Історіографічну спадщину цієї проблеми умовно можна поділити на декілька груп. Перша – праці, у яких розглядаються загальні тенденції розвитку республіки у зазначений період [1; 2; 3]. Друга – роботи, автори яких присвятили власні дослідження історії освіти та окремим постатям [4]. Наступна – доробки педагогічного [5] та науково–методологічного спрямування [6].

Зазначені праці досить ґрунтовні, але питання якості освіти учнів фактично залишилось осторонь, що і є метою нашої роботи. Її завдання полягають у наступному:

– вивченні історіографічної та джерелознавчої спадщини, виокремлення раніше невивчених питань;

– аналізі рівня робіт учнів на основі їхніх доробок та рецензій фахівців;

– з'ясуванні їх недоліків та причини цього;

– окресленні подальших перспектив дослідження.

Джерелами до написання статті стали матеріали Центрального державного архіву громадських організацій України, які надали можливість охарактеризувати роботи учнів, рецензії та відгуки на них; проаналізувати вивчення окремих предметів, проблеми у викладанні та засвоєнні

матеріалу, які й позначились на якості навчальних досягнень учнів [7–11].

По закінченню Другої світової війни учнівство продовжило навчання. Одна його частина шойно почала відвідувати школу, інша – мала прогалини в декілька років, третя – кинула її через низку причин. Суспільно–політична, економічна та духовна ситуація обумовлювали поведінку та успішність учнів. Колоритним підтвердженням певних навчальних досягнень стали письмові роботи учнів та їх аналіз. Ми намагались у статті донести дух життя школярів та учителів, також фахівців, котрі рецензували роботи. Читачам не нав'язуємо власних поглядів та коментарів, хоча певна критика, звичайно, присутня.

Відділ шкіл Полтавського обкому партії надіслав завідувачу відділом шкіл ЦК КП(б)У товаришу Повху В. О. декілька робіт з російської та української літератури випускників Х класів з рецензіями на них за підписом завідуючого відділом шкіл обкому КП (б)У Крокосенко [7, арк. 1зв].

Зупинимо свою увагу на першій. Це – рецензія на екзаменаційну роботу з російської літератури учениці Х класу Полтавської середньої школи №1 Олександрівської Тетяни на тему: «Мы любовью Родины богаты, мы закалкой Сталинской сильны (В. Лебедев–Кумач)». Спробуємо зберегти текст в оригіналі, але не будемо забувати й критику з коментарями. Рецензент зазначав, що вона вибрала вдалий епіграф: «Нас вырастил Сталин на верность народу, на труд и на подвиги нас вдохновил», оскільки він вважав, що ці слова у повному обсязі розкривали ідею твору. Учениця вірно зрозуміла тему, розкриваючи її живою, оригінальною, яскравою мовою. Твір починається цитатою із народної пісні (мабуть, рецензент актуалізував увагу на тому, що вона користувалась популярністю у широких верств населення. Її автор Василь Іванович Лебедев–Кумач, про що вже зазначалось вище – авт.): «Широка страна моя родная, много в ней лесов, полей и рек. Я другой такой страны не знаю, где так вольно дышит человек...» [7, арк. 2зв].

«Так поется в нашей любимой песне. Велика и могуча наша страна. Неозримы ее просторы. Когда посмотришь на карту нашей Родины, не возможно не вспомнить эти слова. С какой другой страной можно ее сравнить» (без розділових знаків у кінці – авт.). Далі рецензент пише по те, що учениця подумками вдвляється у географічну карту країни і бачить творчу працю радянських патріотів: «Северная карта в голубых и белых пятнах. Это льды Арктики. Вот они засверкали под лучами солнца. А между глыбами льда темная, тусклая вода (треба тире – авт.). Куда не оглянись – везде лед и снег. Но жизнь есть и здесь. Она полна радости творческой работы. Пусть ветер и снег, мороз и пурга – гордо реет в воздухе Красное знамя». Рецензент зазначає, що учениця бачить на карті кузню Перемоги – Урал: «Вот коричневой змеей ползет на юг Урал. Остановимся здесь. Гора Магнитная. Недавно стал расти здесь город. Была эта гора мрачной и голой. Но вот пришли люди и смело проникли в ее глубь, похитили ее тайны. И сейчас не узнать ее. Все вокруг занято заводами–гигантами, огромными новыми корпусами. Отсюда идет чугун, сталь, медь. Слава и честь этим местам!».

Аналізуючи роботу випускниці, рецензент писав про її любов до Москви та товариша Сталіна: «Но самый дорогой город – Москва. Розовощекий мальчик тянется к ее красивой звезде на карте. Глядя на нее, видит он

знакомую башню Кремля, строги (строгие – авт.) линии Мавзолея. Он погладит ее, эту звездочку–Москву рученкой и скажет: «Сталин! Вот наша Родина! Как не гордиться ею» (без знака питання – авт.)). Про це відмічалось як про безмежну любов до великої Батьківщини. На цьому закінчилась перша частина твору [7, арк. 3зв].

У другій частині Олександрівська пише про чудові якості радянського народу, виховані Сталінін. Вона зазначає: «Русский народ больше всего ценил свободу. Это то, что Долорес Ибаррури выразила словами: «Лучше умереть стоя, чем жить на коленях». Учениця розуміє значення сталінських п'ятирічок, силу та міць СРСР: «Напав на нас, враг встретил не отсталую Россию, а могучую страну СССР. В упорных боях отвоевывала наша Родина право на жизнь. В годы пятилеток страна крепла. Крепла оборона, промышленность, сельское хозяйство. Креп и рос человек. Советские люди стали сильнее, закаленными в труде и в бою, достойными своей Родины». Далі учениця пише про могутній вплив сталінського виховання: «Сталинское воспитание сказалось, в первую очередь, (без коми – авт.) на молодежи. Лучшие свои качества проявляла молодежь в дни тяжелых испытаний» [7, арк. 3зв].

Із законною гордістю випускниця вигукує: «Ни один народ не может гордиться такими подвигами, такими героями» (без знаку оклику – авт.). Вона приводе приклади подвигів Зої Космодем'янської, Олега Кошового, Олександра Матросова та інших. Олександра Матросова порівнює з легендарним Данко. Про серце комсомольця вона пише: «Если бы враги увидели бы это сердце, они ослепли бы, пораженные его светом... Его огонь горел в салютах Победы, горит в звездах Кремля».

У заключній частині, Олександрівська зазначає про високе призначення людини. Серйозне ставлення до любові і власні думки підкріплює цитатою: «Самое дорогое у человека – это жизнь... в борьбе за освобождение человечества». Із великим задоволенням необхідно відмітити, що учениця бачить мету життя у високому служінні нашої великій Батьківщині. Твір вона закінчує чудовою цитатою із Пушкіна: «Мой друг! Отчизне посвятим души прекрасные порывы!» Робота Олександрівської свідчить про начитаність учениці, про її вміння самостійно мислити і відчувати, послідовно, логічно правильно викладати власні думки, уміло аргументувати їх відповідними цитатами. У роботі відображена глибока любов... (повтор, що було вже вище – авт.), товаришу Сталіну.

До недоліків роботи відноситься те, що Олександрівська бачить не повну картину, коли дивиться (подумки) на карту України: «А вот и Украина. Голубой лентой сбегаёт в море Днепр, а по его берегам раскинулись необозримые колхозные поля, золото колосьев, бархатная зелень огородов». Тобто, учениця бачить лише сільськогосподарську Україну, а де ж Україна з її гігантами–заводами (без дефісу – авт.). Де Кривий Ріг, де Донбас – всесоюзна кочегарка?» [7, арк. 4зв].

Відділ шкіл Дніпропетровського обкому КП(б) у теж надіслав матеріали аналізу письмових робіт з української літератури випускників X класів шкіл Дніпропетровської області за підписом завідуючого відділом шкіл Дніпропетровського району Багрія. Аналізуючи, власне рецензію, відзначимо, що у ній були неправильно побудовані речення, пропущені розділові

знаки, спостерігалась плутаниця вживання російських та українських букв і термінів. Говорячи про учнів, рецензенти називали їх неживими предметами (якщо зазначати про це з філологічної точки зору): «Три з прорецензованих робіт оцінені на «5» написані випускниками, що нагороджені золотими медалями, два – на «4» (написано без тире – авт.), нагороджені срібними медалями». Тобто, вживання сполучника «що» є недоречним, необхідно – «які» або «котрі» [7, арк. 5зв].

Далі йшли «Загальні висновки» (замість – «висновки» – авт.), де зазначалось, що проаналізовані письмові роботи свідчать, насамперед, про їх ідейно–політичну зрілість усіх п'яти випускників–медалістів. «З патріотичним піднесенням ці вихованці («вихованці» – авт.) радянської школи дотримались основних критеріїв написання». Серед них виділяли наступні: розкриття змісту та ідеї екзаменаційних тем; ґрунтовна обізнаність із програмовим матеріалом з літератури, що уможливило авторам широко його використати відповідно змісту теми. «Дозрілість самостійного мислення позначилось також в уміння («умінні» – авт.) аргументувати свої твердження й узагальнення відповідними ілюстративними матеріалами, змістовними міркуваннями, в умінні послідовно викладати свої думки». Тут часто повторюється «свої», замість чого можна було вжити «власні». До критеріїв віднесли і високу культуру стилю, емоційність, образність, високий рівень грамотності. Весь цей перелік – однорідні члени речення – у документі йшов без ком [7, арк. 24зв].

Спіраючись на роботи та самі рецензії, необхідно відмітити, що найтипівішими недоліками робіт стали обмеженість матеріалом, який безпосередньо не стосувався розкриттю теми, логічно не був з нею пов'язаний; учні мало вживали цитат (що свідчило про їх недалекість та неначитаність), або навпаки – вони були надто довгими, складаючись із кількох речень, з яких не вибрано найпотрібніше для розкриття теми. Випускники рідко вживали цитати–твердження, зокрема епіграфи. «Є недоліки, спільні всім роботам. Впадає (замість – «впадає» – авт.) в вічі, що навіть (без ком, а це вставне слово – авт.) у кращих роботах не відбита радянська дійсність післявоєнного часу. Тематика екзаменаційних робіт дає (замість – «дає» – авт.) повну можливість синтетично пов'язати зміст теми з героїкою праці. Істотною хибою є («є» – авт.) відсутність складеного плану письмової роботи. Нарешті (без ком – авт.), зовсім мало застосовуються порівняльні характеристики. Крім цього, в роботах не завжди при цитатах (використовуючи цитати – авт.) зазначається автор, особливо, коли цитуються різні автори. Цей недогляд («недолік» – авт.) набагато знецінює («знецінює» – авт.) якість викладу» [7, арк. 25зв].

Учні уживали слова, семантичне значення яких невірною розглядали. Вони часто розшифровували вже висловлені думки, що завантажувало виклад тавтологізмами. «У роботах, оцінені на «3», (без коми – авт.) недоліки, безперечно, більш поширені («більш грубі помилки» – авт.). Якщо ж взяти на увагу («до уваги» – авт.), що культура грамотності цих робіт нижча, то перед викладачем мови і літератури стоїть завдання так перебудувати свою методичну роботу, щоб усі вище наведені хиби в письмових роботах випускників були докорінно вижиті». Перевіряючи роботи творчого характеру, необхідно було приділити увагу їх стилістичному оформленню. У роботах наголосувалось на здійсненні боротьби за грамотність,

складанні плану, якісному збагаченні лексики, «...треба рішуче боротись зі стильовими шаблонами, з фразерством, ...треба прищепити, нарешті, вдумливе ставлення і естетичний смак до слова, ...вказівка товариша Жданова щодо журналів «Звезда» і «Ленинград» стосується і викладання літератури. Учителі-літературознавці, як ідеологічні працівники повинні вміти пов'язувати викладання літератури з актуальними проблемами радянської сучасності» [7, арк. 26зв].

До недоліків можна віднести і те, що мало учнів писали твори на вільні теми, в основному – літературні, що свідчило про їх обмежений світогляд та низьку читацьку культуру, про що вже йшлося. Часто спостерігався формалізм – виявлявся у тому, що учні не могли пояснити низку тверджень, а просто їх зазубрювали, що обумовлювалось декількома причинами. По-перше, вони розуміли, що висловлення власної думки могло зашкодити їм та їх рідним, педагогам, і тому намагались не наражатись на небезпеку. По-друге, дійсно не розуміли, і їм нічого не залишалось як зазубрювати матеріал. Наприклад: розповідали про граніт, але уявлення не мали який він і на практиці не могли продемонструвати його властивості. Зокрема, один із учнів сказав так: «Із граніта выделяється мануфактура». Інший приклад – політико-ідеологічного характеру: «Як вчення Лисенка використовується у радянському рослинництві?» [8, арк. 8зв].

До об'єктивних причин додавались і суб'єктивні. Педагогі пропускали помилки під час перевірки робіт: «не помітив» у трьох роботах 56 помилок, оцінивши її на «3» (учитель Сулименко Марьянівської неповної середньої школи Запорізької області), не виправив «пойтить», «ево», «доси», «яркое молния блескает». Учителі спрощували запитання, підказували, розголошували тексти письмових іспитів з математики, мов, літератур, виводили незаслужені високі бали – стаючи на шлях «процентоманії и очковтирательства», масово звільняли учнів від іспитів, вносили зміни до білетів. Багато учителів призначались асистентами не за спорідненими предметами, результатом чого стала погоня за високими показниками [8, арк. 12–13зв].

У результаті – за даними 11 областей України на кінець навчального року (літо 1945 р.) підсумки випускних іспитів: кількість учнів у 4-х класах складала 147.691 особу, у 7-х – 59.823, у 10-х – 5.682 відповідно. Із них були допущені до іспитів у 4-х класах – 130.644 особи, у 7-х – 54.424, у 10-х – 5.396 відповідно. Витримали іспити – 111.315 осіб, 46.814 та 5.182 відповідно. За результатами вхідних іспитів учні були нагороджені медалями: золотими – 224 особи, срібними – 41 і 119 учнів не витримали іспитів [9, арк. 93зв].

Джерелами до вивчення успішності учнівства стали і відповідні перевірки, які здійснювались у закладах освіти. Так, в акті від 26 жовтня 1945 р. інспектором шкіл Запорізького облВНО Данець А. П. у присутності директора Терсянської неповної середньої школи тов. Сахно пройшла перевірка стану роботи цього закладу. Вона встановила, що деякі учні не відвідували школу через відсутність одягу та взуття, а школа не здійснювала заходів до поліпшення стану учнівства. Оперативний план роботи школи за змістом був надто бідним, не коректним та не календаризованим. Плани роботи директора і завуча школи стали звичайними копіями оперативного плану

роботи школи, були не продумані та не конкретизовані. Робочі плани вчителів складені і затверджені, але у них не передбачено повторення попереднього матеріалу, не підібрані задачі з арифметики у 1 – 4 класах, і з математики – у 5 – 7 класах, не заплановані різні види письмових робіт. Плани класних керівників змістовно були бідними. З метою поліпшення навчальної діяльності класним керівникам пропонувалось поліпшити дисципліну, «...виробити для батьків учнів у вигляді пам'ятки конкретної для організації контролю дома учнів, для цього провести зібрання батьків в купі з учнями і вчителями, які викладають» [10, арк. 141зв].

Адміністрація відвідала й уроки. Так, урок природознавства, темою якого стала: «Розмноження риб» (учитель Полівода В. В.) пройшов добре. Повтор попередніх уроків про будову окуня показало, що учні матеріалу не знають». Урок географії у 7 класі з теми: «Поверхня азійської частини СРСР» (учитель Сахно Е. Е.) пройшов задовільно. Повторюючи попередній матеріал, – «Завоювання Північного морського шляху», «Величина і протяжність території СРСР», «Рельєф СРСР», – 3 учнів отримали «2». Учитель під час вивчення програмового матеріалу, мало уваги приділив повторенню, у нього спостерігалась низька вимогливість до учнів. На уроці математики у 6 класі учитель не вказав і теми [10, арк. 142зв].

Слабкою ланкою математичної підготовки виступала арифметика, учні утруднювались відповідати на запитання: «Ознака ділення на 4», «Знайти 25% від 24», використовували нерациональні способи дій. «Арифметики учні не знають. На початку року учителю тов. Оніщенко треба буде повторити арифметику, задля ліпшого розуміння мети вживання буквенної символіки, слід проробити ряд вправ (надто мало – авт.) для переходу від арифметики до алгебри. Діти не розуміють суті вживання букв. Такий низький рівень знань з математики – наслідки формалізму у викладанні» [8, арк. 8зв].

На уроці з літературного читання у 6 класі учні вивчали біографію М. Ю. Лермонтова. Учитель – Іванова П. К. – провела його «...на дуже низькому теоретичному та методичному рівнях. Учні читали невиразно, монотонно, невірно робили наголос, мали туманне уявлення про художні засоби і не вміли ними користуватись... Під час уроку учитель вживає такі слова і речення: «М. Ю. Лермонтов народився у 1914 році у своїй бабушки», «...Он происходил из малого дворянства», «Лермонтов отвечал, что профессор читал...», «Мартынов за что-то поссорился и вызвал Лермонтова на дуэль», «Когда произошел выстрел над Лермонтовым, вся погода была за Лермонтова». Іванова П. К. не знала російської мови та літератури, бо «закінчила мовний факультет української мови дворічного інституту. Дії директора і завуча щодо неї сприймала як – «хочуть вижити зі школи», так само як і «її чоловіка звільнили за прогули», але він не користувався авторитетом серед населення та колег [8, арк. 143зв].

Зважаючи на викладене, перевірка зазначила, що директор та завуч недостойно керували діяльністю школи та недостатньо контролювали роботу учителів, а позакласна робота з учнями та робота з батьками була не налагоджена. Виходячи із цього, директор школи тов. Сахно Е. С. отримав стягнення, а Іванову П. К. рекомендували перевести викладачем української мови в іншу школу із навантаженням не більше 15 годин [8, арк. 144зв]. Ще

однією із причин невисоких навчальних досягнень учнів стали невідповідність та непристосованість приміщень для освітнього процесу [10, арк. 155зв; 11, арк. 159зв].

Існувало і офіційне бачення нашого питання, прикладом чого стала Доповідна записка «О ходе испытаний и экзаменов в школах УССР» Секретарю ЦК КП(б)У товаришу Хрущову М. С. У ній зазначалось, що учні 7, 10 класів мали глибокі, міцні знання. У багатьох школах ні один учень не отримав поганих оцінок. «Ні один учень Ізяславської ЗОШ Кам'янець-Подільської області не отримав «2» на іспитах з російської, англійської мов, геометрії. Всі учні 10 класу Ічнянського та Іваницького районів і міста Чернігова Чернігівської області успішно склали іспити з російської мови та літератури. Необхідно відмітити, що у багатьох класах переважали оцінки «5» і «4». Таких прикладів можна привести дуже багато. Екзаменаційні комісії строго та об'єктивно підходили до оцінювання письмових робіт та усних відповідей учнів. І оцінки (за окремими виключеннями) відбивають дійсний стан знань учнів» [8, арк. 1зв].

Результати усних відповідей та письмових робіт свідчили про наявність програмових знань, «о возростем умении облекать их в надлежащую словесную форму. Умело и уместно обосновывают свои выводы цитатами из стихов и художественной прозы». Згідно із доповідною запискою попередній аналіз письмових робіт свідчить про досить високу орфографічну та пунктуаційну грамотність. У ній зазначалось, що виросла культура мовлення, свідченням чого стала правильна будова речень, «умение оперировать фразами сложной конструкции» (тут відчувається, що рецензент мав, скоріш за все, і технічну освіту, або – це стало відгомном періоду індустріалізації минулих десятиліть – авт.), багата лексика та словниковий запас [8, арк. 2зв]. Більшість учнів «дали свою творческую концовку сочинений». Прикладом такої кінцівки є така: «Так лег смертю храбрых в борьбе за счастье своего народа красноармеец Степан Коротченко. Имена таких героев, как Степан, наш народ будет помнить вечно» (концовка ученицы Азбукиной)» [8, арк. 3зв].

Рецензенти зазначали, що у творах учні виражають велике почуття любові до Батьківщини, товариша Сталіна, палаюча ненависть до ворогів Батьківщини, хвилюючі думки про долю Батьківщини та її розвиток. Згідно їх, це свідчило про начитаність учнів, знання ними матеріалу, літературних та історико-культурних героїв і фактів. Школярі цитували уривки із художньої прози: цитати Леніна, Сталіна, Чернишевського, Герцена, Добролюбова, Пушкіна, Гоголя, Толстого, Маяковського, Островського, Шевченка. Окрім цього, як відмічалось, учні цитували і народні пісні [8, арк. 4зв].

Усні відповіді також знайшли відображення у документі. Так, учень 8 класу середньої школи м. Києва Карасиков, відповідаючи на запитання про розгром Мінінін і Пожарським польської інтервенції, вустами І. Сусаніна, розкривав таємницю багатой сили нашого народу: «Предатели, мнили, во мне вы нашли; их нет и не будет на русской земли!» («земле» – авт.) [8, арк. 7зв]. Спостерігалась відсутність зв'язку із сучасністю у знаннях з географії. Учні говорили про колонії Італії, кордони Німеччини, про Дангцингський коридор але нічого – про зміни, котрі принесла війна. Очевидно, боялись щось аналізувати, бо практикувались доноси, наклепи тощо. Окрім цього, діти незадовільно знали історичну карту, не в змозі були зробити самостійні висновки [8, арк. 8–9зв].

Отже, учнівство по завершенню війни включилось у освітній процес. Показовим при цьому залишався його результат. Як засвідчують джерела, рівень знань з різних предметів бажав бути кращим. Це обумовлювалось певними прогалинами у навчанні, відсутністю відповідних фахівців, матеріальним забезпеченням та суспільними відносинами. Перспективою нашого дослідження є еволюція питання в хронологічному вимірі.

Список використаних джерел

1. Баран В. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.). – К.: Вид-во «ВІР». Україна крізь віки. – Т.13. – 346 с.
2. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.). У 2-х книгах, 3-х частинах. – Кн.1, Ч.1–2 / Відп. ред. В. М. Даниленко. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. – 351 с. (Серія «З історії повсякденного життя в Україні», т. II).
3. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): Колективна монографія / Відп. ред. В. М. Даниленко: У 3-х частинах. – Ч.3. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – 336 с.
4. Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні у XX столітті: монографія / Л. Д. Березівська; Ін-т педагогіки АПН України. – К.: СПД Богданова А. М., 2008. – 405 с.
5. Адаменко О. В. Українська педагогічна наука в другій половині XX століття: Монографія. – Луганськ: Альма-матер, 2005. – 704 с.
6. Лікарчук І. Л. Міністри освіти України: монографія: у 2 т. Т.2. (1943–2007 рр.) / І. Л. Лікарчук. – К.: Вид. Ешке О. М., 2010. – 586 с.
7. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.Р1. – Оп.73. – Спр.302.
8. Там само. – Спр.173.
9. Там само. – Спр.156.
10. Там само. – Спр.157.
11. Там само. – Спр.158.

References

1. Baran V. K., Danylenko V. M. Ukrain'na v umovah systemnoi' kryzy (1946–1980-i rr.). – K.: Vyd-vo «VIR». Ukrain'na kriz' viky. – T.13. – 346 s.
2. Povojenna Ukrain'na: narysy social'noi' istorii' (druga polovyna 1940-h – seredyndy 1950-h rr.). U 2-h knyghah, 3-h chastynah. – Kn.1, Ch.1–2 / Vidp. red. V. M. Danylenko. – Kyi'v: Instytut istorii' Ukrain'ny NAN Ukrain'ny, 2010. – 351 s. (Serija «Z istorii' povsjakdenного zhyttja v Ukrain'ni», t. II).
3. Povojenna Ukrain'na: narysy social'noi' istorii' (druga polovyna 1940-h – seredyndy 1950-h rr.): Kolektyvna monografija / Vidp. red. V. M. Danylenko: U 3-h chastynah. – Ch.3. – K.: Instytut istorii' Ukrain'ny NAN Ukrain'ny, 2010. – 336 s.
4. Bereziv'ska L. D. Reformuvannja shkil'noi' osvity v Ukrain'ni u XX stolitti: monografija / L. D. Bereziv'ska; In-t pedagogiky APN Ukrain'ny. – K.: SPD Bogdanova A. M., 2008. – 405 s.
5. Adamenko O. V. Ukrain's'ka pedagogichna nauka v drugij polovyni XX stolittja: Monografija. – Lugans'k: Al'ma-mater, 2005. – 704 s.
6. Likarchuk I. L. Ministry osvity Ukrain'ny: monografija: u 2 t. T.2. (1943–2007 rr.) / I. L. Likarchuk. – K.: Vyd. Eshke O. M., 2010. – 586 s.
7. Central'nyj derzhavnyj arhiv gromads'kyh ob'jednan' Ukrain'ny. – F.R1. – Op.73. – Spr.302.
8. Tam samo. – Spr.173.
9. Tam samo. – Spr.156.
10. Tam samo. – Spr.157.
11. Tam samo. – Spr.158.

Lavrut O. O., Ph.D., Assoc., Acting Rector of Donetsk Regional Institute of Postgraduate Education (Ukraine, Slavjansk), lavrut.olga@gmail.com

Quality of knowledge of students of Ukrainian SSR is in the second half of 1940th – beginning of 1950th

A problem of quality of knowledge is one of main indexes of status of education. From that will be knowledge of students, including graduating students of schools, quality of life, development and welfare of country, depends. In the article author con side red this question, projecting the attention on the first post-war decade–1940–1950th. From one side, this was the period of renewal of the lost potential, from other is time of hopes and supervisions.

The aim of our work is a question of quality of education of students of schools through realization of set tasks that consist in the following:

- study of historiography and inheritance, selection earlier unstudied questions;
- analysis of level of works of students on the basis of their revisions and reviews of specialists;
- finding out of their defects and reason of it;
- linear in of further prospects of research.

The work is built on the basis of study of historiography and spring inheritance. Last-colour ful enough, as include for itself works of pupils, including –graduating pupils, reviews on them, results of verifications of commissions. They allowed not only to light up the put tasks but also carry us in a that epoch. A level of knowledge from different objects was not high. It was stipulated by certain blanks in studies, by absence of corresponding specialists, mate rial providing and public relations.

Keywords: school, students, achievements, educating, level, work, review, verification.

Лаврут О. А., кандидат исторических наук, доцент, и.о. ректора, Донецкий областной институт последипломного педагогического образования (Украина, Славянск), lavrut.olga@gmail.com

Качество знаний учащихся Украинской ССР во второй половине 1940 – начале 1950-х годов

Проблема качества знаний является одним из главных показателей статуса образования. От того какими будут знания учащихся, в том числе и выпускников школ, зависит качество жизни, развитие и достаток страны. В статье автор рассмотрела этот вопрос, сосредоточив свое внимание на первое послевоенное десятилетие – 1940–1950-е годы. С одной стороны, это был период возобновления утраченного потенциала, с другой – время надежды и наблюдений.

Целью нашей работы является изучение вопроса качества образования учащихся школ посредством реализации некоторых задач, которые заключаются в следующем:

- изучении историографического и источниковедческого наследия, определения ранее неизученных вопросов;
- анализе уровня работ учеников на основе их и рецензий специалистов;
- определения их негативов и причины этого;
- выявления дальнейших перспектив исследования.

Работа построена на основе изучения историографического и источниковедческого наследия. Последние – достаточно колоритные, поскольку включают в себя работы учеников, в том числе – выпускников, рецензии на них, результаты проверок комиссий. Они позволили не только раскрыть поставленные задачи, но и перенести нас в ту эпоху: Уровень знаний по разным предметам был невысоким. Это обуславливалось некоторыми проблемами в обучении, отсутствием соответствующих специалистов, материальным обеспечением и общественными отношениями.

Ключевые слова: школа, учащиеся, достижения, обучение, уровень, работа, рецензия, проверка.

* * *

УДК 94(477)«1953/1964»:378

Лук'яненко О. В.,

кандидат історичних наук, старший викладач кафедри культурології, Полтавський національний педагогічний університет ім. В. Г. Короленка (Україна, Полтава), lukyanenko.ov@gmail.com

«Мій ХАРАКТЕР НЕ ПІДХОДИТЬ ДЛЯ ВЧИТЕЛЮВАННЯ»: ПРОФЕСІЙНЕ ПОКЛИКАННЯ СТУДЕНТІВ ПЕДАГОГІЧНИХ ВИШІВ УРСР ДОБИ «ВІДЛИГИ» (Ч. 3)

Ілюструється еволюція еволюцію профорієнтаційної роботи педінститутів УРСР періоду десталінізації (1953–1964 рр.). Застосування методу контент-аналізу педагогічної преси дозволило описати проблему свідомого професійного вибору; виявити «схибність» вибору учительського шляху; порівняти бажання студентів їхати за розподілом на педагогічну роботу з ухваленням від неї.

Ключові слова: повсякдення, профорієнтація, працевлаштування студентів, вища педагогічна школа, десталінізація.

У 2015 р. Міністерство освіти оприлюднило Роз'яснення щодо питань працевлаштування випускників ВНЗ. Згідно з офіційною позицією влади, обов'язкове відпрацювання упродовж трьох років або ж повне відшкодування вартості навчання випускником є порушенням його конституційного права на працю та права громадянина України на безоплатність вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах. До того ж заступниця міністра І. Совсун підкреслила, що

будь-яка форма примусу студента до роботи суперечить зобов'язанню України скасувати обов'язкову працю як одного з методів мобілізації робочої сили [1]. Проте, аби зрозуміти це, Україні слід було пройти довгий і складний шлях спроб та помилок. За часів незалежності моему поколінню доводилося вишукувати місця реального, а часом і фіктивного працевлаштування. Іншим судилося офіційно відстоювати свою позицію щодо права обирати професію. Третім за часів реформ Д. Табачника випала нагода пояснювати судді та прокурору, чому після закінчення історичного факультету вони працювали вихователями дитсадків та інтернатів, а не учителями історії. Державну машину не хвилювала проблема відсутності робочих місць. На часі стояло питання грошей. Дзеркально протилежним була ситуація з випускниками доби «відлиги». У період тоталітаризму держава виживала за рахунок мобілізації трудових ресурсів. Одним з її видів був розподіл випускників навчальних закладів. У цій розвідці ми торкнемося проблем, з якими стикалися молоді люди коли нарешті отримували диплом про вищу освіту.

Найголовнішим питанням, що поставало після останнього іспиту, був розподіл на роботу. Держава була зацікавлена у формуванні позитивної образу цього процесу. Правда, до такої собі «реклами» влада вдалася лише на початку 1960-х. Саме тоді у «Радянській освіті» з'явилися перші позитивні публікації. У головах стояли уявна добровільність, ширість вибору, вдячність за надане робоче місце тощо.

Треба відзначити, що для багатьох молодих людей це дійсно було так. Наприклад, студентка Харківського ДІП Катерина Балабухіна процес розподілу назвала «путівкою в життя», присватавши йому вірш, який опублікували у травні 1960. У центрі твору професійна доля її однолітків, які «раптово» подорослішали і набралися педагогічного хисту. Дівчина захоплено розказувала про процес розподілу, який нагадував їй величні дії з проектування чи то військові маневри з картами, маршрутами та планами. («Наче в штабі – карта в деканаті, / Йде остання вузівська весна. / Швидко оперилися пернаті, Їм розкрилась для польоту даль ясна»). Дівчина переконує у якості отриманого знання, а також у свідомому виборі професії учителя її сучасниками. До того ж відкрито пропагується демократичність розподілу студентів. Вірш презентує його як загальні збори з пропозиціями напрямків та вільним вибором молоді майбутнього місця роботи. До речі, географічні межі виїзду були різними – від західних областей УРСР до північних міст Росії та степів Казахстану («Знають, досить в голові науки, / А в серцях натхнення для труда. / Хто в Донбас? Метнули в гору руки. / – Крим, Волинь, Сибір? Караганда?»), у творі постає питання молодечого авантюризму, готовності до змін та нових звершень. Окремо стверджується надія на те, що вся країна «від Москви до самих до країн» була рада бачити у своїх школах молодь («...І немов збентежені рої, / Знову й знов здійснюються розмови: / Хочеться ж піти в усі краї, / Й всі краї прийняти нас готові») [2].

Окрім виші, аби підтримувати позитивний імідж роботи за розподілом, проводили постійний моніторинг роботи своїх випускників. Так, у 1964 р. у Житомирському ДІП постійно оновлювали стенд «Майстри педагогічної справи Житомирщини». На ньому з'являлася інформація про випускників, досвідчені і молодих вчительок області.

Виш проводив листування з директорами шкіл, вчителями, досліджують умови праці молоді, труднощі та рівень теоретичної підготовки своїх випускників. Частинами стали запрошення розподілених студентів на зустрічі з колишніми наставниками та майбутнім поколінням. Скажімо, у роботі конференції учителів-початківців того ж року у Житомирі взяли участь 400 нещодавніх випускників пединституту [7].

Проте, така кампанія по захисту ідеалів професійного розподілу стала радше відповіддю на хиби у цьому процесі, аніж цілеспрямованою кампанією по завоюванню людського розуміння. Статті про невдале професійне становлення розподілених студентів з'явилися у пресі набагато раніше від перших величальних публікацій. Найпершою ластівкою було повідомлення про долю випускниці Харківського ДПІ іноземних мов у січні 1957. Стаття сама собою була присвячена проблемі широкого профіля підготовки учителя. Автор намагався довести доцільність поєднання учителя української мови та літератури та учителя іноземної мови. Проте, у публікації нас зацікавило пристосування молодого педагога до умов роботи. Студентки С. працювала в одному з сіл Харківщини. У класі дівчини після року роботи нараховували 10 невстигаючих учнів. Проте, причина цього, на думку дівчини, була у тискові з боку начальства. Сама вона писала наставникам у пединститут: «Про мене вже «згадують» на засіданнях педагогічної ради. А найбільше мене обурює грубе втручання в мою роботу, спонукання виставляти за чверть лише позитивні оцінки...» [10].

Можливо, саме через таке ламання через коліно волі молодого учителя, багато хто розчаровувався в обраному шляхові. Для одних важко було винести диктат керівництва, іншим не вистачало зарплатні, треті нарешті відкрито заговорили про хибність педагогічного професійного вибору. У тому ж 1957 р. освітяни обурювалися поведінкою випускниці Черкаського пединституту Раїси Колодкіної. Вона працювала учителькою хімії у школі села Дубіївка Черкаського району, та потім захотіла працювати товарознавцем в облкнигторгові. Освітян зауважували, що приймали дівчину на роботу за умови роботи на найвищій ставці, проте дівчина відмовилася від класного керівництва та освітньо-культурної роботи з колгоспниками. Педагоги запитували себе: «Що ж змусило молоду вчительку раптом змінити свою професію?». Відповідь для них була очевидною: «тільки одна обставина: любов до грошей». Та дівчина вголос мотивувала це інакше: «Не треба разом з учнями працювати на дослідній ділянці, не поблякне манікюр» [11].

Молодий спеціаліст мав відчувати себе потрібним. Принаймні, до початку роботи в реальних умовах. Так, у липні 1960 р. педагогічному загалу повідомлялося про черговий випуск у Київському ДПІ. Того року 274 кваліфікованих учителів фізики, мови й літератури, з яких 40 студентів були з дипломами відзнакою, мали поїхати на роботу в Сумську, Полтавську, Чернігівську та Черкаську області. І, як переконувала дирекція, «куди б вони не приїхали, їх з задоволенням приймуть учительські колективи, бо в інституті вони здобули добру, ґрунтовну підготовку для виховання нового комуністичного покоління» [3]. Це було щось більше за церемонію випуску. Це було програмування на успіх на новому робочому місці, навіювання правильності вибраного шляху. Схожі

церемонії відправлення нового педагогічного десанту відбувалися по всій УРСР. Наприклад, в Умані в міському будинку культури 92 молодих людини з 23 випуску учителів дали прощальний концерт перед відправкою в різні області України. Головними гаслами на ньому, звісно, були обіцянки плідної роботи за призначенням [4].

Цілком логічним було питання, чи на довго вистачало цього молодечого запалу. Довга дорога до місця роботи, важкі матеріальні умови, стреси робочих буднів мали б датися в знаки. Проте, у молодого радянського учителя все повинно було йти добре. Преса підхоплювала найскравіші приклади і підносила їх в очах інших. Так, у грудні 1961 р. на шпальтах видання з'явився майже пропагандистський лист колишньої студентки Ніжинського пединституту Тамари Анохіної. Вона адресувала його своїм викладачам на фізмаг з станції Сімекино біля Красnodону Луганській області, де працювала за розподілом. Дівчина переконувала: «Енергії на все вистачає. Тільки учителі дивуються, що я завжди весела і кажуть, що це поки молода ти, тому що перший рік працюю. Думаю, що вини помиляються» [5].

Ставлення було цілком зрозуміле. Старші колеги уже втомилися боротися з бюрократією та матеріальними труднощами у середній школі. Нове поповнення ще вірило у зміни в добу Хрущовських реформ. Та й у багатьох школах до заповзяття молодого покоління ставилися не з таким песимізмом. Скажімо, студентки Кіровоградського ДПІ Євгенія Корнійченко та Неля Суменко у 1963 р., працюючи за розподілом у Дніпропетровську та у селі Тисмениця Волинської області відповідно, зауважували: «ми тут як вдома – допомога щира, рекомендації дають гарні» [6]. У щирість допомоги варто вірити, бо у селах як не де молодого спеціаліста дійсно чекали. Такий кругообіг спеціаліста у природі «село–виш–село» мав бути ідеальним. Прикладом був Микола Цибульський. Кореспонденти «Радянської освіти» наголошували, що в автобіографії хлопця було всього декілька рядків: закінчив сільську школу, працював у колгоспі, вчився в інституті та проходив практику у сільській школі. Як наснага іншим, мали звучати слова керівництва радгоспу «Устинівський» с. Криничне Устинівського району Кіровоградщини: «Повертайся до нас, місце буде» [8]. Схожий посил був у вірші студента–випускника 1964 р. Василя Пригоровського «Студентське». Він доносив читачам, що педагогічна молодь мала як свята чекати розподілу («Зацвітає пробуджений сад, / Мов чекає кого на побачення. / А мені треба йти в деканат, / І мені і тобі – за призначенням»). А найбільше – це усвідомлене бажання підняти освіту глухих селах («Я розкрив на подвір'я вікно, / Де сплелись вишеньки з абрикосами. / Ой, як добре, що ми у одно / У село із тобою попросимось...») [9].

Проблема розподілу в село, яке так намагалися рекламувати владні органи, насправді була не такою райдужною. Навіть секретар Львівського промислового обкому партії В. Маланчук закидав освітянам області у 1963 р., що «молоді спеціалісти після закінчення вузу всю свою енергію й «творчість» скеровує на розшуки «теплого містечка» відмовляється від праці за призначенням». За його даними, у 1962 р. 7% учителів не доїхали до шкіл Львівщини на роботу лише з одного Львівського державного університету [14]. Це не було дивним явищем.

Реальні умови життя випускників в умовах сільської школи вимагали відповіді. На початку 1960-х все частіше лунали зауваження, що молоді люди не хочуть їхати в село, бо там їх не забезпечували житлом. Прикладом у 1963 р. послуговувало подружжя Підгайних – випускників Черкаського ДПІ. Вони працювали у середній школі села Шляхова Бершадського району Вінницької області. Молодих спеціалістів по приїзду по розподілу так ніхто й не прихистив. Вони не перший рік жили у дорогій найманій приватній квартирі. Хоча й кореспондент просив попри всі труднощі подивитися на їхній бадьорий настрій та бойовий дух молоді, «яка вміє долати труднощі та своєю чесною працею наближала багате завтра» [13].

Молодь, можливо, була б і рада працювати у школі, та ситуація з робочими місцями на ділі виявлялася такою, що маємо нині. Випускалося більше спеціалістів, ніж цього потребувала тогочасна школа. Гарною ілюстрацією цього була розповідь про професійні митарства випускниць-хіміків 1963 р. Ворожит і Цупак. Дівчат відправили на роботу у різні райони Львівщини. Ті виїхали радісно, бо «признання – зіграє серце, бентежить груди світлими надіями...». Надії розлетілись на друзочки дуже швидко. Школи працювали за різними планами, та обом дівчатам запропонували лише по 4 години хімії та довантажили на вибір біологією, співами або фізичним вихованням. Того року з 29 вчителів хімії лише 16 одержали призначення за профілем. Часом в об'їзді до ладу не знали, де були потрібні викладачі окремих спеціальностей [15].

Не даремно проректор Миколаївського ДПІ В. Демиденко зауважував у 1963 р., що було б добре, коли б педвузам надавали право посилати кращих випускників саме до міських шкіл: «Закінчує інститут хороший спеціаліст, а ми його – в якесь найвіддаленіше село. Хіба ж це стимул?» [12]. Тому й так часто вихованці вишу кидали школу, пропрацювавши всього 1–2 роки. Випускники фізмату йшли на підприємства та в установи, учителі фізичного виховання – на тренерські посади або ж куди завгодно, але не в школу. А тих, хто йшов, за словами керівника вишу, в школах погано зустрічали старші колеги [12]. Життя вкотре позувало, що радянська пропаганда була набагато мальовничішою за реальність, у якій доводилося починати професійне життя колишнім студентам педагогічних інститутів УРСР.

Список використаних джерел

1. Роз'яснення щодо питань працевлаштування випускників ВНЗ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://old.mon.gov.ua/files/normative/2015-07-01/4123/lmon_309.pdf
2. Балабухіна К. Путівка в життя // Радянська освіта. – 25 травня 1960. – №42. – С.4.
3. Ігнатенко П. В добру путь // Радянська освіта. – 9 липня 1960. – №55. – С.2.
4. Торгалю В. Новий загін учителів // Радянська освіта. – 20 липня 1960. – №58. – С.2.
5. Пінчук Т. Листи Тамари // Радянська освіта. – 23 грудня 1961. – №101. – С.2.
6. Бойченко М. В школу прийшли молоді вчительки // Радянська освіта. – 9 жовтня 1963. – №80. – С.3.
7. Осляк І. Тут кується зміна // Радянська освіта. – 25 березня 1964. – №25. – С.2.
8. Моторний О. Випускники їдуть на село // Радянська освіта. – 27 червня 1964. – №51. – С.2.
9. Пригоровський В. Студентське // Радянська освіта. – 27 червня 1964. – №51. – С.2.
10. Багатов М. Використати широкі можливості // Радянська освіта. – 12 січня 1957. – №2. – С.3.

11. Глибчак Н., Дука М. Чого не помічають в інституті // Радянська освіта. – 16 лютого 1957. – №7. – С.3.
12. Юзвенко Л. Вантаж байдужості // Радянська освіта. – 1 червня 1963. – №43. – С.2.
13. Каун В. Романтика землі // Радянська освіта. – 15 червня 1963. – №47. – С.2.
14. Маланчук В. Берегти честь змолоду // Радянська освіта. – 7 вересня 1963. – №71. – С.2.
15. Стадниченко В. Знання під судом // Радянська освіта. – 20 листопада 1963. – №92. – С.2.

References

1. Roz'yasnennya shchodo pytan' pratsevlashuvannya vypusknnykiv VNZ [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: http://old.mon.gov.ua/files/normative/2015-07-01/4123/lmon_309.pdf
2. Balabukhina K. Putivka v zhyttya // Radians'ka osvita. – 25 travnya 1960. – №42. – S.4.
3. Ihnatenko P. V dobru put' // Radians'ka osvita. – 9 lypnya 1960. – №55. – S.2.
4. Torhalo V. Novyy zahin uchyteliv // Radians'ka osvita. – 20 lypnya 1960. – №58. – S.2.
5. Pinchuk T. Lysty Tamary // Radians'ka osvita. – 23 hrudnya 1961. – №101. – S.2.
6. Boychenko M. V shkolu pryshly molodi vchytel'ky // Radians'ka osvita. – 9 zhovtnya 1963. – №80. – S.3.
7. Osl'yak I. Tut kuyet'sya zmina // Radians'ka osvita. – 25 bereznya 1964. – №25. – S.2.
8. Motornyy O. Vypusknnyky yidut' na selo // Radians'ka osvita. – 27 chervnya 1964. – №51. – S.2.
9. Pryhorov's'kyy V. Student's'ke // Radians'ka osvita. – 27 chervnya 1964. – №51. – S.2.
10. Bahatov M. Vykorystaty shyroki mozhl'yvosti // Radians'ka osvita. – 12 sichnya 1957. – №2. – S.3.
11. Hlybchak N., Duka M. Choho ne pomichayut' v instytuti // Radians'ka osvita. – 16 lyutoho 1957. – №7. – S.3.
12. Yuzvenko L. Vantazh bayduzhosti // Radians'ka osvita. – 1 chervnya 1963. – №43. – S.2.
13. Kaun V. Romantyka zemli // Radians'ka osvita. – 15 chervnya 1963. – №47. – S.2.
14. Malanchuk V. Berehty ches't' zmolodu // Radians'ka osvita. – 7 veresnya 1963. – №71. – S.2.
15. Stadnychenko V. Znannya pid sudom // Radians'ka osvita. – 20 lystopada 1963. – №92. – S.2.

Lukyanenko O. V., Ph.D. in History, Senior lecturer of cultural sub-department in V. G. Korolenko Poltava National Pedagogical University (Ukraine, Poltava), lukyanenko.ov@gmail.com

«My character is not suitable for teaching»: professional vocation of students of pedagogical institutes of the Ukrainian SSR of the «thaw» period (P. 3)

The article illustrates the evolution of the career guidance of the pedagogical institutes of the Ukrainian SSR during the period of de-Stalinization (1953–1964). Application of content analysis of pedagogical the press allowed to describe the problem of conscious professional choice; to identify the 'falsity' of choosing teacher's way and let compare the wish of students to go on educational work according to the distribution with avoidance of it.

Keywords: *everyday life, career guidance, student employment, Higher Pedagogical School, de-Stalinization.*

Лукьяненко А. В., кандидат исторических наук, старший преподаватель кафедры культурологии, Полтавский национальный педагогический университет им. В. Г. Короленко (Украина, Полтава), lukyanenko.ov@gmail.com

«Мой характер не подходит для учительства»: профессиональное призвание студентов педагогических вузов УССР времён «оттепели» (Ч. 3)

Иллюстрируется эволюция профориентационной работы пединститутам УССР периода десталинизации (1953–1964 гг.). Применение метода контент-анализа педагогической прессы позволило описать проблему сознательного профессионального выбора; выявить «ошибочность» выбора учительского пути, сравнить желание студентов ехать по распределению на педагогическую работу с уклонением от нее.

Ключевые слова: *повседневность, профориентация, трудоустройство студентов, высшая педагогическая школа, десталинизация.*

* * *

УДК 930.1:94(477.8)

Гуменюк Т. І.,
кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права, Івано–Франківський університет права ім. Короля Данила Галицького (Україна, Івано–Франківськ), gumenjuk-tetjana@rambler.ru

ФУНКЦІОНУВАННЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ В УМОВАХ РАДЯНСЬКОГО РЕЖИМУ (ЗАХІДНІ ОБЛАСТІ УРСР)

Проаналізовано процес впровадження ідеологічних партійних постанов в усі галузі історичної науки, становище історичної науки в умовах ідеологізації наукового життя, визначено суспільно–політичні умови діяльності осередків суспільних наук Академії наук УРСР, гуманітарних кафедр вищих навчальних закладів у західних областях УРСР, критично проаналізовано проблематику досліджень історичних наук.

Ключові слова: радянський режим, історична наука, ідеологічний диктат, західні області УРСР, Інститут суспільних наук АН УРСР.

Розвиваючись у нелегких умовах перехідного періоду, українська історична наука здобула нові горизонти, адже вперше за багато десятиріч вчені дістали можливість працювати без втручання ідеологічних наглядачів. В останні десятиліття з'явилися не тільки нові підходи до вивчення історії, а й виникло уявлення про те, що минуле можна нескінченно інтерпретувати.

У повоєнний період історичній науці та її представникам довелося зазнати безпрецедентних випробувань на міцність внаслідок ідеологічного протистояння в умовах тоталітарного режиму. Заохочення або ж примусовість дослідження проблем сучасності, включаючи суспільно–політичні процеси, за умов відсутності свободи творчості, обмеженості доступу до архівних матеріалів, створювала перешкоди радянським науковцям нагромаджувати і об'єктивно оцінювати джерельні свідчення, правдиво відтворювати історичну дійсність. З марксистсько–ленінської точки зору розвиток історичної науки представляв собою не що інше, як боротьбу спочатку за формулювання марксизмом об'єктивних законів розвитку людства, а потім за їх утвердження і відстоювання від посягань буржуазної і ревізіоністської думки. Історична наука і ідеологічна боротьба в марксизмі–ленінізмі вважалися невідривними одна від одної. Це передбачало, що будь–який погляд на історію є обумовленим класовими інтересами, а з другого боку, будь–яка класова ідеологія базується на сучасних її здобутках історичної науки [7, с. 26–27].

Серед спеціальних досліджень, присвячених становищу історичної науки у другій половині ХХ ст., звернімо увагу на праці сучасних науковців Я. Дашкевича, М. Ковалю, С. Кульчицького, О. Ляпіної, В. Яремчука, О. Булгакової, В. Смоля, О. Удода, О. Яся [8; 9; 12; 17; 18; 25; 5; 24]. Історіографічні узагальнення сучасних авторів В. Коцура, А. Кузьменко, А. Коцура, С. Віднянського, В. Олянич розкрили науковий рівень доробку українських істориків, направили і тематичну спрямованість їх публікацій у повоєнний період [15; 16; 6; 21].

Метою дослідження є узагальнення суспільно–політичних умов функціонування академічних наукових установ регіону, вищих навчальних закладів, аналіз становища історичної науки в другій половині ХХ століття.

Ідейно–політичний та психологічний тиск на учених–істориків, як і суспільствознавців взагалі, набули форми зібрань при управлінні агітації та пропаганди ЦК КП(б) У, на яких підлеглі були змушені звітувати перед високим начальством, що розпікало підзвітних за найменші

провини [12, с. 15]. Особливо яскраво у цьому аспекті стала остання нарада істориків (квітень–травень 1947 року), у якій взяв участь Л. Каганович. Перший секретар ЦК КП(б) України «збагатив» історіографію своїми спостереженнями щодо, як він висловився, «серйозних упущень на історичному фронті і корінних помилок в історії України» [12, с. 18]. Особливе занепокоєння керівників викликали справи у західноукраїнському регіоні, зокрема, негативне ставлення місцевої інтелігенції до радянської влади з її «новаціями», підтримка населенням повстанської боротьби, очоленої ОУН(б) [12, с. 20–21]. За вказівкою ЦК КП(б)У, 1946 року Львівський обком партії організував кілька розширених пленарних засідань кафедри історії України місцевого університету, на яких було обговорено ставлення істориків до М. Грушевського та до його школи. Мета цього заходу – змусити старих львівських істориків привселюдно каятися за свої «відсталі» переконання. Особливий тиск був на провідного західноукраїнського історика І. Крип'якевича [12, с. 22]. Як бачимо, в основу тогочасних наукових розробок міцно увійшов марксизм–ленінізм в сталінській інтерпретації як методологічна основа всіх наук, насамперед суспільних.

Упродовж другої половини 40–х рр. із наукового вжитку доволі швидко витіснилися дефініції «історія України» чи «українська історія», яких заступило універсальне визначення – «історія Української РСР», що стало панівним до кінця 80–х років. Вплив радянського канону позначився і на формуванні тематичної структури досліджень: доба середньовіччя та ранньомодерні часи опинилися на узбіччі науково–організаційного процесу. Натомість домінували організаційні сегменти, пов'язані з вивченням робітничих та селянських рухів кінця ХІХ – початку ХХ ст., Жовтневої соціалістичної революції 1917 р. й громадянської війни, «соціалістичного та комуністичного будівництва» [24, с. 12].

Для утвердження офіційного бачення історії України важливе значення мали результати інспірованої владою в 1950–1952 рр. дискусії про взаємини між імперським Центром і національною периферією в дореволюційній Росії, яка відбувалася на тлі небувалого домінування великоросійської ідеї, що, починаючи з 1947 р., буквально заповонила суспільство, культуру і науку. В її ході остаточно утвердилася владна позиція щодо об'єктивного приєднання неросійських народів до Росії та національно–визвольних рухів, спрямованих проти російського панування [25, с. 35]. У сталінську добу в історичній науці виникла концепція давньоруської народності, яка з 1953–1954 рр. стає політично легітимною і науково визнаною, набуває статусу теорії. Відповідно до концепції, радянські історики розпочали трактувати конгломерат «руських племен» давньокиївського часу як єдину народність, а також як певну проміжну етноспільноту, відмінну від попередніх та майбутніх етнічних утворень східних слов'ян, як спільного предка росіян, білорусів і українців. 12 січня 1952 р. на засіданні комісії Політбюро ЦК КП(б) України по макету курсу «Історії УРСР» було відзначено: «Слід говорити не тільки про те, що в ІХ–ХІ ст. ... відбувається дальше зближення східних слов'янських племен, але й про те, що почався процес формування єдиної давньоруської народності» [2, арк. 27].

Зручною нагодою і, одночасно, приводом для оприлюднення напрацьованих під керівництвом «історичного фронту України» історіографічних директив

у вигляді стрункої системи стала підготовка до відзначення 300-річного ювілею Переяславської угоди. У Постанові Президії Академії наук Української РСР про відзначення 300-річчя возз'єднання України з Росією від 20 листопада 1953 р. вказано, щоб Відділи АН УРСР протягом січня–травня 1954 р. провели наукові сесії, засідання Вчених Рад установ АН УРСР, присвячені 300-річчю возз'єднання України з Росією. На цих ювілейних сесіях широко висвітлити плідотворну співдружність науки російського і українського народів, розвиток основних наукових досліджень, дружбу російських і українських вчених [3, арк. 137]. Надалі радянська влада насамперед толерувала російську історію, нехтувала державними здобутками і національними рисами українського народу. «Тези» 1954 р. з'явилися на тлі послаблення політики централізації, відмови від відверто репресивних методів «регулювання» національних відносин і водночас – успадкування ідейних (зокрема, історіографічних) підвалин пізньосталінської політики щодо України.

Партійні настанови щодо способів висвітлення історії України були реалізовані насамперед у підготовленій групою українських істориків (головним чином – співробітників Інституту історії України АН УРСР і під егідою цієї установи) в кінці 1940-х – на початку 1950-х рр. під пильним «більшовицьким керівництвом, наглядом та допомогою» узагальнюючій праці, що побачила світ під назвою «Історія Української РСР». Така назва мала ілюструвати, ніби кульмінацією українського історичного процесу стала Радянська Україна, надалі вона стала канонічною. Перший том, у якому виклад «прототипу УРСР» доведено до «Лютневої буржуазно-демократичної революції» 1917 р., було підписано до друку в кінці грудня 1953 р. Другий том було опубліковано в січні 1956 р., тобто ще до XX з'їзду КПРС. Після прийняття спеціального рішення ЦК КПУ в 1955 р. побачило світ друге, виправлене і доповнене видання першого тому [25, с. 52–53].

Для гуманітарії постійною була вимога збільшувати питому вагу тематики, «актуальної з точки зору комуністичного будівництва». Я. Ісаєвич констатував: в партійних органах були і фанатичні прихильники жорсткої лінії, і байдужі виконавці, і «приховані патріоти», і просто об'єктивні особи, які крізь пальці дивилися на маскування наукових тем ідеологізованими назвами і обгрунтуваннями. Нам відомі випадки, коли окремі працівники апарату ЦК КПУ намагалися загальмувати репресивні акції, які розкручувалися ретельними виконавцями ухвал московського і київського ЦК [11, с. 9].

Процеси радянської лібералізації другої половини 1950-х рр. на теренах української соціогуманітаристики, особливо на ниві історіописання, ширитимуться дещо пізніше, ніж у російській історичній науці. Думки деяких дослідників про те, що хрущовська десталінізація майже одразу відкрила простір для переписування «національних історій» у радянській історіографії видаються надто схематичними, позаяк не враховують тодішніх політичних обставин та соціокультурних передумов академічного життя в радянській Україні [24, с. 14].

Оскільки важливим завданням, яке поставив перед радянськими істориками XX з'їзд, була підготовка синтетичних праць з історії «післяжовтневого» періоду та «марксистського підручника з історії партії, в котрому б узагальнювався всесвітньо-історичний досвід боротьби за комунізм і в котрому виклад було б доведено до наших

днів», вже незабаром були підготовлені колективні офіційні син тези, які розглядалися як підручники для вищої школи – «История СССР. Эпоха социализма (1917–1957)» (М., 1957) та «История Коммунистической партии Советского Союза» (М., 1959), що давали орієнтири історикам радянської доби стосовно підходів до її висвітлення. У хрущовські часи в офіційному образі історії здобула «наукове» обгрунтування і утвердилася ідея про пріоритетність історії сучасності над більш хронологічно віддаленими етапами. У даному випадку варто підкреслити, що в хрущовський період взагалі було понижено статус суспільних наук і запанували технократизм, лінія на практицизм [25, с. 68–69].

27–31 травня 1958 р. в Києві відбулася наукова сесія в питаннях розвитку гуманітарних наук в УРСР, скликана Президією АН УРСР, Міністерством вищої освіти, Міністерством освіти й Міністерством культури УРСР. В рамках наукової сесії працювала й секція історії (19–30 травня), роботу якої відкрив доповіддю «Стан і перспективи розвитку історичної науки в Українській РСР» директор Інституту історії АН УРСР О. Касименко. Водночас, наголосивши на нагальній потребі виконати прожектерське «директивне завдання» щодо створення нашвидкуруч багатотомної радянської версії вітчизняної історії, І. Крип'якевич акцентував увагу присутніх на необхідності забезпечити цей та інші дослідницькі проекти належною науковою інфраструктурою шляхом піднесення рівня допоміжних історичних дисциплін [23, с. 477].

У кінці 1950-х – на початку 1960-х рр. здійснено конкретні кроки, які забезпечували спрямування істориків УРСР на дослідження насамперед «досвіду соціалістичного і комуністичного будівництва». У липні 1959 р. відбулася нарада в ЦК КПУ, яка поставила перед ними завдання здійснити «поворот до проблем сучасності, які диктуються інтересами розгорнутого комуністичного будівництва». Нові приписи «директивних органів» з'явилися в 1960 р. Тоді було прийнято постанову ЦК КПРС «Про завдання партійної пропаганди в сучасних умовах» та її український «дублікат» – постанову ЦК КПУ «Про стан ідеологічної роботи на Україні та заходи з її поліпшення». В останній містилися заклики «деяким науковим працівникам, які досі не подолали елементів догматизму, досліджують проблеми, які застаріли і втратили актуальність, уникають творчої розробки проблем сучасності». Постанова зобов'язувала кафедри суспільних наук і науково-дослідні установи УРСР «спрямувати увагу на глибоке наукове дослідження і теоретичне узагальнення закономірностей переростання соціалізму в комунізм та інших проблем сучасності, створення ґрунтовних праць, які б теоретично озброювали наші кадри і допомагали їм практично вирішувати завдання комуністичного будівництва» [25, с. 70–71].

Масштабною була переорієнтація історичної науки в УРСР у зв'язку з ідеологічним поворотом у національній політиці. Реалізація нового курсу у цьому питанні була забезпечена масштабною кадровою чисткою партійного і державного апарату республіки у 1972–1974 рр., посади відтоді надавалися відвертим прихильникам жорсткого централізму, а то й епігонам Москви. На середину 1970-х рр. було сформульовано засадничі підходи до висвітлення національної історії, тотожні політико-ідеологічному клімату в республіці, що встановився з приходом до влади нової владної «команди», а в узагальненнях з «історії

УРСР» та Компартії України їх було матеріалізовано. Варто підкреслити, що напрацьована на початку «доби В. Щербицького» ідеологічна лінія, у тому числі й постулати, що стосувалися української минушини, не зазнали серйозних коректив до настання горбачовської «перебудови». Проте й твердити про абсолютне закріплення офіційної історичної концепції навіть в обставинах стагнації та кризи радянської суспільно-політичної системи буде не зовсім точним [25, с. 383].

Одним із руйнівних наслідків ідеологічної «чистки» 1972–1973 рр. було зняття з видавничих планів підготовлених на той час до видання наукових досліджень. Серед найбільш важливих праць, публікацію яких було припинено, слід назвати монографію І. Крип'якевича «Галицько–Волинське Князівство», що готувалася до друку в Інституті суспільних наук АН УРСР, альбому філіграней та пов'язаного з ним дослідження історії українських папірень під назвою «Українські філіграні XVI–XX ст.» О. Мацока, низки збірок документів, підготовлених українськими архівістами, зокрема «Щоденника Олександра Кістяківського». У 1972 р. припинилася робота над багатомним корпусним виданням Архіву Коша Запорізької Січі. Трохи пізніше, у 1977 р., через визнання «політично шкідливою» інформації, що містилася у документах, які мали входити до археографічної публікації, було згорнуто роботу над збіркою «Кирило–Мефодіївське товариство». Показовим було зупинення на останній стадії в рік 100–річчя від дня народження М. Скрипника запланованого за постановою ЦК КПУ видання його вибраних творів [25, с. 396].

Вся історія людства у радянському суспільствознавстві тепер розглядалася як процес послідовної, об'єктивної, неминучої для всіх народів зміни п'яти суспільно-економічних формацій: первіснообщинної (первіснокомуністичної), рабовласницької, феодальної, капіталістичної, грядущої комуністичної. Комуністичний режим приваблювала обіцянка всесвітньої перемоги комунізму, і категорія «суспільно-економічна формація» (попри її численні недоліки, про які йтиметься далі) стала тим фундаментом, на якому в СРСР зводилася уся будівля офіційної методології історичної науки [14, с. 281].

Спеціальним компонентом структури історичних установ у Радянському Союзі були установи т.зв. «історико-партійної науки». Провідне місце в УРСР серед таких посад Інститут історії партії ЦК КПУ – філіал Інституту Маркса–Енгельса–Леніна–Сталіна при ЦК КПРС (таку назву він мав у 1953–1956 рр.), впродовж 1956–1974 рр. іменований Інститут історії партії ЦК КПУ – філіал Інституту марксизму–ленінізму при ЦК КПРС, а з 1974 до 1990 р. – Інститут історії партії при ЦК КПУ – філіал Інституту марксизму–ленінізму при ЦК КПРС. Цей Інститут мав своїм попередником т.зв. Всеукраїнський Істпарт (утв. в 1921 р.). Пріоритетним напрямком його діяльності було вивчення історії КПУ та радянського періоду історії України, а також переклад українською мовою творів «класиків марксизму–ленінізму» [25, с. 115–116].

Вже до середини серпня 1944 р. у Львові відновили діяльність відділи інститутів АН УРСР, а перше організаційне засідання відділу історії України відбулося в присутності директора Інституту історії України АН УРСР М. Петровського 31 липня, тобто через три дні після вступу радянських військ до галицької столиці. «В

основному склад наукових робітників установ Академії у Львові являє собою значну наукову силу», – констатувала комісія АН УРСР на чолі з керівником Відділу суспільних наук академіком М. Птухою, що в грудні 1944 р. спеціально вивчала стан науково-організаційної роботи у львівських академічних інституціях [20, с. 97–98]. В кінці липня 1944 р. розпочалося відновлення діяльності історичного факультету Львівського університету. Порівняно з довоєнним періодом, реформувались і виникли нові кафедри: історії стародавнього світу і археології (завідувач – І. Вейцківський), історії середніх віків (завідувач – М. Скорик, з 1945 р. – Д. Похилевич), історії УРСР (завідувач – І. Крип'якевич), історії народів СРСР (завідувач – В. Осечинський), історії південних і західних слов'ян (завідувач – М. Кордуба), історії нового часу (завідувач – І. Белякевич). Відновлений відділ Інституту історії України АН УРСР, що розмістився в кількох кімнатах за новою адресою – вул. Радянська, 26, почав свою роботу у складі чотирьох осіб (І. Крип'якевич, М. Кордуба – колишній професор Варшавського університету, що в роки німецької окупації перебрався до Львова), С. Білецький, І. Карпинець. Восени того ж року науковий штат відділу зріс до шести осіб (І. Крип'якевич (завідувач), І. Карпинець, М. Кордуба, Ф. Голійчук, О. Терлецький (старші наукові співробітники) та С. Білецький (молодший науковий співробітник). У серпні 1945 р. до них приєдналися кандидат історичних наук Іван Белякевич – ректор (жовтень 1944 – липень 1948 рр.) Львівського університету ім. І. Франка та декан історичного факультету і доцент кафедри України того ж вузу Володимир Горбатюк, що, очевидно, повинні були забезпечити відповідну ідейно-політичну толерантність у роботі відділу. Співробітниками відділу вже в 1944 р. було закінчено три теми, в тому числі й робота відомого українського історика І. Крип'якевича «Західні границі України. Історико-картографічний огляд». Протягом 1945–1946 рр. відділ працював над розробкою шести нових тем, серед яких було й дослідження згаданого І. Крип'якевича «Листи Богдана Хмельницького», виконання якої передбачало археографічну обробку та публікацію епістолярію гетьмана з укладанням до нього коментарів. Однак здійснити виконання запланованих тем співробітникам Львівського відділу не вдалося через його ліквідацію в середині 1946 р. у зв'язку з початком боротьби зі «школою М. С. Грушевського» [13, с. 101]. Протягом 1945–1946 рр. підрозділ кількісно зріс удвоє. У 1946 р. у відділі, який поповнили Іван Околот, Андрій Брагінець (філософ), Юліан Заяць (бібліограф), Іван Сойко, Степан Кміцикевич, налічувалося 13 співробітників, а відтак було забезпечено належний науковий потенціал для дослідження тих чи інших аспектів історії України. Більшість співробітників відділу мали радянські і зарубіжні наукові ступені і звання [20, с. 98–99].

Великий внесок у становлення історичної науки зробили учені Інституту суспільних наук АН УРСР (м. Львів) (тепер Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України). 21 лютого 1951 року на базі науково-дослідних установ Академії наук УРСР у Львові Рада міністрів СРСР таки створила Львівську філію Академії. У червні 1951 року почав свою діяльність Інститут суспільних наук АН УРСР, який об'єднав львівські відділи київських академічних установ – археології (завідувач відділу канд. істор. наук В. Довженок), етнографії і народної творчості

(канд. філол. наук О. Дей), мовознавства (професор І. Свенціцький), а також новостворені відділи – історії України (проф. Іван Крип'якевич, 1953–1962 рр. – директор Інституту), економіки (канд. економ. наук В. Огоновський), української літератури (академік М. Возняк) [22, с. 330]. У 1963 році академічна установа опинилася в системі Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти, перейшовши в підпорядкування Львівського державного університету імені Івана Франка. Однак лише у 1969 р. Інститут суспільних наук знову набув статусу академічного закладу [22, с. 331]. Оскільки Інститут суспільних наук не мав власної Спеціалізованої ученої ради, вихованці І. Крип'якевича на загал захищалися в Інституті історії АН УРСР у Києві.

До масових спроб осучаснення методологічного інструментарію наукових досліджень на зламі 80–90-х років в Інституті не дійшло, проте в цей час почався поступовий перехід від поверхової описовості до розробки глибинних процесів, що охоплюють всі пласти суспільно-політичного і духовного життя. Для більшості цей перехід відбувся природно й вільно, щоби́льше, вважаємо, що він повністю відповідав їхньому прагненню до розширення об'єкта досліджень. Втім, за порівняно короткий термін вирішити проблеми було практично неможливо. На цьому етапі відбувалося окреслення основних напрямів подальших наукових студій – висвітлення т.зв. «білих плям». Історики особливо активно розробляли проблеми національного відродження на українських землях ХІХ – початку ХХ ст., національно-визвольного руху ХХ ст. [19, с. 667].

Після звільнення Прикарпаття від фашистської окупації Станіславський учительський інститут (створений в березні 1940 р.) відновив роботу і 30 серпня 1944 р. на історичний факультет було прийнято 49 студентів. У перші повоєнні роки Міністерство освіти УРСР направило на роботу до Станіславського учительського інституту кандидатів історичних наук, доцентів П. Денисовця, П. Руценка, М. Струмінського, викладачів М. Лизогуба, І. Побережного, Г. Січкаря, Н. Сафонову. Деканами факультету в той час були П. Денисовець, І. Побережний, Г. Січкаря, П. Руценка. Згодом викладачами факультету стали кандидати історичних наук, доценти В. Духніч, М. Кравець, М. Ксензенко, І. Червінкін–Корольов, а також І. Васюта, Ю. Патлажан та ін. [10, с. 6–7]. У 1969 р. історико-філологічний факультет перейменовано на історико-педагогічний, що обґрунтовувалося необхідністю підготовки не лише учителів історії, але й методистів виховної роботи. До 1968 р. існувала лише кафедра історії, в 1968 р. її реорганізовано в кафедри історії СРСР і УРСР та загальної історії. Посилення ідеологічного тиску тоталітарного режиму на процес підготовки фахівців-істориків призвело до створення у 1970 р. кафедри піонерської та комсомольської роботи [10, с. 7]. У 50–х – 80–х рр. деканами факультету були О. Лисенко, Ю. Патлажан, І. Червінкін–Корольов, В. Гуменюк, А. Крюков, І. Шумейко.

Рівень наукової кваліфікації продовжував зростати. У 1972 р. першим з викладачів факультету й Інституту І. Васюта захистив докторську дисертацію. З Інституту суспільних наук АН УРСР (м. Львів) на факультет прибули і отримали квартири доктори історичних наук, професори В. Грабовецький і Ю. Карпенко. Наприкінці 80–х років у складі викладачів факультету були 3 доктори

наук, професори, 17 кандидатів наук, доцентів [10, с. 8–9]. Колектив факультету встановив тісні наукові зв'язки з Інститутом історії АН УРСР (Київ), Інститутом суспільних наук АН УРСР (Львів). На історичних факультетах Київського університету імені Тараса Шевченка, Львівського університету імені Івана Франка, Київського педагогічного інституту імені Максима Горького прикарпатські історики проходили стажування, вивчали досвід наукової роботи.

У вересні 1944 р. розпочав роботу новий осередок науки – Кременецький державний учительський інститут (започаткований 12 квітня 1940 р.). 1944–1945 навчальний рік Інститут почав з чотирма викладачами, а на кінець того ж року Інститут мав штатних робітників кафедр 20, та, крім того по сумісництву (робітники середніх шкіл). Виконували обов'язки завідувачів кафедр ст. викладачі: У. Краглік (ректор у 1944–1950 рр.), О. Родзін (в.о. заст. директора), І. Козенко, Т. Крестинська А. Гастілович, О. Лисенко, О. Михайлюк (декан природничо-географічного факультету) [4, арк. 4]. Кафедра основ марксизму–ленінізму створена з 15 липня 1945 р. і складалася з трьох чоловік – керівника кафедри О. Родзіна, асистента О. Злочевської, лаборанта З. Кустовської. На початку квітня 1945 р. НАРКОМОС УРСР надіслав на допомогу ст. викладача «Основ марксизму–ленінізму» із Дніпропетровського університету Б. Матюшенко [4, арк. 13]. Кафедра історії складалася з двох працівників – завідувача кафедри У. Краглік та викладача Г. Бондар (яка була звільнена, бо «виявила свою слабу підготовку до роботи в Вищі») [4, арк. 16].

У Постанові Президії Академії наук Української РСР про стан виконання планів науково-дослідних робіт установами Відділу суспільних наук за перше півріччя 1953 р. від 14 серпня 1953 р. зазначено: хоча установи Відділу суспільних наук досягли певних позитивних наслідків у своїй науковій роботі, все ж стан виконання планів науково-дослідних робіт в частині інститутів (філософії, літератури, мовознавства) ще незадовільний. Інститут суспільних наук Львівського філіалу АН УРСР не зміг добитися ліквідації заборгованості по важливішій колективній темі «Торжество ленінсько-сталінської політики на Україні». В цьому Інституті є також відставання по темі: «Стан та перспективи розвитку місцевої і кооперативної промисловості в західних областях УРСР» у зв'язку з відкликанням одного з виконавців теми на іншу тимчасову роботу. Не завершено розробку теми «Образ Богдана Хмельницького в українській радянській літературі» у зв'язку з дорученням виконавцеві М. Вальо іншої роботи [3, арк. 79–80]. Надалі повідомлялось, що виконання державних планів наукових робіт та ліквідація заборгованості попередніх років є справою честі установ Відділу суспільних наук [3, арк. 80].

На початках «перебудови» траплялося, що науковці за інерцією ще оглядалися на традиційні ідеологічні схеми, сподіваючись, що вони ще придатні для творення об'єктивної реальності. Свідчення цього – низка індивідуальних і колективних монографій, виданих під грифом інституту наприкінці 80–х років. У них простежується брак навиків у сфері новітніх теоретико-методологічних підходів, упередженість до розмаїття думок. Так, монографія співробітників відділу історії соціалістичного будівництва Ю. Зайцева, В. Іськіва, В. Барана, Т. Галайчак, О. Луцького «Соціальна

активність робітничого класу Української РСР (70–80-ті роки)» (1988) написана на підставі великого масиву неопублікованих джерел, матеріалів соціологічних опитувань, зорієнтована на неупереджений аналіз форм і методів трудової, громадсько-політичної та культурно-пізнавальної діяльності робітників. Однак узагальнення були переважно тенденційними й заідеологізованими і загалом направлені на обґрунтування панівної концепції про «авангардну роль» робітничого класу у прискоренні соціально-економічного розвитку країни. Неодмінне бажання штучно вивести його в «гегемони» призводило до однобокого висвітлення досліджуваних явищ. Відтак монографія виявилася занадто ідеологізованою, що й визначило втрату до неї інтересу як наукового дослідження. Але треба визнати, що чимало узагальнень авторів, цілий пласт раніше не опублікованої інформації не втратили наукового значення й до сьогодні [19, с. 667].

Науково-дослідна робота установ Відділення історії, філософії і права АН УРСР на початку 1980-х рр. була підпорядкована завданням дальшого поглиблення розробок теоретичних і практичних проблем соціалістичного будівництва, висунених і обґрунтованих в рішеннях XXVI з'їзду КПРС, а також інших партійних і державних документів. У зв'язку із цим підготовлено і видано ряд фундаментальних праць з проблем історії СРСР (в тому числі історії Української РСР) і зарубіжних соціалістичних країн, історії світової культури, діалектичного і історичного матеріалізму. Згідно республіканського плану науково-дослідних робіт в галузі природничих і суспільних наук розроблялось 48 тем, в тому числі установами АН УРСР. Завершена розробка 27 тем, із них по плану важливих робіт 4 [1, с. 126].

Я. Ісаєвич констатував: в науковій діяльності гуманітарних інституцій темп і характер принципових зрушень залежав не так від політичної заангажованості частини науковців, як від питомої ваги вчених, які й раніше тією чи іншою мірою протистояли повній ідеологізації науки. До них досить швидко приєдналися і ті, які щиро прозріли, і ті, які за всіх умов були кон'юнктуристами. Перехід на національні позиції також і кон'юнктуристи став показником безповоротності поразки старої системи. На першому етапі приєднання таких людей до перебудови було одним із чинників краху відверто консервативних тенденцій, на подальшому – загальмувало процес принципового, а не декларативного оновлення науки [11, с. 14].

Радянський тоталітаризм суттєво обмежував творчий потенціал істориків, звужував історіографічний простір і диктував тематику досліджень суспільно-політичних процесів, що спричинило перекручування та спотворення історичної правди. Історична наука під тиском правлячого режиму перетворилася, окрім деяких винятків, на інструмент ідеологічної роботи та коментування його політики. Тематику досліджень, зокрема з питань суспільно-політичних процесів в УРСР повоєнного двадцятиріччя, їх ідейну спрямованість визначали замовлення директивних органів із заздальгід запроєктованими висновками та оцінками, що штучно обмежувало поле нових пошуків.

Список використаних джерел

1. Архів Президії НАН України: Отчет о деятельности Академии наук Украинской ССР в 1981 году. – К.: Наукова думка, 1982. – 324 с.

2. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.4520. – 88 арк.
3. Там само. – Оп.71. – Спр.73. – 181 арк.
4. Державний архів Тернопільської області. – Ф.21. – Оп.3. – Спр.8. – 44 арк.
5. Булгакова О. З історії розвитку історичної науки в Україні (кінець 1940-х – 1950-і рр.) / О. Булгакова // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – Київ: Інститут історії України НАН України. – 2009. – Вип.15 (2). – С.322–331.
6. Віднянський С. В. Стан, проблеми та перспективи досліджень зі всесвітньої історії в Україні / С. В. Віднянський // УІЖ. – 2010. – №5. – С.166–179.
7. Головка В. В. Історіографія кризи історичної науки. Український контекст / В. В. Головка. – К., 2003. – 227 с.
8. Дашкевич Я. Дорогами української Кліо [про становище історичної науки в Україні] / Я. Дашкевич // Україна в минулому. – Київ–Львів, 1996. – Вип.8. – С.54–64.
9. Дашкевич Я. Боротьба з Грушевським та його школою у Львівському університеті за радянських часів / Я. Дашкевич // Михайло Грушевський і українська історична наука. Матеріали конференції / [за ред. Я. Грицака, Я. Дашкевича]. – Львів: Інститут історичних досліджень Львівського державного університету імені І. Франка, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, Львівське відділення, 1999. – С.88–141.
10. Інститут історії і політології: 70 років педагогічній, науковій й громадській діяльності / [під ред. професора М. Кугутяка]. – Івано-Франківськ: видавець Третяк І. Я., 2010. – 336 с.
11. Ісаєвич Я. Українська історична наука: організаційна структура і міжнародні контакти / Я. Ісаєвич // Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми: [Коллективна монографія за ред. Л. Зашкільняка] / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2004. – С.7–24.
12. Коваль М. В. Політика проти історії: українська історична наука в Другій світовій війні й перші повоєнні роки / М. В. Коваль // Український історичний журнал. – 2002. – №1. – С.3–26.
13. Кондратенко О. Ю. Документальні архівні фонди НАН України як джерело вивчення основних напрямів наукових досліджень в інституті історії АН УРСР (1944–1956) / О. Ю. Кондратенко // Рукописна та наукова спадщина України. – 2007. – Вип.11. – С.99–109.
14. Косміна В. Г. Радянська методологія історії й офіційна ідеологія / В. Г. Косміна // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2004. – Вип. XVIII. – С.279–285.
15. Коцур В. П. Історичні дослідження: упереджені та об'єктивні оцінки (соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920-х – 30-х рр.: історіографія) / В. П. Коцур. – К.: Наукова думка, 1998. – 506 с.
16. Кузьменко А. В. Проблематика досліджень з історії України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / А. В. Кузьменко, А. П. Коцур, В. П. Коцур. – Київ – Переяслав-Хмельницький, 2009. – 232 с.
17. Кульчицький С. Програма розвитку історичних досліджень в УРСР / С. Кульчицький, О. Ляпіна // Історія та історіографія в Європі. – 2004. – №3. – С.159–178.
18. Кульчицький С. В. Історичні науки / С. В. Кульчицький // Історія української культури. У п'яти томах. Том 5. Українська культура ХХ – початку ХХІ століть. Кн.3. Культура та розвиток науки і технологій в Україні / [головна редкол.: Патон Б. С., Вервес Г. Д., Курас І. Ф., Литвин В. М., Толочко П. П., Даниленко В. М.; ред. колегія: Жулинський М. Г., Бондар М. П., Суліма М. М., Гриценко П. Ю., Дзюба І. М., Кульчицький С. В., Новиченко Л. М., Онищенко О. С., Попович М. В., Склярєнко В. Г., Скрипник Г. А., Федорук О. К., Храмов Ю. О., Шевченко С. І.]. – К.: Наукова думка, 2012. – С.7–23.
19. Луцький О. Інститут суспільних наук АН УРСР у другій половині 80-х – на початку 90-х років ХХ століття: пошуки нових орієнтирів / О. Луцький // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип.23 / [гол. редколегія Микола Литвин]. НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2013. – С.653–671.
20. Луцький О. Львівський відділ Інституту історії України АН УРСР: від створення до ліквідації / О. Луцький // Історіографічні дослідження в Україні: 36. наук. пр. – 2012. – Вип.22. – С.85–114.
21. Олянич В. Радянська історіографічна школа вивчення «непманської буржуазії» та «експлуататорських класів» // Сіверянський літопис. – 2010. – №1 (91). – С.86–93.
22. Плодиста-Батрак Л. Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України – 50 років / Л. Плодиста-Батрак // Вісник Львівського університету імені Івана Франка. Серія історична. – 2002. – Вип.37/2. – С.330–333.

23. Рубльов О. З листування Івана Крип'якевича з київськими колегами (1958–1959) / О. Рубльов // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наукових праць, 8. Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві / [відп. ред. Я. Ісаєвич, упоряд. Ф. Стеблій]. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001. – С.473–499.
24. Смолий В. А. Історія інститутська, історія українська [ювілейні роздуми з академічної проблематики] / В. А. Смолий, О. А. Удод, О. В. Ясь // УДЖ. – 2012. – №1. – С.4–28.
25. Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби / В. Яремчук. – Острого: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2009. – 526 с.

References

1. Arkhiv Prezydii NAN Ukrainy: Otchet o deiatelnosti Akademyii nauk Ukrainy SSR v 1981 godu. – K.: Naukova dumka, 1982. – 324 s.
2. TsDAHO Ukrainy. – F.1. – Op.23. – Spr.4520. – 88 ark.
3. Tam samo. – Op.71. – Spr.73. – 181 ark.
4. Derzhavnyi arkhiv Ternopils'koi oblasti. – F.21. – Op.3. – Spr.8. – 44 ark.
5. Bulhakova O. Z istorii rozvytku istorychnoi nauky v Ukraini (kinets 1940–kh – 1950–i rr.) / O. Bulhakova // Ukraina XX st.: kultura, ideolohiia, polityka. – Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. – 2009. – Vyp.15 (2). – S.322–331.
6. Vidnianskyi S. V. Stan, problemy ta perspektyvy doslidzen z vesvitnoi istorii v Ukraini / S. V. Vidnianskyi // UIZh. – 2010. – №5. – S.166–179.
7. Holovko V. V. Istoriografii kryzy istorychnoi nauky. Ukrainyky kontekst / V. V. Holovko. – K., 2003. – 227 s.
8. Dashkevych Ya. Dorohamy ukrainskoi Klio [pro stanovysheche istorychnoi nauky v Ukraini] / Ya. Dashkevych // Ukraina v mynulomu. – Kyiv–Lviv, 1996. – Vyp.8. – S.54–64.
9. Dashkevych Ya. Borotba z Hrushevskym ta yoho shkoloiu u Lvivskomu universyteti za radiatskykh chasiv / Mykhailo Hrushevskiy i istorychna nauka. Materialy konferentsii / [za red. Ya. Hrytsaka, Ya. Dashkevycha]. – Lviv: Instytut istorychnykh doslidzen Lvivskoho derzhavnogo universytetu imeni I. Franka, Instytut ukrainskoi arkhoeffrafiia ta dzereloznavstva im. M. Hrushevskoho NAN Ukrainy, Lvivske viddilennia, 1999. – S.88–141.
10. Instytut istorii ta politolohii: 70 rokiv pedohohichnoi, naukovoї i hromadskoi diialnosti / [pid. red. profesora M. Kuhutiaka]. – Ivano-Frankivsk: vydavets Tretiak I. Ya., 2010. – 336 s.
11. Isaievych Ya. Ukrainska istorychna nauka: orhanizatsiina struktura i mizhnarodni kontakty / Ya. Isaievych // Ukrainska istoriografii na zlami XX i XXI stolit: zdobutku i problemu: [Kolektyvna monografiia za red. L. Zashkiliina] / Lviv. nats. un–t im. I. Franka. – Lviv, 2004. – S.7–24.
12. Koval M. V. Polityka proty istorii: istorychna nauka v Druhiy svitovii viini i pershi povoienni roky / M. V. Koval // Ukrainyky istorychnyi zhurnal. – 2002. – №1. – S.3–26.
13. Kondratenko O. Yu. Dokumentalni arkhivni fondy NAN Ukrainu yak dzerelo vyvchennia osnovnykh napriamiv naukovykh doslidzen v instytuti istorii AN YRSR (1944–1956) / O. Yu. Kondratenko // Rukopysna ta naukova spadshchyna Ukrainy. – 2007. – Vyp.11. – S.99–109.
14. Kosmyna V. H. Radianska metodolohiia istorii I ofitsiina ideolohiia / V. H. Kosmyna // Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu. – 2004. – Vyp. XVIII. – S.279–285.
15. Kotsur V. P. Istorychni doslidzennia: uperedzeni ta obiektivni otsinky (sotsialni zminy i politychni protsesy v Ukraini 1920–kh – 30–kh rr.: istoriografii) / V. P. Kotsur. – K.: Naukova dumka, 1998. – 506 s.
16. Kuzmenko A. V. Problematyka doslidzen z istorii ukrainy (kinets XVIII – persha polovyna XIX st.) / A. V. Kuzmenko, A. P. Kotsur, V. P. Kotsur. – Kyiv – Pereiaslav–Khmelnitskyi, 2009. – 232 s.
17. Kulchytskyi S. Prohrama rozvytku istorychnykh doslidzen v YRSR / S. Kulchytskyi, O. Liapina // Istoriia ta istoriografii v Yevropi. – 2004. – №3. – S.159–178.
18. Kulchytskyi S. V. Istorychni nauky / S. V. Kulchytskyi // Istoriia ukrainskoi kultury. U piaty tomakh. Tom 5. Ukrainska kultura XX – pochatku XXI stolit. Kn.3. Kultura ta rozvytok nauky i tekhnolohii v Ukraini / [holovna redkol.: Paton B. Ye., Verves H. D., Kuras I. F., Lytvyn V. M., Tolochko P. P., Danylenko V. M.; red. kolehiia: Zhulynskiy M. H., Bondar M. P., Sulyma M. M., Hrytsenko P. Yu., Dziuba I. M., Kulchytskyi S. V., Novychenko L. M., Onyshchenko O. S., Popovych M. V., Skliarenko V. H., Skrypnik H. A., Fedoruk O. K., Khramov Yu. O., Shevchenko Ye. I.]. – K.: Naukova dumka, 2012. – S.7–23.

19. Luts'kyi O. Instytut suspilnykh nauk AN YRSR u druhiy polovyni 80–kh – na pochatku 90–kh rokiv XX stolittia: poshuky novykh oriientyriv / O. Luts'kyi // Ukraina: kultura spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist. Vyp.23 / [hol. redkolehii Mykola Lytvyn]. NAN Ukrainy, Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha. – Lviv, 2013. – S.653–671
20. Luts'kyi O. Lvivskyi viddil Instytutu istorii Ukrainy AN YRSR: vid stvorennia do likvidatsii / O. Luts'kyi // Istoriografichni doslidzennia v Ukraini: Zb. nauk. pr. – 2012. – Vyp.22. – S.85–114.
21. Olianych V. Radianska isoriografichna shkola vyvchennia «nepmanskoї burxhuazii» ta «eksploatatskykh klasiv» // Siverianskyi litopys. – 2010. – №3. – 1 (91). – S.86–93.
22. Plodysta–Batrak L. instytutu krainoznavstva imeni Ivana Krypiakevycha NAN Ukrainy – 50 rokiv / L. Plodysta–Batrak // Visnyk Lvivskoho Universytetu imeni Ivana Franka. Serii istorychna. – 2002. – Vyp.37/2. – S.330–333.
23. Rubliov O. Z lystuvannia Ivana Krypiakevycha z kyivskymy kolehamy (1958–1959) / O. Rubliov // Ukraina: kultura spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist. Zbirnyk naukovykh prats, 8. Ivan Krypiakevych u rodynni tradytsii, nautsi, suspilstvi / [vidp. red. Ya. Isaievych, uporiad. F. Steblii]. – Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, 2001. – S.473–499.
24. Smolii V. A. Istoriia instytutska, iastoriia ukrainska [yuvileini rozдуми z akademichnii problematyky] / V. A. Smolii, O. A. Udod, O. V. Yas // UIZh. – 2012. – №1. – S.4–28.
25. Yaremchuk V. Mynule Ukrainy v istorychnii nautsi URSR pislialstalskoi doby / V. Yaremchuk. – Ostroh: Vyd–vo Hatsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia», 2009. – 526 s.

Humeniuk T. I., Ph.D. in History, Associate Professor of the Department of Theory and History of State and Law of «King Danylo Halytskyi University of Law of Ivano-Frankivsk» (Ukraine, Ivano-Frankivsk), gumenjuk–tetjana@rambler.ru

The functioning of historical science in conditions of Soviet Union regime (the western regions of Ukraine)

The research highlights the process introduction of ideological party issues into all branches of historical science, its status in conditions of scientific life ideology, so does the paper focus on social and political conditions of social science associations of Academy of Sciences in the USSR, on humanitarian departments in higher establishments and explain the main points of research into historical sciences.

Keywords: soviet regime, historical science, ideological dictatorship, western regions in the USSR, the Institute of Social Sciences of A.S. in the USSR.

Гуменюк Т. И., кандидат исторических наук, доцент кафедры теории и истории государства и права, Ивано-Франковский университет права им. Короля Данила Галицкого (Украина, Ивано-Франковск), gumenjuk–tetjana@rambler.ru

Функционирование исторической науки в условиях советского режима (западные области УССР)

Проанализирован процесс внедрения идеологических партийных постановлений во все отрасли исторической науки, исследовано положение исторической науки в условиях идеологизации научной жизни, определено общественно-политические условия деятельности ячеек общественных наук Академии наук УССР, гуманитарных кафедр высших учебных заведений в западных областях УССР, критически проанализировано проблематику исследований исторических наук.

Ключевые слова: советский режим, историческая наука, идеологический диктат, западные области УССР, Институт общественных наук АН УССР.

* * *

УДК 636.3:636.083:009

Бей Р. В., кандидат технічних наук, директор, ДНУ «Український науково-дослідний інститут спирту і біотехнології продовольчих продуктів» (Україна, Київ), bey_roman@ukr.net

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ НАУКОВОЇ ДУМКИ З МЕХАНІЗАЦІЇ ВИРОБНИЧИХ ПРОЦЕСІВ У ТВАРИНИЦТВІ УРСР В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 60–х – 80–ті роки ХХ ст.

Висвітлено соціально-економічні чинники запровадження комплексної механізації і автоматизації в тваринництві України в другій половині 60–х – 80–ті роки ХХ ст. Показано, що основними факторами, які стримали його переходу на інтенсивний шлях розвитку, було збільшення капіталовкладень, удосконалення економічних методів управління та системи економічних взаємодій між

промисловістю та галузями, що обслуговували тваринництво, запровадження планування виробництва і системи закупівель продукції, зростання ролі науки. Дослідження ґрунтуються на використанні комплексу загальнонаукових, структурно-функціональних та історичних методів, а також широкої джерельної бази, основу якої складають архівні документи.

Ключові слова: механізація тваринництва, матеріально-технічна база, національний бюджет, економічні методи управління.

На шляху історичного розвитку УРСР друга половина 60–х – 80–ті роки ХХ ст. пов'язані з інтенсифікацією сільського господарства, вирішальними факторами якої були всебічне зміцнення матеріально-технічної бази господарств, зростання виробництва за рахунок збільшення врожайності сільськогосподарських культур та продуктивності тварин. Піднімалися питання комплексного розв'язання продовольчої проблеми на основі поєднання сільського господарства з галузями промисловості, транспорту, торгівлі, підпорядкування їх загальній кінцевій меті – виробництву високоякісних продуктів харчування. В основу зростання виробництва продукції тваринництва поклали комплексну механізацію і автоматизацію виробничих процесів, запровадження інтенсивних технологій.

На основі історіографічного аналізу проблеми встановлено, що окремі етапи і напрями механізації тваринництва були висвітлені в наукових працях П. М. Василенка, Л. І. Грачевої, М. П. Момотенка та ін. [3; 4; 5]. Однак до цього часу ґрунтовно не вивчено соціально-економічні передумови запровадження комплексної механізації галузевих виробничих процесів в другій половині 60–х – 80–ті роки ХХ ст. З огляду на зазначене саме це поставлено за мету при проведенні даного дослідження. Автором використано історичні (порівняльно-історичний, предметно-хронологічний), загальнонаукові (аналіз, синтез, логічний) та джерелознавчий методи дослідження.

В історичному розвитку аграрної політики досліджуваного періоду доцільно виділяти два етапи, перший з яких бере початок від березневого 1965 р. пленуму ЦК КПРС, другий охопив період з травневого 1982 р. пленуму ЦК КПРС. Головним змістом нової аграрної політики, відпрацьованої березневим 1965 р. пленумом ЦК КПРС, стало розроблення багатопланової, комплексної програми розвитку сільськогосподарського виробництва. Її важливими напрямами було створення економічних умов, які забезпечували б стабільне піднесення і інтенсифікацію сільськогосподарського виробництва на основі широкого запровадження досягнень науково-технічного прогресу, здійснення розгорнутої програми заходів соціального розвитку села. Особлива увага зосереджувалася на всебічному зміцненні матеріально-технічної бази господарств, будівництві тваринницьких приміщень, зернохосвищ тощо. Позитивним моментом нової економічної політики був перерозподіл національного доходу на користь сільського господарства. Зокрема, вже в 1971–1975 рр. частка капіталовкладень у його розвиток зросла до 24627 млн. крб., тоді коли в 1966–1970 рр. становила лише 16102 млн. [1].

Запроваджено комплексний підхід до проблем механізації тваринництва, запровадження нових машин і механізмів. Однак намічені завдання не завжди реалізовувалися на практиці. Причини такого становища полягали в недостатньо досконалій системі економічних взаємовідносин між промисловістю, галузями, що обслуговували тваринництво, і аграрним виробництвом, низькій якості техніки та ін.

Вчені науково-дослідних інститутів та конструкторських бюро провели значну роботу з розроблення системи машин, в якій відображалися основні напрями технічного прогресу галузі. Вона була затверджена в 1965 р. і введена в дію як «Система машин для комплексної механізації сільськогосподарського виробництва на 1966–1970 рр.». Передбачалося створення машин для механізації основних виробничих процесів і ліквідація ручної праці на основних операціях. Однак рівень механізації тваринницьких ферм на цьому етапі залишався низьким, середнє навантаження на одного працівника в 1965–1968 роках залишалось майже таким, як у 1935–1940 рр. [5].

Такий стан був викликаний цілим рядом факторів, що унеможлилювали запровадження комплексної механізації на тваринницьких фермах. По-перше, надмірна універсалізація ферм, яка перешкождала механізації і вдосконаленню технології на фермі, що виробляла кілька видів продукції. Існувала необхідність в різноманітному обладнанні у зв'язку з великим різноманіттям вікових груп тварин, які вимагали різних умов і способів утримання. По-друге, невідповідність існуючих приміщень умовам запровадження комплексної механізації. Дані технічної паспортизації тваринницьких ферм станом на 1 січня 1967 р. засвідчили наявність невеликих ферм з незначним поголів'ям. Основне поголів'я тварин з прив'язним утриманням (69,9%) розміщалося у приміщеннях, що вміщували до 150 голів, і лише 28% знаходилося в приміщеннях, розрахованих на 200 голів і більше. Для вирішення цих питань необхідно було обґрунтувати ефективну техніку з урахуванням багатьох факторів, вирішити питання комплексної механізації, тобто застосування машин не тільки на основних, а й на проміжних, допоміжних операціях [4].

Накопичений виробничий досвід і досягнення науки з механізації виробничих процесів галузі стали основою для подальшого вдосконалення і розробки «Системи машин для тваринництва на 1971–1975 рр.», яка передбачала його перехід на промислову основу, спеціалізацію і концентрацію виробництва, комплексну механізацію з максимальним використанням принципу потоковості. Разом з тим враховувалася наявність дрібних ферм, які давали значну частину тваринницької продукції [5].

В грудні 1974 р. було прийнято кінцевий проект «Системи машин для комплексної механізації і автоматизації тваринництва на 1976–1980 роки», в основу якого покладено принцип переходу від розробки і освоєння окремих машин до створення і поставки комплектів машин і застосування промислової технології виробництва тваринницької продукції. Запровадження нової системи машин дозволило здійснити комплексну механізацію на основі широкого застосування засобів автоматизації на крупних тваринницьких комплексах з виробництвом продукції на промисловій основі, а також завершити механізацію основних виробничих процесів на звичайних фермах. Порівняно з системою 1971–1975 років остання забезпечувала зниження затрат праці і експлуатаційних розходів більш ніж в 1,5 рази [7, арк. 12–13].

Упродовж 1965–1978 років реалізовано окремі заходи щодо зміцнення матеріально-технічної бази села. Покладено початок як самостійним галузям машинобудуванню для тваринництва і кормовиробництву, комбикормовій промисловості та ін. В 1976 р.

у всіх областях створені комісії з контролю за якістю тваринницької продукції.

В період між XXV і XXVI з'їздами КПРС приділялася увага питанням подальшого розвитку комплексної механізації сільського господарства. Свідченням цього є постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи зі зростання ефективності використання сільськогосподарської техніки, поліпшення її збереженості, забезпечення колгоспів і радгоспів кадрами механізаторів і їх закріплення в сільському господарстві». Поставлено завдання розробити і здійснити в 1977–1980 роках комплекс заходів, що передбачали значне зростання ефективності використання тракторів, сільськогосподарських машин, обладнання тваринницьких ферм тощо.

Перспективи подальшого розвитку тваринництва були визначені постановами ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи подальшого розвитку комплексної механізації сільськогосподарського виробництва і оснащення сільського господарства високопродуктивною технікою», «Про заходи зі збільшення виробництва в 1978–1985 роках високопродуктивної техніки для кормовиробництва і комплексної механізації робіт на тваринницьких фермах і в птахівництві». Відзначено, що рівень комплексної механізації на фермах і тваринницьких комплексах збільшився з 9% в 1970 р. до 58% в 1978, на свинарських з 28 до 64%, на птахівничих – з 23 до 86%. Надавалося більшого значення установці пропорційного розвитку і раціональних виробничих і економічних зв'язків між галузями тваринництва і промисловості [2].

В розробленні теоретичних положень і практичних шляхів розвитку тваринництва важливе місце мав травневий 1982 р. пленум ЦК КПРС, яким намічено подальші шляхи піднесення галузі. Вагома роль відводилася механізації тваринництва у виконанні Продовольчої програми СРСР, яка передбачала вирішення трьох взаємопов'язаних завдань: збільшення виробництва продукції тваринництва і задоволення потреб населення у високоякісних продуктах харчування; створення необхідних резервів, забезпечення країни власними племінними ресурсами; поєднання зусиль тваринництва і інших галузей сільського господарства і промисловості, які його обслуговують, а також транспорту і торгівлі продукцією.

Серед шляхів подальшої інтенсифікації і зростання рентабельності галузі тваринництва виділяли: здійснення комплексної механізації і все більшої автоматизації виробництва, широке запровадження індустріальних технологій, прискорення науково-технічного прогресу; наукову організацію праці, використання досягнень науки і передової культури тваринництва тощо. Поставлено питання про більш широке застосування автоматизації тваринництва, яка передбачала не тільки виконання всіх основних і допоміжних операцій машинами і механізмами, а й автоматичне управління ними, застосування контрольних кібернетичних пристроїв і обладнання. Варто відмітити, що комплексна автоматизація так і не отримала належного поширення, але прискорення технічного переозброєння і суцільна електрифікація тваринництва створили необхідні передумови для його досить широкої автоматизації [2].

Передбачалося збільшити випуск високоефективних машин і обладнання, що забезпечують запровадження інтенсивних методів і прогресивних технологічних процесів утримання і вирощування худоби і птиці, заготовлі, приготування і роздачі кормів, первинної обробки,

охолодження і зберігання молока і виконання інших процесів. Забезпечити випуск і вдосконалення структури машин і знарядь відповідно до передбаченої на 1986–1990 роки номенклатурою системи машин, збільшити в 1,5–1,8 рази їх продуктивність, знизити металоємність виробів на 10–15%. Розширити виробництво обладнання для технічного переозброєння малих ферм. Розробити конструкції і організувати виробництво машин і обладнання для консервованих кормів, обробки соломи, біоенергетичних установок для перероблення відходів на тваринницьких фермах і комплексах [5].

З огляду на це «Система машин для комплексної механізації і автоматизації тваринництва на 1981–1990 роки» передбачала рішення наступних основних економічних і соціальних завдань, які стояли перед тваринництвом: завершення комплексної механізації і автоматизації трудомістких процесів в тваринництві з метою зростання продуктивності праці, скорочення чисельності працівників, поліпшення якості продукції і зниження затрат на її виробництво; запровадження прогресивних технологій, які б забезпечували зростання продуктивності тварин, економне використання кормів, енергії, палива та інших матеріалів; поліпшення умов праці в тваринництві, збереження економічної рівноваги, раціональне використання відходів галузей для зростання урожайності ґрунту; подальший розвиток спеціалізації і концентрації виробництва продуктів тваринництва на базі міжгосподарської кооперації і агропромислової інтеграції [8, арк. 30–32].

Таким чином, запровадження комплексної механізації виробничих процесів в тваринництві та зростання його рентабельності в другій половині 60–х – 80–ті роки ХХ ст. були забезпечені соціально-економічними чинниками, зокрема перерозподілом національного доходу на користь сільського господарства, вдосконаленням економічних методів управління галуззю, налагодженням планування виробництва і системи закупівель продукції, зростанням ролі науки в розширенні сільськогосподарського виробництва та ін.

На перспективу необхідне більш ґрунтовне вивчення суспільно-політичних, науково-організаційних, екологічних чинників піднесення тваринництва в 60–х – 80–ті роки ХХ ст., які поряд зі створенням сталої кормової і матеріально-технічної бази, поліпшенням селекційно-племінної роботи, зростанням загальної культури ведення галузі забезпечили її остаточний перехід на інтенсивний шлях розвитку.

Список використаних джерел

1. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – 9-е изд., доп. и исправл. – М., 1986. – Т.12. 1971–1975. – М., 1986. – 574 с.
2. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – 9-е изд., доп. и исправл. – М., 1987. – Т.14. 1981–1984. – 639 с.
3. Механизация работ на животноводческих фермах и комплексах / Л. И. Грачева, Г. Н. Назаров, Ю. Б. Бробер и др.; под ред. Л. И. Грачевой. – К.: Урожай, 1987. – 280 с.
4. Момотенко М. П. Механізація тваринництва і птахівництва / М. П. Момотенко, І. С. Сушко, В. І. Федан. – К.: Урожай, 1969. – 329 с.
5. Развитие механизации и электрификации сельского хозяйства Украинской ССР / П. М. Василенко, Н. П. Барабан, И. А. Коваль и др.; АН УССР, Ин-т истории. – К.: Наукова думка, 1988. – 472 с.
6. Решения партии и правительства по сельскому хозяйству (1965–1971). – М.: Колос, 1971. – 747 с.
7. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф.5176. – Оп.1. – Спр.983. – 104 арк.
8. Там само. – Спр.1184. – 35 арк.

References

1. KPSS v rezolucijah i reshenijah s'ezdov, konferencij i plenumov CK. – 9-e izd., dop. i ispravl. – M., 1986. – T.12. 1971–1975. – M., 1986. – 574 s.
2. KPSS v rezolucijah i reshenijah s'ezdov, konferencij i plenumov CK. – 9-e izd., dop. i ispravl. – M., 1987. – T.14. 1981–1984. – 639 s.
3. Mehanizacija rabot na zhivotnovodcheskih fermah i kompleksah / L. I. Gracheva, G. N. Nazarov, Ju. B. Brober i dr.; pod. red. L. I. Grachevoj. – K.: Urozhaj, 1987. – 280 s.
4. Momotenko M. P. Mekhanizatsiya tvarynystva i ptakhivnystva / M. P. Momotenko, I. S. Sushko, V. I. Fedan. – K.: Urozhay, 1969. – 329 s.
5. Razvitiye mehanizacii i jelektrifikacii sel'skogo hozjajstva Ukrainskoj SSR / P. M. Vasilenko, N. P. Baraban, I. A. Koval' i dr., AN USSR, In-t istorii. – K.: Naukova dumka, 1988. – 472 s.
6. Reshenija partii i pravitel'stva po sel'skomu hozjajstvu (1965–1971). – M.: Kolos, 1971. – 747 s.
7. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchychk orhaniv vlady i upravlinnya Ukrainy. – F.5176. – Op.1. – Spr.983. – 104 ark.
8. Tam samo. – Spr.1184. – 35 ark.

Bey R. V., Candidate of Technical Sciences, Director, SSI «Ukrainian Research Institute of Alcohol and Biotechnology of Food Products» (Ukraine, Kyiv), bey_roman@ukr.net

Socio-economic preconditions for the development of scientific thought on the mechanization of production processes in animal industries of the USSR in the second half of the 60s – 80s of the XX century

The article covers socio-economic factors of introduce comprehensive mechanization and automation in livestock of Ukraine in the second half of the 60 – 80 years of the twentieth century. It is shown that the main factors that contributed to its transition on intensive development were increasing of investment, improving of economic management and the system of economic relations between industry and sectors serving the livestock, the introduction of production planning and procurement of products, the increasing role of science. The researching is based on the use of complex of general scientific, structural and functional, historical methods, as well as a large base of source, which becomes the basis of archival documents.

Keywords: mechanization of livestock, material and technical base, the national budget, economic management methods.

Бей Р. В., кандидат технических наук, директор, ДНУ «Украинский научно-исследовательский институт спирта и биотехнологии продовольственных продуктов» (Украина, Киев), bey_roman@ukr.net

Социально-экономические предпосылки развития научной мысли по механизации производственных процессов в животноводстве УССР во второй половине 60-х – 80-ые года XX ст.

Освещены социально-экономические предпосылки внедрения комплексной механизации и автоматизации в животноводстве Украины во второй половине 60-х – 80-ые года XX ст. Обосновано, что основными факторами, способствующими его переходу на интенсивный путь развития, было увеличение капиталовложений, усовершенствование экономических методов управления и системы экономических взаимоотношений между промышленностью и отраслями, что обслуживали животноводство, внедрение планирования производства и закупок продукции, усиление роли науки. Исследование основывается на использовании комплекса общенаучных, структурно-функциональных и исторических методов, а также обширной базы источников, основу которой составляют архивные документы.

Ключевые слова: механизация животноводства, материально-техническая база, национальный бюджет, экономические методы управления.

* * *

УДК 94(477)«1990/1991»

Дем'янчук В. А.,
здобувач, Центр дослідження українсько-польських відносин Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (Україна, Львів)

ДЕРЖАВОТВОРЧА ПРАЦЯ ІВАНА ГЕЛЯ У ЛЬВІВСЬКІЙ ОБЛАСНІЙ РАДІ ПЕРШОГО ДЕМОКРАТИЧНОГО СКЛИКАННЯ (1990–1991 РР.)

Проаналізовано державотворчу працю відомого українського громадсько-політичного діяча, дисидента, політ'язня, публіциста Івана Геля у Львівській обласній раді першого демократичного скликання у 1990–1991 рр. Визначено

особливості передвиборчої кампанії І. Геля, причини поразки на виборах до Верховної ради УРСР. Охарактеризовано міжнародну діяльність дисидента, визначено ухвали радянського органу влади, до розробки яких був причетний заступник голови Львівської обласної ради. Відзначено, що основним здобутком Львівської обласної ради він вважав мобілізацію сил Львівщини та Галичини загалом на розвал і демонтаж комуністичної системи не тільки у західних областях УРСР, але й в Україні, наслідком чого стало відновлення української державності.

Ключові слова: Іван Гель, Львівська обласна рада, ухвали, Українська державність.

Іван Гель – відомий громадсько-політичний діяч, політ'язень, дисидент, публіцист, голова Комітету захисту УКЦ. На зламі 80–х – 90–х рр. XX ст. він активно включився у виборчу кампанію до Верховної ради УРСР та місцевих органів влади 1990 р. Не зумівши потрапити до складу нового депутатського корпусу вищого законодавчого органу республіки, він розгорнув державотворчу роботу у Львівській обласній раді першого демократичного скликання.

Державотворча робота Івана Геля у Львівській обласній раді розглядається істориками та політологами у руслі значно ширших проблем. З цих причин стаття базується на архівних документах Державного архіву Львівської області (далі – ДАЛО) (ф.Р–221 «Львівська обласна рада», ф.П–3 «Львівський обласний комітет Комуністичної партії України»), мемуарах тогочасних відомих громадсько-політичних діячів, періодичній пресі. Мета представленої розвідки – аналіз громадсько-політичної діяльності Івана Геля на посаді заступника голови Львівської обласної ради (1990–1991 рр.).

Після ухвалення виборчого закону восени 1989 р. Компартія України та Демократичний блок поринули у вир передвиборчої боротьби. Авторитет І. Геля політичні сили хотіли використати для піднесення власних рейтингів. Тому, перед І. Гелем постало декілька складних запитань: 1) Чи йти на вибори? 2) Якщо йти, то з якою політичною силою; 3) Якщо не йти, то як далі впливати на перебіг демократичних процесів? Заручившись підтримкою НРУ, дисидент вирішив взяти участь у передвиборчій кампанії.

І. Гель не зумів перемагти у передвиборчій боротьбі до Верховної Ради УРСР представника демократичних сил – Т. Стецьківа. Натомість, беззаперечно перевагу український правозахисник отримав на виборах до Львівської обласної ради. У першому турі виборів до Львівської обласної ради народних депутатів у Залізничному виборчому окрузі №27 за І. Геля було подано 2168 голоси «за» та 2790 голосів «проти» [13, с. 3]. У другому турі виборів до списку виборців було внесено 8033 особи. У голосуванні взяли участь 4478 громадян із правом голосу. «За» І. Геля проголосувало 2330 виборців («проти» – 1889), за його конкурента Т. Стецьківа – 1485 голосів «за» та 2734 – «проти». Таким чином, депутатом Львівської обласної ради було обрано безпартійного І. Геля [14, с. 3].

Після перемоги національно-демократичних сил на виборах у Львівській області одне з питань, яке постало одразу ж після проведення народного плебісциту: «Хто очолить Львівську обласну раду?». Реальних кандидатів було двоє: В. Чорновіл та І. Гель. Останній у цей період входив до складу організаційного Комітету з підготовки першої сесії Львівської обласної ради, члени якого збиралися у приміщенні Товариства української мови ім. Тараса Шевченка (м. Львів, вул. Друкарська, 6).

Оргкомітет висунув кандидатом на посаду голови Львівської обласної ради В. Чорновола. І. Гель мав усї

шанси обійняти цю посаду. Рейтингове опитування депутатів («Кого вони хотіли би бачити головою обласної ради?»), показувало, що В. Чорновоіл набрав 86 голосів, натомість І. Гель – 82. Значно поступалися їм Є. Гринів (53 голоси), В. Іськів (51), М. Швайка (42), Д. Футорський (41), С. Давимука (39), С. Хмара (37), Т. Пахолук (35) [11, с. 55]. Ситуація навколо обрання голови Львівської обласної ради ставала непередбачуваною, проте І. Гель зняв свою кандидатуру.

Дисидент у цей період переживав важкі дні, адже він «не асоціювався цілком з командою В. Чорновола і не міг ефективно висловлювати претензій на особисте лідерство» [1, с. 160]. Однак у Львівській обласній раді І. Гель мав беззаперечний авторитет. Невміння «гнутиися», перед посадами, жорсткий, безкомпромісний підхід щодо членів КППРС, загострене почуття справедливості вирізняли його серед інших членів депутатського корпусу [1, с. 162].

9 квітня 1990 р. у Львівському оперному театрі розпочала роботу сесія Львівської обласної ради першого демократичного скликання. Її головою було обрано В. Чорновола (141 голос «за», 41 – «проти»). Інші претенденти набрали значно менше голосів: Н. Гнатів – 33, М. Бойко – 8. І. Гель, як й І. Сало, Й. Лось, М. Флис, зняли свої кандидатури. І. Геля, відповідно до домовленостей, рекомендовано обрати заступником голови Львівської обласної ради.

Голова Ради, пропонуючи обійняти цю посаду І. Гелю, одразу ж зазначив, що у випадку позитивного голосування він залишить посаду голови Комітету захисту УКЦ [18, с. 1]. Відомий дисидент ознайомив присутніх із програмою своєї діяльності [9, арк. 84–85]. «Насамперед, – відзначив він, – моя діяльність буде направлена на розвиток українського національного відродження, яке передбачає свободу совісті, свободу слова, утвердження української національної символіки. А духовний суверенітет буде запорукою суверенітету політичного» [9, арк. 85].

І. Гель у доповіді також виступив за вивчення релігії у школах, вузах, профтехучилищах. Виступаючи наголосив, що в економічній площині він прихильник різноманітні форми власності, проте повинна відбутися приватизація комунального майна. Також, на думку І. Геля, необхідно розширити мережу кооперативів, встановити чіткий контроль за якістю сільськогосподарської продукції. Претендент на посаду виступив за встановлення тісних зв'язків з діаспорою «для впровадження більш досконалих технологій на підприємства області» [9, арк. 85].

В обговоренні кандидатури І. Геля взяли участь 17 депутатів, серед яких – А. Кривенко, Я. Рибак, І. Набитович, М. Присяжний, В. Козловський, М. Драк, О. Вітович, І. Макар та ін. Обрання кандидата проходило шляхом відкритого голосування. «За» кандидатуру І. Геля було подано 127 голосів, «проти» – 27; 19 – «утрималися». Згодом головою обласного виконком став С. Давимука. Було вирішено, що дисидент опікуватиметься національними та соціальними проблемами, М. Горинь – міжконфесійними взаєминами, політичними питаннями. Проте, поступово І. Гель «з формального першого заступника опинився на становищі другого. У команді В. Чорновола йому значною мірою відводилася репрезентативно-символічна роль», – справедливо резюмував Т. Батенко [1, арк. 179].

Чи «знайшов себе» І. Гель на новій посаді, адже він завжди наголошував, що не був політиком? Т. Батенко відзначав, що у Львівській обласній раді дисидент

намагався поєднати власну органічну опозиційність з умовами природної лояльності в апараті влади. «Звісно ж, він міг цілком залишитися поза системою влади, поряд з політологами та істориками піддавати неупередженому аналізу подальший хід політичного процесу... Але політичний момент вимагав подальшого зламу політичної системи...», – відзначав український політолог [1, с. 178].

Перші дебати у сесійній залі засвідчили безкомпромісність та принциповість І. Геля. Вихідною тезою його виступів була думка про те, що «все майно на території Української РСР належить українському народові, а не КППРС» [7, арк. 67]. Він відзначав, що уже на першій сесії Львівської обласної ради було ухвалено «винятково важливі історичні рішення, що докорінно змінювали тоталітарну систему політичної диктатури КППРС на загальнонародну, демократичну» [4, с. 12].

Уже 28 квітня 1990 р. за активної підтримки І. Геля було прийнято ухвалу «Про проголошення української національної символіки та національного гімну офіційно прийнятими на території Львівської області», «Про український національний прапор», «Про святкування національних та основних релігійних свят на території Львівської області». В ухвалі «Про розмежування функцій радянських і партійних органів» наголошено, що «рішення керівних органів КППРС усіх рівнів – від ЦК КППРС до парткомів, які стосуються державних, господарських і культурних справ, віднесених у виключну компетенцію рад та підлеглих їм структур, вважати такими, що втратили свою чинність на території Львівської області» [16, с. 3].

Львівська обласна рада спробувала вирішити комплекс проблем, які виникли у міжконфесійній сфері. Цій проблемі було присвячено не одне засідання Львівської обласної ради. 4 травня 1990 р. Львівською обласною радою прийнято підготовлену І. Гелем ухвалу «Про релігійні конфесії на Львівщині», згідно з якою виконкомам місцевих рад надавалося право реєструвати релігійні громади [7, арк. 50–85; 8, арк. 12–102].

Активізувалися міжнародні контакти І. Геля. У червні 1990 р. у Берліні відбувся Конгрес католиків Німеччини, де дисидент виголосив доповідь «Християни Сходу і Заходу бувають спільний європейський дім». Їдучи до Берліну, він у Мюнхені зустрівся з єпископом Штімфелем, який подарував І. Гелю друкарню вартістю 250 тис. марок. Також український правозахисник домовився про передачу до Львова Біблій, молитовників, іншої релігійної літератури [12, с. 1]. Такою ж продуктивною видалася зустріч із екзархом Німеччини, кардиналом Веттером: він став фундатором 20 стипендій для українських студентів для навчання у Мюнхенському університеті [12, с. 1]. Наприкінці серпня 1990 р. І. Гель взяв участь у конференції «Європа: необхідність перемін» [10, с. 1]. На початку вересня того ж року він разом з іншими представниками Львівської обласної ради зустрівся з послом Великої Британії в СРСР Р. Брейуейтом [10, с. 1].

Осінь 1990 р. пройшла під знаком «Революції на граніті». Напередодні початку голодування студентів, Львівська обласна рада безуспішно намагалася стримати розгортання страйкового руху у краї. Звичайно у доленосний для студентів період заступник голови Львівської обласної ради безпечно підтримував студентів, які голодували у Києві. І. Гель, зокрема, відзначив: «Львівська обласна Рада повністю солідарна із студентами, які голодують, підтримує позицію політичних

організацій Львівщини, позицію Народної Ради українського парламенту щодо їхніх політичних вимог і не виключає можливості проведення загальноукраїнського страйку, якщо він буде ретельно підготовлений і в ньому виникне крайня необхідність» [17, с. 1].

В умовах «наступу реакції», 1 грудня 1990 р. відбулася позачергова сесія Львівської обласної ради. З емоційною доповіддю виступив заступник В. Чорновола – І. Гель. «Привид бродить по імперії, привид необільшовизму, – такими словами розпочав він виступ. – На розширеному засіданні Президії Ради Міністрів СРСР голова КДБ Крючков запропонував створити спецфонд, який повинен наповнюватися за рахунок грошей, конфіскованих у злочинців. І не лише грошей, а й картин, скульптур, фарфору, особняків тощо. У кагебістів знову засербіли руки: політична ситуація вкрай напружена, їй легко можна довести до військового стану і тоді – гуляй душа» [2, с. 1].

Наприкінці 1990 р. – на початку 1991 р. розгорнувся новий виток протистояння між націонал-демократами та обкомом КПУ. Скликання т.зв. Галицької асамблеї, підготовка до місцевого та всесоюзного референдуму, події у Литві – далеко не вичерпний перелік питань, які викликали розходження в обох сторін. Політичний досвід І. Геля у цей доленосний період став особливо корисним для депутатів Львівської обласної ради.

Важливий тогочасний напрям діяльності І. Геля, який відійшов від організації проведення Галицької асамблеї, – робота над поверненням на Батьківщину кардинала М.–І. Любачівського. Напередодні приїзду кардинала, митрополит В. Стернюк нагородив медалями за заслуги у відродженні УГКЦ відомих громадсько-політичних діячів Львова, зокрема І. Геля, В. Шпіцера, Б. Котика, Я. Кендзьора, Е. Миська, І. Юхновського та ін. (загалом вручено 50 пам'ятних медалей) [15, с. 3].

І. Гель очолив оргкомітет, який опікувався поверненням М.–І. Любачівського до УРСР. 30 березня 1991 р. він прибув на Батьківщину. В аеропорту його зустрічали вищі церковні ієрархи УГКЦ, на чолі з митрополитом В. Стернюком, керівництво Львівської обласної та міської рад, (І. Гель, В. Шпіцер, В. Чорновіл), місцеві та народні депутати УРСР. Наступного дня кардинал відслужив святкову літургію у Соборі Святого Юра. Не обійшлося також без слів подяки відомих громадсько-політичних діячів. Особливою емоційністю відзначався виступ екс-голови Комітету захисту УКЦ І. Геля, який зауважив, що саме УГКЦ «врятувала Галичину від національної смерті, витворила з неї справжнє ядро українського національного духу» [19, арк. 9–10].

Проте всі «внутрішні питання», які розглядала Львівська обласна рада та ті проблеми, які порушувалися на львівських мітингах, втратили актуальність 19 серпня 1991 р. – в СРСР розпочався державний переворот. Владу намагалися захопити члени Державного комітету надзвичайного стану (ДКНС) [3, с. 3]. Події в Москві застали зненацька членів Львівської обласної ради, яка 19 серпня 1991 р. була «обезглавлена» – В. Чорновіл перебував у відрядженні в Запоріжжі, а М. Горинь – у відпустці.

З першого дня державного перевороту у Львівській обласній раді було встановлено оперативне чергування. «Першого дня та ночі на посту чергував Степан Давимука, а вже наступного дня, коли розгорнувся наступ танків на Москву та Ленінград, чергував я», – зауважив дисидент. Тоді ж І. Гель зателефонував до канцелярії Б. Єльцина

і поспілкувався з Г. Бурбулісом. Він, відповідаючи на запитання заступника голови Львівської обласної ради: «Що нам робити?», констатував: «Пане Гель, якщо ГКЧП переможе у Москві, воно переможе і у Львові. Тому, якщо у Вас немає наступу, не провокуйте ситуацію. Зараз потрібно робити все, щоб перемога була в Москві» [3, с. 3]. «Іхній [ДКНС – авт.] «заколот» виглядав дуже млявим і нерішучим, настільки, що ми навіть почали підозрювали, що це була просто якась гра», – згодом згадував І. Гель [3, с. 3]. Нова суспільно-політична ситуація в СРСР дозволила не тільки «придушити бунт», але й проголосити 24 серпня 1991 р. відновлення незалежності України. 5 вересня 1991 р. І. Гель підписав Звернення представників української інтелігенції до народу України.

Таким чином, після завершення виборів до Верховної Ради УРСР та місцевих органів влади, І. Геля було обрано депутатом Львівської обласної ради першого демократичного скликання. На посаді заступника голови цього радянського органу влади він утверджував національні ідеали, викривав комуністичні злочини, гостро критикував всіх тих, хто своїми діями перешкоджає наближенню суверенітету Української держави.

Найвищим досягненням Львівської обласної ради першого демократичного скликання І. Гель вважав мобілізацію сил Львівщини та Галичини загалом на розвал і демонтаж комуністичної системи не тільки у західних областях УРСР, але й в Україні, наслідком чого стало відновлення української державності [4, с. 12]. Дисидент справедливо відзначав, що сьогодні «немає сенсу називати і аналізувати сотні рішень, прийнятих удвоєж чотирьох років діяльності Обласної ради, чи хоча б десятки тих, що лягли в основу всеукраїнських законів та постанов, уже прийнятих Верховною Радою України» [4, с. 13].

Список використаних джерел

1. Батенко Т. «Я повстаю, отже я існую». Політичний портрет Івана Геля Т. Батенко / Т. Батенко. – Львів, 1999. – 220 с.
2. В єдності наша сила // За вільну Україну. – 1990. – 1 грудня. – С.1.
3. Вихопень Н. «Ми очікували, що будь якої хвилини у Львів запустять військову техніку» / Н. Вихопень // Львівська газета. – 2007. – 9 червня. – С.3.
4. Гель І. Які підсумки можемо підвести через 20 років? / І. Гель // Перша Львівська демократична. 1990–1994. – Львів: Сполом, 2012. – С.12.
5. Державний архів Львівської області. – Ф.Р–221. – Оп.1. – Спр.1187.
6. Там само. – Ф.3. – Оп.62. – Спр.985.
7. Там само. – Ф.Р–221. – Оп.1. – Спр.1188.
8. Там само. – Спр.1189.
9. Там само. – Спр.190.
10. Деркач Н. Наші контакти повинні міцніти / Н. Деркач // За вільну Україну. – 1990. – 4 вересня. – С.1.
11. Іськів В. Виборча боротьба 1989–1990 років / В. Іськів // Перша Львівська демократична. 1990–1994. – Львів: Сполом, 2012. – С.55.
12. «Каголики Сходу і Заходу будують спільний європейський дім» // За вільну Україну. – 1990. – 4 липня. – С.1.
13. Львовская Правда. – 1990. – 13 марта. – С.3.
14. Львовская Правда. – 1990. – 23 марта. – С.3.
15. Медалі вручив митрополит // За вільну Україну. – 1991. – 30 березня. – С.3.
16. Перша демократична // За вільну Україну. – 1990. – 4 липня. – С.3.
17. Поки не страйкуємо // За вільну Україну. – 1990. – 18 жовтня. – С.1.
18. Сесія Львовського обласного сонета народних депутатів // Львовская Правда. – 1990. – 9 апреля. – С.1.
19. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.32. – Спр.2922.

References

1. Batenko T. «Ja povstaju, otzhe ja isnuju». Politychnyj portret Ivana Gelja T. Batenko / T. Batenko. – L'viv, 1999. – 220 s.
2. V jednosti nasha syla // Za vil'nu Ukrai'nu. – 1990. – 1 grudnja. – S.1.
3. Vyhopen' N. «My ochikuvaly, shho bud' jakoi' hvylyny u L'viv zapustjat' v'ivs'kovu tehniku» / N. Vyhopen' // L'vivs'ka gazeta. – 2007. – 9 chervnja. – S.3.
4. Gel' I. Jaki pidsumky mozhemo pidvesty cherez 20 rokov? / I. Gel' // Persha L'vivs'ka demokratychna. 1990–1994. – L'viv: Spolom, 2012. – S.12.
5. Derzhavnyj arhiv L'vivs'koi' oblasti. – F.R–221. – Op.1. – Spr.1187.
6. Tam samo. – F.3. – Op.62. – Spr.985.
7. Tam samo. – F.R–221. – Op.1. – Spr.1188.
8. Tam samo. – Spr.1189.
9. Tam samo. – Spr.190.
10. Derkach N. Nashi kontakty povynni micnity / N. Derkach // Za vil'nu Ukrai'nu. – 1990. – 4 veresnja. – S.1.
11. Is'ktiv V. Vyborcha borot'ba 1989–1990 rokov / V. Is'ktiv // Persha L'vivs'ka demokratychna. 1990–1994. – L'viv: Spolom, 2012. – S.55.
12. «Katolyky Shodu i Zahodu budujut' spil'nyj jevropejs'kyj dim» // Za vil'nu Ukrai'nu. – 1990. – 4 lypnja. – S.1.
13. L'vovskaja Pravda. – 1990. – 13 marta. – S.3.
14. L'vovskaja Pravda. – 1990. – 23 marta. – S.3.
15. Medali vruchyv mytropolyt // Za vil'nu Ukrai'nu. – 1991. – 30 bereznja. – S.3.
16. Persha demokratychna // Za vil'nu Ukrai'nu. – 1990. – 4 lypnja. – S.3.
17. Poky ne strajkujemo // Za vil'nu Ukrai'nu. – 1990. – 18 zhovtnja. – S.1.
18. Sessija L'vovskogo oblastnogo soneta narodnyh deputatov // L'vovskaja Pravda. – 1990. – 9 aprelja. – S.1.
19. Central'nyj derzhavnyj arhiv gromads'kyh ob'jednan' Ukrai'ny. – F.1. – Op.32. – Spr.2922.

Demyanchuk V. A., competitor, Research Center of the Ukrainian–Polish relations Institute of Ukrainian named I. Krypiakevych NASU (Ukraine, Lviv)

Of the Ivan Gel constituent work in the Lviv regional council first democratic convocation (1990–1991 years)

Analyzed the work of famous state–Ukrainian civic and political activist, dissident, political prisoner, journalist Ivan Gel in the Lviv regional council first democratic convocation in 1990–1991. The features of the campaign Ivan Gel, the reasons for the defeat in the elections to the Supreme Soviet of the USSR. Characterized international activities maverick determined decision of the Soviet government, which was to develop implicated Deputy Head of Lviv Regional Council. It is noted that the main achievement of the Lviv regional council he believed the mobilization of forces of Lviv and Galicia in general and dismantle the collapse of communism not only in the western regions of the USSR, but also in Ukraine, resulting in a recovery of Ukrainian statehood.

Keywords: Ivan Gel, Lviv Regional Council, ruling, Ukrainian statehood.

Дем'янчук В. А., соискатель, Центр исследования украинско–польских отношений Института украиноведения им. И. Крипякевича НАН Украины (Украина, Львов)

Государственная работа Ивана Геля во Львовском областном совете первого демократического созыва (1990–1991 гг.)

Проанализирована государственная работа известного украинского общественно–политического деятеля, диссидента, политзаключенного, публициста Ивана Геля во Львовском областном совете первого демократического созыва в 1990–1991 гг. Определены особенности предвыборной кампании И. Геля, причины поражения на выборах в Верховную Раду УССР. Охарактеризовано международную деятельность диссидента, определены постановления советского органа власти, к разработке которых был причастен заместитель председателя Львовского областного совета. Отмечено, что основным достижением Львовского областного совета он считал мобилизацию сил Львовщины и Галичины в целом на развал и демонтаж коммунистической системы не только в западных областях УССР, но и в Украине, следствием чего стало восстановление украинской государственности.

Ключевые слова: Иван Гель, Львовский областной совет, постановления, Украинская государственность.

* * *

УДК 94

Назарчук О. М.,
кандидат історичних наук, доцент кафедри
політичної історії, Київський національний економічний
університет ім. Вадима Гетьмана (Україна, Київ),
anazarchuk@ukr.net

**МІЖНАРОДНА ДІЯЛЬНІСТЬ СОЦІАЛ–ДЕМОКРАТИЧНИХ
ПАРТІЙ УКРАЇНИ В 90–Х РР. ХХ СТ.**

Досліджено міжнародну діяльність соціал–демократичних партій, які існували в Україні в 90–х рр. ХХ ст. Визначено їх роль і місце у вирішенні міжнародних проблем, захисті прав людини в інших країнах. Аналізується внесок вітчизняних соціал–демократів у зовнішню політику України. З'ясовано перебіг подій щодо взаємовідносин українських соціал–демократів з міжнародними соціал–демократичними організаціями: Соціалістичним Інтернаціоналом, Партією Європейських Соціалістів, різноманітними фондами, а також соціалістичними та соціал–демократичними партіями інших країн. Встановлено, що міжнародна активність вітчизняних есдеків досить високо оцінювалася зарубіжними соціал–демократами. Але на кінець 1990–х років жодній з соціал–демократичних партій України не вдалося стати членом ні Соціалістичного Інтернаціоналу, ні Партії Європейських Соціалістів.

Ключові слова: соціал–демократичні партії України, Соціалістичний Інтернаціонал, Партія європейських соціалістів, есдеки, міжнародна діяльність.

Соціал–демократія була і залишається загально–світовим рухом, діяльність якого обумовлена, в першу чергу, відстоюванням інтересів людей найманої праці. Його історія знає як періоди розквіту, так і майже повного занепаду. Значно модернізувавши свої погляди, частково їх лібералізувавши, особливо в економічній частині, після Другої світової війни есдеки добились помітних успіхів у різних країнах Європи. А наприкінці ХХ ст. вони були при владі вже у більшості державах Європейського Союзу. Соціал–демократи, разом з іншими лівоцентристами, утворивши Соціалістичний Інтернаціонал, Партію Європейських Соціалістів, стали впливовою політичною силою. До їх структур виявили бажання вступити соціал–демократичні партії з багатьох країн колишнього «соцтабору». Не були винятком й соціал–демократи України.

Станом на кінець 90–х рр. ХХ ст. в Україні існувало чотири соціал–демократичні партії: Соціал–демократична партія України (лідер Ю. Буздуган, утворена у 1992 р. шляхом злиття Об'єднаної соціал–демократичної партії України (утворена у 1990 р.) та Соціал–демократичної партії України (утворена у 1990 р.)), Соціал–демократична партія України (об'єднана) (лідер В. Онопенко, а після нього В. Медведчук, утворена у 1996 р. і фактично була правонаступницею СДПУ, яка існувала у 1990–92 рр.), Українська соціал–демократична партія (лідер В. Онопенко, з'явилася на політичній арені у 1998 р. в результаті розколу в СДПУ(О)), партія «Соціал–демократичний союз» (лідер С. Пересунько, утворена в результаті другого розколу в СДПУ(О) у 1999 р.).

Міжнародна діяльність цих партій досі залишалася поза увагою істориків та політологів. А тому метою даного дослідження є спроба систематизації і вивчення міжнародної діяльності українських соціал–демократів у 1990–х рр.

Використовуючи метод історичного аналізу, досліджується міжнародна діяльність соціал–демократичних партій України, їх взаємовідносини з партіями інших країн, різними фондами та організаціями.

Існуючі наприкінці 1980–х рр. соціал–демократичні спілки, гуртки, клуби досить результативно працювали у форматі Соціал–демократичної Асоціації (СДА), не

виходячи, при цьому, у своїй діяльності за межі колишнього СРСР. То був час переосмислення цінностей, пошуку нових ідей та рішень, що робилось разом з колегами з «братніх республік», часто у дискусіях, які заходили у глухий кут.

Відчутним позитивом різноманітних форумів СДА для української соціал-демократії стало те, що саме там наші соціал-демократи знайшли одне одного, зуміли сконсолідуватися, виробити певну спільну тактику дій, яка привела до утворення СДПУ та ОСДПУ у 1990 р.

Утворення цих двох партій вивело міжнародну політику соціал-демократів на новий рівень. У своїх програмних документах, вони задекларували необхідність увійти до кола партій Соцієтні, звернули увагу на міжнародні зносини України, виступили за рівноправність народів.

Проте, намагання встановити зв'язки з колегами за кордоном помітного результату до кінця 1990 р. не дали. Тому, обидві партії активізували контакти з організаціями ще існуючого тоді СРСР.

Першою помітною акцією як СДПУ, так і ОСДПУ на цьому шляху стала участь у створенні в Харкові 26–27 січня 1991 р. Демократичного конгресу партій соціал-демократичного, ліберально-демократичного, націонал-демократичного спрямування із республік СРСР [4, с. 24; 17, с. 61].

Зрештою час показав, що уся діяльність Демконгресу виявилась малоєфективною, знівельованись переважно до дискусій між його членами.

Разом з цим, гостра політична ситуація в країні вимагала нової консолідації виключно соціал-демократичних сил, виведення їх діяльності на якісно новий рівень. Так, 9–10 лютого 1991 р. на зустрічі у Москві керівники соціал-демократичних партій Азербайджану, Казахстану, Російської Федерації, Молдови, Латвії, Литви, Естонії, Білорусі, Вірменії, ОСДПУ і СДПУ підписали Заяву про наміри, якою проголошувалося перетворення СДА в Асамблею соціал-демократичних партій суверенних республік (держав) [23, с. 1, 2]. Але ці наміри потерпіли фіаско – тісної і плідної співпраці в єдиній організації у майбутньому не вийшло.

Натомість почалася активізація налагодження стосунків з західними партіями. Одним з перших кроків у цьому напрямі стала зустріч членів СДПУ у березні 1991 р. з представниками Держдепартаменту, Республіканської та Демократичної партій США. На Житомирській конференції партії зазначалося, що американці зацікавилися програмою виходу з кризи, що її пропонують українські соціал-демократи [29, с. 1].

Найпомітнішим позасоюзним міжнародним заходом, учасниками якого були українські соціал-демократи, стала II Конференція соціал-демократичних партій Центральної та Східної Європи, що відбулася наприкінці травня 1991 р. у столиці Словенії м. Любляні. СДПУ, разом з СДП Чехословаччини, Хорватії, Словачкі, Російської Федерації, Албанії, Румунії та Косово, була прийнята до «Конфедерації соціал-демократичних партій Центральної та Східної Європи», яку заснували у липні 1990 р. у Будапешті СДП Латвії, Литви, Болгарії, Угорщини, Естонії та Словенії [22, с. 3; 31, с. 6]. Серед ряду документів, прийнятих конференцією, варто відмітити Декларацію про право націй на самовизначення, в якій висловлювалася підтримка боротьби за незалежність усіх народів, які її прагнуть [9, с. 6].

Не менш важливою була й наступна, третя конференція, яка пройшла у Будапешті 21–22 вересня 1991 р. Офіційне

визнання України на міждержавному рівні почалося лише після референдуму по підтримці Акту проголошення незалежності у грудні 1991 р., оскільки керівництво іноземних держав, перед тим, як приймати якісь рішення, хотіло пересвідчитись, що народ України проголосує за цей документ. Натомість українським соціал-демократам вдалося добитися визнання незалежності своєї держави від соціал-демократичних партій країн Центральної та Східної Європи значно раніше – саме на третій конференції, яка прийняла резолюцію про Акт проголошення незалежності України [42, с. 6]. І це було досить знаково.

Досягненням ОСДПУ у 1991 р. у міжнародній діяльності стала активна робота по сприянню виконання Віденських угод НБСЄ. Партією була утворена правозахисна комісія, яка, як зазначалось у Декларації, продовжує традиції, започатковані Всеукраїнським товариством репресованих, Українським правозахисним комітетом «Гельсінкі-90» і Московською групою сприяння виконанню Гельсінкських угод [2, с. 3].

Соціал-демократи з СДПУ проявляли й інші ініціативи міжнародного характеру. Зокрема, на початку 1992 р. було утворено товариство «Європейський клуб», яке очолив один з керівників партії, одночасно голова центру гуманітарних досліджень «Епсилон» А. Коваль. Головним завданням цієї структури визначалось сприяння інтеграції України до Європи, формування проєвропейської громадської думки [10, с. 4].

Важливим проривом у зовнішньополітичній діяльності соціал-демократів стало набуття статусу постійного гостя у Соціалістичному Інтернаціоналі і їх залучення до реалізації різних програм цієї міжнародної організації [25, с. 1].

ОСДПУ підтримувала досить тісні зв'язки з міжнародним Рухом демократичних реформ (РДР), організацією, яка мала на меті розвивати курс на збереження корисних зв'язків між незалежними державами при повазі до їх суверенітету [38]. Також співпрацювала з Національним Демократичним Інститутом Міжнародних Відносин (США), котрий займався в Україні проведенням різноманітних конференцій, семінарів, сприяв підготовці партій до виборів та проведенню політичних кампаній [37].

За часів існування єдиної соціал-демократичної партії у 1993–1994 рр. еседеки мали можливість конструктивніше сформулювати свої основні принципи щодо державної зовнішньополітичної стратегії та свої ж першочергові завдання, не розмінюючись, при цьому, на внутрішні суперечки.

Продовжуючи проводити лінію колишніх СДПУ і ОСДПУ, єдина СДПУ особливо наголошувала на «непорушності і невід'ємності міжнародно визнаних прав людини» [8, с. 12]. А вже міжнародна політика тих соціал-демократів, що згодом сконсолідувались в СДПУ(О), розширилась і на благодійну діяльність. Зокрема, у 1995 р. під час чергового загострення кризи у Чечні партія долучилась до збору та відправки у цю бунтівну республіку гуманітарної допомоги [15, с. 1] і розкритикувала дії керівництва Росії у заяві установчо-об'єднавчого з'їзду.

Засудила «чеченську» політику Москви, висловивши, при цьому, обурення з приводу відсутності критики з боку демократичних політичних партій Росії, й СДПУ Ю.Буздугана, прийнявши відповідну заяву [14, с. 15].

З 13 по 18 вересня 1994 р. Ю. Буздуган, як в.о. Голови Ради СДПУ, нардеп, голова Комісії Верховної Ради, взяв

участь у конференції, яку проводив фонд Ф. Еберта у Фрайбурзі, ознайомився з роботою Європарламенту у Страсбурзі [39]. Зав'язала міцні стосунки СДПУ Ю. Буздугана і з Партією праці Нідерландів та фондом імені А. Мозера, що при ній діє [1, с. 17].

Після проведення свого IX з'їзду есдеки на чолі з В. Онопенком розпочали активно запрошувати представників споріднених структур відвідати Україну, зав'язуючи при цьому досить цінні зв'язки. Характерним прикладом стала пропозиція від 5 червня 1995 р. Голові СДП Екваторіальної Гвінеї пану Марселіну Манге відвідати нашу державу, яка було позитивно прийнята і втілена у життя. Крім цього, варто відмітити важливий візит до Києва з 9 по 12 червня 1995 р. делегації Берлінського відділення СДПН.

Така політика есдеків додала їм ваги та авторитету у закордонних соціал-демократичних колах. Результати перебування в Києві німецьких колег СДПУ(О) були досить плідними. СДПУ(О) отримала обіцянку Р. Юнгманна (експерта СДПН по Україні та Росії) направити лист Голові СДПН Р. Шарпінгу з пропозицією підтримати намагання СДПУ(О) вступити у Соцінтерн. Також було досягнуто домовленостей про інформаційний обмін між партіями, публікацію матеріалів членів СДПУ(О) в соціал-демократичній пресі Німеччини та обмін делегаціями школярів [32].

Конструктивними були зустрічі і навесні 1995 р. керівників СДПУ(О) з послами Данії, Норвегії, Швеції і Фінляндії, тобто тих країн, де соціал-демократи займають провідні політичні позиції [20, с. 3].

Значної уваги есдеки надавали співпраці й з польськими колегами, зокрема з партією «Рух для Речі Посполитої». Її представники відвідали улітку 1995 р. Київ на запрошення Правління СДПУ(О) [52, с. 3].

9–11 червня 1995 р. у Празі відбулася нарада Комітету Центральної та Східної Європи Соціалістичного Інтернаціоналу (у 1994 р. СДПУ стала членом цього Комітету і почала видавати його бюлетень англійською і російською мовами [47, с. 418]), на якій обговорювалися проблеми збройного конфлікту на території колишньої Югославії, Чеченської кризи в Росії та питання економічних і соціальних трансформацій країн колишнього соціалістичного табору. Українських есдеків на цьому зібранні представляв Ю. Буздуган. Результатом роботи стало вироблення так званої «Празької декларації» Соцінтерну [36]. 4–5 листопада 1995 р. у Дрездені пройшла робоча зустріч Європейського Форуму за Демократію та Солідарність, структури, пов'язані з Соцінтерном через фонд імені А. Мозера і згадуваний Комітет Центральної та Східної Європи. Українська делегація і цього разу була представлена соціал-демократами з СДПУ Ю. Буздугана [35]. Ці дві події вивели міжнародну політику СДПУ на досить високий рівень, спонукавши до ще активніших дій у майбутньому.

СДПУ(О) неодноразово декларувала свою прихильність інтеграції країн та партій Балто-Чорноморсько-Адріатичного регіону. Тому досить логічною стала її активна участь у створенні та діяльності Ліги партій країн Міжмор'я. Від України, крім СДПУ(О) у становленні цієї структури брали участь ДемПУ, УРП, ПЗУ, ЛПУ. Варто зазначити, що перший Конгрес Ліги відбувся саме з ініціативи української сторони влітку 1994 р. у Києві. Його учасниками були Конфедерація незалежної Польщі, УРП, СДПУ (Ю. Збітнева, пізніше В. Онопенка), «Рух для Речі Посполитої» [50, с. 3].

З 1996 р. розпочалася досить активна співпраця між демократичними партіями Білорусі та СДПУ(О). Українські есдеки відгукнулись на прохання Білоруської соціал-демократичної партії «Народна громада» (БСДГ) від 24 березня 1996 р. підтримати білоруський народ у його прагненні не втратити незалежність і демократію [34].

В офіційній заяві СДПУ(О) та листах до керівників БСДГ, Білоруського Народного Фронту, Соціал-демократичної фракції в парламенті Білорусі «Союз праці» засуджувався авторитарний режим Президента О. Лукашенка, заявлялось про солідарність з демократичними силами сусідньої держави, декларувалось обурення не втратити незалежності і демократію Києва [33]. Підтримуючи цей курс, СДПУ(О) наприкінці 1996 р. ініціювала створення Міжнародного комітету захисту демократії в Білорусі. Знайшла логічне продовження підтримка СДПУ(О) своїх білоруських колег й під час IV Конгресу Ліги партій країн Міжмор'я, проведеного 9–10 травня 1997 р. під Києвом у Пущі-Водиці одночасно з Установчим конгресом Балто-Чорноморської Асамблеї [5, с. 1; 46, с. 2]. Ліга виробила «Основні напрямки допомоги політичним партіям Білорусі – членам Ліги партій країн Міжмор'я» [5, с. 1; 28, с. 1].

Продемонструвала СДПУ(О) свою підтримку і солідарність білоруським соціал-демократам і наприкінці 1998 р., коли були арештовані лідер «Народної громади» М. Статкевич і Білоруського народного фронту Ю. Ходіко. У відповідній заяві, підписаній новим лідером партії В. Медведчуком, засуджувався цей «прояв порушень прав людини» [13, с. 2].

Діяльність об'єднаних соціал-демократів в межах Ліги партій країн Міжмор'я, здобутий досвід та авторитет стали в нагоді для них у майбутньому. Так, поїздка Голови СДПУ(О) В. Онопенка влітку 1996 р. до Німеччини, зустрічі з Головою СДПН О. Лафонтемом та іншими лідерами соціал-демократичних партій Європи, широке представництво зарубіжних гостей на XI (позачерговому) з'їзді партії, в т.ч. і представника Соцінтерну, стало, як про це згадував сам В. Онопенко, проривом «певної інформаційної блокади» на Заході [27, с. 3].

Продовженням налагодження тісніших міжнародних зв'язків у 1997 р. для СДПУ(О) стали зустрічей керівництва партії. Зокрема з Генеральним секретарем Європейського Форуму за демократію і солідарність (ЄФДС) К. Фредриксоном, політичним радником Голови Соцінтерну, керівником фонду імені Ж. Жореса А. Кевалем, коли вони перебували в Україні, а також під час III Конгресу Партії Європейських Соціалістів влітку 1997 р., на запрошення її Голови Р. Шарпінга, при підтримці Міжнародного центру імені У. Пальме, з керівником згаданого Центру Г. Ласинанті, вкотре з Головою СДПН О. Лафонтемом та Генсеком ЄФДС К. Фредриксоном, а також з Головою СДПШ Й. Персоном і Генеральним секретарем Соціалістичного Інтернаціоналу Л. Айялою [30, с. 2].

Слід відзначити і встановлення у 1997 р. зв'язків з Вестмінстерським фондом за демократію (Англія) та активізацію стосунків з фондом Ф. Еберта. Саме за підтримки останнього вдалося організувати 21–27 серпня поїздку до Бонну та Брюсселю делегації Комітету сприяння європейській інтеграції України на чолі з його керівником В. Онопенком, з метою організації неурядової мережі розповсюдження інформації щодо процесів європейської інтеграції як в Україні, так і в країнах Європейського співтовариства.

На початку жовтня 1997 р. відбулася зустріч делегацій Білоруської СДП «Народна громада» на чолі з М. Статкевичем, Російської партії соціальної демократії (РПСД) – Голова О. Яковлев з їх українськими колегами з СДПУ(О). Результатом стало підписання Договору про співробітництво між СДПУ(О) і РПСД та Спільної заяви соціал-демократичних партій України, Росії і Білорусі [6, с. 2; 45, с. 1].

У зв'язку з концентрацією зусиль на перемогу у виборах до Верховної Ради, а після здобуття цієї перемоги зі складним процесом оформлення партійного представництва у парламенті у вигляді фракції, зміною керівництва партії, пристосуванням до нових умов ведення політичної боротьби, 1998 р. для СДПУ(О) видався менш активним у зовнішніх зносинах, ніж попередній, проте більш-менш плідним. Мали місце поглиблення контактів з німецькими еседеками (на початку року, під час візиту в Україну, заступник голови фракції СДПН у Бундестазі, одночасно голова комісії Соцінтерну з питань безпеки, Г. Ферхгойсен, провів переговори з лідером об'єднаних еседеків; влітку 1998 р. відбулася зустріч керівників СДПУ(О) та БСДП «Народна громада» – В. Онопенка і М. Статкевича з координатором СДПН з питань зв'язків з країнами Східної Європи Г. Кетшау), соціал-демократами з Данії (візит яких на чолі з Генсеком партії С. Кристенсеном відбувся 29–30 січня в рамках програми обміну інформацією між недержавними організаціями України та інших країн, котрий здійснювався Міжнародним комітетом сприяння європейській інтеграції України, створеним за ініціативи СДПУ(О), фондом імені У. Пальме (в середині березня Київ відвідав його виконавчий директор Г. Лассинанті).

Досить активним у міжнародній діяльності об'єднаних соціал-демократів став 1999 р. 5 травня СДПУ(О) підписала Протокол намірів про співробітництво з Партією демократичної лівої Словаччини [16, с. 3; 43, с. 4]. Продовжилась співпраця СДПУ(О) й з німецькими колегами. У квітні відбулася зустріч керівника партійної фракції у Верховній Раді О. Зінченка з заступником голови фракції СДПН у Бундестазі Г. Ерлером. Було знайдено порозуміння з приводу кризової ситуації у Косово, окреслено подальші спільні плани, домовлено про взаємні консультації по підготовці наміченого на липень візиту в Україну канцлера Німеччини, лідера СДПН Г. Шрьодера.

Чергове загострення югославської кризи у 1999 р. вимагало від партій оголошення своїх міркувань. Позиція СДПУ(О) по цій проблемі була оформлена XIV з'їздом партії. Об'єднані еседеки виступили на боці тих сил, які закликали до політичного вирішення проблеми Косово, надання широкої автономії цій провінції зі збереженням суверенітету і територіальної цілісності Союзної Республіки Югославії [12, с. 4].

Досягненням української дипломатії, яке стало можливим не без втручання СДПУ(О), було успішне вирішення проблеми у відносинах з Радою Європи. Тоді йшлося про можливість виключення України з цієї організації через невиконання нею ряду зобов'язань, взятих під час вступу. Зокрема, лідер СДПУ(О) В. Медведчук від імені партії звернувся до урядів країн – членів Ради Європи, і в першу чергу, до соціал-демократичних урядів – із закликом не допустити відлучення України від європейської політики, об'єктивно оцінити внутрішню політику керівництва держави, зіставивши її з реальними можливостями та умовами [19, с. 3].

17–18 липня 1996 р. партійна делегація СДПУ Ю. Буздугана взяла участь черговому засіданні Комітету по Центральній і Східній Європі, котрий проходив у Братиславі, а 9–11 вересня 1996 р. у XX Конгресі Соціалістичного Інтернаціоналу, що відбувся у Нью-Йорку [11, с. 6; 21, с. 1]. За свідченням членів партії О. Грибакова та А. Фінько, саме завдяки активності СДПУ серед офіційних документів XX Конгресу з'явилася Відозва партій-репрезентантів країн Східної та Центральної Європи, у якій йдеться про необхідність пошуку нових підходів у розбудові відносин між Заходом та Сходом Європи і особливо підкреслюється, що без всебічного об'єднання Європи неможливе створення єдиного Світу [7, с. 4]. Особливістю відвідин Конгресу стало те, що у складі делегації СДПУ був Є. Марчук – майбутній кандидат у Президенти України. Цей його візит, а також поїздки, знову разом з членами СДПУ, на III Конгрес Партії Європейських Соціалістів у Мальме (Швеція) влітку 1997 р. [18, с. 4] (на якому була присутня делегація СДПУ(О), що наводить на думку про те, що дороги Є. Марчука і В. Онопенка, як соціал-демократів, перетнулися саме там, заклавши підвалини їхньої співпраці на певний час у майбутньому), в листопаді того ж року на з'їзді Лейбористської партії, яка перемогла на виборах в Англії, дали підстави, як стверджує Ю. Буздуган, міжнародному секретареві партії О. Скоморощенко заявити: «Ну все, ми зробили з Марчука соціал-демократа, тепер подивимось, що з цього вийде» [24, с. 5].

Помітною подією у міжнародній політиці українських соціал-демократів стала поїздка делегації СДПУ до Мілана на IV Конгрес Партії Європейських Соціалістів, який проходив 1–2 березня 1999 р. під девізом «Нова Європа». Варто зазначити, що від України разом з еседеками у форумі брали участь і соціалісти на чолі з О. Морозом, які почали досить активно долучатись до справ соціал-демократів [51, с. 1, 2]. Частково такий крок СПУ можна пояснити виборами Президента 1999 р. і, відповідно, потребою формування іміджу О. Мороза, як політика європейського типу. У подальшому міжнародна діяльність СДПУ і СПУ відбувалась практично в дуеті. Наприклад, обидві партії разом брали участь у XXI Конгресі Соціалістичного Інтернаціоналу, який проходив 8–10 листопада 1999 р. в Парижі. Характерною особливістю з українського боку стало подання СПУ заявки на вступ до Соцінтерну [3, с. 8; 26, с. 2; 49, с. 1].

Щодо УСДП та СДС, то про їх якусь активну чи хоча б помітну міжнародну діяльність говорити не доводиться, оскільки у період, що досліджується, вона була практично відсутня. І пов'язано це було, скоріш за все, з тим, що обидві організації на кінець 1999 р. проіснували дуже незначний відрізок часу, протягом якого були зайняті передусім власною розбудовою і виборами Президента.

Проте все ж мали місце лише окремі спроби долучитись до міжнародної, в т.ч. й соціал-демократичної політики. На одному з засідань Правління УСДП (12 жовтня 1998 р.) Голові партії В. Онопенку було доручено створити міжпарламентську депутатську групу «Україна – Німеччина» та взяти участь у створенні депутатських груп «Україна – Норвегія» та «Україна – Польща» [40]. Також УСДП намагалась використати у своїй діяльності можливості парламентської групи «Об'єднана Європа» [41, с. 2].

Міжнародні ж потуги СДС були ще скромніші. Зокрема, делегати Установчого з'їзду Союзу, аналізуючи зовнішньополітичну ситуацію, визначили механізм узгодження дій з соціал-демократами інших країн у рамках Соцінтерну через організацію Східноєвропейського соціал-демократичного форуму і висловилися за підтримку відповідних заходів [48, с. 2]. Але реального результату у цьому напрямку все ж досягнуто не було. Чи не єдиним прикладом міжнародних контактів СДС можна лише назвати, хіба що зустріч С. Пересунька з послом США С. Пфайфером та іншими високо посадовими дипломатами в американській амбасаді [44, с. 7].

Таким чином, міжнародна діяльність українських соціал-демократичних партій в 90-х рр. ХХ ст., мала хоч не значний, але помітний вплив на зовнішню політику України, відстоювання її національних інтересів.

Особливістю всієї міжнародної політики СДПУ, СДПУ(О), СДС та УСДП, їх задекларованому бажанню вступити до Соціалістичного Інтернаціоналу, було фактичне тупцювання на місці. Встановлені контакти з іншими партіями протягом 1990-х рр. практично нічого не дали. Членство у Соцінтерні залишилось для українських соціал-демократів мрією. Крім того, у них з'явився досить сильний і досвідчений конкурент на цьому шляху – СПУ, яка з 1999 р. почала суттєво соціал-демократизуватись і подала заяву про вступ до Соцінтерну на його XXI Конгресі.

Список використаних джерел

1. Бауман Ю. Партбудівництво: досвід голландських соціал-демократів // Громадянин. – 1995. – №6–7.
2. Віденська правозахисна комісія Об'єднаної соціал-демократичної партії України. Декларація // Голос громадянина. – 1991. – №64 (95) (листопад).
3. Вовк В. Цей гнучкий «третій шлях». Для європейських соціалістів «комунізм» є лайливим словом // Українське слово. – 1999. – Ч.46 (2994). – 18 листопада.
4. Гарань О. Багатопартійність на Україні: формування, проблеми, перспективи // Україна багатопартійна: Програмні документи нових партій / МП «Пам'ятки України»; Археографічна комісія АН УРСР; Ін-т історії України АН УРСР / Передм., упорядк. О. В. Гарань. – К.: МП «Пам'ятки України», Київська книжк. друк-я наук. книги, 1991. – С.5–28. – (Бібл-ка ж-лу «Пам'ятки України». Кн.9).
5. Грабовский С. Межморье – сердце Европы. Оно должно быть здоровым // Альтернатива. – 1997. – №18 (38). – 12–18 мая.
6. Грабовский С. Три дня «отца перестройки» в Киеве // Альтернатива. – 1997. – №39 (59). – 6–12 октября.
7. Грибаков О., Фінько А. Соціал-демократія в світі та в Україні // Єдність. – 1998. – №3 (30) (березень).
8. Декларація принципів Соціал-демократичної партії України // Статут та програмні документи Соціал-демократичної партії України: Прийнято IV з'їздом СДПУ 28 листопада 1992 р. в м. Києві, III з'їздом ОСДПУ 12 грудня 1992 р. в м. Києві. – К.: Фірма «Віпол», 1993.
9. Декларація соціал-демократичних партій Центральної та Східної Європи про право націй на самовизначення // Київський соціал-демократ. – 1991. – №1 (жовтень).
10. Дубовик О. Від «Європейського клубу» – до європейського співтовариства. – Хрещатик. – 1992. – №48 (155). – 12 березня.
11. Ерохин Е. Вторая молодость европейской социал-демократии // Финансовая Украина. – 1996. – №30 (140). – 30 июля.
12. Заява XIV з'їзду Соціал-демократичної партії України (об'єднаної) від 15 травня 1999 року «Про ситуацію в Югославії» // Закон і бізнес. – 1999. – №21 (391). – 22 травня.
13. Заява Соціал-демократичної партії України (об'єднаної) // Альтернатива. – 1998. – №50 (121). – 14–20 грудня.
14. Заявление Социал-демократической партии Украины по поводу событий в Чечне // Громадянин. – 1994. – №5.
15. Казнин В. Блокирована поставка гуманитарной помощи в Чечню // Киевский вестник. – 1995. – №37 (4862). – 11 апреля.
16. Князев А. Соціал-демократи України і Словаччини разом можуть зробити більше і краще... // Наша газета +. – 1999. – №4. – 15 травня.
17. Литвин В. Сучасні політичні блоки та об'єднання на Україні // Політика і час. – 1991. – №4 (1257).
18. Марчук Е. Не надо бояться слова «левой» // Киевские ведомости. – 1997. – №236 (1332). – 23 октября.
19. Медведчук В. Треба об'єктивно оцінити зусилля української влади // Наша газета +. – 1999. – №6. – 29 травня.
20. Міжнародні контакти СДПУ. З виступу голови СДПУ В.Онопенка на засіданні Центральної Ради партії // Український соціал-демократ. – 1995. – №3 (вересень).
21. Наши в Социнтерне // Финансовая Украина. – 1996. – №38 (148). – 24 сентября.
22. Нова архітектура Європи очима Центрально та Східноєвропейської соціал-демократії // За незалежну демократичну Україну (додаток до газети «Голос громадянина»). – 1991. – №33 (64). – Спецвипуск №1.
23. Об Ассамблее социал-демократических партий суверенных республик (государств). Заявление о намерениях совещания представителей социал-демократических партий суверенных республик // Информационный бюллетень ОСДПУ: [Самвидав]. – К., 1991.
24. Олейник М., Дмитричева О. Юрий Буздуган: социал-демократ из Марчука сделали мы // Киевские ведомости. – 1998. – №17 (1406). – 23 января.
25. Олійник М. Справа Соцінтерну живе. Хоч не завжди перемагає // Україна молода. – 1992. – №76 (103). – 25 вересня.
26. О новых подходах к международной деятельности СПУ. Постановление Политсовета СПУ от 21 июля 2001 г. // Товарищ. – 2001. – №31 (461) (август).
27. Онопенко В. Мы не просто оппозиция, мы оппозиция конструктивная // Альтернатива. – 1996. – №19. – 25 декабря.
28. Основные направления помощи политическим партиям Беларуси – членам Лиги партий стран Межморья // Альтернатива. – 1997. – №19 (39). – 19–25 мая.
29. Павленко М. У пошуках виходу з кризи // Вечірній Київ. – 1991. – №63 (14178). – 2 квітня.
30. Партийная информация // Альтернатива. – 1997. – №26 (46). – 8–14 июля.
31. Повернення до Європи // Київський соціал-демократ. – 1991. – №1 (жовтень).
32. Поточний архів СДПУ(О). – 1995. – Марутовський Р. Звіт про перебування в Києві делегації Берлінського відділення Соціал-демократичної партії Німеччини в складі Р. Юнгмана та Ю. Фогеля.
33. Поточний архів СДПУ(О). – 1996. – Заява Соціал-демократичної партії України [з приводу подій у Білорусі 24 березня 1996 р.]; Лист СДПУ до Голови БСДГ п. Статкевича М., Голови Білоруського Народного Фронту п. Позняка З., керівника Соціал-демократичної фракції «Союз праці» в парламенті Білорусі п. Сечко Л. [з приводу подій у Білорусі 24 березня 1996 р.].
34. Поточний архів СДПУ(О). – 1996. – Соціал-демократичним, робочим і соціалістичним партиям Європи. 24.03.1996 г. [звернення БСДГ з приводу подій 24 березня 1996 р. у Білорусі].
35. Поточний архів СДПУ. – 1995. – Бауман Ю. Інформаційна записка-звіт про участь в робочій зустрічі Європейського Форуму за Демократію та Солідарність (Дрезден, 4–5 листопада 1995 р.).
36. Поточний архів СДПУ. – 1995. – «Празька декларація» Соціалістичного Інтернаціоналу; Комітет Центральної та Східної Європи Соціалістичного Інтернаціоналу.
37. Поточний архів СДПУ. – 1993. – [Запрошення В. Московці від С. В. Фарнсфорта (керівник програми в Україні Національного демократичного інституту міжнародних відносин) на міжнародну конференцію-семинар в Одесі від 23 лютого 1993 р.].
38. Поточний архів. – 1992. – [Запрошення на II з'їзд РДР (26 грудня 1992 р. м. Москва) В. Московці від співголови РДР І. Смирнова].
39. Поточний архів СДПУ. – 1994. – Інформаційний лист від 6.10.94 про роботу центрального представництва СДПУ за період з 17 вересня по 5 жовтня 1994 року.
40. Поточний архів УСДП. – 1998. – Засідання Правління УСДП. Протокол №1 від 12 жовтня 1998 р.
41. Поточний архів УСДП. – 1998. – Протокол №2 засідання Правління «Української соціал-демократичної партії» від 19 жовтня 1998 р.
42. Резолюція про Акт проголошення незалежності України // Київський соціал-демократ. – 1991. – №1 (жовтень).
43. СДПУ(О) підписала Протокол про співробітництво зі словацькими колегами // Закон і бізнес. – 1999. – №20 (390). – 15 травня.

44. СДС активізує міжнародні контакти // СДС–новини. – 1999. – №9 (вересень). – С.7.

45. Совместное заявление социал–демократических партий Украины, России и Беларуси // Альтернатива. – 1997. – № 39 (59). – 6–12 октября.

46. Соглашение о создании Балто–Черноморской Ассамблеи. Декларация о формировании зоны безопасности и стабильности в Балто–Черноморском регионе (Межморье) // Альтернатива. – 1997. – №19 (39). – 19–25 мая.

47. Соціал–демократична партія України. Довідка // Політичні партії України / Упоряд.: Г. Андрушак, Ю. Марченко, О. Телемко, Д. Чаргеїшвілі. – К.: К.І.С., Лайт–прінт, 1999.

48. Союз – в опозиції. І за нове об'єднання // Голос України. – 1999. – №19 (2021). – 3 лютого.

49. Стрельников А. Социалистическая идея как новость // Товарищ. – 1999. – №47 (373) (ноябрь).

50. Шпакович В. На терені Міжмор'я // Український соціал–демократ. – 1995. – №3 (вересень).

51. Щербань Н. Соціалісти Європи в ХХІ столітті: головне – об'єднання зусиль заради добробуту своїх народів // Товарищ. – 1999. – №11 (337) (березень).

52. Ячмік Л. Майбутнє Польщі і України ми бачимо у тісній співпраці // Український соціал–демократ. – 1995. – №1. – 26 липня.

References

1. Bauman Yu. Partbudivnytstvo: dosvid hollandskykh sotsial–demokrativ // Hromadianyn. – 1995. – №6–7.

2. Videnska pravozakhysna komisiia Obiednanoi sotsial–demokratychnoi partii Ukrainy. Deklaratsiia // Holos hromadianyna. – 1991. – №64 (95) (lystopad).

3. Vovk V. Tsei hnuchkyi «tretii shliakh». Dlia yevropeyskykh sotsialistiv «komunizm» ye lailyvym slovom // Ukrainske slovo. – 1999. – Ch.46 (2994). – 18 lystopada.

4. Haran O. Bahatopartiinist na Ukraini: formuvannya, problemy, perspektivy // Ukraina bahatopartiina: Prohramni dokumenty novykh partii / MP «Pamiatky Ukrainy»; Arkheohrafichna komisiia AN URSSR; In–t istorii Ukrainy AN URSSR / Peredm., uporiadk. O. V. Haran. – K.: MP «Pamiatky Ukrainy», Kyivska knyzhk. druk–ya nauk. knyhy, 1991. – S.5–28. – (Bibl–ka zh–lu «Pamiatky Ukrainy». Kn.9).

5. Hrabovskiy S. Mezhmore – serdtse Evropy. Ono dolzhno byt zdorovym // Alternatyva. – 1997. – №18 (38). – 12–18 maia.

6. Hrabovskiy S. Try dniia «otssa perestroiky» v Kyeve // Alternatyva. – 1997. – №39 (59). – 6–12 oktiabria.

7. Hrybakov O., Finko A. Sotsial–demokratiia v sviti ta v Ukraini // Yednist. – 1998. – №3 (30) (berezhen).

8. Deklaratsiia pryntsyypiv Sotsial–demokratychnoi partii Ukrainy // Statut ta prohramovi dokumenty Sotsial–demokratychnoi partii Ukrainy: Pryniatio IV zizdom SDPU 28 lystopada 1992 r. v m. Kyievi, III zizdom OSDPU 12 hrudnia 1992 r. v m. Kyievi. – K.: Firma «Vipol», 1993.

9. Deklaratsiia sotsial–demokratychnykh partii Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy pro pravo natsii na samovyznachennia // Kyivskiy sotsial–demokrat. – 1991. – №1 (zhovten).

10. Dubovyk O. Vid «evropeiskoho klubu» – do yevropeiskoho spivtovarystva. – Khreshchatyk. – 1992. – №48 (155). – 12 bereznia.

11. Erokhn E. Vtoraia mladost evropeiskoi sotsyal–demokraty // Fynansovaia Ukrainy. – 1996. – №30 (140). – 30 yuulia.

12. Zaiava XIV zizdu Sotsial–demokratychnoi partii Ukrainy (obiednanoi) vid 15 travnia 1999 roku «Pro sytuatsiiu v Yuhoslavii» // Zakon i biznes. – 1999. – №21 (391). – 22 travnia.

13. Zaiava Sotsial–demokratychnoi partii Ukrainy (obiednanoi) // Alternatyva. – 1998. – №50 (121). – 14–20 hrudnia.

14. Zaiavlenye Sotsyal–demokratycheskoi partyy Ukrainy po povodu sobytyi v Chechne // Hromadianyn. – 1994. – №5.

15. Kazny V. Blokuyovana postavka humanitarnoi pomoshchy v Chechnii // Kyevskyi vestnyk. – 1995. – №37 (4862). – 11 aprelia.

16. Kniaziev A. Sotsial–demokraty Ukrainy i Slovachchyny razom mozht zrobyty bilshе i krashche... // Nasha hazeta +. – 1999. – №4. – 15 travnia.

17. Lytvyn V. Suchasni politychni bloky ta obiednannia na Ukraini // Polityka i chas. – 1991. – №4 (1257).

18. Marchuk E. Ne nado boiatsia slova «levii» // Kyevske vedomosty. – 1997. – №236 (1332). – 23 oktiabria.

19. Medvedchuk V. Treba obiektyvno otsinyty zusyillia ukrainskoi vlady // Nasha hazeta +. – 1999. – №6. – 29 travnia.

20. Mizhnarodni kontakty SDPU. Z vystupu holovy SDPU V.Onopenka na zasidanni Tsentralnoi Rady partii // Ukrainskyi sotsial–demokrat. – 1995. – №3 (veresen).

21. Nashy v Sotsynterne // Fynansovaia Ukrainy. – 1996. – №38 (148). – 24 sentiabria.

22. Nova arkhitektura Yevropy ochyma Tsentralno ta Skhidnoievropeiskoi sotsial–demokratii // Za nezalezhu demokratychnu Ukrainu (dodatok do hazety «Holos hromadianyna». – 1991. – №33 (64)). – Spetsvypusk №1.

23. Ob Assamblee sotsyal–demokratycheskykh partiy suverennykh respublik (hosudarstv). Zaiavlenye o namerenyakh soveshchaniya predstavitelei sotsyal–demokratycheskykh partiy suverennykh respublik // Ynformatsyonnyi biulleten OSDPU: [Samvydav]. – K., 1991.

24. Oleinyk M., Dmytrycheva O. Yuryi Buzduhan: sotsyal–demokrata yz Marchuka sdelaly my // Kyevske vedomosty. – 1998. – №17 (1406). – 23 yanvaria.

25. Oliynyk M. Sprava Sotsinternu zhyve. Khoch ne zavzhdy peremahaie // Ukraina moloda. – 1992. – №76 (103). – 25 veresnia.

26. O novykh podkhodakh k mezhdunarodnoi deiatelnosti SPU. Postanovlenye Polytsoвета SPU ot 21 yuulia 2001 h. // Tovaryshch. – 2001. – №31 (461) (avhust).

27. Onopenko V. My ne prosto oppozytsiya, my oppozytsiya konstruktivnaia // Alternatyva. – 1996. – №19. – 25 dekabria.

28. Osnovnye napravleniya pomoshchy polytycheskym partiyam Belarusy – chlenam Lyhy partiy stran Mezhmoria // Alternatyva. – 1997. – №19 (39). – 19–25 maia.

29. Pavlenko M. U poshukakh vykhodu z kryzy // Vechirniy Kyiv. – 1991. – №63 (14178). – 2 kvitnia.

30. Partynaiia informatsiya // Alternatyva. – 1997. – №26 (46). – 8–14 yuulia.

31. Povernennia do Yevropy // Kyivskiy sotsial–demokrat. – 1991. – №1 (zhovten).

32. Potochnyi arkhiv SDPU(O). – 1995. – Marutovskiy R. Zvit pro перебування в Києві делегатів Берлінського відділення Сotsial–demokratychnoi partii Nimechchyny v skladі R. Yunhmana ta Yu. Fohelia.

33. Potochnyi arkhiv SDPU(O). – 1996. – Zaiava Sotsial–demokratychnoi partii Ukrainy [z pryvodu podii u Bilorusi 24 bereznia 1996 r.]; Lyst SDPU do Holovy BSDH p. Statkevycha M., Holovy Biloruskoho Narodnoho Frontu p. Pozniaka Z., kerivnyka Sotsial–demokratychnoi fraktsii «Soiuz pratsi» v parlamenti Bilorusi p. Siechko L. [z pryvodu podii u Bilorusi 24 bereznia 1996 r.].

34. Potochnyi arkhiv SDPU(O). – 1996. – Sotsyal–demokratycheskym, rabochym y sotsyalistycheskym partiyam Evropy. 24.03.1996 h. [zvernennia BSDH z pryvodu podii 24 bereznia 1996 r. u Bilorusi].

35. Potochnyi arkhiv SDPU. – 1995. – Bauman Yu. Informatsiina zapyska–zvit pro uchast v robochii zustrichi Yevropeiskoho Forumu za Demokratiu ta Solidarnist (Dresden, 4–5 lystopada 1995 r.).

36. Potochnyi arkhiv SDPU. – 1995. – «Praza deklaratsiia» Sotsialistychnoho Internatsionalu; Komitet Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy Sotsialistychnoho Internatsionalu.

37. Potochnyi arkhiv SDPU. – 1993. – [Zaprosheenni V. Moskovtsi vid S. V. Farnsforta (kerivnyk prohramy v Ukraini Natsionalnogo demokratychnoho instytutu mizhnarodnykh vidnosyn) na mizhnarodnu konferentsiiu–seminar v Odesi vid 23 liutoho 1993 r.].

38. Potochnyi arkhiv. – 1992. – [Zaprosheenni na II zizd RDR (26 hrudnia 1992 r. m. Moskva) V. Moskovtsi vid spivholovy RDR I. Smynova.].

39. Potochnyi arkhiv SDPU. – 1994. – Informatsiinyi lyst vid 6.10.94 pro robotu tsentralnogo predstavnytstva SDPU za period z 17 veresnia po 5 zhovtnia 1994 roku.

40. Potochnyi arkhiv USDP. – 1998. – Zasidannia Pravlinnia USDP. Protokol №1 vid 12 zhovtnia 1998 r.

41. Potochnyi arkhiv USDP. – 1998. – Protokol №2 zasidannia Pravlinnia «Ukrainskoi sotsial–demokratychnoi partii» vid 19 zhovtnia 1998 r.

42. Rezoliutsiia pro Akt proholoshennia nezalezhnosti Ukrainy // Kyivskiy sotsial–demokrat. – 1991. – №1 (zhovten).

43. SDPU(O) pidpysala Protokol pro spivrobitnytstvo zi slovatskymy kolehamy // Zakon i biznes. – 1999. – №20 (390). – 15 travnia.

44. SDS aktyvizuie mizhnarodni kontakty // SDS–novyny. – 1999. – №9 (veresen). – S.7.

45. Совместное заиавленye sotsyal–demokratycheskykh partiy Ukrainy, Rossyy y Belarusy // Alternatyva. – 1997. – №39 (59). – 6–12 oktiabria.

46. Sohlashenye o sozdannyi Balto–Chernomorskoi Assambley. Deklaratsiya o formirovannyi zony bezopasnosti y stablynosti v Balto–

Chernomorskoy rehyone (Mezhmore) // Alternatyva. – 1997. – №19 (39). – 19–25 maia.

47. Sotsial-demokratychna partiia Ukrainy. Dovidka // Politychni partiï Ukrainy / Uporiad.: H. Andrushchak, Yu. Marchenko, O. Telemko, D. Charheishvili. – K.: K.I.S., Lait–print, 1999.

48. Soiuz – v opozytzii. I za nove obiednannia // Holos Ukrainy. – 1999. – №19 (2021). – 3 liutoho.

49. Strelnykov A. Sotsyalystycheskaia ydeia kak novost // Tovaryshch. – 1999. – №47 (373) (noiabr).

50. Shpakovykh V. Na tereni Mizhmoria // Ukrainskyi sotsial-demokrat. – 1995. – №3 (veresen).

51. Shcherban N. Sotsialisty Yevropy v XXI stolitti: holovne – obiednannia zusyly zarady dobrobutu svoikh narodiv // Tovarysh. – 1999. – №11 (337) (beresen).

52. Iachmik L. Maibutnie Polshchi i Ukrainy my bachymo u tisni spivpratsi // Ukrainskyi sotsial-demokrat. – 1995. – №1. – 26 lypnia.

Nazarchuk O. M., Ph.D., assistant professor of political history, V. Hetman Kyiv National Economic University (Ukraine, Kyiv), anazarchuk@ukr.net

International activity of Social Democratic parties in Ukraine in 90th XX century

Investigated the international activities of social democratic parties that existed in Ukraine in the 90th XX century. Defined their role and place in solving international problems and human rights protection in other countries. The contribution of native social democrats is analyzed in the foreign policy of Ukraine. It is found out the developments of relations between Ukrainian Social Democrats and international social democratic organizations: Socialist International, the Party of European Socialists, various funds, socialist and social democratic parties of other countries. It was established that the international activity of Ukrainian Social Democrats was highly enough estimated by foreign social democrats. Unfortunately, at the end of the 1990s, none of the social democratic parties of Ukraine failed to become the member either the Socialist International, or Party of European Socialists.

Keywords: Social Democratic Party of Ukraine, Socialist International, the Party of European Socialists, Social Democrats, international activity.

Назарчук А. Н., кандидат исторических наук, доцент кафедры политической истории, Киевский национальный экономический университет им. Вадима Гетьмана (Украина, Киев), anazarchuk@ukr.net

Международная деятельность социал-демократических партий Украины в 90–х гг. XX в.

Исследовано международную деятельность социал-демократических партий, которые существовали в Украине в 90–х гг. XX в. Определено их роль и место в решении международных проблем, защите прав человека в других странах. Анализируется вклад отечественных социал-демократов во внешнюю политику Украины. Выяснено ход событий, что до взаимоотношений украинских социал-демократов с международными социал-демократическими организациями: Социалистическим Интернационалом, Партией Европейских Социалистов, различными фондами, а также социалистическими и социал-демократическими партиями других стран. Установлено, что международная активность отечественных эсдеков достаточно высоко оценивалась зарубежными социал-демократами. Но на конец 1990–х годов ни одной из социал-демократических партий Украины не удалось стать членом ни Социалистического Интернационала, ни Партии Европейских Социалистов.

Ключевые слова: социал-демократические партии Украины, Социалистический Интернационал, Партия Европейских Социалистов, эсдеки, международная деятельность.

* * *

УДК 94:[340.13:352.07(477–25)]«1990/2010»

Бобровник Ю. В.,

кандидат исторических наук, докторант кафедры истории та культуры України, ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» (Україна, Переяслав-Хмельницький), peasmo@ukr.net

ЗАКОНОДАВЧЕ РЕГУЛЮВАННЯ СТРУКТУРИ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В МІСТІ КИЄВІ В ПЕРІОД 1990–2010 РР.: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

Головною метою статті є спроба дослідити історію становлення та розвитку структури органів місцевого самоврядування у Києві. Дослідник виділяє такі особливості здійснення місцевого самоврядування в місті Києві: місцеве самоврядування в місті Києві здійснювалося територіальною громадою міста Києва як безпосередньо, так і через Київську міську раду, районні

міські ради та їх виконавчі органи; представницькими органами місцевого самоврядування в місті Києві є Київська міська рада та районні в місті ради; Київська міська та районні в місті Києві ради мали власні виконавчі органи, які утворювалися відповідно Київською міською радою, районними в місті радами і були підзвітними і під контрольними відповідним радам. З 1999 р. роль виконавчих комітетів на постійній основі покладено на районні та загальноміську державні адміністрації. З цього ж року київський міський голова був головою Київської міської ради, обирався населенням міста Києва шляхом прямих виборів, очолював виконавчий комітет міської ради й головував на її засіданнях, водночас був головою Київської міської державної адміністрації. Хронологічний та метод системного аналізу використані при підготовці дослідження.

Комплексних наукових досліджень історії становлення та розвитку структури ОМС Києва досі не створено. Окремі аспекти функціонування ОМС щодо їх співіснування з державними органами виконавчої влади висвітлені у працях фахівців із державного управління та конституційного права. Головним джерелом для дослідження залишаються Закони України, що стосувалися діяльності ОМС та визначали вектор їх розвитку. Визначено два етапи становлення та розвитку ОМС Києва: доконституційний (1990–1996 рр.) та післяконституційний (1996–2010 рр.).

Ключові слова: Київська міська рада, Київська державна адміністрація, виконавчий комітет київської міської ради, секретаріат київської міської ради.

Місцеве самоврядування в Україні остаточно набуло сучасних рис після закріплення цього інституту в Конституції 1996 р., прийняття базового закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» та ратифікації Європейської хартії місцевого самоврядування. Незважаючи на існуючу нормативно-правову базу, місцеве самоврядування неодноразово ставало об'єктом політичного обговорення, зокрема під час спроб проведення адміністративних реформ 1998–2000 рр. та 2004–2006 рр., що спровокували внесення змін до Закону України «Про місцеве самоврядування» у 2001–2003 рр.

Найактуальнішою проблемою місцевого самоврядування є непорядкованість механізму делегування місцевими радами повноважень місцевим державним адміністраціям і непорядкованість дій та механізмів самоорганізації місцевого самоврядування та державної влади, що найкраще простежується в столиці України – місті Києві. Рівень розвитку органів місцевого самоврядування в Києві є показовим критерієм відображення можливостей розвитку місцевого самоврядування в Україні в цілому. Від активності та можливостей міської столичної громади подекуди залежить рівень розвитку інших територіальних громад. З історичного погляду процес становлення та розвитку структури органів місцевого самоврядування (далі – ОМС) у місті Києві науковцями не досліджений взагалі, що й визначає актуальність дослідження.

Мета статті – дослідити історію становлення та розвитку структури органів місцевого самоврядування у Києві.

Поставлення мета передбачає виконання таких завдань: з'ясувати історіографію та джерельну базу дослідження; висвітлити основні етапи становлення місцевого самоврядування в Києві в період незалежності України; з'ясувати існуючі особливості місцевого самоврядування Києва.

Більшість досліджень, присвячених обраній темі, стосуються особливостей взаємодії виконавчої влади та місцевого самоврядування в Києві, яка дещо видозмінилася внаслідок прийняття Закону України «Про столицю України – місто-герой Київ» [2]. Науковці стверджують, що правовий механізм, закріплений у законі, суперечить концепції поділу влади, закладеній у Конституції України, а також принципам побудови відносин між органами місцевого самоврядування та місцевими державними адміністраціями, визначеним в Основному Законі України, Законі «Про місцеве самоврядування в

Україні) та Законі «Про місцеві державні адміністрації». Дослідники вказують на те, що незрозумілим лишається питання: у якій ролі виступає Київська міська державна адміністрація – як виконавчий орган державної влади чи виконавчий орган Київської міської ради? Такої думки дотримуються М. Пухтинський, Ю. Скопненко. Ці автори побіжно висвітлюють в описовому ключі й структуру ОМС Києва [6–8].

Досліджуючи історію становлення та розвитку структури ОМС Києва, варто умовно виділити два етапи: перший – доконституційний (1990–1996 рр.) і другий – післяконституційний (1996–2010 рр.).

Перший етап розпочався із вперше проведених демократичних виборів до Київської міської ради, які відбулися 4 березня 1990 р. Вибори депутатів Київради I скликання проводилися на принципах вільного, загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні, відповідно до Закону УРСР «Про вибори депутатів місцевих Рад народних депутатів Української РСР» [3]. Київська міська рада стала представницьким органом самоврядування столиці України та отримала право представляти інтереси територіальної громади міста і приймати від її імені рішення.

Органом виконавчої влади міста Києва в 1990–1992 рр. та 1994–1995 рр. був виконавчий комітет Київської міської ради, який обирався Київрадою. У 1992–1994 рр. повноваження виконавчого органу міста здійснював Представник Президента України в місті Києві, який водночас був і головою Київської міської державної адміністрації. Представник Президента України мав статус юридичної особи; у нього була гербова печатка та здійснював свої повноваження одноособово [9; 12]. З 1995 р. органом виконавчої влади міста стала Київська міська державна адміністрація, яка з 1999 р. паралельно виконує функції виконавчого органу Київської міської ради.

Становлення органів місцевого самоврядування в Києві в 1990–1996 рр. відбувалося при постійному з'ясуванні стосунків між законодавчою і виконавчою гілками влади. У 1992 р. із введенням до дії Закону України «Про Представника Президента України» на базі виконавчих комітетів міської та районних рад було створено міську та районні адміністрації. Депутати Київради розцінили таке нововведення як замах на представницьку владу. Такий перерозподіл повноважень місцевих органів влади на користь виконавчих структур викликав протистояння між ними й протести з боку депутатів Верховної Ради України, які, борючись за відновлення втрачених повноважень рад, прийняли в 1994 р. новий Закон України «Про внесення змін і доповнень до Закону України «Про формування місцевих органів влади і самоврядування» [4]. Проте владні експерименти на цьому не закінчилися. Президент України ще двічі своїми указами (1994 р. та 1995 р.) повертав міську територіальну вертикаль державних адміністрацій.

Другий етап становлення структури ОМС Києва розпочався із прийняттям Конституції України 1996 р. Відповідно до положень ч. 2 ст. 140 Основного закону, місцеве самоврядування в містах Києві та Севастополі отримало свої особливості, що визначалися окремими законами України. Зокрема, особливості здійснення місцевого самоврядування в місті Києві регламентувалися Законом України «Про столицю України – місто–герой Київ», у якому визначалися не лише засади формування та

функціонування влади Києва, а й система організаційних і фінансових гарантій з боку держави щодо здійснення містом столичних функцій. Закон про столицю разом з іншими законами надав громадянам міста право безпосередньо обирати Київського міського голову та депутатів Київської міської ради. Цей закон визначав спеціальний статус міста Києва як столиці України. Відповідно до закону столичний статус міста надавав ОМС додаткові повноваження [2].

Починаючи з 1990 р. кияни 6 разів (у 1990, 1994, 1998, 2002, 2006, 2008 рр.) обирали депутатів Київської міської ради. Чотири рази депутати Київради обиралися виборцями по одномандатних виборчих округах. Вибори депутатів Київради V та VI скликань проводилися за пропорційною системою: депутати обиралися за виборчими списками політичних партій, виборчих блоків політичних партій. Загальний склад Київради впродовж шести скликань коливався від 75 до 300 депутатів.

У 1990–1999 рр. головною посадовою особою представницької влади міста Києва був голова Київської міської ради. 30 травня 1999 р. вперше відбулися загальноміські вибори Київського міського голови відповідно до Закону України «Про столицю України – місто–герой Київ». Першим загальнообраним Київським міським головою став О. О. Омельченко. Серед усіх міст України лише в Києві, враховуючи столичний статус міста, були запроваджено посаду заступника міського голови – секретаря Київради.

Місьцеве самоврядування в 1990–2010 рр. в Києві здійснювалося територіальною громадою міста як безпосередньо, так і через Київську міську раду, районні в місті ради та їх виконавчі органи. До системи місцевого самоврядування в Києві входили територіальна громада міста, міський голова, міська рада, виконавчий орган міської ради, районні ради, виконавчі органи районних у місті рад, органи самоорганізації населення. У місті Києві діяли представницькі органи місцевого самоврядування: Київська міська рада та районні в місті ради. До складу Київської міської ради входила Президія, що була дорадчим органом ради, котрий попередньо готував узгоджені пропозиції і рекомендації з питань, які передбачалося внести на розгляд ради. Рішення Президії мали рекомендаційний характер, а до її складу входили міський голова, його заступник із роботи в раді, голови постійних комісій ради, уповноважені представники депутатських груп і фракцій.

Київський міський голова був головною посадовою особою територіальної громади міста Києва, очолював виконавчий комітет Київради, головував на її засіданнях. Відповідно до Закону про столицю міський голова мав додаткові повноваження бути присутнім на засіданнях Уряду, коли там розглядалися питання, що стосувалися Києва, також брати участь у розробці проєктів указів Президента України [1].

Київрада створювала секретаріат, який здійснював організаційне, правове, інформаційне, аналітичне, матеріально–технічне забезпечення діяльності ради, її органів, депутатів, сприяв співпраці Київради з іншими органами влади та районними радами в Києві. Секретаріат Київради очолював заступник міського голови, який обирався із числа депутатів рад. З 1999 р. виконавчим органом Київради була Київська міська державна адміністрація, головою адміністрації в ці роки призначався голова Київради.

Перший заступник та заступники голови Київської міської державної адміністрації, повноваження яких стосувалися сфери виконавчої влади, призначалися на посади та звільнялися з посад Київським міським головою за погодженням відповідно з Президентом України та Кабінетом Міністрів України. Призначення та звільнення з посад заступників голови Київської міської державної адміністрації з питань здійснення самоврядних повноважень Київський міський голова погоджував лише з Київською міською радою [5].

Отже, можемо виділити такі особливості здійснення місцевого самоврядування в місті Києві: місцеве самоврядування в місті Києві здійснюється територіальною громадою міста Києва як безпосередньо, так і через Київську міську раду, районні в місті ради та їх виконавчі органи; представницькими органами місцевого самоврядування в місті Києві є Київська міська рада та районні в місті ради; Київська міська та районні в місті Києві ради мають власні виконавчі органи, які утворюються відповідно Київською міською радою, районними в місті радами і були підзвітними і під контрольними відповідним радам. З 1999 р. роль виконавчих комітетів на постійній основі покладено на районні та загальноміську державні адміністрації.

З 1999 р. Київський міський голова був головою Київської міської ради, обирався населенням міста Києва шляхом прямих виборів, очолював виконавчий комітет міської ради й головував на її засіданнях, водночас був головою Київської міської державної адміністрації.

Комплексних наукових досліджень історії становлення та розвитку структури ОМС Києва досі не створено. Окремі аспекти функціонування ОМС щодо їх співіснування з державними органами виконавчої влади висвітлені у працях фахівців із державного управління та конституційного права. Головним джерелом для дослідження залишаються Закони України, що стосувалися діяльності ОМС та визначали вектор їх розвитку. У статті визначено два етапи становлення та розвитку ОМС Києва: доконституційний (1990–1996 рр.) та післяконституційний (1996–2010 рр.). До і після прийняття Конституції України діяли два різні базові закони України, що стосувалися структури ОМС загалом, а в 1999 р. було прийнято закон, який регулював питання формування та функціонування виключно ОМС Києва.

Список використаних джерел

1. Державна та муніципальна влада: проблеми розмежування повноважень: Матеріали «круглого столу» «Влада в Києві: від конфліктності до балансу повноважень». 20 березня 2008 року / За заг. ред. В. С. Воротіна. – К.: НІСД, 2008. – 38 с.
2. Закон України «Про столицю України – місто–герой Київ» від 15.01.1999 р. [Електронний ресурс]: офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/401-14> – Заголовок з екрану.
3. Закону УРСР «Про вибори депутатів місцевих Рад народних депутатів Української РСР» від 27.10.1989 р. [Електронний ресурс]: офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/8305-11/page> – Заголовок з екрану.
4. Закон України «Про внесення змін і доповнень до Закону України «Про формування місцевих органів влади і самоврядування» від 28 червня 1994 р. [Електронний ресурс]: офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/64/94-%D0%B2%D1%80> – Заголовок з екрану.
5. З історії самоврядування міста Києва [Електронний ресурс]: офіційний сайт Київської міської Ради. – Режим доступу: <http://old.kmr.gov.ua/rada.asp.htm> – Заголовок з екрану.
6. Куйбіда В. С. Перспективи формування нової державної регіональної політики // Проблеми формування добрососуського,

належного місцевого самоврядування: Зб. матеріалів та документів/ За заг. ред. М. Пухтинського. – К.: Атіка, 2008. – С.319–326.

7. Пухтинський М. Реформа місцевого самоврядування – це концепція плюс політична воля [Електронний ресурс]: офіційний сайт журналу «Віче». – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/1027/> – Заголовок з екрану.

8. Скопненко Юлія. Місцеве самоврядування в місті Києві: конституційні аспекти реформування. Журнал Віче №2, січень 2013 [Електронний ресурс]: офіційний сайт журналу «Віче». – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/3480/> – Заголовок з екрану.

9. Указ Президента України «Про Положення про місцеву державну адміністрацію» (Указ втратив чинність, крім статей 2 і 3 на Указу Президента №70/99 від 27.01.99 р.) [Електронний ресурс]: офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/252/92> – Заголовок з екрану.

10. Указ Президента України «Про Представництво Президента України Республіці Крим» 31 березня 1994 р. №119/94 [Електронний ресурс]: офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/119/94> – Заголовок з екрану.

11. Указ Президента України від 13 грудня 1991 р. №6 «Про Адміністрацію Президента України» [Електронний ресурс]: офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/6/91> – Заголовок з екрану.

12. Указ Президента України від 24.07.1995 р. «Про обласні, Київську та Севастопольську міські, районні, районні у містах Києві та Севастополі державні адміністрації» [Електронний ресурс]: офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/640/95> – Заголовок з екрану.

13. Україна в 2008 році: процеси, результати, перспективи. Біла книга державної політики / За заг. ред. Ю. Г. Рубана. – К.: НІСД, 2008. – 186 с.

References

1. Derzhavna ta munitsypalna vlada: problemy rozmezhuвання povnovazhen: Materialy «kruhloho stolu» «Vlada v Kyievi: vid konfliktnosti do balansu povnovazhen». 20 bereznia 2008 roku / Za zah. red. V. Ye. Vorotina. – K.: NISD, 2008. – 38 s.
2. Zakon Ukrainy «Pro stolytsiu Ukrainy – misto–heroi Kyiv» vid 15.01.1999 r. [Elektronnyi resurs]: ofitsiyni sait Verkhovnoi Rady Ukrainy. – Rezhym dostupu: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/401-14> – Zaholovok z ekranu.
3. Zakonu URSR «Pro vybory deputativ mistsevykh Rad narodnykh deputativ Ukrainiskoi RSR» vid 27.10.1989 r. [Elektronnyi resurs]: ofitsiyni sait Verkhovnoi Rady Ukrainy. – Rezhym dostupu: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/8305-11/page> – Zaholovok z ekranu.
4. Zakon Ukrainy «Pro vnesennia zmin i dopovnen do Zakonu Ukrainy «Pro formuvannia mistsevykh orhaniv vlady i samovriaduvannia» vid 28 chervnia 1994 r. [Elektronnyi resurs]: ofitsiyni sait Verkhovnoi Rady Ukrainy. – Rezhym dostupu: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/64/94-%D0%B2%D1%80> – Zaholovok z ekranu.
5. Z istorii samovriaduvannia mista Kyieva [Elektronnyi resurs]: ofitsiyni sait Kyivskoi miskoi Rady. – Rezhym dostupu: <http://old.kmr.gov.ua/rada.asp.htm> – Zaholovok z ekranu.
6. Kuibida V. S. Perspektyvy formuvannia novoi derzhavnoi rehionalnoi polityky // Problemy formuvannia dobrochesnoho, nalezhnoho mistsevoho samovriaduvannia: Zb. materialiv ta dokumentiv / Za zah. red. M. Pukhtynskoho. – K.: Atika, 2008. – S.319–326.
7. Pukhtynskiy M. Reforma mistsevoho samovriaduvannia – tse kontsepsiia plusu politychna volia [Elektronnyi resurs]: ofitsiyni sait zhurnal «Viche». – Rezhym dostupu: <http://www.viche.info/journal/1027/> – Zaholovok z ekranu.
8. Skopnenko Yuliia. Mistseve samovriaduvannia v misti Kyievi: konstytutsiini aspekty reformuvannia. Zhurnal Viche №2, sichen 2013 [Elektronnyi resurs]: ofitsiyni sait zhurnal «Viche». – Rezhym dostupu: <http://www.viche.info/journal/3480/> – Zaholovok z ekranu.
9. Ukaz Prezydenta Ukrainy «Pro Polozhennia pro mistsevu derzhavnu administratsiiu» (Ukaz vtratyt chynnist, krim statei 2 i 3 na Ukazu Prezydenta №70/99 vid 27.01.99 r.) [Elektronnyi resurs]: ofitsiyni sait Verkhovnoi Rady Ukrainy. – Rezhym dostupu: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/252/92> – Zaholovok z ekranu.
10. Ukaz Prezydenta Ukrainy «Pro Predstavnytstvo Prezydenta Ukrainy Respublitsi Krym» 31 bereznia 1994 r. №119/94 [Elektronnyi resurs]: ofitsiyni sait Verkhovnoi Rady Ukrainy. – Rezhym dostupu: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/119/94> – Zaholovok z ekranu.
11. Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 13 hrudnia 1991 r. №6 «Pro Administratsiiu Prezydenta Ukrainy» [Elektronnyi resurs]: ofitsiyni sait Verkhovnoi Rady Ukrainy. – Rezhym dostupu: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/6/91> – Zaholovok z ekranu.

12. Ukaz Prezidenta Ukrainy vid 24.07.1995 r. «Pro oblastni, Kyivsku ta Sevastopolsku miski, raionni, raionni u mistakh Kyievi ta Sevastopoli derzhavni administratsii» [Elektronnyi resurs]: ofitsiyni sait Verkhovnoi Rady Ukrainy. – Rezhym dostupu: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/640/95> – Zaholovok z ekranu.

13. Ukraina v 2008 rotsi: protsesy, rezultaty, perspektyvy. Bila knyha derzhavnoi polityky / Za zah. red. Yu. H. Rubana. – K.: NISD, 2008. – 186 s.

Bobrovnik Yu. V., Candidate of Historical Sciences, doctoral student of the Department of History and Culture of Ukraine of State Institution of Higher Education «Pereyaslav–Khmelnitsky Hryhoriy Skovoroda State Pedagogical University» (Ukraine, Pereyaslav–Khmelnitsky), neasmo@ukr.net

Legislative regulation of the local government in Kiev in period of 1990–2010: historical aspect

The local government in Ukraine finally acquired modern traits after the consolidation of its institution in the Constitution in 1996, the adoption of the basic law of Ukraine «On Local Government in Ukraine» and the ratification of the European Charter of the Local Self-Government. Despite the existing regulatory framework, the local authorities have repeatedly been the subject of political debate, in particular in attempts to conduct administrative reforms in 1998–2000 and in 2004–2006. That triggered amendments to the Law of Ukraine «On Local Government» in 2001–2003.

The most urgent problem of the local government is disorder mechanism of delegation of powers by local councils and local administrations disorder and mechanisms of action of the local government and self-government is best seen in the capital of Ukraine – Kyiv. The level of the local government in Kiev is indicative criterion to display capabilities of the local government in Ukraine as a whole. From activity and capabilities of City metropolitan community sometimes depends on the level of other communities. From the historical point of view the process of formation and development of the structure of the local government (further – LG) in Kyiv scientists have not studied at all which determines the relevance of the study.

The main purpose of the article is an attempt to explore the history of formation and development of the structure of local government in Kiev. The goal provides the following tasks: to find out the source base of historiography and research; to highlight the main stages of local government in Kiev during Ukraine's independence; to clarify existing features of the local governments in Kyiv. Most studies on selected topic related features of interaction of executive authorities and the local government in Kiev, which evolved somewhat as a result of the Law of Ukraine «On capital of Ukraine – City–Hero Kyiv». Scientists assert that the legal mechanism enshrined in the law, contrary to the concept of separation of powers embodied in the Constitution of Ukraine, as well as the principles of building relationships between the local governments and the local administrations set out in the Constitution of Ukraine, the Law «On Local Government in Ukraine» the Law «On local state administrations».

We can highlight the following features of the local government in Kiev: the local government in the capital made territorial community of Kyiv, both directly and through the Kyiv City Council, City District councils and their executive departments; representative bodies of the local self-government in Kiev is Kiev City Council and City District Council; Kyiv city and district councils in Kyiv with executive departments formed under the Kyiv City Council, district councils in the city and were accountable to and controlled by the respective councils. Since 1999 the role of the executive committees permanently assigned to the district and citywide administrations.

Since 1999 the Kyiv Mayor was a chairman of the Kiev city council, elected by the people of Kyiv direct elections, led the City Council Executive Committee and chaired its meetings at the same time was head of Kyiv City State Administration.

Comprehensive research of the history of formation and development of Kyiv LG structure is not created. Some aspects of the LG on their coexistence with the state authorities highlighted in the writings of experts from government and constitutional law. The main source for the study are laws of Ukraine concerning the activities of the LG's and defined the vector of development. In the article there are two stages of formation and development of Kyiv LG: before constitutional (1990–1996) and after constitutional (1996–2010). Before and after the adoption of the Constitution of Ukraine there were two different basic laws of Ukraine concerning to the structure of the LG in general and in 1999 it was adopted a law that regulated only the formation and functioning LG in Kyiv.

Keywords: Kiev City Council, Kiev State Administration, the executive committee of the Kyiv City Council, the secretariat of the Kiev city council.

Bobrovnik Yu. V., кандидат исторических наук, докторант кафедры истории и культуры Украины, ГВУЗ «Переяслав–Хмельницкий государственный педагогический университет имени Григория Сковороды» (Украина, Переяслав–Хмельницкий), neasmo@ukr.net

Законодательное регулирование структуры органов местного самоуправления в городе Киеве в период 1990–2010 гг.: исторический аспект

Главной целью статьи является попытка исследовать историю становления и развития структуры органов местного самоуправления в Киеве. Исследователь выделяет следующие особенности осуществления местного самоуправления в городе Киеве: местное самоуправление в столице осуществлялось территориальной общиной города как непосредственно, так и через Киевский городской совет, районные в городе советы и их исполнительные органы; представительными органами местного самоуправления в городе

Киеве является Киевский городской совет и районные в городе советы; Киевская городская и районные в городе Киеве советы имели собственные исполнительные органы, которые образовывались в соответствии Киевским городским советом, районными в городе советами и были подотчетными и под контрольными соответствующим советам. С 1999 г. роль исполнительных комитетов на постоянной основе возложено на районные и общегородскую государственные администрации. С этого же года киевский городской голова был председателем Киевского городского совета, избирался населением города Киева путем прямых выборов, возглавлял исполнительный комитет городского совета и председательствовал на ее заседаниях, в то же время был председателем Киевской городской государственной администрации. Хронологический и метод системного анализа использованы при подготовке исследования.

Комплексных научных исследований истории становления и развития структуры ОМС Киева до сих пор не создано. Отдельные аспекты функционирования ОМС по их сосуществования с государственными органами исполнительной власти освещены в работах специалистов по государственному управлению и конституционного права. Главным источником для исследования остаются Законы Украины, касающиеся деятельности ОМС и определяли вектор их развития. Определены два этапа становления и развития ОМС Киева: доконституционный (1990–1996 гг.) и послеконституционный (1996–2010 гг.).

Ключевые слова: Киевский городской совет, Киевская государственная администрация, исполнительный комитет Киевского городского совета, секретариат Киевского городского совета.

* * *

УДК 94:325.54]:34(477)«19/20»

Касьянова М. М., кандидат історичних наук, доцент, докторант Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ), k.marina81@rambler.ru

ФОРМУВАННЯ МІГРАЦІЙНОГО ЗАКОНОДАВСТВА ЩОДО УКРАЇНСЬКИХ ТРУДОВИХ МІГРАНТІВ У КІНЦІ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

Досліджено процес формування й удосконалення нормативно-правової бази трудової міграції в Україні, визначено основні напрями міграційної політики України. Зазначено, що міграційна законодавча база формувалась з урахуванням загальноприйнятих міжнародно-правових стандартів, а процес її розвитку був поступовим, як правило, це залежало від реакції на зміну міграційної ситуації. У статті використовуються як загальнонаукові так і спеціальні історичні методи.

Автор дійшов висновку, що впродовж усього періоду розвитку законодавства щодо українських трудових мігрантів підпорядковувалося загальнодержавній меті міграційної політики, яка характеризується забезпеченням ефективного управління міграційними процесами, подоланням негативних наслідків стихійних міграційних процесів, забезпеченням захисту громадян України, які постійно проживають за кордоном, мінімізацією стихійної зовнішньої трудової міграції громадян України та встановленням належного контролю за нею.

Ключові слова: міграція, міграційні процеси, зовнішня трудова міграція, державна міграційна політика.

На рубежі ХХ–ХХІ ст. міграція стала одним із серйозних факторів геополітичних і соціокультурних змін у багатьох країнах світу, будучи безпосереднім відображенням процесів глобалізації сучасного політичного процесу. Україна, яка отримала незалежність у 1991 р. після розпаду Радянського Союзу, одразу стала складовою процесів глобалізації. Вагомим демократичним здобуттям незалежної України стало забезпечення права вільного пересування громадян. Багато українців одразу скористалися цим правом в межах міжнародної трудової міграції та виїхали працювати до країн Європи й інших держав світу. Донедавна, ці явища ігнорувалися на державному рівні, а факт виїзду вважався тимчасовим як наслідок економічних труднощів, які згодом мають бути подолані. Проте праця за кордоном на даний час понад п'яти мільйонів наших громадян переконує в неправильній оцінці цих явищ та потребі вироблення прагматичної державної політики щодо них. А це, безсумнівно, неможливо без фахових та різнобічних досліджень еміграційного процесу.

Історіографія даної теми представлена працями провідних сучасних українських науковців. Дослідження О. А. Малиновської [1], С. Б. Чеховича [2], О. У. Хомри [3] висвітлюють питання формування міграційного законодавства України, розглядають міграційну ситуацію і сучасну державну міграційну політику країни, аналізують етапи формування органів управління міграцією. Джерельною базою дослідження виступають Конституція України, нормативно-правові та законодавчі документи країни.

Метою статті є вивчення процесу формування й удосконалення нормативно-правової бази трудової міграції та узагальнення досвіду міграційної політики України.

На сьогодні міграція населення обумовлена соціоісторичними і політичними умовами. Специфічне соціальне явище викликане об'єктивними потребами існування та розвитку людського суспільства в різних регіонах світу, що вимагає більш толерантного ставлення влади і корінного населення до мігрантів, а також забезпечення їм відповідних умов проживання. У той же час міграційні процеси на сучасному етапі досить серйозно впливають на геополітичне становище окремих регіонів на політичній карті світу.

У державному-правовому регулюванні міграційних процесів виділяються два аспекти. По-перше, приватно-правовий, тобто юридичне забезпечення суб'єктивних прав фізичних осіб, що вирішують за допомогою міграції свої соціально-економічні, культурні, політико-правові проблеми тощо. По-друге, публічно-правовий, тобто формування державно-правових режимів, що забезпечують функціонування органів управління, суспільних інститутів, захист прав і свобод мігрантів.

Саме публічно-правова сторона регулює міграційні процеси і адміністративно-правові питання. Загалом, управління міграціями можна визначити як свідомий і цілеспрямований вплив суспільства, громадян України, зокрема, на міграційні процеси з метою формування найбільш бажаної інтенсивності міграції та її географічної спрямованості. Такі дії охоплюють легальну міграцію на протидію нелегальній міграції.

Управління процесом легальної міграції належить до компетенції Державного департаменту в справах національностей і міграції, що функціонує в складі Міністерства юстиції України. Для більш успішного вирішення питань трудових мігрантів Державний департамент співпрацює з іншими державними установами, а саме: Міністерством праці та соціальної політики, Міністерством внутрішніх справ, Міністерством охорони здоров'я, Міністерством закордонних справ та Державним комітетом у справах охорони державного кордону.

Процес становлення міграційного законодавства на теренах України був дуже складним. Це обумовлено історією нашої держави, яка впродовж тисячоліть виборювала незалежність. В певні періоди історії Україна мала свої кордони і була самостійною, коли ні, на її території поширювалось право держав-завойовників. Однак і в тих, і в інших умовах процес становлення національних міграційних інститутів відбувався. Оскільки історія України тісно пов'язана з історією Радянського Союзу, після розпаду якого, успадкувала державні інститути та бюрократичний апарат, вважалося за

доцільне дати короткий аналіз радянського міграційного законодавства.

У Радянській Україні, яка з грудня 1922 р. стала складовою Радянського Союзу, міграція завжди обмежувалася і контролювалася. Право на свободу пересування не згадувалось ні в республіканській, ні в союзній конституціях, а зовнішні міграційні процеси фактично не регулювались. У Положенні про виїзд в СРСР і про виїзд з СРСР, затверджене постановою Ради Міністрів СРСР від 22 вересня 1970 р., процедури і підстави отримання дозволу на виїзд не були визначені, а ряд статей взагалі були таємними і не публікувались. До Положення вносились зміни та доповнення (1975 р., 1986 р.), проте суттєвих зрушень так і не відбулось. Початком формування міграційного права як окремої галузі стало 27 вересня 1988 р., коли Рада Міністрів СРСР ухвалила постанову «Про заходи, спрямовані на спрощення порядку виїзду громадян СРСР за кордон», що дало можливість громадянам виїждати в соціалістичні країни, з якими укладено угоду про безвізові поїздки, за паспортом громадянина СРСР з додатком, форма якого встановлювалася МВС за погодженням з МЗС. Отже, внаслідок тривалої ізоляції від загальносвітових тенденцій міграційне законодавство в незалежній Україні пройшло тривалий шлях розвитку й становлення.

Завдяки побудові відкритого суспільства, лібералізації кордонів наша держава поступово входить до загальносвітового міграційного перебігу, який став значущим способом забезпечення стабілізації соціально-економічного розвитку суспільства, однією з необхідних умов спільної діяльності індивідів. На початку 90-х років у результаті значних геополітичних змін на просторах колишнього СРСР, економічної кризи в Україні, де в попередній період міграція зводилася до «територіальної мобільності робочої сили», а еміграція прирівнювалася до зради Батьківщини, Україна опинилася віч-на-віч з масовими переміщеннями населення.

Важливим документом стала Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р., ухвалена Верховною Радою УРСР, в якій серед іншого проголошувалося, що «Українська РСР має своє громадянство і регулює імміграційні процеси» [4, с. 429], адже контроль над виїздом був першочерговим завданням новоутвореної держави. Практичним втіленням Декларації став закон «Про громадянство України» [5, с. 7] від 8 жовтня 1991 р. Відповідність Закону принципам міжнародного права засвідчує наявність у ньому загально визначених демократичних норм. Законом визначено перелік документів, які підтверджують громадянство України (статті 5–7), а також широке коло підстав для його набуття. У квітні 1997 р. до закону «Про громадянство» було внесено зміни [5, с. 7], згідно з якими громадянство України визначає постійний правовий зв'язок особи та Української держави, що знаходить свій вияв у їх взаємних правах та обов'язках. На сьогоднішній день в Україні діє Закон «Про громадянство» від 18 січня 2001 р. [6, с. 4–5], який гарантує українському трудовому мігранту захист його інтересів, зв'язок із Батьківщиною та рідними, які там залишаються. Позитивні зміни нової редакції Закону стосуються репатріантів та біженців, які раніше не мали можливості набути громадянство України.

Продовжують міграційне законодавство Закони «Про державний кордон» [7], «Про біженців» [8, с. 42], «Про

правовий статус іноземців» [9, с. 22–30], «Про туризм» [10], «Про зайнятість населення» [11, с. 170], «Про захист прав споживачів» [12, с. 90], «Про імміграцію» [13, с. 197], «Про порядок в'їзду і виїзду з України громадян України» [14, с. 101], до якого за роки функціонування не вносилося жодної зміни, що є свідченням його ефективності і відповідності міжнародному праву.

У червні 1992 р. Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про національні меншини в Україні» [15], який, враховуючи національний склад населення України та тенденції міграційних процесів, став логічним продовженням формування міграційного українського законодавства. Законопроект було апробовано на міжпарламентському семінарі «Меншини та міграції в Європі» в червні 1992 р. Указом Президента України «Про Міністерство України у справах національностей та міграції» від 26 квітня 1993 р. створено Міністерство, на яке покладено функції розроблення й забезпечення реалізації державної політики у сфері національних відносин та міграції. Одне з основних завдань Міністерства – підготовка спільно з іншими органами державної виконавчої влади пропозицій щодо формування державної політики у сфері національних відносин та міграції населення і організація роботи щодо її реалізації. 22 червня 1994 р. Кабінет Міністрів України прийняв постанову «Про створення органів міграційної служби в Україні».

Рішенням уряду України від 3 січня 1993 р. [16, с. 468] було скасовано тотальний контроль за поїздками громадян України, коли для будь-якої туристичної, ділової чи приватної поїздки за кордон необхідно було отримати спеціальний дозвіл. Так, за даними Міністерства внутрішніх справ України, у 1986 р., на початку перебудови, кількість поїздок за кордон в особистих справах не перевищувала 43 тис. Після здобуття незалежності в 1991 р. міграція досягла 2327 тис., тобто збільшилася в 54 рази, у 1996 р. мігрантів налічувалося 12 тис., в 1998 р. – 24 тис., а у 2002 р. – 41 тис. осіб [17, с. 96].

Головна роль державно-правового регулювання міграційними процесами належить Конституції України. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. [18, с. 3–48] ознаменувала якісно новий етап у розвитку суспільних відносин у сфері міграції громадян. Відповідно до статті 9 Основного Закону чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою, є частиною національного законодавства України. Стаття 25 чітко фіксує положення про те, що «громадянин України не може бути позбавлений громадянства і права змінити громадянство. Громадянин України не може бути вигнаний за межі України або виданий іншій державі. Україна гарантує піклування та захист своїм громадянам, які перебувають за кордоном» [18, с. 3–48].

Стаття 33 Конституції України гарантує свободу пересування, право вільно вибрати місце проживання, залишати територію України, за винятком, встановленим законом (військовослужбовці, ознайомлені з державною таємницею, працівники національних компаній, які володіють комерційною таємницею). Громадянин України не може бути позбавлений права в будь-який час повернутися в Україну. Таке конституційне формулювання узгоджується з міжнародно-правовими стандартами, оскільки чотири окремих права (право на свободу пересування, вільний вибір місця проживання, право

вільно залишати територію України і право громадянина у будь-який час повернутися в Україну) у сукупності становлять зміст права на свободу пересування. Принциповими з точки зору регулювання міграційних процесів є положення даної статті про права особи вільно залишати Україну, а для громадян України – також вільно повертатися в Україну.

Стаття 43 Конституції проголошує, що кожен має право на працю, включаючи можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає і на яку вільно погоджується. Пункт 5 частини 1 статті 85 Конституції закріплює за Верховною Радою України повноваження щодо визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики, у тому числі й міграційної політики України. Таким чином, концепція державної міграційної політики створює надійну правову базу для регулювання міграційних суспільних відносин, специфічні принципи та підходи стосовно різноманітних категорій мігрантів.

Необхідно визначити пріоритетні напрями правового регулювання міграційних процесів в Україні, зокрема – захист соціально-економічних інтересів і прав українських трудящих-мігрантів, збереження трудового та інтелектуального потенціалу держави, створення правових і соціально-економічних засад регулювання трудової міграції, розвиток міжнародного співробітництва з метою вирішення актуальних питань у сфері зовнішньої міграції. Важливим елементом правового регулювання міграційних процесів в Україні є посилення превентивних заходів щодо незаконної міграції.

Пункт 8 частини 2 статті 92 Конституції України обумовлює встановлення міграційного режиму, який відрізняється від загального лише законами України. Пункт 9 цієї статті формулює термін «міграційний режим» і розуміє його як специфічний правовий режим, у межах якого правові норми регулюють процеси переміщення фізичних осіб і визначають статус учасників міграційних відносин.

Окремо потрібно виділити Закон України «Про правовий статус закордонних українців» від 4 березня 2004 р. [19, с. 1035], який засвідчує, що українська держава піклується про своїх громадян, сприяє розвитку національної свідомості українців, які проживають за межами України, зокрема трудових мігрантів, які мають етнічне українське походження. У цьому законі чи не вперше було згадано на офіційному рівні про потреби співпраці не лише з діаспорними українцями, а й з трудовими мігрантами, які знаходяться за кордоном.

Отже, держава визнає відповідальність за всіх громадян України, які перебувають, як в межах країни так і поза її кордонами. Стаття 3 Конституції України наголошує: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та її гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави» [20, с. 31].

Більш того, відповідно до Конституції України держава повинна сприяти розвиткові національної ідеї, дбати про задоволення національно-культурних і мовних потреб української діаспори задля об'єднання всіх українців, де б вони не жили [20, с. 47]. Йдеться про ст. 12 Конституції України, яка говорить про взаємне збагачення набутками духовної та матеріальної культури, поєднання інтересів українців у своїй державі та поза нею, залучення етнічних

українців до розвитку і зміцнення зв'язків з Україною – своєю етнічною Батьківщиною [20, с. 47].

Обов'язки щодо дотримання цих положень Конституції покладаються, в першу чергу, на установи Міністерства закордонних справ України за кордоном, тобто Посольства, Консульства. Обов'язок посадових осіб цих установ – вживати всіх необхідних заходів, аби громадяни України мали можливість користуватися в повному обсязі правами, наданими їм законодавством країн перебування, міжнародними договорами, учасниками яких є Україна і держава перебування, та в установленому порядку захищати їх інтереси. У випадку необхідності мають уживати заходи для поновлення порушених прав громадян України [20, с. 75].

Україною вже укладено чимало двосторонніх та багатосторонніх міжнародних договорів, які покликані на практиці регулювати всі питання, пов'язані із перебуванням українських громадян за кордоном. Щодо трудових мігрантів, то це забезпечує рівність трудових прав громадян України, їх соціальний захист на одному рівні з громадянами тих країн, в яких вони перебувають та працюють; дає можливість легально працевлаштовуватись за кордоном.

28 травня 2004 р. відбулося підписання Меморандуму про співпрацю між Міністерством закордонних справ України та Українською юридичною колегією, який формалізував і надав правової визначеності співпраці цих відомств щодо правового захисту громадян України за кордоном [21]. Перше положення преамбули документа є прямим посиланням на висновки спеціальної доповіді Уповноваженого з прав людини в Україні Н. Карпачової у Верховній Раді України 2003 р. «Стан дотримання та захисту прав громадян України за кордоном» [22, с. 3]. Вищенаведені факти свідчать про значні позитивні зрушення у юридичному забезпеченні прав трудящих–мігрантів та членів їх сімей.

Проведення 17 листопада 2004 р. парламентських слухань в Україні на тему: «Стан та проблеми правового і соціального статусу сучасної української трудової міграції» [23, с. 4] покляло початок фаховому обговоренню української виїзної міграції на рівні законодавчого органу. Втім досі ані міжнародна договірно–правова база, ані національне законодавство України не дають відповіді на весь комплекс поставлених часом проблем. Юридичним наслідком парламентських слухань стало затвердження постанови Кабінету Міністрів України від 17 листопада 2004 р. «Про затвердження Програми забезпечення прав та інтересів громадян, які виїжджають за кордон для працевлаштування, та усиновлених іноземцями дітей на період до 2005 р.» [24, с. 301]. Згідно з Програмою, зовнішня трудова міграція здійснюється шляхом: запрошення українських фахівців безпосередньо іноземним роботодавцем; використання послуг недержавних установ та організацій (юридичних осіб і фізичних осіб – підприємців), які займаються посередництвом у працевлаштуванні громадян за кордоном, у тому числі туристичних агенцій; самостійного пошуку робочого місця в іноземного роботодавця.

На основі законодавства щодо зовнішньої міграції виконавчі органи формують напрями її реалізації. На особливу увагу заслуговує Рішення Ради національної безпеки та оборони України «Про напрями державної міграційної політики України та невідкладні заходи щодо підвищення її ефективності» від 15 червня 2007 р. [25,

с. 16]. Метою цього документа є проведення ефективної державної політики у сфері трудової міграції, що реалізується через приєднання України до міжнародних договорів, якими регулюються питання трудової міграції, укладання двосторонніх міжнародних договорів щодо працевлаштування та соціального захисту громадян, які працюють за кордоном, удосконалення організаційних засад у сфері надання посередницьких послуг у працевлаштуванні за кордоном, запобігання нелегальній трудовій міграції та торгівлі людьми, захист прав та інтересів громадян України, усиновлених іноземцями.

Паралельно із формуванням законодавчої бази щодо регулювання міграційних процесів незалежна Україна опинилася перед необхідністю вироблення власної концепції міграційної політики. Проект «Концепції державної міграційної політики» було подано до розгляду народними депутатами І. Гайдошем та М. Шульгою 28 січня 2004 р. Однак після розгляду його в парламенті 25 червня 2005 р. він був відправлений на доопрацювання, оскільки, на думку багатьох спеціалістів, мав декларативний характер і не міг стати справжнім програмним документом, у якому відображалися б основні міграційні програми України.

Концепція державної міграційної політики була прийнята у 2006 р. і є обов'язковим документом при розробці та прийнятті законів, нормативно–правових актів, державних та регіональних програм з питань міграції, біженців, громадянства і може змінюватись відповідно до динаміки та розвитку міграційних та демографічних процесів, змін у суспільстві, розвитку міжнародних відносин України [26].

Концепція державної міграційної політики – це правовий акт, який визначає зміст і спрямування державної міграційної політики, систему принципів і пріоритетів державних органів у сфері управління міграційними процесами, напрями удосконалення законодавчого, адміністративного та інституційного забезпечення та механізм і форми державної міграційної політики України [26].

Таким чином, міграційне законодавство України щодо трудових мігрантів у кінці ХХ – початку ХХІ ст. пройшло тривалий шлях формування. За роки незалежності напрацьована правова база, яка відбиває головну мету державної міграційної політики – забезпечення ефективного управління міграційними процесами, подолання негативних наслідків стихійних міграційних процесів, забезпечення захисту громадян України, які постійно проживають за кордоном, мінімізація стихійної зовнішньої трудової міграції громадян України та встановлення належного контролю за нею.

Список використаних джерел

1. Малиновська О. А. Основні засади міграційної політики України та майбутні сценарії розвитку О. А. Малиновська // Проблеми міграції. – Т.7, №1. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до журн.: <http://www.migration.kiev.ua/ ukr/mag/>.
2. Чехович С. Б. Державно–правова міграційна політика: проблеми та шляхи вирішення / С. Б. Чехович // Матеріали науково–практичної конференції [«Теоретичні та практичні питання реалізації Конституції України: проблеми, досвід, перспективи»] (Київ, 25 червня 1997 р.). – Х., 1998. – С.87.
3. Хомра О. Зовнішня трудова міграція як школа демократії (на матеріалах зовнішньої трудової міграції населення західного прикордоння України) / О. Хомра [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dep.kiev.ua/confer/Conference%202000/Section%207/Khomra.pdf12–15.12.2007>.

4. Декларація про державний суверенітет України від 16.07.1990 р. №55–XII // Відомості Верховної Ради України. – 1990. – №31. – С.429.
5. Про громадянство України: Закон України від 16.04.1997 р. №210/97–ВР // Збірник документів «Правовий захист біженців в Україні» / Упорядковано Українською Правничою Фундацією. – К., 1998. – С.7.
6. Про громадянство України: Закон України від 18.01.2001 р. №2235–III // Голос України. – 2001. – 6 березня. – №42 (2542). – С.4–5.
7. Про державний кордон: Закон України від 4.11.1991 р. №1777–XI // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – №2. – Ст.5.
8. Про біженців: Закон України від 24.12.1993 р. №3818–XII // Збірник документів «Правовий захист біженців в Україні» / Упорядковано Українською Правничою Фундацією. – К., 1998. – С.42.
9. Про правовий статус іноземців: Закон України від 4.02.1994 р. №3929–XII // Збірник документів «Правовий захист біженців в Україні» / Упорядковано Українською Правничою Фундацією. – К., 1998. – С.22–30.
10. Про туризм: Закон України від 15.09.1995 р. №1282–IV // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – №31. – Ст.241.
11. Про зайнятість населення: Закон України від 1.03.1991 р. №803–XII // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – №14. – С.170.
12. Про захист прав споживачів: Закон України від 12.05.1991 р. №1023–XII // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – №14. – С.90.
13. Про імміграцію: Закон України від 7.06.2001 р. №2491–III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – №41. – С.197.
14. Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України: Закон України від 21.01.1994 р. №3858–XII // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – №18. – С.101.
15. Про національні меншини в Україні: Закон України від 25.06.1992 р. №2494–XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – №36. – Ст.529.
16. Євтух В. Б. Українці за межами України / В. Б. Євтух // Історія України: нове бачення. – К.: [б. в.], 1996. – Т.2. – С.468.
17. Андрієнко В. Проблеми створення і діяльності органів виконавчої влади України з регулювання зовнішньої міграції / В. Андрієнко // Біженці та міграція: український часопис права і політики. – 1998. – №3–4. – С.96.
18. Конституція України від 28.06.1996 р. №254к/96–ВР // Конституція України Конституція Автономної Республіки Крим: 36. нормат. актив. – К.: Юрінком Інтер, 1999. – С.3–48.
19. Про правовий статус закордонних українців: Закон України від 4.03.2004 р. №1582–IV // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – №25. – С.1035.
20. Коментар до Конституції України. – 2-ге вид., виправ. й доп. – К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, 1998.
21. Іванова М. Емігрантська нація, або добре там, де нас нема / М. Іванова. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kobza.com.ua/content/view/1490/35/17>.
22. Карпачова Н. Стан дотримання та захисту прав громадян України за кордоном: Виступ Уповноваженого з прав людини Ніни Карпачової у Верховній Раді України під час представлення Спеціальної доповіді Уповноваженого / Н. Карпачова // Голос України. – 2003. – 15 квіт. – С.3.
23. Зовнішня трудова міграція населення України // Заг. ред. та упорядкування Український центр соціальних реформ, Державний комітет статистики. – К.: [б. в.], 2009. Редагування Чебанова В. Г. – С.4.
24. Про затвердження Програми забезпечення прав та інтересів громадян, які виїжджають за кордон для працевлаштування, та усиновлених іноземцями дітей на період до 2005 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 17.11.2004 р. №1559 // Відомості Верховної Ради. – 2002. – №41. – С.301.
25. Про напрями державної міграційної політики України та невідкладні заходи щодо підвищення її ефективності: Рішення Ради національної безпеки та оборони України від 15.06.2007 р. // Офіційний вісник Президента України. – 2007. – №21. – С.16.
26. Концепція державної міграційної політики [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.loga.gov.ua>
2. Chehovych S. B. Derzhavno-pravova migracijna polityka: problemy ta shljahy vyrishennja / S. B. Chehovych // Materialy naukovy-praktychnoi konferencii' [«Teoretychni ta praktychni pytannja realizacii' Konstytucii' Ukrainy: problemy, dosvid, perspektivy»] (Kyiv, 25 chervnja 1997 r.). – H., 1998. – S.87.
3. Homra O. Zovnishnja trudova migracija jak shkola demokracii' (na materialah zovnishn'oi' trudovoi' migracii' naselennja zahidnogo prykordonnja Ukrainy) / O. Homra [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.dep.kiev.ua/confer/Conference%202000/Section%207/Khomra.pdf12-15.12.2007>.
4. Deklaracija pro derzhavnyj suverenitet Ukrainy vid 16.07.1990 r. №55–XII // Vidomosti Verhovnoi' Rady Ukrainy. – 1990. – №31. – S.429.
5. Pro gromadjanstvo Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 16.04.1997 r. №210/97–VR // Zbirnyk dokumentiv «Pravovyj zahyst bizhenciv v Ukraini» / Uporjadkovanoe Ukrain's'koju Pravnychoju Fundacijeu. – K., 1998. – S.7.
6. Pro gromadjanstvo Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 18.01.2001 r. №2235–III // Golos Ukrainy. – 2001. – 6 bereznja. – №42 (2542). – S.4–5.
7. Pro derzhavnyj kordon: Zakon Ukrainy vid 4.11.1991 r. №1777–XI // Vidomosti Verhovnoi' Rady Ukrainy. – 1992. – №2. – St.5.
8. Pro bizhenciv: Zakon Ukrainy vid 24.12.1993 r. №3818–XII // Zbirnyk dokumentiv «Pravovyj zahyst bizhenciv v Ukraini» / Uporjadkovanoe Ukrain's'koju Pravnychoju Fundacijeu. – K., 1998. – S.42.
9. Pro pravovyj status inozemciv: Zakon Ukrainy vid 4.02.1994 r. №3929–XII // Zbirnyk dokumentiv «Pravovyj zahyst bizhenciv v Ukraini» / Uporjadkovanoe Ukrain's'koju Pravnychoju Fundacijeu. – K., 1998. – S.22–30.
10. Pro turyzm: Zakon Ukrainy vid 15.09.1995 r. №1282–IV // Vidomosti Verhovnoi' Rady Ukrainy. – 1995. – №31. – St.241.
11. Pro zajnjatist' naselennja: Zakon Ukrainy vid 1.03.1991 r. №803–XII // Vidomosti Verhovnoi' Rady URSR. – 1991. – №14. – S.170.
12. Pro zahyst prav spozhyvachiv: Zakon Ukrainy vid 12.05.1991 r. №1023–XII // Vidomosti Verhovnoi' Rady Ukrainy. – 1995. – №14. – S.90.
13. Pro immigraciju: Zakon Ukrainy vid 7.06.2001 r. №2491–III // Vidomosti Verhovnoi' Rady Ukrainy. – 2001. – №41. – S.197.
14. Pro porjadok vyj'zdu z Ukrainy i v'j'zdu v Ukrainu gromadjan Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 21.01.1994 r. №3858–XII // Vidomosti Verhovnoi' Rady Ukrainy. – 1994. – №18. – S.101.
15. Pro nacional'ni menshyny v Ukraini: Zakon Ukrainy vid 25.06.1992 r. №2494–XII // Vidomosti Verhovnoi' Rady Ukrainy. – 1992. – №36. – St.529.
16. Jevtuh V. B. Ukrainci za mezhamy Ukrainy / V. B. Jevtuh // Istorija Ukrainy: nove bachennja. – K.: [b. v.], 1996. – T.2. – S.468.
17. Andrijenko V. Problemy stvorennja i dijalnosti organiv vykonavchoi' vlady Ukrainy z reguljuvannja zovnishn'oi' migracii' / V. Andrijenko // Bizhenci ta migracija: ukrain's'kyj chasopys prava i polityky. – 1998. – №3–4. – S.96.
18. Konstytucija Ukrainy vid 28.06.1996 r. №254k/96–VR // Konstytucija Ukrainy Konstytucija Avtonomnoi' Respubliky Krym: Zb. normat. aktiv. – K.: Jurinkom Inter, 1999. – S.3–48.
19. Pro pravovyj status zakordonnih ukrainciv: Zakon Ukrainy vid 4.03.2004 r. №1582–IV // Vidomosti Verhovnoi' Rady Ukrainy. – 2004. – №25. – S.1035.
20. Komentar do Konstytucii' Ukrainy. – 2-ge vyd., vyprav. j dop. – K.: Instytut zakonodavstva Verhovnoi' Rady Ukrainy, 1998.
21. Ivanova M. Emigrants'ka nacija, або добре там, де нас нема / M. Ivanova. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://kobza.com.ua/content/view/1490/35/17>.
22. Karpachova N. Stan dotrymanna ta zahystu prav gromadjan Ukrainy za kordonom: Vystup Upovnovazhenogo z prav ljudyny Niny Karpachovoi' u Verhovnij Radi Ukrainy pid chas predstavlennja Special'noi' dopovidi Upovnovazhenogo / N. Karpachova // Golos Ukrainy. – 2003. – 15 kvit. – S.3.
23. Zovnishnja trudova migracija naselelnja Ukrainy // Zag. red. ta uporjadkuvannja Ukrain's'kyj centr social'nyh reform, Derzhavnyj komitet statystyky. – K.: [b. v.], 2009. Redaguvannja Chebanova V. G. – S.4.
24. Pro zatverdzhennja Programy zabezpechennja prav ta interesiv gromadjan, jaki vyj'zhdzhajut' za kordon dlja pracevlashtuvannja, ta usynovlenyh inozemcjamy ditej na period do 2005 roku: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 17.11.2004 r. №1559 // Vidomosti Verhovnoi' Rady. – 2002. – №41. – S.301.

References

1. Malynovs'ka O. A. Osnovni zasady migracijnoi' polityky Ukrainy ta majbutni scenarii' rozvytku O. A. Malynovs'ka // Problemy migracii' – T.7, №1. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu do zhurn.: <http://www.migration.kiev.ua/ukr/mag/>.

25. Pro naprjamy derzhavnoi' migracijnoi' polityky Ukrainy ta nevidkladni zahody shhodo pidvyshhennja i'i' efektyvnosti: Rishennja Rady nacional'noi' prezidenta Ukrainy vid 15.06.2007 r. // Oficijnyj visnyk Pryzidenta Ukrainy. – 2007. – №21. – S.16.

26. Konceptcija derzhavnoi' migracijnoi' polityky [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.loga.gov.ua>

Kasianova M. M., PhD, doctoral student of National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), k.marina81@rambler.ru

Formation of the labour migration legislation in the late XX – early XXI century

As far as the article is concerned, it has analyzed the process of formation and improvement of normative and legal basis for the labour migration in Ukraine and determined the main directions of migration policy of Ukraine. It is noted that the migration legislative basis has been formed with respect to the generally accepted international law standards, and the process of its development has been incremental. As a rule, it depended upon reaction to the change of migration situation. Both the general scientific and historical methods were employed for analyzing the aforesaid issue.

The author comes to the conclusion that during the whole development period, the legislation on the Ukrainian labour migrants has been subjected to the general state goal of migration policy characterized by providing the effective management of migration processes, by eliminating negative consequences of spontaneous migration processes, by providing the protection of the citizens of Ukraine who are residing abroad, by minimizing the spontaneous external labour migration of the Ukrainian citizens and by controlling it properly.

Keywords: migration, migration processes, external labour migration, state migration policy.

Касьянова М. Н., кандидат исторических наук, доцент, докторант Национального педагогического университета им. М. П. Драгоманова (Украина, Киев), k.marina81@rambler.ru

Формирование миграционного законодательства украинских трудовых мигрантов в конце XX – начале XXI ст.

Исследован процесс формирования и совершенствования нормативно-правовой базы трудовой миграции в Украине, определены основные направления миграционной политики Украины. Отмечено, что миграционная законодательная база формировалась с учетом общепринятых международно-правовых стандартов, а процесс ее развития был постепенным, как правило, это зависело от реакции на изменение миграционной ситуации. В статье используются как общенаучные, так и специальные исторические методы.

Автор пришел к выводу, что на протяжении всего периода развития законодательства в отношении украинских трудовых мигрантов, поочинялось общегосударственной цели миграционной политики, которая характеризуется обеспечением эффективного управления миграционными процессами, преодолением негативных последствий стихийных миграционных процессов, обеспечением защиты граждан Украины, которые постоянно проживают за границей, минимизацией стихийной внешней трудовой миграции граждан Украины и установлением надлежащего контроля за ней.

Ключевые слова: миграция, миграционные процессы, внешняя трудовая миграция, государственная миграционная политика.

* * *

УДК 94(477)

Кліш А. Б., кандидат исторических наук, доцент кафедры стародавньої та середньовічної історії, Тернопільський національний педагогічний університет ім. Володимира Гнатюка (Україна, Тернопіль), Klish_Andriy@ukr.net

Суспільно–політична діяльність вищого греко–католицького духовенства на початку XX ст.

Проаналізовано участь вищого греко–католицького духовенства, зокрема митрополита А. Шептицького, єпископів К. Чеховича та Г. Хомишина, у суспільно–політичному житті Галичини на початку XX ст. Досліджено їх роль у боротьбі за відкриття українського університету в Львові та реформування виборчого законодавства до Віденського парламенту та Галицького сейму.

Ключові слова: Східна Галичина, вище греко–католицьке духовенство, суспільно–політичне життя, А. Шептицький, пастирське послання.

У Східній Галичині, де більшість населення була греко–католиками відбулася адаптація соціальної доктрини Католицької церкви до місцевих умов. На початку XX ст. греко–католицька верхівка загострювала увагу на національних та соціальних питаннях, а священники активно брали участь у суспільно–політичному житті громад через діяльність культурно–просвітніх та економічних товариств.

Метою цієї публікації є з'ясування ролі греко–католицького вищого духовенства у суспільно–політичному житті Східної Галичини на початку XX ст.

Незважаючи на певні здобутки науковців у дослідженні суспільно–політичної діяльності греко–католицького духовенства, поза межами наукових досліджень залишається чимало важливих нерозв'язаних проблем.

Науковий доробок дослідників із задекларованої проблематики обмежується публікаціями Е. Бистрицької [1], Я. Біласа [2], О. Волинець [3], О. Єгрешія [4], Л. Крупи [5], Н. Колб [6], У. Кошетар [7] та інших дослідників.

Зазначені автори в основному звертають увагу на аналіз діяльності окремо взятих греко–католицьких єпископів, зокрема, А. Шептицького, узагальнено аналізують їх суспільно–політичну інституції або ж характеризують окремі аспекти тієї чи іншої проблематики. Однак окреслена нами проблема не знайшла ґрунтовного висвітлення у наукових публікаціях, тому аналіз історіографії проблеми дає змогу зробити висновок про те, що на сьогодні у науковій літературі відсутні праці, що ґрунтуються на дослідженні зазначеної проблеми, у яких було б з'ясовано роль вищого греко–католицького духовенства у суспільно–політичному житті Галичини на початку XX ст.

Основою джерельної бази слугують пастирські послання владик, видані упродовж 1900–1914 рр. Кожне пастирське послання скероване до духовенства та мирян піднімало низку суспільно–політичних питань.

На початку XX ст. перед галицькими українцями постала низка важливих питань, які потребували негайного вирішення. Це, насамперед, питання заснування українського університету, реформування виборчого законодавства до Віденського парламенту та Галицького сейму та соціальної консолідації. Греко–католицький єпископат не залишився осторонь цих проблем.

Криза в економіці, загострення політичної боротьби, високі податки, низька освіченість населення призвели до посилення між класових конфліктів [8, с. 369–371]. Завдяки позиції Греко–католицької церкви (ГКЦ) послаблено соціальну напругу під час селянських страйків 1902 р. [9, с. 7]. Соціальна доктрина Церкви скеровувалася на захист найбідніших прошарків населення шляхом забезпечення їм гарантованого права на працю та її гідної оплати [9, с. 20–23].

Слід зазначити, що зазначені питання знайшли підтримку у широкого загалу. Зокрема, І. Франко опублікував у «Літературно–науковому віснику» рецензію на послання митрополита п. з. «Соціальна акція, соціальне питання і соціалізм», у якій відзначив новаторство послання, оскільки попередники А. Шептицького видавали такі звернення шаблонною, запліснявілою лексикою, а це – написане живою народною мовою, на конкретних прикладах, «річ, – як зазначав І. Франко, – нечувана у наших церковних достойників...». Проте І. Франко доповнив та поглибив послання А. Шептицького, критикував, особливо трактування проблем приватної власності, сім'ї та соціальної справедливості [10, с. 1–23].

Вище греко–католицьке духовенство виступало виключно за законні методи політичної боротьби. Зокрема, під час селянського страйку 1902 р. А. Шептицький звернувся до духовенства Львівської Архієпархії з вимогою утримувати селян від насильницьких дій [11, с. 576]. 12 квітня 1908 р. український студент М. Січинський

застрелив галицького намісника А. Потоцького. Цю подію засудило вище греко-католицьке духовенство, видавши спеціальне пастирське послання до духовенства та вірних [12, с. 74–75]. Владики вважали, що шляхом екстремізму, заперечуючи християнські засади, не можливо досягти вагомих політичних результатів, а лише ускладнити етнополітичну ситуацію в Галичині. У посланні наголошувалося, що будь-який злочин у політичній площині «шкодить справі народній, бо понижає чесноту любові вітчизни, підкопує моральні підвалини народної роботи, – згіршенем псує людей, псує їх совість, псує їх душу» [13, с. 424]. Це послання мало продемонструвати солідарність священників у духовних справах, виконання християнських законів та обов'язок стримувати парафіян від радикальних методів боротьби.

А. Шептицький закликав галичан до солідарності. ГКЦ повинна їй сприяти шляхом допомоги мирянам у створенні християнських крамниць, кооперативних установ тощо [14, с. 6]. Соціальна доктрина ГКЦ мала забезпечити добробут всіх прошарків населення.

У цьому контексті А. Шептицький звертався до різних прошарків галицького суспільства. Багатих закликав до ошадності та допомоги біднішим, як матеріально так і порадами. Незаможним надавав моральну підтримку, зазначаючи на необхідності усвідомлення тимчасовості земного буття [14, с. 9].

Важливе значення у соціальній доктрині ГКЦ займала інтелігенція. А. Шептицький поділяв її на три групи (беручи за основу виконання законів Божих): 1) займається просвітництвом серед народу, співпрацюючи з Церквою; 2) має віру, проте байдужа до практичного виконання Божих заповідей та церковних канонів; 3) стоїть на атеїстичних принципах [14, с. 12–13]. Поділяючи інтелігенцію на певні групи та підготувавши для кожної з них окремі поради, А. Шептицький розробив основу для консолідації українського суспільства.

А. Шептицький зазначав, що греко-католицькі священники своєю самопожертвою та працею для українського народу мають бути прикладом патріотизму. Окрім того, він закликав їх не створювати значної кількості політичних партій, оскільки це спричинить до розколу та знищення нації [14, с. 15].

Участь у суспільно-політичному житті, на думку владик, вимагала виключення ненависті, помсти, несправедливого використання авторитету. Натомість запровадження християнських засад щодо політичних опонентів надасть можливість галицьким українцям захищати свої права та свідомо відноситися до обрання депутатів [15, с. 406].

Слід зазначити, що зазначені пастирські послання позитивно сприймалися у галицькій суспільності та покращили політичне становище Митрополита. Зокрема, відомий письменник А. Чайковський у листі до А. Шептицького від 30 травня 1901 р. зазначав, що «... листами сими з'єднали собі Високопреосвященний руский народ, котрий Вашу номінацію, як і кожний факт загального значення, прийняв недовірливо... Ваші листи мусіли розвіяти ті сумніви і спричинити для Вас щирі симпатії. Такі патріотичні заяви Владик в листах пастирських успокоюють і будять довіру, а се підстава до порозуміння і дальшої праці» [16, с. 572].

Слід зазначити, що парафіальне духовенство було неоднорідним у своїх політичних поглядах. Частина

священиків підтримувало народовську течію, інші – москвофільську, а були й такі, яким були близькі соціалістичні та радикальні ідеї.

Це, на думку вищого греко-католицького духовенства, шкодило не лише Церкві, але й національній ідеї. Єпископи намагалися об'єднати священників навколо спільної мети. Зокрема, у спільному посланні «О солідарності», вони відзначали, що солідарність священників на християнських засадах сприятиме авторитету Церкви у суспільстві [17, с. 338–339].

У наступному єпископському посланні «Про солідарність у громадському житті» акцентовано увагу на участі духовенства у суспільно-політичному житті. Зокрема, зазначалося, що «тут не може бути і бесіди о політиці» [18, с. 349]. Також у посланні чітко розмежовуються громадянські та душпастирські обов'язки священника, зазначається, що він лише за межами Церкви може брати участь у суспільно-політичному житті та категорично забороняється нав'язувати власні політичні переконання у проповідях та під час сповідей [18, с. 349–350].

На знак підтримки української освіти А. Шептицький у 1901 р. вирішив закрити семінарію у Львові та за власні кошти направити студентів-богословів навчатися за кордон [8, с. 368]. Ця подія стала першим політичним виступом митрополита.

У 1902 р. українські депутати внесли подання щодо заснування української гімназії у Станіславові. Шептицький підтримав цю ідею, проте польська більшість провалила голосування з цього питання. Українські депутати на знак протесту оголосили про сесію, яку підтримало вище греко-католицьке духовенство [1, с. 67].

Слід зазначити, що проти заснування українського університету у Львові виступали польські викладачі, студенти та влада. Згідно зі спогадами М. Бобжинського, поляки вимагали надати Львівському університету виключно польського характеру, а їх фракція у Віденському парламенті прийняла постанову, що заблокувала відкриття двох нових українських кафедр. Також припинялися габілітації українських доцентів через погляди польської молоді [19, с. 308–309].

28 червня 1910 р. А. Шептицький виступив у Віденському парламенті з вимогою відкриття українського університету. Зокрема, він зазначав: «Задоволення всіх культурних потреб націй, що належать до зв'язку монархії, має для них велику важливість, однак воно є ще важливіше для самої монархії в її цілості так, що той, хто заступається в того роду справі,... виступає як громадянин, який турбується добром Австрії» [20]. Окрім того у зверненні наголошувалося на тому, що «що нарід з кількістю три і пів мільона – отже займає четверте місце серед націй імперії, нарід, що його національний і культурний розвиток вимагає річно цілих рядів священників, учителів середніх шкіл, урядовців суддів та інших академічно-образованих фахівців, не може довгий час обійтися без університету й мусить відчувати це, як пекучу потребу, щоб такий університет був заснований» [20].

Врешті-решт цісар у 1913 р. видав декрет, згідно з яким український університет у Львові мав відкритися 1 вересня 1916 р. Це рішення набуло значного міжнародного резонансу. Російський посол у Відні висловив протест щодо прийняття цього декрету, як «неприятного акту проти Росії» [21, с. 57].

Важливою для утвердження прав галицьких українців стала боротьба за реформування виборчої системи, що дозволило б їм до законодавчих органів влади більшу кількість своїх представників. Адже куріальна система виборів у значно обмежувала українську репрезентацію в Віденському парламенті, українські депутати не могли впливати на політичну ситуацію в імперії загалом і місцеве законодавство та організаційну діяльність зокрема, тим більше, що постійно відчували спротив численнішої польської репрезентації.

Не стало осторонь цього процесу і вище греко-католицьке духовенство. Зокрема, вирішено, що митрополит та єпископи візьмуть участь у делегації, що мала зустрітися з імператором та урядовцями у Відні з метою справедливого розподілу депутатських мандатів у парламенті [22, с. 15].

11 січня 1906 р. на конференції єпископату в Перемишлі прийнято рішення відрядити митрополита А. Шептицького та єпископів Г. Хомишина та К. Чеховича у Відень до імператора щодо запровадження загального виборчого права до австрійського парламенту та справедливого розподілу мандатів у ньому [23, арк. 6].

22 січня 1906 р. А. Шептицький як очільник делегації виголосив промову, аргументуючи право галицьких українців на рівні з іншими народами імперії виборчі права. До складу делегації увійшли також єпископи Г. Хомишин та К. Чехович. Вони, на тлі революції 1905 р. у Російській імперії, намагалися показати українців законослухняними громадянами [2, с. 69]. Імператор Франц-Йосиф запевнив делегацію у лояльності до українців.

На підтримку вимог цієї делегації Народна Рада 2 лютого 1906 р. скликала віче у Львові, участь у якому взяло близько 50 тисяч українців, переважно селян. Це свідчить про високу політичну активність населення [24, с. 53, 59].

Результатом таких дій став закон про запровадження загального виборчого права під час виборів до Віденського парламенту, прийнятий 27 січня 1907 р., який вцілому задовільняв українців.

У травні 1907 р. відбулися перші вибори до австрійського парламенту на основі загального виборчого права, за результатами яких українці отримали 27 мандатів. Членами палати панів у Відні на правах вірилістів¹ стали митрополит А. Шептицький, єпископи Г. Хомишин і К. Чехович [4].

Актуальним залишалося реформування виборчого законодавства до Галицького сейму. Вибори до сейму 1908 р. супроводжувалися численними зловживаннями та репресіями. Українські депутати вдалися до обструкції та на певний час паралізували роботу парламенту у 1909–1910 рр.

2 лютого 1910 р. під головуванням А. Шептицького та за участі К. Чеховича та Г. Хомишина відбулася спільна нарада українських парламентарів Галичини та Буковини. На ній ухвалено програму дій українських політиків, згідно з якою проголошувалася необхідність національно-територіальної автономії Східної Галичини та Північної Буковини. Пріоритетними завданнями визнавалися реформа шкільної освіти, протидія москвофільській пропаганді, розширення участі українців у владних інституціях [8, с. 536].

¹ отримали депутатський мандат не шляхом вибору, а через свій статус у суспільстві

Реформування виборчого законодавства до Галицького сейму стало предметом розгляду конференцій греко-католицьких єпископів у 1911 та 1913 рр. У спільному посланні «О виборчій реформі» вони закликали «обдумати таке сформульоване виборчих прав, такий поділ мандатів чи округів, щоби по змозі було виключене і перекупство» [25, с. 434].

Проте, попри домагання вищого греко-католицького духовенства, українських парламентарів у 1913 р. проект реформування виборчого законодавства до Галицького сейму зазнав краху. Однією із причин цього стала, за словами М. Бобжинського, глибока ненависть польського архієпископа до греко-католицьких владик [19, с. 369–370].

Справа реформування виборчої системи знову загострилася на межі 1913–1914 рр. Посередниками у розв'язанні спірних питань між українцями та поляками були А. Шептицький та К. Чехович, яких очільник австрійського уряду Штюрк неодноразово запрошував до Відня.

У січні 1914 р. А. Шептицький виголосив промову на польській та українській мовах, у якій запропонував компромісний проект. 28 січня 1914 р. підписано документ, згідно з яким поляки погодилися на негайне відкриття українського університету, а згодом ухвалити зміни до виборчого законодавства. Вирішальну роль у досягненні порозуміння відіграв А. Шептицький [8, с. 652, 685–689].

Вище греко-католицьке духовенство високо оцінювало значення парламентаризму та напередодні виборів зверталось до віруючих, наголошуючи на пріоритеті християнського морального критерію при виборі депутатів. Зокрема, у посланні «О виборах до парламенту» наголошувалося на тому, що хорошим представником народу стане людина, яка буде одночасно патріотом та християнином: «Патріот, котрий не єсть християнином, єсть злим патріотом... Русин не віруючий, безбожний шкодить народові і міг би... зробити нам і встид перед цілим християнським світом, і страту, і шкоду не до обчислення» [26, с. 407].

Також зазначалося, що атеїстична риторика й войовнича передвиборча агітація соціалістів та радикалів не сприяли суспільній консолідації. Одночасно заборонялася передвиборча політична агітація священиком у межах Церкви [26, с. 409–410].

Парламент розглядав важливі питання суспільно-політичного життя. Зокрема, владки навели приклад обговорення у законодавчому органі проблеми запровадження цивільних розлучень, т.зв. «вільної» школи на противагу християнській. Вони, на прикладі Франції, доводять, що такі нововведення призвели до того, що «молодіж востає дико, що люди так виховані не суть вже християнами, не мають ніякої релігії, ніякої віри, ніякої совісті» [26, с. 406].

Виходячи з важливості парламентської діяльності, єпископи вважали за необхідне сформулювати певні вимоги до кандидатів у депутати. Насамперед це мали бути національно-свідомі українці, патріоти, практикуючі греко-католики.

Єпископат вважав, що громадяни мали самостійно пропонувати кандидатів, а вже під час виборів приймати рішення спільно з священиками. Радикали та соціалісти, на думку владик, проводили передвиборчу агітацію за допомогою атеїстичної літератури, пропагуванні

віронетерпимості та алкоголізму, поширенні думок, що греко-католицьке духовенство не відстоювало інтереси народу.

Натомість А. Шептицький та єпископи зазначали, що практично усі крамниці, каси ощадності, читальні засновані за безпосередньої участі священнослужителів [26, с. 409].

Участь у суспільно-політичному житті, на думку владик, вимагала виключення ненависті, помсти, несправедливого використання авторитету. Натомість запровадження християнських засад щодо політичних опонентів надасть можливість галицьким українцям захищати свої права та свідомо відноситися до обрання депутатів [26, с. 406].

Констатовано факт, що частина греко-католицьких священників виступила проти більшості духовенства з іншою політичною орієнтацією [27, с. 411].

Частина священнослужителів фінансувала часописи, які пропагували соціалістичні ідеї. На думку вищого греко-католицького духовенства, це свідчило про партійну заангажованість, нехтування церковної єдності та душпастирської роботи священниками [27, с. 412]. У посланні засуджувалися ті священнослужителі, які покликання змінили на партійну політичну діяльність.

При цьому зазначалося, що духовенство не мало наміру очолювати політичний провід, залишаючи це світським лідерам.

Вище духовенство вбачало греко-католицизм єдиним шляхом для об'єднання українства, а священник повинен створити такі умови, за якими галицькі українці стануть свідомим греко-католиками у приватному та суспільно-політичному житті [27, с. 419]. Водночас, А. Шептицький не вважав за потрібне утворювати окрему клерикальну партію, що могло б розглядатися як протизвага вже існуючим політичним силам.

Єпископи закликали реалізувати суспільно-політичні права згідно зі християнськими засадами, священники мали вжити парафіян свідомо відноситися до голосування, не спокушатися фінансовою винагородою та голосувати лише за українських кандидатів клерикального скерування. Водночас, нанесену депутатом шкоду Церкві чи українському народу відповідальність мала ділитися між обраним кандидатом, його виборцями та душпастирем [28, с. 431–432].

Слід зазначити, що греко-католицькі єпископи достатньо сильно впливали на тогочасну суспільно-політичну ситуацію в краї. Зокрема, у листі К. Чеховича до А. Шептицького від 19 листопада 1913 р. обговорювалася інформація щодо підготовки українських партій до виборів, яку черемиський єпископ отримав від К. Левицького. Також у листі зазначалося, що партії мали порозумітися щодо реформ виборчого законодавства, яке регулювало співвідношення українців та поляків у Галицькому сеймі [29, с. 604].

Врешті-решт, 14 лютого 1914 р. Галицький сейм затвердив нове виборче законодавство, згідно з яким українцям надавалося 27,5% місць у сеймі, що становило 62 депутатські мандати із 288. у Трьох куриях зберігався принцип куріальності, проте у сільській місцевості передбачалося проведення загальних, рівних, безпосередніх та таємних виборів, що давало можливість для українців у перспективі добитися політичної

автономії. Незаперечно у прийнятті цього закону була заслуга А. Шептицького [1, с. 73].

К. Левицький, оцінюючи роль А. Шептицького у реформуванні виборчого законодавства, зазначав: «Митрополит граф Шептицький вступив був на владичий престол в часі заострення відносин між Українцями і Поляками в краю, та хоча безпосередно не займався політикою, та почував у собі післяництво до наближення обох народів. Колиж прийшла нагода стати миротворцем, він радо піднявся сего завдання як священик і український громадянин...» [30, с. 25].

Таким чином, вище греко-католицьке духовенство на початку ХХ ст. намаглося покращити життя галицьких українців. Діючи виключно мирними методами святі отці ставили за мету заснувати український університет у Львові та реформувати виборче законодавство. Варто зауважити, що не зважаючи на активну протидію польської влади краю, владикам вдалося домогтися певних поступок українцями.

Список використаних джерел

1. Білас Я. Парламентська діяльність митрополита А. Шептицького / Я. Білас // Українське релігієзнавство. – 2002. – №23. – С.66–73.
2. Бистрицька Е. Участь митрополита А. Шептицького у суспільно-політичному житті Галичини початку ХХ ст. / Е. Бистрицька // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Історія. – 2005. – Вип.1. – С.68–74.
3. Волинець О. О. Митрополит Андрей Шептицький про участь духовенства у суспільно-політичному житті / О. О. Волинець // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Васкевич. – К.: ВІР УАН, 2012. – Вип.65 (№10). – С.5–9.
4. Єгровий О. Список Григорій Хомишин: портрет релігійно-церковного і громадсько-політичного діяча / О. Єгровий. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2006. – 168 с.
5. Крупа Л. Вплив митрополита Андрея Шептицького на суспільне і культурно-просвітницьке життя в Галичині кінця ХІХ – першої половини ХХ століття / Любомир Крупа // Українська історична біографістика: забуте і невідоме / За ред. М. М. Алексівця. – Тернопіль: Лілея, 2005. – Ч.1. – С.101–116.
6. Колб Н. Чи повинне греко-католицьке духовенство бути учасником суспільно-політичного руху: бачення українських світських і духовних кіл Галичини кінця ХІХ ст. / Н. Колб // Сторінки історії: збірник наукових праць. – К.: ІВЦ «Видавництво «Політехніка», 2012. – Вип.33. – С.68–79.
7. Кошетар У. П. Соціальні аспекти діяльності Української греко-католицької церкви в контексті сприяння розвитку галицького консерватизму (кінець ХІХ – перша третина ХХ ст.) / У. П. Кошетар // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2003. – Вип.ХVІ. – С.69–75.
8. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914 р.: На підставі споминів / К. Левицький. – Львів: з друкарні ОО Василян у Жовкві, 1926. – 736 с.
9. Шептицький А. О квестії соціальній / А. Шептицький. – Жовква, 1904. – 69 с.
10. Франко І. Соціальна акція, соціальне питання і соціалізм / Іван Франко // Літературно-науковий вісник. – 1904. – Т.28, Кн.10. – С.1–23.
11. 1902 р., липня 28, Львів. – Розпорядження митр. Андрея Шептицького до духовенства Львівської Архієпархії з вимогою утримувати селян від насильницьких дій під час загального страйку // Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність: Документи і матеріали 1899–1944. Том II: Церква і суспільне питання. Кн.2: Листування. – Львів: Місіонер, 1999. – С.576.
12. Красівський О. Галичина у першій чверті ХХ ст. Проблема польсько-українських стосунків / О. Красівський. – Львів, 2000. – 416 с.
13. Спільне Пастирське послання митр. Андрея Шептицького та ін. єпископів до народу з приводу вбивства ц.-к. Намісника А. Потоцького з долученою інструкцією до духовенства // Митрополит

Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Документи і Матеріали 1899–1944 / упоряд. О. Гайова, А. Кравчук; ред. А. Кравчук; Центральный держ. историчний архів України, Львів, Львівська богословська академія. – Л.: Місіонер, 1998. Т.2, Кн.1: Церква і суспільне питання. Пастирське вчення та діяльність (Кн.1). – [Б. м.]: [б. в.], 1998. – С.427.

14. Пастирське послання Станіславського єп. Андрея Шептицького до вірних Християнська Робота. 1899 р., серпня 2, Станіслав // Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Документи і Матеріали 1899–1944 / упоряд. О. Гайова, А. Кравчук; ред. А. Кравчук; Центральный держ. историчний архів України, Львів, Львівська богословська академія. – Л.: Місіонер, 1998. Т.2, Кн.1: Церква і суспільне питання. Пастирське вчення та діяльність (Кн.1). – [Б. м.]: [б. в.], 1998. – С.4–12.

15. Пастирське послання митр. Андрея Шептицького та ін. єпископів до народу О виборах до парламенту 1907 р., січень, Львів // Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Документи і Матеріали 1899–1944 / упоряд. О. Гайова, А. Кравчук; ред. А. Кравчук; Центральный держ. историчний архів України, Львів, Львівська богословська академія. – Л.: Місіонер, 1998. Т.2, Кн.1: Церква і суспільне питання. Пастирське вчення та діяльність (Кн.1). – [Б. м.]: [б. в.], 1998. – С.402–411.

16. 1901 р., травня 30, Бережани. – Лист письменника Чайковського Андрія до митр. Андрея Шептицького про оцінку інтелігенцією Пастирських послань митрополита до народу та про потребу перекладу Святого письма // Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність: Документи і матеріали 1899–1944. Том II: Церква і суспільне питання. Кн.2: Листування. – Львів: Місіонер, 1999. – С.571–574.

17. Спільне Пастирське послання митр. Андрея Шептицького та ін. єпископів до духовенства О Солідарності // Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Документи і Матеріали 1899–1944 / упоряд. О. Гайова, А. Кравчук; ред. А. Кравчук; Центральный держ. историчний архів України, Львів, Львівська богословська академія. – Л.: Місіонер, 1998. Т.2, Кн.1: Церква і суспільне питання. Пастирське вчення та діяльність (Кн.1). – [Б. м.]: [б. в.], 1998. – С.334–348.

18. Спільне Пастирське послання митр. Андрея Шептицького та ін. єпископів до духовенства про солідарність у громадському житті // Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Документи і Матеріали 1899–1944 / упоряд. О. Гайова, А. Кравчук; ред. А. Кравчук; Центральный держ. историчний архів України, Львів, Львівська богословська академія. – Л.: Місіонер, 1998. Т.2, Кн.1: Церква і суспільне питання. Пастирське вчення та діяльність (Кн.1). – [Б. м.]: [б. в.], 1998. – С.349–357.

19. Bobrzynski M. Z Moich pamietnikow / M. Bobrzynski. – Wroclaw–Krakow, 1957. – 405 s.

20. 1910 р., червня 28 (ст. ст.: червня 15), Відень. Прмова Митрополита Андрея в австрійській Палаті Панів про потребу українського університету у Львові // Шептицький А. Пастирські послання 1899–1914 рр., Т.1 / Шептицький Андрей. – Львів: Видавництво «АРГОС» 2007. – С.718–721.

21. Ленчик В. Слуга Божий Митрополит Андрей Шептицький патріот і державний діяч / д-р Василь Ленчик // Метрополія Нью-Йорку служі Божому Андрееві у п'ятидесятиріччя його смерті / [Зредагував Микола Голів]. – Нью-Йорк, 1996. – С.54–65.

22. Протокол Конференції єпископату дня 11–го січня 1906 в Перемишлі // Конференції Архієреїв Української Греко-Католицької Церкви (1902–1937). – Львів, 1997. – 106 с.

23. Львівська національна наукова бібліотека імені Василя Стефаника, відділ рукописів. – Ф.9. – Спр.1069.

24. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії / Т. Гунчак. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.

25. 1913 р., травня 29, Львів. – Спільне Пастирське послання митр. Андрея Шептицького та ін. Єпископів до духовенства й вірних О виборчій реформі // Документи і матеріали 1899–1944. Том II: Церква і суспільне питання. Кн.1. – Львів, 1999. – С.434.

26. Пастирське послання митр. Андрея Шептицького та ін. єпископів до народу О виборах до парламенту // Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Документи і Матеріали 1899–1944 / упоряд. О. Гайова, А. Кравчук; ред. А. Кравчук; Центральный держ. историчний архів України, Львів, Львівська богословська академія. – Л.: Місіонер, 1998. Т.2, Кн.1: Церква і суспільне питання. Пастирське вчення та діяльність (Кн.1). – [Б. м.]: [б. в.], 1998. – С.402–410.

27. Спільне Пастирське послання митр. Андрея Шептицького та ін. єпископів до духовенства про їхню участь у суспільно-політичному житті // Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Документи і Матеріали 1899–1944 / упоряд. О. Гайова, А. Кравчук; ред. А. Кравчук; Центральный держ. историчний архів України, Львів, Львівська богословська академія. – Л.: Місіонер, 1998. Т.2, Кн.1: Церква і суспільне питання. Пастирське вчення та діяльність (Кн.1). – [Б. м.]: [б. в.], 1998. – С.411–421.

28. Спільне Пастирське послання митр. Андрея Шептицького та ін. єпископів до духовенства про вибори до парламенту 1911 р., травня 10, Львів // Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Документи і Матеріали 1899–1944 / упоряд. О. Гайова, А. Кравчук; ред. А. Кравчук; Центральный держ. историчний архів України, Львів, Львівська богословська академія. – Л.: Місіонер, 1998. Т.2, Кн.1: Церква і суспільне питання. Пастирське вчення та діяльність (Кн.1). – [Б. м.]: [б. в.], 1998. – С.431.

29. 1913 р., листопада 19, Перемишль – Лист Перемишського єпископа Костянтина Чеховича до митр. Андрея Шептицького про підготовку галицьких партій до виборчої реформи // Митрополит Андрей Шептицький: Життя і діяльність: Документи і матеріали 1899–1944. – Т. II: Церква і суспільне питання; Кн.2: Листування / За ред. А. Кравчука. – Львів: Місіонер, 1999. – С.604–605.

30. Левицький К. Українські політики. Сильвети наших давніх послів і політичних діячів 1907–1914 рр. – Львів: Діло, 1936. – 139 с.

References

1. Bilas Ja. Parlaments'ka dijaj'nist' mytropolitya A. Sheptyc'kogo / Ja. Bilas // *Ukrain's'ke religijeznavstvo*. – 2002. – №23. – С.66–73.

2. Bystryc'ka E. Uchast' mytropolitya A. Sheptyc'kogo u suspil'no-politychnomu zhytti Galychyny pochatku XX st. / E. Bystryc'ka // *Naukovi zapysky Ternopil's'kogo nacional'nogo pedagogichnogo universytetu imeni Volodymyra Gnatjuka*. Ser. Istorija. – 2005. – Vyp.1. – С.68–74.

3. Volynec' O. O. Mytropolyt Andrej Sheptyc'kyj pro uchast' duhovenstva u suspil'no-politychnomu zhytti / O. O. Volynec' // *Gileja: naukovyj visnyk. Zbirnyk naukovykh prac' / Gol. red. V. M. Vashkevych*. – K.: VIR UAN, 2012. – Vyp.65 (№10). – С.5–9.

4. Jegreshij O. Jepyskop Grygorij Homyshyn: portret religijno-cerkovnoho i gromad's'ko-politychnoho dijacha / O. Jegreshij. – Ivano-Frankivs'k: Nova Zorja, 2006. – 168 s.

5. Krupa L. Vplyv mytropolitya Andreja Sheptyc'kogo na suspil'ne i kul'turno-prosvitnye'ke zhyttja v Galychyni kincja XIX – pershoj' polovyny XX stolittja / Ljubomyr Krupa // *Ukrain's'ka istorychna biografistyka: zabute i nevidome / Za red. M. M. Aleksijevcja*. – Ternopil': Lileja, 2005. – Ch.1. – С.101–116.

6. Kolb N. Chy povynne greko-katolyc'ke duhovenstvo buty uchasykom suspil'no-politychnoho ruhu: bachennja ukrain's'kyh svits'kyh i duhovnyh kil Galychyny kincja XIX st. / N. Kolb // *Storinky istorii'*: zbirnyk naukovykh prac'. – K.: IVC «Vydavnytvo «Politehnika»», 2012. – Vyp.33. – С.68–79.

7. Koshetar U. P. Social'ni aspekty dijaj'nosti Ukrain's'koi' greko-katolyc'koi' cervky v konteksti spryjannja rozvytku galyc'kogo konservatyzmu (kinec' XIX – persha tretyna XX st.) / U. P. Koshetar // *Naukovi prac'i istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'kogo derzhavnogo universytetu*. – Zaporizhzhja: Prosvita, 2003. – Vyp.XVI. – С.69–75.

8. Levyc'kyj K. Istorija politychnoi' dumky galyc'kyh ukrai'nciv 1848–1914 r.: Na pidstavi spomyniv / K. Levyc'kyj. – L'viv: z drukami OO Vasylian u Zhovkvi, 1926. – 736 s.

9. Sheptyc'kyj A. O kvestii' social'nij / A. Sheptyc'kyj. – Zhovkva, 1904. – 69 s.

10. Franko I. Social'na akcija, social'ne pytannja i socializm / Ivan Franko // *Literaturno-naukovyj visnyk*. – 1904. – Т.28, Кн.10. – С.1–23.

11. 1902 р., липня 28, L'viv. – Rozporjadzhennja mytr. Andreja Sheptyc'kogo do duhovenstva L'viv's'koi' Arhijeparhii' z vymogoju utymuvaty seljan vid nasylnyc'kyh dij pid chas zagal'nogo strajku // *Mytropolyt Andrej Sheptyc'kyj: Zhyttja i Dijaj'nist': Dokumenty i materialy 1899–1944*. Том II: Церква і суспільне питання. Кн.2: Листування. – L'viv: Misioner, 1999. – С.576.

12. Krasivs'kyj O. Galychyna u pershij chverti XX st. Problema pol's'ko-ukrai'ns'kyh stosunkiv / O. Krasivs'kyj. – L'viv, 2000. – 416 s.

13. Spil'ne Pastyrs'ke poslannja mytr. Andreja Sheptyc'kogo ta in. jepyskopiv do narodu z pryvodu vbyvstva c.–k. Namisnyka A. Potoc'kogo z doluchenoju instrukcijeju do duhovenstva // *Mytropolyt Andrej Sheptyc'kyj: Zhyttja i Dijaj'nist'*. Dokumenty i Materialy 1899–1944 / uporjad. O. Gajova, A. Kravchuk; red. A. Kravchuk; Central'nyj

derzh. istorychnyj arhiv Ukrainy, L'viv, L'vivs'ka bogoslovs'ka akademija. – L.: Misioner, 1998. T.2, Kn.1: Cerkva i suspil'ne pytannja. Pastyr's'ke vchennja ta dijaj'nist' (Kn.1). – [B. m.]: [b.v.], 1998. – S.427.

14. Pastyr's'ke poslannja Stanislaviv's'kogo jep. Andreja Sheptyc'kogo do virnyh Hrstyjans'ka Robota. 1899 r., serpnja 2, Stanislaviv // Mytropolyt Andrej Sheptyc'kyj: Zhyttja i Dijaj'nist'. Dokumenty i Materialy 1899–1944 / uporjad. O. Gajova, A. Kravchuk; red. A. Kravchuk; Central'nyj derzh. istorychnyj arhiv Ukrainy, L'viv, L'vivs'ka bogoslovs'ka akademija. – L.: Misioner, 1998. T.2, Kn.1: Cerkva i suspil'ne pytannja. Pastyr's'ke vchennja ta dijaj'nist' (Kn.1). – [B. m.]: [b.v.], 1998. – S.4–12.

15. Pastyr's'ke poslannja mytr. Andreja Sheptyc'kogo ta in. jepyskopiv do narodu O vyborah do parlamentu 1907 r., sichen', L'viv // Mytropolyt Andrej Sheptyc'kyj: Zhyttja i Dijaj'nist'. Dokumenty i Materialy 1899–1944 / uporjad. O. Gajova, A. Kravchuk; red. A. Kravchuk; Central'nyj derzh. istorychnyj arhiv Ukrainy, L'viv, L'vivs'ka bogoslovs'ka akademija. – L.: Misioner, 1998. T.2, Kn.1: Cerkva i suspil'ne pytannja. Pastyr's'ke vchennja ta dijaj'nist' (Kn.1). – [B. m.]: [b.v.], 1998. – S.402–411.

16. 1901 r., travnja 30, Berezhany. – Lyst pys' mennyka Chajkovs'kogo Andrija do mytr. Andreja Sheptyc'kogo pro ocinku inteligencijeju Pastyr's'kyh poslan' mytropolita do narodu ta pro potrebu perekladu Svjatogo pys'ma // Mytropolyt Andrej Sheptyc'kyj: Zhyttja i Dijaj'nist'. Dokumenty i materialy 1899–1944. Tom II: Cerkva i suspil'ne pytannja. Kn.2: Lystuvannja. – L'viv: Misioner, 1999. – S.571–574.

17. Spil'ne Pastyr's'ke poslannja mytr. Andreja Sheptyc'kogo ta in. jepyskopiv do duhovenstva O Solidarnosty // Mytropolyt Andrej Sheptyc'kyj: Zhyttja i Dijaj'nist'. Dokumenty i Materialy 1899–1944 / uporjad. O. Gajova, A. Kravchuk; red. A. Kravchuk; Central'nyj derzh. istorychnyj arhiv Ukrainy, L'viv, L'vivs'ka bogoslovs'ka akademija. – L.: Misioner, 1998. T.2, Kn.1: Cerkva i suspil'ne pytannja. Pastyr's'ke vchennja ta dijaj'nist' (Kn.1). – [B. m.]: [b.v.], 1998. – S.334–348.

18. Spil'ne Pastyr's'ke poslannja mytr. Andreja Sheptyc'kogo ta in. jepyskopiv do duhovenstva pro solidarnist' u gromads'komu zhytti // Mytropolyt Andrej Sheptyc'kyj: Zhyttja i Dijaj'nist'. Dokumenty i Materialy 1899–1944 / uporjad. O. Gajova, A. Kravchuk; red. A. Kravchuk; Central'nyj derzh. istorychnyj arhiv Ukrainy, L'viv, L'vivs'ka bogoslovs'ka akademija. – L.: Misioner, 1998. T.2, Kn.1: Cerkva i suspil'ne pytannja. Pastyr's'ke vchennja ta dijaj'nist' (Kn.1). – [B. m.]: [b.v.], 1998. – S.349–357.

19. Bobrzynski M. Z. Moich pamietnikov / M. Bobrzynski. – Wroclaw–Kra'kow, 1957. – 405 s.

20. 1910 r., chervnja 28 (st. st.: chervnja 15), Viden'. Promova Mytropolita Andreja v avstrijs'kij Palati Paniv pro potrebu ukrai'ns'kogo universytetu u L'vovi // Sheptyc'kyj A. Pastyr's'ki poslannja 1899–1914 rr., T.1 / Sheptyc'kyj Andrej. – L'viv: Vydavnytvo «ARTOS» 2007. – S.718–721.

21. Lencyk V. Sluga Bozhyj Mytropolyt Andrej Sheptyc'kyj patriot i derzhavnyj dijach / d-r Vasyl' Lencyk // Metropolija N'ju–Jorku sluzi Bozhomu Andrejevi u p'jatydesjatyrichchja jogo smerty / [Zredaguvav Mykola Goliv]. – N'ju–Jork, 1996. – S.54–65.

22. Protokol Konferencii' jepyskopatu dnja 11-go sichnja 1906 v Peremyshli // Konferencii' Arhyjerei'v Ukrai'ns'koi' Greko–Katoryc'koi' Cerkvy (1902–1937). – L'viv, 1997. – 106 s.

23. L'vivs'ka nacional'na naukova biblioteka imeni Vasylja Stefanyka, viddil rukopysiv. – F.9. – Spr.1069.

24. Gunchak T. Ukrai'na: persha polovyna XX stolittja: Narysy politychnoi' istorii' / T. Gunchak. – K.: Lybid', 1993. – 288 s.

25. 1913 r., travnja 29, L'viv. – Spil'ne Pastyr's'ke poslannja mytr. Andreja Sheptyc'kogo ta in. Jepyskopiv do duhovenstva j virnyh O vyborchij reformi // Dokumenty i materialy 1899–1944. Tom II: Cerkva i suspil'ne pytannja. Kn.1. – L'viv, 1999. – S.434.

26. Pastyr's'ke poslannja mytr. Andreja Sheptyc'kogo ta in. jepyskopiv do narodu O vyborah do parlamentu // Mytropolyt Andrej Sheptyc'kyj: Zhyttja i Dijaj'nist'. Dokumenty i Materialy 1899–1944 / uporjad. O. Gajova, A. Kravchuk; red. A. Kravchuk; Central'nyj derzh. istorychnyj arhiv Ukrainy, L'viv, L'vivs'ka bogoslovs'ka akademija. – L.: Misioner, 1998. T.2, Kn.1: Cerkva i suspil'ne pytannja. Pastyr's'ke vchennja ta dijaj'nist' (Kn.1). – [B. m.]: [b.v.], 1998. – S.402–410.

27. Spil'ne Pastyr's'ke poslannja mytr. Andreja Sheptyc'kogo ta in. jepyskopiv do duhovenstva pro i'nhnu uchast' u suspil'no–politychnomu zhytti // Mytropolyt Andrej Sheptyc'kyj: Zhyttja i Dijaj'nist'. Dokumenty i Materialy 1899–1944 / uporjad. O. Gajova, A. Kravchuk; red. A. Kravchuk; Central'nyj derzh. istorychnyj arhiv Ukrainy, L'viv, L'vivs'ka bogoslovs'ka akademija. – L.: Misioner, 1998. T.2, Kn.1:

Cerkva i suspil'ne pytannja. Pastyr's'ke vchennja ta dijaj'nist' (Kn.1). – [B. m.]: [b.v.], 1998. – S.411–421.

28. Spil'ne Pastyr's'ke poslannja mytr. Andreja Sheptyc'kogo ta in. jepyskopiv do duhovenstva pro vybory do parlamentu 1911 r., travnja 10, L'viv // Mytropolyt Andrej Sheptyc'kyj: Zhyttja i Dijaj'nist'. Dokumenty i Materialy 1899–1944 / uporjad. O. Gajova, A. Kravchuk; red. A. Kravchuk; Central'nyj derzh. istorychnyj arhiv Ukrainy, L'viv, L'vivs'ka bogoslovs'ka akademija. – L.: Misioner, 1998. T.2, Kn.1: Cerkva i suspil'ne pytannja. Pastyr's'ke vchennja ta dijaj'nist' (Kn.1). – [B. m.]: [b.v.], 1998. – S.431.

29. 1913 r., lystopada 19, Peremyshl' – Lyst Peremyshs'kogo jepyskopiv Kostjantyna Chehovycha do mytr. Andreja Sheptyc'kogo pro pidgotovku galyc'kyh partij do vyborchoi' reformy // Mytropolyt Andrej Sheptyc'kyj: Zhyttja i dijaj'nist': Dokumenty i materialy 1899–1944. – T. II: Cerkva i suspil'ne pytannja; Kn.2: Lystuvannja / Za red. A. Kravchuka. – L'viv: Misioner, 1999. – S.604–605.

30. Levyč'kyj K. Ukrai'ns'ki polityky. Syl'vety nashyh davnih posliv i politychnyh dijachiv 1907–1914 rr. – L'viv: Dilo, 1936. – 139 s.

Klish A. B., Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of ancient and medieval history, Ternopil National Pedagogical University named after Volodymyr Hnatiuk (Ukraine, Ternopil), Klish_Andriy@ukr.net

Social and political activities higher Greek Catholic clergy early 20th century

Participation of senior Greek Catholic clergy, including Metropolitan A. Sheptytsky, bishops K. Czechowicz and G. Khomyshyn in social and political life in Galicia in the early twentieth century. Investigated their role in the struggle for the opening of the Ukrainian university in Lviv and reform of electoral legislation to parliament and the Vienna Galician Diet.

Keywords: Galicia, above the Greek Catholic clergy, social and political life, A. Sheptytsky, pastoral message.

Клиш А. Б., кандидат исторических наук, доцент кафедры древней и средневековой истории, Тернопольский национальный педагогический университет им. Владимира Гнатюка (Украина, Тернополь), Klish_Andriy@ukr.net

Общественно–политическая деятельность высшего греко–католического духовенства в начале XX в.

Проанализировано участие высшего греко–католического духовенства, в частности митрополита А. Шептицкого, епископов К. Чеховича и Г. Хомышина, в общественно–политической жизни Галиции в начале XX в. Исследована их роль в борьбе за открытие украинского университета во Львове и реформирования избирательного законодательства в Венский парламент и Галицкий сейм.

Ключевые слова: Галиция, высшее греко–католическое духовенство, общественно–политическая жизнь, А. Шептицкий, пастырское послание.

* * *

УДК 791.43(477+430)

Мельничук О. В.,
аспірантка кафедри всевітньої історії,
Східноєвропейський національний університет ім. Лесі
Українки (Україна, Луцьк), olga_melnichuk@ukr.net

УКРАЇНСЬКО–НІМЕЦЬКІ КІНЕМАТОГРАФІЧНІ ЗВ'ЯЗКИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Розглядається співпраця України та Німеччини у галузі кінематографу впродовж 90–х рр. XX ст. – на початку XXI ст. Метою роботи є дослідження форм та напрямків співпраці у цій сфері. Автор дійшов висновків, що українсько–німецькі кінематографічні зв'язки розвиваються завдяки різноманітним культурним заходам, зокрема міжнародним кінофестивалям. Складовими елементами цього співробітництва стали спільне кіновиробництво, реалізація міжнародних проєктів, дослідження історії українсько–німецьких контактів і т.д. Традиційно такі ініціативи підтримують українські та німецькі державні структури, культурні й громадські організації. Спостерігається збільшення кількості спільних українсько–німецьких кінопроєктів упродовж досліджуваного періоду.

Ключові слова: Україна, Німеччина, співробітництво, кінематограф, міжнародні кінофестивали, спільні проєкти.

Українсько–німецькі кінематографічні зв'язки мають давно історичну традицію. Упродовж XX ст. інтенсивність

цих контактів була різною. Особливо потужний імпульс ці відносини отримали після проголошення незалежності України. Проте, ця сторінка українсько-німецьких відносин й досі залишається малодослідженою. Окрім того, вивчення цього аспекту культурних взаємовпливів має й важливе практичне значення. Адже кіно – це один із засобів популяризації української культури та кінематографу за кордоном. Тому виникає необхідність об'єктивно дослідити співробітництво обох держав у вказаній сфері.

Дослідженням історії кіно займався Г.–Й. Шлегель [25]. Автором численних розвідок з історії українського кіно, а також українсько-німецьких кінематографічних зв'язків є С. Тримбач [21]. Частково українсько-німецькі зв'язки у цій сфері висвітлювала І. Зубавіна [12; 13].

Мета роботи полягає у розкритті змісту та особливостей співпраці між Україною та Німеччиною у галузі кінематографу упродовж 90–х рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст.

Головною платформою для дискусій, обміну досвідом між кіномитцями України та Німеччини на сьогодні є міжнародні кінофестивалі (далі: МКФ). Кінофестивалі – це насамперед конкурси фільмів, де обирають найкращих. Такі заходи не завжди мають характер гучних фестивалів імпрез (на зразок Канського чи Венеціанського), однак вирізняються вузькожанровою спрямованістю, цільовою глядацькою аудиторією тощо.

На МКФ, незалежно від того, проходять вони в Україні чи Німеччині, представляються фільми з обох країн. Завдяки таким заходам усьому світові стали відомі імена українських режисерів К. Муратової, І. Парфьонова, О. Сенцова, Ю. Ілленка, Д. Онищенко, С. Лозниці, О. Саніна та інших.

Серед відомих українських кінофорумів насамперед відзначимо МКФ «Молодість», який був заснований ще у 1970 р. (понавив свою діяльність у 1993 р.). Щорічно на фестивалі демонструється близько 300 кінокартин з усього світу [1, с. 3]. Це, головним чином, професійні та аматорські фільми молодих митців. У позаконкурсних програмах МКФ традиційно відбуваються покази скандинавського, франкомовного та німецькомовного кіно, здійснюється ретроспективний показ фільмів. Німецький кінематограф зазвичай представлений стрічками з Німеччини та Австрії, а також у копродукції з іншими країнами [4, с. 1–2; 15, с. 2].

Одним із найстаріших в Україні є Фестиваль «Нове німецьке кіно». У 2014 р. він святкував свій 20-літній ювілей. Особливістю фестивалю є те, що програмні фільми тут демонструються мовою оригіналу з українськими субтитрами. Відповідно, глядачі мають унікальну можливість не тільки зануритися в світ європейського кіно, а й удосконалити німецьку мову. Покази відбуваються у кінотеатрах Києва, Львова, Одеси, Харкова та інших міст за підтримки Гете-Інституту та Посольства ФРН в Україні [5, с. 1–2].

Серед інших українських фестивалів варто назвати такі: Міжнародний кінофестиваль православного кіно «Покров», Фестиваль короткометражного кіно «Wiz-Art», Міжнародний фестиваль «LINOLEUM», Дитячі МКФ «Рожеві вітрила» та «Чілдрен кінофест», Міжнародний ВІННИЦІанський фестиваль комедійного та пародійного кіно, Київський міжнародний фестиваль короткометражних фільмів та ін. [15, с. 2].

У 2003 р. уперше відбувся фестиваль під назвою «Дні кіно про права людини». У 2008 р. його було перейменовано на «Міжнародний фестиваль документального кіно про права людини «Docudays UA». Після показів у Києві

«Docudays UA» традиційно презентує найкращі фільми в регіонах України у рамках Мандрівного фестивалю. Щороку МКФ відвідують пересічно 140 тисяч глядачів. Традиційними учасниками «Docudays UA» є кіновиробники з таких країн як Австрія, Данія, Ізраїль, Польща, Україна та ін. Звичним став показ німецьких стрічок на фестивалі. Тематика кінофільмів різноманітна: це документальні стрічки, які розповідають про історію Німеччини, фільми про Україну тощо.

У 2010 р. у рамках цього МКФ відбувся спеціальний показ дитячих документальних фільмів з добірки «Юні герої». Це стало можливим завдяки співпраці Гете-Інституту в Мюнхені та проекту «dox!» у рамках Дуйсбурзького кінотижня. Відбулися також ретроспективні покази відомих режисерів [3, с. 1–3].

Міжнародний фестиваль короткометражного кіно «Wiz-Art» засновано у Львові у 2008 р. На МКФ щороку демонструється понад 100 нових робіт короткого метра. Також глядачі мають змогу переглянути фільми позаконкурсної програми. У 2012 р. в рамках останньої вперше була представлена секція сучасного українського короткометражного кіно під гаслом «Плачте, але знімайте!». На таку назву організаторів надихнула цитата видатного українського режисера О. Довженка.

Спеціальні заходи проводилися в рамках днів показів німецького кіно. Так, у 2008 р. під час Першого МКФ «Wiz-Art» відбулася презентація фільмів Ф. Шрайнера (Німеччина). У 2009 р. спеціальними гостями фестивалю з ФРН були режисери М. Зульцер та К. Кірхенбавер. Відбувся ретроспективний показ фільмів кіношкіл у Гамбурзі (Німеччина), Зліні (Чехія) та ін. [14, с. 5–7].

У 2010 р. було започатковано Одеський міжнародний кінофестиваль. В «українській Пальмірі» він проходить щороку в середині липня. Спочатку Одеський МКФ позиціонував себе як фестиваль гумористичного кіно. Проте згодом організатори розширили тематичну спрямованість кінофоруму. Традиційними стали покази кінострічок під відкритим небом – на Потьомкінських сходах та Ланжероновському узвозі [6, с. 1].

У грудні 2012 р. в Україні відбувся Молодіжний фестиваль короткометражних фільмів «Brüder Grimm Film Festival». Форум було приурочено 200-річчю з дня виходу першого тому «Дитячих та домашніх казок» братів Грім. Ідея кінофестивалю – сучасна кіноінтерпретація казок братів Грім. Організація заходу відбулася за підтримки Асоціації українських германістів, Всеукраїнського об'єднання «Німецька молодь в Україні», Гете-Інституту в Україні та Посольства ФРН в Україні [19, с. 1].

Одним з найбільших в Україні у галузі актуальної анімації та медіа-мистецтва є Міжнародний фестиваль «LINOLEUM», який починаючи з 2006 р. проходив у Москві, а у 2013 р. переїхав до Києва. Метою цього фестивалю є презентація робіт талановитих художників, ілюстраторів, режисерів. Його організаторами виступили «Michael Tsarev Art Projects» (Німеччина), Муніципальна галерея мистецтв «ЛАВРА» та Група «FILM.UA» (Україна). У 2014 р. на конкурс надійшла рекордна кількість робіт – 187 анімаційних фільмів з 36 країн світу (з Франції, Німеччини, України та ін.). На Фестивалі влаштовують також ретроспективні покази картин відомих міжнародних режисерів та аніматорів [22, с. 4].

У 2014 році в Україні засновано Міжнародний кінофестиваль для дітей та підлітків «Чілдрен кінофест». Дебютний форум проходив 28 травня – 1 червня у

багатьох містах України. У 2014 р. у конкурсній програмі фестивалю брали участь сім стрічок з Великої Британії, Франції, Данії, Німеччини та Нідерландів. Від України було представлено фільм «Трубач» А. Матешка, який став бронзовим призером МКФ [9, с. 1–2].

Показ відреставрованої класики відбувається не лише у рамках окремих програм МКФ в Україні та Німеччині. Одним із найбільших у Центральній–Східній Європі є Міжнародний фестиваль німого кіно та сучасної музики «Німі ночі», який започатковано у 2010 р. в м. Одеса. У рамках цього фестивалю відбуваються покази як відреставрованих німих фільмів, так і світові репрем'єри заборонених свого часу стрічок. Ці фільми демонструються у супроводі спеціально написаних саундтреків у виконанні музичних колективів з України, Італії, Польщі, Німеччини та ін. [20, с. 1–3].

Слід відзначити, що проблемою східноєвропейського, в т.ч. українського кіно, є відсутність належного фінансування та кваліфікованих кадрів. Окрім того, у кіно існує потужний «суперник» – телебачення. З метою «просування» українського кіно у Європі наприкінці 1990–х рр. Європейським інститутом кіномистецтва у Карлсруе (ЄІКК) було організовано «Трансфест» («трансфер фестивалів»). ЄІКК запрошує до Німеччини кращих українських кіномитців, проводить тут виїзні фестивалі. Так, у грудні 1998 р. у Карлсруе побував МКФ «Молодість». В свою чергу, німецькі кіномитці представляють свої картини в Україні, чим певною мірою реалізують ідею «Трансфесту» [10, с. 34].

Географія фестивалів, на яких представлена наша країна, на разі є досить широкою. Українські кінокартини чи не найбільш активно презентуються на німецьких МКФ.

Відомим не лише у Німеччині, а й в усьому світі є Берлінський МКФ – «Берлінале». Не завжди українські фільми входять до основних конкурсних програм кінофестивалю, як наприклад цьогоріч. Тим не менше вітчизняна продукція була широко представлена на українських стендах у рамках престижного Міжнародного Європейського кіноринку (далі: МСК), відбувалися презентації дисків та каталогів української кінопродукції.

Уперше кінематограф нашої країни було представлено в рамках МСК на «Берлінале–58» у 2008 р. *Український національний стенд «Ukrainian Film Corner» (далі: «UFC»)* є платформою для міжнародних переговорів. Тут проводяться зустрічі українських продюсерів та режисерів з учасниками фестивалю, міжнародними дистриб'юторами та продюсерами, німецькі глядачі знайомляться з доробком сучасного українського кіно [13, с. 177, 220].

Серед українських режисерів, які отримували відзнаки на Берлінському МКФ, були: С. Коваль, Т. Томенко, Ю. Ілленко, К. Муратова. Остання є постійним учасником «Берлінале». 1990 р. її фільм «Астенічний синдром» отримав «Срібного ведмедя» за найкращу режисуру. У 1999 р. Кіра Муратова стала лауреатом Головної премії Берлінської Академії мистецтв «за мужню та креативну боротьбу проти рутини в образах та мисленні». У 2000 р. також у рамках «Берлінале–50» К. Муратова стала першим лауреатом премії Андрея Вайди–Філіпа Моріса «за кінематографічну творчість і безпрецедентний вклад у боротьбу за свободу і демократію». У рамках «Берлінале» Україна бере активну участь у роботі «Кампусу» – студентського містечка кіноталантів [7, арк. 15–22; 16, с. 31; 25, с. 42].

Українське кіно презентується у Німеччині також у рамках МКФ документального кіно та анімації «DOK Leipzig», Міжнародного фестивалю короткометражного кіно у Гамбурзі та Оберхаузені. У 2000 р. Німецький Інститут Кіно DIF заснував щорічний МКФ «GoEast» у м. Вісбадені. Подією особливої ваги в рамках 1–го МКФ, що відбувся у квітні 2001 р., став ретроспективний показ фільмів українських режисерів – О. Довженка, І. Кавалерідзе та А. Кордюма [8, арк. 74].

У 2015 р. відбувся 15–й МКФ «GoEast», на якому було представлено низку українських стрічок. У конкурсній програмі взяли участь документальні фільми І. Стейскала «Яма», О. Германа–молодшого «Під електричними хмарами» та ін. Прем'єра останнього відбулася на Берлінському МКФ, де кінооператори стрічки С. Михальчук і Є. Прівін отримали «Срібного ведмедя» за вагомі досягнення в галузі кіномистецтва [24, с. 1–2].

У 2009 р. у Берліні засновується Український Кіноклуб – некомерційна та незалежна організація, метою якої є популяризація досягнень сучасного українського кіно в столиці Німеччини. Покази фільмів відбуваються щомісяця [26].

20–24 березня 2009 р. Фестиваль українського кіно уперше відбувся у Кьольні. Захід організовано Українською кінофундацією, компанією «Nemiroff» та МКФ «Молодість» за підтримки Будинку кіно у Кьольні. Перший український кінофестиваль започаткував «Дні українського кіно» в інших містах ФРН, зокрема у Вісбадені та Мюнхені в рамках реалізації спільного проекту «Українське кіно у світі». На фестивалі презентують кращі класичні та сучасні українські фільми останніх років [23, с. 5].

29 червня – 2 липня 2015 р. «Дні українського кіно» вперше відбулися у Берліні. Цей захід проходив під патронатом МЗС ФРН. «Дні...» були організовані у співпраці з Посольством України в Німеччині, Державним агентством України з питань кіно, Європейською кіноакадемією, Київським діалогом, а також за підтримки Берлінського та Одеського МКФ, фонду «Medienboard Berlin Brandenburg» та компанії «Rapid Eye Movies GmbH» [17, с. 1].

Однією з форм співпраці України та Німеччини у сфері кіноіндустрії є спільне кіновиробництво. Йдеться як про безпосередні домовленості між фахівцями у галузі кіно, так і про співпрацю між кінокомпаніями. Копродукція залишається практично єдиним можливим шляхом виходу нашого кіно у кінематографічний простір Європи.

Експерти визнають, що увага до українського кіно за кордоном зазвичай вища, ніж в самій Україні. Фільми, створені нашими режисерами і кінооператорами нерідко здобувають вищі нагороди на фестивалях. Проте, крім престижу, Україна та її глядач не отримали обіцяних дивідендів від цієї копродукції [15, с. 10].

Спостерігається зацікавленість українськими фільмами не лише з боку авторитетних МКФ, а також міжнародних телеканалів. Зокрема франко–німецький канал «ARTE» виявляє великий інтерес до українських документальних фільмів, присвячених подіям Голодомору 1932–1933 рр. Перспективною в цьому плані є співпраця українських кіномитців з одним з провідних телеканалів Німеччини – «ZDF» [13, с. 233].

В останні два десятиліття активно реалізуються спільні українсько–німецькі кінопроекти. Так, ще у 1990 р. було знято німецько–український фільм «Гадини», над створенням

якого працювали відділ документальних фільмів студії «ДЕФА» (НДР) та робоча група «Криниця» Української студії хронікально–документальних фільмів [25, с. 34]. У 1990–х рр. вийшло кілька копродукційних кінострічок, зокрема: «Колискова для хору» (1996 р., реж. М. Панкова); «Черевки з Америки» (2001 р., реж. А. Яхніс); «Білявка помирає двічі» (2004 р., реж. В. Яковенко) та ін. [18, с. 38].

Низку спільних проєктів реалізовано у 2014 р. Цього року відбулася прем'єра фільму «Вій» у 3D–форматі, до виробництва якого долучилися Україна, Росія, Чехія, Німеччина, Великобританія та США (реж. О. Степченко). Водночас українські й німецькі кінопродюсери започаткували два масштабні кінопроекти. Зйомки фільмів, які мають робочі назви «Урсус» й «Любов убивці», заплановані в Україні й Німеччині [2, с. 1–2].

Зауважимо, що в рамках дослідження історії українсько–німецьких кінематографічних контактів проводяться різні наукові заходи (міждисциплінарні симпозиуми, круглі столи, конференції з історії кіно, створення анотованих каталогів фільмів). Традиційно такі заходи відбуваються за підтримки німецьких та українських фахівців та культурних інституцій, зокрема Гете–Інституту в Україні, Національної спілки кінематографістів тощо [21, с. 3; 25, с. 34].

В останні роки значно розширився доступ до вітчизняних архівів кіно–фотодокументів іноземних громадян. Так, у 2000 р. творча група німецької телекомпанії «Girce – Film GmbH» на замовлення телевізійного каналу ФРН «ARD» та французько–німецького каналу «ARTE» працювала над створенням фільму «Війна і кохання». Для цього співробітниками Центрального кінофотофоноархіву ім. Г. С. Пшеничного були виготовлені відеокопії з кінодокументів 1941–1943 рр. Німецька телекомпанія «Tele.Factory» працювала з кінодокументами для створення документального фільму «Війна після війни» [11, с. 73].

Після успіху ряду українських стрічок на МКФ про Україну заговорили у світі як про кінематографічну державу з потужною кіношколою і талановитою творчою молоддю. Водночас сучасний український кінематограф стикається із цілою низкою складних проблем. Серед них – відсутність центрального виконавчого органу в галузі кінематографії та відповідних регіональних структур; здійснення державного фінансування кіно за залишковим принципом; застаріла матеріально–технічна база кінематографії тощо [15, с. 11].

Фахівці вважають, що вирішення цих питань можливе через вдосконалення законодавчої бази в Україні, налагодження власного кіновиробництва та прокату, збільшення фінансування галузі, покращення якості підготовки фахівців у сфері кіномистецтва. Важливим є пошук іноземних партнерів для реалізації спільних кінопроектів.

Висновки і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Українсько–німецькі кінематографічні зв'язки розвиваються насамперед завдяки міжнародним кінофорумам та іншим культурним заходам, які проводяться в Україні та Німеччині. Українське кіно все активніше займає свою нішу у європейському кінопросторі. Важливим елементом співпраці у цій галузі стало спільне кіновиробництво. Дана тематика потребує подальших наукових розвідок. Актуальним залишається пошук шляхів вдосконалення українсько–німецького діалогу у галузі кінематографу.

Список використаних джерел

1. В Одесі пройде Фестиваль німого кіно і сучасної музики // Кореспондент. – 2010. – 14 червня. – С.3.
2. Веснянка О. Кіновиробництво: ведмідь українців до Берліна доведе [Електронний ресурс] / О. Веснянка // Deutsche Welle. – 2012. – 24 липня. – 3 с. – Режим доступу: www.dw.de/p/15e4k
3. Веснянка О. Правозахисне кіно на «Docudays UA» [Електронний ресурс] / О. Веснянка // Deutsche Welle. – 2010. – 23 березня. – 4 с. – Режим доступу: www.dw.com/p/MZox
4. Веснянка О. Українсько–німецьке кіно на фестивалі «Молодість» [Електронний ресурс] / О. Веснянка // Deutsche Welle. – 2012. – 19 жовтня. – 2 с. – Режим доступу: www.dw.de/p/16Sqy
5. Веснянка О. Фестиваль нового німецького кіно в Україні: суворі соціальні драми [Електронний ресурс] / О. Веснянка // Deutsche Welle. – 2012. – 11 жовтня. – 2 с. – Режим доступу: www.dw.de/p/16NS5
6. Ветрук В. Одеський міжнародний кінофестиваль розпочався! [Електронний ресурс] / В. Ветрук // Преса України. – 2014. – 11 липня. – 3 с. – Режим доступу: www.uapress.info/uk/news/show/30915
7. Галузевий державний архів Міністерства закордонних справ України. – Індекс 800. Питання культурних зв'язків з закордоном (12 січня–27 липня 2000 р.), т.1. – 138 арк.
8. Там само. – Індекс 800. Питання культурних зв'язків з закордоном (15 січня 2001 р. – 12 грудня 2001 р.). – 156 арк.
9. Головні нагороди «Чілдрен кінофеста» здобули французький фільм «Белль і Себастьян» й український «Трубач» [Електронний ресурс] // Телекритика. – 2014. – 2 червня. – 2 с. – Режим доступу: www.telekritika.ua/kontekst/2014-06-02/94319
10. Гундольф М. Українське кіно, німецьке кіно, європейське кіно... / М. Гундольф // Deutschland. – 1999. – №2. – С.34.
11. Смельянова Т. Використання архівної інформації кінодокументів періоду Другої світової війни у ЦДКФДА України імені Г. С. Пшеничного / Т. Смельянова // Студії з архівної справи та документознавства. – 2004. – Т.11. – С.71–74.
12. Зубавіна І. Берлінські паралелі / І. Зубавіна // Сучасне мистецтво. – 2014. – Вип.10. – С.78–86.
13. Зубавіна І. Кінематограф незалежної України: тенденції, фільми, постаті / І. Зубавіна. – К.: Фенікс, 2007. – 292 с.
14. Історія фестивалю «Lviv International short Film Festival «Wiz-Art» [Електронний ресурс] // Офіційний сайт «Wiz-Art». – 2015. – 7 с. – Режим доступу: www.wiz-art.ua/festival
15. Кінофестивалі в Україні та проблеми розвитку вітчизняного кіно (оглядова довідка за матеріалами преси 2009 р.) [Електронний ресурс] / Підгот. Бурнашов Ю. І. – 2009. – 14 с. – Режим доступу: www.mincult.kmu.gov.ua/mincult/uk/publish/article/192176
16. Кіра Георгіївна Муратова нагороджена премією «Берлін 1999» // Deutschland. – 1999. – №3. – С.31.
17. Корольова Н. У Берліні проходить кінофестиваль на підтримку Олега Сенцова [Електронний ресурс] / Н. Корольова, Н. Соколовська // Deutsche Welle. – 2015. – 30 червня. – 7 с. – Режим доступу: www.dw.com/p/1Fq2Y
18. Нариси з історії кіномистецтва України / Редкол.: В. Сидоренко та ін. – К.: Інтертехнологія, 2006. – 864 с.
19. Невмержицька Р. Казки Братів Грімм на сучасний лад [Електронний ресурс] / Р. Невмержицька // Ключ. – 2013. – 22 лютого. – 3 с. – Режим доступу: www.klyuch.com.ua/articles/society/kazky-bratviv-grimm-na-suchasny-lad
20. Офіційне відео та програма фестивалю Німі ночі 2014 [Електронний ресурс] // Веб–сайт Національного центру О. Довженка. – 2014. – 19 червня. – 6 с. – Режим доступу: www.dovzhenkocentre.org/news/115/
21. Тримбач С. У Києві відбувся українсько–німецький семінар «Взаємозв'язки українського та німецького кіно (30–80–ті роки ХХ століття)» / С. Тримбач // Україна молода. – 2006. – 10 листопада. – С.3.
22. У Києві відбудеться фестиваль актуальної анімації та медіа–мистецтва «LINOLEUM» // День. – 2014. – 19 серпня. – С.4.
23. У Німеччині покажуть найкращі українські фільми // День. – 2014. – 18 листопада. – С.5.
24. Українське кіно на МКФ «goEast» у Вісбадені [Електронний ресурс] // Веб–сайт НСКУ. – 2015. – 21 квітня. – 2 с. – Режим доступу: www.ukrkino.com.ua/kinotext/news/?id=1828
25. Шлегель Г.–Й. Віхи німецько–українських контактів у галузі кінематографу / Г.–Й. Шлегель // Україна–Німеччина: кінематографічні зв'язки. – К.: Глобус–Прес, 2009. – С.25–44.
26. Ukrainianischer Kinoklub in Berlin [Електронний ресурс] // Сайт UKB. – Режим доступу: <https://ukkb.wordpress.com>

References

1. V Odesi proide Festyval nimoho kino i suchasnoi muzyky // Korespondent. – 2010. – 14 Chervnia. – S.3.
2. Vesnianka O. Kinovyrobnytstvo: vedmid ukrainsiv do Berlina dovode [Elektronnyi resurs] / O. Vesnianka // Deutsche Welle. – 2012. – 24 lypnia. – 3 s. – Rezhym dostupu: www.dw.de/p/15e4k
3. Vesnianka O. Pravozyakhsne kino na «Docudays UA» [Elektronnyi resurs] O. Vesnianka // Deutsche Welle. – 2010. – 23 bereznia. – 4 s. – Rezhym dostupu: www.dw.com/p/MZox
4. Vesnianka O. Ukrainsko-nimetske kino na festyvali «Molodist» [Elektronnyi resurs] / O. Vesnianka // Deutsche Welle. – 2012. – 19 zhovtnia. – 2 s. – Rezhym dostupu: www.dw.de/p/16Sqy
5. Vesnianka O. Festyval novoho nimetskoho kino v Ukraini: suvori sotsialni dramy [Elektronnyi resurs] / O. Vesnianka // Deutsche Welle. – 2012. – 11 zhovtnia. – 2 s. – Rezhym dostupu: www.dw.de/p/16NS5
6. Vetrak V. Odeskyi mizhnarodnyi kinofestyval rozpochavial [Elektronnyi resurs] / V. Vetrak // Presa Ukrainy. – 2014. – 11 lypnia. – 3 s. – Rezhym dostupu: www.uapress.info/uk/news/show/30915
7. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Ministerstva zakordonnykh sprav Ukrainy. – Indeks 800. Pytannia kulturnykh zviazkiv z zakordonom (12 sichnia – 27 lypnia 2000 r.), t. 1. – 138 ark.
8. Tam samo. – Indeks 800. Pytannia kulturnykh zviazkiv z zakordonom (15 sichnia – 12 hrudnia 2001 r.). – 156 ark.
9. Holovni nahorody «Children kinofesta» zdobuly frantsuzkyi film «Bell i Sebastian» i ukrainskyi «Trubach» [Elektronnyi resurs] // Telemekrytyka. – 2014. – 2 chervnia. – 2 s. – Rezhym dostupu: www.telekrytyka.ua/kontekst/2014-06-02/94319
10. Hundolf M. Ukrainske kino, nimetske kino, yevropeiske kino... / M. Hundolf // Deutschland. – 1999. – №2. – S.34.
11. Yemelianova T. Vykorystannia arkhivnoi informatsii kinodokumentiv periodu Druhoi svitovoi viiny u TsDKFFDA Ukrainy imeni H. S. Pshenychnoho / T. Yemelianova // Studii z arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva. – 2004. – T.11. – S.71–74.
12. Zubavina I. Berlinski paraleli / I. Zubavina // Suchasne mystetstvo. – 2014. – Vyp.10. – S.78–86.
13. Zubavina I. Kinematohraf nezaleznoi Ukrainy: tendentsii, filmy, postati / I. Zubavina. – K.: Feniks, 2007. – 292 s.
14. Istoriia festyvaliu «Lviv International short Film Festival «Wiz-Art» [Elektronnyi resurs] // Ofitsiinyi sait «Wiz-Art». – 2015. – 7 s. – Rezhym dostupu: www.wiz-art.ua/festival
15. Kinofestyvali v Ukraini ta problem rozvytku vitchyznianoho kino (ohliadova dovidka za materialamy presy 2009 r.) [Elektronnyi resurs] / Pidhot. Burnashov Yu. I. – 2009. – 14 s. – Rezhym dostupu: www.mincult.kmu.gov.ua/mincult/uk/publish/article/192176.
16. Kira Heorhiivna Muratova nahorodzheni premiiu «Berlin 1999» // Deutschland. – 1999. – №3. – S.31.
17. Korolova N. U Berlini prohodyt kinofestyval na pidrymku Oleha Sentsova [Elektronnyi resurs] / N. Korolova, N. Sokolovska // Deutsche Welle. – 2015. – 30 chervniz. – 7 s. – Rezhym dostupu: www.dw.com/p/1Fq2Y
18. Narys z istorii kinomystetstva Ukrainy / Redkol.: V. Sydorenko ta in. – K.: Intertekhnolohiia, 2006. – 864 s.
19. Nevmerzhytska R. Kasky Brativ Hrimm na suchasnyi lad [Elektronnyi resurs] / R. Nevmerzhytska // Kliuch. – 2013. – 22 liutoho. – 3 s. – Rezhym dostupu: www.klyuch.com.ua/articles/society/kazky-brativ-grimm-na-suchasny-lad
20. Ofitsiine video ta prohrama festyvaliu Nimi Nochi 2014 [Elektronnyi resurs] // Veb-sait Natsionalnoho tsentru O. Dovzhenka. – 2014. – 19 chervnia. – 6 s. – Rezhym dostupu: www.dovzhenkocentre.org/news/115/
21. Trymbach S. U Kyievi vidbusvia ukrainsko-nimetskyi seminar «Vzaimozviazky ukrainskoho ta nimetskoho kino (30–80-ti roky XX stolittia)» / S. Trymbach // Ukraina moloda. – 2006. – 10 lystopada. – S.3.
22. U Kyievi vidbudetsia festival aktualnoi animatsii ta media-mystetstva «LINOLEUM» // Den. – 2014. – 19 serpnia. – S.4.
23. U Nimechchyni pokazhut naikrashchi ukrainski filmy // Den. – 2014. – 18 lystopada. – S.5.
24. Ukrainske kino na MKF «goEast» u Visbadeni [Elektronnyi resurs] // Veb-sait NSKU. – 2015. – 21 kvitnia. – 2 s. – Rezhym dostupu: www.ukrkino.com.ua/kinotext/news/?id=1828
25. Shlehel H.–I. Vikhy nimetsko-ukrainskykh kontaktiv u haluzi kinematohrafa / H.–I. Shlehel // Ukraina-Nimechchyna: Kinematohrafichna zviazky. – K.: Hlobus-Pres, 2009. – S.25–44.
26. Ukrainischer Kinoklub in Berlin [Elektronnyi resurs] // Sait UKB. – Rezhym dostupu: www.ukkb.wordpress.com

Melnychuk O. V., post graduate student of the world history chair of East-European National University named after Lesya Ukrainka (Ukraine, Lutsk), olga_melnychuk@ukr.net

Ukraine–German cinematography contacts at present stage

The article deals with cooperation of Ukraine and Germany in the sphere of cinematography from the 90th of the XX century till the beginning of the XXI century. The aim of the work is investigation of forms and directions of cooperation in this field. The author came to the conclusion that ties between Ukraine and Germany in the field of cinematography are developing thanks to different cultural measures, namely International filmfestivals. Component elements of this cooperation have become cinemaproductio, realization of International projects, investigation Ukrainian–German history contacts and so on. Traditionally such initiatives are supported by Ukrainian and German governmental structures, cultural and civil organizations. We actually see growth of number of common Ukrainian–German cinemaprojects during the investigation period.

Keywords: Ukraine, Germany, cooperation, cinematography, International filmfestivals, common projects.

Мельничук О. В., аспирантка кафедри всемирної історії, Східноєвропейський національний університет ім. Лесі Українки (Україна, Луцьк), olga_melnychuk@ukr.net

Українсько–германские кинематографические связи на современном этапе

Рассматривается сотрудничество Украины и Германии в области кинематографии в 90-х гг. XX в. – в начале XXI в. Цель работы – исследование форм и направлений в этой сфере. Автор пришел к выводу, что украинско–немецкие кинематографические связи развиваются благодаря разнообразным культурным мероприятиям, в частности международным кинофестивалям. Составными элементами этого сотрудничества стали совместное кинопроизводство, реализация международных проектов, исследование истории украинско–германских связей и т.д. Такие инициативы традиционно поддерживают украинские и германские государственные структуры, а также культурные и общественные организации. В последнее время наблюдается значительное увеличение количества совместных украинско–германских кинопроектов.

Ключевые слова: Украина, Германия, сотрудничество, кинематограф, международные кинофестивали, совместные проекты.

* * *

УДК 94:069(430)

Кузьма Т. М.,
кандидат історичних наук, доцент кафедри
політології та соціології, Рівненський державний
гуманітарний університет (Україна, Рівне),
kuzmulka777@gmail.com

Музеї Берліну як агенти соціальної пам'яті

Здійснюється аналіз музею як соціального інституту, який сприяє встановленню цінностей у свідомості людини і здійснює дуалістичну місію: сприяє збереженню і подальшій трансформації історичної пам'яті наступним поколінням, і разом з тим сам активно її формує і розвиває. На основі «Топографії терору», Єврейського музею і музею Ванзейської конференції, представлено різні варіації творчого підходу до сучасного конструювання культури пам'яті в міському просторі Берліну.

Автор висновок, що зазначеним місцям пам'яті характерний високий трагічний символізм і скорбота за безневинно зниченими жертвами нацистського періоду. Вони, будучи історико–політичними і етичними центрами просвітництва, виступають свого роду об'єднуючою ланкою між минулим і теперішнім, усвідомлення того, чого не можна робити, щоб суспільство не втратило духу людяності.

Ключові слова: історична пам'ять, місце пам'яті, «Топографія терору», Єврейський музей, музей Ванзейської конференції.

Зміна епохи, влади та культурних домінант часто призводять до того, що місто змінює свою карту місць пам'яті. Аналізуючи міський простір з перспективи ландшафтної історичної семіотики, можна не лише створити точний портрет міста, а й в окремих випадках дослідити генезис культури пам'яті в Європі.

Міркування над природою місця пам'яті дозволяють стверджувати, що воно є не лише географічним пунктом, а визначається як своєрідна точка з'явлення, в якій формується і комерціалізується пам'ять суспільства. Такими місцями можуть бути архіви, музеї, меморіали, пам'ятники, місця геноциду, топоніміка тощо. Їх

варіативність є очевидною із врахуванням того, що одна й та ж подія може продукувати в свідомості представників культурних еліт різні семіотичні «позначення». Це пояснюється різними причинами: адже варіативність, що репрезентує пам'ять про конкретні події минулого, зумовлена не тільки відносно значною частиною представників красного письменства, скульпторів, архітекторів, режисерів, які розмірковують над ними, але й тими світоглядними цінностями, що вони їх обстоюють.

Основною функцією місць пам'яті є закріплення індивідуальної чи групової пам'яті, а їх створення та усвідомлення виступає головним чинником формування соціальної чи національної ідентичності. Тому вивчаючи зміну пам'ятних місць, можна зрозуміти зміну історичної самосвідомості й колективної ідентичності певної соціальної групи [5, с. 38].

В останні десятиліття термін «місце пам'яті» збагатився новими конотаціями, завдяки все більшому поширенню такого концепту як «місце совісті», який покликаний пояснити проблеми демократичного транзиту через меморіалізацію недавнього минулого, в якому постійно нехтувалися права людини [7, с. 105]. Передусім це стосується так званих травматичних місць, завдяки яким люди, перетворюючи їх у місця пам'яті, хочуть запобігти повторенню подібних злочинів. Слушною є думка А. Ассман, що для різних соціальних груп травматичне місце має різне смислове та емоційне навантаження: «Для тих, хто вижив та їхніх дітей, які тут оплакують своїх загиблих рідних, це, насамперед кладовище. Для тих, хто особисто не пов'язаний з мільйонами жертв, це музей, який становить собою місце злочину, законсервоване за допомогою експозицій та екскурсій. Для церковних або політичних груп це передусім місце паломництва, як місце страждань видатних мучеників. Для міського правління історичне місце стає приводом для публічних виступів, закликів, пояснень і домагань. Для істориків воно залишається місцем археологічних пошуків і збереження слідів» [1, с. 348].

Для того щоб певне місце чи об'єкт стали меморіальними недостатньо, щоб про нього просто не забували, воно повинне визнаватися таким певною соціальною групою. В цьому контексті одним із елементів структурування і конструювання пам'яті суспільства є музей та інші, подібні з ним репрезентативні форми. Музей, граючи безліч ролей в суспільному житті, передусім є комирчиною культурної та історичної пам'яті, засобом, завдяки якому людина може доторкнутися до реальності за межами її просторово-часового поля, тобто являє собою справжній парадокс: місце, де ми можемо побачити чи відчути присутність чогось, чого вже більше не існує.

Вивченню окремих питань діяльності музеїв—місць пам'яті присвячені праці таких дослідників як П. Нора, Г. Хінца, П. Вербицької, О. Наварро, Х. Роїже, Г. Супригіної та інших.

У нашому дослідженні ми зосередимося на аналізі музею як соціального інституту, який сприяє установленню цінностей у свідомості людини на основі кількох ініціатив у царині культури пам'яті в міському просторі Берліну.

В багатьох країнах світу, зокрема Європи, демократичні процеси зумовили зміну соціальної ролі музею, породили суперечності між можливостями традиційних методів музейної діяльності та сучасними суспільними потребами

та запитам, що зумовило інтенсивний пошук нових засобів підвищення її якості та ефективності.

У цьому контексті Ганс Мартін Хінц, президент Міжнародної ради музеїв, зазначив, що впродовж останніх десятиліть спостерігається виразна тенденція перетворення музеїв на місця примирення – примирення з минулим, і між колишніми конфліктуючими сторонами, проте не намагаючись гармонізувати історію. Де-не-де музеї вже функціонують як авангард і такі, що задають тон у цій дуже важливій для суспільства роботі [8]. На його думку, у глобалізованому світі потрібно переосмислювати сприйняття музейних об'єктів та виставок, щоб створити можливості пояснювати людям світ з різних поглядів. Це дає змогу не лише краще пізнати своє минуле й культуру, але й також зрозуміти іншого. Перегляд експозиції завжди потребує роздумів про роль музеїв у служінні суспільству. Не об'єкти інформують про себе, а людське сприйняття надає предметам цінності, як пізнавальної, так і емоційної [8].

Сучасний вимір музейної комунікації характеризується взаємодією музейної аудиторії, спеціалістів різного профілю, а також громадськості впродовж освоєння культурно-історичного середовища, з якого можуть розпочатися соціальні зміни. На жаль, більшість музеїв, зокрема на пострадянському просторі, все ще не в змозі навчити нас розпізнавати закладені в них міфи, які пов'язані з тим, що А. Хупер-Грінхілл називає «господарським наративом» [9, р. 24]. Вони не вчать розвивати критичне мислення. З їх допомогою ми можемо навчитися, хіба що, бачити себе з позиції інших, що у випадку з країнами, що розвиваються, призводить до відчуття особистої неспроможності [3, с. 10]. В таких випадках ще, мабуть, рано проводити міжнародні музейні форуми та співпрацювати заради подолання минулого. Це було і є актуальним, приміром, для України, де більшість музеїв ще й досі перебувають на повному державному контролі в плані контенту та концепцій.

Для того, щоб стати соціально релевантним, музей повинен трансформуватися в простір комунікації, в якому відвідувач не лише стикається з проблемами сучасного суспільства, які спостерігаються крізь призму історії і пам'яті, але й має можливість відповідати і реагувати на те, що перед ним експонується. Музеї повинні сміливо дивитися у вічі протиріччям і робити їх експліцитними [3, с. 10].

В модерних музеях, експонат чи виставка, уособлюючи собою символ, знак, повинен містити великий естетичний та інформаційний потенціал. За допомогою спеціальної мови як найважливішого засобу в механізмі передачі минулого досвіду для реалізації зв'язку поколінь, музей не лише зберігає, а й реалізує історичну пам'ять суспільства, граючи роль своєрідного літопису історії. Саме тому основною знаковою системою, яку складають музейні експонати, російський музеєзнавець М. Нікішин називає «мову музею» [4, с. 11].

Одним з найновіших трендів у діяльності сучасного музею, є ресурс емоцій. Більшість способів подачі історії досить часто використовують емоції, які викликані фільмами чи образами експозицій або самого музею, а інколи пропонується відвідувачам фізичний чи психічний досвід (скажімо, знаходження в умовах бомбардування чи в газових камерах). Такі музеї, як зазначають М. Ассенсіо і Е. Пол, роблять спробу вийти за межі простої експозиції,

«вони намагаються звернутися до наших почуттів і викликати емоції» [7, с. 104]. Подібний підхід надає можливість для тих поколінь, які не мали безпосереднього досвіду життя у воєнний час, відчуті ті ж «відчуття», які мали їхні, скажімо, батьки. Досить часто така гра емоцій викликає персональний зв'язок з жертвами, що дозволяє усвідомити всю глибину тієї чи іншої трагедії.

Ще одним успішним підходом у функціонуванні музеїв є вмiле використання простору, (пере)оцінка ландшафту та конструювання певних сценаріїв. Інколи сам ландшафт містить слiди конфлікту (укриття, концентраційні табори тощо), втім досить часто «створення» сценаріїв або реконструкція окремих елементів пейзажу відбувається під час музеалізації. Таким чином автори намагаються створити «дух місця» [7, с. 104].

Нам би хотілося б проілюструвати подібні новітні стратегії музейного мистецтва та ініціативи в царині спадку та пам'яті екскурсом до сучасного Берліну – домівки для багатьох елементів «механізму пам'яті», де достатньо просто подивитися собі під ноги та побачити суцільну викладену з бруківки лінію–шрам. У міському ландшафті німецької пам'яті не лише у традиційно звичному мистецтвознавчому, але й в історично–культурологічному аспекті особливо вирізняються незвичні архітектурні творіння – музей–центр «Топографія терору», Єврейський музей та музей Ванзейської конференції. Характерною ознакою названих культурно–історичних центрів є архітектурно–монументальний меседж сучасного суспільства до майбутніх поколінь про пам'ять катастроф, людських жертв і трагедій.

Там, де в період «третього рейху» знаходилася штаб–квартира гестапо і гестапівська тюрма сьогодні постає меморіальний комплекс «Топографія терору», який розпочав свою історію з маленької виставки і виріс сьогодні у велику, втім сіру та безлику квадратну будівлю зі скла і металу, яка і стала виставково–інформаційним центром. Архітектори навмисне надали йому такий зовнішній вигляд. Суперечки про те, чи потрібен такий музей тривали декілька десятиліть. Довгий час німці намагалися викреслити це страшне місце зі своєї колективної пам'яті, слiдів нацистської історії ніхто не хотів помічати. Руїни будівель, які вціліли після бомбардувань, після війни розібрали, кругом виник пустир, на якому західніше Берлінської стіни певний час був автодром. Лише в 1987 р. в межах святкування 750–річчя Берліну німцям дозволили нагадати, що знаходилося на цьому місці в нацистський період. До речі, показово, що даний меморіал присвячений не жертвам, а злочинцям.

Основна експозиція «Топографії терору» займає 800 кв. м. і висвітлює історію та діяльність СС і систему терору та насилля в «третьому рейсі» у формі копій документів, аудіо– і відео матеріалів, 3D графіки, та в звичайних фотографіях, які деколи є переконливішими більшої слів. І жодних предметів чи експонатів – така концепція «Топографії терору». Виставка влаштована за принципом розгорнутої книги: великі стенди з об'ємними копіями світлин 1930 – 1940–х рр., з анотаціями, картами, схемами, факсиміле документів. Матеріали згруповані в п'ять основних розділів: нацистське захоплення влади; установи терору (СС і поліція); терор, переслідування і Голокост в рейху; СС та Головне управління імперської безпеки на окупованих територіях, а також війна та післявоєнний період [14].

Окрема частина експозиції розповідає про Берлін в 1933–1945 рр., також до складу центру входять і експонати, які знаходяться під відкритим небом: підвали гестапо, бараки таборів для підневільної праці та інші будівлі, які збереглися. Разом з тим на території цього незвичного музею під відкритим небом знаходиться 200–метровий фрагмент стіни – «прикордонна стіна 75» [14].

Документальний центр на місці штаб–квартири нацистської держави покликаний знайти відповідь на доволі складне для сьогоднішнього дня питання: як могла за такий короткий час демократія перетворитися в тоталітаризм? З цього приводу директор центру і один із його засновників історик Андреас Нахама сказав: «Я сподіваюся, що всі, хто сюди приходитимуть, будуть робити це з відчуттям власної гідності, не схилиючи голови. Це не місце вшанування жертв. Це місце історичної пам'яті та навчання. Мені здається, нам вдалося створити на місці колись відкритої рани дещо на кшталт шраму історії. Перехожий спіткнеться поглядом в цю територію, де немає зелені, де все сіре, – і це саме те, чого ми прагнемо досягти. Ми хочемо нагадати про те, як хоч і слабку, та все ж діючу демократію Веймарської республіки вдалося на протязі 120 днів перетворити в диктатуру. Ми хочемо нагадати: те, що відбулося одного разу, може повторитися знову» [10, с. 368].

«Топографія терору» не лише зберігає пам'ять про минуле, вона, на думку директора центру, демонструє те, що «відбувається в країні, в якій поліцейська влада не контролюється з боку незалежних інстанцій, коли об'єднується партійний, державний і репресивний апарат» [11]. Для відвідувачів це наочний приклад того, що історію не варто замовчувати, її необхідно рятувати від забуття.

Топографічний музей терору змістовно доповняє ще одна установа, яка відрізняється від інформаційного центру тим, що разом з Меморіалом загиблим євреям створена в пам'ять про *жертви* нацизму – Єврейський музей, побудований за проектом одного з найвідоміших архітекторів світу, єврея за національністю, прихильника деконструктивізму Данієля Лібескінда.

В др. пол. XX ст. у ФРН «єврейська тема» набувала все більшої актуальності, політика подолання минулого, примирення з народами, які постраждали від нацистів викликали все більше спалахів дискусій щодо (не) доцільності спокутування провини післявоєнним поколінням німців. Саме Єврейський музей міг стати, на думку його прибічників, ланкою гармонізації відносин між цими двома народами [6, с. 69]. Тим паче, що подібний музей, який висвітлював культуру єврейських німців, вже існував у Берліні з 1933 р. по 1938 р. Парадоксально: він був відкритий за декілька днів до приходу до влади нацистів і проіснував майже шість років, до подій «кришталевої ночі», коли нацисти перейшли до політики жорсткого терору щодо євреїв. У 1988 р. після доволі експресивного «спору істориків» було прийнято рішення про будівництво нового Єврейського музею, яке тривало майже десять років. Будівля Лібескінда була відкрита для відвідувачів у 1998 р., і ще впродовж двох років, доки не були встановлені експозиції, діяла як музей архітектури. Та навіть після відкриття більшість спеціалістів зазначали, що Лібескінду в архітектурних формах вдалося більш адекватно відобразити феномен єврейської історії в Німеччині, ніж експонатам.

Сам автор проекту вважає, що за більш ніж 65 років, які минули між відкриттями двох Єврейських музеїв в Берліні, «історія євреїв в Німеччині настільки розбилася в події знищення і війни, що розповісти її в традиційній формі стало неможливо» [13]. Тому в своєму проекті Лібескінд навмисне уникав будівництва в традиційному музейному стилі, наголошуючи на суб'єктивні асоціації відвідувачів, їх емоції, назвавши його «Between the Lines», тобто за принципом «поміж ліній» [13]. План музею нагадує свинцевий зигзаг, перекреслений прямою лінією, і коридори – осі, які від входу через підземний тунель підіймаються до верху, від чого простір музею відчутно дискомфортний, сповнений гострих кутів та порожніх приміщень. Він ніби символізує ту порожнечу та відсутність, які виникли в Європі в результаті масового знищення єврейського населення. Сам Лібескінд характеризує свою архітектуру: «Що важливо – це досвід, який ви отримуєте із неї. Інтерпретація відкрита» [13].

В просторовому розрізі зверху музей нагадує розколену зірку Давида. Вхід всередину архітектор зробив через підземний тунель, тобто невидимим зовні. В середині створено особливу атмосферу, де простір поділено на три вісі, що символізують три різні долі євреїв: вісь вигнання, яка веде до Саду вигнання, вісь кінця – до Вежі Голокосту та вісь безкінечності або вісь життя, яка символізує історію, культуру та звичаї єврейського народу.

В Саду містяться 49 квадратних кам'яних колон, які нахилені в одному напрямку, таким самим чином під ними викладена бруківка, що складає враження ніби земля втікає з-під ніг. Саме те, що відчуває людина, яку виганяють з рідної землі. В музейній порожнечі на підлозі розкидані металеві ржаві листки у вигляді зболених масок облич, які ніби кричать про допомогу, що символізує жертвовність і втрату та є нагадуванням, скільки мільйонів людей було знищено через жорстокість одних і страх інших. Ця експозиція так і називається «Опале листя». Вежа Голокосту – невеликий закритий простір з високими чорними стінами і вузьким віконцем зверху, куди впускають по одному. Перебуваючи знизу, відвідувач відчуває віддалені звуки міського життя і смужку яскравого світла – промінчик життя, який залишився недосяжним для тих, хто загинув у концтаборах [13]. Таким чином, музейний проект був спланований і реалізований так, щоб відвідувач не лише задумався, а й частково відчули всю біль єврейства Німеччини.

Варто зазначити, що це місце пам'яті є симбіозом двох важливих процесів: євреї отримали офіційне визнання як етнічної складової німецької історії, німці, створивши цей музей – можливість звільнитися від психологічного тиску минулого [6, с. 83]. В цьому контексті Президент ФРН Й. Рау виразив сподівання, що Єврейський музей «стане містком... де зустрінуться старі та молоді, євреї і неєвреї... люди різного походження і представники різноманітних культур», а федеральний міністр культури Ю. Ніда-Рюмелін назвав музей «місцем зустрічі», яке «зробить свій внесок у спогади, зверненні в майбутнє». Він підкреслив, що «людям необхідні підстави, шанси та місця, де можна навчитися використовувати досвід минулого для теперішнього і втілення майбутнього» [6, с. 83]. Подібна рефлексія на тему глибинних цінностей засвідчує про вагомість суспільно-політичних змін в Німеччині, та ролі в них музеїв.

Цікавою комемораційною практикою даного музею є тимчасова жива інсталяція під назвою «Вся правда про євреїв» [15]. Серед десятків різноманітних експонатів адміністрація встановила скляну вітрину, за якою сидить жива людина – єврей за національністю, і якому можна задати будь-яке питання щодо історії, життя, звичаїв єврейського населення. Ідея експозиції – сприяти відвертій розмові, при якій скляна перепона поступово зникає, чим сприяє зближенню між євреями та німцями чи представниками інших націй.

Ще однією опцією, яка засвідчує усвідомлення Катастрофи, її витоків, наслідків та уроків, є створення в Берліні музею Ванзейської конференції. Для всіх, хто знайомий з історією Голокосту, Ванзейська конференція стала символом нацистського «остаточного вирішення єврейського питання» – бухгалтерією смерті, фабрикою масового знищення людей, де вбивства стали звичайною рутинною роботою для багатьох людей.

Меморіальний центр розміщений в історичній будівлі поч. ХХ ст., яка в період «третього рейху» використовувалася для нарад СС. Свою назву будинок отримав в 1942 р., коли в ньому відбулася конференція, від озера Ванзе. На зустрічі високопосадовців силових структур нацистської Німеччини обговорювалося стратегічне питання депортації на схід і фізичного знищення євреїв. Відповідно до складеного протоколу, планувалося здійснити систематичний геноцид всього єврейського населення Європи. «Остаточне вирішення» мало замінити особистий контакт вбивць і їх жертв на механічний конвеєр газових камер і рабської праці. Виявлено таємний документ було лише в 1947 р. [12].

В 1992 р., в пам'ять 60-річчя терору, будинок було реорганізовано в меморіал і освітній центр. На першому поверсі приміщення розташована постійна експозиція «Ванзейська конференція і геноцид європейських євреїв», на якій представлені оригінали документів, фотографії і свідчення очевидців нацистських злочинів [12].

В музеї немає експонатів як таких, є численні інформаційні стенди, які розповідають про історію антисемітизму в Німеччині, про геноцид євреїв в «третьому рейсі» і на окупованих територіях, опір Голокосту. Автори музею не просто хотіли показати трагічне місце, вони надали документи, представили людей, які за ними стояли – «кабінетних злочинців», і спонукають відвідувачів самих зробити висновки не стільки по історії знищення євреїв, скільки по історії трансформації норми.

По расовій політиці в кожній з окупованих нацистами країн функціонує окремий стенд. Зокрема, відображена діяльність айнзатцгруп на теренах СРСР на прикладі розстрілу євреїв в м. Дубно в червні 1941 р. Солдат вермахту покадрово сфотографував процес знищення, забезпечуючи фото жорсткими анотаціями: «Євреї копають могили», «Євреї очікують розстрілу», «Розстріл євреїв», «Останній похід єврея». Взагалі така практика фотографування була доволі поширеною в нацистський період, особливо коли вбивство відбувалося підрозділами «місцевої» поліції, укомплектованої тамтешніми колабораціоністами з-поміж нелюдів чи кримінальних злочинців, аби продемонструвати, що ненависть до євреїв не є властивістю лише німців.

В кожному залі є стільці для відвідувачів – специфіка інформування не є шокуючою, спокійна і просвітницька інтонація експозиції запрошує до вдумливого вивчення.

«Обставини місця» дозволили детально опрацювати інформацію про фатальну для мільйонів євреїв подію, яка зламала ілюзії людства про гуманітарний напрям розвитку цивілізації. Сподівання та зусилля працівників музею в те, що саме в цьому місці людина повинна спробувати віднайти простір, який допоможе відновити віру в людство, заслуговує шанси.

Таким чином, проаналізовані нами три комеморативні об'єкти – це лише найпомітніші нагадування про період нацизму. На справді їх в Берліні набагато більше, ця трагедія злилася з «тілом» міста. Берлінським місцям пам'яті жертв нацизму притаманний високий трагічний символізм: сила творчого підходу тут така, що відчуваєш скорботу по всім невинним жертвам і невинно убитим. На протипагу фальшивому нацистському пафосу німці створили чи не найкращу в світі траурну архітектуру. Німеччина, яка взяла на себе відповідальність за Другу світову війну, переживає її з належною гідністю.

Сучасна політика пам'яті Німеччини базується на імперативі «Ніколи більше», який передбачає, що історія повторюється і що необхідно запобігати цим повторенням; він звучить як заповідь людству пам'ятати про трагічні події. В найближчому майбутньому вже не залишиться очевидців нацистських злочинів, тому культура пам'яті стоїть на порозі значних змін. Переосмислення минулого може означати тільки самокритичне усвідомлення негативних подій та їх наслідків, усвідомлення того, чого не можна робити, щоб суспільство не втратило духу людяності. А музеї як символи історико-політичного, історико-етичного просвітництва зберігають пам'ять про історію ще й у тому сенсі, що вони допомагають молоді будувати «мости» між теперішнім і минулим, коли того вимагають гострі проблеми сучасності. Саме такий підхід до злочинного минулого одночасно означає роботу над формуванням громадянського суспільства в майбутньому.

Список використаних джерел

1. Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті / Аляйда Ассман [Пер. з нім. К. Дмитренко, Л. Доронічева та О. Юдіна, за наук. ред. О. Юдіна]. – Київ: Ніка-Центр, 2012. – 440 с.
2. Вербицька П. В. Історичний музей як чинник примирення та суспільного діалогу / П. Вербицька // Historical and Cultural Studies. – 2014. – Vol.1. – No.1. – P.13–17.
3. Наварро О. История и память в современном музее: несколько замечаний с точки зрения критической музеологии / Оскар Наварро // Вопросы музеологии. – 2010. – №2. – С.3–11.
4. Никишин Н. А. «Язык музея» как универсальная моделирующая система музейной деятельности / Николай Никишин // Музееведение: проблемы культурной коммуникации в музейной деятельности. – М., 1989. – С.7–15.
5. Нора П. Всемирное торжество памяти / П'єр Нора // Неприкосновенный запас. Дебаты о политике и культуре. – 2005. – №2–3 (40–41). – С.37–51.
6. Супрыгина Г. Г. Еврейский музей в Берлине / Галина Супрыгина // Вестник Томского государственного университета. – 2008. – №2 (3). – С.69–84.
7. Роизе Х. Музеология и память о прошлом: образы Гражданской войны в экспозициях испанских музеев / Хавьер Роизе // Вопросы музеологии. – 2013. – №1 (7). – С.100–115.
8. Hinze Hans Martin. Challenges and Possibilities. Museums in Globalized World [Elektronnyy resurs]. – Режим доступа: <http://www.museums.org.ua/lecture>
9. Hooper–Greenhill A. Museums and the Interpretation of Visual Culture. – London, 2003. – 195 p.
10. Topographie des Terrors. Gestapo, SS und Reichssicherheitshauptamt in der Wilhelm– und Prinz–Albrecht–Straße. Eine Dokumentation Katalogband zur gleichnamigen Präsentation, hg. v. Stiftung Topographie des Terrors, vertreten durch: Prof. Dr. Andreas Nachama. – Berlin, 2010. – 432 s.

11. <http://www.dw.com>
12. <http://www.ghwk.de>
13. <http://www.jmberlin.de/index.php>
14. <http://www.topographie.de>
15. <http://www.zentralratdjuden.de/ru/article/4435>

References

1. Assman A. Prostory spohadsv. Formy ta transformatsiyi kul'turnoyi pam'yati / Alyayda Assman [Per. z nim. K. Dmytrenko, L. Doronicheva ta O. Yudina, za nauk. red. O. Yudina]. – Kyiv: Nika-Tsentr, 2012. – 440 s.
2. Verbyts'ka P. V. Istorychnyy muzey yak chynnyk prymyrennya ta suspil'noho dialohu / P. Verbyts'ka // Istoryko– kul'turni doslidzhennya. – 2014. – T.1. – №1. – S.13–17.
3. Navarro O. Istoriya i pamyat' v sovremennom muzeje: neskol'ko zamechaniy s toчки zreniya kriticheskoy muzeologii / Oskar Navarro // Voprosy muzeologii. – 2010. – №2. – С.3–11.
4. Nikishin N. A. «Yazyk muzeya» kak universal'naya modeliruyushchaya sistema muzeynoy deyatel'nosti / Nikolay Nikishin // Muzejevedeniye: problemy kul'turnoy kommunikatsii v muzeynoy deyatel'nosti. – M., 1989. – С.7–15.
5. Nora P. Vsemirnoye torzhestvo pamyati / P'jer Nora // Neprikosnovennyy zapas. Debaty o politike i kul'ture. – 2005. – №2–3 (40–41). – С.37–51.
6. Suprygina G. G. Yevreyskiy muzey v Berline / Galina Suprygina // Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. – 2008. – №2 (3). – С.69–84.
7. Roizhe Kh. Muzeologiya i pamyat' o proshlom: obrazy Grazhdanskoy voyny v ekspozitsiyakh ispanskikh muzejev / Khav'yer Roizhe // Voprosy muzeologii. – 2013. – №1 (7). – С.100–115.
8. Hinze Hans Martin. Challenges and Possibilities. Museums in Globalized World [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.museums.org.ua/lecture>
9. Hooper–Greenhill A. Museums and the Interpretation of Visual Culture. – London, 2003. – 195 p.
10. Topographie des Terrors. Gestapo, SS und Reichssicherheitshauptamt in der Wilhelm– und Prinz–Albrecht–Straße. Eine Dokumentation Katalogband zur gleichnamigen Präsentation, hg. v. Stiftung Topographie des Terrors, vertreten durch: Prof. Dr. Andreas Nachama. – Berlin, 2010. – 432 s.
11. <http://www.dw.com>
12. <http://www.ghwk.de>
13. <http://www.jmberlin.de/index.php>
14. <http://www.topographie.de>
15. <http://www.zentralratdjuden.de/ru/article/4435>

Kuzma T. M., Ph.D. in History, associate professor of the Department of Political Science and Sociology, Rivne State Humanitarian University (Ukraine, Rivne), kuzmulka777@gmail.com

Berlin Museums as agents of social memory

The article analyzes the museum as a social institution, which promotes the establishment of values in the minds of man and carries dualist mission: to contribute to the preservation and further transformation of the historical memory of the next generation, and at the same time it actively forms and develops it. On the basis of the «Topography of Terror», the Jewish Museum and the Museum of the Wannsee Conference, are presented variations of creative approach to contemporary design culture of memory in the urban space of Berlin.

The author concludes that the specified memory locations are characterized by a high tragic symbolism and grief of killed innocent victims of the Nazi period. They, being historical–political and ethical education centers, are the kind of unifying link between the past and the present, realizing what not to do, that society has not lost the spirit of humanity.

Keywords: historical memory, a place of memory, «Topography of Terror», the Jewish Museum, the Museum of the Wannsee Conference.

Kuzma T. H., кандидат исторических наук, доцент кафедры политологии и социологии, Ровенский государственный гуманитарный университет (Украина, Ровно), kuzmulka777@gmail.com

Музеи Берлина как агенты социальной памяти

Анализируется музей как социальный институт, который способствует формированию ценностей в сознании человека и осуществляет дуалистическую миссию: способствует сохранению и дальнейшей трансформации исторической памяти следующим поколениям, и вместе с тем сам активно ее формирует и развивает. На основе «Топографии террора», Еврейского музея и музея Ванзейской конференции, раскрыты различные вариации творческого подхода к современному конструированию культуры памяти в городском пространстве Берлина.

Автор утверждает, что указанным местам памяти характерен высокий трагический символизм и скорбь за невинно уничтоженными жертвами нацистского периода. Они, будучи историко-политическими и этическими центрами просвещения, выступают своего рода объединяющим звеном между прошлым и настоящим, осознанием того, чего нельзя делать, чтобы общество не потеряло дух человечности.

Ключевые слова: историческая память, место памяти, «Топография террора», Еврейский музей, музей Ванзейской конференции.

* * *

УДК 550.3:001.89(091)

Донська М. Д.,
аспірантка, Центр досліджень науково-технічного
потенціалу ім. А. В. Добрава (Україна, Київ),
0936600528@mail.ru

Кульський Леонід Адольфович – відомий вчений в галузі очистки промислових, природних і стічних вод

Розглядаються наукова, науково-організаційна та громадська діяльність відомого українського вченого в галузі колоїдної хімії та очищення води Л. А. Кульського. Проаналізовано внесок Л. А. Кульського та його послідовників у розробку методів та обладнання для очищення й знезараження води.

Ключові слова: Л. А. Кульський, очищення, знезараження води.

Академік АН УРСР, лауреат Державної премії, заслужений діяч науки і техніки УРСР Леонід Адольфович Кульський – відомий вчений в галузі колоїдної хімії, знезараження й очищення природних і стічних вод. Він був одним із засновників нового напрямку хімічної технології – хімії і технології очищення води [1]. Виконані професором Л. А. Кульським і його учнями дослідження створили теоретичну основу для вирішення важливих проблем очищення води, вивчення механізму фізико-хімічних і біологічних процесів, які відбуваються при очищенні природних вод і промислових стоків, автоматизації процесів водоочищення, розробки методів і апаратного оформлення технології кондиціонування води. Отримані ним результати були покладені в основу промислових рекомендацій, які знайшли широке застосування [2, с. 235].

Леонід Адольфович Кульський народився 10 квітня 1903 р. в місті Новорадомськ (Польща) в родині інженера, з 1913 до 1920 рр. навчався в Київському реальному училищі. Трудову діяльність розпочав на Південно-західній залізниці у 1919 р. робітником на ділянці Київ–Святошино, з 1920 р. в Управлінні дороги, спочатку в якості учня служби телеграфу, а потім помічником агента матеріальної та адміністративної служб. В 1925 р. Леонід Адольфович з відзнакою закінчив фізико-хімічний факультет Київського університету. За клопотанням ректорату і Губернського відділу народної освіти тоді ж був зарахований на третій курс хімічного факультету Ленінградського університету, який закінчив екстерном в 1928 р. Одночасно з навчанням у 1925 р. юнак почав працювати інженером-хіміком на водокачці ПЗЗ (в ТЦ–1). У вільний від чергувань час займався науковою та винахідницькою діяльністю. У 1930 р. він почав працювати в Київській філії науково-дослідного інституту споруд, де організував лабораторію хімії та сантехніки. У цей час він розробив метод одержання розчинів срібла за допомогою анодного розчину металу і створив відповідну вітчизняну апаратуру – іонатори [4, с. 15]. До 1930 р. процес знезаражування питної води здійснювався хлорним ванном. Заміну його хлором – значно перспективнішим реагентом; не можна було здійснити через відсутність

відповідної вітчизняної апаратури – хлораторів. Перший вітчизняний хлоратор напірного типу був сконструйований Л. А. Кульським у 1928–1930 рр. і використаний під час походу в м. Києві 1931 р. У 1934 р. він очолив групу технології води в Інституті хімічної технології АН УРСР. У 1937 р. обидві лабораторії під його керівництвом були об'єднані в групу хімії і технології води Інституту хімічної технології АН УРСР, яку у 1941 р. було евакуйовано до Уфи [5]. У 1938–1965 рр. Л. А. Кульський також працював в Інституті загальної та неорганічної хімії АН УРСР (до 1945 р. Інститут хімії АН УРСР) [6, с. 53].

Під час Великої Вітчизняної війни за завданням Державного комітету оборони під керівництвом Л. А. Кульського виконана велика науково-дослідна робота з удосконалення хлораторної апаратури, були вирішені питання знезараження питних вод для фронту і тилу методом електролітичного хлорування у зв'язку з появою шлунково-кишкових хвороб, розроблений електрохімічний метод одержання великої кількості дезінфікуючих розчинів срібла для лікування поранених, створені вітчизняні зразки апаратури для консервування вод [7, с. 46].

Сферу наукової діяльності Л. А. Кульського можна розділити на три основні напрямки. Один з них – це знезараження води різними реагентами, що дозволило теоретично обґрунтувати раціональні режими знезараження води в залежності від її складу і призначення, а також розробити технології хлорування, озонування і консервування води. Другий напрям досліджень охоплює розробку теоретичних основ і технологічних процесів очистки природних вод, переважно річкових для питних потреб. В галузі третього перспективного напрямку Л. А. Кульський розробив фізико-хімічні основи та методи технології глибокого очищення промислових стічних вод. Ці роботи дали можливість теоретично обґрунтувати умови використання адсорбційних та іонно-обмінних процесів для глибокої очистки промислових стоків і привели до створення ряду типових технологічних схем адсорбційної очистки стоків і вилучення з них цінних компонентів [3].

Характерною особливістю розвитку водопостачання в післявоєнні роки було значне збільшення потреб води для промисловості, сільського господарства, побутових цілей, а також безперервне зростання вимог до її якості та раціонального використання. У 1944 р. Л. А. Кульський повернувся до Києва, де розробляв автоматичні прилади контролю технологічних процесів очищення води і почав роботи по створенню фізико-хімічних методів очищення промислових стічних вод. Результати досліджень дали можливість теоретично обґрунтувати оптимальні режими знезараження води в залежності від її складу та умов використання, розробити різні варіанти хлорування і консервування питної води сріблом, гіпохлоратом [8]. Теоретичні основи конструювання і результати робіт по створенню апаратури для знезараження води хлором були узагальнені в дисертації Л. А. Кульського, за яку йому в 1947 р. було присвоєно вчений ступінь доктора технічних наук.

У 1948 р. Л. А. Кульський розвинув адсорбційну теорію знебарвлення природних вод коагулянтами і встановив основні закономірності, що визначають вплив іонного складу природних вод на інтенсивність процесу коагуляції. Ці дослідження дали можливість запропонувати змішаний

коагулянт для очищення пофарбованих вод в умовах низьких температур [9, с. 24]. У 1948–1955 рр. змішаний коагулянт був успішно застосований на Київському дніпровському водогоні. Було також впроваджено метод зв'язування агресивної вуглекислоти в висококольорових водах шляхом фільтрування їх через мармурову крихту. Під науковим керівництвом Л. А. Кульського в 1954 р. були створені фільтри комбінованої дії, що забезпечують автоматичне видалення з води ряду шкідливих компонентів.

З 1950 р. Л. А. Кульський займався вивченням механізму фізико-хімічних і біологічних процесів, які були покладені в основу очищення природних вод і промислових стоків. Отримані результати дали можливість встановити оптимальні умови технологічних процесів освітлення, знебарвлення та знезараження природних вод і вилучити ряд хімічних забруднень, а також розробити теорію автоматизації технологічних процесів водоочищення, що ґрунтується на якісно-кількісному принципі. Результати наукових досліджень Л. А. Кульського були покладені в основу рекомендацій, які широко використовувалися в проектах водопостачання та очищенні стічних вод металургійної, хімічної, нафтопереробної та інших галузей промисловості. Це, безумовно, позитивно сприяло на охорону водних ресурсів від забруднень їх промисловими та господарсько-побутовими стічними водами. Наприклад, вченим були запропоновані й впроваджені методи очищення стічних вод Рубіжанського хімічного комбінату та Черкаського заводу штучного волокна [10].

Л. А. Кульським була створена серія іонаторів різних напрямків та продуктивності, масове виготовлення яких почалося з 1960 р. Іонатори марки ЛК–25 були призначені для медичних цілей, марки ЛК–26 і ЛК–27 – для індивідуального застосування, марки ЛК–28, ЛК–30 – для промисловості. Ця апаратура використовувалася в поліклініках, лікарнях, санаторіях, басейнах, на тралевих судах Мурманського, Балтійського та Далекосхідного флотів. На різних судах Чорноморського пароплавства до кінця 70-х р. було встановлено понад чотириста іонаторів.

У 1960 р. Рада Міністрів СРСР прийняла постанову «Про заходи щодо впорядкування використання і посилення охорони водних ресурсів СРСР». У 1962 р. на базі лабораторії хімії та технології води в Інституті загальної та неорганічної хімії АН УРСР була створена група чотирьох водних лабораторій. Л. А. Кульський став завідувачем однієї з них – лабораторією процесів і апаратів обробки води, а також заступником директора інституту. У 1965 р. групу перейменували в сектор хімії і технології води АН УРСР, який у 1968 р. увійшов до складу створеного Інституту колоїдної хімії та хімії води АН УРСР. У цьому інституті, крім сектора хімії і технології води, Л. А. Кульський очолював також відділ процесів і апаратів технології обробки води, а з 1968 до 1973 рр. працював на посаді заступника директора інституту з наукової роботи. З 1973 р. Леонід Адольфович залишається керівником відділу процесів і апаратів технології обробки води.

Велика та плідна робота була проведена Л. А. Кульським для розширення сектора хімії і технології води інституту. Крім чотирьох відділів, що розробляють теоретичні методи очищення питних вод і промислових стоків, моделювання процесів і апаратів, і автоматизацію технологічних процесів, були створені ще два відділи, які займалися розробкою ефективних методів демінералізації води та

біологічною очисткою промислових стоків. Діяльність усіх відділів була об'єднана єдиною метою – розробкою основ прогресивної технології підготовки води для побутових і технічних потреб, а також очищення промислових стоків.

З 1948 р. вчений був професором Київського інженерно-будівельного інституту. Як викладач, він запам'ятався яскравою та оригінальною методикою викладання лекцій. Один з учнів Л. А. Кульського, нині доцент кафедри водопостачання та водовідведення Київського національного університету будівництва і архітектури В. Ф. Малько, згадував: «У той час, коли я був студентом, Леонід Адольфович вже читав в університеті лекції з хімії води. Ось тоді і відбулося моє перше знайомство з ним. Мене вразила його незвичайна методика викладання. Він був розумною та ерудованою людиною, вченим й інтелектом високого рівня. Зацікавлював студентів своїми лекціями. Пояснював матеріал незвичайним методом, підкреслюючи ті моменти, які більшість викладачів не використовують взагалі на практиці.

У 1960 р. я робив студентську доповідь на тему «Рідкий хлор». Ця тема стосувалася сфери наукових інтересів Л. А. Кульського, йому сподобався мій виступ. Після закінчення інституту Л. А. Кульський запропонував свою допомогу, якщо я вирішу надалі займатися наукою» [з інтерв'ю, взятого автором]. В. Ф. Малько відновив контакти з Леонідом Адольфовичем в 1965 р. після служби в армії. Працюючи в Київському інженерно-будівельному інституті інженером, під керівництвом Л. А. Кульського захистив дисертацію на тему: «Електрофлотація стічних вод». Вчений говорив, що ця тема була близька Л. А. Кульському, тому він всіляко допомагав і направляв Валерія Феодосійовича. З 1972 р. В. Ф. Малько, активно використовуючи педагогічні підходи свого вчителя, читає лекції з хімії води для студентів заочного відділення, а Л. А. Кульський – для студентів стаціонару. В. Ф. Малько, підкреслюючи широкий профіль діяльності Л. А. Кульського: казав «Леонід Адольфович охопив багато різних аспектів водних технологій: хлорування води, озонування води, біологічну очистку води» [з інтерв'ю, взятого автором].

Вчений зазначав, що Л. А. Кульський в лекціях використовував художні твори. Розповідав студентам, що причина існування живих організмів у водоймах полягає в тому, що вода замерзає, на відміну від усіх інших рідин, зверху вниз. Цей факт Л. А. Кульський підкріплював читанням віршів А. С. Пушкіна.

Як про гарного педагога говорив про Л. А. Кульського і колишній ректор Київського інженерно-будівельного інституту А. Л. Калішук. Даючи вченому характеристику при призначенні його завідувачем кафедри водопостачання та каналізації, як обраного за конкурсом на цю посаду, він писав: «Л. А. Кульський є великим вченим в галузі водопостачання та каналізації, веде науково-дослідну роботу з 1928 р. Маючи великий досвід наукової роботи і теоретичну підготовку, вчений вмівло передає свої знання студентам і аспірантам інституту. Він вмівло організує педагогічний колектив на успішне виконання навчальних планів та користується авторитетом серед професорсько-викладацького складу інституту».

Одна з учениць професора Л. А. Кульського, нині кандидат біологічних наук, старший науковий співробітник відділу каталітичної очистки води Інституту колоїдної хімії та хімії води ім. А. В. Думанського НАН України О. С. Савлук, яка відома патентами установок

для обробки води, способів обробки природних вод, знезараження питної води, визначення бактерицидної дози дезінфектанту для знезараження води, знезараження води, стерилізації питної води та апарату для отримання коагулянту, згадувала: «Знайомство з Л. А. Кульським сталося у 1970 р. Я тоді була аспіранткою А. М. Когановського, але Леонід Адольфович зацікавив мене срібною водою і незабаром став моїм керівником».

Вони пропрацювали разом з 1970 до 1990 рр. О. С. Савлук казала: «Леонід Адольфович був гарним керівником, дуже добрим, інтелігентним. Він завжди знав де, кому і що потрібно говорити. Ніколи не керувався емоціями, а завжди «думав тільки головою». Я вважаю себе його ученицею, я багато чому навчилася у нього, він людина з великої літери, який завжди міг підтримати, допомогти і направити в правильне русло» [з інтерв'ю, взятого автором]. О. С. Савлук продовжує активно займатися дослідженнями в галузі очищення води. Відділ каталітичного очищення води регулярно випускає статті на цю тему в профільному журналі «Хімія і технологія води». 7 травня 2014 р. вийшла стаття на тему: «Водопроводна вода – нова угроза здоров'ю людей» [12, с. 172].

Дослідження Л. А. Кульського в галузі очищення природних і промислових стічних вод від забруднень поклали основу для завершення ним в 1968 р. класифікації домішок води за їх фазово-дисперсним станом [13, с. 88]. Свою думку з приводу цієї фундаментальної роботи висловив академік АН СРСР А. В. Ніколаїв в листі: «Ознайомившись з роботою Л. А. Кульського «Очищення води на основі класифікації її домішок», я хотів би повідомити наступне. Тільки в результаті багаторічної успішної роботи і довгих роздумів про методи очищення вод, можна прийти до такої цікавої думки, яка відкриває нові шляхи для розвитку класифікації домішок води. Наведені приклади використання цієї класифікації для вирішення складних питань настільки переконливі та витончені, що не можу не сказати про деякі з них. Враховуючи важливість для народного господарства поставлених питань, мені здається, що потрібно надати великі можливості для розвитку робіт члена-кореспондента Л. А. Кульського. Якщо ці дослідження не отримають належного розмаху, то через деякий час ми про це пошкодуємо» [14, с. 76].

Закладені Леонідом Адольфовичем напрямки в галузі хімічної науки і його численні результати відображені в більш ніж 800 наукових праць і винаходів, серед яких 17 монографій та велика кількість підручників, частину з яких була надруковано за кордоном. Перша відома брошура вченого «Серебряная вода», видана в 1946 р, отримала широку популярність [15]. В ній вперше були розглянуті процеси, що відбуваються у воді, яка іонізована сріблом та докладно описано, як правильно іонізувати воду для отримання оптимального результату. Серед ключових робіт Л. А. Кульського і монографія «Теоретические основы и технология кондиционирования воды», де висвітлюється стан теорії і практики водопідготовки для господарсько-питного та промислового водопостачання з урахуванням прогресуючого забруднення водних джерел планети. Описуються також технологічні режими і апаратне оформлення процесів кондиціонування води [16]. До числа найбільш відомих праць Л. А. Кульського відносяться також «Обеззараживание и очистка воды хлором», в якому досліджується процес знебарвлення води, пофарбованої високомолекулярними гумусовими речовинами, під

дією хлору; «Физико-химические основы очистки воды коагуляцией», де розглянуто сучасний стан підготовки води різного призначення, очищення виробничих стічних вод. Викладено також принцип класифікації домішок і забруднень води за їх фазово-дисперсним станом, що дало можливість науково обґрунтувати прийомні процеси водообробки. Розглянуто фізико-хімічні основи процесів водопідготовки, питання класифікації методів очищення, використання нових реагентів, удосконалення технології; монографія «Химия и технология обработки воды», в якій детально описані різні технології, застосовані для обробки води, включені нові нормативні дані, а також викладено нові види спеціальної обробки води – фторування питної води, стабілізаційна обробка охолоджувальної води, видалення кремнієвої кислоти. У роботі «Проектирование и расчёты очистных сооружений водопроводов» наводяться сучасні і найбільш поширені методи обробки води для господарсько-питних і технічних потреб, а також дані з проектування та технологічних розрахунків очисних споруд водогонів. Не менш відома робота «Автоматичні прилади для контролю і регулювання хіміко – технологічними процесами обробки води», в ній були описані типи приладів, що відрізняються складністю, надійністю і своєю універсальністю, а також на прикладах було розглянуто їх практичне застосування для хімічного аналізу води в роботі. У книзі «Активная кремнекислота и проблема качества воды» були висвітлені сучасні фізико-хімічні уявлення про механізм утворення кислоти; вивчено технологічні особливості застосування реагенту для інтенсифікації процесів освітлення, знебарвлення, зм'якшення, знезаражування води, видалення фітопланктону. Наведено технологічне та економічне обґрунтування вибору методу отримання і використання активної кремнієвої кислоти на водоочисних станціях, а також запропонована апаратура для здійснення цих процесів, рекомендації правильного вибору оптимальних технологічних режимів приготування і застосування її в різних схемах водопідготовки. У монографії Л. А. Кульського «Основи хімії і технології води» розглянуто теоретичні основи процесів підготовки природних вод для систем водопостачання населених пунктів і промислових підприємств, а також очищення промислових і комунально-побутових стічних вод. Докладно розглянуті методи класифікації домішок у складі природних і стічних вод, теоретичні основи підготовки питної води з підземних джерел водопостачання. Також велике значення має праця «Теоретичне обґрунтування технології очистки води», де автор ґрунтується на запропонованій ним класифікації домішок як на єдиному науковому методологічному підході до різних складних завдань забезпечення якісною водою населення і промисловості [17–24].

Дослідження останніх років вченого були зосереджені на питаннях інтенсифікації реагентів, які використовуються при водоочищенні, а також комплексного використання електромеханічних методів підготовки води для питних і технічних потреб. В розроблених ним пілотних установках електрохімічним шляхом ефективно здійснюється поліпшення природних вод, вилучення заліза, кремнію, кисню, діатомових і синьо-зелених водоростей та інших забруднень. Оскільки електрохімічна очистка води не вимагає дорогих споруд реагентного господарства і високоякісного обслуговування, такі установки дуже ефективні для невеликих атомних об'єктів.

Вчений виконував великий обсяг науково-організаційної роботи. Був членом багатьох науково-технічних рад і секцій Комісії з проблем охорони природних вод Академії наук СРСР (і главою Секції цієї комісії при АН УРСР), ради з проблем біосфери, вченої ради з проблеми «Комплексного використання та охорони водних ресурсів», Держкомітету Ради Міністрів СРСР науки і техніки та технічних рад Міністерства житлового господарства комунального-УРСР і Міністерства меліорації та водного господарства УРСР, очолював Республіканський комітет з охорони навколишнього середовища. Про це свідчать дані з листа академіка АН СРСР А. В. Сидоренко, голови комісії з охорони природних вод та академіка АН СРСР М. М. Семенова: «Враховуючи видатний внесок Л. А. Кульського в розвиток науки і техніки, а також вирішення найважливішої проблеми сучасності – збереження якості води, Рада з проблем біосфери при Президії АН СРСР і Комісія з охорони природних вод АН СРСР вимагають присудження Л. А. Кульському звання Героя Соціалістичної Праці» [25, с. 105].

Високим був також і міжнародний авторитет Л. А. Кульського. Китайські колеги Цзінь Тун-гуй і Чень Бо-пін писали: «Ваше ім'я відомо в багатьох країнах світу. Ми дуже раді бути Вашими учнями. Ваш талант та численні здібності приносять нам велику користь для наших педагогічних і науково-дослідних робіт» [14, с. 72].

В особі Л. А. Кульського поєднується глибокий теоретик, творчий інженер, педагог і досвідчений організатор науково-дослідних робіт. Уся діяльність Леоніда Адольфовича, ерудованого, ініціативного, енергійного вченого і принципової людини, є прикладом творчого об'єднання наукового і виробничого підходів.

Список використаних джерел

1. Гороновский И. Т. Жизненный и творческий путь Л. А. Кульского / И. Т. Гороновский, Н. А. Мешкова-Клименко, В. С. Кабкова. – К.: Наук. думка, 1985. – 105 с.
2. Костенко М. П. Леонид Адольфович Кульский: к 75-летию со дня рождения // Укр. хім. журн. – 1973. – Т.39. – Вып.6. – С.232–240.
3. Гончарук В. В. Институт колоїдної хімії та хімії води ім. А. В. Думанського АН УРСР / В. В. Гончарук, Н. Ф. Зорич, А. Т. Пилипенко. – К.: Наук. думка, 1985. – 44 с.
4. Науковий архів Президії НАН України. – Ф.183 Поточний архів президії НАН України. – Оп.631. – Спр.26. Особова справа Л. А. Кульського, 1962–1993 рр. – 109 арк.
5. Волков С. В. Институт загальної та неорганічної хімії ім. В. І. Вернадського НАН України до 80-річчя з часу заснування [Електронний ресурс] / С. В. Волкова. – Режим доступу: <http://www.ionc.kiev.ua>
6. Институт загальної та неорганічної хімії ім. В. І. Вернадського // Вісник НАН України, 2005. – №1. – С.53–54.
7. Кульский Л. А., Музичук Н. Т. Очищення сорбентами води від біодисперсій // Успехи колл. хім.: Сб. научн. тр. – К.: Наук. думка, 1983. – С.44–49.
8. Архів Київського національного університету будівництва та архітектури. – Ф.1 Київський національний університет будівництва та архітектури. – Оп.1–Л. – Спр.58–1993. Особова справа Л. А. Кульського, 1948–1993 рр. – 185 арк.
9. Кульский Л. А. Коллоидно-химические аспекты процессов водоочистки // Гигиена и санитария. – 1948. – Вып.6. – С.20–24.
10. Пилипенко А. Т. Леонид Адольфович Кульский. Вступительная статья / А. Т. Пилипенко, Ю. К. Делимарский, М. А. Шевченко. – К.: Наук. думка, 1985. – 85 с.
11. Кульский Л. А. Ионатор ЛК–27. Руководство по эксплуатации [Електронний ресурс] / Л. А. Кульский. – Режим доступа: <http://savok.name/777-ionator.html>
12. Никовская Г. Н. Изучение удаления вирусов из воды // Вісник НАН України. – 2014. – №7. – С.170–174.
13. Сотрудники Института коллоидной химии и химии воды АН УССР // Вісник Академії наук УРСР. – 1983. – №3. – С.87–90.
14. Делимарский Ю. К. Жизнь, деятельность, творчество Л. А. Кульского / Ю. К. Делимарский, А. Т. Пилипенко, М. А. Шевченко. – К.: Наук. думка, 1993. – 77 с.
15. Кульский Л. А. Серебряная вода. Серебро и его применение в водоснабжении, пищевой промышленности и в медицине / Л. А. Кульский. – Киев – Львов: Гостехиздат Украины, 1946. – 115 с.
16. Кульский Л. А. Теоретические основы и технология кондиционирования воды / Л. А. Кульский. – К.: Наук. думка, 1980. – 559 с.
17. Кульский Л. А. Обезвреживание и очистка воды хлором / Л. А. Кульский. – М., 1947. – 423 с.
18. Физико-химические основы очистки воды коагуляцией / [Л. А. Кульский, И. Т. Гороновский, А. М. Когановский, М. А. Шевченко]. – К.: Изд-во Акад. наук Укр. ССР. Ин-т общей и неорг. химии, 1950. – 108 с.
19. Кульский Л. А. Основы химии и технологии воды / Л. А. Кульский. – К.: Институт коллоидной химии и химии воды им. А. В. Думанского, 1991. – 568 с.
20. Кульский Л. А. Проектирование и расчет очистных сооружений водопроводов / Л. А. Кульский. – К.: Институт коллоидной химии и химии воды им. А. В. Думанского, 1962. – 588 с.
21. Кульский Л. А. Автоматичні прилади для контролю та регулювання хіміко-технологічних процесів обробки води / Л. А. Кульский, І. Т. Гороновський. – К.: Вид-во Акад. наук УРСР. Ін-т загальної та неорганічної хімії, 1961. – 128 с.
22. Кульский Л. А. Активная кремнекислота и свойства воды / Л. А. Кульский. – К.: Институт коллоидной химии и химии воды им. А. В. Думанского, 1993. – 238 с.
23. Кульский Л. А. Теоретическое обоснование технологии очистки воды / Л. А. Кульский. – Киев: ИКХХВ им. А. В. Думанского, 1981. – 344 с.
24. Кульский Л. А. Основы химии и технологии воды / Л. А. Кульский. – К.: Институт коллоидной химии и химии воды им. А. В. Думанского, 1985. – 248 с.
25. Проблеми водопостачання, водовідведення та гідраліки: Науково-технічний збірник. Вип.2 / Головний редактор О. Я. Олійник. – К.: КНУБА, 2003. – 108 с.

References

1. Goronovskij I. T. Zhiznennyj i tvorcheskij put' L. A. Kul'skogo / I. T. Goronovskij, N. A. Meshkova-Klimenko, V. S. Kabkova. – K.: Nauk. dumka, 1985. – 105 s.
2. Kostenko M. P. Leonid Adol'fovich Kul'skij: k 75-letiju so dnja rozhdenija // Ukr. him. zhurn. – 1973. – T.39. – Vyp.6. – S.232–240.
3. Goncharuk V. V. Instytut koloidnoї khimii ta khimii vody im. A. V. Dumanskogo AN URSR / V. V. Goncharuk, N. F. Zorych, A. T. Pylipenko. – K.: Nauk. dumka, 1985. – 44 s.
4. Naukovyj arhiv Prezydii NAN Ukrainy. – F.183 Potochnyj arhiv prezydii NAN Ukrainy. – Op.631. – Spr.26. Osobova sprava L. A. Kul'skogo, 1962–1993 rr. – 109 ark.
5. Volkov S. V. Instytut zagal'noi ta neorganichnoi khimii im. V. I. Vernad'skogo NAN Ukrainy do 80-ricchja z chasu zasnuvannja [Elektronnyj resurs] / S. V. Volkova. – Rezhym dostupu: <http://www.ionc.kiev.ua>
6. Instytut zagal'noi ta neorganichnoi khimii im. V. I. Vernad'skogo // Visnyk NAN Ukrainy, 2005. – №1. – S.53–54.
7. Kul's'kyj L. A., Muzychuk N. T. Ochyshhennja sorbentamy vody vid biodyspersij // Uspehi koll. him.: Sb. nauchn. tr. – K.: Nauk. dumka, 1983. – S.44–49.
8. Arhiv Kyi'vs'kogo nacional'nogo universytetu budivnyctva ta arhitektury. – F.1 Kyi'vs'kyj nacional'nyj universytet budivnyctva ta arhitektury. – Op.1–L. – Spr.58–1993. Osobova sprava L. A. Kul's'kogo, 1948–1993 rr. – 185 ark.
9. Kul'skij L. A. Kolloidno-himicheskie aspekty processov vodoochistki // Gigiena i sanitarija. – 1948. – Vyp.6. – S.20–24.
10. Pilipenko A. T. Leonid Adol'fovich Kul'skij. Vstupitel'naja stat'ja / A. T. Pilipenko, Ju. K. Delimarskij, M. A. Shevchenko. – K.: Nauk. dumka, 1985. – 85 s.
11. Kul'skij L. A. Ionator LK–27. Rukovodstvo po jekspluataciji [Elektronnyj resurs] / L. A. Kul'skij. – Rezhym dostupa: <http://savok.name/777-ionator.html>
12. Nikovskaja G. N. Izuchenie udalenija virusov iz vody // Visnyk NAN Ukrainy. – 2014. – №7. – S.170–174.
13. Sotrudniki Instituta kolloidnoj khimii i khimii vody AN USSR // Visnyk Akademii nauk URSR. – 1983. – №3. – S.87–90.
14. Delimarskij Ju. K. Zhizn', dejatel'nost', tvorcestvo L. A. Kul'skogo / Ju. K. Delimarskij, A. T. Pilipenko, M. A. Shevchenko. – K.: Nauk. dumka, 1993. – 77 s.

15. Kul'skij L. A. Serebrjanaja voda. Srebro i ego primenenie v vodosnabzhenii, pishhevoj promyshlennosti i v medicine / L. A. Kul'skij. – Kiev – L'vov: Gostehizdat Ukrainy, 1946. – 115 s.
16. Kul'skij L. A. Teoreticheskie osnovy i tehnologija kondicionirovanija vody / L. A. Kul'skij. – K.: Nauk. dumka, 1980. – 559 s.
17. Kul'skij L. A. Obezvrezhivanie i ochistka vody hlorom / L. A. Kul'skij. – M., 1947. – 423 s.
18. Fiziko-himicheskie osnovy ochistki vody koagulyacij / [L. A. Kul'skij, I. T. Goronovskij, A. M. Koganovskij, M. A. Shevchenko]. – K.: Izd-vo Akad. nauk SSR. In-t obshhej i neorg. himii, 1950. – 108 s.
19. Kul'skij L. A. Osnovy himii i tehnologii vody / L. A. Kul'skij. – K.: Institut kolloidnoj himii i himii vody im. A. V. Dumanskogo, 1991. – 568 s.
20. Kul'skij L. A. Proektirovanie i raschet ochistnyh sooruzhenij vodoprovodov / L. A. Kul'skij. – K.: Institut kolloidnoj himii i himii vody im. A. V. Dumanskogo, 1962. – 588 s.
21. Kul's'kyj L. A. Avtomatychni pryklady dlja kontrolju ta reguljuvannja himiko-tehnologichnyh procesiv obrobky vody / L. A. Kul's'kyj, I. T. Goronov's'kyj. – K.: Vyd-vo Akad. nauk URSR. In-t zagal'noi' ta neorganichnoi' himii?, 1961. – 128 s.
22. Kul'skij L. A. Aktivnaja kremneklisota i svojstva vody / L. A. Kul'skij. – K.: Institut kolloidnoj himii i himii vody im. A. V. Dumanskogo, 1993. – 238 s.
23. Kul'skij L. A. Teoreticheskoe obosnovanie tehnologii ochistki vody / L. A. Kul'skij. – Kiev: IKHNV im. A. V. Dumanskogo, 1981. – 344 s.
24. Kul'skij L. A. Osnovy himii i tehnologii vody / L. A. Kul'skij. – K.: Institut kolloidnoj himii i himii vody im. A. V. Dumanskogo, 1985. – 248 s.
25. Problemy vodopostachannja, vodovidvedennja ta gidravliki: Naukovo-tehnichnyj zbirnyk. Vyp.2 / Golovnyj redaktor O. Ja. Olijnyk. – K.: KNUBA, 2003. – 108 s.

Dons'ka M. D., PhD student, Centre for Research on scientific and technical potential of A. V. Dobrov (Ukraine, Kiev), 0936600528@mail.ru

Kulski Leonid Adol'fovich – known scientist in the field of industrial cleaning, water and sewage

The article deals with scientific, scientific organizational and social activity of the famous Ukrainian scientist L. A. Kulski in the field of colloid chemistry and water purification. The contribution of the L. A. Kulski and his followers in the development of methods and equipment for water purification and disinfection was analysed.

Keywords: L. A. Kulski, water purification and disinfection.

Донская М. Д., аспирантка, Центр исследований научно-технического потенциала им. А. В. Доброва (Украина, Киев), 0936600528@mail.ru

Кульский Леонид Адольфович – известный ученый в области очистки промышленных, природных и сточных вод

Рассматриваются научная, научно-организационная и общественная деятельность известного украинского ученого в области коллоидной химии и очистки воды Л. А. Кульского. Проанализирован вклад Л. А. Кульского и его последователей в разработку методов и оборудования для очистки и обеззараживания воды.

Ключевые слова: Л. А. Кульский, очистка, обеззараживание воды.

* * *

УДК 093(796)

Срібна М. А., кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник відділу «Україна у 1990–х рр. – початку ХХІ ст.», Національний музей історії України (Україна, Київ), homulya@ukr.net

КОЛЕКЦІЯ МАТЕРІАЛІВ ЗІ СПОРТИВНИХ ДОСЯГНЕНЬ УКРАЇНИ У ЗБІРЦІ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

На основі фондової колекції Національного музею історії України вивчено та проаналізовано спортивні досягнення українських спортсменів в ХХ–ХХІ ст. Дослідження дозволяє розкрити внесок українських спортсменів в піднесення іміджу нашої держави.

Ключові слова: Олімпійські ігри, Паралімпійські ігри, Національний музей історії України, Національний олімпійський комітет України, легка атлетика, художня гімнастика, футбол.

Фізичні вправи здавна були звичними в побуті українського народу. Святкові народні ігри, їзда верхи, кулачні бої, плавання, біг, підняття ваги мали величезну популярність. Свого часу саме з них виросла система фізичної підготовки запорізьких козаків, які вирізнялися неабиякою силою, влучністю та витривалістю.

Актуальність даної теми полягає в тому, що одним із основних чинників підтримки здоров'я організму людини протягом всього життя є заняття фізичною культурою та спортом. Досить важливо відвідувати спортивні заклади починаючи ще з раннього віку. В наш час Національний музей історії України є одним із головних закладів, який проводить науково-дослідну й освітньо-виховну роботу. Основними відвідувачами музею є школярі, які через експонати вивчають історію та виховуються на прикладах великої сили волі, героїзму та патріотизму. Тому наукові співробітники музею систематично збирають різні спортивні експонати для того, щоб в майбутньому створити цікаві, повчачі виставки для підростаючого покоління. Крім того, сьогодні спорт є одним із видів популяризації України в світі. Серед усіх українців з різних сфер життя, саме спортсмени є найбільш відомими за кордоном.

Метою запропонованої статті є аналіз різноманітної фондової колекції речей і відзнак відомих спортсменів та на їх основі розкрити внесок у позитивний імідж України в світі.

На жаль, в нашій державі доволі мало спортивних музеїв, які б займалися популяризацією та комплектуванням матеріалів з різних видів спорту. Дану проблему намагається виправити колектив Національного музею історії України, який постійно поповнює свої фондові збірки експонатами, які показують розвиток та досягнення фізичної культури та спорту України. Основу колекції складають матеріали за ХХ – поч. ХХІ ст. (фотографії, медалі, вимпели, марки, дипломи, грамоти, спортивна форма та спортивний інвентар).

Зібрані матеріали науковці намагаються показати в тематичних виставках. Так, зокрема, у 2011 р. до 20-ї річниці незалежності України в стінах Національного музею історії України була створена виставка «Україна і світ». Дана виставка показувала визначні історичні події Української держави, її роль та місце у світовому співтоваристві, а також основні досягнення українського народу в різних галузях суспільного життя за час незалежності. Значна увага була надана національним лідерам України, тим, хто сприяє соціально-економічному, спортивному та духовному розвитку нашої держави, сходженню її на передові позиції серед інших країн та інтеграції у світовий простір. Окремий розділ на виставці був присвячений відомим спортсменам, які здобули всесвітнє визнання, створили позитивний імідж нашої держави на міжнародній арені.

Влітку 2012 р. до початку проведення Чемпіонату Європи з футболу [1] та Літніх Олімпійських ігор в музеї була створена виставка «Спортивна слава України». До уваги відвідувачів були надані матеріали відомих спортсменів та їх тренерів: чемпіона світу з шахів Руслана Пономарьова, олімпійської чемпіонки з спортивної гімнастики Стелли Захарової, чемпіонки світу з художньої гімнастики Ганни Безсонової, важкоатлета Юрія Білонога, хокеїста Дмитра Христича, тренера по боксу Дмитра Сосновського та ін.

Тож пропонуємо вашій увазі цікаві факти з історії розвитку фізичної культури та спорту на території України, спираючись на фондову колекцію Національного музею історії України.

В 1913 р. в Києві було проведено першу Всеросійську Олімпіаду, яка була присвячена 300-річчю царювання родини Романових. У Києві вперше в Російській імперії спеціально для змагань був побудований стадіон з біговими доріжками, велотреком, трибунами на 5 тис. місць. До програми Олімпіади входили такі види спорту: легка атлетика, марафонський біг, футбол, боротьба, гирі, фехтування, плавання, гімнастика, стрільба, кінні змагання, велогонки та мотогонки за маршрутом Київ–Чернігів–Київ. Українці на змаганнях здобули 37 призових місць з 83 [2].

З 1921 р. почали проводитися Всеукраїнські спартакіади, переможці яких брали участь у Всесоюзних спартакіадах. Збірна команда УРСР завжди здобувала велику кількість нагород та посідала перші місця у загальному заліку медалей [3].

У 1930–х рр. дуже популярними стали різні велотури. В 1936–1937 рр. були проведені велопробіги українських спортсменів за маршрутами Одеса – Владивосток (14 317 км), «Уздюк кордонів СРСР» (30 872 км) та ін. [4].

У роки Другої світової війни відомі майстри спорту зі зброєю в руках відстоювали право українців на мирне життя [3, с. 220–221].

Після війни спорт в Україні продовжував розвиватися, організовувалося багато грандіозних спортивних свят, кожен чотири роки проводилися українські спартакіади та спартакіади народів СРСР [5].

Українські спортсмени стали всесвітньо відомими, виступаючи в складі збірних команд СРСР з різних видів спорту. Представниці української школи художньої гімнастики Ірина Дерюгіна, Олександра Тимошенко, Оксана Скалдїна та інші неодноразово ставали чемпіонками світу та Європи. А спортивна гімнастка Лариса Латинїна завойовала 18 олімпійських медалей – це найбільше досягнення в історії Олімпіад [6].

Серед чоловіків гімнастів варто відмітити Юрія Тітова та Бориса Шахліна, які здобули численні спортивні нагороди [7].

Вихованець луганської та донецької шкіл легкої атлетики, перший майстер спорту незалежної України Сергій Бубка дев'ять разів виборював золото на чемпіонах світу. Він став олімпійським чемпіоном, встановив 35 світових рекордів у стрибках з жердиною (6 м. 14 см), за що був удостоєний звання «Кращий атлет світу» і нагороджений почесним орденом МОК [8].

Сьогодні досягнення українських спортсменів стали можливими завдяки тренерам та спортивним традиціям минулого. Наші спортсмени беруть участь майже в усіх міжнародних змаганнях і досягають значних успіхів. У 1993 р. Національний Олімпійський комітет України та федерації окремих видів спорту стали повноправними членами міжнародних спортивних організацій. У 1994 р. Україна вперше в своїй історії взяла участь зимових олімпійських іграх Лілліхаммері (Норвегія) як суверенна держава. Першою олімпійською чемпіонкою від незалежної України стала Оксана Баюл – переможниця в одиночному фігурному катанні. За 24 роки незалежності України наші спортсмени прийняли участь у 5 літніх та 6 зимових олімпійських іграх і здобули 122 нагороди (35 золотих медалей, 28 срібних, 59 бронзових) [9].

В історії українського спорту навіки залишаться здобутки: Лілії Подкопасової, Яни Клочкової, Катерини Серебрянської, Наталії Добринської, Володимира та Віталія Кличків, Андрія Шевченка, Ольги Харлан, Василя Ломаченка та ін. [10; 11; 12].

На вищій сходинці п'єдесталу завжди перебувають українські спортсмени – параолімпійці. У 1992 р. було створено Національний комітет спорту інвалідів України, який з 1996 р. очолює Валерій Сушкевич. За весь період незалежності України параолімпійська збірна здобула 347 медалей (104 золоті, 112 срібні, 131 бронзові) [13].

Феноменальні успіхи українських параолімпійців дарують надію сотнями тисяч інвалідів і доводять, що не існує неможливого в прагненні активного життя та перемог всупереч будь-яким важким обставинам.

Варто згадати про гру мільйонів – футбол. Хоча у футбольних команд є свої музеї з оригінальними експонатами та історіями, проте, в колекції Національного музею історії України також зберігаються деякі цікаві речі, які були передані футболістами та дирекціями футбольних клубів для майбутніх виставок. Зокрема, у фондах музею знаходяться експонати ФК «Динамо», ФК «Шахтар» та федерації футболу України [14; 15; 16].

24–25 травня 2013 р. Київ відзначив 100-річчя Олімпійського Києва та заснування Київського олімпійського комітету. Організаторами урочистостей виступали Національний олімпійський комітет України та Київська міська державна адміністрація. Напередодні святкування був створений спеціальний організаційний комітет з проведення 100 річчя Олімпійського руху в Києві, в який входили фахівці з різних культурних та спортивних організацій, департаментів. Серед організаторів були і науковці з Національного музею історії України. Програмою було передбачено найрізноманітніші заходи. Це і проведення міжнародної конференції «Олімпійський спорт: історія і сучасність», відкриття Олімпійської експозиції, проведення спортивних змагань. Також в рамках святкування історичя пройшла одна з найулюбленіших акцій Національного олімпійського комітету України – «Олімпійський день». До столиці прибуло багато високопоставлених осіб, членів МОК, президентів НОКів різних країн світу [17].

До нових спортивних звершень наших спортсменів залишилось менше року. Маємо надію, що на XXXI Літніх Олімпійських іграх, які відбудуться з 5 по 21 серпня 2016 р. в Ріо-де-Жанейро (Бразилія), гімн України буде доволі часто лунати на п'єдесталі пошани. Це перші Олімпійські ігри, які відбудуться у Південній Америці. У вересні під час засідання Виконкому Національного олімпійського комітету України президент НОК Сергій Бубка підписав офіційний документ, який підтверджує участь України в XXXI Олімпійських іграх. Наразі триває ліцензійний відбір на участь в Олімпіаді, який завершиться на початку літа наступного року. Вже 105 спортсменів з 17 видів спорту виборили право участі в Іграх (кульова стрільба, важка атлетика, стрибки у воду, синхронне плавання, сучасне п'ятиборство, стендова стрільба, бокс, стрільба з лука, кінний спорт, велоспорт–маунтенбайк, плавання, боротьба вільна, веслування на байдарках і каное, легка атлетика, художня гімнастика, боротьба греко–римська, академічне веслування).

В кінці липня 2016 р. Виконкомом Національного олімпійського комітету України за підсумками ліцензійного відбору та за пропозиціями національних олімпійських

федерації буде затверджений остаточний склад збірної України. У цей непростий час для України Національний олімпійський комітет намагається надати максимальне сприяння спортсменам, тренерам, національним федераціям у підготовці до Олімпійських ігор. Тож будемо чекати на нові спортивні рекорди, відкриття нових імен та тримати кулачки за наших спортсменів, які будуть прославляти Україну по сьому світу.

Список використаних джерел

1. Національний музей історії України (далі – НМІУ). – Колекційна опис №839 Проведення фінальної частини чемпіонату Європи з футболу «Євро–2012» на території України–Польщі.
2. Бубка С. Н., Булатова М. М. Перша Російська Олімпіада / С. Н. Бубка, М. М. Булатова. – К.: Олімп. літ., 2013. – 232 с.
3. Столбова В. В. История физической культуры и спорта: Учебник для ин–тов. физической культуры / В. В. Столбова. – М.: Физкультура и спорт, 1983. – 359 с.
4. Матеріали з фондової колекції Національного музею історії України (фото сюжетне «Група велосипедистів – робітників цукрового заводу ім. Сталіна Лохвицького району Полтавської обл. 1939 р. (Ф–18480); фото сюжетне «Чемпіон України по велогонкам М. С. Саченко (клуб «Динамо» м. Львів), яка перебрала дистанцію 30 км на Житомирському шосе в 1 годину 07 хвилин 17 секунд. 08.06.1940 р. (Ф–11806); речовий експонат «Призовий жетон велосипедного спорту». Латвія. 1931 р. (МДАЕ–1375)).
5. НМІУ. – Колекційна опис №867 Розвиток фігурного катання в УРСР (матеріали 6–ти разової чемпіонки УРСР з фігурного катання Сігалової Л. І.).
6. Матеріали з фондової колекції Національного музею історії України (фото сюжетне «Лариса Латиніна – абсолютна чемпіонка світу з гімнастики на п’єдесталі пошани XVI Олімпійських ігор в Мельбурні. 1956 р.» (ФД–1132); диплом І–го ступеня команди УРСР за перше місце в змаганнях по спортивній гімнастиці між збірними командами РСФСР, УРСР, БРСР. Москва–Ленінград, 1957 р. (РД–6701)).
7. Матеріали з фондової колекції Національного музею історії України (фото сюжетне «Заслужений майстер спорту Б. Шахлін виконує опорний стрибок. 1960 р.» (ФД–1134/1–3); фото сюжетне «Заслужений майстер спорту з гімнастики Юрій Тітов під час виступу на кільцях. 1963 р.» (Ф–19773); диплом XVII Олімпійських ігор Ю. Тітова за друге місце. Рим, 1960 р. (РД–3938); диплом XVI Олімпійських ігор Ю. Тітова за друге місце на перекладні. Мельбурн, 1956 р. (РД–3939); накладка шкіряна для руки майстра спорту з гімнастики Ю. Тітова. Київ, 1964 р. (ШК–148); речовий експонат «Герб СРСР з майки Ю. Тітова – Чемпіона СРСР з спортивної гімнастики. 1963 р.» (Т–6788).
8. Матеріали з фондової колекції Національного музею історії України (посвідчення №968573 учасника XXIV літніх Олімпійських Ігор в Сеулі С. Бубки (РД–9201); речовий експонат «Нагрудний номер «1028» учасника XXIV літніх Олімпійських Ігор С. Бубки (Т–8422); значок XXIV літніх Олімпійських Ігор в Сеулі, чемпіона С. Бубки (МДМ–3381); книга: С. Бубка «Попытка в запасе». М., 1987. З автографом (РА–829); плакат – С. Бубка, заслужений майстер спорту СРСР, чемпіон і рекордсмен світу зі стрибків з жердиною. З автографом (Пл–2779), речовий експонат «Пам’ятна медаль призера Міжнародних змагань за призи братів Знаменських 1983 р. С. Бубки» (МДМ–3385); мандат №3866 делегата XX з’їзду ВЛКСМ Бубки С. квітень, 1987 р. (РД–9202); фото сюжетне «Тренер В. А. Петров і заслужений майстер спорту, чемпіон світу зі стрибків з жердиною, чемпіон XXIV Олімпіади С. Бубка» (ФД–4070); речові експонати «Футболка тренувальна С. Бубки. 1988 р.» (Т–8421) та «Кросівки шиповані фірми «Adidas» С. Бубки. 1988 р.» (ШК–313).
9. НМІУ. – Колекційна опис №790 Участь збірної команди України в іграх XXIX Олімпіади в Пекіні.
10. НМІУ. – Колекційна опис №830 Світові зірки українського спорту (на матеріалах А. Шевченка та братів Кличків).
11. НМІУ. – Колекційна опис №828 Спортивна слава України.
12. НМІУ. – Колекційна опис №860 Розвиток фізичної культури та спорту України. Федерація фехтування України.
13. НМІУ. – Колекційна опис №807. Участь національної збірної України у параолімпійських іграх 2010 р. у м. Ванкувер.
14. НМІУ. – Колекційна опис №789 Становлення та розвиток професійного спорту в незалежній Україні (на матеріалах ВАТ ФК «Динамо–Київ»).

15. НМІУ. – Колекційна опис №796 Становлення професійного спорту в незалежній Україні (на матеріалах Федерації футболу України).

16. НМІУ. – Колекційна опис №833 Становлення та розвиток професійного спорту незалежної України (матеріали ФК «Шахтар»).

17. НМІУ. – Колекційна опис №850 Фізична культура та спорт (100–річчя створення Київського Олімпійського комітету та проведення I Всеукраїнської Олімпіади в м. Києві). 2013 р.

References

1. Nacional'nyj muzej istorii' Ukrai'ny (dali – NMIU). – Kolekcijna opys №839 Provedennja final'noi' chastyny chempionatu Jevropy z futbolu «Jevro–2012» na terytorii' Ukrai'ny–Pol'shhi.
2. Bubka S. N., Bulatova M. M. Persha Rosijs'ka Olimpiada / S. N. Bubka, M. M. Bulatova. – K.: Olimp. lit., 2013. – 232 s.
3. Stolbova V. V. Istorija fizicheskoj kul'tury i sporta: Uchebnik dlja in–tov. fizicheskoj kul'tury / V. V. Stolbova. – M.: Fizkul'tura i sport, 1983. – 359 s.
4. Materialy z fondovoi' kolekcii' Nacional'nogo muzeju istorii' Ukrai'ny (foto szuzhetne «Grupa velosypedystiv – robitnykiv cukrovogo zavodu im. Stalina Lohvyc'kogo rajonu Poltav's'koi' obl. 1939 r. (F–18480); foto szuzhetne «Chempion Ukrai'ny po velogonkam M. S. Sachenko (klub «Dynamo» m. L'viv), jaka perekryla dystanciju 30 km na Zhytomyrs'komu shose v 1 godynu 07 hvylyn 17 sekund. 08.06.1940 r. (F–11806); rečovyj eksponat «Przyzovyj zheton velosypednogo sportu». Latvija. 1931 r. (MDAE–1375)).
5. NMIU. – Kolekcijna opys №867 Rozvytok figurnogo katannja v URSR (materialy 6–ty razovoi' chempionky URSR z figurnogo katannja Sigalovoi' L. I.).
6. Materialy z fondovoi' kolekcii' Nacional'nogo muzeju istorii' Ukrai'ny (foto szuzhetne «Larysa Latynina – absoljutna chempionka svitu z gimnastyky na p'jedestali poshany XVI Olimpijs'kyh igor v Mel'burni. 1956 r.» (FD–1132); dyplom I–go stupenja komandy URSR za pershe misce v zmagannjah po sportyvnyj gimnastyci mizh zbirnymy komandamy RSFSR, URSR, BRSR. Moskva–Leningrad, 1957 r. (RD–6701)).
7. Materialy z fondovoi' kolekcii' Nacional'nogo muzeju istorii' Ukrai'ny (foto szuzhetne «Zasluzhenyj majster sportu B. Shahlin vykonuje opornyj strybok. 1960 r.» (FD–1134/1–3); foto szuzhetne «Zasluzhenyj majster sportu z gimnastyky Jurij Titov pid chas vystupu na kil'cjah. 1963 r.» (F–19773); dyplom XVII Olimpijs'kyh igor Ju. Titova za druge misce. Rym, 1960 r. (RD–3938); dyplom XVI Olimpijs'kyh igor Ju. Titova za druge misce na perekładny. Mel'burn, 1956 r. (RD–3939); nakladka shkirjana dlja ruku majstra sportu z gimnastyky Ju. Titova. Kyi'v, 1964 r. (Shk–148); rečovyj eksponat «Gerb SRSR z majky Ju. Titova – Chempiona SRSR z sportyvnoi' gimnastyky. 1963 r.» (T–6788).
8. Materialy z fondovoi' kolekcii' Nacional'nogo muzeju istorii' Ukrai'ny (posvidchennja №968573 uchasnyka XXIV litnih Olimpijs'kyh Igor v Seuli S. Bubky (RD–9201); rečovyj eksponat «Nagrudnyj nomer «1028» uchasnyka XXIV litnih Olimpijs'kyh Igor S. Bubky (T–8422); znachok XXIV litnih Olimpijs'kyh Igor v Seuli, chempiona S. Bubky (MDM–3381); knyga: S. Bubka «Popytka v zapase». M., 1987. Z avtografom (RA–829); plakat – S. Bubka, zaslužhenyj majster sportu SRSR, chempion i rekordsmen svitu zi strybkiv z zherdynoju. Z avtografom (Pl–2779), rečovyj eksponat «Pam'jatna medal' przyzera Mizhnarodnyh zmagani' za przyz bratuv Znamens'kyh 1983 r. S. Bubky» (MDM–3385); mandat №3866 delegata XX z'i'zdu VLKSM Bubky S. kviten', 1987 r. (RD–9202); foto szuzhetne «Trenер V. A. Petrov i zaslužhenyj majster sportu, chempion svitu zi strybkiv z zherdynoju, chempion XXIV Olimpiady S. Bubka» (FD–4070); rečovyi eksponaty «Futbolka trenuval'na S. Bubky. 1988 r.» (T–8421) ta «Krosivky shypovani firmy «Adidas» S. Bubky. 1988 r.» (Shk–313).
9. NMIU. – Kolekcijna opys №790 Uchast' zbirmoi' komandy Ukrai'ny v igrah XXIX Olimpiady v Pekini.
10. NMIU. – Kolekcijna opys №830 Svitovi zirky ukrai'ns'kogo sportu (na materialah A. Shevchenka ta bratuv Klychkiiv).
11. NMIU. – Kolekcijna opys №828 Sportyvna slava Ukrai'ny.
12. NMIU. – Kolekcijna opys №860 Rozvytok fizychnoi' kul'tury ta sportu Ukrai'ny. Federacija fehtuvannja Ukrai'ny.
13. NMIU. – Kolekcijna opys №807. Uchast' nacional'noi' zbirmoi' Ukrai'ny u paraolimpijs'kyh igrah 2010 r. u m. Vanuver.
14. NMIU. – Kolekcijna opys №789 Stanovlennja ta rozvytok profesijnogo sportu v nezalezhnij Ukrai'ni (na materialah VAT FK «Dynamo–Kyiv»).
15. NMIU. – Kolekcijna opys №796 Stanovlennja profesijnogo sportu v nezalezhnij Ukrai'ni (na materialah Federacii' futbolu Ukrai'ny).

16. NMIU. – Kolekcijna opys №833 Stanovlennja ta rozvytok professionyjnoho sportu nezaleznoi' Ukraïny (materialy FK «Shahtar»).

17. NMIU. – Kolekcijna opys №850 Fizychna kul'tura ta sport (100–richchja stvorennja Kyi'vs'kogo Olimpijs'kogo komitetu ta provedennja I Vseukrai'ns'koi' Olimpiady v m. Kyjevi). 2013 r.

Sribnaya M. A., Ph.D., a leading researcher at the Department of «Ukraine in the 1990s. – early XXI century», National Museum of History of Ukraine (Ukraine, Kiev), homylyu@ukr.net

The collection of materials from the sports achievements of Ukraine in the collection of the National Museum of Ukrainian History

Based on the stock collections of the National Museum of History of Ukraine studied and analyzed the athletic performance of athletes in Ukrainian XX–XXI centuries. The study can reveal the contribution of Ukrainian athletes in raising the image of our state.

Keywords: Olympic Games, Paralympic Games, National Museum of History of Ukraine, National Olympic Committee of Ukraine, athletics, gymnastics, football.

Срибная М. А., кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник отдела «Украина в 1990–х гг. – начала XXI в.», Национальный музей истории Украины (Украина, Киев), homylyu@ukr.net

Коллекция материалов из спортивных достижений Украины в сборнике Национального музея истории Украины

На основе фондовой коллекции Национального музея истории Украины изучены и проанализированы спортивные достижения украинских спортсменов в XX–XXI вв. Исследование позволяет раскрыть вклад украинских спортсменов в подьеме имиджа нашего государства.

Ключевые слова: Олимпийские игры, Паралимпийские игры, Национальный музей истории Украины, Национальный олимпийский комитет Украины, легкая атлетика, художественная гимнастика, футбол.

* * *

УДК 632.95

Семененко М. Г.,
аспірант кафедри історії України та суспільних дисциплін, Черкаський державний технологічний університет (Україна, Черкаси), ascp_ua@bk.ru

Вплив хімічних препаратів, які використовувалися в сільському господарстві УРСР, на жіноче здоров'я

Стаття стосується шкідливого впливу хімічних препаратів на здоров'я працівниць сільського господарства УРСР та, з огляду на це, урядові заходи з охорони жіночої праці. Використовуючи періоджерела та тогочасні публікації з питань валеології та гігієни праці, автор наводить переконливі докази того, що трудовий процес в радянському сільському господарстві не завжди відповідав анатомо-фізіологічним і психологічним особливостям жіночого організму, нерідко завдаючи непоправної шкоди біологічним (неродусім – репродуктивній) функціям.

Ключові слова: жіноча праця в УРСР, сільське господарство, хімічні препарати, охорона праці.

Однією з актуальних проблем на сучасному етапі розвитку суспільства є дослідження впливу хімічних препаратів, які використовувались в сільському господарстві на здоров'я населення. Цікавою та невідомою сторінкою історії є вплив хімічних препаратів на здоров'я жінок саме в УРСР.

Окреслена проблема не була предметом спеціального дослідження, проте окремі положення містяться в спільній публікації Ю. І. Кундієва та М. Ю. Подліняєва [1], а також в працях Ю. С. Кагана [2], Ю. І. Кундієв [3], Л. І. Медведя [4] та інших. У зв'язку з цим, метою пропонованої статті є розгляд впливу хімічних препаратів, які використовувались в сільському господарстві УРСР, на здоров'я жінок.

Велике соціально-економічне значення має оптимальне використання у виробництві трудового потенціалу жінок. Разом з тим, трудовий процес повинен відповідати анатомо-фізіологічним і психологічним особливостям

жіночого організму і не завдавати шкоди біологічним функціям, особливо функції материнства. У зв'язку з цим, багато досліджень медиків-гігієністів радянського та сучасного періоду присвячені саме вивченню впливу побічних ефектів виробничих факторів на репродуктивні функції жінок. Зрозуміло, що професійні та екологічні фактори можуть мати негативний вплив на статеві функції як жінок так і чоловіків. І на чоловіків, і на жінок можуть впливати шкідливі професійні та екологічні факторів, але на жіночий організм можуть впливати і деякі додаткові ризики для здоров'я, пов'язані з їх репродуктивною функцією.

Аналіз факторів, що впливають на репродуктивну функцію показує, що хімічний фактор є одним з основних. Зниження роботи репродуктивної система часто є наслідком дії токсичних хімічних речовин. Деякі хімічні речовини, які не мають ніякого ефекту на загальний стан здоров'я в цілому в певних дозах (концентрації) можуть викликати патологічні зміни в статевих залозах, або в ембріоні. Одним з серйозних чинників зниження репродуктивної функції у жінок є негативний вплив на їх організм пестицидів [5, с. 5].

Існують докази того, що пестициди, які потрапляють до жіночого організму можуть впливати на сексуальну функцію їх організму, а якщо вони проникають за плацентарний бар'єр, то можуть вплинути і на плід.

Крім того слід розглядати небезпеку пов'язану з наслідками накопичення хімічних речовин (наприклад, хлорорганічних пестицидів) для здоров'я немовлят через грудне молоко матері. Такі речовини, як хлор-, фосфор- та ртутьорганічні сполуки і карбамітні пестициди мають властивість накопичуватися. При потраплянні до організму, вони впливають на нервову систему, ендокринну систему, печінку і т.д. Це, в свою чергу, впливає на подальший розвиток і характер порушень конкретних жіночих функцій [6, с. 120].

Крім того, слід звернути увагу на властивість хімічних речовин накопичуватися в тканинах плоду. Дослідження показали, що рівень цих речовин в тканині плоду може перевищувати концентрацію аналогічних речовин в тканинах матері; ДДТ, гексахлорциклогексан (ГХЦГ), і гранозан були знайдені в пуповинній тканині, навколоплідних водах і печінці з мертворождалих.

Аналіз численних даних дозволив скласти список деяких з пестицидів, які мають потенційну тератогенну дію, а саме: карбендазим, діазинн, хлортал, дінокап, кепон, малатіон, мірекс, метил-паратіон, монолінурон, паратіон, паракват, диптрекс, фосмет і рогор. Крім того пестициди можуть бути включені також до списку чинників, які викликають особливу заклопотаність у зв'язку з можливими ознаки віддалених генетичних наслідків [6, с. 121].

Саме тому для більш повного і більш об'єктивного розуміння загроз для здоров'я сільського населення, які таїла в собі хімізація сільського господарства УРСР в кінці 50-х – 60-х роках ми більш детально зупинимося на впливі хімічних препаратів на здоров'я жінки-працівниці сільського господарства.

В 1983 році були опубліковані дані отримані в результаті досліджень проведених Київським науково-дослідним інститутом гігієни праці та профзахворювань. Об'єктом дослідження були жінки, які проживали в 15 населених пунктах 12 областей Української РСР.

Господарства, в яких працювали жінки, спеціалізувалися на виробництві цукрових буряків та м'ясо-молочному скотарстві.

Методом суцільної вибірки було обстежено 6268 жінок у віці 18–60 років в тому числі 1458 – постійно працювали протягом усієї трудової детальності і буряківництві, 732 – на тваринницьких фермах, 710 службовців, 1223 – жінки, які працювали як в буряківництві, так і в тваринництві [5, с. 3].

Під час дослідження умов праці зверталася увага на температуру, вологість і рух повітря, застосування хімічних речовин, запиленість повітря. Всі жінки пройшли медичне обстеження. При цьому особливу увагу було приділено гінекологічним розладам. Темпи тимчасової непрацездатності були проаналізовані відповідно до історії хвороб за попередні 3 роки [5, с. 5].

Хоча дослідження і проводилося на початку 80-х років але воно є цікавим і нам, адже значна частина жінок які пройшли анкетування працювали в сільському господарстві і в період з кінця 50-х – 60-х роках минулого століття.

Під час дослідження були встановлені основні санітарно-гігієнічні умови праці та їх вплив на здоров'я жінки – працівниці сільського господарства.

Жінки, які працювали на тваринницьких фермах, зазвичай були зайняті в професіях доярки, телятниці, свинарки.

В обов'язки доярки входило забезпечення худоби кормами, напування, доїння з попередньою підготовкою тварин, миття посуду і доїльних апаратів (при механізованому доїнні), підготовка корів до отелу, прийом новонароджених та догляд за молодняком, як правило, до двотижневого терміну. Поголів'я худоби, яке обслуговує одна доярка при ручному доїнні, коливається від 16 до 20 корів, при механізованому – 40–50.

Телятниці здійснюють годування, напування, чищення телят, прибирання стійл, миття посуду, побілку годівниць, допомога ветеринарним працівникам у проведенні профілактичних заходів і лікування тварин. В окремих випадках телятниці виконують також вантажно-розвантажувальні роботи при доставці кормів і підстилки в телятники. Одна працівниця обслуговує від 30 до 80 телят [5, с. 6].

Виробничий цикл у свинарстві складається з трьох основних етапів: догляд за свиноматками та вирощування поросят до відлучення від матки; вирощування поросят до чотиримісячного віку; дорощування молодняку до реалізації або передачі їх у групи відтворення. Обов'язки свинарки визначаються етапом виробничого циклу. При догляді за тваринами, поставленими на відгодівлю, свинарка готує корми і роздає їх (якщо немає кормоцеху), напуває тварин, чистить і прибирає верстати, годівниці, поїлки, зважає свиней, підтримує чистоту в приміщенні і виганяє тварин на прогулянку. Одна працівниця обслуговує на відгодівлі 50–70 голів, на маточниках – до 30 свиноматок і 180 голів молодняку [7, с. 147].

Серед виробничих факторів на тваринницьких фермах несприятливий вплив на організм створюють такі фактори, як забруднення повітря робочої зони мікроорганізмами, пилом тваринного і рослинного походження, підвищені концентрації аміаку, істотне фізичне навантаження, вимушена робоча поза. 80,4 % жінок контактують з комбікормами, в тому числі 51,5 % – постійно, 25,8 % – зрідка [7, с. 148].

На обстежених господарствах істотно відрізнявся рівень механізації праці жінок-тваринників. Ступінь механізації робіт, виконуваних доярками, коливається від 42 до 95 %; телятницями – від 33 до 87 %, свинарками – від 33 до 77%. У зв'язку з відмінностями в рівні механізації значно коливається величина одноразово вантажу (5–20 і більше кг), а також сумарне навантаження за зміну (2–6 тонн) [5, с. 7].

Виробничий мікроклімат у приміщеннях тваринницьких ферм в холодний період року характеризується температурними перепадами (від –4–6 до –15°C), нерідко підвищеною відносною вологістю (76–98 %) і рухливістю повітря (0,1–2,5 м/с). Ці особливості обумовлені, в основному, відсутністю теплових завес і малою ефективністю аерації приміщень. Джерелом пилу в свинарниках, корівниках, телятниках є підстилка, (солома, тирса, гній), ґрунтовий пил з коренеплодів, сипучі корми. У літній період параметри виробничого мікроклімату визначаються, в основному, коливаннями зовнішніх метеоумов [7, с. 148].

Тривалість робочого дня в обстежуваних господарствах різна і коливається від 8 до 10 годин, що, в основному, пов'язано з рівнем механізації, забезпеченістю кадрами.

Результати обстежень свідчать про часткову або повну відсутності на фермах приміщень для санітарно-побутового обслуговування. В окремих господарствах не завжди приділялась належна увага організації доставки робітниць на віддалені ферми, що тягло за собою додаткове фізичне навантаження, пов'язане з пересуванням до місця роботи і з роботи [5, с. 9].

Таким чином головними факторами які впливали на здоров'я жінок-тваринниць були: забруднення повітря робочої зони мікроорганізмами, пилом тваринного і рослинного походження, підвищені концентрації аміаку, істотне фізичне навантаження, вимушена робоча поза і вони зовсім чи практично повністю на зазнавали впливу хімічних речовин.

Серед виробничих факторів у праці жінок-буряківників, несприятливий вплив на організм можуть надавати пил, хімічні речовини, фізичне навантаження, а також вимушена робоча поза.

Польові роботи раною весною і пізньою осінню здійснюються в умовах знижених температур, нерідко високої відносної вологості і рухливості повітря, а в теплий період – в умовах інтенсивної сонячної радіації і високих температур повітря [9, с. 178].

Більшість жінок-буряківників (62 %) протягом 3–5 місяців контактують з пестицидами. Робітниці періодично залучаються до виконання підготовчих виробничих операцій з хімічного захисту рослин: протруювання насінневого матеріалу, калібрування насіння, приготування сумішей мінеральних добрив з пестицидами та ін. У цих умовах буряківники контактують з хлор-, фосфор-, ртутьорганічними та іншими пестицидами, мінеральними добривами та їх інгредієнтами (аміак, окиси азоту, фосфорний ангідрид та ін.) Має місце вплив зернового та ґрунтового пилу, порошкоподібних мінеральних добрив.

У передпосівний період у робітниць рілничих бригад найбільш несприятливі умови праці виникають при використанні для передпосівної обробки насіння гранозану, а також при подрібненні і змішуванні мінеральних добрив. Концентрації протравлювача і мінеральних добрив при проведенні підготовчих

робіт у передпосівний період нерідко перевищували граничнодопустимі концентрації [10, с. 11].

Ранньою весною використовувалися ґрунтові гербіциди (трихлорацетат натрію, роніть, ептам, ленацил та ін), потім, одночасно з сівбою насіння, обробленого тетра-метилтіурамдісульфідом (ТМТД), вносилися мінеральні добрива (суперфосфат, аміачна селітра, хлорат калію з додаванням технічного 12 % дусту гексахлорану). Крім того в 60-х роках доволі часто при сівбі в ґрунт почали вносити інсектициди широкого спектру дії у вигляді гранул. Важливою операцією з гігієнічної точки зору було підживлення сходові рідкими азотними добривами, зокрема, аміачною водою, у міру необхідності – обробка посівів цукрових буряків фосфорорганічними сполуками (фосфамід, метафо, базудін та ін.) Накопичені в поверхневому шарі ґрунту пестициди та їх продукти перетворення в результаті випаровування, а також з частинками пилу створювали ризик вторинного забруднення повітря робочих зон.

Результати досліджень показали, що 38,7 % жінок в процесі виконання виробничих операцій працювали з вантажем 5–20 і більше кг з сумарним часом 1–1,5 год.

За ступенем тяжкості працю жінок-буряківників відносять до 2-ї – 3-ї категорії (середньої тяжкості, важкої), що обумовлено в тому числі розмірами площ оброблюваної культури, закріпленнями за однією колгоспницю, складовими в різних господарствах від 1 до 8 га.

Робота в буряківницях, в основному, однозмінна. Тривалість робочого дня 8 годин, в період сівби та збирання культури має місце його подовження [5, с. 11].

З вище сказаного стає зрозумілим, що на здоров'я жінок зайнятих в буряківництві головними факторами, які впливали на стан здоров'я були: пил, хімічні речовини, фізичне навантаження, а також вимушена робоча поза. До того ж слід відзначити, що контакт буряківниць з пестицидами та мінеральними добривами був доволі суттєвим.

Під час дослідження було встановлено, що поширеність і частота порушень специфічних функцій і гінекологічних захворювань серед буряківників і тваринників в більшості відповідає існуючим рівням захворюваності, характерним для сільського населення в цілому.

Порушення менструацій і циклу протягом усього дітородного періоду у буряківників і тваринників розвиваються однаково часто і суттєво не відрізняються при порівнянні з сільським населенням в цілому. Більша частина порушень виникала після пологів або абортів. Порушення менструацій і циклу, причини яких залишилися незрозумілими, складають приблизно 0,33. Число жінок з порушеннями менструальної функції в момент огляду не перевищувало 2,0% [5, с. 14].

Як показали спостереження, незалежно від професії, більше половини жінок старше 40 років страждали патологічним клімаксом. Об'єктивні зміни, на тлі безлічі різноманітних скарг у хворих клімаксом невеликі, і, в основному, відповідали віковим [5, с. 14].

Менопауза (припинення менструацій) у жінок сільської місцевості незалежно від професії, наставала в середньому в $48,3 \pm 0,13$ років. Таким чином, репродуктивний період, в якому жінки можуть вагітніти, у всіх професійних групах приблизно однаковий.

Результати дослідження дітородної функції показали, що робота жінок у тваринництві не робить істотного впливу

на перебіг і результати вагітності. Частота мимовільних викиднів, передчасних пологів у жінок, що працювали в одні і ті ж роки в тваринництві нижча ніж у жінок задіяних при вирощуванні буряків. В той же час відмічалось поступове, з кожним десятиліттям, збільшується випадків мимовільних викиднів, передчасних пологів у жінок в усіх галузях сільського господарства.

Рівень гінекологічних захворювань у жінок які працювали в буряківництві і в тваринництві загалом був однотипним і не має суттєвих відмінностей у зв'язку з професією. Більше половини складали захворювання (кольпіт, ендометрит, ерозія шийки матки, поліп цервікального каналу і т. д.), які можуть бути ліквідовані в короткий термін. Поширеність окремих гінекологічних захворювань має певну професійну обумовленість. У тваринників частіше мають місце ерозії шийки матки, запалення внутрішніх статевих органів, безпліддя. У буряківників переважають опущення і випадіння матки, піхви, патологічний клімакс [5, с. 16].

Отже відштовхуючись від результатів досліджень проведених Київським науково-дослідним інститутом гігієни праці можна говорити про те, що на відміну від жінок зайнятих в тваринництві пестициди та мінеральні добрива, з якими доводилось працювати жінкам які вирощували буряки мали негативний вплив на їх жіноче здоров'я, зокрема вони впливали на частоту викиднів та передчасних пологів, а також були одним з факторів розвитку безпліддя.

Загрозу для жіночого здоров'я пестициди створювали і в тепличному господарстві. Аналізи показників, які характеризують напруженість трудового процесу робітниць захищеного ґрунту показують, що працівницями теплиць виконувалося багато агротехнічних операцій (проріджування, пасинкування, сортування, підготовка робочих розчинів пестицидів, процес обприскування та ін.), які вимагали від робітниць значного психоемоційного напруження, у зв'язку з характером виконуваної роботи, монотонності навантажень, змінності, тривалості робочого дня та інших факторів. При цьому застосування пестицидів широкого спектру дії, а також специфічні умови мікрокліматичних умов теплиць виступають обтяжливою обставиною. Вирощування овочевих культур в штучно створених умовах передбачало використання в закритому ґрунті різноманітних хімічних препаратів: добрив, стимуляторів росту, дезінфікуючих речовин, пестицидів. Для боротьби з шкідниками і хворобами овочів проводиться дезінфекція теплиць і парників, стерилізація ґрунту, здійснювалося протруювання насіння, обробка рослин пестицидами протягом усього періоду вегетації [11, с. 54].

Обробка рослин проводилася з моменту появи шкідників або хвороби кожні 7-14 днів, як правило, комбінованими розчинами фунгіцидів.

При цьому, як показують дані отримані під час досліджень проведених рядом медиків-гігієністів концентрація пестицидних препаратів в теплицях коливається в широких діапазонах. Так, в момент застосування пестицидів утримання їх у 10-15 разів перевищує встановлені ГДК. Внаслідок герметичності тепличних споруд, особливо плівкових, слабкою рухливості в них повітря, інтенсивного випаровування в умовах нагріваючого мікроклімату створювалися умови для тривалого утримання отрутохімікатів в робочій зоні. Було встановлено, що зниження концентрації пестицидів

в тепличних спорудах до рівня ГДК відбувається протягом тривалого часу (24-72 години) [12, с. 17].

Серед гінекологічних патологій доброякісні пухлини матки, запальні захворювання статевих органів, порушення менструального циклу, опущення і випадання статевих органів, безпліддя виявлялися частіше ніж в жінок-тваринниць. Так запальні захворювання жіночих статевих органів зустрічались у тепличниць у 7,5 раз частіше, порушення менструального циклу, яке призводило до анемізації виявлялося приблизно у 39% робітниць теплиць, при 3% у тваринниць. Була виявлена висока частота як первинного, так і вторинного безпліддя у 20% тепличниць (1% у тваринниць) і так. далі.

Крім того було виявлено закономірність, що зі зростанням стажу роботи в теплицях у жінок зростали і показники загальної захворюваності та гінекологічні патології [13, с. 24].

Аналіз матеріалів перебігу вагітності, пологів та післяпологового періоду робітниць тепличних господарств у порівнянні з жінками зайнятими в інших галузях сільського господарства характеризувалися рядом ускладнень і особливостей. Серед жінок, які працювали в теплицях значно частіше фіксувалися випадки самовільних викиднів. Частими в цієї категорії жінок були і інші ускладнення при пологах, такі як гестозами різного ступеня тяжкості, вагітність на тлі анемії, піелонефрити та інші. Вчені-гігієністи відмічають, що одним з факторів, який міг викликати розвиток таких ускладнень був хімічний.

Підсумовуючи вище сказане слід сказати, що широка хімізація сільського господарства УРСР в кінці 50-х – 60-х роках минулого століття несла в собі загрозу для здоров'я жінки – працівниці сільського господарства. Особливу небезпеку шкідливий вплив пестицидів та мінеральних добрив становив для репродуктивної системи жіночого організму. Отрутохімікати часто ставали причиною таких ускладнень дітородної функції як порушення менструального циклу, викидні, передчасні пологи та безпліддя. В першу чергу це стосувалось працівниць галузей рослинництва, як закритого так і відкритого. В той час як в жінок, які працювали в тваринництві і не мали постійного контакту з отрутохімікатами такі ускладнення зустрічались дещо рідше і мали іншу природу.

Список використаних джерел

1. Кіндієв Ю. І. Гігієнічна оцінка індивідуальних захисних засобів при роботі з деякими отрутохімікатами в сільському господарстві / Ю. І. Кіндієв, М. Ю. Подліняєва // VI з'їзд гігієністів, епідеміологів, мікробіологів та інфекціоністів УРСР: Тези допов. – К., 1959. – С. 42.
2. Каган Ю. С. Гігієна труда при примененіи системных фосфорорганических инсектицидов / Каган Ю. С., Кундієв Ю. І., Троценко М. А. // Гігієна и санитария. – 1958. – № 6. – С. 25–32.
3. Кундієв Ю. І. Индивидуальная защита при работе с ядохимикатами в сельском хозяйстве / Ю. І. Кундієв, М. Е. Подліняєва // Фельдшер и акушерка. – 1963. – № 8. – С. 6–9.
4. Медведь Л. И. Успехи и проблемы гигиены применения пестицидов / Л. И. Медведь // Гігієна применения, токсикология пестицидов и клиника отравлений. – 1971. – Вып. 9. – С. 5–14.
5. Профилактика гинекологических заболеваний и нарушений специфических функций у женщин, занятых в свекловодстве и на животноводческих фермах. – К.: Здоровье, 1983. – 19 с.
6. Влияние метаболизма пестицидов и путей поступления в организм на выраженность кумулятивного действия / Ю. І. Кундієв, Г. А. Войтенко, Г. А. Хохолькова, Л. Г. Александрова // Новые основы современных методов гигиенического нормирования химических веществ в окружающей среде: Матер. Всесоюз. конф. (Москва, 21-22 окт. 1970 г.). – М.: Здоровье, 1971. – С. 118-123. – Библиогр.: с. 123.

7. Гігієна и физиология труда женщин-работниц сельскохозяйственного производства / [Кундієв Ю. І., Навакатикян А. О., Охрименко Г. П., Дуцкая М. А.] // Влияние научно-технического прогресса на изменение характера женского труда в условиях социалистического общества: Тез. докл. Всесоюз. науч.-практ. конф. – Иваново. 1975. – С. 145–149.

8. Резник Я. Б. Общая гигиена применения ядохимикатов в сельском хозяйстве / Я. Б. Резник. – Кишинев: «Карта Молдовепьяскэ». – 1969. – 227 с.

9. Андреев В. К. Задачи химической промышленности в свете решений XXI съезда КПСС / В. К. Андреев // Химическая промышленность. – 1959. – № 1. – С. 1-5.

10. ЦДАВОУ України. – Ф. 5000 Міністерство хімічної промисловості УРСР. – Оп.1 – Спр. 169 Перспективний план основного направления дальнейшего развития химической и нефтеперерабатывающей промышленности Украинской ССР на 1966 – 1970 г. – 18-19.10.1966. – 54 арк.

11. Галенко В. С. Гигиеническая оценка условий труда в пленочных теплицах / В. С. Галенко // Гігієна труда и профзаболевания. – 1974. – № 4. – С. 54–56.

12. Золотникова Г. И. К вопросу о ранней диагностике и профилактике профпатологии пестицидной природы у тепличниц / Г. И. Золотникова // Гігієна труда и профзаболевания. – 1978. – № 12. – С. 15–18.

13. Дорофеев В. Некоторые актуальные вопросы охраны труда женщин в теплицах при применении пестицидов / Дорофеев В., Гавриченко А., Золотникова Г. // Гігієна труда и профзаболевания. – 1981. – № 3. – С. 22–24.

References

1. Kindiev YU. I. Gigenichna ocinka individual'nih zahisnih zasobiv pri roboti z deyakimi otrutohimikatami v sil's'komu gospodarstvu / YU. I. Kindiev, M. YU. Podlinyaeva // VI z'їzd gigenistiv, epidemiologiv, mikrobiologiv ta infekcionistiv URSR: Tezi dopov. – K., 1959. – S. 42.
2. Kagan YU. S. Gigena truda pri примененіи системных фосфорорганических инсектицидов / Kagan YU. S., Kindiev YU. I., Trocenko M. A. // Gigena i sanitariya. – 1958. – № 6. – S. 25–32.
3. Kindiev YU. I. Individual'naya zashchita pri rabote s yadokhimikatami v sel'skom hozyajstve / YU. I. Kindiev, M. E. Podlinyaeva // Fel'dsher i akusherka. – 1963. – № 8. – S. 6–9.
4. Medved' L. I. Uspexhi i problemy gigeny примененіи yadokhimikatov / L. I. Medved' // Gigena примененіи, toksikologiya yadokhimikatov i klinika otravlenij. – 1971. – Vyp. 9. – S. 5–14.
5. Profilaktika ginekologicheskikh zabolovanij i narushenij specificheskikh funkcij u zhenshchin, zanyatyh v sveklovodstve i na zhivotnovodcheskikh fermah. – K.: Zdorov'e, 1983. – 19 s.
6. Vliyanie metabolizma yadokhimikatov i putej postupleniya v organizm na vyrazhennost' kumulyativnogo dejstviya / YU. I. Kindiev, G. A. Vojtenko, G. A. Hohol'kova, L. G. Aleksandrova // Novye osnovy sovremennyh metodov gigenicheskogo normirovaniya himicheskikh veshchestv v okruzhayushchej srede: Mater. Vsesoyuz. konf. (Moskva, 21-22 okt. 1970 g.). – M.: Zdorov'e, 1971. – С. 118-123. – Bibliogr.: s. 123.
7. Gigena i fiziologiya truda zhenshin-rabotnic sel'skohozyajstvennogo proizvodstva / [Kindiev YU. I., Navakatikyan A. O., Oхrimenko G. P., Duckaya M. A.] // Vliyanie nauchno-tekhnicheskogo progressa na izmenenie haraktera zhenskogo truda v usloviyah socialisticheskogo obshchestva: Tez. dokl. Vsesoyuz. nauch.-prakt. konf. – Ivanovo. 1975. – S. 145–149.
8. Reznik YA. B. Obshchaya gigena примененіи yadokhimikatov v sel'skom hozyajstve / YA. B. Reznik. – Kishinev: «Kartya Moldovepyaskeh». – 1969. – 227 s.
9. Andreev V. K. Zadachi himicheskoy promyshlennosti v svete reshenij HKHI s'їezda KPSS / V. K. Andreev // Himicheskaya promyshlennost'. – 1959. – № 1. – S. 1-5.
10. CDAVOU Ukraini. – F. 5000 Ministerstvo himichnoi promislivosti URSR. – Op.1 – Spr. 169 Perspektivnyj plan osnovnogo napravleniya dal'nejshego razvitiya himicheskoy i neftepererabatyvayushchej promyshlennosti Ukrainskoj SSR na 1966 – 1970 g. – 18-19.10.1966. – 54 арк.
11. Galenko V. S. Gigenicheskaya ocenka uslovij truda v plenochnyh teplicah / V. S. Galenko // Gigena truda i profzabolovaniya. – 1974. – № 4. – S. 54–56.
12. Zolotnikova G. I. K voprosu o rannej diagnostike i profilaktike profpatologii yadokhimikatov prirodoj u teplichnic / G. I. Zolotnikova // Gigena truda i profzabolovaniya. – 1978. – № 12. – S. 15–18.
13. Dorofeev V. Nekotorye aktual'nye voprosy ohrany truda zhenshchin v teplicah pri примененіи yadokhimikatov / Dorofeev V.,

Gavrichenko A., Zolotnikova G. // *Gigiena truda i profzabolevaniya*. – 1981. – № 3. – С. 22–24.

Semenenko M. G., graduate student of History and Social Sciences Ukraine Cherkassy State Technological University (Ukraine, Cherkassy), asdp_ua@bk.ru

Effect of chemicals used in agriculture, the Ukrainian women's health

The article concerns the harmful effects of chemicals on the health of agricultural workers of the USSR and, with this in mind, the government measures for the protection of women's work. Using the source and the then publications on valeology and health, the author presents compelling evidence that the labor process in Soviet agriculture has not always answered the anatomical and physiological and psychological characteristics of the female body, often causing irreparable damage to biological (mainly - reproductive) function.

Keywords: women's work in the USSR, agriculture, chemicals, labor.

Семененко М. Г., аспірант кафедри історії України і суспільних дисциплін, Черкаський державний технологічний університет (Україна, Черкаси), asdp_ua@bk.ru

Влияние химических препаратов, которые использовались в сельском хозяйстве УССР, на женское здоровье

Статья касается вредного воздействия химических препаратов на здоровье работниц сельского хозяйства УССР и, учитывая это, правительственные меры по охране женского труда. Используя первоисточники и тогдашние публикации по вопросам валеологии и гигиены труда, автор приводит убедительные доказательства того, что трудовой процесс в советском сельском хозяйстве не всегда отвечал анатомо-физиологическим и психологическим особенностям женского организма, нередко нанося непоправимый ущерб биологическим (прежде всего - репродуктивной) функциям.

Ключевые слова: женский труд в УССР, сельское хозяйство, химические препараты, охрана труда.

* * *

УДК 94(477):314

Хвіст В. О., кандидат історичних наук, доцент кафедри історії і політології, Національний університет біоресурсів і природокористування України (Україна, Київ), vika_hv@ukr.net

ДЕЯКІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕМОГРАФІЧНОЇ НАУКИ У ХХ СТ.

Досліджено наукові погляди вітчизняних учених з історії української демографії в ХХ столітті. Значний внесок у дослідження прогнозування динаміки зростання чисельності населення зробили українські вчені Ю. О. Корчак-Чепурковський, М. В. Птуха, А. П. Хоменко. Здобутки М. В. Птухи, його соратників та учнів розвивають і збагачують вчені Інституту економіки НАН України та ряду інших наукових і навчальних закладів. У 1980–1990-ті роки в Україні набуває розвитку теоретична демографія. Особлива увага приділена аналізу спроб осмислення предмета демографії як системи. Новим та перспективним напрямом стають також дослідження динаміки чисельності українців у світі, етнічний склад населення усієї національної території України – соціальної і змішаної; аналізу розвитку в розміщенні в Україні етнічних меншин. Отож, на початку минулого століття було покладено початок фундаментальним дослідженням проблем народонаселення в Україні, а з проголошенням незалежності демографічна наука розквітла різноманітними новими напрямів.

Ключові слова: демографія, наукові дослідження, демографічна наука, статистика, народонаселення, демореальність, демологія, демопроект, етнодемографія.

Вивчення народонаселення – першочергове завдання демографії, науки, яка досліджує закономірності відтворення населення. Загалом демографія в Україні пройшла тривалий, близько двох століть, період становлення як науки і саме в цей час було нагромаджено чимало оригінальних ідей і систематизовано значний практичний матеріал. Впродовж ХХ століття розвиток демографічної науки продовжується, з'являються серйозні теоретико-методичні праці; вдосконалюється демографічна статистика та методики демографічного аналізу і прогнозування; вводяться в науковий обіг нові

поняття; виокремлюються нові напрями демографічних досліджень, серед яких пріоритетними є етнонаціональні проблеми суспільно-політичного і соціально-економічного розвитку сучасної України. Аналіз вище означених аспектів розвитку української демографічної науки у ХХ ст. і є метою даної роботи.

На початку ХХ століття в Україні сформувалась ціла когорта вчених-демографів.

Корифеєм демографічної школи в Україні був М. В. Птуха – академік АН УРСР з 1920 року, член-кореспондент АН СРСР з 1943 року. У 1919 році очолив створений з його ініціативи Інститут демографії АН УРСР (1919–1938). У 1940–1950 роках очолював відділ статистики Інституту економіки АН УРСР, у 1944–1952 роках керував Відділенням суспільних наук УРСР.

М. В. Птуха працював над теоретичними і методичними проблемами демографії, яку розглядав як суспільну науку, що вивчає масові явища і процеси соціального життя. Обґрунтував ідею єдиної синтетичної таблиці, в якій були зведені результати вивчення інтенсивності і продовжуваності усіх демографічно значущих явищ і процесів протягом життя покоління. Розробив оригінальну методику побудови коротких таблиць шлюбності, народжуваності, смертності [5; 6; 7].

Видатним демографом був Ю. О. Корчак-Чепурковський – співробітник демографічного Інституту АН УРСР. Він займався розробкою і вдосконаленням демографічної статистики, а також методики демографічного аналізу і прогнозування, вивчення відтворення населення УРСР. Разом з А. П. Хоменком ним видано серію збірників матеріалів про відтворення населення УРСР. Корчак-Чепурковський зробив великий внесок у розробку методів побудови таблиць шлюбності та розлучення, народжуваності, смертності і продовжуваності життя людини. Крім того, ним розроблені методи виміру впливу смертності в окремих вікових категоріях, розрахунків темпів росту чисельності середньої продовжуваності життя, вплив окремих причин смерті на смертність у продуктивному віці, розрахунків темпу зростання чисельності і вікового складу проживаючих у стабілізованому населенні з постійним рівнем міграції, перспективних розрахунків населення з застосуванням комбінованої таблиці доживання вікової інтенсивності міграції та ін. [3].

Вказані проблеми розробляв і А. П. Хоменко, який керував в Україні проведенням Всесоюзного перепису населення 1926 року і на основі її результатів опублікував працю.

Основний напрям наукової діяльності А. П. Хоменка становило вивчення демографічного розвитку і його прогнозування. Значну увагу приділяв дослідженню проблем сім'ї та відтворення населення [15].

Здобутки М. В. Птухи, його соратників та учнів розвивають і збагачують вчені Інституту економіки НАН України та ряду інших наукових і навчальних закладів.

Одним із відомих демографів в сучасній Україні була доктор економічних наук, професор В. С. Стешенко. Значна кількість її праць присвячена концептуально-методологічним принципам демографії як науки [10; 11; 13; 14].

В. С. Стешенко є співавтором праць, в яких багатопланово розкривається суть концепції національної демографії в Україні та демографічних перспектив України в ХХІ столітті [12, с. 3–42].

Свій вклад у розвиток демографічної науки вносить В. Піскунов. Заслуговує уваги його праця «Про предмет–проблему посткласичної демографії, або нотатки до критики абстрактного демографічного мислення» [1; 2]. В ній виділено дві частини. У першій, опублікованій у 21 випуску міжвідомчого збірника наукових праць Інституту економіки НАНУ «Демографічні дослідження», висвітлені певні аспекти характеру сучасної демографії та досягнутого рівня її математизації. У другій, вміщеній у 22 випуску вказаного видання, розглянуті сучасні тлумачення предмета–методу дисциплінарно–інституалізованої демографії та їх наслідки для розвитку демографічного пізнання.

У першій частині праці висвітлюються основи сучасної теоретичної демографії (деммології) як науки про демореальність.

Використовуючи метод полеміки, автор на основі аналізу праць більш як 100 авторів прийшов до висновку про те, що відносно високий, (порівняно з іншими емпіричними суспільними науками) рівень математизації не може розглядатися як показник рівня розвитку демографії: високим рівнем математизації характеризується не демографічне пізнання, а лише технічна обробка первинної демостатичної інформації. В. Піскунов доводить, що немає підстав для твердження про існування у складі сучасного демографічного пізнання окремої демографічної дисципліни – «математичної демографії».

В. Піскунов вказує на неприйнятність тверджень про тотожність понять «статистика населення» і «деммологія», як про це йдеться у працях ряду корифеїв вітчизняної та світової демографії.

У другій частині праці висвітлені основи сучасної теоретичної демографії (деммології) як науки про демореальність. Характеризується загальний стан сучасної дисциплінарної (загалом статистичної) демографії і окремої спроби вийти за її межі за допомогою використання методів соціології та системного аналізу.

Особлива увага приділена аналізу спроб осмислення предмета демографії як системи. Показано, що ці спроби не могли бути досить плідними, оскільки ігнорувалася та обставина, що демореальність як емерджентна властивість – функція суспільної життєдіяльності, характеризується багатьма рівнями буття, а не лише рівнем явищ «демографічної» поведінки індивідів, що входять до складу досліджуваного населення. Робляться висновки, що соціологізація демографічних досліджень не поглиблює демографічне пізнання, оскільки задіяні методи соціології ефективні лише у вивченні «демографічної» поведінки індивідів, що поглиблення досліджень демореальності можливе лише за умови використання теоретичних моделей демореальності.

У статті В. Піскунова і С. Піскунова «Про деякі теоретичні аспекти розвитку деммологічних і демоетнологічних досліджень» [1, с. 178–205] на особливу увагу заслуговує характеристика сучасного стану демографічних досліджень. Автори констатують «... дивну гностичну ситуацію в галузі демографічних досліджень: начебто існує демографія як наука не тотожна демографічній статистиці, видано підручники з «основ» цієї демографії і відповідні «енциклопедичні» довідники, але вся ця вже фактично неосяжна маса «демографічних» текстів створена без використання спеціального демографічного (не демостатистичного)

понятійно–термінологічного апарату. Більш того, ситуація стає просто абсурдною: ще не закінчилося визначення реальних основ «нестатичної» демографії, але вже почалася «приватизація» окремих частин її віртуального предмета (з'явилися не тільки «монографії», присвячені висвітленню «основ» її окремих дисциплін–частин, але й «землевпорядники», котрі створюють проекти–схеми поділу згаданого віртуального предмета–простору на окремі ділянки, до наукової обробки яких мають прикласти сили майбутні фахівці «галузевих» демографічних наук».

Концептуально–настановчий характер мають положення про наявність у демографічній системі двох підсистем: статистики (чисельності та складу) населення та статистики його динаміки (руху). З урахуванням цього визначені шляхи можливого розширення міждисциплінарних досліджень як накопичення наукових матеріалів–передумов сходження від абстрактного до конкретного в пізнанні демореальності.

Багатопланово демографічну ситуацію у сільській місцевості України у 1980–х – першій половині 1990–х років висвітлює О. Рогожин у статті «Сталі територіальні особливості відтворення сільського населення у 1979–1995 рр.» [8, с. 49–70].

Концептуально–методологічний характер має роз'яснення певних понять. По–перше, наведено положення про те, що сутність категорії «народонаселення» традиційно визначається як причинно обумовлена сукупність людей (у її розвитку) певної, відносно цілісної території. По–друге, твердиться, що динамічний аспект розвитку народонаселення відбиває категорія «демопроцес», тобто сукупність процесів, які забезпечують самовідтворення, «тривале існування» людності певної конкретної–історичної якості. По–третє, вказано, що до основних ознак соціалізованого індивіда (члена соціуму) належать якості: фізичного здоров'я (у тому числі психічного і репродуктивного), працездатності, культурно–освітнього і професійного рівня, цілеспрямованості, кооперативності і законслухняності (соціального здоров'я), моральності (духовного здоров'я), нарешті, релігійності. «Тому, – акцентує автор, – до досліджень демопроцесу доцільно застосовувати не лише економічний, а й комплексний – соціо–економічний, соціо–психологічний, водночас соціо–екологічний підхід». Водночас робиться загальний висновок: такий підхід дає можливість досліджувати відтворення населення як відносно автономний природно–соціальний процес, що охоплює сфери виховання, навчання і працевлаштування нового покоління (тобто всі стадії його соціалізації аж до рівня готовності почати «генерувати» у складі сім'ї – протягом приблизно 25–30 років) під визначальним впливом економічних, соціально–психологічних і екологічних процесів (плюс окремі впливові феномени), всю сукупність яких доцільно мати за фактори відтворення населення.

При розгляді питань щодо відтворення населення О. Рогожин вводить поняття «якість нового покоління» (стать, вік, стан здоров'я, форма виховання (сім'я, дошкільний заклад, школа), участь у дитячих організаціях.

Концептуальний характер носять положення О. Рогожина про те, що «узгальнені результати взаємодії демографічних процесів (народжуваності, смертності, шлюбності, міграційного руху, змін складу населення) виявляються на мікро–рівні (в країні, регіоні). Вони є

наслідком дії «механізмів» відтворення на мікро-рівні (в сім'ї і її безпосередньому оточенні), що реалізуються реакціями демографічної поведінки на зміни соціально-психологічних установок (репродуктивних, шлюбних, міграційних) у складній залежності від рівня якості і способу життя в сім'ї під детермінуючим впливом структур вищого порядку: соціальних та ідеологічних стереотипів, макро-економічних і екологічних умов» [8, с. 50].

Теоретично-методичний характер мають положення про територіальну структуру відтворення населення. Її, як вважав О. Рогожин, «...звичайно розглядають лише в аспектах розселення (розміщення) населення у населених пунктах (поселеннях), постійних і тимчасових. Визначають територіальну структуру систем розселення, тобто впорядковану мережу населених пунктів різного рангу, об'єднаних потоками переміщення людей трудового, культурно-побутового і адміністративного призначення».

О. Рогожин дає визначення і поняття «територіальна структура відтворення населення». Він вважає, що це організована сукупність зв'язків щодо репродукції населення, які локалізуються навколо соціальних інституцій і установ, що забезпечують цілісність процесу відтворення – його повний віковий цикл (від народження до працевлаштування і готовності нових поколінь до дітонародження). Ці зв'язки формують функціонуючий механізм відтворення і реалізуються у формі як матеріального, так і духовного (інформаційного) споживання шляхом переміщення як людей (суб'єктів), так і об'єктів (матеріальних і інформаційних послуг) [8, с. 52].

Етнонаціональні проблеми суспільно-політичного і соціально-економічного розвитку України висвітлені більш як у 300 працях члена-кореспондента НАНУ, доктора історичних наук, професора В. І. Наулка. Вперше вони розкриті у праці «Географічне розміщення народів в УРСР» (1966). У 1991–1995 роках з питання про динаміку етнічного складу населення України в цілому та її регіонах, в ХХ сторіччі опубліковано 22 праці («Динаміка етнічного складу населення України в ХХ ст.» (1991), «Український етнос в часі і просторі» (1992), статті про динаміку етнічного складу населення Поділля, Одеси; статті про певні етноси, що проживають в Україні (росіяни, чехи). У 1998 році опублікована праця В. І. Наулка «Хто і відколи живе в Україні».

У тому ж 1998 році опублікована монографія В. О. Романцова «Український етнос на одвічних землях та за їхніми межами (XVIII–XX століття)» [9].

Найважливішим є те, що В. І. Наулко і В. О. Романцов дослідили динаміку чисельності українців у світі, етнічний склад населення усєї національної території України – соціальної і змішаної; значне місце відвели аналізу розвитку в розміщенні в Україні етнічних меншин, особливо росіян, євреїв, поляків, греків, білорусів, болгар, вірменів. У книзі В. І. Наулка «Хто і відколи живе в Україні» ці питання висвітлені на сторінках 33–71, у монографії В. О. Романцова – на сторінках 98–121.

Отож, на початку минулого століття було покладено початок фундаментальним дослідженням проблем народонаселення в Україні, а з проголошенням незалежності демографічна наука розквітла різноманітними новими напрямів.

Список використаних джерел

1. Демографічні дослідження. – К., 1999. – Вип.21.
2. Демографічні дослідження. Міжвідомчий збірник наукових праць Інституту економіки Національної академії наук України. – К., 1999. – Вип.21; К., 2000. – Вип. 22.
3. Корчак-Чепурковський Ю. А. Избранные демографические исследования. – М., 1970.
4. Пискунов В. П., Штещенко В. С. Отношения воспроизводства населения как предмет демографического изучения. – К., 1984.
5. Птуха М. В. Индексы брачности. Этуд по теории статистики населения. – К., 1922.
6. Птуха М. В. Населения Киевской губернии. – К., 1925.
7. Птуха М. В. Очерки по статистике населения. – М., 1960.
8. Рогожин О. Сталі територіальні особливості відтворення сільського населення у 1979–1995 рр. // Демографічні дослідження. – К., 1999. – Вип.21.
9. Романцов В. Український етнос на одвічних землях та їхніми межами (XVIII–XX століття). – К., 1998.
10. Штещенко В. С. Демография в современном мире. – М., 1978.
11. Штещенко В. С. Изучение воспроизводства народонаселения (теоретические проблемы). – К., 1981.
12. Штещенко В., Пискунов В. Питання про концепцію національної демополітики // Демографічні дослідження. – К., 1996. – Вип.18. – С.3–42.
13. Штещенко В., Рудницький В., Стафановський А. Демографічні перспективи України до 2026 року. – К., 1999.
14. Штещенко В. С. Самовоспроизведение народонаселения как предмет демографического изучения // Демоэкономические исследования. Тематический сборник. – К., 1980.
15. Хоменко А. П. Семья и воспроизводство населения. Избранные произведения. – М., 1980.

References

1. Demografichni doslidzhennya. – K., 1999. – Vyp.21.
2. Demografichni doslidzhennya. Mizhvidomchyy zbirnyk naukovykh prats' Instytutu ekonomiky Natsional'noyi akademiyi nauk Ukrainy. – K., 1999. – Vyp.21; K., 2000. – Vyp.22.
3. Korchak-Chepurkovskij Ju. A. Izbrannye demograficheskie issledovanija. – M., 1970.
4. Piskunov V. P., Steshenko V. S. Otnoshenija vosproizvodstva naselenija kak predmet demograficheskogo izuchenija. – K., 1984.
5. Ptuka M. V. Indeksy brachnosti. Jetjud po teorii statistiki naselenija. – K., 1922.
6. Ptuka M. V. Naselenija Kievskoj gubernii. – K., 1925.
7. Ptuka M. V. Ocherki po statistike naselenija. – M., 1960.
8. Rohozhyn O. Stali terytorial'ni osoblyvosti vidtvorennja sil's'koho naselennja u 1979–1995 rr. // Demografichni doslidzhennja. – K., 1999. – Vyp.21.
9. Romantsov V. Ukrainys'kyj etnos na odvichnykh zemlyakh ta yikhnimy mezhamy (XVIII–XX stolittja). – K., 1998.
10. Steshenko V. S. Demografija v sovremennom mire. – M., 1978.
11. Steshenko V. S. Izuchenie vosproizvodstva narodonaselenija (teoreticheskie problemy). – K., 1981.
12. Steshenko V., Piskunov V. Pytannja pro kontsepsiyu natsional'noyi demopolityky // Demografichni doslidzhennja. – K., 1996. – Vyp.18. – S.3–42.
13. Steshenko V., Rudnyts'kyj V., Stafanovs'kyj A. Demografichni perspektivy Ukrainy do 2026 roku. – K., 1999.
14. Steshenko V. S. Samovosproizvedenie narodonaselenija kak predmet demograficheskogo izuchenija // Demojekonomicheskie issledovanija. Tematicheskij sbornik. – K., 1980.
15. Homenko A. P. Sem'ja i vosproizvodstvo naselenija. Izbrannye proizvedenija. – M., 1980.

Khivist V. O., candidate of historical sciences, Assistant Professor of Dept. of History and Political Science National university of life and environmental sciences of Ukraine (Ukraine, Kyiv), vika_hv@ukr.net

Some aspects of Ukrainian demographic science in the XX

Studied scientific views on the history of domestic scientists Ukrainian demography in the twentieth century. A significant contribution to the study of the dynamics of forecasting population growth made the Ukrainian scientists Y. O. Korczak-Chepurkovskyy, M. V. Ptukha, A. P. Khomenko. Achievements M. V. Ptukha, his colleagues and students develop and enrich the scientists of the Institute of Economics of NAS of Ukraine and a number of other scientific and educational institutions. In 1980–1990 years in Ukraine is developing theoretical demography. Particular attention is paid to the analysis attempts to understanding the subject of

demography as a system. New and promising research direction are also the dynamics of the Ukrainian in the world, the ethnic composition of the population of the entire national territory Ukraine – social and mixed; analysis of development in Ukraine in placing ethnic minorities. So, early last century was the beginning of a fundamental research on the population in Ukraine and the proclamation of independence of demographic science flourished multiplicity of new areas.

Keywords: demography, research, demographic science, statistics, population, demoreality, demolohiya, demoprocess, etnodemography.

Хвист В. А., кандидат исторических наук, доцент кафедры истории и политологии, Национальный университет биоресурсов и природопользования Украины (Украина, Киев), vika_hv@ukr.net

Некоторые аспекты развития украинской демографической науки в XX в.

Исследованы научные взгляды отечественных ученых по истории украинской демографии в XX веке. Значительный вклад в исследование прогнозирования динамики роста численности населения сделали украинские ученые Ю. А. Корчак–Чепурковский, М. В. Птуха, А. П. Хоменко. Достижения М. В. Птухи, его соратников и учеников развивают и обогащают ученые Института экономики НАН Украины и ряда других научных и учебных заведений. В 1980–1990-е годы в Украине получила развитие теоретическая демография. Особое внимание уделено анализу попыток осмысления предмета демографии как системы. Новым и перспективным направлением становятся также исследования динамики численности украинцев в мире, этнический состав населения всей национальной территории Украины – социальной и смешанной; анализа развития в размещении в Украине этнических меньшинств. Так, в начале прошлого века было положено начало фундаментальным исследованиям проблем народонаселения в Украине, а с провозглашением независимости демографическая наука расцвела разнообразием новых направлений.

Ключевые слова: демография, научные исследования, демографическая наука, статистика, народонаселение, демореальность, демология, демопроцесс, этнодемография.

* * *

УДК 796.5(477)

Чепурда Г. М., кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри туризму та готельно–ресторанної справи, Черкаський державний технологічний університет (Україна, Черкаси), anna_chepurda@ukr.net

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ВПРОВАДЖЕННЯ ЛІСОНАСАДЖЕННЯ В УКРАЇНІ ВІДПОВІДНО ДО «ВЕЛИКОГО ПЛАНУ ПЕРЕТВОРЕННЯ ПРИРОДИ»

Досліджено з історичної точки зору специфічні особливості процесу проведення на теренах України в перші повоєнні роки лісонасадження, передбачених «Великим планом перетворення природи».

Встановлено, що відповідно до вищезгаданого плану протягом 1946–1950 рр. на теренах України планувалося здійснити лісовідновлювальні роботи, забезпечивши лісонасади на площі 252 тис. га.

Проаналізовані постанови тодішнього українського радянського керівництва направлені на реалізацію механізмів ефективного впровадження лісонасадження в повенній Україні. Встановлено, що головна робота в плані лісонасадження покладалася, перш за все, на створені у 1949–1950 рр. лісомеліоративні розсадники у системі Мінлісгоспу.

У статті відмічено той факт, що радянською державою в ході реалізації заходів, направлених на впровадження лісонасадження значна увага приділялася й заходам стимулювання робіт зі створення нових лісів.

Ключові слова: «Великий план перетворення природи», колгоспи, лісомеліоративні розсадники, лісонасадження, постанови, радгоспи.

На кінець 40–х років XX ст. існувала нагальна потреба в проведенні ряду заходів направлених на зміну кліматичних умов. Ця потреба була зумовлена як несприятливими кліматичними умовами лісостепової та степової частин СРСР, що негативно впливало на урожайність сільськогосподарських культур, так і у зв'язку з соціально–економічними проблемами, які виникли внаслідок Другої світової війни. Окрім того на цей час вже існувала досить серйозна теоретична та практична база для проведення відповідних заходів.

Все це сприяло тому, що Рада Міністрів СРСР та Центральний Комітет ВКП(б) 20 жовтня 1948 р. прийняли постанову «Про план полезахисних лісонасаджень, впровадження травопільних сівозмін, будівництва ставків

та водойм для забезпечення високих та стійких врожаїв у степових та лісостепових районах Європейської частини СРСР» [1, с. 539].

Ця постанова розпочала процес перетворення природи, була покладена в основу програму наступу на засуху та боротьби за високі й сталі врожаї. Розпочався «Великий план перетворення природи». Документ виявився досить довгий і детальний, у декілька десятків сторінок. Цим документом було окреслено об'єм робіт по створенню держаних та колгоспних полезахисних насаджень, будівництву та відновленню вже існуючих систем зрошення та осушення земельних ділянок з метою їх подальшого використання в сільському господарстві, активному залученню для зрошення півдня України водних потужностей Дніпра, повсюдного запровадження травопільної системи землеробства в колгоспах та радгоспах України з метою створення бази для високо продуктивного сільського господарства.

Над популяризацією «Великого плану перетворення природи» працювали кращі сили з числа публіцистів – газетярів, кінематографістів, художників, композиторів, письменників і поетів. Реалізація великих об'єктів плану здебільшого покладалася на в'язнів ГУЛАГу, а об'єктів місцевого значення – на відповідні органи влади, які часто використовували примусову працю у святково піднесеній формі «народної будови» [2, с. 107].

Велике історичне значення постанови Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) полягає в тому, що воно вказувало шляхи по подоланню посух та підвищенню рівня родючості ґрунтів на величезних територіях країни, «...нужно всем колхозам и совхозам степных и лесостепных районов на основе многолетнего опыта целого ряда научно–исследовательских институтов, передовых колхозов и совхозов, начиная с 1949 года, начать планомерное и широкое внедрение системы агрономических мероприятий по подъему земледелия, основанной на учении известных русских агрономов В. В. Докучаева, П. А. Костычева и В. Р. Вильямса, названной травопольной системой земледелия» [3, с. 31].

Травопільна система землеробства, яка впроваджувалась відповідно до плану перетворення природи, передбачала виконання таких заходів: садіння полезахисних лісових смуг, заліснення ярів, пісків і крутосхилів; садіння захисних лісових смуг по берегах рік, ставків, водойм; правильна організація території з уведенням травопільних польових і кормових сівозмін та раціональне використання землі; правильна система обробітку ґрунту, догляду за посівами і застосування чорних парів, зябу, лушення стерні; посів добірним насінням високоурожайних сортів, пристосованих до місцевих умов; розвиток зрошення на базі використання вод місцевого стоку шляхом будівництва ставків та водойм.

У всебічному комплексі заходів перетворення природи одне з головних місць належало лісонасадженню.

Метою статті є вивчення з історичної точки зору специфічних особливостей проведення на теренах України лісонасадження, передбачених «Великим планом перетворення природи».

Відповідно до плану повоєнної відбудови на Україні протягом 1946–1950 рр. планувалося здійснити лісовідновлювальні роботи, забезпечивши лісопосадки на площі 252 тис. га та проведення робіт з ущільнення розріжених лісонасаджень та впровадження швидкозростаючих порід лісу [4, с. 65].

«Великим планом перетворення природи» було передбачено насадити полезахисні лісові смуги в колгоспах та радгоспах лісостепових районів Європейської частини СРСР та створити 8 гігантських державних лісових смуг у степових та лісостепових районах СРСР. Адже найбільшу ефективність лісосмуги дають тоді, коли створена їхня повна мережа на значній території.

Система лісосмуг, створених у повній відповідності до рекомендацій науки – невід’ємний і незамінний елемент екологічного благоустрою території. Лісосмуги не можна замінити добривами, зрошенням чи агротехнічними заходами – вони сприяють накопиченню снігу в міжсмугових просторах полів і забезпечують відкладання снігу 800–1000 мм, тим часом як у відкритому степу його накопичення сягає лише 50–60 мм. [5, с. 16]. Захищають сільськогосподарські культури, сади і виноградники від посух і суховіїв, а на зрошуваних землях дають можливість знизити поливні норми на 25–40%, захищають ґрунт і посіви сільськогосподарських культур від вітрової ерозії, захищають канали від занесення їх землею і сухими бур’янами, перехоплюють фільтраційні води з каналів і не допускають засолення і заболочення полів на відстані 100–150 метрів від каналу, підвищують урожайність зернових культур в умовах України в середньому на 3–4 центнери на кожному гектарі захищеного поля. Один гектар лісосмуги висотою 10 метрів захищає 25–30 гектарів ріллі і забезпечує збільшення врожаю на всій захищеній площі 75–120 центнерів. Очевидно, доцільніше з 97 гектарів поля, захищеного лісосмугами, одержати 2910 центнерів зернових (30 центнерів з гектара), ніж із 100 без лісосмуг – 2600–2700 центнерів (26–27 центнерів з гектара), або на 210–310 центнерів менше [5, с. 16].

Загальна довжина вище згаданих 8 державних захисних лісових смуг мала досягти 5320 кілометрів та ширини до 100 метрів. Вони мали зайняти площу у 117,9 тис. гектарів. Але, особливо цікавою для нас являється восьма державна лісосмуга. Створення цієї лісосмуги було заплановане з метою подолання шкідливого впливу суховіїв на урожай сільськогосподарських культур, запобіганню змиву та розмиву родючих ґрунтів Харківської, Сталінської і Ворошиловградської областей, покращення водного режиму річки Сіверський Донець і кліматичних умов районів цих областей, а також для захисту ґрунтів від вивітрювання. Планувалось, що ця державна захисна лісосмуга буде проходити по обидва береги річки Сіверський Донець, від міста Білгорода до річки Дон. Протяжність її мала складати 450 кілометрів, ширина по 30 метрів на кожному березі Дінця. Планувалось, що вона буде проходити від границі Курської і Харківської областей до станції Макарів Яр, Ворошиловградської області, по обом берегам річки протяжністю 410 кілометрів, а від станції Макарів Яр вздовж границі Ворошиловградської області з Ростовською, по правому березі річки Сіверський Донець протяжністю ще 40 кілометрів. Створення цієї смуги покладалось на Міністерство лісового господарства УРСР. Передбачалось, що при створенні восьмої державної лісосмуги на території України до 1965 р. буде заліснено площу в 697 тис. га [6, с. 363].

Державні лісові захисні смуги передбачалося доповнити цілою системою інших лісових насаджень. На колгоспних та радгоспних землях степових та лісостепових районів Європейської частини СРСР мали створюватися місцеві полезахисні лісові смуги. Планувалося засадити лісом яри,

піски, виконати інші лісокультурні насадження. Так було створено державний план на 1949–1965 рр. по створенню захисних лісонасаджень на площі 1273,4 тис. га, в тому числі: силами і засобами колгоспів планувалось провести заліснення на площі в 754,5 тис. га, силами Міністерства лісового господарства УРСР – 411,8 тис. га, з них в малозаліснених районах на землях держфонду – 331,3 тис. га і на землях колгоспів з трудовою участю колгоспників – 80,5 тис. га, і радгоспами Міністерства радгоспів УРСР і СРСР – 105,1 тис. га. Також з метою припинення пересування пісків в степових і лісостепових районах України планувалось силами Міністерства лісового господарства УРСР протягом 1949–1955 рр. провести закріплення і заліснення пісків на площі 91200 га [7, с. 438].

Захисні лісосмуги на полях колгоспів та радгоспів повинні були створюватися на площі 5,7 млн. га. У кожному сільському населеному пункті вимагалось створювати ставки та інші водойми для нагромадження води та організації штучного зрошення [8, с. 14].

Окрім створення нових лісосмуг планом передбачалось і відновлення вже існуючих, але занедбаних лісосмуг. Так лише на території України до 1950 р. планувалось, що колгоспи і радгоспи зможуть відновити близько 89,64 тис. га лісосмуг.

З метою створення довговічних та стійких захисних лісонасаджень, які б давали ефект з молодого віку, рекомендувалося включати в насадження як довговічні, так і швидкозростаючі породи дерев, підбирати які слід відповідно до місцевих ґрунтово-кліматичних умов, при посадці захисних насаджень вводити 10–15% плодкових дерев та кущів [1, с. 535].

У постанові вказувалися й рекомендації, які саме дерево-кущові породи слід висаджувати. Так, на вищелочних чорноземах України – дуб, береза, модрина, тополь, ясень, сосна, а також супутні – клен, липа, груша, яблуня, кущі – скумпія, бересклет, смородина. На звичайних чорноземах головні – дуб, береза, ясень, сосна, супутні – клен, липа, груша, абрикоса, кущі – скумпія, смородина. На південних чорноземах та Криму головними мали бути – дуб, гледичія, ясень, супутні – клен, абрикос, груша, яблуня, кущі – смородина, скумпія, бирючина. На темно-каштанових ґрунтах головні – дуб, гледичія, ясень, акація, супутні – клен татарський, абрикоса, алича, кущі – смородина, скумпія, бирючина [1, с. 536].

Планувалося висадження полезахисних лісових полос здійснювати відповідно з постановою Ради Міністрів СРСР від 24 квітня 1948 р., тобто шириною 9–12 та 17 м [1, с. 538].

В урядовій постанові визнавалося неправильним, коли в районах з сильно зрізаним рельєфом та великим стоком талих та дощових вод посадка полезахисних насаджень здійснювалась у вигляді вузьких полос, які не могли захистити ґрунти від змиву та розмивання. Також вказувалось, що основою захисного лісорозведення має стати створення системи полезахисних, приовражних та інших лісонасаджень, ширина яких встановлювалась у відповідності з призначенням насаджень та місцевими природними умовами [1, с. 537].

Основні полезахисні лісові колгоспні та радгоспні полоси планувалося розміщати по кордонах полів сівооборотів, а при великих розмірах полів та всередині їх по кордонах бригадних ділянок, передбачаючи зменшення відстані між полосами у степових районах [1, с. 538].

У плани МТС включалися завдання з підготовки ґрунту, посадці та посіву лісу та догляду за лісонасадженнями на землях колгоспів по договорах з колгоспами. Колгоспам та радгоспам рекомендували для проведення лісопосадок та догляду за лісонасадженнями організувати ланки із закріпленням за ними ділянок, відведених для обліснення та лісопосадок, на термін до 5–7 років [1, с. 538].

Регламентувалися питання вирощування посадкового матеріалу і роботи розплідників. Колгоспам рекомендували виділити під лісові розплідники найбільш зручні земельні ділянки та закріпити для постійної роботи в них спеціальні ланки [1, с. 543].

Цифри, зафіксовані всесоюзним нормативним актом, навіть у сьогоднішніх умовах вражають своєю масштабністю. Для здійснення передбаченої планом грандіозної програми лісонасадження лише на протязі 1949–1955 років в усіх районах країни, які охоплювались «Великим планом перетворення природи», було заплановано виростити понад 33 млрд. саджанців, а в Криму за цей же час 350,0 млн. [3, с. 33].

Ця велика робота покладалася, перш за все, на створені у 1949–1950 рр. лісомеліоративні розсадники у системі Міністерства лісового господарства. Лише за 1949–1950 рр. в складі лігоспів і лісництв степових і лісостепових областей планувалося створити 50 нових лісомеліоративних розсадників на площі в 3980 га. Згідно з українською постановою площа посіву в розсадниках повинна була становити в 1948 р. – 430 га, в 1949 р. – 450 га, а в 1950 р. – 470 га.

Починаючи з 1949 р. колгоспи звільнялися від обов'язкових поставок державі сільськогосподарських продуктів з площ, зайнятих під колгоспні лісові розплідники [1, с. 543].

Увага приділялася й заходам стимулювання робіт зі створення нових лісів. По–перше, це плата грошима замість трудовнів, що було винятковою подією для радянської колгоспної системи. Так, за приживлюваність 80% дерев встановлювалася премія в 100 крб. за кожен гектар лісопосадок, за 85% – 150 крб. По–друге, за збереження в лісопосадках другого і третього років 80% дерев вводилася додаткова премія в 75 крб. за кожен гектар. По–третє, при роботах в розсадниках і перевиконанні плану з вирощування лісоматеріалу дозволялося видавати колгоспникам премії у розмірі 50% від вартості позапланової продукції, а бригадирів кожної ділянки оплачувалося додатково 3% від загальної кількості трудовнів, вироблених підрозділом.

Тогочасна радянська система постійно боролася з селянами, що намагалися вести приватне господарство, але на протигагу цій політиці у «Великому плані перетворення природи» дозволялося селянам використовувати міжряддя дерев під посадку різних видів городніх і баштаних культур. При цьому, якщо приживлюваність дерев становила 85%, то одну чверть урожаю селяни мали право залишити собі без зарахування в основну зарплатню. В умовах тоталітарної держави регламентація таких заходів заохочення була надзвичайною подією. Реалізація такого підходу доводить той факт, що вищі радянські керівники розуміли бездарність колгоспної системи і у виняткових випадках, яким було втілення грандіозного плану з поліпшення агроландшафтів, вважали за

можливе відступити від її принципів та використовувати цивілізовані заходи стимулювання селянської праці.

З метою забезпечення виконання завдань по створенню державних захисних лісових полос, а також полезахисних колгоспних та радгоспних лісових полос та здійснення контролю за цією справою було створено Головне управління полезахисного лісорозведення при Раді Міністрів СРСР [1, с. 548]. Це управління здійснювало керівництво справами створення державних захисних лісових полос, колгоспних та радгоспних полезахисних полос, контроль за виконанням міністерствами, відомствами, облвиконкомами урядових завдань, подання на затвердження урядом пропозицій по планам полезахисного лісорозведення, контроль за підготовкою кадрів по полезахисному лісорозведенню [1, с. 549].

З метою реалізації постанови Ради Міністрів СРСР і ЦК ВПП(б) від 20 жовтня 1948 р. в Україні були прийняті відповідні урядові постанови: «Про заходи щодо полезахисного лісонасадження в колгоспах Української РСР» від 10 квітня 1949 р. [9], «Про укладення договорів лісозахисних станцій з колгоспами» від 04 квітня 1949 р. [10], «Про організацію догляду за лісонасадженнями та їх охорону в колгоспах та радгоспах Української РСР» від 16 квітня 1949 р. [11], «Про заходи до охорони лісозахисних лісонасаджень від потрав, поломок, самовільних рубок і пожеж, а також від пошкоджень шкідниками і хворобами у степових та лісостепових районах УРСР» від 04 червня 1949 р. [12].

Отже, як бачимо у повоєнний період соціально–економічна ситуація в державі вимагала рішучих дій до налагодженню продовольчого забезпечення. Про необхідність розвитку полезахисного лісорозведення у 1947 р. заявило точочасне радянське керівництво України, ідея була підтримана і в дусі радянської гігантоманії поширена на всю країну. «Великий план перетворення природи» передбачав ряд заходів, серед яких важливе місце, як ми бачимо з вищевикладеного матеріалу відводилося лісорозведенню.

Список використаних джерел

1. Постановление Совета Министров СССР, 20 октября 1948 г. // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам: сборник документов за 50 лет. Т.3, 1941–1952 годы. – М.: Политиздат, 1968. – С.531–549.
2. Литвин В. М. Україна у першому повоєнному десятилітті (1949–1955) / В. М. Литвин. – К.: Лі–Терра, 2004. – 240 с.
3. Гак Д. В. Великие стройки коммунизма и преобразование природы / Д. В. Гак, И. Н. Романенко. – Симферополь: Крымиздат, 1952. – 117 с.
4. Закон о пятилетнем плане восстановления и развития народного хозяйства СССР на 1946–1950 гг. – М.: ОГИЗ, 1946. – 89 с.
5. Вакулюк П. Г. Лісовідновлення та лісорозведення в Україні / П. Г. Вакулюк, В. Л. Самоплавський. – Харків: Прапор, 2006. – 384 с.
6. Развитие народного хозяйства УРСР: 1917–1967. В 2–х т. / за ред. Д. Ф. Вірника. – К.: Наукова думка, 1967. – Т.2. Завершення будівництва соціалізму і перехід до комунізму. – 499 с.
7. Вакулюк П. Г. Нариси з історії лісів України / П. Г. Вакулюк. – Фастів: Поліфраст, 2000. – 624 с.
8. Сліпченко П. С. Будівництво і використання колгоспних водойм / П. С. Сліпченко. – К.: Державне видавництво сільськогосподарської літератури УРСР, 1952. – 160 с.
9. Про заходи щодо полезахисного лісонасадження в колгоспах Української РСР: постанова РМ УРСР і ЦК КП(б)У від 10 квітня 1948 р. // ЗУ УРСР. – 1948. – №13–14. – С.50.

10. Про укладення договорів лісозахисних станцій з колгоспами : постанова РМ УРСР від 4 квітня 1949 р. // ЗУ УРСР. – 1949. – №7–8. – С.20.

11. Про організацію догляду за лісонасадженнями та їх охорону в колгоспах і радгоспах УРСР: постанова РМ УРСР від 16 квітня 1949 р. // ЗУ УРСР. – 1949. – №7–8. – С.22.

12. Про заходи до охорони лісозахисних лісонасаджень від потрав, поломок, самовільних рубок і пожеж, а також від пошкоджень шкідниками і хворобами у степових та лісостепових районах УРСР: постанова РМ УРСР від 4 червня 1949 р. // ЗУ УРСР. – 1949. – №11. – С.39.

References

1. Postanovlenie Soveta Ministrov SSSR, 20 oktjabrja 1948 g. // Reshenija partii i pravitel'stva po hozjajstvennym voprosam: sbornik dokumentov za 50 let. T.3, 1941–1952 gody. – M.: Politizdat, 1968. – S.531–549.

2. Lytvyn V. M. Ukrayina u pershomu povoyennomu desyatylytti (1949–1955) / V. M. Lytvyn. – K.: Li–Terra, 2004. – 240 s.

3. Gak D. V. Velikie strojki kommunizma i preobrazovanie prirody / D. V. Gak, I. N. Romanenko. – Simferopol': Krymizdat, 1952. – 117 s.

4. Zakon o pjatiletnem plane vosstanovlenija i razvitija narodnogo hozjajstva SSSR na 1946–1950 gg. – M.: OGIZ, 1946. – 89 s.

5. Vakulyuk P. H. Lisovidnovlennja ta lisorozvedennja v Ukrayini / P. H. Vakulyuk, V. L. Samoplavs'kyu. – Kharkiv: Prapor, 2006. – 384 s.

6. Rozvytok narodnogo hospodarstva URSR: 1917–1967. V 2–kh t. / za red. D. F. Virnyka. – K.: Naukova dumka, 1967. – T.2. Zavershennja budivnytstva sotsializmu i perekhid do komunizmu. – 499 s.

7. Vakulyuk P. H. Narysy z istoriji lisiv Ukrayiny / P. H. Vakulyuk. – Fastiv: Polifast, 2000. – 624 s.

8. Slipchenko P. S. Budivnytstvo i vykorystannya kolhosplykh vodoym / P. S. Slipchenko. – K.: Derzhavne vydavnytstvo sil's'kohospodars'koyi literatury URSR, 1952. – 160 s.

9. Pro zakhody shchodo polezakhysnoho lisonasadzhennja v kolhosplykh Ukrayins'koyi RSR: postanova RM URSR i TsK KP(b)U vid 10 kvitnya 1948 r. // ZU URSR. – 1948. – №13–14. – S.50.

10. Pro ukladennja dohovoriv lisozakhysnykh stantsiy z kolhospamy: postanova RM URSR vid 4 kvitnya 1949 r. // ZU URSR. – 1949. – №7–8. – S.20.

11. Pro orhanizatsiyu dohlyadu za lisonasadzhennjamy ta yikh okhoronu v kolhosplykh i radhosplykh URSR: postanova RM URSR vid 16 kvitnya 1949 r. // ZU URSR. – 1949. – №7–8. – S.22.

12. Pro zakhody do okhorony lisozakhysnykh lisonasadzhen' vid potrav, polomok, samovil'nykh rubok i pozhezh, a takozh vid poshkodzhen' shkidnykamy i khvorobamy u stepovykh ta lisostepovykh rayonakh URSR: postanova RM URSR vid 4 chervnya 1949 r. // ZU URSR. – 1949. – №11. – S.39.

Chepurda G. M., Candidate of Sciences (Philology), Associate Professor, Associate Professor of Tourism, Hotel and Restaurant Business Department, Cherkasy State Technological University (Ukraine, Cherkasy), anna_chepurda@ukr.net

Historical background of afforestation implementation in Ukraine according to the Great plan to transform nature

The specific features of the afforestation process in Ukraine provided by the Great plan of nature transformation in the early postwar years was studied from a historical point of view.

It is clarified that according to the aforementioned plan for 1946–1950 plantations of an area of 252 thousand hectares were planned to provide reforestation in Ukraine.

Resolutions of the Ukrainian Soviet authorities aimed at implementing the mechanisms of effective afforestation in postwar Ukraine were analyzed. It was established that the main work in terms of afforestation relied primarily on created in 1949–1950 agroforestry nurseries in the system of the Forestry Ministry.

The article noted the fact that the Soviet state in the implementation of measures aimed at afforestation paid great attention to work on measures to stimulate the creation of new forests.

Keywords: Great plan to transform nature, collective farms, agroforestry nurseries, reforestation, resolution, soviet farms.

Ченурда А. Н., кандидат филологических наук, доцент, доцент кафедры туризма и отельно-ресторанного дела, Черкасский государственный технологический университет (Украина, Черкассы), anna_chepurda@ukr.net

Исторические предпосылки внедрения лесонасаждений в Украине в соответствии с «Великим планом преобразования природы»

Исследованы с исторической точки зрения специфические особенности процесса проведения на территории Украины в первые послевоенные годы лесонасаждения, предусмотренных «Великим планом преобразования природы».

Установлено, что согласно вышеупомянутому плану в течении 1946–1950 гг. на территории Украины планировалось осуществить лесовосстановительные работы, обеспечить лесопосадки на площади 252 тыс. га.

Проанализированы постановления тогдашнего украинского советского руководства направленные на реализацию механизмов эффективного внедрения лесонасаждений в послевоенной Украине. Установлено, что главная работа в плане лесонасаждения возлагалась, прежде всего, на созданные в 1949–1950 гг. лесомелиоративные рассадники в системе Минлесхоза.

В статье отмечен тот факт, что советским государством в ходе реализации мероприятий, направленных на внедрение лесонасаждений значительное внимание уделялось и мерам стимулирования работ по созданию новых лесов.

Ключевые слова: «Великий план преобразования природы», колхозы, лесомелиоративные питомники, лесонасаждения, постановление, совхозы.

* * *

УДК 323.37(477)«18–20»

Дегтярьов С. І.

доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри теорії та історії держави і права, Сумський державний університет (Україна, Суми), starsergo@bigmir.net

ВНЕСОК ВЧЕНИХ–ДЖЕРЕЛОЗНАВЦІВ В ІНТЕРПРЕТАЦІЮ НОСІЇВ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ: ІСТОРИОГРАФІЧНА РОЗВІДКА¹

Стаття присвячена джерелознавчим дослідженням ХІХ – початку ХХІ ст. На думку автора, саме такі дослідження дозволяють правильно інтерпретувати історичні джерела як носіїв історичної пам'яті. У даній роботі увага приділена джерелознавчим роботам теоретичного спрямування та працям, присвяченим аналізу матеріалів різноманітних державних установ. Це дослідження українських і деяких зарубіжних вчених. До найбільш видатних науковців, що вивчали теоретичні проблеми джерелознавства у досліджуваній період віднесені М. Грушевський, В. Антонович, Л. Черепнін, В. Стрельський, Л. Пушкарьов, М. Варшавчик, С. Каиштанов, М. Лихачов, С. Макаруж, Я. Калакура, І. Войцехівська, М. Ковальський, Ю. Мицик, Л. Дубровіна та інші. Найбільш відомими дослідниками документів державних установ були О. Лазаревський, Д. Базалій, В. Іконников, Я. Дашкевич, М. Шербак, В. Шандра, Р. Вортман та інші.

Ключові слова: історична пам'ять, історичне джерело, історіографія, документи, державні установи.

Роль історичної науки неухильно зростає. Людство, спираючись на досвід минулого, шукає відповіді на різні актуальні питання і намагається визначити найбільш оптимальні шляхи розв'язання насущних проблем сьогодення й майбутнього.

Осередками зберігання історичної пам'яті є бібліотеки, архівні установи, музеї тощо. В архівах у якості носіїв цієї пам'яті виступають документи, які там зберігаються. Але з ними, безперечно, треба працювати, враховуючи різноманітні їхні особливості. Мало лише прочитати їх. Отриману інформацію необхідно правильно інтерпретувати. Тут неможливо обійтись без джерелознавства – галузі історичної науки, що вивчає теорію і практику використання історичних джерел, їхнє походження, можливість використання у дослідженнях тощо. До одних з основних завдань джерелознавства слід віднести аналітично-інформаційне вивчення і критичний аналіз джерел чи їх комплексів; вдосконалення наукових методичних прийомів і засобів вивчення та використання

¹ Робота здійснена в рамках виконання фундаментального дослідження №15.01.10–01.15/17.3Ф «Історичний розвиток порубіжжя Північно-Східної України як засіб конструювання загальнонаціональної моделі історичної пам'яті».

джерел, розробку методики джерелознавчої критики і т.д. [14, с. 35].

У даній роботі ми приділимо увагу деяким джерелознавчим дослідженням теоретичного характеру та роботам, присвяченим використанню матеріалів різноманітних державних установ, що є одними з найбільш масових письмових джерел.

Помітним внеском у дослідження теоретичних і методичних засад пошуку й опрацювання джерел стали роботи М. Костомарова, П. Куліша, М. Владимирського–Буданова, О. Лазаревського, М. Іванишева, В. Антоновича, В. Іконникова, М. Грушевського, Д. Яворницького, Д. Багалія, М. Василенка, А. Андрієвського та інших. Ці вчені у своїх дослідженнях спиралися переважно на матеріали державних установ XVII – початку XX ст., серед яких помітне місце займали саме документи судових установ.

Одним з перших учених у галузі історичного джерелознавства був видатний вітчизняний історик В. Антонович. Він наголошував на тому, що судження історика не можуть бути голосливими, а повинні підтверджуватися науково і сумлінно, базуватися на документах, вірогідних фактах, історичних джерелах [14, с. 5]. Зразком копійчої праці в галузі джерелознавства, пошуку, збирання і публікації джерел є також діяльність учня В. Антоновича М. Грушевського, автора першого документального багатотомника «Жерела до історії України–Руси», який, за словами Д. Багалія, був підсумком усієї попередньої української історіографії в її джерелах і розвідках та стояв на рівні з аналогічними історіями інших народів.

Не менший внесок у справу пошуку й публікації джерел з історії України (особливо Лівобережної) зробив історик, фундатор т.зв. «лівобережної школи» О. Лазаревський, який активно використовував у своїх дослідженнях матеріали судових установ Лівобережної України XVII – першої половини XIX ст. Велику увагу він приділяв, зокрема, джерелам до «внутрішньої», тобто соціально–економічної, історії України. «Його репутація як твердокаменного документаліста і об'єктивіста стояла понад усяким сумнівом», – пікреслював М. Грушевський [7, с. 4]. О. Лазаревський та його послідовники (до них відносять О. Єфименку, М. Василенку, В. Модзалевського та ін.) всю свою енергію спрямовували на виявлення і запровадження до наукового обігу нових джерел, готуючи тим самим ґрунт для дійсно документальної історії України. Саме документалізм і став особливістю «лівобережної школи», представники якої суттєво збагатили джерельну базу української історичної науки [16, с. 10].

У радянські часи ситуація змінилася. Негативний вплив на розвиток історичного джерелознавства справили насадження ідеології тоталітаризму, практика репресій і переслідувань. Вже у перші роки після Жовтневого перевороту померло близько 20% від усієї чисельності істориків, серед яких були вчені старої формації, які здійснили велику роботу на ниві джерелознавства (В. Модзалевський, В. Ляскоронський, О. Лаппо–Данилевський, Д. Іловайський та інші) [12, с. 110]. Вони стали жертвами репресій, голоду й гонінь з боку більшовицької влади.

Але, незважаючи на це, розвиток джерелознавства не переривався. Зокрема українське історичне джерелознавство продовжувало розвиватися у 1920–1930–

ті й наступні роки в основному завдяки працям істориків Галичини, Буковини і Закарпаття та представників української діаспори. Помітний внесок у його розвиток зробили учні М. Грушевського І. Крип'якевич, С. Томашівський, М. Кордуба, В. Герасимчук та інші. Роботи Д. Дорошенка, С. Рудницького, Н. Полонської–Василенко, О. Оглоблина, О. Прицака, П. Мірчука, І. Огієнка, Т. Гунчака, В. Косика, Т. Мацьківа, Л. Винара та інших істориків цінні не лише своїм джерельним матеріалом, а й методикою його опрацювання і систематизації [18, с. 215–219, 238–240, 244, 258–260]. Наприклад, «Праці Т. Мацьківа, – зазначав Я. Калакура, – відзначаються високим ступенем документалізму і цим вони збагачують національну традицію, пов'язану з іменами В. Антоновича, М. Грушевського, з київською та львівською історичними школами, які віддавали пріоритет пошуку, збиранню та публікації джерел з української історії...» [19, с. 11]. Він виявив, опрацював і ввів до наукового обігу більше 200 унікальних документів, зокрема козацько–гетьманської доби.

Хоча й у незначній кількості, але мали місце незаідеологізовані джерелознавчі праці істориків зі сходу України; проте їх слід розглядати як поодинокі винятки. Прикладом такого дослідження може бути стаття В. Нікітіна, присвячена архівним матеріалам казенних палат 1781–1837 рр. [31, с. 24–33]. Автор розглянув матеріали Харківської і Полтавської казенних палат. Він визначив основні групи матеріалів цих установ за їхнім змістом: матеріали, що стосуються управління казенними селянами; загально–статистичні документи; матеріали, що характеризують тогочасну податкову політику тощо.

У другій половині XX ст. теоретичними питаннями історичного джерелознавства присвятили свої праці такі відомі історики радянської доби, як М. Покровський, Л. Черепнін, В. Буганов, С. Шмідт, М. Тихомиров, І. Ковальченко, О. Медушевська, О. Пронштейн, В. Стрельський, Л. Пушкар'єв, М. Варшавчик, В. Фарсобін та багато інших. Але всі вони в основу джерелознавчого аналізу ставили класовий підхід [3; 33; 34; 35; 39]. Наприклад, В. Стрельський поділяв джерела для вивчення історії Росії періоду імперіалізму за їх походженням і об'єктивною цінністю на дві основні групи: 1) документи, що виходять від трудящих, їх організацій і являють собою найбільший науковий інтерес та 2) документи, що виходять з табору ворогів революції (від правлячих кіл, чиновників, землевласників і капіталістів), до яких слід ставитися особливо критично й зіставляти з іншими матеріалами. Але основною заслугою вченого слід вважати поділ ним письмових джерел дорадянського періоду на різні категорії та види. Зокрема, він поділив архівний документальний матеріал на такі чотири категорії: а) документація державних установ; б) документація громадських організацій і політичних партій; в) документація церковного управління (Синоду, єпархій, консисторій, церков, монастирів, синагог тощо); г) документація приватних установ та підприємств та ін. Нем також було визначено основні види документів державних установ, серед яких і судові: 1) директивно–керівний і актовий матеріал та 2) поточні документи урядових установ. До першого виду В. Стрельський відносив: а) законодавчі та інші т.зв. «публічні акти», що видавалися органами влади та її представниками з різних приводів (закони, законоположення, маніфести,

укази та ін.). Сюди ж належать статuti й положення установ та організацій, матеріали міжнародних зносин; б) приватні акти, що мають законну силу, документи майнових та інших операцій між окремими особами (акти купівлі–продажу, договори оренди, найму, закладні, заповіти, документи актів громадського стану, розписки, синдикатські договори, страхові поліси тощо). До другого виду було віднесено: адміністративну, судово–слідчу, фінансову, військово–оперативну, дипломатичну та іншу подібну діловодну документацію органів державної влади, а також офіційне листування службових осіб тощо [34, с. 109–110].

В. Стрельський розглядав документальний матеріал з позиції його форми, характеру й класового походження. Класифікуючи письмові джерела, він використовував досвід не лише вітчизняних, але й багатьох зарубіжних архівів– та джерелознавців (італієць Е. Казанова, американець Т. Шелленберг, англієць Х. Дженкінсон, голандці С. Мюллер, Дж. Фейт, Р. Фруін та інші). При цьому дослідник детально вивчив законодавство та відомчі статuti, якими регламентувалися спеціальні системи документування XIX – початку XX ст. Завдяки цьому ним було здійснено поділ документації державних установ, у тому числі судових, періоду імперіалізму на чотири основні групи: 1) внутрішня документація (протоколи, доповіді, допити, вироки, накази та ін.); 2) зносини; 3) просительська документація (прошення, скарги, відгуки, доноси тощо); 4) акти (кріпосні, купчі, закладні, заповіти, угоди).

Листування як група матеріалів, що виникла в результаті виконавчого діловодства, визнавалася вченим особливо складним комплексом документів, який він поділяв на: а) листування вищих установ; б) листування рівних присутствених місць; в) листування нижчих установ із вищими.

Окрему увагу В. Стрельський приділяв і судовій документації, види і форми якої регламентувалися нормами процесуального права (тобто склад документації та її форма визначалися законами). Судова документація здебільшого об'єднувалася у справи, що заводилися з конкретних питань судового розгляду. До складу судової справи, як правило, входили наступні документи: рапорт, доповідь, об'ява або позовне прохання. Далі в ході слідства й розгляду питання до справи додавалися документи у вигляді різних зносин, документів судових інстанцій тощо: протоколи допити, дізнання, «клятвенні обіцянки», рішення, вироки і т. п. [36, с. 179–184].

Починаючи з 60–х років XX ст. з'являється низка дисертаційних робіт, присвячених різним проблемам теоретичного джерелознавства. Л. Пушкар'єв розглянув питання визначення історичного джерела, його змісту і форми (форму розподілив на зовнішню і внутрішню), розібрав поняття типу, роду й виду в джерелознавстві [32].

Теоретичним проблемам джерелознавства присвячена робота О. Медушевської. Дослідниця розглянула методологічну базу радянського теоретичного джерелознавства; проаналізувала радянську історіографію джерелознавства у зв'язку з процесом становлення і розвитку теорії джерелознавства та характерні тенденції розвитку цієї дисципліни у тогочасній історіографії країн соціалістичного табору; звернула увагу на конкретні роботи, де відображено погляди буржуазних істориків з даної проблематики [30].

Джерелознавчій евристиці присвячена робота М. Ходаковського, який дослідив історіографічні й методологічні аспекти проблеми; основні тенденції механізації та автоматизації інформаційних процесів, впливи інформаційних концепцій на архівознавство і джерелознавство; проаналізував природу історичного джерела; визначив місце джерелознавства в системі інформаційного забезпечення історичної науки; розкрив методичні аспекти пошуку джерел і літератури у джерелознавчих дослідженнях [38].

Ще з кінця XIX ст. предметом джерелознавчих досліджень стає дипломатика – спеціальна історична дисципліна, що вивчає походження, форму та зміст актових джерел, методику їх опрацювання. Вивченню цього питання присвятили свої праці С. Каштанов, Н. Лихачов, О. Левицький, О. Лаппо–Данилевський, О. Введенський, Л. Черепнін, О. Зімін та ін. [5; 20; 21; 23; 24; 26; 41]. Зокрема Л. Черепнін одним з перших звернув увагу на акти й законодавчі джерела періоду феодальної епохи. Використавши методику роботи з джерелами, розроблену ще О. Шахматовим, він пристосував її до нового типу письмових пам'яток (до цього цей метод використовувався лише під час роботи з літописними джерелами) [12, с. 694–695].

У переважній більшості робіт з джерелознавства історії України цього періоду аналізувалися такі джерела, як більшовицькі листівки, партійні документи, мемуари учасників революційного руху і т. п. [4; 37; 40].

З відновленням державної незалежності України почався новий етап у розвитку історичного джерелознавства у контексті світової історичної науки. Українське джерелознавство поступово звільняється від ідеологічних нашарувань партійно–класового підходу до відбору, використання та інтерпретації джерел, їх фальсифікацій та спотворень.

Серед істориків сучасної України, які сприяли розвитку національного історичного джерелознавства, – О. Богдашина, С. Макарчук, Я. Калакура, І. Войцехівська, М. Ковальський, П. Шморгун, Ю. Мицик, Л. Дубровіна та ін. Вони присвятили свої роботи історії, теорії та методиці джерелознавства, вивченню його структури. Особлива увага приділялася дослідженню писемних джерел, що майже не використовувалися у радянський період [1; 6; 17; 27; 45].

Чи не найбільшим серед матеріалів, що зберігаються в архівних установах, є масив документів, які відклялися у результаті діяльності різноманітних державних установ.

Спеціальним джерелознавчим аналізом матеріалів державних установ кінця XVIII – початку XX ст. займалася низка істориків, у тому числі українських. Це були В. Михайлова, А. Іваненко, В. Ільїн, А. Зубко, З. Малкова, М. Плюхіна, Я. Дашкевич, М. Щербак та деякі інші. Вони досліджували законодавчі акти, листи, листівки, статистичні матеріали [8; 13; 15; 28]. Вони, шляхом залучення нових матеріалів, значно розширили коло джерел, що тоді використовувалися. Зокрема М. Щербак у своїй кандидатській дисертації залучив до вивчення історії революційних подій 1905–1907 рр. на території України матеріали місцевих установ царизму. У своїй роботі він проаналізував матеріали місцевих адміністративних, жандармсько–поліцейських та судових установ як історичне джерело. Автор розглянув документи окружних судів та судових палат, а також військових судів,

що особливо активно діяли у 1905–1907 рр. Такі матеріали були ним розподілені на дві категорії: слідчі (протоколи обшуків, допитів тощо) та судові (протоколи судових засідань, резолюції, вироків та ін.) [44].

Джерела судово-поліцейського походження вже довгий час є предметом активного дослідження істориками та правознавцями. Вони вважаються одними з найбільш інформативних. Увагу привертають спеціалізовані джерелознавчі публікації, в яких розкрито широкий спектр різноманітних документів судово-поліцейського походження.

Я. Дашкевич вперше провів систематичне аналітичне дослідження українських актових книг XIII–XVIII ст., серед яких були адміністративні та судові книги. Він дослідив низку питань пов'язаних з генезисом та історією книг в Україні, зупинившись окремо на стані та методиці їх вивчення. Досліджуючи судові книги вірменських адміністративних органів Я. Дашкевич поділив їх на дві основні групи: 1) книги вірменських вітківських урядів, тобто книги судових органів, виключно вірменських за складом та 2) книги мішаних судових органів. З точки зору змісту актових книг судових органів середньовічної України він розрізняв записові і реляційні книги (останні поділяв на облятові, маніфестаційні, запису позовів; судові книги з поділом на реєстри справ, декретові, «чорні» книги, або книги злочинців); з точки зору діловодчо-писарських – білові та чорнові книги [8].

Наприкінці 70–х років XX ст. О. Бровцинова розглянула можливість використання судово-слідчих матеріалів під час вивчення історії революційного руху в Росії на початку XX ст. У своїй праці дослідниця охарактеризувала весь комплекс судово-слідчих матеріалів, що виникли під час розгляду політичних справ у загальних судових установах (політичні справи, що розглядалися військовими судами з опорою на спеціальне законодавство, вона не брала до уваги). На конкретних прикладах дослідниця показала деякі методи роботи з судово-слідчою документацією. В якості основного джерела до свого дослідження О. Бровцинова використала архівні матеріали царських установ, що займалися проведенням дізнання, попереднього слідства й суду.

Авторка розглянула царське законодавство стосовно державних злочинів, порядок розслідування й суду щодо політичних справ. Також було дано характеристику архівних фондів судово-слідчих органів царизму та класифіковано судово-слідчі матеріали за походженням і видами [2].

Подібну проблематику зламу XIX–XX ст. розглянув у своєму дисертаційному дослідженні М. Щербак. Ним було проаналізовано структуру судової та жандармсько-поліцейської системи після судової реформи 1864 р., показано історію їх виникнення й розвитку. Окремий розділ у праці М. Щербака присвячено джерелознавчому аналізу матеріалів судових установ, де подається досить детальна характеристика слідчих матеріалів, судової документації, матеріалів прокурорів судових палат та окружних судів. Матеріали, що відкладалися у процесі формування судової справи, автор поділив на дві групи: слідчі та судові. При цьому до першої групи було віднесено: протоколи обшуку, огляду речових доказів, допиту звинуваченого, допитів свідків, повістки, листування, висновок про припинення кримінального переслідування чи обвинувальний акт, лист необхідних відомостей, постанови, опис. Другу ж

групу судових документів склали: протокол судового засідання, питальний лист по справі, резолюція і вирок. М. Щербак також було проведено джерелознавчий аналіз архівних матеріалів із ДАРФ (м. Москва), ЦДІАУК, кількох обласних архівів України. Наводиться також інформація про ступінь збереженості матеріалів окремих судових установ в архівах України. Автор наголосив на значенні цих документів як джерел із суспільно-політичної історії України, зокрема для вивчення громадсько-політичного життя, історії важливих політичних процесів тощо. Але було вказано й на можливість та доцільність їх використання в інших галузях історичних досліджень [46].

Матеріали судово-слідчого характеру використовував Ю. Легун, досліджуючи генеалогію селян Подільської губернії. Він дійшов висновку, що ця група документів є значно інформативнішою (у дослідженнях його проблематики), ніж джерела церковного, господарсько-фінансового походження чи матеріали державно-адміністративного обліку. Автор вважає, що матеріали судово-поліцейського походження не мають ознак загальності, а є швидше індивідуально-конкретними, тобто стосуються обмеженого кола осіб [25, с. 293–368]. Зокрема Ю. Легун залучив до своїх досліджень матеріали повітових судів, що нині зберігаються у фондах державних архівів Вінницької, Хмельницької, Одеської областей. Ним зроблено зовнішні характеристики фондів повітових судів названих архівосховищ (номери фондів, кількість справ у них, хронологічні межі, які охоплюють фонди) [25, с. 301–303].

Діяльність різноманітних державних установ Російської імперії на теренах України є сферою наукових інтересів сучасної української вченої В. Шандри. У цьому контексті вона велику увагу приділяє і комплексу архівних джерел, що розкривають різні аспекти функціонування цих інституцій, присвячуючи цим питанням окремі дослідження [42; 43].

Л. Ладига у своїй джерелознавчій роботі визначила й проаналізувала систему джерел з історії судочинства серед національних меншин за часів політики коренізації в Україні [22].

Одним з небагатьох дослідників, який використав матеріали повітових судів як джерело до вивчення конкретної проблеми – жіночої девіації, є український науковець В. Маслійчук [29]. Вивчаючи девіантну поведінку жінок Слобожанщини кінця XVIII ст., автор використав як основне джерело матеріали повітових судів Харківського намісництва та їх апеляційної вищої інстанції на той час – верхніх земських судів. Поведінка жінки аналізувалася за допомогою кримінальних справ названих установ. На основі вивчених джерел дослідник припустив, що основною причиною зростання жіночих девіацій стала соціальна політика Російської держави на Слобожанщині. Наприклад, заборонивши у 1783 р. селянські переходи, уряд підштовхнув значні маси населення до втеч; після введення рекрутської повинності залишилось самотніми на тривалий час багато солдаток; розквартирування військових частин створило сприятливий ґрунт для численних порушень норм моралі в прикордонному намісництві.

Низка наших робіт також присвячена вивченню матеріалів повітових судів, зокрема тих, що функціонували на теренах Північно-Східної України як історичного

джерела в цілому та зокрема при дослідженнях конкретних історичних проблем [9; 10; 11].

Підводячи підсумки, слід зазначити, що увага джерелознавчому напрямку в історичних дослідженнях приділялася завжди. Так, урядянські часи джерелознавцями аналізувалися переважно історико-партійні матеріали. Проте приділялася увага дослідників і теоретичним та методологічним питанням історичного джерелознавства. Хоча й у меншій кількості, але предметом дослідження також були законодавчі акти, матеріали соціально-економічної та земської статистики, фондів вищих та центральних державних установ Російської імперії тощо. Але всі вони, за рідкісними винятками, розглядалися як джерела до вивчення революційних рухів, робітничих та селянських повстань і т. п. (мали ідеологічне забарвлення).

Із розпадом СРСР і становленням України та інших колишніх союзних республік як незалежних держав історична наука поступово скидає з себе ідеологічні нашарування, все більше використовується принцип об'єктивності. Дослідники стали залучати до своєї роботи нові джерела. У цей період з'являються роботи вітчизняних та зарубіжних науковців джерелознавчого спрямування. Це дозволяє по новому оцінити різні аспекти історичного минулого України та світу. Джерелознавчі роботи загальнотеоретичного характеру дозволяють максимально правильно й об'єктивно інтерпретувати історичні джерела, які, безперечно, є носіями історичної пам'яті суспільств чи окремих їх представників. Важливе значення при цьому мають також різноманітні масиви джерел, об'єднані характером свого походження чи іншими ознаками.

Список використаних джерел

1. Богдашина О. М. Джерелознавство історії України: теорія, методика, історія. Навчально-методичний посібник / О. М. Богдашина. – Х., 2005. – 192 с.
2. Бровцинова Е. П. Судебно-следственные материалы как источник по истории революционного движения России начала XX века (1904–1914 гг.): автореф. дисс. ... канд. истор. наук: 07.00.09 / Е. П. Бровцинова. – М., 1977. – 24 с.
3. Варшавчик М. А. О структуре источниковедческой критики / М. А. Варшавчик // Источниковедение отечественной истории: Сб. статей. – М.: Наука, 1980. – С.23–38.
4. Варшавчик М. А. Историко-партийное источниковедение: Теория. Методология. Методика / Варшавчик М. А. – К.: Наукова думка, 1984. – 319 с.
5. Введенский А. А. Лекции по документальному источниковедению СССР (Дипломатика) / А. А. Введенский. – К.: Изд-во Киевского университета, 1963. – 219 с.
6. Войцехівська І. Н. Структура історичного джерелознавства: традиції та сучасні проблеми / І. Н. Войцехівська // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 2001. – Вип.3. Джерелознавчі дисципліни. – С.255–270.
7. Грушевський М. В. Двадцять п'яти роковини смерті Ол. М. Лазаревського. Кілька слів про його наукову спадщину та її дослідження / М. Грушевський // Україна. – 1927. – Кн.4. – С.4–8.
8. Дашкевич Я. Р. Адміністративні, судові й фінансові книги на Україні в XIII–XVIII ст. (Проблематика, стан і методика дослідження) / Я. Р. Дашкевич // Історичні джерела та їх використання. – К.: Наукова думка, 1969. – Вип.4. – С.129–171.
9. Дегтярьов С. І. Архівні фонди повітових судів Лівобережної України (кількісна характеристика) / С. І. Дегтярьов // Сумська старовина. – 2007. – №XXI–XXII. – С.150–159.
10. Дегтярьов С. І. Використання матеріалів повітових судів під час генеалого-біографічних досліджень: аналіз джерел / С. І. Дегтярьов // Сумська старовина. – 2008. – №XXV. – С.47–53.
11. Дегтярьов С. І. Матеріали повітових судів Лівобережної України як історичне джерело (кінець XVIII – 60–ті рр. XIX ст.): автореф. дис. ... канд. истор. наук: 07.00.06 / С. І. Дегтярьов. – Київ, 2008. – 20 с.
12. Дубровский А. М. Историк и власть: историческая наука в СССР и концепция истории феодальной России в контексте политики и идеологии (1930–1950-е гг.) / А. М. Дубровский. – Брянск: Изд-во Брянского государственного университета им. акад. И. Г. Петровского, 2005. – 800 с.
13. Зубко А. Н. Материалы земской статистики как исторический источник по изучению истории Украины периода капитализма: автореф. дисс. ... канд. истор. наук: 07.00.09 / А. Н. Зубко. – К., 1988. – 20 с.
14. Історичне джерелознавство: Підручник / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко та ін. – К.: Либідь, 2002. – 488 с.
15. Іваненко А. М. Законодательный материал как источник по истории рабочего движения в 1900–1904 гг.: автореф. дисс. ... канд. истор. наук: 07.00.09 / А. М. Іваненко. – К., 1975. – 25 с.
16. Коваленко О. Б. Олександр Лазаревський і розвиток історичної науки в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. / О. Б. Коваленко // Сумська старовина. – №№XIII–XIV. – 2004. – С.7–12.
17. Калакура Я. С. Українське історичне джерелознавство: традиції і сучасність / Я. С. Калакура // Константи. – 1996. – №2 (5). – С.14–23.
18. Калакура Я. С. Українська історіографія: Курс лекцій / Я. С. Калакура. – К.: Генеза, 2004. – 496 с.
19. Калакура Я. Внесок Теодора Мацьківца в збагачення джерельної бази історії України / Я. Калакура // На пошану 80-річчя професора Теодора Мацьківца: Наук. збірник. – К.: Твім інтер, 1999. – С.10–20.
20. Каштанов С. М. Очерки русской дипломатики / С. М. Каштанов. – М.: Наука, 1970. – 502 с.
21. Каштанов С. М. Актовая археография / С. М. Каштанов. – М.: Наука, 1998. – 319 с.
22. Ладига Л. І. Джерела з історії судочинства серед національних меншин за часів політики коренізації в Україні: автореф. дис. ... канд. истор. наук: 07.00.06 / Л. І. Ладига. – К., 2007. – 21 с.
23. Лаппо-Данилевский А. С. Очерк русской дипломатики частных актов: Лекции, читанные слушателям «Архивных курсов» при Петроградском археологическом институте в 1918 г. / А. С. Лаппо-Данилевский – Б.м., б.г. – 189 с.
24. Левицкий О. И. Об актовых книгах, относящихся к истории Юго-Западного края и Малороссии / О. И. Левицкий // Труды IX археологического съезда в Киеве. – 1889. – Т.2. – М.: Изд. Т-ва Вольф, 1900. – С.55–82.
25. Легун Ю. В. Генеалогія селян Подільської губернії: джерела. Монографія / Ю. В. Легун. – Вінниця: О. Власюк, 2005. – 516 с.
26. Лихачев Н. П. Из истории дипломатики XIX в. / Н. П. Лихачев. – СПб., 1905–1906. – 52 с.
27. Макарчук С. А. Писемні джерела з історії України: Курс лекцій / С. А. Макарчук. – Львів: Світ, 1999. – 352 с.
28. Малкова З. И. Документы высших и центральных учреждений XIX – начала XX в. как источник биографических сведений / З. И. Малкова, М. А. Плюхина // Некоторые вопросы изучения исторических документов XIX – начала XX в. Сборник статей. – Ленинград: Изд-во Ленинградского университета, 1967. – С.204–228.
29. Маслійчук В. Девіантна поведінка жінки на Слобожанщині у 80-х – 90-х рр. XVIII ст. (за матеріалами повітових судів Харківського намісництва) / В. Маслійчук // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2005. – Вип.5. – С.197–215.
30. Медушевская О. М. Теоретические проблемы источниковедения: автореф. дисс. ... докт. истор. наук: 07.00.09 / О. М. Медушевская. – М., 1975. – 28 с.
31. Нікітін В. Архівні матеріали казенних палат за роки 1781–1837, як історичне джерело / В. Нікітін // Радянський архів. – Харків, 1931. – Кн.1 (16). – С.24–33.
32. Пушкарев Л. Н. Типологическая классификация русских письменных источников по отечественной истории: автореф. дисс. ... докт. истор. наук: 07.00.09 / Л. Н. Пушкарев. – М., 1969. – 26 с.
33. Пушкарев Л. Н. Классификация русских письменных источников по отечественной истории / Л. Н. Пушкарев. – М.: Наука, 1975. – 282 с.
34. Стрельський В. І. Джерелознавство історії СРСР. Період імперіалізму. Посібник / В. І. Стрельський. – К.: Радянська школа, 1958. – 480 с.
35. Стрельський В. І. Основные принципы научной критики источников по истории СССР / В. И. Стрельский. – К.: Радянська школа, 1961. – 133 с.
36. Стрельський В. І. Источниковедение истории СССР. Період імперіалізму. Кінець XIX в. / В. И. Стрельский – 1917 г. – М.: Наука, 1962. – 604 с.

37. Стрельский Г. В. Мемуары как источник изучения истории Великого Октября на Украине / Г. В. Стрельский. – К.: Наукова думка, 1978. – 136 с.
38. Талдикін О. В. Адміністративно-поліцейський апарат царизму в Україні у XVII – першій половині XIX ст.: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / О. В. Талдикін. – Х., 2000. – 19 с.
39. Фарсобин В. В. Источниковедение и его метод / В. В. Фарсобин. – М.: Высшая школа, 1983. – 231 с.
40. Хороших А. В. Листовки революционных социал-демократических организаций Украины (1895–1904) как исторический источник: автореф. дис. ... канд. истор. наук: 07.00.09 / А. В. Хороших. – К., 1974. – 26 с.
41. Черепнин Л. В. Акты феодального землевладения и хозяйства / Л. В. Черепнин. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – 443 с.
42. Шандра В. С. Київське генерал-губернаторство (1832–1914): Історія створення та діяльності, архівний комплекс і його інформативний потенціал / В. С. Шандра. – К., 1999. – 141 с.
43. Шандра В. С. Малоросійське генерал-губернаторство, 1802–1856: функції, структура, архів / В. С. Шандра. – К.: [Держ. ком. архівів України], 2001. – 356 с.
44. Щербак Н. Г. Матеріали місцевих державних установ царизма як джерело вивчення історії революції 1905–1907 рр. на Україні: автореф. дис. ... канд. истор. наук: 07.00.09 / Н. Г. Щербак. – М., 1985. – 24 с.
45. Щербак М. Г. Звіти губернаторів як джерело вивчення історії України / М. Г. Щербак, Н. О. Щербак // Вісник Київського університету. – 1991. – №3. – С.36–40.
46. Щербак М. Г. Матеріали жандармсько-поліцейських та судових органів царизму як джерело вивчення суспільно-політичної історії України (кінець XIX ст. – 1917 р.): автореф. дис. ... докт. истор. наук: 07.00.02; 07.00.09 / М. Г. Щербак. – К., 1993. – 43 с.
1. Bohdashyna O. M. Dzhhereloznavstvo istoriyi Ukrainy: teoriya, metodyka, istoriya. Navchal'no-metodychnyy posibnyk / O. M. Bohdashyna. – Kh., 2005. – 192 s.
2. Brovtsinova E. P. Sudebno-sledstvennye materialy kak istochnik po istorii revolyutsionnogo dvizheniya Rossii nachala XX veka (1904–1914 gg.): avtoref. diss. ... kand. istor. nauk: 07.00.09 / E. P. Brovtsinova. – M., 1977. – 24 s.
3. Varshavchik M. A. O strukture istochnikovedcheskoy kritiki / M. A. Varshavchik // Istochnikovedenie otechestvennoy istorii: Sb. statey. – M.: Nauka, 1980. – S.23–38.
4. Varshavchik M. A. Istoriko-partiynoe istochnikovedenie: Teoriya. Metodologiya. Metodika / Varshavchik M. A. – K.: Naukova dumka, 1984. – 319 s.
5. Vvedenskiy A. A. Lektsii po dokumental'nomu istochnikovedeniyu SSSR (Diplomatika) / A. A. Vvedenskiy. – K.: Izd-vo Kievskogo universiteta, 1963. – 219 s.
6. Voytsekhivs'ka I. N. Struktura istorichnoho dzhhereloznavstva: tradytsiyi ta suchasni problemy / I. N. Voytsekhivs'ka // Arkhivoznavstvo. Arkheohrafiya. Dzhhereloznavstvo: Mizhvidomchyy zbirnyk naukovykh prats'. – K., 2001. – Vyp.3. Dzhhereloznavchi dystsypliny. – S.255–270.
7. Hrushevs'kyy M. V dvadtsyat' p'yati rokovyny smerti O. M. Lazarevs'koho. Kil'ka sliv pro yoho naukovu spadshchynu ta yiyi doslidzhennya / M. Hrushevs'kyy // Ukrayina. – 1927. – Kn.4. – S.4–8.
8. Dashkevych Ya. R. Administratyvni, sudovi y finansovi knyhy na Ukraini v XIII–XVIII st. (Problematyka, stan i metodyka doslidzhennya) / Ya. R. Dashkevych // Istorychni dzhherela ta yikh vykorystannya. – K.: Naukova dumka, 1969. – Vyp.4. – S.129–171.
9. Degtyarev S. I. Arkhivni fondy povitovykh sudiv Livoberezhnoyi Ukrainy (kil'kiska kharakterystyka) / S. I. Degtyarev // Sums'ka starovyna. – 2007. – №XXI–XXII. – S.150–159.
10. Degtyarev S. I. Vykorystannya materialiv povitovykh sudiv pid chas henealoho-biografichnykh doslidzhen': analiz dzhherel / S. I. Degtyarev // Sums'ka starovyna. – 2008. – №XXV. – S.47–53.
11. Degtyarev S. I. Materialy povitovykh sudiv Livoberezhnoyi Ukrainy yak istorychne dzhherelo (kinets' XVIII – 60-ti rr. XIX st.): avtoref. dys. ... kand. istor. nauk: 07.00.06 / S. I. Degtyarev. – Kyiv, 2008. – 20 s.
12. Dubrovskiy A. M. Istorik i vlast': istoricheskaya nauka v SSSR i kontseptsiya istorii feodal'noy Rossii v kontekste politiki i ideologii (1930–1950-e gg.) / A. M. Dubrovskiy. – Bryansk: Izd-vo Bryanskogo gosudarstvennogo universiteta im. akad. I. G. Petrovskogo, 2005. – 800 s.
13. Zubko A. N. Materialy zemskoy statistiki kak istoricheskyy istochnik po izucheniyu istorii Ukrainy perioda kapitalizma: avtoref. diss. ... kand. istor. nauk: 07.00.09 / A. N. Zubko. – K., 1988. – 20 s.
14. Istorychne dzhhereloznavstvo: Pidruchnyk / Ya. S. Kalakura, I. N. Voytsekhivs'ka, S. F. Pavlenko ta in. – K.: Lybid', 2002. – 488 s.
15. Ivanenko A. M. Zakonodatel'nyy material kak istochnik po istorii rabocheho dvizheniya v 1900–1904 gg.: avtoref. diss. ... kand. istor. nauk: 07.00.09 / A. M. Ivanenko. – K., 1975. – 25 s.
16. Kovalenko O. B. Oleksandr Lazarevs'kyy i rozvytok istorychnoy nauky v Ukraini u druhyi polovyni XIX – na pochatku XX st. / O. B. Kovalenko // Sums'ka starovyna. – №№XIII–XIV. – 2004. – S.7–12.
17. Kalakura Ya. S. Ukrainy's'ke istorychne dzhhereloznavstvo: tradytsiyi i suchasnist' / Ya. S. Kalakura // Konstany. – 1996. – №2 (5). – S.14–23.
18. Kalakura Ya. S. Ukrainy's'ka istoriohrafiya: Kurs lektsiy / Ya. S. Kalakura. – K.: Heneza, 2004. – 496 s.
19. Kalakura Ya. Vnesok Teodora Mats'kiva v zbahachennya dzhherel'noyi bazy istoriyi Ukrainy / Ya. Kalakura // Na poshanu 80-richchya profesora Teodora Mats'kiva: Nauk. zbirnyk. – K.: Tvim inter, 1999. – S.10–20.
20. Kashtanov S. M. Ocherki russkoy diplomatiki / S. M. Kashtanov. – M.: Nauka, 1970. – 502 s.
21. Kashtanov S. M. Aktovaya arkhheografiya / S. M. Kashtanov. – M.: Nauka, 1998. – 319 s.
22. Ladyha L. I. Dzhherela z istoriyi sudochynstva sered natsional'nykh menshyn za chasyv polityky korenizatsiyi v Ukraini: avtoref. dys. ... kand. istor. nauk: 07.00.06 / L. I. Ladyha. – K., 2007. – 21 s.
23. Lappo-Danilevskiy A. S. Ocherk russkoy diplomatiki chastnykh aktov: Lektsii, chitannye slushatelyam «Arkhivnykh kursov» pri Petrogradskom arkhheologicheskoy institute v 1918 g. / A. S. Lappo-Danilevskiy – B.m., b.g. – 189 s.
24. Levitskiy O. I. Ob aktovykh knigakh, odnosyashchikhsya k istorii Yugo-Zapadnogo kraya i Malorossii / O. I. Levitskiy // Trudy IX arkhheologicheskogo s'ezda v Kieve. – 1889. – T.2. – M.: Izd. T-va Vol'f, 1900. – S.55–82.
25. Lehun Yu. V. Henealohiya selyan Podil's'koyi huberniyi: dzhherela. Monohrafiya / Yu. V. Lehun. – Vinnytsya: O. Vlasnyuk, 2005. – 516 s.
26. Likhachev N. P. Iz istorii diplomatiki XIX v. / N. P. Likhachev. – SPb., 1905–1906. – 52 s.
27. Makarchuk S. A. Pysemni dzhherela z istoriyi Ukrainy: Kurs lektsiy / S. A. Makarchuk. – L'viv: Svit, 1999. – 352 s.
28. Malkova Z. I. Dokumenty vysshikh i tsentral'nykh uchrezhdeniy XIX – nachala XX v. kak istochnik biograficheskikh svedeniy / Z. I. Malkova, M. A. Plyukhina // Nekotorye voprosy izucheniya istoricheskikh dokumentov XIX – nachala XX v. Sbornik statey. – Leningrad: Izd-vo Leningradskogo universiteta, 1967. – S.204–228.
29. Maslychuk V. Deviantna povedinka zhinky na Slobozhanshchyni u 80-kh – 90-kh rr. XVIII st. (za materialamy povitovykh sudiv Kharkivs'koho namisnytstva) / V. Maslychuk // Sotsium. Al'manakh sotsial'noyi istoriyi. – 2005. – Vyp.5. – S.197–215.
30. Medushevskaya O. M. Teoreticheskie problemy istochnikovedeniya: avtoref. diss. ... dokt. istor. nauk: 07.00.09 / O. M. Medushevskaya. – M., 1975. – 28 s.
31. Nikitin V. Arkhivni materialy kazennykh palat za roky 1781–1837, yak istorychne dzhherelo / V. Nikitin // Radyans'kyy arkhiv. – Kharkiv, 1931. – Kn.1 (16). – S.24–33.
32. Pushkarev L. N. Tipologicheskaya klassifikatsiya russkikh pis'mennykh istochnikov po otechestvennoy istorii: avtoref. diss. ... dokt. istor. nauk: 07.00.09 / L. N. Pushkarev. – M., 1969. – 26 s.
33. Pushkarev L. N. Klassifikatsiya russkikh pis'mennykh istochnikov po otechestvennoy istorii / L. N. Pushkarev. – M.: Nauka, 1975. – 282 s.
34. Strel's'kyy V. I. Dzhhereloznavstvo istoriyi SRSR. Period imperializmu. Posibnyk / V. I. Strel's'kyy. – K.: Radyans'ka shkola, 1958. – 480 s.
35. Strel's'kyy V. I. Osnovnye printsipy nauchnoy kritiki istochnikov po istorii SSSR / V. I. Strel's'kyy. – K.: Radyans'ka shkola, 1961. – 133 s.
36. Strel's'kyy V. I. Istochnikovedenie istorii SSSR. Period imperializma. Konets XIX v. / V. I. Strel's'kyy – 1917 g. – M.: Nauka, 1962. – 604 s.
37. Strel's'kyy G. V. Memuary kak istochnik izucheniya istorii Velikogo Oktyabrya na Ukraine / G. V. Strel's'kyy. – K.: Naukova dumka, 1978. – 136 s.
38. Taldykin O. V. Administratyvno-politseys'kyy apparat tsaryzmu v Ukraini u XVII – pershiy polovyni XIX st.: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.01 / O. V. Taldykin. – Kh., 2000. – 19 s.
39. Farsobin V. V. Istochnikovedenie i ego metod / V. V. Farsobin. – M.: Vysshaya shkola, 1983. – 231 s.
40. Khoroshikh A. V. Listovki revolyutsionnykh sotsial-demokraticeskikh organizatsiy Ukrainy (1895–1904) kak istoricheskyy istochnik: avtoref. diss. ... kand. istor. nauk: 07.00.09 / A. V. Khoroshikh. – K., 1974. – 26 s.
41. Cherepnin L. V. Akty feodal'nogo zemlevladieniya i khozyaystva / L. V. Cherepnin. – M.: Izd-vo AN SSSR, 1961. – 443 s.

42. Shandra V. S. Kyivys'ke heneral-hubernatorstvo (1832–1914): Istoriya stvorennia ta diyal'nosti, arkhivnyy kompleks i yoho informatyvnyy potencial / V. S. Shandra. – K., 1999. – 141 s.

43. Shandra V. S. Malorosys'ke heneral-hubernatorstvo, 1802–1856: funktsiyyi, struktura, arkhiv / V. S. Shandra. – K.: [Derzh. kom. arkhiviv Ukrainy], 2001. – 356 s.

44. Shcherbak N. G. Materialy mestnykh gosudarstvennykh uchrezhdeniy tsarizma kak istochnik izucheniya istorii revolyutsii 1905–1907 gg. na Ukraine: avtoref. diss. ... kand. istor. nauk: 07.00.09 / N. G. Shcherbak. – M., 1985. – 24 s.

45. Shcherbak M. H. Zvity hubernatoriv yak dzherelo vyychennia istoriyi Ukrainy / M. H. Shcherbak, N. O. Shcherbak // Visnyk Kyivys'koho universytetu. – 1991. – №3. – S.36–40.

46. Shcherbak M. H. Materialy zhandarms'ko-politseys'kykh ta sudovykh orhaniv tsaryzmu yak dzherelo vyychennia suspil'no-politychnoyi istoriyi Ukrainy (kinets' XIX st. – 1917 r.): avtoref. dys. ... dokt. istor. nauk: 07.00.02; 07.00.09 / M. H. Shcherbak. – K., 1993. – 43 s.

Degtyarev S. I., Dr (History), Associate Professor, Sumy State University, Department of Theory and History of State and Law (Ukraine, Sumy), starsergo@bigmir.net

The interpretation of sources of historical memory by researcher of historical sources: historiographical exploration

The article is devoted to research of sources XIX – early XXI centuries. Author believes, that such studies allow to correctly interpret the historical sources as carriers of the historical memory. In this paper, attention is paid to the theoretical work of sources direction and to the works, which are devoted to the analysis of materials of various government institutions. It is study of Ukrainian and some foreign scientists. The most famous scientists who studied the theoretical problems of source in the analyzed period referred M. Hrushevsky, V. Antonovich, L. Cherepnin, V. Strel'sky, L. Pushkarev, M. Varshavchik, S. Kashtanov, N. Likhachev, S. Makarchuk, Y. Kalakura, I. Voytsekhovskaya, N. Kovalskiy, Yu. Mytsyk, L. Dubrovin and others. The most famous researchers of the documents of government institutions were A. Lazarevskiy, D. Bagaley, V. Ikonnikov, Y. Dashkevich, N. Shcherbak, V. Shandra, R. Wortman and others.

Keywords: historical memory, historical sources, historiography, documents, state institutions.

Дегтярев С. И., доктор исторических наук, доцент, доцент кафедры теории и истории государства и права, Сумской государственной университет (Украина, Сумы), starsergo@bigmir.net

Вклад ученых-источниковедов в интерпретацию носителей исторической памяти: историографическая разведка

Статья посвящена источниковедческим исследованиям XIX – начала XXI вв. По мнению автора, именно такие исследования позволяют правильно интерпретировать исторические источники как носители исторической памяти. В данной работе внимание уделено источниковедческим работам теоретического характера и трудам, посвященным анализу материалов различных государственных учреждений. Это исследования украинских и некоторых зарубежных ученых. К наиболее известным ученым, которые изучали теоретические проблемы источниковедения в исследуемый период отнесены М. Грушевский, В. Антонович, Л. Черепнин, В. Стрельский, Л. Пушкарев, М. Варшавчик, С. Каштанов, Н. Лихачов, С. Макаруч, Я. Калакура, И. Войцеховская, Н. Ковальский, Ю. Мыцык, Л. Дубровина и другие. Наиболее известными исследователями документов государственных учреждений были А. Лазаревский, Д. Багалеи, В. Иконников, Я. Дашкевич, Н. Щербак, В. Шандра, Р. Уортман и другие.

Ключевые слова: историческая память, исторический источник, историография, документы, государственные учреждения.

* * *

УДК 2–9:378.4(477–25)«18/19»:930

Арасланова С.,
аспірантка історичного факультету, Київський
національний університет імені Тараса Шевченка
(Україна, Київ), solom4uk@ukr.net

ІСТОРИКИ ЦЕРКВИ В УНІВЕРСИТЕТІ СЯТОГО ВОЛОДИМИРА (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ): ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Розглянуто церковно-історичні розвідки деяких викладачів Київського університету кінця ХІХ початку ХХ століття крізь призму історіографічних досліджень. Зокрема, проаналізовано діяльність В. Антоновича, С. Голубева, П. Лашкар'єва та М. Поснова. Розглянуто погляди та оцінки в історіографії стосовно церковно-релігійних праць науковців. Досліджено вклад релігієзнавців в розвиток історичної науки у стінах Університету Св. Володимира.

Ключові слова: історики церкви, Університет Св. Володимира, церковно-історична наука, В. Антонович, С. Голубев, П. Лашкар'єв, М. Поснов, історіографія.

В кінці ХІХ століття в Київському університеті в контексті розвитку історичної науки дослідженню підлягала також і церковна історія. Ґрунтовного вивчення дана галузь зазнавала в духовних академіях, але й світські історики проявляли не менший інтерес до вивчення релігії. Тим більше, що на факультеті працювали викладачі, які одночасно читали курси лекцій і в Київській духовній академії.

Завданнями даної розвідки буде висвітлення діяльності деяких істориків церкви Університету Св. Володимира в історіографії та визначення ролі цього напрямку знань у загальному розвитку історичної науки.

Актуальність теми полягає в недостатньому вивченні історіографіями церковної проблематики у стінах Alma Mater у заданий період, що потребує додаткових пошуків та аналізу.

Професори Університету кінця ХІХ ст. не створили окрему школу по вивченню церковної історії, а швидше доповнювали діяльність викладачів Київської духовної академії. Вони вивчали історію церкви, як складову загальної історії. Серед викладачів Університету, які працювали над питаннями релігійної тематики, можна виділити В. Антоновича, С. Голубева, О. Лашкар'єва, М. Поснова. Звичайно, це не повний перелік дослідників релігійного напрямку в Київському університеті, а тому дана тема потребує подальшого вивчення та дослідження.

В науковій літературі інтерес до історії церкви був присутній завжди. А особливо він зріс у пострадянський період. З'явилася численна кількість досліджень, які присвячені різним аспектам церковного життя в Україні у дореволюційний час. Щодо радянської історіографії, то широкої популярності церковна проблематика не мала, з огляду на тогочасний політичний курс. Деяких релігієзнавців ми можемо знайти у бібліографічних довідниках, або в працях з церковної історіографії. Зокрема, відомий український історик та архівіст О. Оглоблин у своїй праці «Українська церковна історіографія» говорить про церковно-історичну школу у Києві до якої був причетний Університет Св. Володимира [12, с. 16]. Найбільшу кількість розвідок дотичних до нашої тематики знаходимо після отримання Україною незалежності. Основний історіографічний матеріал це: бібліографічні довідники; дослідження, які стосуються окремих істориків церкви; праці, які висвітлюють деякі питання церковної історії.

Одним з визначних вчених кінця ХІХ ст. на історико-філологічному факультеті був Володимир Антонович. Сфера його інтересів була доволі широкою. Сюди можна віднести історію козаччини, історію Литовської держави, етнографію, археологію, історичну географію [7, с. 150]. І це далеко не повний перелік заслуг науковця. Серед його розвідок можна відшукати і роздуми стосовно змін та перетворень у житті церкви. До таких робіт відноситься «Очерк состояния православной церкви в Юго-Западной России с половины XVIII столетия», «Що принесла Україні унія», «Бакотский скальный монастырь» та інші. Так як це були незначні вкраплення в творчості Володимира Боніфатійовича, то і в історіографії ми не знайдемо багато праць, які аналізують відповідні розвідки В. Антоновича. Один з сучасників вченого, історик та

публіцист С. Томашівський, зробив спробу виокремити його церковно-релігійні пошуки [16, с. 46–47]. Він характеризує в основному кілька розвідок Антоновича в яких йде мова про стан православної церкви та про вплив унії на релігійне життя на Україні в XVII–XVIII ст. Та ґрунтовних висновків щодо церковних досліджень Антоновича не робить, таким чином наш сучасник, доктор історичних наук В. Ульяновський вказує, що «ці узагальнення не відповідають реальному науковому здобутку вченого» [18, с. 293].

В 1923 році у Празі на світ з'явилася праця українського історіографа та громадсько-політичного діяча Дмитра Дорошенка «Огляд української історіографії». Історик виділяє В. Антоновича, як одну з визначних постатей свого часу, та не приділяє окремо увагу дослідженням історії церкви. Д. Дорошенко лише згадує роботу «Про унію та стан православної церкви», як одну з частин Архівів Південно-Західної Росії [5, с. 134]. Також Д. Дорошенко відносить постать В. Антоновича до історіографів, які були протилежні офіційній історіографії в дусі російського православ'я.

В такому ж ключі виділив Антоновича і О. Оглоблин, згадуючи його працю «Очерк состояния православной церкви в Юго-Западной России с половины XVII до конца XVIII в.», та нічого не вказав про внесок дослідника в розвиток церковно-історичної науки [12, с. 18].

В сучасній історіографії саме професор В. Ульяновський, на нашу думку, і зробив найбільш кропітку та ґрунтовну роботу в дослідженні церковної історії Антоновича. Тим більше, що у своєму дослідженні науковець звернув особливу увагу на таку делікатну тему, як віра вченого В. Антоновича. Василь Іринархович прослідковує життя історика від католицького дитинства до православної зрілості. Таким чином, автор приходить до висновку, що Антонович еволюціонує від сприйняття православ'я як церковної організації (60–ті рр.) до визнання православної віри носієм основ людської моралі (останні 20 р. життя) [18, с. 311]. Що ж до науковості праць В. Антоновича, то дослідник наголошує на застарілості розвідок Антоновича (60–х рр. XIX ст.) та про незначущість останніх церковних робіт (90–х рр. XIX ст.) для сучасної науки.

Однією з останніх розвідок на поставлену нами проблематику є стаття дослідників В. Педича, В. Тельвака та В. Тельвака [15]. У ній автори проводять аналіз декількох тематичних праць В. Антоновича, показують його відношення до католицтва, до унії. Кардинально відмінних висновків від роздумів В. Ульяновського автори не приводять. Тому на даний момент в історіографії залишається ключовою думка, що характер церковно-історичних розвідок В. Антоновича змінювався протягом його життя. Від захисту православ'я з відчутною критикою католицької церкви до скромних незначних робіт зі стриманою релігійною позицією.

Про внесок Київського університету у розвиток церковно-історичної науки говорить у своєму дисертаційному дослідженні А. В. Панченко. І, зокрема, В. Антонович згадується як один з дослідників історії церкви чий праці мали помітний вплив на розвиток церковно-історичних студій в Університеті [14, с. 54].

Постать Володимира Антоновича згадується і в історіографічному дослідженні по історії православної церкви О. Надтоки. Серед праць історика автор виділяє

його роботу «Про унію і стан Православної Церкви з половини XVII-го до кінця XVIII» [11, с. 26–27]. Дана праця Антоновича висвітлюється як одна з важливих розвідок в історіографії церковної історії, про що свідчить її визнання та перевидання ще за життя Володимира Боніфатійовича.

Отже, основний внесок Антоновича це його роздуми на тему відносин християнських церков (православної та католицької), вплив однієї на іншу, стан православної церкви та віровчення самого Антоновича. Звичайно, в дослідженні внеску В. Антоновича в розвиток церковно-історичної науки ніяк не можна поставити крапку. Адже це питання залишається нерозкритим і потребує подальшого вивчення. Але присутність в напрацюваннях історика робіт церковного характеру свідчить про його інтерес до цієї тематики і бажання досліджувати важливі питання в історії церкви.

Ще однією з досить цікавих постатей кінця XIX – початку XX ст. в церковно-історичній науці був С. Голубев. Його викладацька діяльність почалася в Київському університеті з 1885 року у званні приват-доцента по кафедрі історії церкви. А вже з 1899 року Степан Тимофійович отримав ступінь доктора церковної історії, згідно з поданням Казанської духовної академії [7, с. 178]. Серед досліджуваних ним тем можна виділити праці з історії церков та монастирів («К истории киевской Трехсвятительской церкви за вторую половину XVII столетия»), діячів церкви («Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники»), духовні навчальні заклади («Очерки из истории Киевской духовной академии за XVIII ст.») та багато інших. Також Степана Голубева можна віднести до історіографів історії церкви, так як він був автором лекції «Начало систематической обработки русской церковной истории».

В 1923 році Д. Дорошенко згадує Голубева в руслі національної історіографії щодо діяльності православної церкви [5, с. 160]. Автор відносить Голубева, як і Антоновича, до дослідників, які знаходилися поза офіційною історіографією, а належали більше до науковців культурно-національного руху.

В 1969 році виходить дослідження історика О. Оглоблина стосовно церковної історіографії в Україні. Оглоблин включає Степана Тимофійовича в число фундаторів української церковної історіографії [12, с. 16].

У своїй монографії «Історики Києво-Печерської Лаври» К. Крайній приділяє увагу в більшій мірі академічній діяльності Голубева. Серед праць С. Голубева автор виділяє роботу «Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники», називаючи її найґрунтовнішим дослідженням з даної теми і в наш час [9, с. 152].

Ще один дослідник наукового шляху вченого В. Ульяновський аналізує педагогічну діяльність С. Голубева, а саме його програми та лекційні курси. Степан Тимофійович зосереджував більшу увагу на історії руської церкви, викладаючи в Університеті Св. Володимира. Йому доводилося багато часу приділяти для підготовки лекцій та самостійно збирати матеріал. Так В. Ульяновський зазначає, що ці лекції були б цікавими і сьогодні для студентів та усіх істориків церкви в Україні [17, с. 163].

В своєму дисертаційному дослідженні А. Панченко приділила один з розділів постаті вченого, як одному з визначних дослідників історії церкви [14, с. 76–103]. Автор аналізує основні напрямки діяльності Степана

Тимофійовича та наголошує на його важливому внеску в розвиток церковно-історичних студій у дореволюційний період. Також зазначає, що своєрідним нововведенням С. Голубева була робота з таким цінним джерелом, як стародруки.

О. Надтока аналізує роботу С. Голубева «Начало систематической обработки русской церковной истории» і характеризує його як одного з перших дослідників, який звернувся до теми церковно-історіографічних студій [11, с. 36–37]. Цю ж працю розглядає в своїй дисертації І. В. Горпинченко. Дослідниця розкриває в своїй роботі пошуки С. Голубева стосовно вивчення вітчизняної церковної історії [2, с. 13].

Такий інтерес до постаті видатного вченого в історіографії говорить про його великий вклад у розвиток церковно-історичних знань в кінці XIX – на початку XX ст. Та, що важливо, науковці визнають актуальність досліджень С. Голубева і в наш час.

Один з видатних київських церковних археологів кінця XIX століття був Петро Олександрович Лашкар'єв. Він був професором Київської духовної академії по кафедрі канонічного права, а також, за сумісництвом, професором Київського університету Св. Володимира. Основні напрямки діяльності П. Лашкар'єва були в сфері церковної археології та канонічного права. Відповідно серед його розвідок можна згадати «Остатки древних зданий Киево-Печерской лавры» та «Право церковное в его основах, видах и источниках».

В 1885 році П. Лашкар'єв був затверджений у званні приват-доцента по кафедрі церковного права в Університеті, а вже з січня 1886 року Петро Олександрович почав читати лекції по вакантній кафедрі церковного права з половинним окладом ординарного професора. З 1891 році вчений був призначений екстраординарним професором Університету Св. Володимира, де і читав лекції з церковного права [7, с. 233].

В історіографії знаходимо зовсім небагато згадок про Петра Олександровича. Його сучасник, професор Київської духовної академії, історик церкви М. І. Петров у «Спогадах старого археолога» згадував П. Лашкар'єва як хорошого знавця давньої київської церковної архітектури [9, с. 60]. А в спогадах С. Голубева найважливішою діяльністю науковця є самостійна розробка і викладання канонічного права і церковної археології [9, с. 65].

Серед сучасних джерел знаходимо його постать у виданнях, які містять лише коротку біографію науковця, без детального аналізу його діяльності. Серед них «Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогодні» [7, с. 133] та «Юридичний факультет Університету Святого Володимира, 1834–1920» [3, с. 156]. Хоча в окремих довідниках і міститься археологічна діяльність науковця [1, с. 316].

Також цінну інформацію про Петра Олександровича, як церковного археолога, ми можемо знайти у К. Крайнього [9, с. 60–82]. Дослідник відтворює життєвий та науковий шлях П. Лашкар'єва та вказує на його внесок у церковно-історичну науку, та, зокрема, у церковну археологію. Ще в одному своєму дослідженні К. Крайній вказує на безпосередню участь Петра Олександровича у заснуванні київського Церковно-археологічного товариства, яке займалося дослідженням пам'яток церковної історії [8, с. 7]. А згодом саме Лашкар'єв став також і ініціатором

створення Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії. Одним з завдань створеного Церковно-археологічного товариства був опис київських храмів.

Щодо діяльності Лашкар'єва у сфері канонічного права, то згадку про це знаходимо у статті К. Губар. Автор аналізує програми історика по канонічному праву для студентів Київської духовної академії. Дослідниця зазначає, що Петро Олександрович приділяв увагу вивченню організації вищого управління в руській церкві. А от в своїх останніх програмах (1897–1898) професор, роз'яснюючи загальні види права, аналізував окремі підрозділи спеціально-церковного права [4, с. 38].

Таким чином, приходимо до висновку, що П. Лашкар'єв сумлінно працював у двох напрямках церковно-історичної науки. І, звичайно, не можна оминути увагою його роботи при вивченні церковного права та історії давніх храмів Києва.

Уже на початку XX ст. в 1908 році в Київському університеті працював історик церкви та богослов Михайло Мануїлович Поснов. Він був приват-доцентом по кафедрі історії церкви. Його університетська діяльність була не дуже довгою, а продовжував М. Поснов викладати у Київській духовній академії. Найбільшу кількість серед його досліджень займали праці по історії християнської церкви. До них відносяться «Новые типы построения древней истории Церкви», «Гностицизм II в. и победа христианской церкви над ним», «История христианской церкви (до разделения церквей – 1054 г.)» та багато інших.

У радянські часи постать Михайла Поснова не була вивчена в історіографії, а от у наш час до його досліджень звертаються неодноразово. У своїй розвідці Ю. Міщенко аналізує уже згадану роботу М. Поснова, де мова йде про історію християнської церкви. Автор намагається показати, наскільки детально та уважено Михайло Мануїлович вивчав історичне минуле християнства за перші десять століть після Різдва Христового. І приходять до висновку, що богослов «був глибоко відданим християнській церкві та її традиціям» [10, с. 256].

В поле зору сучасних дослідників потрапляє ще одна праця М. Поснова, а саме його «Гностицизм II в. и победа христианской церкви над ним». Ідея написання даного твору виникла в історика в роки його роботи в Університеті при підготовці лекцій по історії церкви. Сама праця була надрукована уже в 1917 році. Так І. Єгоренков вивчаючи дану роботу М. Поснова зазначає, що вчений був першим російським і українським дослідником гностичного християнства. Його безперечна заслуга була у зібранні цінного історіографічного та джерелознавчого матеріалу. Та все ж автор статті приходять до висновку, що дослідження М. Поснова для сучасної науки є застарілими і не відповідають сучасним підходам до вивчення церковно-історичної науки [6, с. 266].

Ще однією важливою працею для висвітлення постаті видатного богослова є дослідження П. Павленка. Автор намагається відновити основні віхи біографії Михайла Мануїловича та визначити важливість його дослідницької роботи для наступних поколінь істориків. П. Павленко, аналізуючи професійну діяльність та наукові висновки М. Поснова, відносить його до засновників релігієзнавчої думки в Київському університеті та називає основоположником вітчизняного історико-критичного

вивчення християнства [13, с. 30]. Таким чином, науковий спадок вченого залишається ще не до кінця дослідженим та викликає все більший інтерес у сучасних науковців.

Можна зробити висновок, що історики Університету, які досліджували історію церкви, залишили по собі чималий спадок. Їх діяльність сприяла розвитку церковно-історичної науки та про масштаби цієї роботи однозначно говорити не можна. Звичайно, вони зробили значний вклад в загальний розвиток релігієзнавчих студій та були засновниками відповідного напрямку знань в Університеті.

Список використаних джерел

1. Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України. Біографічний довідник. – К., 2005. – Ч.1. – 351 с.
2. Горпинченко І. В. Православна церква в суспільних процесах України другої половини XIX століття: історіографія: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Горпинченко І. В.; М–во освіти і науки, молоді та спорту України; Київ. нац. ун–т ім. Тараса Шевченка. – Київ, 2012.
3. Гриценко І. С. Юридичний факультет Університету Святого Володимира, 1834–1920 / І. С. Гриценко, В. А. Короткий. – К.: Либідь, 2009. – 256 с.
4. Губар К. А. Розвиток церковного права у Києво-Могилянській академії та Київській духовній академії (XVIII – поч. XX ст.) // Часопис Київського університету права: український науково-теоретичний часопис / Київський ун–т права НАН України, Ін–т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – Київ, 2014. – №4. – С.35–41.
5. Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії: Державна школа: Історія. Політологія. Право / Д. І. Дорошенко; НАНУ. – Київ: Українознавство, 1996. – 258 с.
6. Егоренков І. С. Книга М. Э. Поснова «Гностицизм II века и победа христианской церкви над ним» (Киев, 1917) в фондах Научной библиотеки ОНУ имени И. И. Мечникова / И. С. Егоренков // Вісник Одеського національного університету. Сер.: Бібліотекознавство. Бібліографознавство. Книгознавство. – 2009. – Т.14, Вип.19. – С.263–268.
7. Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогодення / під ред. проф. Г. Д. Казьмирчука. – Київ, 2004. – 356 с.
8. Крайній К. Дослідження церковної історії в Київському Церковно-історичному та археологічному товаристві 1872–1920 рр.: Автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.06 / Крайній К. К.; КНУТШ. – Київ, 2004.
9. Крайній К. Історики Києво-Печерської лаври XIX – початку XX століття / Крайній Костянтин. – Київ: Пульсари, 2000. – 240 с.
10. Міщенко Ю. В. Питання церковної історії Михайла Поснова // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – Київ, 2002. – С.252–256. – (Філософія. Політологія; Вип. 38/41).
11. Надтока О. М. Православна церква в Україні другої половини XVIII – початку XX століття. Історіографія: навч. посібник / О. М. Надтока; М–во освіти і науки України, Київ. нац. ун–т ім. Тараса Шевченка. – Київ: Київський університет, 2014. – 255 с.
12. Оглоблин О. Українська церковна історіографія / О. Оглоблин // Український історик. – 1969. – №4. – С.12–29.
13. Павленко П. Ю. Михайло Поснов (1873–1931) – основоположник вітчизняного історико-критичного вивчення християнства, засновник релігієзнавчої думки в Київському університеті Св. Володимира // Софія: гуманітарно-релігієзнавчий вісник / Київ. нац. ун–т ім. Тараса Шевченка, Видавничо-полігр. центр «Київський ун–т». – Київ, 2014. – №2 (2). – С.27–31.
14. Панченко А. В. Історія церкви в дослідженнях представників академічної думки України 19 – поч. 20 ст. (релігієзнавчий аспект): дис. ... канд. філос. наук: 09.00.11 / Панченко А. В.; КНУТШ. – Київ, 2010.
15. Педич В. Історико-церковні дослідження Володимира Антоновича / В. Педич, В. Тельвак, В. Тельвак // Історія релігій в Україні: науковий щорічник / Ін–т релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії [та ін.]. – Львів, 2014. – Кн.1. – С.265–274.
16. Томашівський С. Володимир Антонович. Його діяльність на полі історичної науки: (з нагоди ювілею) // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3 т. / [упоряд.: В. Короткий, В. Ульяновський]. – [Київ]: [Заповіт], 1997. – Т.1. – С.29–61.
17. Ульяновський В. І. Двічі професор: Степан Голубев в університетському та академічному контекстах. – К., 2007. – 360 с.
18. Ульяновський В. Релігійні переконання та історико-церковні розправи проф. Антоновича (попередні нотатки) // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3 т. / [упоряд.: В. Короткий, В. Ульяновський]. – [Київ]: [Заповіт], 1997. – Т.2. – С.293–311.

References

1. Vydatni dijachi nauky i kul'tury Kyjeva v istoryko-krajeznavchomu rusi Ukrai'ny. Biografichnyj dovidnyk. – K., 2005. – Ch.1. – 351 s.
2. Gorpynchenko I. V. Pravoslavna cerkva v suspil'nyh procesah Ukrai'ny drugoi' polovyny XIX stolittja: istoriografija: dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.06 / Gorpynchenko I. V.; M–vo osvity i nauky, molodi ta sportu Ukrai'ny; Kyi'v. nac. un–t im. Tarasa Shevchenka. – Kyi'v, 2012.
3. Grycenko I. S. Jurydychnyj fakul'tet Unversytetu Svyatogo Volodymyra, 1834–1920 / I. S. Grycenko, V. A. Korotkyj. – K.: Lybid', 2009. – 256 s.
4. Gubar K. A. Rozvytok cerkovnogo prava u Kyjevo–Mogyljans'kij akademii' ta Kyi'vs'kij duhovnij akademii' (XVIII – poch. XX st.) // Chasopys Kyi'vs'kogo unversytetu prava: ukrai'ns'kyj naukovotooretychnyj chasopys / Kyi'vs'kyj un–t prava NAN Ukrai'ny, In–t derzhavy i prava im. V. M. Korec'kogo NAN Ukrai'ny. – Kyi'v, 2014. – №4. – S.35–41.
5. Doroshenko D. I. Ogljad ukrai'ns'koi' istoriografii': Derzhavna shkola: Istorija. Politologija. Pravo / D. I. Doroshenko; NANU. – Kyi'v: Ukrai'noznavstvo, 1996. – 258 s.
6. Egorenkov I. S. Kniga M. Je. Posnova «Gnosticizm II veka i pobeda hristianskoj cerkvi nad nim» (Kiev, 1917) v fondah Nauchnoj biblioteki ONU imeni I. I. Mechnikova / I. S. Egorenkov // Visnyk Odes'kogo nacional'nogo unversytetu. Ser.: Bibliotekoznavstvo. Bibliografoznavstvo. Knygoznavstvo. – 2009. – T.14, Vyp.19. – S.263–268.
7. Istorychnyj fakul'tet Kyi'vs'kogo nacional'nogo unversytetu imeni Tarasa Shevchenka: mynule j s'ogodennja / pid red. prof. G. D. Kaz'myrchuka. – Kyi'v, 2004. – 356 s.
8. Krajnij K. Doslidzhennja cerkovnoi' istorii' v Kyi'vs'komu Cerkovno-istorychnomu ta arheologichnomu tovarystvi 1872–1920 rr.: Avtoref. dys. ... kand. istor. nauk: 07.00.06 / Krajnij K. K.; KNUtSh. – Kyi'v, 2004.
9. Krajnij K. Istoryky Kyjevo–Pechers'koi' lavry XIX – pochatku XX stolittja / Krajnij Kostjantyn. – Kyi'v: Pul'sary, 2000. – 240 s.
10. Mishhenko Ju. V. Pytannja cerkovnoi' istorii' Myhajla Posnova // Visnyk Kyi'vs'kogo nacional'nogo unversytetu imeni Tarasa Shevchenka / Kyi'vs'kyj nacional'nyj unversytet imeni Tarasa Shevchenka. – Kyi'v, 2002. – S.252–256. – (Filosofija. Politologija; Vyp. 38/41).
11. Nadтока O. M. Pravoslavna cerkva v Ukrai'ni drugoi' polovyny XVIII – pochatku XX stolittja. Istorografija: navch. posibnyk / O. M. Nadтока; M–vo osvity i nauky Ukrai'ny, Kyi'v. nac. un–t im. Tarasa Shevchenka. – Kyi'v: Kyi'vs'kyj unversytet, 2014. – 255 s.
12. Ogloblyn O. Ukrai'ns'ka cerkovna istoriografija / O. Ogloblyn // Ukrai'ns'kyj istoryk. – 1969. – №4. – S.12–29.
13. Pavlenko P. Ju. Myhajlo Posnov (1873–1931) – osnovopolozhnyk vitchyznjanogo istoryko–krytychnogo vyvchennja hrystyjanstva, zasnovnyk religijeznavchoi' dumky v Kyi'vs'komu unversyteti Sv. Volodymyra // Sofija: humanitarno–religijeznavchij visnyk / Kyi'v. nac. un–t im. Tarasa Shevchenka, Vydavnycho–poligr. centr «Kyi'vs'kyj un–t». – Kyi'v, 2014. – №2 (2). – S.27–31.
14. Panchenko A. V. Istorija cerkvy v doslidzhennjah predstavnykiv akademichnoi' dumky Ukrai'ny 19–poch. 20 st. (religijeznavchij aspekt): dys. ... kand. filoz. nauk: 09.00.11 / Panchenko A. V.; KNUtSh. – Kyi'v, 2010.
15. Pedych V. Istoryko–cerkovni doslidzhennja Volodymyra Antonovycha / V. Pedych, V. Tel'vak, V. Tel'vak // Istorija religij v Ukrai'ni: naukovyj shhorichnyk / In–t religijeznavstva – filija L'vivs'kogo muzeju istorii' religii' [ta in.]. – L'viv, 2014. – Kn.1. – S.265–274.
16. Tomashivs'kyj S. Volodymyr Antonovyč. Jogo dijalt'nist' na poly istorychnoi' nauky: (z nagody juvileju) // Syn Ukrai'ny: Volodymyr Bonifatijovyč Antonovyč: u 3 t. / [uporjad.: V. Korotkyj, V. Ul'janovs'kyj]. – [Kyj'v]: [Zapovit], 1997. – T.1. – S.29–61.

17. Ul'janovs'kyj V. I. Dvichi profesor: Stepan Golubjev v universytets'komu ta akademichnomu kontekstah. – K., 2007. – 360 s.

18. Ul'janovs'kyj V. Religijni perekonannja ta istoryko–cerkovni rozpravu prof. Antonovycha: (poperedni notatky) // Syn Ukrai'ny: Volodymyr Bonifatijovych Antonovych: u 3 t. / [uporjad.: V. Korotkyj, V. Ul'janovs'kyj]. – [Kyj'v]: [Zapovit], 1997. – T.2. – S.293–311.

Araslanova S., graduate student of historical faculty, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine), solom4uk@ukr.net

Church historian at the University of St. Vladimir (of the end of the 19th – beginning of the 20th centuries): historiography problems

The article deals with church-historical research of some professors of the University of Kiev of the end of the XIX beginning of the XX century through the prism of historiographical research. In particular, we analyzed the activities of V. Antonovich, S. Golubev, P. Lashkaryov and M. Posnov. We consider the views and assessments with respect to historiography of church and religious works of scientists. The contribution of religious studies in the development of historical science at the University of St. Vladimir.

Keywords: church historians, University of St. Vladimir, church historical science, V. Antonovich, S. Golubev, P. Lashkarov, M. Posnov, historiography.

Арасланова С., аспирантка исторического факультета, Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко (Украина, Киев), solom4uk@ukr.net

Историки церкви в Университете Святого Владимира (конец XIX – начало XX): историография проблемы

Рассмотрены церковно-исторические исследования некоторых преподавателей Киевского университета конца XIX начала XX века сквозь призму историографических исследований. В частности, проанализирована деятельность В. Антоновича, С. Голубева, П. Лашкарева и М. Поснова. Рассмотрены взгляды и оценки в историографии относительно церковно-религиозных трудов ученых. Исследовано вклад религиоведов в развитие исторической науки в стенах Университета Св. Владимира.

Ключевые слова: историки церкви, Университет Св. Владимира, церковно-историческая наука, В. Антонович, С. Голубев, П. Лашкарев, М. Поснов, историография.

* * *

УДК 069.51(477–25)

Більченко І. В.,
старший науковий співробітник, Національний
історико–етнографічний заповідник «Переяслав»
(Україна, Переяслав–Хмельницький),
Niez_bilchenko@ukr.net

Науково–дослідна діяльність М. І. Сікорського: ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ (1970–ті рр. – поч. XXI ст.)

Мета дослідження – аналіз праць українських дослідників стосовно становлення та розвитку Національного історико–етнографічного заповідника «Переяслав», а також значення діяльності Михайла Сікорського. Під час дослідження використано системний та загальнонаукові методи (аналіз, синтез).

Історіографія заявленої теми охоплює період від 1970–х рр. до поч. XXI ст. Це публікації дослідників, у яких розкривається наукова і життєва діяльність М. Сікорського, його участь у створенні та розбудові Заповідника, а також праці загального характеру з історії створення й розвитку музейних інституцій на території України.

Значна частина розвідок підкреслює, що М. Сікорський позитивно вплинув на розвиток національно–культурного простору. Історіографічний аналіз засвідчує наявність стійкого інтересу науковців до життя й культурологічних здобутків Михайла Івановича. Водночас очевидним є факт відсутності спеціального розгорнутого й ґрунтовного аналізу його культурної та організаторської діяльності.

Ключові слова: музей, публікації, науково–дослідна діяльність, культура, експозиція.

Музеї – це осередки духовності, що мають особливу вагу в культурному житті України. Вони є скарбницею «колективної пам'яті» людства, зберігають унікальну інформацію культурного значення, яка міститься в матеріальних пам'ятках [22, с. 1]. Багатогранна краєзнавча й музейна діяльність М. І. Сікорського була спрямована саме на збереження національних традицій

нашого народу, формування культурологічного діалогу між минулим і сучасним. В умовах національного піднесення в Україні здійснюються активні розвідки в напрямі вивчення спадщини видатних діячів культури, які зорієнтовані на оцінку їхнього внеску, критичне осмислення й усвідомлення як здобутків, так і помилок.

Результати діяльності Михайла Івановича Сікорського особливо почали цінуватися після його смерті (25 вересня 2011 р.). Зазначена подія спричинила появу значного масиву літератури, де фахівці із культурології, музеєзнавства, краєзнавства, археології та етнографії аналізують описи, розповіді, міркування, докази М. Сікорського.

Метою статті є аналіз праць українських дослідників, які допомагають розкрити питання становлення та розвитку Національного історико–етнографічного заповідника «Переяслав», а також значення науково–культурної спадщини Михайла Сікорського. Джерельною базою слугуватимуть довідково–енциклопедичні видання, експозиції НІЕЗ «Переяслав», статті українських дослідників, присвячені об'єктам Заповідника, життю та діяльності фундатора музейної справи на Переяславщині.

На сьогодні історія створення музейних інституцій в м. Переяславі–Хмельницькому як комплексний аспект наукових пошуків залишається в колі малодосліджених проблем. Тому автор не може вказати на жодне з комплексних досліджень, яке б вичерпно висвітлювало становлення та розвиток Національного історико–етнографічного заповідника «Переяслав» і характеризувало в повній мірі культурну діяльність Михайла Сікорського в Україні. Проте слід зазначити, що існує значна кількість історико–культурологічних досліджень, що розкривають окремі аспекти розвитку переяславського Заповідника та діяльність колишнього його керівника.

Історіографія заявленої теми охоплює період від 1970–х рр. і до наших днів. Характеризуючи зазначений період, варто виділити дві групи, що розкривають культурний спектр діяльності Михайла Івановича на теренах України в 1950–х рр. – поч. XXI ст.:

1) публікації дослідників, у яких розкривається творча, наукова і життєва діяльність Сікорського, його участь у створенні і розбудові Заповідника;

2) праці загального характеру з історії створення й розвитку музейних інституцій на території України.

Перша група є найбільш численною. У ній значну кількість публікацій становлять розвідки наукових співробітників переяславських музеїв, які займались історією створення окремих об'єктів або колекцій Заповідника, а не всього комплексу. В основу наукових публікацій покладено фактичний матеріал фондів НІЕЗ «Переяслав».

Характеризуючи історіографічний доробок 1970–х рр. – кін. XX ст., варто відзначити, що в ньому простежується фрагментарність та епізодичність, адже цими роками не датуються жодні ґрунтовні наукові праці, що висвітлювали внесок М. Сікорського в розвиток національної культури. У 1969 р. в журналі «Наука і суспільство» І. Розум опублікував статтю про творчу діяльність М. Сікорського, створений ним перший на території України етнографічний музей–скансен, описав його основні моменти життя. У 1970–х роках про музей під відкритим небом у м. Переяславі–Хмельницькому писали

Г. Кеббал, В. Война, С. Колесник, Л. Сіробаба на сторінках таких науково-популярних журналів: «Пам'ятники України», «Соціалістична культура», «Наука і релігія». Кожен із зазначених авторів по-своєму робить опис об'єктів, що знаходяться на території Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини [16, с. 227]. Але кожен із них відзначає особливу роль М. Сікорського – організатора у створенні першого скансену на території Української РСР.

У XXI столітті про переяславський Заповідник писали знані науковці, діячі у сфері охорони культурної спадщини України: В. В. Вечерський [4], О. М. Корнієнко [23], О. М. Титова [27]. Останній автор звертає увагу на особливості збереження археологічних пам'яток НІЕЗ «Переяслав» завдяки їх музеєфікації, тобто перетворення відповідних пам'яток у об'єкти музейного показу шляхом консервації, у деяких випадках – реконструкції відкритих об'єктів, інженерного благоустрою території та створення експозиції з нерухомих і рухомих пам'яток [26, с. 107].

Низка оригінальних праць належить В. Федоруку, Я. Голець, М. Кравець, М. Кравченко, які попри відмінності, пов'язані із суб'єктивними інтерпретаціями описуваних подій, політичними, особистими симпатіями й антипатіями авторів, стали фактологічним матеріалом для першооснов джерелознавчо-історіографічних досліджень культурної діяльності Михайла Сікорського. Слід зауважити, що вказані автори розкривають постать фундатора музейної справи на Переяславщині з краєзнавчих позицій, характеризують духовну велич та історико-культурну значимість створених у м. Переяславі-Хмельницькому музеїв [18, с. 5].

Широкий пласт у сучасній літературі займають дослідження колекцій, об'єктів НІЕЗ «Переяслав» та їх окремих аспектів науковими співробітниками Заповідника. Основна частина робіт міститься в збірнику «Переяславіка», який із 2007 р. періодично видає НІЕЗ «Переяслав». Перший випуск став результатом роботи, започаткованої науково-практичною конференцією «Релігійне життя Переяславської землі (IX–XXI ст.)», яка присвячена святому Єфрему Переяславському. Наступні збірники (на даний час налічується 7) також сформовано на основі матеріалів науково-практичних конференцій Заповідника, де вміщено статті за такими напрямками: археологічні, історико-краєзнавчі, культурологічні, етнографічні, джерелознавчі дослідження. Будучи членом редакційної колегії, у підготовці перших 4-х випусків брав участь Михайло Сікорський.

Упродовж останніх п'яти років на основі архівних матеріалів та спогадів сучасників М. Сікорського з'явилися окремі публікації, присвячені створенню майже всіх музеїв, що входять до складу Заповідника. Н. А. Бойко висвітлила окремі факти про створення музею-діорами, звернувши особливу увагу на те, що завдяки «фанатично налаштованому М. Сікорському» вдалося знайти кошти на створення картини, яка відтворює події осені 1943 р. в районі м. Переяслава [3, с. 69–75].

Еклектичний підхід М. Сікорського при інтерпретації подій минулого розкрито в статтях С. М. Вовкодава, присвячених історії створення Музею космосу, що знаходиться в пам'ятці народної архітектури 1891 р. – церкві Св. Параскеви [5, с. 35–38]. Серед багатьох досліджень, що висвітлюють історію створення Музею

просто неба – першого скансену на території України, слід відмітити праці Г. І. Козій, О. М. Жам, Н. Г. Ткаченко [13]. О. Тонконог та В. Шакула у своїй розвідці відзначають краєзнавчу діяльність Михайла Івановича. Саме завдяки його наполегливій діяльності до наукового обігу було введено маловідомі факти з історії Переяславщини. Дослідниці показують деякі аспекти його науково-пошукової роботи та особисте ставлення до збереження історичних артефактів [29, с. 171–176]. На разі стоїть питання про узагальнення напрацювань усіх наукових співробітників Заповідника з метою цілеспрямованого висвітлення діяльності М. І. Сікорського із врятування культурно-історичної спадщини Придніпров'я.

В. Ткаченко оглядово описує історію становлення першого музею в м. Переяславі-Хмельницькому (1919 р.) і період до відкриття Музею історії українських обрядів (2007 р.). Науковець зазначає, що завдяки саме організації широкомасштабних етнографічних експедицій, ініціатором та керівником яких зазвичай був М. Сікорський, переяславський музей став осередком культурно-просвітницької, наукової та виховної роботи серед населення [28, с. 384].

Активно діяльність М. Сікорського студіюють в ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». О. Колибенко та О. Юрченко називають М. Сікорського засновником Переяславської археологічної школи, яка сформувалася завдяки його науковому та організаторському таланту в кінці 80-х – на початку 90-х років XX ст. [31, с. 122–128]. О. Горбовий досліджує діяльність М. Сікорського із врятування історико-культурної спадщини затопленого Придніпров'я [7, с. 111–117]. У 2014 р. Л. Сога захистила дисертацію «М. І. Сікорський: інтелектуальний портрет краєзнавця, організатора музейної справи в Україні (1950–і рр. – поч. XXI ст.)», де зробила спробу простежити формування громадянських позицій М. І. Сікорського в процесі зародження і впровадження музейних практик на Переяславщині, горизонтальних і вертикальних наукових зв'язків з ученими, науковими установами, громадськими організаціями [18].

Бібліографуванням публікацій, що торкаються сторінок діяльності М. І. Сікорського, займається Н. П. Обертій, яка на даний час уклала опис, що перевищує 500 позицій. Бібліографія авторських публікацій та праць про М. І. Сікорського увійде до науково-методичного видання із серії «Наукова еліта Переяславщини».

Скласти загальну уяву про культурну діяльність М. Сікорського можна за допомогою публікацій М. Г. Махінчука – заслуженого журналіста, який протягом 1985–1988 рр. присвятив життю й діяльності М. Сікорського серію статей у журналі «Соціалістична культура», а в 1989 р. здійснив перше видання художньо-документальної повісті «Переяславський скарб». Більшість історій про директора переяславських музеїв, які увійшли до згаданої повісті, ґрунтуються на враженнях автора від почутих розповідей М. Сікорського про пошуки «унікальних експонатів» [10]. Усього було чотири видання вказаної книги. Остання версія повісті «Музейний подвизник Михайло Сікорський» вийшла з певними фактологічними доповненнями після смерті М. Сікорського у 2012 р.

Варто згадати професора Київського національного університету імені Тараса Шевченка А. Мінгазутдінова,

який написав ряд оглядових статей про створення музеїв, що входять до структури НІЕЗ «Переяслав» [11]. Його публікації є цінними з огляду на залучення до наукового обігу документів, що містять інформацію про студентські роки М. Сікорського.

Цікавими є газетні повідомлення про створення нових музейних експозицій, нагородження і ювілей директора переяславських музеїв. У місцевій газеті «Вісник Переяславщини» за 2003 р. детально описано 80-річний ювілей М. Сікорського, а директора НІЕЗ «Переяслав» названо «живою легендою нашого краю» [1, с. 9]. У зазначеному ж виданні опубліковано цікаві спогади людей з найближчого оточення М. Сікорського. Наприклад, колишній головний зберігач фондів НІЕЗ «Переяслав» Л. Годліна зазначає, що саме завдяки авантюризму Михайла Івановича вдалося реалізувати «величкий проект» створення Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав», а колишній заступник з наукової роботи В. Мельник вказує на той значний пласт культурно-краєзнавчих тем, які вдалося відтворити і показати в численних музейних експозиціях [30, с. 9].

Одним із останніх видань є колективна монографія «Михайло Іванович Сікорський: творець історії й хранитель часу», яка присвячена 90-річчю з дня народження М. І. Сікорського. У книзі представлено значний дослідницький матеріал колективу Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». На сторінках монографії подано спогади колег, друзів, громадських діячів про фундатора музейної справи Переяславщини. Видання ілюстроване, містить унікальні матеріали: світлини, документи, листи, вітальні телеграми з особистого архіву М. І. Сікорського, фондів НІЕЗ «Переяслав», архівних установ м. Переяслава–Хмельницького [13].

Цікава публікація Ю. Легенького про «людину–проект», де дослідник робить гіпотетичні розвідки, аналітичну реконструкцію подій, пов'язаних із культурною діяльністю Михайла Сікорського. Автор описує етнореконструювання, етнографічні інсталяції, які несуть у собі образи культури, створені під чітким керівництвом директора переяславських музеїв. [13, с. 281–285].

Як бачимо, значна частина розвідок, присвячених музейній діяльності Михайла Сікорського, підкреслює, що останній позитивно вплинув на розвиток національно-культурного простору. На думку дослідників, фундатор музейної справи на Переяславщині, створюючи нові експозиції, свідомо чи несвідомо прищепив певні модули сприйняття та переживання певних етапів розвитку української культури. У часи радянської влади Михайло Іванович виразно актуалізував ідеї самобутності нашої культури, що були абсолютно протилежні ідеології тоталітарної системи.

Окремо слід виділити групу досліджень, що охоплює низку загальних праць, присвячених музейній діяльності на території України. У них висвітлено найважливіші проблеми, загальні закономірності та специфічні особливості створення й діяльності українських музейних інституцій.

У науково-популярній формі український етнограф, музеолог А. Данилюк подає інформацію про архітектурно-побутову спадщину українського народу, описуючи скансени, історію їх зародження й принципи побудови

експозиції. Розділ «На Татарській горі зустрілися віки» присвячений Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини. Крім опису експозицій, автор розмістив графічні зображення об'єктів, що розташовані на території скансену. А. Данилюк зазначив, що незважаючи на те, що в 60-х роках ХХ ст. бракувало потрібного досвіду для створення відповідних експозицій та існувало безліч перешкод, саме завдяки ентузіазму, організаторським здібностям та наполегливості М. І. Сікорського вдалося створити перший скансен на території України [8].

У працях В. Войни [6], К. Петренка [25] розкрито досвід створення етнографічних експозицій під відкритим небом, у тому числі переяславського скансену. Автори основну увагу приділили архітектурно-планувальним особливостям зазначеного музейного комплексу.

Великий за обсягом матеріал щодо становлення та розвитку етнографічного музейництва узагальнено в монографії Г. Скрипник «Етнографічні музеї України» [19]. У своїх публікаціях вона розглядає історію формування етнографічних колекцій України, зокрема й фондової колекції НІЕЗ «Переяслав». Говорячи про внесок наукових співробітників музеїв, дослідниця стисло окреслює основні аспекти діяльності М. Сікорського в розвитку етнографічної науки, поширенні етнокультурної інформації. Т. Миронова зупиняється у своїй розвідці на труднощах, які були під час створення музейних інституцій на території України в радянську добу. Особливо авторку турбує інерційність державного менеджменту в галузі охорони й збереження культурних об'єктів [12, с. 75–78]. У м. Переяславі–Хмельницькому є значна кількість пам'яток та об'єктів культурної спадщини, що впродовж другої пол. ХХ ст. завдяки активній діяльності М. Сікорського були пристосовані під музейні експозиції та включені до меж та зон охорони Заповідника.

У 2013 р. вийшла стаття Л. М. Набок «Музейна справа в Київській області», де авторка робить огляд історії музейних інституцій Київської області та їхніх експозицій, у тому числі й переяславських музеїв [15]. Ю. Ю. Башкалов і Р. В. Терпиловський, описуючи історію створення скансенів на території Європи, зазначають про особливу значимість створення державного історико-культурного заповідника в м. Переяславі–Хмельницькому для збереження та популяризації культурних цінностей саме українського народу [2].

О. Крук присвятив своє дослідження процесу створення, функціонування в Україні етнографічних комплексів та експозицій протягом 1960-х – 1980-х років, участь у ньому наукових установ, краєзнавців, окремих громадських діячів. Дослідник до кращих здобутків вітчизняного музейництва відносить діяльність М. І. Сікорського, який «одним із перших зрушив кригу» у створенні етнографічного скансену [24, с. 122].

Об'єктивній оцінці культурної діяльності М. І. Сікорського сприяють праці О. Корнієнка [23], Г. Сагач [17], Р. Маньковської [9].

Таким чином, історіографічний аналіз засвідчує про неординарність особистості Михайла Сікорського, наявність стійкого інтересу науковців, громадськості до його життя й культурологічних здобутків. Водночас очевидним є факт недостатнього заглиблення дослідників у творчу лабораторію музейника, відсутність спеціального

розгорнутого й ґрунтового аналізу його культурної та організаторської діяльності.

Для всіх публікацій, що стосуються вивчення наукової спадщини М. Сікорського, характерною є загальна позитивна оцінка її з боку дослідників. У більшості з розвідок зроблено наголос на новаторському підході, особливій сумлінності, самопожертві фундатора музейної справи Переяславщини. Саме під керівництвом Михайла Івановича на основі ґрунтовних наукових досліджень про культурно-історичний розвиток українського народу створено Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав».

Незважаючи на значний масив літератури, що присвячена діяльності М. І. Сікорського, об'єктам, експозиціям, окремим музейним предметам, життя і культурний внесок директора НІЕЗ «Переяслав» потребують подальшого вивчення. Перспективним є виявлення додаткових фактів про особливості створення першого скансену на території України, об'єкти культурної спадщини, які вціліли й були збережені завдяки пам'яткоохоронній діяльності Михайла Івановича. Внесок М. І. Сікорського у збереження та вивчення пам'яток минулого являє собою професійний подвиг, завдяки якому забезпечується виховання сучасних та наступних поколінь українців.

Список використаних джерел

1. Батрак В. Велика планета – Сікорський / Батрак В. // Вісник Переяславщини. – п'ятниця, 17 жовтня, 2003. – С.9.
2. Башкалов Ю. Ю. До історії скансенів у Європі / Башкалов Ю. Ю., Терпиловський // Археологія і давня історія України. Вип.5. Археологія: від джерел до реконструкцій. – К.: ІА НАНУ, 2011. – С.716.
3. Бойко Н. А. Музей-діорама «Битва за Дніпро в районі Переяслава-Хмельницького і створення Букринського плацдарму восени 1943 р.» НІЕЗ «Переяслав» (До 35-річчя заснування та діяльності) / Бойко Н. А. // Краєзнавство. – К., 2010. – №4. – С.69–75.
4. Вечерський В. Проблеми українських заповідників / Вечерський В. // Пам'ятки України. – 1996. – №3–4. – С.16–20.
5. Вовкодав С. До питання про історію створення Музею космосу в м. Переяслав-Хмельницький / С. Вовкодав // Матеріали I Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії», 29–30 квітня 2014 року: Збірник наукових праць. – Переяслав-Хмельницький, 2014. – С.35–38. (Джерело: conferences.neasmo.org.ua).
6. Война В. Музей под открытым небом / Война В. // Наука и религия. – 1977. – №6. – С.29–35.
7. Горбовий О. М. І. Сікорський як рятівник історико-культурної спадщини затопленого Придніпров'я / Горбовий О. // Краєзнавство – 2013. – №4. – С.111–117.
8. Данилюк А. Українські скансени. Історія виникнення, експозиції, проблеми розвитку / А. Данилюк. – Тернопіль, 2006. – 104 с.
9. Маньковська Р. Краєзнавчі музеї в Україні: історія і сьогодення / Маньковська Р. // Краєзнавство. – 2000. – №1–2. – С.153–160.
10. Махінчук М. Г. Переяславський скарб Михайла Сікорського: Художньо-документальна повість / М. Г. Махінчук, вступ. ст. Л. І. Андрієвського. – К.: Криниця, 2005. – 302 с.: іл.
11. Мінгазутдінов А. Великий подвижник музейної справи (До 90-річчя від дня народження М. І. Сікорського) / Мінгазутдінов А., Латиш Ю. // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2013. – №4 (117). – С.40–44.
12. Миронова Т. Досвід створення музейної інституції в Україні / Т. Миронова // Сучасне мистецтво. – 2013. – Вип.9. – С.75–78.
13. Михайло Іванович Сікорський: творець історії й хранитель часу: колективна монографія, присвячена 90-річчю з дня народження М. І. Сікорського. – НІЕЗ «Переяслав», 2013. – 504 с.
14. Михняк М. Нагорода знайшла героя / Михняк М. // Переяславська Рада. – №21 (226). – 20 травня 2005. – С.1.
15. [Набок Л. М.] Музейна справа у Київській області // Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та

перспективи розвитку. Київська область [ред. рада вид.: В. Г. Кремень (гол.) та ін.]. – К.: Знання України, 2013. – С.362–394.

16. Науменко Л. В. Михайло Іванович Сікорський (1950–1991 рр.) в сучасних історичних студіях / Науменко Л. В. // Краєзнавство: науковий журнал (нац. спілка краєзнавців України). – К., 2014. – №1 (86). – С.227–233.

17. Сагач Г. М. Високе небо вічності, або феномен України у серці Михайла Сікорського / Сагач Г. М. // Вибрані твори: в 5 т. Т.4: Храм Слова: «Небо на Землі». – Рівне: ПП ДМ, 2006. – С.233–245.

18. Сога Л. В. М. І. Сікорський: інтелектуальний портрет краєзнавця, організатора музейної справи в Україні (1950–і рр. – поч. XXI ст.): автореф. ... канд. іст. наук: 07.00.01 // ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». – Переяслав-Хмельницький, 2014. – 21 с.

19. Скрипник Г. А. Етнографічні музеї України / Г. А. Скрипник. – К.: Наукова думка, 1989. – 304 с.

20. Калакура Я. Класифікація джерел інтелектуальної історії України / Я. С. Калакура // Історичний архів. Наукові студії: Зб. наук. пр. – Николаїв: ЧДУ ім. Петра Могили, 2012. – Вип.8. – С.106–113.

21. Козій Г. Першому в Україні музею – 45 / Г. Козій // Краєзнавство. – 2009. – №1–2. – С.128–134.

22. Кепін Д. В. Музеєзнавчі концепції створення експозицій з історії первісного суспільства: Автореф. ... канд. іст. наук: 26.00.05. // Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПК. – К., 2008. – С.2.

23. Корнієнко О. М. Сікорський М. І.: він пам'ятник собі спорудив із тридцяти музеїв / Корнієнко О. М. // Питання історії науки і техніки. – №4–2011. – С.72–78.

24. Крук О. Створення етнографічних комплексів та експозицій як один з напрямків розвитку українського музейництва 1960–х – 1980–х років / Крук О. // Краєзнавство. – 2009. – №1–2. – С.120–127.

25. Петренко К. Село на нашій Україні / Петренко К. // Соціалістична культура. – 1979. – №9. – С.16.

26. Титова О. М. Збереження нерухомих пам'яток археології в заповідниках та музеях // Праці центру пам'яткознавств. – К., 2004. – Вип.6. – С.106–110.

27. Титова О. М. Музеї просто неба на Київщині / Титова О. М., Кепін Д. В. // Відпочивайте в селах Київщини: Путівник-довідник. – К., 2003. – С.145–155.

28. Ткаченко В. М. Музеї Переяславщини / Ткаченко В. М. // Переяслав у віках. – К.: Світ Усміху, 2007. – С.384–387.

29. Тонконог О. І. Внесок Михайла Івановича Сікорського у розвиток вітчизняного краєзнавства / Тонконог О. І., Шакула В. // Краєзнавство. – 2011. – №4. – С.171–175.

30. Чого ви навчилися у Михайла Сікорського? // Вісник Переяславщини. – п'ятниця, 10 жовтня, 2003. – С.9.

31. Юрченко О. Михайло Сікорський – засновник Переяславської археологічної школи / Юрченко О., Колибенко О. // Краєзнавство. – 2013. – №4. – С.122–128.

References

1. Batrak V. Velyka planeta – Sikorskyi / Batrak V. // Visnyk Pereiaslavshchyny. – piatnytsia, 17 zhovtnia, 2003. – S.9.
2. Bashkalov Yu. Yu. Do istorii skanseniv u Yevropi / Bashkalov Yu. Yu., Terpylovskiy R. V. // Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy. Vyp.5. Arkheolohiia: vid dzhherel do rekonstruktsii. – K.: IA NANU, 2011. – S.716.
3. Boiko N. A. Muzei-diorama «Bytva za Dnipro v raioni Pereiaslava-Khmelnyskoho i stvorennia Bukrinskoho platsdarmu voseny 1943 r.» Natsionalnoho istoryko-etnografichnoho zapovidnyka «Pereiaslav» (Do 35-richchia zasnuvannia ta diialnosti) / Boiko N. A. // Kraieznavstvo. – K., 2010. – №4. – S.69–75.
4. Vecherskyi V. Problemy ukrainskykh zapovidnykiv / Vecherskyi V. // Pamiatky Ukrainy. – 1996. – №3–4. – S.16–20.
5. Vovkodav S. Do pytannia pro istoriiu stvorennia Muzeiu kosmosu v m. Pereiaslav-Khmelnyskyi / S. Vovkodav // Materialy I Mizhnarodnoi naukofo-praktychnoi internet-konferentsii «Problemy ta perspektyvy rozvytku nauky na pochatku tretoho tysiacholittia u krainakh Yevropy ta Azii», 29–30 kvitnia 2014 roku: Zbirnyk naukovykh prats. – Pereiaslav-Khmelnyskyi, 2014. – S.35–38. (Dzherelo: conferences.neasmo.org.ua).
6. Vojna V. Muzei pod otkrytym небом / Vojna V. // Nauka i religija. – 1977. – №6. – S.29–35.
7. Horbovyi O. M. I. Sikorskyi yak riativnyk istoryko-kulturnoi spadshchyny zatoplenoho Prydniprovia / Horbovyi O. // Kraieznavstvo. – 2013. – №4. – S.111–117.
8. Danyliuk A. Ukrainski skanseny. Istoriia vynykennia, ekspozytsii, problemy rozvytku / A. Danyliuk. – Ternopil, 2006. – 104 s.
9. Mankovska R. Kraieznavchi muzei v Ukraini: istoriia i sohodennia / Mankovska R. // Kraieznavstvo. – 2000. – №1–2. – S.153–160.

10. Makhinchuk M. H. Pereiaslavskiy skarb Mykhaila Sikorskoho: Khudozhno-dokumentalna povist / M. H. Makhinchuk, vstup. st. L. I. Andriushenko. – K.: Krynytsia, 2005. – 302 s.: il.

11. Minzhazutdinov A. Velykyi podvyzhyk muzeinoi spravy (Do 90-richchia vid dnia narodzhennia M. I. Sikorskoho) / Minzhazutdinov A., Latysh Yu. // Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istorii. – 2013. – №4 (117). – S.40–44.

12. Myronova T. Dosvid stvorennia muzeinoi instytutsii v Ukraini / T. Myronova // Suchasne mystetstvo. – 2013. – Vyp.9. – S.75–78.

13. Mykhailo Ivanovych Sikorskyi: tvorets istorii y khranytel chasu: kolektyvna monohrafiia, prysviachena 90-richchii z dnia narodzhennia M. I. Sikorskoho. – NIEZ «Pereiaslav», 2013. – 504 s.

14. Mykhniak M. Nahoroda znaishla heroia / Mykhniak M. // Pereiaslavskaya Rada. – №21 (226). – 20 travnia 2005. – S.1.

15. [Nabok L. M.] Muzeina sprava u Kyivskii oblasti // Vyscha pedahohichna osvita i nauka Ukrainy: istoriia, sohodennia ta perspektyvy rozvytku. Kyivska oblast [red. rada vyd.: V. H. Kremen (hol.) ta in.]. – K.: Znannia Ukrainy, 2013. – S.362–394.

16. Naumenko L. V. Mykhailo Ivanovych Sikorskyi (1950–1991 rr.) v suchasnykh istorychnykh studiiakh / Naumenko L. V. // Kraieznavstvo: naukovy zhurnal (nats. Spilka kraieznavstv Ukrainy). – K., 2014. – №1 (86). – S.227–233.

17. Sahach H. M. Vysoke nebo vichnosti, abo fenomen Ukrainy u sertsii Mykhaila Sikorskoho / Sahach H. M. // Vybrani tvory: v 5 t. T.4: Khram Slova: «Nebo na Zemli». – Rivne: PP DM, 2006. – S.233–245.

18. Soha L. V. M. I. Sikorskyi: intelektualnyi portret kraieznavtsia, orhanizatora muzeinoi spravy v Ukraini (1950–i rr. – poch. XXI st.): avtoref. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 // DVNZ «Pereiaslav–Khmelnitskyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet imeni Hryhoriia Skovorody». – Pereiaslav–Khmelnitskyi, 2014. – 21 s.

19. Skrypnyk H. A. Etnohrafichni muzei Ukrainy / H. A. Skrypnyk. – K.: Naukova dumka, 1989. – 304 s.

20. Kalakura Ya. Klyasifikatsiia dzherel intelektualnoi istorii Ukrainy / Ya. S. Kalakura // Istorychni arkhiv. Naukovi studii: Zb. nauk. pr. – Mykolaiv: ChDU im. Petra Mohyly, 2012. – Vyp.8. – S.106–113.

21. Kozii H. Pershomu v Ukraini muzeiu – 45 / H. Kozii // Kraieznavstvo. – 2009. – №1–2. – S.128–134.

22. Kepin D. V. Muzeieznavchi kontseptsii stvorennia ekspozitsii z istorii pervisnoho suspilstva: Avtoref. ... kand. ist. nauk: 26.00.05 // Tsentri pamiatkoznavstva NAN Ukrainy i UTOPIK. – K., 2008. – S.2.

23. Korniienko O. M. Sikorskyi M. I.: vin pamiatnyk sobi sporudyv iz trydsiaty muzeiv / Korniienko O. M. // Pytannia istorii nauky i tekhniki. – №4–2011. – S.72–78

24. Kruk O. Stvorennia etnografichnykh kompleksiv ta ekspozitsii yak odyn z napriamkiv rozvytku ukrainskoho muzeinytstva 1960–kh – 1980–kh rokiv / Kruk O. // Kraieznavstvo. – 2009. – №1–2. – S.120–127.

25. Petrenko K. Selo na nashii Ukraini / Petrenko K. // Sotsialistychna kultura. – 1979. – №9. – S.16.

26. Tytova O. M. Zberezhennia nerukhomykh pamiatok arheolohii v zapovidnykakh ta muzeiakh // Pratsi tsentru pamiatkoznavstv. – K., 2004. – Vyp.6. – S.106–110.

27. Tytova O. M. Muzei prosto neba na Kyivshchyni / Tytova O. M., Kepin D. V. // Vidpochyvajte v selakh Kyivshchyny: Putivnyk–dovidnyk. – K., 2003. – S.145–155.

28. Tkachenko V. M. Muzei Pereiaslavshchyny / Tkachenko V. M. // Pereiaslav u vikakh. – K.: Svit Uspikhu, 2007. – S.384–387.

29. Tonkonoh O. I. Vnesok Mykhaila Ivanovycha Sikorskoho u rozvytok vitchyznianoho kraieznavstva / Tonkonoh O. I., Shakula V. // Kraieznavstvo. – 2011. – №4. – S.171–175.

30. Choho vy navchylsya u Mykhaila Sikorskoho? // Visnyk Pereiaslavshchyny. – piatnytsia, 10 zhovtnia, 2003. – S.9.

31. Iurchenko O. Mykhailo Sikorskyi – zasnovnyk Pereiaslavskoi arheolohichnoi shkoly / Yurchenko O., Kolybenko O. // Kraieznavstvo. – 2013. – №4. – S.122–128.

Bilchenko I. V., a senior staff scientist of the National Historical and Ethnographic Reserve «Pereiaslav» (Ukraine, Pereiaslav–Khmelnitsky), Niez_bilchenko@ukr.net

A research activity of M. I. Sikorskyi: historiographical aspect (1970s – the beginning of the 21st century)

The aim of the study is the analysis of works of Ukrainian researchers regarding the formation and development of the National Historical and Ethnographic Reserve «Pereiaslav» and the importance of the activity of Mykhailo Sikorskyi. The research used systematic and general scientific methods (analysis and synthesis).

The historiography of the stated subject covers a period of time since 1970s and the beginning of the 21st century. These are publications of some researchers, which disclose the scientific activity and life of M. Sikorskyi and his role in creation and development of the Reserve, as well as general works on the history of creation and development of museum institutions in Ukraine.

The major part of investigations emphasizes a positive influence of M. Sikorskyi on the development of national and cultural field. Historiographical analysis indicates the existence of a stable interest of researchers to life and cultural achievements of Mykhailo Ivanovych. At the same time, the absence of a special expanded and integrated analysis of his cultural and organizational activities is evident.

Keywords: museum, publications, research activity, culture, exposition.

Бильченко И. В., старший научный сотрудник, Национальный историко-этнографический заповедник «Переяслав» (Украина, Переяслав-Хмельницкий), Niez_bilchenko@ukr.net

Научно-исследовательская деятельность М. И. Сикорского: историко-географический аспект (1970-е гг. – нач. XXI в.)

Цель исследования – анализ работ украинских исследователей относительно становления и развития Национального историко-этнографического заповедника «Переяслав», а также значения деятельности Михаила Сикорского. Во время исследования использовано системный и общенаучные методы (анализ, синтез).

Историография заявленной темы охватывает период от 1970-х гг. до нач. XXI в. Это публикации исследователей, в которых раскрывается научная и жизненная деятельность М. Сикорского, его участие в создании и развитии Заповедника, а также работы общего характера с историей создания и развития музейных институций на территории Украины.

Значительная часть разведок подчеркивает, что М. Сикорский позитивно повлиял на развитие научно-культурного пространства. Историко-географический анализ свидетельствует о наличии стойкого интереса ученых к жизни и культурологическим достижениям Михаила Ивановича. Вместе с этим, очевиден факт отсутствия специального основательного анализа его культурной и организаторской деятельности.

Ключевые слова: музей, публикация, научно-исследовательская деятельность, культура, экспозиция.

* * *

УДК 94(460)

Годлевська В. Ю.,
доктор історичних наук, професор кафедри
суспільно-політичних наук, Вінницький національний
технічний університет (Україна, Вінниця),
maolpava@yandex.ru

ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ІСПАНІЇ В УМОВАХ УТВЕРДЖЕННЯ ДЕМОКРАТИЧНОГО РЕЖИМУ (1982– 1996 РР.): ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД ІСПАНСЬКОЇ НАУКИ

Здійснено огляд іспанської історичної науки з проблеми розвитку іспанської економіки в період утвердження демократичних засад. В останній чверті XX століття Іспанія здійснила успішний перехід до демократичного суспільства. Диктатура, встановлена в 1939 р. генералом Ф. Франко в результаті громадянської війни, була ліквідована мирним шляхом. Крім змін у політичній сфері, суттєві перетворення торкнулися економіки. Важливе значення для практики наукового історичного дослідження має окреслення її аналіз історіографічної літератури. Автором були використані порівняльно-історичний, типологічний, історико-системний методи, що дозволило з достатньою повнотою, точністю та достовірністю опрацювати наявні іспанські наукові дослідження з проблеми розвитку іспанської економіки.

Ключові слова: Іспанія, демократизація, історіографія, економічний розвиток.

В останній чверті XX століття Іспанія здійснила успішний перехід до демократичного суспільства. Диктатура, встановлена в 1939 р. генералом Ф. Франко в результаті громадянської війни, була ліквідована мирним шляхом.

З середини 70-х років іспанська економіка вступила в смугу кризи, яка була викликана низкою причин. Нафтовий шок за часом збігся з кінцем франкістського режиму, коли в країні розпочався болочий процес трансформації державних інститутів на демократичну основу. Після 15 років швидкого й ритмічного розвитку іспанська економіка дала перший серйозний збій. Різко сповільнилися темпи росту валового внутрішнього продукту, скоротилося промислове виробництво, зменшилися вкладення в основний капітал.

З метою подолання критичної ситуації центристським урядом А. Суареса та представниками провідних партій почалося вироблення платформи політичного та економічного консенсусу, що завершилася так званими «пактами Монклоа». У пактах на компромісній основі були визначені нові параметри бюджетної, кредитно-грошової і цінової політики, регламентації доходів і трудової політики.

На парламентських виборах 1982 р. перемогла Іспанська соціалістична робітничка партія. Період її тривалого правління (1982–1996 рр.) співпав з періодом консолідації демократії. Соціалісти поставили перед собою завдання стабілізувати економічну ситуацію й створити умови для стійкого розвитку економіки в майбутньому.

Важливе значення для практики наукового історичного дослідження має окреслення й аналіз історіографічної літератури. Запропонована стаття вмістила огляд найсуттєвіших досліджень іспанської історичної науки з вказаної проблематики.

Грунтовною роботою, що присвячена огляду економічного розвитку Іспанії, є спільна праця відомого іспанського економіста Р. Тамамеса та А. Руеда «Вступ до іспанської економіки». Автори представили інформацію щодо основних галузей промисловості, фінансової системи, внутрішньої та зовнішньої торгівлі, туризму, ВВП тощо. Заслугою дослідників є те, що вони здійснили аналіз економічного розвитку країни в поєднанні з політичними та соціальними змінами та дійшли до висновку, що демократизація Іспанії пожвавила економічний розвиток країни. Значне місце в роботі відведено схемам, таблицям та діаграмам, що дає можливість прослідкувати динаміку економічного зростання. Це комплексна робота, яка також вмістила інформацію про тісний взаємозв'язок Іспанії та Європейського Союзу [1].

Аналізуючи історіографію, присвячену промисловому розвитку, ми зосередили увагу на дослідженнях її окремих секторів.

Індустріальний розвиток Іспанії в період правління Іспанської соціалістичної робітничої партії достатньо досліджений в іспанській науці. Особливе місце серед наукових праць посідають роботи, присвячені вивченню енергетичної галузі Іспанії. Так, зокрема, Х. Е. Ірансо Мартін та М. Колінас Гонсалес в публікації «Енергія в Іспанії: стратегічний виклик» вказують, що енергія є однією з основних опор «держави загального добробуту»¹. Ступінь самостійності енергетичної економіки Іспанії є одним з найнижчих у Європейському Союзі. Енергетична залежність збільшилася з 64% до 85%. Тому, вказують автори, правильне використання енергії та лібералізація ринків стали єдиним цілим в забезпеченні стабільних поставок. Не на користь галузі, на думку дослідників, була зміна влади в Іспанії у 1996 р. [2].

П. де Бенавідес і Салас досліджував особливості енергетичної економіки ЄС і зазначив, що в ній не визнається, на жаль, існування «загальної енергетичної політики». Як наслідок – гальмування окремих важливих ініціатив. Але, вказує автор, Європейський Союз в цьому плані надав інструменти, необхідні для підвищення

конкурентоспроможності та покращення гарантій поставок енергії. І цим змогла скористатися Іспанія [3].

Розвитку автомобільної індустрії присвячена монографія М. Лаге Марко «Історія іспанської автомобільної галузі» [4]. Автор вмістив перелік всіх моделей автомобілів, що випускалися виробниками в Іспанії, а також графік розвитку реєстрації автомобілів. У книзі також міститься інформація про національні розробки та технології, а в деяких випадках про лідерство на міжнародній арені. Дослідження завершує зведена таблиця, в якій відображаються всі марки легкових і вантажних автомобілів в Іспанії, їх еволюцію до наших днів.

Динаміку розвитку автомобільної промисловості з повоєнного періоду до кінця 90-х років досліджено в статтях Х. Гарсія Руїса та Х. Каталана Відала [5]. Автори здійснили спроби пояснити, які фактори вплинули на ефективну динаміку в розвитку автомобільної індустрії, розглянули цю еволюцію у рамках розвитку світової автомобільної галузі на глобальному рівні, оскільки неможливо зрозуміти, що відбувається в Іспанії без урахування технологічних змін індустріальної політики країн-лідерів та стратегій транснаціональних корпорацій.

Грунтовними монографіями, що розглядають розвиток електронної та телекомунікаційної індустрії, є праця Л. Арройо Галана «100 років інформатики та телекомунікації. Іспанія ХХ століття», а також робота Е. де Дієго Гарсія «Історія промисловості в Іспанії: електроніка та комп'ютерна техніка». Автори представили еволюцію цих галузей та статистичні дані [6; 7].

Науковий інтерес представляють роботи Е. де Дієго Гарсія «Історія промисловості в Іспанії: хімія», «Хімічна промисловість та інженерна хімія» [8; 9]. Автор вивчив місце та роль хімічної промисловості в національній економіці, здійснив огляд хімічної промисловості на початку вісімдесятих, її розвиток у контексті захисту навколишнього середовища.

Розвитку харчової промисловості присвячений ряд статей К. Абад Балбоа, М. Фернандеса Леона, С. Альварес Санчес–Архона, І. де Феліпе, Р. Варда. Автори досліджують особливості модернізації харчового сектору, вказуючи на відчутний прогрес та відсутність суттєвих кризових явищ [10; 11; 12].

Завжди важливе місце в економіці Іспанії посідало сільське господарство.

У своїх публікаціях вище згадуваний Р. Тамамес аналізує процес перетворення аграрної системи Іспанії, довгий час закритої, суворо національної галузі економіки. Аналізує ряд заходів, що дозволили обґрунтувати протекціонізм, а також подальшу глобалізацію економіки. Особливу роль в модернізації економіки дослідник відводить вступу Іспанії в ЄС [13].

Автор ряду статей Х. М. Сумпсі Вільяс розглянув цілий ряд проблем і питань про процес модернізації сільського господарства Іспанії після вступу в ЄС. Він наголошував, що необхідно переглянути концепцію модернізації, в якій переважатиме зниження витрат на одиницю продукції для поліпшення конкурентоспроможності. Автор показав недоліки модернізації в підвищенні конкурентоспроможності, а також запропонував можливі шляхи структурних перетворень, необхідних для реформи Спільної аграрної політики (САП) ЄС як фактор можливого блокування. На закінчення Х. М.

¹ «держава загального добробуту» – концепція, при якій держава відіграє ключову роль у захисті та заохоченні економічного і соціального добробуту її громадян.

Сумпсі Вільям запропонував можливі варіанти майбутньої аграрної модернізації в Іспанії в рамках поступової лібералізації сільськогосподарських ринків, і критерії, яким повинні відповідати в найближчі роки політика модернізації сільського господарства. Науковець висловив припущення про поглиблення реформи 1992 р. САП в результаті тиску не тільки зовні, але й зсередини [14; 15].

Проблеми нерівності сільського господарства Іспанії і проблеми, які вони породжують досліджені Р. Галардо та Е. Рамос Реалем. В першу чергу розглядаються основні елементи нерівності щодо обмеження іспанського аграрного сектора; представлені існуючі відмінності в фермерських селянських господарствах різних автономних співтовариств; здійснено порівняння між сільським господарством Іспанії та країн Європейського Союзу; розглянуто нові вимоги конкурентоспроможності та переговорного процесу [16].

В статті І. Бардахі Аскарате та Е. Рамос Реала сформульовані фактори, які обмежували та визначали конкурентоздатність фермерських господарств країн Середземного моря. У цьому зв'язку авторами були встановлені сильні і слабкі сторони іспанських господарств при інтеграції в нову систему відносин Європейського Союзу з Середземномор'ям. Робиться висновок, що нова ситуація надала Іспанії статус привілейованого партнера з іншим берегом ЄС. Стратегія в Іспанії, в цьому сенсі, сприяла стабільності в регіоні та зростанню іспанської економіки [17].

Субсидії розвитку передбачають четверту частину сільськогосподарської ренти в Іспанії. Х. Коліно Суерас та А. Лоса Кармона дослідили питання про вплив потоку державних ресурсів та розподіл доходів. З допомогою аналітичних інструментів досліджено роль держави в розподілі початкових прибутків, що виникають в результаті виробничої діяльності і кінцевих прибутків, що включають в себе субсидії. Науковці проаналізували інтенсивність впливу субсидії на справедливість в іспанському аграрному секторі [18].

К. Барсера Лопес проаналізував роль держави і її аграрної політики в модернізації сільського господарства Іспанії протягом ХХ століття. Досліджено аграрну кризу 40–х років ХХ ст., що пов'язана з складною аграрною політикою Ф. Франко; проаналізовано процес відновлення і модернізації іспанського сільського господарства 50–60–х рр., а також становище у секторі після вступу ЄС [19].

Значно менше досліджень існує щодо розвитку тваринництва. Окремо варто виділити працю Р. Домінгес Мартіна, який дослідив еволюцію сектору тваринництва з 1940 по 1985 рр., поділивши на три етапи: 1) 1940–1959; 2) 1960–1975 рр.; 3) 1975–1985 рр. [20].

Особливу увагу було приділено вивченню наукових праць, присвячених реформування фінансової системи Іспанії в умовах утвердження демократичного режиму.

Х. В. Салсінес Крісталем досліджено основи побудови іспанської фінансової системи, яка була жорстко контрольованою в умовах існування авторитарного режиму. Автором з'ясовано вплив політичного переходу на трансформацію фінансової системи. Тим не менш, перші зміни фінансових агентів і суспільства в цілому, вказує дослідник, мали місце наприкінці режиму Франко. Також у статті вивчається розвиток системи кредитування [21]. У своїй наступній статті автор зазначає, що існуюча

структура фінансової системи Іспанії була створена, починаючи з середини 70–х років. Початкова відсутність систематичності в діяльності і узгодженості на біржах, суворе урегульованість діяльності фінансових інститутів, зокрема банків, створювали високі бар'єри для появи небажаних конкурентів. У статті показано розвиток цієї ситуації в напрямку модернізації фінансових ринків та банківської системи [22].

Ґрунтовною є праця двох іспанських науковців Й. Лядос і Масльоренса та Й. Торрент і Селенса «Аналіз іспанської економіки: на шляху до нової моделі зростання». Щодо модернізації фінансової системи (зокрема, оподаткування), то науковці пояснюють, що не слід плутати поняття багатства і фінансового доходу. Так, в той час як фінансове багатство показує значення фінансових активів, що накопичуються з часом, то доходи фінансові показують ефективність накопиченого капіталу. Тому, на думку авторів, до зміни системи оподаткування необхідно ретельно готуватися, щоб не знизити споживчий рівень громадян [23].

Особливості розвитку валютного ринку в Іспанії в період з липня 1977 р. по серпень 1988 р. досліджено М. Гомес-Пігом, оскільки, на думку автора, в цей період була проведена глибока модернізація норм, що регулюють цей ринок [24].

В статті М. Гомес де ла Торре проводиться аналіз податку на дохід фізичних осіб в контексті оподаткування сім'ї в світлі принципу податкової справедливості і ефективності [25].

Історіографічна основа вивчення розвитку підприємництва також є репрезентативною. Еволюція правового регулювання товариств взаємного гарантування, як однієї з форм підтримки малого бізнесу, відображена в дисертаційному дослідженні Х. М. Ібанес Гімено. Автор виділяє декілька етапів. Перший етап (11 серпня 1978 р. – 22 січня 1979 р.) охоплює період, протягом якого було прийнято базове законодавство, що дозволило функціонувати товариствам взаємної гарантії. У цей період був ухвалений королівський указ «Про правовий, податковий та фінансовий режим Товариств взаємного гарантування». Другий етап (до 25 листопада 1982 р.) – процес створення і консолідації системи гарантії. Третій етап тривав до листопада 1985 р. Автор назвав зазначений період періодом кризи, спричиненої урядовими змінами в жовтні 1982 р. Законодавча діяльність, вказує Х. М. Ібанес Гімено, була мінімальна у цей період. Четвертий етап визначений до червня 1988 р. (прийняття закону «Про дисципліну та інтервенцію кредитних організацій») і характеризується створенням єдиного нагляду за діяльністю фінансових організацій [26].

В дисертаційному дослідженні Р. Моліна Льопіса проаналізовано еволюцію оподаткування середніх та малих підприємств на прикладі Валенсійського співтовариства з 1992 до 1999 р. Автором проаналізовано важливість малих та середніх підприємств (МСП) в глобальній економіці; вплив низки змінних (економічних і фінансових) на формування ефективної податкової ставки; відповідні аспекти реформи податку на прибуток 1995 р. і, зокрема, ті, що стосувалися особливого режиму для невеликих компаній; і, нарешті, підстави і передумови використання ефективної податкової ставки в якості показника оподаткування. Найважливіший висновок цієї роботи полягає в тому, що податкова реформа в цілому

викликала зниження податкового тягаря, підтримала невеликі компанії, але негативно вплинула на великі [27].

В роботі Ф. Беккер Зуаза аналізується ефективність кредитних ліній Державного інституту кредитування (ДІК), спрямованих на стимулювання виробничих інвестицій малих і середніх підприємств. Розвиток по лінії МСП Державного інституту кредитування продемонстрував, що його робота була ефективною у найрізноманітніших відносинах. Це спричинило попит на кредити. А банки і ощадні каси були змушені брати участь у фінансуванні лінії ДІК, що сприяло зміцненню культури довгострокового фінансування МСП [28].

Праця К. А. Роман Сервантес висвітлює діяльність кооперативів Іспанії з середини ХХ століття до початку ХХІ сторіччя. Показано, як реагували кооперативи на вплив політичних змін, структурні перетворення іспанської економіки, інтеграцію в ЄС, зміни нормативної бази [29].

Розвиток середнього та малого бізнесу, підприємницької ініціативи в першій половині 80-х років, діяльність кооперативів, фінансову структуру МСП також досліджували Х. Марото Асін, Е. Клавер Кортес, Х. Гомес Грас, К. Конде Родрігес, Х. Монтоліо Хернандес [30; 31; 32; 33].

Далеко не кожна країна в світі поповнює свій бюджет за рахунок туризму в таких надходженнях, як робить це Іспанія. Розвиток туристичного сектору висвітлений в першу чергу в роботах іспанських науковців. Юридичні і фінансові аспекти туристичної сфери Іспанії розглянуті М. дель Мар Хіменес Навас [34]. Автор розглядає особливості розподілу компетенцій у сфері туризму між центральною адміністрацією держави та автономіями. Крім того, представлена інформація стосовно звернень автономних співтовариств до Конституційного суду відносно неконституційності деяких законопроектів в цій сфері.

Економічні аспекти іспанського туризму розглянуті А. Саес Кала, П. М. Урбано і Х. І. Пулідо Фернадесом [35]. Процес формування туристичної сфери досліджений Х. Кал'ехо, Х. Гутієрресом і А. В'єдма [36]. За допомогою вивчення даних, запропонованих різними статистичними джерелами, автори аналізують процес формування туристичної сфери. Розвиток туристичного маркетингу в історичних містах Іспанії проаналізовано П. Лобо Монтеро [37]. Дослідники вказують на позитивну динаміку розвитку туристичного сектору та політику держави щодо його удосконалення.

Таким чином, аналіз стану наукової розробки проблематики демонструє необхідність поглиблення вивчення всесвітньої історії в Україні. А іспанська історіографія підтвердила тезу про те, що не варто поспішати з «виходом» за межі національної історичної парадигми.

Список використаних джерел

1. Tamames R., Rueda Guglieri A. Introducción a la economía española / Ramón Tamames, Antonio Rueda Guglieri. – Madrid: Alianza Editorial, 2005. – 592 p.
2. Iranzo Martín J., Colinas González M. La energía en España: un reto estratégico / Juan Emilio Iranzo Martín, Manuel Colinas González // Información Comercial Española, ICE: Revista de economía. – 2008. – №842. – P.141–156.
3. Benavides y Salas Pablo de. La política energética de la Unión Europea / Pablo de Benavides y Salas // Economía industrial. – 1997. – №316. – P.17–25.
4. Marco Lage M. Historia de la industria española de automoción: empresas y personajes / Manuel Lage Marco. – Madrid: Fundación

Instituto Tecnológico para la Seguridad del Automóvil (FITSA), 2005. – 369 p.

5. Catalán Vidal J. La creación de la ventaja comparativa en la industria automovilística española, 1898–1996 / Jordi Catalán Vidal // Revista de historia industrial. – 2000. – №18. – P.113–156.

6. Arroyo Galan L. 100 años de Informática y Telecomunicaciones España siglo XX / Luis Arroyo Galan. — Madrid: Universidad Politécnica de Madrid, 2005. – 368 p.

7. Diego García, Emilio de. Historia de la industria en España: La electrónica y la informática / Emilio de Diego García. – Madrid: Escuela de Organización Industrial, 1995. – 237 p.

8. Diego García, Emilio de. Historia de la industria en España: La química / Emilio de Diego García. – Madrid: Escuela de Organización Industrial, 1996. – 245 p.

9. Diego García, Emilio de. La industria química y el ingeniero químico / Emilio de Diego García. – Madrid: Universidad de Murcia, 1998. – 151 p.

10. Abad Balboa C. La industria alimentaria española. Caracterización de la concentración y la internacionalización de las mayores empresas / Carlos Abad Balboa // Estudios sobre consumo. – 1985. – №6. – P.58–111.

11. Fernandez Leon M. R. Situación actual de la industria alimentaria española / María Rosa Fernandez Leon // Anales de la real academia de ciencias veterinarias de Andalucía oriental. – 1992. – №4. – P.41–54.

12. Álvarez Sánchez-Arjona S. Sector alimentario: Estrategia de promoción / Soledad Álvarez Sánchez-Arjona, Isabel de Felipe Boente, Ronald Ward // Agricultura: Revista agropecuaria. – 1995. – №757. – P.656–663.

13. Tamames R. Del proteccionismo agrario a las nuevas tendencias del desarrollo rural (internacionalización y cambio estructural) / Ramón Tamames // Revista de Estudios Agrosociales. – 1992. – №161. – P.281–309.

14. Viñas Sumpsi J. M. La modernización de la agricultura española / José María Sumpsi Viñas // Revista española de economía agraria. – 1995. – №173. – P.267–289.

15. Viñas Sumpsi J. M. La agricultura española ante los nuevos escenarios de la PAC / José María Sumpsi Viñas // Revista española de economía agraria. – 1996. – №176–177. – P.265–304.

16. Gallardo R. Disparidades de la agricultura española entre la modernización y las nuevas funciones del territorio / Rosa Gallardo, Eduardo Ramos Real // Revista de estudios regionales. – 1999. – №54. – P.17–46.

17. Azcárate I. B. Retos y oportunidades para la agricultura española en el nuevo escenario de desarrollo / Isabel Bardaji Azcárate, Eduardo Ramos Real // Revista española de economía agraria. – 1995. – №172. – P.183–209.

18. Sueiras José C. El impacto de las subvenciones sobre la distribución de la renta en la agricultura española / José Colino Sueiras, Antonio Losa Carmona // RAE: Revista Asturiana de Economía. – 1999. – №14. – P.27–49.

19. Barciela López C. La modernización de la agricultura y la política agraria / Carlos Barciela López // Papeles de economía española. – 1997. – №73. – P.112–133.

20. Martín Rafael D. La ganadería española del franquismo a la CEE: Balance de un sector olvidado / Rafael Domínguez Martín // Historia agraria: Revista de agricultura e historia rural. – 2001. – №23. – P.39–53.

21. Salcines Cristal J. V. Los pilares de la construcción del sistema financiero español / José Venancio Salcines Cristal // Economía política de las transiciones democráticas: México y España / coord. por Rolando Cordera Campos, Fernando I. González Laxe, Roberto I Escalante Semerena; Santos M. Ruesga Benito (comp.), 2006. – P.161–176.

22. Salcines Cristal J. V. El sistema financiero español en la época democrática: sus ejes de desarrollo / José Venancio Salcines Cristal // Análisis Económico. – 2006. – V. XXI, №47. – P.69–93.

23. Lladós i Masllorens J., Torrent i Sellens Joan. Análisis de la economía española: Hacia un nuevo modelo de crecimiento / Josep Lladós i Masllorens, Joan Torrent i Sellens. – Madrid: Editorial UOC, S.L.; Edición: 1, 2005. – 232 p.

24. Gómez-Puig M. La eficiencia del mercado de divisas a plazo en España (1977–1988) / Marta Gómez-Puig // Cuadernos de economía. – 1989. – V.17, №48. – P.35–62.

25. Gómez de la Torre M. El IRPF en España: aspectos y evolución de la tributación familiar / Mónica Gómez de la Torre // Anuario jurídico y económico escorialense. – 2013. – №46. – P.363–398.

26. Ivanez Gimeno J. M. El sistema español de las Sociedades de garantía recíproca Participadas por el instituto de la Pequeña y mediana empresa Industrial (IMPI): Tesis de doctorado / Jose M. Ivanez Gimeno. – Madrid: Universidad Complutense De Madrid, 1992. – 885 p.

27. Molina Llopis R. La evolución de la presión fiscal en las PYMES: una aproximación a su incidencia sobre la situación financiera de las empresas de la Comunidad Valenciana. Lectura / Rafael Molina Llopis. – Valencia: Universitat de Valencia (España), 2004. – 386 p.

28. Becker Zuazua F. Efectividad y eficacia de las líneas preferenciales de financiación a las PYMES / Fernando Becker Zuazua // *Economía industrial*. – 1996. – №310. – P.55–66.

29. Cándido A. Román Cervantes. La cooperativas españolas y los ciclos económicos: una primera aproximación 1942–2002 / Cándido A. Román Cervantes // *Documentos de trabajo de la Asociación Española de Historia Económica*. – 2010. – №13. – P.2–35.

30. Maroto Acín J. A. Estructura financiera y crecimiento de las PYMES / Juan Antonio Maroto Acín // *Economía industrial*. – 1996. – №310. – P.29–40.

31. Claver Cortés E., Gómez Gras J. M. Las PYMES y la iniciativa empresarial / Enrique Claver Cortés, José María Gómez Gras // *Cuadernos de Ciencias Económicas y Empresariales*. – 1987. – №18. – P.91–116.

32. Conde Rodríguez C. Las cooperativas de crédito en España / Carmen Conde Rodríguez // *Revista de estudios cooperativos*. – 1995. – №61. – P.127–140.

33. Montolio Hernández J. M. Ante la actualización de la legislación de cooperativas en España / José María Montolio Hernández // *Revista de estudios cooperativos*. – 1994. – №60. – P.23–34.

34. Jimenez Navas M. del Mar. El regimen jurídico-fiscal del turismo en Espana / Maria del Mar Jimenez Navas // *V jornadas de investigación en turismo: (17–18 de mayo 2012, Sevilla)*. – Sevilla: Edicion Digital SEVILLA, 2012. – P.445–462.

35. Saez Cala A. Estructura económica del turismo / Antonia Saez Cala, Pablo Martin Urbano, Juan Ignacio Pulido Fernandez. – Madrid: Síntesis. – 509 p.

36. Callejo J. El proceso de constitución de España en una sociedad turística / Javier Callejo, Jesús Gutiérrez y Antonio Viedma // *Política y Sociedad*. – 2005. – №1. – P.151–168.

37. Lobo Montero P. La comercialización turística de las ciudades históricas españolas / Pilar Lobo Montero // *Revista cuatrimestral de geografía*. – 1998. – №47. – P.281–298.

Godlevska V. Y., doctor of historical sciences, Professor, Vinnitsa national technical University, Department of political Sciences (Ukraine, Vinnitsa), maolpava@yandex.ua

Economic development of Spain in the period of consolidation of a democratic regime (1982–1996): a historiographical review of the Spanish science

The article presents the review of Spanish historical science on the development of the Spanish economy in the period of consolidation of democracy. In the last quarter of the twentieth century Spain has made the successful transition to a democratic society. The dictatorship established in 1939 by General F. Franco in the civil war, was dismantled peacefully. In addition to the changes in the political sphere, significant changes have affected the economy. Essential to the scientific practice of historical research is the identification and analysis of historiographical literature. The author used comparative–historical, typological, historical and systematic methods, allowing with sufficient completeness, accuracy and reliability to process the Spanish research on the problem of the development of the Spanish economy. It has been proven that the historiography of this problem is quite representative.

Keywords: Spain, democratization, historiography, economic development.

Годлевская В. Ю., доктор исторических наук, профессор кафедры общественно-политических наук, Винницкий национальный технический университет (Украина, Винница), maolpava@yandex.ua

Экономическое развитие Испании в условиях утверждения демократического режима (1982–1996 гг.): историографический обзор испанской науки

Осуществлен обзор испанской исторической науки по проблеме развития испанской экономики в период утверждения демократического устоев. В последней четверти XX века Испания осуществила успешный переход к демократическому обществу. Диктатура, установленная в 1939 г. генералом Ф. Франко в результате гражданской войны, была ликвидирована мирным путем. Кроме изменений в политической сфере, существенные преобразования коснулись экономики. Важное значение для практики научного исторического исследования имеет определение и анализ историографической литературы. Автором были использованы сравнительно-исторический, типологический, историко-системный методы, что позволило с достаточной полнотой, точностью и достоверностью обработать имеющиеся испанские научные исследования по проблеме развития испанской экономики.

Ключевые слова: Испания, демократизация, историография, экономическое развитие.

* * *

УДК 001.814:330.82(477–25)

Карпусь Д. О.,
кандидат історичних наук, асистент кафедри
економічної теорії та історії, Білоцерківський
національний аграрний університет (Україна, Біла
Церква), karpusdmitro@ukr.net

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ КИЇВСЬКОЇ ШКОЛИ ЕКОНОМІЧНОЇ ІСТОРІЇ М. В. ДОВНАР–ЗАПОЛЬСЬКОГО

Розкрито можливості київських архівів та надрукованих останнім часом джерел в вивченні школи М. В. Довнар–Запольського. В роботі застосовуються методи джерелознавчого аналізу, а саме методи наукової евристики, класифікації та критики джерел. Київські архіви ЦДАК, ДАК, ІР НБУ, ДА СБУ, ЦДАВО України, ЦДАГО України, достатньо репрезентативні та відкривають широкі можливості для вивчення київської школи економічної історії М. В. Довнар–Запольського. Документи цих архівів містять значну кількість матеріалів з соціальної історії науки, вони дають можливість дослідити особливості навчального процесу в Університеті св. Володимира, та підготувати наукових кадрів київською школою економічної історії можуть використовуватися для вивчення наукової та педагогічної діяльності представників школи.

Ключові слова: київська школа економічної історії М. В. Довнар–Запольського, київська історико-економічна школа М. В. Довнар–Запольського, Університет св. Володимира, історико-етнографічний гурток, ЦДАК, ДАК, ІР НБУ, ДА СБУ, ЦДАВО України, ЦДАГО України.

Після розпаду СРСР інтерес до історіографічних досліджень в Україні суттєво підвищується. І це не лише українська тенденція подібні явища характерні й для історичних наук інших країн пострадянського простору. Вчені зосереджуються не лише на вивченні раніше заборонених тем а й переосмислюють історіографічний спадок. Теми які раніше не викликали інтерес відкривають перед дослідниками широке поле можливостей внести в науку щось нове, ввести в науковий обіг джерела що раніше були не відомими. Однією з малодосліджених сторінок історії науки є київська історико-економічна школа М. В. Довнар–Запольського. До неї входила когорта яскравих вчених – істориків, доля переважної більшості з яких в радянський час була важкою, тому про них тривалий час намагалися не згадувати. Вивчення малодосліджених сторінок історії вітчизняної науки має забезпечити подальший її сталий розвиток. Актуальність тематики посилюється дискусійним характером проблеми наукової школи в українській історичній науці. Дослідження окремих наукових шкіл значно полегшить вивчення цього поняття загалом в національній історіографії.

В нових умовах інтерес київської школи економічної історії М. В. Довнар–Запольського виявляють не лише історики України але й Росії та Білорусі. Значні зрушення в вивченні школи пов'язані з доробком Сергія Михальченка [16; 17; 18]. Російський вчений в своїй роботі природно переважно спирався на можливості центральних архівів Росії. Завдяки зростанню інтересу до постаті М. В. Довнар–Запольського останніми десятиріччями було надруковано за всіма правилами історичної науки значну кількість документів [1; 20; 21], які відкрили нові можливості в вивченні теми. Ми своїм завданням бачимо розкрити можливості київських архівів в вивченні школи М. В. Довнар–Запольського та звернути увагу на надруковані останнім часом джерела.

Значна кількість документів що може бути використана в вивченні київської історико-економічної школи знаходиться в державних архівах України. Нами здійснено розшук архівних документів, що стосуються теми дослідження в державних архівах України. Такі джерела виявлено у фондах Центрального державного історичного архіву України у м. Києві (далі – ЦДАК

України), Державного архіву м. Києва (далі – ДАК), Інституту рукопису Національної бібліотеки України НАН України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУ), Галузевого державного архіву СБУ (далі – ДА СБУ), Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України).

Всі опрацьовані нами документи можна виділити в кілька груп: а) організаційно–розпорядча документація; б) документи особового походження; в) документи слідчих органів.

Найбільш вагомий та надзвичайно чисельний комплекс джерел про розвиток київської школи економічної історії зберігається в ДАК – у фондах Університету св. Володимира (ф. 16) та Київського комерційного інституту (ф. 153).

Основний масив документів, пов'язаних із темою дослідження зосереджено у ф. 16. Історія створення та активної діяльності київської історико–економічної школи є важливою складовою історії Університету св. Володимира. Наукова школа М. В. Довнар–Запольського, в значній мірі, виникла завдяки організаційній роботі двох структур згаданого вище університету: кафедри російської історії та історико–етнографічного гуртка. Архівні документи фонду Університету св. Володимира досить широко висвітлюють їх діяльність. Переважна більшість цих матеріалів знаходиться в описі 465. Окремі справи цього опису стосуються історії історико–етнографічного гуртка, зокрема, це один з перших звітів гуртка про свою діяльність в 1903–1904 роках (спр. 313) та аналогічний звіт за 1912–1913 роки (спр. 371). Крім того в 465 описі знаходяться особові справи студентів та професорських стипендіатів Університету св. Володимира. Всі ці матеріали є джерелом для вивчення особливостей навчального процесу Університету св. Володимира, та підготовки наукових кадрів київською школою економічної історії.

Важливий комплекс джерел, що містить той же 465 опис, становлять протоколи засідань історико–філологічного факультету Університету св. Володимира. В них подається найрізноманітніша інформація, яка стосується навчання, наукової та педагогічної роботи представників школи (спр. 1133, 1142, 1219, 1278, 1285, 1299), крім того, вони висвітлюють питання педагогічної діяльності самого М. В. Довнар–Запольського. Так, звіти про практичні заняття професора містять справи 1168, 1204. В протоколах засідань історико–філологічного факультету зберігається також листування М. В. Довнар–Запольського з приводу надання асигнувань історико–етнографічному гуртку (спр. 1252).

Значний масив важливих документів містять зокрема, описи 16 фонду 342, 347, 349, 448, 449, 469, 474, 479. Окрему групу з них складають матеріали, які стосуються діяльності історико–етнографічного гуртка. Наприклад у 342 описі знаходиться справа 193 «Об учреждении при Университете «Историко–этнографического общества», яка розповідає про заснування історико–етнографічного гуртка та перші кроки його історії. В інших описах зберігається кілька статутів гуртка (оп. 469, спр. 199; оп. 474, спр. 136). Також у фонді зберігається інформація про заснування членами гуртка історичного музею (оп. 448, спр. 185). 449 опис містить листування Довнар–

Запольського з різними державними установами з приводу надання асигнувань історико–етнографічному гуртку (спр. 150). В тому ж описі знаходиться справа про залишення при Університеті св. Володимира професорським стипендіатом Є. Д. Сташевського на третій рік, одного з учнів М. В. Довнар–Запольського (спр. 149). Також матеріали з періоду навчання Є. Д. Сташевського в «аспірантурі» в 347 описі (спр. 74). 479 опис містить справу про захист дисертацій окремими учнями Довнар–Запольського: докторської Г. А. Максимовичем та магістерської Б. Г. Курцом (спр. 27). Загалом, матеріали 16 фонду ДАК містять переважно офіційну документацію та можуть використовуватися для вивчення наукової та педагогічної діяльності представників школи.

В 153 фонді Київського комерційного інституту зберігається інформація про службову діяльність директора цього навчального закладу М. В. Довнар–Запольського (оп. 1, спр. 52). Ці документи є багатим джерелом для вивчення біографії Митрофана Вікторовича.

Досить цінні матеріали для реконструкції взаємовідносин між представниками школи зберігаються в документах фондів ІР НБУ ім. В. І. Вернадського. Зокрема, окремий блок джерел – це епістолярна спадщина учнів М. В. Довнар–Запольського. У ф. І зберігається лист В. Є. Козловської, яка докладно описує одне з засідань історико–етнографічного гуртка (спр. 12678). Про гурток розповідає також В. М. Базилевич у своєму листі до М. К. Зерова (ф. XXXV, спр. 436). Цікавим джерелом для вивчення взаємовідносин на кафедрі російської історії Університету св. Володимира є листування між Г. А. Максимовичем та В. Ю. Данилевичем (ф. XXIX, спр. 1197–1208). В ІР НБУ зберігається документ, що стосується гучної «справи Сташевського», а саме окремі матеріали слідства (ф. 161, спр. 35). Названі матеріали дають уяву про внутрішні процеси в тому соціумі, в якому формувалася наукова школа М. В. Довнар–Запольського.

Окремі матеріали з історії формування київської школи економічної історії містяться в фондах ЦДАК України. Зокрема, в 707 фонді зберігається листування Довнар–Запольського з приводу зміни статуту історико–етнографічного гуртка та варіанти статутів, підготовлені в різні роки (оп. 82, спр. 9). Документи, які розповідають про гурток знаходяться також в 262 особовому фонді М. В. Довнар–Запольського (оп. 1, спр. 22, 25). Цей комплекс джерел дозволяє скласти уявлення про розвиток однієї з організаційних структур, навколо яких відбувалося формування київської школи економічної історії – історико–етнографічного гуртка.

Джерельна база розширюється документами ЦДАВО України, зокрема, в 166 фонді зберігається автобіографія В. Є. Фаворського (оп. 12, спр. 7916). Українській історичній науці дуже мало відомо про цього вченого – представника київської історико–економічної школи, тому знайдені матеріали є надзвичайно важливими.

Важливий блок документів складають архівно–кримінальні справи істориків учнів М. В. Довнар–Запольського. Тривалий час дослідники не мали можливості працювати з цими джерельними матеріалами, лише після 1991 року був відкритий широкий доступ до них. Дослідження цих документів є важливим кроком на шляху об'єктивного вивчення біографій багатьох вітчизняних вчених. Значна частина архівно–кримінальних справ знаходиться в ЦДАГО України в 263

фонді. Тут зберігаються справи окремих представників київської школи економічної історії: П. П. Смірнова (спр. 49123), Є. Д. Сташевського (спр. 42123, 56543, 66504), В. М. Базилевича (спр. 5530, 66177), В. О. Романовського (спр. 64454, 66855). Загалом, кримінально–слідчі справи це особливе історичне джерело до якого слід обережно ставитись до інформації, що воно містить. Часто в фальсифікації свідчень були зацікавлені слідчі органи, не завжди були відвертими та щирими самі вчені і їх можна зрозуміти. Однак, попри недоліки цих документів, слід відзначити, що працівники радянських спецслужб часом ретельно збирали матеріали про професійну діяльність підслідних, тому ці документи є досить багатим історичним джерелом.

Архівно–кримінальні справи зберігаються також в Державному архіві СБУ. Зокрема, в ньому знаходяться матеріали з приводу обвинувачень П. В. Клименка (спр. 50021 фп.). В цих документах, між іншим, учень Довнар–Запольського згадує у свідченнях про свої роки навчання в Університеті св. Володимира.

Великий масив джерельних матеріалів, які так чи інакше стосуються проблеми київської історико–економічної школи, був надрукованим. Особливо слід відзначити пожвавлення інтересу останнім часом серед істориків України, Росії, Білорусі до питань розвитку історичної науки в минулому.

Зокрема, за сприяння Київського національного університету імені Тараса Шевченка надруковано дві частини праці, присвяченої історії університету між двома революціями. Цей комплекс документів є надзвичайно важливим джерелом для дослідження тих процесів, що відбувалися в Університеті св. Володимира на початку ХХ століття. Значний масив джерел, який був опублікований в цих збірках документів, безпосередньо стосується проблеми київської школи економічної історії М. В. Довнар–Запольського. Спогади учнів М. В. Довнар–Запольського: В. О. Романовського та Б. Д. Крупницького, що є джерелом для дослідження проблеми підготовки вчених істориків у київській історико–економічній школі. Великий масив надрукованих документів стосується гучної «справи Сташевського». Насамперед, – це полемічні праці М. В. Довнар–Запольського та декана історико–філологічного факультету М. М. Бубнова, листування, що ілюструє перебіг подій, спогади Н. Д. Полонської, яка розповідає про наслідки «справи Сташевського» для лідера київської школи економічної історії. Також в цих збірках документів вміщені уривки зі слідчої справи П. П. Смірнова, окремі протоколи засідань Ради університету та історико–філологічного факультету [1].

Важливою групою джерел для нашого дослідження є епістолярна спадщина вчених істориків початку ХХ століття. Так, біографічні відомості про М. В. Довнар–Запольського, про його наукові зацікавлення та творчі пошуки містяться в листуванні вченого [20]. Також російський вчений С. І. Михальченко опублікував листування різних державних установ та самого Митрофана Вікторовича з приводу суміщення ним посад директора Київського комерційного інституту та професора Університету св. Володимира. Особливої уваги, на нашу думку, заслуговує лист М. В. Довнар–Запольського до попечителя Київського навчального округу в якому вчений намагається проаналізувати результати своєї педагогічної роботи в Університеті

св. Володимира [11]. Надзвичайно важливим джерелом для вивчення взаємовідносин між київськими та московськими вченими є епістолярна спадщина відомого російського вченого С. Б. Веселовського. Він листувався, зокрема, з учнями М. В. Довнар–Запольського: П. П. Смірновим, Є. Д. Сташевським, А. М. Гневушевим, В. М. Базилевичем, Н. Д. Полонською та викладачем кафедри російської історії Університету св. Володимира В. Ю. Данилевичем. В значній частині листів кияни повідомляли московському вченому про те, що відбувалося в Університеті св. Володимира: обставини наукового життя, міжособистісні стосунки це все було предметом обговорення в цьому листуванні. Тому епістолярна спадщина С. Б. Веселовського є важливим джерелом для вивчення широкого кола питань безпосередньо пов'язаних з історією київської історико–економічної школи [21].

Для вивчення «справи Сташевського» можуть бути використані також щоденники С. Б. Веселовського, зокрема, для дослідження ставлення московських вчених до конфліктів у науковому середовищі, що відбувалися в Києві [3]. Документи, що загалом висвітлюють історію Університету св. Володимира були надруковані в збірнику «Киевский Университет. Документы и материалы. 1834–1984» [10].

Досить значна група серед опублікованих джерел – це спогади учнів М. В. Довнар–Запольського. Про частину з них ми вже згадували, коли мова йшла про документи, надруковані в збірниках «Alma Mater». Здебільшого ці документи містять інформацію про М. В. Довнар–Запольського як педагога та загалом розповідають, як формувалась київська школа економічної історії. Так, спогади учня М. В. Довнар–Запольського М. П. Полетики є поглядом з студентської лави на історію Університету св. Володимира в останні роки його існування. Вони є джерелом для вивчення як загальних явищ, які охоплювали весь соціум, так і суто професійних проблем вузького кола істориків університету [21]. Схожий характер мають спогади В. О. Романовського, що надрукував українській вченій В. А. Короткій. У них представник київської історико–економічної історії розповідає про методи роботи М. В. Довнар–Запольського з учнями на шляху формування наукової школи. Цей опис студентського минулого В. О. Романовським є ще одним варіантом його спогадів і очевидно писався в інший період ніж ті, що надруковані в «Alma Mater» [9].

Нами використані також спогади і Н. Д. Полонської, яка після Другої світової війни залишилася в ФРН, а тому працювала в дещо кращих ідеологічних, політичних та фінансових умовах, ніж її колеги в Радянському Союзі. Мабуть через це представниця київської школи економічної історії залишила чисельні та розлогі розповіді про своє минуле. Зокрема, в своїх спогадах про період з 1913 по 1916 рік Н. Д. Полонська–Василенко розповідає про свої наукові пошуки в цей час, також згадує про захист магістерських дисертацій іншими представниками київської історико–економічної школи Є. Д. Сташевським та Г. А. Максимовичем, крім того пише про взаємовідносини між М. В. Довнар–Запольським та Є. Д. Сташевським зосереджуючись на подіях, що стали передумовою гучної «справи Сташевського» [23]. Залишила Н. Д. Полонська–Василенко також спогади про свого вчителя М. В. Довнар–Запольського. Вони є багатим джерелом для вивчення київського періоду біографії

лідера київської школи економічної історії, в цьому документі Н. Д. Полонська-Василенко розповідає про М. В. Довнар-Запольського як педагога [19].

Для дослідження окремих питань, що стосуються історії наукової школи М. В. Довнар-Запольського, значну цінність має таке масове, комплексне за своєю структурою, джерело як періодика. Так «справа Шашевського» була відображена в газетних публікаціях, зокрема, в статтях, що були надруковані в «Русском слове». Також певні аспекти історії історико-етнографічного гуртка висвітлюють публікації в газетах «Киевлянин» та «Саратовский Вестник».

До друкованої джерельної бази дослідження слід віднести наукові часописи. Зокрема, документи, що висвітлювали роботу історико-філологічного факультету Університету св. Володимира друкувалися в «Университетских известиях». Окрім загальної офіційно-організаційної інформації часопис публікував рецензії на студентські медальні роботи та дисертації. Ці матеріали є важливим джерелом для вивчення наукового доробку школи. Також значний інтерес становлять для вивчення історії та наукової діяльності київської історико-економічної школи «Сборник статей», що час від часу видавав історико-етнографічний гурток. В цьому збірнику друкувалися наукові дослідження учнів М. В. Довнар-Запольського, повідомлення про роботу гуртка, звіти про архівні пошуки окремих його членів.

Надзвичайно важливою і мабуть головною є група джерел, до якої належать наукові дослідження представників школи. Ці роботи використовуються нами для вивчення основних напрямків досліджень, які здійснювала школа, її методології, історіографічних поглядів учнів М. В. Довнар-Запольського. Умовно цей комплекс джерел можна розділити на: 1) наукові праці, котрі присвячені теоретичним і методологічним питанням історії; 2) конкретно-історичні праці представників школи.

Серед праць, в яких розглядаються теоретичні та методологічні проблеми історії можна виокремити: 1) теоретичні дослідження відомих вчених, які справили значний вплив на розвиток історичної науки; 2) праці представників школи в яких безпосередньо розглядалися теоретико-методологічні проблеми: М. В. Довнар-Запольського [5; 6; 7], Є. Д. Шашевського [28], П. П. Смірнова [25].

Конкретно-історичні дослідження представників школи, на нашу думку, можуть бути розділені на дві групи. До першої найбільшої належать найважливіші роботи школи в яких розглядаються проблеми економічної історії Московської держави. Це дослідження: М. В. Довнар-Запольського [8], Є. Д. Шашевського [29; 30], П. П. Смірнова [26; 27], А. М. Гневушева [4], Г. А. Максимовича [14; 15], Г. М. Білоцерковського [2], М. Ф. Яницького [31]. Значно менший масив становлять праці представників школи в яких розглядаються проблеми історії України, це дослідження: В. О. Романовського [24], Г. А. Максимовича [12; 13].

Київські архіви ЦДІАК, ДАК, ІР НБУ, ДА СБУ, ЦДАВО України, ЦДАГО України, достатньо репрезентативні та відкривають широкі можливості для вивчення київської школи економічної історії М. В. Довнар-Запольського. Документи цих архівів містять значну кількість матеріалів з соціальної історії науки. Також значні можливості в

дослідженні школи відкривають надруковані останніми десятиріччями документи. Нові перспективи в вивченні київської школи економічної історії М. В. Довнар-Запольського можуть бути пов'язані з документами що перебувають не в державних архівах і дослідникам варто спрямувати зусилля на їх розшук. Також в подальшому доля представників школи була пов'язана з різними куточками СРСР, введення в обіг матеріалів місцевих архівів може розширити наші знання про школу.

Список використаних джерел

1. Alma Mater: Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917–1920. Матеріали, документи, спогади: У 3 кн. / Упоряд.: В. А. Короткий, В. І. Ульяновський. – Кн.1. Університет св. Володимира між двома революціями. – К., 2000. – 702 с.; Кн.2. Університет св. Володимира за доби Української Центральної Ради та гетьманату Павла Скоропадського. – К., 2001. – 703 с.
2. Белоцерковский Г. М. Тула и Тульский уезд в XVI и XVII веках. – К., 1914. – 276, 164 с.
3. Веселовский С. Б. Дневники // Вопросы истории. – 2000. – №2. – С.89–118.
4. Гневушев А. М. Очерки экономической и социальной жизни сельского населения Новгородской области после присоединения Новгорода к Москве. – Киев, 1915. – Т. I. – Ч.1. – 337 с.
5. Довнар-Запольский М. Исторические взгляды В. Б. Антоновича // Син України: Володимир Боніфатієвич Антонович. У 3-х т. / В. Короткий, В. Ульяновський. – Київ. – Т.2. – С.237–245.
6. Довнар-Запольский М. В. Исторический процесс русского народа в русской историографии // Русская мысль. – 1902. – Книга III. – С.170–186.
7. Довнар-Запольский М. В. История русского народного хозяйства. – Киев, 1911. – Т.1. – 366 с.
8. Довнар-Запольский М. В. Пособие по истории Московского периода. – К., 1912. – Литограф. изд.
9. Из спогадів Віктора Романовського (Пуб. В. А. Короткого) // Київський університет. – 1997. – №5. – С.3.
10. Киевский Университет. Документы и материалы. 1834–1984. – К., 1984. – 190 с.
11. М. В. Довнар-Запольский – директор Киевского коммерческого института. Новые документы (Пуб. С. И. Михальченко) // Проблемы Славяноведения. – 2005. – №7. – С.393–408.
12. Максимович Г. А. Выборы и указы в Малороссии в Законодательное собрание 1767 г. Ч.1. Выборы и составление наказов. – Нежин: Тип. «Печатник», 1917. – 333 с.
13. Максимович Г. А. Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией. – Нежин: Типо-лит. Меленевского, 1913. – Т. I. – 399 с.
14. Максимович Г. А. К вопросу о степени достоверности писцовых книг. – Нежин: Типо-лит. Меленевского, 1914. – 19 с.
15. Максимович Г. А. Кризис перед Смутой в Московском государстве. – Нежин: Типо-лит. Меленевского, 1912. – 19 с.
16. Михальченко С. И. Киевская школа в российской историографии (В. Б. Антонович, М. В. Довнар-Запольский и их ученики). – М., 1997. – 228 с.
17. Михальченко С. И. Киевская школа в российской историографии (середина XIX – первая треть XX в.): Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. – Москва, 1997. – 27 с.
18. Михальченко С. И. Киевская школа очерки об историках. – Брянск, 1994. – 76 с.
19. Палонская-Василенка Н. Даўнар-Запольскі. Зацёмкі да біаграфіі // 3 гісторыяў на вы. Артыкулы дакументы успамыны. – Мінск, 1994. – Вып.3. – С.180–192.
20. Перапіска М. В. Доўнар-Запольскага з дзеячамі навукі України (1893–1908) / Склад.: В. М. Лебедзева і ін. – Гомель, 2005. – 170 с.
21. Переписка С. Б. Веселовского с отечественными историками / Сост.: Л. Г. Дубинская, А. М. Дубровский. – М., 2001. – 528 с.
22. Полетика М. П. Воспоминания / <http://lib.ru/MEMUARY/POLETIKA/wospominaiaya.txt>
23. Полонська-Василенко Н. Моя наукова праця (війна, 1913–1916) // Український історик. – 1983. – №2–4 (78–80). – С.38–50.
24. Романовский В. О. Хозяйство монастырских крестьян Любецкой сотни в 1776 году. – К., 1914. – С.81–98.

25. Смирнов П. Ключевский В. О. – К., без д. – С.21.
 26. Смирнов П. П. Города Московского государства в первой половине XVII в. – К., 1919. – Т.1. – В.2. – 356 с.
 27. Смирнов П. П. Орловский уезд в конце XVI века по писцовой книге 1594–5 гг. – К., 1910. – 235 с.
 28. Стасhevский Е. Д. Лекции по истории хозяйственного строя Западной Европы (античный период). – Киев, 1912. – 140 с.
 29. Стасhevский Е. Д. Опыты изучения писцовых книг Московского государства 16 в. Выпуск I. Московский уезд. – К., 1907. – 106 с.
 30. Стасhevский Е. Д. Очерки по истории царствования царя Михаила Федоровича. – К., 1913. – Ч.1. – 370 с.
 31. Яницкий М. Ф. Экономический кризис в Новгородской области XVI в. – К., 1915. – 235 с.

References

1. Alma Mater: Universytet sv. Volodymyra naperedodni ta v dobu Ukrain's'koi revoliutsii. 1917–1920. Materialy, dokumenty, spogady: U 3 kn. / Uporiadnyk.: V. A. Korotkyi, V. I. Ulianos'kyi. – Kn.1. Universytet sv. Volodymyra mizh dvoma revoliutsiami. – К., 2000. – 702 с.; Kn.2. Universytet sv. Volodymyra za doby Ukrain's'koyi Tsentral'noyi Rady ta Het'manatu Pavla Skoropads'kogo. – К., 2001. – 703 с.
 2. Belotserkovskiy H. M. Tula i Tul'skiy uезд v XVI i XVII vekakh. – К., 1914. – 276, 164 с.
 3. Veselovskiy S. B. Dnevnik // Voprosy istorii. – 2000. – №2. – S.89–118.
 4. Gnevushev A. M. Oчерки ekonomicheskoy i sotsial'noy zhizni sel'skogo naseleniya Novgorodskoy oblasti posle prisoiedineniya Novgoroda k Mosve. – Kiev, 1915. – Т.1. – Ч.1. – 337 с.
 5. Dovnar–Zapol'skiy M. Istoricheskiye vzgliady V. B. Antonovicha // Syn Ukrainy: Volodymyr Bonifatievych Antonovych. U 3–kh t. / V. A. Korotkyi, V. I. Ulianos'kyi. – Kyiv. – Т.2. – S.237–245.
 6. Dovnar–Zapol'skiy M. Istoricheskiy protsess russkogo naroda v russkoy isoriografii // Russkaia mysl'. – 1902. – Kniga III. – S.170–186.
 7. Dovnar–Zapol'skiy M. V. Istoria russkogo narodnogo khoziaystva. – Kiev, 1911. – Т.1. – 366 с.
 8. Dovnar–Zapol'skiy M. V. Posobie po istorii Moskovskogo perioda. – К., 1912. – Litogr. izd.
 9. Iz spohadiu Viktora Romanov's'koho (Pub. V. A. Korotkoho) // Kyiv's'kyi universytet. – 1997. – №5. – S.3.
 10. Kievskii Universitet. Dokumenty i materialy. 1834–1984. – К., 1984. – 190 с.
 11. M. V. Dovnar–Zapol'skiy – direktor Kievskogo kommerchskogo instituta. Novyye dokumenty (Pub. S. I. Mikhhalchenko) // Problemy Slavianovedeniya. – 2005. – №7. – S.393–408.
 12. Maksimovich G. A. Vybory i Nakazy v Malorosii v Zakonodatel'noe sobranie 1767 g. Ch.1. Vybory i sostavlenie nakazov. – Nezhyn: Tip. «Pechatnyk», 1917. – 333 с.
 13. Maksimovich G. A. Deiatel'nost' Rumiantseva–Zadunayskogo po upravleniu Malorosiyey. – Nezhyn: Typo–lit. Melenevskogo, 1913. – Т.1. – 399 с.
 14. Maksimovich G. A. K voprosu o stepeni dostovernosti pistsovykh knig. – Nezhyn: Typo–lit. Melenevskogo, 1914. – 19 с.
 15. Maksimovich G. A. Krisis pered Smutoy v Moskovskom gosudarstve. – Nezhyn: Typo–lit. Melenevskogo, 1912. – 19 с.
 16. Mikhhalchenko S. I. Kiyevskaia shkola v rossiyskoy istoriografii (V. B. Antonovych, M. V. Dovnar–Zapol'skiy i ikh ucheniki). – М., 1997. – 228 с.
 17. Mikhhalchenko S. I. Kiyevskaia shkola v rossiyskoy istoriografii (seredina XIX – pervaya tret' XX v.): Avtoref. dis. ... d–ra ist. nauk. – Moskva, 1997. – 27 с.
 18. Mikhhalchenko S. I. Kiyevskaia shkola oчерki ob istorikakh. – Briansk, 1994. – 76 с.
 19. Palonskaia–Vasilenka N. Daunar–Zapol'ski. Zatsemki da biagrafii // Z hystoryiay na vy. Artykuly dakumenty uspamy. – Minsk, 1994. – Vyp.3. – S.180–192.
 20. Perapiska M. V. Dounar–Zapol'skaga z dzeiachami navuki Ukrainy (1893–1908) / Sklad.: V. M. Lebedzeva i in. – Gomel', 2005. – 170 с.
 21. Perepiska S. B. Veselovskogo s otechstvennymi istorikami / Sost.: L. G. Dubinskaia, A. M. Dubrovskii. – М., 2001. – 528 с.
 22. Poletyka M. P. Vospominaniia / <http://lib.ru/MEMUARY/POLETIKA/wospoinaiya.txt>
 23. Polons'ka–Vasylenko N. Moia naukova pratsia (viyna, 1913–1916) // Ukrain's'kyi istoryk. – 1983. – №2–4 (78–80). – S.38–50.
 24. Romanovskiy V. O. Khoziaystvo monastyrskikh krestian Liubetskoy sotni v 1776 godu. – К., 1914. – S.81–98.

25. Smirnov P. Kliuchevskiy V. O. – К., bez d. – S.21.
 26. Smirnov P. P. Goroda Moskovskogo gosudarstva v pervoy polovine XVII v. – К., 1919.
 27. Smirnov P. P. Orlovskiy uезд v kontse XVI veka po pistsovoy knige 1594–5 gg. – К., 1910. – 235 с.
 28. Stashevskiy Ye. D. Lektsii po istorii khoziaystvennogo stroia Zapadnoy Yevropy (antichnii period). – Kiev, 1912. – 140 с.
 29. Stashevskiy Ye. D. Opyty izuchenii pistsovykh knig Moskovskogo gosudarstva 16 v. Vypusk I. Moskovskiy uезд. – К., 1907. – 106 с.
 30. Stashevskiy Ye. D. Oчерki po istorii tsarstvovaniya tsaria Mikhaila Fiodorovicha. – К., 1913. – Ч.1. – 380 с.
 31. Yanitskiy M. F. Ekonomicheskii krizis v Novgorodskoy oblasti XVI v. – К., 1915. – 235 с.

Karpus' D. O., Ph.D. doctoral candidate, economical theory and history chair assistant, Bilotserkivskii national agricultural university (Ukraine, Bila Tserkva), karpusdmirto@ukr.net

Resources base of the investigation of Kyievan economic history

This article tell us about the possibility of the kyivan archives and lasttime printed resources in M. V. Dovnar–Zapol's'kii's scientific school learning. The methods of the resources analysis are used in this article, namely: scientific evristic, classification and resources' critic. The Kyivan archives cdiak, kyiv–arhiv, nbuv, archivsbu, tsdavo, cdago almost, are all representative and open wide possibilities for learning Kyievan school of economic history of M. V. Dovnar–Zapol's'kii. The documents of these archives have many materials from social history of science. They give the possibility to explore the features of educational process in St. Volodymyr University and preparing of scientific skeleton by Kyievan school of economic history. They could be used for learning scientific and pedagogic al activity of school representatives.

Keywords: Kyievan school of economic history of M. V. Dovnar–Zapol's'kii, M. V. Dovnar–Zapol's'kii's scientific school learning, St. Volodymyr University, history and ethnographic section, cdiak, kyiv–arhiv, nbuv, archivsbu, tsdavo, cdago.

Карпус Д. О., кандидат исторических наук, ассистент кафедры экономической теории и истории, Белоцерковский национальный аграрный университет (Украина, Белая Церковь), karpusdmirto@ukr.net

Історична база дослідження киевської школи економічної історії М. В. Довнар–Запольського

Розкриті можливості киевських архівів і напечатаних в останнє часі джерел вивчення школи М. В. Довнар–Запольського. В роботі застосовуються методи історично-джерелознавчого аналізу, а саме методи наукової евристики, класифікації та критики джерел. Києвські архіви ЦДІАК, ГАК, ІР НБУ, ДА СБУ, ЦДАВО України, ЦГАО України, достатньо репрезентативні і відкривають широкі можливості для вивчення киевської школи економічної історії М. В. Довнар–Запольського. Документи цих архівів містять значительне количество матеріалів по соціальній історії науки, вони дають можливість дослідити особливості навчального процесу в Університеті св. Володимира, і підготовки наукових кадрів киевської школи економічної історії можуть використовуватися для вивчення наукової і педагогічної діяльності представителів школи.

Ключевые слова: киевская школа экономической истории М. В. Довнар–Запольского, киевская историко–экономическая школа М. В. Довнар–Запольского, Университет св. Владимира, историко–этнографический кружок, ЦДІАК, ГАК, ІР НБУ, ДА СБУ, ЦДАВО України, ЦГАО України.

* * *

УДК 930.1:061.237(477)«187/189»(045)

Клер І. Г.,
аспірант кафедри історичних дисциплін,
Маріупольський державний університет (Україна,
Маріуполь), irina_kler@rambler.ua

ДІЯЛЬНІСТЬ СТАРОЇ КИЇВСЬКОЇ ГРОМАДИ. ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД ПРОБЛЕМИ У ПРАЦЯХ СУЧАСНИХ ДОСЛІДНИКІВ

На історіографічній основі розглядається питання щодо висвітлення сучасними істориками просвітницької діяльності Старої Київської громади. Особливу увагу приділено її діячам та їх праці. З'ясовані хронологічні межі роботи Старої громади. Проаналізовано особливості розробки цієї теми з кінця ХХ – до початку ХХІ ст. Історіографічні оцінки щодо напрямків діяльності, періодичного органу, заснування Південно–Західної філії Імператорського Російського географічного товариства та провідних діячів Старої Київської громади. Аналізується використання сучасними істориками різноманітних джерел та робіт їх попередників відносно утворення та діяльності Старої громади протягом 70–90–х рр. ХІХ ст. Відзначено недостатність висвітлення теми у роботах дослідників зазначеного часу.

Ключові слова: Стара Київська громада, «Київський телеграф», «Киевская старина», Південно-Західна філія Імператорського Російського географічного товариства, Емський указ, українська інтелігенція.

Стара громада в 70–ті рр. XIX ст. продовжувала діяльність Київської громади початку 60–х рр., яка була вимушена припинити свою роботу через репресії царської влади. Робота Старої громади була предметом дослідження певної кількості сучасних істориків. Хронологічні межі сучасного історіографічного періоду охоплюють кінець XX ст. – початок XXI ст. Протягом 1990–х рр. означену тему вивчали: А. Катренко, М. Палієнко, С. Світленко, В. Сарбей та інші. Історіографія початку XXI ст. представлена працями М. Андрійчука, С. Світленка, П. Магочія, Н. Шип та іншими. Аналізуючи тему, необхідно звернути увагу на історіографічну дискусію щодо визначення хронологічних рамок, напрямків діяльності, складу Старої громади. В цьому аспекті полягає науковий інтерес до теми.

Історіографічний аналіз питань діяльності Київської Старої громади зробила М. Палієнко. Серед сучасних дослідників вона відмітила роботи А. Катренка, О. Козирева, В. Ульяновського. Авторка зазначила, що А. Катренко приділив значну увагу найповажнішому члену Київської громади М. Лисенку [15, с. 57]. У О. Козирева, за словами дослідниці, спостерігається розмежування ідейних поглядів та концепцій майбутнього устрою України серед членів громади [15, с. 70]. М. Палієнко, розглядаючи діяльність Старої громади зазначила, що В. Ульяновський звернув увагу на відсутність її програми і вказав на велике значення виступів громадівців у пресі [15, с. 54].

Відомий дослідник українського громадівського руху С. Світленко звернув увагу на дослідження Я. Грицака, який відмітив кількісний склад учасників Київської громади, але він не уточнює саме в який час до її складу входили громадівці [20, с. 10]. Загалом, можна зробити висновок про недостатність висвітлення історіографічних аспектів зазначеної теми. Мета статті: дослідити сучасну історіографію діяльності Старої Київської громади.

Стара громада була осередком національно–культурної роботи в Україні 70–90–х рр. XIX ст. Час утворення громади є одним серед дискусійних питань цієї теми. М. Палієнко зазначала, що після тимчасового занепаду діяльність Київської громади вона відродилася у 1869 р. [15, с. 56]. Цю думку підтримав В. Литвин, який зазначає час утворення громади у 1869 р., відмічаючи що у 1870–х рр. Київ становиться центром громадівського руху [11, с. 393]. Деяко іншої точки зору дотримуються В. Сарбей, Н. Шип, відносять початок 70–х рр. XIX ст. відродженням Київської громади після запровадження Валуєвського циркуляру [16, с. 12; 21, с. 211].

Стара громада не мала усталеної програми й визначених організаційних форм. Чисельність якої мала свої не точності. До неї входили визначні наукові і культурні діячі: В. Антонович, який був від початку провідником Київської громади, В. Беренштам, Ф. Вовк, В. Вовк–Карачевський, М. Драгоманов, П. Житецький, М. Зібер, Л. Ільницький, М. Ковалевський, О. Кониський, П. Косач, І. Левицька, С. Левицький, М. Левченко, М. Лисенко, О. Лоначевський, К. Михальчук, В. Науменко, Ф. Панченко, С. Подолінський, Т. Рильський, В. Рубінштейн, І. Рудченко (Білик), О. Русов, М. Старицький, С. Трегубов, П. Чубинський, Я. Щульгін, та інші. За словами М.

Глобенко протягом 1872–1873 рр. членами громади були близько 70 чоловік [4, с. 443]. М. Палієнко відокремлювала членів громади за їх фахом виділяючи, що у 1870–ті роки були професори і доценти університету (В. Антонович, М. Драгоманов, М. Зібер), викладачі гімназії та училищ (Ф. Вовк, В. Беренштам, П. Житецький), письменник і драматург М. Старицький, видатний композитор М. Лисенко, лікар О. Михалевич, статистик О. Русов та інші [15, с. 57]. На відміну від М. Палієнко, М. Андрійчук зазначив кількість членів Старої громади, які склали до прийняття Емського указу майже 100 осіб [1, с. 34]. В свою чергу В. Литвин відмітив, що основу громади становили приблизно 10–20 осіб всі інші не відігравали особливу роль у діяльності її [11, с. 394].

Стара громада значно розширилась із заснуванням у 1873 р. в Києві відділення Російського географічного Товариства. Під його прикриттям громадівці почали видавати архівні матеріали, заснували музей та бібліотеку, збирали документи з вітчизняної історії. У 1875 р. Стара громада придбала російську газету «Київський телеграф», перетворивши її на рупор провідних громадівських ідей. Громада звертала значну увагу на розвиток земств та міського самоврядування. Ціла низка її членів брала активну участь у цих установах і тим самим захищали, власне, інтереси українців. Але найбільше значення надавала Стара громада розвитку науки та освіти. Основним центром науки став Південно–Західний відділ Російського Географічного Товариства, в якому було опубліковано «Історичні пісні українського народу» В. Антоновича і М. Драгоманова, великий збірник етнографічних матеріалів П. Чубинського, збірки казок і чумацьких пісень, статистичні дослідження на основі перепису населення Києва [10, с. 313].

В 1874 р. у Києві відбувся 3–й Всеросійський археологічний з'їзд. Він дав можливість переглянути здобутки українознавства і підніс авторитет української науки [6, с. 133]. Російська влада весь час тримала під наглядом діяльність Старої громади. Під впливом обставин у травні 1876 р. Олександр II підписав указ, яким було заборонено друкувати українською мовою всі оригінальні твори і переклади, заборонено сценічні вистави і читання лекцій, наказано не допускати з–за кордону українських видань. Разом з цим був розігнаний київський відділ Географічного товариства і припинено видання «Киевского телеграфа». Все це не зламало планів діяльності Старої громади, в результаті чого було заплановано перенести деякі ділянки своєї роботи за кордон [10, с. 316].

Сучасна історіографія проблеми представлена працями істориків, дослідження яких були безпосередньо присвячені діяльності Старої громади або тема розглядалася в контексті історії України. Висвітлюючи цю тему, звертаємо увагу на дискусії в історіографії щодо хронологічних меж діяльності Старої громади. Серед представників історіографії 90–х рр. XX ст. звертаємо увагу на роботи А. Катренка, М. Палієнко, В. Сарбея, С. Світленка та інших.

М. Палієнко – єдина з українських дослідників, хто комплексно вивчав діяльність Старої громади. Дослідниця українського громадівського руху зазначила, що після тимчасового занепаду діяльність Київської громади вона відродилася у 1869 р. [15, с. 56]. З 1869 р. починаються регулярні зібрання громадян по суботах

для обговорення чергових справ та організації спільної роботи. Вони відбувалися по черзі то у М. Лисенка, то у П. Житецького, а згодом і у інших членів громади. Марина Геннадіївна відмітила новий сплеск активності Київської громади, який був пов'язаний з тимчасовою лібералізацією політики царського уряду стосовно культурницької діяльності української інтелігенції, за її словами «у цей період Київська громада з багаточисельної студентської організації перетворилася на тісно спаяну корпорацію українців–патріотів» [15, с. 56]. Дослідниця звернула увагу на відомих представників Старої громади, підкресливши, що відбір до їх числа був дуже ретельним. Серед членів громади у 1870–ті роки були професори і доценти університету (В. Антонович, М. Драгоманов, М. Зібер), викладачі гімназії та училищ (Ф. Вовк, В. Беренштам, П. Житецький), письменник і драматург М. Старицький, видатний композитор М. Лисенко, лікар О. Михалевич, статистик О. Русов та інші [15, с. 57]. Авторка вказала, що у 1875 р. громадівці почали вдало редагувати газету «Киевский телеграф», яка «на недовгий час стала своєрідним рупором українського руху» [15, с. 63]. Вона зазначила, що у 1880–1890–х рр. Стара громада сконцентрувала свої зусилля на легальній науковій діяльності. У 1882 р. в Києві за безпосередньої участі її членів було засновано науковий журнал «Киевская старина», присвячений проблемам української історії, етнографії та літератури [15, с. 72–73].

С. Світленко, розглядаючи роботу Старої громади відзначив, що в ній брали участь історики В. Антонович і М. Драгоманов, філологи П. Житецький і К. Михалчук, етнографи й фольклористи Ф. Вовк, І. Рудченко, О. Русов і П. Чубинський, правознавець О. Кістяківський, економіст Т. Рильський, письменники І. Нечуй–Левицький, О. Кониський, М. Старицький, композитор М. Лисенко та інші [20, с. 19–20]. Автор вказав, що «у 1870–х рр. провідні діячі народолобівців надавали все більшого значення соціальному питанню, розглядаючи його крізь призму демократичної та ліберальної ідей» [20, с. 12]. Дослідник звернув увагу на неофіційний орган громади газету «Київський телеграф», яка діяла протягом 1874–1876 рр. [18, с. 42].

Одним з відомих дослідників українського громадівського руху є український історик А. Катренко. Він зробив значний внесок у дослідження діяльності Старої громади. Розглянувши діяльність її членів, дослідник відзначив В. Антоновича, М. Драгоманова, П. Житецького. Окрім того Андрій Миколайович приділив увагу дослідженню питання про заснування членами Старої громади журналу «Киевская старина». Дослідник проаналізував етапи розвитку журналу та основних напрямків його роботи. На думку автора, простежується значний вплив на «Киевскую старину» громадівців, які відстоювали за його допомогою національно–культурні права українського народу [8, с. 111–112].

М. Глобенко розглянув причини репресій 1875–1876 рр., втрату газети «Київський телеграф», закриття Південно–Західного відділу, усунення з Київського університету М. Драгоманова й М. Зібера, виїзд їх, а також Ф. Вовка й С. Подолинського за кордон. Важливим здобутком Старої громади була наукова українознавча діяльність, очолена В. Антоновичем і зосереджена переважно навколо журналу «Київська старовина» (1882–

1906 рр.), матеріально підтримуваного В. Смиренком, В. Тарнавським, і Є. Чикаленком [4, с. 444].

В. Сарбей зазначав, що в 70–х рр. XIX ст. відбулося відродження громадівського руху в Україні, що свідчило про нове піднесення національно–визвольної боротьби. Історик, вивчаючи діяльність членів громади, назвав активних його учасників серед яких були такі діячі української культури, як композитор М. Лисенко, драматург М. Старицький, письменник І. Рудченко, вчений М. Драгоманов та ін. [16, с. 12]. Дослідник звернув увагу на те, що «спільною для всіх громад України була національна українська ідея на демократичному ґрунті. Їхня практична діяльність зводилася переважно до культурно–освітніх заходів. Чимало учасників громад брали участь у роботі недільних шкіл, вдали українські підручники, збирали і друкували твори усної народної творчості» [17, с. 193–194].

Діаспорний історик В. Верига, розглядаючи діяльність Старої громади, зазначив її участь у відкритті в лютому 1873 р. В. Антоновичем, В. Беренштамом, Ф. Вовком, П. Житецьким та іншими у Києві Південно–Західного відділу Імператорського Російського Географічного Товариства, яке насправді було самостійним товариством [3, с. 267–268]. Історик наголошував на тому, що громада складалася з людей різних політичних переконань, переважно правих, але були й соціалісти та революціонери.

Австрійський історик української тематики А. Каппелер, проаналізувавши роботу Старої громади, назвав основні напрямки її діяльності, які полягали у відкритті Південно–Західного відділу Російського Географічного товариства, редагуванні газети «Киевский телеграф». З усіх провідних діячів Старої громади автор звернув увагу лише на діяльність у ній В. Антоновича та М. Драгоманова [7, с. 116].

На початку XXI ст. розширилося коло досліджень з приводу вивчення Старої громади. Деякі представники історіографії 1990–х рр. продовжили висвітлення її діяльності. Історію цієї громади вивчають наступні дослідники: М. Андрійчук, Я. Грицак, А. Катренко, В. Литвин, В. Любченко, В. Матях та інші.

М. Андрійчук, розглядаючи громадівський рух, звернув увагу на чисельний склад Старої громади, яка нараховувала перед запровадженням Емського указу майже 100 осіб, після набуття ним чинності – лише 14 осіб, а до 1900 р. кількість її членів становила в близько 20–25 осіб. Автор відзначив, що до запровадження Емського указу «в їхньому середовищі побутувала ідея видання свого друкованого періодичного органу. Вона належала таким діячам, як М. Старицький та О. Русов. Подібну ідею виношував і С. Подолинський, котрий ще у 1872 р. висунув пропозицію щодо організації всеслов'янського соціально–демократичного центру, що мав би видавати власний друкований періодичний орган. М. Драгоманов обрав емігрантську долю, ставши представником інтересів старої громади в Європі» [1, с. 34].

Дослідник українського громадівського руху А. Катренко, досліджуючи роботу Старої громади зазначив, що її діяльність була спрямована на розвиток національно–культурного напрямку. Автор вказав, що за участю членів громади виникло декілька гуртків української молоді, які займалися просвітницькою діяльністю, видавали та розповсюджували українські книжки і таке інше [9, с. 10].

Значний внесок у висвітлення теми було зроблено в енциклопедичних виданнях, в яких дослідники розкривали питання щодо діяльності громади. В. Матях охарактеризувала перший в Україні, багатoproфiльний iсторичний журнал – «Киевская старина», який виходив у Києві з 1882 до 1906 р. Авторка звернула увагу на те, що він був заснований «з ініціативи Київської громади для оперативного висвітлення здобутків історичної науки, визначення напрямків дослідницьких пошуків, поширення історичних знань» [14, с. 319]. В. Матях розглянула ряд питань пов'язаних з діяльністю журналу: авторський склад, напрямки публікацій серед яких у часопису широко представлена економічна, політична та соціальна проблематика, історія визвольної боротьби українського народу [14, с. 319].

В. Любченко відзначила, що газета «Киевский телеграф» почала виходити з 1859 р. З 1874 р. власницею та видавцем її була А. Гогоцька. Нею були запрошені для співробітництва члени громади В. Антонович, В. Беренштам, Ф. Вовк, М. Драгоманов, П. Житецький, О. Русов, П. Чубинський, Я. Шульгін та інші. Авторка звернула увагу на програму газети, яку розробляв М. Драгоманов разом з Ю. Цвітковським будучи її фактичними редакторами. За словами В. Любченко останнім редактором якої був М. Ясинський, коли у 1876 р. відповідно до Емського указу була закрита робота газети «Киевский телеграф» [12, с. 322].

Н. Шип розглядає діяльність українських громад, робота яких була відновлена після Валуєвського циркуляру у 70-х рр. XIX ст. в різних містах України та за її межами. Авторка виділяє активних діячів громади в Києві, серед яких були В. Антонович, Ф. Вовк, П. Житецький, М. Драгоманов, М. Лисенко та інші. Вона зазначала, що «деякі члени громади почали пов'язувати свою діяльність із політичними партіями» [21, с. 211].

С. Світленко, розглядаючи роботу Старої громади, аналізував газету «Киевский телеграф» як її друкований орган. За словами дослідника протягом 1874–1876 рр. вона була неофіційним органом Старої Київської громади, метою якої було розповсюдження боротьби за українське національне відродження [19, с. 65].

За словами В. Литвина, в результаті певної лібералізації суспільно-політичного життя України на початку 70-х рр. XIX ст. центр українського руху перемістився з Петербурга до Києва [11, с. 392]. Вже з 1869 р. починається відродження діяльності товариства. Київська громада зростає з 70-х рр. на відміну від студентської відкритої організації 60-х рр., перетворилася на таємну організацію, вступ до якої був досить жорстоко регламентований, зазначав історик [11, с. 393]. Володимир Михайлович відмітив, що членами громади були: М. Драгоманов, К. Михальчук, П. Чубинський, О. Кістяківський, Т. Рильський; визнанням лідером київських громадівців вважався В. Антонович. Основу громади становили 10–20 осіб, які виявляли непересічну продуктивність та таланти в своїх праці. Період розквіту діяльності Старої громади припадає на першу половину 1870-х рр., саме тоді вона стала на чолі українського руху [11, с. 394].

Я. Грицак відзначає, що Київська громада активізувала свою діяльність, відкривши з ініціативи київського генерал-губернатора князя О. Дондукова-Корсакова у 1873 р. Південно-Західну філію Імператорського Російського географічного товариства. Історик зазначав,

що форми діяльності товариства ідеально підходили громадівцям для легалізації їхньої діяльності. Я. Грицак відзначив, що за допомогою товариства були видані «Історичні пісні українського народу» В. Антоновича та М. Драгоманова, збірки казок М. Драгоманова, чумацьких пісень Рудченка, декілька томів матеріалів етнографічно-статистичної експедиції, що була проведена у 1869–1871 рр. у Південно-Західному краї під керівництвом П. Чубинського [5, с. 70].

Представник української діаспори в Канаді П. Магочій, розглядаючи діяльність Київської громади, зазначив, що вона відновила свою активну діяльність на початку 1870-х рр. Історик звернув увагу на те, що робота Старої громади змінила свій напрямок. За словами автора, «наукова діяльність, що полягала, здебільшого, в дискусіях усередині київської громади і в роботі, пов'язаній з південно-західним відділом Імперського російського географічного товариства» [13, с. 358].

Таким чином, в результаті висвітлення діяльності питань історіографії Старої Київської громади 70–90-х рр. XIX ст., приходимо до висновку, що наукова проблема певною мірою розглядалася в період 1990-х рр. і до початку XXI ст. Історики 90-х рр. XX ст. в першу чергу звертали увагу на напрямки діяльності громади. М. Палієнко виділила дату заснування старої громади 1869 р. С. Світленко звернув увагу на різноманітну професійну роботу громадівців, яких об'єднувала одна спільна ідея українського національного відродження. В. Сарбей розглядав роботу Старої громади, яка відродилася у 70-х рр. XIX ст., виділяючи основні напрямки її роботи. А. Катренко виділив роботу журналу «Киевская старина», який редагували громадівці.

Розглядаючи історіографію проблеми поч. XXI ст., необхідно відзначити, що дослідники звертали увагу на окремі аспекти проблеми М. Андрійчук досліджував діяльність окремих членів громади. В. Матях проаналізувала внесок громадівців у видання журналу «Киевская старина». В. Любченко висвітлював роль газети «Київський телеграф» у діяльності Старої громади. Н. Шип зазначила, що діяльність Старої громади у 90-х XIX ст. дала ґрунт утворенню національно-політичних партій.

Історіографічний інтерес до питань діяльності Київської Старої громади не згасає. На сьогоднішній день немає жодної узагальнюючої теми монографії, яка б була присвячена Старій громаді. Отже, потрібно ще більше дослідити зазначену проблему, використовуючи різні матеріали: спогади громадівських діячів, мемуари, щоденники, статті, узагальнюючі роботи та інші матеріали для того, щоб заповнити прогалини в досліджуваній темі. Надалі потрібно дослідити історіографію XX ст., присвячену діяльності Старої громади 70–90-х рр. XIX ст.

Список використаних джерел

1. Андрійчук М. Видавничі діяльність Громад (70–80 роки XIX ст.) / М. Андрійчук // Вісник книжкової палати. – 2008. – №10. – С.34–37.
2. Беззубець О., Чирікало Н. Спогади діячів у визвольного руху 60–90-х років XIX ст. / О. Беззубець, Н. Чирікало // Етнічна історія народів Європи. – 2001. – Вип.9. – С.90–94.
3. Верига В. Нариси з історії України (к. XVIII – поч. XX ст.) / В. Верига. – Львів: Світ, 1996. – 447 с.
4. Глобенко М. Громади / М. Глобенко // Енциклопедія українознавства в 3-х т. – К.: Молоде життя, 1994. – Т.2. – С.443–444.
5. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст.: навч. посібник 2-ге видання / Я. Грицак. – К.: Генеза, 2000. – 360 с.

6. Заремба С. З. Археологічні з'їзди / С. З.Заремба // Енциклопедія історії України Т.1. – К.: Наукова думка, 2003. – С.133–134.
7. Каппелер А. Мала історія України / А. Каппелер. – К.: К.І.С., 2007. – 264 с.
8. Катренко А. Український національний рух XIX століття у двох частинах Ч.2. 60–80-ті роки XIX століття / А. Катренко. – К.: Київський університет ім. Шевченка, 1999. – 189 с.
9. Катренко А. Українські молодіжні гуртки і організації 80–90-х рр. XIX ст. / А. Катренко // Історія України. – 2000. – №24 (червень). – С.10–18.
10. Кормич Л., Багацький В. Історія України від найдавніших часів і до XXI ст.: навч. посіб. / Л. Кормич, В. Багацький, Видання четверте. – Х.: ООО «Одісея», 2004. – 480 с.
11. Литвин В. Історія України у 3-х томах Т.2. Кінець XVIII – початок XX ст. / В. Литвин. – К.: Альтернатива, 2005. – 760 с.
12. Любченко В. Київський телеграф / В. Любченко // Енциклопедія історії України: в 5 т. – К.: Наукова думка, 2004. – Т.2: Г–Д. – С.322.
13. Магочий П.–Р. Україна: історія її земель та народів / П.–Р. Магочий. – Ужгород: В. Подяка, 2012. – 794 с.
14. Матях В. Киевская старина / В. Матях // Енциклопедія історії України: в 5 т. – К.: Наукова думка, 2004. – Т.2: Г–Д. – С.319–320.
15. Палієнко М. Київська Стара Громада у суспільному та науковому житті України (Друга половина XIX – початок XX ст.) / М. Палієнко. – Київська старовина. – 1998. – №2. – С.49–83.
16. Сарбей В. Становлення і консолідація української нації та піднесення національного руху у другій половині XIX ст. / В. Сарбей // УІЖ. – 1991. – №5. – С.3–16.
17. Сарбей В. Національне відродження України Серія: Україна крізь віки. У 15 т. Т.9 / В. Сарбей. – К.: Альтернатива, 1999. – 336 с.
18. Світленко С. Народництво в Україні: сучасний погляд на проблему / С. Світленко // УІЖ. – 1997. – №3. – С.41–49.
19. Світленко С. Світ модерної України к. XVIII – п. XX ст.: збірник наукових праць Дніпропетровська / С. Світленко. – Дніпропетровськ: Герда, 2007. – 457 с.
20. Світленко С. Українські громади др. пол. XIX ст. – поч. XX ст. [Особливості ідеології та діяльності] / С. Світленко // Київська старовина. – 1998. – №2. – С.9–28.
21. Шип Н. Громади, друга половина 19 ст. – початок 20 ст. / Н. Шип // Енциклопедія історії України: в 5 т. – К.: Наукова думка, 2004. – Т.2: Г–Д. – С.210–211.

References

1. Andrijchuk M. Vydavnycha dijāl'nist' Gromad (70–80 roky XIX st.) / M. Andrijchuk // Visnyk knyzhkovoї palaty. – 2008. – №10. – С.34–37.
2. Bezzubec' O., Chyrykalo N. Spogady dijachiv u vyzvol'nogo ruhu 60–90-h rokiv XIX st. / O. Bezzubec', N. Chyrykalo // Etnichna istorija narodiv Jevropy. – 2001. – Vyp.9. – С.90–94.
3. Veryga V. Narysy z istorii' Ukraїny (k. XVIII – poch. XX st.) / V. Veryga. – L'viv: Svit, 1996. – 447 s.
4. Globenko M. Gromady / M. Globenko // Encyklopedija ukrai'noznavstva v 3-h t. – K.: Molode zhyttja, 1994. – Т.2. – С.443–444.
5. Grycak Ja. Narys istorii' Ukraїny: formuvannja modernoi' ukrai'ns'koi' nacii' XIX – XX st.: navch. posibnyk 2-ge vydannja / Ja. Grycak. – K.: Geneza, 2000. – 360 s.
6. Zarembo S. Z. Arheologichni z'i'zdy / S. Z.Zarembo // Encyklopedija istorii' Ukraїny T.1. – K.: Naukova dumka, 2003. – С.133–134.
7. Kappeler A. Mala istorija Ukraїny / A. Kappeler. – K.: K.I.S., 2007. – 264 s.
8. Katrenko A. Ukraїns'kyj nacional'nyj ruh XIX stolittja u dvoch chastynah Ch.2. 60–80-ti roky XIX stolittja / A. Katrenko. – K.: Kyi'vs'kyj universytet im. Shevchenka, 1999. – 189 s.
9. Katrenko A. Ukraїns'ki molodizhni gurtky i organizacii' 80–90-h rr. XIX st. / A. Katrenko // Istorija Ukraїny. – 2000. – №24 (cherven'). – С.10–18.
10. Kormych L., Bagac'kyj V. Istorija Ukraїny vid najdavnishyh chasiv i do XXI st.: navch. posib. / L. Kormych, V. Bagac'kyj, Vydannja chetverte. – H.: ООО «Odissej», 2004. – 480 s.
11. Lytvyn V. Istorija Ukraїny u 3-h tomah T.2. Kinec' XVIII – pochatok XX st. / V. Lytvyn. – K.: Al'ternatyva, 2005. – 760 s.
12. Ljubchenko V. Kyevs'kyj telegraf / V. Ljubchenko // Encyklopedija istorii' Ukraїny: v 5 t. – K.: Naukova dumka, 2004. – Т.2: G–D. – С.322.
13. Magochij P.–R. Ukraїna: istorija i'i' zemel' ta narodiv / P.–R. Magochij. – Uzhgorod: V. Podjaka, 2012. – 794 s.

14. Matjah V. Kyevs'kaja staryna / V. Matjah // Encyklopedija istorii' Ukraїny: v 5 t. – K.: Naukova dumka, 2004. – Т.2: G–D. – С.319–320.
15. Palijenko M. Kyi'vs'ka Stara Gromada u suspil'nomu ta naukovomu zhytti' Ukraїny (Druha polovyna XIX – pochatok XX st.) / M. Palijenko. – Kyi'vs'ka starovyna. – 1998. – №2. – С.49–83.
16. Sarbey V. Stanovlennja i konsolidacija ukrai'ns'koi' nacii' ta pidnesennja nacional'nogo ruhu v drugij polovyni XIX st. / V. Sarbey // UIZh. – 1991. – №5. – С.3–16.
17. Sarbey V. Nacional'ne vidrodzhennja Ukraїny Serija: Ukraїna kriz' v'ky. U 15 t. T.9 / V. Sarbey. – K.: Al'ternatyvy, 1999. – 336 s.
18. Svitlenko S. Narodnyctvo v Ukraїni: suchasnyj pogljad na problemu / S. Svitlenko // UIZh. – 1997. – №3. – С.41–49.
19. Svitlenko S. Svit modernoi' Ukraїny k. XVIII – p. XX st.: zbirnyk naukovyh prac' Dnipropetrovs'ka / S. Svitlenko. – Dnipropetrovs'k: Gerda, 2007. – 457 s.
20. Svitlenko S. Ukraїns'ki gromady dr. pol. XIX st. – poch. XX st. [Osoblyvosti ideologii' ta dijāl'nosti] / S. Svitlenko // Kyi'vs'ka starovyna. – 1998. – №2. – С.9–28.
21. Shyp N. Gromady, druga polovyna 19 st. – pochatok 20 st. / N. Shyp // Encyklopedija istorii' Ukraїny: v 5 t. – K.: Naukova dumka, 2004. – Т.2: G–D. – С.210–211.

Kler I. G., graduate student of historical disciplines Mariupol State University (Ukraine, Mariupol), irina_kler@rambler.ua

Activities Old Kiev community. Historiographical overview of the problem the writings of modern scholars

On the historiographical basis, the possibility to highlight contemporary historians outreach Old Kiev community. Particular attention is paid to its leaders and their work. And analyzed the chronological limits of the old community. The features of the development of the subject since the end XX – the beginning of the XXI century. Historiographical assessments of activities, periodic body foundation Southwest Branch of the Imperial Russian Geographical Society and the leading figures of the Old Kyiv community. Analyzed using modern historians variety of sources and their predecessors robot with respect to the formation of the Old and the community for 70–90 years XIX century. Noted the lack of coverage of topics in the works of researchers specified time.

Keywords: Old Kyiv community, «Kiev Telegraph», «Kievan starovyna», Southwest Branch of the Imperial Russian Geographical Society, Ems decree, Ukrainian intelligentsia.

Клер И. Г., аспирант кафедры исторических дисциплин, Мариупольский государственный университет (Украина, Мариуполь), irina_kler@rambler.ua

Деятельность Старой Киевской громады. Историографический обзор проблемы в работах современных исследователей

На историографической основе рассматривается вопрос об освещении современными историками просветительской деятельности Старой Киевской громады. Особое внимание уделено ее деятелям и их трудам. Выявлены хронологические рамки работы Старой громады. Проанализированы особенности разработки этой темы с конца XX – до начала XXI века. Историографические оценки по направлениям деятельности, периодического органа, основания Юго-Западного филиала Императорского Русского географического общества и ведущих деятелей Старой Киевской громады. Анализируется использование современными историками различных источников и работ их предшественников относительно образования и деятельности Старой громады в течение 70–90-х гг. XIX в. Отмечено недостаточность освещения темы в работах исследователей указанного времени.

Ключевые слова: Старая Киевская громада, «Киевский телеграф», «Киевская старина», Юго-Западный филиал Императорского Русского географического общества, Эмский указ, украинская интеллигенция.

УДК 94+379.851

Лисий І. О.,
аспірант, Прикарпатський національний університет
ім. В. Стефаника (Україна, Івано-Франківськ),
goranfox@ukr.net

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ТУРИСТИЧНОЇ ОЦІНКИ ОБ'ЄКТІВ ФОРТИФІКАЦІЙНОГО БУДІВНИЦТВА: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Метою даної статті є висвітлення в історичному розрізі процесу становлення та диференціації наукових підходів до туристичної оцінки замкових комплексів як об'єктів туристично-екскурсійного зацікавлення. У дослідженні було застосовано історичний та порівняльний методи, методи систематизації даних та узагальнення, а також методи аналізу, синтезу та

класифікації. На основі літературних джерел висвітлено та проаналізовано історичний розвиток головних підходів до методики туристичної оцінки об'єктів фортифікаційного будівництва. В статті охарактеризовано основні підходи до способів туристичної оцінки пам'яток оборонного будівництва, здійснено їхній аналіз з позицій ефективності та практичного застосування для потреб галузі туризму, а також визначено переваги та недоліки існуючих методик туристичної оцінки замкових споруд.

Ключові слова: замок, фортифікаційна споруда, туристична оцінка.

Оцінка шляхів використання історико-культурного потенціалу території для потреб туризму завжди була у полі зору теоретиків туризму, адже сьогодні спостерігається підвищена увага до пізнання історико-культурних особливостей окремих регіонів чи навіть цілих країн. Проте проблематика туристичної оцінки пам'яток оборонного будівництва (фортифікаційні споруди, замки, укріплені палаци, оборонні вежі тощо) як вагової складової історико-культурної спадщини є малодослідженою, оскільки ґрунтовні наукові пошуки в області туристичної оцінки пам'яток оборонного зодчества розпочалися в Україні лише декілька років тому. Зважаючи на це, більшість існуючих методик туристичної оцінки стосуються історико-культурної спадщини в цілому, а при цьому майже не розроблено галузеву методику для туристичної оцінки замкових комплексів.

Деякі аспекти цієї проблематики знайшли відображення у працях вітчизняних (Н. Аніпко, А. Гайдук, Л. Гринів, О. Клапчук, М. Копач, В. Кравціва, С. Кузика, М. Покоłodної) та зарубіжних (О. Емельянова, В. Валеграхова, Н. Гущиної, О. Пижової, Н. Поліванової, А. Федорука) та ін. вчених. Однак відсутність єдиного погляду на туристичну оцінку замкових споруд потребує історіографічного аналізу існуючих наукових підходів до цієї проблеми, що в майбутньому дозволить розробити нову методику їх оцінювання.

Метою даного дослідження є висвітлення в історичному розрізі становлення та диференціації наукових підходів до туристичної оцінки замкових комплексів як об'єктів туристично-екскурсійного зацікавлення. Досягнення мети передбачає виконання наступних дослідницьких завдань: охарактеризувати основні види туристичної оцінки пам'яток оборонного будівництва; проаналізувати дані наукові підходи з позицій ефективності; визначити переваги та недоліки існуючих методик туристичної оцінки замкових споруд.

Історично в туристології сформувалося два основні підходи до оцінки туристичного потенціалу фортифікаційних споруд – бальний, що є найбільш поширеним на сьогоднішній день, який побудований на оцінці об'єктів замкового будівництва за певною шкалою та визначеними характеристиками (естетичний вигляд, стан збереженості, історико-культурна цінність, транспортна доступність тощо) й грошовий (вартісний), суть якого полягає в оцінці номінальних та реальних фінансових надходжень від туристичної експлуатації даних пам'яток. Проте більшість дослідників не виділяють об'єкти фортифікаційного будівництва як окрему категорію, а здійснюють їхню оцінку в комплексі з іншими історико-культурними пам'ятками.

Крім того, в минулому столітті для здійснення рекреаційної оцінки історико-культурних пам'яток застосовувався суб'єктний підхід, який базується на особистому сприйнятті туристом-екскурсантом пам'ятки архітектури. Так, у 1978 р. білоруська дослідниця Н. Ф. Полінова запропонувала оцінювати замкові споруди за рівнем організації для потреб туризму (спеціально підготовлені для показу та непередготовлені) й за місцем знаходження суб'єкта до об'єкта огляду (інтер'єрні та екстер'єрні пам'ятки) [10, с. 102]. Очевидно, що така туристична оцінка замкових споруд була примітивною та односторонньою, не відображала всю специфіку туристичного використання цих пам'яток, проте вона дала поштовх для подальших наукових досліджень в цьому напрямку.

В період незалежної України бальну систему оцінки історико-культурних туристичних пам'яток (серед яких і об'єкти замкового будівництва) уперше обґрунтував С. П. Кузик, який у 1999 р. розробив спеціальну методику ранжування. У запропонованій методиці подано 13 підгруп, які отримано внаслідок структуризації п'яти підвидів історико-культурних туристичних ресурсів. Кожна з підгруп має логічний набір показників, які оцінюють за п'ятибальною шкалою. Наступний етап оцінки пов'язаний з об'єднанням покомпонентних балів окремих компонентів оцінок, які отримано щодо окремих блоків історико-культурних туристичних ресурсів, в інтегральну величину. Для зручності оцінювання (співставлення і порівняння оціночних параметрів) С. П. Кузик ввів

Туристична оцінка об'єктів оборонного будівництва за С. П. Кузиком

Таблиця 1

Критерій оцінки	Бал
Частково збережені елементи оборонних споруд	1
Середньої збереженості елементи оборонних будівель або окремих архітектурних комплексів	2
Повністю збережені елементи, або окремі комплекси пам'яток оборонного будівництва	3
Реставровані пам'ятки оборонного будівництва без музейної експозиції	4
Добре збережені і оновлені пам'ятки оборонного будівництва з музейною експозицією	5

поняття «коефіцієнта туристичної привабливості», який дорівнює відношенню суми отриманих балів оцінки окремої пам'ятки до максимально можливої кількості балів. Виходячи із значення даного коефіцієнта автор визначав наступні рівні привабливості об'єктів замкового будівництва: 0,86–1,00 – унікальні; 0,65–0,85 – високоатрактивні; 0,45–0,64 – середньоатрактивні; 0,25–0,44 – малоатрактивні; менше 0,25 – неатрактивні [6, с. 71].

Аналізуючи специфіку туристичної оцінки замкових споруд за даною методикою, слід зазначити, що в шкалі оцінок взято автором до уваги було взято лише показник фізичного збереження пам'яток оборонного будівництва (табл. 1), а при цьому інші важливі критерії (транспортна доступність, історична та естетична цінність тощо) були упущені. А тому автор приділяє мало уваги індивідуальним особливостям кожного з об'єктів. Зважаючи на це, дана методика оцінки не є досконалою та не відображає всі характеристики туристичної оцінки пам'яток фортифікаційного будівництва.

Того ж року інший український вчений А. Б. Гайдук розробила іншу методику бальної оцінки замкових

споруд, за якою оцінювалися якісні та кількісні параметри для пам'яток. Згідно з розробленою методикою, було запропоновано оцінювати об'єкти за 100-бальною шкалою [3, с. 7]. Перевагою цієї методики є те, що оцінні критерії для кожної пам'ятки підбираються відповідно до її специфіки.

У 2000 р. білоруський науковець А. Т. Федорук розробив абсолютно нові критерії оцінки та оптимальні бальні градації для ранжування туристичного потенціалу замкових споруд. При оцінці туристичного потенціалу замкових споруд автором були визначені наступні критерії: історична цінність, архітектурна цінність, популярність, наявність туристичної інфраструктури, прив'язка до дорожньої мережі, естетична привабливість, рівень збереженості (табл. 2). Кожен критерій оцінюється експертним шляхом в балах, потім всі отримані бали сумуються і визначається інтегральний показник, що характеризує величину рекреаційно-туристичного потенціалу досліджуваного об'єкта оборонного зодчества [12, с. 89].

Таблиця 2

Туристична оцінка об'єктів оборонного будівництва за А. Т. Федорук

Критерії оцінки						Бал
Історична цінність	Архітектурна цінність	Популярність	Наявність туристичної інфраструктури	Прив'язка до дорожньої інфраструктури	Стан збереженості	
будівництво після середини XVIII ст.	відсутність архітектурного стилю	об'єкт відомий тільки фахівцям або про нього є тільки архівні відомості	повна відсутність туристичної інфраструктури	досить довго добиратися по дорозі	руїни	1
будівництво на початку XVII ст.	часткове використання архітектурних стилів	об'єкт відомий фахівцям і жителям найближчого регіону	об'єкт розташовується поблизу проходження туристичних маршрутів або в містах	об'єкт знаходиться поблизу дороги регіонального значення	погано збережена	2
будівництво в XVI ст.	оригінальність архітектурного стилю	об'єкт включений в основні туристичні маршрути	об'єкт розташовується поблизу місць масового відпочинку	на дорозі регіонального значення	пам'ятка перебудована	3
будівництво у XV ст.	будівництво відомими архітекторами	об'єкт відомий на всій території держави	об'єкт включений в деякі туристичні маршрути	поблизу автомобільних доріг державного значення	добре збережена	4
будівництво до XIV ст.	будівництво всесвітньо відомими архітекторами	об'єкт має світову популярність	об'єкт включений в основні туристичні маршрути держави	об'єкт розташований на шляху автомобільних доріг державного значення	відмінно збережена пам'ятка	5

У 2010 р. чернівецький науковець Н. П. Аніпко запропонувала свою методику оцінки рекреаційно-туристичної привабливості замків та фортець, для якої було обрано 13 критеріїв: ступінь збереженості замку (фортеці); наявність навколо замку чи фортеці цікавих об'єктів природи; наявність інших пам'яток архітектури; зручність розташування замку (фортеці); наявність в замку (фортеці) музею; наявність об'єктів туристичної інфраструктури довкола замку чи фортеці; цінність пам'ятки (який статус має замок чи фортеця); проведення реставраційних та ремонтних робіт з метою збереження об'єкта; проведення різних розважальних, пізнавальних, спортивних та інших заходів на теренах замку (фортеці); висвітлення об'єктів у засобах масової інформації; можливість поєднання відвідування замку з іншими цікавими об'єктами, розташованими неподалік; наявність поблизу замкових комплексів місцевостей, пов'язаних із життям чи перебуванням тут видатних особистостей; можливість поєднання історико-пізнавального та рекреаційно-лікувального туризму. В сукупності ці критерії дають загальну оцінку рекреаційно-туристичної привабливості фортифікаційних споруд. Проаналізувавши їх, можна зробити висновки щодо доцільності створення та розвитку рекреаційно-туристичних комплексів на базі існуючих замків та фортець [1, с. 177–178].

Автор запропонувала оцінювати рекреаційно-туристичну привабливість об'єктів оборонного будівництва за трибальною шкалою, причому 3 бали визначалися як «добре», 2 бали – «задовільно» та 1 бал – «незадовільно». У сукупності критеріїв оцінка рекреаційно-туристичної привабливості замків та фортець розподіляє їх на п'ять груп: висока, достатня, середня, низька та дуже низька [1, с. 182].

На нашу думку, такий підхід до туристичної оцінки замкових споруд є найбільш оптимальним серед існуючих на сьогоднішній день, проте в епоху всевітньої інтернетизації та комп'ютеризації важливим критерієм для оцінки фортифікаційних об'єктів в майбутньому повинен стати також інтернет-ресурс (рівень поширеності інформації про об'єкт мережі Інтернет, існування спеціалізованого інформаційного веб-сайту та ін.), які не включені в дану методику.

У 2011 р. львівська дослідниця О. О. Клапчук удосконалила методику туристичної оцінки історико-культурних пам'яток авторства В. Кравціва, Л. Гринів, М. Копача і С. Кузика. На першому етапі науковцем було зібрано інформацію про природні, культурно-історичні й соціально-економічні (інфраструктурні) туристично-рекреаційні ресурси області, для чого застосовано літературний, польових досліджень, статистичний і візуальний методи досліджень. На другому етапі усі зібрані матеріали були опрацьовані і за допомогою базової методики, розробленої В. Кравцівим, Л. Гринів, М. Копачем і С. Кузиком, оцінені всі види туристично-рекреаційних ресурсів. На третьому етапі дослідження було складено набір спеціальних картосхем, для чого використано міждисциплінарний картографічний метод, що синтезував й унаочнював подану інформацію та дав змогу впорядкувати історико-культурні пам'ятки за певними принципами [5, с. 7–8].

Цікавий підхід до оцінки об'єктів замкового зодчества у 2012 р. запропонувала М. М. Поколюда. Науковець

запропонувала враховувати для туристичної оцінки замкових комплексів такі характеристики як стійкість (ємність) та стабільність. Стійкістю до рекреаційних навантажень замкових споруд є потік рекреантів, який може витримати даний культурний комплекс, а стабільність визначається його відповідністю ціннісним критеріям, що сформувалися в населення і пов'язані з тривалістю інтересу рекреантів до даного культурного об'єкта. При цьому основними напрямками оцінки замкових комплексів є визначення їх потенціалу та бальна оцінка пізнавальної цінності. Розвиток саме цих видів оцінювання обумовлюється об'єктивними факторами і практичною спрямованістю даних оцінок. Так само важливим показником є потенційна пропускна спроможність відповідних об'єктів замкового будівництва, яка визначається тією кількістю відвідувачів, яку може прийняти дана історико-культурна пам'ятка за певний відрізок часу [9, с. 64].

Аналізуючи методику грошової (вартісної) оцінки замкових споруд, то на сьогоднішній день питання оцінки пам'яток оборонного будівництва в Україні регламентує затверджена Постановою Кабінету Міністрів України №1447 від 26 вересня 2002 р. Методика грошової оцінки пам'яток, яка визначає процедури проведення грошової оцінки історико-культурних пам'яток національного та місцевого значення, занесених до Державного реєстру нерухомих пам'яток України [11, с. 27].

Згідно даної методики під час проведення грошової оцінки пам'ятки слід враховувати такі критерії: дата створення пам'ятки; категорія, до якої належить пам'ятка; стиліова характеристика пам'ятки; особливості архітектурного рішення; раритетність пам'ятки; схоронність (автентичність) та технічний стан головних конструктивних елементів; умови охоронного договору.

Процедура грошової оцінки пам'ятки замкового будівництва включає такі основні етапи: визначення мети оцінки; ідентифікація пам'ятки та пов'язаних з нею прав; збирання необхідної інформації для забезпечення робіт з оцінки пам'ятки; проведення експертизи історичної, архітектурної, художньої, наукової та іншої культурної цінності пам'ятки; проведення експертизи технічного стану пам'ятки; визначення вартості пам'ятки; складення звіту про оцінку пам'ятки та висновку про її вартість [11, с. 29].

Таким чином, аналізуючи існуючу вартісну методику оцінки пам'яток фортифікаційного будівництва, можна побачити, що її головним недоліком є неможливість чітко визначити реальну грошову вартість пам'ятки архітектури, оскільки не існує критеріїв для її ранжування. Тому даний підхід в практиці туризму застосовується вкрай рідко.

Висновки. Протягом початкового періоду наукових досліджень в галузі туристичної оцінки замкових споруд існували різні методики щодо їх ранжування, проте всі вони в більшій мірі мали суб'єктивний характер, не визначали специфічні особливості туристично-рекреаційного використання замків та не відображали всі кількісні та якісні параметри. Лише в останні роки відбулися позитивні зміни в цьому напрямку досліджень, що пояснюється зростанням наукового інтересу до об'єктів замкового будівництва та пошуком шляхів їх ефективнішого залучення в різні сфери людської життєдіяльності, в першу чергу для потреб туризму.

На сучасному етапі розширення шляхів залучення об'єктів замкового будівництва в сферу рекреаційного використання потребує подальшого пошуку та вдосконалення показників і видів оцінювання їх пізнавальної цінності, туристично-рекреаційної атрактивності й привабливості та придатності цих об'єктів для окремих видів рекреаційних занять, а також розробки нових шкал оцінювання, що повинні стати об'єктом подальших наукових досліджень.

Список використаних джерел

1. Аніпко Н. П. Оцінка рекреаційно-туристичної привабливості середньовічних замків та фортець (на прикладі Хмельницької області) // Географічні аспекти розвитку туризму (на прикладі України та Польщі). – 2010. – №1. – С.177–186.
2. Валеграхов В. М. Совершенствование методов экономической оценки объектов культурного наследия: автореф. дис. ... канд. техн. наук: спец. 08.00.10 «Финансы, денежное обращение и кредит» / В. М. Валеграхов. – М., 2014. – 26 с.
3. Гайдук А. Б. Економічне регулювання розвитку сфери туристичних послуг: автореф. дис. ... канд. екон. наук: спец. 08.02.03 «Організація управління, планування і регулювання економікою» / А. Б. Гайдук. – Львів, 1999. – 19 с.
4. Гуцина Н. А. Методика оценки туристского потенциала региона / Н. А. Гуцина // Электронное научное издание «Вестник Волго-Вятской академии государственной службы». – 2010. – №2. – С.21–30.
5. Клапчук О. О. Туристично-рекреаційні ресурси Львівської області: територіальна диференціація, оцінка, напрямки використання: автореф. дис. ... канд. геогр. наук: спец. 11.00.02 «Економічна та соціальна географія» / О. О. Клапчук. – Львів, 2011. – 20 с.
6. Кравців В. С. Науково-методичні засади реформування рекреаційної сфери / В. С. Кравців, Л. С. Гринів, М. В. Копач, С. П. Кузик. – Львів: НАН України, 1999. – 78 с.
7. Леонова С. Бальна оцінка як метод дослідження рекреаційного потенціалу / С. Леонова, О. Нікіпелова // Вісник Львівського університету. Серія: Географічна. – 2013. – Вип.41. – С.193–204.
8. Пыжова О. А. Оценка культурно-исторических ресурсов как важнейшей составляющей туристско-рекреационного потенциала Псковской области / О. А. Пыжова // Псковский региональный журнал. – 2009. – №8–11. – С.75–83.
9. Покоłodна М. М. Рекреаційна географія: навч. посібник / М. М. Покоłodна. – Х.: ХНАМГ, 2012. – 275 с.
10. Полинова Н. Ф. Оценка необходимого и достаточного времени на осмотр экскурсионных объектов / Н. Ф. Полинова // Социально-географические проблемы повышения эффективности туристско-экскурсионного обслуживания. – 1978. – №8 (71). – С.100–104.
11. Смольникова С. М. Оценка объектов культурного наследия в Украине. Проблема инвестиций / С. М. Смольникова // «Property times». Профессионально о недвижимости. – 2012. – №10 (398). – С.21–33.
12. Федорук А. Т. Старинные усадьбы минского края / А. Т. Федорук. – Минск: Полифакт, 2000. – 120 с.
13. Шиндлярська Н. П. Оцінка туристичного потенціалу замкових споруд Тернопільської області та їх використання в туризмі / Н. П. Шиндлярська, С. О. Дем'яненко // Конструктивна географія та раціональне використання природних ресурсів. – 2014. – №11. – С.52–69.

References

1. Anipko N. P. Otsinka rekreatsiino-turystychnoi pryvabyvosti serednovichnykh zamkiv ta fortets' (na prykladi Khmelnytskoi oblasti) // Neohrafichni aspekty rozvytku turyzmu (na prykladi Ukrainy ta Polshchi). – 2010. – №1. – С.177–186.
2. Valehrakhov V. M. Sovershenstvovaniie metodov ekonomicheskoi otsenki ob'ektov kulturnoho nasledia: avtoref. dis. ... kand. tekhn. nauk: spets. 08.00.10 «Finansy, denezhnoe obrashchenie i kredit» / V. M. Valehrakhov. – M., 2014. – 26 s.
3. Haiduk A. B. Ekonomichne rehulivannia rozvytku sfery turystychnykh posluh: avtoref. dys. ... kand. ekon. nauk: spets. 08.02.03

«Orhanizatsiia upravlinnia, planuvannia i rehulivannia ekonomikoiu» / A. B. Haiduk. – Lviv, 1999. – 19 s.

4. Hushchyna N. A. Metodyka otsenki turystskoho potentsiala rehiona / N. A. Hushchyna // Elektronnoe nauchnoe izdanye «Vestnik Volho-Viatskoi akademii hosudarstvennoi sluzhby». – 2010. – №2. – С.21–30.

5. Klapchuk O. O. Turystychno-rekreatsiini resursy Lvivskoi oblasti: terytorialna dyferentsiatsiia, otsinka, napriamky vykorystannia: avtoref. dys. ... kand. heohr. nauk: spets. 11.00.02 «Ekonomichna ta sotsialna heohrafiia» / O. O. Klapchuk. – Lviv, 2011. – 20 s.

6. Kravtsiv B. C. Naukovo-metodychni zasady reformuvannia rekreatsiinoi sfery / B. C. Kravtsiv, L. S. Hryniv, M. V. Kopach, S. P. Kuzyk. – Lviv: NAN Ukrainy, 1999. – 78 s.

7. Leonova S. Balna otsinka yak metod doslidzhennia rekreatsiinoho potentsialu / S. Leonova, O. Nikipelova // Visnyk Lvivskoho universytetu. Seria: Neohrafichna. – 2013. – Vyp.41. – С.193–204.

8. Pyzhova O. A. Otsenka kulturno-istorycheskikh resursov kak vazhneishei sostavliaiushchei turistsko-rekreatsionnogo potentsiala Pskovskoi oblasti / O. A. Pyzhova // Pskovskii rehyonalnyi zhurnal. – 2009. – №8–11. – С.75–83.

9. Pokolodna M. M. Rekreatsiina heohrafiia : navch. posibnyk / M. M. Pokolodna. – Kh.: KhNAMH, 2012. – 275 s.

10. Polinova N. F. Otsenka neobkhdimoho i dostatochnoho vremeni na osmotr eskursionnykh ob'ektov / N. F. Polinova // Sotsialno-heohraficheskie problemy povysheniia effektivnosti turistsko-ekskursionnogo obsluzhivaniia. – 1978. – №8 (71). – С.100–104.

11. Smolnikova S. M. Otsenka ob'ektov kulturnoho nasledia v Ukrainy. Problema investitsii / S. M. Smolnikova // «Property times». Professionalno o nedvizhivosti. – 2012. – №10 (398). – С.21–33.

12. Fedoruk A. T. Starinnye usadby minskogo kraia / A. T. Fedoruk. – Minsk: Polifakt, 2000. – 120 s.

13. Shyndliarska N. P. Otsinka turystychnoho potentsialu zamkovykh sporud Ternopilskoi oblasti ta yikh vykorystannia v turyzmi / N. P. Shyndliarska, S. O. Dem'ianenko // Konstruktivna heohrafiia ta ratsionalne vykorystannia pryrodnykh resursiv. – 2014. – №11. – С.52–69.

Lysi I. O., graduate student of the Vasyl Stefanyk Subcarpathian National University (Ukraine, Ivano-Frankivsk), goranfox@ukr.net

Theoretical basis of the tourism estimate of fortification's objects: historiography of the problem

The purpose of this article is to highlight the historical context of the formation and differentiation of scientific approaches to the touristic estimation of castle complexes as objects of tourist interest. The historical and comparative methods, methods of systematization and generalization of data and methods of analysis, synthesis and classification were used in the research. In this article was analyzed the historical development of main approaches to the methods of the evaluation of tourism fortification's constructions. The article describes main assessment's methods of the tourist attraction of defensive constructions. In the article was performed the analysis of castles from the standpoint of effectiveness and practical use for the purposes of tourism and also was demonstrated advantages and disadvantages of existing methods of the tourism assessment of castles.

Keywords: castle, fortification, tourism estimate.

Лысий И. О., аспирант, Прикарпатский национальный университет им. В. Стефаника (Украина, Ивано-Франковск), goranfox@ukr.net

Теоретические основы туристической оценки объектов фортификационного строительства: историография проблемы

Целью данной статьи является освещение в историческом разрезе процесса становления и дифференциации научных подходов к туристической оценке замковых комплексов как объектов туристско-экскурсионного интереса. В исследовании были использованы исторический и сравнительный методы, методы систематизации данных и обобщения, а также методы анализа, синтеза и классификации. На основе литературных источников освещено и проанализировано историческое развитие главных подходов к методике туристической оценки объектов фортификационного строительства. В статье охарактеризованы основные подходы к способам туристической оценки памятников оборонного строительства, осуществлено их анализ с позиций эффективности и практического применения для нужд области туризма, а также определены преимущества и недостатки существующих методик туристической оценки замковых сооружений.

Ключевые слова: замок, фортификационное сооружение, туристическая оценка.

УДК 727.7

Петрік М. О.,
аспірантка кафедри музеєзнавства і
пам'ятокознавства, Харківська державна академія
культури (Україна, Харків), marina_11_10@mail.ru

МЕМОРІАЛЬНІ МУЗЕЇ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ: ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТИ

Здійснено аналітичний огляд історіографії та окреслена джерельна база дослідження з історії меморіальних музеїв Слобідської України. Нечисленні роботи дореволюційного періоду з означеної проблематики мали ознайомлювальний характер, але є досить цінними джерелами з історії музейної справи цього періоду. У статті відзначається роль Харківського історико-філологічного товариства у заснуванні меморіальних музеїв. 20–50-ті рр. ХХ ст. характеризувались відсутністю матеріалів з історії меморіальних музеїв на Слобідській Україні. З «музейним бумом» 60–80-х рр. ХХ ст. значно зростає кількість наукових розробок з даної тематики, зокрема, збільшилася обсяг видань науково-популярного характеру. Констатується, що за часів незалежності України узагальноючої роботи з даної проблематики так і не з'явилось, а історія, розвиток та діяльність меморіальних музеїв Слобідської України висвітлена досить фрагментарно.

Ключові слова: історіографія, джерелознавство, меморіальний музей, музейна справа, музеї, Слобідська Україна.

В наш час величезне значення мають пам'ятки історії та культури, адже існує прислів'я, що той, хто не пам'ятає свого минулого, не гідний свого майбутнього. Кожен музей є унікальним і неповторним закладом, в якому поєднуються матеріальні та нематеріальні пам'ятки минулого в єдину систему – експозицію. Меморіальні музеї представляють особливу типологічну групу установ, що присвячені видатній людині або важливій історичній події та створені у місці, пов'язаному з особою або подією.

Історія та діяльність меморіальних музеїв Слобідської України у дореволюційних, радянських і сучасних дослідників висвітлена фрагментарно, як правило, вона розглядалася у контексті вивчення музейної справи України, в цілому, або у рамках конкретного музею.

Мета статті – здійснити аналітичний огляд історіографії утворення та діяльності меморіальних музеїв Слобідської України та окреслити джерельну базу дослідження для з'ясування стану її розробки.

На початку ХХ ст. на території сучасної України не існувало жодного меморіального музею, які вже на той час запроваджувались на теренах Європи. Перші спроби створення подібного типу музею можна простежити у роботі Харківського історико-філологічного товариства (ХІФТ) при харківському університеті. Важливою складовою роботи товариства була видавнича діяльність, що була зумовлена необхідністю сприяти поширенню серед населення етнографічних та історико-краєзнавчих знань. Результати досліджень вчені публікували у виданні «Сборник Харьковского историко-филологического общества», який мав науково-популярний характер. Кожен том складався з двох частин, і традиційно у першій частині вміщувалися статuti товариства, протоколи засідань, річні звіти про діяльність та списки його членів, у другій – друкувалися документи та статті з історії, мови, літератури, фольклору тощо. Слід підкреслити, що звіти та протоколи засідань ХІФТ, подають важливу інформацію про історико-краєзнавчу діяльність товариства, про участь у його роботі видатних краєзнавців, а саме археологічні, етнографічні та архівні дослідження, наукові експедиції. Саме у цій частині тому, з протоколу засідання від 7 травня 1903 року, викладена пропозиція М. Ф. Сумцова про заснування при історичному архіві музею на честь видатного фольклориста, етнографа, професора О. О. Потебні [22, с. ХСШ].

У процесі наукового пошуку, на сторінках періодичних видань за 1903–1904рр., таких як «Киевская старина» та «Харьковские губернские ведомости» опубліковані замітки щодо ідеї заснування меморіальних відділів при етнографічному музеї Харківського історико-філологічного товариства присвячених професору О. О. Потебні, українському письменнику Я. І. Щоголеву та іншим видатним діячам.

Таким чином, нечисленні роботи дореволюційного періоду носять оглядовий та ознайомлювальний характер і можуть виступати в якості самостійного джерела фактичного матеріалу з історії меморіальних музеїв Слобожанщини.

Докорінні зміни, які відбулись у 20–50-ті рр. ХХ ст. в устрої держави знайшли своє відображення і у музейній справі. Саме у цей час музей став елементом пропаганди та відчував ідеологічний тиск. Проте слід відзначити, що у цей час музеї перетворились у науково дослідні центри. Це дало поштовх великому краєзнавчому руху, яким характеризується цей період, а нові дослідження зробили значний внесок в історичну науку країни. Щодо меморіальних музеїв, то цей період характеризується відсутністю матеріалів за означеною тематикою.

Наприкінці 1950–х рр. з'явилися перші узагальноючі роботи з історії музейної справи в СРСР, що поклало початок новій самостійній науковій дисципліні – музеєзнавству. У результаті, вивчення музейної справи країни, в цілому, і регіонів зокрема, отримало новий поштовх.

Так в одному з випусків «Очерков истории музейного дела СССР» НДІ Музеєзнавства була опублікована стаття, присвячена меморіальним музеям, присвяченим діячам науки та культури СРСР у 1917–1956 рр. [9]. Так, у статті висвітлюються шляхи розвитку та організаційні, наукові та політичні основи будівництва меморіальних музеїв. Значна увага приділяється характеристиці експозиційної, науково-дослідної, культурно-масової роботи упродовж їх існування, що дає змогу побачити еволюцію у діяльності музеїв та поступовому піднесенню на якісно новий рівень.

Цікаво, що у статті дається класифікація меморіальних музеїв. Так автори виділили 3 типи: біографічний, меморіально-побутовий (у будівлі, де мешкала людина зі збереженням інтер'єру), а також третій тип коли біографічна експозиція розміщена разом з невеликим меморіальним комплексом, тобто є синтезом першого та другого типу оформлення експозиції [9, с. 119].

Таким чином, представлена робота є першим дослідженням меморіальних музеїв в СРСР у 1917–1956 рр., де знайшли своє відображення шляхи формування мережі та форми роботи зазначених музеїв.

За радянського часу, у контексті вивчення суспільних чи навчальних музеїв в цілому, зверталися і до меморіальних музеїв що відображено у працях І. Буланого, І. Явтушенко, Ю. Омеляченко [2; 18], а дослідники А. М. Разгон [19] та С. О. Каспарінська [7] у поняття «меморіальний музей» вкладали, те що необхідним компонентом меморіальності стала вважатися автентичність місця: меморіальна будівля, де збережена або відтворена на документальній основі меморіальна обстановка, в якій жила людина або відбулася визначна подія. Таке розуміння меморіального музею, необхідними критеріями якого є меморіальна будівля або місце, колекція меморіальних предметів і меморіально-побутова експозиція, вкоренилось в радянській науці.

Характерною рисою того часу було видання науково-популярних збірок та путівників, що відповідало статусу музею, означеного періоду, як культурно-освітньої установи. Найбільша кількість путівників була присвячена літературно-меморіальному музею Г. С. Сковороди [13–15] та художньо-меморіальному музею І. Ю. Рєпіна [25–27]. Розроблений був і путівник по музею присвяченому Герою Радянського Союзу Я. Л. Райнбергу [24] та по музею А. П. Чехова в Сумах [6]. Авторами цих праць були переважно наукові співробітники музеїв. Означені видання підвищували попит до музеїв та популяризували знання про них, але не були спрямовані на відтворення загальної картини діяльності на історії утворення меморіальних музеїв. Незважаючи на це, їх можна використовувати для дослідження експозиційної роботи та визначення напрямів діяльності музеїв в означений період.

Збірка матеріалів, присвячена святкуванню 250-річчя з дня народження Г. С. Сковороди вийшла у 1975 р. [4]. Зокрема у ній можна знайти постанови ЦК Компартії України, Ради Міністрів УРСР, Президії Академії наук СРСР, Правління Спілки письменників СРСР і Колегії Міністерства культури СРСР про підготовку та святкування 250-річчя з дня народження Г. С. Сковороди та заходи, що проводились по лінії ЮНЕСКО. Збірка включає також повідомлення преси про ювілей Г. С. Сковороди, та матеріали про відкриття музеїв у м. Переяслав-Хмельницькому та с. Чорнухи Чорнухінського району Полтавської області на честь філософа, зокрема і у с. Сковородинівка Золочівського району Харківської області.

Важливими джерелами у вивченні меморіальних музеїв Слобідської України були офіційні видання нормативно-правових актів, такі як «Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР», «Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду» [12] та «Охрана исторических и культурных памятников. Сборник документов» [20]. Дослідження декретів, декларацій, постанов, указів, інших директивних актів вищих органів державної влади СРСР, УРСР, рішень вищих органів, які стосувались музейної діяльності в СРСР та Україні, зокрема сприяли не лише реконструкції історії музейної справи, а і розумінню проблем функціонування меморіальних музеїв на Слобідській Україні.

Отже, історіографія та джерела 60–80-х рр. ХХ ст. представлена великою кількістю матеріалів розміщених у різних збірках матеріалів та документів, довідниках, путівниках по музеям, періодичних виданнях, що дає змогу всебічно дослідити музейну діяльність, але монографій та узагальнюючі роботи за даною тематикою значно відсутні, що впливає загальний стан розробленості проблеми.

З 90-х рр. ХХ ст. починається новий етап у музейній справі України. Він характеризується зникненням ідеологічного тиску та відміною цензури, що дало змогу підняти на новий рівень дослідження у музеєзнавстві. У цей час почали створюватися музеї, які розроблялись за новітніми тенденціями у світовому музейництві.

За часи незалежності з'явилась достатня кількість дослідників (О. І. Крук [10], Р. В. Маньковська [16], О. М. Попова [20], М. І. Ткаченко [23], Д. М. Дудко), які вивчали як музейну справу України в цілому, так і окремі регіони та музеї. Продовжилось і видання науково-популярних

збірок та путівників, що дають змогу ознайомитись з музеями країни та областей [11; 17]. Дослідженням музеїв при навчальних закладах займалась Л. А. Гаїда [3; 8]. Так, разом з Центром пам'яткознавства Національної Академії наук України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури був виданий «Каталог музеїв при навчальних закладах України» [8]. Це перша спроба видати на всеукраїнському рівні каталог, що містить у собі перелік відомостей про музеї при навчальних закладах України на основі електронного списку Укрдержцентру та матеріалів огляду 2010 року. Короткі відомості про музеї розміщено за такою структурою: область, АРК – назва музею – навчальний заклад – рік заснування.

Видання оприлюднило відомості про кількісні та змістові показники музеїв при навчальних закладах України, що в свою чергу надало можливість для: наукового супроводу і навчально-методичного забезпечення, подальшого удосконалення нормативно-правової бази, моніторингу їхньої діяльності.

На місцях роль збору інформації, координації діяльності музеїв при навчальних закладах покладена на позашкільні навчальні заклади туристсько-краєзнавчого профілю (центри туризму і краєзнавства, станції юних туристів тощо). Так на Харківщині ці функції виконує обласна станція юних туристів, яка займається окрім зазначених вище функцій, навчальною та методичною роботою з питань краєзнавства та екскурсійної діяльності. Станція веде активну видавничу діяльність, яка представлена методичними рекомендаціями, серією збірок «Краєзнавчі шляхи Слобожанщини», туристичними та краєзнавчими виданнями та висвітлює діяльність музеїв навчальних закладів Харківської області, серед яких перебувають і меморіальні музеї [5].

Важливим джерелом для вивчення меморіальних музеїв Слобідської України є газета «Голос України» та журнал «Відомості Верховної Ради» які визначені як джерела опублікування актів Верховної Ради, а також бюлетені «Офіційний вісник України», газета «Урядовий кур'єр», інформаційний бюлетень «Офіційний вісник Президента України» як друковані видання у яких оприлюднені головні закони, які регламентують музейну справу та діяльність музеїв.

Значущим є і видання Державної архівної служби України та Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства «Архівні установи України» [1]. До видання увійшли відомості про архівні зібрання наукових установ Національної академії наук України, музеїв і бібліотек систем Міністерства культури України та Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України, установ іншого відомчого підпорядкування, громадських об'єднань, організацій та творчих спілок, заснованих на приватній формі власності, архівні фонди яких відповідно до Закону України «Про Національний архівний фонд та архівні установи» є складовою НАФ.

У представленому виданні узагальнені та систематизовані відомості про наявні архівні документи у фондах державних музеїв і бібліотек, архівних підрозділах та архівних зібраннях державних наукових установ Національної академії наук України, музеїв і бібліотек вищих навчальних закладів, які здійснюють збереження документів НАФ, поповнюють свої фонди і колекції профільними документами. У збірку також включені відомості про інформаційні ресурси закладів

у систему довідково-інформаційних видань; розкриття системи інформаційно-пошукових засобів та науково-інформаційних видань про склад і зміст фондів, у тому числі архівних, надана характеристика довідкового апарату, електронних баз даних облікового та тематичного характеру, веб-сторінок у мережі Інтернет з інформацією про архівні документи.

Отже, історіографія та джерельна база питання про меморіальні музеї Слобідської України може бути умовно поділена на періоди, які відрізняються, як за кількістю, так і тематикою робіт. Треба відзначити відсутність узагальнюючих робіт. Історія, розвиток та діяльність меморіальних музеїв висвітлена досить фрагментарно і без ґрунтового аналізу, а основною літературою є розрізнені відомості у монографіях, наукових статтях, путівниках, збірках матеріалів і документів та періодичних видання. Можна констатувати, що меморіальні музеї Слобідської України не були належно висвітлені ні в радянський час, ні сьогодні. Треба зазначити, що цей вид музеїв ніколи не вивчався, як самостійна профільна група, тому комплексне вивчення меморіальних музеїв Слобідської України та створення узагальнюючих робіт є актуальним.

Список використаних джерел

1. Архівні установи України: Довідник. – Т.2: Наукові установи, музеї, бібліотеки: у 2 кн. Кн.2 / Упор. С. Артамонова, А. Майстренко та ін. – К., 2012. – XXVII, 602 с.
2. Буланый І. Т., Явтушенко І. Г. Громадські музеї України: Історія, досвід, проблеми / І. Т. Буланый, І. Г. Явтушенко. – К.: Мистецтво, 1979. – 197 с.
3. Гайда Л. А. Музей у навчальному закладі / Л. А. Гайда. – К.: Шкільний світ, 2009. – 128 с.
4. Григорій Скворода: матеріали про відзначення 250-річчя з дня народження / гол. редкол.: В. І. Шинкарук. – Київ: Наукова думка, 1975. – 255 с.
5. Діяльність музеїв навчальних закладів Харківської області / Упоряд. І. І. Пушкар – Х.: Стиль. Издат., 2011. – 132 с.
6. Дом-музей А. П. Чехова в Сумах: путеводитель. – Харьков: Прапор, 1970. – 70 с.
7. Каспаринская С. А. Мемориальные музеи исторического профиля // Историко-революционные и литературные мемориальные музеи: Сб. науч. тр. НИИ культуры. – М., 1973. – Вып.12. – С.3–87.
8. Каталог музеїв при навчальних закладах України / Упор. Л. А. Гайда. – Кіровоград: Лисенко В. Ф., 2012. – 136 с.
9. Кононов Ю. Ф., Хевролина В. М. Мемориальные музеи, посвященные деятелям науки и культуры СССР (1917–1956 гг.) // Очерки истории музейного дела в СССР / НИИ музееведения. – М., 1963. – Вып.5. – С.119–188.
10. Крук О. І. Розвиток музейної справи в Україні (кінець 1950-х – 1980-ті рр.): Автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 / О. І. Крук. – Х., 2000. – 20 с.
11. Крупа Т. Н. Харьков туристический: путеводитель-справ. / Т. Н. Крупа, Е. В. Астахова. – Х.: Библекс, 2008. – 176 с.
12. Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і радянського уряду 1917–1960 рр. Зб. док. Т.2 (Червень 1941–1960 рр.). – Київ: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1961. – 663 с.
13. Літературно-меморіальний музей Г. С. Сквороди. с. Сквородинівка: путівник / [авт. тексту Т. М. Борисова]. – Х.: Прапор, 1972. – 23 с.: ілюстр. – (Літ.-мемор. музей Г. С. Сквороди).
14. Літературно-меморіальний музей Г. С. Сквороди. с. Сквородинівка: путеводитель – 2-е изд. – Х.: Прапор, 1979. – 30 с.
15. Літературно-меморіальний музей Г. С. Сквороди. с. Сквородинівка: путівник – 3-те вид. – Х.: Прапор, 1986. – 61 с.
16. Маньковська Р. В. Музейництво в Україні: питання теорії і практики (1917 – черв. 1941 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук / Р. В. Маньковська; НАН України, Ін-т історії України. – К., 1997. – 21 с.
17. Музеї України: довідник. – К.: Задруга, 1999. – 130 с.
18. Омельченко Ю. А. Развитие учебных музеев: Навч. посіб. / Ю. А. Омельченко. – К.: Радянська школа, 1988. – 194 с.

19. Охрана памятников истории и культуры: сборник документов / Введ. Л. Г. Бескровного; Сост. Г. Г. Анисимов. – М.: Советская Россия, 1973. – 191 с.
20. Попова О. М. Развитие музейной справи в Харьковской губернии (1864–1917): автореф. дис. ... канд. іст. наук / О. М. Попова; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2008. – 20 с.
21. Разгон А. М. Историко-революционные мемориальные музеи и коммунистическое воспитание трудящихся // Роль музеев в коммунистическом воспитании трудящихся. – М., 1966. – С.25–51.
22. Сборник Харьковского историко-филологического общества. Том 14 / Под ред. Е. К. Редина. – Х.: Типография «Печатное дело», 1905. – 269 с.
23. Каченко М. І. Музеї України під час Другої світової війни (1939–1945 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук / М. І. Каченко; Київ. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 1996. – 23 с.
24. Фирсов А. И. Путеводитель по музею Героя Советского Союза гвардии подполковника Райнберга Я. М. / А. И. Фирсов. – Х.: ХАИ, 1980. – 14 с.
25. Художньо-меморіальний музей І. Ю. Репіна. Чугуїв: [путівник: пер. з рос. / авт. тексту М. В. Чернова]. – Х.: Прапор, 1970. – 19 с.
26. Художественно-мемориальный музей И. Е. Репина: путеводитель / [авт. текста Г. Б. Андрусенко]. – Х.: Прапор, 1978. – 39 с.
27. Художественно-мемориальный музей И. Е. Репина. – 2-е изд., доп. – Х.: Прапор, 1983. – 56 с.

References

1. Arkhivni ustanovy Ukrainy: Dovidnyk. – T.2: Naukovi ustanovy, muzeyi, biblioteki: u 2 kn. Kn.2 / Upor. S. Artamonova, A. Maystrenko ta in. – K., 2012. – XXVII, 602 s.
2. Bulanyy I. T., Yavtushenko I. H. Hromads'ki muzeyi Ukrainy: Istorya, dosvid, problemy / I. T. Bulanyy, I. H. Yavtushenko. – K.: Mystetstvo, 1979. – 197 s.
3. Hayda L. A. Muzey u navchal'nomu zakladi / L. A. Hayda. – K.: Shkil'nyy svit, 2009. – 128 s.
4. Hryhoriy Skovoroda: materialy pro vidznachennya 250-ricchya z dnya narodzhennya / hol. redkol.: V. I. Shynkaruk. – Kyiv: Naukova dumka, 1975. – 255 s.
5. Diyal'nist' muzeyiv navchal'nykh zakladiv Kharkivs'koyi oblasti / Uporjad. I. I. Pushkar – Kh.: Styl'. Yzdat., 2011. – 132 s.
6. Dom-muzey A. P. Chekhova v Sumakh: putevoditel'. – Khar'kov: Prapor, 1970. – 70 s.
7. Kasparinskaya S. A. Memorial'nye muzei istoricheskogo profilya // Istoriko-revolutsionnye i literaturne memorial'nye muzei: Sb. nauch. tr. NII kul'tury. – M., 1973. – Vyp.12. – S.3–87.
8. Katalog muzeyiv pry navchal'nykh zakladakh Ukrainy / Upor. L. A. Hayda. – Kirovohrad: Lysenko V. F., 2012. – 136 s.
9. Kononov Yu. F., Khevroлина V. M. Memorial'nye muzei, posvyashchennye deyatelyam nauki i kul'tury SSSR (1917–1956 gg.) // Ocherki istorii muzeynogo dela v SSSR / NII muzevedeniya. – M., 1963. – Vyp.5. – S.119–188.
10. Kruk O. I. Rozvytok muzeynoyi spravy v Ukraini (kinets' 1950-kh – 1980-ti rr.): Avtoref. dys. ...kand. istor. nauk: 07.00.01 / O. I. Kruk. – Kh., 2000. – 20 s.
11. Krupa T. N. Khar'kov turisticheskii: putevoditel'-sprav. / T. N. Krupa, E. V. Astakhova. – Kh.: Bibleks, 2008. – 176 s.
12. Kul'turne budivnytstvo v Ukrainy's'kii RSR. Nayvazhlyvishi rishennya Komunistychnoy partiyi i radyans'koho uryadu 1917–1960 rr. Zb. dok. T.2 (Cherven' 1941–1960 rr.). – Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo politychnoy literatury URSR, 1961. – 663 s.
13. Literaturno-memorial'nyy muzey H. S. Skovorody. s. Skovorodnyivka: putivnyk / [avt. tekstu T. M. Borysova]. – Kh.: Prapor, 1972. – 23 s.: ilyustr. – (Lit.-memor. muzey H. S. Skovorody).
14. Literaturno-memorial'nyy muzej G. S. Skovorody. s. Skovorodivka: putevoditel' – 2-e izd. – Kh.: Prapor, 1979. – 30 s.
15. Literaturno-memorial'nyy muzey H. S. Skovorody. s. Skovorodnyivka: putivnyk – 3-te vyd. – Kh.: Prapor, 1986. – 61 s.
16. Man'kov's'ka R. V. Muzeynytsvo v Ukraini : pytannya teorii i praktyky (1917 – cherv. 1941 rr.): avtoref. dys. ... kand. ist. nauk / R. V. Man'kov's'ka; NAN Ukrainy, In-t istoriyi Ukrainy. – K., 1997. – 21 s.
17. Muzeiy Ukrainy: dovidnyk. – K.: Zadruha, 1999. – 130 s.
18. Omel'chenko Yu. A. Rozvytok uchbovykh muzeyiv: Navch. posib. / Yu. A. Omel'chenko. – K.: Radyans'ka shkola, 1988. – 194 s.
19. Okhrana pamyatnikov istorii i kul'tury: sbornik dokumentov / Vved. L. G. Beskrovного; Sost. G. G. Anisimov. – M.: Sovetskaya Rossiya, 1973. – 191 s.
20. Popova O. M. Rozvytok muzeynoyi spravy v Kharkivs'kiiy huberniyi (1864–1917): avtoref. dys. ... kand. ist. nauk / O. M. Popova; Khark. nats. un-t im. V. N. Karazina. – Kh., 2008. – 20 s.

21. Razgon A. M. Istoriko-revolutsionnye memorial'nye muzei i kommunisticheskoe vospitanie trudyashchikhsya // Rol' muzeev v kommunisticheskom vospitanii trudyashchikhsya. – M., 1966. – S.25–51.

22. Sbornik Khar'kovskogo istoriko-filologicheskogo obshchestva. Tom 14 / Pod red. E. K. Redina. – Kh.: Tipografiya «Pechatnoe delo», 1905. – 269 s.

23. Tkachenko M. I. Muzei Ukrainy pid chas Druhoyi svitovoyi viyny (1939–1945 rr.): avtoref. dys. ... kand. ist. nauk / M. I. Tkachenko; Kyiv. un-t im. T. Shevchenka. – K., 1996. – 23 s.

24. Firsov A. I. Putevoditel' po muzeyu Geroya Sovetskogo Soyuza gvardii podpolkovnika Raynberga Ya. M. / A. I. Firsov. – Kh.: KhAI, 1980. – 14 s.

25. Khudozhn'o-memorial'nyy muzej I. Yu. Ryepina. Chuhuyiv: [putivnyk: per. z ros. / avt. tekstu M. V. Chernova]. – Kh.: Prapor, 1970. – 19 s.

26. Hudozhstvenno-memorial'nyj muzej I. E. Repina: putevoditel' / [avt. teksta G. B. Andrusenko]. – Kh.: Prapor, 1978. – 39 s.

27. Hudozhstvenno-memorial'nyj muzej I. E. Repina. – 2-e izd., dop. – Kh.: Prapor, 1983. – 56 s.

Petrik M. O., graduate student in the department of museum and monument studies, Kharkov State Academy of Culture (Ukraine, Kharkov), marina_11_10@mail.ru

The memorial museums in Slobids'ka Ukraine: historiographical and sources studies aspects

Analytical review of historiography and source base of research delineated the history of memorial museums of Slobids'ka Ukraine was conducted the author of the paper. The few works the pre-revolutionary period of the abovementioned problems had the introductory character, but from the history of museum study of that period they are rather valuable sources. The role of the Kharkiv Historical-Philological Society in establishing memorial museums noted in the article. The 20–50-ies XX century was characterized the lack of materials on the history of memorial museums in Slobids'ka Ukraine. With «museum boom» in 60–80-ies XX century the amount of scientific research on the subject, particularly the amount of popular science publications are increased. It is noted that since the independence of Ukraine the generalizing work on this subject has not appeared. History, development and activity of the memorial museums of Slobids'ka Ukraine quite fragmented are described.

Keywords: historiography, source studies, memorial museum, museum study, museum, Slobids'ka Ukraine.

Петрик М. А., аспирантка кафедри музеєзнавства і пам'ятниковедення, Харківська державна академія культури (Україна, Харків), marina_11_10@mail.ru

Мемориальные музеи Слободской Украины: историографический и источниковедческий аспекты

Осуществлен аналитический обзор историографии и очерчена источниковая база исследования по истории мемориальных музеев Слободской Украины. Немногочисленные работы дореволюционного периода, по обозначенной проблематике, имели ознакомительный характер, однако являются достаточно ценными источниками по истории музейного дела этого периода. В статье отмечается роль Харьковского историко-филологического общества в создании мемориальных музеев. 20–50-е гг. XX в. характеризовались отсутствием материалов по истории мемориальных музеев на Слободской Украине. С «музейным бумом» 60–80-х гг. XX в. значительно возрос и объем научных разработок по данной тематике, в частности, количество изданий научно-популярного характера. Констатируется, что за время независимости Украины обобщающей работы по данной проблематике так и не появилось, а история, развитие и деятельность мемориальных музеев Слободской Украины освещена достаточно фрагментарно.

Ключевые слова: историография, источниковедение, мемориальный музей, музейное дело, музей, Слободская Украина.

УДК 902:001.891(092):069–027.551(477.82)

Павлик О. В.,
аспірант, ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький
державний педагогічний університет ім. Григорія
Сковороди» (Україна, Переяслав-Хмельницький),
archeolog1988@gmail.com

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ Ф. Р. ШТЕЙНГЕЛЯ, ЯК СПОСІБ ПОПОВНЕННЯ ФОНДІВ ГОРОДОЦЬКОГО МУЗЕЮ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЧАСОПІСУ «АРХЕОЛОГІЧНИЙ ЛІТОПИС ПІВДЕННОЇ РОСІЇ»)

Іде мова про поповнення фондів Городоцького музею барона Ф. Р. Штейнгеля в кінці XIX ст., на основі відомостей, поданих в часописі «Археологічний літопис Південної Росії». У дослідженні розкрито основні

джерела надходження експонатів до музею та подані описи деяких з них, представлена широка географія місцевостей, з яких вони надійшли.

Городоцький музей і сам здійснював археологічні екскурсії, які мали на меті більш глибоко вивчити історію Волині та збагатити фонди. На основі дослідження зроблено висновок, що надходження експонатів до фондів було з кількох джерел: археологічні розкопки, організовані Ф. Р. Штейнгелем, пожертвування місцевими жителями та археологічними товариствами.

Ключові слова: експонат, колекція, музей, меценат, археологія, розкопки, Ф. Р. Штейнгель.

Створення музею та наповнення його експозицій є досить клопіткою справою навіть в сучасних умовах, оскільки держава не виділяє необхідних коштів для цих потреб, а приватні колекціонери жертвують найменш цінними та найбільш поширеними експонатами. Найцікавіші експонати у фонди музеїв надходять в результаті затримування контрабанди пам'яток старовини на кордоні.

Питанням наукової, зокрема і музейницької та археологічної діяльності Ф. Р. Штейнгеля у своїх дослідженнях займалися: І. О. Гуржій [5], Н. Р. Миронець [9; 10; 11], О. О. Марчук [8], І. В. Кузьміна [7], Л. Кожухар [6], О. Таран [12] та інші.

Метою статті є проведення дослідження археологічної та етнографічної діяльності Городоцького музею барона Ф. Р. Штейнгеля, в кінці XIX на початку XX ст., та його роботи по розширенню експозиції.

Актуальність проблеми визначається слабкою увагою з боку держави до розвитку історичної науки в Україні та музейництва зокрема. На основі дослідження можна значно покращити матеріальний стан музеїв за рахунок меценатів та власників приватних колекцій пам'яток старовини, а також за рахунок збільшення (за можливості) фінансування археологічних розкопок відповідними підрозділами музеїв у місцевості їх розташування.

У кінці XIX – на початку XX ст. відбулося значне посилення провідної ролі вчених, наукової інтелігенції та зацікавлених підприємців у створенні та діяльності столичних і провінційних музеїв, а також в організації нового типу незалежного загальнодоступного музею, що мав розвинуту систему громадських зв'язків, із спеціальною направленістю на просвітництво, поширення наукових знань. Ще однією важливою особливістю розвитку музейництва в цей період була організація потужної мережі місцевих музейних установ.

Серед таких людей варто відзначити родини Ханенків, Терещенків, Тарновських, Штейнгелів, П. С. Уварову, М. Ф. Біляшівського та інших. У статті йде мова, про засновника музею історії Волині в с. Городок, Рівненського повіту, барона Ф. Р. Штейнгеля та науково-просвітницьку діяльність вказаної установи.

Започаткування музейної справи, було вагомим кроком у розвитку та популяризації знань про історичну науку, що в свою чергу підвищувало освітній та культурний рівень місцевого населення. У цей час переважна більшість вітчизняних музеїв зосереджувалась при церковних закладах і мала відповідний напрямок своєї діяльності.

Протягом 1899–1901 рр. у журналі «Київська старовина» існував спеціальний розділ під назвою «Археологічний літопис Південної Росії».

Через невеликі обсяги, цей відділ носив характер лише обмеженої хроніки. У період з 1903 по 1905 рр., «Археологічний літопис Південної Росії» існував як окреме, самостійне видання. У часописі широко висвітлювалися археологічні розкопки, збори історичних гуртків, охорона та збереження пам'яток старовини та діяльність музеїв. Досить детально висвітлювалася

діяльність Городецького музею. Цікавим є той факт, що співзасновником та організатором роботи музею, був головний редактор та засновник «Археологічного літопису Південної Росії» М. Ф. Біляшівський.

В кінці 1898 р. бароном Ф. Р. Штейнгелем були проведені розкопки могильника біля с. Студинки, Рівненського пов., Волинської губ., з метою поповнення антропологічного та археологічного відділів Городецького музею, власником якого він був. Могильник був розташований на підвищенні та складався з 20 курганів. На початок 1899 р., кількість курганів значно зменшилась через інтенсивне розорювання земель. Ф. Р. Штейнгелю вдалося розкопати п'ять. Кургани, як і увесь могильник належав до язичницької слов'янської епохи. Поховання здійснювалися у досить глибоких ямах, тіла знаходились в трунах. У деяких випадках зустрічалися подвійні поховання. Могили виявилися бідні за своїм змістом: біля кісток були знайдені лише дрібні рештки кераміки, примітивні прикраси у вигляді мідних кілець та сережок, частини якогось залізного предмету та шматок орнаментованої кістки, ймовірно від гребінця; характерною особливістю цього могильника було те, що, окрім поховань, на верхніх частинах курганів часто зустрічалися хаотично розкидані кістки інших скелетів [1, с. 30–31].

Загалом протягом 1898 року, всі відділи музею значно поповнили свої збірки новими експонатами. Найбільше надходжень було в археологічному відділі – додалося близько 350 експонатів. Основна маса предметів, які надійшли, відноситься до кам'яного віку: кам'яний молот та інші предмети з кургану біля м. Заслав; різні крем'яні, кам'яні та глиняні предмети зі стоянок та майстерень біля м. Коростень, сс. Швабів, Васькович, Збранок, Красносілки, Папірні, Овруцького пов. Особливо цікавою була велика посуда зі стоянки біля с. Папірки, кам'яні знаряддя, знайдені біля с. Зубковичі, Овруцького пов., крем'яні та кам'яні знаряддя з майстерні біля с. Будеража, Дубенського пов., кам'яні знаряддя праці з курганів біля с. Горбова, Новгород–Волинського пов., діоритова сокира, знайдена біля с. Золотієва, Рівненського пов., та велика збірка предметів із майстерні в с. Городок, Рівненського пов. До язичницької слов'янської епохи належали предмети з розкопок курганів біля м. Заслава – срібні вислі кільця, залізні цвяхи, фрагменти посуду. Відносно небагато надійшло предметів великокняжої доби – вони взагалі на Волині зустрічалися досить рідко. До них належали ціла колекція з майстерні шиферних прясел, яка знаходилася в урочищі Коптівський Ліс біля с. Копчівщини, Овруцького пов., ця колекція дала зразки послідовної обробки шматків шиферу в прясла, крім цього ще є кілька предметів, як наприклад шиферний хрестик–натільник, скляні браслети та буси – з урочища Богдихів біля с. Збранки, Овруцького пов. та половина мідного складного хреста з с. Оржева, Рівненського пов. До литовського періоду можна віднести стальну кольчугу, виорану біля Луцька та кілька монет зі скарбів. До пізнішого часу відносяться – залізний кований хрест (першої половини XVIII ст.) із дзвіниці однієї з церков м. Чуднова, Житомирського пов., та стальний нагрудник з такими ж рукавицями, знайдені під підлогою одного із старовинних будинків у Рівненському пов. Нумізматична колекція Городецького музею складалася виключно з монет, знайдених у вигляді скарбів. За 1898 р., монетні надходження були з 8 скарбів: литовські монети (з кінця XIII по XVI ст.) зі скарбів в сс. Полганові,

Баківцях, Семеренках – Луцького пов. та в с. Солотвині, Ковельського пов.; польські, пруські та австрійські (XVII та початку XVIII ст.) – в м. Аннополі, Острожського пов. та в сс. Шпанові, Рубчі та м. Степані, Рівненського пов.

Городецьким музеєм Волинської губ. барона Ф. Р. Штейнгеля була придбана велика партія кам'яних знарядь з Кременецького та Дубенського повітів [1, с. 32–33].

Літом 1899 р. Городецький музей зібрав невелику екскурсію як для загального ознайомлення з краєм, так і з метою пошуку колекцій для музею. В екскурсії, на чолі якої знаходився власник музею, прийняло участь 10 осіб, які розподілили між собою обов'язки. Одна група займалася збором природно–географічної колекції, а інша – записувала народні пісні, причому використовувався фонограф, який на той час був дуже рідкісним обладнанням, а також проводилися археологічні дослідження та розвідки. Екскурсію була охоплена частина Рівненського та Луцького пов., як перехідна між Поліссям і як та, що становила собою глухе Полісся. Ось список місцевостей, через які, рухаючись від села до села, пройшли екскурсанти: с. Пересопниця, с. Білів, с. Жуків, м. Клеван, м. Деражно, м. Степань, с. Корост, с. Кречильськ, с. Німовичі, с. Городець, с. Великі Цепцевичі, м. Березниця, с. Кураш, с. Орваниця, с. Берест, м. Домбровиця, с. Селець, с. Лютинськ, м. Висоцьк, Річиця, Удрицьк.

В «Археологічному літописі Південної Росії» був поданий короткий звіт цієї екскурсії. У розпорядженні екскурсантів були фотоапарати, які зіграли велику роль при зйомці різних залишок пам'яток старовини, в основному старовинних будівель. Були зняті плани городищ біля населених пунктів Білеве, Городець, Кречильське, Степані. На цих городищах були проведені пробні розкопки. Найбільш багатим виявилось городище біля с. Кречильське, тут знайдені зразки залізного наконечника списа та бойової сокири княжої доби, а у валі городища відкрита велика кількість поховань.

Пробні розкопки курганів були проведені біля с. Пересопниця та Теклюковці–Луцького пов. Пересопницькі кургани відомі по розкопках пані Мельник, поховальний тип там вже був відомий Кургани біля с. Корості невеликі – близько 1–2 м. у висоту, та діаметром у 30 м. Скелети були знайдені майже на рівні ґрунту, голови направлені на захід, кістки дуже погано збережені, бо кургани наспані з піску, біля кістяків знайдена невелика кількість залізних предметів. В могильнику біля с. Городець висота курганів складає 1,5 м., скелети також на рівні ґрунту, знаходились в трунах. Зі знайдених предметів звертають на себе увагу пояси, які склалися з бронзових орнаментованих блях та пряжок. В одному кургані біля с. Теклюковки, були знайдені обручі та дужки від відра. Також на лівому березі р. Горині, між Лютинськом та Висоцьким була відкрита стоянка кам'яного віку [2, с. 208–210].

10 липня 1900 р. в Городок повернулася екскурсія на чолі з бароном Штейнгелем в Житомирський, Овруцький та частково Новгород–Волинський пов.: преді. Гоголівка, кол. Піщанка, с. Троковичі, с. Великі Горбаші, м. Черняхів, кол. Андріїв, с. Топорища, с. Селець, с. Кам'яний Брід, с. Рудня Борова, с. Ковалі, урочище Веселівка, кол. Лісовщина, м. Ушомир, с. Ушиця, с. Білка, с. Баскаки, с. Расне, с. Бараші; в Овруцькому пов.: с. Мотильне, м. Коростень, с. Шатрище, с. Немирівка, с. Ходаки, с. Татарановичі, с. Сарновичі, хут. Тартак, с. Закусили, с. Селець, м. Нерадичі, с. Ласка, с. Кацовщина, с. Раковщина, с. Яцковичі, м. Овруч,

с. Шоломки, с. Жуки, с. Збрадки, с. Бондарі, Рудня Патирня, м. Норинськ, с. Веледники, Рудня Мощаниця, с. Полче, с. Лугини, с. Литки; в Новгород–Волинському пов.: с. Андріївичі, м. Новгород–Волинський, с. Пилиповичі, с. Дідовичі, м. Корець. Завдяки великій кількості відвіданих місць, визначився і характер екскурсії: це були розвідки, які дали позитивні результати. Всі відвідані місця зареєстровані, відмічені та фотографовані.

Археологічною секцією (бар. Ф. Р. Штейнгель, І. С. Абрамов, Н. К. Рекс, С. І. Корнілович) зняті плани городищ: в м. Коростені, м. Ушомирі, м. Норинські та с. Топорищі; крім Ушомирського городища, в інших були проведені пробні розкопки, в результаті яких з'явилася невелика колекція кілець, прясел, бус, черепків і т.д., по яких можна визначити епоху та приналежність городищ. Ця збірка була доповнена купівлею предметів у селян із випадкових знахідок в цих городищах [3, с. 163–165].

На основі цієї екскурсії, в 1902 р., Я. В. Яроцький в 1902 р. видав книгу: «К топографии г. Овруча в эпоху до второй половины XVI века» [4, с. 76].

Як бачимо, за вказаний період, Городоцький музей барона Ф. Р. Штейнгеля провів значну роботу по наповненню власних фондів експонатами. Було здійснено величезні кількості археологічних та етнографічних розвідок, які охопили собою велику територію Полісся.

Список використаних джерел

1. Археологическая летопись Южной России за 1899 г. – К., 1899. – №2. – С.23–35.
2. Археологическая летопись Южной России за 1899 г. – К., 1899. – №12. – С.200–213.
3. Археологическая летопись Южной России за 1900 г. – К., 1900. – №9. – С.159–170.
4. Археологическая летопись Южной России за 1903 г. – К., 1903. – №1. – С.1–77.
5. Гуржій І. О. До проблеми збереження історичних колекцій видатних постатей (особиста бібліотека барона Ф. Р. Штейнгеля та її доля) / І. О. Гуржій // Гуманітарний вісник. Сер.: Історичні науки. – 2014. – Число 21, Вип.5 (2). – С.178–186.
6. Кожухар Л. Український інтелігент другої половини XIX – початку XX століття: криз призму приватного життя / Л. Кожухар // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – 2013. – Вип.1 (1). – С.86–100.
7. Кузьміна І. В. Благодійництво як спосіб життя Федора Штейнгеля / І. В. Кузьміна // Сторінки історії: зб. наук. пр. – 2012. – Вип.34. – С.200–213.
8. Марчук О. О. Культурно–просвітницькі традиції Волині та їх упровадження в сучасний освітній процес / О. Марчук // Нова пед. думка. – 2009. – №3. – С.17–19.
9. Миронець Н. Р. Епістолярна спадщина Ф. Р. Штейнгеля у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського як джерело його життя та діяльності / Н. Р. Миронець // Рукописна та книжкова спадщина України. – 2002. – Вип.7. – С.32–41.
10. Миронець Н. Р. Бібліотека барона Ф. Р. Штейнгеля як науково–дослідний відділ Городоцького музею Волинської губернії / Н. Р. Миронець // Рукописна та книжкова спадщина України. – 2003. – Вип.8. – С.190–200.
11. Миронець Н. Р. Барон Ф. Р. Штейнгель – представник волинської гілки російсько–німецької родини Штейнгелів / Н. Р. Миронець // Українська біографістика. – 2005. – Вип.3. – С.112–124.
12. Таран О. Волинь у народознавчих дослідженнях Федора Вовка / О. Таран // Етнічна історія народів Європи. – 2001. – Вип.11. – С.69–72.

References

1. Arkheologicheskaya letopis Yuzhnoy Rossii za 1899 h. – K., 1899. – №2. – S.23–35.
2. Arkheologicheskaya letopis Yuzhnoy Rossii za 1899 h. – K., 1899. – №12. – S.200–213.

3. Arkheologicheskaya letopis Yuzhnoy Rossii za 1900 h. – K., 1900. – №9. – S.159–170.

4. Arkheologicheskaya letopis Yuzhnoy Rossii za 1903 h. – K., 1903. – №1. – S.1–77.

5. Hurzhii I. O. Do problemy zberezhennia istorychnykh kolektsii vydatnykh postatei (osobysta biblioteka barona F. R. Shteinhelia ta yii dolia) / I. O. Hurzhii // Humanitarnyi visnyk. Ser.: Istorychni nauky. – 2014. – Chyso 21, Vyp.5 (2). – S.178–186.

6. Kozhukhar L. Ukrainykyi intelihent druhoi polovyny XIX – pochatku XX stolittia: kriz pryзму pryvatnoho zhyttia / L. Kozhukhar // Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Seria: Istorii. – 2013. – Vyp.1 (1). – S.86–100.

7. Kuzmina I. V. Blahodiinytstvo yak sposib zhyttia Fedora Shteinhelia / I. V. Kuzmina // Storinky istorii: zb. nauk. pr. – 2012. – Vyp.34. – S.200–213.

8. Marchuk O. O. Kulturno–prosvitnytski tradytsii Volyni ta yikh uprovadzhenia v suchasnyi osvittii protses / O. Marchuk // Nova ped. dumka. – 2009. – №3. – S.17–19.

9. Myronets N. R. Epistolarna spadshchyna F. R. Shteinhelia u fondakh Instytutu rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho yak dzherelo yoho zhyttia ta dialnosti / N. R. Myronets // Rukopysna ta knyzhкова spadshchyna Ukrainy. – 2002. – Vyp.7. – S.32–41.

10. Myronets N. R. Biblioteka barona F. R. Shteinhelia yak naukovo–doslidnyi viddil Horodotskoho muzeiu Volynskoi hubernii / N. R. Myronets // Rukopysna ta knyzhкова spadshchyna Ukrainy. – 2003. – Vyp.8. – S.190–200.

11. Myronets N. R. Baron F. R. Shteinhel – predstavnyk volynskoi hilky rosiisko–nimetskoj rodyny Shteinheliv / N. R. Myronets // Ukrainka bihrafistyka. – 2005. – Vyp.3. – S.112–124.

12. Taran O. Volyn u narodoznavchykh doslidzhenniakh Fedora Vovka / O. Taran // Etnichna istoriia narodiv Yevropy. – 2001. – Vyp.11. – S.69–72.

Pavlyk O. V., postgraduate student SIHE «Pereiaslav–Khmelnitsky Hryhoriy Skovoroda State Pedagogical University» (Ukraine, Pereiaslav–Khmelnitsky), archeolog1988@gmail.com

Archeological studies by F. R. Shteyngely as a funds replenishment method of Gorodotsky museum

The question of article is the Gorodotsky museum of the baron F. R. Shteyngely funds replenishment at the end of the XIX century on the ground of witting represented in the «Archaeological Chronicle of the Southern Russia» magazine. The main sources of increasing artifacts to the museum are disclosed and the description of several of them is represented in this investigation, as well as regions of which artifacts arrived broad geography.

The Gorodotsky museum carried out archaeological excursions itself aimed more deeply to study history of Volyn and to enrich funds. On the basis of research the conclusion is drawn that receipts of artifacts in funds was from several sources: the archaeological excavation organized by F. R. Shteyngely, donations by locals and archaeological societies.

Keywords: artifact, display, museum, art patron, archeology, excavation, F. R. Shteyngely.

Pavlyk A. V., аспирант, ГВУЗ «Переяслав–Хмельницкий государственный педагогический университет им. Григория Сковороды» (Украина, Переяслав–Хмельницкий), archeolog1988@gmail.com

Археологические исследования Ф. Р. Штейнгеля, как способ пополнения фондов Городоцкого музея (по материалам издания «Археологическая летопись Южной России»)

Идет речь о пополнении фондов Городоцкого музея барона Ф. Р. Штейнгеля в конце XIX в., на основе сведений, представленных в журнале «Археологическая летопись Южной России». В исследовании раскрыты основные источники поступления экспонатов в музей и представлены описания некоторых из них, представлена широкая география местностей, из которых они поступали.

Городоцкий музей и сам осуществлял археологические экскурсии, которые имели целью более глубоко изучить историю Волини и обогатить фонды. На основе исследования сделан вывод, что поступления экспонатов в фонды было из нескольких источников: археологические раскопки, организованные Ф. Р. Штейнгелем, пожертвования местными жителями и археологическими обществами.

Ключевые слова: экспонат, коллекция, музей, меценат, археология, раскопки, Ф. Р. Штейнгель.

* * *

УДК 327.8(470+571)

Кривошея І. І.,
кандидат історичних наук, професор, завідувач
кафедри загальної історії, Уманський державний
педагогічний університет ім. Павла Тичини (Україна,
Умань), igorkryvosheia@gmail.com

Якименко Л. М.,
кандидат філологічних наук, співробітник ДІАЗ
«Стара Умань» (Україна, Умань),
igorkryvosheia@gmail.com

Політика Володимира Путіна в оцінці Зб. Бжезинського

У зв'язку з загостренням міжнародної ситуації за участі Росії й безпосередньо подій в Україні особливої актуальності й гостроти набувають політологічні напрацювання й публічні висловлювання Зб. Бжезинського, у котрих він подає оцінку політичної діяльності В. Путіна на посаді президента РФ і його особистості. У статті простежено основні риси «медиаобразу» В. Путіна в інтерв'ю й наукових роботах Зб. Бжезинського, подано образи політичного портрета президента РФ та перелік його особистісних якостей, виокремлено основні тези прогностичних візій американського політолога стосовно майбутнього самої Росії, що, у свою чергу, окреслює параметри російсько-американських відносин у найближчій і далекоглядній перспективі, у тому числі й в контексті російсько-української кризи.

Ключові слова: Росія, США, СС, Зб. Бжезинський, В. Путін, українсько-російські відносини.

Збігнев Бжезинський належить до тієї когорти американського політичного істеблішменту, для котрої могутність його країни – понад усе. І мова йде не тільки про внутрішню стабільність, благополуччя громадян, їхній добробут, про сильні позиції на міжнародній арені, вплив на вирішення геополітичних і геостратегічних рішень на користь США. Мова йде про глобальне лідерство, про роль Сполучених Штатів як єдиної наддержави, навіть про виконання певної месіанської місії цієї держави стосовно усєї планети. А тому якщо інша країна, організація, конкретна особа стають на перепоні цьому, вони автоматично розглядаються як потенційні вороги, котрих, за умови невідлого чи неефективного застосування інших методів переконання, краще якщо й не знищити, то принаймні ослабити настільки, аби не чинили супротиву Білому дому.

Причина цього, на нашу думку, криється в тому, що Зб. Бжезинський як аналітик, політик і політолог «відбувся» в часи активної фази глобального протистояння періоду «холодної війни». Перемога в ній США та їхніх західних союзників – це й особиста перемога самого Зб. Бжезинського, котрий ніколи й не приховував свого бажання, як і бажання однодумців, розвалити СРСР, що створював військово-політичну конкуренцію світовому пануванню Вашингтона. Він автор глобальної стратегії антикомунізму й теорії технотронної ери як різновиду концепції постіндустріального суспільства, радник із національної безпеки (1977–1981) президента Дж. Картера, член правління Центру стратегічних і міжнародних досліджень Школи поглибленого міжнародного дослідження при університеті Джона Гопкінса, і до сьогодні активно консультує американських політиків щодо різноманітних питань міжнародного життя. Як виявилось, особливо починаючи з 2000 р. – часу приходу до влади в Росії Володимира Путіна – розпад СРСР під тиском внутрішніх і зовнішніх проблем – це було лише півсправи. Російська Федерація як правонаступниця Радянського Союзу ні за яких умов не повинна була укріпитися настільки, щоб загрожувати інтересам США на Євразійському континенті чи деінде.

За президентства спочатку М. Горбачова, потім Б. Єльцина серйозних проблем Кремль для Білого дому не створював, навіть навпаки – семимільними кроками здавав свої позиції по всьому світі й особливо в Європі. Власне цим і можна пояснити покращення відносин між РФ та США і звичайно що між РФ і європейськими країнами, що в таких питаннях оглядалися й оглядаються на заокеанського партнера. Однак ситуація суттєво змінилася з приходом до влади В. Путіна.

Цей амбітний російський лідер, підтриманий спецслужбами й переважаючою більшістю громадян, що схвалювали його політику, вирішив, як влучно висловився Д. Медведев, – правда, щодо Росії загалом, але в нашому випадку це речі тотожні, – «показати Заходу зуби». Таким чином, наростання антагонізму між Москвою й Вашингтоном було лише питанням часу. За умов нової «холодної війни» чи її наступного витка такі люди, як Зб. Бжезинський, знову в шерензі, а їхні поради беруться на озброєння при вирішенні глобальних проблем і глобального протистояння.

У великій мірі на сьогодні ми спостерігаємо своєрідну персоналізацію політичної влади в Росії. За умови демократичного ладу, виборчих органів влади, трьох її віток досить часто, практично завжди, рішення Кремля подаються у вітчизняних і західних ЗМІ не як безособові, а пов'язуються безпосередньо з прізвищем президента. Таке уособлення, на нашу думку, є не випадковим. Це бажання концентрувати увагу реципієнтів на постаті однієї людини, нібито в руках котрої сконцентрована вся повнота влади подібно до монархічної форми правління. Це у свою чергу дозволяє проводити прозору паралель як в історичному контексті між царями/імператорами Росії й В. Путіним, так і між Російською імперією з її загарбницькими планами й сучасною Росією, котрій Зб. Бжезинський теж закидає імперські амбіції.

У зв'язку з цим особливої актуальності й гостроти набувають політологічні напрацювання й публічні висловлювання Зб. Бжезинського, у котрих він подає оцінку політичної діяльності В. Путіна на посаді президента РФ і його особистості, адже вони, по-перше, є своєрідним віддзеркаленням поглядів багатьох провідних політиків США, по-друге, впливають на формування позиції пересічних громадян, і не тільки Сполучених Штатів, по-третє, дозволяють кризь призму оціночних суджень щодо конкретної постаті простежити ставлення й по відношенню до Росії і її місця в архітектурному ансамблі міжнародної політики сьогодні й на майбутнє; по-четверте, і про це йтиме мова далі, Україні загалом й українсько-російському протистоянню – зокрема належить визначальна роль у працях Зб. Бжезинського, особливо в його інтерв'ю за останній рік, що вкрай важливо для нас, адже аналітик накреслює й озвучує перспективи вирішення затяжного конфлікту з точки зору Білого дому.

Джерельну базу нашого дослідження становлять такі праці архітектора й ідеолога зовнішньополітичного курсу США Зб. Бжезинського, як «Вибір. Світове панування або глобальне лідерство», «Ще один шанс. Три президенти й криза Американської наддержави», «Стратегічне бачення: Америка і криза глобальної влади», а також низка інтерв'ю, у котрих прямо чи опосередковано йдеться про В. Путіна [1–9; 11–15].

Дослідження наукової спадщини Зб. Бжезинського доволі чисельні [9], однак у жодному з них не

опрацьовується окреслена нами тема. Саме тому маємо на меті в нашій статті простежити взаємозалежність між «медіаобразом» В. Путіна в інтерв'ю й аналітичних та політологічних роботах Зб. Бжезинського, оцінкою його діяльності на посаді президента РФ та прогностичними візіями американського політолога щодо майбутнього самої Росії або ж такого «майбутнього», котре влаштує Західний світ, що, у свою чергу, окреслює параметри російсько-американських відносин у найближчій і далекоглядній перспективі.

В інтерв'ю провідному німецькому виданню «Spiegel», котре було передруковано численними українськими журналами й газетами, особливо Інтернет-виданнями, Збігнев Бжезинський окреслив загальні риси президента Росії, порівнявши його з Адольфом Гітлером (до речі, потрібно сказати, що прізвище цієї історичної особи на даний час, маємо на увазі насамперед в Україні, зустрічається на диво часто й перетворюється на ім'я називне, політичні опоненти «чипляють» його де потрібно й де не потрібно). Порівнюючи німецького фюрера й російського президента, американський політолог вказав на спільні риси й на суттєву різницю між ними, звичайно, не на користь останнього: «Гітлер ніколи не був особливо зацікавлений в тому, щоб особисто мати багато грошей. Путін же має побічний інтерес в тому, щоб збагатитися» [7].

З одного боку, це добре, адже «прагнення до накопичення багатства «стабілізує» і «охолоджує пристрасті» російського президента», а з іншого – для нього не стільки важить кінцевий результат, як сам процес накопичення: «Дійсно небезпечно те, що він (Путін)» – гравець» [7]. І, схоже, гра приносьить йому задоволення.

Оцінюючи особу російського президента, Зб. Бжезинський зазначив, що той володіє «інстинктивною хитрістю» та досвідом. Однак здивування пана аналітика викликало те, що В. Путін «майже свідомо налаштував проти себе понад 40 мільйонів людей в країні по сусідству (іде мова про Україну – І. К., Л. Я.), яка до недавнього часу не виказувала ворожості по відношенню до Росії» [7].

Про прихід до влади в Росії В. Путіна Зб. Бжезинський уперше згадує в книзі «Ще один шанс. Три президенти й криза Американської наддержави», пов'язуючи цю подію насамперед із кривавою війною в Чечні (мимовільно напрошується історична паралель про зміну правителів у Московському царстві й Російській імперії шляхом державних переворотів, у період війн і революцій) і, власне, покладаючи на нового президента відповідальність за те, що Росія не пішла шляхом демократичних перетворень і повномасштабних реформ: «Перша війна між Чечнею і Росією вибухнула в 1995 році <...>. Ненадійне припинення вогню порушилося після спроб чеченців стимулювати рух за незалежність інших кавказьких народів. І наприкінці 1999 року Єльцин передав своє президентство – чим далі, тим все менш ефективне, – прем'єр-міністру Володимирі Путіну, котрий відновив війну, яка тривала з ще більшою жорстокістю кілька наступних літ. Вийшло так, що всередині все ще не усталеної російської політичної системи війна в Чечні привела в рух прогресуюче посилення традиційних інструментів влади в Росії – сил безпеки й воячини. Вона створила також суспільну атмосферу, сприятливу для зміни в зворотному напрямку первинного руху Росії в бік демократії. Перемогу у війні Путін зробив своєю головною метою. Асоціюючи своє президентство з енергійними зусиллями до досягнення

перемоги, він був в змозі використати ідею російського націоналізму й зростаючого невдоволення американським глобальним впливом для того, щоб сприяти появі більш авторитарної й націоналістичної російської держави» [3, с. 54–55].

Певну провину за це Зб. Бжезинський покладає на «політику невтручання» Б. Клінтона в чеченські справи Москви. Дістається також і його наступнику Дж. Бушу-молодшому: «Протягом декількох наступних років Росія послідовно відходила від хаотичного стрибка в демократію, який вона здійснила на початку 90-х років. Хоча цей політичний регрес і відповідав публічно заявленій Путіним точці зору, що «розпад Радянського Союзу був найбільшою геополітичною катастрофою століття», Буш не змінив своєї оцінки Путіна, незважаючи на відродження авторитарних тенденцій. Приймаючи його в Кемп-Девіді в 2003 році, Буш звеличував російського лідера за його «бачення Росії як країни, що живе у світі в її нових кордонах, з її сусідами й з усім світом, як країни, у якій процвітають демократія, свобода і верховенство закону» [3, с. 76].

Пригадав автор Дж. Бушу-молодшому також приязне ставлення до російського президента й у політичному бестселері «Вибір. Світове панування або глобальне лідерство»: «Кожен американський президент створює свій особистий стиль прийому важливих відвідувачів. Запрошення в гості на ранчо Буша в Кроуфорд, штат Техас, було знаком визнання важливості країни, що представляється гостем, і його особистих відносин із президентом США (крім Блера там бували голова КНР Цзян Цземінь, наслідний принц Саудівської Аравії Абдулла і президент Росії Путін)» [2, с. 196]. І це при тому, що РФ у період президентства В. Путіна, на думку Зб. Бжезинського, майже одразу «відступила від норм відкритого суспільства та справжньої демократії» [2, с. 205]. Свідченням цього, в оцінці на 2012 рік, є «небажання влади цілком зректися мерзенного радянського минулого, про що свідчать висловлювання Путіна на цю тему та його туга за радянською величчю», а це у свою чергу «заважає поступу Росії до демократії та шкодить взаєминам з найближчими західними сусідами» [8, с. 116].

Уже тоді Зб. Бжезинський попереджав і давав сигнал як американським політикам, так і європейським: «Якщо Росію покинути напризволяще й силоміць (виділення наше. – І. К., Л. Я.) не залучати до ширшої програми демократичних перетворень, вона знову стане джерелом напруги й загрожуватиме безпеці своїх сусідів» [8, с. 116]. Доволі цікаве поєднання: «силоміць» і «демократичні перетворення». Воно може свідчити про зростання занепокоєння в США політикою В. Путіна, що ґрунтується «на поєднанні агресивного націоналізму, погано прихованої ворожості до Америки через її перемогу в «холодній війні» та ностальгії за сучасністю і водночас статусом наддержави (бажано коштом Європи)» [8, с. 117].

Таким чином, Зб. Бжезинський підводить своїх читачів до єдиного й логічного висновку: путінська Росія становить загрозу для США і Європи, а тому використання навіть насильницьких методів для повалення режиму В. Путіна цілком доречно в контексті посилення терористичної загрози й неймовірних економічних успіхів Китаю і його зближення з Кремлем.

Ще одним незаперечним, на думку аналітика, доказом на користь своєрідної «політичної неадекватності»

російського президента й потреби його зупинити звучить теза про те, що В. Путін, як ніхто з його попередників, «одержимий» бажанням «реставрувати» Російську імперію або Радянський Союз. І в цьому своєму бажанні він може зайти надзвичайно далеко, навіть поставити свій на межу ядерної війни: «Державу, яку він хоче збудувати, напролюд схожа на експеримент Італії з фашизмом: авторитарна (але не тоталітарна) держава, з симбіозом владної верхівки і ділових олігархів та ідеологією на основі невдало замаскованого і пишномовного шовінізму» [8, с. 117]. Однак щодо реалізації цим «планів» Зб. Бжезинський налаштований досить–таки песимістично й скептично, адже сучасна Росія, за його словами, «надто слабка, відстала й бідна країна, щоб насильницьким способом відновити колишню імперію» [12].

У зв'язку з подіями в Україні экс–радник американського президента вже був менш оптимістичним. Він констатував, що між США й Росією почався новий виток холодної війни [7]. Він переконаний, що події на Сході нашої держави, як й анексія Криму – це предтеча масштабного російського наступу на всю Європу. За таких умов вона зможе захиститися лише в тому випадку, якщо консолідується й одностайно дасть відсіч гіпотетичній російській агресії або ще краще: збільшить кількість американських військових баз на континенті. Складається враження, що Зб. Бжезинський не попереджає, а залякує європейських партнерів новим «російським жандармом» в особі В. Путіна. За його словами, існують ознаки того, що Кремль не збирається зупинитися тільки на війні проти України. Тому, на його переконання, побоювання Литви, Латвії та Естонії щодо можливого російського нападу цілком виправдані. При цьому він додав, що сучасна Росія може повторити сценарій окупації Балтії силами СРСР в 1940–му році.

Далі, на думку Зб. Бжезинського, Росія може піти в наступ проти Польщі. Виступаючи перед сенаторами США, він сказав: «Путін захопить Ригу й Таллінн, а ми будемо «стурбовані», – а далі аргументував своє твердження таким «фактом»: «Під час святкування анексії Криму був великий мітинг у Москві, на якому був присутній президент Володимир Путін. У певний момент з натовпу пролунали крики: «Наступна Фінляндія, а потім Польща!». Я б не робив перебільшених висновків із цього. Але якийсь час обидві країни входили до складу Російської імперії й певним чином закарбувалися у свідомості росіян». Усе це, на переконання аналітика, може свідчити лише про одне: апетити росіян зростають [14]. На думку Зб. Бжезинського, не виключено, що у своїй логіці В. Путін може зайти й до «захисту російськомовних у Нью–Йорку». При цьому жодних конкретних фактів, цифр, карт, звітів він не надає – переліченні твердження винятково ґрунтуються на напрацьованому за довгі роки авторитетові автора: потрібно вірити на слово. І вірять.

Власне, за таких умов не викликають здивування й результати опитування громадської думки в Сполучених Штатах прихильників Республіканської партії, у яких запитали, хто зі світових лідерів становить найбільшу загрозу для США. На другому місці саме Володимир Путін (25%) [4].

Як наслідок, Зб. Бжезинський назвав обґрунтованим намір США розмістити свою техніку в країнах Балтії. «Не зробити цього – найбільш імовірний спосіб створити безкінечне протистояння й навіть розв'язати війну», –

пояснив експерт. За його словами, симетрична відповідь «на односторонні дії іншої армії» не є провокацією. Політолог підкреслив, що активність НАТО є відповіддю на поведінку Москви. Зб. Бжезинський побачив у діях альянсу «виправлення помилок минулих років», привівши в приклад стриманість Європи при вторгненні Гітлера в Судетську область й аншлюс Німеччини з Австрією [7].

Що стосується «українського питання», то американський політолог приділяє йому багато уваги [5–6; 9; 11–13; 15–16] виступає послідовним критиком занадто м'якої позиції США щодо ситуації в Україні [11]. Він закликає керівництво держави забезпечити Київ зброєю для війни проти Росії, при цьому схвалює рішення Барака Обами передати ініціативу канцлеру ФРН Ангелі Меркель на дипломатичному поприщі сприяти вирішенню конфлікту: «Я думаю, що Меркель робить дуже хорошу роботу. У Обами зараз є деякі інші проблеми, наприклад, на Близькому Сході» [7].

Зб. Бжезинський радить Європі й США бути одностайними й посилювати економічний і політичний тиск на Москву шляхом санкцій, що призведе до зuboжіння населення й зростання незадоволення путінським режимом у самій країні, а також підтримувати євроінтеграційні устремління України, допомагати їй фінансово й забезпечити зброєю, але не поспішати з її входженням до складу НАТО, аби не дратувати ядерну Росію натівськими військовими базами на російсько–українському кордоні, допоки вона ще спроможна нанести удар по європейських союзниках Вашингтона. Зб. Бжезинський вважає запропоновану ним стратегію не «капітуляцією» перед Росією чи «ганебним компромісом» зі сторони США, а лише спробою вирішити ситуацію для України з найменшими втратами для всіх зацікавлених сторін. Зб. Бжезинський вважає, що вступ України до ЄС влаштував би і Захід, і Росію, а ось членство України в НАТО потрібно не допустити. Конфлікт в Україні варто вирішити за допомогою угоди, яка захистить Київ, але при цьому щось запропонує Володимирі Путіну.

Політолог також припустив, «що якщо Україна не завалиться», внутрішній тиск у Росії змусить того, хто перебуває при владі, шукати альтернативу: «Сподіваюся, Путін досить розумний, щоб знати, що вивчити альтернативи потрібно заздалегідь, поки не стало надто пізно» [12]. Звучить це досить моторошно, зважаючи на долю С. Мілошевича, С. Хусейна, У. Чавеса, М. Каддафі, М. Мурсі, Б. Асада та інших, хто проводив політику, яка не відповідає інтересам США: «Це лише питання часу, коли російська еліта зрозуміє, що жорсткі зусилля Путіна не мають великих шансів на успіх. Рано чи пізно він перестане бути президентом, – підсумовує Бжезинський і «підсолджує пілюлю», аби власне не ображати національні почуття росіян. – І незабаром Росія зрозуміє, що єдиний розумний шлях – це дійсно сучасна, демократична, можливо, навіть провідна європейська держава» [12].

Таким чином, авторитетний американський політолог Зб. Бжезинський у своїх наукових напрацюваннях та публічних виступах і в інтерв'ю численним європейським й американським виданням (більшість із них передруковані в українських газетах і журналах) неодноразово порушував питання щодо російсько–американських, російсько–українських відносин, а також взаємин РФ і ЄС у річичі аналізу агресивної, недалекоглядної, руйнівної

й ворожій демократичним традиціям Старого й Нового світу політики російського президента Володимира Путіна. Своєрідним критерієм для оцінки діяльності цього державного діяча є те, наскільки той готовий узгоджувати свою внутрішню й зовнішню політику з Вашингтоном і не втручатися, а підтримувати реалізацію геополітичних і геостратегічних планів Білого дому по всьому світі. Як наслідок, порівнюючи періоди президентства М. Горбачова, Б. Єльцина й навіть Д. Медведева з перебуванням при владі В. Путіна стосовно налагодження взаємин зі США, автор зазначає, що відносини між Москвою й Вашингтоном зіпсувалися винятково через дії В. Путіна. Його імперські амбіції, захоханість у славне радянське минуле, прагнення відновити обшири СРСР, претензії Росії на роль наддержави, бажання зруйнувати однополюсний світ, консолідація навколо Москви антиамериканських сил призвели спочатку до охолодження взаємин між РФ і США, а згодом можуть перейти у фазу відкритого воєнного протистояння, особливо за умови, якщо Росія здійснить спробу захопити територію Прибалтики чи Польщі – партнерів США по НАТО (Зб. Бжезінський при цьому порівнює російського президента з А. Гітлером) чи Азербайджану або Грузії – стратегічних партнерів США на Кавказі. А такої можливості Зб. Бжезінський не виключає. Особлива роль ним відводиться «українському питанню»: він стверджує, що Білий дім повинен всіяко, у тому числі й зброєю, допомогти Україні у війні з Росією, але максимум на що може сподіватися Київ – на інтеграцію в Європу, однак не на входування до НАТО, аби не дратувати таким чином виванку В. Путіна на агресивні дії проти європейських союзників Вашингтона. На його думку, це задовольнить усі сторони конфлікту. Зб. Бжезінський сподівається на недовготривале перебування російського президента при владі, адже він переконаний, що сам російський народ й опозиція, правда, за активної підтримки США, скинуть його, а суд покарає за анексію Криму й війну на Донбасі.

Список використаних джерел

- Бжезінський З. Азербайджан и Грузия могут стать следующими жертвами шовинистической политики России / Зб. Бжезінський [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.echo.a>.
- Бжезінський З. Выбор. Мировое господство или глобальное лидерство / Збигнев Бжезінський / Пер. с англ. – М.: Международ. отношения, 2007. – 288 с.
- Бжезінський З. Еще один шанс. Три президента и кризис американской сверхдержавы / Збигнев Бжезінський / Пер. с англ. – М.: Международ. отношения, 2007. – 240 с.
- Бжезінський за компроміс з Росією, но американці бояться Обамы / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://maxpark.com/community/politic/content/3388457>
- Бжезінський Збигнев: «США должны защитить Грузию, Украину и Азербайджан» / Збигнев Бжезінський [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ru.ara.az/news/128003>.
- Бжезінський: агрессия Путина не закончится на Украине, есть риск для других / Зб. Бжезінський [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.eurointegration.com.ua/rus/news/2015/03/25/7032244/>.
- Бжезінський: Путин хуже Гитлера [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.info.org/blognews/1436089729-bzhezinskiy-putin-huzhe-gitlera---spiegel.html>.
- Бжезінський З. Стратегічне бачення: Америка й криза глобальної влади / Пер. з англ. Ганни Лелів / З. Бжезінський. – Львів: Літопис, 2012. – 168 с.
- Вызов для всех украинцев – сделать следующее десятилетие успешным, – Бжезінський [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://censor.net.ua/news/307819/vyzov_dlya_vseh_ukraintsev_sdelat_sleduyuschee_desyatiletie_ushpeshnym_bzhezinskiyi.
- Ефимов Н. Н. В чём опасность геостратегии Бжезінского для России? / Н. Н. Ефимов // Военная мысль. – №5. – С.31–38; Евстафьев Д. Г. Збигнев Бжезінський как зеркало американской геополитики / Д. Г. Евстафьев // США: экономика, политика, идеология. – 1994. – №5. – С.30–41; Кожакин Е. В. Россия в политических исследованиях Збигнева Бжезінского 1950–1960-х гг. / Е. В. Кожакин // История и историография зарубежного мира в лицах. – №5. – С.158–170; Поликарпов В. С. З. Бжезінський: Сделать Россию пешкой / Виталий Поликарпов. – М.: Эксмо: Алгоритм, 2011. – 224 с.; Валовой Д. В. От Сталина и Рузвельта до Путина и Буша / Дмитрий Валовой. – М.: ТЕРРА, 2007. – 448 с.; Шахлаина Т. А. Россия и США в новом мировом порядке. Дискуссии в политико-академических сообществах России и США (1991–2002) / Татьяна Шахлаина. – М.: Институт США и Канады РАН, 2002. – 445 с.; Шахлаина Т. А. Дискуссии в США по внешней политике / Т. А. Шахлаина // США – Канада: экономика – политика – культура. – 1999. – №12.; Панарин И. Первая мировая информационная война. Развал СССР / Игорь Панарин. – СПб.: Питер, 2010. – 256 с.; Три революции и две перестройки. Этюды на темы советской истории / В. Малинович. – М.: ИГПИ, 2008. – 368 с.; Беззубцев-Кондаков А. Надо ли России бояться Китая / А. Беззубцев-Кондаков, И. Дроканов. – СПб.: Питер, 2011. – 240 с.; Млечин М. Л. Китай – великая держава номер один / Млечин М. Л. – СПб.: БХВ-Петербург, 2012. – 400 с.; Евгеньев В. А. Образы США и СССР в концепции мировой политики Збигнева Бжезінского / В. Евгеньев // Полис: Политические исследования: научный и культурно-просветительский журнал. – 2003. – №1. – С.179–186; Манекин Р. В. Збигнев Бжезінський: Who is Who / Р. В. Манекин, Д. В. Корнилов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.goman.by/r-14733.html>; Грищенко Т. А. Збигнев Бжезінський як критик зовнішньополітичної стратегії республіканських адміністрацій (перш. пол. 1970-х рр.) / Т. А. Грищенко // Записки історичного факультету. – Вип.13. – С.206–215; Грищенко Т. А. Біля витоків тристоронньої стратегії: Збигнев Бжезінський і початковий етап діяльності Тристоронньої комісії // Вісник КНУ ім. Т. Шевченка. – 2003. – С.255–258; Грищенко Т. А. З. Бжезінський і зміни у зовнішньополітичних настановах адміністрації Дж. Картера в 1978 р. / Т. Грищенко // Історичний журнал: наукове громадсько-політичне видання. – №5. – С.25–36.
- Запад должен предоставить Украине оборонительное оружие для защиты крупных городов, – Бжезінський [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://censor.net.ua/news/341952/zapad_doljen_predostavit_ukraine_oboronitelnoe_oruzhie_dlya_zaschity_kрупnyh_gorodov_bzhezinskiyi
- Збигнев Бжезінський о будущем России и Украины / Зб. Бжезінський [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://geopolitica.ru/article/zbignev-bzhezinskiy-o-budushchem-rossii-i-ukrainy#.VfHMM9LtlHw>.
- Место Украины на шахматной доске Бжезінского/ Зб. Бжезінський [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.russiapost.su/archives/25715_13.
- РФ может захватить Ригу и Таллин за один день [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://censor.net.ua/news/321073/rf_mojet_zahvatit_rigu_i_tallinn_za_odin_den_bzhezinskiyi_sovetuet_razmestit_voyiska_ssha_v_stranah_baltii
- Существует большой риск, что агрессия Путина не закончится на Украине, – Бжезінський [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://censor.net.ua/news/329980/suschestvuet_bolshoy_risk_chto_agressiya_putina_ne_zakonchitsya_na_ukraine_bzhezinskiyi
- Эпоха большого хаоса: Бжезінський предупреждает [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://inosmi.ru/newtimes_az/20140815/222389746.html.

References

- Bzhezinskij Z. Azerbajdzhan i Gruzija mogut stat sledujushhimi zhertvami shovinisticheskoy politiki Rossii / Zb. Bzhezinskij [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://www.echo.a>.
- Bzhezinskij Z. Vybor. Mirovoe gospodstvo ili global'noe liderstvo / Zbignev Bzhezinskij / Per. s angl. – М.: Mezhdunarod. otnoshenija, 2007. – 288 s.
- Bzhezinskij Z. Eshhe odin shans. Tri prezidenta i krizis amerikanskoj sverhderzhavy / Zbignev Bzhezinskij / Per. s angl. – М.: Mezhdunarod. otnoshenija, 2007. – 240 s.
- Bzhezinskij za kompromiss s Rossiej, no amerikancy bojatsja Obamy / [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://maxpark.com/community/politic/content/3388457>

5. Bzhezinskij Zbignevev: «SShA dolzhny zashhitit' Gruziju, Ukrainu i Azerbajdzhan» / Zbignevev Bzhezinskij [Jelektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://ru.apa.az/news/128003>.

6. Bzhezinskij: agressija Putina ne zakonchitsja na Ukraine, est' risk dlja drugih / Zb. Bzhezinskij [Jelektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://www.eurointegration.com.ua/rus/news/2015/03/25/7032244/>.

7. Bzhezinskij: Putin huzhe Gitlera [Jelektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://uainfo.org/blognews/1436089729-bzhezinskij-putin-huzhe-gitlera-spiegel.html>.

8. Bzhezyn's'kyj Z. Strategichne bachennja: Ameryka j kryza global'noi' vlady / Per. z angl. Ganny Leliv / Z. Bzhezyn's'kyj. – L'viv: Litopys, 2012. – 168 s.

9. Vyzov dlja vseh ukraincev – sdelat' sledujushhee desjatiletie uspešnym, – Bzhezinskij [Jelektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: http://censor.net.ua/news/307819/vyzov_dlya_vseh_ukraintsev_sdelat_sleduyushee_desjatiletie_uspešnym_bjezinskiyi.

10. Efimov N. N. V chjom opasnost' geostrategii Bzhezinskogo dlja Rossii? / N. N. Efimov // Voennaja mysl'. – №5. – S.31–38; Evstaf'ev D. G. Zbignevev Bzhezinskij kak zerkalo amerikanskoj geopolitiki / D. G. Evstaf'ev // SShA: jekonomika, politika, ideologija. – 1994. – №5. – S.30–41; Kozhakin E. V. Rossija v politicheskih issledovanijah Zbigneva Bzhezinskogo 1950–1960-h gg. / E. V. Kozhakin // Istoriya i istoriografija zarubežnogo mira v lichah. – №5. – S.158–170; Polikarpov V. S. Z. Bzhezinskij: Sdelat' Rossiju peshkoj / Vitalij Polikarpov. – M.: Jeksmo: Algoritm, 2011. – 224 s.; Valovoj D. V. Ot Stalina i Ruzvel'ta do Putina i Busha / Dmitrij Valovoj. – M.: TERRA, 2007. – 448 s.; Shakleina T. A. Rossija i SShA v novom mirovom porjadke. Diskussii v politiko-akademicheskikh soobshhestvah Rossii i SShA (1991–2002) / Tat'jana Shakleina. – M.: Institut SShA i Kanady RAN, 2002. – 445 s.; Shakleina T. A. Diskussii v SShA po vneshnej politike / T. A. Shakleina // SShA – Kanada: jekonomika – politika – kul'tura. – 1999. – №12.; Panarin I. Pervaja mirovaja informacionnaja vojna. Razval SSSR / Igor' Panarin. – SPb.: Piter, 2010. – 256 s.; Tri revoljucii i dve perestrojki. Jetjudy na temu sovetskoi istorii / V. Malinkovich. – M.: IGPI, 2008. – 368 s.; Bezzubcev–Kondakov A. Nado li Rossii bojat'sja Kitaja / A. Bezzubcev–Kondakov, I. Drokanov. – SPb.: Piter, 2011. – 240 s.; Mlechin M. L. Kitaj – velikaja derzhava nomer odin / Mlechin M. L. – SPb.: BHV–Peterburg, 2012. – 400 s.; Evgen'ev V. A. Obrazy SShA i SSSR v koncepcii mirovoj politiki Zbigneva Bzhezinskogo / V. Evgen'ev // Polis: Politicheskie issledovanija: nauchnyj i kul'turno-prosvetitel'skij zhurnal. – 2003. – №1. – S.179–186; Manekin R. V. Zbignevev Bzhezinskij: Who is Who / R. V. Manekin, D. V. Kornilov [Jelektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://www.roman.by/r-14733.html>; Gryshhenko T. A. Zbignevev Bzhezyn's'kyj jak krytyk zovnishn'opolityčnoj' strategii' respublikans'kyh administracij (persh. pol. 1970-h rr.) / T. A. Gryshhenko // Zapyski istoričnogo fakul'tetu. – Vyp.13. – S.206–215; Gryshhenko T. A. Bilja vyotokiv trystoronn'oi' strategii': Zbignevev Bzhezyn's'kyj i pochatkovyj etap dijāl'nosti trystoronn'oi' komisii' // Visnyk KNU im. T. Shevčenko. – 2003. – S.255–258; Gryshhenko T. A. Z. Bzhezyn's'kyj i zminy u zovnishn'opolityčnyh nastanovah administracij' Dzh. Kartera v 1978 r. / T. Gryshhenko // Istoryčnyj zhurnal: naukovе gromads'kopolityčne vydannja. – №5. – S.25–36.

11. Zapad dolzhen predostavit' Ukraine oboronitel'noe oruzhie dlja zashhity krupnyh gorodov, – Bzhezinskij [Jelektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: http://censor.net.ua/news/341952/zapad_doljen_predostavit_ukraine_oboronitelnoe_oruzhie_dlya_zaschity_krupnyh_gorodov_bjezinskiyi

12. Zbignevev Bzhezinskij o budushhem Rossii i Ukrainy / Zb. Bzhezinskij [Jelektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://geopolitica.ru/article/zbignevev-bzhezinskij-o-budushchem-rossii-i-ukrainy#.VfHMM9LdHw>.

13. Mesto Ukrainy na shahmatnoj doske Bzhezinskogo/ Zb. Bzhezinskij [Jelektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://www.russia-post.su/archives/25715>. 13.

14. RF mozhet zahvatit' Rigu i Tallinn za odin den' [Jelektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: http://censor.net.ua/news/321073/rf_mojet_zahvatit_rigu_i_tallinn_za_odin_den_bjezinskiyi_sovetuet_razmestit_voyiska_ssh_a_stranah_baltii

15. Sushhestvuet bol'shoj risk, chto agressija Putina ne zakonchitsja na Ukraine, – Bzhezinskij [Jelektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: http://censor.net.ua/news/329980/suschestvuet_bolshoy_risk_chto_agressiya_putina_ne_zakonchitsya_na_ukraine_bjezinskiyi

16. Jepoha bol'shogo haosa: Bzhezinskij preduprezhdaet [Jelektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: http://inosmi.ru/newtimes_az/20140815/222389746.html.

Krivoshеya I. I., candidate of historical sciences, Professor, Head of the Department of General History, Pavlo Tyčhyna Uman State Pedagogical University (Ukraine, Uman), igorkryvosheia@gmail.com

Yakimenko L. N., candidate of philology sciences, a member DIAZ «Old Uman» (Ukraine, Uman), igorkryvosheia@gmail.com

The policy of Vladimir Putin in the assessment of Zb. Brzezinski

In light of the Ukrainian events and Russia's role in the complicated international situation, the work of political scientist Zb. Brzezinski are timely, as they represent the assessment of Vladimir Putin's political activities and also his personality. The article investigates the main elements of the «media image» and political portrait of Vladimir Putin, his personal qualities, which the political scientist suggested in the interviews and writings. The article describes Brzezinski's predictive vision of Russia's, which, in turn, determines the nature of Russian–American relations in perspective, also in the context of the Russian–Ukrainian crisis.

Keywords: Russia, EU, USA, Zb. Brzezinski, Vladimir Putin, Ukrainian–Russian relations.

Кривошея И. И., кандидат исторических наук, профессор, зав. кафедрой всеобщей истории, Уманский государственный педагогический университет им. Павла Тычины (Украина, Умань), igorkryvosheia@gmail.com

Якименко Л. Н., кандидат филологических наук, сотрудник ДИАЗ «Старая Умань» (Украина, Умань), igorkryvosheia@gmail.com

Политика Владимира Путина в оценке Зб. Бжезинского

В связи с обострением международной ситуации при участии России и непосредственно событий в Украине особую актуальность и остроту приобретают политологические наработки и публичные высказывания Зб. Бжезинского, в которых он подает оценку политической деятельности В. Путина на посту президента РФ и его личности. В статье прослежены основные черты «медиаобраза» В. Путина в интервью и научных работах Зб. Бжезинского, подано очертания политического портрета президента РФ и перечень его личностных качеств, выделены основные положения прогностического видения американским политологом будущего самой России, что, в свою очередь, определяет параметры российско–американских отношений в ближайшей и дальнейшей перспективе, в том числе и в контексте российско–украинского кризиса.

Ключевые слова: Россия, ЕС, США, Зб. Бжезинский, В. Путин, украинско–российские отношения.

* * *

УДК 94

Мамедова Г.,
доктор философии по истории, Институт истории
Национальной академии наук Азербайджана
(Азербайджан, Баку), matlabm@yandex.com

РОССИЙСКАЯ ЭКСПАНСИЯ В ПРИБРЕЖНУЮ ЧАСТЬ ШИРВАНА И ЕЕ ПОСЛЕДСТВИЯ

Экспансия Российской империи в прибрежную часть Ширвана была связана с планом расчленения Сефевидского государства и установлением контроля над важными торговыми маршрутами. Появление российских войск встретило сопротивление местного населения, и жесткую позицию со стороны Османской империи, которая не могла допустить приближения России к своим границам и распространения ее влияния на тюрко–мусульманские народы Кавказа.

Ключевые слова: Сефевидское государство, Российская империя, Персидский поход Петра I.

(статья друкується мовою оригіналу)

Поражение войск Сефевидского шаха под Исфаганом в марте 1722 года от афганских повстанцев под началом Мирмахмуда подтолкнуло Петра I, не завершив все необходимые приготовления, в середине мая 1722 года выдвинуть во главе гвардии в поход и 15 июня прибыть в Астрахань.

Сам Петр I, объявив Хаджи Дауда и Сурхай хана врагами, под предлогом оказания помощи сефевидскому шаху, предпринял поход в прибрежную часть Ширвана. Петр I распорядился распространить среди местного населения воззвание – «Манифест» на тюркском языке, чтобы население могло понять «смысл» похода. Так, в Манифесте, написанном на азербайджанском языке и обращенном к мусульманам–шиитам, заявлялось, что главной задачей императора было восстановление порядка, нарушенного

силами, враждебними шаху. Петр I объявил, что является якобы другом Сефевидского шаха, считавшегося также духовным главой шиитов. Он временно занимает владения Сефевидов, чтобы не допустить их захвата османами, и в дальнейшем вернет их шаху. В обращении же к христианскому населению российский император объявил, что целью его похода является освобождение их от мусульманского гнета [22, с. 58–59].

В «Манифесте» заверялось, что российский государь обещает всем полную безопасность жизни и имущества. Объяснялось, что поход организован для наказания Сурхай хана и Хаджи Дауда, которые были главными виновниками гибели и разорения русских купцов в Шамахи в 1721 году и как мятежники являются врагами шаха [1, с. 22–23].

Таким образом, путём манипуляций и откровенного обмана Пётр I стремился выиграть время и добиться расположения местного населения.

По сообщениям консула С. Аврамова на реляцию русского резидента в Османской империи Неплюева о том, что якобы в поход выступило стотысячное войско: «толь великого числа войска... не пошло, но отправлена... некоторая часть...» [7, л. 89]. Кроме того, указанная русским резидентом цифра фигурирует в сообщениях почти всех иностранных агентов того периода [12, с. 125]. Это подтверждает и С. М. Соловьев, который пишет, что «Посол английский, венецианский и резидент австрийский разглашали, что русский государь вступил в Персию со 100 000 войска, что несколько преувеличено [21, с. 190].

Так, П. Г. Бутков считает, что в походе императора участвовало 40 тыс. войск [13, с. 14], В. П. Лысцов – свыше 50 тыс. человек [16, с. 6]. Наиболее убедительна цифра, данная П. Г. Бутковым на основе указа Петра I бригадиру Левашеву.

Поход в прибрежную часть Ширвана Петра I мотивировался как «получение сатисфакции над першими ребелями», поэтому, чтобы не вызвать подозрений, было взято всего 40 тыс. человек, а некоторая часть, состоящая из калмыков, в виде резерва была оставлена в Астрахани [12, с. 125].

Петр I поручил князю Туркестанову отправиться к каргильскому царю Вахтангу VI с предписанием выступить со своим войском и встретиться с ним «где-то между Дербентом и Баку» [11, с. XXXV; 13, с. 19]. Вахтанг VI известил царя, что по его приказу встретится с русскими войсками в Ширване: «Если Государю по причине тамошних дел не будет досужено и если они будут задержаны оттого, чтобы прибыть сюда, пусть они соизволят по крайней мере приказать своему войску идти в Ширван; мы выступим отсюда, соединимся, а после все дело устроится с Божьею помощью. Мы завладели всеми землями до Эрвана и постараемся взять самый Эрван» [11, с. XXXI].

Между тем, русская армия по пути к Дербенту была вынуждена преодолевать сопротивление местных владельцев. Султан Махмуд Утемышский и кайтагский уцмий Ахмед хан с десятитысячным войском напали на русских недалеко от Буйнака, однако они были разбиты [18, с. 45]. Это был первый отпор русской армии.

Петр I выступил в поход 18 июня 1722 года.

В «Асари Дагестан» отмечается, что российский войскам, идущим сухопутным путем, дорогу преградили

эндереевцы. Драгунские полки разбили их и сожгли селение. Многие жители общества Эндери и прибывшие к ним на помощь были убиты (до 300 человек), ранены и попали в плен. С русской стороны было убито до 70 человек и много ранено [10, с. 65].

Петр I 5 августа 1722 года с другой частью войск высадился на берег в Аграханском заливе и, соединившись с кавалерией, идущей сухопутным путем, направил армию на юг по побережью Каспийского моря. Тарковский шамхал Адиль Гирей хан устроил русскому императору торжественную встречу на р. Сулак. Петр I по приглашению шамхала посетил его дворец в Тарки. Далее по дороге в Дербент 18 числа на русские войска напал каракайтагский уцмий Махмуд султан. За это столица его уцмийства была разорена. Сопровождавшая Петра I его жена, императрица, писала об этом Меньшикову так: «Мы от Астрахани шли морем до Терка и от Терка до Аграхани, а там, выбрався на земли, дожидались долго кавалерии, и потом дошли до владения салтана Махмута утамышевского. Оный ничем к нам не отозвался; того ради августа 19 числа по утру послали к нему с письмом трех человек донских казаков, и того же дня третьяго часа пополудни сей господин нечаянно наших атаковал, которому гостю зело были рады, и, приняв, проводили его наши до его жилища, отдавая контра визит, и побывав там, сделали из всего его владения фейерверк для утехи им» [19, с. 7].

Алкадари в «Асари Дагестан» пишет, опираясь на Хроники уцмий, что Султан Махмут выступил по приказанию уцмий, собрав из разных районов и округов до шести тысяч войска. В результате они были разбиты, «часть людей убита, часть попала в плен, с уцелевшими правитель спасся бегством а русское войско разграбило и сожгло их селение, достигавшее пятисот домов, а также разграбило и другие ближние селения. Из числа пленных император казнил несколько лиц. При этом русским войскам досталось до пяти тысяч овец и прочих угнанных животных» [10, с. 65–70].

В то время сложилось двоякое мнение у местных правителей на счет появления русских войск в регионе. Так, один из влиятельных феодалов Арслан бек предлагал пустить в город Дербент отряды Кайтагского уцмий и Хаджи Дауда, чтобы вместе с ними организовать сопротивление русской армии. Наиб города Имам Гули бек, в свою очередь, считал, что оказание сопротивления намного превосходящим силам русских войск является бессмысленным и может привести к гибели города и всех его жителей [18, с. 46].

Имам Гули бек отправил Петру I письмо, в котором заверил российского императора, что приходу русских войск в город Дербент не будет оказано сопротивление. Петр I отправил дербентским жителям грамоту с заверениями в «императорской милости» [1, с. 12].

Отряд полковника Наумова, соединившись с эскадрой под командованием Ф. Соимонова, прибывшей на судах, вошли и расположились в Дербенте. Наконец, 23 августа 1722 года Петр I торжественно въехал в Дербент, наиб Имам Гули бек преподнес ему ключи от города [14, с. 19–20].

Имам Гули бек понимал бесполезность сопротивления при таких условиях 100–тысячной русской армии и поэтому он решил, что переход под покровительство Российской империи обезопасит Дербент от бесконечных вторжений в дальнейшем и создаст стабильность в регионе [15, с. 321].

Петр I утвердил Имам Гули бека в должности наиба города Дербента и пожаловал ему чин генерал-майора дербентской милиции [2, с. 72–73].

Российские власти ликвидировали Дербентский султанат, на его месте была образована Дербентская провинция. Управление Дербентской провинцией было возложено на коменданта, назначаемого из числа русских офицеров. Первым комендантом Дербента стал полковник Юнгер. Дербентский наиб осуществлял гражданское управление [14, с. 22–23].

Наиб города Дербента был подотчетен начальнику дербентского гарнизона. Лица, поступившие на российскую службу, получали жалование. Так, по указу Петра I от 8 января 1724 года наиб города получал жалование в размере 1000 рублей, юзбаши и другие служители все вместе – 1000 рублей, рядовые (600 человек) по 5 рублей и по 5 четвертей хлеба.

С целью укрепления своих позиций в завоеванных прикаспийских провинциях российские власти наметили следующие меры: 1) укрепление имеющихся крепостей и сооружение новых; 2) увеличение российского воинского контингента; 3) христианская колонизация Дербента за счет казачьего населения [18, с. 46–47, 132–133].

Будучи в Дербенте император отправил морем в Баку одного поручика и несколько служащих с обращением к бакинскому населению перейти под покровительство России. Но по возвращении послы сообщили, что бакинские жители не позволили им сойти с судна в город и ответили, что сами могут себя защитить и другого покровительства им не надо [10, с. 65–70].

Примечательно, что для осуществления своих первоначальных планов Российская империя, нуждавшаяся в источниках сырья, особенно в шелке-сырце, стала расширять торговлю с Азербайджаном, входившим в состав Сефевидского государства, при этом вовлекая в орбиту своей политики армянские торговые компании, в частности, новоджувлинскую компанию.

Как известно, Петр I в дальнейшем не участвовал в походе лично. При этом его войска и флот продолжили выполнять намеченный ранее план.

Единственной противодействующей силой российской политике на Южном Кавказе была Османская империя, с которой Россия опасалась столкнуться. Чтобы избежать военного конфликта с ней, Русское правительство через своего резидента в Стамбуле И. Неплюева старалось убедить Османское государство, что оно дальше прикаспийских областей не двинется. Для интереса приведем отрывок из письма к Неплюеву: «...его величество из провинций персидских, которые близ границ турецких лежат, отнюдь не желает себе присовокупить и кроме тех, которые обретаются по Каспийскому морю за собой удержать не хочет» [5, л. 51об].

Петр I в сентябре 1722 года направил резиденту Неплюеву, находящемуся в Стамбуле рескрипт. Неплюев передал османским властям, что войска российского царя прибыли в Иран лишь для «получения сатисфакции» за убытки, причиненные русским купцам в Шамахе и для защиты русских границ от бунтовщиков. В реляции подчеркивалось, что российские войска к османским границам не будут приближаться [11, с. XII].

Вскоре поход был прерван. Помимо давления со стороны Османской империи в расчет принимались крушение двух российских эскадр у Аграханского залива

и вспышка заболевания среди солдат и падеж лошадей. В итоге, 5 сентября 1722 года Петр I отдал приказ о возвращении армии в Астрахань. 7 сентября 1722 года начался вывод российских войск, что стабилизировало российско-османские отношения. Россия, недавно завершившая долготетную войну со Швецией, не могла ввязаться в новые военные действия. В Дербенте был оставлен лишь военный гарнизон под командованием полковника Юнгера [18, с. 48–49].

Другой причиной, усилившей беспокойство русского правительства, как уже говорилось, было обращение шамахинских повстанцев во главе с Гаджи Давудом за помощью к Османской империи. Это хорошо видно и из указа консулу: «...оные бунтовщики просили некоторой сильной державы о протекции, которая не токмо о сей взятой от бунтовщиков провинций, но и зело далее на Персию намерение имеют» [4, л. 3]. Это опасение оставалось даже после вступления русских войск в прибрежную часть Ширвана. Поэтому не случайно, что в рескрипте к Неплюеву русское правительство вновь обнадеживало Османскую империю, что они «дабы Шемахи вглубь в Персию идти не намерены... и дабы они по своему обещанию в том помешки не чинили...» [5, л. 3].

Российская экспансия нанесла существенный ущерб мусульманскому населению Ширвана.

22 ноября 1722 года наиб Дербента Имам Гули бек, отец которого за верную службу в период правления сефевидского шаха Аббаса получил титул юзбаши, обратился к российскому императору Петру I с несколькими письмами. В них он описал очень тяжелое положение населения Дербента, причиной которого назвал восстания в Ширване и осаду города Ширвана Хаджи Даудом. Поэтому местные жители не могли заниматься земледелием и сельским хозяйством, в связи с чем наступил голод городского населения. В ответ на его просьбу из Астрахани жителям Дербента было отправлено 5 тыс. четвертей хлеба, масло, соль и различные продукты [22, с. 58–59]. Этот факт широко распространен во всех советских изданиях, однако умалчивается, что после вывода основного российского воинского контингента из прибрежной части Ширвана командиру отряда, поселенного в крепости, сооруженной на месте отделения Аграханского протока от реки Сулак, генерал-майору Кропотову было приказано переселить в это место жителей Терского города и построить красивый город. Это вызвало возмущение дагестанцев. Сам шамхал Адиль Гирей хан выступил против, в результате сражения он был арестован и выслан в Россию [10, с. 65–70].

Российские власти прилагали максимум усилий для активизации Волжско-Каспийской торговли и поощряли участие дербентцев. В 1722–1723 года развернулось строительство городской гавани в Дербенте для морского сообщения с Астраханью с целью увеличения товарооборота [15, с. 76].

В 1722 году российские власти назначили Хусейн Али хана Губинским правителем, должность наиба перешла к Афразиябу, а назира – Фарамазу. (По данным П. Г. Буткова назначения были произведены в 1726 году). Хусейн Али хана Губинский освобождался от налогов в пользу российской казны: «Доходами сей земли пользуется хан, не давая в казну государьеву нимало. Только он обязан, когда потребно будет, со всеми своими подданными на войну идти» [13, с. 97, 248].

Интересы Российской империи не ограничились северо-западным побережьем Каспия.

В декабре 1722 года русская эскадра овладела городом Решт на южном побережье Каспия. 17 июля 1723 года русские военные корабли вошли в Бакинскую бухту, и российское военное командование потребовало от Бакинского хана разместить в Баку русский гарнизон. Получив отказ, Баку был подвергнут непрерывному пушечному обстрелу. Городские стены Баку местами были сильно разрушены, что ослабило сопротивление бакинцев. Русские моряки 28 июля 1723 года заняли город.

Русский консул при Сефевидях С. Аврамов предложил Тахмасибу II военную помощь в обмен на прикаспийские провинции и убедил шаха послать своего посланника в Россию для заключения союзного договора.

Одновременно русское правительство через консула С. Аврамова стремилось склонить персидского шаха Тахмасиба II к уступке прикаспийских областей, обещая при этом защиту от Османской империи и от так называемых бунтовщиков, т.е. повстанцев [7.1, л. 60б.–7].

Кстати, надо сказать несколько слов об «уступке» прибрежной части Ширвана Русскому государству. В исторической литературе бытует мнение, что шах Тахмасиб II предложил Петру I прибрежную часть Ширвана с тем, чтобы получить помощь для борьбы с «бунтовщиками» и афганцами. Однако, как явствует из архива консула С. Аврамова, инициатором уступки прикаспийских областей первоначально выступила Россия, которая в случае положительного разрешения данного вопроса одновременно осуществляла свои как экономические, так и политические задачи. Именно стремление занять прибрежную часть Ширвана заставило Петра I направить гонцов Чеботаева, Петричуса и Власова 31 октября 1721 года к консулу С. Аврамову с требованием:

1. Добиться старого или нового шаха увидеть.
2. Мотивировать, что «мы идем к Шемахе не для войны с Персиею, но для искоренения бунтовщиков, которые нам обиду сделали».
3. Получить согласие на уступку прикаспийских областей и предложить помощь: «...им при сем крайнем разорении надобна помощь, то мы готовы им помогать и почистить от всех неприятелей и паки утвердить постоянное владение персидское, ежели они нам уступят за то некоторое по Каспийскому морю лежащая провинция...».
4. Договориться, что «если им угодно будет, то б немедленно прислали к нам посла своего (с полной мочью)».

В указе также говорилось, что если шах не примет этих условий, то «турки не оставят всю Персию завладеть» [4, л. 40б; 7.1, л. 4–40б].

Получив эти указы, С. Аврамов немедленно приступил к их осуществлению. Он встретился с сыном шаха Султана Гусейна Тахмасибом II, «который ныне наследие и надежда персидского государства» [6, л. 60б], и предложил ему некоторые условия из вышеизложенного указа, сконцентрировав основное внимание на отправке посла и предложив за это вознаграждение «войск со всякою артиллериею» [6, л. 6а].

Не получив от Тахмасиба II утвердительного ответа, консул не решился поднять вопрос об уступке в прибрежной части Ширвана, так как «усмотрел в них замерзлую спесь и гордость и несклонение» [4, л. 6а об].

С. Аврамов обратился также к некоторым высокопоставленным лицам, которые отнеслись благосклонно к его предложениям, однако не дали своего согласия на отправление посла в Россию. Консул вторично побывал у Тахмасиба II в момент, когда русские войска вступили в Дербент, и большая часть страны с юго-востока была занята афганцами. Не обладая никакой реальной силой, шах вынужден был для борьбы против афганцев во главе с Мир Махмудом и ширванских повстанцев обратиться за помощью к России и дать свое согласие на отправку посланника в Петербург для заключения договора об уступке прибрежной части Ширвана за предлагаемую помощь [6, л. 70б].

По словам консула, назначенный посланником в Россию бывший при Аврамове мехмандар Исмаил бек был отправлен в сопровождении Дмитрия Петричуса 26 июля 1722 года. Однако в связи со сложившейся обстановкой выезд посланника несколько задерживался, что противоречило планам Петра I. Поэтому С. Аврамову был направлен повторно указ, в котором ему поручалось отправить срочно Исмаил бека на присланных русских судах в Дербент, а оттуда – в Россию, и «замедлением своим он может потерять интерес за продолжением времени» [4, л. 70б; 6, л. 70б].

Вскоре Исмаил бек был доставлен в Решт, где к этому времени уже находились русские войска под командованием полковника Шипова. Тахмасиб узнал, что Пётр I с армией прибыл в Прикаспье и уже занял Дербент и Решт. Возмущенный, он послал курьера в Решт, чтобы вернуть Исмаил бек. Однако, находившийся там русский консул С. Аврамов получил распоряжение от российских властей задерживать шахского курьера в одной из деревень до тех пор, пока он не отбудет в Россию, несмотря на то, что Тахмасиб лишил Исмаил бека полномочий. Так, с этой целью в Решт был направлен курьер с указом к послу, чтобы он «не ехал» и «войска б не просил» [13, с. 40; 16, с. 188; 20, с. 123]. Таким образом, С. Аврамов задержал посла Исмаил бека, который в дальнейшем ни о чем не ведая, благополучно 10 августа 1723 года прибыл в Петербург.

12 сентября 1723 года был заключен так называемый Петербургский договор, закрепляющий за Российской империей все области по берегу Каспийского моря, от Дербента до Астрабата. По условиям заключенного Петербургского договора, Россия обещала Сефевидам военную помощь взамен на «вечное владение» городами Баку и Дербент, а также всеми прилегающими к ним землями. В связи с тем, что Исмаил бек был лишен полномочий, данный договор не был ратифицирован со стороны шаха, а посол был объявлен изменником [3, с. 29; 9, с. 63–64; 13, с. 54–55; 20, с. 134].

Тахмасиб II не признал этот трактат, но Пётр I не обратил на это никакого внимания.

По сообщению И. Неплюева, Петербургский договор 1723 года вызвал негодование османского двора: «подавал подозрение учинённой вашего величества с шахом персидским трактат и немалую нам принёс суету и по необходимой нужде признал за оной публично...» [8, л. 13]. Османский визирь выразил свой протест в письменной форме на имя французского посла [8, л. 13].

Французский посол предъявил И. Неплюеву требование, чтобы Россия отступила, для того, чтобы сохранить мир. По словам И. Неплюева: «... я знаю для чего французы стараются, только единого ради такого намерения, чтоб

ваше величество с Портою миру не разорвал, и ежели бы можно приговорили б хотя Украину отдать точною б помиритца, тако они о России меньше мыслять нежели Францией...» [8, л. 14].

В результате османский двор потребовал от И. Неплюева удалиться из Османской империи. Состоялся расширенный диван по поводу объявления войны Российской империи [8, л. 140б].

По донесению И. Неплюева, османы намеревались захватить все Сефевидское: «...турки пойдут на Персию и заберут, может быть и всю Персию, кроме того, что ваше величество себе назначал. И в таком случае шах Тахмасиб по трактату на ваше величество будет негодовать, что его не обороняешь, и в отчаянии поддается туркам и будет трактат с вашим величеством порочить, потом с турками ваше величество без войны, по пробудешь» [8, л. 15].

И. Неплюев считал, что российское правительство должно убедить Тахмасиба пойти на уступки Османской империи. В противном случае османские войска буду продолжать наступления в глубь территории Сефевидов и даже выйдут к Азову [8, л. 15].

По сообщению И. Неплюева, османы претендовали на территорию от слияния р. Куры и Аракса до Хамадана, включая озеро Урмию, и «от этого озера до Хамадана по предгорью горы от Хамадана прямо до исконных турецких земель» [8, л. 150б–16]. При таком раскладе, юго-западный Азербайджан и Тебриз переходили под власть османов. И. Неплюев советовал Петру I определить реку Куру границей между российскими и османскими владениями, а границей сефевидских владений – реку Аракс «до Джульфы, а от Джульфы прямо до Хамадана». В результате Тебриз оставался бы у Сефевидского государства. И. Неплюев в ходе переговоров с османскими властями запрашивал царский двор о возможных уступках. Например, разрешать ли османам иметь за Курой владения, и как будет проходить граница через город Шамахи и в целом Ширван до Кавказских гор. Неплюев подчеркивал, что владения шамхала должны оставаться в российских пределах, т.к. тот находился под протекцией российского царя [8, л. 16].

Таким образом, Российская империя хоть и укрепились в прибрежной части Ширвана, на западных и южных берегах Каспийского моря, однако она встретила жесткую позицию по поводу этого со стороны османского двора. Османская империя не могла допустить приближения России к своим границам и распространение ее влияния на тюрко-мусульманские народы Кавказа.

Список использованных источников

1. Dəlili H. Azərbaycan – Rusiya münasibətləri Fars və Azərbaycan dilli sənədlərdə. – Bakı, 1976.
2. Əliyev F. XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycanda ticarət. – Bakı: Az SSR EA nəşriyyatı, 1964.
3. Mustafayev T. T. XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycanda Rusiyaya meylin güclənməsi. – Bakı: Elm, 1986.
4. АВПРИ. – Ф. СРП. – Оп.77/1, 1722. – Д.1.
5. Там же. – Оп.77/1, 1722. – Д.4.
6. Там же. – Оп.77/1, 1722. – Д.2.
7. Там же. – Оп.77/1, 1722. – Д.7.
- 7.1. Там же. – Оп.77/1, 1723. – Д.2.
8. АВПРИ. – Ф.89 (СРТ). – Оп.1, 1724. – Д.6. – Ч.1.
9. Алиев Ф. М. Антииранские выступления и борьба против турецкой оккупации в Азербайджане в первой половине XVIII в. – Баку, 1975.
10. Алкадари Г.–Э. Асари–Дагестан / Пер. и примеч. А. Гасанова. – Махачкала, 1994.

11. Армяно–русские отношения в первой трети XVIII века. Сборник документов. Т. II, Ч. I. Под ред. А. Иоаннисяна. – Ереван: Изд–во АН Арм. ССР, 1964.

12. Бергман В. История Петра Великого (Перевод с немецкого Е. Аладыш). – 1855.

13. Бутков П. Г. Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 год. Ч.1. – СПб., 1869.

14. Военная история походов россиян в XVIII веке. Т. IV, Ч.2. – СПб.: Военная типография главного штаба его императорского величества, 1823.

15. Козубский Е. И. История города Дербента. – Темир–Хан–Шура: Русск. тип. В. М. Сорокина, 1906.

16. Лысцов В. П. Персидский поход Петра I. 1722–1723. – М.: Изд–во МГУ, 1951.

17. Мельгунов Г. В. Поход Петра Великого в Персию // Рус. вести. – март: 1874. – Т.3.

18. Мустафазаде Т. Т. Азербайджан и русско–турецкие отношения в первой трети XVIII века. – Баку: Элм, 1993.

19. Семен Эсадзе. Историческая записка об Управлении Кавказом. – Тифлис, 1907. – Т.1.

20. Соймонов Ф. И. Описание Каспийского моря и чиненных на оном российских завоеваний яко часть истории государя императора Петра Великого. – СПб., 1763.

21. Соловьев С. М. Пётр Великий на Каспийском море. Вестник Европы. – СПб., 1868. – Т.2, 3–й год.

22. Сотавов Н. А. Северный Кавказ в русско–иранских и русско–турецких отношениях в XVIII в. От Константинопольского договора до Кючук–Кайнарджийского мира 1700–1774 гг. – М.: Наука, 1991.

References

1. Dəlili H. Azərbaycan – Rusiya münasibətləri Fars və Azərbaycan dilli sənədlərdə. – Bakı, 1976.
2. Əliyev F. XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycanda ticarət. – Bakı: Az SSR EA nəşriyyatı, 1964.
3. Mustafayev T. T. XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycanda Rusiyaya meylin güclənməsi. – Bakı: Elm, 1986.
4. AVPRI. – F. SRP. – Op.77/1, 1722. – D.1.
5. Tam zhe. – Op.77/1, 1722. – D.4.
6. Tam zhe. – Op.77/1, 1722. – D.2.
7. Tam zhe. – Op.77/1, 1722. – D.7.
- 7.1. Tam zhe. – Op.77/1, 1723. – D.2.
8. AVPRI. – F.89 (SRT). – Op.1, 1724. – D.6. – Ch.1.
9. Aliiev F. M. Antiiranskie vystupleniya i bor'ba protiv tureckoj okkupacii v Azerbajdzhanе v pervoj polovine XVIII v. – Baku, 1975.
10. Alkadari G.–Je. Asari–Dagestan / Per. i primech. A. Gasanova. – Mahachkala, 1994.
11. Armjano–russkie otnosheniya v pervoj treti XVIII veka. Sbornik dokumentov. T. II, Ch. I. Pod red. A. Ioannisjana. – Erevan: Izd–vo AN Arm. SSR, 1964.
12. Bergman V. Istorija Petra Velikogo (Perevod s nemeckogo E. Aladysh). – 1855.
13. Butkov P. G. Materialy dlja novoj istorii Kavkaza s 1722 po 1803 god. Ch.1. – SPb., 1869.
14. Voennaja istorija pohodov rossijan v XVIII veke. T. IV, Ch.2. – SPb.: Voennaja tipografija glavnogo shtaba ego imperatorskogo velichestva, 1823.
15. Kozubskij E. I. Istorija goroda Derbenta. – Temir–Han–Shura: Russk. tip. V. M. Sorokina, 1906.
16. Lyscov V. P. Persidskij pohod Petra I. 1722–1723. – M.: Izd–vo MGU, 1951.
17. Mel'gunov G. V. Pohod Petra Velikogo v Persiju // Rus. vesti. – mart: 1874. – T.3.
18. Mustafazade T. T. Azerbajdzhan i rusско–tureckie otnosheniya v pervoj treti XVIII veka. – Baku: Jelm, 1993.
19. Semen Jesadze. Istoricheskaja zapiska ob Upravlenii Kavkazom. – Tiflis, 1907. – T.1.
20. Sojmonov F. I. Opisanie Kaspijskogo morja i chinennyh na onom rossijskih zavoevanij jako chast' istorii gosudarja imperatora Petra Velikogo. – SPb., 1763.
21. Solov'ev S. M. Pjotr Velikij na Kaspijskom more. Vestnik Evropy. – SPb., 1868. – T.2, 3–j god.
22. Sotavov N. A. Severnyj Kavkaz v rusско–iranskij i rusско–tureckij otnoshenijah v XVIII v. Ot Konstantinopol'skogo dogovora do Kjuchuk–Kajnardzhijского mira 1700–1774 gg. – M.: Nauka, 1991.

Mammadova G., PhD in history, Institute of History Azerbaijan National Academy of Sciences (Azerbaijan, Baku), matlabm@yandex.com

Russian expansion in the coastal areas of Shirvan and its consequences

The expansion of the Russian empire in the coastal areas of Shirvan was associated with the plan of split of the Safavi state and the establishment of control over the important trade routes. The appearance of Russian troops was met with resistance by the local population, and a tough stance by the Ottoman Empire. The Ottoman Empire could not prevent the Russian approach to its borders and spread of its influence on the Turkic-Muslim peoples of the Caucasus.

Keywords: the Safavi state, the Russian Empire, the Persian campaign of Peter I.

Мамедова Г., доктор філософії з історії, Інститут історії Національної академії наук Азербайджану (Азербайджан, Баку), matlabm@yandex.com

Російська експансія в прибережну частину Ширвана та її наслідки

Експансія Російської імперії в прибережну частину Ширвана була пов'язана з планом розчленування Сефевідської держави і встановленням контролю над важливими торговельними маршрутами. Поява російських військ зустріло опір місцевого населення, і жорстку позицію з боку Османської імперії, яка не могла допустити наближення Росії до своїх кордонів і поширення її впливу на тюрко-мусульманські народи Кавказу.

Ключові слова: Сефевідська держава, Російська імперія, Перська похід Петра I.

* * *

УДК 94(73)«1953/2000»:329.11+327]

Мочалов Є. А.,

аспірант, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), Mochalov.ml@gmail.com

Діяльність Джин Кіркпатрік на посаді представника США в ООН (1981–1985 рр.)

Аналізується діяльність Джин Кіркпатрік на посаді представника США в ООН як приклад одного з найвищих залучень неоконсерваторів до державної влади. Автор доходить висновку про те, що, хоча дипломатична посада Кіркпатрік і була одною з найвищих, вона не мала значної можливості впливати в житті неоконсервативну концепцію зовнішньої політики.

Ключові слова: Американський неоконсерватизм, ООН, Джин Кіркпатрік, США, холодна війна, Рональд Рейган.

Джин Кіркпатрік в 1981 р. стала першою жінкою – послом Сполучених Штатів в ООН [1, с. 153]. Крім того, вона увійшла в історію як один з перших представників неоконсервативної частини американського політичного істеблішменту, що зайняв високий державний пост і мав можливість впливати на американський зовнішньополітичний курс.

Неоконсерваторами в американській історико-політичній традиції прийнято називати групу суспільно-політичних діячів, які дотримувалися ряду відокремлених принципів в аналізі зовнішньої політики та оцінці систем національної безпеки. Основоположними серед них були антикомунізм і жорстке неприйняття принципів політики розрядки. Неоконсерватори також дотримувалися думки про інституційну слабкість системи міжнародної безпеки, підкреслювали необхідність ефективного використання американських збройних сил, а також виключну важливість активного захисту демократичних принципів і ліберальних урядів у всіх регіонах планети.

Діяльність Дж. Кіркпатрік на посту посла в ООН, неофіційно вважається другим після держсекретаря у зовнішньополітичній ієрархії США, має ключове значення для дослідження історії неоконсервативного руху в США, його ролі і доктринальних основ. До всього іншого, період її служби в ООН (1981–1985 рр.), є одним з найбільш важливих етапів в історії міжнародних

відносин. Її каденція збіглася з поверненням до «холодної війни» і потужним тиском США на Радянський Союз у всіх сферах міжнародної політики, у всіх географічних частинах світу. Міжнародне становище перших десятиліть ХХІ ст. дало додаткові приводи звернутися до спадщини Дж. Кіркпатрік. За підсумками своєї діяльності в ООН вона приходила до невтішного висновку щодо критично низької ефективності існуючих інституцій міжнародної безпеки, що неодноразово знаходило підтвердження в історії міжнародних відносин. Криза системи ООН дійсно стало нерозв'язною проблемою, що викликає критичні оцінки багатьох дослідників, помітне місце серед яких зайняли представники неконсервативної середовища, чия роль стала особливо помітною в період адміністрацій Дж. В. Буша.

Новообраний президент США Р. Рейган призначив, члена свого передвиборчого штабу Дж. Кіркпатрік представником США в ООН 20 січня 1981. У повідомленні про призначення особливий акцент було зроблено на академічному і інтелектуальному рівні майбутнього посланця США. Крім перерахування наукових робіт та періодичних публікацій Дж. Кіркпатрік, а також її нагород, зокрема зазначалося, що вона є членом ряду суспільно-політичних організацій [2]. Більшість дослідників єдині в думці, що вирішальну роль в її призначенні на один з вищих дипломатичних посад зіграла її фундаментальна стаття «Диктаторства подвійні стандарти», опублікована в журналі *Commentary* у листопада 1979 р. [3]. Радник Рейгана з національної безпеки Р. Ален звернув увагу на цю статтю [4, с. 46]. Робота ґрунтувалася на критиці зовнішньої політики адміністрації Дж. Картера, особливо на Близькому Сході і в Латинській Америці [3]. У ній рішуче стверджувалося, що американським національним інтересам не відповідала підтримка рухів опозиційних авторитарним режимам у різних країнах некомуністичного світу, а навпаки, була вигідною підтримка самих цих режимів [4, с. 57].

Дослідник американського неоконсерватизму Дж. Ерман зазначає, що Дж. Кіркпатрік відрізнялася від більшості неоконсерваторів. Перш за все, вона не була випускницею Нью-йоркського міського коледжу і не мала єврейського походження (хоча і зауважимо зі своєї сторони, в студентстві, подібно до багатьох своїх пізніших однодумців, вона належала до молодіжних трюккістських організацій). Більш того, більшість з прибулих на держслужбу в Вашингтон новобранців з неоконсервативної репутацією були досвідченими політичними бюрократами. «Дж. Кіркпатрік ж була інтелектуалкою і багаторічним професором Джорджтаунського університету» [5, с. 149], – зазначає Дж. Ерман. Таким чином, не було випадковим те, що саме Дж. Кіркпатрік з усіх неоконсерваторів, залучених до роботи в адміністрацію Президента в 1981 р., отримала найбільш публічну зовнішньополітичну посаду.

Як зазначає історик Дж. Вінік, завдяки своєму жорсткому стилю і твердій лінії, вона стала відомою в американському політичному співтоваристві в якості «Посла від *Commentary*», соціально-політичного видання, що публікував більшість найважливіших робіт американських неоконсерваторів, а також є свого роду хрестоматією концептуальних ідей неоконсерватизму.

Перед затвердженням на посаду, Дж. Кіркпатрік, виступаючи перед сенатським комітетом з питань

зовнішньої політики, сформулювала ряд ключових принципів своєї майбутньої діяльності. «Я маю намір робити регулярний і значимий внесок у розвиток зовнішньополітичного курсу адміністрації Рейгана в ООН. Моєю роботою буде формулювати, пояснювати і захищати» [6], – заявила вона сенаторам. Як і будь-яка дипломатична діяльність, робота в ООН припускала необхідність максимально ефективного втілення зовнішньополітичних принципів нової адміністрації. Таким чином, Дж. Кіркпатрік сталося бути насамперед виконавцем і ретранслятором позиції Сполучених Штатів в ООН. Готовність Дж. Кіркапатрік саме до такого роду «роботи на адміністрацію Рейгана» пояснювалася близькістю неоконсерваторам ряду зовнішньополітичних принципів, проголошених новим президентом як під час виборчої компанії, так і в своїй інавгураційній промові.

Дж. Кіркпатрік в багатьох своїх інтерв'ю зазначала, що у неї з діючою адміністрацією було загальне розуміння базових принципів. На думку Дж. Ермана, вона не тільки визнавала те, що їх з Рейганом погляди сходяться, але й говорила від їх загального імені [5, с. 150]. Виступаючи перед Сенатом, Дж. Кіркпатрік відзначала, що США залучені в принципове ідеологічне протистояння, що торкається фундаментальних цінностей США. На її думку, наставав час, коли запобігливість США у відношення своїх ідеологічних опонентів була не на часі. Таким чином, Дж. Кіркпатрік висловлювала готовність вести жорстку ідеологічну і, як наслідок, геополітичну боротьбу з противниками США. Для неї, як, насамперед, для неоконсерватора, СРСР був безумовним і чітко персоналізованим супротивником.

Дж. Кіркпатрік чітко давала зрозуміти, що вона буде одним з головних голосів на підтримку демократичних цінностей в адміністрації Рейгана. При цьому, як і більшість представників американського неоконсерватизму, посол в ООН розділяла дуже стійке переконання про інституційну слабкість глобальних структур міжнародної безпеки. Свій скепсис Дж. Кіркпатрік делікатно висловила під час своїх слухань. Вона, зокрема зазначила, що головним завданням Сполучених Штатів є відновлення початкових зоб'язань і цінностей ООН, під якими Дж. Кіркпатрік розуміла верховенство закону, індивідуальне гідність і свободи. «Я ніколи не шукала конфронтації з ким би то, не було. Але, якщо мене до цього змушували, я це робила. Необхідно деколи нагадувати, що ми не расистська, геноцидна і імперіалістична сила», – відзначала Кіркпатрік в інтерв'ю *New-York Times* у січні 1981 [7].

С. Фінгер у своїй статті виділив кілька ключових особливостей стилю роботи Дж. Кіркпатрік в якості постійного представника США в ООН. На його думку, на цій посаді вона демонструвала кардинальні зміни в стилі і підходах, у порівнянні з усіма попередніми послами США в ООН. Єдиним винятком, дослідник вважав Денієла П. Мойніхен (посол в ООН в 1975–1976 рр.), якого історики також зараховують до числа американських неоконсерваторів. «Її політична філософія, ставлення до ООН і до африканських делегатів зокрема діаметрально протилежні поглядам Ендрю Янга (1977–1979) і Дональда МакГенрі (1979–1981). Вони були лібералами, вона – безперечний неоконсерватор в питаннях зовнішньої політики. Вони вважали ООН корисним форумом для розробки мирних рішень, вона ж розглядала ООН як небезпечне місце, де конфлікти мають тенденцію

збільшуватися. Вони улещували представників Африки в ООН і часто представляли африканську точку зору у Вашингтоні. Вона дотримувалася лінії Рейгана, яка помітно дружелюбніша до Південної Африки. Ці відмінності не тільки особистісні, вони відображають різницю в підході між адміністраціями Картера і Рейгана» [8].

Діяльність неоконсерваторів на державних посадах завжди характеризувалася своїм стилем. Багато хто сприймав неоконсерваторів як зайво агресивних і вважали, що вони беруть на себе занадто багато повноважень, якими де-факто не володіють. Схильність до гостроти взаємин, притаманна Дж. Кіркпатрік, виявилася не тільки в діяльності на міжнародній арені, але і в її відносинах з колегами по адміністрації. Вона, зокрема, була втягнута в конфлікт з держсекретарем А. Хейгом. Він пішов із займаної посади 5 червня 1982 г, що, на думку Дж. Ермана, розв'язало руки Дж. Кіркпатрік і позбавило її зайвого втручання держдепартаменту на весь період її роботи на Іст-Рівер [5, с. 151]. На думку С. Фінгера, Дж. Кіркпатрік говорила і діяла виходячи з політичних переконань, як представник рейгановського Білого дому, тобто, за американськими стандартами, надзвичайно ідеологічно. «Вона критикує тих, хто вірить, що американці повинні концентруватися на загальнолюдських цінностях ... У той же час, вона твердо переконана, що американська концепція свободи і демократії перевершує марксизм або будь-який інший суспільний лад. Тим часом її критика спрямована на тих, хто відсунув на другий план національні інтереси Штатів, особливо в боротьбі Сходу і Заходу, що має глибоко моральне значення» [8]. З погляду самого досліджуваного нами історичного діяча такий підхід був більш ніж виправданий тим, що вона вступила на посаду, за її власною оцінкою, в самий розпал холодної війни. «Під час вторгнення (СРСР в Афганістан – С. М.), ми були в розпалі холодної війни, на піку гонки ядерних озброєнь і радянська загроза була нашою найбільшою нагальною проблемою», – відзначала Дж. Кіркпатрік в одній зі своїх публікацій [9, с. 274].

Окремої уваги заслуговують члени команди, яку Дж. Кіркпатрік підбрала для роботи в ООН. «Тільки ті, хто походив з *Commentary*–Джорджтауна–неоконсерваторів, були допущені під внутрішнє коло» [8], – писав в 1983 р. політичний публіцист, С. Фінгер, який 15 років служив в американській місії ООН. На думку Дж. Ермана, вона сформувала персонал з однодумців, а не з професійних дипломатів. У свою команду в якості свого консультанта вона, зокрема, привернула юриста–міжнародника А. Герсона, К. Гершман став старшим радником, Х. Сорзано, кубинський вигнанець, – представники в Економічній і Соціальній раді. К. Адельман – першим помічником, Ч. Ліхінштейн – представником в Раді Безпеки, Дж. Шатан був призначений спічрайтером [5, с. 15–151].

Дослідник діяльності неоконсерваторів М. Фрідман, зазначав, що, на думку багатьох представників руху, Дж. Кіркпатрік, як і її попередник П. Мойніхен, прямувала в ООН для ведення бою проти поширення комунізму, із завданням просування підтримки Ізраїлю. Погляди Дж. Кіркпатрік і Рейгана на Ізраїль в чому збігалися. Вона вважала його молодою країною роботаг, піонерів в приборканні невіддатливої землі [1, с. 154]. В цілому підтримка Ізраїлю завжди була невід'ємною доктринальною особливістю зовнішньополітичної

концепції американських неоконсерваторів. Пов'язано це було, насамперед, з тим, що з одного боку абсолютна більшість з них були дітьми єврейських іммігрантів, а з іншого – їх головна електоральна база – правоконсервативні християни – мали по відношенню до Ізраїлю солідарні почуття як країни, даровавшій світу християнство. Особливо турботливе ставлення до Ізраїлю, а також прихильність до власної доктрини «подвійних стандартів», засвідчили ряд промов Дж. Кіркпатрік, адресованих Генеральній Асамблеї і Раді Безпеки ООН. Зокрема в жовтні 1981 вона назвала смерть єгипетського лідера А. Садата трагічною втратою не тільки для єгипетського народу, а й для всього світу [10, с. 3]. Така оцінка була наслідком, не тільки Кемп-Девідських угод убитого президента з Ізраїлем 1978 р. але і його зближенням з США, яке супроводжувалося денонсуванням договору про дружбу з СРСР. Поза трибуни ООН Дж. Кіркпатрік була ще більш жорстка в оцінці ситуації на Близькому Сході. У 1981 р. вона, серед іншого, стверджувала, що знищення Ізраїлю входить в глобальний план Радянського Союзу, нав'язаний йому Організацією Визволення Палестини [11, с. 14–16].

Американські історики неоконсерватизму, відзначають велику важливість питання взаємин ООН і США для представників цього ідейно–політичного руху. У 1970–х, ще до призначення Дж. Кіркпатрік, за зауваженням С. Харпера і Дж. Кларка зійшла лавина неоконсервативної критики ООН, як неефективної в управлінні структури. «Багато років Дж. Кіркпатрік, Н. Подгорець і Д. Мойніхен були скептичні щодо ООН, вимагаючи реалістичною переоцінки відносин США з світовою інституцією», – відзначала дослідник Дж. Піл [12, с. 147]. Дж. Кіркпатрік, як і інші неоконсерватори була впевнена, що СРСР не поважає ООН як механізм вирішення конфліктів або систему стримування і протидії [4, с. 58].

Спираючись на свій досвід діяльності в ООН Дж. Кіркпатрік, приділила велику увагу можливостям роботи американських представників в цій організації, зберігши при цьому значний скептицизм щодо її реальних можливостей. ООН, на її думку, дійсно була інституцією, в якій більшість претендує на право вирішувати для всього світу, що є законним, а що незаконним. «Проте члени ООН не так єдині, як це передбачає Статут організації. Вони не єдині в тому, що означають всі найважливіші принципи, тому, що мають різні політичні погляди» [10, с. xvi], – вказувала на ключову слабкість організації Дж. Кіркпатрік.

Після завершення роботи на Іст Рівер, Дж. Кіркпатрік присвятила ряд наукових робіт оцінці та аналізу інституційних і процедурних особливостей прийняття рішень в ООН. В одній з них вона виділила чотири особливості сучасної їй дійсності ООН:

1. Серед членів ООН відсутній консенсус щодо цінностей і стандартів оцінки, причин і наслідків, цілей і засобів, того, що є реальним, а що ні, і того, як приймати рішення. У цій системі епістемологія і етика не детерміновані якою–небудь угодою або емпіричним свідченням, але – залежать від більшості голосів.

2. У такій системі координат країни–сателіти СРСР створюють згуртовані блоки. У той час як інші країни, переважно демократичні, розділені.

3. Така практика уявлення про реальність в залежності від політичної кон'юнктури безумовно, більше відповідає

марксизму, ніж західним концепціям про науку, правді і логіці.

4. Ключовим аспектом, який зумовлює голосуванням більшості, є перехід рішень в ідеологічну площину, на протидію їх поданням в якості поглядів світової спільноти [10, с. xvii].

У той же час дослідниця–політик відзначала гостру необхідність для США брати участь у дебатах, а також активній роботі над відстоюванням кожного питання, навіть якщо результат і рішення приречені. «Ми в 1981–1985 рр. в ООН намагалися діяти саме таким чином, в той же час, працюючи в інших напрямках для посилення американської позиції» [10, с. xx–xxi].

Життя у світовій політиці для Дж. Кіркпатрік була пов'язана і з низкою подій, які змінювали хід історії. Можливо найбільш драматичне з них трапилося в 1983 р. В ході засідання Ради Безпеки ООН в вересні представник США відтворила його учасникам аудіо запис переговорів із землею пілота радянського перехоплювача, який збив пасажирський лайнер корейських авіаліній. Вона цілком поклала провину за трагедію над Японським морем на СРСР, військове керівники якого дали команду на знищення повітряного судна, незважаючи на наявність ознак його суто цивільної належності, і зазначила, що Радянський Союз залишається, мабуть, єдиною державою, чий народ не знає правди про подію [13]. Москва отримала сильний політичний удар. Весь сценарій її дипломатів напередодні засідання був зруйнований. Незабаром, представник СРСР визнав факт знищення «Боїнга» радянськими силами ППО.

Дослідники американського неоконсерватизму, сходяться на думці про те, що каденція Кіркпатрік в ООН, поряд зі службою інших неоконсерваторів в першій президентській адміністрації Рейгана є періодом їх найбільш чисельного представництва у федеральному уряді і найбільшого впливу на зовнішню політику США за всю попередню історію.

У той же час більшість істориків неоконсерватизму і біографів його лідерів переконані в тому, що, незважаючи на усе представництво неоконсерваторів, кабінети, які вони займали перебували далеко від прийняття державних рішень. «Як заступники та асистенти, а також послы, неоконсерватори мали можливість здійснити досить посередній внесок у адміністрацію Рейгана» [14, с. 356–357]. Таку думку висловив Р. Крокет. Харпер і Кларк у свою чергу відзначають, що Дж. Кіркпатрік була фігурою вищого рангу в адміністрації Рейгана, проте вона була тільки послом, а не особою, що визначає політику держави. Рейган не призначив її радником з питань нацбезпеки після відставки У. Кларка в 1983 р, це було важливим індикатором прихильності президента традиційним зовнішньополітичним елітам, перед ідеологічно переконаними неоконсерваторами подібними до Дж. Кіркпатрік [4, с. 174–175].

Неоконсервативний підхід до оцінки більшості існуючих механізмів системи міжнародної безпеки зводиться до визнання їх неієвності, виходячи з чого здійснюється легітимізація застосування Вашингтоном сили на міжнародній арені, яка, на думку неоконсерваторів, є необхідною умовою для перемоги близьких американському суспільству цінностей. На приклад, в публікаціях відомого представника нового покоління неоконсерваторів історика Р. Кейган, система

міжнародної безпеки початку XXI ст. піддається самої жорсткій критиці. Є підстави вважати, що саме таких концептуальних координат дотримувалися ряд впливових діячів адміністрації Дж. В. Буша, втім, не ставили публічно під сумнів доцільність діяльності США в ООН. Основи цієї концепції були закладені в академічних та політичних працях, а також досвідом урядової діяльності Дж. Кіркпатрік. У цьому зв'язку її місце в історії виходить за рамки епохи Рейгана, а сама Дж. Кіркпатрік може розглядатися в якості чільної засновниці зовнішньополітичної доктрини американського неоконсерватизму, що представляє собою єдину відому нам результативну спробу висунути альтернативу пануючому після другої світової війни в Білому домі ліберально-реалістській та ліберально-транснаціоналістській концепціям.

Список використаних джерел

1. Friedman M. The Neoconservative Revolution / Murray Friedman. – Cambridge: Cambridge University Press, 2006. – 310 p.
2. Reagan R. Nomination of Jeane J. Kirkpatrick To Be United States Representative to the United Nations, January 20, 1981. The American Presidency Project. – URL: <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=43456>.
3. Kirkpatrick J. Dictatorships and Double Standards [Electronic Resource]: Commentary, November, 1979. – Mode of access: URL: <http://www.commentarymagazine.com/article/dictatorships-double-standards/>
4. Halper S., Clarke J. America Alone. The Neo-Conservatives and the Global Order. – Cambridge university press, 2005. – 384 p.
5. Ehrman J. The rise of neoconservatism. Intellectuals and foreign affairs 1945–1994 / John Ehrman. – Yale, 1995. – 241 p.
6. Nomination of Jeane Kirkpatrick, 97th Congress, 1st session, January 15. [Electronic Resource]: Congress, Senate, Committee of Foreign Relations, 1981. – URL: <https://www.congress.gov/nomination/97th-congress/54>
7. Interview with Jean Kirkpatrick. New-York Times, January 30, 1981.
8. Finger S. M. Profile: Jeane Kirkpatrick at the United Nations / Seymour Maxwell Finger // The Foreign Affairs. – Winter 1983. – P.436–457.
9. Kirkpatrick J. Making War to Keep Peace / Jeane Kirkpatrick. – New-York: Harper. – 384 p.
10. Kirkpatrick J. Legitimacy and Force. National and International Dimensions / Jeane Kirkpatrick. – New Brunswick, 1988. – 426 p.
11. Kirkpatrick J. Dishonoring Sadat / Jeane Kirkpatrick // The New Republic. – November 11, 1981. – P.14–16.
12. Peele G. Revival and Reaction: The Right in Contemporary America / Gillian Peele. – Oxford University Press, 1984. – 280 p.
13. Kirkpatrick J. Speech to the United Nations regarding KAL flight, 007. – September, 1983. Video source. – URL: <http://www.youtube.com/watch?v=yvXjWImtcNA>
14. Crockatt R. The Fifty Years War: The United States and the Soviet Union in World / Richard Crockatt. – London: Routledge, 1996. – 448 p.

Mochalov E. A., graduate student, Kiev national Taras Shevchenko University (Ukraine, Kyiv), Mochalov.ml@gmail.com

Jeane Kirkpatrick as US representative to the UN (1981–1985)

The article analyzes the activities of Jeane Kirkpatrick as US representative to the UN as an example of one of the highest neoconservatives involvement to the government. The author concludes that Kirkpatrick's diplomatic post was one of the highest, but she hadn't much opportunities to implementation of the neoconservative concept of US foreign policy.

Keywords: American neoconservatism, the United Nations, Jeane Kirkpatrick, the United States, the Cold War, Ronald Reagan.

Мочалов Е. А., аспірант, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), Mochalov.ml@gmail.com

Деятельность Джин Киркпатрик на посту представителя США в ООН (1981–1985 гг.)

Анализируется деятельность Джин Киркпатрик в должности представителя США в ООН в качестве примера одного из самых высоких

вовлечений неоконсерваторов в государственную власть. Автор приходит к выводу о том, что, хотя дипломатическая должность Киркпатрик и была одной из самых высоких, она не имела значительной возможности воплощать в жизнь неоконсервативную концепцию внешней политики.

Ключевые слова: Американский неоконсерватизм, ООН, Джин Киркпатрик, США, холодная война, Рональд Рейган.

* * *

УДК 904.101

Халилзаде А.,
докторант кафедры источниковедения,
историографии и методики, Бакинский
государственный университет (Азербайджан, Баку),
zamrahov@gmail.com

МАССОВОЕ ИСТРЕБЛЕНИЕ ЛЕЗГИНЦЕВ В КУБИНСКОМ УЕЗДЕ АЗЕРБАЙДЖАНА В 1918 ГОДУ

Говорится в основном о героическом сопротивлении лезгинского народа против кровавых армянских бандформирований. В статье даны сведения о нескольких героях лезгинах, совершивших подвиги в борьбе против армянских бандитов. Одновременно отражены те события, которые связаны с массовыми погромами и убийствами, совершенными армянскими националистами против мусульманского населения Кубинского уезда.

Ключевые слова: массовые убийства, лезгинские отряды, национальная рознь, лезгиноязычные народы, село Кузун.

(статья друкується мовою оригіналу)

Захватнические империи, враги, одни могущественнее других, время от времени, пытались частями захватить территорию огромной азербайджанской страны, сфальсифицировать ее историю, предать ее забвению для будущих поколений: «После обретения Азербайджанской Республикой независимости появилась возможность создать объективную картину исторического прошлого нашего народа» [1, с. 2].

Геноцид, неоднократно совершенный против азербайджанского народа, и в течение многих лет, не получивший свою политическую и правовую оценку, также является одной из нераскрытых страниц истории.

Назвав события, произошедшие в начале XX века в Кубинском уезде, просто словом «трагедия», нельзя полностью раскрыть всей сущности этих зверств. Уничтожение тысячи людей, мирного населения, женщин, детей и стариков, подвергая их мучениям и пыткам, было страшным и невыносимым убийством [2, с. 13].

В 1918 году в Кубинском уезде армянские дашнаки и большевики начали осуществлять безжалостную расправу против местного населения. В боях, приведших к победе над объединенными силами армянских дашнаков и большевиков, участвовало и лезгинское население, заслуга которых была немаловажна. Выражая свое отношение к Кубинским событиям, общенациональный лидер Гейдар Алиев особо подчеркнул: «В этих событиях были убиты мусульмане» [2, с. 7]. Такого рода заявления доказывают, что геноцид, осуществленный в Кубе, был направлен не только против тюркского населения, но и против являющихся мусульманами лезгин, татов и другого населения. Согласно архивным документам, после того, как население лезгинских сел, расположенных вокруг Кубы, начинало борьбу против армянских дашнаков и большевиков, на борьбу поднималось и население других деревень. Под руководством жителя Кусарского села Джагар Хатам ага Джагарви и жителя деревни Кузун Мохибали Эфенди Кузунви борьба приняла организованный характер. После этого Али бек Зизикский, беки из Хачмазской деревни Шихляр, Гамдулла Эфенди из Девечи, гагач Маил из села Гонаг и

другие показали в этих боях большой героизм. Ключевую роль в разгроме большевистских отрядов и дашнаков сыграли вооруженные отряды Хатам ага Джагарви и Мохибали Эфенди Кузунви.

В 1918 году вражеские армяно–большевистские войска в Кубинском уезде разрушили 162 деревни, 27 из них сожгли вместе с населением, убили более 16 тысяч мусульман. Против вооруженных до зубов регулярных войск, мужественно сражалось местное население, которое в то время смогло уничтожить более 5 тысяч вражеских солдат [2, с. 11].

Главным отличием осуществленных в Кубе немислимых убийств от проведенных в других регионах расправ, является то, что если в них геноцид был направлен против азербайджанцев, то в Кубинском уезде этническая вражда наряду с азербайджанцами была направлена и против представителей других национальностей – лезгин, лезгиноговорящих народов – грызов, будугов, джеков, в том числе и всего татского населения [3, л. 14].

При поддержке русских солдат армяне четыре раза в Кубе совершили массовую резню. Сюда помимо войск Давида Геловани, были введены и части большевика Струа. Его группа состояла из 1000 солдат. До Давида Геловани и Струа массовые убийства в Кубинском уезде были осуществлены армянскими солдатами во главе с Мурадяном численностью в 1000 человек. Эти солдаты вместо того, чтобы отправиться на фронт, в Хачмазе мстили мусульманам. Аналогичные войсковые части проводили репрессии против мусульман в Иреванской губернии, выселяли их из деревень и вместо них размещали армян [4].

Как показано в докладе члена Чрезвычайной Следственной Комиссии А. Новацкого, Д. Геловани после прихода в Губу из здешней тюрьмы выпустил на свободу до 200–х армянских военных заключенных. Они были остатками армянских войск, совершивших здесь зверства. А руководителем у них был Мурадян. В то время житель Гусарского села Кузун Мохибали Эфенди, получивший образование в Турции, влиятельный религиозный деятель, а также житель деревни Джагар Хатам Саркаров, имевший репутацию бесстрашного человека, подняли местное население на борьбу против армянских дашнаков и с помощью лезгин Южного Дагестана разгромили захватчиков. Если сам Мурадян и спасся бегством, то 200 его солдат по поручению Мохибали Эфенди были посажены в Кубинскую тюрьму. По словам очевидцев, Мохибали Эфенди и Хатам ага Джагарви помощь оказали отряды помещика Хачмазского села Шихляр Ибрагим бека, Кубинского помещика капитана Али бек Зизикского, Бакар Магаралиева, Юсуф бек Абусаламбекова.

На основании различных источников и слов очевидцев, можно сделать вывод, что в период этой резни было убито до 12 тысяч лезгин, более 4 тысяч азербайджанского и татского населения. В течение первых двух дней пребывания Амазаспа в Кубе, в городе и селах уезда было убито более 1700 азербайджанцев, до 1200 лезгин, более 300 человек татского населения. Если считать и расстрелянных 700 молодых людей на берегу реки Гудьял, то всего за два дня было убито более 3900 мусульман. Это составляло пятую часть населения города Губа [2, с. 16].

Чтобы оправдать свои кровавые преступления, армяне проводили продуманную политику, при всякой возможности в свою пользу формировали общественное мнение, и даже с помощью проармянских элементов,

имеющих широкий доступ в следственные органы, заставляли с помощью пыток некоторых людей, арестованных в Губе в 1918–1920 годы, дать ложные показания в пользу армянских националистов [4].

Такого рода телеграммы отправлялись и из Губы. Были и такие жители Губы как Мачаг Каспаров, Арутюн Айрапетов, Александр Мукаянц и Александр Богданов (за убитого позже в перестрелке с большевиками этого армянского священника Амазасп отомстил расстрелом 500 лезгин), говорившие о том, что якобы здесь мусульмане сеют национальную вражду, совершают убийства на национальной почве и разрушают армянские и русские селения. И даже арестованных в Губе людей пытались заставить с помощью пыток дать ложные показания в пользу армянских националистов. Арестованный в октябре 1921 года Азизов Азиз Мешади Гусейн оглы был вынужден сказать, что «Зизикский вместе со своими родственниками, Шихлярскими беками в городе Кубе и Кубинском уезде часто организовывал убийства и грабежи армян, собрав вокруг себя беков и кулаков, вел активную борьбу против революционного движения» [5].

Целью армян было увеличить численность армянских сел в Кубинском уезде, и даже превратить Хачмаз в армянский район, а в будущем просить для него особый статус. Проводившие в Кубинском уезде и Южном Дагестане революционную работу большевики, лезгины по национальности Газимухаммед Агасыев, Искендер Ахтынский и Мугтадир Айдынбеков распознали этот план армян и даже доложили об этом в Бакинский Комитет большевиков.

Видя как усиливается армянский национализм, организация «Фарух» (Сторонники справедливости), созданная в 1904 году в Баку лезгинскими большевиками, 10 февраля 1918 провела в Сабунчи встречу, на которой было отмечено о важности укрепления дружбы между рабочими и большевиками разных национальностей, ведения борьбы против армянского национализма. После выступившего здесь с докладом Али Мирза Османова Фейзулла Аббасов и Мухаммед Маликов высказали свои мнения относительно усиления армянского национализма. На этой же встрече «Фарух» выступил с обращением ко всем партиям и организациям, входящим в Бакинский Совет рабочих и солдатских депутатов. В обращении говорилось, что «свободные лезгинские бедняки будут бороться против националистов и контрреволюционеров до последней капли крови» [6, с. 40].

В соответствии с заранее подготовленным планом дашнакские войска после захвата Шемахи через Халтанскую дорогу должны были войти в Губу. Однако эти свои коварные планы они не смогли реализовать. Так как, гачаг Маил из села Гонаг смог своевременно мобилизовать свой отряд, к которому присоединился отряд из азербайджанцев Абульфаза из Ньюади и группа Лязги Исмаила, состоящая из лезгин. Судя по всему, армяне узнали об этой подготовке и в Губу не вошли. Из документов становится ясно, что в этот период для установления Советской власти в Губу прибывает Д. Геловани вместе с эшеленом, состоящим из 2000 армянских и русских солдат. Когда лезгины из окрестных деревень потребовали у Д. Геловани покинуть город или же сдаться, а он отверг эти предложения, лезгинские вооруженные отряды начали стрелять по большевикам. Перестрелка продолжалась в течение 3–х дней.

В результате, большевики отступили в Хачмаз, а лезгины разошлись.

Из слов очевидцев событий Агаханова Харун Шахбала оглы, Шахвердиева Гаджи Ага Ибрагим оглы, Гаджи Исмаил Оруджова и других, а также сведений, предоставленных главой города Губы А. Алибековым и Д. Геловани видно, что в начале апреля 1918 года, в течение 10 дней в Губу прибыло более чем 800 вооруженных солдат. Согласно показаниям у их было 5 пушек, 10 пулеметов. Естественно, что противостоять такой серьезной силе голыми руками население не могло. Для этого им нужны были люди, имеющие оружие и обладающие опытом. Таковыми были отряды гачагов Мохибали Эфенди Кузунви и Хатам ага Джагарви. К началу 1920 г. в их отрядах насчитывалось до 3 тысяч гачагов. Оба они были против большевистской власти, и до конца своих дней остались преданы своим убеждениям. Джагарви в битве за деревню Джагар сражался с 3 тысячами красноармейцами, в результате погибло 70 солдат и 23 гачага. В боях, продолжавшихся полтора месяца, Хатам ага героически погиб. После этого большевики с помощью хитрости убили и Мохибали Эфенди.

Во время нападений армянских дашнаков многие деревни пострадали. Эти деревни подверглись невероятным разрушениям, а некоторые из них были сожжены и полностью уничтожены. Пострадали следующие селения в Девечи: Чираг, Така, Угах; в Хачмазе: Мехралигышлаг, Ламан, Гарагышлаг, Чолалан, Шоллар, Гасан Эфенди; в Кубе: Агудж, Махмудгышлаг, Иснов, Игрыг, Второе Нугади. Если мы добавим сюда еще 12 населенных пунктов, состоящих каждый из 20–30 домов, то становится ясно, что во время массовых убийств, грабежей и погромов 1918 года, армянские дашнаки в Губинском уезде разрушили 162 села, из них 27 населенных пунктов – Девечи Базар, Алиханлы, Заглыджа, Билиджи, Агасыбекли, Гуламлар, Бутбут, Боят, Ашалы, Азизлар и другие деревни были полностью сожжены и уничтожены. Одной из характерных особенностей Кубинской трагедии было то, что эти погромы и убийства были заранее продуманы и приняты широкие подготовительные меры. Армянские кровопийцы, умело воспользовавшись сложившейся ситуацией и безвластием, на деле осуществляли один из циклов время от времени проводившейся против азербайджанцев политики геноцида. Целью этих убийств, которые были проведены при непосредственной поддержке некоторых большевиков, или лиц, скрывающихся под маской большевиков, было создание условий для ввода Красной Армии в Азербайджан, а самым главным намерением было задуть в колыбели стремление нашего народа, освободившегося от оков Российской империи, к созданию независимого государства, имеющего многовековые традиции государственности, внедрить в психологию нашего народа синдром страха.

Испытываемое Амазаспом к Азербайджану и азербайджанцам чувство бесконечной ненависти и вражды в известном смысле является проявлением ничего другого как испытываемых армянскими дашнаками к нашему народу антигуманистических, чуждых человечеству диких чувств, а детали кровавой резни в Кубе это еще одно тому естественное подтверждение. В своем обращении к населению Кубы Амазасп не скрывает этой ненависти, а наоборот, наслаждался тем, что открыто выражал чувство

глубокой вражды и злобы к нашему народу: «Я герой армянского народа и являюсь защитником его интересов. Я прислан сюда с карательным отрядом, чтобы отомстить вам за смерть тех армян, которые были убиты здесь две недели назад. Я прислан не для водворения порядка и установления Советской власти, а для того, чтобы отомстить за убитых армян. Мне приказали уничтожить всех мусульман от моря до Шах–Дага». Или же он, нагло хвастаясь перед кубинцами, говорил: «Сейчас у меня идут бои в селениях Дигях и Алпан. Затем перейду в селения Ючкюн и Килит, дойду до Шах–Дага».

Еще одним моментом, привлекающим наше внимание в связи с резней в Губе, был объем материального ущерба, нанесенного большевистско–дашнакскими соединениями местному населению. Согласно историческим документам в Кубинском уезде 122 села были разрушены, 105 домов и построек, крупных поместий были сожжены, и в результате населению был нанесен урон более чем на 100 миллион рублей. В документах также указывается, что дашнаки унесли с собой 4 млн. рублей наличными деньгами, драгоценных камней на 4,5 млн. рублей, разных товаров, ковров, домашней утвари и т.д. на 9,5 млн. рублей, нанесли населению разрушенных деревень ущерб более чем на 58 млн. 121 тыс. рублей. Во время этих грабежей лезгинскому населению был также нанесен огромный ущерб.

Таким образом, с учетом всего вышесказанного, массовые убийства, совершенные в Кубе в 1918 году, должны получить должную политическую оценку.

Те бедствия, которые армянские вандалы принесли нашему народу в начале XX века в Губе и во многих других регионах Азербайджана, их приемники в конце того же века вновь обрушили на голову нашего народа. Пока не научимся брать уроки из прочитанных страниц национальной истории, исписанной кровавыми событиями, пока не объявим всему миру о коварстве наших соседей, на протяжении всей истории претендующих на наши земли, заклятый враг умело будет пользоваться пробелами в национальной идеологии, ориентирующей наше социально–политическое мышление. На самом деле, если не будем извлекать поучительных уроков из отечественной истории, не доведем до сведения мирового сообщества горькую правду нашей действительности, наши недоброжелательные соседи, умело воспользовавшись пробелами, существующими в мировой прессе относительно наших исторических реалий, продолжат свои злодеяния против нашего народа, постараются создать образ «народа–страдальца». В этом смысле, воспитание историей, самый прекрасный, самый проверенный и надежный метод.

Сегодня азербайджанская молодежь, азербайджанский солдат, с оружием в руках и с любовью к Отчеству в мыслях, стремящийся любой ценой освободить находящиеся под вражеской оккупацией земли, вооружен также и извлеченными из отечественной истории уроками. А это самое мощное оружие, которого боится враг, так как оно как зеркало отражает его личность, агрессивную сущность, дикую кровожадную природу его характера.

Список использованных источников

1. Искендеров А. Историография проблемы тюркско–мусульманского геноцида. – Баку, 2006.
2. Маликмамедов М. Кровавое урочище. – Баку, 2009.
3. ГААР – Ф.1061. – Оп.1. – Д.96.
4. Газета «Азербайджан». – 25 сентября 1918 г. – №4.

5. Архив МВД Азербайджана. – Уголовное дело №818.
6. Агаев А. Наджмуддин Самурский. – Махачкала, 1990.

References

1. Iskenderov A. Istoriografija problemy tjurksko–musul' manskogo genocida. – Baku, 2006.
2. Malikmamedov M. Krovavoe urochishhe. – Baku, 2009.
3. GAAR. – F.1061. – Op.1. – D.96.
4. Gazeta «Azerbajdzhan». – 25 sentjabrja 1918 g. – №4.
5. Arhiv MVD Azerbajdzhana. – Ugolovnoe delo №818.
6. Agaev A. Nadzhmuddin Samurskij. – Mahachkala, 1990.

Khalilzade A., post-graduate student of history faculty of Baku State University, Department of Historiography, Source Studies and Methods (Azerbaijan, Baku), zamrahov@gmail.com

Mass annihilation of Lezgi ethnic-group in Guba uezd in 1918 year

Present article is dedicated to heroic resistance of Lezgi people against Armenian gang-formation group. There are given some information about Lezgi heroic, who committed feat against Armenian bands, at the same time in this article there are reflected those events, which concerns to the mass massacres provided by Armenian nationalist against Muslim population in Guba uezd. The massacres in Guba uezd committed by Armenian dashnak in alliance with Bolshevik forces the main resume of this article is to describe heroic, brave hearts of Lezgi people in struggle against these dark forces like dashnak and Bolshevik. All these document is based on Emergency Investigate Commission's documents. There also instance about one of the Armenian leader band Amazasp, activist in demolition Muslim population in Guba based on documents which is firmly covered by concrete facts.

Keywords: massacre, lezgin groups, national hostility, lezgin speaking people, village Kuzun.

Xalilzade A., докторант кафедри джерелознавства, історіографії та методики, Бакинський державний університет (Азербайджан, Баку), zamrahov@gmail.com

Масове винищення лезгінців в Кубинському повіті Азербайджану в 1918 році

Говориться в основному про героїчний опір лезгінського народу проти кровожерливих вірменських бандформвань. У статті дано відомості про кількох героїв лезгінців, які вчинили подвиги в боротьбі проти вірменських бандитів. Одночасно відображені ті події, які пов'язані з масовими погрозами і вбивствами, скоєними вірменськими націоналістами проти мусульманського населення Кубинського повіту.

Ключові слова: масові вбивства, лезгінські загони, національна ворожнеча, лезгінськомовні народи, село Кузун.

* * *

УДК 378.162.2

Шахла Таиркызы,

доцент кафедри бібліотекознавства і
видавничого дела, Бакинський державний
університет (Азербайджан, Баку), q.abbasova@mail.ru

СТАНОВЛЕНИЕ, ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ НАУЧНЫХ ИЗДАНИЙ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ (НА ОСНОВЕ АНАЛИЗА НАУЧНЫХ ИЗДАНИЙ – «ДОКЛАДЫ НАНА» И «ИЗВЕСТИЯ НАНА»)

Анализируется сущность научных публикаций, их создание и развитие. Раскрываются требования к органам Президиума Национальной академии наук Азербайджана – «Доклады Национальной академии наук» и «Известия НАНА» по созданию, формированию, содержанию журналов, о дальнейшем развитии их в годы независимости, об интеграции их в международное издательское пространство.

Ключевые слова: Азербайджан, издательское дело, научные издания, агентство Томсон и Рейтер, НАНА, цензура, редакция, академические институты.

(стаття друкується мовою оригіналу)

У каждой публикации, в том числе научной, имеются свои особенности. Журналы относятся к периодическим изданиям, и их значение должно измеряться в рамках периодических изданий. В целом цель изданий «в течение установленного срока – донести информацию до определенной группы читателей» [10, с. 89].

Среди ежедневных, еженедельных, ежемесячных, ежеквартальных изданий научные журналы выделяются

тем, что публикуются ежемесячно и ежеквартально. «Журнал есть официально подтвержденное периодическое издание в виде статей и тезисов о социальных, политических, научных и других вопросах, имеющего об этом постоянные рубрики» [10, с. 90].

Научные журналы бывают, как известно, научные, производственно-практические, научно-массовые, литературно-художественные, реферативные. Научные журналы разделены по типам – научные, научно-практические, научно-технические журналы.

Среди научных журналов «Доклады Национальной академии наук» и «Известия НАНА» (гуманитарные науки) занимают особое место.

Первый выпуск «Докладов Национальной академии наук» был подготовлен в 1945 году в издательстве Академии наук Азербайджанской ССР, выпущен издательством «Красный Восток». Большинство статей в этом сборнике было по геологии, химии, географии и биологии, были только две статьи, связанные с гуманитарными науками. Так, вышли статьи Ю. А. Пахомова «Денежные единицы Сасанидов» и Г. Н. Гусейнова «Единство истории азербайджанского и русского народов».

В «Докладах Академии Наук Азербайджанской ССР» для публикации статьи от авторов требовалось соблюдение следующих правил:

1. В «Докладах Академии Наук Азербайджанской ССР» могут быть опубликованы завершённые научные исследования, имеющие теоретическую и практическую значимость, ранее не опубликованные в периодической печати.

Статьи чисто описательные, не дающие новую информацию, не дающие определенных результатов, а также большие статьи, искусственно фрагментированные в несколько отдельных статей, в «Докладах» не публикуются.

«Доклады» также не лишают автора права публиковать расширенное продолжение уже опубликованной статьи.

2. Статьи предоставляются в редакцию действительными членами Академии наук Азербайджанской ССР, и могут быть приняты к публикации в соответствии с их решением.

3. При направлении статьи для публикации в «Докладах» действительные члены Академии наук Азербайджанской ССР пишут на статье дату и время поступления статьи, а также название отдела, куда она должна быть отправлена.

4. Действительные члены Академии наук Азербайджанской ССР должны отправлять статьи непосредственно в редакцию журнала.

5. Автор статьи должен указать, в каком учреждении данная статья была написана.

6. В конце статьи должна быть указана литература, которую автор цитирует, а в статье использованная литература должна быть указана на страницах карандашом.

7. Научная информация должна быть краткой и четко выраженной. В среднем объеме статьи (вместе с рисунками) должен составлять ¼ печатного листа (10 000 знаков), но не больше.

8. Предоставленные статьи в рукописи с технической точки зрения должны отвечать всем требованиям редакции, с тем, чтобы они ее привели в порядок [2, с. 55].

В указанном научном издании, начиная со второго номера, в оглавлении были произведены изменения.

Стала указываться отрасль науки, к которой относится данная статья, причем эти сведения стали даваться на русском и азербайджанском языках. Статьи проходили через строгую советскую цензуру.

В состав редакционной коллегии, которую возглавлял выдающийся азербайджанский ученый акад. Ю. Мамедалиев, входили такие видные ученые, как М. А. Кашкай, М. А. Дадашзаде, Г. А. Алиев, А. С. Сумбатзаде, М. А. Гусейнов, М. А. Топчубашев, З. И. Халилов.

В 1960 году для статей «Докладов» были учреждены новые правила:

1. В «Докладах Академии Наук Азербайджанской ССР» могут быть опубликованы краткие сведения о завершенных научных исследованиях, имеющих теоретическую и практическую значимость, ранее не опубликованные в периодической печати.

Не публикуются большие статьи, механическим образом разделенные на несколько маленьких статей, не содержащие в себе никакого фактологического материала, носящие дискуссионный характер, не имеющие определенных выводов и обобщающих моментов, описывающие незавершенные исследования, беспринципные произведения, имеющие чисто методический характер (если только предлагаемый метод не является совершенно новым), статьи по систематике животных и растений, за исключением тех, которые представляют для науки исключительный интерес.

Статьи, опубликованные в «Докладах», могут впоследствии быть опубликованы в более расширенном варианте в других изданиях.

2. Статьи предоставляются в редакцию действительными членами Академии наук Азербайджанской ССР соответствующей специальности, и могут быть приняты к публикации в соответствии с их решением после обсуждения статьи в редакции.

Статьи член–корреспондентов Академии наук Азерб. ССР принимаются без рекомендации академиков. Редколлегия обратилась с просьбой к академиком о том, чтобы при предоставлении статьи на ней указывалась дата получения статьи, а также отдел журнала, в котором эту статью рекомендуется опубликовать.

3. В «Докладах» публикуется не более трех статей одного автора в год. Академики могли публиковать 8 статей, а член–корреспонденты – 4 статьи.

4. В «Докладах» объем статьи допускается (включая рисунок) не более ¼ авторского листа, т.е. 6–7 страниц или 10 тысяч печатных знаков.

5. Каждая статья должна иметь резюме на другом языке (т.е. русскоязычная статья должна была иметь резюме на азербайджанском, и наоборот).

6. В конце статьи должно быть указано место работы автора (т.е. название научного учреждения) и его телефон.

7. Для публикации итогов проведенной работы в научном учреждении необходимо разрешение этого учреждения.

8. Статьи должны быть написаны на одной стороне листа на пишущей машинке и быть представлены в редакцию на двух языках. Формулы должны быть написаны четко и ясно, черной ручкой следует проводить две черты над маленькими буквами, и две – под большими.

9. Названия цитируемой литературы следует указывать не в самом тексте, т.е. внизу каждой страницы, а в конце статьи, в списке литературы, имена авторов следует давать

в алфавитной последовательности, а в тексте показывать номер списка. Список литературы должен быть составлен в следующем порядке:

а) для книг: фамилия и инициалы автора (имя и фамилия заглавными буквами), название книги, номер тома, место издания и название издательства, год издания;

б) для статей, опубликованных в сборниках произведений: фамилия и инициалы автора, название статьи, название сборника произведений, номер тома, выпуска, место публикации, название издательства, год публикации, число страниц;

в) для журнальных страниц: фамилия и инициалы автора, название статьи, название журнала, год публикации, номер тома и журнала (выпуска), страницы.

Нельзя ссылаться на неопубликованные издания (исключение составляют доклады и отчеты научных учреждений, и диссертации).

10. Под рисунками необходимо писать фамилию автора, название статьи и номер рисунка. Подпись под рисунком следует набрать на отдельной странице.

11. Редакция давала автору 25 оттисков статьи [3, с. 12].

Впоследствии главным редакторами «Докладов» становились поочередно З. Халилов, Г. Абдуллаев, в годы независимости – М. Керимов, сейчас им является акад. А. Аллзаде.

С 1948 года стали издаваться «Известия АН Азерб. ССР». Здесь публиковались статьи, относящиеся к естественным и гуманитарным наукам. Здесь публиковались также материалы отчетного характера о деятельности АН в 1947 году. В данном журнале были опубликованы статьи видных ученых В. Кахраманова, П. П. Фридоля, Г. Дж. Мамедбейли, В. Н. Левиотова, А. О. Маковельского, М. А. Топчубашева, М. А. Гусейнова, Игара Алиева, Ю. А. Пахомова, З. Ямпольского, М. А. Миркасилова, Ю. Мамедалиева и др. В 12–м номере журнала за 1948 год были опубликованы памятные статьи в связи с кончиной выдающегося композитора и общественного деятеля У. Гаджибекова. Это статьи Ю. Мамедалиева, С. Вургуня, Кара Караева, Г. Солтанова, В. Гординского, С. Рустама, Б. Зейдмана, М. С. Ордубади, С. Алескерова.

В 80–е годы XX века в «Известиях» главным редактором серии языка, литературы и искусства был акад. М. Дж. Джафаров, в редколлегия входили Г. Араслы, А. Демирчизаде, М. Кулизаде, Дж. Кахраманов, Б. Набиев, А. Алекперов, В. Асланов, А. Гусейнов и др.

Здесь в 90–е годы главным редактором был Б. Набиев, а членами редколлегии З. Буньятов, А. Заманов, К. Керимов, Н. Геюшев, Ш. Салманов, К. Талыбзаде, Ш. Фатуллаев.

В 2015 году была учреждена аграрная серия журнала «Известия Национальной академии наук», в журнале «Доклады Национальной академии наук» был утвержден новый состав редколлегии, стало выходить в свет научно–популярное издание НАНА «Мир науки», а также издание «Наука и образование» [13].

Высшая аттестационная комиссия при Президенте Азербайджана рекомендует для публикации основных результатов диссертаций периодические научные издания, в списке публикаций «Доклады Национальной академии наук» и «Известия НАНА» указаны самыми первыми.

«Доклады Национальной академии наук» и «Известия НАНА» доводят до сведения общественности новости, связанные с различными областями науки.

В настоящее время Институт научной информации, являющийся составной частью Thomson Reuters Corporation в США, оценивает рейтинг научных публикаций. В 60-е годы XX века в оценке журналов ключевым моментом стал импакт-фактор.

Указанные журналы Национальной академии наук занимают важное место в списке журналов, зарегистрированных Высшей аттестационной комиссией при Президенте Азербайджана, поскольку отвечают всем необходимым требованиям:

- были зарегистрированы серийным номером международного стандарта (ISSN), были зарегистрированы в электронной версии кода E-ISSN (ISSN 0002-3078);

- имеют возможность получить статью «онлайн», т.е. через сайт;

- с 2013-го года главным редактором является акад. А. А. Ализаде, ответственным секретарем Г. Ализаде;

- в «Докладах» в редколлегии состоят следующие члены: И. Ш. Кулиев (заместитель главного редактора), Дж. А. Алиев, А. Дж. Гаджиев, Ш. А. Габиев, Т. М. Нагиев, Р. М. Аликулиев, А. Т. Амирасланов, Г. Ш. Мамедов, И. М. Гаджиев, Д. Б. Тагиев, Ф. А. Кадыров, здесь есть также анонимные специалисты, которые дают отзыв на статью;

- в каждом из журналов статья рекомендуется к печати на основе отзыва и рекомендации академика или член-корреспондента;

- в каждом из журналов публикуются статьи, проверенные на плагиат, о котором предупреждает Высшая аттестационная комиссия при Президенте Азербайджана;

- эти публикации соответствуют направлениям научной деятельности НАНА, уровню проводимых научных исследований;

- в «Докладах» публикуются статьи по таких направлениям науки, как математика, геология, химия, биология, философия, языковедение, история, физика, астрономия и т.д., по каждому из указанных направлений имеется своя серия публикации;

- указанные журналы постоянно совершенствуются. Статьи в этих изданиях публикуются на азербайджанском и русском языках в соответствии с определенными правилами. В конце статей, публикуемых здесь, указывается прикладное и научное значение проведенной работы, теоретическая и практическая значимость;

- в каждом из указанных журналов даются ссылки на научные источники, литература нумеруется по алфавиту, указывается в тексте номер ссылки и ее страница. Дается точное библиографическое описание ссылки в списке литературы. При этом за основу берутся рекомендации Высшей аттестационной комиссии при Президенте Азербайджана (раздел 10.2–10.4.6.) по оформлению как литературы, цитируемой в статье, так и ссылок;

- в конце статьи, где приводится список использованной литературы, должна приводиться литература 5–10-летней давности.

Помимо аннотации статьи на языке, на котором написана статья, даются также аннотации еще на двух языках, причем содержание должно быть идентичным. В аннотации статья должна находить свое отражение

заключительные выводы авторов, научная новизна, прикладная и научно-теоретическая значимость, причем коротко и ясно. В каждой из аннотаций указывается имя, отчество и фамилия автора, индекс УДК, ключевые слова на трех языках.

Обязательные экземпляры «Докладов» и «Известий» следует направлять в соответствующие организации и библиотеки. Для публикации статей в указанных журналах с авторов плата не взимается.

Журналы «Доклады НАНА» и «Известия» считаются одними из престижных журналов страны.

В журнале «Известия НАНА», выходящем с 1948-го года (серия гуманитарных наук), с 2012 года был произведен ряд изменений. Согласно принятым правилам, к статьям, предоставляемым в редакцию, должны прилагаться выписки из заседания Ученого Совета учреждения, два отзыва и сопроводительное письмо. Статьи редактируются соответствующим редактором отрасли, к которой относится статья. В «Известиях» статьи печатаются на азербайджанском и русском языках. Резюме дается на двух языках. В конце статьи приводится список использованной литературы, цитаты оформляются так: [1] или [11, с. 19]. В статье указывается место работы и должность автора, адрес электронной почты.

К сожалению, эти журналы, считающиеся самыми престижными в стране, а также все журналы в целом, не соответствуют принципам индексирования международных организаций, которые этим занимаются. «Некоторые из них имеют длительную историю развития, другие же были созданы в период независимости. Часть из них хоть и признана ВАК страны, материалы, которые публикуются здесь, должны быть вновь проверены» [7, с. 17].

Для того, чтобы поднять нашу науку на уровень мировых стандартов, необходимо принять ряд серьезных мер на государственном уровне. В этом отношении следует отметить своевременность документа, принятого распоряжением Президента страны от 4 мая 2009 года – это «Национальная стратегия развития науки в 2009–2015 годы в Азербайджанской Республике».

В этом важном документе указывается, что стратегия является собранием целей, принципов и подходов «для реализации таких задач, как приведение в соответствие с направлениями развития мировой науки приоритетов развития науки в стране, выявление и определение основных направлений в сфере науки и технологий, направленных на успешную интеграцию азербайджанской науки в мировую науку» [1].

Президент Азербайджана в этой связи утвердил План мероприятий по выполнению указанной государственной программы. «Согласно информации Института научной информации Агентства Томсон и Рейтерс, в 1995–2005 годы число статей, публикуемых в журналах с высоким импакт-фактором, составило 1210, что составляет 57.45% из публикаций подобного рода по стране» [7, с. 24].

По сведениям SCOPUS, рейтинг страны по публикации гуманитарных статей составил 128, по социальным наукам – 157.

В Плате мероприятий были определены приоритетные направления научных исследований НАНА. Указано, что научные статьи следует публиковать в престижных журналах и издательствах, для чего следует разработать соответствующий механизм». Исследователи и

специалисты для этого, наряду с повышением качества проводимых научно-исследовательских работ, предлагают повысить материальную заинтересованность ученых. Несомненно, что все это, в конечном счете, приведет к повышению качества «Докладов» и «Известий», достижению уровня мировых стандартов. Некоторые исследователи считают, что интеграция в международное научное сообщество произведений гуманитарной сферы означает отказ от национально-нравственных ценностей, когда идет одностороннее принятие английского языка в счет родного языка. Согласны, что азербайджанские научные журналы, в том числе «Доклады Национальной академии наук» и «Новости», должны публиковать реальные научные статьи высокой теоретической и практической значимости, привлекая внимание мировой науки к проблемам азербайджанского языка, истории и произведениям искусства.

Научные публикации, в том числе «Доклады» и «Известия», должны быть достойно представлены в мировой науке, для чего следует правильно решать существующие проблемы, а также принять, на наш взгляд, следующие предложения и рекомендации:

- усиление интеграции в мировую науку;
- академические институты и университеты, в первую очередь, должны быть обеспечены научными журналами, которые формируют международное научное пространство («Доклады», «Известия» тоже должны подняться до этого уровня – С. Т.), должен быть решен вопрос о том, чтобы подписаться на международные базы данных;

- следует принять государственную программу деятельности для того, чтобы ценные произведения в области истории Азербайджана, литературы, философии, этнографии, музыковедении издать в английском переводе и распространять;

- ведется последовательная и целенаправленная работа по регистрации изданий, специализирующиеся в гуманитарных областях и издаваемых Национальной академией наук, институтами, университетами, творческими организациями (в том числе «Доклады» и «Известия»), в журналах базы данных Агентства Thomson Reuters и других международных организациях. Журналы своевременно, чтобы достичь высокого качества публикацию, должны сделать свои электронные сайты ... Анализ показывает, что проблема в том, что язык издания, в данном случае азербайджанский, не должен создавать проблему с регистрацией. В статьях, опубликованных в журналах гуманитарной сферы, аннотации на английском языке должны писаться на более высоком уровне, чем в принятом в настоящее время формате [7, с. 110].

Таким образом, органы Президиума Национальной академии наук, «Доклады Национальной академии наук» и «Новости» стали публиковаться после создания в советское время Академии наук. В Советском Союзе были идеологические ограничения и цензура – т.е. работа шла в условиях строгого контроля «Главлит»-а; это было неотъемлемой частью работы с научными публикациями. Самые престижные научные издания страны «Доклады Национальной академии наук» и «Новости» за годы независимости, то есть в настоящее время, получили возможность интегрироваться в международные научные издания.

Помимо этого, в НАНА публикуются такие периодические издания, как «Мир науки», а также научные издания институтов языкознания, фольклорного, философии и права, востоковедения, истории, археологии, искусства, географии. Было бы целесообразным анализировать в будущем и эти издания.

Список использованных источников

1. Распоряжение Президента Азербайджанской Республики от 4 мая 2009 года «О национальной стратегии развития науки в 2009–2015 годы» // Газета «Республика». – 5 мая 2009 года.
2. Доклады Академии Наук Азербайджанской ССР. – Баку: Изд-во АН, 1945. – 220 с.
3. Доклады Академии Наук Азербайджанской ССР. – Баку: Изд-во АН, 1960. – 1228 с.
4. Издательское дело в Азербайджане. – Баку: Ени Несил, 2001. – 156 с.
5. Ахундов Б., Махмудов М. Основы издательской работы. – Баку: БГУ, 2006. – 223 с.
6. Бабаев З., Мамедли Р. Технология подготовки периодических изданий. – Баку: БГУ, 2007. – 152 с.
7. Алиев Ф., Агаев Ш. Проблемы науки в Азербайджане и перспективы ее развития. – Баку: Наука, 2011. – 151 с.
8. Кулиева С. Поисково-информационная литература в Азербайджане. – Баку: Тахсил, 2006. – 176 с.
9. Мусалы В. Научные издания: сущность, типологические признаки и проблемы редактирования // Язык и литература (международный научно-теоретический журнал). – Баку, 2008. – №6 (66). – С.277–289.
10. Мусалы В. Проблемы подготовки текстов к публикации. – Баку: Наука и образование, 2012. – 223 с.
11. Tecma J. Tomson. Reuters yayın seçme işlemleri/http://tomsonreutes.com/
12. Редактирование отдельных видов литературы. – Москва: Книга, 1987. – 400 с.
13. Aznews.az/news.php?id=38184

References

1. Rəsporjəzhenie Prezidentə Azərbaycan Respublikası 04 may 2009-cu il tarixində «O nacional'noj strategii razvitiya nauki v 2009–2015 godoy» // Gazeta «Respublika». – 5 may 2009-cu il.
2. Doklady Akademii Nauk Azerbajdzhanskoj SSR. – Baku: Izd-vo AN, 1945. – 220 s.
3. Doklady Akademii Nauk Azerbajdzhanskoj SSR. – Baku: Izd-vo AN, 1960. – 1228 s.
4. Izdatel'skoe delo v Azerbajdzhane. – Baku: Eni Nesil, 2001. – 156 s.
5. Ahundov B., Mahmudov M. Osnovy izdatel'skoj raboty. – Baku: BGU, 2006. – 223 s.
6. Babaev Z., Mamedli R. Tehnologiya podgotovki periodicheskix izdaniy. – Baku: BGU, 2007. – 152 s.
7. Aliev F., Agaev Sh. Problemy nauki v Azerbajdzhane i perspektivy ee razvitiya. – Baku: Nauka, 2011. – 151 s.
8. Kulieva S. Poiskovo-informacionnaya literatura v Azerbajdzhane. – Baku: Tahsil, 2006. – 176 s.
9. Musaly V. Nauchnye izdaniya: sushhnost', tipologicheskie priznaki i problemy redaktirovaniya // Jazyk i literatura (mezhdunarodnyy nauchno-teoreticheskij zhurnal). – Baku, 2008. – №6 (66). – S.277–289.
10. Musaly V. Problemy podgotovki tekstov k publikacii. – Baku: Nauka i obrazovanie, 2012. – 223 s.
11. Tecma J. Tomson. Reuters yayın seçme işlemleri/http://tomsonreutes.com/
12. Redaktirovanie otdel'nyh vidov literatury. – Moskva: Kniga, 1987. – 400 s.
13. Aznews.az/news.php?id=38184

Shahla Tairkyzy, associate professor of library and publishing of Baku State University (Azerbaijan, Baku), q.abbasova@mail.ru

Formation and development of scientific publications in Azerbaijan (based on the analysis of scientific publications – «Reports of ANAS» and «News of ANAS»)

The article analyzes the essence of scientific publications, their creation and development. Disclosed requirements for bodies of the Presidium of the National Academy of Sciences of Azerbaijan – «Reports of the National Academy of Sciences» and «News of ANAS» for creating, building, maintenance logs, the further development of them in the years of independence, of their integration into the international publishing space.

Keywords: Azerbaijan, publishing, scientific publications, and the agency Thomson Reuters, ANAS, censorship, editorial, academic institutions.

Шахла Таїркизи, доцент кафедри бібліотекознавства та видавничої справи, Бакинський державний університет (Азербайджан, Баку), q.abbasova@mail.ru

Становлення, формування і розвиток наукових видань в Азербайджані (на основі аналізу наукових видань – «Доповіді НАНА» і «Известия НАНА»)

Аналізується сутність наукових публікацій, їх створення і розвиток. Розкриваються вимоги до органів Президії Національної академії наук Азербайджану – «Доповіді Національної академії наук» і «Известия НАНА» по створенню, формуванню, змісту журналів, про подальший розвиток їх у роки незалежності, про інтеграцію їх у міжнародний видавничий простір.

Ключові слова: Азербайджан, видавничі справи, наукові видання, агентство Томсон і Рейтер, НАНА, цензура, редакція, академічні інститути.

* * *

УДК 327(438+474.5)«1995/2005»

Буглай Н. М.

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології, Миколаївський національний університет ім. В. О. Сухолинського (Україна, Миколаїв), buglay@ukr.net

Зовнішня політика Польщі в контексті польсько–литовських відносин 1995–2005 рр.

Розглядаються проблемні питання польсько–литовського співробітництва. Висвітлюється переорієнтація польської зовнішньої політики і трансформація її східної політики від дистанціювання до активного розвитку білатеральних відносин. Аналізується здійснення цілісної східної політики Польщі в форматі підтримки євроатлантичної інтеграції Литви. Всі уряди Польщі, незалежно від політичного спрямування під час 1995–2005 років успішно діяли в цьому напрямку. Підсумовано, що в окреслений період були закладені основи добросусідських зв'язків із орієнтацією на поглиблення євроінтеграційних та міждержавних відносин.

Ключові слова: Польща, Литва, зовнішня політика, міждержавні відносини, двосторонні договори.

Вивчення проблемних питань співробітництва Польщі з Литвою є актуальним з огляду на те, що досвід обох держав є корисним для України, бо дає можливість реально оцінити його рівень у постсоціалістичний період, виявити недоліки і прорахунки та проаналізувати перебіг становлення і розвитку взаємин двох країн у різних сферах, у т.ч. його зовнішньополітичної складової. Якісно новий розвиток двостороннього польсько–литовського співробітництва протягом 1995–2005 років відбувався в контексті формування оновленої східної зовнішньої політики Республіки Польща.

Головною метою дослідження є вивчення процесів становлення і розвитку зовнішньої політики Польщі в контексті її міжнародних зв'язків з Литвою в період 1995–2005 рр., дослідження характеру і змісту взаємодії країн–партнерів в політичній та економічній сферах та на рівні міжрегіонального (транскордонного) співробітництва.

Польсько–литовські міждержавні відносини за період 1995–2005 років характеризуються динамікою розвитку майже у всіх традиційних сферах співробітництва, за характером вони є паритетними. Ґрунтовний аналіз польсько–литовських відносин презентують історичні праці А. Бобрика [1], наукові розвідки Г. Буковецької [2], а також публікації Й. Хіндле та М. Кутіш щодо польсько–литовських взаємин після вступу до ЄС [3]; питання прав меншин у Литві, а також в Білорусії та на Україні розкрито у виданнях В. Зубека [4], Т. Біалека [5] та П. Еберхарда [6]. Зовнішньополітичний вимір білатеральних зв'язків досліджено Я. Відацкім [7], В. Заячковскім [8]. На особливу увагу заслуговує порівняльне дослідження експерта із східної політики Польщі, Шнайдера Тімоті

«Національні міфи і міжнародні відносини: Польща і Литва. 1988–1994» [9].

Апріорі зазначимо, що деякі сучасні протиріччя чи проблемні питання у польсько–литовських взаємовідносинах мають так зване історичне коріння: на ментальному рівні історичної пам'яті народів (і проєкція їх відбувається, головним чином, на питання меншин, зокрема, захисту їх прав, а також і на питання реституції – як повернення полякам земель у Литві, які були виселені до Польщі), які століттями знаходилися в межах однієї держави. Важливо також відзначити і відмінності внутріполітичної ситуації Литви з–поміж балтійських країн: сталість і інституційне оформлення опозиції, активність опозиції перш за все національного характеру, етнічний характер політичних еліт, визначна роль і вплив католицької церкви. Як позитив, слід відзначити в даному випадку, насамперед, єдність взаємозв'язку культурної та історико–політичної спадщини, навіть на рівні політичних еліт, що визначає домінування в цілому позитивні, активні польсько–литовські відносини. Більше того, спільна історія польського та литовського народів в рамках Річ Посполитої не призвела до повної асиміляції, етнічна ідентичність була збережена на протязі століть.

Аналіз подій 1995–2005 років неможливо здійснити без історичної ретроспективи: по–перше, особливо подій 1990–1991 років (проблем визнання незалежності та важкого народження незалежності Литви) і по–друге, достатньо суперечливих міждержавних подій 1991–1994 років (проблем формування і прийняття тексту базової Угоди), які мали і мають доленосний вплив і на сучасність. Зовнішня політика Республіки Польщі до Литовської Республіки, яка ще 11 березня 1990 року виголосила свою незалежність (точніше проголосила відродження національної державності) базувалася на рівноправності двох вільних, суверенних, незалежних держав із національними інтересами захисту економічного та політичного суверенітету та збереження національних цінностей із метою зміцнення власної соціально–культурної ідентичності, в контексті трансформації з об'єкта в повноцінний суб'єкт нової системи міжнародних відносин. Втім, з історичної точки зору необхідно відзначити і одну вирішальну помилку зовнішньої політики Польщі на початку становлення незалежності. А саме, Литва однією з перших виголосила незалежність і ухвалила «Декларацію про незалежність Литви», а Польща як і інші закордонні держави тривалий час не визнавали її, очікуючи «відповідь» Москви. Хоча, слід відзначити, в цьому сенсі два важливих кроки польської дипломатії. По–перше, Польща все ж таки зробила специфічний дипломатичний крок назустріч Литві, а саме, зробила заяву від 13 березня 1990 року, точніше звернення щодо підтримки прав народів на самовизначення і вирішення мирним шляхом взаємовідносин Литви з СРСР: «Польща підтримує самовизначення націй, в тому числі самовизначення, що призводить до створення окремої держави» [10]. По–друге, у важкі часи народження незалежності Литви, коли радянські війська ввійшли у Вільнюс і почалося кровопролиття, польське громадянське суспільство розпочало страйки солідарності з литовським народом, а польська еліта – Адам Міхнік, Анджей Целінський, Яцек Куронь та інші приїхала до Вільнюса практично демонструючи свою підтримку Литві [11].

Отже, перші непорозуміння між сусідніми країнами виникли саме з приводу визнання незалежності, адже Польща внаслідок можливих загроз із-за сходу (питання безпеки, енергетики, воєнної присутності радянських військ на території РП) проводила вкрай обережну зовнішню східну політику і лише після розпаду СРСР, 26 серпня 1991 року шістнадцятою визнала суверенітет Литви (за умов, коли шість депутатів утримались). Так, 5 вересня 1991 року були відновлені дипломатичні зв'язки Польщі з Литовською Республікою, адже Литва до 1939 року була незалежною. Із стратегічної точки зору, це була помилка східної політики Польщі щодо реалізації нею нової системи відносин на сході. З іншого боку, на початку 1990-х років Литва першою виступала ініціатором литовсько-польської співпраці саме у питаннях європейської інтеграції із-за необхідності набуття союзників. Найменший східний сусід Польщі, Литва синхронно з часів набуття незалежності, 11 березня 1990 року, здійснювала внутріполітичні та економічні реформи з метою євроатлантичного поступу.

Польська меншина у Литві є інституційне найбільш організованою, але її розвиток теж розширює палітру проблемних питань у польсько-литовських взаємовідносинах. Поляки у Литві становлять 7% населення (250 тис. осіб), а чисельність литовців у Польщі, які головним чином проживають на північному сході на прикордонні з Литвою, становить 5.000 осіб за переписом населення 2002 року. Отже, здійснення ринкових реформ, інституційних змін та формування правової держави були пріоритетами Литви також із точки зору набуття і відповідності когенгагенських критеріїв з метою якнайскорішої європейської та євроатлантичної інтеграції. Пріоритет економічного польсько-литовського співробітництва цілком був підпорядкований принципам добросусідства, взаємних вигод і цілеспрямованості внутрішньої політики і економіки зовнішньому євроінтеграційному поступу країни.

Литва чітко визначила на рівні масової свідомості і закріпила на інституційно-політичному рівнях нові геополітичні пріоритети та національні інтереси своєї національної політики. Отже, у польсько-литовському вимірі можна говорити про консолідовану євроатлантичну політику, адже зовнішньополітична та внутрішньополітична стратегії на найближчу перспективу були тотожними. Як наслідок, Польща і Литва разом 1 травня 2004 року вступили до Європейського Союзу, у 1999 році Польща вступила до НАТО і доклала значних зусиль у підтримці вступу Литви у НАТО у 2004 році.

Відносини Республіки Польщі та Литовської Республіки спираються здебільше на твердосуб'єктивні двосторонні договори. По-перше, слід відзначити Декларацію про дружні відносини та добросусідську співпрацю між двома країнами від 13 січня 1992 року міністрів закордонних справ К. Скубішевського та А. Саударгаса, підписану у Вільнюсі. З точки зору міжнародного права це була не угода, а презентація намірів, де доленосними стали саме слова К. Скубішевського про політику Польщі, яка з самого початку намагалась у відносинах з незалежною Литвою скомпонувати два елементи: сприяння добрим, близьким стосункам і захисту прав поляків, проживаючих у Литві. І лише у 1994 році внаслідок тривалих переговорів, по суті, зміни зовнішньополітичних орієнтирів Литви в контексті її євроатлантичних прагнень, президентами Лехом Валенсою

та Альгідрасом Бразаускасом було підписано вже відповідно юридичним нормам – Угоду між Республікою Польща та Литовською Республікою про дружні відносини та добросусідську співпрацю, укладений в Вільнюсі 26 квітня 1994 року, яка містила гарантії непорушності кордонів, визнання прав литовської та польської меншин у своїх країнах, і що особливо важливо – не містила переліку історичних кривд за проханням польської сторони та питання державного фінансування польського університету у Латвії на прохання литовської сторони. Польсько-литовська угода містила і положення стосовно врегулювання питань в сфері економіки, які стосуються бажання зміцнення взаємовигідного економічного та торговельного співробітництва, що буде ґрунтуватися на ринкових принципах (стаття 9). Зокрема, сторони зобов'язались створити сприятливі умови для співпраці, враховуючи охорону інвестицій, технології, авторських та патентних прав, а також запроваджувати відповідні юридичні регуляції в сфері руху капіталу, робочої сили, товарів та послуг. Угода враховувала і заохочення до кооперації польських і литовських підприємств в сфері інвестицій і капіталу з використанням всіх доступних засобів просування, а також співпраця малих і середніх підприємств. Крім того, сторони мали розвивати і сприяти науковому і технічному співробітництву між двома державами в мирних цілях, на основі рівності і взаємної вигоди, із врахуванням можливостей сучасної науки і техніки.

Проблемні питання історичного розвитку польського і литовського народів у ХХ столітті дали взнаки навіть у підготовці Угоди про добросусідські відносини, адже Литва вимагала офіційного вибачення у Польщі за історичну кривду – окупацію Вільнюса та його околиць (Віленського краю) в контексті порушення Сувальського Договору від 8 жовтня 1920 р., за так звану «акцію Л. Желіговського». Зазначимо, що під керівництвом полковника Л. Желіговського у 1920 році був захоплений Вільно/Вільнюс та його околиці, які у 1922 році були приєднані до Польщі, внаслідок чого Вільнюс не став столицею Литви [12]. Більше того, за вимогою Литви, цей факт і офіційне вибачення поряд з іншими претензіями мали міститися у базовій Угоді, тобто це була і презентація так би мовити «остаточного» історичного погляду та виявлення її ментальності, на що зрозуміло Польща не погодилась і як компроміс запропонувала спірні питання викласти у Декларації. Також були проведені «кругли столи» щодо узгодження спірних питань.

Ратифікація Угоди в один день 13 жовтня 1994 року в обох країнах визначила і певні розбіжності політичного характеру, адже Сейм Польщі одностайно ратифікував Угоду, втім, у Литві з-поміж 141 депутатів, із присутніх 118, 91 голосували – за, 19 голосували проти і 8 утримались [13]. Фактично, угода була підписана і вимоги були нівельовані, але історичні кривди в історичній пам'яті і особливо у менталітеті зовнішньої політики Литви латентно залишилися.

Протягом 1992–1994 років було підписано низку угод білатерального характеру. Так, 27 лютого 1992 року було підписано угоду про торгівлю і економічну співпрацю, де окрім положень про торгівлю і економічне співробітництво, було створено змішану комісію, завданням якої визнали пошук можливостей економічного співробітництва між двома сусідніми країнами. 18 березня

1992 року було підписано угоду про міжнародні дорожні перевезення; 1 липня 1992 року – угоду про залізничний рух через державний кордон; 28 вересня 1992 року – угоду щодо взаємного сприяння інвестиціям, а також 20 січня 1994 року – угоду про уникнення подвійного оподаткування і запобігання ухиленню від оподаткування доходу та майна; 26 вересня 1994 року – угоду про взаємне працевлаштування громадян. В інституційно-правовому вимірі важливим було створення 3 липня 1992 року Польсько–Литовської Торгової Палати, а також і у 2004 році литовська сторона створила Литовсько–Польську Торгову Палату з центром в Маріямполі з метою організації виставок, здійснення консалтингу та пошуків бізнес–партнерів та іноземних інвестицій. Відповідно, 16 травня 1994 року було створено польсько–литовську Робочу Групу з регіонального планування згідно з угодою між Міністром планування та будівництва РП та Міністром будівництва і урбанізації РЛ про створення польсько–литовської Комісії з регіонального планування.

По суті, можна стверджувати, що з 1994 року відбулась зміна парадигми у польсько–литовському співробітництві, і цілком виважено її можливо характеризувати в цілому дією чинників зовнішньополітичного об'єктивного характеру, а саме, консенсусом Польщі з Литвою щодо необхідності спільних, активних, узгоджених дій стосовно просування у євроатлантичному інтеграційному напрямі. В більшій мірі, на допомогу розраховувала Литва, отже, це і було головним критерієм її компромісів, а Польща в більшій мірі вже апіорі була готова була до консенсусу у вирішенні проблемних питань. Таким чином, саме з 1994 року переорієнтація польської зовнішньої політики і трансформація її східної політики остаточно набула якісного змісту і перейшла із фази дистанціювання до активного розвитку білатеральних відносин.

У досліджуваній нами період 1995–2005 років, якісно нових польсько–литовських взаємовідносин в контексті європейської інтеграції та активізації євроатлантичної співпраці, основним напрямом зовнішньої східної політики Польщі до Литви були: відсутність територіальних претензій, небажання перегляду кордонів, дуже обережне ставлення до польської меншини в Литві, фактично із–за причин можливого створення прецедентів. Зміна парадигми у польсько–литовських взаємовідносинах за період 1995–2000 років визначилася і у розвитку інституційного за характером партнерських білатеральних зв'язків: консультативні комісії президентів двох країн, польсько–литовські засідання парламентарів тощо. Поступливість поляків як до Литви в цілому, так і до своєї меншини у Литві, носила цілком прагматичний і виважений, навіть стратегічний характер. Польща активно не підтримала поляків у Литві щодо питання надання їм автономії, ані у щоденних проблемах, які литовський уряд поступово переносить із зовнішньополітичних за характером питань у внутрішньополітичні питання і чи взагалі затягує питання їх вирішення (реформа освіти, написання прізвищ поляків, регламентація написи назв вулиць лише литовською мовою тощо). Проблеми із реформою освіти викликані підвищенням вимог щодо обов'язкового знання литовської мови та історії, регламентацією мінімальної кількості учнів – національних меншин у закладах освіти тощо.

Внаслідок важкої стосунках історичних кривд у польсько–литовських стосунках протягом 1991–1994

роках, які до речі зберігають латентний характер, метою Республіки Польщі із 1995 року до Литовської Республіки є цілком виважена добросусідська білатеральна політика позбавлена проблемних питань у форматі – від підтримки незалежності Литви до посилення її суверенітету в рамках європейської атлантичної інтеграції.

Протягом 1995–2000 років політико–правова база двостороннього польсько–литовського співробітництва значно розширилась. Так, 30 січня 1995 року було підписано Угоду про співпрацю і взаємну допомогу в митних справах; 1 вересня 1995 року – Угоду про співпрацю в галузі торговельного мореплавства; 16 вересня 1995 року – Угоду про транскордонне співробітництво; 27 червня 1996 року – Угоду про вільну торгівлю; 19 червня 1997 року – Угоду про створення консультативного комітету президентів РП і Литовської Республіки; 26 червня 1998 року було подано Урядовий законопроект Про ратифікацію угоди між Республікою Польща та Литовською Республікою про спільний державний кордон, юридичні стосунки, до яких він зобов'язує, та взаємодопомогу в прикордонних питаннях від 26 червня 1998 року, а також 4 вересня 2001 року було подано Урядовий законопроект про ратифікацію угоди між урядом Республіки Польща і урядом Литовської Республіки про основи співпраці в галузі контролю осіб, товарів і транспортних засобів, що перетинають польсько–литовський кордон дорогою чи залізницею, підписаної в Вільносі 14 вересня 1997 р., і яка була скерована до Комісії з закордонних справ.

Принципово важливою була Угода про вільну торгівлю від 27 червня 1996 року, яка передбачувала як ліквідацію в межах трансформаційного періоду до 2001 року мит і кількісних обмежень на промислові товари і деякі види сільськогосподарської продукції, так і гармонізацію розвитку економічних відносин. Додатково угоду про вільну торгівлю зміцнила угода про співпрацю в сфері виробництва між міністерствами промисловості. Метою угоди було наближення Литви до СЕФТА і тісніше економічне співробітництво решти членів організації.

На міжрегіональному та транскордонному рівні важливо зазначити, що Угода про транскордонне співробітництво набула чинності 13 травня 1996 року і відповідно до статті 7, було також створено польсько–литовську міжурядову Комісію транскордонної співпраці. Головною метою було визначено створення євро–регіонів і транскордонних охоронних територій, підвищення проникливості пунктів перетину кордону, культурне та освітнє співробітництво. З метою розбудови польсько–литовського транскордонного регіону в подальшому було створено три робочі групи: з прикордонної і міжрегіональної співпраці, а також з регіонального планування [14].

Стратегічний характер польсько–литовського політичного партнерства став набирати обертів саме із 1995 року. Активізація польсько–литовського співробітництва на найвищому рівні визначилася і у Спільній Декларації президента Республіки Польщі Александра Квасневського і президента Литовської Республіки Алгірдаса Бразаускаса про інтенсифікацію співпраці між Республікою Польщею та Республікою Литвою від 5 березня 1996 року, підписаній у Вільносі, де зокрема зазначалось: «Республіка Польща і Литовська Республіка будуть прагнути до активізації економічної співпраці. Цьому буде сприяти підписання угоди про вільну торгівлю, яка стане важливим кроком

до вступу Республіки Литви до Центральноєвропейської асоціації вільної торгівлі (СЕФТА)», а також у документі зазначалося про створення євро регіону «Немен» та створення під патронатом президентів польсько-литовського Фонду сприяння співпраці в сфері науки, культури та обміну молоді.

Польсько-литовське стратегічне політичне партнерство визначилося і у створенні в 1997 році Консультативної Ради при президентах обох країн, у формуванні Польсько-литовської Парламентської Асамблеї та Ради міжурядового співробітництва.

Після 2004 року, приєднання Польщі і Литви до ЄС і НАТО, обидві сторони активно намагалися використати переваги європейської інтеграції і продовжили динамічну розбудову добросусідських білатеральних відносин. Польську зовнішню політику до Литви можна саме із 2004 року можна фактично знівелювати із її східної політики Республіки Польща, адже ці двосторонні відносини і офіційно на європейському рівні стали рівноправними між двома країнами Європейського Союзу. З точки зору двосторонньої співпраці, а не пошуку історичних кривд, особливої уваги заслуговує і внутріполітична подія у Литві, а саме – імпічмент Роландаса Паксаса, і перемога у позачергових президентських виборах в літні 2004 року Валдаса Адамкуса, який вже був президентом протягом 1998 та 2003 років [15]. Симптоматично, що перший закордонний візит нового президента Литви відбувся у Польщу і саме завдяки активній співпраці лідерів двох сусідніх держав вдалось дійти спільного порозуміння і у злагоджених спільних двосторонніх діях під час політичної кризи в Україні у дні так званої «помаранчевої революції». Таким чином, саме за період 1995–2005 років були закладені основи добросусідських зв'язків із орієнтацією на поглиблення євроатлантичної інтеграції та якісного покращення білатеральних зв'язків.

Військово-політичне співробітництво розпочалося у 1992 році, коли за ініціативи міністра національної безпеки Польщі Онішкевича після візитів офіційних осіб були визначені пріоритети співпраці. У 1993 році була підписана як двостороння угода про військову співпрацю між оборонними відомствами, а також і угода про надання безоплатно Польщею військової та оборонної техніки війську Литви [16]. Якісно новий вимір у військовій та оборонній польсько-литовській співпраці визначився із 18–19 лютого 1995 року, коли відбувся візит президента Литви до Польщі і у виступі у Сеймі Алгірдас Бразаускас запропонував створити спільний миротворчий батальйон – LITPOLBAT, який активно діяв вже із 1997 року у Афганістані, Сирії, Косово [17].

Вкрай важливим напрямом білатеральної польсько-литовської співпраці є економічна кооперація, де станом на 1995 рік Польща була п'ятим найбільшим торговельним партнером Литви. В польському експорті домінуючу позицію займали в основному продукти харчування, продукти рослинного походження та виробли легкої промисловості. В імпорті з Литви головними позиціями були вироби сільськогосподарської та харчової промисловості, бензин і палива. На території Литви у 1995 році діяло біля 550 фірм з польським капіталом, їх кількість збільшилась і у 2004 році становила 700 підприємств. У 1996 році товарообіг між Польщею та Литвою збільшився на 40% і склав 254 млн. дол. (після Росії, Німеччини, Білорусі і України). Експорт польських товарів склав

188 млн. дол., а імпорт з Литви до Польщі – 66 млн. дол. Ця кількість і надалі залишалась незначною, оскільки у 1996 році товарообіг Литви з Польщею становив 4% загального товарообігу, а для Польщі – близько 1% [18].

Двостороннє економічне співробітництво, зокрема, товарообіг між Польщею та Литвою за період 2004–2005 років збільшився (1393,8–1480,2 млн. євро), тобто характеризувався тенденцією до зростання із-за швидких темпів росту експорту, що значно випереджували темпи росту імпорту. Товарна структура зовнішньої торгівлі в експорті з Польщі до Литви із 2004 року не зазнала суттєвих змін, зокрема, це: хімічна продукція та пластмаси, продукти харчової промисловості і сільського господарства, продукція електротехнічного машинобудування. В імпорті з Литви до Польщі важливе місце займають нафтопродукти, хімічна продукція, продукти харчової промисловості і сільського господарства [19]. Пріоритетом польсько-литовських відносин стала і диверсифікація джерел та маршрутів енергетичних поставок.

Саме із 2000 року визначилось польсько-литовське економічне стратегічне партнерство у європейському сенсі цієї дефініції, зокрема, це розробка спільних стратегічних проектів стосовно логістики, енергетики і найпотужніший з яких – це придбання нафтопереробного заводу у м. Мажейкяй. Останній виявився не просто спільним бізнес проектом, а також і стратегічною політичною дилемою. 15 грудня 2006 року польський концерн PKN «Orlen» за активного лобювання Литви Європейським Союзом (адже Росія – державна кампанія «Сибнефть» теж мала інтерес стосовно придбання заводу), за 2,34 млрд. доларів придбав контрольний пакет 85% акцій литовського нафтопереробного заводу в м. Мажейкяй (Mazeikių Nafta) [20]. Зазначимо, що завод переробляв російську нафту, і внаслідок встановлення Литвою високих цін на її транзит, її переробка фінансово виявилась неефективною.

Тож, особливістю еволюції східної зовнішньої політики Польщі можна відзначити її відкритий, цілком врівноважений характер і напрями її розвитку від романтизму до прагматичної реальності. Адже відкритість до східних сусідів «першого порядку», в т.ч. до Литви, по суті визначало і спрямованість як на незалежність цієї східної політики від Росії, так і зменшення, мінімізації російського впливу. Східна зовнішня політика Польщі є різноплановою. Із Литвою Польща демонструвала паритетні відносини як партнера з євроінтеграційних змагань. Всі уряди Польщі, незалежного від політичного спрямування за період 1995–2005 років в цілому здійснювали цілісну східну політику, спрямовану на підтримку євроатлантичної інтеграції Литви, що й відбулось найбільш успішно, у порівнянні з іншими країнами регіону.

Список використаних джерел

1. Bobryk Adam (red.): Zycie spoleczne Polaków na Wschodzie. Wybrane zagadnienia. Siedlce, 2007; Bobryk Adam. Polityka Polski wobec państw nadbałtyckich. In: Andrzej Gil – Tomasz Kapusiński (red.): Polityka wschodnia Polski. Uwarunkowania – koncepcje – realizacja. Lublin – Warszawa 2009. – 251–266; Bobryk Adam. Ruch na rzecz autonomii polskiej na Wileńszczyźnie jako wyraz dążenia Polaków do zachowania tożsamości narodowej. Wrocławskie Studia Wschodnie. – 2003. – №7. – 147–168.

2. Bukowiecka Halina. Polityka Polski wobec Litwy. Rocznik polskiej polityki zagranicznej. – 2008. – 198–216.

3. Hyndle Joanna, Kutysz Miryna. Stosunki Polski z Litwą, 2004–2006. Rocznik polskiej polityki zagranicznej. – 2007. – 145–165.
4. Zubek Voytek. New Poland's Old Dilemma: the Polish Minority of Lithuania. *Ethnic and Racial Studies*. – 1993. – №4. – P.657–682.
5. Bialek Tadeusz. Międzynarodowe standardy ochrony praw mniejszości narodowych i ich realizacja na przykładzie Białorusi, Litwy i Ukrainy. – Warszawa, 2008.
6. Eberhardt Piotr. Polska ludność kresowa. Rodowód, liczebność, rozmieszczenie. – Warszawa 1998; Eberhardt Piotr. Przemiany narodowościowe na Litwie. – Warszawa, 1997; Eberhardt Piotr. Przemiany demograficzno–narodowościowe na Ukrainie 1989–2001. *Przegląd Wschodni* 2003. – 3 (№31). – 741–758; Eberhardt Piotr. Struktura narodowościowa ludności Republiki Białoruskiej w 1999 roku. *Obóz*. – 2001. – №38. – 7–20.
7. Widacki Jan. Relations with Lithuania. *Yearbook of Polish Foreign Policy*. – 1997. – №1. – P.150–161.
8. Zajęczkowski Wojciech. Polish–Lithuanian Relations: The Complexities of Geopolitics. In: Monika Wohfeld (ed.): *The Effects of Enlargement on Bilateral Relations in Central and Eastern Europe*. – 1997. – P.18–28.
9. Snyder Timothy. National Myths and International Relations: Poland and Lithuania, 1989–1994. *East European Politics and Societies*. – 1995. – №2. – P.317–343; Snyder Timothy. The Polish–Lithuanian Commonwealth since 1989: National Narratives in Relations among Poland, Lithuania, Belarus and Ukraine. *Nationalism and Ethnic Politics*. – 1998. – №3. – P.1–32.
10. Polska wobec niepodległości Litwy // *Gazeta Wyborcza*. 13.03.1990. – P.18.
11. Majcherek J. Pierwsza dekada III Rzeczypospolitej 1989–1999. – Warszawa, 1999. – P.214; Firewicz A. Litwa po raz drugi. – Toruń, 2001. – 48 p.
12. Błaszczak G. Litwa współczesna. – Warszawa–Poznań, 1992. – 323 p.
13. Bartosz Jankowski: W dziesięciolecie Traktatu Polsko–Litewskiego. Relacje między państwami w ostatniej dekadzie XX w. *Suchy Las* 2004. – P.38.
14. Polska i jej sąsiedzi w latach dziewięćdziesiątych. Polityczne i ekonomiczne aspekty współpracy i integracji, B. Łomiński, M. Stolarczyk (red.). – Katowice, 1998.
15. Hyndle Joanna, Kutysz Miryna. Stosunki Polski z Litwą, 2004–2006 // *Rocznik polskiej polityki zagranicznej*. – 2007. – P.156–159.
16. Przybyła S. Podejście Litwy do bezpieczeństwa regionie. – Warszawa, 1997. – P.13–16; Razma A., Vilkelis G. Polska i Litwa: poprzez wspólną historię do prawdziwego partnerstwa. *Bezpieczeństwo Polski w zmieniającej się Europie* 10. – P.132–134.
17. Міністерство безпеки Польщі (MON): www.wp.mil.pl/pl/strona/43/; Krivas Andrius. *Lithuanian–Polish Military Cooperation*. *Lithuanian Foreign Policy Review*. – 2001. – №7. – Режим доступу: <http://www.lfpr.lt/uploads/File/2001-7/Krivas.pdf>.
18. Kukułka J. Traktaty sąsiedzkie Polski odrodzonej. – Wrocław, 1998. – 104 p., Дані статистики Міністерства економіки РП. *Ministerstwo Gospodarki*. – Режим доступу: <http://www.mgip.gov.pl/>
19. Дані статистики Міністерства економіки РП. *Ministerstwo Gospodarki*. – Режим доступу: <http://www.mgip.gov.pl/>
20. Hyndle Joanna, Kutysz Miryna. Stosunki Polski z Litwą, 2004–2006 // *Rocznik polskiej polityki zagranicznej*. – 2007. – P.156–159.

Buglay N. M., associate professor of history and archeology of *Nicholas National University of name V. O. Sukhomlinsky (Ukraine, Mykolaiv)*, buglay@ukr.net

Foreign policy of Poland in a context Polish–Lithuanian relation 1995–2005

Problem questions are examined Polish–Lithuanian collaboration. Change of the Polish foreign policy and transformation of it lights up east policy from removal to active development of bilateral' relations. Realization of integral east policy of Poland is analysed in the format of support of euroatlantic integration of Lithuania. All governments of Poland, independent of political direction during 1995–2005 successfully operated in this direction. Result, that in an outlined period there were the stopped up bases of neighbourliness connections with an orientation on deepening of eurointegration and intergovernmental relations.

Keywords: Poland, Lithuania, foreign policy, intergovernmental relations, bilateral agreements.

Буглай Н. М., кандидат исторических наук, доцент кафедры истории и археологии, Николаевский национальный университет им. В. А. Сухолинского (Украина, Николаев), buglay@ukr.net

Внешняя политика Польши в контексте польско–литовских отношений 1995–2005 гг.

Рассматриваются проблемные вопросы польско–литовского сотрудничества. Освещается переориентация польской внешней политики и трансформация ее восточной политики от дистанционирования к активному развитию билатеральных отношений. Анализируется осуществление целостной восточной политики Польши в формате поддержки евроатлантической интеграции Литвы. Все правительства Польши, независимо от политического течения во время 1995–2005 годов успешно действовали в этом направлении. Подытожено, что в очерченный период были заложены основы добрососедских связей, с ориентацией на углубление евроинтеграционных и межгосударственных отношений.

Ключевые слова: Польша, Литва, внешняя политика, межгосударственные отношения, двусторонние договора.

* * *

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

УДК 141.319.8

Коробкіна Т. В.,
кандидат філософських наук, доцент кафедри
філософії, Харківський національний університет
радіоелектроніки (Україна, Харків),
tankorobkina@mail.ru

Родічева І. С.,
кандидат філософських наук, ст. викладач кафедри
теоретичної та практичної філософії філософського
факультету, Харківський національний університет ім.
В. Н. Каразіна (Україна, Харків), rodichevs@rambler.ru

ДВА АСПЕКТИ ТЕОРІЇ ОСОБИСТОСТІ У ФІЛОСОФІЇ К. Г. ЮНГА

Проведено стислий аналіз теорії особистості К. Г. Юнга, філософсько-антропологічна теорія якого торкається як глибокого змісту духовної сторони особистості, так і екзистенціального, більш поверхневого змісту її духовного простору. На наш погляд, значення запропонованої Юнгом теорії полягає в тому, що вона дозволяє зрозуміти духовні витoki подій сучасності.

Проведений аналіз показує, що механізмом розширення соціально-індивідуальних меж особистості, за Юнгом, у вертикальному та горизонтальному зрізах є процес індивідуації, який на різних рівнях (індивідуальному і соціальному) призводить до збільшення ролі особистісного початку. Особистість не може бути такою без певного набору соціальних та індивідуальних якостей, які формують її феномен.

Автори роблять висновок, що така інтерпретація вписує теорію особистості Юнга в поширену філософську традицію розуміння особистості як прояву внутрішнього у зовнішньому, результат якого завжди індивідуальний і неповторний.

Ключові слова: особистість, індивідуація, межі особистості, архетипи, соціальні та індивідуальні якості.

У своїх працях Юнг не залишив концептуальних розробок проблеми меж особистості. Однак сама теорія особистості філософа дає великий матеріал для окреслення цієї проблеми. Визначення меж особистості, за Юнгом, на наш погляд, дозволить реконструювати остаточний варіант визначення поняття особистості у його концепції.

Значення, які Юнг вкладає в поняття особистості, можна умовно поділити на дві групи.

По-перше, особистість як соціальне завдання. Особистість тут становить собою суспільний ідеал. У цьому сенсі особистістю є не дійсність, а можливість власного розвитку. Розвиток особистості в цьому значенні одночасно передбачає можливість вдосконалення суспільства.

По-друге, особистість як індивідуальна психіка конкретної людини. У цьому значенні особистість постає як складна самоорганізуюча психічна система, яка характеризує буття кожної конкретної особистості.

Мета дослідження. На основі виділених аспектів, ми звернемося до проблеми розгляду меж особистості в концепції К. Г. Юнга.

Насамперед, наведемо критерії, за якими ми будемо визначати межі особистості. Застосовуючи компаративістський підхід, умовно виділимо два зрізи розгляду особистості: вертикальний і горизонтальний. Визначення меж особистості в горизонтальному зрізі – це виявлення сфери, яку займає особистість відносно позаположних їй сфер, присутнім у світі одночасно з нею. Насамперед, це визначення «обсягу» особистості відносно інших людей, що живуть на цей момент. Таким

чином, горизонтальний зріз особистості, за Юнгом, дозволяє нам побачити *зовнішні* межі між конкретною особистістю та іншими людьми. Межі особистості у вертикальному зрізі – це виявлення того, чи визначається буття особистості «тут і зараз» або ж воно включає щось більше. Це питання не про те, наскільки ця особистість належить собі, а наскільки у ній діють родові архетипові форми. Таким чином, у вертикальному зрізі виявляються внутрішні межі – сфери внутрішньої свободи особистості від автономних змістів її психіки.

Ми будемо говорити про межі особистості відповідно до тих значень особистості, які були нами задані. *По-перше*, ми розглянемо межі особистості у значенні соціального завдання. У цьому аспекті Юнг вживає поняття «масштаб особистості». Юнг пише про особистість так: «...Чим менше її масштаб, тим більше в ній невизначеності і несвідомості, що в підсумку призводить до її повного розчинення у соціальності, до відмови від власної цілісності і поглинання цілісністю групи» [6, с. 215]. Говорячи про масштаб особистості, Юнг має на увазі те, наскільки ця особистість близька до ідеальної відповідальності, яка усвідомлює й осягає свої тіньові сторони, яка вмє протистояти несвідомим імпульсам, здатна вести за собою натовп, яка розуміє своє «призначення», тобто роль, яку вона має відігравати в суспільстві. Чим більше в особистості цих якостей, тим ширше її масштаб. Чим менше масштаб особистості, тим вона більш слабка і пересічна, тим більше в ній ірраціонального і несвідомого. Така особистість розчинена у своїй соціальності (масці), що призводить до відмови від її власної цінності і захоплення «цінностями» маси [6, с. 215]. Внутрішній голос такої особистості, її свідомість поступається місцем голосу соціальної групи з її конвенціями, а призначення заміщується колективними потребами. Розум такої людини «щільно заблокований існуючими забобонами» [6, с. 215].

Внутрішні межі особистості в соціальному аспекті взаємопов'язані із зовнішніми межами. Вони залежать від того, наскільки у цієї особистості реалізовано внутрішнє ядро – самість, яке і визначає близькість до соціального ідеалу. Внутрішні межі особистості в цьому значенні тим більші, чим більше в ній виявляються якості відповідальності, свідомості, здатності виконувати свої обов'язки тощо. У зв'язку з цим можна зазначити, що зовнішні межі особистості тим більші, чим більше її внутрішні межі. Якщо внутрішній «масштаб» особистості досить значний, то вона здатна бути в соціумі яскравою, помітною «великою» фігурою, здатна протиставити себе (свою «вагу») соціуму або здатна вести його за собою. Якщо ж внутрішній «масштаб» особистості незначний, то вона можна сказати «сам собі не пан» підпорядкована, несвідомим мотивам, які впливають на неї зсередини, і підпорядкована соціальному фактору, який діє поза нею. Така особистість практично не має свого внутрішнього ядра, не здатна протиставити себе іншим, не має особливого статусу в суспільстві. Вона лише

частинка суспільства. Вона становить собою масову людину, яка є «такою як усі» і йде туди, «куди йдуть усі». Межі такої особистості відносно соціуму дуже малі. Вона, фактично «розчинена» у соціумі.

Далі, розмірковуючи про межі особистості у значенні індивідуальної психіки, можна виділити наступне. *По-перше*, внутрішні межі тут, визначаються тим, наскільки в цій особистості інтегровані її різні протилежні змісти, наскільки вона цілісна, єдина і гармонійна. Якщо процес індивідуалізації йде природним шляхом, не переривається з боку діяльності свідомості, то все більше і більше протилежних змістів психіки перетворюються на єдине ціле. Стосовно такої особистості Юнг вживає словосполучення «велика особистість» або «загальна особистість». І, навпаки, якщо різні внутрішньопсихічні змісти розпорочені, то особистість, можна сказати, собі не належить («не в собі», «сама не своя»). Різні внутрішньопсихічні змісти немовби конфліктують, перешкоджають нормальній діяльності один одного. Перетягуючи на себе психічну енергію (лібідо), вони «придушують» один одного. У крайніх патологічних випадках така особистість може розпадатися на декілька автономних особистостей. У зв'язку з цим Юнг вживає словосполучення «роздвоєння», «розщеплення», «дисоціація» особистості і т.д. Внаслідок того, що внутрішня інтеграція цієї особистості мала, то й обсяг тієї цілісності, яка присутня в цій особистості, зовсім невеликий, а особистісні межі малі й хиткі. У цьому випадку Юнг вживає словосполучення «менша особистість». Юнг бачить перед собою як перед психологом завдання підштовхнути процес індивідуалізації, особистої інтеграції, у такої особистості.

Чим більше внутрішні змісти особистості інтегровані, тим більш гармонійною вона є, тим більше її внутрішні межі. У суспільстві інших людей вона завжди має свою думку, свій «стрижень». Для такої особистості вірогідність потрапити під вплив ірраціонального, несвідомого, які несе натовп, дуже мала. Вона здатна відчути межі розумного, може відокремити себе від маси і подивитися на ситуацію раціонально. Особистість цілісна, самодостатня, спроможна у «межах дозволеного». Вона може в критичні моменти позитивно впливати на оточуючих.

Згідно з Юнгом, архетипи є психічними органами всього людства. Отже, у психіці кожної людини є об'ємний архетиповий пласт. Архетипи – це свого роду фундамент, на якому зростає людська психіка. Згідно філософа, особистість конкретної людини має величезний шар родових форм і образів, властивих ще її далеким предкам. На наш погляд, при читанні робіт Юнга може скластися враження, що в них звеличується роль минулого і применшені заслуги сьогодення. Виникає думка про те, що світогляд Юнга близький до циклічного сприйняття часу. За юнгівською картиною світу може скластися враження, що прогрес згубний, бо він розриває зв'язок людства з духовними коренями, які дає колективна несвідома психіка. За такої інтерпретації теорії Юнга може здатися, що психіка у ній видається хоч і динамічною, але замкнутою всередині своїх же повторюваних процесів закритою системою. Духом циклічного сприйняття часу проникнута написана не без ідейного впливу юнганства робота Мірча Еліаде «Міф про вічне повернення», яка, як нам видається, доводить до логічного кінця народжену в рамках юнганства думку про постійне повернення людської душі до своїх витоків – архетипів колективного несвідомого» [2, с. 414].

Однак сприйняття юнгівської теорії архетипів доречно змінюється, якщо приділити основну увагу не стільки ролі архетипів, які самі собою порожні й формальні, а ролі індивідуалізації, яка робить психіку відкритою динамічною системою взаємообміну минулого (за допомогою архетипів) і сьогодення (за допомогою свідомості). Становлячи собою механізм індивідуалізації, трансцендентальна функція дозволяє навіть «прокласти міст» у майбутнє, бо за допомогою її дії на поверхню свідомості конкретної епохи, через архетипічні символи виводяться сигнали можливого майбутнього.

Особливо яскраво цей процес проявляється через геніальні твори мистецтва. Мистецтво постійно працює над вихованням духу часу, оскільки дає життя тим образам, яких духу часу найбільше не вистачає. У цьому зв'язку Юнг згадує про соціальну значущість мистецтва» [7, с. 119–120]. Незадоволеного сучасністю автора туга веде до глибин колективного несвідомого, з яких він черпає саме ті прообрази, що здатні компенсувати збитковість і односторонність духу сучасної епохи. Власне вид художнього твору дозволяє судити про характер його виникнення і проблеми епохи його створення.

Таким чином, можливо сказати, що особистість у вертикальному зрізі потенційно безмежна, бо вона, *по-перше*, не відокремлена від родового колективного несвідомого і, *по-друге*, наділена можливістю виділитися з нього й здобути свободу. Це передбачає, насамперед, перспективу реалізації у дійсності всіх внутрішніх можливостей особистості. З вищесказаного випливає, що для особистості не існує неможливого, однак емпірично вона не може реалізувати всю повноту свого потенціалу протягом життя. Якщо особистість не реалізує можливості, архетипи поневолюють її, набуваючи домінуючого значення у всіх сферах її буття. У такому випадку особистість втрачає свободу саморозвитку.

Незважаючи на високу роль колективного несвідомого, наявність архетипового потенціалу в душі кожної особистості не є показником повної зумовленості її буття конституційними формами. Навпаки, специфіка душевного апарату, за Юнгом, полягає в тому, що за допомогою трансцендентальної функції реалізується можливість виходу за природні рамки. Трансцендентальна функція зрівнює в своєму значенні свідоме і несвідоме. Ідеал справжньої особистості – самість полягає в гармонійних відносинах свідомості і несвідомого. Оскільки свідомість завжди виражає себе в конкретних формах і за допомогою індивідуального «Его», сказане означає, що трансцендентальна функція веде людську душу до взаємного балансу і взаємодоповнюваності індивідуального і родового. Свого вищого вираження вплив механізму трансцендентальної функції знаходить у процесі індивідуалізації духовного саморозвитку особистості. За допомогою вольової інтенції свідомості індивідуалізація дозволяє інтегрувати психічний апарат таким чином, що свідомість відкриває можливість вияву свободи особистості в рамках колективних родових форм.

Таким чином, ми прийшли до висновку, що умовне виділення двох аспектів особистості у філософії К. Г. Юнга дозволяє показати, у чому полягає можливість свободи особистості як в індивідуальному, так і в соціальному аспектах. Проведений аналіз показує, що механізмом розширення соціально-індивідуальних меж особистості, за Юнгом, у вертикальному та

горизонтальному зрізах є процес індивідуації, який на різних рівнях (індивідуальному і соціальному) призводить до збільшення ролі особистісного початку. Дослідження філософсько-антропологічної концепції К. Г. Юнга дозволяє нам запропонувати реконструйоване визначення особистості, за Юнгом. Особистість – це людський індивід, який здатний, інтегруючи процеси колективного несвідомого, піднятися над ними для самореалізації та вільного розвитку. Поняття «особистість» у філософії К. Г. Юнга інтегрально і різнопланово. Воно означає індивідуальне буття у всіх його аспектах: родовому, соціальному, культурному, загальнолюдському, екзистенціальному, духовному. «Особистість» розуміється і як дійсність, і як багатство можливостей внутрішнього потенціалу, який несе в собі людина.

На наш погляд, особистісне буття проявляє себе саме в контексті вертикальних і горизонтальних меж. Особистість не може бути такою без певного набору соціальних та індивідуальних якостей, які формують її феномен. У цьому зв'язку можна сказати, що така інтерпретація вписує теорію особистості Юнга в поширену філософську традицію розуміння особистості як прояву внутрішнього у зовнішньому, результат якого завжди індивідуальний і неповторний.

Список використаних джерел

1. Элиаде М. Аспекты мифа / М. Элиаде; [пер. с фр. В. Большакова]. – М.: «Инвест–11111», 1996. – 240 с.
2. Элиаде М. Избранные сочинения: Миф о вечном возвращении; Образы и символы; Священное и мирское / М. Элиаде; [пер. с фр. В. Большакова]. – М.: Ладомир, 2000. – 414 с.
3. Элиаде Мирча. Священные тексты народов мира = Essential sacred writings from around the world [Текст] / Мирча Элиаде. – М.: Крон–Пресс, 1998. – 621 с.
4. Юнг К. Г. Архетипы коллективного бессознательного / К. Г. Юнг // Юнг Карл Густав Психика: структура и динамика / К. Г. Юнг; [Пер. с англ. А. А. Спектор, науч. ред. М. В. Маришук]. – Мн.: Харвест, 2005. – 416 с.
5. Юнг К. Г. Нераскрытая самость (настоящее и будущее) / К. Г. Юнг // Юнг К. Г. Психология. Dementia praecox; [Пер. Т. Э. Гусакова]. – Мн.: ООО «Харвест», 2003. – 400 с.
6. Юнг К. Г. О становлении личности / К. Г. Юнг // Юнг Карл Густав Психика: структура и динамика; [пер. А. А. Спектор; науч. ред. пер. М. В. Маришук]. – М.: АГТ; Мн.: Харвест, 2005. – 416 с.
7. Юнг К. Г. Феномен духа в искусстве и науке / К. Г. Юнг // К. Г. Юнг Собрание сочинений в 19т.; [пер. нем.]. – М.: Ренессанс, 1992. – Т.15. – 320 с.
8. Jung C. Psychology and Religion: West and East / C. Jung. – London: Routledge and Kegan Paul, 1969.

References

1. Jeliade M. Aspekty mifa / M. Jeliade; [per. s fr. V. Bol'shakova]. – M.: «Invest–11111», 1996. – 240 s.
2. Jeliade M. Izbrannye sochinenija: Mif o vechnom vozvrashhenii; Obrazy i simvoly; Svjashhennoe i mirskoe / M. Jeliade; [per. s fr. V. Bol'shakova]. – M.: Ladomir, 2000. – 414 s.
3. Jeliade Mircha. Svjashhennye teksty narodov mira = Essential sacred writings from around the world [Tekst] / Mircha Jeliade. – M.: Kron–Press, 1998. – 621 s.
4. Jung K. G. Arhetipy kollektivnogo bessoznatel'nogo / K. G. Jung // Jung Karl Gustav Psihika: struktura i dinamika / K. G. Jung; [Per. s angl. A. A. Spektor, nauch. red. M. V. Marishhuk]. – Mn.: Harvest, 2005. – 416 s.
5. Jung K. G. Neraskrytaja samost' (nastojashhee i budushhee) / K. G. Jung // Jung K. G. Psihologija. Dementia praecox; [Per. T. Je. Gusakova]. – Mn.: ООО «Harvest», 2003. – 400 s.
6. Jung K. G. O stanovlenii lichnosti / K. G. Jung // Jung Karl Gustav Psihika: struktura i dinamika; [per. A. A. Spektor; nauch. red. per. M. V. Marishhuk]. – M.: АГТ; Мн.: Harvest, 2005. – 416 s.
7. Jung K. G. Fenomen duha v iskusstve i nauke / K. G. Jung // K. G. Jung Sobranie sochinenij v 19t.; [per. nem.]. – M.: Renessans, 1992. – T.15. – 320 s.
8. Jung C. Psychology and Religion: West and East / C. Jung. – London: Routledge and Kegan Paul, 1969.

Korobkina T. V., Ph.D. in Philosophy, Associate Professor Department of Philosophy, Kharkiv National University of Radio electronics (Ukraine, Kharkiv), tankorobkina@mail.ru

Rodicheva I. S., PhD in Philosophy, Senior Lecturer Department of Philosophy Theoretical and Practical Philosophy, V. N. Karazin Kharkiv National University (Ukraine, Kharkiv), rodichevs@rambler.ru

Two aspects of the theory of personality in philosophy C. G. Jung

This article provides a brief analysis of the theory of personality of C. G. Jung, his philosophical and anthropological theory involves both the deep content of the spiritual aspect of personality and the existential, more superficial content of its spiritual space. In our opinion, the importance of the theory proposed by Jung is that it allows us to understand the spiritual roots of contemporary events.

The analysis conducted has shown that the mechanism expand the social and personal boundaries in vertical and horizontal section is the process of individualization that causes strengthening the role of personal principle on different levels.

The authors conclude that this interpretation enter Jung's personality theory in the common understanding of the philosophical tradition identity as a manifestation of the internal in the external, which result is always individual and unique.

Keywords: personality, individuation, borderline personality, archetypes, social and individual qualities.

Коробкина Т. В., кандидат философских наук, доцент кафедры философии, Харьковский национальный университет радиоэлектроники (Украина, Харьков), tankorobkina@mail.ru

Родичева И. С., кандидат философских наук, ст. преподаватель кафедры теоретической и практической философии философского факультета, Харьковский национальный университет им. В. Н. Каразина (Украина, Харьков), rodichevs@rambler.ru

Два аспекта теории личности в философии К. Г. Юнга

Проведен краткий анализ теории личности К. Г. Юнга, философско-антропологическая теория которого касается как глубинного содержания духовной стороны личности, так и экзистенциального, более поверхностного содержания ее духовного пространства. На наш взгляд, значение предложенной Юнгом теории заключается в том, что она позволяет понять духовные истоки событий современности.

Проведенный анализ показывает, что механизм расширения социально-индивидуальных границ личности, по Юнгу, в вертикальном и горизонтальном срезе является процесс индивидуации, который на разных уровнях (индивидуальном и социальном) приводит к увеличению роли личностного начала. Личность не может быть такой без определенного набора социальных и индивидуальных качеств, которые формируют ее феномен.

Авторы делают вывод, что такая интерпретация вписывает теорию личности Юнга в распространенную философскую традицию понимания личности как проявления внутреннего во внешнем, результат которого всегда индивидуален и неповторим.

Ключевые слова: личность, индивидуация, границы личности, архетипы, социальные и индивидуальные качества.

* * *

УДК 130(091):316.286/473

Гейко С. М., кандидат философських наук, доцент кафедри філософії, Національний університет біоресурсів і природокористування України (Україна, Київ), svetaigeiko@rambler.ru

Алмаші О. І., студентка ННІ лісового і садово-паркового господарства, Національний університет біоресурсів і природокористування України (Україна, Київ), svetaigeiko@rambler.ru

ПРОБЛЕМАТИЗАЦІЯ НІГІЛІЗМУ У ФІЛОСОФІІ Ф. НІЦШЕ

Досліджено філософські погляди Ф. Ніцше. У своїй критиці абсурдності традиційної системи цінностей філософ керувався нігілістичним прагненням зруйнувати її як застарілу і вибудувати іншу, що, на його думку, більше відповідає реальному життю. Нігілістична іронія Ніцше – це приклад крайнього розчарування і суб'єктивного руйнування сталих метафізичних систем. Таке трактування розкриває ознаки модерністського іронічного дискурсу.

Ключові слова: нігілізм, песимізм, волюнтаризм, іронія, неklasичне визначення іронії, екзистенціал.

У сучасній філософській думці актуалізується аналіз феноменів іронізму та нігілізму, що обумовлено трансформацією культурної парадигми, яка відбувається на зламі тисячоліть. Центральні філософські категорії

відкривають нові ракурси соціокультурного буття людини і привертають увагу дослідників до понять, які раніше займали маргінальне положення у класичній філософії. Поняття «іронія» існує в різних історико-філософських контекстах (починаючи від Сократа, Арістотеля і до Постмодернізму). Кожна епоха привносила свої нюанси в його зміст, але в жодній системі категорій воно не могло претендувати на провідну роль. Тому остаточного визначення це поняття не набуло в жодній з філософських систем, а перспективи його розвитку та вивчення залишаються відкритими.

На сьогодні найбільш вивченими у філософії є такі аспекти іронії, як –от: історичний (О. Лосєв, В. Шестаков, П. Гайдєнко, Т. Гайдукова, Р. Габітова), функціональний у сенсі доміанти художнього напрямку (М. Берковський, В. Ванслов, І. Славов), досліджено роль іронії в художньому методі (М. Берковський, М. Бахтін), у структурі комічного (Ю. Борєв, Б. Дземідок, І. Пасі, В. Пропп), вивчено ціннісний та психологічний аспекти іронії (А. Верєш, Е. Кіршбаум, В. Півоев). Попри існування значного масиву літератури, в якій більшою чи меншою мірою висвітлюються різні аспекти обраної проблеми, все ж стан її наукового осмислення не можна визначити достатнім. І не лише тому, що поняття іронії не було у вітчизняній теоретичній думці окремим предметом вивчення, а й через те, що ряд вузлових моментів осмислюваного феномену залишається поза увагою дослідників.

Метою дослідження є розуміння іронія у філософських поглядах Ніцше та встановлення ознак модерністського іронічного дискурсу.

З сер. XIX ст. у західно-європейській культурі постають кризові явища, які є відображенням безнадійних і індивідуалістичних настроїв, що свідчать про неприйняття життя. Вони спостерігаються і в антропологічно орієнтованій філософії. Духовна криза зростає на хвилі економічного прогресу, що супроводжує народження капіталізму та характеризується поглибленням утилітаризму і прагматизму, відкриваючи шлях до вільного підприємництва й ініціативи людини. З одного боку, це призводить до зростання бездуховності, до подальшої фальсифікації цінностей, що надбудовуються над відносинами «корисності», а отже, до розуміння безгрунтовості колишнього ідеалу духовно багаті людини. З іншого боку, буржуазний прогрес створює видимість відособлення індивіда від соціального цілого і породжує ілюзію про те, що досягнення індивідуальної свободи можливе, якщо не у творчості, то в незалежності від суспільства.

Руйнуванню романтичного ідеалу сприяє і поразка буржуазно-демократичних революцій у Франції та Німеччині 1848–1849 рр., що зміцнює в колах буржуазної інтелігенції впевненість в тому, що в суспільному житті людина не може реалізувати свою істинну людську сутність, свободу. Вся сфера суспільних відносин, включаючи культуру, уявляється фальшивою, і робиться переоцінка цінностей з позиції егоїстичного «Я». Романтична уява, втрапивши культурно-міфологічні підстави, змінюється у філософії на чисту суб'єктивність. Але, не приймаючи соціальну дійсність, індивідуалістична свідомість успадковує від романтизму елітизм, ідею переваги суб'єктивності над світом. Романтична двоякість світу переростає в непереборну суперечність

між су-об'єктивністю та соціальною сутністю індивіда. Про цю суперечність яскраво свідчать такі аспекти індивідуалістичного неприйняття світу як соціальний песимізм, волюнтаризм та нігілізм.

Соціальний песимізм характеризується втратою віри у можливість зміни світу, відмовою від культурних засобів удосконалення індивіда та уявленням про те, що розвиток цивілізації шкодить людині. Він іде від романтичного скептицизму, який доводиться до крайньої межі.

Волюнтаризм – це спроба подолати наявну дійсність суб'єктивно, опинитися поза суспільством і мораллю. Це інтелектуальне зусилля спрямоване на утвердження суб'єктивного життя, і корениться у тріумфі романтичної уяви, перетвореної у уявлення про повну свободу свідомості індивіда. Те, що у романтиків було умонастроєм, який живить роботу іронічної уяви, у представників «філософії життя» (А. Шопенгауєр, Ф. Ніцше) концептуалізується і висувається як підстава буття, метафізичний закон, що позбавляє сенсу соціальну діяльність індивіда. Виникає уявлення про розщеплення буття на ірраціональне життя і раціональну дійсність, становлення і те, що сталося.

Нігілізм – ще одна з тенденцій філософського мислення у розробці світоглядних ідей європейської філософії – означає заперечення всіх норм, принципів, законів, особливо тих, що встановлені суспільством, владою, релігією. Основними рисами нігілізму, за Ю. Давидовим, є такі: утрата етично-ціннісного підходу до світу і перш за все до людей; «нейтральність», що припускає одночасно і погане, і хороше, і добро, і зло; знущально-холодне ставлення до самого себе; найсильніші спонуки, подані як неправдіві (наприклад, самогубство як останній обман у безкінечній низці обманів); утрачена мета (не знає, до чого докласти свої сили), яка є суттю нігілістичної свідомості; утра та не тільки орієнтира, але і стимулу [2, с. 163].

Тема розладу, розірваності, розщепленості сутності людини пронизує модерну культуру (філософію, мистецтво). Як правило, вона споріднена з просвітницькою або романтичною критикою цивілізації, культури (державної машини, науки, техніки) і з наполегливими пошуками виходу з «кризи людськості». Ще Ж.-Ж. Руссо, який глибоко відчув і яскраво змалював той бік буржуазного прогресу, що відбирає у людини все людське, шукав вихід у «природному стані», який немовби повертає людині втрачену цілісність, багатство здібностей та потреб. Потім Ф. Шиллер, який убачив страшну суперечність сучасної йому культури в розірваності «внутрішнього союзу людської природи», у зведенні людини до «обривка», «відбитка свого заняття», пов'язував можливість повернення до «цілісної людськості» з піднесеною і життєдайною дією краси. «Краса як об'єкт потягу до естетичної гри та «видимість» життя в художньому образі, що породжується грою, постає в очах Шиллера як єдиний шлях до подолаття трагічної розірваності людської природи, її незавершеності. Тільки естетична гра завершує людяність у людині і тільки вона одна здатна повернути їй – через естетичну видимість – втрачені нею єдність, повноту та всебічність фізичних і духовних сил», – розмірковує В. Асмус [1, с. 282].

Тому всі трактування іронії, які ми зустрічаємо у філософських концепціях другої половини XIX ст., не виходять за межі її романтичного розуміння. Більше того, всі письменники втрачають цілісний, синтетичний

підхід до іронії, властивий романтикам, і вирізняють у ній тільки той чи інший момент. Песимізм, волонтаризм і нігілізм обумовлюють зміну іронічного бачення на основі ірраціонального закону буття і диференціацію романтичної іронії. Формується трагічна іронія – об'єктивний хід речей, в якому індивід стає жертвою обставин або іграшкою фатальної пристрасті. Його розумні наміри фатально приречені, а прагнення до сенсу запевне зазнає краху. Трагічна іронія припускає конфлікт між людиною з її сподіваннями і прагненнями та темною, непохитною долею, жертвою якої вона стає.

Різні грані іронічного бачення проступають у філософії А. Шопенгауера, проте набувають подальшого розвитку у працях Ф. Ніцше, стурбованого долею людини. Філософ дав обґрунтування естетиці занепаду культури, постулюючи її трагедію та називаючи себе трагічним філософом. Ніцше доводить, що смішне – зворотній бік трагічного, його вічне перетворення. Єдність несумірного спричиняє іронію буття. Його іронія – це іронія розчарованого романтика, наприклад: «Як мало радощів потрібно, – говорить Ф. Ніцше, – більшості людей, щоб уважати життя гарним, – яка скромна людина!» [5, с. 279].

Німецький філософ відкидає романтичне протистояння ідеалу й дійсності. Його неявна, глибинна думка ґрунтується на тому, що існує лише несумісне, неймовірне, те, що сміється. Ф. Ніцше відмовляється визнавати суперечності, тому що вони припускають існування несуперечливого, а для філософа не існує нічого, крім суперечностей, тому вони перестають бути суперечностями. Класична філософія була зорієнтована на тотожність: Р. Декарт визначив: «*Cogito ergo sum*» («Мислю, отже, існую»). Існує тільки те, що мислить, й можливо, мислиме, хоча це вже проблематично. Те, що мислить, традиційно зорієнтоване на несуперечливе. Для німецького філософа це неправильно, нещиро, нежиттєво. Російський дослідник В. Мікушевич [3] уважає, що Ф. Ніцше був ближче до тези: «*Rideo ergo sum*» («Сміюся, отже існую»). Але наразі постає питання, чи не смішний я, якщо я існую? Таким чином, іронія реальна лише настільки, наскільки вона іронізує (а не сміється) сама з себе. Сміх насторожує, тому що сміх може натякати: несмішне також існує, а це ж бо й смішно.

Ф. Ніцше не визнає примату «розуму у філософії», точніше розсудливості або розсудності. Тому він із таким запалом критикує діалектику Сократа. Вона драгує його спекулюванням на суперечностях, а протиставляти суперечностями несуперечливе означає розкладати, знищувати, принижувати життя. Життя трагічне, бо воно занадто суперечливе й іншим бути не може. Раціоналістичне викриття суперечностей зводить наклеп на життя, заперечує його. «Чи не є науковість, – пише Ніцше, – лише страхом і ухиленням від песимізму? Тонкою самообороною проти істини? І, говорячи морально, дечим на кшталт боягузтва й брехливості? Говорячи неморально – хитрістю? О Сократе, Сократе, чи не в тому, можливо, й була твоя іронія?» [4, с. 49].

Іронія наявна у кожній фразі Ф. Ніцше, у кожному слові, у кожному звуці. Хто приймає його висловлювання за твердження, не вловлюючи в ньому одночасного самозаперечення, той потрапляє в пастку смішного, з героя іронії перетворюється на жертву прихованого й тим більш дошкульного висміювання. Пишномовна патетика

Заратустри – безперервне самопародіювання. Ф. Ніцше дошкульно висміює своїх довірливих читачів, говорячи, що слово «надлюдина» означає вищий тип, протилежний «сучасним людям», добрим людям, християнам та іншим нігілістам. Це слово, вельми проблематичне в устах Заратустри, що знищує мораль, розуміється майже всюди в душі тих цінностей, спростувати які покликана постать Заратустри, розуміється як ідеалістичний тип вищої людини. Але всесвітньо-історична іронія Ф. Ніцше приводить до того, що спростовується й саме спростування сучасних нігілістичних цінностей, спростовується сам спростовник.

У його трактуванні іронія є виявом «історичної хвороби», тобто безсилля й страху сучасної цивілізованої людини перед майбутнім. Позбавлена творчих, пластичних сил, ця людина повинна приховувати своє безсилля під маскою освіченої людини – поета, вченого, політика. Цей духовний стан історично хворої людини філософ називає іронією. На думку Ф. Ніцше, історично-хворобливий настрій сучасної людини межує з песимізмом і цинізмом, страхом перед майбутнім. Отже, у Ф. Ніцше іронія стає не ознакою естетичного й інтелектуального вдосконалення особистості, а й синонімом страху й розпачу.

Короткі сентенції німецького філософа нерідко вияскравлюють іронічну мудрість проникливого мислителя: «Злочинець, якому відомі всі обставини справи, не вважає свій учинок таким незбагненим і незвичайним, як його судді й огудники, покарання ж призначається йому саме відповідно до того подиву, який відчують судді до вчинку, що здається їм незбагненим. Якщо захиснику якогось злочинця достатньо добре відомі й обставини злочину і все життя його клієнта до цього часу, то так звані пом'якшувальні обставини, які він наводить одну за іншою, кінець кінцем повинні пом'якшити провинку до повного її зникнення. Або, висловлюючись яніше: захисник буде крок за кроком пом'якшувати той подив, який засуджувало і визначало покарання, і, нарешті, остаточно розвіє його, змусивши кожного щирого слухача зізнатися собі, «що злочинець повинен був учинити те, що вчинив; караючи його, ми покарали б вічну необхідність». Але вимірювати міру покарання мірою відомостей, які маємо або які можна одержати з історії даного злочину, – чи не суперечить це всякій справедливості?» [5, с. 286–287].

Висновок з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. У своєму аналізі абсурдності традиційної системи цінностей Ф. Ніцше керувався нігілістичним прагненням зруйнувати її як застарілу і вибудувати іншу, що більше відповідає реальному живому життю. Його нігілістична іронія – це приклад крайнього розчарування і суб'єктивного руйнування, коли у душі іроніка вже майже не залишилось нічого святого й абсолютного, окрім хіба що самого життя. Тексти філософа нагадують лабіринт людського мислення, тому не підвладні повноті та завершеності процесу інтеграції. Стиль німецького філософа – це грайливе маскування, нескінченна іронія, парадоксальність, афористичність та метафоричність, тобто риси, які увиразнюють його доктрину «вічного повернення». Нігілістично-іронічні постулати Ніцше: філософія – це «трагічна мудрість», настала потреба «переоцінювати усі цінності», завжди треба бути «поза добром і злом», людський ідеал – це ідеал

надлюдни, настав час проголосити «Бог помер» – стали в європейській культурі символами бунту проти міщанської культури й увійшли у загальний дискурс європейської неklasичної філософії.

Список використаних джерел

1. Асмус В. Ф. Немецкая эстетика XVIII века. – М.: Искусство, 1963. – 311 с.
2. Давыдов Ю. Н. Эстетика нигилизма. – М.: Искусство, 1975. – 271 с.
3. Микушевич В. Ирония Фридриха Ницше // Логос. – 1993. – №4. – С.199–203.
4. Ницше Ф. Рождение трагедии из духа музыки // Ницше Ф. Сочинения: В 2 т.: Пер. с нем. – М.: Мысль, 1990. – Т.1. – С.47–157.
5. Ницше Ф. Странник и его тень // Ницше Ф. Избранные произведения: В 3 т.: Пер. с нем. – М.: REFL-book, 1994. – Т.2. – С.270–399.

References

1. Asmus V. F. Nemetskaya estetika XVIII veka. – M.: Iskusstvo, 1963. – 311 s.
2. Davydov Yu. N. Estetika nigilizma. – M.: Iskusstvo, 1975. – 271 s.
3. Mikushevich V. Ironiya Fridriha Nitsse // Logos. – 1993. – №4. – S.199–203.
4. Nitsse F. Rozhdenie tragedii iz duha muzyki // Nitsse F. Sochineniya: V 2 t.: Per. s nem. – M.: Myisl, 1990. – T.1. – S.47–157.
5. Nitsse F. Strannik i ego ten // Nitsse F. Izbrannyye proizvedeniya: V 3 t.: Per. s nem. – M.: REFL-book, 1994. – T.2. – S.270–399.

Geiko S. M., PhD, Associate Professor of Philosophy at the National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine (Ukraine, Kyiv), svetageiko@rambler.ru

Almashi O. I., student of Education and Research Institute of Forestry and Park Gardening, National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine (Ukraine, Kyiv), svetageiko@rambler.ru

The problem of nihilism in philosophy of Nietzsche

The article is devoted to philosophical research of irony category, which is proposed to review as cultural context figure, representing the substitution of existing sense by hidden one, and fixing the interruption of common perception or communication and intention to sense creation renewal. The transformation of sense in different cultural paradigms allows revealing of such fundamental features of ironical discourse as reflectivity, contrariety, axiologity. The strict definition of culturological and aesthetical terms, close to irony, their specific and interrelation, reveals the content of this cultural universal term. The holistic historical and cultural understanding of irony, as human conscience position and human being existential, which indicates to possibility of its 'further establishment, is proposed into article.

The cultural transformations of irony term reveal the genesis of its 'philosophical content. The classical metaphysics understood irony as methodological strategy of knowledge acquiring, but modern modality philosophy underlines its 'human measured content.

Keywords: nihilism, pessimism, voluntarism, irony, non classical characteristic of irony, existential.

Гейко С. Н., кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, Національний університет біоресурсів і природоиспользования України (Україна, Київ), svetageiko@rambler.ru

Алмаши О. І., студентка ННІ лісного і садово-паркового господарства, Національний університет біоресурсів і природоиспользования України (Україна, Київ), svetageiko@rambler.ru

Проблематизация нигилизма в философии Ф. Ницше

Исследована філософія Ф. Ницше. В своїй критикі абсурдності традиційної системи цінностей філософ ґрунтувався нигілістическим стремлінням розрушити її як устарівшую і вистроїти другу, котра, по его мнению, больше соответствует реальной жизни. Нигілістическая ирония Ницше является примером крайнего разочарования и субъективного разрушения устоявшихся метафизических систем. Такое понимание раскрывает черты модернистской иронии.

Ключевые слова: нигилизм, пессимизм, волюнтаризм, ирония, неклассическое понимание иронии, экзистенциал.

* * *

УДК 111.82

Ковалец М. С.,
аспирантка кафедры философии,
Днепропетровский национальный университет им. О.
Гончара (Украина, Днепропетровск),
m-kovalets@rambler.ru

ПРИНЦИП НЕОБХОДИМОСТИ КОНТИНГЕНТНОСТИ В ФИЛОСОФИИ КВЕНТИНА МЕЙЯСУ

Проанализированы взаимоотношения трех видов необходимости в работе Квентина Мейясу «После конечности». Задача: раскрыть конститутивные аспекты замещения принципа абсолютной необходимости догматической философии на контингентность новой метафизики Мейясу в силу нивелирования корреляционизмом в спекулятивном реализме. Методология относится к принципам историчности и компаративности. Рассматривается абсолютная необходимость, ее дальнейшее замещение контингентностью Мейясу, и логической необходимостью, что приводит к раскрытию фактичности как новой реальности.

Ключевые слова: абсолютная необходимость, контингентность, логическая необходимость, спекулятивный реализм, корреляционизм, фактичность.

(статья друкується мовою оригіналу)

Актуальность рассмотрения принципа необходимости в спекулятивном реализме связана с его трансформацией в принцип контингентности из-за отрыва от корреляционизма. Корреляционизм постулирует невозможность мышления о реальном объекте, не подразумевая одновременно субъективного восприятия (сознание, язык) данного объекта. Корреляционизм не совместим с реализмом. По существу, под гнетом корреляционизма находится вся классическая философия, которая закрывает доступ к реальности как таковой, (что имеется в виду под реальностью, упущено у Мейясу). Так как мы можем описать реальность саму по себе, не принимая во внимание значения, что мы ей приписали, то наше отношение должно быть к ней более наивно или же спекулятивно.

Проблематика касающаяся основополагающего принципа спекулятивного реализма представлена в следующих работах: принцип необходимости существования абсолюта упоминается в «Первоначалах философии» Р. Декарта, далее в таких трудах Д. Локка как «Опыты о законе природы» и «О нашем познании бытия Бога», далее особое влияние на контингентность Мейясу имеет работа Д. Юма «Трактат о человеческой природе», в свою очередь, о необходимости в связи с универсальным субъектом также пишет И. Кант в «Критике чистого разума». Также о необходимости в мистическом русле пишет в своих «Сочинениях» Ф. Шеллинг, а о необходимости тождественной судьбе представлено в «Феноменологии духа» Г. В. Ф. Гегеля. О контингентности и логической необходимости речь идет непосредственно в работе К. Мейясу «После конечности: эссе о необходимости контингентности». Предмет данного исследования: трансформация принципа необходимости от абсолютного к логическому. Объект: постулирование о необходимости контингентности в философии Квентина Мейясу. Задача: раскрыть конститутивные аспекты замещения принципа абсолютной необходимости догматической философии на контингентность новой метафизики Мейясу в силу нивелирования корреляционизмом в спекулятивном реализме. Методология относится к принципам историчности и компаративности.

В предисловии к «После конечности» Мейясу, Алан Бадью разъясняет читателю, что в спекулятивном реализме на весах лежат два вида необходимости: с одной стороны, абсолютная логическая необходимость,

с другой, радикальная контингентность. Бадью пишет: «Продолжая линию Канта, Мейясу сохраняет необходимость, при этом добавляет логическую необходимость. Но отсылаясь к Юму, он говорит о том, что нет никаких оснований для необходимости законов природы. Его доказательство состоит в том, что есть всего одна абсолютная необходимость – то, что законы природы контингентны. Данное понимание приводит к критическому расколу эмпирического конституирования и трансцендентального. Точнее, Мейясу задает новый путь в истории философии – различие между догматизмом, скептицизмом и критицизмом. Мы располагаем логической необходимостью и радикальной контингентностью» [9, с. 6].

Декарт в «Первоначалах философии» утверждает: «Правильное заключение о существовании Бога вытекает из того, что в нашем понятии Бога содержится необходимость его существования» [2, с. 319]. В своем труде «Опыты о законе природы» Локк оговаривает принцип необходимости в качестве гаранта присутствия Бога. Суть закона природы состоит в необходимости подчиняться ему «жить согласно с природой». И в работе «О нашем познании бытия Бога» также утверждает, что «человек знает, что ничто не может произвести нечто сущее, следовательно, существует нечто вечное... Все, что приказал человек, или все, что повелел бог своим оракулом, все это – установленный закон; закон же природы, коль скоро он не может быть познан путем традиции, может быть познан людьми только с помощью светоча природы» [4, с. 16]. Следовательно, Локк, как и Декарт, приходит к выводу, что необходимо должен существовать мудрый создатель, сотворивший все на Земле, так как все не могло образоваться случайно. Данной точке зрения противостоит Мейясу, так как принцип контингентности настаивает на том, что все имеет возможность произойти случайно. Данная точка зрения базируется на понимании необходимости Юмом. Дэвид Юм в «Трактате о человеческой природе» сформулировал необходимость законов природы, которые являются первичным источником всего того, что мы знаем или мыслим о мире, следовательно, на этих представлениях и базируется наш опыт. Автор пишет: «Существует один род необходимости, и что нет никакого различия между моральной и физической необходимостью в природе. Это ясно из вышеприведенного объяснения необходимости. Физическая необходимость состоит в постоянном соединении объектов и в принуждении ума, а отсутствие этих условий равносильно случайности» [7, с. 224]. Мейясу близко понимание необходимости Юмом, именно ему он и посвятил одну из своих глав в своей основной работе. Далее, Шеллинг пишет о том, что абсолютная необходимость тождественна с абсолютной свободой: «... достигая абсолютна, все противоборствующие принципы, все противоречивые системы становятся тождественными... Представляя абсолют реализованным (существующим), он тем самым делает его объективным ... конечному субъекту остается только одно – уничтожить себя в качестве субъекта, чтобы посредством самоуничтожения стать тождественным этому объекту» [6, с. 79–80]. Шеллинг отдается воображению и мистицизму, что нивелирует философию как строгую науку о познании. Кант же, отсылаясь к Юму, также утверждает, что все знаниями, что мы располагаем, даны

нам из опыта. Он говорит о математической форме данных законов, и о том, что необходимость не может возникнуть из нашего чувственного опыта, она должна иметь иной источник, который Кант именуется универсальным субъектом или же трансцендентальным субъектом. Кант пишет: «В виду этого необходимо допустить причинность, благодаря которой нечто происходит таким образом, что причина его не определяется в свою очередь никакой другой предшествующей причиной по необходимым законам, иными словами, необходимо допустить абсолютную спонтанность причин – [способность] само собой начинать тот или иной ряд явлений, продолжающийся далее по законам природы, стало быть, трансцендентальную свободу, без которой даже и в естественном ходе вещей последовательный ряд явлений на стороне причин никогда не может быть завершен» [3, с. 280]. По Мейясу, философская система Канта закрывает доступ к реальности, поскольку он считает вещь–в–себе непознаваемой. Полагается, что сознание с его значениями, никогда не сможет обойти догматических законов объективности, в то время как Мейясу хочет доказать, что внешний мир свободен от субъекта. Таким образом, это чистый объективизм, который имеет правдоподобность лишь в научном объяснении. Квентин Мейясу начинает свои размышления с доказательства абсолютной необходимости через идеального Бога, выдвинутого Рене Декартом. Это не только необходимость–для–нас, это в первую очередь, необходимость–в–себе. Абсолютная необходимость всегда таковой является лишь–для–нас, но необходимость не всегда абсолютна, а значит контингентна. Итак, автор пишет: «Контингентность выражает индифферентность физических законов по отношению к происходящему событию, они лишь берут участие в целостности его появления, существования и умирания. Но, фактичность (логический принцип, по Мейясу), в противовес контингентности, относится к тем структурным инвариантам, что способны управлять миром, инварианты, которые могут отличаться своим проявлением в различных вариантах корреляционизма, но функция, которых является обеспечением минимального представления: принцип причинности, формы восприятия, логические законы и т.д. Эти структуры устойчивы, неизменны, а в случае логических законов, даже невозможно представить их модификацию. Таким образом, я не могу представить себе то, что противоречит или не тождественно самому себе» [9, с. 66–67]. Следовательно, мы должны понимать различие между, во–первых, внутри мирской контингентностью, что является предикатом для всего, что может быть и не быть, происходить или не происходить внутри мира, – без нарушения инвариантов языка и представлений, в которых мир дан нам. И, во–вторых, фактичностью этих инвариантов, которые являются показателем нашей неспособности установить необходимость или контингентность. Далее Мейясу пишет: «Фактичность – это не объективная реальность. Это сам факт мировой логичности, его данности в представлении и языке, что уклоняется от логических структур и причинности. Фактичность граничит на том уровне существования, где невозможно утверждать, что нечто существует, а скорее граничит на грани исчезновения. Фактичность, таким образом, помогает нам постичь понятие «возможности» (possibility), которая находится в сердцевине понимания

мира как такового» [9, с. 68]. Автор указывает, что необходимо взять в кавычки термин «возможность», так как то, что является частью фактичности и действует внутри ее реальности, говорить, скорее, стоит не о возможности как таковой, а скорее о нашей неспособности установить ее невозможность. Эта «возможность» не способна воспроизвести положительное знание, это знак (гарант) присущей нам конечности, а также мира (несмотря на то, что он не имеет физических ограничений). В фактичности ничто не имеет гаранта быть абсолютно возможным, ничто не имеет рационального основания и для абсолютной невозможности в противоречивой реальности, другим словами, фактичность – это не причинность, это отсутствие причины. Возвращаясь к контингентности, французский философ продолжает: «Контингентность – это экземпляр знания, знания об определенном предмете. Например, я знаю, что эта книга может быть уничтожена, даже если я и не знаю, где и когда это разрушение может произойти – будь-то в скором времени разорвана ребенком или покроется плесенью спустя десятки лет» [9, с. 89]. То есть, не существует причины, почему это так необходимо. Все имеет возможность быть или не быть, или быть иным. Время – это то, что способно уничтожить любой физический закон. Наивно рассматривать вечность, как абсолютное. Время потенциально разрушает все. Мы находимся в области абсолютной необходимости случайности всего. Это случайность непредвиденных обстоятельств. Ранее, Пригожин и Стенгерс в своей работе «Порядок из хаоса» установили взаимосвязь между необходимостью и случайностью. Они полагают, что когда система достигает критического момента – точки бифуркации, то здесь невозможно точно предсказать на какой путь развития выйдет система. Также, значительно на принцип контингентности Мейясу повлиял спекулятивный подход Гегеля. Пригожин пишет: «Философия природы Гегеля имеет космические масштабы» [5, с. 139]. Не то же самое можно сказать про воззрения Мейясу? В «Феноменологии духа» 4-томе Гегель пишет о необходимости, которая является синонимом феномена судьбы, как чистого понятия. Мыслитель пишет: «Необходимость есть эта прочная связь ... и это абсолютное соотношение и абстрактное движение составляют необходимость. Единичная лишь индивидуальность, которая своим содержанием имеет сначала только чистое понятие разума, место того чтобы покинуть мертвую теорию и погрузиться в жизнь, скорее, таким образом, погрузилась только в сознание собственной безжизненности и достается себе лишь в качестве пустой и чуждой необходимости, в качестве мертвой действительности» [1, с. 194–195]. Самосознание у Гегеля, это та реальность, которую подразумевает Мейясу под понятием «фактуальности». С точки зрения, Кирилла Чепурина: «... можно провести параллель между гегелевским понятием духа (Geist) и контингентностью Мейясу как возможности быть иным по отношению к Абсолюту. Несмотря на то, что Бог мертв, божественное является вместилищем духа для Гегеля, и контингентности для Мейясу. Их вызов состоит в том, что событие воскресения Бога является возможным. Мейясу так и пишет, что Бог больше не существует, но возможно, что он возникнет в будущем, он называет этот феномен «божественным несуществованием». Событие воскресения (Resurrection)

реально». Принцип контингентности это принцип не-причинности – все имеет возможность быть иным без причины (reason, что у Гегеля понимается под понятием Verstand) [8, с. 3–4]. Автор статьи считает, что триадическая структура восхождения субъективного духа Гегеля приводит к воскрешению абсолютного духа – возможности быть иным, как и в контингентности Мейясу. Всех мыслителей связывает поиск подхода к устройству реальности, но ни один не сумел описать реальность саму по себе.

Таким образом, об абсолютной необходимости шла речь у таких философов как Р. Декарт, Д. Локк, Д. Юм, И. Кант, Г. Ф. В. Гегель, Ф. В. Й. Шеллинг. В философии Квентина Мейясу абсолютная необходимость трансформировалась в контингентность, в основание которой заложен феномен случайности. Параллельно с контингентностью сосуществует, по Мейясу, логическая необходимость – не имеющая фундаментальных оснований для законов природы, которые имеют возможность (потенцию) изменяться, а не быть константой. Абсолютность непредвиденных обстоятельств или контингентность – обозначает чистую возможность, которая никогда не будет реализована. Мы не знаем, будет или не будет завтра существовать наш мир, но это реальная возможность, которая может возникнуть без причины. Причина, по которой мы рассуждаем в конечном итоге о разрушении, а не о бесконечном сохранении кроется в нашей субъективности. Человек находится между двух миров – миром свободы, что олицетворяет контингентность, и миром природы или же логической необходимостью. Следовательно, эмпирическое и трансцендентальное конституирование выступают как точка отсчета развития современной мысли. Только законы природы – абсолютно необходимы и контингентны. Данный взгляд задает новую парадигму развития метафизической мысли в истории философии.

Список использованных источников

1. Гегель Г. В. Ф. Феноменология духа // Сочинения Том IV. – М.: Изд. соц.-эк. л.-ры., 1959. – 437 с.
2. Декарт Р. Первоначала философии // Сочинения в 2 т. – М.: Мысль, 1989. – Т.1. – 654 с.
3. Кант И. Критика чистого разума // Кант И. Сочинения в шести томах. – М.: Мысль, 1994.
4. Локк Дж. Сочинения: В 3 т. / Пер. с англ. и лат. Т.3 / Ред. и сост. авт. примеч. А. Л. Субботин. – М.: Мысль, 1988. – 668 с.
5. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой: Пер. с англ. / Общ. ред. В. И. Аршинова, Ю. Л. Климонтовича и Ю. В. Сачкова. – М.: Прогресс, 1986. – 432 с.
6. Шеллинг Ф. В. Й. Сочинения в 2 т.: Пер. с нем. Т.1 // Сост., ред., авт. вступ. ст. А. Гулыга. – М.: Мысль, 1987. – 637 с.
7. Юм Д. Сочинения в 2 т. Т.1 // Пер. с англ. С. И. Церетели и др.; Вступ. ст. А. Ф. Грязнова; Примеч. И. С. Нарского. – 2-е изд., дополн. и испр. – М.: Мысль, 1996. – 733 с.
8. Chepurin K. Geist, Contingency and the future of god: Hegel and Meillassoux // Basic research program. Working papers. Series: Humanities WP BRP 16/HUM/2013. – 17 p.
9. Meillassoux Q. After Finitude: An Essay on the Necessity of Contingency // Q. Meillassoux. – London: Continuum, 2008. – 212 p.

References

1. Gegel' G. V. F. Fenomenologija duha // Sochinenija Tom IV. – М.: Izd. soc.-jek. l.-ry., 1959. – 437 s.
2. Dekart R. Pervonachala filosofii // Sochinenija v 2 t. – М.: Mysl', 1989. – T.1. – 654 s.
3. Kant I. Kritika chistogo razuma // Kant I. Sochinenija v shesti tomah. – М.: Mysl', 1994.
4. Lokk Dzh. Sochinenija: V 3. t. / Per. s angl. i lat. T.3 / Red. i sost., avt. primech. A. L. Subbotin. – М.: Mysl', 1988. – 668 s.

5. Prigozhin I., Stengers I. Porjadok iz haosa: Novyj dialog cheloveka s prirodoy: Per. s angl. / Obshh. red. V. I. Arshinova, Ju. L. Klimontovicha i Ju. V. Sachkova. – M.: Progress, 1986. – 432 s.
6. Shelling F. V. J. Sochinenija v 2 t.: Per. s nem. T.1 // Sost., red., avt. vstup. st. A. Gulyga. – M.: Mysl', 1987. – 637 s.
7. Jum D. Sochinenija v 2 t. T.I // Per. s angl. S. I. Cereteli i dr.; Vstup. st. A. F. Grjaznova; Primech. I. S. Narskogo. – 2-e izd., dopoln. i ispr. – M.: Mysl', 1996. – 733 s.
8. Chepurin K. Geist, Contingency and the future of god: Hegel and Meillassoux // Basic research program. Working papers. Series: Humanities WP BRP 16/HUM/2013. – 17 p.
9. Meillassoux Q. After Finitude: An Essay on the Necessity of Contingency // Q. Meillassoux. – London: Continuum, 2008. – 212 p.

Kovalets M. S., PhD student, Department of Philosophy, Dnipropetrovsk National University Honchar (Ukraine, Dnepropetrovsk), m-kovalets@rambler.ru

The principle of the necessity of contingency of Quentin Meillassoux's philosophy

The three types of necessity are analyzed in the work by Quentin Meillassoux «After finitude». The objective: to disclose the constitutive aspects of substitution of the principle of absolute necessity in the dogmatic philosophy on Meillassoux's contingency in the new metaphysics, because of grading of correlationism in speculative realism. The methodology relates to the principles historicity and comparativity. The absolute necessity, its further substitution by contingency of Meillassoux and logical necessity, is observed. This leads to exposure of facticity as new reality.

Keywords: absolute necessity, contingency, logical necessity, correlationism, facticity.

Ковалець М. С., аспірантка кафедри філософії, Дніпропетровський національний університет ім. О. Гончара (Україна, Дніпропетровськ), m-kovalets@rambler.ru

Принцип необхідності контингентності у філософії Квентіна Мейясу

Проаналізовано взаємовідношення трьох видів необхідності у роботі Квентіна Мейясу «Після кічності». Мета: розкрити конститутивні аспекти заміщення принципу абсолютної необхідності догматичної філософії на контингентність нової метафізики Мейясу, у зв'язку з відмовою від кореляціонізму у спекулятивному реалізмі. Методологія стосується принципів історичності та компаративності. Розглядається абсолютна необхідність, її подальше заміщення контингентністю Мейясу, та логічною необхідністю, що призводить до розкриття фактичності як нової реальності.

Ключові слова: абсолютна необхідність, контингентність, логічна необхідність, спекулятивний реалізм, кореляціонізм, фактичність.

* * *

УДК 1(091)«19»

Ковальчук Ю. В., аспірантка кафедри історії філософії, Львівський національний університет ім. Івана Франка (Україна, Львів), julia_kovalchuk91@gmail.com

СЬОРЕН К'ЕРКЕГОР ЯК ВІРТУОЗ ФІЛОСОФІЇ ЛЮБОВІ

Метою дослідження є аналіз тлумачення феномену любові як визначального фактору формування і розвитку людської особистості в рефлексії Сьорена К'еркегора, предтечі екзистенціалізму. Дослідження здійснюється даного феномену через стадіальну концепцію філософа: любов як миттєвість на естетичній стадії, любов як екзистенція дія на естетичній стадії, любов як парадокс на релігійній стадії. Аналізується розрізнення данським мислителем двох типів любові: любов-спогад і любов-повторення. Основні методи, які використовувалися при дослідженні даної проблематики, були метод компаративістського аналізу, герменевтичний та діалектичний методи. У статті доведено, що: любовна ситуація як у житті, так і у філософії «данського Сократа» зумовлює становлення неповторної індивідуальної екзистенції; естетичне начало не виключається етичним, але набуває відносного значення у житті; істинне повторення відбувається лише на релігійній стадії.

Ключові слова: феномен любові, екзистенція, вибір, повторення, відчай, абсурдна віра.

Любов як одна із визначальних екзистенційних категорій не є проблемою. Проблема полягає у відсутності любові. У сучасному філософському дискурсі категорія любові зазнає дедалі більшої популяризації, яка зумовлена втратою любові свого визначення як феномену. Любов, що

сьогодні стає одним із «дешевих, легкодоступних товарів», мислиться як проблема, втрачаючи своє метафізичне підґрунтя. Актуальність дослідження любовної тематики обумовлена потребою філософського переосмислення феномену любові. Любов, яку Платон визначав як творчий потяг до божественного, трансцендентного, має знову набути свого метафізичного змісту. Щедру грань актуальності забезпечує наше українське сьогодні: в час не проголошеної війни екзистенційні категорії набувають особливого значення. Феномен любові, що екстраполює до таких категорій як милосердя, рівність, жертвність і веде до міжособистісного діалогу, є кондуктором суспільного поступу.

Поряд із Сьореном К'еркегором, любовній тематиці присвятили свої твори такі філософи екзистенційної філософії як Жан-Поль Сартр, Альбер Камю, Сімона де Бовуар, Габріель Марсель, Микола Бердяєв та інші. Свій внесок у філософію любові зробили такі сучасні філософи як Паскаль Брюкнер, Ален Бадью та Віктор Малахов. Ян Ключовський, провів ґрунтовний філософський аналіз концепції любові Франца Розенцвайга, здійснивши свій вклад у розвиток філософії любові. В контексті любовної проблематики провідне місце займає Дені де Ружмон як мислитель любові.

«Афродіта земна» к'еркегорівського естетика.

Чи може «стояти осторонь» від любові естетик? Той вишуканий поціновувач прекрасного, який зваблення вважає своїм обов'язком, кожного разу вишукує нову жертву для своїх тенет любові. Кожного разу спілітає ті тенета із ниток поезії, музики, театрального мистецтва, віртуозно сміюючи ними по почуттєвості молодого дівочого серця. Справа любові, де чуттєвість поневолює розум, пристрасть оволодіває думками, бажання викликають безсоння, одразу стає справою к'еркегорівського естетика. Він прагне втамувати свій голод, задовольнити бажання, прагне сновидіння, яким є для нього любов, про що стверджує автор в «Афоризмах Естетика».

Два типи любові. У лірично-філософському трактаті «Повторення» з'являється інший персонаж із палітри естетиків «данського Сократа». Любовну ситуацію закоханого меланхоліка Сьорен К'еркегор бере як поле, на якому з'являється імпульс його філософської рефлексії над *категорією повторення*. Звідси, філософ визначає два типи любові: *любов-повторення* – «...єдина істинною щаслива любов» [7, с. 31]; та *любов-спогад*, що робить людину нещасливою (переживається як спогад і в сутності своїй віддалений від реального об'єкту любові). Беручи свій початок із втрати (спогад завжди показує те, що зникло, що позаду нас), любов-спогад як відбування того, що вже відбулось, впевнена в собі, бо їй втрачати більше немає що. Любов-спогад – пасивна дія – відбування того, що вже відбулось; визначеність, яка потребує лише відтворення, а разом з тим, вона є гарантом того, що «все було добре». Любов-спогад не має розвитку, а тому позбавлена ризику, констатує майбутнє і теперішнє із вихідної, сталої точки минулого: «все було добре» є і буде.

Виняток і загальне. На сторінках «Повторення» має місце боротьба між винятком, із одного боку і загальним, за якого виняток отримує силу і міцність. Ця боротьба носить суто діалектичний характер: «виняток має на увазі і загальне; в той час, як продумує сам себе, впливає і на загальне, і на себе, прояснює загальне, прояснюючи сам

себе» [7, с. 99]. Подібним винятком є закоханий меланхолік – поет, а шлях його любовних страждань та поневірянь – перетворення його особистості, шлях його становлення як поета. «Буття поета як поета, починається із його боротьби із цілим світом, йому необхідно знайти спокій чи виправдання» [7, с. 100]. Виправдання приходить до поета–меланхоліка саме тоді, коли він готовий знищити себе, чекаючи громового удару, який має зробити його здатним для шлюбу. Його душа налаштовується на релігійний лад, який, однак, так і залишається внутрішнім настроєм, не виявляючись ззовні. «Він трактує загальне, як повторення, однак, розуміючи повторення по–іншому: в той час, як дійсність перетворюється в повторення, його особиста, подвійна, свідомість стає повторенням» [7, с. 100]. За істинного повторення, свідомість не стає повторенням: індивід змінюється, здійснюючи трансцендентний рух. Трансцендентальний рух людської екзистенції здійснюється у відношенні до Бога, а відтак, *справжнє повторення стає можливим саме на релігійній стадії*. Меланхолік, ставши поетом, залишився на естетичній стадії, на якій повторення – утопія. Утопією стає і любов–повторення – істинна любов. Меланхолік переживає любов–спогад: «у нього було все, що необхідне поету, – була закоханість...» [7, с. 100]. Вся його любовна історія пройшла під знаком ідеалізації, хоча він же міг надати своїй любові будь–якого вираження, але воно завжди диктувалось його настроєм. «Лише той, хто дійсно вміє любити є людиною, і лише той, хто вміє надати своїй любові будь–якого виразу, є художником» [7, с. 43]. Тому, його любов була лише закоханістю, а меланхолік – поетом, а не художником.

Любов–спогад закоханого меланхоліка, яку відображає на сторінках «Повторення» Сьорен К'єркегор, дещо різниться від першої любові Естетика. Перша любов, після моменту свого «відбуття», існує у свідомості Естетика як спогад, набуваючи форми ідеального образу, втілення якого Естетик більше ніколи не знайде у своїй реальності, що наводить аналогію з любов'ю–спогадом меланхоліка. Відмінність полягає якраз у наслідку любовного пориву: закоханий меланхолік «відбувається» як поет, адже любовні переживання зумовлюють його становлення як поета, а Естетик, втративши спокій через голод своїх власних бажань, зазнає страждань. Варто підмітити ще одну деталь: любовна ситуація поета–меланхоліка набуває особистісного забарвлення, індивідуального, оскільки філософ дає своєму персонажеві обличчя закоханого меланхоліка. Естетик уособлює собою цілу галерею різних персонажів, тому і його шлях любовних переживань набуває загального характеру, за якого його об'єкт любові залишається «іncognitо», відходячи на другий план. *Любов на естетичній стадії у «данського Сократа» є чуттєвою, поетичною, має метафізичне обрамлення, а все ж є кінечною.*

Щоденник звабника. У «Щоденнику звабника» Сьорен К'єркегор творить свою метафізику статі. Любов зводиться до метафори боротьби, в якій вибір зброї найрізноманітніший, а головна суть в тому, як ведеться боротьба: обличчя до обличчя чи на відстані. «Чим давніше тривала боротьба на відстані, тим слабшим буде рукопашний бій, що складається з наступних моментів: потиск рук, ніжки, поцілунки і обійми. Єдина зброя у боротьбі на відстані – погляд» [5, с. 235]. Таким чином, Естетик від «споглядання сновидінь» у «Афоризмах

естетика», переходить до тактичних дій у «Щоденнику звабника». Щоденник стає полем пристрастей головних героїв. Хоча, чи можемо ми визначити Корделію рівноправним супротивником Йоганнеса? Образно кажучи, Щоденник стає полем зачарування та зваблення Корделії. Щоденник стає полем, на якому голодний досвідчений вовк полює на маленьке беззахисне ягня.

Жінка тепер вже є сновидінням – сновидінням чоловіка, «буттям для іншого». «Буття для іншого» полягає в залежності, підпорядкованості, які виражаються у тому, що вона віддає чоловікові свою невинність. До того моменту, поки жінка є «буттям для іншого», вона не має свого «буття». За таких обставин, всі намагання Йоганнеса причарувати та звабити Корделію, набувають благородного обрамлення – надати Корделії «буттєвості», дати їй «буття для себе». (На поняттях «буття для себе» та «буття для іншого», ґрунтується і концепція любові Жан–Поля Сартра, але на цих поняттях, спільність між цими двома концепціями закінчується. Найбільша відмінність полягає в тому, що зв'язок між «тим, хто любить» і «тим, кого люблять», зникає у К'єркегора після «надання жінці буття», коли вона стає вільною, а в Сартра як «тривале поневолення один одного», тривалість якого не залежить від цнотливості жінки.)

Любов у «Щоденнику звабника» визначається як «все, і для того, хто любить, все інше втрачає будь–яке значення, крім того, яке надає йому любов» [5, с. 249]. Для Йоганнеса Корделія і є всім, але «всім» лише до того часу, поки він їй не «надасть буття». Його любов до Корделії не знаходить своє вираження у чуттєвості через фізичне володіння чи в чуттєвості духовних страждань. Та любов надає фізичному володінню благородного обрамлення, віра Йоганнеса в яке дає виправдання любові. Йоганнес не є егоїстом, який звик лише брати, що можна сказати, наприклад, про Дон Жуана. Він ж ставить за мету дати «буттєвість» Корделії і вірить у цю мету. На запитання, чи кохає він Корделію, Йоганнес відповідає однозначно: «Так!». Чи кохає Йоганнес Корделію тією еротичною любов'ю, про яку пише Еріх Фром? Ні. В його коханні мають місце приховані поняття «жертви» та «мисливця». Але в тому ж коханні немає урахування того, що «жертва» з «мисливцем» згодом можуть помінятися ролями.

Етична стадія: любов діючого обличчя. *Розрізнення начал.* Етична стадія Сьорена К'єркегора звертається до двох категорій – вибору і відчаю. Естетичне начало не виключається етичним, але набуває відносного значення у житті. Відтак, ео ipso (діюче обличчя) має пройти шлях пристрасних поривів естетичної стадії. Як зауважує «данський Сократ», відчай – сумнів особистості, означає не розрив з естетичним началом, а лише певну метаморфозу, оскільки ніщо не знищується у житті людини, а лише прояснюється і набуває нового та вищого освітлення. «Саме етичне начало і робить шлюб естетичним виразом любові» [9, с. 210]. Етичне начало зумовлює становлення людини як тієї, ким вона. Естетичне ж утверджує те, ким вона є. Феномен любові на цих двох стадіях набуває зовсім різного забарвлення. Закоханий естетик, охоплений бажаннями та пристрастями, прагне виразити свої почуття у такій особливій формі, яка б виділила його з поміж інших закоханих, підкреслила його виключну індивідуальність. Щоправда, ця виключна індивідуальність прагне любити лише частинкою своєї душі, володіючи всім еством іншого і вважає любов лише

моментом. Закоханий етик, завдяки любові, бачить у житті ще більш глибоке значення. Здійснюючи етичний вибір, людина набуває саму себе. Набуття самого себе здійснюється через відчай – сумнів особистості, як його ще визначає Сьорен К'єркегор. А набуваючи самих себе, ми можемо набутти і того, кого кохаємо. Відтак, палка любов існує поза критерієм істинної любові, оскільки вона забуває сама за себе. Істинна любов не лише потребує самого себе, але й відкритості перед іншими, бо той, хто не може відкритись іншому – не вміє любити.

Шлюб. Істинна любов, з погляду естетика, не йде великою дорогою, бо по ній ходить лише шлюб, а це констатує певний дисонанс. Для етика, етичне начало якого потребує дотримання обов'язку перед самим собою, шлюб стає виконанням загальнолюдського обов'язку. Шлюбні відносини приховують у собі таку силу, яка може допомогти здійснити чоловікові чи жінці щось велике та прекрасне, наповнюють їхнє подружнє життя істиною краси та свободи. Та сила розкривається у єдності двох половин (чоловічої та жіночої), що єдиним цілим щоденно відкривають у прозаїчних подружніх відносинах поезію, наповнюють гармонією навіть найбідніші за змістом моменти життя. Любов етика повинна належати лише одній, єдиній жінці, з якою його пов'язали шлюбні узи. Відтак, статус об'єкту любові – кохання, набуває виключного, унікального характеру саме на етичній стадії: «...у людини лише одні груди і вона повинна бажати притиснути до них лише одного» [9, с. 211]. У контексті шлюбної проблематики особливого значення набуває й жінка: «Перш за все поважай жінку! Повір мені, що спасіння іде все-таки від жінки...» [9, с. 146] Жінка, яка з «буття–для–іншого» стає «буттям для себе» у «Щоденнику звабника» – на естетичній стадії, перетворюється у спасіння іншого на стадії етичній. Онтологічний статус закріплюється місією загальнолюдського значення. Місіонерство цього природного віртуоза, як ще визначає жінку Сьорен К'єркегор, полягає у вирішенні проблем, «над якими сходять з розуму добра сотня філософів, найпростішим і водночас граціозним способом» [9, с. 217]. А завдяки єдності з часом, особливому відчуттю плінності, жінка здатна допомогти чоловікові прийняти свою часовість. Релігійний контекст спасіння в даному випадку упускається, проте, якщо прийняти за вихідне положення те, що все почалось через жінку (тріхопадіння) і має закінчитись через неї (спасіння), то такий контекст матиме силу у даній ситуації. Проте, із «ста чоловіків, що загубились, спасуться дев'яносто дев'ять завдяки жінці, а лиш один – безпосередньо Вищою Благодаттю» [9, с. 146].

Любов до Бога. На етичній стадії здійснюється і рефлексія феномену любові до Бога, де центральною категорією є *каяття* чи *розкаяння*. Вираження любові до Бога набуває форми розкаяння. Якщо людина любить Бога не розкавшись, то її любов не може бути істинною, абсолютною любов'ю, яка потребує від людини не частинки душі, як це було з естетиком, а усїєї повноти людської істоти. «Душевна велич людини виражається саме її непохитною вірою у любов Бога до себе, а ця віра веде за собою і віру в щирість своєї любові до Бога і радісну покірність Його волі, що виражається примиренням з тими життєвими умовами, в які вона поставлена Богом» [9, с. 172]. Етична стадія потребує «занурення» людини у себе, а відтак, трансцендентальний рух не здійснюється. Навіть каяття набуває особливого індивідуального характеру,

за якого здійснюється утвердження загальнолюдського. Істинна любов до Бога, любов–повторення, залишається на цій стадії утопією.

Феномен любові крізь призму релігійної стадії. Любов стає невіддільним супутником абсурдної віри Авраама на релігійній стадії. Рух віри, як наполегливо повторяє «данський Сократ», є ніщо інше, як підпорядкування вимогам божественної любові. Нічого поверхнево–людського при цьому не залишається, оскільки Богу потрібна ця любов цілком, без залишку. Саме на релігійній стадії індивід осягає істинну любов – любов–повторення. Говорячи про любов до Бога, Сьорен К'єркегор акцентується на екзистенції людини у відношенні до своєї любові. Лицар віри Сьорена К'єркегора – Авраам, здійснює стрибок у абсурдній вірі, за якого досягає любові–повторення – істинної любові. Авраам стає найвеличніший – він любить Бога. І велич його стає ще більшою, бо пройшовши відчай, самовідречення (відрікся від себе, зберігши віру в Бога), здійснивши стрибок через абсурдну віру, здійснивши коловий рух власної екзистенції, знову набувши сина свого Ісаака, Авраам зберіг свою любов до Бога.

Висновок. Феномен любові Сьорен К'єркегор піддає напруженій рефлексії, відкриваючи закономірності його взаємозв'язку із своєю стадіальною концепцією, тим самим стверджуючи, що шлях людини – шлях любові. Екзистенційна любов завжди залишається справою одиничного і те, куди спрямована рефлексія цього одиничного, визначає прояв цієї любові: естетичний, етичний, релігійний. Екзистенційна любов не є еліксиром для цілого людства, оскільки екзистенційні істини потребують особистісного прожиття, що здійснюється у відчай, внаслідок вибору і досягає свого апогею у розкаянні: істинна любов виражається розкаянням. К'єркегорова філософія засвідчує собою екзистенційний шлях до самого себе саме «данського Сократа», його істини засвідченні його власним прожиттям. Його філософія любові – напружена рефлексія над власною любовною ситуацією, де філософ віртуозно забарвлює кожен прояв любові, надає особливу увагу кожному любовному відтінку, проте, слід зауважити, що Сьорен К'єркегор не лише мислитель, віртуоз любові, але й ео ірсо – діюче обличчя.

Визначаючи два типи любові: любов–спогад і любов–повторення, унеможливується пізнання істинної любові на естетичній та етичній стадіях: істинне повторення відбувається лише на релігійній стадії. Відтак, Естетик, поет–меланхолік чи Йоганнес не пізнають феномен любові, який пізнає Авраам. Авраам, здійснивши трансцендентальний шлях власної екзистенції, отримує винагороду: залишається вірним своїй любові. А ім'я його любові – Бог. Доцільно буде стверджувати, що сам Авраам, який самовідрікся від себе, а завдяки його мовчання ми можемо говорити про його відреченість від світу, отримує визначення любові до Бога, бо крім цієї любові, у нього нічого не було, навіть самого себе. Сьогодні часто звертається до Бога молитвами–проханнями, але Авраама воно знає одного, і той Авраам мовчав.

Список використаних джерел

1. Бибихин В. К'єркегор и Гоголь / В. Бибихин // Мир К'єркегора: русские и датские интерпретации творчества Сьорена К'єркегора. – Москва, 1994. – С.82–91.

2. Дахній А. Людина ХХ століття крізь призму філософії К'єркегора / А.Дахній // Сьорен К'єркегор і його роль в інтелектуальному житті Європи. Доповіді міжнародного семінару. Переклади. Матеріали. – Львів, 1998. – С.25–30.

3. Качалин В. Серен К'єркегор – «філософ життя» / В. Качалин // Мир К'єркегора: русские и датские интерпретации творчества Сьорена К'єркегора. – Москва, 1994. – С.49–52.

4. Керкегор Сьорен. Афоризми естетика [Електрон. ресурс]. – <http://lib.ru/FILOSOF/KIRKEGOR/estetik.txt>

5. Керкегор Сьорен. Дневник обольстителю / Сьорен К'єркегор // К'єркегор, Сьорен. Несчастнейшей. – Москва: Академический Проект, 2011. – С.235–357.

6. Керкегор Сьорен. Несчастнейшей / Сьорен К'єркегор // К'єркегор Сьорен. Несчастнейшей. – Москва: Академический Проект, 2011. – С.17–29.

7. Керкегор Сьорен. Повторение / Сьорен К'єркегор // К'єркегор Сьорен. Несчастнейшей. – Москва: Академический Проект, 2011. – С.29–103.

8. Керкегор Сьорен. Страх и трепет / Сьорен К'єркегор // К'єркегор Сьорен. Страх и трепет. – Москва: Академический Проект, 2011. – 154 с.

9. Керкегор Сьорен. Гармоническое развитие в человеческой личности эстетических и этических начал / Сьорен К'єркегор // К'єркегор Сьорен. Несчастнейшей. – Москва: Академический Проект, 2011. – С.103–235.

10. Суховой А. Репетиция. Подражание. Повторение / А. Суховой // К'єркегор Сьорен. Несчастнейшей. – Москва: Академический Проект, 2011. – С.7–17.

References

1. Bibihin B. Kierkegaard i Gogol / B. Bibihin // Mir Kierkegaard: russkie i datskie interpretacii tvorcestva Sorena Kierkegaard. – Moscwa, 1994. – S.82–91.

2. Dahnny A. Ludyna XX stolittya kriz' pryzmu filosofiy Kierkegaard / A. Dahnny // Soren Kierkegaard i yogo rol' v intelektual'nomu zuttyi Evropy. Dopovidi miznarodnogo seminaru. Perekladu. Materialy. – Lviv, 1998. – S.25–30.

3. Kachalin V. Seren Kierkegaard – «philosoph zususny» / V. Kachalin // Mir Kierkegaard: russkie and datskie intrpretacii tvorcestva S. Kierkegaard. – Moscwa, 1994. – S.49–52.

4. Kerkehor Soren. Aphorismy estetika [Electron. resource]. – <http://lib.ru/FILOSOF/KIRKEGOR/estetik.txt>

5. Kerkehor Soren. Dnevnik obolstytelya / Soren Kierkegaard // Kierkegaard Soren. Neschastneyshey. – Moscwa: Academichnyy Proect, 2011. – S.235–357.

6. Kerkehor Soren. Neschastneyshey / Soren Kierkegaard // Kierkegaard Soren. Neschastneyshey. – Moscwa: Academichnyy Project, 2011. – S.17–29.

7. Kerkehor Soren. Povtorenye / Soren Kierkegaard // Kierkegaard Soren. Neschastneyshey. – Moscwa: Academichnyy Project, 2011. – S.29–103.

8. Kierkegaard Soren. Strah i trepet / Soren Kierkegaard // Kierkegaard Soren. Strah and trepet. – Moscwa: Academichnyy Project, 2011. – 154 s.

9. Kierkegaard Soren. Garmonicheskoe razvitie v chelovecheskoj lichnosty esteticheskikh and etichiskikh nachal / Soren Kierkegaard // Kierkegaard Soren. Neschastneyshey. – Moscwa: Academichnyy Project, 2011. – S.103–235.

10. Sukhovey A. Repetytsyya. Podrazhanye. Povtorenye / A. Suhovey // Kierkegaard Soren. Neschastneyshey. – Moscwa: Academicheskyy Project, 2011. – S.7–17.

Kovalchuk J. V., graduate student of the history of philosophy, Ivan Franko National University of Lviv (Ukraine, Lviv), green_venera@mail.ru

Soren Kierkegaard as a virtuoso of the philosophy of love

This article aims to analyze definition of phenomenon of love as crucial factor in human's personality forming and development, as seen in reflections of Soren Kierkegaard's, precursor of existentialism. Given phenomenon is researched through philosopher's stadal concept: love as instancy during aesthetic stage, love as existential act on aesthetic stage and love as paradox on religious stage. Danish author's differentiation of 2 distinct types of love is analysed – love-memory and love-reiteration. Basic methods used in research are comparative analysis, hermeneutic and dialectic method. In article following statements proved: love situation both in life and philosophy of «Danish Socrates» determines becoming of unique, individual existence; aesthetic origin does not exclude ethic one, but becomes relatively important in life; true reiteration happens only on religious stage.

Keywords: the phenomenon of love, existence, choice, repetition, despair, absurd faith.

Ковальчук Ю. В., аспирантка кафедри історії філософії, Львівський національний університет ім. Івана Франка (Україна, Львів), green_venera@mail.ru

Сьорен К'єркегор как виртуоз философии любви

Целью исследования является анализ толкования феномена любви как определяющего фактора формирования и развития человеческой личности в рефлексии Сьорена Кьеркегора, предтечи экзистенциализма. Исследование осуществляется данного феномена через стадийную концепцию философа: любовь как мгновение на эстетической стадии, любовь как экзистенция воздействие на эстетической стадии, любовь как парадокс на религиозной стадии. Анализируются различия датским мыслителем двух типов любви: любовь-воспоминание и любовь-повторение. Основные методы, которые использовались при исследовании данной проблематики, были метод компаративистского анализа, герменевтический и диалектический методы. В статье доказано, что: любовная ситуация как в жизни, так и в философии «датского Сократа» предопределяет становление неповторимой индивидуальной экзистенции; эстетическое начало не исключается этическим, но приобретает относительного значения в жизни; истинное повторение происходит на религиозной стадии.

Ключевые слова: феномен любви, экзистенция, выбор, повторение, отчаяние, абсурдная вера.

* * *

УДК 101:930(73)

Культенко В. П., кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, Національний університет біоресурсів і природокористування України (Україна, Київ), kultenko@ukr.net

Кудін Б. О., студент філософського факультету, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), kultenko@ukr.net

ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ ТА РОЗУМІННЯ ІСТОРІЇ ФІЛОСОФІЇ Х. УАЙТА

Досліджено концепцію вивчення та розуміння історії Хайдена Уайта, сучасного американського філософа історії. Заслугою останнього стало те, що він створив концепцію «естетичного історизму» – тропологічну концепцію розуміння історії, в якій головна роль відводиться не відображенню фактів минулого, а створенню їх, завдяки творчому використанню уяви історика та раціонально-метафоричному тлумаченню історії. Дослідження філософської стадії Уайта збагатить вітчизняну філософську та історичну науку.

Ключові слова: історія, філософія історії, структуралізм, тропологічна теорія, уява.

Х. Уайт – сучасний американський філософ та дослідник, що створив власну концепцію вивчення та розуміння історії, основпокладаючи роль в цій справі він відводив уяві, як творчій здатності людини, яка відіграє плідну роль в процесі історичного пізнання, інтерпретації подій минулого. Тема герменевтичної інтерпретації є актуальною в межах неklasичної та постнеklasичної філософської парадигми. Х. Уайт доповнив її власним доробком, який є маловідомим в межах сучасного філософського дискурсу в Україні.

В роботах Х. Уайта вперше було ретельно досліджене питання про роль уяви в історичному пізнанні, насамперед, з поетико-лінгвістичного боку. Найбільш повно його концепція викладена ним у книзі «Метаісторія: історична уява в Європі дев'ятнадцятого сторіччя» (1973 р.). Проблеми історичного мислення та історичного методу обговорювалися істориками (Токвіль, Буркхардт), філософами (Гегель, Маркс, Ніцше, Кроче), соціальними теоретиками в контексті припущення, що на них будуть дані однозначні відповіді. Історія розглядалася як особливий тип існування, історична свідомість – як особливий спосіб мислення, історичне знання – як автономна сфера серед гуманітарних і природничих наук. У ХХ ст. питання розуміння історії знайшли нове тлумачення – однозначні відповіді можуть

бути неможливими. Європейські мислителі – Хайдеггер, Сартр, Леві–Стросс, Фуко – висловили сумніви щодо «історичної» свідомості, підкреслили фіктивний характер історичних реконструкцій і оскаржили претензію історії на місце серед наук. Англо–американські філософи замислювались над епістемологічним статусом і культурною функцією історичного мислення. В результаті цих двох підходів сформувалась думка, що історична свідомість є теоретичною підставою ідеологічної позиції, з якою західна цивілізація розглядає свої відносини з попередніми культурами і цивілізаціями, і з сучасними.

Метою роботи є дослідження історичної концепції та місця уяви в композиційно–історичній «манері» мислення Х. Уайта.

Х. Уайт в роботі «Метаісторія» сформулював концепцію природи та ролі уяви в історичному пізнанні [7], віднісши її до структуралістського етапу розвитку західної гуманітарної думки. Він дослідив особливості логічної і лінгвістичної побудови соціальних концепцій ряду істориків XIX ст., розробивши тропологічну теорію історії, яку називають «естетичним історизмом» або літературизацією історії. Уайт доводить, що історія є специфічним видом літератури, операцією зі створення фікції, а вигадка є іманентною властивістю історичних текстів. Роботу історика Уайт характеризує як «вербальний артефакт, нарративний прозаїчний дискурс, зміст якого настільки ж винайдено або змінено, наскільки виявлено або відкрито» [7, с. 87].

Історичний твір є з'єднанням певного набору дослідницьких і нарративних операцій. Перший тип операцій відповідає на питання: чому подія відбулася так, а не інакше. Друга операція – це опис, розповідь про події, інтелектуальний акт організації фактичного матеріалу. За Уайтом, тут починає діяти набір уявлень і переваг дослідника, головним чином літературно–історичного характеру. Пояснення – це основний механізм, який стає сполучною ланкою розповіді. Пояснення реалізуються через використання фабули (романтична, сатирична, комічна і трагічна) та системи тропів – основних стилістичних форм організації тексту, таких як метафора, метонімія, синекдоха та іронія. Останні вирішальним чином впливають на результати роботи істориків. Історіографічний стиль підпорядковується тропологічній моделі, вибір якої обумовлений індивідуальною мовною практикою історика. Коли вибір здійснений, уява готова до складання нарративу.

Історичне розуміння може бути тільки тропологічним, вважає Уайт. Історик вибирає певні тропи, за якими формуються теоретичні поняття. Наратив є інструментом для позначення соціального сенсу того світу, в якому ми живемо, він надає цілісність і неперервність історичній розповіді. У наративі важливі не самі події, а те, що люди говорять про них, сутність подій. Отже, наратив – це можливість «виробництва» сенсу, осмислення подій. Зокрема, Уайт використовував прийом Боссенбрука – інтерпретувати історичний об'єкт, а не лише викладати факти, і одночасно давати уніфікований образ цього об'єкта. А. Мегілл називає такий прийом зустріччю інтерпретаціонізму і есенціалізму в історичних дослідженнях, що в більшості випадків приводить до колапсу останніх [1, с. 84].

Уайт досліджував причини виникнення скептичного почуття у ставленні до історії в інтелектуальному житті кінця XIX – початку XX ст. Він звертає увагу на те, що напередодні першої світової війни ворожеє до історичної

свідомості серед інтелектуалів була практично масовою в Західній Європі. Друга світова війна остаточно підірвала престиж історії серед літераторів, мистецтвознавців і представників природознавства в силу нездатності історичної науки пояснити причини початку війни і осмислити її підсумки. В результаті була сформульована міцна антиісторична позиція, що отримала філософське оформлення в доктрині екзистенціалізму. Історія стала тягарем для інтелектуалів, це можна побачити в творах Сартра, Камю, Ортеги–і–Гассета. Історичне минуле стало частиною людської свідомості: людина вибирає його так само, як і своє майбутнє, історичне минуле є те ж, що і персональне минуле – результатом вибору.

Уайт же наполягав на тому, що завдання істориків в наш час полягає не тільки у відновленні значення і престижу історичних досліджень. Необхідно поєднати історичні описи з цілями і завданнями інтелектуальної спільноти, перетворити історичні дослідження так, щоб дозволити історикам брати участь у звільненні теперішнього від тягаря історії [5, с. 111]. Історичні факти не стільки виявляються, скільки конструюються за допомогою питань, які ставить історик. Для такого конструювання потрібно експериментувати з технікою, пропонованою сучасним мистецтвом (сюрреалізм, експресіонізм, екзистенціалізм), а також використовувати методологію сучасної соціальної науки (теорію ігор, рольовий аналіз та ін.) [3]. Історичне пояснення, на думку Уайта, має бути «розглянуто виключно в термінах багатства метафор.

Провідна роль метафори в історичному дослідженні могла б бути зрозуміла як евристичне правило, що свідомо усуває певні види даних з розгляду їх як свідчень. Історик, озброєний такою концепцією, міг би, подібно сучасному художнику і вченому, використовувати перспективу репрезентації, ... що представляє собою один з безлічі способів розкриття ряду аспектів досліджуваного поля» [5, с. 130]. Це звільнить історика від звинувачень у релятивізмі і означатиме визнання того, що спосіб репрезентації подій, обраний істориком, дозволяє поєднувати художні образи з репрезентованим минулим.

У фундаментальній праці «Метаісторія: історична уява в Європі XIX століття» Уайт розвиває аргументи, заявлені в «Тягарі історії». Ключова ціль Уайта – це повстання проти позитивізму, деконструкція міфологеми, що історія є наукою. Він підкреслює, що в кінці XX ст. завданням історика стає «пере–уява» історії, і ця «пере–уява» не може бути чисто свідомим ставленням до минулого, це – відносини нашої уяви, з усіма властивими їй абераціями, ілюзіями і помилками. Стосовно історіописання Уайт стверджував, що ситуація людини визначається її літературними та лінгвістичними можливостями, а історичний наратив, спекулятивна філософія історії та історичний роман будуються за одними і тими ж правилами і підкоряються їм. Він виявив основні характеристики різних типів мислення, вироблених XIX ст., а також ідеально–типові структури історичної роботи взагалі. Вони представлені чотирма тропологічними моделями (тропами поетичної мови): метафора, метонімія, синекдоха та іронія. Вибір істориком тропологічної моделі обумовлюється його індивідуальною мовною практикою.

Таким чином Уайт створив нову концепцію філософії історії – концепцію «естетичного історизму». Сам Уайт вважає її структуралістською: він відшукує в історичному дискурсі жорсткі структури науки, ідеології, поезики,

які в сукупності детермінують історичний дискурс. Під дискурсом Уайт розуміє рух думки «назад і вперед», «до і від», і цей рух може бути дологічним, алогічним і діалектичним. Уайт пропонує використовувати слово *diatactical*, що означає самокритичність дискурсу, іронічність по відношенню до себе і неможливість керуватись тільки логікою. Дискурс для нього – сутнісна медіативна подія, форма вербальної композиції, яка відокремлена від логіки, з одного боку, і від чистої фікції, з іншого. Згідно Уайта, дискурс поділяється на три рівні: дескрипція (мімезис) даних, виявлених в досліджуваному полі і призначених для аналізу; аргументація або наратив (*diegesis*); комбінація двох попередніх рівнів (*diataxis*). Тут виробляються правила, які виявляють можливі об'єкти дискурсу і способи, якими з'єднуються дескрипція і аргументація. Дискурс, таким чином, є способом функціонування свідомості, яким певна невідома територія досвіду асимілюється з тими областями, що вже відомі. Це – процес розуміння, механізм перетворення незнайомого в знайоме. «Цей процес розуміння у своїй сутності може бути тільки тропологічним, – стверджує Уайт, – Тропіка є тінню, якої всі реалістичні дискурси намагаються уникнути, але марно, бо тропіка – процес, яким всі дискурси конституюють об'єкти, що вони намагаються реалістично описати і об'єктивно проаналізувати» [6, с. 25].

Своїм головним завданням Уайт вважає дослідження проблеми відносин між наративним дискурсом в тій формі, як він його розробив у теорії антропології, і історичною репрезентацією. Він підкреслює, що ці відносини стали важливим теоретичним завданням для історіописання з тих пір, як стало ясно, що наративний дискурс передбачає вибір певної онтології і епістемології, що має до того ж ідеологічні та політичні наслідки. Традиційна історіографія розуміла наратив як простий переказ того, що трапилося в минулому. Але реалізм історичного наративу і реалізм хронік – різні речі. Наративний дискурс використовує інші коди і відіграє інше значення, він – не літературний жанр і не вид науки. Історичний наратив має свої витoki в мріях, фантазіях, ілюзіях, бажаннях, очікуваннях, ідеологічних підтекстах історика.

Уайт звертається до семіологічного дослідженням історичного оповідання. Семіологія ідентифікує ієрархію кодів тексту, що мисляться як явні, очевидні, природні шляхи додавання світові сенсу. Центральна функція наративу, через це, не епістемологічна, не репрезентативна, а моральна і політична. Наратив є інструментом для визначення сенсу світу, в якому ми живемо, він надає безперервності і цілісності історичному оповіданню. Послідовність реальних подій не має закінчення, минула дійсність не зникає, змінюється тільки її значення при трансляції від одного фізичного чи соціального простору до іншого. Події історії не можуть бути вивчені емпірично, а лише іншими методами, такими як, тропологічний. Уайт, окреслюючи межі свого риторико-спекулятивного підходу [4], вдається до двох варіантів вирішення проблеми історичної істини – екзистенціалістського та етичного. Він вважає, що досягнута в ході дослідження самоочевидність не може бути зруйнована, і все, що не вписується в пояснювальні моделі антропології, залишається за межами пізнаного.

Одна з оригінальних ідей концепції Уайта – це припущення, що історичний твір містить в собі певний «глибинний структурний початок», який за своєю

природою є поетичним в найзагальнішому сенсі слова, точніше – лінгвістичним. На відміну від поширеного розуміння «метаісторичного» як наділеного суто концептуальною природою, що складається з суто теоретичних або «метатеоретичних» понять, які служать історіку в розробці пояснювального компонента оповіді, Уайт вважає, що такі поняття утворюють тільки «поверхневий» рівень пояснення. Виокремлений ним «глибинний» (доконцептуальний, образний) рівень визначає те, які саме метаісторичні, вже в традиційному розумінні, поняття використовує історик і те, як саме він їх використовує.

Концептуальний рівень індивідуального історіографічного стилю, властивий тому чи іншому фахівцеві-історіку або філософу історичної науки, складається з трьох компонентів: формальної аргументації, вибудовування сюжету розповіді і виявлення ідеологічного підґрунтя описуваних ним подій. Уайт постулює особливий «глибинний» рівень свідомості, на якому мислитель-історик попередньо вибирає форми названих трьох концептуальних компонентів і встановлює пріоритети між ними. Взагалі, процедура попереднього уявлення описуваних істориком подій відповідно до зазначених вибором форм і пріоритетів може мати досить багато типів, Уайт характеризує їх за допомогою тих поетико-лінгвістичних прийомів, через які вони здійснюються. Х. Уайт досліджує співвідношення історичного наративу з наративом літературним. Він вважає, що історичний наратив конституюється не з реальності, а з «образів, що висвічуються» і має власні форми існування. Уайт прагне знайти раціональність історичного аргументу на «межовій території» між абсолютною правдою реальності і поезією ірраціональності. Наратив, переконаний він, детермінує очевидність настільки, наскільки очевидність детермінує наратив. Виступаючи проти аргументації Р. Барта, С. Кохена, Ю. Кристевой, Ж. Ліотара, Уайт проблематизує використання наративу в філософії, у зв'язку з його «дисінтелектуалізуючою» функцією. «Абсурд припускати, що оскільки історичний дискурс репрезентується методом наративу, наратив повинен бути міфологічним, казковим, нереалістичним в тому, що і як він говорить нам про світ» [2, с. 31]. Сьогоднішні ж типи анаративних історій, що випускаються літературою постмодерну, пропонують, переконаний Уайт, єдино вірну форму для адекватного відображення особливого сновидного типу подій, якими позначено наш час і який абсолютно відокремлює його від решти історії. Йдеться, отже, насамперед про конструктивність критичних процедур аналізу постструктуралістського і деконструктивістського філософсько-історичного дискурсу.

Висновок з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. У світлі цієї вимоги ми визначаємо теорію філософії історії, пропановану Хайдемом Уайтом, як літературно-філологічну субсистему епістемологічної підсистеми філософії історії. Цю субсистему розвивають прихильники Уайта – філософи історії, реалізуючи її у деконструктивістських рефлексивних операціях. Першорядною ж заслугою Х. Уайта є те, що він пропонує нову методологію історичних досліджень, коли в ході дискурсу створюється адекватна мова для аналізу історичних феноменів.

Список використаних джерел

1. Мегилл А. Историческая эпистемология / перевод Кукарцева М., Катаева В., Тимонина В. – М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2007. – 480 с.
2. Уайт Х. Метаистория: Историческое воображение в Европе XIX века. – Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 2002. – 528 с.
3. Філософія науки та інноваційного розвитку / Чекаль Л. А. (науковий редактор), Сторожук С. В., Горбатюк Т. В., Супрун А. Г., Сподін Л. А., Кульченко В. П., Гейко С. М., Савицька І. М.: В 2-х т. – К.: Міленіум, 2014. – Т.1.
4. White H. Figural Realism. Studies in the Mimesis Effect. – The Johns Hopkins University Press, 1999.
5. White H. The Burden of History // History and Theory. – 1966. – Vol. V. См. также: Idem. Tropics of Discourse. – Baltimore, 1978. – P.27–50, 111.
6. White H. Tropics of Discourse. – Baltimore, 1978.
7. White H. Metahistory: The historical imagination in nineteenth-century Europe. – Baltimore; London: The Johns Hopkins university press, 1974.

References

1. Megill A. Istoricheskaja epistemologija / perevod Kukartcevoj M., Kataeva V., Timonina V. – М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2007. – 480 с.
2. White H. Metaistoria: Istoricheskoe voobrazenie v Evrope XIX veka. – Ekaterinburg: IzdatelstvoUralskogo universiteta, 2002. – 528 s.
3. Filosofija nauky ta innovatsijnogo rozvitku / Chekal L. (naukovij redactor), Storojuk S., Gorbajuk T., Suprun A., Spodin L., Kulenko V., Gejko S., Savitsrf I.: V 2-h t. – К.: Milenium, 2014. – Т.1.
4. White H. Figural Realism. Studies in the Mimesis Effect. – The Johns Hopkins University Press, 1999.
5. White H. The Burden of History // History and Theory. – 1966. – Vol. V. Sm. takzhe: Idem. Tropics of Discourse. – Baltimore, 1978. – P.27–50, 111.
6. White H. Tropics of Discourse. – Baltimore, 1978.
7. White H. Metahistory: The historical imagination in nineteenth-century Europe. – Baltimore; London: The Johns Hopkins university press, 1974.

Kultenko V. P., PhD, Associate Professor of Philosophy at the National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine (Ukraine, Kyiv), kultenko@ukr.net

Kudin B. O., student of philosophy faculty of the Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), kultenko@ukr.net

Problems of research and understanding of the history in the H. White's philosophy

The article studies the concept study and understanding of history Hayden White, contemporary American philosopher of history. The merit of the latter was that it created topology conception of history, in which the main role not reflect the fact of the past, and their creation, through the use of creative imagination and rational historian metaphorical interpretation of history. Research philosophical heritage White enrich the national philosophy and historical science.

Keywords: History, philosophy, history, structuralism, topology theory, imagination.

Кульченко В. П., кандидат философских наук, доцент кафедры философии, Национальный университет биоресурсов и природопользования Украины (Украина, Киев), kultenko@ukr.net

Кудин Б. А., студент философского факультета, Киевский национальный университет им. Тараса Шевченко (Украина, Киев), kultenko@ukr.net

Проблема изучения и понимания истории в философии Х. Уайта

Исследовано концепцию изучения и понимания истории Хайдена Уайта, современного американского философа истории. Заслугой последнего стало то, что он создал концепцию «эстетического историзма» – топологическую концепцию понимания истории, в которой главная роль отводится не отражению фактов прошлого, а созданию их, благодаря творческому использованию воображения историка и рационально-метафорическому толкованию истории. Исследование философского наследия Уайта обогащает отечественную философскую и историческую науку.

Ключевые слова: история, философия истории, структурализм, топологическая теория, воображение.

* * *

УДК 123.1

Павлова Т. С.,
доктор філософських наук, доцент, доцент
кафедри філософії, Дніпропетровський національний
університет ім. Олеся Гончара (Україна,
Дніпропетровськ), pavlova_tatyana@ukr.net

ФІЛОСОФСЬКІ ПІДСТАВИ РОЗДІЛЕННЯ ПРАВА НА ВИДИ У КОНЦЕПЦІЇ Л. ПЕТРАЖИЦЬКОГО

Метою роботи є визначення суті права як феномену за Л. Петражицьким та виділення принципів, які лежать в основі поділу ним права на види і є характерними для його філософсько-психологічного підходу. До методів, що застосовувалися слід віднести перш за все метод критичної рефлексії, діалектику, феноменологічний метод, компаративний аналіз, герменевтичний метод. Наукова новизна роботи полягає у визначенні права виходячи з підходу Л. Петражицького не лише як психологічного феномену, а й феномену соціального буття, що є вираженням у об'єктивному світі шляхом власної об'єктивної до якої прасне як позитивне, так і інтуїтивне право. Саме ці два основні види права за Л. Петражицьким і виражають сутність самого поняття права, що включає в себе подвійну імперативно-атрибутивну природу, а також індивідуальну і соціальну правосвідомість. До висновків даної роботи можна віднести те, що філософсько-правове вчення Л. Петражицького, яке виходить з психологічних мотивів людської правової поведінки, значно розширює поняття права і правову сферу як таку. Право постає у нього не лише як державно-владні настанови підкріплені санкціями та обмежені державним регулюванням, а й як надзвичайно широке поле людського буття. І саме в такому широкому розумінні права є перспективи його подальшого аналізу. Розгляд видів права – позитивного і інтуїтивного, дають змогу пізнати сутність права за Л. Петражицьким, а виділення таких видів права як книжкове, експертне, програмне дозволяють осягнути широту правового поля, яку пропонує Л. Петражицький.

Ключові слова: право, види права, мораль, мотивація, правова емоція, обов'язок.

Наукові роздуми Л. Петражицького щодо права є на жаль не достатньо дослідженими, як і не набув широкого аналізу сам психологічний підхід до права. Можливо сьогодні, коли розповсюджені підходи вже не здатні відповісти на нові виклики часу і прийшов час звернутися до наукової спадщини Л. Петражицького, віднайти у ній філософські витоки правового мислення. Необхідно відзначити, що деякі спроби актуалізації психологічної школи права відбуваються сьогодні. Перевидаються наукові твори Л. Петражицького. В західноєвропейській та американській сучасній літературі робляться спроби аналізу психологічної складової права та філософсько-психологічних підходів щодо його вивчення, і перш за все це роботи авторів С. Якоб, Д. Диккера, Т. Хартшорн, А. Вуда, А. Мармора, Дж. Колеман, Е. Філіпалді та інших. С. П'яткіна присвятила свою монографію розгляду концепції Л. Петражицького у загалі філософсько-аналітичних тенденції формування філософсько-правових поглядів. Авторка докладно розглядає місце психологічного підходу у науці права та основні сучасні Л. Петражицькому напрями правових досліджень, але недостатньо уваги приділяється питанням поділу права на види та принципам за якими такий поділ відбувається. В. Ралько, О. Литвинов, В. Вишкварцев та ін. здійснюють аналітику започаткованих Л. Петражицьким нових вимірів права і розглядають можливі тенденції їх рецесії сьогодні. Але на жаль не набули свого належного дослідження питання як фундаментальних гносеологічних підстав психологічної школи права так і філософсько-правового значення принципів за якими здійснив поділ права Л. Петражицький.

Метою дослідження є визначення суті права як феномену за Л. Петражицьким та виділення принципів, що визначають поділ ним права на види і є характерними для його філософсько-психологічного підходу.

У визначенні правової сфери Л. Петражицьким є важлива особливість, що має вагоме значення у сенсі

підстав за якими розділяються мораль і право. Такий незвичний, але у той же час цікавий з наукової точки зору розподіл на право і мораль має вагомe значення для соціальної філософії і філософії права, оскільки розкриває горизонти для нових досліджень їх природи, що можуть виходити з природи людської психіки, а не з підстав припустимості необхідності державного регулювання людської поведінки чи карності діяння з точки зору закону та інших. Тим більше, що сучасні дослідження з цих питань показують всю проблематичність зведення їх лише до якихось звужених моментів соціального регулювання. Так А. Вуд зазначає, що мораль не слід розглядати як спосіб маніпулювання та примусу завдяки якому суспільство може контролювати своїх членів, примушуючи їх відповідати вимогам, які до них ставить [14, с. 5]. Або ж зауваження щодо права і моралі про які говорить А. Мармор, він зазначає, що право вважається регулятором поведінки і часто з моральних підстав є звичним думати, що повинні бути якісь зв'язки між правом і мораллю. Було б помилкою вважати, що на ці питання можна відповісти однозначно так чи ні [13, с. 12–13].

Л. Петражицький достатньо глибоко розглядає гносеологічні моменти права, але його цікавить право не лише з теоретичної точки зору, а й з практичної. І для цього просто таки необхідно надати його класифікацію. При цьому він зазначає, що створений вище клас і класове поняття права призначені для пізнання і пояснення явищ, а не для визначення того, що юристи звикли називати правом. Але це ж класове поняття у зв'язку з подальшим, з ним логічно і причинно пов'язаними теоріями і з встановленими вище подальшими підрозділами створеного класу на підкласи: 1) інтуїтивне і позитивне право, 2) офіційне і неофіційне право – дає можливість вирішити і питання про те, що таке право у сенсі юридичного слововживання, «право у юридичному сенсі», тобто ту проблему яку намагалися і намагаються до сих пір безуспішно вирішити юристи, «що шукають визначення для свого поняття права» [6, с. 196].

Мислитель визначає різницю між позитивним і інтуїтивним правом таким чином, що між тим, як позитивне право в наслідок визначеності його змісту сприйняттями зовнішніх фактів, що можуть однаково пізнаватися і бути авторитетними для багатьох людей, здатне доставляти відповідний єдиний шаблон правил для більш чи менш значимих мас людей, не дивлячись на різницю їх характеру, виховання і т. ін., інтуїтивне ж право має індивідуальний, індивідуально-змінний характер; його зміст (склад відповідних диспозицій) визначається індивідуальними умовами і обставинами життя кожного, його характером, вихованням, соціальним положенням, професійними заняттями, особистими знайомствами і відносинами та ін. [6, с. 383]. У цьому плані, коли особа керується інтуїтивним правом, їй немає потреби у посередниках між нею і правом, вона сама його знає, усвідомлює і виконує. Таке виконання є повністю добровільним і бажаним для особи. Однак важливим моментом є те, що інтуїтивне право невизначене, навіть суб'єктивне, оскільки уявлення про те, що є благом для іншого не завжди відповідають його об'єктивності. Інтуїтивне право добре розуміється на конкретних індивідуальних випадках, не закрите в рамках законних приписів і може враховувати багато індивідуальних нюансів для кожного конкретного випадку.

Враховуючи специфіку розуміння права Л. Петражицьким, воно у нього обіймає всю імперативно-атрибутивну сферу, не завжди держава може і повинна регулювати всі імперативно-атрибутивні емоції людини. Тому він поділяє право на офіційне – таке, що має захист з боку державної влади та на право, що позбавлене у державі такого значення – неофіційне. На думку Л. Петражицького окрім позитивного права, існує нормативний «світ народонаселення». Він існував у різних релігійних, соціальних і національних прошарках (кастах, станах, класах, племенах, народах) [6, с. 90]. Таке право за Л. Петражицьким можна визначити як неофіційне позитивне право. Таке право регулює поведінку людей поряд із законним правом і можливо навіть у більшій мірі. Він зазначає, що кількість тих життєвих випадків і питань поведінки, які передбачаються і вирішуються офіційним нормуванням, являють собою у порівнянні з тією неосяжною множиною життєвих випадків і питань поведінки, які передбачаються правом у встановленому вище сенсі, зовсім мікроскопічну величину [6, с. 99]. У той же час, оскільки офіційне право є краще застосованим для задоволення атрибутивної природи, воно є більш продуктивним, кращім. Відокремлював Л. Петражицький і такий вид неофіційного позитивного права як «юдиціальне право». Суть його полягає у тому, що іноді сторони між якими виник спір потребують у його вирішенні думки авторитету, який би визнавався цими сторонами, до таких авторитетів можуть належати різні суди, не тільки державні, а й наприклад суд совісті, сімейний суд. Також він виділяв так зване книжкове право, тобто записи правових актів минулого, звичайного права, записи положень юристів минулого, релігійні тексти. Під «експертним правом» Л. Петражицький розуміє висловлювання різних авторитетних діячів у сфері права, науковців, римських юристів. «Програмне право» містило правові принципи, які фактично були політичними, урядовими. Л. Петражицький у відповідності до мотивації вчинків поділяє право на публічне і приватне. Публічне право передбачає діяльність особи в інтересах соціальної групи, приватне ж у своїх власних інтересах.

Вияснено, що у той час як у соціальній філософії і філософії права прийнято вважати, що право є вираженням узагальненої, універсалізованої суспільної волі, Л. Петражицький додає цій волі і індивідуально значення у тому плані, що право не виступає у нього лише як владний припис і має різнобічну природу. Показано, що шляхом розділення права на позитивне і інтуїтивне, що теж є не характерним для звичного розуміння права, яке розділяється головним чином на позитивне і природне, Л. Петражицький привносить момент індивідуальної волі у поняття права. При чому це не нівелює загального, обов'язкового його характеру, а входить до нього як індивідуальна психологічно-культурна складова, як індивідуальна правосвідомість, з якою приймаючим позитивне право слід рахуватися, щоб прийнятий законодавчий акт був не лише легальним, а й легітимним. Розкрито, що такий спосіб розуміння природи права поряд з розширенням Петражицьким правової сфери взагалі є одним із способів вирішення давньої філософської проблеми співвідношення індивідуального і соціального у суспільному бутті і вирішується ця проблема шляхом широкого, філософського погляду на право і його природу. Таким чином виявлений механізм взаємного прилаштування особи до позитивного права, а права до конкретної людини.

У визначенні специфічної сфери правового буття як різновиду соціального буття людини Л. Петражицький керується здатністю психіки до створення односторонньої чи двосторонньої етичної емоції. І специфікою саме правової сфери є те, що до неї відносяться лише двосторонні етичні емоції. Це надзвичайно розширює правову сферу і виводить право у такому широкому його розумінні за межі обов'язкового державного регулювання. Таким чином, розширюючи правову сферу Л. Петражицький, у той же час звужує сферу втручання держави у право. Позитивна і негативна правова мотивація впливає на правові емоції і може посилювати або зменшувати правові реакції. Зазначені теоретико-методологічні тенденції і визначили специфіку поділу права на види у Л. Петражицького.

Наближаючи теорію і практику права шляхом його класифікації на так звані класи або групи, Л. Петражицький таким чином задає напрямок розвитку гносеології психологічної школи права – пізнання права як частини загальних соціальних та психологічних явищ і процесів. Так зокрема легітимність позитивного права поєднує у собі психологічну компоненту – усвідомлення діючого права власне як права, тобто воно усвідомлюється як таке, що реалізує у собі приписи права, природного та соціальну компоненту, мається на увазі усвідомлення фактичної здатності права захистити себе, а також його відповідність сучасним реаліям життя. Інтуїтивне право хоча і визначається як повністю індивідуальне, але створення особою власних настанов, що мають у її свідомості статус права теж не є позбавленим соціальної складової. Так на формування інтуїтивного права впливають соціальні фактори, що відображаються в індивідуальному досвіді життя людини і її самосвідомості. Щодо співвідношення позитивного і інтуїтивного права у Л. Петражицького можна припустити, що позитивне право виступає у нього як об'єктивована, універсальна справедливість, у той час, як інтуїтивне є скоріше справедливістю в суб'єктивному її розумінні. Найбільш бажаною є максимальна узгодженість цих двох видів права, тоді людина у діючому законі бачить реалізацію власної волі до справедливості. Якщо ж амплітуда розбіжності між ними буде великою, то такий порядок речей може призвести до соціального напруження і конфліктів. Поділ права на позитивне і інтуїтивне є основним у Л. Петражицького. Подальший поділ права на офіційне позитивне право і неофіційне позитивне право спрямований на визначення правової сфери до якої має втручатися держава і до якої вона втручатися не повинна, за Л. Петражицьким ця остання сфера є набагато більшою. Правова сфера ним значно розширюється і тому досить не звичними є наприклад такі види права як книжкове, експертне, програмне право, але водночас такий розподіл видів права розширює уявлення про нього і водночас показує, що державне регулювання не обов'язково є єдиною визначальною рисою діючого права.

Список використаних джерел

1. Вышкварцев В. В. Психологизм в праве: критика теории Л. И. Петражицкого / В. В. Вышкварцев // Юридический позитивизм и конкуренция теорий права: история и современность. Материалы VI Международной научно-практической конференции. – Иваново: Изд-во ИГУ, 2012. – С.47–60.
2. Литвинов А. Н. Polemika П. И. Новгородцева и Л. И. Петражицкого о возрождении естественного права, или как теория права направляется в Индию, может попасть в Америку / А. Н. Литвинов // Философия права. – 2004. – №2. – С.13–19.

3. Максимов С. И. Философия права как сфера спивпраци юристов и философов / С. И. Максимов // Проблемы философии права. – 2003. – Т.1. – С.33–36.
4. Петражицкий Л. И. Очерки философии права / Л. И. Петражицкий. – СПб.: Типография Ю. Н. Эрлих, 1900. – 138 с.
5. Петражицкий Л. И. Теория и политика права / Л. И. Петражицкий. – СПб.: «Университетский издательский консорциум «Юридическая книга», 2011. – 1031 с.
6. Петражицкий Л. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности / Л. И. Петражицкий. – СПб.: Лань, 2000. – 608 с.
7. Пяткина С. А. Л. И. Петражицкий и его эмоционалистическая школа в системе правовых идей отечественной юриспруденции / С. А. Пяткина. – М.: Статут, 2000. – 215 с.
8. Ралько В. В. М. Штирнер и Л. И. Петражицкий – подходы к пониманию сущности права / В. В. Ралько // Ученые труды Российской Академии адвокатуры и нотариата. – 2010. – №3. – С.60–66.
9. Coleman J. Readings in the Philosophy of Law [Readings in the Philosophy of Law]. – New York: Garland Publishing, Inc., 2013. – 680 p.
10. Fittipaldi E. Everyday Legal Ontology. A Linguistic and Psychological Investigation within the Framework of Leon Petrażycki's Theory of Law [Everyday Legal Ontology. A Linguistic and Psychological Investigation within the Framework of Leon Petrażycki's Theory of Law]. – Milano: LED, 2012. – 340 p.
11. Fittipaldi E. Psicologia giuridica e realismo: Leon Petrażycki [Psicologia giuridica e realismo: Leon Petrażycki]. – Milano: LED, 2012. – 286 p.
12. Jacob S., Decker D., Hartshorne T. Ethics and law for school psychologists [Ethics and law for school psychologists]. – New Jersey: John Wiley&Sons, Inc., 2011. – 348 p.
13. Marmor A. The Routledge Companion to Philosophy of Law [The Routledge Companion to Philosophy of Law]. – New York: UK by Routledge, 2012. – 619 p.
14. Wood A. The Free Development of Each. Studies on Freedom, Right, and Ethics in Classical German Philosophy [The Free Development of Each. Studies on Freedom, Right, and Ethics in Classical German Philosophy]. – New York: Oxford University press, 2014. – 326 p.

References

1. Vyshkvartsev V. V. Psikhologizm v prave: kritika teorii L. I. Petrazhitzkogo / V. V. Vyshkvartsev // Yuridicheskij pozitivizm i konkurentsija teorii prava: istoriya i sovremennost. Materialy VI Mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii. – Ivanovo: Izd-vo IGU, 2012. – S.47–60.
2. Litvinov A. N. Polemika P. I. Novgorodtseva i L. I. Petrazhitzkogo o vrozozhdenii estestvennogo prava, ili kak teoriya prava napravlyayas v Indiyu, mozhет popast v Ameriku / A. N. Litvinov // Filosofiya prava. – 2004. – №2. – S.13–19.
3. Maksimov S. I. Filosofiya prava yak sfera spivpratsi yuristiv i filosofiv / S. I. Maksimov // Problemi filosofii' prava. – 2003. – Т.1. – S.33–36.
4. Petrazhitzkiy L. I. Ocherki filosofii prava / L. I. Petrazhitzkiy. – SPb.: Tipografiya Yu. N. Erlikh, 1900. – 138 s.
5. Petrazhitzkiy L. I. Teoriya i politika prava / L. I. Petrazhitzkiy. – SPb.: «Universitetskij izdatelskiy konsortsiy «Yuridicheskaya kniga», 2011. – 1031 s.
6. Petrazhitzkiy L. I. Teoriya prava i gosudarstva v svyazi s teoriey нравственности / L. I. Petrazhitzkiy. – SPb.: Lan, 2000. – 608 s.
7. Pyatkina S. A. L. I. Petrazhitzkiy i ego emotsionalisticheskaya shkola v sisteme pravovykh idey otechestvennoy yurisprudentsii / S. A. Pyatkina. – M.: Statut, 2000. – 215 s.
8. Ralko V. V. M. Shtirner i L. I. Petrazhitzkiy – podkhody k ponimaniyu sushchnosti prava / V. V. Ralko // Uchenye trudy Rossiyskoy Akademii advokatury i notariata. – 2010. – №3. – S.60–66.
9. Coleman J. Readings in the Philosophy of Law [Readings in the Philosophy of Law]. – New York: Garland Publishing, Inc., 2013. – 680 p.
10. Fittipaldi E. Everyday Legal Ontology. A Linguistic and Psychological Investigation within the Framework of Leon Petrażycki's Theory of Law [Everyday Legal Ontology. A Linguistic and Psychological Investigation within the Framework of Leon Petrażycki's Theory of Law]. – Milano: LED, 2012. – 340 p.
11. Fittipaldi E. Psicologia giuridica e realismo: Leon Petrażycki [Psicologia giuridica e realismo: Leon Petrażycki]. – Milano: LED, 2012. – 286 p.
12. Jacob S., Decker D., Hartshorne T. Ethics and law for school psychologists [Ethics and law for school psychologists]. – New Jersey: John Wiley&Sons, Inc., 2011. – 348 p.

13. Marmor A. The Routledge Companion to Philosophy of Law [The Routledge Companion to Philosophy of Law]. – New York: UK by Routledge, 2012. – 619 p.

14. Wood A. The Free Development of Each. Studies on Freedom, Right, and Ethics in Classical German Philosophy [The Free Development of Each. Studies on Freedom, Right, and Ethics in Classical German Philosophy]. – New York: Oxford University press, 2014. – 326 p.

Pavlova T. S., Ph.D., Associate Professor, Department of Philosophy, Oles Honchar Dnepropetrovsk National University (Ukraine, Dnepropetrovsk), pavlova_tatyana@ukr.net

The philosophical foundations of law division into types in the L. Petrazhitzky's conception

The aim is to define the essence of law as a phenomenon by L. Petrazhitzky and emphasize the principles, which are at the heart of his law division into types and are distinctive for his philosophical-psychological approach. Among the methods that were used, first of all, there were critical reflection method, dialectics, phenomenological method, comparative analysis, hermeneutical method. The scientific novelty of this work is to determine law based on the L. Petrazhitzky's approach not only as a psychological phenomenon, but as a phenomenon of social existence, which is expressed in the objective world by means of his own objectification sought by both positive and intuitive law. Exactly these two main types of law by L. Petrazhitzky express the essence of the concept of law itself, which includes dual imperative-attributive nature, as well as individual and social legal consciousness. In conclusions of this work lies the fact that the philosophical and legal doctrine of L. Petrazhitzky, which stems from the psychological motives of human legal behavior, greatly expands the concept of law and legal sphere per se. Particularly in this broad sense of law there are prospects of its further analysis. Examination of types of law including positive and intuitive ones allow to know the essence of law by L. Petrazhitzky, and the allocation of such types of law as bookish, expert and programmatic laws allows to understand the breadth of the legal framework, which L. Petrazhitzky suggests.

Keywords: law, types of law, morality, motivation, legal emotion, obligation.

Павлова Т. С., доктор философських наук, доцент, доцент кафедри філософії, Дніпропетровський національний університет ім. Олеся Гончара (Україна, Дніпропетровськ), pavlova_tatyana@ukr.net

Философские основания разделения права на виды в концепции Л. Петражицкого

Целью работы является определение сути права как феномена по Л. Петражицкому и выделение принципов, которые лежат в основе разделения ним права на виды и являются характерными для его философско-психологического подхода. К методам, которые применяются следует отнести прежде всего метод критической рефлексии, диалектику, феноменологический метод, компаративный анализ, герменевтический метод. Научная новизна работы лежит в определении права исходя из подхода Л. Петражицкого не только как психологического феномена, а и феномена социального бытия, который выражен в объективном мире путем собственной объективации, к которой стремится как позитивное, так и интуитивное право. Именно эти два основных вида права по Л. Петражицкому и выражают сущность самого понятия права, что включает в себя двойственную императивно-атрибутивную природу, а так же индивидуальное и социальное правосознание. К выводам данной работы можно отнести то, что философско-правовое учение Л. Петражицкого, которое исходит из психологических мотивов человеческого правового поведения, значительно расширяет понятие права и правовую сферу как таковую. Право предстает у него не только лишь как государственно-властные установления подкрепленные санкциями и ограниченные государственным регулированием, а и как чрезвычайно широкое поле человеческого бытия. И именно в таком широком понимании права есть перспективы его дальнейшего анализа. Рассмотрение видов права-позитивного и интуитивного, дают возможность познать сущность права по Л. Петражицкому, а выделение таких видов права как книжное, экспертное, программное позволяют постичь широту правового поля, которую предлагает Л. Петражицкий.

Ключевые слова: право, виды права, мотивация, правовая эмоция, обязанность.

* * *

УДК 1(091)111

Прокопенко В. В.,
доктор философских наук, профессор, Харьковский
национальный университет им. В. Н. Каразина
(Украина, Харьков), Pvlad99@gmail.com

ФИЛОСОФИЯ И РИТОРИКА В ШКОЛЕ ИСОКРАТА

Рассмотрена философско-риторическая программа школы Исократ. Автор утверждает, что Исократ сыграл большую роль в возникновении классической греческой философии. В творчестве Исократ автор выделяет его педагогическую философию. Он утверждает, что философская пайдеия Платона была ответом на идеи Исократ.

Ключевые слова: Исократ, риторика, философия, красноречие, воспитание.

(статья друкується мовою оригіналу)

Вопрос о расширении контекста исследований классической греческой философии активно обсуждается историками философии. Все чаще раздаются голоса о неудовлетворительности схемы, предложенной еще Э. Целлером, Г. Дильсом и другими авторитетными антиковедами, в которой досократики были всего лишь подготовкой к классике, а после Аристотеля сразу начался длительный период упадка. Та же традиция крайне мало исследовательского внимания уделяла тем, кто оппонировал афинской философской школе. Актуальной задачей историко-философской науки сегодня является исследование этих, якобы маргинальных, учений и переоценка роли их авторов в философии. Это позволит сделать более объемным наше видение одного из важнейших периодов в истории философии.

Для выполнения данной задачи важнейшим является исследование феномена риторических школ IV–V в., в первую очередь, школы Исократ. За последние несколько лет вышел ряд серьезных исследований, посвященных различным аспектам теории и практики школы Исократ: В. И. Исаевой [2], И. Н. Мочаловой [4], А. А. Россиуса [5], Юн Ли Ту [8], коллективная монография под редакцией Т. Пулакоса и Д. Делью [6]. Однако, на наш взгляд, все еще недостаточно полно освещен вопрос о положительной роли Исократ в формировании учения его оппонентов, афинских философов. Цель настоящей статьи состоит в том, чтобы определить эту роль путем сравнительного анализа воспитательных концепций риторической и философской школ.

Исократ открыл свою школу задолго до появления платоновской Академии. Школа была весьма популярной, несмотря на высокую плату, установленную за обучение (около 1000 драхм). Многие ученики Исократ стали заметными фигурами в афинской политической жизни: ораторы Исей, Ликург, Гиперид, историки Эфор и Феопомп, государственные деятели Никокл, Тимофей, Леодамант. Школа Исократ просуществовала около полувека, но влияние ее прослеживается далеко за пределами IV века: именно идеи Исократ, широко распространившись, влились в систему позднеантичного риторического воспитания и определили взгляды на культуру и образование выдающихся римских политиков, ораторов и философов (например, Сенеки и Цицерона).

Источники для исследования педагогических, философских и политических взглядов Исократ представлены 21 речью и 9 письмами. Сам жанр речи, конечно, далеко не идеален для реконструкции взглядов составителя речи, но если мы примем принцип тождества идеологии автора и его произведения, который по умолчанию используют со времени И. Беккера исследователи текстов Исократ, то мы получим довольно внятную картину взглядов Исократ на риторику, философию, политику и воспитание.

Воспитательная программа Исократ основана на идее силы убеждающего слова, которая стала центральной в его педагогической идеологии: «... обладая способностью убеждать друг друга и ясно выражать любые свои мысли, мы не только покончили с животным образом жизни, но и объединились в общество, основали города, установили законы и изобрели искусства. И почти во всем, что было нами придумано, нам оказалось свое содействие слово. <...> Если бы понадобилось кратко охарактеризовать этот дар человека, то мы могли бы сказать: ничто из того,

что совершается с разумом, не обходится без помощи слова» [3, с. 33–34]). Исократ убежден, что благотворное воздействие риторики сказывается двояко – и на адресате, к которому обращена речь, и на самом риторе. Как говорит об этом обратном влиянии И. Адо, «Исократ убежден, что можно стать лучше, изучая искусство говорить <...> если выбирать «возвышенные, прекрасные темы, которые служат человечеству, и представляют общий интерес», то человек, который их излагает, окажется под влиянием их красоты и, стараясь донести их достойно, испытает на себе их сильное воздействие, так что длительное изучение таких тем сформирует в нем определенный нравственный *habitus*» [1, с. 14–15]. Что касается прямого воздействия красноречия, то оно направляется Исократом на политиков и, в первую очередь, на правителей государства. Он сам говорит о том, что его занятие состоит в том, чтобы учить политическому мышлению (*λόγον των πολιτικῶν*) [6, с. 176]. Тиран, который стоит во главе дурного государства, сам виновен в том, что это государство испорчено. При тирании цель государства и политики в целом – удовлетворение прихоти тирана, а не достижение блага для всех. Только воспитание тирана может стать самым прямым путем к исправлению государства, к достижению гармонии между интересами тирана и демоса. Эта гармония оказывает облагораживающее влияние на душу тирана, превращая его из тирана в царя. Главная функция учителя – в том, чтобы речью исправлять души правителей – в результате, риторическая *παιδεία* приобретает политическую направленность и становится обязательным элементом *παιδεία*.

Исократ называет обучение в своей школе не риторическим, а философским. Он понимает философию иначе, чем древние физиологи и современные ему сократики. Философия для прагматически настроенного Исократ не сводится к умозрению, она – практическое искусство, составляющее основу политической мудрости. Часто древние риторы заботились только о красоте речи, но Исократ совершенно иначе относится к красноречию: умение составлять и произносить подготовленные речи для него является не самоцелью, но орудием познания и преобразования жизни человека, поэтому в качестве основных достоинств хорошей речи он называет не только ее выразительность и красоту, но также важность темы и полезность ее для слушателей. Это – новая модель взаимоотношений риторики и философии. Как замечает В. И. Исаева, «...Исократ был первым, кто превратил политическую философию в действенный фактор полисной жизни, придав тем самым философии практические функции, а риторике – философские» [2, с. 17].

Исократу пришлось противостоять двум группам конкурентов в воспитании: софистам и тем, кого он называет эристиками, т.е., философам Сократова круга, причем, и с теми, и с другими его роднит многое, но многое же и разделяет. Основные антисофистические аргументы Исократ изложил им в программной речи «Против софистов». Исократ дает расширительное толкование понятия «софист» – в круг софистов у него входят не только платные учителя эристики и риторики, но и вообще, все те, кто самонадеянно брался за дело воспитания, не зная истины и не стараясь говорить правду. Анонимный комментатор говорит: «...Исократ мог видеть множество людей, с поразительной легкостью кидавшихся

составлять руководства по риторике, бравшихся учить тому, чего они не знали, и извращавших истину. Поэтому – то и речь у него озаглавлена «Против софистов», причем именуются в виду не просто те, кто занимается ремеслом софиста, но вообще все, кто извращает истину» [3, с. 281]. Софистов он критикует за то, что тех занимают хитрости и уловки, которые могут обеспечить только сиюминутный успех оратора, за их невнимание к вопросам практической политики и задачам нравственного совершенствования граждан. Связь софистики с риторикой отрицательно влияет и на нравственное содержание последней: она превращается из науки в беспринципное манипулирование словом. Такое искусство недорого стоит, в том числе, и в буквальном смысле слова – Исократ ставит софистам в вину невысокую плату, которую они берут со своих учеников: «При этом, выставляя себя учителями и хозяевами столь ценных знаний, они не стыдятся запрашивать за них всего лишь по три или по четыре мины <...> оценивая так недорого всю совокупную добродетель и счастье человека, они выдают себя за разумных людей и претендуют на то, чтобы быть учителями других» [3, с. 283]. Именно такой образ риторики послужил основанием для слов Платона о том, что она заслуживает имени не искусства, а какой-то сноровки, *ἐμπειρία*.

Отношения между Исократом и философами также были напряженными, не в последнюю очередь из-за того, что педагогические программы риторов и философов-сократиков оказались сходными в целом ряде положений, хотя и принципиально различными в главном. Философы подвергаются осуждению со стороны Исократ за их равнодушные к политическим делам, за умозрительность и страсть к исследованию вопросов, не представляющих для человека никакой ценности. К числу таких вопросов Исократ относит и вопрос об истине. Исократ неоднократно отмечал приоритет мнения (*δόξα*) над знанием, считая, что истинное знание недоступно для человека и те, кто пользуются мнениями, более согласны между собой и чаще оказываются правы, чем те, кто заявляет о себе, что располагает знанием. Вопрос об истине оказывается в центре противостояния Исократовой школы воспитания и платоновской Академии. Но часто Исократ выступает защитником философии. Так, его речь «Антидосис» направлена против нападков на философию, хотя в ней мы находим и соперничество с платоновской «Апологией Сократа», и полемику с молодым Аристотелем, написавшим антиисократовский диалог «Грилл, или О риторике». Впоследствии эта полемика была продолжена в аристотелевском «Протрептике» и Исократовой речи «Ad Demonicum» (авторство его здесь небесспорно и многие считают речь произведением одного из учеников Исократ). Философия в понимании Исократ и философов-сократиков различается инструментально: Исократова *παιδεία* опирается на паренезу (*παράεισις*), практическое увещание, а Сократово-Платонова – на протрептик (*πρότρεπτικός*), умозрительное увещание), но также и содержательно, по отношению к Истине. Истина, по Исократу, есть продукт согласия, традиции и авторитета, следовательно, она так же множественна и неаподиктична, как и у софистов. Исократ пишет: «Если вы сравните меня с теми, кто заявляет, что они обращают к благоразумию и справедливости, то вы обнаружите, что мое учение более истинно и более полезно. Ведь те призывают к добродетели и мудрости, другими не признаваемым, да и ими самими

оспариваемым, я же – к таким, которые признаны всеми» [7, с. 230–232]. Тем самым Исократ прочерчивает линию радикального размежевания между собой и философами круга Сократа, основавшими идею блага, как личного, так и общественного, на сверхценной идее истины и на мудрости, приобщении к этой безусловной и абсолютной истине, не зависящей от человеческих мнений.

Большинство современных авторов, говоря о политических аспектах Исократовой педагогики, отмечают ее демократическую ориентацию. Часто Исократ, как сторонник демократии, противопоставляется Платону и платоникам как защитникам аристократической формы правления. Это противопоставление (на котором активно настаивал, например, В. Йегер) основательно, но, когда оно вырывается из конкретно-исторического контекста, создается ситуация, о которой говорит К. Морган: «В начале нового тысячелетия Исократ, похоже, уже достаточно залакирован для того, чтобы предстать интеллектуальным героем, разработчиком и пропагандистом специфически демократической риторики и образования. Более верным будет более сдержанное суждение – Исократ сторонник умеренной, но противник крайней демократии» [6, с. 125].

Подводя итоги, мы можем заключить, что полемика Исократова с сократиками стала чрезвычайно важным стимулом для разработки платоновского учения о государстве и политике, исократовская педагогическая программа дала толчок построению альтернативной модели философской пайдеи. Именно Исократ поставил вопрос о критериях различения истинной и ложной риторики, обсуждению которого посвящены многие из диалогов Платона («Протагор», «Федр»). Конечно, участие Исократова в процессе создания классической греческой философии носило косвенный, апагогический, характер, но недооценивать его значение, как теперь стало ясно, не следует. Важно также отметить, что, в конечном счете, Исократова педагогическая концепция все-таки одержала верх в споре с Платоном: именно идеи Исократова позднее легли в основание стоической концепции воспитания, представленной в трактате Зенона Китийского «Об эллинском воспитании», идеи эти разделялись Персеем, Клеанфом, Сфером и затем «по наследству» перешли к Хрисиппу и Диогену Вавилонскому, они представлены в воспитательной программе Посидония и идеале нравственного воспитания у Сенеки.

Список использованных источников

1. Адо И. Свободные искусства и философия в античной мысли / И. Адо. – М.: Греко-латинский кабинет Ю. А. Шичалина, 2002. – 475 с.
2. Исаева В. И. Античная Греция в зеркале риторики. Исократ / В. И. Исаева. – М.: Наука; Издательская фирма «Восточная литература», 1994. – 255 с.
3. Исократ. Речи. Письма; Малые аттические ораторы. Речи / Исократ. – М.: Ладомир, 2013. – 1072 с.
4. Мочалова И. Н. Можно ли научиться добродетели? (софисты, Исократ и Платон о воспитании) / И. Н. Мочалова // Вестник Русской христианской гуманитарной академии. – СПб.: Изд-во РХГА, 2014. – Т.15. Вып.4. – С.44–51.
5. Россиус А. А. Polemika Isokrata s Akademiei Platona / A. A. Rossius // Вестник древней истории. – 1987. – №2. – С.93–102.
6. Isocrates and Civic Education [Edit. by T. Poulakos and D. Depew]. – Austin: University of Texas Press, 2004. – 282 p.
7. Isocrates. In Three Volumes / Isocrates [Transl. by G. Norlin]. – London; New-York: William Heinemann LTD; G. P. Putnam's Sons, 1929. – Vol. II. – 568 p. (Loeb Classical Library).
8. Too Y. L. The rhetoric of identity in Isocrates: text, power, pedagogy / Y. L. Too. – Cambridge: Cambridge University Press, 1995. – 274 p.

References

1. Ado I. Svobodnyie iskusstva i filosofiya v antichnoy mysli / I. Ado. – M.: Greko-latinskiy kabinet Yu. A. Shichalina, 2002. – 475 s.
2. Isaeva V. I. Antichnaya Gretsya v zerkale ritoriki. Isokrat / V. I. Isaeva. – M.: Nauka; Izdatelskaya firma «Vostochnaya literatura», 1994. – 255 s.
3. Isokrat. Rechi. Pisma; Malyie atticheskie oratoryi. Rechi / Isokrat. – M.: Ladomir, 2013. – 1072 s.
4. Mochalova I. N. Mozhno li nauchitsya dobrodeteli? (sofisty, Isokrat i Platon o vospitanii) / I. N. Mochalova // Vestnik Russkoy hristianskoy gumanitarnoy akademii – SPb.: Izd-vo RHGA, 2014. – T.15. Vyip.4. – S.44–51.
5. Rossius A. A. Polemika Isokrata s Akademiei Platona / A. A. Rossius // Vestnik drevney istorii. – 1987. – №2. – S.93–102.
6. Isocrates and Civic Education [Edit. by T. Poulakos and D. Depew]. – Austin: University of Texas Press, 2004. – 282 p.
7. Isocrates. In Three Volumes / Isocrates [Transl. by G. Norlin]. – London; New-York: William Heinemann LTD; G. P. Putnam's Sons, 1929. – Vol. II. – 568 p. (Loeb Classical Library).
8. Too Y. L. The rhetoric of identity in Isocrates: text, power, pedagogy / Y. L. Too. – Cambridge: Cambridge University Press, 1995. – 274 p.

Prokopenko V. V., doctor of science (in philosophy), professor, V. N. Karazin Kharkiv National University (Ukraine, Kharkiv), Pvlad99@gmail.com

Philosophy and rhetoric in the school of Isocrates

The article discusses the philosophical and rhetorical program of Isocrates' school. The author argues that Isocrates has played a major role in the occurrence of classical Greek philosophy. He stresses the Isocrates' pedagogical philosophy. He holds that the Plato's philosophical paideia was a response to the ideas of Isocrates.

Keywords: Isocrates, rhetoric, philosophy, eloquence, education.

Прокопенко В. В., доктор філософських наук, професор, Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна (Україна, Харків), Pvlad99@gmail.com

Філософія та риторика в школі Ісократова

Розглянуто філософсько-риторичну програму школи Ісократова. Автор стверджує, що Ісократ відіграв велику роль у виникненні класичної грецької філософії. У творчості Ісократова автор виділяє його педагогічну філософію. Він вважає, що програма філософської пайдеї Платона була відповіддю на ідеї Ісократова.

Ключові слова: Ісократ, риторика, філософія, красномовство, виховання.

* * *

УДК 37(410):316

Приймак Д. Й.,
пошукувач, Національний педагогічний університет
ім. М. П. Драгоманова (Україна, Косів), prymak_dmytro_art@ukr.net
dmytro_art@ukr.net (Україна, Косів),
Pryimak_Dmytro_art@ukr.net

СОЦІОЛОГІЧНА РЕЦЕПЦІЯ ПАРАДИГМИ ОБМІНУ МІСЦЬ У БРИТАНСЬКІЙ ШКОЛІ (З. БАУМАН)

Зігфрід Бауман є харизматичною особистістю сучасної постмодерної соціології. Його харизма виражається тим, що він поєднав в своїх роботах обрій філософської рефлексії, а також намагався визначити провідні фігури, якщо не сказати, риторичні чинники виміру поведінки людини в світі. Одним із головних концептуальних вимірів його рецепції є ідентичність. Отже, проблема паломництва визначається як проблема ідентичності.

Ключові слова: харизма, рефлексія, постмодерн, ідентичність.

Ідентифікація відбувається в сталому світі, де весь простір категоризації, структурування і ствердження особистості вимірюється категорією ідентичності.

З. Бауман зазначає, що дійсно в старій проблемі прощі з'явилося дещо нове, і цим пояснюється сьогодення скрута і ті завдання інтерпретації, в котрих ті покоління, що минули, стають світом єдиної природи людства. Не дивлячись на загальну лінію будівничих ідентичностей, існують значні особливості, що розділяють історію

модернеті на послідовні етапи. «Завдання самовизначення, що постає перед людьми, з самого початку ери модерності в суворих рамках стратів було зруйновано. Звелось до відповіді на виклики життя, що і відповідає прийнятим стандартам. Ніби не відстати від сусідів активним пристосуванням до тих соціальних типів і моделей поведінки, наслідування зразків підвищення культурного рівня намагання вийти з ряду, щоб не відійти від дому. Розпад стану не викликав своєрідного дрейфу індивідів. Стани змінились класами» [1]. З. Бауман притримується класифікації, де модерн і постмодерн в широкому хабермасовському сенсі стають парадигмічними. З цим, мабуть, і пов'язано, що проблема паломництва як суто середньовічна, що пов'язана з відношенням до абсолюту, випадає із рефлексії Баумана саме в її сакральному вимірі.

Проблема прощі та туризму аналізувалася у дослідженнях З. Баумана, С. Житеньова, В. Заблоцького, Р. Захаровой, А. Зейб [1; 2; 3; 4; 5], адже мало визначені культурологічні аспекти інституалізації культурних практик.

Мета статті – визначити культурологічний контекст формування культурних практик прощі та туризму в контексті глобалізаційних проблем.

Шлях як вчинок, шлях, який дала людина, що мандрує, змінюється на шлях без мети, шлях без вчинку, шлях, який є просто важким обов'язком мандрівника. З. Бауман чітко розводить фігури паломника, туриста, бродяги і ін. Бауман фіксує те, що швидка глобалізація, що розкидає ланцюг ринкових сил, схоже, призводить до певної домовленості, співпраці з власною, приватизованою політикою. «Вони стимулюють підтримують і підкріплюють один одного, але якщо глобалізація підриває можливості, що склалися у політичних інститутах, діє деструктивно. Масовий відпочинок у великій політиці до вузьких проблем повсякденного життя заважає викристалізувати моделі колективних подій, що утворюють за своїми масштабами глобальний ланцюг залежностей. Здається, що все вже зрозуміло для того, щоб і глобалізація мого життя і фрагментованість, автоматизація і приватизація повсякденних зусиль стали б самостримуючими і увіковічуючими один до одного. Саме на цьому тлі, повинні вивчатися як логіки, так і підступно аналогічні сучасні проблеми ідентичності і тих подій, які викликаються ними до життя» [1].

Йдеться про те, що модель ідентичності, модель поведінки, як і модель орієнтації в світі стають корелятивними, залежать від тої загальної неусталеності, яка примушує людину шукати своє особливе місце в загальному переліку місць буття. Важливо, що З. Бауман визначає фігуру паломника як певну темпоральність, певну культуру, просторову і часову єдність, де саме часова єдність свідчить про те, що паломництво відбувається не в просторі, а в часі. Він писав, що фігура паломника не є власним винаходом, вона є такою ж старою, як і християнство, але сучасність дала їй нові визначення і нові аспекти. «Коли Рим лежав у руїнах – принижений, спалюваний, пограбований ордами Аларіха, Св. Августин написав наступні спогади: «Каїн стверджував, що він будував місто, в той час, як Авель, якщо він був просто паломником на Землі, не будував нічого». «Істинний град Божий знаходиться на небесах»; тут, на Землі, говорить Св. Августин, християни бродять як паломники в часі, що шукають царство вічне» [1].

Отже, пересування в часі є часом визначення місця свого буття, як те, що знаходиться на небі, – це саме той середньовічний, або ранньосередньовічний вимір паломництва, який згодом руйнується в добу модерності. З. Бауман пише: «Для паломників у часі істина – в іншому місці. Справжнє місце знаходиться завжди на певній відстані, на певному часовому відрізку від теперішнього. Скрізь, де паломник може знаходитись зараз, це не те місце, де він може бути, і не те місце, де він мріє бути. Відстань між істинним світом і цим світом тут і тепер утворюється із роз'єднаності між тим, що має бути, і тим що досягнуто. Важливість і серйозність майбутнього призначення принижує значення теперішнього» [1]. Він запитує: «Яку роль може грати місто для паломника? Для паломника головне не дім, не місто як дім, а місто як вулиця, місто як ті артерії, шлях пересування, який веде до небесного дому» [1]. Бауман фіксує виказування паломників в часі під пером Св. Августина, яке звучало не як сповідання, а констатація факту: «Ми паломники, щоб ми не робили, ми нічого не можемо зробити з цим, навіть якщо побажаємо. Земне життя всього лише коротка увертюра до вічних мандрів душі. Лише мало хто бажає, бажують і мають здібність зіграти цю увертюру самостійно, власне відповідно з музикою небесних сфер, щоб їх участь була свідомо освячена долею. Ці деякі, які повинні будуть уникати безумств міста. Пустеля – місце існування, котре вони повинні обрати. Пустеля християнського відлюдника розташовувалась на певній відстані від повсякденності сімейного життя, подалі від міста і села, від всього мирського, від поліса. Пустеля мала передумову певної відстані між мною і моїми обов'язками і обов'язками, між теплотою і агонією бути з іншими. Буття, на котре дивляться інші, буття, що окреслене і виліплене відповідно з їх поглядами, потребує іншого погляду» [1]. Отже ми бачимо, що небеса, які спускаються на Землю, перетворюються в пустелю. Пустеля як адекватний замісник Небесного граду, Несеного Єрусалиму, втрачає свої просторові координати, це нібито чиста часовість, а ця чиста часовість обертає Всесвіт, а простір душі і мандри душі стають єдиною засадою, єдиною запорукою паломника в часі, як його визначив Св. Августин, але це середньовіччя.

Модерн вже наводить межі. Він чітко структурує межовість світових реалій буття, і це буття стає саме земним, часом так званого «Нового часу», тобто світу модерну. І ранній і пізній модерн мають ознаку того, що в певній мірі час, якщо не усувається, то структурується інакше, ніж шлях–стріла раннього християнства. Цей час нібито згортає час–стрілу в певний циклічний, більш архаїчний модельний ряд. Втім ці цикли відповідають тим межовим розподілам простору, в яких формується приватна власність, комфорт, місто для розваг, все те, що потім стає культурою споживання і культурою масовою.

«Протестанти відрізнялися від відлюдників. Відмінність полягала в тому, що протестант наполегливо працював, щоб заставити пустелю наблизитись до нього, щоб зробити світ за зразком пустелі. Безособистність холод і пустка – значущі слова в мові протестантизму. Вони мають бажання бачити зовнішній світ як пусту вказівку, що вказує недостатність сенсу. Це відмова, в котрій говоряться про пустелю як про небуття, що чекає, щоб стати чимось на певний час» [1]. В цьому весь Бауман, з одного боку – це соціологічні констатації,

а, з іншого, – просторові ілюзії, проєкції в профанний простір сакральних сенсів, які вже в особливому вигляді визначають сам дух пустелі як дух соціуму, дух протестантизму, що розуміється в свою чергу як світобудівний оазис, або світобудівний простір.

Отже, паломництво десакралізується. Воно вже не є перервою буденності, а сама буденність і паломництво – це та необхідність, яка стає щоденною працею. Так, паломник, який приходить в пустелю–дім, не виходить з цього дому, як і китайський великий мандрівник, що здійснює найбільшу подорож у своєму житті. Такий простір З. Бауман розглядає як проєкт. Він не є екзистенційним, і не існує суто в душі. Цей проєкт здійснюється в рамках певного автоматизму, який ще залишився від доби середньовіччя, але вже набуває ознак модерніті. Паломник і пустеля, світ, котрим він мандрує, набувають свого значення разом і завдяки один одному. Ці процеси можуть і повинні продовжуватися, тому що існує відстань між ціллю та цілепокладанням. Значення світу і ідентичність паломника завжди є нездійсненими, завжди в майбутньому, а теперішнім моментом є стан мандрів. Так, ідентичність мандрівника і значення ідентичності можуть здійснюватися проєкти, існують як дистанція, котра дає можливість проєктам реалізуватися.

Дуже важливо зазначити, що пустеля як архетип, і акватичний комплекс теж є тотально безмежний простір, що швидко адаптується такими інституціями культури, як реклама, дизайн. Ці практики сучасної культури починають працювати як гарно темперований клавир стану інтенсифікації пошуку ідентичності. Втім бажаної ідентичності, ідентичності родового суб'єкта рекламного зразка, який може активно споживати, насолоджуватися і швидко перетворюється в машину бажань.

Весь цей комплекс архетипів, утилітарно необхідний масовій культурі і культурі постмодернізму, вже не має нічого спільного з тим аналогом мандрів і паломництва в часі, про який говорить Св. Августин, але він використовує його соціокод, використовує його інерційну фазу, яка є механізмом опустелювання і акватичного змивання всіх меж, що виносить людину в простір необмежено відкритих бажань, очікувань і перспектив.

Проєктність буття гарантована на короткий строк і фактично людина стає, якщо не менеджером своєї долі, то продюсером свого власного пошуку самоідентичності. Приблизно так і описує маркетинг–мікс сучасної культури в його соціологічному вимірі З. Бауман. З одного боку, – це опустелювання місць, з іншого боку, – маркетингізація і продюсерський, короткостроковий вимір буття, що призводить до тих гострих кліпових реакцій і реалій, де простір розсувається і час фіксується витримкою фотоапарату, а сам набір кліпів характеризує набір іміджів, або маркерів бажань. Пісок стає тим слідом, тим виміром апофатичної семіології, за Ж. Дерріда, який утворює загальний слід в душі мандрівника сучасної посткультури.

Отже, ми бачимо, що соціум розпадається і перетворюється на дисонансні страти споживачів, а сама типологія носіїв цінностей соціуму виглядає занадто неконструктивною. Паломник визначається як мандрівник, як пілігрим, а ті, хто наслідують цю фігуру мандрівника–пілігрима, виглядають як той, що здійснює прогулянку. Комфортне споживання цінностей супермаркетами, магазинами, дискотеками і взагалі місцями розваг домінує

в місті – пустелі. Людина, що тотально структурована атрактами традиційної масової культури, втрачає реальність того, що бачить. Всі предмети, які потрапляють в коло її зору, тут визначаються як симулякри, або орієнтири в пустелі. Втім сама прогулянка здійснюється полем бажань, полем орієнтирів, полем демаркацією між реальністю і нереальністю. Все виглядає однаково привабливим, однаково вічним і однаково потрібним.

Так поступово, за З. Бауманом, той, хто здійснює прогулянку, перетворюється на бродягу. Його штовхають в спину фактори, бажання, які потрібно все більше і більше задовольняти, а потреби, які зростають з кожним днем, роблять його безхатченком в густо населеному місті. Безхатченко морально, ментально та естетично є вільним, а сама ця безхатченість в певній мірі перетворює його життя на анархічний, нерегульований простір буття, в якому мандри не є вже навіть хоч якась подоба шляху, а є відсутність будь якого шляху. Світ бродяги стає світом з одного боку комфортним. Він на кожному кроці може перетворитись на прогулянку, а з іншого боку, будь-яка прогулянка спонукає до нового пошуку землі обітваної, пошуку надцінностей до яких спонукають орієнтири в світі реклами, середовищі та ін. «Бродяга не має ніякого маршруту, його траєкторія, – пише Бауман, – складена із шматочків, що нагадують простирадла, пошите з них. Кожне місце для бродяги є зупинкою шляху, але він ніколи не знає, як довго він залишиться в кожному з них» [1].

Турист – наступна фігура із соціологічного конструктора З. Баумана. Він пише: «Подібно бродязі, турист інколи знаходився на межах «власне соціальної» діяльності, (коли бродяга був маргіальною особистістю, то туризм був маргіальною діяльністю) і тепер просувається до її центру. Подібно бродязі, турист постійно перебуває в русі.

По–перше: баланс між факторами «штовхати» і «тягти» у випадку туриста, ссувається в сторону «тягти». Турист рухається насправді. Його рух, передусім, мотивується «для того, щоб» і тільки потім (якщо взагалі це має місце), «з–за того що», його мета – новий досвід. Турист – свідомий систематично визначений пошукач досвіду нового і різноманітного досвіду, оскільки радощі повсякденного досвіду втрачаються і стають бридкими. Туристи хочуть зануритись в дивний, причудливий стан, приємне почуття, гру нервів, почуття молодості, ніби ти потрапляєш в хвилі моря, але при умові, що цей стан не буде постійним і від нього можна відмовитися в будь-який момент, коли побажаш» [1].

Про це не говорить З. Бауман. Цей аспект вимивається із констеляції соціологічних досліджень. З. Бауман пише: «Проблема, однак, полягає в тому, що оскільки саме життя перетворюється в одну велику туристичну пригоду, остільки поведінка туриста стає образом життя і туристична позиція перетворюється в репутацію, стає все менш і менш очевидною, яке стає домівою? Позиція «я тут лише з візитом, а там – мій дім», залишається чіткою, як і завжди, але дуже важко вказати, де це «там». «Там» все більше і більше віддаляється від будь-яких матеріальних характеристик, «дім» несе в собі характеристики навіть не ті, що виникають в уяві кожного ментального образу (ментальний образ був би занадто визначеним, занадто обмеженим), але ті що постулюються. Постулюється те, що дім – є, але не як особлива забудова, вулиця, ландшафт,

або група людей» [1]. Отже, можна стверджувати, що дім залишається фактично ментальним образом, як певна ностальгія потому, як певний центр буття, але він все більше і більше втрачає свої натуральні риси.

Зрештою, остання фігура із соціологічного конструктора Баумана – це гравець. Той, хто грає в певній мірі знаходиться в двох світах – «тут» і «там». Вміння поєднувати ці світи і створює саме правила гри, але гра має завжди свій початок і кінець. Не можна знаходитись в тотальному ігровому середовищі і не виходити з нього. Вхід і вихід в гру структурується всіма тими ж місцями прогулянок: місцями туризму, місцями, в яких може бути Абсолют. Гра може визначатися як еквівокація (двоосмислення), як синергія, але не все є грою. Грою всі ці реалії стають лише тоді, коли сам процес набуває самодостатньої якості. Тобто ціннісний локус і модус відносин зміщається з «Я» і «Ти», «Я» і «Абсолютом» на сам процес обміну натурами, на процес відношень.

Самодостатність гри її субстантивує, навіть Й. Гейзінга писав, що гра грає в людях. Про це ж писав і М. Гайдеггер. Така самодостатність гри свідчить про те, що гра, як субстантивний вимір культури, буття людини в цілому, несе в собі одну із найважливіших реалій співбуттєвості людських відносин, самодостатність самих відносин заради відносин. Якби цей парадокс не виглядав постмодерно, чи модерно, він є назвичайно архаїчним, більше того, гра є докультурним феноменом. Гру можна побачити навіть в світі тварин, які грають заради гри, але грають певний час, грають в тому інстинктивно визначеному полі, яке характеризує шлюбний період, наприклад, та ін.

Говорячи про єдність «риторичних» фігур соціологічного ролевого конструктора, Бауман що єдність визначає як моральний, конституативний простір. Фактично те, що він зве словом адіафоризація, тобто усунення особистості і підміна моралі нормативним кодексом, в певній мірі свідчить про той моральний дефіцит, який робить всі ці фігури достатньо абстрактними і амбівалентно напруженими, тобто вони завжди на межі, завжди здатні перерости, або перейти із однієї в іншу. Бродяга легко стає туристом, а турист – пілігримом, а пілігрим – гравцем.

В. Малахов, який критикує дослідницьку модель З. Баумана, пише: «Відомий послідовник постмодерної культури З. Бауман, співставляючи феномен паломництва і туризму, в першому з них акцентує момент жорсткої цілеспрямованості, що веде до зневажання паломником «того, що є тут і тепер», і відповідно до «опустелювання світу» навколо нього; в другому феномені, себто в туризмі, підкреслюється як його людський сенс, «право не нудьгувати й свобода від усього, крім естетичного виміру». Ця акцентуація добре вписується в загальне розуміння Бауманом паломництва і туризму як своєрідних символів типового модерного (паломництво) і постмодерного (туризм) світовідношення. Проте, на мій погляд, на шляхах такого ідеологізованого підходу, надміру підлеглові «духові часу», можливі істотні смислові деформації, що спотворюють екзистенційну суть як паломництва, так і туризму.

Так, щодо паломництва варто визначити, що передусім це феномен не стільки новочасної, скільки середньовічної, взагалі традиційної культури. Відповідно до цього, в

класичних своїх виявах, паломництво через свою чітку цілеспрямованість, аж ніяк не втрачає своєї жорсткої дихотомії цілей і засобів, дихотомії, яка призводить до того модерного опустелювання світу, про яке йдеться у Баумана. Сама пустеля для середньовічної людини – не пустка, а, скоріше, особливий життєвий простір особи, арена її діянь і борінь; своєрідну естетику такої пустелі, чудово передає, наприклад, рядок російського духовного вірша:

Стояла матъ прекрасная пустыня...» [6, с. 14].

Здається, що В. Малахов теж потрапляє в ситуацію конфронтаційної, або дихотомічної моделі, яку так гостро зазначив З. Бауман. Сама казуальність цілепокладання, звичайно, не є стрижнем і символічним устроєм прощі, тоді як і опустелювання, яке тут зазначається як заперечення теперішнього, не дооцінюється. Опустелювання, з точки зору З. Баумана – це типовий хіт моральної свідомості, який пов'язується з протестантизмом, а протестантизм у Баумана якраз визначається як морально-конституативний принцип, що відсуває майбутнє заради праці теперішнього. Втім екзистенційна модель, яку визначає В. Малахов теж є недостатньою, щоб осмислити дихотомію туризму і прощі, або паломництво в контексті метанатропологічної проблематики. Екзистенційний вимір є хорошою моделлю, яка вписується в контекстне буття досвіду етичних та естетичних реалій. Зміна місць як екзистенція в естетичному модусі є недостатньою для того, щоб осягнути саму прощу поза межами трансформації досвіду.

В. Малахов відмічає надзвичайно важливий момент – тобто оборотність, повернення, стабільність повернення додому, що є дуже важливими і в туризмі, і в паломництві. Тобто, – це та парадигма, яка в грецькому культурному ареалі визначається як обмін місцями. Туризм віддає перевагу саме такому обміну місцями, яке є передумовою «виробництво місць», їх реляцію, а паломництво, навпаки, – локалізує, консервує, робить саме місця незворотними, акцентує їх священну цінність. Тут, якщо відбувається обмін місцями то це феноменальний обмін місцями спостерігача і Абсолюта, які поєднуються в одному священному топосі.

Висновки. Варто зазначити, що сутність соціологічної моделі З. Баумана ще раз підкреслює значущість цієї проблематики і виводить її в новий ракурс, який не можна відмінити, ані соціологічними, ані постмодерними, ані екзистенційними імплікаціями. Вони є доповнюючими до сакрального проекту, який здійснює паломник, як суб'єкт культури. В. Малахов добре визначає рефлексію міста, на відміну від феноменології прочанина: «Дивлячись у скло автобусного вікна, за якими мерехтять – і довго ще мерехтїтимуть – незнайомі пейзажі, турист споглядає на цьому прозорому тлі (або якомусь іншому, залежно від способу подорожування) і безплотне, напівокреслене, бігуче відображення себе самого – свого обличчя, пам'яті, настрою, боргів і думок. У стані вільної, безболісної невимушеної відстороненості людина немов бере похідну від себе самої, свого внутрішнього (а деякої міри і зовнішнього) «Я». Ця екзистенційна операція дається тим легше, що ми справді перебуваємо в русі, що світ перед нами пливе, розкриваючись, повсякчас ваблячи нашу свідомість (наче заграючи з нею) усе новими і новими краєвидами, захоплюючими перспективами, чарівними архітектурними пам'ятками» [127, с. 18].

Остання цитата із В. Малахова, який доповнює і, більше того, резонує досвід соціологічної рецепції З. Баумана саме в аспекті екзистенційного виміру буття людини: «Якщо ми не можемо жити в унісон із Всесвітом, нам залишається принаймні зафіксувати свою присутність у його визначних пунктах» [6, с. 22].

Список використаних джерел

1. Бауман З. От пилигрима к туристу, или краткая история идентичности / З. Бауман [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.leg-urbanistes.blogspot.com/2008/11/blog-post.html>
2. Житенев С. Ю. Религиозное паломничество в христианстве, буддизме и мусульманстве: социальные, коммуникационные и цивилизационные аспекты / С. Ю. Житенев. – М.: Идрик, 2012. – 263 с.
3. Заблоцкий В. П. Подорож як метафора / В. П. Заблоцкий [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.koris.com.ua/otner/3318/index>.
4. Захарова Р. Г. Рекреационные потребности: сущность и факторы развития / Р. Г. Захарова. – Свердловск: Урал. научн. центр, 1984. – 31 с.
5. Зейб А. Туризм – средство прямого диалога между культурами и народами / А. Зейб // Диалог цивилизаций: исторический опыт и перспективы XXI века. Доклады и выступления. – М.: РУДН, 2002. – С.223–228.
6. Малахов В. А. Экзистенційно-етичний сенс туризму як різновиду подорожування / В. А. Малахов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.koris.com.ua/otner/3318/index>.

References

1. Bauman Z. Ot pilgrimma k turistu, ili kratkaia istoriia identichnosti / Z. Bauman [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupa: <http://www.legurbanistes.blogspot.com/2008/11/blog-post.html>
2. Zhytenev S. Yu. Religioznoe palomnichestvo v khristianstve, buddizme i musulmanstve: sotsyalnye, kommunikatsyonnye i tsyvilizatsyonnye aspekty / S. Yu. Zhytenev. – M.: Idrick, 2012. – 263 s.
3. Zablotskiy V. P. Podorozh yak metafora / V. P. Zablotskiy [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.koris.com.ua/otner/3318/index>.
4. Zakharova R. G. Rekreatsyonnye potrebnosti: sushchnost i faktory razvitiia / R. G. Zakharova. – Sverdlovsk: Ural. nauchnyi tsentr, 1984. – 31 s.
5. Zeib A. Turizm – sredstvo priamogo dialoga mezhdur kulturami i narodami / A. Zeib // Dialog tsyvilizatsyi: istoricheskii opyt i perspektivy 21 veka. Doklady i vystupleniia. – M.: RUDN, 2002. – S.223–228.
6. Malakhov V. A. Ekzistentsiino-etychnyi sens turizmu yak riznovydu podorozhuvannia / V. A. Malakhov [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.koris.com.ua/other/3318/index>.

Pryimak D. Yo., post-graduate student of the Dragomanov National Pedagogical University (Ukraine, Kosiv), Pryimak_Dmytro_art@ukr.net

Sociological perception of the paradigm of places exchange in the British School (Z. Bauman)

Zigfrid Bauman is a charismatic personality of today's postmodern sociology. His charisma underlies the fact that he combined horizons of philosophical reflection in his works and tried to identify prominent personalities, rhetorical factors to measure a man's behaviour in the world. Identity is one of the main conceptual measurements of his perception. Thus, the issue of pilgrimage is defined as the one of identity.

Keywords: *charisma, reflection, postmodernism, identity.*

Приймак Д. І., соискатель, Национальный педагогический университет им. М. П. Драгоманова (Украина, Косов), Pryimak_Dmytro_art@ukr.net

Социологическая рецепция парадигмы обмена мест в британской школе (З. Бауман)

Зигфрид Бауман является харизматичной личностью современной постмодерной социологии. Его харизма держится тем, что он соединил в своих работах горизонт философской рефлексии, а также пытался определить ведущие фигуры, если не сказать, риторические факторы измерения поведения человека в мире. Одним из центральных концептуальных измерений его рецепции есть идентичность. Следовательно, проблема паломничества определяется как проблема идентичности.

Ключевые слова: *харизма, рефлексия, постмодерн, идентичность.*

УДК 172.15:165.02

Заєць О. М.,
кандидат філософських наук, доценткафедри
філософії, ДВНЗ «Український державний хіміко-
технологічний університет» (Україна, Дніпропетровськ),
exchip@yandex.ru

НАЦІОНАЛЬНЕ БУТТЯ, ІДЕНТИФІКАЦІЯ ТА РЕАЛЬНЕ

В світлі сучасних подій в країні проблема національного самовизначення стає надзвичайно актуальною. Вивчення онтології національної свідомості, ідентифікації може бути передумовою успішної національної політики. З допомогою методології психоаналізу Лакана, який представляє ідентифікацію як процес протилежній уніфікації, а Реальне як недолік, нестачу буття, що чинить спротив символізації, показано національне буття як суб'єктивну структуру, що є умовою громадянської свободи. Також підкреслено необхідність введення виміру суб'єкта в гуманітарні науки. Говорячи про національне буття, ми маємо на увазі не гіпостазовану сутність нації, а можливість буття в такому символі, як нація. Гуманітарії мають приймати на рахунок топологію при конструюванні історичних майданчиків, борючись з власним нарцисизмом. Самоідентифікація суб'єкта як національне буття є можливістю поза насолодою сенсом, історичними фантомами, тобто по той бік задоволення.

Ключові слова: *національне буття, ідентифікація, Реальне, Капітал, нарцисизм.*

В світлі сучасних подій в країні проблема національного самовизначення стає надзвичайно актуальною. Розуміння онтології національної свідомості, ідентифікації може бути передумовою успішної національної політики. Аджепровина за те, що відбувається в нашій державі, полягає в великій мірі на гуманітаріях-очевидно, щось упустили ми самі, а щось недогледіли (в собі, в нас) і учасники міжнародного політичного процесу, що рятують українську самобутність, з одного боку прививаючи демократію та долучаючи нас до глобалізації, а з іншого-втягуючи в імперський проект.

Визначаючи простір проблематики національного буття та ідентифікації, як він представлений у вітчизняній соціальній науці, відзначимо дослідження І. Старовойтової[1] та монографію П. Гнатенка[2]. Скрупульозна праця стипендіатів фонду Карнегі українських філософів Олени Грицай та Милани Ніколко [3] - це ґрунтовне та багатоглядне дослідження національної української ідентичності в аспектах громадянської та національної свідомості, де автори представляють розмисли над таким феноменом, як «держава без нації»: «Ця книга про політизоване конструювання національної ідентичності та «героїв» нації, яку ще треба побудувати, про самоідентифікаційні традиції та переваги українців, а також про те, як українство вписується в сучасний глобальний та регіональний контексти» [3, с.7]. Дослідники вказали на те, що національна ідентифікація відбувається на рівні суспільно-економічних відносин, а за їх браком буття нації (атрибутом якого має бути патріотизм) не є можливим.

Прояснення специфіки реалізації ідеології європейського вибору стає в нагоді нинішній вітчизняній, національній політиці, що позиціонує себе як орієнтовану на західні цінності. В той час, коли заперечувана лібералізмом соціалістична ідеологія нівелює індивідуальне буття, ліберальна приховує фантоми свободи в структурах індивідуалістичного нарцисизму. Позірність самоідентифікаційна прикладі ліберально-індивідуалістичної європейської виявляється з допомогою лаканівського психоаналізу французьким мислителем Сержем Ласуром та представником люблянської школи Славоєм Жижеком. Американський дослідник Томас Кетлоу, застосовує лаканівський метод в теорії управління, яке б мало бути орієнтоване на «боротьбу за Реальне»,-

дає привід розширити методологічний інструментарій в політології, і замислитись про неетичність західних безсуб'єктних впливів, що діють на наше національне (не) буття. Визначення Реального, як його презентує С. Жижек, через Капітал, розширює проблематику національного буття та ідентифікації. Взагалі, постмарксистивідкривають новий раціонально-онтологічний вимір нашого існування, зокрема, національного буття (мається, перш з все, на увазі вимір економіки Бажання). А така атрибутивна онтологічна структура, як Реальне (поряд з Уявним та Символічним) має першочергово стати в полі соціального знання. Цю методологічну прогалину спробуємо заповнити. «Реальність – соціальна реальність людей, що реально існують, що втягнуті у взаємодію та виробничий процес, в той час як Реальне – безжальна абстрактна логіка Капіталу, який визначає те, що відбувається у соціальній реальності» [4]. Візьмемо дане визначення, а також наступні: «Уявна ідентифікація представляє собою те, ким ми хочемо стати, символічна ідентифікація – це ідентифікація з самим місцем, звідки ми дивимось, звідки при погляді на самих себе ми здаємося собі привабливими, такими, що достойні любові» [5, с.111].

Дослідження феноменів буття та ідентифікації планомірно здійснювали феноменологи та М. Гайдеггер, який ускладнив феноменологічний метод екзистенціальною аналітикою, а потім вийшов на проблему мови. Оголених процесів самопізнання З. Фройдом, постструктуралістські відкриття суб'єктивності без суб'єкта, поля іманентності-всі ці складові сучасного стану гуманітарної методології, якщо їх використати у дослідженні національного буття, можуть змінити характер прийнятої у нас методології соціальних наук. Метод, важливість якого для такого рівня досліджень доведена В. І. Палагутою в його монографії [6], прокладає новий шлях гуманітарних пошуків, та як такий є надією на кардинальні зміни в дослідженнях ментальності, національного характеру, соціальної онтології. Дніпропетровський вчений пропонує топологічне та конструктивістське дослідження соціальної реальності, наполягає на тому, що вивчення соціальних просторів має відбуватись не з позиції трансцендентального спостерігача, а, іманентного, що відповідає плинності, надзвичайній складності, багатовекторності соціальних процесів, що мають місце в сучасному світі.

Використовуючи наведену методологію, відзначимо, що сучасні соціально-філософські дослідження взагалі та зокрема національного буття, не виходять за межі трансцендентного спостереження, метод лаканівського аналізу все ще не широко використовується в соціальній філософії. Таким чином, невирішеною частиною проблеми національного буття, ідентифікації та Реального у вітчизняному суспільствознавстві і гуманітарних науках є розуміння онтології суб'єкта та структур несвідомого, онтології ідентифікації на мікрорівнях соціального.

Стаття є спробою розуміння причин сучасних соціальних колізій національного буття на мікрорівні соціального, тобто на соціально-онтологічному рівні. Розглянемо національне буття як суб'єктивну структуру та умову громадянської свободи; ідентифікацію як процес, протилежний уніфікації, розуміючи Реальне як недолік, нестачу буття, що чинить спротив символізації [7].

Діалектика Бажання вказує на складний характер виробничих відносин, що відрізняється від простого задоволення потреб. Скориставшись визначенням та соціальною методологією представника школи лаканівського аналізу С. Жижека, погодимось, що національне буття конститується як процес ідентифікації суб'єкта через дискурсивні практики [8] та «конфлікти інтерпретацій» [9], тобто соціальна самоідентифікація суб'єкта відбувається в дискурсивних просторах [6].

(Національна) ідентифікація не є уніфікація, чи то проторадянська класова, чи то протоліберальна індивідуалістична. Уніфікація має місце там, де працює логіка єдиного в класично-філософському представленні, і суб'єкт знає себе знаючим, де нема відкритості до інакового, другого з великої літери (тут можна пригадати буття-в-собі Сартра). Реальне як визначальна структура елінується логікою класично-філософського представлення буття свідомості, представлення безсуб'єктного. Та, власне, Реальне, поряд із Уявним та Символічним, має прийнятись до уваги у випадку надання соціальному суб'єкту права на буття, а саме: буття несвідомого. Де було Я, має стати Воно – це лаканівське перевертання сентенції Фройда демонструє напрям звертання до некласично-філософської логіки та включення конструктивістського виміру в гуманітарне дослідження, дослідження дискурсивних практик.

Аби зрозуміти сутність національного буття, потрібно усвідомлення того, що ця сутність насправді лежить на поверхні. Що це означає? Це означає, що ми відмовляємось від власного уніфікуючого наміру, від точки зору трансцендентного спостерігача, тобто «знаючого» суб'єкта, відмовляючись позірно підмальовувати там, де лінія пояснення рветься. Соціально-топологічне та конструктивістське дослідження національного має витоком методологію Жака Лакана, який понад усе цінував турботу про власне Бажання.

Реальне входить в наше символічне буття, пронизує холодом до кісток, забирає надії, останню ганчірку, якою ми намагаємось прикритись, або, нарешті, ми переживаємо «мурашки» від Повторення Кіркегора, коли Символічне занурюється в Реальне. Щось відбувається із нашою совістю, коли ми вже не ми. Реальність для нас структурована як сновидіння, і ми впадаємо в брехливу оману, коли нестерпним для нас стає Реальне (Істина нашого буття). І все ж таки саме Реальне визначає прорив до самого себе і сутність самовизначення. Саме досвід Реального може бути гарантією національної автентичності, як і усіх інших. Національне буття, на наш погляд, не має бути заплямованим ідеологією в цьому сенсі, будучи чимось більш ґрунтовним та важливим, ніж така абстракція, як націоналізм та відірвана від життя матеріалізована макуха, що залишається, коли Істина відтискується на рівні рефлексії, по суті Уявного. Національне буття-це буття у символі (Символічному), там, де є Другий.

Сучасний французький психоаналітик і філософ Серж Ласур в статті «Суб'єкт та суспільство» доводить, що причини насилля криються у відсутності такої суб'єктивної структури, як Другий, в європейській індивідуалізованій культурі. Кажучи про ліберальний індивідуальний спосіб самоіменування без Другого, що характерний для традиційної самоідентифікації, Ласур пише: «Лібералізм побудував суспільство без

симптома, і все ж таки неможливість реалізації бажання чітко простежується в міжіндивідуальному насильстві, в загостренні скарг жертв та гвалтівників у відігранні, що робить із самого лібералізму симптом» [10, с. 122-123].

Посилаючись на «Stavrakakis Y. Lacan and the political. New York: Routledge (1999)», «Moolenaar R. Slavoj Zizek and the real subject of politics. Studies in East European Thought, (2004)» та інші дослідження сучасної соціальної онтології, Томас Кетлоу стверджує що в наш час методологія соціального пізнання має спиратися не на ідею визначеностей, що конкурують, а, намагаючись уникнути діалектичної пастки зісковзування в ідеологію, погодитись на новий реалізм, що протистоїть світу не в термінах моделей репрезентації чи «пріоритетних настанов на доречність», але, як ценепарадоксально, в термінах, що не можуть бути представлені, тобто Реального. «В даний момент тепер важливішим ніж будь-коли є реалізм, що бореться за цей момент апорії та протистоїть зусиллям моральної або наукової герметизації світу. Що потрібне, так це не інша модель релевантності, а боротьба за Реальне» [11, с. 18].

Таке методологічне кредо може завдати впевненості політтехнологів, що планомерно впроваджують демократію в країні другого та третього світу, а також вітчизняним. Дослідження історичної пам'яті як конструювання ідеологічної національної матриці на основі публічного доступу до історичних джерел пропонує А. Голубчик [12]. Тут чітко визначається задача історика – консолідація нації з подолання ідеологічної невизначеності владах інтелектуальної еліти [12, с. 55] та наводиться технологія управління національною пам'яттю в Росії, Канаді, США як приклади для використання в нашому суспільстві. Було б добре, щоб цей підхід був удосконалений проблематизацією доречності готівкового знання, матриць і т. ін. - технологічний нарцисизм є вадою на шляху справедливого управління. Історики, що впроваджують ідеологію, схоже, не приймають до уваги лаканівську ідею суб'єкта, що нібито знає, заходячись продукувати ілюзії замість того, щоб протистояти конкретності ситуації та поставити проблему релевантності цих ілюзій [11, с. 10].

Ідейне різнобарв'я, що оточує та поглинає нашу уяву, засліплює, присипляє або пробуджує розсуд, веде до нестями або надає банальну радість надії, виробляється із матеріалів різного гатунку та проби. В кожному кольорі для нас є те, що звеличує душу. Кожен символ, емблема, для нас є можливістю екзистенції, аутентичного буття, відкриття Вічності. Але кожен також приховує можливість падіння в небуття, факт екзистенційної, індивідуальної смерті та соціальної катастрофи. «I wish it would be your colour», - співає Баргельд Блікса, маючи на увазі «чорний» Реального. Без дива, що характеризує символічну реальність, ми мертві. Але захват приналежності ідеального образу кінце небезпечний для самої людини та людства взагалі. Геноцид, з яким стикнувся світ в минулому столітті, війни та протистояння державних блоків мали б навчити нас бути обережними з такою романтичною річчю, як символ-червоний або золотий, з картами історичної пам'яті і т. ін. Істина нашого буття-символі є можливістю, а не актуальністю. Конструктивістська перспектива вивчення культур надає надію на те, що дослідження національного характеру, ментальності, і т. ін. могли б відіграти позитивну роль в практиці сталого соціального розвитку. Ми (як різні національні буття)

могли б порозумітися, але для того треба відмовитись від психологізму, характерного для утилітаристської методології, від субстанціалізації суб'єктивності. Треба екзистенційний аналіз Cogito ускладнити настановами вивчення та власне конструювання дискурсу, тобто включити проблематику суб'єкта. В першу чергу це включення має статися в історичні науки, політологічні та соціологічні дослідження, відновлення має торкнутися взагалі застарілої репресивної психологічної науки, а ліберально-демократична матриця нової теж має бути проблематизованою. Заідеологізованість гуманітарно-наукового простору відволікає від найважливішого в нашому житті (розуміння смерті), шкодить становленню самості, зневірює та калічить юні душі, веде до соціальних колізій, свідками яких ми всі є нині.

Національне самовизначення є пріоритетом політики країни, але ж не слід забувати про те, що визначення нації передбачає національну суб'єктивність кожної людини, національне буття суб'єкта. Соціальне тіло правової держави – цесукупність суб'єктів, кожен з яких займається «сродною» справою, слідуючи за Бажанням, соціальних суб'єктів, що свідомо ставляться до суспільства в цілому. Громадянське суспільство, що розуміється таким чином, і є основою нації, запорукою сталого соціального розвитку.

Але Україна ще не мала такої запоруки, та не буде вона мати і перспектив сталого розвитку, якщо не пірне глибше ідеологій (як правих, так і лівих, прозахідних або проросійських), якщо не відкриє для себе Реального (інших націй це стосується також). Вірніше, якщо кожен з нас не волітиме уїняючого нарцисизм Реального, яке може бути лише власним боєм, прозрінням, сумнівом, розчаруванням в ілюзіях власного Я. Якщо «в'ємо Отця та Матір», як вчив буддистський наставник дзен, якщо будемо уважними до власного Бажання, розуміючи власну смертність і недоречність витрачати життя на несродне (Сковорода), набудемо себе, позбавившись сіток, якими світ ловить суб'єкта. Чи не є бізнес як відповідальність, поклик ціннісним соціальним орієнтиром, гідним нашого національного громадянського майбутнього? Ототожнення себе із певним знанням чи то радянської ідеології, чи то будь-якої національної матриці, та навіть безсуб'єктної ліберальної, як це показали теоретики психоаналізу, по суті, є клінікою параноїдних психозів. Насправді, знесений пам'ятник, перефарбований паркан не обов'язково як такий вже є показником громадянської самосвідомості, і в цьому сенсі національного буття, а перейменування міста автоматично міняє мешканців, надихає їх на те, щоб вони слідували своєму Бажанню, тобто любили і працювали не з-під палки. Так склалося в пострадянські часи, що національне самовизначення українців, «держави без нації», здійснювалось «на поверхні». Неважливим здавався аналіз виробничих відносин, можливо, це трапилось ще за радянської влади, коли затерлася сутність самої радянськості, гіпостазувалась ідея класової боротьби, що була пристебнутою до слів-симулякрів з пленумів ЦК, а Реальне було невідомим. Разом з марксистсько-ленінською ідеологією з суспільствознавства виплеснули й дитину - Маркову методологію критики фальшивої свідомості. Дозвіл говорити рідною мовою став компенсацією історичної травми українців, замінивши претензію на чесність та моральність приватизації суспільної радянської власності. Головне, що та людина, яку звільнили від тоталітарного

рабства, не знала, що робити із своєю свободою, тобто не мала Бажання – головного двигуна бізнесу та вільних ринкових відносин. Самовпевненість у звільненні від планової тоталітарної системи та отриманні власної національної ідентичності була брехнею, що дозволяла житися із правдою «лихих» кримінальних дев'яностих та власною безпорадністю. Профанації, фікції, позірність пронизали наскрізь соціальне буття, знецінене слово залишило місце кримінальному жаргону. Моральний розклад всіх суспільних сфер був супутнім перекроєнню тоталітарного політичного режиму на «демократичний» без авторитарних гарантій (гарантій справедливого використання сили проти нечесного збагачення одних за рахунок інших), які, за політологічною логікою мали бути опосередкуванням такого переходу. Президенти не гарантували виконання головних прав і свобод, а народ так і не повірив у моральність політиків, які, власне, й не каюлися, принаймні прилюдно не оголяли душу. Майдан, здавалося, пробудив українців від популістських політичних фантомів, ставши проявом відродження громадянського суспільства, і, дійсно, волонтерський рух на підтримку української армії, переселенців з Донбасу – незаперечний доказ громадянськості, національної суб'єктності, дійсно Бажання. Але разом із війною багато хто з патріотів отямився в ознобі Реального від зрадництва керівництва, та відповідно від того закручування гайок репресивного механізму, яке вчиняє влада. Протест проти олігархату зазнав фіаско, під загрозою не тільки цілісності держави, але й формальна демократія. І все це в умовах крайнього зубожіння населення та державного банкрутства. Корупційність влади та моральне розкладання, неспроможність неба, мертві душі – тема Гоголя як ніколи актуальна.

В час, коли економіки країн глобалізується, а передові постіндустріальні країни (див. текст промови Шимона Переса для нас [13]) демонструють взірці такої національної самосвідомості, основою якої є не просто гіпостазовані образи минулого та диктованої політологами абсолютної істини, а етика, спрямована на продовження існування людства як виду, ми занепокоєні тим, що нас не визнає та нищить сусід, який збожеволів, і витрачаємо останні сили на боротьбу за визнання, самостверджуючись, доречі, як і той сусід, в структурі Уявного. Коли продвинуті нації пишаються розвитком громадянського суспільства, особистісних свобод і соціальною державою, критикуючи між іншим і ліберальну ідеологію (С. Жижек, Н. Чомскі, Д. Харві), передусім переймаючись досягненням соціальної справедливості, і на цьому встановлюється патріотизм, ми намагаємось слідувати штучним, політичним, відірваним від економічних основоідеологічним матрицям.

Олена Грицай, замислюючись над сутністю українського «провінціалізму», комплексу меншовартості, взагалі над причиною невдачі патріотичного самовизначення, пише: «збудження патріотизму серед населення потребує успішності країни в теперішньому, «сьогодні», тоді як націоналізм може годуватись минулим, яке героїзується без великої праці. Але ж куди простіше надихнути маси, переконавши їх у сходженні до славного козацтва, ніж піднімати економіку держави, будуючи свій авторитет на реальних досягненнях та покращенні якості життя населення» [3, с. 127].

Самоідентифікація суб'єкта як національне (патріотичне) буття є можливістю позанасолодою сенсом,

історичними фантомами, тобто по той бік задоволення. Швидкоруч спродукована ідеологія шароварщини є показником якоїсь помилки пострадянської національної політики, що мала на меті здійснення великої української ідеї та ігнорувала щось таке, що за майже чверть століття незалежності не дозволило суб'єкту знайти себе як національне буття. Лінія розколу, що її пророкував С. Гантінгтон, здається, дійсно, проходить через наш світ-відкрите управління процесом демократизації з заходу, «гібридний» спротив східного сусіда України глобалізаційній політиці свідчать про це. Але чи маємо сили все ж таки запитатись про можливість єднання нації поза матрицями двох імперій? Чи можливі ми поза маячною ідеологією, в них, і не зважаючи на будь-які?

Говорячи про національне буття, ми маємо на увазі не гіпостазовану сутність нації, а можливість буття в такому символі, як нація. Розробка методології вивчення національної пам'яті має бути в нагоді історикам та культурологам, аби не забували, що малюнки національного буття індивідуальна свідомість читача їх може не усвідомити потрібному владі вигляді, до того ж питанням завжди є, як самі історики насправді існують в символі національного, тобто актуальною є проблема суб'єктності самих істориків. Таким чином, гуманітарії мають приймати історичність себе та інших як соціальних суб'єктів, а також топологію при конструюванні історичних мап. Не забувати про важливість власного Другого, Бажання, боротися з нарцисизмом.

Список використаних джерел

1. Старовойтова І. Ідентифікація в соціальному пізнанні. Автореф. дис. канд. філос. наук: 09.00.02/І.І. Старовойтова; Південноукр. держ. пед. ун-т ім. К.Д. Ушинського.- О., 1999.- 16 с.
2. Гнатенко П. І. Ідентичність: філософський та психологічний аналіз / П. І. Гнатенко. -К.: Арт - Пресс, 1999.- 466 с.
3. Грицай Е., Ніколко М. Украина : национальная идентичность в зеркале Другого. - Вильнюс: ЕГУ, 2009.-220 с.
4. Жижек С. Хрупкий абсолют, или почему нужно бороться за христианское наследие. - М.: Художественный журнал, 2003. - 178 с.
5. Жижек С. Возвышенный объект идеологии. - М.: Художественный журнал, 1999. - 113 с.
6. Палагута В. І. Самоідентифікація соціального суб'єкта в дискурсивних просторах.-Дніпропетровск: Інновація, 2010. - 440 с.
7. The Seminar of Jacques Lacan. Book IX. Identification. 1961-1962. - Режим доступу: http://www.lacanireland.com/web/wp-content/uploads/2010/06/Seminar-IX-Amended-Iby-MCL-7.NOV_20111.pdf
8. Laclau Ernesto, Mouff Chantal. Hegemony and Socialist Strategy. - L., NY.: Verso, 1985. - 195p.
9. Рикер П. Конфликт интерпретаций. Очерк и о герменевтике / Пер. с фр. вступ. ст. и коммент. И.С. Вдовиной. - М.: Академический Проект, 2008.-695 с.
10. Серж Лесур. Субъект и общество//Психоанализ. Часопис. - К.: 2015, №1 (№18). - С. 114-123.
11. Catlaw Thomas J. Performance Anxieties: Shifting Public Administration from the Relevant to the Real//Режим доступу:http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2519108
12. Голубчик А. «Публічна історія» як сфера державно-управлінської діяльності: зарубіжний досвід // Державне управління та місцеве самоврядування. - 2014. - Вип.1(20). - С.51-59.
13. Речь Шимона Переса в Киеве. Полный текст. Режим доступу: http://news.liga.net/news/politics/6628860-rech_shimona_peresa_v_kieve_polnyy_tekst.htm

References

1. Starovoytova I. I. Identifikatsiya v sotsialnomu piznanni. Avtoref. dis. kand. filol. nauk: 09.00.02 / I.I. Starovoytova; Pivdennoukr. derzh. ped. un-t im.K.D.Ushinskogo.-O., 1999.-16 s.

2. Gnatenko P. I. Identichnist: filosofskiy ta psihologichniy analiz / P. I. Gnatenko. - K.: Art - Press, 1999. - 466 s.
3. Gritsay E., Nikolko M. Ukraina : natsionalnaya identichnost v zerkale Drugogo.-Vilnyus: EGU, 2009.-220 s.
4. Zhizhek C. Hrupkiy absolyut, ili pochemu nuzhno borotsya za hristianskoe nasledie. - M.: Hudozhestveniy zhurnal, 2003. - 178 s.
5. Zhizhek S. Vozvyshennyiy ob'ekt ideologii. - M.: Hudozhestvennyy zhurnal, 1999.-113 s.
6. Palaguta V. I. Samoidentifikatsiya sotsialnogo sub'ekta v diskursivnykh prostranstvakh. - Dnepropetrovsk: Innovatsiya, 2010. - 440 s.
7. The Seminar of Jacques Lacan. Book IX. Identification. 1961-1962. - Rezhim dostupu: http://www.lacanireland.com/web/wp-content/uploads/2010/06/Seminar-IX-Amended-Iby-MCL-7.NOV_20111.pdf
8. Laclau Ernesto, Mouff Chantal. Hegemony and Socialist Strategy. - L.,NY.: Verso, 1985.-195p.
9. Riker P. Konflikt interpretatsiy. Ocherki o germenevtike / Per. s fr. vstup. st. i komment. I.S. Vdovinoi. - M.: Akademicheskii Proekt, 2008.-695 s.
10. Serzh Lesur. Sub'ekt i obschestvo // Psihoanaliz. Chasopis. - K.: 2015, №1 (№18).-S. 114-123.
11. Catlaw Thomas J. Performance Anxieties: Shifting Public Administration from the Relevant to the Real // Rezhim dostupu: http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2519108
12. Golubchik A. «Publicna Istoriya» yak sfera derzhavno-upravlinsky diyalnosti: zarubizhnyi dosvid // Derzhavne upravlinnya ta mistseve samovyryaduvannya.-2014.-Vip.1(20).-S.51-59.
13. Rech Shimona Peresa v Kieve. Polnyi tekst. Rezhim dostupu: http://news.liga.net/news/politics/6628860-rech_shimona_peresa_v_kieve_polnyy_tekst.htm

Zayets O. M., Candidate of Philosophical Sciences, docent of Philosophy Department, Ukrainian State University of Chemical Technology(Ukraine, Dnipropetrovsk),exchip@yandex.ru

National Being, Identification and the Real

In the light of the latter events in the country, the problem of national identity becomes extremely important. The study of the national consciousness' ontology and of identification may be a precondition for successful national policy. By means of Lacan's psychoanalytical methodology that opposes identification process to the one of unification, and that considers the Real as the lack of being resisted to symbolization, I demonstrate national being as a subjective structure to be the condition of civil liberty. It is important to emphasize the need for subject's measurement introduction in humanities. Speaking of national existence, I do not mean a hypostatized essence of nation, but the possibility of being in symbol of nation. Constructing historical maps, humanitarians should take social topology into account, they should also fight with their own narcissism. Subject's self-identification as a national being is the ability beyond any pleasure of sense, historical phantoms, it is beyond the principle of delight.

Keywords: national being, identification, the Real, Capital, narcissism.

Zaец O. H., кандидат философских наук, доцент кафедры философии, ГВУЗ «Украинский государственный химико-технологический университет» (Украина, Днепропетровск),
exchip@yandex.ru

Национальное бытие, идентификация и Реальное

В свете современных событий в стране проблема национального самоопределения становится чрезвычайно актуальной. Изучение онтологии национального сознания, идентификации может быть предпосылкой успешной национальной политики. С помощью методологии психоанализа Лакана, который представляет идентификацию как процесс, противоположный унификации, а Реальное как недостаток бытия, который сопротивляется символизации, национальное бытие показано как субъективная структура, являющаяся условием гражданской свободы. Также подчеркивается необходимость введения измерения субъекта в гуманитарные науки. Говоря о национальном бытии, мы имеем в виду не гипостазированную сущность нации, а возможность бытия в таком символе, как нация. Гуманитариям следует принимать в расчет социальную топологию при конструировании исторических карт, бороться с собственным нарциссизмом. Самоидентификация субъекта как национальное бытие суть возможность вне наслаждения смыслом, историческими фантомами, то есть по ту сторону удовольствия.

Ключевые слова: национальное бытие, идентификация, Реальное, Капитал, нарциссизм.

* * *

УДК 164.031

Комаха Л. Г., кандидат философских наук, доцент кафедры логики, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), gileya.org.ua@gmail.com

ВЕРИФІКАЦІЯ ІСТИННИХ ВИСЛОВЛЮВАНЬ: ЛОГІКА, КРИТЕРІЙ, АРГУМЕНТИ

Аналізується принцип верифікації, який виступає критерієм теоретичного осмислення і аргументом в доказах істинності чи хибності наукового знання. Показано, що верифікація полягає в перевірці знання через досвід; сукупність операцій перевірки складає зміст наукового знання. В своїй аргументації принцип верифікації враховує відмінність між емпіризмом і метафізикою, що вивело логіку на новий рівень доказовості.

Ключові слова: аргументація, верифікація, істина, метафізика, емпіризм, зміст, хибність.

Мета наукової діяльності полягає в досягненні знання. Однак його цінність визначається істинністю чи хибністю одержаних результатів. Прагнення знайти новий теоретичний інструментарій для пізнання істини приводить до створення нового способу її аргументації – верифікації. Принцип верифікації був задуманий, по-перше, як критерій наукового осмислення (і в цій своїй якості він і підлягає насамперед розгляду в рамках «філософії науки») і, по-друге, як критерій істинності та хибності. Відповідно принципу верифікації, перевірка положень і висловлювань проходить через їх зіставлення з фактами чуттєвого досвіду суб'єкта. Положення, які в принципі не підлягають чуттєвій (емпіричній) перевірці, вважаються позбавленими наукового змісту (визначення критерію наукової осмисленості збігається при цьому з визначенням самого наукового змісту); ті, які цій перевірці підлягають, вважаються науково осмисленими.

Дія принципу верифікації як функції критерію істинності та хибності К. Поппер формулює наступним чином: «Положення або висловлювання істинне, якщо воно підтвержене фактами-переживаннями і якщо можуть бути вказані уявні факти, котрі, якби вони були б реальними, це положення заперечували б; положення хибне, якщо воно заперечується фактами-переживаннями і якщо можуть бути вказані уявні факти, котрі, якби вони були реальними, ці положення підтверджували б» [6, с. 153–187].

Принцип верифікації починає формуватися ще в епоху Нового часу. Достатньо згадати філософські розмісли Р. Декарта, Б. Паскаля, пізніше Д. Юма, в яких головним завданням філософського і наукового пізнання є досягнення достовірного знання. Однак детальну розробку і концептуалізацію принцип верифікації в якості аргументу перевірки істинності (чи хибності) одержав в неопозитивізмі. Заслуговує уваги вихідне формулювання М. Шліком механізму верифікації, який постає системою аргументів доказу істини: «Допустимо, що ми повинні здійснити верифікацію якого-небудь реального твердження U . З цього U можна вивести нове судження U_1 , звертаючись за допомогою до іншого судження U^I , яке вибрано так, що U і U^I разом слугують послілками силігизму, виводом з якого є саме U . Судження U^I може бути, по-перше, знову реальним твердженням, або, по-друге, дефініцією, або, по-третє, чисто понятійним висловлюванням; по відношенню до нього приймемо, що його істинність абсолютно визначена. З U_1 можна, звертаючись в свою чергу за допомогою до судження U^{II} , вивести наступне судження U_2 , причому, якщо мова йде про характер U^I , існують ті ж самі можливості, що і у випадку з U^I . З U_2 , а також нового U^{III} ми одержуємо U_3

і т.д., поки не приходимо до судження U_n , котре володіє формою більш або менш такого виду: «в тому–то і в тому місці, в той–то і той–то час, в тих–то і тих–то умовах можна спостерігати і пережити те–то і то–то». Йдемо на вказане місце, так щоб опинитися там у вказаний час, реалізуємо вказані умови і описуємо, тобто означаємо, одержані при цьому спостереження або переживання певним судженням W (судження спостереження), причому те, що спостерігається або переживається на основі актів повторного пізнання, підводять під відповідні поняття і означають потрібними для цього словами. Якщо W тотожне з U_n , то це означає верифікацію U_n , а тим самим і первісного U » [4, с. 129].

Із сказаного бачимо, що передостання ланка в сплетінні актів процесу верифікації складається з «фіксації у висловлюванні (W) результату спостереження або експерименту (F). Остання ж ланка полягає в порівнянні двох висловлювань (W і U_n) з метою встановити, чи тотожні вони. В цілому верифікація складається з операцій чотирьох видів: дедуктивне виведення (U_n з U), фіксація досвіду (F) у висловлюванні (W), порівняння висловлювань (W і U_n) і встановлення результату верифікації (U оголошується або істинним, або хибним)» [4, с. 129].

Виходячи з вищесказаного, виокремимо наступні аспекти принципу верифікації як аргументу в досягненні істинного знання: згідно принципу верифікації, критерій істинності та хибності висловлювання (положення) полягає в його перевірці через досвід; перевірка через досвід полягає в порівнянні висловлювання з безпосередньо даним; перевірка є осмисленою, а сукупність операцій перевірки висловлювання складає його смисл. Тут термін «смысл» вживається нами як «значення», але таке, котре співвідносне з «позбавленістю смисла». Висловлювання осмислене, якщо воно або істинне, або хибне, і позбавлене смислу, якщо не здатне бути тим або іншим.

Отже, результатом верифікації повинно стати істинне висловлювання. Але потрібно враховувати, що загальні положення (висловлювання) про факти не верифікуються повністю, оскільки для цього аргументація є недостатньою. Тому їх достовірність підтверджена лише тим, що висловлювання і положення, які виводяться з них, завжди верифікуються. Отже, неможливо з впевненістю судити про достовірність числом проведених перевірок (причому нові перевірки можуть ці положення заперечити). Тому стосовно загального висловлювання (положення) неможливо сказати, що воно істинне. Можливо, воно істинне, але про це неможливо дізнатися. Хоча завдяки асиметрії між верифікацією (верифікаційністю) і фальсифікацією (фальсифікаційністю) можна дізнатися, що воно хибне, коли його заперечили. Тому стосовно загальних положень (висловлювань) можна «говорити не про їх істинність, а лише про їх підтвердження» [3, с. 161].

Необхідно враховувати, що одиничні і окремі висловлювання (положення) є більш достовірними. Справа в тому, що вони мають відношення до нашої повсякденності, до звичного оточення, до знайомих об'єктів і класів об'єктів. Впевненість в них обумовлена численними перевірками відповідних положень. Якщо ж виникають нові висловлювання, незвичні ситуації, то їх потрібно перевірити. Висловлювання про багаторазову перевірку положення справ можна вважати достовірними, виходячи з доказаної ситуації, що структура світу не змінюється, що в ньому зберігається стабільність, тобто

існує певна закономірність і доцільність. Однак таке припущення не дає достовірного знання, воно саме являє собою загальне положення (висловлювання) необмеженої загальності, тобто стосується ще невідомих речей, про які ми нічого не знаємо. У нас немає ніякої впевненості в тому, що ми застраховані від випадковостей. Якщо допустити наявність закономірностей, то перевірені і підтвержені відповідними аргументами висловлювання про добре відомі ситуації можна вважати істинними, оскільки ми виводимо їх з цього припущення. Однак вони істинні лише умовно, а не абсолютно. З точки зору теорії пізнання, такі окремі висловлювання не мають ніякої переваги. Внаслідок своєї логічної залежності від загальних висловлювань, які принципово недостовірні, оскільки їх істинність не може бути доведена із-за недостатності аргументів, ці висловлювання не можуть бути більш достовірними, чим загальні положення, з яких вони виведені. Якщо говорити про «аргументовану доказовість їх істинності, то вона доведена і аргументована в тій же мірі, що й істинність більш загальних припущень, з яких вони витікають» [3, с. 163], – зазначає В. Крафт.

Разом з тим, якщо окремі висловлювання повинні підлягати перевірці, то це відбувається так само, як і у випадку загальних висловлювань: з них виводяться наслідки, які перевіряються шляхом порівняння з визнаними базисними висловлюваннями. Перевірка всіх таких наслідків тут також неможлива, тому «повної верифікації не може бути і для окремих висловлювань» [7, с. 425], – вважає Р. Карнап.

Можливість перевірки висловлювань в різній мірі обумовлює в такій же мірі можливість їх підтвердження. Рівень підтвердження збільшується з числом прикладів, але він залежить не від їх кількості, а від строгості перевірок. Р. Карнап, який систематизував і описав умови і види підтвердження, відрізняє перевірку висловлювання від його підтвердження. Висловлювання володіє можливістю підтвердження, якщо можна задати обставини, при яких воно буде істинним. Висловлювання може бути підтверджено за допомогою аргументів, до яких воно буде зведено, – прямо або опосередковано, повністю або частково. Емпіричне висловлювання може бути підтвержене, якщо його підтвердження можна звести до підтвердження предиката, який спостерігається. «Молекулярне висловлення» (яке складається з простих висловлювань) з предикатами, що підтверджуються, може бути «підтверджено як в позитивній, так і в негативній формі, воно має здатність до двостороннього підтвердження» [7, с. 436–437].

Для здійснення перевірки повинні бути задані, по-перше, умови перевірки, тобто певна експериментальна ситуація і, по-друге, умови істинності, тобто можливий експериментальний результат перевірки. Також повинна існувати можливість реалізації умов перевірки, а виконання умов істинності саме повинно допускати перевірку. У відповідності з цим можна визначити, в якій мірі ці умови можуть бути виконані для висловлювань того чи іншого виду. Положення, для яких умови істинності формулюються через посередництво атомарних або молекулярних висловлювань, можна повністю підтвердити – але це не означає повністю верифікувати – і вони повністю перевіряються.

Потрібно врахувати відмінність між емпіризмом і метафізикою, від чого залежить істина чи хибність

висловлювання або того чи іншого положення. Якщо емпіризм прагне лише до того, щоб відмежувати наукове знання від трансцендентної метафізики, то для цього достатньо і слабкої вимоги. Метафізичні положення не можуть одержати навіть часткового підтвердження. Метафізичний суб'єкт, який перебуває на межі світу, і протиставляється емпіричному і психологічному суб'єкту як фактам світу, не може бути ототожнений з трансцендентським пізнавально-доказовим апаратом І. Канта. З позицій своєї логіки Л. Вітгенштейн чітко дає зрозуміти, що «присутнього в світі суб'єкта, що пізнає, не існує» [1, с. 138–147]. Якщо І. Кант наполягає на реальному розділенні предметів самих по собі та їх феноменів, то Л. Вітгенштейн, навпаки, не розглядає світ, окреслений межею метафізичного суб'єкта, як сукупність суб'єктивних феноменів, що протиставляються реальному, ноуменальному світу, який не залежить від суб'єкта. Світ, що сприймається, збігається зі світом реальним.

В цьому плані «строго проведений соліпсизм співпадає з чистим реалізмом» [2, с. 54]. Оскільки даний світ єдиний, який я сприймаю своїми органами чуття, не має смислу говорити про якийсь інший, незалежний від суб'єкта світ. Гносеологічне розуміння суб'єкта в цілому не може бути застосоване до «Логіко-філософського трактату» Л. Вітгенштейна і неопозитивізму загалом. В силу чого завдання експлікації вчення Л. Вітгенштейна про «трансцендентне» вимагає прийняття особливого визначення, яке, по-перше, враховує безсуб'єктну інтерпретацію мови як незалежної від суб'єкта логічної форми і, по-друге, здатне в подальшому включити його в більш широке розуміння мови, розвинене у «Філософських дослідженнях». Такий підхід – лінгвістичний – повинен «розглядати трансцендентне як те, що перевершує межі мови в її логічній структурі, що оформлює емпіричні факти, і тому невиразиме в її межах» [5, с. 213].

В даній ситуації стає зрозуміло, що побудова логіки мови для метафізики зовсім не виключена. Але це буде мова, котра відмовляється від зв'язку із спостереженням, від перевірки і підтвердження в науковому смислі. В такому випадку в ньому повинні бути встановлені власні критерії смислу і значення. Якщо метафізика залишається трансцендентною, ірраціональною, інтуїтивною, догматичною і прагне бути раціональною та логічною, вона повинна знайти власні аргументи для обґрунтування своїх основ.

Як підтвердження відноситься до істини? Вони різні за своїм змістом. Якщо істинність і хибність не пов'язані з часом, то підтвердження, навпаки, завжди прив'язане до певного моменту і при строгому формулюванні. Воно завжди повинно містити орієнтир на той чи інший момент часу. Про емпіричне висловлювання неможливо з впевненістю стверджувати, що воно істинне, можна лише сказати, що до цього часу воно підтверджувалося. Підтвердження має рівні, воно завжди тимчасове і відносне. Підтвердження являє собою логічне відношення між теорією та її базовими висловлюваннями, тому воно також не залежить від часу, однак сукупність базисних положень і висловлювань не залишається незмінною, і з часом змінюється. Отже, істину не можна ототожнювати з підтвердженням. Але по відношенню до емпіричної теорії і взагалі будь-якого емпіричного висловлювання можна говорити тільки про більшу міру підтвердження, але не про абсолютну істинність.

Таким чином, в інтелектуальному просторі аналітичної філософії виокремлюється течія неопозитивізму, який відомий на перших етапах свого розвитку як «логічний позитивізм». В неопозитивізмі було аргументовано відокремлення філософії від логіки та інших наук, що поставило проблему істинних та хибних висловлювань. В цьому контексті проводиться критика метафізики як дисципліни, положення якої не підлягають перевірці фактами. Вимога перевірки положень і висловлювань про досвід, тобто проблема емпіричного критерію їх істинності, концептуалізувала принцип верифікації. Він є критерієм наукової осмисленості і критерієм істинності та хибності; перевірка висловлювань проходить через їх співставлення з фактами чуттєвого досвіду суб'єкта. Верифікація виступає аргументом доказовості істинності чи хибності висловлювань і положень, доводить існування відмінності між істиною та підтвердженням. Верифікованість емпіричних чи теоретико-метафізичних положень і висловлювань поставила аргументацію на новий рівень логічної доказовості, що відкрило нові параметри вчення про істину.

Список використаних джерел

1. Галантіна К. Э. Трансформация концепта субъекта в философии Людвиг Витгенштейна / К. Э. Галантіна // Вопросы философии. – 2011. – №7. – С.138–147.
2. Витгенштейн Л. Логико-философский трактат / Л. Витгенштейн // Философские работы. Часть I. – М.: «Гнозис», 1994. – С.1–73.
3. Крафт В. Венский кружок. Возникновение неопозитивизма / В. Крафт. – М.: Идея-Пресс, 2003. – 224 с.
4. Нарский И. С. Неопозитивизм / И. С. Нарский // Современная буржуазная философия. Учеб. пособ. – М.: «Высш. школа», 1989. – С.87–210.
5. Павлов И. И. Когда молчит Витгенштейн: лингвистическое понимание трансцендентного // Трансцендентное в современной философии: направления и методы. – СПб.: Алетейя, 2013. – С.205–236.
6. Поппер К. Объективное знание: Эволюционный подход / К. Поппер. – М.: Эдиториал УРСС, 2009. – 384 с.
7. Carnap R. The logical syntax of language / R. Carnap. – L.: Routledge and K. Paul, 1954. – 352 p.

References

1. Galantina K. Je. Transformacija koncepta sub#ekta v filosofii Ljudviga Vitgenshtejna / K. Je. Galantina // Voprosy filosofii. – 2011. – №7. – S.138–147.
2. Vitgenshtejn L. Logiko-filosofskij traktat / L. Vitgenshtejn // Filosofskie raboty. Chast' I. – M.: «Gnozis», 1994. – S.1–73.
3. Kraft V. Venskij kruzhok. Vozniknovenie neopozitivizma / V. Kraft. – M.: Ideja-Press, 2003. – 224 s.
4. Narskij I. S. Neopozitivizm / I. S. Narskij // Sovremennaja burzhuaznaja filosofija. Ucheb. posob. – M.: «Vyssh. shkola», 1989. – S.87–210.
5. Pavlov I. I. Kogda molchit Vitgenshtejn: lingvisticheskoe ponimanie transcendentnogo // Transcendentnoe v sovremennoj filosofii: napravlenija i metody. – SPb.: Aletejja, 2013. – S.205–236.
6. Popper K. Ob#ektivnoe znanie: Jevoljucionnyj podhod / K. Popper. – M.: Jeditorial URSS, 2009. – 384 s.
7. Carnap R. The logical syntax of language / R. Carnap. – L.: Routledge and K. Paul, 1954. – 352 p.

Komaha L. G., Candidate of Philosophical Sciences, Docent of Logic Department, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), gileya.org.ua@gmail.com

Verification of true statements: logic, criteria, arguments

The paper analyzes the principle of verification, which is a criterion of theoretical understanding and an argument in the evidences of truth or falsity of scientific knowledge. It is shown that the verification is to verify the knowledge through experience; a set of checking operations is the meaning of scientific knowledge. In its argument the principle of verification accounts a distinction between empiricism and metaphysics, that brought logic to a new level of evidence.

Keywords: argumentation, verification, truth, metaphysics, empiricism, sense, falsity.

Кобаха Л. Г., кандидат філософських наук, доцент кафедри логіки, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), gileya.org.ua@gmail.com

Верификация истинных высказываний: логика, критерии, аргументы

Анализируется принцип верификации, который выступает критерием теоретического осмысления и аргументом в доказательствах истинности или ложности научного знания. Показано, что верификация проверяет знание через опыт; совокупность операций проверки составляет смысл научного знания. В своей аргументации принцип верификации учитывает отличие между эмпиризмом и метафизикой, что вывело логику на новый уровень доказательности.

Ключевые слова: аргументация, верификация, истина, метафизика, эмпиризм, смысл, ложность.

* * *

УДК 141.319.8:130.2

Теліженко Л. В., доктор філософських наук, доцент, доцент кафедри теорії та історії держави і права, Сумський державний університет (Україна, Суми), ltelizhenko@mail.ru

До–класична модель цілісності людини: постнекласичний погляд

На культурологічному матеріалі проводиться антропологічний аналіз становлення та розвитку цілісності людини доцивілізаційного періоду. На основі використання постнекласичної методології показано, що з розвитком людини її зовнішній життєвий світ, як і вона сама, ставали все більш складними. Це потребувало у відповідності людини і її умов у спільній для них цілісній основі (мана, першолюдина тощо), яка перевершувала межі її властивості самої людини. Їх узгодження як дії ритуалу і змісту міфу ставало способом підтримання цілісності людини та водночас її розвитком, у відповідності людини з основою в одній актуалізованій ситуації. Виявлено синкретичний тип цілісності первісної людини, основу якого утворили нерозвинена свідомість та недиференційоване мислення, та міфологічний тип цілісності архаїчної людини, основою якого стало міфологічне структування людиною себе і світу.

Ключові слова: людина, цілісність, міф, свідомість, ритуал, онтичне, онтологічне, дуальність.

Проблема цілісності людини для філософії не є новою. Фактично вона існує стільки, скільки існує й філософія. Але ставилася вона, зазвичай, тільки щодо сучасної людини, яка і була такою, насамперед, для самої філософії. Цілісність людини доцивілізаційного періоду, як правило, не розглядалася, оскільки вважалося, що міфологічні та інші специфічні тексти культури не можуть нести об'єктивних знань про людину. Та треба визнати, що теоретичне створення моделі цілісності сучасної людини без урахування особливостей її історичного розвитку постає не лише не повним, неадекватним людській сутності, а і в принципі неправомірним. Аналіз культурологічного матеріалу, який дозволяє на його широкій основі прослідкувати етапи розвитку людини як розвиток і зміну форм її цілісності, виявляючи при цьому причини та закономірності такого процесу, здатен стати «ключем» для аналізу цілісності вже сучасної людини. При цьому має використовуватися саме постнекласична методологія, яка дає змогу аналізувати проблему на більш високому рівні, не центруючи увагу тільки на людині або тільки на її умовах, а розглядати їх в нерозривній єдності. У аналізі зазначеної проблеми це має стати вузловим моментом, здатним допомогти виявити такі особливості розвитку цілісності людини, які в ній, можливо, були присутніми завжди, але не бралися до уваги традиційними методологіями. Тим більше, як свого часу доводив і К. Ясперс, зумовлені доісторичним становленням людини

особливості здатні носити в ній постійний характер, витримуючи всі катастрофи історії; у той час як історично здобуте, пов'язане з духовністю і традицією, може знищуватися за короткий проміжок часу [1, с. 61].

Мета дослідження полягає в тому, щоб на культурологічному матеріалі проаналізувати розвиток людини як цілісної, починаючи від первісності до появи європейської цивілізації і раціональної думки, історичні передумови якої сягають античної культури, а через неї культур усіх древніх суспільств, їх норм, цінностей, міфів і т.д. Враховуючи межі статті, *завдання* полягає в тому, щоб дослідити синкретичний тип цілісності первісної людини та міфологічний тип цілісності архаїчної людини.

Особливості культури, віри, психіки, способу життя древньої людини вже аналізувалися в роботах Б. Малиновського, В. Топорова, К. Юнга, К. Ясперса, Л. Леві–Брюля, М. Еліаде, М. Стеблін–Каменського, О. Лобка, О. Лосева, Я. Голосовкера та багатьох інших дослідників. У роботах І. А. Герасимової, яка досліджувала когнітивні практики доби первісності та архаїки, з використанням синергетичного підходу аналізувалася роль бінарних опозицій для розвитку цілісності людини [2]. Але аналіз цілісності древньої людини як нерозривної єдності людини і її умов у спільній для них цілісній основі (постнекласичне розуміння ситуації) проводиться вперше.

Синкретичний тип цілісності первісної людини. Неважко припустити, що цілісність властива кожній людині, на будь–якому етапі її еволюціонування, якщо це, навіть, первісна людина. Більше того, можливо, що саме цілісність певного характеру і стала вирізняти людину як таку з–поміж її природного середовища. Проте, як уявляла людина свою цілісність та чи й завжди для неї це було необхідністю, є питанням вже самого розвитку людини. Доба первісності, яка не має чітко визначених хронологічних меж, але яка безумовно пов'язана з появою людини розумної, є тому свідченням. Адже з антропологічної точки зору первісність визначається не стільки способом життя чи видом занять людини (історико–культурні дослідження, для яких важливими є археологічні дані, фіксують сліди первісності у вітчизняній культурі навіть початку ХХ ст.), скільки розвитком мислення людини, її свідомістю, здатністю до цілеспрямованої діяльності, в тому числі до мови та письма як найбільш складних. А це означає, що доба первісності включає два типи людини:

– історично відому людину, людину розумну, яка має «свідомість свого походження» і здатна до запитування про цілісність самої себе і світу;

– та людину не пізаного минулого, людину доісторичну, домовну, яка не виділяла одиниці смислу і в подібному запитуванні не мала потреби.

Та в тому і в іншому разі людина все ж була людиною, унікальним створінням, з тією, очевидно, різницею, що в доісторичний період, як про це писав К. Ясперс, відбувалося «формування людини як виду... з усією присущою їй сферою несвідомого», відбувалося становлення того, що й донині складає фундамент «нашого людського буття» [1, с. 55]. А в історичний період, пов'язаний з «відчуттям буття» та «одухотворенням» людини, відбувалося «усвідомлення буття як цілісності», духовне розгортання людини та її свідоме еволюціонування. Це дозволяє припустити, що і цілісність людини, починаючи з епохи первісності, теж могла бути різною: поза площиною мислення і

смыслорозділення та цією площиною визначеною, проявляючись у створенні вже другої природи людини – культури.

Чим же є цілісність доісторичної первісної людини, яка не мала писемності та не залишила про себе прямих свідчень? З природничо–наукової точки зору про цілісність неандертальця, який вважається проміжним ланцюгом, нехай і в 500 тисяч років, між мавпою та людиною, можна говорити лише як про фізичну, поза будь–якої цілісності внутрішньої, пов'язаної з мисленням та почуттями. З філософсько–антропологічної точки зору початкова цілісність первісної людини, «сліди» якої прослідковуються в культурних текстах усіх народів і цивілізацій, людини сутнісно відмінної від неандертальця як «долюдського виду», постає синкретичною або синкретично–магічною. Основою такої цілісності, в якій корінилася доглибинна онтологічна єдність людини з усім існуючим, було недиференційоване мислення, відсутність протиставлення між думкою та почуттями, що проявлялося і як відсутність протиставлення між людиною і світом. Так, Л. Леві–Брюль, виділяючи первісність за способом «пралогічного» мислення, здатного до розмірковувань, але відмінного від мислення сучасної людини, доводив, що уявлення про себе та світ первісної людини, свідомість якої була ще нерозвиненою, мало не інтелектуальний, а швидше емоційний характер. Тому світ вона сприймала у різноманітті речей і явищ не лише як образи об'єктів, вважаючи їх реальними, а і як дію, яка йшла від цих об'єктів чи, навпаки, на них направлялася та впливала. Характерна абсолютно всьому, навіть пластичним зображенням, створеним самою людиною, ця дія, на думку Л. Леві–Брюля, була містичною (не в сучасному релігійному розумінні, а в значенні таємничої сили), виявляючи себе то як вплив, то як сила, то як таємнича міць. Але в будь–якому разі первісною людиною «дія ця незмінно визнається реальністю і складає один із елементів уявлення про предмет» [3, с. 133]. Відповідно, первісна людина, яка в собі була нечуттєва до протиріч, предмети навколишнього світу сприймала не відокремлено від їх дій, у тому числі й від складних дій природних явищ. Дія фізичних фактів та дія емоційних образів, яка сприймалася людиною звідусіль, утворювала єдину психо–фізичну містичну реальність, в якій вона постійно перебувала. Адже всі істоти, предмети, явища належали до спільної основи, яка «жила» в ній самій і яка все робила взаємопроникаючим, співпричетним та причинно пов'язаним одне з одним. Через це містичність Л. Леві–Брюль вважав характерною рисою ментальності народів з дологічним мисленням, а співпричетність таких народів до всезагальних вірувань – «законом співпричетності» [3].

У даному відношенні показовим є також висновок Б. Малиновського, який, узагальнюючи дослідження вчених про первісну людину, фундаментальні дослідження культури якої почалися лише з XIX ст., констатував загальноновизнаний факт, який своєю неспростованістю спантеличив дослідників: «у всіх первісних культурах має місце універсальна ідея містичної, надприродної, безособової сили, яка рухає всіма природними силами», і що «такою ж універсальною є віра в неї, відкинути яку як фрагмент міфології просто не можливо» [4, с. 22]. На думку Б. Малиновського, практичним виявленням дії цієї сили стала магія, така ж універсальна, як і віра в неї. А магія та містика – це вже «мінімум релігії», визначеної,

між іншим, «маною», тобто існуванням надприродної сили, але не анімізмом [4, с. 25]. Фактично це означає, що магія, якою проникнуте все життя первісної людини, була не результатом відображення в свідомості людини навколишньої дійсності, а самою дійсністю, яка пізніше відобразилася в культурі, наскрізь роблячи її релігійною.

Такої ж думки дотримувався і К. Юнг. Розмірковуючи про «первісний світ чуда» та його уявлення про «всеприсутню» та «всезоживляючу силу» мана, яка водночас є і магічною силою, він доводив, що ідея цієї сили виникла в «туманну давнину, про яку зазвичай не дають собі звіту», і пов'язана вона з образами, які тоді ж з'явилися [5, с. 146]. При цьому характерною у юнгівському тлумаченні представляється сама причина появи для людини як першообразів, так і ідей, з ними пов'язаних: «свідомість ще не думала, а сприймала. Думка була об'єктом внутрішнього сприйняття, вона не думалася, а виявлялася своєю появою, так би мовити, бачилася і чулася. Думка була, по суті, откровенням, не тим, що шукалося, а нав'язаним, переконливим у своїй безпосередній даності» [5, с. 147].

Це вказує на те, що первісна людина, за словами М. Еліаде, «райського періоду» або «часу начала всіх начал», коли «люди не знали смерті», «розуміли мову тварин і жили з ними в мирі» [6, с. 8, 33], мала особливу цілісність – внутрішню цілісність у самій собі і відповідну цілісність зовнішнього сприйняття, що дає підстави вважати таку її *цілісність синкретичною* (від грец. *sygkrētismos* – «з'єднання», або від грец. *syn* – «разом» і лат. *cresco* – «рости», «збільшуватися»). У самій собі відносно навколишнього світу людина ще не виділяла одиниці смислу та не формувала до них певного ставлення, тобто того, що і могло бути її власним внутрішнім світом, нетотожним зовнішньому. Відповідно, і поза собою вона не сприймала сам по собі образ, бо це було б проявом мислення, виділенням смислу, ідеї, іншими словами, проявом «свідомості Я». Вона сприймала, насамперед, дію образу, від нього невід'ємну, відповідаючи на неї своїми подібними діями, зокрема, магічними, в яких фізична дія була ще й дією чи силою не фізичної природи.

То ж, якщо в первісній людині в силу нерозвиненості свідомості не було внутрішнього розділення, то розділення не могло бути між нею самою та її умовами, оскільки саме свідомість, як прийнято вважати в філософії, протиставляє Я – Не–Я, людину умовам та всьому буттю. Єдина ж у собі вона виявилася єдиною і з усім світом, при цьому як в смисловому, так і в діяльнісному відношенні. Два типи дій, що пізніше стали відноситися до природного та надприродного, сприймалися нею як те, що належало їй самій. Врешті–решт, людське і природне, зовнішнє і внутрішнє, вона сама і її середовище так поєднувалися та перепліталися в первісній людині, що з філософської точки зору щодо неї неправомірно ставити питання про суб'єкт і об'єкт, єдине і багатоманітне, онтичне і онтологічне, матеріальне і ідеальне, яких у ній як двох сторін ще не було.

Міфологічний тип цілісності архаїчної людини. У сучасних антропологічних дослідженнях можна знайти й протилежне уявлення про первісну людину, в яких доводиться не відсутність чи нерозвиненість її свідомості, а навпаки, свідомість, ще й розвинена, що знову ж повертає до уявлення про неоднозначність її цілісності. Так П. С. Гуревич пише: «Первісна свідомість за своєю природою

сутності не може розглядатися як недиференційована, сплутана, дологічна або містична свідомість. ...дикун чуттєвий до тонких відмінностей, які зникають від нашої уваги» [7]. А розвиваючи цю думку далі, антрополог взагалі приходять до парадоксального висновку: «древні знали значно більше, ніж ми», – визнаючи при цьому, що формою особливого знання первісної людини про світ та само себе був саме міф [там же]. То як же міф, стаючи формою знання, міг розвивати людину, в тому числі і її цілісність?

Міф, зазвичай, прийнято вважати найдревнішою універсальною формою культури людини, яка була відома всім народам, на різних континентах, починаючи з «найглибших» часів. Але з антропологічної точки зору щодо цілісності людини міф теж набуває суперечливого значення. З одного боку, міф бере витoki у синкретичній цілісності доісторичної людини, є прямим її виявленням, а з іншого боку, як форма культури людини міф синкретичну цілісність руйнує і стає проявом вже не синкретичної, але й не лише фізичної цілісності первісної людини. Ще раз повертаючись до концепції Юнга слід згадати, що поява перших усних міфів могла бути зумовлена наявністю «колективного психічного субстрату» та його міфоутворюючих структурних елементів, своєрідних міфологічних компонентів, які Юнг назвав архетипами. Проявляючись як образ і його сила, що діє в самій людині, вони утворювали «реальність, не менш, якщо не більш реальну, ніж матеріальний світ» [5, с. 89]. Через це і міф, на думку Юнга, своїм корінням сягає «невимірюваної древності» і є виявленням досвідомої душі людини, її довільним висловлюванням про події в несвідомій психіці. Тому в цьому відношенні міф – «менш за все алегорії фізичних процесів», він є самим життям племені, яке розпадається і зникає із втратою своїх міфів, подібно тому, як розпадається людина, яка втрачає свою душу [5, с. 89]. «Міфологія племені, – пише Юнг, – це його жива реальність, втрата якої – завжди і скрізь, навіть серед цивілізованих народів, – є моральною катастрофою» [5, с. 90]. Але міф як форма культури первісної людини, що нею створюється і розвивається, передбачає вже зміну самої людини, появу в ній мислення, здатність виділяти одиниці смислу, виробляти певне ставлення до подій і явищ, зі смислом пов'язаних, тобто проявляти елементарну свідомість, яка і є основною умовою формування культури людини, культури, існування якої поза цілісності людини теж не можливе.

То ж, міф у такому разі став проявом вже не синкретичної цілісності людини. Адже тепер у людині розрізнялися думка і почуття, а оточуюче середовище через розділення Я і Не-Я (суб'єкта і об'єкта) поставало хаосом, джерелом жахів, які тепер треба було долати. Це була цілісність людини мислячої, здатної до пізнання та культурної творчості як способу виживання.

Можна передбачити, що способом формування нової цілісності людини, яка розрізняла образ і його дію, тепер стало таке міфологічне структування людиною світу і самої себе, в основі якого знаходилося, насамперед, виявлення бінарних опозицій, яке не тільки відділяло зовнішнє людини від її внутрішнього, а мало «свої» опозиції і в тому, і в іншому, відділяючи думку від почуття, а людину від природи. Адже, як доводить В. Топоров, система бінарних (двоічних) відмінних ознак, присутніх у будь-якому міфі, є найбільш універсальним

засобом описування семантики світу і людини [8, с. 162]. Протиставлення торкалися структури простору (верх – низ), часових координат (день – ніч), характеристик кольорів (чорний – білий), соціальних явищ (чоловік – жінка, свій – чужий, сакральне – профанне) тощо [там же]. Власно, всі ознаки людини, суспільства та навколишнього світу роздвоювалися і протиставлялися. Дуальною тепер стала навіть сила, яка ділилася на внутрішню і зовнішню, фізичну силу-рух та особливу смисловою силу образу або, в юнгівському розумінні, архетипу, маючого свою психічну силу. При цьому акт роздвоєння та поляризація сил стали означати початок такого руху людини, який, маючи єдине спільне джерело, вище за походженням, проявляється в ній абсолютно по-різному: як внутрішній рух бажання, уявлення, образу, почуття, на чому в своїх дослідженнях, говорячи про логіку міфу, особливо наголошував Я. Е. Голосовкер [9], та зовнішній рух тіла, який, не відокремлюючись від руху внутрішнього, в своїй фізичній формі здатен мати той же смисл, що і внутрішній. Тому внутрішній рух, який пов'язувався лише зі смислом, для людини став боротьбою лише смислів. Але будь-який зовнішній рух, пов'язаний, насамперед, з фізичною дією, фізичною боротьбою не обмежувався – він ставав ще й боротьбою смислів, з фізичною дією пов'язаних. Звідси уявлення міфологічної свідомості про те, що, певним чином діючи фізично, але придаючи цій дії ще й бажаний смисл, можна впливати на внутрішній стан людини, її образи та сили, і навпаки, в самій собі, виявляючи та змінюючи образи та їх смисли, впливати на хід зовнішніх подій і явищ. Фактично через бінарні опозиції як особливість будови міфу людина почала двонаправлений процес вибудовування самої себе, але вже цілісно іншої – через осмислення як олюднення зовнішнього світу, в якому вона діяла подвійним чином, та відповідне до цих дій смислове формування власного внутрішнього світу. Дуально розділений свідомістю людини світ на зовнішній і внутрішній у ній самій тепер заново почав формуватися при її безпосередній активності, утворюючи нову антропологічну цілісність людини, межа та реальність якої мали відповідати її свідомості.

З цього витікає, що бінарність, яка з'явилася з розпадом синкретичної цілісності людини, передбачала не лише існування двох розділених як протилежних світів людини, а і їх свідомий розвиток та таке увідповіднення між собою, яке мало ставати виходом людини на принципово нові східки буття, що може бути розціненом як етапи її внутрішнього еволюціонування.

Увідповіднення, насамперед, мало бути смисловим і діяльним. Смисли та їх взаємна єдність формували внутрішню смисловою єдність людини, яка в принципі не могла бути відірваною від прасмислової основи доісторичної людини. Тому людина мала заново перевідкривати вже існуючі в ній смисли та формувати на їх основі нову єдність – смисловою єдністю зовнішнього і внутрішнього. При цьому прасмислова основа як основа для нової єдності, могла «освоюватися» людиною лише в тій мірі, в якій осмисленим, тобто переробленим думкою, ставав її зовнішній світ. Підтвердженням цьому є висновки дослідників про те, що перші міфи первісної людини не мали цілісного завершення, внутрішньої єдності та структури і швидше нагадували мішанину, купу розрізнених між собою оповідей, ніж цілісне міфологічне оповідання, яке давало б цілісне уявлення про світ

такої ж цілісної людини. «У реальному первісному суспільстві, – пише О. М. Лобок, – не знайомому з релігійними інститутами, оповідальні міфи існують ... у вигляді скопища розрізнених оповідей, які абсолютно не претендують на якийсь зовнішній образ цілісності і систематичності» [10, с. 513].

Діяльнісне ж увідповіднення двох світів людини було зумовлене її практичними потребами, направленими, насамперед, на фізичне виживання як першочергову мету всіх дій людини. Бажаючи вплинути на окремі предмети та явища природного світу, вона проводила різноманітні ритуали, як це описує М. Еліаде, які мали актуалізувати в ній як силу ті смислові зв'язки між зовнішнім і внутрішнім, які ставали необхідними для конкретної життєво-практичної ситуації: полювання, обробки землі, стану здоров'я тощо [6, с. 42–45]. Власно, з практичною метою внутрішнє людини приводилося до зовнішнього, онтологічне до онтичного, бажане до реального, формуючи новий тип її цілісності, дуальний за своєю суттю. При цьому фрагментарність міфу не заважала проведенню ритуалу, як і досягненню закладеної в ньому практичної мети людини. Адже ритуал, який святкувався і вимагав виконання зовнішніх дій певного смислу, актуалізував у внутрішньому світі людини, тотожному світу міфу, тільки на разі їй потрібний діяльнісно-смисловий фрагмент, продиктований виключно зовнішніми умовами. Але вже в цьому фрагменті як порядку, виділеному із хаосу, шляхом виконання певних ритуальних дій, вона онтична вмiла збігатися з собою онтологічною, досягаючи їх злиття як однієї цілісної реальності, нехай онтологічно і не глибокої. Можливо, що саме в цьому приховується відповідь на питання про надзвичайну культурну стійкість міфів, їх живучість, неспростовну віру в них людини та питання про те, як треба розуміти, що таке міф? Адже, як пише М. І. Стеблін-Каменський, «не дивлячись на те, що дослідженням міфів займається цілий ряд наук, ... головне в ньому [міфі] залишається загадковим. Безсумнівне відносно міфу тільки одне: міф – це оповідь, яка там, де вона виникла і існувала, приймалася за правду, якою б неправдоподібною вона не була» [11, с. 4]. Міф як оповідь для архаїчної людини міг ставати реальністю, в яку треба було не тільки вірити, а яку за певних обставин, насамперед, у ритуалі можна було безпосередньо сприймати як реальність. Власно, це свого часу і намагався довести О. Ф. Лосев, говорячи, що міф – це «істинна реальна дійсність, не метафорична, не космомова, але абсолютно самостійна, доглибинна, яку треба розуміти так, як вона є, абсолютно наївно і буквально» [12, с. 47]. Причому сприймати реальність, так би мовити, не первинну, синкретичну, а на її основі вже заново сформовану внутрішню єдність, співвіднесену із зовнішнім світом.

То ж, якщо гіпотетично передбачити, слідує юнгівському уявленню про загальнолюдське колективне несвідоме, що прасмислова основа людства із зникненням доісторичної людини не розпалася, а продовжуючи існувати, залишилася потенційним полем смислів людини розумної і на новому етапі її еволюціонування, то міф у такому разі можна вважати способом виявлення нових смислів буття людини, укорінених у цій основі, а тому способом розвитку її внутрішньої (образів, ідей, смислів, почуттів) і її зовнішньої (образів, ідей, смислів, почуттів) і її зовнішньої, насамперед, її практичної діяльності і цілей. Та найголовніше, що міф через ритуал

як дії з певним смислом (священнодії) став способом гармонізації людини, тепер складної та розділеної думками і почуттями в самій собі, дуальній за своєю природою. Тобто способом становлення людини цілісною, єдиною в самій собі, єдиною в діях, у смислах, єдиною в певній практичній меті тощо.

Створення нових міфів, більш цілісних за своїм характером, або структування та упорядкування нагромадження фрагментів уже існуючих міфів, разом з появою нових цілей для людини стало боротьбою за власну цілісність, за єдність себе з умовами існування, за себе нову. Прилаштувавшись до мірностей і смислів структуваних, цілісних міфів, вона сама ставала більш цілісною, виявляючи в собі нові онтологічні рівні, які співвідносилися зі світом «абсолютних реальностей». Такими структуваними міфами стали космогонічні та антропогонічні міфи, які належали до більш зрілого етапу розвитку людства. Вони вже настільки широко описували умови існування людини, що в них поміщалося і знаходило свого упорядкування та пояснення все, з чим тільки стикалася людина. Описуючи сакральні події допам'ятних часів, з якими пов'язувалося походження всього існуючого в світі, в тому числі й людини, в них з'явилися божественні за своєю суттю надприродні істоти, могутні і безсмертні герої, зображувалося якесь «творення» як вище діяння періоду «начала начал». Цілісні за всеохоплюваністю міфи пояснювали походження і водночас підтверджували через співвіднесення з космосом існування будь-якої тварини, рослини, вогню, землі, неба, сонця, зірок та навіть самої людини. При цьому замість окремих зв'язків між природними явищами, тваринами, людьми, героями і навіть між богами, в них взаємодіючими постали всі виділені людиною сфери існування суцього, ієрархічні та складні за своїм характером, як по горизонталі, так і по вертикалі. До того ж зв'язки і смисли між різними фрагментами дійсності, які ув'язувалися між собою, не вступаючи в протиріччя з прасмисловою основою, тепер внутрішньо утворювали значні смислові блоки і в самій людині.

У космогонічних міфах цьому особливо сприяло зведення всього суцього до єдиного і виведення всього із єдиного, зокрема, людини із елементів космосу чи космосу із частин тіла першолюдини. Такою першолюдиною як моделлю світу, як причиною ізоморфізму і однорідності мікрокосму та макрокосму у ведичних міфах став Пуруша, в іранській міфології – Гайомарт, у давньоєгипетській – бог Птах, у давньокитайській – Пань-гу і т.д. При цьому характерно, що, наприклад, Пуруша зображувався тисячооком, тисячоногим, тисячоголовим, а Птах вважався творцем усіх інших богів та всього у світі існуючого, що символізувало перехід від єдиної цілісності до розчленованого багатоманіття. Але в той же час кожна частина міфічної першолюдини як цілого, як абсолютної повноти, розділеної на частини, якими заповнювався світ, мала в собі потенції цілого, і в напрямку до цього цілого мав здійснюватися рух людини, зовнішній і внутрішній. Та переважно космос з його елементами та людина з її складним тілом у структуваних космогонічних міфах все ж сприймалися як тотожні один одному світи або як один цілий і нескладений світ. Фактично космос у міфах став самим буттям, у яке була включеною людина, а його охоплюючий хаос, ще не маючий смислового вираження простір, став сприйматися як небуття.

Зміст і структура космогонічних міфів демонстрували вже такий рівень розвитку онтологічного простору людини, в якому все поєднувалося з усім, причому не тільки з природним, а з людським і божественним. У смислового відношенні це означало, що тепер сама людина перетворилася на всесвіт, де замість хаосу та окремих фрагментів дійсності виник складний, але єдиний у ній самій структуризований і водночас цілісний всесвіт, названий нею відповідно до його суті космосом (від грецьк. κόσμος, «порядок», «упорядкованість», «будова», «устрій»). Власно, космосом став її онтологічний рівень, який значно перевершував той, що в перших міфах відповідав фрагментам оточуючої природи. Рівень, який співвідносився з космосом, включав не тільки небо та його світила, а і всю природу та саму людину. При цьому характерно, що зовнішній світ для архаїчної людини, як це підкреслював у своїх дослідженнях В. Топоров, постав не результатом переробки первинних даних органів чуття, а результатом вторинного перекодування первинних даних за допомогою знакових систем [8, с. 161]. Фактично, антропоморфний космос та сама людина зі своїми умовами для міфологічної свідомості утворили єдину універсальну систему як ціле. А зв'язки, які встановлювалися в космогонічних міфах між усім існуючим, ставали модусами цілісності як антропоморфного космосу, так і самої людини.

Особливу увагу привертає і те, що космогонічні цілісні міфи, звернені до періоду «начала начал», для архаїчної людини мали не менш важливе практичне значення, пов'язане з проведенням ритуалу, ніж для первісної людини перші усні міфи. На думку М. Еліаде, такі міфи були моделлю для наслідування всіх видів людської діяльності [6, с. 157]. Проводячи ритуал чи будь-які інші значимі дії, архаїчна людина мала наслідувати поведінку надприродної істоти, бога чи героя, що означало відтворення священної реальності того, що колись було «на початку». Та саме в цьому відтворенні, на думку дослідника, приховується важливий практичний антропологічний момент, який полягає в тому, що людина пробуджувала і підтримувала в собі усвідомлення іншого світу, божественного або світу предків, який ставав для неї абсолютною реальністю [там же]. Така думка М. Еліаде приводить до висновку, що не лише міф, а й ритуал для формування цілісності людини набував подвійного практичного значення. З одного боку, ритуал був способом підтримування або, навіть, «утримування» вже існуючої дуальної (внутрішньої і зовнішньої, онтологічної і онтичної) цілісності людини, а, з іншого боку, постійно нагадуючи про початкову божественну цільність, був способом досягнення якісно іншої цілісності людини, значно ширшої, визначеної новими і ще більш цілісними міфами. Адже те, що спершу у смислового відношенні цілісним міфом людині задавалося як зразок, який встановлював мету дій і їх характер, потім нею ж переживалося в ритуалі як нова і більш значна власна внутрішня реальність. І це, вочевидь, було практичним і ефективним способом творення людиною як самої себе, онтологічно вищої і відповідно до цієї «висоти» цілісної, так і свого середовища, природного і культурного, єдиних з нею як носієм смислів, з ними пов'язаних.

У якості висновку слід зазначити, що через ритуал людина отримувала нове народження, культурне за своїм характером, яке фізіологічно однаково народженим

людям давало право належати до одного, спільного для них культурного світу як цілого, з яким можна було себе ідентифікувати та відокремлювати від «чужого» і незрозумілого як хаосу. Водночас таке «друге народження» людини як утворення культурної цілісності можна вважати появою і соціальної цілісності людини, яка перетворювала її з біологічного індивіда з фізичною цілісністю на особистість з надіндивідуальною цілісністю, в якій представленим вже було все суспільство як ціле, з усіма його якостями. Слідом за Е. Дюркгеймом, таку дуальну цілісність, яка через онтологічне поле смислів робила людину внутрішньо єдиною з усіма членами колективу, можна вважати ще й духовною цілісністю, утвореною колективним міфологічним уявленням.

То ж, для розвитку антропологічної цілісності архаїчної людини більш значним та ефективним виявився не лише структуризований цілісний міф, а з ним пов'язаний і ритуал, у якому онтологічне вже значно перевершувало онтичне і в практичному відношенні не обмежувалося лише матеріальними потребами. У ритуалі людина відчувала ще й нематеріальну потребу – перевершувати саму себе, виходити за власні межі, що називається трансцендувати, переживаючи в собі присутність такого божественного начала, цілого за своєю суттю, від якого у смислового відношенні можна було бути невід'ємною як від самої себе. Власно, цією потребою і була внутрішня необхідність людини ставати більш цілісною, де сама цілісність, вже культурна і соціальна, набула ознак ще й духовної цілісності як ідеальної, не тотожної ні синкретичній, ні матеріальній, ні фізичній.

Список використаних джерел

1. Ясперс К. Смысл и назначение истории / К. Ясперс. – М.: Политиздат, 1991. – 527 с.
2. Герасимова И. А. Принцип двойственности в когнитивных практиках / И. А. Герасимова // Вопросы философии. – 2006. – №3. – С.90–101.
3. Леви-Брюль Л. Первобытное мышление / Л. Леви-Брюль // Психология мышления. – М.: Изд-во МГУ, 1980. – С.130–140.
4. Малиновский Б. Магия, наука и религия / Б. Малиновский. – М.: «Рефл-бук», 1998. – 304 с.
5. Юнг К.-Г. Об архетипах коллективного бессознательного / К.-Г. Юнг // Вопросы философии. – 1988. – №1. – С.133–150.
6. Элиаде М. Аспекты мифа / М. Элиаде. – М.: Академический проект, 2001. – 239 с.
7. Гуревич П. С. Философия человека / П. С. Гуревич. – М.: ИФ РАН, 1999. – Ч.1. – 221 с.
8. Топоров В. Н. Модель мира / В. Н. Топоров // Мифы народов мира. Энциклопедия. Т.2. – М.: Советская Энциклопедия, 1992. – С.161–164.
9. Голосовкер Я. Э. Логика мифа / Я. Э. Голосовкер. – М.: Наука, 1987. – 218 с.
10. Лобок А. М. Антропология мифа / А. М. Лобок. – Екатеринбург: Банк культурной информации, 1997. – 688 с.
11. Стеблин-Каменский М. И. Миф / М. И. Стеблин-Каменский. – Л.: Наука, 1976. – 104 с.
12. Лосев А. Ф. Философия. Мифология. Культура / А. Ф. Лосев. – М.: Политиздат, 1991. – 525 с.

References

1. Jaspers K. Smysl i naznachenie istorii / K. Jaspers. – M.: Politizdat, 1991. – 527 s.
2. Gerasimova I. A. Princip dvoystvennosti v kognitivnyh praktikah / I. A. Gerasimova // Voprosy filosofii. – 2006. – №3. – S.90–101.
3. Levi-Brjul' L. Pervobytnoe myshlenie / L. Levi-Brjul' // Psihologija myshlenija. – M.: Izd-vo MGU, 1980. – S.130–140.
4. Malinovskij B. Magija, nauka i religija / B. Malinovskij. – M.: «Refл-buk», 1998. – 304 s.
5. Jung K.-G. Ob arhetipah kollektivnogo bessoznatel'nogo / K.-G. Jung // Voprosy filosofii. – 1988. – №1. – S.133–150.

6. Jeliade M. Aspekty mifa / M. Jeliade. – M.: Akademicheskij projekt, 2001. – 239 s.
7. Gurevich P. S. Filosofija cheloveka / P. S. Gurevich. – M.: IF RAN, 1999. – Ch.1. – 221 s.
8. Toporov V. N. Model' mira / V. N. Toporov // Mify narodov mira. Jenciklopedija. T.2. – M.: Sovetskaja Jenciklopedija, 1992. – S.161–164.
9. Golosovker Ja. Je. Logika mifa / Ja. Je. Golosovker. – M.: Nauka, 1987. – 218 s.
10. Lobok A. M. Antropologija mifa / A. M. Lobok. – Ekaterinburg: Bank kul'turnoj informacii, 1997. – 688 s.
11. Steblin–Kamenskij M. I. Mif / M. I. Steblin–Kamenskij. – L.: Nauka, 1976. – 104 s.
12. Losev A. F. Filosofija. Mifologija. Kul'tura / A. F. Losev. – M.: Politizdat, 1991. – 525 s.

Telizhenko L. V., Doctor of Philosophy, Docent, Associate Professor at the Department of Theory and History of State and Law, Sumy State University (Ukraine, Sumy), ltelizhenko@mail.ru

Pre-classical model of human integrity: Post–Neoclassical Vision

Anthropological analysis of human integrity establishment and development in pre-civilization period is performed basing on culturological data. Via the usage of postneoclassical methodology it is shown that along with the evolution of a human his external lifeworld, as well as the human himself, became more and more complicated. It demanded adjustment of a human and his circumstances in common for them integral basis (mana, protoplast), which went beyond the limits and properties of the human himself. Their adjustment as ritual action and myth content became a way of human integrity keeping and, in the same time, its development, correspondence of a human with the basis in one actualized situation. The author distinguishes syncretic integrity type of prehistoric human the basis of which is formed by underdeveloped consciousness and undifferentiated thinking and mythological integrity type of archaic human the basis of which is formed by mythological structuring of oneself and the world.

Keywords: human, integrity, myth, consciousness, ritual, ontical, ontological, duality.

Телиженко Л. В., доктор философських наук, доцент, доцент кафедри теорії і історії государства і права, Сумський державний університет (Україна, Суми), ltelizhenko@mail.ru

До–классическая модель целостности человека: постнеклассический взгляд

На культурологическом материале проводится антропологический анализ становления и развития целостности человека доцивилизационного периода. На основании использования постнеклассической методологии показано, что с развитием человека его внешний жизненный мир, как и он сам, становился все более сложным. Это требовало согласованности человека и его условий, в общем для них целостном основании (мана, первочеловек и т.д.), которое превышало границы и свойства самого человека. Их согласованность как действия ритуала и содержания мифа становилось способом поддержания целостности человека и одновременно ее развитием, усответствованием человека с основанием в одной актуализированной ситуации. Выявлено синкретический тип целостности первобытного человека, основание которого образовали неразвитое сознание и недифференцированное мышление, и мифологический тип целостности архаического человека, основанием которого стало мифологическое структурирование человеком себя и мира.

Ключевые слова: человек, целостность, миф, сознание, ритуал, онтическое, онтологическое, дуальность.

* * *

УДК 14:572+575

Шевченко М. О., кандидат філософських наук, старший викладач, Київський національний університет культури і мистецтв (Україна, Київ), mirdzen@yahoo.com

Новий підхід до проблеми прогнозування розвитку індустрії хай–тек

Звернено увагу на основні проблеми прогнозування: онтологічні, методологічні і психологічні. Показано оригінальний підхід до прогнозування запропонований Н. Талебом. Головна ідея полягає у тому, що основним завданням прогнозування є включення в дану сферу морально–етичних цінностей. Розвиток самих технологій без розвитку морально–етичних цінностей призведе до знищення соціальних систем. В цьому сенсі цікавою є класифікація систем запропонована Талебом. Нестійкі системи руйнуються під впливом мінливості. Стійкі системи не змінюються під впливом мінливості. Надстійкі системи процвітають в умовах мінливості. Необхідно знати, коли система стала нестійкою, щоб перетворити її на стійку, чи то надстійку.

Сучасна наука створює методи, які створюють і підтримують нестійкі системи. Така ситуація може бути вирішена новими методами, які включатимуть етичні цінності. Це дасть змогу робити більш точні прогнози у системах будь–якого типу.

Ключові слова: прогнозування, метод віднімання, ефект Лінді, гіпотеза техно–гуманітарного балансу, реальність першого і другого порядку, нестійкі системи, надстійкі системи.

У ХХІ столітті проблема прогнозування будь–яких аспектів соціальної системи набула неабиякої гостроти. Сукупність взаємовідносин у системі людина, природа, суспільство все більш ускладнюється, а методи як природничих, так і гуманітарних наук не дають змоги адекватно спрогнозувати розвиток і перспективи цих відносин. Бурхливий розвиток індустрії хай–тек ще більше ускладнює ситуацію як в даній системі, так і в передбаченні негативних наслідків поширення технологій.

В межах даної статті нас буде цікавити новий підхід у сфері прогнозування складних систем, запропонований Нассімом Талебом, американським математиком, економістом і трейдером.

У своїх «Пробах» М. Монтень розмірковуючи над проблемами передбачення (прогнозування) знайшов, що область невідомого є основним джерелом для спекуляцій, оскільки їй немає чого протиставити [7, с. 112]. Не зважаючи на те, що ця ідея належить 16 століттю, вона до сьогодні залишається актуальною.

Неможливість точного прогнозу різних аспектів соціальних систем, таких як розвиток технологій, результати впливу технологічних інновацій на людину або перспективи взаємовідносин між технологічними (прагматичними) та етичними цінностями в рамках однієї генерації і т.д., обумовлена багатьма причинами як онтологічного, психологічного, так і методологічного характеру.

I. Онтологічні причини – це існування фундаментальної невизначеності, про що говорять нам принцип невизначеності Гейзенберга [9], теорема Пригожина, яка уточнює принцип невизначеності Гейзенберга і стверджує, що у відкритих системах ентропія (невизначеність, непрогнозованість) буде зменшуватись, досягнувши якогось мінімального рівня [14], а також теорія хаосу, яка встановлює межі для прогнозування [16].

II. Психологічні причини – вплив суб'єктивних чинників на процес прийняття рішень і прогнозування. Д. Канеман, П. Словік, А. Тверські у своїх експериментальних дослідженнях показали, що евристичні моделі, при прийнятті рішень, не зважаючи на свою економічність і надійність, в деяких випадках призводять до хибних висновків [6, с. 34].

III. Методологічні проблеми прогнозування. Роль методології полягає не тільки у тому, щоб створювати більш ефективний дослідницький інструментарій, методологія повинна включати і ціннісне відношення дослідника (людини). Г. Хардін у 1968 році помітив, що ціннісний аспект не включається у наукову методологію, він постійно ігнорується: «Бувають проблеми, які не мають технічного рішення. Проте майже для всіх дискусій, які проходять на сторінках наукових і науково–популярних журналів, характерне одне припущення – будь–яку із досліджуваних проблем можна вирішити технічними засобами. Під технічним рішенням я розумію рішення, які вимагають змін лише в методиці природничих наук, але не у сфері людських цінностей або розуміння моральності» [18].

З іншого боку психотерапія у розумінні ціннісної сфери просунулась значно далі і раніше за інші галузі наукових практик. Є зміни, які нічого не змінюють і є зміни, які можуть радикально переломити ситуацію. «Вацлавік, Уікленд і Фіш слідом за Бейтсоном ввели уявлення про те, що існує два різних типи змін: зміни першого порядку, які лишаються в тій самій структурі, і зміни другого порядку, які переміщують проблему в рамки нового виміру» [5, с. 39]. Зміни другого порядку – це зміни у цінностях.

Всі вище перелічені проблеми прогнозування розташовуються довкола бажання передбачити майбутнє на підставі знань, методів, теорій, математичних моделей, закономірностей, які є ефективними сьогодні і демонстрували свою результативність в минулому. Всі ці наукові інструменти прогнозування являються прагненням відповісти на питання на скільки майбутнє обумовлюється минулим і теперішнім. Нассім Талеб запропонував інший підхід до прогнозування, який використовує ідеї теорії самоорганізованої критичності. Головна ідея теорії самоорганізованої критичності полягає у тому, що будь-яка система природним чином еволюціонує до стану, в якому вона стає нестійкою до негативних факторів, які можуть спровокувати катастрофу всієї системи [15]. Тому важливе завдання індустрії прогнозу полягає в уникненні великих катастроф і реалізації незначних, локальних катастроф (управління ризиками). Досягнути цього можна через пошук і виявлення найслабших, найуразливіших до негативних факторів систем в теперішньому.

Підхід Н. Талеба ґрунтується саме на пошуку нестійких систем. З цієї метою він поділяє системи щодо їх вразливості до негативних факторів на три групи: нестійкі, стійкі та антинестійкі [12].

1. Нестійкі системи (fragile systems) – це системи, які непропорційно сильно страждають від впливу негативних факторів. На думку Н. Талеба до таких систем належать вузькоспеціалізовані системи, соціальні системи з великими боргами [12]. Їх можна описати метафорою де тонко, там і рветься.

2. Стійкі системи (robust systems) – це системи, які мінімально страждають від впливу негативних факторів. В подальшому можуть відновити свою структуру і функції [12]. Прикладами таких систем є принцип Ле Шательє–Брауна, гомеостаз і ті види бізнесу, на продукцію яких за будь-яких умов буде попит, приміром, харчова індустрія.

3. Надстійкі системи (antifragile systems) – це системи, яким вигідна нестабільність. Системи, які процвітають в несприятливих умовах [12]. Наприклад: надлишковість у природних системах, торгівля зброєю, попит на яку в умовах бойових дій буде тільки зростати, попит на продукцію фарміндустрії в умовах епідемій. Цікавим є те, що коли фарміндустрія є антинестійкою системою, людина все більше стає нестійкою системою. Між ними існує обернено пропорційна залежність. «Лікування кожної хвороби антибіотиками підставляє нас під удар небезпечних епідемій, в тому числі, імовірно, і тієї великої, найбільшої інфекції, яка зможе перебороти всі відомі антибіотики» [13, с. 48].

П. Вацлавік австро-американський психотерапевт показав, що існує дві реальності: реальність першого порядку, яку складають матеріальні речі і процеси, і реальність другого порядку, яка представлена смислами, цінностями, відносинами. Саме ця смислова реальність є джерелом як основних проблем, так і їх вирішення в

соціальних і психічних системах [1]. Можна вирішувати проблеми здоров'я шляхом створення і впровадження нових медичних технологій і це призведе до певних змін в реальності першого порядку, а можна здійснити зміни в реальності другого порядку і М. Гладуелл знайшов несподіваний факт, що здоров'я людини в значній мірі є результатом взаємовідносин (реальність другого порядку) і в меншій мірі похідною від дієт, генів, спорту, медичного обслуговування [4, с. 12].

Нассім Талеб стверджує, що ми штучно підтримуємо нестійкі системи і не даємо змоги розвиватись життєздатним, стійким системам [11]. Можливо тут спостерігається робота закону Т. Грешема, який у формулюванні М. Ротбарда звучить так: «Якщо уряд завищує купівельну спроможність одного виду грошей, а інший їх вид залишається недооціненим, то гроші другого виду впливають за кордон або у скрині тих, хто їх накопичує. В афористичній формі цей закон звучить так: «Погані гроші витісняють хороші» [10, с. 43]. Якщо замість грошей ми підставимо у даний закон ідеї, моду, цінності, поширення технологій, інші форми практик то, ми отримаємо таку його варіацію: слабкі, примітивні ідеї і підходи будуть витісняти сильні, складні і естетичні ідеї. Влада, яка штучно підтримує нестійкі системи, створює попит на такі системи, витісняючи тим самим стійкі системи. Тому на думку Н. Талеба головним методом прогнозування являється метод віднімання, суть якого полягає у тому, що з теперішнього необхідно прибрати всі нестійкі системи [12].

Револуція в індустрії хай-тек разом з тими благами, які вона несе людству водночас робить нестійким, нестабільним глобальний соціум. Гіпотеза техно-гуманітарного балансу Назаретяна показує, що така гіпертрофія технологій без розвитку системи морально-етичних цінностей призводить до дестабілізації соціальних систем [8]. Використання **методу віднімання** полягає у тому, щоб ліквідувати розрив між різними ціннісними системами.

Прибрати нестійкі системи із теперішнього, згідно **методу віднімання**, можна зрозуміти як усунення, зменшення розриву між розвитком морально-етичних і технологічних цінностей. Збільшення даного розриву на користь технологій призводило і буде спонукати до зростання непередбачуваних наслідків і негативних явищ. Завдяки зростанню дистанції між технологіями і етичними цінностями ми зіштовхнулися з екологічними катастрофами, глобальними економічними кризами, зростанням корупції, злочинності, генетичного виродження людства і поширенням системи антицінностей.

На скільки правомірним є питання про те, що технологічний прогрес посилює вже існуючі і забезпечує появу нових, небачених ще негативних явищ? Саме по собі дане питання залишиться без відповіді, але в контексті взаємовідносин моральних цінностей і технологій відповідь очевидна. Прискорена революція у сфері технологій на фоні відставання етичних цінностей є джерелом непередбачуваних і негативних наслідків. Нажаль значимість морально-етичних цінностей не кодується належним чином ні в соціальних системах, ні у високотехнологічних практиках. Одне із вдалих спроб такого інкорпорування цінностей етики в економіку є **критерій динамічної ефективності** Уерти де Сото. Під

динамічною ефективністю мається на увазі здатність соціальної системи породжувати підприємницьку творчість і координацію. Необхідно створити такий етичний контекст, який би заохочував відкриття нового. «Головна мета ринку повинна бути не у досягненні «оптимальних» результатів (завдання статичної ефективності), а у забезпеченні інституціональної структури, яка б породжувала підприємницьку творчість і координацію. Економічна політика повинна бути спрямована на виявлення і знищення штучних перешкод для добровільної торгівлі і підприємницького процесу» [17, с. 8–13].

На нашу думку індустрія прогнозування розвитку високих технологій повинна включати не тільки традиційні критерії ефективності, росту прибутків, перспектив використання технологій і т.д., вона повинна зробити своєю складовою і морально-етичні цінності. Дж. Гараєдагі показав, що спосіб дивитись на систему визначає її функціонування і цілі. Якщо метою соціальної системи є виживання і ріст – це біологічна модель функціонування [2, с. 33–36] на якій і побудована уся сучасна економіка (ріст прибутків, збільшення компаній у розмірах тощо). З іншого боку Н. Талеб показує, що ріст і збільшення соціальних систем у розмірах робить їх нестійкими [11]. У природі, як самій довговічній системі екології відкрили закон оптимуму, який стверджує, що будь-яка система ефективно функціонує лише у певних просторово-часових межах [3]. Вона не може бути ні надто великою ні надто малою. Система повинна бути оптимальною. Даний закон таким чином суперечить сучасній біологізаторській моделі економічного розвитку і поширення технологій.

Другим правилом прогнозування є **ефект Лінді**, його суть можна виразити просто: «Чим довше існують технології, тим довше вони ще будуть існувати» [19]. Системи, які проіснували достатньо давно з великою імовірністю ще стільки ж проіснують. Це стосується ідей, релігій, інших форм соціальних практик.

Таким чином сучасна сфера прогнозування повинна включити у свою практику традиційні евристики джерелом яких завжди були релігія, міфологія, етика і крім того, екологічний підхід, який виступатиме новим джерелом евристик. Саме вони дозволять будувати стабільні системи. Крім того, перебудова методології і мислення на підставі морально-етичних критеріїв дозволить проектувати такі соціальні системи, які будуть відбраковувати нестійкі системи і заохочуватимуть появу стійких і над стійких систем.

Список використаних джерел

1. Вацлавик П. Конструирование клинических «реальностей» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.psyoffice.ru/8/psychology/book_o043_page_27.html.
2. Гараєдагі Дж. Системное мышление: Как управлять хаосом и сложными процессами: Платформа для моделирования архитектуры бизнеса. – Минск, 2007. – 480 с.
3. Главные законы экологии [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sdal-na5.narod.ru/sdal-na5-leks01b.html#5>.
4. Гладуэлл М. Гении и аутсайдеры: Почему одним все, а другим ничего. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2009. – 256 с.
5. Годэн Ж. Новый гипноз: глоссарий, принципы и метод. Введение в эриксоновскую гипнотерапию. – М.: Изд-во Института Психотерапии, 2003. – 298 с.
6. Канеман Д., Словик П., Тверски А. Принятие решений в неопределенности: Правила и предубеждения. – Х.: Изд-во Института прикладной психологии «Гуманитарный центр», 2005. – 632 с.
7. Монтень М. Опыты: Судьбы и нравы. – СПб.: Азбука, Азбука-Атикус, 2012. – 288 с.
8. Назаретян А. П. Синергетика, когнитивная психология и гипотеза техно-гуманитарного баланса [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ecsocman.hse.ru/data/980/285/1218/013Nazaretyan.pdf>
9. Принцип неопределенности [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.chemistry.ssu.samara.ru/chem1/22_geiz.htm.
10. Ротбард М. История денежного обращения и банковского дела в США: от колониального периода до Второй мировой войны. – Челябинск: Социум, 2009. – iv + 548 с.
11. Талеб Н. Банкиры сели обществу на шею. (Видеовиступ) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.youtube.com/watch?v=hvG0H4FeQIs>.
12. Талеб Н. Швейцарские философы. (Видеовиступ) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.youtube.com/watch?v=jLBp5opPJS0>.
13. Талеб Н. Н. О секретах устойчивости: Эссе; Прокрустово ложе: Философские и житейские афоризмы. – М.: Колибри, Азбука-Атикус, 2012. – 240 с.
14. Теорема Пригожина [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cnsb.ru/AKDiL/0039/base/RT/001030.shtm>.
15. Теория самоорганизованной критичности [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ideationtriz.com/ZZLab/Nonlinear_phenomenon/Self-organizing_criticality.htm.
16. Теория хаоса [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.krugosvet.ru/enc/nauka_i_tehnika/matematika/HAOSA_TEORIYA.html.
17. Уэрта де Сото Х. Социально-экономическая теория динамической эффективности. – Челябинск: Социум, 2011. – xvi + 409 с.
18. Хардин Г. Трагедия общин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://profismart.ru/web/bookreader-117481.php>.
19. Cook J. The Lindy Effect and Technology Survival Patterns [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://architects.dzone.com/articles/lindy-effect-and-technology>.

References

1. Vaclavik P. Konstruirovaniye klinicheskikh «real'nostej» [Elektronnij resurs]. – Rezhim dostupu: http://www.psyoffice.ru/8/psychology/book_o043_page_27.html.
2. Garaedagi Dzh. Sistemnoe myshlenie: Kak upravlyat' haosom i slozhnymi processami: Platforma dlya modelirovaniya arhitektury biznesa. – Minsk, 2007. – 480 s.
3. Glavnnye zakony ehkologii [Elektronnij resurs]. – Rezhim dostupu: <http://sdal-na5.narod.ru/sdal-na5-leks01b.html#5>.
4. Gladuehl M. Genii i autsajdery: Pochemu odnim vse, a drugim nichego. – M.: Al'pina Biznes Buks, 2009. – 256 s.
5. Godehn Z. H. Novyj gipnoz: glossarij, principy i metod. Vvedenie v ehriksonovskuyu gipnoterapiyu. – M.: Izd-vo Instituta Psihoterapii, 2003. – 298 s.
6. Kaneman D., Slovik P., Tverski A. Prinyatie reshenij v neopredelennosti: Pravila i predubezhdeniya. – H.: Izd-vo Institut prikladnoj psihologii «Gumanitarnyj centr», 2005. – 632 s.
7. Monten' M. Opyty: Sud'by i нравы. – SPb.: Azbuka, Azbuka-Atikus, 2012. – 288 s.
8. Nazaretyan A. P. Sinergetika, kognitivnaya psihologiya i gipoteza tekhnо-gumanitarnogo balansa [Elektronnij resurs]. – Rezhim dostupu: <http://ecsocman.hse.ru/data/980/285/1218/013Nazaretyan.pdf>
9. Princip neopredelennosti [Elektronnij resurs]. – Rezhim dostupu: http://www.chemistry.ssu.samara.ru/chem1/22_geiz.htm.
10. Rotbard M. Istoriya denezhnogo obrashcheniya i bankovskogo dela v SSHA: ot kolonial'nogo perioda do Vtoroj mirovoj vojny. – Chelyabinsk: Socium, 2009. – iv + 548 s.
11. Taleb N. Bankiry seli obshchestvu na sheyu. (Videovistup) [Elektronnij resurs]. – Rezhim dostupu: <http://www.youtube.com/watch?v=hvG0H4FeQIs>.
12. Taleb N. Shvejcarskie filosofy (Videovistup) [Elektronnij resurs]. – Rezhim dostupu: <http://www.youtube.com/watch?v=jLBp5opPJS0>.
13. Taleb N. N. O sekretah ustojchivosti: Ehsse; Prokrustovo lozhe: Filosofskie i zhitejskie aforizmy. – M.: Kolibri, Azbuka-Atikus, 2012. – 240 s.
14. Teorema Prigozhina [Elektronnij resurs]. – Rezhim dostupu: <http://www.cnsb.ru/AKDiL/0039/base/RT/001030.shtm>.
15. Teoriya samoorganizovannoj kritichnosti [Elektronnij resurs]. – Rezhim dostupu: http://www.ideationtriz.com/ZZLab/Nonlinear_phenomenon/Self-organizing_criticality.htm.

16. Teoriya haosa [Elektronnij resurs]. – Rezhim dostupu: http://www.krugosvet.ru/enc/nauka_i_tehnika/matematika/HAOSA_TEORIYA.html.

17. Uehra de Soto H. Social'no-ehkonomicheskaya teoriya dinamicheskoy ehfektivnosti. – Chelyabinsk: Socium, 2011. – xvi + 409 s.

18. Hardin G. Tragediya obshchin. [Elektronnij resurs]. – Rezhim dostupu: <http://profismart.ru/web/bookreader-117481.php>.

19. Cook J. The Lindy Effect and Technology Survival Patterns [Elektronnij resurs]. – Rezhim dostupu: <http://architects.dzone.com/articles/lindy-effect-and-technology>.

Shevchenko M. A., Candidate of Philosophical Sciences, Senior Lecturer in Kyiv National University of Culture and Arts (Ukraine, Kyiv), mirdzen@yahoo.com

A new approach to the problem of forecast the development of high-tech industry

The paper drawn attention to the basic problems of forecast: ontological, methodological and psychological. Displaying an original approach to forecasting proposed by N. Taleb. The main idea of forecasting is the inclusion of this sphere of moral and ethical values. Developing just technology without the development of moral and ethical values lead to the destruction of social systems. In this sense, interesting classification systems by N. Taleb. Fragile systems suffers or breaks from volatility. Robust systems stay the same in volatility. Antifragile systems gets stronger from volatility. The trick is to know when systems become the fragile, and make them robust or antifragile.

Modern science create methods that create and support fragile systems. Such state of affairs could be solved by new methods which will incorporate ethics values. It will lead to more correct forecast in different systems.

Keywords: forecast, subtraction method, Lindy Effect, hypothesis of techno-humanitarian balance, first order reality, second order reality, fragile systems, antifragile systems.

Шевченко М. А., кандидат філософських наук, старший преподаватель, Киевский национальный университет культуры и искусств (Украина, Киев), mirdzen@yahoo.com

Новый подход к проблеме прогнозирования индустрии хай-тек

Обращено внимание на основные проблемы прогнозирования: онтологические, методологические и психологические. Показан оригинальный подход к прогнозированию предложенный Н. Талебом. Главная идея статьи заключается в том, что основной задачей прогнозирования является включение в данную сферу морально-этических ценностей. Развитие технологий без развития морально-этических ценностей приведет к уничтожению социальных систем. В этом смысле интересной является классификация систем предложенная Талебом. Неустойчивые системы разрушаются под влиянием изменчивости. Устойчивые системы не меняются под влиянием изменчивости. Сверхустойчивые системы процветают в условиях изменчивости. Необходимо знать, когда система стала неустойчивой, чтобы превратить ее в устойчивую или сверхустойчивую.

Современная наука создает методы, которые создают и поддерживают неустойчивые системы. Эта ситуация может быть решена при помощи новых методов, которые будут включать этические ценности. Это даст возможность делать более точные прогнозы в системах любого типа.

Ключевые слова: прогнозирование, метод вычитания, эффект Линди, гипотеза техно-гуманитарного баланса, реальность первого и второго порядка, неустойчивые системы, сверхустойчивые системы.

* * *

УДК 1:004.354.3:17.023.32

Блозва Л. М.,
аспірантка кафедри філософії, Національний
університет біоресурсів і природокористування України
(Україна, Київ), LBlozva@ukr.net

РЕВОЛЮЦІЯ СЕНСОРНИХ ТЕХНОЛОГІЙ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ПРЕОБРАЖЕННЯ ЛЮДСЬКОЇ ПРИРОДИ

Досліджено роль сенсорних технологій в контексті соціокультурної адаптивної реальності, розкривається вплив сенсорних технологій на преображення природи людини, виявлено значення сенсорних технологій в перспективах створення людини майбутнього – постлюдини. Метою статті є дослідження ролі сенсорних технологій в кардинальному тілесному і психічному преображенні природи людини. Автор розглядає проблему впливу сенсорних технологій на природу людини не в ізольованому вигляді, поза зв'язком з іншими технологіями і системами, а у комплексному вигляді, які утворюють в цілому складну адаптивну реальність. Доводиться, що розвиток і впровадження сенсорних технологій носить двоїстий характер, оскільки має як позитивні, так і негативні соціокультурні наслідки.

Ключові слова: природа людини, сенсорні технології, преображення людської природи, біосенсор, смарт-сенсорний пристрій, постлюдина.

На початку ХХІ століття відбувається значний розвиток таких новітніх соціогуманітарних технологій, як генна інженерія, нанотехнології, віртуальні комп'ютерні, телекомунікаційні та інші технології, які мають неабиякий вплив на природу людини. Такі нові технології виходять за рамки виробництва, роблячи суспільство «технологічним», в широкому сенсі цього слова (тому його в науковій літературі кваліфікують по-різному: постіндустріальне, інформаційне, електронно-цифрове, мережеве та ін., хоча суть його одна). Не можна не погодитися з тим, що найважливішою основою життєдіяльності даного соціуму або техногенної цивілізації «стає насамперед розвиток техніки, технології, причому не тільки шляхом стихійно протікаючих інновацій у сфері самого виробництва, але і за рахунок генерації все нових наукових знань та їх впровадження в техніко-технологічні процеси» [6, с. 21]. Це тип розвитку, який виходить з прискорених трансформацій природного середовища, предметного світу людини, що тягне за собою активні зміни суспільних зв'язків між індивідами. У сучасному суспільстві прогрес у галузі науки, техніки і технологій постійно змінює способи спілкування, форми комунікації людей, психіку людини (так виникла нова галузь психології – медіапсихологія), спосіб життя, природу людини.

Елементи машини, такі як комп'ютерні імплантанти, нейро-імплантанти, біоелектронні пристрої, імплантуються в тіло людини і виконують функції нейрокомп'ютерних протезів, завдяки яким можна наділяти людину надлюдськими можливостями (комп'ютерний зір, слух, чутливість, можливість переробляти гігантські масиви інформації тощо) і посилювати фізичні, сенсорні і когнітивні здібності. Як тільки людина починає використовувати такі технології, вона виступає в ролі несвідомого творця, в результаті діяльності якого відбувається преображення природи людини. Саме тому ці технології є соціогуманітарними. Хоча вони породжені в межах природознавства і технікознавства, проте, практика їх застосування поширюється на вирішення соціальних задач, що і робить їх соціогуманітарними, адже вони тепер не просто служать тільки для преображення матеріального світу, але й преображення самої людини, яка включає в себе весь комплекс біо-психо-когно-соціо-антропологічних-вимірів.

Що стосується людської природи, то, традиційно, її визначали як стійку «форму», яка об'єднує типові властивості і характеристики індивіда, де під властивостями і характеристиками розуміли як фізіологічне, природне, так і розумове, емоційне, духовне. Таке визначення природи людини до періоду високих технологій було актуальним. На сьогоднішній день, в період високої електроніки, це визначення втратило вичерпний зміст тому, що наростаючий шквал науково-технологічних революцій, про які вже зазначалось, привнесли в природу людини цілу серію надприродних можливостей, які з'явилися завдяки тому, що саме людина створила безліч нових «техно» – особливо комп'ютеристика внесла значний вклад – смарт-речі, смарт-машини, смарт-заводи, смарт-будинки і т.д.

Ми живемо вже в зовсім іншій соціальній реальності, і відповідно, поняття людської природи набуло іншого смислу. Людський організм є жива піраміда структурних біофізіологічних рівнів в строгій залежності

і співвідпорядкованості [7, с. 19]. Разом з тим, слід відзначити, що людина володіє набором аналізаторів (біосенсорів, біофакторів, біомозку). Так, І. П. Павлов зазначав, що аналізатори (сенсорні системи) – це сукупність утворень, які сприймають, передають і частково аналізують інформацію з навколишнього і внутрішнього середовища організму. Проте, тілесність людини, в тому числі її аналізатори, є результатом не тільки біологічної еволюції, а й культурної історії людини. Саме тому, інтеграція людини та нових технологій ставлять фундаментальні питання про те, які зміни людської природи ми можемо здійснити шляхом застосування соціогуманітарних технологій.

Постановка завдання. В останнє десятиліття бурливо розвиваються новітні соціогуманітарні технології науки, зокрема, сенсорні технології. Створення на їх основі біороботів молекулярних розмірів, наночіпів має колосальні соціокультурні наслідки, оскільки з їх допомогою можна буде здійснювати моніторинг стану різних органів людини і їх «поточний ремонт», сприяти продовженню життя людини, її працездатності, вирішити продовольчу проблему у т.д.

Таким чином, сенсорні технології – це технології, які орієнтовані на створення аналітичних пристроїв, завдяки яким можна отримати інформацію про властивості різних середовищ (об'єктів) у формі електромагнітного поля [10, с. 31]. У сенсорних технологіях найбільший розвиток отримують аналітичні пристрої, які використовуються, як селектуючий елемент біомакромолекул – «біосенсори». Такий сенсорний пристрій здатний виділяти досліджувану речовину з хаосу і перетворювати отриману інформацію в електричну відповідь, що фіксується в цифровій або аналоговій формі. Вперше ідею створення такого роду пристроїв висловили Л. Кларк і Л. Ліоні в 1962 році. Вони запропонували використовувати ферментний електрод, тобто електрохімічний датчик з іммобілізованим на його поверхні ферментом [2, с. 138]. Різного роду сенсорні технології націлені на розширення сфери людських можливостей, які дані їй природою. Вони, залежно від соціокультурних умов, дозволяють створювати штучні рецепторні механізми, щоб детермувати ті, які не сприймаються природними рецепторами речовини в навколишньому середовищі.

Стає актуальним питання: як далеко здатна людина вийти за рамки своїх біосенсорних можливостей, даних їй природою? Чи дійсно сенсорні технології не тільки розширяють межі біосенсорних можливостей людини, але й здійснюють колосальний вплив на преображення людської природи та перетворюють її в постлюдину?

Нові сенсорні технології з їх унікальними можливостями візуалізації охоплюють такі наукові сфери, як астрономія, біологія, геологія, комп'ютерні науки, математика, теоретична фізика і багато інших областей життєдіяльності людини.

Слід відзначити, що досліджень, присвячених проблемі сенсорних технологій, набагато менше, ніж праць по технологіям, особливо новим інформаційним, телекомунікаційним і генно-інженерним технологіям. Так, у фундаментальній праці «Сума технологій» мислитель ХХ – поч. ХХІ століть, відомий письменник-фантаст С. Лем показує процес взаємного проникнення філософії науки і техніки та філософської антропології, причому один з розділів присвячений «фантомології», яка фактично є технологією кіберпростору, віртуальною реальністю

як однієї з комп'ютерних технологій. «Фантоматикою, – пише С. Лем, – я назвав метод, за допомогою якого ми підключаємо людину з її органами почуттів, або всім сенсоріумом, до комп'ютера (я назвав його просто машиною або фантоматом), причому цей комп'ютер вводить в органи чуття, такі як очі, вуха, шкіра тіла і т.д., імпульси, які точно імітують ті імпульси, які безперервно нам надає світ, тобто звичайне оточення. При цьому комп'ютер підключений до сенсоріуму зі зворотним зв'язком, тобто він функціонально залежить від активності сприйняття фантоматизованого» [3]. Ця метафора С. Лема дозволяє зовсім по-іншому осмислити роль найновіших сенсорних технологій в контексті розширення меж людських можливостей. Вельми цікава з позиції «експериментальної філософії» (С. Лем) фантоматика сьогодні виявилася винайденою віртуальною реальністю, сенсорною технологією, яка зараз широко використовується в різних областях людської життєдіяльності [3].

Філософське дослідження антропологічного смислу сенсорних технологій пов'язане з актуалізацією проблеми модифікації людини. «Модифікація людини може привести до можливості радикальної технологічної переробки людини і появи постлюдини». Для її появи сучасна наука розробила високі соціогуманітарні технології, які взаємопов'язані між собою. Згідно В. Прайду і Д. А. Медведєву, значимість цих технологій в процесі створення «кіборга», «постлюдини», обумовлена наступними факторами: по-перше, якісне дослідження мозку відбувається завдяки інформаційним технологіям; по-друге, розвиток комп'ютерних технологій дає можливість для симуляції мозку, симуляції розуму; по-третє, завдяки розвитку «нейросіліконових» інтерфейсів відбувається розширення можливостей трансформації людини в «постлюдину»; по-четверте, завдяки розвитку когнітивних наук відкривається можливість пояснення процесів, які протікають в мозку [5, с. 101–102].

«Маклюєнівське» розширення в контексті впливу технологій на людину акцентує свою базову ідею на тому, що нові технології, загалом і сенсорні технології, безпосередньо, є продовженнями нашого тіла і всіх органів чуття. Іншими словами, вище зазначені технології націлені на «розширення» фізичного тіла і духовних можливостей людини, тобто збільшення людських можливостей, швидкості, потужності і масштабів її діяльності у зв'язку із розвитком нових засобів комунікації. Цілком зрозуміло, що М. Маклюєн говорить все це, відштовхуючись від свого основного розуміння, що всі без винятку технології – це розширення почуттів людини [9].

Сьогодні досить ясно проявилася тенденція формування такого нового міждисциплінарного науково-технологічного напрямку, як «сенсорна біологія і нові сенсорні технології» (назва умовна), завданням якого є порівняння можливостей сенсорних систем організму і штучних біосенсорів для створення нових сенсорних технологій. Необхідно брати до уваги ту обставину, згідно з якою функціональне значення сенсорних технологій слід враховувати у взаємозв'язку з іншими технологіями і системами: квантові технології, генно-інженерні, комп'ютерно-віртуальні, телекомунікаційні технології, біотехнології, системи управління зі зворотним біологічним зв'язком, біологічні мікрочіпи, субмікронні магнітні сенсори тощо. Тому виявляється не ефективним розгляд проблеми впливу сенсорних технологій на природу людини в ізолюваному вигляді, поза зв'язком

з іншими технологіями і системами, що утворюють в цілому складну адаптивну реальність.

В умовах інноваційного інформаційного суспільства значення сенсорних технологій в житті людини проявляється в їх медичних, біотехнологічних та екологічних аспектах, у візуалізації недоступних органам почуттів індивіда областей навколишнього світу (явищ мікросвіту, макросвіту і Мегасвіту), у забезпеченні біологічної та екологічної безпеки людини і соціуму.

Сенсорні технології орієнтовані на створення аналітичних пристроїв, завдяки яким можна отримати інформацію про властивості різних середовищ (об'єктів) у формі електричного сигналу. Дійсно, різні сенсорні технології є штучними, націленими на вихід людини за рамки своїх біосенсорних можливостей, які дані їй природою. Сенсорні технології та їх продукти дають можливість орієнтації і пристосування у змінній складній реальності, так як вони утворюють складну адаптивну реальність, яка дозволяє людині використовувати їх для досягнення своїх цілей. Таким чином, сенсорні технології, як і інші соціогуманітарні технології, являють собою особливу форму діяльності, ефективність якої простежується в двох планах: біомедичному, щоб людина нормально могла здійснювати свою життєдіяльність в дуже ускладненому світі; і цивілізаційному плані, тобто здійснення контролю і управління розвитком соціуму.

Сенсорні технології відіграють одну з провідних ролей в медицині, якій зараз приділяється чимала увага, оскільки зросло значення здоров'я людини в умовах інформаційного суспільства. Сучасний етап розвитку медицини характеризується все більш широким використанням технічних систем і не медикаментозних методів для лікування хворих з різними захворюваннями.

Біосенсорні технології використовуються не тільки для лікування різних хвороб людини, вони також мають великий діапазон застосування. Про це свідчать основні досягнення в області біосенсорів і біосенсорних технологій, а також аналіз проблем, пов'язаних з розвитком біосенсорних досліджень. Рушійною силою в дослідженнях та розробці біологічних сенсорів є очевидна можливість їх широких практичних додатків. Дослідження стимулюються, насамперед, потребами медицини, біотехнології та необхідністю вирішення гострих проблем охорони навколишнього середовища. Потреби практики ставлять перед аналітичною хімією та аналітичною біотехнологією комплекс завдань, пов'язаних з розробкою простих у застосуванні, недорогих, високочутливих і специфічних методів і приладів на основі біосенсорів для виявлення заданих речовин у зразку. Штучно створювані сенсори, такі як інтелектуальні аналізатори, пов'язані за допомогою електродів різних типів з біоматеріалами, і їх використання мають медичні, біотехнологічні та екологічні та гібридні аспекти [2, с. 142].

Розвиток штучно створюваних сенсорних технологій нерозривно також пов'язаний не тільки з прогресом комп'ютеристики, нейробіології, нанонаук, але й з досягненнями сучасної біології. Якщо раніше людина оперувала генами значною мірою на несвідомому рівні, не претендуючи на втручання в свою природу, то після «біологічної революції», що висунула на перший план генну інженерію, вона має досить великі шанси на основі генетичної інструкції створити штучну людину з усіма її сенсорними системами. Методи генної технології дають

можливість виробляти представників флори і фауни з певними наперед запрограмованими ознаками.

Генна інженерія є культурною інновацією європейської культури і сучасної науки. Вона зачіпає практично всі сфери і пласти культури і соціального життя: її можливості і наслідки мають відношення до перетворення природних біосистем, до економіки, правовим норм, ідеології, політики, моральних цінностей, релігійних принципів, естетичних орієнтацій, ідеалів гуманізму. Філософсько-антропологічна значущість штучно створюваних сенсорів, які розвиваються на базі генноінженерійної технології полягає в тому, що її прикладні аспекти тягнуть за собою кардинальні зміни уявлень, що відносяться до взаємозв'язку між природним і соціокультурним світами, причому вона містить у собі спектр позитивних і негативних наслідків [4, с. 220]. У всіх цих пристроях і проявляється сутність сенсорно-технологічної революції.

Розвиток і впровадження сенсорних технологій носить двоїстий характер, оскільки несе людству не тільки небачені блага, але й глобальні соціогуманітарні загрози: з одного боку, їх використання може призвести до вагомих результатів у вирішенні нагальних проблем людського існування за допомогою впливу на тілесний і інформаційний образи людини, а з іншого – до тотального контролю поведінки та діяльності індивіда з боку бюрократії держави і великих корпорацій, до зміни сутності людини та її природи.

Разом з тим, амбівалентний характер соціокультурних наслідків використання сенсорних технологій обумовлено впливом сенсорних технологій на тілесний і інформаційний образи людини. Використання сенсорних технологій і систем може призвести до втрати індивідом своєї незалежності, порушення його прав і свобод в умовах неконтрольованого використання зазначених технологій та систем.

Однак найзначнішою загрозою для існування людини є те, що соціогуманітарні технології, особливо сенсорні, при збереженні тенденції їх розвитку можуть привести до створення постлюдини, яка витіснить *Homo sapiens* з його ніші.

У перспективі, розвиток сенсорних технологій може призвести до прискорення еволюції виду *Homo sapiens*, коли на зміну їй прийде новий вид постлюдини, що володіє суперлюдськими здібностями і органами почуттів та надпотужним інтелектом, що ставить фундаментальну проблему природної та соціокультурної основи людського існування, збереження сутності людини. На користь цього можливого сценарію розвитку техногенної цивілізації говорить біологічна і соціальна еволюція. У певному сенсі постлюдина вже існує серед нас, бо вона проявляє свою надзвичайну здатність у вирішенні складних завдань у мільйони разів швидше, ніж людина. Мова йде про інтелектуальних роботів, чий розвиток йде стрімкими темпами, причому в нього вносять значний вклад сенсорні технології і сенсорні системи.

Що ж стосується перспектив розвитку сенсорних технологій у створенні «постлюдини», то ряд вчених зазначають, що конструювання квантових комп'ютерів веде до створення штучного інтелекту, що наблизить можливість появи «постлюдини». Для філософського осмислення і створення «постлюдини» необхідно використання новітніх технологій, які мають таке значення. Інформаційні технології дозволяють більш якісно здійснювати дослідження

мозку, розвиток же комп'ютерів дає можливість для симуляції мозку людини і відповідно симуляції розуму людини, розвиток нейросіліконових інтерфейсів значно розширюють можливості створення «постлюдини» (це створення британськими вченими штучної, силіконової тканини людини і її з'єднання з нервовими волокнами). Стрімкий розвиток когнітивних наук відкриває можливість для розшифровки процесів мозку, які відповідають за вищу нервову діяльність [1, с. 55].

Таким чином, тенденція розвитку сучасних високих технологій, у тому числі і сенсорних, може призвести до появи «постлюдини». Можливо, ця «постлюдина» представлятиме собою вдосконаленого Homo sapiens, чия культурно-історична сутність буде детермінована розвитком ключових технологій – NBIC–технології (nano, bio, info, u cogno) [8, с. 175]. У даному випадку мова йде про процес преображення людини в постлюдину, коли сенсорні технології, нерозривно пов'язані з перерахованими вище ключовими технологіями, змінюють культурно-історичну сутність людини. Завдяки тілу, його сенсорному апарату, можливий контакт людини зі світом, завдяки тілесності індивід знаходить специфічні людські здібності переживати, пізнавати, мислити, творити, тобто виражати свою суб'єктивність за допомогою мови.

У перспективі, розвиток сенсорних технологій може призвести до прискорення процесу переходу виду Homo sapiens, коли на зміну йому прийде новий вид постлюдини, що володіє особливими здібностями, новими органами почуттів і надпотужним інтелектом, що ставить фундаментальну проблему природної та соціокультурної основи людського існування, збереження сутності людини.

Отже, резюмуючи висновки, що витікають із аналізу сучасного стану розвитку і впровадження сенсорних технологій та їхнього впливу на процес преображення природи людини, можна сказати наступне: зараз вже не можливо не звертати уваги на сфери застосування таких технологій, які породжені меганаукою. На жаль, цей процес носить не тільки позитивний, але й негативний характер соціокультурних наслідків використання вказаних вище соціогуманітарних технологій. В перспективі прийдешній прогрес сенсорних технологій може призвести до прискорення процесу преображення виду Homo sapiens, коли на зміну йому прийде новий вид постлюдини, який буде володіти особливими здібностями, новими органами почуттів і надпотужним гібридним інтелектом, що становить фундаментальну проблему природної та соціокультурної основи людського існування, збереження сутності людини. Сенсорно-технологічна революція означає не тільки прогрес розвитку сенсорних технологій і все різноманіття когнітивних практик їх застосування в соціогуманітарній сфері. Це лавина соціогуманітарних перетворень, яка охопила NBIC–цивілізацію у всій її тотальності і перетворює всі сфери життєдіяльності людини.

Список використаних джерел

1. Гвозде В. И., Подковырни С. И. Способ оптико-микроволнового информационного воздействия на живые организмы // Тезисы докладов НУ научной конференции, посвященной Дню радио. – М., 1999. – С.55–56.
2. Джиоева Д. А., Камалова О. Н. Значение сенсорных технологий в жизнедеятельности человека // Экономические и гуманитарные исследования регионов. – Ростов–на–Дону, 2011. – №1. – С.136–143.
3. Лем С. Сумма технологий. – М.: Мир, 1968. – 350 с.

4. Поликарпов В. С., Курейчик В. М. Философские проблемы искусственного интеллекта. – М., 2008.

5. Прайд В., Медведев Д. А. Феномен NBIC–конвергенции. Реальность и ожидания // Философские науки. – 2008. – №1. – С.97–115.

6. Степин В. С. Теоретическое знание. – М.: Прогресс–Традиция, 2003. – 744 с.

7. Фомин М. Интегральная медицина. – Ростов–на–Дону, 1996. – 232 с.

8. Фостер Дж. Нанотехнологии. Наука, инновации и возможности. – М., 2008. – 352 с.

9. McLuhan M. Understanding Media: The Extensions of Man. – N.Y.: McGraw Hill, 1964. – P.464.

10. Drengson A. R. Four Philosophies of Technology // Hickman L. A. Technology as a Human Affair. – N.–Y., 1990. – P.31.

References

1. Gvozde V. I., Podkovyrni S. I. Sposob optiko-mikrovolnovogo informacionnogo vozdejstvija na zhivye organizmy // Tезisy докладов НУ научной конференции, posvjashhennoj Dnju радио. – М., 1999. – С.55–56.

2. Dzhioeva D. A., Kamalova O. N. Zначenie sensoryh tehnologii v zhiznedejatel'nosti cheloveka // Jekonomicheskie i gumanitarnye issledovaniya regionov. – Ростов–на–Дону, 2011. – №1. – С.136–143.

3. Lem S. Summa tehnologii. – М.: Мир, 1968. – 350 s.

4. Polikarpov V. S., Kurejchik V. M. Filosofskie problemy iskusstvennogo intellekta. – М., 2008.

5. Prajd V., Medvedev D. A. Fenomen NBIC–konvergencii. Real'nost' i ozhidaniya // Filosofskie nauki. – 2008. – №1. – С.97–115.

6. Stepin V. S. Teoreticheskoe znanie. – М.: Progress–Tradiciya, 2003. – 744 s.

7. Fomin M. Integral'naja medicina. – Ростов–на–Дону, 1996. – 232 s.

8. Foster JI. Nanotehnologii. Nauka, innovacii i vozmozhnosti. – М., 2008. – 352 s.

9. McLuhan M. Understanding Media: The Extensions of Man. – N.Y.: McGraw Hill, 1964. – P.464.

10. Drengson A. R. Four Philosophies of Technology // Hickman L. A. Technology as a Human Affair. – N.–Y., 1990. – P.31.

Blözva L. M., postgraduate student, National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine (Ukraine, Kyiv), LBlözva@ukr.net

The revolution sensor technologies and their impact on the transformation of human nature

This article is devoted to investigation of the role of sensor technology in the context of adaptive sociocultural reality reveals the impact sensor technology for transformation of human nature, found value in sensor technology of the future prospects of the creation of man – postlyudny. The article aims to study the role of sensor technologies to drastically bodily and mental Transfiguration of human nature. The author considers the problem of the impact sensor technology on human nature not in isolation, out of touch with other technologies and systems, and in complex form, which form the whole adaptive complex reality. It is shown that the development and implementation of sensor technology is twofold, since it has both positive and negative socio-cultural consequences.

Keywords: human nature, sensor technology, transformation of human nature, biosensor, smart–touch device posthuman.

Blözva Л. Н., аспирантка кафедры философии, Национальный университет биоресурсов и природопользования Украины (Украина, Киев), LBlözva@ukr.net

Революция сенсорных технологий и их влияние на преобразование человеческой природы

Исследовано роль сенсорных технологий в контексте социокультурной адаптивной реальности, раскрывается влияние сенсорных технологий на преобразование природы человека, выявлено значение сенсорных технологий в перспективах создания человека будущего – постчеловека. Целью статьи является исследование роли сенсорных технологий в кардинальном телесном и психическом преобразении природы человека. Автор рассматривает проблему влияния сенсорных технологий на природу человека не в изолированном виде, вне связи с другими технологиями и системами, а в комплексном виде, которые образуют в целом сложную адаптивную реальность. Доказывается, что развитие и внедрение сенсорных технологий носит двойственный характер, поскольку имеет как положительные, так и отрицательные социокультурные последствия.

Ключевые слова: природа человека, сенсорные технологии, преобразование человеческой природы, биосенсор, смарт–сенсорное устройство, постчеловек.

* * *

УДК 316.773.4:78.01(477)

Бензюк О. О.,
здобувач кафедри культурології та культурно–
мистецьких проектів, Національна академія керівних
кадрів культури і мистецтв (Україна, Київ),
benzyuk@bigmir.net

ГЕРМЕНЕВТИКА ЯК МЕТОД «ВІДКРИТОЇ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ»: ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ

Аналізується проблема «відкритої інтерпретації», зазначається, що коріння «відкритої інтерпретації» уходять у герменевтичну теорію Ф. Шлейєрмахера, згідно позиції котрого, витвір мистецтва, що володіє нескінченно багатим змістом, може мати і нескінченний процес тлумачення, адже до остаточного тлумачення можна лише наблизитися. Спираючись на роботи В. Дільтея, Г. Зіммеля, М. Вебера, П. Рікера, М. Гайдеггера, Г. Гадамера, Е. Тісельтона, С. Аверинцева, Ю. Борєва, П. Гайденко, В. Молчанова, А. Богачова, С. Бондар, С. Квіта, О. Колесник та ін., розглядається тлумачення поняття «герменевтика», зазначається, що в межах культурології окремі аспекти герменевтики можуть інтегруватися в єдине ціле, оскільки глибинний аналіз культурного артефакту передбачає осягнення його філософських, літературних, соціологічних, комунікативних, лінгвістичних (а якщо йдеться про релігійне мистецтво – то й біблійних) імплікацій. Саме такий підхід відповідає «відкритій інтерпретації». Наголошується на можливості постулювати існування культурологічної герменевтики як єдиної методології аналізу людської культури та її конкретних проявів, яка синтезує досягнення окремих герменевтичних дисциплін, та інших, сумісних з ними підходів (О. Колесник). Доводиться, що герменевтика, як наука, яка прагне до духовної інтерпретації тексту, розкриття змісту і значення тексту в культурі, служить розвитку духовності в людині, становленню її як особистості, як суб'єкта культури, безумовно, включає в себе і «відкриту інтерпретацію» і є її методом.

Ключові слова: герменевтика, інтерпретація, «відкрита інтерпретація», «культурологічна герменевтика».

Сучасне мистецтво включає в себе складну систему взаємовідносин різних культурних традицій, воно різноманітне і неоднозначне. Говорячи про сучасне мистецтво, ми маємо на увазі період з 70–х років ХХ століття до початку ХХІ, – тобто добу постмодернізму та пост–постмодернізму, або посткультури, як її визначають деякі сучасні теоретики, зокрема, Ю. Борєв, О. Кривцун, В. Личковах, В. Суханцева, О. Оніщенко та ін. Постмодернізм та постпостмодернізм стали специфічною системою світосприйняття, яке створює свою модель світу і людини, деформує принципи культуротворчої діяльності, деконструє їх, створюючи нову мову мистецтва. Постмодерністський дискурс поєднує у собі програмні настанови французького постструктуралізму (Ф. Гваттарі, Ж. Дерріда, Ж. Дельоз, Ж. Лакан, Ж.–Ф. Ліотар, М. Фуко та ін.), неопрагматизму (Р. Рорті) та неоарістотелізму (А. Макінтайр). Одним із головних його завдань є радикальна критика класичної західноєвропейської філософії. Постмодерністи найадекватнішою формою сприйняття реальності вважають поліцентризм, полілог, рівноправність різних точок зору. Як відмічає О. Варениця, у постмодернізмі плюралістичність істини та множина інтерпретацій перетворюється на конститутивну характеристику знання.

Усі теоретики постмодернізму наголошують на тому, що в сучасному мистецтві простежується прагнення до яскраво вираженої відкритості, коли багатозначність, невичерпна можливість, так би мовити втручаються в елементи, що створюють «продукт мистецтва». Не тільки зміст, а й сама форма художнього твору в сучасному мистецтві є навмисно багатозначними, що призвело до того, що текст сучасного твору містить велику кількість потенційних значень, при цьому жодне з них не може бути домінуючим, оскільки він (текст) лише представляє поле можливостей, актуалізація яких залежить від інтерпретативної стратегії реципієнта.

На проблему «відкритого твору» одним із перших звернув увагу італійський філософ, письменник і громадський діяч У. Еко. Філософ обґрунтовує необхідність введення поняття «відкритий твір», яке, на його думку, має бути застосоване до сучасного мистецтва. Теоретик стверджує, що мистецтво, яке має намір відповідати запитам сучасного світу, повинно бути відкритим. Але, де є «відкритий твір» – там повинна бути і «відкрита інтерпретація». Зауважимо, що не зважаючи на значну кількість праць, присвячених феномену мистецтва постмодернізму та постпостмодернізму, праць, в яких би ґрунтовно аналізувалась специфіка «відкритої інтерпретації» сучасних художніх творів, зокрема українських, а також праць, в яких герменевтика розглядається як метод «відкритої інтерпретації», – не достатньо, чим і обумовлена актуальність нашого дослідження.

Отже, особливостям функціонування «відкритої інтерпретації» присвячено не багато досліджень, однак це поняття зустрічається в роботах, в яких аналізується феномен постмодернізму. Це праці Ж. Дельоза, Ж. Дерріди, П. Рікера, У. Еко, Ц. Тодорова, Ю. Крістєвої, К. Гарта, Н. Маньковської, О. Ніколаєва, С. Балакірової, О. Берегової, Н. Жукової, Т. Гуменюк, О. Колесник, О. Оніщенко та ін.

Безумовно, поняття «відкрита інтерпретація» є похідним від поняття «інтерпретація». Різним аспектам інтерпретації присвячені роботи багатьох теоретиків різних поколінь. В залежності від історичного часу, його інтенцій, сенс, що вкладався в те, що ми сьогодні називаємо інтерпретацією, був різним. Слід наголосити, що поняття інтерпретації формувалося в довгому процесі становлення логічних методів, які розвивалися у напрямку послідовного збільшення ступені їх складності (від простого опису через пояснення і тлумачення, до строгої логічної операції). Вже в стародавньому світі процедура надання смислу трактувалася неоднозначно, що вказує на різноманіття форм інтерпретативних практик. Приклади пояснення каузального типу зустрічаємо, наприклад, у піфагорійців, котрі вважали, що небесні світила знаходяться між собою в певних числових (гармонічних) відношеннях, повинні під час руху звучати й творити «небесну гармонію». Керуючись розкритими числовими відношеннями як законом, вони змогли пояснити основні розходження між інтервалами, дати їм чіткі кількісні характеристики. Давні мислителі добре розуміли роль засобу взаємозв'язку частин у створенні художнього цілого.

Поряд з різними модифікаціями процедури пояснення в античній теорії поступово формувалася й відшліфовувалася операція тлумачення естетичних явищ дійсності, яка допускає деякий елемент гіпотетичності. Для позначення цієї операції стосовно творів мистецтва, греки використовували термін «герменевтика» («hermeneutike») – тлумачення, трактування. Шлях інтерпретації у філософії – шлях від ідеї до поняття. Як відмічає О. Агапов, ідея – материнське лоно поняття. Поняття – її породження, не завжди їй підвладні, що виходять за межі інтенції ідеї. Ідеї не істинні й не хибні, вони є символи, вони більш вказують на предмети – знаки буття, не претендуючи на жодні однозначні оцінки, на жодний аналіз. «Ідея – сама дійсність, поняття – її розуміння. Ідеї починають, ведуть і завершують процес пізнання. Ідея вимагає втілення, перетворення» [1, с. 20].

Перші згадки про герменевтику зустрічаються у творах Платона, в яких мистецтво тлумачення межує з мистецтвом

глашатая, мистецтвом прорікання і поетичною творчістю. Невипадково Платон називає поетів «герменевтами богів». Як і поетичне мистецтво, герменевтика, за Платоном, не веде до мудрості, бо герменевт тлумачить чужу мову, виявляє її сенс, проте сам не може знати, істинна мова, яку він тлумачить, чи ні. Розвитком античної герменевтики став трактат Аристотеля «Про тлумачення» в якому розглядається проблема істинності і хибності ствердної висловлювання. Слід зазначити, що у Аристотеля герменевтика зв'язується вже ні з поезією, як у Платона, а з логікою. Стоїки, в контексті вчення про Логос і тлумачення міфів, продовжують розвивати герменевтику. Прагнучи зберегти авторитет переказу, міфу стоїки стали тлумачити їх алегорично, використовуючи поняття «здогад», «таємний сенс», «символ». Їм належить так званий алегоричний метод тлумачення. При тлумаченні стоїки широко користувалися етимологічним методом, намагаючись через етимологію слова прийти до тлумачення позначуваної їм речі. Цей метод знайшов своє продовження у теорії Філона Олександрійського, Клімента Олександрійського, Оригена.

Зауважимо, що у давньоримській культурі еквівалентом поняття «герменевтика» став термін «інтерпретація». В цілому, даний термін відтворює іншу, властиву тільки давньоримській історії, соціокультурну атмосферу. З латині «inter» перекладається як «між», а «retation» – процес; йти попереду. Зокрема, префікс «inter» вказує на простір та стан «без сенсу», сферу між предметом і свідомістю людини, яку необхідно осмислити й, по можливості, освоїти. В цьому ракурсі інтерпретація виступає як спосіб пізнання та освоєння людиною навколишнього світу. До того ж в давньогрецькій мові простір «між» фіксувався терміном «dialogos», де приставка «dia» означає «між» [1, с. 20]. «Retation» (бути першим) – передбачає, що інтерпретатор виступає в якості першовідкривача. Безумовно, «dialogos» передбачає комунікацію. У цьому контексті не можна не згадати тезу, висловлену О. Колесник: «Оскільки рецепція художнього твору є творчим процесом, при якому відбувається взаємодія автора – твору – реципієнта, при дослідженні інтерпретації слід також звернути увагу на явище художньої комунікації. Остання може розглядатися не тільки як міжособистісне, але й як міжкультурне спілкування, тому що в наш час вже не винятком, а нормою стає ситуація належності автора та реципієнта до різних культурних традицій» [7, с. 14].

Одним із синонімів терміна «герменевтика» у давньогрецькій мові було поняття «екзегетика» (грец. «Exegese»). Також даним терміном позначався комплекс практик в сакральній сфері – області, що стосується віри в богів. Великий вплив на формування християнської традиції екзегези зробив Августин, котрий бачив у правилах інтерпретації шлях для знаходження справжнього сенсу Біблії і спосіб правильної передачі його віруючим. В добу Відродження герменевтика стала сприйматися як мистецтво перекладу античних текстів на живу національну мову, все більш набуваючи світський характер. Певний внесок у становлення теорії інтерпретації внесла Реформація, яка вимагала інших принципів тлумачення і критики біблійних текстів відповідно до нових соціальних запитів. Так, Лютер стверджує, що кожен християнин, що сприймає текст з вірою, правильно розуміє його духовний зміст. Розуміння

духовного сенсу тексту є наслідком застосування не якогось спеціального духовного тлумачення, але виникає завдяки натхненності самого тлумача.

І. Кант здійснює переворот у цій галузі, показавши, що ідея належить розуму і справедлива тільки в області феноменальній, а не ноуменальній. Принципова непізнаванність речі в собі призводить до перенесення уваги філософії з об'єкта на суб'єкт пізнання, в пізнавальній діяльності якого об'єкт тільки й може бути конституційований.

Однак, необхідно зауважити, що принципова несумісність герменевтики і екзегетики постійно проявляється в рамках розвитку релігії як соціокультурного інституту. Герменевт знає богів, екзегет – Бога. За В. Дільтеєм, герменевтика як наука, починається з Реформації, а до того часу тлумачення – екзегетичне мистецтво. Такої само думки притримувався й французький теоретик П. Рікер: «Було б корисно нагадати, що герменевтична проблематика виникла спочатку в рамках екзегетики, тобто дисципліни, мета якої полягає в тому, щоб зрозуміти текст, – зрозуміти, виходячи з його інтенції, зрозуміти на підставі того, що він хоче сказати» [8, с. 39].

На початку XIX ст. з'ясувалося, що не тільки релігія, але і все суспільно-історичне буття, в цілому, потребує адекватної форми осягнення. Так би мовити, творцем нової герменевтики виступив німецький філософ, теолог, філолог Фрідріх Шлейєрмахер, для якого інтерпретація – це мистецтво розуміння чужої мови з метою правильного повідомлення іншим відбитого в думках інтерпретатора змісту. Тому початковим предметом герменевтики є тексти, насамперед літературні, відокремлені від інтерпретатора культурною, мовною, історичною і часовою дистанцією. Розуміння тексту має об'єктивну і суб'єктивну сторони. Виразом об'єктивного боку розуміння є граматична, а суб'єктивного – психологічна інтерпретація. Розуміння є взаємобуття цих моментів. Ф. Шлейєрмахер сформулював основну мету герменевтичного методу: зрозуміти автора і його працю краще, ніж він його розумів [1, с. 31].

За Ф. Шлейєрмахером, герменевтика – це мистецтво, а якщо об'єкт герменевтики – витвір мистецтва, що володіє нескінченно багатим змістом, то сам процес тлумачення також нескінченний, до остаточного тлумачення можна лише наблизитися [11, с. 26, 153–155]. Філософ відмічає: «у творі словесного мистецтва виявити генезис авторських ідей тим важче, чим суворіше воно в науковому відношенні. Цей генезис прихований. Те, що стоїть на вершині системи, не є безпосередньою знахідкою автора, а є продукт безлічі розумових рядів. Щоб зрозуміти такий твір в його генезі як факт умонастрою його автора, має бути ще щось інше, якийсь твір, що має більш вільний виклад» [11, с. 170].

Отже, можна стверджувати, що коріння «відкритої інтерпретації» уходять в теорію Ф. Шлейєрмахера.

Своєрідними продовжувачами підходу Ф. Шлейєрмахера були В. Дільтей, Г. Зіммель, М. Вебер, П. Рікер, М. Гайдеггер, Г. Гадамер, Е. Тісельтон та ін.

В. Дільтей – «класик герменевтики» – розглядає історію герменевтики, зокрема, розвиток герменевтичної техніки в добу Просвітництва як вихідний пункт герменевтики Ф. Шлейєрмахера, котрий переходив від формулювання правил граматичної та історичної інтерпретації до систематичного дослідження самого процесу розуміння. Автор доводить, що проблема осягнення творчої

індивідуальності набула вирішального значення в ході дискусій німецького ідеалізму та романтизму, з чим було пов'язано і перенесення в герменевтиці інтересу тлумача з розуміння окремих місць тексту на розуміння цілісного задуму автора; граматична інтерпретація повинна була підпорядковуватися психологічній, яка, в свою чергу, повинна прояснити генезис авторської ідеї, а в її перспективі – детально реконструювати сенс всього твору. Наприклад, як відмічає В. Дільтей, у творах В. Шекспіра «елементи події, пов'язані відносинами часу і дії, відповідно до законів поетичної композиції зводяться в певну єдність, яка на початку і в кінці витягує ці елементи з потоку впливів і пов'язує їх частини в одне ціле» [3, с. 203].

Теоретик трактує герменевтику як специфічний метод наук про дух, покликаний забезпечити реконструкцію духу культур минулих епох і «розуміння» суспільних подій, виходячи з суб'єктивних намірів людини. При цьому «розуміння» в суспільствознавстві протиставляється «поясненню» в природознавстві, яке зв'язується з абстрагуванням і встановленням загального закону. Таким чином, об'єктом розуміння, за В. Дільтеєм, виступає внутрішній світ людини, зовнішній світ та культура минулого. З часом теоретик приходив до висновку, що внутрішній світ індивіда, об'єктивованим зовні, стає правом, релігією, мовою, мораллю, тобто об'єктивним духом, через який люди опосередковують своє розуміння один одного. В. Дільтей встановлює, що між об'єктом розуміння і розуміючим існує спільність.

Співвідношення розуміння і пояснення в герменевтиці приймає характер герменевтичного кола: для того, щоб зрозуміти, треба пояснити, а для того, щоб пояснити, треба розуміти. У розумінні наявний психологічний відтінок, якого немає в поясненні. Г. Зіммель підкреслював психологічний характер розуміння, який, на його думку, зводиться до емпатії – «вчувствования», тобто відтворення у свідомості духовної атмосфери, всього світу почуттів і різноманітності мотивів автора.

Деяко інакше розуміє герменевтику німецький філософ М. Гайдеггер, згідно з теорією котрого інтерпретатор повинен усвідомити умови свого існування, побачити забобони своєї і минулої епохи, призупинити їх для «включення» в традицію, що визначає появу досліджуваного тексту або явища. «Саме розуміння слід мислити, швидше, не як дію суб'єктивності, але як включення в звершення переказу, в якому відбувається безпосереднє опосередкування минулого і сьогодення» [10, с. 54–57]. Розуміння для М. Гайдеггера можливо тільки в мові, яка є сутнісною властивістю людського буття. Мова визначає постановку всіх герменевтичних проблем, а герменевтика перетворюється на вчення про буття. Розуміння – це онтологічна категорія, що виявляє онтологічне ставлення до світу. Це область філософського дискурсу, а не наукового. М. Гайдеггер тлумачить герменевтику як пошук сенсу тексту, який є передзаданим ще до початку читання.

Г. Гадамер – один з учнів М. Гайдеггера – вважає, що «мова – це універсальне середовище, в якій здійснюється саме розуміння, а способом цього здійснення є тлумачення», що розгортається в середовищі мови, яка, з одного боку, прагне виразити в словах сам предмет, з іншого ж – є мовою самого тлумача» [2, с. 440]. За Г. Гадамером, розуміння і тлумачення мають

умовний історичний і часовий характер, і засновані на попередньому розумінні. Одним з ключових понять, навколо якого теоретик будує свою герменевтичну теорію, є «забобон», або «упередження». Як приклад автор пропонує забобон Просвітництва – заперечення ролі історичного переказу. «Історико–понятійний аналіз показує, що лише завдяки Просвітництву поняття забобону отримує звичне для нас негативне забарвлення. Саме по собі слово «забобон» (Vorurteil) означає передсудження, тобто судження (Urteil), винесене до остаточної перевірки всіх фактично визначальних моментів» [2, с. 298]. За Г. Гадамером, «забобон» не означає невірною судження, адже в його понятті закладена можливість як позитивної, так і негативної оцінки, на думку теоретика, «забобони (Vorurteile) окремої людини значно більшою мірою, ніж його судження (Urteile), складають історичну дійсність її буття» [2, с. 304].

Згідно концепції Г. Гадамера, тлумачення перестає бути, так би мовити зовнішнім завданням інтерпретатора, а перетворюється на екзистенційний акт. Як слушно зауважив український теоретик С. Квіт, «річ не в тому, щоб отождествити себе з автором і тим самим подолати відстань між його та своїм досвідом, а в тому, щоб, даючи собі звіт у невідворотності цієї відстані, застосувати досвід автора до себе» [6, с. 69]. Іншими словами, інтерпретація перетворюється в даному випадку з відтворення, відновлення тексту, задуму – у творення сенсу, що по суті близько до відкритої інтерпретації, теорія якої з'явиться наприкінці ХХ століття.

П. Рікер – один з представників феноменологічної школи – розробляє власне розуміння герменевтики як синтезу досягнень сучасної філософської думки в розумінні людини, свідомості, культури. На відміну від Г. Гадамера, французький теоретик наполягав на тому, що і пояснення, і розуміння однаково важливі для інтерпретації, адже одного пояснення може бути не достатньо, хоча воно і привносить в процес тлумачення критичну складову, що робить можливим саме розуміння. І тільки через пояснення можна прийти до розуміння. Спираючись на філософію Е. Гуссерля та М. Гайдеггера, П. Рікер, як він сам зауважує, «ускладнює шлях герменевтики». За П. Рікером, «робота інтерпретації виявляє глибокий задум – подолати культурну дистанцію, відстань, яка відділяє читача від чужого йому тексту, і таким чином включити сенс цього тексту в нинішнє розуміння, яким володіє читач» [8, с. 40]. Теоретик наголошує, що всяка інтерпретація має на меті подолати відстань, дистанцію між минулою культурною епохою, якій належить текст, і самим інтерпретатором. «Долаючи цю відстань, стаючи сучасником тексту, інтерпретатор може присвоїти собі сенс: з чужого він хоче зробити його своїм, власним; отже, розширення саморозуміння він має намір досягти через розуміння іншого. Таким чином, явно або неявно, всяка герменевтика – це розуміння самого себе через розуміння іншого» [8, с. 56]. Філософ приділяє значну увагу творчому боку мови, наслідкам, які може мати той чи інший текст, а також історичності тексту та інтерпретатора. Як відмічає Е. Тісельтон, «поєднуючи свою герменевтику, своє розуміння самості та оповіді з етичними питаннями особистості та світу, він (П. Рікер – О. Б.) відкриває тему моральної творчості» [9, с. 274].

Польський теоретик Р. Інгарден – учень Е. Гуссерля – мистецький твір («естетичний предмет»),

словами Р. Ингардена) трактує як інтенціональний предмет. ««Інтенціональний предмет» – це предмет, що конструюється зі свідомості і засобами свідомості, але ніби об'єктивується по відношенню до останнього» [5, с. 146]. Згідно теорії науковця, твір є трансцендентним по відношенню як до автора, так і до реципієнта. Іншими словами, потенційно несе в собі «відкритість» інтерпретації.

Схожу думку висловлює американський теоретик С. Зонтаг, котра вважає, що сучасна культура, підірвана гіпертрофією інтелекту, який мститься мистецтву і світу. Інтерпретація «приборкує» твір, робить його «ручним» і «затишним». На думку теоретика, витлумачувати – значить збіднювати світ, схематизувати його, перетворювати на «примарний світ смислів», а тому слід прагнути до «до теоретичної простодушності» [4, с. 12].

Слід зазначити, що у другій половині ХХ ст. теоретики намагаються виробити нові підходи, навіть можна сказати канони, інтерпретації. При чому розуміння, так би мовити перспектив інтерпретації доволі різне. Так, наприклад, італійський історик, теоретик герменевтики Е. Бетті пропонує обмежити в інтерпретації сваволу «суб'єктивності», для чого формулює наступні канони: принцип автономності об'єкта («об'єкт інтерпретації володіє іманентною логікою існування, бо інтерпретується – продукт людського духу, несе в собі інтенції і сенс, які і належить шукати інтерпретатору, приймаючи несхожість Автора»); принцип когерентності значення («сенс об'єкта інтерпретації проявляється через відтворення цілісності його внутрішніх зв'язків»); правило актуальності значення («ціле, яке реконструюється підлягає включенню до інтелектуального об'єкту інтерпретатора»); принцип адекватності (когерентності) розуміння: «бажати зрозуміти – цього мало, необхідний» духовний просвіт», підходяща перспектива для відкриття і розуміння [цит. за: 1, с. 36]. Йдеться про певну схильність моральної та теоретичної душі, яку негативно можна визначити, як смиренність, забуття, навіть відмову від самого себе, що проявляється в ширшому і рішучому подоланні власних забобонів. Позитивно вона може бути визначена як багатство інтересів і широта горизонту інтерпретатора. Це так само вміння прийняти мету об'єкта інтерпретації, як свою. За Е. Бетті, сенс слід не вносити, а виносити.

Стан сучасної герменевтики відбиває у своїй узагальнюючій праці англійський теоретик Е. Тіселтон, котрий виокремлює кілька різновидів герменевтики: біблійна, філософська, літературознавча, соціологічна, комунікативна [9, с. 7]. Не можна не погодитись з науковцем, адже дійсно така класифікація повністю відповідає реальному стану сучасної герменевтики. Однак, як слушно зауважує український культуролог О. Колесник, в межах культурології окремі аспекти герменевтики можуть інтегруватися в єдине ціле, оскільки глибинний аналіз культурного артефакту як раз і передбачає осягнення його філософських, літературних, соціологічних, комунікативних, лінгвістичних (а якщо йдеться про релігійне мистецтво – то й біблійних) імплікацій. Саме такий підхід, на наш погляд, відповідає відкритій інтерпретації.

Слід відмітити, що проблеми герменевтики цікавили не тільки європейських науковців, а й російських та українських. Так, можна стверджувати, що герменевтичною за своєю суттю була концепція і М. Бахтіна, і О. Лосева,

і М. Мамардашвілі. Герменевтичні тенденції та інтенції є суголосними із загальною «розуміючою» настановою української філософії та культурології (Т. Гундорова, С. Квіт, О. Колесник).

Осмислення спадщини герменевтиків в тому чи іншому контексті зустрічається в роботах таких теоретиків як С. Аверинцев, Ю. Боров, П. Гайденко, В. Молчанов, А. Богачов, С. Бондар, С. Кошарний, О. Кравченко, О. Павлова, та ін.

Так, О. Колесник відмічає «можливість постулювати існування культурологічної герменевтики як єдиної методології аналізу людської культури та її конкретних проявів, яка синтезує досягнення окремих герменевтичних дисциплін, та інших, сумісних з ними підходів. При цьому її переважним завданням виступатиме те, що було названо Е. Панофським «іконологічною інтерпретацією», а саме – осягнення символічних цінностей певної культури» [7, с. 19].

Погоджуючись з О. Колесник, додамо, що герменевтика, як наука, що прагне до духовної інтерпретації тексту, розкриття змісту і значення тексту в культурі, служить розвитку духовності в людині, становленню її як особистості, як суб'єкта культури, безумовно, включає в себе і «відкрити інтерпретацію», адже обсяг духовного світу автора ширше найобширнішого авторського тексту, розуміння ж має справу з текстом, а не з духовним світом людини, хоча вони і не чужі один одному, тому й інтерпретація тексту матиме відкритий характер. Безумовно, герменевтичні підходи мають бути доповнені іншими підходами, зокрема феноменології, психоаналізу, структуралізму, екзистенціалізму тощо. Саме таке поєднання матиме методологічне значення. У цьому контексті, не можна не погодитись з О. Потебнею в тому, що мистецький твір, як і людина, є мікрокосмом, для дослідження якого потрібні знання різного роду.

Розглядаючи герменевтику в контексті проблеми «відкритої інтерпретації», необхідно наголосити на тому, що прийнято вважати, що герменевтика та структуралізм протилежні за своїми інтерпретативними настановами, оскільки перша прагне до розуміння конкретної людини – автора, в той час як другий шукає безособистісні структури тексту, також серйозними є відмінності у настановах герменевтики та деконструкції. Однак, як слушно зауважує О. Колесник, в сучасній культурі не так легко протиставити класичні та некласичні принципи, оскільки «сучасний» і «постмодерністський», або ж «сучасний» і «масовий» не є синонімами. По-друге, автор-людина теж є представником певної культури, і тому в його творчості неминуче відображаються загальнолюдські й етнонаціональні культурні інваріанти, які можуть бути зафіксовані структуралістичною методологією. «Як зазначає Н. Іванова-Георгієвська, структуралізм і постструктуралізм ведуть від твору до тексту, в той час як герменевтика – від тексту до твору. Цей протилежний рух може бути використаний у межах єдиного процесу, спрямованого на подолання класичного герменевтичного кола шляхом перетворення його на «спіраль»» [7, с. 29].

Таким чином, аналізуючи цілісний художній текст, ми можемо використати структуралізм, постструктуралізм, і навіть деконструкцію, щоб наблизитися до смислу його частин. Цей принцип, на наш погляд, може бути застосований і до «відкритої інтерпретації». Отже, усе вище викладене дає право стверджувати, що герменевтика є методом «відкритої інтерпретації».

Список використаних джерел

1. Агапов О. Д. Интерпретация как практика автопоэзиса человеческого бытия / Олег Дмитриевич Агапов – Казань: Изд-во «Познание» Института экономики, управления и права, 2009. – 248 с.
2. Гадамер Г-Г. Истина и метод. Основы философской герменевтики / Ганс-Георг Гадамер [пер. с нем., общ. ред. и вступ. статья Б. Н. Бессонова]. – М.: Прогресс, 1988. – 639 с.
3. Дильтей В. Построение исторического мира в науках о духе / Вильгельм Дильтей // Собр. соч. в 6 т. [пер. с нем. под ред. А. В. Михайлова, Н. С. Плотникова, В. А. Куренного]. – М.: Три квадрата, 2004. – Т.3. – 420 с.
4. Зонтаг С. Из книги «Против интерпретации» / Сюзен Зонтаг // Мысль как страсть [пер. с фр. В. Голышева, общ. ред. Б. Дубинина]. – М.: Русское феноменологическое общество, 1997. – 208 с.
5. Ингарден Р. Исследования по эстетике / Роман Ингарден [пер. с польск. А. Ермилова, Б. Федорова]. – М.: Издательство иностранной литературы, 1962. – 572 с.
6. Квіт С. М. Основы герменевтики: навч. посіб. / Сергій Миронович Квіт. – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2003. – 192 с.
7. Колесник О. С. Художня інтерпретація як феномен культури: дис. ... доктора культурології: 26.00.01 / Олена Сергіївна Колесник. – К., 2015. – 389 с.
8. Рікер П. Конфликт интерпретаций. Очерки о герменевтике / Поль Рікер [пер. с фр., ступ. ст. и коммент. И. С. Вдовиной]. – М.: Академический Проект, 2008. – 695 с.
9. Тисельтон Э. Герменевтика / Энтони Тисельтон [пер. с англ. О. Розенберг]. – Черкассы: Коллоквиум, 2011. – 430 с.
10. Хайдеггер М. Время и бытие / Мартин Хайдеггер [пер. с нем. В. В. Библихина]. – М.: Республика, 1993. – 447 с.
11. Шлейермахер Ф. Герменевтика / Фридрих Шлейермахер [пер. с нем. А. Л. Вольского]. – СПб.: «Европейский дом», 2003. – 242 с.

References

1. Agapov O. D. Interpretacija kak praktika avtopojezisa chelovecheskogo bytija / Oleg Dmitrievich Agapov – Kazan': Izd-vo «Poznanie» Instituta jekonomiki, upravlenija i prava, 2009. – 248 s.
2. Gadamer G-G. Istina i metod. osnovy filosofskoj germenevтики / Gans-Georg Gadamer [per. s nem., obshh. red. i vstup. stat'ja B. N. Bessonova]. – M.: Progress, 1988. – 639 s.
3. Dil'tej V. Postroenie istoricheskogo mira v naukah o duhe / Vil'gel'm Dil'tej // Sobr. soch. v 6 t. [per. s nem. pod red. A. V. Mihajlova, N. S. Plotnikova, V. A. Kurenno]. – M.: Tri kvadrata, 2004. – T.3. – 420 s.
4. Zontag S. Iz knigi «Protiv interpretacii» / S'uzen Zontag // Mysl' kak strast' [per. s fr. V. Golyшева, obshh. red. B. Dubinina]. – M.: Russkoe fenomenologicheskoe obshhestvo, 1997. – 208 s.
5. Ingarden R. Issledovanija po jestetike / Roman Ingarden [per. s pol'sk. A. Ermilova, B. Fedorova]. – M.: Izdatel'stvo inostranno j literatury, 1962. – 572 s.
6. Kvit S. M. Osnovy germenevtyky: navch. posib. / Ser gij Myronovych Kvit. – K.: Vydavnychij dim «KM Akademija», 2003. – 192 s.
7. Kolesnyk O. S. Hudozhnja interpretacija jak fenomen kul'tury: dys. ... doktora kul'turologii': 26.00.01 / Olena Ser gij'vna Kolesnyk. – K., 2015. – 389 s.
8. Riker P. Konflikt interpretacij. Oчерki o germenevtike / Pol' Riker [per. s fr., stup. st. i komment. I. S. Vdovinoj]. – M.: Akademicheskij Proekt, 2008. – 695 s.
9. Tisel'ton Je. Gerменevтика / Jentoni Tisel'ton [per. s angl. O. Rozenberg]. – Cherkassy: Kollokvium, 2011. – 430 s.
10. Hajdegger M. Vremja i bytie / Martin Hajdegger [per. s nem. V. V. Bibihina]. – M.: Respublika, 1993. – 447 s.
11. Shlejermaher F. Gerменevтика / Fridrih Shlejermaher [per. s nem. A. L. Vol'skogo]. – Spb.: «Evropejskij dom», 2003. – 242 s.

Benzyuk A. A., applicant of the Department of Cultural and cultural and artistic projects, National Academy of Managerial Staff of Culture and Arts (Ukraine, Kyiv), benzyuk@bigmir.net

Hermeutics as a method of «open interpretation»: formulation of the question

If the object of hermeneutics work of art that has infinitely rich content, the process of interpretation of it – is also endless, for final interpretation is possible only come closer. One could argue that the roots of «open interpretation» get away in the

theory of F. Schleiermacher. Based on the works of W. Dilthey; G. Simmel, M. Weber, P. Ricoeur, M. Heidegger, G. Gadamer, E. Tiselton, S. Averintsev, Yu. Borev, P. Gaidenko, V. Molchanov, A. Bogachev, S. Bondar, S. Kvit, O. Kolesnik et al., is regarded the interpretation of the concept of «hermeneutics». In the work states that in the framework of cultural studies some aspects of hermeneutics can be integrated into a unified whole. Since the depth analysis of the cultural artifact includes comprehension of his philosophical, literary, sociological, communicative, linguistic, biblical implications. It is this approach corresponds to «open interpretation». Is emphasized that the possibility of postulate the existence of culturological hermeneutics as a unified methodology for analysis of human culture and its specific manifestations. The cultural hermeneutics synthesizes the achievements of some disciplines of hermeneutics, and others that are compatible with them approaches (O. Kolesnik). It is proved that hermeneutics as science that seeks to the spiritual interpretation of the text, the disclosure of the meaning and importance of the text in a culture serves development of spirituality in a person its formation as a person, as a subject of culture, of course, includes the «open interpretation» and is its method.

Keywords: hermeneutics, the interpretation, «open interpretation», «hermeneutics of cultural studies».

Бензюк А. А., соискатель кафедры культурологии и культурных проектов, Национальная академия руководящих кадров культуры и искусств (Украина, Киев), benzyuk@bigmir.net

Герменевтика как метод «открытой интерпретации»: к постановке проблемы

Анализируется проблема «открытой интерпретации», отмечается, что корни «открытой интерпретации» уходят в герменевтическую теорию Ф. Шлейермахера, согласно позиции которого, произведение искусства, обладающее бесконечно богатым содержанием, может иметь и бесконечный процесс толкования, ведь до окончательного толкования можно только приближаться. Опираясь на работы В. Дильтея, Г. Зиммеля, М. Вебера, П. Рикера, М. Хайдеггера, Г. Гадамера, Э. Тисельтона, С. Аверинцева, Ю. Борева, П. Гайдено, В. Молчанова, А. Богачева, С. Бондаря, С. Квита, Е. Колесник и др., рассматривается толкование понятия «герменевтика», отмечается, что в рамках культурологии отдельные аспекты герменевтики могут интегрироваться в единое целое, поскольку глубокий анализ культурного артефакта предусматривает постижения его философских, литературных, социологических, коммуникативных, лингвистических (а если речь идет о религиозном искусстве – и библейских) импликаций. Именно такой подход отвечает «открытой интерпретации». Подчеркивается возможность постулировать существование культурологической герменевтики как единой методологии анализа человеческой культуры и ее конкретных проявлений, которая синтезирует достижения отдельных герменевтических дисциплин, и других, совместимых с ними подходов (Е. Колесник). Доказывается, что герменевтика, как наука, стремящаяся к духовной интерпретации текста, раскрытию смысла и значения текста в культуре, служит развитию духовности в человеке, становлению его как личности, как субъекта культуры, безупречно, включает в себя и «открытую интерпретацию» и является ее методом.

Ключевые слова: герменевтика, интерпретация, «открытая интерпретация», «культурологическая герменевтика».

* * *

УДК 111.1+165.17+165.18+165.43

Загороднюк В. В.,
аспірант, Київський національний університет ім.
Тараса Шевченка (Україна, Київ), Hidden1g@yahoo.com

ДО ГЕРМЕНЕВТИКИ ЕМПІРИЧНОЇ ФІЛОСОФІЇ

Розглянуто методологію дослідження британського емпіризму. Висвітлюються передумови та основні кроки, які необхідні для коректного розуміння спадщини таких мислителів як Дж. Лок, Дж. Берклі та Д. Г'юм. Метою статті є пошук коректного методу дослідження спадщини цих філософів. Розглядається можливість застосування герменевтики як мистецтва тлумачення текстів. Вироблені п'ять основних етапів дослідження, необхідних для коректного розуміння та опрацювання текстів британських емпіриків. Даний підхід дає можливість вдосконалити якість досліджень та вивести роботу з періоджерелами на якісно новий рівень.

Ключові слова: герменевтика, емпіризм, періоджерела, критика.

Інтенсивний розвиток філософії у XIX та, особливо, XX ст. призвів до появи чималої кількості нових течій та переосмислення вже існуючих. Одною з таких стала філософська герменевтика (hermeneutikos – розуміння, тлумачення). Наука про тлумачення, яка народилась як спроба дослідження сакральних текстів у Новий Час, перетворилась на дещо більш масштабне. Завдячувати цьому ми маємо Ф. Шлейермахеру, В. Дильтею, П. Рікеру

та іншим. Перший ввів у герменевтику одне з її найбільш відомих знарядь – герменевтичне коло, навколо якого і будувалися спроби зрозуміти та витлумачити тексти. Ще одним важливим для цієї науки досягненням Ф. Шлейермахера стало нове визначення герменевтики. На його думку це «мистецтво розуміння» [4, с. 41], яке може бути застосоване до будь-якого тексту. Таким чином і був покладений початок універсальній герменевтиці.

Найбільший внесок до неї, безперечно, належить Г. Гадамеру, який здійснив поєднання герменевтичної традиції, розвинутої попередниками, та екзистенційної філософії. Основним завданням своєї герменевтики він вбачав дослідження істини буття, яка промовляє до нас зі сторінок текстів. Для цього необхідно відійти від розуміння цієї науки як простого мистецтва тлумачення або методології. Герменевтика, на думку Г. Гадамера являє собою «спробу домовитись, що ж собою являють науки про дух» і «що пов'язує їх з нашим досвідом про світ» [4, с. 41]. Як бачимо, замисел німецького філософа вражає своєю масштабністю та здається майже неможливим у виконанні.

Залишило суперечки про те, чи вдалось Г. Гадамеру побудувати універсальну герменевтику спеціалістам з цієї теми, та перейдемо безпосередньо до теми нашого дослідження. У ньому буде йтися про те, які кроки необхідно здійснити для розуміння та плідної роботи з текстами представників британського емпіризму. Йдеться, у першу чергу про спадщину Дж. Лока, Дж. Берклі та Д. Г'юма.

Може постати логічне запитання – чим спосіб витлумачення цих авторів має відрізнятися від будь-якого іншого? Річ в тім, що головним знаряддям філософування для цих мислителів був досвід – причому не якийсь абстрактний, а саме їх власний. Суттєво випередивши свій час, вони зазначали, що не претендують на об'єктивність результатів своїх досліджень. «Досвід про людське розуміння», «Трактат про принципи людського знання», «Трактат про людську природу» та інші праці цих мислителів можуть нагадати настільну книгу дослідника-експериментатора. Основною задачею, якій присвячені ці твори, було «дослідження походження, достовірності, і об'єму людського пізнання» [2, р. 91]. А головним джерелом знань про предмет дослідження, безперечно, була робота розуму самих мислителів. Саме тому вони немов запрошують читача перевіряти їх теорії, сперечатися з висновками, продовжувати думки. На наш погляд, для коректного розуміння теорій Дж. Лока, Дж. Берклі та Д. Г'юма необхідний саме такий підхід.

Робота з текстами згаданих представників емпіризму, в ідеалі, має нагадувати діалог між читачем та автором. Головною умовою для цього є відкритість першого та його бажання застосувати власний досвід та знання для спілкування. У такому випадку, емпірична філософія може бути надзвичайно цікавою – у процесі роботи з текстами Дж. Лока, Дж. Берклі та Д. Г'юма читачеві відкривається можливість спробувати повторити досліди цих видатних мислителів, і у разі якщо вони його не влаштують, поставити свої власні. Робота з текстом, у цьому випадку, перетворюється на плідний обмін досвідом, який призводить до розвитку читача.

Однак зрозуміло, що перш ніж дійти до цієї стадії, слід пройти досить великий шлях. Почати варто з кроків, які згаданий Ф. Шлейермахер називав граматичним тлумаченням. При цьому малася на увазі та проста

обставина, що для досягнення, наприклад, досвіду Д. Г'юма, представленого у «Трактаті про людську природу» потрібно зрозуміти, про що там йдеться. У випадку, коли дослідник має мовою повсякденного спілкування не англійську, проблеми починаються вже на етапі ознайомлення з текстом. Спробуємо проаналізувати, які ж саме стадії потрібно пройти читачеві для того, щоб увійти у плідний діалог з філософом-емпіриком.

1. Прочитання тексту

На жаль, рівень знання англійської мови у більшій частині українських філософів не дозволяє вільно читати книжки мовою оригіналу. Тому, як правило, з текстами Дж. Лока, Дж. Берклі та Д. Г'юма вони знайомляться у російських або нечисленних українських перекладах. Перші мають своїм головним недоліком застарілість та ідеологічну заангажованість. Для прикладу, основним перекладом, за яким читають «Досвід про людське розуміння» залишається зроблений у 1898 році А. Савиним та його перевидання. Найбільш розповсюдженим є видання 1985 року з вступною статтею та примітками І. Нарського. Останній, звичайно, був помітною фігурою у радянській історії філософії, однак його аналіз роботи Дж. Лока здійснювався виключно з позицій марксистської філософії, для якої емпірики були ідейними ворогами. Та сама ситуація і з Дж. Берклі, основним перекладом «Трактату про принципи людського пізнання» є робота Е. Дебольської, здійснена у 1905 році. При цьому у більшій частині радянських видань однією з головних «переваг» подаються фрагменти, переведені особисто В. Леніним. Переклад Д. Г'юма, зроблений у 1916 році С. Церетеллі та багато разів перевиданий, може лише доповнити достатню сумну картину. Перевагою цих видань є сам факт того, що читач, який не знає англійську, має змогу ознайомитись з думками британських емпіриків. Нехай, навіть, у дещо зміненому вигляді. Однією з задач, які ставили перед собою радянські перекладачі, редактори, автори ввідних статей, було показати перевагу марксистсько-ленінської філософії над теоріями цих британських філософів.

Зрозуміло, що для тих, хто вирішив познайомитись з теоріями цих мислителів, такого перекладу не може бути достатньо. Альтернативою можуть бути декілька існуючих українських перекладів. Наприклад, «Розвідки про людське розуміння», перекладені Н. Бордуковою у 2002 році. Це видання, на відміну від радянських, не супроводжується заангажованими коментарями або вступними статтями, що є безперечною перевагою. Однак проблемою є той факт, що вітчизняна перекладацька традиція знаходиться у зародковому стані, а філософський лексикон, фактично, не є до кінця сформованим. Також варто відзначити недостатню наявність цього перекладу в бібліотеках та книжкових магазинах – внаслідок не надто великого тиражу його досить важко дістати.

Висновок з вищесказаного може бути лише один – для коректного розуміння Дж. Лока, Дж. Берклі та Д. Г'юма, а тим більше для плідної праці з їх роботами, необхідно читати тексти англійською. Це надасть змогу, по-перше, повністю ознайомитись зі спадщиною цих мислителів, оскільки частина їх робіт так і залишається неперекладеною. По-друге, навіть найкращий переклад не дає змогу повністю передати сенс, який автор намагався донести у тому чи іншому фрагменті тексту. По-третє, далеко не всі звороти та форми мови, які зустрічаються в англійській мові, можна взагалі передати російською

або українською. За прикладами далеко ходити не треба – вже назва основної роботи Дж. Лока «Досвід про людське розуміння» звучить англійською як «An essay concerning human understanding». Здавалось би, російський або український переклад, у якому звучить слово «розвідки», достатньо точно передають сутність. Однак слово «есе», яке наявне у британській версії, надає усій роботі дещо нового забарвлення. Воно вказує на ту вільну, майже літературну, форму, у якій написана ця робота, і дозволяє краще зрозуміти мету автора – поділитися своїм досвідом та роздумами з важливих філософських питань.

2. Обробка тексту

Взявши першоджерело та ретельно з ним ознайомившись, можна перейти до другої стадії аналізу. Основна її мета – структурувати та впорядкувати засвоєні знання. Згадані основні роботи Дж. Лока, Дж. Берклі та Д. Г'юма являють собою, окрім «Трактату про людське розуміння», достатньо масштабні роботи. Тому зрозуміло, що сприйняти їх одразу і в цілому постає досить важким завданням. У цьому ракурсі важливою задачею постає структурування та виокремлення основних тем. Це надасть читачеві цілісне бачення проблемного поля, яке описується у тій чи іншій роботі та дозволить простежити зв'язки, що існують між темами.

Спробуємо вжити цей метод до «Трактату про людську природу». Він починається з опису того, яким же чином функціонує людське пізнання – Д. Г'юм детально розбирає, що таке ідея, яких видів вона буває, як саме сполучаються між собою складні та прості ідеї і т.д. Це можна назвати елементарним рівнем, адже без розуміння цього, основного для британського філософа, терміна, достатньо важко правильно зрозуміти решту твору. Далі він переходить до розгляду оточуючого людину середовища – для цього він аналізує проблеми простору і часу. Надалі він сполучає перші дві умовні частини та аналізує людське знання, яке є наступним шаблоном цього розгляду. За такою логікою можна скласти для себе досить чітке уявлення про тематичне коло та основні проблеми, які розглядаються у «Трактаті про людську природу». Однак читачеві слід бути надзвичайно уважним та уникати пасток, які йому може розставити догматичне сприйняття філософії Д. Г'юма, прийняте на пострадянських теренах. Мова йде навіть не про негативні оцінки його творчості, такі як соліпсизм або агностицизм. Справа у тому, що цього автора традиційно вважають апологетом теорії пізнання і розглядають саме у цій площині. Однак вже повна назва «Трактат про людську природу, або спроба вжити експериментальний метод міркування до моральних предметів» дає чітко зрозуміти мету автора. Він сам розглядає розвинену у першій книзі теорію пізнання як підґрунтя для подальшого вивчення людської природи, а особливо, її моральної складової.

3. Коментарі

Припустимо, що читач уважно ознайомився з текстом, усвідомив його та виокремив для себе основні теми. Тепер він готовий перейти до наступної стадії – початку діалогу. Річ в тім, що перші дві стадії, не применшуючи їх важливість, постають свого роду монологом авторів першоджерел. Простір для творчої реалізації читача та самостійної роботи дослідника відкривається саме на цій, третій стадії.

Як ми вже зазначали, твори, написані Дж. Локом, Дж. Берклі та Д. Г'юмом, можна розглядати як мисленевий експеримент. Така постановка запитання залишає

надзвичайно великий простір для аналізу та критики. Адже однією з основних вимог до експерименту є можливість його відтворення та перевірки його результатів. Для того, щоб зрозуміти, з чого починати свою перевірку, слід розглянути структуру побудови текстів, характерну для цих філософів. Звичайно, існують незначні відмінності, однак в цілому її можна уявити наступним чином:

1. Введення проблеми
2. Аргументація
3. Приклади

Пройшовши послідовно шляхом, який нам пропонують британські мислителі, ми можемо відтворити їх аргументацію та спробувати визначити її правомірність. Також відкривається цікава можливість поставити власний експеримент в умовах, запропонованих Дж. Локом, Дж. Берклі та Д. Г'юмом. При цьому слід пам'ятати, що твердження, висунуті цими філософами не є істиною в останній субстанції. У їхніх текстах достатньо часто зустрічаються явні протиріччя між визначенням того чи іншого поняття або терміну та його подальшим застосуванням. Трапляються і приклади, які замість того, щоб підтверджувати сказане філософом, заперечують основну тезу.

Знайти ілюстрацію до сказаного вище достатньо легко, розглядаючи майже кожен твір згаданих мислителів. Проілюструвати це може відомий приклад з відсутнім відтінком блакитного. Д. Г'юм намагався обґрунтувати тезу «Кожній простій ідеї відповідає схоже з нею просте враження, а кожному простому враженню – відповідна ідея» [3, р. 65]. Вона є одним з наріжних каменів побудови його теорії пізнання. У якості прикладу він пропонує наступний експеримент – людині, яка протягом довгого часу користувалась своїм зором, пропонується палітра блакитних кольорів, у якій одного бракує. На його думку, ця людина буде здатна відтворити недостаючий колір за рахунок власного досвіду. Такий висновок, очевидно, суперечить основній тезі, яка була запропонована – адже людина не має попереднього враження такого кольору.

Саме на цьому етапі читач перетворюється на дослідника. Адже він має можливість спробувати вирішити це протиріччя, або, принаймні, скласти власну точку зору, застосувавши власний досвід та знання г'юмової філософії. Наприклад, можливим рішенням цього парадоксу є думка про те, що Д. Г'юм спеціально навів такий приклад для того, щоб вказати на той факт, що навіть найважливіші принципи філософії можуть залежати від обставин і, в жодному разі, не є кінцевими. У такому випадку, висновок читача може збігтися з оцінкою даного парадоксу відомим американським філософом Дж. Нельсоном. Цей факт підводить нас до наступної стадії.

4. Опрацювання критичної літератури

Більша частина проблем, які ставили перед філософією Дж. Лок, Дж. Берклі та Д. Г'юм, так чи інакше були висвітлені у критичній літературі. Про якісь, як про згаданий приклад з відтінком блакитного, або про концепцію «опори» у Дж. Лока, суперечки ведуться і понині. Однак це зовсім не означає, що усі проблеми або суперечності, які постають при прочитанні творів цих видатних мислителів, є вирішеними або не актуальними. Слід ще раз згадати той факт, що їх філософія базується на досвіді. Тому будь-яка критика це лише обмін досвідом між Дж. Локом, Дж. Берклі та Д. Г'юмом та тим, хто її здійснює.

Відштовхуючись від такого міркування, стає зрозумілим той факт, що читання критичної літератури для повного розуміння згаданих авторів є надзвичайно важливим. Кожна людина, а особливо філософ, володіє неповторним досвідом та стилем мислення. Тому різні дослідники можуть поглянути на одну й ту саму проблему під цілковито різними кутами. Основною метою читача, в даному випадку, є спробувати віднайти як-можна більше таких ракурсів. Це дозволить йому вибрати найбільш прийнятну точку з вже існуючих або сформулювати свою з врахуванням помилок, допущених попередниками.

Яким же чином здійснити вибір критичної літератури, з якою варто знайомитись? У першу чергу, важливо бути впевненим у високому рівні автора критичного тексту. Переконавшись у цьому можливо з огляду на те, наскільки він якісно та точно відтворює думки оригіналів Дж. Лока, Дж. Берклі або Д. Г'юма, перед тим як висловлювати власні зауваження з їх приводу. Важливо також розуміти, що деякі автори критикують цих філософів з огляду на свої власні концепції, які суттєво розходяться з поглядами емпіриків. Чудовими прикладами тому є Б. Рассел, А. Аер та інші. Слід пам'ятати про цю особливість при ознайомленні з їх критикою. Найбільш низька її якість, на жаль, у радянських дослідженнях з цього приводу, що зумовлюється їх ідеологічною заангажованістю. На нашу думку, ідеальним підходом до прочитання критичної літератури є комбінування сучасних досліджень рідною мовою дослідника та англійськими текстами, з деякою перевагою останніх. Це дозволить йому орієнтуватись як у актуальних тенденціях досліджень британського емпіризму у його країні, так і у зарубіжних.

5. Написання власного тексту

Остання і найбільш відповідальна стадія вивчення спадщини філософії британського емпіризму. Уважно дослідивши тексти першоджерел, розібравши у проблемних та суперечливих запитаннях та ознайомившись з текстами критиків, слід спробувати оформити результати власного дослідження філософії британського емпіризму у науковий текст. У випадку, якщо дослідник послідовно пройшов усі описані вище стадії, така праця майже обов'язково вийде цікавою та буде мати наукову новизну. При написанні власної критичної роботи необхідно дотримуватись балансу між зверненням до тексту та викладенням власних думок з його приводу.

Найбільш доречним постає стиль викладу, за яким автор намагається дослідити певну проблему, а не здійснює енциклопедичний переказ текстів оригіналів. Звичайно, такі дослідження потрібні, але їх важко назвати саме науковими – їх місце швидше у підручниках для широкого користування. Доцільніше розглядати такі праці як пропедевтику до читання текстів Дж. Лока, Дж. Берклі та Д. Г'юма. Спеціалізоване дослідження має бути більш глибоким. Дослідник має чітко ставити проблему, з обов'язковою прив'язкою до тексту; висловлювати власну думку з цього приводу; наводити різноманітні позиції критиків. Намагатися, нарешті, створити цілісну картину проблеми та надати можливі шляхи їх вирішення.

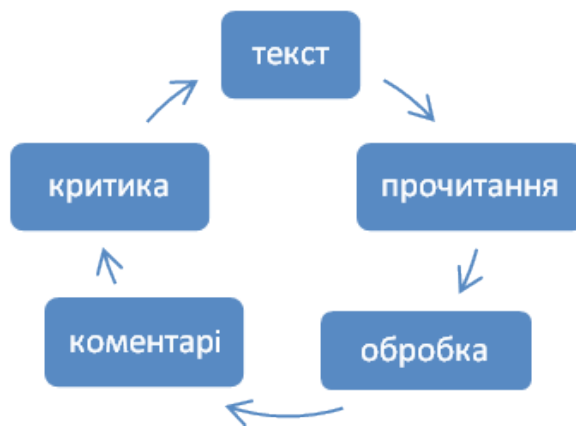
Такими постають стадії, які має пройти дослідник емпіричної філософії для написання якісного тексту, присвяченого цій тематиці. Слід відзначити, що подібний стиль викладу активно застосовується у сучасних англійських дослідженнях. Оскільки тексти мислителів, про яких йдеться, вже багато разів прочитані та переказані,

то задачею критика постає, у першу чергу, налагодити обмін досвідом з ними – спробувати подивитись на проблеми, підняті цими філософами, з нової точки зору.

Чудовим прикладом такого стилю розгляду є праці відомого британського дослідника емпіричної філософії професора Дж. Беннета. Його роботи «Лок, Берклі, Г'юм – центральні теми» та «Навчаючись у шести філософів» по праву вважаються одними з найкращих сучасних досліджень з цієї тематики. Стиль цього автора характерний тим, що він не ставить за мету повністю переказати текст. Він зосереджує свою увагу на тих моментах, які є цікавими саме для нього. Методикою, яку він обирає є суперечка – він намагається, у кращих традиціях картезіанського методу, піддати всебічному сумніву аргументи Дж. Лока, Дж. Берклі, Д. Г'юма та інших новочасних філософів та подивитись, які результати з цього можна отримати. Сам Дж. Беннет формулює мету своєї роботи наступним чином: «Я хочу навчитись у цих людей, що я і роблю, сперечаючись з ними» [1, р. 1]. Таким чином і відбувається той обмін досвідом, про який йшлося на початку цієї статті.

Можна не завжди погоджуватись з висновками, які отримує цей дослідник у своїх роботах, оскільки вони є результатами зіткнення його досвіду з текстами першоджерел та критики. Однак досить важко заперечувати той факт, що згадані роботи є цікавими та корисними для інших дослідників британського емпіризму. Вони стають такими саме завдяки тому, що автор не намагається подавати власні висновки як об'єктивні – його метою є формування власного погляду на проблему та поділитись ним. Високий рівень роботи з текстами та широке застосування робіт інших критиків, у свою чергу, роблять таку спробу аргументованою та науковою. Тому отримані результати часто дозволяють поглянути на ту чи іншу проблему зовсім по-новому.

Прикладом цьому може служити розгляд Дж. Беннетом критики вроджених ідей, здійсненої Дж. Локом. Досить розповсюдженою є думка про те, що вона направлена проти теорії вроджених ідей Р. Декарта. Однак уважний розгляд локової аргументації дозволив британському критику зробити висновок, що це є помилкою. Критика, здійснена у першому тому «Розвідок про людське розуміння» є, фактично, ударом по пустому місцю – оскільки в жодного філософа неможливо знайти саме таку концепцію вроджених ідей, яку там описано.

Герменевтичне коло дослідження емпіричної філософії.

А апіорні принципи, висунуті самим Дж. Локом, підозріло нагадують ті самі вроджені ідеї. Що, у свою чергу, дозволяє зовсім по-новому подивитись на філософію цього британського мислителя.

Повернемось до теми герменевтики, яку ми зачіпали на початку статті. Результати можна представити у вигляді своєрідного герменевтичного кола. Точкою відліку тут, безперечно, постає текст оригіналу. Саме з його уважного прочитання і починається наукове дослідження, присвячене проблемам британського емпіризму. Наступним пунктом є обробка тексту, яка включає в себе структурування текстів першоджерел та виокремлення основних тем та проблем. Подальші два етапи вимагають від дослідника не тільки уважного ознайомлення, однак і власної рефлексії над прочитаним. На першому з них він має скласти свою думку про прочитане, знайти цікаві або суперечливі місця та спробувати вирішити можливі проблеми. Другий з цих етапів вимагає від дослідника плідної праці, оскільки на ньому йому доведеться ознайомитись з численними критичними творами та порівняти власні висновки з теоріями інших дослідників. Наступний, і останній етап, знов повертає нас до початку. Але на цей раз йдеться про текст аутентичного дослідження, присвяченого філософії британського емпіризму.

Список використаних джерел

1. Bennet J. Learning from Six Philosophers: Descartes, Spinoza, Leibniz, Locke, Berkeley, Hume Volume 2. – Oxford Univ. Press, 2001. – 400 p.
2. Locke J. An essay concerning principles of human understanding. – London: T. Tegg and son, 1836. – 566 p.
3. Hume D. Treatise of human nature. – Oxford: Oxford University press, 2000. – 728 p.
4. Гадамер Г. Истина и метод / Основы философской герменевтики / [Пер. с нем. Б. Бессонова]. – Москва: Прогресс, 1988. – 704 с.
5. Шлейермахер Ф. Герменевтика / [Пер. с нем. А. Вольский]. – СПб.: Европейский дом, 2004. – 242 с.

References

1. Bennet J. Learning from Six Philosophers: Descartes, Spinoza, Leibniz, Locke, Berkeley, Hume Volume 2. – Oxford Univ. Press, 2001. – 400 p.
2. Locke J. An essay concerning principles of human understanding. – London: T. Tegg and son, 1836. – 566 p.
3. Hume D. Treatise of human nature. – Oxford: Oxford University press, 2000. – 728 p.
4. Gadamer G. Istina i metod / Osnovi filosofskoi hermenevtiki / [Per. s nem. B. Bessonova]. – Moskva: Progress, 1988. – 704 s.
5. Shleermaher F. Hermenevtika / [Per. s nem. A. Volskiy]. – SPb.: Evropeiskiy dom, 2004. – 242 s.

Zagorodniuk V. V., PhD student, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), Hidden1g@yahoo.com

About the hermeneutics of empiricism philosophy

The article is devoted to the methodology of British empiricism inquiry. There given the lighting up of pre-conditions and main steps, which are necessary for the correct understanding of the heritage of such thinkers as J. Locke, G. Berkeley, D. Hume. The goal of the research is to find correct method of those philosophers heritage. There considered a possibility of use of hermeneutics as an art of texts interpretation. Article develops five basic steps of research, which are necessary for correct understanding and working with the text of British empirical philosophers. This approach is given a possibility to upgrade the quality of researchs and to bring the work with primary sources to the new level.

Keywords: hermeneutics, empiricism, primary source, critics.

Zagorodniuk V. V., аспирант, Киевский национальный университет им. Тараса Шевченко (Украина, Киев), Hidden1g@yahoo.com

К герменевтике эмпирической философии

Рассмотрена методология исследований британского эмпиризма. Освещаются предпосылки и основные шаги, которые необходимы для корректного понимания наследия таких мыслителей как Дж. Лок, Дж. Беркли и Д.

Юм. Целью статьи является поиск корректного метода исследования наследия этих философов. Рассматривается возможность применения герменевтики как искусства толкования текстов. Разработаны пять основных этапов исследования, необходимых для корректного понимания и обработки текстов британских эмпириков. Данный подход дает возможность усовершенствовать качество исследований и вывести работу с первоисточниками на качественно новый уровень.

Ключевые слова: герменевтика, эмпиризм, первоисточники, критика.

* * *

УДК 280:2

Гудима І. П.,
кандидат філософських наук, професор кафедри
філософії, Черкаський державний технологічний
університет (Україна, Черкаси), gudima67@mail.ru

Чудо як символічний образ БОЖЕСТВЕННОГО БУТТЯ

Дослідженню піддається ортодоксальне християнське вчення про чудо як символічний образ божественного буття. Метою даної статті є вивчення питань безпосередньої надприродної каузальності в релігійній свідомості (на прикладі християнства), а також виявлення тих складових християнського вчення про чудо, де теологи торкаються проблеми способів здійснення чуда, з'ясовують питання фокусу зосередження зусиль Бога під час здійснення трансцендентних творчих актів. Використання теоретико-методологічних підходів статті зумовлювалося самим предметом думки та характером поставлених завдань. В статті використовувались різноманітні загально-філософські, спеціальні загальнонаукові і окремо-наукові теоретичні методи. Автор додержувався принципу об'єктивності, широко застосовував каузальний аналіз і типологічний метод дослідження. Основним результатом опрацювання проблеми став висновок про те, що проблема способів здійснення чуда та питання «вузла причинності», як простору, де зустрічається об'єктивована божественна воля і елементи світу або вектор людської свободи, є надто складними для усвідомлення насамперед тому, що це справа віри, а не розуму. Звідси безпосередній понятійно-розчленований доступ до них пізнання слід визнати малоєфективним і обмеженим.

Ключові слова: Бог, теологія, наука, чудо.

Розкриваючи гносеологічні корені віри в чудо, складно не погодись із тим, що воно в релігії у всі часи відображувало повну або часткову неможливість пізнання світу людиною. В релігійній свідомості взагалі все ще не пізнане на певний час пов'язувалося богословами із творчістю Бога, здатного творити неможливе. Однак теологічна думка завжди сильно тяжіла до того, щоб оголошувати дещо до цього часу ще не пізнане принципово незбагненим, втіленням неосяжної таємниці Бога. З цього приводу сучасний християнський теолог Річард Вурмбранд в своїй праці з красномовною назвою – «Чи є атеїзм шляхом? 35 доказів існування Бога» зазначає наступне: «Християнство перебуває під постійною напругою, джерелом якої є нерозв'язані проблеми. Кожен християнин є носієм хреста. Якщо у нього немає ніякого іншого хреста, він несе хрест болісних питань, котрі супроводжують його до останнього подиху. На найбільш складні питання він навіть і не шукає відповіді, знаючи, що вони за межами цього світу» [1, с. 64].

Актуальність обраної теми, відтак, полягає в тому, що саме віра в чудо, а особливо окремі оновленські тенденції, покликані оновити таку віру, не стали об'єктом спеціальної уваги науковців. І за всього того, що для нинішньої стану культурної ситуації характерна велика зацікавленість дослідників релігійною проблематикою, складовими і проявами релігії. На жаль, у сучасній релігієзнавчій та колишній атеїстичній літературі практично повністю відсутні як фундаментальні, так і окремі вузькоспеціалізовані дослідження присвячені цьому важливому, для розуміння специфічної природи релігії, питанню. Звідси метою даної статті є аналіз

ортодоксального християнського вчення про чудо, сучасних спроб модернізації та оновлення традиційних релігійних уявлень чудо, як спосіб самовиявлення Божественного; поставлені ж задачі зводяться до конкретизації мети в окремих завданнях по виявленню специфіки сучасних прийомів та операцій, зв'язаних із обґрунтуванням доктрини чуда, вивчення специфіки теологічних ресурсів та границь раціональних можливостей теологів в справі теоретичного виправдання основних положень релігійної віри.

Загалом же, слід визнати, що теологія ніколи навіть і не претендувала на вичерпне й повне осягнення чуда; будь-яка спроба збагнути його розцінювалася ними як неповна та обмежена, бо наші знання про справи Божі, перековували богослови, є лише точкою в безмежному континуумі божественних істин. Ірраціональне витлумачення дійсності в релігійній картині світу давало теологам підстави для повчань про окремі втручання Бога в світ природи і життєдіяльність людини та об'єднувалося в містифікуючій функції поняття «чудо». Однак, ще у середньовічній теології та філософії обговорювалося важливе релігійно-філософське питання – чи виражає Бог себе насамперед через вольові атрибути так, що його розумові акти розкривають його волю, чи, натомість, воля Бога підпорядкована його божественному розуму? Пошуки істини в цьому питанні інколи виражалися шляхом гіперболізації містифікуючої сторони Бога, коли на домінуючі позиції богословських вчень виходили вольові якості божественної істоти, а власне розумові відтіснялися на узбіччя. І в іудео-християнському, і в мусульманському монотеїстичному креаціонізмі воля Бога, як його головна ірраціональна властивість, тривалий час висувалася на перший план та протиставлялася божественному розуму, в результаті чого діяння Бога оголошувалися теологами цілковито незбагненими для людини [2, с. 24].

Але в історії релігійно-філософської думки владно торувала собі шлях інша тенденція, яка була поклікана, наскільки це можливо, раціоналізувати поняття Бога, показати розум дійсним проявом його божественної сутності. Так, всебічна інтелектуалізація Бога, богословські посилання на мудрість, як на визначальну характеристику божественної діяльності, сприяли зміцненню впевненості людини на шляху пізнання творчих проявів Бога, втілених у світі природи та подіях людської історії [3, с. 31–43]. Разом із наданням божественній мудрості статусу визначаючої ознаки та, відповідно, внесенням нових відтінків в розуміння його світоправління, неодмінно пом'якшувався теологічний радикалізм тверджень про неможливість проникнення в дійсну сутність чуда. Повчання богословів про чудо, як мірило тих меж, за які розуму не вільно здійснити переступ, через саму природу розуму, поступово поступалися місцем зусиллям, спрямованим на викладення вчення про чудо в зрозумілих і доступних термінах.

Інтелектуалізація Бога, а разом із ним й чуда, як прояву творчої природи Бога, неминуче шкодила судженням про чудо, як щось винятково неосяжне й утаємничене (особливо в тій його частині, яка пов'язана із причинами та способами здійснення чуда), таким чином зумовила теологічну ситуацію, коли повчання про особливий промисел Бога вслякю обґрунтовувалися та виправдовувалися перед потребами усвідомленого

прийняття віри; тобто в питанні чуда мова знову заходила про «*fides gaudens intellectum*», тобто віру, котра шукає розуміння (Ансельм Кентерберійський). Тим більш, що сам символічний образ божественного буття, за переконанням богословів, має значущість для створеного Богом світу в тому смислі, що дозволяє кінець–кінцем збагнути це Вище Буття. Дослідник Є. Пилипенко, вивчаючи богословський зміст символу, відтворює сучасну богословську позицію в цьому питанні: «Символ, що являє сутність, долає (остаточно не долаючи) закритість та неприступність Бога та створює для творіння умови богоспілкування і надприродну можливість богопізнання» [4, с. 342].

Стан сучасної теології характеризується тим, що низка її представників в пошуках нових підходів до осмислення Бога, як активно діючої у світі сили, котрий створив цей світ, наділив його буттям та неодмінно присутній у ньому як особистість, демонструє готовність зробити крок уперед порівняно із традиційним ортодоксальним трактуванням процесу та знарядь Божого світоправління. Вбачаючи в існуванні Бога–Творця найкраще пояснення буттєвості світу і його розумного облаштування, теологи фокус раціональних зусиль намагаються перенести на окремі аспекти вчення про чудо. Так, хоча й теологія в цілому вважає за краще додержуватися помірної агностицизму відносно методів, за допомогою яких Бог запроваджує зміни у світі, все ж окремі елементи аксіоматичного базису, закладеного у доктрину чуда, відкривають можливості для теоретичного маневрування.

Мова йде про ті основоположення теології чуда, що виражають вікопомне прагнення людини вийти за межі даного у досвіді та спробувати збагнути неосяжне. В її (теології чуда) вихідних теоретичних посилках йдеться про онтологічну категорію нематеріального Духу, котрий, користуючись сучасною християнською термінологією, має канали зв'язку, через які божественні впливи здатні змінювати речовину, енергії та людські вчинки [5, с. 110]. Однак, оскільки Бог, за визначенням, гранично поза межі й його буття несхоже з усім тим, з чим ми маємо справу у повсякденному досвіді, то у всіх теоретичних побудовах, пов'язаних з поясненням дієвості Бога, теологам доводиться стикатися з проблемою, яка отримала назву «онтологічного розриву причинного ланцюга» [5, с. 111].

В річищі названої тенденції, в зміст відповідних традиційних суджень щодо зв'язку Бога зі світом теологами вносяться пояснення, котрі поклікані теоретично виповнити існуючу «онтологічну прогалину» (термін теолога Артура Пікока) між божественним та природним. Використовуючи раціональні засоби доведення та пов'язуючи свої студії з окремими науковими даними, теологи намагаються відхилити завісу таємниці, яка закриває серцевину вчення про чудо – питання про спосіб здійснення чуда. В цілому їх зусилля в цьому напрямі об'єднуються навколо проблеми «вузла причинності» (термін Пікока); Бог, про якого веде мову низка сучасних богословів, активно взаємодіє з оточуючим світом на різних рівнях його (світу) складності, а тому завдання теології тут полягає у тому, щоб виявити причинний стик або місце зосередження зусиль Бога у світі під час здійснення трансцендентних творчих актів. Богословське обговорення того, як саме діє Бог у світі передбачає з'ясування низки супутніх питань: якими засобами, яким чином, на що саме здійснюється вплив, з якої причини або задля якої мети, якою мірою, по аналогії до чого? [6, с. 190–191].

Однак, перебільшувати когнітивні можливості принципу аналогії та надто покладатися на пізнавальний потенціал людського розуму взагалі, богословам в цьому питанні все ж не варто, попереджає відомий сучасний католицький теолог, професор Ганс Кюнг [7, с. 191]. Адже справжнє чудо, переконані його однодумці, непізнаване, а людині не варто й сподіватися відшукати для нього раціональне витлумачення, а тим більш зухвало мріяти підняти завесу утаємниченості над «свята святих» чуда – питанням як, чому та в який спосіб здійснюється воно. Тобто проблема способів здійснення чуда та питання «вузла причинності», як простору, де зустрічається об'єктивована божественна воля і елементи світу або вектор людської свободи, є надто складними для усвідомлення насамперед тому, що це справа віри, а не розуму. Звідси безпосередній понятійно-розчленований доступ до них пізнання слід визнати малоефективним і обмеженим. Годі й говорити, що це питання тим більш недоступне для науки, переконаний англійський священник і теолог, професор математичної фізики Джон Полкінхорн: «Неможливо розірвати сітку причинно-наслідкових (каузальних) зв'язків так, аби стверджувати – Бог зробив ось це, людина – наступне, а природа – інше. Можливо віра була б здатна розпізнавати це більш-менш ясно, однак наукове дослідження не спроможне виявити божественні діяння такого характеру» [8, с. 100].

В ірраціональній картині світу на перший план, як правило, виносяться вольові сторони божественної сутності, однак представники сучасної теології вважають за необхідне, все ж, внести в таку систему суджень певні уточнення: «Опісля того, коли Бог вирішив створити світ, можливість не створити світ була відхилена. Це означає, що існують справи, котрі Бог колись був здатен творити, однак нині Він їх чинити не може... Це заперечення означає, що позначена можливість є вже нездійсненою. Бог свідомо обмежив свої можливості. Чи є це суперечністю? Ні. Якщо Бог дійсно здатен робити все, тоді Він може вибрати, що саме здійснити та залишитися вірним своєму вибору» [9, с. 235].

Наведені теоретичні набутки християнського богослов'я мають декілька важливих богословських наслідків. Годі й говорити, що частина з них неодмінно використовується богословами в процесі розгортання положень доктрини чуда та торкається уявлень про ті аспекти божественної всемогутності, коли Бог не може чинити того, що не відповідає його природі або ж раніше прийнятим принципам. Так, Бог не вільний здійснити таке «чудо», яке приводило б до логічної суперечності: створити «квадратне коло» або камінь, який самому неможливо було б підняти, зробити минуле – не бувшим, помістити святого у пекло або ж чинити не так, як він про це знає заздалегідь тощо.

Проаналізований матеріал дає підстави твердити про те, що саме відсутність належної концептуальної бази чуда й зумовлює ситуацію, коли містифікуюча функція поняття чуда, як втілення незбагнених Божих намірів, бере верх над апологетичною. Апологетична функція чуда відкривала певний простір для раціонального осягнення чуда та була, в широкому сенсі, покликана пом'якшити релігійні тенденції до агностицизму. Натомість містифікуюча функція цього поняття, неодмінно вказує на Бога, котрий мислиться як такий, що діє на основі своєї нічим не обмеженої волі, тобто вона пов'язує чудо з

Істотою, чия сутність принципово непізнана. Оскільки ж чудо є видимою ознакою буття Божого та безпомилковим індикатором істинності теїзму, то «рятівним колом» для богослов'я за всіх культурних змін все ж було і залишатиметься власне релігійне поняття чуда, котре, для богослов'я перевершує відповідне апологетичне поняття в тому відношенні, що воно закрите, а, відтак, неприступне для раціональної критики; окрім того, воно виникає в лоні віри, нею живиться та її, зрештою, засвідчує і підкріплює.

Список використаних джерел

1. Вурмбранд Р. Атеизм ли путь? 35 доказательств существования Бога. – Kreuzlingen, Издательство «Стефанус», б/г. – 237 с.
2. Соколов В. В. Средневековая философия: Учебн. пособие для филос. фак. и отделений ун–тов. – М.: Высш. Школа, 1979. – 448 с., ил.
3. Див.: Соколов В. В. Философский синтез Готфрида Лейбница // Лейбниц Г.–В. Сочинения в четырех томах / Ред. и сост., авт. вступит. статьи и примеч. В. В. Соколов; перевод Я. М. Боровского и др. – М.: Мысль, 1982. – С.31–43.
4. Пилипенко Е. Святоотеческое богословие символа // Альфа и Омега. – М., 2001. – №1 (27). – С.328–349.
5. Пикок А. От науки к Богу: Новые грани восприятия религии. – Пер. с англ. К. Савельева. – М.: ФАИР–ПРЕСС, 2002. – 304 с.
6. Пикок А. Богословие в век науки: Модели бытия и становления в богословии и науке / Пер. с англ. – М.: Библиейско–богословский институт св. апостола Андрея, 2004. – 416 с.
7. Кюнг Г. Начало всех вещей: Естествознание и религия / Пер. с нем. – М.: Библиейско–богословский институт св. апостола Андрея, 2007. – 250 с.
8. Полкинхорн Джон. Богословие и наука. Введение / Пер. с англ. – М.: Библиейско–богословский институт св. апостола Андрея, 2004. – 160 с.
9. Мак–Грат Алистер. Введение в христианское богословие / Пер. с англ. – Одесса: «Богомыслие», 1998. – 341 с.

References

1. Vurmbbrand R. Ateizm li put' 35 dokazatel'stv sushchestvovaniya Boga. – Kreuzlingen, Izdatel'stvo «Stefanus», b/g. – 237 s.
2. Sokolov V. V. Srednevekovaya filosofiya: Uchebn. posobie dlya fil. fak. i otdelenij un–tov. – M.: Vyssh. Shkola, 1979. – 448 s., il.
3. Div.: Sokolov V. V. Filosofskij sintez Gotfrida Lejbnica // Lejbnic G.–V. Sochineniya v chetyrekh tomah / Red. i sost., avt. vstupit. stat'i i primech. V. V. Sokolov; perevod Ya. M. Borovskogo i dr. – M.: Mysl', 1982. – S.31–43.
4. Pilipenko E. Svyatootecheskoe bogoslovie simvola // Al'fa i Omega. – M., 2001. – №1 (27). – S.328–349.
5. Pikok A. Ot nauki k Bogu: Novye grani vospriyatiya religii. – Per. s angl. K. Savel'eva. – M.: FAIR–PRESS, 2002. – 304 s.
6. Pikok A. Bogoslovie v vek nauki: Modeli bytiya i stanovleniya v bogoslovii i nauke / Per. s angl. – M.: Biblejsko–bogoslavskij institut sv. apostola Andrey, 2004. – 416 s.
7. Kyung G. Nachalo vseh veshchej: Estestvoznaniye i religiya / Per. s nem. – M.: Biblejsko–bogoslavskij institut sv. apostola Andrey, 2007. – 250 s.
8. Polkinhorn Dzhon. Bogoslovie i nauka. Vvedeniye / Per. s angl. – M.: Biblejsko–bogoslavskij institut sv. apostola Andrey, 2004. – 160 s.
9. Mak–Grat Alister. Vvedeniye v hristianskoe bogoslovie / Per. s angl. – Odessa: «Bogomyslie», 1998. – 341 s.

Gudima I. P., PhD, Professor of Department of Philosophy, Cherkassy State Technological University (Ukraine, Cherkassy), gudima67@mail.ru

Miracle as a symbolic image of the divine being

The article study of the subject of Orthodox Christian teaching of the miracle as a symbolic image of the divine being. The purpose of this article is to study the issues of direct supernatural causation in the religious consciousness (by the example of Christianity). One of the goals of the article is the identification of those components of the Christian doctrine of the miracle, where theologians refer to the problem of ways to be a miracle, and find out question the focus of God in the exercise of transcendent creative acts. The use of theoretical and methodological approaches of the article is conditioned by the object of thought and the nature of the tasks. This article used various General philosophical, General scientific and special separately–scientific theoretical methods. The author followed the principle of objectivity, is widely used causal analysis and typological research method. The main result of the study of the

topic was the conclusion that the problem of miracle and the issues «node causality» is too complex for understanding and interpretation. Because this is a matter of faith and not of reason. From here direct access to knowledge should be recognized as inefficient and limited.

Keywords: God, theology, science, miracle.

Гудьма И. П., кандидат философских наук, профессор кафедры философии, Черкасский государственный технологический университет (Украина, Черкассы), gudima67@mail.ru

Чудо как символический образ божественного бытия

Исследованию подвергается ортодоксальное христианское учение о чуде как символическом образе божественного бытия. Целью данной статьи является изучение вопросов непосредственной сверхъестественной каузальности в религиозном сознании (на примере христианства), а также выявление тех составляющих христианского учения о чуде, где теологи касаются проблемы способов совершения чуда, выясняют вопрос фокуса сосредоточения усилий Бога при осуществлении трансцендентных творческих актов. Использование теоретико-методологических подходов статьи обусловлено самим предметом мысли и характером поставленных задач. В статье использовались различные общеполитологические, специальные общенаучные и отдаленно-научные теоретические методы. Автор следовал принципу объективности, широко применял каузальный анализ и типологический метод исследования. Основным результатом изучения темы стал вывод о том, что проблема способов совершения чуда и вопросы «узла причинности», как пространства, где встречается объективированная божественная воля и элементы мира или вектор человеческой свободы, слишком сложны для понимания и богословского истолкования, прежде всего, потому, что это дело веры, а не разума. Отсюда непосредственной понятийно-расчетливый доступ к ним познания следует признать малоэффективным и ограниченным.

Ключевые слова: Бог, теология, наука, чудо.

* * *

УДК 303.064

Миняйло В. С.,
аспірант кафедри філософії, Національний
технічний університет України «Київський політехнічний
інститут» (Україна, Київ), gileya.org.ua@gmail.com

ФІЛОСОФСЬКІ АСПЕКТИ МОДЕЛЮВАННЯ ТА ПРОГНОЗУВАННЯ РОЗВИТКУ КІБЕРПРОСТОРУ ЯК НОВОЇ СОЦІАЛЬНОЇ РЕАЛЬНОСТІ

Розглядаються перспективи розвитку Інтернету в якості кібернетичного простору: такої мережі, що, завдяки новим способам власної організації, культурі учасників та технології розподілення завдань по потужностям всіх залучених до неї ЕОМ, отримує якісно новий потенціал. Прогнозування та моделювання перетворення Інтернету на таку структуру, із урахуванням необхідних для цього, сучасних та результатуючих соціальних змін, виявляються особливо складним завданням. Автор, спираючись на науковий доробок І. В. Девтерова та Г. Рейнгольда, відслідковує можливості прогнозування і моделювання розвитку сучасної Інтернет-спільноти, а також аналізує та прикладає до сучасної соціально-економічної формації кібернетичні ідеї В. М. Глушкова з наділення автоматизованих систем знаряддям соціального прогнозування. Автор доходить висновку, що прогнозування та моделювання поведінки такої системи можливе лише тоді, коли прогноз спиратиметься на теорію, що сама модулюватиме соціальне середовище.

Ключові слова: кіберпростір, соціальне прогнозування, соціальне моделювання, однорангові мережі, автоматизоване прогнозування, self-fulfilling prophecy.

Навряд чи вдалося б археологам знання пригадати всі допущені в філософській літературі згадування про Всесвітній Павутину, як про особливий, виключно важливий технічний і соціальний феномен сучасності. В даній статті буде здійснюватися рефлексія над більш сильним твердженням про Інтернет: останній є не лише мережею взаємодії, але і інструментом поступового або ж радикально-штучного виведення людства на принципово новий рівень організації (навіть у порівнянні із сьогодишнім станом речей). В основі даної тези лежить явлення про Інтернет як про кібер-простір. «Киберв'ю» в перекладі з грецької означає «керувати», звідси пішло поняття кібернетики, мистецтва керування, яке, із появою ЕОМ, з технологічною необхідністю

поєдналося із сучасними інформаційними технологіями. Кібернетичний простір, відповідно, це не просто простір обміну інформацією, але таке середовище, в якому інформаційні потоки спрямовуються і модулюються певним чином задля вирішення деякої великої мети або просто оптимізації діяльності.

Відмітимо, що кібернетична оптимізація із використанням ЕОМ має два великі шляхи: це, по-перше, використання комп'ютера для покращення деякої некомп'ютерної колективної діяльності, якій може піти на користь спроможність ЕОМ швидко передавати, приймати та обробляти інформацію, а по-друге, програмна оптимізація роботи самого комп'ютера.

Ми, безперечно, можемо вже зараз назвати Інтернет кіберпростором (взагалі-то цей термін походить із художньої літератури, а тому позбавлений початкової строгості, якої йому варто надати). Це зумовлене тим, що мережа використовується *окрім іншого* і для керування. Постфактум ми можемо зауважити, що мережа als ob розвивалася для того, щоб уможливити сучасні способи організації мас, як то мітингова активність, соціальні рухи, швидкий збір грошей (краудфандинг) тощо.

Говард Рейнгольд, американський соціолог, став одним із тих, хто помітив і об'єднав в одне поняття соціальні феномени, що супроводжують масове підключення індивідів до великої живої (завдяки участі в ній живих елементів – людей) мережі, і небувалу раніше плідну взаємодію їх в цьому середовищі, і це поняття – розумний натовп (англ. smartmob). Каскад революції в Африці та Україні в першій декаді ХХ століття довів правоту здогадок Рейнгольда, окрім іншого і про те, що роль сучасних засобів комунікації і в деструктивних також подіях важко переоцінити, а спалахи об'єднаної народної волі з необхідністю спричиняють реакцію зі сторони будь-якої державної влади: технології будуть контролюватися і оберталися проти вільного волевиявлення громадян, а головне – проти їх кооперації. Безумовно, розумний натовп спалахує окремими вогнищами цілеспрямованою і це ще, звичайно, не раціональне людство. Втім захоплення владними колами контролю над мережею і, можливо навіть вимушена (наприклад, через терористичну загрозу), репресивна інформаційна політика – це явища, що підкреслюють вади того шляху розвитку, яким пішов Інтернет.

Плід того шляху розвитку мережі, яким вона досі йде, мають на увазі та довершена, заточена під індивідуального користувача ергономіка, яку мають сучасні соціальні медіа, – це, безперечно, важлива характеристика мережі, що могла виникнути лише в умовах її вільного некерованого розвитку. Як не дивно, але те, що інформація лежить в доступі перед усіма, не призводить до її затребуваності, натомість всі учасники комунікації продовжують створювати власні масиви інформації, що призводить до загублення справді цінної інформації в морі непотрібної, підтвержуючи тезу про те, що дефіцит і надлишок інформації призводять до однакових наслідків – люди залишаються в темряві незнання. А як раз проблема втрати корисної інформації, яка постійно переслідувала людство, непокоїла вчених кібернетиків, зокрема нашого співвітчизника Віктора Михайловича Глушкова – головного проєктувальника автоматизованої системи управління виробництвом, що мала б охоплювати всю економіку Радянського Союзу.

Глушков був автором багатьох провідних ідей, одна з яких, вже втілена, вразила Рейнгольда: йдеться про пірінгову технологію, що дозволяє багатьом комп'ютерам використовувати всю їх потужність, або якусь частину її для вирішення великої задачі. Ці можливості широко використовуються в сучасній науці. Люди з усього світу на добровільних началах віддають процент швидкості своїх машин для передових наукових розрахунків, що проводяться тими чи іншими науковими центрами. Peer-to-peer (англ. однорангові) технології також дозволяють обмінюватися даними зі швидкістю набагато більшою, аніж якщо б передача здійснювалася між двома машинами. І ці технології, досі сповна не засвоєні і не експлуатовані сучасними користувачами (не рахуючи, звичайно, бітрекерів) були описані Глушковым в статті «Кібернетика, обчислювальна техніка та розвиток виробничих сил» ще в 1970 р. [1, с. 322], за тридцять років до появи першого популярної програми для однорангових мереж (Napster). Технологія peer-to-peer обчислень найчастіше просто непотрібна індивідуальним користувачам, які можуть скільки завгодно захоплюватися нею, але навряд змогли б самі запропонувати достойне завдання для обчислення.

Невід'ємною імплікацією плану введення в обіг описаних Глушковым та Біром технологій є, як не дивно, закріплення соціальної стратифікації в аспекті доступу до інформації. Планова економіка забезпечувала оперативну появу технічної бази для обчислювальної мережі, а також централізовану постановку цілей для неї. Все, що стосується еволюції інтерфейсу та розваг за державного планування напевно б катастрофічно відставало від виробництва. Можливо, сучасне добровольне донорство потужностей персональних комп'ютерів задля обчислення великих задач врешті рещт виявиться навіть продуктивнішим за планове створення спеціальних супермашин у обчислювальних центрах. Так само видається ймовірним, що такий шлях – найбільш гармонійний в аспекті підготовки (в середовищі вільного ринку) технічної бази для втілення ідей, які могли виникнути тільки в державі із плановим господарством, але приречені бути втіленими в тому чи іншому вигляді навіть і у світі західного штибу.

Рейнгольд сформулював принцип розвитку мережі наприкінці своєї роботи «Розумний натовп. Нова соціальна революція»: «створення технологій, що поповнюють знання, та їх застосування до спільної діяльності, що постійно розширюється, невіддільні від самого поняття людини» [4, с. 291], що правда у цієї формули є більше однієї варіації: люди діють згідно із цим описом або індивідуалістично, або колективно, ставлячи перед собою великі недоступні окремій людині завдання.

Суперечка між теоретиками автоматизації та скептиками, для яких кількість змінних у економіці навіть однієї держави є занадто великою, щоб можна було створити систему, яка б реагувала на зміни у зовнішньому та внутрішньому економічних середовищах, можливо, має закінчитися із глибоким розглядом тези Глушкова, якій в статті «Про деякі проблеми автоматизації планових розрахунків» (1973) передує докладне, на догоду скептикам, пояснення того, що не може бути ніякого автоматизованого планування без кооперації машини із живими людьми–спеціалістами. Теза така: «ці методи (методи кооперації машини та людини) найкраще відповідають безперервному характеру людської творчості, дозволяючи перейти до неперервного

планування. Неперервне ж планування стирає межу між плануванням і оперативним управлінням, адже останнє є ніщо інше, як швидка корекція складених раніше планів із відповідністю до умов, що змінюються» [1, с. 287]. Тут виходить на сцену ідея моделювання і прогнозування, завдяки застосуванню якої оперативна корекція, про яку писав вчений, не є корекцією процесу поточного виробництва, але корекцією того, що має відбуватися через деякий час. Таким чином, прогноз (здійснений за допомогою моделювання, адже воно дає змогу перевести передбачення на мову математики) забезпечує спокійне протікання самого процесу виробництва і відсутність авральних станів, за виключенням хіба неочікуваних катастроф. Сам же прогноз не може здійснюватися автоматично, адже такі акти людської творчості як вибір, наприклад, основи для моделювання, а значить і зони нехтування, ще не можуть, принаймні на сьогодні, бути автоматизованими. І найголовніше, людське керівництво вимушене так чи інакше обирати шлях розвитку, відповідно до якого і буде здійснюватися прогнозування.

Може здатися, що прогнози, потрібні для автоматизованих систем, стосуються виключно виробництва і мають стосунок лише до сировинно–товарної бази держави. Насправді ж, як писав Глушков, *машину необхідно наділити знанням про закономірності розвитку суспільства* [1, с. 146], адже вони є базисом для визначення динаміки економічних стосунків. Презентувати політ–економічну теорію (зрозуміло, що в СРСР за основу роботи системи мала бути взята теорія соціально–економічних перетворень Маркса) як комп'ютерну програму – це один із найбільш цікавих викликів кинутих ідеї ОГАС. Якщо уявити, що хоч часткова реалізація даного проекту можлива (а решта ляже на плечі людей, операторів ОГАС), то до неї треба внести корективи зумовлені державним устроєм більшості сучасних держав.

Інтернет і комп'ютери до нього включені формують сьогодні сформований мозок великої соціальної істоти якою є сучасний світ, але який при цьому не має центру, який би уможливив прийняття рішень. Усі користувачі мережі переслідують власні цілі. Потрібна деяка установа, яка мала б авторитет і довіру громадян, яка б організовувала збір коштів та оголошувала б роботи над певними колективними завданнями. Вітчизняний соціолог Ілля Девтеров також зазначає, що сьогодні, для подальшого корисного розвитку Мережі «об'єктивно виникає потреба у створенні деякої якісно нової соціальної технології (або знаходження «нової старої») – у цьому сенсі Інтернет вже застарів, оскільки не дає якісної переваги окремим групам, що мають монополію на її використання. Людство, що отримало у свої руки комунікативну потужність глобальної комп'ютерної мережі, стурбовано пошуком гуманітарного виміру нового комунікативного середовища» [3, с. 68].

Ідеальним варіантом контролю над виробництвом країни із плановою економікою можна було б вважати спочатку вироблення істинної філософської теорії, яка пояснювала б розвиток суспільства із наступними кроками: по–перше із внесенням даної теорії у задалегідь підготовлену мережу обчислювальних центрів, а по–друге, внесенням до даної мережі всіх необхідних даних, після чого не комп'ютер би був використаний заради прогнозу, а автоматично здійснюваний прогноз став би знаряддям автоматизованого планування та здійснення господарської діяльності. В дійсності ж світ пішов іншим шляхом – комп'ютерні

мережі розвилися набагато швидше і сильніше, аніж піонери кібернетики могли очікувати, але стрижнем такого розвитку став індивідуальний інтерес. Соціальна теорія за такого сценарію має бути сумісною із прогнозуванням і моделюванням, а для цього в теорії має підкреслюватися роль одного соціального фактору із нехтуванням іншими. Для використання величезного потенціалу, який приховує в собі Всесвітня Павутина, потрібна наразі не лише теорія, що могла б пояснити те, що відбувається, а деяке наймовірне по силі self-fulfilling prophecy (пророцтво, що саме себе виповнює), яке б стало, по-перше, (істинною) соціальною теорією, по-друге, мотиватором і поштовхом до змін соціальних стосунків, а по-третє, за необхідності, знаряддям соціального прогнозування, як це і планувалося дизайнерами ОГАС. Девтеров пише в статті «Віртуальність масового суспільства»: «дійсним ресурсом у новій ситуації є не контроль засобів комунікації (як це було раніше), а сама здатність формувати суб'єкти комунікації, формувати комунікативні спільноти в новому соціо-технологічному середовищі – кібер-комунікативному континуумі. І здатність формувати суб'єкти комунікації – зовсім не із сфери технологій маніпулювання свідомістю, а із сфери володіння гуманітарною традицією, її носії – філософи та соціологи, а не фахівці з маніпуляції феноменами свідомості» [2, с. 25].

Надихає і водночас бентежить в сьогодиншній ситуації те, що за, реалізації проектів подібних вищеописаному, Інтернет, незлічені потужності ЕОМ та волі їх користувачів, є не лише досліджуваним, тим, що досліджується, але також і тим, що змінює та змінюється. Світ людей, немов істота, що годує себе, росте, змінюється і дивиться у невідоме, може нарешті отримати щось на кшталт свідомості.

Список використаних джерел

1. Глушков В. М. Кибернетика. Вопросы теории и практики. – М.: Наука, 1986. – 488 с.
2. Девтеров І. В. Віртуальність масового суспільства / Девтеров І. В. // Мультиверсум. – 2011. – Вип. 2 (100). – С. 23–32.
3. Девтеров І. В. Характер соціальної комунікації в мережі Інтернет / І. В. Девтеров // Теорія і практика управління соціальними системами: філософія, психологія, педагогіка, соціологія: Науково-практичний журнал. – 2011. – №3. – С. 66–72.
4. Рейнгольд Г. Умная толпа: Новая социальная революция / Говард Рейнгольд. – Пер. с англ. А. Гарькавого. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2006. – 416 с.

References

1. Glushkov V. M. Kibernetika. Voprosy teorii i praktiki. – M.: Nauka, 1986. – 488 s.
2. Devterov I. V. Virtual'nist' masovogo suspil'stva / Devterov I. V. // Mul'tiversum. – 2011. – Vyp. 2 (100). – S. 23–32.
3. Devterov I. V. Harakter social'noi' komunikacii' v merezhi Internet / I. V. Devterov // Teorija i praktika upravlinnja social'nymy systemamy: filosofija, psihologija, pedagogika, sociologija: Naukovo-praktychnyj zhurnal. – 2011. – №3. – S. 66–72.
4. Rejnol'd G. Umnaja tolpa: Novaja social'naja revoljucija / Govard Rejnol'd. – Per. s angl. A. Gar'kavogo. – M.: FAIR-PRESS, 2006. – 416 s.

Minyaylo V. S., graduate student, Department of Philosophy, National Technical University of Ukraine «Kyiv Polytechnic Institute» (Ukraine, Kyiv), gileya.org.ua@gmail.com

Philosophical aspects of forecasting and modeling the development of cyberspace as of a new social reality

The current article is an inquiry into the perspectives of the Internet developing, as a cybernetic space: such a network, which, thanks to new ways of its organization, culture of its participants and technology to distribute the task among the powers of

the plugged-in computers, gains qualitatively new characteristics. Forecasting and modeling the process of ethersphere's transforming into such a structure, with the consideration of all the required, accompanying and resulting social changes, turn out to be a very complicated task. Basing upon I. V. Devterov's and H. Rheingold's scientific contributions, the author traces the opportunities to forecast and model the evolution of the contemporary web-community and also analyzes and applies V. M. Glushkov's cybernetic ideas about supplying the machine with the tools for social forecast. The author comes to the conclusion that the forecast and modeling of such a system will not be possible until the forecast is based upon the theory to modulate the social environment itself.

Keywords: cyberspace, social forecasting, social modeling, peer-to-peer, automated forecasting, self-fulfilling prophecy.

Minyaylo V. S., аспирант кафедри філософії, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут» (Україна, Київ), gileya.org.ua@gmail.com

Философские аспекты моделирования и прогнозирования развития киберпространства как новой социальной реальности

Рассматриваются перспективы развития Интернета в качестве кибернетического пространства: такой сети, которая, благодаря новым способам собственной организации, культуре участников и технологии распределения заданий по мощностям всех подключенных ЭВМ, обретает качественно новый потенциал. Прогнозирование и моделирование процесса превращения Интернета в такую структуру, с учётом необходимых для этого, сопутствующих и результирующих социальных изменений, являются особенно сложной задачей. Автор, опираясь на научный вклад И. В. Девтерова и Г. Рейнгольда, отслеживает возможности прогнозирования и моделирования развития современного Интернет-сообщества, а также анализирует и прилагает к современной социально-экономической формации кибернетические идеи В. М. Глушкова о наделянии автоматизированных систем орудиями социального прогнозирования. Автор приходит к выводу о том, что прогнозирование и моделирование такой системы возможно лишь тогда, когда прогноз будет опираться на теорию, которая сама будет модулировать социальную среду.

Ключевые слова: киберпространство, социальное прогнозирование, социальное моделирование, одноранговые сети, автоматизированное прогнозирование, самоосуществляющееся пророчество.

* * *

УДК 283/304.2

Данилюк О. В.,

аспірантка кафедри релігієзнавства та теології,
Національний університет «Острозька академія»
(Україна, Острозь), dolj.ogo@gmail.com

КОНСЕРВАТИВНИЙ ТА ПРОГРЕСИВНИЙ ПОГЛЯДИ НА МЕДІАТИЗАЦІЮ ПРОТЕСТАНТИЗМУ

Вивчено феномен «медіатизації суспільства», на прикладі української сфери релігійних засобів масових комунікацій (ЗМК). Зазначений феномен осмислюється із погляду площини протестантських ЗМК. Проаналізовано адаптаційні моделі релігійних протестантських конфесій до нових комунікативних реалій, що виникли на межі ХХ і ХХІ ст.

Ключові слова: протестанти, ЗМК, інтернет, блогерство, журналістика.

Ми живемо у час змін, коли відбуваються незворотні процеси в соціальному просторі, відповідно ці стосуються також і сфери релігії. Релігійність для людини переходить в кардинально іншу площину, інтенції до приватизації свого релігійного простору життя; частішають випадки віри людини в Бога, проте невизнання церкви та священства. Незважаючи на подібні тенденції релігійні конфесії намагаються протидіяти таким трансформаціям і проповідувати своє віровчення. Всі християнські деномінації, зокрема і протестанти, опинилися перед новими викликами та реаліями.

Метою статті є аналіз адаптаційних моделей до нових реалій життя відносять, а саме «медіатизацію суспільства» як приклад такої адаптації. Тобто процесу зростання ролі журналістики в різноманітних галузях людської діяльності, що набуває значення істотного чинника у визначенні порядку денного, репрезентації осіб

та в артикуляції й розв'язанні проблем. Ступінь розробки проблеми. Над заданою тематикою працювали такі вчені: М. Балаклицький [2; 3; 4], Й. Лось [8; 9], Г. Мохненко [13], С. Филипчук [15] і поза науковим дискурсом, але в якості релігійного аналітика та експерта Т. Антошевський [1].

І. Михайлин виділяє чотири чинники медіатизації, серед яких: 1) розвиток і вдосконалення інформаційних і комунікативних технологій, які дедалі більше полегшують виготовлення інформаційного продукту та розширюють і спрощують способи його доставки до споживача; 2) сприймання журналістики як місця ведення діалогу між різними сегментами суспільства, кожен має право бути почутим; 3) розширення сфери інформаційних послуг, створення прес-служб, які відіграють роль спеціальних агенцій послуг у сфері маркетингу; 4) дедалі зростаюча залежність переважної більшості населення розвинутих країн у галузі вироблення громадської думки від картини світу, створеної в мас-медіа та наданої споживачам новин у користування, зумовленість цієї картини оцінками й коментарями тонкого прошарку інтелектуальної еліти [3, с. 79]. Це сприяє тому, що з'являються усі необхідні можливості для проповіді свого віровчення через засоби масової інформації (ЗМІ), особливо після проголошення незалежності України, нарешті закінчився період переслідувань та заборон.

Нові принципи інформаційного, «медіатизованого суспільства» необхідно вивчати й аналізувати. Головним у контексті інформаційного служіння є донесення інформації до свідомості людей, і ця інформація повинна виходити з авторитетних для світського суспільства джерел. Вона має бути подана в дуже цікавій формі, з урахуванням законів комунікації, що діють у сучасному суспільстві. Лише в такому випадку інформація про віруючих буде сприйнята сучасними людьми.

Протестантські церкви активно використовують можливості часу і реагують на «медіатизацію суспільства»: посилена євангелізаційна й місіонерська діяльність, інституалізація, структурування церковних служб і як наслідок – активне входження в світ. Протестанти роблять усе можливе, щоб довести свою відкритість для світу та зняти з себе багаторічне ярмо «сектанти», прагнуть створити власні соціальні концепції, які підходили саме під українські умови та які реально важливі для життя. Баптисти, п'ятидесятники та адвентисти при цьому враховують те, що ми живемо в інформаційному світі, де в дійсності засоби масової інформації стають третьою владою та формують погляди суспільства, враховують психологічні, соціальні та технологічні рівні медіатизації.

Українські протестанти виробляють власне бачення проблем інформаційного суспільства. Для них потенціал ЗМІ – це переважно можливість євангелізації та донесення до широкого загалу основ віровчення та власної богословської позиції на ті чи інші суспільні та духовні запити соціуму [15, с. 251]. Саме тому активно використовують газети, журнали, радіо та телебачення для того, щоб прийти до людини ще до того, як вона наважилася прийти до церкви. Засоби масової комунікації стають новим та все більш активним способом донесення віровчення. Дійсно, зміст Євангелії залишається незмінним, але можливості розповсюдження Священного Письма та пояснення його для людей постійно змінюється залежно від ситуації, що спостерігаються в сучасному світі. Інформаційне служіння можна сміливо назвати

одним з головних пріоритетів Церкви у III тисячолітті. Протестанти розуміють це, як ніхто інший, і давно вже замінили міжконфесійні суперечності та протистояння на активний діалог та співпрацю. Завдяки цьому протягом останнього десятиліття церковне життя в Україні набрало певних обертів, і неабияку роль у цьому відіграли релігійні засоби масової інформації, переважно газети і журнали [2].

Особливе становище протестантства в цьому відношенні пояснюється тим, що його представники постійно прагнули засвоювати новітні технічні засоби (комунікації) через масу причин: від духу Реформації як оновлення, осучаснення, актуалізації, намагання йти в ногу з часом, до індивідуалізму, дорожнечі найманої праці й безлюддя американської глибинки [3]. Саме тому саме протестантами особливо активно проводиться інформаційне служіння, головна ціль якого – розробка системи підготовки професіоналів, які були б самовіддані справі Божій, і в той же час мали дуже високий рівень професіоналізму в журналістиці та у зв'язках з громадськістю. Ці люди повинні не тільки самі писати матеріали, які б стосувалися діяльності церкви та аналізували сучасні процеси в суспільстві. Вони повинні ще й слідкувати та реагувати на телепродукцію, газети, журнали, кінофільми та радіопрोगами, які з'являються та можуть нести шкідливу інформацію чи негативно впливати на світосприйняття людини. Баптисти, адвентисти та п'ятидесятники встановлюють суспільні зв'язки, тобто створюється спеціальна система керування інформацією (у тому числі соціальною) для цілеспрямованого формування бажаної суспільної думки. Ця система містить у собі процес створення інформаційних приводів та інформації, а також поширення готової інформаційної продукції засобами комунікації.

Завдяки засобам масової комунікації (ЗМК) релігійні богослужіння, діяльність церкви стають не ізолюваними, тепер вони вже стають надбанням соціуму, частиною культури в цілому. Досить часто завдяки цьому релігії стають дедалі успішнішими, проте водночас це змінює традиції релігії та відсуває культову практику на задній план. Можна стверджувати, що перспектива для християнської журналістики має більш блискуче майбутнє, чим будь-коли раніше – для цього є усі ґрунтовні підстави [11].

Хоча відношення до ЗМІ також досить неоднорідне, навіть серед самих протестантів, адже це досить широке поле для дискусії, не всі розуміють та приймають новітні технології. Одні сприймають їх як негативне явище (консерватори), інші ж виступають за активне використання ЗМК задля проведення євангелізації та поширення віровчення (прогресисти).

Історично раніше сформувалося «консервативне» коло віруючих. Витіснення в маргінальній сфері суспільного буття та неможливість активно брати в ньому участь спонукали поглибити прагнення до відокремлення од «грішного світу». Традиційність почала розглядатися як абсолютизація самобутності своєї конфесії, розробка закритої субкультури, яка абсолютизується, правлячи за ознаки спасенної людини; субкультуру проголошують взірцем для всієї історії християнства [15, с. 252].

Консервативне крило переважає в українському протестантстві, а його оцінка змісту світських медіа в основному є негативною. Мирська культура уявляється

віруючим апіорі недосконалою вже у силу свого агностичного характеру. Церква зі статусом меншості, до того ж меншості підозрілої, якщо не девіантної (з позиції масової свідомості), мислить категоріями «ми – вони». Вона не отожднює себе із суспільством, а прагне довести свою вищість, де моральні переконання грають ледь провідну роль. Наголошують на тому, що засоби масової інформації стають схожими до пропагандистських матеріалів часів Першої світової війни. Моральна дискредитація світу свідчить проти секулярного способу життя, про необхідність людині увірувати і, без цього ніяк, приєднатись до істинної церкви. Інші засоби не варто використовувати, треба приймати релігію серцем [14, с. 87].

Сучасні медіа, на думку консервативних протестантів, стирають межу між сакральним та світським, відкривають людям те, що раніше було поза межами їх дослідження та обговорення. Вони керуються тезою, що надмірна відкритість до світу загрожує чи обертається безоборонністю перед гріхом [15, с. 252]. Висуваються претензії і щодо самої організації та діяльності протестантських ЗМК, адже багато з них засновані та працюють під керівництвом людей, які не мають спеціальної освіти; просто з своєї ініціативи прагнуть працювати в сфері журналістики.

Приміром, А. Юраш зазначає, що у церковній пресі України відсутні елементи творчості та ідеологічної свободи, зате присутні: авторитаризм, некритичне ставлення до власних вад, невміння й небажання говорити з опонентами, мислення комплексами і догмами, некваліфікованість. Церковні лідери намагаються контролювати й видання, яких не засновували. Відтак, зазначає науковець, релігійні ЗМІ становлять цілий пласт, де часто застосовуються методи тоталітарної журналістики [5, с. 61].

Окрім того, консервативні протестанти у своїй критиці стверджують, що ЗМК зовсім не стабільні і ми бачимо, що робити ставку на друковані ЗМІ – сьогодні більш, як наївно. В кращому випадку вони є додатками до інтернет-видань чи інформаційно-реklamних буклетів, не більше. Самостійну функцію могли б виконувати теле-радіо-видання, хоча вони все більше переселяються в інтернет в вигляді роликів чи за допомогою посилань, що прикріплені до сайтів. Власне, і сайти в якості основного джерела інформації відживають свій вік – все більшої популярності набирають соціальні мережі і інформаційні портали. Сьогодні читач довіряє більше блогерам, аніж професіоналам-журналістам чи інформації прес-служб [11].

Також констатують той факт, що ЗМІ можуть знаходитися під впливом політики, бізнесу чи інших владних структур, проте тоді їх не можна вважати істинно християнськими, хоча досить часто вони позиціонують себе як такі. І тоді виходить, що в наші голови вкладають зовсім не мораль чи релігійні принципи, а ті ж самі неправдиві тези, які пропагують світські засоби масової комунікації. Люди досить часто потрапляють під вплив побаченого, прочитаного чи почутого і це може бути небезпечно. І це може привести до духовного зараження [7, с. 13]. Консерватори бачать у телебаченні не тільки навіювання, а й створення для людини окремої реальності, в якій їй не цікавить ніщо, окрім самого себе. Вони стверджують, що ЗМІ сприяють егоцентризму та погіршують психіку людини (особливо Інтернет, телебачення). Зменшується людська активність,

погіршується чи відсувається на другий план моральна свідомість. Навіть морально бездоганий фільм утілює тему в готові образи, роблячи те, що читач здійснює самостійно. Нахил споживати неосмислену інформацію викликає небажання читати, й навіть фільми на біблійні теми можуть відпочувати від роздумів над Святим Письмом [10, с. 17].

Консервативної позиції дотримується відомий блогер та мережевий аналітик П. Левушкан, який вважає, що мас-медіа повинні не просто розповідати про життя тієї чи іншої громади, а і контролювати усі процеси, які в ній відбуваються і не завжди все схвалювати. Мас-медіа повинні стати контролером для церкви, проте в наш час такого не відбуваються, адже протестантські засоби комунікації обмежені багатьма факторами. Конфесійна солідарність не дозволяє критикувати свою деномінацію, хоча відсутність діалогу поглиблює проблеми. Зосередженість на житті однієї конфесії-засновника зужує тематику, що призводить до неактуальності видань та зменшення читацького інтересу. Саме через відсутність критичних заміток, зауваг релігійні ЗМІ мають надзвичайно малу аудиторію читачів. Рекламодавець також пропагує свої інтереси і ще більше підживляють авторитет конфесійних ЗМК. У результаті більша частина християнської преси працює або на корпоративний піар, або виконує пропагандистські функції і це надзвичайно важко викоринити [8, с. 19]. Консерватори вважають, що найкращий спосіб євангелізувати світ – використання радіо і телебачення, є фікцією. У реальності ж потенціал медіа частоти обмежений, і вони повинні доповнюватися міжперсональною комунікацією.

Консерватори вважають, що віруючий має активно захищати свій інформаційний простір, якщо він від нього не відмовляється. Боротьба з контентом може виражатись у відмові від перегляду сцен з оголеною натурою, картин насильства, програм окултного характеру. Виникають цілі посібники з тренування вибіркової уваги: наприклад, як чоловікам навчитись швидко відводити погляд, скажімо, від небажаних рекламних зображень звабливого змісту. Вибір матеріалу для читання передбачає конкуренцію книг і Книги. Проте інколи це приводить до радикального розгляду цієї теми: «Читання художньої літератури призводить до руйнування духовного й нездатності бачити красу священних сторінок Біблії». І практичні поради в такому ж дусі: «відмовтесь од порожнього читва. Бороніть свій розум. Не обтяжуйте його читанням легковажних нісенітних оповідань. Мудрим людям не слід читати популярних книг, поширюваних у розрахунок на отримання грошового прибутку. Відкладіть романи... Було б гарно очистити ваші оселі від несерйозних книг і журналів, які є винаходом сатани. Ми не маємо права давати в руки молоді марні книжки». У наш час відбувається певний поступ у бік прогресу, тобто вони зауважують, що поганою може бути тематика журналістських повідомлень, але не сам засіб комунікації.

Отже, консервативна богословська позиція полягає в тому, що людина без допомоги новітніх засобів повинна прийняти віру та змінювати своє життя. Використання ж ЗМІ не є важливим і не варто сподіватися на те, що з їх допомогою можуть змінитися погляди людей. Консерватори стверджують, що тільки Біблія, як найвеличніша книга, завдяки своїй Богонатхненності повинна повернути людину до Бога. Раніше ця позиція була

радикальнішою, звучали заклики до того, щоб відкинути всі засоби масової комунікації, щоб не спотворювати своє життя, проте зараз відбувається поживлення у цьому напрямі. ЗМІ не відкидаються, адже вони створені Богом і призначені для того, щоб людина використовувала їх для поширення моральності та християнських чеснот.

Прогресивна позиція є протилежною до консервативної і полягає в тому, що не зважаючи на певні недоліки варто використовувати ЗМІ, як ще один із способів популяризації християнських цінностей. Завдяки цьому їх релігійна спільнота за час свободи слова створила цілу мережу своїх ЗМІ, й більшість цих мереж не виявляє ознак занепаду. Постульована аналітиками невідповідність релігійної журналістики професійним стандартам не означає поразки їх комунікації. В силу орієнтації на вузьку аудиторію ці ЗМІ належать до типу спеціалізованих медіа, і вже це пояснює, чому їх популярність непорівнянна із суспільно-політичними та розважальними каналами комунікації. Виникає сумнів, наскільки релігійна журналістика надається до звичного оцінювання, бо вочевидь має інші критерії впливовості та ефективності журналістського виступу [9, с. 66].

Продовжуючи цю думку, прогресисти стверджують, що релігійна журналістика є особливою сферою, яка має тільки її притаманні риси. Вони вважають, що потрібно подолати нарешті той період застою, який тривалий час був у протестантизмі. Не варто відкидати переваги сучасності, адже вони можуть подолати інертність, відсталість. Настає час, коли варто рухатися в ногу з часом, а не відставати на декілька десятиліть. Тим самим, будуючи стратегію та напрямки подальшого розвитку церкви та її діяльності. Також прогресисти запевняють у божественному походженні технологічного поступу, протистояти йому даремно і безглуздо. Натомість слід використовувати ці засоби для впровадження біблійних цінностей, а безумовність такої мети зредує побоювання щодо сторонніх ефектів опосередкованої комунікації [14, с. 90].

Оскільки Бог є автором технологій, то людині належить не витрачати час на безкінечну моральну експертизу конкретних медіумів або загальної комунікативної ситуації, а якнайенергійніше спрямовувати ці засоби на богоугодні цілі. Це справедливо і у відношенні до можливостей, які Бог дав церкві разом із розвитком технологій. Господь створив технологію як корисний інструмент для досягнення Своєї мети. Прогресисти заперечують, що інкапсуляція конфесії позбавляє церкву можливості користатися перевагами свободи для здійснення її призначення – свідчення про Христа й дискредитує євангеліків в очах громадськості [3, с. 61].

На підтвердження цього можна навести слова Г. Мохненка, який пише, що «переклавши Євангеліє на економічну термінологію, ми можемо з усією відповідальністю заявити, що церква має найкращий у світі товар. Християнський спосіб життя поза конкуренцією на ринку людських ідей, речей і псевдо-духовних послуг. Те, що має церква – шукає весь світ» [8]. Прогресисти вбачають у медіатизації ще одну можливість біблійної інтерпретації фактів, а її мета – привести до Бога невіруючого, а для віруючого – поглибити стосунки з Ним. Християнство має стати гідною альтернативою існуючій культурі сучасності.

Окрім того, видавці протестантських журналів, газет наголошують на тому, що є ще багато місць на землі, де

потрібно проводити місіонерську діяльність, а друкване слово може стати найкращим засобом у цьому. Змінюється розуміння способу самопожертви заради Бога: замість потреби меншості зберегти вірність переконанням навіть ціною життя виникає необхідність будь-що-будь охопити максимальну аудиторію вістоку спасіння.

На користь уживання комунікаційних технологій у цій роботі працюють іновіможливості, які вони несуть із собою. Дистанційна комунікація формує додаткову аудиторію, не обмежену критерієм географічної помісності релігійних зібрань чи громадською думкою щодо відвідування певної конфесії. Це люди у специфічних умовах: фізичних (неповносправні), юридичних (ув'язнені), соціальних (політична й бізнес-еліта, представники силових структур). Додаткова емансипація особливо дається взнаки при інтернет-контактах: «практика показує, що люди розкутіші при спілкуванні он-лайн, ніж лицем до лица, охочіше діляться своїми нуждами, задають питання й готові слухати (читати) відповіді як на свої питання, так і на питання інших осіб» [16, с. 195].

Також, наприклад, завдяки газетам, журналам послання потрапить туди, куди не дійде живий проповідник і де неможливо проводити зібрання; скептично налаштовані особи ймовірніше візьмуть до рук книжку, ніж погодяться на бесіду; друквана сторінка не потребує додаткового технічного забезпечення, не залежить від електропостачання, практично не має терміну придатності, може бути придбана однією особою, а вплинути на іншу. Книги «не схожі на телепередачі або радіоефір, котрі щезають одразу після закінчення». Прогресисти вважають, що їх завданнями у медіа-сфері – навчання боротьбі з негативними впливами ЗМК, розбірливе ставлення до них, протидія зовнішнім впливам на духовному та фізичному рівнях [7, с. 13].

Вони не вбачають в телевізорі чи комп'ютері депресивну форму божевілля і не сприймають їх, як методи відривання людини від реальності. Навпаки можуть допомогти розуміти певні процеси, відкрити обрії свого розуміння та сприйняття ЗМІ постають справді як зброя, проте завдання протестантів є якраз правильне використання цієї зброї, бо в хороших руках вона може принести ясні плоди.

Ті, хто підтримують євангелізацію через ЗМІ наголошують, що у наш час є усі можливості для створення конфесійних та можливості для праці у світських засобах масової комунікації. Єдине, що зараз потрібно – чітко сформована ціль та добре розроблена стратегія щодо її досягнення. По великому рахунку, сьогодні християнам-журналістам уже навіть не треба лідер: за багато років служіння по-одному, вони навчилися діяти самостійно і досягати поставлених цілей. Їм потрібен не керівник, а можливість регулярно збиратися для розробки своєчасних тактичних ходів в рамках чітко сформованої стратегії, швидкий доступ до інформаційної бази і ресурсам різних конфесій і закладів. Новачки потребують порад своїх більш досвідчених колег – а ті, в свою чергу, не менш гостро потребують можливості поділитися цим досвідом в самих різноманітних сферах. І надзвичайно важливою є проблема фінансування та розширення сфер впливу [11].

На закиди консерваторів щодо нестабільності сучасних ЗМІ, прогресисти стверджують, що це нормально коли певні зміни відбуваються і саме через використання цих «нових умов» з'являється можливість пропаганди свого

віровчення. Активно використовуються не тільки усі можливі соціальні мережі, а й організуються флеш-моби, задля того, щоб перенести діяльність із віртуальної в реальну. Тим паче, без використання медіа усі заходи, які проводять протестанти так би і залишалися локальними, про них ніхто б не писав і люди навіть не знали про те, які заходи відбуваються у їх церквах. Обов'язково потрібно, щоб діяли прес-служби, які надають інформацію щодо усіх заходів. Через ЗМІ можна проводити рекламу, запрошувати нових зацікавлених людей, а по закінченню – розповісти про сам захід, як він минув, викласти фото, відео та дізнатися коментарі щодо подальшої організації. Завдяки цьому про протестантів будуть чути постійно і люди змінюватимуть позиції щодо їх діяльності [4].

Прогресисти стверджують, що просто змушені реагувати на медіатизацію суспільства, адже тепер, як ніколи раніше, потрібно не тільки розповідати про догматику церкви, описувати її діяльність, а й у всіх сферах життя людини представляти їй альтернативу гріховності. Потрібно ненав'язливо змінювати світогляд людей, особливо впливаючи на їх погляди щодо релігії та церкви. Соціальні мережі допоможуть змінити позиції людини щодо тієї чи іншої конфесії не через розповіді про історію протестантської громади, а насамперед – через участь людей у вирішенні проблем, подолання страхів, самотності та байдужості. Потрібно через ЗМІ лікувати людські душі та проводити відверті розмови на актуальні теми. Варто використовувати не стільки проповіді, скільки реальні історії з життя людей, бо тільки християни можуть розкрити для людини правильний метод вирішення її проблем. Для цього просто необхідно готувати професіоналів у сфері журналістики, проводити для них різноманітні семінари, тренінги задля покращення їх майстерності та обміну досвідом.

Констатуємо те, що сучасні українські протестанти, як зазначалося, дотримуються швидше прогресивного підходу, проте вони, як правило, намагаються синтезувати ці дві позиції. Протестанти обирають серединний шлях – без загравання з владою, але й без її демонізації; без винесення медіа на передній план, проте з їх активним використанням [17, с. 7]. Крайнощі редукуються обопільно. Есхатологія змінюється моралізмом, все більш уваги звернено на суспільну тематику: питання культури, патріотизму, мистецтва.

Прогресисти та консерватори мають різну мету, перші хочуть подолати закритість, обмеженість, використовуючи ЗМК та намагатися створити, виходячи з існуючих умов життя людини, християнізувати світ навколо та при цьому заручатися підтримкою новітніх засобів. Консерватори наголошують, що основна мета – розвиток самобутньої культури, яка може і навіть повинна бути замкненою, варто йти наперекір суспільству і не коритися йому. Адже, підкорюючись, просто імітується релігійність, це перестає бути пошуком істини. Можна зауважити і те, що консерватори та прогресисти мають різний підхід до колективного та особистісного підходів. Прогресисти підносять місіонерську роботу вище, ніж особистий шлях кожного, важливим для них є масовий характер заходів. Консерватори вважають основною метою свого служіння особисте зміцнення у вірі, вони твердять, що запорука ефективного проповіді – особиста святість, бо якщо людина втрапить власну віру, місіонером вона гарантовано перестане бути. Тому у їх практиці використання

засобів масової інформації відходить на другий план. Прогресисти вважають, що фактор успіху – пошук діалогу з невіруючими, уміння налагодити міст до віри, головне – інтереси цільової аудиторії. І саме тому ЗМІ стають ефективним методом донесення віровчення для людей.

ЗМІ стають важливим важелем впливу на суспільство і тому церква безумовно має використовувати їх задля пропагування християнських позицій та цінностей. З іншого боку, технологічний пафос наражається на численні свідчення обумовленості людської поведінки не масовими комунікаціями, а стосунками зі своїм оточенням. Безпрецедентна ефективність персонального спілкування заперечує позірну всесильність медіа. Технічний прогрес збільшує потребу в безпосередньому міжособовому спілкуванні. Розмови з сім'єю та друзями грають важливішу роль у формуванні та зміні життєвих оцінок особи, ніж вплив будь-яких або всіх видів мас-медіа. Відтак, будь-яка мас-медійна кампанія без ефективного особистого спілкування з аудиторією не принесе намічених довгострокових результатів [6, с. 11]. В сучасному світі на медіа зроблено непропорційно великий акцент, це стосується і сфери релігії. Проте ідея, що найкращий спосіб евангелізувати світ – використання радіо і телебачення, є фікцією. В реальності ж потенціал мас-медіа почасти обмежений, і вони повинні доповнюватись міжперсональною комунікацією.

Висновок. Отож, питання, наскільки це правильно і чи вдається, викликають безупинні дискусії в церковному середовищі і тільки з плином часу можна буде оцінити, яка з цих позицій є правильною. Ми показали, що протестантська позиція щодо ЗМК неоднорідна, проте існуючі ЗМК повинні набагато ширшу та вищу мету, ніж будь-які світські засоби масової інформації, бо окрім надання інформації, вони повинні впливати на життя невіруючих, утверджувати в позиціях віруючих та об'єднувати між собою журналістів-християн.

Список використаних джерел

1. Антошевський Т. Релігійні мас-медіа в Україні [Електронний ресурс] / Т. Антошевський. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/analytic/9808/.
2. Балаклицький М. ЗМІ в культурних війнах протестантів [Електронний ресурс] / М. Балаклицький. – Режим доступу: <http://risu.org.ua/ua/index/projects/masmedia/35342/>.
3. Балаклицький М. Медіатизація протестантизму в Україні 1991–2010 р.: Монографія / М. Балаклицький. – Х.: Харківське історико-філологічне товариство, 2011. – 379 с.
4. Балаклицький М. Міні-медіа в інформаційному полі України (на матеріалі протестантських ЗМК) [Електронний ресурс] / М. Балаклицький. – Режим доступу: http://www.adventist.org.ua/article/oi_minimediavukraini/.
5. Веремейчик Л. Ф. Участь протестантських церков у суспільному житті незалежної України / Л. Ф. Веремейчик // Наукові записки. Серія «Історичне релігієзнавство». – Острого: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2008. – Вип. 1. – 280 с.
6. Ефетов А. Отпустить измученных на свободу / А. Ефетов // Христианство. – 2002. – №5. – 66 с.
7. Лещук И. Экология духа / И. Лещук. – Одесса: Христианское просвещение, 1998. – 290 с.
8. Лось Й. Журналістика перед новим викликом / Й. Лось // Вісник Львівського університету. Серія журналістика. – 2004. – Вип. 25. – С. 18–43.
9. Лось Й. Публіцистика й тенденції розвитку світу. Навчальний посібник для ВНЗ III–IV рівнів акредитації: У 2 ч. / Й. Лось. – Львів: ПАІС, 2008. – Ч. 1. – 376 с.
10. Машницька І. Вплив телебачення на дітей / І. Машницька // Вісник правди. – 2007. – №5. – С. 20.

11. Мокренчук О. Програма факультету християнської журналістики [Електронний документ] / О. Мокренчук // Баптисти України: історія і сучасність. – Режим доступу: <http://almanah.baptizm400.org/index.php?option=com>.

12. Мокренчук О. Християнська журналістика в інформаційному просторі України [Електронний ресурс] / О. Мокренчук // Релігійно-інформаційна служба України. – Режим доступу: <http://www.risu.org.ua/ua/index/projects/masmedia/33426/>.

13. Мохненко Г. Практичні рекомендації по організації інформаційних компаній в помісних церквах, місіях і деномінаціях [Електронний ресурс] / Г. Мохненко // Релігійно-інформаційна служба України. – Режим доступу: <http://www.risu.org.ua/ua/index/projects/masmedia/33402/>.

14. Спйс О. Релігійно-суспільні та соціокультурні зміни в пізнопротестантських громадах (за результатами експертного опитування) / Спйс О. // Українське релігієзнавство. – 2005. – №2. – С.86–94.

15. Филипчук С. В. Інформаційна політика українських християнських церков / С. В. Филипчук // Наукові записки. Серія «Історичне релігієзнавство». – Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2008. – Вип.1. – 280 с.

16. Ядвичук Т. Інтернет – альтернатива или реальність / Т. Ядвичук // Матеріали II Всеукраїнської міжконфесійної християнської науково-практичної конференції «Формування основ християнської моралі в процесі духовного відродження нації» [14–15 січня 2010 р., Кам'янець–Подільський]. – Кам'янець–Подільський: ПП Буйницький О. А., 2009. – С.193–196.

17. Яроцький П. Релігійний фактор у сучасній Україні / П. Яроцький // Людина і світ. – 2004. – №4. – С.4–10.

References

1. Antoshevs'kyj T. Religijni mas-media v Ukraini [Elektronnyj resurs] / T. Antoshevs'kyj. – Rezhym dostupu: http://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/analytic/9808/.

2. Balaklyc'kyj M. ZMI v kul'turnykh vijnah protestantiv [Elektronnyj resurs] / M. Balaklyc'kyj. – Rezhym dostupu: <http://risu.org.ua/ua/index/projects/masmedia/35342/>.

3. Balaklyc'kyj M. Mediatyzacija protestantyzmu v Ukraini 1991–2010 r.: Monografija / M. Balaklyc'kyj. – H.: Harkivs'ke istoryko-filologichne tovarystvo, 2011. – 379 s.

4. Balaklyc'kyj M. Mini-media v informacijnomu poli Ukrainy (na materialy protestants'kyh ZMK) [Elektronnyj resurs] / M. Balaklyc'kyj. – Rezhym dostupu: http://www.adventist.org.ua/article/oi_minimediavukraini/.

5. Veremejchuk L. F. Uchast' protestants'kyh cerkov u suspil'nomu zhytti nezalezhnoi' Ukrainy / L. F. Veremejchuk // Naukovi zapysky. Serija «Istoryчне religijeznavstvo». – Ostrog: Vydavnytvo Nacional'nogo universytetu «Ostroz'ka akademija», 2008. – Vyp.1. – 280 s.

6. Efetov A. Otpustit' izmuchenyny na svobodu / A. Efetov // Hristianstvo. – 2002. – №5. – 66 s.

7. Leshhuk I. Jekologija duha / I. Leshhuk. – Odessa: Hristianskoe prosveshhenie, 1998. – 290 s.

8. Los' J. Zhurnalistyka перед novym vyklykom / J. Los' // Visnyk L'vivs'kogo universytetu. Serija zhurnalistyka. – 2004. – Vyp.25. – С.18–43.

9. Los' J. Publicystyka j tendencii' rozvytku svitu. Navchal'nyj posibnyk dlja VNZ III–IV rivniv akredytacii': U 2 ch. / J. Los'. – L'viv: PAIS, 2008. – Ch.1. – 376 s.

10. Mashnyc'ka I. Vplyv telebachennja na ditej / I. Mashnyc'ka // Visnyk pravdy. – 2007. – №5. – С.20.

11. Mокренчук О. Програма факул'тету hrystyjans'koi' zhurnalistyky [Elektronnyj dokument] / О. Мокренчук // Бapтисти України: історія і сучасність. – Режим доступу: <http://almanah.baptizm400.org/index.php?option=com>.

12. Мокренчук О. Hрystyjans'ka zhurnalistyka v informacijnomu prostori Ukrainy [Elektronnyj resurs] / О. Мокренчук // Religijno-informacijna sluzhba Ukrainy. – Rezhym dostupu: <http://www.risu.org.ua/ua/index/projects/masmedia/33426/>.

13. Mohnenko G. Praktichni rekomendacii' po organizacii' informacijnykh kompanij v pomisnykh cerkvah, misijah i denominacijah [Elektronnyj resurs] / G. Mohnenko // Religijno-informacijna sluzhba Ukrainy. – Rezhym dostupu: <http://www.risu.org.ua/ua/index/projects/masmedia/33402/>.

14. Spys O. Religijno-suspil'ni ta sociokul'turni zminy v pizn'oprotstants'kyh gromadah (za rezul'tatamy ekspertного opytuvannja) / Spys O. // Ukrain's'ke religijeznavstvo. – 2005. – №2. – С.86–94.

15. Fylypchuk S. V. Informacijna polityka ukrai'ns'kyh hrystyjans'kyh cerkov / S. V. Fylypchuk // Naukovi zapysky. Serija «Istoryčne religijeznavstvo». – Ostrog: Vydavnytvo Nacional'nogo universytetu «Ostroz'ka akademija», 2008. – Vyp.1. – 280 s.

16. Jadvichuk T. Internet – al'ternativa ili real'nost' / T. Jadvichuk // Materialy II vseukrai'ns'koi' mizhkonfesijnoi' hrystyjans'koi' naukovo-praktychnoi' konferencii' «Formuvannja osnov hrystyjans'koi' morali v procesi duhovnoho vidrodzhennja nacii'» [14–15 sichnja 2010 r., Kam'janec'–Podil's'kyj]. – Kam'janec'–Podil's'kyj: PP Bujnyc'kyj O. A., 2009. – С.193–196.

17. Jaroc'kyj P. Religijnyj faktor u suchasnij Ukraini / P. Jaroc'kyj // Ljudyna i svit. – 2004. – №4. – С.4–10.

Danyliuk O. V., PhD–Student the Department of Religious Studies and Theology National University «Ostroh Academy» (Ukraine, Ostroh), dolj.ogo@gmail.com

Conservative and progressive views on Protestantism Mediatization

This article is intended studied the phenomenon of «mediatization of society», the example of Ukrainian religious sphere of mass communications (mass media). The above phenomenon is interpreted in terms of plane Protestant mass media. Adaptation models analyzed religious Protestant denominations to the new communication realities that emerged at the turn of XX and XXI cen.

Keywords: Protestants, mass media, internet, blogging, journalism.

Данилюк О. В., аспірантка кафедри релігієзнавства і теології, Національний університет «Острозька академія» (Україна, Острог), dolj.ogo@gmail.com

Консервативный и прогрессивный взгляды на медиатизацию протестантизма

Изучен феномен «медиатизации общества», на примере украинской сферы религиозных средств массовых коммуникаций (СМК). Указанный феномен осмысливается с точки зрения плоскости протестантских СМК. Проанализированы адаптационные модели религиозных протестантских конфессий к новым коммуникативным реалиям, возникших на рубеже XX и XXI вв.

Ключевые слова: протестанты, СМК, интернет, блоггерство, журналистика.

* * *

УДК 101.1

Капітоненко О. М.,
пошукувач, Національний педагогічний університет
ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ),
a321831@gmail.com

МОДА ТОТАЛІТАРИЗМУ ТА ПОСТТОТАЛІТАРИЗМУ ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН

Проблема культури тоталітаризму ще мало вивчена. Так, передусім, характеризують загальні тенденції, які відбувалися в мистецтві, – це нівеляція, образні спрощення й певна підпорядкованість усіх процесів, які відбувалися в культурі, їх залежність від політики. Отже, можна стверджувати, що режими Гітлера, Муссоліні, Сталіна були еквівалентними з точки зору здійснення тотального контролю над культурними реаліями в суспільстві. З 1930-х років в Радянському Союзі вже починає формуватися соціалістична мода, що домінує у Східній Європі з середини 1950-х років. Московський Будинок моделей був фактично однією з головних складових сталінського культурного міфу, у якому образ модного виробу все більше і більше стає образом, який можна визначити як «ідеальний одяг». А поява мережі регіональних Будинків моделей завершила побудову радянської ієрархічної системи управління модними тенденціями. Сформований таким чином, соціалістичний гарний смак, з критеріями скромності і консерватизму, міцно увійшов у повсякденне життя як офіційно визнаний естетичний канон.

Ключові слова: мода, тоталітаризм, політичний авангард, мегаломанія.

Тоталітаризм створює таке суспільство, в якому державна ідеологія виконує роль не лише тотального регулятора, але й образного комунікаційно-технологічного простору. Сама ця технологія здійснювалася пропагандою, а весь спектр пропагандистських подій залишався еквівалентним тим намаганням, які лідери або вожді цих країн здійснювали як культурну політику. Важливо, що на виставці в Парижі серед перших павільйонів, які фланкували вхід на цю виставку проти Ейфелевої башти,

були павільйони СРСР і гітлерівської Німеччини. Вони ж й отримали перше місце. Фактично, вони й задавали той образ імперського статусу культури, який був реалізований як тотальність.

Коли йдеться про тотальність і про тоталітаризм, то тут є декілька розбіжностей: тотальність – це бюрократична система, яка здійснювала тотальне регулювання і не залишала ніяких ступенів свободи, навіть варіацій, тоталітаризм – це та ж сама тотальність, але цілком поставлена на службу державної машини. Наявність тоталітаризму – це загальна ідеологія, що створювала ту політичну систему, яка й здійснювала владні функції. Наявність єдиної партії, висока роль державного апарату, відсутність плюралізму в засобах масової інформації, жорстока ідеологічна цензура, наявність маніпуляції масовою свідомістю, а також традиційні моральні імперативи – все було орієнтовано на авангардизм, тобто на політичний авангард нового суспільства, який начебто корелював з авангардом мистецьким. Адже ця кореляція була, як правило, чисто феноменальним паралелізмом.

Механізм масових репресій, терор, перетворення країни на суцільний концтабір, знищення індивідуальних прав, централізована економіка, планова стратегія регулювання, експансіонізм як ідеологічна доктрина – все це породжувало потребу шукати альтерглобалістські тенденції, а такими альтерглобалістськими тенденціями ставали ті механізми, що давали можливість «випустити пару», частково відійти від тоталітаризму як регулятивного принципу і дати можливість хоча б ефемерної свободи.

Такими паліативами ставали паради, масові події, фізкультурні простування. Мода також ставала альтерглобалістською моделлю, яка, однак, була не менш глобальною, ніж решта культурних практик, але вона давала можливість не стільки варіативного розмаїття, скільки естетичного самодостатнього почуття гурту, яке говорило про цінності, що завжди існували в будь-якому суспільстві. Ці цінності пов'язувалися з красою, з тілесністю, з еротикою. Така краса мала своєрідну вже, будемо казати, неокласицистичну еротичну течію, яка виглядала достатньо механізованою й жорсткою з точки зору образної константи, але прищеплювалась і виглядала як своєрідний заведений механізм флеш–іміджу тоталітарних країн.

Аналіз моди тоталітарних суспільств відбувся в роботах Дж. Барлетт, Т. Стриженової, Ю. Легенького, О. Шандренко та ін. [1; 4; 2; 5], адже проблема цілісного аналізу моди тоталітаризму та посттоталітаризму потребує системного дослідження її ідеологічних, антропних, естетичних витоків.

Мета статті – визначити ідеологічні та естетичні детермінанти моди тоталітаризму та посттоталітаризму.

Доктринальною ідеєю в тоталітарному суспільстві була та широка дистанція між ідеалами й реальністю, яка здійснювалася декларациєю зростання, підготовки до досягнення цих ідеалів. Фактично, сама по собі наявність комуністичного ідеалу як далекого й абсолютно недосяжного в реальності перетворювала суспільство на своєрідну утопічну модель. Адже ця модель мала обов'язкову систему руху, динаміки руху до цього ідеалу. Втім, як ми бачимо, динаміка була цілком симулятивною й визначалася принципами комбінації та здійснення образного осягнення ідеалу поруч з тотальним контролем, тотальною презентацією номінаційної функції, яка давала

можливість визначити реальність як своєрідну стратегію, що, з одного боку, характеризувало крайній модернізм, авангардизм, з іншого боку, те, що можна визначити як натуралізм.

Питання авангардизму й тоталітаризму можна було б визначити, як поступову мімікрію від мінімалізму поетики авангардизму, заперечення всієї культури й практики формування культурних цінностей до переходу на рейки натуралізму, еkleктики, кітчю й запозичення з культури взірців і зразків класицистичного зразка. Цей перехід відбувався не відразу, але він був схожим і в Німеччині, і в СРСР. Можна стверджувати, що конфронтація авангарду та класики була з самого початку невизначеною, так, наприклад, в Італії режим загравав з авангардом. У Росії, в СРСР Ленін зазначав, що не розуміє авангарду, і, в принципі, самі авангардні течії дуже швидко припинилися.

У Німеччині кітч, який приходить в офіційне мистецтво, і широка презентативність дуже швидко подолали авангардні течії, і, фактично, ті художники, які були поза межами цього кітчю, або винищувалися, або просто виїжджали, виходили в інші реалії мистецтва. Це мистецтво називали або дегенеративним мистецтвом, або якимось інакше. К. Кольвітц, О. Дікс, М. Бекман та інші авангардисти залишилися поза офіційним мистецтвом. Як відомо, Гітлер був архітектор–початківець і, певною мірою, тяжів до класицизму в архітектурі. Йому дуже вдало допомагав А. Шпеєр, і сама проектна реальність гітлерівської секти віддавала тією мегаломанією, яка була явно утопічною й обслуговувала сучасні ідеологічні претензії та намагання імперської стратегії фюрера.

Якщо говорити про організаційні інституції, які створювали мистецтво, то в Німеччині в 1936 році існувала так звана імперська палата, палата культури, в якій нараховувалось близько сорока тисяч членів – солдатів фронту народного мистецтва, вдягнутих, взутих, забезпечених роботою в ім'я й благополуччя Імперії. Крім 37 тисяч живописців, скульпторів й графіків, членами відділення було 2 тисячі 300 художників і ремісників, 1200 модельєрів, 830 спеціалістів–декораторів, 500 декораторів–садівників, 2 тисячі 600 видавців літератури й мистецтва, продавців в художніх крамницях. Тобто, це вражаючий цех, який був дієвим, а сама стерильність, стильова витриманість продукції залишалися в рамках духовності кітчю, який був презентативно–імперським [3; 6].

Навіть сама цифра – 1200 модельєрів – вражає: такої кількості не було в Радянському Союзі. Хоча дні моди теж виникають у 1936 році. Еквівалентність процесів деградації мистецтва була достатньо паритетною, але можна визначити, що в Німеччині була більш лояльна позиція щодо мистецтва й національних цінностей. Фашизм все ж таки орієнтувався на національне мистецтво, тоді як більшовизм в рамках доктрини «інтернаціонального мистецтва» винищував все національне коріння і в більшості спонукав до того образу, який насаджувався саме ідеологічними штампами.

Гітлер казав Шпеєру: «Ми повинні нести людям ілюзії...». І саме ці ілюзії здійснювалися у вигляді широкого презентативного, ідеологічного й одночасно пропагандистського, м'яко кажучи, терору, який здійснювався різними засобами [3; 6]. Коли зараз обговорюють фільми Л. Ріфенштайль, присвячені

самовизначенню образу імперського фюрера, з'їзду партії в Нюрберзі, олімпіаді в Германії, то головні опоненти називають їх пропагандистськими. Однак сучасна версія свідчить, що це не пропагандистські фільми, а художні, хоча й орієнтовані на прославлення фюрера.

Можна стверджувати, що таланти таких митців, як А. Шпеер і Л. Ріфенштайль слугували ідеології, але не вичерпувалися лише нею. Якщо говорити про моду, то вона мала явно тоталітарні, маскулинні тенденції, хоча, знов-таки, військова форма Третього Рейху була надзвичайно феміністичною. У сталінському концтаборі ми бачимо швидше унісекс, своєрідний простір уніфікації статеви визначень. Адже цей унісекс не визначався як ідеологія або міфологія.

Втім мегаломанія, а також масові заходи й різні форми презентації влади, звичайно, надавали можливість презентативності як широкого заходу здійснення владного імпульсу у вигляді парадів і широких подій, які здійснювалися на площах, частіше всього презентували свято. Свято було теж міфологізованим і презентувалося, як, наприклад, вічність повторення свята Жовтня.

Фото й картинки з модних журналів ставали своєрідною паралельною реальністю, яка, знов-таки, не була авангардною презентацією простоти, функціональності й логіки. Так, Дж. Бартлетт пише: «Фотографії й модні картинки в першому номері журналу зображували доглянутих жінок у вишуканому діловому одязі на вулицях великого міста. Стиль цих нарядів не вирізнявся скромністю або мінімалізмом, хоча в ньому відчувалися ідеї стриманої естетики, властиві моделям Ламанової, Макарова, директор Будинку моделей зберігала вірність ідеям своєї наставниці; її роботи відповідали західним тенденціям 30-х років і не входили до числа виробів високої моди. Макарова наполягала на необхідності розробки зразків простої повсякденної моди, призначеної для масового виробництва. У журналі вперше з'явилось фото суконь. Раніше модні журнали публікували лише ескізи одягу, копії ілюстрацій західних видань або малюнки вітчизняних дизайнерів» [1, с. 91].

Дж. Бартлетт зазначає, що модний одяг так і не став частиною повсякденного життя. Фактично це була паралельна реальність альтерглобалізму, певною мірою такий світ був надзвичайно компромісним. З одного боку, тут домінували зазіхання за моделями провідних модельєрів Заходу, а з іншого боку, – це були надзвичайно етнографічні, навіть мінімалістичні роботи, які здійснювала Н. Ламанова. Пізніше виникають вишукані роботи вечірніх суконь, які, певною мірою, свідчать про те, що це далеко не функціоналістська і далеко не індустріалістська версія одягу повсякдення. Це швидше був простір навіювання, простір, який давав можливість відірватися від тієї реальності, яка була політизована і надзвичайно шаблована в рамках ідеологій.

Коли ми дивимося на журнали мод і моделей 36–37 років, то розуміємо, що, як правило, ці моделі обслуговували жінок партійних функціонерів і створювали паралельний світ для моди, яка мала суто компромісний характер. Війна створює зовсім іншу реальність. Бідність, мода підлітків, мода ювенальна і явно мускулинний тип одягу – все це перевернуло світ. Ми бачимо, що досить реальним було помітити в побуті речі, які раніше не можна було навіть уявити як елементи повсякдення й елементи одягу.

Можна стверджувати, що естетика, яка формувалася, була досить еkleктичною. Естетика еkleктики з нашої позиції вже є китчем, а з іншої позиції вона мала в собі своєрідний підтекст презентації навіюваних мотивів, які несуть в собі рівень модності й модного одягу, який можна визначити як ідеал. Втім відбувалася формалізація тієї утопії, яка так чи інакше пов'язується з робітничим одягом, образом колгоспниці, людини праці. Все більше і більше формується образ людини праці, який вже фактично визначається як реальність посттоталітарна. Тоталітарна реальність, яка, однак, ще зберігає еkleктизм НЕПУ, а з іншого боку, вписується в гострий режим етноверсії Надії Ламанової. Так, прозодяг, який формувався в рамках експерименту мінімалістського функціоналістського зразка, залишався суто модельним експериментом.

Цікаво, що головним локомотивом і носієм модних тенденцій стає Надія Ламанова. Отже, Надія Ламанова і до більшовиків вже була достатньо відомим модельєром. Модний салон Ламанової з'явився в Москві у 1885 році, а вже в 1910 році цей салон мав 200 одиниць швацької продукції. Працювали кравці і на Тверському бульварі, розкішно декорований амфітеатр модних показів функціонував у тому стилі, який походить від Поля Пуаре й вписувався в ранжир у стилі модерн. Але після більшовицького перевороту Надія Ламанова гостро змінює курс, намагається перейти на той простір, який визначається, як майстерня сучасного костюму. Однак костюм в неї, як правило, розглядався як компромісна й перехідного типу реальність.

Легпром, муміфікація традицій, орієнтація на етноверсії – це, звичайно, з одного боку, утворювало новий побут, а з іншого боку, використовувалися еkleктичні мотиви, які перейшли автоматично з попередньої доби. Це машинне мереживо, шовк, бісер та ін. Йдеться про те, що Ламанова фактично не створила свого стилю, вона й не могла цього зробити, але вона створила той компромісний варіант перехідної доби, який і можна визначити як альтерглобалізм. Отже, він ставав тим м'яким простором опору, який можна визначати як своєрідну реальність, яка, з одного боку, орієнтована на Захід, а з іншого боку, на НЕП, еkleктику й на простоту, ідеал простого крою.

Дж. Бартлетт пише: «Нова соціалістична модна естетика мала риси компромісу між модернізмом і народністю, сучасністю й традицією. Цей симбіоз не був шкідливим з ідеологічної точки зору. Він ставав тією складною реальністю, яку адаптувала промисловість. Так, осмислюючи нові відносини між мистецтвом та промисловістю, впливовий критик Давид Аркін, член Державної академії художніх наук, підкреслював, що сучасні радянські художники розглядають індустрію як чуже або ворожнече явище, але сприймають її швидше як технічний принцип» [1, с. 58].

Простота запозичень, простота алюзій, посилення і, більше того, адаптивний комплекс відносять до простих формотворчих принципів. Потім, коли вже тоталітаризм досягає квітучої складності, ця пишнота утворюється не шляхом генерації розвинутого образного контексту, який формується в традиційних стильових аплікаціях, наприклад, в стилі модерну, а досягається знов-таки простотою запозичених схем та їх уніфікацій. Апроксимація, звернення до ордерних моделей в архітектурі, виголошений ордер у Шпеєра й сама по собі краса, яка в більшості формалізує прийоми, які легко

можна зазначити як стильовий кодекс антикізуючого типу, визначали еклектику як один із головних і провідних механізмів культури тоталітаризму.

Якщо взяти дві модні конструкції на виставці в Парижі – глядацький павільйон СРСР і павільйон фашистської Німеччини, то що ж там було презентовано? Які досягнення індустрії, зокрема модної індустрії, презентувалася на цій виставці? Головне, що був виставлений макет, конкурсний проект Палацу Рад Б. Іофана – в павільйоні СРСР. Це одна із головних утопічних, міфічних фасадних реалій сталінського міфу, яка широко увійшла в життя саме з позицій альтерглобалізму. Тобто, ми бачимо глобалізм культури, представленій у вигляді монумента, пам'ятника, який, фактично, стає носієм образу людини, образу вождя, образу комуністичної тотальності.

Але чому це альтерглобалізм, на відміну від глобалізму ідеологічного, політичного? Тому що це, передусім, художній образ, який певною мірою дає модну вертикаль, вертикаль самоідентичності людини в соціумі, який можна визначити як тотальний концтабір. Це парадна версія сталінського концтабору, де бачимо ідею злету людини й людини – пам'ятника. Це перший пам'ятник в першій країні, яка буде сама в собі комунізм. Можна стверджувати, що поруч стояла ще одна модель, яка пізніше стала відомою, як автомобіль під назвою «Перемога» – образ перемоги. Але в 1933 році «Перемога» ще не фігурувала, як перемога над фашизмом. Цей автомобіль зараз вражає своєрідною раритетністю й образом часу, який презентує тотальність.

Замість архітектонів К. Малевича ми побачимо «суєтони» – вертикальні підставки для експонатів В. Суєтіна. Так, архітектони перетворилися на підставки для експонатів народного господарства. Ми бачимо еклектизм – тотальний міф у вигляді наддержави, супердержави у вигляді пам'ятника, кальки – цитати з простору авангардної архітектури К. Малевича. Це міф побутовий, основна проблема полягає в тому, як презентуються досягнення.

Якщо подивитися сьогодні на ці фото, вони вражають своєю архаїчністю і своєю, будемо казати, ретрогармонією. У ті часи вона виглядала цілком як авангардний проект. Еклектизм, який доходить до своєрідного утопізму, ставав своєрідним носієм того альтерглобалізму, який у всіх реаліях культури виносився на поверхню конфігурації тієї моди, яка виглядала як модус, як механізм, образ самого часу. Не менш цікавими зараз є образи доби, які залишилися нам у вигляді проектів Урядової площі в Києві. Знищено вже Золотоверхий монастир, і найкращі архітектори Радянського Союзу приймають естафету й проектують цю площу. Це і є мода. Приблизно той же пафос, той же альтерглобалізм, де художні образи – літаки, які летять над цією площею, формують мистецький проект мрії – сталінської еклектики. Це архітектура, спроектована як новогрек, – своєрідне перевидання класицизму, але вже в еклектичній формі, як прями запозичення. Всі цитати свідчать, що, звичайно, Київ би багато отримав, якщо б площа була побудована, як, до речі, і Москва набагато більше отримала, якби вона мала таку вертикаль у вигляді надбудинку Палацу Рад Бориса Іофана.

Можна лише стверджувати, що цей проектний утопізм залишається даниною тієї моди, не в плані моди як одягу, як побутової культури, а моди на мегаломанію, моди на тотальні образи, які, фактично, давали надмасштаб людині і простору архітектури в самому часі, часі

тоталітарної культури. Урядова площа залишилася проектною, як, до речі, багато інших мегаломанів, які варто було б здійснити. Цей альтерглобалізм, проектний глобалізм та утопізм залишаються історією, історією тієї моди на гігантизм, на мегаломанію, яка є суто естетичним здобутком тоталітарної культури, від якого дуже швидко відмовилися і замінили ще гіршою еклектикою, яка зараз існує, зрештою, на майдані Незалежності. Втім це набагато гірший взірць еклектики пострадянського простору, ніж тоталітарної еклектики.

Цікава еклектика в архітектурі як синтез декоративно-прикладного мистецтва поєднується в сталінському метро: переважно це роботи Павла Коріна станція «Комсомольська» – і інших художників – станція «Беларуська» та ін. Апофіозу досягає людиновимірний масштаб «підземки», бо тут не можна зробити такі мегаломанії, як це ми можемо бачити в проектному утопізмі й навіть в побудованій архітектурі. Але метро, як і комплекси виставок народного господарства, – це комплекс ідеалу, здійсненого на землі сталінського міфу, що зараз виглядає як той апофіоз моди тоталітаризму, який ставить пам'ятники побуту ідеальному едему тоталітарного устрою, який залишився нам в пам'ятниках виставок народного господарства й комплексах метро.

Це свято щодня, це свято тріумфу, на відміну від свята візуального й здійсненого у вербальних формах пропаганди тоталітаризму. Цей світ залишається зараз як певна острівна онтологія тоталітарних монстрів доби, які презентують міф, міф здійснений, міф абсолютно самодостатній, що цікаво споглядати, бо він несе той модус, той модний устрій в тотальному вигляді як альтерглобалізм ідеологічній тотальності, як паралель, як тотальність і глобальність художнього образу, представленого як завершений комуністичний рай, здійснений на землі.

Висновки. Можна стверджувати, що будь-який похід або перебування в метро тоталітарної доби помічається сучасною людиною як міф, міфотворчий комплекс, і не помічається. Потрібна зупинка, потрібен час, потрібна дистанція, щоб відчутти саме цю сталість модного універсуму і відчутти цей альтерглобалізм як глобальну ідею здійсненого міфу, здійсненого раю на Землі комуністичної утопії, що стала реальністю. Цей паралельний світ і ця паралельність здійсненої реальності має свою естетику і по-своєму семантично насичена. Вона здійснена, як надбуття, що сформоване і сформувалося в ідеалі, в ідеалі еклектичному, патетичному, піднесеному, самоцінному і самодостатньому.

Якщо говорити про ідеологічні регулятиви, які здійснювалися в мистецтві, то, звичайно, варто казати про той соціалістичний реалізм, який визначався як головний стиль, навіть не стиль, а метод, що можна структурувати й сформулювати як першу еклектичну доктрину, яка визначалася як натуралізм, але натуралізм ідеологічного зразка, ідеологізм обґрунтованого науково визначеного принципу формування або конструювання ідеальної реальності. Це і є та синтетично-еклектична мода, яка формується як тип мислення, соціальне конструювання, соціальний дизайн, але визначається як ідеологічна конструкція, як ідеологічний принцип формування реальності. Можна стверджувати, що цей ідеологізм і цей соціальний принцип конструювання в тоталітаризмі був головним механізмом здійснення реальності, яка задається згори, задається як ідеал, норма, патерн та гештальт, але самі форми, сам модус принципу здійснення був тотальним.

Список використаних джерел

1. Бартлетт Дж. FashionEast: призрак, бродивший по Восточной Европе / Джурджа Бартлетт; пер. с англ. Е. Кардаш. – М.: Новое литературное обозрение, 2011. – 360 с.
2. Легенький Ю. Г. Философия моды XX столетия / Юрий Григорьевич Легенький. – К.: КНУКІМ, 2003. – 300 с.
3. Маркин Ю. П. Искусство тоталитарных режимов в Европе 1930–х годов. Истоки, стиль, практика художественного синтеза / Ю. П. Маркин // Художественные модели мироздания. Книга вторая. XX век. Взаимодействие искусств в поисках нового образа мира. – М.: Наука, 1999. – С.121–139.
4. Стриженова Т. Из истории советского костюма / Т. Стриженова. – М.: Сов. художник, 1972. – 112 с.
5. Шандренко О. М. Виртуальні образи моди: автореф. дис. ... канд. мистецтвознавства: спец. 26.00.01 «Теорія та історія культури» / О. М. Шандренко. – К., 2008. – 19 с.
6. Шпеер А. Третий рейх изнутри. Воспоминания рейхзминистра военной промышленности / Альберт Шпеер; пер. с нем. С. В. Лисогорского. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2005. – 654 с.

References

1. Bartlett Dzh. FashionEast: prizrak, brodivshiy po Vostochnoy Evrope / Dzhurdzha Bartlett; per. s angl. E. Kardash. – M.: Novoe literaturnoe obozrenie, 2011. – 360 s.
2. Legenkiy Yu. G. Filosofiya modi XX stoletiya / Yuriy Grigorevich Legenkiy. – K.: KNUKIM, 2003. – 300 s.
3. Markin Yu. P. Iskusstvo totalitarnykh rezhimov v Evrope 1930–h godov. Istoki, stil, praktika hudozhestvennogo sinteza / Yu. P. Markin // Hudozhestvennyye modeli mirozdaniya. Kniga vtoraya. XX vek. Vzaimodeystviye iskusstv v poiskah novogo obraza mira. – M.: Nauka, 1999. – S.121–139.
4. Strizhenova T. Iz istorii sovetskogo kostyuma / T. Strizhenova. – M.: Sov. hudozhnik, 1972. – 112 s.
5. Shandrenko O. M. Virtualni obrazi modi: avtoref. dis. ... kand. mistetstvoznavstva: spets. 26.00.01 «Teoriya ta istoriya kulturi» / O. M. Shandrenko. – K., 2008. – 19 s.
6. Shpeer A. Tretiy reykh iznutri. Vospominaniya reykhministra voennoy promyshlennosti / Albert Shpeer; per. s nem. S. V. Lisogorskogo. – M.: ZAO Tsentrpoligraf, 2005. – 654 s.

Капитоненко О. М., research, National Pedagogical Dragomanov University, (Ukraine, Kyiv), a321831@gmail.com

Fashion totalitarianism and post-totalitarianism as a sociocultural phenomenon

The problem of totalitarianism culture is still poorly understood. In the Soviet Union the socialist fashion starts forming since 1930s, dominating in Eastern Europe since the mid 1950s. Moscow Fashion House managed fashion trends and was in fact one of the major components of the Stalinist cultural myth, which defined the image of fashion product as «ideal clothes». Formed this way, the socialist good taste with its criteria of modesty and conservatism was firmly rooted in the daily life as officially recognized aesthetic canon.

Keywords: fashion, totalitarianism, political advance-guard.

Капитоненко А. М., соискатель, Национальный педагогический университет им. М. П. Драгоманова (Украина, Киев), a321831@gmail.com

Мода тоталитаризма и посттоталитаризма как социокультурный феномен

Проблема культуры тоталитаризма еще мало изучена. Прежде всего, теоретики описывают общие тенденции, какие происходили в искусстве, – это нивелирование, образные упрощения и определенная подчиненность всех процессов, которые происходили в культуре, их зависимость от политики. Можно утверждать, что режимы Гитлера, Муссолини, Сталина были эквивалентными с точки зрения осуществления тотального контроля над культурными реалиями в обществе. С 1930-х годов в Советском Союзе уже начинает формироваться социалистическая мода, а с середины 1950-х годов доминирует в Восточной Европе. Московский Дом моделей был фактически одной из главных составляющих сталинского культурного мифа, в котором образ модного изделия все больше и больше становится образом, который можно отметить как «идеальная одежда». А появление сети региональных Домов моделей завершило строительство советской иерархической системы управления. Сформированный таким образом, социалистический хороший вкус, с критериями скромности и консерватизма, прочно вошел в повседневную жизнь, как официально признанный эстетический канон.

Ключевые слова: мода, тоталитаризм, политический авангард, мегаломания.

* * *

УДК 101.1:316

Hajiyeva R. A.,
PhD student, Institute of Philosophy and Law National
Academy of Science of Azerbaijan (Azerbaijan, Baku),
matlabm@yandex.com

INFORMATION WAR

Article is devoted to information warfare various environmental forces in the modern period. The article analyzes the characteristics of these wars, the recommended way of protection from information hostile invasion.

Keywords: information war, ideology, exposure.

(стаття друкується мовою оригіналу)

This is an American concept that tries to explain the information management technology in order to gain a competitive advantage over the major rivals in the ammunition industry. The information war is a protracted war that commenced long before the world wars but became real immediately after the Second World War with the rise of the cold war—ideology war between USSR and the United States of America. The information warfare is a warfare that involves gathering of tactical information that may be full of propaganda but in the context of reality, they may be deemed valid [1].

The information war is directly linked to the psychological warfare because it is actually a warfare that is aimed at demoralizing the intentions of the major opponents. The America's main focus on the information warfare is based deeply on its level of advanced technology and expertise and therefore, the American nation has an ill motive to extend its' scope into the field of the warfare of electronics, cyber war, computer network operations attack and defense and the information assurance warfare. However, the kind of war also adopts the human related perspectives of the use of information; for example, the information warfare takes into account the use of human command and control, social network analysis as well as the analysis of decisions.

Types of Information War

There are so many kinds of the information warfare that has been noted and well defined since the inception of technology. This information warfare types are very offensive and defensive given the fact that it has very detrimental effects on others while the main contenders have one major slogan of protecting their own interests and ill motives. The actions that are formulated under the brink of the kinds of warfare are designed to achieve advantages over military or business adversaries [2, p. 311–313].

There are seven major types of information warfare that have a common goal of denial access of any necessary and important information, degradation, protection and most importantly manipulation and propaganda. The major seven types include: the hacker and cracker warfare in which computers are directly or indirectly attacked by different kinds of viruses, the cyber warfare that involves very unfortunate scenarios of grabbing bags, the economic information warfare that involves providing a barrier to business information flows and channels hence aimed at pursuing economic dominance, the command-and-control warfare which is the most fatal and dangerous because it involves striking at the foes' head or neck. This sounds like a real warfare but the fact puts it very straight that it is not a real warfare [3, p. 42].

The other types of information warfare include the psychological war. In this kind of warfare, the information that is gathered from various sources are used to change the

minds of enemies, the neutrals as well as the friends with an ill motive of dominating the world economically and in accordance with the military strength and the power base—arms race [3, p. 57]. The intelligence-based warfare involves the design, denial access of systems and protections that is aimed at gaining sufficient knowledge, skills and expertise that can be adopted to conquer the battle space. Lastly, the electronic kind of warfare that uses cryptographic techniques to spread propaganda against the enemy so that the enemy can get dissuaded from achieving its objectives because it is denied access to systems and important information that can help spur development.

The old forms of propaganda and control are not vanishing but they are being supplemented with new emerging forms that have been deemed fit to reach so many people across all corners of the world. The information warfare has not diverted the adoption of the real warfare tactics because at the present times, several governments of the day are trying to increase the budget in order to accommodate the demands of the rising security forces that are in control of the major streets and at the same time, they have devoted their interests and efforts to have control of the information highways [4, p. 845].

The cyber warfare is a politically motivated in attaching and hacking computers or electronic gadgets in order to conduct sabotage and espionage. It is a kind of information warfare that is seen as a backward warfare—a warfare that is provoked by cheap politics of the day. The United States of America's security experts have defined the cyber warfare as actions that one country formulate to invade other country's computers and networks in order to cause disruptions and mayhems that will automatically destabilize the government. The American nation has declared that the America's digital infrastructure is a national asset and therefore they have put forth several interventions to defend the military networks and at the same time attack other superior nations networks in order to cause damages and disruptions of the governments of the day hence weakening their economic and military power [5, p. 278].

The hacker warfare technique normally adopts the Denial-of-service (DoS) attack whereby an attempt is made to make a resource unavailable for the major uses. This is done through crushing the several computer components so that the machines cannot operate at all or the machine is denied access to network hence the internet which is a major source of information become useless to the users. However, it is of interest to note that the perpetrators of DoS attacks normally targets very crucial services that are supported by the major web servers e.g. the banks, credit card payment gateways such as the automated teller machines etc. these services forms the heartbeat of the economic development of a nation and therefore if they are affected, the economic development of the state will be completely paralyzed and disrupted hence weakening its economy. This will cause a lot of devastating effects and it will automatically destabilize the government of the day [3, p. 63].

The information warfare types are commonly used to conduct sabotage. Computers and satellite are major information components that are targeted in order to cause disruptions because they coordinate major government activities across the whole world. The General Keith B. in America recently informed the senate armed service committee of the United States that the computer network warfare is at the climax of its emergence and it has caused a

lot of disparity between the America's capability and power to perform some operations and the rules and regulations that governs the conduct of both the national government and the state governments [6, p. 129–150].

The information warfare types have been so common in the modern times to the extent that the distributed internet based attacks gives an implication that it is very difficult to catch the motivating and the attacking parties. This tries to elucidate that it has become very much challenging to make a conclusion to whether the attack is an act of war or not. There are various examples of the information warfare types across the whole globe that has been attributed to political motivations and hysteria. In the year 2008, the former Union of Soviet Socialist Republics now Russia commenced a cyber attack to Georgian government website. This was conducted in conjunction with the military operations that took place in South Ossetia. During the same year, the Chinese government also came out to defend their protracted attempts to instigate the information warfare. The Chinese nationalist hackers attacked CNN to seek revenge given the fact that CNN came out clear and announced on Chinese repression on Tibet [7, p. 199–222].

Purpose of Information Warfare

The purpose of the information warfare is four-fold. The main intention of the kind of war on the cyber attacks is aimed at affecting and destabilizing the existing economies of several competing states. The economies destruction is the main intent of the information warfare because it gives support to four very important infrastructures: the power grid, transportation, financial as well as communication infrastructure. These are the four major things that act as the building blocks of superior economies and dominance.

The kinds of the information warfare are a good option for the United States of America to advance its interests in foreign policies. The nation of America possesses great technological knowledge and experiences and this is the major factor that is prompting the nation to wage the information war against other states which are competing with the nation. Most of the cyber attacks that the United States of America hoisted occurred at around 1994. During this time, the administrators of the computer systems that are situated at Rome Air development Center went overboard to discover a sniffer program that was installed on one of the systems that they owned then. The sniffer was strategically installed at the center because the laboratory of Rome is one of four Air Force super laboratories and a national center that develops new technologies for command, control, communications, computers and intelligence [3, p. 69].

This therefore implies that installing a program to hack the systems of this laboratory would cause serious damages and disruptions that would have caused total destabilization of the government. The installed program was used to gather and access information from other military, governments, commercial institutions and even foreign militaries hence giving a clue on major interventions that they could electronically employ to cause serious damages and disruptions to other emerging states [5, p. 271–282].

The American government has also employed the information warfare in order to exploit the insecurities of the networked globe. Through the information warfare the United States of America's intelligence has gain access to the European parliament and the European Commission with an ill motive of a global espionage campaign. The major intention

of the espionage campaign is to steal secrets of both political and economic nature of other superior European nations like Britain, France, Russia, China, Italy etc. Given the fact that the European parliament computer component systems were manufactured by the American firms; the American nation has taken an advantage of this and therefore they have used internet routers in order to access the internal network of the parliament hence retrieving very confidential information that can help them to intervene several strategies to bring down the economies of other states and maintains the world dominance in terms of its economic power [8, p. 41].

The officials of the European parliament and commission have also put forth claims that the United States of America has used its massive technology power and prowess to conduct an electronic raid that helped them to destabilize the General Agreement on Tariffs and Trade (GATT) last year. This puts the matter very straight that the American nation is determined to use its technological advancement expertise to exploit the world by causing disharmony and crushing the components of major world organizations computer systems that is aimed at paralyzing their operations hence helping to create mistrust that ultimately causes failure. It is logical to note that the American state is a very jealous state, a state that does not want to see other states prosper because they have a feeling that the emerging nations may out-compete them if they fail to act against their operations.

Methods

It is undisputed truth that the United States of America has one of the most developed electronic infrastructures in the world. The American state has majorly adapted to methods to wage the information war against other nations. The methods include: offensive information warfare and defensive information warfare. However, the information warfare is more concentrated on defensive actions rather than offensive actions. The offensive warfare method involves employing various actions in an attempt to thwart the development of other nations because of the fear of competition. The United States has been at the top most position since the end of the Second World War which marked the beginning of the cold war.

It has maintained its position as the world superpower for two major reasons; one, because it possesses enormous resources and two, it exploits other nations. The information warfare is just one way that the American state devised to thwart any possible attempt that any other nation may have to rise to the same position that the nation is proud of. The defensive information warfare method is a method that the American state has employed to defend and protect their superiority in the field of technology as well as the world economies. The DoD and the IC have done a commendable job in identifying and adjusting to the new national security threat posed by information warfare. However, there is still work to be done. The American nation should be guided by ethical principles to shun the war [1, p. 9].

In a broader sense, information warfare is a war that involves the process of communication. The gamble for power commenced with the emergence of human communications and conflict. However, the American state should take a sole responsibility of the devastating effects of this kind of war because it is a war that was devised by the American intelligence [5, p. 271–282]. It should be noted that the information warfare has led to increased rate of online terrorism and it has also sparked real war in some parts of the

world. In order for the warfare to end, the United States of America must be at the forefront to conduct campaigns and build effective firewalls that can guard the attack of computer systems by the use of its advanced knowledge in technology. The information war begun in America and so it must just end in America but the government intervention. The American nation should be guided by the ethical principles and the rule of morality to bring the information warfare to an end because what the nation is doing strongly compromises the ethical standards and the rule of morality.

References

1. Grant Osborne et al., «Dynamic Content on Support of the User-defined Operational Picture». Journal of Battlefield Technology 12, no. 1 (2009).
2. Rakhmonov Ulugbek, «Information Terrorism—a New Kind of Terror in the Global Information Arena». International Journal of Business & Social Science 3 (2012).
3. Edward Waltz, Information warfare: principles and operations / Edward House, 1998).
4. Jonathan Reed Winkler, «Information Warfare in World War I». Journal of Military History 73, no. 3 (2009).
5. Neil Metcalfe, «A short history of biological warfare». Medicine, Conflict and Survival 18 (2012).
6. Paul Bolt and Carl Brenner, «Information Warfare across the Taiwan Strait». Journal of Contemporary China 13 (2004).
7. Iain Munro, «Defending the Network Organization: An Analysis of Information Warfare with Reference to Heidegger». Organization 17 (2010).
8. Joint Chiefs of Staff, Information warfare: legal, regulatory, policy and organizational considerations for assurance / prepared by Science Applications International Corporation, Telecommunications and Networking Systems Operation (Washington, DC: Joint Chiefs of Staff, National Defense University, 1995).

Гаджиева Р. А., докторант, Інститут філософії та права Національної академії наук Азербайджану (Азербайджан, Баку), matlabm@yandex.com

Информационные войны

Статья посвящена вопросам информационной войны разными идеологическими силами в современный период. Анализируются характеристика этих войн, рекомендуются шляхи захисту від ворожої інформаційної навали.

Ключевые слова: информация, война, идеология, вплив.

Гаджиева Р. А., докторант, Інститут философии и права Национальной академии наук Азербайджана (Азербайджан, Баку), matlabm@yandex.com

Информационные войны

Статья посвящена вопросам информационной войны различными идеологическими силами в современный период. Анализируется характеристика этих войн, рекомендуются пути защиты от враждебного информационного нашествия.

Ключевые слова: информация, война, идеология, воздействие.

* * *

УДК 101.8

Ігнатко В. С.,
здобувач, Національний педагогічний університет
ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ),
gileya.org.ua@gmail.com

БЕЗМЕЖНІСТЬ «ЖИТТЄВОГО ПРОСТОРУ» ЛЮДИНИ ЕПОХИ ІНФОРМАЦІЙНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Аналізується зміна характеристик життєвого простору людини в процесі становлення інформаційного суспільства; головним індикатором цього процесу є інтелект, який не тільки змінює вигляд життєвого простору, але й встановлює його нові контури; останнє визначається поняттям «безмежність»; автор стверджує, що досягнення зазначеної мети в масштабах людства є можливим на засадах фундаментальної зміни парадигми суспільного мислення – від домінуючого нині споживацького утилітаризму до формування мислення нового типу – ноосферного, яке передбачає можливість і здатність людей

орієнтуватися у масиві інформації, використовувати її на благо собі та суспільству, творчу діяльність з метою не тільки максимізації прибутку й задоволення індивідуальних потреб (як в індустріальну епоху), а заради реалізації потреб суспільства й майбутніх поколінь.

Ключові слова: людина, суспільство, культура, інформаційна революція, життєвий простір, інтелект.

Загальноновизнаною є теза про те, що ключовою умовою творення суспільства знань постає *інтелект*, який може бути визначений як *головний чинник формування безмежжя сучасного життєвого простору людини*. Поняття інтелекту позначає вищу пізнавальну здатність мислення, яка принципово відрізняється творчим, активним характером від пасивно-чуттєвих форм пізнання. Призначення інтелекту, як зазначає С. Андрос, полягає у створенні порядку з хаосу через приведення об'єктивних параметрів реальності у відповідність до індивідуальних потреб. Відтак мова йде про постійну потребу людини думати, мислити, осмислювати світ та власну самість [1, с. 69].

Характеризуючи інтелект як головний чинник зміни контурів життєвого простору сучасної людини та суспільства, доцільно насамперед визначити сутність життєвого простору суспільства знань. Поняття «суспільство знань» описує нову парадигму соціального устрою, певну якість соціуму або вірогідний історичний тип суспільства, основними онтологічними ресурсами в якому є знання, інформація, інтелектуальні технології. Оволодіння зазначеними ресурсами визначає формування специфічних соціальних відносин і виникнення соціальних суперечностей внаслідок взаємодії суб'єкти суспільного розвитку. Базові характеристики суспільства знань можуть бути визначені на основі доступу до стратегічних ресурсів суспільства знань (теоретичних знань, інформації та інтелектуальних технологій) в інституціональному та ціннісному вимірах [2, с. 104].

У суспільстві знань інтелект постає особливим, стратегічно важливим ресурсом, виконуючи низку головних функцій: пізнавально-оцінювальну, що знаходить вияв у визначенні індивідуальних можливостей для досягнення результатів діяльності, реальної допомоги з боку інших людей у визначенні змісту міжособистісних взаємодій, зумовлених процесом соціалізації. Реалізація цієї функції дає змогу людині відібрати значущу інформацію, що є адекватною створеним умовам для реалізації себе як суб'єкта (пізнавальний аспект), сформулювати оцінювальні судження про те, що відбувається навколо (ціннісний аспект); комунікативно-ціннісну, яка пов'язана з потребою розуміти інших і бути зрозумілим самому. Пізнаючи себе у постійній взаємодії з іншими, людина активно продукує і засвоює норми і еталони взаємовідносин всередині суспільства; рефлексивно-корекційну, яка реалізується в самопізнанні і в усвідомленні позитивних та негативних аспектів пізнавальної діяльності, забезпечує внесення змін у процес взаємодії, спрямованої на зменшення внутрішнього конфлікту, що дозволяє контролювати емоції й потреби; інтегральну, яка полягає у формуванні довгострокових відносин між людьми з перспективою розвитку та позитивного взаємовпливу; мобілізаційну, покликану долати раптові кризи, довгострокові стреси, розвивати передбачливість та забезпечувати психологічну стабільність у період швидких соціальних змін [3, с. 94].

Саме на засадах розвитку інтелекту стає можливою трансформація свідомості, що перетворює розрізнену

інформацію на корисне, а не шкідливе для людини та суспільства знання, відбувається визрівання економіки знань. Через докорінні зміни у свідомості окремого індивіда, родини, корпорації, держави, світового співтовариства, виникає можливість забезпечення сталого розвитку життєвого простору людини та суспільства.

Досягнення зазначеної мети в масштабах людства є можливим на засадах фундаментальної зміни парадигми суспільного мислення – від домінуючого нині споживацького утилітаризму до формування мислення нового типу – ноосферного, яке передбачає можливість і здатність людей орієнтуватися у масиві інформації, використовувати її на благо собі та суспільству, творчу діяльність з метою не тільки максимізації прибутку й задоволення індивідуальних потреб (як в індустріальну епоху), а заради реалізації потреб суспільства й майбутніх поколінь. Становлення ноосфери потребує докорінної трансформації існуючої нині системи освіти і виховання, використання інструментів державного та недержавного впливу на формування нового мислення, використання прикладу осіб, що мають суспільний авторитет (політична еліта, творча інтелігенція) [4]. Інтелект постає рушійною силою формування життєвого простору ноосфери.

Тому принципи, які є основою інтелектуальних процесів, нині виходять далеко за межі індивідуальної творчості і продукування особистісного знання. Інтелект, який від початку свого виникнення був унікальним феноменом, пов'язаним із людським мозком, нині набув рис особливого, всезагального атрибуту цілеспрямованих систем будь-якого походження – біологічних (людина, вищі тварини), штучних (ЕОМ, роботи), соціальних (етноси, суспільства, їх підсистеми, організації людей).

Процес ускладнення життєвого простору людського суспільства передбачає формування в ньому особливих структур соціального інтелекту. Хоча людський інтелект за своєю природою є універсальним, сучасному суспільству потрібна його спеціалізація, розподіл інтелектуальної праці, формування механізму соціального інтелекту як особливої частини людської культури [3, с. 92–94]. Ця обставина дає підстави розглядати інтелект як ключовий чинник формування безмежжя сучасного життєвого простору людини та суспільства.

Відмітною рисою розвитку життєвого простору людства на сучасному етапі постає невинне зростання значення інтелектуальної діяльності. Інтелектуально розвинена особистість може розглядатися як рушійна сила суспільства знань, оскільки саме вона здатна до створення, відтворення й оперування великою кількістю мисленнєво-інтелектуальних ресурсів – інформаційних, когнітивних, креативних. Саме тому становлення суспільства знань передбачає створення нових освітніх систем, які впроваджуються у виробництво й інтегруються разом з наукою та інноваціями в єдину, орієнтовану на людину соціально-економічну модель. Внаслідок цього, людський капітал постає енергійно-креативним чинником економічного і цивілізаційного зростання в глобальних вимірах [5].

Людський капітал охоплює систему особистісних якостей, які дають змогу не тільки ефективно працювати, вирішуючи певні професійні завдання, але й систематично удосконалювати компетенції. Зростання ролі людського капіталу зумовлює необхідність інтенсивного

випереджаючого розвитку сфери освіти, спрямованого на постійне удосконалення особистісних якостей [6, с. 93].

Суспільство знань може бути побудовано людьми, які перебувають біля джерел знання, компетентними й відповідальними за свою справу. Насамперед це стосується педагога: він не повинен залишатися наївним у розумінні своєї ролі в новій системі цінностей, створюваних педагогами і вченими в системі освіти, в першу чергу – вищої освіти. Освіта має бути орієнтована не стільки на передавання знань, які постійно застарівають, а на вміння набувати знання самостійно, навчитися креативно мислити і надалі в міру потреби й практично застосовувати нові знання [7, с. 345].

Тому, на думку П. Друкера, смисловим центром життєвого простору суспільства знань постає школа, яка має забезпечити людині можливість оперувати теоретичними (рідше – теоретико–практичними) знаннями та освітою. Освіченість людини передбачає здатність до навчання і здобуття освіти, впродовж всього життя. При цьому можливості набуття знань більше не залежатимуть від отримання якоїсь визначеної освіти тільки в певному віці. Навчання стане індивідуальним, особистісним інструментом, доступним кожному в будь–якому віці, оскільки безліч знань і умінь можна буде набутти за допомогою нових навчальних технологій [8].

Водночас у процесі формування життєвого простору суспільства знань на засадах інтелекту виникає низка проблемних питань: необхідність формування та проведення наукової політики у сфері знання; подолання слабкості інноваційних систем; необхідність примирення наукового і економічного ринків; виникнення проблеми ризиків і гуманітарної безпеки в суспільствах знань.

Зазначені проблеми формування життєвого простору суспільства знань насамперед зумовлені тією обставиною, що у розвинених країнах міркування свободи ринку, підприємництва нерідко переважають над іншими думками, а в країнах, які розвиваються, можуть ігноруватися ризики заради розвитку. Проблеми ризиків також визначають такі глобальні загрози, пов'язані з невизначеністю майбутнього нашої планети, як нестача ресурсів і загострення боротьби за них, кіберзлочинність, мілітаризація наукових знань, прискорення використання неапробованих технологій та продукції. Однак становлення суспільства знань надає оптимальний інструментарій для прогнозування і точного визначення тих ризиків, які можуть виникнути, та їх успішного подолання. Освіта, як основна характеристика такого суспільства, може стати запорукою та важливим складовим елементом різних форм безпеки людства [9, с. 106]. Досягнення такої безпеки на засадах усебічного використання інтелектуального чинника має забезпечити реальність формування безмежжя сучасного життєвого простору людини та суспільства.

Якісне підвищення інтелекту сучасної людини, посилення її інтелектуальних можливостей є неможливим і без наявності належного інформаційного простору. Говорячи про становлення нової парадигми мислення, варто зазначити, що класична рефлексія нині поступається місцем пошуку найважливішої інформації в стрімкому потоці подій. Як зазначає Дж. Нейсбіт, сутність сучасного суспільства полягає не просто в отриманні інформації, але й у її відборі [10, с. 42]. Здійснення такого відбору стає можливим за умови розвитку інтелектуальних здібностей

кожної людини і відповідно – примноження соціального інтелекту.

Досягнуте внаслідок усебічного інтелектуального розвитку людини та суспільства знання є принципово діалогічним. Воно постає результатом спільної інтерпретації, як усвідомлений і пережитий тут–і–тепер консенсус. Свідомість – вже не суб'єктивне сукупне знання про фрагменти зовнішнього об'єктивного світу, але спільне розуміння, вироблене разом з Іншим у процесі діалогу, розуміння змісту повідомлення, що передається за допомогою певного символу у процесі комунікації. Істинне знання, що є найвищою цінністю в рамках парадигми Просвітництва, залишається цінністю і для сучасної епохи. Однак зазнають істотних змін сутність знання, підходи до одержання істинного знання, критерії його значущості [11, с. 105]. За такої ситуації саме інтелект постає тим фундаментом, на якому стає можливою перебудова існуючої системи знання як основи життєвого простору людини та суспільства.

Тому нині набувають актуальності різні способи посилення інтелектуальних людських здібностей, зокрема, створення нової інформаційної техніки і технологій, методів обробки та надання інформації, передавання все більшої частки інформаційної діяльності інформаційним системам, що створюються на базі новітніх технологій.

Однак успішність переходу до суспільства знань визначається не тільки конкретними засобами інструментального порядку. На нашу думку, стратегічний шлях досягнення поставленої мети передбачає комбінування методів розвитку інтелекту на засадах гуманістичної етики, яка змогла б докорінним чином змінити всю систему світогляду людей. Завдання такої етики полягає у вихованні гуманістичного світовідчуття, формуванні відчуття відповідальності, переорієнтації власного ставлення до навколишнього світу. Етика суспільства знань передбачає спільне володіння знаннями і співробітництво між людьми, що забезпечує баланс між захистом прав на інтелектуальну власність і поширенням знань як соціального ресурсу [9, с. 106].

Таким чином, вивчення історичних та сучасних чинників глобальних змін життєвого простору людини та суспільства дає змогу не тільки простежити їх динаміку в історії людства, але й розкрити головні закономірності таких змін. Кожен із проаналізованих чинників, домінуючи на певному етапі історичного розвитку людства, надалі вступає у суперечність з потребою подальшого соціального розвитку. Внаслідок цього провідну роль у соціальному прогресі починає відігравати новий чинник, утвердження якого дає змогу здійснити розширення життєвого простору людини та суспільства. Так, у доцивілізаційний період розвитку людства можна спостерігати домінування географічного чинника, який фактично визначав межі людського буття. У цей час суспільство лише починало конституюватися як середовище, якісно відмінне від природи, тому його життєвий простір був невіддільним від довкілля.

Вихід за межі природних умов буття людини та суспільства здійснюють на шляху виготовлення, застосування й удосконалення зрарядь праці, що незміряно примножило творчий потенціал людства, відкривши нові грані життєвого простору. Подальше його розширення стало можливим внаслідок масштабного техніко–технологічного прориву, який забезпечив

людству перехід від традиційної до індустріальної цивілізації. Внаслідок цього життєвий простір людини та суспільства постає технічно опанованим середовищем, що зазнає постійних перетворень. Динамічний розвиток техногенної цивілізації виявив її суперечливий характер, у якому заклик розширення життєвого простору людства на засадах свободи та демократії межували з принципами індивідуалізму, прагматизму, технократизму, реалізація яких звужувала потенціал соціальних перетворень.

У новітню епоху розширення життєвого простору людства відбувається у процесі інформаційної революції і формування постіндустріального суспільства. Поширення новітніх технологій, насамперед – мережі Інтернет, якісно змінило контури життєвого простору людини. Віртуальний простір, породжений сучасними інформаційними і комунікативними технологіями, принципово змінює межі реального та можливого, розширюючи людські можливості і водночас створюючи загрозу витиснення дійсних соціальних цінностей їх уявними замінниками. Подолання цього виклику для збереження і збагачення творчих сил людини, їх максимальної реалізації у життєвому просторі передбачає всебічний розвиток інтелекту, який постає рушійною силою переходу від інформаційного суспільства до суспільства знань. Невичерпність пізнання світу, стратегічним ресурсом якого є соціальний інтелект, розкриває безмежжя сучасного життєвого простору людини і спрямовує її у майбутнє – до суспільства, побудованого на засадах випереджаючої неперервної освіти і гуманістичної етики.

Список використаних джерел

1. Андрос С. І. Інтелект у структурі людського буття / С. І. Андрос. – К.: Стило, 2010. – 358 с.
2. Шелестун К. Ю. Інституційно-ціннісний потенціал розвитку суспільства знань в сучасній Україні / К. Ю. Шелестун // Український соціум. – 2011. – №2. – С.101–114.
3. Кохан В. В. Когнітивна соціологія як сфера дослідження соціального інтелекту / В. В. Кохан // Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. – Серія: Соціологія. – 2008. – Т.84. Вип.71. – С.92–95.
4. Федорова Н. Є. Перспективи трансформації інформаційного суспільства в економіку знань [Електронний ресурс] / Н. Є. Федорова. – Режим доступу: <http://global-national.in.ua/archive/3-2015/07.pdf>
5. Яцунь О. М. Креативний людський капітал в просторі суспільства знань: економічний аспект [Електронний ресурс] / О. М. Яцунь. – Режим доступу: <http://ir.kneu.edu.ua:8080/bitstream/2010/5830/1/55-61.pdf>.
6. Рулине Л. Н. Пайдея в розвитку життєвого простору людини / Л. Н. Рулине // Ценности и смыслы. – 2013. – №1. – С.92–99.
7. Осецький В. Л. Соціальний вектор розвитку економіки знань / В. Л. Осецький, О. В. Красота // Економічний нобелівський вісник. – 2014. – №1 (7). – С.343–348.
8. Друкер П. Ф. Ера соціальної трансформації [Електронний ресурс] / П. Ф. Друкер. – Режим доступу: <http://www.archipelag.ru/geoeconomics/osnovi/leader/transformation/>
9. Писаренко Н. Н. Концепція «суспільства знань»: зміст, основні характеристики / Н. Н. Писаренко // Водний транспорт. – 2013. – №2. – С.103–107.
10. Нейсбит Д. Мегатренди / Д. Нейсбит; пер. с англ. – М.: АСТ: Ермак, 2003. – 380 с.
11. Красинська І. Знання як цінність в контексті трансформації парадигми мислення / І. Красинська // Тези міждисциплінарної конференції «Трансформація парадигм мислення та концепцій знання під впливом сучасних викликів у загальній, соціальній, практичній і прикладній філософії», 29–30 листопада 2007 р. – Львів, 2007. – С.105–106.

References

1. Andros Je. I. Intelekt u strukturi ljuds'kogo buttja / Je. I. Andros. – K.: Stylos, 2010. – 358 s.
2. Shelestun K. Ju. Instyucijno-cinnisnyj potencial rozvytku suspil'stva znan' v suchasnij Ukraїni / K. Ju. Shelestun // Ukraїns'kyj socium. – 2011. – №2. – S.101–114.
3. Kohan V. V. Kognityvna sociologija jak sfera doslidzhennja social'nogo intelektu / V. V. Kohan // Naukovi pracі Chornomors'kogo derzhavnogo univertsytetu imeni Petra Mogyly. – Serija: Sociologija. – 2008. – T.84. Vyp.71. – S.92–95.
4. Fedorova N. Je. Perspektyvy transformacii' informacijnogo suspil'stva v ekonomiku znan' [Elektronnyj resurs] / N. Je. Fedorova. – Rezhym dostupu: <http://global-national.in.ua/archive/3-2015/07.pdf>
5. Jacun' O. M. Kreatyvnyj ljuds'kyj kapital v prostori suspil'stva znan': ekonomichnyj aspekt [Elektronnyj resurs] / O. M. Jacun'. – Rezhym dostupu: <http://ir.kneu.edu.ua:8080/bitstream/2010/5830/1/55-61.pdf>.
6. Rulienė L. N. Pajdeija v razvıtii zhiznennogo prostranstva lichnosti v postindustrial'nom obshchestve / L. N. Rulienė // Cennosti i smysly. – 2013. – №1. – S.92–99.
7. Osec'kyj V. L. Social'nyj vektor rozvytku ekonomiky znan' / V. L. Osec'kyj, O. V. Krasota // Ekonomichnyj nobelivs'kyj visnyk. – 2014. – №1 (7). – S.343–348.
8. Druker P. F. Jera social'noj transformacii [Elektronnyj resurs] / P. F. Druker. – Rezhym dostupu: <http://www.archipelag.ru/geoeconomics/osnovi/leader/transformation/>
9. Pysarenko N. N. Koncepcija «suspil'stva znan'»: zmist, osnovni harakterystyky / N. N. Pysarenko // Vodnyj transport. – 2013. – №2. – S.103–107.
10. Nejsbit D. Megatrendy / D. Nejsbit; per. s angl. – M.: AST: Ermak, 2003. – 380 s.
11. Krasyn'ska I. Znannja jak cinnist' v konteksti transformacii' paradygmy myslennja / I. Krasyn'ska // Tezy mizhdyscyplinarnoi' konferencii' «Transformacija paradygm myslennja ta koncepcij znannja pid vplyvom suchasnyh vyklykiv u zagal'nij, social'nij, praktychnij i prykladnij filosofii'», 29–30 lystopada 2007 r. – L'viv, 2007. – S.105–106.

Ignatko V. S., competitor, National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), gileya.org.ua@gmail.com

Infinity «living space» human era of the information revolution

It analyzes the changes in the characteristics of living space rights in the information society; the main indicator of this process is the intelligence, which not only changes the appearance of the living space, but also establishes its new contours; The latter is defined the concept of «infinity»; the author argues that the attainment of this objective on the scale of humanity is possible on the basis of a fundamental paradigm shift public thinking – from the dominant Now consumer utilitarianism to the formation of thinking of a new type – the noosphere, which provides for the possibility and the ability of people to navigate the array of information, use it for the benefit of themselves and society, creative activities with the aim not only to maximize profits and meet the individual needs (as in the industrial age), but for the realization of the needs of society and future generations.

Keywords: man, society, culture, the information revolution, living space, intelligence.

Ignatko V. S., соискатель, Национальный педагогический университет им. М. П. Драгоманова (Украина, Киев), gileya.org.ua@gmail.com

Бесконечность «жизненного пространства» человека эпохи информационной революции

Анализируется изменение характеристик жизненного пространства человека в процессе становления информационного общества; главным индикатором этого процесса является интеллект, который не только меняет вид жизненного пространства, но и устанавливает его новые контуры; последнее определяется понятием «бесконечность»; автор утверждает, что достижение указанной цели в масштабах человечества возможно на основе фундаментальной смены парадигмы общественного мышления – от доминирующего сейчас потребительского утилитаризма к формированию мышления нового типа – ноосферного, которое предусматривает возможность и способность людей ориентироваться в массиве информации, использовать ее на благо себе и обществу, творческую деятельность с целью не только максимизации прибыли и удовлетворения индивидуальных потребностей (как в индустриальную эпоху), а ради реализации потребностей общества и будущих поколений.

Ключевые слова: человек, общество, культура, информационная революция, жизненное пространство, интеллект.

* * *

УДК 140.8.000:17.021.2(045)

Богданова Н. Г.,
здобувач, Національний педагогічний університет
ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ),
gileya.org.ua@gmail.com

СВІТОГЛЯДНИЙ АСПЕКТ КУЛЬТУРИ ЖИТТЄВОРОЗУМІННЯ ОСОБИСТОСТІ

Розкрито структуру категорії світогляд (в його структурно-рівневому прояві – світовідчутті, світосприйнятті, світорозумінні і світоперетворенні). Зазначено, що цілісність цих понять пов'язана з такою категорією, як духовність, що у своєму енергетично-вольовому розумінні стає взаємопов'язуючою ланкою між явищами, які розглядаються у статті. Доведено, що життєтворчість особистості, яка є духовно-вольовою основою процесу світоперетворення, що завершує утворення цілісного світогляду, є феноменом, необхідним для онтологічної актуалізації особистості в універсумі світоглядних смислів.

Ключові слова: світогляд, світовідчуття, світосприйняття, світорозуміння, світоперетворення, свідомість, культура життєтворчості особистості, виховання, ціннісні орієнтації, активна життєва позиція, формування особистості, духовність, погляди, переконання, оцінки, норми, ідеали, принципи.

Протягом років незалежності нашої держави основним завданням державного управління був розвиток економіки, тому вирішення проблем у духовній сфері суспільства відбувалося за залишковим принципом. Відсутність чіткої програми духовного відродження українського суспільства гальмувала втілення будь-яких реформ у всіх сферах суспільного життя.

Сучасну ситуацію в Україні можна охарактеризувати як трагічну для більшості людей з погляду економічних і соціокультурних умов існування. Однак системною кризою є, на нашу думку, криза духовна. Це відчуття величезної кількості людей безглуздості того життя, яке вони ведуть.

Світоглядні основи життєтворчості особистості є необхідною умовою буттєвого самоствердження людини на ґрунті знань, переконань і вірувань, цінностей та норм, емоційно-вольової складової. Особистісна самореалізація залежить саме від рівня усвідомленості необхідності вибудовування цілісного світоглядної системи перелічених феноменів, які зрештою стають абсолютними ціннісними орієнтирами для реалізації життєтворчих потенцій людини.

Тому, мета статті – дослідження такої категорії, як світогляд (в його структурно-рівневому прояві – світовідчутті, світосприйнятті, світорозумінні і світоперетворенні) і життєтворчість з метою обґрунтування духовно-особистісної природи процесу життєтворчості особистості.

До структурно-рівневого дослідження категорії світогляду в науковому світі зверталася ціла плеяда вітчизняних і зарубіжних учених. Важливими для аналізу цієї проблеми є праці В. Вандишева, А. Заздравного, В. Капітона, П. Макутона, В. Сагатовського та ін.

Світогляд – це сукупність поглядів і переконань, оцінок і норм, ідеалів і принципів, які визначають ставлення людини до світу та регулюють її поведінку у повсякденному житті. Більше того, світогляд являє собою складне духовне утворення, яке дозволяє людині не просто виокремити себе зі світу в якості суб'єкта, але й відчувати свої світоперетворюючі і життєтворчі можливості, тобто усвідомити необхідність для власної самореалізації шляхом творчого ставлення як до об'єктивної реальності, так і до власного духовного світу.

Таким чином, світогляд – це єдність знань і переконань, розуму і віри, емоційного та інтелектуального, оцінок і норм, світовідчуття, світосприйняття, світорозуміння та світоперетворення, індивідуального і суспільного. Це складне і суперечливе явище соціального життя та особистісної самореалізації, яке знаходить своє вираження як у свідомості окремої людини, так і у свідомості великих мас людей, однак як в індивідуальних, так і в соціальних своїх проявах світогляд завжди являє собою життєво-практичне та теоретичне підґрунтя життєтворчості.

Важливим для теоретичного розуміння світогляду як основи життєтворчості особистості є усвідомлення необхідності творчого ставлення до світу і себе у людини в процесі формування основних світоглядних цінностей та переконань. Людина в процесі персоніфікації завжди, суб'єктивною чи, з одного боку, відмежує себе від світу об'єктів, тим самим засвідчуючи свої духовно-суб'єктивні потенції, а з іншого – вступає в процес самоідентифікації і світотворення, тим самим вступаючи в комунікативну універсальну єдність, визначення загальних параметрів та ціннісних характеристик якої і породжує процеси життєтворчості.

«Поняття світ – поняття світоглядне, воно соціально обумовлене, оскільки мисляча людина занурена усіма своїми помислами, відчуттями й усім своїм способом життя в конкретне суспільне середовище. Тому людина і не може відноситися неупереджено та байдуже до дійсності, що її оточує, бо надто рідко ми – сторонні спостерігачі» [1, с. 32].

Особистісне підґрунтя життєтворчості завжди є світоглядним, адже реалізація своїх духовно-творчих потенцій для людини стає можливою лише в середовищі цілісного смислоповнення і аксіологізації, тобто єдності смислів, які утворюють зв'язки між особистісною свідомістю та світом ціннісних орієнтацій, що керують особистісною активністю, є необхідною умовою самоідентифікації людини.

Світоглядні переконання і ціннісні орієнтири особистості формуються, звичайно, під впливом загальнолюдських і суспільних цінностей, що дозволяє людині ставати суб'єктом історичного процесу, здійснювати вплив на розвиток громади та соціуму. «Коли світогляд розглядається в його соціокультурному вимірі, на перший план, природно, виступає його позачасова координата – те суспільно значиме, що втілюється в основному векторі історичного розвитку» [2, с. 340]. Однак не слід забувати і про визначальний вплив внутрішньої духовної енергії особистості на формування і гармонізацію світоглядних переконань. Більше того отримати буттєву світоглядну перспективу, тобто навчитися постійно ставати людиною, особистістю, ми можемо лише тоді, коли організуємо процеси власної життєтворчості на підґрунті особистісної духовно-творчої енергії та активного перетворюючого ставлення до дійсності.

Особистість з'являється і реалізує себе лише в середовищі, де існує потенціал суб'єктно-персоніфікованої самотворчості, а також створені умови (когнітивні, етичні, естетичні, духовні, суспільно-виробничі тощо) для активного світоперетворення.

У зв'язку з цим, з метою визначення світоглядних підвалин особистісної життєтворчості доцільно, з нашої точки зору, розглянути структурно-функціональні особливості феномену світогляду.

Виокремивши такі структурні рівні світогляду, як світовідчуття, світосприйняття, світорозуміння та світоперетворення, ми теоретично обґрунтуємо їх вплив і взаємозв'язок з процесом особистісної життєтворчості. Такий підхід дозволяє структуровано і системно розглянути явища самоідентифікації та самореалізації в ракурсі світоглядного становлення і формування особистості.

Структурними рівнями світогляду традиційно називають світовідчуття, світосприйняття й світорозуміння [див.: 3, с. 82–85], що в свою чергу утворюють певну духовну цілісність завдяки такому феномену, як світоперетворення, що дозволяє узагальнено, цілеспрямовано і оціночно ставитися до процесу утворення світоглядних смислів та цінностей. Розглянемо детальніше ці елементи духовного і практично-основального світу людини, а також встановимо теоретичні зв'язки кожного з них з життєтворчими потенціями особистості.

Первинними формами освоєння людиною об'єктивного світу є світовідчуття і світосприйняття, які, насамперед, пов'язані з її емоційно-чуттєвою сферою.

Світовідчуття – це найбезпосередніший за змістом спосіб ствердження світогляду. Світовідчуття виникає в силу тих або інших переживань, певного емоційного налаштування. Воно може бути «світлим» чи «темним», «сумним» або «райдушним», у зв'язку з чим виокремлюють оптимістичне і песимістичне світовідчуття. Світ та ставлення до нього людини відтворюються тут у чуттєво-емоційній формі. Світовідчуття – це передусім переживання й оцінки, звернені не до окремих явищ або ситуацій, а до світу загалом й до загальної позиції людини в ньому [3, с. 82]. Це загальний духовний стан людини, який визначає прийняття або неприйняття нею світу, її активність чи пасивність, довіру або недовіру у ставленні до людей, до життя, до минулого й майбутнього тощо.

Світовідчуття по суті є першим етапом життєтворчості, принаймні у вимірі її потенціальності, адже саме формування цілісного емоційно-чуттєвого образу світу, а також ставлення до нього є первинною світоглядною активністю особистості. Крім того, базові структури світовідчуття дуже тісно пов'язані з життєвим досвідом особистості, який теж є як підґрунтям, так і результатом особистісної життєтворчості. Сам же характер світовідчуття задається якраз досвідом (індивідуальним життєвим досвідом, груповим досвідом, історичним досвідом цілого народу тощо). Й вирішальне значення має те, який зміст цього досвіду має особистість, як вона ставиться до нього і яку систему цінностей на його основі формує. Визначеність досвіду щодо світовідчуття і світогляду загалом пов'язана з тим, що він є реальним смисловим ущільненням ставлення до світу. В досвіді здійснюване людиною ставлення до світу згортається, щоб потім на новому персоналізованому ґрунті бути розгорнутим через світогляд і особистісну життєтворчість.

Різноманітні світовідчуття, що виникають у людини, стають основою для формування в її свідомості наглядних образів. Людина окреслює у власній уяві ту чи іншу життєву ситуацію, ту або іншу картину минулого, намагається уявити наслідки якоїсь події чи власного вчинку. Тут мова йде вже про світосприйняття. Світ дається людині у світосприйнятті як цілком предметна

реальність, певним чином зорганізована і впорядкована [3, с. 83].

Процес же такої смисло-ціннісної організації і впорядкування світу є одним з ключових елементів життєтворчості особистості, адже лише вона на основі духовно-творчої енергії здатна створювати світовпорядковуючі ідеї, ідеали, переконання і цінності. На цьому рівні організації світогляду переважають різного роду знання й просторово-часові уявлення про світ, які, сполучаючись і синтезуючись, дають у результаті цілісний образ світу. Це духовне утворення більш конкретне, ніж світовідчуття, але ще недостатньо конкретне, щоб надати людині мотиви та орієнтири вибору в різноманітних життєвих ситуаціях. І у випадку світовідчуття, і у випадку світосприйняття людина поки не має можливості розібратися в сутності подій, зрозуміти їх причини, оцінити наслідки власних дій.

Така можливість з'являється на базі світорозуміння, яке являє собою сплав розуму і віри людини, її переконань та цінностей, що складається в процесі пояснення і практичного освоєння реальної дійсності. Тут ми переходимо також на новий, фундаментальний рівень життєтворчості, коли людина, створюючи цілісні системи смислів і цінностей, які є базою світорозуміння, стає особистістю, або, принаймні, набуває потенціалу такого перетворення.

У світорозумінні, як результаті життєтворчої активності особистості, образ світу, сформований у світовідчутті і світосприйнятті перетворюється на картину світу. Відповідно до типу світогляду, в межах якого і засобами якого вона здійснюється, картина світу може бути міфологічною або релігійною, буденною або філософською, художньою або науковою (хоча найчастіше вона має змішаний характер, в якому особистісно поєднуються різні світоглядні риси). Але в усіх випадках вона відрізняється від образу світу тим, що містить у собі пояснення, яке водночас саме є результатом життєтворчості і підґрунтям для особистісного становлення. Пояснення це стосується насамперед самого світу: його походження, способу його існування, його майбутньої долі тощо. Поясненню підлягає й побудова світу, і характер пов'язаності його складових, і сенс подій, що в ньому відбуваються. «Світоглядна картина світу і місця людини в ньому утворює цілісність, де все підпорядковується загальним установам, які утворюють єдиний вузол і збирають різні аспекти свідомості» [4, с. 9]. В цьому знаходить людина підґрунтя для мотивів своєї вчинків, для розбудови своєї життєвої стратегії [3, с. 84].

Важливим тут є те, що «самосвідомість і самовизначення особистості в соціальному і природному середовищі визначаються картиною світу і пов'язані з нею» [4, с. 8]. Таке світоглядне пояснення власної буттєвості безумовно вимагає затрати значних духовно-енергетичних зусиль і саме вони є основою життєтворчої активності особистості.

Традиційно у філософській літературі інтегральним чинником поєднання світовідчуття, світосприйняття і світорозуміння називають світоперетворення. «Що ж споріднює світовідчуття, світосприйняття й світорозуміння? Що робить їх складовими єдиного духовного цілого? Це – сама духовно-практична природа світогляду, яка набирає свого концентрованого

виву у такій його загальній функціональній ознаці, як світоперетворення» [3, с. 84].

Специфікою світоперетворення є постійна екзистенційна невдоволеність людини відчуженістю світу від її внутрішніх духовних характеристик і переживань. Тобто, спрямованість світогляду на духовно-практичне перетворення світу має своїм ґрунтом одвічну невідповідність між світом, яким він даний у практичній життєдіяльності людини, та тим світом загалом, що в принципі може бути досягнутий людським духом. Така невдоволеність веде до світоперетворення, а подолання такої невдоволеності дається людині саме у формі життєтворчості, яка, звичайно, не вирішує всі проблеми, не створює ідеальний світ, часто буває ірраціональною за змістом, але сам процес життєтворчості за своєю суттю переконує людину в тому, що вона відбувається як особистість, як істота творча, буттєва, як центр світобудови. Тому світоперетворення як підвалина особистісної життєтворчості надає людині насагу до дії, а також впевненість в немарності власного існування, у власній значимості, що, в свою чергу, сприяє самоідентифікаційним намаганням людини та її самоствердженню як суб'єкта творчої активності щодо зовнішньої реальності, а також щодо самоусвідомлення і самоформування власних духовних потенцій.

У зв'язку зі сказаним вище, необхідно підкреслити фундаментальний, першопричинний взаємозв'язок світогляду і життєтворчості особистості. Більше того ці два феномени духовного життя людини взаємовизначаються в процесі свого формування і функціонування. Так світогляд з його складовими (знаннями, переконаннями, ідеалами тощо) безумовно є підґрунтям, основою процесу особистісної життєтворчості, але в той же час саме завдяки життєтворчій активності, в процесі самоідентифікації та самореалізації, людина набуває знань і переконань, які стають основою світогляду.

Отже, особистісна життєтворчість перетворює світогляд на явище, яке не є простим набором ідей і принципів, але є активно-діяльною основою, що визначає сутнісні та поведінкові ознаки особистості. Світогляд з поєднанням з особистісною життєтворчістю набуває ознак творчого ставлення до картини світу, що реалізується через процес світоперетворення та персоніфікованої самоідентифікації.

«Світогляд – це не тільки зміст, але й спосіб усвідомлення дійсності, а також принципи життя, що визначають характер діяльності.

Найважливішими компонентами світогляду є ідеали як вирішальні життєві цілі. Характер уявлень про світ сприяє постанові певних цілей, з узагальненням яких утворюється загальний життєвий план, формуються ідеали, що надають світогляду дієвої сили» [5, с. 8].

Таким чином, життєтворчою основою світоглядних знань і переконань людини є її ціннісно-орієнтаційні спрямування та волевиявлення. Саме рефлексивне самоусвідомлення фундаментальних цінностей особистості перетворює людину з об'єкта, якому нав'язуються світоглядні і суспільні норми та цінності, на суб'єкт життєтворчості, який здатен, звільняючи творчу і вольову енергію, визначати глибинні мотивації та спонування як своїх мисленнєво-чуттєвих, так і діяльно-практичних проявів.

Отже, аналіз різнорівневої структури світогляду як духовно-практичного феномену з виділенням таких структурних рівнів, як світовідчуття, світосприйняття, світорозуміння і світоперетворення, дозволяє нам зробити висновок про те, що на будь-якому рівні світоглядної активності людина, прагнучи до власної онтологічної актуалізації у світі, звільняє свою творчу енергію, в якій відбувається поєднання всіх світоглядних елементів. Загалом, у теоретичній літературі дотримуються такої структури світогляду: «цінності і знання (картина світу) – ідеали, ідеї, принципи – волі і установки – поведінка в цілому (світ вчинків)» [6, с. 21]. Для того, щоб ця структура набула цілісного першофеноменального характеру, людина повинна докласти особистісних зусиль і на основі творчо-вольових енергій утворити певну світоглядну цілісність, яка буде визначальним фактором людської життєдіяльності. Особистісна життєтворчість як раз є рушійною силою створення такої світоглядної цілісності, адже саме вона є проявом самоідентифікаційних і самореалізаційних енергій.

Окрім того, завдяки активній життєтворчості людина не просто включається в процес пізнання оточуючої дійсності і самої себе, але й намагається створювати універсальні культурні феномени, що складають комунікативну сферу життєдіяльності людства, тим самим актуалізуючи себе як загальнопланетарну, загальнокосмічну істоту. «Оволодіваючи культурою, кожен з нас включається у світ значень і смислів, актуалізує у власній діяльності універсальну систему значень. Ідеал та світоглядна цінність і є формою такої актуалізації» [4, с. 41].

Таким чином, життєтворчість особистості не просто має у своїй основі світоглядні ідеї, принципи і переконання, а є процесом їх активного формування та втілення, процесом, який дозволяє людині наблизити наявний світ до бажаного ідеалу, теоретично обґрунтованого і раціоналізованого образу, що дозволяє самореалізуватись як життєтворчій та світоперетворюючій істоті, центральному елементу світобудови.

Саме людина здатна на основі власних внутрішніх потреб і вольових зусиль ставитися до дійсності духовно-творчо, тобто перетворювати реальність завдяки змістовно-ціннісному впливу на світ, сповнений смислів, ідеалів, переконань, цінностей. Саме з такої життєтворчості витікає необхідність світоглядного обґрунтування власного існування у особистості. Наша внутрішня потреба у життєтворчості саме і проявляється в системно-цілісному та оціночному підході до дійсності, у світоглядному ставленні до об'єктивної реальності і власного внутрішнього світу.

Підсумовуючи розгляд світоглядного аспекту культури життєтворчості особистості, варто зазначити, що було досліджено рівневу структуру світогляду як єдність світовідчуття, світосприйняття, світорозуміння і світоперетворення і підтверджено інтегративну роль особистісної життєтворчості, яка на основі духовно-практичної насаги людини створює світоглядну цілісність.

Таким чином на основі дослідження світоглядного аспекту культури життєтворчості особистості доведено, що життєтворчість особистості, яка є духовно-вольовою основою процесу світоперетворення, що завершує утворення цілісного світогляду, є феноменом, необхідним для онтологічної актуалізації особистості в універсумі світоглядних смислів.

Список використаних джерел

1. Вандишев В. Світ–реальність і світ уявлення / Валентин Вандишев // Особистісні цінності і переконання філософа та історико-філософський процес: Тези Всеукраїнської наукової конференції «XXI Читання, присвячені пам'яті засновника Львівсько-Варшавської філософської школи К. Твардовського», 11–12 лютого 2009 р. – Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2009. – С.32–33.
2. Заздравнов А. П. Мироззрение как социокультурный феномен / А. П. Заздравнов. – Х.: Штрих, 2000. – 370 с.
3. Нестеренко В. Г. Вступ до філософії: онтологія людини: Навчальний посібник для студентів вищих учбових закладів / Владислав Нестеренко. – К.: Абрис, 1995. – 336 с.
4. Макутон П. Я. Світогляд, його формування і виховання / П. Я. Макутон. – К.: Інститут системних досліджень освіти, 1994. – 123 с.
5. Світогляд і світ людини: Колективна монографія / За загальною редакцією доктора філософських наук, професора В. П. Капітона. – Дніпропетровськ: ДДФА, 2008. – 324 с.
6. Сагатовский В. Н. Философия развивающейся гармонии: философские основы мироздания. В 3 ч. Ч.1: Введение: философия и жизнь / В. Н. Сагатовский. – СПб.: Издательство С.–Петербургского университета, 1997. – 224 с.

References

1. Vandysh V. Svit–real'nist' i svit ujavlennja / Valentyn Vandysh // Osobystisni cinnosti i perekonannja filosafta ta istoriko–filosofs'kyj proces: Tezy vseukraїns'koї naukoivoї konferencii' «XXI Chytannja, prysvjacheni pam'jati zasnovnyka L'vivs'ko–Varshavs'koї filosafts'koї shkoly K. Tvardovs'kogo», 11–12 ljutogo 2009 r. – L'viv: Vydavnytvo Nacional'noho universytetu «L'vivs'ka politehnika», 2009. – S.32–33.
2. Zazdravnov A. P. Mirovozzrenie kak sociokul'turnyj fenomen / A. P. Zazdravnov. – H.: Shtrih, 2000. – 370 s.
3. Nesterenko V. G. Vstup do filosofii': ontologija ljudyny: Navchal'nyj posibnyk dlja studentiv vyshhyh uchbovyh zakladiv / Vladyslav Nesterenko. – K.: Abrys, 1995. – 336 s.
4. Makuton P. Ja. Svitogljad, jogo formuvannja i vyhovannja / P. Ja. Makuton. – K.: Instytut systemnyh doslidzhen' osvity, 1994. – 123 s.
5. Svitogljad i svit ljudyny: Kolektyvna monografija / Za zagal'noju redakcijeju doktora filosafts'kyh nauk, profesora V. P. Kapitona. – Dnipropetrovs'k: DDFA, 2008. – 324 s.
6. Sagatovskij V. N. Filosofija razvivajushhejsja garmonii: filosofskie osnovy mirovozzrenija. V 3 ch. Ch.1: Vvedenie: filosofija i zhizn' / V. N. Sagatovskij. – SPb.: Izdatel'stvo S.–Peterburgskogo universiteta, 1997. – 224 s.

Bogdanova N. G., Ph.D., Researcher Natsionalnyy Pedagogical University M. P. Dragomanov (Ukraine, Kyiv),
gileya.org.ua@gmail.com

The ideological aspects of culture of vital creativity personality

The article deals with the structurization of category ideology, (in its structural–level manifestation – attitude, contemplation, world outlook, worldtransformation). Noted that the integrity of these concepts associated with such categories as their spirituality, in its energy – willed understanding is the relationship link between the phenomena considered in article. It is revealed that the vital creativity personality, which is the spiritual and volitional basis of the process worldtransformation that completes the creation of an integral ideology, is a phenomenon necessary for the ontological actualization of personality in the universe of ideological meanings.

Keywords: ideology, attitude, contemplation, world outlook, worldtransformation, consciousness, culture of vital creativity personality, upbringing, values orientation, active living position, formation of personality, spirituality, attitudes, beliefs, estimates, norms, ideals, principles.

Богданова Н. Г., соискатель, Национальный педагогический университет им. М. П. Драгоманова (Украина, Киев),
gileya.org.ua@gmail.com

Мировоззренческий аспект культуры жизнотворчества личности

Раскрыта структуризация категории мироззрение (в его структурно–уровневом проявлении – мироощущении, мировосприятии, миропонимании, миропреращении). Отмечено, что целостность этих понятий связана с такой категорией как духовность, что в своей энергетическо–волевой понимании является взаимосвязующим звеном между явлениями, которые рассматриваются в статье. Выявлено, что жизнотворчество личности, которая является духовно–волевой основой процесса миропреращения, что завершает создание целостного мироззрения, является феноменом, необходимым для онтологической актуализации личности в универсуме мировоззренческих смыслов.

Ключевые слова: мироззрение, мироощущение, мировосприятие, миропонимание, миропреращение, сознание, культура жизнотворчества личности, воспитание, ценностные ориентации, активная жизненная позиция, формирование личности, духовность, взгляды, убеждения, оценки, нормы, идеалы, принципы.

* * *

УДК 294.3

Колесник І. М.,
кандидат філософських наук, доцент кафедри
теорії та історії культури, Львівський національний
університет ім. І. Франка (Україна, Львів),
ikkimarsan@gmail.com

ВЗАЄМОЗ'ЯЗОК БУДДІЙСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ ТА МEDITATИВНИХ МЕТОДИК ЯК ФУНДАМЕНТ ДЛЯ ПРАКТИЧНОГО ФІЛОСОФУВАННЯ

Досліджено основні аспекти взаємодії буддїйської філософії та медитативних методик як фундаменту для практичного філософування. Проаналізовано генетичний зв'язок у розвитку філософських доктрин буддизму та медитації у школах Теравади, Магаїни та Ваджраяни. Визокремлено основні формати, в яких буддїйські школи реалізують медитативні методики. Здійснено класифікацію основних видів медитації та відповідних елементів філософського вчення, які актуалізуються у свідомості практикуючого.

Ключові слова: буддїйська медитація, філософія, Теравада, Магаїна, Ваджраяна.

Зацікавлення буддїйським вченням та філософськими аспектами у західній академічній науці має тривалу історію. Вже майже півтора століття перекладаються фундаментальні першоджерела, організовуються наукові конференції, завдяки яким докладно проаналізовано основні доктрини та концепції філософії буддизму. Інший аспект буддизму, який почали досліджувати із другої половини ХХ ст., – це буддїйські медитативні методики. Причини малодослідженості буддїйської медитації тривалий час полягали у відсутності безпосередніх носіїв вчення на Заході і відповідної методології, яка би враховувала специфіку традиції східного та західноєвропейського типів мислення.

Перші спроби дослідження буддїйської медитації у її різноманітті було здійснено у площині психології та психотерапії. Серед найвідоміших і вже класичних слід згадати праці Чарльза Тарта [11], Аргура Дж. Дейкмана [11], Еріха Фрома [14], Владіміра Козлова [3] та ін. У площині академічної буддології та з–поміж авторів, що популяризували буддїйське вчення, слід згадати праці Анагаріки Говінди [1], Євгенія Торчинова [12; 13], Вікторії Лисенко [5; 6], Едварда Конзе [17], Чжана Чжень–цзи [15], Деніела Гоулмена [2], Александра Вінна [22] та ін. Про зв'язок буддїйської філософії із медитацією писали Джордж Дрейфус [18], Девід Джермано [19], Джефрі Хопкінз [20] та ін. Однак згадані підходи торкаються зазначеної нами проблематики взаємодії філософії та медитації в буддизмі лише побіжно. Метою нашого дослідження є виявлення тісного зв'язку між буддїйською філософією та її практичною реалізацією завдяки буддїйським медитативним методикам.

Розглянемо у загальних рисах розвиток буддїйської медитації у контексті філософської доктрини. Відомо, що буддизм розвивається під впливом і у взаємодії із брахманізмом [22, с. 154]. Відомо, що принц Сідгарта перед пробудженням навчався у відомих шраманив Алари Калами і Уддаки Рамапутти, завдяки яким засвоїв основні техніки індїйської йоги. Проте, як стверджує А. Вінн,

звільнення, згідно з Буддою, є не лише медитативним досвідом, але інсайтом в медитативному досвіді. Будда вчив, що медитація повинна супроводжуватися увагою до основи досвіду індивіда – чуттів, спричинених внутрішніми та зовнішніми об'єктами – й, зрештою, інсайтом щодо природи цього медитативного досвіду [22, с. 95]. На відміну від філософів-брамінів, Будда пропонував не усувати світ чи свідомість, а покладати їх водночас у основу інсайту життєвого досвіду. На цій стадії розвитку буддизму світ перетворюється на лабораторію для свідомості.

Згідно із філософською доктриною Будди є кілька необхідних складових, які слід осмислювати, аналізувати та застосовувати у площині власної свідомості кожному монаху або мирянину: 1) Чотири шляхетні істини; 2) Вісімковий шлях; 3) вчення про дгарми і карму; 4) доктрина не-Я (анатмавада); 5) миттєвість дгарм (кшанікавада); 6) причинно-залежне походження (прагіт'я самутпада) [4, с. 110].

Дослідники виділяють широке та вузьке значення буддійської медитації. У широкому значенні – це Вісімковий шлях взагалі. Вузьке – практика усвідомлення (санскр. «сміті»), концентрація уваги (санскр. «самадгі») та інтуїтивне прозріння (санскр. «праджня»). Власне новаторськими для Індії стали практика сміті та перша ступінь споглядання (санскр. «дг'яна»), яка пов'язувала зосередження не із болісними переживаннями, а відчуттями радості та захвату [5, с. 464].

У ранньому буддизмі та Тгераваді медитативні техніки поділяються на дві великі групи: шаматта та віпаш'яна. Перша з них має на меті викоринення афектів та прив'язаності до звичних переживань. Друга – це рефлексивний процес осмислення філософських засад буддійської традиції [8, с. 225], адаптації цих засад до будь-яких ситуацій та поведінки. Практики Тгеравади та списки об'єктів для концентрації розглянуто у Сатіпаттгана-сутті [10] й трактаті Будгахоси «Шлях очищення» [16]. Кожна група об'єктів концентрації (всього об'єктів виділено 40), у свою чергу, мала певне призначення і полегшувала роботу монаха над найважчими філософськими доктринами та, водночас, внутрішніми афектами в контексті шаматти.

Розвиток ранніх ідей буддизму продовжується у школах двох великих напрямів буддизму Магаяни та Ваджраяни. У Магаяні змінюється сприйняття сутр – відтепер істинним було не лише те, що казав Будда, а все, що істинне – було в різний спосіб сказане Буддою. На думку естонського буддолога Л. Мялля, філософські та доктринальні тексти Магаяни об'єктивують пробуджений стан свідомості практикуючого медитацію і можуть породжувати схожий стан у читача [12, с. 67]. Нові філософські ідеї, які внесла Магаяна в буддизм можна узагальнити таким чином: 1) сутності не має не лише особистість, але й дгарми; 2) перебування живих істот у сансарі – ілюзії; 3) Будда – не людська істота, а синонім істинної реальності як вона є (санскр. бгутапатгата); 4) істинна реальність не може бути описана чи визначена; 5) істинна реальність досягається завдяки йогічній інтуїції, яка і є праджня-парамітою.

У межах Магаяни розробкою філософських позицій та медитативних практик займалися дві визначні школи: шун'явада (мадг'ямака) на чолі із Нагарджуною та віджнанавада (йогачара) на чолі із Асангою та Васубандхою [13, с. 316]. Якщо школа Нагарджуни послідовно руйнувала міф про існування «Я» та усіх,

пов'язаних із цих поняттям, категорій (час, простір тощо), то йогачара займалася проблемами інтуїції та позавербального сприйняття світу.

Третім важливим напрямом у буддизмі є Ваджраяна або тантричний буддизм. Ця форма буддизму зазнала найбільшого впливу ідей індійського тантризму, що відобразилося в особливому розумінні ролі тіла у досягненні пробудженого стану. У тибетській традиції тантричного буддизму медитація засвоюється монахами завдяки специфічній педагогіці – вихованню свідомості. Насамперед вивчаються основи доктрини (стадія «слухання»), потім монах аналізує і застосовує елементи вчення до власного випадку (стадія «рефлексії») і лише після цього переходить до складніших технік (стадія «медитації») [19, с. 1284].

В межах шкіл Ваджраяни розробляють методи, які ґрунтуються на практичному використанні функцій тіла та свідомості. Якщо у попередніх напрямках акцент робився на роботі зі свідомістю, то тибетський буддизм приймає парадигму інструментального використання тілесності та чуттєвості людини на шляху до пробудження та фундаментального переосмислення власного буття. Наприклад, зір орієнтувався на сприйняття мандал (символічних зображень буддійської космології), слух – слухання співу молитовних формул-мантр, здатність до мовлення та співу – горлове виконання мантр, також нормальними супровідними матеріалами для медитації стають запахи та аромати [1, с. 143]. Головна ідея полягала у тому, що будь-які феномени можна використовувати як джерело інтенсивного досвіду, а отже тантричні медитації значно розширюють текстуральну площину пізнання.

Поступова систематизація тантричного буддизму йогінами-магасідгами спричинила фіксацію методик. Однією із найвідоміших класичних систем є «Шість йог Наропи», хрестоматія по якій сформована Гленом Муліном [7]. Згідно із цією системою практика буддиста виглядає таким чином: 1) tummo – йога внутрішнього (містичного) тепла; 2) gyulü – йога ілюзорного тіла; 3) ösel – йога чистого світла; 4) milam – йога сновидінь; 5) bardo – йога проміжного стану; 6) phowa – йога переносу свідомості у чистий світ Будди.

Згідно із тибетськими буддистами, людина повинна використовувати усі можливі ресурси та час (наприклад, сон, споживання їжі тощо) для осмислення основних ідей Будди та досягнення стану пробудження, тому спектр можливих методів зміни свідомості значно розширюється, порівняно із Тгеравадою та Магаяною.

Завдяки налагодженню міжкультурного діалогу, західні дослідники поступово знайомляться із медитативними методиками та філософськими інтерпретаціями доктрин Будди. Серед буддійських шкіл найбільшою увагою користувалися Тгеравада, дзен-буддизм, школи карма-кагью, гелуг-па, дзогчен та ін. Їхні традиційні методики медитації формують частину сучасного культурного ландшафту Заходу. Окрім традиційних шкіл, буддійська філософія та медитація набувають секулярних форм. Виникають методики на основі буддійського вчення, однак з яких вилучені елементи релігійного характеру.

Адаптація практик буддійської медитації на Заході відбувається завдяки семінарам, ретрітам, конференціям і відсутності «релігійного» характеру у цієї практики. Наприклад «Рух Віпасани» – це наслідок реформування традиційної школи Тгеравади і використання медитативної

практики безвідносно до будь-якої релігії. Засновниками кількох форм реформованої випасани можна вважати Магасі Саядева («Новий бірманський метод»), Анагаріку Муніндру і С. Н. Гоєнка [21, с. 320]. Основною рисою цих методів є орієнтація на людей сучасності, чий темп життя перетинається із темпом глобального інформатизованого світу.

Таким чином, можна виділити кілька площин, в яких філософія буддизму та медитативні методики інтенсивно вступають у взаємодію: 1) монастирі та храми; 2) ізольовані ретритні центри у віддалених від цивілізації місцевостях (печери, гірські поселення тощо); 3) ретритні центри, які перебувають у межах населених пунктів і використовують дисципліну різного ступеня регламентації. Якщо перші дві площини є невідірваними від традиційного контексту школи, то третя – це явище, яке виникає на Заході в результаті секуляризації.

Спробуємо узагальнити буддійські медитативні практики та основні філософські доктрини, які вони покликані реалізувати у межах свідомості. Отже, основні види медитації в буддизмі (при написанні термінів ми опираємося на санскритський варіант): 1) шаматга – заспокійлива медитація. Мета – розвиток здатності до концентрації, загальне заспокоєння мислення та спокійне сприйняття потоку свідомості; 2) випаш'яна – інсайт. Мета – проникнення свідомості у дгармічну природу буття. Цю методику називають ще аналітичною медитацією, оскільки акцент робиться на мінливому характері усього, включно із думками, думуючого та об'єкту мислення; 3) медитація на Пустоті. Мета – сприйняття факту відсутності будь-яких ізольованих сутностей в дійсності та їхню взаємозалежність. Ця методика розвивається на основі вчення Нагарджуни і досі популярна у тибетських школах; 4) медитація на співчутті. Мета – розвиток відчуття причетності до життя інших істот, невіддільності власного буття від буття світу та долання егоцентричності; 5) аналітична медитація на чотирьох ідеях: благо народження людиною, духа, мінливість усього та карма. Ця методика є найближчою до європейської рефлексії і відіграє роль підготовчої стадії у подальшій практиці; 6) тантричні та пост-тантричні медитативні практики (йога Наропи, Дзогчен, Магамудра). Основний акцент тантричних методик – інтеграція тілесного досвіду та зміна перцепції буття як такого; 7) медитація дзадзен та медитація на коані у дзен-буддизмі. Автентична система школи дзен-буддизму використовує сидячу медитацію для підсилення внутрішнього напруження та коан як метод для боротьби із обмеженістю лише дискурсивним сприйняттям дійсності.

Зазначимо, що у традиційних школах буддійський монах перетворював власну свідомість на простір, в якому основні ідеї вчення експериментально перевірялися шляхом медитативного експериментування.

Одна із фундаментальних вимог до практикуючого буддійське вчення – це здійснення аналізу власної природи, характеру буття навколишнього світу та кармічних зв'язків між усіма живими істотами. Свідомість практикуючого перетворювалася на своєрідну філософську майстерню або лабораторію, в якій аналіз, методика та здатність концентруватися породжували певний результат, перевірений часом та досвідом вчителів.

Для буддистів свідомість залишається впродовж усієї історії розвитку вчення єдиною справді важливою «експериментальною площиною», де відбуваються фундаментальні зміни у сприйнятті, мисленні.

У підсумку зауважимо, що особливістю буддійської філософії є її тісний зв'язок із безпосередньою духовною практикою, яка виражалася у медитативних методиках. При цьому школи основних напрямів буддизму розвивали конкретні аспекти вчення в залежності від контексту, акцентів та ідеалу, що покладалася в основу всього шляху буддиста. Розвиток філософської системи спричинював зміни у методах роботи зі свідомістю і, навпаки, – революції у медитативній площині спричинювали переосмислення усієї сукупності буддійських концепцій. Характер взаємодії між філософією та медитацією не обов'язково передбачає релігійні елементи, саме тому поява секулярних методик, що ґрунтуються на світоглядних засадах буддизму є також результатом органічного розвитку буддійського вчення в сучасних умовах.

Список використаних джерел

1. Говинда А. Творческая медитация и многомерное сознание / Анагарика Говинда. – М., 2003. – 340 с.
2. Гулмэн Д. Висуддхимагга – буддийская карта более высоких состояний сознания [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.svter.ru/buddismmenu/tkheravada/412-visuddhimagga-buddijskaya-karta-bolee-vysokikh-sostoyaniy-soznaniya.html>
3. Козлов В. Психотехнологии изменённых состояний сознания / Владимир Козлов. – М., 2005. – 544 с.
4. Колесник І. Буддійська ідентичність у вимірі соціолого-релігійного дослідження / Ігор Колесник // Релігієзнавчі студії. – Львів, 2011. – №3. – С.110–117.
5. Лысенко В. Г. Медитация в буддизме / Виктория Лысенко // Философия буддизма: энциклопедия. – М., 2011. – С.464.
6. Лысенко В. Опыт введения в буддизм: ранняя буддийская философия / Виктория Лысенко. – М., 1994. – 159 с.
7. Муллин Г. Хрестоматия по Шести йогам Наропы / Glenn Mullin. – М., 2009. – 336 с.
8. Парибок А. Випашьяна / Андрей Парибок // Философия буддизма: энциклопедия. – М., 2011. – С.225.
9. Розенберг О. О мирозерцании современного буддизма на дальнем востоке / Оттон Розенберг // Труды по буддизму. – М., 1991. – 295 с.
10. Сатипаттхана сутта. Мадджима Никая 10 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://dhamma.ru/canon/mn/mn10.htm>
11. Тарт Ч. Изменённые состояния сознания / Чарльз Тарт. – М., 2003. – 288 с.
12. Торчинов Е. Введение в буддологию. Курс лекций / Евгений Торчинов. – СПб., 2000. – 432 с.
13. Торчинов Е. Религии мира: Опыт запредельного. Психотехника и трансперсональные состояния / Евгений Торчинов. – СПб, 2007. – 544 с.
14. Фромм Э. Дзен-буддизм и психоанализ / Эрих Фромм. – Москва, 2010. – 320 с.
15. Чжэнь-цзи Ч. Практика дзен / Чжуан Чжэнь-цзи. – СПб., 2004. – 302 с.
16. Buddhaghosa. The Path of Purification (Visuddhimagga) / Buddhaghosa. – Kandy, 2010. – 794 p.
17. Conze E. Buddhist meditation / Edward Conze. – London, 1972. – 190 p.
18. Dreyfus G. The Sound of Two Hands Clapping: The Education of a Tibetan Buddhist Monk / George Dreyfus. – Berkeley, Calif., 2003. – 460 p.
19. Germano D. Buddhist Meditation / David Germano, Gregory A. Hillis // Encyclopedia of Religion, vol.2. – 2005. – P.598–1339.
20. Hopkins P. J. Emptiness Yoga: The Tibetan Middle Way / Jeffrey P. Hopkins. – Ithaca, N.Y., 1987. – 536 p.
21. McMahan D.L. The Making of Buddhist Modernism / David McMahan. – Oxford, 2008. – 320 p.
22. Wynne A. The Origin of Buddhist Meditation / Alexander Wynne. – New York, 2007. – 154 p.

References

1. Govinda A. Tvorcheskaia meditatsiya i mnogomernoe soznanie / Anagarika Govinda. – M., 2003. – 340 s.
2. Goulmen D. Visuddhimagga – buddijskaya karta boleye vysokikh sostoyaniy soznaniya [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.svter.ru/buddismmenu/tkheravada/412-visuddhimagga-buddijskaya-karta-bolee-vysokikh-sostoyaniy-soznaniya.html>

3. Kozlov V. Psichotechnologiyi izmenennykh sostoyaniy soznaniya / Vladimir Kozlov. – M., 2005. – 544 s.
4. Kolesnyk I. Buddijs'ka identychnist' u vymiri socioloho–relihiyevnavchoho doslidzhennia / Ihor Kolesnyk // Relihiyevnavchi studiyi. – L'viv, 2011. – №3. – S.110–117.
5. Lysenko V. Meditatsyya v buddizme / Viktoriya Lysenko // Filosofiya buddizma: encyklopediya. – M., 2011. – S.463–469.
6. Lysenko V. Opyt vvedeniya v buddizm: rann'aya buddiyskaya filosofiya / Viktoriya Lysenko. – M., 1994. – 159 s.
7. Mulinn G. Chrestomatiya po shesti yogam Naropy / Glenn Mulinn. – M., 2009. – 336 s.
8. Paribok A. Vipashyana / Andrey Paribok // Filosofiya buddizma: encyklopediya. – M., 2011. – S.225.
9. Rozenberg O. O mirosozercaniyi sovremennogo buddizma na Dal'нем Vostoke / Otton Rozenberg // Trudy po buddizmu. – M., 1991. – 295 s.
10. Satipatthana sutta. Maddzhima Nikaya 10 [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://dhamma.ru/canon/mn/mn10.htm>
11. Tart Ch. Izmenennyye sostoyaniya soznaniya / Char'l'z Tart. – M., 2003. – 288 s.
12. Torchynov Y. Vvedeniye v buddologiyu. Kurs lekcyj / Yevgenij Torchynov. – SPb., 2000. – 432 s.
13. Torchynov Y. Religii mira: Opyt zapredel'nogo. Psichotechnika i transpersonal'nyye sostoyaniya / Yevgenij Torchynov. – SPb., 2007. – 544 s.
14. Fromm E. Dzen–buddizm i psichoanaliz / Erich Fromm. – Moskva, 2010. – 320 s.
15. Chzhen'tzy Ch. Praktika dzen / Chuan Chzen'tzy. – SPb., 2004. – 302 s.
16. Buddhaghosa. The Path of Purification (Visuddhimagga) / Buddhaghosa. – Kandy, 2010. – 794 p.
17. Conze E. Buddhist meditation / Edward Conze. – London, 1972. – 190 p.
18. Dreyfus G. The Sound of Two Hands Clapping: The Education of a Tibetan Buddhist Monk / George Dreyfus. – Berkeley, Calif., 2003. – 460 p.
19. Germano D. Buddhist Meditation / David Germano, Gregory A. Hillis // Encyclopedia of Religion, vol.2. – 2005. – P.598–1339.
20. Hopkins P. J. Emptiness Yoga: The Tibetan Middle Way / Jeffrey P. Hopkins. – Ithaca, N.Y., 1987. – 536 p.
21. McMahan D.L. The Making of Buddhist Modernism / David McMahan. – Oxford, 2008. – 320 p.
22. Wynne A. The Origin of Buddhist Meditation / Alexander Wynne. – New York, 2007. – 154 p.

Kolesnyk I. M., PhD, assistant professor of theory of culture, Ivan Franko National University of Lviv (Ukraine, Lviv), ikkimarsan@gmail.com

Interconnection between Buddhist philosophy and meditation as fundament for practical philosophizing

There are researched main aspects of interconnection between Buddhist philosophy and meditative techniques as fundament for practical philosophizing. Author analyzes the nature of genesis of philosophical doctrines and meditation in traditions of Theravada, Mahayana and Vajrayana. Also there are distinguished formats for practice of meditation in traditional schools and modern Buddhism. And most important part of the article is classification of types of meditation and elements of philosophical doctrine, which are actualized in conscious of practitioner.

Keywords: Buddhist meditation, philosophy, Theravada, Mahayana, Vajrayana.

Kolesnik I. H., кандидат философских наук, доцент кафедры теории и истории культуры, Львовский национальный университет им. И. Франко (Украина, Львов), ikkimarsan@gmail.com

Взаимосвязь буддийской философии и медитативных методик как фундамент для практического философствования

Исследованы основные аспекты взаимодействия буддийской философии и медитативных методик как фундамент для практического философствования. Проанализировано генетическую связь между развитием философских учений буддизма и медитации в школах Тхеравады, Махаяны и Ваджраяны. Автор определяет основные форматы, в которых буддийские школы реализуют медитативные методики. Осуществлена классификация основных видов медитации и соответствующих элементов философской доктрины, которые актуализируются в сознании практикующего.

Ключевые слова: буддийская медитация, философия, Тхеравада, Махаяна, Ваджраяна.

* * *

УДК 101.8

Коломієць А. Є.,
аспірантка філософського факультету, Київський
національний університет ім. Т. Шевченка
(Україна, Київ), kolomietsanastasii@gmail.com

СПЕЦИФІКА МОРАЛЬНОГО КОНФЛІКТУ В ПОЛІТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ. ПРОБЛЕМА «БРУДНИХ РУК»

Розглянуто специфіку політичної моралі та значення індивідуальної політичної відповідальності на прикладі проблеми «брудних рук». Політична діяльність розглянута як об'єкт дослідження політичної етики. Охарактеризовано моральний конфлікт в політичних процесах, його наслідки та його значення в політичній філософії та етиці. Вивчені основні риси морального конфлікту та їх вплив на прийняття важливих політичних рішень та скоєння вчинків. Проведено аналіз становлення проблеми «брудних рук» в історично–філософському контексті та досліджено основні напрями тлумачення проблеми в сучасності. Надано пояснення проблематики «брудних рук» в сучасному демократичному світі та моделі його вирішення, запропоновані представниками, як і сучасної політичної філософії, так і етики. Зроблено свій власний етичний аналіз проблеми та обґрунтовано причини актуальності даної теми в контексті сучасної України.

Ключові слова: політична етика, моральний конфлікт, політична мораль, політична діяльність, політичний лідер, проблема «брудних рук», політична відповідальність, моральні цінності, моральні норми, обов'язок, вчинок, рішення, наслідок вчинку.

Розглядаючи політичну діяльність як об'єкт етичного аналізу, ми зіштовхуємось з великою кількістю протиріч та білих плям як в теорії так і на практиці. Стосунки політики і етики завжди були конфліктними. Саме на ґрунті їх перетинів виникають глобальні етичні дилеми та рушійні політичні зміни. Мораль характеризує політичну дію, перебуваючи водночас поза нею, вона обмежує її, тому політика часто прагне звільнитися від неї. Постійний вихід політичної діяльності за рамки загальноприйнятої ціннісно–нормативної системи, відкриває велике поле дослідження.

«Питання не в тому, що в політиці відбуваються речі, які в логіці моральної свідомості можна охарактеризувати не інакше як злочин (такого роду речі відбуваються і в інших сферах життя), питання в тому, що вони (на відміну від інших сфер життя) бажають вважати ці злочину вчинками якщо і не геройськими, то принаймні цілком виправданими, терпимими» [3].

В такому випадку, центральним постає питання, якою мірою відрізняються принципи політичної етики від суспільних норми і до якої міри політичний діяч може чинити дії, що в звичайних умовах вважаються не моральними? Для того щоб краще зрозуміти значення моралі в політичній діяльності, ми маємо проаналізувати специфіку моралі політичного суб'єкта та вплив морального конфлікту на прийняття рішення чи скоєння вчинку.

Політична етика є практикою створення моральних суджень про політичні дії і вивчення та аналіз цієї практики. У галузі дослідження, вона розділена на дві гілки, які між собою дуже різняться, але як і в літературі так і на практиці часто збігаються. У широкому філософському значенні політична етика покликана пояснити, яким чином політика пов'язана з мораллю, наскільки застосовні моральні оцінки до політики і як поєднуються моральні уявлення про добро і зло з реальною політичною діяльністю, в основі якої часто привілюють принципи користі, політичної доцільності та державної вигоди.

У вужчому, прикладному значенні політична етика як особливий вид етики професійної є нормативною основою політичної діяльності. Вона покликана формулювати моральні принципи і норми, що регулюють

поведінку людей у сфері політики, задавати орієнтири політичним рішенням і діям. Предметом дослідження цього напрямку виступає державний службовець та методи, які він використовує для управління державою. В цій статті я звернусь саме до політичної етики в широкому значенні і спробую зробити етичний аналіз актуальної для сучасності політично-філософської проблеми «брудних рук» в політичній діяльності.

Отже, що собою являє політична діяльність? «Політичній діяльності – це певний вид активності, спрямованої на зміну або збереження існуючих політичних відносин, в результаті якої виходить їх нова якість, або консервується стара» [4]. Тобто, вона представляє собою відносини суб'єктів політики, що пов'язані з прийняттям політичних рішень та скоєнням значущим для суспільства дій. В цьому випадку, політичним суб'єктом може виступати будь який агент, який безпосередньо долучений до владного механізму та має вплив на суспільство. Крім того, політична діяльність є публічною і завжди підлягає моральній оцінці з боку суспільства. Вона навантажена моральною та правовою політичною відповідальністю за наслідки дій та рішень. Політичний діяч, на відміну від пересічного громадянина має робити вибір, що впливає не лише на його життя, а й на життя всього суспільства. Саме тому етичні проблеми в політичній діяльності пов'язані з виконанням політиком двох його функцій: репрезентативної і організаційної. Чиновники діють для нас і вони діють з нами. Тому що політики діють для нас, вони мають права та обов'язки, що пересічні громадяни не мають, або не мають в тій ж мірі. Заради тих, кого представляє політичний лідер, він погоджується на певні зобов'язання, які покладає на нього служба. Так, від посадових осіб можна вимагати використання сили, брехню, зберігання секретів, порушення обіцянок, все те, що було б неправильно в звичайному житті, але потрібне в політиці за для досягнення державних благ. Саме тому, політик весь час зустрічається з проблемою морального конфлікту. Конфлікт може бути як і індивідуальним – коли політик змушений прийняти рішення, що не відповідають його власним принципам, але є корисними для суспільства; чи протиріччя між різними соціальними суб'єктами (в нашому випадку партіями, соціально активними групами, громадськими діячами тощо), коли цінності однієї групи не відповідають цінностям іншої. В цьому випадку протилежні позиції зіштовхуються, навіть можлива ситуація, коли принципи чи цінності взаємно виключають одна одну.

Ця проблема не раз піднімалася в політичній філософії, а з розвитком демократії вона стала вагомим і в реальних політичних процесах. В своїй роботі «Політичні дії: Проблема брудних рук» Майкл Вальцер характеризує моральний конфлікт в політиці та його наслідки застосовуючи термін Ж-П. Сартра «брудні руки». Ефект «брудних рук» особливо характерний для сфери прийняття політичних рішень. Вже М. Вебер бачив одну з головних рис політичної практики в тому, що по відношенню до дій політика зовсім неозначає, що з доброго може слідувати тільки добре, а з злого лише зло, але найчастіше як раз навпаки. М. Вальцер пояснює, що ми спостерігаємо парадоксальну ситуацію: політик має чинити погано для здобуття добра. Автор зазначає, що політик, навіть будучи добросовісною людиною, потрапляючи в жорсткий світ політики, має прийняти його. Беручи на себе відповідальність і обов'язки, він просто не може уникнути

потреби чинити погано. В перше ця проблема стає явною підчас виборчих перегонів. Лише сильний лідер, який готовий на все заради перемоги отримає бажане крісло. М. Вальцер наводить приклад кандидата, який бореться за країну без корупції, але для того щоб отримати можливість будувати нові школи, він має заплатити хабар для отримання дозволу. Він постає перед вибором порушувати свої власні принципи та обіцянки виборцям чи не порушувати. На вагу поставлений добробут міста і власні переконання, зазвичай, відходять на задній план. Такі ситуації, нажаль, не є виключенням в сучасному світі, тому кожен політик не бажаючи того, змушений бруднити руки. Може постати логічне питання, чому цей парадокс стосується саме політики, а не інших сфер життя. Ми з легкістю можемо потрапити в подібні умови і так само будемо змушені чинити погано. Звичайно, дилема «брудних рук» можлива і в житті звичайного громадянина, вчителя, бізнесмена, тощо. Проте, все ж таки, вона постає найбільш масштабно саме в політиці і це спричинено тим, що «політик має діяти на благо суспільства, але й служити собі, має керувати іншими, але й чинити насилля над ними» [10, с. 174].

Одже, яким чином можливо вирішити цю дилему? Сам М. Вальцер схиляється до ідеї, що єдиний шлях контролю політика, це створити певну градацію покарань і обмежувати дії політика офіційною юридичною та моральною відповідальністю. Проте теорію Вальцера, не одноразово піддавали критиці представники інших філософських течій. Саме про них ми далі і поговоримо.

Одже, в політичній філософії та етиці другої половини ХХ століття, розгорнулись дебати на тему, як же ж усе-таки вирішити парадокс «брудних рук». Представники утилітарної теорії і прихильники деонтологічної етики запропонували свої тлумачення проблеми.

Утилітарна моральна теорія охарактеризувала вирішення проблеми «брудних рук» таким чином: будь-яке менше зло допускається, у тому випадку коли воно слугує максимі соціальної користі. Представники утилітаризму кажуть, що таке вирішення знімає взагалі моральний конфлікт в політиці. Наприклад, Дж. Міль стверджував, що в кінцевому підсумку наші уявлення про справедливість і моральну правоту заземлені тільки в корисності. На його думку, це критерій корисності дає нам єдиний привід для прийняття рішення, в ситуації, коли з декількох морально правильних міркувань одне має пріоритет у випадку видимого конфлікту. Цю теорію моралі неодноразово критикували. Одним з поширених заперечень є відсутність тлумачення, як саме представник утилітаризму може бути впевнений в точності свого розуміння що таке добре і що корисніше для всіх нас, коли так мало хто з нас навіть може судити, що буде корисним для самого себе. Інші ставлять під сумнів, що користь є самостійною, цілісною цінністю. Замість цього, вона часто інтерпретується авторами як поєднання різних гетерогенних значень (в цьому випадку вона навряд чи може служити в якості кінцевого арбітра конфлікту). Ще один критичний погляд полягає в тому, що мораль працює таким чином, що її кінцевий результат може бути повернений проти інших моральних цінностей, щоб виправдати і навіть пожертвувати іншими наслідками, що стоять на його шляху. Загалом, скептики утилітарної моральної теорії стверджують, що для характеристики хороших наслідків в якості єдиного критерію, за яким можна судити правильність дій, ми губимо повноту і глибини морального досвіду людини.

Інший запропонований напрям це є деонтологічна етика. Така модель була запропонована ще І. Кантом. Моральна особистість, вважав філософ, не може керуватися гіпотетичними правилами, які залежать від обставин місця й часу. У своїй поведінці вона повинна слідувати вимогам категоричного імперативу. На відміну від гіпотетичних правил категоричний імператив не містить вказівок, як потрібно чинити в тому чи іншому конкретному випадку, і, отже, є формальним. Він містить лише загальну ідею «обов'язку перед обличчям людства», надаючи індивіду повну свободу вирішувати самостійно, яка лінія поведінки в найбільшій мірі узгоджується з моральним законом. Це не означає, що деонтологія вважають, що наслідки не мають ніякого значення: навпаки, вони займають значне місце в теорії, оскільки ми намагаємося вибрати те, що буде представляти кращий курс майбутніх дій. На їх думку, ми переслідуюмо хороші наслідки виключно в межах відзначених рамок моральної допустимості. Ніякі соціальні переваги не можуть виправдати перевищення меж нашого обов'язку і цілісності; ніякі страждання не можуть змусити нас діяти всупереч суворим командам нашої моральної природі. Продовжуючи кантівську теорію Т. Негель і Ч. Фрід створюють свою модифікацію деонтологічної етики. У Томаса Нагеля представника деонтологічного абсолютизму ми зустрічаємо, що за деяких рідкісних умов, коли утилітарні міркування непереборно вагомі і надзвичайно переконливі, цілком може виявитися не можливим дотримуватись абсолютистської позиції. Чарльз Фрід, також, прихильник модифікованої деонтологічної теорії, яка має в якості свого центрального принципу те, що існують деякі речі, які моральна людина не робитиме, ні в якому разі. Але Фрід також припускає, що в деяких екстремальних випадках (наприклад, коли «вбивство невинної людини, може врятувати цілу націю»), катастрофічність може призвести до абсолютності правильного і неправильного. І як каже автор, що весь час підтримувати абсолютистське рішення виглядає трохи фанатично – «робити правильно навіть, якщо небеса впадуть» [5, с. 7]. Тому виникають нові версії поєднання утилітаризму і абсолютизму в теоретичній філософії.

Аналізуючи проблему в контексті сучасної політичної філософії Денніс Ф. Томпсон критикує своїх попередників і дає своє тлумачення парадоксу «брудних рук». Автор зазначає, що проблема отримує зовсім новий вигляд в умовах демократичного світу. М. Вальцер та інші припускають, що ключове питання в тому, як карати або як контролювати брудного політика. Проте сучасний демократичний лідер робить це в ім'я громадян і з їх неявного схвалення. Тому у контексті демократії, питання не в тому, як громадяни повинні покарати політика, але в тому, що громадяни і держава повинні зробити, щоб компенсувати наслідки рішення; чи як громадяни можуть притягти лідерів до відповідальності за рішення, які на законних підставах були приховані від суспільства [8, с. 11–39].

В той же час прихильниками ціннісного плюралізму піддають критиці інші засади деонтологічної та утилітарної етичної теорії. Основна ідея полягає в тому, що замість запропонованих привілеюючих цінностей існує велика кількість різних однаково важливих цінностей, між якими можуть виникати серйозні, а іноді й неспівмірні конфлікти.

Сучасний філософ та науковець Дж. М. Перріша в його книзі «Парадокси політичної етики: Від теорії брудних

рук до теорії Невидимої руки», запропонував археологію плюралізму цінностей, щонайменше, в одному зі своїх важливих аспектів. Якщо розглядати плюралізм цінностей як справді існуючий, то ми повинні прийняти конфлікти цінностей як реальну даність. Тому дилема брудних рук не має однозначного вирішення. На думку автора, існує «мотивовано фундаментальна неспівмірність наших найбільш глибоких потреб, і моральною шизофренією, що все більше і більше характеризує наш сучасний стан» [9, с. 12]. Також, автор пояснює чому моральні дилеми проявляється в найбільше в сфері політиці. Для нього демократична політична діяльність, як публічна діяльність постає тією, що є найбільш відкритою для суспільного осуду. Також, в зв'язку з цим, саме тут і виникає найбільша кількість моральних конфліктів та протиріч.

Проблема «брудних рук», яку розглядають вище наведені філософсько-політичні напрями насправді не є новою. В історії філософії ми простежуємо інші інтерпретації проблеми та розвиток набору комплексних філософських стратегій для боротьби з нею. Важливим є не лише відстеження різних версій проблеми «брудних рук», а й дослідження історія найбільш впливових вирішень, які були запропоновані. Варто звернути увагу на дослідження даної проблеми в політичній філософії та етиці в періоди Античності, Середньовіччя, в епоху Ренесансу, Нового Часу та XVIII століття, а також на те, як ключові політичні теоретики в кожному періоді розробляли рішення проблеми.

В період Античності парадокс «брудних рук» розглядається в контексті дебатів про порівняння переваг активного і споглядального способів життя, протиставляючи споглядання політики, пропаговане Платоном та іншими філософськими школами, зі схваленням політичної активності, висунутої Цицероном і риторичною школою. В своєму трактаті «Про обов'язки» Цицерона розслідує можливі конфлікти між користю та моральною правотою. Врешті Цицерон приходить до висновку, що суспільна мораль претендує на перевагу над приватною. Важливе місце в його філософії займає чеснота честі. Дж. М. Періш пояснює необхідне підсилення її значення в римській політичній думці. Він зазначає, що в часи Древнього Риму чеснота честь і потягу до слави були невід'ємною частиною моральних чеснот. Тому, якщо людина честі досягла політичних успіхів, це означало, що вона високо моральна. Дж. М. Періш пояснює, що знецінення цієї чесноти у майбутньому мало негативний вплив на політику доби Середньовіччя. Вже у ранньому християнстві руйнується зв'язок моралі та честі. Цей факт ідентифікує глибокі непримиримі протиріччя між римською і християнською інтерпретацією суспільного життя. Тут яскраво простежується пацифізм ранніх християн, прагнення до рівності і переваги морального і релігійного над політичним.

В філософській думці Середньовіччя цей потенційний моральний конфлікт отримав геніальне, але і принципово нестійке, вирішення в моральній та політичній теорії Святого Августина. Автор розробляв концепції фундаментально імітаційних відношень, які людська гордість має над благодійністю, в фіналі продукуючи позитивний ефекти від недостойних спонукань. Цей висновок призводить Августина стверджувати, що відмінними рисами морального життя людини є глибока непрозорість для зовнішнього спостереження.

Августин досліджує відповідні імітаційні відносини між людською політикою «Земного Граду» та вищими моральними універсальними, передбаченим у «Небесному Граді». Важливим для аналізу проблеми, є вивчення відношення Августина до гордині, яка провокує гріх, і до благодійності, яка керується любов'ю. Цікавим для нас в творах Августина є саме те, що він розуміє можливість благих наслідків навіть гордливого вчинку, тому тут він пропонує поняття імітаційні (коли вчинок насправді є грішним але імітує благодійність). Також, автор акцентує увагу на тому, що існує можливість благодійних цілей, які можуть досягатись за допомогою нечесних дій. Це показує, що фундаментальна невизначеність морального судження визначена цими імітаційними відносинами становить основу відмінності етики та політичної дії Августина, так пробачається необхідне зло, скоєне політичним діячем з добрими намірами. Для Августина, політична діяльність і суд неминуче необхідні, але вони повинні розглядатись в умовах моральної непрозорості і, отже, можуть бути виправдані, коли їх уявне зло є результатом діянь в цих рамках [1].

Доба Ренесансу завдячує Н. Макіавеллі і Т. Морю новим аналізом проблеми «брудних рук». У Макіавеллі ми знаходимо класичний прояв того, що ми могли б назвати, аристократичною відповіддю на проблему. Закликаючи своїх політичних лідерів відмовитися від проекту взаємодії класичної римської етики політичної відповідальності з християнськими етичними вченнями, він пропонує своєму лідеру, вільну «моральну руку», що задовольняє вимоги політичної необхідності. Концепт Н. Макіавеллі направлений на того сильного політичного лідера, головною метою якого, є найвище суспільне благо. Тому вже методи його досягнення не мають значення, свобода монарха чинити не морально є провідною ідеєю філософа.

«Утопія» Т. Мора представляє проблему менш радикальною, але більш складною, заглиблюючись в фундаментальні корені проблеми. У книзі I «Утопії» знаходимо потужне вираження напруженості між вимогами політичної відповідальності, з одного боку, і безкомпромисними вимогами християнської моралі з іншого. Книга II, яка описує уявне суспільство, описує напруженість між цими двома моральними світами. У процесі Т. Мор стверджує, що моральне розбещення виміру політичного бере свій початок в гордості пробудженої бажанням і практики людей в цілому. Таким чином, «Утопія» висуває першим комплексним аналізом демократичного розуміння брудних рук.

Вже в Новий Час Т. Гоббс дає першу типову сучасну відповідь на проблему брудних рук, припускаючи, що громадяни можуть знайти виправдання моральних труднощів у здійсненні політичної влади, в самому представницькому устрої сучасної держави. «Держава» Т. Гоббса, використовує комбінацію демократичного виправдання та аристократичної агенції, які і мають врегулювати демократичний вимір брудних рук. Теорія Т. Гоббса, таким чином, намагається усунути психологічний конфлікт між політичною необхідністю і християнською совістю для звичайних громадян. У той же час, Гоббс морально виправдовує тих представників, які виконують необхідні дії від їхнього імені. Гоббс робить це в якості аргументу, що в кінцевому рахунку спирається на неправдоподібність – або, принаймні, несхвальності – заклик до жорстокого природного стану, щоб виправдати

широкі моральні права держави, що претендує на здійснення дій від імені своїх громадян [2].

Нова інтерпретація проблеми виникає в моральній філософії вісімнадцятого століття. Мандевіль стверджує у вигляді свого знаменитого «парадоксу», як приватні пороки часто виробляють суспільні блага, показуючи конфлікт християнської традиції і реалій комерційного світу. Громадянська користь може бути поєднана з особистим пороком. Мандевіль пропонує свого роду макіавеллізм, який може задовольнити вимогам буденної етики. У теорії Мандевіля, привілеї та обов'язки пов'язані з здійсненням необхідного зла стають актуальними не лише для лідерів країни, а й для звичайних громадян комерційного суспільства. Але виявляється, що цей комерційний макіавеллізм сам включає в себе прерогативу політичного керівництва країни. Бо за теорією Мандевіля, держава повинна тепер взяти на себе відповідальність за те, щоб заохочувати і культивувати серед своїх громадян ті порочні апетити, без яких суспільна користь, необхідні для комерційній сфері суспільства, не може бути досягнута [7, с. 39–40].

Адам Сміт допоміг виправдати друге і менш очевидне рішення проблеми у вигляді сучасного комерційного ринку. Це показує, що всупереч спробі Сміта дистанціюватися від Мандевіля, його аргумент в праці «Розгляд природи та причин багатства народів» можна розглядати як багато в чому змінений тезис Мандевіля – «приватний порок – це суспільне благо». Замість того, щоб суперечити Мандевілю, Сміт аналізує, що ж ми маємо розуміти як порок, аналізуючи поняття самолюбства в якості моральної мотивації. Саме ця анти-августинівська психологія моралі, в поєднанні з прийняттям Смітом пороку як блага лежить в основі його аргументів про ненавмисний позитивних ефектів любові до себе. Таким чином, комерціалізація брудними руками, розпочата Мандевелем отримує своє остаточне сучасне моральне виправдання у вигляді теорії «невидимої руки» Сміта, спрямовуючої сучасний світовий ринок [9]. Хоча це не затверджує, що сучасна держава і сучасний комерційний ринок розвиваються як установи, що мають впоратися з проблемою «брудних рук». Навіть якщо великі інститути схилилися до прийняття свідомого суспільного вибору, щоб дати таку відповідь, далеко не велика кількість людей розглядає цю проблему серйозно. Одна перевага, яку мали концепти держави і ринку (як узаконюючи структури в культурі в якій вони з'явилися) було те, що вони призначають шлях забезпечення громадських благ без моральної загрози тим індивідам, що підтримують це благо.

Одже, не зважаючи на спроби деяких філософських шкіл довести відсутність парадоксу «брудних руки» загалом, чи надати легке вирішення проблеми пропонуючи керуватися користю наслідків чи абсолютиською етикою, проблема розвивається як і в межах політично-етичного вчення, так і в реальних умовах демократичного світу. Політична етика як галузь прикладної етики, безпосередньо пов'язана з реальними випадками в сучасній політиці. В зв'язку з цим на теоретичному рівні розгортається широка дискусія з приводу даного питання. В громадянському суспільстві парадокс «брудних рук» стає більш явним. Обираючи політичного лідера, як представника своїх власних інтересів ми очікуємо, що він буде готовий чинити всупереч власним інтересам та принципам, за для нашого блага. Ми припускаємо, що він буде приймати рішення вигідні для більшості, обираючи

менше зло в екстремальних умовах. Ми віримо, що він не буде брехати, діяти за для власної користі та порушувати загальносуспільної принципи моралі. Але, нажал, реальність засвідчує інше. Навіть найкраща людина беручи на себе владні повноваження змушена долати постійний моральний тиск.

По-перше політик зіштовхується з протиріччям індивідуальної моралі та очікувань суспільства. В деяких випадках політичний лідер, який нетерпимий до брехні, змушений приховувати правду за для того, щоб отримати позитивний наслідок від свого рішення.

По-друге, в екстремальних умовах він має обирати між двох рівних за значенням цінностей, чи з двох однаково аморальних стратегій. Яскравим прикладом є проблема застосування тортур до терористів. Закон дозволяє їх в умовах, коли життя інших під загрозою. Тому політик змушений брати на себе відповідальність за катування терориста, чи наслідки за відмову від насилля.

Такі ситуації провокують загострення індивідуального морального конфлікту, що провокує почуття провини і механізм совісті, та у наслідку формує індивідуальну моральну відповідальність. Більш того, у світі політики, індивідуальна відповідальність стає публічною і в кінцевому етапі може перетворюватись на юридичну відповідальність. Але якби проблема «брудних рук» мала завжди юридичне вирішення, вона б просто не існувала в етичній площині. Існують такі ситуації, коли проблема є суті моральною і політик має взяти на себе моральну відповідальність за прийняте рішення.

Демократичний політичний світ стає навіть більш складним. В деяких ситуаціях, коли прийняте рішення не мало очікуваних позитивних наслідків і ситуація стає відкритою для загалу, з'являється потреба в колективній відповідальності та усвідомлення громадян провини за здійснений їх лідером вибір.

Одже, на мою думку парадокс «брудних рук» доводить недосконалість політичного інституту та провокує більш глибокі дослідження в сферах індивідуальної та колективної відповідальності. Управління державою не можливе без «забруднення рук», але потрібно знайти рішення контролю та регулювання цієї проблем як і на базі професійної політичної етики так і на базі філософсько-етичного обґрунтування проблеми політичної відповідальності.

Список використаних джерел

1. Августин Аврелий, блаженный. О граде Божием / Августин Аврелий. – М., 1994. – Т.1. – 394 с.
2. Гоббс Томас. Левиафан / Томас Гоббс. – М.: Мысль, 2001. – 240 с.
3. Гусейнов А. А. Мораль и политика: уроки Аристотеля // Ведомости. – Тюмень: НИИ ПЭ, 2004. – Вып.24: Политическая этика: социокультурный контекст.
4. Словарь по политологии / отв. ред. В. Н. Коновалов. – Ростов–на–Дону: РГУ, 2001. – 285 с. (<http://politike.ru/dictionary/274/word/politicheskaja-dejatelnost>).
5. Fried Charles. Right and Wrong / Charles Fried. – Harvard University Press, 1978. – 288 p.
6. Parrish John M. Paradoxes of Political Ethics: From Dirty Hands to the Invisible Hand / John M. Parrish. – Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2007. – 297 p.
7. Mandeville Bernard. Fable of the Bees / Bernard Mandeville. – vol. I, ed. F. B. Kaye, Oxford University Press, 1924. – 443 p.
8. Thompson Dennis F. Political Ethics and Public Office / Dennis F. Thompson. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1987. – 263 p.
9. Smith Adam. Theory of Moral Sentiments / Adam Smith. – ed. D. D. Raphael and A. L. Macfie Liberty Fund, 1984. – 326 p.

10. Walzer Michael. 1973. Political Action: The Problem of Dirty Hands, Philosophy & Public Affairs, vol.2. – P.160–180.

References

1. Avhustyn Avreliy, blazhennyy. Pro hrad Bozhyy / Avhustyn Avreliy. – М., 1994. – Т.1. – 394 s.
2. Hobbes Thomas. Levianfan / Thomas Hobbes. – М.: Misl', 2001. – 240 s.
3. Huseynov A. A. Moral' i polityka: uroky Arystotelya // Vedomosty. – Tyumen': NII PE, 2004. – Вып.24: Politychna etyka: sotsiokul'turnyy kontekst.
4. Slovnyk z politolohiyi / vidp. red. V. N. Konovalov. – Rostov–na–Donu: RHU, 2001. – 285 s. (<http://politike.ru/dictionary/274/word/politicheskaja-dejatelnost>).
5. Fried Charles. Right and Wrong / Charles Fried. – Harvard University Press, 1978. – 288 p.
6. Parrish John M. Paradoxes of Political Ethics: From Dirty Hands to the Invisible Hand / John M. Parrish. – Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2007. – 297 p.
7. Mandeville Bernard. Fable of the Bees / Bernard Mandeville. – vol. I, ed. F. B. Kaye, Oxford University Press, 1924. – 443 p.
8. Thompson Dennis F. Political Ethics and Public Office / Dennis F. Thompson. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1987. – 263 p.
9. Smith Adam. Theory of Moral Sentiments / Adam Smith. – ed. D. D. Raphael and A. L. Macfie Liberty Fund, 1984. – 326 p.
10. Walzer Michael. 1973. Political Action: The Problem of Dirty Hands, Philosophy & Public Affairs, vol.2. – P.160–180.

Kolomiets A. E., PhD student of Faculty of Philosophy, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), kolomietsanastasiia@gmail.com

The specificity of moral conflict in political activity. The problem of «dirty hands»

The article describes the specific of political morality and values of individual political responsibility on the example of the problem of «dirty hands». Political activity discussed as an object of political ethics study. Moral conflict in the political process, its implications and its importance in political philosophy and ethics was characterized. The basic features of moral conflict and their impact on making important political decisions and committing actions were studied. Was presented the analysis of formation of the problem of «dirty hands» in historical and philosophical context and main variants of interpretation of the problem in the present. The explanation of the problems of «dirty hands» in the modern democratic world was provided, and solution models, which was proposed by the representatives of modern political philosophy and ethics, was showed. I made my own ethical analysis of the problem and explained the reasons for the relevance of the topic in the context of modern Ukraine.

Keywords: political ethics, moral conflict, political morality, politics, political leader, the problem of «dirty hands» political responsibility, moral values, moral norms, duty, act, decision, a consequence of act.

Коломиец А. Е., аспирантка философского факультета, Киевский национальный университет им. Т. Шевченко (Украина, Киев), kolomietsanastasiia@gmail.com

Специфика нравственного конфликта в политической деятельности. Проблема «грязных рук»

Рассмотрена специфика политической морали и значение индивидуальной политической ответственности на примере проблемы «грязных рук». Политическая деятельность рассмотрена как объект исследования политической этики. Охарактеризован моральный конфликт в политических процессах, его последствия и его значение в политической философии и этике. Изучены основные черты нравственного конфликта и их влияние на принятие важных политических решений и совершения поступков. Проведен анализ становления проблемы «грязных рук» в историко-философском контексте и исследованы основные направления толкования проблемы в современности. Даны пояснения проблематики «грязных рук» в современном демократическом мире и модели ее решения, предложенные представителями, как современной политической философии, так и этики. Сделан свой собственный этический анализ проблемы и обоснованы причины актуальности данной темы в контексте современной Украины.

Ключевые слова: политическая этика, нравственный конфликт, политическая мораль, политическая деятельность, политический лидер, проблема «грязных рук», политическая ответственность, моральные ценности, моральные нормы, обязанность, поступок, решение, следствие поступка.

* * *

Михальчук А. О.,
аспірант кафедри культурології,
Східноєвропейський національний університет
ім. Лесі Українки (Україна, Луцьк), Potter15@list.ru

ПРОБЛЕМА КРИПТОГРАФІЇ: СЕМІОТИЧНИЙ АСПЕКТ

Досліджуються особливості криптографічного коду, судження поняття «код», та його значення. Експлікуються філософські терміни «символ» та «знак». Обґрунтовується, що код є невід'ємним елементом криптології, який лежить у контексті семіотичного підходу, та зводиться до логічного осмислення всієї різноманітності культурних цінностей. Знак та символ уособлює в собі поєднання різних сфер медіа культурного простору та метафізичних узагальнень математики, фізики, астрономії та архітектури. Однак існує й більш специфічний сенс криптографії: її методи використовувалися для встановлення зв'язку між земним світом і Світом Небесним.

Ключові слова: знак, символ, код, криптографія, семіотика, шифр, магія.

Поняття «криптографія» – це, так би мовити, універсальна мова захисту, яку людство використовує протягом багатьох віків. Шифрування – єдиний спосіб захистити наше приватне життя і гарантувати успішне функціонування електронного ринку. Мистецтво секретного зв'язку, відоме як криптографія, дасть вам замки й ключі від інформаційного століття.

За період вікової історії відбулося досить багато подій, які дали поштовх до заснування криптографії як науки. Аналітичне тлумачення літер завжди було першоджерелом для існування думки. Серед сучасних дослідників виокремилися такі світові науковці, як Е. Edvard Hulme, Kennet Johnson, David Kahn, Otto Ran, Simon Singh, Michael Smith, Жиль де Поп, та вітчизняні: Л. С. Павлюк, а також багато інших провідних учених сучасності.

Мета статті: аналіз семіотичного аспекту криптографії динаміки та її використання у житті суспільства.

Поставлена мета передбачає виконання таких завдань: експлікувати поняття «криптографія»; розкрити зміст поняття «код»; проаналізувати співвідношення між філософськими термінами «символ» та «знак», пояснити значення коду як семіотичної категорії.

Історія захисту інформації починається десь у той час, коли люди почали спілкуватися за допомогою писемності. І це зумовило потребу її захисту від «непосвячених». Відомо, що в Стародавній Греції голову раба голили, писали на його голові, чекали, коли волосся знову виросте, після чого відправляли з дорученням до адресата. Потреба переховування знань від «непосвячених» сприяло розвитку ідей захисту інформації коду та створення систем кодування. «Коди – це спосіб поєднання знаків, правила, які впорядковують їх рух і взаємозв'язок» [1, с. 25].

Вперше поняття «криптографія» (від грецького *kryptos* – прихований і *graphein* – писати) з'явилося ще в давнину, разом із писемністю. Майже чотири тисячі років тому в давньоєгипетському місті Менет–Хуфу на березі Нілу один досвідчений переписувач намалював ієрогліфи, що розповіли історію життя його пана. Зробивши це, він став рідноначальником документально зафіксованої історії криптографії [4, с. 5]. Його система не є тайнописом в тому вигляді, в якому вона відома сучасному світу. Для засекречення свого напису він не використав жодного повноцінного шифру. Цей напис, вирізаний ним приблизно в 1900 р. до нашої ери на гробниці знатної людини на ім'я Хнумхотеп, лише в окремих місцях складається з незвичайних ієрогліфічних символів замість більш звичних ієрогліфів. Таким чином, переписувач застосовував не тайнопис, він, безперечно, скористався

одним із істотних елементів шифрування умисним перетворенням письмових символів. Це найдавніший відомий нам текст, який зазнав таких змін.

«Символ – «емотивований знак», репрезентація об'єкта на основі матеріальної форми, яка є довільною щодо зображуваного. Знак–символ не зберігає прямого предметного зв'язку із об'єктом чи концептом, який репрезентує, і тому слугує узагальненню, відкриває логічний простір для метафізики у пірсеанському сенсі – думок про думки, мислення про мислення. Символи – це найчисленніша група знаків: цифри, власні імена, назви предметів і понять. Їх значення вважають результатом суспільної згоди, конвенції» [1, с. 9]. Ось так розкриває значення цього терміну Л. Павлюк, наголошуючи на специфічному розумінні символу в семіотичному контексті.

Перш за все, символ – це умовне позначення будь-якого предмета, поняття або явища, що зближує його із поняттям «знак». Символ є одним із ключових понять у філософії, філології, естетиці, математиці, оскільки без нього не можливо побудувати ні теорію мови, ні теорію пізнання, ні математичного доведення. У кожній науці поняття символу розуміється «по–своєму», зокрема семіотика розглядає символ як різновид знаків.

У концепції Ч. Пірса знаковий принцип проголошено основним логічним принципом будь-якого культурного самовираження. Умовність щодо реальності функції елементів репрезентативного ряду дозволяє сягати речей, віддалених у часі і просторі. Фізіологічний апарат людини пристосований до опрацювання знакової інформації – слів, цифр, символічних позначень.

«Семіотика–наука про знак, текст і механізми генерування значень – тривалий час розвивалася в універсалістському культурному ключі – у ролі основоположної філософії інтерпретативної діяльності» [1, с. 4].

Так, семіотика (від грец. *σημιωτικός* (слово, що має дві складових ознаки від грец. *σημείον* – ознака, та грец. *σημα* – знак)) – наука, яка досліджує способи обміну інформацією, властивості знакових систем у людському суспільстві, природі або в самій людині. Іншими словами, семіотика – це теорія знаків та знакових систем.

«Знак є схематичним зображенням духовної сутності, тобто її проекцією або коагуляцією в матерії. Парацельс, описуючи магічні літери (*magia characterialis*) у своєму творі «*Astronomia Magna*» (1571), стверджував, що накреслені знаки або букви володіють тією ж самою владою, що й мова. Імена або слова, що формуються за допомогою таких криптографічних дій, самі по собі є векторами, невіддільними від суті істот або ангелів, до яких вони належать, і володіють магічними силами і властивостями останніх. Якщо ми візьмемо до уваги концепції *magia naturalis* (природної магії), то такі криптографічні письмена можна вважати, методом застосування, крім інших теорій сигнатур і універсальних відповідностей» [2].

Семіотичне значення поняття «символ» реалізує нове слово як шифр, що є невід'ємною складовою криптографії. Давньогрецький полководець Еней Тактика у роботі «Про оборону укріплених місць» описує так званий «книжковий шифр» і спосіб перестановки букв у тексті за спеціальною таблицею, складеною ще в IV ст. до н.е. Відома також система шифрування за назвою «квадрат Полібія», у якій кожна буква замінюється парою чисел – її координатами у квадраті 5x5, куди попередньо у заздалегідь заданому порядку вписані букви алфавіту.

Вже тоді шифрована переписка використовувалася не тільки полководцями, але й церквою та вченими. Жерці шифрували тексти вішунів, а вчені – свої відкриття. Наприклад, Е. Шюре у книзі «Великі присвячені» зустрічається фраза про те, що завдяки великій праці, великою ціною добув Платон один з манускриптів Піфагора, що колись записував своє навчання не інакше, як таємними знаками і за допомогою різних символів [4, с. 45–57].

У Європі криптографія перебувала в стані застою аж до настання епохи Відродження. Застосовувалися шифрові системи, які були гранично простими. Фрази писалися по вертикалі або у зворотному порядку, голосні замінювалися точками, використовувалися іноземні алфавіти (наприклад, давньоєврейський і вірменський), кожна буква відкритого тексту замінювалася наступною за нею буквою. Крім того, протягом усіх цих років криптологія була вражена хворобою, яка збереглася до більш пізнього часу, а саме переконаністю багатьох людей в тому, що криптографія і криптоаналіз є різновидами чорної магії.

З перших днів свого існування криптографія мала на меті заховати зміст важливих розділів письмових документів, що мали відношення до таких сфер магії, як ворожіння і заклинання. В одному з рукописів про магію, що датується III століттям, використовується шифр, щоб приховати важливі частини чаклунських рецептів. Криптографія часто була на службі магії в часи середньовіччя, і навіть в епоху Відродження за допомогою шифрів алхіміки засекречували важливі частини формул отримання філософського каменя.

Твори з криптографії потрапили в розділ магичних творів, тому, що вони були включені в єдину систему окультної філософії, яка розвивалася в період з XV по XVII століття: згідно з цими уявленнями, всесвіт складений з багатовимірних дзеркал, у яких нескінченно різні існуючі речі відображають один одного, при цьому, будучи пов'язані, величезною кількістю взаємозв'язків. Виходячи з даних уявлень, знак, написаний магом, згідно з власними ж властивостями пов'язаний із заклинанням небесних істот або з небесним тілом, яке є ніби посудом, в якому ця істота міститься. Таким чином, знак є своєрідним проявом або безпосереднім вираженням ангела.

У системі Мартінеса де Паскуаллі (XVIII століття) теург у своїй «кімнаті для Церемоній» креслив на лляному килимі знак, або, як його називають мартінезісти, «ієрогліф», який повинен був «відповідати» ангелу, і який вибирався серед 2400 ієрогліфів зі Списку, (цей Список все ще зберігається в архіві «Прунелла де Льерена» в Муніципальній Бібліотеці Ліона). Якщо Операція відбувалася належним чином, в такому випадку, через короткий проміжок часу, в кімнаті перед Теургом повинен був з'явитися той чи інший ієрогліф, який світиться. Якщо ж з'являвся якийсь інший ієрогліф, то це означало, що пізніше теург повинен буде переглянути Список для того, щоб знайти в ньому ієрогліф, який перед ним з'явився. Очевидно, що ці гліфи (ієрогліфи) розуміли, (як у системі Паскуаллі, так і в інших подібних їм системах), як знаки, які потрібно було зображати і використовувати теургію під час ритуалу, а також як знаки, посилаються ангелами, яких викликали під час ритуалу призивалися.

Подібність між магією і криптографією підкреслювалося іншими факторами. Крім криптографії, таємничі символи використовувалися в таких зрозумілих лише присвяченим областям магичних знань, як астрологія

і алхімія, де, подібно знакам відкритого тексту, кожна планета і кожна хімічна речовина мали спеціальний знак. Як і зашифровані слова, заклинання і магичні формули, на кшталт «абракадабри», походили на нісенітницю, але насправді були кодовані прихованим значенням.

Багато людей, які хвалилися своєю здатністю розгадувати шифри, одночасно вихвалялися і умінням чути людські голоси, будучи глибоко під землею, або даром телепатії. Природно, що згодом ці дві галузі стали обговорюватися разом, оскільки вони завжди розвивалися у тісному взаємозв'язку.

Думка про те, що криптографія є за своєю природою чорною магією, обумовлена і поверхневою подібністю між крипто аналізом та ворожінням. Шифрування тексту видавалося такою справою, що й одержання знань шляхом вивчення розташування зірок і планет, довжини ліній і місць їх перетину на долоні, нутрощів овець, положення кавового осаду в чашці. Видимість брала гору над реальністю. Простодушні вбачали магію навіть у звичайному процесі розшифрування. Інші, більш досвідчені, бачили її в криптографії, оскільки розтин чогось глибоко захованого здавалося їм незбагненим і надприродним. Знавцям поезії добре відомий такий досить широко використовуваний у той час прийом тайнопису, як акровірш, у якому приховуване повідомлення утворюють початкові букви віршованих рядків.

У XVI ст. у тлумаченні терміну «криптографія» відбувався еволюційний прорив, оскільки цей термін вперше було ототожнено з терміном «стеганографія». Даний термін ввів абат Йоганн Тритемі у Німеччині. Він розвинув ідею Альберта Великого щодо значення езотеричності коду, та використав пікторальну спіраль або багатоалфавітну заміну.

У Російській імперії (хоча тайнопис використовувався вже з XII–XIII столітті) офіційною датою появи криптографії вважається 1549 рік (за царювання Івана IV), коли було утворено «посольський наказ», при якому було «цифрове відділення». Шифри використовувалися такі ж, як на заході – значкові, заміни, перестановки. Петро I пізніше повністю реорганізував криптографічну службу, створивши Посольську канцелярію. У цей час з'являються спеціальні коди для шифрування «цифрові абетки».

На початку XVI століття Матео Ардженті, криптограф папської канцелярії, винайшов код, відповідно до якого можуть замінюватися не тільки букви, але й склади, слова, навіть цілі фрази. Десь у цей же час з'являється й числовий код. Це зумовлює та розширює поняття езотеричності коду: криптографія характеризується як тайнопис, а кодування як елемент знаково-символьного аналізу даного тайнопису.

Наступним етапом розвитку криптографії можна вважати 1563 рік, коли у своїй книзі «Про таємну переписку» італійський натураліст Джованні Порта описав біграмний шифр, у якому здійснюється заміна не однієї букви, а пари букв. У своїй книзі Порта наводить приклади списків імовірних слів з різних областей знання, істотно передбачивши те, що згодом криптологи виведуть «методом імовірного слова». Приблизно в той же час французький посол у Римі Блез Віженер, ознайомившись із працями з криптографії, пише книгу «Трактат про шифри» (1585 р.), у якій він пропонує застосовувати відкритий або шифрований текст і висловлює думку про те, що «всі речі у світі являють собою шифр. Вся природа є просто шифром

і секретним листом». Пізніше цю думку повторять і Блез Паскаль, і батько кібернетики Норберт Вінер [4].

Висновки дослідження. Стійкість шифру сьогодні оцінюється обсягами обчислень, які необхідні для його розкриття. Вважається, що ключ шифрування досить стійкий, якщо всі відомі способи його відшукати настільки складні, що вимагають більше часу, ніж простий перегляд усіх можливих ключів.

Всі ми сьогодні, іноді навіть не підозрюючи про це, застосовуємо засоби захисту інформації. Ми шифруємо повідомлення електронної пошти, користуємося інтелектуальними банківськими картками, ведемо розмови по закритих каналах зв'язку й тощо. Щоразу виникає питання чи надійний захист? Але й це елементарне питання не так просто правильно сформулювати. Як виміряти стійкість захисту? Чого ми прагнемо досягти – сховати факт переписки? Зашифрувати зміст? Засекретити імена адресатів? Не дозволити супротивнику спотворити інформацію? На всі ці запитання та багато інших відповідь має історія розвитку криптографії, коду, символу, знаку, шифру.

Список використаних джерел

1. Павлюк Л. С. Знак, символ, міф у масовій комунікації. – Львів: ПАІС, 2006. – 120 с.
2. Жиль де Поп. Криптография в Западном эзотеризме [Электронный ресурс] / Жиль де Поп. – Режим доступа: http://www.teurgia.org/index.php?option=com_content&view=article&id=995:1-r-&catid=18:2009-12-21-14-45-31&Itemid=7
3. F. Edvard Hulme. Cryptography, Principles and Practice of Cipher Writing. – London, 2013. – 198 p.
4. Kahn D. The Codebreakers. – New York, 1973. – 473 p.

References

1. Pavljuk L. S. Znak, symbol, mif u masovij komunikacii'. – L'viv: PAIS, 2006. – 120 s.
2. Zhil' de Pop. Kriptografija v Zapadnom ezoterizme [Elektronnyj resurs] / Zhil' de Pop. – Rezhim dostupa: http://www.teurgia.org/index.php?option=com_content&view=article&id=995:1-r-&catid=18:2009-12-21-14-45-31&Itemid=7
3. F. Edvard Hulme. Cryptography, Principles and Practice of Cipher Writing. – London, 2013. – 198 p.
4. Kahn D. The Codebreakers. – New York, 1973. – 473 p.

Mykhalechuk A. O., graduate student of Cultural Studies, Eastern National University Lesya Ukrainka (Ukraine, Lutsk), Potter15@list.ru
Problem of cryptography: semiotic dimension

This article explores the features cryptographic code, the concept «cypher» and his semiotic interpretation. Characterized value of philosophical terms «character» and «semiotics». Substantiated that the code is an integral part of cryptology, lying in the context semiotic approach and reduced to logical thinking whole variety of cultural values. Signs and symbols represents a combination of different areas of media and cultural space metaphysical generalization of mathematics, physics, astronomy and architecture. But there is a more specific meaning cryptography: its methods used for establishing the connection between the earthly world and the world is in heaven.

Keywords: sign, symbol, code, cryptography, semiotics, cipher, magic.

Михальчук А. О., аспирант кафедры культурологии, Восточноукраинский национальный университет им. Леси Украинки (Украина, Луцк), Potter15@list.ru

Проблема криптографии: семиотический аспект

Исследуются особенности криптографического кода, суждение понятия «код», и его значение. Эксплицируются философские термины «символ» и «знак». Обосновывается, что код является неотъемлемым элементом криптологии, который лежит в контексте семиотического подхода, и сводится к логической цепочки всего разнообразия культурных ценностей. Знак и символ олицетворяет собой сочетание различных сфер медиа культурного пространства и метафизических обобщений математики, физики, астрономии и архитектуры. Однако существует и более специфический смысл криптографии: ее методы использовались для установления связи между земным миром и Миром Небесным.

Ключевые слова: знак, символ, код, криптография, семиотика, шифр, магия.

* * *

УДК 130.2

Попович М. Д.,
 доктор філософських наук, доцент, завідувач
 кафедри історії і філософії, Подільський державний
 аграрно-технічний університет
 (Україна, Кам'янець-Подільський), mykhai@ukr.net

КОМУНІКАТИВНИЙ РЕСУРС ЛЮДСЬКОЇ СВОБОДИ ЗА УМОВ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ВИКЛИКІВ

Мова йде не просто про позбавлення іншої людини від непосильних (а до того ж, як правило, зайвих) комунікацій. Комунікація, в якості повідомлення, завжди може надати повідомленню інший сенс, але це відразу ж видно в соціальних взаєминах. Те, що в таких випадках не спрацює, – це принцип комунікації, а саме відмінність інформації та повідомлення, що додає самому повідомленню характер події, що вимагає реакції. Вже на рівні інтимних соціальних взаємин проявляє себе принципова залежність реалізації соціальної свободи у зовнішній соціальній інстанції – нехай це буде навіть кохана людина. Сама будучи багатифункціональною, мораль може лімітувати можливості функціональної специфікації. У такому випадку соціальне взаєморозуміння не може бути виокремлене без урахування міжособистісних відносин. З іншого боку, мораль накладає свої обмеження і на сферу інтимних взаємин. Адже точно так само неможливо поглиблювати інтимність між людьми, якщо вона пов'язана з суспільною мораллю. З точки зору теорії соціальних систем культура є швидше широким полем можливостей, які розкриваються у комунікації людини. Це і є нашою головною вихідною методологічною позицією, яку у подальшому ми рекомендуємо до застосування у соціальних та гуманітарних дослідженнях не стільки у режимі жорсткого методу, який форматує дослідження, скільки у якості наскрізної ціннісно-світоглядної настанови. На зміну моделі уніфіковано-стандартизованого світу (єдиного і одноманітного) приходять нові концепції глобалізації, що містять у собі ідею збереження культурного розм'якшення в житті людей.

Ключові слова: соціальна комунікація, свобода, глобалізація, теорія соціальних систем, теорія глобалізації.

На основі синтезу багатьох спеціальних знань та дисциплін, поєднуючи історичні, соціологічні, економічні, історико-філософські матеріали, Ю. Габермас здійснив спробу історичної реконструкції моделей соціальних відносин у час зародження простору відкритого публічного спілкування. Він показав, за яких умов, коли та як раціонально-критичні дебати громадян щодо суспільних проблем, а також аргументи, що народжувались у цих дебатах, почали складати авторитетну основу для прийняття політичних рішень; яким чином громадськість (публіка) і притаманна їй «громадська думка» перетворилися на чинник політики та соціально-економічного життя в європейській культурі [3, с. 14].

Насамперед, комунікативними передумовами людської свободи можна назвати наступні: 1) публіка – соціальний замовник і добровільний споживач відкритих комунікаційних продуктів та послуг в особі громадянського суспільства; 2) автономні соціально-комунікаційні інститути, вільні від державного втручання та ідеологізації; 3) ліберально-демократичне державне регулювання, яке охороняє права і свободи індивідів, груп та спільноти в цілому; 4) суб'єкти господарської діяльності, які фінансово підтримують засоби масової комунікації відкритого типу.

Всі ці передумови пов'язані з конкретними соціальними інститутами культури, зразком яких постають передусім ліберальна преса та демократичне урядування. Передусім, успішне функціонування таких інститутів має спиратися на поширення у суспільстві відповідного типу ліберально-демократичного світогляду. Своєю чергою останній разом з першими втілюють ту демократичну нормативність, яку у своїх текстах обґрунтували ще І. Кант [4] та засновники американської демократії, про що писав Макс Вебер [2]. А вони є лише одними з можливих організаційних та інституційних втілень демократії

як суспільної системи, а не лише певного політичного режиму і відповідної політичної системи.

Спробуємо охарактеризувати цю ієрархію взаємозалежностей під кутом зору теорії соціальних систем Нікласа Лумана, яку ми обрали у якості теоретико-методологічної основи нашого дослідження. У такому разі слід простежити усі ці взаємозалежності як такі, що відбиваються на безпосередніх взаєминах між людьми. «Відносини взаємопроникнення і зв'язувань існують не тільки між людиною і соціальною системою, а й між людьми» [5, с. 297], зауважує Луман, розвиваючи свою тезу про складність (внутрішню комплексність) побудови соціальних систем як результат їхнього взаємопроникнення.

Комплексність однієї людини має значення для іншої, і навпаки. Луман говорить про взаємопроникнення між людьми і потрібно враховувати дану обставину, перш ніж говорити про будь-які вищі за міжособистісну взаємодію рівні соціалізації. Зміст поняття «взаємопроникнення» при такому використанні не змінюється: «Ставлення людини до людини приводиться тим самим до такого самого розуміння, що і відношення людини до соціального порядку. В такому випадку саме в ідентичному понятті виявляються різні феномени залежно від того, до яких видів систем воно належить» [5, с. 297].

Само собою зрозуміло, що ставлення людини до людини залишається для Лумана не просто інтимною подією, а насамперед соціальним феноменом. Лише як таке воно цікавить соціологію, але для цього є усі підстави і у самій дійсності. Це означає не тільки те, що умови і форми такого взаємопроникнення людей є соціальними і залежать від подальших соціальних умов. Крім цього, соціальні умови і форми входять і в те, що люди надають один одному як свою комунікабельність, але й тим самим і досвід некомунікабельності: «Alter набуває важливість для Ego в тих відносинах, які Ego не може повідомити Alter» [5, с. 304].

Справа не у відсутності слів і не в нестачі часу або інших особистих ресурсів на комунікацію. У Нікласа Лумана мова йде не просто про позбавлення іншої людини від непосильних (а до того ж, як правило, зайвих) комунікацій. Комунікація, в якості повідомлення, завжди може надати інформації інший сенс, але це відразу ж видно в інтимних відносинах. Те, що в таких випадках не спрацьовує, – це принцип комунікації, а саме відмінність інформації та повідомлення, що додає самому повідомленню характер події, що вимагає реакції. В умовах інтимності ця необхідність реакції ще більш посилюється в такій якості. Люди інколи настільки добре знають один одного, що не можуть зробити ані кроку, щоб не викликати відповіді. Таким чином, на нашу думку, вже на рівні інтимних соціальних взаємин проявляє себе принципова залежність реалізації нашої соціальної свободи у зовнішній соціальній інстанції – нехай це буде навіть кохана людина.

На думку німецького мислителя, саме у вік Просвітництва, коли всі поняття соціальних наук вважалися спорідненими поняттям взаємодії, зосереджено займалися даною проблемою. Більше ніколи не пропонували такий багатий набір «поворотів» від свідомо жартівливого використання форм, створення парадоксів, іронію і цинізм аж до концентрації на сексуальності. При цьому завжди йшлося про збій в комунікації, і питання

полягало в тому, в яких формах його можна свідомо допустити і знову–таки свідомо уникнути: «Ця проблема відома з часів відкриття інтимних відносин, однак вона, мабуть, не піддається будь-якому ефективному формулюванню. Соціологія, мабуть, остання з тих, хто покликаний давати поради безмовній любові» [5, с. 304].

Отже, в теорії соціальних систем Нікласа Лумана поняття «взаємопроникнення» має важливе значення як в побудові комунікації система/людина, так і людина/людина. При цьому стосунки між людьми залишаються соціальним феноменом та предметом дослідження не лише для соціології, як вважав сам Луман, але й для соціальної філософії – щонайменше у тій частині, де вона досліджує людський вимір культури на системно-комунікативних засадах. Наскільки можна судити з текстів Лумана, він сам надає пріоритетного значення у цих питаннях не стільки соціальній теорії, скільки соціальній практиці, а саме – практиці виховання.

Так він ставить наступне ключове питання: «Чи існує бінарна схематизація, яка має обслуговувати одночасно обидва типи взаємопроникнень і діяти в функціональному відношенні настільки дифузно, щоб редукувати комплексність як для соціального, так і для міжлюдського взаємопроникнення?» [5, с. 310]. Під редукацією комплексності Луман тут має на увазі досягнення у соціальних практиках як втіленні логіки соціальних систем у конкретну людську поведінку оптимальних рішень для практичного втілення з-поміж значної кількості запропонованих різними соціальними системами.

Відповіддю на це питання для Лумана є звернення до інстанції моралі з її особливою нормативною функцією.

Луман вважає, що перш ніж розвивати досягнуте на нових засадах поняття моралі (воно, звісно, не може бути виведене з функції, але має корелюватися з нею), варто коротко зафіксувати припущення, що впливають з даної функціональної констеляції для всього того, в чому використовуються властивості моралі. Сама будучи багатофункціональною, мораль може лімітувати можливості функціональної специфікації. У такому випадку соціальне взаємопроникнення не може бути виокремлене без урахування міжлюдських відносин. Там, де це відбувається – Луман згадує сферу формально організованої праці, де виникає своя мораль – там, на нашу думку, людина стає останньою інстанцією, яка приймає рішення щодо функціонування конкретної соціальної системи у конкретній ситуації. З іншого боку, мораль накладає свої обмеження і на сферу інтимних взаємин. Адже точно так само неможливо поглиблювати інтимність між людьми, якщо вона пов'язана з суспільною мораллю: «...якщо суспільство сприяє більшій інтимності, то на місце загальнообов'язкової моралі заступають своєрідні кодекси любовної пристрасті, посилення на природу, естетичні висловлювання. Такі тенденції, які широко розповсюдилися в Європі з XVIII ст. і які підривали світ колишніх соціальних форм, залишають враження, нібито мораль, яка мала суспільно-інтегративну функцію, вже не виконує її в повній мірі» [5, с. 310].

Однак, таке розуміння обмеження з боку моралі щодо міжособистісної взаємодії випускається з уваги не тому, що воно санкціонує правильну або неправильну поведінку, а завдяки тому, що воно відбувається в якості комунікації. Наслідки для теорії виховання в такому сенсі можуть бути

лише наміченими: «Виховання, і в цьому полягає його відмінність від соціалізації, є інтенціональною і такою, що належить до інтенції, діяльністю. Воно може досягати своєї мети (абстрагуємося від можливості непрямої, непомітної маніпуляції) лише через комунікацію» [5, с. 322].

У такому випадку виховання в якості комунікації також соціалізується, але не настільки однозначно, адже не додає якоїсь іншої цілеспрямованості, крім тої, яка вже наявна у самому вихованні. Той, кому потрібне виховання, шляхом комунікації з такою метою, також здобуває свободу або дистанціювання, чи взагалі знаходиться в пошуку інших можливостей – але не більше, аніж у деяких інших видах діяльності. Інша справа, що у навчанні це відбувається свідомо. Людина свідомо творить відмінності, у основі яких відмінність від самого себе попереднього, від самого себе з меншими знаннями.

«Насамперед, будь-яка конкретна педагогічна діяльність навантажена відмінностями. Наприклад, вона визначає напрямку успіху і обґрунтовує тим самим можливості невдач. Навчання і вміння запам'ятовувати передбачає і забування, тут пізнаються межі своїх можливостей в якості неможливого. Крім того, разом з усіма конкретизаціями підвищується ймовірність того, що вихователь і вихованець ґрунтуються на різних схемах відмінностей, різних віднесеннях, різних перевагах всередині схем відмінностей» [5, с. 322].

Прийнявши все це до уваги, навряд чи ще можна вважати виховання просто ефективною дією. Набагато краще, на думку Н. Лумана, вважати, що на основі педагогічно навмисних і розумних дій виділяється особлива функціональна система, що виробляє свої ефекти соціалізації. У такому випадку педагогічна діяльність і відповідна комунікація повинні бути знову внесені в дану систему в якості внеску до самоспостереження системи і як постійна корекція створеної нею дійсності.

«Якщо необхідні диференціації розуміють як корелят соціально-структурних підсиленнь комплексності, тоді стає зрозумілим проникнення з (ненавмисними) ефектами соціалізації. На цьому фоні «моральне виховання» стає проблемою. На цьому фоні – тобто на основі досвіду, що показує, що суспільство не може контролюватися мораллю, а соціалізація – вихованням» [2, с. 334]. Тим самим виявляються також межі впливу культури на суспільство. Культура, як і мораль, не має конкретного плану для кожної конкретної людини.

З точки зору теорії соціальних систем культура є швидше широким полем можливостей, які розкриваються у комунікації людини. Це і є нашою головною вихідною методологічною позицією, яку у подальшому ми рекомендуємо до застосування у соціальних та гуманітарних дослідженнях не стільки у режимі жорсткого методу, який форматує дослідження, скільки у якості наскрізної ціннісно-світоглядної настанови.

Якнайкраще така настанова може бути представлена ситуацією глобалізму, яка вже доволі тривалий час змістовно визначає як соціальну комунікацію, так і творення культури людиною у сучасному суспільстві.

При цьому якщо тема людини у різних теоретичних ракурсах, яких їй надають конкретні соціальні чи гуманітарні науки, буде у таких дослідженнях явною і предметною, то тему комунікації простежуємо тут

пунктиром – а саме як таку, що є стратегічним напрямом, який у окремих випадках раніше, а у окремих пізніше, але неминуче проявляється у сучасних соціально-філософських дослідженнях культури, особливо ж – за умови належного врахування динаміки розвитку сфери культури як домінанти, тоді як розгляд культури як символічної системи, тобто аісторичного утворення, залишатиметься для таких досліджень не стільки другорядним, скільки фоновим.

Найважливіше питання, яке стоїть на порядку денному для сучасного людства, – це образ майбутнього (світу, економічного розвитку, взаємовідносини різних регіонів земної кулі) і відповідно роль у ньому різних типів культур і місце людини (особистості) у них. В якості позитивного моменту в обговоренні цієї проблеми необхідно виділити дуже важливу тенденцію: на зміну моделі уніфіковано-стандартизованого світу (єдиного і одноманітного) приходять концепції, що містять у собі ідею збереження культурного різноманіття в житті людей. Що буде з народами, культурами, релігіями в глобалізованому світі, як розвиватиметься взаємодія метакультур-цивілізацій? У чому полягають особливості розвитку сучасної інформаційно-індустріальної культури у взаємодії з традиційним укладом життя? На думку А. Беліка, ці питання як б не існують для авторів більшості досліджень, на сторінках популярних книг можна зустріти лише схоластичну гру словами [1, с. 572]. У загальносоціологічних роботах слабо виражене найважливіше питання про регульованість потоків інформації, ідей і людей у світі в цілому, а більше уваги приділяється розподілу фінансів, товарів, геополітичним питанням. З цим же питанням пов'язана проблема «конструювання-виробництва» майбутнього. Осягнення майбутнього, звичайно, не нова тема у філософії та науці, однак справжній «вибух» інтересу до прогнозування майбутніх варіантів розвитку людства стався після утворення Римського клубу.

У науково-дослідних проектах, відомих під назвою «Доповіді Римському клубу» (неурядова організація, очолювана тогочасним «кращим менеджером світу» А. Печчеї), був висунутий ряд ідей, що припустили трансформацію принципів економічної діяльності в індустріальному світі. Уперше була піддана сумніву ідея необхідності невинного економічного зростання. У першій доповіді Римському клубу «Межі зростання» Л. Медоуза і його колеги [8] було запропоновано поняття нульового зростання, яке потім було скориговано в доповіді М. Месаровича і Е. Пестеля «Людство на роздоріжжі», де вже використовується поняття органічного росту [9]. Крім того, передбачалося враховувати своєрідність функціонування десяти різних регіонів світу при індустріальному розвитку і, що особливо важливо, якість життя наступних поколінь у вигляді збереження основних глобально-екологічних параметрів.

А. Печчеї, так само як і його колеги, відстоював положення про те, що людина може самореалізуватися як особистість, індивідуальність, лише коли вона якоюсь мірою опанує стихією індустріалізму. Суть цієї ситуації, що склалася у 80-х роках ХХ ст. (вона залишається такою і донині), найкращим чином висловив один з ідеологів Римського клубу Е. Янч: «В даний час ми починаємо усвідомлювати людське суспільство і навколишнє

середовище як єдину систему, неконтрольоване зростання якої служить причиною її нестабільності. Досягнутий нині абсолютний рівень цього неконтрольованого зростання визначає високу інерційність динамічної системи, знижуючи тим самим її гнучкість і здатність змінюватися і пристосовуватися. Стало цілком очевидним, що в цій системі немає ніяких внутрішніх кібернетичних механізмів і не здійснюється ніякого «автоматичного» саморегулювання макропроцесів. Цим кібернетичним елементом еволюції нашої планети є сама людина, здатна активно впливати на формування свого власного майбутнього. Однак вона зможе на ділі виконати це завдання лише за умови контролю над всією складною системною динамікою людського суспільства в контексті навколишнього середовища його проживання, ... що може сповістити вступ людства в нову фазу психологічної еволюції» [6, с. 55].

Замість суб'єктивних вартісних показників індустріалізму Печчеї запропонував в якості цілей розвитку економіки (що на і сьогоднішній день, на жаль, виглядає утопією) використовувати «людські якості», серед яких найважливішу роль відіграє збереження культурної спадщини та природної чистоти довкілля. У цілому, вважав Печчеї, «проблема меж людського зростання і людського розвитку є, по суті своїй, проблемою головним чином культурної» [6, с. 57]. Печчеї – один з щасливих практиків організації виробництва (концерну ФІАТ епохи його розквіту) – дуже близький у розумінні майбутнього з біологом, засновником етології людини К. Лоренцом, який вважав, що зміни в сучасному світі необхідні і можливі лише на основі «поглибленого етнокультурного і соціопсихологічного аналізу як архаїчних, так і сучасних культур». Співзвучні погляди Печчеї також ідеям гуманістичної психології Маслоу і Фромма, а також концепціям, існуючим у культурній антропології США [1, с. 576].

Яким є майбутнє глобалізованого людства – одноманітний універсалізм або культурне розмаїття? Спробою більш адекватно відобразити існуючі в світі процеси була робота С. Хантінгтона «Зіткнення цивілізацій і трансформація світового порядку» (1996). Автор запропонував ще одне цілісне бачення «світового порядку» і «образу світу в цілому». Для нас особливо важливо, яку роль відводить Хантінгтон різноманіттю культур у глобальній взаємодії та відповідно різноманітності в поведінці, цінностях, віруваннях, тобто проблемам, що вивчаються культурною антропологією [7, с. 77].

Книга Хантінгтона містить багато цікавих роздумів, фактів та їх інтерпретацій, сценаріїв майбутнього розвитку подій. Далеко не з усіма його думками, оцінками конкретно-історичних подій можна погодитися, але його дослідження має величезну перевагу перед більшістю робіт, присвячених глобалізації, оскільки постулює культурне різноманіття світу на тривалу перспективу і вважає природним прагнення до культурної самотності та збереження ідентичності, що розуміється як інакшість, своєрідність, відмінність від інших.

Важливу роль Хантінгтон відводить збереженню та відтворенню специфічного способу життя, усвідомлення себе членом культурної спільності та аналізу супутні цьому відмінності в етнопсихології. Не випадково в

заклучній частині своєї праці «Спільності цивілізацій» особливу увагу він приділяє збереженню культурної ідентичності. Основний висновок дослідження С. Хантінгтона: у процесі майбутнього розвитку необхідно знайти певне співвідношення і форми взаємодії між індустріалізмом і традиційним суспільством. Основне завдання західної культури полягає в умінні і здатності зрозуміти та інтегрувати цінності незахідних культур, що абсолютно неможливо при абсолютизації універсалізму і одноманітності способу життя в світі в цілому.

Розвиток міжцивілізаційного діалогу він вважає найважливішим аспектом сучасної епохи. Різноманітний розвиток, зміна, будь-яке функціонування досить складних соціокультурних систем припускають диференціацію та інтеграцію. Якщо взяти «абсолютно однорідну» спільність людей та відособити різні групи в ній, то з плином часу в кожній групі з'являться свої відмінності в поведінці, мові і т.д. У реальності процеси диференціації та інтеграції одночасно здійснюються на самих різних рівнях етнокультурних людських спільнот (професійному, економічному, соціальному, етнічному). У процесі глобалізації об'єднання, інтеграція можлива на основі відокремлення, диференціації.

Незважаючи на певну єдність і подібність у проявах індустріальної культури по всьому світі, культура США все-таки відрізняється від європейської, італійська – від німецької, французька – від іспанської. Та й у США спосіб життя в Каліфорнії не в усьому схожий на спосіб життя східного узбережжя, а культура середнього заходу США далеко не копія культури півдня (наприклад, Техасу). Таким чином, індустріальна форма буття також культурно-різноманітна і містить потенціал до вкорінення мультикультуралізму.

Список використаних джерел

1. Белик А. А. Культурная (социальная) антропология: учеб. пособ. / А. А. Белик. – М.: РГГУ, 2009. – 613 с.
2. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма / М. Вебер; [пер. с нем. сост., общ. ред. Ю. Н. Давыдова, предисл. П. П. Гайденоко] // Вебер М. Избранные произведения. – М.: Прогресс, 1990. – С.61–344.
3. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості / Юрген Габермас [пер. з нім. Анатолій Онишко]. – Львів: Літопис, 2000. – 318 с.
4. Кант И. Ответ на вопрос: что такое Просвещение? / И. Кант [пер. с нем. под ред. Асмуса] // Сочинения в шести томах. Т.6. – М.: Мысль, 1966. – С.25–36.
5. Луман Н. Социальные системы. Очерк общей теории / Никлас Луман; [пер. с нем. И. Д. Газиева; под ред. Н. А. Головина]. – СПб.: Наука, 2007. – 648 с.
6. Печчеи А. Человеческие качества / Аурелио Печчеи [пер. с англ. О. В. Захарова; общ. ред. и послесл. Д. М. Гвишиани]. – М.: Прогресс, 1980. – 301 с.
7. Хантінгтон С. Столкновение цивилизаций / Самюэль Хантінгтон; [пер. с англ. Т. Велимеева, Ю. Новикова; под общ. ред. К. Королева]. – М.: Изд-во АСТ, 2003. – 603 с.
8. Meadows D. The Limits to Growth / Meadows D. et al. – N.-Y.: Potomac Ass. Books, 1972. – 300 p.
9. Mesarovic M. Mankind at the Turning Point. The Second Report to the Club of Rome / M. Mesarovic, E. Pestel. – N.-Y.: E. P. Dutton & Co., Inc. / Reader's Digest Press, 1974. – 210 p.

References

1. Belik A. A. Kul'turnaja (social'naja) antropologija: ucheb. пособ. / A. A. Belik. – M.: RGGU, 2009. – 613 s.
2. Veber M. Protestantskaja jetika i duh kapitalizma / M. Veber; [per. s nem. sost., obshh. red. Ju. N. Davydova, predisl. P. P. Gajdenko] // Veber M. Izbrannye proizvedenija. – M.: Progress, 1990. – S.61–344.

3. Gabernas Ju. Strukturni peretvorenija u sferi vidkrytosti / Jurgen Gabernas [per. z nim. Anatolij Onyshko]. – L'viv: Litopys, 2000. – 318 s.

4. Kant I. Otvet na vopros: chto take Prosveshhenie? / I. Kant [per. s nem. pod red. Asmusa] // Sochinenija v shesti tomah. T.6. – M.: Mysl', 1966. – S.25–36.

5. Luman N. Social'nye sistemy. Ocherk obshhej teorii / Niklas Luman; [per. s nem. I. D. Gazieva; pod red. N. A. Golovina]. – SPb.: Nauka, 2007. – 648 s.

6. Pechchei A. Chelovecheskie kachestva / Aurelio Pechchei [per. s angl. O. V. Zaharova; obshh. red. i poslesl. D. M. Gvishiani]. – M.: Progress, 1980. – 301 s.

7. Hantington S. Stolknovenie civilizacij / Samjujel' Hantington; [per. s angl. T. Velimeeva, Ju. Novikova; pod obshh. red. K. Koroleva]. – M.: Izd-vo AST, 2003. – 603 s.

8. Meadows D. The Limits to Growth / Meadows D. et al. – N.-Y.: Potomac Ass. Books, 1972. – 300 p.

9. Mesarovic M. Mankind at the Turning Point. The Second Report to the Club of Rome / M. Mesarovic, E. Pestel. – N.-Y.: E. P. Dutton & Co., Inc. / Reader's Digest Press, 1974. – 210 p.

Popovych M. D., Doctor of Philosophy, Associate Professor, Head of the Department of History and Philosophy, Podolsky State Agricultural and Technical University (Ukraine, Kamenets-Podolsky), mykhai@ukr.net

Communication resources of human freedom in the context of globalization challenges

This article is not just about depriving another person of unbearable (and besides usually unnecessary) communications. Communication as message can always give notice different meaning, but it becomes immediately evident in social relations. The fact that in such cases does not work – is a principle of communication, namely the difference between information and message that adds notification very nature of the event, which requires response. Already the intimate social relationships manifest themselves implement fundamental dependence of social freedom in the external social instance – if it could be even a loved one. Being very versatile, morality can limit the possibilities of functional specifications. In this case social interpenetration cannot be singled out without human relations. On the other hand, morality imposes its limitations on the sphere of intimate relationships. It just cannot deepen intimacy between people, if it relates to public morality. In terms of the theory of social systems the culture is rather a wide field of possibilities that are revealed in human communication. This is main starting methodological position, which we recommend in the future for use in social studies and humanities not as a hard method that formats the study, rather as poly-value-pervasive worldview. Instead of unified, standardized model of the world (as a single and uniform) it comes a new concept of globalization that include idea of preserving cultural diversity in people's lives.

Keywords: social communication, freedom, globalization, social systems theory, theory of globalization.

Попович М. Д., доктор філософських наук, доцент, завідуючий кафедрою історії та філософії, Подільський державний аграрно-технічний університет (Україна, Камінець-Подільський), mykhai@ukr.net

Коммуникативный ресурс человеческой свободы в условиях глобализационных вызовов

Речь идет не просто об избавлении другого человека от непосильных (а к тому же, как правило, лишних) коммуникаций. Коммуникация, в качестве сообщения всегда может предоставить информации другой смысл, но это сразу же проявляется в социальных взаимоотношениях. То, что в таких случаях не срабатывает, – это принцип коммуникации, а именно различие информации и сообщения, придает самому сообщению характер события, требующего реакции. Уже на уровне интимных социальных отношений проявляет себя принципиальная зависимость реализации социальной свободы во внешней социальной инстанции – пусть это будет даже любимым человек. Сама, будучи многофункциональной, мораль может лимитировать возможности функциональной спецификации. В таком случае социальное взаимопроникновение не может быть выделено без учета человеческих отношений. С другой стороны, мораль накладывает свои ограничения и на сферу интимных отношений. Ведь точно так же невозможно углублять интимность между людьми, если она связана с общественной моралью. С точки зрения теории социальных систем культура является скорее широким полем возможностей, которые раскрываются в коммуникации человека. Это и является нашей главной исходной методологической позицией, которую в дальнейшем мы рекомендуем к применению в социальных и гуманитарных исследованиях не столько в режиме жесткого метода, который формирует исследование, сколько в качестве сквозной ценностно-мировоззренческой установки. На смену модели унифицированного-стандартизированного мира (единственного и однообразного) приходят новые концепции глобализации, включающие в себя идею сохранения культурного разнообразия в жизни людей.

Ключевые слова: социальная коммуникация, свобода, глобализация, теория социальных систем, теория глобализации.

* * *

УДК 316.77

Саєнко О. Г., кандидат технічних наук, начальник кафедри військово-гуманітарних дисциплін, Військовий інститут телекомунікацій та інформатизації (Україна, Київ), saenko_ag@ukr.net

СУЧАСНІ КОМУНІКАТИВНІ РЕСУРСИ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ ВЗАЄМОДІЇ В ІНТЕРНЕТ – ЗАСОБАХ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ

Метою статті є дослідження впливу сучасних комунікативних ресурсів соціокультурної взаємодії в Інтернет – засобах масової інформації (ЗМІ). Досліджуються сучасні тенденції соціокультурних процесів та управління їх змінами в умовах інформатизації, які базуються на багаторівневості і багатоглибинності напрямів розвитку суспільства в процесі об'єднання всіх інформаційних потоків в єдиному комплексі. Визначається роль якості інформаційних ресурсів та їх актуальність, відповідність суспільним запитам, пов'язаним з потребами розвитку; властивості оперативної обробки, зручності у використанні та надійної передачі інформації на необхідну відстань. Акцентується увага до всезростаючих можливостей масової комунікації через Інтернет – ЗМІ як засобу формування моделей соціальної реальності. В результаті аналізу доведена роль Інтернет – ЗМІ, як потужного інструмента для формування думки власне про себе, оточуючих та формування ідентичності, завдяки якій індивід пізнає себе та конструює зміст та уявлення.

Ключові слова: інформаційне суспільство, комунікативні ресурси, Інтернет – засоби масової комунікації, громадська думка, зв'язки з громадськістю, національна ідентичність.

Розвиток сучасної цивілізації характеризується рядом особливостей, серед яких на сьогодні визначального значення в соціокультурній трансформації набувають три основні: активізація і зростаюче проникнення в життя всіх регіонів глобальних процесів, прискорення темпів суспільного життя та широкомасштабна інформатизація всіх сфер людської діяльності. Вона сприяє активізації впливу особливостей сучасного розвитку, аж до використання ментальних характеристик населення націй і держав, і зростаючого, таким чином, творчого потенціалу суспільства. Сучасні тенденції соціокультурних процесів та управління їх змінами в умовах інформатизації базуються на багаторівневості і багатоглибинності напрямів розвитку суспільства в процесі об'єднання всіх інформаційних потоків в єдиному комплексі. У роботі цього комплексу набуває особливого значення забезпечення системи соціальних комунікацій якісною інформацією. У поняття якості інформаційних ресурсів сьогодні вкладається насамперед їх актуальність, відповідність суспільним запитам, пов'язаним з потребами розвитку, властивість оперативної обробки, зручності у використанні та надійної передачі на необхідну відстань, архівування й зберігання. Насамперед при цьому мова йде про електронну інформацію.

Сучасна соціокультурна дійсність з усіма її суперечностями провокує рефлексію тенденцій розвитку соціальної комунікації та її ролі у цьому процесі Інтернет – засобів масової інформації (Інтернет – ЗМІ). В Україні реєстрація Інтернет – ЗМІ не закріплена законодавством, проте деякі Інтернет – ЗМІ з метою легалізації своєї діяльності реєструються у Міністерстві юстиції України як газета або інформаційне агентство.

Здатність Інтернет – ЗМІ відображати події навколишньої дійсності стає ключовим чинником створення сучасної картини світу. В умовах інформаційного суспільства наші уявлення про навколишнє середовище зумовлені образами й інтерпретаціями тієї реальності, яку відтворюють, вибудовують Інтернет – ЗМІ, формуючи інформаційну картину суспільства. Електронні тексти створюють і поширюють в Інтернеті саме для

функціонування в суспільстві, причому їх соціальний потенціал (адресування суспільству) закладено у самій природі електронних текстів.

В умовах кризового розвитку суспільства загрозливих масштабів набирає явище, коли Інтернет – ЗМІ передають не реальні цінності, а їх симулякри – символічні уявлення про цінності, які нівелюють і навіть підмінюють собою відсутні реальні цінності. Вивчення формування незалежного комунікативного дискурсу в структурі соціальної комунікації залишається актуальною теоретичною і практичною проблемою сьогодення. Водночас, без Інтернет – ЗМІ сучасне суспільство важко уявити, адже організація соціального життя передбачає також і формування та підтримку більш–менш адекватної картини життєдіяльності суспільства, що досягається завдяки діяльності Інтернет – ЗМІ. Тому без уваги до всезростаючих можливостей масової комунікації через Інтернет – ЗМІ як засобу формування моделей соціальної реальності, говорити про адекватний аналіз сучасних проблем у цій царині немає сенсу.

Питання комунікативної взаємодії медіа і суспільства цікавило багатьох дослідників, зокрема Б. Барельсона, Дж. Гербнера, П. Лазарфельда, Г. Лассуела, М. Маклюена, Р. Мертона, В. Ріверса, В. Шрамма. Серед українських дослідників відомі праці В. Здоровеги, В. Іванова, А. Москаленка, Б. Потятиника, В. Лизанчука та ін. Якщо розглянути еволюцію розвитку взаємин медіа і соціуму, то можна стверджувати, що в кожен культурну епоху вони мали різні характери.

На думку дослідниці О. Петрунько, найвидатніші феномени ХХ століття – кіно, телебачення, радіо, відео, Інтернет – істотно перебудували інформаційний простір. Впевнено запанували електронні мас–медіа, які охопили широкі маси споживачів і створили принципово новий тип інформаційного простору – медіа простір, який спричинив нове мислення, нову композицію суспільного життя і соціальних комунікацій і змінив характер людських взаємин [1, с. 1]. Російська дослідниця Н. Кирилова слушно стверджує про появу нового типу людей – Homo virtualis, чие життя розгортається радше у віртуальному (уявному, створеному електронними медіа) світі, ніж у світі реальному [2, с. 243]. Інші дослідники стверджують, що настала ера масованої комунікації, коли контент створюється багатьма, а не лише професійними журналістами. Тепер до наших послуг не лише телебачення, радіо, друковані ЗМІ, а й електронні ЗМІ. Цей світ став світом кожного, де кожен пише історію на свій розсуд. Кожен з нас може брати участь у творенні соціального ландшафту [3, с. 2].

Мета статті – охарактеризувати вплив сучасних комунікативних ресурсів соціокультурної взаємодії в Інтернет – ЗМІ.

На сучасному етапі розвитку українського суспільства відбуваються глобальні трансформації, які фактично охоплюють усі економічні, соціальні, політичні, духовно–культурні, екологічні та демографічні процеси. Очевидно, що трансформації певною мірою детерміновані удосконаленням інформаційних технологій і комунікацій та перетворенням інформаційного ресурсу в необхідний інструмент конструювання сучасної соціокультурної реальності. Це пояснюється тим, що в сучасному світі Інтернет – ЗМІ володіють значною більшою владою, тобто репрезентують циркулюючі в соціумі знання, норми,

ідеали, символи, образи, ціннісні ієрархії, які незалежно від того, адекватно вони відображають реальність чи нееквівалентні їй, завжди відтворюють доміанти, атрибути, особливості, суперечності суспільного устрою, соціального порядку та культури, надаючи легітимності ціннісним категоріям колективної та індивідуальної свідомості [4, с. 205].

Інтернет – ЗМІ, постійно трансформуючись під впливом загальнокультурних змін принципів та критеріїв масового спілкування, виробництва нових стилів інформаційної взаємодії, локалізують чи збільшують свої соціальні і просторові параметри та утворюють інформаційне поле соціуму. Особливою ознакою цього медіа–простору є система горизонтальних інтерактивних зв'язків між акторами, що лімітує принцип ієрархічного управління та централізованого контролю. Тобто нові електронні технології, модифікуючи доміанти політичної комунікації, сприяють децентралізованій інтеракції елітарних та егалітарних груп.

Інтернет – ЗМІ – це регулярно обновлюваний інформаційний сайт, який ставить своїм завданням виконувати функцію засобу масової інформації (ЗМІ) і користується певною популярністю і авторитетом (має свою постійну аудиторію) [5]. Інтернет – ЗМІ представляють собою установи, створені для відкритої, публічної передачі за допомогою спеціального технічного інструментарію різноманітних відомостей будь–яким особам. Це відносно самостійна система, що характеризується множинністю складових елементів: змістом, властивостями, формами, методами, певними рівнями організації (у країні, в регіоні, на виробництві). Особливість Інтернет – ЗМІ – це публічність, тобто необмежене коло користувачів, наявність спеціальних технічних приладів, апаратури, постійна зміна кількісного складу аудиторії залежно від виявленого інтересу до тієї чи іншої передачі повідомленням або статті [6, с. 45].

Еволюція постіндустріального суспільства, що супроводжується корінними соціальними перетвореннями у світі, а також і в нашій країні, веде до становлення глобальної інформаційної індустрії, яка переживає період технологічної конвергенції, організаційного злиття, законодавчої лібералізації, до структурних змін у зайнятості та до появи нових форм «електронної демократії». Ці радикальні трансформації відбуваються в історично стислі терміни, і внаслідок цього протягом останніх десятиріч сформувалися передумови для широкомасштабного переходу до інформаційного суспільства. Оскільки основою формування інформаційного суспільства є розвиток комп'ютерних, інформаційних і телекомунікаційних технологій, а Інтернет – ЗМІ набувають глобального характеру, на рух інформаційних потоків уже не впливають істотно державні кордони, а спроби обмежити вільне поширення інформації лише шкодить тій стороні, яка прагне здійснити такі обмеження. Крім того, поглиблюється процес децентралізації суспільства, відбувається перехід до нових форм зайнятості, триває процес формування нових трудових ресурсів за рахунок збільшення кількості зайнятих в інформаційній індустрії.

При визначенні поняття «інформаційне суспільство» можна керуватися різними поняттями. По–перше, це суспільство, в якому створені значні інформаційні ресурси. Виробництво, зберігання, поширення і передача візуальної

продукції, а також ділової та розважальної інформації стає найважливішою частиною економіки; сформовано інформаційну індустрію, яка включає в себе комп'ютерну й телекомунікаційну промисловість, розробників візуального змісту та програмного забезпечення, виробників елементної бази комп'ютерної та комунікативної техніки, побутової електроніки тощо. По-друге, інформаційне постіндустріальне суспільство можна вважати наступним (після стадій аграрного та індустріального суспільства) етапом соціально-економічного розвитку суспільства, на якому домінуючим об'єктом виробництва й споживання стають інформаційні продукти послуги, переважаючи за обсягом споживання товари, вироблені промисловістю і сільським господарством.

Власне інформаційне суспільство і породжує різноманітні глобальні процеси. Глобалізація об'єктивне явище сучасного світу, тобто таке, що не залежить від суб'єктивних бажань, уподобань і антипатій. Глобалізація це рух людства до формування цілісної глобальної цивілізації. В основі цього руху лежать економічні чинники. Специфікою глобалізаційних процесів в умовах становлення інформаційного суспільства є те, що політичні інститути держави поступово втрачають контроль над змістом інформаційного простору. Це явище має і позитивний бік, підвищуючи відкритість національних інформаційних систем, і негативний, оскільки втрата контролю за змістом ЗМІ призводить до суттєвих ускладнень у проведенні цілеспрямованої інформаційної політики.

В умовах створення загальнонаціональних глобальних утворень та об'єднань важливою проблемою стає національна ідентичність. Цей процес варто розглядати разом із поняттям суспільної інтеграції, оскільки вони в умовах глобалізації інформаційного суспільства є взаємопов'язаними.

В наші дні слово інтеграція набуває все ширшого змісту, адже вживається в різних сферах суспільно-політичного та економічного життя у світі.

У результаті таких виявів глобалізації інформаційного суспільства відбувається орієнтація деяких Інтернет – ЗМІ на масову всеохоплюючу у світовому масштабі комунікацію [7, с. 169].

Тут постає питання про національну ідентичність. Чи сприяють Інтернет – ЗМІ таким процесам всередині країн, які прагнуть до загальносвітової глобалізації.

Існує безліч визначень ідентичності. Ідентичність – тотожність явища, предмета або особистості самій собі, її якісна самототожність за вектором часу. Ідентичність особистості ґрунтується на її самосвідомості. Оскільки людина являється особливим об'єктом, в якому зливаються воедино матеріальне і духовне, фізичне і психічне, то розрізняють психофізіологічну, особистісну і соціальну ідентичність людини. Психофізіологічна ідентичність означає усвідомлення людиною єдності свого організму, фізіологічних і психічних процесів, що в ньому відбуваються [8].

Щодо поняття нації, то тут потрібно виділити два підходи. Перший підхід це співвідношення поняття нація з етнічною спільнотою, тобто етносом з єдиною мовою і самосвідомістю. У цьому значенні нація фактично є синонімом терміну народ. Другий підхід це визначення нації через політичну спільноту громадян певної держави, тобто політичну націю.

Розглянувши складові елементи національної ідентичності, тепер необхідно виділити головний – системо утворюючий. Таким з'єднувальним елементом є якась важлива цілісність, що сприймається як характеристика нації. Саме дана цілісність з'єднує всю конструкцію в єдине. Змінити ідентичність неможливо без зміни її головної ідеї. І навпаки – ніяка ідентичність не встоїть, якщо відбудеться розмивання «основної ідеї».

Виходячи зі сказаного, національну ідентичність можна визначити як задану національним образом світу й національною історією основну ідею, якою живе соціум у дану історичну епоху й тому прийнятну для його більшості. Ідентичність несе в собі відповідь на питання про сутність свого народу, нації, її місця, ролі й завдань у світовій історії й ідеальних формах її існування. Таким чином національна ідентичність розвивається в процесі історичних змін, являючи собою певний щабель росту національної самосвідомості. Можна говорити про те, що ідентичність – це відносно замкнута система поглядів, а тому вона, з одного боку досить стійка, але, з іншого динаміка середовища її перебування (внутрішні і зовнішні життя націй) приводить до певних змін у цій системі. Зв'язок елементів ідентичності досить сильний, а тому заміна одного з них на новий робить необхідною потребу її істотного коректування, якщо не повної заміни. Чим сильніше процеси глобалізації проникають у національну культуру, тим активніше народи намагаються зберегти внутрішні компоненти життя народу, такі як культуру, мову, релігію. Тобто в період глобальних трансформацій загострюються проблеми національної ідентичності, пов'язані з прагненням народів до самототожності й до самовизначення в сьогоденному світі.

Неминучі процеси глобалізації, що влямаються у віковій укладі національних культур, приводять найчастіше до міжнаціональної, міжрелігійної напруги, що часто виливаються в конфлікти, звідси людські жертви. Саме міжнаціональні відносини в сучасному світі стали однією з головних проблем сьогодення. Багато дослідників вважають, що в умовах глобалізації не потрібно концентруватися на етнічній ідентифікації кожної країни, а потрібно представляти свою державу та ідентифікуватися як економічна та наукова потуга, адже кожна країна має для цього величезний потенціал, особливо наша країна Україна.

Розвиток комп'ютерних технологій та вседоступність до Інтернет-мережі перемістив традиційні ЗМІ у Інтернет – простір. Останнім часом межа між мережевими та традиційними ЗМІ значно зменшилася. Перехід традиційних ЗМІ в Інтернет – простір довів, що Інтернет є унікальним середовищем, що забезпечує аудиторію оперативною доставкою актуальної інформації, а також підтримує прямий та зворотній зв'язок із кожним представником аудиторії.

Інтернет – ЗМІ є могутнім засобом міжкультурної комунікації й способом формування стереотипних пресупозицій. Саме завдяки Інтернет – ЗМІ відбувається вплив на суспільство, формуються різноманітні стереотипні уявлення про політику, культуру, економіку і т. ін. [9, с. 98].

Комп'ютерне спілкування влилося у багатовимірне спілкування, що здійснюють Інтернет – ЗМІ. Проте, на відміну від традиційних ЗМІ, що являють собою спілкування соціально-фіксованого відправника мовлення і невизначеного адресата мовлення, комп'ютерний дискурс дає можливість індивідам спілкуватися між собою.

Інтернет—мережа є комбінованим способом презентації інформації аудиторії. При цьому різноманітні канали передачі впливають на зміст повідомлення, що дається, а також на процес сприйняття інформації аудиторією.

Висновки. Мережа Інтернет безумовно стала черговим кроком еволюції масових комунікацій і безсумнівно вона започаткувала зміни в нашому суспільстві. Якщо друкована книга зробила доступ інформації масовим і «навчила» широкі верстви населення читати, то Інтернет знищив відстані між інформацією всього світу і дав можливість людям не лише читати опубліковані тексти, фото, графіку, звуки та відео, а й самим публікувати без їх без особливих труднощів.

Інтернет – ЗМІ, є потужним інструментом формування думки власне про себе, оточуючих та формування ідентичності, завдяки якій індивід пізнає себе та конструює зміст та уявлення.

Унікальна роль Інтернету в трансформації соціальної структура полягає в тому, що він створює широкі соціальні групи та локальні співтовариства в альтернативному значенні існуючій, на думку користувачів, соціальній структурі. Він безпосередньо породжує явище самоорганізації та самокерування, що, у свою чергу, може виступати моделлю змін у соціальній структурі та дає змогу стати учасником інформаційної структури людини з будь-якого соціального рівня. Завдяки Інтернету людина здатна виконувати різноманітні соціальні функції та програвати різні соціальні ролі, «ламати» соціальні бар'єри.

Доступ до Інтернету дає необхідні передумови для формування відкритого суспільства, яке вимагає трансформації соціальної структури суспільства. Він характеризує процеси не тільки у сфері людської інформаційної комунікації, але й відображає динаміку людського спілкування в соціологічних категоріях соціальної мобільності [7, с. 93].

Розвиток демократії та функціонування громадянського суспільства нерозривно пов'язано з визнанням громадської думки як основного чинника в завоюванні й утриманні соціальної довіри. Із зростанням добробуту населення підвищується його вимогливість до суспільної значущості управлінської діяльності, пов'язаної зі станом соціального настрою, досягненням співпраці соціального партнерства в суспільстві. Усе це обумовлювало потребу розвитку інфраструктури соціального спілкування, яка б забезпечувала своєрідний діалог на основі узгодження груп інтересів і взаємовигідної довіри. Тим самим громадськість повинна стати рівноправним партнером у регулюванні соціальних відносин разом з владно-управлінськими структурами. Така потреба викликала новий феномен організації суспільної взаємодії – зв'язки з громадськістю (від англ. publicrelations – публікрейшинз): «установлення двостороннього спілкування для виявлення загальних уявлень загальних інтересів в досягненні взаєморозуміння, заснованого на правді, знаннях і повній інформованості». Американський дослідник Ф. Сайтел термін «зв'язки з громадськістю» вважає не зовсім коректним, стверджуючи, що більш доцільно було б вживати «зв'язки з групами громадськості», оскільки фахівці мають справу не з усією громадськістю відразу, а з різними цільовими аудиторіями, що мають різні потреби [9, с. 124].

Громадська думка – тимчасовий стан суспільної свідомості, що виявляє як сукупність оцінених суджень

різноманітних груп і верств населення, індивідуальних думок із певної проблеми, яка стосується групи людей.

Громадська думка в потрібному напрямку формується через засоби масових комунікації. Масова комунікація – це систематичне розповсюдження повідомлення, (через пресу, радіо, телебачення, кіно, звукозапис, відеозапис та інші канали передавання інформації) серед кількісно великих груп громадськості з метою інформування і здійснення ідеологічного, політичного, економічного, правового, психологічного або організаційного впливу на оцінки, думки і поведінку людей. Стрімке зростання інформаційних технологій дало можливість зайняти ліву частку даного ринку саме Інтернет – ЗМІ.

Зв'язки з громадськістю відображають найголовніші людські прагнення до консолідації всього суспільства, єдності нації. У зв'язку з цим назріла потреба створення системи державних Інтернет – ЗМІ, які б доносили до українського суспільства таку необхідну, концепцію Національної Ідеї, що має передувати у державотворчих та законотворчих процесах, бо вона визначає морально-етичні підвалини сучасного і майбутнього суспільства. Без цього не можуть формуватися ні політична стратегія, ні управлінська діяльність. У сфері ідейних пошуків великого значення набуває співпраця громадських організацій, державних органів влади з незалежними, недержавними Інтернет – ЗМІ, що має за мету формування у свідомості наших громадян мобілізуючої ідеї, яка забезпечує поступове подолання відчуження в суспільстві, визнає рівновагу між демократичними кутами та владою, плануванням і ринком, різними формами власності, економічною ефективністю та соціальною справедливістю.

Список використаних джерел

1. Петрунько О. Соціалізаційний потенціал медіа середовища [Електронний ресурс] / О. Петрунько. – Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php>
2. Кирилова Н. Б. Медіасреда російської модернізації / Н. Б. Кирилова. – М.: Академічний Проект, 2005. – 400 с.
3. Доброго ранку з твітосфери. Роздуми Віталія Жугая, координатора з інформації Програми імені Фулбрайта в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pr-liga.org.ua/2011/04/11/good-morning-from/>
4. Гриценко О. М. Основи теорії міжнародної журналістики / О. М. Гриценко. – ВПЦ «Київський університет», 2002. – 304 с.
5. Інформаційні інтернет ресурси [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://sites.google.com/site/referatiir/zmist/rozdil-ii-internet-zmi-ak-vid-informacijnog-internet-resursu>
6. Джеймс Лалл. Мас-медіа, комунікація, культура. Глобальний підхід / Джеймс Лалл. – К.: К.І.С., 2002. – 264 с.
7. Назаров М. М. Массовая коммуникация в современном мире: методология за и практика исследований / Назаров М. М. – М.: Эдиториал УРСС, 2003. – 240 с.
8. Українська етнографія. Ідентичність [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://etno.us.org.ua/blog/glossary/58.html>
9. Тихомирова С. Б. Зв'язки з громадськістю: навчальний посібник / С. Б. Тихомирова. – К.: НМЦВО, 2001. – 560 с.

References

1. Petrun'ko O. Sotsializatsiynnyy potentsial media seredovyschcha [Elektronnyy resurs] / O. Petrun'ko. – Rezhym dostupu: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php>
2. Kyrylova N. B. Medyasreda rosyyskoy modernyzatsyy / N. B. Kyrylova. – M.: Akademicheskyy Proekt, 2005. – 400 s.
3. Dobroho ranku z tvitosfery. Rozdumy Vitaliya Zhuhaya, koordynatora z informatsiyi Prohramy imeni Fulbrayta v Ukraini [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://pr-liga.org.ua/2011/04/11/good-morning-from/>
4. Hrytsenko O. M. Osnovy teorii mizhnarodnoyi zhurnalistyky / O. M. Hrytsenko. – VPTs «Kyyiv's'kyi universytet», 2002. – 304 s.

5. Informatsiyni internet resursy [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <https://sites.google.com/site/referatir/zmist/rozdil-ii-internet-zmi-ak-vid-informacijnogo-internet-resursu>

6. Dzheyms Lall. Mas-media, komunikatsiya, kul'tura. Hlobal'nyy pidkhd / Dzheyms Lall. – K.: K.I.S, 2002. – 264 s.

7. Nazarov M. M. Massovaya kommunykatsyya v sovremennom myre: metodolohyya za y praktyka yssledovanyy / Nazarov M. M. – M.: Edytoryal URSS, 2003. – 240 s.

8. Ukrayins'ka etnografiya. Identychnist' [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://etno.us.org.ua/blog/glossary/58.html>

9. Tykhomyrova Ye. B. Zv'yazky z hromads'kistyuu: navchal'nyy posibnyk / Ye. B. Tykhomyrova. – K.: NMTsVO, 2001. – 560 s.

Saienko O. H., PhD in Engineering Sciences, Head of Department of Military and Humanitarian Sciences of Military Institute of Telecommunications and Information Technologies (Ukraine, Kyiv), saenko_ag@ukr.net

Modern communicative resources of sociocultural cooperation in Internet media

The aim of this article is to investigate the influence of modern communicative resources of sociocultural cooperation in Internet media. Modern tendencies of sociocultural processes and management of their changes in the process of computerization are under investigation. They are based on multilevelness and multidimensionality of the ways society's developing in the process of unification of all information flows in a single package. The role of information resources quality, its relevance, compliance with public needs, the peculiarities of operational processing, usability and reliability of data transfer on the distance needed are specified. It is pointed out the increased abilities of mass communication via Internet media as means of social reality model formation. As a result of the analysis it was proved the role of Internet media as powerful tool of forming ideas about oneself and others and identity formation with the help of which an individual finds itself and builds the content and interpretation.

Keywords: information society, communicative resources, Internet media, public opinion, public relations, national identity.

Саєнко А. Г., кандидат технических наук, начальник кафедры военно-гуманитарных дисциплин, Военный институт телекоммуникаций и информатизации (Украина, Киев), saenko_ag@ukr.net

Современные коммуникативные ресурсы социокультурного взаимодействия в Интернет – средства массовой информации

Целью статьи является исследование влияния современных коммуникативных ресурсов социокультурного взаимодействия в Интернет – системах массовой информации (СМИ). Исследуются современные тенденции социокультурных процессов и управления их изменениями в условиях информатизации, основанные на многоуровневости и многоаспектности направлений развития общества в процессе объединения всех информационных потоков в едином комплексе. Определяется роль качества информационных ресурсов и их актуальность, соответствие общественным запросам, связанным с потребностями развития, свойства оперативной обработки, удобства в использовании и надежной передачи на необходимое расстояние информации. Акцентируется внимание к всевозрастающей возможности массовой коммуникации через Интернет – СМИ как средства формирования моделей социальной реальности. В результате анализа доказана роль Интернет – СМИ, как мощного инструмента для формирования мнения собственно о себе, окружающих и формирования идентичности, благодаря которой индивид познает себя и конструирует содержание и представление.

Ключевые слова: информационное общество, коммуникативные ресурсы, Интернет – средства массовой коммуникации, общественное мнение, связи с общественностью, национальная идентичность.

* * *

УДК 141.311:159.954:172

Вергун Д. В.,
магістр політології, аспірант, Центр гуманітарної освіти НАН України (Україна, Київ),
1010bios1989@gmail.com

ФЕНОМЕН ЛІДЕРСТВА В КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Стаття присвячена аналізу поняття «лідерство» у соціально-філософському дискурсі. За мету в статті визначено необхідність відтворення філософської ретроспективи становлення поняття «лідерство» як соціально-філософського феномену та його системному аналізі, визначенні його філософського змісту у динаміці соціально-політичних процесів сьогодення.

Під час проведення дослідження були використані загально-теоретичні методи дослідження, а саме: аналіз, синтез, узагальнення, пояснення та ін.

В межах статті здійснюється філософська ретроспектива становлення поняття «лідерство» як соціально-філософського феномену та його системний аналіз. Визначається філософський змісту феномену лідерства у динаміці соціально-політичних процесів сьогодення.

За результатами проведеного дослідження наводяться ґрунтовні висновки та узагальнення. Зокрема, автор відзначає, що проблема лідерства є предметною областю соціально-гуманітарного знання, а теоретичне вивчення соціального світу потребує застосування системного підходу і може базуватися відповідно на положеннях загальної соціальної теорії.

Ключові слова: лідерство, лідер, основні теорії лідерства, типи лідерства, соціально-філософське дослідження.

Актуальність соціально-філософського аналізу феномену лідерства обумовлена складною динамікою соціально-політичних процесів сьогодення. Соціально-економічні та політичні процеси, що відбуваються сьогодні, продовжують створювати можливості для різноманітних його виявів. Виникає потреба у вивченні ролі та значення лідерів, які здатні прийняти рішення за інших і впливати на дії та поведінку людей, знаходити раціональні рішення, окреслювати майбутній розвиток суспільства. Все це набуває особливої значущості на сучасному етапі розвитку соціуму, коли необхідно забезпечити раціональність, цілеспрямованість, інституційність та ефективність усього процесу управління.

Проблема особистості та її ролі в історії у всі часи була однією з найбільш дискусійних у науці. Історія філософії донесла до нас певні етапи розвитку ідеї лідера. Вона зародилася у культурі героїв у міфах, образах різних богів, що ототожнювалось зі своїми земними представниками – монархами, правителями тощо. Трагування феномену лідерства можна знайти вже в працях стародавніх мислителів. Пізніше аналіз даного феномену в тій чи іншій формі притаманний багатьом філософам, які розмірковували щодо ідеальної держави та її правителів. І хоча саме філософія зробила помітний внесок у дослідження проблеми лідерства, в сучасних філософських дослідженнях даній проблемі приділяється небагато уваги.

На початку XXI ст. проблема лідерства набула міждисциплінарного характеру. Психологія досліджує особливості особи лідера, зокрема, стилі керівництва групою, якості, якими повинен володіти лідер, особливості сприймання жінки-лідера у групі, методи керівництва групою. Соціологія розглядає лідерство в межах соціальної системи. Особливого значення сьогодні проблема лідерства набуває в політології, зокрема розробки легітимної процедури руху особистості до лідерства у структурі влади, можливості керування цим процесом, затвердження оптимальних варіантів взаємодії лідерів із своїми послідовниками та опонентами, різними соціальними групами та суспільством загалом.

Аналіз лідерства як соціально-філософського поняття дає змогу органічно поєднати історико-філософський матеріал з новим теоретичним доробком сучасної вітчизняної й західноєвропейської науки, ввести у широкий науковий ужиток ще неопрацьовані українськими філософами джерела. Дана тема постає на межі історії філософії, соціальної філософії, соціології, психології та політології, даючи можливість у новому ракурсі розглядати соціально-філософську проблематику крізь призму актуальних сьогодні питань та завдань соціокультурного буття.

Не дивлячись на те, що перші спроби осягнення феномену лідерства були зроблені саме філософами,

концептуальні підходи до розробки цього поняття не набули всебічного філософського обґрунтування та теоретичного узагальнення. Окремі положення про лідерство мали різні витоки та змістове наповнення, залежно від соціально-філософського контексту.

Проблема лідерства завжди привертала увагу мислителів. Зокрема, досить відомими в історико-філософському аспекті є доробки Платона, Арістотеля, Н. Макіавеллі, Т. Гоббса, Дж. Локка, Ж-Ж. Руссо, Г. Гегеля, Т. Карлейля, Ф. Ніцше, З. Фрейда, Е. Фромма, Т. Адорно та ін., у яких зачіпаються проблеми лідерства, і які вважаються фундаментальними у філософській розробці даної проблеми. Наукові концепції цих мислителів є основою сучасних теорій лідерства.

В розробку різноманітних теорій лідерства, в яких розглядаються психологічні, соціологічні, політологічні та економічні аспекти лідерства, зробили внесок Г. Тард, З. Фрейд, А. Петровський та ін. (психологічний аспект); М. Вебер, Г. Моска, В. Парето та ін. (соціологічний аспект); У. Екстон, Г. Саймон та ін. (економічний аспект); а також видатні мислителі, що досліджували політичний аспект проблеми лідерства: Е. Богардус (теорія рис), Р. Стогділл (ситуаційна теорія), Е. Голландер (теорія обміну), Дж. Бернс (трансформаційна теорія), Г. Гарднер (когнітивна теорія), Р. Лорд, М. Хогг (конструктивістська теорія). Ці дослідження в цілому доповнюють один іншого.

Соціально-філософський аспект проблеми досліджується такими російськими вченими як Г. Ашин, Ю. Гасіліна, Б. Кретов, О. Кудряшова, О. Сімагін. Серед українських науковців проблему лідерства досліджують Б. Кухта, М. Михальченко, А. Пахарев, Ф. Рудич, Є. Суліма та інші.

Аналіз ступеня наукової розробки теми підводить до висновку, що попри існування значного масиву літератури, в якій більшою чи меншою мірою висвітлюються різні аспекти обраної для дослідження проблеми, все ж стан її наукового осмислення не можна визначити достатнім. І не лише тому, що поняття «лідерство» не було у вітчизняній теоретичній думці окремим предметом вивчення, а й через те, що ряд вузлових моментів осмислюваного феномена залишається поза увагою дослідників.

Тому мета даної статті полягає у відтворенні філософської ретроспективи становлення поняття «лідерство» як соціально-філософського феномену та його системному аналізі, визначенні його філософського змісту у динаміці соціально-політичних процесів сьогодення.

Перші спроби осмислення проблеми лідерства сягають античних часів. Античні мислителі помітили, що там, де складається будь-яка суспільність, неодмінно знаходяться й свої лідери – найбільш досвідчені, найсильніші й найсмівливіші люди, які дістають підтримку і визнання своїх громадян. У героях, монархах і полководцях вони вбачали справжніх творців історії.

У праці «Держава» [6] Платон обґрунтував засади ідеальної держави-суспільства, за основу якої взяв поділ населення на три верстви: керманічі, стратеги та виробники. Платон зображав лідера-керівника як людину відмінну, з природженою схильністю до знання, любов'ю до істини, рішучим неприйняттям брехні. Його відрізняють скромність, благородність, справедливість, душевна досконалість. Античний філософ дотримувався думки, що не влада, а авторитет – основне знаряддя управління суспільством. А щоб мати авторитет, керівники

повинні виявляти стриманість у задоволенні своїх потреб, вести суворий спосіб життя. Вони позбавлялися права мати власність, оскільки та підриває моральні основи людини. В державі слід регулярно проводити спеціальну підготовку і ретельний відбір управителів необхідного рівня інтелектуальної підготовки. Керманіч повинен знатися на добробуті держави. Знання також дають змогу відрізнити справжнього правителя від несправжнього. Тому, на думку Платона, лідери – це керманічі, влада яких поєднується «з розумінням й розсудливістю», а знаряддям управління постає авторитет.

Арістотель також проводив паралель між людиною і суспільством. Але, на відміну від Платона, розглядав не суспільство похідним від людини як державної істоти, а навпаки, у нього людина є похідною від суспільства. За його переконанням, людина за межами суспільства-держави є абстракція, поза суспільством вона неможлива, як неможлива жива рука, відокремлена від тіла. Ідеальною державою для нього є «суспільство рівних, об'єднаних однією метою – досягти найкращого життя, наскільки це можливо» [1].

Таким чином, Платон і Арістотель замислювалися над питаннями, як і чому людина приходить до влади, а також яку мету, лідер ставить перед собою, використовуючи владу. Для філософів було безсумнівно, що лідер повинен прагнути справедливості, чесно служити державі. Арістотель зазначав, що участь в політиці для лідера є вищою формою прояву людської гідності. Тобто, античні мислителі визначали не «технологічні» (яким чином прийти до влади?), а «нормативні аспекти» у виконанні лідерських ролей (що повинен знати той, хто прагне отримати владу?).

Середньовічні європейські філософи-теологи (Августин Блаженний, Т. Аквінський та ін.) обґрунтовували владу правителя волею Бога. Проте, мислителі доби Відродження розвивають античний погляд на лідерство. Так, на чолі своєї держави Т. Мор ставить «мудрого» монарха, а в «Місті Сонця» Т. Кампанеллі, так само як у «Державі» Платона, керує духовна аристократія. Проте в Кампанеллі це не замкнута каста «з особливим розпорядком життя і особливим вихованням». На чолі держави в Кампанеллі стоїть не просто філософ, як у Платона, але і первосвященик в одній особі.

Значний внесок в розуміння лідерства вніс Н. Макіавеллі. На відміну від античного (нормативного, моралістичного) підходу до лідерства він акцентував увагу на питанні прагматичного утримання влади лідером, особливо під час змін та нестабільності. Н. Макіавеллі одним з перших дав розгорнений опис лідера-государя: «Це государ, що об'єднує, репрезентує усе суспільство і використовує для збереження свого панування і підтримки громадського порядку будь-які засоби, у тому числі хитрість і силу... Політик повинен поєднувати в собі риси лева і лисиці: лисиці – щоб уникнути розставлених капканів; лев – щоб скрушити супротивника у відкритому бою» [4, с. 47 – 122]. Отже, Макіавеллі був переконаний: якщо йдеться про утримання влади, то хитрість й жорстокість є дозволеними знаряддям, їх використання не пов'язане зі справедливістю та відповідальністю.

Великого значення проблемі лідерства надавали визначні мислителі Нового часу (Т. Гоббс, Дж. Локк, Ш. Монтеск'є, Ф. Вольтер, Г. Гегель, К. Маркс), вкладаючи неоднаковий зміст у це поняття, але сходяться у тому, що лідерство являє собою

своєрідну соціально-історичну потребу людей в організації своєї діяльності. Таким чином, розвиток капіталізму наблизив героїв-лідерів до народних мас. Водночас це викликало спроби реставрувати давні ідеї лідерства, оновити їх, наблизити до реалій Європи XIX – XX ст.

Англійський філософ Т. Карлейль був одним з тих, хто знову звернувся до теми видатної ролі особистостей, «героїв» в історії. За Карлейлем, існує своєрідне історичне коло, або цикл. Коли героїчне у суспільстві слабшає, тоді назовні можуть прорватися потайні руйнівні сили маси (у революціях і повстаннях), і вони діють, доки суспільство знов не віднайде у собі «справжніх героїв», ватажків, керманічів (як-от Кромвель або Наполеон) [3]. Такий підхід привертає увагу до ролі особистостей, ставив завдання розкрити причини нестабільності їх ролі в історії. Однак, не можна не помітити і вади такого підходу: розглядалися лише «герої», суспільство жорстко поділялося на керманічів і масу, причини революцій зводилися до соціальних почуттів тощо.

Погляди Карлейля певним чином визначили думки німецького філософа Ф. Ніцше, який одним із перших оголосив волю до влади рушійною силою історії. Він убачав у волі до влади творчий інстинкт, що дає себе знаки, у першу чергу, у лідерів, які не тільки безупинно прагнуть до виявлення влади та її застосування, але й долають інерцію натовпу, оскільки наділені надлюдськими якостями. За Ніцше, прагнення лідерства – це природне прагнення людини, на заваді якому постає мораль («зброя слабких»), справжній лідер має право її третирувати, щоб вона «не була тягарем на його ногах» [5]. Таким чином, Ф. Ніцше вперше розглядає природу лідерства як ірраціональну, інстинктивну силу, що пов'язує лідера та його послідовників, а також наділяє лідера видатними якостями, які перетворюють його у надлюдину.

Підхід Ніцше був близьким до тлумачень лідерства в європейській соціальній психології середини – кінця XIX ст. Такі вчені, як-от Г. Лебон, Г. Тард та ін., кожний на свій лад, але загалом у схожий спосіб тлумачили природу лідерства: вбачали у волі лідера то ядро, навколо якого кристалізуються та об'єднуються думки. У цьому підході до лідерства також імпліцитно наявні уявлення про нього як про двоїстий – раціонально-вольовий та водночас ірраціонально-інстинктивний – феномен.

Значний внесок в аналіз феномену лідерства зробив австрійський вчений З. Фрейд [7], який намагався пояснити прагнення людей до лідерства. За Фрейдом, стримування лібідо сублімується в прагнення до лідерства, а неврастенія, що супроводжує даний процес, змушує індивіда шукати шляхи самоствердження, одним з яких і є лідерство. Фрейд зазначав, що люди в групах інстинктивно ставлять себе в позицію підкорення, а ті люди, які декларують свою владу, швидко стають лідерами і зберігають свої позиції, якщо представляють ідеальні риси групи та мають силу. За таких умов, особистість лідера та його ідеї є впливовими. Вплив лідера, у свою чергу, базується на емоційному, а не раціональному, тому значно важливішим за зміст ідей є їхнє викладення. Лідер зберігатиме свій вплив доти, доки допомагатиме групі досягати поставлених цілей. За Фрейдом, також важливим є створення ілюзії, що лідер ставиться до всіх членів групи однаково: люди бажають підкорюватися лідерові, якщо вони відчують, що у відносинах із лідером мають однакові позиції. Отже, теорія Фрейда наголосом на емоційній прихильності до лідера

з боку послідовників, а також на важливості емоційного впливу з боку лідера. Послідовниками даного напрямку стали неохристияни Е. Фромм та Т. Адорно, доробки яких дозволили суттєво розширити уявлення щодо внутрішньої мотивації прагнення до лідерства.

Значний внесок у модернізацію проблеми лідерства був зроблений також європейськими соціологами кінця XIX – XX ст. Німецький філософ і соціолог М. Вебер виділив три типи лідерства: традиційне лідерство, що спирається на механізм традицій, ритуалів, силу звички; харизматичне, що припускає виняткові якості самого лідера, якими він володіє насправді або які приписуються йому його оточенням; раціонально-легальне (демократичне) лідерство, яке засновано на існуючій в суспільстві нормативно-правовій базі. Якщо в основі першого типу лідерства лежить звичка, другого – розум, то харизматичний тип лідерства спирається на віру й емоції, що здатне утворювати ситуацію сліпого поклоніння мас, продукувати умови, коли індивідуальні якості лідера відіграють другорядну роль у формуванні його харизми. Вебер особливу увагу приділяє аналізу харизматичного лідерства. Він визначав лідера цього типу як генератора оновлення суспільства у кризисні періоди, оскільки харизматичний керманіч і його авторитет не пов'язані з минулим, здатні мобілізувати маси для вирішення завдань соціального оновлення. У відносно спокійні періоди розвитку для суспільства є більш прийнятним раціонально-легальне лідерство, що зберігає історичні традиції та здійснює необхідні реформи [2, с. 354 – 360, 420 – 432].

Представниками цього напрямку дослідження лідерства є також італійські соціологи В. Парето (ввів поняття «еліта», сформував теорію циркуляції еліт) та Г. Моска (ввів поняття «політичний клас»). Вони роблять узагальнюючі висновки щодо лідерства як соціального явища: розгляд особистості в її соціальній якості та її співвідношення із суспільством, а також місце і роль лідерства в функціонуванні суспільства.

XX ст. стало часом плюралізму концепцій лідерства. Досить помітними є низка теорій, в яких феномен лідерства розглядається як важливий механізм регулювання відносин суб'єктів політичної системи суспільства – людей, груп, інститутів. Насамперед це теорія особистісних рис, суть якої полягає в поясненні лідерства видатними якостями особи. Серед рис, притаманних лідеру, її теоретики (Е. Богардус та ін.) виділяють гострий розум, тверду волю, кипучу енергію, неабиякий організаційний хист, уміння подобатись людям і, особливо, готовність брати на себе відповідальність, компетентність, а також фотогенічність, зовнішня привабливість, ораторський хист тощо. Очевидно, що в умовах конкуренції для заняття високих позицій лідерам справді потрібні певні психологічні і соціальні якості. Однак їх набір значно варіюється залежно від історичних епох і особливостей конкретних держав світу. Ідею залежності лідерства, але від часу, місця та обставин, розвиває і обгрунтовує теорія ситуацій. З точки зору ситуації, лідерські якості відносні: поведінка лідера, його позиції придатні в одній ситуації, але не придатні в інших. Обмеженість теорії полягає в тому, що в ній недостатньо розкрита активність лідера, його спроможність переломити ситуацію, раніше інших захистити прогресивні тенденції і використати їх.

Ці теорії мають своє коріння в історії філософії. Зародження теорії рис можна бачити в працях Платона, для

якого лідер ідеальної держави є представником одного з трьох станів – правитель-філософ, мудрий та справедливий, вільний від матеріальних турбот, з природним потягом до знання та з любов'ю до істини. Такий лідер творить історію. Ситуативна теорія простежується в доробках Арістотеля та Н. Макіавеллі. Арістотель визнавав необхідність обрання лідерів з огляду на їхнє походження, матеріальний статус та добродетель (риси), проте наголошував, що правильна форма держави може з'явитися лише тоді, коли є «правильний» лідер. В творах Макіавеллі містяться низка правил-рекомендацій для правителя, які включають в себе не лише якості, які варто розвивати, але й поради, як поводитися відповідно до обставин та яким чином вибудувати взаємовідносини із послідовниками та ворогами.

Теорії лідерства, що розвивалися з середини ХХ ст., мають деякі спільні риси із попередніми, і намагаються вирішити проблеми, які поставали раніше. Серед таких – теорія визначаючої ролі послідовників (У. Бланк, Р. Стогділл), теорія обміну (Е. Голландер) та трансформаційна теорія лідерства (Дж. Бернс). Якщо раніше головним елементом лідерства виступала особистість лідера, його риси, поведінка, вплив ситуації на діяльність, то перша теорія акцентує свою увагу на послідовниках, їхніх взаємовідносинах із лідером. Теорія обміну має багато спільного із концепцією «суспільного договору»: в обмін на мир та безпеку, народ віддає свою владу правителю. Звідси, діяльність лідера є виправданою, коли вона забезпечує такий обмін, інакше люди мають право змінити лідера – ідея, що висловлювалася Т. Гоббсом та Дж. Локком. Теорія трансформаційного лідерства співвідноситься із ідеями Ж.-Ж. Руссо: лідер має бути здатним змінити людську натуру, перетворити індивіда на громадянина, який би брав участь в прийнятті рішень.

Більшість сучасних теорій лідерства (реляційна, когнітивна та конструктивістська) уособлюють синтез своїх попередників: в них розглядається як лідер, так і його поведінка, ситуація, в якій має місце його діяльність, а також його відносини із послідовниками. В межах реляційної теорії аналізується аспект прийняття рішення, вплив різних рішень на бажання послідовників підтримувати лідера. В цьому контексті процедурна справедливість є більш важливою за дистрибутивну. Мова йде про бажання людей підкорюватися (а потім, підтримувати) рішенням, які базуються на визнанні справедливою власне процедуру прийняття рішення, а не на можливій їх користі. Цей факт вчені пояснюють тим, що люди вважають себе більш здатними оцінити справедливість процедури прийняття рішення, ніж спрогнозувати наслідки прийняття рішення. Зазвичай, відмічають вчені, чесні неупереджені лідери, які проявляють турботу щодо потреб людей (а, отже, розділяють цінності цих людей), сприймаються як такі, що можуть забезпечити справедливу процедуру прийняття рішення. За таких умов індивід легітимізує діяльність лідера та добровільно йому підкорюється. Ця ідея співзвучна із ідеями Фрейда щодо емоційної прихильності до лідера.

В межах когнітивної теорії лідерство розглядається як форма соціального пізнання. Зокрема, американський дослідник Г. Гарднер відмічає важливу роль слів лідера, які потім влітаються в цілі історії. Основним елементом лідерства науковець вбачає в створенні та втіленні історій про ідентичність: лідери розказують історії «про себе та свої групи, про те, звідки вони походять і куди прямують, про те, чого бояться, проти чого борються і про що

мріють» [8, с. 14]. Головними героями в цих історіях виступають лідер та послідовники. Історії є динамічними: з часом вони розгортаються і за допомогою діяльності лідера перетворюються на реальні події.

Конструктивістська теорія, також відома як група імпліцитних теорій, зосереджена на дослідженні уявлення людей про лідерів («лідерський схемі»). Американський дослідник Р. Лорд виокремив низку рис характеру, із якими часто асоціюють лідера, серед яких: компетентність, чесність, розуміння, рішучість та освіченість. Проведені Лордом дослідження засвідчили, що люди дійсно формують деякі узагальнені уявлення про лідерство, яким пізніше оцінюють лідерський потенціал незнайомих (прототипи лідерства). Варто зазначити, що більшість концепцій даного напрямку розділяють відповідну ідею З. Фрейда.

Отже, можна зробити наступні висновки. Проблема лідерства є предметною областю соціально-гуманітарного знання. Теоретичне вивчення соціального світу, який має системні властивості та характеристики, потребує застосування системного підходу і може базуватися відповідно на положеннях загальної соціальної теорії, яка являє собою органічний сплав і теоретичний синтез соціальної філософії і соціально-наукових дисциплін.

Розвиток сучасних теорій лідерства не є лінійним: деякі теорії трансформувалися в інші, деякі продовжують впливати на нові теорії. На значну частину теорій, що розвиваються у ХХІ ст., суттєво вплинули ідеї теоретиків-класиків, які аналізували феномен лідерства за такими основними напрямками: пошуки обґрунтування необхідності інституалізації лідерства, визнання одного типу лідера (справедливий мудрець, який дає країні закони, рятує її в складний час) та реорганізація політичних інститутів.

Феномен лідерства в межах соціально-філософського пізнання може розглядатися, по-перше, як різновид влади, носієм якої виступає одна людина або група осіб; по-друге, як соціальна позиція, пов'язана з прийняттям рішень (управлінський статус); втретє, як вплив на інших людей.

Список використаних джерел

1. Арістотель. Політика / пер. з давньогр. та передм. О. Кислюка. – К.: Основи, 2000. – 239 с.
2. Вебер М. Избранные произведения: Пер. с нем.; сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; предисл. П. П. Гайдено; коммент. А. Ф. Филиппова. – М.: Прогресс, 1990. – 808 с. – (Социологическая мысль Запада).
3. Карлейль Т. Герой. Почитание героев и героическое в истории. / Томас Карлейль // Теперь и прежде / Сост., подгот. текста и примеч. Р. К. Медведевой. – М.: Республика, 1994. – 415 с. – (Библиотека этической мысли). – С. 6 – 199.
4. Макиавелли Н. Сочинения: Государь / Пер. Муравьевой Г. – М.: ЗАО Изд-во ЭКСМО-Пресс; Харьков: Изд-во «Фолио», 2001. – 656 с. – (Серия «Антология мысли»).
5. Ніцше Ф. По той бік добра і зла. Генеалогія моралі. – Львів: Літопис, 2002. – 320 с.
6. Платон. Держава / пер. з давньогр. Д. Коваль. – К.: Основи, 2000. – 355 с.
7. Фрейд З. Томас Вудро Вільсон. 28-й президент США: Психологическое исследование. / Фрейд Зигмунд, Буллит Уильям. – М.: Прогресс, 1992. – 288 с.
8. Gardner, H. (1995) *Leading minds: An anatomy of leadership*, N. Y., Basic Books, 416 p.

Reference

1. Aristotle (2000), *Polityka per. z davn'ohr. ta peredm. O. Kyslyuk [Politics, translation. from greek and foreword O. Kyslyuk]*, *Osnovy, Kyiv*, 239.

2. Weber, M. (1990), *Izbrannye proizvedeniya*: per. s nem.; sost., obshh. red. i poslesl. Davydov, Y.N.; foreword. Gaidenko, P.P.; comments. Filippova, A.F. [Selected works : trans. with it. ; comp., total. ed. and afterword Davydov, Y. N.; foreword Gaidenko, P.P.; comments Filippova, A.F.], Progress, Moscow, 808 p.

3. Carlyle, T. (1994), *Pochitanie heroev i geroicheskoe v istorii* [Hero. Honoring heroes and the heroic in history], now before comp., podgot. text and notes Medvedeva, R.K., Respublika, Moscow, 415 p.

4. Machiavelli, H. (2001), *Sochineniya: Gosudar'* [Compositions: The Emperor] trans. Murayyova, G., ZAO Izd-vo JeKSMO-Press; Izd-vo «Folio, Moscow, Kharkiv, 656 p.

5. Nietzsche Friedrich (2002), *Po toy bik dobra i zla. Henealohiya morali* [Beyond good and evil. Genealogy of morality], Litopys, Lviv, 320 p.

6. Platon (2000), *Derzhava* [State], translation from the greek Smith, D., Osnovy, Kyiv, 355 p.

7. Freud, Z. Bullitt, W. (1992), *Tomas Vudro Vil'son. 28-j prezident SSHA : Psihologicheskoe issledovanie* [Woodrow Wilson. The 28th president of the United States : Psychological research], Progress, Moscow, 288 p.

8. Gardner, H. (1995) *Leading minds : An anatomy of leadership*, N. Y., Basic Books, 416 p.

Vergun D., master of political science, graduate, Center of humanitarian education of National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine, Kyiv), 1010bios1989@gmail.com

The phenomenon of leadership in the context of socio-philosophical research

The article is devoted to analysis of the term «leadership» at the social philosophy discourse. It is described that leadership could be characterized in many ways: as kind of oppressing power of not majority of people but one person or small group, as managerial status, as social position for decisions making, as governing office, as influence on other persons.

The main theories of leadership and their connection to ideas of classical researches are analyzed. It is established that development of leadership theories is not linear; some of such theories were transformed in another, while some still influence new theories. So majority of modern theories are substantially influenced by ideas of classical researches who analyzed the phenomenon of leadership in three main ways: proclamation of necessity of leadership institutionalization, declaration of one person leadership (e.g. just wise man who gives laws to country or save it at hard times), reshape of political institutions.

The perspectives of social philosophy research of the phenomenon of leadership are revealed as mutual influence of individual and social, person and society and development of society as result of creative activity of leaders as most active citizens.

Keywords: leadership, leader, perspectives of research of leadership problem, social philosophy research.

Vergun D. V., магистр політології, аспірант, Центр гуманітарного образования НАН України (Україна, Київ), 1010bios1989@gmail.com

Феномен лидерства в контексте социально - философского исследования

Статья посвящена анализу понятия «лидерство» в социально-философском дискурсе. Целью в статье определена необходимость воспроизведения философской ретроспективы становления понятия «лидерство» как социально-философского феномена и его системном анализе, определении его философского содержания в динамике социально-политических процессов современности.

При проведении исследования были использованы общетеоретические методы исследования, а именно: анализ, синтез, обобщение, объяснение и др.

В рамках статьи осуществляется философская ретроспектива становления понятия «лидерство» как социально-философского феномена и его системный анализ. Определяется философское содержание феномена лидерства в динамике социально-политических процессов современности.

По результатам проведенного исследования приводятся основательные выводы и обобщения. В частности, автор отмечает, что проблема лидерства является предметной областью социально-гуманитарного знания, а теоретическое изучение социального мира требует применения системного подхода и может базироваться соответственно на положениях общей социальной теории.

Ключевые слова: лидерство, лидер, основные теории лидерства, типы лидерства, социально-философское исследование.

* * *

УДК 130.2

Селевко В. Б., кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри політології та історії, Національний аерокосмічний університет ім. М. Є. Жуковського «ХАІ» (Україна, Харків), selevko-v@gambler.ru

ПРОБЛЕМА ЩАСТЯ Й РЕГЛАМЕНТАЦІЯ ПОВСЯКДЕННОСТІ В СОЦІАЛЬНИХ УТОПІЯХ ТОТАЛІТАРНОГО ТИПУ

Поставлено завдання провести соціокультурний аналіз уявлень про повсякденний спосіб життя в працях утопістів Т. Кампанелли, Т. Мора, Ф. Бекона, Р. Оуена, Ш. Фур'є. Головну увагу звернено на відповідність їхніх поглядів на форми організації побуту й дозвілля ознакам тоталітаризму. Установлено, що утопісти вважали, що для досягнення щастя та розвитку людини необхідно регламентувати й узяти під контроль її повсякденне життя. Виявлено, що через організацію спільного проживання, спільного харчування, регламентації приватного життя мислителі сподівалися полегшити життя людини, тим самим вивільнивши час для заняття наукою, мистецтвом.

Розглянуті утопії та їхня повсякденно-побутова складова це не є тоталітарним режимом у сучасному розумінні, а лише становлять найвузівненість, що свідомо регламентація, організація та планування повсякденно-побутової сфери людини тільки принесе їй користь і щастя. Зроблено припущення, що ідеї регламентації, організації повсякденного життя вже у ХХ ст. будуть запозичені тоталітарними режимами.

Ключові слова: соціальний утопізм, повсякденність, побут, регламентація, організація, щастя, тоталітаризм.

Ідеї й принципи в утопічних проектах здійснили суттєвий вплив на мислителів і державних діячів минулого й сучасності. Проникаючи в програмні засади політичних партій і організацій, у теоретичну й масову свідомість, утопічні ідеї стали невід'ємною частиною політичної теорії й навіть практики. Перші теоретики соціального утопізму виходили з того, що ідеал суспільного устрою ґрунтується на повній соціальній рівності всіх людей, відсутності експлуатації людини людиною, спільності майна, обов'язковій для всіх праці й рівному перерозподілі благ. Ці принципи повинні бути вкраплені й у повсякденне життя людини задля досягнення нею щастя, а також задоволення всіх її потреб. Але, на думку утопістів, потрібно було організувати та регламентувати на перелічених засадах повсякденно-побутову сферу життя.

Актуальність пропонованого дослідження зумовлена тим, що, незважаючи на декларовану високу мету утопістів – досягти щастя й повноцінного розвитку людини, виникає питання про тоталітарний характер повсякденної сфери в працях утопістів, яка, як ми побачимо нижче, суворо регламентована й перебуває під контролем. Тим більше, що ці ідеї мали вплив на культуру повсякденності епохи соціалізму в країнах Східної Європи.

Мета дослідження. Провести соціокультурний аналіз уявлень про повсякденний спосіб життя у працях утопістів Т. Кампанелли, Т. Мора, Ф. Бекона, Р. Оуена, Ш. Фур'є. Головну увагу під час аналізу звернено на відповідність їхніх поглядів на форми організації побуту й дозвілля до ознак тоталітаризму. Одним з критеріїв оцінювання будемо вважати ставлення філософів-утопістів до особистої свободи, особистого життя, інтимного простору.

Ступінь розроблення. Достатньо було проведено досліджень феномена утопізму у філософському аспекті, а саме його сутності, функцій, типів, механізму еволюції, способів впливу на суспільне й політичне життя, але повсякденно-побутова сфера залишалася не розглянутою. Про мислителів-утопістів та їхні праці вийшла численна література, присвячена як автобіографіям, так і їхнім ідеям. Зокрема в праці І. Осинівського про життя й діяльність Т. Мора, проаналізовано різні оцінки утопічного трактату

«Утопія» [1, с. 65]. Аналізові утопічного проекту Т. Кампанелли «Місто Сонця» присвячена праця О. Горфункеля [2, с. 321]. У дослідженні О. Субботіна схарактеризовано життєвий шлях, творчість та соціально-політичні погляди Ф. Бекона, викладені у його праці «Нова Атлантида» [3, с. 17]. У цілому аналізові утопії як соціокультурного явища присвячені праці С. Баталова й Г. Маркузе [4, с. 31; 5, с. 18–23]. В останньому з досліджень М. Шадурського було здійснено спробу дослідити поетичні й семіотичні аспекти літературної утопії [6, с. 7]. Повсякденно-побутова сфера в соціальних утопіях розглядається вперше.

Англійський мислитель Т. Мор у своєму ідеалістичному проекті держави «Утопія» склав розклад дня утопістів наступним чином: з 24 годин, уключаючи ніч, відведено для роботи тільки шість годин (три до опівдня, згодом роблять перерву на обід, після чого, протягом двох годин, знову продовжують роботу протягом трьох годин та закінчують її вечерею) [7, с. 184]. Біля восьмої вечора філософ передбачав приготування до сну. Сон, на думку Т. Мора, потребує восьми годин. Увесь цей вільний час, який залишився між годинами праці, сну та прийому їжі, надаються мислителем на власний розсуд кожного. Але Т. Мор передбачає вільний час не для того, щоб його проводити в розвагах, гульцтві та безділлі, а щоб вільний від праці час вдало використати на наукову діяльність. Він уявляв, що люди будуть щоденно влаштовувати в ранковий час публічні лекції. Як чоловіки, так і жінки різних звань і посад приходили б для слухання лекцій (нагадує лекторів на заводах, клубах, агітмайданчиках у радянські часи). Виробничий процес у Т. Мора починається не з ранку й не триває допізна, але він не допускає перевтомлення: «Така важка праця переважає навіть долю рабів, але схоже життя ведуть майже повсюду, окрім утопійців» [7, с. 185]. Влада не повинна, на думку Т. Мора, примушувати громадян до зайвої праці, навпаки, бажано надати всім громадянам найбільшу кількість вільного часу для духовної свободи й освіти. У цьому, на його думку, полягає щасливе життя людини [7, с. 190].

Дозвілля посідає достатньо важливе місце в «Утопії» Т. Мора. Він пропонував, щоб після вечері люди проводили одну годину в розвагах: улітку в садах, а зимою – у спільних залах, де разом приймають їжу: «Там вони займаються музикою або відпочивають за розмовами» [7, с. 185]. Що стосується гри у «кістки» або інших безглузких розваг, як вважав Т. Мор, то вони утопійцям навіть невідомі. Можна припустити, що він негативно ставився до подібних ігор, уважаючи їх марними та такими, що схилиють до дармоїдства. У повсякденному житті утопійців Т. Мор не передбачав таких елементів своєї доби, як винарні, кнайпи, будинки розпусти. Більш за те, можна припустити, що філософ навіть негативно ставився до усамітнення: «...Присутність на очах у всіх створює необхідність проводити весь час або у звичній праці, або в пристойному відпочинку» [7, с. 200]. У цьому висловлюванні міститься важлива для нашого дослідження ідея Т. Мора, що приватність суперечить спільності праці, перерозподілу та використанню спільних благ, тому й передбачено її підпорядкування спільним інтересам. Крім того, Т. Мор бачить у цьому перш за все позитивний сенс, а саме: публічний за характером повсякденний життєвий уклад стримує людей від згубних звичок і дій, тим самим формується доброзичливе середовище в суспільстві.

Харчування, як і проживання, у Т. Мора було також колективним: «...У кожному з цих палаців приписані

тридцять родин. Тут ці родини повинні обідати. Завідувачі кухні кожного палацу в певний час збираються на ринок й отримують їжу згідно з указаним ними числом своїх ідоків». Обов'язок приготування їжі й обслуговування всього обладнання Т. Мор покладає на одних тільки жінок, з кожної родини по черзі. В «Утопії», тим не менш, Т. Мор не забороняє обідати вдома, «...але ніхто не робить цього охоче, тому що вважається непристойним та дурним марно працювати на приготування гіршої їжі, коли в палаці є їжа розкішна й в достатній кількості» [7, с. 194]. У цьому проглядає певна раціональна ідея Т. Мора, що для вивільнення більшого часу для дозвілля, наприклад, занять наукою, їжу готують у їдальнях, а не вдома.

Для полегшення побутових витрат й вивільнення часу Т. Мор передбачає створення так званої житло-експлуатаційної контори: «Робочі не тільки швидко ремонтують уже наявні пошкодження житлових будинків, але навіть попереджають ті, що ще тільки загрожують» [7, с. 189].

Не оминув Т. Мор своєю увагою й принципів носіння та деталі повсякденного одягу утопійців. Зовнішній вид у нього суворо диференціюється згідно зі статтевими ознаками й за сімейним статусом. При цьому «...покрій залишається однаковим й незмінним на всі часи, при цьому цілком пристойним для очей, зручним для рухів та пристосованим до холоду та спеки» [7, с. 190]. Колір одягу однаковий на всьому острові – природний колір вовни (світський аскетизм, який пропагувався протестантськими організаціями, зокрема пуританами). Кожна жінка повинна задовольнятися однією сукнею (убранням) на два роки. Можна припустити, що повсякденний одяг є індикатором соціальної або культурної диференціації суспільства, тому однотипний одяг і непривабливість утопійців відповідала вченню про спільність та соціальну рівність.

Т. Мор робить висновок, що внаслідок такого повсякденного способу життя в народі повинен з'явитися добробут у всьому, і визнає, що всі регульовані дії повсякденного життя мають кінцеву мету задовольнити потреби людини та її щастя.

Інший англійський філософ Ф. Бекон свої уявлення про ідеальний суспільний устрій матеріалізував в утопічній поемі «Нова Атлантида». У мешканців «Бенсалема», як Ф. Бекон називає свою проєктовану країну, відсутні в повсякденних практиках будинки розпусти та, власне кажучи, проституція. Оскільки шлюб, на думку автора трактату, покликаний бути засобом проти заборонених у суспільстві «Бенсалема» бажань, а природні бажання повинні бути спонуканням до шлюбу. Філософ у своїх міркуваннях вважає, що в тих державах, де люди мають доступні засоби (будинки розпусти) для задоволення своїх сексуальних бажань, шлюб руйнується. Своїй утопії Ф. Бекон протиставляє повсякденну культуру сучасної йому Англії, де, як він відзначав, є достатня кількість чоловіків, які не одружуються, але не віддають переваги сімейним стосункам через «розпунтне» неодружене життя. «Відвідування вертепів розпусти та повій таке ж безкарне для одружених, як і для неодружених», нарікає Ф. Бекон у «Новій Атлантиді». Автор утопічної поеми під час аналізу сучасного йому повсякденного способу життя, тим не менш, вважає за необхідну наявність будинків розпусти як меншого зла, яке запобігає звалтуванням та неприродним вадам [8, с. 31].

Як і в утопіях доби Відродження, Ф. Бекон також передбачав планування створення сім'ї. Мислитель

уявляв цей процес наступним чином: близькі друзі наречених підглядають на спеціальних водоїмищах, де дозволяється споглядати їх окремо, за оголеними під час купання, уважаючи це більш чемним способом. На відміну, наприклад, від Т. Мора, де перед одруженням молоді люди мали можливість мати уявлення про фізичні та тілесні вади один одного.

Італійський мислитель Т. Кампанелла у своєму утопічному проекті «Місто Сонця» політичну систему свого ідеального суспільства пов'язує з відповідним до неї способом життя [9, с. 40]. Тому Т. Кампанелла приділяє ретельну увагу розкладу дня, який, на його думку, повинен відповідати його уявленням про ідеальне суспільство, у якому відсутня приватна власність та існує спільна праця й при цьому існує сурава регламентація побуту. День у Т. Кампанелли починається з прочитання короткої молитви. Після цього одна частина уявних мешканців, з числа молодих людей, прямує надати допомогу старим, інші – співати в хор, треті – виконувати державні обов'язки. Потім Т. Кампанелла відправляє їх на перші лекції, після чого йдуть до храму, після відвідування якого займаються фізичними вправами; потім філософ передбачає перерву на відпочинок і, нарешті, сніданок [9, с. 41].

Побут у Т. Кампанелли організовано виходячи з того, що будинки й кімнати, навіть меблі, у його уявних мешканців спільні. Це зумовлює, що після шести місяців перебування в одній з кімнат вони повинні змінити її згідно із розпорядженням начальника. Предмети побуту, на думку філософа, не повинні бути їх турбувати, оскільки кожний отримує все, що йому необхідно. Усі однаково беруть участь у домашньому господарстві, і в цьому мислитель бачить позитив: як він уявляв, це повинно підвищувати колективне відчуття відповідальності за спільне проживання [9, с. 47].

Організація громадського харчування у Т. Кампанелли спрямована на колективне споживання їжі, а також на здорове й корисне харчування. Жінки готують і накривають стіл, але допомагають їм молоді люди до 20 років. У кожному окрузі є свої їдальні (мабуть, прообраз їдальень у спальних районах міст СРСР), магазини, комори для посуду, харчових припасів та напоїв. Спільнота, за задумом мислителя, харчується двічі на день, а діти – чотири рази. Харчування спільне за одним столом, однак стіл Т. Кампанелла поділяє на чоловічу й жіночу половини. Причому за всіма відбувається контроль і спостереження найстарших: «Як у монастирських трапезних, не буває там ніякого шуму» [9, с. 49]. Згідно з уявленнями Т. Кампанелли, необхідно ретельно розрізняти корисну та шкідливу їжу й харчуватися згідно з вимогами медицини: «Їжа неодмінно змінюється тричі: один день вони їдять м'ясо, на другий – рибу, на третій – овочі, а потім повертаються знову до м'яса, щоб не перевантажуватися й не виснажуватися» [9, с. 40]. При складанні меню Т. Кампанелла покладає на лікарів обов'язок замовляти кухарям їжу на кожен день: що похилим, що для молоді та що для хворих.

Особистій гігієні також було приділено увагу – «утопійці» миються в лазнях, які збудовані в них за подобою до римських: натираються олією й винайшли багато засобів для підтримання чистоти тіла, здоров'я та сили. Часто також вони миють своє тіло за вказівкою лікарів і начальника [9, с. 40].

Також, як і Т. Мор, Т. Кампанелла не оминув своєю увагою питання носіння верхнього одягу й навіть його

крою. Чоловіків і жінок мислитель бачив у майже однаковому одязі, пристосованому до військової справи: «...Тільки плащ жінок нижче колін, а в чоловіків доходить тільки до колін» [9, с. 49]. Гардероб у мешканців «Міста Сонця» складається з натільної сорочки білого кольору та плаття, яке є одночасно й камзолом, і штанами: «гаптоване без збирань, із розрізами від плечей до голик і від пупа до зада між стегнами» [9, с. 50]. Т. Кампанелла передбачав, що мешканці будуть змінювати одяг чотири рази на рік за умовами пори року. Одяг вони носять білого кольору, але прати його треба щомісяця. За межами міста вони повинні були носити червоний вовняний одяг [9, с. 50].

Платонівська традиція планування шлюбу прослідковується в Т. Кампанелли. Ні одна жінка у філософа доби Відродження не може вступати у шлюб із чоловіком до 19 літнього віку, а чоловіки не призначаються до виробництва нащадків раніше 21 року. За задоволення статевих потреб у Т. Кампанелли відповідають «літні начальники» [9, с. 51]. Філософ уявляв собі, що коли чоловіки й жінки на заняттях у гімнастичних залах оголюються, то начальники визначають, хто готовий до статевих стосунків та які чоловіки й жінки за своєю будовою тіла більше підходять один до одного; а тільки потім вони допускаються до статевих зносин.

Як бачимо, повсякденний життєвий уклад, побут цілком і повністю відповідає соціальному суспільному устрою Т. Кампанелли. Також можна з упевненістю стверджувати, що вони доповнюють один одного. При цьому Т. Кампанелла не подає своєї версії необхідності регламентації повсякденно-побутової сфери життя людини. Але, як зазначив А. Горфункель, віра у всевладдя науки призводила в утопії «Міста Сонця» до наївного висновку про можливість раціонально, «науково, шляхом суворої регламентації життя й побуту громадян вирішити всі складні проблеми людського існування. Т. Кампанелла виступає проти індивідуалізму й послідовно й підпорядковує особистість державному контролю й управлінню [2, с. 328].

На відміну від ідей регламентації та організації повсякденно-побутової сфери доби Відродження, утопізм доби Просвітництва можна охарактеризувати як пошук оптимальної моделі організації комфортного побуту. Так, англійський утопіст Р. Оуен вважав за потрібне поліпшити повсякденні потреби робочого класу. Він відзначав, що зuboжіння, у якому перебувають фабричні робітники, породжує неосвіченість і деградацію; тільки, на його думку, реорганізувши спосіб життя й середовище проживання цієї частини суспільства, можна усунути ці лиха. «Велика маса людей занурена в глибоку неосвіченість і позбавлена всяких побутових зручностей; значна частина їх не має навіть достатнього харчування, відчуває всякі злидні й перебуває зараз у найглибшій нужді та у лихові...» [10, с. 124]. Мислитель уважав, що якщо ці умови будуть існувати й у подальшому, то вони деморалізують суспільство й викличуть насильницьку зміну всієї соціальної системи. Для запобігання цієї катастрофи, як йому уявлялося, необхідно змінити навички робітничого класу та його умови проживання.

Одним із засобів полегшення життя працівників, на переконання Р. Оуена, є створення робітничих будинків і будинків працелюбства – сільськогосподарських і фабричних селищ. Англійський громадський діяч сподівався, що вони можуть призвести до позитивних

результатів, де більшість побутових умов, які викликають протест мешканців будинків працелюбства, будуть усунуті. Можна гадати, що в результаті створюються умови для об'єднання людей добрими почуттями та єдиними інтересами. Мислитель припускав, що можливості, які надаються в цих закладах, будуть сприяти вдосконаленню кращих сторін людського характеру; мешканці будуть отримувати якісну освіту, яку вони не змогли б отримати в інших умовах. Як і у Т. Мора, у будинках працелюбства Р. Оуен передбачав достатньо вільного часу, при цьому буде відсутність «усяких турбот, для розвитку своїх природних здібностей» [10, с. 124]. Р. Оуен пропонував створити такі умови, що за найменшої витрати праці могли б без турбот і хвилювань забезпечити собі достатньо всі життєво необхідні засоби та всі зручності, то вони перестануть сперечатися про перерозподіл цих цінностей: «...При здійсненні мого плану люди дуже швидко виявлять, що вони без усяких тривог володіють більшою кількістю усякого достатку, потрібного їм для особистого споживання, ніж могли б мати за системи, яка існує зараз стосовно бідних, причому без усяких тих труднощів і турбот, які останні відчувають» [10, с. 122].

Мета всіх людських зусиль, за Р. Оуеном, міститься в досягненні щастя. Однак щастя не може бути досягнуто, ним не можна користуватися й володіти до того часу, поки всі люди не будуть насолоджуватися добрим здоров'ям і не здобудуть справжніх знань і достатку.

Власне кажучи, на відміну від утопістів доби Відродження, які деталізували повсякденну побутову сферу у своїх працях, Р. Оуен обмежився тільки загальними принципами організації повсякденності – створення комфортних умов життя, необхідності побутової облаштування робітників і доступність для них матеріально-технічних і духовних досягнень у побутовій сфері сучасної цивілізації (доступність побутових послуг). Уперше звернуто увагу на необхідність підтримувати особисте здоров'я людини.

Французький утопіст Ш. Фур'є в межах свого утопічного проекту соціального суспільства розробив його повсякденно-побутову складову, яка, на його переконання, сприяла б повному задоволенню людських нахилів, їхньому розвитку й розквіту. За характером своєї спрямованості Ш. Фур'є протиставляє свою концепцію повсякденно-побутового устрою «цивілізаційному», тобто можна припустити, повсякденній культурі, яка була притаманна для його буржуазної доби [11, с. 127]. Сімейний побут доби Ш. Фур'є, як він її називав, цивілізації, не має нічого привабливого для подружжя. Чим же не є привабливим традиційний сімейний побут? На думку Ш. Фур'є, це витрати; необхідність нагляду; монотонність (недарма, як він відзначав, чоловіки юрбою біжать у публічні заклади: кафе, пивні тощо) [11, с. 128]. Філософ констатує: «Якщо б сімейний побут і відгороджував від деяких незручностей холостяцького життя, позитивного щастя в ньому нема – навіть у разі повної згоди між подружжям» [11, с. 130]. Ш. Фур'є пропонував нову структуру побуту на відміну того, який укорінився в європейській цивілізації, яка, на його думку, не сприяє сучасній йому людині в досягненні щастя й успіху в особистому житті: свободі любові, гарній їжі, безтурботності. Тому він поставив за мету віднайти спосіб звільнитися від застарілого сімейного побуту, який і продукує розлад та нудьгу, не забезпечуючи подружжю

жодного блага, якого не можна б було отримати в стадії повної свободи.

Підхід Ш. Фур'є містить у собі зміну розповсюдженого домашнього побуту його доби на, як він вважав, прогресивний тип родини, або «триби». Щоб заснувати таку трибу, філософ пропонував побудувати будівлю, яка здатна вміщувати близько сотні людей, які не є рівними за майновим станом, а саме: «80 господарів однієї статті, потім два десятка слуг обоїх статей; потрібні квартири різної вартості, щоб кожний міг обрати собі за достатком; знадобляться також різноманітні зали для спільного проведення вільного часу» [11, с. 133].

Крім того, Ш. Фур'є детально розробив планування житлового простору, за якого будівлі сусідських триб повинні з'єднуватися між собою галереями, які покриті дахом, захищені від негоди, щоб у ділових стосунках або розвагах люди були захищені від неприємностей, які відповідають різній порі року. Від яких, як зазначав мислитель на кожному кроці потерпають при цивілізації: «Треба мати можливість удень і вночі сполучатися між палацами за допомогою проходів, які опалюються та вентилуються, не ризикуючи, як це буває зараз, вимокнути до нитки та отримати застуду за раптового виходу із закритого приміщення на вулицю» [11, с. 134]. Ш. Фур'є уявляв собі, що треба влаштувати так, щоб при виході з балу або з банкету чоловіки й жінки, які побажали б провести ніч поза своєї трибою, мали можливість пройти критими приміщеннями, не узуваючи галоші, не кутаючись у хутра та не сідаючи в екіпажі» [11, с. 134]. Замість переходу трьома-чотирма вулицями, як це є за звичайного планування, проходили б тільки публічні галереї між трьома-чотирьома суміжними приміщеннями й не страждали б ні від спеки, ні від холоду, ні від вітру, ні від дощу. Цей метод критих галерей, на його думку, одна із привабливостей, яка повинна бути притаманна комбінованому устрою.

Французький філософ вирішує, як знизити витрати повсякденного побуту: саме завдячуючи колективним витратам зменшуються індивідуальні витрати: «У «прогресивному» господарстві можна жити на 1 тис. фунтів прибутку значно краще, ніж на три в ендогамних господарствах» [11, с. 134]. Крім того, він уважав, що так можна уникнути труднощів постачання їжі, оскільки в кожній трибі цим займалася б спеціальна група «мажордомів» (управдомів).

Також, як і в попередників утопізму, Ш. Фур'є звертає увагу на організацію харчування мешканців його кондомініуму. Кожна триба, на думку філософа, складалася із 9 груп з 9 осіб у кожній, у ідальні передбачалося 9 столів, які б були розподілені у трьох залах – 1-го; 2-го й 3-го класів – по три в кожному; у кожному із залів «столи будуть обслуговуватися за чергою – в одну годину, у дві й три, щоб уникнути одноманітності; тому що одноманітність, байдужість, опосередкованість – три природжених ворога пристрастей і гармонії» [11, с. 133]. Окрім того, спільна організація харчування дозволяє економити на витратах сімейних банкетів. На його переконання, триба не стала б заробляти на своїх членах (більш того, вона відшкодовувала б їм кожний невикористаний банкет), не стала б вона заробляти і на гостях: вона брала б з них за тією ж розцінкою, що і з мешканців-соціетарів. Таким чином, кожний міг би бенкетувати в себе й у інших, не витрачаючи зайвих

грошей проти того, які б він витрачав би в себе дома за індивідуального приготування їжі. Сервірування столу буде досить посильним для мешканців завдячуючи комбінованій праці, на нього буде витратитися втричі менше праці й витрат, ніж у розрізних господарствах [11, с. 136].

Організоване домашнє господарство на принципах професійності сприяє вивільненню часу, наприклад, для дозвілля. Жінка або чоловік, які не мають нахилів до ведення домашнього господарства, не займалися б ним зовсім, а по закінченню роботи віддавалися блище розвагам і забавам у компанії своєї триби або триб сусідських та іншої статті. Як пропонував Ш. Фур'є, у його новому соціальному суспільстві наступить кінець домашній і соціальної нудзи, яка безперервно супроводжує сучасну цивілізацію. До числа набридливих домашніх функцій Ш. Фур'є зараховує індивідуальне обслуговування [11, с. 137]. Тому він передбачає, що слуги будуть прикріплені не до індивідуума, а до триби; кожний із них прив'язується до тих або інших членів спільноти, характери яких йому симпатичні, і це буде робити послужливість приємною як для старших, так і для молодших; їх зближує переважно дружба, а не зацікавленість. Кожний слуга закріплюється виключно до функцій, які відповідають його смакам, та обслуговує лише один вид домашнього господарства [11, с. 137].

Висновок, який робить Ш. Фур'є, свідчить, що домашнє обслуговування в трибах служить багатьом задоволенням, як слугам, так і господарям [11, с. 138]. Цей устрій перетворює на забаву всі заняття, що були набридливими за буржуазної цивілізації. Він переконаний, що в більшості жінок нема ні бажання, ні вміння для заняттям господарством; дрібні господарські клопоти тільки втомлюють і дратують; інші, навпаки, шанують це заняття за задоволення й упоруються із домашнім господарством. А цивілізація, на його думку, вимагає від усіх жінок без усяких відмінностей пристрасі до домашнього господарства, яким вони вимушені займатися.

Висновки. Утопісти вважали, що для досягнення щастя й різнобічного розвитку людини необхідно регламентувати й узяти під контроль її повсякденне життя, або принаймні пропонували його організувати. Уважаючи, що спільне проживання, організація спільного харчування, житлово-експлуатаційних організацій, регламентація приватного життя й планування особистих стосунків спрямовані на полегшення життя людини, тим самим вивільняючи вільний час для заняття наукою, мистецтвом або просто отримання задоволення від життя.

Уявлення утопістів про повсякденність в ідеальних суспільствах цілком узгоджені із соціально-політичним їхнім устроєм. Уявлення про повсякденне життя й соціально-політичні відносини не розходяться, а знаходяться в єдиному логічному зв'язку, а саме спільність проживання, харчування, введення домашнього господарства, спільного дозвілля. Власне кажучи, повсякденна сфера є невід'ємною частиною політичного устрою соціально-політичних проектів. Розглянуті утопії ще не є тоталітарним режимом у сучасному розумінні, а лише наївною впевненістю, що свідомо (раціональна) регламентація, організація й планування повсякденно-побутової сфери людини тільки принесє їй користь і щастя. Але регламентація, організація й навіть упорядкування повсякденного життя, тим більше, відсутність його

приватності й індивідуального вибору способу життя є співзвучним тоталітаризму, який запозичується вже в ХХ ст. повною мірою. Ідеї регламентації, організації та планування повсякденної сфери уможливають створення особливої культури повсякденності – тоталітарної, яка є невід'ємною частиною режиму в цілому.

Перспектива подальших досліджень полягає у виявленні впливу ідей соціалістів-утопістів на марксистську (соціалістичну) доктрину перетворення суспільства й людини у сфері повсякденності, яка втілюється на практиці через формування тоталітарної за характером соціалістичної культури побуту в процесі соціалістичного експерименту ХХ ст. в країнах Східної Європи.

Список використаних джерел

1. Осиновский И. Н. Томас Мор / И. Н. Осиновский. – М.: «Наука», 1974. – 167 с.
2. Горфункель А. Х. Философия эпохи Возрождения. Учеб. пособие / А. Х. Горфункель. – М.: Высш. школа, 1980. – 368 с.
3. Субботин А. Л. Френсис Бэкон / А. Л. Субботин. – М.: «Мысль», 1974. – 175 с.
4. Баталов Э. Я. В мире утопии: Пять диалогов об утопии, утопич. сознании и утопич. экспериментах / Э. Я. Баталов. – М.: Политиздат, 1989. – 319 с.
5. Маркузе Г. Конец утопии / Г. Маркузе // «Логос». – 2004. – №6. – С.18–23.
6. Шадурский М. И. Литературная утопия от Мора до Хаксли: Проблемы жанровой поэтики и семіосферы. Обретение острова / М. И. Шадурский. – М.: Издательство ЛКИ, 2007. – 160 с.
7. Мор Т. Утопия: перевод с лат. Ю. М. Каган; комментарии Ю. М. Каган и И. Н. Осиновского; вступ. ст. И. Н. Осиновского / Мор. – М.: Наука, 1978. – 415 с.
8. Бекон Ф. Новая Атлантида. Опыт и наставления нравственные и политические: пер. З. Е. Александровой / Ф. Бекон. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – 242 с.
9. Кампанелла Т. Город Солнца: пер. с лат. Ф. А. Петровского / Т. Кампанелла. – М.; Л.: Изд-во Академии наук СССР, 1947. – 168 с.
10. Оуэн Роберт. Избранные сочинения: пер. с англ. Т.1. Вступ. статья В. П. Волгина / Р. Оуэн. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – 415 с.
11. Фурье Ф. М. Ш. Избранные сочинения / Т.1. Теория четырех движений и всеобщих судеб проспект и анонс открытия под ред. и вступ. статей А. Дворцова / Ф. М. Ш. Фурье. – М.: Соцэкгиз, 1938. – 312 с.

References

1. Osinovski I. N. Tomas Mor / I. N. Osinovski. – M.: «Nauka», 1974. – 167 s.
2. Gorfunkel A. H. Filosofia epokhi Vozrozhdenia. Ucheb. posobie / A. H. Gorfunkel. – M.: Vush. shkola, 1980. – 368 s.
3. Subbotin A. L. Frensis Becon / A. L. Subbotin. – M.: «Musl'», 1974. – 175 s.
4. Batalov E. J. V mire utopii: Piat' dialogov ob utopii, utopicheskome soznanii i utopicheskikh eksperimentakh / E. J. Batalov. – M.: Politizdat, 1989. – 319 s.
5. Markuze G. Konec utopii / G. Markuze // «Logos». – 2004. – №6. – S.18–23.
6. Shadyrski M. I. Literaturumya utopiya ot Mora do Chakli: Problemu zhanrovoi poetiki i semiosfery. Obretenie ostrova / M. I. Shadyrski. – M.: Izdatelstvo LKI, 2007. – 160 s.
7. Mor T. Utopiya. Perevod s lat. U. M. Kagan. Kommentarii Yu. M. Kagan i I. N. Osinovskogo; vstup. st. I. N. Osinovskogo / T. Mor. – M.: «Nauka», 1978. – 415 s.
8. Bekon F. Novaya Atlantida. Oputi i nastavleniya npravstvennye i politicheskie: per. Z. E. Aleksandrovoi / F. Bekon. – M.: Izd-vo AN SSSR, 1954. – 242 s.
9. Kampanella T. Gorod Solntsa. Per. s lat. F. A. Petrovskogo / T. Kampanella. – M.; L.: Izd-vo Akademii nauk SSSR, 1947. – 168 s.
10. Ouen Robert Izbrannue soshineniya: per. s angl. T.1. Vstup. statya V. P. Volgina / R. Ouen. – M.; L.: Isd-vo AN SSSR, 1950. – 415 s.
11. Furie F. M. Sh. Izbrannye sochineniya. T1. Teoria sheturekh dvizheni i vseobshchich suteb prospekt i anons otrutiya. Pod red. i vstup. statei A. Dvortsova / F. M. Sh. Furie. – M.: Sotsekgiz, 1938. – 312 s.

Selevko V. B., PhD, associate professor department of political science and history at National Aerospace University Kharkiv Aviation Institute (Ukraine, Kharkiv), selevko-v@rambler.ru

The problem of happiness and regulation of the domestic sphere socially utopias totalitarian type

The article seeks to conduct a socio-cultural analysis of representations of everyday life in the works of utopians T. Campanella, T. Moore, F. Bacon, Ch. Fourier. Focused on compliance given on forms of organization of life and leisure are the signs of totalitarianism. It is established that to achieve happiness and human development the utopians believed that need to regulate and take. Control his daily life. Found that through the organization of shared accommodation, shared power to regulate private life thinkers hoped to facilitate a person's life, thereby freeing up time to engage in science, art.

Considered utopia and everyday-domestic component is not yet a totalitarian regime in the modern sense, but merely a naive confidence that conscious regulation, organization and planning of daily and domestic sphere only will bring the theme of good and happiness. The assumption is made that the ideas of regulation, the organization of everyday life in the twentieth century will be taken by totalitarian regimes.

Keywords: social utopianism, everyday life, lifestyle, regulation, organization, happiness, totalitarian.

Селевко В. Б., кандидат философских наук, доцент, доцент кафедры политологии и истории, Национальный аэрокосмический университет им. Н. Е. Жуковского «ХАИ» (Украина, Харьков), selevko-v@rambler.ru

Проблема счастья и регламентация бытовой сферы социальных утопиях тоталитарного типа

Ставится задача провести социокультурный анализ представлений о повседневном образе жизни в трудах утопистов Т. Кампанеллы, Т. Мора, Ф. Бэкона, Ш. Фурье. Главное внимание уделено соответствию их взглядов на формы организации быта и досуга признакам тоталитаризма. Установлено, что утописты считали, что для достижения счастья и развития человека необходимо регламентировать и взять под контроль его повседневную жизнь. Выявлено, что через организацию общего проживания, общего питания, регламентации частной жизни мыслители надеялись облегчить жизнь человеку, тем самым высвободив время для занятия наукой, искусством.

Рассмотренные утопии и их повседневно-бытовая составляющая еще не являются тоталитарным режимом в современном понимании, а лишь являются наивной уверенностью, что сознательная регламентация, организация и планирование повседневно-бытовой сферы человека только принесет ему пользу и счастье. Сделано предположение, что идеи регламентации, организации повседневной жизни в XX ст. будут заимствованы тоталитарными режимами.

Ключевые слова: социальный утопизм, повседневность, быт, регламентация, организация, счастье, тоталитаризм.

* * *

УДК 004.8:101

Синиця А. С.,
кандидат философських наук, докторант, Львівський національний університет ім. Івана Франка (Україна, Львів), andriy-synytsya@yandex.ru

МОВНІ ВИРАЗИ І СМИСЛИ В КОНТЕКСТІ ПРОБЛЕМАТИКИ ФІЛОСОФІЇ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ

Проаналізовано проблему символічної репрезентації знань, що є однією із ключових для такого напрямку досліджень в аналітичній філософії свідомості як філософія штучного інтелекту. Метою статті є вивчення виразальних можливостей синтаксичних конструкцій у питанні репрезентації й фіксації смислів мовних виразів. Теоретичне підґрунтя дослідження складають праці Ф. Джонсона-Лерда, Т. Вінограда і Р. Шенка, в яких розроблено теорію процедурної семантики. Особливо увагу звернуто на перспективи концепції АГМ та динамічної докастичної логіки. Задля досягнення поставленої мети використано методи системно-структурного аналізу, компаративістики та критичної рефлексії. Висновки, отримані в результаті проведеного дослідження, вселяють методологічний оптимізм щодо створення адекватної синтаксичної репрезентації смислів мовних виразів, навіть не зважаючи на практичні труднощі реалізації ідей теорії штучного інтелекту.

Ключові слова: штучний інтелект, мовний вираз, смисл, репрезентація, процедурна семантика.

Мова як соціально обумовлений феномен завжди була одним із важливих предметів філософських досліджень. Адже саме за допомогою мови ми можемо

запитувати про вічні цінності, описувати світ довкола нас, виражати свої погляди, розуміти думки інших й досягати сутність поняття істини. Із розвитком комп'ютерних наук, особливо теорії штучного інтелекту, осмислення мовної проблематики стало потребувати вироблення нових теоретико-методологічних підходів. В контексті філософії штучного інтелекту важливо було з'ясувати, чи можна функціональні характеристики людського мозку відтворити за допомогою машинного коду, комп'ютерних програм?; чи може формальна мова бути настільки багатого у своїх виразальних засобах, що стане цілковитим аналогом природної мови?; чи зможуть машини оперуючи формальними символами вирішувати ті проблеми, які люди вирішують за допомогою мислення?; чи буде тотожний інтелект машини людському тощо? Серед дослідників лінгвофілософських проблем теорії штучного інтелекту варто, зокрема, виокремити імена Ф. Джонсон-Лерда [1], Р. Шенка [7], К. Сегерберга [8], Т. Вінограда [10], Г. ван Дітмарша, Б. Коої і В. ван дер Гоека [9]. Одне з важливих питань, що потребує детальнішого аналізу, яке ці науковці порушують у своїх працях, проте не достатньо акцентують на ньому увагу, є символічна репрезентація знань. Тому метою статті є вивчення виразальних можливостей синтаксичних конструкцій у питанні репрезентації й фіксації смислів мовних виразів. Для реалізації поставленої мети насамперед потрібно звернути увагу на формальні вимоги до репрезентації знань засобами мови.

Як відомо, мова фіксує певні смисли. На нашу думку, в контексті проблематики філософії штучного інтелекту її докладно розглядати як спосіб змістової організації знань. Мова володіє певними внутрішніми структурами, які спершу треба виявити, а вже потім змоделювати. Кількість інформації постійно збільшується, а тому мовні системи накопичення й моделювання інформації повинні бути відкритими до змін, вміти оперувати із суперечливим, неповним, неточним, помилковим знанням. Такі системи, не зважаючи на свою формальність, повинні враховувати особливості природної мови, зокрема нечіткість, багатозначність, образність, метафоричність, змінність, гнучкість у питанні передачі експліцитної й імпліцитної інформації, закодованої в мовних виразах. Між формальними, раціональними побудовами, зреалізованими за допомогою комп'ютерних програм, й емоційно забарвленим, невимовним, суб'єктивним і мінливим знанням, що складає основу інтерсуб'єктивної комунікації, з погляду теорії моделювання існує величезна прірва.

На нашу думку, однією з найбільш успішних спроб змоделювати комунікативні аспекти мови була процедурна семантика [див.: 1; 10]. Річ у тім, що її засобами діяльність людини трактують як систему обробки інформації (засвоєння, структурування, систематизацію, зберігання і відтворення), процедурно розуміння описують за допомогою програм, намагаючись поєднати між собою мову, мислення й перцепцію. Дж. Міллер та Ф. Джонсон-Леєрд, досліджуючи особливості дієслів руху в англійській мові виявили, що деяким із семантичних компонентів, що були спільними для всіх дієслів (наприклад, руху, швидкості, напрямку тощо) властива перцептивна природа. На їх думку, «когнітивна структура, що зв'язувала ці дієслова між собою, відображає базові механізми, які здійснюють сприйняття руху» [6, с. VI]. Стало зрозумілим,

що дослідити зв'язок мови й сприйняття можна лише як результат дослідження внутрішньої концептуальної структури людини, яка покликана фіксувати просторово-часові відношення, причинність тощо. Опис мовного сприйняття світу Дж. Міллер та Ф. Джонсон-Лерд вибудовують на основі таких психологічних предикатів [6, с. 115]: *perceive* (person, x) – людина сприймає об'єкт перцепції x; *intend* (person, x) – людина має намір досягти мети x; *remember* (person, x) – людина пам'ятає x, який є фрагментом змісту пам'яті; *know* (person, x) – людина знає факт x; *feel* (person, x) – людина відчуває емоцію x. З допомогою цих предикатів відбувається своєрідний перехід з рівня перцепції на концептуальний рівень. Таким чином відбувається оперування концептами, які можна піддати процедурі формалізації й використовувати у процесі програмування, що фіксує за допомогою формальних символів основні прояви вищої нервової діяльності людини, її когнітивні здібності.

Е. Саарінен, характеризуючи особливості процедурного підходу, відзначає: «Слід звернути увагу на психологічну орієнтацію даного підходу. З самого початку допускається, що вирішальні семантичні чинники – це концептуальна структура та механізми функціонування людської свідомості. Прихильник теоретико-модельної семантики з цим, звичайно, ніколи не погодиться, – і це знаходить відображення не тільки у відповідній цій позиції семантичної теорії, але й у виборі релевантних «дотеоретичних» фактів» [3, с. 129]. Але саме такий підхід, на нашу думку, і дає можливість наблизитися до розуміння тих процесів, які відбуваються в свідомості людини, точніше змоделювати процес утворення значення. Інша річ, наскільки коректно підбираються факти для побудови відповідної моделі.

Ментальні моделі поділяються на фізичні й концептуальні. Перші репрезентують світ, що навколо нас, другі – фіксують більш абстрактні відношення й феномени. Фізичні моделі поділяються на прості реляційні моделі, просторові, часові, кінематичні (наявний темпоральний компонент), динамічні (наявний темпоральний і каузальний компонент) й образи. Серед концептуальних моделей Ф. Джонсон-Лерд відповідно розрізняє одновалентні (про окремі об'єкти чи їх властивості), реляційні, метамовні («дискурс про дискурс») й теоретико-множинні (щодо символів, що позначають множини).

Підхід, який відстоює Ф. Джонсон-Лерд, особливу увагу акцентує на тих процедурах, які лежать в основі формування ментальних моделей. Необхідність виокремлення важливості саме процедур, а не конкретних результатів мисленнєвої діяльності, викликана особливостями комп'ютерного програмування засобів нашої природної мови. Таким чином відношення мови до світу здійснюється не через аналіз відповідних референтів, а через дослідження тих абстрактних процедур, які лежать в основі вживання певного слова в певному контексті. Адаже значення слова змінюється залежно від того, чи йдеться про звичайний контекст повідомлення, чи йдеться про запитання, схвалення певної дії, іронію, метафору тощо. У нас є певні слова з фіксованим значенням, але воно може значно змінюватися під час розмови, а тому потрібно залучати релевантні процедури, щоб правильно його ідентифікувати. Таких процедур декілька: 1) процедура, що дає змогу кожен раз вибудовувати нову ментальну модель для нової інформації, що не зафіксована в попередній моделі; 2) процедура

додавання до тверджень, в яких згадується деяка сутність, властивість чи відношення схожих сутностей, властивостей і відношень; 3) процедура поєднання моделей між собою, за умови наявності у висловлюванні взаємозв'язку між сутностями, що входять до їх складу; 4) процедура перевірки, що дає змогу вяснити, чи при наявності в певній моделі сутностей, що наявні у висловлюванні, у цій моделі також буде дотримано вимог щодо наявності властивостей і відношень; 5) процедура, яка додає до моделі ті властивості чи відношення, які приписані в судженні, що дещо роз'яснює наявний стан справ; 6) процедура, яка, за умови встановлення істинності висловлювання щодо певної моделі, перевіряє, чи не можна це висловлювання вивести із уже наявних, щоб не дублювати інформацію семантичного змісту; 7) процедура, яка за умови встановлення хибності висловлювання щодо наявної моделі, перевірить, чи є хибною модель, чи дане висловлювання [1, с. 240–241].

Дані абстрактні процедури, що використовуються при побудові ментальної моделі, можна застосовувати кожен раз, в окремих одиничних випадках. Вони є зручними у процесі розробки програмного забезпечення. Наприклад, сам Ф. Джонсон-Лерд прагнув адаптувати ці процедури для розробки програми, що б відповідала за просторову орієнтацію, уміла розрізняти праве і ліве. Для цього потрібно було вибудовувати структуру, виходячи із певної зафіксованої точки, задати систему координат і певну семантику, яка б інтерпретувала на основі заданих процедур, зокрема, й такі просторові терміни, як праве і ліве. Така програма має кожен раз вибудовувати нову структуру, якщо у висловлюванні з'являється термін не включений у попередню ментальну модель. Ця програма повинна уміти зіставляти ментальні моделі між собою тощо. Значення пропозицій, що формують ментальні моделі, повинні враховувати пресупозиції, наміри комуніканта, спосіб виконання дії, містити каузальне відношення тощо. Для того, щоб змінити значення основних (ядерних) понять може вводитися оператор заперечення, включатися в значення дієслова інструментальний компонент, інкорпоруватися об'єкт дії і т.д. [6, с. 666–667].

Пояснюючи специфіку написання якісних комп'ютерних програм Т. Віноград зауважував, що «ми повинні розуміти, якою є мова і як вона працює. Її потрібно розглядати не як набір математичних правил і символів, а як систему призначену для передачі думок у процесі комунікації між мовцем і слухачем, й ми хочемо проаналізувати як досягається така комунікація. Її можна розглянути як процес перекладу структур «понять» у свідомості мовця, на ряд звуків чи написаних знаків, й навпаки, перетворення їх на поняття в свідомості слухача» [10, с. 18]. І хоча природним носіям мови деякі мовні здібності видаються надзвичайно простими, навчити комп'ютер усвідомлювати ті процеси, що відбуваються з нами повсякчас надзвичайно складно. Процес опрацювання інформації комп'ютером має враховувати не лише семантичне значення висловлювань, а й соціальний контекст комунікації й уже наявної інформації, що міститься в пам'яті комп'ютера. Зрештою машина має розуміти передумови діалогу, його мету й специфіку.

Р. Шенк стверджував, що свідченням розуміння програмою тексту має стати вміння відповідати на різноманітні запитання по його змісту [7]. Наприклад, можемо виділити

інформаційні, провокаційні, ввічливі запитання, прохання тощо. Щоб репрезентувати значення висловлювань природної мови, Р. Шенк апелює до понятійних структур: «Застосування буде достатньо простим, якщо якийсь слово у висловлюванні прямо вказує, що перед нами актуалізація великої поняттєвої структури» [4, с. 43]. Наприклад, якщо ми кажемо слово «викрадення», то вже маємо приблизне уявлення про ті сценарії, за якими воно б могло відбуватися (наявність заручника, злочинців, вимагання викупу, протизаконна, ризикована діяльність, можливість спротиву тощо). Однак усі ці сценарії є потенційно можливими, для того ж, щоб реконструювати картину правильно, дуже часто доводиться оперувати із неточним, неповним знанням. Тому у нагоді стають засоби немонотонної логіки, яка є модифікацією абстрактної епістемічної логіки щодо проблеми зміни знань. З допомогою цієї логіки можна вибудовувати динамічні структури, що враховують перманентні зміни ментальних моделей. На сьогодні навіть існує окремих напрям логічних досліджень – так звана логіка перегляду переконань (зміни переконань, динаміки переконань). З одного боку, потреба у такій логіці викликана стрімким розвитком комп'ютерних наук, потребою оновлення баз даних, з другого боку, самі логіко-філософські рефлексії навколо питання динаміки зміни людських знань призвели до становлення основних ідей цієї логіки.

Динаміку зміни переконань вивчають у межах концепцій AGM та DDL. У першій із них [5], що описує процес зміни наших переконань, всі переконання репрезентовані у вигляді набору речень. Ці речення фіксують найзагальніші, найважливіші переконання на даний момент. AGM ґрунтується на трьох основних пізнавальних операціях – розширенні, скороченні та перегляді. Операція розширення передбачає включення нової операції до уже наявної. Таке включення буде успішним, якщо в новій моделі будуть представлені нове й попередні знання. Операція скорочення застосовується тоді, коли в певній системі знань наявні переконання, що дублюють одне одного, не містять нової інформації є зайвими для пояснення деякого положення тощо. Операція перегляду полягає у додаванні нової інформації до уже наявної й відстеженні суперечливої інформації. Якщо наявна інформація суперечить новій, то вона повинна бути переглянутою у відповідності до нових умов. За певних умов її навіть потрібно вилучити.

Н. Козаченко серед основних моментів критики підходу AGM називає такі: 1) статичність і однозначність функціонального представлення операторів зміни; 2) використання метамови, що унеможливило цілковиту формалізацію цієї теорії [2, с. 377–378]. Усунути недоліки AGM моделі зміни переконань була покликана динамічна доксамічна логіка (DDL), яку розробляв К. Сегерберг [8]. Синтаксис DDL точніше враховує особливості зміни знань, семантика DDL розробляється на основі семантики можливих світів. Крім того, зміна знань може відбуватися на основі врахування різноманітних прагматичних аспектів комунікації – завдяки взаємодії суб'єктів, їх вербальній і невербальній комунікації, впливу громадськості, новим фактам, які можуть мати безпосереднє місце в житті суб'єкта чи бути результатом громадського обговорення.

На основі динамічної доксамічної логіки було побудовано динамічну епістемічну логіку (DEL) [9]. Автори цієї логіки відзначають, що одним із ключових понять, яке намагалися дослідити в різних наукових

теоріях, є поняття інформації. Її сутність досліджують у межах «... епістемології, філософії науки, теорії ймовірності, статистики, теорії ігор, інформаційної теорії, ситуативної теорії, комп'ютерних наук і штучного інтелекту. Кожна з них з'ясовує окремі аспекти інформації» [9, с. 5]. Для дослідження інформації з погляду методології DEL важливим видається розрізнення між нашими знаннями (knowledge) і переконаннями (beliefs). Знанням ми вважаємо те інформативне висловлювання, яке не ставимо під сумнів, яке видається нам належним чином аргументованим, обґрунтованим і доведеним. Переконання – це ті інформативні висловлювання, в яких ми не настільки впевнені, й можемо їх змінити в результаті надходження нової інформації. Звісно, переглянути ми можемо не лише переконання, а й знання, щодо яких також не можна бути достеменно певним, на що чітко вказує відома у філософії проблема Гетьє.

Таким чином на сучасному етапі розвитку наукових знань дослідження в сфері синтаксису мови зорієнтовані на проблеми теорії штучного інтелекту. Нові синтаксичні моделі є більш динамічними, гнучкими в плані формалізації засобів природної мови, ніж попередні, й краще наслідують механізми людської пам'яті (запам'ятовування, зберігання, відтворення і забування інформації) і логічне мислення. В синтаксичних моделях прагнуть зафіксувати сам процес отримання нової інформації, якомога точніше виразити смисл повідомлень, значення мовних виразів. Звісно, і надалі точаться дискусії (на кшталт відомої «китайської кімнати»), але ті результати, які отримані лише за кілька десятиліть розвитку теорії штучного інтелекту переконують що досягти поставлених цілей в плані адекватної репрезентації людських знань є цілком можливо.

Список використаних джерел

1. Джонсон–Лард Ф. Процедура семантика и психология значения / Ф. Джонсон–Лард; [пер. с англ. И. М. Козаченко] // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1988. – Вып.23. – С.234–257.
2. Козаченко Н. П. Динамика познавательных действий: AGM и DDL / Н. П. Козаченко // Актуальные проблемы духовности: сб. научных работ. – 2008. – Вып.9. – С.373–390.
3. Сааринен Э. О метатеории и методологии семантики / Э. Сааринен; [пер. с англ. А. Л. Блинова] // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1986. – Вып.18. – С.121–138.
4. Шенк Р. К интеграции семантики и прагматики / Р. Шенк, Л. Бирнбаум, Дж. Мей; [пер. с англ. Г. Ю. Левина] // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1989. – Вып.24. – С.32–47.
5. Alchourrón C. E. On the Logic of Theory Change: Partial Meet Contraction and Revision Functions / C. E. Alchourrón, P. Gärdenfors, D. Makinson // *Journal of Symbolic Logic*. – 1985. – №50. – P.510–530.
6. Miller G. A. Language and perception / G. A. Miller, P. N. Johnson-Laird. – Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press, 1976. – VIII, 760 p.
7. Schank R. C. Reading and Understanding: Teaching from the Perspective of Artificial Intelligence / R. C. Schank. – New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, Inc., 1982. – 196 p.
8. Segerberg K. Belief Revision from the Point of View of Doxastic Logic / K. Segerberg // *Bulletin of the IGPL*. – 1995. – Vol.3. – P.534–553.
9. Van Ditmarsch H., Kooi B., Van Der Hoek W. Dynamik Epistemic Logic // *Synthese Library*. – Berlin: Springer, 2007. – Vol.337. – 282 p.
10. Winograd T. Procedures as a Representation for Data in a Computer Program for Understanding Natural Language T. Winograd. – Cambridge: MIT, 1971. – 462 p.

References

1. Johnson-Laird Ph. Protsedurnaya semantika i psikhologiya znacheniya / Ph. Johnson-Laird; [per. s angl. I. M. Kozachenko] // *Novoye v zarubezhnoy lingvistike*. – M.: Progress, 1988. – Vyp.23. – S.234–257.

2. Kozachenko N. P. Dinamika poznatel'nykh deystviy: AGM i DDL / N. P. Kozachenko // Aktual'ni problemi dukhovnosti: zb. naukovich prats'. – 2008. – Vip.9. – S.373–390.

3. Saarinen E. O metateorii i metodologii semantiki / E. Saarinen; [per. s angl. A. L. Blinova] // Novoye v zarubezhnoy lingvistike. – M.: Progress, 1986. – Vyp.18. – S.121–138.

4. Shenk R. K integracii semantik i pragmatiki / R. Shenk, L. Birbaum, J. Mey; [per. s angl. G. Yu. Levina] // Novoye v zarubezhnoy lingvistike. – M.: Progress, 1989. – Vyp.24. – S.32–47.

5. Alchourrón C. E. On the Logic of Theory Change: Partial Meet Contraction and Revision Functions / C. E. Alchourrón, P. Gärdenfors, D. Makinson // *Journal of Symbolic Logic*. – 1985. – №50. – P.510–530.

6. Miller G. A. Language and perception / G. A. Miller, P. N. Johnson-Laird. – Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press, 1976. – VIII, 760 p.

7. Schank R. C. Reading and Understanding: Teaching from the Perspective of Artificial Intelligence / R. C. Schank. – New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, Inc., 1982. – 196 p.

8. Segerberg K. Belief Revision from the Point of View of Doxastic Logic / K. Segerberg // *Bulletin of the IGPL*. – 1995. – Vol.3. – P.534–553.

9. Van Ditmarsch H., Kooi B., Van Der Hoek W. Dynamik Epistemic Logic // *Synthese Library*. – Berlin: Springer, 2007. – Vol.337. – 282 p.

10. Winograd T. Procedures as a Representation for Data in a Computer Program for Understanding Natural Language T. Winograd. – Cambridge: MIT, 1971. – 462 p.

Synnytsya A. S., PhD, doctoral student, Ivan Franko National University of Lviv (Ukraine, Lviv), andriy-synnytsya@yandex.ru

Language expressions and senses in the context of the philosophy of artificial intelligence

The problem of symbol representation of knowledge, one of the most important problems of the philosophy of artificial intelligence as a research area of analytic philosophy of mind, is analysed. The paper aims to examine expressive capabilities of the syntax in relation to the representation and capturing of senses of language expressions. The theoretical basis amounts to the works of F. Johnson-Laird, T. Winograd and R. Schenk on procedural semantics. The attention is specifically paid to the prospects of the AGM conception and dynamic doxastic logic. To achieve the aim methods of system and structural analysis, comparative studies and critical reflexion are applied. In spite of the practical difficulties in implementing the ideas of the theory of artificial intelligence, the conclusions are encouraging from the methodological point of view and adequate syntactic representation of senses of language expressions seems possible.

Keywords: artificial intelligence, linguistic expression, sense, representation, procedural semantics.

Синица А. С., кандидат философских наук, докторант, Львовский национальный университет им. Ивана Франко (Украина, Львов), andriy-synnytsya@yandex.ru

Языковые выражения и смыслы в контексте проблематики философии искусственного интеллекта

Проанализирована проблема символической репрезентации знаний, являющаяся одной из ключевых для такого направления исследований в аналитической философии сознания как философия искусственного интеллекта. Целью статьи является изучение выразительных возможностей синтаксических конструкций в вопросе репрезентации и фиксации смыслов языковых выражений. Теоретическую основу исследования составляют труды Ф. Джонсона-Лэрда, Т. Винограда и Р. Шенка, в которых разработана теория процедурной семантики. Отдельное внимание обращено на перспективы концепции AGM и динамической доксистической логики. Для достижения поставленной цели использованы методы системно-структурного анализа, компаративистики и критической рефлексии. Выводы, полученные в результате проведенного исследования, вселяют методологический оптимизм в отношении создания адекватной синтаксической репрезентации смыслов языковых выражений, даже несмотря на практические трудности реализации идей теории искусственного интеллекта.

Ключевые слова: искусственный интеллект, языковое выражение, смысл, репрезентация, процедурная семантика.

* * *

УДК 17.02:316.37

Стояно О. О., кандидат философских наук, доцент кафедры социологии, философии і права, Одеська національна академія харчових технологій (Україна, Одеса), ox26@km.ru

МОРАЛЬНІСНА ДЕТЕРМІНАНТА САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

Самоідентифікація – це комплексна діяльність людини з самовизначення, результатом якої є тотожність людини з самою собою. Метою даної статті є виявлення можливостей означення моральності як компоненти, яка формує стрижневе підґрунтя внутрішнього світу людини та детермінує процес самоідентифікації особистості в сучасному суспільстві.

Як видається, акцентування саме феномена моральності як первинного фактора, який домінує в процесі модифікації сутності практик самоідентифікації особистості, є одночасно як закономірним, так і основним явищем. Серед безлічі проявів людської сутності особливе місце займають моральні цінності, які є своєрідним стрижнем внутрішнього світу людини і виконують провідні регулюючі функції в формуванні її емоційно-чуттєвих станів, сенсожиттєвих орієнтацій і переконань, вчинків і міжособистісних відносин.

Ключові слова: самоідентифікація, «Я», моральність, моральнісна самоідентифікація, цінності.

У сучасному світі, як вже неодноразово зазначалося, який характеризується глобалізацією, індустріалізацією та комп'ютеризацією, проблема самоідентифікації виходить практично на перше місце. Це пов'язано з тим, що в умовах безперервного ускладнення структури суспільства людині все важче зайняти у суспільстві «своє» місце. Втрачаються колишні ціннісні орієнтири та ідеали, усталені стереотипи самовідношення із зразками, звичні зв'язки і ролі втрачають значимість і сенс. Процес співвіднесення себе із зразком стає ефемерним. Людська індивідуальність, що реалізується як конкретний рівень прояву соціуму, втрачає свою сталість, легко піддається змінам. Сьогодні все більш очевидним стає те, що становлення нової, інформаційної цивілізації необхідно передбачає розвиток як інтелектуального, так і духовно-морального потенціалу людини, їх найтісніший взаємозв'язок між собою, причому, якщо перший забезпечує поступальний рух і розвиток соціальної системи, то другий сприяє її духовному збагаченню, облагороджуванню, гуманізації.

Самоідентифікація як самоусвідомлення соціальними суб'єктами свого місця і ролі у суспільстві є предметом міждисциплінарних досліджень. Представляючи собою відображений усвідомості процес набуття самоідентичності у соціальному просторі, самоідентифікація цікавить філософів, психологів, соціологів, культурологів, політологів. Філософія обґрунтовує важливість самоідентифікації у розвитку особистості і соціуму, підкреслюючи взаємозв'язок внутрішнього і зовнішнього у даному процесі. У психологічних концепціях акцентується увага, насамперед, на персональній самоідентифікації як соціально-психологічному механізмі соціалізації. У соціології самоідентифікація особистості розглядається як невід'ємний етап соціалізації, процес і результат самоотождолення соціальним суб'єктом себе з певними соціальними групами. У культурології під соціокультурною самоідентифікацією розуміється отождолення індивідом себе з макроспільнотами на основі духовної близькості, культури і традиції, що склалися століттями [5].

Для більш детального і глибокого аналізу функціонування механізму самоідентифікації особистості як суб'єкта суспільного, державного, особистого життя, необхідно збагатити вже наявні розробки досягненнями

етичної науки. Це дозволить зрозуміти як ступінь прояву і розвитку моральності у свідомості і поведінці людини, так і характерні риси її взаємодії із самоідентифікацією особистості.

У даний час існує значна кількість робіт, присвячених психологічному, філософському, соціологічному та культурологічному аналізу кризи ідентичності та проблемам самоідентифікації, починаючи з теорії дзеркального «Я» Дж. Міда і Ч. Кулі, праць З. Фрейда, Е. Еріксона. Сучасні дослідження процесів самоідентифікації особистості та криз ідентичності стосуються різних аспектів цих феноменів і відображені у роботах вітчизняних і зарубіжних дослідників, таких як М. Кастельс, Р. Брубейкер, В. О. Ядов, О. Ю. Шеманов, М. В. Заковоротна, М. А. Шульга, С. О. Макеев, О. В. Швачко, Т. З. Воропай, В. І. Палагута, А. В. Худенко та ін.

Проблема моральності, моральних цінностей розглядається у працях Платона, Арістотеля, Д. Дідро, Дж. Дьюї, І. Канта, М. А. Бердяєва, О. Г. Дробницького, М. С. Кагана, В. П. Тугарінова, В. Франкла та ін. Серед українських філософів можна виділити І. Вишенського, Ф. Прокоповича, Г. Сковороду, В. Вернадського. Проблема моральних аспектів культури знайшла відображення у працях Ф. Ніцше, В. Соловйова, А. Швейцера, П. Тейяра де Шардена та ін. Їй присвятили праці сучасні філософи: С. Анісімов, Р. Апресян, Т. Аболіна, В. Біблер, А. Гусейнов, О. Дробницький, А. Титаренко та ін. Психологічні аспекти морального розвитку особистості відображені у дослідженнях І. Беха, О. Бодальова, Б. Братуся, Д. Колесова, С. Якобсон та ін.

Серед сучасних дослідників цієї проблематики виділимо дисертацію Г. М. Петрової, у якій були поєднані дві філософські категорії: «моральність» та «самоідентифікація» [8].

Метою цього дослідження є виявлення можливостей означення моральності як компоненти, яка формує стрижневе підґрунтя внутрішнього світу людини та детермінує процес самоідентифікації особистості у сучасному суспільстві.

У даній статті під самоідентифікацією буде розумітися процес формування людиною уявлення про себе саму як про самототожню, цільну і унікальну особистість. Самоідентифікація – це специфічно людський акт, який формується під впливом культури, а не приречений від природи [10]. Кожна людина володіє вродженими характеристиками, що відрізняють її від інших людей. Пізнання, виділення цих якостей, свого неповторного «Я», своєї самості і є предметом самоідентифікації, яка має внутрішню спрямованість. Самоідентифікація як поняття означає твердо засвоєний і особистісно прийнятий образ себе, почуття адекватності й стабільного володіння особистістю власним «Я», незалежно від змін ситуації, здатність особистості до повноцінного вирішення завдань, що постають перед нею на кожному етапі її розвитку, – це і є прояв самоідентичності, тотожності людини самій собі. Початок процесу самоідентифікації закладається за допомогою співвіднесення з чимось зовнішнім, з певною даністю, з чимось об'єктивним, конкретним, реально існуючим поряд з людиною (наприклад, дитина порівнює себе з батьками). Потім відбувається порівняння з якимось зразком, ідеалом, з чимось абстрактним (наприклад, з вигаданим літературним героєм або знаменитою людиною). Самоідентифікація залежить

від зовнішнього впливу і особистість, відповідаючи на питання «Хто Я?», усвідомлює своє становище в суспільстві, визначає тип соціальних взаємозв'язків «Я – Інший». Самоідентифікація в рамках суспільства потребує постійної соціальної підтримки. За словами П. Бергера: «Людина не може бути людиною без інших людей, як не можна володіти ідентичністю без суспільства» [2, с. 166].

Все частіше ми ідентифікуємо себе як істоту біосоціальної. Однак, на відміну від тварин, для людини не характерно керуватися лише інстинктами збереження життя і відтворення собі подібних, задоволення матеріальних і чуттєвих насолод. Людина представляє форму живого організму, здатну слідувати високим гуманістичним спонуканням, духовно сприймати й освоювати світ, що проявляється у моральності. У повсякденному спілкуванні уявлення про моральність досить часто асоціюються з такими виразами, як «бути людиною», «жити по-людськи», «людське ставлення», «чинити по совісті», «ставитися з повагою» та ін. Людність, гуманність, добропорядність, совісність, сумлінність, відповідальність, чесність – ці та інші якості, проявляючись у житті людини, перетворюють моральність з теоретичної конструкції у реально існуючий феномен. Моральний потенціал особистості реально проявляється, передусім, у такому феномені, як, говорячи словами І. Канта, «гідність людського у нас», яка «як якась абсолютна внутрішня цінність» приводить у рух весь комплекс особистісних якостей людини, притягує до себе увагу інших людей і породжує у них почуття поваги до неї. Людина «не повинна відрікатися від високої моральної оцінки самої себе, маючи на увазі гідність, тобто вона повинна добиватися своєї мети, яка є борг, не по-рабськи, не холопськи, як якщо б вона домагалася милості, не відрікатися від своєї гідності, а завжди [добиватися своєї мети] з свідомістю величності своїх моральних задатків» [6, с. 458].

Про людину як джерело істинно людського говорив у свій час і Арістотель, розкриваючи образ «морально прекрасної людини» («добродесної»). Добродесну людину відрізняє найбільше те, – писав він, – «що у всіх приватних випадках вона бачить істину так, ніби вона для них мірило і закон». Моральна краса розкриває все найкраще у людині і облагороджує її відносини з іншими людьми. «Правда про добродесну людину полягає у тому, що вона багато робить заради друзів і вітчизни і навіть вмирає за них, якщо треба: вона розтратить майно і почесті і взагалі блага, за які тримаються інші, залишаючи за собою лише моральну красу» [1, с. 103].

В сучасній літературі не представлена єдина періодизація моральнісного становлення протягом усього життя людини. Початок відліку моральної поведінки є дискусійним (2–4 роки). Зріла моральність за різними періодизаціями може бути тільки після 30 років. У дорослих і літніх людей специфіка моральної свідомості обумовлена не стільки віком (хоча окремі дослідники говорять про відмінності у зрілому, літньому і старечому віці), скільки досягнутим рівнем зрілості і життєвими подіями, через які довелося пройти [7, с. 122].

Моральнісна позиція формується на основі культурно, соціально, історично обумовлених норм моралі конкретного суспільства. Розуміння того, наскільки важлива моральність у житті людського суспільства, дозволило ще у давнину сформулювати правило, яке

отримало назву золотого правила моральності: «Треба відноситися до інших так, як би ти хотів щоб інші відносилися до тебе». Золоте правило – фундаментальне правило моральності, найчастіше ототожнюють із самою моральністю. Золоте правило моральності вимагає від людини у її відносинах з іншими людьми керуватися такими нормами, які можна було б обернути на саму себе, нормами, з приводу яких вона могла би бажати, щоб ними керувалися інші люди в їх відношенні до неї. Інакше кажучи, воно вимагає від людини підкорятися загальним нормам і пропонує механізм виявлення їх загальності. Суть цього механізму полягає у наступному: щоб випробувати якусь норму на загальність і тим самим з'ясувати, чи може вона дійсно вважатися моральною, людині необхідно відповісти собі на питання, чи прийняла би, санкціонувала би вона цю норму, якщо б вона практикувалася іншими людьми по відношенню до неї самої. Для цього їй необхідно подумки поставити себе на місце іншого (інших), тобто того, хто буде випробовувати дію даної норми, а іншого (інших) поставити на своє власне місце. І якщо при такому обміні диспозиціями норма приймається, то, значить, вона володіє якістю моральної норми [3, с. 16–17]. Однак, як показує історія, людство так і не навчилося слідувати цьому правилу.

Усвідомлення свого «Я» – складний, багатогранний процес, у ньому є місце пізнання і своїх природних даних, і соціальних характеристик. Але найбільшу трудність представляє осмислення своєї моральної суті. Усвідомлення особистістю самої себе з моральної точки зору припускає пошук відповідей на питання: «Яка я людина?», «Якою людиною я хочу стати?», «Ким я є насправді?». Індивіду недостатньо знати і оцінювати свій зовнішній вигляд, стан свого здоров'я, своє соціальне становище, професійний статус. Його завжди будуть цікавити як моральна оцінка його вчинків з боку навколишніх, так і моральна самооцінка. Тому для феномену самосвідомості особистості як ключового визначення є саме моральний стан особистості, де у взаємозв'язку знаходяться, з одного боку, вироблення нею уявлень про моральні ідеали, з іншого, осмислення її оцінювання з моральної точки зору різних своїх реальних проявів. Усвідомлення особистістю свого «Я», по суті, виступає у якості специфічного морального суб'єкта, автономно існуючого всередині самої людини [4, с. 50].

Самоідентифікація – динамічний процес, що має яскраво виражене темпоральне вимірювання різних компонентів становлення і розвитку особистості, яка постійно порівнює свій попередній, поточний і можливий, бажаний і уявний соціальний статус. Внаслідок безперервності процесу самоідентифікації «Я» людини не може залишатися незмінним, воно також трансформується. Тим не менш, є якась загальна інваріантна підстава, яка подібно нитки тягнеться через все наше свідоме життя, зберігаючи нашу особистість, наше «Я» у цілому відносно стійким. Без цієї підстави наше «Я» розпалося б на окремі, розірвані акти свідомості [9, с. 135]. Як видається, акцентування саме феномену моральності як первинного фактора, який домінує в процесі модифікації сутності практик самоідентифікації особистості, є одночасно як закономірним, так і основним явищем. У даному випадку моральність виступає як сенсопокладючий стрижень людського буття, який є фундаментом процесу свідомої самоідентифікації. Підтримуючи позицію

А. Л. Журавльова і А. Б. Купрейченко [7, с. 65–66], можна говорити про наявність 2–рівневої структури самоідентифікації особистості, що включає відносно стійкий «ціннісно–моральнісний стрижень» і динамічну «оболонку». Основними підставами для виділення цих компонентів стала, по–перше, різна ступінь стійкості у часі утворюючих самовизначення психологічних феноменів і, по–друге, різні функції, які вони виконують у житті суб'єкта.

Стійка складова самоідентифікації – «ціннісно–моральнісний стрижень» (він же може бути позначений як ціннісно–смысловий, сенсожиттєвий, моральнісний) об'єднує такі складові: уявлення про принципи устрою світу й організації людської спільноти, зміст життя, найбільш значущі цінності й орієнтації особистості, ціннісні ідеали, ціннісні табу, основні життєві здібності, життєві принципи, а також життєві домагання.

Динамічна і пластична складова самовизначення – «оболонка» – включає уявлення про навколишній соціально–психологічний простір, цінності, цілі та мотиви різних етапів життя, знання про актуальні здібності і свої можливості на кожному життєвому етапі. Її зміст динамічний, оскільки відображає ціннісні та мотиваційні особливості поточного етапу життєдіяльності суб'єкта, а крім того, пластичний, так як змінюється, хоча і частково, але у відповідності до зовнішніх умов, з якими взаємодіє суб'єкт.

Процес самоідентифікації достатньо складний та багатовимірний феномен, у якому, узагальнюючи інформацію різних дослідників, можна виділити наступні види самоідентифікації: професійна, сімейна, етнічна, регіональна, релігійна, політична, еволюційно–відова, гендерна, духовна. Дослідження даного феномену, що мають ампліфікаційний характер, дозволяють з упевненістю говорити про існування і такого виду самоідентифікації як моральнісна самоідентифікація, яка «фіксує механізм входження індивіду до соціуму на основі співвіднесення моральних устоїв суспільства й власної життєвої позиції» [8, с. 5].

Моральнісна самоідентифікація постає засобом утримання себе від сваволі в колі певної культури, а також ствердженням і реалізацією в даному полі власної унікальності людського індивідуального буття. Звідси – необхідними атрибутами моральнісної самоідентифікації постають внутрішня цілісність особи, розумність як обов'язок по відношенню до реальності та, відповідно, діалогічна відповідальність за власну життєву позицію. Будучи пов'язана з особистим вибором, що включає у себе відповідальність за власні дії і обов'язок по відношенню до соціуму, моральнісна самоідентифікація сприяє формуванню почуття толерантності до Іншого. Моральнісна самоідентифікація виступає об'єднуючою ланкою індивідуальної й колективної ідентичності особи, найбільш стійкими культурними формами яких у сучасному світі є гендер і нація. Гендерний модус моральнісної самоідентифікації постає як потреба пов'язати між собою тілесні та психічні критерії історичної ідентичності соціального суб'єкта із самодотриманням, укоріненням у власному тілі; національний модус моральнісної самоідентифікації підкреслює вихід на рівень загальнозначимих моральних цінностей, пошук загального знаменника міжсуб'єкдної комунікації, врахування в ній самотності національних

стереотипів і толерантного ставлення до них. Моральнісна самоідентифікація, по-перше, постає умовою збереження цілісності конкретної особистості, а, по-друге, допомагає особистості знайти своє місце в сім'ї, в суспільстві, в культурі загалом. Саме тому дана проблема має неабияку вагу в сучасній соціокультурній ситуації України на шляху до формування відкритого суспільства, орієнтованого на гуманізм і демократію [8].

Висновки. Серед безлічі проявів людської сутності особливе місце займають моральні цінності, які є своєрідним стрижнем внутрішнього світу людини, виконують провідні регулюючі функції в формуванні її емоційно-чуттєвих станів, сенсожиттєвих орієнтацій і переконань, вчинків і міжособистісних відносин. Моральнісна компонента внутрішнього світу людини ініціює процес, який здійснюється для розширення сектора відповідальності й боргу в межах своєї самості й визначає результат перетворення людиною самої себе.

Список використаних джерел

1. Аристотель. Никомахова етика [Текст] / Аристотель // Аристотель. Соч. в 4-х томах. – М.: Мысль, 1983. – Т.4. – 830 с.
2. Бергер П. Общество в человеке [Текст] / П. Бергер // Социологический журнал. – 1995. – №2. – С.165–170.
3. Гусейнов А. А., Апресян Р. Г. Этика: Учебник [Текст] / А. А. Гусейнов, Р. Г. Апресян. – М.: Гардарики, 2000. – 472 с.
4. Духовно-нравственные ценности в формировании современного человека [Текст] / О. А. Павловская [и др.]. – Минск: Беларуская навука, 2011.
5. Малахова О. Н. Социокультурная самоидентификация в современном поликультурном регионе: автореф. дис...канд. философ. наук: 22.00.06. [Электронный ресурс] / О. Н. Малахова; Ставроп. гос. ун-т. – Ставрополь, 2009. – рос. – Режим доступа: <http://cheloveknauka.com/>
6. Кант И. Сочинения в шести томах [Текст] / И. Кант. – М.: Мысль, 1965. – Т.4. Ч.2. – 487 с.
7. Купрейченко А. Б., Воробьева А. Е. Нравственное самоопределение молодежи [Текст] / А. Б. Купрейченко, А. Е. Воробьева. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2013. – 480 с.
8. Петрова Г. М. Моральнісна самоідентифікація як етична проблема: автореф. дис...канд. философ. наук: 09.00.07 [Текст] / Г. М. Петрова; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – Київ, 2004. – 17 с. – укр.
9. Спиркин А. Г. Сознание и самосознание [Текст] / А. Г. Спиркин. – М.: Политиздат, 1972. – 303 с.
10. Шеманов А. Ю. Самоидентификация человека и культура [Текст] / А. Ю. Шеманов. – М.: Академический проект, 2007. – 479 с.

References

1. Aristotel. Nikomahova etika [Текст] / Aristotel // Aristotel. Soch. v 4-h tomah. – M.: Myisl, 1983. – T.4. – 830 s.
2. Berger P. Obschestvo v cheloveke [Текст] / P. Berger // Sotsiologicheskij zhurnal. – 1995. – №2. – S.165–170.
3. Guseynov A. A., Apresyan R. G. Etika: Uchebnik [Текст] / A. A. Guseynov, R. G. Apresyan. – M.: Gardariki, 2000. – 472 s.
4. Duhovno-nravstvennyie tsennosti v formirovanii sovremennoho cheloveka [Текст] / O. A. Pavlovskaya [i dr.]. – Minsk: Belaruskaya navuka, 2011.
5. Malahova O. N. Sotsiokulturnaya samoidentifikatsiya v sovremennom polikulturnom regione: avtoref. dis...kand. filosof. nauk: 22.00.06. [Elektronnyy resurs] / O. N. Malahova; Stavrop. gos. un-t. – Stavropol, 2009. – ros. – Rezhim dostupa: <http://cheloveknauka.com/>
6. Kant I. Sochineniya v shesti tomah [Текст] / I. Kant. – M.: Myisl, 1965. – T.4. Ch.2. – 487 s.
7. Kupreychenko A. B., Vorobeve A. E. Nrvstvennoe samoopredelenie molodezhi [Текст] / A. B. Kupreychenko, A. E. Vorobeve. – M.: Izd-vo «Instytut psihologii RAN», 2013. – 480 s.
8. Petrova G. M. Moral'nisna samoidentyfikatsiya yak ety'chna problema: avtoref. dy's...kand. filosof. nauk: 09.00.07 [Текст] / G. M. Petrova; Ky'yiv. nac. un-t im. T. Shevchenka. – Ky'yiv, 2004. – 17 s. – ukr.
9. Spirkin A. G. Soznanie i samosoznanie [Текст] / A. G. Spirkin. – M.: Politizdat, 1972. – 303 s.

10. Shemanov A. Yu. Samoidentifikatsiya cheloveka i kultura [Текст] / A. Yu. Shemanov. – M.: Akademicheskii proekt, 2007. – 479 s.

Stoiano O. O., PhD, Associate Professor the Sociology, Philosophy and Law department of Odessa National Academy of Food Technologies (Ukraine, Odessa), ox26@km.ru

Moral determinants of self-identification

Self-identification is a complex human activity on the self-determination, knowledge of the Self, which results in the identity of a man with himself. The aim of the article is to identify opportunities, define morality as a component, that form the core basis of man's inner world and determines the process of self-identification of personality in modern society.

The phenomenon of morality is the primary factor that dominates in the process of modifying the essence of the practices of self-identification\$ it is at the same time as the natural and fundamental phenomenon. Among the many manifestations of human nature occupy a special place of moral values, which constitute the original core of the human inner world, performed by the leading regulatory functions in the formation of his emotional States, life orientations and believes, behavior and interpersonal relations.

Keywords: self-identification, Self, morality, moral self-identification, values.

Стояно О. А., кандидат философских наук, доцент кафедры социологии, философии и права, Одесская национальная академия пищевых технологий (Украина, Одесса), ox26@km.ru

Нравственная детерминанта самоидентификации личности

Самоидентификация – это комплексная деятельность человека по самоопределению, результатом которой является тождество человека с самим собой. Целью данной статьи является выявление возможностей определения нравственности как компоненты, которая формирует стержневую основу внутреннего мира человека и детерминирует процесс самоидентификации личности в современном обществе.

Как представляется, акцентирование именно феномена нравственности в качестве первичного фактора, который доминирует в процессе модификации сущности практик самоидентификации личности, является одновременно как закономерным, так и основополагающим явлением. Среди множества проявлений человеческой сущности особое место занимают нравственные ценности, которые являются своеобразным стержнем внутреннего мира человека, выполняют ведущие регулирующие функции в формировании его эмоционально-чувственных состояний, смысловых ориентаций и убеждений, поступков и межличностных отношений.

Ключевые слова: самоидентификация, «Я», нравственность, нравственная самоидентификация, ценности.

* * *

УДК 130.2:330.163.14

Пархоменко И. И., аспирантка философского факультета кафедры этики, эстетики и культурологии, Киевский национальный университет им. Тараса Шевченко (Украина, Киев), kafedra.eec.dep@gmail.com

ПРОИЗВОДСТВО И РАСПРОСТРАНЕНИЕ ПОЛИТИЧЕСКИХ ТЕКСТОВ КАК ФОРМЫ «ЭКОНОМИКИ КУЛЬТУРЫ»

Исследуется специфика культурного производства политических текстов/ мнений, транслируемых медиа индустрией (в частности – телевидением), в логике экономико-культурологического дискурса. Теле эфиры политических ток-шоу рассматриваются в качестве культурной практики развития и поддержания демократии через предоставление публичной платформы социальным агентам для осуществления политических высказываний. Акцентируется внимание на специфике политического текста, во-первых, в контексте субъективного значения для конкретного социального агента – производителя такого текста, во-вторых – в рамках национального значения в вопросе производства «национальной идентичности» государственными институтами. Анализируются медиа продукты – тексты в теле индустрии, произведенные медиа корпорациями, и политические тексты/мнения, созданные «Общественным» телевидением. Изучается роль и функции публики в качестве потребителей политических текстов. Для осуществления цели статьи использовались герменевтический и сравнительный методы, а также общенаучные.

Ключевые слова: политический текст, медиа индустрия, культурный капитал, экономика культуры, национальная память, культурное производство. (статья друкується мовою оригіналу)

Культурное производство текстов в медиа сфере является не только популярной социокультурной практикой, в результате осуществления которой

потребители проводят свой досуг, но и, безусловно, отраслю, в которой складываются экономические отношения. Специфика такого рода экономических отношений заключается в особенности культурного продукта – медиа текста, который является результатом производства этой сфере. Высокая концентрация символической ценности в медиа текстах, выраженная в транслируемых значениях, а также – возможности формировать взгляды и позиции потребительской аудитории с помощью воссозданных смыслов, лежит в основе основополагающего отличия складывающихся экономических отношений в культурной отрасли.

В ходе исследования использовались научные труды следующих авторов в области экономики культуры и медиа–дискурса: Д. Матисон, Д. Тросби, Д. Хезмондалш, А. Кламер; а также – философии и культурологии: А. Ассман, Я. Ассмана, Р. Барт, В. Беньямина, З. Бауман, Ж. Бодрийяр, П. Бурдьё, С. Леш, М. Фуко. Целью этого исследования является изучение «экономики культуры» в формах производства и распространения политических текстов.

Динамическое производство такого вида продукции и насыщение информационным контентом социального пространства генерирует условия для становления новой культурной парадигмы, где находит свое утверждение экономико–культурологический дискурс, ранее отрицаемый научным кругом. Для культуры эпохи Постмодерна характерным является движение и кругооборот нематериальных культурных продуктов, в частности – и медиа текстов. Восприятие и формирование отношения аудиторией к созданным текстам является неотъемлемым результатом производства культурных индустрий современности.

Сложившейся экономико–культурологический дискурс рассматривает культуру как совокупность индустрий, где производят (создают), распространяют и сохраняют культурные продукты. Медиа институты, будучи в структуре культурных индустрий, являются не только конкретными производителями контента, реализуя свое авторское право, но и предоставляют коммуникационный канал для разного рода взаимодействия внутри общества. Образованные связи могут иметь как вертикальный характер, обеспечивая коммуникацию между представителями политики и гражданами государства, так и – горизонтальный – предоставляя потребителям возможность «быть включенным» в социальное взаимодействие с другими, не покидая постоянное место пребывания, а также – идентифицируя себя с некоторой группой. И в том, и в другом случае телевиденье, радио, веб–сфера (новые медиа), газетные и журнальные редакции выступают в роли публичной платформы, получая доступ к которой, произнесенный выступающим текст или мнение получает некоторую легитимацию для приобретения значимости среди аудитории. Особенно ярко это проявлено в разного рода шоу программах на ТВ, в частности – политического характера, а также новостных блоках СМИ и веб–сферы. Растущая значимость экспертных мнений, разрешает вопрос для потребителя «понимания ситуации» в насыщенном информационном потоке. В таком случае, так наз. «дискурсивная власть» медиа реализуется через практику легитимации экспертных мнений/текстов и тех, кто их производит. Особого значения подобная

практика медиа институций приобретает именно в контексте осуществления прямого теле или радио эфира на политическую тематику. Увеличение доли таких программ во многом может говорить о демократизации общества и приглашению к участию в формировании «судьбы государства» обычных граждан. Но является ли это таковым?

Как известно, производимые культурные продукты обладают особой ценностной составляющей [8, с. 26], которая накапливаясь, создает некоторый культурный капитал – вместилище культурных ценностей или активов, имеющих потенциал храниться и воспроизводиться во временном потоке. Безусловно, не все культурные продукты являются таковыми и, следовательно, способны быть носителями культурной памяти. Массовое культурное производство, рассматриваемое философами под критическим углом в первой половине XX ст., акцентировало внимание на утрате «ауратичности» теми культурными продуктами, которые были произведены индустриально. Подобного рода «ауратичность» подчеркивала символическую составляющую (в значительном объеме) культурных продуктов. Однако если привести в пример медиа продукты – тексты, то их символическая ценность будет достаточна высока. Этот тезис не будет исходить из нематериальной природы, произведенных в медиа сфере продуктов, но должен апеллировать к практике предоставления публичной площадки для воспроизводства текстов или мнений перед аудиторией слушателей/зрителей/читателей. Речь идет о практике легитимации текста и тех, кто его производит – как своего рода инициации или приобщения к определенному дискурсу. Можно сказать, что это современная агора, которую приводил в пример философ З. Бауман в статье «От агоры к рынку – и куда потом?», рассуждая на тему социальных прав граждан в условиях демократии. Ссылаясь на тексты Аристотеля, ученый говорит об агоре как о конкретном месте, где гражданам античного полиса предоставлялась возможность решать общественные вопросы, а также – избирать магистратов [2]. При этом со временем, когда полис расширился, высказать гражданское мнение всем стало невозможно. Фактически, возвращаясь к медиа текстам, можем выразить мнение, что в условиях динамичного развития коммуникационных каналов передачи информации, телевиденье – как особый вид аудиовизуальной практики, имеет возможность заменять подобную «агору», предоставляя публичное пространство социальным агентам, в чьих руках сосредотачивается доля экономического и политического капитала. Хранение и постоянное воспроизведение такого рода практики в обществе – это обращение к коллективной памяти, в частности культурной и политической, о той самой агоре, что, в свою очередь (как пишет З. Бауман), способствует развитию и поддержанию демократии в современных реалиях [2].

Если говорить о прямых теле эфирах, можем сказать о том, что если программа в записи является некоторой имитацией или постановочным шоу, и может быть воспринята потребителем в качестве навязанного дискурса, то прямой эфир способен подчеркнуть реальность приобщения аудитории к легитимации политического капитала того или иного выступающего (агента). Воспроизводимый агентом текст (мнение) в прямом эфире способен приобретать дополнительную

значимость перед аудиторией, создавая ряд эффектов: к примеру, для самого агента установление и концентрация уровня доверия будущих избирателей (приумножение символического капитала согласно П. Бурдьё); для потребителей актуализация гражданской позиции, которая имеет выражение через право голосования в демократическом обществе.

Приведенные примеры относятся к теории и возможны в условиях развития высокого уровня политической культуры и грамотности – как у производителей политических текстов, так и потребителей. На практике зрители, хотя и возведены в ранг участника «события» – шоу программы и при этом могут высказать свое мнение, все же остаются только потребителями [7, с. 178]. Главная функция публики в рамках поля, в котором они пребывает, заключается в признании или же наоборот отрицании компетентности того, кто производит текст/мнение. Хотя они имеют право говорить или задавать вопросы, их роль не заключается в формировании значений для аудитории в целом.

Согласно теоретическим разработкам П. Бурдьё, социальное признание и кредит доверия публики являются неотъемлемой частью формирования политического капитала, как формы символического. Если ранее церковь была монополистом на рынке производства легитимных суждений, то в условиях современных реалий массовым производством политических мнений/суждений занимаются разного рода медиа институты [4], а также различного рода партии и представительские учреждения. Хотелось бы уточнить, что в рамках этого исследования важно понимать, что медиа, и телевиденье в частности, являются площадкой для распространения разного рода текстов, будучи медиатором между истинным производителем или группой таковых и непосредственно потребителями. К примеру, телевиденье есть местом производства мнений, но создаются они субъектами – представителями других полей, которые имеют достаточный запас символического капитала. Особенно остро такая вертикальная модель производства отображается с точки зрения политических ток–шоу, несмотря на то, что аудитория присутствует и имеет право участвовать. Личное право «выразить свою точку зрения» подобно симулякру демократического принципа участия в процессах управления государством. Этот симулякр предоставляется потребителю как «возможность», но не принять участие в «агоре», а – приобрести своего рода статус участия во властном дискурсе политики. Подобная «покупка» публикой во многом является неосознанной и апеллирует к сформированной культуре потребления, описанной Ж. Бодрийяром. Однако приобретение потребителями такого рода симулякра не означает оплату доверием.

Но специфика текстов, производимых медиа индустриями, заключается не только в построении подобного рода экономических отношений «производитель мнения – кредит доверия», но и непосредственное соприкосновение со сферой «национального». Говоря иначе, продукт производства – политический текст (особенно произнесенный правящими в государстве силами) всегда сопричастен с «производством» нации, результатом присвоения которого является идентификация граждан этого государства как представителей единой нации. Предоставленные медиа индустрией ресурсы

позволяют массово тиражировать политические тексты, и, соответственно, способствовать распространению государственного влияния в вопросах формирования национальной идентичности, а также отношения граждан к представителям других национальностей, способствуя налаживанию межкультурной коммуникации. Специфика такого рода производства состоит в постоянной апелляции производителя (того, кто имеет легитимное право говорить от имени народа или же попросту лидера государства и сети официальных институтов власти) к культурному капиталу нации, который в рамках этого исследования должен пониматься как совокупность активов – ценностей, способных активировать культурную, и в частности – национальную, память общества. По словам немецкой исследовательницы А. Ассман национальная память является одновременно и политической, которая вертикально устанавливается специальными институтами [1, с. 35]. Активы культурного капитала, будучи носителями культурной памяти – сохраненного и множественно воспроизведенного опыта поколений представителей той или иной национальности, есть ни что иное – как ресурс или средство производства для конструирования национальной идентичности.

Таким образом, можно сказать о том, что государство в разделе культурной и образовательной политики в качестве основных фондов производства использует ценностный потенциал культуры, который, накапливаясь, превращается в капитал. В свою очередь, культурный капитал создает поток услуг – в частности воссоздание памяти или поколенческого опыта, а также, что немало важно – языковой практики. Ссылаясь на П. Бурдьё, необходимо говорить о том, что язык, распространяемый господствующими политическими силами в качестве официального и, при этом, признаваемый таковым со стороны граждан, – укрепляет доминирование этой власти [2].

В логике экономико–культурологического дискурса можем говорить о том, что политический текст имеет не только субъектную составляющую – относительно конкретного агента политического поля, получая прибыль в качестве доверия, признания и собственной легитимации со стороны публики; но и при этом – является продуктом производства политического рынка, чья ценностная составляющая выходит за рамки узко личностных дивидендов от участия в рыночных операциях этого поля. Эта ценность имеет культурный подтекст, ибо апеллирует к коллективному опыту и создается в рамках той или иной культуры. Политическое поле есть поле борьбы агентов за присвоение символических объектов власти, чья природа утверждается через сохранение в культурной памяти определенной нации. Поэтому, мнения/тексты, которые производят политические силы, действительно имеют столь важное значение, так как способны формировать значения для граждан государства, а не только обслуживать сугубо личные интересы непосредственных участников. В таком случае можно говорить о специфике дискурса, в котором существует демократическое государство, чья культурная память зиждется на принципе «агорь». Государства, которые относят себя к демократическому режиму, так или иначе, воспроизводят эту практику. При этом медиа являются ресурсом, необходимым для осуществления властных полномочий со стороны государства, а также демократии политической борьбы и конкуренции. Это просматривается и через практику

предоставления медиа платформы для производства политических текстов (ранее приведенный пример ток-шоу), а также – через новостные выпуски, в которых за частую озвучивается официальная точка зрения.

Говоря о новостных блоках, важно сказать, что официальная информация предоставляется специальными государственными институтами, функция которых заключается в озвучивании официальной позиции или текущей информации, касающейся жизни и судьбы государства. На телевиденье таким рупором может быть государственный телеканал. Однако, это не означает, что такой телеканал будет восприниматься аудиторией как источник объективной (в их понимании) информации. Демократический режим предоставляет возможность развития рыночных отношений в условиях свободной конкуренции. Соответственно, теле индустрия, как и другие медиа, есть полем для конкурентной борьбы за потребителя. Группа владельцев или владелец медиа корпорации, имея существенный экономический капитал, вступает в борьбу за политический капитал, используя медиа как средство подачи информации с выгодной для его интересов позиции. Речь идет об идеологической составляющей медиа производства. Но, в условиях демократии, монополиста по производству политических мнений быть не должно. Поэтому, разные группы могут использовать медиа ресурсы с целью конструирования и воспроизведения собственных экспертных точек зрения.

В контексте производства политических суждений медиа корпорациями, безусловно, необходимо сказать об Общественном телевиденье как об «кином» создателе политического текста. Экономический капитал такого вида телевиденья образуется на активах, которые формируются «снизу» или горизонтально, другими словами, финансы предоставляются непосредственно потребителями по их желанию. Медиа продукт Общественного телевиденья сразу получает кредит доверия публики в гораздо большем объеме, нежели раскрученный телеканал. Однако доступ к такого рода медиа продуктам требует волевого участия потенциального потребителя, так как информационный контент, обычно, не транслируется через телекоммуникационную сетку: зритель обращается к Интернету и находит интересующий его поток. Такой потребитель во многом является осведомленным в вопросах идеологических манипуляций и требует более качественного медиа продукта. Особенность политических мнений/текстов, произведенных на подобной площадке – эфире «Общественного» – это максимальный уровень объективности подачи информации с точки зрения потребительской аудитории. Для этого производитель стремится наполнить сетку вещания прямыми включениями – так наз. «стримами» – с места событий, чтобы аудитория своими глазами увидела все происходящее (временная протяженность не ограничивается); способствует формированию значений у потребителей, предоставляя ему множественные точки зрения, включая зарубежные, на происходящие политические события; показывает событие «глазами» нескольких сторон участниц. Существования и функционирования Общественного телевиденья и участие его в производстве политических текстов есть невозможным в условиях монопольной власти государства (тоталитарный и авторитарный режимы правления). При этом, если телеканал, входящий в медиа корпорацию

может быть лишь площадкой для воспроизводства «кем-то» политических мнений, то «Общественное» интересно тем, что, оперируя максимальным уровнем доверия своих потребителей, может трансформироваться в автономного производителя политических текстов.

Таким образом, исследуя специфику производства политических текстов, транслируемых медиа индустрией, в логике экономико-культурологического дискурса можем заключить следующие выводы. Как было озвучено, политический текст, будучи по своей природе информационным продуктом, имеет производителя, в чьих руках сосредотачивается значительная доля экономического и политического капитала, как формы символического. Телевиденье, как и другие медиа, есть платформой, где происходит легитимация политического текста в следствии его признания публикой и предоставления кредита доверия производителю, что является по сути его прибылью. В свою очередь такая практика посредничества является культурной по определению, так как способствует воспроизводству «памяти о демократии». Этим подчеркивается культурологическая составляющая в исследовании политического текста, которая апеллирует к его символической составляющей, анализируя его ценностный потенциал, а также смысловую значимость. Символическая составляющая может рассматриваться как с точки зрения конкретного субъекта – производителя, так – и в рамках «производства» нации, ибо политические тексты, которые произносят те, кто имеет достаточную полноту власти в государстве, руководя ним, в гуманитарном смысле постоянно используют активы культурного капитала, взывают к культурной памяти.

Но этим функционирование политических текстов в медиа сфере как формы «экономики культурь» не исчерпывается. Человек выступает не только как потребитель символического капитала властного дискурса. Но в условиях технических возможностей медиа он становится распространителем определенного политического контента, а, следовательно, и источником собственного само-воспроизводства. Что и является условием функционирования «экономики культурь», в соответствии с английским исследователем С. Лешем.

Список использованных источников

1. Ассман А. Длинная тень прошлого: Мемориальная культура и историческая политика / Алейда Ассман; пер. с нем. Бориса Хлебникова. – М.: Новое литературное обозрение, 2014. – 328 с.
2. Бауман З. От агоры к рынку – и куда потом? – Режим доступа: <http://promreview.net/moskva/ot-agory-k-rynku-i-kuda-potom?page=0,0> (29.09.2015). – Загл. з экрану.
3. Беньямин В. Произведение искусства в эпоху его технической воспроизводимости (Избранные эссе) / Пер. с нем. С. А. Ромашко; Изд-во «Медиум». – М., 1996. – 239 с.
4. Бурдьё П. О производстве и воспроизводстве легитимного языка. – Режим доступа: <http://bourdieu.name/content/burde-o-proizvodstve-i-vosproizvodstve-legitimnogo-jazyka> (29.09.2015). – Загл. з экрану.
5. Бурдьё П. Социология социального пространства / Пер. с фр., общ. ред. Н. А. Шматко. – СПб.: Алетейя; М.: Ин-т эксперим. социологии: Алетейя, 2005. – 288 с.
6. Bourdieu Pierre. The field of cultural production; essays on art and literature / Pierre Bourdieu: edited and introduced by Randal Johnson. – UK, 1993. – 310 p.
7. Матисон Д. Медиа-дискурс. Анализ медиа-текстов / Пер. с англ. – Х.: Изд-во «Гуманитарный Центр» (О. В. Гритчина), 2013. – 264 с.
8. Тросби Д. Экономика и культура / пер. с англ. И. Кушнаревой; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». – М., 2013. – 256 с.

9. Хезмондалш Д. Культурные индустрии / пер. с англ. И. Кушнаревої; под науч. ред. А. Михалевої; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». – М., 2014. – 456 с.

References

1. Assman A. Dlynnaya ten' proshloho: Memoryal'naya kul'tura y ustorycheskaya polytyka / Aleyda Assman; per. s nem. Borysa Khlebnykova. – M.: Novoe lyteraturnoe obozrenye, 2014. – 328 s.
2. Bauman Z. Ot ahory k rynku – y kuda potom? – Rezhym dostupu: <http://promreview.net/moskva/ot-ahory-k-rynku-i-kuda-potom?page=0,0> (29.09.2015). – Zahl. z ekranu.
3. Benyamin V. Proizvedenie iskusstva v epohu ego tehnichekoj vosproizvodimosti (Izbrannye esse) / Per. s nem. S. A. Romasko; Izd-vo «Medium». – M., 1996. – 239 s.
4. Bourdieu P. O proizvodstve i vosproizvodstve legitimnogo jazyka. – Rezhim dostupu: <http://bourdieu.name/content/burde-o-proizvodstve-i-vosproizvodstve-legitimnogo-jazyka> (29.09.2015). – Zagl. z ekranu.
5. Bourdieu P. Sociologija socialnogo prostranstva / Per. s fr., obs. red. N. A. Smatko. – SPb.: Aleteja; M.: In–eksperim. sociologii: Aleteja, 2005. – 288 s.
6. Bourdieu Pierre. The field of cultural production; essays on art and literature / Pierre Bourdieu; edited and introduced by Randal Johnson. – UK, 1993. – 310 p.
7. Matison D. Media–diskurs. Analiz media–tekstov / Per. s angl. – H.: Izd-vo «Gumanitarnyj Centr» (O. V. Gritchina), 2013. – 264 s.
8. Trosbi D. Ekonomika i kultura / per. s angl. I. Kushnarevoj; Nats. issled. un-t «Vysshaya shkola ekonomiki». – M., 2013. – 256 s.
9. Hesmondalsh D. Kulturnye industrii / per. s angl. I. Kushnarevoj; pod nauch. red. A. Michalevoj; Nats. issled. un-t «Vysshaya shkola ekonomiki». – M., 2013. – 456 s.

Parkhomenko I. I., PhD candidate in philosophy from the Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), kafedra.eec.dep@gmail.com

Production and distribution of political texts as a form of «cultural economics»

The article examines the cultural production's features of political texts, which are produced by the media industries (in particular – television), according to the logic of cultural economics discourse. Political talk shows are regarded as cultural practice, the aim of which is to develop and maintain democratic governance practices through the provision of a public platform for the social agents as producers of political texts. Revealed the specificity of political text in relation to concrete actor of the political field as producer of political meanings, whose profit is not only «trust» of the consumers, but according to the symbolic value of his text actor creates common and public good. Analyzed media political texts on television made by big corporations, which are mass products, and – texts of the «Public» TV. Studied role and functions of audience as consumers of political texts. The study used the following methods: comparative and hermeneutic, also – general scientific principles of objectivity and historicity.

Keywords: political text, media industry, cultural capital, cultural economics, national memory, cultural production.

Пархоменко І. І., аспірантка філософського факультету кафедри етики, естетики та культурології, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), kafedra.eec.dep@gmail.com

Виробництво та розповсюдження політичних текстів як форми «економіки культури»

Досліджується специфіка культурного виробництва політичних текстів/думок, які транслюються медіа індустрією (зокрема – телебаченням), в логіці економіко-культурологічного дискурсу. Теле ефіри політичних ток-шоу розглядаються як культурна практика розвитку й підтримки демократії через надання публічної платформи соціальним агентам для здійснення політичних висловлювань. Акцентовується увага на специфіці політичного тексту, по-перше, в контексті суб'єктивного значення для конкретного соціального агента – виробника такого тексту, по-друге – в рамках національного значення в питанні виробництва «національної ідентичності» державними інституціями. Аналізуються медіа продукти або тексти в теле індустрії, створені медіа корпораціями, та політичні тексти/думки, які продукує «Громадське» телебачення. Вивчається роль та функції публіки в якості споживачів політичних текстів. Для здійснення мети статті використувалися герменевтичний та порівняльний методи, а також загальнонаукові.

Ключові слова: політичний текст, медіа індустрія, культурний капітал, економіка культури, національна пам'ять, культурне виробництво.

* * *

УДК 1:316.3

Попова І. В., кандидат технічних наук, доцент, Національний університет пищевих технологій (Україна, Київ), ivpopova@bigmir.net

СУЩНОСТЬ И НАПРАВЛЕНИЯ ИНФОРМАЦИОННОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ ОБЩЕСТВА

Информационная эпоха меняет способ, стиль, природу и технологии жизнедеятельности человека. Она наполняет их информацией, которая функционирует все более интенсивно и продуктивно и как бы подчиняет человека, инициируя направленность его мышления и действия. Сфера экобезопасного развития также оказывается под влиянием информационных процессов. Поэтому без должного информационного обеспечения об эффективности экобезопасного развития не может быть и речи. Но аккумулировать информацию, пользоваться ею, воплощать ее в конкретные программы экобезопасного развития может далеко не каждый. Кто-то имеет ограниченный доступ к экологической информации. Некоторые не обладают навыками ее самостоятельного приобретения и реализации. А некоторые внедряют ее на свой страх и усмотрение без учета тех общих требований, норм и закономерностей, на основании которых она функционирует. Во избежание возможных ошибок на пути информационного обеспечения формирования экологического сознания общества необходимо четко понимать ее сущность и направления развертывания.

Ключевые слова: информационное общество, информационное обеспечение, экологическое развитие.

(статья друкується мовою оригіналу)

Чтобы определить сущность и направления информационного обеспечения формирования экологического сознания общества, прежде всего, необходимо определить качества, присущие информационному обеспечению экобезопасного развития. Ведь именно на их основании определяется содержание понятия информационного обеспечения экобезопасного развития. Содержание этого понятия неразрывно связано с признанием информации как основного ресурса современной системы управления любой сферой деятельности. От того, насколько полно будет использована информация о состоянии объекта управления и окружающей среды, будет зависеть результативность управления. Это в полной мере касается и сферы экобезопасного развития.

Объектами управления сегодня в основном являются сложные системы. Для управления ими требуются значительные объемы разнообразной релевантной информации (как первичной, так и аналитической), а также соответствующие алгоритмы ее обработки. Поскольку информация, которая используется в управлении, разноплановая, ее получают из разных источников, то важным элементом работы с информацией в системах управления является определение необходимой и достаточной информации для принятия правильного управленческого решения. Эта разноплановая информация, полученная из различных источников и касающаяся решения определенной проблемы, называется консолидированной информацией [1]. На получение такой информации и направлен процесс информационного обеспечения, в частности – в процессе экобезопасного развития общества.

В наиболее общем смысле информационное обеспечение – это регулярная деятельность с целью получения информационного продукта или предоставления информационных услуг. Необходимость информационного обеспечения вызывается информационной неопределенностью большинства предметных задач в различных сферах деятельности, которая заключается в несоответствии фактического и

желаемого состояний информирования сотрудников об окружающей действительности, что не позволяет решать определенные задачи.

Из приведенных характеристик следует дефиниция информационных потребностей как определенного состояния субъекта предметной деятельности, что возникает вследствие необходимости получения сведений, обеспечивающих решение предметных задач. Поэтому проблема выявления, описания и измерения информационных потребностей является одной из основных для определения сущности информационного обеспечения. Только на основе ее решения можно формулировать требования к информационному обеспечению экобезопасного развития общества.

Информационные потребности определяют главную цель информационного обеспечения – предоставление работникам информации требуемого качества в определенный срок, в рамках действующих технической и организационной структур, правового регулирования и финансирования [2]. Оперативность и качество управления всесторонне зависят от информационного обеспечения системы управления или различных информационных систем, обслуживающих процессы принятия управленческих решений. Именно такие общие характеристики системы информационного обеспечения определяют и основные направления информационного обеспечения экобезопасного развития общества.

Экологическое управление, как и любой другой вид управления, является информационным процессом. Развитие информационных систем экологического управления является, прежде всего, прерогативой государства, корпораций, одним из направлений национальной политики информатизации. Внедрение информационных технологий – одно из основных инновационных средств, которое обеспечивает не только повышение уровня экологической безопасности государства, но и создает основы для формирования сбалансированного развития [3, с. 360–361]. Комиссия ООН по окружающей среде и развитию определила устойчивое развитие как удовлетворение потребностей настоящего без подрыва возможностей будущих поколений удовлетворять свои потребности [4, с. 21]. Такое определение позволяет сделать вывод, что сбалансированное развитие – это, прежде всего, экобезопасное развитие. В рамках данной статьи целесообразно охарактеризовать ключевые характеристики информационного обеспечения этого процесса.

В условиях деградации окружающей природной среды, ухудшения экологических условий существования человека, истощения природных ресурсов и нарушения экологического баланса особое значение приобретают именно правовые средства обеспечения законности в экологической сфере. Сложное состояние окружающей среды отражает негативные, не всегда прогнозируемые последствия научно-технического прогресса. Осложняет ситуацию недостаточная осведомленность граждан о своих правах в экологической сфере и возможности их реализации, а также достаточно распространено отсутствие доступа к экологической информации.

Преодоление указанных проблем требует осознания того, что информационный фактор обеспечения экологического менеджмента и аудита является важной компонентой формирования устойчивого механизма

управления. Для принятия в качестве стратегического, так и тактического решения субъект управления должен обладать необходимой (полной, своевременной и достаточной) информацией:

- об объекте, на который направлено его действие;
- о возможных способах реализованного воздействия;
- о возможности получения желаемого результата;
- о потенциальных негативных последствиях [5, с. 142].

Основным субъектом управления в сфере информационного обеспечения экобезопасным развитием выступает государство. Для обеспечения дальнейшего поступательного развития информационного общества (в частности, в Украине) государство должно влиять не только на информационную сферу, но и на другие сферы общественных отношений. Таким образом, построение информационного общества, как качественно нового цивилизационного этапа его развития, должно восприниматься как общая стратегическая цель деятельности государства в целом, которая заключается в трансформации всего комплекса общественных отношений, с акцентом на развитие информационных и информационно-инфраструктурных отношений. Одной из сфер, которая требует надлежащего информационного обеспечения в этом контексте, является экологическая сфера [6, с. 1].

Экологическое информирование – это урегулирована экологическим законодательством деятельность специально уполномоченных органов по представлению, сбору, обобщению и обнародованию сведений об экологической (в том числе радиационной) обстановке и состоянию заболеваемости населения [7]. Определяя основные источники и направления информационного обеспечения процесса формирования экологического сознания общества и личности (информация по экологической ситуации, тенденций ее развития и соответствующих угроз, возможностей и задач минимизации и решения), следует уделить внимание как отечественному, так и зарубежному опыту.

Прежде всего, стоит отметить, что информационное экологическое обеспечение имеет комплексный характер, поскольку обеспечивает общество поливидовой экологической информацией. Разработку информационного обеспечения экологической безопасности в первую очередь следует рассматривать как составляющую государственной системы обеспечения экологической и природно-техногенной безопасности. Последняя определяется как организованная государством совокупность субъектов: государственных органов, общественных организаций, должностных лиц, отдельных граждан, объединенных целями и задачами на поддержание равновесия между экосистемами и антропогенной и природной нагрузкой. К ключевым функциям системы обеспечения экологической и природно-техногенной безопасности принадлежит информационная функция, которая предусматривает сбор и обработку информации по обеспечению экологической безопасности, ее распространение среди населения [8].

Государственное управление в информационной экологической сфере охватывает подзаконную исполнительно-распорядительную деятельность уполномоченных государственных органов, их должностных лиц по реализации функций и задач

государства в сфере общественных эколого–информационных отношений в соответствии с интересами общества. Его основные признаки:

– разновидность социального управления, что регламентируется правовыми нормами информационного и экологического законодательства;

– государственное управление в информационной экологической сфере – это система правовых норм, регулирующих общественные отношения по управлению в области информационного пространства в экологической сфере, что определяет его цели и задачи, функции в этой сфере, полномочия, функции субъектов управления, права и обязанности физических и юридических лиц и порядок их взаимоотношений;

– в основу данного управления возложена целенаправленная деятельность органов государства, местного самоуправления и общественных объединений;

– управление осуществляется только информационным взаимодействием физических, юридических лиц, то есть их деятельностью по поводу одного и того же объекта информационно–экологических правоотношений;

– деятельность субъектов данного вида управления направлена на формирование открытого информационного экологического общества, его интеграцию в мировое информационное пространство с учетом национальных особенностей и интересов при обеспечении информационной безопасности на внутригосударственном и международном уровнях для обеспечения эффективного использования природных ресурсов, охраны окружающей природной среды, информационной и экологической безопасности; реализацию и защиту экологических прав;

– функции субъектов управления предусматривают организацию, согласование, координацию и контроль за деятельностью других субъектов управленческих правоотношений [6, с. 13].

Многофункциональность информационного обеспечения процесса формирования экологического сознания общества и личности проявляется также в различных подходах к пониманию данного института. Исследователи выделяют три таких подхода:

– как средство обеспечения экологической безопасности;

– как соответствующее направление государственного управления по реализации государством своей национальной экологической политики;

– как средство обеспечения права граждан на экологическую информацию.

Все указанные подходы имеют конституционное основание. Конституционные нормы предоставляют вектор дальнейшего развития законодательства в информационно–экологической сфере. Однако, их практическое воплощение зависит от действенности отраслевого законодательства, детализирует нормы Основного Закона и предусматривает процесс их реализации [6, с. 7]. Именно Конституция и отраслевое законодательство должны гарантировать регулирование специфических эколого–информационных общественных отношений.

К направлениям информационного обеспечения экологической безопасности относятся сбор, обработка, анализ и синтез данных, построение моделей, создание баз данных для пользователей. Первичная экологическая информация собирается с помощью измерительных

средств в процессе научно–практической деятельности; такая информация имеет наивысшую прикладную ценность. Вторичная информация – это результат переработки первичной информации с целью дальнейшего ее использования в экологическом моделировании, мониторинге и экспертизе. Третичная информация является результатом переработки информации, осуществляется для предоставления потребителю для последующего принятия соответствующих решений [9, с. 50].

Успешность экологического информационного обеспечения по указанным направлениям предусматривает применение совокупности средств, направленных на:

– сбор необходимой информации;

– соблюдения процедуры обработки информации, которая завершается ее подготовкой к использованию;

– распределение или предоставление информации возможным пользователям;

– использование информации, учитывая оценку ее качества и полноты, или же принятие важных экологически значимых решений на основании официальной и иной информации.

Основными источниками информационного обеспечения процесса формирования экологического сознания общества и личности являются:

– данные мониторинга окружающей среды;

– кадастры природных ресурсов;

– реестры (потенциально опасных материалов, веществ, продуктов, в том числе опасных отходов, химических, токсических, радиоактивных и других веществ);

– автоматизированные базы данных; архивы; справки, выдаваемые уполномоченными органами государственной власти, органами местного самоуправления, общественными организациями, отдельными должностными лицами [10, с. 261].

Целью всех указанных источников информационного обеспечения экологического развития (статья 25–1 Закона Украины «Об охране окружающей природной среды») является обнародование экологически значимых сведений, особенно тех видов экологической информации, определенных в статье 25 Закона Украины «Об охране окружающей природной среды». Основными видами экологической информации Закон Украины «Об охране окружающей природной среды» определяет информацию о:

– состоянии окружающей природной среды или его объектов – земли, вод, недр, атмосферного воздуха, растительного и животного мира и уровне их загрязнения;

– биологическом разнообразии и его компонентах, включая генетически видоизмененные организмы и их взаимодействие с объектами окружающей природной среды;

– источниках, факторах, материалах, веществах, продукции, энергии, физических факторах (шум, вибрация, электромагнитное излучение, радиация), которые влияют или могут повлиять на состояние окружающей природной среды и здоровье людей;

– угрозе возникновения и причинах чрезвычайных экологических ситуаций, результатах ликвидации этих явлений, рекомендациях относительно мер, направленных на уменьшение их негативного воздействия на природные объекты и здоровье людей;

– экологических прогнозах, планах, программах, мероприятиях, в том числе административных, государственной экологической политике, законодательстве об охране окружающей природной среды;

– расходах, связанных с осуществлением природоохранных мероприятий за счет фондов охраны окружающей природной среды, других источников финансирования, экономическом анализе, проведенном в процессе принятия решений по вопросам, касающимся окружающей среды [11].

Экологическая информация, содержащаяся в законодательно определенных источниках, может включать данные учета экологически опасных объектов в соответствующей отрасли, объемы размещения различных видов отходов и др. [12, с. 52]. Поскольку источники экологической информации формируются государственными органами в рамках выполнения ими своих полномочий, то и сама экологическая информация может быть объектом договоров купли–продажи, обмена.

Эффективность предоставления информации по экологической ситуации, тенденциям ее развития и соответствующих угроз, возможностей и задач минимизации и решения определяется функционированием государственной системы мониторинга окружающей среды. Основными задачами системы мониторинга является, в частности, проведение систематических наблюдений, сбор и хранение данных о состоянии окружающей природной среды, анализ информации, оценка состояния окружающей природной среды и влияния на нее факторов загрязнения, прогнозирование изменений и информационно–аналитическая поддержка принятия решений по вопросам охраны окружающей природной среды, рационального использования природных ресурсов и экологической безопасности. В концепции Государственной программы проведения мониторинга окружающей природной среды указано, что недостаточно внимания уделяется охране земельных ресурсов, сокращаются площади зеленых насаждений в населенных пунктах, не осуществляются надлежащие меры по обеспечению научно обоснованного воспроизведения и устойчивого использования животного мира, нерационально используются водные ресурсы, продолжается их загрязнение и истощение. С целью обеспечения интеграции информационных ресурсов и взаимодействия субъектов системы мониторинга в Программе указано, что необходимо создать единую автоматизированную подсистему сбора, обработки, анализа и хранения данных. Для хранения данных мониторинга и дальнейшей работы с ними должны создаваться распределенные базы данных и комплексные банки информационных ресурсов [13, с. 163].

Как на практике осуществляется информационное обеспечение процесса формирования экологического сознания общества и личности в Украине? По данным исследований Представительства ООН в Украине по инициативе Глобального договора в Украине, для разных слоев населения эффективны различные каналы коммуникации. Самым популярным источником информации об экологических проблемах в Украине и мире для украинцев является телевидение: более 90% населения узнают об экологических вопросах из телевизионных программ. На втором месте – газеты, из

них основную информацию об экологической ситуации, тенденциях ее развития и соответствующих угроз, возможностей и задач минимизации и решения получает почти половина украинского населения. 26% украинцев получают информацию о состоянии окружающей среды с помощью радиовещания; для сельских жителей этот показатель выше и составляет 34%. Менее распространенным источником информации являются журналы (11%). Друзья и родственники как источник информации об экологических проблемах в Украине и мире составляют лишь 10%. Наконец, в сети Интернет получают экологическую информацию 11% украинцев; закономерно, что этот показатель выше для крупных городов (свыше 500 тыс. населения), особенно для Киева (25%) и Южного региона. Если же речь идет об уровне образования, то люди с начальным и базовым средним образованием чаще не получают такую информацию, а те, которые имеют высшее образование, чаще узнают о проблемах окружающей среды из газет, журналов и Интернета [14, с. 100].

Определяя основные направления информационного обеспечения процесса формирования экологического сознания общества и личности в развитых странах мира, следует учитывать: в праве зарубежных стран усилия законодателя, как правило, сосредотачиваются или на видах природных ресурсов (атмосферном воздухе, почвах, водах) и способах предупреждения их кризисной деградации или на преодолении экстренных, залповых ситуаций типа взрывов, землетрясений, ураганов, пожаров, массовых выбросов опасных веществ, когда производственные процессы выходят из–под контроля. В частности, в течение последних сорока лет крупные аварии на промышленном производстве, повлекших кризисную экологическую ситуацию в регионе, произошли в Фликсборо (Великобритания, 1974 г.), Беек (Нидерланды, 1975 г.), Севезо (Италия, 1976 г.), Ортуэлла (Испания, 1988 г.), Бая Маре (Румыния, 2000 г.), Пуэртольано (Испания, 2003 г.), Глазго (Великобритания, 2004 г.) и др.

Подобные случаи дали основания для принятия Европейским сообществом актов, регулирующих правила оповещения населения, поведения операторов и другого технического персонала, порядок эвакуации граждан, оказание помощи пострадавшим, принятие экологических мероприятий. В частности, предприниматели обязаны предоставлять компетентным национальным органам по их требованию в любое время доказательства выявления всех существующих экологических опасностей, принятие необходимых мер экологической безопасности, предоставление работающему персоналу и населению, проживающему в соответствующем регионе, всю информацию о состоянии производства и окружающей среды [15, с. 38]. Такой подход свидетельствует о большом внимании европейского сообщества к информационному обеспечению процесса формирования экологического сознания общества и личности.

В ЕС осуществляется накопление банка данных о предприятиях–загрязнителях, о состоянии территорий, причинах аварий, об опыте их предотвращения и ликвидации. Утверждены цели, стандарты и процедуры регулирования экологической обстановки, порядок осуществления контроля, конкретные ограничения. В частности, поощряется сотрудничество государств в принятии совместных мер по предупреждению и

преодолению кризисных ситуаций, сообщении друг друга о залповых выбросах, обмене передовой технологией наблюдения и экологического контроля.

Примеры осуществления информационного обеспечения экобезопасного развития предоставляет практика Всемирного банка. Его природоохранная деятельность началась с финансирования в середине 80-х гг. XX века многочисленных проектов, содержащих природоохранный элемент, или которые преследуют чисто природоохранные цели – восстановление лесов, контроль над загрязнениями. Практика быстро показала неэффективность одномерного подхода, недостаточность финансирования разовых проектов, необходимость предоставления более масштабной и последовательной финансовой помощи деградирующим территориям. Следствием переосмысления такой ситуации стала новая концепция экобезопасного развития, которая заключается в том, что из-за сложности экологических проблем традиционное их решение, основанное на отдельных проектах, является неэффективным, поскольку успешное решение таких вопросов возможно только на макроэкономическом уровне.

Элементом указанной концепции является информационное обеспечение, в частности – в области планирования. Уже к 1993 г. значительное число стран мира завершило разработку с помощью Банка национальных планов действий по сохранению природной среды (Албания, Египет, Гондурас). В дальнейшем с помощью Всемирного банка начало осуществляться составление масштабных национальных экологических планов (для Боливии, Бурунди, Индии, Китая, Непала, Пакистана и других государств). Информационная подготовка рекомендаций предполагает выявление коренных причин, экономических и социальных факторов экологических проблем, состояния хозяйственной деятельности, разработку плана действий по каждому конкретному случаю, использование организационных, правовых, экономических инструментов, обеспечение комплексности подхода, пересмотра роли отдельных регионов в национальной экономике, содействие созданию социальных, юридических, экономических условий выхода из сложных экологических ситуаций. Так, анализируя, деградацию природных ресурсов в ряде латиноамериканских стран, Всемирный банк сделал вывод о взаимосвязи этого процесса с сосредоточением земельных владений в собственности немногих латифундистов. При этом одной из предпосылок экологического оздоровления возникает перераспределение земельной собственности, то есть земельная реформа [16, с. 128]. Стоит отметить, что информационное обеспечение при этом должно охватывать характеристику, как причин определенных экологических проблем, так и последствий их преодоления, тем самым способствуя распространению в обществе приобретенного положительного опыта.

Значительный опыт оказания помощи экологически проблемным территориям, отраслям, предприятиям накоплен в разных странах мира. Так, в ФРГ были приняты решительные меры по оздоровлению долины Рейна, переоснащение химических предприятий; снижение загрязнения удалось добиться через репрофилирование или приостановление ряда предприятий, переобучение и трудоустройство работников, переселение жителей, адаптацию их на новом

месте работы или в новой жизненной среде. Во Франции выплачиваются дополнительные суммы за проживание в условиях промышленных рисков, экологических угроз, в частности – вблизи атомных электростанций. Положительный опыт привлечения федеральных ресурсов накоплен в процессе усовершенствования среды вокруг Великих Озер – территории, находящейся между США и Канадой [16, с. 129]. Информационное обеспечение этого процесса связано с координацией деятельности органов местного самоуправления, что осуществляется через регулярные встречи уполномоченных от представительных и исполнительных органов, органов местного самоуправления.

Список использованных источников

1. Огородник І. Системний підхід до вибору консолідованої інформації в управлінні [Електронний ресурс] / І. Огородник, Т. Огородник. – Режим доступу: <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/10637/1/49.pdf>.
2. Финько В. Н. Информационное обеспечение органов внутренних дел: системный анализ базовых понятий и определений [Електронний ресурс] / В. Н. Финько. – Режим доступу: <http://cyberleninka.ru/article/informatsionnoe-obespechenie-organov-vnutrennih-del-sistemnyy-analiz-bazovyh-ponyatiy-i-opredeleniy/pdf>.
3. Шевчук В. Я. Екологічне управління: Підручник / В. Я. Шевчук, Ю. М. Саталкін, Г. О. Білявський та ін. – К.: Либідь, 2004. – 432 с.
4. Гардашук Т. В. Екологічна політика та екологічний рух: сучасний контекст / Т. В. Гардашук. – К.: ТОВ ВПЦ «Техпринт», 2000. – 126 с.
5. Савкин В. И. Экологический менеджмент в АПК: теоретические основы и практический опыт / В. И. Савкин. – Орел: Континент, 2007. – 217 с.
6. Грушкевич Т. В. Інформаційно-правове забезпечення конституційних екологічних прав: автореф. дис. ... к. ю. н.: 12.00.07 / Т. В. Грушкевич; Національний університет державної податкової служби України. – Ірпінь, 2012. – 20 с.
7. Андрейцев В. І. Екологічне право: Курс лекцій / В. І. Андрейцев. – К.: Вентурі, 1996. – 207 с.
8. Сторов Ю. В. Державно-управлінські механізми здійснення політики екологічної безпеки України [Електронний ресурс] / Ю. В. Сторов. – Режим доступу: <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=273>.
9. Матвеев А. В. Применение информационных технологий в управлении средой обитания / А. В. Матвеев, В. П. Котов, М. И. Мушкудиани. – СПб.: ГУАП, 2005. – 96 с.
10. Екологічне право України. Академічний курс: Підручник / За заг. ред. Ю. С. Шемшученка. – К.: Юридична думка, 2005. – 848 с.
11. Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1264-12>.
12. Краснова Ю. В. Інформаційно-прогностичні засоби забезпечення екологічної безпеки в галузі авіації / Ю. В. Краснова // Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. – 2011. – Юридичні науки. Вип. 87. – С. 52–55.
13. Ключко Т. О. Інформаційне забезпечення моніторингу навколишнього природного середовища матеріалами космічних зйомок / Т. О. Ключко, В. В. Кручина // Открытые информационные и компьютерные интегрированные технологии. – 2012. – № 53. – С. 163–169.
14. Гузенко Т. Екологія як безперервний тренд інформаційного суспільства / Т. Гузенко // Гуманітарний вісник ЗДА. – 2011. – Вип. 45. – С. 95–102.
15. Вылежанина Е. Е. Сохранение биосферы и международная ответственность / Е. Е. Вылежанина. – М.: Протеже, 1993. – 59 с.
16. Боголюбов С. А. Экологическое право. Учебник для вузов / С. А. Боголюбов. – М.: Издательство НОРМА – ИНФРА М, 2001. – 448 с.

References

1. Ogorodnyk I. Systemnyj pidhid do vyboru konsolidovanoi informacii v upravlinni [Elektronnyj resurs] / I. Ogorodnyk, T. Ogorodnyk. – Rezhym dostupu: <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/10637/1/49.pdf>.

2. Fin'ko V. N. Informacionnoe obespechenie organov vnutrennih del: sistemnyj analiz bazovyh ponjatij i opredelenij [Elektronnyj resurs] / V. N. Fin'ko. – Rezhym dostupu: <http://cyberleninka.ru/article/informacionnoe-obespechenie-organov-vnutrennih-del-sistemnyj-analiz-bazovyh-ponyatiy-i-opredeleniy/pdf>.

3. Shevchuk V. Ja. Ekologichne upravlinnja: Pidruchnyk / V. Ja. Shevchuk, Ju. M. Satalkin, G. O. Biljavs'kyj ta in. – K.: Lybid', 2004. – 432 s.

4. Gardashuk T. V. Ekologichna polityka ta ekologichnyj ruh: suchasnyj kontekst / T. V. Gardashuk. – K.: TOV VPC «Tehprynt», 2000. – 126 s.

5. Savkin V. I. Jekologicheskij menedzhment v APK: teoreticheskie osnovy i prakticheskij opyt / V. I. Savkin. – Orel: Kontinent, 2007. – 217 s.

6. Grushkevych T. V. Informacijno-pravove zabezpechennja konstitucijnyh ekologichnyh prav: avtoref. dys. ... k. ju. n.: 12.00.07 / T. V. Grushkevych; Nacional'nyj universytet derzhavnoi' podatkovoi' sluzhby Ukraini'ny. – Irpin', 2012. – 20 s.

7. Andrejcev V. I. Ekologichne pravo: Kurs lekcij / V. I. Andrejcev. – K.: Venturi, 1996. – 207 s.

8. Jegorov Ju. V. Derzhavno-upravlins'ki mehanizmy zdjinsnennja polityky ekologichnoi' bezpeky Ukraini'ny [Elektronnyj resurs] / Ju. V. Jegorov. – Rezhym dostupu: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=273>.

9. Matveev A. V. Primenenie informacionnyh tehnologij v upravlenii sredoj obitanija / A. V. Matveev, V. P. Kotov, M. I. Mushkudiani. – SPb.: GUAP, 2005. – 96 s.

10. Ekologichne pravo Ukraini'ny. Akademichnyj kurs: Pidruchnyk / Za zag. red. Ju. S. Shemshuchenka. – K.: Jurydychna dumka, 2005. – 848 s.

11. Zakon Ukraini'ny «Pro ohoronu navkolyshn'ogo pryrodnoho seredovyshha» [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1264-12>.

12. Krasnova Ju. V. Informacijno-prognostychni zasoby zabezpechennja ekologichnoi' bezpeky v galuzi aviacii' / Ju. V. Krasnova // Visnyk KNU imeni Tarasa Shevchenka. – 2011. – Jurydychni nauky. Vyp.87. – S.52–55.

13. Klochko T. O. Informacijne zabezpechennja monitoryngu navkolyshn'ogo pryrodnoho seredovyshha materialamy kosmichnyh zjomok / T. O. Klochko, V. V. Kruchyna // Otkryte informacionnye i komp'juternye integrirovannye tehnologii. – 2012. – №53. – S.163–169.

14. Guzenko T. Ekologija jak bezperechnyj trend informacijnogo suspil'stva / T. Guzenko // Gumanitarnyj visnyk ZDIA. – 2011. – Vyp.45. – S.95–102.

15. Vylegzhanina E. E. Sohranenie biosfery i mezhdunarodnaja otvetstvennost' / E. E. Vylegzhanina. – M.: Protezhe, 1993. – 59 s.

16. Bogoljubov S. A. Jekologicheskoe pravo. Uchebnik dlja vuzov / S. A. Bogoljubov. – M.: Izdatel'stvo NORMA-INFRA M, 2001. – 448 s.

Popova I. V., Candidate of Technical Sciences, Associate Professor, National University of Food Technologies (Ukraine, Kyiv), ivpopova@bigmir.net

Essence and direction information support environmental awareness of society

The Information Age is changing how, style, technology and the nature of human life. It fills them with information which operates more rapidly and efficiently and as if captivates people, causing orientation of thought and action. Ecosafety Sphere of influence also appears subordinate information processes. So beyond the reasonable provision of information on the effectiveness ecosafety development can not be considered. But accumulate information to use it, to embody it in specific programs ecosafety development can not everyone. Someone has limited access to environmental information. Some do not have the skills and the acquisition of self-realization. And some implement it at their own discretion without those general requirements, rules and laws on which it operates. In order to avoid possible errors in the way of information support environmental awareness of society must clearly understand its essence and areas of deployment.

Keywords: information society, information, environmental management, environmental development.

Попова І. В., кандидат технічних наук, доцент, Національний університет харчових технологій (Україна, Київ), ivpopova@bigmir.net

Сутність та напрямки інформаційного забезпечення формування екологічної свідомості суспільства

Інформаційна епоха змінює спосіб, стиль, природу і технології життєдіяльності людини. Вона наповнює їх інформацією, яка функціонує все більш інтенсивно і продуктивно і як би підпорядковує людину, ініціюючи спрямованість її мислення і дії. Сфера екобезпечного розвитку також

виявляється під впливом інформаційних процесів. Тому без належного інформаційного забезпечення про ефективність екобезпечного розвитку не може бути й мови. Але акумулювати інформацію, користуватися нею, втілювати її в конкретні програми екобезпечного розвитку може далеко не кожен. Хтось має обмежений доступ до екологічної інформації. Деякі не володіють навичками її самостійного придбання та реалізації. А деякі впроваджують її на свій страх і розсуд без урахування тих загальних вимог, норм і закономірностей, на підставі яких вона функціонує. Щоб уникнути можливих помилок на шляху інформаційного забезпечення формування екологічної свідомості суспільства необхідно чітко розуміти її сутність та напрямки розгортання.

Ключові слова: інформаційне суспільство, інформаційне забезпечення, екологічне управління, екологічний розвиток.

* * *

УДК 141(477)

Супрун А. Г., кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, Національний університет біоресурсів і природокористування України (Україна, Київ), alinasuprun2@gmail.com
Скулімовська А. В., магістр факультету ветеринарної медицини, Національний університет біоресурсів і природокористування України (Україна, Київ), alinasuprun2@gmail.com

ТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯК ОСНОВНИЙ ЕЛЕМЕНТ ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ

Здійснюється філософський аналіз поняття творчості як основного критерію інновації, характеризується взаємозв'язок філософії, науки та інноваційної діяльності, як логічного результату безпосереднього розвитку науки. Актуальність зазначеної тематики зумовлена конструктивними процесами, що відбуваються в науковому, суспільному, культурному, економічному та політичному житті України та світу. Встановлено, що в нове століття наука входить з новим науковим світоглядом, що формується під впливом сучасних науково-технологічних революцій і кардинально впливає на зміну дійсності і самої людини.

Ключові слова: інновація, наука, економічний розвиток, продуктивна сила, інноваційний розвиток, рефлексія, інноваційна діяльність, філософія науки.

Переважаюча більшість науковців вважають, що інноваційність є загальною властивістю, яка притаманна культурі, суспільству в цілому і окремим її складовим. Здатність суспільного організму відображати дійсність, трансформувати дії та вносити елемент новизни історично формується у людській культурі у тісному взаємозв'язку з його адаптивною можливістю, що вирішує проблеми, які безпосередньо постають перед людиною і суспільством. Інновації як важлива складова суспільної системи, що еволюціонує, є механізмом перетворень, який створює передумови для соціокультурних змін різного масштабу, залежить безпосередньо від людської здатності до творчості і можливостей суспільства приймати або адаптувати результати цієї творчості.

Змістовними та актуальними є дослідження С. А. Лебедева і Ю. А. Ковиліна «Філософія науково-інноваційної діяльності», де автори здійснюють аналіз поняття «інновація» з точки зору філософії науки, яка є головним інструментом у пізнанні науки як феномену, результатом якого є народження інновацій. Сучасний філософ науки А. А. Осанов у своїй праці «Історія і філософія науки» також наголошує на тому, що наука є продуктивною силою для створення інновацій, які є головним рушієм щодо соціально-економічного розвитку суспільства.

Метою даної статті є визначення взаємозв'язку філософії, науки, інноваційної діяльності та її творчого начала, як логічного результату безпосереднього розвитку

сучасної науки. Риторика даного дослідження пропонує філософське бачення ролі творчого начала у формуванні та вирішенні проблеми інновацій. Важливим завданням в умовах сьогодення є визначення можливостей цього взаємозв'язку (філософія, наука, творчість, інновація) та реалізація взаємодії їх основних принципів.

В даній статті наука розглядається як соціокультурний феномен, як результат творчої діяльності людини, як система філософських категорій, що допомагає розкрити багатоманітні ціннісні смисли проблеми інновації, яка є логічним результатом будь якого наукового пізнання. Отже, проблему інновацій варто розглядати з точки зору філософії творчості. В умовах сучасного соціально-економічного розвитку нашої країни дане питання є вельми актуальним і потребує переосмислення. Адже саме наука, як результат творчої діяльності людини дає можливість здійснити прорив і вибір щодо того, по який бік межі зайняти позицію: залишитися в тенетах «старих і звичних» наукових досліджень чи зробити крок у невизначене інноваційне майбутнє, основою якого є сучасна інноваційна освіта. Основні передумови виникнення та розвитку інновацій: зростання і ускладнення потреб людини, родини, суспільства, що змушують здійснювати винаходи все більш нових та ефективних засобів задоволення визначеного ряду потреб; постійно змінюване середовище, що оточує людину і суспільство (природне, соціально-економічне) привносить нові зміни подій і явищ суспільного буття. Людина змушена використовувати всі свої сили та досвід для того, щоб адаптуватися до змін, встояти у конкурентній боротьбі. Кожній окремій особистості і, разом з тим, суспільству зокрема, необхідно постійно розвиватися, бути креативними, тому що консервативна частина суспільного організму приречена на поразку в боротьбі за існування і розвиток.

Творчість – це процес людської діяльності, що створює якісно нові матеріальні і духовні цінності. Звідси виходить, що лише завдяки творчій діяльності людей (окремих особистостей) можливий розвиток науки, техніки, мистецтва, освіти, державності і всього іншого. Саме завдяки творчості можливий будь-який прогрес, основою якого можуть бути лише інновації. М. М. Амосов зазначає, що творчість – це створення нових моделей та втілення їх через функціональну активність в матеріальні речі або ж у матеріальні моделі. Формування нової соціально-економічної та політико-правової реальності перебуває у прямій залежності від того, якою мірою ці процеси будуть пронизані стратегією інноваційно-синтезуючої діяльності творчих особистостей, наскільки в них будуть панувати принципи гуманізму, здорової критичності, соціальної свободи, плюралізму думок, високої моральної відповідальності. Особливе місце в цих процесах має відводитися активному розвитку творчого, інтелектуального потенціалу кожної особи, нації, суспільства в цілому.

Разом з тим, слід зауважити, що зміст терміну «інновація» ще не став надбанням спеціального аналізу у філософських наукових дослідженнях, а сама дефініція цього поняття відсутня у довідковій літературі. У різноманітних варіантах експлікації даного аспекту чітко фіксується прив'язка до предметних галузей конкретних наук. Терміни «новація», «інновація», «нововведення» широко використовуються у повсякденній практиці

і нерідко отожднюються, хоча дещо різняться за своєю сутністю. Ці терміни об'єднують те, що вони відображають розвиток, оновлення на основі творчої активності особистості. Даний взаємозв'язок та наявна взаємозалежність є предметом окремого наукового дослідження, яке є вельми актуальним наразі. Загалом, важливим аспектом розуміння сутності буття науки є усвідомлення її в якості важливого первісного елементу – основи всієї інноваційної системи суспільства. В цю систему входить не тільки наука, але й техніка, технологія, виробництво, збут та споживання різноманітних товарів та послуг, які продукуються суспільством. Сучасні високорозвинені держави мають за основу свого існування і розвитку не просто економіку, а інноваційну економіку, в межах якої виробництво товарів і послуг істотною мірою залежить від систематичного використання наукових знань.

Відомим є той факт, що наука, в тому числі й фундаментальна, взаємопов'язана з обслуговуванням потреб і задач розвитку економіки, і саме цей фактор робить науку досить коштовною для утримання. Таким чином, від науковців чекають креативних та ефективних результатів досліджень, які здатні були б задовольнити потреби суспільства сьогодні і зараз. Конституально, дане дослідження частково відноситься до нового і необхідного для сучасної філософської думки напрямку – прагматології науки. Адже питання про наявність в країні інноваційної економіки являється визначальним для її розвитку. Відношення до науки як до джерела інновацій є найважливішим критерієм оцінки ефективності економічних вчень та політичних програм, а також діяльності уряду. Саме таке відношення є пріоритетним фактором національного розвитку та обов'язковою умовою практики соціальних перетворень, які відповідають сучасному історичному етапу всесвітньої глобалізації. Про інновацію, її структуру, походження та специфіку на сьогоднішній день написано досить багато. Але, разом з тим, недостатньо уваги приділяється, як правило, самому необхідному для філософії виміру – рефлексії поняття «інновація», яка здатна розкрити її місце і роль у суспільному розвитку через усталені категоріальні схеми філософської методології, а не загальнонаукової чи економічної.

Пріоритет соціальних завдань, які ставляться суспільством перед наукою, пов'язують із підвищенням ролі науки в соціумі. У цьому зв'язку питання інноваційного розвитку вимагає обґрунтування правочинності твердження про інновацію як продукт наукової діяльності. Варто зазначити, що основні складові сучасного інноваційного процесу виокремлюються у вигляді: ідеї-інвестиції – інновації, де ідея відноситься до теоретичного розділу філософії, інвестиція – до практичної філософії, а інновація – до творчого розділу філософії, тому що створювати і втілювати в життя задумане є процес творчий. Наприклад, в Античності процес творчості та мистецтва визначався терміном «техне», який не тільки вказував на процес створення, але і технологію в цілому, а також на потенційну можливість творіння нового.

Відомим є той факт, що витоки сучасної філософії інновації закладені в класичній теорії філософії. Саме філософія Платона і Арістотеля, як вчителя і учня, була джерелом сучасного філософського знання, проблематика

ідей Платона і форм Арістотеля має безпосереднє відношення до науки в цілому та до інноваційної діяльності зокрема. В ХХ ст. наука починає активно проникати в різні сфери управління соціальними процесами. Вона поєднується з владою і починає діяти на вибір тих чи інших шляхів соціального розвитку. Таким чином здобуває ще одну функцію – соціальної сили. При цьому її світоглядна функція та творче начало лише посилюється [6, с. 135].

Відомим є той факт, що у творчій діяльності загалом важливі не лише творче мислення та уява, але і підсвідомість та набутий раніше досвід. Український дослідник Б. Новіков, аналізуючи категоріальний статус цього поняття, з'ясує його відмінність від суміжних понять «розвиток» та «креативність», поділяючи в цілому позицію тих, хто розуміє під креативністю переважно психологічний аспект нестандартного мислення і діяльності. Він справедливо наголошує, що творчість виступає не лише у значенні індивідуально-психологічної самодіяльності суб'єкта, але й у суспільно-узагальненому об'єктивованому вигляді. Такий погляд на сутність творчості надає проблемі свободотворення праксеологічного вияву, що має винятково важливе значення в контексті реального діяльного розуміння можливостей людини і людства в цілому впливати на умови свого існування. Творчість, підкреслює Б. Новіков, є діяльність створення, освоєння і використання «культурної культури», процес, «двоєдиними моментами якого є творчість свободи і свобода творчості» [4, с. 164]. Творча діяльність, як акт вільного волевиявлення особистості, апріорі передбачає досягнення унікального результату. Людина, яка творить – це, перш за все, людина вільна, бо творець, передусім, повинен мати свободу в пошуку та визначенні засобів досягнення мети. Адже без вільного вибору засобів мета виступає у вигляді невизначеного ідеалу, до якого можна прагнути та не мати можливості для його реалізації. Результативність розвитку творчого потенціалу особистості, безумовно, залежить від меж відповідної свободи та внутрішньої (психологічної, емоційної, художньо-творчої) розкритості людини. У сучасних умовах свободу варто розглядати і як фактор творчої діяльності, і як важливий засіб формування духовно багатой, творчої, по-справжньому вільної сучасної інноваційної особистості. За таких умов докорінному перегляду піддаються всі аспекти наукової практики. Постає нове розуміння місця наукового знання в культурі. З'явилися експерти, які переконують, що у ХХІ столітті наукове знання – це не лише величезна продуктивна сила, інструмент влади, а й своєрідний інструмент зброї масового знищення, яким людина недосконало володіє в силу відсутності адекватної освіти в цій галузі.

Слід зазначити, що ці зміни були зафіксовані філософами ще на початку ХХ століття, коли почалося осмислення ролі науки і техніки у суспільстві. Переступивши поріг ХХІ століття і всебічно оцінюючи досягнення науково-технічного прогресу, як уважають провідні філософи науки та освіти, негативні явища, пов'язані з попереднім розвитком науки і технологій можуть бути частково пом'якшені, а в багатьох випадках повністю подолані, проте лише за допомогою раціонального соціально й економічно орієнтованого застосування нових творчих результатів в науці, що є основою високих і наукоємних технологій.

Висновок з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Філософія дає можливість осмислити всі ці сутнісно важливі аспекти та сформувані основні сучасні світоглядні проблеми людства, які є результатом тісних взаємовідносин філософії, науки, творчості та інноваційного розвитку. Вирішенням таких проблем повинна займатися наука як посередник між людиною та суспільством – філософією, освітою та інновацією. Однак, подібні зміни функцій науки викликають питання відносно її майбутнього розвитку і ролі в житті суспільства.

Як висновок, можна стверджувати, що матеріал викладений у статті – це лише частина дослідження, яке наразі є вельми актуальним. Воно зорієнтоване на філософську методологію щодо пізнання проблеми інновацій та визначення визначальної ролі творчості у їх створенні. Головною метою даної статті було показати в якому напрямку необхідно рухатися сучасним дослідникам, для того щоб не втратити ні філософської раціональності, ні здорового глузду в осмисленні такого важливого феномену культури, як інноваційна діяльність, яка є результатом творчої діяльності в контексті науково-освітнього простору.

Список використаних джерел

1. Лебедев С. А. Современная философия науки. Дидактические схемы и словарь. – М.–Воронеж: МПСИ, МОДЭК, 2010. – 384 с.
2. Лебедев С. А. Философия науки: словарь основных терминов. – М., 2006.
3. Лебедев С. А. Философия научного познания: основные концепции. – М.: Издательство Московского психолого-социального университета, 2014. – 272 с.
4. Новиков Б. В. Творчество и философия. – К.: Изд-во при Киев. гос. ун-те, 1989. – 193 с.
5. Социальная динамика современной науки / Под ред. В. Ж. Келле. – М., 1995. – 319 с.
6. Фромм Э. Искусство любить // Кредо. – СПб.: Азбука-классика, 2005.

References

1. Lebedev S. A. Sovremennaya filosofiya nauki. Didakticheskie shemy i slovar. – M.–Voronezh: MPSI, MODEK, 2010. – 384 s.
2. Lebedev S. A. Filosofiya nauki: slovar osnovnyih terminov. – M., 2006.
3. Lebedev S. A. Filosofiya nauchnogo poznaniya: osnovnyie kontseptsii. – M.: Izdatelstvo Moskovskogo psihologo-sotsialnogo universiteta, 2014. – 272 s.
4. Novikov B. V. Tvorchestvo i filosofiya. – K.: Izd-vo pri Kiev. gos. un-te, 1989. – 193 s.
5. Sotsialnaya dinamika sovremennoy nauki / Pod red. V. Zh. Kelle. – M., 1995. – 319 s.
6. Fromm E. Iskusstvo lyubit // Kredo. – SPb.: Azbuka-klassika, 2005.

Suprun A. G., PhD, Associate Professor of Philosophy at the National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine (Ukraine, Kyiv), alinasuprun2@gmail.com

Sculimovska A. V., student of Faculty of Veterinary Medicine, National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine (Ukraine, Kyiv), alinasuprun2@gmail.com

Creativity as a key element of innovation development

Attention is focused on the issues and understanding of the essence of modern life science and awareness of its importance as a primary element – the basis of the innovation system of the society. Implemented a philosophical analysis of the concept of «innovation», defined the historical and philosophical background of the formation of the main functions of science is characterized by the relationship of philosophy, science and innovation, as a direct result of the logical development of science. Creativity – is creation of new models and implement them through functional activity in material things or in physical models. The ability of the public body reflect reality, to transform performance and make historically formed element of novelty in human culture in close relationship with its adaptive ability that solves a problem that directly confront the man and society. Innovation as an important component of the social

system that evolving a mechanism transformation, which creates conditions for social and cultural changes of different magnitude, depends directly on the human capacity for creativity and capacity of society to accept or adapt the results of this work.

Keywords: innovation, science, economic development, productive force, innovative development, reflection, innovation, philosophy of science.

Супрун А. Г., кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, Національний університет біоресурсів і природопольовання України (Україна, Київ), alinasuprun2@gmail.com

Скулимовская А. В., магістр факультету ветеринарної медицини, Національний університет біоресурсів і природопольовання України (Україна, Київ), alinasuprun2@gmail.com

Творческая деятельность как основной элемент инновационного развития

Осуществляется философский анализ понятия «инновация», определяются историко-философские предпосылки формирования основных функций науки, характеризуется взаимосвязь философии, науки и инновационной деятельности, как логического результата непосредственного развития науки. Актуальность указанной тематики обусловлена конструктивными процессами, происходящими в научной, общественной, культурной, экономической и политической жизни Украины и мира. Установлено, что в новый век наука входит с новым научным мировоззрением, формируется под влиянием современных научно-технологических революций и кардинально влияет на изменение действительности и самого человека.

Ключевые слова: инновация, наука, экономическое развитие, производительная сила, инновационное развитие, рефлексия, инновационная деятельность, философия науки.

* * *

УДК 141:319.8:316.614.5

Качур К. Л., викладач кафедри філософської антропології, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ), rochtaei@i.ua

ФІЛОСОФСЬКО-АНТРОПОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ЕВОЛЮЦІЇ ТА СУЧАСНОГО СТАНУ СІМ'Ї

Представлено огляд найбільш поширених сучасних форм сімейної організації, а також розкрито особливості існування сім'ї в сучасному світі. В статті прослідкована еволюція традицій сім'ї у сучасному світі у порівнянні із минулим багатоглибким досвідом. Постановка проблеми представляє актуальність сімейної проблематики в сучасних наукових колах та доцільність філософсько-антропологічного аналізу трансформацій сучасної сім'ї. Аналіз досліджень підтверджує невичерпний інтерес до феномену сім'ї. Метою статті є розкриття основних рис, особливостей сім'ї та вияв основних детермінант таких змін в сімейно-шлюбній сфері. Отримані результати дослідження дають підстави зробити висновки про перетворення світоглядних орієнтирів чоловіків та жінок у сучасному світі, що невідворотним чином впливає на ціннісний потенціал сім'ї.

Ключові слова: сім'я, шлюб, трансформація сім'ї, сімейна організація, одностатева сім'я, чайлд-фрі сім'я.

Интерес до феномену сім'ї у сучасному світі є перманентним. Традиційно, сім'я привертала увагу дослідників різноманітних галузей знань. Такий невичерпний інтерес підтримується і в сучасному світі, оскільки сім'я є потужним державним інститутом і соціальним осередком суспільства. Вона забезпечує наступність поколінь та передачу духовного спадку. Сім'я являє собою складне утворення із багатьма прощарками та рівнями розгляду. Вона містить ряд аспектів, оскільки як утворення перебуває на стику багатьох наук. Звертаючись до методологічних традицій дослідження сім'ї та сімейно-шлюбної сфери, ми виявляємо, що сім'я є утворенням, яке перебуває на межі мікроаналізу та макроаналізу. Відповідно, підходи до осмислення існування сім'ї, її історії та сучасного стану діляться на два напрями: частина направлена на дослідження сім'ї як соціального інституту і його взаємодії із іншими суспільними інституціями, інша частина скеровує свою методологію на вивчення сім'ї як

малої соціальної групи. Філософсько-антропологічний аналіз має на меті створення цілісної, глибоко світоглядної системи уявлень про сім'ю та специфіку формування сімейних відносин. В контексті нашого дослідження ми звертаємося до сучасного стану сім'ї, оскільки наразі в наукових колах актуалізуються вивчення кризового стану, деструктивних процесів і трансформацій сім'ї на тлі здобутків сучасного суспільства.

Завданнями статті є виявлення основних рис сучасної сім'ї, огляд найбільш популярних типів та форм сімейної організації в сучасному світі, та їх філософсько-антропологічний аналіз. Для початку звернемося до визначення категорії «сім'я». Відомо німецька багатотомна енциклопедія імені Ф. Брокгауза дає наступне визначення: «Сім'я – є мала спільність людей, яка заснована на союзі одного чоловіка і однієї жінки, або декількох чоловіків і декількох жінок, які пов'язані між собою взаємними правами і обов'язками, встановленими звичаями або законами, і проживають разом з дітьми, які народжені в цьому союзі, в одному домі, або ж утворюють сімейну групу, яка проживає принаймні в різних домах» [6]. Таке визначення є досить емним, оскільки охоплює майже всі аспекти існування сім'ї, що є найбільш продуктивним для створення глибоко світоглядної системи уявлень про сім'ю.

В історичному розрізі проблема дослідження сім'ї має давню традицію. Окремий ракурс розгляду цієї проблеми залежав від ряду показників, в першу чергу історичних умов. В історії концептуалізації уявлень про сім'ї існують декілька традицій. В цілому, до середини XIX століття в історії філософії домінувала традиція розуміння сім'ї як вихідної мікромоделі суспільства, починаючи з XX століття роль сім'ї трансформувалася. Філософи зверталися до феномену сім'ї із самої давності. Антична епоха представляє ряд творів грецьких мислителів, які роздумують над феноменом існування сім'ї та її місця в суспільстві і в людському бутті, серед яких ми виділяємо Платона та Аристотеля. Нове бачення екзистенції сім'ї пропонує середньовічна традиція. Пронизана ідеями релігійності, епоха Середньовіччя, висвітлює питання шлюбу та сімейних відносин у контексті божественного провидіння, її представляють Т. Аквінський, А. Блажений, І. Златоуст, Г. Великий, Г. Ніський. У період Відродження релігійний тиск Церкви поступово втрачає свої позиції. Характерний гуманізм і натуралізм сприяють формуванню нового ставлення до людської плоти і душі, відповідно, і деякі аспекти в сфері сім'ї та шлюбу також демократизуються. Представники філософії Нового часу Ф. Бекон, Т. Гоббс, просвітники Ж-Ж. Руссо та Д. Юм, Ш. Фур'є та Дж. С. Міль звертаються до питання сім'ї, шлюбної сфери, положення жінки та її покликання. Особливий інтерес до проблеми сім'ї з кінця XVIII століття проявили представники Німецької класичної традиції. Різні аспекти буття сім'ї вивчали Г. В. Ф. Гегель, І. Кант, Й. Г. Фіхте. Концепція сім'ї в рамках марксистської теорії представляє її фактором суспільного прогресу. Конструюючи теорію походження сім'ї, однодумці Ф. Енгельс та К. Маркс спираються на погляди американського вченого Л. Моргана, який здійснив величезний внесок у розробку теорію походження сім'ї та роду. Окремої уваги заслуговують дослідження другої половини XIX століття – І. Баховена, П. Сорокіна, а також російська релігійно-філософська думка XIX–XX ст. у особі М. Бердяєва,

В. Розанова, В. Соловйова. Культурно-антропологічні дослідження родинних зв'язків у XX столітті досліджувала М. Мід. На пострадянському просторі, особливо в роки останнього десятиліття, питання сімейно-шлюбної сфери займають окрему нішу, наприклад, роботи Л. Амджадін, А. Буковинського, В. Ткачової, А. Пономарьова, Ф. Фоміна, О. Чорного та інших. Аналіз історії та еволюції сім'ї підкріпимо загальним оглядом культурних традицій сімейної організації. Такі чинники, як гендерний розподіл сімейних ролей, ціннісні аспекти, ціль створення сім'ї та інші показники формують специфіку традицій сім'ї в різних країнах світу. Світова етнічна дихотомія «Схід-Захід» в контексті розбіжності культурних традицій накладається і на сферу сім'ї. Наприклад, в давньому Вавилоні сімейні відносини будувалися на повазі до старших, дотримання прав та свобод членів сім'ї. Вавилонська сім'я, за Законами Хаммурапі, визнається патріархальною, а сімейні відносини будувалися на принципі підлеглості батькові. Традиції давнього Єгипту передбачали лише моногамний шлюб, а беззаперечним головою в сім'ї також був чоловік. Проте, положення жінки не принижувалося, оскільки її роль хранительки домашнього затишку мало свою честь. Інший характер подружніх відносин представляється в давній Індії. Давньоіндійська традиції організації сім'ї також мала патріархальну структуру, але шлюбні відносини між подружжям формувались на основі майнової угоди, в результаті якої чоловік отримував дружину у своє розпорядження. Звичай сім'ї в давньокитайському суспільстві розглянемо на прикладі конфуціанства, яке яскраво презентує традиції сімейної політики. Згідно цього вчення, сім'я є макромоделлю держави: обидва базуються на ідентичних канонах, згідно яких правитель ставитися до своїх підданих як до власних дітей, а громадяни виражають велику шанобливість правителю-батьку. Китайська сім'я є серцевиною суспільства. Схожими є закони японської сім'ї, в основі якої лежить вимога дотримання культу предків, від неухильності якого залежало благополуччя сім'ї. Цього правила сумлінно дотримуються і сучасні японці. Патріархальний устрій сім'ї, глибока релігійність та визначення священності традицій неухильно супроводжують японців. В Стародавніх Греції і Риму сім'я стала визначною для суспільства. За батьком визнавали необмежену владу над дітьми, які були зобов'язані йому безумовним повинуванням за формальне їх «прийняття» при народженні. Уже в найдавніші часи римська сім'я була міцною та згуртованою ланкою суспільства, в якій безроздільно владарював батько – «патер фаміліас». Сучасні норми сім'ї різняться від багатовікових світових традицій, їх особливості ми розглянемо далі.

Інститут сім'ї був стійким і непорушним чимало епох. Порівняно із тисячолітнім існуванням, інститут сім'ї набуває нових форм презентації. Сім'я в сучасному світі переживає ряд трансформацій, що робить питання сімейно-шлюбної сфери, її сучасного стану та можливих перспектив розвитку проблемним питанням сучасного суспільства. Доля сім'ї та стан сучасного інституту сімейно-шлюбних відносин – одні із найбільш нагальних питань сьогодення, до якого звертаються науковці, філософи, та усі небайдужі дослідники. Аналізуючи перспективи розвитку сім'ї в умовах сучасних соціально-економічних і культурних трансформацій, відомий соціолог Дж. Коатс узагальнив такі характерні тенденції: зростання кількості сімей, де обидва партнера працюють; більш пізнє заключення

шлюбу і народження дитини; посилення анонімності приватного життя; віддалення сексуальної поведінки від репродуктивної функції; подальше зростання популярності різних форм поза сімейного спілкування, поява певних груп за інтересами; прагнення молодих людей створити невелику сім'ю з обмеженою кількістю дітей або взагалі вибрати життя без нащадків [3, с. 456]. Деякі з цих передбачень уже справдилися, що дозволяє прислухатися до поглядів футуролога.

Ми впевнені, що трансформаційні процеси, які відбуваються в сфері сім'ї, свідчать про глибокі зрушення у світогляді чоловіка та жінки. Сучасний дослідник сім'ї Б. Бім-Бад [1] стверджує, що нуклеаризації сім'ї, її двухпоколінчастість виражає в собі головний механізм багатовікового процесу модернізації: «Людина модерну все більше ставить себе особистістю, все більш егоїстичною і всі менш схильною жити в парадигмі служіння будь-яким соціальним спільнотам, будь то нація, сусідська громада, або навіть сім'я» [1, с. 5]. Сучасні філософсько-антропологічні дослідження підтверджують, що сім'я набуває нового образу. Зокрема, у дослідниці Л. Панкової зазначене наступне: «ніколи ще моральні підвалини сім'ї не піддавалися такому випробовуванню у всьому світі, як зараз, і ніколи, мабуть, світ не потребувало у всезагальному осмисленні такі поняття як єдність, гуманізм, чесність, котрі у всій сукупності інших показників також прискорюють суспільний прогрес» [5, с. 5].

Дослідники спостерігають та констатують, що сім'я для представників сучасного суспільства вже не є такою усталеною традиційною цінністю; втім слід зазначити, що довіра до сім'ї залишається на високому рівні. Разом із тим, як трансформувалася ціннісний потенціал сім'ї в сучасному світі, перетворення відбулися і в питанні формату сімейних відносин. Нові форми сім'ї мають чимало прихильників у різних країнах світу. Далі розглянемо два типи сучасної сім'ї, які є найбільш цікаві для нашого дослідження. Якщо мова йде про відмову від продовження роду та народження нащадків, то ми маємо справу із феноменом «child free». **Child free сім'ї** – люди, які живуть статевим життям, можливо перебувають у шлюбі, але свідомо не бажають мати дітей в ім'я особистої свободи та втілення власних життєвих планів. Причини до формування такої установки є різними: відсутність переконливої причини для народження дитини, небажання піклуватися про когось, брати на себе відповідальність, страх перед батьківською неспроможністю та інші причини. Декілька століть тому суспільна думка навіть не припускала можливості свідомої бездітності, оскільки головною функцією жінки було народження дітей та піклування про нащадків. Першою, хто почав досліджувати child free-сім'ї з наукової точки зору стала канадська дослідниця Д. Є. Уіверс [7]. Зокрема, дослідниця виводить дві категорії: «...є два абсолютно різні види добровільно бездітних осіб – реджектори та афексьонадо» [7, с. 157]. Реджектори – особи, які відкидають саму категорію дітей. Друга категорія – афексьонадо – особи, яких приваблює вільний від дітей спосіб життя. Розпочате Уіверс дослідження бездітних підтвердилося у багатьох майбутніх практичних пошуках науковців: феномен child free – поєднує у собі осіб зачарованих бездітністю або із відразою до дітності. Сучасні російська child free дослідниця О. Ісупова, аналізуючи результати даних Дж. Є. Уіверс та наступних наукових досліджень виявляє життєві обставини осіб, які вірогідніше оберуть таку стратегію. «Коли в США

розпочався рух child free, це були люди с більш високим рівнем освіти, особливо жінки, як правило, атеїсти, а також або єдині діти в сім'ї, або старші діти з багатодітних сімей» [2], – пояснює дослідниця. Вона припускається думки, що збудником до такого життєвого вибору стала контрацептивна революція. До таких переворотів у репродуктивній сфері добровільно бездітні сім'ї відмовляючись від статевої близькості; винайдення контрацептивів розмежували статево та репродуктивні сфери, що стало справжньої революцією в сімейному та подружньому житті майбутніх поколінь. Ще один тип сім'ї, популярність якого дедалі зростає, є одностатеві сім'ї та офіційно закріплені одностатеві шлюби. Одностатевий шлюб – шлюб між партнерами однієї статі. Резонанс явища підкріплюється рядом змін. Академічні словники вносять корективи у найбільш усталені поняття, уникаючи дифеніції за статтю – маємо на увазі категорії «шлюб», «сім'я». Це свідчить про зміни в корінних традиціях буття сім'ї, і одночасно – розгортання феномену стимулює подальші трансформації у світогляді людей. Виявляється, що дослідницька база наукових досліджень одностатевих сімей містить чимало матеріалу в підтримку та критику таких відносин, а правовий статус одностатевих сімей є одним із питань, яке розділило суспільну думку навпіл. В XXI столітті на концептуалізацію гомосексуальних відносин впливають численні наукові дослідження, а також громадські рухи та акції в підтримку таких сімей. Сучасний дослідник одностатевих шлюбів І. Кон стверджує про кризу маскулітності в сучасному світі. Однією із причин трансформацій в сімейній сфері стала зміна полюсів традиційно чоловічого та жіночого, внаслідок чого послаблюється батьківство та відбувається фемінізація чоловіків [4]. Вцілому, відношення до одностатевих сімей у різних країнах світу залишається відкритим, особливо, враховуючи ювінальну сторону даного явища, яке гостро розглядається в юридичних, правових, педагогічних та інших дослідницьких колах.

Таким чином, матримоніальні суспільні настроїв в сучасному світі доволі суперечливі. Але ми однозначно констатуємо зміни у світогляді чоловіків та жінок, наслідком стають невідворотні зміни для образу сім'ї. В руслі тих процесів та змін, що відбуваються із інститутом сім'ї та появою нових форм її буття, зростає занепокоєність за теперішнє та майбутнє сім'ї. Актуалізація процесів в інституті сім'ї та шлюбу є нагальним питанням для світового співтовариства, оскільки сім'я є частиною соціальної практики. Сім'я являється єднаючою ланкою між індивідом і суспільством; в цьому виявляється соціальна значущість сім'ї. Сім'я – явище загальносоціальне і особистісне одночасно. З одного боку, включена у соціальний простір суспільства, держави, з іншого боку – є індивідуальним буттям індивіда, оскільки базуються на особистому житті, свідомості індивіда та суб'єктивних переживаннях. Саме тому сім'я завжди буде потрібна суспільству, що свідчить про невичерпний науковий інтерес до її буття.

Список використаних джерел

1. Бім–Бад Б. М., Гавров С. Н. Модернизация института семьи: макросоциологический и антрополого–педагогический анализ: Монография. – М.: Новый Хронограф, 2010. – 337 с.
2. Исупова О. Феномен чайлдфри в обществе [Электронный ресурс] / О. Исупова. – Режим доступа: <http://postnauka.ru/video/31220>.

3. Коатс Д. Будущее семьи / Д. Коатс // Впереди XXI век: перспективы, прогнозы, футурологи. Антология современной классической прогностики. 1952–1999. – М.: Academia, 2000. – С.452–458.

4. Кон И. Мужчина в меняющемся мире / И. С. Кон. – М.: Время, 2009. – 496 с.

5. Панкова Л. М. Человек и семья: Философский анализ формирования культуры брачно–семейных отношений: дис. докт. филос. наук: 09.00.13 / Панкова Людмила Михайловна. – Санкт–Петербург, 2003. – 404 с.

6. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Том XXIX. – С.–Пб: «Издательское дело», 1990. – С.469 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://dlib.rsl.ru/viewer/01003924202#?page=11>.

7. Veivers J. E. Childless by choice / J. E. Veivers. – Toronto: Butterworths, 1980. – 220 p.

References

1. Bim–Bad B. M., Gavrov S. N. Modernizacija instituta sem'i: makrosociologicheskij i antropologo–pedagogicheskij analiz: Monografija. – М.: Novyj Hronograf, 2010. – 337 s.

2. Isupova O. Fenomen chajldfri v obshhestve [Elektronnyj resurs] / O. Isupova. – Rezhim dostupa: <http://postnauka.ru/video/31220>.

3. Koats D. Budushhee sem'i / D. Koats // Vperedі XXI vek: perspektivy, prognozy, futurologi. Antologija sovremennoj klassicheskoy prognostiki. 1952–1999. – М.: Academia, 2000. – S.452–458.

4. Kon I. Muzhchina v menjajushhemsja mire / I. S. Kon. – М.: Vremja, 2009. – 496 s.

5. Pankova L. M. Chelovek i sem'ja: Filosofskij analiz formirovanija kul'tury brachno–semejnyh otnoshenij: dis. dokt. filос. nauk: 09.00.13 / Pankova Ljudmila Mihajlovna. – Sankt–Peterburg, 2003. – 404 s.

6. Jenciklopedicheskij slovar' Brokgauza i Efrona. Tom XXIX. – S.–Pb: «Izdatel'skoe delo», 1990. – S.469 [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://dlib.rsl.ru/viewer/01003924202#?page=11>.

7. Veivers J. E. Childless by choice / J. E. Veivers. – Toronto: Butterworths, 1980. – 220 p.

Kachur C. L., lecturer in department of philosophical anthropology, National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), pochtai@i.ua

Philosophical and anthropological analysis of evolution and current state of family

Author presents an overview of the most common contemporary forms of family organization. Analyzes causes transformation the modern institution of the family in terms of philosophy. The article traced the evolution of the traditional family in the world today than in the past centuries of experience. There is relevance of a family perspective in the modern scientific community and the feasibility of philosophical and anthropological analysis of the transformations of the modern family in problem formulation. Analysis of the research confirms endless interest in the phenomenon of the family. The aim of the article is a summary of features, especially families and the identification of the main determinants of these changes in the sphere of family and marriage. These findings allow us to make conclusions about the change in ideological orientation of men and women in the modern world that the inevitable influence on the value potential of the family.

Keywords: family, marriage, transformation of family, family organization, same–sex family, child free family.

Kachur K. L., преподаватель кафедры философской антропологии, Национальный педагогический университет им. М. П. Драгоманова (Украина, Киев), pochtai@i.ua

Філософсько–антропологічний аналіз еволюції і сучасного стану сім'ї

Представлен обзор наиболее распространенных современных форм семейной организации, а также раскрыты особенности существования семьи в современном мире. В статье прослежена эволюция традиций семьи в современном мире по сравнению с прошлым многовековым опытом. Постановка проблемы представляет актуальность семейной проблематики в современных научных кругах и целесообразность философско–антропологического анализа трансформаций современной семьи. Анализ исследований подтверждает неиссякаемый интерес к феномену семьи. Целью статьи является раскрытие основных черт, особенностей семьи и выявление основных детерминант таких изменений в семейно–брачной сфере. Полученные результаты исследования позволяют сделать выводы об изменении мировоззренческих ориентиров мужчин и женщин в современном мире, что неотвратимым образом влияет на ценностный потенциал семьи.

Ключевые слова: семья, брак, трансформация семьи, семейная организация, однополая семья, чайлд–фри семья.

* * *

УДК 1+13+130.2

Супрунчук О. П.,
аспірантка кафедри культурології, Національний
педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова,
завідуюча сектором науково-освітньої роботи
Національного музею «Чорнобиль» (Україна, Київ),
aleksandra.suprunchuk@gmail.com

ПРОСТІР СУЧАСНОГО ХУДОЖНЬОГО МУЗЕЮ

Головним предметом уваги у статті є художній музей, що вписаний у реалії ХХІ ст. Сучасний художній музей, як і музеї інших профілів, налаштований на побудову взаємодіючого діалогу з аудиторією. Мета написання статті включала означення характерних властивостей простору сучасного художнього музею та обумовлення існуючої затребуваності соціуму у роботі музею, задоволенні їх потреб. На основі проведеного аналізу змісту та результатів нещодавно втілених соціокультурних проєктів у мистецьких музеях різних країн світу, можна заключити, що суспільна роль музею, рівень задоволення ним людських потреб у пізнанні і взаємодії з мистецтвом – оновлюються та модифікуються. Радянське просвітницько-виховне призначення музею змінилось культурно-креативним простором для спілкування, проведення дозвілля, з отриманням нової інформації у процесі інтерактивного діалогу з музеєм. Реальний музейний досвід показує, що процеси модифікації музейного діалогу мають позитивний відгук та викликають зацікавлення у аудиторії, що сприяє зростанню ролі музею у житті суспільства ХХІ ст.

Ключові слова: мистецтво, художній музей, інтеракція, інформаційні технології, рефлексія, комунікація, інтеріоризація, краудсорсинг, актуалізація, екскурсійний маршрут, проєктування, стратегія.

Мистецтво є значущою частиною людського життя: воно не тільки формує естетичні уподобання, смаки, розвиває загальну культуру особистості, але й сила мистецтва здатна пробуджувати мислення людей, викривати у неперевірених невимовних образах соціально-політичні, соціально-психологічні та інші проблеми життя. Мистецтво може проілюструвати біло-чорну сутність людського буття у яскравих метафоричних та емоційних образах, які не створить жодна з людських діяльностей. Тому, включене у музейний простір мистецтво набуває окрім культурно-естетичного, філософсько-історичного значення, ще й дискурсивно-метафоричне, психологічне, виховне.

На зміну традиційному музею з «статичним» експозиційним простором прийшов новий – сучасний музей – динамічний інтерактивний культурний простір, де відбувається реактуалізація мистецької спадщини, з використанням нових методів їх «фізичної» репрезентації (освітлення, розміщення і представлення їх у просторі) та інтерпретації їх історико-культурного, мистецького значення. Музей актуального мистецтва являється галереєю сучасних культурних концептів, з чітким слівом візуального, вербального та ментального начал.

Якщо розглядати спосіб комунікації музею та відвідувача як взаємодію відчуттів людини з об'єктом її уваги, то можна виділити дві основні сенсорні системи, що обумовлюють цей діалог і виступають формоутворюючими елементами наступного враження: зір та слух. Метод або гра «Art–o–mancu», розроблена американським письменником і перформером Джоном Спейдом – пропонує якісно новий метод комунікації з музейним простором. Метод ґрунтується на неупередженому сприйнятті музейної атмосфери: сприйняття інформації відбувається через слух, інтуїцію, дотик, нюх тощо, не використовуючи можливості зору (слухати розмови інших відвідувачів, помічати і відчувати рух повітряних потоків, зміни на поверхні підлоги, відчувати запахи експонатів та ін.). Почуття загострюються при неможливості побачити об'єкт уваги і можуть представляти суб'єкту музейної комунікації об'єкт його інтересу повніше, ніж

при візуальному сприйнятті, адже не усе в об'єкті можна осягнути тільки зором. Тому такий досвід комунікації з музеєм інтригує та зацікавлює відвідувача. У грі «Art–o–mancu» має бути 2 учасники: один є гравцем або Art–o–mancer, інший – його супроводжуючий партнер або Oracle Guide. Гравцю зав'язують очі, партнеру видається маршрутна карта по музею, де, користуючись інтуїцією і відчуттями Art–o–mancer обирає місце в музеї, звідки вони почнуть екскурсію або Art–o–mancu квест (це може бути будь-яка ділянка музейного простору). Обираючи напрямок руху гравець слухає власне тіло і душу, задає собі питання (турбуючі його особисті питання), і через комунікативну взаємодію з музейним простором, намагається знайти відповіді на них. Об'єктом інтересу Art–o–mancer–а не обов'язково може бути предмет мистецтва чи інша історико-культурна цінність – це може бути будь-який елемент музейного простору. Прийшовши до бажаного об'єкту гравцеві супроводжуючий (Oracle Guide) знімає пов'язку з очей. Гравець з відкритою свідомістю намагається осмислити зроблений його душею і тілом вибір, задається питанням, на кшталт: «Чому саме цей об'єкт?» і шукає відповіді на турбуючі його питання. Таким чином, включення у музейну комунікацію методу «Art–o–mancu» перетворює експоновані об'єкти з безособових культурних сутностей в індивідуальні джерела мудрості та натхнення [5]. Досвід використання «Art–o–mancu» представляє «нелінійний», неусталений, спосіб прочитання смислів, закладених у експозиційний простір, інтерпретація якого у відвідувачів набуває додаткових особливих вражень, через об'ємне сенсорне його сприйняття. Така взаємодія музею і відвідувача зміщує акценти у їх діалозі з «розглядання» та «читання» на «сконцентроване відчуття» і «зосереджене слухання». Музей стає чимось більшим, за місце культурного авторитету – він перетворюється на середовище життя живої культури і мистецтва, які налаштовані на активний і плідний діалог з аудиторією.

Одним з ефективних методів покращення результату музейної комунікації – є краудсорсинг (з англ. «використання ресурсів ґурту людей»), що сьогодні користується неабиякою популярністю. Метод краудсорсингу базується на залученні аудиторії до безпосередньої роботи певного закладу, організації, проведення акції тощо. Досвід побудови цікавого інтерактивного діалогу музею і відвідувача представляє Музей фотографічного мистецтва Сан-Дієго (MORA), Південна Каліфорнія, США. Проєкт «Моя інтерактивна галерея» («My Gallery Interactive») ілюструє на практиці включення методу краудсорсингу у музейну комунікацію. Відвідувачам Музею фотографічного мистецтва Сан-Дієго пропонувалось створити на розміщеній в експозиції сенсорної панелі власну галерею, з представлених в цій панелі зображень предметів музейної колекції. Створені відвідувачами галереї зберігались у сенсорній панелі з ім'ям автора і придуманою назвою. Друга частина проєкту «Моя інтерактивна галерея» полягала в представленні створених відвідувачами галерей на загальний огляд інших гостей музею, які, водночас, являлись потенційними учасниками проєкту. На 24-рьох моніторах, які були з'єднані з сенсорною панеллю, презентувались результати творчої комунікації відвідувачів з музейним простором. Таким чином, метод краудсорсингу, який був центральною частиною описаного проєкту, дозволив його учасникам

спробувати себе у ролі куратора музейної експозиції, пропускаючи через свій власний досвід, відчуття і розуміння. Учасники проекту могли відчутися частиною «внутрішнього», «закулісного», життя музею, яке, зазвичай, не показується відвідувачам, адже вони особисто приймали участь у важливому етапі створення музейної експозиції – відборі об'єктів для експонування. Цікавим, пізнавальним та незвичайним цей досвід може бути як для учасників проекту, так і для іншої аудиторії музею, включаючи віртуальних учасників. Проект «Моя інтерактивна галерея» має широкий спектр застосування: у комунікації з випадковими музейними відвідувачами або зі студентськими групами як спосіб проведення практичного заняття, що сприяє їх особистісному розвитку, закріпленню на практиці теоретичного досвіду і покращує діалог в системі «музей–відвідувач», налаштовує рівень їх взаєморозуміння.

На жаль, на теоретичному рівні краудсорсингових проектів, для втілення їх у музейному просторі, існує набагато більше, ніж реалізовано в житті. Досвід громадського курування в музейних проектах знаходиться на експериментальному рівні, але, у той же час, активна діяльність музеїв в Інтернет мережі – сприяє включенню краудсорсингу в інфраструктуру роботи сучасних музеїв.

Медійність є однією з найважливіших характеристик простору сучасного музею, чим якісно відрізняється від традиційного музею. У експозиції традиційного музею переважає «статика»: відвідувач закладу рухається навколо «незмінного у часі і просторі» експонату [1]. Людина в індивідуальному порядку вирішує, скільки їй розглядати той чи інший об'єкт. Натомість для сучасного музею, характерні «динаміка» і «рух», адже у ньому можна зустріти як статичні, «традиційні», експонати, так і медійні, для створення і презентації яких використовуються інформаційні технології (наприклад, анімація, візуальні ефекти, відеоінсталяція, перформанс та ін.). Час огляду медійного експонату керується вже не тільки людиною, але й самим об'єктом, адже він має наперед визначений його автором «початок» і «кінець» у репрезентації авторського задуму. Тепер людина самостійно визначає лише тривалість перегляду даного експонату (повністю або фрагментарно). Нестатичність сучасного мистецтва впливає на процес його сприйняття і приваблює технологічно оснащену аудиторію. Медійні музейні експонати «оволодівають» простором музею, зливаються з ним, на відміну від картин чи скульптур, які знаходяться на чітко обмеженій площі стіни чи території, не поширюючись за межі. Важливий досвід у інформаційній технологізації простору художнього музею ілюструє Художній музей м. Клівленд, штат Огайо (2005–2013 рр.). Клівлендський художній музей відомий у світі своєю вражаючою колекцією східного та єгипетського мистецтва (понад 43 тис. експонатів зі всього світу). Проект по оновленню музею, що почав розроблятися з 2005 р., включав перепланування існуючих та побудову нових приміщень, серед них – «Gallery One» (2013 р.). Gallery One – це інтерактивний технологізований простір, де відвідувачам пропонується незвичайний для музею спосіб комунікації з мистецтвом: із застосуванням нових технологій (планшетів, сенсорних панелей). Головна мета роботи «Gallery One» – створення необтяжливої приємної атмосфери для знайомства з мистецтвом, його

пізнання та отримання задоволення від цього процесу [2]. Люди мають сприймати мистецтво не через лекції та пояснювальні тексти до експонатів, а через власний досвід, активізуючи своє мислення та відчуття. Простір Gallery One оснащений сенсорними мультитач екранами, де відвідувачі можуть переглянути добірку різноманітного матеріалу, підготовленого музейними співробітниками, про предмети з колекції закладу: починаючи від зображень предметів, які можна деталізовано вивчити у збільшеному вигляді, до спеціально розроблених ігрових додатків, що зацікавлюють відвідувачів різного віку пізнавати мистецтво методом edutainment (поєднання навчання і гри). Кілька з них:

«Choose a Reason» («Обери причину») – на екрані ілюструється збільшене зображення предмета із колекції музею і відвідувачу пропонується вибрати одну з п'яти причин, що, на його думку, вплинула на створення цієї речі. Після голосування на екран виводиться графік з відповідями інших відвідувачів, а потім висвічується інформація про предмет і його автора [2]. Цей додаток допомагає людині наочно, на прикладі реального предмета, зрозуміти нерозривний взаємозв'язок між епохою, з її світоглядними засадами та соціально-історичними умовами, життям художника і його творчою діяльністю. Бажаним результатом такої комунікації музею і відвідувача, який у професійній зайнятості є далеким від мистецтва і культурознавчої роботи, є зміна у формуванні оцінки творчості художника: зміна оцінюючих виразів, на кшталт, «красиво», «некрасиво» на пошук зв'язків між світовідчуттям митця, ідеями його творчості і соціально-історичними умовами життя.

Гра «Lions Lens» («Лев») – допомагає відвідувачам зрозуміти, як змінювалась протягом історії візуальна мова мистецтва, на прикладі зображення лева¹. Мета створення ігрового додатку полягала в наочній демонстрації змін, що відбувались з зображенням лева у мистецтві протягом історії: від реалізму до абстракціонізму. Задуманий ефект здивування відвідувачів від зображення лева у митців-експресіоністів² сформував питання: «Як виглядає лев?» – це стало своєрідним викликом відвідувачам, яким і пропонується пошукати різні інтерпретації образу лева у мистецтві [2]. Продовжуючи екскурсію по музею відвідувачі можуть далі «грати» самостійно, навіть не ставлячи перед собою прямого завдання: знайомлячись з експозиційним простором музею вони можуть зустрічати на своєму шляху образи левів з різних історичних епох і зіставляти побачений об'єкт з раніше отриманою інформацією у додатку «Lions Lens» у просторі Gallery One, що додасть їх діалогу з музеєм захопливості і пізнавальності.

Одним з центральних об'єктів уваги відвідувачів у Gallery One є величезний 12-метровий мультитач екран – *The Collection Wall* («Стіна колекції»), яким одночасно можуть користуватися до 20-ти осіб. На цей екран виводяться зображення предметів з музейної колекції. Відвідувачі можуть не тільки збільшити до бажаних розмірів зображення, але й завантажити вподобану картинку до себе на девайс

1 Образ лева, зазвичай, з легкістю вгадується всіма категоріями відвідувачів музею, тому обрали саме його.

2 Експресіонізм – течія у мистецтві ХХ ст. (Е. Кірхнер, Е. Мунк, Е. Шиле, А. Маке та ін.)

(планшет), за допомогою спеціально розробленого для планшетів додатка – «ArtLens». «ArtLens» попередньо встановлений у планшетах музею, що надаються в оренду відвідувачам, а також його можна завантажити на власний девайс, підключившись до Інтернет мережі, бо використовувати можна і поза межами музею. «ArtLens» має навігаційну систему: пристрій автоматично визначає місце розташування користувача в музеї і виводить на екран планшета інформацію про найближчі до нього експонати, дану функцію можна використовувати і у поза музейному просторі, де використовуються подібні додатки. Зображення вподобаного твору мистецтва, за допомогою «ArtLens», відвідувач може включити в свій екскурсійний маршрут. Таким чином, простір Gallery One стає нерозривно пов'язаним з постійною експозицією і відвідувач, користуючись інструментами інтерактивного простору, отримує можливість, в буквальному сенсі, «винести» інформацію про експонати з собою до експозиційних залів музею, де розміщені справжні твори [2]. Це позитивним чином впливає на враження від відвідування закладу. Робота Gallery One знімає «ефект вітрини» в комунікації музею і відвідувача, що безпосередньо існує у діалозі з традиційним музеєм. Це надає можливість ближчого знайомства з мистецтвом, що сприяє більшій повноті сприйняття оригінальних творів, змістовності цієї комунікації і зацікавленості відвідувача у спілкуванні з мистецтвом. Співробітники Клівлендського художнього музею і кампанії–партнери продовжують працювати над вдосконаленням Gallery One: інформація про функціонування кожної мультимедійної установки постійно надходить до аналітиків, які на основі зібраного матеріалу, проводять дослідження уподобань та інтересів музейної аудиторії. «Collection Wall» також є джерелом інформації, щодо зацікавленості відвідувачів. Аналіз цих даних допомагає музейним співробітникам у підготовці нових виставок і освітніх програм [2]. На прикладі роботи Gallery One можна переконатись у тому, що вдале поєднання інформаційних технологій та об'єктів мистецтва у просторі художнього музею сприяє більш плідному, багатогранному діалогу музею з відвідувачем, зацікавлюючи останнього у пізнавальному процесі, а не заважаючи йому.

За словами Б. Гройса¹: «З місця, у якому виставляється мистецтво минулого, музей перетворився на машину, яка створює нове мистецтво, поміщаючи давно створені речі, у альтернативний до повсякденності контекст» [1]. Предметом головної уваги виставки «Object Focus: The Bowl»² («Об'єкт уваги: миска»), організованої Музеєм сучасного мистецтва м. Портленда, Орегон, США – була миска (2013 р.). М. К. Гут³ зазначив, що «історія миски є історією цивілізації»⁴. Ідейною основою виставки стала «миска як архетипна культурна форма». Включені у план заходу питання розглядали миску в різних культурних

контекстах: значення миски та способи її використання різними народами світу, сучасне призначення, миска – предмет ритуалу тощо. Миска протягом історії мала багато призначень: починаючи від предмету релігійного культу, закінчуючи елементом декору, деякі функції миски і сьогодні залишаються актуальними. Наочно переконатись у даному твердженні, можна було, відвідавши виставку. Миски для експозиції були привезені із державних і приватних колекційних зібрань різних народів світу. Цікавим організаційним моментом виставки було те, що авторами пояснюючих текстів до експонатів, з колекції Портлендського музею сучасного мистецтва та місцевих колекційних зібрань, були не тільки куратори, мистецтвознавці, але й спеціалісти інших, недовідомих до мистецтва сфер зайнятості: кухарі, антропологі, також поети. У пояснюючих до експонатів текстах вони ілюстрували звичайний предмет людського побуту – миску – під різногранними кутами зору, представляючи і відкриваючи аудиторії функціональність даної культурної форми та її історико–культурну цінність. На думку організаторів, залучення до створення виставки спеціалістів різнорядних, не пов'язаних з культурно–мистецькою сферою профілів (метод краудсорсингу), буде провокувати відвідувачів долучатись до безпосередньої участі у заході. Бажаючі мали написати або намалювати власні рефлексії про миску та її історичне, соціокультурне значення. Об'єктом натхнення могла бути миска з власного побуту або експонат з виставки. Оформлені на папері рефлексії учасники заходу і гості веб–сторінки⁵ музею надсилали електронною поштою організаторам заходу. Окремі рефлексії учасників ставали частиною експозиційного простору виставки – їх розміщували з супроводжуючим авторським текстом, малюнками, фотографіями або, за наявності, предметом обговорення – самої посудини.

Щоб зацікавити аудиторію у більш глибокому обговоренні предмету уваги виставки, було створено ряд краудсорсингових проєктів. Серед них: «Миски навколо міста» (*Bowls Around Town*) – цікавий проєкт портлендського митця кераміки М. Стренда, що проходив навесні 2013 р. Основа проєкту – розгляд знакової форми миски у різних соціальних контекстах. Учасниками його стали: місцеві пожежні станції, об'єднання кулінарів та мережа місцевих бібліотек. М. Стрендом були створені подорожні коробки, з розміщеними у них: авторською мискою, записником та цифровою камерою. Ці коробки були відправлені учасникам проєкту. Використовуючи предмети з коробки учасники мали проілюструвати (записом рецепта у записнику, своїми рефлексіями, щодо розділення трапези з іншими людьми, фотографіями страви у мисці з коробки та фото самих учасників проєкту) свою культуру харчування і надіслати куратору проєкту. Найцікавіші історії ставали частиною виставки у Портлендському художньому музеї «Object Focus: The Bowl». В одному з інтерв'ю М. Стренд зазначав, що йому подобається, коли проєкт залучає громадськість, музей та фахівців шанобливих професій (наприклад, пожежна безпека), які об'єднались, щоб відзначити задоволення від використання виробів керамічного мистецтва [8].

1 Борис Гройс – радянсько–німецький мистецтвознавець, філософ, письменник.

2 Часові рамки виставки: березень–вересень 2013 р.

3 М. К. Гут – художник, професор Тихоокеанського північно–західного коледжу мистецтв (PNCA) м.Портленда.

4 Object Focus: The Bowl / Museum of Contemporary Craft, Portland // Веб–сторінка мистецької організації «Ceramics Now». 2013. URL: <http://www.ceramicsnow.org/post/44502690722/focus-the-bowl-museum-of-contemporary-craft-portland> [7].

5 Учасником виставки міг стати громадянин будь–якої країни, надіславши електронною поштою свій роздум про миску як культурну форму.

Одна з подорожних коробок М. Стренда була відправлена у Європу (Голландія, Мюнхен та ін.). У планах куратора проекту видати книгу, з усієї кількості матеріалу, зібраного подорожними коробками. Також у рамках виставки «Object Focus: The Bowl» було реалізовано цікавий проект у співпраці місцевих ресторанів та митців-керамістів, які виготовляли посудини спеціально для сезонного меню.

Вивчаючи етапи, специфіку та проміжні результати проекту «Object Focus: The Bowl», можна сказати, що через «миску як архетипну форму культури» було реактуалізовано великий пласт історико-культурного минулого народів, уклад їх життя, традиції та вірування, що у синтезі поєднано з уявленнями та традиціями трапез представників сучасних культур ХХІ ст., записаних з уст їх носіїв, у взаємозв'язку з світоглядними установками, цінностями, культурно-історичною пам'яттю народу.

Отже, призначення художнього музею як місця культурного авторитету, середовища репрезентації та зберігання мистецької спадщини минулих епох та сучасності, з кінця ХХ – на початку ХХІ ст., – почало оновлюватись. Сучасний художній музей є середовищем життя живої культури і мистецтва, які налаштовані на активний, взаємодіючий і плідний діалог з аудиторією.

Як показав аналіз реального досвіду сучасних художніх музеїв у соціо-проектувальній діяльності – суспільство зацікавлене у відвідуванні музею, що дарує враження, можливість активної інтеракції з предметом інтересу (використання мультимедійних додатків для ознайомлення з образами, сюжетом, історією картини, для ближчого її сприйняття; залучення у комунікацію нюху, дотику або іншого рівня відчуття людини, що раніше не були задіяні у комунікації з креативним середовищем музею). Суспільство зацікавлене у відвідуванні музею, що змінює кут сприйняття речей і явищ, їх інтерпретації, включенням у полісемантичний і полікультурний простір, яким являється сучасний художній музей. Тільки він здатний віднаходити або будувати нові зв'язки між предметами духовно-матеріальної спадщини народу з історією, науками, релігіями, дослідженнями у різних галузях – як жодна з інших соціокультурних структур ХХІ ст.

Список використаних джерел

1. Гройс Б. Медіамистецтво у музеї [Електронний ресурс] // Електронне видання Художній журнал. – 2002. – №40 [сайт]. – URL: <http://www.guelman.ru/xz/362/xx40/xx4003.htm>. (дата звертання: 23.05.2015).
2. Gallery one – трансформація емоцій. Частина друга [Електронний ресурс] // «MART – технології та маркетинг у музеї» [сайт]. 8.04.14. – URL: <http://mart-museum.ru/portfolio/gallery-one-part-2/>. (дата звертання: 14.04.2015).
3. Art-o-mancy. Making the museum your personal oracle [Електронний ресурс] // Blog by Laurie Phillips and Jon Spayde. 2014. – URL: <http://www.art-o-mancy.com/> (дата звертання: 4.06.2015).
4. Веб-сторінка проекту «Object Focus: The Bowl» Портлендського музею сучасного мистецтва [Електронний ресурс]. 2013. – URL: <http://www.museumofcontemporarycraft.org/exhibitions/5412/> (дата звертання: 12.05.2015).
5. Turning the Museum into Personal Oracle [Електронний ресурс] // Centre for the Future Museums [сайт]. 26.06.14. – URL: <http://futureofmuseums.blogspot.com/2014/06/turning-museum-into-personal-oracle.html> (дата звертання: 4.06.2015).
6. Integrating Collaboration and Technology to Create a Crowdsourced Experience [Електронний ресурс] // Centre for the Future Museums [сайт]. 29.05.12. – URL: <http://futureofmuseums.blogspot.com/2012/05/integrating-collaboration-and.html> (дата звертання: 9.06.2015).
7. Object Focus: The Bowl / Museum of Contemporary Craft, Portland [Електронний ресурс] // Веб-сторінка мистецької організації

«Ceramics Now» [сайт]. 2013. – URL: <http://www.ceramicsnow.org/post/44502690722/focus-the-bowl-museum-of-contemporary-craft-portland> (дата звертання: 13.05.2015).

8. Bowls around town project [Електронний ресурс] // Веб-сторінка митця М. Дж. Стренда [сайт]. 2013. – URL: <http://www.michaeljstrand.com/#!/bowls-around-town> (дата звертання: 20.06.2015).

References

1. Grojs B. Mediamystectvo u muzei' [Elektronnyj resurs] // Elektronne vydannja Hudozhnij zhurnal. – 2002. – №40 [sajt]. – URL: <http://www.guelman.ru/xz/362/xx40/xx4003.htm>. (data zvertannja: 23.05.2015).
2. Gallery one – transformacija emocij. Chastyna druga [Elektronnyj resurs] // «MART – tehnologii' ta marketing u muzei'» [sajt]. 8.04.14. – URL: <http://mart-museum.ru/portfolio/gallery-one-part-2/>. (data zvertannja: 14.04.2015).
3. Art-o-mancy. Making the museum your personal oracle [Elektronnyj resurs] // Blog by Laurie Phillips and Jon Spayde. 2014. – URL: <http://www.art-o-mancy.com/> (data zvertannja: 4.06.2015).
4. Веб-сторінка проекту «Object Focus: The Bowl» Portlends'kogo muzeju suchasnogo mystectva [Elektronnyj resurs]. 2013. – URL: <http://www.museumofcontemporarycraft.org/exhibitions/5412/> (data zvertannja: 12.05.2015).
5. Turning the Museum into Personal Oracle [Elektronnyj resurs] // Centre for the Future Museums [sajt]. 26.06.14. – URL: <http://futureofmuseums.blogspot.com/2014/06/turning-museum-into-personal-oracle.html> (data zvertannja: 4.06.2015).
6. Integrating Collaboration and Technology to Create a Crowdsourced Experience [Elektronnyj resurs] // Centre for the Future Museums [sajt]. 29.05.12. – URL: <http://futureofmuseums.blogspot.com/2012/05/integrating-collaboration-and.html> (data zvertannja: 9.06.2015).
7. Object Focus: The Bowl / Museum of Contemporary Craft, Portland [Elektronnyj resurs] // Веб-сторінка mystec'koi' organizacii' «Ceramics Now» [sajt]. 2013. – URL: <http://www.ceramicsnow.org/post/44502690722/focus-the-bowl-museum-of-contemporary-craft-portland> (data zvertannja: 13.05.2015).
8. Bowls around town project [Elektronnyj resurs] // Веб-сторінка mytca M. Dzh. Strenda [sajt]. 2013. – URL: <http://www.michaeljstrand.com/#!/bowls-around-town> (data zvertannja: 20.06.2015).

Suprunchuk A. P., Graduate student of Cultural studies in the National Pedagogical Dragomanov University, Manageress of the scientific-educational department in the Chernobyl National Museum (Ukraine, Kyiv), aleksandra.suprunchuk@gmail.com

Space of contemporary art museum

Contemporary art museum of XXI-th century is the main subject of learning in this article. Modern art museum is directed to form an interactive dialogue with the museum audience like other modern museums with the different subjects (historical museums, museums of science and nature, biographical etc.). The article subject of study are the description of specific characteristics of the space of modern art museum and also determination of the real need of museum's functioning for society, for satisfying their wishes, needs. Analyze of content and results of some last socio-cultural projects, which were realized in the modern art museums from the different country, is represented that the social role of functioning of the modern museum, level of satisfying human needs of knowledge and interaction with art – have been innovated and modernized. Soviet assignment of museum functioning was the behavioral and educational. Nowadays it was changed on the cultural-creative space for communications, spending free time, with the getting new information during interactive dialogue with the museum. Existing museum's experience illustrates that museum's audience react positively, with interest on the process of modifications the museum's dialogue, that influences on the increase the social significance of museum's work in the XXI-th century.

Keywords: art, art museum, interaction, information technology, reflection, communication, interiorization, crowdsourcing, actualization, guided tour, design, strategy.

Супрунчук А. П., аспірантка кафедри культурології, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова, завідувачка сектором науково-освітньої роботи Національного музею «Чернобиль» (Україна, Київ), aleksandra.suprunchuk@gmail.com

Пространство современного художественного музея

Главный предмет внимания в статье – художественный музей, вписанный в реалии XXI века. Современный художественный музей, как и музеи других профилей, в своей деятельности направлен на построение взаимодействующего диалога с аудиторией. Цель написания статьи включала: определение характерных свойств пространства современного художественного музея

и охарактеризованіе существующей востребованности социума в работе музея, удовлетворении своих потребностей. На основе проведенного анализа содержания и результатов, недавно реализованных социокультурных проектов в художественных музеях разных стран мира, можно заключить, что социальная роль музея, уровень удовлетворения им человеческих потребностей в познании и взаимодействии с искусством – обновляются и модифицируются. Советское просветительско-воспитательное назначение музея сменилось культурно-креативным пространством для общения, проведения досуга, с получением новой информации во время интерактивного диалога с музеем. Реальный музейный опыт показывает, что процессы модификации музейного диалога имеют положительный отзыв и вызывают интерес у аудитории, что способствует росту значения музея в жизни общества XXI-го века.

Ключевые слова: искусство, художественный музей, интеракция, информационные технологии, рефлексия, коммуникация, интериоризация, краудсорсинг, актуализация, экскурсионный маршрут, проектирование, стратегия.

* * *

УДК 17:82

Бондаренко О. О.,
спеціаліст, пошукач кафедри етики, естетики та
культурології, Київський національний університет ім.
Тараса Шевченка (Україна, Київ),
Karldeniz19835@gmail.com

ОПТИКА ЗЛА В ЛІТЕРАТУРНОМУ ТЕКСТІ

Епопея Л. Толстого «Війна і мир» може бути прочитана по-різному. Історик, літературознавець, вчитель, психолог можуть вилучати з цього роману ті смисли, які їх цікавлять, але для філософа ця книга представляє, в першу чергу, інтерес з точки зору виявлення смислів етичного порядку. Персонажів роману, на думку автора статті, можливо співвіднести між собою за допомогою чотиричленної структури, яка досить чітко ілюструє бачення зла Л. Толстим. Порівняльність етик І. Канта і автора епопеї теж, у свою чергу, сприяє виявленню та розумінню образів, носіїв зла. Чотирирівнева структура роману також допомагає зіставити героїв оповідання, які не є носіями зла, з героями, які грають головну роль в парадигмі зла Л. Толстого.

Ключові слова: оптика зла, літературний текст, Л. Толстой.

Проблематика статті розкривається за допомогою виявлення, візуалізації образного світу зла, представленого в романі Л. Толстого «Війна і мир». Метою статті є доказ того, що візуалізація цих образів здійснюється за певною схемою, яка є образно-порівняльна структура тексту. За допомогою цієї схеми є можливість вилучати виразні і рельєфні образи зла. Доповненням до схеми виступає розуміння етики Л. Толстого як успадкування етики І. Канта, що сприяє розумінню і декодуванню злого в романі. Гранічно просте бачення добра Л. Толстим, у свою чергу, розкриває парадигму зла через діаметрально протилежних персонажів, що стоять поза парадигмою романного зла.

Автор статті спирається в першу чергу на текст роману Л. Толстого, а в разі паралелізму етик російського та німецького класиків на текст Л. Свендсена.

В епоху «галактики Гутенберга» візуалізується навіть те, що за своєю природою не візуалізовано, вважає дослідник візуальної культури Н. Мірзоев. Специфічну роботу в культурному полі здійснила література, яка привнесла динаміку в «картину світу», до того як з'явилися технічні можливості оживити картинку. Своєрідність і космізм російського роману дозволяє здійснити аналіз проблеми візуалізації зла.

У романі «Війна і мир» внутрішня свобода героїв будується за схемою, яку запропонував ще І. Кант. Зло по І. Канту не містить в собі чогось екстравагантного, лиходій І. Канта, як і Л. Толстого, зовсім не диявол – це зло можна назвати буденним або ординарним злом. Радикальне зло не є абсолютним злом, скоріше це те, що

лежить в основі всього різноманіття поганих вчинків, які не обов'язково повинні бути особливо обурливими й потворними. Радикальне зло – це корінь усього зла. Радикальність зла не виражається в злочинах, скоєних з особливою жорстокістю. Радикальність слід розуміти як глибину моральної зіпсованості, пріоритет егоїзму. Таким чином, людина, життя якої представляється іншим взірцем моральності, цілком може виявитися за своєю суттю запеклим негідником або лиходієм. Якщо суб'єкт моралі веде праведне життя лише для того, щоб оточуючі сприймали його як праведника, а не тому, що він вважає таке життя правильним, яке не суперечить моралі, то, відповідно до трактування І. Канта, ця людина – злодій. Моральне зло по І. Канту полягає в підпорядкуванні норм моралі власним нахилам, а радикальне зло – це вільний вибір на користь власного нахилу до такого підпорядкування. Виходячи з цього, радикальне зло передреє всім аморальним вчинкам. Моральне зло є передумовою для формування будь-якої максими, яка навмисно порушує закони моралі [1, с. 145]. Л. Толстой формує моральний вигляд персонажів епопеї за ідентичним принципом – повинна бути присутня нехай і часткова, але відмова від егоїстичного прагнення до особистого блага, тому що воно затьмарює від людини загальне і безсумнівне благо життя як такого. Л. Толстой максимально просто формулює своє розуміння моральності: немає величі там, де немає простоти, добра і правди. Ці моральні критерії автор застосовує до всіх героїв роману, починаючи з імператорів і полководців і закінчуючи простими російськими мужиками. В результаті персонажі візуалізуються згідно з наочною і розбірливою схемою, залежно від того, наскільки їх поведінка в житті відповідає принципу відмови від особистого блага.

Л. Толстой досить чітко ілюструє прояви зла і схема цієї візуалізації чотиричленна. Романна оповідь розвивається на чотирьох рівнях: рівень російської аристократії, рівень великої історії, рівень народний і метафізичний. Кожному рівню відповідають певні персонажі, які, у свою чергу, співвідносяться з іншими персонажами, які знаходяться поза парадигми зла Л. Толстого (Болконські, Безухов, Ростови, Ахросімова, Кутузов, Тушин, Каратаєв, Тімохін). Візуалізація досягається за допомогою опису, (деяких особливостей, рис, думок), опису дії і порівняння.

На рівні аристократії зло візуалізується за допомогою таких персонажів як: Курагіні (Елен, князь Василь, Анатоль, Іполит) Долохов, Ганна Павлівна Шерер, Друбецькі (Борис, Ганна Михайлівна), Берг, m-lle Bourienne, маленька княгиня (Lise). Це персонажі, для яких категорії добра і зла співмірні не з моральними принципами, але самі ці принципи для них байдужі, ці категорії для них просто не існують і різниці між добром і злом ці персонажі не бачать – їх вчинками керують або пристрасть, або власний інтерес. Навіть якщо їм хтось вказав на їх гріховність і лиходійство, вони скоріше за все не зрозуміли б, про що йде мова. У романі «Війна і мир» негативні герої незмінні і статичні протягом усіх чотирьох томів (15 років). Долохов, один з головних носіїв зла в романі, описується Л. Толстим як «людина середнього зросту, курчавий і з світлими блакитними очима. Йому було років двадцять п'ять. Він не носив вусів, як і всі піхотні офіцери, і рот його, найбільш вражаюча риса, був весь на видноті. Лінії цього рота були чудово тонко вигнуті.

У середині верхня губа енергійно опускалася на міцну нижню гострим клином, і в кутах утворювалося постійно щось на зразок двох посмішок, по одній з кожного боку; і все разом, а особливо в з'єднанні з твердим, нахабним, розумним поглядом, складало враження таке, що не можна було не помітити цього обличчя» [2, с. 41–42]. Автор зображуючи Долохова, дає зрозуміти, що персонаж цей сильна і незламна особистість. Долохов буде кілька разів розжалуваний у солдати, візьме участь у всіх боях, описаних у романі, буде поранений на дуелі, відвідає Кавказ, надасть допомогу Анатолію Курагіну в спробі викрадення Наташі Ростової і все це, відбуватиметься з двоїстою і нахабною посмішкою самовпевненого і нахабного обличчя. Опис Долохова через рефлексію П'єра Безухова доповнює візуалізацію: «Він згадував той вираз, що з'являвся на обличчі Долохова, коли на нього находили хвилини жорстокості, як ті, коли він пов'язував квартального з ведмедем і пускав його на воду, або коли він викликав без будь-якої причини когось на дуель, або вбивав з пістолета коня візника. Цей вираз часто був на обличчі Долохова, коли він дивився на нього. «Так, він брелер, – думав П'єр, – для нього нічого не варто вбити людину, йому повинно здаватися, що всі бояться його, йому повинно бути приємно це» [3, с. 24]. При цьому Долохову дуже важливо, щоб всі бачили який він. Єдина слабкість (а це виглядає саме так), яку може собі дозволити Долохов, це любов до матері, яка його обожає. Лагідність і простота огидні еству Долохова. Беручи участь у битві він, безумовно, хоробрий і стрімкий, кмітливий і витривалий, але це тільки заради того, щоб потім доповісти старшому офіцеру про свої славні вчинки і щоб їх всі запам'ятали:

« – Ваша високоповажносте, ось два трофеї, – сказав Долохов, вказуючи на французьку шпагу і сумку. – Мною узятий в полон офіцер. Я зупинив роту. – Долохов важко дихав від втоми; він говорив з зупинками. – Вся рота може свідчити. Прошу запам'ятати, ваша високоповажносте!

– Добре, добре, – сказав полковий командир і звернувся до майора Економова.

Але Долохов не відійшов; він розв'язав хустку, смикнув його і показав кров у волоссі, що запеклася.

– Поранення багнетом, я залишився у фронті. Запам'ятайте, ваша високоповажносте» [3, с. 239].

Рівень великої історії так само сповнений персонажами, які не відповідають моральним установкам Л. Толстого. Наполеон, Растопчин, австрійські, німецькі та французькі воєначальники, Аракчев, Сперанський, наближені до двору Олександра, сам Олександр, байдужі до добра і зла, вони дозволяють собі діяти не замислюючись про те, як це може відбитися на долях мільйонів.

«Афішки», повне незрозуміння і небажання розуміти те, що насправді відбувається навколо, візуалізує Растопчина як одного з головних носіїв зла. Найважливішими епізодами візуалізації є розтерзання Верещагіна і зустріч московського градоначальника з божевільним на Соколиному полі. Верещагін встигне сказати тільки «Граф, один Бог над нами ...» [4, с. 361] і зміст цих слів смутно і невиразно зрозуміє Растопчин тільки, коли він прислухається до божевільного, який із тремтінням у голосі скаже йому «Тричі вбили мене, тричі воскресав з мертвих. Вони побили камінням, розіп'яли мене ... Я воскресну ... воскресну ... воскресну. Розтерзали моє тіло. Царство Боже зруйнується ... Тричі зруйную і тричі піднесу його» [4, с. 365] і в цей момент

Растопчин жажнеться того, що розправа над невинною людиною назавжди залишиться в ньому і з ним: «Спогад був свіжим, але не дивлячись на це, Растопчин відчував тепер, що він глибоко, до крові, вривався в його серце. Він ясно відчував тепер, що кривавий слід цього спогаду ніколи не заживе, але що, навпаки, чим далі, тим зліше, болісніше буде жити до кінця життя цей страшний спогад в його серці» [4, с. 366].

Інший персонаж, Аракчев, як і Даву, «не боягуз, але настільки ж відданий, жорстокий і не вмів висловлювати свою відданість інакше як жорстокістю» [4, с. 23]. Причому Л. Толстой визначає подібних діячів як якусь необхідність, як вовків, обов'язково присутніх у будь-якому державному устрої. Начальника штабу російської армії Бенігсена перед Бородинською битвою хвилювало тільки приватне кар'єрне благополуччя (втім, як і Бориса Друбецького, що був адъютантом при Бенігсені), у той час як вирішувалася доля Вітчизни. Візуалізація зла на рівні великої історії відрізняється саме тотальною байдужістю до всього того, що так важливо для Кутузова, Андрія Болконського, П'єра Безухова і для самого Л. Толстого: «Щоб жити чесно, треба рватися, плутатися, битися, помилятися, починати й кидати, і знову починати, і знову кидати, і вічно боротися і втрачати. А спокій – душевна підлість» [6, с. 97]. Таким спокоєм володіють всі носії зла в романі. Наполеон, як найголовніша ланка візуалізації зла володіє подібним спокоєм в найбільшій мірі.

Візуалізація зла через образ Наполеона особливо показова. Л. Толстой в описі діяльності, думок чи зовнішності Наполеона завжди відгукується про нього якщо не в принизливій, то, у всякому разі, в тональності неслави. Микола Ростов зауважує що «Наполеон погано і нетвердо сидів на коні» [3, с. 151] і що «на обличчі Наполеона була неприємно-уравана посмішка» [3, с. 152]. У Наполеона «товста спина», «жирні груди», «жирні плечі» [4, с. 223], «опухле і жовте обличчя», «жирні стегна коротких ніг» [4, с. 25], він «маленька людина в сірому сюртуку» [4, с. 13]. Наполеон візуалізується через звернення на його погляд Андрія Болконського, після битви під Аустерліцем, як «дріб'язковий», «марнославний» і «самовдоволенний» «порівняно з тим високим, справедливим і добрим небом» [2, с. 368]. Перед Бородинською битвою Наполеон наказує виставити напоказ портрет сина, зображеного граючим земною кулею, щоб «не позбавити стару гвардію, що стояла біля його намету, щастя бачити римського короля, сина і спадкоємця їх обожнюваного володаря» [4, с. 226]. В цей же час вся російська армія, включаючи і Кутузова, теж дивиться на зображення, але не царственої особи, а на лик «Смоленської Матінки». І якщо в стані Наполеона, за його примхи, лунають вигуки «Vive l'Empereur!», то в стані російської армії ніхто не кричить і не галасує, але «біжить і кланяється в землю з оголеними головами юрба військових» [4, с. 205]. Спокій і душевна підлість, самомилювання і самовпевненість Наполеона послужили причиною тому стану і положенню, в яке, відповідно, впав «Бонапарте» і в якому опинилися обидві, що брали участь в битві, армії на наступний день. Наполеон раптом зрозумів, що «Битви вже не було. Було вбивство, яке ні до чого не могло повести ні росіян, ні французів ... він не міг зупинити тієї справи, яка творилася перед ним і навколо нього і яка вважалася керованою ним і залежною від нього, і справа ця йому в перший раз, внаслідок неуспіху, увялялася непотрібною і жажливою» [4, с. 256]. Але навіть в цей момент Наполеон,

все ж усвідомивши, почасти, ступінь жаху, якому причиною був він, залишився вірним своїм гордовитим переконанням, і «не зміг дати розгромити свою гвардію» не тому, що він за хвилину до цього жахався безглуздості кровопролиття, а тому що честь мундира не дозволяла йому «за три тисячі двісті верст від Франції» [4, с. 257] дати це зробити.

Дещо відокремленим виглядає зло, візуалізоване в романі за допомогою такого образу як Тихон Щербатий – продовження на народному рівні лінії Долохова (російської аристократії) і Наполеона (великої історії). Цей персонаж не такий однозначний. Це, свого роду, селянин–надлюдина у якого все завжди виходить, який більше за всіх робить і над яким всі завжди глузують. Тихон ідеальний солдат, партизан в загоні Денисова, він сильний, так само як і Долохов витривалий і сміливий, однаково вправно колить як дрова, так і ворога–француза, не цурається брудної роботи, яку робить більше всіх в загоні, але при цьому над ним всі сміються і потішаються, і ніхто не любить. Тихон Щербатий це візуалізація народного гніву, «безглузлого і нещадного». Він нечупара, неохайний, не визнає вогнепальної зброї, якщо і носить мушкетон, то «більше для сміху» [5, с. 139], його зброя це сокира і спис. «Коли треба було зробити що–небудь особливо важке і бридке – вивернути плечем у бруді віз, за хвіст витягти з болота коня, обдерти його, залізти в середину французів, пройти в день п'ятдесят верст, – всі вказували, посміхаючись, на Тихона» [5, с. 140]. Після поранення Тихон перестав брати полонених, якщо цього йому не наказували (Показово, що і Долохов, також, не бере полонених, на відміну від Денисова). У «Війні і мирі» є ще один персонаж, який так само, як і Тихон, робить все, на перший погляд правильно, як треба, без думки про себе, просто і спритно віддаючись своїй справі, і все ж цей персонаж залишається позбавленим любові оточуючих, відносини у всіх до нього неприязні, але без ворожнечі і відрази – мова йде про Соню, названу доньку Ростових. Соня, не дивлячись на те, що вона була тою, найголовнішою ланкою в епізоді з невдалим викраденням Наташі (саме завдяки Соні це викрадення не вдалося) все ж «пустоцвіт», вона любить не людей кожного окремо, а як би всіх разом, а отже нікого. «Вона, як кішка, прижилася не до людей, а до дому» [5, с. 269]. Соня це осередок вічної і покірної подяки, Тихон, це осередок потужного і, нехай і праведного, але гніву. Тихон це надлюдина не тому, що він все може, а тому, що він злий і нещадний, саме злість робить його успішним. Платон Каратаєв, який співвідноситься на народному рівні з П'єром, є повним антиподом Тихона. За Л. Толстим мудрість і смиренність Платона Каратаєва набагато цінніші, ніж потужний гнів Тихона Щербатого, тому Безухов доходить завдяки Платону у своїх шуканнях до істини і розуміння, які він шукав весь роман, а Тихон нікого не відроджує і не насталяє, він такий самий «пустоцвіт» як і Соня.

Метафізичний рівень проявляється як детальний, візуалізований додаток до художнього образу у вигляді символу, яким, у разі зла, виступає вогонь. У разі такого героя як П'єр, цим символом є вода: «Кров з жил випусти, води налий, тоді війни не буде» [3, с. 127], говорить старий Болконський П'єру, відповідаючи на його думку про те, що прийде час і не буде війни; П'єру сниться сон про земну кулю з крапель, які взаємно перетікаючи одна в одну утворюють життя; на березі річки відбувається суперечка Андрія з П'єром про віру, масонство і ламкий,

рухливий лід символізує злам світогляду; П'єр вирішив залишитися в окупованій Москві, продумував, як і коли він позбавить життя Наполеона, і це теж візуалізує Безухова як носія водної стихії. Всі носії зла являють собою як би марнотратників (прожигатели жизни) життя і пожежа, яка обгорнула майже всю Москву, є кульмінацією візуального втілення зла. У той час, як Наполеон просувався зі своєю величезною армією по території Росії в бік Москви, Елен Курагіна доклала зусиль до того, щоб перейшовши в католицтво розлучитися з П'єром і повторно вийти, з користю для себе, заміж за одного з вельмож. Князь Василь, як і завжди, з'являвся в гуртку Ганни Павлівни Шерер і, залежно від обставин, або захоплювався діями Кутузова, або, акцентуючи увагу на тому, що він завжди був тієї думки, вказував на те, що сліпий і розпусний старий не може як слід керувати діями армії. Ганну Павлівну Шерер, в сою чергу, цікавило лише те, наскільки благопристойно і чинно проходять вечори в її клубі. Теоретики війни, такі як Пфуль, німецькі принци Вольцоген, Вінцингероде так само абстрактно теоретизували, забуваючи про те, що точних законів війни не буває і бути не може. Граф Растопчин загордився, що він є носієм і проповідником патріотичного почуття і що він має право маніпулювати народом на свій «мудрий» розсуд. Для багатьох було абсолютно все одно, що буде з Москвою, і Москва згоріла не тільки тому, що «будь–яке залишене дерев'яне місто повинно неодмінно згоріти» [4, с. 371], але й тому, що в полишене місто були допущені чужі, «господарювати і варити собі кашу» [4, с. 372]. П'єр Був не в змозі чому–небудь перешкодити, Наполеон і його наближені, так само марно намагалися зупинити хаос, що насувався, бо велич і блиск вогню це те єдине, що може бути протиставлено величавості і блиску Наполеона, який, так бажав цю столицю, так в неї прагнув, дозволяв собі вульгарні порівняння («Місто, зайняте ворогом, подібне дівчині, яка втратила цноту» [4, с. 339]), пройшов три тисячі з гаком верст, і задихнувся від горілого смороду, тому що неможливо нести блага звістку на армійських багнетах. Сталося те ж, що і в «Братах Карамазових», всі знали, що Федора Павловича можуть убити, всі знали, що він ходить під пильною увагою смерті, але ніхто нічого не зробив, ніхто не перешкодив цьому вбивству, і хто вбив, власне, теж незрозуміло, і не особливо важливо. У рівній мірі неважливо хто організував пожежу в Москві, важливо, що ця пожежа виникла, здійснюючи, таким чином, символіко–візуальний акт очищення і відплати.

Пізнання в епоху «галактики Гутенберга» можливо через візуальне. Л. Толстой, візуалізуючи зло, розкриває за допомогою своєї чотиричленної структури роману можливості когнітивного процесу. При цьому сам автор наполягає на тому, що «Якщо припустити, що життя людське може управлятися розумом, – то знищиться можливість життя» [5, с. 246]. Таким чином, схема романної оповіді в епопеї «Війна і мир» досить прозора і рельєфна. Зло принципово впізнається і співвідноситься. Візуалізація за допомогою описаної чотиричленної схеми гранично наочна, образи опуклі й впізнаванні, що, безумовно, сприяє вірному прочитанню і спілкуванню з текстом.

Список використаних джерел

1. Свендсен Л. Философия зла. – М.: Прогресс–Традиция, 2008. – 352 с.
2. Толстой Л. Собрание сочинений: в 12 т. Т.3 – М.: Правда, 1984. – 398 с.

3. Толстой Л. Собрание сочинений: в 12 т. Т.4 – М.: Правда, 1984. – 399 с.
4. Толстой Л. Собрание сочинений: в 12 т. Т.5 – М.: Правда, 1984. – 430 с.
5. Толстой Л. Собрание сочинений: в 12 т. Т.6 – М.: Правда, 1984. – 366 с.
6. Толстой Л и Толстая А. Переписка (1857–1903). – М.: Наука, 2011. – 974 с.

References

1. Svendsen L. Filosofija zla. – М.: Progress–Tradicija, 2008. – 352 s.
2. Tolstoj L. Sbranie sochinenij: v 12 t. T.3 – М.: Pravda, 1984. – 398 s.
3. Tolstoj L. Sbranie sochinenij: v 12 t. T.4 – М.: Pravda, 1984. – 399 s.
4. Tolstoj L. Sbranie sochinenij: v 12 t. T.5 – М.: Pravda, 1984. – 430 s.
5. Tolstoj L. Sbranie sochinenij: v 12 t. T.6 – М.: Pravda, 1984. – 366 s.
6. Tolstoj L i Tolstaja A. Perepiska (1857–1903). – М.: Nauka, 2011. – 974 s.

Bondarenko O. O., specialist, Aspirant of the Department of Ethics, Aesthetics and Culture, T. Shevchenko University (Ukraine, Kyiv), Karldeniz19835@gmail.com

Optics of evil in the literary text

The epic of Tolstoy's «War and Peace» can be read in different ways. Historian, literary critic, a teacher, a psychologist can extract from the novel they are interested meanings, but for the philosopher, this book is, first of all, the interest in terms of identifying the meanings of ethical order. The characters of the novel, according to the author, it is possible to relate to each other using four-part structure, which quite clearly illustrates the vision of evil of Tolstoy. Comparability ethics of Kant and the author of the epic, in turn, facilitates the identification and understanding, the carrier of evil. Four-part structure also helps to compare the characters of the narrative that are not carriers of evil, with characters who play a major role in the paradigm of evil of Tolstoy.

Keywords: Optics of evil, literary text, Tolstoy.

Bondarenko O. O., специалист, соискатель кафедры этики, эстетики и культурологии, Киевский национальный университет им. Тараса Шевченко (Украина, Киев), Karldeniz19835@gmail.com

Оптика зла в литературном тексте

Эпопея Л. Толстого «Война и мир» может быть прочитана по-разному. Историк, литературовед, учитель, психолог могут извлекать из этого романа интересные их смыслы, но для философа эта книга представляет, в первую очередь, интерес с точки зрения выявления смыслов этического порядка. Персонажей романа, по мнению автора статьи, возможно соотносить между собой с помощью четырехчастной структуры, которая довольно отчетливо иллюстрирует видение зла Л. Толстым. Сопоставимость этик И. Канта и автора эпопеи тоже, в свою очередь, содействует выявлению и пониманию образов, носителей зла. Четырехчастная структура романа также помогает сопоставить героев повествования, которые не являются носителями зла, с героями, которые играют главенствующую роль в парадигме зла Л. Толстого.

Ключевые слова: оптика зла, литературный текст, Л. Толстой.

* * *

УДК 101.8

Войдило Я.,
здобувач, Національний педагогічний університет
ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ),
gileya.org.ua@gmail.com

СПЕЦИФИКА ПІДГОТОВКИ ІНЖЕНЕРНИХ КАДРІВ: КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ УКРАЇНСЬКО–ПОЛЬСЬКОГО ДОСВІДУ

Здійснено порівняльний аналіз специфіки підготовки інженерних кадрів в Україні та Польщі; автор відзначає єдність пріоритетів, головним з яких є необхідність модернізації фахової (предметної) та гуманітарної освіти; майбутній інженер має відповідати всім вимогам глобалізації та інформаційного суспільства, а також володіти комплексом компетенцій для реалізації своїх повноважень як особистості і громадянина; в Україні щодо цього йдуть ґрунтовні дискусії, у Польщі – проблема вже давно переведена у площину практичної реалізації.

Ключові слова: людина, освіта, інженерна освіта, компетенції інженера, фундаментальна та гуманітарна освіта інженера.

Підготовка сучасного фахівця вищої кваліфікації має дві основні складові: професійна та гуманітарно–світоглядна. Перша з них реалізується в ході професійної та практично–технічної підготовки кадрів; друга – в процесі вивчення гуманітарних дисциплін, належної культурно–просвітницької та виховної роботи, завдяки самовихованню та участі тих, хто навчається у вирішенні суспільних проблем та суперечностей. В останні роки в Україні спостерігається певна неухвага до гуманітарно–світоглядної підготовки кадрів. Особливо відчутною вона є в системі навчання інженерних кадрів. Прагнення до збільшення професійних предметів обумовлює скорочення предметів гуманітарного профілю, відображається на світоглядній позиції майбутніх кадрів й, в кінцевому розумінні, веде до технократизму, технократичного мислення і дії. Пошук оптимальної моделі підготовки інженерних кадрів обумовлює відповідні науково–методичні дослідження. Зупинимось на цьому більш детально.

XXI століття висуває нові вимоги до вітчизняної вищої інженерної освіти і одночасно надає їй нові можливості, пов'язані зі вступом України до єдиного Європейського простору. У зв'язку з цим, сьогодні центральними проблемами вищої інженерної освіти стають питання формування творчої, професійно і соціально відповідальної особистості, готової до постанови й розв'язання різноманітних суспільних і професійних задач [1, с. 116]. Європейські країни, що вже пройшли чи проходять шлях перебудови системи вищої освіти згідно з потребами нового часу та Болонської декларації перебувають також в стані пошуку методологічних та методичних перетворень освітнього простору. Саме тому порівняльний аналіз обсягу, специфіки та структури підготовки інженерних кадрів наприкінці XX – початку XXI століття в Україні та Польщі набуває актуальності та значення. Це зумовлено ще й тим, що у сучасному світі національний фонд «носіїв» інженерних знань, що стабільно розвивається, є основою соціально–економічного розвитку будь–якої держави. Технократичний стиль життя вимагає від практично всіх провідних країн світу планування збільшити попит на інженерні кадри, оскільки національні системи професійної освіти не можуть повною мірою задовольнити ринок інтелектуальної праці як в кількісному, так і в якісному відношенні. Це ж стосується України, адже середній вік кваліфікованих інженерів в нашій державі нині вже знаходиться в діапазоні 45–65 років. Враховуючи стрімке скорочення терміну старіння знань, це зумовлює різке скорочення компанії, спроможних розробляти принципово нові зразки високотехнологічної продукції. Крім того, молодь сьогодні не вважає роботу вченого, інженера та конструктора престижною [2, с. 27].

Українське суспільство та можновладці намагаються не відставати від сучасних тенденцій розвитку освіти. Закони України «Про освіту» і «Про професійно–технічну освіту» спрямовані на формування високорозвиненої, творчої особистості, зокрема в процесі підготовки інженерів. В них зазначено, що інженерна освіта має враховувати перспективи як удосконалення виробництва, так і інтеграції України з європейським співтовариством. За роки економічного становлення незалежної України значно похитнулася вітчизняна система професійної підготовки спеціалістів високої кваліфікації. Відсутність достатнього фінансування, низька зарплатня викладачів й інші фактори не дозволили підтримати на випереджальному рівні ні її матеріально–технічну базу, ні кадровий склад [3, с. 131].

Грунтуючись на вимогах до випускника інженерного вищого навчального закладу, загальній логіці підготовки фахівця інженерного профілю і наявній практиці передових систем освіти, можна стверджувати, що чинниками, котрі визначають якість процесу професійної підготовки у вищому навчальному закладі, є сформовані професійні знання, вміння і навички у студентів. Сучасні спеціалісти, на думку провідних вчених (див. роботи таких авторів, як В. П. Андрущенко, І. А. Зязюн, В. Г. Кремень, О. Г. Романовський, О. Е. Коваленко, В. В. Ягупов, В. І. Свистун, Л. Влодарська–Зола та ін.) повинні мати фундаментальну підготовку, засновану на новітніх наукових досягненнях, нових інформаційних технологіях, мати навички проектування й самостійної дослідницької роботи [4].

Звертаючись до головного предмета дослідження треба зазначити, що за визначенням науковців, інженерна освіта – цілеспрямована пізнавальна діяльність людей, яка безпосередньо спрямована на отримання професійних знань, навичок та вмінь, а також на вирішення технічних завдань та створення новітньої техніки [5, с. 86]. Останнім часом функції інженера істотно поширилися тому, що сучасні вимоги до цієї професії передбачають, що інженер повинен мати не тільки відмінні професійні знання, проектно–конструкторські та винахідницькі навички, він повинен вміти їх застосовувати, приймати рішення, організувати роботу підлеглих людей та добре знати економіку своєї спеціальності. Інженер повинен не тільки добре володіти словом, але і вміти висловити свою думку математично та графічно. Чималу частину часу в освіті інженера повинно займати вивчення суспільно–політичних наук (філософії, соціології, економіки, міжнародних відносин, історії, іноземних мов та ін.).

Особливо галузям виробництва України сьогодні потрібні спеціалісти у сфері розробки та реалізації високих технологій, які можуть комплексно поєднувати дослідницьку, проектну і підприємницьку діяльність, спрямовану на організацію високоефективних виробничих структур і здатні створювати інтелектуальну власність, реалізувати її, розробляти нові матеріальні цінності та забезпечувати їх перетворення в товар. Складність підготовки таких спеціалістів полягає в необхідності поєднання глибокого освоєння фундаментальних знань з докладним вивченням інженерної та підприємницької справи [4, с. 297].

Все це обумовлює необхідність врахування того, що при професійній підготовці інженерів у ВНЗ крім професійно–функціональних знань та вмінь особливого значення набувають професійно–практичні складові навчання, тобто вироблення та закріплення стійких умінь та навичок, пов'язаних із професійною діяльністю в умовах розвинених комп'ютерних та комунікаційних технологій, автоматизації більшості сфер людської діяльності, розвитку умінь освоювати новий досвід.

Розв'язання даної проблеми можливе лише при еволюційній перебудові інженерної освіти. Для цього необхідним є впровадження та використання сучасних технологій не лише при викладанні загально–професійних, але й спеціальних дисциплін. У цьому сенсі особливої актуальності набувають інформаційно–комунікаційні й педагогічні технології навчання, які знаходять своє віддзеркалення, зокрема, в конкретних електронних, навчальних і контролюючих програмах. Розробка подібних електронних ресурсів зумовлена необхідністю підготовки студентів до повноцінної та ефективної участі

в побутовій, суспільній і професійній галузях в умовах інформаційного суспільства.

У багатьох західних країнах, в тому числі у Польщі, вимоги роботодавців систематизовані за допомогою системи стандартів, що зіставляють професійну кваліфікацію працівників з рівнем їхньої освіти. В Україні такий стандарт під назвою «Національна рамка кваліфікацій» розробляється та постійно вдосконалюється, причому в його створенні беруть активну участь і деякі компанії. Однак ректори університетів все ж закликають не забувати про те, що вищі готують особистостей, а не механізми для ринку праці. На що роботодавці зауважують, що якщо особистість нездатна знайти собі гідну роботу, навіряд чи зможе вона залишитися особистістю [5, с. 84].

Відмінності професійної підготовки майбутніх інженерів Польщі за моделями яких виступають у структурно–логічній схемі психолого–педагогічної та предметної підготовки за бакалаврськими і магістерськими програмами перш за все у вимогах, що висуваються для сучасних інженерів, який називають євростандартом, тобто набором якостей і властивостей, яким надається особливе значення при підготовці інженерів у країнах Європейського співтовариства. Вони дістали назву «ключові кваліфікації». Серед основних названо такі вимоги: комунікативність, відповідальність, рефлексія, здатність до співробітництва, професійна самостійність, здатність до саморозвитку, ініціативність, наднормативна професійна активність тощо. Творча самостійність, таким чином, входить до складу ключових кваліфікацій як базова основа [6, с. 14].

В Україні донедавна професійна підготовка інженерів була побудована на засадах системно–діяльнісного підходу, згідно з яким набір навчальних курсів формувався на основі двох чинників: структури об'єкта вивчення (галузі) та структури діяльності. Як об'єкт вивчення прийнято галузь економіки та її складники (підоб'єкти), які становлять основу конкретної професії: техніка, технологія, організація, управління й економіка, екологія, охорона праці, правові питання галузі, наукові дослідження. Як структурні елементи діяльності прийнято її види: проектувальна, технологічна, організаційна, дослідна, які утворюють функціональну структуру будь–якої діяльності. Своєрідність побудови програм професійної підготовки полягає в тому, що їхньою початковою одиницею є нерозкрите ціле, що згодом розмежується шляхом заглибленого вивчення його елементів. Такий тип побудови програм називається циклічною систематичністю, коли на кожному з етапів поглиблюється і конкретизується уявлення про визначені елементи професійної діяльності. Така «спіраль» має кілька витків. Перший з таких є рівнем, де професійна діяльність і технологія розкриваються в масштабі метасистеми. Другий виток «спіралі» – це рівень технічних та соціальних систем. Третій виток визначає вивчення підсистем і додаткове освоєння систем керування. Така підготовка мала низку переваг, а саме: реалізувалося поетапне формування у студентів професійних умінь, між знаннями встановлювався міцний зв'язок, численні повторення знань про принципи, методи, засоби, форми професійної діяльності сприяли кращому засвоєнню навчального матеріалу. Однак, враховуючи недоліки такої системи, що з'явилися останнім часом, доцільною виявилася розробка системи підходів до формування компетенцій професіонала, які, працюючи на випередження, дозволили б отримати особистість, яка буде знаходитись у гармонії із собою та навколишнім середовищем і буде здатна на високому рівні вирішувати професійні завдання, адекватно динамічним умовам праці.

Серед таких компетенцій визначають: методологічну, технологічну, нормативно-правову, креативну, комунікативну, проєктувальну, управлінську, науково-дослідну. Формування цих компетенцій забезпечується відповідними курсами [7, с. 104].

Разом з тим реалізація такого підходу в інженерних ВНЗ, порівняно з іншими категоріями ВНЗ, становить складну науково-методичну задачу, оскільки інженерна освіта, що забезпечує кадрами реальний сектор економіки, є найбільш наукомісткою з усіх галузей освіти, по-перше, тому що досліджувані предмети складні для засвоєння; по-друге, темп відновлення знань є найбільшим саме в техніці й технології [8, с. 38].

Практика освітньої діяльності доводить, що базовою основою інженерної освіти мають стати не стільки навчальні дисципліни, скільки способи й форми організації навчальної діяльності. Основні зусилля у сфері освіти мають бути спрямовані: на забезпечення високого рівня методологічної культури (методи пізнавальної, професійної та комунікативної діяльності); на володіння творчими методами пізнання й діяльності; на широке впровадження в освіту багатокритеріальної постановки та розв'язання інноваційних проблем; на пошук множини рішень і вибір оптимального з них для задоволення потреб замовника [9, с. 47].

В сучасних умовах не тільки не викликає заперечень чи сумнівів, а й уже набув загального визнання той факт, що всю світову освітню систему і в особливості систему традиційної інженерної освіти охопила криза, яка фактично набула системного характеру. Вона викликає стурбованість не тільки освітян, а і всієї громадськості, оскільки від вибору шляхів і засобів подолання цієї кризи визначальною мірою залежатимуть основні напрями подальшого суспільного розвитку. Успішне подолання кризи інженерної освіти вже не може бути забезпеченом за рахунок окремих заходів чи навіть часткових реформ, спрямованих на поліпшення підготовки інженерних кадрів. Ситуація вимагає кардинального переосмислення нових суспільних потреб у якісних та кількісних характеристиках фахівців, з'ясування нового бачення призначення і проблем вищої технічної школи та формування на цій основі нової філософії і розробки нової методології інженерної освіти [10, с. 48].

Аналіз проблеми підготовки кадрів в Україні засвідчує, що вища школа сьогодні не спроможна самостійно справитися з цією проблемою. Тому зараз необхідна цільова підготовка спеціалістів для підприємств та організацій за державним планом, який має розроблятися з урахуванням основних завдань і цілей економіки. На основі вищевикладеного можливо сформулювати основні напрями виправлення такого становища підготовки інженерів:

- на законодавчому рівні забезпечити широку соціальну підтримку науково-педагогічним кадрам, зайнятих у сфері професійної освіти, провідних учених та висококваліфікованих інженерно-технічних робітників, залучених до підготовки відповідних кадрів для високотехнологічних галузей промисловості;

- підняти престиж праці інженерів країни;

- провести структурну перебудову системи підготовки спеціалістів з метою забезпечення міжвідомчої взаємодії у сфері розвитку й реалізації науково-технологічних напрямів;

- цілеспрямовано формувати як професійну, так і управлінську компетентність інженерних кадрів;

- організувати безперервну професійну освіту, розпочинаючи зі старших класів середньої школи (схема школа – коледж – вуз – підприємство);

- зміцнювати прямі зв'язки ВНЗ з підприємствами й організаціями для формування та розвитку матеріально-технологічної бази цільової підготовки спеціалістів у сфері розробки та реалізації високих технологій;

- збільшити кількість місць у вищих навчальних закладах на підготовку інженерних і наукових кадрів для високотехнологічних галузей промисловості за державним замовленням;

- випереджальне забезпечення високотехнологічних наукоємних галузей економіки новими технологіями, розробками та інженерними кадрами нового покоління [4, с. 301].

Сьогодні основними проявами кризи нашої інженерної освіти стали зменшення загального обсягу та істотна зміна структури запитів промислових підприємств, фірм, організацій та інших споживачів відносно спеціальностей, змісту знань, умінь і практичних навичок випускників та їх професійної і соціальної мобільності. Зменшується чи навіть зовсім зникає потреба у фахівцях деяких спеціальностей, на які традиційно був значний попит, виникає потреба у фахівцях з принципово нових спеціальностей. Ще одним проявом кризи слід вважати постійну зміну вимог до змісту професійної підготовки і фахівців з традиційних спеціальностей. Причини кризи зумовлені, з одного боку, істотними змінами цілей і характеру суспільного виробництва і зростанням ролі людського чинника у забезпеченні його ефективності, а також змінами характеру суспільних відносин. З іншого ж боку, причини кризи лежать у певній інерційності та консервативності, які притаманні освітній системі взагалі і які звичайно відіграють позитивну роль у збереженні традицій освіти і виховання та спадковості у передачі надбань матеріальної і духовної культури та суспільного досвіду від одного покоління до іншого [10, с. 49].

Порівняння навчальних планів в окремих вищих технічних навчальних закладах України та Польщі свідчить про відмінності у визначенні навчальних предметів, їх кількості, а також в обсязі годин, призначених на їх викладання. Значні відмінності спостерігаються також у кількості семестрів, відведених на професійну та соціально-гуманітарну підготовку. Головною причиною значних відмінностей у підготовці майбутніх інженерів є широка автономія вищих навчальних закладів Польщі у порівнянні з українськими вишами, умови і кількість набору студентів, вимоги до навчальних планів, практик, дипломної роботи та випускних іспитів [11, с. 5].

Як в Україні, так і в Польщі при підготовці інженерних кадрів протягом багатьох років не зверталось достатньої уваги на їх соціально-гуманітарну та психолого-педагогічну підготовку, що негативно впливало на рівень професійної підготовки висококваліфікованих робітників. Крім того, випускники-інженери відповідної кваліфікації, які залишаються в аспірантурі, стають викладачами не маючи взагалі педагогічної підготовки (окрім курсу «Педагогіка і психологія вищої школи» в аспірантурі). Це призводить до зниження якості підготовки інженерів, адже вона не зводиться до механічної передачі знань. В обох країнах на підготовку педагогів та інженерів негативний вплив мала також централізована система управління освітою. Разом з тим, у Польщі та в Україні професійна підготовка

інженерів сьогодні також ще не повною мірою узгоджена з глобальними світовими тенденціями [там же, с. 9].

Реформа освіти в Республіці Польща розпочалася в 1999 році, а у 2004 Польща приєдналася до Болонської декларації. Диверсифікованість системи вищої освіти є поєднанням класичних університетів із пріоритетом спеціалізованих навчальних закладів, орієнтованих на конкретну спеціалізацію випускника. Саме на них припадає основна частина навантаження в загальному обсязі підготовки фахівців-інженерів із вищої освіти. Вищу освітню підготовку здійснюють і професійні вищі школи, у яких випускники здобувають вищу професійну кваліфікацію за рахунок обов'язкової практики протягом 15 тижнів. Випускники, які закінчили навчання у вищій школі, отримують такі професійні ступені: «ліценціат» (licencjat) – аналог європейського бакалавра, надається після завершення 4–6 ступенів освіти та після завершення 3 або 3,5 років навчання у вищих професійних школах. Ступінь «Інженер» (inżynier) – надається випускникам вищих професійних технічних закладів, за винятком архітектури (inżynier architekt), містобудування, сільського або лісового господарства, а також в інших галузях навчання, де технічні предмети становлять не менше 50% занять навчального курсу, передбаченого програмою навчання за цими напрямками. Ступінь «магістр» (magister), а також «магістр мистецтв», «магістр технічних наук», «лікар» тощо надаються після завершення 4–6 річного магістерського курсу. Ступінь «магістр» також може бути отриманий після завершення 2–2,5 років додаткового магістерського навчального курсу особами, які закінчили вищі професійні навчальні заклади з ступенями «ліценціат» або «інженер» [12, с. 104].

Головне місце у змісті польської інженерної освіти належить розв'язанню сучасних проблем цивілізації та прагненню відмовитися від енциклопедичного навчання на користь інтерактивного й міждисциплінарного. На етапі зближення європейських народів особливе місце у польській освіті, зокрема, професійній, посідає модуль «європейська освіта», орієнтований на прискорення й посилення інтеграційних процесів згідно з Маастрихтським Договором, який передбачає побудову єдиного загальноєвропейського освітнього простору й укріплення європейського виміру в освіті, вивчення мов країн-членів ЄС, обмін студентами й викладачами, взаємне визнання дипломів та уніфікацію термінів навчання у вищих школах [13, с. 96]. Перед модулем «європейська освіта» поставлено завдання – зберегти універсальні цінності, характерні для демократичних держав: дотримання прав людини, формування громадянських якостей особистості, почуття національної ідентичності, розуміння ролі власного народу в розвитку загальноєвропейської культури, прихильність до загальнолюдських цінностей. Проте тематика модуля виходить за межі проблем ЄС і стосується більш широкого європейського контексту. При цьому компоненти міжпредметного модуля звернені до навчального закладу як до єдиного цілого, а не до викладача конкретної навчальної дисципліни, відповідальність за їх реалізацію покладено на всю педагогічну спільноту. Для реалізації цього модуля рівень підготовки педагогічного персоналу і ступінь його ангажованості у загальноєвропейську проблематику відіграє ключову роль [12, с. 109].

Розробка та впровадження відповідних спеціальностей інженерів в Україні відбувається на основі Класифікації видів економічної діяльності та переліку професій за

якими визначаються освітньо-професійні характеристики інженерів різних галузей. Відповідно до цих документів кожна інженерна спеціальність має освітньо-кваліфікаційну характеристику (ОКХ), що містить ретельний опис видів економічної діяльності, до яких повинен бути підготовлений випускник відповідного освітньо-кваліфікаційного рівня. Також ОКХ містить систему вмінь та знань, що вимагатимуться від випускника, виробничі функції та типові задачі діяльності та уміння, якими повинен володіти інженер тієї чи іншої галузі. На підґрунті освітньо-кваліфікаційної характеристики складається освітньо-професійна програма підготовки відповідного освітнього рівня (бакалавр чи магістр), яка містить розподіл змісту варіативної частини освітньо-професійної програми загальний обсяг годин за циклами підготовки. Варіативна частина підготовки інженерів відрізняється в залежності від обраного напрямку підготовки відповідно до ОКХ [14]. Таким чином, зміст та обсяг підготовки інженерних кадрів в Україні визначається Національною рамкою кваліфікацій на основі якої створюється освітньо-кваліфікаційна характеристика окремо для кожного виду інженерно-професійної діяльності. Розробка навчальних планів та робочих навчальних програм ґрунтується на змісті освітньо-кваліфікаційної характеристики і відрізняється відповідно до кваліфікаційних стандартів.

Прагнення Польщі та України до інтеграції з Європейським Союзом та розвиток ринкової економіки у нових соціально-економічних умовах вимагають внесення значних змін у кваліфікації працівників. Саме тому в Польщі проводиться значна робота, по-перше, щодо опрацювання Польських Стандартів Професійних Кваліфікацій (PSKZ) та, по-друге, окреслення ефективних напрямів їх впровадження. Ключовим завданням у розробці і впровадженні стандартів професійних кваліфікацій у Польщі науковці вважають визначення структури стандарту та детальний опис тих елементів, з яких він має складатися. Докладно розглядаються також базові поняття процесу стандартизації, такі як: професія, кваліфікація, вміня, знання, психологічні риси, стандарт професійної кваліфікації. Для вищезазначених понять дефініційним є поняття «професія», яке може бути охарактеризовано як сукупність завдань, виокремлених в умовах суспільного поділу праці, які вимагають від працівника відповідної кваліфікації (знання, уміння та сукупність психологічних рис). На основі аналізу цих понять стандарт професійних кваліфікацій розглядається як норма вимог для певного рівня та характеру кваліфікації, що описує сукупність умінь, знань та психологічних рис особистості, необхідних для виконання завдань, які вимагає дана професія [15, с. 23].

При розробці стандартів професійних кваліфікацій у Республіці Польщі в контексті процесів євроінтеграції виходили з того, що Польські Стандарти Професійних Кваліфікацій (PSKZ) повинні забезпечити: можливість порівняння професійних кваліфікацій, отриманих у Польщі та країнах Євросоюзу; визнання польських свідоцтв та дипломів (сертифікатів) за кордоном; розповсюдження і впровадження в Польщі норм якості ISO 9000 [там же, с. 24].

Таким чином, треба зазначити, що одним з найголовніших завдань сучасної інженерної освіти як в Україні в Польщі вважають створення умов для досягнення професійних кваліфікацій, які базуються на компетенціях, тобто здібностях і стилі поведінки, окресленими

вимогами праці та сучасними реаліями глобалізованого високотехнологічного світу. Виконання цих умов (вимог) залежить від гнучкості сформованих освітніх систем і структур, а також від гнучкості напрямів і програм професійної підготовки, тобто тих факторів, що дозволяють пристосувати професійну підготовку до вимог ринку праці.

Список використаних джерел

1. Серьожникова Р. К. Аналіз тенденцій професійно-гуманітарної підготовки майбутнього інженера у зарубіжному досвіді / Р. К. Серьожникова // Наук. праці Донецького нац. техн. ун-ту. – Сер.: педагогіка, психологія і соціологія. – Донецьк, ДонНТУ, 2010. – Вип.8.
2. Бойко О. Оборонно-промисловий комплекс України: стан, проблеми та тенденції розвитку / О. Бойко // Наука і оборона. – 2007. – №2.
3. Гельфанова Д. Особливості фахової підготовки майбутніх інженерів-педагогів / Д. Гельфанова // Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Сер. Педагогіка / редкол.: М. Вашуленко, А. Вихрущ, Л. Вознюк та ін. – Тернопіль, 2009. – №3: Спецвипуск.
4. Дніпровська Т. В. Проблеми підготовки інженерних кадрів у вищій школі / Т. В. Дніпровська, Т. О. Кононова // Вестник НТУ «ХПІ»: Сб. науч. работ НТУ «ХПІ»: Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти. – 2010. – №27.
5. Горбильова О. В. Аналіз теоретико-методологічних підходів до підготовки інженерів в Україні / О. В. Горбильова, І. В. Борщ // Наукові праці ДонНТУ. – Сер.: Педагогіка, психологія і соціологія. – 2013. – №1 (13).
6. Ігнатюк О. А. Теоретичні та методичні основи підготовки майбутнього інженера до професійного самовдосконалення в умовах технічного університету: Автореф. дис...д-ра пед. наук 13.00.04; Харківський нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Х., 2010.
7. Коваленко О. Е. Підготовка інженерів-педагогів магістерських програм – якою її бути? / О. Е. Коваленко // Теорія і практика управління соціальними системами. – 2013. – №1.
8. Кислова М. Проблеми компетентнісного підходу в інженерній освіті / М. Кислова // Педагогіка вищої та середньої школи: зб. наук. праць / за ред. З. П. Бакум. – Кривий Ріг, 2013. – Вип.38.
9. Коваленко Е. Э. Методика профессионального обучения / Е. Э. Коваленко. – Х.: Штрих, 2003.
10. Пономарьов О. С. Логіка формування гуманітарно-технічної еліти в системі нової філософії інженерної освіти / О. С. Пономарьов // Наук. праці Миколаївського держ. гум. ун-ту ім. П. Могили. – Сер.: Педагогічні науки. – 2004. – Т.36. – Вип.23.
11. Нероба Е. Професійна підготовка інженерів-педагогів у вищих технічних навчальних закладах Польщі: Автореф. дис... канд. пед. наук 13.00.04 / Е. Нероба; Ін-т педагогіки і психології професійної освіти АПН України – К., 2004.
12. Пальчук М. Модель професійної освіти і навчання у Польщі / М. Пальчук // Порівняльна професійна педагогіка. – 2011. – №2.
13. Савина А. К. Польша: международная тематика в содержании общего образования / А. К. Савина // Педагогіка. – 2010. – №2.
14. Комплекс нормативних документів для розроблення складових системи галузевих стандартів вищої освіти / За заг. ред. В. Д. Шинкарука, Укл.: Я. Я. Болюбаш, К. М. Левківський, В. Л. Гуло, Л. О. Котоловец, Н. І. Тимошенко. – К., 2008. – 69 с.
15. Сисоева С. О. Реалізація стандартів професійних кваліфікацій: досвід Республіки Польща / С. О. Сисоева // Наук. праці: наук.-метод. журнал. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2007. – Т.75. – Вип.62. Педагогічні науки.

References

1. Ser'ozhnykova R. K. Analiz tendencij profesijno-gumanitarnoi' pidgotovky majbutn'ogo inzhenera u zarubizhnomu dosvidi / R. K. Ser'ozhnykova // Nauk. pracj Donec'kogo nac. tehn. un-tu. – Ser.: pedagogika, psihologija i sociologija. – Donec'k, DonNTU, 2010. – Vyp.8.
2. Bojko O. Oboronno-promyslovij kompleks Ukrainy: stan, problemy ta tendencij rozvytku / O. Bojko // Nauka i obrona. – 2007. – №2.
3. Gel'fanova D. Osoblyvosti fahovoi' pidgotovky majbutnih inzheneriv-pedagogiv / D. Gel'fanova // Naukovi zapysky TNPU im.

V. Gnatjuka. Ser. Pedagogika / redkol.: M. Vashulenko, A. Vyhrushh, L. Voznjuk ta in. – Ternopil', 2009. – №3: Specvypusk.

4. Dniprovs'ka T. V. Problemy pidgotovky inzhenernyh kadriv u vyshhij shkoli / T. V. Dniprovs'ka, T. O. Kononova // Vestnik NTU «HPI»: Sb. nauch. rabot NTU «HPI»: Problemy ta perspektivy formuvannja nacional'noi' humanitarno-tehnicnoi' elity. – 2010. – №27.

5. Gorbyl'ova O. V. Analiz teoretyko-metodologichnyh pidhodiv do pidgotovky inzheneriv v Ukraini / O. V. Gorbyl'ova, I. V. Borshh // Naukovi pracj DonNTU. – Ser.: Pedagogika, psihologija i sociologija. – 2013. – №1 (13).

6. Ignatjuk O. A. Teoretychni ta metodychni osnovy pidgotovky majbutn'ogo inzhenera do profesijnogo samovdoskonalennja v umovah tehnicnogo universytetu: Avtoref. dys...d-ra pед. nauk 13.00.04; Harkivs'kyj nac. pед. un-t im. G. S. Skovorody. – H., 2010.

7. Kovalenko O. E. Pidgotovka inzheneriv-pedagogiv magisters'kyh program – jakuju i'i' buty? / O. E. Kovalenko // Teorija i praktyka upravlinnja social'nymy systemamy. – 2013. – №1.

8. Kyslova M. Problemy kompetentnisnogo pidhodu v inzhenernij osviti / M. Kyslova // Pedagogika vyshhoi' ta seredn'oi' shkoly: zb. nauk. prac' / za red. Z. P. Bakum. – Kryvyj Rig, 2013. – Vyp.38.

9. Kovalenko E. Je. Metodika professional'nogo obuchenija / E. Je. Kovalenko. – H.: Shtrih, 2003.

10. Ponomar'ov O. S. Logika formuvannja humanitarno-tehnicnoi' elity v systemi novoi' filosofii' inzhenernoi' osvity / O. S. Ponomar'ov // Nauk. pracj Mykolai'vs'kogo derzh. gum. un-tu im. P. Mogyly. – Ser.: Pedagogichni nauky. – 2004. – Т.36. – Vyp.23.

11. Neroba E. Profesijna pidgotovka inzheneriv-pedagogiv u vyshhij tehnicnyh navchal'nyh zakladah Pol'shhi: Avtoref. dys... kand. pед. nauk 13.00.04 / E. Neroba; In-t pedagogiky i psihologii' profesijnoi' osvity APN Ukrainy – K., 2004.

12. Pal'chuk M. Model' profesijnoi' osvity i navchannja u Pol'shhi / M. Pal'chuk // Porivnjal'na profesijna pedagogika. – 2011. – №2.

13. Savina A. K. Pol'sha: mezhdunarodnaja tematika v soderzhanii obshhego obrazovannja / A. K. Savina // Pedagogika. – 2010. – №2.

14. Kompleks normatyvnyh dokumentiv dlja rozroblennja skladovyh systemy galuzevykh standartiv vyshhoi' osvity / Za zag. red. V. D. Shynkaruka, Ukl.: Ja. Ja. Boljubash, K. M. Levkivs'kyj, V. L. Gulo, L. O. Kotolovec', N. I. Tymoshenko. – K., 2008. – 69 s.

15. Sysojeva S. O. Realizacija standartiv profesijnyh kvalifikacij: dosvid Respubliki Pol'shha / S. O. Sysojeva // Nauk. pracj: nauk.-metod. zhurnal. – Mykolai'v: Vyd-vo MDGU im. P. Mogyly, 2007. – Т.75. – Vyp.62. Pedagogichni nauky.

Vojdylo Ya., competitor, National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), gileya.org.ua@gmail.com

Specificity of training engineers: a comparative analysis of the Polish-Ukrainian experience

The comparative analysis of the specific training of engineers in Ukraine and Poland; the author notes the unity of priorities, chief among which is the need to modernize the professional (subject), and liberal education; future engineer must comply with all the requirements of globalization and the information society, as well as owning a complex of competences for the implementation of its powers as a person and citizen; in Ukraine on this issue are deep debate in Poland – the problem has long been translated into practical implementation.

Keywords: man, education, engineering education, engineering competence, fundamental and humanitarian education of the engineer.

Войдыло Я., соискатель, Национальный педагогический университет им. М. П. Драгоманова (Украина, Киев), gileya.org.ua@gmail.com

Специфика подготовки инженерных кадров: компаративный анализ украинско-польского опыта

Осуществлен сравнительный анализ специфики подготовки инженерных кадров в Украине и Польше; автор отмечает единство приоритетов, главным из которых является необходимость модернизации профессионального (предметного) и гуманитарного образования; будущий инженер должен соответствовать всем требованиям глобализации и информационного общества, а также владеть комплексом компетенций для реализации своих полномочий как личности и гражданина; в Украине по этому поводу идут глубокие дискуссии, в Польше – проблема уже давно переведена в плоскость практической реализации.

Ключевые слова: человек, образование, инженерное образование, компетенции инженера, фундаментальное и гуманитарное образование инженера.

* * *

УДК 261.6

Савицька І. М.,
кандидат філософських наук, доцент кафедри
філософії, Національний університет біоресурсів
і природокористування України (Україна, Київ),
lsavitskaya@gmail.com

Крук О. Л.,
студентка економічного факультету, Національний
університет біоресурсів і природокористування України
(Україна, Київ), lsavitskaya@gmail.com

Вплив афонської спадщини на духовне життя Русі – України: філософсько-релігійнознавчий аспект

Досліджується вплив афонських традицій на духовне, культурне, політичне життя слов'янського світу. Відзначається їх роль у формуванні української національної культури, підкреслюється необхідність збереження православної основи української культури. Проаналізовано феномен пізньовізантійського ісихазму в широкому культурному контексті того часу у співвідношенні з актуальними проблемами сучасної філософської антропології. Розкривається значення історичної спадщини Афону. Зазначається, що така історична спадщина особливо затребувана в наші дні, коли в Україні відбувається духовне відродження, повернення до духовних цінностей і святинь.

Ключові слова: Свята гора Афон, традиції, ісихазм, православний аскетизм, монашество, історична пам'ять.

На высотах культур многое сходится...

А. Мень

В сучасних умовах взаємовплив релігії й культури залишається важливою теоретико-пізнавальною й соціально-історичною проблемою, актуальність якої традиційно визнається й дискутується у плані природи, значення, еволюційних змін, динаміки взаємозв'язків цих двох явищ і сфер суспільного життя. Важливі зміни, які за останні роки відбулися в усіх сферах нашого суспільства, поставили на порядок денний складні питання переосмислення принципів спадкоємності в розвитку культури, освоєння її глибинних пластів заради подальшого прогресу людства. Сьогодні у свідомості наших громадян усе виразніше простежується прагнення до глибшого розуміння витоків сучасної духовності, ширшого включення здобутків спадщини минулого в кругообіг «працюючих» цінностей. І цей процес є актуальним з кількох точок зору. Актуалізація візантійської духовної спадщини й усвідомлення причетності України до ареалу візантійської цивілізації є найпевнішою запорукою подолання різного роду євразійських доктрин, надв'язуваних Україні.

Проблема формування національного образу культури в її автентичному вияві та ствердження її самобутнього духовного лику, ґрунтованого на православної традиції, вплив християнства на становлення культури Русі-України знайшла своє відображення у великому числі наукових праць, що вийшли друком, починаючи від кінця XIX і протягом XX ст. Це праці істориків України М. Грушевського, Д. Дорошенка, М. Возняка, І. Крип'якевича, О. Левицького, І. Огієнка, Н. Полонської-Василенко та ін. Для наукових доробок 80–90–х рр. характерними є фундаментальні дослідження філософської думки і духовної спадщини Святого Афону. В працях А. Бичко, В. Бичкова, В. Горського, Н. Козлова, П. Яременка міститься аналіз великої кількості історичних джерел із зазначеної проблематики. Плідний внесок у вивчення релігійно-філософської й літературної афонської спадщини внесли дослідження В. Бондаря, С. Дулумана, А. Замалєва, Т. Чайки, С. Шумила. Тема ісихазму розглядалась Т. Горбаченко, А. Домановським,

І. Ісиченком, В. Личковахом, С. Хоружим, В. Шумилом та іншими сучасними науковцями. Проблему формування національного образу культури в її автентичному вияві та ствердження її самобутнього духовного лику, ґрунтованого на православної традиції досліджували такі визначні вчені як В. Нічик, В. Литвинов, В. Горський, І. Мицько, П. Яременко тощо.

Метою статті є дослідження впливу афонських традицій на духовне, культурне, політичне життя слов'янського світу, зокрема, Русі-України, осмислення багатовікової історії їх взаємин, різноманітних і плідних зв'язків, укріплених іменами святих: прп. Антонія Києво-Печерського, свт. Григорія Палами, прп. Ніла Сорського, прп. Максима Грека, прп. Паїсія Величковського тощо.

У літературі, мистецтві та засобах масової інформації вже чимало сказано про кризу сучасної техногенної цивілізації. Але у чому можна бути твердо впевненим, так це в антропологічній кризі, що охопила новітню філософську думку, на тлі накопиченої колосальної культурної спадщини. Як свідчить історичний досвід, людина нерідко знаходить вирішення нагальних питань при зверненні до традиції. Саме тому, для сучасної філософії буде актуальним звернутися до духовної спадщини візантійської цивілізації. Про визначний вплив візантійської культури на українську думку говорить Іван Огієнко в дослідженні «Візантійська культура й Україна». Зокрема, він підкреслює, що Візантія – це мати нашої православної віри, що саме вона прищепила нам світло віри Христової, причому в її найкращому апостольському вигляді – в православному. Дослідник відзначає, що цей вплив помітний повсякчасно в зв'язку з тим, що він тривав не одне століття. Розуміння власної української культури Іван Огієнко ставить у залежність від розуміння культури візантійської як джерела українського духу, вказуючи при на вищість цього праджерела, протиставляючи йому «варварський» на ті часи Рим. Високо поцінуючи візантійські джерела, він відзначає не механічне їх засвоєння українською культурою, а творчу трансформацію візантійських здобутків на українській культурний ґрунт, де елементи запозиченої культури набували ідентичного культурному українському світові звучання, тобто йдеться про націоналізацію духовних здобутків Візантії [1, с. 11–12].

Особливий статус Афона був успадкований християнською традицією. Якщо розглядати тільки так звану культурну частину афонської історії, то, звичайно, на землі більше немає такого місця, де візантійська культура збереглася б у такому ж незайманому вигляді. По суті, Афон – це жива Візантія. Історичні джерела дозволяють говорити про появу значних груп ченців на Афоні тільки з VIII ст. Однак історія – не головне, що вабить сюди паломників з усього світу. Свята Гора Афон – це духовна школа, школа смирення і покаяння, місце безперервної молитви до Бога, місце, освячене подвигами тисяч і тисяч ченців, які протягом тисячоліття передавали своїм послідовникам православну віру. Саме тому Святу Гору Афон називають оплотом Православ'я в усьому світі. Афон упродовж багатьох століть відіграв винятково важливу роль у розвитку вітчизняної духовності й культури як в епоху Київської Русі, так і за часів національно-визвольної боротьби українського народу в XVII ст. та в пізніші часи, вплинувши на самобутність і неповторність національних філософських, релігійних традицій в Україні. Свята Гора

Афон – місце духовного зосередження православного світу, з автентичним грецьким обрядом, звільненим від московського й латинського впливів. Видимі, а ще більш, невидимі зв'язки, з'єднують її з усіма центрами східно-християнської традиції, живлячи їх і засвідчуючи нерозривну єдність двотисячолітньої історії Церкви. «Тысячелетнее монашеское царство!.. Афон – сила, и сила охранительная, смысл его есть «пребывание», а не движение, Афон созерцает, а не кипит и рвется. Но он полон христианского благоухания, то есть милости, а не закона; любви, а не угрозы. Афон не мрачен, он светел»... [3, с. 41]. Ще з київського періоду в давньоруській літературі побутують «ходіння» на Святу гору, житія і сказання про афонських подвижників. Для Русі Афон став місцем глибокого залучення до східно-християнської богослужбової, молитовної і містичної традиції, та еталоном естетичного та культурного сприйняття світу. Чернеча традиція Русі зобов'язана своїм походженням переважно Афону. Свято-Успенський Богородичний монастир «Ксілургу» став тією духовно-історичним сполучною ланкою, тісно зеднавшою Київську Русь і Святу Гору Афон. З нього 1000 років тому преподобним Антонієм Печерським вперше було перенесено і затверджено на Русі православне чернецтво на засадах суворих чернечих традицій Святої гори. Під його впливом відбулося становлення Києво-Печерського монастиря, який опинився свого роду «розсадником» афонської спадщини та православного чернецтва, книжності і освіти на Русі. З того часу Афон і його духовні традиції впродовж багатьох століть грали винятково важливу роль у розвитку духовності та культури східнослов'янських православних народів, вплинувши на їхні самотність і неповторність. Після спустошення Київської Русі монголо-татарськими ордами зв'язки з Афоном хоч і ослабли, але остаточно ніколи не припинилися. Так, у XIV – XV ст. видатним афонітом, який здійснив вагомий внесок у розвиток української духовності і культури, був митрополит Київський св. Кипріан (Цамблак). За його митрополитства з Афону на Русь привозять багато книг, здійснюють переклади богослужбової літератури тощо. На Русі розпочинається період «ісихастського відродження», яке суттєво позначилося на формуванні самотньої та глибоко духовної культури Русі-України. Традиція ісихазму існувала в християнстві з незапам'ятних часів, але теоретичне філософсько-богословське обґрунтування отримала лише в XIV столітті в полемічних творах Фесалонікійського архієпископа, одного з найосвіченіших людей свого часу – св. Григорія Палами. Вчення Палами утворює певне суворе ціле, пронизане єдиною основною думкою. Завдяки старанням св. Григорія Палами аскетична течія східного християнства – ісихазм – була визнана в 14 сторіччі канонічною. З цього часу ісихазм перестав бути винятково традицією ченців-пустельників, він став бажаною практикою для всіх християн в їхньому повсякденному метушливому житті, а водночас перетворився на потужний церковно-політичний і культурний рух, що відкривало передсвітовою цивілізацією нові обрії. Представниками пізньовізантійського ісихазму, є видатні духовні письменники Преп. Григорій Синаїт і Миколай Кавасіла. В XVII ст. під впливом афонських сподвижників та духовних традицій в Україні пишуться полемічні твори, відкриваються школи (Острозька й Києво-Братська), засновуються братства, друкуються

книги, здійснюється воцерковлення запорізького козацтва і залучення його до боротьби за релігійне і національне звільнення українського народу. Безпосереднім представником афонської духовно-естетичної традиції в українській філософії був Іван Вишенський. Чернець, якого він апологізує, – це не людина з живого світу. Творчість письменника наповнюють символи азкези. Елементи спокути та каяття в його літературній спадщині виділяються досить яскраво, даючи можливість для їх подальшого сприйняття [6, с. 28]. Видатними з українських афонітів того часу були також старець Іов Княгиницький, Афанасій Межигірський, Іоасаф Густинський, Ісайя Копинський і багато інших. Таким чином, Афон мав великий вплив на формування української богословсько-філософської думки. Теми енергії та синергії, обоження, ісихастської практики, паламізм, філософія імені, особлива християнська антропологія – це ті напрямки, які мали безпосередні афонські витоки. Тісні духовно-культурні зв'язки з Афоном у цей час підтримували Києво-Печерський, Києво-Братський, Межигірський, Трахтемирівський, Почаївський, Густинський і багато інших монастирів. Вплив Афону на духовно-культурне відродження в Україні був такий значний, що на Київському помісному соборі 1621 р. у спеціальній постанові, відомій під назвою «Совітування про благочестя», пропонувалося «посилати русинів, схильних до благочестя, на Афон, як до школи духовної». Українське козацтво також підтримувало тісні зв'язки з Афоном, запрошувало звідти досвідчених наставників і старців, робило щедри пожертвування на монастирі Афону, здійснювало паломництва на Афон, чимало козаків і самі приймали на Афоні чернечі постриги й подвизалися в монастирях Афону. Навіть після розгрому російськими військами Запорізької Січі 1775 р., козаки із Задунайської Січі й із Кубані продовжували опікуватись монастирями Афону, а особливо українським козацьким Свято-Іллінським, який був заснований св. Паїсієм Величковським. На Святій Горі він заснував власну ісихастську школу, яка отримала назву «паїсіанство». Істинне духовне бачення св. Паїсії розумів як відкриття розуму внаслідок попереднього подвигу діяння, очищення людської душі і серця від скверни душевних і тілесних пристастей перед невимовними і неосяжними Божественними таємницями, шляхом чистої умоглядної молитви, сповненої жаху і духовних прозрінь. Після трагічних подій 1917–1920 рр. зв'язки України з Афоном були втрачені, будь-які натяки на роль Афону у становленні духовності й культури України старанно нищилися радянською атеїстичною пропагандою [6].

Висновок з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. 2016 року минає тисяча років від першої писемної згадки про існування й діяльність на Святій Горі Афон першого давньоруського монастиря, через який здійснювалися духовні та культурні взаємозв'язки між Київською Руссю та осередком православного чернецтва й духовності на Афоні. Взаємний вплив Афона і України-Русі не припинявся навіть у найважчі історичні періоди, зокрема в часи гонінь. Сьогодні відкритися нові перспективи цього співробітництва у зв'язку можливістю здійснення регулярних паломницьких та наукових контактів зі Святою горою. Необхідною складовою національної політики пам'яті має стати формування у громадян об'єктивного розуміння власної історії, її самотності та

безперервності. Підґрунтям повинен стати високий рівень розвитку політичної культури та національної свідомості. Водночас, інтегрування національної історичної пам'яті у загальноєвропейські та світові історичні конструкції сприятиме утвердженню позитивного іміджу України на міжнародній арені. Оскільки глобалізаційні процеси вже стали загальноєвропейським фактом, збереження культурних традицій, національного менталітету та національно-культурної цілісності постають першочерговими завданнями у підсиленні консолідації суспільства та збереження його національно-культурної самобутності [5]. Попри всі труднощі та негаразди, які нині переживає Україна, ця річниця заслуговує на те, щоби бути відзначеною на загальнонаціональному рівні. Адже справжнє відродження країни можливе лише через навернення до власної духовної спадщини та першоджерел, де Свята Гора Афон завжди займала і займає одне з чільних місць. Поглиблене вивчення закономірностей функціонування духовної сфери невіддільне від створення умов для забезпечення безперервності духовно-культурної традиції. А сама афонська спадщина, безперечно, – одна з важливих складових української національної духовної культури і традиції. Унікальність місця Афона в цьому процесі визначається наявністю багатомістової наступності, збереженою на Святій горі не в якості архівного матеріалу, а живої та дорогоцінної традиції, яка щедро обдаровує всякого, хто з вірою та сподіванням торкається до неї.

Список використаних джерел

1. Гуменюк С. М. Біблійні та візантійські джерела як основа острозького філософського традиціоналізму // Вісник Житомирського державного університету. Філософські науки. – Ж., 2007. – Вип.31. – С.11–12.
2. Зайцев Борис. Афон. Река времен. От Афона до Оптиной пустыни / Борис Зайцев ДАР; Издание 2-е. – 2013. – 560 с.
3. Ісиченко І. Ключ до духовної ідентичності. Електр. ресурс: http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/klyuch_do_duhovnoyi_identichnosti.html
4. Огієнко І. (Іларіон, митрополит). Візантія і Україна: До праджерел української православної віри й культури. – Вінніпег, 1954. – 96 с.
5. Савицька І. М., Смольницька О. І. Проблеми формування національної ідентичності через призму історичної пам'яті в сучасному суспільстві // «Гілея: науковий вісник»: Збірник наукових праць. – К., 2014. – Вип.87. – С.255–257.
6. Шумило С. «Посилати русинів, схильних до благочестя, на Афон. Роль Святої Гори в історії культури і духовності України» // Газета «День». – №164 (2014). – 9 травня 2015 р.

References

1. Gumenjuk S. M. Biblijni ta vizantijski dzherela jak osnova ostroz'kogo filosofsk'ogo tradicionalizmu // Visnik Zhitomir'skogo derzhavnogo universitetu. Filosofski nauki. – Zh., 2007. – Vip.31. – S.11–12.
2. Zajcev Boris. Afon. Reka vremen. Ot Afona do Optinoj pustyni / Boris Zajcev DAR; Izdanie 2-e. – 2013. – 560 s.
3. Isychenko I. Kljuch do duhovnoi' identichnosti. Elektr. resurs: http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/klyuch_do_duhovnoyi_identichnosti.html
4. Ogijenko I. (Iarion, mytropolyt). Vizantija i Ukraїna: Do pradzherel ukrai'ns'koї' pravoslavnoi' viry j kul'tury. – Vinnipeg, 1954. – 96 s.
5. Savyc'ka I. M., Smol'nyc'ka O. I. Problemy formuvannja nacional'noi' identichnosti cherez pryzmu istorychnoi' pam'jati v sучasnomu suspil'stvi // «Gileja: naukovyj visnyk»: Zbirnyk naukovyh prac'. – K., 2014. – Vyp.87. – S.255–257.
6. Shumylo S. «Posylaty rusyniv, shyl'nyh do blagochestja, na Aфон. Rol' Svjatoi' Gory v istorii' kul'tury i duhovnosti Ukrai'ny» // Gazeta «Den'». – №164 (2014). – 9 travnja 2015 r.

Savitska I. M., PhD, Associate Professor of Philosophy at the National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine (Ukraine, Kyiv), isavitskaya@gmail.com

Kruk O. L., student of economic faculty of the National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, Ukraine (Ukraine, Kyiv), isavitskaya@gmail.com

The impact Athos heritage on the spiritual life Rus' – Ukraine: the philosophical and religious studies aspect

The influence of the spiritual traditions of Mount Athos, cultural and political life of the Slavic world. Its role is marked in forming the adequate image of the Ukrainian national culture. The necessity of saving cultural orthodox basis is enlightened. Isichasm phenomenon analyzed in a broad cultural context of the time in relation to the urgent problems of modern philosophical anthropology. By the 14th century on Mount Athos the terms Hesyachasm refer to the practice and to the practitioner of a method of mental asceticism that involves the use of the Jesus Prayer assisted by certain psychophysical techniques. Disclosed values of the historical heritage of Mount Athos. Phenomenon analyzed in a broad cultural context of the time in relation to the urgent problems of modern philosophical anthropology. Disclosed values of the historical heritage of Mount Athos. It is noted that this historical legacy is especially popular nowadays, when in Ukraine is a spiritual revival, a return to spiritual values and shrines.

Keywords: Holy Mount Athos, traditions, hesychasm, Orthodox asceticism, religious, historical memory.

Савицька І. М., кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, Національний університет біоресурсів і природопольовання України (Україна, Київ), isavitskaya@gmail.com

Крук О. Л., студентка економічного факультета, Національний університет біоресурсів і природопольовання України (Україна, Київ), isavitskaya@gmail.com

Влияние афонского наследия на духовную жизнь Руси – Украины: философско-религиоведческий аспект

Исследуется влияние афонских традиций на духовную, культурную, политическую жизнь славянского мира. Отмечается их роль в формировании украинской национальной культуры, подчеркивается необходимость сохранения православной основы украинской культуры. Проанализирован феномен поздневизантийского исихазма в широком культурном контексте времени в соотношении с актуальными проблемами современной философской антропологии. Раскрывается значение исторического наследия Афона. Отмечается, что такое историческое наследие особенно востребовано в наши дни, когда в Украине происходит духовное возрождение, возвращение к духовным ценностям и святыням.

Ключевые слова: Святая гора Афон, традиции, исихазм, православный аскетизм, монашество, историческая память.

УДК 264.02

Остасзук І. Б.,
доктор філософських наук, професор кафедри
культурології, Національний педагогічний університет
ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ),
ostaszczuk@ukr.net

«ЕКСТРАОРДИНАРНА ФОРМА» ЛАТИНСЬКОЇ МЕСИ В КУЛЬТУРНО-РЕЛІГІЙНІЙ ІДЕНТИЧНОСТІ

Аналізується вживання богослужіння в «екстраординарній формі» латинської Меси у сучасній Католицькій церкві як вираження традиціоналізму в культурно-релігійній ідентичності консервативної частини римо-католиків. Досліджується поти proprio «Summorum Pontificum» Бенедикта XVI, зокрема аргументи на користь збереження старого обряду основного католицького богослужіння. Порівнюються стару й нову форми літургії латинського обряду, окремі символічні значення її змісту.

Ключові слова: «екстраординарна форма» латинської Меси, «тридентська» Меса, Католицька церква, культурно-релігійна ідентичність, традиціоналізм.

Проблема культурно-релігійної ідентичності для сучасних європейців постає особливо гостро перед викликом нових демографічних обставин, зокрема присутністю емігрантів із цілком відмінною ментальністю й аксіологічно-етичними домінантами. Таку ситуацію повинні обговорювати й вирішувати не тільки політики, але й звичайні громадяни, демонструючи своє сприйняття

власної традиції, особливо в світлі протистояння консервативній орієнтації своїх нових «сусідів». Одним із виражень традиціоналізму й консерватизму сучасних римо-католиків є бажання використання в богослужінні «екстраординарної форми» латинської Меси.

Метою нашої статті є дослідження основних рис «екстраординарної форми» латинської Меси у контексті сучасної культурно-релігійної ідентичності.

В українській релігієзнавчій науці ця проблема не аналізувалася, хоча її актуальність полягає не тільки в теоретичній науковій площині, але й в аспекті практичного пізнання богослужіння Католицької церкви у тій формі римського обряду, який протягом століть визначав релігійну й культурно ідентичність католиків, слугував джерелом мистецького та художнього натхнення.

Ольга Сєдакова ставить гострі питання про секуляризм сучасної об'єднаної Європи, яка не бачить себе категорично атеїстичною, але вважає своїм корінням саме епоху Просвітництва. Попри декларацію свободи совісті й віросповідання як особистої справи, наповнює тривогою змістова незаповненість секуляризму: «що ж таке ця цивілізація, чим вона протиставлена новим варварам? Лише тим, що в ній є культура терпимості, плюралізм думок? Чи є ще якийсь загальний позитивний мотив? Адже якщо «Франція – це Шарлі» розуміти надто буквально, це сумно: майже двотисячолітня культура представляється одним маленьким сатиричним журналом. Франція – це абатство Кльоні, і драма Расіна, і думка Паскаля, і живопис Ватто й Сезана, і технічний геній, і...» [7]. Таке визначення концептуальних топосів у культурній ідентичності не є лише суто інтелектуальним прив'язуванням до старої традиції. Колишній генерал ордену домініканців Тімоті Редкліф пише з цього приводу: «Ми живемо в новому світі, котрий Зигмунт Бауман із Лідського та Варшавського університетів назвав «текучою сучасністю». У новому світі відбувається циркуляція товарів менш важких, ніж вугілля, сталь і так далі – а саме: образів, логосу, символів та знаків. Ми живемо в так званому «образонасиченому суспільстві». У цьому новому світі дивна зосередженість християн на силі знамен та знаків може видатися загалом не такою вже дурістю. Якщо ми відшукаємо знамення надії, світ буде уважним до них і одразу поширить їх по Інтернету» [6, с. 29].

Одним із найбільш ревних серед ієрархії сучасної Католицької церкви прихильників надзвичайної форми Меси є американський куріальний кардинал Реймонд Лео Бьорк, який послідовно відстоює консервативні позиції у питаннях віровчення та дисципліни в Католицькій церкві, зокрема гостро критикує американських політиків, котрі помірковано оцінюють різноманітні проблеми біоетики. Прелат звертає увагу не тільки на культурно-ідентифікаційне значення, але й на феноменологічно-літургійний аспект: «внаслідок способу реформи обряду Меси під певними кутами зору випав з уваги факт, що під час св. Меси маємо справу з Божим актом, актом поєднання неба й землі. До тієї міри, що окремі особи почали – помилково – вважати, що відправлення святої Літургії є дією, що їм належить, так наче самі її винайшли і вона може стати предметом експериментування. Правда про святу Літургію є цілком іншою. Отож, свята Літургія є справою Ісуса Христа, що живе в Своєму містичному Тілі завдяки зішестю Святого Духа» [11]. Як бачимо, на одній

із гомілій він досить стримано, але виразно критикує літургійну реформу Другого ватиканського собору. В одному з інтерв'ю з нагоди восьмої річниці (2015 р.) оголошення *motu proprio* «*Summorum Pontificum*» (7 липня 2007 р.) Бенедикта XVI кардинал консерватор звернув увагу на єдність «*lex orandi, lex credendi*» (лат. «закон молитви – закон віри», або, іншими словами, яка «молитва – така й віра») у сучасній євангелізації (чи, швидше, – реєвангелізації) західного світу глибокої форми відправлення богослужіння, в якій кожен жест, слово, символ наповнені важливим значенням, що посідає потенціал навернення людини ХХІ ст. до християнських цінностей та осягнення розуміння присутності Бога в священнодійстві: «Якщо свята Меса відправляється антропоцентричним способом, якщо є лише публічним діянням, то не залишає тривалого сліду в духовному житті. Одним зі способів звернення людей до віри є повернення гідності Літургії. Відправлення Меси з пошаною завжди притягує людей до таємниці спасіння. Тому також вважаю, що celebрування Меси в надзвичайній формі може виконувати дуже важливу роль у новій євангелізації завдяки експонуванню трансцендентного характеру святої Літургії» [10]. Кардинал Р. Л. Бьорк критикує концелєбрацію (співслужіння) Меси кількома священиками (за винятком, коли головним служителем є єпископ), адже це веде до зменшення ролі унікальності священика в літургії, а також т.зв. імпровізації під час Меси, коли священик додає власні слова в затверджені літургійні тексти [див.: 2].

Отже, однією з форм вираження сучасного релігійного й культурного традиціоналізму є офіційний дозвіл Апостольської Столиці на відправлення Святої меси в тридентському обряді. Попередній папа Бенедикт XVI 7 липня 2007 р. видав *motu proprio* «*Summorum Pontificum*», в якому відновлює тридентську Месу в її правах та підкреслює, що вона ніколи не були відмінена: «Римський Месал, який опублікував Павло VI, є ординарним вираженням «*lex orandi*» («закону молитви») Католицької церкви латинського обряду. Попри це, Римський Месал, який оприлюднив Пій V та перевидав блаж. Іван XXIII, повинен вважатися екстраординарним вираженням того ж «*lex orandi*» та до нього слід відноситися з належною пошаною через його гідного поваги давнього обряду. Ці два вираження «закону молитви» Церкви жодним чином не внесуть розділення в «*lex credendi*» («правила віри») Церкви; вони обидва є двома формами єдиного римського обряду» [1]. Саме Бенедикт XVI запроваджує це окреслення «екстраординарна форма літургії».

Тридентська Меса – це Свята меса Католицької церкви, що відправляється у традиційному (класичному) римському обряді, що постав шляхом органічного континуального розвитку від апостольських часів. Кульмінацією Меси традиційного римського обряду був т.зв. «Римський канон», що функціонував у наближеній до сучасної форми вже в IV ст. і не піддавався змінам від часів св. Григорія Великого (VI ст.).

Кардинал Йозеф Рацингер ще до свого обрання на катедру святого Петра зі стривоженою відзначав, що в оновленій Месі розуміння жертвопринесення під час євхаристії ставиться під великий знак питання не тільки вірними, але й фаховими літургістами: «Хто сьогодні говорить про «Божественну Євхаристію Жертву»? Ідея жертвопринесення сьогодні дивовижно активно

дискутується серед католиків не меншою мірою, ніж серед протестантів. Люди розуміють, що концепція, яка в різних формах і назавжди заволоділа не тільки історією Церкви, але й всією історією людства, повинна виражати щось, що лежить у самих основах і стосується також і нас. Проте водночас повсюдно зберігаються і колишні погляди Просвітництва: звинувачення в магії та язичництві, протиставлення богослужіння і служіння Слова, обряду й морального духа, уявлення про християнство, котре залишає богослужіння та йде у світ» [4].

Кардинал Альфонс М. Стіклер SDB зіставив окремі особливості старої і нової форм римського обряду:

1. Меса св. Пія V акцентувала чітко жертвенний характер Святої меси. Натомість, оновлений обряд підкреслює літургію слова та комунію, а також впроваджує нові т.зв. евхаристійні молитви, хоча раніше Римська церква мала завжди лише один Канон. Раніше священник переважно в тиші промовляв слова Канону та інших молитов, зараз майже вся Меса служиться голосно.

2. Обернення служителя лицем до вірних під час Меси раніше було заборонене, оскільки більше відповідало б дружнім зібранням, а не головному богослужінню Церкви. Відомо, що саме так стоять протестантські пастори.

3. Т.зв. Римський канон, що становив центр екстраординарної Меси, походить, згідно свідощв Тридентського собору, з апостольської традиції, і його впорядкував ще папа св. Григорій Великий. Західна церква ніколи не мала інших канонів. Саме таку формулу консекрації підтверджує як незмінну понтифік Інокентій III (1198–1216), св. Тома Аквінський проаналізував її в окремій статті, а Флорентійський собор (1437) *explicit* її затвердив.

4. I Тридентський собор і II ватиканський собор підтвердили після довгих теологічних дискусій важливість збереження латинської мови в римському обряді (обидва вселенські зібрання допускали національні мови лише як виняток із загального правила). Правда, у реальності виняток став правилом. Через національні мови відбулася вульгаризація Святої меси, а переклади призвели до доктринальних непорозумінь і помилок [див.: 12].

Луї Боєр ґрунтовно аналізує специфіку розташування вівтаря та обернення священника обличчям на Схід в екстраординарній формі Меси. У стародавні часи, зокрема у євреїв, як і греків та римлян, не було таких столів, до котрих призвичаєна сучасна людина. Вони не були ані продовговуваті, ані округлі, а в формі літери сігма, тобто форми півкола. За такими столами всі займали місця із зовнішнього боку, а внутрішня сторона залишалася вільною з огляду на обслуговування трапези. Відповідно, жодна особа не була звернена обличчям до іншої, а всі були обернені в одному напрямку. Саме так виглядала організація трапези, зокрема святкової, наприклад, пасхального седера (правда, євреї завжди дивилися в сторону святого міста Єрусалим). Водночас християни поверталися швидше на географічний Схід: євангельська ремінісценція про «Сонце, що сходить» (пор.: Лук. 1, 78). Саме цим перші християнські громади відрізнялися від синагог. У ранній Церкві було два варіанти: повернена до Сходу була або апсида храмової будівлі, або вхід до неї. Перший випадок був найбільш поширений, коли celebранс ставав зі сторони вірних. В іншому випадку (як у сучасній Базиліці святого Петра у Ватикані) повертався до них обличчям, стоячи з іншої сторони вівтарного столу.

Проте намагалися уникнути другої ситуації, в котрій вірні змушені були повертатися спиною до вівтаря і самого служителя, щоб спрямуватися на Схід.

В екстраординарній літургії священник був пастирем, головою тіла, до котрого належать усі вірні. Служитель і люди стояли з однієї сторони вівтаря, він ніби притягував їх до єднання у відправлянні Жертви. Коли ж вірні лише приглядаються до того, що чинить священник, який відділений від них, обернений обличчям, то ступінь заангажованості у евхаристію є значно меншим. Л. Боєр досить категорично вважає, що кожен повинен обрати: або сакраментальна літургія, котра включає, впроваджує, поєднує з Жертвою, або літургія як звичайне видовище [див.: 9].

Польський науковець Павел Адамський здійснив порівняльний аналіз *Novus Ordo* і традиційного обряду. Можемо, вслід за вченим, прослідкувати відмінності за окремими частинами Меси.

Вступний псалом, Confiteor, Aufer a nobis, Oramus te. В реформованому обряді літургія розпочинається зі знаку хреста. Традиційна ж Меса розпочиналася з молитов «на сходах вівтаря», що були свого роду приготуванням священника перед початком відправління богослужіння. У новій формі вівтар змінився на стіл, з–за котрого духовний звертається до зібраних (виразний вплив протестантських спільнот). Змінила свій характер також загальна сповідь, з якої «викинуто» святих, а до «братів» додано в дусі рівноправності також «сестер». Священник промовляє *Confiteor* разом із вірними, але після нього не відбувається розгрішення. Ліквідована теж молитва «*Indulgentiam*», котра завершувала покутний акт визнання гріхів перед цілим небом і мала силу відпускання щоденних гріхів перед евхаристією. Викинуто дві наступні молитви «*Aufer a nobis*» і «*Oramus te*», оскільки прохання про очищення, що в них містилося, недоречно без відповідного вступу й покаяння.

Пресвята Трійця: Kyrie та інші молитви. П. Адамський вважає, що зміна цієї частини Меси є копіюванням реформи Мартина Лютера, який зменшив кількість інвокацій у *Kyrie eleison* із 9 до 6, що змінило загалом традиційні звання Пресвятої Трійці (по три для кожної Особи) на форму діалогу. Це не єдиний приклад елімінації тринітарної символіки у новому обряді: викинуто молитви «*Suscipe Sancta Trinitas*» із жертвування та «*Placeat tibi, Sancta Trinitas*» перед кінцевим благословенням, відмовляння Префації до Пресвятої Трійці обмежено лише в день Її урочистості, тобто один раз у рік.

Offertorium. Ця частина літургії ділиться на три частини: представлення жертв Богові, акт іммоляції та причастя. Характер першої з них зводиться до того, що хліб і вино призначені на те, щоб стали тілом і кров'ю Ісуса Христа. Їх приноситься Богові з проханням про освячення. Сучасні тексти не наштовхують вірних на думку про те, що вони присутні під час повторення безкровної жертви.

Канон Святої Меси. Лексема «канон» означає дослівно «стале правило», що узгоджується з традицією Латинської церкви, в якій постійно існувала лише одна евхаристійна молитва, порівняно зі східними церквами, котрі використовували численні анафори. Повний текст Римського канону представлено вже у трактаті «*De Sacramentis*» на межі IV–го і V–го віків, а усна традиція приписує працю над деякими його частинами самому

святому Петрові. У новому варіанті Меси існує кілька варіантів Римського канону, тексти котрих викликають чимало сумнівів щодо джерел запозичення [див.: 8].

Кардинал Й. Ратцінгер, один із сучасних неоконсерваторів, ревно захищає спадок тридентської Меси, розуміючи її глибокий зв'язок із багатостолітньою традицією Церкви, незамінний теологічний зміст і вплив на всю західну культуру: «Тридентський собор не помилився – він опирався на міцний ґрунт Традиції Церкви [...] Одне має бути зрозуміло: літургія – не площадка для експериментів із богословськими гіпотезами [...] Наша участь, звичайно ж, необхідна, але як засіб нашого смиренного входження під сіль духа літургії та служіння Тому, Хто є її головною дійовою особою: Ісусові Христу. Літургія – не вираження самовідчуття спільноти [...] Це одкровення, що приймається у вірі й молитві, і міра її – вічна віра Церкви, в якій приймається одкровення. Форми, котрі надаються літургії, можуть відрізнятись в залежності від місця і часу, як і відмінні і самі обряди. Однак важливий зв'язок із Церквою, яка, зі свого боку, об'єднана вірою з Господом» [4].

У представлений публікації не будемо аналізувати критики певних моментів екстраординарної Меси, що вимагає окремого дослідження. Але дозволимо собі процитувати міркування літургіста Міхаеля Кунцлера, який відзначає певні надто консервативні акценти у тридентській Месі: «Обидва принципи – уніфікація і незмінність – мали забезпечити збереження в католицькому світі католицької ідентичності, незалежно від культурних відмінностей, за чим повинна була стежити заснована у 1588 р. Конгрегація у справі обрядів. Те, що при цьому довелося змиритися із дечим сумнівним – що сьогодні розглядають як помилку, – щоб зберегти *статус кво* (напр., приватна літургія, відправа без причастя вірних), стало явним після реформ II Ватиканського Собору» [3, с. 262].

Відомо, що основним документом, котрий поклав початок ґрунтовному оновленню офіційного церковного культу й молитовної традиції, є Конституція про Священну літургію (Sacrosanctum Concilium): «Закликаючи мирян до більш повної та діяльної участі в літургії (SC 14), вона підштовхнула до капітального перегляду літургійних текстів і Требника з метою зробити літургію ще більш плідною для життя Церкви (SC 21) [...] Багато пропозицій і пробні кроки в справі оновлення, намічені цією Конституцією, за багато років, що минули з часу Собору, уже стали загальним місцем: літургійна проповідь, молитва вірних або соборні молитви Церкви, традиція привітання миру, причащення мирян під двома видами, співслужіння, спів парафіян під час служби та багато інших літургійних функцій» [5, с. 304–305].

«Екстраординарна форма» латинської Меси, зокрема підтвердження в останні роки її цілковитої включеності у культову практику сучасної Римсько-католицької церкви, визнання цінності її теологічного й мистецько-символічного спадку, є свідченням непроминальної актуальності традиції як в індивідуально-екзистенційному шляху спілкування з Богом, так і в загальнокультурних тенденціях. Прихильність окремих груп католиків до цієї передсоборної літургії є свідченням виразного традиціоналізму в релігійно-культурній ідентичності й прихильності до консерватизму як у літургійному культі, так і в питаннях віровчення й моралі.

Список використаних джерел

1. Бенедикт XVI. Motu proprio «Summorum Pontificum» [Електронний ресурс] / Бенедикт XVI. – Режим доступу: <http://summorum-pontificum.ru/traditional-mass/documents/motu-proprio/>
2. Глава высшей папской судебной инстанции против концелебрации и импровизации на св. Мессе [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.katolik.ru/mir/111265-glava-vysshej-papskoj-sudebnoj-instantsii-protiv-kontselebratsii-i-improvizatsii-na-sv-messe.html>
3. Кунцлер М. Літургія Церкви / пер. з нім. монахині Софії / М. Кунцлер. – Львів: Свічадо, 2001. – 616 с.
4. Ратцінгер Й., кардинал. Богословие литургии. Лекция [Електронний ресурс] / кард. Й. Ратцінгер. – Режим доступу: <http://www.benediktixvi.ru/text/ratz-lekz-liturg.html>
5. Рауш Т. Церковь и собор / Т. Рауш // Современное католическое богословие. Хрестоматия / Под ред. Хейза М. А., Джирона Л. / Пер. с англ. – М.: ББИ св. апостола Андрея, 2007. – С.287–310.
6. Рэдклифф Т. ОР. Быть христианином: в чем тут суть? / Пер. с англ. А. Дубининой / Т. Рэдклифф ОР. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2015. – 288 с.
7. Седакова О. «Активисты» – горе нашей страны» / О. Седакова [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.novayagazeta.ru/arts/67586.html>
8. Adamski P. Owoce rewolucji liturgicznej [Електронний ресурс] / P. Adamski. – Режим доступу: <http://www.tradycja.koc.pl/art1.htm>
9. Bouyer O. L. Ustawienie i zorientowanie ołtarza [Електронний ресурс] / L. O. Bouyer. – Режим доступу: <http://www.tradycja.koc.pl/Bouyer.htm>
10. Forma nadzwyczajna, skarb dla całego Kościoła (wywiad z kardynałem Burkiem), available at: <http://www.paixliturgique.pl/>
11. Kardynał Burke – następny promotor formy nadzwyczajnej, available at: <http://rzymskikatolik.blox.pl/2011/04/KARDYNAL-BURKE-8211-NASTEPNY-PROMOTOR-FORMY.html>
12. Verbum traditionis [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.tradycja.koc.pl/pytania.htm>

References

1. Benedykt XVI. Motu proprio «Summorum Pontificum» / Benedykt XVI [Elektronny resurs]. – Rezhym dostupu: <http://summorum-pontificum.ru/traditional-mass/documents/motu-proprio/>
2. Glava vysshei papskoj sudebnoj instantsii protiv kontselebratsii i improvizatsii na sv. Messe [Elektronny resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.katolik.ru/mir/111265-glava-vysshej-papskoj-sudebnoj-instantsii-protiv-kontselebratsii-i-improvizatsii-na-sv-messe.html>
3. Kunstler M. Liturgia Tserkvy / per. z nim. monakhyni Sofii / M. Kuntsler. – L'viv: Svichado, 2001. – 616 s.
4. Rattsinger Yo., kardinal. Bogosloviie liturgii. Lektsiia / kard. Yo. Rattsinger [Elektronny resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.benediktixvi.ru/text/ratz-lekz-liturg.html>
5. Raush T. Tserkov' i sobor / T. Raush // Sovremennoie katolicheskoe bogosloviie. Khrestomatia / Pod red. Heiza M. A., Dzhirona L. / Per. s angl. – M.: BBI sv. apostola Andreia, 2007. – S.287–310.
6. Redklif T. OP. Byt' khristianinom: v chem tut sut'? / Per. s angl. A. Dubininoi / T. Redklif OP. – K.: DUKH I LITERA, 2015. – 288 s.
7. Sedakova O. «Aktivisty» – gore nashei strany» / O. Sedakova [Elektronny resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.novayagazeta.ru/arts/67586.html>
8. Adamski P. Owoce rewolucji liturgicznej / P. Adamski, available at: <http://www.tradycja.koc.pl/art1.htm>
9. Bouyer O. L. Ustawienie i zorientowanie ołtarza / L. O. Bouyer, available at: <http://www.tradycja.koc.pl/Bouyer.htm>
10. Forma nadzwyczajna, skarb dla całego Kościoła (wywiad z kardynałem Burkiem), available at: <http://www.paixliturgique.pl/>
11. Kardynał Burke – następny promotor formy nadzwyczajnej, available at: <http://rzymskikatolik.blox.pl/2011/04/KARDYNAL-BURKE-8211-NASTEPNY-PROMOTOR-FORMY.html>
12. Verbum traditionis, available at: <http://www.tradycja.koc.pl/pytania.htm>

Ostashchuk I. B., Doctor of Philosophy Science, Professor of the Chair of Culturology, National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), ostaszczuk@ukr.net

«Extraordinary form» of Latin Mass in the cultural and religious identity

The use of worship in the «extraordinary form» of the Latin Mass in the Catholic Church as the contemporary expression of traditionalism in the cultural

and religious identity of the conservative Roman Catholics is analyzed. The Motu proprio «Summorum Pontificum» of Benedict XVI, in particular the arguments for the preservation of the old rite of main Catholic worship is investigated. The old and new forms of the liturgy of the Latin rite, some symbolic significance of its contents is compared.

Keywords: «extraordinary form» of Latin Mass, «Tridentine» Mass, Catholic Church, cultural and religious identity, traditionalism.

Остасзук И. Б., доктор философских наук, профессор кафедры культурологии, Национальный педагогический университет им. М. П. Драгоманова (Украина, Киев), ostaszczuk@ukr.net

«Экстраординарная форма» латинской Мессы в культурно–религиозной идентичности

Анализируется использование богослужения в «экстраординарной форме» латинской Мессы в современной Католической церкви как выражение традиционализма в культурно–религиозной идентичности консервативной части римо–католиков. Исследуется motu proprio «Summorum Pontificum» Бенедикта XVI, в частности аргументы в пользу сохранения старого обряда главного католического богослужения. Сравнивается старую и новую формы литургии латинского обряда, отдельные символические значения ее содержания.

Ключевые слова: «экстраординарная форма» латинской Мессы, «тридентская» Месса, Католическая церковь, культурно–религиозная идентичность, традиционализм.

* * *

УДК 246:101.1.008.2(045)

Лещенко А. М.,

кандидат философских наук, доцент, доцент кафедры гуманитарных дисциплин, Херсонська державна морська академія (Україна, Херсон), alenashevchuk@rambler.ru

Коеволюційність сакрального мистецтва

Розглядаються сутність та причини походження сакрального мистецтва, як соціально–релігійного феномена. Розкривається сенс сакрального з точки зору закономірностей соціальних та соціокультурних коеволюційних процесів. Мета дослідження полягає у визначенні коеволюційної сутності та значення християнського сакрального мистецтва для віруючої людини. Визначається роль «сакрального» як коеволюційного механізму, що сприяє формуванню певної системи «автор твору сакрального мистецтва – твір сакрального мистецтва – людина–реципієнт – твір сакрального мистецтва», для якої характерним є своєрідний негентропійний стан. Визначається, що «сакральне» є явищем соціально–психологічного походження, яке матеріалізується у символах, ірраціональних за змістом. Доводиться, що коеволюційна сутність сакрального мистецтва реалізується саме за допомогою «сакрального», яке розкривається у змісті релігійних християнських знаків–символів.

Ключові слова: християнське сакральне мистецтво, сакральне, коеволюційність, знаки–символи.

Багатофункціональність сакрального мистецтва та різноманіття засобів його виразності; художній образ як універсальний конструкт, що народжується в його надрах; можливості екстраполяції ідей художніми засобами з наступною зміною емоцій, почуттів та моральності людини, зумовлюють актуальність вивчення цього соціально–культурного феномена, зокрема сутності явища «сакральне». Актуальність цього питання визначається характерними для нашого часу світовими процесами глобалізації, різкими змінами у соціально–культурному житті людства, значним соціально–психологічним напруженням внаслідок спаду економіки та погіршення рівня життя значної частини населення, зростанням рівня психологічної дезадаптації, розчаруванням тощо. Ці та інші фактори починають набувати у сучасному суспільстві руйнівного характеру. Тому, виникає необхідність знаходження та використання певних важелів для гармонізації поведінки людини у соціумі та забезпеченні у суспільстві коеволюційних процесів, оскільки вони за своєї суттю характеризуються системністю та взаємопов'язаністю його структурних елементів. Важливого значення набуває вивчення, з точки зору системності та саморегулюючих процесів, сутності,

значення, специфіки та механізмів сакрального мистецтва як різновиду класичного мистецтва.

Метою статті є визначення коеволюційного значення християнського сакрального мистецтва для віруючої людини.

Основним завданням дослідження є аналіз «сакрального» як коеволюційного механізму, що сприяє формуванню певної системи «автор твору сакрального мистецтва – твір сакрального мистецтва – людина–реципієнт – твір сакрального мистецтва», яка є закономірною у процесі функціонування християнського сакрального мистецтва та для якої характерним є своєрідний негентропійний стан. Під таким станом розуміється певна якість енергії, яка формується у процесі функціонування зазначеної системи.

Питанням пов'язаним з визначенням суті релігійного мистецтва присвячувалися роботи закордонних дослідників Т. Буркхардта, Ф. Шуона, Д. Угріновича, Є. Яковлева, українських вчених М. Поповича, С. Кримського, С. Абрамовича, П. Сауха, М. Мельничука; феномен «сакрального» аналізувався закордонними дослідниками М. Еліаде, Р. Оттом, Р. Жераром, Г. Полом Беккером, С. Зенкіним; українськими вченими В. Головей, В. Шелюго; окремі види сакрального мистецтва розглядалися зарубіжними вченими А. Н. Терріном, Т. Моїсеєвою, Б. Раушенбахом, Е. Мірзояном, І. Ібрагімовим; українськими дослідниками І. Солярською, Л. Гнатюк, З. Лановик, О. Клековкіним, І. Харитонюк та ін.

Нам імпонують погляди на сутність та причини походження сакрального мистецтва, як соціально–релігійного феномена, А. Савкіної. Вчений розглядає сутність цього феномену, з точки зору соціологічного знання, досить широко і різнопланово. Так, в якості мотивації, що штовхає людство до створення сакральних речей та змушує звертатися до них, А. Савкіна вбачає відсутність у людини чітких соціально доцільних орієнтирів індивідуальної та групової поведінки. Автор доводить, що сакральне – це «елемент соціального уявленого, який відноситься до цінностей певної соціальної групи, яка характеризується використанням у комунікації символів з особливим способом сенсоутворення, існуванням не–для–усіх, приватністю, з чим пов'язана його функція як основи для формування «поля довіри» групи, його здатність «освідчувати» інститути і пограничним, межовим характером, виключністю, особливим просторово–часовим маркуванням, ірраціональними компонентами, експресією, емоційним загострюванням, що робить його доступним для естетичної форми пізнання» [9, с. 11–12].

Розкриваючи поняття сутності сакрального, А. Савкіна пов'язує причину його походження з мотивацією людини, що живе у суспільстві, та яка опинилася у певних труднощах свого повсякденного буття, а тому вимушена звертатися до сакрального як елементу соціального уявленого. Згідно позиції автора, такий елемент уявленого виконує функцію специфічного орієнтиру у взаємовідносинах з іншими людьми. З точки зору закономірностей соціальних та соціокультурних коеволюційних процесів, які актуалізуються у статті, вважаємо важливою позицію А. Савкіної, згідно якої, уявлення людства про сакральне мають тенденцію до змінювання: «уявлення про сакральне змінюються в залежності від умов їх формування. Тому риси сучасної цивілізації відображаються в образах сакрального,

і, навпаки, уявлення про сакральне, які слугують інтеграції та дезінтеграції, сприяють вибудовуванню системи орієнтирів людиною, її ідентифікації себе у навколишньому світі, впливають на суспільство в цілому, частково визначаючи процеси, які йдуть у ньому» [9, с. 3].

З точки зору проблеми коеволюційних змін у процесі впливу творів сакрального мистецтва на свідомість людини, важливим є ефект його неосаяжності, який є сенс розглядати в якості базової характеристики сакрального. Так, доводиться, що сакральне як неосаяжне завжди презентується в знакової системі, тобто через символ. Сприйняття суті цього сакрального символу людиною обов'язково викликає у неї специфічний священний трепет [4, с. 58]. З посиланням на Г. Гриненко, А. Савкіна деталізує цей характерний для явища сакрального ефект: «Воно визначає деякий досвід, який переживає людина, і детонує ті об'єкти, до яких воно застосовується, а також виражає переживання інтерпретатора, релігійного віртуоза (у веберівському сенсі) або священний текст, релігійну традицію. Десигнат сакрального знака – сакральна (нумінозна) сутність, причому під час передачі сакрального досвіду колективу у нього виникає спільний десигнат сакрального, який сприяє згуртуванню. Щодо сакрального знака крім детоната (екстенціонала) і десигната (інтенціонала) можуть бути виділені експресивне і магнетичне значення» [9, с. 12].

Знак і символ досить складно розмежувати, і тому, фактично завжди, вони виступають у тісному взаємозв'язку. С. Аверінцев виходить з того, що «символ є образом узятим в аспекті своєї знаковості і що він є знаком, наділеним усією органічністю міфу та невичерпною багатозначністю образу. Символ акцентує увагу на виході образу за власні межі, присутність певного смислу, інтимно злитого з образом, але йому не тотожного» [1, с. 178]. Символ поєднує у собі предметний образ і глибинний сенс, що наділяє його колосальним потенціалом внутрішнього змісту, який презентує надприродне.

Святоотецька традиція сформувала онтологічну теорію символу, яка наголошує, що символом невидимого світу є світ реальний, тому пізнати надприродний світ людина може тільки завдяки засобам символічного зображення. «Господь сотворив світ за законами краси, за художнім принципом, навіть, насмілимось сказати, за художньо-символічним принципом» [7, с. 69]. Діонісій Арепагіт зауважував, що символ розкриває можливості духовного сприйняття, тобто він отожднював поняття символу з поняттям образу; Григорій Палама символ пов'язував тільки з чуттєвим світом. Таким чином, вірянин сприймає земний світ як іконічне, образне, символічне зображення вищої духовної реальності.

Символізм християнського сакрального мистецтва має колосальне значення для віруючої людини, так як вона не тільки відчуває, але і переживає його присутність: символ не просто замінює образи, але й створює відчуття їх присутності у собі. За допомогою знака-символа відбувається обмін інформацією між об'єктом і суб'єктом сприйняття, що яскраво презентовано у християнському сакральному мистецтві.

В. Іванов стверджував, що Божественна всеєдність усього у світі і зв'язок «єго» з божественним порядком розкриваються у символах: «символізм – мистецтво,

засноване на символах. Воно утверджує свій принцип, коли розвінчує свідомості речі як символи..., розкриваючи в речах навколишню дійсність символів, тобто значення іншої дійсності,... дозволяє усвідомлювати зв'язок і сенс існуючого не тільки в сфері земної емпіричної свідомості, але і в інших сферах. Так, істинне символічне мистецтво торкається сфери релігії, оскільки релігія є перш за все почуття зв'язку усього суцього і сенсу всілякого життя» [5, с. 237].

Для В. Іванова «символ є життя безпосереднє і опосередковане, не форма, яка утримує, але форма, через яку тече реальність» [6, с. 255], крім того, цей символ «надіндивідуальний за своєю природою, чому і має силу перетворювати інтимне мовчання індивідуальної містичної душі в органи вселенського єдиномислення і єдинопочуття...» [5, с. 259].

В. Головей доводить, що «онтологічна специфіка культового образу-символу полягає... у здатності виражати трансцендентність абсолютного виміру священного через іманентне – матеріальну субстанцію художнього витвору. Сила естетичного впливу цих образів визначається не стільки їх художніми достоїнствами та зовнішньою «красивістю», скільки їхнім унікальним духовним потенціалом, потужною аурую, наявністю завдяки онтологічному зв'язку зі священним абсолютотом» [3, с. 445–452]. Автор висвітлює основну квінтесенцію функціонального призначення сакрального мистецтва, яка полягає не у тому, щоб надати людині можливість отримати стан катарсису та естетичного задоволення, а її головне призначення полягає в активізації у віруючої людини духовного просвітління та відчуття піднесення завдяки прийняттю ірраціонального як дійсно існуючого в реальності. Це стає можливим за умови сприйняття людиною релігійного символу-знаку. Таким чином, у творах сакрального мистецтва органічно поєднуються священний первообраз і художній образ, що є колосальним інструментом впливу на емоційно-почуттєву сферу не лише вірянина, а навіть, і світської людини. Разом з тим, вважаємо: «Якщо уникнути цієї єдності, всі твори священного мистецтва стануть тільки художніми творами, а деякі речі просто перейдуть до статусу предметів. Релігійні образи повинні відсилати віруючого, як це відбувається в іконописі, до «першообразу» і не можуть оцінюватися з позицій їх сприйняття в парадигмі «творів мистецтва», яка почала домінувати в європейській культурі з часів Відродження. Звідси випливає, що релігійний зміст підпорядковує художню форму сакрального мистецтва, тих творів, що намагаються відтворити та покращити сприйняття потойбічного» [6, с. 112].

У процесі сприйняття людиною змісту творів сакрального мистецтва механізм екстраполяції релігійної ідеї реалізується на основі формування психологічної установки довіри щодо існування ірраціонального світу та сил, а також в те, що ці сили, можуть впливати на її реальне життя. Така психологічна установка довіри формується завдяки визнанню людиною авторитетності Бога і на основі відповідних закономірностей психофізичного характеру забезпечує стабільність її психологічного стану. Фактично, в якості психологічної підстави такої стабільності виступає соціально-психологічний механізм конформізму.

У науковій літературі предметом розгляду є походження, подальший розвиток та функціональне призначення мистецтва, зокрема, сакрального, та релігії як соціокультурних феноменів. Так, М. Мельничук доводить різність соціально-психологічних основ, що в свій час зумовили зародження і подальший розвиток мистецтва та релігії. Відповідно, зародження мистецтва було пов'язане з потребою людства в реалізації свободи, а релігії, навпаки, з необхідністю її певного обмеження [8]. Важливою є позиція вченого стосовно органічної єдності мистецтва та релігії, що реалізовується у посилені ролі мистецтва щодо активізації сугестивних, пізнавальних та морально-естетичних функцій християнської релігії, що з часом стає характерним саме для творів сакрального мистецтва. Більш того, визначаючи саме сакральність в якості пріоритетної особливості християнства, автор підкреслює значення мистецтва щодо адаптації, тобто фактично до пристосування статички її елементів «до викликів мінливого й динамічного світу» [8, с. 9]. За його висновками, сакральність мистецтва саме у християнстві, зумовлюється наповненням твору релігійного мистецтва суто ідейно-догматичним підґрунтям, що, на наш погляд, будучи головним призначенням християнського сакрального мистецтва, саме і забезпечує таємничість та неосяжність сутності сакральних релігійних символів. Сутність мистецтва, функції та механізми його пристосування, у різні часи, до потреб християнської релігії, аж до повного підпорядкування їй, визначають і інші науковці [2].

Отже, «сакральне» є явищем соціально-психологічного походження, яке матеріалізується в символах, ірраціональних за змістом. Виникнення та формування феномена «сакральне» у соціально-культурному середовищі суспільства зумовлювалось потребою людства у забезпеченні стабільності існування. Така стабільність забезпечувалася шляхом об'єднання груп людей, що приймають та погоджуються з сутністю конкретних символів. Компенсаційний сенс сакральних символів реалізовується у прийнятті людиною їх ірраціональної сутності та реалізується шляхом конформізму.

Однозначно, сакральність у християнському мистецтві має власну специфіку, яка розкривається у змісті релігійних християнських символів. Разом з тим, зміст цих символів домінує над художньою формою його виразу. Головною метою християнського символу є формування та закріплення у свідомості людини, на основі механізму екстраполяція психологічної установки на погодження з існуванням потойбічного, ірреального світу, факту неосяжності та таємничості Абсолюту.

Таким чином, можна зробити висновок, що основне призначення християнського сакрального мистецтва, на сучасному етапі розвитку суспільства, полягає у допомозі людині щодо самовизначення її у світі, зокрема в межах установок релігійного світогляду, орієнтації у соціально-доцільній комунікації та вибору її відповідних форм [9, с. 21]. Разом з тим, коволюційна сутність сакрального мистецтва реалізовується саме за допомогою «сакрального», яке розкривається у змісті релігійних християнських символів.

Християнське сакральне мистецтво досить поліфонічне у своїй суті і тому залишається ще безліч питань пов'язаних не тільки з його коволюційною складовою, але і питання визначення специфічних особливостей того чи іншого виду сакрального мистецтва; особливості механізмів та засобів які використовуються тим чи іншим видом сакрального мистецтва; визначення ролі психологічного резонансу у процесі сприйняття творів сакрального мистецтва тощо.

Список використаних джерел

1. Аверінцев С. С. Софія–логос. Словник / Сергій Сергійович Аверінцев. – К.: Дух і літера, 2004. – 636 с.
2. Антоненко В. Мистецтво, релігія, дійсність / Володимир Антоненко. – К.: Мистецтво, 1973. – 179 с.
3. Головей В. Сакральне мистецтво: онтологічний аспект / Вікторія Головей // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. – Львів: Логос, 2008. – Кн. II. – С.445–452.
4. Гриненко Г. В. Логико–семиотический анализ сакральных текстов и сакральной коммуникации / Галина Валентиновна Гриненко / Дисс. ... доктора филос. наук: 09.00.07. – Москва, 2000. – 325 с.: ил. [РГБ ОД, 71 01–9/49–1].
5. Гурко Е. Н. Божественная ономаология: именованія Бога в имяславии, символизме и деконструкции / Елена Николаевна Гурко. – Минск: Эконом Пресс, 2006. – 445 с.
6. Лещенко А. М. Релігійна віра як форма світовідчуття: [монографія] / Альона Лещенко. – Херсон: Айлант, 2013. – 152 с.
7. Лєпахін В. Ікона та іконічність / Валерій Лєпахін; [пер. з рос. Т. Тимо]. – Львів: Свічадо, 2001. – 287 с.
8. Мельничук М. С. Особливості трансформації ролі мистецтва в християнському культурі / Максим Святославович Мельничук / Дис. ... канд. филос. наук. Спец. 09.00.11 – релігієзнавство. – Житомир, 2011. – 198 с.
9. Савкіна А. В. Понятіє сакрального в умовах сучасного общества / Альвіна Владиміровна Савкіна / Автореф. ... канд. филос. наук. Спец. 09.00.11 – соціальна філософія. – Москва, 2012. – 22 с.

References

1. Averincev S. S. Sofija–logos. Slovyk / Sergij Sergijovych Averincev. – K.: Duh i litera, 2004. – 636 s.
2. Antonenko V. Mystectvo, religija, dijsnist' / Volodymyr Antonenko. – K.: Mystectvo, 1973. – 179 s.
3. Golovej V. Sakral'ne mystectvo: ontologichnyj aspekt / Viktorija Golovej // Istorija religij v Ukraїni. Naukovyj shhorychnyk. – L'viv: Logos, 2008. – Kn. II. – S.445–452.
4. Grinenko G. V. Logiko–semioticheskij analiz sakral'nyh tekstov i sakral'noj kommunikacii / Galina Valentinovna Grinenko / Diss. ... doktora filos. nauk: 09.00.07. – Moskva, 2000. – 325 s.: il. [RГB OD, 71 01–9/49–1].
5. Gurko E. N. Bozhestvennaja onomatologija: imenovaniya Boga v imjaslavii, simvolizme i dekonstrukcii / Elena Nikolaevna Gurko. – Minsk: Jekonom Press, 2006. – 445 s.
6. Leshhenko A. M. Religijna vira jak forma svitovidchuttja: [monografija] / Al'ona Leshhenko. – Herson: Ajlant, 2013. – 152 s.
7. Ljepahin V. Ikona ta ikonichnist' / Valerij Ljepahin; [per. z ros. T. Tymo]. – L'viv: Svichado, 2001. – 287 s.
8. Mel'nychuk M. S. Osoblyvosti transformacii' roli mystectva v hrystyjans'komu kul'ti / Maksym Svjatoslavovyh Mel'nychuk / Dys. ... kand. filos. nauk. Spec. 09.00.11 – religijeznavstvo. – Zhytomyr, 2011. – 198 s.
9. Savkina A. V. Ponjatije sakral'nogo v uslovijah sovremenного obshhestva / Al'vina Vladimirovna Savkina / Avtoref. ... kand. filos. nauk. Spec. 09.00.11 – social'naja filosofija. – Moskva, 2012. – 22 s.

Leshchenko A. M., PhD, associate professor, assistant professor of humanities, Kherson State Maritime Academy (Ukraine, Kherson), alenashevchuk@rambler.ru

Co-evolution of Sacred Art

The causes and origin of sacred art as a socio-religious phenomenon is researched. The nature of «the sacred» in terms of consistency of social and socio-cultural co-evolutionary processes is shown. The objective of the research is to identify co-evolutionary nature and value of sacred art to the believer. The role of «the

sacred» is indicated as a co-evolutionary mechanism contributing to the formation of certain system – «a creator of a sacred art work – a sacred art work – a person-recipient – a sacred art work», that is characterized by a certain negentropic nature. It is determined that «the sacred» is the phenomenon of co-evolutionary origin that is realized in irrational in content symbols. It is proved that it is «the sacred» that helps to realize the co-evolutionary nature of sacred art which is expressed in the content of religious Christian characters–symbols.

Keywords: Christian sacred art, the sacred, co-evolution, characters–symbols.

Лещенко А. М., кандидат философских наук, доцент, доцент кафедры гуманитарных дисциплин, Херсонская государственная морская академия (Украина, Херсон), alenashevchuk@rambler.ru

Козволюционность сакрального искусства

Рассматриваются сущность и причины происхождения сакрального искусства, как социально-религиозного феномена. Раскрывается сущность «сакрального» с точки зрения закономерностей социальных и социокультурных козволюционных процессов. Цель исследования заключается в определении козволюционной сущности и значения христианского сакрального искусства для верующего человека. Определяется роль «сакрального» как козволюционного механизма, способствующего формированию определенной системы «автор произведения сакрального искусства – произведение сакрального искусства – человек–реципиент – произведение сакрального искусства», для которой характерно своеобразное неэнтропийное состояние. Определяется, что «сакральное» это явление социально-психологического происхождения, которое материализуется в символах, иррациональных по содержанию. Доказывается, что козволюционная сущность сакрального искусства реализуется именно с помощью «сакрального», которое раскрывается в содержании религиозных христианских знаков–символов.

Ключевые слова: христианское сакральное искусство, сакральное, козволюционность, знаки–символы.

* * *

УДК 1:316.3+316.47

Нивня А. А.,
аспирантка кафедры философии и социологии,
ГУ «Южноукраинский национальный педагогический
университет имени К. Д. Ушинского»
(Украина, Одесса), pelangi@ukr.net

ИГРОВАЯ СУЩНОСТЬ СОВРЕМЕННОГО РИТУАЛА

Исследование нацелено на выявление игрового элемента в современном ритуале и ритуальной составляющей современной игры. Для достижения поставленной цели были использованы следующие методы: сравнительно-исторический для реконструкции эволюции сосуществования явлений игры и ритуала, и выявления современных особенностей сосуществования данных явлений; обобщения для установления общих свойств игры и ритуала; индукция для определения общих современных тенденций взаимопроникновения игровой и ритуальной сфер. В данном исследовании проиллюстрированы игровой характер современного ритуала и тенденция к десакрализации современной игры. Выявлена инициационная символика компьютерных квестов. Показано перемещение ритуала в пространство виртуальных игр. Выявлен мощный психотерапевтический эффект, возникающий в результате синтеза игровой и ритуальной сфер. Показана тенденция к будущему синкретизму сосуществования ритуала и игры.

Ключевые слова: ритуал, игра, праздник, инициация, сакральное, десакрализация.

(статья друкється мовою оригіналу)

Ближайшей к ритуалу родственной формой символического поведения является игра. Игра и ритуал в тех или иных проявлениях сопровождали человечество на всех этапах его культурного развития. Игровая и ритуальная сферы не могли существовать совершенно обособленно, потому пересекались и заимствовали друг у друга некоторые элементы. Вопрос об интенсивности взаимопроникновения этих сфер приводит к разногласиям в научных кругах, поэтому невозможно с точностью утверждать, является ли какая-то определённая деятельность ритуализованной игрой или ритуалом с чётко выраженным игровым элементом.

Существуют такие виды деятельности, при которых игра и ритуал образуют неразрывное единство. В большей мере это утверждение относится к всевозможным

видам праздников. Однако подобный синтез мы можем наблюдать и в психологических техниках, в частности в психодраме.

Современное общество ориентировано на игру. Это проявляется в игровом характере досуговой культуры, в популярности рейтинговых систем и т.д. Игровой элемент увеличивается даже в неигровых видах деятельности. Современный же ритуал на фоне тенденции к десакрализации приобретает игровой характер.

В современной научной литературе вопрос взаимопроникновения игры и ритуала исследуется в трудах Н. Аксеновой, А. Соколова, Е. Филатовой, Е. Шапинской и т.д. Однако в этих работах наблюдается смешение понятий ритуал и ритуальное поведение, остаётся малоизученным игровой элемент современного ритуала и отсутствует комплексное рассмотрение проблемы.

Целью данного исследования является выявление игрового элемента в современном ритуале и ритуальной составляющей современной игры. Задачей исследования является анализ игры и ритуала в традиционном и современном обществах.

Игровая деятельность уходит корнями в докультурную эпоху. Наличие игры в животном мире является неоспоримым фактом. Игровая линия крепко вплетена в поведение птиц и млекопитающих [7]. В отношении наличия ритуала в жизни животных существуют некоторые разногласия [13]. Поскольку мы считаем принципиальным наличие в ритуале нацеленности на сверхъестественное, говорить о ритуалах в животном мире не представляется возможным. Потому игру мы понимаем, как форму символического поведения, генетически предшествующую ритуалу.

В разные исторические эпохи соотношение между степенью выраженности в социуме игровой и ритуальной деятельности изменялось. Так в древности наблюдалась ориентация общества на ритуал, сегодня в обществе преобладает игровое поведение. При этом в сакрализованном обществе игра может становиться священной, а в десакрализованном – ритуал приближается к игре. Далее рассмотрим основные различия ритуала и игры.

А. Байбури выделает следующие различия игры и ритуала: существование в ритуале единой ритуальной реальности, в то время, как реальность в игре раздваивается на игровую и настоящую; заучивание участниками ритуала всего ритуального текста, а игроками – лишь правил игры; экстремальность ситуаций, требующих проведения ритуала, и желание как достаточное условие для начала игры; чёткая пространственно-временная привязка ритуала и отсутствие таковой у игры; вовлечённость в ритуал всех присутствующих и возможность присутствия зрителей или судей во время игры; направленность ритуала на достижение определённой цели и протекание игры ради удовольствия [2, с. 22–23]. Н. Аксёнова пишет о присутствии в игре цели, но подчёркивает её обусловленность определёнными игровыми рамками [1]. По Ю. Лотману целью игры является точное соблюдение правил [11, с. 289]. Кроме того, Ю. Лотман рассматривает зрителей как соучастников игры [10, с. 405]. К. Леви-Стросс характеризует соотношение игры и ритуала следующим образом: «Любая игра определяется совокупностью правил, делающей возможным практически неограниченное число

партий, а ритуал, который также «играется», скорее похож на «привилегированную» партию, выбранную из всех возможных» [9, с. 138]. А. Соколов называет ритуал псевдоигрой, поскольку считает его лишённым обязательного для игры творческого компонента [14].

Вышеприведённые определения большей частью относятся к обрядам в традиционном обществе. Исследуя трансформации ритуала в современном мире, можно утверждать, что современный ритуал является игрой в гораздо большей степени, чем традиционный обряд. В какой-то мере это связано с утратой изначальных смыслов обряда. Зачастую главным в момент совершения ритуала является соблюдение формальностей без точного понимания содержания выполняемых действий и туманного представления о конечной цели.

Например, готовясь к обряду крещения, родители приобретают соответствующую случаю атрибутику, выбирают будущих кумовей, но не осознают значение, которое данный обряд, согласно православной традиции, имеет для души принимающего крещение. Крёстные родители в свою очередь видят свою миссию в регулярности встреч с крестником, но не в приобщении его к христианской церкви. При этом ритуальный текст воспроизводится не целостно, а имеет место произвольное проигрывание его фрагментов (например, гадание в день крестин проводится или не проводится по желанию родных). Это позволяет говорить о вариативности современного ритуала, при которой он уже не может являться привилегированной партией. Таким образом, религиозный ритуал превращается в игру, для которой главная цель – точное соблюдение правил. Также можно сказать о свадебном ритуале, о комплексе обрядов, связанных с рождением и т.д.

В современном мире сохраняются критические ситуации, требующие проведения ритуала и не имеющие иного оформления, особенно это касается комплекса обрядов, связанных с погребением. Однако такие критические точки календарного круга как приход Нового года, хоть и сопровождаются ритуалом, предполагающим коллективный характер переживания, также могут преодолеваться без ритуального оформления. То есть совершение ритуала не является обязательным, для каждой индивидуальности существует выбор: «можно и не играть» [2, с. 22]. Игровой характер новогоднего обряда проявляется в вовлечённости многих его участников в символические действия ради удовольствия, а не с целью восстановить миропорядок или начать новую жизнь. Так происходит разделение коллектива на совершающих обряд и его зрителей, что тоже сближает современный ритуал с игрой. Вышеперечисленное характерно для всех событий современного календарного цикла, особенно заимствованных у других культур (Хэллоуин, День влюблённых).

Мы не можем согласиться с вышеприведённым определением А. Соколова, согласно которому ритуал отличается от игры отсутствием творческого компонента. Ритуал, не смотря на чёткую регламентацию поведения в его рамках, является творческим актом по своей сути. Обряд направлен на преобразование реальности, его целью может служить создание новой личности или нового пространства–времени. Таким образом, можно говорить о ритуале как об игре иного порядка, игре с мирозданием, игре в божеств.

В традиционном обществе ритуальная сущность игры проявлялась ярче, чем в играх современности.

Многие игры, например, на счастье, имели ритуальное происхождение [5, с. 102]. Азартные игры произошли от гадательного ритуала, и не утратили с ним связи по сей день [15, с. 71]. Некоторые игры являлись моделью национального космоса, от чего каждая партия могла представлять символический космогонический акт или символизировать инициацию [6, с. 70–78]. Самой популярной подобной игрой являются шахматы [8, с. 387–389]. В русской традиции святочные игры в силу своего эротического контекста выполняли некоторые инициационные функции [12, с. 182–183]. Существует трактовка, согласно которой элемент жеребьёвки в детской игре (считалочка) являлся вариантом заговора. При этом приводятся признаки, аналогичные как для игры, так и для лиминальной стадии инициации. Так завязывание глаз интерпретируется как вариант инициатической символической смерти [1]. В свою очередь, игра была частью обряда инициации, поскольку посвящаемые обучались нужным навыкам в игровой форме [14]. Также для деятельности профессиональных игроков характерны суеверия и ритуалы, призванные помочь в игре [4].

В современном мире ритуализация проявляется в спортивных играх. Олимпийские игры, уходящие корнями в античные ритуалы, на сегодняшний день также окружены многочисленными церемониями. В некоторых исследованиях к ритуалу приравнивается даже футбол. Проводятся аналогии между судьёй и жрецом, приводятся сопутствующие этому виду спорта мифы [17, с. 613–617]. Мы полагаем, что современный спорт, не смотря на присущую ему регламентированность, не может называться ритуалом, по причине полной утраты спортивной игрой сакральных смыслов, потому в данном случае уместно говорить лишь о ритуализованном поведении.

Интересным представляется наличие инициационного мотива в компьютерных играх. Множество квестов построены по аналогии с волшебной сказкой, где герою предстоит справиться с испытанием и получить новый статус (перейти на другой уровень). Сказочный антураж в таких квестах превращает их прохождение в игру в сакральное и виртуально удовлетворяет потребность играющего в чуде. В интернете пользуются популярностью так называемые игры–гадания, что опять же иллюстрирует присутствие ритуальной составляющей в мире виртуальных игр.

Далее рассмотрим случаи, когда игра и ритуал образуют прочный синтез. Самой явной подобной ситуацией является праздник. В пространстве праздника имеют место обыгрывание соответствующего мифа, перевоплощение участников, регламентация поведения, агональный элемент. В этом смысле праздник является выходом из обыденности в ритуально–игровую область. Эмоциональный подъём, счастье, которые испытывают участники праздничного действия, способны вызвать у них чувство, что ради таких минут проживается жизнь [16, с. 109–112]. В этом смысле праздник имеет психо– и социотерапевтический эффект. Ориентация современной культуры, особенно массмедиа на досуговую сферу приводит к стиранию границы между праздником и повседневностью, от чего вышеупомянутый эффект может ослабевать. Кроме того, большинство современных развлечений имеют сугубо игровую сущность, без примеси обряда.

Сочетание игры и ритуала успешно используется в психологии, в частности, в технике психодрамы. В этом случае главное действующее лицо психодрамы, протагонист при помощи ритуала обращается к собственному микрокосму. В этом смысле психодрама является аналогом обряда перехода из внешнего во внутренний мир протагониста. В то же время укрепляется внутригрупповая связь участников. Игровой характер психодрамы обусловлен специфической для игры двойственной реальностью, набором определённых правил и возможностью импровизации. Если подобная психотехника проводится правильно, протагонист испытывает чувство обновления, катарсис, высвобождается архетипическая энергия [3]. Сочетание игры и ритуала обладает удивительно мощным эффектом, способно гармонизировать микрокосм, осуществлять коммуникацию между сознанием и бессознательным, изымать человека и группу из обыденного течения жизни.

Резюмируя вышеизложенное, подведём итог. Если жизнь в традиционном обществе протекала от ритуала к ритуалу, при этом сакральный смысл имели некоторые игры, то в современном мире жизнь протекает от игры к игре. В таких условиях, на фоне тенденции к десакрализации современный ритуал приобретает игровой характер.

Та же тенденция обуславливает потерю игрой сакральных смыслов и ритуальной составляющей. На сегодняшний день ритуал перемещается в сферу виртуальных игр, чему способствует специфика виртуального пространства. Инициационная символика пронизывает компьютерные квесты, превращая их в игры в инициацию. Играм-гаданиям в интернете приписывается не меньшее значение, чем классическим гадательным ритуалам.

Единство игры и ритуала обладает мощнейшими психо- и социотерапевтическими эффектами. Эта особенность древнего ритуально-игрового тандема, издавна присущая празднику, успешно используется в современной психотерапии, в технике психодрамы.

Исследуя усиление игрового элемента в современном ритуале, можно предположить, что в дальнейшем игра и ритуал будут сосуществовать синкретически. Перспективным мы считаем дальнейшее изучение современной досуговой культуры, в особенности интернет-пространства с целью выявления мифологического контекста и сакральной символики, а также, рассмотрение современного ритуала в ракурсе социальных игр.

Список использованных источников

1. Аксьонова Н. В. Мифо-ритуальні основи дитячих ігор (на матеріалах Слобожанщини кінця XIX – початку XX ст.) [Електронний ресурс]: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.05 «Етнологія» / Н. В. Аксьонова. – К., 2007. – 20 с. – Режим доступу: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=ARD&P21DBN=ARD&Z21ID=&Image_file_name=DOC/2007/07anvkps.zip&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1 (дата звернення: 10.08.2015).
2. Байбури А. К. Ритуал в традиційній культурі: Структурно-семантичний аналіз східнослов'янських обрядів / А. К. Байбури. – СПб.: Наука, 1993. – 240 с.
3. Барц Э. Игра в глубокое: Введение в психодраму [Электронный ресурс] / Эллинон Барц; пер. с нем. К. Б. Кузьминой под ред. В. К. Мершавки. – Режим доступа: http://www.goldbiblioteca.ru/online_psihologiya/online_psistr11/1031.php (дата обращения: 16.08.2015).

4. Берестов А. Подсевшие на игру: Нехимические пристрастия (патологический азарт) [Электронный ресурс] / Берестов Анатолий. – [М.]: ДПЦ св. пр. Иоанна Кронштадтского, 2007. – Режим доступа: <http://www.litmir.co/bd/?b=176728> (дата обращения: 16.08.2015).

5. Бидерманн Г. Энциклопедия символов: пер. с нем. / Ганс Бидерманн; общ. ред. и предисл. Свенцицкой И. С.; пер. Валькова В. М., Вейнгольда Ю. Ю., Гринько В. С. [и др.]. – М.: Республика, 1996. – 335 с.: ил.

6. Гачев Г. Д. Ментальности народов мира / Георгий Гачев. – М.: Алгоритм, Эксмо, 2008. – 544 с. – (Философский бестселлер).

7. Зорина З. А. Игры животных [Электронный ресурс] / З. А. Зорина // Мир психологии. – 1998. – №4. – С.95–117. – Режим доступа: http://keafd.ru/z/z_a_zorina_igray_zhivotnykh.html (дата обращения: 23.08.2015).

8. Купер Дж. Энциклопедия символов / Дж. Купер. – М.: Ассоц. Духовн. Единения «Золотой Век», 1995. – 401 с.: ил. – (Символы; кн.4).

9. Леви-Строс К. Первобытное мышление / Клод Леви-Строс; [пер., вступ. ст. и прим. А. Б. Островского]. – М.: Республика, 1994. – 384 с.: ил. – (Мыслители XX в.).

10. Лотман Ю. М. Семиотика сцены / Ю. М. Лотман // Статьи по семиотике культуры и искусства / Ю. М. Лотман; [сост. Р. Г. Григорьев]. – СПб.: Академический проект, 2002. – С.401–431.

11. Лотман Ю. М. Тезисы к проблеме «Искусство в ряду моделирующих систем» / Ю. М. Лотман // Статьи по семиотике культуры и искусства / Ю. М. Лотман; [сост. Р. Г. Григорьев]. – СПб.: Академический проект, 2002. – С.274–293.

12. Русский эротический фольклор: Песни, обряды и обрядовый фольклор, народный театр, заговоры, загадки, частушки / сост., науч. ред. А. Л. Топоркова. – М.: Ладомир, 1995. – 640 с.: ил. – (Русская потаенная литература).

13. Слуцкая Ю. Г. Ритуал: биологическое versus социальное [Электронный ресурс] / Слуцкая Ю. Г. // Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов. 09.00.00 Философские науки. – 2013. – №5. – Режим доступа: <http://jurnal.org/articles/2013/filos13.html> (дата обращения: 25.08.2015).

14. Соколов А. В. Коммуникационная деятельность и общение [Электронный ресурс] / А. В. Соколов // Общая теория социальной коммуникации / А. В. Соколов. – СПб.: Михайлов, 2002. – Гл.2. – Режим доступа: <http://www.evartist.narod.ru/text16/074.htm> (дата обращения: 11.08.2015).

15. Тайлор Э. Б. Первобытная культура / Э. Б. Тайлор; [пер. с англ. Д. А. Коропчевского; предисл. и примеч. А. И. Першица]. – М.: Политиздат, 1989. – 572, [1] с. – (Библиотека атеистической литературы).

16. Филатова Е. А. Праздник как единство игры и ритуала / Е. А. Филатова // Вестник Челябинского гос. ун-та. – 2012. – №35 (289). – Вып.28: Философия. Социология. Культурология. – С.108–112.

17. Шапинская Е. Н. Футбол в социокультурном контексте / Е. Н. Шапинская // Миф и художественное сознание XX века / [отв. ред. Н. А. Хренов]. – М.: Гос. ин-т искусствозн.: Канон+, 2011. – С.612–627.

References

1. Aks'onova N. V. Mifo-rytual'ni osnovy dytyachykh ihor (na materialakh Slobozhanshchyny kintsya XIX – pochatku XX st.) [Elektronnyy resurs]: avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: spets. 07.00.05 «Etnologiya» / N. V. Aks'onova. – K., 2007. – 20 s. – Rezhym dostupu: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=ARD&P21DBN=ARD&Z21ID=&Image_file_name=DOC/2007/07anvkps.zip&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1 (data zvernennya: 10.08.2015).
2. Bayburin A. K. Ritual v traditsionnoy kulture: Strukturno-semanticheskiy analiz vostochnoslavjanskikh obryadov / A. K. Bayburin. – SPb.: Nauka, 1993. – 240 s.
3. Barts E. Igra v glubokoe: Vvedenie v psihodramu [Elektronnyy resurs] / Ellinor Barts; per. s nem. K. B. Kuzminoy pod red. V. K. Mershavki. – Rezhim dostupa: http://www.goldbiblioteca.ru/online_psihologiya/online_psistr11/1031.php (data obrascheniya: 16.08.2015).
4. Berestov A. Podsevshie na igru: Nехimicheskie pristrastiya (patologicheskiy azart) [Elektronnyy resurs] / Berestov Anatoliiy. – [M.]: DPT's sv. pr. Ioanna Kronshtadtskogo, 2007. – Rezhim dostupa: <http://www.litmir.co/bd/?b=176728> (data obrascheniya: 16.08.2015).
5. Bidermann G. Entsiklopediya simvolov: per. s nem. / Gans Bidermann; obsch. red. i predisl. Sventsitskoy I. S.; per. Valkova V. M., Veyngolda Yu. Yu., Grinko V. S. [i dr.]. – M.: Respublika, 1996. – 335 s.: il.

6. Gachev G. D. Mentalnosti narodov mira / Georgiy Gachev. – M.: Algoritm, Eksmo, 2008. – 544 s. – (Filosofskiy bestseller).

7. Zorina Z. A. Igryi zhivotnykh [Elektronnyy resurs] / Z. A. Zorina // Mir psihologii. – 1998. – №4. – S.95–117. – Rezhim dostupa: http://keafd.ru/z/z_a_zorina_igr_zy_zhivotnykh.html (data obrascheniya: 23.08.2015).

8. Kuper Dzh. Entsiklopediya simvolov / Dzh. Kuper. – M.: Assots. Duhovn. Edineniya «Zolotoy Vek», 1995. – 401 s.: il. – (Simvoliy; kn.4).

9. Levi–Stros K. Pervobyitnoye myshlenie / Klod Levi–Stros; [per., vstup. st. i prim. A. B. Ostrovskogo]. – M.: Respublika, 1994. – 384 s.: il. – (Myisliteli XX v.).

10. Lotman Yu. M. Semiotika stsenyi / Yu. M. Lotman // Stati po semiotike kultury i iskusstva / Yu. M. Lotman; [sost. R. G. Grigorev]. – SPb.: Akademicheskyy proekt, 2002. – S.401–431.

11. Lotman Yu. M. Tezisy k probleme «Iskusstvo v ryadu modeliruyuschih sistem» / Yu. M. Lotman // Stati po semiotike kultury i iskusstva / Yu. M. Lotman; [sost. R. G. Grigorev]. – SPb.: Akademicheskyy proekt, 2002. – S.274–293.

12. Russkiy eroticheskiy folklor: Pesni, obryady i obryadovyyi folklor, narodnyy teatr, zagovoryi, zagadki, chastushki / sost., nauch. red. A. L. Toporkova. – M.: Ladomir, 1995. – 640 s.: il. – (Russkaya potaennaya literatura).

13. Slutskaya Yu. G. Ritual: biologicheskoe versus sotsialnoe [Elektronnyy resurs] / Slutskaya Yu. G. // Zhurnal nauchnykh publikatsiy aspirantov i doktorantov. 09.00.00 Filosofskie nauki. – 2013. – №5. – Rezhim dostupa: <http://jurnal.org/articles/2013/filos13.html> (data obrascheniya: 25.08.2015).

14. Sokolov A. V. Kommunikatsionnaya deyatelnost i obschenie [Elektronnyy resurs] / A. V. Sokolov // Obschaya teoriya sotsialnoy kommunikatsii / A. V. Sokolov. – SPb.: Mihaylov, 2002. – Gl.2. – Rezhim dostupa: <http://www.evartist.narod.ru/text16/074.htm> (data obrascheniya: 11.08.2015).

15. Taylor E. B. Pervobyitnaya kultura / E. B. Taylor; [per. s angl. D. A. Koropchevskogo; predisl. i primech. A. I. Pershitsa]. – M.: Politizdat, 1989. – 572, [1] s. – (Biblioteka ateisticheskoy literatury).

16. Filatova E. A. Prazdnik kak edinstvo igry i rituala / E. A. Filatova // Vestnik Chelyabinskogo gos. un-ta. – 2012. – №35 (289). – Vyip.28: Filosofiya. Sotsiologiya. Kulturologiya. – S.108–112.

17. Shapinskaya E. N. Futbol v sotsiokulturnom kontekste / E. N. Shapinskaya // Mif i hudozhestvennoe soznanie XX veka / [otv. red. H. A. Hrenov]. – M.: Gos. in-t iskusstvovzn.: Kanon+, 2011. – S.612–627.

Nivnya A. A., postgraduate of philosophy and sociology department of Konstantin Ushinsky South Ukrainian National Pedagogical University (Ukraine, Odessa), pelangi@ukr.net

Gaming essence of modern ritual

The research is aimed at determining the game component in the modern ritual and the ritual element in the modern game. To achieve this goal the following methods were used: comparative method (to reconstruct the evolution of game and ritual coexistence and to reveal peculiarities of their coexistence nowadays); generalization (to determine common characteristics of game and ritual); induction (to define general tendencies of modern interpenetration of ritual and game spheres). The proposed paper illustrates gaming nature of the modern ritual and desacralization tendency of the modern game. It reveals initiative symbolics of computer quests, the transfer of the ritual into the world of virtual games. The study examines powerful psychotherapeutic effect, emerging from the synthesis of game and ritual spheres. It demonstrates the tendency to further syncretic game and ritual coexistence.

Keywords: ritual, game, festival, initiation, the sacral, desacralization.

Нівня Г. О., аспірантка кафедри філософії та соціології, ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» (Україна, Одеса), pelangi@ukr.net

Ігрова сутність сучасного ритуалу

Дослідження націлене на виявлення ігрового елемента в сучасному ритуалі та ритуальної складової сучасної гри. Для досягнення поставленої мети були використані такі методи: порівняльно-історичний для реконструкції еволюції співіснування явищ гри і ритуалу, та виявлення сучасних особливостей співіснування даних явищ; узагальнення для встановлення загальних властивостей гри та ритуалу; індукція для визначення загальних сучасних тенденцій взаємопроникнення ігрової та ритуальної сфер. У даному дослідженні проілюстровані ігровий характер сучасного ритуалу та тенденція до десакралізації сучасної гри. Виявлено ініціативну символіку деяких комп'ютерних квестів. Показано переміщення ритуалу в простір віртуальних ігор. Виявлено потужний психотерапевтичний ефект, що виникає в результаті синтезу ігрової та ритуальної діяльності. Показана тенденція до майбутнього синкретичного співіснування ритуалу та гри.

Ключові слова: ритуал, гра, свято, ініціація, сакральне, десакралізація.

* * *

УДК 101

Кивлюк О. П.,
доктор філософських наук, професор кафедри
методології науки та міжнародної освіти, Національний
педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова
(Україна, Київ), panyolga@ukr.net

СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН СУЧАСНОЇ ОСВІТИ І НАУКИ

Розглядається необхідність формування всередині освітньо-наукового середовища, так і у співвідношенні науки з іншими соціокультурними феноменами такого ціннісно-орієнтованого підґрунтя, що зматне було б реформувати освіту і, як наслідок, трансформувати науку в джерело розвитку глобального, універсального, полікультурного, толерантного і т.д. суспільства, яке у подальшому призведе б до становлення та єдності людства на основі розуму, терпіння, добра, взаєморозуміння.

Ключові слова: освіта, наука, соціокультурний феномен, глобалізм, інформаційне суспільство.

Наука ХХІ століття розглядається насамперед як соціокультурний феномен, що не може існувати і розвиватися поза освітнім процесом. Складність визначення науки як соціокультурного феномену полягає в тому, що наука розуміється як форма діяльності або соціальної інституції, котрий формує цивілізаційну свідомість: політику, ідеологію, мистецтво, культуру тощо, як систему науково-теоретичного знання. Отже, наука є однією з детермінант суспільне життя.

Достовірно істинним є той факт, що у ХХ столітті філософське, соціальне, політичне, економічне та і взагалі світоглядно-ціннісне бачення освіти і науки складалося достатньо суперечливо і неоднозначно. Нині, на початку ХХІ століття, ситуація дещо змінилась і продовжує змінюється, але ж не завжди в позитивному напрямку.

Система освіти і надбання науки, як і будь-яка інша підсистема суспільства, є результатом довготривалого історичного процесу. В усі часи освіта і наука були і залишаються основним скарбом і транслятором культурних традицій у нерозривному поєднанні збереження і розвитку не тільки окремого соціуму, а й людської цивілізації взагалі. На кожному конкретному етапі розвитку суспільства освіта, наука, культура формуються на базі визначеної парадигми, тобто системи теоретичних, методологічних та ціннісних засад, які прийняті у якості зразка для вирішення конкретних, науково-освітніх, галузевих і т. д. завдань, що розділені та виконуються усіма членами наукового співтовариства на даному етапі історичного розвитку. За концепцією Т. Куна парадигми формують і виконують нормативну і пізнавальну функції та є джерелом принципів, методів, прийомів, стандартів і т. д. в освітньо-наукових співтовариствах [2].

Сцієнтистський (позитивістський) підхід до розвитку і становлення науки, що був провідним до певного часу, обумовив існування вузького бачення картини світу, в якому освіта і наука розглядалися як один взаємопов'язаний і фундаментальний фактор загальної теорії цивілізаційного розвитку людського суспільства – майбутньої цивілізації.

«Наука сьогодні не може бути ізольована від соціальних процесів, що відбуваються в світі. Як соціокультурне явище, вона має не лише позитивні, але й негативні наслідки власного розвитку. Це стосується, наприклад, точних (прикладних) наук, коли їх представники працюють над новими видами озброєнь» [4]. Нині дійсно помітною стала фундаментальна залежність нашої цивілізації від тих особливостей та характеристик, які закладаються в

освіті і науці. Це пояснюється тим, що мислення сучасної людини набуває глобальних масштабів.

Отже з'являється необхідність формування всередині самої структури науки, так і у співвідношенні науки з іншими соціокультурними феноменами такого ціннісно-орієнтованого підґрунтя, що здатне було б реформувати освіту і, як наслідок, трансформувати науку в джерело розвитку глобального, універсального, полікультурного, толерантного і т.д. суспільства, яке у подальшому призвело б до становлення та єдності людства на основі розуму, терпіння, добра, взаєморозуміння тощо (як би утопічно це не звучало).

Першим кроком в реалізації цього складного завдання є встановлення різновекторних стосунків між різноманітними науковими осередками і спільнотами. Міжнародне наукове та освітянське співробітництво сприяє взаєморозумінню між країнами, націями, народами. Завдяки такій співпраці досягається: оптимізація наукової діяльності та просвітництва, які сприяють створенню глобальних баз науково-технічного знання, художньої творчості тощо; достатньо високий рівень міжцивілізаційної, полікультурної комунікації, що уможливується тільки завдяки толерантному ставленню до іншого світогляду, традицій, історії, системи цінностей, моральних норм. Цей перший крок повинне бути обґрунтований конкретними концепціями, розробками, програмами, які б підвищували авторитет наукової діяльності в суспільстві, щодо гуманітарної соціокультурної цінності науки як феномену високого потенціалу толерантності тощо. А усвідомлення соціумом комунікаційної ролі науки має призвести до подолання багатьох тенденцій, факторів і чинників, наприклад: зародження і розвитку міжцивілізаційних конфліктів та інших проблем і наслідків глобалізації.

Крім того, феномен науки являє собою явище, яке включає в собі світоглядні надії щодо вирішення багатьох суспільно-значимих проблем сьогодення, які в багатьох сферах життєдіяльності людства досягли критичного рівня. Світова система досягла такого етапу функціонування, який визначається наявністю помітних криз економічної, екологічної, епідеміологічної, енергетичної, інформаційної, а також стрімким загостренням національних, політичних, релігійних та соціальних конфліктів в багатьох регіонах планети. Перспективність вдалого подолання цих криз і конфліктів, у більшій мірі визначається рівнем наукового розвитку, освіченості та культури цивілізації.

Отже все більше людей розуміють те, що вирішення кризових ситуацій лежить в площині освітньої та наукової співпраці, для якої не повинно бути ніяких меж. Подальше існування суспільства і особистості безпосередньо залежить не просто від піднесення та розвитку наукового знання, а від загально-цивілізаційного усвідомлення ролі науки як соціокультурного та інтеграційно-ціннісного феномену, здатного долати будь-які чинники і фактори цивілізаційної неприязні, агресії, конфліктності тощо.

Ще одним, не менш важливим кроком, щодо універсалізації значення феномену науки, є технологізація та інформатизація нашого життя на всіх рівнях (промисловість, освіта, наука, економіка, медицина, побут тощо) незалежно від типу регіону, середовища, соціуму. Виникає цивілізований інформаційний попит людей, а на його основі формується висока інформаційна культура.

Відбувається інтенсивне накопичення і концентрація теоретичного знання. Здавалося б, технологізація та інформатизація повинні сприяти інтенсивному розвитку цивілізації, проте результати використання та поширення інформаційно-комунікаційних технологій не відповідають цим очікуванням, а саме: мінімізація візуального спілкування, інтернетзалежність, комп'ютерна ігроманія та інші негативні психологічні, соціальні, екологічні наслідки.

Процеси становлення інформаційного суспільства (кінець ХХ ст. – початок ХХІ ст.) формують нове соціокультурне середовище, яке суттєво впливає на діяльність і спілкування людини в суспільстві, основним капіталом, способом виробництва і ресурсом якого стає інформація. Потужність мережевих технологій невпинно примножується завдяки новим технологіям мультимедіа і віртуальної реальності. Інформаційно-комунікаційний простір, сформований в умовах мережевої культури, утворюється як наслідок взаємодії великої кількості людей. При цьому медіа-середовище ніби «затягує» людину і змінює її особистість. Тобто завдяки механізмам мережевої самоорганізації змінюється поведінка і діяльність людини за межами інформаційно-комунікаційного середовища – в соціокультурному просторі на свідомість індивіда здійснюється потужний вплив, в результаті якого змінюється сприйняття ним картини світу.

Вінтелектуальному просторі виникли й еволюціонують такі трансдисциплінарні концепції, як інформаційне суспільство, нетократія, мережеве мислення, інформаційна культура, інформаційна педагогіка, інформаційна війна тощо. Інформаційна революція кардинально посилила силу мережевих технологій. Істотні ознаки новітньої доби є такими: засоби масової інформації й телекомунікації спрямовують до «подвоєння» усних і письмових висловлювань; природна сировина поступається місцем штучним матеріалам; нові мікропроцесори скорочують час виробництва суб'єктивності; розвиток нано-біо-гено-нейро-інфокомп'ютерно-мережевих супер-технологій відкриває перспективу зміни життєвих форм і умов життя та посилюють відчуття відчуження й політику ошукування мас [6].

З огляду на зазначене вище, логічним є висновок про те, що необхідно мати відповідне загальне розуміння того як цими технологіями користуватися та раціонально використовувати. «Наука тісно взаємодіє з технікою і промисловістю. Її вплив на ці сфери надзвичайно багатоманітний. Наука не тільки безпосередньо забезпечує промислову сферу технологіями, але й «онауковлює» її загальний потенціал, надаючи їй таку ж інноваційну загостреність, якою володіє сама. <...> Вплив науки відбивається і на проникненні наукового підходу в управлінські стратегії: складання прогнозів, програм діяльності, підвищення рівня контролю за процесом виробництва. Причому важливу роль тут відіграють результати досліджень гуманітарного циклу» [7].

Отже, розвиток сучасних інформаційно-комунікаційних технологій породжує нові парадигми у науці і відповідні зміни у звичках і поглядах людей [5]. Нові парадигми формують модерні уявлення про картину світу, змінюється сприйняття людиною свого місця по відношенню до цивілізації та інформаційного суспільства, або ж суспільства знань, в якому вона існує, і відповідно новітнє усвідомлення себе і своєї свободи.

Тенденція зростання ролі інтелектуального потенціалу в сучасному світі є невідворотною. Формується нова інтелектуальна технологія. І саме від світоглядно-ціннісної розвиненості людства, здатності різних цивілізаційних цінностей до зближення, до толерантного співжиття в глобальній домівці залежить те, чи використаємо ми свій науковий потенціал заради виживання та розвитку, чи для нарощування конфронтації та самознищення. «Серед багатьох визначень сучасної цивілізації – постіндустріальна, глобальна, технотронна, інформаційна, постекономічна, фінансова тощо, найважливішим для нас є її інтелектуальний вимір. Адже ми живемо в період становлення суспільства знань, причому не просто знань, які фіксують ті чи інші сторони дійсності, а знань, завдяки яким відбувається становлення нових цивілізаційних вимірів – динамічно стрімких, сповнених несподіваних поворотів, викликів, що вимагає енергії інтелекту, інноваційного мислення і, зрештою, інноваційної людини» [1].

Соціокультурна складова науки породжує її етичну, моральну і ціннісну наповненість. Розкриваються не тільки інтелектуальні можливості науки, а й з'являються питання етичного і морального вибору, особистісні (суб'єктивні) аспекти прийняття рішення, проблеми колективної наукової співпраці тощо. Наука – інтерсуб'єктивна, вимагає співпраці багатьох людей. Жоден вчений не може не спиратися на досягнення своїх колег, уявлень про історичну й соціальну свідомість, міркувань про особистісний портрет ученого, когнітивні механізми пізнання і мотивації наукової діяльності. Наука як соціокультурний феномен має не тільки позитивні, але й негативні наслідки свого розвитку, коли застосування науки втрачає моральний і гуманітарний зміст. Очевидним є той факт, що соціокультурна регуляція науки здійснюється через суспільну систему освіти (виховання, розвиток, навчання), управління, ідеологію, політику. Наука, що розуміється як соціокультурний феномен, відповідає рівню цивілізаційного розвитку.

Отже, наука – це один з головних сподівань людства на винайдення і застосування механізмів об'єднання, взаєморозуміння і цивілізаційного розвитку. Але здійснення «наукою» відповідних функцій (культурна, комунікаційна, соціальна, управлінська, політична, світоглядна тощо) передбачає наявність світоглядно-ціннісної, філософсько-теоретичної парадигми, обґрунтування якої здійснюватиметься на гуманістичних засадах, які спрямовують людство на подолання різного типу криз та конфліктів. Наука визначається необхідною і стійкою соціокультурною традицією, без якої повноцінне існування і розвиток цивілізації не можливе, бо, незаперечним є той факт, що наука – це один з пріоритетних напрямів діяльності будь-якої цивілізаційної держави.

Поряд з наукою, джерелом цивілізаційного розвитку є освіта як середовище, в якому стверджуються загальнолюдські, гуманістичні цінності істинності, краси, добра, дружби, взаємоповаги, свободи і самореалізації. Освіта завжди була основою взаєморозуміння на науковому, теоретично-філософському, ціннісно-гуманітарному, релігійному та побутовому рівнях. Нині, в сучасному світовому освітньо-науковому просторі, мова йде про необхідність розгорнутої інтеграції національних освітніх систем в глобальні осередки знання, культури, просвітництва.

Освіта з її вагомою світоглядно-просвітницькою здатністю спроможна донести до людства усвідомлення

необхідності здійснення об'єднаних зусиль (заходів, дій), спільного мислення, глобальної свідомості, ціннісної солідарності. Глобалізм, зміни картини світу, інформатизація, соціальна мобільність приводять до зростання цінності та значущості освіти в сучасному соціумі. Освіті та науці надається статус лідерства у всіх сферах життєдіяльності людства.

Важливість впливу освіти полягає в тому, що він має багаторівневий та різноплановий характер та здійснюється суб'єктами соціокультурної, наукової та просвітницької творчості. Завдання освіти перспективно спрямовані на вирішення різноманітних проблем, зокрема: організації освітнього процесу, спрямованого на інноваційний розвиток науково-педагогічних методів; інтеграція та комунікація в сфері освіти, в комплексі з міжнародною освітньо-науковою співпрацею; моделювання та реалізації майбутнього світового цивілізаційного взаєморозуміння, яке є необхідною умовою для подальшого розвитку людства та його самозбереження.

Інтеграційні (комунікація, мобільність, глобалізація) процеси в освітній сфері мають достатньо тривалі традиції, однак саме в останні десятиліття помітно відчувається необхідність глибшої організації та навчально-методичної уніфікації, яка б давала змогу всім бажаним долати міжнаціональні кордони (мова, релігія, політика, традиції тощо) в галузі навчальної, наукової і професійної самореалізації. Система вищої освіти взяла на себе відповідальність щодо протистояння глобальним цивілізаційним проблемам, побудови інтелектуально-інноваційної цілісності освітянсько-наукової спільноти, допомоги менш передовим партнерам із встановлення новітніх методів, критеріїв, норм, організаційних та дослідницьких форм освіти тощо.

Соціальні аспекти, культурологічні аспекти, структурні складові освіти і науки (педагог, науковець, школа, вища освіта, учень, студент тощо), тобто через своїх суб'єктів, впливають на соціокультурні процеси, причому не тільки позитивно. З'являється протиріччя між системою освіти і розвитком продуктивних сил суспільства (освіта відстає від зростаючих суспільних потреб). Ці протиріччя посилюють проблеми у сферах економіки, екології, медицини, соціального життя, які призводять до кризових явищ і в освіті. Деякі вчені вбачають у «консерватизмі» системи освіти певний відсоток стабільності та помірнього розвитку суспільства, але ж насправді, «консерватизм» освіти стримує розвиток не тільки системи освіти, а й інших елементів соціокультурного простору. Тому освіта як соціокультурний феномен може виконувати як відтворюючу, так і розвиваючу функцію, які періодично повинні змінювати одна одну, причому пріоритет тієї чи іншої функції є історично і соціально-конкретно мінливим [3, с. 54].

Отже, освіта і наука, як дві складові одного цілого є соціокультурним феноменом та одночасно виступають як частина культури і особливий соціальний інститут. Суб'єкти освітньої і наукової діяльності стають носіями культурного і соціального, тому їх модернізація повинна вестися в руслі соціокультурного підходу. Крім того, соціокультурним феноменом освіти і науки проявляються і у тому, що виконує по відношенню до суспільства і культурі значущі функції, без здійснення яких гармонійний розвиток цих сфер неможливо. А як відзначалося вище, і гармонійний розвиток цивілізації та її майбутнє також унеможливується.

Освіта і наука, таким чином стають своєрідним механізмом прищеплення та навіювання відповідним спільнотам, суб'єктам, цивілізаціям відчуття світоглядної необхідності єднання та міжцивілізаційної солідарності, виключно на основі яких стане можливим подолання негативних для всього людства і особистості наслідків процесів інформатизації, глобалізації, забруднення навколишнього середовища, корпоративізації сучасного світу. Тобто перед системою освіти стоїть складне завдання підготовки молоді, що у своїй більшості має сформовану інформаційну (мережеву) свідомість, до життя в умовах полікультурного, мережевого середовища, формування в неї вміння спілкуватися і співпрацювати з людьми різних національностей, політичних поглядів, рас, конфесій.

Освіта і наука являє собою інтегративний соціокультурний феномен світоглядно-ціннісних підґрунть єдності, стабільності, розвитку, солідарності загальнопланетарної цивілізації.

Список використаних джерел

Кремень В. Г. Особистість у сучасній цивілізації: освітній контекст [Електронний ресурс] / Василь Кремень // Universitates: Наука і просвещення: научно-популярний журнал. – Режим доступу : http://universitates.univer.kharkov.ua/arhiv/2009_1/kremen/kremen.html.

Кун Томас. Структура наукових революцій / Томас Кун // – К.: Port-Royal, 2001. – 228 с.

Марков А.П., Бирженюк Г.М. Основы социокультурного проектирования. / А.П. Марков, Г.М. Бирженюк. – СПб., 1998. – 340 с.

Никитич Л. А. История и философия науки : учеб. пособие для студентов и аспирантов вузов / Людмила Никитич. – М. : ИЮНИТИ-ДАНА, 2008. – С. 146.

Поведская Е. Человек и новые информационные технологии / Е. Поведская, А. Малеяра. — СПб. : Изд-во Речь, 2007. — 319 с.

Соболь О. Становлення медіально-мережевої парадигми / О. Соболь // Філософська думка. — 2008. — № 5. — С. 3–15.

Ушаков Е. В. Наука и процессы глобальной модернизации / Е. В. Ушаков // Глобализация в социально-философском измерении: сборник материалов конференции. – СПб. : Санкт-Петербургское философское общество, 2003. – С. 91.

References

1. Kremen' V. H. Osobystist' u suchasnyy tsyvilizatsiyi: osvityniy kontekst [Elektronnyy resurs] / Vasyly' Kremen' // Universitates: Nauka yu prosveshchenye: nauchno-populyarnyy zhurnal. – Rezhym dostupu : http://universitates.univer.kharkov.ua/arhiv/2009_1/kremen/kremen.html.

2. Kun Tomas. Struktura naukovykh revolyutsiy / Tomas Kun // – K.: Port-Royal, 2001. – 228 s.

3. Markov A.P., Byrzhenyuk H.M. Osnovy sotsyokul'turnoho proektyrovannya. / A.P. Markov, H.M. Byrzhenyuk. – SPb., 1998. – 340 s.

4. Nykytych L. A. Ystoryya yu fylsophyya nauky : ucheb. posobyе dlya studentov yu aspyrantov vuzov / Lyudmyla Nykytych. – M. : YuNYTY-DANA, 2008. – S. 146.

5. Povedskaya E. Chelovek yu novyye ynformatsyonnyye tekhnolohyy / E. Povedskaya, A. Madeyra. — SPb. : Yzd-vo Rech', 2007. — 319 s.

6. Sobol' O. Stanovlennyya medial'no-merzhevoyi paradyhmy / O. Sobol' // Filofs'ka dumka. — 2008. — № 5. — S. 3–15.

7. Ushakov E. V. Nauka yu protsessy hlobal'noy modernyzatsyy / E. V. Ushakov // Hlobalyzatsyya yu sotsyal'no-fylsophskom yzmerenyy: sbornyyk materyalov konferentsyy. – SPb. : Sankt-Peterburhskoe fylsophskoe obshchestvo, 2003. – S. 91.

Кувлюк О. Р., Ph.D., professor of methodology of science and international education, National Pedagogical University Dragomanov (Kyiv, Ukraine), pamyolga@ukr.net

Socio-cultural phenomenon of modern education and science

The article is considering the need of formation of the value-oriented foundation within education and scientific community. Mentioned need is reviewed as a tool of educational reform. As a result, it would transform science into a source of development of global, universal, multicultural, tolerant society. These socio-cultural

transformations would lead to the formation of the unity of mankind on the basis of reason, patience, kindness, understanding.

Keywords: education, science, social and cultural phenomenon, globalism, the information society.

Кувлюк О. П., доктор философских наук, профессор кафедры методологии науки и международного образования, Национальный педагогический университет им. М. П. Драгоманова (Киев, Украина), pamyolga@ukr.net

Социокультурный феномен современного образования и науки

Рассматривается необходимость формирования внутри образовательно-научной среды, так и в отношении науки с другими социокультурными феноменами такой ценностно-ориентированной основы, которая способна была бы реформировать образование и, как следствие, трансформировать науку в источник развития глобального, универсального, поликультурного, толерантного и т. д. общества, которое в дальнейшем привело бы к становлению и единства человечества на основе разума, терпения, добра, взаимопонимания.

Ключевые слова: образование, наука, социокультурный феномен, глобализм, информационное общество.

* * *

УДК 37.013.73

Терещицкий С. О.,
кандидат философских наук, доцент, Национальный педагогический университет им. М.П. Драгоманова (Украина, Київ), som_org@ukr.net

ОСВИТА ТА ЗВ'ЯЗОК КУЛЬТУР В КОНТЕКСТІ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ЗМІН ОСВІТНЬОГО ЛАНДШАФТУ

Представлено науковий аналіз ролі сучасної освіти в завданні позитивного культурного обміну за умов глобалізаційних змін освітнього ландшафту. Методологічна база дослідження визначається підходом, який спирається на принципи об'єктивності та цілісності. Зокрема, в роботі застосовано: метод історизму та герменевтики; діалектичний метод; метод системного аналізу; порівняльний метод.

В умовах росту міграції та розвитку технологій комунікації виникає проблема коректного співіснування особистостей з різною ідентичністю в межах однієї локальної території чи простору спілкування. Базуючись на дослідження провідних світових вчених, автор розкриває мультикультурну місію сучасної вищої освіти, яка продиктована вимогами глобалізації та інформаційної економіки. Виходячи з цього, стаття описує можливі способи адаптації національних педагогічних систем до полікультурної реальності XXI століття.

Ключові слова: мультикультуралізм, глобалізація, інтеркультуралізм, освітній простір, культурний обмін, освітній ландшафт.

З кожним роком соціальне буття людства усе більш інтенсифікується – розширюються комунікативні зв'язки та різноманіття технологій, історичний процес розвивається за прискореним сценарієм, подолання дистанції стає усе більш доступним та швидким. Безліч процесів, що починають або ж почали об'єднувати низку політичних, економічних та культурних суб'єктів у одну світову структуру в науковій спільноті прийнято іменували глобалізацією. Остання є досить складним та дискусійним явищем – апологети глобалізаційного сценарію акцентують уваги на великій кількості переваг, що відкриваються перед людством внаслідок інтеграції, антиглобалісти ж, доводять, що світова уніфікація вигідна лише нікчемно малій частці населення планети, усі інші ж переживають новий етап експлуатації та бідності. Не дивлячись на увесь спектр відношень, що склалися по відношенню до найбільш масштабного соціального процесу сучасності, про глобалізацію слід говорити уже як про виниклу ситуацію. Вона, в свою чергу, приводить з собою ряд змін, які не оминають своєю присутністю жодну з ланок життя світового суспільства. Мова може йти про трансформацію цінностей, мультикультурні метаморфози,

або ж елементарний ріст населення та глобальні проблеми людства. Важливо розуміти, що в сучасних умовах поряд з відносно умоглядним «людством» виникає ряд реально існуючих предикатів, які ставлять відповідний суб'єкт у статус емпірично наявного.

Людство як єдиний суб'єкт це явище, яке поки—що не сформоване у повній мірі, проте ми є свідками його утворення. Причиною цього є велика кількість проблем, можливостей та умов, що потребують загальнопланетарної активності, а не лише ініціативи певних національних держав. Очевидно, що умови світової гри глобалізації були продиктовані Західним блоком держав, що пропагували ідеї ліберального капіталізму, а в даний час її учасниками стають усі мешканці Земної кулі. В ХХ столітті, в період з 1917 по 1991 рік, на світовій арені розгорнулася боротьба трьох домінуючих ідеологій – комуністичної, націонал-соціалістичної та ліберально-капіталістичної. Ні для кого не секрет, яка з ідеологій вийшла переможцем з цих змагань, лиш зазначимо, що глобалізація є не чим іншим як прямим наслідком «єдиновладдя» нового інформаційного капіталізму.

Атрибути глобалізації просочуються в усі сфери людського виробництва та культури, що утворює систему не лише зовнішніх, але й імпліцитних, «галузевих» уніфікаційних наслідків та тенденцій. Однією з наглядних сфер людської культури, що зазнає змін під пресом соціально-економічної та політичної необхідності стає і сучасна освіта. Остання піддається ряду реформ та революційних перетворень на території низки країн світу, що створює простір для узагальнюючих питань: «Чому?», «Як?» та «Для чого?». Для відповіді на них потрібно заглибитися у саму суть глобалізаційного явища, поєднавши її сенс із специфікою культурного досвіду людства.

Як наслідок, в рамках невеликих галузевих досліджень виявляється *досить актуальним* науковий аналіз причин трансформацій освітнього ландшафту в умовах глобальної уніфікації та інтеграції. В випадку нашої дослідницької роботи ми ставимо *за мету* з'ясувати проблеми сучасної освіти з викликами світового мультикультуралізму та транснаціоналізму.

Проблема глобалізації – це сфера наукових досліджень, уже встигла отримати окрему назву – «глобалістика». Ця галузь уже була досить активно висвітлена в працях «класиків жанру». Серед найбільш яскравих варто виділити роботи З. Баумана [1], якого вважають одним із засновників антиглобалізму, дослідження У. Бека [2], яким характерний строгий соціологічний підхід до глобалізаційних фактів та можливих наслідків, або ж Р. Робертсона [11], що підкреслює єдність в сучасній глобалізації ознак уніфікації та локалізації елементів соціальної системи. Їх дослідження носили узагальнюючий характер та стосувалися суспільної структури загалом. В наш час, найновіші глобалізаційні теорії акцентують свою увагу на індуктивному підході світової уніфікації – кожна галузь, що піддається аналізу досліджується за специфічними підходами, а уже потім окремі результати синтезуються в одну логічну модель історичного процесу. Яскравим прикладом такого методу є теорія локальних культур індійсько-американського дослідника А. Ападурай [5].

Сфера глобалізації освіти, є більш «молодою» гілкою досліджень, проте не менш актуальною. Серед низки

світових дослідників варто в першу чергу виділити роботи британського науковця, професора оксфордського університету М. Керноя. У своїх роботах він підіймає проблему експлуатації освіти в глобалізаційну епоху, причинами якої, зокрема, є те, що інформація та інновація (два головних атрибути інформаційної економіки) є наукомісткими та потребують високої ефективності з боку своїх «продюсерів» [6].

Інший авторитетний дослідник процесів глобалізації у вищій освіті Б. Рідінгс у своїй роботі «Університет в руїнах», зумів вловити одну із найбільш вагомих тенденцій в сучасному педагогічно-науковому світі – поступове відсторонення університетської освіти від виробництва культури ідеології та мети викладання. «Оскільки транснаціональний капіталізм позбавив культуру сенсу і сьогодні інституційна система демонструє здатність функціонувати без відсилання до даного терміну, осмислення ролі освіти більше не можна будувати навколо ідеї оволодіння культурою або опору їй» [4, с. 190]. Цією тезою автор підштовхує нас до констатації факту «зависання» освіти між духовною та виробничою сферою соціального буття.

Голландські вчені С. Маргінсон та М. Ван дер Венде також акцентують свою увагу на проміжному статусі вищої школи. Вони відмічають дві функції університетів у наш час, які подекуди можна вважати суперечливими. Зокрема, функція економічна, що охоплює створення кадрів, виготовлення знань або відкриттів, та функція культурна-симбіозна, що стає усе більш актуальною в сучасному транснаціональному світі. «Будучи глибоко зануреною в глобальних трансформаціях, вища освіта сама по собі розділяється на дві сторони – економічну та сторону культурного симбіозу» [10, с. 5]. Подвійність новітніх функцій освіти чітко відображається на наглядних кількісних тенденціях – збільшення ролі приватного сектору в фінансуванні та розширення національного різноманіття в складі студентства та викладацького складу провідних ВУЗів планети.

Стає очевидним, що в епоху інформаційно-ринкової економіки знання та їх потенційні джерела стають пріоритетними інвестиціями як для юридичних та і приватних осіб. Зокрема, з точки зору кількісної статистики дедалі більше людей що отримують середню освіту вирішують продовжити навчання.

Про наслідки глобалізації на фоні сучасної вищої освіти можна судити також і по спільним дослідженням багатьох вчених, що представляють не лише різні країни, але й континенти. В 2006 році під егідою «Центру з Трансформації Вищої Освіти» у Кейп Тауні (ПАР), було здійснено дослідницьку роботу в галузі глобалістики освіти, результати якої було узагальнено в книзі «Transformation in High Education: Global Pressures and Local Realities». Авторами книги стали шість дослідників, що представляють США, Норвегію та Південну Африку. Науковці з самого початку роботи акцентують увагу читачів на згаданій нами тенденції росту значимість знань та освіти, що відображається на освітній активності серед усіх вікових верств населення. «Розширення участі населення в системі вищої освіти стало глобальним стандартом, який підтримується національними урядами, а також такими агентами як ЮНЕСКО, ОЕСР та Світовий банк. Деякі країни, наприклад США, Фінляндія та Південна Корея, вже мають ступінь участі більш ніж 60%,

що означає, що два з трьох студентів, що отримали середню освіту будуть вступати до вузів, або безпосередньо, або після певного часового проміжку. У багатьох країнах, що розвиваються з високими темпами зростання населення, зокрема такими, як Бразилія та Індонезія, рівень освітньої участі може не зростати, але фактичне число студентів у вищих навчальних закладах зростає в результаті демографічної структури цих країн» [7, с. 13]. Такі тенденції розкривають, в той же час, не лише значимість знань в сучасному соціумі, але й зростання попиту та, як наслідок, прибутковості, освітньої галузі, що не може не вносити певний комерційний відтінок на усе різноманіття адміністративних та дидактичних змін.

Для чого потрібно досліджувати ці тенденції, та яким чином на основі отриманих знань можна удосконалити освітню політику урядів? В умовах глобалізації слід усвідомити, що не дивлячись на широку екстраполяцію ознак одних систем на інші, усе ж, не існує універсальних рецептів вдалої політики. Навіть чітко розроблені стратегії в період швидкої змінної економічної та соціальної ситуації не принесуть вагомих результатів або ж навпаки – створити негативний клімат для розвитку галузі. «Ми живемо в «епоху побічних ефектів», мається на увазі те, що ми регулярно стикаємося з непередбаченими наслідками наших людських втручань. Найбільшою проблемою цих непередбачених наслідків є те, щоб вчитися від них. Існує простір для можливостей вдосконалення політики у процесі її формування. Ми повинні і можемо багато чого довідатися про те, що працює і що не працює. З цієї точки зору поняття реагування є вельми актуальним – не тільки для вищих навчальних закладів в їх відносинах з державою і суспільством, а й для державних органів» [7, с. 30]. В епоху глобалізації довгострокові стратегії реформування освітньої галузі повинні бути доповнені детальним моніторингом наслідків, при чому кожен з нових елементів перетворення повинен бути відкритий для редакції в процесі реалізації. Саме це і розкриває сутність та значимість політичного та адміністративного реагування в сфері освіти.

Для України політичне реагування в області вищої школи є ще більш актуальним в світлі недавнього прийняття Закону «Про вищу освіту». Ця реформа є досить очікуваною, її зачатки формувалися на протязі 10 років, проте замало в теперішніх умовах мати просто стратегію якою б чіткою вона не була. Потрібна глибока робота в області моніторингу результатів, та відповідні реакції їх показники. Лише з «пластичною» адаптивною політикою, яка раптово реагує на короткі строкові зміни в системі, будь-яка трансформація може стати оптимальною та конструктивною.

Окрім, цінності знань як ресурсу сучасної економіки, освіта виконує безліч інших функцій, що впливають на розвиток низки необхідних галузей людського існування. У 2007 році Організація економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) зусиллями багатьох провідних вчених та працівників освіти здійснила узагальнений опис головних напрямків позитивного впливу вищої школи на соціальне, економічне та культурне благополуччя на планеті. Зокрема, було виділено три головних внески педагогічно-наукового сектору в структурні галузі розвитку людства:

- Внесок в регіональні бізнес інновації.
- Внесок в обласний розвиток людського капіталу.
- Внесок в соціальний, культурний та екологічний розвиток.

Перший аспект пов'язаний із зростаючою роллю вищої освіти в області бізнес планування та прибуткових ідей. Внесок вузів в сферу бізнес-інновацій знаходить своє відображення в нових інституційних зв'язках і нового типу співробітництві. Ці нові ініціативи використовують безліч різних способів обміну між вищими навчальними закладами та бізнесом, які нерідко підкріплюються через участь багатьох зацікавлених сторін: державних та приватних структур або посередницьких організацій. Всі вони мають спільну мету, не тільки у передачі дослідження в бізнес, але й підтримці та розвитку корінних народів, місцевих і регіональних економік, що характерно домінують серед малих та середніх підприємств [9, с. 140]. На основі цих точок зіткнення освіта частково асимілюється з бізнесом, запозичуючи у останнього метод реалізації нематеріальних продуктів виробництва.

Другий внесок вищої освіти відноситься до розвитку людських ресурсів, що поєднує у собі такі категорії як робоча сила, здатність до творчої праці, можливості з відновлення кадрів та вдосконалення кадрів тощо. «Залежно від рівня утримання випускників в регіоні, вищі навчальні заклади можуть забезпечити важливі надходження людського капіталу для регіональних і місцевих ринків праці. При подачі знань у вигляді освічених людей, вищі навчальні заклади підвищують потенціал регіону для вироблення та засвоєння знань та інновацій. Наявність кваліфікованої робочої сили відіграє важливу роль у підготовці спеціалізованого резерву робочої сили і допомагає залучати та утримувати фірми» [9, с. 162]. Формування освідченних кадрів на відміну від типового продажу знань, послуг, ідей та інформації, володіє набагато більшим потенційним коефіцієнтом користі. Адже кадри, здатні не лише до репродукції ідей, але й до їх відкриття.

Третій напрямок позитивного впливу освіти – це внесок у соціальний, культурний та екологічний розвиток громадян. Суспільне благо, має на увазі, по-перше, вільний доступ до резерву знань, отриманих в галузі вищої освіти, по-друге, те як це знання використовується на благо суспільства в цілому, по-третє, висока роль суспільства в спільному виробництві цих знань [9, с. 179]. Дотримання цих принципів забезпечує вищій освіті високу інтегративну роль, формує з вищих навчальних закладів «регуляторів суспільного клімату».

Усі вище згадані факт описують високе значення вищої освіти в сучасному постіндустріальному соціумі. Тим не менш під впливом глобалізації трансформуються і духовне наповнення освіти, відбуваються нові синтети культур, які відображаються освіті як генераційному дзеркалі суспільного досвіду. У спільному дослідженні англійського науковця К. Гранта та італійського вченого А. Портера розглядається два популярних модулі організації освіти в контексті глобалізаційних викликів – *інтеркультуралізм* та *мультикультуралізм*. Інтеркультурна освіта базується на адаптації інших культур до домінуючої локальної культури. Мультикультурна освіта заснована на принципі культурного діалогу, без яскраво виражених акцентів та пріоритетів.

Існує багато дискусій з приводу того, який з цих двох підходів є більш справедливим та оптимальним, проте закономірність виникнення будь-якого з них в розвинутих країнах не піддається сумнівам. Міжкультурна освіта в Європі, конституює собою реальну Коперніканську

революцію. Такі поняття як, ідентичність і культура не визначаються категорично, а вельми динамічно, в постійній еволюції (не тільки для іммігрантів, але і для корінного населення). Відмінність, еміграція, життя в складному і багатонаціональному суспільстві, більше не є фактами ризику або потенційно шкідливими рисами, а є можливостями для особистого та загального збагачення. Людина з іншої етнічної групи, з іншою культурою створює позитивну здатність, шанс для дискусії та обміну цінностями, нормами і способами поведінки» [8, с. 19–20]. Важливо чітко розмежувати космополітичні та мультикультурні погляди на ideale суспільство, перше базується на політичній єдності, та може й не передбачати глибоке взаємопроникнення духовності різних народів, друге ж обмежене виключно культурним плюралізмом, толерантністю та пропагує єдність можливостей для представника будь-якої нації незалежно від місця його перебування.

Крім того, доречно буде розмежувати інтернаціоналізм ідеології Радянського Союзу з сучасним інтеркультурним принципом освіти. Як відмічає польська дослідниця Х. Блезжинська «В Радянському Союзі, етнічна освіта і популяризація народних культур були противагою так званій «російській буржуазній культурі» [8, с. 70]. Ідеологією КПРС була єдність одного світового класу – пролетаріїв, заради домінації над експлуатуючим класом буржуа, що суттєво відрізняється від позицій інтеркультуралізму та, навіть, космополітизму. Інтеркультуралізм абстрагується від класових, стратифікаційних та гендерних розмаїть акцентуючи увагу на створенні комфортних умов для усіх ідентичностей в межах обов'язково збереженої локальної культури.

Відлуння такого «інтернаціоналізму» на основі однієї ознаки – класової чи етнічної, знаходить своє болюче місце і в нашій дні. «Влада Радянського Союзу, що поступово розпадався, намагалася ігнорувати культурне різноманіття, замінивши попередню спільність комуністичної ідеології з ідеєю культурної єдності всіх слов'ян (на противагу Західній і мусульманській культурам), як наслідок, у війнах, які вони вели в Чечні і Афганістані з'явився простір поява культурних конфліктів» [8, с. 71]. Одним з найбільш болючих наслідків подібної політики стала ситуація в колишній Югославії. «Через спогади і пост-спогади про минулі насильства сучасні політики в галузі освіти вирішили обмежити участь в освітньому процесі культур своїх колишніх ворогів. Таким чином, в Боснії, де і досі горюють за жертвами громадянської війни, було впроваджено політику сегрегації в школах, де боснійські сербські та хорватські студенти навчаються у відокремлених школах. Після існуючих проблем і викликів міжкультурна освіта сприймається, відтак, як важливий елемент стабілізації, а питання освіти та навчання правам людини стали в центрі світової уваги.

В умовах коли наша держава перебуває у стані ідеологічного конфлікту, зростає актуальність відходу від інтернаціоналізму минулого на користь інтеркультурного або мультикультурного вибору, що відповідають ідеалам Європейського вибору України. Не дарма відомий український політик та дослідник в галузі філософії освіти В. Кремень одним з пріоритетних завдань сучасної освіти вважає саме розвиток міжкультурного діалогу в рамках освіти. Стає необхідним «забезпечення оптимального балансу між локальним і глобальним з тим, щоб людина, формуючись як патріот своєї країни, усвідомлювала реалії

глобалізованого світу, була здатною жити і діяти в ньому, нести свою частку відповідальності за нього, бути не тільки громадянином країни, а й громадянином світу» [3, с. 158]. Акцент інтернаціональної політики на етнічній ознаці є пережитком минулого, що відпав ще на початку XIX століття й остаточно був скомпрометований націонал-соціалістичною ідеологією. Освітній ландшафт не повинний бути націоналістичним, хоча б тому, що її головною ціллю освіти є людина, а не нація, плем'я чи раса. Вивчення культурного надбання будь-якого народу в рамках освіти сучасності, з огляду на глобалізаційні виклики, мусить бути подане з позицій рівності всіх культур та націй.

Отже, в рамках невеликого дослідження нам вдалося проаналізувати значення сучасної освіти в контексті сучасної мультикультурної ситуації. Нам вдалося з акцентувати увагу на головних атрибутах глобалізації, що описуються єдність локального та глобально в рамках зачатків єдиного світового освітнього ландшафту. Вказано на генераційний зв'язок між становленням інформаційного капіталізму та глобалізації.

Було наголошено на поступовому відстороненні університетської освіти від виробництва культури ідеології як мети викладання. Інформація та інновація – були представлені як головні ресурси новітньої економіки, що накладає нові, більш глибокі ролі на структурні елементи вищої освіти сучасності.

Ми відкрили проміжний статус вищої школи, який знаходить своє місце ситуативному у конфлікті двох освітніх функцій – економічної та культурно-симбіозній. В умовах швидкозмінної економічної та міграційної ситуації високого значення набирає коректна освітня політика. В контексті цієї проблеми, було розкрито центральну роль політичного реагування в реалізаціях стратегій реформування вищої школи.

Базуючись на дослідженнях представників Організації економічного співробітництва та розвитку, ми дізналися про основні напрямки позитивного впливу освіти на «поза пізнавальну» сферу людських відносин. Було виділено та описано три «освітніх внески»: в регіональній бізнес інновації; в соціальне, культурне та екологічне благополуччя; в обласний розвиток людського капіталу.

Використавши науковий досвід К. Гранта та А. Портера було описано два конкуруючих способи адаптації освіти в контексті глобалізаційних викликів. Інтеркультуралізм, – адаптації інших культур до домінантної локальної культури, та мультикультуралізм – спосіб, що ґрунтується використанні принципів культурного діалогу, без яскраво виражених «домінантів» та «реципієнтів».

Ми відмежували інтеркультурний принцип освіти від інтернаціоналізму Радянської ідеології, вказавши на односторонність факторів єднання останньої. З огляду конфліктну соціальну ситуацію в нашій країні було підкреслено значення мультикультурного або інтеркультурного принципу в вищій освіті України.

Список використаних джерел

1. Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества / З. Бауман; [Пер. с англ. Коробочкина М.]. – М.: Издательство «Весь Мир», 2004. – 188 с.
2. Бек У. Что такое глобализация? Ошибки глобализма – ответы на глобализацию / У. Бек; [Пер. с нем. А. Григорьева и В. Седелника]. – М.: «Прогресс-Традиция», 2001. – 303 с.
3. Кремень В. Г. Освіта і наука в Україні – інноваційні аспекти. Стратегія. Реалізація. Результати. – К.: Грамота, 2005. – 448 с.

4. Ридингс Б. Университет в руинах / Б. Ридингс; [пер. с англ. А. М. Корбуца]. – М.: Изд. дом Гос. ун-та – Высшей школы экономики, 2010. – 304 с.
5. Appadurai A. Modernity at Large. Cultural Dimensions of Globalization / Appadurai A. – Minneapolis: University of Minnesota Press, 1996. – 229 p.
6. Carnoy M. Globalization and educational reform: what planners need to know / M. Carnoy. – Paris: Unesco, 1999. – 99 p.
7. Cloete N., Maassen P., Fehnel R. and other. Transformation in High Education: Global Pressures and Local Realities / N. Cloete, P. Maassen, R. Fehnel, T. Moja, T. Gibbon, H. Perold. – Dordrecht: Springer, 2006. – 322 p.
8. Grant C. Portera A. Intercultural and Multicultural Education Enhancing Global Interconnectedness / C. Grant A. Portera. – NY, 2011. – 351 p.
9. Higher Education and Regions: Globally Competitive, Locally Engaged / OECD Study. – OECD Publications, Paris, 2006. – 242 p.
10. Marginson S. and Van der Wende M. Globalisation and higher education / S. Marginson and M. Van der Wende. – G.: OECD Press, 2006. – 74 p.
11. Robertson Roland. Globalization: Social Theory and Global Culture (Theory, Culture & Society Series) / Roland Robertson // SAGE Publications, 1992. Printed in Great Britain by The Cromwell Press Ltd, Broughton Gifford, Melksham, Wiltshire, – 310 p.

References

1. Bauman Z. Globalizacija. Posledstvija dlja cheloveka i obshchestva / Z. Bauman; [Per. s angl. Korobochkina M.]. – M.: Izdatel'stvo «Ves' Mir», 2004. – 188 s.
2. Bek U. Chto takoe globalizacija? Oshibki globalizma – otvety na globalizaciju / U. Bek; [Per. s nem. A. Grigor'eva i V. Sedel'nika]. – M.: «Progress-Tradacija», 2001. – 303 s.
3. Kremen' V. G. Osvita i nauka v Ukraini – innovacijni aspekti. Strategija. Realizacija. Rezul'tati. – K.: Gramota, 2005. – 448 s.
4. Ridings B. Universitet v ruinah / B. Ridings; [per. s angl. A. M. Korbuta]. – M.: Izd. dom Gos. un-ta – Vyshej shkoly jekonomiki, 2010. – 304 s.
5. Appadurai A. Modernity at Large. Cultural Dimensions of Globalization / Appadurai A. – Minneapolis: University of Minnesota Press, 1996. – 229 p.
6. Carnoy M. Globalization and educational reform: what planners need to know / M. Carnoy. – Paris: Unesco, 1999. – 99 p.
7. Cloete N., Maassen P., Fehnel R. and other. Transformation in High Education: Global Pressures and Local Realities / N. Cloete, P. Maassen, R. Fehnel, T. Moja, T. Gibbon, H. Perold. – Dordrecht: Springer, 2006. – 322 p.
8. Grant C. Portera A. Intercultural and Multicultural Education Enhancing Global Interconnectedness / C. Grant A. Portera. – NY, 2011. – 351 p.
9. Higher Education and Regions: Globally Competitive, Locally Engaged / OECD Study. – OECD Publications, Paris, 2006. – 242 p.
10. Marginson S. and Van der Wende M. Globalisation and higher education / S. Marginson and M. Van der Wende. – G.: OECD Press, 2006. – 74 p.
11. Robertson Roland. Globalization: Social Theory and Global Culture (Theory, Culture & Society Series) / Roland Robertson // SAGE Publications, 1992. Printed in Great Britain by The Cromwell Press Ltd, Broughton Gifford, Melksham, Wiltshire, – 310 p.

Terapschyy S. O., PhD, associate professor, National Pedagogical University M. P. Drahomanov (Kyiv, Ukraine), som_organ@ukr.net

Education and communication of cultures in the context of educational landscape changes

The article is devoted to scientific analysis of the role of modern education in the task of positive cultural exchange. Methodological basis of research is defined approach that is based on the principles of objectivity and integrity. In particular, the paper used, the method of historicism and hermeneutics; dialectical method; method of system analysis; comparative method.

In terms of increased migration and growth of communications technology problem correctly coexistence of individuals with different identities within a local area or space communication. Based on the research of leading scientists, the author reveals the modern multicultural mission of higher education, which is dictated by the demands of globalization and information economy. Accordingly, the article describes possible ways to adapt national education system to the field of cultural reality of the XXI century.

Keywords: multiculturalism, globalization, interculturalism, educational environment, cultural exchange, educational landscape.

Терещиць С. А., кандидат філософських наук, доцент, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (Київ, Україна), som_organ@ukr.net

Образование и связь культур в контексте глобализационных изменений образовательного ландшафта

Представлен научный анализ роли современного образования в задании положительного культурного обмена. Методологическая база исследования определяется подходом, который опирается на принципы объективности и целостности. В частности, в работе применены: метод историзма и герменевтики; диалектический метод; метод системного анализа; сравнительный метод.

В условиях роста миграции и развития технологий коммуникации возникает проблема корректного сосуществования личностей с разной идентичностью в пределах одной локальной территории или пространства общения. Основываясь на исследованиях ведущих мировых ученых, автор раскрывает мультикультурную миссию современного высшего образования, которая продиктована требованиями глобализации и информационной экономики. Исходя из этого, статья описывает возможные способы адаптации национальных педагогических систем в поликультурной реальности XXI века.

Ключевые слова: мультикультурализм, глобализация, интеркультурализм, образовательное пространство, культурный обмен, образовательный ландшафт.

* * *

УДК 130.2

Бурлука О. В., кандидат філософських наук, доцент кафедри культурології, Національний юридичний університет ім. Ярослава Мудрого (Україна, Харків), lena.burluka@mail.ru

САМООСВІТА ОСОБИСТОСТІ ЯК НЕОБХІДНИЙ КОМПОНЕНТ СУЧАСНОГО ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ

Висвітлюються процеси самоосвіти особистості, які стали основою переосмислення місця і ролі людини в суспільстві, переоцінки її інтелектуального, емоційного, творчого потенціалу. Сучасне суспільство, прогресуючи, ускладнюється, підвищує свої вимоги до відповідності людини суті і змісту культури, орієнтує систему освіти на освітню активність особистості. Освітня практика не в змозі цілком задовольнити запити сучасної людини в знаннях. Самоосвіта особистості, яка є не лише підготовкою людини до певної сфери, галузі праці і конкретної роботи, але і умовою підйому її загальної культури здатна створити умови щодо формування особистості, готової діяти в непередбачуваних умовах, що прагне постійного самодосконалення, самоствердження і реалізації своїх можливостей. Саме тому, сьогодні самоосвіта – обов'язкова необхідність сучасного освітнього процесу.

Ключові слова: самоосвіта особистості, самоосвітня діяльність, самоосвітня активність, система освіти, сучасна культура, саморозвиток, самодосконалення.

Актуальність дослідження самоосвіти особистості обумовлена її новою соціальною роллю, сформованою під впливом соціально-економічних, соціально-політичних, соціальних чинників суспільного розвитку. Сучасному суспільству необхідно якісна освіта, що здатна забезпечити вимоги і споживача, і виробника матеріальних і духовних благ. Однак, існуюча система освіти має тенденцію невідповідності рівня фахівців, що випускаються вузами, динаміці розвитку суспільства. Тому часто виникає протиріччя між правом людини на освіту й системою освіти, що вибірково забезпечує такі права особистості. Подолати це протиріччя можливо за допомогою самоосвіти, яка стає не тільки інструментом, але й своєрідним капіталом, способом боротьби за ринок, рішення геополітичних проблем тощо. Ступінь економічного й технічного розвитку будь-якої країни пропорційні середньому рівню знань, умінь, навичок і кваліфікації активного населення. Люди з високою кваліфікацією краще пристосовані до можливих змін профілю роботи, менше уражені в результаті її втрати,

здатні обновляти й підвищувати рівень своїх знань і вмінь. Це кардинально змінює статус самоосвіти в суспільстві.

У різні епохи підкреслювалося значення самоосвіти, як для розвитку окремої людини, так і суспільства в цілому. В XVI – XIX століттях у роботах Дж. Беллєра, Я. Коменського, І. Песталоцци, Ж.–Ж. Руссо, В. Трєцендорфа і інших самоосвіті приділено певної уваги, хоча побіжно, не виділяючи її, як самостійну форму придбання знань. У кінці XIX – на початку XX століття бібліограф М. Рубакін та Н. Крупська у своїх роботах здійснили перші спроби концептуального бачення самоосвіти особистості, що підтримали А. Луначарський, В. Сухомлинський та ін. У XX столітті теоретичні розробки цієї проблеми продовжили бібліограф А. Айзенберг, педагоги А. Громцева, І. Рєдковець, Г. Серіков, соціологи В. Лозовой, Г. Зборовський, О. Шукліна. Наприкінці XX – на початку XXI століття, коли основою соціально–економічного розвитку стає виробництво інформації і знань, проблема самоосвіти стала найбільш актуальною і розробляється різними фахівцями (Є. Комаров, А. Кравченко, В. Лисий, Г. Наливайко, Н. Терещенко, В. Ядов і інші).

Не існує однозначного підходу до визначення самоосвіти. Деякі автори підкреслюють його пізнавальну сутність (А. Громцева, Н. Іванова, Л. Ковтун, І. Колбаско, І. Рєдковец, Н. Хміль та ін.), тісний зв'язок з самовихованням особистості (А. Ковалєв, А. Півнів, В. Лозовой, Би. Райський та ін.), її вдосконаленням на основі систематичної і цілеспрямованої діяльності, пов'язаної з соціальними умовами (А. Айзенберг, В. Бондарєвський та ін.). Самоосвітня діяльність розглядається у деяких дослідженнях як процес (А. Баранніков), як засіб пошуку і засвоєння соціального досвіду (Г. Серіков), як процес довершення самоосвітніх умінь щодо освоєння певних елементів соціального досвіду (Ю. Калугін). Аналіз наукової літератури, присвяченої дослідженню проблеми свідчить про те, що автори виділяють інтелектуальний і організаційний напрями, а також суттєву роль відводять психологічному підґрунтю самоосвітньої активності особистості.

Однак, незважаючи на те, що проблему самоосвіти особистості досліджували багато науковців, все ж таки самоосвіта особистості як соціокультурне явище досліджено недостатньо. Тому автор ставить за мету розглянути як самоосвіта ініціює саморозвиток особистості, впливає на реалізацію її внутрішньої свободи і в цілому на самореалізацію, запобігає її саморуїнуванню і як в сучасному освітньому просторі відбувається взаємозв'язок освіти і самоосвіти.

Сучасна дидактика вважає самоосвіту вищим етапом освіти. Досягнення цього етапу є підтвердженням цінності освіти, а його відсутність зводить нанівець всі цінності освіти. Застосування інформаційних технологій в освіті надає можливість самостійного навчання з відкритим доступом до великих інформаційних ресурсів і наявність зворотного зв'язку. Використання Інтернету сприяє зміні авторитарного стилю навчання на демократичний, знайомить з різними точками зору на проблему. Рівень, інтенсивність, спрямованість і якість самоосвіти визначають різноманітні здібності, життєву програму, життєвий шлях, культуру життя і життєтворчості особистості.

Оскільки освоєння сукупності інформації, знань можливо лише в індивідуальній формі, на основі вільного

вибору, відповідно до інтересів особистості, тому в результаті самоосвіти змінюється внутрішній світ людини. С. Л. Рубінштейн помічає: «Изменяя наличную ситуацию, взрывая ее своими действиями, человек «выходит» за пределы самого себя. Это и есть становление и вместе с тем реализация его сущности» [6, с. 36]. Вченість, за Гегелем, є дійсністю людини – «індивідуальність образованием подготавливает себя к тому, что есть она в себе, и лишь благодаря этому она есть и обладает действительным наличным бытием; насколько она образована, настолько она действительна и располагает силой» [2, с. 263]. Тому борг людини перед собою – «поднять свое отдельное существо до своей всеобщей природы – образовать себя» [3, с. 61]. Самоосвіта – справа суто особиста, оскільки торкається питання складання індивідуальної історії, за яку відповідна сама людина. Результатом цього процесу є складання свого образу, і проживання своєї особистої історії через вчинок, також це особливий простір – культури особистості як сукупності сенсів, символів, особових вчинків.

Самоосвіта не тільки автономне явище, а складова інших видів діяльності. Вона є формою організації і реалізації процесу пізнання людини, його соціальною передумовою і умовою здійснення. Самоосвіта є способом самореалізації суб'єкта в пізнавально–освітній діяльності, коли розкриваються його екзистенціальні, антропологічні і соціальні характеристики. «Специфика человеческого способа существования, – помічає С. А. Рубінштейн, – заключается в мере соотношения самоопределения» [5, с. 35], – тобто знаходження свого місця і власної ролі в громадському і виробничому житті. Самоосвіта є також процесом конструювання, самоконструювання особистості, коли особистість осмислено, усвідомлено засвоює соціальну дійсність. Самоосвіта це – постійний процес становлення образу особистості, коли водночас актуалізуються процеси самопізнання, самоідентифікації, саморегуляції і одночасно – це і деякий результат, сформованість. Результатом самоосвіти є виникнення цілісної особистості, що проявляється в зміні системи стосунків із соціальним світом. Тобто самоосвіта є соціальною детермінантою процесу пізнання.

Самоосвіта, як засіб самоудосконалення особистості, має два напрями. Перший полягає в індивідуалізації загальнокультурного і професійного розвитку особистості і припускає умови для якнайповнішої реалізації здібностей індивіда, його творчого потенціалу. Другий напрям – це забезпечення професійно–посадової відповідності в умовах швидкої зміни технологічних процесів і відповідної перебудови систем виробничих стосунків.

Самоосвіта особистості, як правило, здійснюється за індивідуальною програмою, ініціюється, спрямовується, регулюється і контролюється самим суб'єктом. Однією з початкових форм самоосвіти в різних типах навчальних закладів, рівнів і форм освіти, є самостійна робота, що планується, організується і контролюється педагогами. Самостійна робота залишається однією з ефективних форм педагогічно керованого процесу засвоєння знань, але вона може сприйматися останніми як нав'язана зверху і тому внутрішньо неприйнятна.

Самоосвіта як засіб саморозвитку, самоудосконалення особистості має два аспекти. Перший – особистий, реалізується через самостійність людини у виборі тематики, часу і способу роботи. Найважливішою умовою

його реалізації є досвід самооцінки і самоконтролю, прогнозування результату і аналізу наявних способів його досягнення, які стимулюють виникнення зацікавленого відношення до діяльності і до самого себе як суб'єкта пізнавальної діяльності, і припускає якнайповнішу реалізацію здібностей індивіда, його творчого потенціалу. Другий аспект – соціально-економічний – стимулюється професійно-трудовою діяльністю людини, конкретною економічною ситуацією, під тиском несприятливих обставин, реалізується часто «всупереч», а не «завдяки» особливостям і характеру праці. Особистий і соціальний аспекти взаємозалежні в процесі самоосвіти, коли вільна реалізація особистості обумовлена соціально-економічним контекстом. Взаємодія між соціальним і особистим є процес, в якому самореалізація індивіда є джерелом розвитку соціуму, а соціум є умовою самоосвіти індивіда.

Специфіка соціальної регуляції самоосвіти призводить також і до рівневих відмінностей (за мірою активності, рівню свідомості, самоосвітньою активністю та характеру готовності до неї). Видові і рівневі характеристики самоосвіти визначені вже об'єктивним буттям діяльності соціального суб'єкта в суспільстві. Заданість конкретного виду діяльності соціальною структурою суспільства зумовлює характер самоосвіти. Тобто інституціональна регуляція самоосвіти викликається потребою, народженою в надрах соціального інституту, в певному типі соціального суб'єкта з набором функціональних характеристик. «Уровень и характер реализации самообразования как вида деятельности зависит от регуляции внеинституциональными и институциональными воздействиями. Соответственно, и механизмы этих социорегулятивных воздействий различны» [4, с. 27] – зауважує у своєму дослідженні Г. Е. Зборовский. Він обґрунтовує інституціональну дію на самоосвітню діяльність і помічає, що специфіка соціального інституту, з яким пов'язана, або у рамках якого здійснюється самоосвіта, накладає свій відбиток на її характер [4, с. 28]. Самоосвіта, за своїм характером обумовлена інституціональним розвитком суспільства, функціонує в його руслі, проте вже за визначенням, не є інституціональним видом діяльності, виходить за межі інституціональних стереотипів і зумовлює нові типи соціальної організації суспільства.

Якщо соціалізація виступає як характеристика інституціоналізації, то самоосвіта і об'єктивно виходить за межі інституціоналізації. «Выступая формой неинституционализированной деятельности, самообразование связано с инновационными процессами. Самообразование как объективная реальность определяет становление и видоизменение социальных групп, социальных институтов, социума в целом и служит фактором их развития» [4, с. 29], помічає Г. Е. Зборовский. Тобто, разом з пізнавальною діяльністю виступає і практично-преобразовательная, спрямована на зміну індивіда і навколишнього світу.

Самоосвіта особистості – явище неоднорідне, вона може бути самостійною автономною діяльністю, і фоновим супроводом інших видів діяльності. Ці види самоосвіти різняться за мотивацією і мірою усвідомленості мотивів дії і поведінки. Самоосвіта ідентифікується з широким спектром різних видів діяльності, таких як читання літератури, відвідування театру, малювання, слухання музики, навчальна діяльність, перегляд

телепередач, спілкування, робота, що поєднується з навчанням тощо. Самоосвіта, як фоновий, супутній вид пізнавально-комунікативної активності, лише в незначній мірі піддається саморефлексії і стратегічно майже ніколи не вибудовується суб'єктом раціонально. Формування політичної, правової, моральної, естетичної, інтелектуальної культури, складання власної позиції за різними питаннями громадського життя вимагають від людини постійного поповнення і оновлення знань. Йдеться не про просте накопичення знань з мистецтва, естетики, етики, релігії, філософії, правознавству і іншим наукам, а за допомогою самоосвіти – найглибшого і найміцнішого оволодіння ними, їх систематизації для проникнення у сутність громадських явищ і процесів.

Самоосвіту особистості можна визначити як систему і процес придбання необхідних знань, навичок, умінь шляхом самостійних занять і що вимагає певної організації. Оскільки самоосвіта якимсь чином організована, то в зв'язку з цим вона стає деякою навчальною системою. Самоосвіта розглядається як процес, в якому провідне місце займають мотивація і використовувані технології отримання знань, навичок і умінь, тому його організація, по суті, забезпечують рівень знань, навичок, умінь. Тобто результативність самоосвіти безпосередньо залежить від її організації.

Організація самоосвіти може бути повністю самостійна і комбінована. Самостійна організація вимагає від людини відповідних навичок і умінь. Тому при позитивній мотивації потрібне освоєння організаційних основ самоосвіти, відповідних джерел отримання знань тощо. Для комбінованої організації самоосвіти, характерне поєднання самостійної роботи і використання тих або інших організаційних форм. Наприклад, на підприємстві створюються спеціальні курси, проводяться тематичні семінари і консультації. Якщо цього немає, то працівник може брати участь в роботі якоїсь ради, наукового суспільства тощо. Співвідношення самостійної і несамостійної частин в цій системі досить різне. Наприклад, комбінована самоосвіта може певним чином заохочуватися з боку підприємства.

Важливим в організації самоосвіти є поточний облік, – що і коли було зроблене, виконане, представлене, пропрацьовано, запропоноване, опубліковане і так далі. За наявності такої облікової системи можна скласти звіт за той або інший період, що підвищує результативність самоосвітньої діяльності.

З точки зору доступності самоосвіта підсилює на кожному, навіть якщо є на неї час і кошти. Комп'ютерні технології надали нові можливості людині щодо самоосвіти. Але доки багато з охочих отримати «електронну освіту» не мають уявлення про те, що вони повинні знати і уміти, щоб результативно займатися самоосвітою. З іншого боку, методичне забезпечення такої освіти (разом з технічною основою) має вирішальне значення. В зв'язку з цим велика частина викладачів потребує спеціальної підготовки для переходу в інший методичний режим роботи, включаючи розробку відповідних матеріалів.

Дистанційні технології, які разом з іншими ознаками мають також і організаційний характер, не зможуть працювати без організаційної складової. Потрібна впорядкованість своєї життєдіяльності, яка сприяє досягненню необхідних освітніх результатів. Іншими словами, цій самоорганізації самоосвіти людину теж

потрібно навчати. Тому мати навички самоосвіти – це означає мати (чи сформувати, виховати) в собі організатора, учителя і учня.

Важливою умовою активізації самоосвіти особистості є досвід самооцінки й самоконтролю, прогнозування результату й аналізу наявних способів його досягнення, які стимулюють виникнення зацікавленого відношення до діяльності й до самого себе як її суб'єкта. Однією з характеристик цієї установки є відношення людини до свого місця й положення в системі суспільних і виробничих відносин, самовдосконаленню й саморозвитку. Вона може припускати самовдосконалення себе як індивіда, що прагне до одержання якихось переваг особистого плану або реалізацію групових, суспільних інтересів.

Висновок. Всебічний і гармонійний розвиток людини, формування особистості стає самоціллю освіти, її сутністю. Людині важливо не просто підготувати себе до певної професії чи виду праці, передбачити можливості адаптації до ймовірних нововведень, але необхідно постійно спостерігати за змінами професійної діяльності, більш того, розвивати здатність передбачити намічувані модифікації й самому прагнути до перетворень, що відповідають свідомо поставленим цілям самовдосконалення. Саме цьому й сприяє самоосвіта, що розглядається не тільки як підготовка людини до певної сфери, галузі праці й конкретної роботи, але і як умова підйому її загальної культури.

Самоосвіта залежить від конкретного соціокультурного середовища, в якому перебуває людина і реалізується в ньому, це процес діяльній та інформаційній взаємодії особистості з оточенням. Суб'єктивні і об'єктивні якості самоосвіти мають соціальну природу, формуються в процесі соціалізації, тобто самоосвіта є одночасно процесом формування певної соціальної позиції. Розвиток особистості визначається навколишніми соціальними умовами, суспільними зв'язками й відносинами, у які вона включається в процесі свого життя. Таким чином, самоосвіта служить цілям вдосконалення особистості, сприяє творчому використанню отриманих знань, впливаючи на духовний і освітній потенціал кожної людини, що стає умовою прогресивного розвитку суспільства. Ступінь пізнання й передбачення майбутнього в освітньому процесі може служити критерієм реалізації самоосвіти, як нового ефективного механізму цивілізаційного виживання.

Список використаних джерел

1. Бурлука Е. В. Самообразование личности как социально-педагогическая проблема. Монография. – Х.: ЧПИ «Новое слово», 2008. – 180 с.
2. Гегель Г. В. Ф. Феноменология духа. – СПб., 1992. – 263 с.
3. Гегель Г. В. Ф. Философская пропедевтика // Работы разных лет. – М., 1971. – Т.2. – С.61–170.
4. Зборовский Г. Е. Самообразование в условиях формирования новой образовательной парадигмы // Гуманизация и гуманитаризация профессионально-педагогического образования. – Екатеринбург, 1994. – С.23–41.
5. Рубинштейн С. А. Принцип творческой самодеятельности // Ученые записки высшей школы г. Одессы. 1922 г. Т.2. // Вopr. психологии. – 1986. – №4. – С.23–39.
6. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии. – 2-е изд. – М.: Педагогика, 1976. – 341 с.

References

1. Burluka E. V. Samoobrazovanie lichnosti kak social'no-pedagogicheskaja problema. Monografija. – H.: ChPI «Novoe slovo», 2008. – 180 s.

2. Gegel' G. V. F. Fenomenologija duha. – SPb., 1992. – 263 s.
3. Gegel' G. V. F. Filososfskaja propedevtika // Raboty raznyh let. – M., 1971. – T.2. – S.61–170.
4. Zborovskij G. E. Samoobrazovanie v uslovijah formirovanija novoj obrazovatel'noj paradigmy // Gumanizacija i gumanitarizacija professional'no-pedagogicheskogo obrazovanija. – Ekaterinburg, 1994. – S.23–41.
5. Rubinshtejn S. A. Princip tvorcheskoj samodejatel'nosti // Uchenye zapiski vysshej shkoly g. Odessy. 1922 g. T.2. // Vopr. psihologii. – 1986. – №4. – S.23–39.
6. Rubinshtejn S. L. Problemy obshhej psihologii. – 2-e izd. – M.: Pedagogika, 1976. – 341 s.

Burluka E. V., candidate of philosophical sciences, associate professor of department of cultures of the National legal university of the name Yaroslav Mudryi (Ukraine, Kharkiv), lena.burluka@mail.ru

Self-education of personality as necessary component of modern educational process

In the article the processes of self-education are illuminated personalities, which became basis of place and role of man in society, overvalue of her intellectual, emotional, creative potential. Modern society, making progress, becoming complicated, promotes the requirements of accordance of man to essence and maintenance of culture, orients the system of education on educational activity of personality. Educational practice is unable fully to satisfy the queries of modern man in knowledge. Self-education of personality, which is not only preparation of man to the certain sphere, industry of labour and concrete work but also condition of getting up of his general culture able to create terms in relation to forming of personality, ready to operate in unforeseeable terms, which wants permanent self-perfection, self-affirmation and realization of the possibilities. For this reason, today a self-education is an obligatory necessity of modern educational process.

Keywords: self-education of personality, self-education of activity, system of education, modern culture, self-perfection.

Бурлука Е. В., кандидат философских наук, доцент кафедры культурологии, Национальный юридический университет им. Ярослава Мудрого (Украина, Харьков), lena.burluka@mail.ru

Самообразование личности как необходимый компонент современного образовательного процесса

Освещаются процессы самообразования личности, которые стали основой переосмысления места и роли человека в обществе, переоценки его интеллектуального, эмоционального, творческого потенциала. Современное общество, прогрессируя, усложняясь, повышает свои требования соответствию человека сути и содержанию культуры, ориентирует систему образования на образовательную активность личности. Образовательная практика не в состоянии полностью удовлетворить запросы современного человека в знаниях. Самообразование личности, которое является не только подготовкой человека к определенной сфере, отрасли труда и конкретной работы, но и условием подъема его общей культуры способно создать условия относительно формирования личности, готовой действовать в непредсказуемых условиях, которая стремится к постоянному самосовершенствованию, самоутверждению и реализации своих возможностей. Именно поэтому, сегодня самообразование – обязательная необходимость современного образовательного процесса.

Ключевые слова: самообразование личности, самообразовательная деятельность, самообразовательная активность, система образования, современная культура, саморазвитие, самосовершенствование.

УДК 37.013

Бойко А. І., доктор філософських наук, доцент, завідувач кафедри філософії, Черкаський державний технологічний університет (Україна, Черкаси), angelaboyko7@gmail.com

ПРОБЛЕМА ЯКОСТІ ОСВІТИ В СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКОМУ КОНТЕКСТІ

Якість освіти є фактором і показником конкурентоспроможності освіти. Якість освіти має потужне соціально-філософське навантаження і потребує поглибленого філософського розгляду.

Якість освіти перебуває в полі досліджень саме філософії освіти, оскільки напряму пов'язана з організацією освітнього процесу як системи передачі і засвоєння суспільних цінностей і необхідних для соціалізації і професійного зростання особистості.

Категорія якості як сукупності ознак останнім часом широко застосовується як прикладна до освіти в розумінні соціального процесу або

технології. Якість освіти може розглядатися як практично-прагматична категорія (практичний світогляд) і як аксіологічна (цінність для особистості). Проте існує ще й аспект суспільного очікування щодо якості освіти як основи подальшого професійного зростання. Різниця поглядів і підходів зумовлена численними суспільними змінами, що відбуваються на процесі освіти.

Метою статті є спроба філософського розгляду проблеми якості освіти крізь призму соціальних трансформацій. Якість – найголовніший результативний чинник освіти. Якістю зробленого визначається доцільність витрачених зусиль і коштів.

Ключові слова: *якість, освіта, вища освіта, якість освіти.*

Проблема якості освіти постає наріжним каменем освітньої сфери. Сама якість освіти є фактором і показником конкурентоспроможності освіти. Якість освіти має певну технологічну складову, яка передбачає низку заходів для моніторингу стану якості освіти. Разом з тим, якість є категорією «мислення», адже потребує особистісного розуміння, сприйняття та внутрішнього контролю. Таким чином, якість освіти має потужне соціально-філософське навантаження і потребує філософського розгляду.

Якість освіти перебуває в полі досліджень філософії освіти оскільки напряму пов'язана з організацією освітнього процесу як системи передачі і засвоєння суспільних цінностей і необхідних для соціалізації і професійної востребуваності.

Серед зарубіжних авторів, які предметом свого дослідження обрали освітні процеси, варто назвати Ф. Альтбаха, Д. Аптера, Г. Беккера, Д. Белла, М. Вебера, Б. Вульфсона, Д. Гелбрейта, П. Друкера, М. Кастельса, Р. Лукаса, А. Маршалла, Дж. Мінцера, Т. Парсона, Е. Тоффлера, Т. Шульца, С. Хантингтона, Т. Хюсена, К. Ясперса та ін.

Враховуючи процеси реформування в українській освіті, вітчизняні дослідники також приділяють чимало уваги даній проблематиці. Доцільно згадати праці В. Андрушенка, В. Беха, Г. Волинка, В. Вікторова, В. Гейця, Л. Губерського, Д. Дзвінчука, Л. Дротянко, І. Зязюна, К. Корсака, С. Куцепал, С. Кримського, В. Лугового, М. Лукашевича, В. Лутай, М. Михальченко, М. Поповича та ін.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття. Категорія якості як сукупності ознак останнім часом застосовується як прикладна до освіти як соціальному процесу і технології. Якість освіти може розглядатися як практично-прагматична категорія (практичний світогляд) і як аксіологічна (цінність для особистості). Проте існує ще й аспект суспільного очікування щодо якості освіти як основи подальшого професійного зростання. Різниця поглядів і підходів зумовлена численними суспільними змінами, що відбуваються на процесі освіти.

Таким чином, метою статті є спроба філософського розгляду проблеми якості освіти крізь призму соціальних трансформацій.

Слід зазначити, що проблема якості освіти останнім часом все більше стає предметом спеціальних досліджень. Якість освіти виступає інтелектуальним обличчям нації, адже якість освіти є певним товаром, з яким країна виходить на ринок інтелектуальної праці [1, с. 117]. Поліпшення якості освіти є одним з головних завдань сучасної державної політики, національним пріоритетом і передумовою національної безпеки держави, умовою реалізації прав громадян на освіту. Вироблення оптимальної соціально-економічної моделі розвитку суспільства, так само, як і моделі духовної, лежить

насамперед у площині формування науково обгрунтованої політики в цій сфері.

Якість, стверджує В. Вікторов, – найголовніший результативний чинник освіти. Якістю зробленого визначається доцільність витрачених зусиль і коштів [2, с. 54]. Взагалі якість – категорія філософська, об'єктивна й загальна. Якість – це внутрішня визначеність предмета, яка становить його специфіку, то відрізняє певний предмет від усіх інших. Якість є завжди. Інша річ, яка вона, наскільки відповідає вимогам особистості та вимогам суспільства. І природно, що всі людські зусилля свідомо і підсвідомо підпорядковуються тому, щоб у кінцевому підсумку забезпечити високу якість зробленого, високу якість життя. В загальному розумінні термін «якість» тлумачать з двох позицій. Існує філософський підхід, за яким якість – це саме те, що відрізняє освіту від інших соціальних явищ. У філософії ця категорія не має оціночного характеру, тому немає сенсу ставити питання про зміну якості, її оцінювання [3, с. 85]. Є й виробничий підхід, де йдеться про «якість продукції» як сукупність споживчих властивостей цієї продукції, які мають значення для споживачів.

Так, до так званої продукції освіти можна віднести випускників, які здобули освіту ліпшої або гіршої якості. Тому саме з цих «виробничих» позицій словосполучення «якість освіти» є коректнішим. Втім, якість освіти – поняття складне. Вона традиційно пов'язується зі змістом і формою навчального процесу, що, як правило, ґрунтується на кваліфікації та досвіді викладачів. Проте швидкоплинність змін, що відбуваються у світі, примушує переглянути усталені погляди. У цьому сенсі не можуть залишатися осторонь змін ні структура, ні форма навчального процесу.

В сучасному розумінні якість освіти – це не лише характеристика суми знань, засвоєних людиною. У світі, де знання і технології оновлюються швидше, ніж життя одного покоління людей, слід спрямувати навчальний процес не тільки на засвоєння базових знань, а й на набуття потреб, умінь і навичок самостійно засвоювати нові знання та інформацію впродовж усього життя й ефективно використовувати їх на практиці, вміння сприймати зміни, які стають невід'ємною рисою буття людини, готовності вчасно відмовитися від старого досвіду й норм поведінки. На думку В. Кременя, людина ХХІ ст. з огляду на зв'язки глобалізаційного характеру перебуває в значно складнішому соціальному, професійному середовищі й у більш суперечливому соціумі [4]. Тому якість освіти має включати і характеристику формування таких рис, як толерантність, полікультурність, полірелігійність, різноманітність цінностей, уміння спілкуватися з їх носіями. На думку В. Вікторова, особливої ваги у ХХІ ст. набуває і такий критерій якості освіти як ступінь її адекватності природним здібностям кожної людини, особистісно орієнтований характер освіти [2, с. 55]. Максимальне наближення освіти до розкриття природних здібностей кожної людини – мета педагогіки. Тому важливо, щоб освіта була максимально різнобічною, демократичною та особистісно орієнтованою. Отже, якісна освіта є феноменом системним, багатограним, реальним і постає цінністю, соціокультурним чинником існування суспільства.

Аналізуючи праці багатьох науковців [6; 4; 5], можна стверджувати, що якість освіти як суспільна цінність характеризується такими складовими:

По-перше, якістю навчально-методичної бази, що передбачає ресурсне забезпечення закладів освіти на належному рівні, залучення до навчального процесу не тільки таких якісних, традиційних компонентів, як підручники, а й нових сучасних засобів і методів пізнання, пов'язаних із сучасними технічними можливостями.

По-друге, якістю професорсько-викладацького складу, що передбачає переоцінку соціальної ролі викладача: сьогодні викладач – не тільки абсолютний носій знань, він має виконувати місію духовного наставника, стати джерелом авторитетної інформації, майстром навчання засобом оволодіння різнопредметною діяльністю, бути організатором пізнавального діалогу [7, с. 124].

По-третє, якістю об'єкта навчання: у вищій освіті – це рівень підготовки фахівців, здатних до ефективної професійної діяльності, до швидкої адаптації в умовах науково-технічного прогресу, які володіють технологіями в межах свого фаху, вмінням використовувати свої знання при вирішенні професійних завдань.

Існує точка зору, за якою якість освіти визначається як міра задоволеності очікувань різних учасників процесу освіти від наданих освітніми установами освітніх послуг або міру досягнення поставлених в освіті цілей та завдань [8, с. 171–172]. Звідси, на наш погляд, якість освіти особистості можна визначити як співвідношення мети та результату освітньої діяльності. Ніякі результати не можна визнавати добрими, якими б значними вони не були, якщо той, хто навчається, може досягти більшого, та ніякі результати, якими б незначними вони не були, не можна визнавати поганими, якщо вони відповідають максимальним можливостям особистості. Таким чином, якість освіти має принаймні два аспекти: відповідність освітнім стандартам і відповідність запитам споживачів освітніх послуг.

Крім того, А. Федько та Ю. Федько зазначають, що при аналізі якості освіти треба оцінювати показники, які лежать поза системою освіти. Це передусім якість життя, яка вбирає в себе і ціннісні орієнтири особистості, і заробітну плату, і озброєність комп'ютерами та ін. Ці показники в Україні, порівняно з розвиненими країнами світу, значно нижчі. Навчати і виховувати на іншому змісті, інших цінностях повинні інші викладачі, які самі впроваджують та дотримуються інших ціннісних засад освіти. Ці зміни відбуваються впродовж десятиліть. А зараз якість життя в Україні значною мірою залежить від якості освіти, яку мають українські громадяни [3].

Особливу роль у формуванні якості освіти зарубіжні та вітчизняні освітяни відводять професіоналізму викладацьких кадрів, їх професійній підготовці. Важливим для викладача є підтримка зацікавленості до навчання, предмету, мотивація, постійна робота викладача над собою. Саме тому сьогодні особлива увага з боку педагогів має приділятися професійному вдосконаленню шляхом реалізації індивідуальних програм саморозвитку та творчих планів, пошукам найбільш ефективних методів та прийомів навчання.

Велику роль у підвищенні якості освіти відіграє система підвищення кваліфікації, постійна участь в цій системі викладачів через наукові конференції, семінари, круглі столи тощо. В даному напрямі роль навчального закладу полягає у створенні умов для безперервного різнобічного розвитку науково-педагогічних працівників, врахування індивідуальних можливостей кожного, досягнутих результатів, стажу та агестаційних висновків. Категорія

професіоналізму педагога в даному випадку розглянута не тільки в контексті характеристики його роботи та якості знань осіб, що навчаються, а й у контексті особливостей мотивації педагога, його ціннісних орієнтацій, сенсу його праці. Саме тому важливо створити таке освітнє середовище, де б усі суб'єкти навчального процесу знаходились в умовах, що вимагають від них високої відданості, творчості в роботі, зацікавленості у високій якості власної праці.

Важливою складовою якості освіти вітчизняні та міжнародні експерти вважають соціальне партнерство між державними органами влади, роботодавчими організаціями (підприємствами, асоціаціями, консорціумами), населенням країни, громадськими організаціями та об'єднаннями (стейкхолдери). Сфера компетенції соціальних партнерів стосується всіх галузей освіти: навчальної, правової, фінансової, соціальної, наукової та ін. Метою соціального партнерства є спільні дії всіх соціальних партнерів для вирішення першочергових завдань освіти. Саме від їх взаємодії залежить якість освітніх послуг, підготовка високоякісних, конкурентоздатних, мобільних на ринку праці спеціалістів. Соціальне партнерство проявляється у відстоюванні інтересів громадян у державних, законодавчих органах влади, укріпленні організаційно-правової бази, пошуках альтернативних шляхів фінансування освітньої сфери, забезпеченні дольових інвестицій соціальних партнерів, науково-методичному забезпеченні та підвищенні соціальної значущості освіти взагалі.

Багатоканальне фінансування – комплекс організаційних, фінансових та економічних заходів, що забезпечують роботу навчального закладу в режимі його розвитку на шляху до фінансової стабільності. Багатоканальне фінансування як чинник підвищення якості освіти особливу увагу має приділяти позабюджетним джерелам фінансування освітньої сфери. Як показує досвід багатьох країн світу, використання позабюджетних джерел фінансування дозволяє закладам освіти підняти на високий рівень науково-методичну та дослідницьку роботу, оновити матеріальну базу навчальних закладів, сприяє впровадженню інноваційних інформаційних та комунікаційних технологій (комп'ютеризація навчання).

Для українського суспільства освіта є основою інтелектуального, культурного, духовного, соціально-економічного розвитку суспільства та держави.

Однак сьогодні українські освітяни визначають низку факторів, що негативно впливають на розвиток освіти та якість освітніх послуг.

Одним з таких факторів є недостатня забезпеченість вітчизняних шкіл сучасними навчально-методичними матеріалами. Іншою проблемою є низький рівень комп'ютеризації саме в закладах освіти, оскільки школи здебільшого оснащені морально і фізично застарілими комп'ютерами, або взагалі їх не мають (сільська місцевість).

Проблемою також є наявність ефективної системи підготовки кадрів, що відповідали б сучасним ринковим вимогам. Так, за останні роки в Україні постала проблема ПТНЗ, якості підготовки спеціалістів та наданню можливостей подальшої освіти та роботи після закінчення даного типу навчального закладу. Для прикладу, за даними статистики, із загальної кількості випускників ПТНЗ, 20,3 тис. (7,2%) продовжили навчання у навчальних закладах [2].

Попри все держава намагається рухатися у бік кардинальних реформ, залучаючи найкращий науковий та практичний потенціал освітян, фахівців, що працюють у сфері освіти для покращення якості освіти та виведення освітніх показників на достатній рівень.

Так, до обговорення стратегічних документів щодо розвитку освіти залучаються як державні органи управління, так і громадяни, міжнародна спільнота. Показником такого кроку є поява низки досліджень, спрямованих на визначення стану освіти в Україні та шляхів вирішення проблем в освіті, що здійснюється Міністерством освіти і науки України.

Процес перетворень у системі управління вищою освітою України є достатньо складним та багатоступеневим, але він є вкрай необхідним, якщо наша держава обрала європейський вектор розвитку. Основними проблемами, які визначаються фахівцями є такі:

- трансформація навчальних напрямів і спеціальностей;

- недостатнє визнання у суспільстві, зокрема, в економічній сфері кваліфікаційного рівня «бакалавр»;

- збільшення розриву зв'язків між освітянами та роботодавцями, між освітньою сферою і ринком праці;

- не відповідає потребам суспільства і ринковим відносинам така ланка української освіти, як технікуми і коледжі, кількість яких у державі перебільшено, але основна їх функція – професійна підготовка залишається не виконаною;

- система підвищення кваліфікації та перепідготовки кадрів не переорієнтована для потреб ринкової економіки, тобто людина майже не в змозі у наших умовах реалізувати загальноєвропейський принцип «освіта через усе життя»;

- рівень автономії ВНЗ як методологічних центрів, інноваційних лабораторій, ініціаторів суспільних перетворень значно нижчий від середньоєвропейського.

До вищезначених проблем додаються ті, що накопичувалися роками у вітчизняній системі освіти і не виконували належним чином. Дослідник Л. Кондрашова зазначає: «Не менш значущою є проблема поетапного становлення творчої особистості майбутнього спеціаліста. З прикрістю мусимо констатувати той факт, що немає рекомендацій і методичних матеріалів, які розкривають специфіку організації навчання у ВНЗ з дотриманням етапів становлення індивідуальності, нестандартності особистості студента» [9, с. 39].

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Таким чином, якість освіти – це багатовимірне методологічне поняття, яке різнобічно віддзеркалює суспільне життя – соціальні, економічні, політичні, педагогічні, демографічні та інші життєво значущі для розвитку людини сторони життя. Як системний об'єкт її характеризують якість мети, якість педагогічного процесу і якість результату. У широкому сенсі якість освіти розуміється як збалансована відповідність процесу, результату і самої освітньої системи меті, потребам і соціальним нормам (стандартам) освіти; у вузькому розумінні – перелік вимог до особистості, освітнього середовища й системи освіти, яка реалізує їх на певних етапах навчання людини, якому відповідає певна сукупність показників. Якість освіти – це узагальнений показник розвитку суспільства в певному часовому вимірі, тому його треба розглядати в динаміці тих змін, що характеризують поступ держави в контексті світових тенденцій.

Педагогічні дослідження та практика освітянської діяльності в Україні доводять, що для забезпечення високої якості освіти, освітніх послуг необхідно вирішити два стратегічних завдання: спрямувати педагогічну науку на розробку та впровадження стратегії розвитку освіти, перспектив відродження й розбудови національної школи та розробити та впровадити у навчальний процес інтенсивні дидактичні системи, індивідуальні навчальні матеріали у поєднанні з багатofункціональними сучасними інформаційними технологіями. Однак цим проблема забезпечення якості освіти не завершується.

Список використаних джерел

1. Пахотін К. Якість освіти – інтелектуальне обличчя держави // Вища освіта України. – 2005. – №4. – С.112–117.
2. Вікторов В. Основні критерії та показники якості освіти / В. Вікторов // Вища освіта України. Теоретичний та науково-методичний часопис / [гол. ред. В. П. Андрущенко]. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2006. – №1. – С.54–59.
3. Федько А., Федько Ю. Якість освіти як об'єкт управління // Освіта і управління. – 2006. – Т.9. – №1. – С.84–87.
4. Кремень В. Г. Стратегія і перспективи розвитку освіти в Україні // Образование без границ. – 2001. – №1. – С.11–20.
5. Владимирська С. Якість освіти як філософія та педагогіка розуміння доцільного / С. Владимирська // Вища освіта України. Теоретичний та науково-методичний часопис / [гол. ред. В. П. Андрущенко]. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2006. – №1. – С.108–113.
6. Ніколаєнко С. Роль освіти у формуванні та розвитку трудового потенціалу України // Вища школа. Теоретичний та науково-методичний часопис / [гол. ред. В. П. Андрущенко]. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2005. – №2. – С.16–21.
7. Грінченко Г. Ф., Грищенко Т. О., Кудряшова В. В. Нові тенденції в навчально-виховній роботі вчителя школи // Теоретичні та методологічні засади соціально-педагогічної підготовки вчителя. – Збірник науково-методичних праць / Дубасенко О. А. та ін. – К.: ІЗМН. – Житомир: Держ. пед. інститут, 1999. – С.122–124.
8. Шишов С. В., Кальней В. А. Мониторинг качества образования в школе. – М.: Педагогическое общество России, 1999. – 320 с.
9. Неперервна професійна освіта: філософія, педагогічні парадигми, прогноз [монографія] / В. П. Андрущенко, І. А. Зязюн, В. Г. Кремень, С. Д. Максименко, Н. Г. Нічкало, С. О. Сисосва, Л. В. Цехмістер, О. В. Чалий. – К.: Наукова думка, 2003. – 853 с.

References

1. Pakhotin K. Yakist osvity – intelektualne oblychchia derzhavy // Vyscha osvita Ukrainy. – 2005. – №4. – S.112–117.
2. Viktorov V. Osnovni kryterii ta pokaznyky yakosti osvity / V. Viktorov // Vyscha osvita Ukrainy. Teoretychni ta naukovometodychni chasopys / [hol. red. V. P. Andrushchenko]. – K.: Vyd-vo NPU imeni M. P. Drahomanova, 2006. – №1. – S.54–59.
3. Fedko A., Fedko Yu. Yakist osvity yak ob'iekt upravlinnia // Osvita i upravlinnia. – 2006. – T.9. – №1. – S.84–87.
4. Kremen V. H. Stratehiia i perspektvyvy rozvytku osvity v Ukraini // Obrazovanye bez hranysts. – 2001. – №1. – S.11–20.
5. Vladymirska Ye. Yakist osvity yak filosofii ta pedahohika rozuminnia dotsilnoho / Ye. Vladymirska // Vyscha osvita Ukrainy. Teoretychni ta naukovometodychni chasopys / [hol. red. V. P. Andrushchenko]. – K.: Vyd-vo NPU imeni M. P. Drahomanova, 2006. – №1. – S.108–113.
6. Nikolaienko S. Rol osvity u formuvanni ta rozvytku trudovoho potentsialu Ukrainy // Vyscha shkola. Teoretychni ta naukovometodychni chasopys / [hol. red. V. P. Andrushchenko]. – K.: Vyd-vo NPU imeni M. P. Drahomanova, 2005. – №2. – S.16–21.
7. Hrinchenko H. F., Hryshenkova T. O., Kudriashova V. V. Novi tendentsii v navchalno-vykhovni roboti vchytelia shkoly // Teoretychni ta metodolohichni zasady sotsialno-pedahohichnoi pidhotovky vchytelia. – Zbirnyk naukovometodychnykh prats / Dubasenko O. A. ta in. – K.: IZMN. – Zhytomyr: Derzh. ped. instytut, 1999. – S.122–124.
8. Shyшов S. V., Kalnei V. A. Monitorynh kachestva obrazovanyia v shkole. – M.: Pedahohycheske obshchestvo Rossyia, 1999. – 320 s.
9. Neperervna profesiina osvita: filosofii, pedahohichni paradyhmy, prohnaz [monohrafiia] / V. P. Andrushchenko, I. A. Ziazun, V. H.

Kremen, S. D. Maksymenko, N. H. Nychkalo, S. O. Sysoieva, L. V. Tsekhmister, O. V. Chalyi. – K.: Naukova dumka, 2003. – 853 s.

Boyko A. I., Ph.D., Associate Professor, Head of the Chair of Philosophy, Cherkasy State Technological University (Ukraine, Cherkasy), angelaboyko7@gmail.com

Quality of education in social and philosophical context

The problem of the quality of education in social and philosophical context. The quality of education is a factor and indicator of competitiveness of education. The quality of education has a powerful social and philosophical load and needs philosophical consideration.

The quality of education is in the research field of philosophy of education because it is directly linked with the organization of the educational process as a system of transfer and assimilation of social values and necessary for socialization and professional demand.

The quality of education as a social value is characterized by the following components:

First, the quality of educational facilities.

Second, the quality of the teaching staff, providing reassessment of the social role of the teacher.

Thirdly, the quality of the object of study: in higher education – it is a level of training the specialists, capable to effective professional activity, to rapid adaptation to technological progress, who own technology within their profession, the ability to use their knowledge in solving professional tasks.

The quality of education has at least two aspects: compliance with educational standards and compliance with needs of the consumers of educational services.

Keywords: education, quality of education, philosophy of education, high education.

Бойко А. И., доктор философских наук, доцент, заведующая кафедрой философии, Черкасский государственный технологический университет (Украина, Черкассы), angelaboyko7@gmail.com

Проблема качества образования в социально–философском контексте

Качество образования является фактором и показателем конкурентоспособности образования. Качество образования как категория несет на себе значительную социально–философскую нагрузку и требует углубленного философского рассмотрения.

Качество образования находится в поле исследований именно философии образования, поскольку напрямую связано с организацией образовательного процесса как системы передачи и усвоения общественных ценностей и необходимых для социализации и профессиональной востребованности индивида.

Категория качества, которая понимается как совокупность признаков, последнее время применяется как прикладная к образованию, которое, в свою очередь, толкуется как социальный процесс или технология. Качество образования может рассматриваться как практически–прагматическая категория (практическое мировоззрение) и как аксиологическая (ценность для личности). Однако существует еще и иной аспект. Это аспект общественного ожидания от качества образования для дальнейшего профессионального роста. Разность взглядов и научных подходов обусловлена многочисленными общественными изменениями, которые с необходимостью отражаются на процессе образования.

Таким образом, целью статьи является попытка философского рассмотрения проблемы качества образования через призму социальных трансформаций. Качество – главный результативный фактор образования. Качеством соделанного определяется целесообразность затраченных усилий и средств.

Ключевые слова: качество, образование, высшее образование, качество образования.

* * *

УДК 141.7:316.42

Старовойт О. В.,

кандидат философских наук, докторант,
Національний педагогічний університет імені М. П.
Драгоманова (Україна, Київ), helenst0001@rambler.ru

ОСВІТА ЯК ІНДИКАТОР І ЗБУДНИК ЛОКАЛІЗАЦІЇ ІННОВАЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ В ЕКОНОМІЧНО–ВИРОБНИЧІЙ СФЕРІ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ

Аналізуються основні особливості реалізації інноваційної культури в економічній сфері життєдіяльності суспільства; автор підкреслює, що сучасна економіка в умовах демократичного середовища набула можливості несуперечливості з гуманістичними цінностями і людиноцентричним світоглядом завдяки тому, що в її основі лежать інноваційні процеси реалізації духовно–творчого потенціалу особистості як ключового і системотворчого

соціально–економічного і соціокультурного суб'єкту; сучасна економічна криза вимагає від всіх суб'єктів економічної діяльності втілення саме інноваційних стратегій розвитку; враховуючи те, що українська економіка знаходиться лише на зародковому етапі формування цивілізованих ринкових відносин, то інновації в даному випадку можуть стати справжнім «локомотивом» реформаторських зрушень у справі формування ринково–економічних відносин.

Ключові слова: людина, культура, інноваційна діяльність, економічна сфера.

Як підкреслюють вчені, інноваційна культура виступає культурою креативного мислення, почуття та діяльності особистості, спрямованих на пошук та реалізацію шляхів, ресурсів, способів модерного розвитку суспільства на основі гуманітарних пріоритетів та цінностей. Вона реалізується у всіх сферах суспільної та індивідуальної життєтворчості (виробництва) особистості. Традиційно виокремлюються такі сфери суспільного виробництва: 1) сфера матеріального виробництва; 2) сфера суспільно–політичної діяльності; 3) соціокультурна сфера (сфера побуту, сім'я, товариські відносини, громадська діяльність тощо); 4) духовне життя суспільства (наука, духовна культура, освіта, мистецтво, мораль, релігія тощо) [див.: 2, с. 375]. У кожній з них особистість має можливості для самореалізації через впровадження власної інноваційної культури. Зупинимось на аналізі цих процесів більш детально.

Саме розуміння інноваційної культури як поєднання новаторсько–пошукових властивостей особистості, притаманних її мисленнєвій та діяльній сфері, передбачає пошук шляхів найефективнішого застосування креативно–творчих здатностей людини в тих чи інших сферах суспільної життєдіяльності. Тим більше, що креативно–інноваційні можливості особистості не виявляються в безпосередній формі, але гармонійно вписуються в безліч факторів та процесів, якими сповнена соціокультурна сфера функціонування того чи іншого соціального середовища: громадського, колективно–виробничого, національного, глобального тощо. Як зазначають із цього проводу вчені, «існує необмежений діапазон прояву інноваційної культури – від створення умов ефективного використання інноваційного потенціалу (особистості, підприємства, організації) в інтересах розвитку суспільства до забезпечення максимальної виваженості в його реформуванні» [1, с. 42]. Враховуючи це, аналіз феномену інноваційної культури має здійснюватися у зв'язку із розглядом її застосування в різних сферах суспільної життєдіяльності. Неможливо реалізувати інновацію відокремлено, в рамках виключно однієї технологічної сфери. Будь–яка інновація завжди передбачає цільове застосування, спрямоване на активне використання в різних середовищах виробничого, управлінського, гуманітарного простору соціального функціонування.

Така природа інноваційної культури і безпосередньо інноваційних процесів зумовлена тим, що інноваційне мислення і діяльність поєднують, інтегрують духовну і матеріальну сферу життєдіяльності суспільства і особистості. З точки зору дослідників є, «помилковим відносити інноваційну культуру тільки до матеріальної культури, хоча вона й реалізується в конкретній діяльності, або тільки до духовної культури, в якій вона виявляється у вигляді особистісних новоутворень» [2, с. 11]. Інноваційна культура особистості виявляється інтегративним феноменом завдяки тому, що завдяки ній відбувається об'єктивна особистісної творчості і креативності, а також уможливується перетворення

всіх сфер соціальної життєдіяльності на основі духовної наснаги окремої людини.

З іншого боку, «інноваційна культура має ту специфіку, що, виступаючи в якості духовного надбання особистості, яке значною мірою ґрунтується на активізації її інноваційного потенціалу, повинна обов'язково мати «вихід» у матеріальну сферу, де вона зможе реалізуватись у вигляді певного продукту» [3, с. 357]. Дійсно, інноваційна культура особистості є саме тим особливим феноменом, який на основі поєднання духовно-творчої наснаги і матеріально-продуктивної активності людини робить її центральним системотворчим елементом будь-яких соціальних перетворень. Саме в цьому, з нашої точки зору, і полягає глибока гуманістичність інноваційної культури. Звернемося до аналізу даного феномену в залежності від його застосування в різних сферах соціально-особистісної життєдіяльності.

Насамперед звернемося до детального концептуально-теоретичного аналізу особливостей функціонування «інноваційної культури» у сфері безпосереднього (матеріального) виробництва. Особливу увагу, з нашої точки зору, необхідно в цьому аспекті приділити вивченню сучасного матеріального виробництва в Україні, досвіду становлення ринкових відносин, потреби та можливостей інноваційної діяльності в українській економіці. Тим більш, що саме від рівня інноваційної культури залежить розвиток економіки країни у поєднанні зі збереженням гуманістичної орієнтованості всіх соціальних сфер. Так, «інноваційна культура як феномен розвинутих суспільств визначає їхню здатність забезпечувати динамічний розвиток економіки із співвимірністю з розвитком людини» [4, с. 8].

Сучасна економіка в умовах демократичного середовища набула можливості несуперечливості з гуманістичними цінностями і людиноцентричним світоглядом завдяки тому, що в її основі лежать інноваційні процеси реалізації духовно-творчого потенціалу особистості як ключового і системотворчого соціально-економічного і соціокультурного суб'єкту.

Звертаючись до сучасної економічної ситуації в Україні, яка переживає трансформаційний період не лише з точки зору політичного перевлаштування, але й у економічно-виробничій сфері, то сучасна економічна криза вимагає від всіх суб'єктів національного промислово-технологічного та економічно-торговельного процесу втілення саме інноваційних стратегій розвитку. Дійсно, «сутність інновацій у розвитку ринкової економіки полягає в задоволенні нових суспільних потреб через процеси створення, поширення і споживання нових товарів на основі використання результатів наукових та науково-технічних робіт, що формує руйнування в рутинних виробничо-господарських процесах і змушує ринкову економіку піднятися на новий рівень динамічної рівноваги» [5, с. 8]. А враховуючи те, що українська економіка знаходиться лише на зародковому етапі формування цивілізованих ринкових відносин, то інновації в даному випадку можуть стати справжнім «локомотивом» реформаторських зрушень у справі формування ринково-економічних відносин. Для цього, звичайно, в першу чергу необхідно значно підвищити загальний рівень інноваційної культури населення.

При цьому надзвичайно важливо, щоб інновації торкалися не лише безпосередньо технологічно-

виробничих процесів і процедур, але мали інтегративний характер і впливали на всі виміри ринково-економічного розвитку українського суспільства. Так, насамперед, необхідно, щоб інноваційна складова стала фундаментом для розвитку всіх структурно-формуючих елементів економіки: виробництва та розподілу матеріальних благ і владно-управлінського механізму розвитку ринкових відносин в Україні. Солідаризуємось, що «механізм структурних зрушень (і відповідно його чинники) необхідно досліджувати на трьох рівнях, а саме: на рівні продуктивних сил, на рівні виробничих відносин і на рівні надбудови (реалізації економічної політики держави)» [6, с. 9].

Таким чином, надзвичайно важливо, щоб на всіх рівнях – від первинного виробництва до найвищих щаблів владного управління економічною сферою країни – застосовувалися прогресивні інноваційні механізми, засновані на високому рівні інноваційно-креативної культури всіх суб'єктів ринково-економічних перетворень і виробничо-технологічного розвитку.

На жаль, сьогодні навіть на фундаментальному – виробничо-промисловому рівні – більшість великих українських підприємств продовжують використовувати застарілі екстенсивні методи і технології виробництва, не виділяючи достатніх фінансових і матеріальних ресурсів для розвитку власної інноваційної сфери. Це зумовлює значне відставання української промисловості від провідних країн-лідерів у всіх сферах суспільного виробництва. Дійсно, «в умовах ринкової економіки функціонування і розвиток промислових підприємств багато в чому зумовлені ефективною роботою їх інноваційного механізму, результативністю реалізованих нововведень» [7, с. 3]. Але таке усвідомлення має формуватися не лише на експертному та вузькопрофесійному рівні, але й у загальній масі населення, працівників різного рівня і споживачів, які власним вибором будуть голосувати за високоінноваційну продукцію вітчизняного виробництва. Поки що ж в Україні відсутнє не тільки інноваційне наповнення виробничих процесів, але й не існує розвиненого, активного і вибірково-оцінюючого споживачького попиту на інноваційну продукцію.

Ізвичайно ж, в економічній сфері сьогодні надзвичайно важливо здійснювати агресивну інвестиційну політику в сфері інновацій, чого в нашій країні, на жаль, не відбувається. Саме інноваційна сфера залишається для українських підприємців чи не найменш привабливою в аспекті залучення значних інвестиційно-фінансових масивів. За таких умов не відбувається і розвиток науково-технічної та культурно-інноваційної сфери розвитку національного суспільства. Як вказують аналітики, «реалії розвитку вітчизняної економіки свідчать про низьку інноваційно-інвестиційну активність господарюючих суб'єктів. Зростання інвестицій, яке відбувається в Україні не викликає збільшення інновацій. У вітчизняній економіці тільки 14–16% від загального обсягу інвестицій спрямовується на інновації. І це відбувається в той час, коли у розвинутих країнах світу інноваційне інвестування стійко тримається на рівні 50–60%. Економічне зростання в українській економіці відбувається переважно на екстенсивній основі, про що свідчить технологічна частина тих інвестицій, які вкладаються в основний капітал, де переважає третій технологічний уклад (83%), а четвертий

складає лише 10%. Внаслідок існування відповідних тенденцій Україна обіймає на ринку високих технологій всього 0,1%, у той час як Німеччина – 16%, Японія – 30%, США – 40%. Отже, на сучасному етапі розвиток інноваційної сфери в Україні можна охарактеризувати як такий, що не відповідає світовим тенденціям» [4, с. 3]. При цьому, тут теж складається певне «порочне коло»: підприємці не інвестують в інноваційну сферу через власну низьку освіченість і інноваційну культуру, а остання не розвивається за відсутності відповідних інвестиційних програм і проєктів. Вихід з такого замкненого порочного кола в будь-якій сфері суспільного функціонування завжди залежить від якісного підвищення освіченості широких мас населення країни, в тому числі і підприємницького прошарку.

Від освіти і науки, як показує досвід розвинених країн–лідерів світового економічного і технологічного розвитку, залежить також потужність національного промислово–господарського комплексу, в якому головну роль вже декілька десятиліть відіграють не виробничі потужності, а знання, інформація, інновації і демократично–гуманістичне управління. Становлення ринкових механізмів в Україні має відбуватися «на основі розбудови демократичного правового суспільства в умовах розвитку економіки знань, характерними ознаками якої є домінування у структурі ВВП високотехнологічних галузей та інтелектуальних послуг, формування переважної частки національного прибутку за рахунок інноваційної або технологічної ренти, високий рівень капіталізації компаній, основна вартість яких формується завдяки нематеріальним активам, тобто інтелектуальній складовій. Пріоритетна роль у розвитку сучасної економіки належить знанням, інформації, інтелекту та інноваціям» [8, с. 115]. Без усвідомлення цього постулату українське суспільство не матиме жодного шансу перетворитися на конкурентоспроможного суб'єкта європейського і світового економічного простору. «Знання набувають значення засобу досягнення соціальних і економічних результатів, оскільки змінюється система цінностей суспільства» [9, с. 6]. Суспільство знання вимагає інтенсивного розвитку національної системи освіти і науки, які б постійно готували інтелектуальну основу для підвищення рівня інноваційної культури українського суспільства. Без прогресу в цих сферах, який не відбудеться без структурно–змістовних реформ, унеможлиблюється навіть первинне формування сучасної інноваційної культури в українському суспільстві, що й далі буде сприяти поглибленню прірви між економікою нашої країни і економіками розвинених країн.

Для підвищення інноваційної культури особистості в нашій країні необхідно насамперед сформувати світоглядно–ціннісний фундамент, що починається з глибокого усвідомлення кожним членом суспільства виключної ролі знань і інформації у розвитку сучасних виробничо–технологічних та управлінських сегментів функціонування національної економіки. Відомо, що «економіка знань базується на розгалужених горизонтальних зв'язках економічних суб'єктів, процесах їхньої самоорганізації та прийняття управлінських рішень під впливом інформації, яка надходить з ринку» [10, с. 142]. Тому вихід України на новий рівень ринково–економічного функціонування національного суспільства почнеться саме тоді, коли в структурі інноваційної

культури нашого населення чільне місце посяде ідея виключної значущості знання і інформації в структурі виробництва, розподілу і споживання матеріальних благ. Тільки в такому випадку можна сподіватися на ефективне застосування новаторського мислення і діяльності в структурі національної економічної та виробничо–промислової системи.

Важливо також на законодавчому рівні забезпечити повноцінну підтримку як впровадженням інноваційного інструментарію в усі сегменти народногосподарського і економічного поступу національного суспільства, так і заходам спрямованим на підвищення рівня інноваційної культури населення країни. Сьогодні для цього вже зроблені перші вагомими кроки. Так, Закон України «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні» визначає поняття інноваційної культури як «складової інноваційного потенціалу, яка характеризує рівень освітньої, загальнокультурної і соціально–психологічної підготовки особистості та суспільства в цілому до сприйняття і творчого втілення в життя ідеї розвитку економіки країни на інноваційних засадах» [11, с. 4]. Важливим у цьому визначенні є те, що освітні, особистісні, знаневі, інформаційні і соціально–психологічні виміри інновацій поєднуються з їх економічною доцільністю. Тобто принаймні на законодавчому рівні визнається, що економіка країни може прогресувати на людиновимірних засадах виключно на основі інноваційно–креативних цінностей і критеріїв.

Інноваційний розвиток ринкової економіки в інформаційному суспільстві передбачає ключову роль саме людського капіталу в структурі виробничо–промислового та економічно–управлінського секторів. Зростання якості людського капіталу в країнах–лідерах економічного розвитку визначає якісні і кількісні показники зростання всіх секторів їх національних економік. «Стратегія якісного економічного зростання національної економіки, що базується на інтенсивному техніко–технологічному оновленні виробництва, відповідним чином формує нове якісне наповнення трансформаційних процесів української економіки. Важливим аспектом стає розвиток людини, нагромадження людського капіталу як вирішального чинника розвитку економіки і суспільства загалом. Людина поступово стає мірилом суспільного розвитку, формується як визначальний чинник розвитку економіки й суспільства» [9, с. 84].

Враховуючи це, питання про розвиток інноваційної культури українців постає в ширшому, ніж просто економічно–виробничому, вимірі. Інноваційна культура та рівень її розвитку насправді є показниками перспективності розвитку нації як в економічному, так і інформаційно–знанневому, а також в духовному і культуротворчому аспектах.

Таким чином, сьогодні можна з упевненістю стверджувати той факт, що інноваційна сфера економіки, а також особистісна інноваційна культура визначним чином впливають на виробничо–промисловий, фінансово–інвестиційний, управлінський сегменти розвитку національної економіки. «Інновації, пов'язані із науково–технічною революцією, стають первинним чинником змін в економіці держави. Формування інноваційної моделі в українській економіці вважається одним із найкращих пріоритетів для нашої держави. Актуальності набуває розвиток інноваційних співробітницьких напрямків –

мова йде про співробітництво таких різних форм, як освіта і фінансовий капітал, наука і виробництво тощо» [12, с. 3]. Але таке впровадження уможливиться лише завдяки освітньому, виховному, науковому і культурно-творчому зростанню загальної інноваційної культури українського населення, що може відбуватися виключно на рівні формування і використання потужного креативно-творчого потенціалу особистості кожного українського громадянина.

Список використаних джерел

1. Мостовенко Н. А. Інноваційна культура й основні засади її формування / Н. А. Мостовенко, Т. І. Коробчук // Актуальні проблеми розвитку економіки регіону. Науковий збірник. – Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2009. – Вип. V, Т.2. – С.39–42.
2. Козлова О. Г. Інноваційна культура: сутнісні характеристики: монографія / О. Г. Козлова, Р. В. Миленкова. – Суми: СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2007. – 140 с.
3. Штефан Л. В. Інноваційна культура як культурологічний феномен сучасності / Л. В. Штефан // Проблеми інженерно-педагогічної освіти. Збірник наукових праць. – Х: Українська інженерно-педагогічна академія, 2009. – Вип.22–23. – С.354–359.
4. Семів Л. К. Інноваційна культура суспільства: концептуальні основи та особливості формування / Любов Семів, Роман Семів // Сучасна наукова економічна думка. Вісник Університету банківської справи Національного банку України. – 2009. – №2 (5). – С.3–9.
5. Алейнікова О. В. Економічна політика інноваційного розвитку держави в ринкових умовах. Автореф. дис. ... канд. економ. наук. Спец.: 08.01.01 – економічна теорія / Олена Алейнікова. – Дніпропетровськ, 2004. – 24 с.
6. Дмитриченко Л. А. Структура суспільного виробництва: соціально-економічний аспект. Автореф. дис. ... канд. економ. наук. Спец.: 08.01.01 – економічна теорія / Ліана Дмитриченко. – Донецьк, 2006. – 19 с.
7. Шевченко О. О. Інновації як пріоритетний напрямок інвестування в трансформаційній економіці. Автореф. дис. ... канд. економ. наук. Спец.: 08.00.01 – економічна теорія та історія економічної думки / Олена Шевченко. – Харків, 2008. – 23 с.
8. Кузнецова Н. Б. Кадри інноваційного типу: сутність, значення та особливості формування в умовах розвитку інноваційної економіки / Н. Б. Кузнецова // Актуальні проблеми економіки. – 2009. – №6. – С.115–121.
9. Брежнева–Єрмоленко О. В. Інтелектуальна складова в структурі елементів нової економіки / О. В. Брежнева–Єрмоленко // Актуальні проблеми економіки. – 2010. – №3. – С.4–12.
10. Терещенко Н. В. Особливості формування інноваційної праці та інноваційної діяльності як складових державної стратегії в умовах розвитку економіки знань / Н. В. Терещенко // Соціально-трудові відносини: теорія та практика. Збірник наукових праць. – К.: ДВНЗ Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана, 2012. – №1. – С.141–149.
11. Закон України «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні» №433–IV от 16.01.2003 р. // Урядовий кур'єр. – 2003. – №176. – С.3–14.
12. Кравченко О. О. Інноваційний розвиток та структурні зміни в економіці. Автореф. дис. ... канд. економ. наук. Спец.: 08.00.01 – економічна теорія та історія економічної думки / Олена Кравченко. – К., 2011. – 20 с.

References

1. Mostovenko N. A. Innovacijna kul'tura j osnovni zasady i'i formuvannja / N. A. Mostovenko, T. I. Korobchuk // Aktual'ni problemy rozvytku ekonomiky regionu. Naukovyj zbirnyk. – Ivano-Frankivs'k: Prykarpats'kyj nacional'nyj universytet imeni Vasylja Stefanyka, 2009. – Vyp. V, T.2. – S.39–42.
2. Kozlova O. G. Innovacijna kul'tura: Sutnisni harakterystyky: monografija / O. G. Kozlova, R. V. Mylenkova. – Sumy: SumDPU im. A. S. Makarenka, 2007. – 140 s.
3. Shtefan L. V. Innovacijna kul'tura jak kul'turologichnyj fenomen suchasnosti / L. V. Shtefan // Problemy inzhenerno-pedagogichnoi' osvity. Zbirnyk naukovykh prac'. – H: Ukrai'ns'ka inzhenerno-pedagogichna akademija, 2009. – Vyp.22–23. – S.354–359.
4. Semiv L. K. Innovacijna kul'tura suspil'stva: konceptual'ni osnovy ta osoblyvosti formuvannja / Ljubov Semiv, Roman Semiv // Suchasna

naukova ekonomichna dumka. Visnyk Universytetu bankivs'koi' spravy Nacional'nogo banku Ukrai'ny. – 2009. – №2 (5). – S.3–9.

5. Alejnikova O. V. Ekonomichna polityka innovacijnogo rozvytku derzhavy v rynkovykh umovah. Avtoref. dys. ... kand. ekonom. nauk. Spec.: 08.01.01 – ekonomichna teorija / Olena Alejnikova. – Dnipropetrovs'k, 2004. – 24 s.

6. Dmytrychenko L. A. Struktura suspil'nogo vyrobnytstva: social'no-ekonomichnyj aspekt. Avtoref. dys. ... kand. ekonom. nauk. Spec.: 08.01.01 – ekonomichna teorija / Liana Dmytrychenko. – Donec'k, 2006. – 19 s.

7. Shevchenko O. O. Innovacii' jak priorytetnyj naprjamok investuvannja v transformacijnij ekonomici. Avtoref. dys. ... kand. ekonom. nauk. Spec.: 08.00.01 – ekonomichna teorija ta istorija ekonomichnoi' dumky / Olena Shevchenko. – Harkiv, 2008. – 23 s.

8. Kuznecova N. B. Kadry innovacijnogo typu: sutnist', znachennja ta osoblyvosti formuvannja v umovah rozvytku innovacijnoi' ekonomiky / N. B. Kuznecova // Aktual'ni problemy ekonomiky. – 2009. – №6. – S.115–121.

9. Brjezhnjeva–Jermolenko O. V. Intelektual'na skladova v strukturi elementiv novoi' ekonomiky / O. V. Brjezhnjeva–Jermolenko // Aktual'ni problemy ekonomiky. – 2010. – №3. – S.4–12.

10. Tereshhenko N. V. Osoblyvosti formuvannja innovacijnoi' praci ta innovacijnoi' dijal'nosti jak skladovykh derzhavnoi' strategii' v umovah rozvytku ekonomiky znan' / N. V. Tereshhenko // Social'no-trudovi vidnosyny: teorija ta praktyka. Zbirnyk naukovykh prac'. – K.: DVNZ Kyi'vs'kyj nacional'nyj ekonomichnyj universytet imeni Vadyma Get'mana, 2012. – №1. – S.141–149.

11. Zakon Ukrai'ny «Pro priorytetni naprjamy innovacijnoi' dijal'nosti v Ukrai'ni» №433–IV ot 16.01.2003 r. // Urdajovyj kur'jer. – 2003. – №176. – S.3–14.

12. Kravchenko O. O. Innovacijnyj rozvytok ta strukturni zminy v ekonomici. Avtoref. dys. ... kand. ekonom. nauk. Spec.: 08.00.01 – ekonomichna teorija ta istorija ekonomichnoi' dumky / Olena Kravchenko. – K., 2011. – 20 s.

Starovoit E. V., PhD, Doctoral, National Pedagogical University M. P. Dragomanov (Kyiv, Ukraine), helenst0001@rambler.ru

Education as an indicator of pathogen localization and innovation culture in the economic and productive sphere of life

It analyzes the main features of the implementation of an innovation culture in the economic sphere of society; The author emphasizes that a modern economy in a democratic environment has got the possibility of consistency with the humanistic values and humanocentric outlook because it is based on the implementation of innovative processes of spiritual and creative potential as a key and system of socio-economic and socio-cultural entity; the current economic crisis requires that all economic actors incarnation is innovative development strategies; given the fact that the Ukrainian economy is still in the embryonic stage of formation of civilized market relations, the innovation in this case, can be a real «locomotive» of reform progress in the formation of market-economic relations.

Keywords: people, culture, innovation, the economic sphere.

Starovoit E. V., кандидат філософських наук, докторант, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова (Київ, Україна), helenst0001@rambler.ru

Образование как индикатор и возбудитель локализации инновационной культуры в экономико-производственной сфере жизнедеятельности

Анализируются основные особенности реализации инновационной культуры в экономической сфере жизнедеятельности общества; автор подчеркивает, что современная экономика в условиях демократической среды приобрела возможности непротиворечивости с гуманистическими ценностями и человекоцентрическим мировоззрением благодаря тому, что в ее основе лежат инновационные процессы реализации духовно-творческого потенциала личности как ключевого и системообразующего социально-экономического и социокультурного субъекта; современный экономический кризис требует от всех субъектов экономической деятельности воплощения именно инновационных стратегий развития; учитывая то, что украинская экономика находится лишь на начаточном этапе формирования цивилизованных рыночных отношений, то инновации в данном случае могут стать настоящей «локомотивом» реформаторских сдвигов в деле формирования рыночно-экономических отношений.

Ключевые слова: человек, культура, инновационная деятельность, экономическая сфера.

УДК 101.1;371.13

Ганаба С. О.,
доктор філософських наук, доцент кафедри
філософських дисциплін, Кам'янець–Подільський
національний університет ім. Івана Огієнка (Україна,
Кам'янець–Подільський), sveta_ganaba@ukr.net

СВОБОДА ОСВІТИ ЯК СЕРЕДОВИЩЕ ТВОРЧОСТІ

Проаналізувати можливості творчого процесу в умовах освітнього середовища свободи. У статті застосовано комплексний методологічний підхід, основу якого складає ідея синтетичного теоретизування. Методологічним орієнтиром у розвитку творчих здібностей людини у процесі навчання є розуміння свободи як особливого буття особистості, яке протистоїть необхідності як принципу буття природи.

Свобода розглядається як можливість й здатність людини бути собою і бути відкритою до змін у всіх можливих модусах її суспільної та особистісної реалізації. Насолочуються, що творчий процес передбачає не лише уміння створювати потенційно нове з невідомого, а й уміння творити новий продукт із зрозумілих для людини елементів. Екстраполяція даної позиції в освітню сферу символізує відмову від певних умовностей, детермінацій, якими позначений навчальний процес і які його перетворюють у відповідний ритуал. Результатом навчання є формування людини-виконавця. Освіта як середовище свободи спонукає суб'єктів навчання до критичного сприйняття та розуміння себе та світу освітньої діяльності. Освіту вони розглядають як простір творення нових можливостей свого розвитку. Навчальна діяльність розглядається як середовище, у якій «народжуються» нові ідеї, думки, у якій розвивається й реалізується індивідуальна природа кожного суб'єкта навчання.

Ключові слова: творчість, освіта, свобода, навчання.

Творчість відіграє велику роль у житті людини. Вона є одним із фундаментальних способів відношення її до світу та самої себе. У творчості людина демонструє власне ество, самовиражається, відкриваючи нові обрії свого буття. Вона є тією життєвою енергією, яка дозволяє людині виокремитися із всезагальності й буденності, набути унікальних особистісних рис. Це вивільнення того внутрішнього потенціалу, який закладений у людині. Творчість виходить із середини людського ества й тому не детермінована зовнішніми факторами та обставинами. Її не можливо пояснити «підігнавши» під визначені правила, теореми, алгоритми дій тощо. «Саме бажання зробити зрозумілим творчий акт, знайти для нього обґрунтування є вже нерозуміння його», – стверджує М. Бердяєв [1, с. 104]. Творчість символізує здатність людини бути собою та відкривати й творити світ свого буття. Особистість ніколи не задається готовою, вона твориться протягом усього свого життя. По суті справи, особистість «є справою рук самої людини, продуктом її самовиховання. Вона безперервно зростає чи вироджується у своїх діях, ускладнюється чи збіднюється якістю тих цілей, які вона своєю дійсністю вирішує» [4, с. 73].

У кожній людини з народження є величезний творчий потенціал. Єдине, що залишається – розвинути його. Важливу роль у цьому процесі відіграє освіта. Власне, це є одним із пріоритетних завдань освітньої сфери. Проте наскільки освітня сфера здатна сприяти розвитку творчого потенціалу особистості, як слід організувати навчальний процес, які моделі, форми та підходи навчання сприятимуть розвитку творчих здібностей особистості тощо? Ці та інші проблеми потребують вирішення ще з огляду на і те, що освітній процес набуває нового змістового й смислового наповнення в умовах сучасних суспільних трансформацій. Одним із методологічних орієнтирів, який здатен запропонувати продуктивні ідеї у вирішенні проблеми, є розуміння творчості як процесу свободи. Метою статті є аналіз можливостей розвитку творчого процесу в умовах освітнього середовища свободи.

Слід зазначити, що висвітленню проблеми творчості як невід'ємної складової діяльності людини присвячено чимало праць. Дана проблема є предметом наукових зацікавлень представників філософсько-педагогічної думки попередньої епохи, зокрема В. Зеньковського, С. Русової, С. Гессена, К. Ушинського та інших, чії інтелектуальні надбання не втратили своєї актуальності й значущості й до тепер. Творчість як продуктивна сила людини, завдяки якій вона пізнає та перетворює світ, презентована у наукових доробках В. Белозерцева, М. Дьоміна, М. Кагана, М. Ніколка, В. Овчиннікова та інших. Проблеми розвитку творчого потенціалу людини висвітлені у працях представників гуманістичної психології. Її засновники А. Маслоу і К. Роджерс представляють людину як цілісну, відкриту систему, яка здатна до самоактуалізації. Саме у процесі самоактуалізації, на їх думку, розкривається й реалізується творчий потенціал особистості. Феномен творчості як акт свободи аналізується у працях М. Бердяєва. Творчість як процес створення смислів розглядають у своїх дослідженнях Я. Войцехович, О. Горелов, І. Демченко, Н. Смирнова та інші. Аналізує перебудову особистісного досвіду у процесі творчості С. Філіпенко. Питаннями розвитку творчого мислення займаються В. Аршинов, В. Гайденок, Ю. Данилов, К. Делокаров, В. Делія, О. Князева, М. Нестерова, Я. Свірський, Н. Шахотіна тощо. Психологію творчості як підхід до вивчення обдарованості розглядають В. Бехтерев, О. Маляко та інші. Свої версії реалізації творчого процесу у процесі навчання презентують П. Енгельмаєр, В. Матюшкін, А. Половинкін та інші. Сучасна західна філософія освіти, зокрема антипедагогіка А. Ілліча, критична педагогіка П. Фрейре, революційна педагогіка П. Макларена, гранична педагогіка Г. Жиру, феміністська педагогіка тощо також пропонують принципово нові, співзвучні суспільним реаліям, концептуальні ідеї розвитку творчого потенціалу людини в освітньому просторі сучасності.

Творчість розглядається як один із фундаментальних способів відношення особистості до світу та до самої себе, результатом якого є творення відповідного культурного ресурсу. Слід звернути увагу на те, що категорія «творчість» не має єдиної всіма визнаної дефініції. Ця обставина пов'язана з абсолютизацією дослідниками того чи іншого аспекту явища, що розглядається та спричиняє формулювання неповних визначень. Зокрема, серед науковців є поширеною думка, відповідно до якої сутність творчого потенціалу особистості зводиться до окремих процесів психіки, а саме: уяви, фантазії, інтуїції, мислення тощо [2, с. 64]. У загальнофілософському контексті категорія «творчість» розглядається як «діяльність, у якій відбувається поява принципово нового у людській культурі. Принципово нове є результатом вирішення протиріччя, тому творчість можна визначити як усвідомлене розв'язання протиріччя, що з'явилися на шляху розвитку людини та її світу» [5, с. 153]. Загалом процес творчості не затиснутий у логічні межі дослідження проблеми й пошуку рішень.

Навпаки, у сфері освіти даний процес символізує відмову від відповідних умовностей, детермінацій, якими позначений навчальний процес і які його перетворюють у відповідний ритуал. Вони заганяють навчальну діяльність у певні межі й передбачають розвиток творчих здібностей за певним алгоритмом. За таких

умов творчі здібності «прищеплюються» зовні, шляхом використання певного набору методів та прийомів. Практично не використовується внутрішній потенціал тих, хто навчається. У результаті, знання і вміння, отримані в навчальному процесі, є «відчуженими» від інтересів й запитів учасників освітньої взаємодії. Тому декларативними видаються заяви чиновників освітянської сфери, авторів навчальних програм, педагогів про те, що спочатку необхідно створити умови для творчості, необхідну матеріально-технічну базу, відповідний методичний інструментарій і лише потім розвивати творчі здібності учнів/студентів. Навпаки, творчість як одну із сутнісних характеристик людини, можливо лише «розбудити», активізувавши та актуалізувавши внутрішній потенціал кожної особистості.

Навчальна діяльність розглядається як середовище, у якій «народжується» нові ідеї, думки, у яких розкриваються й реалізуються індивідуальна природа кожного учасника освітньої взаємодії. Їх діяльність відбувається у позитивній психологічній атмосфері, оскільки вони перестають «ховатися» за чітко визначені соціальні ролі, відкриваючи своє людське обличчя. Умови реалізації творчого потенціалу створюються безпосередньо учасниками освітньої взаємодії у процесі їх діяльності. Вони перетворюються на творців знань, які конструктивно відносяться до різноманіття ідей та їх інтерпретацій, виявляють здатність адекватно сприймати і аналізувати різнопланову й навіть суперечливу інформацію, висловлювати й відстоювати власну позицію, приймати важелі рішення тощо. У таких умовах освітній процес зосереджується на культурній трансформації особистості, а не на її соціальній адаптації.

Методологічним орієнтиром у розвитку творчих здібностей людини у процесі навчання є розуміння свободи як особливого буття особистості, яке протистоїть необхідності як принципу буття природи. Свобода розглядається як можливість і здатність людини бути собою і бути відкритою до змін у всіх можливих модусах її суспільної та особистісної реалізації. Вона засвідчує незалежність людського існування, визволення від певної обмеженості. Проте по справжньому свободною (вільною) людина може стати за умови не лише звільнення від чогось, але й здатності і можливості набувати щось нове, змінюватися, вдосконалюватися тощо. Свобода, за твердженням М. Ріделя, «не дається людині від природи і що людина, аби бути вільною, мусить такою стати. Предикат «вільний» (так можна описати цю апорію) не несе у собі жодної властивості людини, в усякому разі є зовсім не таким, як предикат «двоногий», що репрезентує людські природні властивості» [6, с. 73].

Проілюструємо дані міркування, спираючись на філософсько-освітню концепцію представника критичної педагогіки П. Фрейре. У своїх працях «Педагогіка пригноблених» та «Педагогіка свободи» він аналізує дві освітні моделі – «накопичувальну» (банківську) та «проблематизуючу». «Накопичувальна» модель, на думку П. Фрейре, є «процесом вкладення, у якому учні є депозитаріями, а вчитель – вкладником. Замість спілкування учитель формує і вкладає повідомлення в учнів, які терпляче його приймають, запам'ятовують і відтворюють» [7, с. 54]. Мета освітнього процесу полягає у «наповненні» тих, хто навчається інформацією та її механічне запам'ятовування. Під час навчання вони

постають колекціонерами та сортувальниками знань, а не їх творцями. Знання розглядаються як «власність» педагога, які він «дарує» учням. Він виступає перед ними в ролі оракула, який, все знає та уміє, а відтак не має права на помилку. В роботі педагога, що притримується «накопичувальної» моделі П. Фрейре розрізняє дві стадії: на першій стадії вчитель готує матеріал для свого повідомлення, на другій – розтлумачує його учням [7, с. 62]. Дана модель деформує творчі здібності і вчителів, і учнів. Вона робить їх споживачами, трансляторами та зберігачами «готових» істин, а тому не спонукає до відкриття нових істин та пошуку нових смислів та сенсів у вже відомих та загальноприйнятих істинах. Освітній заклад уявляється фабрикою, своєрідним конвеєром з тиражування «готових» знань, досить часто абстрактних та відчужених від інтересів, потреб та уподобань учасників навчального процесу. Накопичення чітко окреслених істин в своїй основі має механістичну природу, а тому не сприяє розкриттю людської сутності. «У накопичувальній освіті той, хто навчається, не має голосу – просто споживає інформацію, запам'ятовує (зазубрює) часом незрозумілі істини; а той, хто викладає – насолоджується своєю владою в аудиторії (іноді читаючи) незмінний текст (в рамках домінуючої ідеології) протягом десятиріч», – пише В. Гайденко [3, с. 93]. Відповідно навчальна діяльність є не ціннісно вільною, недостатньо пов'язаною або зовсім не «відчуженою» від інтересів та уподобань учасників освітнього процесу. Вона, за твердженням П. Фрейре, відзеркалює процес суспільного гноблення, робить її учасників керованими, пристосованими істотами. Учасники отримують чітко визначений статус, окреслені завдання і пріоритети, згідно яких реалізують свою навчальну діяльність. Так, у «накопичувальній» моделі «вчитель вчить, а учні вчаться; вчитель знає все, а учні нічого; вчитель думає, а за учнів думають; вчитель говорить, а учні слухають – покірно; вчитель дисциплінує, а учні підкоряються; вчитель обирає й нав'язує свій вибір, а учні погоджуються; вчитель діє, а учні мають ілюзію, що діють через дії вчителя; вчитель визначає зміст програми, а учні (яких ніхто не питає) пристосовуються до неї; вчитель зміщує владу знання з власною професійною владою, яку він (вона) встановлює на противагу свободі учнів; вчитель – суб'єкт навчального процесу, учні ж – його прості об'єкти» [7, с. 55]. Результатом навчання є формування покірної людини-виконавця. Вона не є маргіналом, який знаходиться на узбіччі суспільства чи навіть поза ним. Навпаки, як стверджує П. Фрейре, така людина перебуває всередині структури, що зробила її «істотою задля інших» [7, с. 56]. Вона інтегрована та залучена у суспільство, яке її створило, культивує та експериментує задля отримання необхідних для нього характеристик. Маргіналами визнаються радше ті, хто не «вписується» у загальну конфігурацію «впорядкованого» суспільства. Людина-дослідник, творець, генератор нових ідей не є затребуваною у такому суспільстві, яке ґрунтується на приниженні та насиллі над унікальністю людського Я. Суспільство, яке нівелює творчий потенціал в кінцевому рахунку позбавляє себе тих життєвих сил, які його живлять та сприяють подальшому розвитку. Освіта як практика гноблення та домінування не лише зачинає для людини світ творчості та свободи, але й негативно впливає на подальший суспільний розвиток. По справжньому дієвою та затребуваною освіта є тоді,

коли отримує здатність культивувати практики творчості і свободи.

Освіта як практика свободи, згідно поглядів П. Фрейре, можлива тільки за умов переходу до «проблематизуючої» освіти, що не дихотомізує діяльність педагог–учень/студент. Сутність цієї освітньої моделі полягає у створенні педагогом разом з тими, хто навчається умов, які сприяють сумісному здійсненню пошуку та народженню знань задля вирішення окресленої проблеми. Педагог є дійовою особою у творенні знань, який розвиває природну допитливість учня/студента. Навчати, на думку П. Фрейре, «означає не передавати знання, а створювати можливості для продукування чи побудови знань» [7, с. 46]. Методологічним орієнтиром у побудові проблематизуючого навчання дослідник визначає здатність критично осмислювати та переосмислювати отриману інформацію. Свою точку зору він презентує, розглядаючи особливості реалізації методу читання. У роботі з текстом П. Фрейре виокремлює два підходи. Перший підхід передбачає уважне та старанне ознайомлення із змістом, повторювання і механічне його запам'ятовування. Як результат відсутність критичного осмислення тексту, не можливість творчо використати його зміст у розв'язанні проблемних ситуацій та завдань. «Ті інтелектуали, які все запам'ятовують, прочитують до останньої літери, рабськи підкоряються текстові, бояться ризикувати, промовляють так, начебто цитують по пам'яті, нездатні будь-яким чином пов'язати те, що вони прочитали, з тим, що відбувається у світі, в країні чи в їхній місцевості», – наголошує дослідник [7, с. 48]. Цей сурогатний, викривлений підхід навряд чи має щось спільне із навчанням, радше є тільки його імітацією. Другий підхід презентує кардинально іншу позицію. Він передбачає критичне осмислення тексту суб'єктом, переломлення його через призму власного світобачення та системи ціннісних орієнтирів тощо. Робота над текстом відбувається з метою пошуку відповідей на окреслені проблеми і передбачають імпровізацією, інтерпретацією, переосмисленням змісту тощо. У ході такої роботи відбувається розвиток та саморозвиток учасників навчальної діяльності. Йдеться про те, що «проблематизуюча» модель освіти спонукає учасників навчальної діяльності до критичного сприйняття та розуміння себе та світу довкола. У навчанні вони не розглядають світ як статичну, довершену реальність, а, навпаки, як простір творення нових можливостей свого розвитку та через акти пізнання та перетворення. Проблемні ситуації передбачають активну самостійну діяльність суб'єктів освітньої взаємодії у побудові знанневого ресурсу, сприяють розвитку у них творчого мислення. Вони не лише пробуджують у них нові продуктивні думки, надають їм необхідної спрямованості, викликають певну пізнавальну потребу. У цьому контексті знання втрачають статус раз і назавжди окресленої істини та набувають ознак плюральності, інтердисциплінарності, динамічності. Вони втрачають ту стандартно об'єктивно створену форму, яка призначена для використання у навчальному процесі.

Отже, у процесі навчання створюються такі педагогічні ситуації, у яких учасники освітньої взаємодії не лише реалізують свій творчий потенціал, але й отримують можливість його розвитку та розкриття. Філософ освіти С. Гессен пропонує в організації та

проведенні навчальних занять використовувати як дидактичний прийом – власне ціле покладання. На його думку, цілі та завдання, «хоча вони пропонуються вчителем учню, мають бути такими, ніби учень сам їх поставив. Відтак вони мають бути зрозумілими учню, очевидними у своєму значенні, з інтересом і захопленням ними засвоєнні» [4, с. 123]. На переконання дослідника, освітній процес буде ціннісно значимим, якщо навчальне заняття стане творчою майстернею, у якій народжуються нові знання, реалізується їх внутрішня, творча сутність [4, с. 123]. Варто зазначити, що сьогодні у низці педагогічних технологій активно використовується даний прийом. Зокрема, у технологіях критичного мислення та інтерактивного навчання він покликаний допомогти тим, хто навчається самостійно сформулювати мету навчального заняття, отримати суттєві стимули для її досягнення, активізувати процеси мислення. Серед варіантів застосування методу: пошук невідомого (знайти у назві теми уроку нові, невідомі поняття і спробувати їх пояснити); пошук аналогій (пригадати, при вивченні яких навчальних дисциплін використовувалися терміни, обговорити їх зміст й визначити мету уроку).

Другий вид свободи, за твердженням Е. Фромма, це позитивна свобода – «свобода для». Вона взаємопов'язана зі «свободою від». Філософ вважає, що «свобода від» принесла людині незалежність і одночасно пробудила у ньому почуття тривоги і неспокою. Для людини вона обернулася свого роду прокляттям: «людина вільна від солодких вуз раю, але не вільна сама собою керувати, не може реалізувати свою особистість» [8, с. 18]. Тому «свободу від», на його думку, необхідно доповнити «свободою для». Визволення від обмежень, яких–небудь залежностей і умовностей мають доповнюватися можливостями реалізації свого особистісного потенціалу, вірою в себе і життя взагалі [8, с. 49]. Цей вид свободи є позитивним у тому плані, що передбачає не лише позбавлення, ліквідацію, звільнення від чого–небудь, але і декларує можливість створювати, набувати, створювати нове. Як стверджує Е. Фромм, «розуміння всієї проблеми свободи ґрунтується на здатності бачити обидві сторони цього процесу: розглядаючи одну з них, не забуваючи про іншу» [8, с. 48]. Саме другий вид свободи, на думку дослідника, пов'язує людину зі світом через любов і працю. Через справжнє виявлення своїх чуттєвих, інтелектуальних, емоційних та інших здібностей [9, с. 63]. Творчість постає як загальна антропологічна характеристика особистості. Згідно з концептуальною дихотомією Й. Фіхте *Я–не–Я*, особистісне *Я* повсякчас набуває нових абрисів. У такий спосіб відбувається заперечення, додання меж вже сконструйованого образу *Я*. В екзистенційному сенсі творчість отожднюється з трансцендуванням. Творча людина – це трансцендуюча людина, яка усвідомлено та вільно долає межі власного *Я*. Відповідно, людина не тотожна сама собі.

Таким чином, свобода як засадничий екзистенціаль людини породжує творчість і породжується творчістю. Вона символізує здатність людини бути собою та відкривати та творити світ свого буття. Розгляд природи творчості як складного феномену, який виникає у процесах самоорганізації, самовибудовування нової цілісної гармонії із хаотичної множинності має евристичний потенціал для сфери освіти. Оскільки освіта як соціальний інститут реагує на всі зміни, які відбуваються у

суспільстві, то розвиток творчого потенціалу особистості, її особистісного зростання і розкриття індивідуальних рис є одним із його основних завдань. Навчальна діяльність розглядається як середовище, у якій «народжується» нові ідеї, думки, у яких розкриваються і реалізуються індивідуальна природа кожного учасника освітньої взаємодії. Їх діяльність відбувається у позитивній психологічній атмосфері.

Враховуючи ту обставину, що проблема модернізації освітньої діяльності є багатогранною та складною доцільно продовжити з окресленої проблеми. Зокрема, більш детально розглянути природу феномену «відчуження знань» у освітньому процесі.

Список використаних джерел

1. Бердяев Н. А. Смысл творчества. Опыт оправдания человека / Н. А. Бердяев. – М.: Изд-во Г. А. Лемана и С. И. Сахарова, 1916. – 384 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.: Ірпін: Перун, 2004. – 1440 с.
3. Гайдено В. Філософія освіти в Бразилії: критична педагогіка Пауло Фрейре / Вікторія Гайдено // Філософія освіти. – 2006. – №2 (4). – С.91–98.
4. Гессен С. И. Основы педагогики. Введение в прикладную философию / С. И. Гессен / отв. ред. и сост. П. В. Алексеев. – М.: «Школа–Пресс», 1995. – 448 с.
5. Горелов А. Л. Творчество и истина / А. Л. Горелов // Творчество: эпистемологический анализ / Российская академия наук, Институт философии; отв. ред. Е. Н. Князева. – М.: ИФРАН, 2011. – С.143–165.
6. Рідель М. Свобода і відповідальність. Два засадничих поняття комунікативної етики / Мандред Рідель // Л. А. Ситниченко // Першоджерела комунікативної філософії. – К.: Либідь, 1996. – С.68–83.
7. Фрейре П. Педагогіка пригноблених / Пауло Фрейре; [пер. з англ. О. Дем'янчука]. – К.: Юніверс, 2003. – 166 с.
8. Фромм Э. Бегство от свободы [Электронный ресурс] / Эрих Фромм. – Режим доступа: lib.ru / PSINO / FROMM / fromm.02.txt.

References

1. Berdjaev N. A. Smysl tvorcestva. Opyt opravdaniya cheloveka / N. A. Berdjaev. – M.: Izd-vo G. A. Lemana i S. I. Saharova, 1916. – 384 s.
2. Velykyi tлумачnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy uklad. i holov. red. V. T. Busel. – K.: Irpin: Perun, 2004. – 1440 s.
3. Haidenko V. Filosofija osvity v Brazylії: krytychna pedahohika Paulo Freire / Viktoriia Haidenko // Filosofija osvity. – 2006. – №2 (4). – S.91–98.
4. Gessen S. I. Osnovy pedagogiki. Vvedenie v prikladnuju filosofiju / S. I. Gessen / отв. ред. i sost. P. V. Alekseev. – M.: «Shkola–Press», 1995. – 448 s.
5. Gorelov A. L. Tvorchestvo i istina / A. L. Gorelov // Tvorchestvo: jepistemologicheskij analiz / Rossijskaja akademija nauk, Institut filosofii; отв. ред. E. N. Knjazeva. – M.: IFRAN, 2011. – S.143–165.
6. Ridel M. Svoboda i vidpovidalnist. Dva zasadnychkh poniattia komunikativnoy etyki / Mandred Ridel // L. A. Sytnychenko // Pershodzherela komunikativnoi filosofii. – K.: Lybid, 1996. – S.68–83.
7. Freire P. Pedahohika pryhnoblenykh / Paulo Freire; [per. z anhl. O. Demianchuka]. – K.: Yunivers, 2003. – 166 s.
8. Fromm J. Begstvo ot svobody [Elektronnyj resurs] / Jerih Fromm. – Rezhim dostupa: lib.ru / PSINO / FROMM / fromm.02.txt.

Hanaba S. A., Dr. hab., Associated Professor, Kamyanets–Podilsky Ivan Ohienko National University (Ukraine, Kamyanets–Podilsky), sveta_ganaba@ukr.net

The liberty of education as a sphere of creativity

Analyse of creative process in the conditions of educational sphere of liberty. Understanding of liberty like special being of personality who contrasts with principles of nature are the methodological bearings in the development of creative abilities of a person in the process of creative abilities of a person in the process of education.

Liberty is mentioned as the ability and possibility of a person to be himself and be able to change in all possible moduses of his or her social and personal realization. It is stressed that creative process forsee not only the possibility to create potentially new

from unknown, but the ability to create a new product from elements, comprehensible to a person. Extrapolation of such position in the educational sphere symbolizes the refusal from some symbolizes the refusal from some persuasions of determinations of the educational process, which transforms it in corresponding ritual. The formation of a person–realizer is the result of education. Education like sphere of liberty forces the individuals of education to critical apprehension and understanding themselves and the educational activity. Education is mentioned like sphere of creation of new possibilities of its development. Educational activity is mentioned like sphere where new ideas, thoughts «are born», where the individual nature of every individual of education develops and realizes.

Keywords: creativity, education, liberty, studying.

Ganaba S. A., доктор философских наук, доцент кафедры философских дисциплин, Каменец–Подольский национальный университет им. Ивана Огиенка (Украина, Каменец–Подольский), sveta_ganaba@ukr.net

Свобода образования как среда творчества

Проанализировать возможности творческого процесса в условиях свободы образовательной среды. В статье использован комплексный методологический подход, в основе которого находится идея синтетического теоретизирования. Методологическим ориентиром в развитии творческих способностей в процессе обучения является понимание свободы как особенного бытия личности, которое противопоставляется необходимости как принципу бытия природы.

Свобода рассматривается как возможность и способность человека быть собой, быть открытым к изменениям во всех возможных модусах его общественной и личностной ориентации. Подчеркивается, что творческий процесс предусматривает не только умение создавать потенциально новое с неизвестного, но и умение создавать новый продукт с элементов, которые символизируют человеку. Экстраполяция этой позиции в образовательную сферу символизирует отказ от определенных условностей, детерминаций, которыми определяется учебный процесс и которые его преобразуют в определенный ритуал. Результатом обучения является формирование человека–исполнителя. Образование как среда свободы направляет субъектов обучения к критическому восприятию и пониманию себя и мира образовательной деятельности. Образование они рассматривают как пространство создания новых возможностей своего развития. Учебная деятельность рассматривается как среда, в которой «рождаются» новые идеи, мысли, в которых развивается и реализуется индивидуальная природа каждого субъекта обучения.

Ключевые слова: творчество, образование, свобода, обучение.

* * *

УДК 327.351

Бережа В. О.,
кандидат педагогічних наук, доцент, Черкаський національний університет ім. Богдана Хмельницького (Україна, Черкаси), gileya.org.ua@gmail.com

ПОНЯТТЯ ПОЛІТИЧНОЇ ОСВІТИ І ПРОСВІТНИЦТВА В СУЧАСНОМУ ФІЛОСОФСЬКО–ПОЛІТОЛОГІЧНОМУ ДИСКУРСІ

Освіта відіграє винятково важливу роль у розвитку суспільства. Про це свідчать накопичені працею попередніх поколінь матеріальні і духовні цінності, знання, досвід, традиції, які передаються нащадкам і засвоюються ними. Тому підтримка досягнутого рівня культурного розвитку, його подальше удосконалення неможливі без оволодіння спадщиною минулих століть, досвідом багатьох поколінь наших попередників. Ця проблема вирішується в контексті соціалізації індивідів шляхом їх залучення до норм і цінностей культури та перетворення в повноправних членів суспільства. Зокрема, під час політичної соціалізації особистістю не тільки засвоюється певний соціальний і політичний досвід, культурні традиції, цінності й норми політичної діяльності, але й формуються здатності до креативного перетворення соціальних і політичних відносин.

Ключові слова: людина, політика, освіта, культура, політична освіта, політичне просвітництво.

В останні десятиліття стає все більш зрозумілим, що основні проблеми будь–яких суспільних перетворень пов'язані насамперед із трансформацією свідомості всіх соціальних верств. У цьому контексті хотілося б приділити увагу тим складникам освіти, які мають поширювати досвід облаштування соціальних відносин з огляду на політичну, громадянську, демократичну, політологічну освіту та деякі інші. На перший погляд, зміст названих понять є цілком зрозумілим та однозначним, але в дійсності, при більш уважному їх розгляді, виявляється

ціла низка розбіжностей в їх тлумаченні, що, безумовно, не сприяє проникненню в сутність багатьох явищ, які позначені саме вказаними поняттями. Доцільно співвіднести їх між собою та спробувати з'ясувати їх реальний зміст, оскільки це дає нам змогу максимально точно характеризувати предмет нашого дослідження та розширити його теоретико-методологічну базу.

Принциповим моментом дослідження різних аспектів політичної освіти є її розуміння як складової частини інституту освіти та ендогенного чинника політичного процесу. Адже система освіти, разом з іншими чинниками, є чи не найбільш потужним засобом формування особистості і здатна комплексно впливати на її свідомість. Розглядаючи політичну освіту як важливий елемент формування політичної свідомості індивіда, слід мати на увазі певну умовність такого підходу. В реальному житті свідомість індивіда не формується частинами – це перманентний комплексний процес, в якому ідентифікації особистості в існуючому світі безпосередньо проходять через пізнання якомога більшої суми знання та накопиченого досвіду. Саме тому в країнах Західної Європи і закріпилися терміни, якими позначається процес отримання знань про політику та виховання громадянської культури. Здебільшого там використовується поняття «civil education», яке етимологічно відповідає поняттю «громадянська освіта». «Однак у деяких країнах (Австрія, Німеччина) вживається поняття політична освіта (politische Bildung)». Слід зазначити, що в цих поняттях поєднують освітянські заходи з формування цінностей, умінь і знань громадянина, які є принципово важливими для відтворення й розвитку демократичних механізмів у суспільстві.

З іншого боку існує розрізнення таких понять як «політична освіта» та «політичне просвітництво». Поняття «політична освіта» і «політичне просвітництво» часто вживають як синоніми. Проте в науковій літературі є приклади розмежування цих понять. Так, С. Болтівець вважає, що термін «освіта» має значення процесу, ступеня, сукупності, системи знань і навчально-виховних закладів, у яких вона здійснюється. Суб'єктом освіти є той, хто безпосередньо навчається або навчає. Поняттю просвіти притаманне ширше значення, що охоплює процес, ступінь, сукупність самоусвідомлення суспільства, нації, людства. Продуктом просвіти є ноосфера [1, с. 63].

Приймаючи таку позицію, можна зробити висновок, що політична освіта здійснюється виключно навчальними закладами різних типів і спрямована переважно на молодь, тоді як політичне просвітництво здійснюється усією різноманітністю суб'єктів – державними та громадськими організаціями, політичними партіями, засобами масової інформації, культурними та мистецькими об'єднаннями тощо, – та спрямоване на людей будь-якого віку.

Варто звернути увагу на застереження частини науковців відносно змісту поняття громадянська освіта. «Я намагався підійти до громадянської освіти досить широко. Я не можу нічого робити, доки не дізнаюсь, чим я займаюся. Є моменти, яких я не розумію і досі», – зазначає завідувач кафедри політології Національного університету «Києво-Могилянська академія», виконавчий директор фонду «Освіта для демократії» С. Кисельов [2, с. 41]. Водночас, багато хто сьогодні практично не піддає сумніву важливість та необхідність розбудови громадянської і політичної освіти. Та при цьому важко

помітити узгодженість у розумінні їх сутності та співвідношення. В цьому питанні, як правило, немає одностайності, необхідної глибини й логіки аргументації не лише в середовищі вітчизняних дослідників. На цей аспект проблеми звертає увагу, зокрема, І. Жадан у статті «Психолого-педагогічні проблеми політичної освіти молоді». Вона зазначає, що «вітчизняні наука і педагогічна практика й досьогодні неоднозначно інтерпретують поняття «політична» і «громадянська» освіта. По-різному визначають їх і в країнах усталеної демократії. Якщо в американській інтерпретації поняття «громадянський» ширше, ніж поняття «політичний», то в німецькій – навпаки. Однак, незважаючи на таку різницю, серед основних завдань освітнього процесу є засвоєння політико-правових знань і навичок взаємодії, а також формування системи потреб і установок особистості, які б відповідали цінностям демократичного суспільства» [3, с. 91]. Далі І. Жадан пропонує розглядати політичну освіту як складову громадянської освіти, засіб формування культури громадянськості.

Погоджуючись з автором цього твердження щодо загальної постановки проблеми протиріччя при тлумаченні змісту понять «політична» і «громадянська» освіта, не можу не заперечити її іншої тези – про необхідність розглядати політичну освіту як складову громадянської освіти. В реальних умовах не можна підходити до вирішення цієї проблеми, механічно встановивши ієрархію між ними. Мабуть, неправильно буде й ототожнювати ці поняття, що можна помітити в твердженнях вже згаданих авторів. Але також не можна одне поняття виключити зі змісту іншого. Громадянська освіта є наскільки широким поняттям, в яке цілком можна включити політичну освіту.

Так, зокрема, на думку дослідників наукового колективу на чолі з академіком АПН України О. Сухомлинською, яка підготувала у квітні 2000 року «Концепцію громадянського виховання дітей і молоді!», «громадянська освіта – це навчання людей тому, як жити за умов сучасної держави, як дотримуватися її законів, але водночас і не дозволяти владі порушувати їхні права, домагатися від влади задоволення їхніх правомірних потреб, як бути громадянином демократичного суспільства» [4, с. 38].

Дане визначення «громадянської» освіти схоже з визначенням «демократичної» освіти. Адже по-перше, метою демократичної освіти є гідне життя людей. По-друге, демократична освіта забезпечує рівні освітні можливості для кожного індивіда незалежно від національності, статі, соціального стану, економічного становища. По-третє, демократична освіта базується на основних громадянських свободах і прояснює їх зміст тим, хто навчається. По-четверте, демократична освіта направлена на підтримку таких економічних, політичних і соціальних умов, які необхідні для вільного існування людей. По-п'яте, демократична освіта використовує демократичні методи в класі, в управлінні, в організації вільної діяльності школярів. Крім того, «демократична» освіта гарантує всім членам суспільства право брати участь у визначенні освітньої політики.

Дане співставлення є певним кроком у справі теоретичного осмислення багатьох сторін розробки та втілення громадянської освіти, як демократичної освіти в повсякденну практику суспільного життя в Україні. Цінним є те, що автори певну увагу приділяють

методологічним аспектам проблеми. Але, разом з тим, не можна не помітити, що в наведеному вигляді визначення громадянської та демократичної освіти є досить широким та загальним. Більше того, схоже, що вони переважно визначають завдання громадянської та демократичної освіти, ніж її сутність. Крім того, сумнівною здається теза, що громадянська освіта – це «навчання жити», хоча лише і за умов сучасної держави. При такому розумінні громадянської освіти не слід, однак, забувати, що будь-яке навчання в якомусь сенсі слугує цьому ж.

Водночас, здатність кожного індивіда не дозволяти порушувати його права та дотримуватися законів – мета демократичної освіти. Але важливо не тільки це усвідомити й визнати як умову цивілізованого вирішення багатьох проблем суспільства, а й побачити оптимальні та реальні шляхи просування до неї. Можна припустити, що на думку авторів згаданої концепції саме розвиток громадянської освіти (в тому сенсі, як вони її тлумачать) є певним шляхом у цьому напрямку.

Дану позицію підтримували і американці у своїй визначенні «демократичної» освіти. Підтвердженням цього виступає переконання Вільяма Кілпатріка та Стівена Кера. Американський педагог Вільям Кілпатрик, відзначаючи, що «демократія по суті є життя, етичне життя», вказував на необхідність «практично застосовувати в школі принципи демократії» [5, с. 27]. Розвиваючи цю ідею, Стівен, професор педагогіки університету штату Вашингтон (Сіетл, США), пише: «Питання про те, що може означати вираз «демократична освіта», і про те, як реалізувати демократичні ідеї в шкільній практиці, були найважливішими в дискусіях діячів освіти на Заході на продовженні ХХ століття. У цих дискусіях з'явилось безліч цікавих ідей і планів. Проте лише в небагатьох школах демократичні моделі і підходи не тільки вивчалися, а й жили ... Правильна практика демократії сприяє становленню самосвідомості і рефлексивності майбутніх громадян, що дозволяє їм бачити суспільні проблеми, представляти їх на громадське обговорення. Освоєння цього процесу стає серцевиною демократичної освіти, що робить його таким важливим і необхідним для нашого сучасного світу, який постійно ускладнюється» [6, с. 4].

У червні 2003 року на конференції Спільноти демократій, присвяченій демократичній освіті (Покантіко, Нью-Йорк), був прийнятий Глобальний стратегічний план розвитку демократичної освіти. У цьому документі була дана наступна характеристика демократичної освіти: «будь-які демократичні суспільства, особливо демократії, які знову виникли, будуть розвиватися і процвітати тільки з інформованим і активним громадянським суспільством. Демократична освіта – це ключ до досягнення цієї мети. Демократична освіта необхідна для того, щоб забезпечити людей надійними можливостями отримувати знання, навички, виробляти відносини і демократичні цінності, які нададуть їм здатність діяти як громадянам і розвивати здібності для ефективної і відповідальної участі у своєму суспільстві. Демократична освіта повинна також розвивати повагу до прав людини і культурного різноманіття. Демократична освіта є істотним моментом для захисту, підтримки і розвитку демократичних досягнень в суспільствах, що перебувають в періоді трансформації, а також поживити прихильність до демократичних цінностей в розвинених демократіях» [7, с. 6].

Дані положення включає в себе і громадянська освіта. Таким чином стає зрозумілим, що і в громадянському і в демократичному вихованні важливе місце посідає освіта – навчання, спрямоване на формування знань про права і обов'язки людини. Водночас, як громадянська так і демократична освіта тісно пов'язані з формуванням соціально-політичної компетентності особистості у суспільній сфері, яка передбачає, перш за все, політичну, правову й економічну освіченість і здатність керуватися відповідними знаннями в умовах кардинальної перебудови суспільства.

В свою чергу в постанові президії Академії педагогічних наук України «Про концепцію громадянського виховання дітей і молоді», зазначається, що «громадянськість є духовно-моральною цінністю, світоглядно-психологічною характеристикою людини, яка обумовлюється її державною самоідентифікацією, усвідомленням належності до конкретної країни. З цим пов'язане більш або менш лояльне ставлення людини до встановлених у державі порядків, законів, інституцій влади, відчуття власної гідності, знання і повага до прав людини, чеснот громадянського суспільства, готовність та вміння домагатися дотримання власних прав та виконувати свої обов'язки» [4, с. 38].

Таким чином, як бачимо, тут дається дещо інше тлумачення громадянської освіти, ніж наведене спочатку. По-перше, це вже не навчання тому, як треба жити за умов демократії, а навчання правам та обов'язкам людини, а, по-друге, громадянська освіта, крім цього, своїм змістом тісно пов'язується з політичною, правовою та економічною освіченістю. Таке тлумачення дає підстави припустити, що громадянську освіту не слід розуміти як єдину навчальну дисципліну, яку можна викладати поряд з багатьма іншими, які є пов'язаними з дослідженням суспільних відносин.

Крім того, очевидно, що центральними аспектами системи громадянської освіти постають питання функціонування найважливіших сфер суспільного життя. А це означає, що громадянська освіта так чи інакше повинна бути втілена у змісті всієї системи освіти суспільства. Якщо відштовхуватися в цьому питанні від розуміння, характерного для розвинених демократичних країн, то громадянська освіта є комплексний напрямок навчально-виховної роботи, що поєднує в собі, головним чином, елементи політичної, правової і етичної освіти. В свою чергу демократична освіта включає в себе: підготовку дітей до виконання функцій громадян демократичної держави; підготовку дітей до участі в демократично організованому суспільному житті; забезпечення рівних можливостей для отримання освіти всіма дітьми; підготовку дітей до життя в багатонаціональному і полікультурному суспільстві; підготовку дітей до демократично організованої трудової сфери; забезпечення активної ролі школи в демократичній освіті суспільства; забезпечення демократичного управління системою освіти в цілому та окремими її інститутами.

Очевидно, що все це різноманіття трактувань демократичної освіти, підкреслює І. Д. Фрумін, фактично можна звести до двох великих категорій:

«по-перше, підготовка школярів до життя в демократичних умовах – навчання демократії;

по-друге, функціонування і розвиток системи освіти і всіх її інститутів як демократично організованої сфери» [8, с. 86].

Досить проглянути будь-яку програму *civil education* США, Канади, Франції й інших країн, щоб переконатися в раціональності сказаного. При цьому слід зауважити, що вона не замінює кожної з них окремо, а лише вбирає їх елементи. Таке розуміння дозволяє ще раз підкреслити думку про неприпустимість ототожнювання понять «громадянська» і «демократична» освіта, оскільки їх структура не співпадає.

Водночас, громадянська освіта включає в себе демократичну освіту, адже умовою можливості громадянської освіти виступає демократія.

Таким чином, спираючись на наведені визначення громадянської та демократичної освіти, можна дійти висновку, що найбільш обґрунтованим має вигляд підхід, згідно з яким головними рисами даних понять є система навчально-виховних заходів, метою яких є формування свідомого громадянина, здатного, спираючись на чинну законодавчу базу, захищати свої права та надавати підтримку силам, які реально можуть представляти його інтереси. Під демократичною освітою слід розуміти розвиток інститутів освіти як демократично організованої системи, завданнями якої є навчання демократії.

Далі, оскільки нас цікавить не лише проблема з'ясування змісту понять «громадянська освіта» та «демократична освіта», але і їх співвідношення з поняттям «політична освіта» та «політичне просвітництво», слід окремо зупинитися на тлумаченні цих понять.

Політична освіта – це практика систематичного поширення і засвоєння громадянами знань про їхні права, свободи та механізми їх здійснення, про шляхи розв'язання проблем суспільного життя, політичну систему й інститути публічного урядування, процедури їхнього функціонування і способи впливу на них, що має наслідком компетентну участь громадян у суспільному житті.

Система політичної освіти включає в себе перш за все заклади, діяльність яких спрямовано на навчання й виховання майбутніх громадян.

Різновидом політичної освіти є політичне інформування, спрямоване на пересічних громадян і покликане надати їм необхідні знання про існуючі суспільні проблеми та способи їх розв'язання, вміння брати участь у такому розв'язанні й мотивувати до цього.

Самостійною ланкою політичної освіти є навчання тих, хто здійснює професійне керування процесами суспільно-політичного життя – державних службовців та політиків, що виборюють право визначально впливати на розв'язання проблем громад і нації. У цьому разі йдеться про політичну просвіту й її різновид – політичне навчання.

Зрештою, складовою політичної освіти є академічне навчання, яке здійснюється у вищих навчальних закладах і спрямоване на підготовку фахівців у галузі політичної науки та її викладання.

«Систематична політична освіта, як зазначає І. О. Воронов, сприяє формуванню особистості як самодостатнього індивіда, який веде цивілізований спосіб життя; формує орієнтацію особи на власні сили, здібності і можливості як засоби досягнення соціально комфортних умов життя та добробуту, реалізації через засади соціального партнерства ідей правового захисту особи, суспільної злагоди і солідарності як чинників соціально спрямованої політичної еволюції людства» [9, с. 221].

Мета політичної освіти полягає у підвищенні рівня політичної культури громадян, коли люди добре розуміють головні ідеї й принципи демократії, здатні самостійно діяти для захисту власних прав та інтересів, інтересів своїх громад.

Головне завдання політичної освіти – домогтися усвідомлення, прийняття і практичного здійснення людиною власних прав та політичної відповідальності.

Таким чином, «політична освіта є джерелом формування політичної свідомості – політичних знань, переконань, поглядів, оцінок, установок та ідеалів» [10, с. 62]. Теперішній стан українського суспільства вимагає від кожної людини усвідомленого ставлення до політичних подій, які відбуваються в країні та світі, уміння дати правильну світоглядну оцінку, оволодіння практичними навичками участі в громадянському житті. Як зазначає В. Гавришук, «політичні знання нині стають не просто атрибутом загальної ерудиції, але й об'єктивною необхідністю» [11, с. 125]. Тому «політична освіта має дати тим, хто її потребує, певний рівень знань, який може вважатися достатнім для того, щоб забезпечити партиципацію» [12, с. 162], зазначає Х. Мюнклер.

Проте політична освіта має наметі не лише озброїти певним набором знань, вона виконує більш важливе завдання – навчити знаходити потрібну інформацію, яка у майбутньому може бути необхідною для захисту власних прав, інтересів, виконання громадянських функцій.

Політичні знання разом з політичними поглядами називають когнітивним аспектом політичної культури. Деякі науковці нарівні з когнітивним аспектом виокремлюють «переконливий та поведінковий» [13, с. 48]. Когнітивний аспект включає в себе загальні знання про владу, політику та їх природу, знання про устрій держави, форми і способи участі громадян в управлінні суспільством та вирішення політичних питань, знання прав і обов'язків громадян, а також соціально-політичні погляди. Переконливий аспект політичної культури складається з політичних переконань, політичних почуттів, політико-ціннісних установок. «Поведінковий аспект, за словами С. Ткачова, означає включеність у політичну практику, наявність умінь і навичок політичних дій» [14, с. 58].

Взагалі знання, що дає політична освіта, завжди повинні мати практичну спрямованість. Це означає, що недостатньо вивчити права громадян, знати основи політичного ладу держави, треба навчитися користуватись цими знаннями, коли виникають проблемні або конфліктні ситуації. Тобто, політична освіта і просвітництво є не лише джерелом політичної свідомості, але й політичної психології (почуттів, настроїв, намірів, мотивів, переконань, волі) та політичної ідеології (цінностей, ідеалів, ідей, доктрин, концепцій тощо). Тут ключову роль відіграє система цінностей, які відтворює політична освіта.

Система освіти і засоби масової інформації як головні агенти політичної освіти спричинили впровадження у свідомість нового для нашого суспільства каталогу цінностей: індивідуалізм, приватна власність, ринок, конкуренція, свобода підприємницької діяльності, свобода і права людини, демократія, опозиція, правова держава та інші. Однак, як зазначає О. Білякова, «цей каталог частіше сприймається аргіогі, як даність, без належного зіставлення з дійсністю. Тому названі цінності

тракуються частіше як своєрідні стереотипи, кліше, що дозволяють відкидати елементи попередньої системи цінностей і політичний досвід прийдешніх поколінь» [15, с. 214].

Отже, політична освіта як фактор формування політичної культури має не лише надавати політичні знання, на основі яких формуються уявлення щодо форм і способів функціонування громадянина у політичному, правовому, економічному, соціальному та культурному полі держави, але й формувати певні політичні уміння, якості та чесноти.

С. Ткачов та Н. Ткачова виокремлюють такі уміння та якості: уміння критично переробляти політичну інформацію, уміння аналізувати та оцінювати політичні ситуації, уміння аргументовано та логічно дискутувати з політичних питань, потреба в отриманні знань, що стосуються політичного життя та інтерес до політики взагалі, прийняття цінностей демократичного суспільства, керівництво ними в діяльності, терпиме ставлення до різних політичних поглядів та оцінок інших людей, повага до опонентів у політичних дискусіях тощо [14, с. 82].

Окрім знань, навичок, установок політична освіта, на думку В. Сартанія, «дає особистості можливість вибору шляху формування своїх взаємин із суспільством із комплексу можливих альтернатив, до яких входять уже наявні, а також створені самим суб'єктом. Вона підвищує соціальну активність молоді, розвиває бажання власними силами поліпшувати економічні, соціальні, політичні та культурні умови життя, допомагає адаптуватися до нових соціально-економічних умов, прийняти загальнолюдські цінності, які зі свого боку сприяють формуванню високої відповідальності в суспільстві» [16, с. 148].

Саме на шкільні роки припадає ключовий період формування громадянської культури, громадянських цінностей, самоусвідомлення особи, включаючи національну свідомість. Здобуті в дитинстві знання істотно впливають на майбутні погляди і політичну поведінку особистості, а отже, і на функціонування політичної системи суспільства в цілому. З. Грищенко переконаний в тому, що «вже в дитячі роки складається різне ставлення до політики: або як до процесу боротьби за владарювання, у ході якого допустимі різні методи, засоби та можливі відхилення від моралі, або як до процесу, що потребує законослухняної поведінки й легітимної діяльності» [17, с. 48].

Отже, політична освіта є збірним поняттям для шкільного чи позашкільного, інститузованого чи вільного, активного чи пасивного, вербалізованого чи невербалізованого впливу на особистість чи групу з метою сприяння формуванню необхідних знань, навичок поведінки, готовності до дії відповідно до «правил гри», які прийняті в даному суспільстві, соціальній, політичній групі, основних політичних цінностей, які сповідуються останніми. Дане визначення дає більше шансів для поєднання політичної освіти і громадянського виховання (принаймні, в шкільному віці), розуміння процесу розподілу освіти і виховання на етапі післяшкільної освіти. У зв'язку з цим вимагають свого уточнення завдання та зміст системи політичної освіти. Поряд із загальнонавчальними завданнями оволодіння політичними знаннями, досвідом взаємодії і узгодження політичних інтересів та формування системи потреб та принципів особистості необхідні зусилля з обґрунтування завдання

цієї системи по формуванню політичної культури молоді в умовах трансформації політичної системи.

Разом з тим не можна не помітити, що дане поняття інколи часто вживається поруч з поняттям «політологічна освіта». В такій ситуації не може не виникати питання про їх тотожність чи відмінність.

Дану проблему можна вирішити шляхом тлумачення поняття «політична освіта» як «певної системи передачі знань про політичне життя засобами всіх соціальних інституцій, які тією чи іншою мірою поширюють знання про нього» [18, с. 31–32]. Під «політологічною освітою», скоріше всього, слід розуміти систему фахової освіти спеціалістів у галузі політичного процесу. З цього приводу склалася певна єдність серед дослідників. Більшість із них під політологічною освітою розуміють викладання політичних знань, що може здійснюватися на рівні фундаментальної науки, на рівні практично-політичної взаємодії та у площині повсякденного буття. Як суто фахова, фундаментальна політологічна освіта адресується державним управлінцям, науковцям та викладачам цієї галузі знань, спрямовується на глибинне осягнення світу політики, держави та права в усій їх складності, суперечливості й багатоманітності, на з'ясування тенденцій і закономірностей, принципів функціонування влади.

Таким чином, політологічна освіта – це не стільки ознайомлення зі сферою політичного життя, скільки глибоке її дослідження та пізнання політичної дійсності в певних закономірностях та її зв'язках з іншими сторонами життя суспільства. Саме на користь такого її розуміння слугує характеристика її змісту, який складають конкретні проблеми й наявні конфлікти, прийоми й методи суспільної взаємодії, впливу на маси та на державно-політичні інституції, технології партійно-політичної роботи, адміністративного управління, способи проведення політичних кампаній, політичний аналіз та прогнозування, прийняття рішень тощо.

Припустивши такий підхід, можна твердити, що поняття «політична освіта» є більш широким у порівнянні з поняттям «політологічна освіта», оскільки вбирає в себе як систему підготовки фахівців політичної сфери, так і систему, по суті, політичного просвітництва в суспільстві, тобто поширення знання про політику серед тих, для кого вона не є фаховою галуззю.

У зв'язку з цим, повертаючись до з'ясування питання про співвідношення вищезгаданих понять, слід зазначити, що поняття «громадянська освіта» не слід ототожнювати з поняттям «політична освіта», оскільки його зміст складають не лише заходи політичного просвітництва, які можна розглядати як елементи громадянської освіти, але і масштабна система освітянської діяльності держави з підготовки фахівців у галузі теорії і практики політики та державного управління. Ці поняття мають точки дотику на так званому політико-функціональному рівні, коли постає проблема вирішення поточних завдань соціуму, його груп та інституцій через мобілізацію ресурсів системи політичної і громадянської освіти на конкретному історичному етапі розвитку (політична дидактика і її застосування на практиці).

Але на інших рівнях політична освіта має цілі, які не є характерними для системи громадянської освіти. Насамперед це стосується рівня цілісного пізнання політичного світу, який має переважно політико-

онтологічні цілі, які є пов'язаними з політологічною освітою.

Отож, потрібно зробити політичну освіту складовою урядової політики, а саму державну політику перетворити на педагогіку.

Список використаних джерел

1. Болтівець С. Формування змісту громадянського та політичного просвітництва / С. Болтівець // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, 26–27 лютого 1998 р. – К.: Гнозис, 1998. – С.62–70.
2. Розвиток громадянської освіти в Україні / Збірник матеріалів семінару Київського проекту Інституту Кеннана та Інституту громадянської освіти НаУКМА, 2 жовтня 2001 р. – К.: Стило, 2001. – 44 с.
3. Жадан І. Психолого-педагогічні проблеми політичної освіти молоді / І. Жадан. – Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська Академія». – К., 2000. – Т.18. Політичні науки.
4. Постанова президії Академії педагогічних наук України «Про концепцію громадянського виховання дітей і молоді» 19 квітня 2000 р. Протокол №1–7/4 – 49.
5. Килпатрик В. Х. Воспитание в условиях меняющейся цивилизации / В. Х. Килпатрик / Пер. с англ. – М., 1930. – 152 с.
6. Керр С. Взгляд из-за океана / С. Керр // Фрумин И. Д. Введение в теорию и практику демократического образования. – Красноярск, 1998. – С.4–5.
7. Ростю Д. А. Переходы к демократии: попытка динамической модели / Д. А. Ростю // Полис. – 1996. – №5. – С.5–15.
8. Нежнова И. Д. Диагностика учебной успешности в начальной школе / Под ред. П. Г. Нежнова, И. Д. Фрумина, Б. И. Хасана, Б. Д. Эльконина. – М.: ОИРО, 2009. – 220 с.
9. Воронов И. О. Людина і політика: У пошуках гуманістичної альтернативи / І. О. Воронов. – К.: Генеза, 2003. – 320 с.
10. Дмитренко М. А. Політична освіта і політичне просвітництво в системі чинників суспільного розвитку / М. А. Дмитренко // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін [зб. наукових праць] / ред. рада: В. П. Андрущенко (голова); М–во освіти і науки, Нац. пед. ун–т імені М. П. Драгоманова. – К.: Вид–во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – Вип.1. – С.61–68.
11. Гавришук В. Практическая политология / В. Гавришук, Ф. Сейранян // Высшее образование в России. – 2001. – №1. – С.124–126.
12. Мюнклер Х. Гражданская компетентность / Х. Мюнклер. – Бонн, 1997.
13. Васильев В. Политическая культура трудящихся: понятие, содержание, структура и функции / В. Васильев, В. Щегорцев, А. Яковлев. – М.: АОН, 1981. – 352 с.
14. Ткачев С. И. Нравственная и политическая культура как ценности воспитания [Текст]: Учеб. пособие для студ. фак. «Социальный менеджмент» / С. И. Ткачев, Н. А. Ткачева; Харьковский гуманитарный ин–т «Народная украинская академия». – Х.: [б.и.], 1999. – 83 с.
15. Білякова О. Політичні цінності та сучасна політична культура / О. Білякова // Політична культура демократичного суспільства: стан і перспективи в Україні: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, 26–27 лютого 1998 р. – К.: Гнозис, 1998 – С.214–219.
16. Сартанія В. Гражданское образование [Текст]: проект ЮНЕСКО / В. Сартанія // Высшее образование в России. – 2001. – №5. – С.147–149.
17. Грищенко З. Мистецтво жити разом: світовий досвід і пошуки Україною свого політичного обличчя. Наукове видання / З. Грищенко. – Харків: ХДАУ, 1999. – 139 с.
18. Іванов М. С. Політична освіта в контексті політичних трансформацій суспільства: монографія / М. С. Іванов. – Миколаїв: МДГУ ім. П. Могили, 2004. – 280 с.
3. Zhadan I. Psychologo-pedagogichni problemy politychnoi osvity molodi / I. Zhadan. – Naukovi zapysky Nacional'nogo universytetu «Kyjevo-Mogylyns'ka Akademiya». – K., 2000. – T.18. Politychni nauky.
4. Postanova prezydii Akademii pedagogichnyh nauk Ukrainy «Pro koncepciju gromadjans'kogo vyhovannja ditej i molodi» 19 kvitnja 2000 r. Protokol №1–7/4 – 49.
5. Kilpatrik V. H. Vospitanie v uslovijah menjajushhejsja civilizacii / V. H. Kilpatrik / Per. s angl. – M., 1930. – 152 s.
6. Kerr S. Vzglyad iz-za okeana / S. Kerr // Frumin I. D. Vvedenie v teoriju i praktiku demokraticeskogo obrazovanija. – Krasnojarsk, 1998. – S.4–5.
7. Rostou D. A. Perehody k demokratii: popytko dinamiceskogo modeli / D. A. Rostou // Polis. – 1996. – №5. – S.5–15.
8. Nezhnova I. D. Diagnostika uchebnoj uspešnosti v nachal'noj shkole / Pod red. P. G. Nezhnova, I. D. Frumina, B. I. Hasana, B. D. Jel'konina. – M.: OIRO, 2009. – 220 s.
9. Voronov I. O. Ljudyna i polityka: U poshukah gumanistychnoi al'ternatyvy / I. O. Voronov. – K.: Geneza, 2003. – 320 s.
10. Dmytrenko M. A. Politychna osvita i polityчне prosvitnytvo v systemi chynnykiv suspil'nogo rozvytku / M. A. Dmytrenko // Naukovyj časopys Nacional'nogo pedagogichnogo universytetu imeni M. P. Dragomanova. Serija 22. Politychni nauky ta metoda vykladannja social'no-politychnyh dyscyplin [zb. naukovyh prac'] / red. rada: V. P. Andrushhenko (golova); M–vo osvity i nauky, Nac. ped. un–t imeni M. P. Dragomanova. – K.: Vyd–vo NPU imeni M. P. Dragomanova, 2009. – Vyp.1. – S.61–68.
11. Gavrishhuk V. Prakticeskaja politologija / V. Gavrishhuk, F. Sejranyan // Vysshee obrazovanie v Rossii. – 2001. – №1. – S.124–126.
12. Mjunker X. Grazhdanskaja kompetentnost' / X. Mjunker. – Bonn, 1997.
13. Vasil'ev V. Politiceskaja kul'tura trudjashhijhsja: ponjatje, sodержanie, struktura i funkcii / V. Vasil'ev, V. Shhegorcev, A. Jakovlev. – M.: AON, 1981. – 352 s.
14. Tkachev S. I. Nravstvennaja i politiceskaja kul'tura kak cennosti vospitanija [Tekst]: Ucheb. posobie dlja stud. fak. «Social'nyj menedzhment» / S. I. Tkachev, N. A. Tkacheva; Har'kovskij gumanitarnyj in–t «Narodnaja ukrainskaja akademija». – H.: [b.i.], 1999. – 83 s.
15. Biljakova O. Politychni cinnosti ta suchasna politychna kul'tura / O. Biljakova // Politychna kul'turademokratychnogo suspil'stva: stan i perspektyvy v Ukraini: Materialy Vseukrai'ns'koi naukovopraktychnoi konferencii, 26–27 ljutogo 1998 r. – K.: Gnozys, 1998 – S.214–219.
16. Sartanija V. Grazhdanskoe obrazovanie [Tekst]: proekt JuNESKO / V. Sartanija // Vysshee obrazovanie v Rossii. – 2001. – №5. – S.147–149.
17. Gryshhenko Z. Mystectvo zhyty razom: svitovyj dosvid i poshuku Ukrain'noju svogo politychnogo oblychchja. Naukove vydannja / Z. Gryshhenko. – Harkiv: HDAU, 1999. – 139 s.
18. Ivanov M. S. Politychna osvita v konteksti politychnyh transformacij suspil'stva: monografija / M. S. Ivanov. – Mykolaj'v: MDGU im. P. Mogyly, 2004. – 280 s.

Bereza V. A., Ph.D., associate professor, Cherkasy National University. Bohdan Khmelnytsky (Ukraine, Cherkasy), gileya.org.ua@gmail.com

The concept of political education and enlightenment in modern philosophical and political science discourse

Education plays an important role in the development of society. This is evidenced by the accumulated labor of previous generations of material and spiritual values, knowledge, experience and traditions, which are transmitted to descendants and assimilated them. Therefore, maintaining the achieved level of cultural development, its further development is impossible without mastering the heritage of the past centuries, the experience of many generations of our predecessors. This problem is solved in the context of the socialization of individuals by involving them in the norms and values of culture and becoming a full member of society. In particular, during the political socialization of the individual is not only absorbed by certain social and political experience, cultural traditions, values and norms of political activity, but also formed the creative ability to transform social and political relations.

Keywords: people, politics, education, culture, political education, political education.

Bereza V. A., кандидат педагогических наук, доцент, Черкасский национальный университет им. Богдана Хмельницкого (Украина, Черкассы), gileya.org.ua@gmail.com

Понятие политического образования и просвещения в современном философско-политологическом дискурсе

Образование играет важную роль в развитии общества. Об этом свидетельствуют накопленные трудом предыдущих поколений материальные и духовные ценности, знания, опыт, традиции, которые передаются потомкам

References

1. Boltivec' S. Formuvannja zmistu gromadjans'kogo ta politychnogo prosvitnytva / S. Boltivec' // Materialy Vseukrai'ns'koi naukovopraktychnoi konferencii, 26–27 ljutogo 1998 r. – K.: Gnozys, 1998. – S.62–70.
2. Rozvytok gromadjans'koi osvity v Ukraini / Zbirnyk materialiv seminaru Kyi'vs'kogo proektu Instytutu Kennana ta Instytutu gromadjans'koi osvity NaUKMA, 2 zhovtnja 2001 r. – K.: Stylos, 2001. – 44 s.

и усваиваются ими. Поэтому поддержание достигнутого уровня культурного развития, его дальнейшее совершенствование невозможны без овладения наследием прошлых веков, опытом многих поколений наших предшественников. Эта проблема решается в контексте социализации индивидов путем их привлечения к нормам и ценностям культуры и превращение в полноправных членов общества. В частности, во время политической социализации личностью не только усваивается определенный социальный и политический опыт, культурные традиции, ценности и нормы политической деятельности, но и формируются способности к креативному преобразованию социальных и политических отношений.

Ключевые слова: человек, политика, образование, культура, политическое образование, политическое просвещение.

* * *

УДК 377:372.881.111.1

Малецька І. В.,
кандидат педагогічних наук, доцент кафедри
іноземних мов професійного спілкування, Міжнародний
гуманітарний університет (Україна, Одеса),
mgu@ukr.net

Наочність як засіб покращення викладання ІНОЗЕМНОЇ МОВИ

Висвітлено сутність поняття наочності. Розглянуто особливості використання наочності на заняттях іноземної мови у вузах. Проаналізовано основні види наочності. Вивчено проблеми використання наочності на заняттях іноземної мови. Подані основні рекомендації щодо використання наочності на заняттях іноземної мови. Доведено, що наочність повинна стати фундаментальною основою для побудови освітніх програм, спрямованих на вивчення іноземних мов. Це обґрунтовується насамперед тим, що наочні матеріали збільшують ефективність навчальних програм, допомагають слухачеві засвоїти мову з великим власним осмисленням і сформувати щирий інтерес до мови. Також доведено, що застосування наочного матеріалу активізує психіку студента, прищеплює інтерес до одержуваної інформації, і що дуже важливо – зменшує стомлюваність під час навчання.

Ключові слова: наочність, іноземна мова, мовна компетенція, принцип наочності, лексика, синтаксис, граматики.

За останні кілька років в суспільстві значно зросла роль іноземної мови, особливо, як засобу міжнародного спілкування.

Навчання іноземним мовам – процес вельми специфічний. При цільовій настанові – домогтися практичного оволодіння іноземною мовою – головне полягає у формуванні та подальшому розвитку умінь і навичок користуватися іноземною мовою як засобом спілкування.

У зв'язку із зростаючими вимогами суспільства до навчання англійської та інших іноземних мов з'явилася гостра необхідність пошуку більш ефективних шляхів підвищення якості навчання.

Для успішного навчання педагогу важливо знати не тільки її сутність і внутрішню структуру, але й ті вихідні положення або принципи, якими потрібно керуватися. Вміла реалізація принципів у процесі навчання служить важливою передумовою її дидактичної ефективності. Одним з найбільш важливих з них є принцип наочності навчання.

Деякі методисти вважають, що принцип наочності в навчанні іноземної мови проявляється дуже своєрідно: він знаходить своє вираження, насамперед, в домінуючій ролі слухової, а не зорової наочності. Ми ж у свою чергу вважаємо, що недоцільно говорити про провідну роль тієї чи іншої наочності в процесі навчання іноземної мови. І слухова, і зорова наочність однаково важливі для більш успішного процесу навчання. І якщо вони будуть використовуватися у взаємозв'язку один з одним, то реалізація принципу наочності буде здійснюватися найбільш повно.

Педагогічний принцип наочності навчання вимагає постійного вдосконалення засобів навчання, використання наочних посібників, що відповідають сучасному рівню розвитку науки і техніки. Підвищення якості викладання у вузах тісно пов'язане з корінним вдосконаленням його методики, що, у свою чергу, залежить від застосування викладачем широкого комплексу наочних посібників.

З вищесказаного виходить, що існує проблема використання наочності на заняттях іноземної мови у вузах, що потребує вирішення.

Вивченням і застосуванням методів наочності займалися Жан-Жак Руссо, Песталоцць, К. Д. Ушинський, Л. М. Толстой, В. П. Вахтерів та ін. У методичній літературі велика увага приділяється питанням використання наочних засобів при навчанні студентів (роботи М. А. Бантовимі, Г. В. Бельтюкова, А. С. Бджілкі, А. М. Пишкало, Л. Н. Скаткіна та ін.). Н. Л. Менчинська та М. І. Моро вказують на необхідність самостійного оперування засобами наочності студентами вузу. Наочність це один з компонентів цілісної системи навчання, яка може допомогти студентам якісніше засвоїти досліджуваний матеріал на більш високому рівні. Наочно представлений матеріал сприяє розвитку розумових операцій і всієї розумової діяльності студентів, тим самим забезпечується перехід від конкретного до абстрактного в процесі оволодіння знаннями.

Є педагоги, які твердо переконані, що в деяких випадках наочність в принципі марна і, більше того, може бути шкідливою [5, с. 48].

Розвиваючи цю думку, І. П. Сєдих у своєму підручнику для вузів пише: «Не забуваючи про найважливіші педагогічні функції наочності, важливо і пам'ятати про те, що це – зброя титанічної сили, яка при недбалому і невмілому застосуванні може відвести учнів від квінтесенції питання, підмінити сутність яскравою другорядністю і таким чином може стати перешкодою на шляху до якісного прищеплювання знання» [12].

Незважаючи на наявність діаметрально протилежних точок зору на роль наочності, її застосування в навчальному процесі вже тривалий час вивчається фахівцями по дидактиці.

Одним з розробників принципу наочності як найважливішого принципу дидактики був Я. А. Коменський. Він висунув ключову формулу дидактики, засновану на те, що «будь-який об'єкт пізнання, допустимий для сприйняття почуттями людини, можливо передати як що-небудь видиме – до засвоєння за допомогою зору, як що-небудь чутне – для засвоєння за допомогою слуху, запахи – для засвоєння за допомогою нюху, що має смак – для засвоєння за допомогою сприйняття смаку, відчутне – для засвоєння через дотик» [9]. При цьому Я. А. Коменський і вчені, що його підтримали (Д. Ушинський, І. Песталоцці та ін.) вважали, що якщо будь-якого роду предмет одночасно можна сприйняти декількома органами почуттів, то це і є найважливіше завдання вчителя [10]. Тому використання наочності в навчальному процесі відіграє таку важливу роль.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Наочність є одним з найбільш популярних і унікальних засобів навчання іноземної мови. У викладанні іноземних мов картинка використовується здавна, причому з найрізноманітнішою методологічною метою.

Свого дидактичного значення наочність не втратила і в наш час. Широко використовуються в сучасній практиці навчання екранні матеріали, що трохи витіснили наочність уроку іноземної мови. Наочність і екранні матеріали не конкурують, а навпаки доповнюють один одного як засоби наочності. Було б правильним говорити, що екранні матеріали заповнили деякі плями навчального процесу до того не обслуговувані наочностю.

Науковцям необхідно дати повну відповідь на питання: чим же обумовлена настільки висока життєздатність наочності як засобу навчання іноземної мови?

Мета статті. Розглянути особливості використання наочності як засобу покращення викладання іноземної мови у вузах та надати рекомендації щодо покращення навчання за допомогою наочності.

Наочність мимоволі активізує пам'ять, мислення і уяву студентів. Використання картинок дозволяє різко скоротити частку рідної промови на уроці іноземної мови. За допомогою картинок можна викликати студентів на висловлення потрібного змісту, використання потрібного мовного матеріалу.

Необхідна картинка легко може бути виготовлена або підібрана з тієї неозорої маси образотворчої продукції, яка випускається і циркулює в сучасному суспільстві [7, с. 83].

У процесі навчання іноземній мові використовуються різні види наочності і, відповідно, різні наочні посібники. Важливе місце займає образотворча наочність, яка має на меті дати відображення реального світу (фотографії, малюнки, картини).

До образотворчих засобів наочності відносять і технічні засоби – навчальні відеофільми, аудіозаписи, радіо і телепередачі. Ці наочні засоби називають аудіовізуальними, що дозволяють використовувати в навчальному процесі звук і зображення.

Наочність проста і надійна у використанні. У викладанні іноземної мови картинка використовується в наступних основних випадках:

- Як засіб семантизації іншомовної лексики та іншомовного спілкування;
- Як засіб нав'язати студентам вживання потрібного мовного матеріалу;
- Як засіб стимулювати студентів на висловлення потрібного змісту.

Будь-яка дія має мати якусь мету. Відносно наочності мету її використання у навчальному процесі можна розбити на три складові:

- ілюстрація вербального матеріалу з використанням коментування дій і без них;
- конкретизація знань мовної логіки;
- забезпечення умов для практичного застосування отриманих мовних знань (тренування усного та писемного мовлення) [2, с. 37].

Крім того, наочність привчає до запам'ятовування єдиного варіанта і формуванню власного уявлення про нього; формує і покращує образне відтворення і відповідно стає для слухачів каталізатором активності їх творчого індивідуального мислення.

У зв'язку з цим нам хотілося б більш детально зупинитися на візуальній наочності, використовуваної в підручниках і навчальних посібниках з іноземної мови. За визнанням більшості вчених і методистів, роль засобів візуальної наочності тут безсумнівно велика і її використання робить позитивний вплив на пізнавальну

активність учнів, мотивує їх до взаємодії і взаємообміну усними та письмовими висловлюваннями [1, с. 100].

Провівши аналіз ряду образотворчих матеріалів, ми виділили допущені деякими авторами «дефекти» до наочного матеріалу, які, як нам видається, необхідно усувати:

- 1) має місце надмірно об'ємний коментар малюнка на рідній мові студента;
- 2) коментарі і переклади наочних посібників містять професійну термінологію, невідповідну рівню студентів;
- 3) візуальні схеми включають в себе велику кількість рамок, відсильні фігур, стрілок;
- 4) однотипність візуального матеріалу: в навчальних посібниках структура образотворчого рішення матеріалу повторюється з уроку в урок;
- 5) використання в наочному посібнику з іноземної мови великої кількості різнокольорових елементів і т.п.

Це, звичайно, лише малий перелік похибок, які зустрічаються на практиці і на які повинен звертати увагу викладач при виборі того чи іншого наочного посібника [3, с. 7].

Не можна не помітити й те, що останнім часом у викладанні іноземних мов досить сильно змінилось ставлення до використання наочності. Значення наочних матеріалів в освітньому процесі стало сприйматися в тісному зв'язку з методичними установками, які розробляються для конкретного типу наочних матеріалів, причому приділяється увага і забезпечення контролю за необхідністю і доцільністю використання конкретного засобу наочності на певній ступені навчального процесу [6].

В даний час йде активний процес інформатизації в області освіти, який передбачає інтенсивне впровадження і застосування нових інформаційних технологій, використання всіх засобів комунікації, які можуть бути корисні у формуванні інтелектуально розвиненої особистості, що добре орієнтується в інформаційному просторі. Стрімке впровадження інформаційних процесів в різні сфери життя вимагає розробки нової моделі системи освіти на основі сучасних інформаційних технологій.

Мова йде про створення умов для розкриття творчого потенціалу студентів, розвитку його здібностей, виховання потреби самовдосконалення і відповідальності. Знання та кваліфікація стають пріоритетними цінностями для людини.

Відповідно і система освіти повинна бути націлена не стільки на засвоєння суми готових знань, скільки на формування інтелектуальних умінь самостійної пізнавальної діяльності. Це інша система освіти в порівнянні з тією, яка була затребувана суспільством раніше. Застосування новітніх засобів інформаційної технології в різних сферах людської діяльності, в тому числі й в освіті, набуває все більшої актуальності. У вітчизняних і зарубіжних виданнях комп'ютеризація навчального процесу розглядається як один з актуальних факторів організації навчання [8].

Основними цілями застосування ІКТ–наочності на уроках іноземної мови є:

- підвищення мотивації до вивчення мови;
- розвиток мовної компетенції;
- вміння розуміти автентичні іншомовні тексти, а також уміння передавати інформацію в зв'язкових аргументованих висловлюваннях;
- збільшення обсягу лінгвістичних знань;

– розширення обсягу знань про соціокультурну специфіку країни досліджуваної мови;

– розвиток здатності і готовності до самостійного вивчення іноземної мови.

Розглянемо основні види лінгводидактичних задач, які можна вирішувати за допомогою ІКТ тобто лінгвометодичні можливості застосування графічних комп'ютерних засобів навчання при оволодінні аспектами мови, формуванні навичок і вмінь у різних видах мовленнєвої діяльності, при навчанні фонетиці.

За допомогою ІКТ часто використовується прийом візуалізації вимови. Мультимедійні можливості дозволяють прослуховувати і продивлятися мову на досліджуваній мові, адаптуючи її у відповідності зі своїм рівнем сприйняття, а регулювання швидкості звучання дозволяє розбивати фрази на окремі слова, паралельно зіставляючи вимову і написання слів. Використання мікрофону і автоматичного контролю вимови дозволяє скорегувати фонетичні навички. Комп'ютер пропонує список слів для перекладу і фонетичного відпрацювання. Можливий запис вимовного слова чи фрази учня з метою контролю, самоконтролю і корекції малюнку.

Використання ІКТ на уроці граматики можливо при вивченні практично будь-якої теми, правильне розташування та колірне оформлення наочності допоможе викладачу правильно побудувати свій урок та зникне необхідність записування матеріалу на дошці.

І за допомогою ІКТ наочності цікавіше можна провести контроль рівня сформованості граматичних навичок на основі тестових програм і надання довідково-інформаційної підтримки [17, с. 40].

Автоматизовані довідники по граматиці, системи виявлення граматичних помилок на морфологічному і синтаксичному рівнях також використовують при своїй роботі наочність.

Також здійснюється за допомогою наочного матеріалу:

– формування рецептивних граматичних навичок читання та аудіювання;

– формування продуктивних граматичних навичок переважно письмової мови;

– контроль рівня сформованості граматичних навичок на основі тестових програм;

– надання довідково-інформаційної підтримки (автоматизовані довідники по граматики, системи виявлення граматичних помилок на морфологічному і синтаксичному рівнях) [11, с. 73].

Наочність також використовують при навчанні лексики: на основі тестових та ігрових комп'ютерних програм з використанням візуальної наочності, розширення пасивного і потенційного словників студентів наданням довідково-інформаційної підтримки автоматичних словників, програм підбору синонімів і антонімів. Вправи для оволодіння лексикою, граматику і синтаксисом формування рецептивних лексичних навичок читання та аудіювання; формування продуктивних лексичних навичок переважно письмової мови, контроль рівня сформованості лексичних навичок на основі тестових та ігрових комп'ютерних програм з використанням візуальної наочності, розширення пасивного і потенційного словників студентів, надання довідково-інформаційної підтримки [4].

Можливі ще й наступні види роботи з наочністю:

– вправи на заповнення пропусків невірної відповіді можливі наступні варіанти розвитку подій: заборона

студенту переходити до наступного завдання або речення; перехід студента до наступного завдання або речення з подальшою їх корекцією, а саме виділення іншим кольором правильної відповіді або вставка знака означає невірну відповідь;

– вправи у вигляді кросворду, де при написанні слова неправильна буква висвічується сірим, а не чорним кольором;

– вправи у вигляді гри на складання речень, під час якої студент наводить курсор на необхідне слово, яке після цього переміщується в складене речення і стає за останнім переміщеним словом;

– вправи у вигляді гри: постріл робиться після аудіювання слова по потрібній дефініції-картинці; постріл робиться після написання слова;

– студенту пропонується співвіднести два списки іноземних слів і встановити пари синонімів чи антонімів;

– учню пропонується список іноземних слів і перелік дефініцій цих слів. Від учня потрібно з'єднати кожне слово з відповідної йому дефініцією-картинкою;

– вправи про знаходження помилки, яку пропонується виправити на те чи інше слово відповідно до даної ситуації [2].

При навчанні читання використовують також засоби наочності: ІКТ дозволяє вдосконалення навичок техніки читання за рахунок застосування таких прийомів, як варіювання поля сприйняття і темпу, зміна розташування тексту і т.д., закріплення рецептивних лексичних та граматичних навичок читання, оволодіння вміннями вилучення з тексту смислової інформації різних видів, навчання різним видам аналізу тексту, формування вміння самостійного подолання мовних труднощів, надання довідково-інформаційної підтримки шляхом надання мовної або екстралінгвістичної інформації за рахунок використання автоматичних словників, електронних енциклопедій [19].

Також одним з новітніх напрямків останнім часом є використання інтерактивних технологій у процесі навчання.

Поява інтерактивних дощок у вузах уможливило впровадження даних технологій на практичних заняттях.

Розглянемо детальніше використання інтерактивних технологій в процесі навчання у вузах.

Ми вважаємо, що використання інтерактивної дошки значно допомагає підвищити ефективність навчання, так як надає величезні можливості використання наочної подачі матеріалу, швидкого пошуку додаткової інформації, прямого виходу в Інтернет, творчого підходу до проведення занять іноземної мови в вузах.

Працюючи з інтерактивною дошкою студенти можуть одночасно бачити, чути, вимовляти та писати, що сприяє найкращому засвоєнню пропонованого викладачем матеріалу. Пересування по екрану дошки граматичних структур, слів, картинок, виділення, уточнення, додавання додаткової інформації за допомогою електронних маркерів, використання звукових роликів, можливість запису фрагмента уроку і т.п. приносить величезне задоволення студентів різних курсів, що підвищує їх мотивацію до вивчення іноземної мови та ефективність навчального процесу [15, с. 72].

Завдання модернізації освіти не можуть бути вирішені без оптимального впровадження наочних інформаційних технологій в усі її сфери.

Використання інформаційних технологій дає поштовх розвитку нових форм і змісту традиційних видів діяльності студентів, що веде до їх здійснення на більш високому рівні. Правильно організована робота студентів з комп'ютером може сприяти зокрема зростанню їх пізнавального і комунікативного інтересу, що в свою чергу буде сприяти активізації та розширенню можливостей самостійної роботи студентів по оволодінню іноземною мовою, як на заняттях, так і в позаурочний час [1, с. 100].

Висновки і пропозиції. Наочні посібники використовуються на всіх етапах процесу навчання: при поясненні нового матеріалу, при закріпленні знань, формуванні умінь і навичок, при виконанні домашніх завдань, при перевірці засвоєння навчального матеріалу.

Ступінь використання наочності і її характер різні на різних ступенях навчання. Найбільш повно використовується вона на початкових етапах, де досить широко застосовується індуктивний шлях придбання знань. На середніх і просунутих етапах навчання наочність поєднується з теоретичними положеннями, які викладаються викладачем або формулюються в підручнику і грають роль вихідного початку в навчанні [5, с. 84].

Але численні дослідження свідчать про те, що принцип наочності може мати не тільки позитивне, але і негативне значення. Надмірне захоплення наочністю і неправильне її використання ускладнює формування понять, так як відвертає увагу студентів від істотних ознак спостережуваних предметів або явищ і підсилює другорядні за сутністю, але іноді більш помітні за зовнішнім виглядом ознаки, призводить до помилкових узагальнень і висновків. Далеко не завжди точно відтворення предметів, про які говорить на занятті викладач, сприяє розумінню і засвоєнню матеріалу [13].

Підкреслюючи значення наочності в навчанні, не можна випускати з уваги, що одночасно в студентів треба розвивати не тільки наочно-образне, а й абстрактно-логічне мислення, тому також не рекомендується надмірно захоплюватися застосуванням наочних посібників.

Таким чином, як відсутність в навчальному процесі зовнішніх засобів наочності не завжди говорить про порушення принципу наочності, так і наявність наочних засобів не завжди означає реалізацію принципу наочності.

В цілому ж, наочність допомагає студентам засвоювати мовний матеріал більш осмислено і з великим інтересом. Крім того, наочність мобілізує психічну активність студентів, викликає інтерес до занять іноземною мовою, розширює обсяг засвоєного матеріалу, знижує стомлення, тренує творчу уяву, мобілізує волю, полегшує весь процес вивчення іноземної мови [16, с. 73].

Сьогоднішній викладач іноземної мови повинен ставити перед собою завдання здійснити обґрунтоване застосування наочної форми, тобто знайти відповідні способи вносити її в процес навчання.

При аналізі можливих способів використання наочних посібників вчитель неминуче (хоча іноді й несвідомо) виробляє їх порівняльну оцінку. Можна виділити цілий ряд характеристик, які при цьому «зважуються»:

– пропонувані матеріал повинен служити ключовим джерелом і основою отримання спеціальних лінгвістичних знань;

– наочний посібник виступає засобом передачі знань, яке б забезпечувало оптимальне сприйняття навчального матеріалу і його фіксацію в пам'яті студента;

– наочний матеріал утворює фундамент для розвитку творчих образних процесів;

– наочний посібник включає в себе інтелектуальні ключі-рішення для розуміння «душі» конкретної іноземної мови;

– наочний посібник виступає засобом для поліпшення пам'яті студента шляхом деякого впливу на відчуття і враження студента;

– у навчальному наочному посібнику важливим є можливість відповідності особливостям розумової діяльності студента – сприйняття об'ємних форм, різних кольорів, звукових категорій і відчуттів в цілому;

– наочний матеріал сприяє закладки грамотності в письмовій та усній мові [14, с. 32].

Деякі викладачі застосовують наочний матеріал в освітньому процесі, слідуючи рекомендаціям районних методистів, авторів книги для вчителя і т.д. У цьому випадку використання наочного матеріалу перетворюється на порожню формальність і не несе на собі тих позитивних якостей, які спочатку були в ньому закладені.

Наскільки нам відомо, про те, які існують способи подачі наочного матеріалу і як саме можна оцінити їх ефективність, практично не досліджувалося. Як ми вже сказали, в підручниках існує великий розкид у виборі образотворчого рішення. Проте до цих пір ніхто не ставив питання про те, чи має значення яка саме обирається манера малювання [18, с. 74].

Оскільки зазвичай підручник витриманий в одній художньо-образотворчій манері, можна досліджувати ефективність тієї чи іншої манери, виходячи з ефективності використання підручника в цілому. Це завдання представляється нам, безумовно, цікавим, і буде розглянуто в майбутньому.

Хочемо надати певні рекомендації щодо використання наочності на заняттях іноземної мови у вузах:

1. Не можна використовувати наочні посібники лише для того, щоб наповнити уроки наочністю.

2. Щоразу при використанні будь-яких наочних матеріалів педагог повинен чітко сформулювати мету і методи їх використання, а також уточнити можливі побічні негативні моменти.

3. Необхідно враховувати перераховані вище недоліки і не допускати в посібнику надмірно об'ємного коментаря рідною мовою учня, особливо складної термінології, заплутаних схем візуалізації.

4. Застосовуючи наочний матеріал, педагог зобов'язаний врахувати вікові та індивідуальні якості слухачів (студентів).

На думку автора, наочність повинна стати фундаментальною основою для побудови освітніх програм, спрямованих на вивчення іноземних мов. Це обґрунтовується, перш за все, тим, що наочні матеріали збільшують ефективність навчальних програм, допомагають слухачеві засвоїти мову з великим власним осмисленням і сформувати неглибокий інтерес до мови.

Застосування наочного матеріалу, безумовно, мобілізує активність психіки студента, прищеплює інтерес до одержуваної інформації, розширює коло сприйняття інформації, зменшує стомлюваність і в цілому полегшує весь процес навчання.

Список використаних джерел

1. Алексеева И. В. Ситуативные картинки на уроках английского языка / И. В. Алексеева // Иностранные языки в школе. – 2001. – №6. – С.29–31.

2. Беляев Б. В. Очерки по психологии обучения иностранного языка / Б. В. Беляев. – М.: Просвещение, 2005. – 214 с.
3. Бим И. Л. Некоторые актуальные проблемы современного обучения иностранным языкам / И. Л. Бим // Иностранные языки в школе. – 2001. – №4. – С.5–7.
4. Гальскова Н. Д. Теория обучения иностранным языкам: Лингводидактика и методика: учеб. пособие для студ. / Н. Д. Гальскова, Н. И. Гез. – М.: Изд. центр «Академия», 2014. – 532 с.
5. Гуружапов В. А. Экспертиза учебного процесса развивающего обучения в системе Д. Б. Эльконина – В. В. Давыдова / В. А. Гуружапов. – М.: Центр «Развивающее образование», 2000. – 391 с.
6. Данилина А. Возможности активизации учебного процесса на уроках английского языка (На материале зарубежных пособий) / А. Данилина // Иностранные языки в школе. – 1990. – №5. – С.64–68.
7. Зимняя И. А. Психологические аспекты обучения говорению на иностранном языке / И. А. Зимняя. – М.: Просвещение, 2005. – 324 с.
8. Зимняя И. А. Педагогическая психология / И. А. Зимняя. – М.: Логос, 2000. – 384 с.
9. Чель И. Д. Антология гуманной педагогики / Я. А. Коменский. – М.: Изд. дом Шалвы Амонашвили, 1996. – 593 с.
10. Константинов Н. А. История педагогики / Н. А. Константинов, Е. Н. Медынский, М. Ф. Шабаяева. – М.: Просвещение, 2012. – 426 с.
11. Мильруд Р. П. Современные концептуальные принципы коммуникативного обучения иностранным языкам / Р. П. Мильруд, И. П. Максимова // Иностранные языки в школе. – 2000. – №5. – С.17–22.
12. Седых И. П. Педагогика: технологии и техники обучения. Учебник для вузов / И. П. Седых. – Изд. 2-ое, испр., доп. – Саратов, 2008. – 420 с.
13. Леонтьев А. А. Язык и речевая деятельность в общей и педагогической психологии / А. А. Леонтьев // Избранные психологические труды. – М.: Московский психолого-социальный ин-т; Воронеж: Изд. «МОТЭК», 2001. – 448 с.
14. Рогова Г. В. Методика обучения английскому языку: пособие для учителей и студентов пед. вузов / Г. В. Рогова, И. Н. Верещагина. – 3-е изд. – М.: Просвещение, 2000. – 232 с.
15. Рогова Г. В. Методика обучения иностранным языкам в средней школе / Г. В. Рогова, Ф. М. Рабинович, Т. Е. Сахарова. – М.: Просвещение, 2009. – 278 с.
16. Пидкасистый П. И. Педагогика. Характеристика принципов обучения / П. И. Пидкасистый. – М.: Просвещение, 2005. – 367 с.
17. Полат Е. С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования / Е. С. Полат. – М.: Академия, 2005. – 462 с.
18. Селевко Г. К. Современные образовательные технологии / Г. К. Селевко. – М.: Народное образование, 1998.
19. Фридман А. М. Наглядность и моделирование в обучении / А. М. Фридман. – М.: Знание, 2004. – 380 с.
11. Mil'rud R. P. Sovremennye konceptual'nye principy kommunikativnogo obucheniya inostrannym yazykam / R. P. Mil'rud, I. R. Maksimova // Inostrannye yazyki v shkole. – 2000. – №5. – S.17–22.
12. Sedyh I. P. Pedagogika: tehnologii i tehniki obucheniya. Uchebnik dlya vuzov / I. P. Sedyh. – Izd. 2-oe, ispr., dop. – Saratov, 2008. – 420 s.
13. Leont'ev A. A. Yazyk i rechevaya deyatel'nost' v obschej i pedagogicheskoj psihologii / A. A. Leont'ev // Izbrannye psihologicheskie trudy. – M.: Moskovskij psihologo-social'nyj in-t; Voronezh: Izd. «MOT'EK», 2001. – 448 s.
14. Rogova G. V. Metodika obucheniya anglijskomu yazyku : posobie dlya uchitelej i studentov ped. vuzov / G. V. Rogova, I. N. Vereschagina. – 3-e izd. – M.: Prosveschenie, 2000. – 232 s.
15. Rogova G. V. Metodika obucheniya inostrannym yazykam v srednej shkole / G. V. Rogova, F. M. Rabinovich, T. E. Saharova. – M.: Prosveschenie, 2009. – 278 s.
16. Pidkastyj P. I. Pedagogika. Charakteristika principov obucheniya / P. I. Pidkastyj. – M.: Prosveschenie, 2005. – 367 s.
17. Polat E. S. Novye pedagogicheskie i informacionnye tehnologii v sisteme obrazovaniya / E. S. Polat. – M.: Akademiya, 2005. – 462 s.
18. Selevko G. K. Sovremennye obrazovatel'nye tehnologii / G. K. Selevko. – M.: Narodnoe obrazovanie, 1998.
19. Fridman A. M. Naglyadnost' i modelirovanie v obuchenii / A. M. Fridman. – M.: Znanie, 2004. – 380 s.

Malecka I. V., PhD Pedagogical Science, Associate Professor of Department of Foreign Languages for Professional Communication, International Humanitarian University (Ukraine, Odesa), mgu@ukr.net

Visibility as a means of improving foreign language teaching

Deals with the essence of the concept of visibility. The features using visual aids in the classroom foreign language in high schools. The basic types of visual aids. Studied the problems of using visual aids in the classroom foreign language. The basic recommendations for the use of visual aids in the classroom foreign language in high schools. It is proved that the visibility should be the fundamental basis for the construction of educational programs that focus on the study of foreign languages. This is justified primarily by the fact that the visual materials enhance the effectiveness of training programs help students more deeply and intelligently learn the language, to form a genuine interest in the language. It is also proved that the use of visual material and activates the mind of the student, instills interest in the information, coordinate student receives. And very importantly, visibility reduces fatigue during training.

Keywords: visibility, foreign language, language competence, the principle of clarity, vocabulary, syntax, grammar.

Малецька І. В., кандидат педагогічних наук, доцент кафедри іностраних мов професійного спілкування, Міжнародний гуманітарний університет (Україна, Одеса), mgu@ukr.net

Наглядность как средство улучшения преподавания иностранного языка

Освещена сущность понятия наглядности. Рассмотрены особенности использования наглядности на занятиях иностранного языка в вузах. Проанализированы основные виды наглядности. Изучены проблемы использования наглядности на занятиях иностранного языка. Представлены основные рекомендации по использованию наглядности на занятиях иностранного языка в вузах. Доказано, что наглядность должна стать фундаментальной основой для построения образовательных программ, направленных на изучение иностранных языков. Это обосновывается, прежде всего, тем, что наглядные материалы увеличивают эффективность учебных программ, помогают слушателю освоить язык с большим собственным осмыслением и сформировать неподдельный интерес к языку. Также доказано, что применение наглядного материала активизирует и психику студента, привлекает интерес к получаемой информации, и что очень важно – уменьшает утомляемость во время обучения.

Ключевые слова: наглядность, иностранный язык, языковая компетенция, принцип наглядности, лексика, синтаксис, грамматика.

* * *

References

1. Alekseeva I. V. Situativnye kartinki na urokah anglijskogo yazyka / I. V. Alekseeva // Inostrannye yazyki v shkole. – 2001. – №6. – S.29–31.
2. Belyaev B. V. Oчерki po psihologii obucheniya inostrannogo yazyka / B. V. Belyaev. – М.: Prosveshenie, 2005. – 214 s.
3. Bim I. L. Nekotorye aktual'nye problemy sovremennogo obucheniya inostrannym yazykam / I. L. Bim // Inostrannye yazyki v shkole. – 2001. – №4. – S.5–7.
4. Gal'skova N. D. Teoriya obucheniya inostrannym yazykam: Lingvodidaktika i metodika: ucheb. posobie dlya stud. / N. D. Gal'skova, N. I. Gez. – М.: Изд. центр «Академия», 2014. – 532 с.
5. Guruzhapov V. A. Ekspertiza uchebnogo processa razvivayushego obucheniya v sisteme D. B. El'konina – V. V. Davydova / V. A. Guruzhapov. – М.: Centr «Razvivayushee obrazovanie», 2000. – 391 s.
6. Danilina A. Vozmozhnosti aktivizacii uchebnogo processa na urokah anglijskogo yazyka (Na materiale zarubezhnyh posobij) / A. Danilina // Inostrannye yazyki v shkole. – 1990. – №5. – S.64–68.
7. Zimnyaya I. A. Psihologicheskie aspekty obucheniya govoreniu na inostrannom yazyke / I. A. Zimnyaya. – М.: Prosveschenie, 2005. – 324 s.
8. Zimnyaya I. A. Pedagogicheskaya psihologiya / I. A. Zimnyaya. – М.: Logos, 2000. – 384 s.
9. Chechel' I. D. Antologiya gumannoj pedagogiki / Ya. A. Komenskij. – М.: Изд. дом Шалвы Амонашвили, 1996. – 593 с.
10. Konstantinov N. A. Istoriya pedagogiki / N. A. Konstantinov, E. N. Medynskij, M. F. Shabaeva. – М.: Prosveschenie, 2012. – 426 с.

УДК 398.21:398.41(477.87)

Олійник В. В.,
кандидат культурології, доцент кафедри суспільних
дисциплін, Мукачівський державний університет
(Україна, Мукачево), Magda_Gorvat@mail.ru

ДЕМОНОЛОГІЧНІ ОБРАЗИ В РЕФЛЕКСІ ІНТУІТИВНОГО ПІЗНАННЯ УСНОЇ НАРОДНОЇ ТВОРЧОСТІ УКРАЇНЦІВ ЗАКАРПАТТЯ

Проаналізовані основні процеси трансформації анімістичних вірувань українців Закарпаття. Дослідження базується на використанні таких методів як аналітичний та компаративний до спадщини усної народної творчості, що висвітлена в казкарстві Закарпаття. Простежені шляхи переосмислення питання дуальності в закарпатських народних казках. Визначено шляхи та форми інтерпретації демонологічних вірувань в казках Закарпаття. Підкреслимо, що тривала збереженість на Закарпатті натуральних і напівнатуральних господарських устоїв, панування патріархальних відносин у сімейному і громадському побуті обумовили консервацію у цьому регіоні давніх світоглядних понять, уявлень і вірувань з давніми анімістичними і антропоморфними поглядами на сили і явища природи з людьми, наділеними надприродними силами і можливостями, з явищами природи і духами та демонічними істотами, магічними діями, чаруваннями, ворожінням, добрими і поганими прикметами. Демонологічні образи віддавна і до нині, віддзеркалюючи світоглядні основи народної культури, крізь переосмислення в казках, повір'ях, приказках транслюють етнокультурний ментальний код народу. Протистояння демонічних сил – високим духовним символом у народних казках Закарпаття відтворюють одвічне метафоричне протистояння двох протилежностей, двох світів – темного і світлого.

Ключові слова: анімістичні вірування, демонологічні образи, закарпатські народні казки, міфологічний символ, образ відьми, образ чорта.

Віра у надприродне – головне, що з давніх часів і до нині єднає суто народні та офіційно–релігійні вірування. А співвідношення надприродного і набутого досвідом в соціокультурній генезі завжди завжди визначало різницю між різними шарами духовної культури.

Як відомо, осмислити складну проблему становлення духовності народу можна лише за умови, коли відомо все, що ним накопичено, і коли і відомо, як ішло це накопичення. Про особливості цього процесу дають певне уявлення наукові розвідки дослідників багатьох поколінь, які не тільки нагромаджували фактичний матеріал з народних вірувань і повір'їв, а й висловлювали своє ставлення до нього, розкриваючи власне бачення світу. Ось чому такі цінні для нас пам'ятки народної духовної культури – і як джерело народного світогляду, і як джерело наукової думки.

Дослідники ж XIX ст. переважно обмежувалися розвідками у сфері демонології, майже не торкаючись міфологічних та світоглядних народних уявлень, саме в яких, власне, і криється природа духовності народу.

Варто відзначити, що намагання проаналізувати розвиток анімістичних уявлень українського народу, частково були реалізовані в розвідках українських народознавців кінця XIX – початку XX ст.: Т. Рильського («К изучению украинского народного мировоззрения»), Х. Яшуржинського («О превращениях в малорусских сказках»), П. Житецького («Малорусские вирши нравоучительного содержания»), І. Франка («К истории южнорусских апокрифических сказаний»), І. Беньківського («Смерть, погребение и загробная жизнь по понятиям и верованиям народа»).

Грунтуючись на цьому фонді знань, сучасні вчені дійшли висновку, що народні світоглядні уявлення – це надзвичайно складне переплетіння архаїчних, переважно язичницьких, християнських та більш пізнього походження уявлень, в основі яких лежить не тільки віра у чудодійність, а й величезний міжпоколінний досвід людей.

Відповідно до такої концепції розроблена і структура народних вірувань та повір'їв, прийнята сучасною етнографічною наукою. Вона включає три основні типи вірувань та повір'їв, кожен з яких у свою чергу складається з підтипів.

На особливу увагу в даному контексті заслуговують казки Закарпаття, адже саме в них простою народною мовою подається зашифрована світоглядна інформація. Саме семіотика народної казки відображає духовний світ народу. А нерозривний зв'язок народної казки з міфологією та обрядовістю можна віднайти у працях І. Франка, О. Афанасьєва, Т. Краюшкіної, Д. Лихачова, Є. Мелетинського, Е. Новик, С. Нейолова, О. Потебні.

Анімілістичні явлення українців Закарпаття, що дійшли до наших днів в народних переказах, легендах і віруваннях досить незначні. Але, і ті відомі завдяки етнографічним дослідженням Петра Лінтура [3], Євгена Фенцика [14], Володимира Гнатюка [1], Федора Потушняка [10]. Серед сучасних дослідників традиційної духовної культури Закарпаття слід відмітити праці таких відомих краян як Павло Федака [15], Михайло Тиводар [12], Оксана Тиховська [13] котрі підкреслюють, що у традиційному світогляді українців Закарпаття існувало уявлення про світ духів як неземний простір. Та актуальними і неопрацьованими залишаються генеза демонологічних образів та світоглядні трансформації в казках та народних віруваннях краю що є «душею» традиційної культури українців Закарпаття.

Варто відзначити, що новим поглядом у вітчизняній фольклористиці є дослідження Оксани Тиховської, де науковець осмислює різні етапи різні етапи взаємодії української ментальності з колективним несвідомим, метафорично персоніфікованим у чарівних казках. Дослідниця проводить вперше в українській фольклористиці психоаналітичне дослідження українських народних чарівних казок Закарпаття [13, с. 5].

Варто підкреслити, що тривала збереженість на Закарпатті натуральних і напівнатуральних господарських устоїв, панування патріархальних відносин у сімейному і громадському побуті обумовили консервацію у цьому регіоні давніх світоглядних понять, уявлень і вірувань. Про це свідчать зібрані і опубліковані Ф. Потушняком в «Літературній неділі» народні вірування. Це вірування з давніми анімістичними і антропоморфними поглядами на сили і явища природи з людьми, наділеними надприродними силами і можливостями, з мертвими, тваринами і рослинами, предметами і явищами неживо; природи і духами та демонічними істотами, магічними діями, чаруваннями, ворожінням, добрими і поганими прикметами [8, с. 26].

Як зазначає Михайло Тиводар у праці «Етнографія Закарпаття» – у народному світогляді потойбічний світ знаходиться під землею. Це світ пекла й смерті, місце перебування нечистих духів і грішників. Нечисті духи (демони, «непевне», біси, чорти) – це безтілесні істоти, що здатні прибрати будь–яку форму. В народних віруваннях всі вони походять від Диявола (Чорта), що вже існував до створення світу. Творячи світ, Бог побачив його в морській піні і взяв з собою. Дияволу захотілось мати товариство. Бог порадив йому вмочити у воду палець, стріпонучи ним позаду себе і він матиме товарища. Але Чорт умочив всю

руку і трусив нею, поки не набралось багато демонів. Підбурювані Дияволом, вони збунтувались проти Бога, а Бог скинув їх на землю. Котрий де впав, там і залишився: у воді – водяник, у болото – болотяник, у поле – польових, у садибу – домовик [12, с. 123].

Мета нашого дослідження – вивчення генези демонологічних образів в народних казках Закарпаття, що віддзеркалюються в дуалістичному світоглядному протистоянні добра і зла та проєктують в сучасність давні світоглядні імперативи. Вартим уваги є також пошук механізмів збереження специфічних рис національної ментальності та самобутності українського світобачення, відображеного в народних віруваннях. Незважаючи на наявний науковий доробок, порушена тема залишається відкритою. Але, оскільки вже є певні узагальнення, у статті вирішено зробити компаративне дослідження, яке буде основою подальших розробок.

В народних казках Закарпаття, ми знаходимо полярно протилежні варіанти відношення народу до персоніфікованих образів духів полів та лісів, так в казках «Цар Дикого лісу» та «Молочливий колодязь» праобраз Духа постає переосмисленням давнього божества, подібного до Пана, Дикого чоловіка, що має владу над флорою й фауною. Персоніфікований образ Духа часто набуває як антропоморфної, так і зооморфної форми [4, с. 35].

З етнографічних досліджень краю відомо, що до людини нечисті духи (демони) ставляться вороже. За народними віруваннями вони переховуються у скелях, прірвах, безоднях, печерах, зворах, бур'янах, бузині, опустілих хагах, млинах, на пустирях, роздоріжжі, понад потоками, в болотах і т. ін. Всі демони (нечисті) належать до нижчого світу. Вони не мають ні початку, ні кінця. Хоча вони стоять дещо вище від людей, але їх душа – зло. Народна традиція вважає, що людина за своєю формою і духом значно досконаліша від демонів – ця тенденція виразно розкривається і в сюжетах багатьох народних казок Закарпаття. Так, до прикладу протистояння добра, що уособлене в образі юнака у казці «Іван – коровин син» успішно протистоїть демонічному «духу», який в свою чергу персоніфікований антропоморфну або зооморфну подобу [3, с. 36]. А в казці «Медвідь Іванко» головному героєві протистоїть образ демона як уособлення світоглядного зла [6, с. 57].

Федір Потушняк у праці «Демони в народнім віруванні» стверджує – нечисті вершать свої справи переважно вночі, рідше опівдні, під час великих бур, завірюх і роблять всяке зло природі, щоб нашкодити людям. Вночі вони можуть заманити людину на неприступні місця, болота, і прірви та згубити її. Вони світяться «несправжніми вогниками», проникають через найменші щілини і роблять зло. Тому людям треба знати як від них захиститись молитвами, священними предметами, заклинаннями, обманюванням чи задобрюванням. За народними віруваннями «нечисті духи» бояться хреста, свяченої води, проскури, свічки, ладану, церковного дзвону, кукурікання півня, вогню, грому і блискавки, часнику, полину і т. ін. [9, с. 15].

Зауважимо, що в народній традиції українців Закарпаття є два уявлення про Чорта: одне – прадавнє народне, а інше – християнсько-релігійне. Хоча вони й переплелись, в них переважає дуалістичний дискурс християнсько-релігійних уявлень про диявола як абсолютне зло, якому протистоїть творець добра – Бог.

Народна традиція приписує чортам не лише їх загадкові можливості наносити шкоду природі й людям, а й різні кори сні справи, якщо людина запродасть їм свою душу. Загалом народні вірування про чортів зливаються з уявленнями про демонічні сили. В народній уяві чорт – звичайний демон, нижча міфологічна істота. В його образах уособлюються сили зла та їх прагнення, почуття і справи. Чорти, блуканючи світом і маскуючись, роблять свої лихі справи. Чорт може набрати образ кучера і на бричці везти селян на ярмарок. Опівночі чи опівдні, його можна зустріти на роздоріжжя За народними уявленнями домівкою чортів є пекло, але кожен з них перебуває й там, де вони впали, коли Бог скинув їх з Неба. На землі чорти маскуються у людей і тварин, блукають світом і творять зло: в корчмах співають «соромницьких» сісень [12, с. 76].

В казках народна традиція зображує чортів по-різному. Звичайно вони уявлялись низькими, череватими, рогатими, хвостатими, з кінськими копитами чоловіки з потворним обличчям. Подекуди народна уява малювала їх як маленьких і горбатих чоловічків, а інколи – високих і сухих чоловіків на тонешких ногах. Зазвичай вони уявлялись одягнутими в ошатний одяг з люлькою, в якій безперервно палять «чортове зілля» [3].

Варто відзначити деяку популярність в народних віруваннях та переосмислення в казках Закарпаття образу відьми. «Чортиця», «Шесниця», «Босоркань» – в народних віруваннях – дводушниця, демонічна істота, яка є втіленням дуального земного та потойбічного. На Закарпатті і до нині зберігаються вірування, що відьма здатна викликати сильний вітер, який вирве дерева, дощ, сльоту, хмари і спеку, насилати хвороби, перевтілюватись в будь-що чи будь-кого: кішку, собаку, гадюку, мишу, кажана, колесо, кочергу, пральник і т. ін. Вона намастить волосся коров'ячим маслом, розпустить волосся, сідає на віник, кочергу, ступу, котел, терлицю чи сідає на возик, запряжений чорними кішками, або на плечі чужому чоловікові та лігає й забавляється з чортами та іншими нечистими [12, с. 45].

Як підкреслює Федір Потушняк: «Напередодні Благовіщення, Живного четверга і Юря, тобто три рази в році, або ж кожного нового чи старого Місяця відьми на високих гірських схилах проводять свої зборища, на яких радяться як шкодити людям, перш за все своїм ворогам. Тут вони влаштовують свої гульбища разом з чортами. Якщо зустрінуть якусь людину, то забирають її з собою на гульбище, на якому він бачить різні привиди. Як прокукурікає перший півень, сила відьом закінчується, а чоловік виявить, що він лежить в терню. Вдень відьми проводять різні чари зі шкідливим зіллям. Людині, у сні відьма може з'явитись як тінь, як «мара» (мареву), як жінка в білім платті, дуже суха, з довгими курчачими ногами і сухими руками. Якщо тоді проснутись, то її можна побачити як тінь, як мареву («мару»). Тоді її можна схопити і гвоздом з підкови прибити до стіни і затримати до ранку» [10, с. 21].

Народна казка Закарпаття розглядає образ відьми в кількох варіантах: відьма, котра отримала силу по спадковості і відьма «навчена», тобто та, що здобула відповідні знання в дорослому віці. В казках: «Марійка й баба-відьма» та «Про дідову дочку й бабину дочку й бабу босорканю» образ відьми уособлює фемінну складову ментального зла, що протистоїть юній кмітливій героїні, котра уособлює чистоту, світлий бік людської душі. Ця

боротьба закінчується перемогою світлої сторони над темною, а юності – над старістю [5, с. 252].

В описах Ф. Потушняка переважають вірування, пов'язані зі злими намірами і діями. Чорнокнижники, як підкреслює автор, – це дводушники, які бувають дуже добрі та вчені. Вони керують всіма загадковими атмосферними явищами в природі. Саме слово означає людину, яка сидить в книгах або дуже багато читає і знає через те всілякі таємниці. В народній уяві чорнокнижник робить град, керує вітрами і хмарами. В уяву про чорнокнижника злилося кілька елементів: вітряника, лісного чоловіка, мудрого книжника тощо. Але найстійкіший його образ – це зображення чорних хмар, що несуть дощ у символі чорного чоловіка, який є уособленням мудрості і сприяє порядку в природі. Взагалі, це образ дуже суперечливий і в народі сприймається неоднозначно. Частина вірувань, описаних Федором Потушняком, присвячена істотам, наділеним надприродними силами і властивостями (чорнокнижники, вовкуни, нічники, дводушники та ін.). Особи, яких народна уява наділяла надзвичайними властивостями, їх характеристики були на Закарпатті переважно такими самими, як і в традиційних народних віруваннях інших районів України. Хоча семантичне забарвлення цих назв могло бути іншим. Такими «непростими» вважалися люди, що мали чинити добро і зло, допомагати і шкодити [15, с. 19].

Варто виділити і особливе ставлення до небесних світил, що переосмислюється в казках як світ вищий за світ людини, від якого персоналізований головний герой казки чекає допомоги у протистоянні злу, темним силам. Зазначай, у казках Закарпаття Сонце діє як жива істота, перетілюється в жар-птицю чи королеву і пермагає зло. У народних прислів'ях і приказках з ним порівнюють – «Красний як сонечко» чи прохають – «Коби сонечко змилося». Вірили, що перед війнами, епідеміями, голодом стається затемнення Сонця, яке є своєрідним попередженням людству і вимогою покаятись у скоєних гріхах. Народні казки затемнення Сонця пов'язують з діяльністю злих духів і його боротьбою із змієм («шарканню»). У цій боротьбі Сонце, як свята і божественна сила, завжди виходить переможцем. З цього приводу Федір Потушняк писав: «...Сонце виступає позитивною силою, що допомагає світлим силам у боротьбі з силами темноти. Тому Сонце й нині охоче зображують на вишивках, різьбі (коло, хрест, квадрат, ромб). На честь Сонця розкладають вогнища та співають пісні» [7, с. 176]. У казках «Дідо-всевідо» і в «Казці про вугляра» образ сонця втілено в персоналіфікація старого мудрого дідуся-сонця і його матері [2, с. 24].

Слід згадати роль особливих магічних дій за участі зооморфних та флористичних елементів, що присутні у віруваннях українців і змістовно переосмислюються в казкарстві Закарпаття. Який відображений у працях Федора Потушняка, дослідник подає детальний опис повір'їв, зв'язаних з рослинами і тваринами («Ростина в народнім віруванні», «Гад в народнім віруванні», «Звірі і птахи в народнім віруванні») [15].

У статті «Ростина в народнім віруванні» автором описуються способи, місце і час використання і значення різних магічних актів, здійснюваних за допомогою рослин. Магічний акт відбувається завжди на межиріччі, роздоріжжі або неприступних місцях. Мають значення

при здійсненні магічних дій часове визначення, полудень, північ, перед сходом і заходом сонця, слабого місяця, а також свята і відповідні обряди [15, с. 17]. На святого Юрія, як і на Зелені свята, обвішують ворота березовим або липовим галуззям. Це символізувало похід весни, зеленості, що є почитанням «духу дерев» – їх животворної сили. На Юрія також збирають чародійне зілля, як правило увечері, до кожного зілля доторкнуться палицею, щоб йому не зашкодили відьми. Біля зілля лягають спати без вогню, обводячи довкола себе коло, щоб нечисті сили не мали доступу. Рано-вранці, починають збирати зілля. Перед кожним зіллям треба стати і сказати. «Беру зілля незнане, аби було хосенне». Повертаючись із зіллям, треба оминати всяку зустріч. Детально описані дослідником також вірування про птахів і звірів, зокрема і про ті залишки старовинного народного світогляду, які пов'язані з поклоніннями їм як тотему [15, с. 17–18].

Варто підкреслити, що демонологічні образи віддавна і до нині, віддзеркалюючи світоглядні основи народної культури, крізь переосмислення в казках, повір'ях, приказках транслюють етнокультурний ментальний код народу. Протистояння демонічних сил – високим духовним символом у народній казках Закарпаття відтворюють одвічне метафоричне протистояння двох протилежностей, двох світів – темного і світлого. Варто зауважити, що тривала збереженість на Закарпатті натуральних і напівнатуральних господарських устоїв, панування патріархальних відносин у сімейному і громадському побуті обумовили консервацію у цьому регіоні давніх світоглядних понять, уявлень і вірувань з давніми анімістичними і антропоморфічними поглядами на сили і явища природи і з людьми, наділеними надприродними силами і можливостями, з тваринами і рослинами, предметами і явищами природи і духами та демонічними істотами, магічними діями, чаруваннями, ворожінням, добрими і поганими прикметами.

Зауважимо, що національні світоглядні сентенції поступаються загальному анімізму, що займає поважне місце у світогляді закарпатських українців, як вважав Ф. Потушняк. Дослідник стверджував, що світ фізичних явищ через таку причинність рідкісний і обмежений речами суто реальними.

Список використаних джерел

1. Гнатюк В. Казки Закарпаття / Володимир Гнатюк / Упоряд., підгот. текстів, вступна стаття, прим, та словник І. Хланти. – Ужгород: Карпати, 2001. – 382 с.
2. Дідо-всевідо. Закарпатські народні казки / Запис текстів та впорядкування П. Лінтура. – Ужгород: Карпати, 1969. – 239 с.
3. Закарпатські казки Андрія Калина: українські народні казки в записах П. В. Лінтура; упоряд. Г. Ігнатюка. – Ужгород, 1955. – 216 с.
4. Казки Верховини. Українські народні казки / Упоряд. Іван Чендей. – Ужгород: Закарпатське обласне видавництво, 1960. – 389 с.
5. Казкар: Народні казки Українських Карпат / [упоряд., підгот. текстів І. В. Хланти; вступ. Р. А. Офіцінського]. – Ужгород: Карпати, 1996. – 281 с.
6. Казки зелених гір: Закарпатські казки Михайла Галиці / [запис., упоряд. та ред. П. Лінтура, І. Чен-дея; вступ. ст. П. Лінтура]. – Ужгород: Карпати, 1965. – 238 с.
7. Потушняк Ф. Сонце, луна, звізди і небеса в народном віруванні / Ф. Потушняк // Народна школа. – Ужгород, 1940/1941. – №9. – С.175–180.
8. Потушняк Ф. Чорт и домовик / Ф. Потушняк // Русское слово. – Ужгород, 1940. – №16. – С.9–10.
9. Потушняк Ф. Демини в народном віруванні / Ф. Потушняк // Русское слово. – Ужгород, 1940. – №15. – С.5–10.

10. Потушняк Ф. Відьма та її признаки / Ф. Потушняк // Літературна неділя. – Ужгород, 1944. – Річник IV. – С.223–225.

11. Таємниця скляної гори. Закарпатські народні казки, зібрані М. Фінцицьким / Переклад з угорської та передмова Ю. Шкробинця. – Ужгород: Карпати, 1975. – 187 с.

12. Тиводар М. Етнографія Закарпаття / М. Тиводар. – Ужгород: «Гражда», 2011.

13. Тиховська О. М. Система персонажів чарівних казок Закарпаття: психоаналітичний аспект: автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.01.07 «фольклористика» / О. М. Тиховська. – Львів. – 20 с.

14. Євген Фендик. Сліди древнеслов'янської міфології у нас / Фендик Євген // Листок. – Ужгород, 1886. – №6. – С.257–261.

15. Федака П. Народна культура українців Закарпаття / П. Федака. – Ужгород: «Провітра», 2002.

References

1. Gnatjuk V. Kazky Zakarpattja / Volodymyr Gnatjuk / Uporjad., pidgot. tekstiv, vstupna stattja, prym, ta slovnyk I. Hlanty. – Uzhgorod: Karpaty, 2001. – 382 s.

2. Dido–vseido. Zakarpats'ki narodni kazky / Zapys tekstiv ta vporjadkuvannja P. Lintura. – Uzhgorod: Karpaty, 1969. – 239 s.

3. Zakarpats'ki kazky Andrija Kalyna: ukrai'ns'ki narodni kazky v zapysah P. V. Lintura; uporjad. G. Ignatovycha. – Uzhgorod, 1955. – 216 s.

4. Kazky Verhovyny. Ukrai'ns'ki narodni kazky / Uporjad. Ivan Chendej. – Uzhgorod: Zakarpats'ke oblasne vydavnytvo, 1960. – 389 s.

5. Kazkar: Narodni kazky Ukrai'ns'kyh Karpat / [uporjad., pidgot. tekstiv I. V. Hlanty; vstup. R. A. Oficyn'skogo]. – Uzhgorod: Karpaty, 1996. – 281 s.

6. Kazky zelenyh gir: Zakarpats'ki kazky Myhajla Galyci / [zapys., uporjad. ta red. P. Lintura, I. Chen–deja; vstup. st. P. Lintura]. – Uzhgorod: Karpaty, 1965. – 238 s.

7. Potushnjaka F. Sonce, luna, zvizdy i nebesa v narodnom virovani' / F. Potushnjak // Narodna shkola. – Uzhgorod, 1940/1941. – №9. – S.175–180.

8. Potushnjak F. Chort y domovyk / F. Potushnjak // Russkoe slovo. – Uzhgorod, 1940. – №16. – S.9–10.

9. Potushnjak F. Demyny v narodnom virovani' / F. Potushnjak // Russkoe slovo. – Uzhgorod, 1940. – №15. – S.5–10.

10. Potushnjak F. Vid'ma ta i'i' pryznaky / F. Potushnjak // Literaturna nedilja. – Uzhgorod, 1944. – Richnyk IV. – S.223–225.

11. Tajemnyca skljanoi' gory. Zakarpats'ki narodni kazky, zibrani M. Fincyc'kym / Pereklad z ugors'koi' ta peredmovja Ju. Shkrobynca. – Uzhgorod: Karpaty, 1975. – 187 s.

12. Tyvodar M. Etnografija Zakarpattja / M. Tyvodar. – Uzhgorod: «Grazhda», 2011.

13. Tyhovs'ka O. M. Systema personazhiv charivnyh kazok Zakarpattja: psyhoanalitichnyj aspekt: avtoref. dys. ... kand. filol. nauk: spec. 10.01.07 «fol'klorystyka» / O. M. Tyhovs'ka. – L'viv. – 20 s.

14. Jevgen Fencyk. Slidy drevneslovjans'koi' mifologii' u nas / Fencyk Jevgen // Lystok. – Uzhgorod, 1886. – №6. – S.257–261.

15. Fedaka P. Narodna kul'tura ukrai'nciv Zakarpattja / P. Fedaka. – Uzhgorod: «Prosvita», 2002.

Oliinyk V. V., PhD in culture studies, associate professor of Social Sciences of Mukachevo State University (Ukraine, Mukachevo), Magda_Gorvat@mail.ru

Demonological images in reflections intuitive knowledge of oral folk creativity Ukrainian Transcarpathia

In the article analyzes the basic processes of transformation animistic beliefs of the Ukrainians of Transcarpathia. Explored ways to rethink the question of duality in Zakarpats'ka folk tales. The ways and forms of interpretation demonological vivany in fairy tales Transcarpathia. We emphasize that the continued survival in the Carpathian natural and semi-subsistence economic foundations, the dominance of patriarchal attitudes in family and social life led to conservation in the region of ancient philosophical concepts, ideas and beliefs with ancient animistic and anthropomorphic views on power and natural phenomena to people endowed with supernatural powers and abilities, with animals and plants, objects and phenomena of nature and spirits and demonic creatures, magic acts, magic, divination, good and bad signs. Demonological images of old and now, reflecting the ideological foundations of popular culture, through rethinking in fairy tales, legends, sayings broadcast code ethnocultural mental people. Opposition demonic forces – high spiritual characters in folk tales Transcarpathia reproduce metaphorical eternal confrontation between two opposites, between two worlds – dark and light.

Keywords: animist beliefs, demonology, Transcarpathian folk tales, image of the devil, mythological symbol, image of witches.

Oliinyk V. V., kandidat kulturologii, docent kafedry obshchestvennyh nauk, Mukachevskij gosudarstvennyj universitet (Ukraina, Mukacheve), Magda_Gorvat@mail.ru

Demonological images in reflections intuitive knowledge of oral folk creativity Ukrainian Transcarpathia

Проаналізовані основні процеси трансформації анімістических вірованій українців Закарпаття. Исследование базируется на использовании таких методов как аналитический и компаративистский к наследию устного народного творчества, которое освещено в народных сказках Закарпаття. Прослежены пути переосмысления вопросов дуальности в закарпатских народных сказках. Определены пути и формы интерпретаций демонологических верований в сказках Закарпаття. Подчеркнем, что длительная сохранность в Закарпатье натуральных и полунатуральных хозяйственных устоев, господствование патриархальных отношений в семейном и общественном быту обусловили консервацию в этом регионе древних мировоззренческих понятий, представлений и верований с древними анимистическими и антропоморфическими взглядами на силы и явления природы с людьми, наделенными сверхъестественными силами, с явлениями природы и духами и демоническими существами, магическими действиями, волшебством, гаданием, добрыми и плохими приметами. Демонологические образы с древности, через переосмысление в сказках, поверьях, поговорках транслируют этнокультурный ментальный код народа. Противостояние демонических сил – высоким духовным символам в народных сказках Закарпаття воспроизводят извечное метафорическое противостояние двух противоположностей, двух миров – темного и светлого.

Ключевые слова: анимистические верования, демонологические образы, закарпатские народные сказки, мифологический символ, образ ведьмы, образ черта.

* * *

УДК 373.24:130.2

Дмитруха А. В.,
аспірантка кафедри філософії, Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди (Україна, Харків), alinusiko@mail.ru

ОСОБЛИВОСТІ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ СИСТЕМИ ДОШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ У СУЧАСНИХ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ КОНТЕКСТАХ

Здійснено філософський аналіз соціально-культурних передумов створення системи дошкільної освіти, її особливостей та перспектив розвитку. Виявлено, становлення та розвиток педагогіки дошкільного виховання нерозривно пов'язаний із філософією та вимагає наявності серйозної філософської та наукової основи. Встановлено, дошкільне виховання направлено на формування загальної культури, розвиток фізичних, естетичних, моральних, інтелектуальних та особистісних якостей, формування передумов навчальної діяльності, збереження та зміцнення здоров'я дітей дошкільного віку. Обґрунтовано методологічну значущість використання взаємодоповнюючих підходів до формування педагогічного процесу, встановлено, що основні особливості дошкільної освіти визначаються різноманітністю підходів до виховання і навчання дитини, а також концепціями дошкільного дитинства. Доведено, дошкільне виховання в сучасній Україні є важливою складовою частиною духовної культури та формою суспільної свідомості.

Ключові слова: філософія освіти, дошкільна освіта, дитина, розвиток, відповідальність, виховання.

Розвиток системи дошкільної освіти є в даний час однією з найсерйозніших проблем соціально-економічного розвитку. Це пояснюється тією роллю, яку відіграє дошкільна освіта в розвитку особистості, оскільки її завдання не вичерпуються тільки підготовкою дитини до школи, а вимагають виховання гармонійно розвиненої особистості, здатної намічати перспективи власного розвитку. У зв'язку з цим виникає необхідність вивчення передумов виникнення системи дошкільної освіти, її специфіки та перспектив розвитку. Дана тема поки залишається недостатньо вивченою, порівняно невелике число досліджень присвячено власне розробці перспектив систем дошкільної освіти. У той же час перетворення в системі дошкільної освіти не дозволяють досить повно намітити перспективи її розвитку. Отже, актуальність даної статті полягає у визначенні соціально-економічних і культурних передумов виникнення

системи дошкільної освіти, що дозволить намітити подальші перспективи її розвитку, у зв'язку з тим, що кількість досліджень, присвячених цій проблемі, залишається недостатнім для її всебічного висвітлення. Метою даної статті є вивчення передумов створення системи дошкільної освіти, виявлення її особливостей та перспектив розвитку. Розвиток дошкільної освіти на сучасному етапі є неможливим без серйозної філософської та наукової бази, яка виступає основою для висунення методологічних принципів виховання і побудови цілісної концепції розвитку особистості дитини в період дошкільного дитинства. Однак питання філософії дошкільної освіти залишаються мало вивченою темою сучасних досліджень. Це пояснюється, насамперед, характером зв'язку між філософією та дошкільною педагогікою. Найчастіше такий зв'язок розглядається з погляду методології дошкільної педагогіки, при якій філософія виступає базою для розвитку педагогічних ідей, прикладом чого є закони та принципи діалектики. У цьому відношенні цікава, наприклад, позиція О. О. Майєра, який намагається показати, що зв'язок між філософією і дошкільною педагогікою не вичерпується тільки проблемами методології [5]. У сучасній дошкільній освіті України склалися принципи антропоцентризму та гуманізму. У цьому сенсі значна увага зосереджена на розвитку особистості дитини, її взаєминах із собою, іншими, дійсністю. Потенціал дошкільного дитинства по формуванню фундаментальних моральних якостей обґрунтовано І. Бех, М. Богомоловою, Л. Божович, А. Кульчицькою, В. Котирло, С. Ладивір, Л. Шибіцькою та іншими вченими. Сучасні дослідники акцентують на діяльності складової особистісних якостей дітей (Ш. Амонашвілі, Л. Артемова, Г. Біленька, А. Богуш, Н. Грамма, Т. Жаровцев, А. Кононко, В. Кремень, К. Крутий, Н. Лисенко, Т. Поніманська, О. Сухомлинська), до яких відносимо і тенденції розвитку дошкільної освіти. Своєю значною науковою, педагогічною та громадською діяльністю сприяла розробці системи дошкільного виховання видатний український педагог С. Русова, яка вважала, що необхідно «не вчити дитину, не давати йому готових знань, хоча б і початкових, а насамперед пробудити його духовні сили, розбудити допитливість, виховати його почуття – щоб очі дитини вмлі бачити, вуха прислухалися до всього, ручки вмлі опинитися і близько олівців, і близько ножиць, і близько глини, і близько паперу» [9]. Одним із творців української освітньо-виховної системи, які зробили великий внесок у розвиток системи дошкільного виховання, вважається Г. Ващенко. Вся його система успішного дошкільного виховання будується на головних принципах: народності, демократизації, індивідуалізації та гуманізації виховання, а також важливим є ідея щодо взаємозумовленості виховання, емоційності виховного процесу, наочності, природо відповідності [8].

На історичному зламі тисячоліть українська педагогічна думка і практика освіти зіткнулися з серйозними проблемами. Відмова від тоталітарної системи та ідеологічного догматизму, становлення і розвиток державності, соціально-глибока економічна криза і необхідність переоцінки цінностей не могли не позначитися на якості освіти. До того ж, ці процеси проходили на загальному тлі кризи світової освітньої системи, пов'язаної з глобалізацією, переходом

до постіндустріального етапу нашої цивілізації, з інформатизацією всіх сторін суспільного життя. У цих умовах дуже своєчасним і важливим стало створення Академії педагогічних наук України, інститути якої активно включилися в дослідження актуальних проблем теорії і практики сучасної освіти. Вирішенню цих проблем присвячені роботи відомих філософів, педагогів, психологів та методистів. Серед них у першу чергу слід назвати імена А. Н. Алексюка, І. А. Беха, В. П. Андрущенко, В. І. Бондаря, П. Н. Воловика, С. У. Гончаренко, І. А. Зязюна, В. І. Лугового, Г. С. Костюка, А. П. Кондратюка, В. Г. Кременя, Н. Г. Ничкало, А. Я. Савченко, С. А. Сисоевої, І. Ф. Прокопенко, М. Д. Ярмаченко та інших. О. О. Майєр, наприклад, основним підходом до аналізу проблем дошкільного дитинства вважав гуманітарний підхід, який виводиться ним з ідей герменевтики, соціології та психології. Гуманітарний підхід повинен допомогти в розкритті унікальності ситуації дошкільного дитинства не як етапу на шляху до дорослішання, а як специфічного періоду, що володіє власним змістом, який полягає у відкритті світу і розумінні свого місця в ньому. Використовуючи гуманітарний підхід, О. О. Майєр намагається дати феномену дошкільного дитинства філософське тлумачення [5]. Онтологія дитинства розглядається з погляду позиції дитини в системі відносин однолітків і дорослих і визначається статусами дитини в цій системі відносин. Система статусів створює багатовимірність світу дитинства і впливає на особливості процесів соціалізації, навчання і виховання. На думку О. О. Майєра, відкритість дитини для сприйняття світу частково зближає її з позицією філософа, який вивчає світ без упередженості. Зазначена специфіка онтології дитинства часто ускладнює розуміння дитини дорослими, що призводить до спрощення і стереотипізації уявлень про світ дошкільного дитинства. Аксиологія дошкільної освіти представляє собою виділення особливої системи цінностей, які з одного боку були б доступні розумінню дитини, а з іншого спіралися б на попередню культурну традицію і узгоджувалися з загальноприйнятною системою цінностей. Згідно педагогічної концепції О. О. Майєра, виділення такої системи цінностей дошкільної освіти має допомогти у визначенні її цілей, змісту і технологій досягнення цих цілей. Саме аксиологія дошкільної освіти повинна допомогти в здійсненні переходу від традиційної системи виховання, що робить акцент на засвоєнні суми знань, умінь і навичок до індивідуалізованого виховання, спрямованого на всебічний розвиток особистості. Культурологія дошкільної освіти виникає з необхідності залучення дитини до культури для того, щоб надалі вона сама змогла стати її творцем. Залучення до культури супроводжує процес особистісного зростання дитини, її соціальний розвиток. Спочатку дитина пов'язана з культурою досить слабо, в основному цей зв'язок опосередковується дорослим, який формує уявлення про культуру у свідомості дитини, проте надалі за посередництвом дорослого дитина починає відтворювати культурні зразки, за рахунок чого відбувається її розвиток як особистості. Освоєння культури призводить до того, що дитина починає краще розуміти свої потенційні можливості і в перспективі отримує здатність намічати перспективи свого розвитку [5]. Антропологія дошкільної освіти будується на порівняльному аналізі світу дорослих і світу дітей. Основними характеристиками взаємодії

виступають природовідповідність і культуровідповідність. Саме природовідповідність визначає індивідуальні особливості дитини, в той час як її виховання і навчання пов'язане з розвитком культуровідповідності. Ця характеристика виражається через дорослого (батька чи педагога), який адаптує поведінку дитини відповідно до прийнятих культурних зразків. Найменш вивченим розділом філософії дошкільної освіти, на думку О. О. Майєра, є футурологія дошкільної освіти. Це пов'язано з нестачею ефективних методів, через що футурологія дошкільної освіти не є науково обґрунтованою, однак необхідність цього напрямку досліджень пояснюється потребою у побудові стратегії розвитку дошкільної освіти та виявленні її меж [5]. Необхідність залучення філософії для розвитку системи дошкільної освіти пов'язана зі спробою використати весь комплекс гуманітарних наук для розробки ефективних методів і технологій дошкільної освіти, які могли б забезпечити індивідуальний підхід до дитини. На основі досягнень вітчизняної та світової педагогічної науки і з урахуванням об'єктивних соціально-економічних, культурних і духовних потреб суспільства вони розробляють ефективні шляхи і засоби підготовки підростаючих поколінь до успішної життя і діяльності в складному мінливому світі. Прагнучи до інтеграції в європейський і світовий освітній простір, вітчизняна система освіти активно розвивається і реформується. Вітчизняна система дошкільного виховання знаходиться сьогодні в пошуку ефективних шляхів і засобів забезпечення максимальної відповідності характеру своєї діяльності до нових соціально-економічних та суспільно-політичних реалій. Характерною особливістю цього пошуку є прагнення, з одного боку, зберегти, примножити і плідно використати кращі досягнення попереднього етапу в розвитку дошкільної освіти, її загальну гуманістичну спрямованість, а з іншого – забезпечити максимальну відповідність змісту і структури освіти, всієї організації навчально-виховного процесу перспективним потребам суспільства та самої особистості.

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України приділяє за останніх пару років достатню увагу розвитку дошкільної освіти, зокрема, була прийнята Державна цільова програма розвитку дошкільної освіти на період до 2017 року [1]. Вона передбачає: розширення мережі дошкільних закладів по Україні за рахунок реконструювання старих будівель і відкриття нових дошкільних освітніх установ, зміцнення навчально-методичної та матеріально-технічної бази дошкільних навчальних закладів, покращення якості освіти, забезпечення особистісного розвитку кожної дитини з урахуванням її здібностей, задатків, індивідуальних психічних і фізичних особливостей, зміцнення здоров'я дітей, модернізацію системи підготовки та перепідготовки педагогічних кадрів, проведення наукових досліджень в галузі дошкільної освіти, спрямованих на забезпечення розвитку дитини, подальшого становлення її особистості.

Державні освітні стандарти для дітей дошкільного віку (Базовий компонент дошкільної освіти) – документ, який вперше з'явився в 1999 році і був затверджений в новій редакції у 2012 році, у якому визначено які базові якості особистості повинні бути сформовані у дошкільника на порозі школи. Зокрема такі основні освітні лінії, як: особа дитини, дитина в соціумі, дитина в природі, дитина у світі культури, гра дитини, дитина в соціально-пізнавальному

просторі, мова дитини, та варіативні освітні лінії, такі як комп'ютерна грамотність, іноземна мова, хореографія, шахи. У дитини на порозі школи повинні бути сформовані базові якості особистості: довільність, самостійність і відповідальність, креативність, ініціативність, свобода і безпека поведінки, самоусвідомленість, самоставлення, самоцінка. Ввівши обов'язкову освіту дітей з 5 років, держава надала батькам право вибору організаційної форми її придбання та підготувала Програму розвитку дитини шостого року життя «Впевнений старт». Програмний вміст у ній розподілено за розділами: «Фізичний розвиток», «Пізнавальний розвиток», «Мовленнєвий розвиток», «Художньо-естетичний розвиток», «Ігрова діяльність». У кожному розділі представлені ключові освітні завдання, даються рекомендації щодо організації спільного буття дорослих з дітьми та визначаються показники розвитку дітей. У статті 8, Закону «Про дошкільну освіту» 2001 зазначено: «сім'я зобов'язана сприяти здобуттю дитиною освіти у дошкільних та інших освітніх закладах або забезпечити дошкільну освіту в сім'ї відповідно до вимог Базового компонента дошкільної освіти» [1]. Дитина може отримати дошкільну освіту за бажанням батьків або осіб, які їх замінюють: в дошкільних освітніх установах, незалежно від підпорядкування, типів і форм власності; в сім'ї (до 5-ти річного віку); за допомогою фізичних осіб з високими моральними якостями, які мають відповідну вищу освіту, ліцензію на право надання освітніх послуг у сфері дошкільної освіти та фізичний стан здоров'я яких дозволяє виконувати обов'язки педагога. З урахуванням того, що дитячі садки сьогодні чисельно переповнені дітьми, для того, щоб задовольнити попит батьків на отримання дітьми з п'ятирічного віку обов'язкової дошкільної освіти, у Законі України «Про внесення змін до законодавчих актів з питань загальної середньої та дошкільної освіти щодо організації навчально-виховного процесу» [1] визначено організаційні форми отримання цієї освіти дітьми шостого року життя: дошкільні навчальні заклади сімейного типу; групи короткотривалого перебування; групи при загальноосвітніх навчальних закладах; обхват соціально-педагогічним патронатом; центри розвитку дитини.

Таким чином, існування та розвиток системи дошкільної освіти вимагає наявності серйозної філософської та наукової основи. Філософія розглядається як методологічна основа для побудови різних форм і технологій виховання дитини, а також як засіб забезпечення взаємодії дошкільної педагогіки та інших дисциплін. Основні особливості дошкільної освіти визначаються різноманіттям підходів до виховання і навчання дитини, а також концепціями дошкільного дитинства. У всьому різноманітті підходів можна виділити деякі спільні риси: визнання унікальності і самоцінності дитинства, висування завдань розвитку дитини на перший план, усвідомлення необхідності повноцінного розвитку всіх сторін особистості дитини, а не тільки тих, які допоможуть йому вчитися в школі, формулювання принципу індивідуалізації навчання. Зазначені підходи отримали свою реалізацію в українському державному освітньому стандарті, який в даний час є базовим документом, що визначає розвиток системи дошкільної освіти. Даний документ визначає основні тенденції розвитку системи дошкільної освіти (гуманізація, демократизація та диверсифікація). При цьому відзначаються певні складнощі пов'язані з

недостатньою розробленістю нових технологій, зокрема з відсутністю відповідних освітніх програм. Їх розробка є найближчою перспективою розвитку системи дошкільної освіти.

Список використаних джерел

1. Державна національна програма «Освіта» (Україна XXI століття). – К.: Райдуга, 1994. – 61 с.
2. Дошкільна педагогіка / Под ред. В. И. Логиновой, П. Г. Саморуковой. – М.: Просвещение, 1988. – 514 с.
3. Концепція дошкільного виховання в Україні. – К.: Освіта, 1993. – 111 с.
4. Крымский С. Н. Ценностно смысловой универсум как предметное поле философии / С. Н. Крымский // Философия и социол. мысль. – 1996. – № 3–4. – С.102–111.
5. Майер А. А. Интегративный взгляд на процесс социализации ребенка – основа комплексного сопровождения его развития в образовании / А. А. Майер // Вестник Университета Российской академии образования. – 2006. – №1. – С.99–104.
6. Основні проблеми педагогіки майбутнього // Педагогіка толерантності. – 1998. – №2. – С.86–93.
7. Основы дошкольной педагогики / Под ред. А. В. Запорожца, Т. А. Марковой. – М.: Педагогика, 1980. – 232 с.
8. Праці з педагогіки та психології / Григорій Ващенко / за ред. Анатолія Погрибного; упоряд. та авт. передм. Омелян Вишневецький // Всеукр. пед. т-во ім. Григорія Ващенка. – Київ: Школяр, 2000. – 414 с.
9. Русова С. Ф. Вибрані педагогічні твори / Софія Федорівна Русова. – К.: Освіта, 1996. – 304 с.
10. Русова С. Ф. Вибрані педагогічні твори: у 2 кн. Кн.1 / Софія Федорівна Русова; за ред. С. І. Коваленко, І. М. Пінчук. – К.: Либідь, 1997. – 272 с.

References

1. Derzhavna nacional'na programa «Osvita» (Ukraina XXI stolittja). – K.: Rajduga, 1994. – 61 s.
2. Doshkol'naja pedagogika / Pod red. V. I. Loginovoj, P. G. Samorukovoj. – M.: Prosveshhenie, 1988. – 514 s.
3. Konceptcija doshkol'nogo viovannja v Ukraїni. – K.: Osvita, 1993. – 111 s.
4. Krymskij S. N. Cennostno smyslovoj universum kak predmetnoe pole filosofii / S. N. Krymskij // Filosofija i sociol.mysl'. – 1996. – №3–4. – S.102–111.
5. Majer A. A. Integrativnyj vzgljad na process socializacii rebenka – osnova kompleksnogo soprovozhdenija ego razvitija v obrazovanii / A. A. Majer // Vestnik Universiteta Rossijskoj akademii obrazovanija. – 2006. – №1. – S.99–104.
6. Osnovni problemi pedagogiki majbutn'ogo // Pedagogika tolerantnosti. – 1998. – №2. – S.86–93.
7. Osnovy doshkol'noj pedagogiki / Pod red. A. V. Zaporozhca, T. A. Markovoj. – M.: Pedagogika, 1980. – 232 s.
8. Praci z pedagogiki ta psihologii' / Grigorij Vashhenko / za red. Anatolija Pogribnogo; uporjad. ta avt. peredm. Omeljan Vishnevs'kij // Vseukr. ped. t-vo im. Grigorija Vashhenka. – Kii'v : Shkoljar, 2000. – 414 s.
9. Rusova S. F. Vibriani pedagogicchni tvorі / Sofija Fedorivna Rusova. – K.: Osvita, 1996. – 304 s.
10. Rusova S. F. Vibriani pedagogicchni tvorі: u 2 kn. Kn.1 / Sofija Fedorivna Rusova; za red. S. I. Kovalenko, I. M.Pinchuk. – K.: Libid', 1997. – 272 s.

Dmitrukha A. V., graduate student of department of philosophy, Kharkov national pedagogical university named after G. S. Skovoroda (Ukraine, Kharkov), alimusiko@mail.ru

Features and prospects of development of system of preschool education of Ukraine in modern sociocultural contexts

The philosophical analysis of social cultural prerequisites of creation of system of preschool education, its features and prospects of development is carried out. It is revealed, formation and development of pedagogics of preschool education is inseparably linked with philosophy and demands existence of a serious philosophical and scientific basis. It is established, preschool education is directed on formation of the general culture, development of physical, esthetic, moral, intellectual and personal qualities, formation of prerequisites of educational activity, preservation and promotion of health of children of preschool age. It is proved the methodological importance of use of complementary approaches to formation of pedagogical process, it is established that the main features of preschool education are defined by variety of approaches to education and training of the child, and also concepts of the preschool

childhood. It is proved, preschool education in modern Ukraine is an important component of spiritual culture and a form of public consciousness.

Keywords: education philosophy, preschool education, child, development, responsibility, education.

Дмитруха А. В., аспирантка кафедри філософії, Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди (Україна, Харків), alimusiko@mail.ru

Особенности и перспективы развития системы дошкольного образования Украины в современных социокультурных контекстах

Осуществлен философский анализ социально-культурных предпосылок создания системы дошкольного образования, его особенностей и перспектив развития. Выявлено, становление и развитие педагогики дошкольного воспитания неразрывно связано с философией и требует наличия серьезной философской и научной основы. Установлено, дошкольное воспитание направлено на формирование общей культуры, развитие физических, эстетических, нравственных, интеллектуальных и личностных качеств, формирование предпосылок учебной деятельности, сохранение и укрепление здоровья детей дошкольного возраста. Обосновано методологическую значимость использования взаимодополняющих подходов к формированию педагогического процесса, установлено, что основные особенности дошкольного образования определяются многообразием подходов к воспитанию и обучению ребенка, а также концепциями дошкольного детства. Доказано, дошкольное воспитание в современной Украине является важной составной частью духовной культуры и формой общественного сознания.

Ключевые слова: философия образования, дошкольное образование, ребенок, развитие, ответственность, воспитание.

* * *

УДК 141.2:37.013.73+372.881.1

Страшко І. В.,
старший викладач кафедри романо-германської
філології, Національний педагогічний університет
ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ),
iryana.strashko@gmail.com

БЛОГОСФЕРА ЯК НОВИЙ ПРОСТІР СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ КОМУНІКАЦІЇ У СФЕРІ МОВНОЇ ОСВІТИ

Розглядається блогосфера як персональний суб'єктивований віртуальний простір, прояв людського буття, що є джерелом інформації, засобом вираження власної думки та способом самореалізації. Мета публікації – виявлення соціокультурної значимості інтегрування блогосфери в процес сучасної мовної освіти. Використання потенціалу блогосфери в мовній освіті – це відповідь на сучасні вимоги мовного навчання, оскільки сьогоднішнє міжособистісне спілкування у значній мірі інтегроване у Всесвітню павутину.

Ключові слова: блог, блогосфера, самореалізація, саморепрезентація, соціокультурна комунікація, соціальна взаємодія, мовна освіта.

В умовах інформаційного суспільства формуються нові принципи системи цінностей, інший механізм комунікативної взаємодії, оскільки нації, країни, держави перестають бути ізольованими, тому сьогодні ми говоримо вже про діалог культур і значну роль дискурсивних практик. Комунікативні стратегії інформаційного суспільства є високотехнологічними продуктами інтелектуального виробництва, складовою частиною якого є способи теоретизації знання та комунікативних практик, що використовуються різними мережевими співтовариствами.

Невпинне поширення блогосфери, зростання її впливу на реальні події суспільного життя, зміни, яким піддаються сама особистість суб'єкта блогосфери, її аксіосфера, ментальність, мова як засіб самовираження та саморепрезентації, обумовлюють актуальність дослідження блогосфери в полі філософської рефлексії, адже блогосфера може призвести до зміни парадигми спілкування, тому її потенціал має бути включений в сферу соціально-філософського дослідження. Окреме місце тут займає осмислення освітнього процесу в аспекті змістовного розширення, зумовленого зростанням ролі блогосфери в соціумі.

Метою публікації є виявлення соціокультурної значимості інтегрування блогосфери в процес сучасної мовної освіти.

Осмислення когнітивно-емоційної сфери Людини, яка формується в процесі врівноваження внутрішніх та зовнішніх інформаційних потоків та матеріалізується у створеному нею блозі, певною мірою визначає блогосферу як прояв людського буття, що опосередковане засобами електронної комунікації. Оскільки процеси, що відбуваються в блогосфері, є, насамперед, актами людської діяльності, її буття природно набуває предметності як такої. Людина сама створює блогосферу, перебуваючи в ній, тому звернення до блогосфери розглядається нами як звернення до Людини – носія певного соціально-культурного світогляду. Одним зі способів такого звернення стає й мовна освіта, а саме використання блогів для навчання академічному і творчому письму, як можливість створення особистих траєкторій входження в іншомовний культурний простір, розроблення власного шляху його пізнання та формування свого ставлення до нього. Мова йде не тільки про виявлення творчого потенціалу дописувачів блогів, що вже реалізується в існуючих методиках викладання іноземної мови (A. Campbell, A. Barlett–Bragg [2], R. Blood [4], L. C. Ducate та L. Lomicka [7], J. Jacobs, R. Ferdig та K. Trammel [8], J. B. Williams, W. Wu, Г. В. Філатова та інші), оскільки в процесі мовного навчання власне творча робота як розвиток особистісних можливостей суб'єкта освіти дотепер не є домінуючим компонентом. Йдеться про те, що в феномені блогосфери проявляється особлива форма цілеспрямованого розвитку та опредмечування сутнісних характеристик людини як творця смислів та значень соціальної реальності. Розширення життєвих горизонтів, осягнення перспектив самореалізації та саморозвитку, формування та реалізація цілей дозволяють говорити про людиноформуючу функцію блогосфери, а в сфері мовної освіти – про вдосконалення, поглиблення і розширення її філософських засад. На наш погляд, тип світосприйняття та мислення, який відтворюється в сучасних умовах, тісно пов'язаний з широко поширеною нині блогосферою, а тому філософія освіти, виявляючи вихідні культурні цінності та основоположні світоглядні установки у вихованні майбутнього покоління, має включити феномен блогосфери в сферу своїх інтересів.

Існує досить велика кількість робіт, в яких висвітлюються ті чи інші аспекти, що стосуються нашого дослідження. Проблематика вивчення Інтернет-комунікацій перебуває в центрі уваги багатьох зарубіжних та вітчизняних дослідників: J. Aitken, M. Castells, D. Crystal, J. Nielsen, J. Peter, C. Thurlow, A. Toffler, L. J. Shedletsky, P. M. Valkenburg, J. Watson, S. J. Yates, О. Горошко, Л. Компанцева, С. Літінський та інших. Дослідженням функціонування комунікативних практик сьогодення займаються О. Висоцька, Л. Шабаєва; соціокультурну комунікацію в контексті становлення та розвитку інформаційної культури розглядає О. Прудникова.

Блогосферу, як медійний сегмент Інтернету, вивчають K. Hyun, J. Jeong, S. D. Reese, L. Rutigliano. Вплив блогосфери на громадську думку і засоби масової інформації аналізують K. E. Gill [11], M. Keren; як інструмент політичного впливу її розглядають D. Drezner, H. Farrell, A. Pole; проводяться соціологічні дослідження блогосфери (C. Bentley, J. Jeong, N. Hookway, J. Lee,

J. J. Merelo, B. Prieto, N. Park); вивчається її жанрова різноманітність (C. R. Miller, D. Shepherd); досліджуються проблеми самоідентифікації особистості в блогосфері (M. Є. Вокуєв [1], Teo Hock–Hai, Tan Wee–Kek). Різні аспекти комунікативної взаємодії в блогах вивчають D. Boyd, D. Drezner, C. Herring, H. Farrell, C. Puschmann. Інтеграцію блогів у навчальний процес аналізують A. Bartlett–Bragg [2], R. Blood [4], D. Boud [5], L. C. Ducate, L. L. Lomicka [7], S. Fiedler [9], R. E. Ferdig, K. D. Trammel [8], J. Schmidt [17] та ін. Але, незважаючи на те, що посилення значення блогосфери (в тих чи інших її проявах) в процесі становлення інформаційного суспільства відзначається багатьма зарубіжними дослідниками, власне блогосфера досі не отримала повного теоретичного обґрунтування та розгляду в українському інтелектуальному дискусії, за винятком декількох робіт з проблем мовознавства (О. Землякова, І. Пожидаєва, О. Шкамарда) та аналізу політичної блогосфери (О. Зернецька).

Отже, навіть загальне знайомство з теоретико-методологічним доробком заявленої проблематики свідчить як про її важливе значення для сучасного гуманітарного знання і розвитку соціуму, так і про недостатнє її світоглядне осмислення. Тим часом потреба в аналізі, насамперед, з філософських позицій взаємодії і взаємовпливу інформаційного суспільства, філософії освіти та блогосфери об'єктивно зумовлена становленням нової комунікативної реальності.

В рамках даного дослідження під блогосферою (від англ. *blogosphere*) розуміється сукупність всіх блогів як спільноти, соціальні мережі учасників блогів. Іншими словами, блогосфера – це персональний суб'єктивізований віртуальний простір, в якому створюються і підтримуються блоги. Блог – авторський проект, що є джерелом інформації та засобом вираження власної думки. Ми розглядаємо блог як засіб масової асинхронної комунікації, що надає розширені можливості самовираження і саморепрезентації.

Осмислення ключової проблематики публікації концептуально здійснюється в логіці філософсько-антропологічної парадигми, яка передбачає сприйняття особистості як самоцінності і визначає діалог як найважливіше підґрунтя для становлення освіченої, творчої, культурної людини. Даний підхід лежить в руслі соціального руху інформаційного суспільства, який характеризується змінами ціннісної орієнтації з відносин за принципом «використання» потрібної людини на відносини людей, які всебічно розвиваються у своєму спілкуванні. Відповідно новими смислами наповнюється й зміст підходів у філософії освіти, знаходячи переважно культуроцентричний контент, як найбільш адекватний перспективам антропогенної цивілізації. Усвідомлення дійсності припускає вироблення поведінкових пріоритетів, здійснюється у сфері реального і духовного буття, є в процесуальному аспекті взаємопроникненням соціального й особистісного, тому розгортається індивідуальними актами вибору як способами орієнтації в різноманітні блоги, а отже й визначає змістовно вектор комунікативної діяльності індивіда. Успішність останньої залежить від адекватності дії людини соціокультурним викликам. Звичайно, допустима ситуація, в якій взаємодія з наявним блогівим середовищем вибудовується виключно настановами та інструкціями, але на практиці превалює проблема заданих умов, що детермінують

можливий рівень розвитку тих чи інших особистісних характеристик.

Культуроцентричні тенденції філософії освіти, які виражено проявилися ще в кінці минулого століття, змінюють домінуючі смисли освітньої парадигми: відбувається свого роду «ідентифікаційне зрушення» в сприйнятті учня – від потенційного суб'єкта «соціально виробничого» призначення до його позиціонування як самодостатньої, культурної, творчої особистості. Тому у філософському плані адекватне сучасним викликам мовне навчання бачиться як спосіб виробництва смислів та їх розуміння через імплементацію блогів в початковий процес, коли суб'єкт освітнього процесу вже не тільки «приспосовується» до існуючого досвіду, а виробляє в ході навчання індивідуальну позицію, тобто перебуває в процесі становлення та розвитку; вже не освоєння теоретичних знань, при всій їх важливості, визнається домінуючим, а вивільнення творчого потенціалу особистості. Справжнім стає знання, яке утворюється в процесі осмислення обговорюваної предметності з метою забезпечити потенціал для альтернативного вираження та шляху для роздумів, що призведе до більш глибокого навчання. Осмислення ж визначається як «процес перетворення досвіду у навчання» [5, с. 10], а рефлексивне навчання (англ. *reflective learning*) – як «інтенціональний процес, де визнаються соціальний контекст і досвід, в якому учні – активні індивіди, що взаємодіють з іншими, і відкриті для викликів» [6, с. 6]. Згідно думки О'Рейлі, «якщо ключова частина Веб 2.0 – використання колективного розуму – перетворює Веб в якусь подову глобального мозку, то блогосфера – це його внутрішній голос. Може, він і не пов'язаний з глибинними структурами мозку (підсвідомістю), але є аналогом мислення» [15, с. 17].

При зростанні різноманітності блогівих спільнот розширюються можливості зустрічі людей з різними, або подібними, інтересами, захопленнями, поглядами, не обмежуючись рамками фізичної доступності, а це вже не стільки відхід у віртуальну реальність – це саме нова можливість виразити свої погляди, уявлення, переконання, сформулювати особисту думку з будь-якого питання в ситуаціях автентичного спілкування. Тим самим, на наш погляд, задовольняється потреба в приналежності до «Ми», яку Е. Фромм вважав однією з головних складових потреби в спілкуванні і, що не менш важливо, засобом самоусвідомлення через ідентифікацію з групою, колективом.

У даний час в блогосфері реалізується мультифункціональна комунікаційна модель, що складається з моделей «one-to-one», «one-to-many», «many-to-many», «one-to-few», «few-to-many». При цьому взаємодія виражається не тільки в спілкуванні, взаємному читанні і коментуванні постів один одного, але і в спільній участі в організації дискусій з проблематики. Тема та ідея блогу реалізуються через набір мовних засобів і способів вираження, невербальних засобів комунікації, що сприяють адекватній смислової інтерпретації намірів блогера. Набагато складнішою є концепція адресата блог-постів. З одного боку, маючи природу, близьку до інтимного щоденника, і самовираження як одну з основних функцій, блог апелює до деякого надсуб'єкту, альтера-его автора, з іншого, потенційними адресатами-читачами є всі користувачі мережі. Відповідно, можемо

стверджувати, що в рамках блогінгу (від англ. *blogging* – «діяльність, пов'язана з веденням блогу») відбувається поєднання автокомунікації, групової та масової комунікації, адже блог – це «обтяжена бесіда» між автором і групою сторонніх людей, які залишають свої коментарі для необмеженої кількості читачів блогу [3].

Необхідно зазначити, що блоги є «першою природною формою дискурсу в Інтернеті» [4, с. 2000]. Крім того, дискурс блогів носить мультимедійний характер, статті нерідко містять графіку, аудіо – та відеоматеріали, гіперпосилання на інші Інтернет-ресурси. Мова йде, таким чином, про подвійні рівні зв'язків: тут функціонують соціальні зв'язки індивідів і гіпертекстові зв'язки, на яких засновані електронні ресурси [17]. До того ж, значний вплив блогівого контенту на результати пошуку інформації у всій Інтернет-мережі та «високе внутрішнє посилання» з використанням «колективного розуму як фільтра» [17] робить блогінг розповсюдженою формою мережевої комунікації.

Ми розглядаємо блогінг як самоцінну діяльність, як спосіб організації соціальної взаємодії, складний психологічний, соціальний і культурний феномен. Соціальний аспект блогінгу особливо важливий для сучасного суспільства, в якому постійно збільшується кількість контактів і засобів зв'язку індивідів, формується високорозвинена соціальна взаємодія, тобто воно (суспільство) неначе виткане з невидимих мереж, мозаїчне, як «електронна Вавилонська вежа» (фр. *Tour de Babel électronique*), що позбавлена центру і знаходиться в постійному розвитку [12, с. 28].

Слід відмітити, що дописувачі блогів отримують безмежні можливості самореалізації у блогосфері, оскільки прагнуть конструювати власну ідентичність, моделювати мовну особистість, виходячи зі своїх інтересів та намірів. У зв'язку з цим народжується феномен віртуальної блогівогої особистості, тобто існуючого в блогосфері образу, створеного індивідом, який відображає, як правило, ідеальне чи фантастичне Я особистості. Найбільш повно віртуальна блогівого особистість реалізується на когнітивному і мотиваційному рівнях.

Когнітивний рівень, що неминуче пов'язаний із національною когнітивною базою, складовими елементами якої є стереотипи і прецедентні феномени, представлений в блогах мережевими іменами, які відображають операцію категоризації з метою соціокультурної самоідентифікації: соціальна група, етнічна спільність тощо.

Мотиваційний рівень особливо важливий для розуміння функціонування мовної особистості в блогосфері; його можна вважати найбільш індивідуалізованим, оскільки мотивація відображає базові особистісні характеристики індивіда. Основними мотивами створення власного блогівого простору (англ. *blog space*) є, по-перше, бажання виразити свою позицію з тієї чи іншої проблеми; по-друге, відхід від мовних, соціальних, психологічних або інших бар'єрів в реальному спілкуванні (особливо на іноземній мові), а також від норм і правил, що супроводжують безпосереднє живе спілкування; по-третє, прагнення до експериментування зі своєю ідентичністю.

В цьому контексті варто зазначити, що на думку багатьох дослідників поширення блогінгу призводить до збільшення розриву між суб'єктом та його саморепрезентацією, семіотичним рівнем об'єктивації

образу Я, феномен негативної ідентичності. Так, М. С. Вокуєв вважає, що блог в цілому, можна розглядати як «альтернативний проект особистості користувача» [1, с. 9]. І хоч в блогах нерідко публікуються розповіді про особисте, це не тільки не виключає наявності удавання, омани, а й передбачає її, оскільки публічна маніфестація лише підкреслює ігровий характер таких текстів. Феномен негативної ідентичності, що виявляється у вигляді «тролінгу», на думку дослідника, також характеризує удавання в його соціокультурних і соціально-психологічних аспектах [1, с. 9].

Блогосфера не зводиться лише до території активної міжкультурної взаємодії, а являє собою також духовний вимір соціокультурного простору, в якому актуалізується система значень, що виражають усвідомлення спільності сьогодення і майбутнього і, відповідно, відбувається вироблення життєвої стратегії поведінки блогерів. Відмітимо також той факт, що багатьох дописувачів блогів приваблює сама можливість зробити свої думки і почуття публічним, загальним надбанням, оскільки вони з такою детальною описують події свого повсякденного життя, що, здається, сам опис відіграє для них більшу роль, ніж реальні події; для них блогосфера – це розширення реального світу, де власний блог є свідченням індивідуального буття. Адже мова – «дім буття» (нім. *Die Sprache ist das Haus vom Dasein*), але мова – це й «голос буття» (нім. *Stimme vom des Seins*), ... тому що «буття – це фон для зображення внутрішнього життя людини, ...» (нім. *Dasein ist der Hintergrund zum Bild des Innenlebens vom Menschen*) [13, с. 5].

Блогосфера не є гомогенним утворенням: це специфічний простір для спілкування, пронизаний або взаємним інтересом та емпатією, або відторгненням і антипатією. В ній завжди присутні моменти згущення і розсіювання значень і смислів, очевидності і неочевидності її існування, зовнішніх і внутрішніх її проявів. У моменти контакту значення, смисли та інші духовні творення приходять в зіткнення, блогери певним чином інтерпретують наміри, уявлення, очікування один одного. Цей процес здійснюється в особливому сегменті соціокультурного простору, під яким розуміється простір контакту, зіткнення взаємно спрямованих інтенцій блогерів. У цій зоні в результаті синергетичного ефекту народжуються нові смисли і значення, по-новому упорядковуються символи, цінності взаємодіючих індивідів. Виокремлення блогосфери як особливого сегмента духовного виміру соціокультурного простору стає можливим в результаті застосування синергетичного підходу, що дозволяє зафіксувати нелінійний характер мережевої взаємодії блогерів, спільна дія яких породжує нові смисли і значення, а також непередбачувані результати комунікації. Синергійність одержуваного результату внаслідок мережевої взаємодії зумовлена не просто фактом спільної дії блогерів (оскільки спільність сама по собі не гарантує нової якості, а може призвести до ізоляції, або навіть відторгнення), а особливої творчої енергії, виявленню креативно-евристичного потенціалу, завдяки якому генеруються нові блоги. Тому контактування людей різних національностей, а отже, представників різних культур, наповнює процес віртуальної блоггової взаємодії новими смислами і особливостями. Комунікативність подібної взаємодії виражається у виробленні соціокультурно прийнятної стилістики спілкування, освоєнні сучасних інформаційних

та технологічних особливостей організації спільної роботи, можливості виступити в якості посередника між представниками культур досліджуваних мов тощо.

Найвагоміша педагогічна цінність блогів полягає в соціальній взаємодії в процесі навчання і можливості конструювання знань студентами, коли інтеріоризація знань відбувається в соціальному процесі використання мови. На думку Р. Фердіга та К. Тремела, «... конструювання знань за своєю природою дискурсивне, засноване на відносинах і спілкуванні, тому в процесі отримання і трансформації знань, учні повинні мати реальні можливості для публікації своїх робіт» [8, с. 12].

Зазначимо, що С. Фідлер називає блог «мислячим розмовним інструментом для самонавчання» (англ. *reflective conversational tool for self-organized learning*) [9]. Дійсно, з одного боку, опубліковані блоги студентів – це можливість для викладача зробити висновки про те, як студенти трансформують і привласнюють смисли і стратегії, освоєні в рамках соціального досвіду [10], а для останніх – матеріал для подальшої рефлексії та аналізу, який дозволяє їм ще раз звернутися до своїх робіт, переосмислити їх, збагативши таким чином свій навчальний досвід [14]. Крім того, більшість блог-серверів побудовано на філософії «open source», що дозволяє виправляти помилки, додавати нові функціональні модулі, надає можливість включення в текст гіперпосилань на інші ресурси, допомагає усвідомлювати взаємозв'язки і контекст знань, їх конструювання та освоєння [8].

Згідно з дослідженням Т. О'Ши [16], блоги дозволяють учням використовувати різні способи особистісного та інтелектуального освоєння нових концептів в процесі візуалізації абстрактних ідей та інтерактивної взаємодії. Для студента блог стає свого роду персональною онлайн-трибуною, віртуальним простором для апробування нових понять, які при цьому не потрібно співвідносити з ієрархічно або тематично організованим дискусійним форумом [8]. На базі блогів відбувається персоналізація комунікаційних і інформаційних потоків, особистість, а не масова аудиторія висувається на перший план. У зв'язку з тим, що контентом блогів часто стають суб'єктивні коментарі та думки, ми можемо говорити про уособлення антропоцентризму в спілкуванні (і мовному навчанні) та персоналізовані завдання в оновленій формі нового формату веб-аудиторії.

Таким чином, в умовах інформаційного суспільства та інформатизації освіти, використання потенціалу блогосфери в мовній освіті – це відповідь на сучасні вимоги мовного навчання у вищій школі, оскільки комунікація сьгодні значною мірою інтегрована у Всесвітню мережу. Актуальним напрямком філософії освіти представляється подальша теоретико-методологічна розробка інструментів блогосфери та її основних властивостей для вдосконалення мовної підготовки студентів, що дозволить практично реалізувати можливості інтерактивного характеру блогосфери.

Список використаних джерел

1. Вокуєв Н. Е. Феноменология притворства в современной культуре: на материалах блогосферы: автореф. дис. ... культурологии: спец. 24.00.01 «Теория и история культуры» / Н. Е. Вокуєв. – Санкт-Петербург, 2013. – 28 с. // Vokuev N. E. Fenomenologija pritvorstva v sovremennoj kul'ture: na materialah blogosfery: avtoref. dis. ... kul'turologii: spec. 24.00.01 «Teorija i istorija kul'tury» / N. E. Vokuev. – Sankt-Peterburg, 2013. – 28 s.

2. Bartlett–Bragg A. Blogging to learn [Electronic resource] / A. Bartlett–Bragg // The Knowledge Tree. – 2003. – Vol.4. – P.1–12. – Access mode: http://www.csus.edu/indiv/s/stonerm/blogging_to_learn.pdf (viewed on August 19, 2015) – Title from the screen.

3. Benkler Y. The wealth of network / Y. Benkler // How Social Production. – 2006.

4. Blood R. Weblogs: A history and perspective [Electronic resource] / R. Blood // Rebecca's pocket. – 2000. – Vol.7. – №9. – P.2000. – Access mode: <http://www.rebeccablood.net> (viewed on June 22, 2015) – Title from the screen.

5. Boud D. Using journal writing to enhance reflective practice / D. Boud // New directions for adult and continuing education. – 2001. – Vol.2001. – №90. – P.9–18.

6. Brockbank A. Reflective learning in practice / A. Brockbank, I. McGill, N. Beech. – Gower Publishing, Ltd., 2002.

7. Ducate L. C., Lomicka L. L. Exploring the blogosphere: Use of web logs in the foreign language classroom / L. C. Ducate, L. L. Lomicka // Foreign language annals. – 2005. – Vol.38. – №3. – P.410–421.

8. Ferdig R. E., Trammell K. D. Content delivery in the «Blogosphere» / R. E. Ferdig, K. D. Trammell // THE Journal (Technological Horizons In Education). – 2004. – Vol.31. – №7. – P.12.

9. Fiedler S. Personal webpublishing as a reflective conversational tool for self-organized learning [Electronic resource] / S. Fiedler // BlogTalks. – 2003. – Vol.2. – P.190–216. – Access mode: <http://seblogging.cognitivearchitects.de/wp-content/uploads/2009/11/Fiedler-BlogTalk-2003.pdf> (viewed on August 19, 2015) – Title from the screen.

10. Gavelek J. R., Raphael T. E. Changing talk about text: New roles for teachers and students / J. R. Gavelek, T. E. Raphael // Language Arts. – 1996. – P.182–192.

11. Gill K. E. How can we measure the influence of the blogosphere [Electronic resource] / K. E. Gill // WWW 2004 Workshop on the Weblogging Ecosystem: Aggregation, Analysis and Dynamics. – 2004. – Access mode: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.124.2509&rep=rep1&type=pdf> (viewed on August 19, 2015) – Title from the screen.

12. Guillaume M. L'empire des réseaux / M. Guillaume. – Descartes & Cie, 1999.

13. Heidegger M. Über den Humanismus / M. Heidegger. – Frankfurt a.M.: Klostermann, 1949. – S.5.

14. Krajcik J. S. A collaborative model for helping middle grade science teachers learn project-based instruction / J. S. Krajcik // The elementary school journal. – 1994. – P.483–497.

15. O'Reilly T. What is Web 2.0: Design patterns and business models for the next generation of software [Electronic resource] / T. O'Reilly // Communications & strategies. – 2007. – №1. – P.17. – Access mode: <http://www.oreilly.com/pub/a/web2/archive/what-is-web-20.html> (viewed on August 19, 2015) – Title from the screen.

16. O'Shea T. Birkbeck Web Forum on Learning and Teaching [Electronic resource] / T. O'Shea. – Access mode: www.bbk.ac.uk/asd/view/view02.html (viewed on December 7, 2014) – Title from the screen.

17. Schmidt J. Blogging practices: An analytical framework / J. Schmidt // Journal of Computer-Mediated-Communication. – 2007. – Vol.12. – №4. – P.1409–1427.

Strashko I. V., Senior Lecturer, Chair of Romance and Germanic Philology, National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), iryana.strashko@gmail.com

Blogosphere as a new space of socio-cultural communication in the field of language education

The article presents the blogosphere as personal subjectivized virtual space, a manifestation of human being, which is a source of information, a means of expressing one's own opinion and a way of self-realization. The purpose of this paper is to detect the socio-cultural significance of blogosphere integration in the process of modern language education. The use of blogosphere potential in language education is an answer to the modern requirements for language learning, as now interpersonal communication is mainly integrated into the World Wide Web.

Keywords: *blogs, blogosphere, self-realization, self-representation, socio-cultural communication, social interaction, language education.*

Страшко И. В., старший преподаватель кафедры романо-германской филологии, Национальный педагогический университет им. М. П. Драгоманова (Украина, Киев), iryana.strashko@gmail.com

Блогосфера как новое пространство социокультурной коммуникации в сфере языкового образования

Рассматривается блогосфера как персональное субъективированное виртуальное пространство, проявление человеческого бытия, которое является источником информации, средством выражения собственного мнения и способом самореализации. Цель публикации – выявление социокультурной

значимости интегрирования блогосферы в процесс современного языкового образования. Использование потенциала блогосферы в языковом образовании – это ответ на современные требования языкового обучения, поскольку сегодняшнее межличностное общение в значительной степени интегрировано во Всемирную паутину.

Ключевые слова: *блог, блогосфера, самореализация, саморепрезентация, социокультурная коммуникация, социальное взаимодействие, языковое образование.*

* * *

УДК 37.111.11

Тарабасова Л. Г.,
доцент кафедры корекційної педагогіки,
Дніпропетровський обласний інститут післядипломної
педагогічної освіти (Україна, Дніпропетровськ),
kaf-kor-ped@yandex.ua

СПЕЦИФІКА ОРГАНІЗАЦІЇ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ДИТИНИ У СВІТОВІЙ ОСВІТНІЙ ПРАКТИЦІ

Наближенню вітчизняної педагогічної практики до європейських стандартів сприяє становлення і розвиток в Україні нової філософії освіти, суть якої полягає в утвердженні гуманістичної особистісно орієнтованої парадигми, погляду на дитинство як період найбільш сприятливий для розвитку особистості.

Модернізація української освіти підсилює значення альтернативних та інноваційних підходів, які можуть забезпечити цілісність процесів навчання, виховання і розвитку дітей та молоді, мають вагомий практичний результат, підтверджені часом. На основі філософсько-освітнього аналізу розкрито сутнісні характеристики життєдіяльності дитини в альтернативних освітніх системах Сходу і Заходу.

Ключові слова: *життєдіяльність, вальдорфська педагогіка, альтернативні, інноваційні системи.*

Як будь-який перехідний період, кінець ХХ – початок ХХІ століття характеризується суперечливими тенденціями, нестабільністю, змінами світоглядних позицій, переорієнтацією цінностей та пріоритетів. І це так чи інакше впливає на життя сучасної людини, безпосередньо стосується проблем освіти.

Сьогодні в освітній сфері на перший план виходять не просто відособлені філософські та педагогічні теорії, пов'язані лише концептуально, а й комплексні філософсько-освітні концепції, в переважній більшості випадків, замкнуті на конкретну педагогічну практику. Глобальна освітня тенденція ХХ століття, що переходить і в ХХІ століття, – це формування взаємозв'язку філософсько-освітньої методології, педагогічної теорії та освітньої практики в умовах практично необмеженого їх різноманіття.

Процес життєдіяльності дитини дошкільного віку у філософсько-освітньому контексті досліджено у працях: Л. С. Виготського, О. Л. Кононко, І. Д. Беха, Ж. Піаже, Р. Штейнера, М. Ібука, М. Хондзе, Т. Бьюзена, Дж. Дьюї та інших вітчизняних та зарубіжних вчених.

Мета дослідження: філософсько-освітній аналіз життєдіяльності дітей дошкільного віку в альтернативно-освітніх системах.

Аналізуючи основні методологічні засади вальдорфської педагогіки, слід зазначити, що вона спирається на цілісну систему розуміння природи людини, принципи людинознавства; в її основі лежить вчення про людину як носія тілесно-душевно-духовних сил, які у своїй єдності створюють умови для індивідуального розвитку та самореалізації.

Такий підхід у філософії визначається як антропологічний.

Пізнання природи дитини є одночасно метою, сенсом вихідним пунктом вальдорфської педагогіки, основою виховання, навчання.

Принципово важливим положенням антропософської педагогіки є ідея поступального і цілісного розвитку дитини, її нерозривного зв'язку із соціальним оточенням. Р. Штейнер охарактеризував дитину дошкільного віку як «суцільний орган чуття» [8, с. 23]. На те, що відбувається упродовж перших семи років життя дитини, налаштовується весь людський організм. Тому, коли дитина зростає біля гнівливого батька, чи під опікою гнівливого вихователя, її судинна система буде орієнтована на гнів, і це проявлятиметься упродовж всього життя – повідомляє Р. Штейнер у своїх лекціях [8, с. 43].

Людина, за твердженням Р. Штейнера, має не лише чуттєво видиме фізичне тіло, а й *надчуттєві органи* – ефірне тіло, астральне тіло і «Я» – тіло.

У педагогіці дошкільного дитинства основними є слова наслідування і приклад. За переконанням Р. Штейнера, дитина протягом перших семи років життя завдяки наслідуванню може засвоїти все необхідне для орієнтації в навколишньому середовищі, якщо бачить у ньому відповідні приклади. Крім вчинків, поведінки дорослих, на неї впливають також їхні думки і почуття. Отже, дитину формує все, що її оточує: предмети, думки, почуття, вчинки дорослих. Найменше впливають на дитину–дошкільника слова [8, с. 65].

Таким чином життєдіяльність дітей за антропософською педагогікою повинна проходити так, щоб дитина могла засвоїти все необхідне для орієнтації в навколишньому середовищі, бути чутливою до нового, здатною приймати рішення, брати на себе відповідальність за них та свої дії.

Не менш цікавими також є інші підходи щодо організації життєдіяльності особистості, які мають гуманістичне спрямування. Ідея гуманізації освітнього простору лежить в основі гуманістичних тенденцій в освіті Японії. В освітній стратегії держави головний акцент робиться на тому, що кожна дитина цінна сама по собі, незалежно від її характеристик та здібностей. Висока якість життя японців має в своїй основі надзвичайний статус освіти, побудованої за принципом гуманізму та дитиноцентризму. Повага до людини, її суб'єктивності пронизує всю життєдіяльність японців, починаючи з дошкільного віку, і є основним принципом освіти. Гуманістичний принцип освіти в Японії проголошує: «Необдарованих дітей немає!».

Широко відомий як у Японії так і в усьому світі метод С. Судзукі навчання гри на скрипці можна сформулювати так: почати навчання якомога раніше і займатися якнайбільше з мудрими педагогами. За дотримання цих правил, – зазначав С. Судзукі, – талант буде притаманний усім дітям. «На кожному живому дереві з'являється бруньки і чудові квіти – так визначено природою. Кожна людина має дотримуватися законів природи й приносити плоди!», казав цей мудрий педагог [6, с. 7].

Він виявив, що різниця між здібними та нездібними дітьми дуже велика в старших класах і тому вирішив спробувати займатися з дітьми більш молодшого віку, а потім з самими маленькими, поступово знижуючи вік дітей, яких навчав. Він вірив, що кожна дитина здатна до навчання, музика – не таїнство, а музичні таланти є в багатьох. І головне: як будь-які здібності, їх можна

розвинути. За умови правильного підходу кожна дитина може навчитися розуміти музику і виконувати музичні твори. Ця ідея зародилася у нього в 1931 р. і лягла в основу створеної ним методики музичної освіти дітей – «Виховання талантів» [1, с. 12].

За цією методикою музичну освіту варто починати з раннього віку радить С. Судзукі. Саме в цей період відбувається засвоєння рідної мови, а значить слух, голос, і мозок дитини налаштовані на те, щоб вбирати і копіювати. Тому в основу свого методу С. Судзукі ставить асоціювання з процесом дитячого сприймання материнської мови. Малі діти здатні розрізняти й відтворювати найтонші нюанси усного мовлення. Він довів що малюк точно так само може впізнавати і розрізняти музичні звуки. Для цього необхідне постійне слухання.

Методика «Виховання талантів» – це ціла філософія, що включає погляди на виховання і розвиток дитини. Коли мами запитували доктора Судзукі: «Чи вийде що–небудь з моєї дитини?», – він, як правило, відповідав: «нічого». І коли бачив розчарування матері, додавав: «Він стане не чим–то, а прекрасною людиною». Не варто вимагати від дитини, щоб вона стала професійним музикантом. Людина з добрим і чистим серцем завжди знайде своє щастя. Єдина турбота батьків – виховати дитину чесною людиною, щоб в неї були чисті помисли і благородне серце. У своїй педагогічній діяльності С. Судзукі керувався кредом: «Спочатку – характер, а потім здібності». Він мріяв, перш за все, зростити добрих громадян своєї країни з найвищими моральними якостями [1, с. 15].

Директор організації «Виховання талантів» та виконуючий обов'язки директора Асоціації раннього розвитку М. Ібука в своїй книзі «Після трьох уже пізно» пропонує змінити не зміст, а спосіб навчання дитини [4]. М. Ібука робить висновок, що здібності та характер людини не передбачені від народження, а в значній мірі формуються в певній період його життя. Дослідження фізіології мозку, коли зв'язки між клітинами мозку формуються найактивніше (період від народження і до 3–х років, приблизно 70–80%) та дослідження дитячої психології показали, що ключ до розвитку розумових здібностей дитини – це його особистий досвід пізнання в перші три роки життя, тобто в період розвитку мозкових клітин [4, с. 43].

Японські педагоги розглядають виховання в колективі як основну умову демократичного виховання дітей. Дитячий колектив є моделлю суспільства. Вихователі цілеспрямовано формують таку систему стосунків, яка є зразком вільного суспільства [7, с. 31].

Проблема колективу включає основні поняття сучасного буття, які визначені в демократичній конституції, як мир, демократія, народовластя, права людини. Дитячий колектив необхідно організувати так щоб не лише індивідуальні здібності кожної дитини отримали найбільш повне втілення, але й щоб кожна дитина незалежно від рівня розвитку, отримала досвід виконання будь-якої ролі в колективі однолітків.

Важливим є питання перебування в дошкільних закладах фізично неповноцінних дітей. Важливо діяти так, щоб не виокремлювати дітей–інвалідів. Якщо ці діти звикнуть постійно користуватися послугами інших, це не принесе користі їх розвитку. Ітога Кадзуо говорив: «Не світло людства – дітям–інвалідам, а дітей–інвалідів – світлу людства» [7, с. 37]. Звичайно, інвалід потребує

допомоги але потрібно і від неповноцінних дітей як від рівноправних членів колективу вимагати допомоги здоровим дітям. В практиці дошкільного виховання, слід апелюючи до свідомості дітей, виховувати в них доброзичливе ставлення до неповноцінних людей.

Серед важливих напрямків організації життєдіяльності особистості є програма «Крок за кроком», що створює фундамент для формування знань, та вмінь, які мають життєве значення для того, щоб діти успішно долали проблеми та які будуть їм потрібні у двадцять першому столітті. Програма створена за підтримки фонду Д. Сороса (Інститут Відкритого Суспільства) є мережею функцій, програм та інститутів, заснованих та підтриманих Д. Соросом для сприяння розвитку відкритих суспільств у всьому світі, особливо в колишніх комуністичних країнах Центральної та Східної Європи та колишнього Радянського Союзу.

Спрямованість програми на розвиток передбачає допомогу дітям у пошуку відповіді на свої власні запитання. Коли діти ставлять запитання, їх інтерес, мотивація, увага є автоматичними. Роль учителя полягає в знаходженні шляхів до отримання відповіді, що задовольнили б дитину. Через практичні заняття, що підтримують розвиток, вчителі можуть знайти ту середину, яка задовольнить навчальну ситуацію.

Засновник прогресивної освіти Дж. Дьюї, підкреслював, що освіта повинна розглядатися як процес життя, а не підготовки до майбутнього життя [2, с. 76]. Дж. Дьюї доводив, що освіта як підготовка до дорослого життя «заперечує внутрішній ентузіазм і природність, які діти приносять з собою до школи, і відволікає увагу від тих дітей, які виявляють інтерес і здібності до більш абстрактного розуміння того, що вони можуть захотіти робити в майбутньому» [3].

Щоб підготувати дітей до завдань, що постануть перед ними в майбутньому, програма «Крок за кроком» орієнтує на навчання упродовж життя. Автори програми вважають, що розвиток міцної бази для безперервного навчання протягом усього життя є дуже важливим для сьогоденних дітей [5]. Програма розроблена для того, щоб дати кожній дитині змогу стати активним членом суспільства в новому світі.

Розглянувши окремі альтернативні освітні традиції Сходу і Заходу, спрямовані на організацію продуктивної життєдіяльності дитини, можна побачити, що всі вони по різному підходять до вирішення провідного завдання сучасної гуманістичної педагогіки – розвитку цілісної, гармонійної, життєвокомпетентної особистості.

Список використаних джерел

1. Біла І. Гуманістичні тенденції освіти Японії [Текст] / І. Біла // Дошкільне виховання. – 2011. – №6. – С.11–16.
2. Дьюї Дж. Общество и его проблемы [Текст] / Дж. Дьюї. – М.: Идея-Пресс, 2002. – 162 с.
3. Дьюї Дж. От ребенка – к миру, от мира – к ребенку [Текст] / Дж. Дьюї. – М.: Карапуз, 2009. – 350 с.
4. Ибука М. После трех уже поздно [Текст] / Масару Ибука; [пер. с англ. Н. Перовой]. – М.: Альпина нон-фикшн, 2011. – 224 с.
5. Програма «Перші кроки». Міжнародний фонд «Відродження». Особистісно-орієнтоване навчання дітей 3–6 років. У співробітництві з Open Society Institute, Children's Resources. International, Inc.
6. Судзюки С. Взращивание с любовью [Текст]: Классический подход к воспитанию талантов / С. Судзюки; пер. с англ. – Минск: ООО «Попурри», 2005. – 192 с.

7. Хондзе М. Как организовать коллектив дошкольников [Текст] / М. Хондзе, Т. Сисида, М. Исикава. – Пер. с япон. – М.: Педагогика, 1991. – 152 с.

8. Штейнер Р. Педагогика, основанная на познании человека [Текст]. Переводы из полного издания трудов / Р. Штейнер. – М.: Парсифаль, 1996. – 123 с.

References

1. Bila I. Gumanistychni tendencii osvity Japonii [Текст] / I. Bila // Doshkil'ne vyhovannja. – 2011. – №6. – С.11–16.
2. D'jui Dzh. Obshestvo i ego problemy [Текст] / Dzh. D'jui. – М.: Ideja-Press, 2002. – 162 s.
3. D'jui Dzh. Ot rebenka – k miru, ot mira – k rebenku [Текст] / Dzh. D'jui. – М.: Karapuz, 2009. – 350 s.
4. Ibuka M. Posle treh uzhe pozdno [Текст] / Masaru Ibuka; [per. s angl. N. Perovoj]. – М.: Al'pina non-fikshn, 2011. – 224 s.
5. Programa «Pershi kroky». Mizhnarodnyj fond «Vidrodzhennja». Osobystisno-orijentovane navchannja ditej 3–6 rokov. U spivrobitynctvi z Open Society Institute, Children's Resources. International, Inc.
6. Sudzuki S. Vzrashhivanie s ljubov'ju [Текст]: Klassicheskiy podhod k vospitaniju talantov / S. Sudzuki; per. s angl. – Minsk: OOO «Popurri», 2005. – 192 s.
7. Hondze M. Kak organizovat' kolektiv doshkol'nikov [Текст] / M. Hondze, T. Sisido, M. Isikava. – Per. s japon. – М.: Pedagogika, 1991. – 152 s.
8. Shtejner R. Pedagogika, osnovannaja na poznanii cheloveka [Текст]. Perevody iz polnogo izdaniya trudov / R. Shtejner. – М.: Parsifal', 1996. – 123 s.

Tarabosova L. G., associate Professor of the Department of correctional pedagogy, Dnipropetrovsk regional Institute of postgraduate pedagogical education (Ukraine, Dnipropetrovsk), kaf-kor-ped@yandex.ua

A specific of organization of vital functions of child is in world educational practice

To approaching of home pedagogical practice to European standards, becoming and development promotes in Ukraine of new philosophy of education, essence of that consists in claim of the humanistic personality oriented paradigm, look to childhood as a period is most favorable for development of personality.

Modernisation of Ukrainian education strengthened the values of alternative and innovative approaches, that can provide integrity of processes of studies, education and development of children and young people, have the ponderable practical results confirmed sometimes. On the basis of philosophical-educational analysis essence descriptions of vital functions of child are exposed in the alternative educational systems of East and the West.

Reformation of the system of preschool education on principles of the personality-oriented approach actualization the necessity of strengthening of attention of scientists and teachers to forming of child as an active subject of vital functions, apt at elementary forms responsible self-determination.

Especially it becomes actual in the conditions of globalization of society and education. Generalization of different theoretical approaches to the problem of vital functions of children of preschool age allows to assert, that in the process of vital functions a child accumulates individual experience of social behavior, forming of personality norms, persuasions.

Keywords: livelihoods, Waldorf pedagogy, alternative, innovative system.

Tarabosova L. G., доцент кафедри коррекційної педагогіки, Дніпропетровський обласний інститут післядипломного педагогічного образования (Україна, Дніпропетровськ), kaf-kor-ped@yandex.ua

Специфика организации жизнедеятельности ребенка в мировой образовательной практике

Приближению отечественной педагогической практики к европейским стандартам способствует становление и развитие в Украине новой философии образования, суть которой заключается в утверждении гуманистической личностно ориентированной парадигмы, точки зрения на детство как период наиболее благоприятный для развития личности.

Модернизация украинского образования усилила значение альтернативных и инновационных подходов, которые могут обеспечить целостность процессов обучения, воспитания и развития детей и молодежи, имеют весомые практические результаты, подтвержденные временем. На основе философско-образовательного анализа раскрыты сущностные характеристики жизнедеятельности ребенка в альтернативных образовательных системах Востока и Запада.

Ключевые слова: жизнедеятельность, вальдорфская педагогика, альтернативные, инновационные системы.

* * *

УДК [277.4+279.13/.15](477.85)«1944/1985»

Боднар В. В.,
здобувач кафедри культурології, релігієзнавства
та теології філософсько-теологічного факультету,
Чернівецький національний університет ім. Юрія
Федьковича (Україна, Чернівці), skiff24@ukr.net

ТРАНСФОРМАЦІЇ РЕЛІГІЙНОГО ЖИТТЯ ЄВАНГЕЛЬСЬКИХ ЦЕРКОВ (ЄХБ, АСД ТА ХВЄП) В ЧЕРНІВЕЦЬКІЙ ОБЛАСТІ В УМОВАХ РАДЯНСЬКОЇ ПОЛІТИКИ АТЕЇЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА (1944–1985 РР.)

Висвітлюються прийоми руйнування радянською владою євангельських церков (євангельських християн-баптистів, адвентистів сьомого дня, християн віри євангельської (п'ятидесятників)) на Буковині та боротьба вірян за їх збереження.

Ключові слова: євангельські християни-баптисти, адвентисти сьомого дня, християни віри євангельської (п'ятидесятники), радянська влада.

Необхідність вивчення специфіки функціонування релігійних організацій в динаміці історичних трансформацій визначається характерними особливостями і проблемами діяльності релігійних організацій у конфесійному просторі сучасної України. Для їх глибшого розуміння та подальшого визначення складних причин і коренів минулого потрібно з'ясувати специфіку регіональної діяльності релігійних віровчень. До таких регіонів належить і Буковина. Сьогодні церковні інституції краю, долаючи наслідки радянського антирелігійного тиску, активно інтегруються в національний духовно-культурний простір та стали на шлях дієвого пошуку нових духовно-організаційних форм виховання підростаючого покоління, вирішення проблем консолідації українського соціуму в рамках сучасних подій.

Проблема збереження етноконфесійної ідентичності церковно-релігійного життя Чернівецької області в умовах радянської влади попри всю динамічність сучасної української релігієзнавчої думки все ще належить до маловивчених. На це є низка суб'єктивних і об'єктивних причин. Зрозуміло, що у радянський період не могли бути написані узагальнюючі монографії з історії Української Церкви. Якщо і були такі видання, то вони носили заідеологізований характер. Майже у кожному виданні радянські дослідники наголошували на антидержавній ролі «протестантських сект» у країні.

На Буковині видано декілька книг з історії євангельського руху у зазначений період. Тут активно поширювали видання М. Жукалюка «Крізь бурі, шторми, лихоліття». У них автор детально описав репресії органів влади над членами цієї церкви. Його перу належить також «Історія Церкви християн Адвентистів сьомого дня в Україні» [1; 2]. Цікава робота Д. Чернописького «Життя віруючих на Буковині 1914–1994» [5], у якій подано нарис з історії братства Євангельських християн-баптистів на Буковині впродовж сімдесяти років.

Серед віруючих Свідків Єгови у краї поширювалося видання «Сторожова башта» – невеликий російськомовний журнал, який містив статті на теми морального виховання людини у контексті догматичних принципів єговізму.

Великий масив інформації про тогочасні події міститься в архівних матеріалах Чернівецького обласного державного архіву (ЧОДА). Це різнопланові структурні джерела, які висвітлюють передусім політику центральних органів радянської влади щодо протестантських організацій області і дають можливість простежити ступінь втручання радянської влади у релігійні справи

конфесій, безправність народних мас перед тоталітарним режимом, окреслити механізми репресивної політики влади та процесу ліквідації церков на Буковині, координаційної політики партії у цьому руслі. На основі цих та інших даних ставимо за завдання поглибити знання про діяльність протестантських організацій на Буковині з метою використання матеріалу для написання осучасненого підручника з курсу «Релігієзнавство» та інших видань.

Отже протестантські течії набули розповсюдження на Буковині на початку ХХ століття, оскільки легко сприймалися завдяки простоті та доступності богослужінь для пересічних людей. Найбільшою за кількістю прихильників серед них була Церква Євангельських християн-баптистів.

У післявоєнний період на Буковині було зареєстровано 46 общин ЄХБ. Їх обслуговували 45 пресвітерів, серед яких вирізнявся Зенон Голик із с. Вікно. Як здібний організатор, він мав вплив на всю область. При ньому постійно зростала кількість общин. ЄХБ активно боролися за повернення молитовних будинків, конфіскованих у них владою з її приходом у край, так як віряни не могли змиритися з тим, що їм ніде молитися, а їх нерухоме майно використовується владою під спортзали, клуби, магазини тощо [6, арк. 122].

З метою повернення своїх церков, керівники та активісти ЄХБ придумували різні форми протесту, які змушували владу рахуватись із віруючими. Так, 6–7 травня 1956 р. у Чернівцях баптисти сміливо вивісили лозунг «Христос помер» і провели зібрання, на яке прийшло близько 200 осіб молоді [6, арк. 87].

Різноманітні форми громадсько-публічної діяльності радянської влади, закриття храмів традиційних церков призводили до збільшення протестантських громад [4, с. 9]. Станом на 13 серпня 1958 р. громади ЄХБ у Чернівецькій області налічували в 11 районах 4300 віруючих. Збільшилась кількість проповідників. Якщо в 1954 р. один проповідник припадав на 16–17 осіб, то 1958 р. – на 11–12 вірних.

Традиційною для діяльності баптистів була їх активна церковна позиція. Зокрема, 7 жовтня 1966 р. ЄХБ Буковини готувалися до Всесоюзного з'їзду церков. Віруючі на зборах обговорювали питання з'їзду й підготували делегатам наказ, який засвідчував про їх розуміння значення баптизму у поширенні віри, організації структур, ролі української мови у вивченні Святого Письма. Додамо, що на Всесоюзний з'їзд ЄХБ, відповідно до квоти від Чернівецької області, обрано 94 делегати, а Івано-Франківської – лише 9, позаяк ЄХБ там не були поширеними.

Після проведеного з'їзду партійні чиновники за завдання райкомів партії почали проводити з віруючими збори, читати лекції про внутрішню і зовнішню політику КПРС, суворіше карати місцевих активістів ЄХБ. Проте в таких диспутах доволі часто члени ЄХБ перемагали лекторів, що викликало лише насмішки з боку віруючих [5, с. 17–31]. На місцях намагались ізолювати активістів Ради церков. З ними проводилась індивідуальна робота та застосовувався адміністративний тиск. Незабаром учасники Ради церков ЄХБ почали арештовувати і судити [7, арк. 33, 35].

Постійно з обласного центру в райони надсилалися інформаційні листи з вимогою припинення баптистської

діяльності окремих робітників серед трудових колективів. У 1972 р. по області пройшла серія відмов щодо надання права реєстрації віруючим. Аналізуючи кількість адміністративних стягнень на представників протестантських організацій краю, можна зробити висновок, що найбільше серед них карали віруючих ЄХБ, оскільки їх громади були найчисельнішими та найактивнішими в місіонерській діяльності. Так, у 1973 р. в Кельменецькому районі з 19 справ 10 припадало на членів ЄХБ, у Новоселицькому – з 28 справ половина, у Хотинському – з 17 випадків оштрафовано 12 осіб ЄХБ [10, арк. 113, 117].

Відмова віруючим ЄХБ від реєстрації, суворі адміністративні заходи контролю за діяльністю спонукала людей до пошуку нових будинків, де б можна було збиратися без контролю влади, тобто нелегально. Також влада суворо контролювала підбір кандидатів на посади старших пресвітерів ЄХБ [10, арк. 92–93].

З метою морального очорнення баптизму апарат уповноваженого області намагався використати трагічні випадки з особистого життя віруючих, (наприклад убивства, крадіжки, інші правопорушення). На початку 80–х рр. XX ст. починалася нова хвиля вимог щодо повернення відібраних у баптистів будинків, які тепер звучали вимогливіше, гостріше і з осудом радянської влади. А з посиленням атеїстичного виховання баптисти, крім активної діяльності з повернення культових споруд, почали також критикувати радянську владу за впровадження нових громадянських обрядів.

Не бажаючи користися радянській владі, серед баптистів кінця 70–х років XX ст. продовжували діяти групи т.зв. «розкольників», які не погоджувались із курсом ВР ЄХБ, зокрема Братським повідомленням Президії ВР ЄХБ від 5 грудня 1977 р. щодо оцінки керівництвом ВР ЄХБ святкування 60–річчя СРСР. На Буковині викликало різке невдоволення привітання на адресу влади [13, арк. 90].

Рада церков ЄХБ почала підпільно передрукувати деякі книги, що вийшли за кордоном. Автора однієї з таких, виданої у друкарні «Християнин» (органі РЦ ЄХБ) під назвою «Чи існує загробне життя», П. І. Рагозіна працівники КДБ характеризували як спеціаліста з «ідеологічних диверсій в країнах соціалізму» [13, арк. 90]. Так звані баптисти–«розкольники» вимагали від влади дозволу на реєстрацію. З цією метою провели у Москві перед будівлею ЦК КПРС масове зібрання.

Підсумовуючи етап переслідування радянською владою Євангельських християн–баптистів, відзначимо їх як одних із найбільш переслідуваних і репресованих у 1944–1985 рр. Проте, незважаючи на важкі умови діяльності, ЄХБ не тільки зберегли свої структури, а навпаки, відродились і створили нові.

Серед усіх протестантських деномінацій ЄХБ була однією з найрозгалуженіших і міцних організацій, які не піддавались радянській владі на тотальне знищення. Релігійні переконання, віра в Бога, дух, який загартовувався у повсякденній боротьбі за право молитися, створили з баптистів одну з найсильніших структур протестантизму на Буковині, яку не в силі була побороти радянська влада.

Друге місце серед євангельських церков за чисельністю та активністю в релігійному житті краю займали адвентистські. У Чернівецькій області вони виникли у 1911 р. і відтоді невпинно зростали. У міжвоєнний період XX ст. постійно переслідувались румунською владою, а в післявоєнний – радянською, тому в одинадцяти районах області функціонувало лише 20 общин АСД кількістю 1850 осіб, діяльність яких забезпечували 20 пресвітерів.

Базовою общиною АСД в області вважалася Чернівецька громада (вул. Заньковецької, 8), заснована в 1924 р. У 1948 р. адвентисти перереєструвалися й налічували 155 осіб, їхня кількість постійно збільшувалася. Радянська влада з метою ескалації конфлікту на релігійній основі молитовний будинок у 1952 р. конфіскувала і передала мешканцям під житлові приміщення. Юридичні перешкоди й гоніння не зупиняли адвентистів і вони продовжували місіонерську діяльність. Завдяки цьому в 1955 р. до лав громади прийнято 111 нових членів, у 1956 р. – 78 [6, арк. 156].

Сильною стороною АСД було вміння працювати з церковними кадрами. Так, найвідомішим пресвітером АСД в області був М. Л. Вовк, який, на відміну від пресвітера ЄХБ З. Голика, з владою обходився незалежно і на «екстремістські» дії своїх підопічних не реагував, – зауважував уповноважений Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області [6, арк. 177]. У 1957 р. «реєструвалися» збори адвентистів на окремих квартирах, де вивчали пісні, вірші та Біблію. Владі це не подобалося, адже вона втрачала контроль над їх діяльністю [6, арк. 179]. Пресвітери Л. І. Белінський і М. Л. Вовк наприкінці 1959 р. створили нелегальний керівний центр АСД «Комітет», за посередництвом якого намагалися вивести з–під контролю радянської влади усі общини АСД в області й відверто закликали людей не підпорядковуватися державним органам. Найбільш поширеною формою переслідування віруючих АСД, крім зняття з реєстрації, були штрафи. Так, у 1960 р. оштрафували в розмірі 10 крб. у Довгопіллі – 6 осіб, Дихтинці – 4, Киселицях – 3, Плоскій – 3, та ін. Водночас продовжувалися привселюдні судилища над членами АСД.

Ці та інші негативні явища спонукали членів АСД не реєструватися і переходити у підпілля. Частина адвентистів перейшли до структур адвентистів–«реформістів», яких налічувалося у Чернівецькій області 8 груп у 8 селах (180 членів та 15 осіб активу).

До Чернівецької общини АСД, як однієї з найчисельнішої в Україні, для обміну досвідом роботи постійно навідувалися пресвітери з Молдавії [9, арк. 37–38]. Спілкування з братами по вірі з інших регіонів та країн породжувало в частини АСД Буковини впевненість у необхідності активізації і продовження боротьби з владою.

Уповноважений Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області, як інструмент тиску, вимагав обкладати податком пресвітерів, відшукувати ситуації для адміністративних стягнень тощо. Проте залякування не досягли своєї мети, і пресвітери ще більше озлоблювались проти влади.

Основний наголос у своїй роботі адвентисти робили на молодь. На початку 70–х років секретар Чернівецької общини АСД Андрійчук придбав друкарську машинку, на якій друкував різні заяви на адресу влади, літературу, видання Єлени Уайт. Друкарські засоби зберігалися у багатьох віруючих, і оперативники КДБ намагалися їх встановити, ідентифікувати та вилучити [9, арк. 182]. Наступу атеїстичних сил адвентисти протиставили масові моління і заявили, що будуть і надалі так продовжувати, бо це не суперечить їх «Божому наміру». Влада намагалася їх компрометувати, але безуспішно.

У цьому ж руслі апарат уповноваженого, КДБ намагалися вербувати іноземних туристів, які б погодилися за відповідну платню після повернення до країни громадянства виступити з осудом емігрантських

настроїв радянських адвентистів. Саме так виконав завдання віце-президент Всесвітньої генеральної асамблеї АСД Лоне, який під впливом лояльних до радянської влади керівників громад АСД виступив із закликами про дотримання законодавства про культу, а після виїзду з СРСР опублікував позитивну статтю про свободу совісті в СРСР і зокрема в Чернівецькій області [12, арк. 1–5].

Варто згадати, що з 15 січня по 23 березня 1979 р. у Ташкенті проходив судовий процес над лідером «Всесоюзної Церкви Вірних і Вільних АСД» В. А. Шелковим і трьома його співробітниками. Це був четвертий процес над лідером АСД, який відмучився у радянських тюрмах і концтаборах за християнські переконання 23 роки. 83-літнього старця суд засудив до п'ятилітнього ув'язнення суворого режиму, де він загинув як мученик.

На Буковині адвентисти були обізнані щодо процесу над В. А. Шелковим з нелегальних брошур під назвою «Відкритий лист №11», які розповсюджувалися краєм [3, с. 23–27]. За кілька років у адвентистському середовищі Буковини визріла група із 400 осіб шелковського напрямку. Найбільше їх з'явилося у Хотинському районі, всього 275 осіб. Група вимагала відновити добре ім'я В. А. Шелкова, засудити репресії проти віруючих, припинити проти них підслуховування, перлюстрацію, дискримінацію у сфері праці, освіти тощо.

Адвентисти сьомого дня користувалися матеріальною і дипломатичною підтримкою одновірців із західних країн. Особливістю служіння АСД і зростання їх кадрів було уміння працювати з дітьми, захоплювати їх різними формами релігійної діяльності, а також взаємоповага і підтримка віруючих в особистому житті. У цей час у країні рад починався період перебудови М. Горбачова, і багато різних питань щодо заборони діяльності АСД відпадали самі по собі. Початковий етап горбачовської гласності та демократизації багато в чому сприяв критиці адвентистами радянської політичної і релігійної системи, не боячись при цьому репресій.

Як і інші протестантські течії, п'ятидесятники не були традиційними для Буковини, а заявили про себе на території області у 30-х роках ХХ ст. під впливом місіонерів з Румунії [4, с. 15–16]. В області діяли течії воронаєвського напрямку, а також незначна кількість п'ятидесятників-сіоністів, які намагалися з'єднати догмати християнства та іудаїзму [12, арк. 24].

У 1945 р. уповноважені Ради у справах релігійних культів домоглися входження Християн віри євангельської (п'ятидесятників) до складу Євангельських християн-баптистів, оскільки їх віровчення є спорідненими. Таке об'єднання полегшувало радянській владі здійснювати контроль за двома напрямками протестантської релігії. Однак не всі члени ХВСП поставились позитивно до об'єднання. Учасники, які не сприйняли укрупнення, почали збиратися нелегально, пророкували падіння Радянського Союзу. Про ХВСП у владних характеристиках говорилося, що вони «крайне реакційного спрямування, не захищають батьківщину у збройних силах СРСР, не беруть участі у громадському житті і не ресструються».

За активну діяльність у місіонерській справі ХВСП, розвитку ідеї та спробі цілеспрямованого розриву п'ятидесятників з СХБ влада почала карати ув'язненням найбільш «радикальних» членів. Активнішої форми набирало негласне спостереження за активістами релігійних громад. Зокрема, проводились спостереження за

«нелегальними» зборами представників ХВСП. Незважаючи на сильний терор, п'ятидесятники продовжували відстоювати свої права. Віруючі чинили спроби повернути незаконно націоналізоване майно, зверталися із заявами про повернення конфіскованих молитовних будинків, проте їхні дії і наміри рішуче припинялися.

Станом справ навколо п'ятидесятників цікавилися делегації із зарубіжжя. Так, у період з 3 по 7 липня 1973 р. в Чернівцях перебували туристи із закордонної місії духовного центру ХВСП (США) Андрій Давидюк, його син Джордж і дочка Розалія, зять Іван Попович і друзі по поїзді – Павло Кисленко, Семен Степан. На зустріч з ними приїхало багато п'ятидесятників, але прорадянські налаштований старший пресвітер, щоб уникнути активізації антирадянських настроїв у громаді та небажаних наслідків для себе, поспішив закрити збори [8, арк. 6].

У вісімдесятих роках апарат уповноваженого Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області вирішив з'ясувати достовірні статистичні дані стосовно кількості груп ХВСП. Для цього розроблено «пам'ятку по перевірці», у якій передбачено необхідність з'ясування відповідей на такі питання: хто стоїть на чолі громади, де проходять моління, чи зареєстрований молитовний будинок, організовано спостереження чи за конфесією, факти «пособництва» віруючим з боку невіруючих і, нарешті, чи слухались ці питання на засіданнях адміністративних органів.

Критична межа гонінь стосовно ХВСП спостерігалась на початку 80-х рр., коли арешти, тиск та інші методи боротьби розгорнулися з новою силою (у 1982 р. з громади ХВСП с. Дубівка (74 чол.) засудили ще двох активістів). Переслідування віруючих села сприяли зародженню еміграційних настроїв. Віруючі почали писати до Верховної Ради СРСР прохання дозволити їм виїхати до однієї з капіталістичних країн, де не забороняють молитися. Поява емігрантських настроїв неабияк злякала радянську владу, яка не могла дозволити собі такого сорому на світовій арені. Адже ніхто не може втікати з країни «свободи, рівності і соціальної справедливості» [11, арк. 225–229].

Влада намагалася розробити методику протистояння емігрантським намірам, серед яких наголошували на таких основних моментах: встановлювати джерела розповсюдження настроїв, організаторів, уникати фактів утисків, щоб не допускати створення у середовищі ХВСП образу мучеників за віру, готувати окремих віруючих до публічного осудження, закріпити за ними агітаторів-агентів, проводити контрпропагандистські заходи [11, арк. 265–266].

Отже, Християни віри євангельської (п'ятидесятники) у радянський період були однією з активних протестантських конфесій, які створювали для радянської влади відчутні проблеми і не давали можливості реалізувати програму партії з викорінення релігійності, як пережитку капіталістичного суспільства серед населення соціалістичної держави.

Підсумовуючи відзначаємо, що спільною рисою євангельських течій на Буковині була їхня поява у міжвоєнний період ХХ ст., куди їх принесли з собою буковинські військовополонені, повертаючись додому після Першої світової війни. Всі вони проголошували свою ортодоксальність від Христових часів, а догматику вибудовували на Старому і Новому Завітах Біблії і майже ідентично трактували Євангеліє, тому й називаються євангельськими. За радянських часів представники

евангельських церков сміливо обороняли Боже Слово, за що викликали насібешквалкритики і переслідувань. Репресуючи представників євангелізму, владні чиновники називали їх «сектантами». Віруючих штрафували, привселюдно судили, здійснювали несанкціоновані обшуки, звільняли з роботи, принижували у школі дітей тощо. Буковинські євангелісти, як ні одна конфесія, захищали маєстат віруючої людини. У християнському дусі виховували дітей, захищали їхню гідність і честь. Сміливо критикували стан свободи совісті в СРСР, внутрішню і зовнішню політику держави. Каральні органи змушені були перед лицем світової громадськості лібералізувати деякі свої дії, усвідомлюючи, що в'язницями віруючих не залакати, адже вони і там пропагуватимуть християнські ідеї. Однак довголітня атеїстична практика по вихованню молодого покоління не приносила для влади потрібних результатів. Кадри втомилися займатися справою, яку абсолютно не сприймав український народ. Атеїстична робота поступово згасала, зводилася до формалізму, який уже ніхто не в силі був виправити. В кінцевому підсумку атеїстичне виховання зазнало краху, а у свідомості старшого покоління антирелігійна діяльність і переслідування, з яскраво вираженим цинізмом і духовним запустінням, залишилися як жахливий спогад про тоталітарну радянську державу.

Список використаних джерел

1. Жукалюк Н. История Церкви христиан Адвентистов седьмого дня в Украине [Текст] / Н. Жукалюк, В. Любашенко. – К.: Джерело життя, 2003. – 320 с.
2. Жукалюк М. Криз'я бурі, шторми, лихоліття [Текст] / М. Жукалюк. – К.: Джерело життя, 2009. – 544 с.
3. Открытое письмо №11 «Госатеистический суд над служителями и членами Всесоюзной церкви верных и свободных Адвентистов седьмого дня». – В-во «Верный свидетель», 1980. – 28 с.
4. Лешан В. И. Лики христианского сектанства // В. И. Лешан. – К.: Издательство политической литературы, 1968. – 208 с.
5. Чернописский Д. С. Жизнь верующих Буковины 1914–1994 // Д. С. Чернописский. – Рівне: Християнський благодійний видавничий фонд, 1995. – 128 с.
6. Державний архів Чернівецької області. – Ф.1. – Оп.2. – Спр.2467. Докладные, записки, информационные доклады уполномоченных Советов по делам религиозных культов и по делам православной церкви в Черновицкой области о проделанной работе, 20.05.1956–20.11.1956. – 193 арк.
7. Там само. – Ф.623. – Оп.2. – Спр.4. Заявления и жалобы религиозных общин, священнослужителей и переписка по ним, 03.01.1945–25.12.1945. – 37 арк.
8. Там само. – Спр.216. Постановления и решения Совета по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР и областного совета народных депутатов по вопросам работы Уполномоченного Совета и деятельности церкви и духовенства, 30.06.1967–15.12.1967. – 15 арк.
9. Там само. – Спр.233. Документы о деятельности церкви и духовенства области (приказы, информации, сведения и др.), 07.02.1969–12.01.1970. – 401 арк.
10. Там само. – Спр.255. Документы о деятельности церкви и духовенства области (информации, справки, сведения), 25.01.1973–21.01.1974. – 286 арк.
11. Там само. – Спр.282. Документы о деятельности церкви и духовенства области (информации, справки и др.), 06.01.1978–26.12.1978. – 286 арк.
12. Там само. – Спр.319. Справка о результатах проверки выполнения решения Совета от 28 декабря 1977 г. «О работе аппарата уполномоченного Совета по делам религий при Совете Министров УССР по Черновицкой области с иностранными религиозными делегациями, духовенством и мерах по усилению борьбы с зарубежной религиозной пропагандой», 26.08.1982. – 5 арк.
13. Там само. – Спр.322. Информации и справки о деятельности церкви и духовенства области, о состоянии по наблюдению законодательства о религиозных культах, 17.01.1983–19.03.1984. – 181 арк.

References

1. Zhukaljuk N. Istorija Cerkvi hristian Adventistov sed'mogo dnja v Ukraine [Tekst] / N. Zhukaljuk, V. Ljubashhenko. – K.: Dzherelo zhyttja, 2003. – 320 s.
2. Zhukaljuk M. Kriz' buri, shtormy, lyholittja [Tekst] / M. Zhukaljuk. – K.: Dzherelo zhyttja, 2009. – 544 s.
3. Otkrytoe pis'mo №11 «Gosateisticheskij sud nad sluzhiteljami i chlenami Vsesojuznoj cerkvi vernyh i svobodnyh Adventistov sed'mogo dnja». – V-vo «Vernyj sviditel'», 1980. – 28 s.
4. Leshan V. I. Liki hristianskogo sektantstva // V. I. Leshan. – K.: Izdatel'stvo politicheskoy literatury, 1968. – 208 s.
5. Chornopys'kyj D. S. Zhyttja virujuchyh Bukovyny 1914–1994 // D. S. Chornopys'kyj. – Rivne: Hrystyjans'kyj blagodijnyj vydavnychyj fond, 1995. – 128 s.
6. Derzhavnyj arhiv Chernivec'koi oblasti. – F.1. – Op.2. – Spr.2467. Dokladnye, zapiski, informacionnye doklady upolnomochennyh Sovetov po delam religioznyh kul'tov i po delam pravoslavnoj cerkvi v Chernovickoj oblasti o prodelannoj rabote, 20.05.1956–20.11.1956. – 193 ark.
7. Tam samo. – F.623. – Op.2. – Spr.4. Zajavlenija i zhaloby religioznyh obshhin, svjashhenosluzhitelej i perepiska po nim, 03.01.1945–25.12.1945. – 37 ark.
8. Tam samo. – Spr.216. Postanovlenija i reshenija Soveta po delam russkoj pravoslavnoj cerkvi pri Sovete Ministrov SSSR i oblastnogo soveta narodnyh deputatov po voprosam raboty Upolnomochennogo Soveta i dejatel'nosti cerkvi i duhovenstva, 30.06.1967–15.12.1967. – 15 ark.
9. Tam samo. – Spr.233. Dokumenty o dejatel'nosti cerkvi i duhovenstv oblasti (prikazy, informacii, svedenija i dr.), 07.02.1969–12.01.1970. – 401 ark.
10. Tam samo. – Spr.255. Dokumenty o dejatel'nosti cerkvi i duhovenstv oblasti (informacii, spravki, svedenija), 25.01.1973–21.01.1974. – 286 ark.
11. Tam samo. – Spr.282. Dokumenty o dejatel'nosti cerkvi i duhovenstva oblasti (informacii, spravki i dr.), 06.01.1978–26.12.1978. – 286 ark.
12. Tam samo. – Spr.319. Spravka o rezul'tatah proverki vypolnenija reshenija Soveta ot 28 dekabrja 1977 g. «O rabote apparata upolnomochennogo Soveta po delam religij pri Sovete Ministrov USSR po Chernovickoj oblasti s inostrannymi religioznymi delegacijami, duhovenstvom i merah po usileniju bor'by s zarubezhnoj religioznoj propagandoj», 26.08.1982. – 5 ark.
13. Tam samo. – Spr.322. Informacii i spravki o dejatel'nosti cerkvi i duhovenstva oblasti, o sostojanii po sobljudeniju zakonodatel'stva o religioznyh kul'tah, 17.01.1983–19.03.1984. – 181 ark.

Bodnar V. B., the candidate for a degree of the academic department of cultural studies, religious studies and theology of philosophical and theological faculty of Chernivtsi National University named after Yuriy Fed'kovych (Ukraine, Chernivtsi), skiff24@ukr.net

Transformation of the religious life of evangelical churches (EChB, SDA, EChP) in the Chernivtsi region in the conditions of Soviet policy atheisation society (1944–1985)

In the article it is outlined the methods of destroying of the Soviet regime evangelical churches (Evangelical Christians–Baptists, Seventh Day Adventists, Evangelical Christians (Pentecostals)) in Bukovina and believers fight for their safety.

Keywords: Evangelical Christians–Baptists, Seventh–day Adventists Christians of Evangelical Faith (Pentecostals), the Soviet authorities.

Bodnar V. B., соискатель кафедры культурологии, религиоведения и теологии философско–теологического факультета, Черновицкий национальный университет им. Юрия Федьковича (Украина, Черновцы), skiff24@ukr.net

Трансформації релігійної життя євангельських церков (ЕХБ, АСД і ХВЕП) в Черновицькій області в умовах совєтської політики атеїзації общества (1944–1985 гг.)

Освещаются приемы разрушения советской властью евангельских церквей (евангельские христиане–баптисты, адвентисты седьмого дня, христиане веры евангельской (пятидесятники)) на Буковине и борьба верующих за их сохранение.

Ключевые слова: евангельские христиане–баптисты, адвентисты седьмого дня, христиане веры евангельской (пятидесятники), советская власть.

* * *

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК 37.03

Смола Л. Є.,
доктор політичних наук, професор кафедри
видавничої справи та редагування, НТУУ «КПІ»
(Україна, Київ), lid-leo@ukr.net

ІНФОРМАЦІЙНА ВІЙНА ЯК СКЛАДНИК ПОЛІТИЧНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Розглядається термін «інформаційна війна», цілі, способи та методи ведення. Доводиться необхідність теоретичного осмислення технологій застосування інструментів інформаційної війни. Наводяться приклади лінгвокультурологічного впливу на масову аудиторію. Розкриваються інструменти впровадження інформації в політичній комунікації. Стверджується, що прийоми та методи інформаційного протидіяння, які тривалий час використовувалися у воєнних конфліктах, успішно перенесені у політичну площину. Створення більш інтерактивних, інтегрованих із соціальними медіа форматів дозволить протидіяти інформаційній агресії.

Ключові слова: інформаційна війна, політична комунікація, мас-медіа, інформаційні технології, інформаційне протидіяння, медіапростір.

Стрімкість глобалізаційних процесів постіндустріальної цивілізації зумовлюють необхідність цілісного аналізу суспільних комунікацій та інформаційних процесів. Інформаційні технології стали детермінованим компонентом соціальної реальності, яка здійснює вагомий вплив на всі сфери суспільства. Оскільки в результаті інформаційної революції кардинально змінилися масштаби людської взаємодії, а інтенсивна інформатизація призвела до трансформації моделей взаємовідносин на політичному полі та нових способів організації політичного дискурсу. Швидкість поширення інформації та масштабність охоплення аудиторії перетворили інтернет на ефективний інструмент політичної боротьби. Використання електронних мас-медіа, соціальних мереж, блогів, відкритих діючих web-сторінок дало можливість ефективно застосовувати нові способи політичної комунікації. Такі перспективи створили нові форми комунікації у сфері публічної політики та відкрили «гіперреальність» (за Ж. Бодріаром). Ці ж інновації не тільки віртуалізували політичний простір, але й створили широке підґрунтя для застосування методів та прийомів інформаційної війни в політичній взаємодії.

Слід зазначити, що в науковій літературі досі не узгоджені дефініції та використовується низка різних трактувань «інформаційної війни». Необхідно погодитися з позицією дослідника В. Цимбала щодо широкого та вузького підходів до аналізу цього поняття. В найбільш широкому сенсі, інформаційну війну слід визначати як один із способів протистояння між державами у мирний час, де об'єктами впливу є військовослужбовці та цивільне населення і суспільство, в цілому: державні структури, органи управління, наука, культура тощо. У вузькому розумінні – це спосіб досягнення переваги над противником у процесі отримання та використання інформації для напрацювання ефективних рішень і тим самим отримання переваги над опонентом [1, с. 35]. Однак метою інформаційної війни завжди є інформаційне домінування над противником, при якому дії опонента,

сформовані у свідомості позиції базуються виключно на потрібних для суб'єкта впливу джерелах інформації. І такий підхід актуальний як у зовнішньополітичному, так і внутрішньополітичному контекстах.

Інформаційну війну досліджували в своїх роботах Е. Аронсон, Г. Грачов, П. Виріліо, С. Кара-Мурза, І. Мельник, І. Панарін, Е. Пранканис, С. Расторгуєв, В. Цимбал, Г. Шиллер та інші. Серед вітчизняних фахівців слід відзначити дослідження О. Литвиненка, Л. Зубрицької, В. Матвієнка, А. Пойченка, О. Холода, В. Циганова та ін. Якщо вичленити те загальне, що є в сучасному розумінні змісту та сутності інформаційної війни, то її слід трактувати як використання специфічних засобів та способів для здійснення інформаційного впливу на групи людей та окремих осіб в інтересах інших осіб чи груп.

Поняття «інформаційна війна» міцно утвердилося серед топ-тем обговорення у наукових та журналістських колах. Однак при цьому публікації здебільшого зводяться до висвітлення пропагандистських сюжетів (російських мас-медіа) та до аналізу проявів масового психозу серед населення внаслідок інтенсивних інформаційних кампаній. Проте комплексне використання різних методів та способів прихованого психологічного спонукання людей у вигляді системи спеціальних операцій, різноманітних пропагандистських акцій і рекламних кампаній виступає як розповсюджений спосіб політичної боротьби не тільки у зовнішньополітичній діяльності, конфліктах різної інтенсивності, але й у внутрішньополітичному контексті.

Інформаційна війна є складником політичної комунікації, яку слід розглядати як тип взаємодії між людьми, соціальними спільнотами та інститутами, що допускає обмін інформацією соціальним досвідом у контексті політичної реальності [2, с. 490]. Зазвичай, виділяють три основні способи політичної комунікації: через неформальні контакти, ЗМК та суспільно-політичні інститути (партії, державні, громадські організації тощо). Низка дослідників акцентує увагу також на таких особливих способах як символічні акти, акції, дії та політичні нарративи – сукупності політичних текстів різних жанрів (листівки, аналітичні статті, політичні гасла тощо).

Актуальність проблематики на думку більшості дослідників (Е. Тоффлер, Г. Белл, Дж. Лалл) зумовлена тим, що постіндустріальне суспільство породжує індустрію політичної інженерії (системної, соціально-управлінської діяльності у сфері політики) і для нього характерне домінування технологій, зокрема інформаційних. А.Цуладзе на прикладі політичних партій в Росії одним з перших проаналізував використання методів інформаційної війни у виборчих кампаніях: дискредитації політичних опонентів, створення чуток та політичних міфів, які ефективно використовуються для реалізації політичних цілей [3, с. 45]. І. Задорін, ґрунтуючись на тезі про те, що суспільство стало більш диференційованим за характером своєї взаємодії із мас-медіа, а різні групи населення досить по-різному

реагують на інформаційний вплив, сформував основні моделі реагування виборців [4]. А. Соловйов, порівнюючи історичні алгоритми формування поля політики в умовах модерна з нинішньою епохою, підкреслював, що всі комунікації влади і суспільства раніше формувалися за такою формулою: «група – корпоративні інтереси – ідеології – ідеологи – ідеологічна боротьба – пропаганда – політичні партії – громадянське суспільство/державна влада». Нинішній час демонструє інші залежності та інші принципи взаємодії влади та суспільства: «маси – масова культура – інформаційні приводи – рекламістика – когнітарії – політичний сценаріоменеджмент – електронні ЗМІ – масове суспільство/державна влада». Політичні контакти стають більш варіантними, спорадичними, а інформаційний чинник стає все більш вагомим [5, с. 76–79]. А. Манойло, А. Петренка, Д. Фролова у монографії «Государственная информационная политика в условиях информационно-психологической войны» проаналізували методи інформаційної війни в політичних цілях та комбінацію основних її елементів – дезінформування, лобювання, маніпулювання, шантажу та управління кризами [6].

Цілі статті – розглянути інформаційну війну в контексті політичних комунікацій та проаналізувати важливість цього явища в сучасному суспільстві.

Сучасна система масової комунікації пов'язана з повною технічною комунікацією: електронні мас-медіа зруйнували існуючі державні кордони, розширивши з однієї сторони можливості взаємодії, з іншої – образ замінив реальність. Панівною стала *технологія побудови образу*, яку слід трактувати ширше, ніж формування іміджу. Стрімкість протікання суспільних процесів, темпів життя змушують сучасну людину «поспішати за часом», і це зумовлює доволі спрощений підхід індивіда до речей та подій, які його оточують. Лінгвомедійні технології, які застосовуються суб'єктами інформаційної війни, формують необхідні образи та стереотипи в політичній комунікації: від «ворога народу» до «рятівника нації». За слуханням висловом Ф. Бенетона, інформаційно-комунікаційні технології зумовлюють радикальні зміни в суспільстві – розповсюдженню анархії у світовому масштабі сприяють потенційні об'єднання «всіх зі всіма» в єдиному економічному, культурному та освітньому просторі, прирівнювання всіх через інтеркомунікацію, впритул до усунення будь-якого роду центральних властей та урядів, а також розпильнення державної могутності. І в наслідку, як у фільмі «Матриця» всі індивідууми перебувають в певних «осередках» – коконах [7, с. 286–287].

Можна стверджувати, що у кризові періоди (урядові кризи, революції) політичні комунікації переходять у формат інформаційної війни: чутки, «навішування ярликів», дезінформування, маніпулювання інформацією тощо. Необхідності набуває формування власного семантичного поля. Українсько-російський конфлікт актуалізував проблему дослідження інформаційної війни в контексті політичних комунікацій. Так, у Росії значні зусилля витрачаються на дослідження в сфері інформаційного протиборства та на інформаційний вплив, насамперед, внутрішнього споживача. Перегляд повідомлень російських мас-медіа дає можливість відслідкувати ключові меседжі пропагандистів, спрямовані на російську аудиторію: «Росія – велика країна, її вища місія – врятувати людську цивілізацію від морального розкладу та занепаду»,

«Росія – взірць духовності, Захід – світ гріха і розпусти», «Захід хоче знищити Росію», «для стримування експансії ворожого Заходу годяться усі засоби, у т.ч. війна», «кримнаш назавжди і це наша сила». Безперечно, такий підхід можна трактувати як елемент афірмації – коротких висловів, що містять психологічну настанову, яка покращує психоемоційний стан людини чи окремої групи осіб.

Новим феноменом мережевого простору стали віртуальні акаунти, які виконують функцію репрезентації реальних користувачів. І вже частково збувся прогноз М. Маклюена про те, що живих політиків замінять їхні віртуальні образи. Однак не тільки віртуальні образи впливають на політичні процеси – «боти», «тролі», які намагаються «впровадити» необхідну інформацію в інтернет-спільноту. За цих обставин ефективності набули методи інформаційної війни, які стали застосовуватися при впливі на: систему соціального сприйняття; систему життєвих координат людини; інститути освіти, культури, мистецтва; ієрархові структури: армія, релігійні спільноти, політичні організації; неформальні об'єднання, громадські організації тощо.

Найбільш поширеним методом впливу стала дезінформування та маніпулювання свідомістю реципієнтів. В залежності від цілей вибираються вибіркове або часткове інформування, коли виборцю дається неповна інформація про події або кількість інформації є така велика, що зумовлює неможливість відокремити суттєве та поверхнєве. Використання готових образів чи стереотипів, які не вимагають інтелектуального опрацювання і викликають однозначну реакцію, що знижує поріг критичного сприйняття інформації. Тобто ті чи інші персоналії політикуму (політичні події) висвітлюються в чорно-білому сприйнятті, однозначно чи упереджено. Найбільш поширеним прийомом можна зазначити «навішування ярликів», тобто надання певним особам або їх діям однозначно позитивних або негативних оцінок; використання «двійних стандартів» при оцінці дій союзників і противників тощо. В політичній лексикон увійшли слова «російська зароза», «адміністративний ресурс», «зрада», «все пропало» і т.д.

В цьому контексті необхідно окреслити сукупність зовнішніх та внутрішніх обставин, за яких реалізуються цілі інформаційної війни: потреби, пов'язані із сукупністю мотивацій і настанов та система диктату (від стереотипів до системи державного управління). Вагомим чинником актуалізації і формування політичних настанов є стереотипи, що склалися: емоційне сприйняття, осмислення і оцінювання дійсності через політичні комунікації. Важливі компоненти політичних настанов становлять:

- політичні диспозиції (емоційний компонент) – емоційна налаштованість до сприйняття явищ політичного життя (інститутів, осіб, рішень, дій, ідей, гасел);
- політичні переваги (раціональний компонент) – осмислене відношення до політичної дійсності, власна позиція по відношенню до політики і степінь власної залученості в політику;
- політичні орієнтації (ціннісний компонент) – переваги, переломлені через систему засвоєних цінностей, які пов'язані з уявленнями про владу, партії, норми і зразки політичної поведінки [8, с. 501–505].

Одним з ефективних методів інформаційної війни стало створення політичних міфів, які перетворюють смисл

на форму (за Р. Бартом), спрощують та систематизують хаотичну «картину світу»: «Велика Перемога», «Росія – сила добра, яка лідирує у світі, а США – сила зла, яка програє», «братські народи», «прийдуть нові політики, які докорінно змінять Україну».

Нинішнє українсько–російське протистояння тривалий час характеризувалося переважно оборонним, а не наступальним характером дій української сторони, зокрема в інформаційному просторі. «Захисні дії» українських офіційних кіл у вигляді виправдань: «не бомбили», «не здійснювали силових заходів» не супроводжувалися симетричними наступальними «ударами» та не були адекватними в інформаційній війні.

Аналізуючи політичний процес, фахівці зазначають масштабність та ефективність застосування методів інформаційної війни у політичній боротьбі:

- організаційна структура, що зазвичай формується для проведення виборчої кампанії, дозволяє забезпечити здійснення спрямованих на населення країни і політичних опонентів для досягнення політичних цілей шляхом зміни думок, почуттів і відносин, а в кінцевому підсумку, поведінки у процесі виборів;

- інформаційні операції в політичній боротьбі структурно можуть бути представлені в трьох основних компонентах; інформаційно–рекламній і/ або інформаційно–пропагандистській діяльності, демонстраційних діях, організаційно–практичній діяльності;

- інформаційно–пропагандистська діяльність здійснюється у вигляді кампаній, акцій і окремих заходів з використанням ЗМІ, а також прямих контактів з різними аудиторіями;

- демонстрація дій представляють собою акції і заходи, основна відмінність яких від реальних практичних дій полягає в орієнтації не на їхній результат, а на використання як засобу психологічного впливу на людей [9, с. 93–94].

Особливістю сучасної політичної комунікації стало зменшення ролі контенту і зростання ролі «картинок» – візуальних образів, коротких повідомлень та мемів. Найбільш ефективними інструментами, що стали впливати на сприйняття інформації в політичній комунікації стали:

- художні фільми та композиція кадрів як інструмент впливу;

- емоціоналізація – блокування раціонального, посилення ірраціонального;

- фейкизація – створення потрібної події спеціально під телекамеру;

- тролізація – «заговорювання» і «вбивство» альтернативної точки зору.

Висновки. Інформаційна війна стала ефективним складником політичної комунікації. Прийоми та методи інформаційного протистояння, які тривалий час використовувалися у воєнних конфліктах, успішно були перенесені у політичну площину. Можливості, які надали інформаційні технології, розширили сферу застосування інформаційної зброї. Попри появу нових інформаційних інструментів, основними напрямками дій залишаються: цінні орієнтації, переконання та традиції соціуму; поширення суперечок, протиріч, розколу в таборі політичних опонентів; перешкоджання діяльності уряду та державних установ шляхом деструктивних дій та їх дискредитації тощо.

В умовах стрімкої зміни простору політичних комунікацій необхідне переосмислення ролі інформаційно–комунікативної взаємодії та інформаційно–комунікативних технологій впливу. Необхідність формування стійких політичних структур та механізмів демократичного розвитку суспільства зумовлюють необхідність теоретичного осмислення технологій застосування інструментів інформаційної війни: систематизації знань про інформаційну війну як складник політичної комунікації та аналізу семантичного поля політичного процесу.

Здатність протидіяти інформаційному впливу набула ознак ключового пріоритету. В умовах загальної кризи всіх сфер соціального життя необхідною є концепція виховання патріотизму та формування культури внутрішньої толерантності. Загальновідомо, що будь–яка спільнота єднається не тільки взаємними інтересами, спільними для неї загрозами, але й однаковим розумінням сукупності проблем та перспектив. Створення більш інтерактивних, інтегрованих із соціальними медіа форматів дозволить використовувати **альтернативні джерела інформації** та протидіяти в умовах інформаційної війни.

Список використаних джерел

1. Цымбал В. И. О концепции информационной войны [Текст] / В. И. Цымбал // Информационный сборник «Безопасность». – 1995. – №9. – С.35.
2. Політологія: навч. енциклоп. довідник / За наук. ред. Н. Хоми. – Львів, 2014.
3. Цулладзе А. Большая манипулятивная игра. – М., 2000.
4. Задорин И. В. Информационное воздействие СМИ и изменение электоральных ориентаций: анализ зависимости. – М., 2000.
5. Соловьев А. И. Политический облик постсовременности: очевидность явления // Общественные науки. – 2001. – №5. – С.76–79.
6. Манойло А. В., Петренко А. И., Фролов Д. Б. Государственная информационная политика в условиях информационно–психологической войны. – М., 1999.
7. Бенетон Ф. Введение в политическую науку. – М., 2002.
8. Политический менеджмент / Под общ. ред. В. И. Жукова, А. В. Карпова. – М., 2004.
9. Грачев Г., Мельник И. Манипулирование личностью: организация, способы и технологии информационно–психологического воздействия. – М., 1999.

References

1. Cymbal V. I. O koncepcii informacionnoj vojny [Tekst] / V. I. Cymbal // Informacionnyj sbornik «Bezopasnost'». – 1995. – №9. – S.35.
2. Politologija: navch. encyklop. dovidnyk / Za nauk. red. N. Homy. – L'viv, 2014.
3. Culadze A. Bol'shaja manipuljativnaja igra. – M., 2000.
4. Zadorin I. V. Informacionnoe vozdejstvie SMI i izmenenie jelektoral'nyh orientacij: analiz zavisimosti. – M., 2000.
5. Solov'ev A. I. Politicheskij oblik postsovremennosti: ochevidnost' javlenija // Obshhestvennye nauki. – 2001. – №5. – S.76–79.
6. Manojlo A. V., Petrenko A. I., Frolov D. B. Gosudarstvennaja informacionnaja politika v uslovijah informacionno–psihologicheskoy vojny. – M., 1999.
7. Beneton F. Vvedenie v politicheskiju nauku. – M., 2002.
8. Politicheskij menedzhment / Pod obshh. red. V. I. Zhukova, A. V. Karpova. – M., 2004.
9. Grachev G., Mel'nik I. Manipulirovanie lichnost'ju: organizacija, sposoby i tehnologii informacionno–psihologicheskogo vozdejstvija. – M., 1999.

Smola L. Ye., Doctor of Political Sciences, Professor of the Department of Publishing and Editing PPI, National Technical University of Ukraine «Kyiv Polytechnic Institute» (Ukraine, Kyiv), lid-leo@ukr.net

Information warfare as part of political communication

In this article, term «information war» is analyzed with focusing on its targets, methods and practices. It has been shown the importance of research of instruments of

information war. Examples of linguistic and cultural influence on the mass audience is used. Reveals all kinds of information tools in political communication. It is claimed that all kinds of methods of informatics confrontation, which was used during military conflicts, is now transferred to political aspect. To counter informational aggression interactive, integrated formats together with social media has to be established.

Keywords: information war, political communication, mass media, information technology, information confrontation, media landscape.

Смола Л. Е., доктор политических наук, профессор кафедры издательского дела и редактирования, НТУУ «КПИ» (Украина, Киев), lid-leo@ukr.net

Информационная война как составляющая политической коммуникации

Рассматривается термин «информационная война», цели, способы и методы ведения. Анализируется необходимость теоретического осмысления технологий применения инструментов информационной войны. Приводятся примеры лингвокультурологического воздействия на массовую аудиторию. Раскрываются инструменты внедрения информации в политической коммуникации. Утверждается, что приемы и методы информационного противоборства, которые длительное время использовались в военных конфликтах, успешно перенесены в политическую плоскость. Создание более интерактивных, интегрированных с социальными медиа форматов позволит противодействовать информационной агрессии.

Ключевые слова: информационная война, политическая коммуникация, СМИ, информационные технологии, информационное противоборство, медиапространство.

* * *

УДК 323.28

Балацька О. Б.,

кандидат політичних наук, доцент кафедри політології та правознавства, Державний заклад «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» (Україна, Старобільськ), balatskaya@ukr.net

РОЛЬ НАСИЛЛЯ У ФУНКЦІОНУВАННІ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ СУСПІЛЬСТВА

Метою роботи є визначення функціональної ролі та значення насилля як необхідної складової політичної системи. Політичне насилля як елемент політичної системи може виконувати як стабілізуючу, так і дестабілізуючу роль, виступати в якості девіації або бути елементом механізму соціального контролю. Існує тісний взаємозв'язок між політичним насиллям та стресом політичної системи. Функціонально насилля може реалізовуватися як на «вході», так і на «виході» системи. Соціополітичними джерелами політичного насилля виступають: соціальна нерівність; дестабілізація соціально-політичної системи; поляризація соціальної структури; зниження рівня легітимності влади; послаблення суверенітету держави та ін. Дані фактори порушують адаптивні можливості політичної системи. Існує зворотний зв'язок між інтенсивністю і масштабом політичного насилля та рівнем демократичності і стабільності політичної системи.

Ключові слова: політичне насилля, політична система, девіація, примус, політичний стрес, соціальна мобільність, відносна депривація, легітимне насилля.

Проблема політичного насилля має особливе значення для сучасної України. Найгостріша за роки незалежності криза, різка дестабілізація політичної системи, російська агресія – усі ці тяжкі обставини свідчать про те, що нашу країну охопила хвиля політичного насилля. Це надзвичайно актуалізує вивчення насилля як інструменту владарювання та засобу досягнення політичних цілей.

З точки зору системного підходу, який покладено в основу даного дослідження, усі політичні явища та процеси необхідно розглядати у цілісності, аналізувати з точки зору їхнього місця та ролі у структурі системи. З огляду на це політичне насилля також необхідно досліджувати як складову політичної системи, яка має певне функціональне призначення. Різним політичним спільнотам властивий неоднаковий рівень насилля. Визначення сукупності факторів, що впливають на його масштаби та інтенсивність, є одним із першочергових завдань на шляху до вирішення проблеми розв'язання насильницьких конфліктів.

Проблема насилля як необхідного компоненту політичної системи висвітлюється як зарубіжними, так і вітчизняними вченими. При підготовці статті ми спиралися на праці класиків системного та структурно-функціонального аналізу Т. Парсонса [4; 5; 6] та Д. Істона [3], дослідження детермінант політичного насилля та його зв'язку з легітимністю влади Т. Гарра [1], аналіз соціально-політичних джерел політичного насилля, представлений у роботі А. Дмитрієва та І. Залисіна [2]. Серед українських науковців, які займаються проблемою політичного насилля, необхідно назвати А. Боброву, М. Головатого, М. Гуцало, А. Дорошенка, С. Зелінського, А. Коломоєць, І. Коржа, Л. Левченко, В. Остроухова, О. Семенюка та ін.

Метою даного дослідження є визначення функціональної ролі та значення політичного насилля як необхідної складової політичної системи.

У процесі функціонування політичної системи насилля може реалізовуватися у двох основних аспектах – як функція влади і як засіб тиску на неї. У першому випадку воно породжується самою політичною системою, виступаючи інструментом владарювання. Таке насилля санкціоноване державою і є складовою механізму соціального контролю. У іншому сенсі насилля може спрямовуватися проти політичної системи. У такому разі воно є формою політичного протесту, засобом тиску на владу з боку опозиційних сил, може сприяти поваленню діючого режиму або навіть руйнуванню політичної системи взагалі. Такий прояв політичного насилля з точки зору функціонування системи виступає як девіація.

Згідно з теорією американського соціолога, одного із засновників школи структурного функціоналізму Толкотта Парсонса (1902–1979) ідеалом функціонування соціальної системи є прагнення до рівноваги. Однак у реальному житті у будь-якій системі існують тенденції до відхилення, «до порушення конформності відносно нормативних стандартів, які організовані та загально визнані культурою» [6, с. 308]. Дані тенденції складають суттєво різноманітні девіації у соціальній поведінці акторів. Під девіантністю розуміються тенденції з боку акторів поводити себе всупереч інституціоналізованам стандартам, що в результаті порушує рівновагу процесу взаємодії.

Джерело девіантної поведінки Т. Парсонс убачає у фрустрації Еґо. Фрустрація, породжуючи напругу, призводить до появи негативних або ворожих установок відносно іншого, що виливається в емоційний конфлікт [6, с. 361, 365]. Під напругою Т. Парсонс розуміє «такий стан відношення між двома і більше структурованими одиницями (тобто підсистемами системи), для якого характерна тенденція перетворення цього відношення на фактор, що порушує рівновагу у відповідній ділянці системи» [5, с. 654–655].

Існує тісний взаємозв'язок між напругою і насиллям у системі. З одного боку, напруга несе в собі загрозу насилля, з іншого – політичне насилля створює сильну напругу. Тривога, агресивність, руйнівна поведінка можуть бути реакціями на тиск або відчуження, породжуючи ще більшу нестабільність у суспільстві.

Т. Парсонс класифікує девіантні тенденції за трьома критеріями: домінування конформності або алієнації (відчуження); перевага активної або пасивної установки; спрямування на соціальний об'єкт або на

нормативну систему. На цій основі Т. Парсонс виокремив вісім спрямувань девіантної орієнтації. Переважання конформності при активній спрямованості суб'єкта призводить до двох варіантів девіацій – домінування, у разі фокусування на соціальних об'єктах, або компульсивного примусу (тиску), у разі фокусування на нормах. Так само пасивна орієнтація конформності породжує такі девіації як покора, якщо суб'єкт спрямований на соціальний об'єкт, або перфекціонізм (ритуалізм), якщо суб'єкт сфокусований на нормативній системі. Домінування алієнативної мотивації в активному варіанті викликає бунтівливість, яка у разі спрямованості на соціальний об'єкт призводить до агресивності, а якщо суб'єкт орієнтований на норми – до невинності. У пасивному варіанті алієнація виливається у компульсивну незалежність від соціального об'єкту або втечу (ухилення) від норм [6, с. 371].

Найбільшу загрозу стабільності складає алієнативність, тобто відчуження від системи або її елементів. Особливо це стосується бунтівних тенденцій. Алієнативність у своїй крайній формі може призводити до заперечення системи в цілому. Крім того, у порівнянні з девіаціями відносно соціальних об'єктів девіації відносно норм є більш небезпечними для системи [6, с. 378].

Наслідки девіантності залежать від спрямованості особистості. Її результатами можуть стати деструктивність та агресивність. Так, «активно відчужена особистість» має схильність до індивідуалізованого злочину, тоді як «пасивно орієнтований антиконформіст» може вдатися до бродяжництва [6, с. 400–401]. Якщо девіація колективна, вона посилюється у порівнянні з індивідуальною. Наприклад, така тенденція спостерігається у кримінальних бандах, екстремістських та терористичних організаціях. Це відбувається завдяки трьом причинам: організації легше протистояти тиску санкцій; члени такої групи взаємно посилюють власну алієнативну мотивацію; алієнативність проявляється відносно основних інституційних структур, тоді як до девіантної групи демонструється конформне ставлення. Отже, девіантна група залишається вкрай лояльною стосовно своїх членів, з готовністю вдаючись до насилля по відношенню до не членів групи.

Девіації можуть легітимізуватися у межах девіантного колективу або субкультури, які також є підсистемами соціальної системи. Легітимізація перетворює індивідуальну девіацію на колективну і значно підкріплює та посилює її. Легітимізація девіацій несе у собі значну загрозу для соціально-політичної системи, адже об'єктом тиску системи контролю виступають тільки ті девіантні тенденції, які визначені як нелегітимні. Крім того, посиленню девіацій сприяють так звані «мости» між девіантними та основними ціннісними системами. Так, деякі радикальні політичні рухи та організації використовують загальноприйнятні універсальні цінності (прагнення до рівності, справедливості, порядку, добробуту нації тощо), водночас на практиці вдаючись до систематичної агресії та насилля стосовно не членів групи або системи в цілому. При цьому свої вчинки вони виправдовують тим, нібито «інші» порушують універсальні цінності, які підлягають відновленню та захисту [6, с. 410, 412].

Сутність такого прийому полягає у «підробці» ціннісній системі та ідеологічній платформі. Він спрямований на спотворення та викривлення політичної дійсності з

метою приховання справжніх цілей і мотивів політичної боротьби. Ця технологія активно використовувалася під час інформаційної війни проти України в 2013–2014 рр., коли сторона-агресор в особі прибічників так званого «руського миру» позиціонувала себе як носія миру, демократії, гуманістичних, християнських цінностей, виправдовуючи власну агресію і, водночас, перекладаючи відповідальність за насилля на інші країни та національно-патріотичні сили нашої держави.

Ті тенденції девіантної поведінки, з якими не можуть упоратися механізми соціального контролю, є джерелами змін у структурі соціальної системи. Особливо така загроза актуальна для соціальних систем із низьким рівнем цілісності, в яких завжди існує небезпека збройних зіткнень через хронічні конфлікти між політичними акторами [5, с. 654]. Напруга, що лежить в основі девіантної мотивації, виступає в якості ендогенної тенденції до змін. Якщо механізми контролю не в змозі впоратися з достатньо сильною напругою, система розпадається. Для запобігання цьому існує цілий ряд засобів зняття або послаблення соціальної напруги, серед яких – розв'язання конфліктів, арешт чи ізоляція руйнівних сил, зміна структури системи.

Отже, девіації зумовлюють необхідність існування системи контролю, мета якої – протидія девіантним тенденціям, які у разі відсутності стримуючих факторів можуть призвести до кардинальної зміни або взагалі дезінтеграції системи. Результатом роботи механізмів контролю є відновлення близького до рівноваги стану системи, її внутрішня інтеграція та подолання руйнівних тенденцій. Вони повинні протистояти легітимізації девіацій. Крім того, завдяки механізмам контролю девіантні тенденції можуть відхилитися від прямого шляху і спрямовуватися у більш безпечні канали (такі, наприклад, як молодіжна субкультура) [6, с. 378, 399].

Механізми соціального контролю діють через інститути соціалізації, ритуалізацію дій, «вторинні інститути» (наприклад, субкультури), терапію та ін. Слід зазначити, що тиск з боку механізмів контролю може провокувати агресію та ворожість до системи та її агентів. У випадку, коли запобігти насиллю або ескалації конфлікту неможливо, використовуються більш жорсткі засоби, такі як ізоляція, різні види покарань та примусу.

Т. Парсонс указує на велику роль примусу у нормальному функціонуванні соціальної системи, підтриманні цілісності та стабільності суспільства та держави. За його словами, «...елемент примусу... до певної міри є природженим у людському суспільстві», так само як і девіації, здатність до конфлікту та дезорганізації є вродженими для соціальної системи і не підлягають остаточному подоланню [6, с. 442, 444].

Примус є одним з основних засобів запобігання проявам девіантної поведінки. Він є необхідним навіть при наявності загальної суспільного консенсусу і спільності інтересів. Дія примусу спрямовується на обмеження свободи актора і може бути пов'язана «із засобами пересування або комунікації, а також з такими, за допомогою яких можна спричинити йому шкоду» [6, с. 173].

Існує два аспекти використання механізмів примусу – внутрішній (для примусового впровадження загальних норм) та зовнішній (для запобігання руйнівному впливу зовнішніх по відношенню до суспільства чи громади агентів). При цьому «для максимального усунення

руйнівного впливу використовується фізична сила», використання якої має різні форми, такі як оборона від зовнішнього ворога, позбавлення волі внутрішніх «ворогів» та ін. [4, с. 800–801].

Відомо, що функція здійснення примусу і, зокрема, використання фізичної сили у суспільстві – це прерогатива держави, яка є головним суб'єктом визначення та досягнення колективних цілей. Отже, важливість політичного примусу викликана необхідністю реалізації колективних цілей, що, як правило, потребує мобілізації різного роду ресурсів. Держава є територіальною організацією примусу. В ній обов'язково повинні існувати структури, функціонально призначені для впорядкування застосування насилля. Рівень розвитку держави та ефективність її управлінської функції у значній мірі залежать від ступеня організації та технологій примусу: «...чим вищий рівень організації, тим більш руйнівним стає потенційний конфлікт, а отже, все більш нагальною є необхідність його контролювати» [6, с. 254].

Однак влада як головний об'єкт насильницької боротьби також «може перетворюватися на епіцентр руйнівних конфліктів» [6, с. 253]. Сама політична діяльність виступає одним із основних джерел насилля. Таким чином, необхідним є контроль за самою системою впливу та примусом як її необхідним компонентом. Як зазначає Т. Парсонс, «суспільство не може існувати, поки немає основи для здійснення будь-якого контролю за використанням насилля і поки руйнівні конфлікти, які неминуче переростають у боротьбу за вплив, прагнуть застосувати все більш жорсткі засоби аж до насилля, не будуть утримуватися у певних межах» [6, с. 254]. Цю функцію стримування спроможні взяти на себе інститути громадянського суспільства, органи самоорганізації громади у розвинутій демократичній державі. Отже, для нормального функціонування суспільства необхідні структури, призначені для контролю та впорядкування застосування насилля, здійснюваного як з боку громадян, так і з боку держави.

Основні положення соціологічного вчення Т. Парсонса отримали подальший розвиток у теорії політичних систем американського політолога Девіда Істона (1917–2014). Аналізуючи процес функціонування політичної системи та її взаємодію із зовнішнім середовищем, Д. Істон оперує поняттям політичного стресу, вплив якого на систему може бути дуже суттєвим – аж до її повного руйнування. Життєздатність системи визначається її спроможністю протистояти стресу.

Стрес означає небезпеку виходу істотних специфічних для політичної системи змінних за межі своїх критичних значень [3, с. 635–636]. До таких змінних учений відносить два показника – здатність системи пропонувати суспільству цінності та спроможність змушувати більшість його членів визнавати ці цінності як загальнообов'язкові. Джерелами політичного стресу виступають інтра- та екстрасоціетальні системи [3, с. 635]. Інтрасоціетальні – це економічні, культурні, соціальні системи та міжособистісні стосунки. А екстрасоціетальні – це, наприклад, міжнаціональні культурні системи.

Функціонально політичне насилля може виступати і в якості джерела стресу для політичної системи, і в якості реакції системи на стрес, яка прагне позбутися останнього. У першому випадку насилля є дестабілізуючим фактором, спрямованим на зміни в системі або зміну самої системи,

аж до її дезінтеграції. Насилля як реакція на стресову ситуацію, навпаки, може розглядатися як інструмент стабілізації політичної системи, який виражає прагнення до рівноваги, збереження її цілісності.

Також можна виокремити певні типи політичного насилля за його місцем у структурі процесу функціонування системи. Згідно з кібернетичною моделлю, яку Д. Істон пристосував до аналізу політичної сфери, система взаємодіє із середовищем завдяки процесам «входу» та «виходу». «Вхід» політичної системи Д. Істон визначив як «сумарний ефект дії безлічі різнорідних умов і подій, що відбуваються в оточенні політичної системи, на саму цю систему» або як «сумарні зміни, які узагальнюють у концентрованому вигляді все, що відбувається у середовищі, яке оточує політичну систему, що може сприяти політичному стресу» [3, с. 638]. Головними типами «входів» є вимоги до системи та підтримка її дій з боку громадян. «Виходи» системи – це усі наслідки поведінки елементів політичної системи, що відбиваються на її оточенні. Вони конкретизуються у рішеннях та діях влади. «Вихід» грає вирішальну роль у формуванні контуру зворотного зв'язку, завдяки якому система долає стрес.

Насилля в якості інструменту досягнення політичних цілей може реалізовуватися як на «вході», так і на «виході» системи. Наприклад, такі форми політичного насилля як терористичні акти, революції, внутрішні (громадянські) війни, бунти, заколоти можна розглядати як радикальні засоби вираження вимог з боку громадян. Очевидно, що подібні акти грають виражену дестабілізуючу роль і у деяких випадках загрожують самому існуванню системи.

У випадку зовнішніх війн суб'єктами насильницького впливу виступають не інтрасоціетальні, а екстрасоціетальні системи. Їхня дія має набагато більш руйнівний характер, оскільки вони загрожують не тільки самій політичній підсистемі та владі, яка її уособлює, а й іншим підсистемам та суспільству в цілому.

Насилля, що здійснюється політичними акторами на «вході» системи, реалізується через дії влади і, як правило, спрямоване на стабілізацію системи та відновлення її рівноваги. Таку роль можуть виконувати силові придушення протесних акцій, репресії проти опозиції, ізоляція тощо. Часто такі дії є крайньою мірою, до якої влада вдається, коли вичерпані всі інші засоби впливу на суспільство.

Однак існують режими, спрямовані переважно на силові та насильницькі засоби здійснення влади. Різною мірою такий характер мають усі недемократичні режими, які є менш гнучкими та адаптивними, ніж демократичні. Особливо це стосується тоталітарних систем. Насилля є необхідним атрибутом тоталітаризму оскільки виступає одним із основних засобів тотального контролю за суспільством і є повсякденним засобом керування масами.

Російські політологи А. В. Дмитрієв і І. Ю. Залісін у книзі «Насилля: соціо-політичний аналіз» виокремлюють групи джерел політичного насилля, яке є результатом їхньої сукупної дії: структурні; причини, що коріняться у владних відносинах; соціокультурні та психологічні [2, с. 59]. Перші дві групи пов'язані зі структурою та особливостями соціально-політичної системи.

Однією з основних передумов виникнення насильницьких конфліктів є соціальна нерівність, яка є універсальною властивістю всіх без виключення

суспільств. Тобто конфлікти породжує сама структура суспільства. Причиною насилля виступає боротьба за головні соціальні блага, до яких відносять багатство, престиж та владу. Обмеженість ресурсів проковує зіткнення груп інтересів. При цьому найпотужнішим фактором, що проковує конфлікти, є боротьба за державну владу, володіння якою означає доступ до ресурсів та контроль за їхнім розподілом у межах усього суспільства. Боротьба за владу перетворює соціальні конфлікти на політичні, у тому числі – насильницькі. Про вихідну роль соціальної нерівності у проковуванні соціально-політичних конфліктів та насилля свідчать численні дослідження. Так, наприклад, американський дослідник Е. Мюллер установив закономірність зворотного зв'язку між нерівністю у прибутках та стабільністю демократії [2, с. 63].

Однак для того, щоб політичне насилля з потенційної форми перетворилося на актуальну, однієї соціальної нерівності недостатньо. Потрібні й інші фактори. В якості одного з таких джерел виступає дисбаланс системи соціальної стратифікації, тобто вихід її з рівноваги. Саме у такі періоди загострюються існуючі суперечності. Статусні переміщення всередині стратифікаційної системи «можуть викликати явну дезінтеграцію соціальної структури суспільства, яка завжди супроводжується спалахами насилля» [2, с. 64]. Відсутність стійкої та стабільної соціальної структури спричиняє різні форми насильницьких конфліктів, у тому числі війни. Порушення рівноваги стратифікаційної системи, як правило, є наслідком великих соціальних потрясінь, таких як соціально-політичні та технологічні революції. Також соціальний дисбаланс може бути викликаний політичною модернізацією, економічною кризою тощо.

В основні порушень суспільної рівноваги лежить різке зростання соціальної мобільності – як низхідної, так і перерваної (блокованої) висхідної. Наслідки цих двох процесів є різними. Зростання низхідної мобільності «найчастіше є потенційним джерелом консервативного або реакційного насилля, яке носить стихійний, безсистемний характер (наприклад, стихійні бунти) [2, с. 69]. Політичне насилля, яке породжується перерваною висхідною мобільністю, є більш організованим та раціональним (тероризм, державні перевороти, революції тощо). При цьому політична активність маргіналізованих суб'єктів, що стали «жертвами» низхідної мобільності, як правило, використовується представниками висхідних груп, які часто стають лідерами радикально-екстремістських рухів та організацій.

Крім дестабілізації системи стратифікації, до структурних джерел політичного насилля відносять поляризацію соціальної системи. Одним із найсуттєвіших наслідків поляризації є слабкість або навіть відсутність середнього класу, який виступає необхідною умовою соціальної стабільності. Також політичному насиллю сприяють родоплемінна структура суспільства та етнічні суперечності, характерні для традиційних суспільств [2, с. 79].

Важливим політичним джерелом насильницьких конфліктів є послаблення суверенітету держави, що породжує загострення боротьби за владу в лавах політичної еліти, сприяє екстремізму, несе у собі загрозу сепаратизму. Такі процеси часто супроводжують зміну політичного режиму або трансформацію політичної системи у цілому.

Згідно з концепцією американського політолога Теда Роберта Гарра (народ. 1936 р.) в основі політичного насилля лежить відносна депривація. Відносна депривація (RD) розуміється ним як розбіжність між ціннісними очікуваннями людей та їхніми ціннісними можливостями, тобто «розбіжність між тими благами і життєвими умовами, які, як їм здається, вони повинні мати, з одного боку, і тими благами і умовами, які, на їхню думку, вони реально мають, з іншого боку» [1, с. 405]. Ця невідповідність мотивує агресивну поведінку, яку Т. Р. Гарр визначає як незадоволеність або гнів. Отже, незадоволеність надає насиллю первинний імпульс. Політизація такої незадоволеності є наслідком переконання людей у тому, що насилля проти політичних суб'єктів є нормативно виправданим і потенційно корисним для відстоювання та покращення своїх ціннісних позицій.

Т. Р. Гарр робить детальний аналіз детермінант політичного насилля. Серед них він виокремлює наступні: афективність та утилітарність змісту символічних закликів (гасел) до політичного насилля; історична величина (тривалість) політичного насилля; масштаб і густота агресивних символів комунікацій; легітимність режиму; ефективність режиму щодо пом'якшення відносної депривації [1, с. 417]. Дві останні змінні безпосередньо стосуються функціонування політичної системи. Між ними існує тісний взаємозв'язок, який, за словами вченого, виражається у тому, що «одним із джерел високого рівня легітимності уряду є його ефективність у розв'язанні RD» [1, с. 416]. Неадекватні відгуки політичної системи на вимоги незадоволених груп знижують її легітимність. І навпаки, ефективна та адекватна реакція режиму на відносну депривацію підвищує рівень його легітимності та знижує потенціал політичного насилля.

Гіпотезу щодо взаємозв'язку легітимності з політичним насиллям Т. Р. Гарр формулює наступним чином: «Інтенсивність і масштаб нормативних виправдань політичного насилля змінюється сильно і зворотно пропорційно інтенсивності й масштабу легітимності режиму» [1, с. 245]. Навіть високолегітимний режим не застрахований від проявів політичного насилля. Якщо режим, який має масову підтримку громадян, здійснює таку політику, яка є несумісною з експектаціями народу та суперечить його політичним вимогам, виникає протест, що згодом може перетворитися на насильницький конфлікт між елітою та масами. Однак така ситуація трапляється рідко. Як правило, за словами Т. Р. Гарра, «позитивні почуття до режиму пов'язані з нормативними заборонами на політичне насилля, негативні почуття до режиму виступають прямою спонукою до насилля...» [1, с. 247].

Таким чином, масштаб та інтенсивність політичного насилля залежить від гнучкості та ефективності функціонування політичної системи, адекватності її реакцій на виклики. До факторів, що визначають високу здатність системи до пристосування, Т. Р. Гарр відносить: ефективність та адекватність політичної еліти, володіння нею «вміннями, релевантними до стресів системи»; наявність у еліти достатньої кількості ресурсів влади; відповідність орієнтацій еліти та маси щодо політичної системи, готовність і спроможність вирішувати громадські проблеми у співробітництві; відповідність засобів здійснення влади у правлінні та засобів, «якими здійснюється влада у соціальних інститутах, найбільш важливих для політичної соціалізації й рекрутування

еліти» або схожість політичних і соціальних структур та відповідність їх політичній культурі [1, с. 208].

Якщо система не справляється зі своїми завданнями, ризик появи насильницьких конфліктів різко збільшується. Виникає небезпека насилля з боку дискримінованих мас, інтереси яких не задоволені, а експектації порушені. Також осередком насилля у політичній системі може стати жорстка боротьба за владу. Особливо це стосується суворо централізованих систем (наприклад, авторитарних), де кількість елітних позицій мала, а число претендентів на них значно більша. Процеси циркуляції еліт у таких системах уповільнені. Створюється ситуація фрустрації влади, яка несе у собі загрозу насильницького її захоплення у результаті державного перевороту або революції. За словами Т. Р. Гарра, «нестача або втрата влади тими людьми, яким вона необхідна, асоціюється з незчисленними вибухами політичного насилля» [1, с. 202].

Таким чином, можна зробити висновок, що політичне насилля у суспільстві виконує як дестабілізуючу, так і стабілізуючу функції. Особливе значення для нормального функціонування суспільно-політичної системи має остання. Як елемент підсистеми соціального контролю насилля у певній мірі сприяє подоланню девіантних тенденцій, що несуть загрозу системній цілісності. Легітимне насилля, що здійснюється офіційними силовими структурами, реалізується через такі засоби, як ізоляція небезпечних акторів, примус, обмеження чи позбавлення певних прав, навіть фізичне знищення тощо. Інтенсивність та масштаби його використання залежать від багатьох факторів, серед яких значне місце посідає характер політичного режиму. Наприклад, при тоталітарних режимах використання політичного насилля в якості засобу владарювання приймає гіпертрофовані форми.

Політичне насилля може функціонально проявляти себе як на «вході», так і на «виході» системи. Якщо насилля стосується «входу», то воно виконує функцію радикально-екстремістського вираження та захисту інтересів певних груп. Так, при недемократичних режимах, де інтереси таких груп ігноруються, вони вдаються до крайніх насильницьких засобів їх відстоювання. Це насилля, як правило, носить масовий характер, часто є стихійним, слабоорганізованим. Однак, якщо керування масовими виступами переходить до рук організованої опозиції, стихійні виступи можуть стати організованими і навіть загрозувати державним переворотом або революцією.

У самій політичній системі насилля виступає засобом боротьби за владу, перерозподілу сфер впливу. Зокрема, це виражається у «партійних чистках», репресіях проти опозиції, силовому захопленні влади тощо. На «виході» політичної системи насилля є інструментом керування суспільством. За допомогою насильницьких дій влада може придрушувати опозицію або масові акції громадянської непокорі, проводити масові репресії та ін. Таке насилля відрізняється високим ступенем організації та інституціоналізації, має велику ресурсну базу.

Щодо співвідношення величини політичного насилля з характером режиму, то чимало дослідників визначають зворотну залежність між рівнем демократичності суспільства та рівнем використання політичного насилля владою. Це означає, що чим менш демократичним є режим, тим частіше та інтенсивніше влада вдається до насилля стосовно власних громадян. Найбільшої міри

воно досягає при тоталітарних режимах. Однак зв'язок між характером режиму та політичним насиллям з боку мас не є таким очевидним. Адже демократичність системи не означає повної відсутності політичного насилля. Його використання масами скоріше пов'язане зі ступенем стабільності та ефективності системи. Адже саме у нестабільних системах, де влада не може ефективно здійснювати свою політико-управлінську функцію, загроза насильницьких дій з боку мас є набагато вищою, ніж у стабільних та врівноважених суспільствах.

Список використаних джерел

1. Гарр Т. Р. Почему люди бунтуют / Тед Роберт Гарр. – СПб.: Питер, 2005. – 461 с.
2. Дмитриев А. В. Насилие: социо-политический анализ / А. В. Дмитриев, И. Ю. Залысин. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2000. – 328 с.
3. Истон Д. Категории системного анализа политики [фрагм.] / Дэвид Истон // Антология мировой политической мысли: в 5 т. / ред.-науч. совет: пред. совета Г. Ю. Семигин и др. – М.: Мысль, 1997. – Т. II: Зарубежная политическая мысль XX в. – 1997. – С.629–642.
4. Парсонс Т. Общества / Талкотт Парсонс // О социальных системах / Талкотт Парсонс; под ред. В. Ф. Чесноковой и С. А. Белановского. – М.: Академический проект, 2002. – С.777–829.
5. Парсонс Т. Очерк социальной системы / Талкотт Парсонс // О социальных системах / Талкотт Парсонс; под ред. В. Ф. Чесноковой и С. А. Белановского. – М.: Академический проект, 2002. – С.543–686.
6. Парсонс Т. Социальная система / Талкотт Парсонс // О социальных системах / Талкотт Парсонс; под ред. В. Ф. Чесноковой и С. А. Белановского. – М.: Академический проект, 2002. – С.73–520.

References

1. Garr T. R. Pochemu ljudi buntujut / Ted Robert Garr. – SPb.: Piter, 2005. – 461 s.
2. Dmitriev A. V. Nasilie: socio-politicheskij analiz / A. V. Dmitriev, I. Ju. Zalysin. – M.: Rossijskaja politicheskaja jenciklopedija (ROSSPJeN), 2000. – 328 s.
3. Iston D. Kategorii sistemnogo analiza politiki [fragm.] / Djevid Iston // Antologija mirovoj politicheskoy mysli: v 5 t. / red.-nauch. совет: pred. sovetu G. Ju. Semigin i dr. – M.: Mysl', 1997. – T. II: Zarubeznaja politicheskaja mysli' XX v. – 1997. – S.629–642.
4. Parsons T. Obshhestva / Talkott Parsons // O social'nyh sistemah / Talkott Parsons; pod red. V. F. Chesnokovoj i S. A. Belanovskogo. – M.: Akademicheskij projekt, 2002. – S.777–829.
5. Parsons T. Oчерk social'noj sistemy / Talkott Parsons // O social'nyh sistemah / Talkott Parsons; pod red. V. F. Chesnokovoj i S. A. Belanovskogo. – M.: Akademicheskij projekt, 2002. – S.543–686.
6. Parsons T. Social'naja sistema / Talkott Parsons // O social'nyh sistemah / Talkott Parsons; pod red. V. F. Chesnokovoj i S. A. Belanovskogo. – M.: Akademicheskij projekt, 2002. – S.73–520.

Balatska O. B., candidate of political sciences, docent of department of political science and jurisprudence, State establishment «Luhansk Taras Shevchenko National University» (Ukraine, Starobilsk), balatskaya@ukr.net

The role of violence in the political system of society

The objective of work is to determine the functional role and importance of violence as a necessary part of the political system. According to the sociological theory by T. Parsons, both – deviations from the norm and coercion elements are natural socio-political systems' properties. D. Easton points out the interrelation between political violence and political stress. Political violence is implemented both at the «input» and at the «output» of the system. A. V. Dmitriev and I. Yu. Zalysin amongst the assumptions and sources of political violence, imbalance in the system of social stratification, the polarization of society and others. T. R. Gurr sees that the main source of political violence in relative deprivation as the discrepancy between the value expectations and value capabilities. Thus, political violence in the political system can play both destabilizing and stabilizing role, implemented as the «input» and the «output» of the system. There is an inverse interrelation between the democratic regime and the use of violence by subjects of power. At the same time, the level of political violence by the masses is inversely proportional to the degree of stability and efficiency of the political system.

Keywords: political violence, political system, deviation, coercion, political stress, social mobility, relative deprivation, legitimate violence.

Балацкая Е. Б., кандидат политических наук, доцент кафедры политологии и правоведения, Государственное учреждение «Луганский национальный университет имени Тараса Шевченко» (Украина, Старобельск), balatskaya@ukr.net

Роль насилия в функционировании политической системы общества

Целью работы является определение функциональной роли и значения насилия как необходимой составляющей политической системы. Политическое насилие как элемент политической системы может играть как стабилизирующую, так и дестабилизирующую роль, выступать в качестве девиации или быть элементом механизма социального контроля. Существует тесная взаимосвязь между политическим насилием и стрессом политической системы. Функционально насилие может реализовываться как на «выходе», так и на «входе» системы. Социополитическими источниками политического насилия являются: социальное неравенство; дестабилизация социально-политической системы; поляризация социальной структуры; падение уровня легитимности власти; ослабление государственного суверенитета и др. Данные факторы нарушают адаптивные возможности политической системы. Существует обратная связь между интенсивностью и масштабом политического насилия и уровнем демократичности и стабильности политической системы.

Ключевые слова: политическое насилие, политическая система, девиация, принуждение, политический стресс, социальная мобильность, относительная депривация, легитимное насилие.

* * *

УДК 323.233:316.4.066

Воробйова Т. Л.,
аспірантка кафедри політології, Донецький
національний університет (Україна, Вінниця),
tanyshkavorobyova@gmail.com

Рушійні сили виникнення політичних протестів

Розглянуто та систематизовано основні детермінанти політичної протестної активності. На цій основі побудована концептуальна схема факторів, які здійснюють вплив на протестні настрої громадян. Запропоновано систематизувати чинники політичних протестних настроїв за глобальним, державним, груповим та особистісним рівнем. Глобальний рівень складають загальносвітові процеси, міжнародні тенденції розвитку, політичні актори зовнішні до розглянутого регіону. Державний рівень відповідно складають процеси на рівні держави: позиція центральної влади, криза державної влади, системна криза в державі, закони, правова система держави тощо. Всі рівні факторів впливають на інтереси і потреби великих мас людей, які складають наступне коло моделі. В центрі схеми розташований особистісний рівень, на який постійно здійснюється вплив усіх попередніх груп факторів, але лише від особистого рішення прийняти участь у протестних діях, буде залежати масова мобілізація суспільства.

Політичний протест, виходячи з цього, є сукупністю факторів і причин, їх взаємодією та взаємовпливом, що формує кризову ситуацію і сприяє її ескаляції. Окремо один від одного ці фактори не формують умови, в яких виникає протест. Комплексний аналіз політичної напруженості виявляє «болючі точки» політичного процесу.

Ключові слова: політичний протест, детермінанти масової політичної мобілізації, політична протестна напруженість, рівні факторів протестної поведінки.

Початок нового десятиліття суттєво розширив коло конфліктів у світі, що спричиняють мобілізацію широких кіл протестуючих, а відтак – ареал прояву масових протестів. У 2011 р. громадянські повстання, в результаті яких були вигнані колишні президенти, спалахнули в Єгипті, Тунісі, Лівії, Йємені; великі протестні виступи спостерігалися в Алжирі, Іраку, Йорданії, Кувейті, Марокко і Омані; в ослабленому вигляді протестна хвиля прокотилася в Лівані, Саудівській Аравії, Судані та Західній Сахарі; масові заворушення зафіксовані в США та Іспанії. У Росії взимку 2011–2012 рр. спостерігався сплеск протестних настроїв, викликаних незгодою протестуючих з підсумками виборів до Державної думи 2012 і бажанням заявити про активну громадянську позицію. У Європі масові протестні прояви спровокувало поєднання необхідності скорочення соціальних витрат через боргову кризу в деяких країнах ЄС і низького рівня

довіри населення до політичних еліт, які розглядалися їм як корумповані. Відповідний фактор спричинив масові протести, які відбувалися 2013 в Болгарії, Греції та Іспанії. Україна також не стала винятком загальносвітового процесу політичних протестів. Неочікувана протестна активність українського суспільства, що виникла наприкінці 2014 року і триває досі, актуалізувало проблему детермінант масового політичного протесту.

Забезпечення і збереження стабільності суспільства є актуальними в будь-якій країні в будь-який час. Протест як певна форма прояву політичного конфлікту між суб'єктом (чи суб'єктами) і соціумом може виступати своєрідним індикатором зони неблагополуччя в тих чи інших сферах суспільних відносин і виконувати конструктивну або деструктивну функцію в житті суспільства. Нерівномірний розвиток країн, криза демократії, світова економічна криза, етно-релігійні конфлікти, тероризм та інші дисфункціональні прояви потребують детального аналізу мобілізаційних процесів та виявлення їх рушіїв. Знання факторів розвитку протестної готовності людей і наявність методів її діагностики на ранніх стадіях розвитку дозволять не лише ефективно управляти подібними громадськими конфліктами, утримуючи їх в рамках легітимних цивілізованих форм, але і робити профілактичні заходи для попередження розвитку некерованих деструктивних процесів, а також корекції тієї соціально-політичної ситуації, в якій розвивається протест.

Проблематика виникнення та функціонування політичного протесту досить широко розглядається у західній науці. Поява теми досліджень політичного протесту у світовій науці відноситься до часу молодіжної революції 1960-х рр., Коли виникає потреба в розумінні суті молодіжного бунту, що викликала зростання інтересу до проблематики протесту. Формуються теоретичні концепції протесту – парадигма колективної дії (Н. Смелзер, С. Терроу, Дж. Лофланд тощо) і теорія відносної депривації (Дж. Девіс, Т. Гарр, Р. Тернер), в яких основна увага приділяється мотивами участі особистості в протесті. Теорія мобілізації ресурсів, представлена роботами Дж. Мак-Карті, М. Залда, Е. Шортера, Ч. Тіллі, С. Терроу тощо, звертає увагу на організаційні можливості виникнення протестної поведінки, саме в рамках даного напрямку виникають розробки стосовно циклів протесту, які створюють «параболу масової мобілізації». З переходом у стан постмодерну, який констатували західні вчені, зміщується акцент у тематиці політичних протестів, що призводить і до зміни у сфері їх дослідження. Так, Ю. Хабермас, А. Турен, А. Мелуччі, П. Штомпка у своїх роботах розкривають основні умови для виникнення нових протестних рухів у постіндустріальних умовах. У рамках цієї парадигми приділяється увага культурним та історичним особливостям протестних рухів – Інґлархт, Далтон. Ці підходи до сьгодні переважають в американських дослідженнях протесту (Д. Сноу, У. Гемсон).

Окремі аспекти діяльності протестних рухів в Україні досліджували такі вітчизняні науковці, як В. Бабкіна, М. Головатий, А. Колодій, Ю. Шемшученко, Г. Почепцов.

Важливими для дослідження є доробки російських вчених Г. Ділігенської, Є. Здравомислової, В. Костюшева. В них зосереджена значна складова теорії протесту. Доречними стали роботи таких дослідників,

як Д. Ольшанський, А. Кінсбурський і М. Топалов, які активно використовували соціально-психологічну теорію відносної депривації, згідно з якою незадоволеність соціальних груп, викликана розбіжністю очікувань з можливостями їх задоволення, є показником соціальної напруженості і за певних обставин може вилитися у відкритий протест. Дослідники (В. Костюшев, М. Назаров) відзначають зв'язок різних форм політичного протесту з розвитком партій, рухів, неурядових громадських організацій (тобто атрибутів громадянського суспільства).

Відаючи належне і високо оцінюючи наукове і практичне значення досліджень закордонних і вітчизняних учених, варто підкреслити, що темі, яка розглядається у даній статті, у вітчизняній науці приділяється поки недостатня увага. Слід наголосити, що більшість робіт, яка торкається питання політичного протесту, носить соціологічний характер. Аналіз протестної поведінки в соціології будується за традиційною схемою: фіксується реакція громадян щодо соціально-політичної ситуації в країні (тут основними індикаторами виступають ставлення до реформ, органів влади, політичних лідерів, уявлення про можливість особистого впливу на політичні події і участі у масових акціях протесту) та вивчення фактів таких дій. Проте, поза увагою залишається проблема механізму виникнення протестної активності України, особливо у вигляді загальносуспільної мобілізації, яка мала місце як у 2004 так і у 2014 роках.

Автор мав на меті систематизувати основні фактори виникнення політичної протестної мобілізації та розробити їх концептуальну схему, яка дасть змогу побачити багатоаспектність феномену «політичного протесту» та складність його механізму.

Так, Є. Головаха у своїх роботах до основних чинників, що підвищують ймовірність масової участі населення в різних акціях політичного протесту, відносить наступні характеристики соціальної ситуації і політичної культури населення:

- високий рівень незадоволеності населення умовами життя (в першу чергу – матеріально-економічними);
- підвищення рівня недовіри до структур влади і політичних лідерів;
- низький рівень політичної залученості – участі населення у легітимних формах суспільно-політичного життя (членство в партіях, політичних рухах, асоціаціях, участь у виборах, доступні контакти з представниками влади тощо);
- низький рівень політичної ефективності – відчуття людиною можливості впливати легітимним шляхом на соціальні процеси та політичні рішення, що зачіпають його безпосередні інтереси [1, с. 35].

Значна недовіра до державних інституцій вже стала звичним явищем в українському суспільстві. Винятком був період після Помаранчевої революції, коли соціологи зафіксували рекордно високий рівень довіри до основних інститутів влади, що було пов'язано насамперед з високими очікуваннями від процесу демократизації у державі. В умовах масової недовіри до держави роль рушійної сили реформ могла б належати інститутам громадянського суспільства. Однак основні політичні інститути громадянського суспільства розвиваються вкрай повільно і непослідовно. За останні роки істотно знизилася підтримка населенням інституту багатопартійності, знижується і залученість людей в діяльність суспільно-

політичних організацій. За роки незалежного існування України залученість в організовану громадську діяльність знизилася до такого рівня, який визначає практично повну безпорадність суспільства і особистості в спробі поставити під цивільний контроль ті чи інші державні структури. Нерозвиненість громадянського суспільства тісно пов'язана з вкрай низьким рівнем політичної ефективності, який проявляється в стійкій і повсюдній переконаності громадян України в тому, що вони нічого не зможуть зробити, якщо представники центральної або місцевої влади будуть утискати їх права та інтереси. Але, не зважаючи на досить критичний стан усіх перерахованих показників вже у травні місяці 2013 р., в українському суспільстві не спостерігалось масової протестної мобілізації, аж до грудня 2014 р., це приводить до висновку, що дані чинники, хоча і є важливими у формуванні протестних настроїв, але не є вирішальними для їх конвертації у реальні дії.

Деяко інші чинники політичного протесту висуває дослідник С. Шубін. В узагальненому вигляді науковець зводить їх до наступних:

- обмеженість матеріальних ресурсів та ціннісних орієнтацій і значні обмеження з боку представників влади;
- протилежність інтересів мас з інтересами правлячої еліти (сюди ж можна додати також суперечки всередині еліт) пряме політичне, ідеологічне, економічне зіткнення пригноблених з інтересами тих, хто має владу та інші блага [8, с. 157]. Але на думку автора, цих чинників також замало для виникнення масового протестного вибуху, особливо, що стосується протилежності інтересів мас з інтересами правлячої еліти, тобто це негативна оцінка дій влади з боку населення, яка також була досить високою вже у березні 2014 р. (тих, хто не підтримує діяльність Президента України Віктора Януковича налічувалось 52,7%; 54,9% тих, хто не підтримує діяльність ВРУ; та 52,4% частка тих, хто не підтримує діяльність уряду [3]), але все ж таки не сприяло утворенню масових протестних акцій. Зіткнення інтересів в середині еліти, з яскраво вираженою конфронтацією також не зникає з політичного поля з 2004 року. Не варто зводити значення цих факторів нанівець, проте, слід більш глибоко їх проаналізувати, задля створення повної картини виникнення політичних протестних дій.

Політична протестна напруженість має у своїй основі дію різних факторів або поєднання факторів. Причому, визначення найбільш значущих – є ключовим завданням для управління політичними процесами. Неможливо побудувати жорстку ієрархію факторів політичного протесту для будь-якої країни і ситуації. Кожного разу це буде свій набір. Певні чинники відіграватимуть велику роль в досліджуваному регіоні на даний момент часу, інші фактори вийдуть на перший план в інших обставинах. Однак можна виробити концептуальну схему, в якій дослідник буде оцінювати відносну вагу окремого фактора, а також їх взаємозв'язок для своєчасного вжиття заходів, щоб впливати на ситуацію і направити розвиток політичного процесу по «конструктивним рейках». На нашу думку, слід систематизувати чинники, що впливають на політичну напруженість. Це можна зробити за допомогою схеми, в якій, на думку автора, слід виділити глобальний рівень, державний, груповий та особистісний (Рис 3.1.).

Рис.3.1. Схема чинників, які впливають на формування протестних настроїв

Виділення глобального рівня факторів узгоджується з тезою Х. Майалла, згідно з яким «в умовах глобалізації аналіз конфліктів повинен враховувати соціальний, регіональний і міжнародний контексти. Ми повинні розглядати як сприяють побудові світу фактори, так і фактори, що збільшують конфлікт на всіх рівнях, від насильницького початку до періоду після його дозволу» [9, с. 340]. Не залишає поза увагою зовнішній фактор у своїх роботах Т. Скокпол. Досліджуючи ключові для соціальних змін взаємодії між державними, економічними і соціальними структурами, вона приходять до висновку про те, що для встановлення причин революції корисно виділяти зовнішні суперечності як одні з найважливіших структурних умов революції. Зовнішні суперечності виявляються в невідповідності становищі даної держави на міжнародній арені, тиску іноземних держав. Особливу увагу дослідниця приділяє впливу міжнародного та всесвітньо-історичного контексту на внутрішні політичні конфлікти [2, с. 25]. Загалом, міжнародне оточення може або спонукати до революційних перетворень у цілих регіонах («Хвилі» демократизації (Хантінгтон), теорія «доміно», експорт революції (Троцький)) або сповільнювати їх (Геополітичні стратегії, доктрина Брежнєва).

Повалення режиму Мілошевича в 2000 році, зміщення у листопаді 2003 року Шеварнадзе в ході «революції троянд», прихід до влади на Україні в результаті «помаранчевої» революції в грудні 2004 року Ющенко, перемога киргизької «революції тюльпанів» в березні 2005 року, прихід до влади Порошенка в 2014 році в результаті «київського майдану» в Україні – це ланки одного ланцюга. До того ж, в якості основних координаційних і фінансових центрів у більшості випадків використовувалися неурядові організації (НУО), які так чи інакше пов'язані з іноземним капіталом.

Можна говорити, що глобальний рівень (зовнішнє коло) складають загальносвітові процеси, міжнародні тенденції розвитку, політичні актори зовнішні до розглянутого регіону. Наприклад, світова економічна криза, кольорові революції, міжнародні кризи, руйнування біполярного світу тощо.

Державний рівень (середнє коло) відповідно складають процеси на рівні держави. Позиція центральної влади, криза державної влади, системна криза в державі, закони, правова система держави тощо. Державний рівень представлений набором факторів: економічні, соціальні, політико-інституційні, культурні, конфесійні, природні, демографічні, історичні, етнічні, правові та ін.

– Клімат, ландшафт, природні ресурси, які суттєво впливають на умови життя населення;

– Етнополітичні, культурно-історичні, релігійні, демографічні та ін. характеристики, що мають на даний момент значення об'єктивних факторів життєдіяльності населення, середовища проживання людей та основи формування стійких традицій і правил поведінки;

– Стан економіки, наявність і ступінь кваліфікації необхідної робочої сили, специфіка соціальної структури, динаміка суспільних відносин, загальний рівень освіти і культури населення [4, с. 28]. Економічні фактори відображають економічні проблеми даного регіону: безробіття, інфляція, відсутність інвестицій.

Політико-інституційні фактори представлені проблемою невідповідності повноважень і вирішуваних завдань, структурною напруженістю, що може виникати серед головних гілок влади, як це було, наприклад, 2008 році, коли голова уряду Ю. Тимошенко відкрито протистояла Президентові В. Ющенко, чи то протистояння місцевих і центральних органів влади тощо.

Демографічні чинники включають зміну демографічного балансу в даному регіоні, міграцію, низьку або високу народжуваність.

Конфесійні чинники – поліконфесійність, радикальні релігійні течії. Не можна залишати поза увагою протистояння між Московським та Київським патріархатом, яке постійно використовується під час електоральної боротьби, та посідало значне місце під час «помаранчевої революції».

Культурні фактори – полікультурність, традиції частини суспільства, неприйнятні іншою частиною цього суспільства. В Україні живуть понад 100 націй, переважна більшість яких розселена дисперсно і не має чітко визначених етнічних меж, а це, на думку західних етнополітологів, створює додаткові причини для виникнення конфліктів і труднощі у їх вирішенні. Саме цей фактор неодноразово виступав одним з головних у політичних протестах кримського регіону. Політичні сили не залишають його без уваги, сприяючи конфронтації українського населення. Не менш конфліктогенним чинником, ніж попередній, є прагнення національної більшості, тобто українців, реалізувати власні етнічні потреби, насамперед, мовні та культурні. Адже, за даними Центру дослідження суспільства, саме Закон про мови викликав рекордну кількість протестів по Україні минулого року. У травні на вулицях Україна відбулася 321 протестний подія, а в червні – не менше 323. Для порівняння: на піку протестів під час «підприємницького Майдану» в листопаді 2010 року в ЦДС зафіксували лише 292 протестні акції. За тиждень 30 червня – 6 липня на вулицях Україна було зафіксовано, принаймні, 139 протестних подій. Дві третини акцій (93 події), які відбулися минулого тижня, стосувалися саме мовного питання [6].

Правові фактори – прийняття законів, що можуть утискати інтереси деяких груп суспільства, сюди ж можна віднести і правову базу, яка регулює протестну діяльність в країні.

Геополітичні фактори – прикордонний характер території. На нашу думку, ця група факторів є однією з найважливіших і тісно пов'язана з глобальним рівнем, адже саме від нього залежить зацікавленість інших держав у стриманні чи навпаки розпалюванні внутрішньої

політичної напруги, як приклад цієї думки, можна навести «Арабську весну».

Комунікативні фактори – позиція засобів масової інформації, пропагування ідей, що сприяють політичного розколу в суспільстві та інші засоби масової інформації, особливо Інтернет, є потужним засобом політичної мобілізації.

Соціальні фактори – загальний рівень життя населення, соціальна диференціація в суспільстві, структура соціальних зв'язків (наприклад, клановість).

Всі рівні факторів впливають на інтереси і потреби великих мас людей, які складають наступне коло моделі. Тобто, тут знаходяться незадоволені базові потреби більших мас людей. Однак соціально-політична напруженість може виникати від усвідомлення людьми обмеження своїх прав та інтересів (теорія відносної депривації). Тут велику роль відіграють актори політичної системи – групи інтересів (наприклад, етнічні еліти, неурядові організації), які за допомогою різних інструментів, найчастіше, засобів масової інформації, Інтернету формують певну думку, артикують ідеї. Це можуть бути ідеї історичної несправедливості, нібито утиску інтересів. Головною причиною подібних дій виступають, як правило, економічні інтереси. Обмеження можливостей вираження соціального невдоволення, що існують на груповому рівні, пов'язані зі станом не тільки масової, але і елітної свідомості. По-перше, окремі елітні групи, за зауваженням Ю. Левади, в певний момент провокують і використовують постійно існуючий протестний потенціал мас в своїх інтересах [5, с. 9]. По-друге, сам по собі розкол в еліті може бути достатньою підставою для масового невдоволення, оскільки сигналізує про наявність серйозних проблем у розвитку суспільства або про гостру кризу в управлінні країною.

Так, розглядаючи український варіант подій кінця 2014 року, то головною проблемою став розкол країни на російську (малоросійську) і українську (галицьку) частини. Саме цей розкол, латентно існував з перших днів української незалежності і все більше спливав на поверхню і визначав політичне життя країни, довгий час дозволяв олігархічним верхівкам спрямовувати енергію мас на міжособного етнічне, конфесійне, лінгвістичне, регіональне протистояння, відволікаючи від протистояння по лінії олігархічна влада – народ. До того ж, сама еліта була розколота боротьбою за ресурси системи і не тільки не виступала єдиним фронтом проти народу, але, навпаки, в боротьбі з опонентами різні олігархічні угруповання намагалися опертися на антагоністичні політичні та ідеологічні суспільні групи, а також на різні регіони країни.

Таким чином, можна стверджувати, що у разі глибокої суспільної кризи невдоволення наростає, а правляча еліта розколота, розгублена і недієздатна, виникають умови для росту масової протестної активності. І, навпаки, якщо владна, управлінська еліта консолідована, дієздатна і ефективна, у соціального невдоволення у вигляді масових дій протесту практично немає шансів на успіх.

В центрі схеми розташований особистісний рівень, на який постійно здійснюється вплив усіх попередніх груп факторів, але лише від особистого рішення кожного прийняти участь у протестних діях, буде залежати масова мобілізація суспільства. Серед особистісних факторів, що обмежують можливість прояву політичного невдоволення

насамперед слід назвати такі як: природні обмеження (похилий вік і поганий стан здоров'я), суб'єктивні причини (недостатня політична грамотність, недовіра політичним лідерам і невіра в можливість «пересічної людини» вплинути на рішення властей, страх за своє життя).

Вплив на особистісний рівень здійснюється за допомогою створення стимулів. Так М. Олсон звернув увагу на створення селективних стимулів, під якими він розумів створення ситуації, коли, окрім загального блага (наприклад підвищення заробітної плати співробітників галузі в результаті страйку) колектив учасників отримує і деякі особисте благо. Прикладом, який вдало описує ідею селективних стимулів, є відомий лозунг «Пиво тільки членам профспілки» [7]. Існують способи створення стимулів, які орієнтовані не на прями матеріальні вигоди, а на підвищення соціального капіталу індивіда. Так, під час революції у В'єтнамі комуністи створювали організаційні осередки з селян за принципом сімейності і наявності дружніх відносин, що забезпечувало високий рівень внутрішньогрупової довіри і впевненість у тому, що решта учасників не вестимуть себе як «безбілетники». Крім позитивних стимулів, історія знає випадки створення негативних стимулів неучасті індивідів у колективних політичних діях. Примітним прикладом останніх є стратегія мобілізації політичною елітою Хуту простих представників цієї народності для боротьби з Тутсі в Руанді. Так, активісти з лав «народної» міліції спалювали будинки жителів, які відмовлялися приймати участь в атаках на поселення Тутсі, і часто вбивали тих, хто відмовлявся приєднатися до «загальнонародного» руху навіть після втрати всього свого майна. Подібні вбивства були ефективним інформаційним сигналом про витрати неучасті для інших жителів [7].

Запропонована схема відображає багатфакторну обумовленість виникнення політичного протесту.

Політична напруженість значно посилюється суб'єктивним сприйняттям політичної нестабільності в Україні, що є наслідком:

а) неадекватності реакції влади на зовнішні та внутрішні виклики в політичній та економічній сферах, що знаходить своє відображення у відсутності системного бачення перспектив подолання кризи. Основні зусилля спрямовані переважно на побиття аргументів однієї політичної сили іншою;

б) відсутності механізмів політичної відповідальності;

в) непрозорості формування депутатського складу Верховної Ради України та органів місцевого самоврядування;

г) відсутності демократичного контролю за діяльністю влади всіх рівнів тощо.

Звертаючи увагу на передумови появи політичних протестних настроїв, варто оперувати певним набором показників, зокрема тих, що фіксують:

– рівень соціального самопочуття: соціальна тривожність, аномічні настрої, рівень оптимізму–песимізму, адаптації населення до суспільних перетворень;

– описують процеси в політичній і економічній сферах: рівень довіри до влади, політиків, політичних партій, громадської активності, відчуття політичної ефективності, рівень соціальної напруженості;

– та показники, що фіксують рівень конфліктологічного потенціалу в суспільстві: протестна активність, дистанційованість від участі в конфліктах.

На нашу думку, ще один фактор, який сприяє виникненню напруженості в українському суспільстві, є його перехідний стан. Враховуючи специфіку трансформації в Україні, необхідним вдається, не лише звернення до найважливіших чинників, що визначають появу політичної напруженості, але й окрім набору цих базових детермінант слід звернути увагу і на механізм переходу. Транзитивний характер розвитку суспільства, прискорена модернізація інституційної системи призводить до незбалансованості суспільної системи, руйнації традиційних соціальних зв'язків, відносної депривації як до основних негативних ефектів, які, в свою чергу, викликають аномію, відчуження, фрустрацію, невдоволення, іншими словами, детермінують виникнення і зростання політичної напруженості. В змістовному відношенні механізмом, що робить можливим встановлення взаємозв'язку між ефектами модернізації та політичною напруженістю, є збільшення розриву між швидким зростанням очікувань, викликаних суспільними змінами і гарантованих інноваційними громадськими практиками, і можливостями їх реального задоволення в рамках суперечності між легітимними та легальними соціальними інститутами. Зростання політичної напруженості призводить до формування протестного потенціалу.

Політичний протест, виходячи з цього, є сукупністю факторів і причин, їх взаємодією та взаємовпливом, що формує кризову ситуацію і сприяє її ескалації. Окремо один від одного ці фактори не формують умови, в яких виникає протест. Комплексний аналіз політичної напруженості виявляє «більше точки» політичного процесу.

Дослідження чинників протестної напруженості є необхідним для запобігання конфліктів, соціально-політичних «вибухів», тобто різкого переходу політичної напруженості у відкриті протестні дії, що мають деструктивний характер для суспільства, існуючої системи владних відносин. Своєчасне вжиття заходів, що компенсують негативну дію чинників, які створюють політичну напруженість, дозволить керувати політичним процесом.

Список використаних джерел

1. Головаха Е. И., Панина Н. В. Потенциал протеста украинского общества / Е. И. Головаха, Н. В. Панина // Социологические исследования – 1999. – №10. – С.31–40.
2. Грязнова О. С. Тедда Скокпол: феномен революции в структуралистской перспективе / О. С. Грязнова // Человек. Сообщество. Управление. – 2007. – №4. – С.21–38.
3. Дослідження громадської думки. У яких випадках Ви могли б взяти участь у законних акціях протесту (митінгах, демонстраціях, пікетуваннях)? [Електронний ресурс] // Центр Разумкова. Офіційний веб-сайт. – 2013. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=584.
4. Запрудский Ю. Г. Региональные конфликты: понятие и специфика Северного Кавказа // Этнические конфликты и их урегулирование: сб. науч. статей. – М.: Ставрополь, 2002. – С.24–31.
5. Левада Ю. Массовый протест: потенциал и пределы / Ю. Левада // Экономические и социальные перемены: Мониторинг общественного мнения. – 1997. – №3. – С.7–12.
6. Протести, перемоги і репресії в Україні за 2012 рік [Електронний ресурс] // Центр дослідження суспільства. Офіційний веб-сайт. – 2012. – Режим доступу: <http://cedos.org.ua/protestmonitor/reports/2012>.
7. Соболев А. С. Факторы коллективного действия: случай массовых протестов в России в 2011–2012 гг. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.hse.ru/data/2013/05/19/1298469954/WP1_2012_05_5.pdf.
8. Шубін С. П. Соціально-філософські аспекти сучасного політичного конфлікту на Півдні України / С. П. Шубін // Сучасна

українська політика. Політики і політологи про неї. – Київ; Миколаїв: МДГУ ім. П. Могили. – 2004. – Вип.6. – С.157–160.

9. Этнополитический конфликт: пути трансформации: настольная книга Бергхофского центра / Институт этнологии и антропологии им. Н. Н. Миклухо-Маклая РАН; пер. с англ. Л. Зиминой, Н. Кулаковой. – М.: Наука, 2007. – 584 с.

References

1. Golovakha E. I., Panina N. V. Potentsial protesta ukrainskogo obshchestva / E. I. Golovakha, N. V. Panina // Sotsiologicheskie issledovaniya – 1999. – №10. – С.31–40.
2. Gryaznova O. S. Teda Skokpol: fenomen revolyutsii v strukturalistskoy perspektive / O. S. Gryaznova // Chelovek. Soobshchestvo. Upravlenie. – 2007. – №4. – С.21–38.
3. Doslidzhennja gromads'koi dumky. U jakyh vypadkakh Vy mogli b vzjaty uchast' u zakonnyh akcijah protestu (mitingah, demonstracijah, piketuvannjah)? [Elektronnyj resurs] // Centr Razumkova. Oficijnyj veb-sajt. – 2013. – Rezhym dostupu: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=584.
4. Zaprudskiy Yu. G. Regional'nye konflikty: ponyatie i spetsifika Severnogo Kavkaza // Etnicheskie konflikty i ikh uregulirovanie: sb. nauch. statey. – M.: Stavropol', 2002. – С.24–31.
5. Levada Yu. Massovyj protest: potentsial i predely / Yu. Levada // Ekonomicheskie i sotsial'nye peremeny: Monitoring obshchestvennogo mneniya. – 1997. – №3. – С.7–12.
6. Protesty, peremogy i represii' v Ukraini za 2012 rik [Elektronnyj resurs] // Centr doslidzhennja suspil'stva. Oficijnyj veb-sajt. – 2012. – Rezhym dostupu: <http://cedos.org.ua/protestmonitor/reports/2012>.
7. Sobolev A. S. Faktory kollektivnogo deystviya: sluchay massovykh protestov v Rossii v 2011–2012 gg. [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: http://www.hse.ru/data/2013/05/19/1298469954/WP1_2012_05_5.pdf.
8. Shubin S. P. Social'no-filosofs'ki aspekty suchasnogo politychnogo konfliktu na Pivdni Ukraini / S. P. Shubin // Suchasna ukrai'ns'ka polityka. Polityky i politology pro neї. – Kyi'v; Mykolai'v: MDGU im. P. Mogyly. – 2004. – Vyp.6. – С.157–160.
9. Etnopoliticheskiy konflikt: puti transformatsii: nastol'naya kniga Bergkhofskogo tsentra / Institut etnologii i antropologii im. N. N. Miklukho-Maklaya RAN; per. s angl. L. Ziminoy, N. Kulakovoy. – M.: Nauka, 2007. – 584 s.

Vorobyova T. L., postgraduate student of department of political science, Donetsk National University (Ukraine, Vinnitsa), tanyshkavorobyova@gmail.com

Driving force of political protest

The main determinants of political protest activity were reviewed and systematized. On this basis, a conceptual scheme of the factors was constructed. It influences protest moods of citizens. We proposed to organize political factors by the global, the state, group and personal level. Global level comprises the whole world processes, international development trends, external political actors for the region under consideration. The state level comprises the position of the central government, the crisis of the government, a systemic crisis in the state, laws, the legal system of the state, etc. All levels of factors affect people's interests and needs that make up the next round of the model. In the center of the diagram is the personal level, which is constantly impact of all previous groups of factors, but the mass mobilization of society will depend on the personal decision to take part in protest actions.

On this basis, political protest is a combination of factors and causes, their interaction and mutual influence that creates a crisis and contributes its escalation. These factors do not create the conditions for a protest separately from each other. The analysis of the political tensions reveals «hot spots» of the political process.

Keywords: political protest, determinants of mass political mobilization, political protest tension, levels of factors of protest behavior.

Vorob'eva T. L., aspirantka kafedry politologii, Doneckij nacional'nyj universitet (Ukraina, Vinnitsa), tanyshkavorobyova@gmail.com

Движущие силы возникновения политических протестов

Рассмотрены и систематизированы основные детерминанты политической протестной активности. На этой основе построена концептуальная схема факторов, оказывающих влияние на протестные настроения граждан. Предложено систематизировать факторы политических протестных настроений на глобальный, государственный, групповой и личный уровень. Глобальный уровень составляют общемировые процессы, международные тенденции развития, внешние к рассматриваемому региону политические актеры. Государственный уровень соответственно составляют процессы на уровне государства: позиция центральной власти, кризис государственной власти, системный кризис в государстве, законы, правовая система государства и т.д. Все уровни факторов влияют на интересы и потребности больших масс людей, которые составляют следующий круг

моделі. В центрі схеми знаходиться личностний рівень, на який постійно оказується вплив всіх передідуєчих груп факторів, но тільки от личного решения принять участие в протестных действиях, будет зависеть массовая мобилизация общества.

Политический протест, исходя из этого, является совокупностью факторов и причин, их взаимодействием и взаимовлиянием, что формирует кризисную ситуацию и способствует ее эскалации. Отдельно друг от друга эти факторы не формируют условия, в которых возникает протест. Анализ политической напряженности обнаруживает «болевы точки» политического процесса.

Ключевые слова: политический протест, детерминанты массовой политической мобилизации, политическая протестная напряженность, уровни факторов протестного поведения.

* * *

УДК 321.7:316.32

Дзюбенко Ю. М.,
аспірантка кафедри соціальних теорій,
Національний університет «Одеська юридична академія» (Україна, Одеса), dziubenko_2015@ukr.net

ОСНОВНИ ЗАГРОЗИ ДЕМОКРАТИЧНИМ ЗМІНАМ У СУЧАСНИХ УМОВАХ

Проаналізовано основні теоретичні підходи зарубіжних та вітчизняних вчених відносно проблеми загрози демократії («перекручування демократії», «невиконання обіцянок демократії», «загрози демократії», «крихкість сучасних демократичних режимів»). Відзначено, що до сучасних загроз демократії у світі належать: зростання прихильників крайніх форм націоналізму, релігійна нетерпимість і теократичні прагнення, тероризм, криза сучасної моделі суспільно-політичного устрою, яка домінує у більшості розвинених країн світу, зростання ролі ЗМІ, зникнення інтересу громадян до прийняття політичних рішень, низька соціальна мобілізація.

Визначено, що до основних загроз демократії в Україні слід віднести: незавершеність адміністративної реформи; відсутність дієздатної системи розподілу трьох гілок; колізії у законодавстві; низька соціальна мобільність; низький рівень розвитку економіки; неспроможність впливати на владу; низька ефективність демократичних механізмів відбору еліт та виборчих інститутів влади; соціальна апатія, «синдром невизначеності».

Ключові слова: політичний режим, демократичний режим, загрози демократії, «дефіцит демократії».

Сучасні політичні процеси характеризуються демократичними перетвореннями у більшості країн світу, які, в свою чергу, характеризуються розвитком, які обумовлюються проблемами. Особливої уваги заслуговує проблема загроз становлення демократії. Ця проблема набула своєї гостроти для нашої держави після 2010 року, коли постало питання про можливість повернення політичного режиму в Україні до авторитаризму. Насамперед, це зумовлено значним розривом між метою, завданнями та можливостями здійснення реформування суспільства, його демократизації.

Необхідність дослідження загроз демократії особливо важлива в сучасних глобалізаційних умовах, адже демократичний транзит сприяє знаходженню державі свого місця і ролі у світовому співтоваристві та надасть змогу Україні забезпечити подальшу демократизацію суспільства та побудувати європейську розвинену державу.

Дослідженню проблеми загроз демократії присвячені роботи як зарубіжних, так і вітчизняних вчених: Ж. Бешлер, Ф. Шміттер, Ш. Ейзенштадт, А. Токвіль, М. О. Баранов, Р. В. Білійчук, О. Г. Михайловська, О. Нікандров, І. І. Погорська, Д. М. Лакішик та ін.

Зазначені автори розглядають широке коло питань: від сутності та змісту поняття «демократія», «демократизація» до основних загроз демократичного режиму.

Метою статті є визначення основних загроз демократії, зокрема в Україні.

На сучасному етапі суспільного розвитку проблема загрози демократії залишається актуальною у багатьох країнах. Ж. Бешлер ввів у науковий обіг поняття «дефіцит демократії», який означає – недоліки, властиві демократії та проблеми, що виникають у процесі становлення демократії. Автор поділив ці дефіцити на два види: 1) виникає внаслідок невідповідності ідеалу та дійсності (економічні проблеми); 2) пов'язані з об'єктивними обставинами, що заважають в ретроспективі наблизитись до ідеалу демократії (влада, престиж, багатство) [2, с. 168]. Ж. Бешлер виокремлює три види «перекручувань» демократії – політичні, ідеологічні та моральні.

Під політичними перекручуваннями він розуміє політичний ринок – обмін (відбувається між приватною і державною сферами), розподіл і пошук. Приватні інтереси виступають у ролі однієї зі сторін в обміні і пропонують свої голоси та сприяння партнеру в ході виборів. Їх партнерами є політики, яким потрібні голоси та підтримка громадян для обрання в органи влади. Тут виникає суперечність демократії.

Причинами ідеологічних перекручувань автор вважає хибні тлумачення основних демократичних принципів, що, в свою, чергу, призводить до ідеологічних висновків, які можуть негативно вплинути на демократизацію [2].

Зловживання свободою, які у більшості держав, які тримають демократичний курс, полегшуються гарантованістю громадянських свобод та розмежування державної та приватної сфери Ж. Бешлер включає до моральних перекручувань. На думку О. Г. Михайловської, основним дефіцитом української демократії виступають – «ігнорування законів і відсутність працюючої Конституції» [6, с. 66].

Якщо Ж. Бешлер виділяв загрози демократії, виходячи з ретроспективних тенденцій та співвідношенні очікувань громадян та політичних рішень, то Ф. Шміттер зосередив свою увагу на дослідженні політичних режимів в перехідний період. Автор виділив дві причини загроз демократії: «ідеологічна гегемонія демократії може вичерпатися в міру зростання розчарування нових демократичних держав у реальних результатах; ймовірність того, що демократії будуть просуватися вперед без задоволення очікувань своїх громадян і без встановлення прийнятної і передбачуваного зводу правил для політичного змагання і співробітництва» [11].

На думку Ф. Шміттера, у країнах в яких відбуваються демократичні зміни можливі два шляхи розвитку: 1) створення гібридного режиму; 2) утворення стійкої неконсолідованої демократії [11]. Автор відзначає, що більшості країн Південної Америки, Східної Європи та Азії не вдається сформувати стабільне самоврядування, яка б стала прийнятною для суспільства [11].

Ф. Шміттер виділяє внутрішні дилеми, які характеризують сучасну демократію незалежно від просторового та часового фактору та зовнішні дилеми, які піддають сумніву сумісність нових демократичних правил і практики з існуючими соціальними, культурними та економічними умовами.

До внутрішніх дилем автор відносить олігархію; самоусунення, що характеризується відсутністю раціональних стимулів у громадян активно брати участь у політичному житті що призводить до політичної депривації; «циклічність у політиці», яка обумовлена нерівномірністю розподілу витрат і прибутків серед

соціальних груп, що призводить до створення нестійкої більшості, утвореного тимчасовими коаліціями; функціональна автономія (підзвітність громадянам і експертам недемократичних інститутів держави); взаємозалежність національних лідерів від інших демократій і деяких автократій, пов'язаних з обмеженою здатністю контролювати рішення транснаціональних корпорацій, поширення ідей, пересування осіб через кордони і т.д., що свідчить про обмеження їх влади рамками держави [11].

Зовнішні дилеми характеризуються «колективним вибором між альтернативними інституційними заходами, сумісними з існуючими соціально-економічними структурами, і культурними реаліями» [11]. Автор не згоден з тим, що історичний досвід забезпечує адекватну і оптимальну інституційну відповідність. За останні двадцять років демократичні процеси залучили держави без колишнього демократичного досвіду, в т.ч. Україна. Ці країни, як правило, вдаються до опори на зарубіжний досвід.

Ш. Ейзенштадт вважає, що внаслідок ідеологічної та інституційної історії сучасних політичних систем, будь-яким конституційно-демократичним режимам притаманні крихкість і нестійкість. Автор вважає, що підставою для таких тверджень є відкритість політичного процесу в конституційних демократіях і супутня цьому тенденція до постійної переоцінки сфери політичної. «Ця відкритість – головна причина крихкості сучасних демократичних режимів, але парадокс у тому, що вона забезпечує безперервність їх існування» [12, с. 67]. Автор відзначає, що якщо політична система характеризується відкритістю, то це свідчить про її можливість адаптації до сучасних суспільно-політичних процесів та до формування уявлення про політику як про «гру» не з нульовою сумою, коли виграш однієї сторони не рівнозначний програшу іншої [12].

До основних «суперечностей» Ш. Ейзенштадт відносить: «суперечності між акцентом на автономії людини і потужним, жорстким контролем; протиріччя між творчим началом, яке внутрішньо притаманне образам, створеним ідеями Відродження, Просвітництва і великих революцій, і розмиванням таких образів, розчаруванням у них у зв'язку з рутинізацією і бюрократизацією сучасного світу; протиріччя між цілісною картиною сучасного світу, що наповнює його змістом, і дробленням цього сенсу внаслідок розширюється автономії різних інституційних сфер – економічної, політичної та культурної; протиріччя між тенденцією до самовизначення і створення самостійних політичних одиниць і зростанням міжнародних сил, що знаходяться поза контролем з боку цих одиниць» [1, цит. за: 12, с. 71].

Загрози демократії можуть виходити також як з боку народних мас, так і з боку еліти. М. Баранов наголошує, що демократія найкраще всього забезпечується за рахунок розширення участі мас у політиці. Однак у XX столітті саме маси стали найбільш сприйнятливі до споку тоталітаризму [1].

У праці «Майбутнє демократії» Н. Боббіо визначив три перешкоди для розвитку демократії: технократія, бюрократія та проблема «некерованості» демократії [8, с. 89].

А. Токвіль визначив «дві головні загрози демократії: повна залежність законодавчої влади від бажань виборців,

зосередження в законодавчих органах усіх інших форм правління» [10, с. 158]. Також, «при здійсненні демократії слід зважати на низку загроз реальному народовладдю у вигляді інституту представництва, абсентеїзму, маніпулювання волею народу, «тиранії мас». Протистояти таким загрозам може громадянське суспільство, яке передбачає доволі високий рівень громадянської демократичної культури» [5].

Р. В. Білійчук виділяє загрози демократії в Україні: «синдром невизначеності, що притаманний як владі, так і суспільству. В свідомості суспільства укорінився стереотип радянської влади, що діяв за схемою лідер – партія – народ, згідно з яким всі рішення приймалися «згори». За умов демократичного розвитку, багато рішень суспільству приходиться приймати самостійно, а тому все більше загострюється спокуса повернутись до тієї простої схеми»; атронатно-клієнтська модель політичної еліти; олігархічно-корпоративний тип політичної системи України, при якій величезний вплив на владні рішення мають представники найбільш багатих верств населення та криміналістичних угруповань [3].

І. І. Погорська, Д. М. Лакішук у своїй праці визначили умови та тенденції, які загрожують демократичним перетворенням, з чим ми також погоджуємось, – «зростання прихильників крайніх форм націоналізму, релігійна нетерпимість і теократичні прагнення, тероризм і кримінальне насилля, криза сучасної моделі суспільно-політичного устрою, яка домінує у більшості розвинених країн світу, зростання ролі, що її відіграють у політиці фахівці з реклами й консультанти з питань засобів масової інформації, брак цікавості громадян до державних справ, коли не йдеться про захист їхніх конкретних інтересів» [9].

Найбільш доречною класифікацією загроз демократичним змінам в Україні на політичні та соціальні, з якою власне і погоджуємось, вважаємо класифікацію, запропоновану М. А. Бойчуком.

До загроз першого типу належать: «незавершеність адміністративної реформи; відсутність дієздатної системи розподілу трьох гілок влади (законодавчої, виконавчої та судової); внутрішня суперечливість існуючого законодавчого поля; відсутність потужного середнього класу; низький рівень розвитку економіки; відсутність повноцінної приватної власності; несформованість в Україні основних інститутів громадянського суспільства; відсутність сформованої політичної нації; тенденції до формування одразу декількох систем ідентичностей. Однією з основних загроз в межах процедурних факторів низка авторів вважає регресивний напрям розвитку процесу демократизації, а саме той факт, що за багатьма ознаками українська форма демократії підпадає під визначення імітаційної демократії або ж керованої демократії. До соціальних загроз демократичному розвитку України слід віднести ті, які відображаються у загальній оцінці населенням стану демократії в Україні, оцінці населенням своєї спроможності впливати на владу, оцінці ефективності демократичних механізмів відбору еліт та виборних інститутів влади, оцінці ситуації з дотримання прав та свобод та загальній динаміці оцінок населенням України наявності демократії» [4, с. 20].

Таким чином, проаналізувавши різні погляди відносно загроз демократичним змінам загалом, та, зокрема, в Україні, вважаємо, що сучасні тенденції характеризуються наявністю демократичних інститутів, які зможуть мирно та ефективно

вирішувати проблеми, які виникатимуть між суспільством і владою шляхом зміни правлячої еліти під час виборів.

Підсумовуючи все вище зазначене, ми дійшли висновку, що демократичні зміни у сучасних умовах характеризуються складністю та неоднозначністю. Як правильно зазначає М. С. Назаров саме «незрілість політичної еліти, політична корупція, клановість та орієнтованість виключно на лідера в політичних партіях, втрата зв'язку політичних сил з виборцями за відсутності політичних, економічних та соціальних реформ призвели до тривалої політичної та економічної кризи в країні. Використання елітами демократичних лозунгів у недемократичній боротьбі за владу стало спонукальним чинником для зростання в українському суспільстві попиту на політика, який «сильною рукою» наведе порядок у суспільстві» [7].

Список використаних джерел

1. Баранов Н. А. Трансформации современной демократии: учебное пособие / [Elektronnyj resurs] / Н. А. Баранов. – СПб.: Балт. гос. техн. ун-т, 2006. – 215 с. – Режим доступа: http://read.virmk.ru/b/BARANOV_DEMOKRATIA/07.htm
2. Бешлер Ж. М. Демократия. Аналитический очерк / Ж. М. Бешлер. – М.: б.и., 1994.
3. Білійчук Р. В. Перспективи та загрози для демократії в Україні після президентських виборів 2010 р. [Elektronnyj resurs] / Р. В. Білійчук // Наукові записки. Серія «Політичні науки»: матеріали конференції: «Перспективи та загрози демократії у постпомаранчевий період в Україні». – Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2010. – Вип.4. – Режим доступа: http://eprints.ua.edu.ua/845/1/NZ_stud_Vyp_4.pdf
4. Бойчук М. А. Демократичний процес в Україні: проблема вибору і механізмів реалізації: автореф. дис ... д-ра філос. наук: 09.00.03 / Микола Андрійович Бойчук. – Київ, 2012. – 30 с.
5. Загрози реальній демократії та її захист [Elektronnyj resurs] / Навчальні матеріали on-line. – Режим доступа: http://pidruchniki.com/10560412/politologiya/zagrozi_realnij_demokratiji_zahist
6. Михайловська О. Г. Деякі проблеми демократичних змін у сучасній Україні / О. Г. Михайловська // Політологічні записки. – 2013. – №2 (8). – С.63–69.
7. Назаров М. С. Особливості процесу демократичного транзиту в Україні та Республіці Молдова [Elektronnyj resurs] / М. С. Назаров. – Режим доступа: <https://www.academia.edu/4761413>
8. Никандров А. Социализм или демократия: дискуссии Н. Боббио с итальянскими коммунистами [Elektronnyj resurs] / Александр Никандров // Обозреватель. – 2013. – №3. – С.84–92. – Режим доступа: http://observer.materik.ru/observer/N2_2013/084_093.pdf
9. Погорська І. І. Демократизація і сучасному світі: тенденції поширення та перспективи розвитку [Elektronnyj resurs] / І. І. Погорська, Д. М. Лакішик. – Режим доступа: http://www.kyumu.edu.ua/vmv/v/p07/pogorska-lakishyk_u.pdf
10. Токвіль А. О демократии в Америке / А. Токвиль; пер. с франц. – М.: Прогресс, 1992. – 560 с.
11. Шмиттер Ф. К. Угрозы и дилеммы демократии [Elektronnyj resurs] / Ф. К. Шмиттер. – Режим доступа: <http://www.russ.ru/antolog/predely/1/dem2-2.htm>
12. Эйзенштадт Ш. Н. Парадокс демократических режимов: хрупкость и изменчивость (I) / Ш. Н. Эйзенштадт // Полис. – 2002. – №2. – С.67–80.

References

1. Baranov N. A. Transformacii sovremennoj demokratii: uchebnoe posobie / [Elektronnyj resurs] / N. A. Baranov. – SPb.: Balt. gos. tekhn. un-t, 2006. – 215 s. – Rezhim dostupu: http://read.virmk.ru/b/BARANOV_DEMOKRATIA/07.htm
2. Beshler Zh. M. Demokratija. Analiticheskij ocherk / Zh. M. Beshler. – M.: b.i., 1994.
3. Bilijchuk R. V. Perspektivi ta zagrozi dlja demokratii v Ukraini pislja prezident'skikh vboriv 2010 r. [Elektronnyj resurs] / R. V. Bilijchuk // Naukovi zapiski. Serija «Politichni nauki»: materialy konferencii: «Perspektivi ta zagrozi demokratii u postpomaranchevij period v Ukraini». – Ostrog: Vidavnicтво Nacional'nogo universitetu

«Ostroz'ka akademija», 2010. – Vip.4. – Rezhim dostupu: http://eprints.ua.edu.ua/845/1/NZ_stud_Vyp_4.pdf

4. Bojchuk M. A. Demokratichnij proces v Ukraini: problema vboru i mekhanizmv realizacii: avtoref. dis ... d-ra filos. nauk: 09.00.03 / Mikola Andriyovych Bojchuk. – Kiiv, 2012. – 30 s.

5. Zagrozi real'nij demokratii ta ii zakhist [Elektronnyj resurs] / Navchal'ni materialy on-line. – Rezhim dostupu: http://pidruchniki.com/10560412/politologiya/zagrozi_realnij_demokratiji_zahist

6. Mikhajlovs'ka O. G. Dejaki problemi demokratichnikh zmin u suchasnij Ukraini / O. G. Mikhajlovs'ka // Politologichni zapiski. – 2013. – №2 (8). – S.63–69.

7. Nazarov M. S. Osoblivosti procesu demokraticznogo tranzitu v Ukraini ta Respublicii Moldova [Elektronnyj resurs] / M. S. Nazarov. – Rezhim dostupu: <https://www.academia.edu/4761413>

8. Nikandrov A. Socializm ili demokratija: diskussii N. Bobbio s ital'janskimi kommunistami [Elektronnyj resurs] / Aleksandr Nikandrov // Obzrevatel'. – 2013. – №3. – S.84–92. – Rezhim dostupu: http://observer.materik.ru/observer/N2_2013/084_093.pdf

9. Pogors'ka I. I. Demokratizacija i suchasnomu sviti: tendencii poshirenna ta perspektivi rozvitu [Elektronnyj resurs] / I. I. Pogors'ka, D. M. Lakishik. – Rezhim dostupu: http://www.kyumu.edu.ua/vmv/v/p07/pogorska-lakishyk_u.pdf

10. Tokvil' A. O demokratii v Amerike / A. Tokvil'; per. s franc. – M.: Progress, 1992. – 560 s.

11. Shmitter F. K. Ugrozy i dilemmy demokratii [Elektronnyj resurs] / F. K. Shmitter. – Rezhim dostupu: <http://www.russ.ru/antolog/predely/1/dem2-2.htm>

12. Ehjzenshtadt Sh. N. Paradoks demokraticeskikh rezhimov: khрупkost' i izmenjaemost' (I) / Sh. N. Ehjzenshtadt // Polis. – 2002. – №2. – S.67–80.

Dziubenko Yu. M., postgraduate, Department of Social Theories, National University «Odessa Law Academy» (Ukraine, Odessa), dziubenko_2015@ukr.net

Basic threats to democratic changes in modern conditions

The article highlights basic reasons and conditions of authoritarian reverse waves. The author analyzes main theoretical approaches of foreign and domestic scientists on the problem of menace to democracy («distortion of democracy», «unfulfilled promises of democracy», «threats to democracy», «fragility of modern democratic regimes»). The paper notes the following threats to democracy in the modern world: extension among supporters of extreme forms of nationalism; religious intolerance and theocratic tendencies; terrorism; crisis of the modern model of social and political organization, which predominates in majority of development countries; increase of mass media role; disappearance of social interest in political decision-making; low social mobility.

The author suggests that the main threats to democracy in Ukraine are the following: incompleteness of administrative reform; absence of effective system of separation of powers; legislative collisions; low social mobility; low level of economic development; inability to influence the power; low effectiveness of democratic mechanisms to select elites and elected bodies; social apathy, «syndrome of uncertainty».

Keywords: political regime, democratic regime, threats to democracy, «deficiency of democracy».

Dziubenko Yu. M., аспирантка кафедры социальных теорий, Национальный университет «Одесская юридическая академия» (Украина, Одесса), dziubenko_2015@ukr.net

Основные угрозы демократическим преобразованиям в современных условиях

Проанализированы основные теоретические подходы зарубежных и отечественных ученых относительно проблемы угрозы демократии («искажения демократии», «невыполнение обещаний демократии», «угрозы демократии», «хрупкость современных демократических режимов»). Отмечено, что к современным угрозам демократии в мире относятся: рост сторонников крайних форм национализма, религиозная нетерпимость, терроризм, кризис современной модели общественно-политического устройства, которая доминирует в большинстве развитых стран мира, возрастание роли СМИ, исчезновение интереса граждан к принятию политических решений, низкая социальная мобилизация.

Определено, что к основным угрозам демократии в Украине следует отнести: незавершенность административной реформы; коллизии в законодательстве; низкая социальная мобильность; низкий уровень развития экономики; неспособность влиять на власть; низкая эффективность демократических механизмов отбора институтов власти; социальная апатия; «синдром неопределенности».

Ключевые слова: политический режим, демократический режим, угрозы демократии, «дефицит демократии».

* * *

УДК 327.5:167.7:303.833.6

Марчук В. П.,
кандидат філософських наук, декан факультету
міжнародних відносин та романо–германської
філології, ПрАТ «Вищий навчальний заклад «Київська
гуманітарна академія» (Україна, Київ),
vpmarchukkg@ukr.net

Еволюція розуміння концепту «міжнародний порядок» епістемологічними спільнотами

На підставі аналізу нових теоретичних розробок у сфері безпекових досліджень та визначення можливостей використання методологічного інструментарію для інтерпретації інституціональних практик головних акторів сучасної системи міжнародних відносин розкрито концептуальні особливості вивчення трансформації міжнародного порядку. Бачення епістемологічними спільнотами структури міжнародного порядку та проблем світової політики ґрунтуються переважно на рефлексивістському підході, який надає можливість створення передумов для появи нових тенденцій у сфері дослідження міжнародної безпеки, що характеризуються наявністю тісного діалектичного зв'язку між теорією та політичною реальністю. Використання методологічного інструментарію соціального конструктивізму та математичного аналізу надає змогу не лише інтерпретувати природу взаємодій між акторами, але й моделювати ймовірні зміни у балансі сил за певних умов в конкретному регіоні або світі в цілому.

Ключові слова: міжнародний порядок, епістемологічна спільнота, безпекові дослідження, неореалізм, рефлексивістський підхід, соціальний конструктивізм, класична теорія комплексу регіональної безпеки, теорія ігор.

Протягом останніх двадцяти років увага наукової та експертної спільноти була прикута до проблем формування міжнародного порядку крізь призму реконцептуалізації та імплементації безпекових стратегій ключових акторів світової політики. На початку ХХІ століття наукові розвідки з міжнародних відносин набули особливої актуальності в зв'язку із появою нового концептуального напрямку, предметом якого виступає інтерпретація міжнародного порядку шляхом застосування аналітичних засобів різноманітних теорій (неореалізм, транснаціоналізм, неолібералізм, соціальний конструктивізм та ін.) з акцентуацією на оцінці нових ризиків та загроз міжнародній та національній безпеці.

Проблема визначення природи й структури міжнародного порядку висвітлюється вченими, які сьогодні представляють третю хвилю «великих теоретичних дебатів» у міжнародно–політичній науці. У своїх доробках Е. Адлер [1], Дж. Бейліз [2], Б. Б'юзан [3], П. Хаас [1], Л. Хансен [3] та інші представляють новий підхід до аналізу проблем міжнародної безпеки та світової політики з урахуванням змін міжнародного порядку після падіння біполярності та активізації нових викликів та загроз. Постає потреба у проведенні комплексного аналізу процесів еволюції бачення сутності концепту «міжнародного порядку» епістемологічними спільнотами, що й обумовило завдання статті, яке полягає у розкритті концептуальних особливостей вивчення трансформацій міжнародного порядку з урахуванням нових теоретичних розробок у сфері безпекових досліджень та використання можливого методологічного інструментарію для інтерпретації інституціональних практик головних акторів сучасної системи міжнародних відносин.

Усі суттєві питання нормативних дискусій з міжнародних відносин починаються із аналізу природи міжнародного порядку. Виходячи з того, що безпека є контроверсійним концептом, адже немає універсального визначення цього поняття, у науковій спільноті з'являється широке поле для інтерпретації міжнародно–політичних реалій, особливо у правовому вимірі [2, с. 210–211].

Оцінюючи існуючі наукові розвідки з питань міжнародної безпеки на основі їх систематизації за окремими напрямками, можна стверджувати, що усі концепції, які пропонують певні епістемологічні спільноти на ґрунті їх бачення трансформацій міжнародного порядку, спрямовані лише на утвердження їх візії у науковому світі. Така практика своєрідної легітимізації наукової концепції сприятиме її поширенню та створенню певної платформи для подальших теоретичних дебатів та вироблення практичних рекомендацій для ключових акторів міжнародної безпеки, які безпосередньо формують світовий порядок денний.

Інтерпретації міжнародного порядку в сучасному розумінні виникли після Першої світової війни завдяки об'єднанню зусиль перших епістемологічних спільнот у справі винайдення загальної теорії розуміння світової політики. Вихідним положенням спільних наукових розвідок була наступна теза: після досягнення певного рівня раціоналізації у світовій політиці нова катастрофа на кшталт глобальної війни стає неможливою. Саме ця теза була ключовою у праці Нормана Енджелла «Велика ілюзія», в якій автор стверджував, що глобальна торгівля змінила природу багатства. Тепер воно не залежить від контролю над територіями та ресурсами. Віра у військову силу як в основу безпеки стала сьогодні небезпечною ілюзією. Війни стали не вигідними, вони не створюють багатства, а тільки знищують його. У підсумку британський журналіст заявляє про те, що планетарне переплетіння ділових інтересів робить війни неможливими [4]. Книга Н. Енджелла вийшла у 1911 році, у 1913 її видали в розширеній версії, але вже через рік читати її не було сенсу. У 1914 році почалась Перша світова війна всупереч ідеям, викладеним у журналістському доробку. І події на передодні першого глобального конфлікту і ситуація, яка склалась у світі сьогодні, свідчать про те, що війна залишається одним із основних засобів реалізації зовнішньополітичних цілей та є цілком ймовірною у регіональному та глобальному масштабах, залишаючись таким чином невід'ємною складовою міжнародного порядку.

Оперуючи категоріями неореалізму, цілком можна стверджувати, що міжнародна безпека не стільки залежить від внутрішніх трансформацій самої системи міжнародних відносин, скільки від прагнення міжнародних акторів зберегти чи поширити свій геополітичний вплив в окремому регіоні/регіонах чи світі загалом будь-якими засобами, в тому числі й за допомогою війни. Війна не є наслідком певних умов, що склались у конкретній військово–політичній ситуації, натомість виступає елементом боротьби за домінування, яка є ключовою ознакою сучасних міжнародних відносин [5, с. 9].

Стає зрозумілим, що викоринити війну як міжнародне явище стає неймовірним, проте сформулювати загальні принципи ведення військових дій цілком можливо. Перші кроки в цьому напрямі були зроблені ще у 1899 та 1907 роках, коли були прийняті міжнародні конвенції про закони та звичаї війни [6, с. 579–580]. Після завершення Першої світової війни була зроблена перша спроба інституціоналізувати міжнародний порядок, таким чином була створена Ліга націй, основне покликання якої полягало у забезпеченні миру шляхом викоринення можливостей виникнення нових військових протистоянь. Проте представники політичного ідеалізму, які вірили у

ймовірність існування світу без війни, пізніше виступали вже з дещо зміненою позицією, сутність якої полягала у тому, що застосувати право на війну або гуманітарну інтервенцію є можливим у разі порушення універсальних цінностей світового співтовариства, наприклад, прав людини.

В цьому контексті вартує зазначити й про зміни у розумінні сутності колективної безпеки, цілі якої дещо змінились, інакше кажучи, набули більш широкої інтерпретації. Так, якщо первинною ціллю будь-якої системи колективної безпеки було надання допомоги у разі збройного нападу на одну із учасниць системи, то тепер одним із ключових завдань є захист людини, тобто забезпечення людської безпеки (human security). Наразі саме людська безпека виступає ключовим елементом системи колективної безпеки в західних наукових розвідках з питань безпеки [7, с. 381].

Таким чином, відбулась еволюція в розумінні міжнародного порядку як представниками епістемологічних спільнот, частина з яких дотримувалась поглядів політичного ідеалізму, так і високопосадовцями, які представляли інтереси такої міжнародної організації як Ліга націй. У свою чергу, відбулось переосмислення сутності концепції колективної безпеки, яка наразі фокусує увагу на захисті та підтримці людської безпеки, що передбачає широку інтерпретацію її вимірів, орієнтованих передусім на забезпечення основних прав людини.

На підставі цієї точки зору щодо сутності міжнародного порядку із урахуванням подій, що відбулись протягом останніх 100 років у світі, можна стверджувати про неможливість створення глобального уряду, натомість є підстави говорити про ймовірне створення ефективної системи глобального управління, яка являє собою сукупність правил та принципів, котрих повинні дотримуватись усі суб'єкти міжнародних відносин. Дієвість системи глобального управління залежить від бажання акторів діяти у відповідності із усталеними моделями поведінки в рамках статуту універсальної організації, якою наразі виступає ООН.

Як і будь-яка система, глобальне управління має власні механізми імплементації, зокрема, таким механізмом можна вважати миротворчі операції, проведення яких є можливим за наявності резолюції Ради Безпеки ООН. Передусім операції проводяться в тих країнах або регіонах, де під загрозою людська безпека. Окрім цього, на регіональному та інтеррегіональному рівнях таким механізмом виступає спільна політика безпеки й оборони Європейського Союзу, раніше відома як Європейська політика безпеки й оборони, котра спрямована на зміцнення можливостей Євросоюзу мобільно реагувати на нові загрози за його межами. Вдала політика антикризового менеджменту створює можливості для розширення зони геополітичної відповідальності Брюсселю. Прикладом такої політики є діяльність Пітерсберзьких місій, завдання яких – проведення цивільних операцій з метою вжиття необхідних заходів щодо стабілізації конфлікту та гарантування людської безпеки [8].

У світовій науковій традиції побуває думка, що сучасний міжнародний порядок віддзеркалює трансформації, які були обумовлені змінами у зовнішньополітичних та безпекових стратегіях ключових акторів світової політики. Самі ж зміни в доктринально-стратегічних документах провідних суб'єктів міжнародних взаємодій

є відповіддю на виклики та загрози, що потребують оперативного реагування та вжиття необхідних заходів. Передусім йдеться про асиметричні загрози (тероризм, трафік наркотичних та психотропних речовин, нелегальна міграція, торгівля людьми тощо), тобто загрози, що актуалізувались після завершення Холодної війни у 90-ті роки ХХ століття та дестабілізують ситуацію у світі й по наш час. Протягом 2015 року кардинальні зміни в доктринально-стратегічному забезпеченні зовнішньої політики відбулись в США та Китаї. Вашингтон відзначився прийняттям нової Стратегії національної безпеки, Пекін – Військової стратегії (Біла книга – 2015). Обидва документи відображають бачення великими державами військово-політичних реалій у світі та ймовірні дії у разі виникнення загрози не лише країні, але й регіону її найближчого оточення та світу в цілому [9; 10].

Сучасні інтерпретації концепту «міжнародний порядок» надають змогу стверджувати, що сама структура системи міжнародних відносин у найближчі сто років буде суттєво змінена. Адже світова арена у майбутньому характеризуватиметься появою нових центрів сили, які зміцнюватимуть власні позиції за рахунок розширення зони геополітичного впливу не завжди мирними засобами. Міжнародні організації поступово втрачатимуть здатність здійснювати контроль за діями переважного експансіоністського характеру нових великих держав, таким чином ефективність їхньої діяльності буде зведена нанівещь. Хаотичність та анархічність ставатимуть ключовими ознаками структури міжнародного порядку майбутнього. Постійні війни за утвердження власного геополітичного впливу в регіоні або регіонах світу призведуть до нездатності підтримувати стабільність в системі міжнародних відносин та її повної деградації [11].

В науковій думці вже відбулась концептуалізація нової інтерпретації майбутнього міжнародного порядку – сформульовано сценарій неполярності (non-polarity). На думку Річарда Хаасса, очільника Ради з міжнародних відносин, «сучасний неполярний світ є не лише результатом появи нових центрів сили у вигляді великих держав чи впливових міжнародних організацій / наднаціональних об'єднань або невдач глобальної політики США, це також й віддзеркалення неминучих наслідків глобалізації. Глобалізація сьогодні являє собою безкінечний транскордонний потік всього, що оточує нас, від наркотичних речовин, електронних листів, парникових газів, промислових товарів та людей до радіо- та телевізійних сигналів, вірусів (як віртуальних, так і реальних) й зброї» [12].

Глобалізація як невід'ємна риса міжнародного порядку обумовлює потребу мислити глобально, не обмежуючись лише потребами власної безпеки. Таким чином, ефективність сучасної системи національної безпеки будь-якої держави залежить від здатності протидіяти не лише внутрішньодержавним викликам, але і протистояти глобальним загрозам. Й представники епістемологічних спільнот й політичний істеблішмент провідних країн світу вже усвідомили неможливість забезпечення національної безпеки без розв'язання глобальних проблем. Інакше кажучи, майбутні зміни у безпекових доктринах провідних держав світу повинні відображати світові тенденції, адже ефективність забезпечення національної безпеки залежатиме від здатності підтримувати глобальну

безпеку на прийнятному рівні. В цьому зв'язку варто пригадати слова іспанського вченого Г. Паломареса: «Національна безпека США XXI століття не може розглядатись відокремлено від міжнародної безпеки, стан якої характеризується глобалізаційними процесами. Події 11 вересня 2001 року продемонстрували потребу у розв'язанні проблем національної безпеки у зв'язці із процесами забезпечення глобальної безпеки. Йдеться про тісний зв'язок глобальної, національної та індивідуальної безпеки» [13, с. 39]. Сьогодні, в умовах науково-технологічного прогресу, світове співтовариство докладає значних зусиль, передусім, у боротьбі із соціальною групою ризиків (поширення небезпечних захворювань, неконтрольований трафік зброї, порушення прав людини тощо). Про деякі аспекти вжиття певних превентивних заходів у боротьбі із соціальними ризиками викладено в глобальних стратегіях великих держав. Така глобальна стратегія була розроблена Вашингтоном під час президентства Дж. Буша – молодшого, основна мета стратегічного курсу – пошук моделі глобалізованої безпеки (globalized security, не слід плутати з глобальною – global), яка б дозволила створити ефективну систему захисту від зовнішніх загроз шляхом вжиття превентивних заходів з метою запобігання появі можливих небезпек та їх кристалізації. Так звана доктрина «превентивної агресії» або «превентивної війни» була покладена в основу Стратегії національної безпеки США від 2002 року [14], а ключові її положення були викладені у «Доповіді про становище нації». Центральним елементом нової доктрини США було нанесення попереджувального удару (preemption). В документах обгрунтовано право Вашингтону використати такий захід по відношенню до будь-якої країни у разі виникнення з її сторони потенційної загрози державним інтересам Америки. З тексту документу стає зрозумілим, що «найкращою формою оборони є хороший наступ», а «чим страшніше загроза, тим вище вартість ризику зважаючи на бездіяльність» [15]. Така риторика зберіглась і у глобальній стратегії Б. Обами (2015), адже прагнення створити ефективну систему реагування на нові загрози, як і раніше, присутнє й ґрунтується воно на необхідності імплементації концепції глобалізованої безпеки, звісно, в баченні її американським політичним істеблішментом. Говорити про те, що сама концепція превентивного удару є інновацією XXI століття безглуздо, адже її активно запроваджував у своїй зовнішній політиці ще Александр Македонський або Александр Великий – відомий полководець, засновник великої імперії, що охоплювала територію Македонії, Грецію, завойовану Перську імперію та Єгипет [16].

Сучасні інтерпретації міжнародного порядку варто розглядати в рамках існуючих теоретико-концептуальних підходів до дослідження проблем глобальної безпеки та світової політики. Варто зазначити, що ще із самого початку 90-х років XX століття набула розвитку епістемологічна дискусія, яка відома в теорії міжнародних відносин як «треті дебати» або «треті великі дебати», котрі обумовлені потребою у припиненні стагнації, викликаній неспівмірністю парадигм Томаса Куна, які не лише не давали чіткого уявлення про каркас дослідження, але й створювали фундамент для розвитку теорій, які суперечили одна одній в умовах фактичної відсутності діалогу між окремими представниками наукових напрямків. На думку Т. Куна, в силу неспівмірності парадигм їх конкуренція

відбувається як конкуренція наукових спільнот й перемога визначається не стільки внутрішньонауковим, скільки соціокультурними або навіть соціально-психологічними процесами. Конкуренція між різними групами наукового співтовариства (тобто між епістемологічними спільнотами) є єдиним історичним процесом, який призводить до заперечення раніше прийнятої теорії [17, с. 31–32]. Критики моделі науки Т. Куна заявляють про те, що неспівмірність парадигм паралізує дослідницькі зусилля наукових спільнот. Найбільшу дискусію викликав запропонований Т. Куном спосіб вибору революційних альтернатив, тобто вибір між парадигмами. Один із опонентів Томаса Куна – Імре Лакатос – відносив підстави, запропоновані Т. Куном, для вибору теорій до ірраціональних, адже центр тяжіння переміщався із змісту теорій на психологію спільноти [18]. Проте Т. Кун не вважав свою модель науки ірраціональною. Сучасні уявлення про міжнародні відносини ґрунтуються на радикальному плюралізмі як світоглядному принципі в епоху постмодерна. В цьому контексті рефлексивістський підхід Е. Адлера та П. Хааса пропонує вченим-міжнародникам ініціювати такі наукові програми, які б дозволили створити моделі діалектичного зв'язку між теорією та реальністю, тобто кореляції між баченням світових політичних реалій представниками наукових шкіл та їх можливістю сформулювати сценарії подальшого розвитку з урахуванням ймовірних трансформацій та здатностей адаптації до них ключових акторів глобальної політики, зокрема, тих, хто приймає рішення [1]. Постає потреба у виробленні нового підходу до дослідження проблем світової політики, який би не увічнив традиційні розходження між теорією та реальністю, а навпаки заклав би фундамент нового уявлення про міжнародний порядок, якого б дотримувались як учені, так і політики; крім цього, саме ця візія повинна стати універсальною та такою, яка б поширювалась у повсякденній практиці.

Вартує зазначити, що рефлексивістський підхід Е. Адлера та П. Хааса не забезпечив розв'язання проблеми неспівмірності парадигм та, як наслідок, стагнації у розвитку наукової думки, проте створив передумови для появи нових тенденцій у сфері дослідження міжнародної безпеки. Розглянемо ці тенденції більш детально. Головна тенденція характеризується появою безпекових досліджень після розпаду біполярної системи міжнародних відносин, автори яких у своїх доробках стверджували про відсутність впливу трансформацій міжнародного порядку на інтерпретацію його сутності. Теоретичний каркас міжнародно-політичної науки залишається незмінним, адже структура міжнародної системи сама по собі не змінилась, жодних системних змін не відбулось, навіть в методологічному плані фундаментальні змінні аналізу залишились тими ж самими, отже, сучасну світову систему можна досліджувати, використовуючи «старий», апробований роками, методологічний інструментарій та категоріально-понятійний апарат. Такі поняття як стримування, гегемоністична стабільність та баланс сил є актуальними і зараз, деякі змінні, які ми зустрічаємо в доробках вчених минулої епохи, знаходимо й у розвідках сучасників, наприклад, демократичний мир, взаємозалежність, міжнародний режим. Застосування концептуально-методологічних практик минулого підтверджує тезу про те, що держави, як основні актори міжнародного порядку, продовжують діяти на основі

незалежних змінних, тобто в такий спосіб, як вони діяли раніше [5, с. 9].

Із завершенням Холодної війни анархія не перестала бути центральним елементом системи міжнародних відносин, більш того ідея створення світового уряду внаслідок падіння комуністичного режиму, зростання демократичних тенденцій, укладання різноманітних торговельних угод та інституціоналізації інтеграційних об'єднань так і не була реалізована. Отже, усі ці процеси поширення демократичних цінностей, глобалізація та регіоналізація не змінили саму природу міжнародних відносин, яка за своєю сутністю є такою, що тяжіє до анархічності.

Анархічна природа міжнародних відносин потребує ретельного стратегічного аналізу, котрий у системі розробки та прийняття рішень стоїть на щабель вище, ніж науковий, під яким передусім маються на увазі безпекові дослідження. Постійний моніторинг ситуації в нестабільних регіонах світу, особливо в тих, в яких присутні порогові держави, вимагає вироблення комплексного підходу до аналізу, розробки та прийняття рішень. Реалізація такого підходу можлива лише за умови активної взаємодії між епістемологічними спільнотами (наукові, експертні товариства) та політичним істеблшментом, який безпосередньо приймає рішення. Стратегічний аналіз, покладений в основу цього підходу, повинен передбачати передусім дослідження питань пов'язаних із політикою гегемоністичних держав щодо здійснення контролю за поширенням ядерної зброї в інтересах встановлення стабільності в конфліктних регіонах [3, с. 90].

І науковий (фундаментальний) і стратегічний (певною мірою прикладний) аналіз визначають залежність підтримки безпеки від витрат на військову сферу держави та використання зброї масового ураження як засобу зовнішньої політики з можливостями стримування з метою створення стабільності, заснованої на балансі сил. Спроба поєднати ці рівні аналізу була зроблена британським дослідником Б. Б'юзаном – автором класичної теорії комплексу регіональної безпеки, який в рамках зазначеної теорії пояснює нову структуру регіональної безпеки, оцінює відносний баланс сил, взаємовідносини всередині комплексу та між державами – учасниками комплексу регіональної безпеки з урахуванням регіональних та глобальних тенденцій в усіх сферах міжнародного життя [19; 20, с. 65].

Б. Б'юзан та О. Уївер пропонують два визначення комплексу регіональної безпеки. Перше – комплекс безпеки являє собою групу держав, первинні інтереси безпеки яких тісно пов'язані одне з одним такою значною мірою, що їх національна безпека не може розглядатись відокремлено одна від іншої. Друге – акцент робиться більшою мірою не на державно-центричній структурі регіонального комплексу, а на сприйнятті проблем безпеки політичною спільнотою. В рамках цього визначення під регіональним комплексом безпеки варто розуміти групу одиниць, в рамках яких основні дискурсивні процеси, що відбуваються, нерозривно взаємопов'язані (в межах означених процесів політична спільнота формує уявлення про той чи інший чинник як існуючу загрозу або, навпаки, знижує значимість загрози (секьюритизація та

десекутеризація)). Внаслідок цього проблеми безпеки даних одиниць не можуть бути адекватно проаналізовані або вирішені відокремлено одна від іншої. Таким чином, друге визначення охоплює більш широкі аспекти безпеки, проте невирішеним залишається питання, як бути у випадку, якщо загроза (наприклад, нетрадиційного характеру) являє собою небезпеку, але не розглядається політичною спільнотою в якості такої [21; 22].

У книзі «Регіони та держави: структура міжнародної безпеки» (2003) Б. Б'юзан удосконалює нові підходи до дослідження регіонів, регіональної та глобальної систем безпеки. В методології Б. Б'юзана важливу роль відіграє конструктивістський підхід, який спрямований на розкриття ролі політичних та інших еліт у конструюванні регіональних комплексів безпеки [21].

Дослідження структури міжнародного порядку, його інституціонально-безпекового виміру було б неможливим без використання методів політичного аналізу та прогнозування. Окрім методів соціального конструктивізму, широкої популярності набуло використання теорії раціонального вибору у дослідженні безпекових тенденцій. Як приклад можна навести роботи С. Уолта, котрі ґрунтуються на розрахунках вірогідностей, що засновані на новій теорії ігор, яка фокусує увагу дослідника на використанні силового потенціалу та поведінці акторів системи, які володіють ним (силовим потенціалом – авт.) [23].

Іншим важливим питанням залишається використання методологічних засобів біхевіористичного підходу до дослідження проблем світової політики. Такі наукові розвідки, на думку Р. Літтла, зосереджують увагу передусім на проведенні математичних розрахунків, у яких не існує ігор з нульовою сумою, тобто ігор, в яких є абсолютні переможці та переможені, щоб зрозуміти природу стратегічних взаємодій між раціональними акторами (агентами дії), які можуть або виробляти спільну стратегію дій або вступати у конфронтацію. Така взаємодія продукує занадто складні ситуації, які повинні бути проаналізовані із використанням розрахунків вірогідностей, як і у випадку результатів, отриманих за допомогою теорії ігор [24, с. 303].

Висновки та перспективи подальших розвідок. На підставі аналізу проблеми еволюції інтерпретації поняття «міжнародний порядок» у міжнародно-політичній науці та безпекових дослідженнях можна стверджувати про значний вплив подій, що відбулись після завершення Холодної війни, на розвиток дослідницьких програм, особливо у питаннях, які стосуються онтології наукових розвідок та їх методології. Бачення епістемологічними спільнотами структури міжнародного порядку та проблем світової політики ґрунтується переважно на рефлексивістському підході, який надає можливість створення передумови для появи нових тенденцій у сфері дослідження міжнародної безпеки, що характеризуються наявністю тісного діалектичного зв'язку між теорією та політичною реальністю. Використання методологічного інструментарію соціального конструктивізму та методологічних засобів математичного аналізу (теорія ігор, теорія раціонального вибору) надає змогу не лише інтерпретувати природу взаємодій між акторами, яка фактично відображає структуру міжнародного порядку,

але й моделювати ймовірні зміни у балансі сил за певних умов у конкретно взятому регіоні світу або на міжнародній арені в цілому. Наразі у вітчизняній науковій думці бракує ґрунтовних досліджень, присвячених можливостям використання понятійно-категоріального апарату та методологічного інструментарію рефлексивістського підходу для дослідження сучасних трансформацій міжнародного порядку, що може бути предметом майбутніх наукових розвідок та епістемологічних дискусій.

Список використаних джерел

- Adler E., Haas P. Conclusion: epistemic communities, world order, and the creation of a reflective research program / E. Adler, P. Haas // *International Organization (Special Issue: Knowledge, Power, and International Policy Coordination)*. – 1992. – No46 (1). – P.367–390.
- Baylis J. International and global Security / J. Baylis // Baylis J., Smith S. and Owens P. *The Globalization of World Politics: An Introduction of International Relations*, 6th ed. – New York: Oxford University Press, 2014. – 648 p.
- Buzan B., Hansen L. *Strategic Studies, deterrence and the Cold War* / B. Buzan, L. Hansen / *The evolution of International Security Studies*. – New York: Cambridge University Press, 2009. – 400 p.
- Angell N. *The Great Illusion* / N. Angell. – New York: Cosimo, Inc., 2010. – 396 p.
- Waltz K. *Structural Realism after the Cold War* / K. Waltz // *International Security*. – Vol.25. – No1. – Summer 2000. – P.5–41.
- Виппер Р. *История нового времени* / Р. Виппер. – Киев: «Ника–Центр»; «Вист–С», 1997.
- Owen T. *Human Security – Conflict, Critique and Consensus: Colloquium Remarks and a Proposal for a Threshold–Based Definition* / T. Owen // *Security Dialogue*. – Vol.35. – No3. – September 2004. – P.373–387.
- Martin M., Owen T. *The Second Generation of Human Security: Lessons from the UN and EU Experience* / M. Martin, T. Owen // *International Affairs*. – Vol.86. – No1. – January 2010. – P.211–224.
- National Security Strategy / February 2015 [Electronic resource]. – URL: https://www.whitehouse.gov/sites/default/files/docs/2015_national_security_strategy.pdf (accessed: 02.09.2015).
- China's Military Strategy / The State Council Information Office of the People's Republic of China / May 2015, Beijing [Electronic resource]. – URL: <http://eng.mod.gov.cn/Database/WhitePapers/> (accessed: 03.09.2015).
- Kaplan R. *The coming Anarchy: Shattering the dreams of the Post Cold War* / R. Kaplan. – New York: Vintage; Reprint edition (August 13, 2002). – 224 p.
- Haass R. *The age of nonpolarity* / R. Haass [Electronic resource]. – URL: <http://www.foreignaffairs.com/articles/63397/richard-n-haass/the-age-of-nonpolarity> (accessed: 05.09.2015).
- Palomares G. *Globalización de la seguridad y realismo preventivo: los Estados Unidos y el sistema internacional actual* / G. Palomares // *En Revista Española de Derecho Internacional*. – Vol.56. – No.1. – 2004. – P.39. – Cited by: Orozco G. *The Interpretation of World Order by Epistemic Communities in Security Studies* // *International Journal of Social, Behavioral, Educational, Economic and Management Engineering*. – Vol.9. – No7. – 2015. – P.2250–2256.
- The National Security Strategy of the United States of America / September 2002 [Electronic resource]. – URL: <http://www.state.gov/documents/organization/63562.pdf> (accessed: 06.09.2015).
- Уткин А. Доктрина Буша: концепция, разделившая Америку / А. Уткин // *Россия в глобальной политике*. 22 августа 2005 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.globalaffairs.ru/number/n_5457 – Название с экрана. – Дата обращения: 08.09.2015.
- Грин П. Александр Македонский. Царь четырех сторон света / П. Грин. – М.: Litres, 2015. – 1051 с.
- Кун Т. Структура научных революций / Т. Кун. – М.: «АСТ», 2003. – 605 с.
- Lakatos I. *Falsification and the Methodology of Scientific Research Programmes*, 1970. Лакатос И. Фальсификация и методология научно-исследовательских программ / И. Лакатос. – М., 1995 // *Центр гуманитарных технологий*. – 23.12.2011. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://gtmarket.ru/laboratory/basis/4369> – Название с экрана. – Дата обращения: 08.09.2015.

19. Buzan B. *People, States and Fear. An Agenda for International Security Studies in the Post–Cold War Era* / B. Buzan. – New York; London, 1991. – 398 p.

20. Стародуб Т. Теорія комплексу безпеки: можливості використання для формування спільної стратегії розвитку Чорноморського регіону / Т. Стародуб // *Стратегічна панорама*. – 2009. – №4. – С.63–71.

21. Buzan B., Wæver. O. *Regions and Powers. The Structure of International Security* / B. Buzan, O. Wæver. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – 564 p.

22. Buzan B., Wæver. O., Wilde J. *Security: a new framework for analysis* / B. Buzan, O. Wæver, J. Wilde. – Colorado: Lynne Rienner Publishers, Inc., 1998. – 239 p.

23. Walt S. *The Renaissance of Security Studies* / Walt S. // *International Studies Quarterly*. – Vol.35. – No.2. – June 1991. – P.211–239.

24. Little R. *International Regimes* / R. Little // Baylis J., Smith S. and Owens P. *The Globalization of World Politics: An Introduction of International Relations*, 6th ed. – New York: Oxford University Press, 2014. – 648 p.

References

- Adler E., Haas P. Conclusion: epistemic communities, world order, and the creation of a reflective research program / E. Adler, P. Haas // *International Organization (Special Issue: Knowledge, Power, and International Policy Coordination)*. – 1992. – No46 (1). – P.367–390.
- Baylis J. International and global Security / J. Baylis // Baylis J., Smith S. and Owens P. *The Globalization of World Politics: An Introduction of International Relations*, 6th ed. – New York: Oxford University Press, 2014. – 648 p.
- Buzan B., Hansen L. *Strategic Studies, deterrence and the Cold War* / B. Buzan, L. Hansen / *The evolution of International Security Studies*. – New York: Cambridge University Press, 2009. – 400 p.
- Angell N. *The Great Illusion* / N. Angell. – New York: Cosimo, Inc., 2010. – 396 p.
- Waltz K. *Structural Realism after the Cold War* / K. Waltz // *International Security*. – Vol.25. – No1. – Summer 2000. – P.5–41.
- Vipper R. *Istorija novogo vremena* / R. Vipper. – Kiev: «Nika–Centr»; «Vist–S», 1997.
- Owen T. *Human Security – Conflict, Critique and Consensus: Colloquium Remarks and a Proposal for a Threshold–Based Definition* / T. Owen // *Security Dialogue*. – Vol.35. – No3. – September 2004. – P.373–387.
- Martin M., Owen T. *The Second Generation of Human Security: Lessons from the UN and EU Experience* / M. Martin, T. Owen // *International Affairs*. – Vol.86. – No1. – January 2010. – P.211–224.
- National Security Strategy / February 2015 [Electronic resource]. – URL: https://www.whitehouse.gov/sites/default/files/docs/2015_national_security_strategy.pdf (accessed: 02.09.2015).
- China's Military Strategy / The State Council Information Office of the People's Republic of China / May 2015, Beijing [Electronic resource]. – URL: <http://eng.mod.gov.cn/Database/WhitePapers/> (accessed: 03.09.2015).
- Kaplan R. *The coming Anarchy: Shattering the dreams of the Post Cold War* / R. Kaplan. – New York: Vintage; Reprint edition (August 13, 2002). – 224 p.
- Haass R. *The age of nonpolarity* / R. Haass [Electronic resource]. – URL: <http://www.foreignaffairs.com/articles/63397/richard-n-haass/the-age-of-nonpolarity> (accessed: 05.09.2015).
- Palomares G. *Globalización de la seguridad y realismo preventivo: los Estados Unidos y el sistema internacional actual* / G. Palomares // *En Revista Española de Derecho Internacional*. – Vol.56. – No.1. – 2004. – P.39. – Cited by: Orozco G. *The Interpretation of World Order by Epistemic Communities in Security Studies* // *International Journal of Social, Behavioral, Educational, Economic and Management Engineering*. – Vol.9. – No7. – 2015. – P.2250–2256.
- The National Security Strategy of the United States of America / September 2002 [Electronic resource]. – URL: <http://www.state.gov/documents/organization/63562.pdf> (accessed: 06.09.2015).
- Utkin A. Doktrina Busha: koncepcija, razdelivshaja Ameriku / A. Utkin // *Rossija v global'noj politike*. 22 avgusta 2005 goda [Jelektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: http://www.globalaffairs.ru/number/n_5457 – Nazvanie s jekrana. – Data obrashhenija: 08.09.2015.
- Grin P. Aleksandr Makedonskij. Car' chetyreh storon sveta / P. Grin. – M.: Litres, 2015. – 1051 s.

17. Kun T. *Struktura nauchnyh revoljucij* / T. Kun. – М.: «AST», 2003. – 605 s.

18. Lakatos I. *Falsification and the Methodology of Scientific Research Programmes*, 1970. Lakatos I. *Fal'sifikacija i metodologija nauchno-issledovatel'skih programm* / I. Lakatos. – М., 1995 // *Centr gumanitarnyh tehnologij*. – 23.12.2011. [Jelektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://gtmarket.ru/laboratory/basis/4369> – Nazvanie s jekrana. – Data obrashhenija: 08.09.2015.

19. Buzan B. *People, States and Fear. An Agenda for International Security Studies in the Post-Cold War Era* / B. Buzan. – New York; London, 1991. – 398 p.

20. Starodub T. *Teorija kompleksu bezpeky: mozhlyvosti vykorystannja dlja formuvannja spil'noi strategii rozvytku Chornomors'kogo regionu* / T. Starodub // *Strategichna panorama*. – 2009. – №4. – S. 63–71.

21. Buzan B., Wæver. O. *Regions and Powers. The Structure of International Security* / B. Buzan, O. Wæver. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – 564 p.

22. Buzan B., Wæver. O., Wilde J. *Security: a new framework for analysis* / B. Buzan, O. Wæver, J. Wilde. – Colorado: Lynne Rienner Publishers, Inc., 1998. – 239 p.

23. Walt S. *The Renaissance of Security Studies* / Walt S. // *International Studies Quarterly*. – Vol.35. – No.2. – June 1991. – P.211–239.

24. Little R. *International Regimes* / R. Little // Baylis J., Smith S. and Owens P. *The Globalization of World Politics: An Introduction of International Relations*, 6th ed. – New York: Oxford University Press, 2014. – 648 p.

Marchuk V. P., *candidate of philosophical sciences (PhD), Dean of Faculty of International Relations and Romano-Germanic philology, PJSC «Higher education institute «Kyiv Academy for Humanities» (Ukraine, Kyiv), vpMarchukka@ukr.net*

Evolution of the interpretation of international order as a concept by epistemic communities

The conceptual peculiarities of studying of transformations of international order were covered on the base of analysis of new theoretical researches in a sphere of security studies and determination of possibilities of applying of methodological tools for interpretation of institutional practices of the key actors of a contemporary international relations system. A vision of a structure of international order and problems of world politics by epistemic communities is based prior on reflectivist approach which empowers to create preconditions of appearance of new trends in a sphere of international security studies generating close dialectic relationship between theory and political reality. Applying of the methodological tools of social constructivism and mathematical analysis empowers not only to interpret a character of interactions between actors but also to model possible changes in a balance of powers in certain circumstances in a concrete region or at the world as a whole.

Keywords: international order, epistemic communities, security studies, neorealism, reflectivist approach, social constructivism, classical theory of regional security complex, games theory.

Марчук В. П., *кандидат философских наук, декан факультета международных отношений и романо-германской филологии, ЧАО «Высшее учебное заведение «Киевская гуманитарная академия» (Украина, Киев), vpMarchukka@ukr.net*

Эволюция понимания концепта «международный порядок» эпистемологическими сообществами

На основании анализа новых теоретических разработок в сфере исследований вопросов безопасности и определения возможностей использования методологического инструментария для интерпретации институциональных практик главных акторов современной системы международных отношений раскрыты концептуальные особенности изучения трансформаций международного порядка. Видение эпистемологическими сообществами структуры международного порядка и проблем мировой политики основывается преимущественно на рефлексивистском подходе, который предоставляет возможность создания предпосылок для появления новых тенденций в сфере исследования международной безопасности, характеризующихся наличием тесной диалектической связи между теорией и политической реальностью. Использование методологического инструментария социального конструктивизма и математического анализа позволяет не только интерпретировать природу взаимодействий между акторами, но и моделировать возможные изменения в балансе сил при определенных условиях в конкретном регионе или мире в целом.

Ключевые слова: международный порядок, эпистемологическое сообщество, исследования вопросов безопасности, неorealism, рефлексивистский подход, социальный конструктивизм, классическая теория комплекса региональной безопасности, теория игр.

* * *

УДК 316.77

Шиманова О. В.,
кандидат політичних наук, доцент кафедри
гуманітарних дисциплін, Львівський державний
університет фізичної культури (Україна, Львів),
olga_shimanova@mail.ru

ЭФЕКТИВНОСТЬ КОМУНИКАТИВНЫХ СТРАТЕГИЙ В ПОЛИТИКЕ

Проанализованы количественные и качественные критерии эффективности коммуникативных стратегий в политике. Эффективность коммуникативной стратегии определяется достижениями запланированных результатов и целей, повязанных с изменением установок или поведением получателя. Качественные критерии признаются правильно сформулированным влиянием на эмоциональную сторону целевой аудитории и учетом внешнего и внутреннего контекста. Количественные критерии измеряются с использованием медиаанализа.

Ключевые слова: коммуникативная стратегия в политике, политическая коммуникация, коммуникативная эффективность, медиаанализ.

Значення політичної комунікації в епоху активного розвитку інформаційно-комунікативних технологій невідносно зростає, а тому виникає необхідність визначення критеріїв її ефективності і результативності. Адаже ефективність політичної комунікації, а значить і реалізації комунікативної стратегії, визначатиметься не лише успішною реалізацією етапів комунікації, а й отриманням бажаної реакції цільової аудиторії у вигляді зміни політичних установок, цінностей орієнтації, дій чи поведінки.

Метою даної статті є визначення та аналіз критеріїв ефективності комунікативних стратегій в політиці.

Дослідження проблеми ефективності комунікативних стратегій в політиці займалися О. Паршина, К. Калінін, М. Зімін, С. Денисюк, М. Кольчинські та інші.

Відсутність комплексного дослідження ефективності комунікативних стратегій в політиці спонукала до їх виявлення та аналізу.

Дослідження політичної комунікації було започатковано на початку ХХ століття. І якщо в підходах до розуміння поняття «політична комунікація» на пострадянському просторі фігурує здебільшого три основних визначення, запропонованих Ж.–Р. Шварценбергом, Л. Паям та Л. Посікером, то в Західній Європі їх є значно більше:

– автором соціологічного підходу є британський соціолог політики М. Руш, який політичну комунікацію розумів як процес передачі політично важливої інформації від одного до всіх інших елементів політичної системи з наступною циркуляцією цієї інформації між політичною та суспільною системами;

– британський теоретик Р. Негрін – автор медіознавчого підходу – політичну комунікацію розглядав з точки зору змістового наповнення засобів масової інформації, оскільки саме зміст, на його думку, є індикатором відносин між політичними акторами, впливу тих чи інших акторів на засоби масової інформації, індикатором поділу отримувачів і взаємодій між політиками як джерелом інформації та ЗМІ;

– системний підхід Дж. Блумлера та М. Гуревича, які запропонували аналізувати політичну комунікацію крізь призму функціонально-структуральної теорії. Для них політична комунікація – це система, що складається з чотирьох основних елементів: політичних інститутів у комунікаційному аспекті, медійних інституцій в їхньому політичному аспекті, публічності ЗМІ, що орієнтується на політичну комунікацію та важливих аспектів політичної культури;

– американські дослідники Р. Дентон та Г. Вудворд дійшли висновку, що політична комунікація присутня у всіх формах політичної активності і є допоміжним засобом для зміни, встановлення чи артикуляції позицій, поглядів і думок, що були представлені під час публічних дискусій;

– Р. Перлоф запропонував так званий «золотий трикутник політичної комунікації», який творять лідери, мас-медіа і громадяни, обмінюючись думками, визначаючи значення повідомлень, що стосуються публічних справ [7, с. 142–154].

Г. Лассуелл – представник політологічного підходу в комунікології, у 1948 році розробив класичну парадигму комунікації, що базується на послідовних запитаннях: хто передає, що передає, по якому каналу, кому і з яким результатом. Давши відповіді на ці запитання, можна отримати основні змінні процесу комунікації, в тому числі і комунікації політичної. Таким чином, політична комунікація – це особливий тип комунікації, що відбувається між двома і більше сторонами (виборцями, громадянами, формальними та неформальними групами, об'єднаннями громадян, громадськими організаціями, об'єднаннями і рухами, політичними партіями, лобістськими структурами, органами державної влади і місцевого самоврядування, регіональними, міждержавними і міжнародними організаціями), між якими існують суб'єктно-суб'єктні відносини. При цьому одна зі сторін обов'язково виступає ініціатором передачі повідомлень, що містять політичну чи політично значиму інформацію, з використанням засобів масової інформації, формальних і неформальних каналів для досягнення певних політичних цілей і результатів. Реалізація політичної комунікації може відбуватись відповідно до заздалегідь продуманої стратегії, що включає довгострокові цілі політичних суб'єктів, спрямовані на зміну політичних орієнтацій, установок і цінностей цільової аудиторії з використанням маніпулятивних технологій та різноманітних комунікативних каналів, в тому числі і засобів масової інформації. А досягнення запланованих цілей та результатів є прямим свідченням ефективності комунікативної стратегії та політичної комунікації.

Результати комунікації проявляються у змінах установок, знань чи поведінки отримувача. Зазвичай до результатів політичної комунікації, як і комунікації в цілому, відносять сприйняття (розуміння реципієнтом повідомлення комунікатора) та зворотній зв'язок (реакція отримувача на повідомлення, що показує, як він його почує, побачив чи зрозумів). Саме зворотній зв'язок надає комунікації трансакційного характеру, дозволяє сторонам обмінятися думками; він виступає орієнтиром для наступного повідомлення і дає оцінку ефективності комунікації.

Результат є невід'ємним компонентом процесу політичної комунікації, оскільки будь-яка дія в політичному просторі обов'язково містить інформаційно-комунікативну складову і може спричинити зміни в поведінці отримувача. Тому ефективною комунікацією для відправника є лише той комунікаційний акт, який призвів до очікуваних змін у поведінці реципієнта. У випадку неочікуваних змін – для відправника комунікація хоч і має результати, але є неефективною.

Відповідно можна говорити про прямі (безпосередні) і непрямі (опосередковані), довготривалі та короткотривалі результати (наслідки) політичної комунікації.

Прямі наслідки безпосередньо відповідають свідомим діям і очікуванням суб'єкта від процесу комунікації і проявляються у зворотній реакції об'єкта у вигляді певних дій (його активності/пасивності, діяльності/бездіяльності, участі/неучасті) та прийнятті відповідних рішень.

Проте досить часто повідомлення потрапляє і до інших груп, окрім цільової, причому відправник це робить несвідомо і нецілеспрямовано. Це призводить до непрямих наслідків, які спричиняють зміну співвідношення сили чи політичної ваги основних політичних акторів (посилення або послаблення одного з акторів у політичній системі держави чи на міжнародній арені). Наприклад, результатом міжпартійної комунікації може стати падіння чи підвищення рейтингу/довіри серед населення її учасників; владна комунікація може вплинути на міжнародний престиж держави.

Короткотривалість чи довготривалість результатів політичної комунікації визначається їх часовою тривалістю. Як правило, короткотривалі наслідки розраховані на найближчу перспективу, наприклад, політична комунікація в період передвиборчої кампанії однієї з політичних партій чи когось із кандидатів може бути ініційована з метою визнання результатів виборів недейсними. Довготривалі результати діють упродовж довшого періоду часу і можуть слугувати платформою для підготовки партії чи кандидата до наступних виборів.

Ну думку М. Зіміна, ефективність комунікативної стратегії в політиці визначається такими факторами, як: характеристика цільової аудиторії (за демографічними показниками, рівнем політичної свідомості, наявністю інтересу до політики, ступенем політичної інформованості) та зміст повідомлень. Очевидно, що використовувані для передачі інформації канали можуть визначальним чином впливати, як на цільову аудиторію, так і на весь процес комунікації [2].

С. Денисюк, здійснивши комплексний аналіз комунікативного виміру політики, прийшла до висновку, що існує цілий ряд чинників, які комунікатор повинен враховувати при передачі політичної чи політично значимої інформації, оскільки від них залежатиме отримання очікуваного результату [1, с. 120–124].

1. Специфіка національного менталітету та національного життя (національний склад цільової аудиторії, наявність відокремлених національних груп, особливості національних цінностей, характеристика національних відносин та національного життя).

2. Показники соціально-економічного розвитку на загальнодержавному, регіональному та місцевому рівнях.

3. Зовнішньополітичні пріоритети дозволяють тій чи іншій політичній силі/кандидату/політику сегментувати цільову аудиторію, адресуючи їй конкретні повідомлення/послання.

4. Політичний режим визначатиме не лише можливість самостійного політичного волевиявлення комунікаторів та комунікантів, але й ступінь використання адміністративного ресурсу.

5. Законодавчі норми стосовно діяльності політичних суб'єктів, що особливо важливо в період проведення передвиборчих кампаній.

6. Характеристика домінуючого типу еліт, включаючи рівень їх політичної культури, механізми відбору, вплив на суспільство.

7. Наявність діаспори, яка справлятиме вагомий вплив на політичну комунікацію в період проведення виборчої

кампанії, результативність якої визначатиметься кількістю отриманих голосів виборців.

8. Критерії оцінювання політиків/кандидатів/представників політичних партій – це ті універсальні якості, на основі яких цільова аудиторія здійснюватиме оцінку комунікатора.

9. Географічні та кліматичні чинники впливатимуть на розробку та реалізацію ситуативної політичної комунікації, а також можуть складати зміст передаваної інформації (як у випадку доріг в Україні).

10. Гендерні та соціокультурні традиції враховуються при розробці комунікативних стратегій, пов'язаних з формуванням іміджу політика чи політичної сили.

11. Релігійний чинник, незважаючи на відокремленість політики і держави, береться за основу при формуванні соціальних орієнтирів та ідеалів, оцінці політичних подій, вираженні ставлення до них. Не можна не враховувати і релігійну приналежність експертів, до яких звертаються для оцінки явищ, процесів і подій політичного життя.

12. Темпоритм життя безпосередньо визначатиме швидкість та ефективність сприйняття політичної інформації і повідомлень. Чим вищий показник темпоритму життя, тим менше часу потрібно для формування чи поліпшення рейтингу політика/політичної сили.

13. Міфотворчість як спосіб формування образів героїв, антигероїв чи референтних осіб визначатиме не лише характер політичної комунікації, але й активно використовується для формування іміджу комунікатора.

14. Мовні особливості визначатимуть як зміст повідомлення, так і канал, який використовуватиметься для його передачі. Наприклад, в період проведення передвиборчих кампаній в двомовних країнах гасла кандидатів можуть дублюватись двома мовами.

15. Особливості сприйняття кольору беруться за основу при розробці позиціонування політичної сили/політика/кандидата, проектуванні символіки. Не варто забувати про універсальні закономірності та національні особливості кольорів.

Таким чином, вищезазначені чинники визначають доцільність використання в комунікативних стратегіях окремих компонентів та дозволяють спрогнозувати реакцію цільової аудиторії на ті чи інші повідомлення.

На думку Є. Калініна, ефективність комунікативної стратегії визначається добре спланованим впливом на емоційну сторону сприйняття адресата, з врахуванням при цьому зовнішнього та внутрішнього контексту. Тобто саме адресат-орієнтований підхід є запорукою успіху комунікативних стратегій [3].

О. Паршина вважає, що ефективність комунікативної стратегії в політиці визначається її цілями, до яких належать:

- 1) прагнення комунікатора спонукати цільову аудиторію підтримати на виборах певного кандидата чи політичну силу;
- 2) завоювання аудиторії чи зміцнення іміджу;
- 3) намагання переконати цільову аудиторію в правильності думки чи точки зору комунікатора;
- 4) створення певних емоційних установок чи налаштування на певний емоційний стан адресата;
- 5) надання цільовій аудиторії нових знань чи уявлень стосовно змісту повідомлення, інформування адресата щодо позиції з приводу актуальної суспільно-політичної ситуації чи питання [6].

Усі вищезазначені критерії ефективності комунікативних стратегій в політиці можна окреслити як якісні, оскільки вони залежать від правильності планування процесу комунікації, а також контекстних і ситуативних параметрів.

Проте варто згадати і про кількісні критерії ефективності політичної комунікації і комунікативних стратегій, зокрема медіааналіз.

При класифікації каналів політичної комунікації використовують підхід Ж.–Р. Шварценбергера, що виділив три основних способи (канали) політичної комунікації, базовані на використанні різноманітних засобів [5, с. 76]:

1. Комунікація через засоби масової інформації: друквані засоби (преса, книги, плакати), електронні (радіо, телебачення). Така комунікація реалізується через проведення прес-конференцій, брифінгів, розсилання прес-релізів, розміщення політичної реклами.

2. Комунікація через організації, коли ланкою передачі слугують політичні партії, групи інтересів, суспільні організації і рухи.

3. Комунікація через неформальні канали з використанням особистих зв'язків.

Фактично, дана класифікація – це узагальнення найпоширеніших каналів політичної комунікації. Проте найрозповсюдженішим каналом політичної комунікації, що використовується при реалізації комунікативних стратегій залишаються засоби масової інформації. Оцінку ефективності комунікативної стратегії в політиці можна здійснити за допомогою медіа аналізу – аналізу процесу кодування та інтерпретації конкретного політичного повідомлення, способів передачі певного змісту, а також інтерпретації повідомлення через категорії, цінності, потреби комунікатора та цільової аудиторії. Аналітичні процедури в процесі виміру ефективності політичної комунікації вимагають дотримання певних правил:

1. Застосування гібридного підходу дозволяє використовувати не лише автоматизовані інструменти, а й залучати експертів на всіх етапах.

2. Варто уникати уніфікованого підходу, адже він не враховує якісні компоненти/фактори при побудові комунікативних стратегій та специфіку комунікатора.

3. Інтегральні метрики дозволяють поєднувати кількісні і якісні параметри, визначивши ступінь впливу кожного з них на загальний результат/ефективність.

4. В комунікативних стратегіях, розрахованих на масову цільову аудиторію важливо виміряти активність використання різних медіа, що дозволить оцінити ефективність стратегії з точки зору сприйняття цільовою аудиторією.

5. При вивченні думки нечисленних цільових аудиторій (експертне середовище, прихильники/члени політичної партії, команда кандидата/політика) слід віддати перевагу якісним методам аналізу даних, оскільки статистичні методи в малих групах не є репрезентативними.

Медіааналіз вимагає поетапного виконання, а саме визначення цілей і завдань дослідження, розробки методики дослідження, збору даних, кодування даних, статистичного аналізу та інтерпретації даних, презентації результатів у формі моніторингових продуктів, статистичних довідок, аналітичних звітів.

Основною одиницею медіааналізу є одне інформаційне повідомлення, оцінка якого здійснюється за такими параметрами: емоційний тон/тональність згадувань, емоційний тон згадувань публікації, роль

об'єкта досліджень в публікації, жанр/формат публікації, інформаційний привід, тематичні категорії, спікерська активність [4].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Ефективність комунікативної стратегії в політиці визначається ступенем досягнення запланованих цілей і результатів, що проявляються у змінах установок, знань чи поведінки отримувача. При розробці комунікативної стратегії в політиці відправник інформації повинен враховувати не лише власні цілі, але й способи впливу на емоційнусторонуцільовоїаудиторії,зовнішнійтавнутрішній контекст. Виміряти ефективність комунікативних стратегій в політиці можна, використовуючи комплексний підхід з поєднанням якісних та кількісних критеріїв.

Список використаних джерел

1. Денисюк С. Г. Технологічні виміри політичної комунікації: монографія / С. Г. Денисюк. – Вінниця: ВНТУ, 2010. – 276 с.
2. Зимин М. В. Эффективность медиатизированной массовой коммуникации в избирательном процессе: теоретические модели и электоральная практика [Электронный ресурс] / М. В. Зимин // Политический сетевой электронный научный журнал Кубанского государственного аграрного университета. – 2006. – №20. – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/effektivnost-mediatizirovannoy-massovoy-kommunikatsii-v-izbiratelnom-protsesse-teoreticheskie-modeli-i-eklektoralnaya-praktika>
3. Калинин К. Е. Коммуникативные стратегии убеждения в англоязычном политическом дискурсе: дис. ... канд. филолог. наук: 10.02.04 / Калинин К. Е. – Нижний Новгород, 2009. – 187 с.
4. Ларионов Е. Краткое руководство по медиаанализу и оценке эффективности PR [Электронный ресурс] / Евгений Ларионов. – 2015. – Режим доступа: <http://mediabitch.ru/2015/06/guideline-measure-akos/>
5. Малаканова О. А. Политическая коммуникация / О. А. Малаканова // Политическая социология и современная российская политика: сб. уч. материалов / под. ред. Г. В. Голосова, Е. Ю. Мелешкиной. – СПб.: изд. «Борей-принт», 2000. – С.76–97.
6. Паршина О. Н. Стратегии и тактики речевого поведения современной политической элиты России / О. Н. Паршина. – Астрахань, 2004. – 196 с.
7. Dobek–Ostrowska B. Komunikowanie polityczne i publiczne / Bogusława Dobek–Ostrowska. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2006. – 434 s.

References

1. Denysjuk S. G. Tehnologichni vymiry politychnoi' komunikacii': monografija / S. G. Denysjuk. – Vinnycja: VNTU, 2010. – 276 s.
2. Zimin M. V. Jektivnost' mediatizirovannoj massovoj komunikacii v izbiratel'nom processe: teoreticheskie modeli i jelektoral'naja praktika [Jelektronnyj resurs] / M. V. Zimin // Politematicheskij setevoy jelektronnyj nauchnyj zhurnal Kubanskogo gosudarstvennogo agrarnogo universiteta. – 2006. – №20. – Rezhim dostupa: <http://cyberleninka.ru/article/n/effektivnost-mediatizirovannoy-massovoy-kommunikatsii-v-izbiratelnom-protsesse-teoreticheskie-modeli-i-eklektoralnaya-praktika>
3. Kalinin K. E. Kommunikativnye strategii ubezhdjenja v anglojazycznym politicheskom diskurse: dis. ... kand. filolog. nauk: 10.02.04 / Kalinin K. E. – Nizhnij Novgorod, 2009. – 187 s.
4. Larionov E. Kratkoe rukovodstvo po mediaanalizu i ocenke jektivnosti PR [Jelektronnyj resurs] / Evgenij Larionov. – 2015. – Rezhim dostupa: <http://mediabitch.ru/2015/06/guideline-measure-akos/>
5. Malakanova O. A. Politicheskaja sociologija i sovremennaja rossijskaja politika: sb. uch. materialov / pod. red. G. V. Golosova, E. Ju. Meleshkinoj. – SPb.: izd. «Borej–print», 2000. – S.76–97.
6. Parshina O. N. Strategii i taktiki rechevogo povedenija sovremennoj politicheskoi jeliti Rossii / O. N. Parshina. – Astrahan', 2004. – 196 s.
7. Dobek–Ostrowska B. Komunikowanie polityczne i publiczne / Bogusława Dobek–Ostrowska. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2006. – 434 s.

Shymanova O. V., Phd, associate professor of humanities disciplines, Lviv State University of Physical Culture (Ukraine, Lviv), olga_shymanova@mail.ru

The effectiveness of communication strategies in politics

In this article it's analysed the qualitative and quantitative criteria of communication strategies in politics. The effectiveness of communication strategy is determined by the achievement of planned results and objectives related to changing attitudes or behavior of the recipient. Qualitative criteria are defined properly planned impact on the emotional side of the target audience and considering external and internal context. Quantitative criteria are measured using analysis of media.

Keywords: communication strategy in politics, political communication, communication effectiveness, analysis of media.

Шиманова О. В., кандидат политических наук, доцент кафедры гуманитарных дисциплин, Львовский государственный университет физической культуры (Украина, Львов), olga_shymanova@mail.ru

Эффективность коммуникативных стратегий в политике

Проанализированы количественные и качественные критерии эффективности коммуникативных стратегий в политике. Эффективность коммуникативной стратегии определяется достижением запланированных результатов и целей, связанных с изменением установок или поведения получателя. Качественные критерии определяются правильно спланированным воздействием на эмоциональную сторону целевой аудитории и учетом внешнего и внутреннего контекста. Количественные критерии измеряются с применением медиаанализа.

Ключевые слова: коммуникативная стратегия в политике, политическая коммуникация, коммуникативная эффективность, медиаанализ.

* * *

УДК 327.351

Григор О. О.,
кандидат наук з державного управління, доцент,
докторант, Національний педагогічний університет ім.
М. П. Драгоманова (Україна, Київ),
gileya.org.ua@gmail.com

Досвід політичних консенсусів ХХ століття

XX століття ввійшло в історію як період найбільш жорстокого політичного зіткнення народів і культур не тільки в окремих державах, але й на міжнародній арені. Гребнем, а відтак і найбільш високою напругою, цього зіткнення стали жовтневий переворот 1917 р. в колишній царській Росії та Друга світова війна 1941–1945 рр. Проте, незважаючи на конфліктогенну політичну практику цієї драматичної епохи та протистояння двох систем в період «холодної війни», філософсько-політологічні пошуки відмінного від військового зіткнення способу вирішення політичних конфліктів не припинялися. Переосмислення політичної дійсності ХХ століття призвело до глибокого розуміння потреби в політичному консенсусі, який міг би замінити політичні протистояння й стати засобом вирішення будь-яких політичних конфліктів.

Ключові слова: людина, політика, культура, політична практика, конфлікт, політичний конфлікт, політичний консенсус.

Негативний досвід конфронтації і протистояння та позитивна практика політичних консенсусів ХХ століття заклали підґрунтя для розуміння стану сучасного світу. Саме тому, протистояння і консенсус є об'єктами розгляду багатьох дослідників – філософів, футурологів, громадських та політичних діячів. Це пов'язано насамперед з тим, що у процесі свого цивілізаційного розвитку людство постійно зустрічається з різноманітними конфліктами. Соціальні, етнічні, релігійні, ідеологічні, культурні та інші суперечності нерідко в історії людства ставали причинами гострого військового протистояння між племенами, містами, державами або цілими групами країн. В історії ХХ ст. вони навіть спричинили виникнення двох світових воєн, в яких загинули десятки мільйонів людей. Сучасні конфлікти залишаються одним з основних чинників нестабільності на планеті, а також значною мірою зумовлюють характер розгортання політичних процесів. З огляду на це останні Х. Ортега-і-Гасет охарактеризував як «відкритий виступ», за якого політичні опоненти розглядаються лише з позиції конфронтації, як бар'єр на шляху реалізації інтересів

однією зі сторін, а суспільні відносини – як поле боротьби, царина суперечностей [1, с. 2]. За вищезазначених умов виникло дві парадигми – конфліктна і консенсусна. Причому противагою є спроби за допомогою консенсусу блокувати поглиблення протистояння задля збереження системотворчих цінностей – державності, миру, легітимності, стабільності, злагоди. І перше сприйняття суспільно–політичних відносин (конфліктна парадигма), і друге (парадигма консенсусу), взяті окремо у своєму розвитку або у наперед визначеній непоєднуваності призводять до виникнення перманентного суспільного протистояння. Відтак актуальним завданням політичної теорії є виявлення ступеня можливої взаємодії та обсягів взаємного впливу конфліктної і консенсусної парадигм.

В сучасній літературі налічується близько сімдесяти різних визначень конфлікту. Всі вони мають право на існування, бо кожне акцентує увагу на якійсь одній чи кількох рисах цього надзвичайно багатогранного, багатомірного та мінливого феномена. Поняття «консенсус» уживається у вітчизняній літературі переважно у двох смислах: в першому, як спосіб прийняття різних політичних рішень, при яких чітко виражена політична воля більшості, що бере участь у його прийнятті та зрівноважується відсутністю заперечень із боку хоча б одного з учасників. У цьому ж смислі говорять про консенсус у вирішенні спорів і конфліктів. В другому – під консенсусом розуміється існуюча громадянська згода, що формується в суспільстві. У такому, «широкому» розумінні політичний консенсус тісно примикає до свого соціологічного трактування як згода значної більшості людей будь-якого співтовариства щодо найбільш важливих аспектів його порядку, виражена в діях [2, с. 47].

Термін «консенсус» вперше введено у науковий обіг французьким вченим Огюстом Контом, у творах якого він мав дві трактовки:

1. Без консенсусу не можна зрозуміти елементи системи розвитку, бо рух передбачає узгодженість. Тож він визначив консенсус як основний момент соціальної статички і динаміки.

2. Консенсус – суб'єктивне узгодження, тобто форма соціальної солідарності, особливими умовами зв'язує суб'єкти в єдиний колективний організм – «Велика істота» [3, с. 232].

Проблема взаємодії конфліктної та консенсусної парадигм, а також прикладне застосування відповідної методології постали у політичній думці (у формі філософських, теологічних, історичних, правових, політологічних підходів) з давніх часів. Осмислення вже існуючих і подолання майбутніх конфліктних ситуацій належить до тих проблем, які в усі часи хвилювали відомих мислителів. Теоретичне відображення процесу державотворення дістало відображення в гуманістичних концепціях суспільної організації, в яких, зокрема, набули яскравого вияву консенсусно–етичні поняття загального блага, рівності, справедливості, монаршої мудрості тощо [1, с. 3].

У політиці консенсус означає спільність позицій, взаємну згоду, які встановлюються у суспільстві або до яких приходять соціальні групи, незважаючи на відмінності, протилежні інтереси, зумовлені соціальними, політичними, національними, релігійними та іншими особливостями. Спільність позицій виявляється у формуванні й розумінні взаємних інтересів (державний

устрій, чинні правові норми і т. ін.). В основі консенсусу – врахування думки кожної сторони, знаходження в різних позиціях спільного, того, що об'єднує, а не роз'єднує, вироблення такого взаємоприйнятого рішення, яке не може бути відкинуте жодною із сторін. Консенсус потребує копіткої тривалої підготовчої роботи щодо з'ясування, вивчення та погодження позицій. У демократичному суспільстві консенсус є необхідною передумовою. Він встановлюється щодо основ соціального та економічного порядку, що мають бути прийнятними для всіх учасників політичного процесу.

XX століття знаменувалося в історії людства численними конфліктами та спробами їх поладження з самого початку, коли існуюча принаймні до другої половини XIX століття Віденська система, яка утворилася після системних наполеонівських війн, проіснувала майже сто років й розпалася з системною Першою світовою війною. Європейська політична арена, що її охоплювала ця система, являла собою концерт гомогенних імперій – монархій, що тримався на принципі балансу сил. Проте поразка Росії у Кримській війні, поява об'єднаної Італії й Німеччини і формування ворожих блоків звели нанівець баланс сил та існуючі у системі традиції. Все це призвело до Першої світової війни, з якою розпалася Віденська система [4]. Завершення Першої Світової війни призвело до трансформації змісту системи міжнародних відносин і зумовило післявоєнний перегляд основ її функціонування, в результаті чого і виникла Версальсько–Вашингтонська система. Вона мала певні основні характеристики та особливості. До цих фундаментальних характеристик можна віднести: «Дискриміноване» положення переможених держав та Радянської Росії. Закріплення лідерства США, Британії та Франції у новій системі. Значні територіальні, політичні та економічні (в різному ступені для цих країн) надбання країн–переможниць дали їм фактичне право колегіальної зміни характеристик міжнародної системи та формування її засад. Інші переможці (на кшталт Італії) залишилися на другому плані. Політична самоізоляція США від європейських справ. Утворення ряду нових суверенних суб'єктів міжнародних відносин у Європі, зовнішня політика яких на більш пізніх етапах розвитку системи справила значний вплив на проходження системних кризових процесів. Створення Ліги Націй – гегемоністичного інструменту збереження статус–кво у системі міжнародних відносин. Як відомо, цей інструмент, фактично підконтрольний Франції та Великій Британії, виявився неефективним у виконанні своїх стабілізаційних функцій. Це стало свідченням відсутності міцної договірної–правової бази системи. Внаслідок цих перетворень світ поступово перестає бути євроцентриським, міжнародна система починає перетворюватись в глобальну [4].

Будучи однією з найбільш нестабільних систем за всю історію системності у міжнародних відносинах, Версальсько–Вашингтонська система дає широке поле для аналізу в контексті стабільності та системних трансформацій. Ця система повоєнного устрою світу мала низку суттєвих недоліків, а тому хоч і закріпила новий розклад сил у повоєнному світі, але внаслідок своїх вад не могла бути стійкою й тривалою. Вже у 1939 році спостерігався повний відхід від політики умиротворення, що поступово згодом перейшло до найсерйозніших наслідків, спричинених Другою світовою війною.

Після Другої світової війни міжнародні відносини визначала Ялтинсько–Потсдамська система. Її основними рисами були домовленості трьох великих держав, які виграла Другу світову. Ці держави – насамперед Сполучені Штати Америки і Радянський Союз (Англія відійшла поступово на другий план) – визнали певні сфери впливу один одного. І протягом тривалого часу, за винятком окремих аспектів, домовленості зберігали силу і ніхто не втручався в чужу зону впливу. Водночас Ялтинсько–Потсдамська система викликала обурення багатьох країн, чия роль таким чином значно принижалась. До того ж невід’ємною рисою Ялтинсько–Потсдамської системи була холодна війна, гонка озброєнь, що досягла дійсно критичної межі, і постійна напруженість [5].

З того часу й аж до другої половини 80–х років у міжнародній політиці співіснували дві тенденції. Перша уособлювала «холодну війну», гонку озброєнь, балансування на грані війни тощо. Друга відображала пошуки «модус вівенді», бажання зменшити напруженість, утримати світ від сповзання у прірву. Упродовж цього періоду переважала то одна, то інша тенденція. Відповідно, наставав або короткий період відлиги, або нове похолодання у міжнародних відносинах [6].

Одним із яскравих прикладів укладання консенсусної згоди ХХ століття стало створення низки міжнародних організацій, спрямованих на вирішення повоєнних проблем. Військово–політичною організацією демократичних країн Західної Європи та Північної Америки став утворений 4 квітня 1949 р. Північноатлантичний пакт (НАТО). Договір про його утворення підписали США, Канада, Англія, Франція, Італія, Бельгія, Голландія, Люксембург, Норвегія, Данія, Ісландія, Португалія. Пізніше до НАТО приєдналися Греція, Туреччина (1952), Західна Німеччина (1955), Іспанія (1982). У березні 1999 р. членами НАТО стали Польща, Угорщина, Чехія. Характерною ознакою блоку було те, що він створювався на добровільних засадах: ніхто туди нікого не затягував силою, ніхто нікого не карав за вихід з нього. Блок НАТО не військовий, а, скоріше, економіко–політико–військовий союз. «Атлантичний союз, – зауважував Г. Кіссінджер, – не будучи насправді союзом, претендував на якусь універсальність. Він об’єднав світову більшість, що протистояла неспокійній меншості». Слідом за НАТО з’явилися й інші об’єднання: у 1951 р. АНЗЮС (Австралія, Нова Зеландія, США) [6].

Але в умовах біполярності світу ці об’єднання носили характер скоріше протидії двох систем, ніж створення дійсно налагодження співпраці, бо як правило, військово–політичні блоки Заходу створювалися у тих районах, де, на думку західних політиків, виникала загроза наступу комунізму й, відповідно, необхідність протидіяти цьому.

Нове мислення, яке проголосили Горбачов і Шеварднадзе, було покликане до цивілізованого демонтажу Ялтинсько–Потсдамської системи і заміни її на багатополлярний світ. Ця ідея досить часто простежується в останніх документах зовнішньої політики Радянського Союзу. Але цивілізованого демонтажу не вийшло – система впала, причому за досить короткий час. З одного боку, це означало кінець холодної війни, що було, безумовно, позитивним моментом, з іншого – закінчення протистояння двох систем призвело до різкого зростання тих конфліктів, які раніш стримувалися, стискалися в якійсь мірі завдяки існуванню зовнішнього ворога.

Загострилися міжнаціональні, етнічні, релігійні та інші суперечності, про які просто забували в попередні роки, думаючи тільки про глобальній конфронтації двох суспільно–політичних систем [5].

У європейських державах існує такий ще й такий шлях вирішення політичних конфліктів та дотримання консенсусу, як національний «круглий стіл». Першим хрестоматійно успішним прикладом національного «круглого столу» можна вважати переговори між урядом та усіма парламентськими політичними силами в Іспанії у 1977 р., які закінчилися підписанням низки угод, що отримали назву «Пакту Монклоа». Національний «круглий стіл» є інструментом розв’язання гострих внутрішньополітичних криз та поширився у світовій політичній практиці в останній чверті ХХ століття. Сутність національного «круглого столу» як засобу політики полягає у розв’язанні політичної кризи через діалог, через пошук рішень, певною мірою прийнятних для усіх сторін конфлікту. Найбільший вплив на перебіг політичних процесів у своїх країнах справили «круглі столи» у Польщі, Угорщині та Болгарії [2, с. 52].

Розпад Організації Варшавського Договору та подальша дезінтеграція Радянського Союзу докорінно змінили ландшафт європейської та міжнародної безпеки. Ці зміни дали поштовх до наукового та політичного осмислення суті змін, що відбуваються, призвели до практичних кроків, спрямованих на перегляд існуючих та пошук нових систем безпеки, які б відповідали реаліям сьогодення і залишалися ефективними у майбутньому [7, с. 4].

Сьогодні, як зазначають науковці, необхідна розробка сценарію «збереження цивілізації» і стратегії (програми) втілення його в реальність. Передумовою цьому є визнаний у футурології підхід – ефект інформаційного зворотного зв’язку в соціальному середовищі, одне з формулювань якого відоме як «теорема Томаса»: якщо людина визначає обставини як дійсні, вони стають дійсними у своїх наслідках. Тобто людство володіє механізмом здійснення певних «сценаріїв майбутнього». І першочерговим завданням щодо планування майбутнього є розробка самого сценарію «збереження цивілізації» і прийняття його для втілення у життя як на глобальному, так і на національному рівнях [8, с. 188].

Як влучно визначив свого часу американський філософ С. Хантингтон, ідентичність на рівні цивілізації буде ставати все більш важливою, і вигляд світу буде значною мірою формуватися в ході взаємодії семи–восьми великих цивілізацій. До них відносяться західна, конфуціанська, японська, ісламська, індуїстська, православно–слов’янська, латиноамериканська і, можливо, африканська цивілізації. Найзначніші конфлікти майбутнього розгорнуться вздовж ліній розлому між цивілізаціями, тому що:

По–перше, відмінності між цивілізаціями не просто реальні. Вони – найбільш істотні. Цивілізації різняться своєю історією, мовою, культурою, традиціями та, що найважливіше, релігією. По–друге, світ стає більш тісним. Взаємодія між народами різних цивілізацій посилюється. Це веде до зростання цивілізаційної самосвідомості, до поглиблення розуміння відмінностей між цивілізаціями і спільності в рамках цивілізації. По–третє, процеси економічної модернізації і соціальних змін в усьому світі розвивають традиційну ідентифікацію людей з місцем

проживання, одночасно слабшає і роль нації–держави як джерела ідентифікації. Лакуни, що утворилися в результаті, здебільшого заповнюються релігією, нерідко у формі фундаменталістських рухів. По–четверте, зростання цивілізаційної самосвідомості диктується роздвоєнням ролі Заходу. З одного боку, Захід знаходиться на вершині своєї могутності, а з іншого, і можливо саме тому, серед незахідних цивілізацій відбувається повернення до власного коріння. По–п’яте, культурні особливості та відмінності менш схильні до змін, ніж економічні і політичні, і внаслідок цього їх складніше вирішити або звести до компромісу [9, с. 34].

Всі загрози подальшому існуванню людської цивілізації доцільно розділити на дві групи. По–перше, загрози природного характеру (об’єктивні). Серед них, наприклад, ресурсний та енергетичний дефіцит. Так, до 2030 р. очікується збільшення споживання енергоносіїв на 37–50%, а наявні запаси можуть вичерпатися вже через 50–60 років. Все це веде до створення енергетичного ринку, на якому конкуруватимуть споживачі, а не виробники. Необхідним є об’єднання зусиль світової спільноти з метою подолання енергетичної кризи, що наближається, перші симптоми якої виявляються вже сьогодні. Глобальні зміни клімату, пов’язані з руйнуванням озонового шару атмосфери, дією «парникового ефекту», перегрівом планети й іншими факторами. Хоча єдиної думки щодо способів усунення цих загроз і зменшення їхньої гостроти досі ще не існує, у цьому напрямі здійснюються певні кроки, про що йтиметься далі. На думку українського вченого професора Ф. П. Саніна, прийняті міжнародні обмеження недостатні, тому що охоплюють далеко не всі чинники, що обумовлюють руйнування озонового шару і посилюють «парниковий ефект» [10, с. 18]. По–друге, конфлікти світового масштабу (суб’єктивні з позиції цивілізації). Серед них цивілізаційне протистояння. Загострюються протиріччя між цивілізаціями, насамперед між християнським і мусульманським світом, які можуть призвести до масштабного конфлікту, а в подальшому – до деградації цивілізації.

Також причиною конфліктів стало розповсюдження ядерних технологій і зброї масової ураження (ЗМУ). Незважаючи на міжнародну систему контролю за нерозповсюдженням ЗМУ, існує небезпека її розповсюдження, у тому числі оснащення такою зброєю терористичних організацій, дії яких контролювати практично неможливо. Формування нових центрів сили й боротьба між ними за лідерство. На роль нових світових лідерів претендують ЄС, Китай, Індія, Бразилія та Росія. Сумарний обсяг ВВП країн БРІК (Бразилія, Росія, Індія, Китай) до 2050 р. перевищить обсяг ВВП країн «великої сімки». Світ перетвориться на багатополарний з можливими конфліктами між центрами сили [8, с. 189]. З огляду на це для людства залишається надзвичайно цінним позитивний досвід політичних консенсусів ХХ століття.

Список використаних джерел

1. Москаленко О. М. Конфліктно–консенсусна парадигма регулювання суспільно–політичних відносин: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / О. М. Москаленко; НАН України. Ін–т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2000. – 20 с.
2. Аладжал’ян Г. С. Сутність політичного консенсусу та шляхи його досягнення в контексті демократичної консолідації в сучасній Україні / Г. С. Аладжал’ян // Політологічні записки СХУ ім. В. Даля: Зб. наук. праць. – 2011. – Вип.3. – С.47–56.

3. Конт О. Система позитивної політики / О. Конт // Западно–європейська соціологія XIX века: [Тексты] / Под ред. В. И. Добренкова. – М.: Издanie Международного Университета Бизнеса и Управления, 1996. – С.232–257.

4. Коппель О. А. Міжнародні системи і глобальний розвиток [Електронний документ] / О. А. Коппель, Е. С. Пархомчук. – К.: ФАДА, ЛТД, 2005. – 314 с. – Режим доступу: <http://helen-koppel.narod.ru/002.htm>

5. Худолей К. ООН нужні реформи [Електронний документ] / К. Худолей // Невское время – 1999. – №36 (1917). – Режим доступа: <http://www.pressa.spb.ru/newspapers/nevrem/indexes/nevrem-1917-index.html#ART10>

6. Газин В. П. Новітня історія країн Європи та Америки (1945–2002 роки) [Текст]: навч. посіб. для студ. іст. спец. виш. навч. закл. [Електронний документ] / В. П. Газин, С. А. Копилов; Ред. А. О. Копилов. – К.: Либідь, 2004. – 622 с. – Режим доступу: www.ex.ua/17605495

7. Бодрук О. Україна в регіональних і глобальних системах безпеки / О. Бодрук // Спостерігач. – 1996. – №26. – С.4–5.

8. Шевцов А. І. Майбутнє людства необхідно спланувати: глобальні загрози і довгострокова стратегія розвитку України / А. І. Шевцов // Стратегічні пріоритети. – 2007. – №1 (2). – С.187–193.

9. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? / С. Хантингтон // Полис. – 1994. – №1. – С.33–48.

10. Санин Ф. П. Космос и технологии: Учеб. пособие / Ф. П. Санин, Е. А. Джур, А. Ф. Санин, В. В. Хуторный. – Д.: АРТ–ПРЕСС, 2005. – 456 с.

References

1. Moskalenko O. M. Konfliktno–konsensusna paradygma reguluvannya suspil’no–politychnyh vidnosyn: Avtoref. dys... kand. polit. nauk: 23.00.02 / O. M. Moskalenko; NAN Ukrainy. In–t derzhavy i prava im. V. M. Korec’kogo. – K., 2000. – 20 s.

2. Aladzhal’jan G. S. Je. Sutnist’ politychnogo konsensusu ta shljahy jogo dosjagnennja v konteksti demokratychnoi’ konsolidacii’ v suchasnij Ukraini’ / G. S. Aladzhal’jan // Politologichni zapysky SNU im. V. Dalja: Zb. nauk. prac’. – 2011. – Vyp.3. – С.47–56.

3. Kont O. Sistema pozitivnoj politiki / O. Kont // Zapadno–evropejskaja sociologija XIX veka: [Teksty] / Pod red. V. I. Dobren’kova. – M.: Izdanie Mezhdunarodnogo Universiteta Biznesa i Upravlenija, 1996. – С.232–257.

4. Koppel’ O. A. Mizhnarodni systemy i global’nyj rozvytok [Elektronnyj dokument] / O. A. Koppel’, E. S. Parhomchuk. – K.: FADA, LTD, 2005. – 314 s. – Rezhym dostupu: <http://helen-koppel.narod.ru/002.htm>

5. Hudolej K. OON nuzhni reformi [Jelektronnyj dokument] / K. Hudolej // Nevskoe vremja – 1999. – №36 (1917). – Rezhim dostupa: <http://www.pressa.spb.ru/newspapers/nevrem/indexes/nevrem-1917-index.html#ART10>

6. Gazyn V. P. Novitnja istorija krajin Jevropy ta Ameriky (1945–2002 roky) [Tekst]: navch. posib. dlja stud. ist. spec. vyssh. navch. zakl. [Elektronnyj dokument] / V. P. Gazyn, S. A. Kopylov; Red. A. O. Kopylov. – K.: Lybid’, 2004. – 622 s. – Rezhym dostupu: www.ex.ua/17605495

7. Bodruk O. Ukraini’ na v regional’nyh i global’nyh systemah bezpeky / O. Bodruk // Sposterigach. – 1996. – №26. – С.4–5.

8. Shevcov A. I. Majbutnje ljudstva neobhidno splanuvaty: global’ni zagrozy i dovogostrokovaja strategija rozvytku Ukrainy’ / A. I. Shevcov // Strategichni priorytety. – 2007. – №1 (2). – С.187–193.

9. Hantington S. Stolknovenie civilizacij? / S. Hantington // Polis. – 1994. – №1. – С.33–48.

10. Sanin F. P. Kosmos i tehnologii: Ucheb. posob. / F. P. Sanin, E. A. Dzhur, A. F. Sanin, V. V. Hutornyj. – D.: ART–PRESS, 2005. – 456 s.

Grigor O. O., PhD in Public Administration, associate professor, doctoral candidate, the National Pedagogical University. Dragomanov (Kyiv, Ukraine), gileya.org.ua@gmail.com

The experience of the twentieth century political consensus

XX century went down in history as a period of the most violent political clashes of peoples and cultures, not only in individual states, but also in the international arena. Combs, and then the highest voltage of the collision began the October revolution of 1917 in the former Tsarist Russia and World War II, 1941–1945. However, despite the conflict-prone political practice this dramatic era and the confrontation of two systems during the «Cold War», the philosophical and political science quest for a non–military way to solve the collision of political conflicts did not cease. Rethinking the political reality of the twentieth century led to a deeper understanding of the need for political consensus, which could replace the political opposition and become a means of resolving any conflicts.

Keywords: people, politics, culture, political practices, conflict, political conflict, political consensus.

Григор О. А., кандидат наук по государственному управлению, доцент, докторант, Национальный педагогический университет им. М. П. Драгоманова (Украина, Киев), gileya.org.ua@gmail.com

Опыт политических консенсусов XX века

XX век вошел в историю как период наиболее жестокого политического столкновения народов и культур не только в отдельных государствах, но и на международной арене. Гребнем, а затем и наиболее высоким напряжением, этого столкновения стали октябрьский переворот 1917 г. в бывшей царской России и Вторая мировая война 1941–1945 гг. Однако, несмотря на конфликтную политическую практику этой драматической эпохи и противостояния двух систем в период «холодной войны», философско-политологические поиски отличного от военного столкновения способа решения политических конфликтов не прекращались. Переосмысление политической действительности XX века привело к глубокому пониманию потребности в политическом консенсусе, который мог бы заменить политические противостояния и стать средством решения любых конфликтов.

Ключевые слова: человек, политика, культура, политическая практика, конфликт, политический конфликт, политический консенсус.

* * *

УДК 32;316.614;791.43

Кацуба М. О.,
аспірант, Київський національний університет
ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ),
gileya.org.ua@gmail.com

Вплив художнього кіно на процес політичної соціалізації особистості

Розглянуто сутність, складові, вікову етапність та механізми взаємодії політичної соціалізації особистості під впливом художнього кіно. Зокрема, визначені періоди інтенсифікації соціалізаційного впливу кінематографу у процесі становлення особистості. Виокремлені фактори зростання впливу художнього кіно на політичну соціалізацію дорослих, та роль у цих процесах соціально значущих прикладів, що демонструються у фільмі. Наведено концептуальні основи впливу кінематографу на політичну соціалізацію через теорію соціального навчання, культивування та когнітивну теорію. Наведено особливості впливу на політичну соціалізацію американського, радянського, російського та вітчизняного кінематографу. Автор звертає увагу на приклади конкретних фільмів, що створювались з метою формування у глядача визначеного ціннісного ставлення до політики. Вказано на особливості впливу кінематографу на формування уявлень про політику серед дітей та дорослих в сучасній Україні. Виокремлено параметри ефективності впливу художнього кіно на політичну соціалізацію.

Ключові слова: художнє кіно, кінематограф, соціалізація, політична соціалізація, інформаційне суспільство, система цінностей.

В умовах сьогодення, під впливом технологічних, соціальних і світоглядних змін в суспільстві проблематика впливу художнього кіно на політичну соціалізацію, визначається необхідністю аналізу культурних та інституціональних змін в політиці. Під впливом глобалізації, застосування художнього кіно сприяє стандартизації смаків та уніфікації культурних моделей. Проте воно, формує певні специфічні особливості політичної ідентифікації та соціалізації у зв'язку з нав'язуванням кінематографами різних країн відмінних культурних та політичних моделей, що вимагає детального дослідження.

Важливу увагу дослідженню кінематографу як психологічному чиннику, що впливає на політичну соціалізацію особистості приділили автори ряду праць. Серед них – провідні вітчизняні науковці, як І. П. Акіншева [1], Ю. В. Бондур [2], О. В. Безпалько [5], К. Є. Дубовик [3], Н. Г. Ігошкіна [4], А. Й. Капська [5], Є. М. Силко [6] та зарубіжні – С. Жижек [12], М. Соколовський [13], Р. Харріс [8] та інші. Проте, науковцями недостатньо досліджено механізми впливу художнього кіно на процеси політичної соціалізації особистості.

Відповідно, метою статті – є з'ясування механізмів політичної соціалізації особистості через художнє кіно та

виявлення таких впливів в умовах політичної соціалізації в Україні.

Особистість XXI століття живе в медіатизованому просторі інформаційного суспільства, що складає її нове середовище буття, реальність сучасної культури. Засоби масової комунікації, нові технології (насамперед, аудіовізуальні: кіно, телебачення, відео та інтернет) проникли в усі сфери життя. Медіа стали основним засобом виробництва культури сьогодення, а не тільки комунікативним механізмом. Медіатизація, як зазначає Ю. В. Бондур, стала визначати багато параметрів естетики, освіти, індустрії, політики тощо [2, с. 112].

Щодо поняття про соціалізацію, то соціальна педагогіка розглядає її як процес послідовного входження індивіда в соціальне середовище, що супроводжується засвоєнням та відтворенням культури суспільства, внаслідок взаємодії людини із стихійними та цілеспрямовано створюваними умовами її життя на всіх вікових етапах [5, с. 9]. Відповідно, політична соціалізація – це форма політичного розвитку особистості, процес активного засвоєння індивідом ідеологічних і політичних цінностей і норм, які панують у конкретному суспільстві [1, с. 8]. Необхідно мати на увазі, що політична соціалізація виконує ряд найважливіших функцій [1, с. 9]: визначає політичні цілі й цінності, яких прагне досягти особистість через політичну участь; формує сценарії політичної поведінки, про доречність тих або інших дій у конкретній ситуації; визначає ставлення індивіда до навколишнього середовища й політичної системи; виробляє певне ставлення до політичної символіки; формує здатність до пізнання навколишнього світу та переконавання, які є «кодом» політичного життя особистості. В широкому сенсі можна сказати, що політична соціалізація особистості є процесом формування її політичної культури.

Можна виокремити три напрями використання художніх фільмів в процесі політичної соціалізації особистості:

– Як засіб політичного прогнозування та інструмент моделювання нестандартних варіантів розвитку подій.

– Як інструмент агітації і пропаганди, зокрема передвиборної.

– Для реалізації довгострокових стратегічних політичних проектів через формування суспільної думки і вплив на політичну соціалізацію, частиною якої є і впровадження стереотипів (природа впроваджуваних політичних стереотипів залежить від характеру, сюжету фільму, художніх прийомів, що у ньому застосовуються).

Значення художнього кіно у формуванні політичного світосприйняття описують психоаналітична та когнітивна теорії фільму. Перша говорить про роль «несвідомого» у сприйманні стрічки, коли особистість дивиться на екран «подібно до малої дитини», відчуваючи власну всесильність (апелюючи до «Стадії дзеркала» Ж. Лакана) [12, с. 99]. Друга – когнітивна теорія досліджує психологічні процеси, які відбуваються у свідомості людини під час та після перегляду стрічки.

Одним із головних завдань кінопереглядів виступає формування так званого особистісного інформаційного «фільтру» в процесі інтерактивного спілкування та аналізу побаченого. Використання медіальних технологій у розповсюдженні і споживанні кінопродукції забезпечило кінематографу велике зростання аудиторії [4, с. 83].

Відповідно, вплив художнього кіно на політичну соціалізацію особистості виявляється через гру акторів,

описані у стрічці події, явища, взаємовідносини героїв, при цьому формуючи у особистості певну модель поведінки.

Політична соціалізація особистості під впливом кіно в своїй віковій етапності корелюється зі зміною основних соціальних інститутів, що впливають на соціалізацію. Так, на першому етапі політичної соціалізації (до 10–11 років) основним її інститутом є сім'я. Інші соціальні інститути, такі як школа, медіа, церква, середовище ровесників – лише входять в життя людини. На цьому етапі життя знання про політику є фрагментарними, глибоко персоніфікованими (дитина набуває знань про окремих політиків, події, проте не розуміє їх інституційного значення). Відповідно, слабким є і вплив художнього кіно, оскільки воно формує уявлення про політику на вторинному рівні – створює абстрактне уявлення про неї на базі наявних конкретних знань.

На другому етапі політичної соціалізації (у віці 11–18 років) людина стрімко розширює свої уявлення про політичне, знання еволюціонують від конкретно-фактичного до абстрактного рівня, формується певне ядро політичної культури, яке буде визначальним і в дорослому житті. На цьому етапі суттєво зростає і вплив художнього кіно: підлітки у фільмах знаходять відображення найважливіших подій, що відбуваються в суспільстві, так або інакше асоціюють себе з героями, вперше візуалізують для себе історію як власної країни, так і світу, опиняються під впливом кіноідеології.

На третьому етапі (після 18 років) політичний вплив художнього кіно продовжує супроводжувати зміни, що відбуваються в суспільстві і у політичній культурі людини. При цьому, якщо до суто політичної інформації с медіа людина звертається спорадично – часто переважно в часи важливих соціальних подій – то художнє кіно так або інакше супроводжує її постійно, безперервно залучаючи до світу політичного і мимовільно насаджуючи ідеологічні шаблони та стереотипи. У дорослому віці кіно справляє істотний вплив на індивідуальні та надіндивідуальні цінності, установки, стереотипи і норми поведінки.

Концептуальними основами дослідження впливу художнього кіно на політичну соціалізацію особи є теорія соціального навчання, теорія культивування та когнітивна (конструктивістська) теорія.

Згідно теорії соціального навчання, особистість переймає моделі поведінки, спостерігаючи за оточуючими і наслідуючи їх дії. Механізм навчання запускається яскравим прикладом з художнього фільму, який потім когнітивно реалізується індивідом. Для втілення його в реальність потрібна достатня мотивація, підкріплена психологічним задоволенням або отриманням іншої вигоди [9, р. 194]. Згідно, теорії культивування, багаторазовий екстенсивний і тривалий за часом вплив художнього кіно змінює уявлення індивіда про світ. Зокрема дослідники відзначають уніфікацію поглядів: постійні споживачі масової інформації та кінематографу відрізняються помірно соціально-політичних позицій і меншим розмаїттям індивідуальних поглядів. Ефект культивування соціокультурних орієнтирів стає помітним при особистому виявленні невідповідності реального світу тим «фактам» про нього, які індивід дізнався із художнього кіно [10, р. 37].

Когнітивна (конструктивістська) теорія припускає, що аудиторія не просто сприймає інформацію, а й осмислює

її, інтерпретуючи відповідно до власних уже наявних у неї знань і контексту, в якому отримано повідомлення. Відповідно до цієї теорії всю інформацію людина обробляє за певними схемами – ментальними конструктами, що засновані на минулому досвіді. У зв'язку з цим один і той самий фільм глядачі можуть сприйняти по-різному [11, р. 168].

Процес впливу художнього кіно на політичну соціалізацію можна умовно поділити на три способи по співвідношенню приватності та публічності, а саме: на одинці вдома (коли перегляд фільму впливає на особу одноосібно); публічний перегляд (коли перегляд фільму впливає на особу через психологічні механізми колективної взаємодії: емпатія, зараження, тощо.). Ефект кінозалу (за умови якості фільму) створює потужне психологічне тло сприйняття: відомо, що поведінка та реакції особи, що включена в певну аудиторію, змінюються.

Процес політичної соціалізації особи на основі кінематографу відбувається також під впливом різних видів кіно за культурно-регіональною ознакою, зокрема, під впливом світового кінематографу, фільмів культурно споріднених країн, сусідніх держав та вітчизняного кінематографу. Ступінь впливу видів кінематографу на політичну соціалізацію визначається масовістю, популярністю, брендовістю кіно.

Сучасні соціологічні дослідження підтверджують важливу роль кіно у політизації сучасного українського суспільства. Так, оприлюднене у 2011 році дослідження «Що для вас є головним носієм моральних цінностей?» називають відповідно сім'ю, церкву, школу і кінематограф з літературою [7]. Це достойний аргумент того, що кіно залишається одним із інструментів виховання та формування політичних цінностей.

Відповідно, аудіовізуальна основа кіно, багатшаровість його впливу здатність не лише показати, але й розказати в дії, що є максимально наближеною до форм самого життя, розширює емоційно-пізнавальну ємність особистості, забезпечуючи більш тісний контакт із глядацькою аудиторією та здатність вплинути на політичні погляди та інтереси. Збагачення естетичних можливостей кіно новітніми засобами виразності (звук, колір, спеціальні ефекти тощо), звертання до суспільно-політичних проблем, дослідження внутрішнього світу людини – роблять кіно важливим фактором політичного виховного впливу на особистість [6, с. 31].

На думку М. Слободяна, художні фільми з «агресивним підтекстом» стають ефективним знаряддям масового психограмування особистості. Тотальна гіпнотизація, активізація аудіовізуальними засобами відповідних емоцій – усе це впливає на формування моралі, спричинює поширення та зміцнення девіантної поведінки в побуті. Зображення на екрані насильства стає для певної категорії людей своєрідним подразником, заманливою моделлю поведінки. Такі фільми почасті надають і повний набір кримінальних «інструкцій», своєрідного керівництва до дії [3].

На політичну соціалізацію, на нашу думку, найбільш інтенсивно впливають художні фільми історичного, політичного та воєнного змісту. Найчастіше, ці характеристики представлені у фільмі в симбіозі. За часовими параметрами їх можна поділити на: створені на історичному матеріалі (наприклад, фільми, що відображають події Другої світової війни); ті що беруть

за основу сучасні події; утопічні та антиутопічні – події фільму відбуваються в майбутньому та представляють позитивний або негативний (с точки зору закладеної у фільм кіноідеології) сценарій розвитку суспільства, країни чи усього світу.

Сила впливу художнього фільму на політичну соціалізацію особистості визначається популярністю (відомість стрічки на ринку), брендовістю стрічки, форматом фільму, технічними та анімаційними характеристиками, художніми якостями та технологією його виконання. Тому, ефективність художнього кіно, як соціалізуючого агента пов'язана із його привабливістю, контекстом, ілюзією спілкування тощо.

На думку Н. Ігошкіної, глядацький успіх кінофільму, а отже і його соціалізуючий вплив, визначається наступними факторами: використанням видовишно–розважальних жанрів (що, як правило, спираються на міфологію), терапевтичною, компенсаторною, рекреаційною та іншими функціями системи «емоційних перепадів», що дозволяє зняти нервову напруженість глядачів; гіпнозизмом, вгадуванням бажань публіки тощо [4, с. 21].

Варто відзначити неоднаковий соціалізуючий вплив одних і тих самих кінотворів на різну аудиторію: представників різних соціальних, вікових груп, тощо. Перш за все, мова йде про важливість попереднього соціально–політичного досвіду на реакції глядача. До прикладу, Р. Харрис зазначає, що фільм, в якому головними героями виступають представники певної національності, буде сприйнятий по–різному тими, хто мав негативний або позитивний досвід спілкування з представниками тієї ж національності в реальності. Соціалізуючий вплив фільму залежить і від правильності розпізнавання специфічних аудіовізуальних та технічних прийомів, що використовуються в кіно. Так, наприклад, маленькі діти не розуміють нелінійного монтажу, флеш–беків або повторів якихось сцен. Для них кожна сцена є продовженням попередньої, а, значить, через невірну розшифровку форми вислизає і сам зміст повідомлення [8].

Отже, напрямками використання художніх фільмів в процесі політичної соціалізації особистості є реалізація довгострокових стратегічних політичних проектів через формування суспільної думки і вплив на політичну соціалізацію, проведення політичної пропаганди та агітації а також формування у глядача шаблонів прогнозування політичного майбутнього та сприйняття історичного минулого. Виокремлюються три основні вікові етапи впливу художнього кіно на політичну соціалізацію. При цьому відзначається інтенсифікація такого впливу з переходом людини від дитинства до підліткового періоду. Потужність впливу кіно на політичну соціалізацію дорослих зростає в періоди соціально–політичної нестабільності, коли відбувається загострення уваги глядача на політично значущих образах, історичних прикладах, героях, тощо. На політичну соціалізацію найбільше впливають історично–політичні та воєнні художні фільми. Політична соціалізація особи відбувається під впливом як світового кінематографу, так і фільмів культурно споріднених країн, і меншою мірою – українського кінематографу. На процес соціалізації особистості, зокрема в Україні переважний вплив має американський, частково французький російський та вітчизняний кінематограф.

Список використаних джерел

1. Акішшева І. П. Трактуння поняття політичної соціалізації в сучасній педагогічній науці / І. П. Акішшева // Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя. Психолого–педагогічні науки. – Ніжин, 2012. – №30. – С.7–9.
2. Бондур Ю. В. Художнє виховання старшокласників засобами медіа–культури / Ю. В. Бондур // Наукові праці. Педагогічні науки: науково–методичний журнал. – Миколаїв: Вид–во МДГУ ім. Петра Могили, 2005. – Т.42. – Вип.29. – С.111–116.
3. Дубовик К. Є. Інститути соціалізації неповнолітніх: загальнотеоретичний аспект. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/db/2008-1/doc/4/03.pdf>. – Назва з екрану.
4. Ігошкіна Н. Г. Кіномистецтво як феномен культури / Н. Г. Ігошкіна // Вища школа. – 2001. – №4–5. – С.75–84.
5. Капська А. Й. Актуальні проблеми соціально–педагогічної роботи: Навч. посіб. / А. Й. Капська, О. В. Безпалько, Р. Х. Вайнола; ред.: І. Зверева, Г. Лактіонова; Християн. дит. фонд. – К.: Наук. світ, 2001. – 164 с.
6. Силко С. М. Організація проекту «Кіноклуб» як естетико–педагогічна позааудиторна робота зі студентами педагогічних вишів / С. М. Силко // Вісник Житомирського державного університету. – Вип.2 (74). – С.30–34.
7. Українці розчарувалися в державі і вірять тільки в сім'ю [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tsn.ua/ukrayina/ukrayinci-rozcharuvalisya-v-derzhavi-i-viryat-tilki-v-sim-yu.html>. – Назва з екрану.
8. Харрис Р. Психологія масових комунікацій / Р. Харрис [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://evartist.narod.ru/text5/01.htm>. – Назва з екрану.
9. Bandura A. (1999), Moral disengagement in the perpetration of inhumanities, *Personality and Social Psychology Review*. – no.3. – P.193–209.
10. Signorielli N. (2003), Violence on television 1993–2001: Has the picture changed?, *Journal of Broadcasting & Electronic Media*. – no.47 (1). – P.36–57.
11. Signorielli N. (2007), How are children and adolescents portrayed on prime time television, *20 Questions about Youth and the Media*. – P.167–178.
12. Žižek S. (2006), *The Pervert's Guide to Cinema*. (Documentary film directed and produced by Sophie Fiennes). – 245 p.
13. Sokolowski M. (2010), *Rewolucja w komunikowaniu. Wprowadzenie do mwdioznawstwa*. – Warszawa. – 101 p.

References

1. Akinsheva I. P. Traktuvannya ponjattja politychnoi' socializacii' v suchasnij pedagogichnij nauci / I. P. Akinsheva // Naukovi zapysky NDU im. M. Gogolja. Psyholo–pedagogichni nauky. – Nizhyn, 2012. – №30. – S.7–9.
2. Bondur Ju. V. Hudozhnje vyhovannya starshoklasnykiv zasobamy media–kul'tury / Ju. V. Bondur // Naukovi praci. Pedagogichni nauky: naukovo–metodychnyj zhurnal. – Mykolai'v: Vyd–vo MDGU im. Petra Mogyly, 2005. – T.42. – Vyp.29. – S.111–116.
3. Dubovyk K. Je. Instytuty socializacii' nepovnoletnih: zagal'noteoretichnyj aspekt. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/db/2008-1/doc/4/03.pdf>. – Nazva z ekranu.
4. Igoshkina N. G. Kinomystectvo jak fenomen kul'tury / N. G. Igoshkina // Vyshha shkola. – 2001. – №4–5. – S.75–84.
5. Kaps'ka A. J. Aktual'ni problemy social'no–pedagogichnoi' roboty: Navch. posib. / A. J. Kaps'ka, O. V. Bezpal'ko, R. H. Vajnola; red.: I. Zverjeva, G. Laktionova; Hrystyjan. dyt. fond. – K.: Nauk. svit, 2001. – 164 s.
6. Sylko Je. M. Organizacija proektu «Kinoklub» jak estetyko–pedagogichna pozaaudytorna robota zi studentamy pedagogichnyh vyshiv / Je. M. Sylko // Visnyk Zhytomyr'skogo derzhavnogo universytetu. – Vyp.2 (74). – S.30–34.
7. Ukraïnci rozcharuvalysja v derzhavi i virjat' til'ky v sim'ju [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://tsn.ua/ukrayina/ukrayinci-rozcharuvalisya-v-derzhavi-i-viryat-tilki-v-sim-yu.html>. – Nazva z ekranu.
8. Harris R. Psihologija massovyh komunikacij / R. Harris [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://evartist.narod.ru/text5/01.htm>. – Nazva z ekranu.
9. Bandura A. (1999), Moral disengagement in the perpetration of inhumanities, *Personality and Social Psychology Review*. – no.3. – P.193–209.

10. Signorielli N. (2003), Violence on television 1993–2001: Has the picture changed?, *Journal of Broadcasting & Electronic Media*. – no.47 (1). – P.36–57.

11. Signorielli N. (2007), How are children and adolescents portrayed on prime time television, *20 Questions about Youth and the Media*. – P.167–178.

12. Žižek S. (2006), *The Pervert's Guide to Cinema*. (Documentary film directed and produced by Sophie Fiennes). – 245 p.

13. Sokolowski M. (2010), *Rewolucja w komunikowaniu. Wprowadzenie do mwdioznawstwa*. – Warszawa. – 101 p.

Katsuba M. O., graduate, *Taras Shevchenko University National of Kyiv (Ukraine, Kyiv)*, gileya.org.ua@gmail.com

Influence of a feature film on a political socialization process of personality

In the article the essence, components, age Stages and mechanisms of political socialization of the person under the influence of the art of cinema. In particular, to determine the period of intensification of the socializing influence of cinema in the process of becoming a person. The factors influence the growth of feature films on political socialization of adults, and the role of these processes in socially significant examples demonstrated in the film. Presents the conceptual basis of the impact of cinema on political socialization through social learning theory, cultivation and cognitive theory. The features of influence on political socialization of American, Soviet, Russian and domestic cinema. The author draws attention to examples of specific films, which were created in order to create the viewer a certain value attitude to politics. It indicated in particular the influence of cinema on the formation of ideas about politics among children and adults in modern Ukraine. Highlight the effectiveness of the impact of feature films on political socialization.

Keywords: art cinema, cinema, socialization, political socialization, information society, values.

Кацуба Н. А., аспирант, *Киевский национальный университет им. Тараса Шевченко (Украина, Киев)*, gileya.org.ua@gmail.com

Влияние художественного кино на процесс политической социализации личности

Рассмотрены сущность, составляющие, возрастная этапность и механизмы взаимодействия политической социализации личности под влиянием художественного кино. В частности, определены периоды интенсификации социализирующего влияния кинематографа в процессе становления личности. Выделены факторы роста влияния художественного кино на политическую социализацию взрослых, и роль в этих процессах социально значимых примеров, демонстрируемых в фильме. Приведены концептуальные основы влияния кинематографа на политическую социализацию через теорию социального научения, культивирования и когнитивную теорию. Определены особенности влияния на политическую социализацию американского, советского, российского и отечественного кинематографа. Автор обращает внимание на примеры конкретных фильмов, которые создавались с целью формирования у зрителя определенного ценностного отношения к политике. Указано на особенности влияния кинематографа на формирование представлений о политике среди детей и взрослых в современной Украине. Выделены параметры эффективности воздействия художественного кино на политическую социализацию.

Ключевые слова: художественное кино, кинематограф, социализация, политическая социализация, информационное общество, система ценностей.

* * *

УДК 32:316.614

Король А.,
аспирант, *Національний педагогічний університет ім.
М. П. Драгоманова (Україна, Київ)*,
gileya.org.ua@gmail.com

«МІЖНАРОДНА ІНФОРМАЦІЙНА ПОЛІТИКА»: ДО МЕТОДОЛОГІЇ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ

Аналізується зміст і логіко-гносеологічні функції поняття «міжнародна інформаційна політика» у співвідношенні з поняттям «міжнародне інформаційне право»; головною функцією поняття «міжнародна інформаційна політика» визначається вироблення стратегії формування та розвитку міжнародних інформаційних потоків, їх співвідношення на рівні міждержавних зносин; автор підкреслює, що базові принципи міжнародної інформаційної політики відображає та закріплює міжнародне інформаційне законодавство; в його центрі – знаходяться питання інформаційної безпеки. Сьогодні напевно чи можна назвати державу, вилучену із загального інформаційно-комунікативного простору і незалежну від загальних інформаційних потоків. Життєдіяльність суспільного організму нині цілком визначається рівнем розвитку, якістю функціонування та безпекою інформаційного середовища. Проблеми глобальної безпеки посідають особливе місце в структурі міжнародної інформаційної політики, визначають суперечності сучасного етапу міжнародного розвитку,

які досягли такого рівня і гостроти, що можуть поставити під загрозу забезпечення світопорядку; реалізацію стратегій становлення глобального інформаційного (інтелектуального) суспільства, навіть саме існування цивілізації.

Ключові слова: людина, інформація, культура, міжнародні відносини, інформаційна безпека.

Регулювання міжнародних інформаційних відносин є складною проблемою практичного та методологічного гатунку – адже воно здійснюється за допомогою різноманітних міжгалузевих методів, включає в себе велику кількість учасників інформаційних взаємодій, а також завжди в нормативному плані дещо відстає та наздоганяє практики взаємодій. У зв'язку з розвитком інформаційно-комунікаційних технологій не тільки засоби масової інформації, але й засоби персональної комунікації стають глобальними і перестають бути розділеним державними кордонами. Виникає глобальний інформаційний простір, який означає можливість для людини одержувати і поширювати інформацію у світовому масштабі. Через свою транскордонність інфраструктура телекомунікацій є полем для міжнародного спілкування і міжнародних відносин, які можуть мати не лише правовий, а й більш широкий – політичний характер. Виникає цілий комплекс проблем, пов'язаних з правовим забезпеченням інформаційних відносин і інформаційної сфери життєдіяльності суспільства. Проте, незважаючи на активну роботу теоретиків і практиків, що спеціалізуються у галузі інформаційного права – юристів, математиків, філософів, фахівців технічного профілю – темпи формування цієї галузі права все ще відстають від темпів розвитку реалій інформаційного суспільства. Разом з тим, аналіз наукових досліджень у цій сфері дозволяє стверджувати, що інформаційне право є комплексною галуззю права і одночасно міжгалузєвою юридичною наукою, яка потребує всебічного філософського обґрунтування.

Для того, щоб уточнити термінологічну плутанину та невизначеність, спробуємо розмежувати поняття *міжнародної інформаційної політики та інформаційного права*. Дотичність та розмежування цих термінів може здійснюватися за декількома базовими ознаками – по-перше, за аналогією співвідношення понять «політика» та «право» як таких; по-друге, за, особливостями суб'єктів та предмету регулювання міжнародного права та політики; по-третє, за специфічними методами регуляції, що здійснюються політикою і правом в інформаційній сфері.

Розмежування міжнародної політики та міжнародного права таким чином, полягає у тому, що в об'єктивному змісті *право* – це система норм (прищепив поведження), що безпосередньо виходять від держави або визнаних державою як регулятори суспільних відносин при рішенні відповідних юридичних справ. Іншими словами, право в об'єктивному змісті – це масив регулюючих суспільні відносини норм, що представляють собою об'єктивований результат волевиявлення правотворчих органів [1, с. 412]. Отже, міжнародне інформаційне право (законодавство) – це система норм, що виникають в інформаційній сфері – сфері виробництва, перетворення і споживання інформації, яка охороняється міжнародними інституціями та державами, які взяли на себе відповідні зобов'язання. Інформаційне право предметно охоплює правову регуляцію достатньо широкого спектру суспільних відносин в інформаційному просторі, а саме: правові засади діяльності друкованих засобів масової

інформації (преси) та правовий статус інформаційних агенцій, бібліотечну та архівну діяльність, телебачення, радіомовлення і кінематографію, законодавство у сфері видавничої справи, правове регулювання державної статистики та організаційно-правові основи рекламної діяльності тощо [2, с. 29–30].

Термін «політика», на відміну від терміна «право», не має такої одностайної визначеності у трактуванні – адже в слов'янських мовах він виражає такі взаємодії, які в англійській літературі можуть мати три значення – і певну архітектуру влади, її устрій (polity), і процес боротьби за владу, владних взаємодій (politics), і реалізації певної стратегії на різних суспільних та адміністративних рівнях (policy). Іншими словами, найчастіше термін «політика» може означати зміст (policy) або діяльність (politics). Як з цього приводу зазначає В. Тертичка, доцільно вживати прикметник політичний (політична) лише в контексті politics, а іменник політика – для політики (policy) [3, с. 3].

Канадський учений Л. Пал наприклад, визначає державну політику як «напрямок дії або утримання від неї, обрані державними органами для розв'язання певної проблеми або сукупність взаємно пов'язаних проблем» [4, с. 22]. Американський політолог Т. Дай лаконічно визначає державну політику як те, що уряд вирішив робити або не робити [5, р. 4]. Британський дослідник Р. Роуз вважає, що політика може бути визначена як «довга низка більш-менш взаємопов'язаних дій» які не є лише абстрактним рішенням робити що-небудь, а мають певні наслідки для тих, кого вони стосуються [6, р. 9].

Отже, у першому значенні політика розуміється як сфера соціального життя, пов'язана з діяльністю держави або наддержавних акторів, управлінням суспільними справами і використанням публічної влади. У контексті нашого дослідження політика являє собою сукупність інформаційних видів діяльності у сфері боротьби зі злочинністю, інформаційно-телекомунікаційних відносин і технологічних подій, до яких в певній мірі може бути застосовано прикметник «політичний».

По-друге, даний термін застосовується для позначення стратегії, політичного курсу, певної лінії діяльності. У цьому значенні він уживається в словосполученнях типу «інноваційна політика», «технологічна політика», «інформаційна політика», у тому числі стосовно ситуацій, не пов'язаних прямо з діяльністю державних та інших публічних інститутів і організацій. На думку О. Дем'янчука, ці значення політики є взаємно пов'язаними, оскільки політична боротьба між партіями або політичними діячами, – це змагання публічних політик, тобто схем подальшого розвитку суспільства [7, с. 32].

Таким чином, якщо ми будемо вживати словосполучення «міжнародна інформаційна політика» в значенні «policy» – для того, щоб позначити курс дій світового співтовариства, програми із забезпечення інформаційної рівності держав, встановлення правил взаємодії в інформаційному просторі, то тут воно буде дещо наближатися до категорії «міжнародне право». При цьому міжнародне інформаційне право буде результатом міжнародної інформаційної політики – адже остання буде містити не лише рішення у вигляді норм, а й процеси по виробленню, обговоренню та застосуванню цих рішень.

Якщо ж ми будемо вести мову про складну сукупність міждержавних, групових, індивідуальних та інституціональних взаємодій в інформаційній сфері, то

вживання словосполучення «міжнародна інформаційна політика» набуває набагато ширшого значення, ніж феномен міжнародного інформаційного законодавства – адже буде включати усі політичні дії щодо інформації як правового, так і поза правового характеру – боротьбу за інформаційне домінування між державами, розвідувальні та миротворчі дії, інформаційні війни та пропаганду, шпionаж, інформаційну діяльність «хакерів» та глобальних лідерів думок. Саме в значенні «politics» поняття міжнародної інформаційної політики вживають політологи, кажучи про складання інформаційної світ-системи, панування нетократії, або про розвиток трьох потужних геостратегічних «інформаційних центрів» світу: американського (США); європейського (ЄС); азієського (Японія, Китай, Індія) [8, с. 19].

До речі, дещо різними можуть бути представлені базові суб'єкти міжнародної інформаційної політики та права. Якщо суб'єктами міжнародного законодавства виступають міжнародні та міжурядові легітимні організації глобального та георегіонального значення (ООН, ЮНЕСКО, Європейський Парламент та Європейська комісія, Рада Європи), то в галузі міжнародної інформаційної політики палітра суб'єктів буде більш строкатою. Базовими суб'єктами інформаційних взаємодій та ініціатив на міжнародній арені будуть залишатись держави (адже саме вони представляють народи, мають відповідні ресурси, контролюють національні інформаційні простори), але в спектрі реальних інформаційних зносин також активно будуть діяти економічні структури (ТНК), особливо виробники технологій, ЗМІ, неурядові організації та професійні асоціації, аналітичні центри, і навіть, злочинні групи (кібер-терористи, «хакери» тощо).

Тому логічно, провести ще одне розрізнення між міжнародним законодавством та міжнародною інформаційною політикою відносно предмету регулювання або сфери дій. Інформаційне право предметно охоплює правову регуляцію достатньо широкого спектру суспільних відносин в інформаційному просторі, а саме: правові засади діяльності друкованих засобів масової інформації (преси) та правовий статус інформаційних агенцій, бібліотечну та архівну діяльність, телебачення, радіомовлення і кінематографію, законодавство у сфері видавничої справи, правове регулювання державної статистики та організаційно-правові основи рекламної діяльності тощо [2, с. 28–30].

У силу того факту, що міжнародне інформаційне право є комплексною галуззю міжнародного публічного права, його структура відображає зазначену особливість. До його складу входять правові норми і інститути базових і суміжних галузей міжнародного права, об'єднані загальним предметом правового регулювання – міжнародно-правовими інформаційними відносинами. Існуючу сукупність міжнародно-правових норм в інформаційній сфері можна розподілити на підгалузі (інститути), зумовлені специфікою інформаційних відносин – *безпосередньо інформаційних*, пов'язаних з внутрішнім інформаційним змістом, іншими словами «контентом» (англ. *content* – зміст, наповнення), та *інформаційно-інфраструктурних*, що забезпечують обіг інформаційних ресурсів, інфокомунікацію [9, с. 47]. *Змістовий* аспект регулювання стосується впливу та формування світової і національної громадської думки, а також є невід'ємною складовою зовнішньої і внутрішньої політики держав як суб'єктів міжнародного права. Змістові норми проголошують право

та свободу кожного на пошук, отримання та поширення інформації та ідеї будь-якими засобами незалежно від державних кордонів. Ще однією важливою правовою нормою є обмеження основних інформаційних прав і свобод з метою забезпечення правомірних вимог моралі, громадського порядку, пропаганди ідей, національної безпеки тощо [10, с. 34].

Технічні аспекти регулювання обміну інформацією стосуються організації транскордонних інформаційних потоків, встановлення тарифів і стандартів на передачу інформаційних продуктів та послуг через кордони держав, поширення нових технологій та їх ефективної експлуатації, розподілу і використання радіочастот та геостационарних орбіт, штучних космічних об'єктів [11]. *Професійні* аспекти правового регулювання стосуються правового забезпечення діяльності у сфері інформації і комунікації, зокрема професійної діяльності журналістів.

Інші дослідники підкреслюють, що міжнародне інформаційне право містить *загальну* й *особливу* частини. До першої належать норми та принципи, які регулюють загальні положення, форми й методи інформаційної діяльності держав, міжнародних організацій, неурядових інституцій, інших суб'єктів міжнародного права. До другої – особливі конкретні інститути та норми інформаційного права, зв'язок між якими має об'єктивний характер. Це – право масової комунікації, телекомунікацій та зв'язку, кіберпростору та глобальної мережі Інтернет, інформаційної інтелектуальної власності та право інформаційної безпеки [12, с. 116].

В той самий час, підкреслюючи, що міжнародне інформаційне законодавство відображає та закріплює базові принципи міжнародної інформаційної *політики*, її предмет взаємодій та стратегії суб'єктів буде дещо зміщено, адже одним із базових питань політики як зовнішньо-державної так і міжнародної буде питання безпеки. Сьогодні навряд чи можна назвати державу, вилучену із загального інформаційно-комунікативного простору і незалежну від загальних інформаційних потоків. Життєдіяльність суспільного організму нині цілком визначається рівнем розвитку, якістю функціонування та безпекою інформаційного середовища. Проблеми глобальної безпеки посідають особливе місце в структурі міжнародної інформаційної політики, визначають суперечності сучасного етапу міжнародного розвитку, які досягли такого рівня і гостроти, що можуть поставити під загрозу забезпечення світопорядку, реалізацію стратегій становлення глобального інформаційного (інтелектуального) суспільства, навіть саме існування цивілізації.

Список використаних джерел

1. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К.: «Укр. енцикл.», 2003. – Т.5: П–С. – 736 с.
2. Хрипко С. Л. Інформаційне право: [навч.-метод. посіб.] / С. Л. Хрипко. – Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2005. – 234 с.
3. Тертичка В. Аналіз державної політики і політологія / В. Тертичка // Політичний менеджмент. – 2004. – №6 (9). – С.3–22.
4. Пал Л. Аналіз державної політики / Лесли Пал; [пер. з англ.]. – К.: Основи, 1999. – 422 с.
5. Dye T. Understanding Public Policy / Thomas Dye. – New Jersey: Prentice Hall, 1995. – 342 p.
6. Anderson J. Public Policy Making: An Introduction. Third Edition / J. Anderson. – Boston: Houghton Mifflin Company, 1997. – 355 p.
7. Дем'янчук О. «Державна політика» та «публічна політика»: варіант перехідного періоду / О. Дем'янчук. // Наукові записки НАУКМА. Т.18 – Політологія. – 2000. – С.31–36.
8. Колісник В. П. Становлення сучасного інформаційного суспільства та поширення спотвореної інформації / В. П. Колісник

// Інформаційне суспільство і держава: проблеми взаємодії на сучасному етапі: [зб. наук. ст.] / редкол.: С. Г. Серьогіна, В. Г. Пилипчук, І. В. Яковюк. – Х.: НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування, 2012. – С.17–21.

9. Пазюк А. В. Питання міжнародного інформаційного права: предмет, завдання та принципи / А. В. Пазюк // Український часопис міжнародного права. – 2013. – №1. – С.46–50.

10. Макаренко С. А. Європейські комунікації: [монограф.] / С. А. Макаренко. – К.: Центр вільної преси, 2006. – 536 с.

11. Ошитко О. Нормативно-правове регулювання інформаційних відносин у Європі / Ольга Ошитко // Віче. – 2011. – №10. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/2565/>

12. Віленський Г. Л. Словник-довідник з інформаційного права та права у сфері культури / Г. Л. Віленський. – К.: Центр соціального розвитку освітанства, 2001. – 324 с.

References

1. Jurydychna encyklopedija: V 6 t. / Redkol.: Ju. S. Shemshuchenko (vidp. red.) ta in. – K.: «Ukr. encykl.», 2003. – T.5: P–S. – 736 s.

2. Hrypko S. L. Informacijne pravo: [navch.-metod. posib.] / S. L. Hrypko. – Donec'k: TOV «Jugo-Vostok, Ltd», 2005. – 234 s.

3. Tertychka V. Analiz derzhavnoi' polityky i politologija / V. Tertychka // Politychnyj menedzhment. – 2004. – №6 (9). – S.3–22.

4. Pal L. Analiz derzhavnoi' polityky / Lesli Pal; [per. z angl.]. – K.: Osnovy, 1999. – 422 s.

5. Dye T. Understanding Public Policy / Thomas Dye. – New Jersey: Prentice Hall, 1995. – 342 p.

6. Anderson J. Public Policy Making: An Introduction. Third Edition / J. Anderson. – Boston: Houghton Mifflin Company, 1997. – 355 p.

7. Dem'janchuk O. «Derzhavna polityka» ta «publichna polityka»: variant perehidnogo periodu / O. Dem'janchuk. // Naukovi zapysky NaUKMA. T.18 – Politologija. – 2000. – S.31–36.

8. Kolisnyk V. P. Stanovlennja suchasnogo informacijnogo suspil'stva ta poshyrennja spotvorenoi' informacii' / V. P. Kolisnyk // Informacijne suspil'stvo i derzhava: problemy vzajemodii' na suchasnomu etapi: [zb. nauk. st.] / redkol.: S. G. Ser'ogina, V. G. Pylypchuk, I. V. Jakovjuk. – H.: NDI derzh. bud-va ta misc. samovrjaduvannja, 2012. – S.17–21.

9. Pazjuk A. V. Pytannja mizhnarodnogo informacijnogo prava: predmet, zavdannja ta pryncypy / A. V. Pazjuk // Ukrai'ns'kyj chasopys mizhnarodnogo prava. – 2013. – №1. – S.46–50.

10. Makarenko Je. A. Jevropejs'ki komunikacii': [monograf.] / Je. A. Makarenko. – K.: Centr vil'noi' presy, 2006. – 536 s.

11. Oshytko O. Normatyvno-pravove reguljuvannja informacijnyh vidnosyn u Jevropi / Ol'ga Oshytko // Viche. – 2011. – №10. – Rezhym dostupu: <http://www.viche.info/journal/2565/>

12. Vilens'kyj G. L. Slovnyk-dovidnyk z informacijnogo prava ta prava u sferi kul'tury / G. L. Vilens'kyj. – K.: Centr social'nogo rozvytku osvitanstva, 2001. – 324 s.

Korol' A., graduate student, National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), gileya.org.ua@gmail.com

«International information policy»: the definition of the methodology

We analyze the content and the logical-epistemological function of the concept of «international information policy» in relation to the concept of «international information law»; the main function of the concept of «international information policy» is determined to develop a strategy of formation and development of international information flows, their relationship at the level of inter-state relations; the author stresses that the basic principles of international information policy reflects and reinforces international information legislation; in the center – there are issues of information security. Today, hardly can be called a state, withdrawn from the general information and communication space and independent from the general flow of information. Vital functions of the social organism is now entirely determined by the level of development, quality of operation and safety of the information environment. Global Security hold a special place in the structure of international information policies define contradictions of the present stage of international development, which reached a level of severity and that may jeopardize the maintenance of world order, the implementation of strategies of becoming a global information (smart) society, even the very existence of civilization.

Keywords: *people, information, culture, international relations, information security.*

Korol' A., aspirant, Национальный педагогический университет им. М. П. Драгоманова (Украина, Киев), gileya.org.ua@gmail.com

«Международная информационная политика»: к методологии определения понятия

Анализируется содержание и логико-гносеологические функции понятия «международная информационная политика» в соотношении с понятием

«международное информационное право»; главной функцией понятия «международная информационная политика» определяется выработка стратегии формирования и развития международных информационных потоков, их соотношение на уровне межгосударственных отношений; автор подчеркивает, что базовые принципы международной информационной политики отражает и закрепляет международное информационное законодательство; в его центре – находятся вопросы информационной безопасности. Сегодня вряд ли можно назвать государство, изъятое из общего информационно-коммуникативного пространства и независимое от общих информационных потоков. Жизнедеятельность общественного организма сейчас целиком определяется уровнем развития, качеством функционирования и безопасностью информационной среды. Проблемы глобальной безопасности занимают особое место в структуре международной информационной политики, определяют противоречия современного этапа международного развития, которые достигли такого уровня и остроты, которые могут поставить под угрозу обеспечение миропорядка, реализацию стратегий становления глобального информационного (интеллектуального) общества, даже само существование цивилизации.

Ключевые слова: человек, информация, культура, международные отношения, информационная безопасность.

* * *

УДК 352.071

Липчук О. І.,
кандидат політичних наук, доцент кафедри
політології, Прикарпатський національний університет
ім. Василя Стефаника (Україна, Івано-Франківськ),
oxana-lypchuk@ukr.net

МІСЦЕ І РОЛЬ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ГРОМАДИ В СИСТЕМІ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

Розглянуто сутність поняття територіальної громади, як суб'єкта місцевого самоврядування. Важливе місце в даному дослідженні посідає аналіз основних проблем та перспектив розвитку територіальної громади в Україні. Запропоновано практичні рекомендації щодо особливостей функціонування територіальної громади на сучасному етапі розвитку місцевого самоврядування в Україні.

Ключові слова: територіальна громада, суб'єкт місцевого самоврядування, місцеве самоврядування, розвиток територіальної громади.

Формою організації народовладдя та важливим демократичним інститутом суспільства і держави є місцеве самоврядування, яке здійснює важливий вплив на становлення та розвиток Української держави, сприяє децентралізації державної влади.

Децентралізація влади є складним та багатоаспектним завданням державної політики. Вона передбачає часткову передачу повноважень від центральних органів влади до органів місцевого та регіонального рівнів, вимагає надання повноважень органам влади, які безпосередньо не належать до виконавчої гілки, а саме – місцевому самоврядуванню.

Демократична держава передбачає існування відповідної моделі організації влади, в основу якої покладено принцип народовладдя та яка забезпечує реальні можливості реалізації народом належної йому влади на всіх рівнях та реальні засоби впливу народу на політику держави, що здійснюється органами публічної влади. Поза сумнівами, про наявність демократичного політичного режиму можна говорити лише в тому випадку, коли вся система публічної влади відповідає цим вимогам. Мова йде як про вищий (загальнодержавний) рівень організації влади, так і про регіональний та, безумовно, місцевий.

Загалом управління місцевими справами може здійснюватися двома способами: як призначуваними «згори» чиновниками державного апарату, які функціонують на місцях (міське управління), так і на основі самоврядування населення адміністративно-територіальних одиниць (міське самоврядування). Однак

саме місцеве самоврядування закономірно вважається необхідною складовою демократичної системи управління суспільством, адже воно забезпечує управління значною частиною справ у місцевих територіальних одиницях на основі самоорганізації населення цих одиниць (територіальних колективів).

У межах демократичної системи управління вважається, що місцеві проблеми доцільніше та ефективніше вирішувати не з центру з допомогою державних чиновників, які працюють на місцях, але, перш за все, шляхом підтримки та активізації діяльності територіальних громад. Власне, цінність місцевого самоврядування полягає в тому, що, будучи рівнем публічної влади, найбільш наближеним до людини, а тому, й найкраще обізнаним із різними проблемами життєдіяльності мешканців територіальних колективів, воно може найкраще забезпечити населення широким спектром публічних послуг: соціальних, побутових, торговельних, культурних, освітніх та інших.

Децентралізація є доволі складним поняттям, яке можна розкривати через його вплив на: адміністративно-територіальний устрій держави, систему органів публічної адміністрації, розподіл між ними функцій, повноважень та фінансових ресурсів. Незважаючи на це, проблематика децентралізації як одного із засобів підвищення ефективності функціонування публічної влади вже впродовж тривалого часу перебуває в полі зору вітчизняних науковців та експертів [1, с. 9]. Крім питань воєнної безпеки, актуальним в контексті розвитку співробітництва України з НАТО є проблематика екологічної безпеки, яка останнім часом, стає все більш популярною для Альянсу як в регіональному, так і в міжнародному вимірах.

На сьогоднішній день Україна продовжує практику ініціювання та реалізації природоохоронних проєктів, спрямованих на виконання Закону України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року» [8] та Національного плану дій з охорони навколишнього природного середовища на 2011–2015 роки, затвердженого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 25 травня 2011 року №577 [9]. Важливим моментом, в цьому відношенні, – є забезпечення взаємодії з НАТО для впровадження в нашій державі передового досвіду держав-членів НАТО у сфері екологічної безпеки з метою відновлення деградованих земель, що перебувають у користуванні Міністерства оборони України, та щодо створення природоохоронних об'єктів на територіях, що перебували у користуванні Міністерства оборони України [10]. Для цього необхідно продовжити роботу з:

– вивчення досвіду держав-членів НАТО щодо впровадження системи екологічного управління у збройних силах з метою розроблення відповідної методики та адаптування її у Збройних Силах України, а також інструкції з охорони навколишнього природного середовища під час проведення навчань;

– обміну досвідом з державами-членами НАТО щодо розроблення економічних та адміністративних стимулів до заохочення впровадження систем екологічного управління у Збройних Силах України, забезпечення екологічно безпечного природокористування в ході оперативної та бойової підготовки під час проведення військових навчань і тренувань [10].

Автор вважає, що екологічна безпека є актуальним питанням для предметного обговорення в рамках стратегічного діалогу України з НАТО. Сьогодні наслідки глобальної зміни клімату та «реструктуризації» екологічної ситуації напружують впливають на соціальну, гуманітарну, медичну та інші сфери, додаючи їм нових викликів та загроз. В цьому контексті важливим є життя швидких і необхідних превентивних заходів для недопущення подальшого розвитку негативних проявів екологічних загроз. Саме результати активного практичного діалогу між Україною і Організацією Північноатлантичного договору можуть стати основою для вироблення конструктивних рішень в сфері екологічної безпеки та подальшого розвитку колективного співробітництва з іншими країнами-членами.

В національному вимірі політика співробітництва України з НАТО повинна базуватися на національних інтересах та цінностях, які закріплені в основних державних нормативно-правових актах з обов'язковим врахування громадської думки. Це в подальшому може бути досягнуто завдяки проведенню референдуму, впровадження реформ, націлених на підвищення рівня обізнаності про НАТО.

Підсумовуючи вищенаведене, автор робить висновок про те, що на сучасному етапі розвитку відносин України з НАТО спостерігається ряд позитивних моментів: співробітництво поступово набуває все більш практичного виміру, наша держава розширює спектр напрямів відносин, Альянс стає більш зацікавленим в продовженні діалогу, розвивається воєнно-політичне та воєнно-технічне співробітництво та ін. Вцілому, в порівнянні із періодом 2012–2013 рр., є ряд зрушень, які сприяють відновленню та подальшому розвитку євроатлантичної інтеграційної політики України. Важливим моментом в цьому, є скасування позаблокового статусу в 2014 р., який заважав активній фазі інтеграції.

Конфліктна ситуація на сході нашої держави, погіршення відносин із Російською Федерацією, складна внутрішня політична, економічна, соціальна та інші ситуації не дозволяють, поки що, на сьогоднішній день, активно реалізовувати інтеграційні заходи і кроки. Пріоритетним завданням, в цьому відношенні, повинно стати об'єднання зусиль України і НАТО в рамках протидії агресивним діям з боку Росії. Принцип кооперативної безпеки повинен стати основою для стратегічної та конструктивної взаємодії.

Автор вважає, що в разі подолання деструктивних процесів та відновлення конструктивної взаємодії між гілками влади всередині держави, процес інтеграції України до НАТО набуде більш практичного змісту. Це позитивним чином позначиться на підвищенні рівня обороноздатності та національної безпеки, а також сприятиме розвитку інтеграції нашої держави до євроатлантичного простору безпеки.

В подальшому, дослідження даної проблематики надасть можливість більш детально дослідити важливі аспекти розвитку відносин України з НАТО, а також особливості інтеграції до цієї організації. Необхідність наукових розробок в даному напрямі обумовлена актуалізацією співробітництва України з Організацією Північноатлантичного договору в

сучасних умовах збільшення загроз і викликів регіональної та міжнародній безпеці. Наскільки практичним і стратегічно-важливим буде рівень подальших відносин України з НАТО, настільки конструктивнішим буде процес інтеграції до Альянсу. Матеріали даної статті можуть слугувати основою для подальших розробок в цьому напрямі.

Список використаних джерел

1. Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» [Електронний ресурс] / Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2411-17> (01.07.2010). – Назва з екрану.
2. Зовнішня політика, національна безпека, позаблоковість і партнерство: оцінки експертів [Текст] / Національна безпека і оборона. – 2012. – №2–3 (131–132). – С.64–71.
3. За вступ до НАТО готові проголосувати 64% українців – опитування [Електронний ресурс] / Європейська правда. – Режим доступу: <http://www.eurointegration.com.ua/news/2015/09/24/7038687/> (24.09.2015). – Назва з екрану.
4. Громадська думка про вступ України до НАТО [Електронний ресурс] / Український центр політичних та економічних досліджень імені Олександра Разумкова. – Режим доступу: http://www.uceps.org/ukr/news.php?news_id=662 (22.09.2015). – Назва з екрану.
5. Кайданович Н. Україна – НАТО: позаблоковість – не перепона для співпраці [Електронний ресурс] / Портал проєвропейського громадянського суспільства України «Європейський простір». – Режим доступу: <http://eu.prostir.ua/library/260544.html> (15.11.2013). – Назва з екрану.
6. Кухалейшвили Г. Чикагський саміт НАТО [Електронний ресурс] / Агентство стратегічних досліджень. – Режим доступу: <http://sd.net.ua/2012/05/31/sammit-nato-ukraine-usa.html> (31.05.2012). – Назва з екрану.
7. «Розумна оборона» [Електронний ресурс] / «День». – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/podrobyci/rozumna-oborona> (21.04.2015). – Назва з екрану.
8. Закон України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року» [Електронний ресурс] / Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2818-17> (21.12.2010). – Назва з екрану.
9. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження Національного плану дій з охорони навколишнього природного середовища на 2011–2015 роки» [Електронний ресурс] / Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/577-2011-%D1%80> (25.05.2011). – Назва з екрану.
10. Указ Президента України «Про затвердження Річної національної програми співробітництва Україна – НАТО на 2015 р.» [Електронний ресурс] / Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/238/2015/page2> (23.04.2015). – Назва з екрану.

References

1. Zakon Ukrainy «Pro zasady vnutrishnoi i zovnishnoi polityky» [Elektronnyi resurs] / Ofitsiyni veb-sait Verkhovnoi Rady Ukrainy. – Rezhym dostupu: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2411-17> (01.07.2010). – Nazva z ekranu.
2. Zovnishnia polityka, natsionalna bezpeka, pozablokovist i partnerstvo: otsinky ekspertiv [Tekst] / Natsionalna bezpeka i oborona. – 2012. – №2–3 (131–132). – S.64–71.
3. Za vstup do NATO hotovi proholosuvaty 64% ukraintiv – opytuvannya [Elektronnyi resurs] / Yevropeiska pravda. – Rezhym dostupu: <http://www.eurointegration.com.ua/news/2015/09/24/7038687/> (24.09.2015). – Nazva z ekranu.
4. Hromadska dumka pro vstup Ukrainy do NATO [Elektronnyi resurs] / Ukrainskyi tsentr politychnykh ta ekonomichnykh doslidzhen imeni Oleksandra Razumkova. – Rezhym dostupu: http://www.uceps.org/ukr/news.php?news_id=662 (22.09.2015). – Nazva z ekranu.
5. Kaidanovych N. Ukraina – NATO: pozablokovist – ne perepona dlia spivpratsi [Elektronnyi resurs] / Portal proievropeiskoho hromadianskoho suspilstva Ukrainy «Ievropeyskyi prostir». – Rezhym dostupu: <http://eu.prostir.ua/library/260544.html> (15.11.2013). – Nazva z ekranu.

6. Kukhaleishvyly H. Chykahskiy sammyt NATO [Elektronnyi resurs] / Ahenstvo stratehichnykh doslidzhen. – Rezhym dostupu: <http://sd.net.ua/2012/05/31/sammit-nato-ukraine-usa.html> (31.05.2012). – Nazva z ekranu.

7. «Rozumna oborona» [Elektronnyi resurs] / «Den». – Rezhym dostupu: <http://www.day.kiev.ua/article/podrobyci/rozumna-oborona> (21.04.2015). – Nazva z ekranu.

8. Zakon Ukrainy «Pro Osnovni zasady (stratehiu) derzhavnoi ekolohichnoi polityky Ukrainy na period do 2020 roku» [Elektronnyi resurs] / Ofitsiyniy veb-sait Verkhovnoi Rady Ukrainy. – Rezhym dostupu: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2818-17> (21.12.2010). – Nazva z ekranu.

9. Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy «Pro zatverdzhennia Natsionalnoho planu dii z okhorony navkolyshnoho pryrodnoho seredovyshcha na 2011–2015 roky» [Elektronnyi resurs] / Ofitsiyniy veb-sait Verkhovnoi Rady Ukrainy. – Rezhym dostupu: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/577-2011-%D1%80> (25.05.2011). – Nazva z ekranu.

10. Ukaz Prezydenta Ukrainy «Pro zatverdzhennia Richnoi natsionalnoi prohramy spivrobotnytstva Ukraina – NATO na 2015 r.» [Elektronnyi resurs] / Ofitsiyniy veb-sait Verkhovnoi Rady Ukrainy. – Rezhym dostupu: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/238/2015/page2> (23.04.2015). – Nazva z ekranu.

Льпчук О. І., candidate of political sciences, docent of department of political science, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University (Ukraine, Ivano-Frankivsk), oxana-lypchuk@ukr.net

Place and role of territorial communities in the local government system

In this article the essence of the concept of territorial community as a subject of local government. An important part of this study takes the analysis of the main problems and prospects of development of the local community in Ukraine. Practical advice of the functioning of territorial communities at the present stage of development of local self-government in Ukraine.

Keywords: local community, the subject of local government, local government, the development of the local community.

Льпчук О. И., кандидат политических наук, доцент кафедры политологии, Прикарпатский национальный университет им. Василия Стефаника (Украина, Ивано-Франковск), oxana-lypchuk@ukr.net

Место и роль территориальной общины в системе местного самоуправления

Рассматривается сущность понятия территориальной общины, как субъекта местного самоуправления. Важное место в данном исследовании занимает анализ основных проблем и перспектив развития территориальной общины в Украине. Предложены практические рекомендации по особенностям функционирования территориальной общины на современном этапе развития местного самоуправления в Украине.

Ключевые слова: территориальная община, субъект местного самоуправления, местное самоуправление, развитие территориальной общины.

* * *

УДК 323.39:44.922

Штука І. А., кандидат політичних наук, доцент кафедри суспільних дисциплін, Національний університет водного господарства та природокористування (Україна, Рівно), maksi23@i.ua

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Розглянуто особливості процесу формування політичної еліти в Україні, її специфічні риси, досліджено сутність сучасних трансформаційних процесів у політичній еліті, найважливіші напрями її трансформації в перспективі, зроблено прогноз щодо результатів трансформації політичної еліти в майбутньому. Аналіз здійснено в рамках структурно-функціонального та ліберального підходів до питання елітарності суспільства; використані історичний, функціональний, зокрема структурно-функціональний, системний,

нормативно-ціннісний загальнотеоретичні методи дослідження. Авторка дійшла висновків, згідно з якими українській політичній еліті властиві такі риси як закритість, політичний та економічний консерватизм, клановість, популізм, прагматизм та одномірність, корпоративний егоїзм, низький рівень моральності; відповідно, вона не здатна ефективно виконувати свої функції. Основними напрямками трансформації еліти в перспективі є зміна принципу її формування, ролі в цьому партій і політичних рухів, зокрема за рахунок впровадження механізмів внутрішньопартійної демократії, реалізації нових підходів до фінансування політичних сил і політичної діяльності взагалі, розподіл політичної та економічної еліт, формування повноцінної конструктивної контролі тощо.

Ключові слова: політична еліта, політичний лідер, Україна, трансформація, суспільство, демократія, консерватизм, клановість, популізм.

Масштаби і специфіка перетворень, що охопили нині українське суспільство, значною мірою не вкладаються у звичні теоретичні схеми й не можуть бути пояснені з точки зору традиційних підходів. Відповіді на нові виклики неоднозначні й іноді непередбачувані, що породжує неоднозначні політичні дискурси і парадигми політологічних досліджень. Важливою в цьому плані є проблема дослідження трансформаційних процесів, що торкаються політичної еліти України, суспільна роль якої суттєво відрізняється від аналогічної ролі більшості західних еліт, що формувалися переважно в умовах розбудови й модернізації держави під впливом громадянського суспільства. Слід враховувати, що проблеми функціонування політичних еліт глибоко досліджені для розвинених і стабільних суспільств, чого не можна сказати про суспільства перехідного типу. Потребують ґрунтовних досліджень розмаїття та особливості проявів характерних для таких суспільств модернізаційних процесів, їхнє місце у всесвітньо-історичному масштабі. Для українського суспільства, подальший розвиток якого не можна уявити без упорядкування владних відносин, забезпечення стабільності і внутрішньої консолідації в суспільстві, утвердження справжньої демократії, характерною є модель політичної еліти, в якій слабо відбиті її суттєві характеристики як особливої суспільної верстви, тому проблеми трансформації української еліти є одними з найболючіших проблем сьогодення, від їх розв'язання без перебільшення залежить майбутнє Української держави. Перед сучасною політичною наукою постає завдання виробити основні критерії функціональної ролі нової української еліти, що повинна стати формотворчим ядром української політичної нації. Актуальність статті, крім іншого, пояснюється динамічним характером самого предмета досліджень.

Проблема статті пов'язана з важливими науковими завданнями, які полягають у визначенні перспективних джерел, механізмів, особливостей трансформації та оновлення української політичної еліти в контексті розбудови європейської демократичної держави з високим рівнем політичної культури і розвиненим громадянським суспільством.

Найбільш відомі класичні концепції еліт належать Г. Москі, В. Парето, Р. Міхельсу. Проблемами політичних еліт у країнах перехідного типу займаються школа транзитології та інші вчені, зокрема М. Говард, Р. Даль, Х. Лінц, А. Стефан. В Україні наукове дослідження проблеми еліт минуло декілька основних етапів – критичного аналізу західної елітології, опрацювання джерельної бази, систематизації вивчення управлінської діяльності і ціннісних орієнтацій політико-адміністративних еліт на основі розширення методичного арсеналу досліджень

В Україні наразі на тему політичної еліти переважає публіцистична література, відчувається дефіцит серйозних наукових досліджень. Разом з тим, публіцистами та вченими піднято чимало злободенних проблем. Так, питаннями еволюції української політичної еліти займалися та займаються І. Бережна [2], Д. Бронніков, Д. Горбач [4], О. Дергачов, М. Погребінський, В. Полохало та інші. Ролі політичних еліт у розвитку суспільства, новітнім трансформаційним процесам, пов'язаним з політичними елітами, присвячені дослідження В. Журавського, О. Кучеренка тощо [5], В. Лещенка [10]. У статтях Л. Мандзій [9] розглядаються теоретичні питання трансформації, зміни, оновлення еліт, принципи рекрутування еліт у перехідних суспільствах. О. Гарань, А. Крутлашов тощо досліджують питання взаємодії національної та місцевої еліт, ролі місцевих еліт у житті суспільства. Широкою проблематикою відзначаються праці і статті М. Пірен [12; 13; 14; 15], вона включає загальні проблеми елітаризації українського суспільства, соціальної відповідальності, управлінської культури тощо. М. Логунова [8], І. Кресіна, С. Балан, Л. Чупрій досліджують переважно морально-психологічні характеристики української політичної еліти. Питання реалізації політичною елітою державної влади, взаємовідносин регіональних і місцевих еліт, елітних комунікацій вивчають О. Бабкін, В. Басалюков, Ю. Бондар, М. Головатий [3], М. Рогожин, О. Шевченко тощо. В. Фесенко [19] спеціалізується на прогнозуванні можливих напрямів покращення якості української політичної еліти, О. Колесников [6] – трансформації політичної еліти після Революції Гідності.

До невирішених раніше частин загальної проблеми належить комплексний аналіз усіх складових сучасних трансформацій та можливих напрямів оновлення і змін політичної еліти України в майбутньому.

Мета статті – дослідити специфіку політичної еліти сучасної України, основні напрями та можливі результати її трансформації. У статті вирішуються завдання: 1) окреслити джерела та особливості процесу формування політичної еліти в Україні; 2) розглянути специфічні риси сформованої на сьогодні української політичної еліти, довести її низьку ефективність та необхідність подальшого оновлення; 3) розкрити сутність сучасних трансформаційних процесів, що відбуваються в суспільстві та політичній еліті, найважливіші напрями її трансформації в перспективі; 4) зробити прогноз щодо результатів трансформаційних змін у майбутньому.

Методологічну основу дослідження становить умовно «владний» підхід до аналізу еліти на противагу меритократичному, аналіз здійснюється переважно в рамках структурно-функціонального та ліберального підходів до питання елітарності суспільства. Політична еліта України розглядається насамперед як суспільна група з високим соціальним статусом і ключовими позиціями у найважливіших суспільних інститутах, досягнутими у конкурентній боротьбі. В ході дослідження використані історичний, функціональний, зокрема структурно-функціональний, системний, нормативно-ціннісний загальнотеоретичні методи дослідження.

Говорячи про політичну еліту, мають на увазі, з одного боку, «тих, хто править суспільством», з іншого – «кращих представників цього суспільства»; звідси, говорячи словами В. Фесенка, «протиріччя між якостями політичної еліти, потрібними для того, щоб завойовувати

і утримувати владу, і якостями, потрібними для того, щоб ефективно керувати», а політичну еліту можна визначити як людей, «які краще вміють боротися за владу, отримувати цю владу і утримувати її» [19, с. 1]. Таке розуміння еліти є наслідком відповідно функціонального або ціннісного підходів; з точки зору другої особи з високим соціальним статусом можуть і не входити до еліти, якщо вони не є виразниками базових цінностей соціуму. У даній статті еліту розглядаємо з функціональної точки зору, пов'язуючи її з формальним соціальним статусом, з «істеблішментом» або «панівною верствою». Поняття трансформації, як воно застосовується у даній статті, відбиває суть суспільних перетворень як поступальний рух у часі через перехідні (транзитні) стани до певних нових станів, до поступового накопичення нових елементів певної системи, які забезпечують із часом перехід до її нової якості [10, с. 25]. Л. Мандзій вважає поняття «трансформації» або «зміни» еліти синонімами, розуміючи під ними «перетворення всередині правлячої еліти, а саме: вихід на позиції лідера нового угруповання... або навіть прихід до влади вищого прошарку іншої соціальної групи» [9, с. 50].

Для того щоб зрозуміти сутність і перспективи трансформації української політичної еліти, необхідно коротко прослідкувати процес її формування і становлення, що загалом проходив у рамках адміністративно-номенклатурної моделі за умов відсутності традицій державотворення, бездержавного характеру ментальності народу, якій значною мірою були властиві меншовартість, нерішучість у державотворчих процесах. При цьому проблема формування нової політичної еліти в Україні на початку 1990-х рр. була пов'язана із загальними проблемами державного будівництва, реалізації нових принципів і механізмів становлення еліти, які діють у більшості розвинених демократичних країн. Перед елітою постали завдання усвідомлення себе і свого місця в новій країні й у новому світі, розбудови за відсутності досвіду нової демократичної держави.

За радянських часів Україна фактично не мала повноцінно сформованої політичної еліти, а після проголошення незалежності функції політичної еліти перебрала на себе стара адміністративно-господарська еліта і номенклатура – елітарні чиновники радянських часів «застою», які й стали основною складовою, ядром «нової» еліти. Чимало з них вийшли зі старої виробничо-управлінської сфери, вони лише частково сприйняли ідеологію сучасного ринку, не володіли сучасними на той час технологіями підприємництва та державного управління, хоча швидко вирішили своє головне завдання – конвертувати колишній політичний капітал у новий, насамперед економічний, використовуючи, за визначенням Л. Мандзій, трансформаційну концепцію «політичного капіталізму» [9, с. 55]. Цей процес відбувся майже безболісно, оскільки номенклатура володіла всіма засобами для збереження влади, а в більшості населення міцно вкоренилися стереотипи радянської свідомості, що не дозволяло адекватно сприймати альтернативні громадянські цінності.

Водночас ситуація вимагала певного «політичного бартеру», за яким номенклатура рекрутувала до своїх лав окремих конформістських лідерів контреліти. Загалом же представники політичних кіл національної гуманітарної інтелігенції, що склалися з «шестидесятників» – політиків-письменників,

лідерів національно-демократичного руху і політичних дисидентів, залишилися в «новій» еліті на другорядних ролях, оскільки не володіли необхідними ресурсами, були практично не відомі широким верствам населення. Розкол української націонал-демократії тільки сприяв зміцненню номенклатурних кіл. Це зумовило низький інтелектуальний і культурний рівень еліти, які разом з браком компетентності державного управління в нових умовах звели нанівець потенціал соціального і політичного маневрування й зумовили відчуження політичної влади від більшості населення [18, с. 20]. Д. Горбач ще у 2003 р. наголошував на тому, що «саме перебування еліти часів *ancien regime* при владі в незалежній Україні розглядається багатьма як головна причина всіх сучасних соціально-економічних і політичних негараздів» [4, с. 197].

Більшою мірою лави політичної еліти поповнили підприємці нової генерації, вихідці з різних прошарків суспільства, серед яких було чимало осіб з низьким рівнем культури й моральності. За умов декларативного переходу до демократії ці люди відчували, що можуть домогтися високих щаблів у суспільній ієрархії. Їх переміщення сходинами цієї ієрархії відбувалося безвідносно до їхніх чеснот і навіть заслуг перед суспільством. Цю частину «нової» еліти, яку можна характеризувати як «антиеліту», відзначали ділова хватка, вміння взаємодіяти з тіншовим бізнесом і криміналом, космополітизм. Їх прихід сприяв живленню тіншової економіки, а безпосередньо в політичній сфері – процвітанню політичного нігілізму. В підсумку, як зазначає І. Побочий, «склалася «гримуча суміш», симбіоз двох моралей: старої, компартійної, з її принципом схиляння перед вищими і зневагою до нижчих, і авантюрної моралі «нової буржуазії» з її неповагою до закону» [16, с. 50].

Результатом формування такої еліти стало домінування окремих закритих адміністративно-економічних кланів, найбільші з яких сформувалися ще за радянської доби через фіксацію стабільних господарських та особистих зв'язків у номенклатурному середовищі. Ці клани як найпотужніші елітарні організовані суспільні групи почали активно змагатися у претензіях на визначення нового способу державного життя, використовуючи форсований транзит в Україну ліберальних цінностей; складовими цього способу стали протизаконне захоплення землі і приватизація власності, латентні операції з готівкою, руйнування старих господарських структур і механізмів без створення альтернативи. Крім того, перерозподіл сфер впливу за територіальною ознакою сприяв утворенню на їхній основі нових регіональних еліт [3, с. 35]. Досить швидко вони переросли в політичні, що дозволило легалізувати захоплену власність і кримінальний бізнес, а разом з цим поступово посилювати свій вплив на прийняття політичних рішень державного значення. Злиття влади і власності сформувало нову олігархічну політичну систему.

За словами О. Крюкова, становлення української еліти відбувалося, крім іншого, на фоні економічної кризи і розвалу фінансової системи, наростання протиборства політичних сил (здебільшого малопотужних) і суспільного напруження, зростання рівня злочинності і процвітання кримінальних угруповань, що посилювало в суспільстві правовий нігілізм, розмитості відчуття елементарного соціального порядку, ціннісно-етичного і культурного вакууму, зростаючого песимізму соціальних очікувань

[7, с. 471–472]. Власне політичної еліти фактично так і не було сформовано, хоча кількість політичних партій швидко зростала [15].

Після Помаранчевої революції з'явилися надії на оновлення політичної еліти, але очікуваної трансформації по суті не відбулося. Натомість за умов розквіту так званого «безформенного плюралізму» посилювалися інституційна невизначеність і фрагментація еліти. Головне ж у тому, що не відбулося оновлення номенклатурного ядра. Так, за даними Національного інституту стратегічних досліджень за 2010 р., які наводить І. Бережна, серед осіб, яких за період незалежності призначали на впливові посади в системі влади, 73% становили вихідці з партійної, господарської, комсомольської номенклатури радянських часів, а дві третини української політичної еліти становили особи, старші за 50 років [2, с. 4].

Якими ж є специфічні риси сформованої таким чином української політичної еліти? Серед ознак, що характеризують будь-яку політичну еліту, українській еліті властиві виражена групова свідомість, самостійність відносно до суспільства, поділ на владну та контреліту з різними в часі частками стосовно суспільних впливів, відносна єдність цілей та інтересів конкретних осіб, сталий погляд на власну групу як на «касту обраних», який за українських умов іноді набуває, якщо застосовувати термін М. Федорова, ознак «нарцисизму» [18, с. 20]. М. Головатий ще у 2006 р. за ціннісними орієнтаціями та реальними діями охарактеризував українську еліту як тоталітарно-ліберальну [3, с. 37]. Якщо користуватися сучасними класифікаціями політичних еліт, її, на наш погляд, слід віднести за способом формування до закритого типу, за характером внутрішніх відносин – до еліти з відносно низьким ступенем інтеграції, з низьким ступенем представництва, за ефективністю діяльності – до так званої «псевдоеліти», яка, за словами І. Побочия, «є не більше, ніж пародією на справжню еліту... не створює нічого, крім ілюзій» [16, с. 51]. За стилем своєї діяльності сучасна українська еліта більше підходить під визначення її як «еліти лисиць», а за типом правління можемо назвати її тоталітарно-домінантною.

Важливою рисою української еліти є специфіка формування влади. Вона фактично формується не через природну легальну боротьбу політичних сил, а в надрах адміністративно-виконавчих структур; через це більшою мірою суб'єктами політичної активності виступають державні службовці, а не політичні діячі. Сам процес розбудови партійної системи, що відзначався особливою активністю у 1990-х рр., відбувався під контролем тодішньої адміністративно-господарської еліти. Д. Горбач виділив такі риси української політичної еліти як «політичний та економічний консерватизм, схильність до авторитарних і командно-адміністративних методів, кругова порука, кланові зобов'язання... Замість ринкової економіки маємо її мафіозно-олігархічний варіант. Реальна демократія та громадянське суспільство існують у зародкових формах» [4, с. 198]. Клановість – риса, що набуває в українських умовах особливих форм. Л. Мандзій підкреслює, що клановість у політиці проявляється не тільки в закритості дій, незрозумілості, непрозорості для суспільства процесу прийняття рішень, а й у перенесенні багатьох методів та засобів досягнення мети з кримінальної сфери в політику [9, с. 53]. Через боротьбу кланів поза правовим полем українська політична

еліта певною мірою більш безконтрольна й невідзвітна порівняно з радянською компартійною елітою.

Популізм української еліти проявляється в тому, що в ній процвітає примітивний різновид політичного лідерства, прямо чи опосередковано орієнтований на завоювання популярності за допомогою гучних демагогічних гасел, нічим не підкріплених обіцянок, що проявляється, зокрема, і в правотворчій діяльності, спрямованій на підвищення політичного рейтингу чи задоволення корпоративних інтересів, а не на впорядкування суспільних відносин. М. Головатий серед рис української еліти відзначає її «гіпертрофованій прагматизм та одномірність» [3, с. 38], які парадоксально уживаються з надмірною строкатістю й динамічністю. М. Пірен також віднесла до специфічних рис української політичної еліти, крім іншого, «утилітарний прагматизм», «відсутність інтересу до теоретичного осмислення того, що відбувається в державі» [15, с. 11].

На наш погляд, будь-якій політичній еліті властиве протиріччя між вираженням громадських і корпоративних інтересів; українську еліту традиційно відзначало переважання корпоративних інтересів, з підвищенням значенням корпоративного егоїзму. Значною мірою, хоча дещо меншою порівняно з періодом до 2014 р., це характеризує її й сьогодні. Ще в першій половині 1990-х рр. у спадщину «новій» українській політичній еліті перейшла висока ступінь бюрократизації і відчуження від народних інтересів, що апріорі зумовило її низьку ефективність. На жаль, характерною рисою еліти України є також і низький рівень моральності, наслідком чого є відсутність відповідальності за свої рішення і дії, часті прояви корупції, готовність досягати корпоративних цілей за допомогою будь-яких методів. Загалом створена українською елітою політична система дуже непрозора, що стоїть на заваді справі подолання корупції у чиновницькому середовищі.

З огляду на зазначені риси низька ефективність української еліти проявляється майже за всіма показниками – економіка, соціальна сфера, демографічна та екологічна ситуація, культурне життя суспільства, адже ефективність оцінюється не тільки з точки зору економічно-господарської цінності, а й з точки зору таких чинників як раціональність, продуктивність, демократизм, справедливість, професіоналізм тощо. Політична еліта, що склалася останніми десятиліттями в Україні, не виконує дуже важливої функції ефективного позитивного, передусім морального взірця. Через це, принаймні до 2014 р., відчуженість між елітою і населенням все більше зростала. І сьогодні політична еліта не користується довірою в суспільстві й фактично не може спиратися на підтримку громадян. За словами В. Фесенка, її відзначають слабе розуміння загальнонаціональних інтересів, низька ефективність її діяльності, низький рівень моральності та відповідальності перед суспільством, компетентності, натомість високий рівень егоїзму [19, с. 2–3]. Через це умовно українську політичну еліту можна умовно характеризувати як «квазіеліту», якій поки що не вдалося здійснити комплексних соціальних перетворень, витримати випробування на моральну зрілість.

Усе це свідчить про необхідність подальшої кардинальної трансформації. Перші реальні кроки в цьому напрямі започаткувала Революція Гідності, яка висунула не тільки нові суспільні виклики, а й нові

джерела поповнення еліти. На політичній сцені з'явилися нові моральні авторитети. Один із них, народний депутат В. Парасюк, засвідчив наявність «певного удару по системі», актуалізацію знівельованих раніше цінностей [11]. Цей процес є природним, оскільки революційні зрушення завжди приводять в еліту нових молодих людей. Через зовнішню агресію та війну зменшилися прояви дисперсного характеру самої моделі елітної організації, припинили свій політичний вплив потужні до того регіональні центри влади, що значною мірою з'єднало українську еліту. З'явилися ознаки набуття елітою поліетнічності, вона поповнилася особами різної національності за рахунок домінування досвіду, професійних якостей, готовності працювати виключно в інтересах української політичної нації, відданості справі розбудови демократичної України. Оновленій еліті значною мірою вдалося розв'язати проблему підвищення державного іміджу України на міжнародній арені, частково через підвищення рівня креативності своєї діяльності. Але наразі можемо говорити лише про оновлення, а не про кардинальні зміни, адже загальні підходи до формування державної влади та здійснення владних повноважень не змінилися, корупційні схеми не знищені [17, с. 1–2]. Отже, сучасна політична еліта по суті залишається консервативною, її оновлення ще не набуло масштабного характеру. Між тим, як слушно зазначає О. Колесников, «від того, наскільки нинішня правляча еліта зможе... впоратися з реформами, залежить не лише її політичне майбутнє, але й перспектива української державності загалом» [6, с. 295–296].

З огляду на сказане, якими можуть бути найважливіші напрями трансформації української політичної еліти у найближчій перспективі? Перш за все, слід говорити про встановлення верховенства права або чітких правил «гри» для політичної еліти у вдосконаленому правовому полі; складовою цього є й конституційна реформа, для якої гарним підґрунтям слугує повернення до конституційної моделі 2004 р. Вирішення питання конституційного устрою, в якому планується втілити результати адміністративної та виборчої реформ, є чи не головним для нинішньої політичної еліти. В. Лещенко серед важливих напрямів трансформації відзначає оптимізацію взаємин усіх гілок влади в поєднанні з підвищенням якості й ефективності роботи органів місцевого самоврядування, розвиток консенсусного плюралізму, недопущення монополії на ЗМІ, наявність конструктивної опозиції [10, с. 28]. Чи не найважливішим напрямом трансформації сучасної політичної еліти України вважаємо використання нових ідеологічних інструментів, здатних поступово підвищувати довіру народу до еліти, а отже – забезпечити необхідний рівень її легітимності та інформаційної відкритості.

Потребують подальших змін критерії і механізми відбору й поповнення політичної еліти. Поділяємо думку В. Фесенка про те, що зміни виборчої системи самі по собі не сприяють покращенню відбору, оскільки основні його критерії – фінансові та адміністративні ресурси, політичні впливи – залишаються дієвими за будь-якої системи [19, с. 6]. Необхідно змінити сам принцип формування еліти, його основою повинна стати партійно-політична активність, а не бізнес. Крім того, ця проблема пов'язана з проблемою освіти, що покликана забезпечити еліту новими людьми високої культури, які тонко відчують потреби українського народу і людства в цілому, з

відповідними моральними якостями, які постійно дослухаються до голосу своєї совісті, а не турбуються лише про власне збагачення. Проявами такої культури повинні стати, зокрема, повага до політичних опонентів, уміння користуватися різноманітними елементами сучасних політичних стратегій для розв'язання завдань забезпечення суспільного блага. Загалом потрібно чітко розуміти, що лише кардинальні зміни принципів формування суспільних еліт та якісні зміни їхнього складу внаслідок цього здатні розв'язати на державному рівні проблеми корупції, вирівнювання рівня життя, прибутків між представниками політичної еліти та іншим населенням, його можливості впливати на прийняття політичних рішень. Нова політична еліта повинна буде, говорячи словами М. Пірен, виступати «в якості органічної складової масового руху..., осмислити його інтереси та виразити їх політично» [15], а не просто декларувати певні цілі, не пов'язані з народними інтересами.

Повинна кардинально змінитися роль партій і політичних рухів, відносно яких у політичному житті господарські структури мають відігравати другорядну роль. Політична еліта повинна формувати адміністративну еліту, але вони не мають бути злиті в єдине ціле; це важлива вимога до сучасного демократичного суспільства. Іншими напрямками подальшої трансформації вважаємо зміни в кадровій політиці та розвиток внутрішньопартійної демократії. Потрібні нові підходи до фінансування політичних сил і політичної діяльності взагалі, при цьому варто взяти на озброєння апробовані на Заході форми внутрішньопартійних виборів (праймеріз) і збору коштів на політичну діяльність. Такі підходи, крім іншого, можуть допомогти розділити політичну та економічну еліти. На інший якісний рівень повинно вийти так зване «навколоелітне» оточення, до якого мають увійти поважні в різних верствах суспільства фахівці, вчені, люди мистецтва з відповідним менеджерським талантом, достатніми повноваженнями й можливостями для здійснення реального впливу на прийняття важливих політичних рішень. Через неможливість повного демонтажу у найближчій перспективі олігархічної системи, що склалася, політична еліта повинна виробити принципи компромісу або свого роду «суспільного договору» з олігархічними групами. У плані боротьби з корупцією оновлення політичної еліти повинно передбачати спрощення адміністративних процедур і підвищення рівня прозорості прийняття політичних рішень, запровадження до корупції принципу «нульової толерантності» [6, с. 302].

Трансформація політичної системи в Україні потребує формування повноцінної конструктивної контреліти. Цей напрям є вельми проблематичним, оскільки еліта і контреліта в Україні завжди взаємодіяли на основі протиставлення менталітету Заходу і Сходу, але тільки подолавши цю проблему, політична еліта України може набути єдності і стабільності. Складовими вирішення проблеми вважаємо створення нормативів і можливостей для конструктивної діяльності опозиції на основі застосування нових «технологій консенсусу». Необхідне забезпечення передумов для вільної політичної конкуренції елітних груп, визначення таких правил їх змагальності, які забезпечили би дотримання демократичного принципу участі широкого загалу в управлінні суспільством.

Відповідальність політичної еліти перед суспільством повинна ґрунтуватися на добровільних морально-

психологічних засадах, на підвищенні ролі моралі в політиці; в основі її ціннісного змісту лежать глибокі моральні переконання, що відіграють роль внутрішніх критеріїв оцінки політичної діяльності [8, с. 46–48].

Зважаючи на те що формування ефективної політичної еліти є результатом тривалого об'єктивного природно-історичного розвитку, а отже, вихід такої еліти на політичну арену України є історичною перспективою, спробуємо зробити прогнози щодо результатів трансформаційних змін української політичної еліти в майбутньому. Підґрунтям для наших прогнозів слугує невідворотність євроінтеграційного шляху України, завдяки якій можемо прогнозувати активізацію демократичного транзиту як нового типу політичної трансформації, поступовий процес утвердження в українському суспільстві демократичних норм і цінностей західного зразка. Беремо до уваги також значний інтелектуальний потенціал українського народу, а також той безсумнівний факт, що сучасний світ динамічно змінюється, і в Україні фактично немає іншого вибору як дати адекватні відповіді на виклики часу й модернізувати як політичну еліту, так і суспільство в цілому.

Одразу ж зазначимо, що основною у трансформаційних процесах залишиться боротьба за здобуття і реалізацію влади, але з оновленням еліти сам процес такої боротьби буде «очищатися», вона повинна позбутися зайвої конфліктності. В оновленій еліті немає іншого виходу як реально підвищувати ефективність своїх політичних рішень; робимо такий прогноз на підставі того, що за умов послідовної євроінтеграції повинна змінюватися й розбудовуватися на гуманних демократичних засадах психологія владних інтересів, підвищуватися загальна політична культура українського суспільства. В подальшому ротація політичної еліти могла би відбуватися з опорою на представників інтелігенції, однак, на наш погляд, прогнозувати це можна лише на віддалену перспективу через дуже міцні позиції великого бізнесу, а також негативний досвід першої половини 1990–х рр., коли інтелігенція так і не спромоглася стати ядром «нової» еліти. Владні відносини в ході майбутніх трансформаційних процесів повинні інституалізуватися. Можемо передбачити зменшення ролі у прийнятті політичних рішень так званої тінгової еліти, для України традиційно потужної. Відповідно, політична еліта набуватиме більш відкритого характеру, підвищуватимуться можливості для її поповнення за рахунок середнього бізнесу, а в подальшому й за рахунок середньої ланки інтелігенції. В ідеалі владна еліта повинна формуватися з різних соціальних груп.

За умови успіхів у боротьбі з корупцією, а такі успіхи повинні стати невід'ємним наслідком просування суспільства до європейських цінностей, можна буде очікувати збільшення числа молодих амбіційних політичних лідерів, відповідальних за доручену їм справу, з адекватними знаннями в галузі економіки, практики менеджменту, державного управління. Їхніми гаслами будуть інноваційність і продукування нових ідей, новаторське осмислення суспільних запитів, а що ще більш важливо, зміниться їхня політична мотивація, сам спосіб політичного життя. Дуже важливо, щоб це були люди з національною самосвідомістю, адже наразі як ніколи актуальною є проблема захисту національних інтересів України, зокрема повернення анексованих територій. Національно зорієнтована політична еліта, крім вирішення

питань національного державотворення, буде спроможна забезпечити українську національну нішу в системі світової спільноти, генеруючи нові ідеї і прогресивні технології, конкурентоспроможну інформацію.

Важливою є трансформація регіональних і місцевих еліт, які повинні стати більш відкритими і гнучкими; цьому повинна сприяти адміністративно-територіальна реформа, якщо вона відбудеться в Україні у найближчій перспективі. За таких умов прогнозованим є вирівнювання різних регіонів України у плані державницьких і національних цінностей. Дії місцевих еліт будуть більшою мірою узгоджені з діями національної еліти, що підсилить національну єдність унітарної держави. За таких умов можемо прогнозувати поступовий перехід від нинішньої строкатої еліти до, висловлюючись термінами Л. Мандзій, «консенсусно єдиної», а згодом «ідеологічно єдиної» еліти [9, с. 53–54].

Зазначені трансформаційні процеси сприятимуть тому, що оновлена політична еліта буде більшою мірою відображати суспільні інтереси, а отже й змінам у ставленні суспільства до неї. Зміниться сам характер державно-політичного мислення, що повинно забезпечити в суспільстві політичну стабільність і, як наслідок, подолати нарешті системну соціально-економічну кризу і зробити Україну вагомим суб'єктом міжнародних відносин.

Висновки і перспективи подальших наукових розвідок.

1. Основними джерелами формування політичної еліти в Україні після отримання незалежності стали колишня адміністративно-господарська еліта і партійна номенклатура, що сформувала ядро «нової» еліти, окремі представники націонал-демократичної інтелігенції та нова генерація підприємців, пов'язана переважно з кримінальним бізнесом. Процес формування і становлення цієї еліти загалом проходив у рамках адміністративно-номенклатурної моделі, в ній яскраво проявилось домінування окремих закритих адміністративно-економічних кланів.

2. Сформовану таким чином сучасну українську політичну еліту охарактеризовано нами як закриту, з низьким ступенем інтеграції та представництва, по суті, як «псевдоеліту». Її основними рисами є специфіка формування влади – через надра адміністративно-виконавчих структур, політичний та економічний консерватизм, схильність до авторитарних і командно-адміністративних методів управління, клановість, популізм, прагматизм та одномірність, корпоративний егоїзм, висока ступінь бюрократизації і відчуження від народних інтересів, низький рівень моральності. Низька ефективність української еліти проявляється майже за всіма показниками – економіка, соціальна сфера, демографічна та екологічна ситуація, культурне життя суспільства.

3. Революція Гідності висунула нові суспільні виклики й нові джерела поповнення еліти, однак по суті вона залишається консервативною, її оновлення ще не набуло масштабного характеру. Серед основних напрямів трансформації еліти в перспективі – використання нових ідеологічних інструментів, здатних поступово підвищувати довіру народу до еліти, зміна принципу її формування – за рахунок партійно-політичної активності, підвищення ролі освіти у формуванні еліти, кардинальна зміна ролі в цьому партій і політичних рухів, зокрема за рахунок впровадження механізмів внутрішньопартійної демократії, реалізації нових підходів до фінансування політичних сил і політичної діяльності взагалі, розподіл політичної та

економічної еліт, формування повноцінної конструктивної контреліти. Сьогодні можемо констатувати лише проміжну фазу становлення еліти демократичного суспільства.

4. Результатами трансформаційних змін у політичній еліті в майбутньому повинні стати підвищення ефективності політичних рішень, інституалізація владних відносин, зменшення ролі тіньової еліти, набуття політичною елітою більш відкритого характеру, збільшення числа молодих амбіційних політичних лідерів, відповідальних за свою політичну діяльність, трансформація регіональних і місцевих еліт, які повинні стати більш відкритими і гнучкими. Оновлена еліта з часом повинна стати основним джерелом суспільних змін, тільки в такому разі можна сподіватися на успішне майбутнє Української держави і процвітання українського народу.

З даної проблематики перспективним у подальшому буде докладний аналіз основних напрямів трансформації політичної еліти України, актуальних методів і механізмів забезпечення трансформаційних змін за цими напрямками.

Список використаних джерел

1. Ашин Г. Основы современной элитологии / Г. Ашин, А. Понедельков, В. Игнатов, А. Старостин. – М.: Приор, 2005. – 302 с.
2. Бережна І. Оновлення політичної еліти в Україні: несподіванка обіцяної атаки / І. Бережна // Віче. – 2010. – №7, квітень. – С.4–5.
3. Головатий М. Кому служить політична еліта? / М. Головатий // Персонал. – 2006. – №21 (172), 30 травня. – С.35–41.
4. Горбач Д. Еволюція української політичної еліти: від партійних босів до босів великого бізнесу / Д. Горбач // Наукові записки. – 2003. – Т.22. – Ч.ІІ. – С.196–200.
5. Журавський В. Політична еліта України: теорія і практика трансформації / В. Журавський, О. Кучеренко, М. Михальченко. – К.: Логос, 1999. – 283 с.
6. Колесников О. Після Майдану: до питання про стратегію розвитку України / О. Колесников // Наукові записки Ін-ту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. – 2014. – Вип.3. – С.295–306.
7. Крюков О. Демократизація суспільства та розвиток еліти / О. Крюков // Вісник НАДУ. – 2004. – №4. – С.470–475.
8. Логунова М. Відповідальність політичної еліти України як важливий морально-психологічний чинник удосконалення державно-управлінських відносин / М. Логунова, О. Пшеничнюк // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. – 2011. – Вип.2. – С.43–51.
9. Мандзій Л. Політична еліта в перехідних суспільствах / Л. Мандзій // Наукові праці істор. ф-ту Запорізького держ. ун-ту. – Запоріжжя, 2008. – Вип. XXIII: Політична еліта в історії України. – С.50–61.
10. Лещенко В. Трансформація політичної системи та роль політичних еліт у розвитку суспільства / В. Лещенко // Віче. – 2009. – №11, червень. – С.25–28.
11. Парасюк В. Майдан і АТО – джерела нової еліти в Україні [Електронний ресурс] / В. Парасюк. – 2015, 16 лютого. – Режим доступу: http://www.ukrinform.ua/ukr/news/parasyuk_maydan_i_ato_dzherela_novoi_eliti_v_ukraini_2022563.
12. Пірен М. Політико-владна еліта України (соціо-психологічна модель): Монографія / М. Пірен. – К.: Ін-т психології ім. Г. С. Костюка; Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. – 136 с.
13. Пірен М. Роль політико-управлінської еліти в утвердженні довіри в суспільстві / М. Пірен // Соціальна психологія. – 2009. – №3. – С.62–69.
14. Пірен М. Українська еліта і проблеми модернізації суспільства / М. І. Пірен // Універсум. – 2000. – №3–4. – С.42–43.
15. Пірен М. Українська політична еліта і проблеми демократизації суспільства [Електронний ресурс] / М. Пірен. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n45texts/piren.htm>.
16. Побочий І. Трансформація сучасної української еліти та її місце в політичній боротьбі / І. Побочий // Вестник Севастопольского гос. тех. ун-та. – 2007. – Вып.84. – С.50–54.
17. Рябець М. Сумні, з гірким присмаком, підсумки річницї Свромайдану [Електронний ресурс] / М. Рябець. – Інформаційний портал: Україна без корупції. – 2014. – 20 листопада. – Режим

доступу: <http://corruption.net/component/k2/item/6937-sumni-z-hirkym-prysmakom-pidsumky-richnytsi-yevromaydanu>.

18. Федоров М. Нарцисизм посткомуністичної української еліти / М. Федоров // Політична думка. – 2005. – №3. – С.20.

19. Фесенко В. Як змінити якість політичної еліти України?: Лекція [Електронний ресурс] / В. Фесенко. – 2012. – 23 листопада. – Режим доступу: <http://polit.ua/lectures/2012/02/28/fesenko.html>.

References

1. Ashyn H. Osnovi sovriemnoyi elitologii / H. Ashyn, A. Ponedielkov, V. Ilnatov, A. Starostin. – М.: Prior, 2005. – 302 s.

2. Berezhna I. Onovlennia politychnoi elity v Ukraini: nespodivanka obitsianoi ataky / I. Berezhna // Viche. – 2010. – №7, kviten. – S.4–5.

3. Holovatyi M. Komu sluzhyt politychna elita? / M. Holovatyi // Personal. – 2006. – №21 (172), 30 travnia. – S.35–41.

4. Horbach D. Evoliutsiya ukrainskoi politychnoi elity: vid partiynykh bosiv do bosiv velykoho biznesu / D. Horbach // Naukovi zapysky. – 2003. – T.22. – Ch.II. – S.196–200.

5. Zhuravskiy V. Politychna elita Ukrainy: teoriya i praktika transformatsii / V. Zhuravskiy, O. Kucherenko, M. Mykhalchenko. – К.: Lohos, 1999. – 283 s.

6. Kolesnykov O. Pislia Maydanu: do pytannia pro stratehiyu rozvytku Ukrainy / O. Kolesnykov // Naukovi zapysky In-tu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa. – 2014. – Vyp.3. – S.295–306.

7. Kriukov O. Demokratyzatsiya suspilstva ta rozvytok elity / O. Kriukov // Visnyk NADU. – 2004. – №4. – S.470–475.

8. Lohunova M. Vidpovidalnist politychnoi elity Ukrainy yak vazhlyvyi moralno-psycholohichni chynnyk udoskonalennia derzhavno-upravlynskykh vidnosyn / M. Lohunova, O. Pshenychniuk // Visnyk Natsionalnoi akademii derzhavnoho upravlinnia pry Prezidentovi Ukrainy. – 2011. – Vyp.2. – S.43–51.

9. Mandziy L. Politychna elita v perekhidnykh suspilstvakh / L. Mandziy // Naukovi pratsi istor. f-tu Zaporizkoho derzh. un-tu. – Zaporizhzhia, 2008. – Vyp. XXIII: Politychna elita v istorii Ukrainy. – S.50–61.

10. Leshchenko V. Transformatsiya politychnoi systemy ta rol politychnykh elit u rozvytku suspilstva / V. Leshchenko // Viche. – 2009. – №11, cherven. – S.25–28.

11. Parasiuk V. Maidan i ATO – dzherela novoi elity v Ukraini [Elektronnyi resurs] / V. Parasiuk. – 2015, 16 liutoho. – Rezhim dostupu: http://www.ukrinform.ua/ukr/news/parasyuk_maydan_i_ato_dzherela_novoi_elity_v_ukraini_2022563.

12. Piren M. Polityko-vladna elita Ukrainy (sotsio-psycholohichna model): Monohrafiya / M. Piren. – К.: In-t psykholohii im. H. S. Kostiuka; Kirovohrad: Imeks-LTD, 2013. – 136 s.

13. Piren M. Rol polityko-upravlynskoi elity v utverzhenni doviry v suspilstvi / M. Piren // Sotsialna psykholohiya. – 2009. – №3. – S.62–69.

14. Piren M. Ukrainska elita i problemy modernizatsii suspilstva / M. Piren // Universum. – 2000. – №3–4. – S.42–43.

15. Piren M. Ukrainska politychna elita i problemy demokratyzatsii suspilstva [Elektronnyi resurs] / M. Piren. – Rezhim dostupu: <http://www.ji.lviv.ua/n45texts/piren.htm>.

16. Pobochyi I. Transformatsiya suchasnoi ukrainskoi elity ta ii miste v politychniy borotbi / I. Pobochyi // Vestnik Sevastopolskoho hos. tekhn. un-ta. – 2007. – Vyp.84. – S.50–54.

17. Riabets M. Sumni, z hirkym prysmakom, pidsumky richnytsi Yevromaidanu [Elektronnyi resurs] / M. Riabets. – Informatsiynyi portal: Ukraina bez koruptsii. – 2014. – 20 lystopada. – Rezhim dostupu: <http://corruption.net/component/k2/item/6937-sumni-z-hirkym-prysmakom-pidsumky-richnytsi-yevromaydanu>.

18. Fedorov M. Nartsyzm postkomunistychnoi ukrainskoi elity / M. Fedorov // Politychna dumka. – 2005. – №3. – S.20.

19. Fesenko V. Yak zminyty yakist politychnoi elity Ukrainy?: Lektsiya [Elektronnyi resurs] / V. Fesenko. – 2012. – 23 lystopada. – Rezhim dostupu: <http://polit.ua/lectures/2012/02/28/fesenko.html>.

Shuka I. A., PhD in political science, Associate Professor of Social Sciences of National University of Water Management and Nature Resources Use (Ukraine, Rivne), maksi23@i.ua

The transformation of the political elite of modern Ukraine

The article showed particular qualities of the process of the political elite formation in Ukraine, its specific features, investigated a content of current transformation processes in the political elite, most important directions of its transformation in prospect, forecasted the results of the political elite transformation

in future. The problems have been analyzed in the framework of structural-functional and liberal approaches to society elitism; the article used the historical, functional, structural and functional method in particular, systematic, normative value general theoretical research methods. The author concludes that Ukrainian political elite has such features as insularity, political and economical conservatism, the presence of clans, populism, pragmatism and one-dimensionality, corporate self-interest, low level of morality; accordingly this elite can not effectively carry out its functions. The main directions of elite transformation in prospect are changing the principle of its formation, role in this of the parties and political movements, by introducing the mechanisms of inner-party democracy, implementation of new approaches to financing of political parties and political activity in particular, separation of political and economical elites, of full value and constructive counterelite formation and other.

Keywords: political elite, political leader, Ukraine, transformation, society, democracy, conservatism, clans, populism.

Шука І. А., кандидат політичних наук, доцент кафедри суспільних дисциплін, Національний університет водного господарства та природопольовання (Україна, Рівне), maksi23@i.ua

Трансформація політичної еліти сучасної України

Рассмотрены особенности процесса формирования политической элиты в Украине, ее специфические черты, исследована сущность современных трансформационных процессов в политической элите, наиболее важные направления ее трансформации в перспективе, сделан прогноз по результатам трансформации политической элиты в будущем. Анализ произведен в рамках структурно-функционального и либерального подходов к вопросу элитарности общества; использованы исторический, функциональный, в частности структурно-функциональный, системный, нормативно-ценностный общетеоретические методы исследования. Автор пришел к выводу, согласно которым украинской политической элите присущи такие черты как закрытость, политический и экономический консерватизм, клановость, популизм, прагматизм и одномерность, корпоративный эгоизм, низкий уровень моральности; соответственно, она не способна эффективно выполнять свои функции. Основными направлениями трансформации элиты в перспективе являются изменения принципа ее формирования, роли в этом партий и политических движений, в частности за счет внедрения механизмов внутрипартийной демократии, реализации новых подходов к финансированию политических сил и политической деятельности в общем, разделению политической и экономической элит, формирование полноценной конструктивной контрэлиты и другие.

Ключевые слова: политическая элита, политический лидер, Украина, трансформация, общество, демократия, консерватизм, клановость, популизм.

* * *

УДК 324

Арабаджиев Д. Ю.,

доктор політичних наук, доцент, професор кафедри соціальної роботи, Запорізький національний технічний університет (Україна, Запоріжжя), dimariy218@ua.ua

Фокус-групові політичні дослідження як метод громадського моніторингу виборів в Україні: досвід застосування

Розглянуто особливості фокусованих групових інтерв'ю як одного з методів громадського моніторингу виборчого процесу в Україні. Визначено окремі переваги та недоліки цього методу. Представлено досвід реалізації фокус-груп в рамках здійснення громадського моніторингу виборчого процесу ВГО ГМ «ОПОРА».

Ключові слова: фокус-група, інтерв'ю, прикладні політичні дослідження, громадський моніторинг, виборчий процес.

Зростання інтересу до здійснення громадського моніторингу виборів в Україні – зокрема, забезпечення його високої якості, об'єктивності, необхідної періодичності, а також, природно, до методів збору інформації в рамках моніторингової діяльності, є однією з характерних особливостей сучасного етапу розвитку політології. Це пов'язано, по-перше, з соціально-політичними процесами, що тривають в нашій країні, а, по-друге, з усвідомленням «білих плям» сучасної політичної науки, у порівнянні з політичними реаліями.

Основним методом, використовуваним під час моніторингової діяльності на всіх етапах є, беззаперечно, метод спостереження. Але на різних етапах моніторингу для реалізації його завдань застосовується низка

інших методів: на міжелекторальному етапі, з метою вивчення політичного поля, – опитувальні методики (масові, експертні опитування), case-study, круглі столи, консультації та фокус-групи.

Останній метод – метод фокусованих групових інтерв'ю – в Україні досить рідко виступає об'єктом теоретичних розробок. При цьому варто підкреслити, що і на Заході, незважаючи на певні здобутки, теоретичне осмислення методу фокусованих групових інтерв'ю знаходиться на початковій стадії. Дедалі нагальнішою стає потреба у дослідженні можливостей цього методу з точки хору політології, у розробці науково обґрунтованих процедур контролю за надійністю фокус-групової інформації, тощо.

Метод фокусованих групових інтерв'ю вперше стає об'єктом наукового дослідження у 50-ті роки ХХ століття. Перша узагальнююча праця, присвячена фокус-групам, належить Р. Мертону. У 80–90-ті роки ХХ ст. спостерігається активізація теоретичних досліджень, присвячених фокус-груповим інтерв'ю (А. Гольдман, Т. Грінбаум, Р. Крюгер, Д. Морган, Н. Хендерсон та ін.). З одного боку, розробляються організаційно-методичні проблеми, пов'язані з проведенням фокус-груп, а з іншого – здійснюються порівняльний аналіз фокус-групових інтерв'ю та низки інших методів збору інформації.

Проте, на сьогодні багато з проблем, вивчення яких дозволяє адекватно оцінити можливості фокус-груп як методу прикладних політичних досліджень взагалі та, зокрема, в процесі моніторингової діяльності, лише поставлені та потребують детального дослідження.

Метою статті є розкриття особливостей фокусованих групових інтерв'ю як одного з методів громадського моніторингу виборчого процесу в Україні.

Ефективність громадського моніторингу безпосередньо пов'язана з використанням прикладних політичних досліджень. Проведення швидкого статистичного підрахунку голосів, масових й експертних опитувань, екзит-полів, роботи у фокус-групах та інших подібних методик в рамках моніторингової діяльності забезпечує реалізацію низки цілей: виявлення стану суспільної або експертної думки з того або іншого питання, що цікавить суб'єктів моніторингу; прогнозування перебігу виборчого процесу та його результатів; винайдення оптимальних шляхів для розв'язання актуальних проблем; виявлення тенденцій соціальних і політичних змін; верифікація результатів голосування; профілактика фальсифікацій, тощо.

Особливе місце серед методів, використовуваних у процесі громадського моніторингу, посідає метод фокус-груп. Метод фокус-груп або метод фокусованого групового інтерв'ю чи метод групового глибинного інтерв'ю належить до так званих «якісних» методів соціологічного дослідження [1; 2]. На відміну від розвинених країн, він тільки починає набувати поширення в Україні й досить рідко використовується в рамках досліджень, які стосуються політики взагалі й виборчого процесу зокрема, хоча вони мають довгу історію застосування в галузі маркетингових досліджень [6], а останнім часом і в медичних дослідженнях [8]. Це підтверджує важливість оцінки можливості застосування і значення фокус-груп в якості інструменту прикладних політичних досліджень.

Є багато визначень фокус-групи в літературі, але такі функції, як організоване обговорення [5], колективна

діяльність [8], соціальні події і взаємодія [5] дозволяють визначити основні особливості, що відрізняють фокус-групи від інших методів прикладних політичних досліджень.

Пауелл [8] визначає фокус-групу як групу осіб, відібраних і зібраних дослідниками, щоб обговорити і прокоментувати, виходячи з особистого досвіду, тему, що є предметом дослідження.

Фокус-групи є формою групового інтерв'ю, але важливо розрізняти ці два методи досліджень. Групове інтерв'ю передбачає інтерв'ювання певної кількості людей, при цьому акцент робиться на питаннях і відповідях, що їх отримує дослідник від учасників (тобто важливим є зв'язок дослідник – учасники інтерв'ю).

В рамках фокус-групи, на відміну від групового інтерв'ю, акцент зроблено на взаємодії в рамках групи, заснованої на темах, які «підкидає» дослідник [6, с. 12].

Звідси ключовою характеристикою, яка відрізняє фокус-групи, є взаєморозуміння і дані, отримані в результаті взаємодії між учасниками фокус-групи.

Мертон [7] визначив основні параметри проведення фокус-групового інтерв'ю. Це, зокрема, забезпечення того, що всі учасники фокус-групи мають певний досвід або певну сформовану думку про тему дослідження; що розроблена і використовується певна стандартизована процедура проведення інтерв'ю; і що суб'єктивний досвід учасників розглядається у зв'язку з наперед заданими дослідницькими питаннями.

Основна мета фокус-групових досліджень – це отримання даних завдяки використанню відносин, почуттів, переконань, досвіду і реакцій респондентів у такий спосіб, в який це не було б можливим при використанні інших методів, наприклад, спостереження, індивідуального інтерв'ю або анкетування. Ці відносини, почуття і переконання можуть бути частково залежні від групи або соціального середовища, але якнайкраще вони можуть бути виявлені саме за допомогою соціальної взаємодії, що передбачає перебування у фокус-групі.

У порівнянні зі звичайним інтерв'ю, яке спрямоване на виявлення індивідуальних відносин, вірувань і почуттів, фокус-групи дозволяють виявити різноманіття думок і емоційних процесів в контексті групи. Втім, звичайно, індивідуальне інтерв'ю дослідникові легше контролювати, ніж фокус-групи, в якій учасники можуть взяти на себе ініціативу.

У порівнянні зі спостереженням, фокус-група дозволяє досліднику отримати більшу кількість інформації в більш короткий період часу. Методи, що базуються на спостереженні, як правило, передбачають, що дослідник чекатиме, коли станеться та або інша подія (відбудеться реакція, зміна тощо), в той час як дослідник сам скеровує перебіг інтерв'ю у фокус-групі. У цьому сенсі фокус-групи є скоріш не природними, а організованими заходами.

Фокус-групи можуть бути використані на попередніх і пошукових етапах дослідження, в ході дослідження, щоб, наприклад, оцінити або розробити конкретну програму заходів, або після того, як програму заходів було реалізовано, щоб оцінити їхній вплив або визначити подальші напрямки дій. Фокус-групові дослідження можуть бути використані або як окремі самостійні методи, або як доповнення до інших методів, особливо для триангуляції [6] та перевірки дії методів, у комбінації з якими використано фокус-групу.

Фокус–групове дослідження може допомогти визначати гіпотези дослідження, розробляти питання анкет і складати керівництво до проведення інтерв'ю.

Фокус–групи, втім, обмежені в плані їх здатності до поширення результатів дослідження на все населення, в основному, через невелику кількості людей, що беруть участь у дослідженні, і ймовірності того, що учасники не є репрезентативною вибіркою.

Взаємодія є найважливішою характеристикою фокус–груп, адже взаємодія між учасниками підкреслює їх погляд на світ, виявляє те, як вони характеризують позначену проблему, дозволяє зрозуміти їх цінності та переконання, погляд на ситуацію. Взаємодія також дає можливість учасникам поставити один одному певні питання, а також по–новому оцінити і переглянути своє власне розуміння конкретної ситуації, свій досвід [4].

Ще одна перевага фокус–груп полягає в тому, що в рамках фокус–групи отримання інформації побудоване таким чином, що дозволяє дослідникам з'ясувати, який аспект питання є найбільш важливим, а також, що саме зумовлює його важливість. В результаті, можна краще зрозуміти причину розриву між тим, що люди говорять і що вони роблять. Якщо учасниками об'єктивно розкрито їхнє множинне розуміння питання, пояснення їхньої поведінки і відносин будуть більш коректно сформульовані.

Цікаво, що учасники фокус–груп також отримують певні переваги від цього процесу, до яких можна віднести:

- можливість бути залученими до процесу ухвалення рішень;
- виконання функцій експерта в тому або іншому питанні;
- набуття досвіду співпраці з дослідниками та іншими експертами (учасниками фокус–групи), тощо.

Прикладом застосування методу фокус–груп у контексті громадського моніторингу виборчого процесу може стати дослідження, яке проводилося ГМ «ОПОРА» [3] в 2011 році в міжелекторальний період в складі Громадського консорціуму виборчих ініціатив і стосувалося найбільш проблемних питань виборчих перегонів 2012 року.

Фокус–групи стали частиною організованого Консорціумом відкритого громадського обговорення виборчої реформи в Україні, яке складалося з експертного опитування, публічних дискусій, фокус–груп, відбувалося протягом місяця за участю 1359 експертів з усіх регіонів України, зокрема й Запорізької області. Так, у м. Запоріжжі в жовтні 2011 року було організовано фокус–групу в рамках проекту «Сприяння подальшому зміцненню виборчих процесів в Україні».

Розглянемо детальніше її діяльність.

Цільова аудиторія (учасники фокус–групи):

- представники політичних партій;
- представники дільничних (територіальних або окружних) виборчих комісій;
- представники Відділів ведення Державного реєстру виборців;
- представники місцевих органів виконавчої влади;
- кандидати у депутати (у період виборів);
- довірені особи кандидатів у депутати (у період виборів);
- депутати місцевих представницьких органів влади;
- представники НУО, діяльність яких співвідноситься з тематикою розвитку демократичних процедур, з різними аспектами виборів;

– журналісти, які висвітлюють теми суспільно–політичних змін.

У фокус–групі були обговорено такі теми:

1. доцільна виборча система для формування національного парламенту;
2. виклики сучасного законодавства у сфері організації та проведення виборів до Верховної Ради України у 2012 році;
3. відповідність стану виборчого законодавства міжнародним стандартам і рекомендаціям міжнародних організацій – ОБСЄ/БДПЛ, Венеціанської комісії, Міжнародної фундації виборчих систем.

Результати обговорення на регіональному рівні (а саме – оцінка спеціалізованими цільовими групами потреб і завдань виборчої реформи в Україні) увійшли до результатів на національному рівні.

Було з'ясовано, що найбільш проблемні точки виборчих перегонів 2012 року – це процес нарізки округів, складання списків виборців, організація голосування і встановлення його результатів. Також було відзначено вірогідність тиску на ЗМІ та складності оскарження порушень в судах. Але найголовнішим ризиком було названо змішану систему, яка сприяє впливу адміністративного ресурсу на результати виборів.

Як свідчать результати громадського моніторингу виборів до Верховної Ради України, висновки цього дослідження цілком підтвердилися в частині загроз для демократичності й відповідності законодавству виборчого процесу.

Висновок з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. У статті позначено основні риси фокус–групи досліджень. Практичні міркування і час, необхідний для проведення дослідження у фокус–групах, можуть перешкоджати отриманню необхідних даних при використанні цього методу. Проте ті, хто бере участь у такого роду досліджень, отримують і певні переваги. Процес дослідження може сприяти більш тісній співпраці між учасниками фокус–групи, розширенню їхніх можливостей і цікавим завданням для дослідників.

Як показав практичний досвід застосування методу фокус–груп, він підтвердив свою ефективність для громадського моніторингу виборчого процесу. Узагальнюючи, можна сказати, що цей метод, репрезентуючи думку експертів з окремого питання (чи питань), які стосуються виборчого процесу, використовується як джерело якісної надійної компетентної інформації, яка слугує для попередження порушень під час виборів, формування стратегій громадського моніторингу, з урахуванням виявлених слабких місць і загроз, вдосконалення чинного законодавства та ін.

Список використаних джерел

1. Белановский С. А. Метод фокус–груп / С. А. Белановский. – М.: Издательство Магистр, 1996. – 272 с.
2. Белановский С. А. Методика и техника фокусированного интервью / С. А. Белановский. – М.: Наука, 1993. – 214 с.
3. Офіційний сайт Всеукраїнського громадського об'єднання Громадянська мережа «ОПОРА» opora.org/.
4. Gibbs A. Focus Groups [Electronic Source] / Anita Gibbs. – Access Mode: <http://sru.soc.surrey.ac.uk/SRU19.html>.
5. Kitzinger J. The methodology of focus groups: the importance of interaction between research participants / J. Kitzinger // *Sociology of Health*. – 1994. – No16 (1). – P.103–21.
6. Morgan D. L. Focus groups as qualitative research / David L. Morgan. – London: Sage, 1999. – 88 p.

7. Merton R. K. Focused Interview / Robert K. Merton. – London: Free Press, 1990. – 200 p.

8. Powell R. A. Focus groups / Powell R. A. and Single H. M. // International Journal of Quality in Health Care. – 1996. – No8 (5). – P.499–504.

References

1. Belanovskij S. A. Metod fokus–grupp / S. A. Belanovskij. – M.: Izdatel'stvo Magistr, 1996. – 272 s.
2. Belanovskij S. A. Metodika i tehnika fokusirovannogo interv'ju / S. A. Belanovskij. – M.: Nauka, 1993. – 214 s.
3. Oficijnyj sajt Vseukrai'ns'kogo gromads'kogo ob'jednannja Gromadjans'ka mrezhka «OPORA» oporaua.org/.
4. Gibbs A. Focus Groups [Electronic Source] / Anita Gibbs. – Access Mode: <http://sru.soc.surrey.ac.uk/SRU19.html>.
5. Kitzinger J. The methodology of focus groups: the importance of interaction between research participants / J. Kitzinger // Sociology of Health. – 1994. – No16 (1). – P.103–21.
6. Morgan D. L. Focus groups as qualitative research / David L. Morgan. – London: Sage, 1999. – 88 p.
7. Merton R. K. Focused Interview / Robert K. Merton. – London: Free Press, 1990. – 200 p.
8. Powell R. A. Focus groups / Powell R. A. and Single H. M. // International Journal of Quality in Health Care. – 1996. – No8 (5). – P.499–504.

Arabadjiev D. Yu., Doctor of Political Sciences, Professor of Social Work Department, Zaporizhzhya National Technical University (Ukraine, Zaporizhzhya), dimariy218@ya.ua

Focus group interviews as a method of political public monitoring of elections in Ukraine: the experience of conducting

The article deals with the peculiarities of focused group research as a method of public monitoring of the electoral process in Ukraine. Some advantages and disadvantages of this method are defined in the article. The experience of the implementation of focus groups into the public monitoring of the electoral process by NGO «OPORA» is given.

Keywords: focus group, interview, applied policy research, public monitoring, election process.

Арабаджиев Д. Ю., доктор политических наук, доцент, профессор кафедры социальной работы, Запорожский национальный технический университет (Украина, Запорожье), dimariy218@ya.ua

Фокус–групповые политические исследования как метод общественного мониторинга выборов в Украине: опыт применения

Рассмотрены особенности фокусированных групповых интервью как одного из методов общественного мониторинга избирательного процесса в Украине. Определены отдельные преимущества и недостатки этого метода. Представлен опыт реализации фокус–групп в рамках осуществления общественного мониторинга избирательного процесса ВОО ГС «ОПОРА».

Ключевые слова: фокус–группа, интервью, прикладные политические исследования, общественный мониторинг, избирательный процесс.

* * *

УДК 327.7:061.1.НАТО(477)

Вонсович О. С.,
кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин, ПРАТ «Вищий навчальний заклад «Київська гуманітарна академія» (Україна, Київ), sefinrof@ipnet.ua

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ВІДНОСИН УКРАЇНИ З НАТО

Метою даної статті є аналіз перспектив розвитку відносин України з НАТО. Для цього автором досліджено сучасний стан відносин відомо, а також окремі напрями співробітництва. Під час написання статті, автором були використані наступні методи: аналіз, синтез, порівняння, індукція, дедукція. Основні одержані висновки полягають в наступному: на сучасному етапі розвитку відносин України з НАТО спостерігається ряд позитивних моментів (співробітництво поступово набуває все більш практичного виміру, наша держава розширює спектр напрямів відносин, Альянс стає більш зацікавленим в продовженні діалогу, розвивається воєнно–політичне та воєнно–технічне співробітництво та ін.); в разі подолання деструктивних процесів та відновлення конструктивної взаємодії між гілками влади всередині держави процес інтеграції України до НАТО набуде більш практичного змісту, що

позитивним чином позначиться на підвищенні рівня обороноздатності та національної безпеки, а також сприятиме розвитку інтеграції нашої держави до євроатлантичного простору безпеки.

Ключові слова: Україна, НАТО, співробітництво, відносини, безпека, виклики, загрози.

Основною проблемою, яку аналізує автор в даній статті, – є аналіз та визначення перспектив розвитку відносин України з НАТО на сучасному етапі. Такими, які раніше не були достатнім чином обґрунтовані, видаються наступні аспекти: сучасний стан відносин України з НАТО в умовах конфліктних протиріч на сході; деструктивний характер процесів в економічній, політичній, соціальній та інших сферах, який негативним чином впливає на інтеграцію до Організації Північноатлантичного договору; розширення стратегічного та конструктивного діалогу з широкого кола питань безпекової сфери та ряд інших.

Серед останніх досліджень і публікацій, присвячених досліджуваній тематиці, автор виділяє матеріали публікації Н. Кайданович, в якій були досліджені такі важливі питання як: перспективи співпраці Північноатлантичного альянсу та України в контексті її позаблокового статусу, воєнно–політичне співробітництво України з НАТО та ряд інших. В статті, також, були використані матеріали публікації зарубіжного дослідника Г. Кухалейшвілі, в якій він зосереджує увагу на результатах Саміту НАТО в Чикаго в 2012 р. і яким чином вони вплинули на відносини України з Організацією Північноатлантичного договору. В переважній більшості, автором в роботі використані матеріали засобів масової інформації, а також вітчизняні нормативно–правові акти, які регулюють відносини України з НАТО.

Метою даної статті є дослідження перспектив розвитку відносин України з НАТО.

Курс на «продовження конструктивного партнерства з Організацією Північноатлантичного договору та іншими військово–політичними блоками з усіх питань, що становлять взаємний інтерес» [1] визначено Законом України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики».

У лютому 2012 р. Центром Разумкова було проведено опитування експертів (взяло участь 35 експертів: народні депутати України, представники центральних і регіональних органів виконавчої влади, державних і неурядових дослідницьких структур у Києві та регіонах України) на тему «Зовнішня політика, національна безпека, позаблоковість і партнерство», результати якого були висвітлені в журналі «Національна безпека і оборона» №2–3 2012 р. [2]. Обираючи серед запропонованих варіантів (ЄС, НАТО, ОБСЄ, ОДКБ, ООН) абсолютна більшість (88%) експертів підтримали курс на партнерство з НАТО. Експерти, які обрали варіант «інше» (9,1%), пропонували повернутися згодом до курсу євроатлантичної інтеграції. Жоден з опитаних не підтримав варіант скорочення масштабів партнерства; лише 6,1% – рекомендують «зберігати відносини на рівні конструктивного партнерства, уникаючи нових ініціатив, що могли б негативно вплинути на відносини з іншими країнами». Отже, ідея продовження партнерства з НАТО може спиратися на міцну експертну підтримку [2, с. 68].

Якби всеукраїнський референдум про вступ України до НАТО відбувся в липні 2015 року, то 64% громадян країни, які взяли б у ньому участь, проголосували б за вступ до альянсу [3]. Це підтверджують дані соціологічного дослідження, проведеного Фондом «Демократичні

ініціативи» імені Ілька Кучеріва і Центром Разумкова в липні 2015 року. За загального позитивного результату референдуму є істотні відмінності між регіонами, зазначають у Центрі Разумкова. «За» членство України в НАТО проголосували б у Західному регіоні 89%, «проти» – 4%, в Центральному – відповідно 73% і 19%, в Південному – відповідно 61% і 40%. «Проти» членства України в НАТО проголосувала би більшість у Східному регіоні – 64%, «за» – 30%, на Донбасі – відповідно 54% і 36% [4].

Виходячи з аналізу двох опитувань на різних рівнях, автор акцентує увагу на об'єднуючому чиннику – і в першому і в другому випадках більшість виступає за приєднання до НАТО, не дивлячись на те, що як внутрішня, так і зовнішня політична ситуація в 2012 і зараз є зовсім різною. Усвідомлення необхідності набуття членства в Альянсі диктує ситуація, яка склалась сьогодні як всередині України, так і поза її межами. У будь-якому випадку перспектива отримання необхідних зовнішніх безпекових гарантій залишається актуальною на сьогоднішній день. З іншого боку, ситуація яка склалась зараз в нашій державі перешкоджає активній інтеграції до Організації Північноатлантичного договору. Це, насамперед, пов'язано із деструктивними причинами політичного, економічного, безпекового, соціального та іншого характеру, а також кризою владного керівництва вцілому, яка, останнім часом в контексті передвибірчої кампанії, стає все більш наявною. Всі ці обставини заважають досягати виконання необхідних критеріїв щодо вступу до НАТО, тим самим віддаляючи Україну від євроатлантичного безпекового простору; залишаючи її на периферії та в «сірій зоні» безпеки – наодинці із сучасними викликами та загрозами. Це, в свою чергу, знижує рівень обороноздатності та національної безпеки. Тому, автор вважає доцільним перетворення існуючих відносин України з НАТО в стратегічний інтенсивний інтеграційний діалог з метою активізації зусиль щодо набуття членства в Альянсі.

Перспективи співпраці Північноатлантичного альянсу та України в контексті її позаблокового статусу були обговорені експертами під час дискусій в рамках Форуму Україна–НАТО, що відбувся 14 листопада 2013 р. в Києві. Говорячи про перспективи співпраці України в НАТО, экс-міністр оборони Польщі Я. Онішкевич назвав присутність Чорноморського флоту Російської Федерації однією з ключових перепон для подальших успішних партнерських відносин та для можливого членства в Альянсі. Адже навіть якщо на території держави є іноземні військові бази, вони повинні бути «більш ізольованими». Так, у випадку членства України в НАТО, буде «складно відзначити кордон між територією НАТО та рештою країн», відзначив Я. Онішкевич [5].

На сьогоднішній день, після анексії Російською Федерацією Автономної Республіки Крим в 2014 р., питання про перебування Чорноморського флоту було автоматично знято. Але, натомість, наша держава отримала ряд нових проблем: захоплення частини української території, втручання у внутрішні справи, початок конфлікту на сході, російська воєнна агресія та ряд інших. Всі вони в своїй сукупності створюють підґрунтя для формування думки про те, що Росії не вигідно, щоб Україна ставала членом НАТО і в геополітичному відношенні ставала частиною європейського та євроатлантичного простору. Їй вигідно, щоб наша держава залишалась в євразійському

просторі – тобто в орбіті своїх національних інтересів для відстоювання своєї російської ідентичності. Така ситуація стає черговою перешкодою на шляху інтеграції до НАТО, не дивлячись на активну підтримку з боку США та ряду європейських держав. Нажаль, поки що, консультативний та декларативний рівні відносин не сприяють практичній реалізації євроатлантичних намірів України. Зустрічі на різних рівнях і в різних форматах («Нормандська четвірка», Мінські зустрічі, тощо), а також ті домовленості, яких вдається досягати, не мають відповідного практичного сенсу – особливо, щодо останніх (декларативність заяв і намірів на практиці майже не реалізується). Виходячи з такої складної ситуації, автор вважає необхідним посилення активних практичних дій та кроків щодо припинення бойових дій на сході згідно положень «Мінських домовленостей» та інших рішень, а також запровадження миротворчих місій для підтримання необхідного безпекового клімату і розведення сторін конфлікту. Зрозуміло, що цей процес не є швидким щодо реалізації (з огляду на розбіжність у позиціях конфліктуючих сторін), але знаходження компромісних точок порозуміння може стати в перспективі початком встановлення мирного діалогу та закінчення конфлікту.

На Саміті НАТО у м. Чикаго у 2012 р. Альянсом була офіційно прийнята ініціатива «розумної оборони» («smart defense»). Один з аспектів даної ініціативи представлений т.зв. стратегією «Координації з партнерами». За офіційними даними подібне партнерство повинно полягати в підтримці з боку даних держав створення і використання системи ПРО, їх участь в обміні стратегічною інформацією, в боротьбі з поширенням заборонених вибухових речовин, зброї масового знищення, ядерної зброї, а також кооперацію в промислових секторах, які можуть бути використані для підтримки системи ЄвроПРО і AGS (Alliance Ground Surveillance – Система розвідки, спостереження і виявлення). Крім того, передбачається використання державами-партнерами системи AGS для забезпечення безпеки власного повітряного простору. Україна, будучи членом Програми «Партнерство заради миру», згідно Закону України «Про засади зовнішньої і внутрішньої політики», також має певні перспективи співпраці з НАТО в контексті «розумної оборони» [6].

На сьогоднішній день, на думку помічника заступника Генерального секретаря НАТО з питань оборонних інвестицій Е. Герольда Україна повинна розширювати свою участь в рамках «розумної оборони». З огляду на конфліктні протиріччя з Росією НАТО сприйматиме у придбанні кодифікаційних систем для обміну інформацією щодо повітряної обстановки (повітряна безпека) Україною, а також допомагатиме у підготовці відповідного персоналу [7]. Він висловив сподівання на те, що Україна надсилатиме своїх експертів для роботи в межах ради директорів НАТО з питань озброєнь, а Альянс продовжуватиме надавати фінансову допомогу з цього питання [7].

На думку автора, перспективи розширення участі України в ініціативі «розумна оборона» в позитивному відношенні сприятимуть не тільки інтеграції до НАТО, але і зможуть вплинути на прискорення розв'язання конфліктних протиріч на сході. Надання необхідної допомоги підсилить зусилля в боротьбі із агресивними проваями Росії, а також позитивним чином позначиться на стані національної безпеки.

Окрім питань воєнної безпеки, актуальним в контексті розвитку співробітництва України з НАТО є проблематика екологічної безпеки, яка останнім часом, стає все більш популярною для Альянсу як в регіональному, так і в міжнародному вимірах.

На сьогодні Україна продовжує практику ініціювання та реалізації природоохоронних проєктів, спрямованих на виконання Закону України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року» [8] та Національного плану дій з охорони навколишнього природного середовища на 2011–2015 роки, затвердженого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 25 травня 2011 року №577 [9]. Важливим моментом, в цьому відношенні, – є забезпечення взаємодії з НАТО для впровадження в нашої державі передового досвіду держав–членів НАТО у сфері екологічної безпеки з метою відновлення деградованих земель, що перебувають у користуванні Міністерства оборони України, та щодо створення природоохоронних об'єктів на територіях, що перебували у користуванні Міністерства оборони України [10]. Для цього необхідно продовжити роботу з:

– вивчення досвіду держав–членів НАТО щодо впровадження системи екологічного управління у збройних силах з метою розроблення відповідної методики та адаптування її у Збройних Силах України, а також інструкції з охорони навколишнього природного середовища під час проведення навчань;

– обміну досвідом з державами–членами НАТО щодо розроблення економічних та адміністративних стимулів до заохочення впровадження систем екологічного управління у Збройних Силах України, забезпечення екологічно безпечного природокористування в ході оперативної та бойової підготовки під час проведення військових навчань і тренувань [10].

Автор вважає, що екологічна безпека є актуальним питанням для предметного обговорення в рамках стратегічного діалогу України з НАТО. Сьогодні наслідки глобальної зміни клімату та «реструктуризації» екологічної ситуації напряму впливають на соціальну, гуманітарну, медичну та інші сфери, додаючи їм нових викликів та загроз. В цьому контексті важливим є життя швидких і необхідних превентивних заходів для недопущення подальшого розвитку негативних проявів екологічних загроз. Саме результати активного практичного діалогу між Україною і Організацією Північноатлантичного договору можуть стати основою для вироблення конструктивних рішень в сфері екологічної безпеки та подальшого розвитку колективного співробітництва з іншими країнами–членами.

У національному вимірі політика співробітництва України з НАТО повинна базуватися на національних інтересах та цінностях, які закріплені в основних державних нормативно–правових актах з обов'язковим врахування громадської думки. Це в подальшому може бути досягнуто завдяки проведенню референдуму, впровадження реформ, націлених на підвищення рівня обізнаності про НАТО.

Підсумовуючи вищенаведене, автор робить висновок про те, що на сучасному етапі розвитку відносин України з НАТО спостерігається ряд позитивних моментів: співробітництво поступово набуває все більш практичного виміру, наша держава розширює спектр напрямів

відносин, Альянс стає більш зацікавленим в продовженні діалогу, розвивається воєнно–політичне та воєнно–технічне співробітництво та ін. Вцілому, в порівнянні із періодом 2012–2013 рр., є ряд зрушень, які сприяють відновленню та подальшому розвитку євроатлантичної інтеграційної політики України. Важливим моментом в цьому, є скасування позаблокового статусу в 2014 р., який заважав активній фазі інтеграції.

Конфліктна ситуація на сході нашої держави, погіршення відносин із Російською Федерацією, складна внутрішня політична, економічна, соціальна та інші ситуації не дозволяють, поки що, на сьогоднішній день, активно реалізовувати інтеграційні заходи і кроки. Пріоритетним завданням, в цьому відношенні, повинно стати об'єднання зусиль України і НАТО в рамках протидії агресивним діям з боку Росії. Принцип кооперативної безпеки повинен становити основу для стратегічної та конструктивної взаємодії.

Автор вважає, що в разі подолання деструктивних процесів та відновлення конструктивної взаємодії між гілками влади всередині держави, процес інтеграції України до НАТО набуде більш практичного змісту. Це позитивним чином позначиться на підвищенні рівня обороноздатності та національної безпеки, а також сприятиме розвитку інтеграції нашої держави до євроатлантичного простору безпеки.

У подальшому, дослідження даної проблематики надасть можливість більш детально дослідити важливі аспекти розвитку відносин України з НАТО, а також особливості інтеграції до цієї організації. Необхідність наукових розробок в даному напрямі обумовлена актуалізацією співробітництва України з Організацією Північноатлантичного договору в сучасних умовах збільшення загроз і викликів регіональній та міжнародній безпеці. Наскільки практичним і стратегічно–важливим буде рівень подальших відносин України з НАТО, настільки конструктивнішим буде процес інтеграції до Альянсу. Матеріали даної статті можуть слугувати основою для подальших розробок в цьому напрямі.

Список використаних джерел

1. Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» [Електронний ресурс] / Офіційний веб–сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2411–17> (01.07.2010). – Назва з екрану.
2. Зовнішня політика, національна безпека, позаблоковість і партнерство: оцінки експертів [Текст] / Національна безпека і оборона. – 2012. – №2–3 (131–132). – С.64–71.
3. За вступ до НАТО готові проголосувати 64% українців – опитування [Електронний ресурс] / Європейська правда. – Режим доступу: <http://www.eurointegration.com.ua/news/2015/09/24/7038687/> (24.09.2015). – Назва з екрану.
4. Громадська думка про вступ України до НАТО [Електронний ресурс] / Український центр політичних та економічних досліджень імені Олександра Разумкова. – Режим доступу: http://www.uceps.org/ukr/news.php?news_id=662 (22.09.2015). – Назва з екрану.
5. Кайданович Н. Україна–НАТО: позаблоковість – не перепона для співпраці [Електронний ресурс] / Портал проєвропейського громадянського суспільства України «Європейський простір». – Режим доступу: <http://eu.prostir.ua/library/260544.html> (15.11.2013). – Назва з екрану.
6. Кухалейшвили Г. Чикагський саммит НАТО [Електронний ресурс] / Агентство стратегічних досліджень. – Режим доступу: <http://sd.net.ua/2012/05/31/sammit-nato-ukraine-usa.html> (31.05.2012). – Назва з екрану.
7. «Розумна оборона» [Електронний ресурс] / «День». – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/podrobyci/rozumna-oborona> (21.04.2015). – Назва з екрану.

8. Закон України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року» [Електронний ресурс] / Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2818-17> (21.12.2010). – Назва з екрану.

9. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження Національного плану дій з охорони навколишнього природного середовища на 2011–2015 роки» [Електронний ресурс] / Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/577-2011-%D1%80> (25.05.2011). – Назва з екрану.

10. Указ Президента України «Про затвердження Річної національної програми співробітництва Україна – НАТО на 2015 р.» [Електронний ресурс] / Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/238/2015/page2> (23.04.2015). – Назва з екрану.

References

1. Zakon Ukrainy «Pro zasady vnutrishnoi i zovnishnoi polityky» [Elektronnyi resurs] / Ofitsiinyi veb-sait Verkhovnoi Rady Ukrainy. – Rezhym dostupu: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2411-17> (01.07.2010). – Nazva z ekranu.

2. Zovnishnia polityka, natsionalna bezpeka, pozablokovist i partnerstvo: otsinky ekspertiv [Tekst] / Natsionalna bezpeka i oborona. – 2012. – №2–3 (131–132). – S.64–71.

3. Za vstup do NATO hotovi proholosuvaty 64% ukraintiv – opytuvannya [Elektronnyi resurs] / Yevropeiska pravda. – Rezhym dostupu: <http://www.eurointegration.com.ua/news/2015/09/24/7038687/> (24.09.2015). – Nazva z ekranu.

4. Hromadska dumka pro vstup Ukrainy do NATO [Elektronnyi resurs] / Ukrainyskyi tsentr politychnykh ta ekonomichnykh doslidzhen imeni Oleksandra Razumkova. – Rezhym dostupu: http://www.uceps.org/ukr/news.php?news_id=662 (22.09.2015). – Nazva z ekranu.

5. Kaidanovych N. Ukraina – NATO: pozablokovist – ne perepona dlia spivpratsi [Elektronnyi resurs] / Portal proievropeiskoho hromadianskoho suspilstva Ukrainy «Yevropeyskyi prostir». – Rezhym dostupu: <http://eu.prostir.ua/library/260544.html> (15.11.2013). – Nazva z ekranu.

6. Kukhaleishvyly H. Chy kahskyi sammyt NATO [Elektronnyi resurs] / Ahenstvo stratehichnykh doslidzhen. – Rezhym dostupu: <http://sd.net.ua/2012/05/31/sammit-nato-ukraine-usa.html> (31.05.2012). – Nazva z ekranu.

7. «Rozumna oborona» [Elektronnyi resurs] / «Den». – Rezhym dostupu: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/podrobyci/rozumna-oborona> (21.04.2015). – Nazva z ekranu.

8. Zakon Ukrainy «Pro Osnovni zasady (stratehiu) derzhavnoi ekolohichnoi polityky Ukrainy na period do 2020 roku» [Elektronnyi resurs] / Ofitsiinyi veb-sait Verkhovnoi Rady Ukrainy. – Rezhym dostupu: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2818-17> (21.12.2010). – Nazva z ekranu.

9. Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy «Pro zatverdzhennia Natsionalnogo planu dii z okhorony navkolyshnoho pryrodnoho seredovyscha na 2011–2015 roky» [Elektronnyi resurs] / Ofitsiinyi veb-sait Verkhovnoi Rady Ukrainy. – Rezhym dostupu: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/577-2011-%D1%80> (25.05.2011). – Nazva z ekranu.

10. Ukaz Prezidenta Ukrainy «Pro zatverdzhennia Rіchnoi natsionalnoi prohramy spivrobitnytstva Ukraina – NATO na 2015 r.» [Elektronnyi resurs] / Ofitsiinyi veb-sait Verkhovnoi Rady Ukrainy. – Rezhym dostupu: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/238/2015/page2> (23.04.2015). – Nazva z ekranu.

Vonsovoych O. S., PhD in Political Science, associate professor of international relations department of Private Joint Stock Company «Higher educational institution «Kyiv Academy for the Humanities» (Ukraine, Kyiv), sefinrof@ipnet.ua

Prospects for the development of Ukraine's relations with NATO

The purpose of this article is to analyse the prospects of developing relations between Ukraine and NATO. For this purpose, the author examined current state of relations as whole and individual areas of cooperation. When writing the article, the author used the following methods: analysis, synthesis, comparison, induction, deduction. The main conclusions obtained are as follows. At the present stage of development of Ukraine – NATO relations, a number of positive points may be observed: cooperation is gradually becoming more practical; our country broadens the spectrum of its relations; the Alliance is more interested in continuing dialogue; military-political and military-technical cooperation are being developed etc. In the case of overcoming destructive processes and restoration of constructive interaction between the branches of power within the state, the integration of Ukraine into NATO

will take more practical content, that will have positive impact on strengthening national defence and security, and promote the development of integration into Euro-Atlantic security.

Keywords: Ukraine, NATO, cooperation, relations, security, challenges, threats.

Vonsovich A. S., кандидат политических наук, доцент кафедры международных отношений, ЧАО «Высшее учебное заведение «Киевская гуманитарная академия» (Украина, Киев), sefinrof@ipnet.ua

Перспективы развития отношений Украины с НАТО

Целью данной статьи является анализ развития отношений Украины с НАТО. Для этого автором исследовано современное состояние отношений в целом, а также некоторые направления сотрудничества. Во время написания статьи, автором были использованы следующие методы: анализ, синтез, сравнение, индукция, дедукция. Основные полученные выводы состоят в следующем: на современном этапе развития отношений Украины с НАТО наблюдается ряд позитивных моментов (сотрудничество постепенно приобретает все более практическое измерение, наше государство расширяет спектр направлений отношений, Альянс становится более заинтересованным в продолжении диалога, развивается военно-политическое и военно-техническое сотрудничество и др.); в случае преодоления деструктивных процессов и возобновления конструктивного взаимодействия между ветвями власти в середине государства, процесс интеграции Украины в НАТО приобретет более практический смысл, что позитивным образом отобразится на повышении уровня обороноспособности и национальной безопасности, а также будет содействовать развитию интеграции нашего государства в евроатлантическое пространство безопасности.

Ключевые слова: Украина, НАТО, сотрудничество, отношения, безопасность, вызовы, угрозы.

* * *

УДК 328.185(477):321.011

Радько П. Г.,

доктор історичних наук, професор кафедри політекономії, Полтавський національний педагогічний університет ім. В. Г. Короленка (Україна, Полтава), polkafedra@mail.ru

ПОЛІТИЧНА КОРУПЦІЯ В УКРАЇНІ – ЗАГРОЗА ІЇ ДЕРЖАВНОМУ СУВЕРЕНІТЕТУ

Осмилюється політична корупція на основі політологічного теоретико-емпіричного аналізу як соціально-політичного явища, висвітлюється соціальна база її виникнення та поширення, обґрунтовується вплив корупції на економічну та соціальну сфери, політичне життя й конкретно людину, визначаються її особливості в Україні, досліджуються причини її загрози для функціонування правової системи України та її національної безпеки. Доведено, що корупція – це зловживання, яке полягає у використанні законодавства чи публічної влади в приватних інтересах одних людей на шкоду приватним інтересам інших. Адже законодавство і публічна влада – це інструменти, призначені для забезпечення порядку в суспільному житті, заснованого на природних законах. Цей порядок є основою справедливості в розподілі соціальних благ. Зловживання законодавством і публічною владою є свавільям, яке полягає в порушенні порядку, заснованого на природних законах суспільного життя людей, а отже, і в порушенні соціальної справедливості. Корупція в будь-якому її прояві небезпечна, але особливою загрозою національній безпеці будь-якого суспільства становить її політичний прояв.

Ключові слова: політична корупція, хабар, декларація, конвенція, зловживання, корисливість.

У сучасному суспільно-політичному житті України проблема корупції фігурує вже як одна з традиційних тем у передвибірчих виступах і дискусіях політиків. Унаслідок цього утрадиційнився й інший висновок: хто про неї найбільше говорить, той і є найбільш корумпованим: державні чиновники – 28%, народні обранці – 25%, юстиція (охоронці закону) – 21% тощо [11, с. 217]. Наразі корупція висвітлюється політиками здебільшого як негативне явище – гальмо економічного й політичного розвитку українського суспільства. Подібні погляди виголошують і представники бізнесу.

Не викликає сумніву й те, що негативне ставлення до корупції домінує в масовій свідомості. Таким чином окреслюється актуальність дослідження проблеми корупції на сучасному етапі розвитку українського

суспільства та державності. «Декларація про боротьбу з корупцією», ухвалена на VIII Міжнародній конференції проти корупції, що відбулася 1997 року в Лімі (Перу) наголошує: корупція розмиває моральне підґрунтя будь-якого суспільства; порушує соціальні й економічні права бідних і незахищених верств населення; підриває демократію; ігнорує законність, котра є основою будь-якого цивілізованого суспільства; стримує розвиток; позбавляє суспільство, передусім неможливе, переваг вільної та відкритої конкуренції [2, с. 51].

Метою нашої роботи є осмислення корупції на основі політологічного теоретико-емпіричного аналізу як соціально-політичного явища; висвітлення соціальної бази її виникнення та поширення; обґрунтування впливу корупції на економічну та соціальну сфери, політичне життя й конкретно людину; вирішення її особливостей в Україні; дослідження причин виникнення загроз для функціонування правової системи України та її національної безпеки.

Видатний зарубіжний дослідник С. Хантінгтон зауважував: «Уряди, які створені в результаті виборів, можуть бути неефективними, корумпованими, непередбачливими, безвідповідальними, вони можуть керуватися особистими інтересами і бути нездатними проводити політику, якої вимагає загальна справа» [13, с. 20].

У Конвенції ООН проти корупції (ст. 20) наголошено на тому, що за умов дотримання своєї Конституції та основоположних принципів правової системи кожна держава-учасниця розглядає можливість життя таких законодавчих та інших заходів, які можуть бути необхідними для визнання злочинном умисного незаконного збагачення, тобто значного збільшення активів державної посадової особи, яке перевищує її законні доходи, і які вона не може раціонально обґрунтувати.

Розкриваючи проблеми корупції в аспекті політичної кримінології, український правознавець О. Костенко зазначає, що корупція – це зловживання, яке полягає у використанні законодавства чи публічної влади в приватних інтересах одних людей на шкоду приватним інтересам інших. Законодавство і публічна влада – це інструменти, призначені для забезпечення порядку в суспільному житті, заснованого на природних законах. Цей порядок є основою справедливості в розподілі соціальних благ. Зловживання законодавством і публічною владою є свавіллям, яке полягає в порушенні порядку, заснованого на природних законах суспільного життя людей, а отже, і в порушенні соціальної справедливості. Тому корупція – це не лише порушення політичного, економічного, правового порядку в суспільстві, а й аморальний вчинок, гріх [6, с. 49].

Навіть за безапеляційного визнання корупції «злочинним феноменом», який уразив суспільне життя всіх країн (не залежно від рівня їх розвитку), проблема її вивчення є надзвичайно складною. Це зумовлено, на думку М. Кармазіної, щонайменше трьома обставинами: по-перше, змістовим різночитанням самого поняття «корупція» (в англійській та інших мовах це слово історично має різні значення й підтексти, цілу низку дефініцій) і різною правовою освітою та культурою громадян (на процес ідентифікації корупційних дій та витлумачення їх сутності впливає багато чинників, насамперед уявлення громадян про закони та їх порушення. Відтак те, що в одній країні сприймається як вияв «корупції» (наприклад, «здирицтво»

в західних спільнотах), в іншій буде трактоване як норма (наприклад, «дарунок» у незахідних країнах) [4, с. 43]. У цьому контексті варто навести слова з відомого повчання дітям київського князя Володимира Мономаха, який радив: «...більше всього шануйте гостя, відкля до вас не прийшов, простолюдн чи знатний, або посол; якщо не можете шанувати його подарунком, – то харчами або напоями; бо вони, проходячи, прославлять людину по всіх землях або доброю або злою» (див: [10, с. 71]). Автор «Історії Русів» також говорить про те, що українські гетьмани часто особисто вручали або передавали «подарунки» турецьким султанам, кримським ханам, польським королям, російським царям з метою задоволення різноманітних інтересів [3]. По-друге, до сьогодні, попри численні спроби, дослідникам не вдалося повністю розробити аналітичного інструментарію, використання якого забезпечило б об'єктивний аналіз стану суспільства щодо поширення в ньому корупції, форм її існування, умов появи і зростання. По-третє, ускладнює вивчення корупції й та обставина, що впродовж ХХ ст. дослідники досить довго зволікали із визнанням факту, що корупція – безумовне суспільне зло, яке різною мірою присутнє в житті кожної країни [4, с. 43].

Проте відсутність єдиного погляду на сутність корупції, невиробленість оптимальних методів її аналізу, «розбалансованість» в оцінюванні феномена у підсумку не стали на заваді появи категоричного висновку, з яким на початку ХХІ ст. погоджується переважна більшість західних дослідників: корупція є незаперечним і однозначним «громадським злом» [4, с. 43], що має різні форми вияву: хабарі, дарунки, розкрадання бюджету, шантаж на сексуальній основі, зловживання особистим впливом і службовим становищем тощо. У політиці це купівля голосів, незаконні надходження до виборчих фондів, лобювання інтересів у парламенті через «пожертвування» фракціям певних сум.

Корупція як суспільно-політичне явище нині стає об'єктом наукових досліджень правознавців, політологів, соціологів, економістів, істориків. Так, безпосередньо осмисленню її як політичного, соціального та правового явища присвятили свої роботи: А. Закалюк, Я. Кашуба, В. Коваленко, М. Мельник, С. Роуз-Екерман. У науковій періодиці привернули увагу своїми публікаціями: О. Грабович, М. Кармазіна, І. Корж, О. Костенко, О. Крук, О. Куриленко, Є. Немержицький, О. Одінцова, І. Попова, О. Сінчук, Ткаченко, О. Томкіна, Р. Чапка, А. Шайо. В останні роки проводяться поглиблені студіювання феномену політичної корупції. Серед відомих дослідників, які присвятили свої праці цій проблемі, слід назвати американців М. Дженксона і Дж. Ная, німецького кримінолога Г. Шнайдера, російських науковців В. Лунеева, П. Кабанова, С. Сатарова, В. Шабаліна. У їх роботах особлива увага приділяється ознакам політичної корупції, її відмінності від проявів в інших сферах життєдіяльності суспільства, зв'язку бізнесу та влади тощо. Із цього приводу лорд Актон зауважував: влада корумпує, а абсолютна влада корумпує абсолютно, адже їх зв'язок не тільки матеріально-корисливий, – політичний компонент забезпечує корупції прикриття і дозволяє її учасникам уникати кримінальної відповідальності. Ця проблема постійно перебуває в полі зору законодавчої, виконавчої та судової влади України.

Політологічні словники визначають «корупцію» (лат. *Corruption* – псування, підкуп) як використання

державними посадовими особами, політичними та громадськими діячами свого службового становища з метою збагачення на шкоду суспільству і державі. Корупція існує тоді, коли певний урядовець надає якусь вигоду індивідові (що може мати, а може й не мати права на цю вигоду) в обмін за нелегальну плату (хабар) [7, с. 347]. Корупція – це протизаконна діяльність державних чиновників або інших посадових осіб, яка полягає у використанні довірених їм прав і владних можливостей з метою власного збагачення [15, с. 239]. Можна припустити, що корупція – це ані особливість певної соціальної системи, ані власність певної інституції, ані риса характеру індивіда, а радше незаконний обмін [7, с. 347].

Корупція в будь-якому її прояві небезпечна, але особливу загрозу національній безпеці будь-якого суспільства становить її політична проява. Тут основний зміст – це корумповані форми політичної боротьби (кланів, політичних еліт, партій, груп і окремих осіб) за владу. Форми і прояви такої корупції багатолікі: кримінальний лобізм, протекціонізм, торгівля державними посадами, використання посадового становища для надання родичам, друзям, прибічникам пільг і переваг у підприємницькій та комерційній діяльності, делегування криміналітету в органи влади й правління, купівля голосів виборців і політичного впливу, фінансові зловживання у виборчих кампаніях, купівля прохідних місць у виборчих списках, прийняття незаконних економічних і політичних рішень на користь окремих кланів, груп, «кришування» під час проведення незаконної приватизації тощо [8, с. 123]. Серед головних причин низької ефективності протидії корупції в Україні, безперечно, слід назвати невизначеність системи органів, на які держава покладає обов'язки боротьби з цим явищем. Закон України «Про боротьбу з корупцією» до кола таких інститутів відносить лише органи внутрішніх справ, Служби безпеки України, податкової міліції, прокуратури та військової служби правопорядку.

Про поширення корупції у сфері політики доволі гучно заявив екс-президент України Л. Кравчук: «Влада зараз живе за законами торгівлі – це найстрашніше! Виторгували посаду голови Верховної Ради <...>, голосування не було, був продаж бюлетенів... Представники влади почали жити за законами меркантилізму, торгівлі: «Ти – мені, я – тобі. Ти віддаси мені голоси і бюлетені, я віддам тобі... За гроші продається все: перехід із фракції до фракції, посади...» [7]. Відомо, що більшість у парламенті створюється із людей, які не мають чіткої позиції і філософії: частина з них голосує в обмін на певні преференції. Один хоче острів на Дніпрі, другий – щоб йому завод дозволили приватизувати, а острівів на всіх не вистачає (див: [5, с. 57]). Як приклад можна навести факти, коли самі депутати Верховної Ради України оперують цифрами щодо корупційної вартості місця в списку тієї чи тієї політичної сили – від 2 до 10 млн. дол., вартості просування того чи того законопроекту – 200–300 тис. дол. тощо. Йдеться про існування злочинного кола «влада – гроші – влада», але про подолання цього зла в Україні тільки-но ...розмовляють [5, с. 57].

На думку політолога А. Шайо, в попередніх суспільствах, де важливу роль відігравали державні структури, вірогіднішим було те, що, взявши державу в полон через політику, впливові урядові сили (партійні еліти) створюватимуть сприятливі можливості для

своїх «клієнтів», віддячуватимуть їм чи, принаймні, захищатимуть через відповідно прийняті (вироблені) закони [16, с. 15]. Таке важливе значення державних структур мусило стимулювати й великий капітал для підтримки партійних лідерів – «не-претендів» на керівництво державними структурами. В Україні ж сьогодні важко відрізнити, де «політики», а де «бізнесмени»: як не парадоксально, це – й не дуже важливо, адже вони створюють єдину систему. Цементуючим елементом такої «системи» є зв'язок між політикою та економікою з метою підтримки та взаємного обміну послугами. Із дотичного приводу кількості літ тому італійський політичний і державний діяч Н. Макіавеллі зазначав: «Якщо керівна партія, або народ, або армія, або дворянство, які ви вважаєте найбільш корисними і найбільш важливими для себе з точки зору своєї гідності, – корумповані, ви повинні наслідувати їх настрої і бути толерантними до них, і в цьому випадку чесність і доброзичливість – шкідливі» [1, с. 232].

Корупція в сучасній Україні виробила свої особливості, які й вирізняють нас тепер з-поміж інших країн. Передовсім, це *корупція кризового типу*, яка: а) породжується кризою сучасного українського суспільства (а не лише недосконалістю кримінальної юстиції); б) здатна поглиблювати кризу суспільства, маючи властивість зводити нанівець будь-які політичні, економічні, правові, моральні реформи: в цьому полягає її загроза для національної безпеки України. Особливістю корупції кризового стану є те, що суспільство – через кризу соціального порядку – не виробляє альтернативних до корумпованих засобів правомірною використання влади в приватних інтересах. Громадянам для того щоб скористатися послугами влади не залишається, практично, нічого іншого, як вдаватися до ...корупції. виправити ситуацію можна буде тоді, коли шляхом розвитку політичної культури буде викорінено мотивацію громадян до корупції, а натомість сформовано мотивацію до некорупційних засобів використання влади в приватних інтересах [6, с. 49–50].

Національного антикорупційного комітету як консультативно-дорадчого органу при Президентові України. Комітет покликаний здійснювати таку діяльність: виконувати системний аналіз стану корупції в Україні та заходів, уживаних для запобігання і протидії їй; розробляти антикорупційні заходи, зокрема і з метою гармонізації законодавства й усунення наявних у ньому розходжень; готувати пропозиції про спрощення дозвільних та інших процедур щодо ведення малого і середнього бізнесу та ліквідації причин, які зумовлюють порушення у цій сфері; розробляти з урахуванням вітчизняного та міжнародного досвіду, рекомендацій провідних світових організацій проекти актів законодавства з питань посилення боротьби з корупцією; брати участь у підготовці проектів послань Президента України до народу, щорічних і позачергових послань до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України в частині, що стосується питань запобігання та протидії корупції.

Узагальнюючи та підсумовуючи викладене, наголосимо, що протидію політичній корупції в сучасних умовах в Україні необхідно здійснювати за такими напрямками:

– реформування системи державних фінансів і створення мережі ефективних наглядових установ, чий

співробітники володіли б навичками бухгалтерського обліку та проведення ревізій;

– реформування діяльності правоохоронних органів з метою викорінення внутрішньої корупції і підвищення поваги до людської гідності;

– подальше вдосконалення виборчого законодавства, адже досвід показує, що саме на стадії формування представницьких органів влади можливе утворення корупційних зв'язків. Це може відбуватися як шляхом «делегування» до влади представників криміналітету, так і через підкуп окремих кандидатів і навіть керівників партій, що балотуються на виборах;

– формування політичних сил європейського зразка, адже сьогодні партії класичного типу в Україні дуже мало: абсолютна більшість із них не побудована на ідеологічній основі та політичних принципах, а насправді є конгломератом людей із певними бізнесовими та іншими особистими інтересами;

– парламентські вибори, що проводяться на основі закритих партійних списків, потребують перегляду як такі, що віджили себе, оскільки мають два негативних нюанси: 1) виборець голосує наосліп, крім лідера та, в кращому випадку, першої п'ятірки–десятки, нікого не знаючи. Таке «сліпе» обрання депутатського корпусу небезпечно й тому, що до захисту народних інтересів дедалі частіше допускаються люди сумнівної доброчесності, зокрема з кримінальним минулим і судимостями; 2) закриті списки стали головним джерелом корупції, оскільки здебільшого формуються за принципом «хто більше заплатить за прохідне місце». На таких самих корупційно–кумівських відносинах до вищого законодавчого органу потрапляють діти, брати, батьки, свати, друзі лідерів, які за інших обставин (і в інших країнах!) нізащо б не пройшли до парламенту;

– практика функціонування демократичних інститутів у багатьох країнах засвідчує, що в діяльності представницьких органів влади завжди присутнє таке явище, як лобізм: він є невід'ємною складовою політико–правового процесу суспільного життя, формою впливу громадян та їх об'єднань на рішення органів держави, критерієм цивілізованості суспільства;

– здійснення реформи в етичній сфері – розробки кодексів поведінки для державних службовців і правил їх доступу до фінансових даних.

Це дозволить комплексно імплементувати положення Конвенції ООН проти корупції в національне законодавство, а саме встановити нові правила у сфері запобігання та протидії корупції, адже – розширюється перелік суб'єктів корупції, встановлюється перевірка при вступі на державну службу, заборона отримувати подарунки, пов'язані із службою, передбачається декларування майнового стану державних службовців та їх близьких родичів, врегулювання питання виникнення конфлікту інтересів, посилюється відповідальність осіб, винних у винесенні корупційних правопорушень, запроваджується проведення антикорупційної експертизи проектів нормативно–правових актів, залучення громадськості до заходів щодо запобігання та протидії корупції тощо.

Таким чином, 1) подолання корупції є справою кожної людини в кожному регіоні України, місті і селищі, установі й організації; 2) боротьба з корупцією пов'язана із захистом національних інтересів українського суспільства; 3) для результативної боротьби з корупцією

принциповим є формування реальної коаліції між державною, політичною владою і громадянським суспільством; 4) громадянське суспільство відіграє особливу роль у подоланні спротиву тих, хто зацікавлений у збереженні наявного стану речей, та в мобілізації народу на підтримку реальних демократичних реформ із метою побудови правової, соціальної української держави; 5) повинна невідомо проводитися кампанія проти корупції в приватному секторі – в міру того як із розширенням приватизації та дерегуляції він набуває дедалі більшого значення у сферах, що традиційно перебували у віданні держави; 6) керівна верхівка, політична еліта України повинна визначити стандарти поведінки для всіх верств громадянства, адже принципи «рука руку мие» та «риба гние з голови», «який князь такий і тиун», «який гетьман такий і суддя» не повинні надалі визначати політичні стандарти українського суспільства.

Список використаних джерел

1. Борохов Э. Энциклопедия афоризмов: Мысль в слове / Э. Борохов. – М.: ООО «Издательство АТС», 2003. – 714 с.
2. «Декларация про боротьбу з корупцією», ухвалена на VIII Міжнародній Конференції проти корупції, проведеної з 7 по 11 вересня 1997 року у Лімі (Перу) // Економічні перспективи: корупція та розвиток: Видання відділу громадських відносин посольства США в Україні. – 2000. – С.51–55.
3. Історія Русів / Пер. І. Драча; вступ. ст. В. Шевчука. – К.: Рад. письменник, 1991. – 318 с.
4. Кармазіна М. С. «Первісний гріх» президентів (грані політичної корупції в Україні. 1991–2004 рр.) / М. Кармазіна // Наукові записки. Політичні науки. – К.: Видавничий дім «Києво–Могилянська Академія», 2006. – Т.45. – С.43–50.
5. Корж І. Політична корупція та правова безпека України / І. Корж // Право України. – 2009. – №6. – С.55–60.
6. Костенко О. Корупція в Україні у світлі політичної кримінології / О. Костенко // Політичний менеджмент. – 2009. – №1. – С.49–54.
7. Кравчук Л. «Найстрашніше, що влада живе за законами торгівлі» / Л. Кравчук // День. – 1999. – 3 лютого.
8. Невмержицький Є. Політична корупція: сутність, зміст, механізми протидії / Є. Невмержицький // Право України. – 2008. – №7. – С.123–129.
9. Одінцова О. Цивілізований лобізм як форма боротьби з корупцією / О. Одінцова // Право України. – 2006. – №6. – С.110–113.
10. «Повчання» Володимира Мономаха // Благодійність як християнська цінність та національна традиція / за ред. П. Г. Радька; упоряд. А. В. Нарядько]. – Полтава: ПОІВМ Центр «Освіта», 1998. – 125 с.
11. Радько П. Г. Національні традиції державотворення в контексті Конституції Пилипа Орлика [Текст]: Монографія / П. Г. Радько; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – Полтава: ТОВ «Фірма «Техсервіс», 2010. – 348 с.
12. Роуз–Екерман С. Корупція та урядованія: причини, наслідки та зміни / С. Роуз–Екерман. – К., 2004. – 296 с.
13. Тимофеев Л. Институциональная коррупция. Очерк теории / Л. Тимофеев. – М., 2000. – 367 с.
14. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / Пер. с англ. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2003. – 368 с.
15. Чапка Р. Ринок газу в Україні – поле для активності злочинів, хабарників та інших нечесних людей / Р. Чапка // Свобода. – 2000. – 3 квіт.
16. Шайо А. Клієнтизм та здирство: корупція в перехідному період / А. Шайо // Політична корупція перехідної доби. – К., 2004. – 440 с.

References

1. Borohov Je. Jenciklopedija aforizmov: Mysl' v slove / Je. Borohov. – М.: ООО «Izdatel'stvo ATS», 2003. – 714 s.
2. «Deklaratsiya pro borot'bu z koruptsiyeju», ukhvalena na VIII Mizhnarodniy Konferentsiyi proty koruptsiyi, provedeniy z 7 po 11 veresnya 1997 roku u Limi (Peru) // Ekonomichni perspektivy:

koruptsiya ta rozvytok: Vydannya viddilu hromads'kykh vidnosyn posof'stva SShA v Ukraini. – 2000. – S.51–55.

3. Istoriya Rusiv / Per. I. Dracha; vstup. st. V. Shevchuka. – K.: Rad. pys'mennyk, 1991. – 318 s.

4. Karmazina M. S. «Pervisnyy hrikh» prezydentiv (hrani politychnoyi koruptsiyi v Ukraini. 1991–2004 rr.) / M. Karmazina // Naukovi zapysky. Politychni nauky. – K.: Vydavnychy dim «Kyuevo-Mohylans'ka Akademiya», 2006. – T.45. – S.43–50.

5. Korzh I. Politychna koruptsiya ta pravova bezpeka Ukrainy / I. Korzh // Pravo Ukrainy. – 2009. – №6. – S.55–60.

6. Kostenko O. Koruptsiya v Ukraini u svitli politychnoyi kryminolohiyi / O. Kostenko // Politychnyy menedzhment. – 2009. – №1. – S. 49–54.

7. Kravchuk L. «Naystrashnishe, shcho vlada zhyve za zakonamy torhivli» / L. Kravchuk // Den'. – 1999. – 3 lyutoho.

8. Nevmerzhyts'kyu Ye. Politychna koruptsiya: sutnist', zmist, mekhanizmy protydyi / Ye. Nevmerzhyts'kyu // Pravo Ukrainy. – 2008. – №7. – S.123–129.

9. Odintsova O. Tsyvilizovany lobizm yak forma borot'by z koruptsiyeyu / O. Odintsova // Pravo Ukrainy. – 2006. – №6. – S.110–113.

10. «Povchannya» Volodymyra Monomakha // Blahodiynist' yak khrystyans'ka tsinnist' ta natsional'na tradytsiya / [za red P. H. Rad'ka; uporyad. A. V. Narad'ko]. – Poltava: POIVM Tsentri «Osvit», 1998. – 125 s.

11. Radko P. G. Natsionalni tradytsiyi derzhavotvorennya v konteksti Konstitutsiyi Pylypa Orlyka [Tekst]: Monografiya / P. G. Radko; Institut ukrayinskoyi arheohrafiyi ta dzhereloznavstva Im. M. S. Grushevskogo. – Poltava: TOV «Firma «Tehservis», 2010. – 348 s.

12. Rouz–Ekerman S. Koruptsiya ta uryaduvannya: prychny, naslidky ta zminy / S. Rouz–Ekerman. – K., 2004. – 296 s.

13. Timofeev L. Institucional'naja korupcija. Ocherk teorii / L. Timofeev. – M., 2000. – 367 s.

14. Hantington S. Tret'ja volna. Demokratizacija v konce XX veka / Per. s angl. – M.: «Rossijskaja politicheskaja jenciklopedija» (ROSSPJeN), 2003. – 368 s.

15. Chapka R. Rynok hazu v Ukraini – pole dlya aktyvnosti zlodiyiv, khabarnykyv ta inshykh nechեսnykh lyudey / R. Chapka // Svoboda. – 2000. – 3 kvit.

16. Shayo A. Kliyentyzm ta zdyrstvo: koruptsiya v perekhidnomu period / A. Shayo // Politychna koruptsiya perekhidnoyi doby. – K., 2004. – 440 s.

Radko P. G., Doctor of Historical Sciences, Professor of Political Economy, Poltava National Pedagogical University named after V. G. Korolenko (Ukraine, Poltava), polkafedra@mail.ru

Political corruption in Ukraine is a threat to its state sovereignty

In the article political corruption on the basis of political theoretical and empirical analysis as a social and political phenomenon is conceptualized, the social base of its occurrence and spread is explained, the influence of corruption on the economic and social spheres, particularly political life and person is grounded; the features of corruption in Ukraine are determined, the causes of threats to the functioning of the legal system of Ukraine and its national security are studied. It is proved that corruption is the abuse, which is to use the law or public authority to private interests of some people at the expense of the private interests of others. Because law and public authorities are mechanisms for maintaining of order in society based on natural laws. This order is the base of justice in the distribution of social benefits. Abuse of law and public authority is tyranny, which is in violation of order based on natural laws of social life, and therefore in violation of social justice. Because corruption is not only an infringement of political, economic, legal order in society, but also immoral act. Corruption in any of its manifestations is dangerous, but a special threat to the national security of any society is its political expression. Its basic meaning is a corrupt form of political struggle (between clans and political elites, parties, groups and individuals) for power. The forms and manifestations of corruption such varied: criminal lobbyism, protectionism, trade in public office, the use of official position to assist relatives, friends and supporters of benefits and advantages in business and commercial activities, delegating authority in criminal and board, buying votes and political influence, financial irregularities in election campaigns, buying passable seats in election lists, making illegal economic and political decisions in favor of specific clans, groups, promoting the privatization. The main reason of the low efficiency of combating corruption in Ukraine is the uncertainty of the system, in which the state imposes obligations to combat this phenomenon. The Law of Ukraine «On Combating Corruption» circle of institutions refers only to the Internal Affairs, Security Service of Ukraine, the tax police, prosecutors and the military service law.

Keywords: political corruption, bribe, declaration, convention, abuse, over-indulgence.

Радько П. Г., доктор исторических наук, профессор кафедры политэкономии, Полтавский национальный педагогический

университет им. В. Г. Короленко (Украина, Полтава), polkafedra@mail.ru

Политическая коррупция в Украине – угроза ее государственному суверенитету

Осмысливается политическая коррупция на основе политологического теоретико-эмпирического анализа как социально-политического явления, освещается социальная база ее возникновения и распространения, обосновывается влияние коррупции на экономическую и социальную сферы, политическую жизнь и конкретно человека, определяются ее особенности в Украине, исследуются причины ее угрозы для функционирования правовой системы Украины и ее национальной безопасности. Доказано, что коррупция – это злоупотребление, которое заключается в использовании законодательства или публичной власти в частных интересах одних людей в ущерб частным интересам других. Ведь законодательство и публичная власть – это инструменты, предназначенные для обеспечения порядка в общественной жизни, основанного на естественных законах. Этот порядок является основой справедливости в распределении социальных благ. Злоупотребление законодательством и публичной властью является произволом, который заключается в нарушении порядка, основанного на природных законах общественной жизни людей, а, следовательно, и в нарушении социальной справедливости. Коррупция в любом ее проявлении опасна, но особую угрозу национальной безопасности любого общества составляет ее политическое проявление.

Ключевые слова: политическая коррупция, взятка, декларация, конвенция, злоупотребление, стяжательство.

* * *

УДК 94(47+57)«1955/1985»:32

Бадер А. В.,

кандидат історичних наук, доцент кафедри політології та правознавства, ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» (Україна, Луганськ), bader@meta.ua

Вплив політичного процесу на кількісний склад студентської молоді Донбасу (СЕРЕДИНА 1950–х – СЕРЕДИНА 1980–х РР.)

Досліджено зовнішньополітичні та внутрішньополітичні процеси в СРСР, що впливали на кількість студентів у вищих навчальних закладах Донбасу. Встановлено, що пріоритет надавався технічній освіті, а набори цілком залежали від політичної та економічної ситуації в країні. Виявлено, що з середини 1950–х до початку 1970–х рр. темпи зростання кількості студентської молоді Донбасу були високими, а у період з 1970–х до першої половини 1980–х рр. контингент студентів у вишах регіону поступово скорочується. Доведено, що скорочення чисельності студентства з 1970–х рр. пов'язане із втратою Донбасом стратегічного значення в економічній системі Радянського Союзу.

Ключові слова: політичний процес у СРСР, кількісні зміни у контингенті студентів, вищі навчальні заклади Донбасу.

У другій половині 1950–х рр. країни заходу починають вступати в нову фазу науково-технічної революції, це сприяло швидким темпам інтенсивного розвитку промисловості та сільського господарства цих держав. Необхідність конкурентоздатності у «холодній війні» штовхає керівництво СРСР на значне підвищення темпів розвитку народного господарства. В даних умовах на перший план виходить завдання кількісного збільшення спеціалістів з вищою освітою. Неefективна планова економіка Радянського Союзу не могла забезпечити пропорційний розвиток усіх галузей народного господарства. У свою чергу геополітичні обставини на міжнародній арені вимагали першочергового вдосконалення воєнно-промислового комплексу. Тому актуальним є дослідження ситуації, що склалась саме на Донбасі – в регіоні, який спеціалізувався на задоволенні, в першу чергу, воєнних потреб.

Проблеми, пов'язані з впливом політичного процесу на кількість студентів, спеціально не вивчалися у науковій літературі, їх розглядали як аспект при дослідженні історії

вищої школи чи студентства та молоді СРСР у цілому. Зокрема, це роботи Л. Я. Рубіної «Советское студенчество» [1], В. В. Бовкуна «Образ жизни советской молодёжи: тенденции, проблемы, перспективы» [2], О. М. Сергійчук «Вища школа України в умовах лібералізації суспільного життя в 1953–1964 рр.» [3]. Деяку інформацію можна знайти у роботах «Вища школа Української РСР (1917–1967)» [4] та «Развитие социально-классовой структуры населения Украинской ССР в 60–80-е годы» [5]. Проілюстрована кількість студентів Донбасу, натомість без ґрунтового аналізу причин збільшення чи зменшення контингенту майбутніх спеціалістів у дисертації О. В. Стяжкіної «Культурные процессы в Донбассе в 1960 – нач. 90-х гг.» [6].

У статті ми ставимо завдання проаналізувати політичний процес у СРСР, як основний чинник змін кількості студентської молоді Донбасу протягом середини 1950-х – середини 1980-х рр.

У 1956 р. на XX з'їзді КПРС та XIX з'їзді КПУ було поставлено завдання на базі переважного розвитку важкої промисловості та безперервного технічного прогресу і підвищення продуктивності праці забезпечити подальше могутнє зростання всіх галузей народного господарства. В директивах та резолюціях цих з'їздів також зазначалось, що необхідно в історично найкоротші строки вирішити основне економічне завдання СРСР – наздогнати та випередити найбільш розвинені капіталістичні країни по виробництву продукції на душу населення [7, с. 562, 565]. Поставлене завдання форсованого розвитку народного господарства вимагало аналогічних темпів і в піднесенні освіти та науки. У зв'язку з цим XIX з'їзд КПУ зобов'язав ЦК, обкоми, міськкоми і райкоми партії забезпечити подальший розвиток народної освіти та науки [7, с. 568]. Все це сприяло значному підвищенню кількості майбутніх спеціалістів Донбасу (див. табл. 1) [11, арк. 6; 12, арк. 8; 13, арк. 15, 94; 14, арк. 23, 24, 27; 6, с. 70; 8, арк. 29].

Отже, після значного збільшення контингенту студентів у 1955–1960 рр. у період з 1960-го р. по 1965-й р. відбувається поступове зростання загальної кількості майбутніх спеціалістів регіону. Цей період характеризується достатньо високими темпами розширення промисловості СРСР за рахунок постійного будівництва нових підприємств. Керівництво будівельними роботами та обслуговування нових промислових об'єктів потребувало систематичного збільшення спеціалістів з вищою освітою.

Підвищенню кількості студентів сприяла також постанова Ради міністрів СРСР від 21 травня 1961 р., згідно з якою вища освіта в СРСР стала надаватись безкоштовно. Правом на вступ до вишу могли скористатись усі громадяни СРСР, що мали закінчену середню освіту [15, с. 290, 291].

На початку 1960-х рр. у зв'язку з економічною кризою зменшується потреба у висококваліфікованих спеціалістах та скорочується фінансування вищої школи. 9 травня 1963 р. вийшла постанова ЦК компартії та

Ради міністрів СРСР, згідно з якою Міністерство вищої та середньої спеціальної освіти СРСР повинно було скоротити загальну кількість спеціалістів, що випускали вищі навчальні заклади [15, с. 332]. Однак, кризові явища, як бачимо з таблиці 1, практично не вплинули на динаміку збільшення загального контингенту студентів Донбасу. Падіння виробництва, в основному, спостерігалось в сільському господарстві та легкій промисловості, а регіон спеціалізувався на підготовці фахівців для пріоритетної важкої індустрії.

Починаючи з 1965 р. завдяки нововведенням О. М. Косигіна (надання деякої самостійності керівникам підприємств, запровадження часткової конкуренції, економічне стимулювання працівників) в народному господарстві СРСР з'являються елементи інтенсивного розвитку, це призводить до певного піднесення економіки країни. Восьма п'ятирічка (1966–1970 рр.) вважається найбільш вдалою впродовж всієї історії СРСР. Підвищені темпи економічного розвитку потребували аналогічного зростання кількості спеціалістів, а деяка інтенсифікація виробництва вимагала збільшення працівників саме з вищою освітою. Тому в період з другої половини 1960-х до початку 1970-х рр. простежуються рекордні темпи зростання контингенту студентів вишів Донбасу (див. таблицю 1).

Чехословацькі події 1968 р., що розгорнулись на тлі економічної реформи, продемонстрували членам ЦК КПРС пряму залежність падіння існуючого режиму від упровадження ринкових відносин. У зв'язку з цим резолюціями ХХІV з'їзду КПРС (1971 р.) лише через політичні причин згортаються реформи О. М. Косигіна. Радянський Союз повертається до суто екстенсивного розвитку з моделлю господарювання, заснованою в добу сталінської модернізації 1930-х рр. У вказаних умовах необхідність у великій кількості працівників з вищою освітою відпадає, набори до навчальних закладів Донбасу знижуються.

Наприкінці 1970-х рр. розширення народного господарства в європейській частині СРСР досягло своєї межі, тому в період з 1975 р. по 1985 р., як бачимо з таблиці 1, відбувається поступове скорочення загальної кількості студентів регіону.

Зважаючи на те, що ХХ з'їзд КПРС та ХІХ з'їзд КПУ (1956 р.) поставив завдання першочергового розвитку саме важкої промисловості, різке збільшення контингенту студентів Донбасу другої половини 1950-х початку 1960-х рр. відбулося, в основному, за рахунок збільшення наборів на технічні спеціальності. Так, якщо в період з 1955 по 1960 рр. кількість студентів Луганського вечірнього філіалу Харківського політехнічного інституту збільшилась на 67,2%, то Луганського сільськогосподарського інституту (далі – ЛСІ) лише на 18,9%, а Луганського державного педагогічного інституту імені Тараса Шевченка (далі – ЛДПІ) навіть зменшилась на 5,9% [16, арк. 1; 17, арк. 17; 18, арк. 12; 19, арк. 73; 20, арк. 22, 22 оберт; 21, арк. 3].

Динаміка зростання кількості студентів Донбасу в 1955–1985 рр.

Таблиця 1

Рік	1955	1960	1965	1970	1975	1980	1985
Донецчина	18125	31668	41045	69470	65800	66525	62391
Луганщина	5797	11672	23962	32697	39501	38487	34700
Всього	23922	43340	65007	102167	105301	105012	97091

У 1960 р. у Донецькому політехнічному інституті (далі – ДПІ) навчалось 7982 осіб, у той час, як в Донецькому державному педагогічному інституті (далі – ДДПІ) лише 2544 студентів [22, арк. 14; 23, арк. 14].

Крім того, скороченню кількості студентів педагогічних навчальних закладів сприяє зменшення з 1958 р. числа народжених в УРСР та, зокрема на Донбасі. Так, якщо в Донецькій області у 1958 р. на 1000 чоловік населення народилося 24,2, в Луганській – 25,6 то в 1960 р. 21,4 та 23,5 особи відповідно [10, с. 28].

В 1955–1960 рр. простежуються достатньо швидкі темпи зростання кількості майбутніх лікарів, однак це нівелювалось нечисленним контингентом медичних інститутів. Наприклад, у приведений період на 75% збільшилась кількість студентів Луганського медичного інституту (далі – ЛМІ), разом з тим в 1960 р. майбутні спеціалісти закладу склали лише 1618 осіб, що набагато менше навіть порівняно з ЛДПІ, в якому в цьому році навчалось 3329 студентів [13, арк. 15; 14, арк. 45].

Екстенсивний індустріальний розвиток сприяв розпорощенню основних промислових потужностей Донбасу по невеликим містам. Заснування великої кількості достатньо потужних підприємств у цих населених пунктах вимагало розширення інфраструктури міст та забезпечення їх обслуговуючим персоналом. У зв'язку з ситуацією, що склалася в період з 1955 по 1960 рр., кардинально (на 81,4%) зростає контингент студентів Донецького інституту радянської торгівлі (далі – ДІРТ). Кількість майбутніх спеціалістів, що здобували в цьому ВНЗ освіту, практично дорівнювала контингенту студентів найбільшого навчального закладу регіону ДПІ (біля 8 тисяч осіб) [24, арк. 3; 25, арк. 17].

У період 1960-1964 рр. численні резолюції, постанови, рішення пленумів та з'їздів КПРС (XXI 1959 р., XXII 1961 р.), КПУ (XX 1959 р., XXI 1960 р., XXII 1961 р.) зобов'язували виконавчі органи влади продовжувати сприяти першочерговому розвитку важкої промисловості в державі [7, с. 577, 605, 612, 614, 652, 703]. У цих умовах темпи збільшення кількості студентів технічних навчальних закладів залишаються найвищим в регіоні. Наприклад, чисельність майбутніх спеціалістів ДПІ зросла на 6160, а Луганського машинобудівного інституту (далі – ЛМБІ) на 2153 особи [22, арк. 14, 26, 107, 109, 117; 27, арк. 30, 39, 46; 17, арк. 17; 28, арк. 12; 29, арк. 60].

У зв'язку з кризою в економіці СРСР початку 1960-х рр. та продовженням зниження народжуваності (в 1965 р. на 1000 мешканців регіону народилося лише 14,6 чоловік) скорочується кількість майбутніх учителів регіону та суттєво знижуються темпи зростання контингенту студентів торговельного інституту. Наприклад, кількість майбутніх спеціалістів ДДПІ зменшилась на 8,6%, а ЛДПІ на 1,9%. З 1960 р. по 1962 р. контингент студентів ДІРТ зріс на 81,4%, а з 1962 р. по 1964 р. лише на 2,4% [10, с. 28; 23, арк. 14; 30, арк. 19; 21, арк. 3; 31, арк. 34; 32, арк. 4; 33, арк. 61].

9 липня 1963 р. Рада міністрів СРСР постановила змінити принцип матеріального забезпечення студентів, завдяки чому різко зменшилась кількість стипендіатів, в основному сільськогосподарських вишів. У ректорати, в тому числі і ЛСІ, почала надходити велика кількість заяв з проханням відрухувати з навчального закладу у зв'язку з відсутністю коштів. Так, контингент студентів цього навчального закладу в період з 1960 р. по 1962 р. зріс на

47,7%, а з 1962 р. по 1965 р. лише на 4,5% [19, арк. 73; 34, арк. 118; 35, арк. 5].

Стрімкий розвиток економіки СРСР в період з 1965 р. по 1970 р. сприяв значному зростанню кількості студентів у всіх вишах Донбасу, незалежно від профілю спеціальності. Однак, у зв'язку з необхідністю виконання постанов ХХІІІ з'їзду КПРС та ХХІІІ з'їзду КПУ 1966 р. в розвитку народного господарства перевагу продовжували надавати важкій індустрії. Вважалось, що це основа технічного переозброєння промисловості, сільського господарства та піднесення обороноздатності країни [7, с. 803]. Так, якщо кількість студентів ДПІ зросла на 8499, то ДІРТ – на 3659 чоловік; ЛМБІ – на 4138, то ЛДПІ – на 2185, а ЛСІ взагалі лише на 431 особу [27, арк. 30, 39, 46; 36, арк. 17, 21, 29; 33, арк. 61; 37, арк. 1 оберг; 29, арк. 60; 38, арк. 1; 31, арк. 34; 39, арк. 3; 35, арк. 5; 40, арк. 14].

Після повернення до суто екстенсивних методів розвитку народного господарства на початку 1970-х рр. відбувається скорочення наборів до технічних навчальних закладів. У той самий час економіка країни переорієнтовується на продаж корисних копалин за кордон. У даних умовах з'являється значний залишок коштів після фінансування ВПК, який починають витратити на підтвердження тези про досягнення соціалістичного ладу в країні. В 1970-х рр. простежується підвищення грошових вливань у легку, харчову промисловість та житлове будівництво. В ситуації, що склалася, пленум ЦК КПУ в 1973 р. ухвалив рішення – звернути увагу на підготовку кадрів для галузей промисловості, що виробляють товари народного споживання, а також для транспортних організацій, сільського господарства, будівництва, сфери побутового обслуговування [7, с. 939].

У період з 1970 р. по 1975 р. скорочується кількість студентів технічних ВНЗ Донбасу, наприклад ДПІ на 23%, Жданівського металургійного інституту на 1,4%, Краматорського індустріального інституту на 5,5%. У той самий час на 37% збільшується контингент майбутніх спеціалістів ЛМБІ, що спеціалізувався на випуску інженерів для транспортної галузі, на 12,4% Макіївського інженерно-будівельного інституту, на 6,2% ДІРТ, на 25,6% ЛСІ, на 13% ЛМІ і на 5,5% Донецького державного медичного інституту імені Горького [36, арк. 17, 21, 29; 38, арк. 1; 41, арк. 29, 32, 35; 37, арк. 1 оберг; 42, арк. 4 оберг; 40, арк. 14; 43, арк. 7а; 44, арк. 4 оберг].

У 1972 р. ЦК КПРС та Рада міністрів СРСР приймають постанову «Про завершення переходу до загальної середньої освіти молоді та подальшого розвитку загальноосвітньої школи», у зв'язку з якою в УРСР інтенсифікується підготовка вчителів. Крім того, з 1972 р. почався позаконкурсний прийом у педінституті молоді з віддалених сільських районів з подальшим поверненням її на роботу в цю місцевість [5, с. 175]. Так, з 1970 р. по 1975 р. кількість студентів Слов'янського педагогічного інституту зросла на 21,5%. У цей період дещо (на 2,5%) скорочується контингент майбутніх учителів у ЛДПІ, однак надалі з 1975 по 1985 р. простежується збільшення наборів до цього ВНЗ (з 1975 р. по 1980 р. на 11,4%, з 1980 р. по 1985 р. на 4,2%) навіть на фоні загального поступового скорочення студентської молоді Донбасу в першій половині 1980-х рр. (див. таблицю 1) [39, арк. 3; 48, арк. 84; 49, арк. 3, 3 оберг; 50, арк. 12].

У період з 1975 по 1980 р. країни Заходу виходять з нафтової кризи, падають обсяги продажу корисних

копалин за кордон, що призводить до суттєвого скорочення залишку коштів після фінансування ВПК. У даних умовах ЦК КПРС згортає політику стимулювання легкої та харчової промисловості та знов надає перевагу важкій індустрії. XXV з'їзд КПРС (1976 р.) поставив завдання вдосконалити структуру промисловості через підвищення в загальному обсязі виробництва продукції галузей, що насамперед визначали технічний прогрес, – машинобудівної, хімічної та нафтової промисловості, електроенергетики [51, с. 27]. Так, з 1975 по 1980 р. практично сталим залишається контингент майбутніх спеціалістів Донбасу (див. таблицю 1), однак зменшується кількість студентів ДДУ на 6,3%, ДІРТ на 6,5%, ЛСІ на 23%, ЛМІ на 3,1% [52, арк. 22; 46, арк. 5; 47, арк. 2, 5; 53, арк. 1, 3, 5; 42, арк. 4 оберт; 54, арк. 1 оберт; 43, арк. 7а; 55, арк. 11; 56, арк. 1 оберт].

До початку 1980-х рр. СРСР досягає межі в можливостях розширення пріоритетної важкої промисловості, особливо в європейській частині держави. ЦК КПРС вирішує йти шляхом збалансування галузей народного господарства та створення нових економічних регіонів. XXVI з'їзд КПРС ставить завдання здійснити динамічний та збалансований розвиток економіки держави за рахунок пропорційного зростання всіх галузей народного господарства. Члени політбюро визначають як основну задачу розробку та впровадження продовольчої програми, розвиток виробництва товарів народного споживання і послуг. Крім того, на з'їзді планувалось створення крупних територіально-виробничих комплексів [57, с. 44, 45].

Рішення XXVI з'їзду КПРС призвели до скорочення фінансування підприємств Донбасу, оскільки фінансові потоки спрямовувались у нові промислові регіони Радянського Союзу. В умовах, що склалися, поступово скорочується контингент студентів технічних навчальних закладів Донбасу, наприклад ЛМБІ на 13,4%, на цьому фоні хоч і несуттєво, однак зростає кількість студентів ДІРТ та ЛМІ (на 0,3% і 2,3% відповідно) [58, арк. 58, 61, 64; 59, арк. 34; 54, арк. 1 оберт; 60, арк. 1 оберт; 56, арк. 1 оберт; 61, арк. 38].

У 1982 р. ЦК КПРС приймає продовольчу програму, за умовами якої розвиток сільського господарства займає першочергове місце, в галузь вкладають великий об'єм коштів [57, с. 320, 322, 323]. УРСР в 1980-х рр. залишається основним виробником продуктів харчування в Радянському Союзі, тому фінансові потоки спрямовують саме в Україну. Зміна орієнтирів в розвитку народного господарства сприяє збільшенню на 34,3% контингенту студентів єдиного на Донбасі сільськогосподарського інституту (ЛСІ) [55, арк. 11; 62, арк. 1, 2].

Таким чином, чітко простежується залежність підготовки фахівців від політичних та економічних процесів у СРСР. З другої половини 1950-х рр. зовнішня загроза штовхає представників ЦК КПРС стимулювати розвиток вищої освіти, що виявилось у зростанні кількості студентів. Середина 1950-х – початок 1970-х рр. характеризуються відновленням та модернізацією виробництва, реформами О. М. Косигіна спрямованих на часткову інтенсифікацію. Відповідними було і високі темпи зростання контингенту студентів. На початку 1970-х рр. радянська економіка переорієнтовується на продаж природного газу та нафти, використання їх у власному виробництві. Це період заснування

нових промислових комплексів у районах видобутку природних копалин. Зазначені чинники призводять до поступового скорочення наборів до вишів Донеччини та Луганщини. Отже, Донбас носив стратегічне значення доки важка промисловість СРСР орієнтувалась на використання кам'яного вугілля, з початку 1970-х рр. почав перетворюватись на другорядний регіон країни. У подальшому цікавим є дослідити вплив цього процесу на формування політичної культури населення Донбасу.

Список використаних джерел

1. Рубина Л. Я. Советское студенчество. Социологический очерк / Л. Я. Рубина. – М.: «Мысль», 1981. – 207 с.
2. Бовкун В. В. Образ жизни советской молодежи: тенденции, проблемы, перспективы / Бовкун Вячеслав Васильевич. – М.: Высшая школа, 1988. – 144 с.
3. Сергійчук О. М. Вища школа України в умовах лібералізації суспільного життя в 1953–1964 рр.: Дис. ... канд. істор. наук. 07.00.01. – Переяслав-Хмельницький, 2002. – 229 с.
4. Вища школа Української РСР (1917–1967 рр.). / Відповідальний редактор В. І. Пітов. – Ч.2. – К.: Видавництво Київського університету, 1968. – 396 с.
5. Развитие социально-классовой структуры населения Украинской ССР в 60–80-е годы / Ответственный редактор А. В. Лихолат. – К.: «Наукова думка», 1988. – 285 с.
6. Стяжкина Е. В. Культурные процессы в Донбассе в 1960 – нач. 90-х гг.: Дисс. ... канд. истор. наук. 07.00.01. – Донецк, 1996. – 207 л.
7. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК / Редакційна колегія: В. І. Юрчук, Ю. Н. Сльченко, Г. К. Крючков, В. М. Мазур, П. К. Мусієнко, Ф. М. Рудич. – В 2-х т. – Т.2. (1941–1976). – К.: Політвидав України, 1977. – 1022 с.
8. Центральний державний архів громадських об'єднань. – Ф.Р.1. – Оп.31, Ч.1. – Спр.689.
9. Центральний державний архів вищих органів влади й управління України – Ф.Р.2605. – Оп.8. – Спр.3495.
10. Народне господарство Української РСР в 1966 році (статистичний щорічник) / Відповідальний за випуск П. С. Булгаков. – К.: «статистика», 1967. – 639 с.
11. Державний архів Донецької області (далі – ДАДО). – Ф.Р.4249. – Оп.1 доп. – Спр.422.
12. Там само. – Спр.719.
13. Державний архів Луганської області (далі – ДАЛО). – Ф.Р.2519. – Оп.10. – Спр.219.
14. Там само. – Спр.330.
15. О коммунистическом воспитании и укреплении связи школы с жизнью. Сборник документов / Сост. М. М. Дейнеко. – М.: «Просвещение», 1964. – 480 с.
16. ДАЛО. – Ф.Р.759. – Оп.2. – Спр.47.
17. Там само. – Ф.Р.759. – Оп.2. – Спр.70.
18. Там само. – Ф.Р.842. – Оп.1. – Спр.202.
19. Там само. – Ф.Р.842. – Оп.1. – Спр.239.
20. Там само. – Ф.Р.416. – Оп.2. – Спр.161.
21. Там само. – Ф.Р.416. – Оп.2. – Спр.260.
22. ДАДО. – Ф.Р.1087. – Оп.2. – Спр.862.
23. Там само. – Ф.Р.3765. – Оп.1. – Спр.390.
24. Там само. – Ф.Р.3001. – Оп.1. – Спр.665.
25. Там само. – Ф.Р.3001. – Оп.2. – Спр.53.
26. Там само. – Ф.Р.1087. – Оп.2. – Спр.944.
27. Там само. – Ф.Р.1087. – Оп.2. – Спр.1041.
28. ДАЛО. – Ф.Р.759. – Оп.2. – Спр.92.
29. Там само. – Ф.Р.759. – Оп.2. – Спр.123.
30. ДАДО. – Ф.Р.3765. – Оп.1. – Спр.440.
31. ДАЛО. – Ф.Р.416. – Оп.2. – Спр.464.
32. ДАДО. – Ф.Р.3001. – Оп.2. – Спр.170.
33. Там само. – Ф.Р.3001. – Оп.2. – Спр.290.
34. ДАЛО. – Ф.Р.842. – Оп.1. – Спр.254.
35. Там само. – Ф.Р.842. – Оп.1. – Спр.281.
36. ДАДО. – Ф.Р.1087. – Оп.2. – Спр.1306.
37. Там само. – Ф.Р.3001. – Оп.2. – Спр.540.
38. ДАЛО. – Ф.Р.759. – Оп.2. – Спр.328.
39. Там само. – Ф.Р.416. – Оп.2. – Спр.769.
40. Там само. – Ф.Р.842. – Оп.1. – Спр.352.

41. Там само. – Ф.Р.759. – Оп.2. – Спр.1024.
 42. ДАДО. – Ф.Р.3001. – Оп.2. – Спр.916.
 43. ДАЛО. – Ф.Р.842. – Оп.2. – Спр.15.
 44. Там само. – Ф.Р.2661. – Оп.2. – Спр.113.
 45. ДАДО. – Ф.Р.6146. – Оп.1. – Спр.520.
 46. Там само. – Ф.Р.6146. – Оп.1. – Спр.2972.
 47. Там само. – Ф.Р.6146. – Оп.1. – Спр.2973.
 48. ДАЛО. – Ф.Р.416. – Оп.2. – Спр.1155.
 49. Там само. – Ф.Р.416. – Оп.2. – Спр.1556.
 50. Там само. – Ф.Р.416. – Оп.2. – Спр.1995.
 51. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях съездов, конференций, пленумов ЦК (1898–1986). – Т.13. – М.: Издательство политической литературы, 1986. – 510 с.
 52. ДАДО. – Ф.Р.1087. – Оп.2. – Спр.2922.
 53. Там само. – Ф.Р.6146. – Оп.1. – Спр.4920.
 54. Там само. – Ф.Р.3001. – Оп.2. – Спр.1319.
 55. ДАЛО. – Ф.Р.842. – Оп.2. – Спр.211.
 56. Там само. – Ф.Р.2661. – Оп.2. – Спр.332.
 57. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях съездов, конференций, пленумов ЦК (1898–1986). – Т.14. – М.: Издательство политической литературы, 1987. – 640 с.
 58. ДАЛО. – Ф.Р.759. – Оп.2. – Спр.1916.
 59. Там само. – Ф.Р.759. – Оп.2. – Спр.3090.
 60. ДАДО. – Ф.Р.3001. – Оп.2. – Спр.1586.
 61. ДАЛО. – Ф.Р.2661. – Оп.2. – Спр.435.
 62. Там само. – Ф.Р.842. – Оп.2. – Спр.490.

References

- Rubina L. Y. Sovetskoe studenchestvo. Sotsiologicheskii ocherk / L. Ya. Rubina. – М.: «Mysl», 1981. – 207 s.
- Bovkun V. V. Obraz zhizni sovetskoy molodezhi: tendentsii, problemy, perspektivy / Bovkun Vyacheslav Vasilevich. – М.: Vysshaya shkola, 1988. – 144 s.
- Serhiychuk O. M. Vyshcha shkola Ukrainy v umovakh liberalizatsiyi suspil'noho zhyttya v 1953–1964 rr.: Dys. ... kand. istor. nauk. 07.00.01. – Pereyaslav–Khmel'nyts'kyi, 2002. – 229 s.
- Vyshcha shkola Ukrainy's'koyi RSR (1917–1967 rr.) / Vidpovidal'nyy redaktor V. I. Pitov. – Ch.2. – К.: Vydavnytstvo Kyiv's'koho universytetu, 1968. – 396 s.
- Razvitie sotsialno-klassovoy strukturyi naseleniya Ukrainy SSR v 60–80-e gody / Otvetstvennyy redaktor A. V. Liholat. – К.: «Naukova dumka», 1988. – 285 s.
- Styazhkina E. V. Kulturnye protsessy v Donbasse v 1960 – nach. 90-h gg.: Diss. ... kand. istor. nauk. 07.00.01. – Donetsk, 1996. – 207 l.
- Komunistychna partiya Ukrainy v rezolyutsiyakh i rishennyakh z'yizdiv, konferentsiy i plenumiv TsK / Redaktsiyna kolehiya: V. I. Yurchuk, Yu. N. Yel'chenko, H. K. Kryuchkov, V. M. Mazur, P. K. Musiyenko, F. M. Rudych. – V 2–kh t. – T.2. (1941–1976). – К.: Polityvdav Ukrainy, 1977. – 1022 s.
- Tsentrал'nyy derzhavnyy arkhiv hromads'kykh ob'yednan'. – F.R.1. – Op.31. Ch.I. – Spr.689.
- Tsentrал'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchykh orhaniv vlady y upravlinnya Ukrainy – F.R.2605. – Op.8. – Spr.3495.
- Narodne hospodarstvo Ukrainy's'koyi RSR v 1966 rotsi (statystychnyy shchorichnyk) / Vidpovidal'nyy za vypusk P. S. Bulhakov. – К.: «statystyka», 1967. – 639 s.
- Derzhavnyy arkhiv Donets'koyi oblasti (dali – DADO). – F.R.4249. – Op.1 dop. – Spr.422.
- Tam samo. – Spr.719.
- Derzhavnyy arkhiv Luhans'koyi oblasti (dali – DALO). – F.R.2519. – Op.10. – Spr.219.
- Tam samo. – Spr.330.
- O kommunisticheskom vospitanii i ukreplenii svyazi shkoloyi s zhiznyu. Sbornik dokumentov / Sost. M. M. Deyneko. – М.: «Prosveshchenie», 1964. – 480 s.
- DALO. – F.R.759. – Op.2. – Spr.47.
- Tam samo. – F.R.759. – Op.2. – Spr.70.
- Tam samo. – F.R.842. – Op.1. – Spr.202.
- Tam samo. – F.R.842. – Op.1. – Spr.239.
- Tam samo. – F.R.416. – Op.2. – Spr.161.
- Tam samo. – F.R.416. – Op.2. – Spr.260.
- DADO. – F.R.1087. – Op.2. – Spr.862.
- Tam samo. – F.R.3765. – Op.1. – Spr.390.
- Tam samo. – F.R.3001. – Op.1. – Spr.665.
- Tam samo. – F.R.3001. – Op.2. – Spr.53.
- Tam samo. – F.R.1087. – Op.2. – Spr.944.
- Tam samo. – F.R.1087. – Op.2. – Spr.1041.
- DALO. – F.R.759. – Op.2. – Spr.92.
- Tam samo. – F.R.759. – Op.2. – Spr.123.
- DADO. – F.R.3765. – Op.1. – Spr.440.
- DALO. – F.R.416. – Op.2. – Spr.464.
- DADO. – F.R.3001. – Op.2. – Spr.170.
- Tam samo. – F.R.3001. – Op.2. – Spr.290.
- DALO. – F.R.842. – Op.1. – Spr.254.
- Tam samo. – F.R.842. – Op.1. – Spr.281.
- DADO. – F.R.1087. – Op.2. – Spr.1306.
- Tam samo. – F.R.3001. – Op.2. – Spr.540.
- DALO. – F.R.759. – Op.2. – Spr.328.
- Tam samo. – F.R.416. – Op.2. – Spr.769.
- Tam samo. – F.R.842. – Op.1. – Spr.352.
- Tam samo. – F.R.759. – Op.2. – Spr.1024.
- DADO. – F.R.3001. – Op.2. – Spr.916.
- DALO. – F.R.842. – Op.2. – Spr.15.
- Tam samo. – F.R.2661. – Op.2. – Spr.113.
- DADO. – F.R.6146. – Op.1. – Spr.520.
- Tam samo. – F.R.6146. – Op.1. – Spr.2972.
- Tam samo. – F.R.6146. – Op.1. – Spr.2973.
- DALO. – F.R.416. – Op.2. – Spr.1155.
- Tam samo. – F.R.416. – Op.2. – Spr.1556.
- Tam samo. – F.R.416. – Op.2. – Spr.1995.
- Kommunisticheskaya partiya Sovetskogo Soyuzu v rezolyutsiyah s'ezdov, konferentsiy, plenumov TsK (1898–1986). – Т.13. – М.: Izdatelstvo politicheskoy literatury, 1986. – 510 s.
- DADO. – F.R.1087. – Op.2. – Spr.2922.
- Tam samo. – F.R.6146. – Op.1. – Spr.4920.
- Tam samo. – F.R.3001. – Op.2. – Spr.1319.
- DALO. – F.R.842. – Op.2. – Spr.211.
- Tam samo. – F.R.2661. – Op.2. – Spr.332.
- Kommunisticheskaya partiya Sovetskogo Soyuzu v rezolyutsiyah s'ezdov, konferentsiy, plenumov TsK (1898–1986). – Т.14. – М.: Izdatelstvo politicheskoy literatury, 1987. – 640 s.
- DALO. – F.R.759. – Op.2. – Spr.1916.
- Tam samo. – F.R.759. – Op.2. – Spr.3090.
- DADO. – F.R.3001. – Op.2. – Spr.1586.
- DALO. – F.R.2661. – Op.2. – Spr.435.
- Tam samo. – F.R.842. – Op.2. – Spr.490.

Bader A. V., the Candidate of Historical Science, Docent of the Political Science and Science of Law Department GI «Luhansk Taras Shevchenko National University» (Ukraine, Luhansk), bader@meta.ua

The impact of the political process in the quantitative composition of Donbass student youth (mid-1950s – mid 1980s)

Foreign and internal political processes in the USSR, which affects the number of students in high educational institutions of Donbass, is studied. It was established that priority was given to technical education, and sets completely dependent on the political and economic situation in the country. It was revealed that since the mid-1950s to the beginning of the 1970s the growth rate of the number of student youth of Donbass were high, and in the period from 1970 to the first half of the 1980s number of students in higher education institutions in the region is gradually reduced. It is proved that the reduction in the number of students from the 1970s due to the loss of Donbass strategic importance in the economic system of the Soviet Union.

Keywords: the political process in the USSR, quantitative changes in the number of students, high educational institutions of Donbass.

Бадер А. В., кандидат исторических наук, доцент кафедры политологии и правоведения, ГУ «Луганский национальный университет имени Тараса Шевченко» (Украина, Луганск), bader@meta.ua

Влияние политического процесса на количественный состав студенческой молодежи Донбасса (середина 1950-х – середина 1980-х гг.)

Исследовано внешнеполитический и внутривнутриполитический процесс в СССР, который влиял на количество студентов в высших учебных заведениях Донбасса. Установлено, что приоритет предоставлялся техническому образованию, а наборы полностью зависели от политической и экономической ситуации в стране. Выявлено, что с середины 1950-х до начала 1970-х гг. темпы роста количества студенческой молодежи Донбасса были высокими, а в период с 1970-х до первой половины 1980-х гг. контингент студентов в ВУЗах региона постепенно сокращается. Доказано, что сокращение численности студенчества с 1970-х гг. связано с утратой Донбассом стратегического значения в экономической системе Советского Союза.

Ключевые слова: политический процесс в СССР, количественные изменения в контингенте студентов, высшие учебные заведения Донбасса.

* * *

УДК 32.1

Бірюков Д. С.,
кандидат технічних наук, головний консультант
відділу енергетичної та техногенної безпеки,
Національний інститут стратегічних досліджень
(Україна, Київ), dmytro.biriukov@niss.gov.ua

Леценко О. Я.,
заступник директора Департаменту організації заходів
цивільного захисту, Державна служба України з
надзвичайних ситуацій (Україна, Київ),
dmytro.biriukov@niss.gov.ua

ПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ ПРИЙНЯТТЯ РІШЕНЬ У СФЕРІ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ В УКРАЇНІ

Аналізуються політичні рішення, що приймалися в Україні в сфері цивільного захисту за роки незалежності. Виокремлені рішення з реформування системи цивільного захисту, оголошення надзвичайної ситуації та надзвичайного стану, подолання соціально-економічних наслідків надзвичайних ситуацій.

Ключові слова: національна безпека, прийняття рішень, цивільний захист, надзвичайні ситуації.

Розвиток теорії прийняття рішень як прикладного міждисциплінарного напрямку наукових досліджень знайшов своє відображення в ХХ столітті чи не в кожній галузі гуманітарних наук. Не винятком є галузь політичних наук, в якій відповідні дослідження в якості предмета мали особливий різновид рішень – «політичні» рішення. Серед найбільш вагомих політологічних досліджень в цьому напрямі слід назвати роботи Ч. Ліндблома «Процес прийняття політичних рішень», Г. Саймона «Адміністративна поведінка: дослідження процесів прийняття рішень в адміністративних організаціях», І. Дрора «Перевіряючи прийняття політичних рішень» та М. Хілла «Політичний процес в сучасній державі». В них проведений як аналіз процесу прийняття політичних рішень, так і політико-правовий та політологічний аналіз політичних систем, інститутів та їх взаємодії в процесі прийняття рішень. Можна виокремити й роботи, присвячені політичним рішенням в сфері національної безпеки, проте більшість з них розглядають зовнішньополітичні та воєнно-політичні рішення [1].

Слід сказати, що не зважаючи на теоретичну розробленість та численні праці, що присвячені питанням прийняття політичних рішень, однозначного тлумачення чи критерію віднесення управлінських рішень до категорії «політичних» немає. Досить точним, на нашу думку, є визначення, яке наводять В. Абизов та В. Кремень [2]: «Політичне рішення – це акт, здійснюваний суб'єктами політичного процесу (політичними лідерами, керівними органами), в якому на основі аналізу інформації, існуючих інтересів, потреб, можливостей їх задоволення формулюються завдання, обов'язкові для членів даної соціальної спільності».

Вітчизняні науковці, досліджуючи проблематику прийняття політичних рішень, зосереджувалися на таких аспектах: Б. Кухта аналізував ситуацію ухвалення політичного рішення та процес його імплементації [3], В. Бакуменко вивчав формування політичних рішень [4], В. Тертичка досліджував реалізацію державних рішень в Україні [5], М. Головатий аналізував вплив психологічного чинника на процес розробки та ухвалення політичного рішення [6].

Виділення невирішених раніше частин проблеми. Особливий інтерес становлять прикладні дослідження щодо прийняття політичних рішень в окремих сферах

національної безпеки. Зокрема, якщо говорити про цивільний захист, його еволюцію, то серед гуманітарних досліджень превалюють роботи з правового та організаційного аспектів [7]. Водночас політичні аспекти прийняття рішень в цій сфері національної безпеки залишаються слабо висвітленими вітчизняними науковцями.

Нині цивільний захист визначений як одна з функцій Української держави в сфері національної безпеки, що полягає у забезпеченні захисту населення, територій, навколишнього природного середовища та майна від надзвичайних ситуацій природного та техногенного характеру. Цивільний захист охоплює широкий спектр проблем, пов'язаних із попередженням, реагуванням та подоланням наслідків надзвичайних ситуацій, а також захисту населення держави від наслідків ведення воєнних дій.

В цій роботі ми виокремлюємо такі групи політичних рішень, що приймалися в Україні в сфері цивільного захисту:

- рішення щодо реформування системи цивільного захисту;
- рішення щодо оголошення режиму функціонування «надзвичайна ситуація», правового режиму надзвичайного або воєнного стану, та зони надзвичайної екологічної ситуації;
- рішення щодо подолання соціально-економічних наслідків надзвичайних ситуацій.

Метою даної статті є дослідження політичних рішень, що приймалися в Україні в сфері цивільного захисту, встановлення їхнього впливу на стан забезпечення національної безпеки країни, а також розвиток системи цивільного захисту.

Проаналізуємо першу групу рішень – щодо реформування системи цивільного захисту в Україні. Із становленням та розвитком цивільного захисту в Україні пов'язана низка рішень, які мали стратегічний характер для розвитку даної складової забезпечення національної безпеки. Ці ж рішення умовно розбивають еволюцію системи цивільного захисту в Україні на етапи. На першому етапі, що охопив ціле десятиліття після здобуття Україною незалежності, відбулося нормативно-правове та інституційне становлення державної системи в цій сфері. У жовтні 1996 року було утворено Міністерство України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи (МНС), в склад якого увійшли військові частини та територіальні штаби цивільної оборони, перетворені на обласні (міські) управління з надзвичайних ситуацій і захисту населення. Пізніше ще низка воєнізованих і спеціалізованих аварійно-рятувальних формувань інших міністерств та відомств були реорганізовані та передані до МНС. Утворення окремого міністерства несе не лише організаційне перетворення структури органів виконавчої влади, але й створює портфель міністра – «політичну» посаду, очільника органу, який формує та реалізує державну політику в відповідній сфері. Враховуючи значну соціальну функцію, яку виконує зазначене відомство, діяльність його керівників отримувала позитивний політичний імідж, що слугувало прогресу у їх подальшій політичній кар'єрі. В різні періоди профільними міністрами ставали такі українські політичні діячі як Валерій Кальченко, Василь Дурдинець, Віктор Балоба, Нестор Шуфрич, Давід Жванія.

За період 2004–2007 рр. відбулася демілітаризація системи цивільної оборони, що означала реорганізацію військ цивільної оборони і Державного департаменту пожежної безпеки в єдину невійськову структуру – Оперативно-рятувальну службу цивільного захисту, яка стала основним оперативно-силовим елементом нової загальнодержавної системи цивільного захисту. Як відмічають А. Шевцов та О. Іжак реформи, здійсненні на другому етапі, були значною мірою зумовлені намірами «привести систему цивільного захисту в Україні до європейських норм» [7]. В свою чергу така реорганізація сил реагування на надзвичайні ситуації та їхня переорієнтація на «м'які» загрози, що можуть виникати в умовах мирного часу, відповідає загальносвітовій тенденції до реформування організаційних структур в сфері національної безпеки [8].

Третій етап реформування системи цивільного захисту в Україні розпочався у 2008 році і тривав до початку 2014 р. Етап перетворень формально був ініційований ухваленням рішення Ради національної безпеки і оборони України «Про стан функціонування єдиної державної системи запобігання та реагування на надзвичайні ситуації техногенного та природного характеру» від 16 травня 2008 року. Саме по собі це рішення є прикладом політичного рішення у вигляді ухвалення нормативного документу. Потрібно також сказати, що шлях до ухвалення рішень РНБОУ передбачає ґрунтовне вивчення проблеми та її обговорення, що в теорії має стати основою для вирішення складних міжвідомчих проблем та колективного схвалення їх вирішення.

«Оптимізація» структури центральних органів виконавчої влади ініційована президентом Віктором Януковичем в грудні 2012 року серйозно вплинула й на роботу МНС, спричинивши четвертий етап реформування системи. З січня 2014 року міністерство було переформатовано у Державну службу України з надзвичайних ситуацій (за координацією Міністерства оборони до травня 2014 року, пізніше – МВС), що призвело до роздвоєння функцій з формування та реалізації державної політики між міністерством–координатором та службою. Важко точно оцінити, чи мало таке організаційне рішення політичне підґрунтя, проте напевно воно стало однією з причин затримки реалізації низки нормативних нововведень (зокрема вимог Кодексу цивільного захисту).

Воєнно-політичний конфлікт на сході України актуалізував питання захисту цивільного населення держави від наслідків ведення воєнних дій. Це спонукало керівництво держави до прийняття ряду політичних рішень щодо забезпечення національної безпеки, у тому числі стосовно удосконалення управління у сфері цивільного захисту. Так, змінами до Закону України «Про основи національної безпеки України», які набули чинності у травні 2015 року, до пріоритетів національних інтересів України віднесено «забезпечення екологічного та техногенно безпечних умов життєдіяльності громадян і суспільства...», а цивільний захист визначено як окрему сферу національної безпеки держави.

Результати комплексного огляду сектору безпеки і оборони України, ініційованого указом Президента України від 13 травня 2014 р. №468, знайшли відображення у політичних документах стратегічного рівня, зміст яких безпосередньо стосуються сфери цивільного захисту. Так, відповідно до нової Воєнної доктрини України

органи управління та сили цивільного захисту остаточно визнано складовою сектора безпеки і оборони держави, а з-поміж шляхів формування національних оборонних спроможностей визначено удосконалення єдиної державної системи цивільного захисту, приведення її у відповідність із стандартами ЄС та забезпечення ефективного функціонування, а також оснащення сил цивільного захисту сучасними видами техніки, засобами та спорядженням.

Таким чином, протягом усіх років існування незалежної держави в Україні приймалися політичні рішення та здійснювались інституційні перетворення спрямовані на створення та удосконалення системи цивільного захисту. Зазначені перетворення у цілому мали прогресивний характер, але зазнавали суб'єктивного впливу змін політичної ситуації в країні.

Розглянемо другу групу політичних рішень, що пов'язані із введенням правових режимів надзвичайного стану, зони надзвичайної екологічної ситуації, оголошенням надзвичайної ситуації. Як відмічає Ю. П. Битяк, надзвичайні режими «суттєво змінюють правовий статус суб'єктів цієї території, у деяких випадках – систему органів виконавчої влади й органів місцевого самоврядування, встановлюють заходи, які застосовуються для врегулювання ситуації» [9]. Надзвичайний стан може бути введений у разі виникнення особливо тяжких надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру (стихійного лиха, катастрофи, особливо великих пожеж, застосування засобів масового ураження, пандемії, панзоотії тощо). Режим надзвичайного стану вводиться в дію в країні або в окремих її місцевостях указом Президента України за пропозицією Кабінету Міністрів України із затвердженням Верховною Радою України. Таким чином Голова держави розділяє відповідальність за таке рішення з народними обранцями, а Уряд має надати обґрунтування такого рішення. Також треба зазначити, що режим надзвичайного стану надає правові основи для обмеження свободи пересування, посилення заходів охорони громадського порядку, заборони проведення масових заходів та страйків. Крім того, в режимі надзвичайного стану при виникненні особливо тяжких надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру можуть здійснюватись: евакуація населення, встановлення карантину та проведення санітарних і протиепідемічних заходів, мобілізація та використання ресурсів підприємств (незалежно від форми власності) [10].

В Україні режим надзвичайного стану оголошувався одного разу – в грудні 2005 року у зв'язку з виявленням пташиного грипу на території АР Крим. Проте він діяв на обмеженій території (п'яти сіл та одного селища в трьох районах АР Крим) та був скасований в тому ж місяці. Наприкінці липня 2008 року РНБОУ на екстремому засіданні підтримала пропозицію президента Віктора Ющенка щодо введення в постраждалих від повені західних областях України режиму надзвичайного стану. Розмір лиха був справді великий: із затоплених шести областей були евакуйовані близько 15 тис. осіб, затопленими виявились 41 тис. житлових будинків та 34 тис. га сільгоспугідь, розмито 680 км автодоріг, пошкоджено 360 автомобільних і 561 пішохідний міст. Наводимо ці дані, щоб показати на яку кількість наших співвітчизників (безпосередньо та опосередковано через економічні чинники) вплинула ця подія. Водночас уряд підготував пакет змін до

держбюджету, зокрема, мотивуючи їх внесення тим, що в них враховано фінансування заходів з ліквідації наслідків катастрофічної повені. Проте остаточним рішенням Верховної Ради України постраждали від катастрофічного повені території західних областей України було оголошено зоною надзвичайної екологічної ситуації.

Інший правовий режим – зони надзвичайної екологічної ситуації може тимчасово запроваджуватись в окремих місцевостях у разі виникнення надзвичайних екологічних ситуацій. Так само як і в попередньому випадку, відповідальність за рішення розподіляється між Президентом України, виконавчою та законодавчою владою.

Керівництвом держави неодноразово приймалися рішення стосовно запровадження на окремих територіях правового режиму зони надзвичайної екологічної ситуації. Так, зоною надзвичайної екологічної ситуації були оголошені: території у межах п'яти населених пунктів Первомайського району Миколаївської обл. (серпень 2000 р.); окремі райони та міста Вінницької, Кіровоградської, Миколаївської, Одеської, Хмельницької та Черкаської областей (грудень 2000 р.); окремі райони Закарпатської обл. (березень 2001 р.); окремі території Вінницької, Івано–Франківської, Закарпатської, Львівської, Тернопільської та Чернівецької областей (липень 2008 р.); території м. Калуш та сіл Кропивник і Сівка–Калуська Калуського району Івано–Франківської обл. (лютий 2010 р.). Слід відмітити, що до виконання невідкладних аварійно–рятувальних і відновлювальних робіт у такій зоні можуть за потреби залучати в установленому законом порядку на добровільній основі працездатне населення, транспортні засоби громадян за умови обов'язкового забезпечення безпеки праці, а в разі необхідності за рішенням Президента України до виконання таких робіт можуть залучати військові частини Збройних Сил України та інших військових формувань.

Стосовно оголошення надзвичайної ситуації потрібно зауважити, що це пов'язано із функціонуванням єдиної державної системи цивільного захисту. Право запровадження зазначеного режиму законодавство надає виключно керівникам виконавчої гілки влади, що накладає на них певну відповідальність за своєчасність, обґрунтованість та повноту таких рішень. Зважаючи на численні випадки виникнення надзвичайних ситуацій в Україні (з початку ведення обліку в 1997 р. їх виникло 6012, зокрема державного рівня – 110, а регіонального – 419), рішення стосовно запровадження цього режиму приймалися неодноразово. Останній раз – у січні 2015 р., коли на території Донецької та Луганської областей був введений режим надзвичайної ситуації, а в інших регіонах України уряд увів режим підвищеної готовності для єдиної державної системи цивільного захисту.

Остання група політичних рішень в сфері цивільного захисту, яку ми виокремили – рішення щодо подолання соціально–економічних наслідків надзвичайних ситуацій. Відповідно до законодавства прийняття зазначених рішень є повноваженнями виконавчої гілки влади, але враховуючи їх значну соціальну направленість вони були та є предметом уваги вищого політичного керівництва держави. Так, Президентом України приймалися ряд указів щодо ліквідації наслідків резонансних надзвичайних ситуацій, зокрема: у м. Євпаторія (грудень 2008 р.) та м. Дніпропетровськ (жовтень 2007 р.) після вибухів побутового газу; в окремих місцевостях Вінницької, Закарпатської, Івано–Франківської, Львівської,

Тернопільської та Чернівецької областей (серпень 2008 р.), що постраждали від катастрофічної повені. Останній випадок пов'язаний із запровадженням правового режиму зони надзвичайної екологічної ситуації, що передбачає реалізацію заходів щодо відвернення загрози життю та здоров'ю громадян, усунення негативних наслідків для навколишнього середовища, відновлення функціонування об'єктів економіки.

Слід відмітити те, що важливою частиною роботи МНС з моменту його утворення було “подолання наслідків Чорнобильської аварії”, функції фактично успадковані від міністерства–попередника. Без сумніву, соціально–економічні наслідки катастрофи на ЧАЕС стали випробуванням для незалежної України, а їхнє подолання – задача, що виходила за межі можливостей одного міністерства. Керівництво України протягом двох перших декад незалежності ніби уникало об'єктивної оцінки соціально–економічних наслідків катастрофи, і як результат вже станом на 2010 рік соціально–економічний тягар став невід'ємним для держави [11]. Тому невідповідно наприкінці грудня 2014 р. Верховна Рада ухвалила Закон від 28.12.2014 №76–VIII, яким скасовано широке коло пільг і виплат окремим категоріям осіб, зокрема «чорнобильців», змінено порядок їх здійснення та переглянуто рівень соціальних гарантій. Прийняття такого закону пояснювалося «необхідністю реалізації заходів щодо економного та раціонального використання державних коштів та приведення до фінансових можливостей дії положень окремих законів України...» (з пояснювальної записки до законопроекту).

Висновок і перспективи подальших досліджень. Досліджуючи прийняті політичні рішення в сфері цивільного захисту в Україні за роки незалежності ми згрупували ці рішення в три групи. До першої віднесли рішення із реформування системи цивільного захисту в Україні, етапи якого були пов'язані із прийнятими політичним керівництвом країни рішеннями. Можна сказати, що реформування системи цивільного захисту, а точніше її створення з радянської системи цивільної оборони, відповідало загальним тенденціям до переоцінювання загроз національній безпеці, визначення «м'яких» загроз більш пріоритетними. Рішення другої групи, пов'язані із оголошенням надзвичайної ситуації, введенням режиму надзвичайного стану, інших правових режимів, також мали місце в сучасній історії Української держави. Їх аналіз показує тісний взаємозв'язок соціально–економічного життя населення та економіки країни із політичними процесами. Остання група політичних рішень, що ми виокремили в сфері цивільного захисту – рішення, пов'язані з соціально–економічними наслідками надзвичайних ситуацій. Тут, на нашу думку, найбільшої уваги заслуговують рішення з подолання наслідків Чорнобильської катастрофи. Потенційно другою категорією таких рішень може стати – рішення з подолання наслідків діянь терористів в Східних регіонах України.

Список використаних джерел

1. Стоун Д. Парадокс політики. Мистецтво вироблення політичних рішень: пер. з англ. – К.: Вид. дім «Альтернативи», 2001. – 304 с.
2. Політичне рішення: механізм прийняття / Абізов В. С., Кремень В. Г. – К.: НІСД, 1995. – (Серія «Наукові доповіді» Вип.40). – 63 с.
3. Кухта Б. Політична влада та її рішення. – Л.: ЦИД, 2006. – 237 с.

4. Бакуменко В. Д. Формування державно-управлінських рішень: проблеми теорії, методології, практики. – К.: Вид-во УАДУ, 2000. – 328 с.
5. Тертичка В. В. Державна політика: аналіз та здійснення в Україні. – К.: Вид-во «Основи», 2002. – 750 с.
6. Головатий М. Ф. Політична психологія: Підруч. для студ. вищ. навч. закл. – К.: МАУП, 2006. – 400 с.
7. Шевцов А., Ізак О. Реформування системи цивільного захисту населення відповідно до завдань європейської та євроатлантичної інтеграції: аналітична записка [Електронний ресурс]. – НISD, 2009. – Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/Monitor/mart2009/3.htm>
8. Бірюков Д. С. Особливості дослідження «м'яких» загроз національній безпеці сучасної України // «Гілея: науковий вісник»: Зб. наук. праць. – К., 2013. – Вип. 79 (№12). – С. 263–266.
9. Адміністративне право України / Ю. П. Битяк (кер. авт. кол.), В. М. Гарашук, В. В. Богуцький та ін.; за заг. ред. Ю. П. Битяка, В. М. Гарашука, В. В. Зуй. – Х.: Право, 2010. – 624 с.
10. Протасенко К. Огляд нормативно-правової бази режиму надзвичайного стану в Україні // Вісник НАДУ. – 2009. – Вип. 1. – С. 107–114.
11. Соціально-економічний розвиток територій, що постраждали внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС: проблеми та шляхи їх подолання: зб. «круглого столу» / за заг. ред. О. В. Литвиненка. – К.: НISD, 2011. – 72 с.

References

1. Stoun D. Paradoks polityky. Mystectvo vyrobennja politychnyh rishen': per. z angl. – K.: Vyd. dim «Alt'ernatyvy», 2001. – 304 s.
2. Politychne rishennja: mehanizm pryjnattja / Abyzov V. S., Kremen' V. G. – K.: NISD, 1995. – (Serija «Naukovi dopovidi» Vyp.40). – 63 s.
3. Kuhta B. Politychna vlada ta i'i' rishennja. – L.: CYD, 2006. – 237 s.
4. Bakumenko V. D. Formuvannja derzhavno-upravlins'kyh rishen': problemy teorii', metodologii', praktky. – K.: Vyd-vo UADU, 2000. – 328 s.
5. Tertychka V. V. Derzhavna polityka: analiz ta zdzišnennja v Ukraї'ni. – K.: Vyd-vo «Osnovy», 2002. – 750 s.
6. Golovatyj M. F. Politychna psyhologija: Pidrucl. dlja stud. vyssh. navch. zakl. – K.: MAUP, 2006. – 400 s.
7. Shevcov A., Izhak O. Reformuvannja systemy cyvil'nogo zahystu naselennja vidpovidno do zavdan' jevropejs'koi' ta jevroatlantychnoi' integracii': analitychna zapyska [Elektronnyj resurs]. – NISD, 2009. – Rezhym dostupu: <http://old.niss.gov.ua/Monitor/mart2009/3.htm>
8. Birjukov D. S. Osoblyvosti doslidzhennja «m'jakyh» zagroz nacional'nij bezpeci suchasnoi' Ukraї'ny // «Gileja: naukovyj visnyk»: Zb. nauk. prac'. – K., 2013. – Vyp. 79 (№12). – S. 263–266.
9. Administratyvne pravo Ukraї'ny / Ju. P. Bytjak (ker. avt. kol.), V. M. Garashhuk, V. V. Boguc'kyj ta in.; za zag. red. Ju. P. Bytjaka, V. M. Garashhuka, V. V. Zuj. – H.: Pravo, 2010. – 624 s.
10. Protasenko K. Ogljad normatyvno-pravovoi' bazy rezhymu nadzvyčajnogo stanu v Ukraї'ni // Visnyk NADU. – 2009. – Vyp. 1. – S. 107–114.
11. Social'no-ekonomichnyj rozvytok terytorij, shho postrazhdaly vnaslidok avarij' na Chornobyl's'kij AES: problemy ta shljahy i'h podolannja: zb. «kruglogo stolu» / za zag. red. O. V. Lytvynenka. – K.: NISD, 2011. – 72 s.

Biriukov D. S., *cand. tech. sciences, chief consultant of Energy and Technological Security department, National Institute for Strategic Studies (Ukraine, Kyiv), dmytro.biriukov@niss.gov.ua*

Leshchenko O. Y., *deputy director at Organization of Civilian Defense department, State Emergency Service of Ukraine (Ukraine, Kyiv), dmytro.biriukov@niss.gov.ua*

Political aspects of decision-making in the field of civil protection in Ukraine

In this paper we analyze the political decisions made in independent Ukraine in the field of civil protection. The three main groups of political decisions were considered and analyzed. We identified political decisions that were made to reform the system of civil protection in Ukraine, decisions on adoption of the legislative acts to establish emergency state, zone of environmental disaster and emergency situation mode of civil protection system, and also decisions related with socio-economic consequences of emergencies.

Keywords: national security, decision-making, civil defense, emergencies.

Бірюков Д. С., *кандидат технических наук, главный консультант отдела энергетической и техногенной безопасности,*

Национальный институт стратегических исследований (Украина, Киев), dmytro.biriukov@niss.gov.ua

Леценко А. Я., *заместитель директора Департамента организации мероприятий гражданской защиты, Государственная служба Украины по чрезвычайным ситуациям (Украина, Киев), dmytro.biriukov@niss.gov.ua*

Политические аспекты принятия решений в сфере гражданской защиты в Украине

Анализируются политические решения, которые принимались в Украине в сфере гражданской защиты за годы независимости. Выделены решения по реформированию системы гражданской защиты, объявлению чрезвычайной ситуации и чрезвычайного положения, преодолению социально-экономических последствий чрезвычайных ситуаций.

Ключевые слова: национальная безопасность, принятие решений, гражданская защита, чрезвычайные ситуации.

* * *

УДК 324(477)

Боярська О. А.,
кандидат політичних наук, доцент кафедри
політології, Дніпропетровський національний
університет (Україна, Дніпропетровськ),
helenbojarskaya@gmail.com

ПЕРСПЕКТИВИ ВИКОРИСТАННЯ ПРОПОРЦІЙНОЇ ВИБОРЧОЇ СИСТЕМИ НА МІСЦЕВИХ ВИБОРАХ В УКРАЇНІ

Проаналізовані основні особливості проведення місцевих виборів 2015 р. Здійснений порівняльний аналіз переваг та недоліків запропонованого формату пропорційної виборчої системи. Проблема необхідності зміни виборчої системи на усіх рівнях виборів органів влади в Україні була зафіксована наприкінці листопада 2014 р. фракціями парламентської більшості в Коаліційній угоді й знайшла своє відображення у прийнятому у липні 2015 р. Законі України «Про місцеві вибори». Пропорційну виборчу систему було запроваджено в державно-правову практику з появою політичних партій. У її основі лежить принцип пропорційного представництва політичних об'єднань у представницьких органах влади – політична партія отримує кількість мандатів, яка є пропорційною кількості набраних нею голосів виборців. Підводячи підсумки аналізу основних положень Закону України «Про місцеві вибори» та оцінюючи перспективи проведення на його базі виборчої кампанії щодо виборів органів місцевого самоврядування, треба підкреслити що очевидним є те, що дана модель не є ідеальною, але в сучасних українських реаліях вона є найбільш прийнятною для нашого суспільства, цю правду її існуючий формат потрібно корегувати.

Ключові слова: вибори, виборча система, місцеве самоврядування, державне управління, партійні списки.

Виборчий процес є тим важливим механізмом, який висвітлює рівень демократичності у державі. Зі становленням України як суверенної, незалежної держави, інтерес до виборів та до виборчого процесу у цілому почав стрімко зростати. Сьогодні вибори стають важливою темою політологічного аналізу в контексті досліджень політичної системи в цілому. Крім того, вибори стають, на жаль, одним із основних чинників поляризації суспільства. Отож, проблема вироблення прозорого виборчого механізму є актуальною для нашої держави, яка обрала шлях модернізації та реформування усіх сфер життя.

Дана тема є актуальною ще й тому, що в Україні часто піднімаються питання досконалості існуючої системи виборів до органів місцевого самоврядування, про доцільність її змін, які змогли б в подальшому забезпечити чесні і прозорі вибори на цьому рівні. Проблема необхідності зміни виборчої системи на усіх рівнях виборів органів влади в Україні була зафіксована наприкінці листопада 2014 р. фракціями парламентської більшості в Коаліційній угоді й знайшла своє відображення у прийнятому у липні 2015 р. Законі України «Про місцеві вибори» [1].

Мета статті полягає в тому, щоб дослідити позитивні та негативні сторони запропонованого згідно

Закону України «Про місцеві вибори» від 14.07.2015 року №595–VIII формату проведення виборчої кампанії.

Проблема впливу певного типу виборчої системи на політичні процеси і структурування парламенту є предметом численних наукових досліджень. Зокрема, політологи М. Дюверже, Дж. Сарторі, К. Оффе, Т. Кіс, К. Давіши, О. Мелешкіна сформулювали закономірності взаємозалежності типу виборчої системи та політичних процесів. Вони зазначають, що нестабільна політична система країни є найбільш чутливою до типу виборчої системи порівняно зі сталими системами [2].

На думку вищезгаданих дослідників поширене твердження про те, що пропорційна система призводить до появи великої кількості дрібних політичних партій, до неможливості ефективної діяльності парламенту через неможливість сформувати більшість, а за умов парламентської республіки – до нестабільного уряду не відповідає дійсності [3, с. 371; 4, с. 233, 240–241]. Детермінованість багатопартійності пропорційною виборчою системою була визначена М. Дюверже як закон [5]. З іншого боку, Дж. Сарторі вважає, що пропорційне представництво є «найкориснішим і необхідним засобом для прогресивної інтеграції антисистемних, зовнішньостворених партій у ліберал–демократичну структуру» [6, с. 58]. Саме ця система має специфічну особливість: об'єктивно сприяє об'єднанню дрібних політичних партій між собою або з уже ustalеними потужними політичними структурами [7, с. 6]. У цілому, партійні списки створюють у демократичних країнах сприятливі умови для функціонування багатопартійного коаліційного уряду [8, с. 99].

Дослідженню різних аспектів розвитку та функціонування виборчих систем присвячено значну кількість праць, зокрема О. Абрамової, М. Агафонкіна, Н. Базанова, В. Бебика, В. Королька, Л. Кочубей, І. Кресіної, Г. Лози, В. Мірошника, В. Погорілка, М. Рибачука, М. Рябця, В. Співака, М. Ставнійчук, В. Тимошенко, Ю. Шемшученка, В. Шергіна, Є. Шипуліна, І. Шкурата та ін.

Пропорційну виборчу систему було запроваджено в державно–правову практику з появою політичних партій. У її основі лежить принцип пропорційного представництва політичних об'єднань у представницьких органах влади – політична партія отримує кількість мандатів, яка є пропорційною кількості набраних нею голосів виборців. Особливістю цього типу виборчої системи є те, що виборець голосує не за конкретну особу, а за виборчий список політичної партії чи виборчого блоку політичних партій. За пропорційної виборчої системи зазвичай встановлюється виборчий бар'єр (тобто мінімальна кількість голосів виборців), лише подолавши який політична партія чи виборчий блок можуть брати участь у розподілі депутатських мандатів.

Якщо говорити про українську практику введення та застосування пропорційної виборчої системи, то необхідно розпочати з того, що в березні 2004 року було прийнято Закон «Про вибори народних депутатів України», згідно якого вибори здійснюються за пропорційною системою. Унаслідок проведеної реформи, вибори народних депутатів 2006 р. вперше в Україні проводились на засадах пропорційної виборчої системи із загальнонаціональними закритими виборчими списками у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі. Як наслідок, у 2006 р. до Верховної Ради України були обрані народні депутати, які були представниками п'яти суб'єктів виборчого процесу.

Ця ж виборча система без жодних змін застосовувалася і на дострокових парламентських виборах 2007 р. Суттєвих відмінностей у структуруванні Верховної Ради України за результатами виборів не сталося.

Причиною цього стало те, що пропорційна система з закритими списками кандидатів не персоналізувала здійснення вибору виборцями та порушила зв'язок депутатів із виборцями, оскільки виборці не мали можливості впливати на розташування кандидатів у виборчому списку та отримати інформацію про конкретних осіб, за яких вони віддавали свої голос. На дискримінацію невеликих регіональних політичних сил спрямовувалося запровадження єдиного загальнонаціонального списку, хоча обговорювалися варіанти з використанням регіональних партійних списків. Така дискримінація щоправда дещо пом'якшувалася зниженням прохідного бар'єру до 3%.

Пропорційна виборча система для обрання народних депутатів України створила низку проблем, які були відсутні за мажоритарної виборчої системи, оскільки при її впровадженні були проігноровані критерії розробки і впровадження та вимоги двох видів. По–перше, об'єктивні вимоги – забезпечення здійснення народом свого права на управління державними справами через обраних представників. По–друге, суб'єктивні вимоги – тип виборчої системи має відповідати інтересам принаймні більшості виборців. Тому вже наступні парламентські вибори 2012 р. відбувалися за змішаною виборчою системою.

Повернення до пропорційної виборчої системи відбулось вже після Революції гідності, коли питання зміни виборчої системи стало вимогою часу. Україна впевнено обрала курс реформ у сфері виборчого законодавства. З цієї точки зору розглянемо основні положення Закону України «Про місцеві вибори».

Головною особливістю цієї виборчої кампанії є те, що виборці вперше будуть обирати кандидатів за новою пропорційною виборчою системою за відкритими партійними списками, яка раніше в Україні ніколи не застосовувалась. Зокрема, новий виборчий закон передбачає обрання депутатів обласних, районних, міських рад за пропорційною виборчою системою в багатомандатному виборчому окрузі за виборчими списками місцевих організацій політичних партій із закріпленням кандидатів за територіальними виборчими округами. Це означає, що виборці обиратимуть тільки за одним виборчим бюлетенем – одночасно одною галочкою голосуватимуть і за одну партію, і за одного лідера списку, і за одного кандидата в окрузі, якщо партією такий був висунутий. На практиці це виглядатиме так, – в бюлетені поруч з назвою партії будуть зазначені два кандидати. Перша особа – це загальний лідер списку, який буде вказаний в усіх бюлетенях на всіх округах. У випадку проходження партії він гарантовано стане депутатом. Друга особа – закріплюється за конкретним округом. Кандидати у депутати обласних, районних та міських рад висуваються виключно через списки місцевих політичних партій. Закон зазначає, що всі списки кандидатів повинен погодити центральний орган партії. За списками політичної партії балотуватися можуть виключно її члени, або безпартійні громадяни. Відповідно до закону щоб отримати представництво у відповідній місцевій раді політичним партіям доведеться подолати прохідний бар'єр, який складає 5%.

Вибори голів та депутатів сільських рад пройдуть, як і раніше за мажоритарною системою відносно більшості яка

діяла під час минулих місцевих виборів. Це ж стосується і мерів міст де кількість виборців менша ніж 90 тис. Право на само висування мають кандидати на посаду сільських та міських голів, а також кандидати у депутати сільських рад.

У кожному територіальному виборчому окрузі по виборах депутатів обласної, районної чи міської ради політична партія може висунути не більше, ніж по одному кандидату (може й не висувувати жодного кандидата, тоді виборець голосує лише за партію та зазначеного у бюлетені першого номера – лідера списку).

Згідно з новим законом загальний склад (кількість депутатів) місцевих рад знає скорочення і залежатиме від кількості виборців:

- до 1 тисячі виборців – 12 депутатів;
- від 1 тисячі до 3 тисяч виборців – 14 депутатів;
- від 3 тисяч до 5 тисяч виборців – 22 депутати;
- від 5 тисяч до 20 тисяч виборців – 26 депутатів;
- від 20 тисяч до 50 тисяч виборців – 34 депутати;
- від 50 тисяч до 100 тисяч виборців – 36 депутатів;
- від 100 тисяч до 250 тисяч виборців – 42 депутати;
- від 250 тисяч до 500 тисяч виборців – 54 депутати;
- від 500 тисяч до 1 мільйона виборців – 64 депутати;
- від 1 мільйона до 2 мільйонів виборців – 84 депутати;
- понад 2 мільйони виборців – 120 депутатів [1].

Для проведення виборів депутатів відповідної ради буде утворено одномандатні виборчі округи кількість яких дорівнює кількості депутатських мандатів та з приблизно рівною кількістю виборців у кожному такому окрузі. Особа не може бути висунута кандидатом у депутати у багатомандатному виборчому окрузі більше, ніж до однієї місцевої ради відповідного рівня (більше, ніж до однієї обласної, однієї районної, однієї міської, однієї районної в місті ради).

Представництво осіб однієї статі у виборчих списках кандидатів у депутати місцевих рад має становити не менше 30% від загальної кількості кандидатів у виборчому списку. При цьому Закон не передбачає жодних санкцій за невиконання даної вимоги. Участь блоків політичних партій заборонена. Не можуть брати участь у виборах місцеві організації партій, які не відповідають вимогам Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки». Громадські та міжнародні організації мають право лише спостерігати за виборчим процесом і днем голосування (на одну виборчу дільницю організація може делегувати не більше 2 осіб). Забороняється проводити передвиборчу агітацію, що супроводжується наданням виборцям грошей чи безоплатно або на пільгових умовах товарів та інших матеріальних цінностей або робіт чи послуг.

Однією з головних особливостей цього річного виборчої компанії буде те, що вона є найкоротшою в історії України – де факто, триматиме близько місяця. Серед переваг нового закону – запровадження двотурових виборів мерів великих міст, крок у напрямку введення відкритих списків, наявність гендерних квот, перспективи розвитку політичних партій на місцевому рівні.

Але, говорячи про недоліки наступної виборчої компанії, треба підкреслити, що Закон про місцеві вибори не реалізує низки важливих завдань:

– впровадження пропорційної виборчої системи з відкритими списками залишає більш запитань, ніж відповідей;

– існування проблеми різної ваги мандата для кандидатів, що балотуватимуться в різних територіальних округах;

– місцеві організації політичних партій фактично залишаються монополістами стосовно висування кандидатів у всі без винятку місцеві ради, крім сільських і селищних;

– різко піднятий «прохідний бар'єр» для політичних партій (від 3% до 5%).

Серйозною проблемою виборчої компанії – 2015 залишається участь у виборах вимушених переселенців внутрішньо-переміщених осіб. Є і інші категорії українських громадян окрім переселенців, які не зможуть брати участь у місцевих виборах – це військовослужбовці, особи, які перебувають у місцях позбавлення волі. Сьогодні, на жаль, ніхто не може чітко сказати – в яких районах Донецької і Луганської областей будуть, а в яких не будуть відбуватися місцеві вибори. Це дуже негативно впливає на виборчий процес, говорить про те, що досі не визначені критерії, на базі яких визначаються ці територіальні громади. Іноді складається враження, що в основі такої невизначеності присутні не тільки об'єктивні причини, а й певні політичні – коли владні політсили, які на цей момент не спроможні перемогти в окрузі, просто скасовуючи вибори. Така практика може привести до відновлення політичної монополії на Донбасі, як це вже було в історії. Всі пам'ятають, що ідеї про особливий статус цього регіону народилися не вчора і не минулого року. Вони народилися коли саме державна влада України дозволила сформувати спочатку економічну автономію Донбасу, яка після того практично перетворилася на політичну.

Наступні місцеві вибори, на наш погляд, будуть характеризуватися використанням двох головних технологій прямої політичною рекламою а також прямим і непрямим підкупом виборців. Стосовно політичної реклами сьогодні часто-густо за партійним брендом не видно обличчя кандидата. Практично кожний з тих, хто бере участь у передвиборчій гонці розуміє, що 10% голосів він отримує автоматично за рахунок того ж самого бренда своєї політсили. Тому не випадково на перший план виступає пряма реклама саме політсил.

Зниження загального рівня життя та економічна криза призводять до того. Що кандидатові вигідніше і простіше скупити голоси виборців, аніж проводити повноцінну компанію. Тому, незважаючи на юридичну заборону, прямий і непрямий підкуп виборців також є ознакою нинішніх виборчих перегонів. Боротися з цим адміністративними чи кримінальними методами можна, але неефективно. Бо коріння підкупу в невірі людей, що політики можуть зробити їхнє життя кращим. Вже до початку виборчої компанії багатьма політичними силами окремими кандидатами в депутати активно використовуються такі форми прямого і непрямого підкупу виборців, як:

– безкоштовне (або «соціальне») перевезення в маршрутних таксі від потенційних кандидатів;

– роздача продуктових пакетів від імені політичних сил чи іменних благодійних фондів, які співзвучні з назвами політсил;

– надання послуг на кшталт безкоштовних курсів із ведення домашнього господарства, з оздоровлення з різноманітних хобі;

– організація безкоштовних туристичних послуг у зв'язку з кризою і збільшенням внутрішнього туризму, безкоштовні паломницькі та відпочинкові тури та ін.

Щодо адміністративного ресурсу – його використання очікується на останніх етапах кампанії у вигляді залучення держслужбовців, підвищення соціальних виплат, проведення агітації за допомогою державних засобів масової інформації. Вже заявлене владою підвищення соцвиплат на 100–150 гривень, починаючи з кінця вересня–жовтня цього року – яскраве тому підтвердження. Утримання коливання цін чи курсу валют протягом цього періоду також виступає чинником підвищення рейтингу провладних кандидатів на майбутніх виборах.

Підводячи підсумки аналізу основних положень Закону України «Про місцеві вибори» та оцінюючи перспективи проведення на його базі виборчої кампанії щодо виборів органів місцевого самоврядування, треба підкреслити що очевидним є те, що дана модель не є ідеальною, але в сучасних українських реаліях вона є найбільш прийнятною для нашого суспільства, щоправда її існуючий формат потрібно корегувати. Використання пропорційної системи з відкритими списками, утворення багатомандатних виборчих округів в умовах партійної системи поляризованого плюралізму буде сприяти не лише більш адекватному політичному представництву інтересів суспільства, але й встановленню тісного зв'язку між виборцями та їх представниками.

Список використаних джерел

1. Закон України «Про місцеві вибори» (із змінами, внесеними згідно із Законом №676–VIII від 04.09.2015 р.) [Текст] – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua/go/505-15>. – Заголовок з екрану.
2. Павлова В. І. Реформування виборчої системи в контексті модернізації українського парламентаризму [Текст] / В. І. Павлова – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua>. – Заголовок з екрану.
3. Конституционное (государственное) право зарубежных стран: Учебник. В 4 т. / Отв. ред. Б. А. Страшун. – М.: Издательство БЕК, 1995. – Т.1–2.
4. Романюк А. Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи: інституційний вимір: Наукове видання [Текст] / А. Романюк. – Л.: Триада плюс, 2004.
5. Дюверже М. Политические партии [Текст] / М. Дюверже. – М.: Академический проект, 2000.
6. Ставнийчук М. І. Актуальні питання вдосконалення виборчого законодавства щодо участі політичних партій у виборчому процесі [Текст] / М. І. Ставнийчук // Віче. – 2003. – №3. – С.4–11.
7. Дербишайр Дж. Д. Политические системы мира: в 2-х т. Пер. с англ. [Текст] / Дж. Дербишайр, Я. Дербишайр. – М.: РИПОЛ КЛАССИК, 2004. – Т.1.
8. Государственный строй и политические партии в Западной Европе и Северных Американских Соединенных штатах / Ред. Е. Смирнова. – СПб.: Издание Н. Глаголева.

References

1. Zakon Ukraini «Pro miscevi vybory» (iz zminamy, vnesenyymi zgidno iz Zakonom №676–VIII vid 04.09.2015 r.) [Tekst] – Rezhym dostupu: <http://www.zakon.rada.gov.ua/go/505-15>. – Zagolovok z ekranu.
2. Pavlova V. I. Reformuvannya vyborchoi systemy v konteksti modernizatsii ukrains'kogo parlamentaryzmu [Tekst] / V. I. Pavlova – Rezhym dostupu: <http://www.nbu.gov.ua>. – Zagolovok z ekranu.
3. Konstitucionnoe (gosudarstvennoe) pravo zarubezhnyh stran: Uchebnik. V 4 t. / Отв. ред. В. А. Страшун. – М.: Izdatel'stvo BEK, 1995. – Т.1–2.
4. Romanjuk A. Porivnjal'nyj analiz politychnyh system kraj'n Zahidnoi' Jevropy: instyucijnyj vyimir: Naukove vydannja [Tekst] / A. Romanjuk. – L.: Triada pljus, 2004.
5. Djuverzhe M. Politicheskie partii [Tekst] / M. Djuverzhe. – М.: Akademicheskij proekt, 2000.

6. Stavnijchuk M. I. Aktual'ni pytannja vdoskonalennja vyborchoho zakonodavstva shhodo uchasti politychnyh partij u vyborchomu procesi [Tekst] / M. I. Stavnijchuk // Viche. – 2003. – №3. – С.4–11.

7. Derbishajr Dzh. D. Politicheskie sistemy mira: v 2-h t. Per. s angl. [Tekst] / Dzh. Derbishajr, Ja. Derbishajr. – М.: RIPOL KLASSIK, 2004. – Т.1.

8. Gosudarstvennyj stroj i politicheskie partii v Zapadnoj Evrope i Severnyh Amerikanskih Soedinennyh shtatah / Red. E. Smirnova. – SPb.: Izdanie N. Glagoleva.

Bojarska O. A., PhD in Political Sciences, Associate Professor of the Department Political Science of Oles Honchar Dnipropetrovsk National University (Ukraine, Dnipropetrovsk), helenbojarskaya@gmail.com

Perspectives of proportional system local elections in Ukraine

The article analyses the basis special to see of local election's 2015. The comparative analysis of advantages and disadvantages of the existing format of the proportional electorate system. The problem is the need to change the electoral system of elections at all levels of government in Ukraine was recorded in November 2014 parliamentary majority factions in the coalition agreement and reflected in the approved in July 2015 the Law of Ukraine «On local elections». The proportional electoral system was introduced in the state-legal practice with the emergence of political parties. It is based on the principle of proportional representation of political groups in government – a political party receives a number of seats, which is proportional to the number dialed it vote. Summing up the analysis of the main provisions of the Law of Ukraine «On Local Elections» and assessing the prospects of its base the campaign on the elections of local governments, it must be stressed that it is obvious that this model is not perfect, but in modern Ukrainian realities, it is most appropriate for our society, however it is necessary to adjust the existing format.

Keywords: election, the electoral system, local government, public administration, party lists.

Боярская Е. А., кандидат политических наук, доцент кафедры политологии, Днепропетровский национальный университет (Украина, Днепропетровск), helenbojarskaya@gmail.com

Перспективы использования пропорциональной выборной системы на местных выборах в Украине

Проанализированы основные особенности проведения местных выборов 2015 г. Сделан сравнительный анализ преимуществ и недостатков предложенного формата пропорциональной избирательной системы. Проблема необходимости изменения избирательной системы на всех уровнях выборов органов власти в Украине была зафиксирована в конце ноября 2014 фракциями парламентского большинства в коалиционном соглашении и нашла свое отражение в принятом в июле 2015 Законе Украины «О местных выборах». Пропорциональная система была введена в государственно-правовую практику с появлением политических партий. В ее основе лежит принцип пропорционального представительства политических объединений в представительных органах власти – политическая партия получает количество мандатов, которая пропорциональна количеству отданных за нее голосов избирателей. Подводя итоги анализа основных положений Закона Украины «О местных выборах» и оценивая перспективы проведения на его базе избирательной кампании на выборах органов местного самоуправления, надо подчеркнуть, что очевидно, что данная модель не является идеальной, но в современных украинских реалиях она является наиболее приемлемой для общества, правда ее существующий формат необходимо корректировать.

Ключевые слова: выборы, избирательная система, местное самоуправление, государственное управление, партийные списки.

УДК 32.1:323.2:001.361

Гай–Нижник П. П., доктор історичних наук, академік Української академії наук, завідувач відділом історичних студій, Науково–дослідний інститут українознавства (Україна, Київ), Hai-Nuzhnyk@ukr.net

Чупрій Л. В., кандидат філософських наук, доцент, докторант Інституту стратегічних досліджень, доцент кафедри соціології і політології, Національний авіаційний університет (Україна, Київ), chupriy2006@ukr.net

ФОРМУВАННЯ ЗАГАЛЬНОНАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ УКРАЇНЦІВ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ

Проаналізовано безпекові аспекти формування загальнонаціональної ідентичності українців на сучасному етапі розвитку українського суспільства. Намічено шляхи оптимізації політики національної безпеки в гуманітарній сфері в контексті вирішення даної проблеми.

Ключові слова: національна ідентичність, політика національної безпеки.

Питання формування загальнонаціональної ідентичності українців за нових внутрішньо- і зовнішньополітичних викликів сучасності є однією з важливих складових політики національної безпеки в гуманітарній сфері. В умовах сучасних глобалізаційних та геополітичних трансформацій, посилення напруження на міжнародній арені, зумовлених використанням силових методів при вирішенні багатьох конфліктних ситуацій та російської агресії, зростає потреба у консолідації української нації, формування її загальнонаціонального самоусвідомлення та захисту власних світоглядних орієнтирів нації, що є запорукою і гарантією стабільності та безпеки Української держави.

Відтак в основі загальнонаціональної ідентичності, перш за все, мусить бути закладено національну ідею, навколо якої й здійснюватиметься консолідація української нації.

В даному контексті доречним буде й звернутися до думок з цього приводу політичних ідеологів і державних діячів відродження української державності початку ХХ ст. Зокрема, до розуміння сутності нації та національної ідеї представників різних політичних таборів часів революції та державності, а саме: Михайла Грушевського, В'ячеслава Липинського та Івана Франка. Так, М. Грушевський зазначав: «Наш край великий і багатий, один з найкращих країв у світі, створений для розвитку великої економічно сильної держави. Український народ повний великої життєвої сили, енергії, здібний, витривалий, високо здатний до організації, до громадської солідарності» [2, с. 133]. В. Липинський вважав, що «Нація – це реалізація хотіння до буття нацією [3, с. 133], а І. Франко стверджував, що «для українців національним ідеалом мусить стати самостійна незалежна Україна» [4, с. 87].

Визначаючи сутність національної ідеї, варто передусім виділити кілька основних підходів щодо її розуміння, кожен з яких заслуговує на право визнання та взаємодоповнюють одне одного¹. Так, наприклад, існує думка, що подібну дефініцію неможливо зрозуміти раціонально та осмислити за допомогою науково-теоретичних понять й, з огляду на це, її слід вважати скоріше *трансцендентною категорією*, що відображає прагнення українців до власного самовираження, наявності власної держави тощо.

Прихильники іншого підходу ототожнюють її з *національним ідеалом, національною ідеологією чи доктриною*. В їхньому розумінні національною ідеєю є духовна концепція національної свідомості, розуміння народом сенсу свого існування, тобто – концентрований вираз стратегічної мети, національних інтересів та почуттів. Так, М. Попович стверджує, що національна ідея – це суспільний проект загальнонаціонального масштабу, складовою якого є *об'єктивне уявлення про становище нації, її цінності та проблеми, а також про загальнонаціональні цілі* [1, с. 56]. В свою чергу

1 Питання формування загальнонаціональної ідентичності українців є важливою складовою політики національної безпеки в гуманітарній сфері, й певною мірою розглядалося низкою дослідників, серед яких слід, передусім, згадати таких вчених як: П. Гай-Нижник, В. Горбулін, О. Бодрук, Г. Ситник, А. Качинський, Г. Новицький, В. Ліпкан, М. Ожеван, М. Сунгуровський, В. Мунтян, В. Горбатенко, В. Свтух, О. Картунов, В. Котигоренко, І. Курас, І. Кресіна, О. Майборода, М. Розумний, Ю. Римаренко, Б. Парохонський, М. Степико та ін.

І. Кресіна вважає, що національну ідею можна розглядати як *концентрований вираз національно-патріотичного чинника*. З цього погляду національна ідея є соціально-політичним, морально-етичним і психологічним феноменом народного буття, менталітетом народу, який згуртовує його в єдине ціле [1, с. 58]. О. Майборода, натомість, стверджує, що національна ідея має являти собою тріаду з національного історичного «міфу» (не плутати з історичними вигадками та фальсифікаціями), уявлень про національні інтереси та з національного ідеалу [1, с. 59].

Війна з Росією змусила більш відповідально поставитися до захисту українських інтересів у гуманітарній сфері загалом, й до питання вироблення національної ідеї та збереження національної ідентичності зокрема, й представників державної влади. В одному із щорічних Послань Президента України до Українського народу, наприклад, з цього приводу зазначалося: «Численні історичні приклади підтверджують той факт, що народ, який втрачає або якого позбавляють атрибутів своєї національної та соціокультурної ідентичності, неспроможний організуватися політично і творити власну державність, приречений на асиміляцію до експансіоністської культури чи загибель» [5, с. 46]. Що ж, сподіваємося, що за умов іноземної агресії та ідеологічного протистояння дії української влади, нарешті, відповідатимуть її заявам, а слова державних високопосадовців все ж таки набудуть тенденції до матеріалізації як і самі політики усвідомлять власну політичну (і не тільки) відповідальність за свою діяльність (чи бездіяльність).

На нашу думку національною ідеєю є: прагнення до загальної єдності громадянства навколо традиційних національних українських цінностей та духовно-історичної пам'яті; консолідація українського народу з метою побудови могутньої сучасної Української держави на засадах націократії та консерватизму, а також соціальної справедливості й демократії; формування новітньої української політичної нації через модернізацію державно-суспільних механізмів та посилення загальноукраїнської ідентичності.

Для вирішення цих завдань потрібно сформувати україноцентричну політичну еліту, яка усі свої зусилля спрямовуватиме на реалізацію геополітичного, аграрного, культурного, інтелектуального, кадрового потенціалу України. Слід згадати, що ще за радянських часів економіка України була другою за величиною й потужністю у Радянському Союзі.

Наша країна має значний аграрний потенціал. Нагадаємо хоча б лише про те, що площа чорноземів України складає 27,8 млн. га. За прогнозами ж експертів, українська земля здатна нагодувати 300 млн. осіб, а до 2050 р. Україна здатна стати найбільшим виробником продуктів харчування у світі. Ми маємо величезні перспективи у розвитку промисловості, літакобудуванні, космічних технологіях, військово-промислового комплексу та у високоточній комп'ютерно-інтелектуальній сфері. Не менш значимим є й українська культурна спадщина світового рівня: 150 тисяч культурних пам'яток, 590 музеїв, 12 млн. музейних експонатів тощо.

Досліджуючи етапи осмислення і становлення національної ідеї за роки незалежності, слід виділити декілька ключових періодів. Перший період – це

здобуття незалежності і декілька років після неї, коли українські національно-патріотичні сили мали значну підтримку серед населення і прагнули до побудови могутньої демократичної Української держави. Проте потужне комуністичне лобі та пострадянські «червоні» господарники зайняли провідні командні позиції й практично витіснили праві патріотичні політичні сили з політичного простору.

Другий етап – Помаранчева революція 2004 р. Одним із головних завдань революції було оновлення влади, подолання корупції, посилення євроінтеграційних прагнень і зміцнення української державності. Позитивними (хоча й тимчасовими) наслідками даної революції були:

- перемога національно-орієнтованих сил;
- конституційна реформа;
- розвиток громадянського суспільства;
- посилення євроінтеграційних прагнень;
- часткове оновлення влади;
- формування україноцентричної історичної пам'яті.

На жаль, Помаранчева революція не досягла поставленої мети та потенційних наслідків. Були спроби реформування певних галузей, що не досягли бажаних результатів. Стратегічний план розвитку країни створено не було. Постійна боротьба на взаємознищення між державно-політичними лідерами (Президент В. Ющенко – прем'єр-міністр Ю. Тимошенко) призвела до посилення внутрішньополітичного напруження. Посилилося протистояння між регіонами країни. Призначення ж В. Ющенком на посаду прем'єр-міністра російської маріонетки й лідера Партії регіонів В. Януковича посилило політичні позиції останнього. У підсумку боротьба й взаємна ненависть між Ю. Тимошенко та В. Ющенком призвели 2010 р. до президентської посади В. Януковича, що досить швидко створив жорстку вертикаль влади, в усі свої зусилля спрямував на збагачення власної родини і найближчого оточення, розвиток же держави було віддано корумпованій верхівці Партії регіонів та російським (путінським) ставленикам.

Зрештою такий розвиток держави зайшов у глибоке протиріччя з черговою фазою формування громадянського суспільства та національними прагненнями українців, загострення соціально-економічних протиріч та системної державно-політичної кризи. Як наслідок стала поява такого громадянсько-протестного явища як Євромайдан (приводом до якого стала відмова влади від євроінтеграційних прагнень) та його переростання у вибух народного протистояння проти антиукраїнської влади та її сваволі – Революції Гідності (2013/2014 рр.).

Серед позитивних наслідків Євромайдану та Революції Гідності слід виділити:

- посилення громадянського суспільства;
- нова конституційна реформа;
- оновлення влади (вибори Президента та нового складу Верховної Ради України);
- посилення євроінтеграційних процесів (зокрема підписання Угоди про асоціацію з Європейським Союзом);
- початок люстрації;
- початок структурних реформ;
- підвищення політичної культури;
- консолідація українського народу, формування української політичної нації.

На прикладі Євромайдану та Революції Гідності український народ показав усьому світові, що він здатний боротися за свою свободу і свої права, відстоюючи демократичний шлях розвитку країни. За цю свободу було сплачено надзвичайно високу ціну – життя найкращих синів України і сучасна політична еліта повинна завжди пам'ятати про це.

На сьогоднішні першочерговим завданням держави є подолання корупції, створення чітких механізмів люстрації, здійснення докорінного реформування українського суспільства винищення тіньової економіки, вдосконалення законодавства з метою залучення іноземних інвестицій, посилення середнього та малого бізнесу, справедливого оподаткування олігархів (з одночасним виведенням їх з системи державного керівництва), створення механізмів для сприяння виведення коштів з офшорних компаній тощо.

Одним із найбільш важливих наслідків Революції Гідності є й посилення національної консолідації українців та формування загальноукраїнської ідентичності, що має важливе значення для національно-державної безпеки. Нагадаємо, що у Стратегії національної безпеки України зазначається, що нагальними завданнями політики національної безпеки є збереження і розвиток духовних і культурних цінностей українського суспільства, зміцнення його ідентичності на засадах етнокультурної різноманітності. Також акцентується увага на реалізації комплексу заходів державної політики, спрямованих на консолідацію українського суспільства та пошук загальнодержавного консенсусу щодо ключових питань розвитку держави.

Саме формування загальнонаціональної ідентичності є для України першочергово актуальним питанням у гуманітарній сфері на сучасному етапі. Загальнонаціональна ідентичність за своєю суттю багатовимірна. Вона може охоплювати, але не виключати етнічну, культурну, професійну, статеву та інші види ідентичності. В той же час загальнонаціональна ідентичність може співіснувати з наднаціональною ідентичністю (європейською чиглобалізаційно-світовою). Так, наприклад, М. Бердяєв зазначав, що почувачи себе громадянином світу, людина не втрачає національного почуття, позаяк до космічного, всесвітнього життя людина долучається завдяки життю національному.

Утім, на даний момент цей процес в Україні стримується низкою чинників:

- конфліктом ідентичностей (доволі сильними позиціями регіональних субідентичностей, що мають різні ціннісні доміанти);
- низьким рівнем міжрегіональної взаємодії в соціокультурній сфері;
- недостатнім рівнем розвитку вітчизняної культури, слабкою динамікою формування історичної пам'яті, пасивністю взаємодії державних і громадських чинників у сфері національно-патріотичного виховання;
- негативним впливом російських ЗМІ (фактичним програшем в ідеологічній війні з Росією);
- впливом глобалізаційних процесів (уніфікація, масовізація культури, пануванням культу споживання тощо);
- наявністю елементів пострадянської ідентичності;
- певними особливостями ментальності українців (індивідуалізм, конформізм);
- посиленням процесів відчуження;

– відсутністю ефективних якісних системних перетворень в державі.

Так, скажімо, посилення тенденції регіональних ідентичностей відображається й за результатами соціологічних досліджень.

За даними соціологічного опитування Центру Розумкова, що проводилося в грудні 2008 р., громадяни України в першу чергу пов'язали себе з місцем проживання, тобто переважало місцева (локальна) ідентичність (41% опитаних), лише майже третина (32%) засвідчили свою загальноукраїнську ідентичність. Локальна ідентичність переважала майже у всіх регіонах. В центральних регіонах загальноукраїнську ідентичність засвідчили приблизно по 25% жителів, на Сході – 33%; на Заході та Півдні приблизно по 35%.

Аналогічну закономірність виявило дослідження, проведене тим же центром у 2009 р.: знову підтвердилося, що жителям України найбільш притаманна локальна ідентичність, прив'язаність до конкретного місця проживання. З малою Батьківщиною насамперед ідентифікували себе 45% громадян; з Україною в цілому – 32%, з регіоном проживання – 16% [6].

Подібні дослідження, проведені у 2012 р. Інститутом соціології НАН України, засвідчили вже дещо іншу картину. Показники локальної (мешканець села чи міста) та регіональної ідентичності (мешканець регіону) становили відповідно 29,8% і 7,6% опитаних (38%). Громадянином України себе вважали близько половини респондентів (48,4%). 2,4 % віднесли себе до громадян світу, 1% – до громадян Європи, 8,4% – до громадян колишнього Радянського Союзу [7].

Існування проблем міжрегіональної взаємодії в соціокультурній сфері також виявлено при проведенні якісних соціологічних опитувань у форматі фокус–груп. Учасники фокус–групового дослідження у різних регіонах України (м. Київ, м. Севастополь, м. Луганськ, м. Котовськ, м. Львів, м. Рівне, м. Черкаси, м. Дніпропетровськ, м. Тернопіль, м. Кіровоград, м. Миколаїв, м. Харків) не змогли порівняти свої міста з іншими містами України, оскільки не мали достатньої інформації про інші міста. Відповідно, низький рівень внутрішньої географічної мобільності населення України є чинником поглиблення регіональних відмінностей ідентичності. У жителів південно–східних регіонів ще є поширеними негативні стереотипи щодо мешканців західних регіонів, а сьогодні й що усіх інших українців як «бандерівців», що зумовлено потужним негативним впливом російських ЗМІ. Разом з тим, останнім часом в умовах збройної агресії Російської Федерації відбувається значне посилення загальноукраїнської ідентичності, консолідація українського народу перед загрозою зовнішнього ворога. Слід відмітити, що рівень патріотизму українського народу значно зріс (Див. мал. 1).

За даними результатів опитування Центру Розумкова, що проводилося у кінці 2013 р., маємо такі показники: 95% мешканців усіх регіонів України сприймали її своєю Батьківщиною; 84,5% респондентів вважали себе патріотами України (зокрема: у західному регіоні – 94%; в центральному – 88,5%; у східному – 81%; у південному – 72% [8].

З огляду на вищевказані результати з різних років, можна погодитися із думкою В. Кулика про те, що особливістю щодо України є несформованість та контраверсійність ідентичності. Вона була знівельована довгим часом

Мал. 1. Показники рівня патріотизму українського народу

перебування в імперії і як наслідок цього відбулася певна асиміляція: мовна, культурна, етнічна. Відтак частина населення східних та південних регіонів, де ця асиміляція була найбільш потужною, й ідентифікують себе як мешканці свого регіону і вважають, що їхній регіон має бути частиною Росії, що й зумовило поширення сепаратизму. Звичайно там також є проукраїнськи налаштовані громадяни, але значна частина жителів цих регіонів не мають чіткої позиції й схиляються на сторону сильнішого.

Тому досить важливим на сучасному етапі в етнополітичній галузі є здійснення заходів, спрямованих на зменшення ваги регіональної ідентичності при гармонійному її входженню в загальноукраїнську ідентичність. Регіональна ідентичність, в цьому випадку, виступатиме як субідентичність відносно загальноукраїнської. Такі субідентичності не виключають віднесення себе особою (групою осіб) до загальнонаціональної спільноти.

Слушними в цьому контексті є й такі джерела загроз в сфері формування загальнонаціональної ідентичності (за В. Пироженком) як:

– неповний набір ідентичностей (населення чи його певні групи мають етнічну чи регіональну, але не мають національної ідентичності тощо);

– криза ознак ідентичності, що полягає у відсутності або знеціненні серед певної категорії населення конкретних ознак, навколо яких мала б формуватися певна ідентичність;

– неадекватні цілям, національним інтересам чи інтересам державної політики способи утвердження ідентичності (насильницько–адміністративні чи репресивні способи) [9, с. 29].

Проблема подолання кризи ідентичності значною мірою посилюється процесами глобалізації, що розмивають національну культуру та посилюють маргіналізацію українського суспільства. Тільки радикальне оновлення власної національно–цивілізаційної ідентичності сприятиме формуванню стійкого і консолідованого суспільства, здатного відповісти на численні виклики сучасного світу й здійснити повноцінну економічну, соціальну й політичну

модернізацію [10, с. 13]. При цьому слід враховувати також і певні суперечливі аспекти впливу глобалізаційних процесів на Україну. З одного боку процеси становлення і зміцнення державності потребують інтенсифікації процесів національно-культурного відродження, а з іншого – процес модернізації соціально-економічної системи вимагає найширшої відкритості країни, що сприяє поширенню негативних зовнішніх впливів – криміналітету, масової культури, низькоякісних товарів масового споживання тощо.

Аналізуючи причини кризи національної ідентичності, слід виокремити також домінування в більшості суспільних сфер такого явища як відчуження [11, с. 314]. Цю категорію до наукового обігу введено відносно нещодавно, а відтак і чітких українських відповідників даному поняттю не існує. Загалом на сьогодні в академічному середовищі виділяються такі види відчуження:

- економічне – низький рівень доходів, значний розрив між доходами бідних і багатих, обмежені можливості зайнятості, незадовільні житлові умови;
- культурно-освітнє – недостатній рівень доступу для певних груп населення до освітніх і культурних послуг;
- соціальне – обмеженість системи соціального захисту, недоступність якісної медичної освіти, обмеженість соціальних зв'язків;
- політичне – обмеженість щодо реалізації політичних прав і свобод [12].

Недостатній рівень сформованості загальнонаціональної ідентичності призводить і до посилення загроз національній безпеці країни, серед, як правило, виділяється переважно такі:

- криза легітимності політичних інститутів;
- посилення сепаратизму;
- десоверенізація;
- конфлікт політичних інтересів;
- посилення розшарування українського суспільства;
- низький рівень розвитку політичної культури;
- цивілізаційна невизначеність та перебування в «сірій зоні» міжнародної політики;
- недостатній рівень розвитку громадянського суспільства [13, с. 314].

Ці загрози призводять до посилення напруження та протистояння в українському суспільстві. Представники соціальних груп із конкуруючими ідентичностями сприймають діяльність своїх опонентів як загрозу

власним інтересам, а відтак зменшується чи взагалі зникає прагнення до діалогу та пошуку компромісу зі спірних питань, а протиріччя стають нерозв'язними. Будь-який крок супротивника сприймається як загрозливий, що, знову ж таки, посилює соціальну напругу. При цьому навіть корисні для суспільства починання однієї з сторін будуть сприйматися як негативні, позаяк як вони можуть принести «користь» опонентам.

Несформованість загальнонаціональної ідентичності призводить також до посилення зовнішньополітичної невизначеності країни. Перебуваючи на межі західної та східної цивілізацій, Україна не може визначити чіткий зовнішньополітичний курс і стає полем боротьби глобальних гравців. Не може витворити вона й належний авторитет в регіоні, постійно коливаючись між європейською та російською зовнішньополітичною орієнтацією. Так, згідно опитування, проведеного Центром Разумкова у лютому 2012 р., на запитання «Який напрям зовнішньої політики має бути пріоритетним для України?» – 36.7% респондентів відповіли – відносини з країнами ЄС; 31.0% – відносини з Росією; 8.1% – з іншими країнами СНД; 3.3% – з іншими країнами, 1% – із США; 19.9% – сказали, що їм важко відповісти, або ж не відповіли [14].

Тільки останнім часом переважаючою стала євроінтеграційна спрямованість. Соціологічне дослідження, що проводила в період 4–9 грудня 2013 р. компанія Research & Branding Group щодо зовнішньополітичних орієнтацій України, засвідчило, що 46% українців підтримують інтеграцію країни в ЄС, а 36% – до Митного союзу, проте кожен п'ятий мешканець України не зміг зробити однозначного вибору (Див. мал. 2.)

Новітнє ж дослідження¹, проведене соціологічною службою Центру Разумкова від 6 по 12 березня 2015 р., засвідчує про поступову зміну зовнішньополітичних орієнтацій українців (Див. мал. 3; Табл. 2) [14].

¹ Було опитано 2009 респондентів віком від 18 років у всіх регіонах України, за винятком Криму та окупованих територій Донецької та Луганської областей за вибіркою, що репрезентує доросле населення України за основними соціально-демографічними показниками. Вибірка опитування будувалася як багатоступенева, випадкова із квотним відбором респондентів на останньому етапі. Теоретична похибка вибірки (без врахування дизайн-ефекту) не перевищує 2,3% з імовірністю 0,95.

Таблиця 1

Динаміка зовнішньополітичних орієнтацій громадян України 2005–2012 рр. (Центр Розумкова)

	Відносини з країнами ЄС	Відносини із США	Відносини з Росією	З іншими країнами СНД	З іншими країнами	Важко відповісти
Лют. 2012	36.7	1.0	31.0	8.1	3.3	19.9
Лют. 2011	35.7	0.9	40.4	7.2	3.6	12.3
Бер. 2009	27.6	1.9	48.6	8.9	2.7	10.3
Лют. 2008	36.1	0.7	41.4	8.1	2.4	11.3
Лют. 2007	32.8	1.0	38.4	9.8	3.1	14.8
Січ. 2006	27.2	1.3	43.4	12.7	4.4	10.9
Січ. 2005	37.0	1.2	38.8	7.7	3.3	11.9

ЕС (Европейский Союз)

46

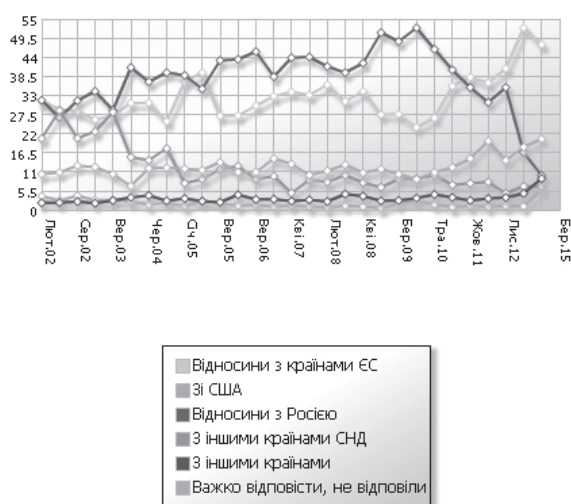
Таможенный Союз

36

Затруднились ответить

19

Мал. 2. Зовнішньополітичні орієнтації громадян України

Мал. 3. Який напрям зовнішньої політики має бути пріоритетним для України? (динаміка, 2002–2015 рр.)

Відтак в Україні можна виділити декілька груп ідентичностей, які прагнуть бути загальнонаціональними. Перша – національно-патріотичні ідентичності, що чітко закликають до збереження самобутності українського народу, його культури, мови, звичаїв, обрядів. Друга – проєвропейські ідентичності, що підтримують європейські демократичні цінності та направляють Україну до тіснішої інтеграції та входження до Європейського союзу. Третя група – проросійські ідентичності, що активно підтримують поширення так званого «русского міра», впровадження російської мови на теренах України та активне зближення з Російською Федерацією.

Саме проросійська ідентичність і недостатній рівень загальнонаціональної ідентичності на Сході та Півдні країни й спричинили відцентрові та сепаратистські тенденції у населення цих регіонів та певною мірою сприяли формуванню сприятливого ґрунту для російської інтервенції в Криму та окремих районах Донецької й Луганської областей.

В основі формування загальнонаціональної ідентичності лежить і національна культура. Кожна етнічна культура має в своїй структурі культурну традицію, яка є унікальним механізмом самовідтворення і самозбереження сакральних змістів її «центральної зони» – ядра даної культури [15, с. 14]. Щоб асимілювати поневолені народи всі імперії прагнули якщо не знищити, то бодай

	Відносини з країнами ЄС	Зі США	Відносини з Росією	З іншими країнами СНД	З іншими країнами	Важко відповісти, не відповіли
Бер.15	47.7	6	10	6.7	9.1	20.5
Кві.14	52.5	1.1	16.6	6.8	4.8	18.1
Лис.12	40.8	1.2	35.3	4.8	3.6	14.3
Лют.12	36.7	1	31	8.1	3.3	19.9
Жов.11	38.2	1.2	35.3	7.7	2.7	14.8
Лют.11	35.7	0.9	40.4	7.2	3.6	12.3
Тра.10	26.5	1.7	46.3	10.1	4.5	10.8
Лис.09	23.8	2.5	52.5	9	3.4	8.9
Бер.09	27.6	1.9	48.6	8.9	2.7	10.3
Грг.08	27.5	0.6	51.1	6.5	2.6	11.8
Кві.08	34.2	1	42.3	7.9	4	10.7
Бер.08	31.3	1.3	39.6	10.1	4.6	13.1
Лют.08	36.1	0.7	41.4	8.1	2.4	11.3
Вер.07	33.2	1	44.1	8.7	2.9	10.1
Кві.07	34	1.4	43.9	4.9	2.5	13.3
Лют.07	32.8	1	38.4	9.8	3.1	14.8
Вер.06	30	1.5	45.6	8.9	3	10.9
Січ.06	27.2	1.3	43.4	12.7	4.4	10.9
Вер.05	27.1	2	43.1	11.7	2.3	13.8
Кві.05	39.6	2.5	34.9	8.9	2.5	11.5
Січ.05	37	1.2	38.8	7.7	3.3	11.9
Вер.04	25.6	2.2	39.6	17.8	2.6	12.2
Чер.04	30.9	1.6	37	14.3	4.2	12

Мал. 3. Який напрям зовнішньої політики має бути пріоритетним для України? (динаміка, 2004–2015 рр.) [14]

знищувати, спрimitивізувати їхні етнічні культури, замінити своєю власною культурою. Українська культура постійно зазнавала асиміляційних впливів з боку сусідніх держав: Австро-Угорщини, Румунії, Угорщини, Польщі, Російської імперії. Зокрема остання й сьогодні активно проводить експансіоністську політику, пропагуючи та агресивно насаджуючи ідеї т.зв. «русского міра».

Недалекочергова, безсистемна і зрадницька політика попередньої української влади в гуманітарній, етнічнонаціональній та інформаційній сфері, а іноді й пряме потурання з боку деяких можновладців щодо поширення цих ідей, призвела до того, що російські та проросійські шовіністичні ідеї закріпилися в масовій свідомості населення південних і східних регіонів, дозволили здійснити злочинну анексію Криму і поширювати сепаратистські настрої на Сході країни при підтримці певної частини місцевого населення, яке прагнуло об'єднатися з «великою Росією». Разом з тим, варто зауважити, що за умов прямого збройного протистояння ці ідеї значною мірою втратили свою привабливість для більшості місцевого населення, яке усі тяготи війни відчуває на собі. Підтримка з боку Росії збройного конфлікту на Сході України та її прямий вступ у війну проти України показали всю глибину аморальності та злочинності влади Російської Федерації, яка заради поширення своїх ідей та відродження великоросійської імперії здатна порушувати

міжнародні правові норми, порушувати власні ж міжнародні зобов'язання, використовувати найганебніші та терористично–злочинні методи ведення пропаганди та війни – відкрити брехню, перекручування фактів, навіть кровопролиття, використання заручників серед мирного населення, масовий терор та катування полонених тощо.

За таких обставин жорсткі кроки з боку української влади щодо знищення путінських найманців та терористів та ворожих російських окупаційних військ, або ж витіснення їх за межі України, є дієвим засобом щодо подолання цієї кризи та підсумкової перемоги України у цій війні. Водночас необхідно проводити активну роз'яснювальну і просвітницьку роботу з місцевим населенням східних та південних регіонів, яке в умовах слабкої присутності (чи відсутності) українського інформаційного та культурного продукту, постійно перебувало і перебуває під інформаційним тиском Російської Федерації, яка поширюючи оманливі ідеї «русского міра», «єдності слов'янських народів» тощо, сприяє формуванню проросійської спрямованої регіональної ідентичності. Маркування сучасних подій компонентами інформаційної агресії сусідньої країни актуалізує тематику захисту вітчизняного інформаційно–культурного середовища, позиціонування його як самодостатнього незалежного простору, що вимагає від нової владної каденції незворотного дистанціювання від проросійського втручання і впливу на себе.

Відтак за сучасних умов потрібно активізувати зусилля по формуванню загальнонаціональної ідентичності. Саме спільна ідентичність є основою буття даної національної спільноти (політичної нації). Якщо члени спільноти мають високий рівень національної самосвідомості, то при політичному врегулюванні існуючих у суспільстві суперечностей і проблем, вони схильні до обмеження своїх особистих, групових чи корпоративних інтересів задля досягнення загальносуспільної злагоди.

У випадку ж, якщо держава не буде здійснювати ефективні кроки по нейтралізації вищезгаданих загроз, це може призвести до втрати суверенітету держави. Значною мірою це може бути зумовлено й критичним зниженням рівня функціонування політичної системи, спричиненого зовнішніми і внутрішніми конфліктами.

Підсумовуючи, слід відзначити, що в цілому формування загальнонаціональної ідентичності є одним з головних завдань Української держави на сучасному етапі. Для його реалізації потрібно актуалізувати зусилля відповідних державних структур та неурядових організацій у сфері суспільних і, насамперед, міжетнічних відносин.

В основі формування загальнонаціональної ідентичності варто закласти такі засади:

- Ідея поліетнічної, соціальної, політичної злагоди на основі загальноприйнятої мети – забезпечення духовного і матеріального добробуту громадян України;

- Ідея патріотизму, любові до України як визначальної цінності;

- Національна самоповага та повага до представників інших націй та національних меншин;

- Захист прав і свобод людини і громадянина незалежно від етнічної приналежності та інших відмінностей;

- Високий рівень політичної та правової культури населення;

- Розвиток дієвого громадянського суспільства.

Крім цього, на рівні держави потрібно розробити і впровадити такі заходи щодо формування загальнонаціональної ідентичності:

- забезпечувати всебічну підтримку процесу мовно–культурного відродження українців як титульного етносу та інших етнічних спільнот України;

- здійснювати захист інформаційного простору України;

- сприяти вільному функціонуванню та розвитку української мови та мов національних меншин;

- забезпечувати популяризацію вітчизняної історії, культури, мови через ЗМІ;

- здійснювати розвиток історичної пам'яті українського народу шляхом створення національних «місць пам'яті», здійснити процес декомунізації та деколонізації української пам'яті;

- підтримка інтенсивного розвитку вітчизняних культурних індустрій шляхом формування режиму державного протекціонізму для національного виробника культурних товарів і послуг;

- розвиток вітчизняної системи освіти, особливо викладання історичних дисциплін, спираючись на кращі зразки історичного минулого;

- створення ефективних механізмів збереження національної історико–культурної спадщини, зокрема посилення відповідальності за руйнування чи розкрадання пам'яток культури;

- гармонізація державно–церковних та міжцерковних відносин, усунення політизації Церкви;

- утвердження моральності та духовності громадян;

- створення довготривалих програм міжкультурного та міжрегіонального діалогу;

- створення механізмів щодо сприяння задоволенню мовних, культурних, освітніх потреб українців за кордоном;

- вдосконалення шляхів ефективного забезпечення соціальної адаптації біженців в українське суспільство;

- посилення контролю над міграційними процесами.

Політика національної безпеки в гуманітарній сфері має бути спрямована на подолання загроз в сфері освіти, культури, науки, релігії та на підтримку умов, спрямованих на зміцнення загальнонаціональної ідентичності, зокрема мови, культури, традицій, вірувань усіх етнічних спільнот і засновуватися на ідеях етнічного плюралізму, на можливості співіснування та симбіотичного розвитку різних етнічних груп у межах поліетнічного простору та державної націоцентричності.

В етнонаціональній сфері потрібно сформувати і законодавчо закріпити Доктрину етнонаціональної політики України, де були б розроблені її концептуальні засади та чітко визначені базові поняття етнонаціональної політики: «титульний етнос», «національність», «корінні народи», «етнічна група», «етнічна спільнота» тощо, позаяк навіть у чинній Конституції України немає їхнього чіткого визначення. Потрібно здійснювати подальше вдосконалення вітчизняного законодавства у сфері забезпечення прав національних меншин та гарантії провідного становища української нації та її культурно–історичної спадщини, та також безумовного державного статусу української мови.

Список використаних джерел

1. Україна в пошуках себе: національна ідея, проблеми розвитку. – К.: Вид. дім «Киево–Могилянська академія», 2007. – 328 с.
2. Грушевський М. Повне зібрання творів / Михайло Грушевський. – Т.9: Історичні студії та розвідки (1917–1923). – Київ, 2009. – 592 с.

3. Франко І. Я. Зібрання творів / Іван Якович Франко. – Т.3. – К.: Наукова думка, 1976. – 485 с.
4. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму / В'ячеслав Липинський. – Київ; – Філадельфія, 1995. – 470 с.
5. Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2013 році: Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. – К.: НІСД, 2013. – 576 с.
6. Ідентичність громадян України: стан і зміни // Національна безпека і оборона. – 2007. – №9. – С.3–10.
7. Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг. – К.: Інститут соціології НАН України, 2013. – 566 с.
8. 95 відсотків мешканців України назвали її своєю Батьківщиною – опитування // Кореспондент. – 2014. – 4 березня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.korrespondent.net/ukraine/politics/3314580-95-vidsotkiv-meshkantsiv-ukrainy-nazvaly-yii-svoeiu-batkivschynou-opytuvannia>
9. Пироженко В. О. Гуманітарна складова національної безпеки: предмет дослідження та коло основних проблем / В. О. Пироженко // Стратегічна панорама. – 2005. – №2. – С.27–35.
10. Вільсон Е. Українці: несподівана нація / Е. Вільсон. – К.: «К.І.С.», 2004. – 552 с.
11. Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування / М. Т. Степико. – К.: НІСД, 2011. – 334 с.
12. Публікації // Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.idss.org.ua/public.html>
13. Розумний М., Андрусів В. Формування національної ідентичності як пріоритет політики безпеки / М. Розумний, В. Андрусів // Політичний менеджмент – 2010. – №3. – С.116–126.
14. Який напрям зовнішньої політики має бути пріоритетним для України? (динаміка, 2002–2015) // Центр Разумкова. Офіційний сайт. – 2015. – березень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=305
15. Shils E. Centre and Periphery. In: The Logic of Personal Knowledge. Essays Presented to Michael Polonai on his Seventieth Birthday / Edward Shils. – London: Routledge and Kegan Paul, 1961. – P.117.

References

1. Ukrayina v poshukakh sebe: natsional'na ideya, problemy rozvytku. – К.: Vyd. dim «Kyuevo-Mohylyans'ka akademiya», 2007. – 328 s.
2. Hrushevs'kyu M. Povne zibrannya tvoriv / Mykhaylo Hrushevs'kyu. – Т.9: Istorychni studiyi ta rozvidky (1917–1923). – Kyuyiv, 2009. – 592 s.
3. Franko I. Ya. Zibrannya tvoriv / Ivan Yakovych Franko. – Т.3. – К.: Naukova dumka, 1976. – 485 s.
4. Lypyns'kyu V. Lysty do bratviv-khliborobiv. Pro ideyu i orhanizatsiyu ukraiyins'koho monarkhizmu / V'yacheslav Lypyns'kyu. – Kyuyiv; – Filadel'fiya, 1995. – 470 s.
5. Pro vnutrishnye ta zovnishnye stanovishche Ukrayiny v 2013 rotsi: Shchorichne Poslannya Prezydenta Ukrayiny do Verkhovnoyi Rady Ukrayiny. – К.: NISD, 2013. – 576 s.
6. Identychnist' hromadyan Ukrayiny: stan i zminy // Natsional'na bezpeka i oborona. – 2007. – №9. – С.3–10.
7. Ukrayinc'ke cuppil'ctvo 1992–2013. Stan ta dynamika zmin. Cotsiolohichnyy monitorynh. – К.: Inctytut cotsiolohiyi NAN Ukrayiny, 2013. – 566 s.
8. 95 vidsotkiv meshkantsiv Ukrayiny nazvaly yiyi svoeyeu Bat'kivshchynou – opytuvannya // Korrespondent. – 2014. – 4 bereznya [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://ua.korrespondent.net/ukraine/politics/3314580-95-vidsotkiv-meshkantsiv-ukrainy-nazvaly-yii-svoeiu-batkivschynou-opytuvannia>
9. Pyrozhenko V. O. Humanitarna skladova natsional'noyi bezpeky: predmet doslidzhennya ta kolo osnovnykh problem / V. O. Pyrozhenko // Stratehichna panorama. – 2005. – №2. – С.27–35.
10. Vil'son E. Ukrayintsi: nespodivana natsiya / E. Vil'son. – К.: «К.І.С.», 2004. – 552 s.
11. Stepyko M. T. Ukrayins'ka identychnist': fenomen i zasady formuvannya / M. T. Stepyko. – К.: NISD, 2011. – 334 s.
12. Publikatsiyi // Instytut demohrafiyi ta sotsial'nykh doslidzhen' imeni M. V. Ptukhy NAN Ukrayiny. Ofitsiyyny sayt [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.idss.org.ua/public.html>
13. Rozumnyy M., Andrusiv V. Formuvannya natsional'noyi identychnosti yak priorytet polityky bezpeky / M. Rozumnyy, V. Andrusiv // Politychny menedzhment – 2010. – №3. – С.116–126.

14. Yakyy napryam zovnishn'oyi polityky мае buty priorytetnym dlya Ukrayiny? (dynamika, 2002–2015) // Tsentrazumkova. Ofitsiyyny sayt. – 2015. – berezen' [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: http://razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=305

15. Shils E. Centre and Periphery. In: The Logic of Personal Knowledge. Essays Presented to Michael Polonai on his Seventieth Birthday / Edward Shils. – London: Routledge and Kegan Paul, 1961. – P.117.

Hai-Nyzhnyk P. P., Doctor of Historical Sciences, Academician of the Ukrainian Academy of Sciences, Head of the Department of Historical Studies, Research Institute of Ukrainian history (Ukraine, Kyiv), Hai-Nyzhnyk@ukr.net

Chupriy L. V., Ph. D. in philosophical sciences, Associate professor, National Institute for Strategic Studies (Ukraine, Kyiv), chupriy2006@ukr.net

Formation of a national identity of Ukrainians in dimension of national security

The article analyzes the problems of Ukrainian national identity formation at the present stage of development of Ukrainian society, identifies the ways of optimization national security policy in the humanitarian field in the context of solving noted problem.

Keywords: national identity, national security policy.

Гай-Ныжык П. П., доктор исторических наук, академик Украинской академии наук, заведующий отделом исторических студий, Научно-исследовательский институт украинологии (Украина, Киев), Hai-Nyzhnyk@ukr.net

Чуприй Л. В., кандидат философских наук, доцент, докторант Института стратегических исследований, доцент кафедры социологии и политологии, Национальный авиационный университет (Украина, Киев), chupriy2006@ukr.net

Формирование общенациональной идентичности украинцев в контексте современных вызовов

Анализируются проблемы формирования общенациональной украинской идентичности на современном этапе развития украинского общества. Намечаются пути оптимизации политики национальной безопасности в гуманитарной сфере в контексте решения данной проблемы.

Ключевые слова: национальная идентичность, политика национальной безопасности.

* * *

УДК 323

Некряч А. І., доктор політичних наук, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики, Київський міжнародний університет (Україна, Київ), aluna46@ukr.net

ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ ЯК НОВА ПАРАДИГМА МОДЕРНІЗАЦІЇ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ

Розглядаються шляхи трансформації територіальної організації влади в Україні в контексті адміністративно-територіальної реформи та її важливого складника – децентралізації, акцентується увага на необхідності розподілу влади в унітарній державі, позитивних її наслідках і можливих ризиках. Зазначається, що за нинішніх умов (анексія Автономної Республіки Крим, окупація частини території на Сході України, гібридна війна із сусідньою державою – Росією), які внесли суттєві корективи у внутрішню та зовнішню політику української держави, потребує системних змін і комплексної перебудови публічної влади.

Ключові слова: адміністративна реформа, децентралізація, місцеве самоврядування, політична система, місцева влада, ризики, деконцентрація, субсидіарність.

Україна переживає складний період свого державотворення, який пов'язаний із цілою низкою внутрішніх і зовнішніх суперечностей, масштабністю реформ адміністративної, політичної та соціальних систем, і які потребують детального наукового обґрунтування і дослідження. Імплементация Європейської хартії місцевого самоврядування,

підписання Угоди про асоційоване членство України з Європейським Союзом потребують удосконалення державного управління, системних реформ, комплексної перебудови територіальної організації влади на принципах децентралізації, субсидіарності, деконцентрації. Тому трансформація публічної влади та дослідження можливих при цьому ризиків розглядається автором як важливе загальнодержавне завдання, від реалізації якого залежать політичні, соціально-економічні зрушення, цілісність держави, здатність її протистояти непростим викликам сьогодення та закріплення європейського та євроатлантичного вектора розвитку.

Дослідження даної проблематики представлено достатньо широко в наукових працях. Так, концептуальні засади трансформації територіальної організації влади в Україні (регіональний і місцевий рівні) досліджував В. Я. Малиновський [1]. У галузі державного управління ґрунтовною є праця М. М. Іжі, який розкрив глобальну тенденцію сучасного світу, що полягає в підвищенні статусу адміністративно-територіальних одиниць регіонального рівня управління [2].

Найповнішою науковою розвідкою можна вважати дисертаційне дослідження А. С. Матвієнка «Політико-правові засади децентралізації влади в контексті адміністративної реформи в Україні». Автор обґрунтовує об'єктивну потребу місцевої реформи, проводить чіткий взаємозв'язок між поняттями «адміністративна реформа» та «децентралізація влади». На його думку, щоб подолати кризу неефективної влади її потрібно децентралізувати, а децентралізація системи публічної влади здійснюється лише в межах адміністративної реформи. Тож, як засвідчує науковець, децентралізація є сутністю, ключовою ланкою реформи, інструментарієм, за допомогою якого можна перезавантажити управління та владу в цілому відповідно до міжнародних норм і європейських стандартів.

Питання адміністративної реформи також висвітлювалось у численних наукових працях інших вітчизняних авторів [3]. Серед них можна назвати: В. І. Шарова, О. Валевського, В. Ребкала, І. Кресіну, В. Погорілка, Ф. М. Рудича, Ю. Шемшученка, І. Коліушка, М. Баймуратова, В. Кравченко, В. Куйбіду, С. Телешуна, В. П. Тимошука, П. А. Трачука, І. А. Верещука, О. Свтушенко, А. С. Шевченко, В. В. Мішука, О. Врублевського [4].

Проте з огляду на кардинально нову ситуацію, що склалась у нашій державі навколо процесу децентралізації, коли центр, політичні сили, інститути громадянського суспільства не можуть досягти консенсусу в цьому питанні, тема оптимізації місцевої влади потребує ґрунтовного наукового осмислення та пошуку збалансованих підходів щодо формування дієздатних регіонів для розв'язання проблем політичного, соціального, економічного та науково-технічного розвитку.

Метою даної статті є аналіз та оцінка сучасних процесів становлення української моделі розподілу влади на засадах децентралізації, розкриття факторів, які об'єктивно їх мотивували, обґрунтування позитивних наслідків цих змін і можливих ризиків, що можуть проявитися під час безпрецедентного реформування.

Дослідження феномену розподілу публічної влади в усіх її проявах пов'язане з пошуком відповіді на ключові запитання: у як спосіб розподілити владу між центром і його складовими адміністративно-територіальними одиницями, органами місцевого самоврядування з тим,

щоб наше з вами життя проходило в демократичній, правовій, стабільній країні? Які межі децентралізації влади, які не розхитають фундаментальні опори держави, і які межі її централізації, що забезпечать ефективність самої влади, близькість її до народу, його потреб, а також територіальну цілісність і суверенітет. Тобто ключове питання є співвідношення централізації і децентралізації управлінських функцій. Проте забезпечити це співвідношення неможливо лише законодавча.

Цей процес є тривалим і впливає на всі види відносин, що відбуваються в межах адміністративно-територіальних одиниць. Про це свідчить і міжнародна практика. Система управління в ній охоплює цілу багатоманітність структур, моделей, відносин, концепцій, функцій. Реформи влади, що відбуваються в багатьох розвинених країнах світу та Європи, характеризуються багатовекторністю підходів, які охоплюють місцеве управління: відносини між місцевими і центральними органами державної влади, різними рівнями місцевого і регіонального управління і самоврядування.

До загальної тенденції європейських реформ можна зарахувати створення сприятливих умов для розвитку органів місцевого самоврядування і, ті, які після отримання реальної влади стали найбільшим суб'єктом надання публічних послуг на місцевому рівні та головним партнером держави у з'ясування життєво необхідних питань для своїх громад. Такі підходи вплинули на розвиток структур громадянського суспільства та забезпечили достойний захист прав і свобод населення, якість життя на належному рівні. Ще один результат цих перетворень полягає в тому, що держави засвідчили свою спроможність до самообмеження, поступившись частиною повноважень і ресурсами на користь нижчих гілок влади.

Україна як складник міжнародної спільноти перебуває на етапі пошуку власного варіанта розподілу влади, заснованого на співробітництві та партнерстві. Україна вперше не зверху, а спільно з регіонами прагне оптимізувати владу та правила взаємодії.

Проте кризові явища, що розбалансували політичну систему, внутрішні і зовнішні виклики, суперечності, що накопичилися між суб'єктами влади за роки незалежності, обумовили необхідність модернізації системи державного управління, розподілу влади між центром і регіонами, органами місцевого самоврядування. Аналіз подій, який пов'язаний з цим процесом, свідчить, що це виявилось одним з найдискусійніших і найскладніших питань для законодавчої гілки влади, вітчизняної еліти. Воно стало справжнім випробуванням владних інституцій, політичних партій за всю двадцятичотирирічну історію.

Узагальнюючи причини, які зумовили потребу такого кардинального реформування в Україні, можна сформулювати цілі групи факторів.

Зокрема, до першої групи, автор зараховує сукупність внутрішніх проблем. Це неспроможність діючої системи управління задовольняти суспільні й колективні потреби людей, невідповідність існуючих адміністративно-територіальних структур потребам економічного, політичного і соціального стану держави. Наявний ступінь самостійності місцевих структур, який вони набули при діючій системі, і ресурсна обмеженість, характер відносин, що сформувався між представницькими органами самоврядування і державними органами,

адміністративна і фінансова опіка з боку представників держави – усе це не сприяло формуванню спроможних територіальних громад і, як внаслідок, останні не змогли забезпечувати мешканцям ту кількість адміністративних і публічних послуг, які б задовольняли їхні потреби.

Друга група – зовнішні. Співпраця зі світовою спільнотою для пошуку конструктивних політичних і військових механізмів урегулювання конфлікту на Сході України, повернення анексованого Криму, справжній прорив дипломатії в європейському напрямку через підписання Угоди про Асоціацію з ЄС – це не тільки змінило ключові аспекти в зовнішній політиці, але й необхідність проведення змін на всіх рівнях управління.

Третя група – пов'язана з неефективністю самої політичної системи, яка не змогла забезпечити економічне вирівнювання адміністративно-територіальних одиниць, політичну стабільність. Політична еліта, відірвавшись на небезпечну відстань від власного народу, його потреб та інтересів, суттєво знизила життєвий рівень і соціальний захист людей. Якщо до вищезазначеного додати тотальну корупцію на кожному рівні управління, то стає очевидним, що держава як інститут політичної системи є вкрай розбалансованою і не може ефективно протистояти сучасним викликам, забезпечувати демократичні, правові, соціальні перетворення в суспільстві.

Четверта група факторів – пов'язана з довготривалою поляризацією інтересів центру і регіонів. Ці відносини давно потребували не косметичних перефарбувань, а рішучого перезавантаження на конституційних, політичних, економічних та адміністративних засадах. Вітчизняна практика, засвідчує, що центр використовував різноманітні засоби контролю та впливу на життя територіальних громад. Найбільш підконтрольними виявився – фінансовий і кадровий бік. Тому українська проблема розподілу влади вздовж вертикалі полягає не тільки в усуненні суперечностей, неузгодженостей і суперечностей між центром і регіонами, які гальмують поступальний рух держави, а й формування ефективно діючої моделі, яка насамперед необхідна для поновлення територіальної цілісності і стабільності.

І, нарешті, п'ята група. Сучасний стан економіки, активізація інститутів громадянського суспільства об'єктивно потребують адекватніших дій від територіальних утворень. Відомо, що спроможність органів місцевої влади напряму залежить від здатності їхніх структур, обсягу компетенції, якою вони володіють, і способів фінансування.

Варто зазначити, що закріплена модель унітарного устрою в Конституції України не носить завершеного характеру. Але Закони України «Про місцеве самоврядування в Україні», та «Про місцеві державні адміністрації» не заклали необхідні концептуальні підходи центру і регіонів, вітчизняної і місцевої еліт щодо розподілу влади. Залишилися не з'ясованими і ключові питання, які пов'язані з ідеєю захисту державного суверенітету, самостійності регіонів і місцевого самоврядування, меж, процедури і реалізації влади в цілому.

Це наслідок відсутності консенсусу впродовж тривалого часу між центром і регіонами. Центральні інституції та верхівка еліти не тільки не змогли сформулювати доленосні запитання: «між ким ділити?» (суб'єкти влади), «що ділити?» (об'єкти влади) і «як ділити?» (обсяг влади і процедура розмежування), але й

знайти відповіді на них. Конкретніше розглянемо перший складник цієї проблеми: «між ким ділити?». На нашу думку, вона передбачає визначення чітких рівнів, на яких розподіляється влада і її носії. Щодо останніх, то варто послатися на статтю 5 Конституції України, яка визначає суб'єктів влади в нашій державі: це багатонаціональний народ, який здійснює владу безпосередньо, через референдуми та вільні вибори, органи державної влади та місцеве самоврядування. Тож ділитися влада повинна саме між ними.

Наступне: «що ділити?» До них належать предмети відання між центром і регіонами, органами місцевого самоврядування і, ті які включають питання соціально-економічного розвитку громад, власності, природних ресурсів, фінанси тощо. Втілення в життя першого і другого завдань значною мірою залежить від того «як ділити?» і принципів, завдяки яким буде здійснюватися цей розподіл, правових засобів, які будуть застосовуватися.

Тому механізм розподілу влади потребує окремого з'ясування тлумачень понять «децентралізації» та похідних понять «компетенція» і «повноваження». Так, відповідно Великого тлумачного словника сучасної української мови, децентралізація це система управління, за якої частина функцій центральної влади переходить до місцевих органів самоврядування; скасування або послаблення централізації. У свою чергу, це поняття включає ступінь свободи, яку органи місцевого самоврядування отримують в унітарній державі. Конкретніше децентралізація включає обсяг компетенції, яку передає центр органам місцевого самоврядування, і ту ступінь незалежності в діяльності цих органів щодо центральної влади. Децентралізація пов'язана з «компетенцією», яка охоплює сукупність владних повноважень в окремих сферах (предметах відання), тоді як «повноваження» застосовуються до конкретного органу чи посадової особи як носіїв влади.

Сучасні підходи у зміні моделі влади об'єктивно потребували законодавчого забезпечення. Прийняті нормативно-правові акти заклали зміни для правового статусу адміністративно-територіальних одиниць. Це Закони України: «Про добровільне об'єднання територіальних громад», «Про засади регіональної політики», «Про місцеві вибори»; Постанова Верховної Ради України: «Про план законодавчого забезпечення реформ в Україні»; розпорядження, постанови Кабінету Міністрів України та Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства.

Формування законодавчої бази проходило в гострій дискусії на всіх рівнях: центральному, регіональному, територіальних громад. Незважаючи на те, що до обговорення були залучені науковці, державні службовці, юристи, політологи, посадові особи, депутати, рівень інформованості населення виявився недостатнім. Відзеркаленням цього стала ситуація у Верховній Раді України 31 серпня 2015 року. Прийняття в першому читанні законопроекту «Про внесення змін до Конституції України» викликало неоднозначність серед народних депутатів і в суспільстві. Ця спроба стала однією з найдраматичніших сторінок в історії українського парламентаризму. І все тому, що влада продовжує бути закритою від власного народу. Відсутність консенсусу у вищому законодавчому органі влади, колуарність прийняття рішень, підкилимні домовленості, політична корупція, імітація люстрації, боротьби з корупцією в

усіх владних ешелонах, небажання, а подекуди невміння вести діалог з людьми – це лише айсберг проблеми, що проявилася на поверхні, тобто в залі Верховної Ради України та під її стінами. Причини залягають на глибинніших пластах відносин. Найгострішою виявилася дискусія навколо норм, що встановлюють особливий порядок на окупованій частині Луганської та Донецької областей.

У переліку нормативно-правових документів, важливим є Розпорядження Кабінету Міністрів від 1 квітня 2014 р. «Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні». Зокрема, у ній визначено принципи, на яких повинна здійснюватися реформа: це добровільність, повсюдність, економічна ефективність, державна підтримка, а також окреслені умови її проведення. Щодо умов, то вони зводяться до такого: а) у складі територіальних громад не можуть бути інші громади; б) межі громад визначають за зовнішніми межами юрисдикції рад територіальних громад; в) враховуються чинники, що впливають на соціально-економічний розвиток об'єднаної громади. Найважливішими нововведеннями можна вважати укрупнення адміністративно-територіальних одиниць, оскільки малі (за територіями і чисельністю) громади, при існуючій системі фінансування не можуть забезпечувати населення, незалежно від місця проживання мешканців, набором послуг, відповідали б рівню загальнодержавних соціальних стандартів. А послуги згідно з умовами не можуть бути нижчими, ніж до об'єднання.

Вводиться також трирівнева система адміністративно-територіального устрою: громада, район, регіони.

Започаткована реформа включає політичний та адміністративний складник. Якщо політична децентралізація розширює права людей на участь в житті держави і суспільства, то адміністративна – включає різні ступені впливу на місцеве життя через деконцентрацію. Вводяться інститути старости й префекта, принципово нова схема контролю центру за місцевим самоврядуванням. У цілому контроль стає більш правовим і зводиться до контрольної-наглядової функції. Представник держави має право звертатися до судових інстанцій, якщо прийняте рішення місцевих органів не відповідає чинному законодавству. Такі підходи вселяють надію, що контроль буде об'єктивнішим, ніж той, що існував дотепер.

Відповідно, місцеві органи набувають більшого обсягу компетенції в різних сферах діяльності, а також врегульовані найбільш важливі сфери діяльності органів – це фінансово-бюджетні. Нарешті, скасовується існуюча адміністративна та фінансова опіка (Закони України «Про внесення змін до Бюджетного кодексу України щодо реформи міжбюджетних відносин» від 28 грудня 2014 року та «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо податкової реформи» від 28 грудня 2014 року). До речі, практика свідчить, що вже в поточному 2015 році органи місцевого самоврядування відчули реальну користь, оскільки суттєво збільшився фінансовий складник. Це дало змогу провести ремонт доріг, навчальних закладів, дитячих садків, медичних установ, поліпшити соціальну інфраструктуру, замінити зношені комунікації.

Складовою частиною розпочатої децентралізації стали зміни у формуванні представницьких органів місцевого самоврядування. Закон України «Про місцеві

вибори» заклад відмінні підходи до місцевих виборів через відкриті списки.

Узагальнено основні напрямки децентралізації в Україні можна звести до такого:

- рівномірне розмежування повноважень і компетенцій між органами місцевого самоврядування різних рівнів, де найважливіші повноваження передаються на найближчий до людей рівень, де кожен з них має свої виключні повноваження;

- враховуючи, що конституційна модель організації державної влади не є оптимальною в умовах унітарної держави, оскільки державні адміністрації, окрім здійснення контрольної-наглядової функції, наділені ще і повноваженнями щодо управління відповідними територіями, тому нагальним завданням стало розмежування повноважень органів місцевого самоврядування і державної виконавчої гілки влади аби запобігти дублюванню їхніх функцій та повноважень. Ці місцеві гілки влади за нових умов повинні ставати партнерами і аж ніяк не перебувати в статусі конкурентів;

- формування ресурсної бази, яка необхідна для виконання повноважень на кожному рівні управління, а також упровадження гнучкішої системи фінансування, що збільшило кількість видів місцевих податків, які можна направляти на потреби громади;

- органи місцевого самоврядування, отримавши ширше коло повноважень повинні забезпечити і вищий ступінь відповідальності перед виборцями і державою. Відповідальність повинна бути наскрізно розподіленою між усіма суб'єктами управління з тим, щоб кожен суб'єкт управління: держава, регіон, територія, органи місцевого самоврядування – був відповідальним перед населенням за порушення законів і нанесення шкоди. Такий підхід забезпечує від неналежного здійснення влади й узурпації її на будь-якому рівні.

Можна тільки вітати, що наша держава попри всі труднощі, що супроводжують реформи, демонструє рішучі дії в напрямку їх реалізації. І якщо вони будуть здійснені на тих засадах, які визначені в нормативно-правових документах, то, поза будь-яким сумнівом, вони принесуть суспільству суттєві позитивні зрушення. До останніх можна зарахувати: а) реалізацію на практиці основоположного принципу управління, який використовується світовою спільнотою, це – принцип субсидіарності. Сутність його полягає в тому, що рівень управління, який найближчий до населення, повинен володіти всією повнотою повноважень, компетенцією та ресурсами, необхідними для найповнішого задоволення потреб людей. А кожен вищий рівень управління виконує ті завдання, які не можуть бути виконані на первинному рівні, або не відповідають їхній компетенції; б) створюються умови для гармонізації інтересів громад у межах району, області.

- політичні партії, нарешті, від лозунгів і декларацій своїх політичних доктрин можуть зосередитися на вирішенні конкретних місцевих справ;

- обласні та районні ради громад отримують власні виконавчі органи, на що постійно зверталась увага Конгресу місцевих та регіональних влад Ради Європи, зокрема, ідеться про його Рекомендації №102 (2001) від 13.11.2001 року;

- враховуючи, що суб'єктами влади в Україні є народ, органи державної влади та органи місцевого

самоврядування, і ту обставину, що останні виявилися найслабкішою ланкою за силою впливу та спроможністю розв'язувати місцеві проблеми, саме децентралізація сприятиме збалансуванню повноважень і ресурсів, консенсусу між владою і суспільством, центром і регіонами.

Водночас, автор не виключає і певних ризиків, які можуть проявитися під час її проведення. Перший з них пов'язаний з низькою інформованістю населення щодо сутності реформ, що автоматично закладає їх слабку підтримку з боку населення, низький рівень легітимації тих, хто їх ініціював, недовіру до нових центрів влади.

Наступний. Поспішність, радикалізм, який був допущений при укрупненні громад, порушення принципу добровільності, підміна його на добровільно-примусовий, а в окремих випадках, відверто на примусовий – це також хибке підґрунтя для укрупнених адміністративних центрів.

Варто згадати, ще один ризик. Це введення інститутів старости (польська модель самоврядування) і префекта (французька модель влади). Практика засвідчує, що ці нововведення потребують чіткого розмежування повноважень між ними та радами громад, формування дієвої системи стримувань і противаг, яка не дозволить користуватися чужими повноваженнями, а значить – незаконною владою, виключить дублювання функцій, протистояння, яке існує до нині.

Четвертий ризик – пов'язаний з відсутністю професійних кадрів, які були б готові протистояти сучасним викликам. Тому усунення з реформістського середовища консервативної частини чиновників, які латентно стримують ці реформи, є нагальним завданням. А оновленню місцевої еліти, пошуку молоді талановитої молоді, яка б професійно була готова до роботи в нових умовах реформування, повинні сприяти місцеві вибори в жовтні 2015 року.

До речі, до підготовки кадрів активно повинні долучитись вищі навчальні заклади України. Сучасний управлінець місцевого рівня – це менеджер у повному розумінні цього слова, який повинен володіти всією сукупністю знань для ведення управлінської діяльності, уміти захищати інтереси, права громад і їх мешканців. Чиновник, який був причетний до корупційних схем і «відкатів» – це вже вчорашня історія. Абсолютно новим напрямком підготовки кадрів для місцевого самоврядування має бути підготовка волонтерів.

Це далеко не повний перелік можливих ризиків. Але при виконанні всього комплексу заходів децентралізація може створити умови, коли більшість ризиків можна мінімізувати.

Висновки. Україна переживає найдраматичніші часи своєї незалежної історії. Започаткована реформа на засадах децентралізації публічної влади в цілому сприяє поліпшити інституційної структури країни, надавши територіальним колективам значно більше самостійності і повноважень ніж ті, що вони мали дотепер, збалансуванню інтересів громад у межах району, області. Реформою закладаються підвалини до активного життя мешканців у межах своїх територіальних колективів, трансформується свідомість, ментальність пересічного українця, встановлюється консенсус між владою і суспільством, центром і регіонами.

Водночас адміністративна реформа має супроводжуватися відкритістю, гласністю і не кількісними показниками укрупнених адміністративно-територіальних одиниць, а якістю тих позитивних

зрушень на кожному рівні управління і в невіддаленій перспективі, а в реальному вимірі.

Пам'ятаючи, що зміни, які розпочалися, не виключають прорахунки, які варто не тільки виявляти, але й оперативно долати. На нашу думку, укрупнені громади отримують можливість розвивати різноманітне міжгромадівське співробітництво у межах асоціацій, а регіони розширити на міжрегіональному рівні з метою формування конкурентоспроможних територій, розвитку міжбюджетних відносин і конструктивного діалогу з представниками бізнесу, підприємцями, усіма зацікавленими сторонами.

Для захисту прав мешканців щодо участі у справах органу місцевого самоврядування доцільно ввести інститут місцевого омбудсмена.

Однак чи дасть реформа піднятися на новий рівень розвитку державі, протистояти викликам, чи об'єднає розбурхане суспільство – це питання часу. Усе залежатиме від, політичної волі центру, еліти, яка не тільки здатна декларувати ідеї щодо вдосконалення територіальної організації влади, але й доводити їх до логічного завершення.

У суспільства все-таки залишається, хоч і крихка, але ж надія на те, що вітчизняна еліта не забуде прорахунків минулих реформ і проведення нинішньої здійснюватиметься ефективнішими політичними й правовими механізмами на засадах децентралізації, субсидіарності, деконцентрації з урахуванням українських реалій.

Список використаних джерел

1. Малиновський В. Я. Концептуальні засади трансформації територіальної організації влади України: регіональний та місцевий рівні: автореф. ... доктора політ. наук. – К., 2011. – 36 с.
2. Ізха М. М. Система регіонального управління: світовий досвід та Україна: автореф. ... доктора політ. наук. – К., 2011. – 36 с.
3. Матвієнко А. С. Політико-правові засади децентралізації влади в контексті адміністративної реформи в Україні: автореф. ... канд. політ. наук. – К., 2010. – 20 с.
4. Врублевський О. С. Співробітництво територіальних громад (бібліотечка місцевого самоврядування) / Олександр Врублевський. – К.: ІКЦ «Легальний статус», 2014. – 56 с.

References

1. Malynovs'kyi V. Ya. Kontseptual'ni zasady transformatsiyi terytorial'noyi orhanizatsiyi vlady Ukrainy: rehional'nyy ta mistsevyi rivni: avtoref. ... doktora polit. nauk. – K., 2011. – 36 s.
2. Izha M. M. Systema rehional'noho upravlinnya: svitovyy dosvid ta Ukrayina: avtoref. ... doktora polit. nauk. – K., 2011. – 36 s.
3. Matviyenko A. S. Polityko-pravovi zasady detsentralizatsiyi vlady v konteksti administratyvnoyi reformy v Ukraini: avtoref. ... kand. polit. nauk. – K., 2010. – 20 s.
4. Vrublevs'kyi O. S. Spivrobitnytstvo terytorial'nykh hromad (bibliotekha mistsevoho samovryaduvannya) / Oleksandr Vrublevs'kyi. – K.: IKTs «Lehal'nyy status», 2014. – 56 s.

Nekryach A. I., Doctor of Political Sciences, Professor of international relations and foreign policy, Kyiv International University (Ukraine, Kyiv), aluna46@ukr.net

Decentralization as a new paradigm of modernization of public administration in Ukraine

This article considers how the transformation of territorial organization of power in Ukraine in the context of administrative-territorial reform and its important component – decentralization focuses on the need to share power in a unitary state, its positive consequences and possible risks. It is noted that in the present situation (ARC annexation, occupation of territory in eastern Ukraine, hybrid warfare with neighboring countries – Russia) who have made significant adjustments in domestic and foreign policy of the Ukrainian state, requires systemic change and comprehensive restructuring of the public authorities.

Keywords: administrative reform, decentralization, local government, political system, local authorities, risks, deconcentration, subsidiarity.

Некряч А. И., доктор политических наук, профессор кафедры международных отношений и внешней политики, Киевский международный университет (Украина, Киев), aluna46@ukr.net

Децентрализация как новая парадигма модернизации публичной власти в Украине

Рассматриваются пути трансформации территориального устройства власти в Украине в контексте административной реформы и ее составляющей части – децентрализации, акцентируется внимание на положительных ее сторонах и возможных рисках. Отмечается, что сложившиеся условия (аннексия Автономной Республики Крым, оккупация части территории Восточной Украины, гибридная война с соседним государством – Россией) внесли существенные изменения во внутреннюю и внешнюю политику украинского государства, и проведения системных преобразований публичной власти.

Ключевые слова: административная реформа, децентрализация, местное самоуправление, политическая система, местная власть, риски, децентрализация, субсидиарность.

* * *

УДК 327

Боринська О.Л.,

кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та міжнародної інформації, Міжрегіональна Академія управління персоналом (Україна, Київ), olga.borynska@gmail.com

АВТОРИТАРИЗМ У БІЛОРУСІ: ШАНС НА ЛЕГІТИМІЗАЦІЮ

Аналізуються політичні трансформації у Білорусі, прослідковується шлях держави від демократичного до авторитарного політичного режиму. Визначається геополітичне становище Білорусі, спроби формування власної політики відповідно до сьогоденних реалій. Білорусь має безпрецедентну можливість змінити свою геополітичну позицію: військова агресія РФ в Україні дає можливість Білорусі вийти за межі «ексклюзивного партнерства» з РФ, переорієнтуватись на країни Європейського Союзу та США. Така зміна на зовнішньополітичній арені може не лише зняти економічні санкції та політичні обмеження з Білорусі, але і певною мірою легітимізувати існуючий політичний режим.

Ключові слова: держава Білорусь, зовнішня політика, трансформаційні процеси, авторитарний режим, санкції, Україна, Європейський Союз.

Прес-секретар міністерства закордонних справ Білорусі Д. Мирончик у вересні 2015 р. заявив про сподівання на те, що країни Європейського Союзу найближчим часом нарешті скасують санкції та обмеження відносно його батьківщини [7]. Підставою для такої оптимістичної заяви міністерства безперечно є, оскільки справа, звісно ж, не у тому, що санкції були «контрпродуктивні» та «безперспективні», а у зміні геополітичних реалій, тобто у військовій агресії РФ проти України і реакції ЄС та США відносно цих подій.

Нормалізація відносин держав Європейського Союзу та Білорусі є беззаперечним успіхом для останньої. Отже, цікаво на наш погляд, прослідкувати, як із практично «зразкової» радянської республіки, Білорусь стала демократичною, потім – авторитарною державою, на яку поширились санкції ЄС та США, і сьогоднішню Білорусь. А також, відповідно, проаналізувати, які перспективи у новій геополітичній ситуації відкриваються для сусідньої держави і які стосунки з Україною ймовірно найближчим часом.

Розпад Радянського Союзу призвів до проголошення цілого ряду незалежних держав, при чому всі вони обирали шляхом свого розвитку – демократію як форму політичного правління. Кожна держава, принаймні декларативно, оголошувала лібералізацію, обіцяла сприяти розбудові громадянського суспільства, а політичні вибори проводити прозоро і чесно – усі ці позиції мали б забезпечити ефективну трансформацію політичної системи.

Звичайно ж реалії політичного життя виявились далекими від бажаних або проголошених. Так звані «виключення з правил» можуть слугувати Прибалтійські Республіки СРСР (Латвія, Литва, Естонія), які одразу ж були зорієнтовані на політичну модель Західної Європи, більшість громадян поділяли західноєвропейські цінності, відповідно, основний вектор зовнішньої політики (і його послідовна реалізація) не викликали сумнівів – на сьогоднішній день (з 2004 р.) ці держави є членами Європейського Союзу та Організації Північноатлантичного договору. Усі інші пострадянські республіки продемонстрували цілий ряд можливих варіацій на тему політичних трансформацій: одними із найсуперечливіших, на наш погляд, є білоруські політичні трансформації.

Досить високий рівень життя і найменш корумповані чиновники – такою була Білорусь на момент розпаду Радянського Союзу. Економічний розвиток на початку дев'яностих мало чим відрізнявся від українського, тоді як політичні вибори, і зміна влади, відповідно, різнились суттєво.

Політичні трансформації, вибори, виборчі процеси, встановлення авторитарного режиму, геополітичне становище Білорусі – ці теми цікавлять чимало науковців та аналітиків, серед них Антановіч Н., Чернов В., Кордун О., Карбалевич В., Грінкевич О., Чердніченко О., Бондаренко К., Смалянчук А., Розанов А., та інші. На сьогодні існує чимало ґрунтовних публікацій, присвячених перетворенням у білоруському суспільстві, проте бракує узагальненого системного аналізу подій, що привели Білорусь від демократії до авторитарного режиму.

Існування незалежної держави розпочалося з того, що Верховна Рада Радянської Білорусі ухвалила Декларацію про державний суверенітет – це відбулось 27 липня 1990 р. Путч у Москві (серпень 1991 р.) прискорив розпад Радянського Союзу і, відповідно, 27 серпня 1991 р. Верховна Рада Білорусі проголосувала за надання Декларації статусу конституційного закону. На той час політичним лідером держави був С. Шушкевич (голова Верховної Ради Республіки Білорусь), який разом з Л. Кравчуком і Б. Єльцином став учасником зустрічі у Біловезькій пущі, де вони прийняли рішення і про ліквідацію Радянського союзу і про створення Співдружності Незалежних Держав (7-8 грудня 1991 р.).

С. Шушкевича важко назвати очікуваним політичним лідером для білорусів, оскільки перші ж президентські вибори він програв О. Лукашенку, але варто відзначити, що, на відміну від останнього, С. Шушкевич дав можливість пройти цим виборам достатньо демократично, чого у подальшому політичному житті Білорусі більше не траплялось. Прагнення до змін охопило білоруське суспільство, оскільки, з одного боку радянська номенклатура не справлялась з економічними проблемами а з іншого – не могла запропонувати суспільству нових цінностей та нової мети.

Президентські вибори 10 липня 1994 р. були названі «народною революцією» – це означення завдячує журналістам, які висвітлювали як виборчі перегони, які виявились досить яскравими і неочікуваними, так і явку виборців, та результат голосування. Особливістю білоруського варіанту було те, що переміг кандидат, який виступив як проти старого режиму і свавілля радянської номенклатури, так і проти ринкових перетворень.

Соціально-політичні ідеї О. Лукашенка неконкретизовані і загальні, але основна увага електорату зосереджувалася на чесності та рішучості кандидата – саме ці популістські гасла і практично повна відсутність ідеологічно зваженої програми забезпечила невідомому до виборчих перегонів кандидату беззаперечну перемогу.

Проти О. Лукашенка виступили як інтелігенція, яка не могла вибачити відсутність ідеологічної спрямованості, неосвіченість і популізм кандидата, так і номенклатура, яка не сприймала О. Лукашенка, який з 1993 р., перебуваючи на посаді голови Тимчасової комісії по боротьбі з корупцією Верховної Ради Республіки Білорусь, звинувачував цілий ряд представників номенклатури у «розкраданні державних коштів в особистих цілях».

На той момент РФ значно більш імпонував передбачуваний та прогнозований В. Кебич, ніж імпульсивний та емоційний О. Лукашенко. Незважаючи на все це, О. Лукашенко у 1994 р. мав незаперечну підтримку у народу, і хоча програма мала досить невизначену соціально-економічну позицію, зате були присутніми сильний натиск на моральність і обіцянка стабільності у країні після перемоги. У першому турі О. Лукашенко здобув 44,82% голосів, тоді як В. Кебич – 17,33%, З. Позняк (Білоруський Народний Фронт) – 12,82%, С. Шушкевич – 9,91% [5].

Після оголошення результатів першого туру, передбачити результати другого не становили ніякої проблеми: О. Лукашенко здобув 80% голосів виборців, а його головний конкурент В. Кебич лише 14% [5].

Політичною метою О. Лукашенка одразу ж стало закріплення особистої влади, для реалізації цієї мети було необхідно змінити Основний Закон держави. Законодавча база Білорусі була закріплена у Конституції, прийнятій 15 березня 1994 р., яка набрала чинності 30 березня того ж року, після опублікування у всіх центральних газетах республіки. Основний Закон проголошує Білорусь унітарною правовою соціальною державою. У розділі 4 (глава 6) йдеться про створення нового органу влади – Конституційного Суду, який входить до особливих видів контролюючої влади, в цю ж групу виділено прокуратуру та контролюючу палату. За Конституцією 11 членів Суду обиралися парламентом на 11 років. Завданням Суду була оцінка відповідності правових актів Конституції країни. Конституційні звернення можуть подаватися Президентом, головою парламенту, групою не менш як з 70 депутатів, Верховним Судом, Вищим економічним Судом або Генеральним прокурором [6].

Згідно з Конституцією Президент вважався главою держави і виконавчої влади, мав право створювати і ліквідувати міністерства й ін. урядові органи, пропонувати на затвердження парламенту прем'єр-міністра, міністрів (ст.100), глав Центрального Банку, Верховного Суду, Конституційного Суду. Відповідно, можемо стверджувати (як і О. Кордун), що Конституція Білорусі 1994 р. сприяла розвитку і утвердженню авторитарного режиму, так як незважаючи на наявність певної системи стримувань, президент мав досить велику частку в управлінні державою [6].

У березні 1995 р. закінчувався термін повноважень білоруської Верховної Ради, цю подію О. Лукашенко повною мірою використав для закріплення особистої влади. Перед виборами були заборонені партійні списки, закриті опозиційні видання, проводилася пропаганда,

яка спиралася на адміністративний ресурс. Вибори до парламенту проводилися разом з референдумом, на який виносилися питання про статус російської мови, відновлення герба і прапора БРСР (з невеликими змінами), право Президента розпускати парламент та про політико-економічну інтеграцію з Росією. За даними незалежних спостерігачів на референдумі відбулися масштабні фальсифікації: оголошено, що 50% населення взяло участь, тоді як насправді близько 25%. У результаті була змінена державна символіка, білоруська мова фактично втратила статус державної. Спираючись на результати референдуму, в квітні 1996 р. у Москві було підписано угоду про Співдружність Росії та Білорусі [9].

Різко засудили сфальсифікований референдум європейські держави. Організація з Безпеки і Співробітництва в Європі на конференції, що відбулась у Лісабоні (грудень 1996 р.), гостро засудила референдум та його наслідки і виключила Білорусь з числа асоційованих членів організації. Фальсифікація результатів референдуму призвела до міжнародної ізоляції республіки. Європейський парламент 7 жовтня 1999 р. ухвалив спеціальну резолюцію, в якій зазначалося, що Білорусь не йде шляхом демократичних перетворень, пролунали заклики до білоруської влади дотримуватись міжнародних стандартів щодо прав людини. Подальша співпраця між ЄС та Білоруссю можлива лише за умови глибинних політичних та економічних змін. США в особі посла Д. Спенгарда також заявили про неприйняття фальсифікації, а відновлення демократії можливе за умови вільних та справедливих виборів [8].

Незважаючи на протест міжнародної спільноти, 9 січня 1996 р. розпочав свою роботу новообраний парламент республіки. До нього обрано 198 депутатів, ще 52 місця залишилися вакантними, отже, проводилися довибори, результати яких були також підробленими.

Варто відзначити, що серед політичних партій та рухів найчисельніше представництво отримали комуністи та аграрії. Решта партій не мали достатнього впливу на діяльність законодавчого органу республіки. Білоруський Народний Фронт, який донедавна вважався найавторитетнішим об'єднанням правочентристських сил, не отримав жодного мандата у Верховній Раді [5].

У листопаді 1996 р. опозиція ініціювала імпичмент і було підписано конституційну угоду. Переговори стосовно імпичменту вели Голова Верховної Ради С. Шарецький, О. Лукашенко та голова Конституційного Суду Г. Цехиня. Під тиском РФ, інтереси якої представляли В. Черномірдин, С. Строев, Г. Селезньов, укладено угоду, метою якої було затримати голосування стосовно імпичменту на один день, а вже в неділю закінчився черговий референдум, результати якого без особливих зусиль були підроблені діючою владою [6].

Події розгортались досить стрімко: наступного тижня депутатів не пустили в парламент; замість Верховної Ради створили Народні Збори, куди О. Лукашенко призначив депутатів. Прем'єр-міністр М. Чигир подав у відставку, протестуючи проти свавілля Президента [5]. Зазначені події 1996 р. можна назвати конституційним переворотом: була скасована Конституція 1994 р., розпущено Верховну Раду і створено двопалатний парламент. Палата депутатів складалась з народних обранців Верховної Ради XIII скликання, а палата представників – з голів адміністрацій областей та Мінська. Президент отримав право призначати

сенаторів, прем'єр-міністра та членів уряду, розпускати парламент, призначати половину членів Конституційного Суду з головою включно, голову Верховного Суду, Генерального прокурора, голову комітету державного контролю [6].

Вказані зміни відбулися як наслідок референдуму, тобто через формальну згоду народу. Нічого не заважало О. Лукашенку зміцнювати особистий політичний режим, а також проводити одну з обіцянок кампанії: тісну інтеграцію з Росією. 2 квітня 1997 р. О. Лукашенко і Б. Єльцин підписали у Москві договір про утворення Союзу Росії та Білорусі, а вже в грудні 1998 р. був підписаний третій договір, у якому йшлося про єдину грошову одиницю, спільні оборону і уряд [8].

У відповідь міжнародне співтовариство 7 жовтня 1999 р. у Європейському парламенті ухвалили резолюцію про становище в Білорусії, де констатували: політична влада цієї країни не проводить політичних трансформацій і не здійснює демократичних перетворень, що перешкоджає економічній та політичній інтеграції у європейські структури.

Президентські вибори 2001 р. опозиція Білорусі сподівалася використати для зміни політичної ситуації. Лідери В. Гончарик, А. Лебедько, С. Шушкевич, користуючись підтримкою своїх партій, провели передвиборчу кампанію, що само по собі майже неможливо зробити в умовах повної заангажованості переважної більшості засобів масової інформації. Після проголошення підсумків (перемога О. Лукашенка із результатом 75% голосів) опозиція позбавилася ілюзії перемогти легальним шляхом. Влада змогла сфальсифікувати результати більш як на 25%, оголосити вибори такими, що відбулися, будучи впевненою у своїй міцності і якщо не підтримці народу, то у його байдужості і пасивності. Після цих подій білоруський політолог В. Карбалевиц писав, що білоруси голосують за цінності, які не змінюються, і суспільство самовідтворюється разом з політичним режимом [5]. Такий висновок можна зробити, проаналізувавши суспільні цінності тих верств населення, які підтримували О. Лукашенка.

Референдум 2004 р. перевершив усі попередні вибори своїм цинізмом і ступенем фальсифікації. Несподівано на 20% збільшилась заробітна плата у працівників бюджетної сфери, на 30% – піднялися пенсії, адже найактивнішими і найвідданішими виборцями залишаються дисципліновані пенсіонери. Пропрацьовано навіть питання у бюлетенях, де першим пунктом нагадується про Президента, а у наступних – зміни до Конституції, а саме: до статті 81, з якої вилучено слова «не більш як на 2 терміни» (ліміт посадової особи на посту Президента). Білоруси, відповідаючи «так» на запитання «чи задоволені ви Президентом», автоматично голосували за зміну Конституції, і легітимізацію існуючого режиму.

За даними незалежних спостерігачів, у Білорусі близько 7 млн. виборців, і лише 42% дали ствердну відповідь. Але Республіканський Союз Молоді (названий в народі «Лукомолом») оголосив результати свого екзит-полу, де «за» висловилися 82% виборців, за явки у 80%. На фоні масштабної фальсифікації порушення на зразок агітації у день голосування та недопуск незалежних спостерігачів – навіть не бралися до уваги [4].

18 жовтня 2004 р. у Мінську пройшов несанкціонований мітинг проти результатів референдуму

та парламентських виборів. У ньому взяло участь близько 1500 чоловік: перекрили дорогу від резиденції Президента до центрального проспекту Мінська, вигукуючи гасла «Живи, Білорусь!» Мітинг було розігнано міліцією: 20 осіб заарештовано, 20-30 – отримали поранення внаслідок сутички [1].

Наступні президентські вибори відбулись 19 грудня 2010 р., зареєстровано 10 кандидатів, а вибори пройшли в один тур. О. Лукашенко переміг з офіційним результатом 79,65 %. За даними незалежних екзит-полів, О. Лукашенко набрав біля 30 %, відповідно, ЄС і США результати виборів не визнали. Ситуація погіршилась тим, що спецпризначенці жорстко розігнали мітинг протестуючих і заарештували більше семисот осіб. Усі ці події сприяли поглибленню санкцій і віддаленню Білорусі від Заходу та поглибленню ізоляції.

Президентська диктатура в Білорусі є досить своєрідною формою політичного правління, її основу становить харизма лідера, який прийшов до влади легітимним шляхом, а потім зумів вибудувати вертикаль особистої влади шляхом внесення змін до Конституції та проведенням регулярних політичних виборів (фальсифікуючи і явку виборців і результати) та референдумів, при цьому силовим шляхом усуваючи політичних конкурентів. Звичайно, без особистого підпорядкування силових структур і певної економічної стабільності такі зміни у політичному житті держави навряд би завершилися на користь О. Лукашенка.

Політична ситуація в Білорусі змінилась завдяки подіям в Україні, про що пише І. Тишкевич: Білорусь намагається шукати альтернативні ринки збуту своєї продукції (і Україна була і залишається бажаним партнером), необхідним є вихід з-під санкцій ЄС та США (деякі з яких діють з 2001 р.), переселенці із сходу України поліпшують демографічну ситуацію в Білорусі, проведені зміни кадрів на керівних посадах (змістили найбільш активних прихильників тіснішої інтеграції з РФ) [10].

На сьогоднішній день Білорусь має безпрецедентну можливість змінити свою геополітичну позицію: військова агресія РФ в Україну дає можливість Білорусі вийти за межі «ексклюзивного партнерства» з РФ, переорієнтуватись на країни Західної Європи та США. Така зміна на зовнішньополітичній арені може не лише зняти економічні санкції та політичні обмеження з Білорусі, але і певною мірою легітимізувати існуючий політичний режим – для цього О. Лукашенку прийдеться дещо лібералізувати внутрішню політику (22 серпня було звільнено політичних в'язнів М. Статкевича, М. Дедка, І. Оліневича, Є. Васьковича, А. Прокопенко та Ю. Рубцова). При цьому економічні, та й політичні вигоди від співпраці з ЄС та США значно перевищують переваги від співпраці лише з РФ та її партнерами. Свідченням бажання «відкритися» (і можливість легітимізуватися О. Лукашенку на посаді президента) стануть президентські вибори, що пройдуть 11 жовтня 2015 р. Оскільки О. Лукашенко приніс присягу 21 січня 2011 р., то згідно Конституції чергові вибори мали би відбутись не пізніше 15 листопада 2015 р.. На сьогоднішній день вже акредитовано більш як 480 іноземних спостерігачів та журналістів [3], відповідно, вибори стануть індикатором готовності Білорусі до повороту і прийняття західних цінностей чи її бажання залишитись ізольованою авторитарною державою.

Білорусь демонструє, як без значних змін у внутрішній політиці (режим далеко не вичерпав ліміт міцності), держава може переорієнтуватись у політиці зовнішній. Вчасно зрозумівши, який це шанс для Білорусі, О. Лукашенко виступив посередником у переговорах України та РФ, домовленості (що були підписані, але не виконуються РФ) отримали назву «Мінських». Сам факт прибуття на переговори лідерів західноєвропейських держав у столицю Білорусі поклав початок припиненню політичної та економічної ізоляції цієї держави.

Список використаних джерел

1. Антановіч Н. А. Политические трансформации на постсоветском пространстве: парадигмы изучения и ключевые исследовательские проблемы / Н. А. Антанович // Социология. – 2007. – № 2. – С. 24–41.
2. Бондаренко К. Земля нами здана без бою / К. Бондаренко // «Ї» Незалежний культурологічний часопис. – 2000. – № 18. – С. 260–268.
3. Гришкевич А. Выборы-2015. Около 480 зарубежных журналистов уже аккредитованы для освещения президентских выборов в Беларуси – Мирончик / А. Гришкевич // Новости Беларуси. БЕЛТА. – Режим электронного доступа: <http://www.belta.by/society/view/vybory-2015-okolo-480-zarubezhnyh-zhurnalistov-uzhe-akkreditovany-dlja-osveschenija-prezidentskih-164785-2015/>
4. Гринкевич О., Чередніченко О. Феномен Олександра Лукашенка / О. Гринкевич, О. Чередніченко // Політична думка. – 2000. – № 2. – С. 112–130.
5. Карбалевич В. Білоруська модель посткомуністичних трансформацій / В. Карбалевич // Політична думка. – 2000. – № 1. – С. 18–42.
6. Кордун О. Стосунки президента та Конституційного суду як дзеркало білоруської демократії / О. Кордун // Нова політика. – 1997. – № 1. – С. 8–11.
7. Полежай Т. МИД Беларуси рассчитывает на отмену в ближайшее время санкций со стороны ЕС / Т. Полежай // Новости Беларуси. БЕЛТА. – Режим электронного доступа: <http://www.belta.by/politics/view/mid-belarusi-rasschityvaet-na-otmenu-v-blizhajsheevremja-sanktsij-so-storony-es-163828-2015/>
8. Розанов А. Білорусь: вектори зовнішньої політики / А. Розанов // «Ї» Незалежний культурологічний часопис. – 2000. – № 18. – С. 223.
9. Смальянчук А. Білорусь у ХХ столітті: геополітичне становище і спроби формування власної політики / А. Смальянчук // «Ї» Незалежний культурологічний часопис. – 2000. – № 18. – С. 241–253.
10. Тышкевич И. Четыре основные задачи новой внешней политики Беларуси / И. Тышкевич // Хвиля. – Режим электронного доступа: <http://hvylya.net/analytiks/geopolitics/chetyre-osnovnyie-zadachi-novoy-vneshney-politiki-belarusi.html>
11. Чернов В. Политический режим в постноябрьской Беларуси / В. Чернов // Людина і політика. – 1999. – № 1. – С. 50–56.

References

1. Antanovich N. A. Polytycheskye transformatsyy na post-sovet-skom prostranstve: paradyhmy yzuchenyya u klyuchevyye yssledovatel'skye problemy / N. A. Antanovich // Sotsyologiya. – 2007. – № 2. – С. 24–41.
2. Bondarenko K. Zemlya namy zdana bez boyu / K. Bondarenko // «Yi» Nezaleznyy kul'turolohichnyy chasopys. – 2000. – № 18. – С. 260–268.
3. Hryshkevych A. Vybyry-2015. Okolo 480 zarubezhnykh zhurnalistov uzhe akkredytovany dlya osveshcheniya prezident'skykh vyborov v Belarusi – Myronchuk / A. Hryshkevych // Novosti Belarusy. BELTA. – Rezhym elektronnoho dostupu: <http://www.belta.by/society/view/vybory-2015-okolo-480-zarubezhnyh-zhurnalistov-uzhe-akkreditovany-dlja-osveschenija-prezidentskih-164785-2015/>
4. Hrinkyevych O., Cherednichenko O. Fenomen Olexsandra Lukashenka / O. Hrinkyevych, O. Cherednichenko // Politychna dumka. – 2000. – № 2. – С. 112–130.
5. Karbalyevych V. Bilorus'ka model' postkomunistychnykh transformatsiy / V. Karbalyevych // Politychna dumka. – 2000. – № 1. – С. 18–42.
6. Kordun O. Stosunky prezidenta ta Konstytutsiynogo sudu yak dzerkalo bilorus'koyi demokratiyi / O. Kordun // Nova polityka. – 1997. – № 1. – С. 8–11.
7. Polezhay T. MYD Belarusy rasschityvaet na otmenu v blizhayshe vremya sanksyy so storony ES / T. Polezhay // Novosti

Belorusy. BELTA. – Rezhym elektronnoho dostupu: <http://www.belta.by/politics/view/mid-belarusi-rasschityvaet-na-otmenu-v-blizhajsheevremja-sanktsij-so-storony-es-163828-2015/>

8. Rozanov A. Bilorus': vektory zovnishn'oyi polityky / A. Rozanov // «Yi» Nezaleznyy kul'turolohichnyy chasopys. – 2000. – № 18. – С. 223.
9. Smalyanchuk A. Bilorus' u KhKh stolitti: heopolitychne stanovyshe i sproby formuvannya vlasnoyi polityky / A. Smalyanchuk // «Yi» Nezaleznyy kul'turolohichnyy chasopys. – 2000. – № 18. – С. 241–253.
10. Tyshkevych Y. Chetyre osnovnyie zadachy novoy vneshney polityky Belarusy / Y. Tyshkevych // Khvylya. – Rezhym elektronnoho dostupu: <http://hvylya.net/analytiks/geopolitics/chetyre-osnovnyie-zadachi-novoy-vneshney-politiki-belarusi.html>
11. Chernov V. Polytychesky rezhym v postnoyabr'skoy Belarusy / V. Chernov // Lyudyna i polityka. – 1999. – № 1. – С. 50–56.

Borynska O., Candidate of political science, Docent of the Department of International Relations and International Information, Interregional Academy of Personnel Management (Kyiv, Ukraine), olga.borynska@gmail.com

Authoritarianism in Belorussia: a chance for legitimization

The article analyzes political transformations in Belarus, tracing the path of the state from democracy to authoritarian political regime. The author identifies current geopolitical situation of Belarus, as well as the state's attempts to form its own political agenda according to today's realities. Belarus has an unprecedented opportunity to change its geopolitical position: military aggression of Russia against Ukraine makes it possible for Belarus to go beyond the limits of "exclusive partnership" with Russia, and to shift its orientation towards closer relations with the European Union and the United States. The above changes in the international arena can not only help to lift economic sanctions and political constraints from Belarus, but also to legitimize to some extent the existing political regime.

Keywords: the state of Belarus, foreign policy, transformation processes, the authoritarian regime, sanctions, Ukraine and the European Union.

Боринская О.Л., кандидат политических наук, доцент кафедры международных отношений и международная информация, Межрегиональная Академия управления персоналом (Украина, Киев), olga.borynska@gmail.com

Авторитаризм в Беларуси: шанс на легитимизацию

Анализируются политические трансформации в Беларуси, прослеживается путь государства от демократического к тоталитарному режиму. Определяется геополитическое положение Беларуси, попытки формирования собственной политики соответственно современным реалиям. Беларусь имеет беспрецедентную возможность изменить свою геополитическую позицию: военная агрессия РФ в Украину дает возможность Беларуси выйти за рамки «эксклюзивного партнерства» с РФ, переориентироваться на страны Европейского Союза и США. Такие изменения на внешнеполитической арене могут не только снять экономические санкции и политические ограничения с Беларуси, но и в некотором роде легитимизировать существующий политический режим.

Ключевые слова: государство Беларусь, внешняя политика, трансформационные процессы, авторитарный режим, санкции, Украина, Европейский Союз.

* * *

УДК 321.7(4–191.2)

Міненкова Н. Є.,

кандидат історичних наук, доцент, докторантка, Національний університет «Києво-Могилянська Академія» (Україна, Київ), minyenkova@gmail.com

ДО ПИТАННЯ ЛЮСТРАЦІЙ В КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНО–СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Визначено специфіку поняття «люстрація» як складової процесів системної трансформації в країнах Центрально–Східної Європи. Люстрації розглядаються як інструмент правосуддя перехідного періоду, що може здійснюватися у різний спосіб «жорсткий» (відсторонення окремих категорій громадян від публічної сфери) та «м'який» (морального засудження факту співпраці із недемократичним режимом). Охарактеризовано два типи люстрації: «ранній» та «пізній». Доведено, що модель і тип люстрацій обумовлюють, головним чином, три чинники: спосіб переходу (переговорний/революційний), рівень репресивності попереднього режиму та конфігурація політичних сил після падіння прорадянських режимів.

Ключові слова: люстрація, правосуддя перехідного періоду, системна трансформація.

Після «революції гідності» в Україні знов активно стали говорити про люстрацію. Вперше це питання піднімалось, ще на початку 90-х минулого століття, але тоді не дійшло навіть до обговорення проєктів у Верховній Раді. Другий раз тематика люстрації стала актуальною одразу після подій «помаранчевої революції», – було підготовлено три законопроекти, але прийняти закон так і не вдалось. Отже, це вже третя спроба люстрації в Україні, і вона найбільш продуктивна ніж за всі роки незалежності: прийнято закон, розпочата процедура «очищення влади». Разом з тим, слід констатувати, що поряд з актуальністю проблематики, дуже часто бракує чітких відповідей на ключові питання, зокрема що таке люстрації, яких вона буває типів, як пов'язана із процесами системної трансформації? І це далеко не повний перелік питань, що потребують відповіді. Крім того ця проблематика «обросла» міфами та упередженнями щодо люстрації взагалі, а тим більше в контексті українським. Отже, «розмитість», невизначеність поняття, певна міфологізація і навіть демонізація процедури і наслідків люстрації в Україні обумовлюють актуальність цього дослідження.

Пріоритетність у науковому вивченні проблеми люстрацій належить зарубіжним авторам (Р. Девід, Л. Стан, Н. Недельскі, Х. Уеш, А. Опалінська, П. Гжеляк, Я. Воленський, П. Жачек, Я. Холінський, П. Блажек, та ін.). Більшість же робіт вітчизняних авторів має публіцистичний характер, або присвячена окремим аспектам проблеми (С. Шевчука, О. Радченко).

Головна мета цієї статті в тому, щоб на основі політологічного аналізу люстраційних практик в країнах Центрально–Східної Європи ще раз звернутися до питання люстрацій у теоретико–методологічному аспекті, а саме визначити зміст поняття, охарактеризувати різні підходи у її проведенні, окреслити чинники, що визначають моделі і типи люстрацій.

Історичне та сучасне трактування терміну. Термін «люстрація» має латинське походження, вперше лат. слово «*lustratio*» зустрічається у греко–римській міфології й означає очищення через жертвоприношення. В середньовіччі поняття «люстрація» було добре відомо мешканцям Центрально–Східної Європи, зокрема люстраціями в Речі Посполитій називалися періодичні описи королівських маєтків, для визначення їх рентабельності (склад податного населення, грошові і натуральні повинності) [2, с. 734].

Сучасне розуміння термін «люстрація» отримав під час «оксамитових революцій» в країнах Центрально–Східної Європи. Чи не вперше, про проведення люстрацій, як інструменту перевірки на предмет співпраці із спеціальними службами кандидатів в депутати новообраного парламенту Чехословаччини у червні 1990 р. заговорив міністр внутрішніх справ Р. Сачер [8, с. 30]. Дуже швидко це поняття стає популярним, – під люстраціями розуміють процес верифікації осіб, які претендували на публічні посади у новоутворених державах.

У сучасній зарубіжній літературі люстрації найчастіше трактуються як один із інструментів правосуддя перехідного періоду (англ. *transitional justice*) у країнах Центрально–Східної Європи під час демократичного переходу (транзиту) [4, с. 9]. Тобто це комплекс заходів (перш за все, виявлення та недопущення), що впорядковують доступ до органів публічної влади, інколи,

освіти, медіа, інших сфер суспільно–політичного життя співробітників репресивних органів недемократичних політичних режимів під час трансформаційних змін.

Аналіз люстраційних практик показує, що «недопущення» в органи публічної влади та інші сфери суспільного життя колишніх співробітників спецслужб, партійних структур, державного управління у країнах Центрально–Східної Європи мало два концептуально протилежних підходи (люстраційні моделі).

Перший, – «жорсткий», у науковій літературі також можна зустріти назву «традиційний» [3], ця модель реалізується через відсторонення на певний час окремих категорій працівників, від зайняття визначених посад; чи (і) кримінальне переслідування. У такий спосіб люстрації здійснювалися в НДР, Чехії. Так у Чехословаччині згідно законів (малий та великий) про люстрацію, прийнятих у жовтні 1991 р., три категорії осіб: співробітники StB (Державна безпека), випускники, вищої школи КДБ та подібних закладів, а також партійні та державні діячі колишнього режиму відсторонювались на 10 років від зайняття публічних посад; виборчі посади не ліквідувалися, але найвпливовіші партії перевіряли довідки. Особи які отримували позитивні свідчення могли оскаржити їх спочатку у незалежній комісії (складалась з представників парламенту та МВС), а потім у суді.

Другий підхід – «м'який», що також ще має назву «ретроактивний» [3], передбачає розкриття відомостей про певні дії і осіб, що вважалися злочинними та, головним чином, «моральне засудження». У такий спосіб люстрація, реалізовувалась у Польщі. Два закони 1997 і 2006 рр. (при відмінностях у процедурі проведення), визначали необхідність оприлюднення інформації про колишніх співпрацівників прорадянського режиму в Польщі та публічному, моральному засудженні цього факту. Рішення про відсторонення від здійснення публічних функцій покладалось на виборців (щодо виборних публічних посад), або роботодавців (наприклад, працівники вищих навчальних закладів, журналісти тощо). Закон не вимагав при встановленні факту співпраці автоматичного звільнення такої особи, рішення повинен був приймати керівник.

Типи люстрацій за часом їх проведення. Другий важливий аспект для характеристики процесів люстрації це визначення критеріїв та характеристика типів, тобто пошук нових інструментів для більш глибокого розуміння об'єктів/суб'єктів вивчення, у нашому випадку процесів люстрацій. У попередніх роботах ми вже виділяли типи люстрацій у країнах Центрально–Східної Європи за пріоритетами у їх реалізації: 1) люстрації як спосіб поновлення історичної справедливості (Польща, Чехія), 2) люстрації як захист демократії (Чехія, НДР), 3) люстрації як презумпції колективної провини (країни Балтії), 4) люстрації як інструмент зведення політичних рахунків (висока вірогідність існування у всіх країнах за часів демократичного транзиту, так звана «дика люстрація», тобто без дотримання норм закону та процедур проведення; була і в НДР, і в Чехії, і в Польщі) [1]. Польська дослідниця А. Опалінська наголошувала, що при характеристиці люстрацій слід звертати увагу на об'єкти перевірки тобто, когя передбачалось перевіряти, чи окремі категорії громадян («люстрація часткова»), чи всі, через відкриття доступу до архівів («люстрація тотальна») [8, с. 31]. Крім вище визначених критеріїв для

характеристики люстрацій важливо враховувати, ще один – час їх проведення. У вітчизняних наукових дослідженнях фактично аксіоматичним стало твердження, що люстрації, є ефективними тільки на початку процесів системних змін, а на пізніх етапах трансформацій їх доцільність є сумнівною [3]. На наш погляд, подібне трактування є певною мірою передчасним, оскільки, питання про ефективність «пізніх люстрацій» для консолідації демократії, покращення якості демократичних інститутів достатньо не вивчено. Отже, аналізуючи досвід країн Центрально–Східної Європи можна виділяти люстрації ще двох типів – в залежності від часу їх проведення.

Перший, – люстрації «першої хвилі» («ранні люстрації»), здійснювалися на ранніх етапах трансформаційних змін, і у різний спосіб: («жорсткий») через заборону окремим категоріям громадян займати посади в органах публічної влади як це було в Німеччині і Чехії, так і «м'який» як у Польщі, Угорщині, Болгарії, відсторонення від державного управління шляхом оприлюднення та морального засудження.

Другий тип – «люстрації другої хвилі» (пізні люстрації), тобто люстраційні практики, що стали проводитися через десятків років від початку трансформації, зокрема у Румунії, Словаччині, Грузії, Україні. Специфікою люстрацій цієї групи було те, що, люстраційне законодавство включало не тільки аспекти декомунізації, а також й боротьбу із корупцією, бюрократією, зловживаннями державною владою за часів незалежності.

У подальших дослідженнях перспективним буде створення комплексних типологій та розширення параметрів класифікації, наприклад, за ефективністю, впливом на стабільність політичної системи, консолідації демократії, тощо. Але вже зараз можна стверджувати, що люстрації це багатоаспектний політичний процес, який мав місце у перехідний період в країнах Центрально–Східної Європи, із специфікою у часі проведення, масштабах та пріоритетах для кожної країни.

Чинники, що обумовлюють проведення люстрацій.

Наступне питання, що, на наш погляд, потребує з'ясування, чому в одних країнах таких як Чехія та Німеччина люстрації відбулись фактично одразу після повалення недемократичних режимів, а в інших, таких як Румунія, Грузія, Україна політичні еліти прийшли до необхідності проведення люстрацій тільки через десятиліття після початку процесів трансформації? Аналізуючи люстраційні практики у країнах ЦСЄ можна припустити, що здійснення/нездійснення процесу люстрацій на початку системних змін обумовлюють різні чинники, серед них, на наш погляд, найважливішими є наступні.

Перший, це тип демократичного транзиту (революційний чи переговорний). Чим більш революційний характер мав процес повалення недемократичного режиму, і більш радикальними були настрої і дії опозиції, тим вірогіднішим було виникнення розуміння і прагнення політичних еліт, які прийшли до влади, здійснити люстрації, причому у жорсткому варіанті через «відсторонення». Так, наприклад, події розвивалися у Чехії та НДР, де відбулась фактична капітуляція комуністичних режимів. І навпаки, якщо «падіння» недемократичного режиму стало результатом переговорів між владою і опозицією, шансів на проведення ранніх

люстрацій дуже мало, оскільки стара політична еліта буде намагатися зберегти, а з часом і посилити свій вплив на політичні процеси. Так, «переговорна трансформація» у Польщі обумовила затяжний і «м'який» характер люстрації. У перші місяці роботи «контрактового сейму» домінувала така атмосфера, що питання люстрації обговорювалися переважно шепотом у кулуарах, і незначна частина депутатів наважувалося підняти його публічно [5, с. 15]. А закон про люстрації з'явився тільки у 1997 р.

Другий чинник, – специфіка попереднього недемократичного режиму. Про залежність форми обраної люстрації від ступеню репресивності та ідеологічного насилля попереднього режиму в країні, писало багато авторів, зокрема Дж. Моран, довів, що чим вищим є ступень репресивності попереднього режиму тим більш вірогіднішою є «тверда» форма люстрації і навпаки. Тобто там де не допускалось ні «голосу, ні виходу» (можливість на протест та виїзд з країни) вимоги до більш жорстких форм розрахунку із минулим були сильнішими (НДР, Чехословаччина, Болгарія), і навпаки, там де допускався лібералізм – люстрації були здійснені у м'якій формі (Польщі, Угорщина) [6]. Л. Стан, також, стверджувала, що характер попереднього режиму був важливим для формування ставлення до нього за часів посткомунізму, оскільки правосуддя перехідного періоду реалізовувались більш активно і успішно там, де репресії, а не кооптація були основним методом забезпечення суспільної згоди [9, с. 262–269]. Н. Недельські, встановила зв'язок між рівнем легітимності попереднього режиму та виникненням контролеліт, а саме чим вищим є рівень недовіри до прорадянського режиму, тим більш вірогіднішим є формування антикомуністичних еліт та проведення ними політики декомунізації, і навпаки [7, с. 88].

Третій чинник – специфіка політики сучасного політичного режиму. Зокрема, Х. Уеш підкреслювала важливість конфігурації еліт на політичній арені, а саме вдалось чи ні колишнім комуністичним силам та їх політичним наступникам залишитися у владі після краху прорадянського режиму; і чим слабшою була їх електоральна підтримка тим простіше було здійснювати заходи по декомунізації, в тому числі і люстрації [11, с. 422].

Висновки. Таким чином, по–перше, результати проведеного дослідження, дозволяють визначити матрицю вивчення люстрацій у країнах Центрально–Східної Європи. Отже, характеризуючи люстрації слід враховувати модель, тобто в який спосіб вона здійснювалась: «жорсткий» (шляхом відсторонення колишніх співробітників спецслужб, та працівників державного та партійного апарату від публічної сфери), чи «м'який» через розкриття відомостей про певні дії і осіб, що вважалися злочинними та, головним чином, «моральне засудження»; а також такі критерії як: пріоритети у здійсненні люстрацій (поновлення історичної справедливості, захист демократії, презумпція колективної провини, зведення рахунків), масштаби (чи всіх громадян люстрували, чи окремі категорії), а також час проведення («люстрації ранні» чи «пізні»).

По–друге, у країнах Центрально–Східної Європи люстрації слід трактувати як інститут правосуддя перехідного періоду і невід'ємну складову процесів системної трансформації, що може здійснюватися, і на

ранніх етапах змін, і на більш пізніх. Не всім країнам вдалося провести люстрації на початку демократичного транзиту. Але, твердження, що люстрації є можливими і необхідними тільки на початку демократичного транзиту, на наш погляд, не відповідає дійсності. Люстраційні процедури можуть проводитися і через кілька десятиліть від початку змін і на відміну від ранніх, люстраційне законодавство «другої хвилі», включає не тільки питання декомунізації, але й боротьбу з корупцією, бюрократією та іншими злочинами вже за часів незалежності. Люстрації «пізні» потребують додаткового вивчення, зокрема, відкритим залишається питання їх ефективності та значення для консолідації демократії та покращення якості політичних інститутів.

По-третє, модель і тип люстрації обумовлюють, три головні чинники, – спосіб переходу до демократії (переговорний/революційний), рівень репресивності недемократичної системи та конфігурація політичних сил після падіння прорадянських режимів.

Список використаних джерел

1. Див.: Мінєнкова Н. С. Люстрація як політична практика посткомунізму: приклад Польщі // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. – К., 2011. – Вип.53 (10). – С.503–510.
2. Советский энциклопедический словарь / Гл. ред. А. М. Прохоров. – М.: Оsv. Энциклопедия, 1985. – 1600 с.
3. Шевчук С. Люстрація як ретроактивна справедливість: європейські стандарти захисту прав людини при переході до демократичного правління / Станіслав Шевчук // Юридичний журнал. – 2006. – №2. [Електронний ресурс] / Юридичний журнал. – Режим доступу до статті: <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=2140>.
4. David R. Lustration and Transitional Justice: Personnel Systems in the Czech Republic, Hungary, and Poland Philadelphia / Roman David. – PA: University of Pennsylvania Press, 2011. – 328 p.
5. Grzelak P. Wojna o lustrację / Piotr Grzelak. – Warszawa, TRIO, 2005. – 251 s.
6. Moran, John P. The Communists Torturers of Eastern Europe—Prosecute and Punish or Forgive and Forget // Communist and Post-Communist Studies. – 1994. – Vol.27. – №1. – P.95–109.
7. Nedelsky N. Divergent Responses to a Common Past: Transitional Justice in the Czech Republic and Slovakia / Nadia Nedelsky // Theory and Society. – 2004. – Vol.33. – №1. – P.65–115.
8. Opalińska A. Lustracja w Niemczech i Polsce / Agnieszka Opalińska. – Centrum Studiów Niemieckich i Europejskich im. Willy'ego Brandta Uniwersytetu Wrocławskiego, 2012. – 440 s.
9. Stan L. Transitional Justice in Eastern Europe and the former Soviet Union: Reckoning with the Communist Past / Stan Lavinia. – London: Routledge, 2009.
10. Teitel R. Transitional Justice Genealogy / Ruti Teitel // Harvard Human Rights Journal. – 2003. – Vol.16. – S.69–94.
11. Welsh H. Dealing with the Communist Past. Central and East European Experiences after 1990 / Helga A. Welsh // Europe–Asia Studies. – 1996. – Vol.48. – №3. – P.413–428.

References

1. Minkova N. E. Lustracja jak polityczna praktyka postkomunizmu: przykład Polshchi // Gileja: naukowy visnyk: Zbirnyk naukovykh prac. – K., 2011. – Vyp.53 (10). – S.503–510.
2. Sovetsky encyklopedichesky slovar / Gl. red. A. M. Prohorov. – M.: Osv. Encyklopedia, 1985. – 1600 s.
3. Shevchuk S. Lustracja jak petroaktyvna spravedlivist: evropjski standarty zahystu prav ludyny pry perechodi do demokratychnogo pravlinnia / Stanislav Shevchuk // Urydychny zurnal. – 2006. – №2. [Elektronny resurs] / Urydychny zurnal. – Rezym dostupu do statii: <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=2140>.
4. David R. Lustration and Transitional Justice: Personnel Systems in the Czech Republic, Hungary, and Poland Philadelphia / Roman David. – PA: University of Pennsylvania Press, 2011. – 328 p.
5. Grzelak P. Wojna o lustrację / Piotr Grzelak. – Warszawa, TRIO, 2005. – 251 s.
6. Moran, John P. The Communists Torturers of Eastern Europe—Prosecute and Punish or Forgive and Forget // Communist and Post-Communist Studies. – 1994. – Vol.27. – №1. – P.95–109.

7. Nedelsky N. Divergent Responses to a Common Past: Transitional Justice in the Czech Republic and Slovakia / Nadia Nedelsky // Theory and Society. – 2004. – Vol.33. – №1. – P.65–115.

8. Opalińska A. Lustracja w Niemczech i Polsce / Agnieszka Opalińska. – Centrum Studiów Niemieckich i Europejskich im. Willy'ego Brandta Uniwersytetu Wrocławskiego, 2012. – 440 s.

9. Stan L. Transitional Justice in Eastern Europe and the former Soviet Union: Reckoning with the Communist Past / Stan Lavinia. – London: Routledge, 2009.

10. Teitel R. Transitional Justice Genealogy / Ruti Teitel // Harvard Human Rights Journal. – 2003. – Vol.16. – S.69–94.

11. Welsh H. Dealing with the Communist Past. Central and East European Experiences after 1990 / Helga A. Welsh // Europe–Asia Studies. – 1996. – Vol.48. – №3. – P.413–428.

Minenkova N. E., PhD of history, assistant professor, post-doctoral course in National University of «Kyiv–Mohyla Academy» (Ukraine, Kyiv), minyenkova@gmail.com

To the issue of lustration in Central–East Europe countries

Determined the concept of lustration as a part of system transformation in Central and Eastern Europe. Lustration considered as an instrument of transitional justice, that can be carried in different ways «hard» (suspension of certain categories of citizens from the public sphere) and «soft» (moral conviction of the fact of collaboration with undemocratic regime). Two types of lustration characterized: «early» and «late». Proved that the model and type of lustration is coursed mainly by three factors: type of transition (negotiation/revolutionary), level of repressiveness of previous regime and the configuration of political forces after the collapse of the pro-Soviet regime.

Keywords: lustration, transitional justice, systemic transformation.

Минєнкова Н. Е., кандидат исторических наук, доцент, докторантка, Национальный университет «Киево–Могилянская Академия» (Украина, Киев), minyenkova@gmail.com

К вопросу о люстрациях в Центрально–Восточной Европе

Определена специфика понятия «люстрация» как составляющей процессов системной трансформации в странах Центрально–Восточной Европы. Люстрации рассматриваются как инструмент правосудия переходного периода, которое может осуществляться различными способами: «жестким» (отстранение отдельных категорий граждан от публичной сферы) и «мягким» (моральное осуждение факта сотрудничества с недемократическим режимом). Охарактеризовано два типа люстраций: «ранние» и «поздние». Доказано, что модель и тип люстраций обуславливают, главным образом, три фактора: способ перехода (переговорный/революционный), уровень репрессивности предыдущего режима и конфигурация политических сил после падения прорадянских режимов.

Ключевые слова: люстрация, правосудие переходного периода, системная трансформация.

* * *

УДК 327.7

Плевако І. Г., кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин, Національний університет «Острозька академія» (Україна, Острогор), ihor.plevako@oa.edu.ua

СИСТЕМА БЕЗПЕКИ КРАЇН МЕРКОСУР ЯК ГЕОПОЛІТИЧНА ПРОБЛЕМА

Автор пропонує аналіз геополітичної проблеми пошуку ефективної системи безпеки у латиноамериканському регіоні. Дослідник ставив за мету дослідити двосторонні та багатосторонні відносини південноамериканських країн, зокрема Бразилії, Аргентини, Чилі, Венесуели у сфері безпеки, опираючись на нормативно-правову джерельну базу, а також на вітчизняну й зарубіжну наукову літературу. Поставивши завдання проаналізувати здійснені кроки названих країн у пошуку дієвих механізмів безпеки, що могли б забезпечити захист країн МЕРКОСУР від викликів сучасності, автор окреслює три важливі передумови побудови безпекової ідентичності у «післяхолодновосний» період. По-перше, це зміни геополітичної кон'юнктури внаслідок послаблення впливу США на регіон; по-друге, функціонування механізмів співробітництва країн МЕРКОСУР, зокрема у форматі «2+2», розробка спільних планів дій; а по-третє, заходи, пов'язані із військовими навчаннями та участю у миротворчих кампаніях. Автор переконує, що процес позиціонування безпекової концепції і реалізація її на практиці виглядає також як регіональний феномен.

Ключові слова: Латинська Америка, геополітика, МЕРКОСУР, безпекова ідентичність, система латиноамериканської безпеки, UNASUR.

Зміни, що відбуваються в сучасній міжнародній системі внаслідок деформації системи міжнародної безпеки, у процесі чого спостерігаємо ігнорування ролі міжнародних організацій, вимагають детального вивчення. У випадку південноамериканського регіону дослідження ролі і форм двосторонньої та багатосторонньої співпраці в умовах необхідності формування сучасної міжнародної системи безпеки виглядає актуальним.

Порушена тематика не знайшла вичерпного відображення у вітчизняній науковій літературі. Лише декілька українських фахівців вивчали окремі аспекти безпеки країн латиноамериканського регіону, зокрема проблеми безпекових викликів досліджували В. Головченко та Ю. Седляр, безпеку у контексті інтеграційних процесів вивчали Н. Весела та О. Ковальова, впливу США на безпеку у латиноамериканському регіоні досліджував О. Шевчук. Втім, залишилась низка нерозв'язаних завдань, що стосуються хронології подій та їхньої динаміки, які ми намагатимемось поглибити у цій розвідці. Це, вважаємо, не лише збагатить вітчизняну літературу з проблеми, а й може стати певною відповіддю на питання, пов'язані з самоідентифікацією латиноамериканського регіону, у тому числі й у сфері безпеки.

Питанням формування безпеки у латиноамериканському регіоні значну увагу приділено у зарубіжній літературі. У першу чергу, заслуговують на увагу праці дослідників з Латинської Америки (А. Соса, Х. Соріано, П. Дельгадо, Ф. Рохаса та ін.), із США (Е. Хуррел, П. Дрейфус, Ф. Келлі та ін.), та Європи (М. Гавріцкі, Д. Нольте, Л. Вегнер, П. Трефлер, К. Кшивічка, Б. Мартинов та ін.). Разом з тим, вважаємо за доцільне синтезувати їхні доробки. Важливим завданням постає не лише аналіз їхнього доробку, а й окремих джерел щодо проблеми формування дієвої системи безпеки у країнах МЕРКОСУР.

Відомо, що наприкінці періоду біполярного протистояння США проявляли неабияку зацікавленість щодо країн Південної Америки, зокрема Бразилії і Аргентини. По-перше вони наполягали на обмеженні Бразилією виробництва і торгівлі зброєю (розірвання контракту на купівлю Саудівською Аравією 318 бразильських танків ЕЕ-Т «Озоріо» на суму 7,2 млрд. дол. США у 1989 р. [3]; вимагали призупинення розвитку аргентинської ракетної програми Кондор-ІІ у 1990 р. [4]), а також були відверто не зацікавлені розвитком спільної аргентинсько-бразильської ядерної програми [24, с. 20]. Відтак Вашингтон наполегливо просував ідею міжамериканської безпеки (у Західній півкулі) у вигляді низки проектів та ініціатив, які, на переконання США, мали б унеможливити конфліктні ситуації або ж військові протистояння.

Разом з тим, варто пам'ятати, що Латинська Америка є найбільш здемілітаризованим у світі регіоном, у якому умови вибуху потужного міжнародного конфлікту є незначні, тому що існує низка нерозв'язаних прикордонних територіальних конфліктів, як до прикладу доступ Болівії до Тихого Океану, прикордонні конфлікти у Центральній Америці, конфлікти Венесуели з Колумбією і Гайаною [12, с. 17]. Рівень зовнішніх військових загроз у Латинській Америці також низький, якщо йде мова про втручання третіх сторін. Однак, із середини 90-х рр. було вирішено пов'язати зовнішню безпеку із внутрішньою. Було утворено каталог «нових загроз»: нетрадиційних,

невійськових і недержавних усунення яких з допомогою поліції і збройних сил забезпечувало б глобальну безпеку [10, с. 36–38].

Щоправда, варто згадати, що у 90-х рр. минулого століття держави Латинської Америки внаслідок своєї економічної і політичної слабкості змушені були прийняти план регіональної безпеки, запропонований США. Це було викликано ще й тим, що вирішення питань, пов'язаних із безпекою регіону у попередній період, покладалися на військових. А ті головною проблемою для себе визначали комуністичну загрозу, що буда поширена у попередній час – період холодної війни. Так у 1987 р. на XVII конференції очільників американських армій в аргентинському місті Мар дель Плата (ісп. Mar del Plata) учасники цього заходу планували працювати над виробленням методів боротьби із наркотиками і тероризмом, однак немало уваги присвятили обговоренню боротьби із комуністичним рухом у регіоні [9; 24, с. 21]. Крім того, на думку делегатів конференції, демократична система, принципами якої мали бути повага до прав і свобод громадян, лише послабляли національну безпеку. Тому завданням збройних сил визначалося вживати усіх заходів для боротьби із лівими настроями. А у випадку потреби якихось військових маневрів південноамериканські військові цілком поклалися на дії США, основним інструментом яких було і залишається Південне Командування США (USSOUTHCOM – United States Southern Command) [25].

Не слід забувати, що країни макрорегіону постійно пам'ятали про ймовірність силового впливу на них з боку Білого дому. Крім того періодично траплялися проміжки «відсутності» США у латиноамериканських справах у зв'язку з активним залученням офіційного Вашингтона у військово-політичних подіях за межами Західної півкулі, зокрема під час Корейської та В'єтнамської воєн та війни у Перській затоці. Тоді, як правило, й піднімалися хвилі (патріотизму – авт.), що призводили до зміцнення латиноамериканської солідарності. Очевидна військово-політична й економічна слабкість латиноамериканських держав перед лицем Білого дому змушувала їх інтенсивніше шукати нові форми співробітництва. Не варто відкидати тезу про те, що наміри Вашингтона розширити межі застосування зовнішньополітичних стратегій могли надати впевненості й антиамериканських настроїв, а також скерувати країни Латинської Америки на нові форми співробітництва у сфері безпеки [1, с. 11–12].

На характер і сучасну концепцію безпеки у латиноамериканському регіоні вплинули суспільно-політичні зміни, що розпочалися у 90-х рр. минулого століття і були пов'язані із перетворенням військової влади на цивільну, а також розвитком політичної та економічної співпраці, що позитивно вплинуло на розв'язання прикордонних конфліктів у регіоні. Як стверджує видатний чилійський геополітик-теоретик Ф. Рохас Аравена (Francisco Rojas Aravena), занепад ідеологічних основ конфлікту і політична трансформація країн Латинської Америки змінили національні концепції безпеки у державах і на регіональному рівні [12, с. 17]. А як слушно зауважує польський дослідник Павел Трефлер, такі провідні південноамериканські лідери як Аргентина, Бразилія і Чилі, із початком 90-х рр. розпочали поглиблення взаємних дипломатичних відносин. Таку тенденцію дослідник пояснює тим, що після років домінування США у регіоні лідери південноамериканських

держав почали прагнути реалізовувати самостійну зовнішню політику у різних форматах: білатеральному, субрегіональному та регіональному. На доказ цьому варто пригадати, що Аргентина, Бразилія, Чилі, Венесуела й Мексика виступили із критикою інтервенції США в Ірак у 2003 р. [24, s. 27].

Вирішальна роль у розвитку південноамериканської співпраці в економічній та політичній сфері і у сфері безпеки належить країнам т.зв. осі Аргентина–Бразилія. Саме від налагодження порозуміння цих двох країн розпочалися інтеграційні процеси у Південній Америці. Варто також наголосити, що суперництво двох країн жодного разу не переросло у збройний конфлікт. Метою такого змагання було лише отримання права бути визнаною ключовою державою у регіоні. Зрозуміло, що першість тут належала Бразилії, що демографічно, економічно і військово переважала Аргентину. Остання ж, після поразки у Фолклендському конфлікті і після обрання демократичним шляхом президента Рауля Рікардо Альфонсіна у 1983 р. (Raúl Ricardo Alfonsín, 1927–2009) стала на шлях усвідомлення того, що конкуренція збройними методами з потужним сусідом не матиме жодного позитивного розв'язання. Тому Аргентина розпочала побудову своєї зовнішньої політики, опираючись на мирне врегулювання стосунків із сусідами і посилення міжнародного співробітництва для побудови в південноамериканському регіоні спільної системи безпеки. Поштовхом до цього стало й те, що після дефолту аргентинської економіки у грудні 2001 р. саме регіональне співробітництво було пріоритетом. Тоді ж Бразилія була визнана беззаперечним лідером у регіоні (до 11 вересня 2001 р. таким лідером сприймалися США) [24, s. 28], а Аргентина, на думку українського міжнародника В. І. Головченка, мовчки погодилася на роль «другого номера» у партнерстві з Бразилією [1, с. 6–7].

Варто пригадати, що в результаті підписання 6 липня 1990 р. Акту Буенос–Айрес (Acta de Buenos Aires), у якому йшлося про перспективи утворення двома країнами вільного ринку до 1994 р., було закладено основу для утворення МЕРКОСУР. Тоді взаємозалежність в економічній сфері між Аргентиною і Бразилією, а після 26 березня 1991 р. – ще й Парагваєм і Уругваєм (Асунсьйонський трактат), а потім втягнення у геополітичну орбіту Чилі і Болівії призвело до піднесення на вищій ступінь необхідності врегулювання проблеми безпеки у регіоні [24, s. 29]. Тому, як стверджує іспанський дослідник Хуан Соріано напрям політичного і економічного партнерства закономірно вимагав посилення співробітництва у сфері безпеки і оборони [22, p. 7–15, 19–22].

Свідченням твердих намірів поглиблення політичного співробітництва стали конкретні кроки лідерів південноамериканських держав. Так, 25 липня 1996 р. президенти країн–учасниць підписали декларацію, згідно з якою «утворювали Механізм консультацій і політичного порозуміння МЕРКОСУР (MCCP – Mecanismo de Consulta y Concertación Política del MERCOSUR)». Далі, 10 грудня 1998 р. було утворено Форум консультацій і політичного порозуміння (FCCP – Foro de Consulta y Concertación Política), який став допоміжним органом Ради Спільного ринку МЕРКОСУР. У той час, для подолання різноманітних викликів у діяльність цієї структури також активно долучилися Чилі і Болівія, що зрештою й перетворило Форум у найважливішу організацію, що могла врегулювати проблеми міжнародної безпеки.

Першим важливим документом, що окреслював діяльність структури став «Генеральний План співробітництва і взаємної допомоги у сфері регіональної безпеки між МЕРКОСУР, Болівією і Чилі» від 20 грудня 2001 р. Цим документом було окреслено співробітництво між поліцією, спецслужбами та іншими органами, відповідальними за безпекові питання [15]. Співробітництво у сфері безпеки в межах МЕРКОСУР справляло значний вплив в цілому на регіон. Головною метою організації стала боротьба із транскордонними загрозами: тероризмом, торгівлею наркотиками і людьми, організованою злочинністю. 17 грудня 1996 р. країнами–учасницями було прийнято рішення що визначенням загроз для регіону мали опікуватися міністерства внутрішніх справ країн–підписантів, представники яких регулярно зустрічалися в межах такої структури як об'єднання міністрів внутрішніх справ (RMI – Reuniones de Ministros del Interior) [13, p. 44].

На жаль, співробітництво МЕРКОСУР у сфері безпеки і оборони не набуло значного розвитку, оскільки це питання не порушувалося як першочергове [8, p. 195]. Більше того, лише Бразилія, Чилі, Венесуела і Колумбія витрачали кошти з бюджету на купівлю нового озброєння. Чилійський дослідник Мігель Урреа (Miguel Urrea Benavides), опираючись на дані міжнародного Інституту стратегічних досліджень (La International Institute for Strategic Studies (IISS)) та дані Центру розвитку Латинської Америки (el Centro para la Apertura y el Desarrollo de América Latina (Cedal)) наводить цифри, які засвідчують, що з початком XXI ст. Чилі витратила на озброєння 2,8 млрд. дол. США, Венесуела – 2,2 млрд., Бразилія – 1,34 млрд., а Аргентина – усього 80 млн. дол. Інші ж країни інвестували в оборонну сферу значно менше, роблячи ставку у разі певної небезпеки на міжнародні миротворчі сили [26].

Головною проблемою вважалася не зовнішня загроза, оскільки країни, в цілому, були мирно налаштовані щодо своїх сусідів і не мали наміру розпочинати жодних протистоянь. Водночас, ті загрози, що знаходяться в середині країн, тісно пов'язані із організованою злочинністю і соціально–економічними негараздами [17, p. 21–51].

Разом з тим країни продовжують розвивати співпрацю у сфері оборони. Найбільший її прояв віднаходимо у двосторонніх кроках таких південноамериканських країн, як Аргентина, Бразилія і Чилі. Саме ці актори зробили значний прорив у налагодженні співробітництва шляхом поглиблення взаємної довіри задля зменшення потенційної напруги шляхом свідомого скорочення озброєння, обміну інформацією і постійних спільних військових навчань. Більше того, країни вдалися до оприлюднення «Білої книги національної стратегії і оборони», а також погодили уніфіковану методологію щодо витатків на військові потреби [24, s. 30]. Крім того, держави регіону впроваджують відкрити оборонну політику, фінансуючи видатки на потреби пов'язані з нею, модернізуючи збройні сили. У цьому випадку варто погодитися із думкою польської латиноамериканістки К. Кшивіцької, яка зазначає, що у більшості випадків купівля нового озброєння стала завданням для внутрішньої політики, а не спричинена зростанням зовнішніх загроз, заостренням територіальних суперечок [12, s. 18].

Такого роду співробітництво згаданих вище країн МЕРКОСУР має два виміри: політичний і суто

військовий. Для прикладу, варто пригадати ситуацію, коли 10 листопада 1997 р. Аргентина за підтримки США, одержала статус головного союзника з-поза НАТО, що призвело до погіршення двосторонніх бразильсько-аргентинських відносин у політичній царині. Бо у той саме час військові штаби обох країн продовжували співпрацювати у «звичному форматі» [16, р. 90–92].

Варто пам'ятати, що з метою отримання місця у РБ ООН і перетворення Бразилії на глобального гравця її президенти Ф. Кардозо і Л. да Сільва виразили підтримку ініціативи У. Чавеса від 1999 р. щодо відновлення дій з метою утворення альтернативної для ОАД структури у сфері безпеки – Організації Південноатлантичного Пакту (OTAS – Organización del Tratado del Atlántico Sur), у якому Бразилія відіграла б ключову роль, що на переконання південноамериканців, унеможливило б впливи з боку США і НАТО [11, р. 180–182; 20; 23].

Потрібно також наголосити, що стосунки у сфері безпеки між Бразилією і Аргентиною розвиваються в рамках Механізму консультації і координації у питаннях оборони і безпеки (MCC – Mecanismo de Consulta y Coordinación en la Material de Defensa y Seguridad), що функціонує від 6 жовтня 2000 р., учасниками якого є міністри закордонних справ та міністри оборони [24, с. 31–32].

Разом з тим, необхідно підкреслити, що подібний орган співробітництва функціонує у двосторонньому форматі співпраці у сфері безпеки між Аргентиною і Чилі. Це – Комітет сталої безпеки (COMPERSEG – Comité Permanente de Seguridad), що був утворений у 1995 р. [18, р. 61]. Аргентинський теоретик і у минулому військовий Рікардо Рунса (Ricardo Adrián Runza), провівши детальний аналіз цієї структури, переконує, що COMPERSEG став дієвим механізмом на відміну від аргентинсько-бразильського аналогу, незважаючи на повторення окремих взаємних кроків [19, р. 162–163]. COMPERSEG, головним чином, опікується створеними у 2006 р. спільними миротворчими силами у кількості однієї тис. військових, а з 2008 р. їх військового штабу. Починаючи з 1997 р. двічі на рік штаби COMPERSEG проводять консультаційні конференції для погодження конкретних заходів, що стосуються безпеки. Штаб-квартира по-черзі змінює дислокацію з однієї країни в іншу [19, р. 142]. Враховуючи, що участь в обговоренні важливих питань безпеки беруть міністри внутрішніх і зовнішніх справ Аргентини і Чилі – такий формат отримав назву «2+2». Крім того, саме ці держави командували свої спільні загони для виконання миротворчих місій ООН, наприклад в Гаїті [27; 24, с. 32]. Варто згадати, що у першому десятиріччі XXI ст. було встановлено низку контактів між країнами у сфері безпеки у згаданому форматі 2+2. Наприклад – Чилі–Перу, Перу–Еквадор, Аргентина–Чилі, Аргентина–Бразилія. Заслугує на увагу те, що у випадку купівлі будь-якою південноамериканською країною зброї обов'язково повідомляють сусіда-партнера [26].

Принагідно згадати, що Бразилія, оголосивши у 1997 р. напрям на позиціонування себе як регіонального лідера, обрала курс на отримання постійного члена РБ ООН. Це стало поштовхом до активізації її геополітичної активності на південноамериканському материку. За підтримки членів МЕРКОСУР було взято курс на формування системи комплексної безпеки. Для реалізації задуманого для Бразилії стало необхідним отримати підтримку з боку

країн, що входили до Андського Співтовариства, Групи Ріо, а від лютого 2010 р. – з боку членів організації CELAC. Остання, як відомо, стала першою вагомою геополітичною ініціативою, що протиставила себе США. Тоді лідери латиноамериканських країн розвинули риторичку, у якій переконували своїх латиноамериканських партнерів, що США не підтримували співробітництво з країнами Південної Америки і Карибського басейну на паритетних засадах. Бачення проблем безпеки південноамериканським регіоном і Вашингтоном відрізнялося. Латиноамериканська специфіка полягала у віддаленості від зон конфліктів, звільненні від зброї масового ураження, і, внаслідок цього нехарактерними низькими видатками на оборону тощо. Південна Америка є однією з небагатьох територій, де народи поділяють спільні цінності до мирного розв'язання міжнародних суперечок [24, с. 33]. Тут доречно процитувати тезу Б. Мартинова, що між війною і політикою країн Латинської Америки вибудовувалися багато правових підвалин. Латиноамериканці долучилися до вироблення широкого інструментарію і методів мирного розв'язання міжнародних суперечок від переговорів і «добрих послуг» до човникової дипломатії, а також й закріплення низки загальних принципів міжнародного права, таких як принцип рівності, невтручання, територіальної цілісності [2, с. 16–17].

Поряд із згаданими білатеральними спробами побудови системи безпеки процес формування цілісної системи безпеки південноамериканського регіону розпочався у ході роботи XVI саміту Президентів МЕРКОСУР влітку 1995 р. Тоді, (24 липня) було ухвалено спільну Декларацію щодо встановлення зони миру (Declaración Política del MERCOSUR, Bolivia y Chile com Zona de Paz) [6, р. 131]. Наступним кроком було підписання угоди між МЕРКОСУР і Андським Співтовариством. 17 червня 2002 р. у Лімі укладено Андську Карту миру, безпеки і обмеження видатків на зовнішню оборону, було започатковано процес розв'язання міжнародних конфліктів і створення переліку видатків на військові потреби. 27 липня 2002 р., під час Другої зустрічі латиноамериканських президентів у м. Гуаякіле (Еквадор) ці два субрегіональні інтеграційні блоки утворили Південноамериканську зону Миру (Zona de Paz Sudamericana). Далі ініціатива лідерства у Латинській Америці потрапляє до Бразилії: 18 квітня 2004 р. під час Третього Південноамериканського саміту в м. Куско (Перу) була утворена UNASUR, а 16 грудня 2008 р. на зустрічі на найвищому рівні у м. Коста до Сайпе (Бразилія) Південноамериканська Рада Оборони (Consejo de Defensa Suramericano, далі – CDS) [14, р. 5]. Першою зустріччю у цьому контексті стала зустріч 9–10 березня 2009 р. м. у Сантьяго де Чилі міністрів оборони 12 країн, які підписали декларацію у сфері посилення південноамериканської зони миру з метою побудови регіональної ідентичності у сфері оборони і співробітництва у цій галузі [7].

На думку дослідників, не варто CDS вважати альтернативою для такої структури, як Міжамериканський Трактат про взаємну допомогу – TIAR (Tratado Interamericano de Asistencia Recíproca), яка продемонструвала свою невідповідність після 2012 р., оскільки вона не функціонувала на принципі взаємної оборони. Не можна CDS також вважати південноамериканським відповідником НАТО [5, р. 20]. CDS більше тяжіє до характеристик європейської

Спільної політики безпеки і оборони. Поставлена органом мета доволі амбітна, адже вона передбачає запобігання конфліктам дипломатичним шляхом, з використанням діалогу між міністерствами оборони держав-учасниць, побудову військових осередків взаємної довіри і посилення цивільного контролю над збройними силами [21, р. 145–148]. CDS має слугувати формуванню південноамериканської системи безпеки і оборони, поглибленню військового співробітництва у виконанні гуманітарних місій і операцій миру, сприянню розвитку оборонної промисловості і підвищенню кваліфікації військових і цивільних кадрів у сфері безпеки і оборони [5, р. 16; 17, р. 32; 24, с. 34].

Доволі слушно видається думка німецьких дослідників Д. Нольте (Detlef Nolte) та Л. Вегнера (Leslie Wehner) про те, що UNASUR і CDS досі залишаються новим і ще незакінченим регіональним проектом безпеки, який знаходиться на стадії розробки своєї концепції, яка ще не трансформувалась безпекові практики. Однак UNASUR вдалося забезпечити потребу південноамериканських країн у політичній платформі, яка дозволяє обмінюватись безпековим досвідом і узгоджувати національні позиції щодо викликів безпеці. UNASUR став міжурядовою ареною, де не лише обговорюються, а й вирішуються внутрішні і міждержавні конфлікти. У такий спосіб UNASUR отримала визнання країн-учасниць, а також світових акторів.

UNASUR відповідає різним безпековим конфігураціям у Латинській Америці і намагається заповнити пробіли у безпеці. Нова архітектура відповідає інтересам Бразилії, Венесуели та інших латиноамериканських країн у відокремленні Латинської Америки від безпекових викликів Західної Півкулі та утримати США від впливу на Південну Америку (враховуючи казус Куби – авт.), а також створити відмінну, південноамериканську безпекову ідентичність і сформувати свій власний порядок денний [14, р. 5].

Підводячи підсумки, потрібно ще раз підкреслити, що передумовами побудови безпекової ідентичності Латинської Америки у післяхолодновій період стала низка подій. По–перше, внаслідок геополітичної переорієнтації із Західної півкулі відбулося послаблення впливу з боку США на увесь латиноамериканський регіон. По–друге, попередній факт простимулював серед розвинутих країн Південної Америки дієві кроки білатерального і мультилатерального співробітництва не лише в економічній, а й у політико–безпековій сфері. По–третє, політика взаємної довіри між південноамериканськими державами саме у військовій сфері послужила зближенню держав МЕРКОСУР. Механізмами співробітництва, що заклали основу для формування системи безпеки, стали різноманітні консультаційні зустрічі у форматі «2+2», спільні плани дій, заходи, пов'язані з військовими навчаннями та участю у миротворчих кампаніях. Інституційними безпековими формами стали окремі структури МЕРКОСУР, Організація Південноатлантичного Пакту, COMPERSEG, MCC, CDS і, звичайно UNASUR. Втім, потрібно розуміти, що UNASUR досі залишається новим і ще незакінченим регіональним проектом безпеки. Тому він ще не трансформував всі свої концепції у безпекові практики. А враховуючи те, що UNASUR користується значною підтримкою з боку Бразилії, яка є регіональним лідером і часто використовує білатеральний формат, то процес позиціонування безпекової концепції і практик виглядає також як регіональний феномен.

Список використаних джерел

1. Головченко В. І. Конфліктогенність міжнародних відносин у Латинській Америці: історія й сучасність / В. І. Головченко // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – Вип.101 (Ч.1), 2011. – С.3–12. [Golovchenko V. I. Konfliktogennist' miznarodnykh vidnosyn u Latynskiy Amerytsi: istiriya j suchasnist' / V. I. Golovchenko // Aktualni problemy miznarodnykh vidnosyn. – Vyp.101. (Ch.1), 2011. – S.3–12].
2. Мартынов Б. Дилемма «многополярного мира» и Латинская Америка / Б. Мартынов // Латинская Америка. – 2009. – №10. – С.4–25. [Martynov B. Dilemma «mnogopoliarnogo mira» i Latinskaja Amerika / B. Martynov // Latinskaja Amerika. – 2009. – №10. – S.4–25].
3. Нор А. Основной боевой танк Осоріо – идеальная боевая машина в эмбриональной стадии / Артем Нор [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://latindex.ru/content/articles/9412/> [Nor A. Osnovnoj bojevoj tank Osorio – idealnaja bojevaja mashina v embriionalnoj stadii [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://latindex.ru/content/articles/9412/>].
4. Argentina: Condor Missile Program at a critical juncture [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.foia.cia.gov/sites/default/files/document_conversions/89801/DOC_0001175499.pdf
5. Clóvis B. América Latina: panorama de seguridad e integración / Brigação Clóvis // Diálogo Político. Publicación trimestral de la Konrad-Adenauer-Stiftung A. C. – №1. – 2011. Seguridad regional en América Latina. – P.11–32.
6. De Devoto L. Historia del MERCOSUR: desde su fundación hasta el año 2000 / Leonor Machinandiarena de Devoto [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.argentina-ree.com/documentos/Historia%20del%20MERCOSUR%20-%20Leonor%20Machinandiarena%20de%20Devoto.pdf>
7. Declaración de Santiago de Chile Marzo 2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://2006–2012.sre.gob.mx/images/stories/dgomra/d_santiago.pdf
8. Delgado P. V. La Argentina, la política exterior y la defensa / Pedro Villagra Delgado // Defensa nacional dimensiones internacionales y regionales: contribuciones al debate / coordinado por Julián Bertranou – 1a ed. – Buenos Aires: Programa Naciones Unidas para el Desarrollo – PNUD, 2007.
9. Dreyfus P. G. Drug Trafficking and National Security in South America / Pablo Gabriel Dreyfus [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.unige.ch/cyberdocuments/theses2002/DreyfusP/these_front.html;
10. Gawrycki M. Regionalne koncepcje bezpieczeństwa w Ameryce Łacińskiej [Text] / M. F. Gawrycki M. – Warszawa, 2005. – 171 s.
11. Hurrell A. The politics of South Atlantic security: a survey of proposals for a South Atlantic Treaty Organization / A. Hurrell // International Affairs, 1983. – P.179–193.
12. Krzywicka K. Ameryka Łacińska u progu trzeciego stulecia niepodległości. Perspektywa historyczna i wyzwania współczesności / K. Krzywicka // Dwieście lat niepodległości państw Ameryki Łacińskiej. – Lublin, 2012. – S.7–18.
13. López E. ¿Un sistema subregional de seguridad? / Ernesto López // Fasoc. – 2000. – №4. – P.44.
14. Nolte D., Wehner L. UNASUR and the New Geopolitics of South America / Detlef Nolte, Leslie Wehner [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://paperroom.ipsa.org/papers/paper_10836.pdf
15. Plan general de cooperación y coordinación recíproca para la seguridad regional en el MERCOSUR, la republica de Bolivia y la republica de Chile [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mercosur.int/msweb/Normas/normas_web/Decisiones/ES/Dec_023_099_Plan%20Gral-Coop-Coord-Seg-Regional_MCS_BOLICHE_Acta%202_99.PDF
16. Reficco E. Argentina como aliado extra-OTAN de los EE UU: los factores detrás de la alianza / Ezequiel Reficco // Afers Internacionales. – №42. – Fundació CIDOB, 1998. – P.79–97.
17. Riquelme R. J. El Mercosur y la formación de una comunidad pluralista de seguridad en el Cono Sur / Riquelme Rivera Jorge // Revista Enfoques: Ciencia Política y Administración Pública. – Vol. IX. – №14. – Universidad Central de Chile Santiago, Chile. – P.21–51.
18. Rojas F. Confianza, base esencial para modernizar la Junta Interamericana de Defensa / Francisco Rojas Aravena // Defensa nacional dimensiones internacionales y regionales: contribuciones al debate / coordinado por Julián Bertranou – 1a ed. – Buenos Aires: Programa Naciones Unidas para el Desarrollo – PNUD, 2007. – 277 p.
19. Runza R. A. Las relaciones argentino–chilenas de defensa. Análisis y evaluación desde la perspectiva del Comité Permanente de Seguridad / Ricardo Adrián Runza // Lateinamerika Analysen. – 2004. – №8. – S.137–166.

20. Sanoja R. OTAS: Organización Para El Tratado del Atlántico Sur / Sanoja Ricardo [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.aporrea.org/internacionales/a171905.html>;

21. Serbin A. America del sur en un mundo multipolar: ¿es la Unasur la alternativa? // Nueva Sociedad. – 2009. – N219. – P.145–156.

22. Soriano J. Acuerdos y desacuerdos sobre la redefinición del concepto de las instituciones de seguridad interamericana: las posiciones de Argentina, Brasil, Canada, Chile, Estados Unidos y Mexico / Juan Soriano // En Security and Defense Studies Review: Interdisciplinary Journal of the Center of Hemispheric Defense Studies. – 2001. – Vol.1. – №1. – 41 p.

23. Sosa A. J. El Atlántico: ¿OTAS o zona de paz? / Alberto J. Sosa [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://amersur.org/PolInt/EL-ATLANTICO-SUR-OTAS-O-ZONA-DE-PAZ-corregido.pdf>

24. Trefler P. Południowoamerykańska współpraca w zakresie bezpieczeństwa i obrony / P. Trefler // Transformacje demokratyczne w Ameryce Łacińskiej. Problemy – wyzwania – implikacje. – Lublin, 2014. – S.13–36.

25. United States Southern Command Command Strategy 2018 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://usregsec.sdsu.edu/docs/DODDecember2008.pdf>;

26. Urrea B. M. Transformación de la seguridad internacional en America Latina: desde la seguridad nacional a la seguridad cooperativa / Miguel Urrea Benavides [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.miguelurreabenavides.blgoo.com/content/view/579519/Seguridad-Internacional-en-America-Latina.html>

27. XXV Comité Permanente de Seguridad Chile – Argentina [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minrel.gov.cl/minrel/site/artic/20130821/pags/20130821152234.html>

Plevako I. G., Ph.D. in History, Senior Lecturer School of International Relations, «Ostroh Academy» National University (Ukraine, Ostroh), ihor.plevako@oa.edu.ua

Security system of MERCOSUR countries as a geopolitical problem

In the article the author presents the analysis of geopolitical problem of search for effective security system in the Latin American region. Based on scientific literature by Ukrainian and foreign researchers as well as on studying official documents framing legal foundations for creation common security system the author looked into South American countries' bilateral and multilateral relations, including those of Brazil, Argentina, Chile and Venezuela. With the main objective of analysis of undertaken steps of the MERCOSUR countries in the direction of search for effective security mechanisms, the researcher emphasizes three important preconditions of creation of security identity in the «post-Cold War» period. The first one is related to the change of geopolitical environment as a result of declining of the USA influence on the region. The second one considers functioning of cooperation mechanisms of MERCOSUR countries, including «2+2» consultations format and development of common plans. The last condition relates to common military training and peacekeeping campaigns. The author persuades that the process of security claims and fulfillment of security conception in practice in Latin America can be considered as regional phenomenon.

Keywords: Latin America, geopolitics, MERCOSUR, security identity, system of Latin American security, UNASUR.

Плевако И. Г., кандидат исторических наук, доцент кафедры международных отношений, Национальный университет «Острожская академия» (Украина, Острог), ihor.plevako@oa.edu.ua

Система безопасности стран МЕРКОСУР как геополитическая проблема

Рассматривается геополитическая проблема поиска системы безопасности в латиноамериканском регионе. Автор статьи, опираясь на нормативно-правовую источниковую базу, а также на отечественную и зарубежную литературу, задается целью, изучить двусторонние и многосторонние отношения южноамериканских стран, в частности Бразилии, Аргентины, Чили, Венесуэлы в сфере безопасности. Задачами этой работы является анализ осуществленных шагов изучаемых стран в поиске действенных механизмов безопасности, которые могли бы обеспечить защиту стран МЕРКОСУР от вызовов современности. Автор определяет три важных предпосылки построения безопасностной идентичности в «послехолодновоевропейский» период. Во-первых, это изменения геополитической конъюнктуры вследствие ослабления влияния США на регион; во-вторых, механизмов сотрудничества стран МЕРКОСУР, в частности в формате «2+2», совместных планов действий; а в-третьих, мероприятий, связанных с военными учениями и участием в миротворческих кампаниях. Автор утверждает, что процесс позиционирования концепции безопасности и реализаций их на практике выглядит как региональный феномен.

Ключевые слова: Латинская Америка, геополитика, МЕРКОСУР, геополитическая идентичность и безопасность, система латиноамериканской безопасности, UNASUR.

* * *

УДК 327(438)+(450)

Слободян Т. З.,
кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин, Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника (Україна, Івано-Франківськ), tetiana.slobodian@pu.if.ua

Політичні відносини Польщі та Італії

Розглянуто двосторонні польсько-італійські відносини. Аналізується політичне співробітництво Польщі та Італії. Зазначаються основні угоди, на яких базується двостороннє співпраця між країнами. Наводяться двосторонні контакти на високому рівні: офіційні візити глав держав, міністрів, які справили визначальний вплив на польсько-італійські відносини. Італія завжди підтримувала польські старання членства в НАТО і ЄС та робила значний наголос на політично-історичному вимірі цього процесу. Додатковим і надзвичайно важливим чинником була також присутність папи, який був родом з Польщі, у Ватикані.

Ключові слова: двостороннє співробітництво, політичні відносини, Польща, Італія.

Польсько-італійські відносини мають тисячолітню історію, яка часто пов'язувала долі обох народів на тлі бурхливих подій у Європі. Спільне цивілізаційне коріння і досвід окреслили спеціальний вимір польсько-італійської співпраці, яка не має аналогів у світі

Серед польських вчених, які займаються проблемами співпраці між Польщею та Італією, можна виділити: Р. Кужняра, А. Шимчика, М. С. Волянські та ін. На жаль, в Україні тематика двосторонніх відносин Польщі та Італії не розкрита. Дослідники акцентують увагу на українсько-польських та українсько-італійських взаєминах.

Мета пропонованого дослідження – проаналізувати політичне співробітництво між Польщею та Італією.

Офіційні дипломатичні відносини між цими країнами були встановлені 27 лютого 1919 р. 5 липня 1945 р. уряд Італії визнав Тимчасовий уряд національної єдності у Варшаві і вирішив встановити з нею дипломатичні відносини. Посольство Польщі в Римі відновило свою діяльність у серпні 1945 р., а Посольство Італії у Варшаві – у вересні 1945 р. [6].

Коли прем'єр-міністр Тадеуш Мазовецький здійснив свій перший візит до Рима в жовтні 1989 р., голова італійського уряду Джуліо Андреотті не випадково згадав найбільш палкий заклик народного героя Італії, полководця Джузеппе Гарібальді: «Не відмовляйтесь від Польщі». Це гасло було скероване до «європейського народу» після січневого повстання. (Тут мається на увазі польське національно-визвольне повстання 1863–1864 років проти Російської імперії. Разом з поляками в ньому взяли участь литовці, білоруси й українці). Д. Андреотті підкреслив актуальність вищенаведених слів Д. Гарібальді в час, коли наприкінці ХХ ст. Польща знову отримала шанс здобути повну суверенність [5, с. 183].

Президент Італійської республіки Франческо Коссіга активно займався пошуком будь-яких шляхів політичної і фінансової підтримки з боку Європи та Америки для Польщі. Італія першою надала Польщі кредитну допомогу, гарантовану урядом, у розмірі 400 млн. доларів, таким чином даючи приклад західним державам, які ще вагалися та висловлювали занепокоєння щодо припустимої реакції Москви. Аналізуючи напрям змін у Польщі і можливі наслідки розвитку ситуації в Європі, італійці не приховували побоювань щодо можливого спокою на континенті, який на початку 90-х років не подолав ще пост-ялтинської логіки. Італійська дипломатія вказувала на політичне значення успіху польської трансформації для

інших країн Східної Європи і в подальшій перспективі для всієї Європи [5, с. 183].

8 лютого 1991 р. президент Італійської республіки Франческо Коссіга, приймаючи польського президента Леха Валенсу в Квіринальському палаці (це офіційна резиденція Президентів Італії, яка розташована на Квіринальському пагорбі в Римі), зазначив: «Ми повинні почати по-іншому думати про Європу, ніж до цього часу, відкриваючи ширше двері та вікна на Схід. Ми повинні допомогти, особливо Польщі, ввійти в Європу» [5, с. 183]. Конкретним підтвердженням цих слів було приготування за короткий термін і підписання у Варшаві 11 жовтня 1991 р. з польським урядом Договору про дружбу і співробітництво. Він складається із 23 статей і є основним документом, що регулює відносини між Польщею й Італією. В італійській дипломатичній практиці Договір має особливий характер, який не практикувався у відносинах з іншими державами. В ньому зазначалася політична підтримка для нової польської влади, а також створення в майбутньому основних міжнародно-правових засад розвитку співпраці. Відзначено, що Італія вважає позитивним прагнення членства Польщі в європейських спільнотах, а також в рамках своїх можливостей буде надавати допомогу в адаптації норм польського законодавства до норм і правил спільноти [7].

Прем'єр-міністр Польщі Ян Ольшевський в лютому 1992 р. з офіційним візитом відвідав Рим. Він зазначив, що оскільки Польща розвивається, як незалежна держава, то повинна свої відносини опирати на військовий союз, а також на тісну економічну співпрацю із Заходом. На зустрічі з Д. Андреотті Я. Ольшевський відзначив, що Польща прагне якнайшвидше ввійти до Європейського економічного співтовариства і шукає партнерів, які були б найкращими провідниками на цьому шляху. Ольшевський підкреслив, що саме Італія є найкращим кандидатом для цієї ролі. Такі погляди були доброзичливо сприйняті італійською стороною [5, с. 184].

Президент Італії Франческо Коссіга в березні 1992 р. перебував з офіційним візитом у Польщі, де зустрівся із президентом Лехом Валенсою. На цій зустрічі основними питаннями були європейська безпека, а також економічні проблеми регіону Центральної і Східної Європи.

З нагоди 50-ї річниці бою під Монте Кассіно 17 травня 1994 р. прем'єр-міністр Вальдемар Павляк перебував із візитом в Італії. В Римі він зустрівся зі своїм італійським колегою Сільвіо Берлусконі, який висловив готовність до широкої двосторонньої співпраці з Польщею, а також запевнив про підтримку Італією її євроінтеграційних та євроатлантичних прагнень [5, с. 185].

У травні 1992 р. в Італії відбулися президентські вибори, в результаті яких перемогу здобув Оскар Луїджи Скальфаро. Новий президент також підтримував членство Польщі в європейських та євроатлантичних структурах. Він підкреслював особливе право Польщі на членство, тому що вона належить до тієї ж духовно-цивілізаційної спільноти, а також через великий внесок у перемогу над фашизмом і комунізмом. Оскар Луїджи Скальфаро з офіційним візитом у Польщі перебував у червні 1995 р.

Договір про військову співпрацю між міністерствами оборони був укладений 6 грудня 1996 р. у Варшаві.

Переломним у польсько-італійських відносинах був 1997 рік. Італійська сторона підтвердила безумовну підтримку розширення НАТО, вказуючи, що «розширення

є вираженням нової стратегії безпеки в Європі, тому в цьому процесі є важливим знаходження нової формули відносин НАТО–Росія, а також укладення добрих відносин між новими державами–членами НАТО та Росією. Росію потрібно переконати, що розширення НАТО не суперечить її інтересам» (цитата П'єро Фассіно Міністра юстиції Італії) [5, с. 185].

Голова італійського уряду Романо Проді 10–11 березня 1997 р. перебував з візитом у Польщі з групою, яка налічувала понад 40 представників найбільших італійських фірм. Через місяць 9 квітня 1997 р. з офіційним візитом до Італії прибув президент Александр Квасневський разом із групою польських підприємців. Президент Польщі провів зустрічі з італійськими політиками як з урядовою коаліцією, так і опозицією, а також із представниками найбільших організацій господарського сектору. Головними темами дискусії були проблеми розширення НАТО, вступ Польщі до ЄС, а також можливість піднесення торговельного обміну між двома країнами на якісно новий та вищий рівень [5, с. 185].

Після виборів у Польщі та зміни урядової коаліції перший свій візит до Рима в грудні 1997 р. здійснив Єжи Бузек, який зустрівся із італійським колегою Романо Проді. Два прем'єри підтвердили стійкість засад, на яких ґрунтуються двосторонні польсько-італійські відносини. Польський прем'єр-міністр задекларував незмінність пріоритетів польської зовнішньої політики, яка була визначена міністром Криштофом Скубішевським ще у 1989 р. [5, с. 186].

Відбувалася також і співпраця між міністерствами закордонних справ. Зокрема, міністр закордонних справ Броніслав Геремек 31 січня 1998 р. перебував із офіційним візитом в Італії. В розмовах з італійськими політиками він звернув увагу на питання безпеки і розширення ЄС. Певне занепокоєння в Польщі викликала італійсько-французько-бельгійська декларація, додаток до Амстердамського договору. Вона пов'язувала термін розширення Союзу від успіху здійснення внутрішніх реформ попередніх союзних структур і механізмів їх функціонування. Міністр Б. Геремек відзначив, що в декларації явно засвідчено про уповільнення процесу розширення ЄС. У свою чергу міністр Ламберто Діні не погодився з такою інтерпретацією і запевнив, що Італія належить до тих країн, які найбільше зацікавлені в розширенні ЄС. Підтримав також польське прагнення до якнайшвидшого отримання членства в НАТО [5, с. 186].

Під час візиту прем'єр-міністра Єжи Бузека в Італію 15–17 квітня 1998 р. був підписаний важливий договір про екоконверсію (екоконверсія боргів – це заміна частини заборгованості якої-небудь країни з інших країн на грошові кошти, які були призначені на різні інвестиції, пов'язані з охороною навколишнього середовища). Італійський уряд погодився на призначення частини польського боргу в розмірі 32 млн. доларів на інвестиції в галузь охорони навколишнього середовища.

Прем'єри двох країн узгодили формулу зустрічей двічі на рік аж до часу вступу Польщі в ЄС. Італійська сторона задекларувала всебічну технічну і політичну підтримку у випадку виникнення труднощів під час переговорів з Європейською комісією. Італійським урядом була запропонована також інтенсифікація військових контактів, співпраця в оборонній промисловості, а також постійний обмін досвідом експертів у сфері сільського господарства [5, с. 186–187].

Пожвавлення політичної співпраці між країнами було проявом інтеграційних процесів, які відбувалися в Польщі. Італія знову задекларувала активну підтримку уряду для прийняття Польщі в ЄС. В день урочистого оголошення членства Польщі в НАТО 12 березня 1999 р. із візитом у Варшаві перебував прем'єр-міністр Массімо Д'Алема, який зустрівся із президентом Олександром Квасневським та своїм польським колегою Єжи Бузеком. Під час зустрічі прем'єр-міністр Італії звернув увагу на те, що Польща повинна прагнути повністю адаптувати інституційно-правову систему до вимог ЄС. Італія не запропонувала конкретної дати розширення, яка, на її думку, могла би бути встановлена після консультацій із державами-членами ЄС. Массімо Д'Алема підкреслив пріоритетність підготовки самого Європейського Союзу до прийняття нових членів, щоб він не став тільки організацією європейської економічної співпраці. Прем'єр-міністр під час візиту зустрівся також із маршалком Сенату Аліцією Гресков'як, обговорив функціонування парламентів і роль сенатів, а також попередню парламентську співпрацю і безпосередні контакти народів. Польська сторона виразила вдячність за підтримку зусиль щодо інтеграції з НАТО і ЄС, а також за ставлення Італії до італійських громадян польського походження, за надання їм можливості навчатися рідною мовою, утворювати польські організації та гідні умови існування [8, с. 294].

Під час зустрічі було підписано три угоди, які стосувалися співпраці у сфері здоров'я і медичних наук. Другу угоду присвячено економічній, промисловій, науковій і технічній співпраці. Третя угода регулювала культурну співпрацю.

Через півроку після візиту прем'єр-міністра Італії 8–9 вересня 1999 р. у Варшаві з офіційним візитом перебував міністр закордонних справ Ламберто Діні. Він провів зустріч із Броніславом Геремиком, прем'єр-міністром Єжи Бузеком, а також із президентом Олександром Квасневським. Зустріч була присвячена питанням ЄС. Візит міністра Діні зміцнив добрі двосторонні відносини, підтвердив польський авторитет, а також підтримку Італією польського уряду для наближення до Європи. Під час зустрічі обговорювалася реформа сільського господарства з метою його адаптації до вимог ЄС. Італійці продемонстрували розуміння стану сільського господарства в Польщі, однак звернули увагу, що країна має здійснити глибокі реформи своєї політики сільського господарства, а саме зменшити кількість малих сільських господарств.

Президент Італії з офіційним візитом перебував у Польщі 14–15 березня 2000 р. Під час візиту виразив повагу італійського народу до польського народу за його тисячолітній внесок у розвиток європейської цивілізації, за охорону християнських і гуманістичних цінностей [5, с. 187].

З робочим візитом у Римі перебував прем'єр-міністр Єжи Бузек 9 лютого 2001 р., де підкреслив, що його країна хоче бути повноправним учасником дискусії на тему майбутнього ЄС.

Президент А. Квасневський перебував з візитом в Італії 26–28 лютого 2002 р. Головною темою розмов були питання ЄС. Президент Італії виразив підтримку розширення ЄС у 2004 р., яке стосувалося також і Польщі, і зазначив, що розширення приведе до об'єднання і стабілізації в Європі і зміцнить значення континенту.

В свою чергу польський президент подякував за підтримку Італії щодо членства Польщі в ЄС.

2005 року було укладено угоди, які стосуються питань, пов'язаних зі співпрацею в галузі культури, науки і освіти, із взаємним захистом секретної інформації. 2009 року було укладено угоду про співпрацю у боротьбі зі злочинністю [6].

В Італії Сильвіо Берлусконі тричі був главою уряду (1994–1995, 2001–2006, 2008–2011 рр.). За його керівництва не було досить частих і важливих політичних стосунків з Польщею. Відновлення політичного діалогу між країнами наступило більшою мірою після призначення прем'єр-міністром Романо Проді. Однак наприкінці квітня 2009 р. вдалося провести перші польсько-італійські міжурядові консультації [2, с. 365].

28 квітня 2009 року відбувся перший міжурядовий саміт між Італією та Польщею, в ході якого відбулися наступні двосторонні зустрічі: прем'єр-міністра Італії Сильвіо Берлусконі і президента Леха Качинського; Сильвіо Берлусконі і прем'єр-міністра Польщі Дональда Туска; міністрів закордонних справ, міністрів юстиції, міністрів внутрішніх справ двох країн, міністрів інфраструктури і транспорту Італії та міністра інфраструктури Польщі, італійського міністра економічного розвитку Клаудіо Скайолі і заступника прем'єр-міністра і міністра економіки Вальдемара Павляка [1].

15 жовтня 2010 року Президент Республіки Польща Броніслав Коморовський зустрівся з президентом Італії Джорджо Наполітано в Римі.

2011 року відбулися ще два візити польського президента до Італії (30 квітня і 2 червня). У червні Б. Комаровський брав участь у святкуванні 150-річчя об'єднання Італії.

Зустріч міністрів закордонних справ Польщі та Італії відбулася в Римі 4 липня 2011 року.

18–19 січня 2012 р. з офіційним візитом у Римі перебував Дональд Туск. Під час візиту провів зустрічі з президентом Італії Джорджо Наполітано, а також зі своїм італійським колегою Маріо Монті. 30 січня 2012 р. Рим відвідав Радослав Сікорський, де зустрівся із міністром закордонних справ Італії.

Другий міжурядовий саміт між Італією та Польщею відбувся в Римі 29 травня 2012 р. Тоді проводилися наступні двосторонні зустрічі: прем'єр-міністра Італії Маріо Монті з прем'єр-міністром Польщі Дональдом Туском і міністром фінансів Миколаєм Будзановським; заступника міністра закордонних справ Італії та міністра закордонних справ Польщі; міністра економічного розвитку та інфраструктури і транспорту Коррадо Пассера з польським міністром транспорту Славоміром Новаком та заступником міністра економіки Польщі; міністрів оборони, міністрів культури, міністрів сільського та лісового господарства Польщі та Італії [1].

Президент Італії Джорджо Наполітано у червні 2012 р. перебував із візитом у Польщі. Під час зустрічі президенти обговорили польсько-італійські двосторонні відносини та європейську політику. Президент Італії також зустрівся зі спікером парламенту Євою Копач. Переговори на такому високому рівні є підтвердженням відродження польсько-італійського політичного діалогу. Спікер зазначила, що такі візити сприяють подальшому поглибленню співробітництва між двома країнами, і Польщу тішить двосторонній розвиток відносин в

політичній, економічній, оборонній і культурній сферах [4]. Політики обговорили також питання поглиблення інтеграції в рамках ЄС, зміцнення відносин з країнами, охопленими Європейською політикою сусідства, торговельні двосторонні відносини, розвиток співпраці між парламентами двох країн на рівні бюро, комітетів і двосторонніх груп. У парламенті на той час працювала польсько-італійська парламентська група, що налічувала 23 депутати і 4 сенатори, в італійському парламенті – італійсько-польсько-болгарська парламентська група. Спікер парламенту і президент Італії домовилися про необхідність створення в парламенті Італії італійсько-польської двосторонньої групи [4].

Крім того, президент Італії поклав квіти до пам'ятника полеглим робітникам суднобудівного заводу 1970 р., і у Гданську разом з президентом Польщі Броніславом Коморовським спостерігав за матчем групових ігор Євро-2012 Іспанія-Італія.

2012 року укладено угоду про утримання і догляд за польськими військовими кладовищами в Італії та італійськими в Польщі [6].

18 березня 2013 року Президент Республіки Польща Броніслав Коморовський зустрівся з президентом Італії Джорджо Наполітано в Римі. Зустріч прем'єр-міністрів Італії і Польщі відбулася у Варшаві у 16 травня 2013 р.

5 грудня 2013 року у Варшаві відбувся третій італійсько-польський міжурядовий саміт, в ході якого відбулися двосторонні зустрічі прем'єр-міністрів, міністрів економіки, міністрів оборони та ін. [1].

У квітні 2014 р. Броніслав Коморовський та його дружина брали участь у Ватикані у церемонії канонізації польського Папи Івана Павла II і Папи Івана ХХІІІ. Через пів року (у жовтні 2014 р.) польський президент знову з офіційним візитом відвідав Італію. Президенти двох країн висловилися за незалежність і повагу до цілісності України. Під час зустрічі також обговорювали питання майбутнього головування Італії в Раді Європейського союзу.

У Варшаві 6 травня 2015 р. відбулася зустрічі міністрів закордонних справ Польщі та Італії, а також з віце-прем'єром і міністром оборони.

Італія завжди підтримувала польські старання членства в НАТО і ЄС та робила значний наголос на політично-історичному вимірі цього процесу. Додатковим і надзвичайно важливим чинником була також присутність папи, який був родом з Польщі, у Ватикані. Сильною стороною відносин залишаються економічні і традиційно культурні відносини.

Правові основи двостороннього економічного співробітництва між Польщею та Італією була закладені ще у 1980–1990 рр. 1985 року укладено Угоду про уникнення подвійного оподаткування стосовно податків на доходи та попередження податкових ухилень від оподаткування; 1989 року – Угоду про заохочення і захист інвестицій; 1999 року – Меморандум про співпрацю для малих і середніх підприємств. Італія протягом багатьох років залишається одним із стратегічних торговельних та інвестиційних партнерів Польщі. У 2014 р. двосторонній торговельний обіг перевищив вперше в історії 16 млрд. євро. У 2015 р. спостерігається збільшення росту польського експорту в Італію майже на 9%. На сьогодні Італія займає 5-е місце в польському експорті до ЄС і 2-е місце в імпорті. У 2014 р. експорт до Італії склав 7,3 млрд. євро, у той час як імпорт

перевищив 8,9 млрд. євро. Найбільш імпортованими товарами є машини й устаткування, транспортне обладнання, метали і металургійні вироби та хімічні продукти. У свою чергу, найбільш експортованими є транспортні засоби, харчові продукти, напої та тютюнові вироби, метали і металургійна продукція та електричні прилади. Італія займає 6-е місце в списку найбільших іноземних інвесторів в Польщі [9].

В Італії проживає приблизно 120–150 тис. поляків. В країні діють численні польські установи та організації різного типу. Велика кількість поляків мешкає на півдні і в центрі Італії. В Лаціо, наприклад, проживає 25% польського населення, хоча найбільше поляків все-таки зосереджено в Римі. Збільшується їх скупчення у великих містах Кампанії і Тоскани [6].

Італія залишається одним із основних партнерів Польщі як у двосторонньому вимірі, так і на європейському форумі й на міжнародному рівні. У політичних відносинах між Польщею та Італією було дуже багато контактів на найвищих рівнях. Проводилися часті зустрічі між президентами, урядами, міністрами закордонних справ. Численними були також міжпарламентські контакти. Розвиткові взаємних зв'язків сприяє механізм міжурядових консультацій під головуванням прем'єр-міністрів (створений у 2009 році та відновлений у 2012 р.).

Список використаних джерел

1. Cronologia delle visite recenti [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ambvarsavia.esteri.it/Templates/PaginaInterna.aspx?NRMODE=Published&NRNODEGUID=%7b17AAE342-118B-43B7-8E5D-BA5E1C8A0764%7d&NRORIGINALURL=%2fAmbasciata_Varsavia%2fMenu%2f_rapporti_bilaterali%2fCooperazione_politica%2fIncontri%2f&NRCACHEHINT=NoModifyGuest
2. Kuźniar Roman Polityka zagraniczna III Rzeczypospolitej / Roman Kuźniar. – Wydawca: Scholar, 2012. – 415 s.
3. Notatka informacyjna o Włoszech i współpracy gospodarczej z Polską. Ministerstwo Gospodarki dwustronna [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mg.gov.pl/files/upload/16598/KE%20W%20C%20ochy_20130319.doc
4. O relacjach dwustronnych z prezydentem Włoch dwustronna [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sejm.gov.pl/Sejm7.nsf/komunikat.xsp?documentId=5BF7E12CDF0706D3C1257A1B003449F1>
5. Polityka zagraniczna RP 1989–2002 / red. Kuźniar R., Szczepanik K. – Warszawa: Wydawnictwo Askon Sp. z o. o., 2002. – 491 s.
6. Stosunki z państwami Europy. Włochy. Współpraca dwustronna [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.msz.gov.pl/pl/polityka_zagraniczna/europa/stosunki_z_panstwami_europy/wlochy?printMode=true
7. Traktat o przyjaźni i współpracy między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Włoską, sporządzony w Warszawie dnia 11 października 1991 r. Dz.U. 1996 nr 52 poz. 226.
8. Uwarunkowania i kierunki polskiej polityki zagranicznej w pierwszej dekadzie XXI wieku / Red. Marian Stanisław Wolański. Oficyna Wydawn. Arboretum. – 2004. – 393 s.
9. Współpraca gospodarcza między Polska a Włochami [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mg.gov.pl/NODE/24141>

Slobodian T. Z., candidate of political sciences, associate professor of the Department of International Relations, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University (Ukraine, Ivano-Frankivsk), tetiana.slobodian@pu.if.ua

Political relations between Poland and Italy

Bilateral relations between Italy and Poland are examined. Political cooperation is analyzed. Major issues which were dominated in bilateral relations between mentioned countries are defined. Fundamental treaties which are the foundation for bilateral cooperation between countries are pointed out. It is stressed that the diversification of relations has become possible due to numerous visits at high-level meetings. Examples of bilateral contacts at high-level are given, namely official

views of heads of states, ministers who had a great impact on the Polish and Italian relations. Italy supported the Polish quite diligence membership in NATO and the EU and made considerable emphasis on political and historical dimension of this process. An additional and very important factor was also the presence of the Polish Pope in Vatican.

Keywords: bilateral cooperation, political relations, Poland, Italy.

Слободян Т. З., кандидат политических наук, доцент кафедры международных отношений, Прикарпатский национальный университет им. В. Стефаника (Украина, Ивано-Франковск), tetiana.slobodian@pu.if.ua

Политические отношения Польши и Италии

Рассмотрены двусторонние польско-итальянские отношения. Анализируются политическое сотрудничество Польши и Италии. Указываются основные договоры, на которых базируется двустороннее сотрудничество между странами. Приводятся двусторонние контакты на высшем уровне: официальные визиты глав государств, министров, которые оказали определяющее влияние на польско-итальянские отношения. Италия всегда поддерживала польские старания членства в НАТО и ЕС и акцентировала на политико-историческом измерении этого процесса. Дополнительным и очень важным фактором было также присутствие папы, который был родом из Польши, в Ватикане.

Ключевые слова: двустороннее сотрудничество, политические отношения, Польша, Италия.

* * *

УДК 327.54

Камакин М. В., аспирант, Таврический национальный университет имени В. И. Вернадского (Украина, Симферополь), kamakinmaxim@gmail.com

СНИЖЕНИЕ ЦЕН НА НЕФТЬ КАК ВНЕШНИЙ ФАКТОР В ПРОЦЕССЕ ДЕЗИНТЕГРАЦИИ СССР

Дан анализ процессу и следствиям снижению цен на нефть в 1980-е годы, который являлся одним из внешних факторов в процессе дезинтеграции СССР. Целью данной статьи является анализ процесса снижения цен на нефть, который оказал негативное воздействие на экономическую и политическую ситуацию в СССР. В статье показаны усилия американской дипломатии, которые способствовали снижению цен на нефть на мировом рынке. Особое внимание было обращено на необычайную зависимость советской экономики от экспорта нефти, что явилось слабым местом советской экономической системе. Показаны объективные и субъективные причины обвала советской экономики, который являлся одним из факторов повлекшим за собой процесс дезинтеграции СССР.

Ключевые слова: нефть, экспорт, импорт, нефтедоллары, экономическая война, санкции.

(статья друкється мовою оригіналу)

Экономика Российской Федерации, как и экономика СССР, в значительной мере зависима от мировых цен на нефтепродукты. Вторая половина 2014 года ознаменовалась значительным снижением цен на нефть – более чем в два раза. Этому способствовали как экономические, так и сугубо политические причины. Вследствие этого Российская Федерация, бюджет которой значительно зависим от экспорта нефтепродуктов, понесла серьезные финансовые потери. В конце 2014 года нефтяные котировки снизились в два раза от уровня, который необходим для стабильного функционирования российской экономики. Министр финансов России А. Г. Силуанов заявил о необходимости урезать расходы бюджета РФ из-за падения цен на нефть. «Действующий бюджет формировался в условиях, которые отличаются от сегодняшних, и правительство уже предприняло первые меры, чтобы привести его в соответствие с экономическими реалиями. Мы не можем себе позволить расходы, рассчитанные при цене в \$100 за баррель. Поэтому мы сократили объем доводимых бюджетных обязательств до министерств и ведомств на 10%. За

счет этой меры сохраняется порядка 1 трлн. руб.» [1]. Российский оппозиционный политический деятель Б. Е. Немцов заявил, что снижение нефтяных цен в мире может вызвать фатальные последствия для российского бюджета. В этот он увидел весьма четкие параллели между падением цен на нефть в 2014 году и в 1980-е годы. Последствия этого для Российской Федерации могут стать не менее катастрофическими, чем для Советского Союза. «В 80-е из-за снижения цен распался СССР. Россия может повторить его судьбу», – сказал Б. Е. Немцов [2]. В этой связи представляется актуальным обращение к проблеме снижения цен на нефть, как внешнему фактору в процессе дезинтеграции СССР в международно-политических концепциях.

В последние полтора десятилетия существования СССР в экономике страны возник дисбаланс, связанный с притоком нефтяных доходов в народное хозяйство. По данным Всероссийского научно-исследовательского института комплексных топливно-энергетических проблем (ВНИИКТЭП) при Госплане СССР, доля выручки от продажи топливно-энергетических ресурсов (ТЭР) в валютных поступлениях достигла самого высокого уровня (55 %) в 1984 году; доля нефти составила в 1985 году 38,8 %, в 1987 году – 33,5 %. Из этого следует, что именно сырьевой фактор, прежде всего, обусловил глубочайший кризис советской системы [3].

Мощный импульс торговле энергоносителями и, следовательно, расширению советского экспорта нефти, дал нефтяной кризис 1973-1974 годов. Благодаря политике стран-членов ОПЕК мировые цены на нефть подскочили сразу в четыре раза, затем произошло еще несколько значительных подорожаний. В итоге доходы экспортеров резко возросли. Негативные последствия этого кризиса СССР ощутил, вследствие того, что советская экономика была интегрирована в мировую финансовую систему. Между 1975 и 1985 годами доля нефтяных ресурсов, выделявшихся в СССР для экспорта в долларовую зону, устойчиво снижалась и в добыче, и во всем нефтяном экспорте, выручка же возрастала в геометрической прогрессии. Казалось бы, появилась очевидная перспектива ликвидировать отставание сельского хозяйства, машиностроения, легкой промышленности. За счет валюты от продажи энергоресурсов предполагалось покрыть дефицит продукции этих отраслей и удовлетворить их инвестиционные потребности, направленные на сокращение отставания. Экспортно-сырьевой путь представлялся самым простым, а главное, беспроблемным: сырье конкурентоспособно от природы, у страны, богатой природными ресурсами, нет необходимости разрабатывать и внедрять новые технологии, поднимать культуру производства, искать прогрессивные формы управления; всего этого не требуется и при импорте продукции обрабатывающей промышленности в обмен на сырье.

Однако экспорт сырья влечет за собой даже более значительную внешнюю зависимость, чем импорт. В случае не реализации предназначенной для экспорта продукции или реализации ее по более низким, чем предполагалось, ценам экспортер лишается возможности приобретения продовольствия, потребительских и других жизненно важных товаров [3, 4].

К снижению цен на нефть были прямо причастны США. Делалось это для того, что бы оказать негативное

воздействие на советскую экономику. Генерал КГБ О. Д. Калугин говорил, что «американская политика конца 1980-х годов явилась катализатором краха Советского Союза». Е. В. Новиков (депутат Верховного Совета БССР) утверждал, что политика правительства американского президента Р. Рейгана привела к снижению цен на нефть в 1980-е года, была решающим фактором, приведшим к дезинтеграции СССР [5].

Целью данной статьи является выявление роли снижения цен на нефть как фактор внешнего воздействия на советскую экономику, который сыграл важную роль в процессе дезинтеграции СССР. Для достижения поставленной цели в статье решаются следующие задачи: показать степень зависимости советской экономики от цен на нефть; охарактеризовать снижение цен на нефть, как один из методов воздействия на советскую экономику; показать степень зависимости процесса дезинтеграции СССР от снижения цен на нефть в 1980-е годы.

К 1980-м годам в СССР сложилась ситуация, при которой экономика государства была необычайно зависима от экспорта нефти. Однако доход от продажи нефти вещь не стабильная и не надежная. В 1973 году развитые капиталистические страны пережили испытание, которое продолжалось не менее восьми лет. Резкий скачок цен на нефть вызвал тогда тяжелый экономический кризис в странах Запада. Это был нефтяной кризис 1973 года, который явился следствием ближневосточного конфликта. В течение года цена на нефть поднялась с трёх до двенадцати долларов за баррель. Этот кризис имел колоссальные экономические и технологические последствия: заставил перейти к энергоэкономии, а она, в свою очередь, открыла путь к новым технологическим направлениям [6, с. 155-158].

В противоположность Западу, в СССР отсутствие необходимости экономии топлива, запасы которого считали огромными и высокие цены на нефть были расценены как способ легкого достижения необходимых экономических показателей. Во второй половине 1970-х и первой половине 1980-х годов СССР получил только от экспорта нефти более 10 миллиардов долларов, которые стали называть «нефтедоллары». В руководстве СССР перестали всерьез рассматривать какие бы то ни было проекты внутренних реформ, которые могли бы модернизировать все более устаревавшие производственные отношения [6, с. 155-158].

По мнению Е. Т. Гайдара к моменту, когда Советский Союз столкнулся с внешнеэкономическим шоком середины 1980-х годов, он был тесно интегрирован в мировой рынок. Например, он был не только экспортером топливных ресурсов, но и крупнейшим в мире импортером зерна и одним из крупных импортеров продовольственных товаров. С социально-политической точки зрения сокращение потребления продуктов питания по сравнению с привычным уровнем, – опасно для власти в любом обществе. Тем не менее, если нет возможности в значительном масштабе нарастить экспорт товаров, не связанных с нефтью, или сократить импорт товаров, закупаемых на конвертируемую валюту, – а они к этому времени определяют условия работы многих отраслей российской экономики, в том числе не связанных с продовольствием, – такое решение приходится принимать. В противном случае оно будет реализовано автоматически после исчерпания золотовалютных

резервов и возможностей привлечения внешних кредитов. Н. И. Рыжков писал: «В 1986 г. на мировом рынке произошло резкое снижение цен на нефть и газ, а в нашем экспорте традиционно был высокий удельный вес энергоносителей. Что было делать? Самое логичное – изменить структуру экспорта. Увы, сделать это достаточно быстро могли лишь самые экономически развитые страны. Наши же промышленные товары были на мировом рынке неконкурентоспособны. Возьмем, например, машиностроение. Объем экспорта его продукции по сравнению с 86 годом не изменился, но ведь шла она практически только в страны СЭВ. «Капиталисты» брали едва ли 6% от всего машиностроительного экспорта! Вот почему мы и вывозили в основном сырье» [4].

Экономический кризис 1980-х годов, явившийся последствием снижения цен на нефть, неизбежно вытекал из самой системы. Однако Соединенные Штаты Америки проводили всестороннюю политику, усилившую этот кризис. Такая политика проводилась по-разному: с помощью закулисных дипломатических приемов, тайных сделок, гонки вооружений, в ходе которой достигался все более высокий технологический прогресс. Все это, а также множество других акций имели своей целью подорвать основы советской экономики. Кроме того, Америка делала высокие ставки на то, чтобы отделить советские периферии, остановить развитие коммунизма не только в странах «третьего мира», но также и в «сердце империи» [5].

Экономическая война США против СССР и всего советского блока велась по нескольким направлениям. Прежде всего, это энергетика, технологии и финансы. Директивы, подписанные президентом Р. Рейганом, начиная с 1982 года, включали целый комплекс мер, осуществление которых должно было привести к уничтожению своего «главного противника в лице СССР». «Среди экономических вопросов стратегия Рейгана предполагала организацию: 1) кампании по резкому уменьшению поступления твердой валюты в Советский Союз в результате снижения цен на нефть в сотрудничестве с Саудовской Аравией, а также ограничение экспорта советского природного газа на Запад; 2) комплексные акции мирового масштаба с применением тайной дипломатии с целью максимального ограничения доступа Советского Союза к западным технологиям; 3) широко организованную техническую дезинформацию с целью разрушения советской экономики [1, с. 5]. Реализация этих целей могла быть достигнута только при наличии единого фронта против Советского Союза. Именно поэтому 19 января 1982 года была организована тайная встреча КОКОМ, на котором США огласили пакет экономических мер, направленных против СССР. Параллельно с этими решениями готовился американско-саудовский проект по снижению цены на нефть [7]. Этому решению способствовала благоприятная для США геополитическая ситуация в этом регионе. Вторжение советских войск в исламский Афганистан, сделало возможным для США обретение союзника в исламском мире. Таким союзником стало богатое нефтяными месторождениями королевство Саудовская Аравия. С точки зрения американцев, опасения саудовцев по поводу советской политики должны были стать основой для союза США и Саудовской Аравии. Американцы привели аргументы о зависимости советской экономики от цен на нефть, а ни один производитель

нефти на свете не мог так существенно влиять на цены, как Саудовская Аравия. Добываемая на ее территории нефть составила 40 процентов от всей нефти ОПЕК, и регулируя ее добычу, можно было существенно влиять на мировые цены на этот вид топлива [5].

Также американцы объяснили суть санкций относительно технологий, связанных с добычей нефти и газа. Это было особенно важно, так как советская нефть была основным конкурентом саудовской. «В интересах США было применение ограничений в доступе Советов к технологиям добычи нефти и газа, – говорит У. Шнайдер, заместитель госсекретаря по вопросам военной помощи и технологии. – Это нас существенно ободряло» [5]. Директор ЦРУ У. Кейси заверил короля Фахда, что санкции не будут отменены и заверил саудовских коллег, что американские санкции отвечали и саудовским интересам. Также он напомнил при этом и о том, как администрация президента Р. Рейгана оказывала сильное давление на французское правительство и нефтяные предприятия, чтобы они не покупали советскую нефть.

Для СССР вопросом первостепенной важности была твердая валюта, которую он получал благодаря экспорту энергоносителей. Советское правительство даже ограничила на 10 процентов экспорт нефти в Восточную Европу, чтобы направить ее поток в страны Запада, которые платили твердой валютой. Сокращение поставок горячего в Восточную Европу грозило серьезными последствиями для этого региона. Могло наступить значительное падение уже и так низких показателей экономического роста. Журнал «The Wall Street Journal» даже предсказывал, что дефициты могут привести несколько стран из советского блока к неплатежеспособности и стать причиной политического взрыва. Экономическая экспансия Советского Союза создавала угрозу Саудовской Аравии, которая могла быть вытеснена со своих прежних рынков сбыта. У. Кейси заверил короля Фахда, что администрация президента США по-прежнему будет предпринимать шаги для ограничения советских энергетических программ, при этом, подчеркнув, что взамен ожидает снижения цен на нефть. Более низкие цены на энергоносители были бы очень полезны для экономики США. Экономический и политический успех Соединенных Штатов, утверждал он, в интересах Саудовской Аравии, особенно теперь, когда она стала гарантом выживания для саудовцев, утверждал У. Кейси. Кроме того, снижение цен на нефть воспрепятствует поиску других источников энергии, таких, например, как советский газ, и повредит противникам Саудовской Аравии – Ирану и СССР, которые хорошо заработали на своей нефти в семидесятые годы [5].

Более низкая цена на нефть могла быть результатом либо падения спроса, либо значительного роста добычи. Если бы Саудовская Аравия и другие страны с доступными нефтяными ресурсами увеличили производство и добычу с 2,7 до 5,4 миллиона баррелей ежедневно, то это вызвало бы падение цен на нефть на мировом рынке не менее чем на 40%, что в итоге было бы очень выгодно для Соединенных Штатов, и одновременно каждое повышение цен на нефть на один доллар для Кремля означает дополнительное поступление от 500 миллионов до одного миллиарда долларов. Правда состояла и в том, что падение цен означает и драматическое падение доходов. Кроме того, в отличие от других производителей,

СССР не мог увеличить производство, поскольку оно уже достигло максимальной отметки [5].

В семидесятые годы, когда цена нефти достигла пика, – подчеркивают исследователи, – поступления в твердой валюте Советского Союза возросли на 272% при росте экспорта примерно на 22%. При каждом повышении цены за баррель на один доллар Москва получала около одного миллиарда долларов ежегодно. Прагматизм американцев заключался в том, что они рассчитали и сумели применить обратную шкалу: падение цен на нефть, например, на 10 долларов за баррель, должно привести к потерям СССР до 10 миллиардов долларов. Иными словами, они верно рассчитали, что цена нефти на мировых рынках является существенным фактором, определяющим состояние советской экономики. Одновременно падение цен на нефть означало колоссальное экономическое преимущество для США. Например, падение цен с имеющих место в 1983 году 34 долларов за баррель до 20 долларов уменьшало бы американские расходы на энергию на 71,5 миллиардов долларов ежегодно. Это означало бы прибавку к доходу американским потребителям на уровне одного процента существующего роста национального дохода. Иными словами, более низкие цены на нефть практически равнялись бы снижению налогов для рядовых американцев [7].

Экономическая война против СССР стала наносить серьезный ущерб советской экономике с начала 1985 года. Кредиты, твердая валюта и технологии с Запада почти не поступали. Принципиально важное для получения доходов от экспорта энергоносителей строительство сибирского газопровода продолжалось, однако сроки окончания строительства были отодвинуты на два года. Срыв сроков запуска газопровода, действительно, стал серьезным ударом для СССР. В 1980 году предполагалось, что проект «Уренгой-6» может приносить от 8 до 10 миллиардов долларов ежегодно, а начиная с 1985 года – от 15 до 30 миллиардов долларов, в зависимости от цен на нефть, когда будет введена в эксплуатацию вторая очередь. Однако из-за комплексной экономической войны против СССР, развернутой Соединенными Штатами, вторая ветка трубопровода не была построена. К тому же Советский Союз уже потерял от 15 до 20 миллиардов долларов из-за срыва сроков эксплуатации первой очереди.

Надо особо подчеркнуть, что в ходе экономической войны США прибегали и к промышленному терроризму. В частности, Т. Рид, бывший главком ВВС США, в книге «Над бездной. История холодной войны» пишет о плане ЦРУ, одобренном Р. Рейганом, по организации диверсий против советской экономики. В этот план, в частности, входила компьютерная программа, которая впоследствии спровоцировала взрыв сибирского газопровода в 1982 году. В частности, Т. Рид пишет, что взрыв газопровода был лишь одним примером «хладнокровной экономической войны» против СССР, которую вело ЦРУ под руководством У. Кейси [7].

Однако самым сильным ударом стало падение цен на нефть. Все два срока президентства Р. Рейгана США работали вместе с королевской семьей Саудовской Аравии с целью снижения мировых цен на нефть и это принесло результаты. Саудовская Аравия за один год, с 1985 по 1986, увеличила добычу нефти с 3,6 до 5,2 миллионов баррелей в сутки, что вызвало падение стоимости нефти почти в два раза с 28 до 15 долларов за баррель [3]. В начале 1986 г.

в Саудовской Аравии добывали 10 миллионов баррелей ежедневно. При экстенсивной системе организации советского хозяйственного комплекса это была катастрофа. Мировые цены на нефть начали стремительно падать. В ноябре 1985 года цена нефти составляла 30 долларов за баррель, а через пять месяцев – всего 12 долларов. Это означало, что СССР терял 10 миллиардов долларов, это была почти половина всех валютных поступлений от экспорта. В такой ситуации политическое руководство страны не нашло ничего лучшего, чем удвоить продажу золота и брать кредиты. Причем США подготовили еще один экономический удар – они обесценили доллар. На этой операции Советский Союз терял еще около двух миллиардов ежегодно.

Падение цены на нефть привели еще к одному экономическому последствию для СССР. Оказались неплатежеспособными основные покупатели советского вооружения. Продажа оружия была второй по значению, после энергоносителей статьей советского экспорта, и его поставки осуществлялись в основном в страны Ближнего Востока, разбогатевшие на нефти. Продажа советского оружия странам этого региона во время нефтяного бума 1970-х годов возросла в пять раз. Однако самые надежные и стабильные покупатели советского оружия вследствие падения цен на нефть сами оказались в очень сложном положении. Доходы от продажи нефти в таких странах, как Иран, Ирак и Ливия снизились в первой половине 1986 года почти на половину [7, с. 8].

Исходя из выше сказанного, можно сделать вывод о том, что Советский Союз был необычайно зависим от энергоносителей, в частности от нефти. Доходы от продажи нефти составляли значительную часть от всех доходов государства. Благодаря скачку цен на нефть в 1973 году, вызванную ближневосточным конфликтом, Советский Союз начал получать огромные доходы. Но, начиная с начала 1980-х годов, цены на нефть начали резко снижаться, что повлекло за собой полный обвал экономики, который являлся одним из факторов повлекшим за собой процесс дезинтеграции СССР.

Список использованных источников

1. Россия начала урезать расходы из-за падения цен на нефть [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://economics.b.ua/finances/2015/01/14/292059_rossiya_nachala_urezat_rashodi_izza.html.
2. Россия может повторить судьбу СССР – Немцов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.segodnya.ua/politics/pnews/rossiya-mozhet-povtorit-sudbu-sssr-nemcov-557474.html>.
3. Циклы нефтяной зависимости [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.globalaffairs.ru/number/n_4831.
4. Гайдар Е.Т. СССР и падение цен на нефть. Суть выбора [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ruD1%81%D1%81%D1%80%D0%B8%D0%BF%D0%B0%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5%D0%BD%D0%B090.ru/content/%D0%B3%D0%B0%D0%B9%D0%B4%D0%B0%D1%80%D0%B5%D1%82%D1%81%D0%BD%D0%B5%D1%84%D1%82%D1%8C%D0%B2%D1%8B%D0%B1%D0%BE%D1%80%D0%B0>.
5. Швейцер П. Победа. Роль тайной стратегии администрации США в распаде Советского Союза и социалистического лагеря / [Электронный ресурс] П. Швейцер. – Режим доступа: <http://www.knyazev.org/biblio/Shvaicer%20Piter.%20Victory.pdf>.
6. Кучма Л. Д. Україна не Росія / Л. Д. Кучма. – Москва.: Время, 2004. – 558 с.
7. Механизмы уничтожения СССР и «принцип домино, Ч. 1 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.km.ru/spetsproekty/2011/11/25/publitsistika/mekhanizmy-unichtozheniya-sssr-i-printsip-domino-ch1>.

8. Цифры и факты: производство и потребление нефти в мире [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.newsland.ru/news/detail/id/271154/>.

References

1. Rossiya nachala urezat rashodi iz-za padeniya tsen na nef [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa: http://economics.b.ua/finances/2015/01/14/292059_rossiya_nachala_urezat_rashodi_izza.html.
2. Rossiya mozhet povtorit sudbu SSSR – Nemtsov [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa: <http://www.segodnya.ua/politics/pnews/rossiya-mozhet-povtorit-sudbu-sssr-nemcov-557474.html>.
3. Tsikly nefyanoy zavisimosti [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa: http://www.globalaffairs.ru/number/n_4831.
4. Gaydar E.T. SSSR i padenie tsen na nef. Sut vyibora [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa: <http://www.ruD1%81%D1%81%D1%80%D0%B8%D0%BF%D0%B0%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5%D0%BD%D0%B090.ru/content/%D0%B3%D0%B0%D0%B9%D0%B4%D0%B0%D1%80%D0%B5%D1%82%D1%81%D0%BD%D0%B5%D1%84%D1%82%D1%8C%D0%B2%D1%8B%D0%B1%D0%BE%D1%80%D0%B0>.
5. Shveytser P. Pobeda. Rol taynoy strategii administratsii SShA v raspade Sovetskogo Soyuza i sotsialisticheskogo lagerya / P. Shveytser [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa: <http://www.knyazev.org/biblio/Shvaicer%20Piter.%20Victory.pdf>.
6. Kuchma L. D. UkraYina ne Roslya / L. D. Kuchma. – Moskva.: Vremya, 2004. – 558 s.
7. Mehanizmy unichtozheniya SSSR i «printsip domino, Ch. 1 [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa: <http://www.km.ru/spetsproekty/2011/11/25/publitsistika/mekhanizmy-unichtozheniya-sssr-i-printsip-domino-ch1>.
8. Tsifry i fakty: proizvodstvo i potreblenie nefi v mire. – [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa: <http://www.newsland.ru/news/detail/id/271154/>.

Kamakin M. V., PhD candidate, Taurida National V. I. Vernadsky University (Ukraine, Kyev), kamakinmaxim@gmail.com

Falling oil prices as external factor in the process of disintegration of the USSR

This article provides the analysis of the process and effect of the decrease in oil prices in the 1980s as one of the external factors in the process of disintegration of the USSR. The purpose of this article is to analyze the process of the decrease in oil prices, which had a negative impact on the economic and political situation in the USSR. The article shows the efforts of US diplomacy, which contributed to the decrease in oil prices in the world market. Particular attention was paid to the extraordinary dependence of the Soviet economy on the export of oil, which was the weak point of the Soviet economic system. The article shows objective and subjective reasons for the collapse of the Soviet economy, which was one of the factors causing the process of disintegration of the USSR.

Keywords: oil, export, import, oil products, economic war, sanctions.

Камакін М. В., аспірант, Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського (Україна, Сімферополь), kamakinmaxim@gmail.com

Падіння цін на нафту як зовнішній фактор процесу дезинтеграції СРСР

Дано аналіз процесу і наслідкам зниження цін на нафту в 1980-і роки, який являвся одним із зовнішніх факторів в процесі дезинтеграції СРСР. Метою даної статті є аналіз процесу зниження цін на нафту, який надав негативний вплив на економічну і політичну ситуацію в СРСР. У статті показані зусилля американської дипломатії, які сприяли зниженню цін на нафту на світовому ринку. Особливу увагу було звернуто на надзвичайну залежність радянської економіки від експорту нафту, що стало найслабшим місцем радянської економічної системи. Показані об'єктивні і суб'єктивні причини обвалу радянської економіки, який став одним з факторів, які спричинили процес дезинтеграції СРСР.

Ключові слова: нафта, експорт, імпорт, нафтодолари, економічна війна, санкції.

УДК 327

Kostyrya I.,
Doctor of Philosophy in Political Science, Associate
Professor, Kyiv National University of Culture and Arts
(Kiev, Ukraine), som_org@ukr.net

THE CONCEPT OF THE GEO CULTURAL STRATAGEM OF THE CHINESE DIPLOMACY

Application of China's foreign policy strategies solves a number of problems of entering into the already existing system of international relations as a constructive actor with a flexible focus on «cooperation for something to do for everyone». Modernized diplomacy serves as a tool to achieve the China's interests. China diplomacy demonstrates continual tendency of the elite to accept situational novelty on regional and global levels for dynamic internal modernization.

Keywords: concept, geo cultural stratagem, Chinese diplomacy.

(стаття друкується мовою оригіналу)

In China, even in the middle of the XIX century elite began to realize that China is no longer living in a world of advantages and is challenged to learn to live among competing power blocs. It was a question of conceptualizing own theory of international relations based on traditional stratagem survival. We also use the «concept» to deepen our study stratagem for several reasons: (1) because the Latin word «conceptum», meaning «grain; embryo», we consider that stratagems emerged as a «germ» prototype (by K. Jung kind of «cultural archetype») of the ethnic group mentality, that (2) stratagems came down to us through oral tradition and written sources in the form of military treatises, dynasty chronicles, fiction, (3) stratagems became available to the general public; (4) stratagems further developed in the cultural traditions of the Chinese people; (5) the ability to make stratagems evidenced about high mental abilities, so the usage of tricks was not considered to be a negative characteristic; (6) stratagems were used not only by generals, court scholars, dignitaries, but ordinary people; (7) for several millennia by our extensive propaganda stratagems, they have become a feature of the national character; (8) stratagem evolution was accompanied by further systematization, bringing it to the level of science and art.

It should be noted that in the East, in China as in ancient times, and after 1949 there were many theories with Chinese characteristics vision of the world that did not look like the Western. Obviously, the outlook is based on the traditional Chinese philosophy, which from the beginning of the XX century became interested in Western theoretical discourse and borrowed concepts for different purposes from different trends of Western thought, including the Marxist trend in its Soviet version. The researchers point out that according to the Chinese context, the word theory has two meanings: the first – an incentive to action, the second – the sum of knowledge and ideas that explain the world in a spirit of theories of Kenneth Waltz and Hadley Bull. To the first trend Bo Zhiyue (Bo Zhiyue) refers practical theories of Mao Zedong period as to a «Theory of Three Worlds» or «Strategic Deng Xiaoping Theory» [2]. Adie W.A.K (Adie WAC) also refers Sun Tzu's military theory, embodied in the «Art of War» [1]. The second type – is the theory of the philosophical content of the world vision. American scientist John Fairbank (Fairbank John King) states that by the period of the Opium Wars (1839–1842), the term «international» order had been based on the concept of the empire «intermediate» position. The empire was positioned as the centre of the civilized universe («all under heaven») («tianxia») [6]. It meant the Chinese Emperor to occupy the highest stage in the hierarchy of the world.

The stage in the hierarchy depended on the geographical proximity to the Chinese empire, on assimilation, adaptation to the «Chinese» standards. These actors formed concentric circles around the power centre, represented by the son of heaven. Western researchers of the old China, represented by John Fairbank referred to the above mentioned principles of the empire as the term «Chinese world order» [6]. However, according to A. Acharya (Acharya A) [3] and H. Kissinger (Kissinger Henry) in his book «On China» [9] in modern times the situation has changed towards the West advantages due to the new technologies. Leading Chinese officials recognized these benefits and were looking for new theories. Thus the come from the Confucian mandarins, a supporter of the Qing Dynasty, Wei Yuan was deeply concerned about the conservatism of the emperor's court. The issues of international real life made him carry out a research of the overseas available sources and ensure the possibility and desirability of changes in the views of the Chinese elite and court. Wei Yuan in his work «Plans for a Maritime Defence» written in 1842 investigated the reasons for the China's defeat in the Opium War. As a summary he offered to involve European principles of maintaining the balance of forces into the Chinese diplomatic practice [9]. Wei Yuan was the first Chinese scholar to recognize China's financial weakness as compared with other states. Understanding the China's place in the existing system of international relations then helped him to suggest methods of manoeuvre among the Superpowers. Wei Yuan proposed multi-stratagem: to push for an attack on the hostile western barbarian countries; to study all aspect of the barbarians' life making them superior in order to put a curb on them. One may also use a peaceful way of coexistence with the barbarians. Such researchers as Madancy Joyce (Madancy Joyce) [12] and Wang Gungwu (Wang Gungwu) [14] believed that the events related to the Opium War [12] have greatly taught the China's elite. In particular Wei Yuan considered it appropriate to allow countries to compete in the China's markets and thus keeping the peace. Thus, examining the experience of the countries, which adhering to the principles of the European power balance, could provide pressure to the UK.

At the same time Wei Yuan as the other leading Chinese officials later illustrated the precedents of the past. A scientist named Yong Deng (Yong Deng) [17] believed that a successful search of the operations to be a stratagem practice of the Chinese elite, mostly referring to the history of the Han Dynasty, Tang and early Qing Dynasty. Then it was possible to stop the aggression of the barbarian tribes using the stratagem «let the barbarians fight against the barbarians». Wei Yuan even named the UK enemies, namely Russia, France and America on the West, and the Gurkhas (Nepal), the State of Burma, the Rattanakosin Kingdom (Thailand) and Annam (North Vietnam) on the East. The Chinese scientists proposed a number of scenarios, with the one of them consisting in the attack of Russia and the Gurkhas on poorly protected British interests in India. The Scientist thought it to be possible to use the old hostility of France and America to England, pushing them to the attack on Britain from the sea. A modern China leading specialist on international affairs Xuetong Yan (Xuetong Yan) [15–16] considers this Wei Yuan's stratagem to be weak. These were tactical plans, but not strategic. Since the Chinese government having no idea how to make it real. The imperial researchers did not have any idea about allied countries, did not have their representatives there and

allies. Wei Yuan understood this by himself, thus asserting the policy laying not only in that «one can not use distant (outer) barbarians» but in there were no people «being able to negotiate with them and who would know their location and their preferences» [16].

On the basis of above mentioned introductory material define our research purpose. It is to identify political and geo-cultural meaning of The Chinese choosing positive options for the international events development in the studied duality of the «global issues – international relations». They faced the problem of the origin, measure of the expansion and the nature of chance or the system of the «stratagem» term usage. The question of how and when the Chinese society had reached an inner-integral potential, which gave him the opportunity to carry out external diplomatic ties naturally, «forming the outside world» according to the samples of its internal structure became of a greater importance. The actuality of the research is determined, at a minimum, by its triple sense. For the first, after the collapse of the USSR and the world socialist system single-type emerged countries in the late 80s and 90s of the XX century – while the US were adjusting to the «sole owner of the world» self-image, while the European Union were accustoming to the role of «the United States of Europe», and while Russia was starting to make comprehensive efforts to return the name of a «global super-state» – the world has nearly accepted China into the new configuration of the world. It was then, at the edge of the XX – XXI century, thinking people began to worry about the two «pragmatic» questions: 1) how it happened China, not long ago belonging to the «backward third world countries», to be resolutely entering the international scene of the open competitiveness with the USA for the world superiority? and 2) due to what this the most ancient and multinational civilization was stably, but inconsistently, making progress?

The methodological basis of the study is a set of methods and techniques of the general scientific knowledge inherent in political science as a whole, and the theory of international relations in particular. With a special advantage for ourselves, we relied on the following elements of the modern political science methodological tools. In particular: (1) element and theoretical analysis and synthesis, formal-logical method and the method of comparison and interpretation used in the analysis of international experience and the overall diplomatic strategies; (2) systematic method assisted us in learning Chinese stratagem diplomacy as a whole, with a difficulty organized system being in a constant interaction with the world political processes and inner-state practices; (3) the triple method of correlation of values and socio-political development orientations has helped to understand the internal organization of any Chinese diplomatic stratagem as the integrity of the individual elements having a relative functionality among other tools of diplomacy. In particular, the analysis of the particularly confusing mixture of the quasi diplomatic actions in 1960's showed that when from China to the Soviet Union – and vice versa – there were heard «several thousand last warning» hiding behind the scene a secret desire of the PRC / CPC to become the leader of the world communist, workers' and national liberation movements of the time. Simultaneously, with the Soviet / Communist Party duality, of course, willing to keep the previously employed positions. The Chinese «precautionary triad» («advise – caution – warn») is known to come to the end in 1963 with the China antihuman statement about the possibility of the

«preventive start of the global nuclear war with the aim of the fastest building of the thousand time higher civilization than that one existing at the current capitalism on the ashes of the imperialism»; (4) historical method allows us to consider the precedent of the Korean War in 1953, when the Chinese diplomacy having temporarily «forgotten» about the wealth of its own stratagem phenomenon, speaking in Hohol's style, «flogged itself», and got into the same trap as in the Chinese proverb, «look before you leap». Now, 60 years later of that «strange and mysterious war» China «is sympathizing» North Korea and correlates the parameters social and civilized development of South Korea. However, today the purely Chinese model of diplomacy is little been studied. Even it is less known who and when started to follow it. In this context, Western scholars, analyzing the major traditions of the Antique classical diplomacy, identify Chinese, Persian, Indian, Hellenistic, Sumerian models of diplomacy, etc. In their conclusions one «stratagem» dominates over another «stratagem» [17]. The analysts have identified a number of political-stratagem triads – stable concepts of the domestic and international political life of that time: (1) peace – war – trade; (2) right – custom – law; (3) negotiations – agreement – compromise; (4) power – morality – truth; (5) power – trust – faith; (6) politics – maneuver – dialogue; (7) need – interest – purpose, etc. Apparently, it is already talked about a dialectical balance between our operating concepts.

The above given concept leads our analysis to the current baffler of modernity. At the edge of the 1900s – 2000s, researchers faced the need to identify the main factors-components of the diplomatic mechanism providing ever-increasing influence of China in international and, in particular, the nearest to China Asia Pacific regions. Specifically, they faced the need to study politologically-theoretical and axiological foundations of the praxeology usage of the modern diplomatic stratagems within international cooperation and geopolitical entities of the divided and polypolar world.

The main distinguishing feature of the current political situation in China is the fact of the CPC remaining a leading force in China and its leaders and functionaries influence on the foreign policy decision-making to be the crucial one. British analyst Richard McGregor in his book «The Party. The Secret World of China's Communist Rulers» [10, c. 12] summarizing his twenty years experience of stay and communication with the China's elite said that the CPC power duration is ensured by a consistent commitment to Lenin's ideas, especially by interpretation of Lenin's ruling triad: (1) human control – (2) propaganda – (3) People's liberation Army. For over thirty years of reform the CPC holds the mechanism of power. Since the declaration of the CPC to be a legitimate government in the united China in 1949, the party provided its party members with the leadership positions in the country. Power reserve of the CPC consists of the personal army and security services with the socialist ideology fastening together these forms of power. The objective of the Politburo is to determine the policy basis in the field of economics and diplomacy. In recent years, members of the Politburo have been concerned about China's energy security. An important element of the CPC bodies' activities is their extreme secrecy. The hardships of the first years of existence, the party's underground, the war created a habit of dissembling. Today, privacy has become a tool of the party survival, its withdrawal from the field of criticism and judgments. So when foreign policy measures do not bring the desired result, the guilt is transferred to the Ministry of

Foreign Affairs. In recent years the role of the official Chinese diplomacy is only to enforce the CPC guidelines.

Looking for a compromise solution of the accumulated problems Deng Xiaoping proposed a long ideological discourse. Initially, the parties were studying the problems of the Western philosophy and Western Marxism history (1980–1987 years.), then the discussion was deepened by the interest to the possibilities of the systematic approach, sociology and psychology (1986–1989). Since the second half of the 1980s there increased an interest to the Chinese way of thinking, Confucian morality (1987–1989) and practical materialism (1986–1990), after that to the problems of modernization and traditional culture. Militant cultural studies formed the main body of the intellectual impact and managed to broad the interest to Chinese tradition, Asian mode of production and to reconsider the historical materialism formational version. Preservation of the Marxist nature of the public opinion and inclusion it in the theoretical context of Chinese culture paradigm created conditions for the Western and traditional philosophy synthesis. Thus, it laid the ground for its own historical materialism school [9].

For PRC socialism was first foundation to bridge the gap with the developed countries, not by the order opposing the capitalist countries. In order to solve this strategic task Deng Xiaoping and his associates admitted the existence of two social systems within one country. There was suggested a triad of ideas, which was to combine the advantages of socialism with capitalism possibilities: (1) «socialism» – (2) «foundation, capitalism» – (3) «supplements» [69]. This triad is very similar to the theory of convergence elements.

However, the application of the triad laid the foundation for a new association formula: «One state – two regimes», according to which Hong Kong, Macao and Taiwan maintaining their socio-economic system could delegate foreign functions to the central government. Deng Xiaoping mentioned the association concept in his report at a joint meeting of the Senate and the US Congress during his visit in 1979. On September 30, 1981 a «nine points association» was for the first time put forward by Ye Jianying. Over the next three years Deng Xiaoping regularly returned to this theme. Thus, in September 1982 at the meeting with Margaret Thatcher Deng Xiaoping put forward the idea of «one state – two regimes» for Hong Kong and Macau, and in June 1983 at the meeting with a prof. Yang Lee (USA) for Taiwan. In October 1984 the Advisory Board Plenum were invited to discuss the formula of «one China – two regimes» «one country – two regimes». In May 1984 the course «one country – two regimes» acquired the status of public policy. As a result, Deng Xiaoping refused the concept of the CPC platform unification, which coincided with the Kuomintang's platform (according to three people's principles of Sun Yat-sen). Thus, the problem of the two socio-economic systems incompatibility was decided in favour of the national unification idea. Chinese leaders putting out the concept of «one country – two regimes» proposed a kind of public relations different from the class struggle [4].

The ideological foundations of the new tendencies were called an innovative approach in China's foreign policy, set on the concept of the international relations harmonization (gojia guansi heshuhua). The harmony ideas (he) in China have traditionally been a fundamental source of philosophical thought development. From the treatise «Guoyu» (Discourses of the States), harmony is the same way opposed to the unity as a productive combination of the female (yin) and male

(yang) is opposed to a barren uniformity. The essence of this phenomenon lies in the principle of «he er bu tong» (to be in the environment, but not synonymous with it). Confucius improved this principle in his statement about noble people, who in ambiguous situations are in harmony, and the small people who are not even in harmony with themselves. In the foreign policy, the harmony is manifested through the «wen» principle, i.e. civilized generation of its influence without addressing to the coercion power.

An attempt to resolve the main conflict between traditional ethics and efficient public organization was made in the concept of «three representations». The ideological «three representations» triad of the CPC demanded the party members to be the personification of the advanced productive forces in the fight for: (1) «release and development of the social production relations» – (2) «growth of the state's economic power» – (3) «serving the people's interests».

Jiang Zemin proposed a new methodological triad: (1) «to follow the time» (yu shi ju jing) – (2) «a realistic approach» – (3) «to set consciousness free». The new theoretical concept included new stratagem of the «great Chinese nation revival». In October 2000 China was officially recorded to have entered the «stage of the comprehensive xiaokang setting» (a total «well-off and moderate prosperity») in the XXI century. Such task requires a new type of management and liquidation of the socio-cultural division, expansion of the social support changes.

Diplomatic stratagem aimed at achieving competitive struggle advantages against the American model. The American model is described as a combination of realism and idealism. In Beijing, the US triad (1) Freedom – (2) Democracy – (3) Human Rights was described as arrogant. The implementation of this model in the political life associated with double standards and stylistic congestion difficult to understanding in other countries. The strategy of these principles in the Chinese diplomats' activity is connected with the active participation in the international organizations work, a principled rejection of alliances and blocs. In Beijing, this logic contributed to the normalization of the US–China relations in the early 1970s and to the Soviet–Chinese relations in the late 1980s.

The realisation of the unification principle was possible upon maintaining and minimizing differences. Premier Wen Jiabao proposed the latest idea to the American part in his speech in New York in December 8, 2003. The flip side of this equation was the desire for large (maximum) Unity (Datong), which can be seen as a signal, indicating a desire of actively participation in global governance.

Previously one can say that it is already expected the China's victory / successful way out from the 2009–2013 crucial challenges networks. And it was to become a dialectical synthesis of the «positive cooperation» with Russia and the United States in the field of the specifically Chinese political triad stratagems: (1) entry into the already existing international relations system not as a destructor but as a constructive dialogue partner – (2) flexible subjective orientations on the international scene at the «alliance against anyone» and the «cooperation for something common to everybody» – (3) upgraded diplomacy – a success of the coming day. There is no doubt that this triad showed the continual tendency of the China's elite to accept situational novelty at regional and global levels with the purpose of the dynamic internal modernization.

Our analysis of the content of discussions and documents of the XVII (2008) and XVIII (2012) Congresses of the CPC proves the only designated stratagem triad «to be positively working». Both Congresses positively stated the «successful implementation of the five «strategically important expectations» in the near future». It will probably be enough only to enumerate these «strategic expectations». These are (1) the expectation of «profound changes» in foreign policy mechanism, relying on the desirability of the «uniform flow» country inner reform modernization processes; (2) the expectation of parallel development with other countries, it means the some countries development is not expected to happen at the expense of others. The practice of «joint and correlative development», in its turn, should create an additional effect of mutual interest in the cooperation and maintenance of the regional and global stability. (3) The expectation of the rapid onset of the «really harmonious world» that will promote to coordinated development of China's relations with countries of the near and distant neighbourhood; the «harmony» maintenance between the countries, formation of the «harmonious society» in China. With the open question about the expectation for «era of shared responsibility» of China and the United States in modern international relations system. Also it is evident the China's efforts to distance itself from the American model of «selective half-responsibility», the bulk of which in the «program G-2 «the US would put on China. (4) Finally, the expected changes in the direction towards China's «greater involvement» in the world activity – both bilateral and multilateral formats: the UN, SCO, RIC (Russia – India – China), BRICs, ASEAN + 1, ASEAN + 3, the triangle «China – South Korea – Japan» and other regional and global alliances.

These five «ideological projects of the positive expectations in the near future» can form a triad of the operational objectives of the China Foreign Policy Diplomacy: the Triad would look like this: (1) «to overcome the narrow regionalism in foreign policy» – (2) to overcome the complex of the «developing country» – (3) «to provide a regional, and further a global leadership». This triad stratagem implicitly brings the Chinese diplomacy leading idea, with the ways of any foreign policy goal implementation not to be divided (according to the European tradition) into the actions of «direct» and «fictitious» – the Chinese semantic stratagems have always been based on the «workaround» exclusively. This specificity of political thought and action, according to the French researcher F. Julien, «is a kind of isomorphic prints of the overall picture of the China's workaround development» [7, p. 43].

In this intellectual context, the Chinese diplomacy continues the practice the «neighbourhood zone creation stratagems» in both the region and the world. Using this quite an effective way of implementing stratagems and the «network of cultural activities» China has not only overcome the anti-Chinese sentiment in the neighbouring countries (such as Russia and Vietnam) but also deepened cooperation with them. Today, China is likely to be expected to deepen and expand «the practice of humanitarian diplomacy», being set on the constant stratagem of the traditional Chinese culture. This constant has existed since ancient times and now it refers to the specific formation of the Chinese communicative acts in the field of inner cultural and «intercultural communication and interaction». In favour of the contemporary cultural strategies realisation practice, numerous ideological and theoretical concepts, being the subject of the detailed analysis

of our research's context and subtext, successfully operate in China.

The China's application of the more new stratagems solves the twofold task: (1) selection of effective strategies «calms down» the society, and provides it impulses for the usage of the more effective strategies, contributing to a long-term growth of the economic indicators; (2) modern Chinese elite has successfully been training to make a rather dialectical choice between the practice of the liberal market reform deepening and extrapolation to the positive effect upon their advanced management solutions, arising from the analysis of the long-standing Marxist statism. As our analysis says, the nature and inference of the choice more positively affect the formation of the new models and specific diplomacy tasks, being constantly modified within the foreign policy of China.

References

1. Adie W. A. C. Peking's Revolutionary Diplomatic Line: Taking Tiger Mountain by Algebra? // Pacific Community. – 1973. – Vol.4. – №3. – P.356–375.
2. Bo Zhiyue. China's elite politics: political transition and power balancing, Hackensack, N.J., World Scientific, 2007. – xv – 449 p.
3. Acharya A. Preface: Why is there no non-Western IR theory: reflections on and from Asia / Acharya A, Buzan B. // International Relations of the Asia – Pacific. – 2007. – Vol.7. – P.285–286.
4. Bo Zhiyue. China's elite politics: political transition and power balancing, Hackensack, N.J., World Scientific, 2007. – xv – 449 p.
5. China and the New International Order / Edited by Gungwu Wang and Yongnian Zheng. – London and New York: Routledge, 2008. – 316 p.
6. Fairbank John King. The Chinese world order: traditional China's foreign relations. John King Fairbank, Ta-tuan Chen. – Harvard University Press, 1968. – 416 p.
7. Jullien Francois. Treatise on Efficacy / Francois Jullien (Author), Janet Lloyd (Translator). – University of Hawaii Press, 2004. – 220 p.
8. Key players and regional dynamics in Eurasia: the return of the «Great Game» / ed. by M. R. Freire, R. E. Kanet. – London: Palgrave Macmillan, 2010. – XIV, 300 p.
9. Kissinger Henry. On China / Henry Kissinger. – Penguin Press, 2011. – 608 p.
10. McGregor Richard. The Party. The Secret World of China's Communist Rulers / Richard McGregor. – Harper Perennial; Reprint edition, 2012. – 336 p.
11. Macmillan Margaret. Chinese Lessons: Nixon, Mao, and the Course of U.S. – Chinese Relations / Margaret Macmillan. – Random House, 2007. – 394 p.
12. Madancy Joyce. A. The Troublesome Legacy of Commissioner Lin: The Opium Trade and Opium. Suppression in Fujian Province, 1820s–1920s / Joyce. A. Madancy. – London: Harvard University Press, 2004. – 425 p.
13. Zexu's Anti-Opium Campaign of 1839 // English Historical Review. – 2008. – 123, no. 505 (December). – P.1470–1503.
14. Wang Gungwu. The Chinese intellectual: past and present. – Singapore: Published for the Faculty of Arts and Social Sciences, National University of Singapore by G. Brash, 1983. – 30 p.
15. Xuetong Yan. Ancient Chinese Thought, Modern Chinese Power (Princeton–China) / Xuetong Yan (Author), Daniel A. Bell (Editor), Sun Zhe (Editor), Edmund Ryden (Translator). – Princeton University Press, 2011. – 312 p.
16. Xuetong Yan. The Rise of China and Its Power Status // Chinese Journal of International Politics. – 2006. – Vol.1. – P.5–33.
17. Yong Deng. The Chinese Conception of National Interests in International Relations // The China Quarterly. – 1998. – 154 (June). – P.308–329.

Костиця І., доктор філософії в галузі політичних наук, доцент, Київський національний університет культури і мистецтв (Україна, Київ), som_org@ukr.net

Концепція геокультурної стратегії в китайській дипломатії

Зовнішньополітичні стратегії Китаю вирішують ряд завдань по входженню в уже існуючу систему міжнародних відносин в якості конструктивного актора з гнучкою орієнтацією на співпрацю задля чогось спільного для всіх». Інструментом досягнення інтересів Китаю слугує модернізована дипломатія, яка демонструє повсякчасну схильність еліти до

сприйняття ситуаційної новизни і на регіональному, і на світовому рівнях задля динамічної внутрішньої модернізації країни.

Ключові слова: концепція, геокультурна стратегема, китайська дипломатія.

Костыря И., доктор філософії в області політичних наук, доцент, Київський національний університет культури і мистецтв (Україна, Київ), som_org@ukr.net

Концепція геокультурної стратегемати в китайській дипломатії

Внешиполитические стратегемы Китая решают ряд проблем по вхождению в уже существующую систему международных отношений в качестве конструктивного актера с гибкой ориентацией на «сотрудничество ради чего-то общего для всех». Инструментом достижения интересов Китая служит модернизированная дипломатия, которая демонстрирует ежедневную склонность элиты к восприятию ситуационной новизны и на региональном, и на мировом уровнях для динамической внутренней модернизации страны.

Ключевые слова: концепция, геокультурная стратегема, китайская дипломатия.

* * *

УДК 327(481+4ЄС)

Барна Б. Ю., здобувач кафедри міжнародних відносин і дипломатичної служби факультету міжнародних відносин, Львівський національний університет ім. Івана Франка (Україна, Львів), bogdan.barna@onet.eu

БЕЗПЕКОВИЙ ВИМІР ВІДНОСИН НОРВЕГІЇ З ЄВРОПЕЙСЬКИМ СОЮЗОМ

Простежено в історичній ретроспективі розвиток відносин у сфері безпеки між Норвегією і Європейським Союзом. Розкрито європейську безпекову політику Норвегії у контексті її членства у НАТО. З'ясовано особливості налагодження відносин між двома партнерами після впровадження Європейської політики безпеки та оборони. Досліджено ключові чинники, що обумовили участь цієї скандинавської країни в операціях військового характеру під егідою ЄС. Доведено комплементарний характер співпраці з Європейським Союзом для безпекової політики Норвегії.

Ключові слова: Норвегія, Європейський Союз, двосторонні відносини, безпека, НАТО.

Безпекова політика Норвегії потребує ґрунтовного вивчення та огляду на низку особливостей. Приміром, залишаючись активним членом НАТО, Норвегія у той же час є однією з небагатьох європейських держав, які послідовно відмовляються від вступу у Європейський Союз. Водночас, потрібно наголосити, що Норвегія не обрала шлях на відмежування від решти континенту, а прагне до щонайтіснішої співпраці з рештою Європи, зокрема у сфері безпеки та оборони. Досвід цієї скандинавської країни буде особливо корисним для України, адже дасть змогу краще збагнути логіку та осмислити специфіку взаємодії ЄС з європейськими країнами, що залишаються з різних причин за межами цього інтеграційного об'єднання.

Сучасні дослідження зовнішньої політики Норвегії вирізняються теоретичним плюралізмом. Зокрема була опублікована низка оригінальних досліджень К. Арчера, Н. Грегер, О. Рісте, Ф. Сеерстеда, Т. Траавіка та інших. Окремі аспекти зовнішньополітичної проблематики Норвегії у власних публікаціях порушували вітчизняні науковці М. Гладиш, С. Ковальчук, Д. Пугачова. Водночас поза увагою українських дослідників залишилася тематика становлення та розвитку безпекових відносин Норвегії з ЄС.

Автор ставить за мету розкрити характер безпекових імперативів Норвегії з урахуванням її позицій щодо членства в НАТО та розбудови ЄПБО в контексті

трансформації безпекового середовища у Європі наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.

Географічне положення Норвегії на Півночі Європи, характер її території, зокрема протяжність берегової лінії, а також розташування між трьома центрами сили – Європейським Союзом, Російською Федерацією та Сполученими Штатами Америки істотним чином визначає безпековий контекст розвитку цієї скандинавської країни. Хоча у постбіполярний період відбулись істотні зміни на політичній карті світу, однак у випадку Норвегії простежується специфічна наступність щодо викликів у сфері безпеки, адже своєрідний геополітичний трикутник, в якому вона знаходиться, існував як до початку Другої світової війни (Велика Британія, Німеччина, Росія–Радянський Союз), так і у період «холодної війни» (Європейські Співтовариства, що об'єднували більшу частину Західної Європи, Радянський Союз на чолі Організації Варшавського Договору та Сполучені Штати Америки) [1, с. 1].

Відчуття потенційної загрози з боку безпосередніх сусідів і усвідомлення неспроможності самостійно протистояти можливим викликам військового характеру, слугували визначальним фактором, що формували позицію Норвегії з питань безпеки. Її політика у цій сфері, яка спочатку спрямовувалася на забезпечення нейтралітету у довоєнні роки, а згодом зосереджувалася на участі у військово–політичних блоках у період після Другої світової війни, трактується як цілісний, логічний, послідовний підхід, метою якого було забезпечити найважливішу мету – гарантувати виживання невеликої країни у несприятливих умовах. Спочатку норвежці дотримувалися стратегії нейтралітету, щоб відгородити свою країну від протистояння великих потуг, а згодом, через неефективність цієї стратегії визнали, що єдиним дієвим інструментом захисту території Норвегії буде підтримка з боку дружнього могутнього союзника [6, с. 546].

У реаліях холодної війни Норвегія зробила однозначний вибір на користь членства у НАТО, який утвердився як наріжний камінь норвезької оборонної і безпекової політики. Адже участь у цьому військово–політичному Альянсі забезпечувала територіальну оборону та гарантувала підтримку з боку союзників у випадку зовнішньої агресії, згідно зі статтею 5 статуту НАТО [3, с. 95].

Іншою особливістю є чітка проамериканська, проатлантична позиція Норвегії, яку підтримувала переважна більшість політичної еліти цієї скандинавської країни. Відносини зі США, які сформувалися після Другої світової війни, були настільки близькими, зокрема у межах НАТО, що їх почали характеризувати як «альянс усередині альянсу» [6, с. 547]. Зокрема, у звіті Норвезького оборонного комітету 1990 р. наголошувалося, що Норвегія за жодних обставин не буде прагнути ослаблення НАТО чи зменшення участі у ньому США [5, с. 284].

Кінець холодної війни обумовив перегляд стратегічної концепції Північноатлантичного Альянсу, його інституційної структури, цілей та подальшого розвитку. Ця організація перетворювалася з територіального оборонного союзу у політико–військовий інструмент глобального характеру. Позиція Норвегії щодо змін усередині НАТО обумовлювалася усвідомленням того, що її безпека безпосередньо залежить від збереження

рівня могутності Альянсу. Тому ключовими завданнями для Осло були подальша модернізація та збільшення ефективності НАТО, при цьому ЄС не розглядався як дієва альтернатива, адже він не був спроможний надати Норвегії жодних безпекових гарантій [3, с. 95].

Скорочення військової присутності США, а згодом закриття північного штабу НАТО в Осло на початку 1990-х років викликало занепокоєння норвежців, які були змушені шукати додаткові інструменти з метою гарантувати власну безпеку. Щоб забезпечити контроль над своїми ресурсами, а також забезпечити охорону спільного з Росією кордону, було необхідно не лише розвивати співпрацю з державами-сусідами, але й забезпечити їхню активну співпрацю [2, с. 83].

Не ставлячи під сумнів пріоритетність НАТО, Норвегія ретельно відслідковувала безпекові ініціативи усередині ЄС. Незважаючи на дві власні відмови від повноправного членства у Європейському Союзі, Норвегія не полишала спроб досягнути максимального залучення у різні формати співпраці на європейському континенті. У цьому контексті оптимальним рішенням було забезпечити максимальну взаємодію з європейськими безпековими організаціями та їхнє зближення з НАТО.

Слід зауважити, що перші кроки у цьому напрямі були зроблені після відновлення діяльності Західноєвропейського Союзу у 1984 р., коли ФРН виступила з ініціативою щодо започаткування неформальних консультацій між керівництвом ЗЄС та Норвегією. На початку 1990-х років, ЗЄС запропонував надати асоційоване членство європейським членам НАТО. Норвегія погодилася на цю пропозицію й отримала статус асоційованого члена ЗЄС у листопаді 1992 р., що дозволило їй брати повноцінну участь у діяльності цієї міжнародної організації, хоча й без права голосу [2, с. 93].

Наголосимо, що ЗЄС не сприймався як оборонна організація, а радше як важливий форум для діалогу та механізм залучення Норвегії у європейські інтеграційні процеси в оборонній та безпековій сферах. Як асоційований член, Норвегія мала привілейовані позиції усередині ЗЄС, зокрема їй була надана можливість висловлюватися з різних питань, вносити пропозиції, а також отримувати доступ до важливих документів. Таким чином, Норвегії було забезпечено опосередковану участь у процесі підготовки рішень.

Такий формат співпраці не викликав заперечень серед більшості норвезьких політиків, адже вони досить скептично ставилися до можливості ЄС досягти значного поступу у безпековій та оборонній політиці, зокрема з огляду на проатлантичну позицію Великої Британії та держав, що поділяють її підходи усередині ЄС, які, на переконання офіційного Осло, блокували б усі істотні ініціативи [5, с. 287].

У Норвегії не надавали значення дискусії про роль ЄС у сфері безпеки, наголошуючи, що ОБСЄ може стати тою інституцією, котра відіграватиме ключову роль у забезпеченні континентальної безпеки. Це пояснювалося тим, що, як і випадку з НАТО, йшлося про організацію, у якій Норвегія мала статус повноправного члена. Інший аспект – небажання визнавати ймовірність розбудови Європейським Союзом власної безпекової політики. Норвезький уряд усвідомлював, що у випадку її появи, Норвегія не матиме значних важелів впливу у цій сфері [6, с. 552].

Тому, коли на саміті у Сент-Мало (1999) між Францією та Великою Британією було досягнуто домовленостей щодо розвитку ЄПБО, які не передбачали залучення у подальший процес ЗЄС, норвезький уряд поквапився налагодити співпрацю з ЄС з безпекових питань. Його метою було забезпечити участь Норвегії у процесі підготовки рішень у безпековій сфері ЄС. Ця мета стала ключовим аспектом взаємодії Норвегії з ЄС та його членами. З огляду на форсування Європейським Союзом розвитку політики у сфері безпеки та оборони починаючи з 1999 р., норвезький уряд вже у жовтні того ж року звернувся до всіх членів ЄС з пропозицією залучити Норвегію у всі безпекові та оборонні аспекти політики ЄС, включаючи зустрічі на політичному рівні.

Перший крок у цьому напрямі був здійснений міністром закордонних справ Норвегії К. Воллебеком, котрий надіслав персональний меморандум усім членам ЄС і НАТО напередодні саміту у Гельсінкі у грудні 1999 р. У цьому документі акцентувалося на необхідності створення належних інституційних можливостей, які гарантували б залучення країн, що не є членами ЄС, у новий формат співпраці ЄПБО. Воллебек висунув пропозицію залучення Норвегії разом з іншими країнами-нечленами у щоденний процес консультацій та діяльності Політико-безпекового комітету та його допоміжних груп з правом висловлення власної позиції і подання пропозицій, а також доступу до усіх документів. Тобто де-факто йшлося про можливість отримати статус тотожний до асоційованого членства у ЗЄС [4]. Однак характер відповідей з боку навіть тих країн, які вважалися традиційними союзниками Норвегії як Нідерланди і Велика Британія, засвідчив, що норвежці мали завищені очікування. Тому можливість отримати рівнозначний статус, який Норвегія мала у ЗЄС, виявилася мізерною [6, с. 549].

У ЄС відкинули пропозицію Норвегії насамперед через небажання підважити незалежність та ефективність процесу ухвалення рішень у межах ЄБОП. Своєю чергою, представники ЄС висловилися за створення «належних механізмів співпраці» з третіми країнами щодо врегулювання кризових ситуацій [5, с. 288].

Поступовий перехід повноважень та інституцій ЗЄС до ЄС свідчив про неухильне скорочення значимості Норвегії у сфері забезпечення європейської безпеки. Це викликало занепокоєння з норвезького боку, особливо з огляду на перспективи підміни ролі НАТО Європейським Союзом. У цьому контексті особливої гостроти набуло питання дублювання функцій двох організацій. Відтак Норвегія виступила за необхідність тіснішої співпраці з ЄС.

Тим не менше, процес налагодження двосторонніх відносин з ЄС з питань безпекового та оборонного характеру не відповідав прагненням Норвегії. Нові механізми співпраці позбавляли Осло усіх вагомих важелів впливу, адже Норвегія була усунута з процесу підготовки рішень, а передбачені зустрічі з представниками ЄС носили виключно інформативний характер.

Після розширення ЄС ці зустрічі взагалі втратили значення, адже окрім Норвегії були залучені ще дві країни – Туреччина та Ісландія. Самі ж відносини набували асиметричного характеру: ЄС не надавав важливості такому формату співпраці, оскільки розглядав її як позбавлену практичної доцільності. З перспективи Євросоюзу, було нераціонально й неефективно проводити

зустрічі з представниками країн, які не становили для нього жодної проблеми чи загрози. Це, у свою чергу, означало ще меншу зацікавленість з боку ЄС такою країною як Норвегія [3, с. 96].

У березні 2000 р. у Норвегії прийшов до влади уряд лейбористів, який змінив підходи й зосередився не стільки на вимогах доступу до процесу підготовки рішень, скільки на пропозиціях, вигідних для ЄС. Зокрема, цивільний і військовий внесок Норвегії в операції ЄС розглядався як найкраща основа для розбудови відносин у рамках ЄПБО [5, с. 288].

Відтак одним з інструментів зближення і часткової компенсації певної ізоляції Норвегії стала участь її військових в операціях під егідою ЄС, що мало забезпечити попередню ціль – максимальну інтеграцію. Норвегія стала першою країною не членом ЄС, яка зголосилася надати своїх військових для потреб ЄС і брала участь конференціях щодо забезпечення військового потенціалу Європейського Союзу.

Зокрема, норвезький уряд висловив готовність надавати до 80 поліцейських для участі у цивільних операціях з врегулювання кризових ситуацій, а 2003 р. була створена резервна група, у яку входили приблизно 45 суддів, прокурорів, юристів та тюремних охоронців з міжнародним досвідом. Щодо кожної операції підписували окрему угоду, а у грудні 2004 р. була укладена рамкова угода про участь Норвегії в операціях ЄС з врегулювання кризових ситуацій. Йдеться, насамперед, про такі випадки, коли ЄС не має достатньо власного потенціалу або потребує його посилення. При цьому, Норвегія надалі була позбавлена можливості брати участь у процесі ухвалення рішень, однак передбачалися консультації за її участю після ухвалення рішень [3, с. 98].

Підписана рамкова угода з ЄС була досить успішною для Норвегії. Ця країна була залучена у п'ять операцій цивільного і військового характеру: військову операцію *Concordia* в Македонії у 2003 р.; поліцейську операцію *Proxima* у Македонії у 2003–2005 рр.; військову операцію *EUFOR–Althea* у Боснії та Герцеговині; поліцейську операцію у Боснії та Герцеговині; цивільну моніторингову місію в Індонезії [7, с. 4].

Іншим інструментом для подальшого зближення Норвегії з ЄС стала участь у Нордичній бойовій групі разом зі Швецією, Фінляндією та Естонією. Основою для її діяльності слугував Меморандум про порозуміння між учасниками (2005). Зокрема, цей документ чітко встановлював, що розгортання Нордичної бойової групи можливе лише при дотриманні цілей і принципів Організації Об'єднаних Націй, а також норм міжнародного права [7, с. 100]. Норвезькі представники висловлювали сподівання, що участь Норвегії у Нордичній бойовій групі забезпечить для їхньої країни кращий доступ до ЄПБО. Зокрема, йшлося про отримання інформації на стадії планування операцій.

Незважаючи на те, що ЄПБО стала частиною норвезького дискурсу, вона не розглядалася як самостійне явище, а як одна з опор саме трансатлантичної безпеки. Тому норвезький уряд продовжував підкреслювати визначальну роль НАТО і наголошувати на необхідності розвитку тісних відносин ЄС з Північноатлантичним альянсом і США. Норвежці остерігалися зменшення ролі НАТО у трансатлантичному просторі й заміщення Альянсу у сфері безпеки Європейським Союзом. Це означало б

поступове зближення між ЄС і США. Зважаючи на те, що Норвегія не є членом ЄС, такий розвиток подій міг би істотно послабити норвезьку безпеку та її позиції у цій сфері [7, с. 109].

Прагнення Норвегії брати участь у діяльності структур ЄПБО розглядалося як шлях захисту норвезьких національних безпекових інтересів, зокрема як важливий (якщо не єдиний) механізм уникнення маргіналізації у європейському безпековому контексті в умовах, коли трансатлантичні відносини все частіше здійснювалися через двосторонню взаємодію між США та ЄС [5, с. 292]. Це розглядалося як справжній виклик для безпеки Норвегії.

Відтак норвезький уряд обрав інтеграцію у структури ЄПБО. Хоча укладені угоди з ЄС не надали норвежцям жодного доступу до процесу підготовки рішень у ЄС, проте вони забезпечили можливість підтримки контактів Норвегії з ЄС, створивши додатковий канал для взаємодії Осло з Брюсселем, що уможливило обмін поглядами з різних питань у сфері європейської безпеки.

Нині норвезькі уряди наполегливо продовжують політику спрямовану на якнайширшу участь своєї країни у структурах ЄПОБ тією мірою, наскільки це дає змогу здійснити ЄС.

Європейська інтеграція вплинула на зміну норвезької безпекової орієнтації у трьох сегментах. По–перше, відбулося поступове визнання ЄС як безпекового актора. По–друге, європейська інтеграція сприяла пришвидшенню трансформаційних процесів у сфері норвезької оборони, зокрема у площині переходу від територіальної оборони до участі у врегулюванні міжнародних кризових ситуацій. По–третє, поширилося розуміння безпеки як всеохоплюючого явища з акцентуацією на важливості Європейської безпекової стратегії [5, с. 294].

Однак «конструктивна» позиція Норвегії лише частково дала очікувані результати. Зокрема, цій країні було відмовлено у наданні статусу повноправного члена в Європейській оборонній агенції (EOA). Окрім того, після набуття чинності Лісабонського договору, діалог щодо оборонних питань істотно ускладнився. Інституційні нововведення в ЄС перетворили його у складного та авторитарного партнера, залишаючи для Норвегії ще менше можливостей для відстоювання національних інтересів [7, с. 4].

Висновки. Сьогодні Норвегія не прагне ізоляції від решти континенту й декларує власну відкритість до тісної співпраці з Європейським Союзом з питань безпеки. Тим не менше, в умовах російської агресії проти України ця країна чітко задекларувала, що конститутивним елементом її безпекової політики залишається членство в НАТО.

Водночас, усвідомлення обмеженості військового потенціалу ЄС, складність інституційної взаємодії з цим інтеграційним об'єднанням у сфері безпеки та відмова з його боку переглядати чи створити нові механізми для залучення третіх країн у ЄПБО свідчить про те, що подальша безпекова співпраця носитиме у випадку Норвегії комплементарний характер. Ситуація може зазнати змін лише у тому випадку, якщо Норвегія погодиться на повноцінне членство у ЄС.

Перспективи подальших розвідок. Безпекова політика Норвегії є перспективним напрямом вивчення у рамках політичної науки як така, що стосується важливих аспектів взаємодії державних акторів й інтеграційних об'єднань

в умовах трансформації європейського безпекового середовища. Динаміка його змін й надалі спонукатиме науковців до переосмислення тих процесів та явищ, які визначатимуть його архітектуру та особливості взаємовідносин акторів з питань національної, регіональної та міжнародної безпеки.

Список використаних джерел

1. Eide E. Adjustment Strategy of a Non-Member: Norwegian Foreign and Security Policy in the Shadow of the European Union / E. Eide // *Cooperation and Conflict*. – 1996. – №31. – P.69–104.
2. Emerson M. Navigating by the stars. Norway, the European Economic Area and the European Union / M. Emerson, M. Vahl, S. Woolcock. – Brussels: Centre for European Policy Studies, 2002. – 124 p.
3. Græger N. Norway between Europe and the US / New security issues in Northern Europe: the Nordic and Baltic States and the ESDP / edited by Clive Archer. – New-York: Routledge, 2008. – P.94–114.
4. Missiroli A. 'EU Nato Cooperation in Crisis Management: No Turkish Delight for ESDP // *Security Dialogue*. – 2001. – №33 (1). – P.9–26.
5. Rieker P. Norway and the ESDP: Explaining Norwegian Participation in the EU's Security Policy / P. Rieker // *European Security*. – 2006. – №15 (3). – P.281–298.
6. Sjusens H. Coping – or not Coping – with Change: Norway in European Security / H. Sjusens // *European Foreign Affairs Review*. – 2000. – №5. – P.539–559.
7. Sjusens H. From Fly in the Ointment to Accomplice Norway in EU foreign and security policy/ H. Sjusens // *ARENA Working Paper*. – 2012. – №2. – 18 p.

Barna B. Yu., PhD-Student at the Department of International Relations and Diplomacy of the Faculty of International Relations of the Ivan-Franko National University of Lviv (Ukraine, Lviv), bogdan.barna@onet.eu

Security dimension of relations between Norway and the European Union

The article analyzes the historical perspective of the development of relations between Norway and the European Union in the security field. The European security policy of this Nordic country is studied through the prism of its NATO membership. The relationship between the two partners is examined in details after the implementation of the European Security and Defence Policy. The key factors behind the Norwegian participation in military operations under the auspices of the EU are investigated. The article proves the complementary nature of cooperation with the European Union to the security of Norway.

Keywords: Norway, European Union, bilateral relations, security, NATO.

Барна Б. Ю., соискатель кафедры международных отношений и дипломатической службы факультета международных отношений, Львовский национальный университет им. Ивана Франко (Украина, Львов), bogdan.barna@onet.eu

Отношения Норвегии с Европейским Союзом в сфере безопасности

Проліжено в історическій ретроспективі розвитку отношений в сфері безпеки між Норвегією і Європейским Союзом. Раскрыто европейскую политику безопасности Норвегии в контексте ее членства в НАТО. Выявлены особенности отношений между двумя партнерами после внедрения Европейской политики безопасности и обороны. Исследованы ключевые факторы, обусловившие участие Норвегии в операциях военного характера под эгидой ЕС. Доказано комплементарный характер сотрудничества с Европейским Союзом для безопасности Норвегии.

Ключевые слова: Норвегия, Европейский Союз, двусторонние отношения, безопасность, НАТО.

* * *

УДК 327:94

Башлик Д. О.,
аспірант, Дипломатична Академія України
(Україна, Київ), ascold@ukr.net

Вплив «холодної війни» на японсько-китайські відносини в період біполярної системи міжнародних відносин

Проаналізовано фактор впливу «холодної війни» на двосторонні відносини Японії та КНР. З'ясована розстановка пріоритетів цих країн на зовнішньополітичній арені в умовах біполярної системи міжнародних відносин. Визначено, як цей чинник вплинув на становлення сучасних відносин Японії та КНР з США, та виокремлені проблеми та переваги двосторонніх відносин в контексті співпраці з СРСР. Окремо розглянуто фактор японських військових злочинів проти Китаю під час Другої світової війни, як гуманітарний чинник гальмування розвитку політичних китайсько-японських відносин.

Ключові слова: Японія, Китай, холодна війна.

Аналізуючи перебіг японсько-китайських відносин у період холодної війни, необхідно здійснити характеристику самого поняття «холодної війни», її сутності та значення.

Відомо, що під «холодною війною» розуміється глобальна геополітична, економічна та ідеологічна конфронтація між Радянським Союзом і його союзниками, з одного боку, і США та Західною Європою та їх союзниками – з іншого, що тривала в період з середини 1940-х до початку 1990-х років. Холодна війна була гігантською помилкою, яка коштувала світові значних матеріальних та людських втрат у період із 1945 до 1991 років.

Закінчення «холодної війни» стало важливим переломним моментом у світовій політиці та історії світової спільноти в цілому. Воно призвело до зміни як зовнішньополітичних пріоритетів, так і до модифікації старих, стало виразником нового рівня усвідомлення державами їх відповідальності за збереження життя на Землі, можливості не тільки мирного співіснування, а й використання зовнішнього фактора для вирішення актуальних внутрішніх проблем. На перший план у міждержавних відносинах виступили завдання економічного співробітництва, більш ефективної участі в інтеграції та глобалізації світової економіки. Разом із тим, завершення конфронтації двох протилежних політичних систем, виражених у формі військового протистояння, висвітило перебування в його тіні багатьох протиріч і гострих проблем у міжнародних відносинах, породило нові пріоритети та завдання зовнішньої політики провідних країн світу.

Світ стрімко почав змінюватися і доводять це ті факти, що НАТО розширюється на Схід, світова економіка в значній своїй частині переживає фінансову кризу, розкручуються нові ознаки нестабільності на Близькому Сході та Балканах, Китай прагне стати світовою державою, на більш суттєву політичну роль у світовому співтоваристві претендує Японія, а Росія докладає чималих зусиль для повернення собі статусу потужної могутньої держави [1, с. 55–60].

Що стосується особливостей контактів Японії та Китаю на завершальному етапі холодної війни, то частково проблема полягала в тому, що обидві країни навмисно намагалися бачити в кожному кроці і дії одна одною виклик або загрозу.

Метою даного дослідження є вивчення впливу «холодної війни» на відносини КНР та Японії. Об'єктом дослідження виступають двосторонні відносини Китаю на Японії. Предметом дослідження є вплив протиборства

країн–гегемонів в умовах «холодної війни». Основним завданням даного дослідження є виявлення основних змін у зовнішній політиці досліджуваних країн, в умовах біполярної системи міжнародних відносин.

На початку 1970–х років представники США шокували японську владу розвитком відносин з Китаєм, внаслідок чого Японія стала розвивати нові тенденції щодо встановлення та поліпшення відносин з цією ж державою. Стратегія, що використовувалась через короткий проміжок часу після закінчення холодної війни, вплинула на почуття невпевненості та занепокоєння серед японців щодо подальшого китайського курсу, враховуючи явний розмір країни і надійне економічне зростання, а також і той факт, що значна частина плодів цього зростання призначена для оборони. Незабаром японці почали використовувати тактику американського правління і рішуче змінили свою політику щодо контактів із Китаєм.

У грудні 1971 року китайські та японські торгові посередницькі організації почали обговорення можливостей відновлення дипломатичних торговельних відносин. Відставка прем'єра Ейсаку Сато в липні 1972 року і вступ на посаду Танаки Какуея поклали початок змінам в японсько–китайських відносинах. Візит до Пекіна обраного прем'єр–міністра К. Танаки закінчився підписанням спільної угоди (Спільна угода уряду Японії та уряду Китайської народної республіки) 29 вересня 1972 р., яке поклало кінець восьмирічній ворожнечі між Китаєм і Японією, встановлюючи дипломатичні взаємини між державами. Переговори будувалися на трьох принципах, висунутих китайською стороною і які стали підставою для нормалізації відносин двох країн: а) уряд КНР є єдиним представником і законним урядом Китаю; б) Тайвань є невід'ємною частиною КНР; в) угода між Японією і Тайванем є незаконною і недійсною, тому повинна бути анульованою.

У цій угоді Токіо визнав, що уряд Пекіна (а не уряд Тайбея) є єдиним законним урядом Китаю, заявляючи, водночас, що він розуміє і поважає позицію КНР щодо того, що Тайвань – це частина Китаю. У Японії на цих переговорах було менше важелів тиску на Китай через стосунки КНР з ООН і американським президентом Річардом Ніксоном. Але найважливішою проблемою Японії було продовження своїх угод з США про безпеку, очікуючи, що Китай засудить цей вчинок. Китайська влада дуже здивувала японців, зайнявши пасивну позицію в питанні відносин Японії та США. Компроміс був досягнутий 29 вересня 1972 року, після чого складалося враження, що Японія погодилася з більшою частиною вимог Китаю, включаючи проблему Тайваню. Це призвело до взаємодії двох країн у контексті швидкого зростання торгівлі: 28 японських та 30 китайських економічних і торговельних делегацій взаємно відвідали країни один одного. Переговори щодо договору про японсько–китайську дружбу і мирного договору почалися в 1974 році, але незабаром натрапили на політичну проблему, якої хотіла уникнути Японія.

КНР наполягала на включення в договір пунктів щодо антигегемонії, спрямованих у бік СРСР. Японія, яка не бажала бути втягнутою в радянсько–китайську конфронтацію, заперечувала, а СРСР в свою чергу дав зрозуміти, що укладення японсько–китайського договору завдасть шкоди радянсько–японським відносинам. Зусилля Японії знайти компроміс з Китаєм щодо даного

питання зазнало фіаско і тому переговори були припинені у вересні 1975 року.

Стан справ залишався незмінним аж до політичних трансформацій в Китаї, що відбулися після смерті Мао Цзедуна в 1976 році і призвели до винесення на перше місце модернізацію економіки і зацікавленість у відносинах з Японією, чії інвестиції мали важливе значення. Змінивши свою думку, Японія була готова ігнорувати попередження і протести СРСР, і прийняла ідею антигегемонії в якості міжнародного принципу, що допомагає вибудувати фундамент для укладення мирного договору [2].

У лютому 1978 року довгострокова приватна торгова угода призвела до домовленості, відповідно з якою прибуток від торгівлі Японії та Китаю повинен піднятися до рівня 20 млрд. доларів США до 1985 року за допомогою експорту з Японії підприємств, обладнання, технологій, будівельних матеріалів, запчастин для обладнання в обмін на вугілля та нафту. Цей довгостроковий план, що дав підґрунтя для невинуватих очікувань, довів лише надмірну амбітність і в подальшому був відхилений, оскільки КНР була змушена переглянути пріоритети свого розвитку і зменшити свої зобов'язання. Однак, підписання угоди вплинуло на бажання обох країн покращити взаємовідносини.

У квітні 1978 року розпочався диспут щодо суверенітету островів Сенкаку (Senkaku), незначної кількості неродючих острівців на північ від Тайваню і на південь від архіпелагу Рюкю, який погрожував припиненням розвитку тенденції відновлення переговорів про укладення мирного договору. Однак, здатність до пристосування обох сторін призвела до рішучих дій. Переговори щодо укладення мирної угоди були продовжені в липні, а згоди досягнуто в серпні на основі компромісної версії пункту про антигегемонію. Договір про мир та дружбу між Японією і КНР було підписано 12 серпня, а набув чинності з 23 жовтня 1978 року.

У 1980–х роках відносини Японії та Китаю досягли значного прогресу, а вже у 1982 році мали місце серйозні політичні дебати з питання перегляду навчального матеріалу в японських підручниках, що стосується війни імперської Японії проти Китаю в 1930–х і 1940–х роках. У 1983 році Пекін також висловив стурбованість щодо зміщення стратегічного акценту США в Азії: він перемістився від Китаю в бік Японії, де прем'єр–міністром у той час був Накасонне Ясухіро, який погрожував можливістю відновлення японського мілітаризму.

До середини 1983 року Пекін вирішив покращити свої відносини з адміністрацією президента Рональда Рейгана (США) і зміцнити зв'язки з Японією. Генеральний секретар Комуністичної партії Китаю (КПК) Ху Яобан відвідав Японію в листопаді 1983 року, а прем'єр–міністр Накасонне здійснив візит у відповідь до Китаю в березні 1984 року. У той час, коли японське захоплення щодо китайського ринку то збільшувалося, то зменшувалося, далекоглядні стратегічні міркування 1980–х років стабілізували політику Токіо у відношенні до Пекіну. Міцне залучення Японії в економічну модернізацію Китаю частково вплинуло на її рішучість підтримувати мирний внутрішній розвиток в Китаї, втягнути його в поступово розширювані зв'язки з Японією і Заходом, зменшити інтерес Китаю до повернення провокаційної зовнішньої політики минулого, перешкодити будь–яким

радянсько–китайським перегрупуванням проти Японії [3, с. 86].

Слід відзначити, що багато думок Японії про СРСР дублювали китайську стурбованість. Ці переживання включали в себе також питання розміщення в Східній Азії радянських збройних сил, розростання радянського Тихоокеанського флоту, вторгнення СРСР в Афганістан і потенційну загрозу, яку він становив для шляхів доставки нафти в Перській затоці, а також збільшення військової присутності Радянського Союзу в В'єтнамі. У відповідь на це, Японія і Китай стали дотримуватися певної додаткової зовнішньої політики, розробленої з метою політичної ізоляції СРСР та його союзників і сприяння регіональній стабільності. У Південно–Східній Азії обидві країни забезпечили міцну дипломатичну підтримку зусиллям Асоціації країн Південно–Східної Азії у виведенні в'єтнамських сил з Камбоджі. Японія припинила будь-яку економічну підтримку В'єтнаму і надавала стабільну економічну допомогу Таїланду, зокрема й у переселенні індокитайських біженців. КНР була ключовим джерелом підтримки тайських і камбоджійських груп опору.

У Південно–Західній Азії обидві держави засуджували радянську окупацію Афганістану, вони також відмовилися визнавати радянський режим в Кабулі і шукали дипломатичні та економічні засоби, щоб підтримати Пакистан. У Північно–Східній Азії Японія і Китай прагнули стримати поведінку своїх корейських партнерів (Південної та Північної Кореї), щоб послабити напругу. У 1983 році КНР і Японія рішуче критикували пропозицію СРСР щодо передислокації його збройних сил в Азію.

Упродовж решти 1980–х років Японія зіштовхувалася з величезним числом розбіжностей із КНР. Наприкінці 1985 року китайські представники висловили різке незадоволення з приводу відвідин прем'єр-міністром Накасонє храму Ясукуні (Yasukuni), який вшановує японських військових злочинців. Економічні проблеми були зосереджені на питаннях надходження японських товарів у Китай, що призвели до серйозного дефіциту торгового балансу в країні. Ясухіро Накасонє та інші японські лідери отримали можливість спростувати таку офіційну думку під час свого візиту в Пекін і в процесі інших переговорів з китайськими представниками влади. Вони запевнили китайців у великомасштабному розвитку Японії та в її комерційній допомозі. Однак нелегким виявилось заспокоїти народні маси Китаю: студенти проводили демонстрації проти Японії, з одного боку, допомагаючи китайському уряду зміцнити своє упередження до їх японських опонентів, але з іншого боку, виявилось, дуже складно змінити думку китайського народу, на відміну від думки китайського уряду [4, с. 124].

Тим часом, зміщення в 1987 році партійного глави Ху Яобана завдало збитків японсько–китайським відносинам, так як Ху зміг налагодити особисті стосунки з Накасонє та іншими японськими лідерами. Жорстке придушення урядом КНР продемократичних демонстрацій навесні 1989 року змусило японських політичних діячів усвідомити, що нова ситуація в Китаї стала надзвичайно делікатною і потребує обережного управління, щоб уникнути таких дій Японії по відношенню до Китаю, які можуть надовго відштовхнути його від реформ. За деякими повідомленнями, пекінські лідери спочатку вирішили, що промислово розвинені країни відносно швидко зможуть відновити нормальні ділові відносини

з КНР через короткий проміжок часу після інциденту на площі Тяньаньмень (Tiananmen). Але коли це не відбулося, представники КНР зробили японському уряду рішуче пропозицію щодо припинення зв'язків з більшістю розвинених промислових країн, щоб вести нормальне економічне спілкування з КНР, сумісний з довгостроковими інтересами Токіо в континентальному Китаї.

Японські лідери, так само як і лідери Західної Європи та США, вели себе обережно, щоб не ізолювати Китай і продовжувати торгівлю, а також інші відносини, зазвичай узгоджені з політикою інших індустріальних держав. Але вони також слідували американському керівництву в обмеженні економічних відносин з КНР [5, с. 131–142].

Висновки. У період весів'ї історії, що відкрився з початком «холодної війни», Японія та КНР прагнули пристосувати свою зовнішню і внутрішню політику до змінених умов, використовувати їх позитивний потенціал і звели до мінімуму негативні аспекти. При цьому вони докладали зусиль до підвищення свого авторитету на міжнародній арені і забезпечили тим самим сприятливе зовнішнє середовище для вирішення внутрішніх проблем і поступального розвитку двосторонніх відносин. Навіть така, далеко не повна характеристика динаміки міжнародних відносин, показує, що співвідношення всіх цих процесів з японсько–китайською зовнішньою політикою становить собою нову наукову спробу узагальнення зовнішньополітичного досвіду Японії та Китаю з урахуванням їх особливостей.

Список використаних джерел

1. Боровий В. Регіональна політика в зовнішньополітичній стратегії КНР після закінчення «холодної війни» / В. Боровий // Журн. междунар. права і міжнар. відносин. – 2008. – №2. – С.55–60.
2. Петровський В. Азіатсько–Тихоокеанські режими безпеки після «холодної війни»: Еволюція, перспективи ріс. участі / Ріс. АН. Ін-т Дав. Востока / В. Е. Петровський. – М.: Пам'ятники іст. думки, 2004.
3. Отношения между великими державами в Восточной Азии после окончания холодной войны. – М., 2000. – 86 с. – (Экспресс-информация / Рос. Акад. наук, Ин-т Дальнего Востока; №1).
4. Потопов М. Внешнеэкономическая политика Китая (1980–1990 гг.) / М. А. Потопов; Рос. АН, Ин-т междунар. экон. и полит. Исслед., Центр азиат. Исслед. – М.: Финиздат, 1995. – 124 с.
5. Того Кадзухико. 50 лет японской дипломатии (1945–1995 гг.) / Того Кадзухико: МГИМО(У) МИД РФ. – М., 1996. – 176 с.

References

1. Borovyj V. Regional'na polityka v zovnishn'opolitychnij strategii KNR pislja zakinchenja «holodnoi' vijny» / V. Borovyj // Zhurn. mezhdunar. prava i mizhnar. vidnosyn. – 2008. – №2. – S.55–60.
2. Petrov's'kyj V. Aziats'ko–Tyhookeans'ki rezhymy bezpeky pislja «holodnoi' vijny»: Evoljucija, perspektivy ris. uchasti / Ris. AN. In-t Dav. Vostoka / V. E. Petrovskij. – M.: Pam'jatnyky ist. dumky, 2004.
3. Otnoshenija mezhdru velikimi derzhavami v Vostochnoj Azii posle okonchanija holodnoj vojny. – M., 2000. – 86 s. – (Jekspress-informacija / Ros. Akad. nauk, In-t Dal'nego Vostoka; №1).
4. Potapov M. Vneshnejekonomicheskaja politika Kitaja (1980–1990 gg.) / M. A. Potapov; Ros. AN, In-t mezhdunarod. jekon. i polit. Issled., Centr aziat. Issled. – M.: Finizdat, 1995. – 124 s.
5. Togo Kadzuhiko. 50 let japonskoj diplomatii (1945–1995 gg.) / Togo Kadzuhiko: MGIMO(U) MID RF. – M., 1996. – 176 s.

Bashlyk D. O., graduate student, Diplomatic Academy of Ukraine (Ukraine, Kyiv), ascold@ukr.net

Influence of «Cold War» on China–Japan relations during bipolar system of international relations

This article analyzes the impact factor of the «Cold War» in bilateral relations between Japan and China. It was shown arrangement of priorities in these countries on the international arena in terms of the bipolar system of international relations.

Defined as this factor influenced the formation of modern China's relations with Japan and the US, and singled out the problems and advantages of bilateral relations in the context of cooperation with the Soviet Union. Separately considered factor of Japanese war crimes against China during the Second World War as a humanitarian factor inhibition of Sino-Japanese political relations.

Keywords: Japan, China, cold war.

Баилык Д. А., аспирант, Дипломатическая Академия Украины (Украина, Киев), ascold@ukr.net

Влияние «холодной войны» на китайско-японские отношения во время биполярной системы международных отношений

Проанализирован фактор влияния «холодной войны» на двусторонние отношения Японии и КНР. Выявлена расстановка приоритетов этих стран на внешнеполитической арене в условиях биполярной системы международных отношений. Определено, как этот фактор повлиял на становление современных отношений Японии и КНР с США, и выделены проблемы и преимущества двусторонних отношений в контексте сотрудничества с СССР. Отдельно рассмотрен фактор японских военных преступлений против Китая во время Второй мировой войны, как гуманитарный фактор торможения развития политических китайско-японских отношений.

Ключевые слова: Япония, Китай, холодная война.

* * *

УДК 327.8

Эминов Р. Д.,

соискатель кафедры политических наук и международных отношений, Таврический национальный университет им. В. И. Вернадского (Украина, Симферополь), geyms3bond@rambler.ru

БРИКС В СИСТЕМЕ ГЕОПОЛИТИЧЕСКИХ КООРДИНАТ XXI В.: СОВРЕМЕННОСТЬ, БУДУЩЕЕ

Рассматриваются проблемы становления БРИКС и ее функциональные особенности на фоне многополярного мира с ярко выраженным, доминированием западных геополитических и геоэкономических факторов влияния на ход мировой истории. Особое внимание уделяется особенностям обуславливающим работоспособность организации в свете имеющихся противоречий и перспектив тесной кооперации в различных областях глобальной экономики и политики, а так же целого спектра внутренних процессов.

Ключевые слова: БРИКС, биполярная система, внешнеполитическая стратегия, экономический потенциал, сферы глобального влияния.

(статья друкється мовою оригіналу)

На протяжении нынешней истории, человечество не однократно задавалось повторяющимся вопросом – пройден ли пик геополитического противостояния между западной системой ценностей и восточной, и способны ли попытки стран терпящих экономические и политические издержки этого скрытого противоборства, предложить миру альтернативную силу, которая бы уравновесила силы и потенциал сторон? Вопрос достаточно противоречив, учитывая, что ответ должен включать в себя как минимум три составляющих: 1–я, способность геополитических реалии нынешнего времени порождать условия и потенциал к политическому, экономическому и технологическому слиянию; 2–я, формат, структура этих слияний 3–я, идеологическое направление деятельности на ближайшую и долгосрочную перспективу.

Применительно к объединению БРИКС (темы данной статьи) ответ, который удовлетворял бы все перечисленные пункты, весьма осложнен имеющимися противоречиями как внутри группы, так и в пространстве глобальных политических и экономических процессов, определенным образом влияющих и корректирующих внешнеполитическое поведение участников группы. Среди факторов обозначающих рост давление

внешнеэкономических тенденций на курс проводимой политики стран объединения, можно выделить устойчивую тенденцию на сохранение, и даже увеличение объемов внешнеторговых связей с партнерами вне БРИКС, что свидетельствует о наличии «параллельных» интересов, подстегивающих целесообразность поисков оптимальных соотношений в геополитической расстановке. Для аргументации приведенных утверждений не лишним будет поподробней остановиться на показателях торгово-экономической активности стран БРИКС с партнерами не входящими в круг этой группы.

Так рейтинг стран участниц БРИКС в динамике торговых отношений с другими странами по данным международного агентства торгово-экономической статистики Observatory of economic complexity находится на 26 позиции [1]. В структуре этих показателей в страновом соотношении для России Индия занимает всего лишь 24 место среди стран импортеров российских товаров широкого назначения и сырья и 26–е среди экспортеров, Бразилия 32–я и 18–я соответственно, ЮАР – 88–е и 51–е, тогда как импорт из одной Японии в КНР составляет 174,96 млрд. долл. что на 30% больше чем из всех стран БРИКС а экспорт КНР в США превышает объемы экспорта в страны БРИКС почти в 3 раза [1]. В целом страны БРИКС почти в более чем в 3 раза активнее торгуют со странами Большой семерки, чем внутри самого объединения (товарооборот по данным 2012 г. составил 1817,64 млрд. долл.) [см. там же].

В свете вышесказанного неудивительно, что страны БРИКС слабо взаимодействуют между собой, их экономики в основном сотрудничают с ЕС и США. Общий объем внутреннего товарооборота стран БРИКС – \$320 млрд., из которых 65% – товарооборот с Китаем, который стремительно падает (только за последний год и только с Россией он упал на 30%). Товарооборот БРИКС с США и ЕС составляет почти \$2 трлн., а товарооборот Китая со всем внешним миром – \$4,5 трлн. [2]. Только Китай и Южная Корея торгуют в год на \$300 млрд. – столько же, сколько весь БРИКС между собой. Россия тут не исключение – при \$430 млрд. товарооборота с ЕС и США за 2014 год российский товарооборот с БРИКС составил \$111 млрд., из них более \$90 млрд. – с Китаем. Объем товарооборота России с Китаем не превышает объема товарооборота России с Голландией. Китай – это 11% внешнеторгового оборота России, Россия – 2% внешнеторгового оборота Китая. При этом всего менее \$1 млрд. составляет продукция промышленного производства (машины и оборудование) из России. Из Китая целых 37% – это экспорт в Россию машин и оборудования плюс изделия легкой промышленности – 25% плюс продукты переработки сырья – еще около 15%. Китай поставляет России на \$5,5 млрд. больше одежды, чем Россия официально принимает, – видимо, этот объем идет контрабандой. В целом Россия не входит в десятку приоритетных партнеров ни у одной страны БРИКС. Доля России в товарообороте АТР – 1%. Да и Китай, притом, что является одним из крупнейших торговых партнеров для всех членов БРИКС, смотрит на ЕС, США и своих соседей. Мало того, что его торговля с БРИКС составляет менее 4% его общего оборота; около половины китайского экспорта производят местные «дочки» компаний из США, ЕС, Гонконга, Тайваня, Японии, Сингапура, Кореи и пр. – стран БРИКС в списке нет. Такое «игнорирование»

друг друга неувидливо – країни БРИКС розбросані по всьому континенту, їх економіки практично не синергетичні, а їх рівні розвитку занадто різні для рівноправного співробітництва і занадто низькі для патерналістських відносин.

Проблема БРИКС з плином часу стає все більш актуальною темою, викликаючи професійний інтерес з боку, зокрема, вчених. На жаль, серед вітчизняних вчених помітний дефіцит дослідницьких зусиль по даній проблемі, тоді як в російському науково-публіцистичному просторі вона знаходить більш повне відображення. Так, серед вітчизняних вчених, в їхніх роботах відображена проблема БРИКС в різних конфігураціях, можна виділити наступних: О. Соскін, Л. Самойлова, Т. Кузьмич, О. Будько, В. Циватий, О. Громько, Н. Фесенко, С. Толстов.

Серед російських вчених можна виділити: І. Ф. Карагаєва, С. Караганова, А. В. Бойко, А. Д. Урсул, А. В. Синкіна, А. В. Рукицьку, Р. А. Макажанова.

Не менш значущим виглядає увага західних вчених до даної тематики, серед яких можна виділити: Баррі Ейхінгрі (*Barry Eichengreen*), Джессіка Еванс (*Jessica Evans*), Кароліна Брахт (*Caroline Bracht*), Лідія Кабрал (*Lidia Cabral*).

Мета дослідження полягає в спробі провести комплексний аналіз, всебічних процесів пов'язаних з діяльністю групи БРИКС в сучасних геополітичних реаліях. Завдання дослідження полягає в оцінці економічних тенденцій, політичних умов і факторів (політичних, економічних) впливаючих на діяльність БРИКС.

Тем не менше, незважаючи на існуючі труднощі в балансі торгово-економічної активності всередині об'єднання, свідчать про різноманітні економічні потенціали, роль країн БРИКС в світі зростає, розширюється їх фінансове взаємодія, налагоджуються політичні зв'язки. Починаючи з липня 2008 року, в рамках БРИКС було проведено 5 зустрічей, 4 з яких саміти, тобто зустрічі на вищому рівні. Перший подібний саміт відбувся в Єкатеринбурзі в червні 2009 р. [3] другим самітом в Бразилії в квітні 2010 р. [4], третій в Саньє (КНР) в квітні 2011 р. [5] і четвертий 28–19 березня 2012 р. в Нью-Делі. Серед обговорюваних питань не рідко висувалися питання міжнародної безпеки і військово-технічного співробітництва по ряду напрямків (Близькосхідне регулювання, Ситуація в Сирії і Іраку). Однак за справедливим зауваженням західних експертів, групі БРИКС вкрай важко претендувати на роль такої «коаліції антизахідного флангу» по одній головній причині – країн групи БРИКС характеризує занадто велика територіальна розбіжність з присутньою розбіжністю геополітичних інтересів, хоча і з загальними економічними завданнями. Для більш повного прояснення даних висновків буде не зайвим зупинитися на кожному члені групи докладніше.

Зупинившись докладніше на Бразилії, країні з амбіційними планами на роль БРИКС в світовому розподілі сфер геополітичного впливу, економічного і ресурсного потенціалу то важливо справедливо ради зауважити, що прагнення

країн не народжуються на голому місці і підкріплюються її вражаючими соціально-економічними досягненнями, дипломатичними успіхами, а також амбіціями і особистими представленнями двох її колишніх президентів Фернандо Енріке Кардозу і Луїса Інасіу Лула да Сілви. Однак спроби Бразилії впливати на широкий спектр ключових міжнародних питань можуть послабити легітимність її зусиль в таких сферах, як зміна клімату, миротворча діяльність і глобальне управління, де участь Бразилії було найбільш успішним, тому не важко сказати, що головне для Бразилії на даному етапі її розвитку, не допустити щоб перебільшене представлення себе затримало її досить успішну місію в згаданих сферах і досягненні внутрішнього, соціального благоустрою. В час візиту в Бразилію президента США Б. Обами в квітні 2012 року, він зауважив успіхи досягнуті Бразилією в соціальній сфері, посилення ролі країни на міжнародній арені. «Країна перейшла від диктатури до демократії, впевнено йде по шляху незвичайно стійкого розвитку, завдяки чому мільйони людей покончили з бідністю і країна стає лідером не тільки в регіоні, але і в усьому світі», – заявив він [6]. Не в останню чергу успіхи бразильської економіки пов'язані з торговельно-економічними зв'язками з США найбільшим покупцем експортної продукції Бразилії після ЄС і найбільшим інвестором в бразильську економіку в рамках БРИКС, сума прямих американських інвестицій в Бразилію по даним тільки 2011 року склали 71 млрд долл. [7]. При цьому варто зауважити, багато американські філіали великих компаній і науково-дослідницьких центрів тісно інтегровані в бразильську економіку, не рідко підключають до свого науково-промислового процесу місцевих виробників, зокрема на основі субординаційних відносин, для виробництва необхідних компонентів, передаючи їм певні види нових технологій і ноу-хау. Таким чином, процес дослідження і пов'язані з ним процеси передачі технологій не рідко викликають суттєвий вплив на господарське розвиток цієї Латинської Америки країни, і служить її великим успіхам в глобальній конкурентоспособності.

Таким чином, підводячи підсумок – бразильському участю в БРИКС стає все більш помітною асиметрія торгово-економічної і інвестиційно-інноваційної активності яка переважає в широкому просторі макropolітичної і макроекономічної реальності поза БРИКС, що впливає на виробництво стратегічної політики урядом Бразилії таким чином, щоб не порушити хрупку конструкцію «геополітичної паутини» маючої колосальне значення і для бразильської зовнішньої політики.

Трудність, конструкції БРИКС відображається так же, як і проблемним і суперечливим положенням Індії країни з найвищим коефіцієнтом бідності. Як пише історик А. М. Горячева [8], «уже зараз країна тягнута таким кількістю надлишкового, бідного, неграмотного і великого населення, що їй ніколи не вдасться включити в сучасний економічний процес. Уряд країни віддає собі звіт в тому, що навіть темпи економічного зростання в 8–10% в рік не можуть вирішити проблему кардинально». Розвиток Індії, великої

по территории страны, протекает неравномерно. Часть штатов получают максимальную выгоду от быстрого экономического роста, но некоторые не вписываются в проекты модернизации. Наиболее успешно развиваются столичный округ Дели и штаты Махараштра, Гуджарат, Карнатака и Тамилнад на юге страны. Именно сюда поступают инвестиции, здесь развивается производство, отсюда направляются экспортные потоки. Экономический рост обеспечивает более высокие доходы рабочей силы. В то же время крупные штаты Уттар-Прадеш и Мадхья-Прадеш в меньшей степени затронуты модернизацией и ростом. Среднедушевые доходы в успешно развивающихся штатах в 4–5 раз выше, чем в менее благополучных, что создает ощутимый дисбаланс и противоречия в оценках общенациональных экономических возможностей страны в иерархии восходящих экономик и формирующихся глобальных рынков. Достаточно веским фактором индийской внешней политики остается большая торгово-инвестиционная зависимость от стран запада, ЕС и США в частности. К слову, если судить по заявлениям высшего руководства Евросоюза и Индии, то они являются важнейшими «стратегическими партнерами». С точки зрения формальной статистики ЕС выступает главным экономическим партнером Индии, занимая первое место по объемам торговли с ней, второй – по величине прямых иностранных инвестиций. Аналогичные очертания имеет внешнеполитическая и торгово-инвестиционная активность Индии с США. С приходом к власти президента Б. Обамы США еще более активизировали свою политику в Индии. Американо-индийский диалог по вопросам обороны и военно-технического сотрудничества интенсивно осуществлялся в 2008–2013 гг. Наиболее значительным итогом этого диалога стало подписание в 2009 г. госсекретарем США Х. Клинтон и министром иностранных дел Индии С. Кришной двустороннего соглашения, позволяющего США проводить мониторинг использования Индией американских ВВТ, а также гарантирующего, что приобретенные у США вооружения и военные технологии не будут переданы Индией третьей стороне. Таким образом, США сделали еще один шаг по пути укрепления своих позиций на индийском рынке вооружений, что привело к дальнейшему расширению поставки американских вооружений Индии: в 2011 г. между США и Индией было подписано очередное соглашение на поставку ей десяти военно-транспортных самолетов Globemaster III стоимостью в 4,1 млрд. долл. [9]. Быстрыми темпами и инвестиционное сотрудничество двух стран. На начало 2012 г. США вложили в экономику Индии порядка 24 млрд. долл., являясь вторым крупнейшим инвестором в экономику этой страны. Инвестиции США охватывают практически все сектора Индии, которые открыты для частных инвесторов, однако наибольший их объем сконцентрирован, так же как и в Бразилии, преимущественно в сфере НИОКР, в финансовой сфере и торговле. В результате острой конкуренции в новых областях науки и техники ТНК США широко привлекают свои филиалы в Индии к разработке передовых технологий.

Небезынтересно так же отметить, что при проведении НИОКР филиалы американских ТНК наряду с выполнением целей в этих областях, не редко участвуют в научных проектах по заказу индийского правительства.

Так или иначе, алгоритм американо-индийского сотрудничества так же бросает вызов полноценному

сосуществованию БРИКС в пределах намеченных амбиций. Экономика стран не вызрела для кооперации и совместных масштабных проектов, способных связать страны тесным долгосрочным сотрудничеством. Кроме различий в экономике идеологии и идентичности у стран БРИКС объективно разные интересы и в вопросе, для чего им в принципе нужен этот клуб? Впрочем, на наш взгляд эти различия не стоит переоценивать: БРИКС будет продолжать действовать в независимости от существующих разделительных линий, а короткая история показала потенциал к сотрудничеству (пусть к более менее условному). Более того, существующие различия, возможно и нужно использовать в плодотворных целях для лучшего понимания параметров взаимодействия при не полном совпадении интересов и оптимизации существующих общих подходов. Однако, есть все аргументы согласится с мнением экспертов, что группе БРИКС не хватает собственной позитивной повестки дня – все новые предложения исходят из расчета прямого или косвенного воздействия на страны Запада для укрепления собственного влияния и параллельно реформирование существующих международных структур. Вместе с тем, при подробном разборе, как уже выше подчеркивалось, становится весьма наглядной дифференциация интересов, к примеру, Бразилия и Индия активно сотрудничают в рамках ИБСА (механизм сотрудничества и координации Индии, Бразилии и ЮАР, существующий с 2003 г.) и делают попытки в стремлении к глобальной роли через обретение сильного совокупного голоса на мировой арене:

– *во-первых*, для реализации своих региональных интересов;

– *во-вторых*, для оптимального и гарантированного развития без роли западных институтов во внутривнутриполитическом процессе;

– *в-третьих*, осуществлять работу над демократизацией политических систем.

В то время как Россия и Китай в основном продолжают опираться на игру баланса сил и пытаются на равных соперничать с США. К слову геополитический треугольник США – Китай – Россия не имеет ярко выраженной парной конфигурации. Гипотетический альянс любого из государств подстегивается конъюнктурой той или иной политической ситуации в мире. К примеру, украинский кризис 2014–2015 вбил клин в отношения между США и Россией, которые долгое время были союзниками в решении проблем глобального терроризма и мирового наркотрафика. По мнению ряда экспертов, ослабление политики США по тайваньскому вопросу способно выровнять американо-китайскую риторику в русле потепление и дальнейшего развитие. В свою очередь, «российско китайский тандем» хоть и обрел новое дыхание в свете украинского кризиса тенденции, и суть этих отношений вызывают массу вопросов, один из них иллюстрируется на примере сотрудничество двух стран в рамках ШОС. Несмотря на активное сотрудничество и стремление к его расширению и росту Москва и Пекин все больше соперничают за право быть лидером в организации. Уже сейчас Китай активно заявляет о своем экономическом и военно-техническом участии в делах центрально-азиатских участников ШОС – Казахстана, Узбекистана, Таджикистана, Кыргызстана. Его главное оружие – кредиты, поставка дешевых китайских товаров и в том числе товаров с высокой степенью

технологической обработки в страны Центрально Азии. Отсюда напрашивается вполне закономерный вопрос: не стремится ли Китай сыграть для стран региона роль локомотива развития по модели К. Акамацу «летающие гуси»? [10]. Теоретически такая возможность существовала для РФ в 1990–е, но дефицит политических и экономических ресурсов не позволили ей реализовать эту стратегию, в настоящий момент безоговорочное первенство принадлежит Китаю. В подготовленной в 2008 г. Россией «стратегии – 2020» китайская угроза, (прежде всего экономическая) называется в числе первых. К 2020 г. юань имеет все шансы стать мировой резервной, конвертируемой валютой не только для России, но и для определенной части мира. Это создает предпосылки для существенной валютной экспансии на рынки мировых стран.

Выводы. Определенно, что БРИКС на разломе нового тысячелетия обречен вынести проверку временем на прочность и функциональную пригодность, именно с этой целью возводилось здание этой пока еще аморфной организации. Пока же, БРИКС можно определить как объединение стран – объективных лидеров в собственных регионах, недовольных существующим порядком вещей и претендующих на укрепление своего голоса в решении международных проблем. Эксперты разделены во мнениях способна ли обстановка международных отношений на данном этапе перекроить линии геополитических столкновений в условиях когда БРИКС активно выступает (в лице России и в меньшей степени Китая) с инициативой влиять на ход международных политических процессов. С учетом изложенных выше аргументов, перспектива этой инициативы выглядит противоречивой, хотя обоснованной ее экономической составляющей.

Проведенное исследование дает определенное понимание специфичности тех глобальных условий, в которых вынужденно действовать БРИКС. Мировая рыночная конъюнктура, мировое разделение в сфере технологий и их внедрение в экономическую модель производство, глобальный инвестиционно-инновационный климат и обширные мощности торгово-экономических сделок оставляют за БРИКС пассивную роль даже с учетом создания собственных финансовых институтов с собственным пулом валют. Аргументы, приводимые в пользу ее геополитической роли, в той или иной степени сосредоточены преимущественно в инициативе закрепить на глобальных переговорных площадках совокупный голос в решении региональных политических проблем с четкой делимитацией сфер внешнеполитического влияния на региональные и глобальные процессы, протекающие в Центральной Азии, Африке, Восточной Европе.

Список использованных источников

1. Learn More About Trade in China [Электронный ресурс] / Observatory of economic complexity. – Режим доступа: <https://atlas.media.mit.edu/en/profile/country/chn/>
2. Dreaming with BRICs: The Path to 2050 [Электронный ресурс] / Goldman Sachs // Global Economics Paper No: 99. – Режим доступа: <http://www.goldmansachs.com/our-thinking/archive/archive-pdfs/brics-dream.pdf>
3. Поездка в Екатеринбург: Саммит ШОС. Первый саммит БРИКС [Электронный ресурс] / Президент России // 15–16 июня 2009 года. – Режим доступа: <http://kremlin.ru/events/president/trips/5144>

4. Второй саммит БРИК в Бразилии [Электронный ресурс] / РIANовости. – Режим доступа: http://ria.ru/trend/brik_summit_brazil_09042010/

5. Саммит стран БРИКС в Китае [Электронный ресурс] / РIANовости. – Режим доступа: http://ria.ru/trend/sammit_briks_china_14042011/

6. Зименков Р. И. «США – страны БРИКС: торгово-экономические отношения» [текст] / Внешнеторговая деятельность // Зименков Р. И. УДК 339.9.12. – 2012. – №12. – С.13.

7. Barefoot K. B. and Mataloni R. J. U.S. Multinational Companies [текст] // Survey of Current Business. – August 2010. – P.221.

8. Горячева А. М. Население и экономический рост Индии [Текст] / А. М. Горячева; Под ред. Г. К. Широкова; Институт востоковедения АН СССР; Институт востоковедения АН СССР (М.). – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1983. – 160 с. – Библиогр.: С.154–159. – 1.40 р.

9. Grimmett R. F., Kerr P. K. Conventional Arms Transfers to Developing Nations [текст] // 2004–2011. CRS Report to Congress. – August 24, 2012. – P.8.

10. Петрова А. А., Сухарева И. О., Солнцев О. Г. «О стимулировании притока прямых иностранных инвестиций в экономику с целью повышения качества экономического роста» [текст] / Пестова А. А., Сухарева И. О., Солнцев О. Г. // Финансовые проблемы. – С.19.

11. Внешнеэкономическая стратегия Российской Федерации до 2020 года [Электронный ресурс] / Министерство Экономического Развития РФ // Москва декабрь, 2008 год. – Режим доступа: <http://economy.gov.ru/minec/activity/sections/foreigneconomicactivity/vec2020>

References

1. Learn More About Trade in China [Elektronnyj resurs] / Observatory of economic complexity. – Rezhim dostupa: <https://atlas.media.mit.edu/en/profile/country/chn/>
2. Dreaming with BRICs: The Path to 2050 [Elektronnyj resurs] / Goldman Sachs // Global Economics Paper No: 99. – Rezhim dostupa: <http://www.goldmansachs.com/our-thinking/archive/archive-pdfs/brics-dream.pdf>
3. Pоеzdka v Ekaterinburg. Sammit ShOS. Pervyj sammit BRIKS [Elektronnyj resurs] / Prezident Rossii // 15–16 iyunja 2009 goda. – Rezhim dostupa: <http://kremlin.ru/events/president/trips/5144>
4. Vtoroj sammit BRIK v Brazilii [Elektronnyj resurs] / Rianovosti. – Rezhim dostupa: http://ria.ru/trend/brik_summit_brazil_09042010/
5. Sammit stran BRIKS v Kitae [Elektronnyj resurs] / Rianovosti. – Rezhim dostupa: http://ria.ru/trend/sammit_briks_china_14042011/
6. Zimenkov R. I. «SShA – strany BRIKS: torgovo-jekonomicheskije otnoshenija» [tekst] / Vneshnetorgovaja dejatel'nost' // Zimenkov R. I. UDK 339.9.12. – 2012. – №12. – S.13.
7. Barefoot K. B. and Mataloni R. J. U.S. Multinational Companies [tekst] // Survey of Surrent Business. – August 2010. – P.221.
8. Gorjacheva A. M. Naselenie i jekonomicheskij rost Indii [Tekst] / A. M. Gorjacheva; Pod red. G. K. Shirokova; Institut vostokovedenija AN SSSR; Institut vostokovedenija AN SSSR (M.). – M.: Nauka. Glavnaja redakcija vostochnoj literatury, 1983. – 160 s. – Bibliogr.: S.154–159. – 1.40 r.
9. Grimmett R. F., Kerr P. K. Conventional Arms Transfers to Developing Nations [tekst] // 2004–2011. CRS Report to Congress. – August 24, 2012. – P.8.
10. Petrova A. A., Suhareva I. O., Solncev O. G. «O stimulirovanii pritoka prjamyh inostrannyh investicij v jekonomiku s cel'ju povyshenija kachestva jekonomicheskogo rosta» [tekst] / Pestova A. A., Suhareva I. O., Solncev O. G. // Finansovye problemy. – S.19.
11. Vneshnejekonomicheskaja strategija Rossijskoj Federacii do 2020 goda [Elektronnyj resurs] / Ministerstvo Jekonomicheskogo Razvitiya RF // Moskva dekabr', 2008 god. – Rezhim dostupa: <http://economy.gov.ru/minec/activity/sections/foreigneconomicactivity/vec2020>

Eminov R. D., postgraduate student of department the political sciences and international relations of Vernadsky Tauridian National University (Ukraine, Simferopol), geyms3bond@rambler.ru

BRICS in system of geopolitical coordinates of the XXI century: modernity, future

In the given article was reviewed the problem of the born organization of BRICS its functional abilities in condition multipolar world with thorough geopolitical and economic domination of the western's system of values. The main attention was given to factors that explain performance of this organization in the light of current

contradictions and prospective of the more closer collaboration between the member of BRICS in broad spectrum of the global economy and internal problems.

Keywords: BRICS, multi-polar system, foreign policy's strategy, economic potential, fields of global influence.

Емінов Р. Д., здобувач кафедри політичних наук та міжнародних відносин, Таврійський національний університет ім. В. І. Вернадського (Україна, Сімферополь), geym3bond.ru

БРІКС у системі геополітичних координат ХХІ століття: сучасність, майбутнє

Розглядаються проблеми становлення БРІКС та її функціональні риси на фоні багатополарного світу з домінуванням західних геополітичних та геоелементних факторів впливу на хід світової історії. Особлива увага приділяється рисам що обумовлюють працездатність організації в світі поточних протиріч та перспектив тісної співпраці в різних галузях глобальної економіки та політики, а також цілого спектру внутрішніх процесів.

Ключові слова: БРІКС, біполярна система, зовнішньополітична стратегія, економічний потенціал, сфери глобального впливу.

* * *

УДК 327(71)

Калитчак Р. Г., кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин і дипломатичної служби факультету міжнародних відносин, Львівський національний університет ім. Івана Франка (Україна, Львів), kalytchak@hotmail.com

Антохів-Сколотдра О. М., здобувач кафедри міжнародних відносин і дипломатичної служби факультету міжнародних відносин, Львівський національний університет ім. Івана Франка (Україна, Львів), olantokhiv@gmail.com

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПОЗИЦІЮВАННЯ КАНАДИ НА МІЖНАРОДНІЙ АРЕНІ

Здійснено огляд ключових теоретичних підходів щодо вивчення особливостей позиціонування Канади на міжнародній арені. Подано аналіз концептуальних засад зовнішньої політики цієї північноамериканської держави з врахуванням намагань переосмислити її рольову функцію як на глобальному, так і на регіональному рівнях. Виокремлено визначальні риси дипломатії прем'єр-міністра Стівена Гарпера та підкреслено, що ще завчасно твердити про формування нової візії зовнішньої політики Канади, адже не було повністю відкинуто базових принципів інтернаціоналізму, а радше їх реалізують крізь призму реалізму.

Ключові слова: зовнішня політика, дипломатія, теорія міжнародних відносин, Канада, Стівен Гарпер.

Дослідження зовнішньої політики окремої держави вимагає належної оцінки множини чинників. У випадку канадської зовнішньої політики, наукова література пропонує кілька основних підходів до їхнього розуміння і систематизації. Вони не становлять цілісних теоретичних основ зовнішньої політики у традиційному розумінні, а радше характеризуються значним еkleктизмом та дескриптивністю. З одного боку, ці підходи сприяли не лише усвідомленню потенціалу власної країни у середовищі канадських політиків, але й можливостей використання її впливу на міжнародній арені. З іншого боку, вони дали змогу іншим учасникам міжнародних відносин краще збагнути особливості зовнішньої політики Канади. Водночас сьогодні усе більш наполегливо твердять про «великий розрив» і формування нової візії зовнішньої політики Канади.

Природно, що вивчення теоретичних аспектів зовнішньої політики цієї держави викликало найбільше зацікавлення канадських науковців. Цією проблематикою займаються А. Купер, Т. Кітінг, Дж. Кіртон, К. Носсал, А. Чапнік, М. Харт та інші. Характерною рисою досліджень у цій сфері є намагання простежити, проаналізувати та

підсумувати певні етапи зовнішньополітичної діяльності цієї північноамериканської держави. В Україні провідним осередком вивчення канадської проблематики став Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, де діє Центр канадських студій імені Р. Гнатишина. Різні аспекти зовнішньої політики Канади вивчали П. Катеринчук, Т. Лупул, В. Макар, Ю. Макар, С. Федуняк та інші. Однак у вітчизняній академічній думці ще комплексно не розглядалися теоретичні аспекти позиціонування Канади на міжнародній арені з врахуванням діяльності консервативного уряду С. Гарпера.

Метою статті є дослідження особливостей концептуальних орієнтацій зовнішньої політики Канади з врахуванням намагань переосмислити рольову функцію цієї північноамериканської держави як на глобальному, так і на регіональному рівнях.

Відразу після закінчення Другої світової війни було запропоновано визначення ролі цієї держави на міжнародній арені як «середньої потуги», однак брак академічної обґрунтованості та відсутність належного методологічного інструментарію не сприяли становленню цілісного розуміння «середньої потуги». Звертаючись до питання щодо концептуалізації позицій Канади у рамках візії «середньої потуги» зазначимо, що виділяють кілька теоретичних підходів: функціональний, динамічний середньої потуги, інтернаціоналізм і нішевої дипломатії.

З перспективи функціонального підходу, обґрунтовувався наступний принцип участі Канади у світовій політиці: масштаб канадського залучення, канадські інтереси та спроможність країни повинні сприяти вирішенню конкретної проблеми [2, с. 24–27]. У функціоналістів було три імперативи: по–перше, увага зосереджувалася на ролі Канади в ООН; по–друге, передбачалося формування нового рівня в ієрархії міжнародних відносин між наддержавами і «малими потугами»; по–третє, передбачалась її активна участь у міжнародних відносинах. Канада наполягала на керівній ролі у розв'язанні тих питань, де це було можливим з огляду на її потенціал та інтереси. Водночас, це означає, що Канада прагнула лідерства лише у тих сферах, де її потенціал міг розглядатися як вагомий [15, с. 40].

Підхід щодо динамічної «середньої потуги» класифікував могутність у залежності від характеру діяльності держави. Канадський інтернаціоналізм базувався на врахуванні норм і цінностей у процесі здійснення міжнародних відносин. Домінувало переконання, що поширення канадського розуміння норм та цінностей є наріжним каменем зовнішньої політики держави. Канада мала діяти як «корисний посередник», своєрідний «арбітр» у міжнародних відносинах. Роль «середньої потуги» зводилася до посередництва канадських дипломатів у міжнародних інституціях, де вони мали докладати зусиль для переконання у перевагах компромісу та переговорів при вирішенні конфліктів [6, с. 74–75].

Підхід так званої нішевої дипломатії було запропоновано на початку 1990-х років як своєрідну відповідь на дії уряду у сфері фіскальної політики, що вимагала чітких напрямів зовнішньополітичної діяльності. Подібні проблеми стосувалися й інших сфер – оборони, гуманітарної допомоги тощо. Це актуалізувало питання щодо спеціалізації у зовнішній політиці у окремих галузях

і, таким чином, зумовило зменшення присутності Канади на міжнародній арені.

Зовнішньополітична візія Канади як «провідної потуги» була вперше запропонована у 70–х рр. ХХ ст., коли вказувалось, що ця країна стала частиною ліги наддержав, а в Оттаві з'явився більший потенціал, щоб самостійно діяти у світі. Підкреслювалось, що структура міжнародної могутності зазнала змін, ставши більш розмитою, а це відкрило перед Канадою нові можливості. Найбільшим викликом для неї стало зростання попиту на природні ресурси на тлі зменшення ролі США як глобального гегемона. Тому Канаду не слід було розглядати як «малу» чи «середню потугу», адже вона володіла усім необхідним ресурсним потенціалом і могла його максимально використати [11, с. 22–24].

Іншою особливістю цього підходу є зосередженість на просуванні національних інтересів у міжнародних відносинах, що сприяло формуванню іміджу «нової» Канади. Її трактували як виняткову державу, основою якої є демократичні цінності, федералізм, білінгвізм, справедливий розподіл прибутків, захист навколишнього середовища, висококваліфікована робоча сила та природні ресурси. Ці чинники давали змогу позиціонувати Канаду на найвищому щаблі ієрархії держав у міжнародних відносинах.

Згодом спробували обґрунтувати, що Канада є «головною потугою». Було здійснено порівняльний аналіз військових, демографічних, економічних та інших показників Канади з низкою провідних держав світу. У результаті було встановлено, що вона посідає шосте місце у верхній частині міжнародної ієрархії [16]. Отож, це мало підтвердити припущення, що Канада є однією з «головних» держав світу.

Згодом набуло популярності твердження, що Канада є не «головною», а «провідною потугою», оскільки у неї є достатні потенціал та ресурси для самостійних дій як провідного актора без допомоги та підтримки інших держав. Вона не є агентом інших країн, або арбітром у вирішенні конфліктів, а суверенним провідним актором у міжнародних відносинах, що має власну репутацію. Іншими словами, Канада є впливовим гравцем, спроможним з огляду на власний потенціал, сприяти утвердженню миру, порядку і безпеки в світі. Отож, бачення Канади як «провідної потуги» ґрунтувалося на двох головних особливостях: по–перше, «провідні потуги» розташовуються на найвищому щаблі міжнародної ієрархії держав і тому відіграють важливу роль у світовій політиці. По–друге, «провідні потуги» у міжнародних відносинах керуються своїми національними інтересами та цінностями. З огляду на їхній статус вони наділені реальною автономією й у більшості випадків не відіграють ролі посередника [9, с. 39].

Візія Канади як «залежної потуги» пов'язана з тим, що вона перебуває під впливом США у військовій та безпековій сферах, зокрема у спільних військових структурах. При цьому підкреслювалось, що відбулася лише заміна залежності Оттави від Лондона на її залежність від Вашингтону. Так чи інакше, фактом залишається те, що відносини у сфері безпеки між США та Канадою були асиметричними, причому остання розглядалася як молодший партнер.

Таке бачення Канади як сателіта чи «залежної потуги» стало свідченням якщо не самоусунення країни

від міжнародних справ, то принаймні зменшенням її присутності у світовій політиці. Водночас, воно було відображенням занепокоєння економічною вразливістю Канади та структурною залежністю від ринку США. За логікою, це повинно було мати безпосередній вплив на канадський суверенітет, оскільки з огляду на залежність від США, канадський уряд мав менше можливостей ухвалювати самостійні рішення. Водночас у перцепції світового співтовариства Канада могла розглядатися як продовження «Американської імперії» [12].

Отож, ключовим елементом візії Канади як «залежної потуги» було визнання залежності цієї держави від США в економічній, політичній, культурній та інституційній сферах.

Однак не слід залишати поза увагою, зонайбільш поширеним стало уявлення про цю країну як «середню потугу». Незважаючи на те, що у Канади не було військових та економічних можливостей великої держави, утвердилося переконання, що у неї суттєво більше впливу, ніж у переважної більшості малих держав. Канада дуже ефективно використала неоднозначність міжнародної ієрархії. Риторика та практика дипломатії «середньої потуги» слугували підставою для отримання нею диспропорційного щодо її потенціалу впливу у світовій політиці й сприяли формуванню особливого зовнішньополітичного іміджу [5, с. 188–204].

Сьогодні можна стверджувати, що у постбіполярний період спостерігалася як реальна, так і уявна втрата Канадою здобутих позицій на міжнародній арені. У цьому контексті промовистою була назва бестселера А. Коена «Коли Канада спала, як ми втратили своє місце у світі» [8], у якому, зокрема, порушувалися питання різкого скорочення канадського військового потенціалу, який у відсотках ВВП перетворився в один із найнижчих серед країн–членів НАТО, втрати цією країною лідерства у сфері захисту навколишнього середовища й більш ніж дворазового скорочення витрат на міжнародну гуманітарну допомогу.

Усталений імідж Канади як миротворця був суттєво підважений через негативний досвід втручання у Сомалі, усунення від активної участі у миротворчих операціях ООН, тривале недофінансування армії. Своєрідним апогеєм дискусії щодо занепаду ролі Канади на міжнародній арені стала обкладинка канадського видання Тайм «Чи хтось зауважить, якщо Канада зникне завтра?».

Тому криза канадської зовнішньополітичної ідентичності у постбіполярний період була пов'язана з тим, що візія Канади як «середньої потуги» втрачала свою важливість з огляду на зростання невідповідності між очікуванням того, як Канада повинна діяти, і тим, як вона насправді діє.

Були спроби запропонувати оновлене бачення ролі Канади на міжнародній арені, наприклад як «м'якої сили». Зокрема, у 1996–2001 роках цей підхід намагався втілювати міністр закордонних справ Л. Екворті. Найого переконання, «м'яка сила» означала вміння визначати порядок денний міжнародних інституцій та зміст політичних дискусій. Л. Екворті вважав, що «м'яка сила» Канади базувалася не на розмірі військової могутності держави, а на привабливості канадських цінностей: прав людини, демократії, верховенства права і мирного вирішення конфліктів.

«М'яка сила» може також стосуватися тактичної складової у реалізації визначених цілей. У період Екворті,

тактика здійснення зовнішньої політики Канади була подвійною: з одного боку, вона передбачала проведення переговорів і розбудову коаліцій, а з іншого, – використання громадянського суспільства та неурядових організацій з метою забезпечення міжнародного консенсусу. Експорті стверджував, що «м'яка сила» ґрунтується на культурі компромісу, яка сформувалася у Канаді з огляду на її розмір, культурне розмаїття, багатонаціональність й білінгвізм [1, с. 74–75]. Незважаючи на окремі зовнішньополітичні успіхи, йому не вдалося вирішити проблему падіння міжнародної довіри до Канади.

У ХХІ ст. Канада стає перед необхідністю перебудови своєї зовнішньої політики, що сповна не відповідала новим міжнародним реаліям. Хоча «великий розрив» у позиціонуванні Канади на міжнародній арені передусім пов'язують із діяльністю С. Гарпера, проте тенденції щодо переорієнтації зовнішньополітичного курсу були помітні раніше. Зокрема, перші кроки у цьому напрямі здійснив прем'єр-міністр П. Мартен, який стверджував про застарілість старих підходів і вказував, що хоча Канада і погоджується з необхідністю ухвалення спільних рішень, проте, в умовах, коли міжнародні інституції неспроможні впоратися зі своїми завданнями, слід бути готовими діяти самостійно [4, с. 106–107].

Його наступник консерватор С. Гарпер більш активно долучився до перегляду канадської зовнішньої політики. Вже у під час його першого прем'єрства 2006–2011 рр. спостерігається поступове домінування реалізму у зовнішній політиці. Однак не доречно твердити про її кардинальну трансформацію. Найбільш помітною ознакою змін стає втрата канадським урядом зацікавлення мультилатералізмом, що стало логічним продовженням тих трендів, які були ініційовані його попередником. Гарпер лише чіткіше їх артикулював, зазначивши, що попередній курс – це «стратегія слабкої нації». Іншими словами, незважаючи на різні оцінки, слід визнати, що у період 2006–2011 рр. реалізм Гарпера був значною мірою риторичним [19, с. 95].

Після перемоги на виборах 2011 р. і формування сталої більшості у парламенті його зовнішньополітична риторика набула більшої категоричності, а кроки на міжнародній арені стали демонстративнішими. Характерним для уряду Гарпера є відсутність ініціативності щодо активного поширення власних цінностей та відстоювання своїх переконань у рамках багатосторонньої співпраці. Домінує погляд, що міжнародні інституції не відіграють конструктивної ролі у міжнародних відносинах, а Канада повинна самостійно зміцнити власну значимість. Тому невиправдано скеровувати власні ресурси чи зосереджувати надмірну увагу на діяльність міжнародних організацій [14, с. 178].

Своєрідний канадський антикосмополітизм – негативне ставлення до міжнародних багатосторонніх інститутів стає однією з ключових рис сучасної зовнішньої політики Канади [10, с. 521].

З канадських позицій особливо жорстко піддавалася критиці діяльність ООН. Наприклад, у вересні 2012 р. замість участі у ГА ООН С. Гарпер демонстративно обрав отримання чергової нагороди у Нью-Йорку. Ідентична поведінка простежується і щодо інших форматів багатосторонньої співпраці, свідченням чого є численні приклади: відмова від Кіотського протоколу; жорстка критика Організації Франкофонії та Співдружності націй

щодо недостатнього дотримання захисту прав людини, тощо [14, с. 177].

Ці та інші кроки уряду Гарпера стали імпульсом для появи тверджень про кінець інтернаціоналізму в Канаді. Якщо спочатку з огляду на його риторику дослідники твердили про «Дипломатичну контрреволюцію» [7], то нині лунають більш категоричні погляди. Так, зовнішню політику Гарпера визначали як «великий розрив» з минулим зовнішньополітичним курсом, про що свідчать п'ять елементів: намагання на практиці втілити цінності консерваторів; перетворити канадські збройні сили на джерело гордості; зробити із зовнішньої політики інструмент популяризації патріотизму; сприяти міжнародним інституціям лише у випадку, якщо вони слугуватимуть інтересам Канади; надати першочергової пріоритетності торгівлі [13]. Не бракує й жорсткіших заяв про непостійність, неоднозначність та маніпулятивність зовнішньої політики Гарпера [3, с. 109].

Зауважимо, що уряд Гарпера обґрунтовував зміни у зовнішній політиці потребою переосмислити місце Канади у світі та її відносини з іншими державами.

Поступово чіткіше проявляються сучасні домінанти канадської дипломатії: моральна непохитність і приналежність до західного цивілізації; лояльність до південного сусіда; прихильність до британської корони; зміцнення військової ідентичності і збільшення оборонного бюджету; підтримка нафтовидобувного сектору; перегляд політики щодо захисту навколишнього середовища; зміна у ставленні до багатосторонніх інституцій [18, с. 1–8].

Частина дослідників твердить, що у період перебування при владі консерваторів формується стратегічна неоконсервативна культура, конкурентна до інтернаціоналізму. Їй радше властивий модерний націоналізм, ніж постмодерна ідентичність, яку популяризували інтернаціоналісти. У зовнішньополітичній сфері можна виокремити шість рис властивих сучасній Канаді: активний волюнтаризм на міжнародній арені; переконаність у моральній вищості Заходу; прагнення інвестувати у збройні сили; позиціонування Канади як нації – «відважного воїна», з монархічними традиціями, впливової потуги та надійного партнера США; надання переваги наступальному використанню збройних сил [17, с. 21].

Нині в академічний обіг все активніше входить визначення зовнішньої політики Гарпера як неоконсерватизм. Неоконсерватизм, який передбачає трансформацію міжнародної ідентичності Канади. Ця країна вже більше не позиціонує себе як захисниця миру чи чесний брокер, а навпаки неоконсервативна Канада починає пишатися своїми воєнними перемогами, військовими досягненнями та прагне зайняти провідне місце у міжнародній ієрархії [10, с. 519].

Про негативне ставлення Гарпера до зовнішньої політики лібералів було відомо ще до його обрання, коли він наголошував, що Канада зраджувала демократичні принципи, щоб умиротворити диктаторів. У новому нарративі ліберальний інтернаціоналізм змальовувався не тільки як провальний, а як морально слабкий. Гарпер і його послідовники формують інше прочитання історії Канади та її ролі у світі, відводячи другорядне місце багатостороннім ініціативам та миротворчості й надаючи значимості її внеску у перемогах у війні 1812 р. та двох

світових війнах. У цьому контексті він наполегливо формує новий образ Канади – «відважного воїна». При цьому вказується, що попередні уряди нехтували цими досягненнями та традиціями моральної непохитності і військової відваги [20, с. 275].

Гарпер вказує на існування у канадській зовнішній політиці старшої традиції, що передусе ліберальному інтернаціоналізму. Вона пов'язана з канадськими цінностями моральної непохитності і військової відваги. У 2011 р. в одному з інтерв'ю він вказав на зв'язок цих цінностей зі становленням канадської нації, вказуючи, що війна 1812 р. сприяла створенню національної ідентичності та стала генезисом географічно великої і культурно різноманітної нації. Також Канада завжди була на правильному боці, – на боці «Добра» у війнах, які згодом визначили характер розвитку людства [20, с. 284].

Новий зовнішньополітичний нарратив має позитивну та негативну версію. У першому випадку йдеться про Канаду як захисника демократії, прав людини та верховенства права, як про країну що віддає перевагу практичним справам, а не риториці. У другому – про те, що Канада не піде на компроміси заради компромісів та не зраджуватиме власним цінностям та інтересам [20, с. 282].

Водночас у своїй зовнішньополітичній риторичі консерватори подають власне бачення ліберального інтернаціоналізму, що обмежувавася роллю безпорадного «чесного брокера» – де Канада подавалася як країна без принципів та спроможності захищати свої інтереси. Ліберальному інтернаціоналізму протиставляється сучасна зовнішня політика, з позицій якої Канада виступає як потужна країна з твердими принципами. Водночас робляться спроби пов'язати патріотичне минуле із сьогоденням, з огляду на позитивні характеристики канадської нації [20, с. 282–284].

Твердити про цілковитий відхід і формування якісно нової зовнішньополітичної візії Канади поки що завчасно. Зокрема з огляду на те, що, якщо Гарпер досі не запропонував цілісного бачення зовнішньої політики цієї країни, як це робили попередні уряди, зокрема у форматі білої книги [18, с. 2].

Частина дослідників вбачає у сучасній зовнішній політиці Гарпера намагання повністю відмовитись від ідей інтернаціоналізму Канади. Інші навпаки – вітають таке повернення до традицій і до самостійної ролі Канади на міжнародній арені, зокрема у військовій площині. Це не значить, що ці підходи є взаємовиключними, вони радше свідчать про комплексний, багатовимірний характер політики Гарпера.

Висновки. Насьогодні ключовим питанням залишається те, чи йдеться про формування окремої модерної ідеології неоконсерватизму з новими цінностями, чи, радше, про творення сучасної стратегії комунікації – своєрідного дискурсивного фасаду з метою забезпечити власні партійні та електоральні інтереси.

Канада не самоусунулася з міжнародної арени, не обрала ізоляціонізму та повністю не відмовилася від інституційних рамок багатосторонньої співпраці. Радше сучасний мультилатералізм цієї країни набув «вибіркового» характеру. На практиці канадський уряд сплачує усі свої внески, хоча й не скеровує додаткових ресурсів. Канада не вийшла з міжнародних глобальних організацій, окрім випадків спеціалізованих інституцій, що траплялося

й раніше. У зовнішній політиці Гарпера залишаються вагомими елементи ліберального інтернаціоналізму, зокрема йдеться про укладання нових торговельних угод, зокрема з Україною, захист релігійної свободи та інших прав. Канада долучилася до гуманітарних інтервенцій у Малі та Лівії, хоча вони не мали безпосереднього впливу на національні інтереси. Це ж саме стосується й ідеї Канади як «відважного воїна». Військові традиції, включаючи пам'ять пожегів та відваги завжди співіснували і не перечили ліберальному інтернаціоналізму.

Нині більш доречно твердити, що уряд консерваторів зосередився на формуванні неоконсервативного зовнішньополітичного дискурсу, який відрізнятиметься від підходів політичних опонентів. Насамперед йдеться про відмову від слова «ліберальний», що асоціюється з Ліберальною партією, та відведення на другий план зовнішньополітичних досягнень цієї політичної сили: традиційного мультилатералізму, миротворчості, ролі чесного брокера тощо.

Перспективи подальших розвідок. Ще завчасно однозначно стверджувати чи Гарпер опрацював абсолютно нову візію зовнішньої політики, адже він не відкинув повністю базових принципів інтернаціоналізму, а радше реалізує їх крізь призму реалізму, де ключове місце відводиться національному інтересу та суверенітету. Тому у подальших дослідженнях варто простежити наскільки далекосяжними є сьогоднішні зміни у зовнішньополітичному курсі Канади.

Список використаних джерел

1. Axworthy L. Navigating a New World: Canada's Global Future / L. Axworthy. – Toronto: Knopf, 2004. – 450 p.
2. Canadian Foreign Policy: Historical Readings, New Canadian Readings [ed. by J. Granatstein]. – Toronto: Copp Clark Pitman, 1986. – 263 p.
3. Carment D., Landry J. Transformation, ambiguity and reversal: Harper's foreign policy under the microscope // Canadian Foreign Policy Journal. – 2014. – №20, Vol.2. – P.107–110.
4. Chapnick A. Middle Power No More? Canada in World Affairs Since 2006 // Seton Hall Journal of Diplomacy and International Relations. – 2013. – №14 (2). – P.102–111.
5. Chapnick A. The Canadian middle power myth / A. Chapnick // International journal. – 2000. – Vol.55, №2. – P.188–206.
6. Chapnick A. The middle power / A. Chapnick // Canadian Foreign Policy. – 1999. – Vol.7, №2. – P.73–82.
7. Chapnick A. A Diplomatic Counter-Revolution: Conservative Foreign Policy // International Journal. – 2012. – Vol.67, №1. – P.137–154.
8. Cohen A. While Canada Slept: How we lost our Place in the World / A. Cohen. – Toronto: McClelland and Stewart, 2003. – 224 p.
9. Dewitt D. Canada as a Principal Power: A Study in Foreign Policy and International Relations / D. Dewitt, J. Kirton. – Toronto: Wiley, 1983. – 478 p.
10. Dorion-Soulie M. Les idésmément le Canada: l'idéologi enéconservatricepolitiqueétrangèrecanadienne // Revue Etudes internationales. – 2014. – Vol. XLV, №4. – P.507–529.
11. Eayres J. Defining a New Place for Canada in the Hierarchy of World Power / J. Eayres // International Perspectives. – 1975. – May/June. – P.22–24.
12. Hutcheson J. Dominance and Dependency: Liberalism and National Policies in in the North Atlantic triangle. – Toronto: McClelland and Stewart, 1978. – 182 p.
13. Ibbitson J. The Big Break: The Conservative Transformation of Canada's Foreign Policy // CIGI Papers. – 2014. – №29. – 24 p.
14. Keating T. The transition in Canadian foreign policy through an English School lens // International Journal. – 2014. – Vol.69, №2. – P.168–182.
15. Kirton J. Canadian Foreign Policy in a Changing World / J. Kirton. – Toronto: Thomson Nelson, 2007. – 562 p.
16. Lyon P., Tomlin B. Canada as an International Actor. – Toronto: Macmillan of Canada, 1979. – 209 p.

17. Massie J., Brizic D. Rupture idéologique et redéfinition de l'identité internationale du Canada: Harper et Chrétien face aux guerres en Libye et au Kosovo // Canadian Foreign Policy Journal. – 2014. – Vol.20, №1. – P.19–28.

18. Morin D., Roussel S. Autopsie de la politique étrangère de Stephen Harper: un examen préliminaire // Canadian Foreign Policy Journal. – 2014. – Vol.20, №2. – P.1–8.

19. Murray R. Middlepowermanship and Canadian Grand Strategy in the 21st Century // Seton Hall Journal of Diplomacy and International Relations. – 2013. – Vol.14, №2. – P.89–99.

20. Paris R. Are Canadians still liberal internationalists? Foreign policy and public opinion in the Harper era // International Journal. – 2014. – Vol.69, №3. – P.274–307.

Kalytchak R. H., PhD in Political Science, Associate Professor at the Department of International Relations and Diplomacy of the Faculty of International Relations of the Ivan Franko National University of Lviv (Ukraine, Lviv), kalytchak@hotmail.com

Antokhiv-Skolozdra O. M., PhD-Student at the Department of International Relations and Diplomacy of the Faculty of International Relations of the Ivan Franko National University of Lviv (Ukraine, Lviv), olantokhiv@gmail.com

Theoretical aspects of Canadian position on the international arena

The article provides an overview of key theoretical approaches to the study of the characteristics of Canada's position on the international arena. The conceptual foundations of the foreign policy of this North American state are analyzed, taking into account attempts to re-consider its role at both global and regional levels. The defining features of diplomacy of the Prime Minister Stephen Harper are highlighted and it is stressed that it is still premature to acknowledge the formation of a new vision of Canada's foreign policy, because the basic principles of internationalism was not completely rejected, but rather they are implemented through the prism of realism.

Keywords: foreign policy, diplomacy, international relations theory, Canada, Stephen Harper.

Калытчак Р. Г., кандидат политических наук, доцент кафедры международных отношений и дипломатической службы факультета международных отношений, Львовский национальный университет им. Ивана Франко (Украина, Львов), kalytchak@hotmail.com

Антохив-Сколоздра О. М., соискатель кафедры международных отношений и дипломатической службы факультета международных отношений, Львовский национальный университет им. Ивана Франко (Украина, Львов), olantokhiv@gmail.com

Теоретические аспекты позиционирования Канады на международной арене

Сделан обзор ключевых теоретических подходов к изучению особенностей позиционирования Канады на международной арене. Представлен анализ концептуальных основ внешней политики этого североамериканского государства с учетом попыток переосмыслить его ролевую функцию, как на глобальном, так и на региональном уровнях. Выделены определяющие черты дипломатии премьер-министра Стивена Харпера и подчеркнута, что еще преждевременно утверждать о формировании нового видения внешней политики Канады, ведь не было полностью отвергнуто базовых принципов интернационализма, а скорее их реализуют через призму реализма.

Ключевые слова: внешняя политика, дипломатия, теория международных отношений, Канада, Стивен Харпер.

* * *

УДК 327:620.9(073)(045)

Корольова А. С.,
аспірантка, Дипломатична академія України при
МЗС України (Україна, Київ),
alona.korolova1@gmail.com

СТРАТЕГІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ США ЯК ОРІЄНТИРИ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ В КОНТЕКСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕНЕРГЕТИЧНИХ ІНТЕРЕСІВ

Для ґрунтового дослідження енергетичної політики США першочерговою завданням є аналіз доктринального виміру зовнішньої політики країни в контексті забезпечення енергетичних інтересів. Стратегія національної безпеки США виступає одним із основних офіційних документів, що визначає

мету та напрямки зовнішньої політики в цілому та енергетичної політики зокрема. Метою статті є аналіз Стратегії національної безпеки США адміністрації Дж. Буша–молодшого та Б. Обами (2002 р., 2006 р., 2010 р., 2015 р.). При дослідженні автором застосовувались історичний і порівняльний методи, системний підхід, методи аналізу та синтезу. Відзначено акцент Стратегії національної безпеки на готовності США протистояти викликам сучасної системи міжнародних відносин, у тому числі в сфері енергетичної безпеки, а також нести відповідальність за безпеку світової спільноти. Доведено, що питання забезпечення енергетичних інтересів США набувало актуальності та політичної значущості з кожною оприлюдненою Стратегією національної безпеки як відображення загального підвищення ролі енергетичного фактору в міжнародних відносинах.

Ключові слова: Стратегія національної безпеки США, зовнішня політика, енергетична безпека, енергетичні інтереси, глобальне лідерство.

Питання енергетичної безпеки завжди відзначалося нагальністю у порядку денному, що виносилося на розгляд світової спільноти. Особливої ваги енергетичний чинник набув в умовах глобалізаційних зрушень, посилення взаємозалежності між країнами, появи нових центрів сили. Напрями реалізації політики США в контексті забезпечення енергетичних інтересів продиктовані положеннями доктринальних документів, які піддаються коригуванню через вплив зовнішнього середовища. Стратегія національної безпеки США є одним із основних офіційних документів, дослідження яких надасть змогу досягнути еволюцію орієнтирів енергетичної політики США.

Еволюція зовнішньополітичної доктрини Сполучених Штатів Америки була відображена в роботах О. Богатурова, О. Іванова, А. Торкунова, А. Уткіна, П. Циганкова, З. Бжезинського, Г. Кіссінджера, Дж. Сороса. Базові принципи та напрями зовнішньої політики США в основних доктринальних документах розглядають сучасні українські вчені І. Дудко, Д. Лакішик, О. Оборський, Є. Макаренко, Н. Ржевська, С. Толстов.

З точки зору безпекових, військових та геополітичних аспектів зовнішньополітичної доктрини США за президентства Дж. Буша–молодшого та Б. Обами вивчені детально, ґрунтового дослідження вимагають стратегічні орієнтири зовнішньої політики США в контексті забезпечення енергетичної безпеки.

Осмилення та дослідження енергетичного вектору зовнішньої політики США дещо відстає від фактичної ваги згаданого чинника в міжнародних відносинах і дипломатії. Метою статті є аналіз Стратегії національної безпеки США (2002 р., 2006 р., 2010 р., 2015 р.) як основних доктринальних документів та виокремлення в них енергетичних орієнтирів зовнішньої політики країни.

Одним із основних офіційних документів, у якому визначаються основоположні цілі, ключові завдання і магістральні напрями діяльності американської адміністрації у сфері зовнішньої та внутрішньої політики, є Стратегія національної безпеки США. Розробка та публікація зазначеного документу є наслідком Акту Голдуотера–Ніколса від 1986 р., важливої реформи інституційного забезпечення національної безпеки США.

Стратегії національної безпеки за часів адміністрацій Дж. Буша–молодшого (2002 та 2006 рр.) та Б. Обами (2010 та 2015 рр.) суттєво відрізняються пріоритетами та інструментами забезпечення національних інтересів, у тому числі енергетичних. Отож, варто детально зупинитись на кожній Стратегії для виокремлення найбільш значущих особливостей та орієнтирів.

Після перемоги на президентських виборах 2009 р. Білий Дім очолив республіканець Дж. Буш–молодший. Через декілька місяців після приходу до влади діючий

президент і все американське суспільство зіштовхнулось із безпрецедентним викликом загрози на континенті – події 11 вересня 2001 р., які в подальшому будуть не тільки відображені в категоричних зовнішньополітичних доктринах США, але й справлять неабиякий вплив на зовнішню політику держави.

У вересні 2002 р. Дж. Буш–молодший окреслив бачення ролі та завдань США в світовому масштабі, що були викладені в Стратегії національної безпеки. П'ятий розділ документу під назвою «Перешкоджати нашим ворогам загрожувати нам, нашій союзникам і друзям зброєю масового ураження» отримав назву «Доктрина Буша». Інші ж розділи цього документу призначені пояснити контекст застосування нової доктрини.

В документі стверджується провідна та беззаперечна роль США в світі: «Сьогодні США володіє позицією незрівняної військової сили та колосальним економічним та політичним впливом» [1], а також окреслюються завдання зовнішньої політики, що походять із відповідальної місії держави: «Ми будемо захищати мир шляхом боротьби з терористами та тиранами. Ми будемо підтримувати мир шляхом побудови гармонічних відносин із центрами сили. Ми будемо поширювати мир шляхом підтримання вільних та відкритих суспільств на кожному континенті» [1].

Центральним аспектом Стратегії національної безпеки 2002 р. виступає радикальна всеохоплююча боротьба з тероризмом, повсюдне поширення демократії та усунення диктаторських режимів. Адміністрація Дж. Буша–молодшого майже повністю зосередила свою увагу на погрозі зі сторони так званих «держав-ізоїв». Країни, що підтримують терористів, на думку американської адміністрації, повинні бути ідентифіковані, ізольовані, а Сполученим Штатам необхідно докласти зусиль на перетворення цих держав на демократичні та вільні. Разом із тим, США готові просувати ідею глобального економічного зростання через вільні ринки та вільну торгівлю.

У Стратегії–2002 знаходить свої відображення зобов'язання адміністрації підвищити рівень енергетичної безпеки США. Намір посилити енергетичну складову національної безпеки пропонується реалізувати шляхом співпраці із союзниками, торговельними партнерами та виробниками енергоресурсів із метою розширення кількості джерел енергопостачань, зокрема в Західній півкулі, Африці, Центральній Азії та Каспійському регіоні. Задекларовано подальший намір керівництва сприяти виробництву відновлювальної енергетики та збільшення витрат на дослідження та розробку нових енергозберігаючих технологій.

Необхідно відмітити той факт, що стратегія Дж. Буша–молодшого від 2002 р., запропонувавши динамічну стратегію зі ставкою на попереджувальні дії та активну оборону, являла собою жорстке керівництво до дії в забезпеченні безпеки держави у боротьбі із зовнішніми загрозами, у той час як питання забезпечення енергетичної безпеки було розглянуто в документі лише дотично у контексті досягнення глобального економічного зростання.

Проте, невисокий рівень розробки енергетичного питання в Стратегії національної безпеки 2002 р. жодним чином не позначився на значущості даного аспекту в зовнішній політиці Сполучених Штатів. Ідея маскування досягнень енергетичних цілей військовими кампаніями

США в Афганістані та Іраку, що були націлені на боротьбу з тероризмом та ліквідацію зброї масового ураження, знаходить своє відображення у працях російського вченого Ю. В. Боровського. У своїх дослідженнях політолог зазначає: «Деякі держави вважають припустимим уживати силові заходи для вирішення проблем енергетики. В світлі поширених заяв не можна виключати, що іракська кампанія США, розпочата в березні 2003 р., була пов'язана з бажанням Вашингтону закріпитись в зоні родовищ нафти з урахуванням несприятливої перспективи забезпечення світу цим видом палива» [2, с. 21]. «Військові операції в Афганістані та Іраку хоча б частково забезпечували інтереси американської енергетичної політики. В ході війни в Афганістані США здобули право на військову присутність в державах Центральної Азії» [3, с. 110].

Інша прибічниця вищезазначеної теорії російська вчена О. О. Телегіна доводить тезу про те, що хоча в концепції досягнення енергетичної безпеки Сполучені Штати спираються на ринкові відносини та механізми, не виключена ймовірність застосування тиску чи прямої військової сили. «В останні роки військово-політичні заходи, що здійснювались США в ряді країн (Ірак, Сомалі, Лівія) під гаслом підтримки енергетичної безпеки, стали прецедентними в новітній світовій історії. Переростання проблеми енергетичної безпеки в проблему військової безпеки проявляється в претензіях США та інших країн НАТО щодо посилення контролю над нафтоносними районами Центральної Азії та Каспійського басейну, за освоєння запасів вуглеводного палива в Арктиці» [4, с. 46].

Закидання Сполученим Штатам звинувачень щодо ініціювання або активної участі в ряді конфліктів (війна в Афганістані (2001–2014 рр.), війна в Іраку (2003–2011 рр.), військова підтримка опозиційних сил під час Громадянських воєн в Сомалі (з 1988 р.), Лівії та Сирії (з 2011 р.)) є небезпідставним, урахуовуючи значні поклади нафти і газу в вищезазначених країнах та їхню привабливість з точки зору поширення Сполученими Штатами сфери впливу.

Стратегія національної безпеки 2006 р., яка з'явилась із осягненням прорахунків попереднього періоду, пов'язаних із кампанією в Іраку, стала більш м'якою за риторикою. Оновлена Стратегія базується на необхідності захисту свободи, правосуддя та людської гідності при забезпеченні провідної ролі США у протидії глобальним загрозам. Вашингтон вважає, що пріоритетним є активний шлях боротьби із зазначеними загрозами.

Передмова документу містить звернення президента Дж. Буша–молодшого до співвітчизників із тезою про перебування Америки в стані війни з тероризмом та безумовний обов'язок держави захистити американців. «Ми обрали шлях зустрітися з викликами сьогодні, ніж відкладати їх вирішення для наступних поколінь. Ми боремось із нашими ворогами за кордоном, замість очікувати їх появи в нашій країні. Ми прагнемо змінити світ, але не зазнати змін під його впливом...» [5]. Підсумком звернення Президента є твердження про обов'язок Америки очолювати світ.

Розділи Стратегії 2006 р. є аналогічними попередньому документу. Звертаючись у кожному розділі до постулатів 2002 р., автори Стратегії 2006 р. аналізують підсумки раніше запланованих векторів зовнішньої політики та

пропонують план дій на наступний період виконання документу.

У Стратегіях національної безпеки від 2002 і 2006 рр. слово «свобода» використовується 46 та 80 разів відповідно, найчастіше, ніж у документах–попередників [6, с. 14]. Така риторика пояснюється тим, що ідея захисту свободи у всіх її проявах виступає панівною в Стратегіях та дозволяє обумовити застосування військової сили США.

Більше того, якщо в Стратегії 2002 р. Сполучені Штати розраховували на підтримку міжнародних союзників та партнерів для здобуття позитивних зрушень у боротьбі з тероризмом, то в документі від 2006 р. обумовлюється необхідність США бути готовими для самостійних дій у разі необхідності. Уникнення необхідності узгоджувати з партнерами відповідність поведінки певної країни демократичним принципам мало на меті надати США більшої маневреності при прийнятті зовнішньополітичних рішень.

Питання забезпечення енергетичної безпеки розкривається в Стратегії 2006 р. серед питань економічного зростання та вільної торгівлі. Утверджується намір адміністрації співпрацювати з торговими партнерами та виробниками енергетики для диверсифікації типів та джерел вуглеводнів. Відзначається факт надзвичайно високого обсягу нафтовидобутку в США (третя країна в світі) та факт необхідності Америки на 50% покладатись на світові ресурси для задоволення потреб власної економіки. Стратегічною метою в контексті забезпечення енергетичних інтересів документ визначає зниження залежності США від зарубіжних енергетичних ресурсів.

Прихід до влади Б. Обами у 2009 р. ознаменував зміщення акцентів у зовнішній політиці США та прийняття нової Стратегії національної безпеки у травні 2010 р. Документ акцентує увагу на чотирьох провідних американських інтересах: захист США, їх громадян, союзників та партнерів; розвиток потужної та інноваційної американської економіки в умовах відкритої міжнародної економічної системи; повага до універсальних цінностей як в межах країни, так і за кордоном, а також сприяння формуванню міжнародного правопорядку на чолі зі США для забезпечення миру та безпеки.

Документ, так само як і попередні Стратегії адміністрації Дж. Буша–молодшого, наголошує на унікальній ролі США в сучасній системі міжнародних відносин – очолювання глобалізованого світу. У той же час, досягнення глобального лідерства вбачається у зміцненні сили та впливу США не з позицій військової міцності за кордоном, а шляхом підсилення соціально–економічного потенціалу зсередини країни. «Наша національна безпека починається вдома. Те, що бере свій початок всередині країни, завжди було джерелом нашої сили і буде ним в епоху взаємозв'язків... Добробут американських громадян буде визначати міць США в світі, особливо в час, коли наша економіка нерозривно пов'язана з глобальною економікою. Наше процвітання є невичерпним джерелом нашої сили» [7]. Стратегія 2010 р. наголошує на пріоритеті використання Сполученими Штатами «розумної сили», багатосторонніх переговорів та застосування дипломатичних можливостей для попередження конфліктів і вирішення більшості проблемних питань сучасності.

Серед пріоритетних завдань по досягненню процвітання економіки США автори документу виокремлюють трансформацію енергетичного господарства. Адміністрація усвідомлює, що енергетична залежність підриває безпеку та процвітання країни та обумовлює необхідність гарантування безпеки вільного потоку глобальних енергетичних ресурсів. В документі декларується рішучий намір скоротитися зручним моментом для зайняття лідируючих позицій у розвитку екологічно чистого виду енергії, що дозволить скоротити емісію парникового газу, поліпшить ефективність використання енергії, сприятиме зменшенню залежності транспортних засобів від нафти, а також диверсифікує джерела та постачальників енергії.

Вищеокреслений курс залишався актуальним для керування в роботі адміністрації Б. Обами під час першої каденції, проте подальші події, які розгортались на європейському континенті, змусили керівництво США переглянути підходи до забезпечення національних інтересів, у тому числі у контексті реалізації власних енергетичних інтересів та енергетичної незалежності стратегічних партнерів. Лютий 2015 р. ознаменував появу оновленої Стратегії національної безпеки, яка, хоч і не містила принципово нових акцентів, але охопила усі загрози та методи протидії цим викликам згідно з тогочасними реаліями.

Документ від 2015 р., як і попередній, приділяє увагу питанням забезпечення національної та глобальної безпеки, досягнення економічної стабільності та процвітання, продукування спільних цінностей та зобов'язання підтримки міжнародного порядку.

Окремим пріоритетом у Стратегії висвітлено завдання по зміцненню енергетичної безпеки США. Варто звернути особливу увагу на факт ідентифікації США як провідного виробника нафти і газу, який бере курс на «нову чисту економію енергії» [8]. Документ підкреслює появу нових можливостей для США у зв'язку зі зменшенням імпорту енергоносіїв та зниження рівня споживання всередині країни.

Попри досягнення на сьогоднішній день відносно стабільного рівня забезпечення енергоресурсами Сполучені Штати, намагаючись грати на випередження, прораховують енергетичні ризики, які постають перед ними та їхніми союзниками в Європі та на інших континентах. У підвищенні глобального доступу до надійних джерел енергії США вбачають потужний засіб підтримки соціального та економічного розвитку країн.

Провідною тезою енергетичної складової Стратегії є заклик щодо подолання викликів, які обумовлені залежністю України та Європи від енергопостачань РФ. Очевидно, що ліквідація зазначених загроз вимагає розширеного погляду на енергетичну безпеку та усвідомлення колективних потреб США, союзників та торговельних партнерів.

Стратегія національної безпеки 2015 р. декларує націленість Сполучених Штатів на диверсифікацію енергоносіїв, джерел та шляхів постачання, намір досягти енергетичну безпеку та незалежність, а також зобов'язання разом із глобальними постачальниками та партнерами знизити імовірність виникнення енергетичного конфлікту. Автори документу обстоюють ідею продовження розробки корисних копалин в США та паралельного розвитку

більш чистої альтернативної енергетики та транспортних засобів.

Аналізуючи Стратегії національної безпеки США адміністрації Б. Обами 2010 і 2015 рр., можна дійти висновків, що обидві стратегії відображають спільні підходи до визначення зовнішньополітичного курсу і захисту національних інтересів держави. Разом із тим, Стратегія–2015 доповнює і логічно розширює попередній документ, розглядаючи аспекти, які відзначились найбільшою гостротою та терміновістю в контексті сучасних геополітичних трансформацій.

Висновки за результатами дослідження, перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Варто зазначити, що усі Стратегії національної безпеки (2002 р., 2006 р., 2010 р., 2015 р.) відзначаються структурованістю, послідовністю та охопленням усіх проблемних питань, щодо вирішення долі яких США відносяться не байдуже. Зазначені документи створені виступати достовірними прогнозами політичних намірів держави, проте окреслені стратегічні орієнтири піддаються подальшому коригуванню, урахування швидкі зміни зовнішнього середовища.

Кожна Стратегія національної безпеки США не оминає ідентифікації країни як глобального лідера, який готовий зустрітись із основними викликами сучасної системи міжнародних відносин і протидіяти ним, а також нести відповідальність за безпеку та стабільний розвиток світової спільноти.

Питання забезпечення енергетичних інтересів розкривається в розглянутих Стратегіях по висхідній, набуваючи більшої ваги з кожним оприлюдненим документом, а найгрунтовніше викладено в Стратегії–2015, що свідчить про піднесення зазначеного питання до рівня надзвичайної актуальності та політичної значущості.

Подальшого дослідження потребуватимуть інші офіційні документи, що лежать в основі втілення зовнішньої політики США в контексті забезпечення енергетичних інтересів: Стратегічні плани з міжнародних справ США, Стратегічні плани Департаменту енергетики США, «План безпечного енергетичного майбутнього» 2011 р., «Президентський план дій у зв'язку зі зміною клімату» 2013 р. та інші.

Список використаних джерел

1. The National Security Strategy of the United States of America / The White House, Washington D.C., September 2002.
2. Боровский Ю. В. Политизация мировой энергетики / Ю. В. Боровский // Международные процессы. – 2008. – Т.6. №1 (16). – С.19–28.
3. Боровский Ю. В. Соблазн «нефтяного оружия» / Ю. В. Боровский // Международные процессы. – 2004. – №3 (6). – С.106–111.
4. Телегина Е., Таджиев М. Геополитические факторы формирования системы энергетической безопасности США / Е. Телегина, М. Таджиев // Мировая экономика и международные отношения. – 2013. – №9. – С.42–48.
5. The National Security Strategy of the United States of America / The White House, Washington D.C., March 2006.
6. A. Quinn. Obama's National Security Strategy. Predicting US Policy in the Context of Changing Worldviews / The Royal Institute of International Affairs, January 2015.
7. The National Security Strategy of the United States of America / The White House, Washington D.C., May 2010.
8. The National Security Strategy of the United States of America / The White House, Washington D.C., February 2015.

References

1. The National Security Strategy of the United States of America / The White House, Washington D.C., September 2002.

2. Borovskiy Yu. V. Politizatsiya mirovoy energetiki / Yu. V. Borovskiy // Mezhdunarodnyye protsessy. – 2008. – Т.6. №1 (16). – С.19–28.

3. Borovskiy Yu. V. Soblazn «neftyanogo oruzhiya» / Yu. V. Borovskiy // Mezhdunarodnyye protsessy. – 2004. – №3 (6). – С.106–111.

4. Telegina E., Tadzhiyev M. Geopoliticheskiye faktory formirovaniya sistemy energeticheskoy bezopasnosti SShA / E. Telegina, M. Tadzhiyev // Mirovaya ekonomika i mezhdunarodnyye otnosheniya. – 2013. – №9. – С.42–48.

5. The National Security Strategy of the United States of America / The White House, Washington D.C., March 2006.

6. A. Quinn. Obama's National Security Strategy. Predicting US Policy in the Context of Changing Worldviews / The Royal Institute of International Affairs, January 2015.

7. The National Security Strategy of the United States of America / The White House, Washington D.C., May 2010.

8. The National Security Strategy of the United States of America / The White House, Washington D.C., February 2015.

Korolova A. S., Ph.D student of Diplomatic Academy of Ukraine (Ukraine, Kyiv), alona.korolova1@gmail.com

National Security Strategies of the United States of America as a guiding line for the foreign policy in the context of ensuring energy interests

One of the priority tasks in the research of the US energy policy is the analysis of doctrinal dimension of US foreign policy in the context of ensuring energy interests. National Security Strategy of the United States of America is one of the main official documents that defines the aim and dimensions of foreign policy in general and energy policy in particular. The aim of the article is to analyze National Security Strategies (2002, 2006, 2010, 2015 years) during George. W. Bush and Barack Obama administrations. The author applied historical and comparative methods, systematic approach, methods of analysis and synthesis. The article determined that National Security Strategies focus on US readiness to face the challenges of the modern system of international relations, including in the area of energy security, as well as be responsible for the security of the international community. The article proved that the issue of US energy interests has been gained political relevance and significance with every new National Security Strategy as a reflection of the general enhancement of the role of the energy factor in the international relations.

Keywords: National Security Strategy of the United States of America, foreign policy, energy security, energy interests, global leadership.

Korolova A. S., аспирантка, Дипломатическая академия Украины при МИД Украины (Украина, Киев), alona.korolova1@gmail.com

Стратегии национальной безопасности США как ориентир внешней политики в контексте обеспечения энергетических интересов

Для основательного исследования энергетической политики США первоочередной задачей является анализ доктринального измерения внешней политики страны в контексте обеспечения энергетических интересов. Стратегия национальной безопасности США выступает одним из основных официальных документов, который определяет цели и направления внешней политики в целом и энергетической политики в частности. Целью статьи является анализ Стратегий национальной безопасности США администраций Дж. Буша–младшего и Б. Обамы (2002 г., 2006 г., 2010 г., 2015 г.). При исследовании автором применялись исторический и сравнительный методы, системный подход, методы анализа и синтеза. Отмечено акцент Стратегий национальной безопасности на готовности США противостоять вызовам современной системы международных отношений, в том числе в сфере энергетической безопасности, а также нести ответственность за безопасность мирового сообщества. Доказано, что вопрос обеспечения энергетических интересов США приобретает актуальность и политическую значимость с каждой обнародованной Стратегией национальной безопасности как отражение общего повышения роли энергетического фактора в международных отношениях.

Ключевые слова: Стратегия национальной безопасности США, внешняя политика, энергетическая безопасность, энергетические интересы, глобальное лидерство.

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІННОВАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ І ЗМІСТУ ОСВІТИ
ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ім. В.М.КОРЕЦЬКОГО НАН
УКРАЇНИ

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ПРАВА НАН УКРАЇНИ
РІВНЕНСЬКИЙ ІНСТИТУТ
КАФЕДРА ГУМАНІТАРНИХ ДИСЦИПЛІН

V ВСЕУКРАЇНСЬКА НАУКОВО-ПРАКТИЧНА
КОНФЕРЕНЦІЯ

СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ГУМАНІТАРИСТИКИ: СВІТОГЛЯДНІ ПОШУКИ, КОМУНІКАТИВНІ ТА ПЕДАГОГІЧНІ СТРАТЕГІЇ

Наукова проблематика конференції:

• Світоглядноорієнтовані сучасного соціокультурного простору, їх трансформація та вибір

• Комунікативні стратегії сучасної лінгвістичної науки

• Шляхи вдосконалення педагогічного процесу в сучасних закладах освіти

Мови конференції – українська, російська, англійська, французька, німецька.

Запрошуємо до участі докторів та кандидатів наук, аспірантів, викладачів, студентів.

Конференція відбудеться **10 грудня 2015 року** за адресою: Рівненський інститут Київського університету права НАН України, площа Короленка, 5, кафедра гуманітарних дисциплін. **Початок роботи - 12.00 год.**

Інформацію просимо надсилати електронною поштою на адресу: sphconfer@gmail.com до **30 листопада 2015 р.**

Для участі в конференції необхідно подати заявку і тези доповіді обсягом 2-3 сторінки друкованого тексту (шрифт – Times New Roman, розмір 14 пт., міжрядковий інтервал – 1,5). Наукові тези обов'язково повинні мати наступні необхідні елементи: постановка проблеми у загальному вигляді; аналіз останніх досліджень і публікацій; формулювання цілей тез; виклад основного матеріалу дослідження; висновки з даного дослідження. Література та джерела подаються в кінці тез згідно з вимогами ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 в кількості, яка співвідносна з обсягом основного тексту. Інформацію просимо надсилати електронною поштою на адресу: sphconfer@gmail.com до **25 листопада 2015 р.** Назви вкладених файлів повинні містити прізвище учасника конференції, наприклад: Коваленко тези.doc, Коваленко заявка.doc, Коваленко квитанція.JPG.

За результатами конференції буде видано збірник матеріалів з кодами ISBN, УДК і ББК.

Для участі в роботі конференції необхідно сплатити організаційний внесок у розмірі **160 грн.**

Реквізити для перерахунку оргвнеску:

поповнення платіжної картки «ПРИВАТБАНК»

за номером: 5168 7555 0313 3155

Одержувач: Дикун Ганна Петрівна

Організаційний внесок покриває витрати, пов'язані з друком програми конференції, збірника тез конференції та сертифікатів учасників. Пересилання поштою матеріалів конференції здійснюватиметься післяплатою.

Будь ласка, зверніть увагу на те, що учасникам, які не мають власної картки Приватбанку, необхідно надіслати копію квитанції про сплату організаційного внеску (відомості про дату та точний час здійснення Вашого платежу) на електронну адресу оргкомітету sphconfer@gmail.com.

Велике прохання до шановних учасників, які бажають взяти заочну участь у конференції, перераховувати кошти тільки за вказаними реквізитами Приватбанку.

Учасники – доктори наук, професори звільняються від плати за одноосібну публікацію матеріалів конференції. Участь у конференції та публікацію у співавторстві з доктором наук, професором оплачує співавтор згідно з вищевказаними вимогами.

Студенти можуть подавати доповіді тільки у співавторстві з науковим керівником. Вони подають дві заповнені заявки на участь з відомостями про себе та про наукового керівника. Заявки заповнюються та надсилаються в електронному вигляді.

Проїзд та проживання – за кошти учасників конференції. Зауважимо, що Рівненський інститут права має зручні готельні номери в центрі нашого міста. З питань замовлення місця проживання просимо звертатися за телефоном 0362 26-46-01

Контактні телефони:

Кафедра гуманітарних дисциплін: 0362 26-46-01

Стефанія Ярославівна Українець, тел. 098 894 12 70

Тетяна Олександрівна Артерчук, тел. 067 504 99 35

ЗАЯВКА НА УЧАСТЬ У КОНФЕРЕНЦІЇ

Прізвище _____

Ім'я _____

По батькові _____

Науковий ступінь _____

Вчене звання _____

Посада (з повною назвою кафедри) _____

Установа (назва, адреса, телефон, факс, e-mail) _____

Тема доповіді _____

Назва секції _____

Форма участі _____

Домашня адреса, контактний телефон, e-mail _____

(просимо чітко вказувати поштовий індекс) _____

Необхідність бронювання житла _____

Вартість проживання учасники сплачують самостійно.

V National Scientific Conference «Contemporary issues humanities: Ideological quests, communication and educational strategy»

V Всеукраїнська науково-практична конференція «Современные проблемы гуманитаристики: мировоззренческие поиски, коммуникативные и педагогические стратегии»

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
УПРАВЛІННЯ ОСВІТИ ТА НАУКИ РІВНЕНСЬКОЇ
ОБЛДЕРЖАДМІНІСТРАЦІЇ
УПРАВЛІННЯ КУЛЬТУРИ ТА ТУРИЗМУ РІВНЕНСЬКОЇ
ОБЛДЕРЖАДМІНІСТРАЦІЇ
УПРАВЛІННЯ КУЛЬТУРИ І ТУРИЗМУ РІВНЕНСЬКОГО
МІСЬКВИКОНКОМУ
РІВНЕНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ
ХУДОЖНЬО–ПЕДАГОГІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА КУЛЬТУРОЛОГІЇ І МУЗЕЄЗНАВСТВА

33028, м. РІВНЕ, вул. С. БАНДЕРИ, 12
ТЕЛЕФОН КАФЕДРИ (0362) 63.42.62
КОНТАКТНИЙ ТЕЛЕФОН: 067 803.23.98, 096.541.71.35

12–13 листопада 2015 року

ВІДБУДЕТЬСЯ ХІ ВСЕУКРАЇНСЬКА
НАУКОВО–ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ

«КУЛЬТУРА ЯК ФЕНОМЕН СУЧАСНОГО ГЛОБАЛІЗОВАНОГО СУСПІЛЬСТВА»

До обговорення планується наступна проблематика:

1. Мистецьке життя України в історико–культурній ретроспективі.
2. Культурно–мистецька спадщина України у світовому культурному контексті.
3. Регіональна культурно–мистецька практика: стан, тенденції, перспективи.
4. Методологічні і методичні проблеми викладання у вищій школі.
5. Музеї і бібліотеки як культурний феномен сучасної доби.
6. Освіта і культура в контексті нових суспільних реалій: здобутки і проблеми.
7. Самореалізація молодого покоління в культурному процесі ХХІ століття.

Заявки на участь у роботі конференції подавати на кафедру культурології РДГУ (м. Рівне, вул. С. Бандери, 12, каб. 46) до 1 листопада 2015 року. Деталі – за вказаними вище телефонами.

У заявці повідомити: прізвище, ім'я, по батькові, місце роботи, науковий ступінь, звання для співробітників та прізвище, ініціали магістранта (факультет, спеціальність) і тему доповіді.

Тексти статей (в електронному варіанті), підготовлені згідно з вимогами до наукових публікацій, передати оргкомітету під час проведення заходу або надіслати за вказаною вище адресою. Матеріали конференції будуть опубліковані у випуску №15 Альманаху «Актуальні питання культурології» та фахових наукових збірниках «Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку»: наукові записки РДГУ вип.21 («Культурологія» і «Мистецтвознавство»).

Адреса оргкомітету: Рівненський державний гуманітарний університет, вул. С. Бандери, 12, кафедра культурології і музеєзнавства (каб. 46). Відповідальний за організацію й проведення конференції – проф. Виткалов Володимир Григорович. т. 0362–63.42.62 або вказаний вище мобільний.

ВИМОГИ ДО ПУБЛІКАЦІЙ

До Збірника приймаються статті українською мовою, обсягом 10–15 сторінок.

Поля: верхнє, праве, лівє, нижнє – 2x2x3x1,5 см. Редактор: MS Word. Гарнітура: Times New Roman, кегль 14. Міжрядковий інтервал: 1,5. Зліва друкується УДК, по центру назва статті великими літерами (жирним шрифтом), у правому полі – прізвище та ініціали автора. Анотації, назва статті, прізвище автора і ключові слова – російською і українською (2–3 речення); англійською (повна сторінка А–4 формату). **Виконані без урахування вимог статті розглядатися не будуть. Деталі щодо публікації за вказаними вище телефонами.**

Оргвнесок за участь у конференції (друк програми, кава–брейк) – 30 грн. надсилати до початку заходу.

XI National Scientific Conference «Culture as a phenomenon of modern globalized society»

XI Всеукраїнська науково-практична конференція «Культура як феномен сучасного глобалізованого суспільства»

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Коваль А. П. Політична криза в Римі 56–52 рр. до Р.Х. та одноосібне консульство Гнея Помпея Великого	7
Кривошея Ір. І. Інформативні можливості реєстру позики до військового скарбу 1743 р. для вивчення історії неурядової старшини Гетьманщини	10
Чубіна Т. Д. Олександр Потоцький: погляд крізь призму століть	14
Шкільнюк Н. М. Миський простір Волинської губернії у XIX ст.	18
Коник О. О. Таврійський палац. В кулуарах Державної думи (1906–1907 рр.)	22
Федорик Ю. В. Освіта православного духовенства Холмсько–Варшавської єпархії (1875–1905 рр.)	25
Кудінов І. О. Соціально–економічні процеси на Донбасі в першій половині 1920 року	29
Галицька–Дідух Т. В. Східногалицька проблема як об'єкт міжнародної політики (січень – серпень 1920 р.)	33
Адамська І. Г. Радянська політика щодо фармацевтичного забезпечення населення УСРР в 1920–х рр.	43
Лісова К. С. Центри дослідження історії державності України в еміграції (1920–1945 рр.)	48
Розовик О. Д. Організація санітарно–медичних служб для переселенців в УСРР у 1920–1930–х роках	51
Шульга В. П. Ключові професійні заходи з питань сільськогосподарської дослідної справи в Україні (перша половина 20-х рр. XX ст.)	54
Ніколаєва Н. Б. Циркуляр ГПУ УСРР 1926 р. «Про український сепаратизм» і його вплив на подальшу роботу більшовицьких каральних органів в Україні	58
Піддубний І. А. Ліга націонал–християнського захисту у боротьбі за парламентські місця та владу (1926–1933 рр.)	62
Пуйда Р. Б. Методологічні засади формування Українського національно–демократичного об'єднання в другій половині 1930–х років	67
Концур–Карабінович Н. М. Феномен Кардинала Йосифа Сліпого	69
Ленартович О. Ю. Діяльність А. Мельника та ОУН(м) в роки Другої світової війни	72
Полуда В. А. Механізм використання праці військовополонених у рейхскомісаріаті «Україна» та в зоні військової окупації	76
Татарко І. І. Соціально–економічний та культурно–освітній розвиток болгарського населення Ізмаїльської області УРСР та півдня МРСР в 1944–1954 рр.	80
Клубук В. В. Бавовносіяння в контексті розвитку зрошувального землеробства на півдні України в 1930–1950–х рр.	84
Левченко І. М. Діяльність членів природничих і медичних товариств у реформуванні шкільної та вузівської освіти	89
Лаврут О. О. Якість знань учнів Української РСР у другій половині 1940–х – початку 1950–х років	93
Лук'яненко О. В. «Мій характер не підходить для вчителювання»: професійне покликання студентів педагогічних вишів УРСР доби «відлиги» (Ч. 3)	97
Гуменюк Т. І. Функціонування історичної науки в умовах радянського режиму (західні області УРСР)	100
Бей Р. В. Соціально–економічні передумови розвитку наукової думки з механізації виробничих процесів у тваринництві УРСР в другій половині 60–х – 80–ті роки XX ст.	105
Дем'янчук В. А. Державотворча праця Івана Геля у Львівській обласній раді першого демократичного скликання (1990–1991 рр.)	108
Назарчук О. М. Міжнародна діяльність соціал–демократичних партій України в 90–х рр. XX ст.	111
Бобровнік Ю. В. Законодавче регулювання структури органів місцевого самоврядування в місті Києві в період 1990–2010 рр.: історичний аспект	117
Касьянова М. М. Формування міграційного законодавства щодо українських трудових мігрантів у кінці XX – початку XXI ст.	120
Кліш А. Б. Суспільно–політична діяльність вищого греко–католицького духовенства на початку XX ст.	125
Мельничук О. В. Українсько–німецькі кінематографічні зв'язки на сучасному етапі	130
Кузьма Т. М. Музеї Берліну як агенти соціальної пам'яті	134
Донська М. Д. Кульський Леонід Адольфович – відомий вчений в галузі очистки промислових, природних і стічних вод	139
Срібна М. А. Колекція матеріалів зі спортивних досягнень України у збірці Національного музею історії України	143
Семененко М. Г. Вплив хімічних препаратів, які використовувалися в сільському господарстві УРСР, на жіноче здоров'я	146
Хвіст В. О. Деякі аспекти розвитку української демографічної науки у XX ст.	150
Чепурда Г. М. Історичні передумови впровадження лісонасадження в Україні відповідно до «Великого плану перетворення природи»	153
Детгартюв С. І. Внесок вчених–джерелознавців в інтерпретацію носіїв історичної пам'яті: історіографічна розвідка	156
Арасланова С. Історичні церкви в Університеті Святого Володимира (кінець XIX – початок XX): історіографія проблеми	162
Більченко І. В. Науково–дослідна діяльність М. І. Сікорського: історіографічний аспект (1970–ті рр. – початок XXI ст.)	166
Годлевська В. Ю. Економічний розвиток Іспанії в умовах утвердження демократичного режиму (1982–1996 рр.): історіографічний огляд іспанської науки	170
Карпусь Д. О. Джерельна база дослідження київської школи економічної історії М. В. Довнар–Запольського	174
Клер І. Г. Діяльність Старої Київської громади. Історіографічний огляд проблеми у працях сучасних дослідників	178
Лисий І. О. Теоретичні основи туристичної оцінки об'єктів фортифікаційного будівництва: історіографія проблеми	182
Петрик М. О. Меморіальні музеї Слобідської України: історіографічний та джерелознавчий аспекти	187
Павлик О. В. Археологічні дослідження Ф. Р. Штейнгеля, як спосіб поповнення фондів Городоцького музею (за матеріалами часопису «Археологічний літопис Південної Росії»)	190
Кривошея І. І., Якименко Л. М. Політика Володимира Путіна в оцінці Зб. Бжезінського	193
Мамедова Г. Российская экспансия в прибрежную часть Ширвана и ее последствия (Российская экспансия в прибрежную частину Ширвана та її наслідки)	197
Мочалов Є. А. Діяльність Джин Кірпатрік на посаді представника США в ООН (1981–1985 рр.)	202
Халилзаде А. Масовое истребление лезгинцев в Кубинском уезде Азербайджана в 1918 году (Масове винищення лезгинців в Кубинському повіті Азербайджану в 1918 році)	205
Шахла Таиркызы. Становление, формирование и развитие научных изданий в Азербайджане (на основе анализа научных изданий – «Доклады НАНА» и «Известия НАНА») (Становлення, формування і розвиток наукових видань в Азербайджані (на основі аналізу наукових видань – «Доповіді НАНА» і «Известия НАНА»)	208
Буглай Н. М. Зовнішня політика Польщі в контексті польсько–литовських відносин 1995–2005 рр.	212

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

Коробкіна Т. В., Родічева І. С. Два аспекти теорії особистості у філософії К. Г. Юнга	217
Гейко С. М., Алмаши О. І. Проблематизація нігілізму у філософії Ф. Ніцше	219
Ковалець М. С. Принцип необхідності контингентності в філософії Квентина Мейясу (Принцип необхідності контингентності у філософії Квентина Мейясу)	222
Ковальчук Ю. В. Сьорен К'єркегор як віртуоз філософії любові	225
Кульченко В. П., Кудін Б. О. Проблеми вивчення та розуміння історії у філософії Х. Уайта	228
Павлова Т. С. Філософські підстави розділення права на види у концепції Л. Петражицького	231
Прокопенко В. В. Філософія і риторика в школі Ісократ (Філософія та риторика в школі Ісократ)	234
Приймак Д. Й. Соціологічна рецепція парадигми обміну місць у британській школі (З. Бауман)	236
Заць О. М. Національне буття, ідентифікація та Реальне	240
Комаха Л. Г. Верифікація істинних висловлювань: логіка, критерії, аргументи	244
Теліженко Л. В. До–класична модель цілісності людини: постнекласичний погляд	247

Шевченко М. О. Новий підхід до проблеми прогнозування розвитку індустрії хай-тек	252
Блоза Л. М. Революція сенсорних технологій та їх вплив на преображення людської природи	255
Бензюк О. О. Герменевтика як метод «відкритої інтерпретації»: до постановки проблеми	259
Загороднюк В. В. До герменевтики емпіричної філософії	263
Гудима І. П. Чудо як символічний образ божественного буття	267
Міняйло В. С. Філософські аспекти моделювання та прогнозування розвитку кіберпростору як нової соціальної реальності	270
Данилюк О. В. Консервативний та прогресивний погляди на медіатизацію протестантизму	272
Капітоненко О. М. Мода тоталітаризму та посттоталітаризму як соціокультурний феномен	277
Найіуєва Р. А. Information war (Інформаційні війни)	281
Ігнатко В. С. Безмежність «життєвого простору» людини епохи інформаційної революції	283
Богданова Н. Г. Світоглядний аспект культури життєтворчості особистості	287
Колесник І. М. Взаємозв'язок буддистської філософії та медитативних методик як фундамент для практичного філософування	290
Коломієць А. Є. Специфіка морального конфлікту в політичній діяльності. Проблема «брудних рук»	293
Михальчук А. О. Проблема криптографії: семиотичний аспект	298
Попович М. Д. Комунікативний ресурс людської свободи за умов глобалізаційних викликів	300
Саснко О. Г. Сучасні комунікативні ресурси соціокультурної взаємодії в Інтернет – засобах масової інформації	304
Вергун Д. В. Феномен лідерства в контексті соціально-філософського дослідження	308
Селевко В. Б. Проблема щастя й регламентація повсякденності в соціальних утопіях тоталітарного типу	312
Синиця А. С. Мовні вирази і смисли в контексті проблематики філософії штучного інтелекту	317
Стояно О. О. Моральнісна детермінанта самоідентифікації особистості	320
Пархоменко І. І. Производство и распространение политических текстов как формы «экономики культуры» (Виробництво та розповсюдження політичних текстів як форми «економіки культури»)	323
Попова І. В. Сутність та напрямки інформаційного забезпечення формування екологічної свідомості суспільства	327
Супрун А. Г., Скулімовська А. В. Творча діяльність як основний елемент інноваційного розвитку	332
Качур К. Л. Філософсько-антропологічний аналіз еволюції та сучасного стану сім'ї	335
Супрунчук О. П. Простір сучасного художнього музею	338
Бондаренко О. О. Оптика зла в літературному тексті	342
Войдило Я. Специфіка підготовки інженерних кадрів: компаративний аналіз українсько-польського досвіду	345
Савицька І. М., Крук О. Л. Вплив афонської спадщини на духовне життя Русі – України: філософсько-релігійнознавчий аспект	350
Остащук І. Б. «Екстраординарна форма» латинської Меси в культурно-релігійній ідентичності	352
Лещенко А. М. Коеволюційність сакрального мистецтва	356
Нивня А. А. Игровая сущность современного ритуала (Ігрова сутність сучасного ритуалу)	359
Кивлюк О.П. Соціокультурний феномен сучасної освіти і науки	362
Терещицький С. О. Освіта та зв'язок культур в контексті глобалізаційних змін освітнього ландшафту	365
Бурлука О. В. Самоосвіта особистості як необхідний компонент сучасного освітнього процесу	369
Бойко А. І. Проблема якості освіти в соціально-філософському контексті	372
Старовойт О. В. Освіта як індикатор і збудник локалізації інноваційної культури в економічно-виробничій сфері життєдіяльності	376
Ганаба С. О. Свобода освіти як середовище творчості	380
Береза В. О. Поняття політичної освіти і просвітництва в сучасному філософсько-політологічному дискурсі	383
Малецька І. В. Наочність як засіб покращення викладання іноземної мови	389
Олійник В. В. Демоніологічні образи в рефлексії інтуїтивного пізнання усної народної творчості українців Закарпаття	394
Дмитруха А. В. Особливості та перспективи розвитку системи дошкільної освіти України у сучасних соціокультурних контекстах	397
Страшко І. В. Блогосфера як новий простір соціокультурної комунікації у сфері мовної освіти	400
Тарабасова Л. Г. Специфіка організації життєдіяльності дитини у світовій освітній практиці	404
Боднар В. Б. Трансформації релігійного життя євангельських церков (ЄХБ, АСД та ХВЕП) в Чернівецькій області в умовах радянської політики атеїзації суспільства (1944–1985 рр.)	407

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Смола Л. Є. Інформаційна війна як складник політичної комунікації	411
Балацька О. Б. Роль насилля у функціонуванні політичної системи суспільства	414
Воробйова Т. Л. Рушійні сили виникнення політичних протестів	419
Дзюбенко Ю. М. Основні загрози демократичним змінам у сучасних умовах	424
Марчук В. П. Еволюція розуміння концепту «міжнародний порядок» епістемологічними спільнотами	427
Шиманова О. В. Ефективність комунікативних стратегій в політиці	432
Григор О. Досвід політичних консенсусів ХХ століття	435
Кацуба М. О. Вплив художнього кіно на процес політичної соціалізації особистості	439
Король А. «Міжнародна інформаційна політика»: до методології визначення поняття	442
Липчук О. І. Місце і роль територіальної громади в системі місцевого самоврядування	445
Штука І. А. Трансформація політичної еліти сучасної України	447
Арабаджиев Д. Ю. Фокус-групові політичні дослідження як метод громадського моніторингу виборів в Україні: досвід застосування	453
Вонсович О. С. Перспективи розвитку відносин України з НАТО	456
Радько П. Г. Політична корупція в Україні – загроза її державному суверенітету	459
Бадер А. В. Вплив політичного процесу на кількісний склад студентської молоді Донбасу (середина 1950–х – середина 1980–х рр.)	463
Бірюков Д. С., Лещенко О. Я. Політичні аспекти прийняття рішень у сфері цивільного захисту в Україні	468
Боярська О. А. Перспективи використання пропорційної виборчої системи на місцевих виборах в Україні	471
Гай-Нижник П. П., Чупрій Л. В. Формування загальнонаціональної ідентичності українців в контексті сучасних викликів	474
Некряч А. І. Децентралізація як нова парадигма модернізації публічної влади в Україні	481
Боринська О.Л. Авторитаризм у Білорусі: шанс на легітимізацію	486
Міненкова Н. Є. До питання люстрацій в країнах Центрально-Східної Європи	489
Плевако І. Г. Система безпеки країн МЕРКОСУР як геополітична проблема	492
Слободян Т. З. Політичні відносини Польщі та Італії	497
Камакин М. В. Снижение цен на нефть как внешний фактор в процессе дезинтеграции СССР (Падіння цін на нафту як зовнішній фактор процесу дезинтеграції СРСР)	501
Kostyuga I. The concept of the geo cultural stratagem of the Chinese diplomacy (Концепція геокультурної стратегії в китайській дипломатії)	505
Барна Б. Ю. Безпековий вимір відносин Норвегії з Європейським Союзом	509
Башлик Д. О. Вплив «холодної війни» на японсько-китайські відносини в період біполярної системи міжнародних відносин	512
Зминов Р. Д. БРИКС в системі геополітичних координат XXI в: сучасність, майбутнє (БРИКС у системі геополітичних координат XXI століття: сучасність, майбутнє)	515
Калитчак Р. Г., Антохів-Сколосдра О. М. Теоретичні аспекти позиціонування Канади на міжнародній арені	519
Королева А. С. Стратегії національної безпеки США як орієнтири зовнішньої політики в контексті забезпечення енергетичних інтересів	523

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

V Всеукраїнська науково-практична конференція «Сучасні проблеми гуманітаристики: світоглядні пошуки, комунікативні та педагогічні стратегії»	527
XI Всеукраїнська конференція «Культура як феномен сучасного глобалізованого суспільства»	528

 CONTENT

HISTORICAL STUDIENS

Koval A. P. The Political Crisis in Rome during 56–52 B.C. and the Sole Consulship of Cn. Pompey the Great	7
Kryvosheya Ir. I. Informative possibilities to the loan registry to the Military Treasure of 1743 to study the history of Neuryadova Starshyna of the Cossack Hetmanate	10
Chubina T. D. Oleksandr Pototsky: View in the Light of Centuries	14
Shkil'nyuk N. M. City area of Volyn province in the nineteenth century	18
Konyk O. O. Tauride Palace. On the sidelines of the State Duma (1906–1907)	22
Fedoryk Yu. V. Education of the orthodox clergy in Cholm–Warsaw diocese (1875–1905)	25
Kudinov I. O. Socio–economic processes in Donbas region during in the first half of 1920 year	29
Halytska–Didukh T. V. The Eastern–Galician problem as the object of international policy (January – August 1920)	33
Adamska I. G. The Soviet policy towards pharmacy services in Ukrainian SSR in the 1920s	43
Lisova K. S. Centers of research of history the state system of Ukraine are in emigration (1920–1945)	48
Rozovyyk O. D. Organization of healthcare service for immigrants in the Ukrainian Soviet Socialist Republic in 1920–1930th	51
Shulga V. P. Key professional events on agricultural research case in Ukraine (first half of the 20's XX century)	54
Nikolaeva N. B. Circular of the GPU of the USSR in 1926 «On Ukrainian separatism» and its impact on subsequent work of the Bolshevik secret police in Ukraine	58
Piddubnyi I. A. The National Christian Defense League in fighting for parliament and power (1926–1933)	62
Puyda R. B. Methodological principles of forming Ukrainian National Democratic Union in the second half of 1930	67
Kontsur–Karabinovych N. M. Patriarch Yosyf Slipyi: Some traits to the portrait of a religious man	69
Lenartovych O. Y. A. Melnyk and OUN(m) during the Second World War	72
Poluda V. A. Machinery of the use of the prisoners of war labour in the Reichskommissariat «Ukraine» and the zone of the military occupation	76
Tatarko I. I. Social, economic, cultural and educational development of the Bulgarian population of the Izmalska oblast of the Ukrainian SSR and of the South of MSSR in 1944–1954	80
Klubuk V. V. Cotton breeding in the context of irrigated agriculture in the South of Ukraine in 1930–1950's	84
Levchenko I. M. The operation of the natural and medical societies in the reform of school and higher education	89
Lavrut O. O. Quality of knowledge of students of Ukrainian SSR is in the second half of 1940th – beginning of 1950th	93
Lukyanenko O. V. «My character is not suitable for teaching»: professional vocation of students of pedagogical institutes of the Ukrainian SSR of the «thaw» period (P, 3)	97
Humeniuk T. I. The functioning of historical science in conditions of Soviet Union regime (the western regions of Ukraine)	100
Bey R. V. Socio–economic preconditions for the development of scientific thought on the mechanization of production processes in animal industries of the USSR in the second half of the 60s – 80s of the XX century	105
Demyanchuk V. A. Of the Ivan Gel constituent work in the Lviv regional council first democratic convocation (1990–1991 years)	108
Nazarchuk O. M. International activity of Social Democratic parties in Ukraine in 90 th XX century	111
Bobrovnik Yu. V. Legislative regulation of the local government in Kiev in period of 1990–2010: historical aspect	117
Kasianova M. M. Formation of the labour migration legislation in the late XX – early XXI century	120
Klish A. B. Social and political activities higher Greek Catholic clergy early 20th century	125
Melnychuk O. V. Ukraine–German cinematography contacts at present stage	130
Kuzma T. M. Berlin Museums as agents of social memory	134
Dons'ka M. D. Kulski Leonid Adol'fovich – known scientist in the field of industrial cleaning, water and sewage	139
Sribnaya M. A. The collection of materials from the sports achievements of Ukraine in the collection of the National Museum of Ukrainian History	143
Semenenko M. G. Effect of chemicals used in agriculture, the Ukrainian women's health	146
Khvyst V. O. Some aspects of Ukrainian demographic science in the XX	150
Chepurda G. M. Historical background of afforestation implementation in Ukraine according to the Great plan to transform nature	153
Degtyarev S. I. The interpretation of sources of historical memory by researcher of historical sources: historiographical exploration	156
Araslanova S. Church historian at the University of St. Vladimir (of the end of the 19th – beginning of the 20th centuries): historiography problems	162
Bilchenko I. V. A research activity of M. I. Sikorskyi: historiographical aspect (1970s – the beginning of the 21 st century)	166
Godlevska V. Y. Economic development of Spain in the period of consolidation of a democratic regime (1982–1996): a historiographical review of the Spanish science	170
Karpus' D. O. Resources base of the investigation of Kyievan economic history	174
Kler I. G. Activities Old Kiev community. Historiographical overview of the problem the writings of modern scholars	178
Lysyi I. O. Theoretical basis of the tourism estimate of fortification's objects: historiography of the problem	182
Petrik M. O. The memorial museums in Slobids'ka Ukraine: historiographical and sources studies aspects	187
Pavlyk O. V. Archeological studies by F. R. Shteyngely as a funds replenishment method of Gorodotsky museum	190
Krivosheya I. I., Yakimenko L. N. The policy of Vladimir Putin in the assessment of Zb. Brzezinski	193
Mammadova G. Russian expansion in the coastal areas of Shirvan and its consequences	197
Mochalov E. A. Jeane Kirkpatrick as US representative to the UN (1981–1985)	202
Khalizade A. Mass annihilation of Lezgi ethnic–group in Guba uezd in 1918 year	205
Tairkyz Shahla. Formation and development of scientific publications in Azerbaijan (based on the analysis of scientific publications – «Reports of ANAS» and «News of ANAS»)	208
Buglay N. M. Foreign policy of Poland in a context Polish–Lithuanian relation 1995–2005	212

PHILOSOPHICAL SCIENCES

Korobkina T. V., Rodicheva I. S. Two aspects of the theory of personality in philosophy C. G. Jung	217
Geiko S. M., Almashi O. I. The problem of nihilism in philosophy of Nietzsche	219
Kovalets M. S. The principle of the necessity of contingency of Quentin Meillassoux's philosophy	222
Kovalchuk J. V. Soren Kierkegaard as a virtuoso of the philosophy of love	225
Kultenko V. P., Kudin B. O. Problems of research and understanding of the history in the H. White's philosophy	228
Pavlova T. S. The philosophical foundations of law division into types in the L. Petrazhitsky's conception	231
Prokopenko V. V. Philosophy and rhetoric in the school of Isocrates	234
Pryimak D. Yo. Sociological perception of the paradigm of places exchange in the British School (Z. Bauman)	236
Zayets O. M. National Being, Identification and the Real	240
Komaha L. G. Verification of true statements: logic, criteria, arguments	244
Telizhenko L. V. Pre–classical model of human integrity: Post–Neoclassical Vision	247
Shevchenko M. A. A new approach to the problem of forecast the development of high–tech industry	252
Blozva L. M. The revolution sensor technologies and their impact on the transformation of human nature	255
Benzyuk A. A. Hermeneutics as a method of «open interpretation»: formulation of the question	259
Zagorodniuk V. V. About the hermeneutics of empiricism philosophy	263
Gudima I. P. Miracle as a symbolic image of the divine being	267
Minyaylo V. S. Philosophical aspects of forecasting and modeling the development of cyberspace as of a new social reality	270

Danyliuk O. V. Conservative and progressive views on Protestantism Mediatization	272
Kapitonenko O. M. Fashion totalitarianism and post-totalitarianism as a sociocultural phenomenon	277
Hajiyeva R. A. Information war	281
Ignatko V. S. Infinity «living space» human era of the information revolution	283
Bogdanova N. G. The ideological aspects of culture of vital creativity personality	287
Kolesnyk I. M. Interconnection between Buddhist philosophy and meditation as fundament for practical philosophizing	290
Kolomiiets A. E. The specificity of moral conflict in political activity. The problem of «dirty hands»	293
Mykhalchuk A. O. Problem cryptography: semiotic dimension	298
Popovych M. D. Communication resources of human freedom in the context of globalization challenges	300
Saienko O. H. Modern communicative resources of sociocultural cooperation in Internet media	304
Vergun D. V. The phenomenon of leadership in the context of socio–philosophical research	308
Selevko V. B. The problem of happiness and regulation of the domestic sphere socially utopias totalitarian type	312
Synytysya A. S. Language expressions and senses in the context of the philosophy of artificial intelligence	317
Stoiano O. O. Moral determinants of self-identification	320
Parkhomenko I. I. Production and distribution of political texts as a form of «cultural economics»	323
Popova I. V. Essence and direction information support environmental awareness of society	327
Suprun A. G., Sculimovska A. V. Creativity as a key element of innovation development	332
Kachur C. L. Philosophical and anthropological analysis of evolution and current state of family	335
Suprunchuk A. P. Space of contemporary art museum	338
Bondarenko O. O. Optics of evil in the literary text	342
Vojdylo Ya. Specificity of training engineers: a comparative analysis of the Polish–Ukrainian experience	345
Savitska I. M., Kruk O. L. The impact Athos heritage on the spiritual life Rus' – Ukraine: the philosophical and religious studies aspect	350
Ostashchuk I. B. «Extraordinary form» of Latin Mass in the cultural and religious identity	352
Leshchenko A. M. Co–evoluton of Sacred Art	356
Nivnya A. A. Gaming essence of modern ritual	359
Kyvylyuk O. P. Socio-cultural phenomenon of modern education and science	362
Terepyschchyi S. O. Educational and communication of cultures in the context of educational landscape changes	365
Burluka E. V. Self–education of personality as necessary component of modern educational process	369
Boyko A. I. Quality of education in social and philosophical context	372
Starovoiit O. V. Education as an indicator of pathogen localization and innovation culture in the economic and productive sphere of life	376
Hanaba S. A. The liberty of education as a sphere of creativity	380
Bereza V. A. The concept of political education and enlightenment in modern philosophical and political science discourse	383
Malecka I. V. Visibility as a means of improving foreign language teaching	389
Oliinyk V. V. Demonological images in reflections intuitive knowledge of oral folk creativity Ukrainian Transcarpathia	394
Dmitrukha A. V. Features and prospects of development of system of preschool education of Ukraine in modern sociocultural contexts	397
Strashko I. V. Blogosphere as a new space of socio–cultural communication in the field of language education	400
Tarabasova L. G. A specific of organization of vital functions of child is in world educational practice	404
Bodnar V. B. Transformation of the religious life of evangelical churches (EChB, SDA, EChP) in the Chernivtsi region in the conditions of Soviet policy atheisation society (1944-1985)	407

POLITICAL SCIENCES

Smola L. Ye. Information warfare as part of political communication	411
Balatska O. B. The role of violence in the political system of society	414
Vorobyova T. L. Driving force of political protest	419
Dziubenko Yu. M. Basic threats to democratic changes in modern conditions	424
Marchuk V. P. Evolution of the interpretation of international order as a concept by epistemic communities	427
Shymanova O. V. The effectiveness of communication strategies in politics	432
Grigor O. The experience of the twentieth century political consensus	435
Katsuba M. O. Influence of a feature film on a political socialization process of personality	439
Korol' A. «International information policy»: the definition of the methodology	442
Lypchuk O. I. Place and role of territorial communities in the local government system	445
Shtuka I. A. The transformation of the political elite of modern Ukraine	447
Arabadjiev D. Yu. Focus group interviews as a method of political public monitoring of elections in Ukraine: the experience of conducting	453
Vonsovykh O. S. Prospects for the development of Ukraine's relations with NATO	456
Radko P. G. Political corruption in Ukraine is a threat to its state sovereignty	459
Bader A. V. The impact of the political process in the quantitative composition of Donbass student youth (mid–1950s – mid 1980s)	463
Biriukov D. S., Leshchenko O. Y. Political aspects of decision–making in the field of civil protection in Ukraine	468
Bojarska O. A. Perspectives of proportional system local elections in Ukraine	471
Hai–Nyzhnyk P. P., Chupriy L. V. Formation of a national identity of Ukrainians in dimension of national security	474
Nekryach A. I. Decentralization as a new paradigm of modernization of public administration in Ukraine	481
Borynska O. Authoritarianism in Belorussia: a chance for legitimization	486
Minenkova N. E. To the issue of lustration in Central–East Europe countries	489
Plevako I. G. Security system of MERCOSUR countries as a geopolitical problem	492
Slobodian T. Z. Political relations between Poland and Italy	497
Kamakin M. V. Falling oil prices as external factor in the process of disintegration of the USSR	501
Kostyrya I. The concept of the geo cultural stratagem of the Chinese diplomacy	505
Barna B. Yu. Security dimension of relations between Norway and the European Union	509
Bashlyk D. O. Influence of «Cold War» on China–Japan relations during bipolar system of international relations	512
Eminov R. D. BRICS in system of geopolitical coordinates of the XXI century: modernity, future	515
Kalytchak R. H., Antokhiv–Skolozdra O. M. Theoretical aspects of Canadian position on the international arena	519
Korolova A. S. National Security Strategies of the United States of America as a guiding line for the foreign policy in the context of ensuring energy interests	523

SCIENTIFIC LIFE

V National Scientific Conference «Contemporary issues humanities: Ideological quests, communication and educational strategy»	527
XI National Scientific Conference «Culture as a phenomenon of modern globalized society»	528

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

Коваль А. П. Политический кризис в Риме 56–52 гг. до Р.Х. и единоличное консульство Гнея Помпея Великого	7
Кривошея Ир. И. Информативные возможности реестра займа в войсковую казну 1743 г. для изучения истории неурядовой старшины Гетманщины	10
Чубина Т. Д. Александр Потоцкий: взгляд сквозь призму столетий	14
Шкильнюк Н. М. Городское пространство Волынской губернии в XIX в.	18
Конык А. А. Таврический дворец. В культурах Государственной думы (1906–1907 гг.)	22
Федорик Ю. В. Образование православного духовенства Холмско–Варшавской епархии (1875–1905 гг.)	25
Кудинов И. А. Социально–экономические процессы в Донбассе в первой половине 1920 года	29
Галицкая–Дидух Т. В. Восточногалицкая проблема как объект международной политики (январь – август 1920 г.)	33
Адамская И. Г. Советская политика по вопросам фармацевтического обеспечения населения УССР в 1920–х гг.	43
Лисова К. С. Центры исследования истории государственности Украины в эмиграции (1920–1945 гг.)	48
Розовык О. Д. Организация санитарно–медицинских служб для переселенцев УССР в 1920–1930–х годах	51
Шульга В. П. Ключевые профессиональные мероприятия по вопросам сельскохозяйственного опытного дела в Украине (первая половина 20-х гг. XX в.)	54
Николаева Н. Б. Циркуляр ГПУ УССР 1926 г. «Об украинском сепаратизме» и его влияние на последующую работу большевистских карательных органов в Украине	58
Поддубный И. А. Лига национал–христианской защиты в борьбе за парламентские места и власть (1926–1933 гг.)	62
Пуйда Р. Б. Методологические основы формирования Украинского национально–демократического объединения во второй половине 1930–х годов	67
Коншур–Карабинович Н. Н. Феномен Кардинала Йосифа Слепого	69
Ленартович О. Ю. А. Мельник и ОУН(м) в годы Второй мировой войны	72
Полуда В. А. Механизм использования труда военнопленных в рейхскомиссарiate «Украина» и в зоне военной оккупации	76
Татарко И. И. Социально–экономическое и культурно–образовательное развитие болгарского населения Измаильской области УССР и юга МССР в 1944–1954 гг.	80
Клубук В. В. Хлопкосеяние в контексте развития орошаемого земледелия на юге Украины в 1930–1950–х гг.	84
Левченко И. М. Деятельность членов естественных и медицинских обществ в реформировании школьного и вузовского образования	89
Лаврут О. А. Качество знаний учащихся Украинской ССР во второй половине 1940 – начале 1950–х годов	93
Лукьяненко А. В. «Мой характер не подходит для учительства»: профессиональное призвание студентов педагогических вузов УССР времён «оттепели» (Ч. 3)	97
Гуменюк Т. И. Функционирование исторической науки в условиях советского режима (западные области УССР)	100
Бей Р. В. Социально–экономические предпосылки развития научной мысли по механизации производственных процессов в животноводстве УССР во второй половине 60–х – 80–е года XX ст.	105
Демьянчук В. А. Государственная работа Ивана Геля во Львовском областном совете первого демократического созыва (1990–1991 гг.)	108
Назарчук А. Н. Международная деятельность социал–демократических партий Украины в 90–х гг. XX в.	111
Бобровник Ю. В. Законодательное регулирование структуры органов местного самоуправления в городе Киеве в период 1990–2010 гг.: исторический аспект	117
Касьянова М. Н. Формирование миграционного законодательства украинских трудовых мигрантов в конце XX – начале XXI ст.	120
Клиш А. Б. Общественно–политическая деятельность высшего греко–католического духовенства в начале XX в.	125
Мельничук О. В. Украинско–германские кинематографические связи на современном этапе	130
Кузьма Т. Н. Музеи Берлина как агенты социальной памяти	134
Донская М. Д. Кульский Леонид Адольфович – известный ученый в области очистки промышленных, природных и сточных вод	139
Срибная М. А. Коллекция материалов из спортивных достижений Украины в сборнике Национального музея истории Украины	143
Семененко М. Г. Влияние химических препаратов, которые использовались в сельском хозяйстве УССР, на женское здоровье	146
Хвист В. А. Некоторые аспекты развития украинской демографической науки в XX в.	150
Челурда А. Н. Исторические предпосылки внедрения лесонасаждений в Украине в соответствии с «Великим планом преобразования природы»	153
Детярв С. И. Вклад ученых–источниковедов в интерпретацию носителей исторической памяти: историографическая разведка	156
Арасланова С. В. Историки церкви в Университете Св. Владимира (кон. XIX – нач. XX): историография проблемы	162
Бильченко И. В. Научно–исследовательская деятельность М. И. Сикорского: историографический аспект (1970–е гг. – начало XXI в.)	166
Годлевская В. Ю. Экономическое развитие Испании в условиях утверждения демократического режима (1982–1996 гг.): историографический обзор испанской науки	170
Карпусь Д. О. Источниковая база исследования киевской школы экономической истории М. В. Довнар–Запольского	174
Клер И. Г. Деятельность Старой Киевской громады. Историографический обзор проблемы в работах современных исследователей	178
Лысий И. О. Теоретические основы туристической оценки объектов фортификационного строительства: историография проблемы	182
Петрик М. А. Мемориальные музеи Слободской Украины: историографический и источниковедческий аспекты	187
Павлык А. В. Археологические исследования Ф. Р. Штейнгеля, как способ пополнения фондов Городокского музея (по материалам издания «Археологическая летопись Южной России»)	190
Кривошея И. И., Якименко Л. Н. Политика Владимира Путина в оценке Зб. Бжезинского	193
Мамедова Г. Российская экспансия в прибрежную часть Ширвана и ее последствия	197
Мочалов Е. А. Деятельность Джин Киркпатрик на посту представителя США в ООН (1981–1985 гг.)	202
Халилзаде А. Массовое истребление лезгинцев в Кубинском уезде Азербайджана в 1918 году	205
Таиркызы Шахла. Становление, формирование и развитие научных изданий в Азербайджане (на основе анализа научных изданий – «Доклады НАНА» и «Известия НАНА»)	208
Буглай Н. М. Внешняя политика Польши в контексте польско–литовских отношений 1995–2005 гг.	212

ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ

Коробкина Т. В., Родичева И. С. Два аспекта теории личности в философии К. Г. Юнга	217
Гейко С. Н., Алмаши О. И. Г. Проблематизация нигилизма в философии Ф. Ницше	219
Ковалец М. С. Принцип необходимости контингентности в философии Квентина Мейясу	222
Ковальчук Ю. В. Сёрен Кьеркегор как виртуоз философии любви	225
Кульченко В. П., Кудин Б. А. Проблемы изучения и понимания истории в философии Х. Уайта	228
Павлова Т. С. Философские основания разделения права на виды в концепции Л. Петражицкого	231
Прокопенко В. В. Философия и риторика в школе Исократ	234
Прймак Д. И. Социологическая рецепция парадигмы обмена мест в британской школе (З. Бауман)	236
Заец О. Н. Национальное бытие, идентификация и Реальное	240
Комаха Л. Г. Верификация истинных высказываний: логика, критерии, аргументы	244
Телиженко Л. В. До–классическая модель целостности человека: постнеклассический взгляд	247
Шевченко М. А. Новый подход к проблеме прогнозирования индустрии хай–тек	252
Блюва Л. Н. Революция сенсорных технологий и их влияние на преобразование человеческой природы	255
Бензюк А. А. Герменевтика как метод «открытой интерпретации»: к постановке проблемы	259

Загороднюк В. В. К герменевтике эмпирической философии	263
Гудыма И. П. Чудо как символический образ божественного бытия	267
Миняйло В. С. Философские аспекты моделирования и прогнозирования развития киберпространства как новой социальной реальности	270
Данилюк О. В. Консервативный и прогрессивный взгляды на медиатизацию протестантизма	272
Капитоненко А. М. Мода тоталитаризма и посттоталитаризма как социокультурный феномен	277
Гаджиева Р. А. Информационные войны	281
Игнатко В. С. Бесконечность «жизненного пространства» человека эпохи информационной революции	283
Богданова Н. Г. Мироззренческий аспект культуры жизнотворчества личности	287
Колесник И. Н. Взаимосвязь буддийской философии и медитативных методик как фундамент для практического философствования	290
Коломиец А. Е. Специфика нравственного конфликта в политической деятельности. Проблема «грязных рук»	293
Михальчук А. О. Проблема криптографии: семиотический аспект	298
Попович М. Д. Коммуникативный ресурс человеческой свободы в условиях глобализационных вызовов	300
Саенко А. Г. Современные коммуникативные ресурсы социокультурного взаимодействия в Интернет – средствах массовой информации	304
Вергун Д. В. Феномен лидерства в контексте социально-философского исследования	308
Селевко В. Б. Проблема счастья и регламентация бытовой сферы в социальных утопиях тоталитарного типа	312
Синица А. С. Языковые выражения и смыслы в контексте проблематики философии искусственного интеллекта	317
Стояно О. А. Нравственная детерминанта самоидентификации личности	320
Пархоменко И. И. Производство и распространение политических текстов как формы «экономики культуры»	323
Попова И. В. Сущность и направления информационного обеспечения формирования экологического сознания общества	327
Супрун А. Г., Скулимовская А. В. Творческая деятельность как основной элемент инновационного развития	332
Качур К. Л. Философско-антропологический анализ эволюции и современного состояния семьи	335
Супрунчук А. П. Пространство современного художественного музея	338
Бондаренко О. О. Оптика зла в литературном тексте	342
Войдыло Я. Специфика подготовки инженерных кадров: компаративный анализ украинско-польского опыта	345
Савицкая И. М., Крук О. Л. Влияние афонского наследия на духовную жизнь Руси – Украины: философско-религиоведческий аспект	350
Остащук И. Б. «Экстраординарная форма» латинской Мессы в культурно-религиозной идентичности	352
Лещенко А. М. Козволюционность сакрального искусства	356
Нивня А. А. Игровая сущность современного ритуала	359
Кивлюк О. П. Социокультурный феномен современного образования и науки	362
Терелищич С. А. Образование и связь культур в контексте глобализационных изменений образовательного ландшафта	365
Бурлука Е. В. Самообразование личности как необходимый компонент современного образовательного процесса	369
Бойко А. И. Проблема качества образования в социально-философском контексте	372
Старовойт Е. В. Образование как индикатор и возбудитель локализации инновационной культуры в экономике-производственной сфере жизнедеятельности	376
Ганаба С. А. Свобода образования как среда творчества	380
Береза В. А. Понятие политического образования и просвещения в современном философско-политологическом дискурсе	383
Малецкая И. В. Наглядность как средство улучшения преподавания иностранного языка	389
Олейник В. В. Демонологические образы в рефлексии интуитивного познания устного народного творчества украинцев Закарпаття	394
Дмитруха А. В. Особенности и перспективы развития системы дошкольного образования Украины в современных социокультурных контекстах	397
Страшко И. В. Блогосфера как новое пространство социокультурной коммуникации в сфере языкового образования	400
Тарабасова Л. Г. Специфика организации жизнедеятельности ребенка в мировой образовательной практике	404
Боднар В. Б. Трансформации религиозной жизни евангельских церквей (ЕХБ, АСД и ХВЕП) в Черновицкой области в условиях советской политики атеизации общества (1944–1985 гг.)	407

ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ

Смола Л. Е. Информационная война как составляющая политической коммуникации	411
Балацкая Е. Б. Роль насилия в функционировании политической системы общества	414
Воробьева Т. Л. Движущие силы возникновения политических протестов	419
Дзюбенко Ю. М. Основные угрозы демократическим преобразованиям в современных условиях	424
Марчук В. П. Эволюция понимания концепта «международный порядок» эпистемологическими сообществами	427
Шиманова О. В. Эффективность коммуникативных стратегий в политике	432
Григор А. Опыт политических консенсусов XX века	435
Кацуба Н. А. Влияние художественного кино на процесс политической социализации личности	439
Король А. «Международная информационная политика»: к методологии определения понятия	442
Липчук О. И. Место и роль территориальной общины в системе местного самоуправления	445
Штука И. А. Трансформация политической элиты современной Украины	447
Арабаджиев Д. Ю. Фокус-групповые политические исследования как метод общественного мониторинга выборов в Украине: опыт применения	453
Вонсович А. С. Перспективы развития отношений Украины с НАТО	456
Радько П. Г. Политическая коррупция в Украине – угроза ее государственному суверенитету	459
Бадер А. В. Влияние политического процесса на количественный состав студенческой молодежи Донбасса (середина 1950-х – середина 1980-х гг.)	463
Бирюков Д. С., Лещенко А. Я. Политические аспекты принятия решений в сфере гражданской защиты в Украине	468
Боярская Е. А. Перспективы использования пропорциональной выборной системы на местных выборах в Украине	471
Гай-Ныжнык П. П., Чуприй Л. В. Формирование общенациональной идентичности украинцев в контексте современных вызовов	474
Некряч А. И. Децентрализация как новая парадигма модернизации публичной власти в Украине	481
Боринская О.Л. Авторитаризм в Беларуси: шанс на легитимизацию	486
Миненкова Н. Е. К вопросу о люстрациях в Центрально-Восточной Европе	489
Плевако И. Г. Система безопасности стран МЕРКОСУР как геополитическая проблема	492
Слободян Т. З. Политические отношения Польши и Италии	497
Камакин М. В. Снижение цен на нефть как внешний фактор в процессе дезинтеграции СССР	501
Костыря И. Концепция геокультурной стратегемы в китайской дипломатии	505
Барна Б. Ю. Отношения Норвегии с Европейским Союзом в сфере безопасности	509
Башлык Д. А. Влияние «холодной войны» на китайско-японские отношения во время bipolarной системы международных отношений	512
Эминов Р. Д. БРИКС в системе геополитических координат XXI в: современность, будущее	515
Кальтычак Р. Г., Антохив-Сколосдра О. М. Теоретические аспекты позиционирования Канады на международной арене	519
Королёва А. С. Стратегии национальной безопасности США как ориентир внешней политики в контексте обеспечения энергетических интересов	523

НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ

V Всеукраинская научно-практическая конференция «Современные проблемы гуманитаристика: мировоззренческие поиски, коммуникативные и педагогические стратегии»	527
XI Всеукраинская научно-практическая конференция «Культура как феномен современного глобализирующегося общества»	528

ДО УВАГИ АВТОРІВ !

Вимоги до структури та оформлення наукових статей:

1. Наукова стаття повинна містити такі необхідні елементи:

- постановка проблеми у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновок з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

2. Розташування структурних елементів статті:

- УДК;
- прізвище, ім'я, по-батькові автора (авторів), вчений ступінь, вчене звання, посада і місце роботи, e-mail (українською, англійською, російською мовами);
- назва статті та анотація українською, англійською, російською мовами; анотація повинна бути структурованою, містити мету дослідження та застосовані методи, основні одержані висновки;
- ключові слова українською, англійською, російською мовами;
- обов'язковий список використаних джерел у кінці статті; **після** списку використаних джерел **надається цей же список** джерел латинським алфавітом (транслітерація);
- **обов'язкова вимога до статей – якість, високій рівень англійської мови.**

3. Вимоги для оформлення тексту:

Поля 20 мм; шрифт Times New Roman, кегель 14, інтервал – 1,5; абзацний відступ – 10 мм. Рисунки й таблиці оформляються згідно з ДСТУ.

4. Посилання на джерела в тексті подаються за таким зразком:

[7, с. 123], де 7 – номер джерела за списком використаних джерел, 123 – сторінка. Посилання на декілька джерел одночасно подаються таким чином: [1; 4; 8] або [2, с. 32; 9, с. 48; 11, с. 257]. Посилання на архівні джерела – [15, арк. 258, 231зв].

5. Стаття подається мовою оригіналу (українською, російською, англійською, німецькою, французькою, іспанською, польською, чеською) у електронному варіанті у вигляді файлу, який виконаний в текстовому редакторі MS Word for Windows, на диску чи електронною поштою.**6. Статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються рецензією** кандидата або доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку. Підписи рецензії або витягу обов'язково завірені з печаткою. Рецензія або витяг з протоколу подається у сканованому вигляді електронною поштою.**7. Відповідальність** за зміст, точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів. Редакція залишає за собою право на незначне редагування і скорочення, а також літературне виправлення статті (зі збереженням головних висновків та стилю автора). Редколегія може не поділяти світоглядних переконань авторів.**8. До статті додаються:**

- для Веб-сайту збірника обов'язкове резюме статті англійською мовою 2000 знаків. Резюме статті повинно бути структуроване, містити мету дослідження та застосовані методи, основні одержані висновки.

Резюме статті надсилається безплатно.

- **Відомості про автора (авторів):** прізвище, ім'я, по-батькові, вчений ступінь, вчене звання, посада і місце роботи, службова і домашня адреси з поштовим індексом, контактний телефон (моб), e-mail, № відділення «Нової пошти».

Наукове видання

Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник»
В и п у с к 101 (10)

Научное издание
Сборник научных работ «Гілея: научный вестник»
В ы п у с к 101 (10)

Scientific edition
Collection of scientific papers «Gileya: scientific herald»
101 edition (10)

СПІВЗАСНОВНИКИ:
**Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова;
ВГО Українська академія наук**

Шеф-редактор: *В. П. Андрущенко*
Головний редактор: *В. М. Вашкевич*
Відповідальний секретар: *В. Б. Халамендик*

Підписано до друку 25.09.2015 р.
Формат 60x84/8. Ум. друк. арк. 62,31. Наклад 300 пр. Зам. № 444

Видавництво: «Видавництво «Гілея»
04070, м. Київ, вул. Почайнинська, 62

Друк:
ДП «НВЦ «Пріоритети»
01014, м. Київ, вул. Командарма Каменєва, 8, корп. 6
тел./факс: 254-51-51

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК №3862 від 18.08.2010

Ціна договірна